

પ્રકાશક સંસ્થાનું નિવેદન

શ્રી કૃષ્ણ-ગોપાળ આયુર્વેદિક ધર્મોર્થ ઔષધાલયની સ્થાપના ઈ. સ. ૧૯૩૦માં દીનદીઓની અને આયુર્વેદસાહિત્યની સેવા કરવાના ઉદ્દેશથી કરવામાં આવી હતી.

સ્થાપનાના સમયથી આજ સુધીના અરસામાં સંસ્થાએ ચાર લાખથી વધુ મંખ્યામાં ગરીબ દર્દીઓને દવા પૂરી પાડી છે, તેમજ આયુર્વેદસાહિત્યને લગતાં ૧૨ પુસ્તકો હિંદી ભાષામાં પ્રસિદ્ધ કરીને પોતાના સેવાના ઉદ્દેશને સફળ બનાવવાનો નમ્ર પ્રયાસ કર્યો છે.

મંરથાએ હિંદી ભાષામાં પ્રસિદ્ધ કરેલાં પુસ્તકોની યાદી નીચે પ્રમાણે છે:

(૧) 'રસતંત્રસાર વ સિદ્ધપ્રયોગસંગ્રહ' પ્રથમ ખંડ (સાતમી આવૃત્તિ છપાય છે. આ આવૃત્તિના લેખ ઉપરથી ગુજરાતી અનુવાદ કરેલો છે.)

(૨) રસતંત્રસાર વ સિદ્ધપ્રયોગસંગ્રહ, દ્વિતીય ખંડ.

(૩) ચિકિત્સાતત્ત્વપ્રદીપ, પ્રથમ ખંડ, દ્વિતીયાવૃત્તિ.

(૪) " " " દ્વિતીય ખંડ.

(૫) ઔષધ-ગુણ-ધર્મ-વિવેચન

(૬) રુગ્ણપરિચય.

(૭) નેત્રરોગવિજ્ઞાન.

(૮) સિદ્ધ-પરિક્ષા-પદ્ધતિ.

(૯) જ્વરવિજ્ઞાન.

(૧૦) સંક્ષિપ્ત ઔષધપરિચય.

(૧૧) ગાંધોર્મે ઔષધરત્ન, પ્રથમ ખંડ.

(૧૨) ગૃહવિજ્ઞાન.

ઉપરુક્ત પુસ્તકોમાંથી 'રસતંત્રસાર'ના ગુજરાતી અનુવાદની માંગણી-લાંબા સમયથી થઈ રહી હતી. દર વર્ષે ૧૦૦-૨૦૦ પત્રો ગુજરાતી અનુવાદ બહાર પાડવાની માંગણીના આવ્યા જ કરતા હતા. સંસ્થા પણ ગુજરાતી અનુવાદ જોમ બને તેમ જલદી જનતા સમક્ષ રજૂ કરવા ઉત્સુક હતી, પણ આર્થિક પ્રતિકૂળતાને કારણે મંરથાને બેમી રહેવું પડ્યું હતું. 'રસતંત્રસાર'ના ગુજરાતી અનુવાદની પ્રસિદ્ધિમાં આવતી રકાવટો પ્રત્યે પૂજ્ય સ્વામીજી મહારાજ શ્રી કૃષ્ણાનંદજી મહારાજની પ્રેરણાથી મુગ્ધનિવાસી શેઠ શ્રી ડાહરરાય રામજી કોયાનું ધ્યાન

ખેંચાયું. તેઓએ પોતાની સ્વ. 'પુત્રી સરોજબહેનના સ્મરણાર્થે આ શુભ કાર્યમાં રૂ. ૮૫૦૦)ની રકમ ગુજરાતી અનુવાદો પ્રસિદ્ધ કરવા મંસ્થાને દાનરૂપે આપી; અને આજે અમે આ અનુવાદ ગુજરાતી જનતા સમક્ષ મૂકી શકીએ છીએ. આ માટે મંસ્થા શ્રી ડાહરરાય રામજી કાયાનો અંત કરણપૂર્વક આભાર માને છે, અને સ્વ. બહેન સરોજબહેનના આત્માને શાંતિ પ્રાર્થે છે.

એ ઉપરાંત શ્રી હરજીવનદાસ ભવાનમાર્ગ ફાટકે (માજી દીવાન રાજકોટ રોડ) ગુજરાતી આયુર્વેદીય સાહિત્યની સેવા માટે રૂ. ૩૦૦)ની સહાયતા આપી છે. આ નિષ્કામ દાન માટે મંસ્થા ઠાટકસાહેબને હાર્દિક ધન્યવાદ આપે છે.

શ્રી ડાહરરાય રામજી કાયા તરફથી ઉપરની રકમ મળવાનું અભિવચન મળ્યા બાદ સારા વિદ્વાન વૈદ્ય પાસે અનુવાદ કરાવવાનું, છપાવવાનું, અને સર્વ પ્રકારનો પ્રયત્ન કરવાનું કામ વર્તમાન પરિસ્થિતિમાં વિકટ હતું.

'રસતંત્રસાર'ના અનુવાદ માટે શ્રી ત્રિભુવનદાસભાઈએ વૈદ્યરાજ બાલુપ્રસાદ ન. મહેતા (ભરચ) સાથે પત્રવ્યવહાર કરી એ કાર્ય સરજ કરી આપ્યું. શ્રી બાલુપ્રસાદભાઈએ અનુવાદ કરવાનું સ્વીકાર્યું, અને એ કાર્ય સદ્ભાવપૂર્વક ત્વરાથી પૂરું કરી આપ્યું એ માટે મંસ્થા તેમની આભારી છે.

આ અનુવાદ પૂજ્ય સ્વામીજી મહારાજ કૃષ્ણાનંદજીના હાથથી જ થઈને ગુજરાતી જનતા સમક્ષ મુકાયો હોત; પણ મંસ્થાની હોસ્પિટલની યોજનાને અમલમાં આણવામાં અણધારી આફતો આવી નેથી પૂજ્ય સ્વામીજી મહારાજને પોતાની બધી શક્તિ એ દિશામાં રોકવી પડી. હોસ્પિટલના બાંધકામ માટે અજમેર-મેરવાડાના ચીફ કમિશનરસાહેબે સરકાર પાસેથી અપાવવા ધારેલી રૂ. ૭૨,૦૦૦)ની રકમ હિંદના ભાગલા થવાથી હજી મળી શકી નથી. ચીફ કમિશનરસાહેબ તરફથી મળેલા વચનને આધારે હોસ્પિટલનું બાંધકામ શરૂ થઈ ગયું હતું. તેથી તે કાર્ય પૂરું કરવા સ્વામીજી મહારાજને પોતાનો "ક્યાંય, પણ જાહેરમાં નહીં આવવાનો" આદર્શ છોડીને જનતા સમક્ષ ફાળો માટે પાચવા 'જવું પડ્યું'. હોસ્પિટલનું કાર્ય પૂરું કરવા માટે જોઈતાં નાણાં અને સરંજામ એકલા હાથે એકલા કરવાના વિકટ કાર્યે પૂજ્ય સ્વામીજી મહારાજના સ્વાસ્થ્યને પણ ભારે ધક્કો પહોંચાડ્યો છે. તેની અસર પૂજ્ય સ્વામીજીની લેખનપ્રવૃત્તિ ઉપર પણ ગંભીર રીતે પડી છે.

છપાઈની સુયોગ્ય વ્યવસ્થા માટે ડાયમંડ પ્રેસના માલિકોએ દરેક પ્રકારની ઉદારતા બતાવી જે ઉદારતા સમગ્રદો આપી છે એ માટે તેમનો પણ અંતઃકરણ-પૂર્વક આભાર માનીએ છીએ.

નવી પદ્ધતિ અનુસાર ગુણવર્ણન ધણા પ્રયોગોમાં મરાડી આયુર્વેદીય 'ઔષધ-ગુણ-ધર્મ-શાસ્ત્ર'માંથી લીધેલ છે. તથા કેટલાક પ્રયોગોમાં ગુણવર્ણન એ જ શૈલી અનુસાર નવાં લખેલ છે. કેટલાક અનુભૂત પ્રયોગો 'આયુર્વેદનિર્બંધ-માળા'માંથી લીધેલા છે. આ ઉપરાંત ખીજા ધણા શાસ્ત્રીય અને નવા રચાયેલા ગ્રંથોમાંથી પણ લાભ ઉઠાવવામાં આવ્યો છે. આ બધા ગ્રંથકારો અને વિદ્વાનોના અમે આભારી છીએ.

જે પાઠ ન્યાંથી લીધેલો છે, તેના નામનો ઉલ્લેખ પ્રયોગ નીચે કરવામાં આવ્યો છે. બૂલથી કોઈ રચાને ઉલ્લેખ કરવો રહી ગયો હોય અથવા ભ્રમપ્રમાદ-વશ નામમાં બૂલ થઈ હોય તો તે માટે અમે મૂળ ગ્રંથકાર પાસે ક્ષમાપાત્રના કરીએ છીએ. સૂચના મળશે તો નવી આવૃત્તિમાં સુધારી લેવામાં આવશે.

હિંદી ભાષામાં આયુર્વેદ સાહિત્યનાં ધણાં પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થયેલાં છે. તેમાં પારિભાષિક શબ્દો કામ રાખવાની પ્રથા છે, એટલે 'રસતંત્રસાર'ના મૂળ હિંદી ગ્રંથના લેખનમાં બધી જગ્યાએ પારિભાષિક શબ્દો દ્વારા જ કામ લેવાયું છે. આયુર્વેદનાં પુસ્તકો ગૂજરાતી ભાષામાં બહુ જ ઓછાં નીકળ્યાં છે, એટલે આ અનુવાદમાં પારિભાષિક શબ્દોની જગ્યાએ સાદી ભાષામાં એ ભાવ દર્શાવવા કે પરિભાષાનો જ ઉપયોગ કરવો એ નિર્ણય થઈ શક્યો નથી. આ કારણે આ ગૂજરાતી અનુવાદમાં બહુધા સાદી ભાષાનો ઉપયોગ કર્યો છે, અને બહુ જ ઓછા પ્રમાણમાં પરિભાષાથી કામ લેવાયું છે. આ મંબંધમાં આખરી નિર્ણય વિદ્વાનોની સલાહ અનુસાર થશે અને ખીજા આવૃત્તિમાં એ મુજબ સુધારો કરવામાં આવશે.

છપાઈમાં અશુદ્ધિનું પ્રમાણ વધી ન જાય એ માટે બનતી બધી જ સંભાળ લેવામાં આવી છે, તો પણ આ પહેલી આવૃત્તિ હાથના લખાણ ઉપરથી છપાતી હોવાથી, કોઈ કોઈ જગ્યાએ અનુવાદક, કમ્પોઝીટર અને પ્રુફરીડરની સમજ-ફેરથી અશુદ્ધિ થઈ જાય એ સંભવિત છે. એમાંની કેટલીક મહત્વની અશુદ્ધિ ધ્યાનમાં આવી ગઈ છે તેને લગતું શુદ્ધિપત્રક સાથે આપવામાં આવ્યું છે. આ સિવાય ખીજા જે અશુદ્ધિઓ તરફ લક્ષ્ય ખેંચાશે તે તેમજ વેંઢો તરફથી જે સૂચનાઓ કરવામાં આવશે તે અનુસાર નવી આવૃત્તિમાં સુધારાવધારા કરવામાં આવશે. આ વખતે રહી ગયેલી બૂલો માટે પાઠકોની અમે ક્ષમા માગીએ છીએ.

કાલેડા-કૃષ્ણગોપાલ
(અનંભેર)
૧૬-૭-૫૦

વિનિત,
કુંવર જસવંતસિંહ
મંત્રી, કૃષ્ણગોપાલ આયુર્વેદિક ધર્માર્થ ઔષધાલય

અનુવાદકનું નિવેદન

વૈજ્ઞાનિક ગ્રંથના અનુવાદકને ખરું જોતાં કાંઈ કહેવાનું હોય જ નહિ. જેમ કોઈ છબીકાર કોઈ વ્યક્તિની પ્રતિકૃતિ ઉતારે, તેમ એણે પણ અન્ય ભાષામાંના ગ્રંથની પ્રતિકૃતિ જ ઉતારવાની. છતાં જેમ દરેક છબીકારના કોણ (Angles) જુદાજુદા હોય છે—કોઈને શરીરસૌક્યની મદત્તા હોય, કોઈને મુખમંડળના ભાવોની અને તેને અનુકૂળ મુદ્રભૂમિ લેવાની—તેમ અનુવાદકને પણ પોતાના અનુવાદ પાછળ કાંઈક દષ્ટિકાળ હોય છે. ‘રસતંત્રસાર’ ૧૯૩૯માં પ્રથમવાર જોયેલું અને જે વિચાર આવેલા, તે આજે પણ એવા ને એવા જ રહ્યા છે; એટલે તે રજૂ કરવા ઉચિત સમજું છું.

ગૂજરાત પાસે પોતાનું મૌલિક કહી શકાય તેવું વૈદ્યીય સાહિત્ય તો નામશેષ છે. અનુવાદો પણ ગણ્યાગાંડ્યા છે. ગૂજરાતી સમાજમાં વૈદ્યીય વૃત્તિની મદત્તા વિષે પણ મને તો શંકા છે. લોકોક્તિઓને સમાજમાનસનું પ્રતિબિંબ ગણીએ તો ‘ઉત્તમ ખેતી, મધ્યમ વેપાર, કનિષ્ઠ નોકરી અને અધમ બીખ; એ કાંઈ ન આવડે તો પૈકું થીખ’ કહેનાર સમાજ તે કાળમાં વૈદ્યવૃત્તિ માટે કેટલું માન ધરાવતો હશે એ વિચારણીય છે. જોકે દરેક કાળમાં પોતાના વ્યક્તિત્વથી જળહળતા ચિકિત્સકો તો હશે જ. ગઈ પેઢીમાં સ્વ. ડૉ. પોપટભાઈ પ્રભુરામ, સ્વ. વૈદ્યરાજ જટાશંકર લીલાધર અને સ્વ. તિલકચંદ તારાચંદની આયુર્વેદિક સેવાઓ નોંધપાત્ર છે. દુઃકમાં અપવાદ સિવાય આ પરિસ્થિતિ ચાલુ જ રહી. ૧૯૩૭માં પ્રાંતિક સ્વરાજ્યની સ્થાપના પછી પ્રાંતીય મંત્રીમંડળે રજીસ્ટ્રેશનનો કાયદો કરી આયુર્વેદિક ચિકિત્સકોનું ધોરણ નિશ્ચિત કરવાનું શરૂ કર્યું, ત્યાં સુધી વૈદ્ય શબ્દની વ્યાખ્યા જ નહોતી. કાયદાની શરૂઆતમાં યોગ્ય સાથે અનેક અયોગ્ય તરવો પણ આવી ગયાં; પણ લાંબા કાળે આ સ્થિતિ દૂર થશે જ. દેશી રાજ્યોના વિદ્વાનીકરણથી જોકે પાછાં એવાં નવાં તરવો આવશે જ, પણ ભવિષ્યમાં સ્થિતિ સુધરશે.

આપણી વર્તમાન પરિસ્થિતિનું ચિત્ર તો આપણા સામયિકોમાં દેખાય છે. ગુપ્તતા એ જૂના વખતથી આજ સુધીનો જીવનસિદ્ધાંત છતાં અનુભૂત પ્રયોગોના દગલા સામયિકોમાં આવતા જ રહ્યા છે. આ અનુભૂત પ્રયોગોનું ડિઝિમ કેયું ચાલે છે તે વાંચી વિચારનારાઓ સમજી શકે તેમ છે. મોટા ભાગના પ્રયોગો તો લખનારે અનુભવ્યા છે કે કેમ તે જ શંકા હોય છે. કેટલાક પ્રયોગોનો ક્રમ ફેરવી લખી નાખે છે. કોઈ સાથે વ્યાધિ વગેરે ગંભીર નોંધ તો હોતી જ નથી. શ્લીઘર પર કોઈને ન્યુમોનિયા થયેલો તેને કાંઈક દવા—થું તે યાદ નથી—અને

કદી ખવરાવી એટલે ૩ કલાકમાં ન્યુમોનિયા મટી ગયો. એવો એક પ્રયોગ સામ-
યિકમાં વાંચેલો યાદ છે. લખનારને મન કદીની મહત્તા બહુ હતી. ૩ કલાકમાં
ન્યુમોનિયા મટી ગયો ! લખનારનો ન્યુમોનિયાનો શો ખ્યાલ હશે તે મને હજી
પણ સમજતું નથી.

૧૪ વર્ષ પહેલાંનો એક પ્રસંગ તો હજીય મને તેવો જ યાદ છે. અમદા-
વાદમાં ૧૯૩૬ માં નિખિલ ભારતવર્ષીય અને ગૂજરાત પ્રાંતિક સંમેલન હતું.
ગૂજરાતના ઉતારામાં રાત્રે અનુભૂત પ્રયોગોની આપલે થતી હતી, ગુપ્તતા કાઢીને
જ છોડવી નહોતી. એવામાં એક પ્રખ્યાત પેટંટ દવા બનાવનાર બિબા થયા.
સંમૂહનું માનસ વિચિત્ર હોય છે. પ્રશ્નપરંપરાથી સૌ કાઢીને આડકતરી રીતે
પેટંટ બજાવતી ઇચ્છા હતી. પરંતુ તેમણે એક નવો જ પ્રયોગ કહ્યો. એમણે
કહ્યું : ' જિંટાટિયામાં જિંટનું મૂત્ર અકસીર કામ કરે છે. કારણ 'જિંટાટિયું' શબ્દ
જ એમ સૂચવે છે કે એને જિંટ સાથે કાંઈ મંબંધ હોવો જોઈએ. ' જિંટાટિયા
માંના એ જિંટને એ વ્યાધિ સાથે સંબંધ હશે, એ ઔષધિ સાથે મંબંધ હશે, કે
બાપા અને વ્યાધિજ્ઞાનના સમન્વયથી આવું અન્વેષણ કરનાર વૈદ્ય સાથે સંબંધ
હશે, એ હજી પણ હું નક્કી કરી શક્યો નથી.

ખરું જોતાં તો આવા પ્રયોગો પર આધાર રાખી ધંધો કરી 'ખાવાની
મનોવૃત્તિ જ અવૈજ્ઞાનિક છે. વૈજ્ઞાનિક સિદ્ધાંત—પછી તે વિજ્ઞાનની ગમે તે
શાખાનો હોય—નું મૂળભૂત તત્ત્વ તો પ્રાયોગિક વિવરણ—Experimental
Verification—છે. આર્કિમિડિઝથી આઇન્સ્ટાઇન અને ન્યૂટનથી રામન
સુધીના બધા વૈજ્ઞાનિકોના સિદ્ધાંતો તો એ રીતે જ સ્થાપિત થયા છે. પ્રત્યેક
મંજોગમાં, પ્રત્યેક સ્થળે અને પ્રત્યેક સમયે એકસરખું પરિણામ આપે ત્યારે જ
સિદ્ધાંત સ્થાપિત થાય. આમુર્વેદના સિદ્ધાંતો પણ એવી રીતે જ સ્થપાયા છે.
એનો શાસ્ત્રીય અભ્યાસ ન કરતાં આવા પ્રયોગો પર આધાર રાખવો ઉચિત નથી.

ટૂંકમાં આવા જાહેર થતા પ્રયોગો બહુ વિશ્વસનીય નથી હોતા.

હવે બ્યારે કાંઈ નવો ચિકિત્સક પોતાનો ધંધો શરૂ કરવા ધારે તો એની
પહેલી મુશ્કેલી એ હોય કે એણે શું વાપરવું ? આજે નોંધાયેલા ચિકિત્સકોમાં
મુખ્ય બે ભાગ પાડી શકાય : શિક્ષણમંસ્થાઓમાં અભ્યાસ કરી ઉત્તીર્ણ થયેલા,
અને બીજી રીતે તૈયાર થયેલા. બીજી રીતમાં વંશપરંપરાગત અન્ય પાસે ખાનગી
અભ્યાસ કરી તૈયાર થયેલા અને સ્વતંત્ર અભ્યાસ કરી તૈયાર થવા ઇચ્છતાનો
સમાવેશ થઈ શકે. આ બંને પ્રકારનાની મુશ્કેલી તો લગભગ સરખી રહેવાની
કે ધંધાની શરૂઆતમાં સત્વર યશ મળે અને સ્થિર થઈ શકાય તે માટે શું વાપરવું ?

આજ સુધી શિક્ષણમંસ્થાઓએ પોતાની ઔષધિસૂચિ—ફાર્માકોપિયા—

નેવું કાંઈ નક્કી કર્યું નથી. એટલે સ્નાનક પામે કોઈ ચોક્કસ વિચાર કે તૈયારી હોતી જ નથી. ગુજરાતની અગ્રગણ્ય શિક્ષણમંથા અને મંચાલક ઈન્દ્રિયોના પક્ષાધારથી જીવનના વર્તમાનમાં ચાલુ વર્ગે જ અચેત થયેલી મારી માતૃમંથા પાટણનું જ ઉદાહરણ આપુ. એક વાર વડોદરા રાજ્યે અમારા આચાર્ય પામે એક નવા ચિકિત્સકને નવું દવાખાનું જોડવું હોય તો કઈ કઈ ઔષધિઓ રાખવી એની યાદી માંગી. આચાર્યે પ્રત્યુત્તરમાં મોકલેલી યાદી મેં જોઈ તો મને લાગ્યું કે તેમાંની ૭૫ ટકા ઔષધિ તો અમારા વિદ્યાલયના ઔષધાલયમાં વપરાતી જ નહોતી. અમને થયેલું કે શું ખાનગી ધંધો કરતી વખતે હાથમાં ઔષધાલયમાં વપરાતા મામાન્ય ઔષધોને બદલે અમારે નવી અસરકારક દવાઓ જોધી વાપરવાની હશે? આવી કોઈ નિશ્ચિન યાદીના અભાવે એલોપથી તરફ દળતા સ્નાતકોને ‘ડોક્ટર’ ગણ્ડ વાપરવા બદલ વારંવાર હપ્પો ને શિખામણ આપવા કરતાં આ પરિસ્થિતિમાં સુધારો કરવાની આવશ્યકતા છે. આમાં ઉત્તીર્ણ થયેલાની સ્થિતિ પણ એકસરખી જ છે.

ખીજી રીતના ચિકિત્સકોની સ્થિતિ તો એથીય વધુ વિકટ છે. ધારો કે કોઈ ચિકિત્સક ગુજરાતી પ્રંથોનો આશ્રય લેવા ધારે તો? કોલેરા માટે કોઈ ‘આર્ષ-બિયક’ જુએ તો કોલેરા માટે ૧૭ હિપચાર અને ૮ શાસ્ત્રીય બનાવટો આપેલી છે. કેવા પ્રયોગોમાં કયો હિપચાર કે બનાવટ નિશ્ચિત અમર કરશે, એ કેવી રીતે નક્કી કરી શકાય? ‘આયુર્વેદનિર્ણયમાળા’ના લેખકે પોતે આમેવા પ્રયોગો નિશ્ચિત અવગ્યામાં ઘણા અસરકારક હોય છે. પરંતુ સાથે જોમણે સંમૂલેલા બધા પ્રયોગો તે શ્રેણીમાં આવી શકે તેવા નથી. એટલે તેવા બધા પ્રયોગો વિશે ચિકિત્સકને મુઝેલી તો રહે જ.

એથી વધુ અભ્યાસ ધરાવનાર ધારો કે ‘રસયોગસાગર’ની મદદથી જ શક્યાત કરવા ધારે તો? મંદાગ્નિનું ઉદાહરણ લો. ‘રસયોગસાગર’માં અગ્નિકૃમાર રસના ૫૧ પાક છે કયો વાપરવો? અને કયા સંયોગોમાં? સંશુદ્ધિત પ્રંથોમાં આવી મુસ્કેલી હોય ત્યાં ચરકમંદિતાના ‘પદ્ધિરેચનશતીય’ અધ્યાયમાંથી વિરેચન નક્કી કરવાનો પ્રશ્ન જ ક્યાં રહે છે? આવી અનિશ્ચિતતા શક્યાતના ધંધાને જમાવી ન શકે. ચિકિત્સક પાસે સિદ્ધહસ્ત બનાવટો અને તે વિશે શાસ્ત્રીય જ્ઞાન હોવાં જ જોઈએ.

આ પ્રંથના લેખકે વધુમાં વધુ પ્રયોગો એકત્ર કરીને નહિ, પણ વ્યાધિના પ્રકારવાર લાંબા વખત સુધી પ્રયોગો કરી કરીને નિશ્ચિન કરેલી શ્રેષ્ઠ શાસ્ત્રીય બનાવટો અને પોતાના પરિચિત મંડળમાંના મંન્યાસીઓ, સાંધજીવાઓ અને ચિકિત્સકોએ આપેલા કેટલાક વિશ્વસનીય જટિલ—એટલે શાસ્ત્રીય સિવાયની

અનોખી પદ્ધતિએ બનાવવા છતાં ખૂબ અસરકારક હોય તેવા પ્રયોગોનું પાશ્વિમાત્મ વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિએ વિવેચન કર્યું છે.

ગૂજરાતના અર્વાચીન યુગમાં નવી વૃત્તિનું મંગળાચરણ કરતા નવા ચિકિત્સકોની સર્વ પ્રથમ મુસ્કેલી દૂર થાય અને ચાલુ વૃત્તિવાળા વિચાર અને મનનશીલ ચિકિત્સકોને શીઘ્ર સંદર્ભ—Ready Reference—તરીકે આ ગ્રંથ હિપયોગી થઈ પડે, એ આ ગ્રંથનો અનુવાદ કરવા માટેની મારી પ્રથમ દષ્ટિ.

ખીન્ને અગત્યનો પ્રશ્ન આજે આયુર્વેદના સર્વોચ્ચ વિકાસમાં નડતી મુખ્ય બાધારૂપ શાસ્ત્રીય બનાવટોના એકસરખા ધોરણના અભાવનો. જેના ત્રણ દાયકાથી આયુર્વેદના પુનરુદ્ધારનો પ્રયત્ન થઈ રહ્યો છે. ૧૯૩૯ ના પ્રાંતિક સ્વરાજ્ય પછી પ્રાંતિક સરકારની આમ રાહત યોજના વડે આ ગતિને વેગ મળ્યો છે. પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય પછી કેન્દ્રના રાષ્ટ્રીય મંત્રીમંડળે, મને કે કમને, કાંઈક ક્યાંનો દેખાવ કરવા પણ, થોડુંકે તો કર્યું જ છૂટકો છે. આ બધા પ્રયત્નોને વેગ આપવા વૈદ્યોએ આયુર્વેદિક બનાવટોનું એક સમાનધોરણ—Standardization—વહેલામાં વહેવી તકે કરવું જ જોઈએ. આટલા સમય પછી પણ કોઈ નિશ્ચિત ધોરણ નથી. દરેક જણ દરેક બનાવટ મનસ્વીપણે બનાવે તો વિશાળ જનતામાં આ બનાવટો માટે વિશ્વાસ કેવી રીતે જન્મે ?

એનોપેથિક ચિકિત્સકો થોડાંબે પેટ દરાઓ વાપરના હોવા છતાં શાસ્ત્રીય બનાવટો તો B. P.—બ્રિટિશ ફાર્માકોપિયા—મુજબ બનાવેલી જ વાપરે છે. એમની B. P. માફક વૈદ્યોની A. P.—આયુર્વેદિક ફાર્માકોપિયા—કેમ નહિ ? પૂર્ણ-અંદોઢ્ય એક ફાર્મસી ૧૫ રૂપિયે તોલો વેચે, તો ખીજી ૪૦ રૂપિયા ભાવ રાખે, અને ખાનગી બનાવી વેચનારાઓ તો એથી કેટલાયગણી કિંમતે વેચે છે ! થોડાંક વર્ષ પર ઇ. મર્ક કંપની ‘પૂર્ણઅંદોઢ્ય’ નામની જ બનાવટ ત્રણ રૂપિયે તોલો નહોતી વેચતી ? કોઈની ૫૦ પુટી અશ્વકઘ્નના તોલાનો ૧ા રૂપિયો હોય, કોઈના ૧૦૦ પુટીના રૂ. ૧૦ હોય, કોઈના ૧૦૦૦ પુટીના રૂ. ૫૦ ને કોઈના રૂ. ૮૦. સામાન્ય બનાવટમાં પણ ‘અશ્વકઘ્ન’ ગોળીના કોઈકના તોલાના બાર આના, તો કોઈકના સાડા પાંચ આના હોય. આ બધાનું કારણ દરેક બનાવટની કોઈક નિશ્ચિત પદ્ધતિનો અભાવ છે. (કોઈ કોઈ સ્થળે અશુદ્ધિ અને કોઈ કોઈ વિકેતામાં અતિ સ્વાર્થવૃત્તિ પણ હેતુ હોઈ શકે છે.) આ બધી અવ્યવસ્થા અર્વાચીન યુગમાં આમજનતા પર વિશ્વાસ બેસાડવા દૂર કરવી જ જોઈએ. દેશ, કાળ, પ્રકૃતિ વગેરેથી ચિકિત્સામાં તાત્વિક ફેરફારો કરવાનું વ્યક્તિગત ચિકિત્સકો પર છોડી બધી ફાર્મસીઓએ સર્વસ્વીકૃત થયેલી એક નિશ્ચિત પદ્ધતિએ દરેક ઔષધિ શાંભમર્યાદા અનુસાર જ બનાવવી

જોઈએ, અને સરકારી, અર્ધસરકારી, સ્થાનિક ગંર્યાઓ અને જાહેર સંસ્થાઓમાં આ રીતે જ બનેલી ઔપચિત્ર વાપરવાનું હવે સ્વીકારવું જોઈએ. આ માટે સર્વશ્રેષ્ઠ પદ્ધતિ નક્કી કરતી વખતે સૌથી પ્રથમ એક પ્રાથમિક યાદી તો જોઈશે જ. આ પ્રાથમિક યાદી નક્કી કર્યો પછી ચર્ચા, વિચારણા, વિચાર-વિનિમય, અભ્યાસ અને સંશોધન બાદ આખા દેશ માટે એક નિશ્ચિત ઔપચિત્ર યુક્તિ નક્કી થઈ શકે. રાજકીય, સામાજિક, ધાર્મિક અને ધણાં ક્ષેત્રોમાં ગૂઢરાતો પહેલ કરી છે. આવી કાર્મિકાપિયા બનાવવાની શરૂઆત કરવાની ગૂઢરાત પહેલ નહિ કરે ? એવી પહેલ થવી જ જોઈએ; અને એવું બને તો આ ગ્રંથ, કે જેની સાત આવૃત્તિ દ્વારા ૧૬,૦૦૦ પ્રતો—હિંદી ભાષા ભોક્ષનાર પ્રાંતોમાં આવકાર પામેલી છે, તથા જે ગ્રંથનો બનાવસ હિંદુ વિશ્વવિદ્યાલયે આયુર્વેદ કોલેજના ચોથા વર્ષ માટે પાઠ્ય પુસ્તકરૂપે સ્વીકાર કર્યો છે, તે પ્રાથમિક યાદી તરીકે સૌથી વધુ ઉપયોગી થઈ પડે. આ મારી અનુવાદ કરવા પાછળની ખીજ દર્શિ.

ભારતને પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્ત થયું છે. અંગ્રેજોને ગયા છે; પરંતુ અંગ્રેજી માનસ ગયું નથી. કેન્દ્રીય સરકારના આરોગ્યસચિવથી માંડી કોઈ અધિકારીને આયુર્વેદ માટે સાચો પ્રેમ નથી, પરંતુ નિદાન અને ચિકિત્સાના વિભાજનીય વિકેન્દ્રીકરણ દ્વારા વધુ ને વધુ અર્ચાળ બનતી જતી પાશ્ચિમાત્મક પદ્ધતિ, કે જે દેશના વિશાળ નિષ્ક્રિય આમસમુદાયને વૈદ્યીય રાહત આપવામાં અસમર્થ નીવડી છે, તેને બદલે છેવટે તેમણે પણ આયુર્વેદની સહાય લીધે જ છૂટકો છે, તેવી પણ આવી ગઈ છે. વૈદ્યોએ કટિબદ્ધ થવું જોઈએ અને પ્રાચીન આચાર્યોની ભાવનાને મૂર્તસ્વરૂપ આપવું જોઈએ. આર્પભાવના સતત એક જ રહેતી હતી કે :—

न त्वहं कामये राज्यं न स्वर्गं नापुनर्भवम् ।

કામયે દુઃસ્વત્તાનાં પ્રાણીનામાર્તિનાશનમ્ ॥

મને રાજ્યની ઇચ્છા નથી, સ્વર્ગની કે મોક્ષની ઇચ્છા નથી. માત્ર દુઃખથી પીડિત પ્રાણીમાત્રનાં દુઃખનો નાશ કરવાની જ ઇચ્છા છે.

આ અનુવાદ દરમિયાન આ ગ્રંથના પ્રણેતા અને શ્રી કૃષ્ણગોપાલ સંસ્થાના પ્રાણસ્વરૂપ પૂજ્ય સ્વામી મહારાજશ્રી શ્રી કૃષ્ણાનંદજી મહારાજનું કૃપાપૂર્ણ માર્ગદર્શન, પ્રસ્તાવના લખવા માટે સૂરતની શ્રી નાઝર આયુર્વેદિક કોલેજના પ્રિન્સીપાલ શ્રી. બાપાસાલ ગંગુ વૈદ્યનો સ્વીકાર અને મારા અંગત મિત્રોનો સહયોગ એ કાંઈ માત્ર જાહેર આભાર માનવા યોગ્ય રમરણ નથી. એ તો મારા પ્રત્યેની એ સૌની સદ્ભાવનાનાં પ્રતીક છે. એથી હું દિવ્ય આનંદ અનુભવું છું, અને એમાં ભાગ લેવા સૌ વાચક મિત્રોને ભાવભર્યું આમંત્રણ આપું છું.

કુમારી સરોજબહેન ડોલરરાય કોયા

જન્મ: તા. ૧૪-૮-૧૯૩૫.

સ્વર્ગવાસ: તા. ૬-૫-૧૯૪૭.

KUMARI SAROJBEN DOLARRAI KOYA

Born: 14-8-1935.

Died: 6-5-1947.

૨૫૦ કુમારી સરોજબહેનના જીવનનો સંક્ષિપ્ત પરિચય

કુમારી સરોજબહેન એ ભક્તહૃદયા સુશીન પુત્રી હતી એનો જન્મ તા. ૧૪-૮-૧૯૩૫, મવત ૧૯૬૧ના શ્રાવણ વદી ૫ ના રોજ, રથાન વિનેપાગેમા સાધારણ ગિતિવાળા મોઢ વૈરથને ત્યા થયો હતો પિતાનું નામ શ્રી ડોનરરાય રામજી કોના હતું માતાનું નામ અજવાળીબહેન હતું જન્મ થયા પછી જેમ ચંદ્રની કળા વધતી જાય તે શાંતિ અને પ્રદાશ કેનાવતી જાય તેમ આ કન્યા વધવાની સાથે કુટુંબની નિયતિ, પ્રીતિ, કીર્તિ, અને આર્થિક લાભ વવારે ને વધારે થઈ રહ્યા હતા પહેલા જે કુટુંબની નિયતિ માધારણ હતી તે પ્રભુએ પરિવર્તિત કરી સપત્તિ, લક્ષ્મી અને શાંતિ આપ્યા, અને તેમા હજુ કમશ ઉત્તિ થઈ રહી છે

સરોજ—સરોવર અથવા તળાવમા ઉત્પન્ન થાય તે સરોજ—એ વ્યુત્પત્તિ અનુસાર સૂર્યકમળ અને ચંદ્રકમળ બંને માટે સરોજ શબ્દનો ઉપયોગ થઈ શકે છે પણ સરોજમાતા એ ચંદ્રની અંદર સરોજ ચંદ્ર મળતો પર્યાય શબ્દ માનેનો છે એ ચંદ્રકમળની કાતા—ચંદ્રિમા જેમ રાત્રિના અંધારમા પ્રકાશ ઉત્પન્ન કરે છે, સૂર્યના તાપથી પીગાયેના જીવોને શાંતિપ્રદાન કરે છે, અને વૃક્ષાદિને પુષ્ટ બનાવે છે, તેમ સરોજબહેને કુટુંબપદ્ધતિ કુટુંબી અને મનુષીઓના હૃદય પર ઘેરી છાપ પાડી છે, અજ્ઞાનમા ગેહનાઓને પોતાના ઉદાહરણમારો જ્ઞાનરૂપ પ્રદાશ આપ્યો છે, આર્થિક ઉન્નતિ કરાવી છે, અને કેટલાક દીનદુષ્ટી, અસહાય અને અપકીર્તિના ભયથી પીગાવે કુળવાન ગરીબોને કલ્યાણ અથવા સહાયતા અપાવી છે, અને હજુ અપાવી રહી છે

આ શૈશવાવસ્થામા બાનકીડા, સર્વ સમય પ્રસન્ન મુખમુદ્રા, મધુર નિર્દોષ વચન અને બાળકોના આભાવિ નિરભિમાનીપણાને લીધે કુટુંબી, મનુષી અને પરિચિતોના હૃદયમા પ્રીતિરૂપ આકર્ષણ ઉત્પન્ન થતું હતું દિવસો જતાની સાથે ચંદ્રકળા વધવાની પેઠે સરોજ ૩-૪ વાની થઈ એ વખતે એક ફોગ લીધો હતો, તેને એન્નાર્જ કરાવો તેમજ તે નેટા પરથી આ ગ્રથમા ચિત્ર આપેલ છે એ અવગ્યા પછી ઘણા ફોગો લીધા હતા પણ કોઈ સ્વતંત્ર પૃથક્ નથી તેમજ બેનો- બનાવવા માટે લાયક નથી એટલે નિરુપાયવશ નાની ઉંમરમા લીધેના ફોટાનો જ ઉપયોગ કરવો પડ્યો છે

બાન્યેષ્ટામા છ વર્ષ ચાલ્યા ગયા ત્યાર પછી વિદ્યાભ્યાસ માટે સૂક્ષ્મ દાખલ કરી વિદ્યાભ્યાસમા સદ્ગુણ શુદ્ધિ, મહનશીલતા, નમ્રતા, ખીજ ગંડેનો

તરફ પ્રીતિ અને સત્યપરાયણતા આદિ સદ્ગુણોને લીધે સરોજ શિક્ષિકા અને શિક્ષકોનો સદ્ભાવ અને સહપાઠી બહેનોનો પ્રેમ પ્રાપ્ત કરી લેતી હતી. પણ શારીરિક સ્વાસ્થ્ય અતુલ્ય ન રહેવાના કારણે ગુજરાતી ત્રીજા ધોરણ સુધી બણાવીને સરોજની ઇચ્છા હોવા છતાં પણ વિદ્યાભ્યાસ બંધ કરાવવું પડ્યું.

સરોજ વિદ્યાભ્યાસકાળમાં પ્રજુભક્તિ, સ્નાન અને પવિત્રતાનો આગ્રહ વધારે રાખતી હતી. ભક્તિમાં વધારે તત્લીન રહેતી હતી, બીજાઓને દૂર દેશમાં વર્તમાનમાં થયેલા પ્રસંગોનું અને ભવિષ્યમાં થવાના પ્રસંગોનું કથન કરતી હતી. પ્રારંભમાં તો સામાન્ય બાલિકા માનીને બીજાઓ દુર્લક્ષ કરતા હતા, પણ અનેક પ્રસંગોની સત્યતાનો નિર્ણય થયા પછી સરોજને પૂર્વજન્મોના ઉન્નત આત્મારૂપે બધાંએ સન્માન દેતાં હતાં.

બીજાં બાળકો પરસ્પર રાગદ્રોષને વશ થઈને ઘડીમાં સાથે રમે છે અને ઘડીકમાં ક્લેશ કરે છે, એવી ચંચલ કુદૃષ્ટિ સરોજમાં નહોતી. બીજાઓની સાથે તે માયાળુપણે વર્તન કરતી, પણ કોઈનો દોષ કરતી નહિ. કોઈ દિવસ કોઈને કડક શબ્દો કહીને એણે કુ.એ પહોંચાડ્યું નથી. સરોજ પોતાનો સમય પૂરો કરવા આવી હતી. બીજાઓનાં હૃદય પર ઘેરી છાપ પાડવા અને પૂર્વજન્મોના શેષ રહેલા મંસ્કારોનાં ફળ ભોગ કરી સમાપ્ત કરવા આવી હતી. એટલે સહજ બીજાં બાળકોથી એની વૃત્તિમાં અંતર બજાતું હતું. સરોજમાં કુબોધ વયોવૃદ્ધતા જેવું ડહાપણ, નમ્રતા અને ભક્તિ આદિ ગુણો હતા. તે સામાન્ય માણસોના ઝવનથી ભેદ ઉત્પન્ન કરાવતા હતા.

પૂર્વજન્મોના અવશિષ્ટ સંસ્કારોના ભોગ જેમ જેમ વધતો ગયો, તેમ તેમ શારીરિક અવસ્થા વધારે ને વધારે દીનહીન બનવા લાગી. ક્ષયરોગથી પીડિત સ્વણાં સદૃશ શરીર અશક્ત રહેતું હતું, વારંવાર તાવ આવી જતો હતો. આવી સ્થિતિમાં બાર વર્ષની ઉંમર થયા પછી મૂત્રપંચ (વૃક્ક, બરિત અને મૂત્રપ્રસેક-નલિકા આદિ ભાગ)માં પ્રદાહ (Inflammation) ઉત્પન્ન થયો. પહેલાં વૃક્ક- (Kidney)માં ક્ષત થઈને પરુ ઉત્પન્ન થયું. પછી એ પરુ ગવિતી, બરિત અને મૂત્રપ્રસેકનલિકામાં ધીરે ધીરે ફેલાતું ગયું. એ વખતે પાકેલા ભાગોમાં અસહ્ય પીડા થતી હતી. તાવ બ-ચો રહેતો હતો. વારંવાર એ તાવમાં વધારો થતો હતો. પરસેવો આવીને તાવ એટો ચાલ, ત્યારે ગભરામણ કંઈક ઓછી થતી હતી. આવી દારણુ પન્ત્રણાના સમયે મોટા મોટા મહારથીઓ પણ હાથ-તોઆ મચાવી મૂકે છે અને બીજાઓને પણ ગભરાવી દે છે. એવા અસહ્ય કષ્ટને આ બળહીન કન્યા પ્રસન્ન વદને સહન કરી લેતી હતી અને પ્રભુધ્યાનમાં લીન

રહેતી હતી. આ રીતે પરિચિતોને સહનશીલતા, ક્ષમા અને શાંતિનો પરિચય બહુ જ સારો કરાવતી હતી. કેઈ પણ સમયે ક્રોધ, જીદ અથવા હડ કરીને ખીન્નઓને શારીરિક અથવા માનસિક કષ્ટ આપ્યું નથી. રોગાવસ્થામાં સર્વદા પ્રભુને નમ્ર ભાવે સરળ હૃદયપૂર્વક પ્રાર્થના કરતી રહેતી હતી, અને શાંત પડી રહેતી હતી. આ રીતે દુઃખને સહન કરવાની શક્તિ એટલે સહનશીલતા અને પદાર્થોના ભોગ પર વૈરાગ્યવૃત્તિને દૃઢ બનાવી લીધી હતી. ધીરે ધીરે રોગે - શરીરની જીવન-શક્તિને નષ્ટ કરી દીધી. પછી ૧૨ વર્ષની નાની ઉંમરે, તા. ૬ ફેબ્રુ મે, ૧૯૪૭, ના રોજ નશ્વર દેહનો ત્યાગ કરી તે પ્રભુશરણ પામી ગઈ હતી.

સ્થૂળ શરીરનો ત્યાગ કર્યા પછી વર્તમાનમાં સૂક્ષ્મ શરીરથી લોકવિશેષમાં નિવાસ કરે છે, અને મંસારના કલ્યાણ માટે પ્રયત્નશીલ રહે છે. જોઓએ જીવન-કાળમાં સેવા કરી છે અથવા માયાળુપણે વર્તન કર્યું છે, તેઓના કલ્યાણની કામનાને લીધે કેઈ કેઈ સમયે સંબંધ સાંધે છે અને સૂચનાઓ કરી, ભાવિ અને હાનિથી બચવાનો માર્ગ દર્શાવે છે, તેમજ કલ્યાણકર આજ્ઞાઓ અથવા પ્રેરણા કરે છે. આ પુસ્તકને પ્રકાશિત કરાવી ગુજરાતી આધુર્વેદિક સાહિત્યની સેવા કરવામાં પણ તેની સૂચના યા આજ્ઞા આભારી છે.

વર્તમાનમાં પાશ્ચાત્ય શિક્ષાદીક્ષાથી વિભૂષિત નવયુવકોમાં નાસ્તિકતાના વિચારો વિશેષ દૃઢ થતા જાય છે. ઈશ્વર અને આત્માના અસ્તિત્વને તેઓ માનતા નથી. તેઓ આવા ઉન્નત આત્માઓનાં જીવન અને વર્તન ઉપરથી નોંધ ગ્રહણ કરીને ભૂલ સુધારી શકે, તથા શ્રદ્ધાળુઓની શ્રદ્ધા પ્રભુચરણોમાં દૃઢ બને, એટલા માટે આ બાલિકાના મંદિર જીવનનો પરિચય કરાવ્યો છે. સન્માર્ગ ગાળી, પોતાનું ભલું કરવાની ઇચ્છાવાળાઓના હૃદયમાં આ પરિચયથી થોડો પણ જ્ઞાન-રૂપ પ્રકાશ પડશે, તો મારું લખ્યું સફળ માની લઉં.

વિનીત,
ગુણમાહી પ્રભુભક્ત

બે બોલ

કાલેડા-બોગલા (જિ. અજમેર)ના શ્રી કૃષ્ણગોપાલ આયુર્વેદિક ધર્માર્થ ઔષધાલયના પ્રાણ પૂજ્ય સ્વામીશ્રી કૃષ્ણાનંદજી મહારાજની આયુર્વેદ-ક્ષેત્રની સેવાઓ ખૂબ જ બહુમુલ્ય છે. જેમ ગૂજરાતમાં શિષ્ય અર્પણનંદે સરસ સાહિત્ય દ્વારા ગૂજરાતની અપૂર્વ સેવા બતાવી છે, તેમ સ્વામીજી કૃષ્ણાનંદજી મહારાજ સંન્યાસી હોવા છતાંય આયુર્વેદ જગતની સરસ સેવા કરી રહ્યા છે. અનેક નાના-મોટા ગ્રન્થો પ્રકટ કરીને સ્વામીજીએ આયુર્વેદ જગતને પોતાનું ઋણી બનાવ્યું છે અને હજી ય એઓશ્રીની આ સેવાઓ ચાલુ જ રહેશે એમાં મને જરાકે ય શંકા નથી. હિન્દીભાષી આયુર્વેદ જગતને સ્વામીજીએ કેટલાક સરસ ગ્રન્થો આપ્યા છે. પ્રસ્તુત પુસ્તક મૂળ હિન્દી ગ્રન્થનું જ ભાષાન્તર છે.

સને ૧૯૩૮માં 'રસતન્ત્રસાર વ સિદ્ધપ્રયોગમંગ્રહ' ની દ્વિતીય આવૃત્તિ મારા જોવામાં આવી હતી. આની પહેલી આવૃત્તિ જોતજોતામાં ખલાસ થઈ ગઈ હતી. આ બીજી આવૃત્તિ સ્વામીજીએ મારી ઉપરની તેઓશ્રીની મમતા હોઈ મને મોકલી આપી હતી અને ત્યારે આ જગદાર ગ્રન્થ જોઈને હું પ્રસન્ન થયો હતો. નિષ્પિન્ન ભારતવર્ષીય આયુર્વેદ મહામવડાના ભૂતપૂર્વ અધ્યક્ષ શ્રી ગોવર્ધન શર્મા છાંગાણીજીએ એની ભૂમિકા લખેલી છે. આ વિદ્વાને આ ગ્રન્થ માટે પોતાની ભૂમિકામાં નીચે મુજબ લખેલું છે:

“આજ સુધીમાં કેટલાયે નાનામોટા મંગ્રહગ્રન્થો મારા જોવામાં આવેલા છે. વૈદ્ય વિષયની ઘણીયે વાતો એવી છે જેનો એક જ ગ્રન્થમાં મંગ્રહ કરવો નિતાન્ત આવશ્યક છે. એવું હજી સુધી દેખવામાં આવ્યું નહોતું. કોઈ આવશ્યક વાતો એક ગ્રન્થમાં તો બીજી બેચાર વાતો બીજા ગ્રન્થમાં જરૂર જોવામાં આવે છે. આ અવસ્થામાં સાધકને એક જ જગો ઉપર બધી વાતો ન મળવાથી કેટલાયે મંગ્રહગ્રન્થો જોવાની ઝંઝટ ઊભી જ રહે છે. કેટલાક મોટા મોટા સંગ્રહો હોવા છતાં ય એમાં ઉક્ત આવશ્યક વાતોનું નામનિશાન જોવામાં નથી આવતું. આવી અવસ્થામાં એવા મંગ્રહગ્રન્થોની નિતાન્ત આવશ્યકતા હતી, જે બહુ મોટા ન હોય તેમ બહુ છોટા પણ ન હોય. આ ઉપરાંત તેમાં એક પણ મહત્ત્વની વાત છૂટી ગઈ ન હોય. એટલે જ સાચું કહું તો આ મોટી ખોટની પૂર્તિ શ્રી કૃષ્ણગોપાલ આયુર્વેદિક ધર્માર્થ ઔષધાલય કાલેડા-બોગલા દ્વારા પ્રકાશિત 'રસતન્ત્રસાર વ સિદ્ધપ્રયોગમંગ્રહે' કરેલી છે. વસ્તુતઃ પરંપરાગ્રામ દીર્ઘકાલ અનુભવેલ વૈદ્ય-વિદ્વાનો આ ગ્રન્થ નિયોગ છે.....ફીપકવ રસાયન અર્થાત

મકરધ્વજ-ચંદ્રોદ્યાદિ જનાવવાની સરસ અનુભૂત વિધિઓ જેવી આ મંત્રહમાં છે, તેવી કેાઇ પણ મંત્રકૃત, હિન્દી, ગૂજરાતી, મરાઠી, જંગલ આદિના ભાષા-ગ્રંથોમાં નથી જ.

શ્રી છાંગાણીજીના આ મંત્રવ્ય સાથે હું પૂર્ણ સહમત છું. ચિકિત્સકો પાસે આ એક ગ્રંથ હોય તો ખીજા કેાઈ ગ્રંથની તેને જરૂર નહિ રહે. એક પણ ઉપયોગી વાત આ મંત્રહમાં રહી જવા નથી પામી. જે અનુભૂત પ્રયોગો આ ગ્રંથમાં આપવામાં આવેલા છે તે વિશ્વસનીય છે.

આ મંત્રહ-ગ્રંથનું મહત્ત્વ એક દષ્ટિએ હું જોઉં છું. મરાઠીમાં વૈદ્યપંથાનન શ્રી ગંગાધર શુભે શાસ્ત્રીનો ‘ઔપધિ-ગુણ-ધર્મ-શાસ્ત્ર’ ગ્રંથ એક વિરલ ગ્રંથ છે. એની શૈલી મનમોહક છે અને આધુનિક દષ્ટિએ એમાં પ્રત્યેક પ્રયોગની વિવિધ વિચારણા થયેલી છે. આ ગ્રંથ ગૂજરાતી ભાષામાં ઉતારવા જેવા છે. ઘણા વખતથી મને એમ થતું હતું કે કેાઈ આ ગ્રંથનો ગૂજરાતીમાં અનુવાદ કરે. હર્ષની વાત છે કે આ ગ્રંથમાં આ ‘ઔપધિગુણધર્મશાસ્ત્ર’નું લગભગ મંપૂર્ણ ભાષાન્તર કરવામાં આવેલું છે. વાચકો પ્રત્યેક પ્રયોગમાં ‘ઔ. શુ. ધ. શા.’ લખેલું જોઈ શકશે. લગભગ આખો જ મરાઠી ગ્રંથ અહીં ઉતરેલો જોઈ શકાય છે. આ ગ્રંથની જે વિશેષતા જેવામાં આવે છે તેમાં શુભે શાસ્ત્રીજીના આ ગ્રંથનો ઉતારો અવશ્ય ધ્યાનાર્હ છે. આને લઈને જ આ ગ્રંથ વિશેષ મહત્ત્વવાન થયેલ મને લાગે છે. નીચે ‘ભસ્મપ્રકરણ’માંથી નાગભસ્મના વક્તવ્યમાંથી થોડોક ઉતારો આપુ છું, જે જેવાથી ‘ઔ. શુ. ધ. શા.’ની શૈલીનો કંઈક પરિચય વાચકને આવી જશે. શાસ્ત્રમાં નાગભસ્મના ગુણ ૧-૨ શ્લોકો (આ શ્લોકોની શક્તિ વિશે મારે કંઈ કહેવાનું છે જ નહિ)માં દર્શાવેલા છે. પરંતુ અર્વાચીન માનસને તેમાંથી જે જોઈએ તે ખોરાક નથી મળી શકતો. શુભે શાસ્ત્રીજીએ આધુનિક વાચકના માનસનો ખરાબર તાગ કાઢ્યો છે અને ખૂબ જ વિસ્તારથી ઘણી નવી વાતો કહેલી છે. એક રીતે ‘ઔ. શુ. ધ. શા.’એ એક નવા જ ચોક્કસ ગુણદર્શન કરાવવાનો કાઢ્યો છે, અને અશુભ પંચ ઉપરનું આ વિગતી પ્રસ્થાન ખરેખર અભિનન્દનીય છે. નાગભસ્મ ઉપરનું લખાણ જુઓ (પૃ. ૧૩૫):

“મધુમેહમાં નાગભસ્મ સારી રીતે વપરાય છે. મધુમેહમાં આખા શરીરમાં રહેલા બધા દોષો અને બધાં દૂષ્યોની વિકૃતિ થવાથી મધુમેહ ઉત્પન્ન થાય છે. આયુર્વેદની દષ્ટિએ મધુમેહમાં વાત, પિત્ત અને કફ ત્રણેય દોષ અને રસ, રક્ત, માંસ, મેદ, વસા, લસિકા, મળ્મ, શુક્ર અને ઝોજ એ બધી ધાતુઓ

દ્વિપિત યાય છે. આ જમાં ક્રિયા પરસ્પર થવા પછી મધુમેહ ઉત્પન્ન થાય છે. આ સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે ચિકિત્સા કરવી જોઈએ. એટલે કે ત્રિદોષ અથવા ચૈતન્યાણુબળક્રિયામાં જે વિકાર થયો હોય તેને પ્રથમ દૂર કરવો જોઈએ. આ રીતે જ્યારે ત્રિદોષમાં થયેલી વિકૃતિ દૂર થાય છે, ત્યારે તેવા જ જીવાનુદા અણુઓની યનેત્રી ધાતુઓનો દોષ દૂર થાય છે. ત્રિદોષમાં આ જાતની દ્વિપિતતા જે પ્રકારની હોય છે:—(૧) અપ્ધાતુ ઉત્પાદક, અને (૨) અપ્ધાતુશોષક. મધુમેહમાં પહેલા પ્રકારની દ્વિપિતતા હોય છે. નાગભરમ પહેલા પ્રકારની દ્વિપિતતા દૂર કરવા વપરાય છે. નાગભરમના સેવનથી પહેલાં તરસ ઓછી થાય છે. નાગભરમનું ખીજું કામ સાકર ઓછી કરવાનું છે તે પણ જલદી થવા માટે છે. નાગભરમમાં શક્તિવર્ધક ગુણ હોવાથી આ કાર્ય જલદી દેખાય છે. તે વખતે માત્ર ગાયના દૂધનું પથ્ય રાખવાથી બહુ જલદીથી સારો ફાયદો થાય છે. મધુમેહના ખીજા ઉપદ્રવો મટાડવા માટે નાગભરમની સાથે શિક્ષાન્વિત આપવાથી વધારે ફાયદો થાય છે.....મધુમેહના રોગીઓમાં ઘણા જાડા હોય છે, જ્યારે કેટલાક પાતળા હોય છે. જાડા દરદીમાં મેદની દૃષ્ટિ વધારે હોય છે. જાડા માણસમાં શરીરના પ્રમાણમાં શક્તિ પણ ઓછી હોય છે. એવા મેદસ્વી મધુમેહવાળાઓ માટે નાગભરમ વાપરવી વધારે હિતકર છે. જ્યારે પાતળા રોગીઓને દાહ વગેરે લક્ષણો વધારે થતાં હોય ત્યારે જસતભરમ વધારે ફાયદો કરે છે.....”

આ તો એક દ્રષ્ટી દર્શાવે જ માત્ર છે, હાંશું વિવેચન તો આ ગ્રન્થમાં જ વાચકો જોઈ શકશે. આ શૈલીથી જ આ ગ્રન્થની ઉપયોગિતા અને મહત્ત્વ બંને વધ્યાં છે. આ ગ્રન્થમાં ચિકિત્સકોની મુશ્કેલીઓ ધ્યાનમાં રાખીને જ ‘પરીક્ષિત પ્રયોગો’ આપવામાં આવેલા છે. “આ હેતુથી આ અનુભૂત-પ્રયોગ-સંગ્રહ પ્રગટ કર્યો છે. જે અધિકારી વર્ગ આ ગ્રન્થનો વિચાર કરી કાંઈક લાભ ઉઠાવશે તો હું મારો પરિશ્રમ સફળ થયેલો માનીશ.” (પૃ. ૬) અને મને કેહેતાં આનંદ થાય છે કે આ સંગ્રહગ્રન્થનો પરિશ્રમ ખરેખર સફળ થયો છે જ.

આ ગ્રન્થ વિશે થોડુંક કહેવું અસ્થાને નથી જ. શરૂઆતમાં ‘ઔષધિ સંબંધી આવસ્થક સૂચનાઓ’ ૧૯૫ નંદલી આપેલી છે, તેમાં કેટલીક નવીનતાઓ આપણને જોવા મળે છે. દા. ત.

“બાળકો માટે તો પારાવાળી ઔષધિ બહુ જ અનુકૂળ પડે છે.” (પૃ. ૯)

“મૂત્રપિંડના શોષથી ઉત્પન્ન થનારા ઉદરરોગમાં તામ્રભરમ નુકસાનકારક છે. કારણ કે તામ્રભરમ ઉષ્ણ અને પિત્તનું વિરચન કરનાર હોવાથી મૂત્રપિંડના

કાર્યને રોકે છે. એથી પિત્ત મૂત્રમાં મળી જાય છે અને પેશાબ ઓછો થાય છે.” (પૃ. ૯)

“વાતજન્ય સૂકી ખાંસીમાં શૂંગભરમ નુકસાનકારક છે અને કફપ્રધાન ખાંસી, શ્વાસ અને ન્યુમોનિયા વગેરે રોગોમાં જલુ હિતકર છે.” (પૃ. ૯)

“ઉપદંશજન્ય કંઠરોગમાં જસતભરમ વાપરવી સારી નથી.” (પૃ. ૯)

“આમ સાથેના જૂના રોગમાં કોડી ભરમ ફાયદાકારક છે. પરંતુ નવા આમચંદ્રહણીમાં હિતકર નથી.” (પૃ. ૯)

“સુવર્ણભરમ સોમકથી મારેલી હોય તો ક્ષયરોગના પહેલા તબક્કામાં ન આપવી, નહિ તો સૂકી ખાંસી વધી જશે. પારદ અને ગંધકથી મારેલી સુવર્ણ-ભરમ ક્ષયમાં લાભદાયી છે.” (પૃ. ૧૦)

“અનુપાન લેખે ઘી અને તેલ લીધા પછી કલાક સુધી ઠંડું પાણી ન પીવું.” (પૃ. ૧૩) ઇત્યાદિ.

પછી ‘પરિભાષાપ્રકરણ’માં ગજપુટ વગેરેની સમજણ આપેલી છે. ‘હિંગળોકમાંથી પારો કાઢવાની પદ્ધતિ’ (પૃ. ૫૧)માં સિંધ આયુર્વેદિક ફાર્મસી-વાળાએ કહેલ નવી વિધિ દર્શાવેલી છે. શિક્ષાનિત ગ્રંથોથી લેખકને સ્વાતુભવ (પૃ. ૬૭) જાણવા જેવો છે. પછી ‘શોધનપ્રકરણ’ આવે છે. પછી ‘ભરમ-પ્રકરણ’ છે, અને આ પ્રકરણમાં ‘ઓ. ગુ. ધ. શા.’ ઉપરથી વિસ્તારથી ઉતારવામાં આવેલું છે, તેમજ અન્ય વૈદ્ય મહાનુભાવોના પ્રયોગો પણ દર્શાવવામાં આવેલ છે. પૃ. ૮૨ થી પૃ. ૨૨૨ સુધીનાં ૧૪૦ પૃષ્ઠ ભરમપ્રકરણે રોકેલાં છે, મારી ખાતરી છે કે વાચકોને આ પૃષ્ઠો વાંચવાં ખૂબ જ ગમશે. ઘણી નવી વાતો આમાં કહેવામાં આવેલી છે. લંબાણુભયથી હું તેનો નિર્દેશ કરતો નથી. વાચકોને આ પૃષ્ઠો ધ્યાન દર્શને વાંચવા-વિચારવા વિનવું છું.

પછી ‘કૂપીપકવરસાયન’ પ્રકરણ આવે છે. એણે ખાવન પૃષ્ઠો રોક્યાં છે. સમીરપન્નગરસમાં ખીજ વિધિ દર્શાવેલી છે તેમાં નીચેની ખાળતો નોંધ્યો:

“પહેલી વિધિ પ્રમાણે આ રસાયન પહેલી વિધિ કરતાં વાતવાહિનીઓની વિકૃતિથી થતા રોગો ઉપર જલદી ફાયદો કરે છે. આ ખીજ વિધિવાળું ગર્ધ-લમ રસાયન સ્વામીશ્રી હરિયરણાનંદજીએ અર્ધોગવાત અને ગૃધ્રસી પર મધ સાથે અનેકવાર વાપર્યું છે. અર્ધોગવાત ઉપર આ રસાયન જેટલો ફાયદો કરે છે તેટલો ખીજ કોઈ પણ ઔષધિ કરતી નથી. એ રીતે જૂનામાં જૂના ગૃધ્રસીનાં રોગી આનાથી સારા થઈ ગયા છે. અર્ધોગવાત અને ગૃધ્રગીમાં લોહીનું દબાણ વધી જાય છે. એને ઓછું કરવા સાથે એ રોગ પણ મટાડે છે.” (પૃ. ૨૬૪)

વાચકો જોઈ શકશે કે અન્ય પ્રતિષ્ઠિત સન્નનોના સારા અનુભવોનો સંગ્રહ આ પુસ્તકમાં થયેલો છે. સ્વ. શ્રી. સુખરામદાસ ઓઝનીના અનુભવ પણ એકળે જગો ઉપર દર્શાવવામાં આવેલ છે. ટૂંકમાં વિવેક રાખીને ન્યાંથી જેટલું લેવા જેવું લાગ્યું છે, તેટલું બધું જ આ ગ્રન્થમાં ઉતારેલું જેવા મળે છે.

સુવર્ણભૂપતિ રસ:—“આ રસાયન બધી જાતના સન્નિપાત અને ક્ષયની બીજી અવસ્થામાં બહુ લાભદાયક દવા છે. આમવાત, ધતુર્વા, લંગડાપણું, ઉદર-રત્ન, પાંગળાપણું, કમ્પવા, કટિવાત, મંદાગ્નિ, બધી જાતની યક્ષ્મ, ગુર્મ, ઉદાવર્ત, ભયંકર સંગ્રહણી, પ્રમેહ, ઉદરરોગ, બધી જાતની પથરી, કબજિયાત, મૂત્રનો અટકાવ, ભગંદર, બધી જાતનાં કુષ્ઠ, વિષવિકાર, વધી ગયેલો વિષ-પ્રયોગ, વિદ્રધિ, શ્વાસ, કાસ, અજીર્ણ, બધી જાતના તાવ, કમળો, પાંડુરોગ, માયાના રોગ વગેરે બધા વાતપ્રધાન રોગો આ ઔષધને અનુકૂળ અનુપાન સાથે આપવાથી મટે છે. મહારાષ્ટ્રમાં ઘણા ચિકિત્સકો આ એક જ ઔષધિ ઘણા રોગો ઉપર વાપરે છે. મહારાષ્ટ્રની આ પ્રસિદ્ધ ઔષધિ છે.” (પૃ. ૨૬૬). અહીં-યાં મહારાષ્ટ્રની લખ્ધપ્રતિષ્ઠા ઔષધિનું સુંદર વર્ણન મળે છે. ગૂજરાતી વૈદ્યો આવા સુંદર રસો વાપરતા ઘર્ષ જશે એવી મને ખાતરી છે. લખાણની શૈલી જ આવો રસ વાપરી જેવા પ્રેરે છે. “સર્વરોગચિનાશાય સર્વેષાં સ્વર્ણભૂપતિ.” અષ્ટમૂર્તિ, પંચમૂલ, વ્યાધિહરણ—આ બધા રસોનું વૈશિષ્ટ્ય વિચારણીય છે. ટૂંકમાં આ ‘કૂપીપકવ રસાયન’ પ્રકરણ અતિશય સામગ્રી વાચકોને જરૂર પૂરી પાડનારું છે.

પછી આવે છે ‘પર્પટીપ્રકરણ.’ પછી ‘ખરલીય રસાયન.’ કૂપીપકવ રસાયનો અને પર્પટીઓ પછી ખરલમાં લાંબો વખત જે રસોને ઘૂંટવામાં આવે છે તેનું પ્રકરણ જુદું આપેલું છે. ‘શીતભંજ રસ’માં વૈદ્યરાજ પં. શ્રી કાંતિ-લાલજી આચાર્યનો જાતઅનુભવ (પૃ. ૨૬૭) વર્ણવવામાં આવેલ છે. આવા અનુ-ભવના ઉલ્લેખોથી ઔષધિ તરફ પ્રીતિ થાય છે અને વાપરી જેવા મન લક્ષ્યાય છે. ‘ત્રિભુવનકાર્તિ’, ‘અશ્વકંચુકી રસ’ જેવી ગૂજરાતમાં અતિ પ્રસિદ્ધ બનાવટો સંબંધી વિવેચન વાચકોએ અવસ્ય વિચારવા જેવું છે. ત્રિભુવનકાર્તિમાં ‘કદપ્રધાન જ્વરમાં સુવર્ણાંગ અને આકડાના મૂળની છાંય સાથે મેળવીને મધ સાથે દિવસ-માં ૨ કે ૩ વાર આપવું (પૃ. ૩૧૧).’ આ ડોઝ પાંડિતે લખેલું પુસ્તક નથી, પરંતુ દવાઓ જેણે દરદીઓ ઉપર છૂટથી વાપરી જોઈને ખાતરી કરેલી છે એવા સિદ્ધહરત વિક્લાન વૈદ્યનો હાથ આ પુસ્તકમાં મને જરૂર દેખાય છે. અને આથી જ આવો ગ્રન્થ વૈદ્યો માટે ખરેખર આશીર્વાદ ગુણ જ છે એમ કહેવામાં રજ પણ અતિશયોક્તિ હું કરતો નથી. આવાં ઉત્તમ રસાયનો આપણી પાસે છે, આપણી એ અજુગોશી મંપત્તિ છે, અને અનેક વૈદ્યોના સહસ્ર અનુભવોની

કસોટી ઉપર પણ તેમાંનાં ધણાં રસાયનો ચઢેલાં છે, અને છતાં ય આપણો વૈદ્ય-સમાજ સદ્ધા ડ્રાઝ વાપરવા લક્ષ્યાય એમાં મૂને કરુણતાની અને વિવેકબ્રષ્ટતાની પરિસીમા જ લાગે છે. ‘ત્રૈલોક્યચિંતામણિ’, ‘જ્યમંગલ રસ’, ‘લક્ષ્મીવિદ્યાસ રસ’, ‘કાલકૂટ રસ’ વગેરે રસો આપણા ઔષધિ-મહાસાગરનાં મહામોક્ષાં રતો છે. દવાઓનાં વિશાળ દરિયામાં ડૂબકીઓ મારીને આવાં અનેક મોતીઓ આપણા પૂર્વજોએ ગોતેલાં છે. તેને ગુણે શાસ્ત્રીની કલમે ફીક ન્યાય આપેલો છે. કાલકૂટ રસ પ્રસંગે લખાણુ જુઓ—“કાલકૂટ રસ એ ધનુર્વાની સુંદર ઔષધિ છે. જો ધનુર્વામાં કફપ્રધાન કૃષ્ટિ હોય તો કાલકૂટ રસ ઉત્તમ ક્ષયદાકારક છે. ગર્ભપાત પછી થનારા ધનુર્વાતમાં આ રસ વપરાય છે.....ગર્ભપાત પછી જે રીતે ધનુર્વા થાય છે તે જ રીતે સુવાવડી સ્ત્રીને પણ થાય છે. આયુર્વેદ્યચિકિત્સા અનુસાર આ રોગમાં જુદી જુદી અવસ્થાઓમાં લક્ષણોના ભેદ પ્રમાણે જુદીજુદી ઔષધિઓ—સૂતિકારિ, સૂતિકાભરણુ, પ્રતાપલક્ષ્મર, તાખ્યાદિ લોહ, અને કાલકૂટ રસ વગેરે ઔષધિઓ અપાય છે. મધ્વલઘ્ન વગેરે વાતપ્રધાન લક્ષણો હોય તો પ્રતાપ-લક્ષ્મર, વારંવાર તાણુ અને પિત્તની પ્રધાનતા હોય તો તાખ્યાદિ લોહ, ધનુર્વા વગેરે લક્ષણો ઓછાં અને સૌમ્ય હોય ત્યારે સૂતિકાભરણુ, વાતકફપ્રધાન લક્ષણો હોય ત્યારે સૂતિકારિ, અને કફપ્રધાન જડતા, બેશુદ્ધિ વગેરે લક્ષણો હોય ત્યારે કાલ-કૂટ રસ આપવો જોઈએ. (પૃ. ૩૩૦)” વાયકોના દિલમાં આ લખાણુ જરૂર સોંસરું ઉતરી જાય છે અને આવાં અમૂલ્ય ઔષધો તરફની એમની ભક્તિને તે દંડમૂલ્યા બનાવે છે. કારણ કે આ લખાણુમાં વર્ષોના અનુભવોનો નિચોડ એક સિદ્ધહસ્ત લેખકની કલમ દ્વારા બહાર પડેલો છે.

‘ચંદ્રામૃત રસ’—“આ દવા અમે જુદીજુદી જાતની ખાંસીઓમાં ધણી-વાર વાપરી છે. જલ્દ જ પ્રભાવશાળી અકસીર દવા છે. સખ્ત ખાંસીને એ ૧-૨ દિવસમાં જ મટાડી દે છે.” આવો અનુભવ એ જ આ ગ્રન્થની મને વિશેષતા લાગે છે. આ ચંદ્રામૃત રસ ગૂજરાતમાં ભાગ્યે જ કોઈ વાપરનાર હશે.

‘કામદુધા રસ’—“આજકાનાં જીટાટિયા ઉપર વપરાતી ઔષધિઓમાં આ રસ એક ઉત્તમ ઔષધિ છે. જલ્દ નળજાઈ આવી જવાથી અને આત્માશયમાં ઉત્ત્રતા વધી જવાથી બીજી દવાઓ નિષ્ફળ જાય છે ત્યારે આ રસ કાયદો કરે છે (પૃ. ૪૨૯).” જીટાટિયા—Whooping Cough—ની દવા જ નથી, ત્યાં કામદુધા વાપરવા કયો વૈદ્ય નહિ લક્ષ્યાય ?

‘વાતકુક્ષાંતક રસ’—(પૃ. ૪૩૮) “આ રસાનન ખૂબ બપંકર અપરમાર (વાઈ), હિસ્ટીરિયા, મૂર્છા, સખ્ત હેડકી, ધનુર્વાત, સૂતિકારોગમાં આક્ષેપ સાથેના વાત-રોગ, નિદ્રાનાશ આ સર્વને મટાડે છે.”

‘અમરમુદરી વટી’ (પૃ. ૪૩૯)—“આ દવા અભર ગિલ્લામાં વધારે વપરાય છે. અમે પણ ઘણીવાર વાપરી લાભ લીધો છે.” હિંદુસ્થાન એ દેશ નથી, ખંડ જેવો મુશ્કેલ છે. બિન બિન પ્રાંતોમાં બિન બિન દવાઓ વિશેષ પ્રમાણમાં વપરાય છે. આંતરરાષ્ટ્રીયતાની જ્યારે આપણે વાનો કરતા મયા છીએ ત્યારે આંતરપ્રાંતીય વૈદ્યકીય વિશેષતાઓ તરફ આપણું ધ્યાન કેમ નથી ખેંચાતું ?

‘આરોગ્યવર્ધની રસ’નું વિવેચન વાંચ્યા પછી આ મુંદર ઔષધ કેમ વાપરવું તે સારી રીતે સમજવામાં આવશે.

‘અમીર રસ’—(પૃ. ૫૦૪) લેખક ચોખ્ખા જ કહે છે કે “મૂળ ગ્રન્થકારિ (સિદ્ધભેષજભણિમાધાનો આ પાઠ છે) જે વિધિ લખી છે એ રીતે બનાવવાથી બહુ ઓછો બને છે અને ઘણીવાર પારો કાંઈક જુદો પડી જાય છે.” લેખકના અનુભવ સાથે હું પણ મળતો છું. એ રીતે અમીર રસ બનતો જ નથી. આથી સૂરતમાં વૈદ્યરાજ ભોળાનાથભાઈ તેને બીજી રીતે બનાવે છે અને સફળતાથી વાપરે છે. આથી જ હું કહું છું કે આ ગ્રન્થમાં અનુભવનો નિષ્કર્ષ છે અને આવા અનુભવો જ આજના મુગમાં વિશેષ પ્રત્યયામક બને છે.

ભોદાર શુદ્ધ કરવાની રીત—(પૃ. ૫૨૬). ‘રસયોગસાગર’ના પ્રદરાંતક લોહના પાકમાં સ્વ. હરિત્રપન્નજીએ આ વિધિ દર્શાવેલી છે. પરંતુ અનુભવી લેખકની દષ્ટિ બહાર કાઢી ઉપયોગી વાત રહી ગઈ નથી.

‘પ્રતાપલકૃષ્ણ રસ’ (પૃ. ૫૩૧)—“મર્ભાશયને મૂળ સ્થિતિમાં લાવવા મટે પ્રતાપલકૃષ્ણ જેવી કોઈ બળવાન ઔષધિ નથી.” આપણું પ્રસતિગૃહમાં ‘અર્ગટ’ની અનિવાર્યતા આજે બધાને લાગે છે. પ્રતાપલકૃષ્ણ જેવી મુંદર દવા શું કામ ન વાપરી શકાય ?

‘માણિક્યરસાદિ શુટિકા’ (પૃ. ૫૪૧)—આ પાઠ સ્વ. તિલકચંદ તારાચંદ કૃત ‘આયુર્વેદ નિબંધમાળા’માંથી ઉદ્ધૃત કરેલો છે “આ ગોળીએ સેંકડો બાળકોના હૃદય બચાવ્યા છે.” લેખકની તીક્ષ્ણ દષ્ટિમાંથી કોઈ પણ ઉપયોગી ઔષધ છટકી જવા પામી નથી એ આથી સમજાય છે. ‘આયુર્વેદ નિબંધમાળા’માંથી ઘણા ઉપયોગી પાઠો આ ગ્રન્થમાં લેવામાં આવેલા છે.

‘મહાવાતરાજ રસ’ (પૃ. ૫૫૨)—પં. ગોવર્ધનજી છાંગાણીનો આ પાઠ છે. “આ મધુમેહને ચોક્કસ રીતે મટાડે છે.” છાંગાણીજી જેવા વિદ્વાનની વાણી આપણા મંથપ માત્રને દૂર કરે છે અને આ ઔષધ વાપરવા આપણને જરૂર લક્ષ્યાવનાર બને છે. છાંગાણીજીના કેટલાક પાઠો આ ગ્રન્થમાં ઉદ્ધૃત કરવામાં આવેલા છે.

ટૂંકમાં ‘ખરલીય રસાયનો’વાળું પ્રકરણ અનેકના અનુભવોની પ્રસાદીરૂપ

હોઈ ઘણાનાં દિલ ઠાલાવશે અને એવી ઉપયોગી ઔપધિઓ વાપરતા ઘણાને કરશે એવી મને ખાતરી છે.

પછી 'ગુટિકાપ્રકરણ' છે. આમાં પણ અનુભવોની પ્રસાદી અહીંતહીં વેરાયેલી નજરે ચઢે છે. 'સંજ્ઞવની વટી' (પૃ. ૫૮૨) ગૂજરાતી વેદો વાપરે છે. લેખક અહીં એક સૂચના કરે છે: "જો આ વટીમાં વજનાગ નેટલો શુદ્ધ હિંગ-જોડ મેળવવામાં આવે તો આ વટી વધારે અસરકારક બને છે." પછી 'ચૂર્ણ-પ્રકરણ' છે. આપણે 'સિતોપલાદિ ચૂર્ણ' તો રોજ વાપરીએ છીએ. પરંતુ આમાં 'બૃહત્ સિતોપલાદિ ચૂર્ણ' (પૃ. ૬૩૫) છે. તેમાં ગુલે બનદસા અને ગુલે ગાવઝ્યાં બંને યુનાની દવાઓ અને તાલિસપત્ર ઉમેરીને આ ચૂર્ણની ઉપયોગિતા ખરેખર જ વધારવામાં આવેલી છે, કારણ કે યુનાની વૈદ્યકમાં ગાવઝ્યાં અને બનદસા બે અમૂલ્ય ઔષધો છે. કદમાં સુંદર કાર્ય કરનાર છે.

'સ્વાદિષ્ટ પાચન ચૂર્ણ' (પૃ. ૬૬૯)ની બનાવટ સુંદર છે. લેખકનો બહોળો અનુભવ ક્યાંય છૂપો રહી શકતો નથી. 'આયુર્વેદ નિબંધમાળા'માંથી 'વાસાદિ ચૂર્ણ' ની સુંદર બનાવટ ચક્રાર લેખકે લઈ લીધેલી છે. અન્યગૌરવભર્યા આથી વધારે વિસ્તાર કરતાં મને અટકાવે છે. પછી 'કપાયપ્રકરણ' આવે છે. આમાં 'આરગ્વધાદિ કલ્ક', 'પ્રતિશ્યાવહર કપાય', 'મધુકાદિ હિમ', 'દ્વાત્રિશંદાખ્ય કપાય' તરફ ખાસ ધ્યાન જાય છે. દ્વાત્રિશંદ તો હું વર્ષોથી વાપરું છું એટલે હું એની સાક્ષી આપું છું. ટૂંકમાં ચિકિત્સાદષ્ટિએ ઉપયોગી ઠાઈ પણ ચીજ ચક્રાર લેખકની વેધક આંખોમાંથી છટકી રહી જવા પામી નથી એમ વારંવાર કહેતાં મને નરહિય મંઠાય ચતો નથી,

પછી 'આસવપ્રકરણ' છે. 'ઓ. ગુ. ધ. શા.' માંથી ડીકડીકે દોહન કરવામાં આવેલું છે. આમાં અહીંનો પણ સમાવેશ થયેલો છે. માનરનો અર્ક, મેદોહર અર્ક, જનરહર અર્ક, લાક્ષા અર્ક, સિંધ આયુર્વેદિકે ક્ષાર્મસીવાળા શ્રી. ગોપાલજી કુંવરજી દરેનો શોથનાશક અર્ક ને-ટિંકચર આયોડીન કરતાં સારી બનાવટ છે તે, તથા ચાંદીનો કલ્પ આ ધ્યાન ખેંચે છે.

'અવલેહપ્રકરણ'—આમાં 'ગોમુરાર્દિ અવલેહ', 'સિતોપલાદિ અવલેહ', 'કાસકંડનાવલેહ', 'મધુકાઘવલેહ', વગેરે અવલેહ ધ્યાનાર્હ, છે. આમાં 'તિબ્બી અકબરી', 'ધરવૈદ્ય' તથા 'રસયોગસાગર'ના અનેક સારા પાકો નજરે ચઢે છે. દિવાલમુસ્ક, માજૂનો વગેરે યુનાની અવલેહો—ને યુનાની વૈદ્યકની એક ખાસ વિશેષતા છે એમ કહીએ તો ચાલે—વગેરે અહીંનાં એક જ જગોએ અનેક ગ્રંથો-માંથી ચૂંટી ચૂંટીને રજૂ કરેલા છે. પછી આવે છે 'ધૃત-તૈલ-પ્રકરણ' આમાં શ્રી. પં. મંગુલાલજીના વડવાઓ ૧૦૦થી વધુ વર્ષથી વાપરતા આપ્યા છે તે

‘વાતહર તૈય’ નો પાક સારો છે. શ્રી. ગોપાચલભાઈનો પંચગુણ તૈલનો પાક (પૃ. ૮૦૮) ધ્યાનાર્હ છે. આ પંચગુણ તૈય દરેક દવાખાનામાં હોવું જ જોઈએ. વૈદ્યોને ટાંકા મારતા નથી આવડતા. હું કહું છું કે ટાંકા મારવાની જરૂર હોય ત્યાં પણ આ તેજ વાપરવાથી ચમત્કારિક રુઝ આવે છે, ટાંકાની જરૂર નથી પડતી. હું આ વાપરું છું.

‘અંજનપ્રકરણ’—સ્વામી અખંડાનંદજીનો ખાખરાનો અર્ક અહીં દર્શન દે છે. ‘વૈદ્યામૃત’ની ‘રસકેથર ગુટિકા’નો સારો પાક છે.

‘લેપ મલમ પ્રકરણ’—અગ્નિદગ્ધવણુહર મલમ જીઓ. ઘણા વૈદ્યો આ મલમ બનાવતા હશે, પરંતુ અહીં ચૂનાના નીતરા પાણીમાં રાળના મલમને શીણવાનું કઢી સોનામાં સુગંધ ઉમેરેલી છે.

ટૂંકમાં આ અન્યનું ગુણદર્શન કે રસદર્શન ટૂંકમાં કરાવવા મેં પ્રયત્ન કરેલો છે. ગૂજરાતી જનતા આ અન્યનો સારો આદર જરૂર કરશે એની હું આશા રાખું છું. પૂ. સ્વામી શ્રી કૃષ્ણાનંદજી મહારાજ આવા અનેક અન્યો ગૂજરાતને આપતા રહો એ અભ્યર્થના સાથે વિરમુ છું.

સૂરત, ૧-૮-૫૦.

બાપાલાલ ગ. વૈદ્ય

ગ્રંથસંકેત

આ ગ્રંથમાં જે ગ્રંથોમાંથી આધારઅવતરણ લીધાં છે, તેના સંકેત નીચે આપ્યા છે:

સંસ્કૃત ગ્રંથ

અનુ. ત. અનુપાનતરંગિણી

અ. હ. અષ્ટાંગહૃદય

આ. પ્ર. આયુર્વેદપ્રકાશ

ગ. નિ. ગદનિગ્રહ

ચ. મં. ચરકમંહિતા

અ. દ. ચક્રદત્ત

નિ. ર. } નિધંદુરત્નાકર
બુ. નિ. ર.

બ. રા. બસવરાજીયમ્

બુ. યો. ત. બૃહદ્દયોગતરંગિણી

બં. મે. બંગસેન

બા. પ્ર. ભાવપ્રકાશ

બા. ભૈ. ર. ભારતભૈષજ્યરત્નાકર

ભૈ. ર. ભૈષજ્યરત્નાવલી

યો. ર. યોગરત્નાકર

ર. કા. રસકામધેનુ

ર. ચં. રસચંડાશુ

ર. ચિ. રસચિન્તામણિ

ર. ત. રસતરંગિણી

ર. યો. સા. રસયોગસાર

ર. ર. રસરત્નાકર

ર. ર. સ. રસરત્નસમુચ્ચય

રા. રા. સુ. રસરાજમુંદર

ર. સા. રસાયનસાર

ર. સા. સં. રસેન્દ્રસારમંત્રહ

વૃન્દ. વૃન્દમાધવ

વૈ. છ. વૈષ્ણવન

શા. સં. શાસ્ત્રગદ્યમંહિતા

સિ. ભે. મ. સિદ્ધભૈષજ્યમણિમાલા

સિ. ભે. મ. સિદ્ધભૈષજ્યમંજૂષા

સુ. સં. સુશ્રુતમંહિતા

હા. સં. હારિતમંહિતા

હિન્દી

અ. યો. મ. અનુભૂતયોગમાલા

ઇ. ગુ. ઇલાજુલ ગુર્વા

ખૂ. ચિ. ખૂબચન્દ્રચિકિત્સા

બા. ચિ. બાલચિકિત્સા

ચા. ચિ. ચારચિકિત્સા

ચિ. ચં. ચિકિત્સાચંદ્રોદય

તિ. અ. તિબ્બે અકબર

ધન્વંતરિ ધન્વંતરિ (માસિક)

રવા. ર. રવાસ્થપરક્ષા

ગુજરાતી

અ. પ્ર. અનુભૂત પ્રયોગાવલિ

આ. ઓ. આર્યઔપધ

આ. ભિ. આર્યભિપદ

આ. નિ. આ. આયુર્વેદ નિબંધમાલા

ધ. વૈ. ધરવૈદ્ય

રસા. સા. સં. રસાયનસારમંત્રહ

ર. ત. રમોદ્ધારતંત્ર

વૈ. ચિ. સા. વૈષ્ણકચિકિત્સાસાર

વૈ. સ. વિ. વૈષ્ણક મંજૂષી વિચાર

મરાઠી

ઓ. ગુ. ધ. સા. આયુર્વેદીય ઔપધગુણુધર્મશાસ્ત્ર

આ. ક. આયુર્વેદ કથાનિધિ

વૈ. સા. મં. વૈષ્ણસારમંત્રહ

પુસ્તક વાંચતા પહેલાં અગત્યની સૂચનાઓ

આ અનુવાદ ગૂજરાતીમાં એની શૈલીના વિશિષ્ટ પ્રકારનો છે. પ્રત્યેક વૈજ્ઞાનિક ગ્રંથના અનુવાદકને હોય છે તેવી પારિભાષિક શબ્દો મંબંધી મુશ્કેલી મને પણ નહીં છે. તેમાંયે અનુવાદનું જુદે જુદે વખતે મંગોધન, પરિવર્ધન થયું છે, એટલે નિશ્ચિત, ધોરણ રહ્યું નથી. ગૂજરાતીમાં તો શું, હજુ કેટલાક શબ્દો મંબંધી તો વિદ્વાનો પણ એક નિર્ણય પર આવી શક્યા નથી. આવા મંયોગોમાં આ પુસ્તકમાં વપરાયેલા પારિભાષિક શબ્દો જે અર્થમાં વપરાયા છે તેના અંગ્રેજી પર્યાયોની યાદી જુદી આપવામાં આવી છે. તે ઉપરાંત દરેક શબ્દનો અનુવાદ કરી નાખવા જતા અનુવાદ કિલ્લે ન થઈ જાય એથી તે તે સ્થળોની આવશ્યકતા મુજબ શબ્દો પર્મદ કર્યા છે. દા. ત. વિકાર અને ઉપદ્રવ, વિકાર એટલે વ્યાધિ, લક્ષણ, ચિહ્ન કે રોગ પણી થતા ઉપદ્રવો-disease, symptom, sign and complication આમ ચાર અર્થમાં વપરાય છે. જ્ઞાનતંત્ર ગૂજરાતીમાં સામાન્ય રીતે nerve-જામે તે પ્રકારની-ના અર્થમાં વપરાય છે. હિંદીમાં સામાન્ય nerve માટે વાતવાહિની, sensory nerve માટે જ્ઞાનતંત્ર અને motor માટે ગતિતંત્ર શબ્દ વપરાય છે. આવી પરિભાષાની અનિશ્ચિનતામાં અભ્યાસી વાચક વિવેકપૂર્વક વાંચશે તો અર્થ સમજવામાં મુશ્કેલી નહિ પડે.

આ ગ્રંથમાં જ્યાં પ્રમાણ શેરમાં આપવામાં આવ્યું છે ત્યાં ૮૦ તોલાનો ખંગાળી શેર સમજવો. ૧ શેર, ૨ શેર એમ શેરમાં આપેલા માપ ૮૦ તોલાના ખંગાળી શેરમાં આપવામાં આવ્યા છે.

પુસ્તકમાં રહેલી અશુદ્ધિઓ પુસ્તકના અંતમાં આપવામાં આવી છે. એનું પ્રમાણ જોઈ આપવા જતાં વાચક એ તરફ દુર્લક્ષ્ય ન રાખે એ હજીવા યોગ્ય છે.

ગ્રંથમાંની ક્ષતિ મંબંધીની સર્વ સૂચનાઓ સાભાર સ્વીકારવામાં આવશે. આ ગ્રંથનો મૂળ હેતુ શ્રી કૃષ્ણ-જોષાથ ધર્માર્થ ઔપધાસનો મૂળ હેતુ-જનતાની વધુમાં વધુ સેવા એ જ છે. એ હેતુ માટે સૌનો સહકાર આવશ્યક છે.

જ્ઞાનપ્રસાદ ન. મહેતા

‘પુસ્તકપ્રકાશન અને દવાઓનું વેચાણ

આ સંસ્થા તરફથી પુસ્તકોનું પ્રકાશન અને દવાઓનું વેચાણ બંને કામ સેવાભાવે કરવામાં આવે છે. એટલા માટે દરેક વસ્તુની કિંમત તદ્દન ઓછી રાખવામાં આવી છે, અને ભવિષ્યમાં પરિસ્થિતિ અનુકૂળ થતાં એથી પણ ઘટાડવામાં આવશે. કોઈ સંબંધન અમારાં પુસ્તકો ખીજી બાપામાં અનુવાદ કરવાં ઇચ્છશે તો આનંદપૂર્વક નિ સ્વાર્થ ભાવે અનુમતિ આપવામાં આવશે, એટલું જ નહિ પણ ભવિષ્યમાં કોઈ કારણથી આ ઔપધાયક તરફથી પુસ્તક-પ્રકાશન બંધ થઈ જાય તો કોઈ પણ ધર્મોદા મંડળ અમારાં પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરી શકે છે. અમારી તરફથી કોઈ પણ જાતનો વિરોધ કરવામાં નહિ આવે.

અમે દવાઓના પ્રયોગોમાંથી એક પણ ગુપ્ત નથી રાખ્યો, અને ભવિષ્યમાં પણ કોઈ પ્રયોગ છુપાવીશું નહિ. પ્રયોગની વિધિ ગુપ્ત રાખવાથી મનમાની ૧૦-૨૦ ગણી કે તેથી વધુ કિંમત મળી શકે છે. પણ એવું કરવામાં આવતું હોય તો સાહિત્ય અને દેશને નુકસાન છે. એટલા માટે આ નિયમ સંબંધી અમે બહુ કાર્મસીઓનું અનુકરણ કર્યું નથી, અને ન તો ભવિષ્યમાં એવું કરીશું. આ ધર્મોદા સંસ્થા મહાપ્રભુ કલ્યાણરાયની છે. તેઓ ઇચ્છતા હશે તો આ દેશના મંરક્ષક વર્ગ (ટ્રસ્ટીઓ)ના હૃદયમાં વિશાળતા અને સત્યપાત્રતા આપશે એવો અમારો દૃઢ વિશ્વાસ છે.

વ્યવસ્થાપક,

શ્રી કૃષ્ણ-ગોપાલ ધર્મોદા આચાર્ય

કાલેડા-બોમ્બે

શાસ્ત્રોક્ત આયુર્વેદિક દવાઓ, પુસ્તકો અને મફત વૈદકીય સલાહ

પૂજ્ય સ્વામીશ્રી કૃષ્ણાનંદજી મદારાજની આયુર્વેદની સેવાઓથી વૈદ્યસમાજ સારી રીતે પરિચિત છે. પૂજ્ય સ્વામીજી એક આદર્શ સંન્યાસી છે. એઓશ્રીએ સંન ૧૯૨૦ થી ૧૯૨૬ સુધી સરતું સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલય, અમદાવાદવાળા સુપ્રસિદ્ધ ભિક્ષુ અખંડાનંદજી સાથે હિંદુધર્મ, મંસ્કૃતિ અને સમાજની ઉન્નતિ માટેનું ઉચ્ચ સાહિત્ય આપી જનતાની સેવા કરી. હાલમાં ૧૯૩૦ થી અજમેર મેરવાડાના કાલેડા-કૃષ્ણગોપાલ ગામમાં આયુર્વેદની સેવા કરી રહ્યા છે. એઓશ્રીની સેવાપરાયણતા, નિઃસ્વાર્થ ભાવના અને આયુર્વેદના પ્રેમને પરિણામે આજે આ મંસ્થાએ દરેક સ્થળે પોતાની સત્યતા, સાહિત્યસેવા અને વિશુદ્ધ દવાઓ મેળવવાના સ્થાન તરીકે પ્રતિષ્ઠા મેળવી છે. આ સંસ્થા તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલા ગ્રંથોમાં અર્વાચીન અને પ્રાચીન સાહિત્યના મતનું તુલનાત્મક દષ્ટિએ વિસ્તાર-પૂર્વક વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. તેમ જ દરેક અનુભૂત પ્રયોગ બનાવવાની રીત, ગુણ, અનુપાન વગેરે સરળ ભાષામાં આપવામાં આવેલ છે. સેંકડો વર્ષના અનુભૂત પ્રયોગો સહેજ પાંચ છુપાબ્યા વગર આયુર્વેદની ઉન્નતિની ભાવનાથી વૈદ્યસમાજ સમક્ષ જાહેર કરવામાં આવ્યા છે. એ જ કારણથી આટલા ટૂંક વખતમાં 'રસતંત્રસાર અને સિદ્ધપ્રયોગમંડલ'ની ૬ આવૃત્તિ ખસાસ થઈ ગઈ છે, અને ૭મી આવૃત્તિ તૈયાર થઈ રહી છે.

સંસ્થામાં કોઈનો વ્યક્તિગત સ્વાર્થ નથી. સંસ્થાનું સંચાલન પ્રાંતના ૧૧ પ્રતિષ્ઠિત સજ્જનોનું ટ્રસ્ટીમંડળ કરે છે. દવાઓ અને પુસ્તકોના વેચાણથી જે નફો મળે છે તે ગરીબોની સેવામાં વાપરવામાં આવે છે.

સંસ્થાની રસાયનશાળામાં દવાઓ બનાવતી વખતે તે શુદ્ધ અને પવિત્ર બને તેનું ખાસ ધ્યાન રાખવામાં આવે છે, તેમજ દરેક પ્રયોગ આ સંસ્થા તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલાં પુસ્તકોમાં આપેલી રીત પ્રમાણે જ તૈયાર કરવામાં આવે છે.

વ્યવસ્થાપક,

શ્રી કૃષ્ણ-ગોપાલ ધર્માર્થ ઔપદ્યાલય

કાલેડા-ઓગલા (અજમેર)

ભસ્મ, રસ, વગેરે દવાઓ

આ ધર્માર્થ ઔષધાલય તરફથી દરેક જાતની દવાઓનું વેચાણ કરવામાં આવે છે. 'રસતંત્રસાર અને સિદ્ધપ્રયોગમંત્રહ' અને 'ચિકિત્સાતત્ત્વપ્રદીપ'માં આવેલા પ્રયોગો-ભસ્મ, કૃષીપક્વ રસાયન, પર્પટી,, ખરલીય રસાયન, ગુટિકા, ચૂર્ણ, કપાય, આસવ, અરિષ્ટ, અર્ક, શરણત, પાક, અવલેહ, ધૂત, તૈલ, અંજન ક્ષાર, લેપ, મલમ વગેરે તેમજ શુદ્ધ કરેલાં દ્રવ્યો, વનસ્પતિઓ, ખનિજ દ્રવ્યો વગેરે વાજબી કિંમતે ગ્રાહકોને મોકલવામાં આવે છે. કિંમત માટે સુચિપત્રમાં જોવું.

આ ઔષધાલય ગરીબોની સેવા માટે છે, કોઈની વ્યક્તિગત મિલકત નથી. ઔષધાલયનું ટ્રસ્ટભોડું ૨૭૭૮૬ થયેલું છે. એમાં ૧૧ ટ્રસ્ટીઓ નીમેલા છે. ઔષધાલયમાં કોઈનો સ્વાર્થ ન હોવાથી બધી વ્યવહાર સત્યતાપૂર્વક કરવામાં આવે છે. બધી દવાઓ શાસ્ત્રોક્ત વિધિ મુજબ તૈયાર કરવામાં આવે છે. એટલે શાસ્ત્રમાં લખ્યા મુજબ ફાયદો મળે છે. પુસ્તકો અને દવાઓના વેચાણમાંથી જે ફાયદો મળે છે તે ગરીબ કુ.ખી લોકોની સેવામાં વાપરવામાં આવે છે. એટલા માટે આ ઔષધાલયની દવાઓ ખરીદવામાં વૈજ્ઞે અને ગ્રાહકોને શાસ્ત્રોક્ત પદ્ધતિએ બનેલી દવા મળે છે અને સાથે ગરીબોની સેવામાં મદદ પણ થાય છે.

વ્યવસ્થાપક,

શ્રી કૃષ્ણ-ગોપાલ ધર્માર્થ ઔષધાલય

કાલેડા-ભોગલા (અજમેર)

અનુક્રમણિકા

પ્રકરણ	પૃષ્ઠ
આયુર્વેદીય પ્રયોગવિધાન	૧
આવશ્યક સૂચનાઓ...	૬
પરિભાષાપ્રકરણ	૩૨
શોધનપ્રકરણ	૫૭
ખરબપ્રકરણ	૮૨
કૂંપીપકવ રસાયન	૨૨૩
પર્પટીપ્રકરણ	૨૭૫
ખરલીય રસાયન	૨૮૩
ગુટિકાપ્રકરણ	૫૮૧
ચૂણપ્રકરણ	૬૨૬
કપાપપ્રકરણ	૬૭૧
આસવ-અરિષ્ટ પ્રકરણ	૬૯૬
પાક-અવલેહ પ્રકરણ	૭૫૯
ધૂત-તૈલ પ્રકરણ	૭૮૬
અર્ચનપ્રકરણ	૮૧૬
લેપ-અલ્પ પ્રકર	૮૨૪

આવશ્યક સૂચના પ્રકરણ

આહારવિહાર વિગ સૂચના	૨૭
ઔષધિ સંબંધી સૂચના	૬
રોગવિષયક સૂચના	૧૩
રોગી સંબંધી સૂચનાઓ	૨૬

પરિભાષાપ્રકરણ

અથેડો, ડેળના થંબ, તથાનું પંચાંગ, પીપળો, ખાખરો, આકડો, આમલીની

હાથ, મગેરેના ક્ષાર કાઢવાની વિધિ	૪૬
અબ્રકનિશ્ચંદ્રકરણ વિધિ	૫૪
અર્ક બનાવવાની વિધિ	૪૩
અવલેહ બનાવવાની વિધિ	૪૩
આકારાપાતન યંત્ર...	૩૯

ઉષ્ણધંત્ર	૩૭
કળ્મશી બનાવવાની વિધિ	૫૩
કલાઈના મેલમાંથી કલાઈ કાઢવાની વિધિ	૫૩
કપાલ	૪૩
કાંઠા બનાવવાની વિધિ	૪૪
કુકેટુપુટ	૩૩
ગજપુટ...	૩૨
ગળોનું ઘન બનાવવાની વિધિ	૪૬
ગળોનું સત્ત્વ કાઢવાની વિધિ	૫૦
ઘૂત કે તેલ બનાવવાની વિધિ	૪૪
ચોખાના ઘોવણીની વિધિ	૪૫
ચોસક ખજોરી ખીખર બનાવવાની વિધિ	૪૬
જવખાર બનાવવાની વિધિ	૪૬
ડમરધંત્ર	૩૩
તિર્થક્રપાતન ધંત્ર	૪૧
તેલપાતન ધંત્ર	૩૪
દારુડીનું તેલ કાઢવાની વિધિ	૫૪
દિવેલીનું તેલ કાઢવાની વિધિ	૫૫
દોશાધંત્ર	૩૭
નલિકાધંત્ર	૭૮
નલિકાડમરુ ધંત્ર	૩૪
ખાતાધંત્ર	૩૪
પુટપાકની વિધિ	૪૩
કુદીનાનાં ફૂલ બનાવવાની વિધિ	૫૪
ભીમસેતી કપૂર બનાવવાની વિધિ	૪૫
ભૂધરધંત્ર	૪૦
રમાંજન બનાવવાની વિધિ	૫૫
લવણધંત્ર	૩૬
લાખનો રસ કાઢવાની વિધિ	૫૦
લોખાનનાં ફૂલ તૈયાર કરવાની વિધિ	૪૫
લોખાનનું તેલ કાઢવાની વિધિ	૫૦
લોખાનનું સત્ત્વ કાઢવાની વિધિ	૫૧

વજ્રમુદ્રા...	૪૧
વરાહપુટ	૩૩
વાયુકાગર્ભપાતન યંત્ર	૩૬
વાયુકાયંત્ર	૩૬
શરાવસંપુટ	૨૩
સર્વાર્થકરી બદ્ધી	૪૧
સાશ્વત્તાર બનાવવાની વિધિ	૧૪૬
સાધારણ મુદ્રા	૪૨
સૌવર્યાલ નમકની વિધિ	૪૮
સ્વરસયંત્ર	૩૮
હિંગજાકમાંથી પારા કાઢવાની વિધિ	૫૧

શોધનપ્રકરણ

અક્રીક શોધન	૭૬	જર્મનસિલ્વર, કાંસું અને	
અશ્લીલ શોધન	૮૦	પિત્તજનું શોધન	૬૦
અબ્રક શોધન	૬૫	જસત શોધન	૬૦
હાના ફેલરનું શોધન	૮૧	જહરમોહર શોધન	૭૬
ઉપપન્ના શોધન	૭૭	ઝેરકાચલાં શોધન	૭૮
ઝેરકાના ખીજનું શોધન	૮૦	તામ્ર શોધન	૫૮
કેરણના મૂળનું શોધન	૭૬	ધતૂરાનું શોધન	૭૮
કલગારી શોધન	૭૬	નવસાર શોધન	૬૧
કલાધ શોધન	૫૯	નીલમ શોધન	૭૪
કાસીસ શોધન	૭૩	નેપાળાનું શોધન	૭૭
કાઠી શોધન	૭૬	પન્ના શોધન	૭૪
ખડી શોધન	૬૬	પારદ શોધન	૬૫
ખાધરિયાનું શોધન	૭૨	પિત્તશુદ્ધિ	૮૧
મંધક શોધન	૬૨	પિરોજ શોધન	૭૭
મૂળા શોધન	૭૬	પોખરાજ શોધન	૭૪
ઝેર શોધન	૬૬	પ્રવાસ શોધન	૭૬
ગામેદમણિ શોધન	૭૪	ફટકડી અને ટંકજુખાર શોધન	૭૭
ધાપાણ શોધન	૭૩	ઘેરળ શોધન	૮૧
ચણેડી શોધન	૭૬	બોદારસિંગ શોધન	૭૩

ભાંગ શોધન	૭૯	વૈદ્યુત શોધન	૭૪
બિયામા શોધન	૮૦	ચંપ અને છીપ શોધન	૭૬
મનઃશિલ્પ શોધન	૬૧	શિક્ષાજિત શોધન	૬૬
મંદૂર શોધન	૬૦	સમુદ્રકીણુ શોધન	૮૧
માણિક શોધન	૭૪	સર્પવિષ શોધન	૮૧
મોતી શોધન	૭૫	સંગયસ્ય શોધન	૭૭
મોરધૂયાનું શોધન	૬૧	સંગયહૃદ શોધન	૭૭
વજ્ર (હીરો) શોધન	૭૩	સાખરશિંગા શોધન	૭૭
રસકપૂર શોધન	૬૫	સીસાનું શોધન	૬૦
રસાંજન શુદ્ધિ	૭૮	સુરમાનું શોધન	૬૧
રાજવર્ત શોધન	૭૪	સુવર્ણમાક્ષિક શોધન	૬૧
રેવંચીના શીરાનું શોધન	૮૦	સોનું અને ચાંદી શોધન	૫૮
લસણ શોધન	૮૦	મોમય શોધન	૬૨
લોહ શોધન	૫૮	હરતાલ શોધન	૬૨
વજ્રનાગ શોધન	૭૭	હિંગ શોધન	૮૦
વૈકાંત શોધન	૭૪	હિંગગોલક શોધન	૬૨

ભરમખરણ

અક્રીક ભરમ	૧૬૫	નાગ ભરમ	૧૩૪
અબક ભરમ	૧૫૩	નીલમ ભરમ	૧૭૩
કાસીસ ભરમ	૧૬૪	પન્ના (તાલ્પર) ભરમ	૧૭૧
કાસીસ-ગોદંતી ભરમ	૧૬૬	પ્રવાલ ભરમ	૧૭૮
કાંચ ભરમ	૨૧૨	પારદ ભરમ	૧૪૦
કુકકુટાંજલક ભરમ	૨૧૭	પિરોગ ભરમ	૧૬૭
ગોદંતી ભરમ	૧૬૭	પિત્તળ ભરમ	૨૧૧
ગોમેદમણિ ભરમ	૧૭૦	પોખરાળ ભરમ	૧૭૨
જસત ભરમ	૧૩૦	ખંડ ભરમ	૧૧૬
જહરમોહરા ભરમ	૧૬૬	ખંડ (સામલ) ભરમ	૨૦૩
તામ્ર ભરમ	૧૦૧	મંદૂર ભરમ	૧૪૮
તુલ્ય ભરમ	૨૧૩	મંદૂર માક્ષિક ભરમ	૧૫૩
તુલ્યકાંતમણિ પિષ્ટિ (કરળા)	૧૬૬	માણિક ભરમ	૧૬૬
ત્રિખંડ ભરમ	૧૨૭	મોતી ભરમ	૧૭૪

રાજેવર્ત બરમ	૧૭૩	શુકિત બરમ	૧૮૯
રૌપ્ય બરમ	૯૫	શુભ્રા બરમ	૨૧૭
લોહ બરમ	૧૦૮	સૂંગ બરમ	૨૦૫
વજ્ર (હીરા) બરમ	૧૬૮	સંગજશહત બરમ	૨૧૦
વરાટિકા બરમ	૧૬૧	સંગયસળ બરમ	૨૦૯
વર્તલોહ (જર્મન સીલ્વર) બરમ	૨૧૨	સંગયદ્દ બરમ	૨૧૦
વૈકાંત બરમ	૧૭૪	સુવર્ણ બરમ	૮૮
વૈદુર્ય બરમ	૧૭૨	સુવર્ણમાસિક બરમ	૧૪૧
સંખ બરમ	૧૯૩	હરતાલ-ગોદંતી બરમ	૨૧૫
શંભુક બરમ	૨૧૬	હરતાલ બરમ	૧૬૭

કૃષીપકવ રસાયન

અષ્ટમૃતિ રસાયન	૨૬૭	વ્યાધિહરણ રસ	૨૭૦
તાલસિંદૂર	૨૫૧	શિક્ષાસિંદૂર	૨૫૩
ત્રિપૂરભૈરવ રસ	૨૭૩	સમીરપન્નગ રસ	૨૬૦
પંચમૂલ રસ	૨૭૧	સંધાત સિંદૂર	૨૭૪
પૂર્ણ ચંદ્રોદય રસ	૨૭૯	સુવર્ણ જંગ	૨૫૫
મહાસિંદૂર	૨૪૭	સુવર્ણભૂપતિ રસ	૨૬૫
માણિક્ય રસ	૨૫૪	હરગૌરી રસ	૨૪૭
રસસિંદૂર	૨૪૩		

પર્પટી

અબ્જ પર્પટી	૨૬૨	રસ પર્પટી	૨૭૭
તોત્ર પર્પટી	૨૮૨	લોહ પર્પટી	૨૮૪
પંચામૃત પર્પટી	૨૮૬	વિન્ય પર્પટી	૨૮૩
પ્રાણુદા પર્પટી	૨૮૯	શીતલ પર્પટી	૨૯૦
ખોલ પર્પટી	૨૮૪	સુવર્ણ પર્પટી	૨૭૯
મહા પર્પટી	૨૯૧		

ખરલીય રસાયન

અગરિત સૂતરાળ રસ	૩૬૩	અગ્નિ રસ	૪૧૪
અમ્બિકુમાર રસ	૩૮૧	અચિંત્યશક્તિ રસ	૫૫૯
અમિતુદી વટી	૩૮૬	અમરસુંદરી વટી	૪૩૯

મે.મીર રસ	૫૦૩	ગદમુરારિ રસ	૩૨૫
અર્ધાંગવાતારિ રસ	૫૫૭	ગર્ભાચિંતામણિ રસ	૫૨૮
અર્શકુંઠાર રસ	૩૭૮	ગર્ભપાથ રસ	૫૨૯
અશ્વકંચુકી રસ	૩૦૫	ગંડમાઝાકંદન રસ	૪૯૪
અશ્વિનીકુમાર રસ	૪૬૮	ગંધક રસાયન	૪૨૯
આપ્તુવિપાતક રસ	૫૪૩	ગુહમકાધાનલ રસ	૪૫૮
આનંદભૈરવ રસ	૩૫૯	ગુહમકુંઠાર રસ	૪૫૬
આમત્રાતપ્રમથિની વટી	૪૫૭	ગ્રહણીકપાટ રસ	૩૬૭
આરોગ્યવર્ધિની ગુટિકા	૪૭૬	ચતુર્મુખ રસ	૫૭૬
ધનુભેદી રસ	૩૫૮	ચંદનાદિ લોહ (નવર)	૩૪૪
ઉન્માદગજકેસરી રસ	૪૩૬	ચંદનાદિ લોહ (મધુમેહ)	૪૭૩
ઉપદંશકુંઠાર વટી	૫૦૨	ચંદ્રકળા રસ	૪૦૧
ઉપદંશસૂર્ય	૪૯૯	ચંદ્રશેખર રસ	૫૩૮
એકાંગવીર રસ	૪૫૦	ચંદ્રામૃત રસ	૪૧૨
કનકસુંદર રસ	૩૬૫	ચંદ્રાંશુ રસ	૫૩૨
કંકતન રસ	૫૫૬	જ્યમંગલ રસ	૩૧૭
કંકકુંઠાર રસ	૪૧૩	જલોદરાદિ રસ	૪૮૫
કપૂર રસ	૩૬૧	જાતિક્ષાદિ વટી (અપચન)	૩૭૩
કસ્તૂરીભૈરવ રસ	૩૦૦	જાતિક્ષાદિ વટી (અર્શ)	૩૭૯
કામદ્રુધા રસ	૪૨૫	જાતિક્ષાદિ વટી (પ્રમેહ)	૪૭૨
કામધેનુ રસ	૫૭૨	જનરકેસરી વટી	૩૦૧
કામિનીવિદ્રાવણ રસ	૫૪૩	તકમંદુર	૪૮૯
કાલકૃત રસ	૩૨૭	તાખ્યાદિ લોહ	૩૯૨
કાલારિ રસ	૫૫૫	ત્રિનેત્ર રસ	૪૬૨
કુમારકલ્યાણ રસ	૫૩૩	ત્રિભુવનકીર્તિ રસ	૩૧૦
કુમુદેશ્વર રસ	૪૨૪	ત્રિવિક્રમ રસ	૪૬૭
કુદકુંઠાર રસ	૫૬૯	ત્રિલોચ્યચિંતામણિ રસ	૩૧૪
કૃમિકુંઠાર રસ	૩૯૦	ત્ર્યુપણાલ લોહ	૪૭૫
કૃમિમુદ્ગર રસ	૩૮૯	દંતોદ્ભેદગદાંતક રસ	૫૩૮
કેશરાદિ વટી	૪૬૮	દુગ્ધ વટી	૩૬૯
કલ્યાદ રસ	૩૮૩	દુર્લભજેતા રસ	૩૧૯
ક્ષુદ્રબોધક રસ	૫૫૯	નવાયસ ત્ર્યુણ	૩૯૯

નારાયણ જ્ઞરાંકુશ રસ	૩૦૨	મલ્લપુષ્પ	૩૪૧
નિત્યાનંદ રસ	૪૬૭	મલ્લસિંદ્ર વટી	૪૫૨
નિત્યોદિત રસ	૩૭૬	મલ્લાદિવટી (જ્ઞરાં)	૩૪૩
નિત્રોદ્ય રસ	૪૩૮	મલ્લાદિવટી (શ્યામ)	૪૧૮
નીલકંઠ રસ	૩૫૮	મલ્લાદિવટી (હિપદંશ)	૫૦૫
પ્રાપાણ્યવજ્ર રસ	૪૬૭	મહાજ્ઞરાંકુશ રસ	૩૦૨
પુનર્વામંદુર	૪૬૧	મહામૃગાંક રસ	૪૦૬
પુષ્પધન્વા રસ	૫૪૪	મહામૃત્યુજય રસ	૩૨૫
પંચનિળ ચૂર્ણ	૫૦૭	મહાવાતરાજ રસ	૫૫૨
પંચવક્ર રસ	૩૨૨	મહાવાતવિશ્વંસન રસ	૪૩૬
પંચામૃત રસ	૫૭૦	મંજિષ્ઠાદિ તાલસિંદ્ર	૫૧૧
પ્રતાપજાંશ્વર રસ	૫૩૦	માણિક્યરસાદિ ગુટિકા	૫૪૧
પ્રદરાંતક રસ	૫૨૬	મૃગકૃષ્ણાંતક રસ	૪૬૩
પ્રદરાંતક લોહ	૫૨૫	મૃગનાભ્યાદિ વટી	૫૪૭
પ્રદરારિ રસ	૫૨૭	મૃત્યુજય રસ	૩૨૩
પ્રભાકર વટી	૪૬૨	મૃદિરેચન રસ	૫૩૬
મેહગજકેસરી રસ	૫૬૦	મેહાંતક રસ	૫૬૨
પ્રમેહાંતક વટી	૪૭૧	યોગેન્દ્ર રસ	૫૭૪
પ્રવાસ પંચામૃત રસ	૪૫૬	રત્નગિરિ રસ	૩૦૪
ધ્વીહાંતક ગુટિકા	૪૭૬	રસકપૂર	૫૦૨
બાલચંદ્ર રસ	૫૭૩	રસાદિ ચૂર્ણ	૪૨૪
બાલમંજુવન રસ	૫૩૬	રામનર્ત રસ	૪૨૫
બાલાઈ ગુટિકા	૫૩૮	રામબાણ રસ	૩૭૫
બૃહદ્બંજેશ્વર રસ	૪૭૦	લક્ષ્મીનારાયણ રસ	૩૩૧
બૃહદ્ યોગરાજ મૂગળ	૪૪૫	લક્ષ્મીવિલાસ રસ (સુવર્ણયુક્ત)	૪૦૮
બોલબદ્ધ રસ	૩૭૬	” ” (અબ્રકયુક્ત)	૩૩૫
બાઝી વટી	૩૪૧	લઘુમાલિની વમંત	૩૫૨
ભૂતભેરવ રસ (જ્ઞરાં)	૩૪૪	લઘુમાહી ચૂર્ણ	૩૭૦
” ” (હિન્દાદ)	૪૩૭	લઘુસૂતશેખર રસ	૫૨૨
મધુમાલિની વમંત	૩૫૦	લવંઆદિતાલસિંદ્ર	૪૧૫
મધુરાંતકવટી (ગોતીયુક્ત)	૩૩૩	લાગત્યાદિ લોહ	૪૫૩
મહેરિયા વટી	૩૪૨	લાઠી ચૂર્ણ	૩૬૬

લીલાવિલાસ રસ	૫૨૩	સર્વાંગ મુંદર રસ	૫૩૯
લોકનાથ રસ	૪૮૫	સંચેતની ગુટિકા	૩૩૪
વસંતકુસુમાકર રસ	૪૬૪	સંશમની વટી	૩૫૭
વાતકુલાંતક રસ	૪૩૮	સારિવાદિ વટી	૫૨૪
વાતગમનકુચ રસ	૪૪૩	સુચિકાભરણુ રસ	૩૦૧
વાતેભકેસરી રસ	૫૫૬	સુવર્ણમાલિની વસંત	૩૪૪
વાંતિહૃદ રસ	૪૨૨	સૂતરાબ રસ	૨૯૯
વિશ્વતાપહરણુ રસ	૨૯૪	સૂતશેખર રસ	૫૧૧
વીર્યશોધનવટી	૫૪૮	સૂતિકાભરણુ રસ	૫૬૩
વીર્યસ્તંભન વટી	૫૫૧	સૂતિકારિ રસ	૫૩૨
વૃદ્ધિઆધિકા વટી	૪૯૪	સ્મૃતિસાગર રસ	૫૬૫
શંખવટી	૩૭૦	હરતાલ પુષ્પ	૫૪૨
શંખોદર રસ	૩૭૨	હરતાલ રસાયન	૫૦૮
શિશાસિંહર વટી	૪૯૫	હરિચંકર રસ	૪૭૦
શીતમંજુ રસ	૨૯૫	હિકકાંતક રસ	૪૨૦
શુક્રમાતૃકા વટી	૫૪૪	હિંગુલ રસાયન	૪૫૪
શક્તવન્જિણી વટી	૪૫૩	હિંગુલ વટી	૩૭૪
શ્વાસકુકાર રસ	૪૧૬	હેમગર્ભપોટલી રસ (ક્ષય)	૪૦૭
શ્વાસદમન ચૂર્ણ	૪૧૯	હેમગર્ભપોટલીરસ (સન્નિપાત)	૩૨૦
શ્વાસરોગાંતક વટી	૪૧૭	હેમનાથ રસ	૪૬૨
સમીરગજ કેસરી	૪૪૩		

ગુટિકાપ્રકરણ

સૂચના—ધણાં રસાયનોનાં નામ અંતે વટી લખેલું છે. વાચકોની સમજણ માટે તે બનાવટોનાં નામો પણ આ પ્રકરણની અનુક્રમણિકામાં લેવામાં આવ્યાં છે.			
અગ્નિતુંડી વટી	૩૮૬	આરોગ્યવર્ધિની ગુટિકા	૪૭૬
અગ્નિપ્રદીપ ગુટિકા	૬૨૧	એલાદિ વટી	૫૯૬
અતિવિષાદિ વટી	૫૯૦	કન્યાત્રોહાદિ વટી	૬૧૭
અમરમુંદરી વટી	૪૩૯	કરંબદિ વટી	૫૮૭
અશૌંદર વટી	૬૦૪	કર્ણિકાર વટી	૬૦૧
અંજનવૃદ્ધિહર ગુટિકા	૬૦૩	કર્પૂરાદિ વટી	૫૮૯
આબા ગૂણ	૬૦૯	કસ્તૂર્યોદિ વટી	૫૮૭
આમવાનપ્રમથિની વટી	૪૫૩	કસ્તૂર્યોદિ સ્તંભન	૬૨૬

કંઠસુધારક વટી	૫૯૬	દુનીમકુહાર વટી	૬૦૬
કાસમર્દન વટી	૬૦૨	ધનંત્ય વટી	૫૯૩
કાસીસાદી વટી	૬૧૭	ધાત્રીભક્ષાતક વટી	૬૧૩
કાંકાપન વટી (ગુહ્ય)	૬૦૩	નાગ ગુટિકા	૫૯૨
કાંકાપન વટી (અર્થ)	૬૦૬	પિત્તબ્જરાંતક વટી	૫૮૬
કાંચનાર ગૂગળ	૬૦૮	પ્રદરાંતક વટી	૬૧૮
કુટખાદિ વટી	૫૯૫	પ્રભાકર વટી	૪૬૨
કૃમિમ્ર ગુટિકા	૫૯૧	પ્રમેહાંતક વટી	૪૭૧
કૃશૌર ગૂગળ	૬૦૯	પ્રાણુદા ગુટિકા	૬૦૫
ખદિરાદિ વટી	૫૯૦	પ્લાહાંતક ગુટિકા	૫૯૧
ગંધક વટી	૬૧૫	પ્લીહાંતક ગુટિકા (લોહયુક્ત)	૪૭૬
ગોધુરાદિ ગૂગળ	૬૦૮	ગાલ્પવન વટી	૬૨૦
ચતુઃસમેા મોદક	૬૨૦	ગાલ્પરક્ષક ગુટિકા	૬૧૯
ચંદ્રપ્રભા વટી	૫૯૬	ગાલ્પરક્ષક સોમકી	૬૧૯
ચિત્રકાદિ વટી	૫૯૫	ગાલ્પક ગુટિકા	૫૩૮
ચીંચાભક્ષાતક વટી	૬૧૧	જ્વાલી વટી	૩૪૧
છર્દિરિપુ વટી	૫૯૧	મધુરાંતક વટી	૫૮૮
જપંતી વટી	૫૮૮	મધુરાંતક વટી (મીનીયુક્ત)	૩૩૩
જપા વટી	૫૮૮	મરિચાદિ ગુટિકા	૫૮૯
જાતિક્ષ્ણાદિ વટી (અતિસાર)	૩૭૩	મલેરિયા વટી	૩૪૨
જાતિક્ષ્ણાદિ વટી (અર્થ)	૩૭૯	મ'ક્ષસિંદૂર વટી	૪૫૨
જાતિક્ષ્ણાદિ વટી (મધુમેહ)	૪૭૨	મલ્લાદિ વટી	૩૪૩
જાતિક્ષ્ણાદિ વટી (મરડો)	૬૦૩	માણિક્ષરસાદિ ગુટિકા	૫૪૧
જવરકેસરી વટી	૩૦૧	ચોગરાજ ગૂગળ	૬૦૭
જવરમુરારિ ગુટિકા	૬૨૫	લવંગાદિ વટી	૫૯૦
જવરારિ વટી	૫૮૫	લહર્યાદિ વટી	૬૨૧
ડબ્બાનાશક ગુટિકા	૬૨૦	લાક્ષાદિ ગૂગળ	૬૦૯
તૃષ્ણુમિ ગુટિકા	૬૨૦	વાતહર ગુટિકા	૬૧૧
તેજોવત્યાદિ ગુટિકા	૫૯૫	વિરેચન વટી	૬૧૦
ત્ર્યુપણાદિ ગૂગળ	૬૨૩	વિપતિંદુકાદિ વટી	૬૦૪
ત્રિવ્રદષ્ટક મોદક	૫૮૬	વિષમજ્વરાંતક વટી	૫૮૬
કુચ વટી	૩૬૯	વિષૂચિકાહર વટિકા	૬૨૨

વીર્યશોધન વટી	૫૪૮	મમ્મવિંશતિક ગ્રંથ	૬૧૦
વીર્યસ્તંભન વટી	૫૫૧	સર્પગંધાદિ ગુટિકા	૬૨૪
વૃદ્ધિશાધિકા વટી	૪૯૪	મંચેનની ગુટિકા	૩૩૪
વ્યોમોદિ વટી	૫૯૨	મંજુત્તની ગુટિકા	૫૮૩
શંખવટી	૩૭૦	મંચમની વટી	૩૫૭
શિક્ષાસિંદૂર વટી	૪૯૫	સારિવાદિ વટી	૫૨૪
શુક્રમાતૃકા વટી	૫૪૪	સ્તુતીક્ષીર ગુટિકા	૬૧૮
શુક્રસ્તંભન ગુટિકા	૬૦૨	સ્વાદિષ્ટ પાચન વટી	૬૨૩
શુભવન્નિબી વટી	૪૫૩	દિગ્ગુચ વટી	૩૭૪
શ્વાસરોગાંતક વટી	૪૧૭	દિગ્જ્વાદિ વટી	૬૨૩
શ્વાસાંતક વટી	૫૯૨	હિરટીરિયાનાચક વટી	૬૧૧

ચૂર્ણપ્રકરણ

સૂચના—ધણાં ખરલીય રસાયનોનાં નામ અંતે ચૂર્ણ શબ્દ આવે છે. વાયકોની સગવડ માટે તે નામો પણ ચૂર્ણની અનુક્રમણિકામાં લેવામાં આવ્યાં છે.

અન્નમોદાદિ ચૂર્ણ	૬૬૧	દંતદોષહર મંજન	૬૫૨
અમૃત ચૂર્ણ	૬૩૦	દંતપ્રભાકર મંજન	૬૫૧
અગ્રોમ્ન ચૂર્ણ	૬૫૦	નારસિંહ ચૂર્ણ	૬૫૫
અવિપત્તિકર ચૂર્ણ	૬૪૭	નારાય ચૂર્ણ	૬૭૦
અંત્રવૃદ્ધિહર ચૂર્ણ	૬૫૦	નારાયણ ચૂર્ણ	૬૪૧
ઉચ્ચવાતધન ચૂર્ણ	૬૫૨	ન્યગ્રોધાદિ ચૂર્ણ	૬૫૪
એષાદિ ચૂર્ણ	૬૪૦	પંચનિંબ ચૂર્ણ	૫૦૭
દૂધપૂરાણ ચૂર્ણ	૬૪૯	પંચસક્તર ચૂર્ણ	૬૪૪
કૃમિધન ચૂર્ણ	૬૬૨	પંચસમ ચૂર્ણ	૬૪૩
કેશરાદિ ચૂર્ણ	૬૬૬	પાદાદિ ચૂર્ણ	૬૩૬
ગોમુત્રદાર ચૂર્ણ	૬૪૬	પિપ્પલાદિ ચૂર્ણ	૬૬૬
ચંદનાદિ ચૂર્ણ (દાહ)	૬૩૯	પુનર્નવાદિ ચૂર્ણ	૬૫૦
ચંદનાદિ ચૂર્ણ (પ્રદર)	૬૬૩	પુષ્પાનુગ ચૂર્ણ	૬૬૪
ચિંતામણિ ચૂર્ણ	૬૭૦	પ્રદરાંતક ચૂર્ણ	૬૬૨
ચોપચિન્પાદિ ચૂર્ણ	૬૫૩	પ્રવાટિકારિપુ ચૂર્ણ	૬૪૬
ગતિકૃદાદિ ચૂર્ણ	૬૪૭	ચ્છીદાંતક ચૂર્ણ	૬૪૦
તાનીમાત્રિ ચૂર્ણ	૬૪૫	ચ્છીદાંતકદાર ચૂર્ણ	૬૪૦
ત્રિકૃષ્ણ ચૂર્ણ	૬૪૨	બાનઅતિમાઘર ચૂર્ણ	૬૬૭

બાલધોરકાસધન ચૂર્ણ	૧૬૬	વાસાદિ ચૂર્ણ	૧૭૦
બાલમિત્ર ચૂર્ણ	૧૬૭	વિરેચન ચૂર્ણ	૧૪૪
બૃહત્ સિતોપલાદિ ચૂર્ણ	૧૩૫	વીર્યશોધક ચૂર્ણ	૧૫૪
બરમકનાશક ચૂર્ણ	૧૬૯	વૃદ્ધહારકાદિ ચૂર્ણ	૧૪૯
મહામુદર્શન ચૂર્ણ	૧૨૭	વૃદ્ધ-દંડ ચૂર્ણ	૧૫૪
મંજિષ્ઠાદિ ચૂર્ણ	૧૫૧	વૈશાનર ચૂર્ણ	૧૬૧
મૂત્રવિરેચન ચૂર્ણ	૧૫૩	ચતારચોદિ ચૂર્ણ	૧૫૪
મવાનીખાંડન ચૂર્ણ	૧૪૦	શિવાક્ષાર ચૂર્ણ	૧૩૮
રક્તપ્રસ્તરિપુ ચૂર્ણ	૧૬૫	શૃંગાદિ ચૂર્ણ	૧૬૫
રજઃપ્રવત્તક ચૂર્ણ	૧૬૪	શ્વાસદમન ચૂર્ણ	૪૧૯
રસાદિ ચૂર્ણ	૪૨૪	સિતોપલાદિ ચૂર્ણ	૧૩૧
લઘુ ગંગાધર ચૂર્ણ	૧૪૭	સ્વાદિષ્ટ પાચન ચૂર્ણ	૧૩૯
લઘુ લાહી ચૂર્ણ	૨૭૦	સ્વાદિષ્ટ વિરેચન ચૂર્ણ	૧૪૨
લઘુ મુદર્શન ચૂર્ણ	૧૨૯	લગ્નમ્લ મહદ ચૂર્ણ	૧૫૩
લવણભારકર ચૂર્ણ	૧૩૬	હિંગવૃક્ક ચૂર્ણ	૧૩૭
લવંગાદિ ચૂર્ણ	૧૪૮	હિંગાદિ ચૂર્ણ	૧૪૫
લાહી ચૂર્ણ	૩૬૯	હિરદીરિયાનાશક ચૂર્ણ	૧૬૨
વજ્રક્ષાર ચૂર્ણ	૧૪૬		
કપાચપ્રકરણ			
અમૃતાષ્ટક કવાચ	૧૭૭	ખદિરાષ્ટક કવાચ	૧૮૧
અક્રોદિ કવાચ	૧૭૯	શુક્રઆદિ કવાચ	૧૭૮
અષ્ટાદશાંગ કવાચ	૧૭૫	ભતિપત્રાદિ કવાચ	૧૮૨
આરવ્વધાદિ કફક	૧૯૪	ગુણાબ્જની દવા	૧૯૨
આરવ્વધાદિ કવાચ	૧૭૬	તગરાદિ કવાચ	૧૯૮
ઉપદંશદર કવાચ	૧૮૮	ત્રિકંટકાદિ કવાચ	૧૮૨
ઉશીરાદિ કવાચ	૧૮૧	ત્રિવૃતાદિ કવાચ	૧૮૦
ઉખલવાતધન કવાચ	૧૮૯	દશમૂલ કવાચ	૧૭૪
કદ્ધુકાદિ કવાચ	૧૮૧	દાવ્યોદિ કવાચ	૧૮૭
કપિત્થાદિ ચવાચ	૧૯૩	દેવદાર્વાદિ કવાચ	૧૮૦
કંટકાચોદિ કવાચ	૧૭૭	કુરાચબાદિ કવાચ	૧૯૩
કુટબાદિ કવાચ	૧૮૧	ક્ષાત્રિંશદાખ્ય કવાચ	૧૯૬
કૃમિધન કવાચ	૧૯૦	નાગરાદિ કવાચ	૧૭૮

પટોનાદિ કવાય	૬૯૩	મુનિમ	૬૯૧
પર્પટાદિ કવાય	૬૮૬	મૂત્રશોધક કવાય	૬૯૧
પંચરસનાદિ કવાય	૬૮૬	રક્તશોધક કવાય	૬૮૮
પંચમૂલાદિ કવાય	૬૭૯	રજઃપ્રવર્તક કવાય	૬૮૮
પિપ્પલાદિ કવાય	૬૮૭	લઘુમંજિટાદિ કવાય	૬૭૬
પતિભ્યાયહર કવાય	૬૯૫	વાસાદિ કવાય	૬૮૭
ખિલ્વાદિ કવાય	૬૯૩	વીરતર્વાદિ કવાય	૬૯૭
બૃહદ્મંજિટાદિ કવાય	૬૭૬	શુષ્કકામહર કવાય	૬૯૫
બૃહત્પાદિ કવાય	૬૯૨	પડંગ પાનીય	૬૯૪
મધુકાદિ શીત કવાય	૬૯૫	પડંગચૂષ	૬૯૪
મધુકાદિ હીમ	૬૯૬	સમમુષ્ટિક ચૂષ	૬૯૬
મધુર જ્વરાંતક કવાય	૬૭૯	સ્તન્યશોધક કવાય	૬૮૭
મહારસનાદિ કવાય	૬૮૩	દ્વીબેરાદિ કવાય	૬૯૭
મુસ્તાદિ કવાય	૬૯૭		

આસન-અરિષ્ટ પ્રકરણ

અભ્યારિષ્ટ	૭૩૧	અંદનાદિ અર્ક	૭૪૭
અમૃતારિષ્ટ	૭૨૪	અંદનાસવ	૭૩૪
અગ્નિનારિષ્ટ	૭૨૩	આંદિતો કક્ષપ	૭૫૮
અરવિંદાસવ	૭૪૪	જળીરી દ્રાવ	૭૫૨
અશોકારિષ્ટ	૭૩૩	હરકાઘરિષ્ટ	૭૩૬
અશ્વગધારિષ્ટ	૭૨૨	જવન રસાયન અર્ક	૭૫૩
ઉદરામૃત યોગ	૭૪૬	જ્વરમુગારિ અર્ક	૭૫૬
ઉશીરાસવ	૭૧૮	જ્વરહર અર્ક	૭૫૪
કનકાસવ	૭૨૧	ત્રિફળારિષ્ટ	૭૨૩
કર્પૂરાસવ	૭૪૫	દશમૂલારિષ્ટ	૭૧૦
કાપોતારિષ્ટ	૭૩૪	દેવદાત્રીરિષ્ટ	૭૪૬
કિરનાદિ અર્ક	૭૫૩	દ્રાક્ષામવ	૭૨૭
કુટમ્બારિષ્ટ	૭૨૬	નીળદ્રાવ	૭૪૬
કુમાર્ભામવ	૭૧૪	પર્પટાઘરિષ્ટ	૭૪૩
ખદિરારિષ્ટ	૭૧૬	પુનર્નવામવ	૭૪૦
ગાન્ધર્વો અર્ક	૭૫૨	ળાનમંધુ અર્ક	૭૪૬
અવિકાસવ	૭૩૭	ભૃગરાત્રસવ	૭૪૨

મહા પ્રાક્ષાસવ	૭૪૮	લેખામવ	૭૧૩
મેદોદર અર્ક	૭૫૩	શંખદ્રાવ	૭૫૦
રક્તશોધકારિષ્ટ	૭૪૭	શોથનાશક અર્ક	૭૫૪
રોહિતારિષ્ટ	૭૩૯	સારસ્વતારિષ્ટ	૭૨૫
લઘુ શંખદ્રાવ	૭૪૯	સારિવાસવ	૭૪૧
સાક્ષા અર્ક	૭૫૫	ત્રીગદાંતક અર્ક	૭૫૫

પાક - અવલેહ પ્રકરણ

અણંગાવલેહ	૭૬૮	પ્રતિસ્થાપકર શરબત	૭૮૫
આફુનું શરબત	૭૮૫	બદામપાક	૭૭૩
આમળાનો મુરબ્બો	૭૮૧	બનફશા શરબત	૭૮૩
આદ્રિંકાવલેહ	૭૭૨	બાદામૃત	૭૮૩
ઈન્દ્રીક્ષ કસ્નીઝી	૭૮૦	બદલાતક પાક	૭૭૫
ઈન્દ્રીક્ષ મુલથ્થન	૭૮૦	મદન મોદક	૭૭૪
એરંડ પાક	૭૭૨	મધુકાષવલેહ	૭૭૧
એસાદિ મંથ	૭૮૨	માજૂન ઉશબા	૭૭૮
કાસકંડનાવલેહ	૭૬૭	માજૂન કચૂર	૭૭૮
કુટર્જાવલેહ	૭૬૯	માજૂન ચોપચીની	૭૭૭
કુંભાંડાવલેહ	૭૭૦	માજૂન દલાસકા	૭૭૭
કૃંચાપાક	૭૬૧	માજૂન હન્ડલ મહદ	૭૭૭
ખમીરે ગાવળવાં	૭૭૮	રક્તશોધક શરબત	૭૮૩
ખમીરે ગાવળવાં અંબરી	૭૭૯	લલિક સપિસ્તાં	૭૮૧
ખમીરે મંદમ	૭૭૯	લીંબુનું શરબત	૭૮૫
શુક્લાખનું શરબત	૭૮૪	વાસાવલેહ	૭૬૮
શુબાખનો શુકકંદ	૭૬૯	વિળ્યાપુષ્પાષવલેહ	૭૭૫
ગોક્તુરારિ અવલેહ	૭૬૭	સારિવાદિ શારકર	૭૮૦
ચંદનનું શરબત	૭૮૪	સાધમપાક	૭૭૩
અવનપ્રાશાવલેહ	૭૬૨	સિતોપલાદિ અવલેહ	૭૬૭
છરકાદિ મોદક	૭૭૬	સંજ્યાદિ પાક	૭૬૧
દિવાલ મુરક	૭૭૧	સંજ્યાદિ પાયસ	૭૮૨
પ્રાક્ષાવલેહ	૭૬૨	સૌભાગ્ય સૂંઠીપાક	૭૫૮
મેત્રચૂલાંતક મોદક		સ્વાદિષ્ટ શરબત	૭૮

ઘૂત તૈલ પ્રકરણ

અપૂર્વ તિલા	૮૦૨	નાડીવણુહર તૈલ	૮૦૬
અશોક ઘૂત	૭૯૪	નારાય ઘૂત	૭૯૧
અષ્ટમંગલ ઘૂત	૭૯૫	નારાયણ તૈલ	૮૦૬
કદુતુમ્બી તૈલ	૮૧૧	નાસાકૃમિહર ઘૂત	૭૯૯
કરવીર તૈલ	૮૧૦	નિંબ તૈલ	૮૦૫
કલ્યાણુ ઘૂત	૭૯૮	પંચગવ્ય ઘૂત	૭૯૩
કાસીસાદિ તૈલ	૮૦૬	પીઝાશામક તૈલ	૮૧૫
કોશતક્યાદિ તૈલ	૮૧૦	ફલ ઘૂત	૭૯૧
ક્ષાર તૈલ	૮૦૪	બજા તૈલ	૮૧૩
ગંધક ઘૂત	૭૯૭	બાલરક્ષક તૈલ	૮૧૩
ગંધકાદિ તૈલ	૮૧૧	બિલ્વાદિ તૈલ	૮૦૪
ધાવ તૈલ	૮૦૮	ગૃહદધાત્રી ઘૂત	૭૯૫
ચક્રમર્દ તૈલ	૮૦૫	જાલી ઘૂત	૭૯૬
ચક્રમર્દાદિ તૈલ	૮૦૧	ભુંગરાળ તૈલ	૮૧૦
ચર્મરોગનાગક તૈલ	૮૦૪	મનઃશિક્ષાદિ તૈલ	૮૧૧
ચંદનબલાસાક્ષાદિ તૈલ	૮૦૦	મસ્ત તૈલ	૭૯૯
ચંદનાદિ તૈલ	૮૦૧	મસ્તસર્પિ	૮૦૮
ચંદનાદિ યમક	૮૧૪	મહા વિપગર્ભ તૈલ	૮૧૩
આગેરી ઘૂત	૭૯૭	લઘુ વિપગર્ભ તૈલ	૮૧૪
ઝાત્યાદિ ઘૂત	૭૯૯	લાક્ષાદિ તૈલ	૮૦૭
જીવંત્યાદિ ઘૂત	૭૯૩	લિંગ તૈલ	૮૦૪
ત્રિક્ષા ઘૂત	૭૯૦	વાતહર તૈલ	૮૦૨
દશમૂલાથ ઘૂત	૭૯૨	વ્યાધી તૈલ	૮૦૦
દૂર્વાદિ ઘૂત	૭૯૮	પદ્મલ ઘૂત	૭૯૨
ધાતક્યાદિ તૈલ	૮૧૨	પદ્મિંદુ તૈલ	૮૦૦
નતાદિ તૈલ	૮૧૨	સિદ્ધાધાદિ તૈલ	૮૦૦

અંગન પ્રકરણ

અંગન રસ	૮૨૧	ચંદ્રમા દંતિ
કૃષ્ણનેત્રાંગન	૮૧૯	ચંદ્રમા દંતિ
ચંદનાદિ વર્તિ	૮૨૩	દાનંદિ

નયનશાલ્યાંજન	૮૨૨	પુષ્પહર અંજન	૮૨૩
નેત્રપ્રભાકરઅંજન	૮૧૯	બખૂલાદિ સ્વરસ	૮૧૯
નેત્રખિંદુ	૮૨૦	રક્તનેત્રાંજન	૮૧૯
નેત્રસુદર્શનઅંક	૮૨૧	રસકેશ્વર મુટિકા	૮૨૦
પથ્યાદિઅંજન	૮૨૨	લહર્યાદિ અંજન	૮૨૧
લેપ-મલમ પ્રકરણ			
અગ્નિદગ્ધત્રણહર મલમ	૮૪૧	દ્વુદમન મલમ	૮૩૮
અપરાજિત ધૂપ	૮૪૩	દ્વુહર લેપ	૮૩૧
અશૌંધ ધૂમ્ર	૮૪૪	દશાંગ ધૂપ	૮૪૩
અશૌંહર મલમ	૮૩૯	દશાંગ લેપ	૮૨૫
અશૌંહર લેપ	૮૩૩	દારુલુકનાશક મલમ	૮૩૬
અસ્થિદોષહર સેક	૮૪૫	દેવદાર્વાદિ ધૂમ્ર	૮૪૪
અસ્થિસંધાનક લેપ	૮૨૯	દોષધન લેપ	૮૨૫
અંગુલિપાકહર લેપ	૮૨૮	દ્વિનિશાદિ લેપ	૮૨૬
અંજનનામિકાહર લેપ	૮૨૯	ધતુરાદિ લેપ	૮૩૭
ઉપદંશરિપુ મલમ	૮૩૯	નજલાનાશક નસ્ય	૮૪૫
કણ્ઠશાયહર લેપ	૮૩૨	નિશાદિ લેપ	૮૨૭
કર્પૂરાદિ મલમ	૮૩૩	નિખાદિ મલમ	૮૪૨
કલિંગાદ્યનસ્ય	૮૪૫	પાકાનો મલમ	૮૩૮
કંકુબાદિ લેપ	૮૨૯	પામાહર મલમ	૮૩૬
કંઠમાળનો મલમ	૮૩૯	પારદાદિ મલમ	૮૪૨
કાસીસાદિ લેપ	૮૩૧	પાર્શ્વશ્લનાશક લેપ	૮૩૦
કુદહર લેપ	૮૨૭	પ્રતિસારણીય ક્ષાર	૮૨૮
કૃમિધન ધૂમ્ર	૮૪૪	પ્રસાપહર લેપ	૮૩૧
કૃષ્ણાદિ લેપ	૮૨૬	ફલવર્તિ	૮૪૭
ગુલાબી મલમ	૮૩૫	બીજપુરજટાદિ લેપ	૮૨૬
ચંદ્રપ્રભા ઉદ્ધર્તન	૮૪૭	બગંદરનાશક મલમ	૮૩૮
ચૂતનો મલમ	૮૩૬	બૂનિંખાદિ ઉદ્ધૂતન	૮૪૬
જંતુધન ધૂપ	૮૪૩	મધુકાદિ લેપ	૮૨૬
જાત્યાદિ ધૂમ્ર	૮૪૪	મનઃશિલાદિ ધૂમ્રપાન	૮૪૪
ગુલ્યાદિ લેપ	૮૨૯	મનઃશિલાદિ મલમ	૮૪૨
ત્વકપત્રાદિ ઉદ્ધર્તન	૮૪૭	માહેશ્વર ધૂપ	૮૪૩

માંસ્યાદિ લેપ	૮૩૨	વૃદ્ધિમન લેપ	૮૩૨
મૂર્છાંતક નસ્ય	૮૪૬	મણુરોધક લેપ	૮૨૭
રજ પ્રવર્તિનીવર્તિ	૮૪૭	મણુહર મધમ	૮૩૫
રસાંજનાદિ લેપ	૮૩૦	મણુમૃત મધમ	૮૩૫
રાજનો મધમ	૮૩૪	મણુમૃત સ્વેત મધમ	૮૩૫
વાતગ્રસ્તહર મધમ	૮૪૦	શિરઃસ્પર્શાંતક નસ્ય	૮૪૬
વિષાદિ ઉદ્ધૂમન	૮૪૬	શિરઃસ્પર્શાંતક મધમ	૮૪૦
વિષાદિ લેપ	૮૨૭	સ્ત્રીપદ્ધર લેપ	૮૩૨
વ્યુચીહર મધમ	૮૩૭	સ્નાયુહર લેપ	૮૩૭

શુદ્ધિપત્ર

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
		Officinaolis	Officinalis
૩	૯	માદક	માદક
૧૧	૯	દૂધ, દહીં,	દૂધ અને દહીં, દૂધ
૧૧	૧૮	તેજ	વધારે પ્રમાણમાં
૧૩	૩	ક્ષીણાંકાં	જીર્ણાંકાં
૧૩	૨૫	બરાબર	વારંવાર
૧૭	૨૪	એ જ પ્રમાણે પાકવાની	પણ પકાવવાની ગાંઠ ઉપર
"	"	ગાંઠ ઉપર	રાત્રે પણ
"	"	લોહીના	લોહીના
૧૯	૮	આકડાનું દૂધ કે બીજી	પીઠિયાના
"	૧૫	પીઠિયાના.	
૨૦	૪	સ્વેદ ન	સ્વેદન
૨૨	૨	૧૫ દિવસે	૧૫ દિવસની અંદર
૨૨	૨૦	વધતા	ગરમી વધી નય તો
૨૨	છેલ્લી	ધીમે ઘટવા	ધીમે ઊલટ કરમે ઘટવા
૨૭,	૧	મદાત્મ,	મદાત્મ,
૨૮	૧૩		
૨૮	૨૮	પ્રાક	દાહ
૨૮	૨૯	ઉનાળો	ગ્રીષ્મ
૨૯	છેલ્લી	બળાવાન	બળવાન
૩૦	૬	છાશ	તાજી છાશ (મઠો)
"	૧૨	ઉપજિ વા,	ઉપજિવાના રોગ,
"	૧૫	મદાત્મ,	મદાત્મ,
૩૨	૩	ગુણોનો	વીર્ય-વિપાકનો
૩૨	૯	દેશવિરુદ્ધનો	અંશવિરુદ્ધનો
૩૩	૬	તેને બીજા	બીજાને તેની.
"	૮	માટી	રાખ
"	૧૦	ચીકણી	લીસી

૩૪	૧/૨	માટલીઆને કંસાઈથી સાંધી લેવી.	માટલીઆમાં ગૂનાનું પાતું ફેરવી લેવું.
૩૫	૫	નાંદ	કોટી
૩૬	૭,૮,૯,	વાડો	પવાહી
૩૬	૧૬/૨૦	જેનો એક છેડો ઘીઘીમાં રહે... વીંટાળવું	તે નજીનો બીજો છેડો ઘીઘીમાં રાખવો. ૫મી બંને નજીઆના સાંધા પર એક કપડું વીંટાળવું, જેથી એક ઘીઘીમાં ૫મો રહેશે.
૪૨	૨૫	બદાર ઢાા ઇંચ	અંદર ઢાા ઇંચ
૪૪	૧૩	ખનિજ દારના	ખનિજ લવખારના
૪૭	ઉત્તી	ગુણો	ગુણો બૌતિક
૪૮	૧૩	ખનિજ દારના	ખનિજ લવખારના
"	૨૨	બીજા	બધા
૫૧	૨૩	કંટીયાઓ	કપડમટી
૫૨	૫	ઢાંધી રેવું	ઠાંધું રાખવું અને તરત બીજી તાલડી ઢાંધી રેવી.
૫૩	૨૪	મદાનપને	મદાનપને
૫૪	૧૪	નિમષ	નિમન
૫૪	૨૬	પાકાં પાન અને	પાકાં
"	૨૮	દંડું થનાં	દંડું થનાં બીજે દમાતીને નિચાવવાથી.
૫૫	૧૧	ગજુદોળ	ગજુદોળ
૫૬	૭	ચંદન બસાણાદિ	ચંદનબસાણાદિ તૈલ
"	૧૮	ખેરસાલ	ખેરછાલ
૫૮	૬	મેષ્ટાને	ઘીમાં મેષ્ટાને
૫૮	૧૬	આ રીતે સાત	આ રીતે સાત માત્ર
૬૩	૬	ગુજરાતો	રમતો
૬૫	નામેથી બીજી	અનામ	ડોંગર
૬૭	"	મૂંદર	ગાંજ નામના માત્રો મૂંદર.

		કાંસકીના	ખપાટના
૬૯	૨૭	કાંસવામાં મુસ્તેલી પડતી	કાંસવાની જરૂર રહેતી
૭૮	૨૫	કલગારી	કલગારી (કુધિયો વછનાગ)
૭૯	૨૬		
૮૯	૧	કમલકંઠ	કમલકાકડી
૯૧	૭	પગ ભાગ	પગ મો ભાગ
૯૪	૨૫	લીલા	લાલ
૧૦૯	૨૪	કાળાં તેલ	કાળા તલ
૧૧૩	૭	રહેલી રસી એટલી	રહેલો રસ એટલો
૧૧૭	૯	૧ શેર	૧, ૧ શેર
૧૨૦	૨૯	મેહ	મેહ
૧૩૨	૨૪	ધનસ્થલિન સાથેના	ધનસ્થલિનના
૧૩૬	૩૧	વૃદ્ધો સિવાય બીજાને	વૃદ્ધોને
૧૪૫	૬	શિરાઓ અને રક્ત- વાહિનીઓ તતડે છે.	રક્તવાહિનીઓ બહુ વેગથી ચાલવા માટે છે.
૧૫૦	૧૪	શરીર વાકું ઘર્ષ જવું વગેરે	નાડીઓ ખેંચાવી વગેરે
૧૫૪	૬	કંઠના તૂરિયાનો	મોઠા તૂરિયાનો
૧૬૪	૧૧	કાળીજીરનો	શાહજીરનો
"	૧૨	ભારંગીનો	ભારંગીનો
૧૬૦	૨૧	પ્રયોગમાં	વિકારમાં
"	૩૦	લોહી મુધાર, અરિષ્ટ	રક્તશોષકારિષ્ટ કે
૧૬૨	૧૫	કે વર્ધનીમાં નિર્જળ	રક્તશોષક આરોગ્યવર્ધિનીમાં નિર્જળ ઘટકોને દૂર કરી નવા બળવાન
૧૬૬	૧૦	મહાણીકળામાં	શુદ્ધકન્ઠમાં
૧૭૫	૩૨	ની બાહ્ય શિરાઓ	ના બહારના છેડાઓ
૧૮૭	૧૩	પેશાબ	પેશાબમાં બળતર
૧૯૪	૨૭	કાજલ	કાજળ
૨૦૦	૨૭	ગોટી	ફાટેલી જેવી
૨૦૭	૩૦	સ્નાયુ તથા માંસતંતુઓ	સ્નાયુ

૨૧૫	૯	ઝાડા બિલટી	ઝાડા બિલટી કરાવવા
૨૨૦	૪	પરિધિનો એ નાશ કરે છે.	પરિધિને ઓછી કરાવે છે.
૨૨૦ -	૧૦	મંકેચન	નિરોધ
"	૧૧	સ્થાનિક	સ્થાનિક મંકેચ
"	૧૧	આંતરડાથી	આંતરડામાંથી
૨૨૫	૨૫	૧૫ ઈંચ	૨૫ ઈંચ
"	૩૦	૮ ઈંચ	૭૧ ઈંચ
"	૩૨	૧૨ ઈંચ	૧૩ ઈંચ
૨૨૮	૧૯	રતી	રેતી
૨૩૨	૩૦	ડમર્યનથી માપી	ડમર્યનમાં નાખી
૨૪૩	૨૭	૧૧ માસા	૨ રતી
૨૬૪	૬	થોડો જ	થોડા જ
૨૬૮	૩	દિવસ	કલાક
૨૮૨	૩૦	મૂત્રપિંડનો મોળો	વસ્ત્રશય
		(Brights Disease)	(Renal colic)
૨૮૬	૨૩	ઉદ્દક	ઉદ્દક
૩૦૧	૩	મુદતિયો તાવ, પ્રધાપક સન્નિપાત	મુદતિયો તાવ (પ્રધાપક સન્નિપાત)
"	"	૨૧ દિવસનો મુદતિયો તાવ અને આંત્રિક સન્નિપાત.	૨૧ દિવસનો મુદતિયો તાવ (આંત્રિક સન્નિપાત)
૩૧૩	૨૦	બાધા	બધા
૩૨૮	૧૦	ઉખ	ઉખ્યુ
૩૩૨	૨૪	ધાતુદોષનો	ધાતુગત દોષનો.
૩૩૩	૧	પરિવર્તન	પરિવર્તિત
૩૩૫	૨૪	મોટી	પહોળી.
૩૩૬	૧૯	આગસથી	બૂલ કે પ્રમાદથી
૩૫૦	૧૪	૨૮ તોલા	૨૪ તોલા
૩૫૪	૧૧	ત્યાં દરી	હડીલા બની
૩૫૮	૨૫	કબજિયાત	તીવ્ર સ્વરૂપના કબજિયાત
૩૬૮	૨૬	પાયક અને ગ્રહણી	અશ્રકબરમ મિશ્રિત

પ્રતીક્ષ કરનાર

પાયક અને આંતરડાની
શોષણક્રિયાને પ્રતીક્ષ કરનાર
હિતકર છે. આ દવાના
સેવનકાળમાં બકરીના દૂધ
પર રહેવાથી, તથા

૩૬૯

૧૯

લેતી વખતે

શાય સહિત સંગ્રહણી
ચર્મ જશે. દાઢમની ઉપર
લગાડેલા લોટને ખાડામાં
દબાવી દેવો.

૩૬૯

૨૦

સંગ્રહણી

૩૭૫

૩

ચર્મ જશે.

આમણ બહાર
નીકળવી.

નિર્જળતા આવીને શ્વાસ

Hæmoglobin

(કાઢી નાખવું)

ગંધક ભાસ્મ

અમ્લતા

સોમલ

કામદુધા

આવળનાં

પુટપુટ

૩ રતી

મોટા

સોત્રિક (સૂતર જેવાં)

માંસલ

૧ તોલા

વિકૃતિ,

આંધળાં ન હોય

સર્વાંગ શાય

(વ્યાધિસંકર ચર્મ ત્રણે
સ્થાન દર્શિત થવાથી
ચનાર) શાય

માસા.

માંસાળ

૪૬૭

૨૪

સૂતશેખર છેલ્લા પેરા આંધળા હો,

સર્વાંગ શાય

૨૯

૧૩

૧૫

૧૬

૧૭

૧૮

૧૯

૨૦

૨૧

૨૨

૨૩

૨૪

૨૫

૨૬

૨૭

૨૮

૨૯

૩૦

૩૧

૩૨

૩૩

૩૪

૩૫

૩૬

૩૭

૩૮

૩૯

૪૦

૪૧

૪૨

૪૩

૪૪

૪૫

૪૬

૪૭

૪૮

૪૯

૫૦

૫૧

૫૨

૫૩

૫૪

૫૫

૫૬

૫૭

૫૮

૫૯

૬૦

૬૧

૬૨

૬૩

૬૪

૬૫

૬૬

૬૭

૬૮

૬૯

૭૦

૭૧

૭૨

૭૩

૭૪

૭૫

૭૬

૭૭

૭૮

૭૯

૮૦

૮૧

૮૨

૮૩

૮૪

૮૫

૮૬

૮૭

૮૮

૮૯

૯૦

૯૧

૯૨

૯૩

૯૪

૯૫

૯૬

૯૭

૯૮

૯૯

૧૦૦

૪૬૭	૨૫	ચીમડાનો	કાકડીના
૪૭૧	૨૨	અક્કલગરે	લોહભસ્મ ૧ તોલે શુદ્ધ શિલાજીત ૧। તોલો, અક્કલગરે। વગેરે ૩
૪૭૧	૨૪	વગેરે	વગેરે ૩
૪૭૨	૭	દુધમ્બાલુંગ	દુધમ્બ મલંગા
૪૭૨	૨૯	ચૂર્ણ	અર્ક અથવા ચૂર્ણ
૪૭૩	૧૧	Carvancle	Carvancle
૪૭૬	૯	સુધરે છે.	સુધરે છે. આ ગોગીએના સેવનકાળમાં ગોળ અને સાકરવાળા પદાર્થો છોડી દેવા જોઈએ.
૪૯૧	૨૬	Boerhavia	Boerhavia
૪૯૪	૧૫	૪-૪ રતીની	૨-૨. રતીની
૪૯૯	૩૧	અનુભવક્રિયા	અણુભવનક્રિયા
૫૦૦	૨૪	કુલ ગોળીના	કોળીના કૂંડના
૫૦૦	૩૦	કનીનિકામણ	નેત્રમણ
૫૦૨	૩૦	પૂતાનીમાં એને દામચિકના કહે છે	(કાદી નાખો)
૫૦૬	છેલ્લી	dopral	depral
૫૦૭	છેલ્લી	કાટ અડે છે.	કષ્ટ પહોંચે છે
૫૧૪	૮	શામક અસર થતી	શામક અસર ન થતી
૫૧૫	૨	ઓપધિ	ઉત્તેજક ઓપધિ
૫૧૬	૨૮	પરંતુ સંન્યામ..જોઈએ,	રક્તજ મૂર્છા (સંન્યાસ) આ પછી તાણ આવે છે. પરંતુ ઉન્માદ અને રક્ત- જ મૂર્છા, બંનેના નિદાન, મપ્રાપ્તિ અને લક્ષણમા બહુ જ અંતર છે.
૫૧૮	૩૧	અસર થઈ	પડેનાં ક્ષોભ થઈ પડી.
૫૧૯	૨૯	તીક્ષ્ણ	બહુ વધારે પ્રમાણમા
૧૧૯	૨૯	બહુ વધારે પ્રમાણમાં અન્યમાં	અન્યમાં

૪	૩	છોડી	છોડયા વિના.
૪૮	૨૯	કારણ	કારણરૂપ પિત્ત શાંત કરીને
૩૦	૧૯	સન્નિપાત ન્વરને	શ્વસનક સન્નિપાતને
૪૩૨	૨૯	વાતપિત્તમક	વાતકફલમક
૧૫૭	૨૧	ગજપુટ	કપોતપુટ
૫૫૮	૩	પિત્ત પ્રકૃતિવાળા	કફ પ્રકૃતિવાળા,
૫૫૯	૨૮	ખાયા નેતર	અમલબેદ.
૫૬૦	૧૧	મંદાગ્નિ	પૈત્તિકમંદાગ્નિ.
૫૬૧	૩	માંસ	માસ અને રક્તરસ
૫૬૧	૧૭	પમ મરડાવો	પમ ફૂજવા અને આધા- પાછા પડવા.
૫૭૦	૧૫	સાંધા ખરવા	સાંધા મળવા.
૫૯૪	૨૧	વૈજ્ઞાનિક વિચારણા	ઔષધગુણધર્મવિવેચન પૃષ્ઠ પૃષ્ઠ ૧૪૫, ૧૫૨ ૧૭૨થી ૧૮૫ સુધી
૫૯૮	૮	વૈજ્ઞાનિક વિચારણામાં	ઔષધગુણધર્મવિવેચન પૃ. ૧૩૨ માં
૫૯૮	૧૧	ગવતી	મતીની
૬૦૩	૧૯	કરંજના ઘી	કાકચના ઘી
૬૧૬	૧૦	કરંજના ઘી	કાકચના ઘી
૬૧૬	૨૦	કરંજના ઘી	કાકચના ઘી
૬૪૯	૧૫	પાન,	વાળો,
૬૫૩	૨૨	ચીલકાનાં	સકરેટેડીના
૬૫૮	૩૨	કંધક અસર	કંધક વિપરીત અસર
૬૬૦	૧૫	છોડા સાથેનાં	છોડાં વગરનાં
૬૬૩	૧૨	વિકૃતિ	બીજી વિકૃતિ
૬૬૪	૧૦	ચૂણનો કવાથ	ચૂણનો ઉદર સેવન
		કટકડીનું પાણી કે	ઉપરાંત આ ચૂણનો,
		બોરિક એસિડથી શુદ્ધ કવાથ, કટકડીનું પાણી કે	બોરિક એસિડ મેળવેલા
			પાણીથી સેવાયી ખડાર
			પણ શુદ્ધ
૬૭૪	૧૨	ઉપદ્રવો, હૃદય અને	ઉપદ્રવો—

૬૭૫

૨૯

ન થતો

ન થવો

૩૦

તો ન થતો

કમળિયાન હોય તો

હોય તો કંકરું

કંકરું

૬ માસા આફુનો

૩ માસા આફુનો

મેદ,

મેદ,

તોલામાં

તોલા પાણીમાં

મહેજ સાવ

મહેજ

(સેહિતક)

(સેહિતક)

અને જ્વરાગ્નિની

જેથી આંતરડાના અગ્નિની

પમક,

પમક,

ચોખ્ખા પિત્તનો

સાવ થતા કેટલાક

અંશ ભાગ

પિત્તનો સીધો.

આર મણા

આઠ મણા

નસિકાપત્રમાં

માટીના નસિકાપત્રમાં

મેળવતાં

મેળવી

હોય

હોય તો

થોડો પેશાબ

થોડો થોડો પેશાબ

કુંદર

ઈસેસ

ઝીમરવા

ઝામરવા

જલુ તાવ

થોડો થોડો તાવ

(૯) કાસકંઠનાવલેહ

(૯) કાસકંઠનાવલેહ

આમપ્રકોપ

આમપ્રકોપ

૨૬૬ તોલા

૨૫૬ તોલા

બિધ્લી

બિધ્લી

ચીકણી,

લીમી,

અપટી

પાતળી

કુંદણક,

કુંદણક (ખીચ ૫૬વા)

આધિ માંસ

અધિમાંસ

કુંદસ

ઈસેસ

મોટા બાળક

મોટા માણસ, બધાની

આંખો પર

૫ તોલા

૬ તોલા

૧૮

૮૩૧

પર

કર્ણશોધહેર

કર્ણશોધહેર

૮૩૨

૭

કુંડસ

ધસેસ

૮૩૨

૨૮, ૩૨

કુંડસ

ધસેસ

૮૩૩

છેલ્લી

"

"

૮૩૪

"

૨

"

"

૮૩૫

૪

॥ શ્રીધન્વન્તરયે નમઃ ॥

રસતંત્રસાર અને સિદ્ધપ્રયોગસંગ્રહ

પ્રથમ ખંડ

આયુર્વેદીય પ્રયોગવિધાન

ધર્માર્થકામમોક્ષાણાં શરીરં સાધનં યતઃ ।

સર્વકાર્યેર્ધ્વતરંગં શરીરસ્ય દિ રક્ષણમ્ ॥

આચાર્યોએ ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ—એ ચાર પુરુષાર્થ કહ્યા છે. તે સર્વાનું મુખ્ય સાધન શરીર છે; માટે શરીરની રક્ષા અવશ્ય કરવી જોઈએ. આ હેતુથી ધન્વન્તરિ, ભરદ્વાજ, અત્રિ વગેરે પરાપકારી મુનિઓએ અધર્મવેદના ઉપ-વેદરૂપ આયુર્વેદ નિર્માણ કરેલો છે. આયુર્વેદની વ્યાખ્યા પ્રાચીન આચાર્યોએ નીચે પ્રમાણે કરી છે :

આયુર્હિતાહિતં વ્યાધેર્નિદાનં શમનં તથા ।

વિષતે યત્ર વિદ્વદ્ભિઃ આયુર્વેદઃ સ ંચ્યતે ॥

જેમાં આયુષ્યનું હિત (પથ આહાર-વિહાર), અહિત (અપથ આહાર-વિહાર), રોગનું નિદાન અને વ્યાધિઓની ચિકિત્સા વગેરેનું વર્ણન કરેલું છે, તેને વિદ્યાન મનુષ્ય આયુર્વેદ કહે છે.

આ આયુર્વેદનું મુખ્ય પ્રયોજન સ્વાસ્થ્યનું રક્ષણ કરવું અને ગૌણ પ્રયોજન રોગાક્રાન્ત રોગીઓના રોગ મટાડી સ્વાસ્થ્યનું દાન કરવું એ છે. વ્યાધિ મટાડવા માટે ત્રણ જાતના જ્ઞાનની આવશ્યકતા છે : (૧) હેતુજ્ઞાન (રોગોનાં જીદાંજીદાં કારણોનું જ્ઞાન), (૨) લિંગજ્ઞાન (વ્યાધિઓનાં લક્ષણો) અને (૩) ચિકિત્સાજ્ઞાન. આમાંથી પહેલાં બે વિભાગો આ પુસ્તકમાં આપ્યા નથી; પણ ચિકિત્સામાં ઉપયોગી અનુભવસિદ્ધ પ્રયોગો, પારદપ્રયોગ, ધાતુઓની ભરખોળનાવવાનો વિધિ વગેરે વિષયો વિસ્તારપૂર્વક લખેલા છે.

ચિકિત્સાના ત્રણ પ્રકાર છે : મંત્રચિકિત્સા, ઔષધિચિકિત્સા અને શસ્ત્ર-ચિકિત્સા. મંત્રચિકિત્સા અને શસ્ત્રચિકિત્સા એ આ પુસ્તકના વિષય નથી, પણ માત્ર ઔષધિચિકિત્સા સંબંધી કાંઈક વિચાર કર્યો છે. આચાર્યોએ ઔષધિના મુખ્ય બે વિભાગ કરેલાં છે : (૧) સેન્દ્રિય (દ્રવ્યવાળા અને પ્રાણિજન્ય વનસ્પતિ),

(૨) નિરિન્દ્રિય (ખનિજ પદાર્થો). આનું જ વર્ગીકરણ કરી કપૂરાદિ વર્ગ, વટાદિ વર્ગ, ગુરુઆદિ વર્ગ—એવા અનેક વિભાગો કરેલા છે. આ ઔષધિઓનું સ્વરૂપ, રસ, વીર્ય, વિપાક, પ્રભાવ વગેરે ગુણધર્મ બહુવા માટે આયુર્વેદના એક પ્રકરણ-૩૫ અનેક નિર્ધારિતો જન્યા છે.

ખીજી રીતે ઔષધિઓના પ્રયોગોના બે વિભાગ કરવામાં આવ્યા છે: (૧) સિદ્ધ ઔષધિ (ઘણી ઔષધિઓ મેળવીને અથવા એક જ ઔષધિને અમુક સંસ્કારોથી સિદ્ધ કરેલી હોય તે), (૨) અસિદ્ધ ઔષધિ (જુદીજુદી ઔષધિ). એમાંથી સિદ્ધ ઔષધિઓના નીચે પ્રમાણે ચાર વિભાગો થાય છે. તે દરેકનું જુદુંજુદું વિવેચન જુદાંજુદાં ચાર શાસ્ત્રોમાં કરેલું છે:

(૧) કલ્પશાસ્ત્ર—એક અથવા અનેક ઔષધિઓને અમુક યોગ્યસ વિધિ પ્રમાણે મેળવવાથી અમુક જાતનો ફાયદો થાય છે, એમ કલ્પશાસ્ત્રના ગ્રંથોમાં બતાવેલું છે.

(૨) વનસ્પતિશાસ્ત્ર—આ ગ્રંથોમાં જુદીજુદી વનસ્પતિઓ વગેરે ઔષધિઓનું વિવેચન કરેલું છે.

(૩) રસશાસ્ત્ર—પારો અને ખીજી ખનિજ ઔષધિઓ પર ખીજી ઔષધિઓના સંસ્કાર થવાથી તે શરીરમાં જુદીજુદી જાતના ગુણ કરે છે, તેનું વર્ણન આ ગ્રંથોમાં કરેલું છે.

(૪) રસાયનશાસ્ત્ર—બે અથવા તેથી વધારે ઔષધિઓ મળી મૂળ વસ્તુઓથી જુદો ગુણ અથવા વધારે ગુણવાળો ઔષધિ બને છે; જેમકે પારો, ગંધક અને સોનું મળી વધારે ગુણવાળો ‘પૂર્ણચંદ્રોદય રસ’ બને છે; તેમ જ પારો અને ખીજી ક્ષારો મળી જુદા ગુણવાળું ‘રસકપૂર’ બને છે. આ બધો રસાયનશાસ્ત્રનો વિષય છે.

એમાંથી શ્રીકૃષ્ણગોપાલ આયુર્વેદિક ધર્માર્થ ઔષધાક્ષયમાં અને ખીજી પરિચિત વૈદ્યો જે વૈદ્યો, રસ અને રસાયનશાસ્ત્રના ઘણા મહત્ત્વના પ્રયોગો અનેક વર્ગોથી કરે છે, તે પ્રયોગો આ ગ્રંથમાં આપ્યા છે.

આ ગ્રંથનો મુખ્ય વિષય ‘સિદ્ધ પ્રયોગો’ આપવાનો છે. અનેક ધાતુ-ઉપ-ધાતુઓની ભરમો, પારાની વિવિધ બનાવટો, જુદીજુદી વનસ્પતિઓના મિશ્રણથી બનતી ગોળાઓ વગેરે ઔષધિઓ, ક્ષાર, દૂત, તેજ વગેરે દ્રવ્યોને વિવિધ પ્રકારના ઔષધોના સંસ્કાર આપી તૈયાર કરેલી સિદ્ધ ઔષધિઓ વગેરે ‘સિદ્ધ પ્રયોગો’ છે. આમાંથી ઘણા પ્રયોગો ઘણી ઔષધિઓના મિશ્રણથી તૈયાર કરવામાં આવે છે. ઉપર લખ્યા પ્રમાણે બધી ઔષધિઓમાં અનેક પ્રકારના-ગુણોના પરમાણુઓ રહેલા હોય છે. જુદીજુદી ઔષધિઓમાં જુદાજુદા ગુણની શક્તિ રહેલી હોય છે. કઈ-

કઈ ઔષધિઓ એકબીજાની સહાયક છે અને કઈકઈ વિરુદ્ધ છે તે શાસ્ત્રના અભ્યાસ વિના જાણી શકાતું નથી. વિરોધી ઔષધિઓ મેળવવાથી કેઠવાર તરત અને કેઠવાર આગળ ઉપર નુકસાન થાય છે.

વિરોધી ઔષધિઓ (Antagonists) ની ક્રિયા એકબીજા પર વિરુદ્ધ થાય છે. એમાં કેટલીક વીર્યવિરોધી અને કેટલીક મંયોગવિરોધી હોય છે. દાખલા તરીકે દૂધ અને દહીં, ઝેરકચોલાં અને દાઢ, અશીશુ અને સૂચીજૂટી (લેટિન-Belledona Atropa), ઝેરકચોલાં અને કપૂર-આ પરસ્પર વિરુદ્ધ વીર્યનાં હોવાથી મેળવી શકાતાં નથી. એ રીતે અશીશુ અને સૂચીજૂટી, ગારીફન (યુનાની નામ છે, લેટિન-Polyporus officinaolis) અને સૂચીજૂટી આ ઔષધિઓની ક્રિયા-અસર પરસ્પર વિરોધી હોવાથી અશીશુ અને ગારીફનના વિયપ્રક્રોપમાં સૂચીજૂટી અને સૂચીજૂટીના વિયપ્રક્રોપમાં અશીશુ હાયદ્રોકારક છે. આ રીતે ધંતૂરો અને પદ્મકાષ્ઠની ક્રિયા પરસ્પર વિરુદ્ધ છે. ધંતૂરાની બીડી પીવાથી જીખકા આવે છે અને કફ નીકળે છે. એથી વિરુદ્ધ પદ્મકાષ્ઠનું ચૂર્ણ કે ફાંટ લેવાથી જીલ્લડી અને જીખકા બંધ થાય છે. એટલે આ બંધાં દ્રવ્યો પરસ્પર વિરોધી છે. આ પ્રકારની વિરુદ્ધ ઔષધિઓ મેળવવાથી લાભને બદલે નુકસાન થવાનો સંભવ રહે છે.

મોટે મનકાવતી રીતે પ્રયોગો તૈયાર નથી કરાતા. નવા પ્રયોગ તૈયાર કરવા હોય તો નીચે આપેલા પ્રકારની ઔષધિઓ મેળવી તૈયાર કરવા જોઈએ.

(૧) રોગનાશક એક અથવા વધારે મુખ્ય ઔષધિઓ.

(૨) રોગના ઉપદ્રવોનું શમન કરનારી ઔષધિઓ.

(૩) મુખ્ય ઔષધિઓને સહાય કરનારી ઔષધિઓ.

(૪) મુખ્ય અને સહાયક ઔષધિઓના દોષો દૂર કરનારી ઔષધિઓ.

દાખલા તરીકે તાવ ઉતારવા માટે 'જ્વરકેસરી વટી' અપાય છે. જ્વરકેસરી વટીમાં પારો, ગંધક, વજનાગ, ત્રિકટુ, ત્રિકુળા અને નેપાઓ છે. આ બધી ઔષધિઓને ભાંગરાની ભાવના આપવામાં આવે છે. આમાં તાવની ગરમી ઓછી કરી તાવ મટાડનાર મુખ્ય ઔષધિ વજનાગ છે. વજનાગથી પરસેવો થાય છે, પેશાબ સાફ આવે છે, નાડી અને હૃદયની ગતિ વધી હોય તે મંદ પડે છે, વેદના શાંત થાય છે અને તાવ મટે છે.

તોપણ એકલો વજનાગ જ આપવામાં આવે તો રોગ મટે નહિ; કારણકે તાવ આવવામાં મુખ્ય કારણ સેન્ડ્રિયવિયની ઉત્પત્તિ હોય છે. ત્યાંમુધી સેન્ડ્રિયવિયનો નાશ કરવામાં ન આવે અને સેન્ડ્રિયવિય જે કારણથી ઉત્પન્ન થયું હોય તે પરંપરાગત કારણોને દૂર કરવામાં ન આવે ત્યાંમુધી સેન્ડ્રિયવિય

ઉત્પન્ન થયા જ કરશે અને સેન્દ્રિયવિષને દૂર કરવા માટે રક્તમાં ઉષ્ણતા વધી તાવ આવ્યા જ કરશે. માટે સાથેસાથે મુળ કારણનો પણ નાશ કરવો જ જોઈએ. હવે સેન્દ્રિયવિષ ઉત્પન્ન કરનાર કોણ છે, તે વિચારવું પડશે. શાસ્ત્ર અનુસાર વિચાર કરીએ તો એમ થાય કે આમાશયનો રસ દૂષિત થઈ—આમ બની નાડી-ઓમાં પેસી જાય છે અને તેથી પરસેવા મારફત વિષ બહાર નીકળતું રોકાય છે. લોહીમાં રહેલા અનેક અણુઓને એ વિષ દૂષિત કરે છે અને તેથી ઘણા તુક-સાનકારક જંતુઓની ઉત્પત્તિ થાય છે.

કબજિયાત થઈ હોય છે અને તેથી આંતરડાં પોતાની દરજ્જા બરાબર બજાવી શકતાં નથી. એટલે કોષાગ્નિ પોતાના સ્થાનથી બહાર નીકળી દોષોને બાળવા માટે લોહીમાં ઉષ્ણતા ઉત્પન્ન કરે છે; માટે આ પરંપરાગત કારણો (જંતુઓ, દૂષિત આમ અને કબજિયાત)ને પણ દૂર કરવાં જોઈએ. એટલે આ બધાં કાર્યો માત્ર વછનાગથી જ ન થઈ શકે; માટે વછનાગની સાથે બીજી સહાયક ઔષધિઓ મેળવવાની જરૂર છે. વછનાગને સહાય કરવી, જંતુઓનો નાશ કરવો અને લોહીના દૂષિત અણુઓને શુદ્ધ કરવા—આ કાર્યો માટે પારો મેળવ્યો છે. પારો જંતુન, કોષના દોષો દૂર કરનાર અને યોગવાહી છે; પરંતુ પારો સામાન્ય રીતે ગંધક સિવાય બીજી ઔષધિઓ સાથે મળી શકતો નથી. ગંધક પારાને મૂર્છિત કરી તેની ચંચળતા દૂર કરે છે; અને ગંધક પણ દુર્ગંધીનો નાશ કરનાર, લોહી શુદ્ધ કરનાર, જંતુશ અને પાચનક્રિયા સુધારનાર છે. એટલે નાડીઓમાં રહેલા દોષોનું શોધન, જંતુઓનો નાશ અને પાચનક્રિયા સુધારવાના કામમાં મદદ મળે છે; છતાં પણ પારો, ગંધક અને વછનાગ મેળવવાથી પણ કબજિયાત દૂર થતી નથી.

ઘણી જાતના તાવ કબજિયાત થયા પછી જ આવે છે અને કબજિયાત દૂર થવાથી બંધી જાતના તાવ મટે છે; માટે અંદર નેપાળો નાખવામાં આવ્યો છે. નેપાળો કબજિયાત મટાડે છે, પણ તેમાં ઊંચડી અને આંતરડાંમાં દાહ ઉત્પન્ન કરવાનો દોષ છે. આ દોષને દૂર કરવા માટે આ વડીને ભાંગરાના રસની ભાવના આપવામાં આવી છે, તેમ જ તેમાં ત્રિકુળા મેળવવામાં આવી છે. ભાંગરાથી ઊંચકા ને દાહનું શમન થાય છે અને વાતવાહિનીઓનો ક્ષોભ મટે છે અને ત્રિકુળાથી નેપાળાની તીવ્રતા ઓછી થાય છે અને દોષોનું પાચન થાય છે.

તે ઉપરાંત વછનાગ ઉષ્ણતા ઓછી કરે છે, પણ સાથેસાથે હૃદયની ગતિ પણ શિથિલ કરે છે. આ દોષ દૂર કરવા આયુર્વેદી કંઠજલી અને ત્રિકટુની યોજના કરી છે. પારા અને ગંધકની કંઠજલી હૃદય છે અને ત્રિકટુ હૃદય, ઉષ્ણ, સહેજ પરસેવો લાવનાર અને દીપનપાચન ગુણવાળું છે.

આ રીતે વછનાગ મુખ્ય રોગનાશક ઔષધિ છે. નેપાળો મળદોષને દૂર કરનાર બીજા પ્રકારની કહેલી ઉપદ્રવનાશક ઔષધિ છે. પારો અને ગંધક રક્તશોધક અને ગુણુવર્ધક હોવાથી બીજા અને ત્રીજા પ્રકારની મહાપદ ઔષધિ છે. ત્રિકટુ પણ હ્રદય, દોષશામક અને અગ્નિપ્રદીપક હોવાથી ઉપદ્રવનાશક અને દોષશામક ઔષધિ છે; કારણકે તાવમાં ઘણીવાર અગ્નિમાંઘ થઈ જાય છે. આ મટાડવાનું કામ ત્રિકટુ કરે છે અને હૃદયને બળ આપનાર હોવાથી એ વછનાગના દોષનું શમન પણ કરે છે; માટે બીજા અને ચોથા પ્રકારમાં લખેલાં કાર્ય કરનાર ઔષધિ છે, તેમ જ ભાંગરાનો રસ અને ત્રિક્ષ્ણા ચોથા પ્રકારની જ દોષ-શામક ઔષધિ છે. આ જ્વરકેસરી વટીના દાખલા પ્રમાણે કોઈ પણ પ્રયોગ બનાવવામાં આવે છે. ચોસડ-ચોસડ ઔષધિઓના કથાથ વગેરે બધી ઔષધિ-ઓમાં પણ આ જ નિયમ હોય છે. જો કે કેટલીક વાર અનેક મુખ્ય અને ગૌણ ઔષધિઓ તેમ જ ઉપદ્રવનાશક અનેક ઔષધિઓ જ મેળવવામાં આવે છે, ત્યાં ચોથા પ્રકારની ઔષધિઓ મેળવવાની જરૂર રહેતી નથી, એથી મૂળ નિયમમાં ફેરફાર થતો નથી.

શાસ્ત્રકારોએ રોગ, ઉપદ્રવ, ઋતુ, દેશ, ઔષધિ-બળ, પ્રકૃતિ વગેરે વિષયોનો વિચાર કરીને જ પ્રયોગો તૈયાર કર્યા છે. આધુનિક વિદ્વાનો પણ તેવી જ રીતે વિચાર કરીને પ્રયોગો બનાવે છે. પરંતુ સામાન્ય જ્ઞાનવાળા ચિકિત્સકો માટે તો નવા પ્રયોગો બનાવવામાં મુશ્કેલી જ રહે છે. આ મુશ્કેલી કેટલેક અંશે દૂર થઈ શકે તેટલા માટે અહીં દૂંકમાં મુખ્ય નિયમ બતાવ્યો છે.

જો સિદ્ધ પ્રયોગો પ્રાચીન આચાર્યો અને વિદ્વાનોએ શાસ્ત્રવિધિ પ્રમાણે તૈયાર કર્યા છે, તે નિર્ભયતાથી વાપરી શકાય છે; તોપણ કોઈ કોઈવાર દેશ, કાળ અને રોગીની પરિસ્થિતિ પ્રમાણે તાત્કાલિક ફાયદા માટે પ્રમાણમાં કે મિશ્રણમાં થોડો ફેરફાર કરવો પડે છે. ફેરફાર ન કરવાથી ઘણાંબાગે નુકસાનનો ભય તો નથી જ રહેતો; પરંતુ શાસ્ત્રોક્ત વિધિનો ત્યાગ કરી મનગમતી રીતે અનેક ઔષધિઓનું મિશ્રણ કરી વાપરવાથી જવાબદારી વધારે રહે છે. જો કે કેટલીક મન કલ્પિત ઔષધિઓ કોઈ કોઈ વાર ફાયદો કરતી હોય તોપણ ઘણી-વાર ઘણાને નુકસાન થાય છે.

મારી વિશુદ્ધ ઔષધિ કોને કહેવી, તે માટે આચાર્ય વાઙ્મત્ લખે છે કે:—

પ્રયોગઃ શમયેદ્ વ્યર્થિ ચોડન્યમન્યમુદીરયેત્ ।

નાસ્તો વિગુહ્નઃ શુચસ્તુ શમયેગો ન કોપયેત્ ॥

(અ. હ. મુ. ગ્યા. અ. ૧૩, ૧૬.)

ઔપધિ એ કહેવાય કે જે વ્યાધિનું શમન કરે. એક રોગનું શમન કરી ખીજા રોગને ઉત્પન્ન કરે તે અશુદ્ધ જાણવી. જે ઔપધિ રોગનું શમન કરે પણ ખીજી વિકૃતિ ઉત્પન્ન ન કરે તેને શુદ્ધ લાભદાયક ઔપધિ સમજવી જોઈએ.

આ રીતે ઔપધિઓનો ઉપયોગ કરવામાં નવા ચિકિત્સકોને મુશ્કેલી પડે છે. તે આ પરીક્ષિત પ્રયોગોથી ઘણું અંશે ઓછી ચર્ચા શકે એવી મારી ધારણા છે. આ હેતુથી આ અનુષ્ઠાત પ્રયોગસંગ્રહ પ્રગટ કર્યો છે. જે અધિકારી વર્ગ આ મંથનો વિચાર કરી કાંઈક લાભ ઉઠાવશે તો હું મારો પરિશ્રમ સફળ થયેલો માનીશ.

આવશ્યક સૂચનાઓ

(ઔપધિ સંબંધી સૂચના)

(૧) વનસ્પતિઓ એક વર્ષ પછી અથવા ત્રીમાસ પછી ઓછા ગુણવાળી ચર્ચા જાય છે. સામાન્ય ચૂર્ણ લગભગ બે મહિના પછી અને મીઠું, દિગ્ગ અને પારાવાળાં ચૂર્ણ છ મહિના કે તેથી વધારે વખત પછી ઓછા ગુણવાળાં ચર્ચા જાય છે. પરંતુ મજબૂત-જાંઘ ધ્યાન તેવી કાચની શીશીમાં રાખવાથી તે થોડા વધારે વખત સુધી ટકે છે.

(૨) ગોળા, અવલેહ, શરજત-વગેરે એક વર્ષ પછી બીતરી જાય છે. પાક એક મહિનાથી વધારે વખત સુધી સારા રહેતો નથી. સિદ્ધ કરેલું તેજ ચાર મહિના (શીશીમાં જાંઘ કરેલું હોય તો ૧ વર્ષ) પછી ઓછા ગુણવાળું ચર્ચા જાય છે. તેજ કરતાં સિદ્ધ કરેલું ઘી સંભાળ રાખવામાં આવે તો જૂનું યવા છતાં પણ ઓછા ગુણવાળું થતું નથી.

(૩) આસવ, અરિષ્ટ, કૃષીપક્વ રસાયન અને ધાતુઓની ભરમો જેમ જૂની થાય તેમ વધુ સૌમ્ય અને છે.

(૪) ગૂગળવાળા ગોળાઓ બેત્રણ વર્ષ સુધી સારી રહે છે અને પછીથી ગુણ ઓછો થતો જાય છે.

(૫) પીપર, ધાણા અને વાવડિંગ એક વર્ષનાં જૂનાં લેવાં.

(૬) આંખોની દવા માટે ઘી જૂનું અને ખાવાની દવામાં નવું લેવું. બહાર લગાડવા માટે ઘી ધોઈને લેવું જોઈએ.

(૭) કફન ઔપધિઓ સાથે અનુપાન તરીકે મધ જૂનું અને ધાતુપૌષ્ટિક દવામાં નવું લેવું જોઈએ.

(૮) ગળો, કડાછાલ, અરડસી, શતાવરી, આસન, કાંટાસળિયો, વરિયાળી, સાકરકોળું અને ચાંદવેલ—આ નવ ચીજો લીલી લેવી જોઈએ. લીલી ન મળે તો તેટલા જ વજનની સૂકી લેવી.

(૯) ઉપરની નવ ઔષધિઓ સિવાયની બીજી ઔષધિઓ સૂકીને બદલે લીલી લેવી હોય તો બમણી લેવી જોઈએ.

(૧૦) મોટા ઝાડનાં મૂળ લેવાનું લખ્યું હોય ત્યાં તે ઝાડની અંતરછાત લેવી પણ નાના છોડવાઓનાં મૂળ જ લેવાં. માત્ર લઘુપંચમૂળને બદલે તેમનાં પંચાંગ લેવાનો રિવાજ છે.

(૧૧) જ્યાં કડવાં પરવળ લખ્યાં હોય ત્યાં માત્ર પાન જ લેવાય છે.

(૧૨) જરૂર વખતે જો કાર્ષ વનસ્પતિ ન મળે તો તેને બદલે તેના જેવા શુભુવાળી પ્રતિનિધિ રૂપ ઔષધિ લેવી જોઈએ. પણ તે પ્રયોગમાં જ મુખ્ય ઔષધિ તરીકે હોય તેને બદલે પ્રતિનિધિ ઔષધિ ન જ લેવી. જેમકે આકડાના દૂધને બદલે આકડાના પાનનો રસ લેવો. અજમાને બદલે અજમોદ લેવો. આ જ રીતે બીજી ઔષધિઓની યોજના કરવી. (પ્રતિનિધિ ઔષધિ સંબંધી વધારે વર્ણન પરિભાષા પ્રકરણમાં કરવામાં આવશે.)

(૧૩) ઉકાળો કરવા માટે માટીનું વાસણ લેવું. વાસણનું મોં ખુદ્દું રાખી ઉકાળો કરવાનો રિવાજ છે, પણ જો મોં બંધ કરી મંદાગ્નિથી ક્વાય બનાવવામાં આવે તો વધારે ફાયદો થાય છે, એવો નવા વિચારકોનો મત છે. માટીનું ન મળે તો કક્ષાઈ કરેલું પિત્તળનું વાસણ લેવું.

(૧૪) તેલ સિદ્ધ કરવા માટે તેલથી ચાર-છ ગાળું તેલ સમાય તેવું મોટું કક્ષાઈ કરેલું પિત્તળનું વાસણ લેવું. નાના વાસણમાં તેલનો ઊભરો આવી બહાર ઢળી જવાનો ભય રહે છે. લોઢાની કડાઈમાં તેલ સિદ્ધ કરવાથી તેલનો રંગ કાળો થઈ જાય છે.

(૧૫) દવાઓ બનાવવા માટે એલ્યુમિનિયમનું વાસણ કદી પણ ન વાપરવું; તેમ જ ખાવાપીવામાં પણ એલ્યુમિનિયમનું વાસણ ખરાબ મનાય છે. એલ્યુમિનિયમના વાસણમાં બનાવેલાં ખોરાક અને ઔષધિ ઝેરી થઈ જાય છે, તેથી પાચન-ક્રિયા બગડે છે અને લોહીમાં વિકાર થાય છે. એલ્યુમિનિયમના વાસણમાં જો પાણી પણ ૪-૮ કલાક ભરી રાખવામાં આવે તો તે પણ દૂષિત થઈ જાય છે.

(૧૬) જાયફળ, જવંત્રી, લવિંગ, વરિયાળી વગેરે મુગંધી તેલો દ્રવ્યોવાળા ચૂર્ણને મજબૂત બંધ થઈ શકે તેવા ડાટાવાળી શીશીમાં ભરવું. ડાટાવગરની શીશીમાં અથવા ટીનના ડબ્બામાંથી ચૂર્ણનો સત્પાંચ થોડા જ દિવસમાં ઊડી જાય છે.

(૧૭) મીઠું, નવસાર અને સુરોખાર વગેરે દ્યારવાળા ઔષધિઓ ચોમાસામાં જોળવાળી ઠંડી હવા લાગવાથી ઊતરી જાય છે; માટે તે ઋતુમાં શીશીમાંથી જરૂર હોય તેટલું સંભાળપૂર્વક કાઢી લઈ શીશી તરત જ બંધ કરી દેવી. ધાતુના વાસણમાં તેવી ઔષધિઓ રાખવાથી દ્યાર અને ધાતુના સંયોગથી ઔષધિ દૂષિત થઈ જાય છે.

(૧૮) ઘી અને તેલ કાચના કે ચિનાઈ માટીના વાસણમાં રાખવાં જોઈએ. ટીનના ડબ્બામાં તે જલદી જગડી જાય છે. ગરણીમાંથી પણ તે આગળથી ન કાઢવાં, પણ કડછી કે ચમચીથી કાઢવાં જોઈએ. નહિ તો ઘી ગંધાઈ જાય.

(૧૯) ઔષધિનો ઉપયોગ કરતાં પહેલાં રોગનું નિદાન, ઔષધિના ગુણદોષ, દેશ, કાળ અને પ્રકૃતિનો વિચાર કરવો જોઈએ. જેમકે ગાયનું તાનું દૂધ પથ્થ, તેજ વધારનાર અને તરન બળ આપનાર શ્રેષ્ઠ ગુણવાળું છે; છતાં પણ પિત્તજ્વર, અતિસાર, સંગ્રહણી, અર્શ, કફયુક્ત ખાંસી, કૃમિ વિદ્રધિ, નવો પરમિયો, કુષ્ઠ વગેરે રોગોમાં ગુલસાનકારક છે. તેવી જ રીતે બધી ઔષધિઓનું સમજવું. કફ પ્રકૃતિવાળા માટે ઘણી દિતકર ઔષધિઓ તે જ રોગ હોવા છતાં પિત્તપ્રકૃતિવાળાને ઘણીવાર નુકસાન કરે છે. તેમ જ દેશ અને કાળબેદથી પણ ઔષધિની ચોજનામાં ફેરફાર કરવો પડે છે; માટે બધી વાતનો વિચાર કરી ચિકિત્સા કરવી.

(૨૦) સોમક, હરતાક, રસકપૂર, દાક્ષયિકના, મનઃશિક્ષ, વજનાગ, ઝેર-કચોલાં અને કરેણુ વગેરે ઝેરી ચીજોની તીક્ષ્ણતા અને મળદોષ દૂર કરીને જ તે વપરાય છે. આવી વસ્તુઓને શુદ્ધ કરવાની રીતો 'શોધન' પ્રકરણમાં લખેલી છે. ધાતુ અને ઉપધાતુઓને સામાન્ય રીતે ભરમ કરીને જ વાપરવામાં આવે છે.

(૨૧) દિગ્ધ ઘીમાં શેકીને વાપરવી.

(૨૨) ફટકડી અને ટંકણુખારને કુલાવીને વાપરવાં; પણ દરાજની દવામાં ચોપડવા માટે ટંકણુખાર કાચો જ લેવાય છે. તે જ પ્રમાણે કેટલીક પૂવપ્રગેહની ઔષધિઓમાં ફટકડી કાચી જ જોળવાય છે.

(૨૩) શીતાંગ જ્વર, મુદિતિયો તાવ, વિપુચિકા અને હૃદયના ધબકારામાં વજનાગવાળી ઔષધિઓ મોટે ભાગે ન આપવી જોઈએ. જરૂર હોય તો બહુ થોડી માત્રામાં સંભાળપૂર્વક આપવી; કારણકે વજનાગ પેશાબ અને પરસેવો લાવી શરીરની ઉષ્ણતાને ઓછી કરે છે અને હૃદયને પણ નિર્જાળ બનાવે છે. ત્યાં તાવ વધારે હોય અને તાવને ઓછો કરવાની જરૂર હોય, ત્યાં વજનાગવાળી ઔષધિ આપવાથી પરસેવો થઈ તાવ ધીમેધીમે ઊતરી જાય છે.

(૨૪) નવા તીક્ષ્ણ વાયુના પ્રકોપમાં ઝેરકચોક્ષાં નુકસાન કરે છે, પણ જૂના વાતરોગમાં તે બહુ હિતકર છે. વધારે પ્રમાણમાં તે આપવાથી વાનવાહિનીઓ ખેંચાય છે.

(૨૫) સગભાં સ્ત્રી, દુર્બળ, વૃક્કશાય સાથેના પાંડુરોગ અને કંઠમાળના રોગીને પારાવાળી ઔષધિ ઓછી અનુકૂળ થાય છે; પણ સ્ત્રીઓને ચોનિ અને ગભાંશયના રોગમાં તે બહુ હિતકર છે અને બાળકો માટે તો પારાવાળી ઔષધિ બહુ જ અનુકૂળ પડે છે.

(૨૬) સોમક્રવાળી દવાઓ ઘી કે દૂધ પાઈ આપવી; પણ ન્યુમેનિયા, સન્નિપાત વગેરે રોગોમાં દૂધ, ઘી પાયા વગર રોગ અનુસાર અનુપાત સાથે આપવી. કેટલાક વિદ્વાનો શુક્રક્ષયમાં સોમક્રવાળી દવા હિતકર માનતા નથી; અને સન્નિપાતમાં પિત્તપ્રકોપથી બકવાટ થતો હોય, આંખો લાલ હોય અને ખેહોશી વગેરે ઉપદ્રવો લાગતા હોય ત્યારે સોમક્રવાળી ઔષધિ ન આપવી જોઈએ.

ન્યુમેનિયા વગેરે કક્રપ્રધાન રોગોમાં મલ્લશ્વંદ્રોદય, સમીરપન્નગ વગેરે સોમક્રવાળી ઔષધિઓ જલદી ફાયદો કરે છે. કક્રપ્રધાન રોગોમાં સોમક્રની ભરમ કે ફૂલ આપવાનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો હોય ત્યાં અરડૂસીના રસ અથવા ચૂર્ણ સાથે મલ્લ-અંદ્રોદય કે સમીરપન્નગ અપાય છે. શીતાંગ સન્નિપાતમાં સોમક્રવાળી ઔષધિ જલદી ફાયદો કરે છે. જે તાવ વારંવાર આવી ઊતરી જાય છે તેમાં શરીરની ગરમી બહુ ઘટે નહિ તે માટે સોમક્રવાળી દવા અપાય છે.

(૨૭) હરતાલ ભરમ અને હરતાલવાળી ઔષધિ ઉગ્ર હોવાથી પિત્તપ્રધાન કુષ્ઠ અને પિત્તપ્રધાન વાતરક્રતમાં આપવી નુકસાનકારક છે.

(૨૮) મૂત્રપિંડના રોાયથી ઉત્પન્ન થનારા ઉદરરોગમાં તામ્રભરમ નુકસાનકારક છે. કારણ કે તામ્રભરમ ઉષ્ણ અને પિત્તનું વિરેચન કરનાર હોવાથી મૂત્રપિંડના કાર્યને રોકે છે. એથી પિત્ત મૂત્રમાં મળી જાય છે અને પેશાબ ઓછો થાય છે. પછી પેટમાં પાણી વધારે પ્રમાણમાં ભરાવા માંડે છે અને મોજો વધતો જાય છે.

(૨૯) સુવર્ણમાક્ષિક ભરમ કિવનીનના વિષને દૂર કરવા માટે બહુ હિતકર છે. માટે નવા તાવમાં તે ન આપવી જોઈએ.

(૩૦) વાતજન્ય સડી ખાંસીમાં ગંભીર નુકસાનકારક છે, અને કક્રપ્રધાન ખાંસી, શ્વાસ અને ન્યુમેનિયા વગેરે રોગોમાં બહુ હિતકર છે.

(૩૧) ઉપદ્રવજન્ય કંઠરોગમાં જલ્પભરમ વાપરવી સારી નથી.

(૩૨) આમ સાથેના જૂના સંઘ્રહણી રોગમાં કેડીભરમ ફાયદાકારક છે. પરંતુ નવા આમ સંઘ્રહણીમાં હિતકર નથી.

(૩૩) રક્તાર્શ અને રક્તાતિસારની શરૂઆતમાં લોહભરમ નુકસાનકારક છે. પરંતુ વાતાર્શ અને પિતાર્શની શરૂઆતમાં શક્તિ ખૂબ ઓછી થઈ ગઈ હોય તેવા દરદીઓને તે લાભ કરનારી છે. રક્તની વૃદ્ધિ અને પુષ્ટિ માટે લોહભરમ બોળનની પછી આપવી એ વિશેષ લાભદાયક છે.

(૩૪) સુવર્ણભરમ સોમકથી મારેલી હોય તો ક્ષયરોગના પહેલા તબક્કામાં ન આપવી, નહિ તો સૂકી ખાંસી વધી જશે. પારદ અને ગંધકથી મારેલી સુવર્ણભરમ ક્ષયમાં વિશેષ લાભ કરનારી છે.

જૂના મંત્રહણી રોગમાં જ્વર આવતો હોય અથવા માનસિક અવસ્થામાં બિઘ્નિતિ થયેલી હોય ત્યારે સુવર્ણપર્પટી ન આપવી જોઈએ. સુવર્ણપર્પટીના સેવન વખતે દૂધનો આહાર લાભ કરનાર છે.

ક્ષયના રોગીને સુવર્ણમિશ્રિત દવાઓ વધુ પ્રમાણમાં ન આપવી. વધુ માત્રાથી ક્ષયના જંતુઓ ઓછીસાથે મોટા પ્રમાણમાં મરી જશે, અને તેથી ગરમી ખૂબ વધી જવાથી તાવ વધી જશે. મટિ શુદ્ધ સુવર્ણનું પ્રમાણ એક વખતમાં જઠેર થી જઠેર રતી સુધી આપવું, અને સુવર્ણભરમ જૂદા રતી સુધી આપવી જોઈએ. પરંતુ ક્ષયરોગમાં તાવ દલ્દલીથી વધારે હોય તો સુવર્ણમિશ્રિત ઔષધી ન આપવી. ખીજ દવાઓથી તાવ ઓછો કર્યા પછી સુવર્ણવાળી દવા આપવી. મંથરજ્વરમાં વિપનો નાશ કરવા અને સ્થાવર જંગમ વિપના શમન માટે સુવર્ણપ્રધાન ઔષધિ વપરાય છે.

(૩૫) એળિયાવાળી ઔષધિ ઘણું કરીને રાત્રે સૂતી વખતે અપાય છે. પરંતુ સગર્ભા સ્ત્રીને એળિયાવાળી ઔષધિ ન આપવી જોઈએ.

(૩૬) કસ્ટૂરી દવામાં મેળવવી હોય તો પહેલાં એની અંદરથી બરોબર જોઈને વાળ કાઢી નાખવા જોઈએ. તેમજ કસ્ટૂરી મેળવ્યા પછી બની શકે તેટલું જલદી મેળવી નાની નાની ગાળાઓ ખનાવી છાંયકામાં સૂકવી લેવી જોઈએ, અથવા સૂકું ચૂર્ણ કરી શીશીઓમાં ભરી લેવું જોઈએ.

(૩૭) કેસર ઔષધિમાં મેળવતા પહેલાં એક થાળીમાં લેવું. પછી એક વાડકી ગરમ કરી કેસર પર ઢાંકી દેવી. એટલે કેસરમાંથી બીનાશ ઊડી જશે. પછી તેને ઝીણું વાટી મેળવવું.

(૩૮) અશીલુવાળી દવા નાનાં બાળકોથી મોટી માત્રામાં સહન થતી નથી. જો બહુ જરૂર હોય તો સંભાળપૂર્વક આપવી.

રક્તાર્શ અને રક્તાતિસારમાં દૂષિત રક્ત અને કાચો આમ પડતો હોય ત્યારે અશીલુવાળી દવા ન આપવી

સગભી સ્ત્રીને અશીલુવાળી દવા કદી પણ ન આપવી જોઈએ. નળનાં આંતરડાંવાળા મધુમેહના દરદીને અશીલુવાળી દવા મંભાળપૂર્વક આપવી જોઈએ. આંખમાં આંજવા અને ચોપડવા માટે અશીલુ જેટલું જૂનું મળે તેટલું વધારે હિતકર છે.

અશીલુવાળી કેટલીક ઔષધિઓ તાંદુરસ્ત હાલતમાં જેવી અસર કરે છે તેવી અસર કેટલાક રોગોમાં નથી કરતી. દાખલા તરીકે જિંધ લાવવા માટે અશીલુ એ ઉત્તમ દવા છે. તેા પણ કોઈ કોઈ માણસને ખૂબ તાવ હોય ત્યારે તે જિંધ ન લાવતાં ઉત્તેજન આપે છે અને તેથી લવારો ન્ધ છે.

(૩૬) ઠંડા પ્રદેશ કરતાં ગરમ પ્રદેશમાં માણસ દ્રવ્યોની અસર વધારે થાય છે; અને સવારમાં આપેલી વસ્તુ દિવસના ખીજ ભાગ કરતાં વધુ સારો શુભ દર્શાવે છે.

(૪૦) કોઈ કોઈ માણસને લોહભરમ, સોમથ, અશીલુ, હિંગ, કિવનીન કે બીજી કોઈ ઔષધિઓ અનુકૂળ થતી નથી. તેવા માણસોને તે દવાઓ રોગશામક હોવા છતાં પણ ન આપવી જોઈએ. એક રોગીને દૂધ અનુકૂળ આવતું ન હતું. દૂધ પાતાં તેને થૂંકમાં લોહી આવવા માંડતું હતું, એટલે દૂધ અહિત સમજી અમે બંધ કરી દીધું.

(૪૧) રાસાયનિક સંયોગોથી જે જે ઔષધિઓના શુભો દરી જતા હોય એવી પરસ્પર વિરોધી ઔષધિઓનું મિશ્રણ ન કરવું જોઈએ. જેમકે દૂધ, દહીં, અને લીંછુનો રસ, દૂધ અને લસણ વગેરે વગેરે. પરંતુ કોઈ વખત અતિસારના દરદીને રોગના પ્રભાવ પ્રમાણે દૂધમાં લીંછુનો રસ નિચોવી તરત પાઈ દેવામાં આવે જે. માથાના વાયુના વિદારમાં દૂધમાં લસણ નાખી ખીર બનાવી પાવામાં આવે છે.

(૪૨) સોજો ઉતારનાર ઔષધિઓ અપાતી હોય તે વખતે જે મીઠું, દારૂ કે સાંસાહાર લેવામાં આવે તેા દવાથી બરોબર ફાયદો નહિ થઈ શકે.

(૪૩) મેદ ઉતારનાર દવાના પ્રયોગ વખતે લીં, મધુર પદાર્થો, દહીં, ચોખ્ખા ગેરે મેદ વધારનાર આહાર વધારે લેવામાં આવશે તેા દવાથી બરોબર ફાયદો નહિ થાય.

(૪૪) વીર્યવર્ધક દવાઓના પ્રયોગ વખતે આગ્રહપૂર્વક અહન્યર્થ પાળવામાં આવશે તેા જ ફાયદો થશે.

(૪૫) દારૂ, તમાકુ, અશીલુ વગેરેનું વ્યસન ન કરાવવું હિતકર છે. પણ ખીજે કોઈ રસ્તો ન હોય ત્યારે તે પણ આપવામાં આવે છે. જેમકે મધુમેહ ન મટે ત્યારે અશીલુ, માનસિક આઘાત માટે દારૂ, નળના માણસોના માનસિક યાકને

દૂર કરવા ચાતું વ્યસન વગેરે. આ રીતે જીદાજીદા વ્યસન દ્વારા રોગનું દમન કરવામાં આવે છે.

(૪૬) મોં વાટે આપેલી દવા જેટલા વખતમાં અને જેટલો ક્ષાયદો આપે છે તેના કરતા ઈન્જેક્શન મારફત આપેલી દવા ઓછા પ્રમાણમાં આપવા છતાં જલદી ક્ષાયદો કરે છે. કારણ આમાશય અને આંતરડાની શ્લેષ્મિક ત્વચા ઔપધિનું ધીમે ધીમે મૃદુતાથી શોષણ કરે છે. શોષણ થયા પછી પણ તે સત્ત્વ મૃદતમાં જાય છે, અને એમાંથી પિત્તનું મિશ્રણ થઈ આંતરડામાં જાય છે. એટલે મૃદતમાં પણ ઔપધિનો કેટલોક ભાગ નાશ પામે છે.

પરંતુ ઈન્જેક્શન દ્વારા ઔપધિદ્રવ્ય જલદી શોષાઈ જાય છે અને સત્ત્વનો ખીજ રીતે ક્ષય થતો નથી, એટલે ઓછી માત્રામાં પણ જલદી ક્ષાયદો કરે છે.

શરીરમાં પ્રવેશ કરાવેલી દવા રસત્વચા (Serous Membrane) મારફત જલદી શોષાઈ જાય છે. સંયોજક કક્ષા (Intercellular tissue) વડે એથી ઓછું શોષણ થાય છે અને શ્લેષ્મિક કક્ષા મારફત તો સૌથી ઓછું શોષણ થાય છે.

(૪૭) કેટલીક ઔપધિઓ નિયમિત લેવાથી શરીરમાં થોડી થોડી ભેગી થાય છે. જેમકે પારો, સોમલ, ઝેરકોચલાં વગેરે. આ એકત્ર થયેલ ઔપધિઓની અસર એટલે કે સંગ્રાહક ક્રિયા (Cumulative Action) કોઈ કોઈ વાર એકદમ થઈ આવે છે. એટલા માટે જો આવી ઔપધિઓનું લાંબો વખત સેવન કરાવવું હોય તો વચ્ચે થોડા દિવસ તે છોડી દેવી જોઈએ.

(૪૮) ચૂર્ણ, ગોળી વગેરે કરતાં આસવ, અરિષ્ટ, અર્ક, કવાચ વગેરે ઔપધિઓ જલદી શોષાઈને ક્ષાયદો કરે છે. એટલે તીવ્ર રોગના શમન માટે પ્રવાહી ઔપધિઓ વાપરવી વધારે ક્ષાયદાકારક મનાય છે.

(૪૯) અમાશયમાં ખોરાક હોય તેના કરતાં તે ખાલી હોય તો ઔપધિઓનું શોષણ જલદી થાય છે. આ ઉપરાંત ઔપધિપ્રયોગ, રોગ, જાતિ, ઉંમર, ઋતુ, દેશ, અભ્યાસ અને શારીરિક ઉત્તાપ વગેરેના બેદને કારણે શોષણમાં ફેરફાર પડે છે.

(૫૦) અશીણ, સોમલ, ઝેરકોચલાં, દારૂ, ગાંજો વગેરેનાં વ્યસન અને અભ્યાસ (Idiosyncrasy) પડ્યાં હોય ત્યારે તે વધુ માત્રામાં લીધાથી પણ ઝેરી અસર થતી નથી. એટલે એવી વસ્તુઓ આપતાં પહેલાં આ વિચાર પણ કરવો જોઈએ.

પારાવાળી દવાઓ જીવાની કરતાં બાલ્યાવસ્થામાં વિશેષ અનુકૂળ પડે છે.

બાળકોથી અશીણ મોટી માત્રામાં સહન થઈ શકતું નથી.

(૫૧) પરસેવો લાવનાર ઔષધિઓ આખા પછી દરદીને કપડું સારી પેઠે ઓઢાડી બેસાડવો કે સુવાડવો જોઈએ.

(૫૨) રોગના ઉપયોગના દંતમંજનમાં તેજ નિમક મેળવવું એ હાનિકારક છે. એવા નમકથી દાંતોની સફેદી તથા પીઢિયાને હાનિ પહોંચે છે, દાંતોના સાંધા ઘસાર્થ જાય છે, અને દાંત એકબીજાથી અજગા થઈ જાય છે. આમ છતાં જેમના દાંતમાં કૃમિ હોય, અને જેમને પરુ આવતું હોય તેમને માટે સિંધાલૂણ તથા સરસિયામાં મેળવેલું દંતમંજન વિશેષ લાભદાયી છે.

(૫૩) કાંઈ પણ ચૂર્ણમાં ઇસિયગોળ મેળવવાનો હોય, તો તે કૂટ્યા વગર જ મેળવવો; ફૂટેલો ઇસિયગોળ હાનિકર છે.

(૫૪) અતુષાન લેખે ઘી અને તેલ લીધા પછી એક કલાક સુધી ઠંડું પાણી ન પીવું. જો ખૂબ વ્યાકુળતા થઈ આવતી હોય, તો દૂધાણું પાણી થોડી માત્રામાં પીવું.

રોગવિષયક સૂચના

(૫૫) નવા તાવમાં સખ્ત વાયુનું સેવન, દિવસે લાંબો વખત સૂવું, સ્નાન કરવું, તેલ ચોળવું, ઐથુન, ક્રોધ અને પરિશ્રમ નુકસાનકારક છે.

(૫૬) ચઢતા તાવમાં તાવ ઉતારનારી દવા આપવાથી જલ્દી વધારે કુપિત થાય છે.

(૫૭) શરીરમાં જ્યાં સુધી નવો તાવ હોય ત્યાં સુધી કાંઈ પણ ખાવા ન આપવું જોઈએ. આચાર્યોએ કહ્યું છે કે—

શયનં પિત્તનાશાય ઘાતનાશાય મર્દનમ્ ।

ચમનં કફનાશાય જ્વરનાશાય લક્ષ્ણમ્ ॥

(૫૮) તાવમાં ગરમ કરીને ઠંડું કરેલું પાણી જરૂર પ્રમાણે થોડું થોડું આપતા રહેવું જોઈએ.

(૫૯) જૂના તાવમાં દરદીને ઘી અને દૂધ જરૂર આપવાં જોઈએ. સર્વજ્વરાણાં ક્ષીણાનાં ક્ષીરં મૈષજ્યમુત્તમમ્ (જધા જૂના તાવોમાં દૂધ એ ઉત્તમ ઔષધિ છે.) આ વચન પ્રમાણે દૂધ ઉત્તમ દવા મનાય છે. જૂનો તાવ જો ક્વાથ, વમન, ઉપવાસ અને હલકા ખોરાકથી ન મટતો હોય તો તે પર શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે ઘી આપવું હિતકર છે. એવા દરદીને કદી પણ ઉપવાસ ન કરાવવો. જો અપચતનું સેવન કરવાથી દોષ પ્રકુપિત થયા હોય તો સંભાળપૂર્વક લંઘન કરાવવું.

(૬૦) મુદતિયા તાવમાં તાવ ઉતારનારી દવા ન આપવી. માત્ર દોષોનું પાચન અને શોધન કરનારી પાચક અને શોધક ઔષધિ આપવી.

(૬૧) યોધિયા તાવના દરદીને તાવ મટ્યા પછી પણ બેચાર મહિના સુધી ગોળવાળો પદાર્થ ખાવા ન આપવો જોઈએ, નહિ તો તાવ ફરીથી આવશે.

(૬૨) શીતળામાં તાવ હોય ત્યારે તેમાં પીવા માટે ઠંડું પાણી આપવું.

(૬૩) નવા જ્વરમાં ખોરાકમાં કઠોળ વગેરે દ્રિદળ ધાન્ય, માંસાહાર, સ્ત્રીસેવન અને પાતળા કાંછ પીવી એ બધું બહુ નુકસાનકારક છે,

(૬૪) ત્રિદોષમાં ઘી કઢી પણ ન આપવું. એ જ પ્રમાણે માંસ અને બાત પણ નુકસાનકારક છે.

(૬૫) જે સન્નિપાતમાં દાહ થતો હોય તો ઠંડું પાણી ન આપવું. જે પર-સેવો આવતો હોય તો તરત બંધ કરવો જોઈએ, નહિ તો રોગીને શીત આવી જશે.

(૬૬) જે સન્નિપાતમાં તન્દ્રા હોય તો તીક્ષ્ણ નરસો આપી ચેતન લાવવા પ્રયત્ન કરવો.

(૬૭) જે તેમાં કાનતો સોજો આવે તો જળો વગેરેના ઉપચારથી તરત સોજો દૂર કરવો.

(૬૮) સન્નિપાતમાં પ્રથમ વાતકક્ષુનું શમન કરવું અને પછી વાત-પિત્તને દૂર કરવાં.

(૬૯) તાવ મટ્યા પછી પણ શક્તિ ન આવે ત્યાં સુધી મૈથુન, વ્યાયામ, પ્રવાસ અને ઠંડા જળથી સ્નાન કરવું નુકસાનકારક છે.

(૭૦) તાવ રોકનારી દવા દિવસમાં ત્રણ વખત આપવી. તાવનો વારો હોય તે દિવસે ૬ કલાક પહેલાં દર બે કલાકે ત્રણ વાર દવા આપવી અને સન્નિપાતમાં જ્યાં સુધી રોગ કાળમાં ન આવે ત્યાં સુધી દર બે કલાકે દવા આપવી.

(૭૧) સન્નિપાત, મુદતિયા તાવ, રક્તોગ અને ક્ષયરોગમાં જીસાખ આપવો બહુ નુકસાનકારક છે, પરંતુ કમ્બળિયાત હોય તો હળવું વિરેચન આપી પેટ સાફ કરાવવું. દૂધમાં ગરમાળાનો ગોળ નાખીને કાઠો શુદ્ધ કરી શકાય છે.

(૭૨) અતિસારના રોગવાળાને કાચું દૂધ અને કાંછ વગેરે નરમ ખોરાક નુકસાનકારક છે; પરંતુ ચોખ્ખાની કણકીની યવાગૂ ખાવાનો વાંધો નથી. અતિ-સારમાં ઉપવાસ બહુ લાભ કરનાર છે. અતિસારમાં દવા થોડી થોડી માત્રામાં દિવસમાં ૩-૪ વાર આપવી સારી છે. એકીસાથે વધારે દવા આપવાથી લાભને બદલે નુકસાન થાય છે. કાચો આમ પડતો હોય, ત્યાં સુધી અપ્રીણવાળા દવા કે સ્તંબન કરનારી બીજી દવાઓ ન આપવી. અતિસાર મટ્યા પછી પણ ૧૫

દિવસ સુધી અધિક ભોજન, પકવાન, કાચું અનાજ અને લાંબે વખતે પાચન થનારા પદાર્થોનો ત્યાગ કરવો જોઈએ.

(૭૩) કોલેરાના દરદીને પીવા માટે વારંવાર ૧-૧ તોલો બરફનું પાણી આપવું. અથવા ગરમ કરી ઠંડું કરેલું પાણી વરિયાળીના અર્કમાં મેળવી એક એક ચમચી આપ્યા કરવું. એકીસાથે વધારે પાણી ન પાવું અને બની શકે ત્યાં સુધી અશીણવાળી દવા ન આપવી. પેશાબ બંધ થઈ જાય તો મૂત્રેન્દ્રિયમાં કપૂર રાખવું અને પેડા ઉપર કેસડો અને સરોખારની લૂગદી બાંધવી. જો બિંદી બંધ ન થાય તો પાણીને બદલે તેલ કે ઘી પાવું બહુ લાભદાયક છે.

(૭૪) રક્તાર્શ અને રક્તાનિસારની શરૂઆતમાં બધાં સુધી દૂષિત રક્ત પડતું હોય ત્યાં સુધી લોહભરમ વગેરે સ્તંભક વસ્તુઓ ન આપવી. એવી જ રીતે અશીણથી પણ તરત દૂષિતરક્તનું સ્તંભન ન કરવું; અને અર્શના દરદીને કાચું દૂધ ન આપવું જોઈએ, કારણ એ નુકસાનકારક છે.

(૭૫) જૂના કબજિયાતના દરદીને વારંવાર શુદ્ધાબ આપવો નુકસાનકારક છે. બરિત વડે આંતરડાં સાફ કરી લેવાં એ વિશેષ લાભ કરનારું છે. છતાં બરિતનો ઉપયોગ વારંવાર કરવો નહિ જોઈએ.

(૭૬) અમ્લપિત્તમાં ભોજનની વચ્ચે કે જમ્યા પછી તરત ખૂબ પાણી પીવું, વધારે શાક ખાવાં, ખાટા પદાર્થ ખાવા, ગરમગરમ ખોરાક અને ચા લેવાં એ બધું નુકસાનકારક છે.

(૭૭) દાહયુક્ત અમ્લપિત્તમાં વમન વિરોધનથી શોધન કર્યા વગર દવા આપવી કાપકારક નથી.

(૭૮) રક્તપિત્તના રોગીને ધૂમ્રપાનનું વ્યસન તદ્દન છોડાવી દેવું, અને પિત્તને વધારનાર આહારવિહારોના પણ ત્યાગ કરાવવો.

(૭૯) બધી જાતના ઉદરરોગોમાં મઠો અને ગોમૂત્રનું સેવન બહુ લાભદાયક છે.

(૮૦) કૃમિરોગમાં કાચું દૂધ નુકસાન કરે છે અને તેલનું સેવન લાભદાયક છે.

(૮૧) ભગંદર રોગમાં હિંગુ, ચણાની બનાવટો અને મધુર પદાર્થોનું સેવન નુકસાનકારક છે.

(૮૨) રક્તગુલ્મની ચિકિત્સા ૧૦ મહિના પછી કરવી, એવી શાસ્ત્રમર્ષદા છે. પણ નવા વિચાર પ્રમાણે જો રોગ નક્કી થઈ જાય તો તુરત જ ચિકિત્સા થઈ શકે.

(૮૩) કફપ્રધાન ગુલ્મમાં વમન કરાવવું નુકસાનકારક છે.

(૮૪) શૂલરોગમાં ચણા, મચ્છર, વટાણા, વગેરે કઠોળનું સેવન બહુ નુકસાનકારક છે.

દારક છે. શળમાં વમન, લંઘન, સ્વેદન અને પાચન ઔષધિઓ બહુ લાભદાયક છે. પહેલાં સ્વેદન કરવું વધુ લાભદાયક છે.

(૮૫) વાતગ્રન્યશૂલમાં રેચક દવાઓ અને નિરુદ્ધખર્જિ, પિત્તગ્રન્યમાં મધુર ઔષધિઓથી સિદ્ધ કરેલું દૂધ અને કફગ્રન્ય શલ્કમાં દડવી તીખી ઔષધિઓ અને વમન દિતકર છે.

(૮૬) પરિણામશૂલમાં લંઘન, વમન, વિરેચન અને તેજયુક્ત ખર્જિ એ સર્વે લાભ આપે છે.

(૮૭) અન્નદ્રવશૂલમાં પિત્તના શમન માટે વમન, કફના શમનને માટે વિરેચન અને અગ્નિપિત્તની ચિકિત્સામાં કહેલી ઔષધિઓ આપવાનું નીચેના શ્લોકમાં કહ્યું છે:

પિત્તાન્તં વમનં કૃત્વા કફાન્તં ચ વિરેચનમ્ ।

અન્નદ્રવે ચ તત્કાર્યં જરત્પિષ્તે યદીરિતમ્ ॥

(૮૮) આમગ્રન્ય તીવ્ર ઉદરશૂલમાં કોષ્ઠરવરણા પાણીમાં મીઠું નાખીને તેનાથી બિલ્લી કરાવવી ફાયદાકારક છે. તે વખતે શળનો નાશ કરનાર તીવ્ર દવા આપવી નુકસાનકારક છે.

(૮૯) જળોદરમાં જ્યારે પંત્રથી પાણી બહાર કાઢવું હોય ત્યારે એકીવખતે બધું પાણી ન કાઢી નાખવું જોઈએ.

(૯૦) અજીર્ણમાં સખ્ત દરદ થતું હોય તો શલ્કનાશક દવા ન આપવી. બિલ્લું અગ્નિ આમદોષથી આચ્છાદિત થઈ કોપાયમાન થાય છે.

(૯૧) શુષ્ક વાતિક અને પિત્તપ્રધાન કાસ, સૂકી ખાંસીવાળાઓને ખાટા અને તીખા પદાર્થો, અજીર્ણ થાય એટલા વધુ પ્રમાણમાં બોજન અને હિંગ નુકસાનકારક છે. હિંગળોક, સોમલ, ઝરકોમલ અને ભિલામાવાળી ઔષધિ પણ ન આપવી જોઈએ.

(૯૨) ક્ષયરોગમાં જીવાળ અને સીસેવન એ બંને ખૂબ નુકસાનકારક છે. ક્ષયના જંતુઓનો નાશ કરનાર ઔષધિ સોનું છે; પણ તાવ વધારે હોય તો સુવર્ણવાળી દવાઓ ન આપવી. પાતળા ઝાડા શૂતા હોય તો રોકવા માટે જલદી પ્રતિષ્ઠ કરવો. અશીલુથી ઝાડા ન રોકવા. સોમલવાળા બનાવટ ક્ષયના રોગીને કદી પણ ન આપવી. જો ક્ષયના રોગીને દેવદાર કે વાંસના જંગલમાં અથવા બકરીઓની વચ્ચે રાખવામાં આવે તો લાભ થવા સંભવ છે.

બોજનમાં બકરીનું દૂધ અને ઘી, બકરાની ચૂડી (માથું) ઉકાળીને બનાવેલ ચૂપ એ બધું ફાયદાકારક છે. ઉપવાસ, શ્રમ, માનસિક ચિંતા અને બહુ પવન એ બધું નુકસાનકારક છે.

ક્ષયના રોગીના કફને જમીનમાં ઊંડો ખાડો કરી દાટી દેવો, અને તેનાં કપડાં તેમજ જગ્યા પણ સાફ રાખવી. ક્ષયના દરદીના થૂંકવાના વાસણમાં કિનાઈલ અથવા રાખોડી રાખવી કે જેથી તેના પર માખી ન બેસે. બની શકે તો વાસણ ઢાંકેલું રાખવું.

(૯૩) કૃમિજન્ય દુદોગમાં વમન કરાવવાનો નિષેધ છે. વિરેચન આપવું ફાયદાકારક છે.

(૯૪) શસ્ત્ર લાગવાથી શરીરનો કેઈ ભાગ કપાઈ જાય તો એ ભાગને જાંચો રાખવાથી લોહી નીકળતું જલદી બંધ થઈ જાય છે.

(૯૫) ઊરુસ્તંભમાં વમન, વિરેચન, ખસ્તિ, તેલનું મર્દન, શિરાનો વેધ કરવો અને સ્નિગ્ધ પદાર્થોનું સેવન નુકસાનકારક છે. લેપ, ઈંટ તપાવી સેકવું, સ્વેદન, ઉપવાસ તેમજ આમ, મેદ અને કફનાશક રક્ષ પદાર્થોનું સેવન હિતકારક છે. જળાશયમાં તરવું પણ ફાયદાકારક છે. ઊરુસ્તંભમાં પહેલા કફનાશક ઉપચાર કરવા અને પછી વાતશામક દવાઓ આપવી.

(૯૬) કંપવાતમાં તેલનું માસિસ, અશીષુ, ઝેરકાયલું અને ગૂગળવાળી બનાવટોનું સેવન એ સર્વ લાભદાયક છે.

(૯૭) અર્દિતવાત (મોઢાનો પક્ષાઘાત)માં રોજ તેલનું માસિસ કરવું અને સ્નિગ્ધ ભોજન કરવું એ સર્વ લાભદાયક છે.

(૯૮) મન્યાસ્તંભમાં રક્ષ સ્વેદ અને નસ્યથી તરત ફાયદો થાય છે.

(૯૯) જૂના આમવાતમાં વંધન, સ્વેદન, સ્નેહપાન, વિરેચન, ખસ્તિ અને કડવી તીખી તેમજ અગ્નિપ્રદીપ્ત કરનાર દવાઓના ઉપચારથી સત્તર ફાયદો થાય છે.

(૧૦૦) વાતરોગના સોગ પર રાત્રે લેપ ન કરવો અને દિવસે લેપ મુકાઈ જાય ત્યારે વારંવાર કાઢી નાખવો.

(૧૦૧) ગાંઠ અને કોદલા વગેરે પર લગાડવાનો લેપ જાડો કર્યો હોય તો રહેવા દેવો. તે બરાબર હટાવવો નહિ. એ જ પ્રમાણે પાકવાની ગાંઠ ઉપર નવો લેપ કરવો.

(૧૦૨) હાડકું લાંબા ઉપરના લેપ ૨-૩ કે વેધારે દિવસ પછી કાઢી નાખી બદલવો, જલદી ન બદલવો.

(૧૦૩) વિદ્રવિ (ગૂમકું) પકાવવા બાંધેલી પોટીમ બે-ત્રણ કલાકે બદલવામાં આવે તો ગૂમકું જલદી પાકી જાય છે. વધારે વખત પોટીસ રાખવી લાભકારક નથી.

(૧૦૪) જે ગૂમકાને ચરખીથી ઉઘાડવું હોય તો બોમો ચીરો કરવો. એથી રક્તવાહિની થોડી કપાય છે અને લોહી પણ થોડું નીકળે છે. જૂલથી ખાડો

ચીરો થઈ જશે તો રક્તનાદિની તસો વધારે કપાઈ જશે અને લોહી વધારે નીકળશે.

(૧૦૫) પિત્તપ્રમાણ ઉન્માદના દરદીને ધારોણુ દૂધ અથવા ગાયનું ઘી પાણું અને પૌષ્ટિક ખોરાક આપવો એ હિતકર છે. મુર્ચ્ચના તડકો, અગ્નિનું મેવન, મૈથુન, ગોષ્ઠ, ક્રોધ વગેરે નુકસાનકારક છે. દરદીને હંડા પાણીમા ખેમાડવો ખૂબ ફાયદાકારક છે.

(૧૦૬) કુષ્ઠ રોગમા માસ, દૂધ, દહીં અને એનાથી બનેલા પદાર્થો નુકસાનકારક છે. અગ્નિના પદાર્થો અને ઘી બહુ હિતકર છે વમન, વિગ્મન, સ્વેદન અને બળિતપ્રયોગ લાભ આપનાર છે.

(૧૦૭) વિસર્ધ રોગમા ઘી અને તેતરાળા પદાર્થો નુકસાનકારક છે.

(૧૦૮) હાથીપ્રમામા તેવની માલિસ નુકસાનકારક છે, પણ લોહી નીકળતું હોય ત્યારે તેવમર્દન અને સ્વેદન કરી શકાય છે.

(૧૦૯) કાનના સોજા પર ઘી અને તેવવાળા મખમો ફાયદાકારક નથી, જળોથી દૂધિત રક્ત કઢાવી સોજાને ઓછો કરનાર લેપ મારવો જોઈએ.

(૧૧૦) નાભૂરનું મોં નાનું હોય તો પ્રથમ ચૂનો, સિંધવ કે ખીજન કોઈ ફારવાળા લેપથી મોં પહોળું કરવું. પછી પિચકારીદ્વારા સિદ્ધ દૂત કે તૈલ અંદર પૂરવું, એથી રોગની નિવૃત્તિ થશે.

(૧૧૧) હંડકાચું ફૂતરું કરડયા પછી એક વર્ષ સુધી વાયુને વધારે તેવા પદાર્થોનું સેવન ન કરવું.

(૧૧૨) સાથે કરડયા પછી અડધા મહિના સુધી રોજ તે દરદીને ૨ થી ૪ તોલા ઘી પિનાડવાથી આંખનું તેજ બચડતું નથી.

(૧૧૩) હિંદના ઝેરથી પીડાતા રોગીએને હંડો પવન, હંડું પાણી પીવું, હંડો ખોરાક, દિવસે સવું અને હંડા પાણીથી નાહવું એ બધું નુકસાનકારક છે.

(૧૧૪) બહુમૂત્ર રોગમા બહુ ઘી, ખટાણ, નવા ચોખા, વધારે પ્રમાણમાં મધુર પદાર્થોનું સેવન, અશ્વર્ણમા બોજન, બોજન કર્યા પછી પચે તે પહેલા ખીજું બોજન કરવું, બોજન માથે ખુબ પાણી પીવું, આ સર્વ નુકસાનકારક છે. પણ જમ્યા પછી એક કલાકે પાણી પીવું, બોજન સાફું અને ઓછું લેવું, ખુલ્લી હવામા ફરવું વગેરે ફાયદાકારક છે.

(૧૧૫) સ્વપ્નદોષમા રાત્રે મધુર પદાર્થોનું મેવન, રાત્રે બાત આવો, અશ્વર્ણમા બોજન, બહુ વધુ કરનારા પદાર્થોનું સેવન અને ખાટા પદાર્થો ખાના, તમાકુ, ચા આ બધું નુકસાનકારક છે. તેમજ અરીણ, સોમવ અને દરતાવ

વાળી દવાઓ પણ કાયદાકારક નથી. સાંજે ખુલ્લી હવામાં ફરવું, સાત્ત્વિક ભોજન, ઈશ્વરભજન, રાત્રે ખોરાકને બદલે થોડું દૂધ પીવું, એ બધું કાયદાકારક છે.

(૧૧૬) પરમિયાના રોગીનું લોહી શુદ્ધ ન થવાથી અને અપથ્ય પદાર્થોનું સેવન કરવાથી મૂત્રકૃચ્છ, પેશાબમાં લોહીનો સાવ, બદ, અંડવૃદ્ધિ, નેત્રાભિષ્પંદ, મંદાગ્નિ, સંધિવા અને પ્રમેહપીટિકામાંથી એક યા વધારે ઉપદ્રવો થવાનો સંભવ છે.

(૧૧૭) પરમિયા અને ઉપદંશ રોગોમાં અપથ્યનું સેવન કરવાથી રોગની જડ એવી મળખૂત થઈ જાય છે કે જિંદગી સુધી અનેક ઉપદ્રવો થયા કરે છે. બદ, ગડગૂમડ, આંખની નખળાઈ, નખ બગડવા, લોહીના વિકાર, સંધિવા, મંદાગ્નિ અને કળજિયાત વગેરે થયા કરે છે.

(૧૧૮) દાંતના રોગ, આંખના રોગ, માથાનું દરદ, સળેખમ વગેરેમાં જર હોય ત્યારે પેટ સાફ લાવનારી દવાનું સેવન કરતાં રહેવું.

(૧૧૯) સાધારણ હાલતના ઉપરના દાંત અને દાદ શસ્ત્રથી ન કઢાવવાં જોઈએ. આમ કઢાવવાથી નસોમાં આઘાત લાગી વધારે લોહી પડી જશે અને માથાનું દરદ, આંખની નખળાઈ વગેરે બધુંકર રોગો ઉત્પન્ન થઈ જશે. જો દાદ કઢાવવી હોય તો ખાસ જાણકાર પાસે આકડાનું દૂધ કે બીજું પીઠિયાના મૂળને ઢીસા કરનાર દવાઓ લગડાવીને કઢાવવી જોઈએ.

(૧૨૦) તીક્ષ્ણ નેત્રરોગમાં આંખોને ઠંડા પાણીથી ધોવી ન જોઈએ, અને ઠંડા પવનથી પણ દૂર રાખવી જોઈએ. આંખો ધોવા માટે સહેજ ગરમ પાણીનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. આંખના રોગમાં ગોળ, મરચાં, તેલ, સૂકું અજન, કળજિયાત કરનાર પદાર્થ અને રાત્રે જગરણ એ સર્વનો ત્યાગ કરવો જોઈએ.

(૧૨૧) યાકેલા, રડેલા, લય પામેલા, મદિરા પીધેલા, તરુણ જ્વરવાળા, અજીર્ણના રોગી અને મળ-મૂત્રનો વેગ રોક્યો હોય તેવાઓની આંખમાં અંજન લગાવવું ન જોઈએ.

(૧૨૨) આંખના ફૂલ વગેરે રોગોમાં અંજન માટે લેખન કરનારી ઔષધિ સાથે સાકર કે બીજ મધુર દવાઓ ન મેળવવી; માત્ર મધ મેળવી શકાય.

(૧૨૩) ફૂલું મોતિયા વગેરે રોગમાં અંજન માટે તાંબાની સળી વિશેષ કાયદાકારક છે.

(૧૨૪) મોતિયાના રોગીની આંખમાંથી વધારે પાણી નીકળે એવા ઉપચાર કદી પણ ન કરવા.

(૧૨૫) પિત્તજ નેત્રાભિષ્પંદમાં સ્વેદન કદી પણ ન આપવું. પિત્તજન્ય અને વાતજન્ય નેત્રરોગની અપકવ અવસ્થામાં દોષ અપકવ હોય ત્યાં સુધી

આંખમાં દવા ન નાખવી. પરંતુ ક્ષુદ્રજન્ય રોગમાં તો અપકવ અવસ્થામાં જ તીક્ષ્ણ દવાઓ નાંખવી.

(૧૨૬) આંખ, હૃદય અને વૃષણ આ સ્થાનો કોમળ હોવાથી તેમના પર સ્વેદન ન કરવું. ખાસ જરૂર હોય તો મૃદુ સ્વેદ ન આપવું.

(૧૨૭) મૂત્રરોગમાં પેશાબ લાવવાની દવા સવારમાં આપવી વધારે ફાયદાકારક છે.

(૧૨૮) ક્ષયદિ દૂર કરવા માટે જીલ્લી કરાવવી હોય તો સવારમાં કાંઈ પાષ્ટ પછી દવા આપવી.

(૧૨૯) કબજિયાત અને ખીન રોગોમાં જીલ્લાળની દવા વહેલી આપવી. હકીકો જીલ્લાળ આપવો હોય તો રાત્રે આપવો.

(૧૩૦) મંદાગ્નિ અને અશ્ણુ મટાડવા માટેની દવા જોગલની સાથે આપવી. અશ્ણુનાશક દવાઓ રાત્રે પણ અપાય છે.

(૧૩૧) તરસ, હેડકી, થાસ અને વિપરોગમાં વારંવાર દવાઓ આપવી જોઈએ.

(૧૩૨) માનસિક ચિંતા કે ખીન રોગોમાં લિંઘ ન આપતી હોય ત્યારે માદક દવાઓ રાત્રે સૂવાના બે કલાક પહેલાં આપવી જોઈએ.

(૧૩૩) લોહીવિકાર, કફનો પ્રકોપ, જૂનો વિપવિકાર અને ખીન રોગોમાં રાત્રે સ્વેદન દવા આપવી હોય તો સૂવાના બે કલાક પહેલાં આપવી જોઈએ.

(૧૩૪) અગ્નિથી દાહોલા ભાગ પર ઠંડું પાણી લગાડવું એ તુકસાનકારક છે, અને તરત શેક કરવો ફાયદાકારક છે.

(૧૩૫) કાનના રોગમાં રસ વગેરે દવાઓ સવારમાં અને તેલ વગેરે દવાઓ સૂઈને પછી નાખવી જોઈએ.

(૧૩૬) બળતરા સાથેના માથાના દરદમાં તેલનું માલિસ ન કરાવવું જોઈએ, કારણ તેલથી ચામડીનાં છિદ્રો બંધ થઈ જાય છે અને પરસેવા મારફત વિષ બહાર નીકળી શકતું નથી. તેથી ગરમી વધી બળતરા, ઉત્તપ અને વ્યાકુળતા વધી જાય છે.

(૧૩૭) જ્યારે અસાધ્ય રોગ ન મટે ત્યારે તીવ્ર વેદના વગેરે લક્ષણો ઓછાં કરવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, પરંતુ રોગ મટી જશે એવા બ્રમમાં દરદીને કે દરદીનાં સગાને ન રાખવાં જોઈએ.

(૧૩૮) અષ્ટીલા (પૌરુષપ્રધિની વૃદ્ધિ) થાય ત્યારે ઠંડી ન લાગે તેની સંભાળ રાખવી: નિયમિત મધ્ય ખોરાક લેવો જોઈએ અને નિયમિત સમયે ખરો થાય તેવી ટેવ પાડવી. વધારે મહેનત કે યુસાફરી ન કરવી. પેશાબને અટ-

કાવે અથવા પેસાળ ઉત્પન્ન થતો અટકાવે એવો ખોરાક કે દવા (સોમલ, કિનનીન, બંગભસ્મ, ઝેરકાચલાં, હિંગ, બિલામા વગેરે) ન લેવાં.

(૧૩૯) બાળકોની આંચકીમાં દરદીનાં કપડાં કાઢી નાંખવાં જોઈએ. ચહેરા પર પાણી છાંટવું, પવન નાખવો અને પૂગને ગરમ પાણીમાં રખાવવા.

(૧૪૦) સુવાચરની તાણુ આવે ત્યારે ગર્ભાશયમાં ઉત્તરણસ્થિ આપી દોષોને બહાર કાઢવા, અને પગ પર ગરમ પાણીની કાચળાંથી શેક કરવો.

(૧૪૧) યદૃત્વિકાર અને કમળો થયો હોય ત્યારે યદૃતના પિત્તથી પચનારા પદાર્થ ઘી, તેલ, વગેરેનું સેવન ન કરવું જોઈએ. અથવા તે ઓછા લેવા જોઈએ.

(૧૪૨) યદૃતમાં લોહીનો ભરાવો થયો હોય તેવા રોગીને દાઝનું વ્યસન હોય તો તે છોડાવી દેવું જોઈએ. વ્યાયામ, લંધન, વિરેચન, યદૃત પર શેક અને લોહીનો સ્નાય કરાવવો એ હિતકર છે.

(૧૪૩) નિદ્રાનાશ (જંધનો અભાવ)માં નિયમિત ઝાડો થાય તેવી ટેવ પાડવી. જંધ ન આવવાનું કારણ માનસિક હોય તો સાંજે દ્રાક્ષાસવ કે ખોરાસાની અન્નનો આપવો જોઈએ. દર્દીના મનને ધ્વિર પ્રતિ રાખી આનંદી રાખવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. જો લોહીના દયાણુથી જંધ ન આવતી હોય તો રેચ આપવો. ગરમ પદાર્થો કે પીણાંનું સેવન કારણરૂપ હોય તો ભોજન સમશીતોષ્ણ રાખવું.

(૧૪૪) ગર્ભપાત થાય ત્યારે ગર્ભાશયમાં રહેલા ગર્ભનાં અંગ-ઉપાંગોને કાઢી નાખી ગર્ભાશય શુદ્ધ કરી લેવું જોઈએ.

(૧૪૫) કાનમાં શૂળ કે પડુ હોય તો કાનને ગરમ રાખવો જોઈએ. ઠંડી દવા કે ઠંડું પાણી ન લાગવા દેવું જોઈએ.

(૧૪૬) ઉશ્કેટોયના રોગીને ફેફસાં પર શરદી ન લાગે તેની સંભાળ રાખવી જોઈએ, અને દરદીને પથારીમાં તદ્દન આરામ આપવો જોઈએ.

(૧૪૭) જો કોઈ અમ્લ (Acid) કે દાહક પદાર્થથી વિપ્રત્રેકોપ થયો હોય તો તેના વિરોધી પ્રતિવિપનું સેવન કરાવવાથી વિપનું શમન થાય છે.

અરીજુ, ઝેરકાચલાં, નેપાળો, સીંચુ, બોદારસિંગ, સિંદૂર, નસત, વછનાજ અને તામ્રના મેવનથી જિલ્લી કરાવવામાં આવે છે. જો કુદરતી રીતે જિલ્લી થઈ વિપ નીકળી ગયું હોય તો ફરી જિલ્લી કરાવવાની જરૂર નથી.

પારો અને રસકપૂરના વિપમાં જિલ્લી કરાવવામાં આવતી નથી, પણ ઘી અને દૂધ આપવામાં આવે છે.

(૧૪૮) સર્પવિપ અને અફીણના વિપના દરદીને જંધ ન આવી જાય તેનું ધ્યાન રાખવું જોઈએ. તીવ્ર અંજન આંજલું અને હૃદયના રક્ષણ માટે હલ ઔષધિ આપવી.

(૧૪૯) અલર્ક એડલે કે હડખાયા ફતરાના વિપના દરદીને ફતરો કરડયા પછી ૧૫ દિવસે ધંતૂરો કે ખીછ ઔપધિ આપી અપકવ વિપને પ્રકૃપિત કરી બાળી દેવું જોઈએ.

(૧૫૦) વધારે માત્રામાં સોમલ લેવાયો હોય તો બની શકે તેટલી જલદી બદલી કરાવવી જોઈએ. જો એર લોહી અને આંતરડાંમાં પ્રવેશ્યું હોય તો દૂધમાં ઘી અથવા પાણીમાં તેલ મેળવી પાવું જોઈએ.

(૧૫૧) જો માથામાં લોહીનું દબાણ વધી જવાથી નાકમાંથી લોહીના સ્ત્રાવ થતો હોય તો એને રોકવો ન જોઈએ. નહિ તો બધંકર આકત બની થશે. પક્ષાઘાત, નેત્ર વગેરે માર્ગોમાંથી રક્તસ્રાવ કે ડાઈ મોટી શિરા તૂટી મૃત્યુ અથવા બીજા રોગ થઈ જશે.

(૧૫૨) શરીરની ગરમી—શીત કટિબંધમાં સ્વસ્થ સખજ માણસની શરીરની ગરમી સામાન્ય રીતે ૯૮.૪° મનાય છે. હિંદમાં જુદાજુદા પ્રાંતમાં આ ઉષ્ણતા જુદીજુદી રહે છે. કેટલાક નિર્ગળ માણસોને ૯૬.૫° થી ૯૭.૫° સુધી ગરમી રહે છે. એવાઓને ૯૯° થતા ૧૧ ડીગ્રી તાવ મનાશે.

ધાતું કરીને સવારમાં બહારી વખતે ગરમી વધુમાં વધુ અને રાત્રે સૂતા પછી ૨-૩ કલાક પછી ઓછામાં ઓછી હોય છે. ઠંડી લાગવાથી અને ક્રોધથી ગરમી વધી જાય છે. તંદુરસ્ત માણસને પણ કોઈવાર ૧૦૦° સુધી થાય છે. એને તાવ ન માનવો જોઈએ.

તાવમાં ગરમી ૧૦૫° થી ૧૦૮° સુધી ૪-૬ કલાક રહે ત્યારે સ્થિતિ બધંકર ગણાય છે. એથી વધતા રોગીનું જીવન લાંબો વખત નહિ ટકી શકે એવું અનુમાન થાય છે.

આશુકારી આમવાતિક જ્વરમાં ૧૦૪°થી વધારે ગરમી હોય ત્યારે હૃદયને નુકસાન થવાનો ભય રહે છે. તેમજ ક્ષયમાં પણ જેટલી ગરમી વધે છે તેટલું વધારે કંટાળાવિષ લોહીમાં મળ્યાનું અનુમાન થાય છે અને એટલી જ વધારે માંસક્ષય થાય છે.

લોહીમાં પિત્ત મળી જવાથી કમજો થાય છે, ને સાથે સાથે શરીરની ગરમી પણ વધી જાય છે, તો રોગનું જળ વધારે મનાય છે.

મધુરા તાવમાં સામાન્ય રીતે સવારના કરતાં સાંજે ૨ ડીગ્રી ગરમી વધારે રહે છે. પહેલા અઠવાડિયામાં ગરમી કમથી વધે છે. અઠવાડિયાને અંતે સવારમાં ૧૦૨° હોય તો રાત્રે ૧૦૪° રહે છે. બીજા અઠવાડિયામાં આ પ્રમાણ કાયમ રહે છે અને ત્રીજા અઠવાડિયામાં ગરમી ધીમે ધીમે ઘટવા માંડે છે.

મોટી ઉંમરના માણસો તાવ વધતા લવારો કરે છે. પણ નાનાં બાળકોને એવે વખતે આંચકા આવે છે. બાળકોને તાવ જલદી ચડી જાય છે અને ઊતરી પણ જલદી જાય છે.

પેટમાં મળ, આમ કે વિષ બેસું થવાથી તાવ વધારે વખત સુધી રહે છે. તેમ જ તે ઓછું થતાં થોડા જ વખતમાં ગરમી ઘટી જાય છે.

(૧૫૩) નાડીની ગતિ—સામાન્ય રીતે પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓની નાડીની ગતિ વધારે રહે છે. ખોરાક પચે ત્યારે, મહેનત અને માનસિક ઉત્તેજનાથી, નાડીની ગતિ વધી જાય છે. ભય લાગવાથી ગતિ ધીમી પડી જાય છે. હૃદય નબળું પડવાથી નાડીની ગતિ નિર્જળ અને વધારે વેગવાળા બની જાય છે.

સગર્ભાવસ્થામાં સામાન્ય રીતે ૩ મહિના પછી નાડીની ગતિ ધીમી પડવા માંડે છે અને આસોઝ્ઘાસની સંખ્યા વધી જાય છે. તંદુરસ્ત સ્થિતિમાં સામાન્ય રીતે નાડીના ધમકારા નીચે પ્રમાણે હોય છે:

ગર્ભમાં શિશુ	૧૪૦ થી ૧૫૦	૩ થી ૭ વર્ષ	૬૦ થી ૧૦૦
જન્મ વખતે	૧૩૦ થી ૧૪૦	૭ થી ૧૪ વર્ષ	૭૫ થી ૯૫
પહેલું વર્ષ	૧૧૫ થી ૧૩૦	૧૪ થી ૨૫ વર્ષ	૭૫ થી ૮૫
બીજું વર્ષ	૧૦૦ થી ૧૧૫	૨૫ થી ૬૦ વર્ષ	૬૫ થી ૭૫
ત્રીજું વર્ષ	૯૫ થી ૧૦૫	૬૦ વર્ષથી ઉપર	૭૫ થી ૮૫

સામાન્ય રીતે આયુષ્ય અને બળનો વધારો થતાં નાડીના ધમકારા ઓછા થતા જાય છે. ઘડપણમાં હૃદય નબળું પડતાં ધમકારાની સંખ્યા વધી જાય છે.

તંદુરસ્ત સ્થિતિમાં શરીરની ગરમી, નાડીની ગતિ અને આસની સંખ્યા પરસ્પર સંબંધવાળી રહે છે. સામાન્ય રીતે નાડીના ધમકારા અને આસની સંખ્યાનું પ્રમાણ ૪ : ૧ નું રહે છે. આ નિયમ કુક્કુસપ્રઘાલ વગેરે રોગોમાં તૂટી જાય છે.

(૧૫૪) શ્વસનક્રિયા—ઉંમર વધવા સાથે જેમ જેમ ફેફસાં સજળ બનતાં જાય છે તેમ તેમ શ્વસન સંખ્યા ઓછી થતી જાય છે. પુરુષો કરતાં તેટલી જ ઉંમરની સ્ત્રીની શ્વસનસંખ્યા કાંઈક વધારે હોય છે. તેમ જ સગર્ભાવસ્થામાં પણ વળી વધારે હોય છે. ઉંમરના પ્રમાણમાં સામાન્ય રીતે શ્વસનસંખ્યા દર મિનિટે નીચે મુજબ હોય છે:

૨ મહિનાથી ૨ વર્ષ સુધી	૩૦ થી ૩૫	૧૦ થી ૧૫ વર્ષ સુધી	૧૮ થી ૨૨
૨ થી ૫ વર્ષ સુધી	૨૫ થી ૩૦	૧૫ થી ૪૦ વર્ષ સુધી	૧૮ થી ૨૦
૫ થી ૧૦ વર્ષ સુધી	૨૨ થી ૨૫	પાછલી ઉંમરમાં	૨૦ થી ૨૫

ન્યુગોનિયા, કાસ, શ્વાસ વગેરે રોગોમાં શ્વાસ મોટે ભાગે જાડો નથી ચાલતો એટલે શ્વસનસંખ્યા વધી જાય છે. આ રીતે જ્વર, હૃદયરોગ અને પીત્ત કારણથી નળગાઇ આવવાથી શ્વસનક્રિયા જલદી થવા માટે છે અને તેથી સંખ્યામાં વધારો થાય છે.

(૧૫૫) લોહીનું દળાણ—તંદુરસ્ત સ્થિતિમાં હૃદય, ધમની, શિરા અને રક્તાભિસરણમાં સદાયક અવયવો મુશક્ત હોવાથી લોહીનું દળાણ સામાન્ય રીતે નિપમિત રહે છે. પરંતુ ગરમ ગરમ બોજન, ગરમ પીણું, દાઝ વગેરે ઉત્તેજક ઔષધિઓ, વ્યાયામ, વિરેચન, ઉપવાસ, રક્તસ્રાવ, શરદી લાગવી, ક્રોધ, ચિંતા વગેરે મનોવૃત્તિઓને કારણે તે વધારે ઓછું થાય છે. દાઝ અને ચાંદી વગેરે રોગોને લીધે ધમનીઓની દીવાલ કઠણ થઈ જવાથી મોટે ભાગે લોહીનું દળાણ વધારે રહે છે. વિરેચન, ઉપવાસ અને વધારે રક્તસ્રાવ થવાથી લોહીનું દળાણ ઘટી જાય છે. પાંડુરોગ, શરીરમાં લોહી ઓછું થઈ જવું અને વધારે હૃદયશામક ઔષધિઓ લેવાથી પણ લોહીનું દળાણ ઓછું થઈ જાય છે. લોહીના દળાણને વધારો કે ઘટાડો ઓમાંથી જે સ્થિતિ ઉત્પન્ન થઈ હોય, તેને ધ્યાનમાં રાખીને ચિકિત્સા કરવી જોઈએ.

સામાન્ય રીતે લોહીનું દળાણ ઉંમરના પ્રમાણમાં નીચે મુજબ રહે છે:

વય	હૃદયઆકુંચન દળાણ			હૃદયપ્રસારણ દળાણ			નાડીદળાણ
	ઓછામાં ઓછું	મરેરાશ	વધુમાં વધુ	ઓછામાં ઓછું	મરેરાશ	વધુમાં વધુ	
૧૫-૧૯	૧૦૫	૧૧૭	૧૨૯	૭૩	૭૭	૮૧	૪૦
૨૦-૨૪	૧૦૮	૧૨૦	૧૩૨	૭૫	૭૯	૮૩	૪૧
૨૫-૨૯	૧૦૯	૧૨૧	૧૩૩	૭૬	૮૦	૮૪	૪૧
૩૦-૩૪	૧૧૦	૧૨૨	૧૩૪	૭૭	૮૧	૮૫	૪૧
૩૫-૩૯	૧૧૦	૧૨૩	૧૩૫	૭૮	૮૨	૮૬	૪૨
૪૦-૪૪	૧૧૨	૧૨૫	૧૩૬	૭૯	૮૩	૮૭	૪૨
૪૫-૪૯	૧૧૫	૧૨૭	૧૩૯	૮૦	૮૪	૮૮	૪૩
૫૦-૫૪	૧૧૬	૧૨૯	૧૪૨	૮૧	૮૫	૮૯	૪૪
૫૫-૫૯	૧૧૮	૧૩૧	૧૪૪	૮૨	૮૬	૯૦	૪૫
૬૦-૬૪	૧૨૧	૧૩૪	૧૪૭	૮૩	૮૭	૯૧	૪૭

(૧૫૬) ચંપી માંસપેશીઓને મજબૂત બનાવવા માટે અને થાક ઉતારવ માટે ચંપી બહુ મદદ કરનાર ક્રિયા છે. ચંપી કરવામાં માંસપેશીઓના પ્રમાણ પ્રમાણે તેના પર દળાણ આવવું જોઈએ. તેમ જ એક છેડાથી બીજા છેડા મુધી

માંસપેશી પર ઘસવું જોઈએ. આ ક્રિયામાં લોહીની ગતિની દિશામાં દબાણ કરવામાં આવે છે. વિરુદ્ધ દિશામાં દબાણ ન કરવું જોઈએ. જે રીતે રક્તાભિસરણની ક્રિયામાં સરળતા થાય તે રીતે ચંપી કરવી જોઈએ.

ચંપી કરતાં પહેલાં ચામડીને સ્નિગ્ધ બનાવવા માટે તેલનું માલિસ કરી લેવું જોઈએ. ખાસ દરદવાળા સ્થાન પર મધ્યમ પણ માલિસ કરવામાં આવે છે. પછીથી ચંપીથી ચામડી ઉત્તેજિત થાય છે અને માંસપેશીઓ મજબૂત બને છે. તેમ જ શાંત જિંદગી આવવાથી રોગ દૂર થવામાં અને થાક જતરવામાં મદદ મળે છે.

(૧૫૭) ઔષધમાત્રા:—ઉંમર અને શક્તિ પ્રમાણે દવાનું પ્રમાણ ઓછું-વધું થાય છે. જેમકે મોટી ઉંમરના સશક્ત માણસને દૈનિક ઔષધિ ૨૪ રતી અપાય છે, તો તે જ ઔષધિ ઓછી ઉંમરના અથવા નિર્બળ મનુષ્યને સામાન્ય રીતે નીચે પ્રમાણે ઓછી અપાય છે:

ઉંમર	રતી	ઉંમર	રતી
૨૦ થી ૫૦ વર્ષ	૨૪	૫ થી ૮ વર્ષ	૮
૧૮ થી ૨૦ વર્ષ	૨૦	૩ થી ૫ વર્ષ	૫
૧૬ થી ૧૮ વર્ષ	૧૬	૨ થી ૩ વર્ષ	૩
૧૨ થી ૧૬ વર્ષ	૧૨	૧ થી ૨ વર્ષ	૨
૮ થી ૧૨ વર્ષ	૧૦	૧ વર્ષથી ઓછી	૧

પુરુષ કરતાં નાનકડા પ્રકૃતિવાળી સ્ત્રીને કાંઈકે ઓછી માત્રા આપવી જોઈએ. જસદી કાયદો કરવાની ઈચ્છાએ વધારે માત્રા ન આપવી જોઈએ. નહિ તો કાયદા-કારક દવાથી પણ નુકસાન થશે.

શહેરના કરતાં ગામડામાં ખુલ્લી હવામાં રહેનારા માણસોને મોટા ભાગે વધારે પ્રમાણ આપવું જોઈએ.

વિરેચન ઔષધિની માત્રા ઉંમરના પ્રમાણ કરતાં શરીર અને રોગનું બળ, મળનો સંચય અને સમય પર વધુ આધાર રાખે છે. માદક અને જિંદગી લાવનારી દવાઓની માત્રા વ્યસન, સ્વભાવ અને પ્રકૃતિ અનુસાર ઓછીવત્તી થાય છે.

રોગી સખધી સૂચનાઓ

(૧૫૮) સગર્ભા સ્ત્રીને અશીણુવાળી, નેપાળાવાળી, અને એળિયાવાળી અથવા તીક્ષ્ણ દવાઓ કદી પણ ન આપવી જોઈએ.

(૧૫૯) મૃતિકાજ્વરવાળી સ્ત્રી અને મન્નિષાતના રોગીને ઘી આપવું અત્યંત ગુરુસાનકારક છે

(૧૬૦) યમૂતની શિથિલતાથી ઉત્પન્ન થનારા મનઝિન અને બહુમૂત્રવાળા રોગીને ઘી વધારે ન આપવું જોઈએ. મનઝિન થનાથી ઘી રોગ વખતે પચતું નથી, બહુમૂત્રના હોવાથી મૂત્રાત્પત્તિમા અધિક કષ્ટ પડે છે, અને પેશાબ સાથે ઘીનો કાષ્ઠક અશ નીડળી જાય છે.

(૧૬૧) ધાવણા બાળકોને દવા આપતી વખતે એની માને પણ અત્યંત દવા આપવી જોઈએ બાળકોને અશીણુવાળી દવા આપવી પડે તો સભાળપૂર્વક આપવી

(૧૬૨) પાણીમા ફેબેલો માણસ જો ઉપર ન તરી આવે હોય તો તેના જીવનની આશા રાખી શકાય છે પાણીના તળિયેથી તેને કાઢવામા આવેલો હોય તો કૃત્રિમ શ્વાસોચ્છાસ ચલાવવા માટે વારવાર નાકમા ફૂંક મારવી, હાથ હવાવતા રહેવું અને સીધો અથવા જઘો નાખી પેટમા રહેલું પાણી કાઢી નાખવું જોઈએ હોય તો ગાડીના પૈડા પર બાંધી, પૈડું ફેરવી પેગમા ભરાયેલું પાણી કાઢી નાખવું. જીભ બહાર ખેંચવી, હાથપગ દલાવના, શેડ કરવો, ગરમ વસ્ત્ર પહેરાવવા અને પવન વગરની પ્રકાશનાળી જગાએ રાખવો આ ઉપાયોથી માણસ શુદ્ધિમા આવી જાય છે

(૧૬૩) શરીરમા રોગ હોય ત્યાં સુધી કોઈ પણ દરદીને પૌષ્ટિક દવાઓથી લાભ થતો નથી માટે રોગને દૂર કરી, શરીરશુદ્ધિ થઈ પછી જ પૌષ્ટિક દવાઓનો ઉપયોગ કરવો

(૧૬૪) કોઈ પણ રોગમા રોગનું શમન થવા માટે ત્યારે દવાથી આભાવિક ક્રિયા કે અભ્યાસમા વિશેષ ન નાખવો જોઈએ સ્વભાવને અનુકૂળ દવા અને પથ્યની યોગ્યતા કરવી જોઈએ

(૧૬૫) સ્ત્રીઓના શરીર કોમળ અને અભાન મૃદુ હોનાથી પુરપો કરતા તેમને એવી માત્રા આપવી જોઈએ

(૧૬૬) ગાંઠમા લાખેના વ્યાધિઓના પૂર્વકપના બધા ઉપદ્રવો ત્રિદોષજ્વર વગેરેમા હોય તો રોગ મટી નહિ શકે અર્થાત્ રોગીનું મરણ થવાનો મભવ છે.

આહારવિહાર વિષે સૂચના

(૧૬૭) મૂર્છા, પિત્ત, ગરમી, દાહ, વિપવિકાર, લોહીવિકાર, મદાત્મ, શ્રમ, ભ્રમ, તમકચ્ચાસ, બેઝડી અને બિધ્ન રક્તપિત્ત વગેરે રોગોમાં ખાધેલો ખોરાક પચ્યા પછી ઠંડું પાણી પાવું લાભદાયક છે. રક્તપિત્ત, મૂર્છા, રક્તવિકાર અને પિત્તપ્રધાન રોગોમાં ગરમ પાણીનું સેવન નુકસાનકારક છે.

(૧૬૮) પડખામાં શ્વેત, પ્રમેહ, અર્શ, પાંડુ, સળેખમ, વાતરોગ, ગળું પકડાવું, આદરો, કળનિષ્વાત, ઝાડા, નવો તાવ, ગુસ્સા, ક્ષય, મંદાગ્નિ, અરુચિ, આંખના રોગ, સંગ્રહણી, કકપ્રધાન રોગ, ચ્વાસ ખાંસી, ગૂમડાં, ફેફસીઓ, હેડકી વગેરે રોગોમાં ગરમ કરીને ઠંડું કરેલું પાણી પાવું હિતકર છે. દિવસે ઉકાળેલું પાણી સાંજ સુધી ઉપયોગમાં લેવું અને રાત્રે ઉકાળેલું પાણી સવાર સુધી ઉપયોગમાં લેવું.

(૧૬૯) અરુચિ, સળેખમ, મંદાગ્નિ, મોળ, ક્ષય, મોંમાં પાણી છટવું, ઉદરરોગ, કુષ્ઠ, તીક્ષ્ણ નેત્રરોગ, નવીન તાવ, વળુ અને મધુમેહમાં જરૂર અનુસાર થોડું થોડું પાણી પિવડાવતા રહેવું. કોલેરામાં વરિયાળાનું ઉકાળેલું (પણ ઠંડું પાડેલું) પાણી અથવા બરફનું પાણી એકએક ચમચી ખાતા રહેવું. એકીસાથે વધારે પાણી પીવાથી બેઝડીનો વેગ નહિ રોકાય.

(૧૭૦) શીતળ જલનિષેધ—ધી અને તેજ પાપા પછી તરસ લાગી હોય તો હાથાળું પાણી પાવું. તરત ઠંડું પાણી પાવું, એ નુકસાનકારક છે. એ જ રીતે સન્નિપાતના દરદીને ઠંડું પાણી આપવું, કે સ્નાન કરાવવું એ મૃત્યુને બોલાવવા જેવું છે.

(૧૭૧) અધિક જલપાન—એકીવખતે વધારે પાણી પીવાથી આમ વધે છે અને આમથી ધીરે ધીરે અનેક રોગો ઉત્પન્ન થાય છે.

(૧૭૨) મધુર જલપાન—ખાંડ મેળવેલું પાણી પીવાથી કફ વધે છે અને વાધુ થટે છે. સાકરવાળું પાણી દોષનો નાશ કરનાર અને વીર્ષવર્ધક છે. ગોળવાળું પાણી મૂત્રકૃચ્છ્રનો નાશ કરે છે અને પિત્ત તથા કફની વૃદ્ધિ કરે છે, પરંતુ જૂનો ગોળ નાખ્યો હોય તો તે પિત્તનાશક અને પથ્ય છે.

(૧૭૩) જલપાનનિષેધ—શૌચ નહીં આવ્યા પછી, સૂઈના તાપમાં ફરી આવ્યા પછી, આરામ લીધા વગર અને વ્યાયામ કે મહેનત કરીને તરત જ તેમજ જમવાની શરૂઆતમાં પાણી ન પીવું જોઈએ.

(૧૭૪) ઉપાપાન—મળસંકે બિડી ગૌચ જતા પહેલાં પાણી પીવું હિતકર છે. પરંતુ કફનો પ્રકોપ અને નવા તાવ વગેરે રોગોમાં ઉપાપાન ન કરવું જોઈએ. વધુ વિચાર ‘ચિકિત્સાતત્ત્વપ્રદીપ’ પ્રથમ ખંડના પૃષ્ઠ ૬૨૮ પર કરેલો છે.

(૧૭૫) દૂધનિષેધ—તીવ્ર આમ સાથેના નવો તાવ, મંદાગ્નિ, આમવૃદ્ધિ, કુષ્ઠ, ઉદરચક્ષ, ક્ષયવૃદ્ધિ, કૃમિ વગેરે રોગોમાં દૂધ નુકસાનકારક છે. અર્શના રોગીને ડાચું દૂધ નુકસાન કરે છે. નવા ઉપદંશ, પરમિયો, અને ગૂમડાંથી પરુ આવતું હોય તો વધુ દૂધ પીવું કે બેંસનું દૂધ પીવું હિતકર નથી.

(૧૭૬) દૂધને પ્રતિકૂળ પદાર્થો—સિંધવ સિવાયના બીજા ક્ષારની સાથે, આમળાં સિવાયની બીજા ખટાશ સાથે, અને ગોળ, મગ, મૂળા, દાઢ અને માછલાં વગેરેના બોજન સાથે દૂધનું સેવન કરવું એ નુકસાનકારક છે.

(૧૭૭) છાશનિષેધ—ચાંદી, પરમિયો, પ્રમેહ, પેશાબમાં બળતરા, ક્ષત, મૂર્છા, ભ્રમ, દાહ, તરસ, રક્તપિત્ત, અને અમ્લપિત્ત વગેરે રોગવાળાઓને અને દુર્બળ મનુષ્યને ગરમીના સમયમાં—ગ્રીષ્મ અને શરદઋતુમાં—છાશ ન પાવી જોઈએ.

(૧૭૮) દહીંનિષેધ—રક્તપિત્ત, અમ્લપિત્ત, ક્ષયવૃદ્ધિ, ક્ષય, સોજા, આગ-ન્યુક ક્ષયરોગ અને અરિચભંગ, પીનસ, ચાંદી, પરમિયો, આંખમાં દાહ, આંખની લાલાશ, પિત્તપ્રધાન પ્રમેહ, પથરી, મૂત્રકૃચ્છ્ર, મૂત્રાઘાત વગેરે મૂત્રના રોગો મદાત્મ, કુષ્ઠ, વાતરક્ત, આંતરવિદ્રધિ અને મૂત્રરોગથી થયેલ સંધિવા એ બધાંના રોગીને દહીં ન આપવું. શરદ, ગ્રીષ્મ અને વસંત ઋતુમાં દહીં પ્રતિકૂળ રહે છે. તે ઉપરાંત રાત્રે પણ દહીંનું સેવન ન કરવું. જો કદી સેવન કરવું પડે તો મીઠું, પાણી, ઘી, સાકર, મધ, મગનો ચૂસ અથવા આમળાંનું ચૂર્ણ આમાંથી એકાદ વસ્તુનું પ્રકૃતિ અને સમય અનુસાર મિશ્રણ કરી ઉપયોગમાં લેવું. નહિ તો કુષ્ઠ, લોહીવિકાર, કમળા, સોજા, ભ્રમ, પિત્તપ્રકોપ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, જ્વર, ગડગૂમડ, અને સાંધાઓમાં દરદ વગેરેમાંથી કોઈ ને કોઈ ઉપદ્રવ થવાનો સંભવ છે.

(૧૭૯) છૂતનિષેધ—તાવ સાથેના ક્ષયવાળા, ધાવણા બાળક અને વૃદ્ધરોગી, ક્ષયવૃદ્ધિ અને કબજિયાતના રોગી, આમવાળા, જીર્ણ જ્વર, મંદાગ્નિ, પ્રમેહ અને બહુમૂત્રના રોગવાળા તથા અજીર્ણથી ઉત્પન્ન થનાર જંતુ વગરના વિષુચિકાનાં દરદી આ બધાને જરૂર પૂરતું ઘી થોડું થોડું આપવું, બહુ ન આપવું. સંનિપાત અને નવા તાવમાં જરા પણ ઘી ન આપવું. ક્ષયમાં બકરીના ઘીનો ઉપયોગ હિતકર છે, પણ ઔષધિઓથી સિદ્ધ કરેલું ઘી સર્વ રોગમાં શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે લાભ આપનાર હોય છે.

(૧૮૦) આદુનો નિષેધ—કુષ્ઠ, પાંડુરોગ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, પરમિયો, રક્તપિત્ત, વ્રણ, સૂકી ખાંસી, દાહ, નિદ્રાનાશ આ રોગમાં, ઉનાળો અને શરદઋતુમાં તેમજ પિત્તપ્રધાન પ્રકૃતિવાળાને આદુનું સેવન નુકસાનકારક છે.

(૧૮૧) મધનો ઉપયોગ—રોગ મટાડનાર ઔષધિ સાથે બહુનું અને રસાયન ગુણને માટે નવું મધ લેવું હિતકર છે. અનુપાનમાં મધની સાથે ઘી

મેળવવું હોય તો ગાયનું ઘી લેવું. વાતકક પ્રકૃતિ હોય તો મધ બમણું અને પિત્તપ્રધાન પ્રકૃતિ હોય તો ઘી બમણું લેવું જોઈએ, જાને સરખા ભાગે ન લેવાં.

યુનાની વૈદકમાં મધની યાસણી કરીને તેનો મેઘ કાઢી નાખીને ઉપયોગમાં લેવાનું વિધાન છે. પણ આયુર્વેદની દૃષ્ટિએ મધ એક પ્રકારનું વિષ છે. એ વિષ અગ્નિ પર ગરમ કરવાથી કુપિત થાય છે. આથી આયુર્વેદમાં મધને ગરમ કરવાની મનાઈ છે. મધ ખાટલી, ચિનાઈ માટીના નળા કે માટીના વાસણમાં રાખવું જોઈએ. ટીનના ડબ્બામાં ૬ થી ૮ મહિના સુધી રહેવાથી મધનો રંગ કાળો થઈ જાય છે અને તેમાંથી દુર્ગંધ આવવા માંડે છે.

મધમાં સામાન્ય રીતે શીતવીર્ય, લઘુ, સહેજ કપાયુક્ત મધુર રસ, રક્ષ, ગ્રાહી, લેખન આંખો માટે હિતકર, અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરનાર, સ્વર વધારનાર, વ્રણનું શોધન અને રોપણ કરનાર, કામજતા લાવનાર, સૂક્ષ્મ સ્ત્રોતોમાં જનાર, બધા સ્ત્રોતોનું શોધન કરનાર, આહ્વાદક, પ્રસાદક, વર્ષુ સુધારનાર, બુદ્ધિવર્ધક, કામોત્તેજક, વિશદ, રુચિકર, યોગવાહી અને સહેજ વાયુ કરનાર ગુણો છે. મધ કુષ્ઠ, અર્શ, ખાંસી, રક્તપિત્ત, કફ, પ્રમેહ, કક્ષાંતિ, કૃમિ, મેદરોગ, તૃપ્પા, ઊલટી, શ્વાસ, હેડકી, ઝાડા, કબજિયાત, દાહ, ક્ષત અને ક્ષય રોગમાં કાયદાકારક છે.

ભમરિયું મધ જાડું, ખૂબ ગળ્યું, ભારે અને રક્તપિત્તનો નાશ કરનાર છે. નાની માખીઓનું મધ હલકું, રક્ષ અને શ્રેષ્ઠ છે. આ મધને મહર્ષિ આત્રેય અને ભગવાન ધન્વંતરિ સર્વશ્રેષ્ઠ અને શ્વાસ વગેરે રોગોમાં હિતકર માને છે.

નવું મધ પૌષ્ટિક, સર, અભિપ્ચંદી, સ્નિગ્ધ, અતુલોભન કરનાર અને કફહર છે. જૂનું મધ રક્ષ, કફ અને મેદનો નાશ કરનાર, ગ્રાહી અને શરીરને કૃશ કરનાર છે.

પૂડા પાક્યા પછી મધ કાઢ્યું હોય તો તે ત્રિદોષનાશક છે; કાચા પૂડાનું મધ ખાદુ અને ત્રિદોષને ઉત્પન્ન કરનાર હોય છે.

નવ્યમત (Chemistry) પ્રમાણે મધની પરીક્ષા કરતાં તેમાં વિવિધ શર્કરા (અન્નશર્કરા, દ્રાક્ષશર્કરા અને ફ્રુક્ટોસા Dextrose, Glucose or Fructose) મળે છે. આથી કરીને ઘણા દરદીઓને શક્તિ ટકાવવામાં મધ વધારે મદદ કરે છે. મધમાં વિશેષતા એ છે કે તે આમાશયમાં જ શોષાઈ જાય છે, અને તેને આંતરડાંમાં જવાની જરૂર રહેતી નથી. આ હેતુથી મધુમેહના રોગીને પણ મધ આપવામાં આવે છે.

જો ૨ થી ૪ તોલા મધ રોજ લેવામાં આવે તો હૃદય બળવાન બને છે.

(૧૮૨) જે મૂત્રની પ્રતિક્રિયા અમ્લ (Acidic Reaction) હોય તે ઘી વગેરે રનેહવાળા ખોરાક બહુ ન ખાવો જોઈએ.

૧. (૧૮૩) સવારના બોજન પછી વામકુશી (ડાબે પડખે લગભગ અર્ધો કલાક આરામ લેવો) અને સાંજે જમ્યા પછી થોડું ફરવું એ કાયદાકારક છે. અંગ્રેજીમાં કહેવત છે—After dinner sleep a while, after supper walk ½ mile.

(૧૮૪) સવારે જમ્યા પછી છાશ લેવી અને સાંજે જમ્યા પછી દૂધ લેવું કાયદાકારક છે. રાત્રે ખોરાકમાં દહીં લેવું અને જમ્યા પછી તરત અધિક પાણી પીવું એ નુકસાનકારક છે.

(૧૮૫) જમ્યા પછી, મૂત્રના વેગ વખતે અને દિવસે સ્ત્રીસેવન કરવું નુકસાનકારક છે.

(૧૮૬) તાંબૂલસેવન—આળસ, પ્રણ, વિદ્રધિ, દંતરોગ, તાલુરોગ, ઉપનિવા, અર્જુદ, અક્ષગંઠ, અપચી, તાલુશોષ અને કંક્રપ્રકોપમાં પાન ખાવું હિતકર છે.

(૧૮૭) તાંબૂલનિષેધ—આંખોના રોગ, રક્તપિત્ત, ક્ષય, દાહ, વિષપ્રકોપ, રાત્યક્ષ્મા, મદાત્મ, મોહ, મૂર્છા, શ્વાસ વગેરે રોગવાળા દરદીઓને નાગરવેશનું પાન નુકસાનકારક છે.

શૌચ જઈ આવ્યા પછી, જમ્યા પહેલાં, નવા સજેખમમાં, દષ્ટિવિકાર, કાનની શક્તિનો ક્ષય, દાંતમાંથી પડુ નીકળવું, અવાજની નળજાઈ અને મહેનત પછી પરસેવો થયો હોય ત્યારે પાન ન ખાવું જોઈએ. ક્ષયના રોગીને પણ પાન ન ખાવવું જોઈએ.

(૧૮૮) તાંબૂલનો અતિયોગ—બહુ પાન ખાવાથી ઘણા રોગો ઉત્પન્ન થાય છે. દા. ત. કાન, આંખ વગેરેના બળનો ક્ષય, શોષ, રક્તપિત્ત, દાહ અને વાતરક્ત રોગો ઉત્પન્ન થાય છે.

(૧૮૯) અથસ્તુભ્ય—(આંખોને નુકસાનકારક) નાહતી વખતે માથા પર ગરમ પાણી રેડવાથી આંખોને નુકસાન થાય છે અને વધીપક્ષિત ઉત્પન્ન થાય છે. ખૂબ થોડા કે ખૂબ પ્રકાશમાં વાંચવું-લખવું, ઝીણું કામ કરવું, સૂતા સૂતા અથવા ચાલતી ગાડીએ વાંચવું, ગરમ ચીજોનું વધારે સેવન કરવું, સિનેમા જોવા, આંખને શ્રમ પડે એવાં ઝીણાં કામ કરવાં, ગરમ વગેરે ઉઘ ચીજો ખાંડવી, ધુમાડામાં બેસવું, ચૂલો ફૂંકવો, અતિ સ્ત્રીસેવન, તમાકુનું વધારે સેવન, દેવતા પાસે લાંબો વખત બેસી રહેવું, સખ્ત તાપમાં ફરવું, સૂઈ સામે ત્રાટક કરવું આ બધું આંખોને માટે નુકસાનકારક છે.

(૧૯૦) દાંતને નુકસાન કરનાર—પથ્થરના કાચલા, રેતી કે ખીજી કણુ વસ્તુઓથી દાંત સાફ કરવાથી દાંત ઉપરની સફેદી ખરાબ થઈ જાય છે. તેમજ સીગરેટ, ખીડી, તમાકુ, દારૂ, સરકો, સખત ખટાણ, ગળ્યા પદાર્થો અને નાગર-વેશનું પાન વગેરેનું વધારે સેવન કરવાથી દાંતમાં કૃમિ પડે છે કે ક્ષય થાય છે.

(૧૯૧) સૂતી વખતે માથા પર કપડું બાંધવું તેમજ પગે મોજાં, સખત રહે તેવાં કપડાં કે જૂદ પહેરવાથી રક્તાભિસરણ ક્રિયા રોકાય છે અને એથી તે અવયવની શક્તિ ધરી જાય છે.

(૧૯૨) દિવસે કોણુ ઊંઘી શકે ?—બ્યાપામ અથવા દામ કરવાથી થાકેલા, જોણું મૈથુન કર્યું હોય, નિત્ય પ્રવાસ કરતો હોય, અતિસાર, ઉદરશ્લેષ, રસજન્ય અશ્વર્ણ, શ્વાસ, તરસ, હેડકી અને આમરહિત વાતરોગવાળા, ક્ષીણ, જેના કદનો ક્ષય થયેલો હોય, દારૂ પીને નશો કરેલો હોય, વૃદ્ધ, બાળક, રાત્રે ઉઝાગરો કરતો હોય, આટલા માણસોને દિવસે બોજન પહેલાં મૂવું ફાપદાકારક છે.

(૧૯૩) ઉપવાસ કોણુ ન કરવો ?—વાતરોગી, તૃપાતુર, બાળક, વૃદ્ધ, સગર્ભા સ્ત્રી, ક્ષય અને શ્વર્ણ જ્વરના રોગી, અનેક રોગથી પીડા પામેલા, થાકેલા અને જૂખ્યા થયેલા મનુષ્યને ઉપવાસ ન કરાવવો. ઉપવાસ કરાવવાથી જેના હાડકામાં દરદ, મનમાં ભ્રમ, આંખોએ અંધારાં, હૃદયમાં અવરોધ અને શરીરમાં બહુ અશક્તિ આવતી હોય, તેમને બહુ ઉપવાસ ન કરાવવા જોઈએ.

(૧૯૪) નવા રોગમાં—જો વાતપિત્ત અને કફ ધાતુઓ બળવાન હોય તો ઔષધિની પૂરી માત્રા અપાય છે, પણ જૂના રોગમાં વાત વગેરે ધાતુઓ નિર્બળ થઈ જવાને લીધે રોગ જોડેલો જૂનો હોય તેટલી માત્રા ઓછી કરવી જોઈએ અને દવા બહુ દિવસ આપવી જોઈએ. જેમકે હૃદયરોગના દરદીને લોહબરમ, સુવર્ણબરમ, મોતીબરમ, પ્રવાણપિષ્ટિ, અથવા હૃદયને પુષ્ટિ આપનાર ખીજી દવાઓ પૂરી માત્રામાં આપવામાં આવે તો નુકસાન કરે છે, અને જો જોડેલી સૂક્ષ્મ માત્રા આપવાથી તે પચી ધીમેધીમે કાયદો કરે છે.

(૧૯૫) આહાર વગેરેનો વિરોધ—ઔષધિસેવનમાં આહાર-વિહાર, દેશ, કાલ વગેરેનો વિરોધ ન હોય એ વાતનું ધ્યાન રાખવું જોઈએ. અષ્ટાંગસંગ્રહકારે આ વસ્તુ સમજાવવા નવ જાતનાં ઉદાહરણો નીચે પ્રમાણે આપેલાં છે. આવી વિરોધી વસ્તુઓનું સેવન ન કરવું જોઈએ:

ક્ષીરં કુલત્યૈઃ પનસેન મત્સ્યૈસ્તતં દધિ ક્ષૌદ્રયુતે સમાંશે ।

ઘાર્યપરે રાત્રિપુ સક્કચ્ચ તોયાન્તરાસ્તે યવફાસ્તથૈય ॥

(૧) દૂધ અને કળથી જંને વીર્ય અને વિપાકમાં વિરુદ્ધ છે. દૂધ વિપાકે મધુર અને શીતવીર્ય છે, જ્યારે કળથી વિપાકે અમ્લ અને ઉષ્ણવીર્ય છે. આ વિરુદ્ધ ગુણોનો દાખલો છે. માટે એ બેનું મેવન એકીસાથે ન કરવું.

(૨) દૂધ અને ફળુસ વિરોધી છે. આ જંનેના રસ, વીર્ય, વિપાક સમાન હોવા છતાં પણ પરસ્પર ખૂબ વિરોધી છે. આ સદૃશ ગુણ વિરુદ્ધનો દાખલો છે.

(૩) ત્રિક્ષીયિમ માછલી અને બીજીબધી જાતની માછલીઓ અને દૂધ વિરુદ્ધ છે. દૂધ અને માછલી જંને મધુર હોવાથી એક રીતે સરખાં છે. પણ દૂધ શીત-વીર્ય અને માછલી ઉષ્ણવીર્ય હોવાથી વિરોધી છે. આ જંનેનું એકસાથે મેવન ન કરવું જોઈએ. આ દેશવિરુદ્ધનો દાખલો છે.

(૪) દહીં ગરમ કરી ખાવું એ વિરુદ્ધ હોવાથી નુકસાન કરે છે. આ વિરુદ્ધ સંસ્કારનો દાખલો છે.

(૫) મધ અને ઘી સમભાગે મેળવી ખાવું નુકસાનકારક છે. આ માત્રા-વિરુદ્ધનો દાખલો છે.

(૬) ઊપર ભૂમિનું જળ સ્વભાવથી વિરુદ્ધ છે. આ વિરુદ્ધ દેશનો દાખલો છે.

(૭) રાત્રે સાથવો ખાવો એ કાળવિરુદ્ધનો દાખલો છે.

(૮) પાણી મેળવ્યા વગર સાથવો ખાવો એ સંયોગવિરુદ્ધનું ઉદાહરણ છે.

(૯) એકલા જવ જ ખાવા અને બીજું અનાજ ન ખાવું એ નુકસાનકારક છે. આ સ્વભાવવિરુદ્ધ નિયમનું ઉદાહરણ છે.

પરિભાષાપ્રકરણ

૧ : પુટ અને યંત્રવિધિ

(૧) ગજપુટ—એક ગજ પહોળો અને એક ગજ ઊંડો (લગભગ ૨૭ ઇંચ) ખાડો કરી તેમાં છાણાં ભરી વચ્ચે સંપુટ મૂકી અગ્નિ આપવાથી ગજપુટ અગ્નિ કહેવાય છે. ગજપુટ માટે ૨૧૧ હાથનો ગોળ ખાડો બનાવી પાકી ઇંટોથી બંધાવી લેવાથી લગભગ ૨૭ ઇંચનો ખાડો તૈયાર થઈ જશે. ખાડાની ગોળાઈ નીચેના કરતાં ઉપલા ભાગમાં ૩ થી ૪ ઇંચ ઓછી હોવી જોઈએ. આ પ્રમાણે ખાડો તૈયાર કરવાથી અગ્નિ પ્રમાણસર લાગે છે. ઇંટોથી બાંધ્યા વગર ગરમી મોટા પ્રમાણમાં જળીનમાં ચાલી જાય છે. સંપુટની ઉપર ૧-૨ છાણાંના થર રહે એવી રીતે સંપુટ વચ્ચે રાખવો. સ્વાંગ શીતળ થયા પછી સંપુટને બહાર કાઢવો જોઈએ.

(૨) વરાહપુટ—ઉપરની રીતથી ૧ હાય (૧૮ ઈંચ)નો ખાડો તૈયાર કરી પુટ આપવાથી વરાહપુટ કહેવાય છે.

(૩) કુકુટપુટ—ઉપરની રીતે ૯ ઈંચનો ખાડો બનાવી પુટ આપવાથી કુકુટપુટ કહેવાય છે.

(૪) શરાવસંપુટ—સરખા માપનાં માટીનાં બે શરાવ (કાડિયાં) લેવાં. તેમાં એકમાં ઔષધિ મૂકવી અને તેને બીજા ઉપર બેંધું રાખવું. સાંધા પર અને ચોતરફ ચીકણી માટીમાં પલાળેલું કપડું વીંટી દેવું. પછી ઉપર થોડી થોડી માટી લગાડી મૂકવી નાખવું. આ ક્રિયાને શરાવસંપુટ કહે છે.

સૂચના—શરાવસંપુટ કરતાં પહેલાં શરાવની ધારો પથ્થર પર પાણી નાખી ઘસી ચીકણી કરી લેવી. બંને શરાવની ધારો સરખી હોવી જોઈએ. આ ઉપરાંત શરાવ ફૂટેલું કે કાચું ન હોવું જોઈએ.

(૫) *ડમરુચંદ્ર—નીચેની કરતાં ઉપરની માટલી સહેજ મોટી હોય પણ બંનેનાં મોં સરખાં હોય તેવી બે માટલી લેવી. તેમાં ચૂનો કે ખડીનો લેપ સારી રીતે કરી મૂકવી લેવી. પછી બંને માટલીનાં મોંને પથ્થર પર પાણી નાખી ઘસવાં અને સાંધા બરાબર મળી જાય એવી રીતે કિનારીઓ મેળવી લેવી. આથી સાંધામાંથી પારો બહાર ન નીકળી શકે. આ રીતે બે માટલી તૈયાર કરી નાની માટલીમાં હિંગજોડ મૂકવો. પણ આ હિંગજોડ ત્રણ કલાક સુધી લીંછુના રસની ભાવના આપેલો હોવો જોઈએ. પછી મોટી માટલીને નાની માટલી ઉપર બેંધી મૂકવી. સાંધાને વજ્રમુદ્રાથી અથવા એક ભાગ ચૂનો અને બે ભાગ ઘઉંનો લોટ લઈ પાણીમાં કાલત્રી બંધ કરવા; જરૂર હોય તો લોટના તારથી બાંધી પછી સાંધા પર કપડાં મટી કરવી. આ પ્રમાણે જો મજબૂત રીતે બંધ નહિ થાય, તો પારો સાંધાને તોડી બહાર નીકળી જશે. યંત્ર સુકાયા પછી ચૂલા પર મૂકી ૧૨ કલાક સુધી અગ્નિ પર રાખી પારો ઉડાવવો. ઉપરની માટલી પર ૪થી ૮ પડવાળી કપડાની ગડી કરી પાણીમાં પલાળી મૂકવી. કપડું ગરમ થઈ જાય ત્યારે વારંવાર પાણીમાં બોળતા રહેવું. નીચેની માટલી પર પાણીનું ટીપુ ન પડે તે ખાસ સંભાળવું. કારણ કે પાણીનું ટીપુ પડવાથી માટલું ફૂટવાનો ભય રહે છે. ૧૨ કલાક અગ્નિ આપ્યા પછી યંત્ર સ્વાંગશીતળ થયા પછી ઉપરની માટલીમાં લાગેલો પારો કપડાથી લૂછીને કાઢવો અને કપડાથી ગાળી લેવો. જો કદી પારો પૂરેપૂરો ન નીકળે અને હિંગજોડમાં રહી જાય તો ફરી ડમરુચંદ્રમાં મૂકી ઉપરની રીતે પારો કાઢી લેવો.

(૬) નલિકા ડમરુચંત્ર—ઉપરની રીતની ડમરુચંત્રની જે માટલીએને કલાઈથી સાંધી લેવી. પછી ઉપરની માટલીની જરાજરા મધ્યમાં એક કાણું કરવું. કાણામાં ૪થી ૬ આંગળ લાંબી ખડીની કે ચીકણી માટીની નળી બનાવી લગાડવી. નળીની અંદર વટાણાનો ઘણો ગુદો રહે તેટલું છિદ્ર રાખવું. આ નળીને માટલીના છિદ્રમાં ધાલી ચારે બાજુ માટી લગાવી સાંધાને મજબૂત રીતે બંધ કરવા. આ રીતે ઉપરની માટલી તૈયાર થયા પછી નીચેની માટલીમાં ઔપધિ ભરવી. પછી ડમરુચંત્ર તૈયાર કરી ચૂક્યા પર મૂકવું. નળીમાંથી ધુમાડો નીકળશે. હવે નળીની અંદર ચારે બાજુ રસસિંદૂર વગેરે દવાઓ ચોંટી જશે અને નીચેની માટલીને તળિયે કળ્લેલી સાથે નાખેલી ધાતુની ભરગ તૈયાર થઈ જશે. આમ આ યંત્ર દ્વારા એકસાથે જે કાર્ય થઈ શકે છે.

(૭) તૈલપાતનયંત્ર—ગિનાઈ કે પિત્તળના એક વાસણ પર સ્વચ્છ કપડાનો કકડો પાથરી વાસણની ધાર આગળ મજબૂત બાંધી દેવો. પછી કપડા ઉપર, વચમાં, તેજ કાઢવાની વસ્તુઓનું ચૂર્ણ મૂકવું. તે વસ્તુ ઉપર અભ્રકનાં પતરાં એવી રીતે મૂકવાં કે ઔપધિ અને કપડું બન્ને જરાજરા ઢંકાઈ જાય. પછી અભ્રકની ઉપર દેવતાના અંગારાથી ભરેલો લોઢાનો તવો મૂકવો. આમ કરવાથી એકાદ કલાકમાં તેજ નીચે ટપકી જશે.

સ્થના—અભ્રક મૂકતી વખતે તવો કપડાને અડકી ન જાય તેનું ધ્યાન રાખવું. કારણ તવો અડકવાથી કપડું બળી જશે અને બધી ઔપધિ નીચેના વાસણમાં પડી જશે. અંગારાના તવા પર અગ્નિ જરાજરા ચેતતો રહે માટે વારં-વાર પંખાથી પવન નાખ્યા કરવો. એકાદ કલાક પછી તવો અને અભ્રકને દૂર કરી જોઈ લેવું. તેજ ટપકી ગયું હોય તો કપડાને ખોલી નાખી તેજ કાઢી લેવું. આ રીતે તેજ ઓછું નીકળે છે, પણ તે તરત ઉપયોગમાં લેવું હોય તો આ યંત્ર કામમાં આવે છે.

(૮) પાતાલયંત્ર (પહેલી વિધિ)—એક માટલું લઈ તેમાં તેજ અથવા અર્ક કાઢવાની વસ્તુને ખાંડી અથવા પલાળીને ભરવી. માટલાના મોં પર એક મજબૂત નવું કપડું બાંધી કપડાની જહારની બાજુએ લોટની કણક અથવા માટી લગાડવી. પછી માટલાના મોંની જરાજરા એક કલાઈ કરેલું તપેલું લઈ તેના પર માટલું બેંધું મૂકવું, અને સાંધાને કપડામટ્ટીથી બંધ કરી લેવો. જરૂર હોય તો લોઢાના તારથી પણ બાંધી લેવું. પછી જમીનમાં ખાડો કરી તેમાં આ પાતાલ-યંત્ર મૂકવું. તપેલું નીચે અને માટલું ઉપર રહે તેવી રીતે મૂકવું. માટલાનો પોણો ભાગ ખાડામાં રહે તેવડો મોટો ખાડો બનાવવો. ખાડામાં યંત્રની ચારે બાજુ માટી સારી રીતે દબાવીને ભરી દેવી. આ પ્રમાણે નીચેના તપેલાને ગરમી લાગશે

નહિ. માટલાના ઉપરના ભાગમાં અગ્નિ આપવો. દવાના માપ પ્રમાણે ૩ થી ૧૨

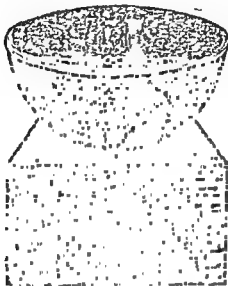

પાતાલધન

કલાક સુધી આપવો. ખૂબ પવન લાગતો હોય તેવા ખુલ્લા ભાગમાં અગ્નિ ન આપવો. બહુ પવનથી ઉપરના વાસણને થોડો તાપ લાગે છે અને નીચેના વાસણમાં ગરમી પહોંચે છે તેથી અર્ક ઓછા પ્રમાણમાં અને બળેલો નીકળે છે.

બીજી વિધિ—ચૂલા પર માટીની એક નાંદને બેંધી મૂકવી અને નાંદની ઉપર લોઢાનું વાસણ કે માટીની ઠીપ મૂકવી. નાંદ અને ઠીપની બરાબર વચ્ચે એક છિદ્ર પાડવું. અથવા ચૂલા પર એક ઠીપ બેંધી મૂકી તેની પર બીજી માટી ઠીપ મૂકી, બેની બરાબર વચ્ચે એક છિદ્ર પાડવું. અથવા એક જ ઠીપ મૂકી એમાં છિદ્ર કરી લોઢાના તાર કે કડાથી સંભાળપૂર્વક શીશી ગોઢવવી. શીશીનું મોં ચૂલામાં ચાર આંગળ બહાર નીકળે તેટલા પ્રમાણમાં છિદ્ર કરવું. શીશી પર પાંચ-સાત કપડમટ્ટી કરવી. (કપડમટ્ટી કરવાની વિધિ કૂપીપકવ રસાયનપ્રકરણમાં લખેલી છે.) પછી જે વસ્તુઓનું તેલ કાઢવાનું હોય તેને શીશીમાં ભરી, શીશીના મોંમાં લોઢાના તારની ગોળા બનાવી મૂકી, મોંબધ કરી દેવું, જેથી તે વસ્તુઓ બહાર ન નીકળી જાય અને તે બરાબર ટપકતું રહે. શીશીને ઉપરવાળી ઠીપમાં મૂકી સાંધાઓ માટીથી બંધ કરવા. ચૂલાની અંદર શીશીની નીચે તેલ ટપકતું લેવા માટે એક કાચનો પ્યાલો રાખવો. શીશીથી પવાલા સુધી લોખંડના પતરાની એક નળી બનાવી લેવી, જેથી તેલ વરાળ સાથે બિડી ન જાય અને બરાબર પ્યાલામાં

૫૩. તેલ નીકળવા માટે ઉપરવાળી ઠીંગમાં અગ્નિ આપ્યા કરવો. ૬થી ૮ કલાક

પાતાલયંત્રની બીજી વિધિ

સુધી અથવા ત્યાં સુધી તેલ નીકળ્યા કરે ત્યાં સુધી અગ્નિ આપવો. તેલ નીકળતું બંધ થાય એટલે અગ્નિ આપવો બંધ કરવો. ચૂસા પર નાંદ મૂકી યંત્ર બનાવવાથી તેલ ટપકતું બહારથી નેઈ શકાય છે.

મૂચના—મૂંઠ, લવંગ કે એવી મૂકી વસ્તુઓનું તેલ કાઢવું હોય તો તેને પ્રથમ ખાંડી એક રાત પાણીમાં પલાળી રાખી, બીજો દિવસે એક કલાક તડકામાં રાખી, પછી તેલ કાઢવું.

(૬) વાલુકાગર્ભપાતાલયંત્ર—ઉપરની બીજી રીત પ્રમાણે પાતાલયંત્ર બનાવી ઠીંગમાં શીશીની ચારે બાજુ ત્રણ ત્રણ આંગળ બગ્યા રહે અને શીશીથી ૪ આંગળ જાંબી રહે તેવી લોઢાની એક નળી બનાવી મૂકવી. નળીની અંદર શીશીની ચારે બાજુ રેતી ભરવી અને નળીની બહાર ઠીંગમાં છાણું સળગાવવાં. આ રીતથી તેલ અને અર્ક કાઢવાના યંત્રને વાલુકાગર્ભપાતાલયંત્ર કહે છે.

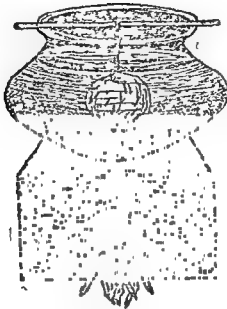
(૧૦) વાલુકાયંત્ર—આ યંત્રની વિધિ કૂપીપકવ રસાયન પ્રકરણમાં લખેલી છે.

(૧૧) લવણયંત્ર—એક માટલામાં મીઠું ભરી વચ્ચે દવાના સંપુટને દબાવી ચૂસા પર મૂકવું. પછી વિધિપૂર્વક નિયત કરેલા સમય સુધી અગ્નિ આપી ઔષધિ તૈયાર કરવી. આ રીતે તૈયાર કરેલા યંત્રને લવણયંત્ર કહે છે.

લવણયંત્ર અને વાલુકાયંત્ર આ બે યંત્રો મોટે ભાગે સરખાં છે. લવણયંત્ર બનાવવા માટે માટલામાં મીઠું ભરી સંપુટ અંદર દબાવવામાં આવે છે, ત્યારે

વાયુકાયંત્રમાં રેતીમાં દવાનો સંપુટ કે શીશીને મૂકવામાં આવે છે. અગ્નિ આપવાની રીત બંનેમાં એકસરખી છે.

(૧૨) દોલાયંત્ર—કપડાની ચોવડી ગડી કરી એક નાની કોથળી બનાવવી. તેમાં ૩ ભોજનપત્રથી લપેટવો ઔષધિયુક્ત પારાનો ગોળો અથવા સ્વેદન માટેની

દોલાયંત્ર

વસ્તુ મૂકવી. કોથળીના ઉપરના ભાગમાં મળખૂત દોરી બાંધી તેને એક માટલામાં લટકાવવી. માટલા ઉપર લોહાની એક સળી રાખવી. તેની પર કોથળીની દોરી બાંધી માટલામાં કોથળીને લટકતી રાખવી. કોથળી માટલાના તળિયાથી એક આંગળી ઊંચી રાખવી. કોથળીનો કેઈ પણ ભાગ માટલાને અડકવો ન જોઈએ. કારણ માટલાના તળિયામાં કપડું લાગવાથી કપડું બળી જશે અને અંદરની દવાએ માટલામાં પડી જઈ જવા જશે. માટલામાં કાંઈ, ગાયનું મૂત્ર, દૂધ, ડાઘ, તેવ કે બીજી શોધન કરનારી દવા કોથળીમાં એટલી ભરવી કે દવા અને પારાનો ગોળો તેમાં ડૂબી રહે. ગોમૂત્ર, દૂધ, વગેરે ઊભરો આવી બહાર ન દોગાય તે માટે માટલું મોટું લેવું. નિયત સમય સુધી અગ્નિ ધીમે ધીમે આપવો. કાંઈ, ગોમૂત્ર વગેરે વડેનાં સુકાઈ જાય તો તે ફરી ઉપરથી નાખવાં. જો તદ્દન સુકાઈ ગયા પછી કાંઈ વગેરે વસ્તુ નાખવામાં આવશે તો માટલું તૂટી જશે.

(૧૩) ઉષ્ણયંત્ર—એક તપેતા કે માટલામાં પાણી કે કાંઈ ભરવી. વાસ-લુની ઉપર લોખંડની એક સળી મૂકવી. પછી બદામ, પિસ્ટાં અથવા બીજી તેવ

કાઠવાની વસ્તુ ખાંડી પોટલી બાંધી, દોરાથી તે સળી પર લટકાવવી. પાણીથી ઊગી રહે એ રીતે તે લટકાવવી. માત્ર પોટલી પર વરાળ લાગવી નોઈએ. આ રીતે ઉષ્ણયંત્ર તૈયાર કરી ચૂદા પર મૂકી મંદાગ્નિ આપવો. બ્યારે તે વસ્તુ ભોંભઈ જાય ત્યારે પોટલીને કાઢી લઈ તેલ નિચોવી લેવું.

(૧૪) સ્વરસયંત્ર—ખીલીનાં પાન, અરડૂગી, કાંટામળિયો વગેરે સૂકી વસ્તુઓનો સ્વરસ કાઢવો હોય તો પહેલાં તે તે વસ્તુને ખાંડણીમાં ખાંડવી. પછી તેને એક વાડકીમાં ભરી ઉપર ઢાંકણું મજબૂત રીતે ઢાંકી દેવું. પછી ચૂદા પર કઠાઈ મૂકી તેમાં ઇંટના ૩ ટુકડા મૂકી ઉપર વાડકો મૂકવો. વાડકા ઉપર એક પથ્થર મૂકવો અને તેની ચારે બાજુ પાણી ભરવું. વાડકાની અંદર પાણી ન જાય એટલું પાણી ભરવું. આ રીતે યંત્ર ગોઠવી નીચે તાપ આપવો શરૂ કરવો. લગભગ અરધા કલાકમાં ઔષધિ નરમ થઈ જાય એટલે બહાર કાઢી નિચોવી સ્વરસ કાઢવો. આ રીતે તૈયાર કરેલા યંત્રને સ્વરસયંત્ર કહે છે.

(૧૫) નલિકાયંત્ર—(અર્ક કાઠવાનું યંત્ર) અંદરથી કઠાઈ કરેલી તાંબાની દેગડી અથવા માટીની દેગડી લેવી. ઉપર, નીચેની દેગડીમાં ચાર આંગળ કિનારી

નલિકાયંત્ર

જાય તેવું તાંબાની ડોલ જોવું વાસણ બનાવડાવી રાખવું. અર્ક વરાળ થઈતે બહાર ન નીકળી જાય માટે સાંધા મજબૂત રીતે બંધ કરવા. ઉપરની ડોલના તળિયામાં

કડાઈના આકારનો વાડકો જિંધો જડાવી લેવો. તેમાં પણ કલાઈ કરાવી લેવી. ડોસમાં વાડકાની નીચેના ભાગમાં અર્ક બહાર આવવા માટે એક નળી એવી રીતે લગાડવી કે જેથી ડોસ દેગડી પર મૂકવાથી નળી દેગડી ઉપર રહે અને ઔપધિમાંથી નીકળતી વરાળ ડોસમાંના જિંધા વાડકામાં એકઠી થઈ નળી દ્વારા બહાર આવે. ડોસની નીચેનો ભાગ જો યંત્ર બંધ કરતી વખતે નીચેની દેગડીમાં રહેતો હોય, તો તે જગ્યાએ અર્ધા ઈંચની વાંકી તાંબાની પટ્ટી નળી જેટલી જિંધા-ઈએ જડાવી લેવી. એટલે નીચેની દેગડીમાંની વરાળ ડોસની નીચે જડેલા વાડકાને લાગે અને તે વરાળ અર્કરૂપે બની તાંબાની વાંકી પટ્ટી પરથી નળીમાં જાય. ડોસમાં વાડકા ઉપર ડોસનું ગરમ પાણી વારંવાર બહાર નીકળી જાય માટે એક બીજી નળી લગાડવી. આ રીતે યંત્ર તૈયાર કર્યા પછી જે ઔપધિ-ઓનો અર્ક કાઢવો હોય તેને ૨૪ કલાક સુધી ૪ ગણા પાણીમાં પક્ષાળી રાખી યંત્રમાં ભરવું. દેગડીનો ૧ ભાગ ખાલી રાખવો અને ૩ ભાગ ઔપધિવાળું પાણી ભરવું. (કેટલીક ઔપધિઓ પાણી મેળવ્યા વગર પણ ભરવામાં આવે છે.) પછી ઉપરનું વાસણ ગોઠવી સાંધામાં કપડમટ્ટી કરી મજબૂત રીતે બંધ કરવું. જો મજબૂત રીતે બંધ નહિ થાય તો સાંધામાંથી વરાળ બહાર નીકળ્યા કરશે અને અર્ક એટલો આછો નીકળશે. પછી યંત્રને ચૂસા પર મૂકી અગ્નિ આપવો શરૂ કરવો. ઉપરના વાસણમાં પાણી ભરવું. પાણી ગરમ થાય તેમ તેમાંથી કાઢી નાખી ઠંડું પાણી ભરતા રહેવું. અર્ક નીકળે તે નળીની ઉપર એક વાંકવાળી બીજી નળી લગાડવી, જેનો એક છેડો શીશીમાં રહે. બીજી નળીવાળો અર્ક પણ શીશીમાં પડે તે માટે બંને નળીઓના સાંધા પર એક કપડું વીંટાળવું. બનેલો અર્ક નીકળે એટલે અગ્નિ આપવો બંધ કરવો.

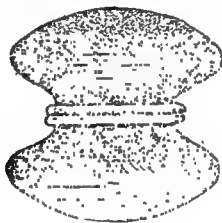
સુદર્શન ચૂર્ણ જેવી કડવી ઔપધિઓનો પણ આ નસિકાયંત્ર દ્વારા અર્ક કાઢવાથી એની દુઃવાસ જતી રહે છે, અને તેના સેવનથી ક્ષયદો પણ જલદી થાય છે.

સૂચના:—હરતાલ, ગંધક વગેરેનું તેલ કાઢવું હોય તો માટીનાં જ વાસણ લેવાં જોઈએ, અને ઉપરના ઢાંકણમાં વાંસની પોલી વાંકી નળી લગાડવી જોઈએ. વાંસની નળીનો મંબંધ કાચની નળી માથે રાખી અર્ક શીશીમાં પડે તેવી ગોઠવણ કરવી. એ જ રીતે શંખદ્રાવ વગેરે તેમજ માટીના વાસણના યંત્રથી કાઢવા જોઈએ. ધાતુનાં વાસણોનું યંત્ર હશે તો વાસણો ખરાબ થઈ જશે અને અર્ક પણ દૂષિત થઈ જશે.

(૧૬) આકાશપાતન યંત્ર:—માટીની એક પહોળા મોંવાળી ઢાંડલી લઈ તેને તળિયે માટીનો લેપ કરી તેની ઉપર ઈંટના અથવા નળિયાના ટુકડા મૂકવા. ઈંટની આગુઆગુ ઔપધિ નાખવી, અને ઈંટ ઉપર ચિનાઈ માટીનો એક પ્લાસો

રાખવો. હાંડલી પર નીચેના ભાગમાં એક તાંગાની ક્લાષ્ટ દરેલી દેગડી મૂકવી. વરાળ બહાર ન નીકળી જાય તે માટે આ હાંડલી અને દેગડીના સાંધાને ઉપર ઘઉંની કણુક અથવા માટી લગાડી બંધ કરવા. તેથી વરાળ બહાર ચાલી જશે નહિ. આ રીતે યંત્ર તૈયાર કરી ચૂક્યા પર મૂકવું. ઉપરની દેગડીમાં હંકું પાણી ભરવું. આ પાણી ગરમ થાય તેમ વારંવાર કાઢી નાખી હંકું પાણી ભરતાં રહેવું. આથી અર્ક દેગડીના તળિયામાં લાગી ચંદ્રના ખાલામાં ટપકવા માંડશે. આ રીતે ત્રણ કલાક કે વધારે વખત સુધી આંચ આપવાથી અર્ક નીકળી જાય છે. સ્વયં શીતલ થયે યંત્રને સંભાળપૂર્વક ખોલવું; અને અર્ક કાઢી, દ્વિદ્વર પેપરથી તેને શીશીમાં ગાળી લેવો.

(૧૭) બૃધરયંત્ર—એક હાંડલીમાં અર્ધ સુધી પાણી ભરવું, અને બીજી હાંડલીમાં પારાવાળી ઔષધિનો લેપ કરી, પહેલી હાંડલી પર બંધી મૂકવી. પછી

બૃધરયંત્ર

તેને તેના સાંધાઓ પર કપડમટ્ટી કરી ઘરોળર બંધ કરવું અને યંત્રને જમીનમાં ખાડો કરી દબાવવું. ઉપરની હાંડલીનો તળિયાનો ભાગ બહાર દેખાતો રહે એવી યોજના કરવી. પછી ઉપરવાળી હાંડલી પર છાણુનો અગ્નિ આપવો. લગભગ ૧૦ થી ૧૨ કલાક સુધી અગ્નિ આપવાથી પારો નીચેવાળી પાણીભરેલી હાંડલીમાં આવી જશે. પારાના અર્ધ પાનન નામના મંત્રકાર માટે આ યંત્ર ઉપયોગમાં લેવાય છે.

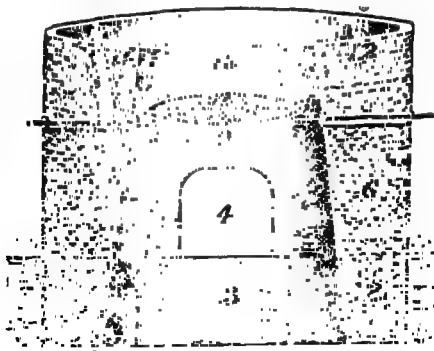
બીજી વિધિ—જમીનમાં ૧૫ હાથ ચોખડો ખાડો કરી તેની વચમાં ત્રણ એક વેંત ચોખડો ખાડો કરવો. તેમાં શરાવર્ગપુટ મૂકી ઉપર ૨-૩ આંગળ માટી દબાવી દેવી અને ખાડામાં છાણું ભરી અગ્નિ આપવો.

(૧૮) તિર્યક્ષપાતન યંત્ર—આ યંત્રની વિધિ કૃપીપત્ર રસાયનપ્રકરણમાં લખેલી છે.

(૧૯) વજ્રમુદ્રા—ખીચણની લાખ, લુહારની ભટ્ટી પાસે લોખંડનો મેશ પડે છે તે લોહચૂર્ણ, ૩ અને સિંધવ એક-એક તોલો, રેતી બે તોલા અને ચીકણી માટી ચાર તોલા લઈ બધાને મેળવ્યા પછી થોડું પાણી નાંખી તેને એરણ પર હથોડાથી ખૂબ છંદવું. આમ છંદતાં ચીકણી લગદી થઈ જાય, ત્યારે ડમરુપત્રના સાંધા પર તે લગાડવું. (૩૧ તોલો વધારે પડે છે માટે ૨-૩ માસા લેવું.)

(૨૦) સાધારણ મુદ્રા—ચીકણી માટી એક દિવસ પાણીમાં પલાળી ચાળી લેવી. પછી તેમાં ચોથો ભાગ ગોખર અને ચોથો ભાગ થોડાની લાઠ મેળવી ધાતુની ભરમ બનાવવાના કે ખીજ સપુટ પર લેપ કરવો. પણ ડમરુપત્રના સાંધા બંધ કરવા હોય તો એક ભાગ ચૂનાને બે ભાગ ઘઉંના લોટમાં મેળવી પાણી નાંખી લગાડવું.

(૨૧) સર્વાર્થકરી ભટ્ટી—(હુઓ પાન્ડીપ, પૃ. ૪૨.) જમીનમાં એક વેંત બેંડો અને એક ગળ (૩૬ ઈંચ) બાસનો ખાડો ખોદાવી ખાડામાં ચારે બાજુ ઇંટોથી

સર્વાર્થકરી ભટ્ટી

ચણાવી લેવું. ત્યારે ઇંટની દીવાલ ૧૩ા ઈંચ (૧૮ આંગળ) જિંચી ચાય, ત્યારે પગના

આંગૂઠા જેટલા બાડા અને એક એક હાથ લાંબા લોદાના સળિયા દીવાલમાં આવી
 નવ એવડા ચાર છેદ ચારે બાજુએ સમાન અંતરે કરવા. આમ સળિયા અંદર નાંખી
 શકાય અને બ્યારે ઇચ્છા થાય ત્યારે બહાર કાઢી લેવાય. સળિયા બટ્ટીની
 અંદર છ છ આંગળ રહેશે અને બાકીનો ભાગ દીવાલમાં અને બટ્ટીની બહાર
 રહેશે. આ સળિયા પર ઔપધિના સંપુટ મૂકવા માટે લોદાની નળી રહેશે.
 સળિયાના કાણાની ઉપર બીજી ૧૦ આંગળ સુધી દીવાલ ચણાવવી. બંધી મળીને
 ૨૮ આંગળ જિંચી દીવાલ થશે. ૫છી લોદાની ૨૨ આંગળ વ્યાસવાળી નળી
 સળિયા પર રહી શકે તે માટે દીવાલ અંદરથી સાંકડી કરવી જતી. બે દિશામાં
 બરોબર સામે આંચ આપવા માટે એક એક વેંત લાંબાં અને પહોળાં કાણાં
 રાખવાં. ત્રીજી બાજુ બટ્ટીમાં એક હાથ લાંબી અને નીચે મુઠ્ઠી ચાલી નવ
 તેથી ૧૦ ઇંચની પહોળાઈ અને ઉપર ૨૧ ઇંચ (૩ આંગળ)ના છેદવાળા લોદાની
 નળી તીરછી લગાડવી. નળીની અંદરનો ભાગ જમીનની ઉપરથી દીવાલમાં શરૂ
 થાય અને બહારનો ભાગ તીરછો ઘર્ષને બહાર નીકળે. નીચે રાખેલાં બે મોંની
 બરોબર વચ્ચે દીવાલમાં ત્રીજી નળી રાખવી, જેથી નળીના નીચેના મોંમાંથી ધુમાડો
 અને અગ્નિની જ્વાળા નીકળી ઉપરના મોંમાંથી બહાર નીકળે. ત્રીજા આંચ
 આપવી હોય તો સંપુટની ચારે બાજુ લાકડાં સળગાવવાં પડશે અને નળીના
 મોંને ઈંટનો દોટા લગાવી તદ્દન બંધ કરવું પડશે. મંદ અથવા મધ્યમ આંચ
 આપવી હોય તો આ નળીમાંથી દોટો કાઢી નાખવો. જે બે મોં બનાવેલાં છે
 તેના મધ્યભાગમાં ચોથી દિશાની દીવાલમાં થોડું જિંચું, એક એક વેંત લાંબું

(૧-૨) જમીનની અંદરની ચારેબાજુ ૬ ઇંચની ગોળ દીવાલ.

(૩) કરમનો સંપુટ મૂકવા માટે અને કાણાં અને લાકડાં નાંખવાની જમીનની
 અંદરની ખાલી જગ્યાની અંદર પહોળાઈ ૨૪ ઇંચ, લંબાઈ જમીનના ઉપરના ભાગ સુધીની ૬ ઇંચ.

(૪) બટ્ટીનું મોં ૬ x ૬ ઇંચનું.

(૫-૬) દીવાલ જમીનની ઉપરના લોદાના સળિયા સુધીની લંબાઈ ૧૩૧ ઇંચ.

(૭-૮) લોદાના ૪ સળિયા છે. બટ્ટીની બહાર ૪૧ ઇંચ, દીવાલમાં દબારેલા ૮૧
 ઇંચ. બાકીનો ભાગ બટ્ટીની બહાર છે. બહારનો ભાગ વધારે હોવા છતાં ચિત્રમાં જગ્યા
 ઓછી હોવાથી ઓછો બતાવ્યો છે.

(૯) લોદાના સળિયા પાસેનો અંદરનો ખાલી ભાગ; ગોળાઈ ૧૮૧ ઇંચ

(૧૦) લોદાની બળી. ચારેબાજુ ૨-૨ ઇંચ જગ્યા ખાલી છે.

(૧૧-૧૨) ઉપરની દીવાલ. પહોળાઈ ૬ ઇંચ.

(૧૩) ઉપરના ભાગમાં બટ્ટીની અંદરની ખાલી જગ્યા; પહોળાઈ ૧૭૧ ઇંચ.

(૧૪) લોદાની નળીનો નીચેનો ભાગ; પહોળાઈ ૧૦ ઇંચ.

(૧૫) લોદાની નળીનું ઉપરનું મોં; પહોળાઈ ૨૧ ઇંચ, દીવાલની વચ્ચે છે.

પહોણું મેં રાખવું. તેમાં ધાતુએનો રસ કરતી વખતે કડકી ધાત્રી શકાય. ભટ્ટી તૈયાર થયા પછી અંદર અને બહાર સારીફૂરિતે પ્લાસ્ટર કરાવી લેવું, જેથી વર્ષો સુધી તે કામ આપી શકે. ગળપુટ આપતી વખતે લોદાની જળા કાઢી નાખવી અને એકલા લોદાના સંજિયા રહેવા દેવા. ત્રણે મેંએ દાટા દર્ધ વચ્ચે સંપુટ મૂકી ઉપર નીચે અગ્નિ આપવો. વરાહપુટ આપવો હોય તો લોદાની જળા રાખવી અને ભટ્ટી પર લોખંડનો ચૂલો રાખવો. પછી નીચે-ઉપર છાણાં ભરી વચ્ચે સંપુટ મૂકી આંચ આપવી. આ ભટ્ટીથી અનેક કાર્યો એકીસાથે થઈ શકે છે. કામ કરનારને અગ્નિ અને ધુમાડાથી બહુ ત્રાસ નથી થતો, અને થોડાં લાકડાંથી વધારે કામ થાય છે. ('રસાયનસાર'ના આધારે)

સિદ્ધ ભટ્ટી—આ ભટ્ટીનો અમે ઘણાં વર્ષોથી ઉપયોગ કરીએ છીએ. આ ભટ્ટી બનાવવાની વિધિ દૂધીપકવ રસાયનપ્રકરણમાં લખેલી છે.

૨ : ઔષધિકૃતિ વિધિ

(૧) કપાય—એના ૫ ભેદ છે. સ્વરસ, કલ્ક, ક્વાથ, હિમ અને ફાંટ. એ બનાવવાની રીત કપાયપ્રકરણની શરૂઆતમાં આપવામાં આવી છે.

(૨) અર્ક બનાવવાની વિધિ—નસિકાચત્ર દ્વારા લીલી અથવા સૂકી ઔષધિનો અર્ક નીકળી શકે છે. સૂકી ઔષધિને ૨૪ કલાક પહેલાં ૮ ગણા પાણીમાં ભીંજવવી, અને ખીજે દિવસે અર્ક કાઢવો. ખાખરાના મૂળને લાવી, નાનાનાના ટુકડા કરી તે જ દિવસે અર્ક કાઢવો પડે છે. નહિ તો મૂળ સુકાઈ જઈ અર્ક બહુ ઓછો નીકળે છે. સુદર્શન ચૂર્ણ જેવી કડવી ઔષધિઓને એક દિવસ પહેલાં પક્ષાળી અર્ક કાઢવાથી સારું કામ આપે છે, અને કડવાશ જતી રહેવાથી તે સૌ કાઢના ઉપયોગમાં આવે છે.

(૩) પુટપાકની વિધિ—ઔષધિનો કલ્ક કરી તેની ઉપર સીવણ, વડ કે જાંબુના પાનને સારી રીતે વીંટાળી ઉપર એ આંગળ જાડો માટીનો લેપ કરવો, પછી તેને અગ્નિમાં મૂકી જ્યારે ગોળો ધગધગતા અંગારા જેવા રંગનો થાય ત્યારે સંપુટને કાઢી લેવું. માટી અને પાન કાઢી નાખી કલ્કના રસને નિચોવી લેવો. આ પુટપાકની વિધિ છે,

(૪) અવલેહ બનાવવાની વિધિ—ક્વાથ વગેરે કરી ઉકાળવાથી તે ગાઢો થઈ જાય છે. આને રસક્રિયા, અવલેહ અથવા લેહ કહે છે. અવલેહમાં જો સાકર નાખવી હોય તો ચૂર્ણથી ચારગણી, ગોળ નાખવો હોય તો બમણો, અને દ્રવ પદાર્થ નાખવો હોય તો ચારગણો મેળવવો. અવલેહમાં જ્યારે ચાસણી જેવા

તાર નીકળવા માંડે, પાણીમાં નાખવાથી ફૂળી જાય, ચામણી કડક થઈ જાય, આંગળી સાથે દબાવવાથી આંગળીની દેખાઓ પડી જાય, અને ગંધ તથા રસ બરેબર લાગે, ત્યારે અવલેદ સારી રીતે પકવ થયે છે એમ જાણવું.

(૫) ધૂત કે તેલ બનાવવાની વિધિ—પહેલાં ઔપધિનો કદક તૈયાર કરવો. પછી એનાથી ચારગણું ઘી કે તેલ અને તેલથી ચારગણો દ્રવ પદાર્થ લેવો. બધાને કસાર્થ કરેલી પિત્તળની કડાઈમાં બરી અગ્નિ પર મૂકવું. દ્રવ પદાર્થ બળા જઈ ત્યારે ઘી કે તેલ જ બાકી રહે, ત્યારે કડાઈને ચૂસા પરથી નીચે ઉતારી લેવી. કંડું થવા પછી ઘી કે તેલને સંભાળપૂર્વક કાઢી લેવું. અથવા તો ઔપધિના ચૂર્ણને એનાથી ચારગણા પાણીમાં નાખી ઉકાળવું. ત્યારે ચોથા ભાગનું પાણી બાકી રહે ત્યારે તેમાં ઘી કે તેલ નાંખી બધું પાણી બળા જાય ત્યાં સુધી પકાવવું. અહીં જે ચારગણું પાણી નાખવાનું હતું છે, તે મળેા વગેરે કુમળા ઔપધિઓ માટે સમજવું. સૂંઠ વગેરે સૂકા વસ્તુઓ હોય તો આઠગણું પાણી રેડવું અને દેવદાર જેવી કઠણ ને સૂકા ઔપધિઓ હોય તો સોળગણું પાણી લેવું.

સૂચના—ધૂત, તેલ અને ગોળના પાકને એક જ દિવસમાં તૈયાર ન કરવા જોઈએ. પહેલે દિવસે ઔપધિઓને પલાળા રાખવી અને બીજે દિવસે સિદ્ધ કરવી જોઈએ.

ધૂત સિદ્ધ થાય તે વખતે શીશુ ગંધ થઈ જાય છે, ત્યારે સુગંધી આવવા માંડે છે. પણ તેલ સિદ્ધ થતાં પહેલાં શીશુ ઉત્પન્ન થાય છે અને ચોખ્ખું તેલ દેખાવા માંડે છે અને સુગંધી આવે છે.

ધૂત કે તેલ પાકની પરીક્ષા કરવા માટે કદકને આંગળીથી દબાવી મસળવો. બત્તીની વાટ જોવું થઈ જાય અને અગ્નિ પર નાખવાથી ચણચણાટ ન થાય, તો સિદ્ધ થઈ ગયેલું જાણવું. ધૂત-તૈલ-અકરણુમાં આ પાકવાિધ વધારે વિસ્તારપૂર્વક આપી છે.

(૬) કાંઈ બનાવવાની વિધિ—એક શેર ચેરમાને સોળગણા પાણીમાં ઉકાળવા. ચોખ્ખા બકાઈ ગયા પછી ઉપરથી એસામણુ લઈ લેવું, અને એક શેર કળથીતો ક્વાથ કરી ગાળા મેળવી દેવો. પછી ઉપર કહેલ-એસામણુ અને ક્વાથ એક માટીની હાંડલીમાં સરસિયું તેલ ચોપડી તેમાં નાખવો, અને તેમાં રાઈ, છરું, સિંધવ, હિંગ, સૂંઠ અને હળદર આ દરેક પાંચ પાંચ તોલા લઈ ભૂંડા કરી મેળવી દેવું. તેમાં થોડા વાંસનાં પાન અને અર્ધો શેર અડદનાં વડાં બનાવી નાખવાં. પછી મોં બંધ કરી ત્રણ દિવસ રાખી મૂકવું. ચોથે દિવસે ખાટી વાસ આવવા માટે એટલે તૈયાર થયેલી કાંઈ-કાંઈ લઈ ગાળાને ઉપયોગમાં લેવી.

ખીજ વિધિ—એક શેર ચોખા અથવા જુવારને સોળગણા પાણીમાં નાખી ઉકાળવા. ચોથો ભાગ પાણી બળી જાય અને ત્રણ ભાગ બાકી રહે, એટલે ઉતારી લઈ ત્રણચાર દિવસ રહેવા દેવું. અંદરથી ખાટી બંધ આવવા માટે એટલે તેને ગાળી ઉપયોગમાં લેવું જોઈએ.

જો કાંઈ પીવાને માટે લેવી હોય તો પહેલી રીત મુજબ મસાલો નાખી તૈયાર કરવી, અથવા શરીરની પ્રકૃતિ અનુસાર મસાલો નાખવો. પરંતુ કોઈ ઔષધિના શોધન માટે તે વાપરવાની હોય તો સિંધવ સિવાય ખીજ મસાલાને ખાસ આગ્રહ નથી.

(૭) ચોખાના ઘોવણની વિધિ—જો તોફા ચોખા લઈ તેને અધકચરા કરી લેવા. પછી પાણીથી એક વખત ઘોઈ આડગણા પાણીમાં પલાળી મૂકવા. એક કલાક પછી ચોખાને મસળી ગાળી લેવા. આ ઘોવણ ઔષધિ સાથે અનુપાનમાં લેવું.

(૮) લોખાનનાં ફૂલ તૈયાર કરવાની વિધિ—૧૦ તોલા લોખાનને લોહાની તાવડી પર મૂકી ધીમી આંચ આપવી. થોડા વખત પછી જ્યારે લોખાન પીગળી જાય ત્યારે ઉપર કાચનો એક ગ્લાસ જિંઘો મૂકી દેવો અને આંચ જરા જરા વધારવી. આથી થોડા વખતમાં લોખાનનાં ફૂલ વરાળરૂપે થઈ ગ્લાસની નીચે લાગી જશે. પરંતુ ભીમસેની કપૂર માફક પહેલેથી સાંધા બંધ કરી લેવા એ વધારે હાવદાકારક છે.

(૯) ભીમસેની કપૂર બનાવવાની વિધિ—કપૂર ૨ તોલા, સમુદ્રશીથ ૩ માસા, કાગદી એલચીના દાણા ૬ માસા, નિર્મળીનાં ખીજ, રસવંતી, નાગર-મોથ અને અગર ૩-૩ માસા, કેસર ૧૧ માસો અને કસ્તૂરી ૬ રતી, આ બધાંને ખસમાં નાખી ગુલાબજળમાં ઘૂંટી એક ટીકડી તૈયાર કરવી. પછી એ ટીકડીને એક કાંસાની ધાળામાં મૂકી ઉપર કાંસાનો ખીજો વાડકો જિંઘો વાળવો. ધાળા અને વાડકાના સાંધાને અડદના લોટની પાણીથી બાંધેલી કણક વડે બંધ કરવો. બાદ ધાળાને નાના સરખા ચૂલા પર મૂકી નીચે તલના તેલની દિવેટ વડે ૩ કલાક આંચ આપવી. વાડકા પર ખાટીનાં કપડાનાં આડદસ પડ વાળી ગડી કરી પાણીમાં પલાળી મૂકવી. પાંચ પાંચ મિનિટ કપડું બદલવા રહેવું. આ રીતે ઉકાવવાથી કપૂર ઉપરના વાડકામાં ચોંટી જશે. કંડો થયા પછી વાડકામાં લાગેલું ભીમસેની કપૂર કાઢી લેવું. (ર. સા.)

સૂચના—૩ કલાકથી વધુ વખત તાપ આપવાથી ઉપર ચોંટેલાં ફૂલ નીચે પડી જશે. માટે તાપ ૩ કલાક આપી બંધ કરવો. જો ટીકડીમાં કપૂર રહી જાય, તો ખીજ વખત આંચ આપી ઉકાવી લેવું.

(૧૦) જવખાર બનાવવાની વિધિ—જવના પંચાંગને ગજપુટના ખાડામાં મૂકી, ગાળી, રાખ કરી લેવી. પછી રાખને રાત્રે સોળગણા પાણીમાં પલાળવી. સવારે ઉપરઉપરનું પાણી સંભાળપૂર્વક લઈ લેવું અને નીચેની રાખોડી ફેંકી દેવી. તે પાણીને ગાળી, કડાઈમાં નાખી, ચૂસા પર મૂકી ગાળવું. પાણી ગળીને ક્ષાર રહી જશે. ક્ષાર કાઢો થઈ જાય તો થોડા પાણીમાં ઓગાળી ગાળી લેવું અને તરત કડાઈમાં નાખી, ક્ષાર તૈયાર કરવો.

સૂચના—ખાડામાં પંચાંગને ગાળવાથી રાખ વધારે પ્રમાણમાં મળી શકે છે. જમીન પર ગાળવાથી પવનમાં રાખ ઊડી જાય છે. કાળા દોષકા રહ્યા હોય તેને લુદા કાઢી નાખવા અને માત્ર સફેદ રાખોડીનો જ ક્ષાર બનાવવામાં ઉપયોગ કરવો.

ઉપયોગ—દેટલીકવાર માત્ર જવખાર એકલો ખાવા માટે આપવામાં આવે છે. જવખારથી પેશાબ સાફ આવે છે અને અજીર્ણ મટી જાય છે. ક્ષાર ખાસ કરીને ઘીમાં મેળવી ચટાડવામાં આવે છે અને પાણી કે દૂધની મસાઈમાં નાખીને પણ અપાય છે. જવખાર અગર જીભ કોઈ પણ ક્ષારનું વધારે દિવસ સુધી સેવન ન કરવું જોઈએ.

જવખારની માત્રા ૨ થી ૮ રતી સુધીની છે.

સૂચના—કોઈ પણ ક્ષાર વધારે દિવસ સેવન કરવાથી વીર્ય અને હાડકાંના સાંધાઓને નુકસાન કરે છે. માટે જરૂર હોય એટલા દિવસ ક્ષારનું સેવન કરી પછી બંધ કરી દેવું.

(૧૧) અથેડો, કેળનો ખંભ, તલનું પંચાંગ, પીપળો, ખાખરો, આકડો, આમલીની છાલ વગેરેના ક્ષાર કાઢવાની વિધિ—જવખારની માફક જે વસ્તુનો ક્ષાર કાઢવો હોય તેને ગાળી રાખ કરી ક્ષાર બનાવવો. ખાખરાના ફૂલનો ક્ષાર મૂત્રરોગ, ઉદરરોગ, મલેરિયા વગેરેમાં ફાયદાકારક છે. કેળનો ક્ષાર પથરી અને નેત્રરોગમાં ઉપયોગી છે.

(૧૨) સાણખાર બનાવવાની વિધિ—કચ્છ વગેરે દેશમાં સૌવર્ચલ (લાખા-લણખી) નામના છોડવા કાપીને સૂકવે છે. પછી તેને ખાડામાં ભરી બાળે છે. વારંવાર ઉપરથી સૂકાં છોડ નાખવામાં આવે છે, ન્યારે ખાડો રાખોડીથી ભરાઈ જાય છે ત્યારે તેના પર માટી વાળી દે છે. ૧૦-૧૫ દિવસમાં અંદર ક્ષાર જામી જાય છે, ત્યારે તેને કાઢી લેવામાં આવે છે.

વનસ્પતિઓમાંથી બનાવેલા ક્ષારોને રસાયનશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ પૃથક્કરણ કરી તપાસવામાં આવે છે, તો તેમાં વિવિધ વાયવીય તેમજ ધાતુ અને અધાતુ દ્રવ્યો જુદીજુદી માત્રામાં મળી આવે છે. બધા ક્ષારોમાં કોઈ ને કોઈ અંશે એક-

ખીનથી ભેદ રહેલા હોય છે. દેશ અને કાળના ભેદથી એક જ વનસ્પતિના ક્ષારના દ્રવ્યપરિમાણમાં ફેર પડે છે. એટલે પ્રાચીન મુનિઓએ ઊપરભૂમિ, રાકડાવાળી, સૂકી જમીન વગેરે જગ્યાએથી ઔષધિઓ લાવવાનો નિષેધ કરેલો છે. તેમજ કંઈ કંઈ વનસ્પતિઓ શરદમાં અને કંઈ કંઈ વસંતમાં લાવવી તેનો પણ વિચાર કરેલો છે.

સૂચના—ક્ષાર બનાવવા માટે રાખતે માટી, પથ્થર કે ચિનાઈ માટીનાં વાસણમાં પક્ષાળવી નોંધો. લોખંડ, તાંબુ, ગિતજ વગેરે ધાતુઓનાં વાસણ ન લેવાં નોંધો.

ભરમતે ૮-૧૦ ગણા ગરમ પાણીમાં મેળવી દર બે કલાકે ૪-૬ વાર લાકડીથી હલાવવું નોંધો. ૨૪ કલાક પછી ઉપરથી ચોખ્ખું પાણી નિતારી ખીન માટીના ઘડામાં ગાળી એક દિવસ રાખી મૂકવું નોંધો. પછીથી સંભાળ-પૂર્વક ઉપરથી ચોખ્ખું પાણી નિતારી, માટીના વાસણમાં નાખી, ચૂસા પર ચઢાવી, ક્ષાર બનાવી લેવો નોંધો.

જો ક્ષારને વિશેષ શુદ્ધ બનાવવો હોય, તો પાણી અડધું થઈ જાય ત્યારે એકબે લોટા ટુંકું પાણી નાંખી વાસણને નીચે ઉતારી લેવું. આમ કરવાથી ભેદ બધો તળિયાના ભાગમાં બેસી જશે. પછી ૨-૩ કલાક બાદ સ્વચ્છ પાણીને ઉપરઉપરથી ખીન વાસણમાં નિતારી લેવું અને ચૂસા ઉપર મૂકી ક્ષાર બનાવવો.

બ્યારે ક્ષારનો રંગ પડવા માંડે ત્યારે થોડો વખત મંદ અગ્નિ આપી પાણી ગાઢું થવા દેવું. રાખડી જેવું થઈ જાય એટલે કઠારને નીચે ઉતારી ખીન માટી કે ચિનાઈ માટીના વાસણમાં કાઢી નાખવું. એટલે એકબે દિવસમાં જ સૂર્યના તાપથી સુકાઈ ક્ષારના રૂપમાં જામી જશે.

જો ક્ષારને સૌમ્ય અને વધારે શુદ્ધ બનાવવો હોય, તો એ ક્ષારમાં પાણી નાખી જલદી ઘોઈ નાખવો. ઘોવાથી ક્ષારનો થોડો ભાગ જતો પણ રહે છે, પરંતુ વધારે ભાગ તો ક્ષણજોત જ જાય છે. પછી તેને મંદ અગ્નિ પર ધીમેથી હલાવતા રહેવું. બધી ન જાય તેનું ધ્યાન રાખવું. જો અગ્નિ સખત લાગી જશે અથવા કઠાર વધારે વખત ચૂસા પર રહેશે, તો ક્ષારનો રંગ બદલાવા માંડશે. એવું હોય તો તરત નીચે ઉતારી નાખવું નોંધો. આ સૌમ્ય ક્ષાર પાણી સાથે પણ લઈ શકાય છે. ખીન ક્ષાર પ્રમાણે તે ઘી સાથે લેવાની જરૂર નથી.

હાલમાં પાશ્ચાત્ય દેશોમાં સાઈબાર (Soda Bicarb) ખાસ કરીને મીઠું, ગંધકનો તેજાળ અને ચૂનાના મિશ્રણથી બનાવાય છે. આ રીતે ખનિજ દ્રવ્યોમાંથી જલબાર (Potas Bicarb) પણ બનાવવામાં આવે છે. આ ક્ષારના ગુણો રસાયનશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ તો વાનસ્પતિક ક્ષારના જેવા જ છે. પણ જીવન-

રસાયનશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ જે ન્યૂનતા કે ફેર હોય તો વનસ્પતિ અને ખનિજ બંને પ્રકારના ક્ષારો રોગીઓ પર વાપરીને જ નિર્ણય કરી શકાયે.

ખનિજ સાજીખારથી યદૃત, અઆશય વગેરેના રસોનો સ્વાદ વધી જાય છે. અને આમાશયિક રસની તીવ્રતા અને અમ્લતા ઓછી થઈ જાય છે. એટલે જીવકા, જિહ્વા, અપચો, દાહ, વિષ્ણુધતા, પેટના કૃમિ, મૂત્રમાં અમ્લતા, સાંધામાં દુખાવો વગેરે રોગો મટે છે. વાનસ્પતિક ક્ષારની અસર એવી જ થાય છે કે જીવનીય શક્તિ પર વધારે કાયદો કરે છે એ વાતનો નિર્ણય આધુનિક ભૌતિક શાસ્ત્રથી હજી થઈ શક્યો નથી.

આ સાજીખારની ઉત્પત્તિ સોડિયમ (Sodium એટલે Natrium), હાઈડ્રોજન (Hydrogen) અને કાર્બન (Carbon)ના એકએક પરમાણુ અને ઓક્સિજન (Oxygen)ના ૩ પરમાણુના મંયોગથી થાય છે. આ ક્ષારનો રાસાયનિક સંકેત NaHCO_3 છે.

ખનિજ ક્ષારના ગુણ સાજીખાર પ્રમાણે સહેજ પણ જુદા છે. આ ક્ષાર લોહી કે મૂત્રમાં અમ્લતા વધી હોય ત્યારે વધારે હિતકર છે. અમ્લતા, વૃદ્ધિજન્ય સાંધાનો દુખાવો, સાંધાનો સોજો, મૂત્રકૃમ્હ, બહુમૂત્ર, મૂત્રાશ્મરી વગેરેને એ મટાડે છે. ફેફસાં અને શ્વાસવાહિનીઓમાં ન્યારે ઉંખળતા વધી કંઈ મુકાય છે, મુઠ્ઠી ખાંસી થવા માંડે છે અથવા જાડો ગળદો નીકળે છે, ત્યારે આ ક્ષારનું સેવન કરવું કાયદાકારક છે.

આ ક્ષારની ઉત્પત્તિ રસાયનશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ પોટાશિયમ (Potassium એટલે Kalium), હાઈડ્રોજન અને કાર્બનના ૧-૧ પરમાણુ અને ઓક્સિજનના ૩ પરમાણુઓના મંયોગથી થાય છે. એનો રાસાયનિક સંકેત KHCO_3 છે.

જો કે ખીજા ક્ષારોના ગુણમાં થોડો થોડો ફેરગર છે, પણ પ્રાચીન આચાર્યોએ સામાન્ય રીતે બધા ક્ષારોને અગ્નિ જેવા તીક્ષ્ણ, પાચક, ભેદક, લઘુ, દહિને નાશ કરનાર, વીર્યને નુકસાન કરનાર અને રક્તપિત્ત કરનાર માન્યા છે. બધા ક્ષારો સામાન્ય રીતે વિષધ, આનાહ, પીનસ, યદૃતના રોગ, બરોળ અને આમની વૃદ્ધિ, કંઈનો પ્રકોપ, શુભ્ર, અર્શ, સંગ્રહણી અને કૃમિ વગેરે રોગોનો નાશ કરે છે.

(૧૩) સૌવર્યલ નમકની વિધિ—૪ શેર સિંધવ અને ૧ શેર સાજીખારને કૂટીને પાણીમાં મેળવી નાંખવાં. પછી માટીના વાસણમાં જમાવવાથી સૌવર્યલ (કાળું નમક-સંચળ) જામી જાય છે. આ સૌવર્યલ તીવ્ર ઉષ્ણ અને લઘુ છે. તેનાથી આમ, શ્લેષ્મ, જિર્ણવાત, શુભ્ર, વિષધ, આક્રોશ, અને અરચિ વગેરે દૂર થાય છે. ખીજા નમકોની અપેક્ષાએ આ કાળું નમક વિશેષ ઉષ્ણવીર્ય છે.

(૧૪) ૬૪ પહોરી પીપર બનાવવાની વિધિ—સારી જાતની લીંડી-પીપર લઈ ખાંડી વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરવું. પછી ખતમાં નાખી ૮ દિવસ રાતદિવસ ઘૂંટવાથી ચોસક પહોરી પીપર તૈયાર થાય છે. કેટલાક વૈદ્યોના મત પ્રમાણે ખત અને દસ્તા પર સોનાનું પતર લગાડવું જોઈએ. પછી ઘૂંટવાથી સોનાનો અંશ પણ પીપરમાં આવે છે. આ સુવર્ણયુક્ત વિધિ રાજમહારાજઓ માટે ફાંવદાકારક છે. પરંતુ સામાન્ય વૈદ્ય, દવાખાનું કે ફાર્મસીવાળાઓ માટે એ ઉપયોગી નથી.

માત્રા—૨ થી ૬ રતી મધ સાથે અથવા ખીજ ભરમ અને મધ સાથે દિવસમાં બે વાર લેવી.

ઉપયોગ—પીપરમાં તૂરો, તીખો, મધુર અને સ્નિગ્ધ રસ છે, અને લઘુ, અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરનાર, મળશુદ્ધિ કરનાર, મધુર વિપાકયુક્ત, અનુષ્ણવીર્ય, વૃદ્ધ અને રસાયનગુણ છે. એ વાતરોગ, કફપ્રકોપ, શ્વાસ, જ્વર, કૃમિ, ગુદ્મ, અર્શ, ઉદરોગ, કુષ્ઠ, પ્રમેહ, ખરોળ, શળ, આમવૃદ્ધિ વગેરેને મટાડે છે અને ધાવણુ વધારે છે. પીપર ૬૪ પ્રહર ખરલ કરવાથી તરત અસર કરે છે.

પ્રાચીન આચાર્યોએ પીપરને કફજન્ય ખાંસી, શ્વેતજ્વર, ખરોળની વૃદ્ધિ, મંદાગ્નિ, અરુચિ, વાતકફ જ્વર, અમ્લપિત્ત, રક્તપિત્ત, કમળો, હિક્કા, મેદવૃદ્ધિ ગૃધ્રસી, પરિણામશૂન્ય, વાતરક્ત, કૃમિ, અર્શ, મરડો, કફોદર અને શોથરોગમાં વાપરી છે. ખાળકોનાં અવાળાં પર પીપર અને મધ ધસવાથી દાંત કાંઈ પણ અડચણ વગર સહેલાઈથી કૂટે છે.

આચાર્યોએ લીલી પીપરને કફ કરનાર, સ્નિગ્ધ, શીતવીર્ય, મધુર રસવાળો, પાકે શુરુ અને પિત્તનો નાશ કરનાર કહી છે. સૂકી પીપરમાં આમાગયના પિત્ત (Hydrochloric Acid)નો નાશ કરવાનો ગુણ ઓછો થઈ જાય છે.

મધ સાથે પીપર ચટાડવાથી મેદવૃદ્ધિ, કફ, શ્વાસ, કાસ અને જ્વર નાશ પામે છે. પીપર અગ્નિપ્રદીપક, વૃદ્ધ, બુદ્ધિવર્ધક અને રસાયન છે. જમણા ગોળ સાથે લેવાથી શ્વેતજ્વર, મંદાગ્નિ, કાસ, અશ્વર્ય, અરુચિ, પાંડુરોગ અને કૃમિ મટે છે.

ડોક્ટરી દષ્ટિએ પીપર હૃદયોત્તેજક, યકૃદોત્તેજક, અને લોહી સુધારનાર છે. આમાંથી ૬૪ પહોરી પીપરમાં ઉત્તેજક ગુણ વધી જાય છે. હૃદયની શિથિલતા થાય ત્યારે મધ સાથે પીપર ચટાડવાથી હૃદય પોનાનું કામ વેગપૂર્વક કરવા માંડે છે. તંદ્રા અને બેશુદ્ધિમાં પીપરનું નસ્ય આપવાથી રોગી તરત શુદ્ધિમાં આવી જાય છે.

(૧૫) મળોનું ઘન બનાવવાની વિધિ—લીલી ગળોને સારી રીતે ખાંડી ચારગણા પાણીમાં ૬ કલાક બોંજવી રાખવી. પછી ગળોને હાથવતી સારી રીતે

મસળા કાઢી નાખવી અને પાણી ગાળા લેવું. બાદ પાણીને ચૂલા પર મૂકી ધીમી આંચ આપવી. બ્યારે અવલેહ જેવું ઘાટું થઈ જાય ત્યારે ઉતારી લેવાથી ઘન તૈયાર થાય છે.

સૂચના—ગળેમાં સત્ત્વ રહ્યું હોય તો બીજી વાર પાણી મેળવી ઉપરની રીતે ઘન બનાવી લેવું.

(૧૧) ગળેનું સત્ત્વ કાઢવાની વિધિ—લીલી પાટી ગળેને ઢચરી ચાર-ગણા પાણીમાં ત્રણ કલાક પલાળવી. પછી ગળેને પાણીમાં હાથ વતી મસળી પાણી કાઢી લેવું. બીજી વાર પાણી નાખી તેમાં એક કલાક મસળીને પાણી કાઢી લેવું. એ જ રીતે ત્રીજી વાર પણ પાણી નાખી ગળે મસળીને પાણી લઈ લેવું. પછી તે બધા પાણીને ગાળી એક વાસણમાં મૂકી રાખવું. જેમજેમ ઉપરનું પાણી નીતરું થતું જાય, તેમતેમ ઉપરથી વાડકા વડે પાણી કાઢી લેવું. એમ કરતાં નીચે છેવટે ગળેનું સત્ત્વ રહી જશે. જો સત્ત્વ મેલું અને કડવું હોય તો પાણી નાખી થોડી વાર રાખી મૂકવું. પછી ધીરે ધીરે ઉપરથી નીતરું પાણી કાઢી નાખવું, એટલે નીચે ગળેનું ચોખ્ખું સત્ત્વ બેસી જશે.

ગળેના સત્ત્વને બીજી ઔષધિઓ સાથે અથવા દૂધ કે મધની સાથે એકલું સેવન કરવા અપાય છે. ગળેસત્ત્વ શીતવીર્ય છે, અને છત્વજ્વર, નખળાઈ, દાહ, તરસ, પ્રમેહ, માથાનું દર્દ, અરુચિ, પિત્તનો વિકાર, ઘાતુની ગરમી અને મૂત્રનું પીળાપણું વગેરે મટાડે છે.

માત્રા—રથી ૪ રતી. દિવસમાં રથી ૩ વાર.

સૂચના—વધારે વખત સુધી ગળેને પાણીમાં પલાળી રાખવાથી તે ચીકણી થઈ જાય છે અને તેથી સત્ત્વનો રંગ મેલો થઈ જાય છે. માટે તેને વધારે વખત સુધી પાણીમાં ન રાખી મૂકવી. ગળેની ઉપરનું જે પાણી નીકળે તેને ઘન બનાવવામાં લેવું.

(૧૭) લાખનો રસ બનાવવાની વિધિ—લાક્ષાદિ તેલ બનાવતી વખતે લાખનો રસ કરવો પડે છે. ત્યારે લાખનો રસ કરવો હોય ત્યારે ૧૦ મો ભાગ લોધર, ૧૦ મો ભાગ સાજીખાર અને થોડાં બોરડીનાં પાન લાખના ઉકાળામાં નાખવાથી લાખનો રસ થઈ જશે. પછી તેને કપડાથી ગાળી તેલમાં મેળવી સિદ્ધ કરવું. અથવા ટંકણખારનું ચૂર્ણ નાખવાથી પણ લાખનો રસ થઈ જાય છે.

(૧૮) લોખાનનું તેલ કાઢવાની વિધિ—સફેદ લોખાન અને સફેદ રાજ સરખે ભાગે લઈ એક શીશીમાં ભરવું, અને મોં ઉપર લોખાનો તાર લગાડી પાતાળ-ચંત્રથી તેલ કાઢી લેવું. અથવા નવટાંક લોખાનને કરમદાના રસમાં ઘૂંટી ૫ તોલા ગાયનું ઘી મેળવી શીશીમાં ભરી પાતાળચંત્રથી તેલ કાઢવું. આ તેલ માથું દુખડું

હોય ત્યારે કપાળે લગાડવામાં આવે છે. નપુંસકતા મટાડવા માટે આ તેલનો ઇન્દ્રિય પર માલિશ કરવામાં ઉપયોગ થાય છે.

(૧૬) લોખાનનું સત્ત્વ કાઢવાની વિધિ—લોખાન ૧૬ તોલા, વછનાગ ૪ તોલા, અને ઘેળો સોમક ૪ તોલા લઈ બારીક ચૂર્ણ કરવું. પછી થોરનો એક વેત લાંબો અને એટલો જ પહોળો ડાંડો લઈ તેની વચ્ચે ખાડો કરી એ ચૂર્ણ તેમાં ભરી એક હાંડીમાં સંભાળપૂર્વક ચૂકવું. બાદ હાંડીના મોં પર બીજી હાંડી ગોઠવી સંધિઅંધ કરી ડમરુચંત્ર તૈયાર કરવું. પછી તેને ચૂસા પર મૂકી ૪ પ્રહર અગ્નિ આપી સત્ત્વ ઉડાવી લેવું. ઉપરની હાંડી પર બીનું કપડું રાખવું. કપડું સુકાય તેમ તેમ બદલતા રહેવું. ૪ પ્રહર પછી યંત્ર સ્વાંગ શીતલ થાય એટલે ઉપરની હાંડીમાં લાગેલું સત્ત્વ લઈ લેવું.

હાસમાં ઊર્ધ્વપાતન યંત્ર વડે લોખાનનાં ફૂલ ઉડાવી લે છે તેને લોખાનપુષ્પ (Benzoic Acid) કહે છે. એલોપથીમાં આ પુષ્પ વધારે વપરાય છે. માત્રા ૨૧૧ થી ૮ રતી છે. આ પુષ્પ ઉત્તેજક છે. આખી શ્લેષ્મકલા પર આની અસર છે; તેમાં યે શ્વાસપ્રણાલિકા અને મૂત્રયંત્રની શ્લેષ્મકલા પર વધારે થાય છે. એટલે કફ કાઢવા અને મૂત્ર લાવવા માટે એ વપરાય છે. સેવન કરવાથી આ પુષ્પ શોષાઈ પાછા પેશાબમાં હિંદુરિક એસિડ તરીકે સહેજ સહેજ નીકળ્યા કરે છે.

સ્થાનિક પ્રયોગમાં તે ઉત્તેજક લાવનાર છે. તેનું ધૂંત્રપાન કરવાથી શ્વાસ-નલિકા અને નાકમાં ઉત્તેજક ઉત્પન્ન થઈ સળેખમ અને ખાંસીમાં ચમત્કારિક ફાયદો થાય છે. લોખાન પુષ્પમાં જ્વરદન ગુણ પણ રહેલો છે. તેમ જ એ જંતુ-નાશક અને શોધન તથા રોપણ કરનાર હોવાથી દુષ્ટ ઘણામાં સો વખત ઘોચેલા ઘીમાં મેળવી એનો મધમ બનાવી વપરાય છે.

(૨૦) હિંગળોકમાંથી પારો કાઢવાની વિધિ—હિંગળોકને લીમડાના પાનના રસમાં અથવા લીંબુના રસમાં ૩ કલાક ઘૂંટી, કંટીવાળો કૌરો માટલીમાં મૂકવો. ઉપર બીજી માટલી ઊંધી વાળી, બેનાં મોં આગળના સાંધા સારી રીતે બંધ કરવા. પછી ડમરુચંત્રમાં લખ્યા પ્રમાણે ૧૨ કલાક અગ્નિ આપી સ્વાંગશીતળ થાય ત્યારે ઉપરની માટલીમાંથી રૂના પોળિયા વડે પારો કાઢી લેવો અને તેને કપડા વડે સારી રીતે ગાળી લેવો. નીચે અંધકની રાખ રહી જશે. જો તેમાં પારાનો ભાગ રહી જાય તો ફરી સંપુટ કરી પારો કાઢી લેવો. (એક શેર હિંગળોકમાંથી પોણા શેર પારો નીકળે છે.)

ડમરુચંત્રને બદલે એક માટીની હાંડલી ડમરુચંત્રમાં લખ્યા પ્રમાણે ધસીને તૈયાર કરી લેવી. પછી હાંડલીના મોં કરતાં સહેજ મોટાં માટીનાં બે ઢાંકણાં

લેવાં. તે હાંડલીની ઉપર જરોળર રહી શકે અને સાંધા જરોળર મળી જાય તેવા હોવાં જોઈએ. પછી લોણુના રસની ભાવના આપેલા હિંગજોડના ચૂર્ણને હાંડીમાં ભરવું. તે હાંડીને ચૂલા પર મૂકવી, અને તેના પર એક ઢાંકણું ઢાંકી દેવું. ક્યાંય સાંધ ખુલ્લી ન રહે એ જોવું. ૧૫-૨૦ મિનિટ ઢાંકણું થોડું ગરમ થાય કે તરત નીચે ઉતારી એક માટીના વાસણમાં ઢાંકી દેવું. પાંચ મિનિટ પછી નીચે ઉતારેલા ઢાંકણા પર લાગેલો પારો કપડાથી સંભાળપૂર્વક લૂછી લેવો. પછી બીજું ઢાંકણું ગરમ થાય એટલે તેને ઉતારી પહેલા ઉતારેલા ઢાંકણાને ઢાંકી દેવું. આ રીતે ૧૫-૧૫ મિનિટ ઢાંકણું બદલવાં. દરેક વખતે હાંડલી પર મૂકતી વખતે ઢાંકણાને બીના કપડાથી લૂછીને મૂકવાં.

સિંધ આયુર્વેદિક કાર્મસીવાળાઓએ કહેલી આ રીતથી પારો સહેલાઈથી નીકળે છે. ડમરુયંત્ર બનાવવાની મહેનત આમાં પડતી નથી. તે ઉપરાંત ડમરુયંત્રમાં બધો પારો નીકળ્યો કે નહિ તે જરોળર સમજાતું નથી. માત્ર અનુમાનથી અગ્નિ આપવો પડે છે. પણ આ રીતે પારો કાઢવાથી શંકા રહેતી નથી. ત્યાં સુધી પારો નીકળે ત્યાં સુધી અગ્નિ આપવો અને નીકળતો બંધ થાય એટલે તે બંધ કરવો. જે કદી હિંગજોડ હાંડલીમાં બાજી જાય અને પારો ન ઊડી શકે, તો કોઈ પણ વખતે લોઢાની સળા નાંખી હલાવી શકાય છે. ડમરુયંત્ર કરતાં આમાં આટલી વિશેષતા છે. આ રીતે પારો કાઢવાથી પારો પણ પૂરેપૂરા પરિમાણમાં નીકળે છે.

જે પારો કાઢતી વખતે હિંગજોડમાં પોલાદનો જૂકો મેળવવામાં આવે તો પારો જલદી નીકળે છે અને સાથેસાથે પોલાદના ચૂર્ણની ભરમ પણ થવા માંડે છે. પોલાદને બદલે ચાંદી, ત્રાણ કે બીજી કોઈ ધાતુ મેળવવી હોય તો તેમ પણ કરી શકાય છે.

આ ઉપરાંત હિંગજોડના જૂકાને કપડાના ચીથરા કે જૂના રૂના ચરમાં મૂકી જોળો કે વીંટો બનાવી સળગાવવાથી પારો નીકળે છે. જોળાને પવન વગરની જગ્યામાં સળગાવવામાં આવે છે. ઉપર એક મોટો ઘડો એવી રીતે રાખવામાં આવે છે કે પારો ઊડીને ઘડામાં લાગી જાય. પારો ઊડી ન જાય માટે પહોળા મોંતો ઘડો જોળાની ઉપર સાવચેતીથી રાખવો જોઈએ. ઘડો મૂકતી વખતે એના મોંતો થોડો ભાગ જમીનને અડકતો રહેવો જોઈએ. એક બાજુ નળિયાનો ટુકડો કે પથ્થર ગોઠવવો. એથી જોળાને હવા મળતી રહેશે અને જોળો ઓલવાઈ નહિ જાય. આ રીતે પારો કાઢવાથી ૨ શેર હિંગજોડમાંથી ૭૦ તોલા પારો નીકળે છે. જે પારો ઉપર ચોંટે છે તે ડમરુયંત્રના ધારા જેવો જ શુદ્ધ હોય છે. પરંતુ

ને પારે રાખોડીમાં મળેલો હોય છે, તેને ફરીથી ઉઠાવી લેવો ન્નેઈએ; કારણ કે તેમાં અશુદ્ધિ રહેવાની શંકા રહે છે. આ પ્રયોગમાં બે ઘડો નાનો હશે તો મોટાભાગનો પારે બહાર ચાલ્યો જશે. કેટલાક વૈદ્યો ઘડો આડો રાખે છે. પછી મોં પર ભીનું નિયોવેલું કપડું રાખતા જાય છે અને ૧-૧ કલાકે કપડું બદલ્યાં કરે છે. આ રીતે પારે ઘડાની એક બાજુ લાગે છે. ઘડો જિંધો રાખવાથી પારે ઘડામાં ચારે બાજુ લાગે છે.

(૨૧) કન્જલી બનાવવાની વિધિ—શુદ્ધ પારે અને શુદ્ધ ગંધક સમ-ભાગે લઈ સારી રીતે ખરણ કરવા. બન્ને મળીને કાજો ભૂંડો થઈ જાય અને પારાનો અણકાટ તદ્દન જતો રહે ત્યારે કન્જલી તૈયાર થઈ જાય.

ઔષધિ બનાવવામાં ગંધક બમણો મેળવવાનો રિવાજ હોય ત્યાં પારાથી બમણો ગંધક લઈ ઔષધિ બનાવવી.

ઉપયોગ—વનસ્પતિઓના રસની જુદી જુદી ભાવનાઓથી કન્જલી અનેક રોગો મટાડે છે. ભાવના આપ્તા વગર એકલી કન્જલી પણ અનેક રોગોને મટાડે છે. કન્જલી સ્વભાવથી જંતુદ્ધન, વૃષ્ય, આંતરડાંના સેન્દ્રિય વિષને હરનાર અને રસાયન (સાત ધાતુઓને વ્યવસ્થિત કરી શરીરને પુષ્ટ કરનાર) ગુણવાળી છે. ગળાના કાકડાનો સોજો (Tonsils), પ્રતિસ્થાય, કાસ, ગળામાં રહેલી ઘંટિકાનું ઢીલું પડવું, દેહસામાં દરદ થવું, કફ અને શીશુવાળી બિલ્લી, બાળકોનો અપચો, ઝાડા, રતવા, અને સ્ત્રીઓના પ્રદરરોગ વગેરે આ કન્જલી મટાડે છે. ખરજ, દરાજ અને માથાના ગડગૂમડ પર ઘીમાં કન્જલી મેળવી મલમ બનાવી લગાડવામાં ઉપયોગી છે.

વરણના કવાયતી સાત ભાવના આપી તૈયાર કરેલી કન્જલી આંતર વિદ્રધિનું પ્રસાદન (માંસને વિખેરી નાંખવું) કરે છે. નાગરવેલના પાનના રસની અને આડુના રસની ભાવના આપેલી કન્જલી હિતેશક છે. આમળાંની ભાવના આપેલી કન્જલી સાકરના અનુપાત સાથે આપવાથી જૂના મદાત્પને (Chronic Alcoholism) મટાડે છે. ઉપદંશના રોગીને દિવસ ગંધકવાળી કન્જલી ગાયના ઘીની સાથે ૨૧ દિવસ આપવાથી ઉપદંશ રોગ મંટી જાય છે. ભોજનમાં માત્ર ઘઉં અને ઘી આપવાં. મીઠું બિલકુલ ન આપવું.

માત્રા—ખાવા માટે એકથી બે રતી. મલમ માટે સો વાર ધોયેલા ૧૦ તોલા ઘીમાં ૬ માસા કન્જલી મેળવી લગાડવી.

(૨૨) કસાર્ધના મેલમાંથી કસાર્ધ કાઢવાની વિધિ—કસાર્ધનું શોધન કરતી વખતે કસાર્ધનો મેલ નીકળે છે એની સાથે થોડો નવસાર અને થોડો ગોળ મેળવી કસાર્ધમાં ગરમ કરવાથી કસાર્ધ જુદી પડી જાય છે.

આ રીતે મીસાના મેતમાથી સીંગુ અને જસતના મેનમાથી જમન કાઢી લેવું (૨૩) અબ્રક નિશ્ચંદ્રકરણ વિધિ—શુદ્ધ અબ્રકનું ચૂર્ણ ૧ ગેર, સુરો ખાર અને ગોળ દરેક ૦૧ શેર લઈ બધાને ઓકત્ર કરવું. પછી તેને માટલામા ભરી ૧૨ કનાક સુધી તીન અગ્નિ આપવાથી અબ્રક નિશ્ચંદ્ર થઈ જાય છે. કઠી થયા પછી અબ્રકને કાઢી, ખાડી, પાણીમા પનાગવી ૪-૬ ટવાક પછી મલાગ પૂર્વક પાણી કાઢી નાખવું. ફરી પાણી મેળવી માફ દરવું. પાણી ગિયર થાય એટલે ઉપરથી પાણી કાઢી નાખવું આ રીતે ૩-૪ વખત વોવાથી દાર નીચી જશે અને માન અબ્રક રહી જશે.

આ અબ્રકમાથી ભગ્મ બહુ જલદી તૈયાર થાય છે. જોકે ધાન્યાબ્રકમાથી બનાવેલી ભગ્મ વધારે ફાયદાકારક હોય છે, તોપણ સારી અબ્રકના અભાવ વખતે આ રીતે બનાવેલી અબ્રકથી કામ ચાલી ગઈ છે.

સૂચના—દેવતા પર મૂકતી વખતે સુરોખાર મોટા અવાજ સાથે જીડે છે છે તેથી ગભરાવું નહિ હાડલીમાં ઉપર થોડી અબ્રક કાચી રહી જાય તો જુદી કાઢી લેવી અને બીજી વખત નિશ્ચય કરી લેવી હાડલી પર ઢાકણુ એવી રીતે મૂકવું કે તેમા આગળી આની ગમે તદ્દન ઢાકી દેવાથી વામણુ ફાટી જશે.

(૨૪) ફૂદીનાનાં ફૂલ બનાવવાની વિધિ—બીના ફૂદીનાનો સ્વરસ પ તોના, સુરોખાર, નવસાર અને ડપૂર ૧-૧ ટોલો લેવા. બધાને મેળવી નાના નાના કોડિયાનો ડમરુ ન બનાવી પેડ કરવા ૩ કનાક સુધી મોટા દીવા જેટલી પાતળી જ્વાળાની આગ આપવાથી ફૂન ઉપર લાગી જાય છે. ઉપર બીનું કપડું વારંવાર બદલતા રહેવું જોઈએ. બે મપુટની વચ્ચે લોઢાના તારની જાળી બાધવાથી ખીપરમીટના ફૂન જેવા પાસા પડે (આ રીતે અજન્માના રસના અને મૂળના રસના પણ ફૂન ઉડાવાય છે)

માત્રા—૧થી ૩ રતી, દિસમા ૨થી ૩ વાર

ઉપયોગ—આ ફૂન જખન, અરુચિ, ઝાડા, મૂત્રવિકાર અને કલેબના હોખને મટાડવામા ઉપયોગી છે.

(૨૫) દાડ્ડીનું તેલ કાઢવાની વિધિ—દાડ્ડીના પાકા પાન અને સુકા બી લઈ ખાડી ૩-૪ ગણા જડળતા પાણીમા નાખી ઢાકી દેવું. પાણી એટલું લેવું કે બી તેમા ડૂબી જાય પાણી ઠંડું થતા જન અને તેન નીકળી આવશે તેન ઉપર પાણી તરંગે, અને તેને મલાગપૂર્વક રૂના પૂમડાથી કાઢી લેવું. ઉપદશ અને આમડીના રોગમા ખાવા અને ચોખડવા માટે આ તેન ઉપયોગી છે. વધારે પ્રમાણમા તેન કાઢવું હોય તો પાતાન્યથી અથવા તન, સરસવ વગેરે માફક ધાણીથી કાઢી લેવું.

(૨૬) રસાંજન બનાવવાની વિધિ—દારહળદરને ખાંડી ૨૪ કલાક સુધી ૧૬ ગણા પાણીમાં પલાળી રાખવી. પછી તેનો ક્વાથ કરી ૩ પાણી બાકી રહે ત્યારે ઉતારી ગાળી લેવું. બાદ સમભાગ બકરીનું દૂધ મેળવી, કડાઈમાં નાખી, દૂધના માવાની માફક માવો બનાવી લેવો. તરત ઉપયોગમાં લેવા માટે આ રસાંજન વધારે ઉપયોગી છે. આમાં દૂધ નાંખ્યું હોવાથી એક મહિનાથી વધારે વખત સુધી તે રહી શકતું નથી અને અંદર જીવડાં પડે છે. માટે થોડા પ્રમાણમાં બનાવવું. લાંબો વખત રહે તેવું રસાંજન બનાવવું હોય તો અંદર દૂધ ન નાખવું. ફેવળ ક્વાથનું જ ઘન કરી લેવું. જે તાજી દારહળદરના મૂળમાંથી રસાંજન બનાવવામાં આવે તો વધારે ફાયદો કરે છે. ‘આયુર્વેદપ્રકાશ’માં દૂધ એથા બાગનું નાખવાનું લખ્યું છે.

રસાંજન ઉષ્ણ, કટુ, તિક્ત, રસાયન અને છેદન ગુણવાળું છે, અને કફ, વિષ, નેત્રવિકાર અને વર્ણદોષને મટાડે છે.

(૨૭) દિવેલીનું તેલ કાઢવાની વિધિ—આશરે ૧૦ શેર છોતરાં કાઢી નાખેલી દિવેલી (નાં ખીજ) લઈ કડાઈમાં સેકી ખાંડીને મેંદા જેવું ચૂર્ણ કરી લેવું. પછી એક હાંડલીમાં ૧૫ ગણું પાણી લઈ તેમાં નાખી ઉકાળવું. સારી રીતે ઉકાળી નીચે ઉતારી હાંડલીને ઠંડી પડવા દેવી. બાદ ઉપર ઉપરના ચોખ્ખા તેલને સંભાળપૂર્વક લઈ લેવું. ફરી હાંડલીને ચૂસા પર મૂકી પાણીને ઉકાળી તેલ કાઢવું. પહેલી વખતે નીકળેલું તેલ ઔષધિ માટે ઉપયોગી છે, ત્યારે બીજી વખત કાઢેલું તેલ દીવો બાળવાના કામમાં આવે છે.

૩ : અભાવવર્ગ

એક ઔષધિના અભાવમાં સમાનગુણવાળી જે બીજી ઔષધિનો ઉપયોગ કરવો તેને પ્રતિનિધિ કહે છે. શાસ્ત્રકારોએ પ્રતિનિધિના ઉપયોગ વિષે નિયમો કરેલા છે. તે નિયમો અનુસાર પ્રતિનિધિરૂપ ઔષધિ લેવાય છે. અનેક ઔષધિઓ મેળવી એક ઔષધિપ્રયોગ તૈયાર કરવામાં આવે, ત્યારે તેના મુખ્ય અને ગૌણ એવા બે ઔષધિભાગ હોય છે. જે ઔષધિ વિના પ્રયોગ તૈયાર ન થઈ શકે અને ધારેલો લાભ ન મળી શકે, તેને મુખ્ય ઔષધિ કહેવાય છે; અને જેના અભાવમાં સમાન ગુણવાળી પ્રતિનિધિ ઔષધિ મેળવવાથી ધારેલો ફાયદો મેળવી શકાય છે તે ગૌણ ઔષધિ કહેવાય છે. રોગને દૂર કરી શરીરને સ્વસ્થ બનાવવું અને શારીરિક તથા માનસિક નબળાઈ દૂર કરી બળની વૃદ્ધિ કરવી એ મુખ્ય ઔષધિનું કામ છે. મુખ્ય ઔષધિના દોષ અને ઉત્પત્તિનું સમન કરવું, ગુણમાં વધારો કરવો અને જલદી અસર કરવામાં મદદ કરવી, એ ગૌણ ઔષધિનું કાર્ય છે. દાખલા તરીકે, હિંગાષ્ટકમાં હિંગ એ મુખ્ય ઔષધિ છે, ત્યારે બાકીની ૭ ગૌણ

સહાય કરનારી છે. જે હિંગ ન હોય તો હિંગાદિય જની ન શકે અને કોઈ ગૌણ ચીજ ન હોય તો તેના સમાનગુણવાળા પ્રતિનિધિ ઔપધિ તેને બદલે વાપરી શકાય. કેટલાક પ્રયોગોમાં એકથી વધારે મુખ્ય ઔપધિઓ હોય છે. ખાસ કરી કૃષીપકવ રસાયન, પર્પટી અને ખલમાં તૈયાર થનારાં ખરલીય રસાયનોમાં એકથી વધારે ઔપધિઓ મુખ્ય હોય છે. જેમકે મલ્લયંદ્રોદયરસ, પંચામૃત પર્પટી, અશ્વકંચુકી રસ, અમૃતસંજ્ઞની વટી, ત્રિકુળાષિપ્પલી ચૂર્ણ, દશમશાલરિષ્ટ, ચંદ્રનખલાલાદિ વગેરેમાં એકથી વધારે મુખ્ય ઔપધિઓ છે.

ન્યાં અનેક ઔપધિઓનો સંયોગજન્ય ગુણ ઉત્પન્ન થતો હોય, ત્યાં તેમાંની કોઈ પણ ઔપધિ ગૌણ ન કહી શકાય. જેમકે રસાયનચૂર્ણમાં ગળો, ગોખરુ અને આમળાંના સંયોગથી રસાયનગુણ ઉત્પન્ન થાય છે; એવી જગ્યાએ એકને અભાવે બીજી વસ્તુ નહિ લઈ શકાય. એ જ રીતે ત્રિકુળા, ત્રિકટુ, ચાતુર્ભૂત, પંચલવણ, દશમૂલ વગેરે ઔપધિઓમાં ધણુ કરીને તેને સમાનગુણવાળી એટલે કે મુખ્ય ઔપધિઓ ગણાય છે. ન્યાં આવી રીતે ચોક્કસ ઔપધિઓના મિશ્રણ વડે ચોક્કસ ગુણની ઉત્પત્તિ થતી હોય ત્યાં પ્રતિનિધિનો ઉપયોગ ન કરવો જોઈએ.

શાસ્ત્રમાં ઔપધિપ્રયોગના નામને મુખ્ય ઔપધિ સાથે સંબંધ ધણે ભાગે હોય છે, જેથી કઈ ઔપધિ મુખ્ય છે તે સહેલાઈથી સમજી શકાય છે. જેમકે કસ્તૂરી-ભૈરવ રસ, પ્રાક્ષારિષ્ટ, ખદિરારિષ્ટ, વાસાધૂત, અમૃતાલતેલ, હિંગ્વાદિ ચૂર્ણ, કુટનદિ વટી. આ બધાંમાં અનુક્રમે કસ્તૂરી, પ્રાક્ષ, ખેરસાલ, અરડુસીનાં પાન, ગળો, હિંગ, કડાછાલ એ મુખ્ય ઔપધિઓ છે. પરંતુ આયુર્વેદિક સાહિત્યમાં આ નિયમનું સર્વાંશે પાલન થયું નથી. કેટલીક ઔપધિઓનાં નામોનો મુખ્ય ઔપધિ સાથે સંબંધ નથી હોતો. જેમકે વજનાગવાળી ઘણી તાવની ઔપધિઓ જ્વરાક્રુશ, જ્વરકેસરી વટી, વગેરે. એ જ પ્રમાણે શ્વાસકુઠારરસ, કૃમિમૃદગરસ, ચંદ્રપ્રભા વટી, આરોગ્યવર્ધની, અમરમુંદરી વટી, લક્ષ્મીનારાયણરસ, અગ્નિરસ, વગેરેમાં રોગ સંબંધી, ગુણ સંબંધી કે સામાન્ય નામો હોય છે. તે ઉપરાંત કેટલાક પ્રયોગોના નામોનો સામાન્ય કે ગૌણ ઔપધિઓ સાથે સંબંધ રખાયો હોય છે. જેમકે ચંદ્રપ્રભા વટીમાં ચંદ્રપ્રભા એ ગુણ દર્શાવનાર નહિ પણ ઔપધિ દર્શાવનાર છે. એટલે ચંદ્રપ્રભા (કપૂર, કચૂરો, શનાવરી કે વાવડિંગ) એ ગૌણ ઔપધિ છે, ન્યારે મુખ્ય ઔપધિ શિલાનિત અને ગૂગળ છે. ‘હારિતસંહિતા’માં ચંદનાલવલેહ, ‘ભૈષજન્યરતનાવલી’માં શુક્રમેહ પર ચંદનાદિ ચૂર્ણ, તથા પ્રદર પર ચંદનાદિ ચૂર્ણ, ‘નિઘંટુરતનાકર’માં ગ્રહણી રોગમાં ચંદનાદિચૂર્ણ આ બધાંમાં ચંદન પહેલું હોવા છતાં પણ સામાન્ય ઔપધિ છે. જે આ પ્રયોગોમાં ચંદનની જગ્યાએ ગૌણ ઔપધિ નાખવામાં આવે, તોપણ પ્રયોગમાં ખસ દરકત નહિ પડે. આ

પ્રમાણે 'યોગરત્નાકર'ના તાલીસાદિ ચૂલ્કામાં તાલીસપત્ર ગૌણ ઔષધિ છે, જ્યારે મુખ્ય ઔષધિ ભાંગ કે હરડે છે. ઉપરની વાત સમજીને જે પ્રયોગમાં જે ગૌણ ઔષધિ મનાતી હોય તેના જ અભાવે તે પ્રયોગમાં તેના સમાનગુણ (રસ, વીર્ય, વિપાક) વાળા પ્રતિનિધિ ઔષધિ મેળવવામાં આવે છે.

શોધનપ્રકરણ

આયુર્વેદ શાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે દ્રવ્યોનું શોધન કરવું એટલે કે ગુણ વધારવો, ખિનજરૂરી નુકસાનકારક અંશ, વિજાતીય દ્રવ્ય અથવા મક્કને દૂર કરવો, અથવા દ્રવ્યમાં રહેલા દોષને ઘટાડી ગુણ વધારવો, વગેરે હેતુઓમાંથી કોઈ એક અથવા વધારે હેતુ સિદ્ધ કરવા માટે ઔષધિદ્રવ્ય પર જે સંસ્કાર કરવામાં આવે છે તેને શોધન કહે છે.

વજનાગમાં હૃદયનું અવસાદન કરવાનો ધર્મ રહેલો છે. આ ધર્મને નિયમિત કરવા માટે વજનાગને ગોમૂત્રમાં શુદ્ધ કરવામાં આવે છે, એટલે કે વજનાગમાં ગોમૂત્રને પ્રવેશાવવામાં આવે છે. શિક્ષાનિત, ખડીમાટી વગેરેનું શોધન વિજાતીય દ્રવ્યો દૂર કરવા માટે કરવામાં આવે છે. પારાને જુદીજુદી જાતના દોષ અને ધાતુઓના મિશ્રણને દૂર કરવા અને ગુણ વધારવા માટે શુદ્ધ કરવામાં આવે છે. સોનું આદિ ધાતુઓને વિજાતીય દ્રવ્ય અને મેલ દૂર કરવા અને સહેલાઈથી ભરમ થઈ શકે એટલા માટે શુદ્ધ કરવામાં આવે છે.

ધાતુ અને ઉપધાતુઓનું શોધન કરવાથી તે બીજા દ્રવ્યોના મિશ્રણરૂપી દોષથી મુક્ત થઈ જાય છે. તે ઉપરાંત શોધન કરેલી ધાતુઓની ભરમ પણ સહેલાઈથી થાય છે. જે ધાતુઓનું શોધન કરવામાં આવી મહેનત લેવામાં આવે છે, તે ભરમ બનાવવામાં વધારે મહેનત પડે છે અને ભરમમાં પણ દોષ રહી જાય છે. જેટલું શોધન સારું થશે, તેટલી ભરમ વધારે ગુણવાળી બનશે. એ જ રીતે રત્ન અને ઉપરત્નોનાં શોધનથી પણ તેમની ભરમ જાણી તૈયાર થાય છે અને તે વધારે કાયદાકારક બને છે.

સોનું, રૂપ, તાંબુ, કાંચ વગેરે જે ધાતુઓનું શોધન અને મારણ કરવાનું હોય, તે ધાતુ બીજી ધાતુના મિશ્રણ વગરની લેવી જોઈએ. બીજી ધાતુનું મિશ્રણ થવાથી વિવિધ જાતના ઉર્ષદ્રવો થવાનો સંભવ છે.

વિષ અને ઉપવિષનું શોધનવિધાન માણસની પ્રકૃતિની વિરુદ્ધની ઉત્તમા અને મારણદોષ દૂર કરવાના હેતુથી જ કર્યું છે. પદ્મ થવા વગર રમરકત આદિ ધાતુ-

ઓમાં ફેલાવાનો વિષયો સ્વભાવ છે. પણ શોધિત વિષયની ઉમતા બાદ ઓછી થયે જાય છે અને તેથી એ શુદ્ધ વિષ માણસની પ્રકૃતિને નુકસાન કરી શકતું નથી.

કામો દંડબુખાર અને હટકડી પિત્તની ઉત્પત્તિને રોકે છે. જે પિત્તની ઉત્પત્તિ રોકાઈ જાય તો પાચનક્રિયાનું કાર્ય બંધ થઈ જાય. આ દોષ દૂર કરવા માટે તેમને કુસાવવામાં આવે છે. એને પણ શોધન કહે છે. એ જ રીતે કાળી દિંગ ઉપર હોવાથી ગળામાં નુકસાન કરે છે. માટે સાત્રકારોએ દિંગને સેકીને ઉપયોગમાં લેવાનું કહ્યું છે.

આ રીતે મહર્ષિઓએ માનવશક્તિનો વિચાર કરી દ્રવ્યોનું શોધન કરીને જ ઉપયોગમાં લેવાનો નિયમ કર્યો છે.

અહીં ઔષધિઓની જે શોધન અને મારણવિધિ આપી છે તે કયા કયા ગ્રંથને આધારે લખેલી છે, તે પણ જણાવ્યું છે. જેકે ધાતુઓની શોધનવિધિ પ્રાચીન ગ્રંથોમાં વિવિધ જાતની લખેલી છે, પણ એ શોધનવિધિઓમાંથી અમે જેનો અનુભવ કર્યો છે, તેને જ આ ગ્રંથમાં સ્થાન આપ્યું છે. એટલે નવા અભ્યાસ ચિકિત્સક પણ અહીં લખેલી વિધિનો નિર્ભય રીતે પ્રયોગ કરી શકે છે.

(૧) સોનું અને ચાંદીનું શોધન—સોના અને ચાંદીનાં પતરાં અગ્નિમાં તપાવી તેલ, છાશ, કાંજ, ગાયનું મૂત્ર અને કળથીના કવાથમાં સાત સાત વાર બોળવાથી શુદ્ધ થાય છે. (૨. ૨. સ.)

(૨) લોહશોધન—પહેલાં લોખંડનો ખારીક જૂઠો કરી અગ્નિમાં તપાવીને તેલ, ગોમૂત્ર, છાશ, કાંજ કે કળથીના ઉકાળામાં બોળવું. આ રીતે સાતવાર કરવાથી લોખંડ શુદ્ધ થાય છે. (૨. ૨. સ.)

જૂતા કાનસ અગર સોનીની જાત્રી લઈ અગ્નિમાં તપાવી પવનથી ઠંડી પાડવી. પછી કાનસથી ઘસવાથી ચૂર્ણ તૈયાર થાય છે. (જ્યારે કાનસને અગ્નિમાં ગરમ કરવામાં આવે ત્યારે તેને હવામાં ઠંડું પાડવું; પાણી રેડીને નહિ.) અથવા લોઢાના કારખાનાવાળા પાસે પોલાદ ચૂર્ણ તૈયાર મળે છે, તેનો ઉપયોગ કરવો.

(૩) તામ્રશોધન—તાંબાના ખારીક વીજળીના તાર લઈ અગ્નિમાં ગરમ કરી તેલ, છાશ, કાંજ, ગાયનું મૂત્ર, કળથીનો ઉકાળો, દાડમનો રસ, અથવા આકડાના પાનના રસમાં સાત સાતવાર બોળવા. પછી તેને ખાંડણીમાં નાખી ખાંડીને ચૂર્ણ કરી નાખવું. એક માટલીમાં ગાયનું મૂત્ર જરી તેમાં આગલી અને મોઢું નાખી આ તાંબાના ચૂર્ણને ૧૨ કલાક ઉકાળી ચોખ્ખા પાણીથી ઘોષ નાખવું. બાદ તાંબાને લીંબુના રસમાં નાખી તડકામાં મૂકવું. જેમ જેમ લીંબુના રસનો રંગ લીલો થતો જાય, તેમ તેમ લીંબુનો રસ બદલતા રહેવું. આ રીતે સાત દિવસ સુધી શીશીમાં લીંબુના રસમાં નાખી સૂર્યના તાપમાં મૂકવું. ૭ દિવસમાં

લીંબુનો રસ ૨-૩ વાર બદલવો પડશે. આઠમે દિવસે તાંબાના ચૂર્ણને કાઢી પાણીથી ઘોષ લેવાથી તાંબુ ભરમ કરવાને લાયક શુદ્ધ થઈ જાય છે.

સૂચના—વીજળીના તારનું તાંબુ શુદ્ધ આવે છે. તાંબાનાં પતરાં આવે છે તે તાર જેવા શુદ્ધ નથી હોતાં. વીજળીના તાર ન મળે તો મેરથૂથામાંથી તાંબુ કાઢી લેવું. મેરથૂથામાંથી તાંબુ કાઢવાની વિધિ તુલ્ય તામ્રભરમની સાથે લખેલી છે.

(૪) કલાપ્રશોધન—કલાષ્ટને તીવ્ર અગ્નિ પર એક કડાઈમાં ગાળી રસ કરવો. પછી તેમાંથી એક લોઢાની કડછી વડે થોડો થોડો (૨થી ૪ તોલા) લઈ એકાદ મિનિટ હવા લાગવા દઈ બેળવો. પ્રથમ ત્રણ વાર તેલમાં બેળવો. તેલમાં બેળતી વખતે બધો રસ એકીસાથે નાખવામાં આવે તો પણ હરકત નથી, પણ હાથ, કાંઈ વગેરેમાં એકીસાથે ન નાખવો. તેલ પછી હાથ, કાંઈ, ગોમૂત્ર અને કળથીના ઉકાળામાં ત્રણ ત્રણવાર બેળવું. હાથ વગેરેમાં બહુ સંભાળપૂર્વક નાખવું. કારણ કે કલાષ્ટ ઊડીને શરીર પર વાગે છે. માટે કડછી હાથમાં રાખી દૂરથી ઊંચા હાથે બહારની હવા લાગવા દઈ પછી નાખવું. કડાઈમાં રહેલા કલાષ્ટના રસમાં પણ જે હાથ, પાણી કે ગોમૂત્રનું એકાદ ટીપું પડશે, તો એકદમ કલાષ્ટ ઊછળીને બહાર આવશે. માટે સંભાળપૂર્વક શોધન કરવું. ઉપરના બધા પદાર્થોમાં ત્રણ ત્રણવાર શોધન કર્યો પછી કડાઈમાં કલાષ્ટના રસ કરી તેમાં થોડું તેલ નાખી ઉતારી લેવું. એથી એક ગોળ ટીકડી બની જશે. તેમાંથી કાગળ જેવાં પાતળાં પતરાં બનાવરાવી પા પા ઈંચના નાના નાના કડકા કરાવી લેવા.

ભરમ બનાવવા માટે પાટની કલાઈ લેવી. વાસણને કરવાની કલાઈનાં પાતળાં પતરાં બજારમાં મળે છે, તેમાં સીસું, જસત વગેરે ખીજ ધાતુઓનું મિશ્રણ હોય છે. પાટની કલાઈ ખીજ ધાતુઓના મિશ્રણ વગરની હોય છે.

સૂચના—શોધન કરતી વખતે કલાઈમાંથી જે મેલ નીકળે છે, તે જુદો બાણુએ કાઢતા જવો. મેલ વધારે હોય તો નવસાર અને ગોળ નાખી કલાઈનો રસ કરી શુદ્ધ કલાઈ કાઢી લેવી.

જે વધારે પ્રમાણમાં કલાઈ શુદ્ધ કરવી હોય, તો બેળતી વખતે હાથ વગેરેના વાસણ પર ઘંટીનું ઉપહું પડ મૂકવું. પછી કાણાંમાંથી રસ નાખવો. આથી કલાઈ ઊડવાનો ભય નિવૃત્ત રહેતો નથી. અથવા ૪ ફૂટ (આશરે ૨૧ હાથ)ની વાંસની પોલી નળા બનાવી ભીંત તરફ બાંધી દેવી. ઉપરનો ભાગ જમીનથી બે હાથ ઊંચો રહે અને નીચેનો ભાગ આશરે ૧૧ હાથ ઊંચો રહે એ રીતે નળાને બાંધવી. પછી નીચેના ભાગમાં હાથ, ગોમૂત્ર વગેરેથી ભરેલું વાસણ મૂકવું. કલાઈનો રસ થાય ત્યારે ખીજ કડાઈમાં રસ કાઢી, વાંસની નળાના ઉપરના ભાગમાં

નાંખવાથી, બધી ક્ષાર્ધ નળી મારકતે એકદમ નીચેના વાસણમાં પડી જાય. આ રીતે શોધન કરવાથી ક્ષાર્ધ ઊડવાનો બચ રહેતો નથી. ક્ષાર્ધ ક્ષાર્ધ વખત વાંસ ફાટી જાય છે. માટે ૧-૨ નળીઓ વધારે તૈયાર રાખવી, અને રસ નાખતી વખતે નળીની નીચે ત્રાચ કે પગ ન આવી જાય તે ધ્યાનમાં રાખવું.

(૫) સીસાનું શોધન—સીસાનું શોધન ક્ષાર્ધની માફક કરવું.

સૂચના—સીસાના શોધનમાં જૂથ થવાથી મીઠું બંદૂકની ગોળી માફક બંધે જાય છે, માટે ખૂબ સંભાળીને શોધન કરવું. ક્ષાર્ધમાં પાણીનું દ્રીણ ન પડે એનું ધ્યાન રાખવું.

(૬) જસતશોધન—જસતને ક્ષાર્ધમાં નાખી, તીવ્ર અગ્નિ પર મૂકી, રસ કરવો. રસ થાય એટલે દૂધમાં નાખવો. આ રીતે ૨૧ વાર ગાયના દૂધમાં ઠારવાથી જસત શુદ્ધ થાય છે. જસતને ઠારવામાં ક્ષાર્ધ કે સીસાની માફક ઊડવાનો બચ નથી. જસતમાંથી મેલ બહુ નીકળે છે. જે મેલ નીકળે તેની જુદી ભરમ તૈયાર કરવી. આ ભરમ આંખમાં આંજવાના ઉપયોગમાં આવશે અને જે શુદ્ધ જસત નીકળે તેની ભરમ ખાવા માટે ઉપયોગમાં લેવી.

(૭) જર્મન સિલ્વર, કાંચું અને પિત્તળનું શોધન—જર્મન સિલ્વર, કાંચું અને પિત્તળને તપાવીને સાત સાતવાર ઘાસ, ગોમૂત્ર, કાંજ કે કળથીના ઉકાળામાં ઠારવાથી તે શુદ્ધ થાય છે. ઉપરની રીતે શોધન કર્યા પછી આમલી અને મીઠું નાખેલા ગાયના મૂત્રમાં દોઢાપંચથી ૩ કલાક સ્વેદન આપવાથી તે વધારે શુદ્ધ થાય છે (જર્મન સિલ્વર, કાંચું અને પિત્તળમાં રહેલા તાંબાના દોષોના સમન માટે શોધન જેટલું વધુ થશે તેટલો ભરમથી લાભ થશે.)

કાંચું અને પિત્તળનાં શોધન અને મારણ તાંબાની માફક કરવાં જોઈએ અને ગુણ પણ તાંબાના જેવા જ છે, એમ સાત્તકારો કહે છે.

જર્મન સિલ્વર એ તાંબુ, ક્ષાર્ધ, સીસું, પિત્તળ, અને કાંચું આ પાંચ ધાતુઓના મિશ્રણથી બને છે. તાંબા સાથે એથા બાગની ક્ષાર્ધ મેળવવાથી કાંચું બને છે, અને તાંબા સાથે જસત મેળવવાથી પિત્તળ તૈયાર થાય છે. બે ધાતુઓનું મિશ્રણ થવાથી બનેલો મૂળ ગુણ રહે છે અને મંયોગજન્ય નવો ગુણ પણ ઉત્પન્ન થાય છે.

(૮) મંદૂરશોધન—૧૦૦ વર્ષના જૂના મંદૂરને દેવતામાં તપાવી ૭ વાર ગોમૂત્રમાં બોળવાથી શુદ્ધ થાય છે. મંદૂરના શોધન માટે ચૂલામાં બહેડાનાં લાકડાં બાળવાં જોઈએ. બહેડાંનાં ન મળે તો બાવળનાં લાકડાં લેવાં. (૨.૨.૨૫.)

સૂચના—મંદૂરભરમ બનાવવા માટે નવા લોહકીટનો ઉપયોગ ન કરવો; કારણ કે નવા લોહકીટમાં સાત્તકારો અનેક દોષ હોવાનું કહે છે.

(૯) સુવર્ણમાક્ષિક (સોનામુખી) શોધન—સુવર્ણમાક્ષિકનો ભૂકો ૩ ભાગ, સિંધવ ૧ ભાગ અને લોણનો રસ ૫ ભાગ મેળવી એક કડાઈમાં નાખી તીવ્ર અગ્નિ પર રાખી લોહાની કડછીથી હલાવવું. લોણનો રસ યજ્ઞ ગયા પછી કડાઈ ખૂબ હાલ્લચોળ થઈ જાય એટલે અગ્નિ આપવો બંધ કરવો. કડાઈ ઠંડી પડે એટલે સુવર્ણમાક્ષિકને ખૂબ પાણીમાં નાખી મસળાને ઘોઈ નાખવી. ૪થી ૬ વખત પાણી નાખી ઘોવાથી સિંધવનો અંશ નીકળી જશે અને સુવર્ણમાક્ષિક શુદ્ધ થઈ જશે. પાણી ઠાઠી નાખતી વખતે સંભાળપૂર્વક કાઢવું; નહિ તો પાણી સાથે સુવર્ણમાક્ષિક પણ જતી રહેશે. આ રીતે ઘોયા પછી સૂર્યના તાપમાં સૂકવી લેવાથી સુવર્ણમાક્ષિક શુદ્ધ થાય છે. (આ. ૩)

સૂચના—ઔષધિના ઉપયોગ માટે ખૂબ ચકચકતી અને સોના જેવી ચળકવાળા સોનામુખી લેવી. નિસ્તેજ સોનામુખીમાં ગુણુગુણ ઓછા હોય છે. કસોટી પર ઘસવાથી જેની સોના જેવી રેખા પડે અને ટુકડા કરવાથી અંદર પણ સોના જેવી જ ચમક હોય તે સુવર્ણમાક્ષિક ઉત્તમ મનાય છે. પરંતુ હાલમાં એવી મળતી નથી.

(૧૦) મનઃશિલશોધન—મનઃશિક્ષકનો ભૂકો કરી મોટાકપડાની ટાયળામાં ભરી દોહાયત્રમાં ઝકરીના મૂત્ર વડે ત્રણ કલાક ધીમી આંચ આપવી. પછી ત્રણ કલાક સુધી દોહાયત્રમાં હળદરના ઉકાળામાં ઉકાળવું. ઘાટ આદુના રસમાં ૩ કલાક ઘૂંટી તડકામાં સૂકવી લેવું.

(૧૧) સુરમાત્રું શોધન—કાળા અથવા ઘોળા સુરમાત્રું બારીક ચૂર્ણ કરી ૭-૭ વાર લોણનો રસ, કેળનું પાણી, ભાંગરાનો રસ અથવા ત્રિકળાના ઉકાળામાં ત્રણ-ત્રણ કલાક ઘૂંટી સૂર્યના તાપમાં સૂકવી લેવાથી સુરમા શુદ્ધ થાય છે.

(૧૨) નવસારશોધન—નવસારને ત્રીણા વાટી પાણીમાં ઓગાળવો. પછી પિત્તજની કડાઈમાં કપડાથી ગાળી ધોમા તાપ પર ઉકાળી પાણી ઉરાડી દેવાથી નવસાર શુદ્ધ થાય છે.

સૂચના—જે લોહાની કડાઈમાં નવસાર ઉકાળવામાં આવશે તે લોહાનો રંગ નવસાર સાથે ભળવાથી નવસાર દૂષિત થઈ જશે.

(૧૩) મોરચૂથાનું શોધન—૨૦ થી ૪૦ તોલા મોરચૂથાને જખીરી લોણના રસમાં ખરલ કરી લઘુપુટ આપવો. પછી ૩ દિવસ દહીંના પાણીની ભાવના આપવાથી મોરચૂથુ ઔષધિમાં વાપરવા લાયક શુદ્ધ બને છે.

સૂચના—મોરચૂથુ બે જાતનું આવે છે. (૧) ખાણમાંથી નીકળેલું, અને (૨) કૃત્રિમ. ખાણમાંથી નીકળેલું ઉત્તમ છે, અને એને જ ઔષધિના કામમાં લેવું જોઈએ.

નાંખવાથી, બધી ક્ષાર્ધ નળી મારકતે એકદમ નીચેના વાસળમાં પડી જશે. આ રીતે શોધન કરવાથી ક્ષાર્ધ બિડવાનો બધ રહેતો નથી. ઠાર્ધ ઠાર્ધ વખત વાંસ ફાટી જાય છે. માટે ૧-૨ નળીઓ વધારે તૈયાર રાખવી, અને રસ નાખતી વખતે નળીની નીચે દાથ કે પગ ન આવી જાય તે ધ્યાનમાં રાખવું.

(૫) સીસાનું શોધન—સીસાનું શોધન ક્ષાર્ધની માફક કરવું.

સૂચના—સીસાના શોધનમાં જૂથ યવાથી મીઠું બંદૂકની ગોળી માફક બંધી જાય છે, માટે ખૂબ સંભાળીને શોધન કરવું. ક્ષાર્ધમાં પાણીનું ટીપું ન પડે એનું ધ્યાન રાખવું.

(૬) જસતશોધન—જસતને ક્ષાર્ધમાં નાખી, તીવ્ર અગ્નિ પર મૂકી, રસ કરવો. રસ થાય એટલે દૂધમાં નાખવો. આ રીતે ૨૧ વાર ગાયના દૂધમાં ઠારવાથી જસત શુદ્ધ થાય છે. જસતને ઠારવામાં ક્ષાર્ધ કે સીસાની માફક બિડવાનો બધ નથી. જસતમાંથી મેલ બહુ નીકળે છે. જે મેલ નીકળે તેની જુદી બરમ તૈયાર કરવી. આ બરમ આંખમાં આંજવાના ઉપયોગમાં આવશે અને જે શુદ્ધ જસત નીકળે તેની બરમ ખાવા માટે ઉપયોગમાં લેવી.

(૭) જર્મન સિલ્વર, કાંચું અને પિત્તળનું શોધન—જર્મન સિલ્વર, કાંચું અને પિત્તળને તપાવીને સાત સાતવાર ઘાસ, ગોમૂત્ર, કાંજી કે કળથીના ઉકાળામાં ઠારવાથી તે શુદ્ધ થાય છે. ઉપરની રીતે શોધન કર્યા પછી આમલી અને મીઠું નાખેલા ગાયના મૂત્રમાં દોઢાપંચથી ૩ કલાક રહેવું આપવાથી તે વધારે શુદ્ધ થાય છે (જર્મન સિલ્વર, કાંચું અને પિત્તળમાં રહેલા તાંબાના દોષોના શમન માટે શોધન જેટલું વધુ થશે તેટલો બરમથી લાભ થશે.)

કાંચું અને પિત્તળનાં શોધન અને મારણ તાંબાની માફક કરવાં જોઈએ અને ગુણ પણ તાંબાના જેવા જ છે, એમ શાસ્ત્રકારો કહે છે.

જર્મન સિલ્વર એ તાંબુ, ક્ષાર્ધ, સીસું, પિત્તળ, અને કાંચું આ પાંચ ધાતુઓના મિશ્રણથી બને છે. તાંબા સાથે ચોથા ભાગની ક્ષાર્ધ મેળવવાથી કાંચું બને છે, અને તાંબા સાથે જસત મેળવવાથી પિત્તળ તૈયાર થાય છે. બે ધાતુઓનું મિશ્રણ યવાથી બંનેનો મૂળ ગુણ રહે છે અને સંયોગજન્ય નવો ગુણ પણ ઉત્પન્ન થાય છે.

(૮) મંદૂરશોધન—૧૦૦ વર્ષના જૂના મંદૂરને દેવતામાં તપાવી ૭ વાર ગોમૂત્રમાં બેળવાથી શુદ્ધ થાય છે. મંદૂરના શોધન માટે ચૂસામાં બહેડાનાં લાકડાં બાળવાં જોઈએ. બહેડાંનાં ન મળે તો બાવળનાં લાકડાં લેવાં. (ર.ર.સ.)

સૂચના—મંદૂરબરમ બનાવવા માટે નવા લોહકીટનો ઉપયોગ ન કરવો; કારણ કે નવા લોહકીટમાં શાસ્ત્રકારો અનેક દોષ હોવાનું કહે છે.

(૯) સુવર્ણમાક્ષિક (સોનામુખી) શોધન—સુવર્ણમાક્ષિકનો શુક્ર ૩ ભાગ, સિંધવ ૧ ભાગ અને લોંબુનો રસ ૫ ભાગ મેળવી એક કડાઈમાં નાખી તીવ્ર અગ્નિ પર રાખી લોહાની કડાઈથી દહાવવું. લોંબુનો રસ બળી ગયા પછી કડાઈ ખૂબ લાક્ષણેણ થઈ જાય એટલે અગ્નિને આપવો બંધ કરવો. કડાઈ ઠંડી પડે એટલે સુવર્ણમાક્ષિકને ખૂબ પાણીમાં નાખી મસળાને ધોઈ નાખવી. ૪થી ૬ વખત પાણી નાખી ધોવાથી સિંધવનો અંશ નીકળી જશે અને સુવર્ણમાક્ષિક શુદ્ધ થઈ જશે. પાણી કાઢી નાખતી વખતે મંભાળપૂર્વક કાઢવું; નહિ તો પાણી સાથે સુવર્ણમાક્ષિક પણ જતી રહેશે. આ રીતે ધોયા પછી સૂર્યના તાપમાં સૂકવી લેવાથી સુવર્ણમાક્ષિક શુદ્ધ થાય છે. (આ. પ્ર.)

સૂચના—ઔષધિના ઉપયોગ માટે ખૂબ ચકચકતી અને સોના જેવી ચળકવાળી સોનામુખી લેવી. નિસ્તેજ સોનામુખીમાં ગુણબળુ ઓછા હોય છે. કસોટી પર ધસવાથી જેની સોના જેવી રેખા પડે અને ઢુકડા કરવાથી અંદર પણ સોના જેવી જ ચમક હોય તે સુવર્ણમાક્ષિક ઉત્તમ મનાય છે. પરંતુ હાલમાં એવી મળતી નથી.

(૧૦) મનઃશિલશોધન—મનઃશિલનો શુક્ર કરી મોટાકપડાની કાથળામાં બરી દોઢાપંતમાં બકરીના મૂત્ર વડે ત્રણ કલાક ધીમી આંચ આપવી. પછી ત્રણ કલાક સુધી દોઢાપંતમાં હળદરના ઉકાળામાં ઉકાળવું. બાદ આદુના રસમાં ૩ કલાક ઘૂંટી તડકામાં સૂકવી લેવું.

(૧૧) સુરમાનું શોધન—કાળા અથવા ઘોળા સુરમાનું બારીક ચૂર્ણ કરી ૭-૭ વાર લોંબુનો રસ, કેળનું પાણી, ભાંગરાનો રસ અથવા ત્રિફળાના ઉકાળામાં ત્રણ-ત્રણ કલાક ઘૂંટી સૂર્યના તાપમાં સૂકવી લેવાથી સુરમા શુદ્ધ થાય છે.

(૧૨) નવસારશોધન—નવસારને ત્રીણા વાટી પાણીમાં ઓગાળવો. પછી પિત્તજની કડાઈમાં કપડાથી ગાળી ધીમા તાપ પર ઉકાળી પાણી ઉરાડી દેવાથી નવસાર શુદ્ધ થાય છે.

સૂચના—જો લોહાની કડાઈમાં નવસાર ઉકાળવામાં આવશે તો લોહાનો રંગ નવસાર સાથે ભળવાથી નવસાર દૂષિત થઈ જશે.

(૧૩) મોરચૂથાનું શોધન—૨૦ થી ૪૦ તોલા મોરચૂથાને જખીરી લીંબુના રસમાં ખરલ કરી લઘુપુટ આપવો. પછી ૩ દિવસ દહીંના પાણીની બાવના આપવાથી મોરચૂથુ ઔષધિમાં વાપરવા લાયક શુદ્ધ બને છે.

સૂચના—મોરચૂથુ બે જાતનું આવે છે: (૧) ખાણમાંથી નીકળેલું, અને (૨) કૃત્રિમ. ખાણમાંથી નીકળેલું ઉત્તમ છે, અને એને જ ઔષધિના કામમાં લેવું જોઈએ.

(૧૪) સોમલશોધન—સફેદ સોમલને ચણા જેવડા નાનાં કટકા કરી દોઢા-પંત્રમાં બકરાના મૂત્રમાં કે તાંદળબના રસમાં ૧ દિવસ મંદ અગ્નિ પર ઉકાળી ચોખ્ખા પાણીથી ઘોષ લેવાથી તે શુદ્ધ થાય છે. (ર. ત.)

સૂચના—સોમલ ૪ બત્તનો હોય છે: (૧) સફેદ, (૨) કાળો, (૩) લાલ અને (૪) પીળો. વૈદ્યો ઔષધિને માટે ખાસ કરીને સફેદ સોમલનો ઉપયોગ કરે છે. સફેદ કરતાં પીળા વધારે ઝેરી છે. સફેદ સોમલ જે ગિતેરી કાચ જેવો ચમકતો હોય છે તે ઉત્તમ મનાય છે. સોમલ જૂનો થવાથી ચમક ઓછી થાય છે.

(૧૫) હરતાલશોધન—પત્રી હરતાલને અધકચરી કરી દોઢાપંત્રમાં કાંજ, કાળાનો રસ, તલનું તેલ અને ત્રિફળાના ઉકાળા વડે ત્રણ ત્રણ કલાક રવેદ આપવો. પછી ચૂનાના પાણી ભરેલા વાસણ પર કપડું બાંધી તેના પર મૂકી, ૧૨ કલાક ધીમી આંચે બાફ આપવાથી હરતાલ શુદ્ધ થાય છે. (યો. ર.)

હરતાલના ચૂણને ચૂનાના પાણી (૧ : ૧૬)માં ૭ દિવસ સુધી ખરસ કરવાથી કે તલના કારના પાણીમાં દોઢાપંત્રમાં રવેદન આપવાથી તે શુદ્ધ થાય છે. આ રીતે શુદ્ધ કરવામાં આવતાં, મારણને વખતે હરતાલમતિના સોમલ ઉડવા પર અંકુશ રહે છે. (ર. ત.)

સૂચના—ઔષધિ તરીકે ઉપયોગ કરવામાં સોના જેવી ચમકતી વરકી હરતાલ લેવી નેહએ. પીળા, કાંખી, પિંડ હરતાલ અને થોડી ચમકવાળી હરતાલથી ધારેલો લાભ મળતો નથી. સારી હરતાલમાં પારદ અને સોમલનો ભાગ વધારે હોવાથી તે ગુણુ પણ વધારે આપે છે.

(૧૬) હિંગોલશોધન—પહેલાં રૂમી હિંગોલકને ૧૨ કલાક સુધી લીંબુના રસમાં ખરસ કરવો. લીંબુનો રસ સુકાઈ ગયા પછી ઘેરી કે બેંસના દૂધમાં ૧૨ કલાક સુધી ખરસ કરી ચૂકવી લેવાથી હિંગોલક શુદ્ધ થાય છે.

સૂચના—ત્રી પંડિત બદવજી ત્રિકમજી આચાર્યના મત પ્રમાણે હિંગોલકને પહેલાં ૩ કલાક ગાયના દૂધમાં ખરસ કરવો, પછી લીંબુના રસની ૭ ભાવના આપવી. આ રીતે શોધન કરવું વધુ લાભદાયક થઈ પડશે.

બેંકે શાસ્ત્રકારોએ હિંગોલકને ૭ દિવસ લીંબુના રસમાં ખરસ કરી પછી ૭ દિવસ ઘેટીના દૂધમાં ખરસ કરવાનું લખ્યું છે, પરંતુ જેટલો વધુ વખત ખરસ થઈ શકે તેટલો હિંગોલક વધારે બળવાળો બને છે. લીંબુના રસથી હિંગોલકમાં રહેલો પારદ દોષસુક્ત થઈ પ્રદીપ્ત બને છે, અને દૂધથી બાકીનો દોષ શાન્ત થઈ પુષ્ટ થાય છે. પહેલાંના વખતમાં ખર્નિજ હિંગોલકનો વધારે ઉપયોગ થતો હતો. પરંતુ હાલમાં અશુદ્ધ પારદ અને અશુદ્ધ ગંધક કે ગંધકના તેજ્ય (Sulphuric Acid)ના સંયોગથી બનાવેલો કૃત્રિમ હિંગોલક ઉપયોગમાં લેવાય છે.

કૃત્રિમ હિંગજોડમાં પણ ઉપર બાહેલો રૂપી હિંગજોડ ઉપયોગમાં લેવો વધારે હિતકર છે, અને એછો પારો અને વધારે ગંધક મેળવી બનાવેલો, તળિયે જમનારો, સખત, મેલો અને દૂષિત હિંગજોડ ખાવાની ઔષધિમાં ન વાપરવો જોઈએ.

ઉપર લાગેલો હિંગજોડ એક જાતનો રસસિંદૂર હોવાથી થોડા શોધનથી જ દોષમુક્ત થઈ શુદ્ધ બને છે. એટલા માટે અમે ૧-૧ દિવસ ખરલ કરવાનું લખ્યું છે. હિંગજોડ કડવો, તૂરો અને તીખા ગુણવાળો છે. તેમ જ આંખના રોગ, કષ્પિતવિકાર, બેચકા, કુષ્ઠ, જ્વર, કર્મજો, બરોળટલિ, આમવાન, અને સેન્દ્રિય વિપવિકારોનો નાશ કરે છે. સામાન્ય રીતે કનજલીને શીતળ અને સામક તથા હિંગજોડને ઉષ્ણ અને ઉત્તેજક માનવામાં આવ્યાં છે. આ હેતુએ શુદ્ધ કાસની ઔષધિમાં હિંગજોડની યોજના કરવામાં આવતી નથી. શુદ્ધ હિંગજોડમાં રસસિંદૂર જેવા છતાં કાંઈક ઓછા ગુણ છે. ક્યારેક એકલા હિંગજોડને રસસિંદૂરને સ્થાને અનુપાન સાથે આપવામાં આવે છે. માત્રા ૩ થી ૨ રતી.

(૧૭) ગંધકશોધન—પ્રથમ આમલસારો ગંધક અને ઘી સરખે ભાગે લઈ એક લોટાની કડાઈમાં ગરમ કરવાં. રસ થાય એટલે તરત ઉતારી ચારગણા દૂધમાં નાખી દેવું. દૂધમાં નાખતાં પહેલાં દૂધના વાસણ પર એક કપડું બાંધવું. પછી પીગળેલો ગંધક ઘી સાથે નાખવો. દૂધ ન હોય તો છાશ કે ત્રિકળાનો ઉકાળો લેવાય છે. એકાદ કલાક પછી ગંધક તળિયે બેસી જાય એટલે ઉપરથી સંભાળીને ઘી અને દૂધ કાઢી લેવાં. પછી ગંધકને કાઢી ઝીણા ટુકડા કરી સારી રીતે ગરમ પાણીથી ધોઈ તડકામાં સૂકવી લેવાથી ગંધક શુદ્ધ થાય છે. અથવા ગંધકના અધકચરા જૂકાને કડાઈમાં નાખી ઉપર પાણી ભરી દેવું, પછી ચૂસા પર મૂકી ગંધક અને પાણીને ગરમ કરવાં. પાણી ઊકળવા લાગે ત્યારે ઉપર-ઉપરથી કડછીથી કાઢતા જવું, અને ટુંકું પાણી નાખતા જવું. આ રીતે ઘીનો ભાગ બધો નીકળી જાય ત્યાં સુધી કરવું. પછી કડાઈને ઉતારી ગંધકને સૂકવી લેવાથી ગંધક શુદ્ધ થાય છે.

ગંધકના શોધનમાં જે ઘી લેવામાં આવે છે તે પણ સંભાળપૂર્વક કાઢી લેવું. પછી તેને ચૂસા પર મૂકી દૂધ કે છાશનો ભાગ બાળી દઈ માત્ર ઘી રહે ત્યારે ઉતારી માળી લેવું. આ ઘી માલિસ કરવાના ઉપયોગમાં આવે છે. ખાસ ઉપયોગી ઔષધિ માટે ગંધકનો ઉપયોગ કરવો હોય, ત્યારે ઉપરની રીતે સાત વાર શોધન કરવું. દરેક વખતે ઘી અને દૂધ નવાં લેવાં. કેટલાક આચાર્યોએ ઉપર લખ્યા પ્રમાણે સાત વાર શોધન કરવાનું લખ્યું છે. પણ જેટલી વાર અધિક શોધન થાય, તેટલી વાર ઘી અને દૂધ નવાં લેવાં જોઈએ. શુદ્ધ ગંધક ખાવામાં ને લગાડવામાં કામ આવે છે.

(૧૪) સોમલશોધન—સફેદ સોમલને ચણા જેવડા નાના ઢટકા કરી દોઢા-યંત્રમાં બકરાના મૂત્રમાં કે તાંદળબના રસમાં ૧ દિવસ મંદ અગ્નિ પર ઉકાળી ચોખ્ખા પાણીથી ઘોષ લેવાથી તે શુદ્ધ થાય છે. (૨. ત.)

સૂચના—સોમલ ૪ જાતનો હોય છે: (૧) સફેદ, (૨) કાળો, (૩) લાલ અને (૪) પીળો. વૈદ્ય ઔષધિને માટે ખાસ કરીને સફેદ સોમલનો ઉપયોગ કરે છે. સફેદ કરનાં બીજ વધારે ઝેરી છે. સફેદ સોમલ જે બિયેરી કાચ જેવો ચમકતો હોય છે તે ઉત્તમ મનાય છે. સોમલ જૂનો થવાથી ચમક ઓછી થાય છે.

(૧૫) હરતાલશોધન—પત્રી હરતાલને અધકચરી કરી દોઢાપંત્રમાં કાંછ, કાળાનો રસ, તલનું તેલ અને ત્રિફળાના ઉકાળા વડે ત્રણ ત્રણ કલાક રવેદ આપવો. પછી ચૂનાના પાણી બરેલા વાસણ પર કપડું બાંધી તેના પર મૂકી, ૧૨ કલાક ધીમી આંચે બાફ આપવાથી હરતાલ શુદ્ધ થાય છે. (ચો. ૨.)

હરતાલના ચૂર્ણને ચૂનાના પાણી (૧ : ૧૬)માં ૭ દિવસ સુધી ખરસ કરવાથી કે તલના કારના પાણીમાં દોઢાપંત્રમાં રવેદન આપવાથી તે શુદ્ધ થાય છે. આ રીતે શુદ્ધ કરવામાં આવતાં, મારણુને વખતે હરતાલમાંનો સોમલ ઊડવા પર આકુશ રહે છે. (૨. ત.)

સૂચના—ઔષધિ તરીકે ઉપયોગ કરવામાં સોના જેવી ચમકતી વરકી હરતાલ લેવી જોઈએ. પીળી, જાંબી, પિંડ હરતાલ અને થોડી ચમકવાળી હરતાલથી ધારેલો લાભ મળતો નથી. સારી હરતાલમાં પારદ અને સોમલનો ભાગ વધારે હોવાથી તે ગુણુ પણ વધારે આપે છે.

(૧૬) હિંગજોડશોધન—પહેલાં રૂમી હિંગજોડને ૧૨ કલાક સુધી લીંબુના રસમાં ખરસ કરવો. લીંબુનો રસ સુકાઈ ગયા પછી ઘેટી કે ભેંસના દૂધમાં ૧૨ કલાક સુધી ખરસ કરી સૂકવી લેવાથી હિંગજોડ શુદ્ધ થાય છે.

સૂચના—શ્રી પંડિત બદવજી ત્રિકમજી આચાર્યના મત પ્રમાણે હિંગજોડને પહેલાં ૩ કલાક ગાયના દૂધમાં ખરસ કરવો, પછી લીંબુના રસની ૭ ભાવના આપવી. આ રીતે શોધન કરવું વધુ લાભદાયક થઈ પડશે.

જોકે શાસ્ત્રકારોએ હિંગજોડને ૭ દિવસ લીંબુના રસમાં ખરસ કરી પછી ૭ દિવસ ઘેટીના દૂધમાં ખરસ કરવાનું લખ્યું છે, પરંતુ જોટલો વધુ વખત ખરસ થઈ શકે તેટલો હિંગજોડ વધારે બળવાળો બને છે. લીંબુના રસથી હિંગજોડમાં રહેલો પારદ દોષમુક્ત થઈ પ્રતીત બને છે, અને દૂધથી બાકીનો દોષ શાન્ત થઈ પુષ્ટ થાય છે. પહેલાંના વખતમાં ખનિજ હિંગજોડનો વધારે ઉપયોગ થતો હતો. પરંતુ હાલમાં અશુદ્ધ પારદ અને અશુદ્ધ ગંધક કે ગંધકના તેજ્ય (Sulphuric Acid)ના મંથોગથી બનાવેલો કૃત્રિમ હિંગજોડ ઉપયોગમાં લેવાય છે.

કૃત્રિમ હિંગજોડમાં પણ ઉપર બાઝેલો રૂમી હિંગજોડ ઉપયોગમાં લેવો વધારે હિતકર છે, અને એટલો પારો અને વધારે ગંધક મેળવી બનાવેલો, તળિયે જામનારો, સખત, મેલો અને દૂષિત હિંગજોડ ખાવાની ઔષધિમાં ન વાપરવો જોઈએ.

ઉપર લાગેલો હિંગજોડ એક જાતનો રસસિંદૂર હોવાથી થોડા શોધનથી જ દોષમુક્ત થઈ શુદ્ધ બને છે. એટલા માટે અમે ૧-૧ દિવસ ખરલ કરવાનું લખ્યું છે. હિંગજોડ કડવો, તૂરો અને તીખા ગુણવાળો છે. તેમ જ આંખના રોગ, ક્ષપિતવિકાર, જિખકા, કુષ્ઠ, જ્વર, કમંજો, બરોળવૃદ્ધિ, આમવાન, અને સેન્દ્રિય વિપવિકારોનો નાશ કરે છે. સામાન્ય રીતે કનજલીને શીતળ અને શામક તથા હિંગજોડને ઉષ્ણ અને ઉત્તેજક માનવામાં આવ્યાં છે. આ હેતુએ શુષ્ક કાસની ઔષધિમાં હિંગજોડની યોજના કરવામાં આવતી નથી. શુદ્ધ હિંગજોડમાં રસસિંદૂર જેવા છતાં કાંઈક ઓછા ગુણ છે. ક્યારેક એકલા હિંગજોડને રસસિંદૂરને સ્થાને અનુપાન સાથે આપવામાં આવે છે. માત્રા ૩ થી ૨ રતી.

(૧૭) ગંધકશોધન—પ્રથમ આમલસારો ગંધક અને ઘી સરખે ભાગે લાઈ એક લોટાની કડાઈમાં ગરમ કરવાં. રસ થાય એટલે તરત ઉતારી ચારગણા દૂધમાં નાખી દેવું. દૂધમાં નાખતાં પહેલાં દૂધના વાસણ પર એક કપડું બાંધવું. પછી પીગળેલો ગંધક ઘી સાથે નાખવો. દૂધ ન હોય તો છાશ કે ત્રિકળાનો ઉકાળો લેવાય છે. એકાદ કલાક પછી ગંધક તળિયે બેસી જાય એટલે ઉપરથી સંભાળીને ઘી અને દૂધ કાઢી લેવાં. પછી ગંધકને કાઢી ઝીણા દુકડા કરી સારી રીતે ગરમ પાણીથી ઘોષ તડકામાં સૂકવી લેવાથી ગંધક શુદ્ધ થાય છે. અથવા ગંધકના અધકચરા ભૂકાને કડાઈમાં નાખી ઉપર પાણી ભરી દેવું, પછી ચૂસા પર મૂકી ગંધક અને પાણીને ગરમ કરવાં. પાણી બિકળવા લાગે ત્યારે ઉપર-ઉપરથી કડાઈથી કાઢતા જવું, અને હંકું પાણી નાખતા જવું. આ રીતે ઘીનો ભાગ બધો નીકળી જાય ત્યાં સુધી કરવું. પછી કડાઈને ઉતારી ગંધકને સૂકવી લેવાથી ગંધક શુદ્ધ થાય છે.

ગંધકના શોધનમાં જે ઘી લેવામાં આવે છે તે પણ સંભાળપૂર્વક કાઢી લેવું. પછી તેને ચૂસા પર મૂકી દૂધ કે છાશનો ભાગ બાળી છાં માત્ર ઘી રહે ત્યારે ઉતારી ગાળી લેવું. આ ઘી માલિસ કરવાના ઉપયોગમાં આવે છે. ખાસ ઉપયોગી ઔષધિ માટે ગંધકનો ઉપયોગ કરવો હોય, ત્યારે ઉપરની રીતે સાત વાર શોધન કરવું. દરેક વખતે ઘી અને દૂધ નવાં લેવાં. કેટલાક આચાર્યોએ ઉપલખ્યા પ્રમાણે સાત વાર શોધન કરવાનું લખ્યું છે. પણ જેટલી વાર અધિક શોધન થાય, તેટલી વાર ઘી અને દૂધ નવાં લેવાં જોઈએ. શુદ્ધ ગંધક ખાવામાં લગાડવામાં કામ આવે છે.

મૂચના—ગંધકનો રસ થયા પછી કઠાર ચૂલા પર વધારે વખત રહેશે તો ગંધક લાલ થઈ જાય છે. માટે રસ થાય કે તરત કઠારને હિતારી લેવી જોઈએ. ગંધો ગંધક ઓછાસાથે ઓગળી જાય તે માટે એને ખાંડી સરખા કટકા કરી લેવા. જૂસથી ગંધક લાલ થઈ જાય તો તેને પપ્પટી ખનાવવામાં વાપરી શકાય છે.

અનુપાન—લોહી શુદ્ધ કરવા ગંધક અને સાકર સરખે ભાગે મેળવી ખારીક ચૂર્ણ કરવું. એમાંથી ૩ માસ ચૂર્ણ લઈ ઉપર દૂધ પીવું. આ રીતે પંદર દિવસ સુધી દિવસમાં બે વાર લેવાથી લોહી શુદ્ધ થઈ ખૂબસૂટી, ગડગૂમડ વગેરે વિકાર છાંત થઈ જાય છે. માત્રા ૩ થી ૭ દિવસ સુધી ગંધકનું સેવન કરવું હોય તો ૬ માસા પણ લઈ શકાય છે. જે કદી કઠારને મરડાની અસર લાગે તો ૨-૪ દિવસ ગંધક લેવાનું ગંધ કરી પછી થોડી માત્રામાં કરીથી લેવા માંડવો.

આંખના રોગો અને આંખની નબળાઈ દૂર કરવા માટે શુદ્ધ ગંધક, ત્રિફળા, ઘી અને મધ મેળવી લેવું. ખોરાકમાં માત્ર દૂધ અને ભાત લેવાથી જલદી ફાયદો થાય છે. કળાગિપાન મટાડવા ગંધકનું સેવન કરવું હોય તો ૬ માસા ગંધક રાત્રી તોડા ગુલકંદ સાથે લેવો અને ઉપર થોડું દૂધ અથવા ઠંડકરવરણું પાણી પીવું.

શુદ્ધ ગંધક ૧થી ૨ માસા જાળની સાથે દિવસમાં બે વાર એકાદ મહિના સુધી સેવન કરવાથી પ્રમેહ રોગ મટે છે. આ રીતે ઘણા રોગોમાં રોગ પ્રમાણે અનુપાન સાથે અપાય છે.

ઉપયોગ—લોહીવિકાર, ગડગૂમડ, ખરજ, ખૂબસૂટી, કુષ્ઠ, વાયુવિકાર, કફરોગ, જ્વર, આમ, કળાગિપાન, મંદાગ્નિ, અરચિ, ઉદરશ્લેષ્મ, ઉદરરોગ, અજીર્ણ, પ્રમેહ વગેરે રોગો મટાડે છે. ગંધક ઉષ્ણવીર્ય, અગ્નિને દીપન કરનાર તથા વીર્યવર્ધક છે.

ગંધક સેવન કરતી વખતે મીઠું, ખટાસ, તેલ, મરચું, દારૂ, કઠોળ (ચણા, અડદ, દુવેર, વાસોળ, મઠ વગેરે) અને અપચ્ચ અને તુકસાનકારક ખાનપાનનો ત્યાગ કરવો. દાહવાળા રોગીને ગંધક વધારે અનુકૂળ આવે છે.

આધુનિક મત પ્રમાણે ગંધક થોડી માત્રામાં રસાયન, પરસેવો લાવનાર અને કફ જહાર કાઢનાર તેમજ પિત્તને જહાર કાઢનાર છે અને મોટી માત્રામાં વિરેચન કરનાર છે. ગંધક સેન્દ્રિય વિધ અને જંતુઓનો નાશ કરવા માટે ઉત્તમ છે. મોંની લાળથી ગંધક ઓગળતો નથી. તે લેવાથી આમાશયમાં પણ કાંઈ ફેરફાર થતો નથી. આમાશયની શ્લેષ્મકલા પર પણ તેથી કાંઈ અસર થતી નથી. તે આંતરડામાં પહોંચતાં આંતરડાની શ્લેષ્મકલા અને માંસપેશી ઉત્તેજિત થાય છે અને આંતરડાની પરિચાલનક્રિયા વધે છે. આમ તે મૃદુ વિરેચનની

અસર કરે છે. તે સાથે પેટમાં વાયુ ઉત્પન્ન થાય છે એથી પાચન વખતે એવાનું અને પેટમાં ધીમો દુખાવો થાય છે અને ચૂંક વગર પાતળો ઝાડો થાય છે. લાંબો વખત ગંધક લેવાથી આંતરડાંની સ્લેમ્મકલાની સ્થિતિ પ્રતિસ્પાદ્યમાં થાય તેવી થાય છે, અને પછી પાચનક્રિયા બગડે છે. કેટલાક ચિકિત્સકોના મત પ્રમાણે ગંધક હૃદયની ગતિને વધારનાર અને પરસેવો લાવનાર છે. ગંધકનું સેવન કરવાથી ગંધક પરસેવો, શ્વાસ, ધાવણ, મળ અને મૂત્ર સાથે બહાર નીકળે છે. જો શરીર પર ચાંદીનું ધરેણું હોય તો ગંધક લાગવાથી તે કાળું પડી જાય છે.

આધુનિક મત પ્રમાણે ગંધક કબજિયાત, પ્રવાહિકા, અર્શ, શુદ્ધસિક્કા બહાર આવવી, શુદ્ધાર ફારી જલું, શુદ્ધારની 'ખંજવાળ અને શુદ્ધસિક્કાનો મંકાચ (Stricture of the Rectum) એ રોગોમાં મૃદુ વિરેચન તરીકે અપાય છે. તેમજ નાનાં બાળકોને અને અર્શની તીવ્ર અવસ્થામાં વૃદ્ધ માણસોને પેટ સાફ કરવા ગંધક આપવો વધારે હિતકર છે.

તે ઉપરાંત કોલેરામાં જંતુઓનો નાશ કરવા, જૂના ઉપદ્રવ અને પરમિયામાં અને લોહવિકારમાં લોહી શુદ્ધ કરવા અને જંતુઓનો નાશ કરવા તથા માસિક ધર્મના અટકાવમાં વાતવાહિનીઓને ઉત્તેજન આપવા વપરાય છે. વિદ્રધિ, મોંનાં ખીસ, દરાજ, ખરજલું, ખસ વગેરે રોગોમાં ખાવા તેમજ બહાર લગાડવા અપાય છે. બહાર લગાડવામાં લેપ, મલમ કે ધોવા માટે તે વપરાય છે.

સીમાના વિષયની અસરવાળા રોગીને ગંધકથી સારો ફાયદો થાય છે. પારાથી આવેલા મોં વખતે અને પક્ષાઘાતમાં વિરેચન માટે તે અપાય છે. તેમ જ એથી જંતુઓનો નાશ કરવા માટે આરડામાં તેનો ધુમાડો પણ કરાય છે.

(૧૮) પારદશોધન—આનું શોધન કૃષીપદ્ધતિ રસાયનપ્રકરણમાં લખેલું છે. દ્વિગંજોકમાંથી કાઢેલો પારો શુદ્ધ છે. માટે ઔષધિઓ બનાવવાના કામમાં તે વપરાય છે. દ્વિગંજોકમાંથી પારો કાઢવાની વિધિ ઔષધિકૃતિના પ્રકરણમાં લખેલી છે.

(૧૯) રસકપૂરશોધન—રસકપૂરને દોઢાપત્રમાં ૧૬ગણ ધીમાં ૧૨ કલાક સુધી મંદાગ્નિથી સ્વેદન આપવાથી શુદ્ધ થાય છે.

(૨૦) અભક્ષ્યશોધન—અભક્ષને તીવ્ર અગ્નિ પર તપાવી દૂધ, કાંઈ, ત્રિક્ષણો ઉકાળો કે ગાયના મૂત્રમાં સાતવાર ઝોળવાથી તે શુદ્ધ થાય છે. આ બધામાં ગાયના દૂધમાં બોળવું વધારે શુભ આપનાર છે. પછી ખલ્લમાં બારીક ચૂર્ણ કરી, ચોથો ભાગ અનાજ ચોળવી, એક કામળામાં બાંધી, એક વામણમાં ખૂબ પાણી કે કાંઈ બરી, તેમાં ત્રણ દિવસ પલાળી રાખવું. ચોથે

દિવસે, તેને હાથ અથવા પગથી મંસળા કામળામાંથી ગાળીગાળીને કાઢી લેવું. મસળતી વખતે કામળાવાળી પોટલીને પાણીમાં જ રાખવી. વારંવાર પાણી કાઢી નાખવું અને નવું ઉમેરવું. એથી અબ્બક પાણીમાં કામળામાંથી ચળાઈ આવી જશે. પછી થોડો વખત પાણી રિચર રહેશે એટલે અબ્બક તળિયે ખેસી જશે. તેને સંભાળીને કાઢી લેવું. અબ્બક જવું ન રહે તેવી રીતે પાણી કાઢી નાખતા જવું. છેવટે અબ્બકને તડકે સૂકવવું. આને શુદ્ધ ધાન્યાબ્બક કહે છે. (૨. ૨. સ.)

અબ્બક ચાર જાતનું થાય છે: સફેદ, લાલ, કાળું અને પીળું. આ ઉપરાંત હાલમાં રજપૂતાનાની ઘણી ખાણોમાંથી લીધું અબ્બક પણ નીકળે છે. કાળા અબ્બકમાં ચાર જાત છે: નાગ, પિનાગ, દુર્ગર અને વજ્જ. શાસ્ત્રકારોની આગે આમાંથી વજ્જાબ્બક લેવાની છે. ખીખ અબ્બક જેવા વજ્જાબ્બકનાં મોટાંમોટાં પતરાં નથી હોતાં પણ બહુ જ નાનાં નાનાં હોય છે. વજ્જાબ્બકને અગ્નિમાં નાખવાથી કોઈ પણ જાતનો અવાજ નથી થતો. તેમજ વજ્જાબ્બકનાં પતરાં વીખરાતાં પણ નથી.

(૨૧) ખડીશોધન—ખડીને બારીક વાટી ૨૪ કલાક સુધી પાણીમાં પલાળી પાણી ગાળી લેવું. વારંવાર પાણી નાખતા જવું અને ગાળતા જવું. ન્યારે બધી ખડી નીચે પાણીમાં ગળાઈ જશે ત્યારે કપડા પર પથરીનો ભાગ રહી જશે. ૪-૬ કલાક પછી ન્યારે ખડી નીચે ખેસી જાય, ત્યારે સંભાળપૂર્વક ઉપરનું પાણી કાઢી નાખી સૂકવી લેવી.

(૨૨) ગેરુશોધન—સોનાગેરુને ગાયના ઘીમાં સેકવાથી શુદ્ધ થાય છે. (યો. ૨.)

સૂચના—સોનીના કામમાં આવે છે તે સોનાગેરુ જ ઔષધિના ઉપયોગમાં આવે છે. બીજા ગેરુ લાભદાયક નથી.

સોનાગેરુ જરૂર પ્રમાણે એકલો પણ વપરાય છે. સોનાગેરુ શીતળ, આંખોને હિતકર, તૂરું અને રક્તપિત્તનો નાશ કરનાર છે. વિપવિકાર, હેડકી, બિલ્લી અને લોહીની ગરમી દૂર કરવાં માટે તે વપરાય છે.

માત્રા—૨ થી ૪ રતી સુધી દિવસમાં ત્રણવાર મધ, દૂધ, અથવા પાણી સાથે આપવું.

(૨૩) શિલાજિતશોધન (અગ્નિપુટી)—અડધો શેર ત્રિફળાને ખાંડી ૩૨ શેર પાણીમાં મેળવી ઉકાળી થોથો ભાગ પાણી રહે, એટલે ઉતારી ગાળી લેવું. આમ ગાળેલા પાણીમાં પોણો શેર શિલાજિત અધકચરો ખાંડી નાખી દેવો, અને તેને ૨૪ કલાક રહેવા દેવું. પછી પાણીને ઉકાળીને ઉપરઉપરથી શિલાજિતવાળું થોખખું પાણી નિતારી લેવું. આ પાણીને કડાઈમાં નાખી ઉકાળવું. રાત્ર

નેહું નહું' યાદ નામ એટલે કડાઈને ચૂલા પરથી ઉતારી લેવી. ને શિક્ષાનિત પથ્થર સાથે રહી ગયો હોય તો ફરીથી ઉપરની રીતે ઉકાળાને કાઢી લેવો.

સૂર્યના—હરદ્વારથી બદરીનાથપુરીના રસ્તા પર શુદ્ધ શિક્ષાનિત વેચનારા વેપારીઓની સેંકડો દુકાનો જોવામાં આવે છે. તેમાંથી ૨-૪ વેપારીઓ શાસ્ત્રોક્ત વિધિથી સૂર્યપુટી શિક્ષાનિત તૈયાર કરતા હશે. બાકીના બધા મન ગમતી રીતે તૈયાર કરેલા અગ્નિપુટીને જ સૂર્યપુટીની જગ્યાએ આપીને દેશે છે. કેટલાક સ્વાર્થી લોકો શિક્ષાનિતમાં ગામૂત્ર મેળવી ઉકાળો લે છે. કેટલાક તો ગૂંદર અને ગોળ મેળવી કૃત્રિમ શિક્ષાનિત તૈયાર કરે છે. સૂક્ષ્મ રીતે તપાસવાથી ગોળ વગેરેની મિલાવટ વગરનો, શાસ્ત્રીય રીતે તૈયાર કરેલો, શિક્ષાનિત બહુ થોડાં દવાખાનાંમાં મળે છે. હૃયકેશથી બદરીનાથના રસ્તે બહુ થોડા દિવસ સખત તાપ પડે છે. વરસાદ અને હંડીના દિવસો વધારે હોય છે. આથી તેઓ સૂર્યપુટી શિક્ષાનિત તૈયાર કરી શકતા નથી. ૨-૪ મોટામોટા વેપારીઓ યાત્રાના દિવસોમાં મે અને જૂન મહિનામાં (માત્ર ૧થી ૧૫ મહિનો) સૂર્યના તડકામાં સૂર્યપુટી શિક્ષાનિત તૈયાર કરવાનાં યત્રો યાત્રાળુઓને શ્રદ્ધા બેસાડવા માટે ગોઠવે છે. જે વેપારીઓ દર વર્ષે મણુબંધી શિક્ષાનિત વેચે છે, તેઓ કદાચ ૨-૪ શેર સૂર્યપુટી શિક્ષાનિત બનાવતા હોય તો પણ શું ?

બીજી વિધિ (સૂર્યપુટી)—પહેલાં શિક્ષાનિતને ખાંડી પહેલી રીત પ્રમાણે ત્રિક્ષણના ૧૬ગણા ગરમ પાણીમાં મેળવી ૨૪ કલાક રહેવા દેવો. પછી કડાઈમાં નાખી ચૂલા પર મૂકી ૨-૩ બિભરા આવે ત્યાં સુધી ગરમ કરી નીચે ઉતારી લેવું. હંકું યથા પછી પાણી નીતર્યું બને એટલે ઉપરઉપરનું ચોખ્ખું નીતર્યું પાણી એક કલાઈ કરેલા તપેલામાં ગાળીને ભરી લેવું. એને સૂર્યના તાપમાં મૂકવાથી રોજ સાંજે અને બીજે દિવસે સવારમાં દૂધની મલાઈની માફક પાણી પર શિક્ષાનિતની મલાઈ આવે છે. તેને તવેલા કે કડાઈથી જુદા વાસણમાં કાઢી લઈ સૂકવી લેવાથી શિક્ષાનિત શુદ્ધ થાય છે. રોજ મલાઈ કાઢી લેવામાં આવી હોય તે તપેલાનું પાણી સખત તાપને લીધે જલદી સુકાઈ જાય કે ઓછું યઈ જાય અને મલાઈ આવતી હોય તો પહેલાંની માફક જરૂર નેટલો ત્રિક્ષણનો કવાય મેળવી લેવો. જ્યારે શિક્ષાનિત પાણી પર ન આવે ત્યારે બાકીનો કચરો ફેંકી દેવો.

ત્રીજી વિધિ (સૂર્યપુટી)—કેટલાક વૈદ્યો શિક્ષાનિતના શોધન માટે 'સાંગંધર-સંહિતા' પ્રમાણે ત્રિક્ષણના ઉકાળાને બદલે માત્ર ગરમ પાણી જ લે છે. શિક્ષાનિતના પથ્થરોને પાણીમાં નાખી એક પ્રહર રહેવા દે છે. પછી પથ્થરો ફેંકી દે છે અને પાણીને ૩ કે વચ્ચની બત્તીથી બીજા વાસણમાં નિતારી લે છે. પાણી

દીપેદીપે પડે છે તેની સાથે શિક્ષાનિતનું સત્ત્વ પણ આવે છે અને ધૂળ, પથ્થર, કચરો વગેરે નીચે રહી જાય છે. પછી નિતારેલા પાણીને સૂર્યના તાપમાં સૂકવી લેવાથી શિક્ષાનિત શુદ્ધ થઈ જાય છે. ત્રીજા રીતે શિક્ષાનિત શુદ્ધ કરવામાં આવે તો ત્રિકૂળાના ક્વાથથી શુદ્ધ કરેલા શિક્ષાનિત કરતાં વધારે ફાયદો કરે છે. ત્રિકૂળાથી શુદ્ધ કરેલા શિક્ષાનિતમાં ત્રિકૂળાનો ભાગ રહી જવાથી વજન બહુ વધી જાય છે, જ્યારે પાણીથી શુદ્ધ કરેલા શિક્ષાનિતમાં બીજું કંઈ હોતું નથી.

સૂચના—મચ્છર, માખી, ધૂળ, ઝાડનાં પાન વગેરે ન પડે, માટે શિક્ષાનિતના વાસણ પર ઝીણું કપડું બાંધી દેવું જોઈએ.

શિક્ષાનિતના ગુણ—શિક્ષાનિતમાં રોગ અને લવણ ગુણ હોવાથી વાનખન, સર ગુણ હોવાથી પિત્તન, તીક્ષ્ણ ગુણ હોવાથી કફન અને મેદુર, તીખો અને તીક્ષ્ણ હોવાથી દીપન, કડવો રસ હોવાથી લોહીવિકાર દૂર કરનાર અને તીખો, તીક્ષ્ણ અને ઉષ્ણ ગુણ હોવાથી કૃમિન છે. શિક્ષાનિત રિનઘ્ન હોવાથી પોષ્ટિક, બળ આપનાર, આયુષ્ય વધારનાર, વૃધ્ધ, વિપતો નાશ કરનાર, રસાયન અને અમૃત સમાન ગુણ આપનાર છે. શુદ્ધ શિક્ષાનિત સોતો, ધાતુ, ઇન્દ્રિય અને બુદ્ધિ શુદ્ધ કરનાર અને વર્ણકર છે. વૃધ્ધ હોવાથી તે બુદ્ધિવર્ધક છે.

ભગવાન આત્રેયના મત પ્રમાણે શિક્ષાનિત અનમ્લ (ખાટો નહિ), તૂરો અને વિપાકમાં તીખો છે. તે બહુ ઉષ્ણ કે શીતળ નથી. સોનું, ચાંદી, તાંબુ અને ઉત્તમ પ્રકારના લોખંડવાળા પહોડામાંથી તે ઉત્પન્ન થાય છે. શિક્ષાનિત રસાયન, વૃધ્ધ અને બધા રોગોનો નાશ કરનાર છે. રોગના સમય માટે જરૂરી વાનખ, પિત્ત, કફ, દ્વિદોષ કે ત્રિદોષ ઔષધિઓના ક્વાથની ભાવના આપવાથી શિક્ષાનિત પરમ શક્તિશાળી બને છે. મહર્ષિ આત્રેય કહે છે કે:—

। न सोऽस्ति रोगो भुवि साध्यरूपः शिलाह्वयं यत्र जयेत् प्रसह्य ।

એટલે સંસારમાં એવો એક પણ રોગ નથી કે જે શિક્ષાનિતનું વિધિપૂર્વક સેવન કરતાં નાશ ન પામે.

ભગવાન ધન્વંતરિ કહે છે કે: બધી જાતના શિક્ષાનિત કડવા, તીખા, સહેજ તૂરા, સર (પાણ અને મધપ્રવર્તક અથવા બધે પહોંચી જનાર), વિપાકમાં તીખા, ઉષ્ણવીર્ય, કફ અને મેદુર શોષણ કરનાર અને મધનું છેદન કરનાર છે. આ શિક્ષાનિતના સેવનથી પ્રમેહ, કુષ્ઠ, અપરમાર, ઉન્માદ, હાથીપચું, કૃત્રિમ ત્રિપ, ક્ષય, શોથ, અર્શ, ગ્રહમ, પાંકુરોગ અને વિપત જ્વર થોડા જ સમયમાં નાશ પામે છે. એવો કોઈ રોગ નથી કે જે શિક્ષાનિતના સેવનથી ન મટે.

લાંબા વખતથી મૂત્રમાં આવતી શર્કરા અને પથરીને બેદન કરી તે બહાર કાઢી નાખે છે.

‘રસરતનસમુચ્ચય’ના કર્તા લખે છે કે શુદ્ધ શિક્ષાનિતના સેવનથી જ્વર, પાંડુરોગ, શોથ, મધુમેહ, બધી જાતના પ્રમેહ, મંદાગ્નિ, મેદરોગ, રાજ્યક્ષમા, ગુહ્મ, અર્શ, બરોળ, બધી જાતના ઉદરરોગ, હૃદયશ્લેષ્મ અને બધી જાતના ચામડીના રોગ ચોક્કસ રીતે જડમૂળથી બિખડી જાય છે. વધુ શું કહેવું? ચરીરને નીરોગી અને સુદૃઢ બનાવવા માટે શિક્ષાનિત સર્વોત્તમ રસાયન છે. અબ્રક વગેરે મહારસ, ગંધક વગેરે ઉપરસ, પારો, માણિક વગેરે રત્ન અને સોનું વગેરે ધાતુઓ આ બધાંમાં રોગ હરવાના જેટલા ગુણ રહ્યા છે, તે બધા ગુણો શિક્ષાનિતમાં છે, એવું નીચેના શ્લોકમાં કહ્યું છે.

રસોપરસ-સૂતેન્દ્ર-રત્ન-લોહેષુ ચે ગુણાઃ ।

વસન્તિ તે શિલાધાતૌ જરા-મૃત્યુ-જિગીષયા ॥

બધી જાતના જૂના હુ.ખદાવી રોગો, મેદરોગ અને મધુમેહના રોગી માટે શિક્ષાનિત બહુ હિતકર મનાય છે. તે ઉપરાંત વાગ્યા પર શિક્ષાનિતના લેપ પણ કરાય છે. શિક્ષાનિતના સેવનથી અકાળ મૃત્યુનો ભય દૂર થાય છે અને આયુષ્યની વૃદ્ધિ થાય છે.

૧. શિક્ષાનિત બાળક, યુવાન, વૃદ્ધ, સ્ત્રી, પુરુષ, સગર્ભા, પ્રસૂતા વગેરે બધા માટે હિતકર છે.

શિક્ષાનિતને જે દ્રવ્યોની ભાવના આપવામાં આવે છે, તે પ્રમાણે તેના ગુણો વધે છે, નહિ તો બહુ ગુણકારી ન નીવડે; એટલે શાસ્ત્રમાં નીચે પ્રમાણે વનસ્પતિ-ઓના સ્વરસ કે ક્વાથની ભાવના આપવાનું લખ્યું છે:

વાયુના નાશ માટે—રાસના, દશમૂળ, કાંસકી, સાટોડી, એરંડો, સુંદ અને જેડીમથ વગેરે ઔષધિઓના ક્વાથની ભાવના આપવી.

પિત્તરોગના નાશ માટે—દ્રાક્ષ, શતાવરી અથવા જૂઠાં ફૂલ, પરવળ, ત્રાયમાણુ, ગજો અને છત્રનીય ગણુની ઔષધિઓની ભાવના આપવી.

કફરોગના નાશ માટે—ત્રિફળા, વજ, વાવડિંગ, કરંજ, નાગરમેય અને બૃહત્પંચમૂળ વગેરે ઔષધિઓની ભાવના આપવી.

વાતપિત્તના શમન માટે—લઘુપંચમૂળ, સુંદ, દ્રાક્ષ, સીવણ અને આસ-નની ભાવના આપવી જોઈએ. આ રીતે ગજો અને કાંસકીના સ્વરસની ભાવના પણ અપાય છે.

વાતકફના નાશ માટે—નાગરમેય, કદ, વજ, ત્રિફળા, દેવદાર, વાવડિંગ, પંચકોક્ક, હળદર, મરી અને અતિવિષા આ ઔષધિઓની ભાવના આપવી જોઈએ.

પિત્તકફ પ્રધાન રોગના શમન માટે :—કાળીપાક, પરવળ, લીમડો,

ત્રિક્ષણા, નાગરમેઘ, કદ, સાતવીણ, ત્રાયમાણ, ગંગો અને અતિવિપા વગેરે ઔષધિઓની ભાવના આપવી જોઈએ.

આ પ્રમાણે જુદાજુદા રોગોના ચમન માટે તે તે રોગનો નાશ કરનાર વનસ્પતિઓની ભાવના અપાય છે. અથવા રોગનાશક અનુપાન સાથે શિક્ષાજિતનું સેવન કરાય છે.

માત્રા—૧ રતીથી ૧ માસા મુધી દિવસમાં ૧ અથવા ૨ વાર રોગ અનુસાર અનુપાન સાથે. મેદરોગ, શોથ, મધુમેહ, ક્ષય, અશ્મરી, મૂત્રાઘાત વગેરે જૂના રોગોમાં માત્રા ધીરધીર ૧ માસા મુધી પ્રકૃતિ અને જ્વરાગ્નિનો વિચાર કરી વધારવી.

અનુપાન—જુદાજુદા રોગોમાં શિક્ષાજિતનું સેવન નીચે પ્રમાણેના અનુપાન સાથે કરાવાય છે:

- (૧) જ્વરના ચમન માટે—નાગરમેઘ અને પિત્તપાપડનો ઉકાળો.
- (૨) શોથ રોગમાં—મેરના માંસનો રસ.
- (૩) રક્તપિત્તમાં—જેડીમધનો ઉકાળો.
- (૪) કૃશતામાં—દૂધ.
- (૫) મેદવૃદ્ધિ પર—મધ અને પાણી.
- (૬) બુદ્ધિ વધારવા માટે—ગાયનું દૂધ.
- (૭) અસાધ્ય સોજામાં—ગાયનું મૂત્ર.
- (૮) પાંડુરોગ સાથેના ઉદરરોગમાં—મેંસનું મૂત્ર.
- (૯) પથરી પર—વીરતર્વાદિગણનો ઉકાળો.
- (૧૦) કૃષ્ણ પર—ખેરનો ઉકાળો.
- (૧૧) વિષનો નાશ કરવા—મૂંદ, મરી, પીપર, અને સુવર્ણમાક્ષિક જરમ.
- (૧૨) ધાતુક્ષીણતામાં—કેસર અને સાકરવાણું દૂધ.
- (૧૩) પાંડુરોગમાં—લોહજરમ અને ત્રિક્ષણા.
- (૧૪) મૂત્રરોગમાં—કાગદી એકઘી અને પીપરનું ચૂર્ણ.
- (૧૫) મૂત્રાઘાતમાં—વીરતર્વાદિગણનો ઉકાળો.

(૧૬) મધુમેહ પર—શિક્ષાજિતને સાદસારાદિ ગણના કત્રાયની સાત ભાવના આપવી અને પછી તે શિક્ષાજિતનું અગ્નિ-અળ પ્રમાણે તે જ ગણના ઉકાળા સાથે અથવા ગોમૂત્ર સાથે સેવન કરાવવું.

(૧૭) પ્રમેહ પર—શિક્ષાજિત અને જંગમજરમ સમભાગે મેળવી દૂધ સાથે સેવન કરાવવું.

(૧૮) શુક્રમેહ પર—શિશ્તાનિત ૨ તોલા, જંગભરમ ૨ તોલા, લોહભરમ ૧ તોલા અને અબ્રક ૬ માસા મેળવી ૨-૨ રતીની ગોળાઓ વાળવી. પછી ૧-૧ ગોળા સવારસાંજ દૂધ કે પ્રકૃતિ પ્રમાણે અનુપાન સાથે આપવાથી સ્વપ્નદોષ અને શુક્રમેહ મટે છે.

અથવા શિશ્તાનિત ૨૦ તોલા, લોહભરમ ૧ તોલા, કેસર ૬ માસા, કસ્તૂરી ૦૧ તોલા અને અંબર ૦૧ તોલા મેળવી ૨-૨ રતીની ગોળાઓ વાળવી. તે ગોળા સવારસાંજ દૂધ કે અંદનના શરબત સાથે સેવન કરવાથી શુક્રમેહ અને સ્વપ્નદોષ દૂર થાય છે અને પાચનશક્તિ, સ્મૃતિ અને રમરણશક્તિ વધે છે.

(૧૯) બહુમૂત્ર પર—શિશ્તાનિત, જંગભરમ, કાગદી એકઘી અને વાંસકપૂર આ ચારે સમભાગે મેળવી મધ સાથે ખરલ કરી ૨-૨ રતીની ગોળાઓ વાળવી. સવારસાંજ ૨-૨ ગોળા ધારોષ્ણુ દૂધ કે ચણકબાણ અને ગોખરના ઉકાળા સાથે સેવન કરવાથી બહુમૂત્ર, મૂત્રકૃન્ધ્ર, શર્કરા, પ્રમેહ અને ધાતુદોષને મટાડી શરીરને પુષ્ટ અને તેજસ્વી બનાવે છે,

(૨૦) મૂત્રજઠર પર—શુદ્ધ શિશ્તાનિત સાકર અને કપૂર સાથે આપવાથી મૂત્રાધાત (મૂત્રજઠર-મૂત્રાતીત) મટે છે.

(૨૧) ક્ષય પર—(૧) ત્રિકુળા, ગળો, દશમૂળ, સ્થિરાદિ કપાય (વયઃસ્થાપન કપાય) અને કાકોત્પાદિ ગણની ભાવના આપેલો શિશ્તાનિત ૨ થી ૪ રતી બકરીના દૂધ સાથે દિવસમાં ૨ વાર આપવો. (૨) શિશ્તાનિત, સુવર્ણમાક્ષિક ભરમ, લોહ-ભરમ, ત્રિકટુ અને મધ મેળવી ચટાડી ઉપર બકરીનું દૂધ પાવું.

(૨૨) ત્રિદોષજન્ય શોથ પર—૦૧ થી ૧ માસો શિશ્તાનિત ત્રિકુળાના ઉકાળા સાથે આપવો.

(૨૩) કુંભકામક્ષા પર—ગોમૂત્ર સાથે સેવન કરાવવું.

(૨૪) ઉરુસ્તંભ પર—ગૂગળ, પીપર અને સૂંઠ નાખેલા દશમૂળના ક્વાથ કે ગોમૂત્ર સાથે શિશ્તાનિતનું સેવન કરાવવું.

(૨૫) આયુષ્યની વૃદ્ધિ માટે—સાકર નાખેલા ગાયના દૂધ સાથે ૧ વર્ષ કે વધુ વખત સુધી સેવન કરાવવું નોંધ્યે. માત્રા ૧ રતીથી શરૂ કરી ૧ માસા સુધી ધીરેધીરે વધારવી.

(૨૬) લોહીનું દબાણ બહુ વધી જાય ત્યારે શિશ્તાનિત અપાય છે. કાળા ઉપવસરી ૬ માસા અને જેઠીમધ ૧ તોલાના ક્વાથ સાથે ૨-૨ રતી શિશ્તાનિત દિવસમાં ૨ વાર આપવો, અને રાત્રે સ્વાદિષ્ટ વિરેચન ચૂર્ણ અને પંચસકાર ચૂર્ણ અથવા બીજી સામાન્ય રેચક ચૂર્ણ ૪-૬ માસા પાણી સાથે આપતા રહેવું. આથી દબાણ માત્ર દિવસમાં ઓછું થઈ જાય છે.

(૨૭) અર્દિત પર—શુદ્ધ શિલાનિત ૧-૨ રતી અને ઉપલસરી ૨-૨ રતી મેળવી સવારે અને બપોરે આપવું; અને કબ્બાનિયાત દૂર કરવા માટે રાત્રે સિંધવ મેળવેલું હરદેનું ચૂર્ણ ૩ માસા આપતા રહેવું. આ રીતે ૧ મહિના આપતા રહેવાથી અર્દિત વાત રોગ મટે છે.

(૨૮) માયાના દદદ પર—ગોટા આંતરડા, નિતંબ, અને કમર વગેરેના વાયુના દોષથી માયાનું દરદ ઉત્પન્ન થાય છે. એ દરદ વારંવાર ઊભરી આવતું હોય. તો શિલાનિત કે રતી, અમૃતાસત્ત્વ ૧ રતી અને મજ્જા ૨ રતી મેળવી દિવસમાં ચાર વાર ફેરીના મુરબ્બા સાથે આપતા રહેવું.

અપથ્ય—શિલાનિતનું સેવન કરતી વખતે સ્ત્રીસેવન, લાલ મરચાં, વિદાહી અને ભારે ખોરાક, તેલ, ખટાસ, ગોળ, કળથી, કબ્બાનિયાત કરનાર ખોરાક, બહુ મીઠું, બહુ સૂર્યનો તાપ, રાત્રે ઉઝાગરો, દિવસે સૂવું, મળમૂતનો વેગ રોકવો, માંસ, માછલી, દારૂ, કસરત અને સખત વાયુનું સેવન, માનસિક સંતાપ અને પ્રકૃતિ તથા રોગને પ્રતિકૂળ પદાર્થોનું સેવન ન કરવું. તેમાં પણ કળથી, પીણું અને કબૂતરનું માંસ તો હમેશ માટે છોડી દેવાં.

સૂચના—જેની આંખોમાં લાલાશ અને ગરમી રહેતી હોય તેવા પિત્તપ્રધાન પ્રકૃતિવાળાઓને શિલાનિતનું સેવન ન કરાવવું જોઈએ.

(૨૪) આપરિયાનું શોધન—આપરિયું, કારવેલક અથવા સંગળસરીને ૭ દિવસ દોષાયત્રમાં ગોમૂત વડે સ્વેદ આપવો અને ઢેલેમીના ત્રિપરેટાને ગોમૂતમાં ૬-૬ કલાક ખરસ કરી ૭ દિવસ તડકામાં સૂકવી લેવાથી તે શુદ્ધ થાય છે. ઢેલેમીના ત્રિપરેટા લઘુ વસન્તમાસતીમાં સારું કામ આપે છે. નેત્રરોગમાં ઉપયોગી છે કે નહિ તે ચોક્કસ નથી.

ધણાં વર્ષો સુધી વૈદ્યોમાં આપરિયા વિષે મતભેદ રહ્યો છે. સુવર્ણમાલિની વસન્તમાં સંદિગ્ધતાને લીધે આપરિયાને બદલે જસત ભરમનો ઉપયોગ થતો હતો. કરાંચી વૈદ્ય સંમેલન વખતે કવિરાજ પ્રતાપસિંહજીએ કારવેલકને સાચું આપરિયું છે એમ સિદ્ધ કર્યું, ત્યારથી કારવેલકનો ઉપયોગ થઈ રહ્યો છે. સુવર્ણમાલિની વસન્ત અને નેત્રરોગમાં જ્યાં આપરિયુ આવે છે ત્યાં કારવેલકનો ઉપયોગ નિર્ભયતાથી કરી શકાય છે. પણ કારવેલક એ જ આપરિયું એમ માનતા શંકા રહે છે. કારણ કે ‘રસરત્નસમુચ્ચય’કાર લખે છે કે:

રસશ્ચ રસકષ્ણોમૌ યેનાગ્નિ સહનો કૃતૌ ।

દેહલોહમયી સિદ્ધિર્દાસી તસ્ય ન સંશયઃ ॥

અર્થ : જે પારો અને આપરિયાને અગ્નિમાં સ્થિર રાખે છે, તેની પાસે અન્નરામર દેહસિદ્ધિ અને સુવર્ણ બનાવવાની સિદ્ધિ દાસી થઈને રહે છે. આ

શ્લોકમાં કહેલો અગ્નિથી બીડી જવાનો ગુણ હાથમાં પ્રચલિત થયેલા કારવેલકમાં નથી. કવિરાજ પ્રતાપસિંહજી વગેરેનો મત છે કે ખાપરિયામાંથી જસત નીકળે છે, ત્યારે ખીજો પક્ષ એમ કહે છે કે જસતમાંથી ખાપરિયું નીકળે છે.

(૨૫) ઘાપાણુશોધન—ઘાપાણુને દોઢાપંત્રમાં લીંબુ, ભાંગરો અને દૂધાના રસમાં ૩ કલાક સ્વેદ આપવાથી શુદ્ધ થાય છે.

(૨૬) બોદારશિંગશોધન—બિજેરા અને આદુના રસની ૩-૩ ભાવના આપવાથી બોદારશિંગ શુદ્ધ થાય છે. (૨. ચ.)

બોદારશિંગ સીસાની ઉપધાતુ છે. કદ્દ, ઉપદંશ અને ગુલ્ફેન્દ્રિયના ખીજ રોગોને મટાડે છે. નાનાં બાળકોને મારી ખાવાથી જે રોગો થાય છે તેમાં બોદારશિંગનો જીવાળ આપવાથી રેચ લાગી મારી નીકળી જાય છે. બોદારશિંગના સેવનથી સફેદ વાળ કાળા થઈ જાય છે. પારદળંધનમાં આનો ઉપયોગ થાય છે. આને ઘા સૂકવવા મક્કમમાં પણ મેળવવામાં આવે છે. આના શોધનની ખીજ રીત પ્રદર્શાતક રસની દિપ્પણીમાં આપી છે.

(૨૭) કાસીસશોધન—હીરાકસીને ભાંગરાના રસમાં ૩ કલાક ખરસ કરી તડકામાં સૂકવી લેવાથી શુદ્ધ થાય છે. (૨. ર. સ.)

હીરાકસી લાલ અને લીલા રંગની આવે છે. આમાં ભરમ બનાવવા માટે લાલ લેવી વધુ લાભદાયક છે. પરંતુ વિધાયતી સફેદ આર્ (Sulphate of Iron)ની ભરમ બનાવવામાં આવે તો તે ગુણ તરત ખતાવે છે. અમે એનો જ ઉપયોગ કરીએ છીએ.

(૨૮) વજ (હીરો)શોધન*—હીરાને ભોંપરીંગણીના કંદમાં બંધ કરી કળથી અને કોદરાના ઉકાળા વડે દોઢાપંત્રમાં ૩ દિવસ સ્વેદ આપવાથી તે શુદ્ધ થાય છે. (આ. પ્ર.)

* જ્યોતિષશાસ્ત્રે રત્નો માત્ર ધારણ કરવાથી જુદાજુદા મહોની ખરાબ દૃષ્ટિ થી હત્યન્ન મતા રોગો મટે છે, એમ માન્યું છે, આશુવેદે પણ રત્નોની પિણિ અને ભરમોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. જ્યોતિષશાસ્ત્રે જુદાજુદા મહો માટે નીચે મુજબના રત્નો યોજ્યાં છે:

મહ	રત્ન	રંગ
સૂર્ય	માણેક	સાફ, ચળકતુ, પારદર્શક કે ગુલાબી રંગળી રંગનું
ચંદ્ર	મોતી	સફેદ, પીળી, અને ભરી હાયાવાણું
મંગળ	પરવાણું	ઝાંઝું, લાલ, સાદું, પારદર્શક નહિ
બુધ	પત્તા	ચેકું, લીલું, પારદર્શક
ગુરુ	ચોખરાજ	સફેદ, પીળો

(૨૯) માણિક્કશોધન—માણિક્કને દોઢાપંત્રમાં લીંછુના રસથી ૨૪ કલાક સ્વેદન આપવાથી તે શુદ્ધ થાય છે. (૨. ૨ સ.)

(૩૦) ગોમેદમણિશોધન—ગોમેદમણિને જ્યન્તીના રસથી દોઢાપંત્રમાં ૩ કલાક સ્વેદ આપવો. પછી તપાવીને આમળાંના સ્વરસમાં ૨૧ વાર ઘોળવાથી શુદ્ધ થાય છે. (૨૧. સ.)

(૩૧) પન્નાશોધન—પન્નાને દોઢાપંત્રમાં કળથી ૬ દાઢાના ઉઢાળા વડે ૧૨ કલાક સ્વેદન આપવાથી તે શુદ્ધ થાય છે. (૨. ૨. સ.)

(૩૨) વૈદૂર્યશોધન—વૈદૂર્યને દોઢાપંત્રમાં ત્રિફળાના ક્વાથથી ૨૪ કલાક સ્વેદન આપવાથી તે શુદ્ધ થાય છે. (૧૦. ૨.)

(૩૩) પોખરાજશોધન—પોખરાજને કળથીના ક્વાથ અને કાંછને સરખે ભાગે મેળવી તે વડે દોઢાપંત્રમાં ૩ દિવસ અને ૩ રાત સ્વેદન આપવાથી શુદ્ધ થાય છે. (૨. ૨. સ.)

(૩૪) નીલમશોધન—નીલમને દોઢાપંત્રમાં ગળોના રસના ક્વાથ વડે ૩ દિવસ સ્વેદન આપવાથી શુદ્ધ થાય છે. (૨. ૨. સ.)

(૩૫) રાજવર્તશોધન—દોઢાપંત્રમાં ગોમૂત્ર, લીંછુનો રસ, જવખાર અને સંચેરા મેળવી, તે વડે ૬ કલાક સુધી સ્વેદન આપવાથી રાજવર્ત શુદ્ધ થાય છે. (૨. ૨.)

રાજવર્ત બે પ્રકારના થાય છે: એક ૫૨ સોનાનાં જેવાં છાંટણાં હોય છે; બીજી જાત પર ચાંદી જેવાં છાંટણાં હોય છે. સોના જેવાં જ છાંટણાંવાળા ઉત્તમ હોય છે.

(૩૬) વૈકાન્તશોધન—હીરાની માફક વૈકાન્તની દોઢાપંત્રમાં કળથીના ક્વાથથી શુદ્ધિ કરવી જોઈએ.

બીજી વિધિ—વૈકાન્તને ૨૧ વાર તપાવી-તપાવીને ઘોડાના મૂત્રમાં દારવાથી તે શુદ્ધ થાય છે. બંને રીતે શોધન કરવામાં આવે તો ભરમ સુવાળી અને તાત્કાલિક લાભ આપનારી બને છે. (૨. સ. સ.)

શક	હીરા	સફેદ, તેજસ્વી
શનિ	નીલમ	થેકું ભડું
રાહુ	ગોમેદ	ગાયના મૂત્ર જેવું
કેતુ	લસણિયા	ખિત્તાડી અને વાધની આંખો જેવું
રાહુ-કેતુ	રાજવર્ત	ભૂકું-લાલ, સોનેરી અથવા સફેદ છાંટ.

આચાર્યોએ ભતિ અને સ્વભાવભેદથી જુદાજુદા હીરાનું બળ બતાવ્યું છે હીરામાં પુરુષ, સ્ત્રી, અને નપુંસક ભતિ છે શુદ્ધ ભતિનો હીરા કાયદોરત્નો નારા કરનાર, રસાયન અને આયુષ્યને વધારનાર માન્યો છે આ હીરા ઔષધિ તરીકે વપરાય છે

વૈકાન્ત સદેહ, રાતો, પીળા વગેરે આઠ જાનના થાય છે. તેમાંથી 'રસરત્ન-સમુચ્ચય'કાર અને ખીજા ઘણા રાતા વૈકાન્તને ઉત્તમ માને છે. પરંતુ 'આયુર્વેદ-પ્રકાશ'માં ૭ અને આઠ ખૂણાવાળા કાળા વૈકાન્તને ઉત્તમ માન્યો છે.

'આયુર્વેદપ્રકાશ'માં નીચેના શ્લોકમાં દ્વિપિત હીરાને વૈકાન્ત કહ્યો છે:

વિરુતા વજ્રચણ્ડા ચે વૈકાન્તાશ્ચ્યાં મજન્તિ તે ।

જાતયઃ શોધનં દ્વિસાં ગુણાસ્તેષાં તુ વજ્રવત્ ॥

(અ. ૫; ૧૫૬)

હીરાની ખાણમાં વિકારવાળા હીરાના ટુકડા ઉત્પન્ન થાય છે તેને વૈકાન્ત કહે છે. એટલે કે તે હીરાની જાતિના છે અને એનું શોધન, મારણ અને ગુણધર્મ પણ હીરાના જેવા જ છે. આ વૈકાન્તને તોરમલી કે તરમરી પણ કહે છે.

હાલમાં ઘણા વૈદ્યો અમરિકાની ખાણમાંથી નીકળતા એક જાતના પથ્થરને વૈકાન્ત માને છે, જ્યારે ખીજા કેટલાક સ્ફટિકને વૈકાન્ત માને છે.

(૩૭) મોતીશોધન—દોષાધનમાં ચમેલીના રસથી ૩ કલાક સ્વેદન આપવાથી મોતી શુદ્ધ થાય છે. (શા. સં.)

હાલમાં જર્મની, અમેરિકા, જાપાન વગેરે દેશોમાંથી બનાવટી મોતી ખૂબ આવે છે. આ ઔષધિ માટે કામનાં નથી. જસરા તરફથી જે સાચાં મોતી આવે છે, તે જ સારાં છે. ઔષધિ માટે મોટે ભાગે અણુવીધાયેક્ષાં મોતી અથવા મોટાં મોતીનો જૂકો લેવાનો રિવાજ છે. વીંધતી વખતે પાણીમાં જે જૂકા પડે છે તે પૂરેપૂરું કામ આવે છે.

ખજારમાં મોતીનાં ફેનરાં મળે છે, તે છીપના ચળકતા ભાગમાંથી કાઢેલાં હોય છે. એને ખરીદવાં હોય તો છીપના ચળકતા ભાગની પિંદિ બનાવી લેવી સારી છે, જેથી પૈસાનું તુકસાન ન થાય.

'ધન્વંતરિનિધંકુ', 'રાજનિધંકુ', 'ભાવપ્રકાશ', અને ચક્રપાણિ દત્તાના મત પ્રમાણે ચમેલીને જળમાંથી કહે છે. 'અમરકોષ'ના કર્તા અરણીને જ્યન્તી કહે છે. આમાં વિપનાશક ગુણ ચમેલીમાં વધારે છે, માટે ચમેલી લેવી જ વધારે હિતકર છે.

ખીજી વિધિ—પાકાં તાજાં લીંબુના રસમાં ૪ ગણું પાણી મેળવી તેમાં ૧૨ કલાક સુધી મોતીને રાખી મૂકી પછી ઘોઈ લેવાથી મોતી શુદ્ધ થાય છે. મોતીને સંભાળપૂર્વક કાઢી લેવાં, કારણ કે મોતીમાંથી કેટલોક જૂકા ચર્ધ લીંબુના રસમાં મળી જાય છે. (ઓ. ગુ. ધ. શા.)

ત્રીજી વિધિ—મોતીને તપાવીને કુંવારનો રમ, તાંદળજનનો રમ અથવા ઓના દૂધમાં સાન સાન વાર ઝમેળવાથી મોતી શુદ્ધ થાય છે. તપાવતી વખતે

તે વાસણુ પર ઢાંકણું ઢાંકી મૂકવું; નહિ તો મોતી બિજાણીને વાસણની બદાર પડી જશે. કેટલીક વાર તે અગ્નિમાં પણ પડી જાય છે, માટે સમાધીને શોધન કરવું જોઈએ. (શા. સં.)

(૩૮) શંખ અને છીપશોધન—શંખ અને છીપને મહામાં ૩ દિવસ પક્ષાણી રાખી પાણીથી ધોઈ લેવાં. દિવસના ૧૨ કલાક તડકે અને રાત્રે ૧૨ કલાક તેમને ખુલ્લામાં રાખવાં. રોજ મકો બદલવો. આ રીતે બેરોબર ૩ દિવસ રાખી પછી પાણીથી ધોઈ લેવાથી તે શુદ્ધ થાય છે.

સૂચના—સમુદ્રમાંથી નીકળતા મોટા સફેદ રંગના મજબૂત અને મોટા શંખ જોઈને લેવા. મેક્ષા રંગના, નરમ અને નાના શંખને ઉપયોગ ન કરવો.

ઔષધિ માટે મોતી જેમાંથી કાઢ્યાં હોય તેવી દરિયાની મોટી છીપ લેવી જોઈએ. શોધન કરતી વખતે છીપની પાછળ જે કાળો ભાગ હોય તે અધુથી કાઢી નાખવો. માત્ર સફેદ અને તેજસ્વી ભાગ જ રાખવો. નદીઓમાં થનાર નાનીનાની છીપોમાં ગુણ બહુ જ ઓછો હોય છે. માટે તેનો ઉપયોગ ન કરવો.

શુક્તિ (છીપ) ને ગરમ કરવાથી એની પાછળનો કાળો ભાગ સહેલાઈથી જુદો પાડી શકાય છે.

(૩૯) પ્રવાહશોધન—દોષાપંત્રમાં જપત્તીના રસથી ૩ કલાક સ્વેદન આપવાથી પરવાળાં (ની ડાળખી) શુદ્ધ થાય છે.

પ્રવાહને મોળા ધાસમાં ૩ કલાક પક્ષાણી રાખી પછી ધોઈ લેવાથી પણ તે શુદ્ધ થાય છે. (શા. સં.)

પ્રવાહનું શોધન કરતી વખતે ધોળા, સડેલી અને નિસ્તેજ દૂધિત ડાળખીઓને કાઢી નાખવી.

(૪૦) કોડીશોધન—કોડીને ધાસ, ચૂકનો રસ કે લીંબુના રસમાં પક્ષાણી રાખવી. બ્યારે તે સફેદ થઈ જાય ત્યારે કોડીને ધોઈ લેવી. (લગભગ ૭-૮ દિવસ પક્ષાણી રાખવી પડે છે.) (ર. ર.)

ઔષધિ માટે પીળા કોડીઓ જ વપરાય છે. વજનની દૃષ્ટિએ ૧૫ તોલાવાળા ઉત્તમ, ૧ તોલાવાળા મધ્યમ અને ૦.૫ તોલા વજનની કોડીઓ કનિષ્ઠ મનાય છે.

(ર. ર. સ.)

(૪૧) અકીકશોધન—અકીકને ૨૧ વાર તપાવીને ગુલાબજળ, બેદમુરકનો અર્ક અથવા દૂધમાં હારવાથી તે શુદ્ધ થાય છે.

(૪૨) જહરમોહરાશોધન—જહરમોહરાને દેવતામાં તપાવીને ૨૧ વાર ગાંધના દૂધ અથવા આમળાંના રસમાં ઝમોળવાથી તે શુદ્ધ થાય છે.

(૪૩) પિરોજશોધન—પિરોજને ત્રણ વાર અગ્નિમાં તપાવી ગાય ? બકરીના દૂધમાં દારવાથી તે શુદ્ધ થાય છે.

(૪૪) સંગયસગશોધન—સંગયસગને ૨૧વાર તપાવીને ગાવઝ્યાનન અર્ક અથવા ગુલાબજળમાં દારવાથી તે શુદ્ધ થાય છે.

(૪૫) સંગયહૂદશોધન—સંગયહૂદને સાતવાર તપાવીને કળથીના ઉકાળામાં બેળવાથી તે શુદ્ધ થાય છે.

(૪૬) ઉપપન્નાશોધન—પન્નાની ખાણમાંથી નીકળતા લીઝા રંગના તેજસ્વી પથરાને ૭ વાર તપાવીને કળથીના ઉકાળો, ગુલાબજળ અથવા કેવડાના અર્કમાં બેળવાથી ઉપપન્ના શુદ્ધ થાય છે.

(૪૭) સાખરશિંગાશોધન—સાખરશિંગાના નાના નાના સોપારી જેવડા કટકા કરી, તડકે પડ્યા કરે તેવી જગ્યાએ ૩ દિવસ છાશમાં નાખી રાખી મૂકવા. પછી પાણીથી ઘોઈ નાખી સખત તડકામાં સૂકવી લેવાથી તે શુદ્ધ થાય છે.

(૪૮) ફટકડી અને ઢંકણખારશોધન—જનેને લોદાની કડાઈમાં મૂકી કુસારી લેવાથી ઔષધિમાં વાપરવા લાયક શુદ્ધ થાય છે.

(૪૯) નેપાળાનું શોધન—પહેલાં નેપાળાનાં ખીને ૨૪ કલાક પાણીમાં પલાળી રાખવાં. પછી છોડાં કાઢી નાખી ખીજ કાઢી લેવાં. છોડાં કાઢી નાખતી વખતે હાથ આંખે ન લગાડવા. જે ભૂસથી લાગી જાય, તો ઘી લગાડવું. પછી ખીજને દોલાપત્રમાં ૧૬ગણા દૂધથી સ્વેદન આપવું. બાદ ચોખ્ખા પાણીથી ઘોઈ વચ્ચેની પાતળી જીભ કાઢી નાખી તડકે સૂકવી લેવાથી નેપાળો શુદ્ધ થાય છે. (ચા. ૨.)

સૂચના—નેપાળાનો રસક અને બલટી દરાવવાનો શુભ એમાં રહેલા તેજને લીધે છે. જે તેજને બહુ જ ઓછું કરી નાખવામાં આવશે તો નેપાળાવાળી ઔષધિ યોગ્ય માત્રામાં ધરિલું કામ નહિ આપે.

(૫૦) વછનાગશોધન—સફેદ અથવા કાળા વછનાગના નાના નાના કટકા કરી ૪ગણા બકરીના દૂધમાં ૩ કલાક ઉકાળવા. પછી તેને ઘોઈ સૂકવી લેવાથી તે શુદ્ધ થાય છે. (ચા. ૨.)

બજારમાં ગોમૂત્રની ગંધવાળો કાળો વછનાગ મળે છે. તે સફેદ રંગના વછનાગને ગોમૂત્રમાં ઉકાળીને બનાવવામાં આવે છે. એ વછનાગ ગોમૂત્રમાં એક વ વખત ઉકાળી લેવાથી શુદ્ધ થાય છે.

જે વધારે શોધન કરવું હોય તો તેના નાના કટકા કરી ગોમૂત્રમાં એક દિવસ પલાળી રાખી ઘોઈ લેવા. ઉકાળતી વખતે વછનાગમાં સોય મારી નેતી.

ને આરપાર નીકળી જાય તો તે શુદ્ધ થયો જાયવો. ન નીકળે તો અર્ધો કલાક વધારે ઉકાળવું.

(૫૧) ધતૂરાનું શોધન—કાળા ધતૂરાના ખીને ગાયના મૂત્રમાં ૧૨ કલાક પલાળી રાખવા. પછી સૂકવી, સાંભેલાથી ખાંડી, ઉપરનાં છેડાં કાઢી નાખવાથી ધતૂરાનાં ખી શુદ્ધ થાય છે. (ચા. ૨.)

કાળા ધતૂરાનાં પાકાં ખી વધારે ગુણકારી છે. કાળો ન મળે ત્યાં ધોળા ધતૂરાનાં ખી લેવાં.

(૫૨) ઝેરકોચલાંશોધન—ઝેરકોચલાંને ૭ દિવસ સુધી ગાયના મૂત્રમાં પલાળી રાખવાં. રોજ મૂત્ર બદલતા રહેવું. પછી છેાતરાં નરમ થઈ જાય, અથવા તેમાં સોય ધોચતાં તે આરપાર નીકળી જાય, એટલે છેાતરાં કાઢી નાખી અંદરની જીભ પણ કાઢી નાખવી. બાક દોહાયત્રમાં ૧૬ગણા દૂધમાં ઉકાળવા. દૂધ ખડી જેવું થઈ જાય એટલે તે ઉતારી ધોઈ નાખવાં; અથવા સરખા વજનનું ઘી લઈ શેકી લેવાથી પણ ઝેરકોચલાં શુદ્ધ થાય છે.

જો સાત દિવસ પલાળવા છતાં પણ છેાતરાં નરમ ન થાય, તો ૨-૩ દિવસ વધારે પલાળી રાખવાં; નહિ તો ગુણુ ઓછો થઈ જશે.

ઝેરકોચલાંનું શોધન કરતાં વધેના દૂધનો માવો કરી અશીણુ છોડાવવા મટિ અંગે વાપર્યો છે. માત્રા અશીણુના જેટલી આપવી અથવા ઝેરકોચલાં શુદ્ધ કરતાં વધેલું ઘી અશીણુથી અર્ધા પ્રમાણમાં આપવાથી અશીણુનું બ્યસન ૫-૭ દિવસમાં છૂટી જાય છે.

ખીજી વિધિ—૧ શેર ઝેરકોચલાંને ૨૥ થી ૫ તોલા દિવેલમાં નાખી મસળા ધીમા તાપ પર શેકવાં. કડછીથી વારંવાર હલાવતા રહેવું. ઝેરકોચલાં ફૂલી જાય એટલે કડાઈ ઉતારી લેવી. કોઈ વાર કેટલાક ઝેરકોચલાં ઊછળીને બહાર પડી જાય છે. મટિ સંભાળપૂર્વક શેકવું. પછી ઝેરકોચલાંને બહાર પથ્થર પર રાખી સુકીથી તોડવાથી તૂટી જાય છે. ત્યારે તે પાકાં મનાય છે. આ ઝેરકોચલાં શુદ્ધ તરીકે વપરાય છે. છેાતરાં અને જીભ કાઢવામાં સુસ્કેલી પડતી નથી. કદાચ જો કોઈ કાચું રહી ગયું હોય તો તેને કાઢી નાખવું જોઈએ.

કોઈ કોઈ વેધ ઝેરકોચલાંને શુદ્ધ કર્યા વગર અને જીભ કાઢી નાખ્યા વગર સુંધાર પાસે યંત્રથી પાતળા કાગળ જેવા ટુકડા કરાવી ખાંડી વાપરે છે; પરંતુ આવા અશુદ્ધ ઝેરકોચલાં વાપરવાં એ શાસ્ત્રવિરુદ્ધ છે.

(૫૩) રસાંજનશોધન—બજારમાંથી આણેલા રસાંજનને ખાંડીને પાણીમાં ૨૪ કલાક પલાળી રાખવું. પછી સારી રીતે મસળીને કપડાથી માળી લેવું. વધારે પાણીની નંબર પડે તો ઉમેરવું. ગાળેલા પાણીને સંભાળીને ઉપરઉપરથી એક

કડાઈમાં નિતારી લેવું. નીચેનું મટાહું ન આવે તે મંભાળવું. પછી તે પાણીને ઉકાળીને ગાઢું કરી લેવું. રસાંજન ઉપર બાઝવું જાય તેને જુદું કરતા રહેવું અને નીચે ચોંટી ન જાય તે રીતે મંભાળથી હલાવવું. તાપ ધીમે આપવો. ત્યારે રસાંજન અવલેહ જેવું જાહે થઈ જાય અથવા જળવા માંડે ત્યારે કડાઈને ઉતારી રસાંજન કાઢી લેવું. જળરમાં મળતા માટીવાળા રસાંજન કરતાં 'ઔષધિ-કૃતિ'માં લખ્યા પ્રમાણે બનાવી લેવું એ વધારે હિતકર છે.

(૫૪) ગૂગળશોધન—૦૧ શેર ત્રિફળ અને ૦૧ શેર ગળોને અધકચરાં ખાંડી ૩ કે ૪ શેર પાણીમાં રાત્રે પલાળવાં. સવારે ઉકાળી અર્ધું પાણી રહે ત્યારે ઉતારી ગાળી લેવું. પછી એ ક્વાથને લોઢાની કડાઈમાં નાખી ચૂસા પર ચડાવી ધીમે આંચ આપવી. કડાઈનાં બે કડાંમાં એક આડી લાકડી ધાલવી. હવે એક ચોખ્ખા કપડામાં ૦૧ શેર ભેંસોગૂગળ મૂકી પોટલી બાંધી તેને લાકડી પર લટકાવી દેવી. પોટલીનું મોં જુદું રાખવું. કડાઈથી ક્વાથ લઈને ગૂગળની પોટલીમાં રેડવા માંડવો અને ગૂગળને હલાવતા જવું. ૧૦-૧૨ વાર ક્વાથને પોટલીમાં નાખવાથી બધો ગૂગળ ગળાઈને કડાઈમાં પડી જશે. પછી ખાલી કપડાને લઈ લેવું, અને તેમાં ગૂગળનો કચરો રહ્યો હોય તે ફેંકી દેવો. કડાઈમાં ગૂગળવાળો ક્વાથ રહે તેને ધીરે ધીરે ધાર પાડી નિતારી લેવાથી તળિયે મેદ રહી જશે. એને કાઢી લઈ નીતરા ક્વાથને ધીમે આંચ પર મૂકી ઉકાળવો. એ ગાઢો થઈ જાય ત્યારે ઉતારી લેવો. કુંડું પડ્યા પછી હાથે ધી લગાડી ગૂગળની ગાળાઓ વાળા, સૂકવી લેવી, અને કડાઈને છાણથી સાફ કરી લેવી.

નોંધ—કેટલાક વૈદ્યો ગૂગળને દશમૂળ અને ગળોના ક્વાથમાં શુદ્ધ કરે છે. આમની શુદ્ધિ કરવા ગૂગળ લેવો હોય ત્યારે ત્રિફળા વધારે ફાયદાકારક છે. આમ વધારે ભેગો ન થયો હોય તેવા વાતરોગવાળા માટે ગળો અને દશમૂળનો ક્વાથ વધારે ફાયદાકારક રહેશે.

(૫૫) ભાંગશોધન—ભાંગનાં પાનને પાણીમાં ઉકાળી સૂકવવાં. પછી કડાઈમાં નાખી રોટી લેવાથી ભાંગ શુદ્ધ થાય છે.

(૫૬) કલગારીશોધન—કલગારીના નાના નાના કટકા કરી ૨૪ કલાક ગોમૂત્રમાં પલાળી રાખી છાંયે સૂકવી લેવાથી શુદ્ધ થાય છે. (૨. ચં.)

(૫૭) કંદેણના મૂળનું શોધન—કંદેણના મૂળના નાના નાના કટકા કરી પોટલીમાં બાંધી દોઢાઈત્રમાં ગાળતા દૂધ વડે ૨ કલાક સ્વેદન આપવાથી શુદ્ધ થાય છે. (૨. ચં.)

(૫૮) ચણાઈશોધન—સફેદ ચણાઈને દોઢાઈત્રમાં કાંજ વડે ૧ પ્રહર ઉકાળવાથી શુદ્ધ થાય છે. (૨. ચં.)

(૫૯) બિલામાશોધન—પાણીમાં નાખવાથી ડૂબી જાય તેવા પાકા બિલામાને ઈંટના ભૂકા સાથે ઘસવાથી શુદ્ધ થાય છે. જ્યારે બિલામાનો ક્વાથ કરી પાક વગેરેમાં ઉપયોગ કરવો હોય, ત્યારે આ રીતે શુદ્ધ કરી ઉપયોગ કરવો જોઈએ.

બીજી વિધિ—બિલામાને એક લૂગડાની પોટલીમાં બાંધી, ભેંસનાં છાણમાં ઝગણું પાણી મેળવી તે વડે દોઢાપંત્રમાં ૧૨ કલાક ધીમી અગ્નિ સ્વેદન આપવું. પછી એ જ રીતે ૪-૪ પ્રહર ગોમૂત્ર અને ગાયના દૂધથી સ્વેદન આપવું. બાદ બિલામાને ગરમ પાણીથી ઘોષ ઉપરની ટોપી સંભાળપૂર્વક કાઢી નાખવી. ફરી પાણું દોઢાપંત્રમાં નાળિયેરના પાણીથી ૧૨ કલાક સ્વેદન આપવાથી બિલામા ચૂણમાં વાપરવા લાયક શુદ્ધ થાય છે.

નોંધ:—અમે માત્ર ગોમૂત્રમાં ઉકાળાને શુદ્ધ કરીએ છીએ.

(૬૦) અશ્રીણુશોધન—અશ્રીણુને પાણીમાં ઓગાળી બેવડા કપડાથી ગાળવું. અશ્રીણુ પાણી સાથે ગળાઈ જાય છે. પછી તે પાણીને દેવતા પર મૂકી ગાદું કરી લેવાથી અશ્રીણુ શુદ્ધ થાય છે. ૪ તોલાનું શોધન કરતાં ૨ તોલા અશ્રીણુ જ રહે છે. આ રીતે શુદ્ધ કરેલું અશ્રીણુ આંખના રોગોની દવામાં વાપરવું. આંખની ઔષધિ માટે ૫-૧૦ વર્ષનું જૂનું અશ્રીણુ વિશેષ હિતકર છે. ખાવા માટે નવું અશ્રીણુ સારું છે.

બીજી વિધિ—અશ્રીણુને આદુના રસની ૨૧ ભાવના આપવાથી તે ખાવાની દવામાં વાપરવા લાયક શુદ્ધ થાય છે. (ધો. ૨.)

(૬૧) લસણુશોધન—લસણુનાં છાતરાં કાઢીને તેને ખાંડી ૩ દિવસ છાશમાં પલાળી રાખવું. પછી ચોખ્ખા પાણીથી ઘોષ લેવું. છાશ રોજ બદલવી. બાદ છાંયે સૂકવી લેવાથી લસણુ ગંધ વુગરનું અને શુદ્ધ થાય છે.

(૬૨) એરંડાના બીજનું શોધન—એરંડાના ફળને તોડી ઉપરની છાશ અને અંદરની છલ કાઢી નાખવી. પછી મગજને દોઢાપંત્રમાં ઝગણું નાળિયેરના પાણી વડે ૩ કલાક મંદાગ્નિથી સ્વેદન આપવાથી એરંડાનાં બીજ શુદ્ધ થાય છે.

(૬૩) હિંગશોધન—હિંગને ઘીમાં શેકી લેવાથી તે ચૂણમાં મેળવવા લાયક શુદ્ધ થાય છે. પણ પારાવાળી રસાયનઔષધિઓમાં મેળવવા માટેની હિંગને કમળના પાનના રસથી સૂર્યના તડકામાં ૬ કલાક ઘૂંટવાથી શુદ્ધ થાય છે. (ધો. ૨.)

(૬૪) રેવંચીના શીરાનું શોધન—રેવંચીના શીરાને આદુના રસની અથવા તો સૂંઠના ઉકાળાની ૩ ભાવના આપવાથી તે શુદ્ધ થાય છે.

(૬૫) સમુદ્રકીણ શોધન—સમુદ્રકીણને કાગદી લીંબુના રસમાં ૩ કલાક ઘૂંટી તાપમાં મૂકવાથી તે શુદ્ધ થાય છે.

(૬૬) સર્પવિપશોધન—કાળા સાપના વિપને પહેલાં ચિનાઈ માટીની વાડકીમાં લઘુ સરસિયાના તેલમાં મેળવી સૂર્યના તાપમાં ૧૨ કલાક રાખવું. પછી નાગરવેલના પાનનો રસ, અગધિયાના પાનનો રસ, અને કઠના ઉકાળાની ૩-૩ ભાવના આપવાથી સર્પવિપ શુદ્ધ થાય છે.

બીજી વિધિ—સર્પવિપને ૩ દિવસ ગોમૂત્રમાં મેળવી સૂર્યના તાપમાં રાખવું. પછી મૂકવી લેવાથી તે શુદ્ધ બને છે. (૨. ચ.)

સાપનું વિપ કાઢનારા સાપનું મોં ઝાલી ઉપરના કરતાં નીચેના ભાગ સહેજ વાકે કરી સાપનું મોં ફેરવી કાઢે છે. પછી ઝેરની કાયળા પર અંગૂઠો દબાવી ઝેર કાઢી લે છે. જીવતા સાપમાં ૨-૩ મહિને ઝેર નીકળતું રહે છે. ઘણા મદારી શેલીને ચીરીને ઝેર કાઢે છે, પણ તે વિપમાં લોહી ભરેલું હોય છે. ઉપરની રીતે કાયળાને દબાવી વિપ કાઢવાથી ચોખ્ખું વિપ સહેલાઈથી મળી શકે છે.

સર્પવિપ નીકળે ત્યારે થૂંક જેવું હોય છે. પણ થોડા જ દિવસમાં સુકાતા મૂંઢર જેવા ધોળા કટકા થઈ જાય છે.

સર્પવિપની પરીક્ષા—તરતના મારેલા કાઈ પશુના શરીરની કાઈ મોટી લોહીની નસ કાપવી. પછી વહેતા લોહીમાં નીચે સરસવ જેટલું સર્પવિપ મૂકવાથી લોહીનો પ્રવાહ જલદીથી ઉપરની બાજુ જવા માંડે છે.

(૬૭) પિત્તશુદ્ધિ—પિત્તને કડવા લીમડાના પાનના રસની ૩ ભાવના આપી પાણીથી ઘેઈ લેવાથી શુદ્ધ થાય છે. (૨. ચ.)

(૬૮) ઘેરજીશોધન—મૂત્રકૃમ્મણ્તક રસની બીજી વિધિ સાથે આનું શોધન લખેલું છે.

(૬૯) ઈંડાનાં ફેાતરાંનું શોધન—ઈંડાનાં છોતરાંને સરકો અને મીઠું મેળવેલા પાણીમાં પલાળી રાખવાં. ૪-૬ દિવસમાં નરમ થઈ જાય એટલે અંદરની ઝિલ્લી સંભાળીને કાઢી નાખવાથી છોતરાં ઔષધિઓમાં મેળવવા લાયક શુદ્ધ થાય છે.

મીઠું અને નવસાર મેળવેલો હોય તો દરેક ફેાતરાના આદમા બાગે લેવા. ઝિલ્લી કાઢ્યા પછી ચોખ્ખા પાણીથી ઘેઈ સૂર્યના તાપમાં મૂકવી લેવાથી શુદ્ધ થાય છે.

ભરમ પ્રકરણ

ધાતુ-ઉપધાતુઓની ભરમ બનાવવી, અથવા મારણ કરવું, એટલે એના સૂક્ષ્મ પરમાણુઓને અત્યંત સૂક્ષ્મ, નિરત્ય અને સેન્દ્રિય ઘટકયુક્ત બનાવવા કે જેથી તેનું સેવન કરતાં ક્ષાયદો થઈ શકે અને ચરીરમાં નુકસાન ન કરે. ધાતુ-ઉપધાતુઓના નિરિન્દ્રિય પરમાણુઓને શક્ય તેટલા સૂક્ષ્મતમ બનાવવા અને ભાવનાનાં દ્રવ્યોમાંના ગુણ વધારનાર સેન્દ્રિય પરમાણુઓ મળ્યા જાય એવું સૂક્ષ્મતમ મેન્દ્રિય સ્વરૂપ બનાવવું, એ ભરમ કે મારણ કરવાનો હેતુ છે. એટલે કે જડ દ્રવ્યોની જડતા દૂર કરી શરીરને ઉપયોગી લઘુત્વ ગુણ ઉત્પન્ન કરવો, એ ભરમ બનાવવાનો ઉદ્દેશ છે.

ધાતુ-ઉપધાતુઓની ભરમ બનાવવાનો અર્થ એના ધાતુત્વનો ખિસકુલ નાશ કરવો એ નથી. એ મંભવિત પાત્ર નથી. ભરમ ગમે તેટલી સૂક્ષ્મ કરવામાં આવે, તો કદાચ પાશ્ચાત્ય રસાયનશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ એનું ધાતુત્વ તદ્દન નાશ પામે ખરું; પરંતુ તે પોતાનો મૂળ સ્વભાવ (વિશિષ્ટ ગુણ) છોડી શકતી નથી, એ પ્રયોગસિદ્ધ વાત છે.

ભરમનો અર્થ રાખ નથી. ભરમ અને રાખ વચ્ચે મહત્ત્વનું અંતર છે. ભરમ અત્યંત તેજસ્વી, શક્તિશાળી, અને ગતિમંત હોવાથી જસદી ક્ષાયદો કરે છે. ભરમ બનાવવામાં ધાતુઓ સાથે સેન્દ્રિય ક્ષારોનું એવી રીતે આયોજન કરવામાં આવે છે કે જેથી ભરમ સેન્દ્રિય બની જાય છે. એલોપથિક વિધિ મુજબ બનાવેલી લોહભરમ અને આયુર્વેદની લોહભરમ વચ્ચે અંતર એ છે કે વિશ્વાયતી ભરમ નિરિન્દ્રિય છે, જ્યારે આયુર્વેદની સેન્દ્રિય છે. હવે આ વાતને સમજીને એલોપથીમાં સોમકની સેન્દ્રિય બનાવટ બનાવવામાં આવે છે. જસતનાં કૂચ એ જસતની રાખ છે. એને જસતની ભરમ કહેવી એ મોટી ભૂલ છે. એનો ભરમ તરીકે ઉપયોગ નથી કરી શકાતો. રાખ અને ભરમના વળનમાં (ધાતુઓના પરમાણુઓમાં) પણ અંતર રહે છે.

ભરમ તૈયાર કરતા પહેલાં શોધનપ્રકરણમાં લખેલી રીત પ્રમાણે ધાતુ, ઉપધાતુ, રત્ન, ઉપરત્ન, વગેરે ઔષધિઓનું શોધન કર્યા પછી જ ભરમ કરવી જોઈએ. જેટલું શોધન સારું થશે તેટલી ભરમ વધારે સૌમ્ય બનશે. ધાતુ અથવા ઉપધાતુને ભરમ બનાવવા માટે અનેક પ્રકારની વનસ્પતિઓની ભાવના આપવામાં આવે છે. એથી વનસ્પતિઓના રસના કારને અનુરૂપ ગુણમાં વધારો થાય છે.

સોનું, ચાંદી, લોહું, કલાઈ, જસત, સીસું, મંદુર, મોતી, છીપ, પ્રવાહ, અમ્મક અને ખીજન રત્ન-ઉપરત્ન વગેરે સ્વભાવથી સૌમ્ય છે; જ્યારે તાંબુ, સોમક હરતાલ વગેરે દ્રવ્યો સ્વભાવથી ઉષ્ણ છે. પરંતુ ભાવનાદાયી સંસ્કારોથી એમના

ગુણમાં થોડો ફેરફાર કરી શકાય છે. જો કે મૂળ સ્વભાવ સંપૂર્ણ રીતે બદલી શકાતો નથી. માટે ભસ્મ બનાવતા પહેલાં કઈ કઈ ઔષધિઓની ભાવના અનુકૂળ આવે છે તે સારી રીતે સમજ લેવાની જરૂર છે; જેમકે રસાયનગુણ માટે અબ્રકભસ્મને વિરેચન તથા લેખન ઔષધિઓના પુટ થોડા આપવા જોઈએ અને બૃંહણુ ઔષધિઓના પુટ વધારે આપવા જોઈએ. પણ જો કોઈ રોગ દૂર કરવાનો ગુણ લાવવો હોય, તો એ રોગનું શમન કરનાર વનસ્પતિઓની ભાવના વધારે આપવી જોઈએ. દાખલા તરીકે ઉષ્ણ, સારક, વાતકર્ષક અને કાકાના વિકારનાશક ગુણો માટે અબ્રકને આકડાના પાનનો રસ અથવા આકડાના દૂધની ભાવના આપવી લાભદાયક છે. પણ તેવા ગુણ માટે શીતવીર્ય, રક્તપિત્તશામક અને કફક્ષયનાશક અરડૂસીના પાનના રસની ભાવના આપવામાં આવશે તો ફાયદો ઓછો થશે.

લોહભસ્મને મધુમેહ પર વાપરવી હોય તો જાંબુડાની છાસના ક્વાથના ૪-૬ વધારે પુટ આપવા જોઈએ. એવી જ રીતે કફનો નાશ કરવા માટે અબ્રકને ભોંયરોગણી વગેરે કફધ્ન ઔષધિઓના વધારે પુટ આપવા જોઈએ. આ રીતે બીજી રોગશામક ઔષધિઓ માટે પણ વિચારપૂર્વક ચોજના કરવી જોઈએ.

એ જ રીતે વનસ્પતિદ્વારા તૈયાર કરેલી જંગભસ્મ સૌમ્ય હોવાથી વીર્યધાનને પુષ્ટ કરવામાં વિશેષ ગુણકારી છે અને હરતાક્ષથી મારેલી જંગભસ્મ ઉગ્ર હોવાથી દૂષિત રસ, રક્ત વગેરેને શુદ્ધ કરવામાં, જંતુઓનો નાશ કરવામાં, ઉપદંશના રોગીના બગડેલા શુક્રને શુદ્ધ કરવામાં અને ઉપદંશ-જનિત ચામડીના રોગોમાં વિશેષ હિતકર મનાય છે. માટે ભાવના વિષે વિચાર કરી ભસ્મનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ.

ધાતુ-ઉપધાતુની ભસ્મ નીચેના પાંચ પ્રકારથી તૈયાર થાય છે:

- (૧) પારદ, ગંધક અને હિંગણાકના યોગથી.
- (૨) વનસ્પતિઓના રસની ભાવના આપીને.
- (૩) સોમક, હરતાક, મનઃશિક્ષ વગેરે ઉગ્ર દ્રવ્યોના યોગથી.
- (૪) ગંધક, સાચખાર, સૂરોખાર અને બીજા વનસ્પતિના ક્ષારના યોગથી.
- (૫) ધાતુઓનું બીજી વિરોધી ધાતુઓના વડે મારણ કરવાથી.

આમાંના પહેલા બે પ્રકાર ઐષ્ટ અને નિર્દોષ છે. ત્રીજા પ્રકારથી ભસ્મ ઉગ્ર બને છે. ચોથી અને પાંચમી રીતથી બનાવેલી ભસ્મ ઓગ ગુણવાળી બને છે. ‘રસરત્નસમુચ્ચય’ અને ‘આયુર્વેદપ્રકાશ’માં લખ્યું છે કે:

લોહાનાં મારણં શ્વેષ્ઠં સર્વેષાં રસમસ્સના ।

મૃલીભિર્મધ્યમં ગ્રાહુઃ ફનિષ્ઠં ગંધકાદિભિઃ ।

અરિલોહેન લોહસ્ય મારણં દુર્ગુણપ્રદમ ॥

સુવર્ણ વગેરે ધાતુઓનું પારાના યોગથી મારણ કરવું એ શ્રેષ્ઠ છે. વનસ્પતિ-
ઓથી મારણ કરવું એ મધ્યમ ગુણવાળું છે. ગંધક અને બીજા ક્ષારથી મારણ
કરવું એ કનિષ્ઠ છે; અને વિરોધી ધાતુઓથી મારણ કરવું એ નુકસાનકારક છે.
બીજા આચાર્યોએ પણ કહ્યું છે:

લોહં સ્વતયુતં દોષાન્સ્ત્યજેત્સ્વતસ્તુ લોહયુક્ ।

અતઃ સ્વર્ણાદિલોહાનિ વિનાશ્યતં ન મારયેત્ ॥

સુવર્ણ વગેરે ધાતુ પારાના યોગથી દોષોનો ત્યાગ કરે છે, અને પારા પણ
સુવર્ણ વગેરે ધાતુઓના યોગથી દોષમુક્ત થાય છે. માટે પારા વિના ધાતુઓનું
મારણ ન કરવું જોઈએ.

તે ઉપરાંત જ્યાં સુધી ધાતુની ભરમ નિરુદ્ધ ન થાય ત્યાં સુધી તેને વાપરવી
ન જોઈએ, એમ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે. હાલમાં આ નિયમનું પાલન પૂરેપૂરું થતું
નથી. જોકે યુનાની હકીમો કાચા બંગ અને સીસાને સાકર સાથે ખરબ કરી
ઉપયોગમાં લે છે. તેમની આન્યતા પ્રમાણે કાચી ધાતુથી કાંઈ પણ નુકસાન થતું
નથી. પરંતુ આયુર્વેદની દૃષ્ટિએ કાચી કક્ષાર્ધ અને સીસાનો ઉપયોગ બહુ
નુકસાનકારક મનાય છે. ('રસતંત્રસાર'ના બીજા ખંડમાં સીસાના વર્ણનમાં આ
વિચાર પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિ અનુસાર સમજાવેલ છે.)

ભરમોને સંભાળપૂર્વક કાચની મજબૂત દાટાવાળી શીશીઓમાં ભરવી જોઈએ.
આ રીતે રાખવાથી જેમ ભરમ જૂની થતી જાય છે, તેમ તેની ઉગ્રતા ઓછી થઈ
તે સૌમ્ય અને ઉપયોગી બને છે.

અબ્રક, લોહ, સુવર્ણ, રૌપ્ય, તામ્ર, સીસું, જસત વગેરે ધાતુઓને વધારે
પુટ આપવાથી ભરમ વધારે ગુણુકારી બને છે; પરંતુ મેતી, છીપ, પ્રવાહ,
રત્ન, ઉપરત્ન વગેરેને મધોદા કરતાં વધારે પુટ આપવાથી તેમની ભરમ હીન-
ગુણુવાળી થવા મંભવ છે. માટે ભરમ બનાવતી વખતે ઔષધિનાં સ્વરૂપ અને
સ્પર્શપર પર બ્યાન રાખવું પડે છે.

જો, કેટલું જખત ભરમની કાચની શીશી અકરમતથી ફૂટી જાય અને કાચની
કચ્ચરો અંદર મળી જાય, તો ૫-૭ વાર કુંવારના રસનો પુટ આપવાથી કાચના
દોષની નિવૃત્તિ થશે અને ભરમ વધારે ગુણુવાળી બનશે.

અબ્રકભરમ કેટલા પુટની છે તે નક્કી કરવાનું સાધન હજી સુધી મળ્યું
નથી. એટલા માટે એક પુટની અબ્રક પણ બજારમાં ૧૦૦૦ પુટની તરીકે વેચાય
છે. એક વખત એક વૈદ્યરાજે મને સહસ્રપુટી અબ્રક બતાવી અને કહ્યું કે એમણે
ચાર રૂપિયે તોલાની કિંમતે ખરીદી છે. તે સોનાગરુનું ચૂર્ણ જ હતું. આ રીતે
વરાડથી પણ અબ્રકભરમના નામથી સોનાગરુનો ભૂકો જ આવ્યો હતો.

દેટલાંક વર્ષ પહેલાં દિલ્હીના એક વૈધરાજ પાસેથી હું બંગલરમ બે આને તોલો અને લોહભરમ ચાર આને તોલો પરીક્ષા માટે લાવ્યો હતો. એનો નિર્ણય એવો આવ્યો કે ઘણા કાર્મસીવાળા મોટાં કારખાનાંનાં એન્જિનોની અંદર પાકા લોખંડની પેચવાળી ખાટલીમાં કઢાઈ વગેરે ભરી દેટલોક વખત રહેવા દે છે. પછી તેને કાઢી, ટુંડું પડ્યું, પાણીથી ધોઈ તવી પર શેકી લે છે. આ રીતે ભરમ ખનાવવામાં શીધન કરવાની કે ભાવના આપવાની જરૂર રહેતી નથી. જાહેરખબર આપી સસ્તી ભરમ વેચનારાઓ માટે આ રીત ઉપયોગી છે.

ઘણા શક વૈદ્યો મોતીભરમને બદલે છીપની ભરમ આપી પૂરી કિંમત લે છે. એ જ રીતે સુવર્ણ, રૌપ્ય, લોહ વગેરેમાં પણ કઠાઈ થાય છે. આ બધાં કરતાં જે દૂષિત અને અપકવ ભરમ વેચે છે, તેઓ જનતાને એથી પણ વધુ નુકસાન કરે છે.

ભરમ પાણી પર તરે તેવી—વારિતર—અને ત્યારે વધારે ગુણકારી બને છે, એવું મનાય છે. વારિતર ન હોય તેવી અનેક પ્રકારની ભરમો ઉપયોગમાં લેવાનો રિવાજ હાલમાં ઘણી જગ્યાએ જોવામાં આવે છે. પાણી પર તરી શકે તેવી ભરમો રસરક્તાદિ ધાતુઓમાં જલદી મળી જઈ પોતાનો દિવ્ય પ્રભાવ ખતાવે છે. વારિતર ન હોય એવી ભરમોમાં તેટલો ગુણ દેખાતો નથી. આ ગ્રંથમાં ઘણી જગ્યાએ ધાતુઓની ભરમવિધિમાં થોડા પુટ લખેલા છે, તેને બદલે અનુકૂળતા પ્રમાણે વધારે પુટ આપી શકાય છે. ગ્રંથમાં લખેલી રીત મુજબ ખનાવેલી ભરમ નુકસાન કરતી નથી. પોતાની શક્તિ પ્રમાણે લાભ આપે છે, એ ચોક્કસ છે. તો-પણ વધારે પુટ આપવાથી તે વધારે લાભદાયક બને છે.

અગ્રક, લોહ, મંડુર, બંગ અને માક્ષિક ભરમ ન્યાં સુધી કાચી હોય ત્યાં સુધી તીવ્ર અગ્નિ આપવો જોઈએ. ભરમ પાક્યા પછી વધારે પુટ આપવા હોય તો અગ્નિ મંદ આપવો જોઈએ. જો છેલ્લા પુટમાં અગ્નિ તીવ્ર હશે, તો ભરમ કડક થઈ જશે, સુંવાળી નહિ બને. એથી બિલકુલ નાગ, સુવર્ણ અને રૌપ્ય ન્યાં સુધી કાચી હોય ત્યાં સુધી અગ્નિ મંદ આપવો જોઈએ. તીવ્ર અગ્નિ આપવાથી તે ફરી જીવિત થાય છે. જેમજેમ એની ભરમ બનતી જાય, તેમતેમ અગ્નિ વધારતા જવો.

ભરમ ખનાવવા માટેની ધાતુ-ઉપધાતુ વગેરે ઔષધિઓની ટીકડી કે ગોળાને મજબૂત સંપુટમાં મૂકવી જોઈએ. એથી અગ્નિની ઉષ્ણતા જે અંદર પેસે છે, તે જલદી બહાર નીકળી શકતી નથી, અને તેથી ભરમ થોડા પુટમાં જ ખૂબ મુક્ત-યમ થઈ જાય છે. ભરમનો સંપુટ ઘણું કરીને માટલીઓમાં કરવામાં આવે છે.

ને ભરમની ટીકડીઓ ગોળ તવા પર મૂકી સંપુટ કરવામાં આવે તો ગન્ધુટમાં અગ્નિ વધારે લાગે છે.

ગન્ધુટ વગેરેમાંથી ન્યાં સુધી સંપુટ સ્વાંગશીતળ ન થાય ત્યાં સુધી ખોલવું ન જોઈએ; વહેલું ખોલવાથી ભરમની ગરમ ટીકડીઓને બહારની ઠંડી હવા લાગવાથી ભરમ દૂષિત (કઠોર) થાય છે,

રત્નોની ભરમને બદલે પિષ્ટિ બનાવવામાં આવે તો વધારે લાભદાયક બને છે. પરંતુ દેહલીક વખત પિષ્ટિ અત્યુદ્દાન નથી આવતી, ત્યારે ભરમની જરૂર પડે છે. માટે રત્નોની ભરમ બનાવવાની વિધિ પણ લખવામાં આવી છે. ચારપાંચ બતના યુનાની પથ્થરોની ભરમ અને પિષ્ટિ પણ વિશેષ ઉપયોગી લાગવાથી તેની પણ વિધિ સાથે સાથે આપી છે.

સુવર્ણ, રોપ્ય વગેરે ધાતુઓ ભરમ બનાવવા માટે ખીજી ધાતુઓના મિશ્રણ વગરની શુદ્ધ લેવી જોઈએ. ખીજી ધાતુઓનું મિશ્રણ થવાથી બક્ષ-વીર્યનો નાશ થાય છે, અને અનેક રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે. ઔષધિના કામમાં મંદૂર ૧૦૦ વર્ષનો જૂનો જ લેવો જોઈએ. નવા મંદૂરની ભરમથી અનેક દોષો ઉત્પન્ન થાય છે. કાસીસ ભરમ બનાવવા માટે હીરાકસી વિશ્વાપતી લેવામાં આવે તો વધારે ફાયદો કરે છે.

ભરમની ટીકડીઓ સૂકવવા માટે કસાઈવાળી થાળી, એનેમલની થાળી અથવા ચિનાઈ માટીનું કે પથ્થરનું વાસણ લેવું જોઈએ. પથ્થર કે ધાતુના વાસણમાં ટીકડીઓ જલદી સૂકાઈ જાય છે. તાંબા કે પિત્તળનું વાસણ લેવું હોય તો કસાઈ કરેલું જ લેવું જોઈએ. કસાઈ વગરના તાંબાપિત્તળના વાસણમાં ટીકડીઓ સૂકવવાથી તેમાં રહેલું મોરધૂણુ ટીકડીઓને લાગી ભરમને દૂષિત કરે છે. ઉપરાંત ટીકડીઓ વાળ્યા પછી ખસ, દસ્તો અને સૂકવવાની થાળીને ભાવના આપવાના રસથી ઘોષ રસ સૂકવી લેવો; અથવા ખીજી ભાવના આપતી વખતે અંદર મેળવી દેવું. આથી ભરમ ઓછી નહિ થાય. ન્યાં સુધી ભરમ મુસાયમ ન બને અને કાચી ધાતુનો અંશ હોય, ત્યાં સુધી લોઢાનો ખસ વાપરવો. પથ્થરના ખસમાં કાચી ધાતુઓને ખરસ કરવાથી ભરમ અને ખસ બંને ખરાબ થાય છે. (પથ્થર ઘસાઈને કેટલોક ભાગ ભરમમાં મળી જાય છે.) એ જ રીતે લીંબુનો રસ, ખીજો કેઈ લોહવિરોધી રસ અથવા નવસાર વગેરે ક્ષારવાળી ઔષધિઓ લોઢાના ખસમાં ઘૂંટવાથી લોખંડનો કાટ બિતરે છે અને તે ઔષધિને દૂષિત કરે છે. માટે વિચારપૂર્વક ખસનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ.

હીરા, માણિક, મોતી, પત્તા, નીલમ વગેરે રત્નોની ભરમ ચિનાઈ માટીના ખસમાં (Mortar with Pestle), અથવા રત્નો માટે ખાસ સિમાક પથ્થરના

ખલ આવે છે તેમાં ઘૂંટવી જોઈએ. ભરમ અને રસ વગેરે ઔષધિઓ માટે ટાલી, તામડા, લોહિયા વગેરે જાતના પથ્થરના ખલ આવે છે. તે બધા રત્નો ઘૂંટવાથી ખરાબ થઈ જાય છે.

‘આયુર્વેદપ્રકાશ’ના કર્તાએ રસપદ્ધતિનાં વચનોનું પ્રમાણ આપી લખ્યું છે કે, “ચાંદીભરમ, નાગભરમ અને ઉપધાતુઓની ભરમોમાંથી કોઈનો પણ એકલો ઉપયોગ કરવો વધારે હિતકર નથી. તેઓનું તો રસસિંદૂર કે અબ્રક વગેરે ભરમોની સાથે સેવન કરવાથી વધારે લાભ મળે છે.”

ભરમોની અંદર મૂળ ધાતુ સાથે જુદીજુદી વનસ્પતિઓના ક્ષારનું મિશ્રણ થાય છે. તેમજ મધ, દૂધ કે કવાચ વગેરે જુદાંજુદાં રોગનાશક અનુપાનો મેળવવામાં આવે છે. આ ક્ષારો અને અનુપાનો સાથે ભરમ આમાશયમાંથી જ સૂક્ષ્મ રસાયનીઓ મારફત શોષાઈ લોહીમાં પ્રવેશ કરે છે; પછી ક્ષાર અને અનુપાનના ગુણધર્મ પ્રમાણે તરત અસર કરે છે. આ કારણને લીધે, શાસ્ત્રમાં જુદાંજુદાં અનુપાનોની યોજના કરેલી છે, અને ભરમ અને રસાયનોને યોગવાની કલા છે.

મહારાષ્ટ્રમાં આયુર્વેદિક સેવા સંઘે આયુર્વેદિક ઔષધિઓનું સંશોધનકાર્ય શરૂ કર્યું છે. સંઘે ભરમોનું પૃથક્કરણ કર્યું છે, એનું વિવરણ નીચે મુજબ છે:

મુધા (કેલિશયમ) બતાવનાર કોષ્ટક

ભરમ	મુધાનું પ્રમાણ સેંકડે	ભરમ	મુધાનું પ્રમાણ સેંકડે
કાંતલોહ	૧૦૭૮	મધુ મંદૂર	૨૦૩૨
તીક્ષ્ણલોહ	૩૦૭૨	મંદૂર	૮૦૩૧
”	૮૦૩૧	મંદૂર	૧૬૦૧૫
”	૧૭૮	શુંગ	૧૨૦૬૮
નાગ	૩૬૮	મુંડલોહ	૧૦૬
બાલમંદૂર	૧૦૬૮	સ્વયં અગ્નિ લોહ	૩૦૮૨
ભૌમમંદૂર	૨૦૧૬	સુવર્ણમાલિક	૧૦૮૪

અબ્રકભરમનું પૃથક્કરણ

કાર્યો અબ્રક		કૂટસિલિકેટ્સ એલ્યુમિનિયમ આયર્ન કેલિશયમ મેગ્નેશિયમ વોટર ઓક્સાઈડ ઓક્સાઈડ ઓક્સાઈડ ઓક્સાઈડ સોલ્યુબલ			
		૧૨-૬	૧૮-૮	૪-૩૪	૬-૪૫
૧૦૦	૨૭૫	૧૨-૧	૩૮૦૦	૩૦૮૮	૧૦૮૪ ૧૬
૫૦૦	૨૬-૬	૩૧-૮	૧૨-૧	૭-૧૫	૦૦-૫૭
૧૦૦૦	૩૧-૮૭	૧૭-૫	૩૧-૬	૧૩-૪૫	૫-૬
”	૨૪-૮	૪૧-૭	૫૦૦	૬-૬	૧-૩

મોતી, પ્રવાલ વગેરેમાંના સુધાનું પૃથક્કરણ

ભરમ	સિલિદેટ્સ	ટેલિશયમ	ટેલિશયમ	મેગ્નેશિયમ	એલ્યુમિનિયમ
		ઓક્સાઈડ	કાર્બોનેટ	ઓક્સાઈડ	ઓક્સાઈડ
મોતી	—	—	૯૫.૫	—	૦.૯૨
પ્રવાલ	૨.૧૨	૩.૮૬	૯૧.૧	૩.૦૦	—
છીપ	૦.૪૫	...	૯૫.૨	૦.૪૯	...
શંખ	૦.૭૫	૧.૯૬	૯૬.૭	૧.૨૧	...
ઠોડી	...	૦.૯૭	૯૯.૫	સહેજ	...

ભરમ તૈયાર કરવામાં ભાવના માટે જે દ્રવ્ય લેવામાં આવે છે તે અનિશ્ચિત હોવાથી, અગ્નિનું પ્રમાણ નક્કી ન હોવાથી, અને મૂળ દ્રવ્યના ભેદને લીધે સુધા વગેરેના પ્રમાણમાં વધઘટ થાય છે. માટે મૂળદ્રવ્ય, ભાવનાદ્રવ્ય અને અગ્નિના ખાસ વિધાનની જરૂર ઊભી થઈ છે કે જેથી ઔપધિના ગુણ નક્કી થઈ શકે.

ભરમની પરીક્ષા માટે શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ, ધૂમ, ચંદ્રિકા, પુનર્ભવ, લઘુત્વ, સ્થિરત્વ, સૂક્ષ્મત્વ અને વિદ્રવતા એ બાર પ્રકાર છે. એ ઉપરાંત આધુનિક પરીક્ષાપદ્ધતિ છે. આયુર્વેદના મહારથીઓ માટે એ હવે જરૂરનું છે કે આ બધાનો નિર્ણય થઈ શકે તેવું વિધાન તૈયાર કરે.

(૧) સુવર્ણભરમ

પહેલી વિધિ—અંદ્રોદય બનાવતી વખતે શીશીના તળિયામાં ગંધકમિશ્રિત કાળા રંગની સુવર્ણભરમ રહી જાય છે. તેને એક ચિનાઈ માટીના વાસણમાં પાણીમાં મેળવી ૨-૩ કલાક રાખી મૂકવું. પછી ઉપરઉપરથી પાણી કાઢી નાખવું. ફરી પાણી નાખવું અને ૨-૩ કલાક રહેવા દઈ કાઢી નાખવું. ૩-૪ વખત આવી રીતે ધોવાથી પાણી ચોખ્ખું નીકળશે, અને માત્ર સુવર્ણની ભરમ રહી જશે. આ ભરમને તુળસી, વનતુળસી અથવા ગંગાવતીના ૨૦ તોલા રસમાં ખરલ કરવી. બ્યારે ભરમ ગાઢી થઈ જાય ત્યારે તેને કાચની એક રકાળી પર ચોપડી તળામાં સૂકવવી. સુકાય એટલે સોનાની પેપરીઓ ઊખેડી, મંપુટ કરી, ૧૬ ઇંચના ખાડામાં મૂકી પુટ આપવો. ફરીથી તુળસી અથવા ગંગાવતીના રસમાં ઘૂંટી પુટ આપવો. આ રીતે ૮ પુટ આપવાથી હલકા વજનની, આછા લાલ રંગની સુધાયમ ભરમ તૈયાર થાય છે.

માત્રા—કે થી ૧ રતી દિવસમાં બે વાર મધ, પીપર, અને મધ, માખણ અને સાકર, ગજોસત્ત્વ અને મધ, અવનપ્રાણાવલેહ અથવા રોગ પ્રમાણેના અનુપાન સાથે આપવી. શાસ્ત્રકારોએ જીવજીવદ બાધિઓ પર નીચે લખેલાં અનુપાનોની યોજના કરી છે.

અનુપાન—(૧) રસાયનશુભ્ર માટે (ક) જીભી કાઠી નાખેલા કમલકંદ, ડાંગરની ધાણી અને ઘઉંલા આ ત્રણનું ચૂર્ણ અને મધ સાથે સુવર્ણભસ્મ આપવી. ઉપર ગાયનું દૂધ પાવું.

(ખ) કાળા તલના ચૂર્ણ સાથે આપવી. ઉપરથી નીલકમળના ક્વાથથી સિદ્ધ કરેલું ગાયનું દૂધ પાવું.

(ગ) આમળાંના ચૂર્ણ અને મધ સાથે આપવી.

(ધ) શતાવરી ધૂત ૬ માસા અને મધ સાથે આપવી.

(ઙ) ભાંગરાના રસ સાથે આપવી.

(૨) ઉન્માદ—ગાંડપણ—પર—ઘાહીનો સ્વરસ ૩ માસા, વજ ૩ રતી, કઠ અને શંખાવળી ૩-૩ માસા અને સાકર ૬ માસા લઈ તેની સાથે આપવી.

(૩) બુદ્ધિ વધારવા માટે—વજના ૩ રતી ચૂર્ણ સાથે.

(૪) ક્રાંતિ વધારવા—પદ્મકેસરના ચૂર્ણ સાથે.

(૫) યૌવનપ્રાપ્તિ માટે—શંખાવળીના ચૂર્ણ સાથે.

(૬) વાજકરણ માટે—વિદારીકંદના ચૂર્ણ સાથે.

(૭) ક્ષય ઉપર—(૧) માખણ, સાકર અને મધ સાથે આપવી. (૨) સુવર્ણ-ભસ્મ ૦ા રતી, શુદ્ધ સોનાગેરુ ૩ રતી અને મોતીપિષ્ટિ ૧ રતી મેળવી મધ સાથે આપવાથી ક્ષયમાં ઊલટી, ઝાડા, કૃમિ, ખાંસી, રક્તપિત્ત, અરુચિ, ઊખકા વગેરે મટી જાય છે.

(૮) ક્ષયમાં અતિસાર પર—દાડિમાવલેહ સાથે.

(૯) દાહશમન માટે—સાકર સાથે.

(૧૦) આંખોની નબળાઈમાં—સાટોડીના ચૂર્ણ સાથે.

(૧૧) જીર્ણ નેત્રદાહમાં—મોતીપિષ્ટિ અને ગળાસત્વ સાથે.

(૧૨) શ્વાસમાં—સૂંઠ, મરી અને પીપરના ચૂર્ણ અને મધ સાથે.

(૧૩) ભયંકર પ્રદરમાં—તાંદળજળના મૂળના અર્ક અથવા મધ સાથે.

(૧૪) ખાંસીમાં—હળદર અને પીપરના ચૂર્ણ અને મધ સાથે.

(૧૫) જૂની ખાંસીમાં—દ્રાક્ષાસવ સાથે.

(૧૬) પરમિયા અને મૂત્રકૃચ્છ્રમાં—કાગદી, એલચી, કપૂર અને સાકરના ચૂર્ણ સાથે.

(૧૭) આત્મવશુદ્ધિ માટે—પિલુડીના અર્ક સાથે.

ઉપયોગ—આ ભસ્મ ક્ષય, ધાતુક્ષીણતા, જીર્ણન્દર, ત્રિદોષ, જ્ઞાનતંતુઓની નબળાઈ, જૂનો શ્વાસ-દમ, ખાંસી, દાહ, આંખોએ બળતરા બળવી, પિત્તના

રોગો, પિત્તજન્ય ઉન્માદ, વિપવિકાર, પિત્તપ્રધાન પ્રમેહ અને નપુંસકતા વગેરેને મટાડે છે.

સુવર્ણભસ્મમાં રિન્ગચ, મધુર, કપાચ, સહેજ તિક્ત, શીતવીર્ય અને રસાયન ગુણ છે. એ પ્રજા, વીર્ય, બળ, સ્મરણશક્તિ અને ક્રાંતિને વધારનારી, વૃધ્ધ, વિપાકે મધુર, પૂંદણ, હઘ અને વાણીને સ્થિર અને શુદ્ધ કરનાર છે. બધી ધાતુઓમાં સુવર્ણ વધારે સ્થિર, નિર્મળ અને પ્રસન્ન ધાતુ છે.

સુવર્ણભસ્મના સેવનથી હૃદયને બળ મળે છે. સુવર્ણનો આ હઘ ગુણ એરકેયકાં જેવો એકદમ વાતવાહિની નસોને ઉત્તેજન કરનાર, કપૂરની માફક રક્તવાહિની નસોને વિકસાવનાર કે જખ્મને હયાત, સાદૃશ વગેરે ઔષધિઓ સમાન રક્તવાહિનીઓનું સંકેયન કરનાર ગુણ નથી. પરંતુ સુવર્ણભસ્મનું કાર્ય લોહીને નિર્દોષ બનાવી, રક્તનું પ્રસાદન કરી, હૃદયને પુષ્ટ બનાવવાનું અને વાતવાહિનીઓ તથા રક્તવાહિનીઓને શક્તિ આપવાનું છે. સુવર્ણભસ્મનો હૃદયને ગુણ બીજી ઔષધિઓ કરતાં વધારે છે. આ ગુણને પ્રાપ્ત કરવા માટે આ ભસ્મનું આદુના રસ સાથે સેવન કરવું જોઈએ.

સુવર્ણમાં વિષ, ઉપવિષ, શરીરમાં ઉત્પન્ન થનાર સેન્દ્રિય વિષ અને એને ઉત્પન્ન કરનાર જંતુઓ, આ બધાની શરીર પર થતી ખરાબ અસરોને દૂર કરવાનો અદ્ભુત ગુણ છે. ત્યારે વિષની ઉત્ત્ર અવસ્થા પૂરી થાય છે અને શરીરમાં સૂક્ષ્મ સ્થિતિ રહી જાય છે, ત્યારે સુવર્ણના ઉપયોગથી શરીર સંપૂર્ણ રીતે નિર્વિષ બને છે. આ વખતે સુવર્ણ થોડી માત્રામાં વારંવાર આપવું જોઈએ. એવી જ રીતે કૃત્રિમ વિષનો ઉત્ત્ર વેગ દૂર થયા પછી બાકીના વિકારોના શમન માટે સુવર્ણનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ; કારણ સુવર્ણમાં જંતુદ્ધન અને પ્રતિવિષઉત્પાદક ગુણ રહેલો છે. સુવર્ણભસ્મ દિવસમાં ૩-૪ વાર થોડી થોડી માત્રામાં લેવી જોઈએ.

આ જંતુદ્ધન અને પ્રતિવિષઉત્પાદક ગુણને લીધે સુવર્ણ ક્ષયમાં બહુ ફાયદો કરે છે. માટે જ આયુર્વેદે ક્ષયમાં વારંવાર સુવર્ણનો ઉપયોગ કર્યો છે. ક્ષયની બધી અવસ્થાઓમાં સુવર્ણમિશ્રિત ઔષધિઓનો પ્રયોગ થાય છે. આયુર્વેદે અવસ્થા, દોષ, દૃધ, સ્થાન વગેરેનો વિચાર કરી સુવર્ણના ઘણા પ્રયોગો બનાવ્યા છે, તે પહેલ્લી અને બીજી અવસ્થામાં વપરાય છે. માત્ર ત્રીજી અવસ્થામાં ત્યારે મોટા મોટા ઉરઃક્ષત, બળ અને માંસનો ક્ષય અને શક્તિનો ખૂબ હાસ એ લક્ષણો થયા હોય, ત્યારે તો સુવર્ણભસ્મ કે બીજી કોઈ પણ ઔષધિથી લાભ નથી થઈ શકતો. પરંતુ આંતરિક શક્તિનો વધારે ક્ષય ન થયો હોય ત્યાં મુખી સુવર્ણ સારી રીતે વાપરી શકાય છે.

ક્ષયમાં જ્યારે તાવનો વેગ વધારે હોય ત્યારે સુવર્ણ ન આપવું જોઈએ. એ જ રીતે કેટલીકવાર સુવર્ણની માત્રા રોગીની શક્તિ કરતાં વધારે પ્રમાણમાં આપવાથી ક્ષયના જંતુઓનો ખૂબ પ્રમાણમાં નાશ થાય છે, અને એમ મરેલા જંતુઓથી શરીરમાં સેન્દ્રિય વિષ વધારે પ્રમાણમાં ઉત્પન્ન થઈ તાવ વધવા લાગે છે તથા તે હદ બહાર વધી જાય છે. માટે સુવર્ણની માત્રા રોગની અવસ્થા અને પ્રકૃતિના ભેદનો વિચાર કરી આપવી જોઈએ. ઘણીવાર તો સુવર્ણભરમનો પ્રયોગ એટલો ઓછો કરવામાં આવે છે કે રોગી માત્ર ૧ રતીના ૫૦ ભાગ જેટલી જ માત્રા સહન કરી શકે છે.

વારંવાર સૂકી ખાંસી, આખા શરીરમાં વ્યથા, રોજ સંભાળ રાખવા છતાં સાંજના વખતે તાવ આવવો, અને એટલાથી જ ખૂબ અશક્તિ આવી જવી, મન અસ્વસ્થ, ઉદાસી, અને ક્રોધી બની જવું, આવાં લક્ષણો થતાંની સાથે સુવર્ણ-ભરમ, પ્રવાહપિષ્ટિ, અને ગળાસત્ત્વને મેળવી દૂધ અને સાકર સાથે આપવાથી થોડા જ દિવસમાં શરીરની પ્રકૃતિ સુધરવા માંડે છે. (સૂકી ખાંસીમાં શૂંગભરમની માત્રા ઓછી આપવી.)

સહન થઈ શકે તેટલો તાવ, હાથપગમાં બળતરા, ઘાંટો ખેસી જવો, ખભા અને પડખામાં સંકોચ, દિવસમાં ૩-૪ પાતળા ઝાડા, વધારે પ્રમાણમાં સૂકી ખાંસી, શ્વાસ, ગળામાં પીડા, કફ સાથે લોહી પડવું, વગેરે લક્ષણો હોય તો પ્રવાહપિષ્ટિ, શૂંગભરમ, અને દાડિમાવલેહ સાથે સુવર્ણભરમનો પ્રયોગ કરવાથી ફાયદો થાય છે.

ઉરઃક્ષતમાં પણ સુવર્ણનો ઉત્તમ રીતે ઉપયોગ થાય છે. વધારે રક્તસ્રાવ થતો હોય તો રક્તપિત્ત ચિકિત્સાની સાથે સાથે થોડી માત્રામાં સુવર્ણભરમ આપતા રહેવાથી વધારે અશક્તિ થતી નથી; લોહીમાં રહેલા મધુરત્વ, સ્નિગ્ધત્વ અને પ્રસન્નત્વ વગેરે શુભોની ન્યૂનતાની પૂર્તિ સુવર્ણદ્વારા થવાથી શક્તિ ટકી રહે છે, અને વ્યાધિ તરત કાબૂમાં આવી જાય છે.

નિર્જંતુક ક્ષયની બંધી અવસ્થાઓમાં શરીરના ઘટકોનો ક્ષય રોકવા માટે સુવર્ણનો ઉપયોગ ફાયદાકારક છે. રસ, રક્ત વગેરે ધાતુઓના અનુલોભ ક્ષય (રસક્ષય-Sprue) અને પ્રતિલોભ ક્ષય બંને પ્રકારના ક્ષયમાં જીવનીય ગણની ઔષધિઓની સાથે સુવર્ણભરમનો ઉપયોગ કરવાથી તાત્કાલિક ફાયદો થાય છે.

ઉ-માદરોગમાં પિત્ત અને કફના ઉપદ્રવો વધારે હોય તો સુવર્ણભરમનો ઉપયોગ સારી રીતે થઈ શકે છે. એટલે કે આખા અંગમાં બળતરા, અસાહ્યજ્વર, બાળકનું રડવું કે સામાન્ય અવાજ પણ સહન ન થવો, પ્રકાશ, ગરમી કે ગરમ પદાર્થોના સ્પર્શથી દુઃખ થવું, હાથપગ પહોડવા, ખૂબ ખેંચેની, મોં, આંખ,

ગાત્ર અને આંગળીઓ પર સોળે, જોર કરીને ચીસાચીસ પાડવી, ખીજને મારવા દોડવું, નાગા કરવું, અને ખીજત્સ એટલા કરવી, વગેરે પૈત્તિક લક્ષણો છે. મનની વિચિત્ર ચંચળતા, વારંવાર દિગ્મુદ્ધ ચર્ચ જવું, જડતા, ખોરાક પર અરુચિ, સ્ત્રીઓ સંબંધી વાતો પર પ્રેમ, એકાંતમાં રહેવાની ઇચ્છા, જીવનથી દંટગો વગેરે સ્ત્રેણિક લક્ષણો છે. જ્યારે આ લક્ષણો દેખાતાં હોય ત્યારે ધમાસાના ક્વાથ અથવા અર્ક સાથે સુવર્ણભસ્મ આપવાથી ફાયદો થાય છે.

ધણા મહિનાઓની જૂની ખાંસી અને દમમાં પિત્ત અથવા તો વાતપિત્તની પ્રધાનતા હોય ત્યારે દ્રાક્ષાસવ કે દ્રાક્ષારિષ્ટ સાથે સુવર્ણભસ્મ આપવાથી સારો ફાયદો થાય છે.

રાજ્યક્ષમામાં આંતરડાં અને મદણી પર સેન્દ્રિય વિપત્તી દોષની અસર થવાથી મદણીકળા દૂપિત થાય છે, અને તેથી વારંવાર પાતળા ઝાડા થયાં કરે છે. કેટલીકવાર ઝાડા સાથે લોહી પણ પડે છે. કેટલાક રોગીઓના આખા ઉદરમાં દોષ કુપિત થઈ જવાથી વારંવાર ખૂબ ઝાડા થાય છે અને અતિશય અશક્તિ આવી જાય છે. આ અવસ્થામાં દાડિમાવલેહ સાથે સુવર્ણભસ્મ આપવી જોઈએ.

સુવર્ણના પ્રયોગથી રક્તનું પ્રસાદનકાર્ય સારી રીતે થાય છે, ચામડી સુંવાળી અને તેજસ્વી બને છે, ચામડીમાં રહેલા પિત્તવિકારનું સારી રીતે શમન થાય છે, ચહેરા પર કાન્તિ આવે છે તેમજ ક્ષુદ્ર કુષ્ટ અને ચામડીના સામાન્ય રોગો નાશ પામે છે. એ જ રીતે સુવર્ણના સેવનથી મહાકુષ્ઠના ઉત્પાદક જંતુઓનો નાશ થાય છે. આ રીતે કુષ્ઠ રોગમાં પણ સુવર્ણમિશ્રિત ઔષ્ધોનો ઉપયોગ ફાયદાકારક છે.

પૈત્તિક પ્રમેહમાં સુવર્ણભસ્મનો ઉપયોગ સારી રીતે કરી શકાય છે.

આંત્રિક જ્વર વગેરે મુદતિયા તાવના જંતુઓ અને સેન્દ્રિય વિપ્ત આખા શરીરમાં વધારે પ્રમાણમાં ફેલાઈ ગયાં હોય તે વખતે લોહીમાં રહેલા જ્વરોત્પાદક જંતુઓનો નાશ કરી, સેન્દ્રિય વિપ્તને બાળી, લોહીને નિર્વિપ બનાવવાનું અને હૃદય વગેરે અવયવોને સારી રીતે કાર્યક્ષમ કરવાનું કાર્ય સુવર્ણભસ્મના પ્રયોગથી સહેલાઈથી થઈ શકે છે.

સુવર્ણમાં ઉત્તમ પ્રકારનો નપુંસકત્વનાશક ગુણ રહેલો છે. એટલે સુવર્ણભસ્મના સેવનથી અંડકોષની ગ્રંથિઓ બળવાન બને છે અને નપુંસકતા દૂર થાય છે.

આંખોનાં જૂનાં કષ્ટસાધ્ય દરદોમાં સુવર્ણનો ઉપયોગ ખુબ સારી રીતે થાય છે. ખાસ કરીને પાંપણ નીચે બાજરી જેવા દાણા થયા હોય, આંખો લાલ રહેવી, આંખો, હૃદય, હાથપગ વગેરેમાં દાહ અને વ્યાકુળતા વગેરે પિત્તપ્રધાન લક્ષણો

વધારે થતાં હોય ત્યારે ગળોસત્ત્વ અને મોતીપિષ્ટિ સાથે સુવર્ણભસ્મનું સેવન કરાવવું હિતકર છે.

વાત, પિત્ત દોષો અને રસ, રક્ત, માંસ, શુક્ર દૂધો તથા હૃદય, જ્ઞાનતંત્રુઓ, રક્તવાહિનીઓ, આંખ, શ્વસનોદ્રિય, આંતરડાં, ગ્રહણી, અંડકોષ અને મન આ સ્થાનો પર ખાસ કરીને સુવર્ણનો ઉપયોગ થાય છે. (અમી. ગુ. ધ. શા.)

ભારે ખોરાક અને ખૂબ આહાર કરનારાઓનાં આંતરડાંમાં વિષ એકત્ર થાય છે. તે બધું વધી જાય છે ત્યારે વધુ ખોરાક લેવામાં આવે છે તો તે બધા ખોરાકને વિપર્યય બનાવી દે છે. પછી ઊલટી, ઝાડા, હેડકી, પેટમાં દરદ, શરીર પર ઠેરઠેર શીળવા નીકળવો, ખૂબ તાવ, ગભરામણ વગેરે ઉત્પન્ન થાય છે. એ વખતે પહેલાં શોધન (વમન-વિરેચન) કરી પછી સુવર્ણભસ્મ જે રતી તાંદળજળના મૂળના ૧ તોલા ક્વાથ સાથે દિવસમાં ૨ વાર આપવાથી બાકીના ઉપદ્રવો—ઊલટી, હેડકી, ઉધનો નાશ વગેરે—દૂર થાય છે. ખોરાકમાં દ્રાક્ષનો ફાંટ આપવાથી જલદી કાયદો થાય છે.

સૂચના—ક્ષયરોગમાં સુવર્ણભસ્મની માત્રા જે થી જે રતી છે. એટલાથી પણ જો તાવ વધે તો માત્રા એથી પણ થોડી આપવી. વધારે માત્રા આપવાથી ક્ષયના જંતુઓ વધારે પ્રમાણમાં એકીસાથે મરી જવાથી તાવ વધી જાય છે. ક્ષયમાં તાવ ૯૯° ડીગ્રીથી વધારે હોય ત્યારે સુવર્ણનો ઉપયોગ ન કરવો.

બીજી વિધિ—શુદ્ધ સુવર્ણ અને શુદ્ધ પારો દરેક ૨ તોલા લઈ લીંછુના રસમાં તેમને ૬ કલાક ખરલ કરવા. પછી ૪ તોલા શુદ્ધ ગંધક મેળવી કળ્મળી કરવી. ફરી લીંછુના રસમાં ખરલ કરી ટીકડીઓ બનાવી, સૂકવી, શરાવસંપુટ કરી, ૨ શેર છાણુનો પુટ આપવો. આ રીતે સોનાની કાળી ભસ્મ થાય ત્યાં સુધી (૪ થી ૬) પુટ આપવા. પછી પારો ૨ તોલા અને ગંધક ૪ તોલાની કળ્મળી મેળવી કાંચનારની છાસના ઉકાળાની ભાવના આપવી. આ રીતે કાંચનારની છાસના ઉકાળાની ૧૦-૧૨ ભાવના આપવાથી સોનાની રજકણ નામે નહિ દેખાય અને ભસ્મ કાળી થઈ જશે. બાદ પારો મેળવ્યા વિના કાંચનાર કવાયના ૩-૪ પુટ આપવા. પછી તેમાં ઘી નાખી ટીકડીઓ વાળવી, અને તેને શરાવસંપુટમાં મૂકી ૫ શેર છાણુનો પુટ આપવો. એટલે ઘેરા લાલ રંગની, હલકા વજનની મુલાયમ ભસ્મ તૈયાર થશે. અથવા કાંચનારના કવાયને બદલે ગંગાવતીના સ્વરસની ૪-૮ ભાવના આપી ભસ્મને સુંદર રંગની અને મુલાયમ બનાવી લેવી, અથવા કાંટાવાળા તાંદળજળના રસની ૭ ભાવના આપી લાલ રંગની ભસ્મ બનાવવી. ૪-૬ પુટ વધારે આપવામાં આવે તો ગુણ પણ તે પ્રમાણે વધે છે.

(૮) ઉન્માદ, શિરોગેગ, પિત્તપ્રમેહ, ન્વર અને દાહ પર એલચી, ઘી અને સાકર સાથે.

(૯) ૨૦ પ્રકારના પ્રમેહમાં—ધસજગેળ ૧ તોડો લાઇ તેની ૦૥ ગેર દૂધમાં ખીર બનાવી તેમાં ૫ તોલા સાકર નાખવી. આ ખીરની સાથે રૌપ્ય ભસ્મ આપવી. અથવા મધ, મવાઇ કે માખણ સાથે આપી ઉપર આ ખીર ખવડાવવી. ૨૧ દિવસમાં પ્રમેહ દૂર થાય છે. જૂખ લાગે ત્યારે ભોજન કરવું. મવારે ન ખવાય તો માત્ર સાળે જમવું. અથવા રૌપ્ય ભસ્મ અને શિક્કાન્નિત સાથે મધ મેળવી આપવું અને ઉપર આમળાતી સ્વરસ અથવા હિમ પાવું.

ઉપધોગ—રૌપ્ય ભસ્મ આખોના રોગો, ક્ષય, ગુદાના રોગો, પિત્તપ્રધાન કામ, છાત્તું પ્રમેહ, પાંકુ, બગેળ અને કલેજની વૃદ્ધિ, ધાતુક્ષીણતા, વાઈ, હિન્દીરિયા અને વાતપિત્તના વિકારોને મટાડે છે. મૂત્રપિંડુ શોધન કરી એ તેને શુદ્ધ અને બળવાન બનાવે છે. ચાંદી કે પરમિયો થયા પછી ચંડકોષ, જ્ઞાનતત્ત્વોની નસો કે બીજા કાંઈ એતોતુ મંકોચન થવાથી નપુસકતા આવી ગઈ હોય તો તેને માટે રૌપ્ય ભસ્મ ઉત્તમ દવા છે. આ ભસ્મ વાયુનું શમન કરે છે, આયુ અને શિરાઓનું બૃહણ કરે છે અને આયુષ્ય, વીર્ય, બુદ્ધિ અને કાન્તિને વધારે છે.

રૌપ્ય ભસ્મ વિપાકે મધુર, કષાય અને અગ્નિસાત્મક, શીતળ, સારક, લેખન, રુચિ ઉત્પન્ન કરનાર અને ગ્નિગ્ધ છે. બૃહણુ ગુણ હોવાથી વાયુનું શમન કરે છે. કંપવા અને લકવાની છાત્તું અવસ્થામાં આ શમનકાર્ય સારી રીતે નેવામાં આવે છે. શિરાઓમાં રહેલા વાયુનો પ્રકોપ થવાથી શળ, શિરાઓનો મંકોચ, શિરાઓ ફૂલી જવી, અંતરાયામ (શરીર પેટ તરફ કમાન માફક વળી જવું), બહિરાયામ (શરીર બરડા તરફ કમાન માફક વળી જવું), ખાલી, ખાધ વગેરે ઉત્પન્ન થાય છે. આ વાયુના પ્રકોપના શમન માટે રૌપ્ય ભસ્મ ઉત્તમ છે. એકના વાયુનો પ્રકોપ હોય તો રૌપ્ય ભસ્મથી લાભ થાય છે, પણ વાયુ સાથે આમદોષ હોય તો રૌપ્ય ભસ્મ કરતાં યોગરાજ ગૂગળનું સેવન વધારે હિતકર છે. આયુર્વેદની દૃષ્ટિએ આ ભેદ બહુ મહત્વનો છે. જેમ યકૃત, બરોળ વગેરે ધન્દ્રિયોમાં રહેલા દોષ અને ધાતુ પર તાત્કાલિક પ્રભાવ યોજ્યો દેખાય છે, તેમ મૂત્રપિંડ, માથું, જ્ઞાનતત્ત્વ અને વાતદોષ પર રૌપ્ય ભસ્મનો શામક પ્રભાવ દેખાય છે.

બહુ પરિશ્રમ, બહુ વાયન, ઘણો ઉત્તમરો, ચિંતા, શોક, ભય આ બધાના અતિયોગથી વાયુની વૃદ્ધિ થાય છે અને માથાની ગતિ ક્ષીણ થઈ જાય છે. એથી થાક, બેશુદ્ધિ જેવું લાગવું, ચક્કર આવવા વગેરે લક્ષણો થતા હોય, તો રૌપ્ય ભસ્મનો પ્રયોગ સરસ થાય છે. એવી જ રીતે ઉત્પન્ન થયેલા માથાના દર્દ અને શળમાં પણ રૌપ્ય ભસ્મ ગુણકારી છે. ન્યારે વેદના થોડો વખત ખૂબ અને થોડો

વખત ઓછી થતી હોય, ત્યારે રૌપ્ય ભરમનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. પણ તે રોગમાં પિત્ત વધારે હોય અને પિત્તનો પ્રકોપ થયો હોય, તો મોતીની પિષ્ટિનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. અર્થાત્ વાતાધિક્ય ઉપદ્રવોમાં ચાંદી અને પિત્તાધિક્ય ઉપદ્રવોમાં મોતી વાપરવાં જોઈએ. તેમજ આવાં લક્ષણો રક્તાભિસરણની વૃદ્ધિ થવાથી પણ થાય છે. તે વખતે તો શિદ્ધાન્તનો પ્રયોગ જ વિશેષ હિતકર છે. શિદ્ધાન્ત આપવો હોય ત્યારે તેની સાથે આરગ્વધાદિ ક્વાથ જેવી સૌમ્ય વિરેચન ઔષધિ પણ આપવી જોઈએ.

રૌપ્ય ભરમના ઉપયોગથી જ્ઞાનતંત્રુઓના ક્ષોભનું શમન થાય છે, અને તેથી અપરમાર, ઉન્માદ, ખાસ કરીને આક્ષેપક (કંપવાયુ) આ બધાની તીવ્ર અવસ્થામાં રૌપ્ય ભરમ ફાયદાકારક છે. સ્ત્રીઓના ભૂતોન્માદમાં જો વાતપ્રધાન લક્ષણો વધારે થતાં હોય, તો રૌપ્ય ભરમના સેવનથી તેનું શમન થાય છે.

વાતપ્રધાન અને વાતપિત્તપ્રધાન નેત્રરોગમાં રૌપ્ય ભરમનું સેવન શુભુકારી છે. શોક, ક્રોધ, શ્રમ, સૂર્યનો તાપ વગેરેનો અતિયોગ થવાથી દષ્ટિની વિકૃતિ થઈ હોય, તેવા દરદીઓ માટે રૌપ્ય ભરમ જ એકમાત્ર ઔષધિ છે. નેત્રરોગમાં હરતાલથી મરેલી રૌપ્ય ભરમને બદલે સુવર્ણમાક્ષિક અને ગંધક મેળવી બનાવેલી કે વનસ્પતિઓથી મરેલી ભરમ વધારે લાભદાયક છે.

ક્ષયજન્ય અને ખાસ કરીને શુક્રક્ષયજન્ય વ્યાધિઓમાં રૌપ્ય ભરમ અને બંગભરમ એ બે જ ઔષધિઓ ઉપયોગી છે. શુક્રક્ષયથી વાયુનો પ્રકોપ થઈ કમર, પિંડી વગેરે સ્થાનોમાં ખેંચ, શળ કે સામાન્ય દુખાવો, મૂત્રમાર્ગ અને શુક્રમાર્ગમાં ખૂબ દાહ અને વ્યથા વગેરે લક્ષણો થતાં હોય તો રૌપ્ય ભરમનું સેવન કરાવવામાં આવે છે. પરંતુ શિથિલતા અને શક્તિનો હ્રાસ વગેરે લક્ષણો દેખાતાં હોય, તો બંગભરમ ઉપયોગી થઈ પડે છે.

જનનુજન્ય ક્ષયમાં સુવર્ણભરમ સર્વોત્તમ ઔષધિ છે. પણ આખા અંગમાં દાહ, આંખો અને મૂત્રપિંડમાં બળતરા વગેરે લક્ષણો થતાં હોય તો દાહના શમન માટે પહેલાં રૌપ્ય ભરમ આપવામાં આવે છે. દાહ મટી ગયા પછી સુવર્ણભરમ આપવી હિતકારી છે, અથવા બંનેનું મિશ્રણ આપવામાં આવે છે.

વાતજ, વાતપિત્તજ અને પિત્તજ અર્શરોગમાં રૌપ્ય ભરમ વપરાય છે. દૂઝતા અર્શમાં રૌપ્ય ભરમથી સારો ફાયદો થાય છે. જો અર્શના મસા બહુ મોટાં થઈ ગયા હોય તો પહેલાં તેને કાઢી નખાવવા પડે છે, અને તે પછી રૌપ્ય ભરમ આપવી હિતકર છે.

રક્તાર્શમાં જો શળ, વેદના કે તીવ્ર પીડા થતી હોય, તો રૌપ્ય ભરમના સેવનથી તેનું શમન થાય છે. પણ દાહ બહુ વધારે હોય અને ચામડી

કાળી, નિસ્તેજ અને કડોર થઈ ગઈ હોય, તો ગંધક રસાયનનું સેવન કરાવવું જોઈએ.

પિત્તજ ઉદરરોગમાં જ્વર, વારંવાર મૂર્છા આવવી, આખા અંગમાં બળતરા થવી, મોંમાં બળતરા થતી હોય તેવું લાગવું, ચક્કર આવવા, ઝાડા, ચામડી અને પેટની શિરાઓ લીલીપીળી થઈ જવી, ખૂબ પરસેવો થવો, ચામડીમાં બળતરા થવી, ગળામાંથી ધુમાડા નીકળના હોય તેવું લાગવું, પેટમાં જલદી પાણી ભરાઈ આવવું, અથવા જળોદર થઈ જવું, વગેરે લક્ષણો સાથે જ્ઞાતતંતુઓની એક જાતની વિચિત્ર વ્યથા થતી હોય તો રૌપ્ય ભસ્મનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ.

અમ્લપિત્તમાં રૌપ્ય ભસ્મનો ઉપયોગ સારી રીતે થાય છે. વાતજ અમ્લપિત્તમાં ખાસ કરીને ઉદર અથવા આમાશયના જ્ઞાતતંતુઓનો ક્ષોભ થતો હોય ત્યારે રૌપ્ય ભસ્મનું સેવન કરાવવું હિતકર છે. આ અમ્લપિત્તમાં થોડા દિવસ તપ્પિત તફન સારી રહે છે અને થોડા દિવસમાં ફરી જાયો મારી આવે છે. એવા અમ્લપિત્તમાં રૌપ્ય ભસ્મનું સેવન ફાયદાકારક છે. ઉપરાંત આમાશયની વૃદ્ધિ થવાથી અમ્લપિત્ત ઉત્પન્ન થયું હોય અને તેમાં તીવ્ર વેદના થતી હોય, ત્યારે પણ રૌપ્ય ભસ્મના સેવનથી તે મટી જાય છે. પરંતુ શિથિલતા અને ઇન્દ્રિયોની અશક્તિ વધારે પ્રમાણમાં થઈ હોય, તો બંગભસ્મનું સેવન કરાવવું જોઈએ.

વાતપ્રધાન સૂક્ષ્મ ખાંસીમાં રૌપ્ય ભસ્મ ફાયદો કરે છે. જ્યારે સૂક્ષ્મ ખાંસીમાં પીડા, રક્ષતા, ગળાના અંદરના ભાગમાં ચામડી રુદ્ધ થઈ જવી, ગળું અને ઘોઘરામાં પણ રક્ષતા અને ગળામાં નાની નાની ફોલ્લીઓ કે સોજો આવેલા જોવાં થયું હોય, ત્યારે રૌપ્ય ભસ્મનું સેવન હિતકારક છે.

પાંડુરોગમાં લોહીના રાતા કણ ઓછા થઈ જાય છે. આ રાતા કણ ઓછા થવામાં મન પરનો આઘાત કે માનસિક ચિન્તા વગેરે કારણો હોય, અથવા વાતપ્રધાન કે વાતપિત્તપ્રધાન લક્ષણો થતાં હોય, ત્યારે રૌપ્ય ભસ્મનું સેવન અત્યંત લાભદાયી છે.

માનસિક ચિન્તા, શોક કે બીજા વાયુને ક્રુપિત કરનાર કારણોથી અરચિ ઉત્પન્ન થઈ હોય, ત્યારે રૌપ્ય ભસ્મનું સેવન ફાયદાકારક છે. એ જ પ્રમાણે વાયુના પ્રકોપથી જઠરાગ્નિ મંદ થઈ ગઈ હોય, ત્યારે વાયુના કાર્યને વ્યવસ્થિત કરવા માટે અને જઠરાગ્નિની મંદતા દૂર કરવા માટે રૌપ્ય ભસ્મ ઉપયોગી છે.

શરીરના ઘટકો ધીરે ધીરે ગળાના હોય, દૂષિત થતા અવયવોમાં બળતરા અને થળ થતી હોય, તે લાગની ચામડી કાળી થઈ ગઈ હોય, કોઈ વખત તાવ પણ રહેતો હોય, કોઈક વાર આ વિકાર પરમિયો, પ્રમેહ કે મધુમેહના ઉપદ્રવરૂપે થયેલો હોય અથવા બીજા રોગના ઉપદ્રવરૂપે થયો હોય અને વાતજ

કે વાતપિત્તજ દૂષ્યતા હોય, તેવા કાચ (Gangrene) રોગમાં રૌપ્ય ભરમનું સેવન હિતકર છે. કાગદી એલગી, આમળાં, વાંસકપૂર, ગળોસત્ત્વ અને મધ સાથે અથવા ચોપચિન્યાદિ ચૂર્ણ સાથે આ ભરમ આપવી.

નંદે ઉપદંશ કે પરમિયો થવા પછી અંડકોષ અને તેની પાસે આવેલા જ્ઞાન-તંતુઓ કે બીજા સ્રોતોના સંકોચાવાથી નપુસકતા થયેલી હોય તો રૌપ્ય ભરમના સેવનથી જ્ઞાનતંતુઓનો સંકોચ દૂર થઈ અંડકોષમાં લોહી વગેરે ધાતુઓ નરૂરી પ્રમાણમાં પહોંચે છે અને નપુસકતા દૂર થાય છે. રૌપ્ય ભરમ બળ વધારવા માટે પણ વપરાય છે. સ્રોતોનો સંકોચ થવાથી લોહી વગેરે ધાતુઓનું સંચરણ વ્યવસ્થિત રૂપે ન થતું હોય, થોડા શ્રમથી ઇન્દ્રિયો અને બાહ્ય અવયવોને થાક લાગી જતો હોય અને શક્તિ ઓછી થઈ ગઈ હોય, એવી નિર્બળતા દૂર કરવાનું કામ રૌપ્ય ભરમ સારી રીતે કરે છે.

રૌપ્ય ભરમ બુદ્ધિવર્ધક છે. બુદ્ધિનું કાર્ય સાધક નામના પિત્તના યોગથી વ્યવસ્થિત બને છે. એ પિત્ત વિકૃત થવાથી બુદ્ધિનું કાર્ય અવ્યવસ્થિત થઈ જાય છે. તે વખતે સાધકપિત્તના કાર્યને વ્યવસ્થિત કરવા માટે રૌપ્ય ભરમ ઉપયોગી છે.

સૂતિકાન્વરમાં રૌપ્ય ભરમનો ઉપયોગ ખૂબ થાય છે. નંદે જ્વર મર્યાદામાં હોય પણ આખા શરીરમાં વેદના, બમ, બકવાટ વગેરે ચિહ્નો વધારે થતાં હોય, તો રૌપ્ય ભરમ આપવી હિતકારક છે.

રૌપ્ય ભરમ વાયુ અને વાયુ-પિત્તમિશ્રિ હોય, તેમજ રસ, માંસ અને અસ્થિ એ દૂષ્ય તથા મૂત્રપિંડ, મસ્તક, જ્ઞાનતંતુઓની નસો, આંખો, રનામુઓ કફ-સ્થાન, પચનઇન્દ્રિય, મન અને બુદ્ધિ આ બધાં પર ખાસ ફાયદો કરે છે.

(ઓ. ગુ. ધ. શા.)

વાયુનો પ્રકોપ થવાથી દોષ મસ્તિષ્કમાં જઈ ચક્ષર આવવા, આંખમાં બળતરા અને ડોળો અંદર ખેંચાઈ જવા જેવું થવું, અથવા એવું બચકર દરદ થવું અને માથામાં શૂળ ઉત્પન્ન થવું, એમ થાય છે. આંખો પર હાથ દબાવવાથી સારું લાગતું હોય, કબજિયાત અને આંતરડાંની વૃદ્ધિ ન હોય, તો શતાવરી, આમળાં, નાગરમોચ, અને ગળોસત્ત્વ મેળવી તે સાથે રૌપ્ય ભરમ આપવી નોઈએ. ખાસ કરીને આ મિશ્રણ જમતા પહેલાં ઘી અને મધ સાથે આપવું વિશેષ હિતકર છે.

મધુરા તાવના બીજા અઠવાડિયામાં આંતરડાંમાં પ્રદાહ હોવાથી ઝાડા થવા માંડે છે. કોઈ કોઈને મધુરો તાવ મટ્યા પછી પણ ઝાડા રહી જાય છે. પછીથી આહારવિહારમાં બરાબર ધ્યાન ન રહે તો વધારે ખોરાક લેવાથી અથવા બહુ

ફરવાથી મળ-મૂત્ર અને શુદ્ધ ધારણ કરનારી શક્તિ શિથિલ થઇ જાય છે. દિવસમાં ૫-૭ વાર પાતળા ઝાડા થાય છે અને વારંવાર પેશાબ કરવો પડે છે. વીર્ય પણ પાતળું થઇ પેશાબ સાથે જાય છે. આ વિકાર પર રૌપ્ય ભસ્મ અને રસસિંદૂર મેળવવાં અને ચતાવરીધૂત સાથે જામતા પહેલાં દિવસમાં ૨ વાર લેવાં. આથી આ વિકાર દૂર થાય છે.

કોઇ વખત સુવાવડમાં બાળકની તળિયત બગડતાં માને માનસિક આઘાત લાગે છે તેથી તેને ઉન્માદની અસર થાય છે. બકવાટ, રક્ત, બય લાગવો, હાથ-પગમાં કંપ, નિસ્તેજ ચહેરો, ઉદાગીનતા, ગિર દૃષ્ટિએ જોયા કરવું, ખાવાની ઇચ્છા ન થવી, વગેરે લક્ષણો થાય છે. એ વિકાર પર રૌપ્ય ભસ્મ કે રતી દિવસમાં ૩ વાર બ્રાહ્મી શરબત અથવા આમળાંના મુરબ્બા સાથે આપવાથી રોગનું શમન થાય છે.

બીજી વિધિ—પહેલી વિધિમાં લખ્યા પ્રમાણે શુદ્ધ કરેલી ચાંદીનાં વરક ૫ તોલા, શુદ્ધ પારો ૧૦ તોલા, શુદ્ધ ગંધક ૨૦ તોલા, અને શુદ્ધ હરતાલ ૫ તોલા લઈ ઠંડી કરવી. પછી આતસી શીશીમાં ભરી વાકુકાર્પત્રમાં મૂકી ૩ દિવસ સુધી અગ્નિ આપવાથી ઉપર તાલસિંદૂર લાગી જશે અને શીશીના તળિયામાં ચાંદીની ભસ્મ રહી જશે. આ તળિયામાંથી કાઢેલી ભસ્મને પાણીથી ધોઈ નાખી શુદ્ધાખના ફૂલના રસમાં ખરલ કરી ૧૬ ઈંચના ખાડામાં પુટ આપવો. આ રીતે ૪ થી ૬ (૧૫ થી ૨૦) પુટ આપવાથી સુંદર શુદ્ધાખી રંગની ભસ્મ તૈયાર થશે. (રસા. સા.)

માત્રા અને ઉપયોગ—પહેલી વિધિ પ્રમાણે.

ત્રીજી વિધિ—૩૬ તોલા શુદ્ધ ચાંદી લઈ તેનાં પાતળાં પતરાં કરાવી કાતરથી તેના નાના નાના કટકા કરાવી લેવા. પછી એક ચિનાઇ માટીના ખાલામાં ૨૦ તોલા સૂરોખારનો તેજાબ (Nitric Acid) લઈ તેમાં પતરાંના કટકા નાખી સળગતી સગડી પર મૂકવું અને લોકડીથી હવાવતા રહેવું. ધુમાડો ન લાગે તે ખાતર રાખવું. લગભગ અર્ધો કલાકમાં ઘેલ્યા ભસ્મ તૈયાર થઈ જશે. પછી આ ભસ્મને ૪-૬ વખત પાણીથી ધોઈ ૩ તોલા (૧૨મો ભાગ) હરતાલ મેળવી કુંવારના રસમાં ઘૂંટી ટીકડીઓ બનાવવી. એ સુકાયા પછી શરાવસંપુટમાં મૂકી, મજબૂત રીતે બંધ કરી, ૫ શેર છાણાંની આંચ આપવી. આ પ્રમાણે ફરી ફરી હરતાલ મેળવી ૫-૫ શેર છાણાંના ૧૦ પુટ આપવા. છેવટે કુંવારના રસની ભાવના આપી ૩ ગળપુટ અગ્નિ આપવાથી ઉત્તમ પ્રકારની ભસ્મ તૈયાર થાય છે.

માત્રા અને ઉપયોગ—પહેલી વિધિ પ્રમાણે.

સૂચના—ગંધકના તેજળથી પણ ચાંદીના પાસા (Crystals) પડી નય છે અને તેની પણ ઉપરની રીતે ભરમ તૈયાર થઈ શકે છે. પરંતુ તેજળના મંથાગેથી ભરમ કાંઈક ઓછા ગુણવાળી બને છે.

(૩) તામ્રભરમ

પહેલી વિધિ—શોધનપ્રકરણમાં લખ્યા પ્રમાણે સારી રીતે શુદ્ધ કરેલું તાંબું લઈ તેને ખાંડી ચૂર્ણ કરી ચોથો ભાગ શુદ્ધ પારો મેળવી ૩ કલાક લીંબુના રસમાં ખરસ કરવું. પછી તાંબાના વજનથી બમણો શુદ્ધ ગંધક લઈ લીંબુના રસમાં ઘૂંટવો. તેમાં ઉપરના પારાવાળા તાંબાના ચૂર્ણને મેળવી ગોળા બનાવવો. બાદ ખાટી લૂણીની ભાજી અથવા સાટોડીની ભાજી વાટીને ચટણી (લૂગદી) બનાવવી. એ ચટણીને ગોળા ઉપર બખ્ખે આંગળેના નડો લેપ કરવો. તે ગોળાને માટલીમાં મૂકી ઉપર રેતી ભરી ઢાંકણું ઢાંકી રાખોડી અને મીઠાથી સાંધા બંધ કરવા. પછી માટલી ચૂસા પર ચૂકાવી ૧૨ કલાક તાપ આપવો. પહેલાં ધીમે, પછી સહેજ વધારે અને છેવટે તીવ્ર અગ્નિ આપવો. ૧૨ કલાક પછી સ્વાગશીતળ થયે માટલીને ખોલી, સંભાળપૂર્વક રેતી અને લૂગદીની રાખ કાઢી નાખી, તાંબાની ભરમનો ગોળો કાઢી લેવો. બાદ સૂરણના રસમાં ૬ કલાક ઘૂંટી ગોળો બનાવવો. આ ગોળાને સૂરણના કંદમાં મૂકી, કપડમટ્ટી, કરી, ગળપૂટ આપવાથી, મોરના કંદના રંગ જેવી ઉત્તમ પ્રકારની ભરમ તૈયાર થશે. જે સૂરણ ન મળે તો લીંબુના રસમાં જ ગોળો બનાવી પુટ આપવો. (ભાવપ્રકાશ)

માત્રા—ફે થી ફે રતી દિવસમાં ૨ વાર મધ, પીપર અને મધ, પુનર્નવાદિ ક્વાથ, અનારદાણાનો રસ, કુમારીઆસવ, શિકાન્જિત અથવા રોગ અનુસાર અનુપાન સાથે આપવી.

અનુપાન—(૧) કફપ્રધાન સન્નિપાત પર—આકુનો રસ અને મરી સાથે.

(૨) હેડકી પર—લીંબુના રસમાં અથવા ૧ રતી કાકડાશિંગ અને ૨ રતી પીપર સાથે મેળવી મધ સાથે આપવી.

(૩) આમસંગ્રહણી પર—સૂંદના ચૂર્ણ અને ઘી સાથે.

(૪) આમાતિસાર પર—૨ માસા આમળાં અને ૩ રતી પીપરની સ્ફોટ અથવા સૂંદનું ચૂર્ણ અને મઠા સાથે.

(૫) કફપ્રમેહ પર—ઉંજરાના ફળના ચૂર્ણ સાથે.

(૬) કલેબના દાહ પર—મીઠા દાડમના રસ સાથે.

(૭) મંદાગ્નિ પર—પીપર અને મધ અથવા હળદર સાથે આપવી.
આકુનો રસ પાવો.

(૮) જળોદરમાં—મધ સાથે ચટાડી ઉપર ચિત્રકના મૂળનો ઉકાળો અથવા કાંજ કે હળદરનો ઉકાળો પાવો.

(૯) શુદ્ધમાં—આદુનો રસ અથવા નાગરવેદનાં પાનના રસ સાથે.

(૧૦) શુદ્ધ, વાતજ શળ અને વિપૂચિકામાં—ત્રિકટુ અને પંચલવણુના ચૂર્ણ સાથે અથવા રૂદ રતી શુદ્ધ વછનાગ અને ૪ રતી ત્રિકટુ સાથે આપવી.

(૧૧) ઔદુમ્બર કુષ્ઠ પર—તામ્રભસ્મ, અથેડાનો દ્વાર, સાજખાર અને જવખાર ચારે સરખે ભાગે મેળવી ૨-૨ રતી દિવસમાં ત્રણ વાર ઠંડા પાણી સાથે ૪૯ દિવસ સુધી આપવું. કુદના રોગીએ અડદ, માછલાં, દૂધ અને એવી ઠાઠ કરનારી વસ્તુઓ તથા ભારે ખેરાક ન લેવો.

(૧૨) વિપમન્વર (રોજ આવનારો, આંતરે આવનારો, તરિયો અને ચોથિયો) પર—તામ્રભસ્મ ૧ રતી અને શુદ્ધ વછનાગ ૧ ચોખાપૂર મેળવી મધ સાથે દિવસમાં ૨ વાર અથવા તુળસીનો રસ અને મરી સાથે આપવું.

(૧૩) શળ પર—રસસિંદૂર સાથે મેળવીને આપવી. જો કૃમિથી શળ ઉત્પન્ન થઈ હોય તો ઉપર તુળસીનો ઉકાળો સાકર નાંખીને પાવો.

(૧૪) કળાન્વિષાત પર—મધ સાથે ચાટી ઉપર જવ કે ઘઉંના બૂસાનો ઉકાળો પાવો.

(૧૫) ત્રિદોષજ ભગંદર અને વણુ પર—ઘી અને મધ સાથે.

(૧૬) અન્નપિત્તમાં—સાકર અને મધ સાથે આપવી. ઉપર દ્રાક્ષ ૧ તોલો અને હરડે ૧ તોલાનો ઉકાળો પાવો, જેથી ખેતણુ દસ્ત થઈ જાય.

(૧૭) ગંધી જાતના કુષ્ઠ, શીતપિત્ત, ઉર્દા, ખરજ, તીક્ષ્ણ પીડા સાથેનો કફપ્રધાન સોજો અને કેઠ (ચામડી પરના કાળા ધાગા) પર—આવચીના ચૂર્ણ સાથે મધ મેળવી ચટાડવી.

(૧૮) મૂર્છારોગમાં—સુગંધી વાળો અને કેસર સાથે આપવી અને ઉપર ઠંડું પાણી પાવું, અથવા દિવસમાં ૩ વાર ઘી સાથે ચટાડી ઉપર જવાસાનો ઉકાળો પાવો.

(૧૯) મૂત્રકૃમ્મમાં—એલચી અને ભાંગ સાથે મેળવી મધ સાથે ચટાડવી.

(૨૦) તીવ્ર વાતજન્ય શળ, શુદ્ધ અને મંદાગ્નિ પર—સેકેલી હિંગ, ત્રિકટુ, જોષીમધ, સંચળ અને આમલીનો દ્વાર એ દરેક ૧-૧ રતી હઈ તેમાં મેળવી આપવી અને ઉપર કાકરવણું પાણી પીવું.

(૨૧) વાતજન્ય પ્રમેહ પર—મળોસત્ત્વ, સાકર અને મધ સાથે.

(૨૨) પ્લીહોદર, યકૃતોદર, પિત્તજન્ય સોજા અને પરિણામશળ પર—કુમારીઆસવ સાથે, મધ અને પીપર સાથે અથવા પુનર્નવાદિ કવાય સાથે આપવી.

(૨૩) અથા પ્રકારનાં ચક્ર ઉપર—તામ્રભસ્મ ૧૧ રતી, શુદ્ધ ગંધક ૧ રતી અને આમલીનો ફાર ૧ માસા મેળવી, ગામના ઘી સાથે ચટાડી ઉપર ટ્રાક્ટરવરણું પાણી પાવું.

(૨૪) પિત્તાભસ્મી પર—કારેલીનાં પાનના રસ સાથે.

(૨૫) હૃદય, યકૃત અને મૂત્રપિંડની વિકૃતિ પર—પુનર્નવાદિ ક્વાથ સાથે.

ઉપયોગ—તામ્રભસ્મ હિદરોગ, પ્રમેહ, અજીર્ણ, જ્વર, સન્નિપાત, યકૃદ્વિકાર, કફોદર, પ્લીહોદર, પરિણામચળ, દાહ, હેડકી, આક્રો, ઝાડા, મંત્રહણી, પાંકુરોગ, માંસાશુદ્ધ (કર્કરોઇટ—Cancers and tumours) વગેરે રોગોનો નાશ કરે છે.

શરીરના અનેક જાતના પિંડોની વૃદ્ધિ થઈ હોય ત્યારે તેને ઓછા કરવા અને પિંડોને દૂર કરવા તામ્રભસ્મ વપરાય છે. ખાસ કરીને બરોળ અને કલેમની વૃદ્ધિ થઈ હોય ત્યારે તામ્રભસ્મ સારી રીતે વપરાય છે. તામ્રભસ્મના સેવનથી મોટા થયેલા ઘટકો ઝરવા માંડે છે, તેમજ મૃતપ્રાય અંશોને સજીવ ઘટકોથી જીવદા પાડવામાં પણ તામ્રભસ્મ મદદ કરે છે. તામ્રભસ્મનું સેવન કરવાથી તેને યકૃત અને બીજા અવયવોમાં જીવું પડે છે. તેમાંથી ખાસ કરીને તે પિત્તાશય પર વપરાય છે. પિત્તાશય સંકુચિત થઈ ગયું હોય, પિત્તાશયની અંદરના ભાગમાં વિકૃતિ થઈ હોય, અથવા એવા કોઈ પણ કારણથી પેટમાં ફુખાવો થતો હોય, ત્યારે તામ્રભસ્મના સેવનથી બહુ ફાયદો થાય છે. તામ્રભસ્મના સેવનથી યકૃત-પિત્તનો સ્થાવ થઈ તેના કાર્યમાં નિયમિતતા આવે છે. પિત્તાશયમાં યકૃત-પિત્તના કણ જામી ગયા હોય અને તેથી પેટમાં વ્યથા થતી હોય, તો તે તામ્રભસ્મના સેવનથી દૂર થાય છે. પિત્તના ગાંગડા જામી ગયા હોય તો કારેલીનાં પાનના રસ સાથે તામ્રભસ્મનું સેવન કરવાથી તે ધીરે ધીરે છૂટી થવા માંડે છે અને પેટની વ્યથા મટી જાય છે. કલેમના અનેક વિકારોમાં ખાસ કરીને યકૃતના ઘટકોની વૃદ્ધિ થાય ત્યારે તામ્રભસ્મનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ.

આ રીતે બરોળની વૃદ્ધિમાં પણ તામ્રભસ્મનું સેવન બહુ લાભદાયક છે. ગુદમ અને અછીલામાં ગાંઠને ફાડવા માટે તામ્રભસ્મનો ઉપયોગ થાય છે. ગુદમ પર તામ્રભસ્મ કુમારીઆસવ કે બીજી સારક અથવા મુદ્દમ રચક ઔષધિની સાથે વાપરવી લાભદાયક છે. એ જ પ્રમાણે આમાશયમાં થયેલા કર્કરોઇટમાં પણ તામ્રભસ્મ હિતકર છે. માંસાશુદ્ધમાં જે વાનપ્રધાન કે ક્ષપ્રધાન હોય હોય તે તામ્રભસ્મ આપવી જોઈએ. પરંતુ ગાંઠમાં પિત્તપ્રધાન દોષો લીન થઈ ગયા હોય તો બંગભસ્મ આપવી જોઈએ.

તામ્રભસ્મના સેવનથી દોષોનો સાવ થતો હોય પણ રક્તસાવ થતો હોય, તો તામ્રભસ્મ ન આપવી જોઈએ. (તે વખતે જંગમરમ જ અપાય છે.)

સાધારણ રીતે ઉદરરોગમાં હૃદય, કલેબ્રું અને ગુરદા આ ત્રણ સ્થાનોમાં વિકાર થાય છે. આ વિકારો મટાડવા માટે તામ્રભસ્મ અપાય છે. પરંતુ તામ્રભસ્મ સ્વભાવે મૂત્રક નથી એટલે જળોદર જેવા રોગમાં ઉદરમાં ભરાયેલું પાણી કાઢવા માટે તામ્રભસ્મનો સીધો ઉપયોગ થઈ શકતો નથી. માટે તામ્રભસ્મ પુનર્નવા અથવા ખીછ મૂત્રક દવાઓ સાથે આપવી જોઈએ.

તામ્રભસ્મની સાથે શામક (sedative), મૂત્રક અને વિરેચક દવાઓ આપી ઉદરમાં રહેલું પાણી બહાર કાઢવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. ક્યારેક કેટલાક પિત્તપ્રકૃતિવાળાઓને તામ્રભસ્મથી જીવાળ લાગે છે. તામ્રભસ્મથી જીવાળ થાય છે તો તે પિત્તની વૃદ્ધિ થવાથી અથવા પિત્તમાં તીક્ષ્ણતા વગેરે ગુણ વધવાથી થાય છે. માટે પિત્ત સારી રીતે નીકળી જાય એટલા માટે ગરમાળાનો ગોળ અથવા કહુ જેવી વિરેચન દવાઓનું અનુપાન આપવું જોઈએ.

તામ્રભસ્મના સેવનથી લોહીનું દબાણ વધે છે. એથી કેટલાકને ગળા કે નાકમાંથી લોહી પડે છે. તેથી મૂત્રપિંડની વિકૃતિથી ચનારા ઉદરરોગમાં તામ્રભસ્મ આપવાથી મૂત્રપિંડનો સોજો વધે છે, મૂત્રોત્સર્ગની ક્રિયા ઓછી થાય છે અને પેટમાં પાણી વધારે ભરાય છે. તેવે વખતે તામ્રભસ્મનો ઉપયોગ ન કરવો જોઈએ. પરંતુ મૂત્રપિંડના વિકારમાં જ્યારે ગુરદામાંથી પરુ નીકળતું હોય ત્યારે તામ્રભસ્મ વાપરવાથી પરુ ઓછું થાય છે અને ધીમે ધીમે મૂત્રપિંડ અસક્ત સ્થિતિમાં આવી જાય છે. માટે આ રોગમાં તામ્રભસ્મનો ઉપયોગ બહુ ઓછા પ્રમાણમાં કરવો જોઈએ, અથવા બની શકે તો તામ્રભસ્મ ન જ વાપરવી એ વધારે સારું ગણાય.

ઉદરરોગમાં યકૃતોદર, પ્લીહોદર, કફોદર વગેરેમાં ઉપર લખેલી કફપ્રધાન કે કફવાતપ્રધાન દ્વિગતિતા હોય ત્યારે તામ્રભસ્મનો ઉપયોગ સારી રીતે થઈ શકે છે.

કોલેરામાં બહુ ઝાડા થાય ત્યારે હાયપગની નાડીઓ બહુ ખેંચાવા માંડે છે અને પિંડીઓમાં ભયંકર દરદ થાય છે. આ જાને તામ્રભસ્મના સેવનથી તરત મટી જાય છે. તે વખતે તામ્રભસ્મ દર અર્ધો કલાકે ૬ રતી આપવી જોઈએ. સાથે સાથે જિલ્લી, ચળ અને બ્રમ થતો હોય તો તે પણ તામ્રભસ્મના પ્રયોગથી ઓછા થઈ જાય છે. તામ્રભસ્મથી નાડીઓનો ખેંચાવો દૂર થાય એ પછી સુવર્ણ-માક્ષિકભસ્મ, શંખભસ્મ, કામદૂધારસ વગેરે દવાઓ આપવી જોઈએ.

અમ્લપિત્ત રોગમાં તામ્રભસ્મ વપરાય છે. ખૂબ ગરમ પિત્તની અને થોડા

પ્રમાણમાં બિલટી થતી હોય, ચક્કર, પેટનો દુખાવો એ ઉપદ્રવો બહુ વધારે અને ત્રાસદાયક હોય ત્યારે તામ્રભસ્મ વાપરવી હિતકર છે.

જો અમ્લપિત્તમાં એકાએક અને ખૂબ પ્રમાણમાં બિલટી થતી હોય, તો સુવર્ણમાક્ષિકભસ્મ આપવી જોઈએ. ઉપરાંત બિલટી કડવી, ખાટી અને તીખી થતી હોય, એટલે કે પિત્તનો વધારે મંચય થયો હોય, ત્યારે પણ સુવર્ણમાક્ષિક-ભસ્મ અપાય છે. તામ્રભસ્મના સેવન માટે અમ્લપિત્તના પિત્તનો સ્વાદ ઓછો પરંતુ પિત્તની તીવ્રતા, તીક્ષ્ણતા, ઉચ્ચતા ખૂબ હોવી જોઈએ. ધ્યાનમાં રાખવું કે પિત્તનો સ્વાદ કરાવી નાખવા માટે જ તામ્રભસ્મ અપાય છે. આ એક પ્રકારની વિરેચન ઔષધિ છે. તામ્રભસ્મનો ઉપયોગ સાવચેતીથી કરવો જોઈએ અને તામ્ર સાથે ઘી વગેરે સ્નેહ આપવા જોઈએ. યકૃતપિત્તનો સ્વાદ ઓછો થવાથી એક પ્રકારનો અતિસાર (સ્વેત વર્ણનો મળ) થઈ જાય છે. એમાં પણ તામ્ર-ભસ્મનું સેવન હિતકર છે.

ઉદરમાં મદ ઉત્પન્ન કરનાર નૈમર્ગિક કે કૃત્રિમ વિષ કે સેન્દ્રિય વિષ થયું હોય તો તેના શોધન માટે પણ તામ્રભસ્મનું સેવન હિતકર છે.

સેન્દ્રિય વિષથી મદ ઉત્પન્ન થયો હોય તો પણ તામ્રભસ્મનું સેવન હિતકર છે. કદપ્રધાન દોષોમાં તામ્રભસ્મથી આમાશયનું અને પક્વાશયનું સંશોધન થાય છે, માટે શોધન કરવાની જરૂર હોય ત્યારે તામ્રભસ્મ વાપરવી જોઈએ.

અનદ્રવશ્ણ અથવા બીજી કાષ્ઠ કાષ્ઠશ્ણમાં ઉદરમાં રહેલી અઘ્રીસા વગેરે ગ્રંથિઓ વધી હોય અથવા ઉદરરથ ગ્રંથિ થળનું કારણ હોય, તો તામ્રભસ્મ આપવી જોઈએ.

પાંકુરોગમાં યકૃત કે બરોળ બેમાંથી એકની વૃદ્ધિ થઈ હોય, તો તામ્રભસ્મ આપવી જોઈએ. પીળાશ કરતાં નિસ્તેજતા વધારે હોય, ચામડી તેલ લગાડ્યા જેવી દેખાતી હોય, મોં પર થોથર લાગતા હોય, રંગ ઘોળો થઈ ગયો હોય, આખા શરીરમાં સહેજ સહેજ મોજા લાગતા હોય અને આ બધાંમાં યકૃત કે બરોળની વિકૃતિ કારણરૂપ હોય, પિત્ત ફીણ થયું હોય અને કંક વધ્યો હોય, તો તામ્રભસ્મ આપવી જોઈએ.

કદ્દન્ય ગુદમ અને અઘ્રીલાની વૃદ્ધિ એકદમ થઈ હોય, ત્યારે તામ્રભસ્મનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ.

માંસાહારીઓને થનારા પ્રમેહરોગમાં બીજી ઔષધિઓના કરતાં તામ્રભસ્મ વિશેષ હિતકર છે. તામ્રભસ્મના પ્રયોગથી માંસઘટકોના પાત્તનને ઉપયોગી પિત્ત તૈયાર થાય છે. આ રીતે તામ્રભસ્મનો ઉપયોગ પ્રમેહરોગમાં પણ થાય છે.

ઋદ્ધણી વિકારમાં પિત્તની ઉત્પત્તિ ઓછી થાય છે, અને યાય છે તે પણ તેમાં તીક્ષ્ણતા ઓછી હોવાથી નિર્જળ હોય છે. એવી અવસ્થામાં બાન્દરીનો લોટ પાણીમાં મેળવેલો હોય તેવા સફેદ, મેક્ષા રંગના અને ચીકણા બાકા થાય છે. તેમાંથી દુર્ગંધ આવે છે, ઊબકા આવે છે. ઘણીવાર ઊલટી પણ થઈ જાય છે, અને તે પણ ચીકણી, ફિસ્કી અને દુર્ગંધવાળી હોય છે. આ વિકારમાં તામ્રભસ્મનું સેવન સારી રીતે થઈ શકે છે.

લૌકિક વ્યવહારમાં તામ્રભસ્મ નપુંસકતાનાશક મનાય છે, પરંતુ તામ્રભસ્મનો એવો ગુણ અનુભવમાં આવ્યો નથી.

તામ્રભસ્મનું કાર્ય—તામ્રભસ્મ કફદોષ, રસ, રક્ત અને માંસ એ દૂષ્ય તથા પૃક્ત, ખીહા, પકવારાય, ઋદ્ધણી અને કાષ્ટગ્રંથિ આ સ્થાનો પર ફાપદો કરે છે. તામ્રભસ્મના સેવનથી પિત્તનો સ્ત્રાવ વધારે થાય છે. પિત્તનો તીક્ષ્ણ અને ઉષ્ણ ગુણ વધે છે. રક્તાભિસરણની ક્રિયા ઝડપથી થવા માંડે છે. રક્તસ્ત્રાવ વધારે થાય છે, અને કફદોષ પર એ વધારે ઉપયોગી કાર્ય કરે છે. (અમ્બી. ગું. ધ. શા.)

કાષ્ટ કારણથી લોહીમાં વિકૃતિ થઈ માંસગ્રંથિઓ ઉત્પન્ન થાય છે. આ ગ્રંથિઓ હાય, પગ, માથું, પેટ વગેરે જીર્ણજીર્ણ સ્થાનો પર થાય છે. એ ગાંઠો દુખતી નથી, પરંતુ ધીમે ધીમે વધતી જાય છે અને નવી નવી થતી જાય છે. આ ગાંઠોનો નાશ કરવા અને નવી થતી અટકાવવા તામ્રભસ્મ અર્કક્ષીરચૂર્ણ (આકડાના દૂધને વરાળથી સૂકવી કરેલું ચૂર્ણ) ૪-૪ રતી આપવું. સાથે દિવસમાં ત્રણવાર મધ આપવું. બહાર વછનામ ૩ માસા, વજ અને રાઈ ૧-૧ માસા અને કપૂર ૫ રતીના ચૂર્ણને ગૂંદરના પાણીમાં મેળવી લેપ કરતા રહેવું. આથી ૧-૨ મહિનામાં ગાંઠો નાશ પામે છે.

સ્ત્રુચના—તામ્રભસ્મ અત્યંત ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, ભેદન કરનાર અને પિત્તનો સ્ત્રાવ કરનાર છે. આ હેતુ માટે આ દવાનો ઉપયોગ બહુ સાવચેતીપૂર્વક કરવો જોઈએ. તામ્રભસ્મના સેવનથી પિત્તસ્ત્રાવ વધારે થઈ અતિસાર થઈ જાય છે, તો બધા માનીને એને બંધ ન કરવો જોઈએ. જે રોગીને સૂકી ખાંસી, દાઢ કે વૃદ્ધપ્રદાહ હોય અને જેને શાંત નિદ્રા ન આવતી હોય, તેને આ ભસ્મ ન આપવી જોઈએ.

તામ્રભસ્મ નિરુત્થ જ વાપરવી જોઈએ. કાચી ભસ્મ કદી પણ વાપરવી ન જોઈએ. કાચી ભસ્મના સેવનથી ભ્રમ, બકવાટ, ઊલટી, કાષ્ટકવાર તાવ, બાકા, શળ અને રક્તસ્ત્રાવ વગેરે વિકારો ઉત્પન્ન થાય છે.

તામ્રભસ્મના વિકારોના શમન માટે જરૂર હોય ત્યારે મોતીપિષ્ટિ બહુ ફાપદાકારક છે.

તામ્રભસ્મનું સેવન કરતી વખતે મરચું વગેરે તીખી વસ્તુઓ, તેલ, ખટાશ, ખંધી પિત્તવર્ધક વસ્તુઓ, અગ્નિનું સેવન, સૂર્યના તાપમાં ફરવું અને રોગ વિરુદ્ધ અપથ્ય બોળન વગેરેનો ત્યાગ કરવો.

ખાળક, વૃદ્ધ, ક્ષયરોગી, સુવાવડી, ગર્ભિણી, રક્તાશ્ન અને મૂત્રાશયના સોજવાળા ઉદરરોગના દરદીને તામ્રભસ્મ ન આપવી જોઈ એ.

તામ્રભસ્મની પરીક્ષા—ચોડા દહીંમાં તામ્રભસ્મ નાખી ઠાંચની શીશી-માં ૧૨ કલાક રહેવા દેવું. દહીંના રંગમાં લીલાશ દેખાય તો ભસ્મને દોષવાળી સમજી, સૂરણ અથવા ખીજ વનસ્પતિના રસમાં ઘૂંટી ગળપુટ આપવો.

તામ્રભસ્મ સૂર્યનાં કિરણોમાં જોવાથી ચંદ્રિકા વગરની દેખાય તો પૂરી પકવ થયેલી જાણવી. જો ચંદ્રિકા દેખાય તો ફરી ૨-૩ પુટ આપવા, કારણ કે દોષવાળી ભસ્મથી બિલટી, લોહીવિકાર, કુષ્ઠ અને અનેક પ્રકારના રોગો ઉત્પન્ન થાય છે.

/ ખીજ વિધિ—મોરથૂથ ૧ શેર લઈ ઝીણું વાટી લોઢાની કઢાઈમાં નાખવું. પછી તેને ચંદનખટવા (ચીધની ભાજી)ના રસમાં પલાળવું. ૨૪ કલાક પછી રસ કાઢી નાખી તાંબાની કચ્ચરો કાઢી લેવી. પછી કાઢી લીધેલો રસ અને મોરથૂથ પાછા કઢાઈમાં નાખી દહ ચંદનખટવાનો રસ નાખવો. ૨૪ કલાક પછી ફરી કાઢી લેવું. ૩-૪ વાર આ રીતે કરવું. બધું કરીને ૧ શેર મોરથૂથમાંથી નવટાંકે તાંબુ નીકળે છે. પછી તાંબાને લીંબુના રસમાં ખરલ કરી ઘોઈ લેવું. બાદ આકડાના દૂધમાં ટીકડીઓ બનાવી સૂંકવી લેવી. તે ટીકડીઓને ચૂવેરના ડાંડામાં મૂકી કપડમટી કરી ગળપુટ આપવો. પછી ભસ્મને કાઢી લઈ જંગલી ગળજીનીના રસમાં ઘૂંટી ટીકડીઓ બનાવવી અને એની જ લૂગદીમાં મૂકી કપડમટી કરી ગળપુટ આપવો. એટલે ગ્રાંખી સફેદ રંગની તામ્રભસ્મ તૈયાર થશે.

(ધન્યંતરિ)

અથવા ચંદનખટવા માફક મોરથૂથાને ૪ ગણી ત્રિકુળા સાથે ૧૬ ગણી પાણીમાં પલાળી ૪૦ દિવસ સુધી સૂર્યના સખત તાપમાં રાખી મૂકવું. પાણી ઓછું થાય ત્યારે ફરી ઉમેરવું. પછી પાણીને શાહી તરફ વાપરવું અને કઢાઈમાં ચોટેલા તાંબાની ભસ્મ બનાવી લેવી.

માત્રા અને ઉપયોગ—પહેલી વિધિ પ્રમાણે.

ત્રીજી વિધિ—શુદ્ધ તાંબાનો બૂકો, શુદ્ધ પારો અને શુદ્ધ ગંધક ત્રણે ૨૦-૨૦ તોલા, શુદ્ધ હરતાલ ૧૦ તોલા અને શુદ્ધ મનશિલ્પ ૫ તોલા લેવાં. પહેલાં તાંબુ અને પારો લીંબુના રસમાં ઘૂંટવા. તાંબાનો બૂકો ઘોળો ચર્ચ જળ એટલે પાણીથી ઘોઈ ગંધક મેળવી કળલવી કરવી. પછી હરતાલ અને મનશિલ્પ મેળવી

ઘૂંટવું. બાદ તેને શરાવમાં મૂકી મળજૂત કપડમટ્ટી કરવું. આ સંપુટને તડકામાં સૂકવી, વાલુકાયંત્રમાં મૂકી, મોં સારી રીતે બંધ કરી, ચૂલા ઉપર મૂકી, ૧૨ કલાક અગ્નિ આપવો. સ્વાંગશીતળ થયે અગ્નિમાંથી સંપુટ કાઢી લઈ, તેમાંથી સેબાળપૂર્વક બરમને ગોળા કાઢી લઈ, ઘૂંટી લેવું. આ બરમને 'સોમનાથી તાંબરમ' કહે છે. (૨. ૨. ૨૧.)

માત્રા—ફે થી ૧ રતી દિવસમાં ૨ વાર, પીપર અને મધ, નળખાર અને ઘી અથવા આદુના રસ સાથે.

ઉપયોગ—પરિણામથળ, ખાંસી, શ્વાસ, મંદાગ્નિ, શુદ્ધાના રોગ, અનેક જાતના પાંડુરોગ, બરોળવૃદ્ધિ, ઉર ક્ષત, મળમૂત્રનો અવરોધ, ઉદરરોગ, વાતરક્ત અને બધા કદ-મધાન રોગોનો એ નાશ કરે છે. ખીજા ગુણ પહેલી વિધિ પ્રમાણે છે.

સૂચના—આ બરમનો ઉપયોગ પરીક્ષા કરાવે કરવો. બરમ દોષવાળી હોય, તો એને ફરીથી પકવવી.

(૪) લોહબરમ

પહેલી વિધિ—શુદ્ધ પોલાદનો જૂકો (અથવા દશપુટી લોહબરમ) ૨૦ તોલા, શુદ્ધ સફેદ સોમલ, શુદ્ધ વરકી હરતાલ, શુદ્ધ ગંધક અને શુદ્ધ પારો દરેક ૪ તોલા અને શુદ્ધ કપૂર ૨ તોલા લેવું. પહેલાં શુદ્ધ પોલાદનો જૂકો કે લોહબરમ ૨૦ તોલા, શુદ્ધ સોમલ ૧ તોલો અને કપૂર ૧૧ માસો લઈ કુંવારના રસમાં ૧ કલાક ખરલ કરી ૨-૨ તોલાની ટીકડીઓ બનાવી સખ્ત તડકામાં સૂકવવી. પછી માટીના ચડવા ભરી બંધ કરી ૫ શેર છાણાંની આંચ આપવી. ખીજવાર એ લોહમાં ૧ તોલો હરતાલ અને ૧૧ માસા કપૂર મેળવી કુંવારના રસમાં ત્રણ કલાક સુધી ખરલ કરી, પાંચ શેર છાણાંની આંચ આપવી. ત્રીજવાર એ જ પોલાદમાં ૧ તોલો ગંધક અને ૧૧ માસો કપૂર કુંવારના રસમાં ખરલ કરી ટીકડીઓ બનાવી ઉપરની રીતે જ આંચ આપવી. ચોથીવાર ૧ તોલો શુદ્ધ પારો અને ૧૧ માસો કપૂર મેળવી ઉપરની રીતે ખરલ કરી, આંચ આપવી. આ પ્રમાણે ૧૬ વાર આંચ આપવી. ૧૬ આંચમાં પોલાદબરમ તૈયાર થાય એટલે તેને એક લોહાની કઢાઈમાં નાખી સરખે ભાગે ખીરબહ્દી મેળવી નીચે ધીમે ધીમે આંચ આપવી અને હલાવતા રહેવું. બ્યારે ખીરબહ્દી બળી જાય ત્યારે તેના પર લોહાનો તવો ઢાંકી દેવો અને ૩ કલાક તીવ્ર અગ્નિ આપવો. પછી સ્વાંગશીતળ થયે કાઢી લેવી. આ પોલાદબરમ અતિ મુલાયમ ખીલે છે. આ બરમને ઠેટલાક વૈદ્યો 'વાયકરણુ લોહબરમ' પણ કહે છે. (અ. થા.)

સૂચના—૧૬ને બદલે ૬૪ પુટ આપવામાં આવે તો બરમ વધારે ક્ષાયકારક બને છે. ખીરબહ્દીમાં કાંકરી રેતી કે અલક મળેલી હોય તો કાઢી નાખવી

જોઈએ, નહિ તો ભરમ દૂષિત થઈ જશે.

માત્રા—૪ ચોખાભારથી ૧ રતી સુધી રોજ સવારમાં ૪૦ દિવસ સુધી માખણ અથવા મક્કાઈમાં લપેટી આપવી. ઉપર સાકરવાળું દૂધ પાવું. અથવા લોહભરમ, પૂર્ણચન્દ્રોદય રસ (કે રસસિન્દૂર) અને વૃદ્ધંડહર ચૂર્ણ મેળવી સાકરવાળા દૂધ સાથે દિવસમાં બે વાર આપવી. અથવા લોહભરમ શુદ્ધ કુચિત્ર ચૂર્ણ ૧ રતી, અને અશ્વગંધાદિ ચૂર્ણ ૨ માસા સાથે મેળવી દૂધની સાથે આપવી.

ઉપયોગ—આ ભરમ નપુંસકતા, વીર્યનું શીઘ્ર પતન, સ્વપ્નદોષ, મૂત્રદોષ, પાંડુરોગ અને શરીરની નળાઈ દૂર કરવામાં અકસીર છે.

લોહભરમનો પ્રભાવ લોહી પર જલદી થાય છે. એથી આ ભરમ પાંડુરોગ વગેરે અનેક રોગોનો નાશ કરે છે. આ ભરમને એવાં દ્રવ્યોની ભાવના આપવામાં આવી છે કે તે નપુંસકતામાં વિશેષ ફાયદાકારક અને છે અને તેથી વીર્યસ્થાન, શુક્રવાહિનીઓ અને ખીજ નસોને દૃઢ કરી તે નપુંસકતા મટાડે છે.

લોહભરમના ગુણોનું વિશેષ વિવેચન ખીજ વિધિની સાથે આગળ કર્યું છે. તે આ ભરમને પણ લાગુ પડે છે એમ સમજી લેવું.

શાસ્ત્રકારોએ લોહભરમના વિવેચનમાં લખ્યું છે કે:—

આયુઃપ્રદાતા ચલવીચક્તા રોગાપહર્તા મદનસ્ય કર્તા ।

અયઃસમાનં ન હિ કિંચિદસ્તિ રસાયનં શ્રેષ્ઠતમં નરાણામ્ ॥

લોહભરમ આયુષ્ય, બળ અને વીર્યને વધારનાર, રોગોનો નાશ કરનાર અને કામોત્તેજક છે. રસાયનરૂપે મનુષ્ય માટે આ લોહભરમ જેવી ખીજ એક એક પણ ઔષધિ નથી.

અપ્થ—લોહભરમનું કે લોહભરમ મિશ્રિત કોઈ ઔષધિનું સેવન કરનારે તત્તનું તેજ, અડધના પદાર્થ, રાઈ, દારૂ, ખાટા પદાર્થો અનુષ્ઠ દેશના જીવોનું માંસ, કંકારપૂર્વક દ્રવ્ય (કોળું, કાકડી, કલિંગ, તડખૂચ, કરમદાં, કશેરુ, કેરા, કંઠોડા, કકેન્દુ અથવા નાનાં બોર, કાંજી, કુલથી, કાળાં તેલ, કારેલાં, કેથ, કાસલ શાક અર્થાત્ નાડીશાક, મરઘાંનું માંસ અને કંગની), સૂર્યના તાપમાં ફરવું, ધૂમ્રપાન, દાહક પદાર્થ, ભેજ, મરગાં, લસણ, વગેરેનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. વળી, પ્રકૃતિ, દેશ, કાલ, અને સંયોગથી વિરુદ્ધ અથવા રોગમાં અપથ્ય એવો આહારવિહાર તજવો જોઈએ.

સૂચના—આ ૬૪ પુટી લોહભરમ ઉગ્ર હોવાથી તેનો ઉપયોગ ઉનાળામાં અને બહુ જલદ પિત્તવાળાઓ માટે ન કરવો જોઈએ, અથવા સંભાળીને કરવો જોઈએ. આ ભરમનું સેવન કરનારે દૂધ, ઘી વગેરે પૌષ્ટિક પદાર્થો વધુ પ્રમાણમાં લેવા જોઈએ.

બીજી વિધિ—શોધન કરેલા લોહનો બારીક જુકા ૪૮ તોલા લઈ તેમાં ૧૨ મો ભાગ હિંગજોક મેળવી, કુંવારના રસમાં ૧૨ કલાક ઘૂંટી, ૨-૨ તોલાની ટીકડીઓ બનાવી, સખ્ત તાપમાં સૂકવવી. પછી શરાવસંપુટમાં મૂકી, બંધ કરી, ગળપુટ આપવો. આ રીતે ૧૨ ગળપુટ આપવા. દરેક વખતે હિંગજોક મેળવતા જવું ને જુકા મોટો હોય તો પહેલાં ત્રિફળા, ગોમૂત્ર, કેળાં અથવા કુંવારના રસની ૪-૬ ભાવના આપવી. ફરી હિંગજોકનો પુટ આપવો. છેવટે જાંબુડાની ઘાસના ઉકાળાની ૩ ભાવના આપવાથી ઉત્તમ પ્રકારની લોહભસ્મ તૈયાર થાય છે.

માત્રા—૧ થી ૨ રતી સુધી દિવસમાં ૨ વાર પીપર અને મધ, માખણ અને સાકર, ત્રિફળા, ઘી અને સાકર, મક્કાઈ અથવા વ્યવનપ્રાણઅવલેહમાં મેળવી ચટાઈ ઉપર સાકરવાળું દૂધ પાવું. લોહભસ્મમાં સંત્રાહી ગુણ હોવાથી ક્ષયનિવાત થાય તો ત્રિફળા કે વ્યવનપ્રાણઅવલેહ સાથે સેવન કરાવવું.

અનુપાન—(૧) પ્રમેહ પર—હરડે અને ગોખરું ૨-૨ માસા, એખરો ૪ માસા અને સાકર ૬ માસા સાથે આપવી. ઉપર ઠંડું પાણી પાવું; અથવા ૩ માસા ત્રિફળાના ચૂર્ણ સાથે મેળવી, મધ સાથે આપી, ગળોનો રસ પાવો.

(૨) બયંકર પથરી પર—મધ સાથે આપવી. ઉપર ચાર તોલા ગોખરુનો ઉકાળો પાવો.

(૩) કફયુક્ત શ્વાસમાં—રસસિંદૂર અને સાકર સાથે અથવા ત્રિકટુ અને મધ સાથે આપવી.

(૪) શુભ્ણ જ્વરમાં—પીપર અને મધ સાથે.

(૫) વાતશુદ્ધિમાં—મસણ અને ઘી સાથે.

(૬) પિત્તજ્વરમાં—મધ સાથે.

(૭) કફપિત્ત જ્વરમાં—આદુના રસ સાથે.

(૮) પાંડુરોગમાં—લોહભસ્મને ૭ દિવસ ગોમૂત્રમાં ખરસ કરી, ૩-૩ રતી દિવસમાં બે વાર દૂધ સાથે આપવી.

(૯) મંડકુટ, ખસ અને ખૂજળીમાં—આમળાં, સાકર અને લીંબડાના પંચાંગ સાથે ૨૧ દિવસ, ૩-૩ રતી દિવસમાં ૨ વાર આપવી.

(૧૦) ઉદાવર્તમાં—સાકર સાથે.

(૧૧) સર્વાંગશ્વળમાં—શમ્બૂક (નાના શંખ) ભસ્મ અને સાકર સાથે આપી ઉપર કોકરવરણું પાણી પાવું.

(૧૨) શ્વાસ અને હિક્કા ઉપર—કપૂર, પુષ્કરમૂળ અને આમળાંનું ચૂર્ણ ૨ માસા, લોહભસ્મ ૨ રતી, અને મધ ૬ માસા આપવું.

(૧૩) ઉદરશળ પર—ગોમૂત્રમાં ઉકાળેલી નાની હરડેના ચૂર્ણ અને ગોળ સાથે આપવી. ઉપર કોકરવરણું પાણી પાવું.

(૧૪) ૮૦ પ્રકારના વાયુ પર—નગોડના રસ સાથે.

(૧૫) ક્ષ્વૃદ્ધિમાં—મધ અને પીપર અથવા મધ અને કળ્પલી સાથે.

(૧૬) પિત્તરોગમાં—તળ, તમાકુપત્ર અને એલચી સાથે.

(૧૭) રક્તપિત્તમાં—ચાતુર્માત અને સાકર સાથે, અથવા આમળાં, પીપર અને સાકર સાથે મેળવી આદુના રસ સાથે આપવી.

(૧૮) પાંડુરોગ અને હલીમકમાં—સાટોડીના રસમાં અથવા નાગરમેથના ચૂર્ણ સાથે આપી ખેરની છાસનો ક્વાથ પિવડાવવો.

(૧૯) ૨૦ જાતના પ્રમેહ પર—હળદર, પીપર અને મધ સાથે.

(૨૦) મૂત્રકૃમ્લમાં—શિલાજિત સાથે.

(૨૧) મંદાગ્નિમાં—નાગરવેલના પાનની સાથે.

(૨૨) રસાયન માટે—ત્રિક્ષ્ણા અને મધ સાથે.

(૨૩) ધાતુદોષમાં—ત્રિકટુ, ભારંગમૂળ અને મધ સાથે.

(૨૪) બળની વૃદ્ધિ માટે—સાટોડીના ચૂર્ણ અને ગાયના દૂધ સાથે.

(૨૫) પાંચ પ્રકારની ખાંસી પર—અરડૂસીનાં પાન, પીપર, દ્રાક્ષ અને મધ સાથે.

(૨૬) ત્રિદોષના શળ પર—ત્રિક્ષ્ણા ચૂર્ણ, ઘી અને મધ સાથે.

ઉપયોગ—આ લોહભસ્મ પાંડુરોગ, પિત્તના વિકાર, પિત્તજન્ય અને ક્ષ્વજન્ય પ્રમેહ, ઉન્માદ, ધાતુની નબળાઈ, સંગ્રહણી, મંદાગ્નિ, પ્રદર, મેદરોગ, કૃમિરોગ, કુષ્ઠ, ઉદરોગ, ઉદરશળ, આમવિકાર, ક્ષય, વિષ, હૃદરોગ, શ્વાસ, ખાંસી, અર્શ, આંખની ગરમી, રક્તપિત્ત વગેરે રોગોનો નાશ કરે છે.

લોહભસ્મના સેવનથી લોહીમાં રહેલાં રાતાં કણો વધે છે અને લોહીની નિસ્તોજતા દૂર થાય છે. માટે લોહભસ્મનો ઉપયોગ પાંડુરોગમાં થાય છે. પાંડુરોગ માટે લોહભસ્મ પ્રસિદ્ધ અને વખણાયેલી દવા છે.

પાંડુરોગમાં ખાસ કરીને પિત્તજન્ય પાંડુમાં અને હલીમકમાં લોહભસ્મ સારી રીતે વપરાય છે. એ જ પ્રમાણે કૃમિજન્ય પાંડુરોગમાં ખીજ કૃમિદ્વિદ્વાઓ સાથે લોહભસ્મ આપવાથી લાભ થાય છે. આંતરડાંમાં થનારા કેટલાક જંતુઓથી પલ્લુ એક પ્રકારનો પાંડુરોગ થાય છે. આ પાંડુરોગમાં વાવડિંગ અને અજમાનાં ફૂલ (યાદમોક્ષ) સાથે લોહભસ્મ આપવાથી સારું કામ આપે છે,

વાતવાહિનીઓ, માંસપેશીઓ અને રનાયુઓના મંકોચથી અથવા વાયુવિકારના કારણે તીવ્ર વેદના થતી હોય, ત્યારે એના ચમન માટે વાજકરણુ લોહભસ્મ અને

હિંગજાકથી મારેલી ભરમ બહુ ઉપયોગી છે.

વધારે પ્રમાણમાં રક્તાશય થવાથી શિરાઓ, મસ્તક અથવા અંદરના અવયવોમાં શ્વેતના આવી જાય અને ગભરાટ, નબળાઈ, ચક્કર વગેરે ચિહ્નો થતાં હોય, ત્યારે લોહભરમનું સેવન બહુ હિતકર છે. જો રક્તપિત્તમાં આ ઉપદ્રવો થતા હોય તો રક્તચંદનાદિ ક્વાથ સાથે લોહભરમ આપવી, અથવા ચરકઉક્ત લોહાસવનું સેવન કરાવવું.

આંખો લાલ થઈ જવી, મોં અને હાથપગે એકદમ પરસ્પેશ આવવો, શરીર લાલ થઈ જવું. થોડા વખત પછી ગભરામણ થઈ શરીર નિસ્તેજ અને ગરમ થઈ જવું, આખા શરીરમાં જોરથી લોહી વહેવું, હૃદયની ગતિ અને નાડીના વેગમાં વધારો થવો, મનમાં ખેંચેની થવી, આવાં લક્ષણોવાળો પિત્તનો પ્રકોપ થાય તેમાં લોહભરમ જલદીથી સરસ કાર્ય કરે છે.

પિત્તાશયને જરૂરી લોહી ન મળવાથી અથવા પિત્ત ઓછું થઈ જવાથી થતો અપચો, આદરો, વારંવાર ખાટા ઓડકાર આવવા, ચીકણી અને ક્ષપિત્તવાળા થોડી થોડી ઊલટી થવી, વગેરે વિકારો પર લોહભરમ બહુ ઉપયોગી છે.

અતિસાર અને ગ્રહણરોગમાં ગ્રહણી કળા અને પક્વાશય અશક્ત થઈ જવાથી વારંવાર અચાનક ખૂબ પ્રમાણમાં દુર્ગંધવાળા અને સફેદ કે ગેસા રંગના ઝાડા થાય છે. આવા અતિસારમાં શક્તિ આપનાર દવા તરીકે લોહભરમ વપરાય છે. સંગ્રહણીમાં પણ અત્યંત અશક્તિ અને બદ્ધ-માંસ ઓછા થયાં હોય, ત્યારે લોહભરમ આપવાથી બળની વૃદ્ધિ થાય છે અને નબળાઈ દૂર થાય છે.

રક્તાશમાં લોહી પડવાની શરૂઆતમાં લોહભરમ અપાતી નથી. તો પણ પિત્તજન્ય અને વાતજન્ય અર્શની શરૂઆતમાં—ખાસ કરીને જ્યારે બહુ ક્ષીણતા થઈ ગઈ હોય ત્યારે—લોહભરમ સારી રીતે વાપરી શકાય છે. તેમજ રક્તાશમાં ખૂબ લોહી પડ્યા પછી હૃદયમાં બધા, સોજા, પાંડુતા, વગેરે લક્ષણો થાય, ત્યારે ખીજી વિધિ પ્રમાણે બનાવેલી લોહભરમ વાપરવી બહુ જ હિતકર છે.

લોહભરમ એના કષાય ગુણને લીધે કફનાશક છે, પરંતુ સાથે પાંડુતાદિપ લક્ષણો હોવું જોઈએ. હૃદયની બધા સાથે શ્વાસ હોય, ત્યારે તેમાં લોહભરમ બહુ ઉત્તમ રીતે કામ આપે છે. તેમજ પિત્તપ્રધાન તમક શ્વાસમાં પણ લોહભરમ સારી રીતે વપરાય છે. છાતીમાં ખૂબ શ્વાસ ભરાયેલો લાગતો હોય અને સાથે શીકાશ, ખેંચેની અને નાડી ઉતાવળી થતી હોય, ત્યારે લોહભરમનું સેવન અત્યંત હિતકારક છે.

વિપમજ્વર અથવા ટાઢ વાઈ આવનારો તાવ વધારે દિવસ રહેવાથી અથવા અધિક તાવ હોય ત્યારે વારંવાર ખોરાક લેવાથી બરાજ વધે છે. એ રોગમાં

કિંવનીનવાળી દવાઓ વધારે પ્રમાણમાં આપવાથી ગભરાટ, શ્વાસ, મોં પર ઘોથર, ચહેરા સફેદ અને ફિક્કો થઈ જવો, કાન બહેર મારી જવા વગેરે લક્ષણો થતાં હોય, ત્યારે લોહબરમના સેવનથી ઉત્તમ ફાયદો થાય છે. પણ જેનાથી લોહબરમ સહન ન થઈ શકે તેને સુવર્ણમાક્ષિકબરમ અપાય છે. બેરોળવૃદ્ધિમાં પાંડુતા થઈ હોય ત્યારે લોહબરમનું સેવન વધારે ફાયદાકારક છે.

સર્વાંગ શોથમાં લોહબરમ એક ખૂબ ઉપયોગી ઔષધિ છે. આખા અંગના સોજામાં ત્યારે આમડીની નીચે રહેલી રસી એટલી ભરાય છે કે તેથી સોજામાં ઊંડા ખાડા પડે ત્યારે તેને ભરાતા બહુ વખત લાગે છે. બહુ પાંડુતા, ખૂબ ગભરામણ, મોં તદ્દન સુકકેં થઈ જવું, આખા શરીરની નસો ધગકતી હોય એટલે લોહી વેગથી દરતું હોય, રોગીથી પૂરું બોજાતું પણ ન હોય, પેશાબ સામાન્ય થતો હોય, પરંતુ મૂત્રાશય અશક્ત થઈ જવાથી વારંવાર પેશાબ આવતો હોય, એવા પ્રકારના શોથ રોગમાં જો સાથે સાથે બેરોળ અને મૃતની વૃદ્ધિ થઈ હોય તો તાંબ્રબરમ અને લોહબરમ મેળવીને આપવી બહુ સારી છે.

પાચનશક્તિની નબળાઈ અથવા તો બંધી ધાતુઓના પરિપોષણક્રમ- (Metabolism) ની અશક્તિને લીધે શરીરમાં સેન્ડ્રિય વિષ એકત્ર થાય છે. આ વિષ લોહબરમના સેવનથી નષ્ટ થઈ જાય છે.

પૈત્તિક અને કદ પ્રમેદમાં લોહબરમ વપરાય છે. પ્રમેદને લીધે આવેલી નબળાઈ લોહબરમથી દૂર થાય છે. પ્રમેદના જે રોગીને વારંવાર પેશાબ ન થતો હોય પણ ઓછી વાર અને ખૂબ પ્રમાણમાં થતો હોય, આમડી ફિક્કી પડી ગઈ હોય તેને માટે લોહબરમનું સેવન હિતકારક છે. જો પેશાબ વારંવાર અને થોડો થોડો આવતો હોય, અંદર દાંડ થતો હોય, તથા આમડી ચીકળી લાગતી હોય, તો જસનબરમનું સેવન કરાવવું જોઈએ.

ગુસ્સા, અહીંસા, બેરોળ અને કલેમની વૃદ્ધિમાં લોહીના રાત્રા કણો ઓછા થઈ પાંડુતા વધારે લાગતી હોય, તો લોહબરમ કે મંદુરબરમ વાપરી જોઈએ.

કાંઈ પણ ગોટા નામ મટી ગયા પછી રોગની શક્તિ ઘટી જાય છે, લોહીના અણુઓ નિર્ગળ થઈ જાય છે, તેમજ ગોટા રોગમાં બંધી દંડિયોનો સમૂહ દોષના પ્રદોષ સામે લડના લડના અને ધાતુમાખ્યના રચાવવામાં તદ્દન યાત્રી જાય છે. એનાથી બળ અને માંસની ફીણવા થાય છે. ત્યારે લોહબરમ આપવાથી તે ફીણવા એકદમ ઓછી થઈ જાય છે. ખાસ કરીને લોહીની અશક્તિને કારણે નબળાઈ આવી હોય તો લોહબરમ એકસ વાપરી જોઈએ. આ દૃષ્ટિએ લોહબરમ શક્તિવર્ધક છે.

પિત્તપ્રધાન કુષ્ઠરોગમાં દોષોના કારણે લોહી અને ચામડી દ્વિગિત થયેલી હોય, ત્યારે લોહભરમનું સેવન કરાવવું જાદુ દિતકર છે. પિત્તપ્રધાન કુષ્ઠમાં જળતરા, લાક્ષણ, ચામડી અને ફેફસાઓમાંથી પાણી જેવું ઝરવું, સહેજ વાગતાં પાકી જઈવું, ફૂટવું, અંતરથી ચીકણું ગંધાતું પર નીકળવું, ઠેલકીકવાર આંગળાઓની ચામડી ઊતરી જવી, તરી જવી વગેરે ચિહ્નો થાય છે. ઉપરાંત આ કુષ્ઠરોગમાં ચામડી પર લાલ કે કાળા જેવા ઘણા થતા હોય, તેમાં નાની નાની ફેફસાઓ થતી હોય, ખંજવાળ આવતી હોય અને જળનરા થતી હોય, તે ત્રિક્ષણ અને બીજી કુષ્ઠા દવાઓ સાથે લોહભરમ આપવી; અથવા આરોગ્યવર્ધિની આપવી. કુષ્ઠરોગમાં મુખ્ય લક્ષણોવાળા હોય માટે યોગના કર્યા પછી જે દોષોનો અનુબંધ હોય અથવા અનુબંધવાળો જે દોષ બાકી રહી ગયો હોય તેની યોગના કરવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે પિત્તદોષની ચિકિત્સા કરવાથી કુષ્ઠરોગનું શમન થવું શક્ય છે.

લોહભરમ રમાયન છે, એટલે કે લોહભરમના સેવનથી રસ, રક્ત વગેરે ધાતુઓની સારી રીતે ઉત્પત્તિ થાય છે, અને તેથી જંધી ઇન્દ્રિયો અને ઘટકો સારી રીતે પુષ્ટ થાય છે. આ ભરમ થોડા દિવસ ચઢતી માત્રામાં અને પછી ઊતરતા ક્રમમાં રમાયનવિધાન પ્રમાણે લેવી જોઈએ; અથવા શિક્ષાજિત, અમ્લક-ભરમ, મુવણુંભરમ કે ત્રિક્ષણ આમાંથી ગમે તે દવાની સાથે લેવી જોઈએ.

શરીરમાં જંધી ધાતુઓને જરૂરી વખતે દ્રવ્ય પહોંચાડવાવાળી ધાતુ લોહી છે. આ લોહી ધાતુના રક્તકણ અને ઘટકો શરીરના પોષણ માટે ખાસ ઉપયોગી છે. લોહના સેવનથી આ બધા મુદ્દા બને છે. આ રીતે બીજા પાંચભૌતિક દ્રવ્યોની પણ શરીરના પોષણ માટે જરૂર હોય છે. તે પણ લોહભરમના સેવનથી શુદ્ધ અને મુદ્દા બને છે. આ દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં લોહભરમના સેવનથી દેહ ખૂબ દૃઢ થાય છે અને એનાથી દેહસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે, એ કથન તદ્દન સાત્ય છે.

મોટા માણસો માટે લોહભરમ ઉપયોગી છે, અને નાનાં બચ્ચાં માટે મંદુરભરમ દિતકર છે. નીરાગી માણસને કોઈ પણ જાતના કારણ વગર અશક્તિ લાગતી હોય, તે લોહભરમનું સેવન કરાવવું જોઈએ. આ દૃષ્ટિએ શાસ્ત્રકારોએ લોહભરમને શરીર અને મનથી નીરાગી માણસ માટે દીર્ઘાયુ પ્રાપ્ત કરાવનાર ઉત્તમ રસાયન ઔષધિ કહી છે, તે પણ યોગ્ય જ છે. આયુરો નદીના પ્રવાહની જેમ માનવું. બધાં સુધી અનુકૂળતા હશે, ત્યાં સુધી એ પ્રવાહ જીવંત ચાલશે. લોહભરમના સેવનથી આ અનુકૂળતા મળી રહે છે, તેથી એને દીર્ઘજીવન પ્રાપ્ત કરાવનારી કહી છે. આ શાસ્ત્રવચન યોગ્ય જ છે.

જો રક્તવહન કરનાર નાડીઓના મંકેચથી શળ મારતી હોય, તે લોહ-ભરમના સેવનથી તે નાડીઓ વિકસિત થઈ રક્તાભિસરણની ક્રિયા વધતાં શળ

મટી જાય છે. પણ જો શ્વળ આમવાત કે વાતરક્તજન્ય હોય, તો મહાયોગરાજ ગૂગળ, આક્ષેપક જેવી હોય તો મહાવાતવિધ્વસન રસ, વાતપિત્તપ્રધાન ઉદરશ્વળ હોય તો સૂતરોષ્ઠર રસ, અને પિત્તપ્રધાન હોય તો તાપ્યાદિ લોહ આપવી જોઈએ.

લોહભગ્મ અડકોપને શક્તિ આપે છે આથી અડકોપની નિર્મળતાથી થતી નપુસકતા અને હીનવીર્યતા લોહભગ્મના સેવનથી દૂર થાય છે. ઉપરાત બધી ધાતુઓ શુદ્ધ અને પુષ્ટ થવાથી શરીરની કાન્તિ વધે છે અને શરીરના બધા અવયવો બળવાન થાય છે. ખાસ કરીને ઉદર ખૂબ બળવાન થતું હોવાથી એટલે કે કામના અવયવો સામનો કરી શકે તેવા થતા હોવાથી સેન્દ્રિય વિપત્તિ પ્રભાવ બહુ પડતો નથી આ દૃષ્ટિએ લોહભગ્મ વિપત્તિ દૂરનાર છે

લોહભગ્મ જો સામાન્ય મુઠ્ઠા લોહામાંથી બનાવવામાં આવેલી હોય, તો મૃદુ બને છે, અને તેથી નાશ્યુક પ્રકૃતિનાજા સુકુમાર રોગીઓને આપવામાં સારી રીતે વપરાય છે. તેમજ કોષ્ઠગત શ્વળ, આમજન્ય શ્વળ અથવા અશક્તિ લીધે લોહી વધારે પડવાથી થતી શ્વળ વગેરે વિકારોમાં મુઠ્ઠા લોહામાંથી બનાવેલી લોહભગ્મ સારો દાયદો કરે છે વળી પ્રમેહમાં જે રોગીઓ લોહભગ્મ સહન ન કરી શકતા હોય તેમને માટે મુઠ્ઠા લોહભગ્મનું સેવન હિતકર છે

કમળાના રોગમાં પિત્તાશયમાંથી નીકળીને પિત્ત કામમાં નથી જતું, પણ લોહીમાં મળી જાય છે તે વખતે ખાસ કરીને પિત્તાશય અશક્ત હોય છે આમટી, નખ, મૂન વગેરે પીગા થઈ જાય છે. આ રોગમાં જો અશક્તિ વધારે હોય તો મુઠ્ઠા લોહભગ્મનું સેવન વધારે હિતકર છે.

આમવાતનો વ્યાધિ થયા પછી તેને લીધે થયેલી અશક્તિ દૂર કરવા માટે આમ વિકારનું મૂળ દારણુ—આમની ઉત્પત્તિને રોકવી જોઈએ જહરાગ્નિની મદ્દાથી આ આમ ઉત્પન્ન થાય છે. જ્યારે પાચક અગ્નિ—પાચક પિત્ત—અરોમર કાર્ય કરતું બની જાય ત્યારે નવો આમ થતો નથી પિત્તને કાર્યક્ષમ બનાવવાનું આ કાર્ય મુઠ્ઠા લોહભગ્મના સેવનથી થાય છે. એવી જ રીતે પાચકપિત્તની અશક્તિથી કોટશ્વળ, મદાગ્નિ વગેરે વિકારો થયા હોય, તો તે પણ મુઠ્ઠા લોહ-રમના સેવનથી મટી જાય છે.

મુઠ્ઠા લોહભગ્મની બીજી લક્ષણોની વિશેષતા—બીજી લોહભગ્મમાં માહી ગુણ વધારે હોવાથી તેનાથી પેટ સાફ આવતું નથી આથી જોને કબજિયાત હોય તેને કાન્ત લોહભગ્મ વધારે કબજિયાત કરે છે. મુઠ્ઠા લોહભગ્મ માહી પણ નથી તેમ રચક પણ નથી, તો પણ કામનું શોધન કરનાર છે, અર્થાત્

કોહાની શક્તિ અને કાર્યને વધારી મળને સારી રીતે બહાર કાઢે છે. માટે કળાનિ-
યાતવાળા પાંદુરોગીને અને અશક્તિવાળાને મુંડ લોહભસ્મનું સેવન હિતકર છે.

લોહભસ્મ વાયુ અને પિત્તદોષ, સાત ધાતુઓ અને ખાસ કરીને લોહી અને
માંસ એ દ્વયો, તથા હૃદય, યકૃત, પાચનધન્દ્રિય અને ગ્રહણી આ સ્થાનો પર
ખાસ કાયદો કરે છે. (અર્થ. ગુ. ધ. ૩૧.)

સૂચના—રક્તાર્શમાં લોહી પડવા માટે તે વળને ગરમાવમાં લોહભસ્મ
ન આપવી નેહએ. લોહભસ્મ અતિ મુકાયમ હોવાથી રસરક્ત વગેરે સાથે જલદી
મળી જાય છે. આથી લોહભસ્મ મુકાયમ થાય ત્યાં સુધી ગળપુટ આપવો નેહએ.
અપકવ લોહભસ્મ આમળાં સાથે મસજવાથી આમળાંનો રંગ કાળો પડી જાય છે.
એથી લોહભસ્મ ન વાપરવી નેહએ.

ત્રીજી વિધિ—શુદ્ધ લોખંડનો બારીક બૂકો ૬૦ તોલા, શુદ્ધ પારો ૧૦
તોલા અને શુદ્ધ કરેલો ગંધક ૨૦ તોલા લેવો. પહેલાં લોખંડના ચૂર્ણને પારો
સાથે કુંવારના રસમાં ૬ કલાક ખરસ કરી પાણીથી ઘેર્ષ નાખવું. પછી ગંધક
મેળવી કળાવી કરવી, ૧૨ કલાક કુંવારના રસમાં ખરસ કરી ગોળો
બનાવવો. બાદ તેના પર એરંડાનાં પાન મૂકી દોરો લપેટી, તાંબાના ડબ્બામાં
મૂકી, સાંધા પર મળજૂત લેપ કરી, ૬ કલાક તડકામાં સૂકવી લેવો. ફરી તે
ડબ્બાને અનાજના કોહારમાં ૪૦ દિવસ સુધી દબાવી મૂકવાથી ભસ્મ તૈયાર થઈ
જાય છે. ૪૧ મે દિવસે ભસ્મ કાઢી ખરસ કરી કપડાથી ચાળી લેવી. આ ભસ્મ
કાળા રંગની હોય છે અને પાણી પર મૂકવાથી તરે છે. શાસ્ત્રકારોએ આ
લોહભસ્મનું નામ 'સોમામૃત લોહભસ્મ' પાડ્યું છે. (૨. ૨.)

માત્રા અને ઉપયોગ—ત્રીજી વિધિ પ્રમાણે.

ચોથી વિધિ—પોક્કાદના શુદ્ધ બારીક બૂકાને ૧૨ કલાક ગંગાવતીના
રસમાં ખરસ કરી ગળપુટ આપવો. આ રીતે ૧૦ પુટ આપવાથી ઘેરા લાલ
રંગની વારિતર મુકાયમ ભસ્મ તૈયાર થાય છે. આ રીતે જાંબુડાની છાસનો
ઉકળો, બાવળના પરંડોનો રસ, હસ્તીશુંડીનો રસ, કાચાં આમળાંનો રસ અને
મૂત્ર વગેરે ઔષધોના પુટથી ભસ્મ તૈયાર થાય છે.

માત્રા અને ઉપયોગ—ત્રીજી વિધિ પ્રમાણે.

(૫) જંગભસ્મ

પહેલી વિધિ—જંગભસ્મ બનાવવા માટે શુદ્ધ કલાઈનાં કાગળ જેવાં
પાતળાં પતરાં કરાવી નખ જેવા ત્રીણા કટકા કરી લેવા. પછી ૨૧ શેરતું
એક છાણું લેવું અને તેના પર ચારે બાજુ એક એક ઈંચ જગ્યા છોડી વચ્ચે

છએક ઇંચ બિડો ખાડો કરી તેમાં આમલીની છાત્ર અને તલનો ભૂકો આશરે ૧૦ તોલા પાથરવો. પછી તેની પર નાના કઢાઈના કટકા એક એક લઠ ચારેબાજુ ગોઠવવા. ફરી તેની પર આમલીની છાત્ર અને તલનો ભૂકો લગભગ ૧૦ તોલા પાથરી તેની પર કઢાઈના કટકા ગોઠવવા. આ રીતે ૮-૪ થર કરવા. છાણાની એક બેડમાં ૧૦ થી ૧૨ તોલા કઢાઈ પાથરવી. આમલી અને તલ મેળવેલું ચૂર્ણ ૪૦ થી ૫૦ તોલા રહેશે. ઉપર નીચે આમલીવાળું ચૂર્ણ ૪ રાખવું. આ રીતે કઢાઈ અને ભૂકો ગોઠવ્યા પછી એક વચમાંથી ખાડાવાળું તેવડું ૪ છાણું ઉપર ઢાંકી બન્નેના સાંધા બંધ કરવા. મુકાઈ બધ એટલે એક કઢાઈ કે તપેલામાં નીચે ઉપર ૧ શેર છાણું ગોઠવી પવનવગરની જગ્યાએ અગ્નિ આપવો. ટુંકું થઈ જાય એટલે સંભાળીને કઢાઈનાં ફૂલ વીણી લેવાં. પછી ભરમને લોખંડના ખક્ષમાં ઘૂંટી કપડાથી ચાળી લેવી. જેટલી ભરમ કાચી હશે તેટલી કપડા પર રહી હશે. તેને જુદી કાઠી લેવી. પાકી ભરમ નીચે ચળાઈ જશે. આ ભરમ ચૂનાના જેવા સફેદ રંગની, મુલાપમ અને બહુ હલકી બને છે. આમલીવાળા ભૂકાને બદલે ભાંગ મેળવીને પણ ઉપર પ્રમાણે કરવાથી ઉત્તમ ભરમ તૈયાર થાય છે. છાણાંને બદલે ટાટિયામાં લપેટીને આંચ આપ્યાથી પણ ભરમ થઈ શકે છે. ટાટમાં લપેટી ભરમ તૈયાર કરવી હોય, તો ટાટનો ગોળો બનાવી ચારે બાજુ પાંચ શેર છાણું મૂકી પવન વગરની જગ્યામાં અગ્નિ આપવાથી ભરમ તૈયાર થાય છે. ગોળાની બાંધાઈ ૮-૯ ઇંચથી વધારે ન રાખવી, અને એકીવખતે ૧૦ થી ૧૨ તોલા કઢાઈની ભરમ કરવી. વધારે પ્રમાણમાં લેવાથી ભરમનો મોટો ભાગ કાચો રહે છે. જે કાચી રહી જાય તેને ત્રીજી રીત પ્રમાણે ભરમ કરી લેવી.

(આ. પ્ર.)

સૂચના—કાચી ભરમને લોખંડના ખક્ષમાં ખરલ કરવી. પથ્થરના ખક્ષમાં ઘૂંટવાથી ખક્ષ ખરાબ થાય છે.

માત્રા—૧ થી ૨ રતી, દિવસમાં ૨ વાર, મધાઈ અને સાકર, બદામની ખીર, ઓથમીશ્નું અને સાકર, માખણ અને સાકર સાથે અથવા રોગ અનુસાર અનુપાન સાથે આપવી.

અનુપાન—(૧) પ્રમેહમાં—મધ સાથે આપવી. ઉપર જૂના ગોળમાં શુદ્ધ ગંધક મેળવી ખવડાવવો, અથવા માંસરસ અને હંળદરનું ચૂર્ણ મધ સાથે ચટાડવું. અથવા અબ્ધકભરમ અને શિલાનિત સાથે અથવા ગુળોસત્ત્વ અને મધ સાથે આપવી.

(૨) મૂત્રાધાતમાં—અંગભરમ, શિલાનિત અને ગુળોસત્ત્વ આ દરેક ૩-૩ રતી અને સાકર ૬ રતી મેળવી મધ સાથે.

(૩) મોંની દુર્ગંધનો નાશ કરવા—કપૂર સાથે.

(૪) કાન્તિ વધારવા અને પુષ્ટિ માટે—જયફળ અને ગાયના દૂધ સાથે અથવા મધ સાથે, થોડા દિવસ સુધી.

(૫) કફપ્રધાન પ્રમેહમાં—તુળસીના પાન સાથે અથવા સાકર અને મધ સાથે.

(૬) ગુદ્મમાં—કુલાવેલા ટંકણખાર સાથે.

(૭) રક્તપિત્ત અને જીર્ણશ્વાસમાં—હળદરના ચૂર્ણ અને મધ સાથે, દિવસમાં ૨-૩ વાર થોડા દિવસ સુધી આપવી.

(૮) પિત્તના શમન માટે—સાકર સાથે.

(૯) વીર્યસ્તંભન માટે—નાગરવેલના પાનમાં અથવા ભાંગ કે કસ્ટૂરી સાથે, દિવસમાં બે વાર સવાર-સાંજ આપવી જોઈએ. અથવા વાંસકપૂર, કાગદી એલચીના દાણા, મુક્તાની માટી ત્રણે ૧-૧ તોલો અને જંગભરમ ૬ માસા મેળવી ખરસ કરવું. પછી તેમાંથી ૧૫ થી ૩ માસા સુધી દિવસમાં ૨ વાર આમળાંના પાણી સાથે આપવું. રાત્રે આમળાં ૧ તોલો લઈ ૧૦ તોલા પાણીમાં પલાળી સવારે મસળાને પાણી ગાળી લેવું. તે પ્રમાણે સવારે પલાળી સાંજે વાપરવું. આ રીતે ૭ દિવસ સુધી જંગભરમનું સેવન કરવાથી ભયંકર વીર્યસ્તાવમાં પણ આશાતીત ફાયદો થાય છે. આ પ્રયોગ ઉનાળા વગેરે ઋતુમાં નિર્ભયતાથી કરાય છે. શિયાળામાં આ પ્રયોગ કરવો હોય તો આમળાંના પાણીને સહેજ ગરમ કરીને લેવું.

(૧૦) મંદાગ્નિમાં—ખીપર સાથે.

(૧૧) દાહ પર—ક્ષીણના રસ સાથે.

(૧૨) અશુભ્યમાં—આમળાં અને સોપારી સાથે.

(૧૩) અસ્થિગત જ્વરમાં—સિતોપલાદિ ચૂર્ણ, માખણ અને મધ સાથે, અથવા ગળેસત્ત્વ અને મધ સાથે.

(૧૪) કુષ્ઠ પર—નગોડના પાનના રસ સાથે.

(૧૫) વાતરોગમાં—અજમે અને આસન સાથે.

(૧૬) ઉદરપીડમાં—નાની હરડે સાથે.

(૧૭) વાતગુદ્મમાં—મદા સાથે.

(૧૮) શ્વાસમાં—જયફળ, લવંગ અને મધ સાથે.

(૧૯) સ્વપ્નદોષમાં—૧ તોલા ધસળગોળની બૂટ્ટી સાથે.

(૨૦) બહુમૂત્રમાં—સિતોપલાદિ ચૂર્ણ અને મધ સાથે.

(૨૧) પરમિયામાં—મોતીપિષ્ટિ, ચાંદીનાં વરક, એલચી અને વાંસકપૂર-મેળવી મધ સાથે જંગભરમ ચટાડવી.

(૨૨) નાસુરમાં—ગંગેટી સાથે,

(૨૩) જીર્ણોત્તરમાં—પીપર અને મધ સાથે.

(૨૪) ચામડીના રોગો પર—ખેરની છાલના ઉકાળા સાથે.

(૨૫) ઉપદંશજન્ય વીર્યદોષમાં—હરતાલથી મારેલી બંગભસ્મ ૨-૨ રતી ચોપચિન્યાદિ ચૂર્ણ સાથે એક બે માસ આપવી.

(૨૬) કૃમિ પર—મધ સાથે ચટાડી ઉપર કાંકચનો રસ અથવા ગઠાડા અને દહીંની તર સાથે મેળવી પાવાં.

ઉપયોગ—આ બંગભસ્મ લઘુ, સર, રક્ષ, તિક્ત, ઉષ્ણ, દીપન, પાચન, રુચિ ઉત્પન્ન કરનાર, વર્ણને વધારનાર અને સહેજ પિત્તકારક છે. એ અધી જાતના પ્રમેહ, કફ, કૃમિ, મંદાગ્નિ, બિલટી, ક્ષય, પાંડુરોગ, શ્વાસ અને નેત્રરોગ દૂર કરે છે. શરીરની શક્તિ વધારે છે. બંગમાં તીક્ષ્ણ અને ઉષ્ણ ગુણ છે, એટલે બંગ વાતક છે, પણ રક્ષત્વ વગેરે ગુણને લીધે વાયુનો પ્રદોષ કરે છે. આ ભસ્મ ગુરુ (જડ) હોવાથી ઘણા કફપ્રધાન પ્રકૃતિવાળાની પાચનક્રિયા પર બધું હાથદો નથી કરતી. બંગભસ્મના મુખ્ય ગુણધર્મને વર્ણવનાં શાસ્ત્રકારોએ કહ્યું છે કે.—

“વર્ગ મક્ષયતો નરસ્ય ન મધેત્સ્વપ્નેऽપિ શુક્રક્ષયઃ ॥”

બંગભસ્મના ગુણનું આ તદ્દન યથાર્થ વર્ણન છે. એને અધિકરણસૂત્ર કહો તો પણ કહી શકાય છે. કારણકે બંગના ગુણોની માળા આ કેન્દ્રની આરેખાગ્રુ મૂંઠાઈ છે. શુક્ર અને શુક્રસ્થાનની નબળાઈ થવાનાં જે અનેક કારણો છે તેના પર બંગભસ્મનો ઉપયોગ ઉત્તમ થાય છે. ખાસ કરીને આ ભસ્મ શુક્રસ્થાનને શક્તિ આપનાર હોવાથી એ સ્થાનની નબળાઈ દૂર કરે છે. આ નબળાઈઓમાં પણ ઘણા પ્રકાર છે, તો પણ અધી જાતની નબળાઈઓના મૂળમાં ઘણું કરીને જ્ઞાન-તંત્રુઓની નબળાઈ હોય છે. જ્ઞાનતંત્રુઓ અને સ્નાયુઓની નબળાઈ થવાનું કારણ ખાસ કરીને સ્ત્રીસેવન અથવા વીર્યના બીજી રીતે દુરુપયોગ હોય છે. આ રીતે વારંવાર દુરુપયોગ થવાથી સ્નાયુઓ અને જ્ઞાનતંત્રુઓ તદ્દન નિર્મોલ્પ થઈ જાય છે. કેટલીક વખત તો એવી દશા થાય છે કે ફક્ત મનમાં સ્ત્રીની ભાવના થાય, સ્ત્રી દેખાય કે માત્ર શૃંગારચેષ્ટા મનમાં આવે કે બસ, તરત વીર્યસ્ખલન થઈ જાય છે. સ્વપ્નમાં સંયોગનું ચિત્ર દેખાય કે તરત ક્ષોભ થઈ વીર્યપાન થઈ જાય. આ પ્રકારના વિકારોમાં બંગભસ્મ સારી રીતે વપરાય છે.

કેટલાક મનુષ્યોને રોજ રાત્રે નિયમિત રીતે વીર્યપાત થાય છે. આનું એટલું ખરાબ પરિણામ આવે છે કે કેટલાક તદ્દન ગાંડા થઈ જાય છે, કેટલાક અર્ધા ગાંડા જેવા થઈ જાય છે, કેટલાક નપુંસક, કેટલાક સુકલકડી મુઠદાલ, કેટલાક આજન્મ રોગી અને ઘણા હીન, દીન અને જીવનથી તદ્દન દંટગેલા બની જાય

છે. કેટલાકોને ખૂબ ક્ષોભ લાગે છે. કાંઈને ગુન્દરી દેખાય કે મનમાં વિકારો થતા માંડે છે, એટલે સુધી કે ઝાંટકા લાગી મોંમાં મોજ છૂટવા માંડે છે, અને ત્યારે વીર્યનો સ્ત્રાવ થાય ત્યારે વિકારો શાંત થાય છે. આ બંધી જાતના વિકારો પર બંગભરમનો ઉત્તમ ઉપયોગ થાય છે. સ્વપ્નાવસ્થા માફક પેશાબ માંધે વીર્યસ્ત્રાવ થતો હોય તો પણ બંગભરમના સેવનથી કાયદો થાય છે.

બંગભરમના ગુણ સંબંધમાં શાસ્ત્રમાં લખ્યું છે.—

“ સિંહો.યથા હસ્તિગણં નિહન્તિ તથૈવ વક્ત્રોઽપિલમેહશર્ગમ્ । ”

અર્થાત્ સિંહ જેમ હાથીનાં સમૂહને હણે છે, તેમ બંગ સર્વ જાતના પ્રમેહનો નાશ કરે છે. પરંતુ યથાર્થ રીતે વિચારીએ તો બંગભરમ બધી જાતના પ્રમેહોમાં પૂરેપૂરો લાભ નથી આપી શકતી. ખાસ કરીને વાતબંધ્ય પ્રમેહોમાં બંગભરમ ન વાપરવી એ હીક લાગે છે. સાંદ્ર, અગ્નિ, ધંધુ, હસ્તિ વગેરે પ્રમેહોમાં બંગભરમ વધારે વપરાય છે. ખાસ કરીને નાનપણમાં ખરાબ મિત્રોની સોળ તથી વીર્યપાત કરાવવાની ટેવથી દિલ્લા, અશક્ત અને શુષ્ક રોગીઓને થનારા બધી જાતના પ્રમેહો પર બંગભરમનો ઉત્તમ રીતે ઉપયોગ થાય છે, એટલે કે શુષ્કપાત કે શુષ્કક્ષય એ પ્રમેહના કારણરૂપ હોય તેવા રોગીઓને શુષ્કસ્થાનમાં સક્તિ લાવવા માટે બંગભરમ ઉત્તમ ઔષધ છે.

વૃદ્ધાવસ્થામાં પ્રમેહ થાય ત્યારે પેશાબ વારંવાર અને ખૂબ પ્રમાણમાં થાય છે. વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે મૂત્રપિંડ, મૂત્રવહ સોતો અને મૂત્રાશય આ બધાં બંગો નિર્બળ હોવાથી થાકી જાય છે તેથી વારંવાર પેશાબ કરવો પડે છે. આ રોગમાં બંગનો સારો ઉપયોગ થાય છે. જે જીવાનીમાં શુક્રસ્ત્રાવના અતિયોગને લીધે આ રોગ થયો હોય અને ઘડપણમાં જે આ રોગમાં વાતપ્રધાન લક્ષણો થતાં હોય તો બંગભરમ કાયદો કરે છે, પણ વાકુની પ્રધાનતાને ધ્યાનમાં રાખીને બંગભરમની સાથે બીજી વાતશામક ઔષધિઓ આપવી જોઈએ.

મૂત્રાશયના મુખના પિંડની વિકૃતિ થવાથી મૂત્રકૃચ્છમાં જસ્તિના મોં પાસે મૂત્ર આવવાથી બળતરા થાય છે. તેમાં એક પ્રકારની સાર્વિતા આવે છે. આ રોગ પર બંગભરમ સારી રીતે વપરાય છે. જે આ રોગ બહુ સખ્ત અને જૂનો થય ગયો હોય તો ઓપરેશન જ કરાવવું પડે છે.

આ ઉપદ્રવ પ્રમેહની પછી ઉત્પન્ન થાય છે. બંગભરમમાં પ્રમેહનાશક ગુણ હોવાથી તે આ વિકારમાં વપરાય છે. પ્રમેહરોગમાં બધા દોષો અને મેહ, માંસ વગેરે શરીરના બધા ઘટકોમાં વિકૃતિ ઉત્પન્ન થાય છે. આ વિકૃતિને લીધે ધાતુઓનો પરિપોષણક્રમ બગડે છે, તેથી ધાતુઓનો મેદ્ધ શરીરમાં બેગો થાય છે. આ મેદ્ધવ્યવસ્થાને બહાર કાઢવા માટે વારંવાર મૂત્રોત્પત્તિ અને મૂત્રોત્સર્ગ થાય છે.

બંગભરમના સેવનથી શરીરના હાસ જેવો આ વિકાર ઓછો થઈ જાય છે અને મૂત્રની ઉત્પત્તિ અને ઉત્સર્ગ ઓછા થઈ જાય છે. મધુમેહમાં આ વિકાર હોય તો બંગભરમને બદલે નાગભરમ વધારે લાભ આપે છે. પરંતુ મધુમેહમાં પણ શુક્રપાત જ કારણરૂપ હોય તો તો બંગભરમ કે બંગ-નાગભરમનું મિશ્રણ સેવન હિતકર છે. અનુપાન તરીકે ગુડમારનો અર્ક આપવો.

મૈથુનના અતિયોગ અને ખીછ રીતે વધારે વીર્યપાત થવાથી ક્ષય થયો હોય તો ક્ષયની પાછલી અવસ્થામાં પણ બંગભરમ કાયદો કરે છે. ટાઇ પણ જાતના કારણુ વગર છાતી તદ્દન પોલી-નખળી થઈ ગઈ હોય, છાતીનો સંક્રાંચ થયો હોય એવું લાગતું હોય, બહુ મહેનતે સફેદ, પીળો ગંધાતો કંક નીકળતો હોય, અત્યાં લક્ષણો થતાં હોય તો તેના પર બંગભરમ સારી રીતે વપરાયાના ઘણા દાખલા મળે છે. આ જગ્યાએ બંગમાં રહેલા વિશિષ્ટ ધર્મનો એટલે કે ક્ષય(ક્રાંચ)નાશક વિશિષ્ટ ગુણનો ઉપયોગ થાય છે. બંગભરમની સાથે શૂંગભરમ અને રસસિંદૂર મેળવીને અથવા ગુદાંબુદાં પણ અપાય છે.

બંગભરમ કૃમિન હોવાથી કૃમિજન્ય જ્વર અને હૃદયના રોગો તેમજ ખીજા કૃમિજન્ય રોગોમાં સારી રીતે વપરાય છે. કૃમિજન્ય જ્વરનાં લક્ષણો સામાન્ય રીતે વિપમજ્વરનાં જેવાં જ થાય છે. ઘણી વખત કૃમિજન્ય જ્વર અને મંતત વગેરે વિપમજ્વરનું નિદાન કરવામાં મુશ્કેલી નડે છે. પરંતુ કૃમિજન્ય જ્વરમાં કૃમિનાં વિશિષ્ટ લક્ષણો દેખાય છે. કૃમિજન્ય જ્વરમાં પેટનો દુખાવો, વારંવાર મોળ આવવી, ઊબકા અને ઝિલટી થવી વગેરે લક્ષણો વધારે હોય છે. કેટલીક વખત આ તાવ ૪૦ થી ૪૨ ડિગ્રી સુધી રહે છે. એવા કૃમિજન્ય વિકારમાં પેટના મોટા કૃમિ જેવા નથી હોતા, પરંતુ બારીક ગોળ ચપટા અથવા દુધળા જેવા નાના હોય છે. એવા નાના કૃમિઓ પર બંગભરમ વપરાય છે. બંગભરમના સેવનથી કૃમિઓ મૃત્તિજન થઈ જાય છે, અથવા પોપણને અભાવે મરી જાય છે; પરંતુ બંગભરમના સેવનથી પડી જતા નથી. માટે બંગભરમની સાથે આરગ્ધવાદિ ક્વાથ અથવા સોનામુખીનો ઉકાળો આપવો જોઈએ કે જેથી કૃમિઓ બહાર નીકળી જાય.

વીર્યપાનની ખરાબ ટેવથી ઘણા યુવાનો પાંડુરોગીના જેવા થઈ જાય છે. ટાઇ પણ કામ માટે તેમને ઉત્સાહ નથી હોતો, તેથી જ શરીર ટિકું, પીળાશ પડતું, શુષ્ક અને કૂચ થઈ જાય છે અને પાચનશક્તિ મંદ પડી જાય છે. આ પાંડુતામાં રક્તકષ્ણો ખરેખર ઓછા થઈ જતા નથી, પણ વીર્યધાતુની નબળાઈને લીધે આ પાંડુતા આવે છે. અર્થાત્ શુક્રની ઉત્પત્તિ માટે જરૂરી લોહીની અનુજાતા હોવી જોઈએ અને જ્ઞાનતંતુઓનું ત્રેરકત્વ અને જરૂરી પ્રાણવાયુની અનુજાતા

હોવી જોઈએ. આ બધાનો પહેલાં અતિયોગ કયો હોય તેથી બધું ક્ષીણ થઈ લોહી નિર્બળ થઈ જાય છે. આ કારણે ચામડી અને બધાં અંગો પર પીળાશ આવતી જાય છે. આવી સ્થિતિમાં લોહભરમ, નાગભરમ અને જસતભરમ કરતાં બંગભરમ વાપરવી વધારે ફાયદાકારક છે. તે વખતે બંગભરમ, પ્રવાહભરમ અને સુવર્ણભાક્ષિકભરમ મેળવીને આપવી જોઈએ, અથવા બંગભરમ, શિકાન્ગિત અને લોહભરમ મેળવીને આપવી જોઈએ. જે કેવળ માનસિક નબળાઈ હોય અને પાંડુતા ન હોય તો બંગભરમ અને લોહભરમ (ખીછ રીન પ્રમાણેની) મેળવી ખાઈના અર્ક સાથે આપવી જોઈએ.

• મૈથુનના અતિયોગ અથવા બહુ વીર્યપાતથી ખાંસી થાય છે, તો તે સુક્રી અને ત્રાસદાયક હોય છે. ઘણીવાર ખાંસી ખાતાંખાતાં ચક્કર આવી જાય છે. આ રોગમાં અશક્તિ બહુ આવી જાય છે. જે રોગીને પહેલાં ઉપદંશ મચેતો હોય અને ખાંસી સાથે શ્વાસ પણ હોય, તો દરતાલથી મારેલી બંગભરમની સારી અસર થાય છે. ઉપદંશના વિષ પર બંગભરમનું પ્રત્યક્ષ કાર્ય કાંઈ પણ ન હોય, તો પણ શુક્રસ્થાન પર જે અસર થઈ હોય તેના પર બંગભરમ કાર્ય કરે છે.

બંગભરમ મંદાગ્નિનો નાશ કરનાર અને દીપન-પાચન છે. આ દીપનશક્તિ શંખ કે ઠોડી જેવી, હિંગ, અન્જો, ચિત્રક વગેરે જેવી અથવા લીંણ કે આમલી જેવી નથી. આ બધાં દ્રવ્યોનું કાર્ય પાચકપિત્તના ગુણો વધારીને થાય છે. એ જ રીતે બંગભરમની અસર પણ પાચકપિત્તનો ગુણ વધારીને થાય છે, તો પણ આ ગુણવૃદ્ધિ પાચક પિત્ત પર અસર થઈ, થતી નથી. બંગભરમની પહેલી અસર શુક્રસ્થાન પર થાય છે. શુક્રસ્થાન બળવાન થવાથી શરીરના બધા અવયવોને શક્તિ મળે છે. આ રીતે પાચનદ્રવ્ય બળવાન બને છે અને મંદાગ્નિ દૂર થાય છે.

વીર્યની નબળાઈથી થતો અગ્નિમાં ઘ રોગ ખીજ અગ્નિમાં ઘ રોગો કરતાં બપોરે ત્રાસ આપનાર હોય છે. આ રોગમાં અજ પર અરુચિ વધારે હોય છે. કેટલાકને તો ખેડાકની વાસ પણ સહન થતી નથી. આ સ્થિતિમાં બંગભરમ સારું કામ કરે છે, અને આ પ્રકારના અગ્નિમાં ઘમાં અથવા તેને લીધે થતા વમનમાં પણ બંગભરમ સારી રીતે વપરાય છે.

ઉદરમાં કર્કરકોટ (Cancer) થવાથી જે બિચડી થવા કરે છે, તેમાં બંગભરમ ફાયદો કરે છે. બંગભરમથી કર્કરકોટના વિષપ્રકોપનું શ્મન થાય છે. આ રોગમાં બે આયુર્વેદિક ઔષધિઓ ઉપયોગી છે: બંગ અને તામ્ર. તામ્રભરમ ઉમ્મ હોવાથી કંઠપ્રધાન અને વાતકંઠપ્રધાન દોષોમાં ફાયદાકારક છે. એ સિવાયના દોષપ્રકોપમાં બંગભરમ આપવી જોઈએ. કર્કરકોટની રક્તવાહિનીઓની વિકૃતિ

બંગભસ્મના સેવનથી મટી જાય છે. આ વિકૃતિ દૂર કરવા માટે નાગભસ્મ પણ વપરાય છે.

હસ્તમૈથુનના અતિયોગથી કે બીજી રીતે બહુ વીર્યપાત પછી ખૂબ અશક્તિ થઈ હોય તો બંગભસ્મ તેને મટાડે છે. એના સેવનથી ઇન્દ્રિયસમૂહને શક્તિ મળે છે, અને દુષ્ટ લાક્ષણિકતા પણ આપોઆપ ઓછી થઈ જાય છે.

બંગભસ્મ ઉત્તેજક ઔષધિ નથી તોપણ શક્તિવર્ધક છે. આ ગુણને લીધે જ તે વૃદ્ધ મનાય છે. વીર્યના અતિયોગથી નપુંસકતા આવી હોય તો બંગભસ્મ મટાડે છે. કેટલાક મનુષ્યોમાં પુરુષત્વ હોવા છતાં રતિ તરફ મન ખેંચાતું નથી એટલે કે તેની પર પ્રેમ નથી હોતો. એવા ઘણાને અંડકોષ વગેરે ઇન્દ્રિયોની વૃદ્ધિ મોગ્ય પ્રમાણમાં ન થવાથી પુરુષત્વમાં સહેજ કચાસ ન્હોતો. આ બધી જગતના વિકારોમાં બંગભસ્મ સારું કામ કરે છે.

બંગભસ્મ શુક્રધાતુ અને શુક્રસ્થાન એ બંનેને શક્તિ અને પુષ્ટિ આપે છે. આથી એનું સેવન કર્યાથી શુક્રસ્થાન સશક્ત બને છે, અને શુક્રધાતુ સમ તથા યથાયોગ્ય ઉત્પન્ન થાય છે. પરિણામે બધી ધાતુઓ પુષ્ટ થાય છે. સમસ્ત દેહને પુષ્ટિ મળે છે. શુક્રધાતુનું કાર્ય બલ અને બુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરવાનું છે. એ કાર્યની સિદ્ધિથી આપું શરીર અને સર્વ ઇન્દ્રિયો પ્રબળ બને છે. આમ, સર્વ ધાતુઓ અને ઇન્દ્રિયો સખળ અને દૃઢ થવાથી દેહનો વર્ણ સુંદર થાય છે, શરીર તેજસ્વી, સૂરતિવાન અને બલવાન દેખાય છે; બુદ્ધિ તેજસ્વી બને છે; અને સ્મરણશક્તિ વધી જાય છે.

પરુ ઉત્પન્ન કરનાર જંતુઓ પર બંગભસ્મ જંતુદ્ધ કાર્ય કરે છે. ઘણાંમાંથી બહુ પીણું પર નીકળતું હોય એવા રોગીઓને ઘણોપણની બીજી ક્રિયાઓ સાથે બંગભસ્મનું સેવન કરાવવામાં આવે, તો જલદીથી વધારે લાભ થવાના ઘણા દાખલા મળી આવે છે.

શુક્રધાતુનાં બે કાર્ય છે: ગર્ભસંજનન અને બુદ્ધિવર્ધન. ગર્ભસંજનન ન થવાથી જો વીર્ય એકઠું થાય છે તથા બુદ્ધિ અને સ્મરણશક્તિને લાભ થાય છે. આ રીતે બંગભસ્મ બુદ્ધિ અને જ્ઞાનને વધારનાર કહેવાય છે, તે પણ બરોબર જ છે.

સ્ત્રીઓના જનનેન્દ્રિયના વિકારોમાં પણ બંગભસ્મ સારી રીતે વપરાય છે. અંડકોષ (બીજધાર)ની કલ્પવાહિનીઓની અશક્તિને લીધે સ્ત્રીની જનનેન્દ્રિય અશક્ત રહેલી હોય અને એને લીધે રજ્જેર્દશન ન થતું હોય, તો બંગભસ્મ અને લોહ-ભસ્મ એળિયા સાથે મેળવી ગોળા કરી આપવી જોઈએ. અથવા કન્યાલોહાદિ વડી સાથે બંગભસ્મનું સેવન કરાવવું જોઈએ.

, વંધ્યત્વ દૂર કરવા માટે પણ જંગમરમ વપરાય છે. વંધ્યત્વ પણ ઘણાં કારણથી થાય છે. એમાંથી સ્ત્રીઓના અંડકોષમાં ઉત્પન્ન થનાર સ્ત્રીબીજ નિર્ગળ હોય, અંડકોષ નબળા હોય અને તેથી જળવાન સ્ત્રીબીજ ઉત્પન્ન ન થતાં હોય, અથવા મનની વિકૃતિને લીધે વંધ્યત્વ થયું હોય, પ્રદરરોગ વધી જવાથી અશક્તિ રહેતી હોય, પરમિયાથી ખૂબ અશક્તિ આવી વંધ્યત્વ આવ્યું હોય, અથવા ઉપદંશથી આંતરધન્દ્રિયની શિથિલતા, પણ કે બીજાં વિકાર થવાથી વંધ્યત્વ આવ્યું હોય, આ બધા પર જંગમરમ વાપરવાથી સારો ફાયદો થાય છે. ગર્ભાશય અને અંડકોષ મજબૂત થાય છે, રજ શુદ્ધ થાય છે, નબળાઈ દૂર થાય છે, મન જાગવાન થાય છે અને ગર્ભધારણ થાય છે.

ઘણી સ્ત્રીઓને અટકાવ વખતે જરિતના ભાગમાં ભયંકર રજા મારે છે. આમાં ઘણાં કારણો હોય છે. આમાં અંડકોષની નબળાઈ, રજ સાવ અટકી અટકીને આવવો અથવા જરા પણ બહાર ન દેખાવો, અંદર જ ભરાઈ રહેવો, આ કારણોથી જરિતનો દુખાવો થતો હોય તો જંગમરમના સેવનથી લાભ થાય છે. ખાસ કરીને કોષી, કુરાગ્રહી, નબળા મનવાળી, નાન્યુક પ્રકૃતિ અને કોમળ સ્વભાવવાળી અશક્ત સ્ત્રીઓને જંગમરમ વધારે હિતકર છે.

જંગમરમ ચામડીના જૂના રોગોમાં પણ સારો પ્રભાવ જતાવે છે. ઉપદંશ-જનિત ચામડીના રોગમાં હરતાલથી મારેલી જંગમરમ વધારે વપરાય છે. બહુ ખંજવાળ આવતી હોય, ચામડી કાળી અને સડી થઈ જતી હોય, નાની નાની ફોક્લીઓ અને પીળા પીળા ફોક્લા થઈ પીળું અને પાતળું પરુ જેવું કે પાણી જેવું નીકળતું હોય એવા ખરજવામાં બહારના ઉપચારો સાથે જંગમરમનું સેવન કરાવવાથી જલદી ફાયદો થાય છે. રોગ જેટલો જૂનો તેટલી જંગમરમની અસર વધારે ચોક્કસ લાગે છે. માત્રા જદેઠ રતી જેટલી સૂક્ષ્મ આપવી જોઈએ.

(ઓ. ગુ. ધ. રા. ને આધારે.)

જંગમરમ કફ અને પિત્ત એ દોષ, રસ, રક્ત, માંસ, અરિથ અને શુક્ર એ દૂષ્ય તેમજ આમાશય, યકૃત, પ્લીહા, આંતરડાં, ચામડી, જ્ઞાનતંતુઓ, પૃષ્ઠ, મૂત્રાશય, ગર્ભાશય, સૂત્રેન્દ્રિય, શુક્રસ્થાન, વૃષણ, હૃદય, ફેફસાં, મન અને બુદ્ધિ આ સ્થાનો ઉપર અસર કરે છે. આ બધાંમાં શુક્રસ્થાન પર એ વધારે અસર કરે છે.

દેહનો યોગ્ય વિકાસ થતા પહેલાં જ્યારે છોકરીને પુરુષનો સમાગમ થાય છે ત્યારે સ્થાનિક શિથિલતા ઉત્પન્ન થાય છે. એ કારણે પ્રદર રોગ ઉત્પન્ન થયો હોય, પાનજો સાવ થયા કરતો હોય, તો જંગમરમ, કુલાવેલી ફટકડી, માયુક્ષણ અને બાવળની કાચી સિંગના ચૂર્ણને મેળવી વર્તિ બનાવી યોનિમાં રાખવાથી

શિથિલતા દૂર થઈ પ્રદર રોગ મટે છે. સાથે સાથે ખાવા માટે ખંગભરમ, રસ-સિંદૂર અને ખાવળની કાચી સિંગનું ચૂર્ણ આપવામાં આવે તો વધારે ફાયદો થાય છે.

ને વાતપિત્ત પ્રકોપ સાથે પ્રદર રોગ ઉત્પન્ન થયો હોય, સાવ પાનજો, ગરમ અને શીણવાળો થતો હોય, શરીર નિસ્તેજ અને નખળું પડી ગયું હોય, તો ખંગભરમ, સુવર્ણમાક્ષિકભરમ, ગોદંતી ભરમ, આસન, શતાવરી અને ગોખરના ચૂર્ણને મેળવી સવાર સાંજ દૂધ સાથે આપવાથી થોડા દિવસમાં રોગ મટી જાય છે.

કોટાણુજન્ય કણુપાકમાં કાનમાંથી પરુ નીકળી જ્યાં લાગે છે, ત્યાં પણ ફેફસો થાય છે. તેમજ બહારથી કરેલા ઉપચારોથી તે લાંબા વખત સુધી મટતો નથી. એક જગ્યાએ ફેફસો મટે ત્યાં બીજી જગ્યાએ થાય છે. ધીમે ધીમે વિપ વધુ ને વધુ જગ્યા પર ફેલાય છે. એવા રોગમાં દરાંગલેપ વગેરે બાહ્ય ઉપચારો સાથે અંદરના ઉપચાર તરીકે ખંગભરમ આપવી વધારે ફાયદાકારક માન્ય પડી છે.

કોઈ વાર કાન પાકતો મટતો પછી કાનની પાછળ કક્ષમેદજન્ય ગ્રંથિ ઉત્પન્ન થાય છે. એનો ઉપચાર ન કરવામાં આવે તો તે વધી જાય છે. એના પર ખંગભરમ ૧ રતી અને તામ્રભરમ ૬ રતી મેળવી તેમાંથી ૩ ભાગ કરી ૪-૪ કલાકને અંતરે આપવાથી અને ગાંઠ પર સહેજ ગરમ કરેલા સરસિપા તેલનું દિવસમાં ૨ વાર માલિસ કરવાથી થોડા જ દિવસમાં ગાંઠ ખેંચી જાય છે.

વાતવૃદ્ધિથી ઉત્પન્ન થનારા વાતક્ષેપ પર ખંગભરમ ૧-૨ રતી અને લવંગ, જયફળ, તથા તજ આ ત્રણેની દાળી રાખ ૪ રતી મેળવી ૨-૨ કલાકે ૨-૩ વાર આપવાથી ચમત્કારિક અસર થાય છે.

બીજી વિધિ—શુદ્ધ કલાકને એક કલાઈમાં નાખી ચૂકા પર મૂકવી. જ્યારે કલાઈનો રસ થાય ત્યારે અંદર કેસડાનું ચૂર્ણ થોડું થોડું નાખતા જવું અને લોઢાની કડછીથી હલાવતા જવું. (હલાવવા માટે લોઢાની કડછી પર લાકડાનો હાથો કરાવી રાખવાથી હાથ નહિ બળે.) ૬ કલાક તીવ્ર અગ્નિ આપવાથી સફેદ રંગની ભરમ થઈ જશે. પછી અગ્નિ આપવો બંધ કરી કલાઈ પર એક ચાળી ઢાંકી રાખવી. હંડી પડવા પછી એને કપડાથી ચાળી લેવી. ઉપરની કાચી ભરમ જુદી કાઢી લઈ, ચાળેલી પકવ ભરમને ૬ કલાક કુંવારના રસમાં ખરસ કરી, બખ્ખે તોલાની ટીકડીઓ કરવી. દરેક ટીકડી પર આકડાનું પાન લપેટી દોરી બાંધી દેવી. પછી તેને હાંડવીમાં પેક કરી ગજપુટ આપવાથી એક જ ગજપુટમાં સફેદ રંગની ભરમ તૈયાર થાય છે. ભરમ સુધાયમ ન બની હોય તો બીજા એક ગજપુટ આપવો.

(વૈ. ચિ. સા.)

માત્રા—૧ થી ૩ રતી દિવસમાં ૨ વાર મલાઈ અને સાકર સાથે અથવા રોગ અનુસાર અનુપાન સાથે આપવી.

ઉપયોગ—આ ભસ્મ પ્રમેહ, પ્રદર, ધાતુક્ષીણતા, બહુમૂત્ર, વીર્યસ્રાવ, સ્વપ્ન-દોષ, શ્વાસ, રક્તપિત્ત, પાંદુરોગ વગેરે મટાડે છે. સ્ત્રીઓના ગર્ભાશયના દોષમાં અત્યાતંત્ર અને કષ્ટાન્નવમાં પણ દ્રાવ્યો કરે છે. આ બંગભસ્મ વાયુનો નાશ કરનાર અને વીર્યવર્ધક છે તેમજ સ્ત્રીઓના ગર્ભાશયનો દોષ મટાડવામાં પણ બહુ હિતકર છે. વધારે વર્ણન પહેલી વિધિ સાથે લખેલું છે.

ત્રીજી વિધિ—૧ શેર શુદ્ધ ક્ષાઈ લઈ કડાઈમાં નાખી અગ્નિ પર રસ કરવો. પછી હળદર, અન્ત્રો, છરું, આમલીની છાશ અને પીપળાની છાશ આ કરેલું ૧-૧ શેર ચૂર્ણ લેવું. પહેલાં થોડી થોડી હળદર નાખતા જવી અને મોટા તવેચાથી હલાવતા જવું અને અગ્નિ સખ્ત રાખવો. હળદર પૂરી થઈ જાય એટલે અન્ત્રો નાખવો. પછી છરું, આમલીની છાશ અને પીપળાની છાશનું ચૂર્ણ અનુક્રમે નાખવું. આ રીતે બધું ચૂર્ણ ખસાસ થઈ જાય એટલે ક્ષાઈની ભસ્મ તૈયાર થઈ જશે. બાદ કડાઈમાં ભસ્મ એકઠી કરી ઉપર માટીનું શરાવ ઢાંકી લગભગ ૬ કલાક તીવ્ર અગ્નિ આપવાથી સફેદ રંગની ભસ્મ તૈયાર થઈ જશે. તે પછી અગ્નિ આપવો બંધ કરવો. કડાઈ ઠંડી થઈ જાય ત્યારે ભસ્મને કપડાથી ચાળી લેવી. શેર જેટલી કલાઈમાંથી થોડી કલાઈની જોળીઓ રહી જાય છે, તેને જુદી કાઢી લેવી. ભસ્મનો રંગ ખડી જેવો સફેદ થઈ જાય છે. (૨, ચ.)

આ ભસ્મને કુંવારના રસમાં ખરસ કરી બીજી વિધિ પ્રમાણે ૪-૬ ગજપુટ આપવામાં આવે તો તે મુલાયમ બની જાય છે.

માત્રા અને ઉપયોગ—પહેલી વિધિ પ્રમાણે.

ચોથી વિધિ—ત્રીજી વિધિ પ્રમાણે તૈયાર કરેલી બંગભસ્મ સાથે ૧૨ મો ભાગ હરતાશ મેળવી કુંવારના રસમાં ૧૨ કલાક ખરસ કરી ટીકડીઓ બનાવી શરાવસંપુટ કરી ગજપુટ આપવો. સ્વાંશીતળ થયે કાઢી લઈ કરી (૧૨ મો ભાગ) હરતાશ મેળવી કુંવારના રસમાં ઘૂંટી ગજપુટ આપવો. આ રીતે ૩ ગજપુટ આપવાથી કાળા રંગની ઉત્તમ ભસ્મ તૈયાર થાય છે.

માત્રા—૦૧ થી ૧ રતી દિવસમાં ૨ વાર, રોગ અનુસાર અનુપાન સાથે આપવી.

ઉપયોગ—આ ભસ્મ હરતાશના યોગથી તૈયાર કરેલી હોવાથી હિમ સ્વભાવ-વાળી થાય છે. ઉપદંશ વગેરે રોગથી જેનું વીર્ય દૂષિત થયેલું હોય, તેને માટે આ ભસ્મ બહુ હિતકર છે. જૂનો લોહીવિકાર, ચામડીના રોગ, કૃમિવિકાર, માંસાશુઠ, જૂનું ખરજનું, ઝીણો તાવ, છર્ણુબ્ધર, પરમિયો, મંદાગ્નિ વગેરે રોગોના શમન

માટે વનસ્પતિઓથી મારેલી જંગમભસ્મ કરતાં આ ભસ્મ વધારે હિતકર છે. બાકીના ગુણ પહેલી વિધિમાં કાખ્યા પ્રમાણે છે.

(૬) ત્રિજંગભસ્મ

પહેલી વિધિ—શુદ્ધ કલાઈ, શુદ્ધ સીસું અને શુદ્ધ જસત ૧૫-૧૫ તોલા લઈ કડાઈમાં નાખી સખ્ત તાપ પર રસ કરવો. રસ થઈ જાય એટલે કુંવારના મૂળના ડાંડાથી ઘૂંટવું. ત્રણે ધાતુઓનું ચૂર્ણ થઈ જાય એટલે હળદરનું ચૂર્ણ શેર રા લઈ થોડું થોડું નાખતા જવું અને ડાંડાથી હલાવવું. અધી હળદર ખસાસ થઈ જાય એટલે ઉપર લોડાનો તવો ઢાંકી ૧૨ કલાક સખ્ત અગ્નિ આપવો. સ્વાંગશીતળ થયે ભસ્મને આગીને હળદરનો કવાથ તથા કુંવારના રસની ચૌદ ચૌદ ભાવના આપવી. પછી ૧૨-૧૨ કલાક ઘૂંટી નાની નાની ટીકડીઓ બનાવવી. ફરી તેને સૂર્યના તાપમાં સૂકવી, ગળપુટ આપવો. આ રીતે ૨૮ પુટ આપવોથી સુંદર પીળા રંગની મુલાયમ ભસ્મ તૈયાર થાય છે. (ઓ. ગુ. ધ. શા.)

માત્રા—૧ થી ૨ રતી સુધી મધ, શરબન ગુલબનફા, શરબત નીલોદર, આમળાંતો મુરખ્ખો, દૂધ, ઘી અગર રોગાનુસાર અનુપાન સાથે આપવી.

ઉપયોગ—ત્રિજંગભસ્મ શક્તિદાયક છે તેથી નપુંસકતા, સ્નાયુ અને શિરોગત વાયુ પર બહુ ફાયદો કરે છે. આ ત્રિજંગભસ્મ પ્રમેહોમાં ઇંદુમેહ, હરિદ્રામેહ, અને લાલ્લામેહ પર વધારે અસર કરે છે. આના સેવનથી વારંવાર પેશાબ કરવાની ઇચ્છા થવી, વધારે મૂત્ર ઉત્પન્ન થવું વગેરે રોગ દૂર થાય છે. ખાસ કરીને આ ભસ્મનો ઉપયોગ મૂત્રોત્સર્ગની ક્રિયા પર થાય છે. આ કારણથી મધુમેહમાં, પણ આ ભસ્મ વંપરાય છે. ઘણી વખત એકલી નાગભસ્મના સેવનથી મધુમેહમાં ખૂબ ફાયદો થાય છે. જો સંધિવાત પછી મધુમેહ થયો હોય અથવા મધુમેહના રોગીને બહુ વખત પહેલાં પણ સંધિવાત થઈ ગયો હોય, અથવા માથાનું દરદ, ઉદરપીડા અથવા એવા જૂના રોગ પહેલેથી હોય અને પછી મધુમેહ થયો હોય, તો નાગભસ્મ કરતાં ત્રિજંગભસ્મ વધારે હિતકર છે. મધુમેહ ખૂબ વધી ગયો હોય અને તેમાં પ્રમેહપિટ્ટકા—પાઈ વગેરે રોગો થઈ ગઈ હોય, તો ત્રિજંગ અને નાગભસ્મ કરતાં એકલો સિદ્ધાન્તિ જ વધારે અસરકારક રીતે વપરાય છે.

ત્રિજંગભસ્મ ઉત્તમ વાછકરણ છે. નપુંસકતા મટાડવામાં તે બહુ ઉપયોગી છે. બહુ વીર્યસ્રાવ કે ઘણા ઓસેવનથી સ્નાયુઓ શિથિલ થઈ નપુંસકતા આવી હોય, વારંવાર અપ્રદોષ થતો હોય અને તેથી નપુંસકતા આવી હોય, અથવા કામેચ્છા વૃદ્ધ કરવાની બહુ વધેલી ઇચ્છાથી નપુંસકતા આવી હોય, આવાં કારણો હોય ત્યાં ત્રિજંગભસ્મ વાપરવી બહુ ઉત્તમ છે.

આ ભરમ સ્વભાવથી વીર્ષવર્ધક હોવાથી જનનેન્દ્રિયના સ્નાયુઓને શક્તિ આપે છે. આ કારણથી નપુંસકતા ન હોવા છતાં પણ સ્વખ્યાવસ્થાથી અથવા ખીજાં કારણોથી વીર્ષસ્ત્રાવ થતો હોય, તો એ રોગોમાં ત્રિગંભરમનો સારો ઉપયોગ થાય છે. પહેલાં સ્ત્રીની ઇચ્છા થવી અને સ્ત્રી દેખતાં જ ઇચ્છા નહીં થઈ જાય, આ પણ નપુંસકતાનો એક પ્રકાર છે. ઘણો ભય, ગભરાટ, શરમ, ચિંતા વગેરે પણ આનાં લક્ષણ છે. આ વિકારો પર ત્રિગંભરમ કાયદાકારક છે.

સ્ત્રીઓના વંધ્યત્વમાં પણ ત્રિગંભરમ વપરાય છે. ગર્ભાશય કે યોનિભાગમાં શારીરિક પ્રતિબંધ આવવાથી વંધ્યત્વ આવ્યું હોય તો તેને બાહ્યક્રિયા કે શસ્ત્રથી કઢાવી નાખવું સારું છે. પરંતુ એવો પ્રતિબંધ ન હોય અને અંડકોષની અશક્તિ કે સંકેત અથવા ક્ષયવાહિનીઓની અશક્તિ કે મંકેત એ કારણ હોય અથવા એ અંગોનો વિકાસ પૂર્ણ ન થયો હોય તેથી વંધ્યત્વ આવ્યું હોય, તો ત્રિગંભરમના સેવનથી લાભ થાય છે. જ્યાં સુધી સ્ત્રીઓના અંડકોષોનો વિકાસ નથી થતો ત્યાં સુધી શરીરની સુન્દરતા દેખાતી નથી. નિનંજ ભાગ પૂરા ભરેલો નહિ પણ તદ્દન શુષ્ક અને ખેડેલો લાગે છે. છાતી પણ યોગ્ય પ્રમાણમાં ઊપસેલી દેખાતી નથી પણ સંકુચિત દેખાય છે. રત્નેદર્શન શરૂ થયા છતાં પણ ગોંડ પર સ્ત્રીભાવ નથી દેખાતો. આ કારણથી અંદરના ભાગો પૂરા વિકસેલા નથી એમ જાણી ત્રિગંભરમનું સેવન કરાવવું જોઈએ. આ ભરમ સ્ત્રીઓની આંતરધન્દ્રિયોને ઉત્તમ શક્તિ આપનાર છે. વધારે મંત્રિત, વારંવાર ગર્ભપાત થઈ જવો, અને થોડા થોડા સમયે સંતતિ થવી, આ કારણથી સ્ત્રીઓની આંતરધન્દ્રિય નબળી થઈ જાય છે. આ કારણથી જલ્દારના અવયવો અને શરીર પણ અશક્ત થઈ જાય છે. આ વખતે ત્રિગંભરમ વપરાય છે.

બાહ્યાવસ્થામાં કવખતે રત્નેદર્શન શરૂ થવું અથવા કિશોરઅવસ્થામાં બહુ પુરુષસમાગમથી સ્ત્રીઓની આંતરધન્દ્રિય પીડિત અને નિર્ગળ થઈ જાય છે. આ કારણથી ગર્ભ નથી રહેતો અને રહે છે તો ગર્ભની વૃદ્ધિ થવી જોઈએ તેટલી પ્રમાણમાં ન થતાં ગર્ભસ્ત્રાવ કે ગર્ભપાત થઈ જાય છે. પ્રસવમાં પણ પૂરા વખતે પ્રસવ નથી થતો. જો પૂરા વખતે પ્રસવ થાય છે તો સંતાન તદ્દન પાતળું અને વાંકુટેલું જન્મે છે. આવી સ્ત્રીઓની આંતરધન્દ્રિયને શક્તિ આપવા અને કાર્ય કરતી બનાવવા માટે ત્રિગંભરમનું સેવન કરાવવું કાયદાકારક છે.

જેહદ કામેચ્છાથી અથવા ઘણીવાર પુરુષસમાગમ થવાથી સ્ત્રીઓના યોનિ-મુખમાંથી સફેદ, ચીકણો અથવા પાતળો સ્ત્રાવ થાય છે. આ સ્ત્રાવ કેટલીક વાર ઝેરૂંલો બધો થાય છે કે સ્ત્રીઓ તેથી લાચાર બની જાય છે. આમાંની ઘણી

ત્રીઓને તો આનુષંગિક કાર્ય જોતાં, સાંભળતા અને યાદ આવતા પણ જ્ઞાપ થાય છે. આ રોગમાં ત્રિયંગ સારી રીતે વપરાય છે.

નાની છોકરીઓને ખરાય ટેવને લીધે અથવા રજોદર્શન પહેલાં પુરુષસમાગમ થવાથી આંતરધન્દ્રિય નબળી પડી જાય છે. એથી સહેજ કામ કરતાં પણ તેને થાક લાગે છે. આખો દિવસ યોનિમુખમાંથી પાતળો પાણી જેવો જ્ઞાપ થવા કરે છે. આ જ્ઞાપ ત્રિયંગભરમના સેવનથી બંધ થાય છે અને શરીરમાં શક્તિ આવે છે. અનુપાન તરીકે ગળોસત્ત્વ, ચનકબાજ, ગોખરનું ચૂર્ણ આપવું. ઉપર દિવસમાં બેવાર દૂધ પાવું.

શિરાઓની વિકૃતિને લીધે આખા શરીરમાં અને ખાસ કરીને માથામાં થળ મારે છે, અંદરની શિરાઓ સંકોચાય છે અને તેમાંથી પણ થળ મારે છે. કેટલીક વાર શિરાઓ ફૂલી જાય છે, અને તદ્દન અશક્ત થઈ જાય છે. આમ જીવનશક્તિને આ શિરા પરનો કાબૂ નષ્ટ થવાથી હાથપગ હલાવવાની અને બીજી ક્ષિપ્તિઓ લગભગ અશક્ત થઈ જાય છે. હાથપગ કંપે છે અને શરીર ખૂંધું થઈ જાય છે. આ રોગ પર ત્રિયંગભરમ સારી રીતે વપરાય છે.

ત્રિયંગભરમ વાત અને વાતપિત્ત દોષ, રક્ત, માંસ, અસ્થિ અને શુદ્ધ દૂધ, મગજ, જ્ઞાનતંત્રુઓ, વાતવહનંડલો, શુક્રસ્થાન, ગર્ભાશય અને અંડકોષ આ સ્થાનો પર ખાસ કાપદો કરે છે. (અૌ. ગુ. ધ. શા.)

બીજી વિધિ—શુદ્ધ કલાઈ, શુદ્ધ સીસું, અને શુદ્ધ જસત આ ત્રણે ૧૫-૧૫ તોલા લઈ કડાઈમાં નાખી સખ્ત તાપ પર રસ કરવો. રસ થાય એટલે હળદર, આમલીની છાસ અને પીપળાની છાસ જુદીજુદી ૬૦-૬૦ તોલા લઈ વારાફરતી થોડું થોડું ચૂર્ણ નાખવું અને વડના ડંડાથી હલાવના જવું. એક જાતનું ચૂર્ણ ખલાસ થઈ જાય કે બીજાનું નાખવું. બધું ચૂર્ણ ખલાસ થઈ જાય એટલે ઉપર તથા ઢાંકી ૧૨ કલાક સખ્ત અગ્નિ આપવો. પછી સ્વાંગશીતળ થયે ભરમને ચાળી વડવાઈઓના ઉકાળાના ૩ પુટ અને કુંવારના રસના ૪ પુટ આપવાથી ઉત્તમ પ્રકારની પીળા રંગની મુલાયમ ભરમ તૈયાર થાય છે.

માત્રા અને ઉપયોગ—પહેલી વિધિ પ્રમાણે.

ત્રીજી વિધિ—શુદ્ધ કલાઈ, શુદ્ધ સીસું અને શુદ્ધ જસત સરખે ભાગે લઈ કડાઈમાં નાખી સખ્ત તાપ આપવો, અને કુંવારના મૂળના ડંડાથી હલાવતા જવું. જ્યારે ત્રણે ધાતુ મળી ચૂર્ણ જેવું થઈ જાય એટલે કુંવારનો રસ નાખવો અને ઘૂંટના જવું. છ કલાક પછી જ્યારે ભરમ કાળી થઈ જાય ત્યારે અગ્નિ આપવો બંધ કરવો. સ્વાંગશીતળ થયે કપડાથી ચાળી લેવું. પછી ચાણેલી

ભરમને કુંવારના રસમાં ઘૂંટી ટીકડીઓ કરી સંપુટમાં મૂકી ગળપુટ આપવો. આ રીતે ત્રણ ગળપુટ આપવાથી ઉત્તમ પ્રકારની ભરમ તૈયાર થાય છે.

માત્રા, અનુપાન અને ઉપયોગ—પહેલી વિધિ પ્રમાણે.

(૭) જસતભરમ

પહેલી વિધિ—૧ શેર શુદ્ધ જસત લઈ કડાઈમાં નાખી ચૂલા પર મૂકી સખ્ત અગ્નિ આપવો અને લોખંડના તવેચાથી હલાવવું. કડાઈમાં દેવતાની ત્વાળા જેવું થાય એટલે તેમાં લીમડાનાં પાનનો રસ ૨૦ તોલા નાખવો. ફરી ઝાળ થાય ત્યાંરે લીમડાનાં પાનનો ૨૦ તોલા રસ નાખવો. આ રીતે ચાર વખતમાં ૧ શેર રસ નાખવો. પછી કડાઈમાં માટી કે લોહનું ઢાંકણું ઢાંકી ત્રણ કલાક સખ્ત અગ્નિ આપવાથી ભરમ થઈ જશે. કડાઈ ઠંડી પડે એટલે ભરમને કપડાથી આળી લેવી. ખાદ તેને કુંવારના રસમાં ૬ કલાક ઘૂંટી નાની નાની ટીકડીઓ બનાવવી. પછી ટીકડીઓને સૂર્યના તાપમાં સૂકવી શરાવસંપુટ કરી ગળપુટ આપવો, એટલે ઉત્તમ ભરમ તૈયાર થશે. ત્રણ ગળપુટ આપવાથી ભરમ વધારે મુક્તાયમ અને શુણ્કારી બને છે.

સૂચના—રસ કાઢતાં પહેલાં પત્તાને પાણીથી ધોઈ નાંખવાં. પછી ફૂટી, રસયંત્રમાં બંધ કરી, વરાળ પર પકવી, અથાવિધિ રસ કાઢવો.

માત્રા—૧ થી ૨ રતી દિવસમાં ૨ વાર માખણ અને સાકર, દૂધ, ઘી, સાકર અથવા મધાઈ સાથે અથવા રોગ અનુસાર અનુપાન સાથે આપવી. આંખોના રોગમાં ૨ રતી જસતભરમ ૧ તોલા ગાયના માખણમાં મેળવી આંખવી.

ઉપયોગ—જસતભરમ કષાય અને બહુ શીતળ શુણ્વાણી છે. રસવાહિનીઓ અને રસવહપિંડની વિકૃતિમાં આ ભરમ ઉત્તમ ઔષધિ મનાય છે. આ ભરમ કફ અને પિત્તનું શમન કરે છે, તેમજ નેત્રરોગ, દાહ, પ્રદર, પિત્ત, પ્રમેહ, અતિસાર, ખાંસી, સંગ્રહણી, ધાતુક્ષય, શુષ્કજ્વર વગેરે રોગોનો નાશ કરે છે. જસતભરમ આંખને માટે બહુ હિતકર છે. જસતભરમના સેવનથી પ્રમેહ પાંદુરોગ અને શ્વાસનો રોગ નાશ થાય છે. આખા શરીરમાં બળતરા અને બેચેની રહેતી હોય તેવા જ્વરમાં અને ક્ષયની પહેલી અવસ્થાના ગ્રીણ તાવમાં જસતભરમ સારી રીતે વપરાય છે. તેમજ કંઠરોગ, ગંડમાળા, અપચી, આંતરધન્દ્રિયોનો સોજો, આ રોગોમાં જસતભરમના સેવનથી ક્ષયદો થાય છે. આંતરડામાં સોજો ચંપાથી એક જાતનો અતિસાર થાય છે અને તેની સાથે બિલટી પણ થાય છે. આંતરડાના સોજાથી તાવ પણ આવે છે. પેટમાં ભયંકર શ્વળ મારે છે, હ્રાસ ઘોચેલા અને રંગેલા આમડા જેવી નરમ થઈ જાય છે, અવાજ નજબો પડી જાય છે, રોગી તદ્દન ક્ષીણ થઈ જાય છે અને હાથ હલાવવાની શક્તિ પણ રહેતી નથી.

એવી બધંકર સ્થિતિમાં જસતભરમ બહુ જ સારી રીતે વપરાય છે. આ રોગમાં ૧ રતી જસતભરમને ૬ રતી સાંકર સાથે મેળવી ૬ ભાગ કરી ૨-૨ કલાકે એક એક પડીકું છાશ કે દૂધ સાથે આપવાથી જલદી ફાયદો થાય છે. છાશ કે દૂધ સહન ન કરી શકે તેવાઓને જવના પાણી કે ચોખાના ધોવણુ સાથે આપવાથી પણ ફાયદો થાય છે. એ સાથે એખરાના ખીજનું પાણી આપતા રહેવાથી સારી મદદ મળે છે. (કોઈને આંતરડામાં સોજે આવી જવાથી તે સ્થાન પર સ્પર્શ પણ સહન થઈ શકતો નથી. તાવ પણ ૧૦૧°-૧૦૨° રહે છે. તેમાં વારંવાર ઊલટી થતી હોય, બહુ તરસ, પાતળા ઝાડા થવા, જીંધ ન આવવી અને ખૂબ અશક્તિ વગેરે લક્ષણો થાય છે. એમાં જસતભરમ સાંકર સાથે અપાય છે. તેમજ પેટ પર દશાંગ લેપ લગાડાય છે.)

ગળામાં રહેલી ગાંઠાના જૂના સોજામાં અને જૂના કંઠરોગમાં પણ જસતભરમ સારો ફાયદો કરે છે. વક્ષ, વૃન્દ અને વક્ષાસ આ કંઠરોગોમાં જસતભરમ વપરાતી નથી. પરંતુ સ્વરમ્, વિદારિકા, ગિલાયુ, અધિજિહ્વ, ઉપજિહ્વ આ રોગોમાં જસતભરમ વપરાય છે. તેમજ સ્વરસાદ અને સ્વરભંગમાં પણ જસતભરમ સારી રીતે વપરાય છે. જો આ રોગ ઉપદંશથી થયો હોય તો જસતભરમ ન વાપરવી જોઈએ. પણ ક્ષયજન્ય, કફજન્ય અથવા રસવહપિંડની વિકૃતિમાં ઉપદ્રવરૂપે એ થયો હોય તો જસતભરમના સેવનથી ફાયદો થાય છે.

જન્મકાંજ વખતે બાળકની શરીરરચનામાં ન્યૂનતા રહી જવાથી કોઈને રતન, પીક, માથું વગેરે ભાગ પર ગાંઠ થઈ આવે છે. પછી તેમાંથી પાણી ઝરે છે, અથવા પાણી ન ઝરે તો ગ્રંથિ રસોળી માફક વધતી જાય છે. તેના પર જસતભરમ, પ્રવાહપિષ્ટિ અને અમૃતાસત્વ મધ સાથે આપવું અને ગ્રંથિભેદન લેપ (દંતીમૂળ, ચિત્રકમૂળની છાશ, યૂવેરનું દૂધ, આકડાનું દૂધ, ગોળ, ગોડંબી, હીરાકસી અને સિંધવનો લેપ) લગાડવાથી ગાંઠ વીખરાઈ જાય છે.

પોચકી, અભિધ્યંદ, વર્મ, શુંડિકા વગેરે નેત્રરોગોમાં પણ જસતભરમ સારી રીતે વપરાય છે. આ રોગોમાં અંજન કરવા માટે ૧ રતી જસતભરમને ૧૦ તોલો સો વખત ધોએલા ગાયના ઘીમાં મેળવી સવાર સાંજ દિવસમાં ૨ વાર આંજવું જોઈએ. આ અંજનથી કનીનિકા અને પાંપણ પાસે પડેલો મણ પણ બરાઈ જાય છે.

નાડીમણ, ભગંદર, દુષ્ટ મણ વગેરે રોગોમાં બાહ્ય ઉપચારો સાથે આ ભરમનું સેવન કરાવવાથી તરત સારો ફાયદો થાય છે.

ક્ષયની વિશિષ્ટ અવસ્થામાં પણ જસતભરમ વપરાય છે. હિરક્ષત થઈને ફેફસાંનો કેટલોક ભાગ નાશ પામેલો હોય છે, આખા શરીરમાં વિષ ફેલાઈને

લોહી દૂષિત થઇ જવાથી સખ્ત તાવ આવે છે, સત્ત્વરમાં પરસેવો થાય છે, અંગ ગળાય છે, બળ અને માંસનો ક્ષય થાય છે, એ વખતે શિલાજિત સાથે આ ભસ્મનું સેવન કરાવવું ફાયદાકારક છે. આ ઔષધિના પ્રયોગથી ક્ષયમાં વિપ થવાની ક્રિયા ઓછી થઈ જાય છે અને રોગી શાન્ત અને પ્રસન્ન બને છે.

પ્રમેહમાં પણ જસતભસ્મ વપરાય છે. આયુર્વેદની દૃષ્ટિએ પ્રમેહના બીજા પ્રકારો અને મધુમેહમાં અંતર છે. જસતભસ્મ પ્રમેહ અને મધુમેહ બંનેમાં વપરાય છે. ખાસ કરીને પિત્તપ્રધાન લક્ષણો થાય ત્યારે આ ભસ્મ વાપરવી જોઈએ. પિત્તજન્ય ક્ષાર, નીલ, કાલ, હારિદ્ર, રક્ત અને માંજિત આ છ જાતના પ્રમેહમાં અંગમાં ફાટ આવવી, હાથપગમાં બળતરા, આખું શરીર તપેલું રહેવું, બહુ તરસ છતાં થોડુંક પાણી પીવાથી શાતા થવી, શરીરમાં ઠેરઠેર સોય ભોંકાય તેવી પીડા થવી, જીભ ખરબચડી અને સૂકી થઈ જવી, ગળામાં રહેલી ગાંઠો પર સોજો આવવો, ખૂબ થાક લાગવો, સહેજ કામ કરતાં થાક લાગવો, પેશાબમાં સાકરનું પ્રમાણ મર્યાદામાં હોવા છતાં પણ વધારે થાક રહેવો, માથામાં ખેચેની, વિસ્મૃતિ, વિચાર કરવાની શક્તિ ઘટી જવી, સહેજ વિચાર કરતાં મગજ ધૂમ થઈ જવું, માથું ગરમ થઈ જવું, ઘણીવાર વિચાર કરતાં મન શૂન્ય થઈ જવું વગેરે લક્ષણો થતાં હોય ત્યારે જસતભસ્મ સારી રીતે વપરાય છે.

મધુમેહની આધુનિક ઉત્પત્તિ પ્રમાણે ઇન્સ્યુલિન નામનું મધુપિંડમાંથી નીકળતું દ્રવ્ય જ મધુમેહની ઉપયોગી દવા છે. ઇન્સ્યુલિનની પૂર્તિ ઓછી થઈ જાય એટલે લોહીમાં સાકર (મધુ) વધી જાય છે, અને રક્તમાંથી મૂત્રદ્વારા બહાર આવે છે. ઇન્સ્યુલિન બહારથી આપવામાં આવે છે, અને તેથી કુદરતી રીતે કમી થયેલું અથવા ઉત્પન્ન ન થયેલું એવું જે ઇન્સ્યુલિન દ્રવ્ય તે બહારથી મળતાં સાકરના નિયમનનું કાર્ય સારી રીતે થઈ શકે છે. મધુમેહમાં પેશાબમાં મળનાર કે લોહીમાં સંચિત થતી સાકર અગ્ન્યાક્ષય (Pancreas) થી ઉત્પન્ન થતા અંતરસ્ત્રાવ (Internal secretion) અર્થાત્ ઇન્સ્યુલિન સાથેના અભાવનું પરિણામ છે. આ આધુનિક માન્યતા છે. પરંતુ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં મધુમેહમાં બીજા વસ્તુઓનો પણ ઉપયોગ કરવો જરૂરી છે. કારણ કે સ્વાદુપિંડમાં મધુદ્રાવક દ્રવ્યોનો અભાવ કેમ થયો? આ વાતનો નિર્ણય દોષદ્રવ્યનો વિચાર કરતાં વધારે સ્પષ્ટ સમજાય છે. દોષદ્રવ્યની વિષમતાને પરિણામે જ આ રોગ થાય છે, એટલે દોષદ્રવ્યની વિષમતા દૂર કરવી એ જ સારામાં સારો અને છેલ્લો ઉપાય છે. આ માટે જસતભસ્મ ઉપયોગી ઔષધિ છે.

પાંકુરોગમાં હાથપગ પૂટતા હોય, પિત્તનું પ્રાધાન્ય હોય, રસવાહિની અને રસવહ પિંડોની વધારે વિકૃતિ થયેલી હોય ત્યારે જસતભસ્મ વાપરવી જોઈએ.

ગજાની ગાંઠ અને ઉદરગ્રંથિ વધવાથી જો શ્વાસ થતો હોય, અથવા તો શ્વાસરોગ અને આ ગાંઠો સાથે હોય, તો જસતભરમ વાપરવી જોઈએ. અનુપાનમાં પીપર અને મધ અથવા સિતોપલાદિ અવલેહ.

જસતભરમ કફ અને પિત્ત દોષ, રસ અને માંસ, દૂધ, રસવાહિની, રસવહ ગ્રંથિઓ, આંતરડાં, ગળું, આંખો, મૂત્રપિંડ, સ્વાદુપિંડ, કલેજા અને ફેફસાં આ રચાતો પર ફાપદો કરે છે. (ઓ. ગુ. ધ. ૧૧.)

સૂચના—જસતભરમ પાણી પર તરે અને લીંબુના રસમાં નાખવાથી પરપોટા ન થાય, ત્યારે નિરુત્થ થયેલી જાણવી.

બીજી વિધિ—પહેલી વિધિ પ્રમાણે કઠાઈમાં તૈયાર કરેલી ચાળેલી જસતભરમને લીંબુનો રસ, હળદરનો ઉકાળો અને કુંવારનો રસ આ ૩ ઔષધિઓની ૩-૩ ભાવનાઓ આપી ગળપુટ આપવાથી ૬ ગળપુટમાં ઉત્તમ પ્રકારની ભરમ તૈયાર થાય છે.

માત્રા અને ઉપયોગ—પહેલી વિધિ પ્રમાણે. પહેલી વિધિના કરતાં આ ભરમ જલદી ફાપદો આપે છે. કેટલાક વૈદ્યો આ ભરમને ૬ ને બદલે ૪૦ પુટ આપે છે. વધારે પુટ આપવાથી તે વધારે ગુણુ આપે છે.

(૮) નાગભરમ

પહેલી વિધિ—શુદ્ધ સીસું ૧ શેર લઈ કઠાઈમાં નાખી ચૂલા પર મૂકી સખ્ત અગ્નિ આપવો. બ્યારે સીસાનો રસ થાય ત્યારે તેમાં થોડો થોડો શુદ્ધ મનશિલ નાખતા જવો અને અરડૂસીના લીલા ડંડાથી હલાવતા જવું. આ રીતે સરખા વજનનો મનશિલ નાખતા જવો અને હલાવતા જવું, એટલે ધૂળ જેવી સૂક્ષ્મ ભરમ બની જશે. પછી ઉપર લોડાનો તવો ઢાંકી ૬ કલાક તીવ્ર અગ્નિ આપવો. કઠાઈ ઠંડી પડે એટલે ભરમને ચાળી કાચી ભરમ જુદી કાઢી નાખવી. ચાળેલી ભરમમાં ૧ શેર શુદ્ધ ગંધક મેળવી ૬ કલાક લીંબુના રસમાં ઘૂંટવું. પછી શિવલિંગના આકારનો લાંગો ગોળો બનાવી સૂર્યના તાપમાં સૂકવી, શરિવસંપુટ કરી, ગળપુટ અગ્નિ આપવાથી ભરમ તૈયાર થાય છે. આ ભરમ કાળી બને છે પણ બહુ ગુણુકારી છે. આ ભરમમાં આઠમો ભાગ મનશિલ મેળવી ૧૨ કલાક અરડૂસીના પાનના રસમાં ઘૂંટી એકવીસ ગળપુટ આપવાથી સત્તર ગુણુવાળી બને છે.

માત્રા—૧ થી ૨ રતી દિવસમાં ૨ વાર મધ, દૂધ, માખણ અને સાકર, સિતોપલાદિ ચૂર્ણ અને ઘી, હળદર, આમળાં અને મધ અથવા રોગ અનુસાર અનુપાન સાથે આપવી.

અનુપાન—(૧) બળકર પ્રદરમાં—વાંસકપૂર, શુરુ, એલચી અને સાકર સાથે.

(૨) આમાતિસારમાં—સૂંઠ અને પરિયાળી સાથે.

(૩) ગુફ્મમાં—સૂંઠ અને મંચળ સાથે.

(૪) કફ, વાયુ અને જ્વોદરમાં—અજમો, પીપર અને મધ સાથે.

(૫) ઉપદંશમાં—ચિનીકબાલા અને એલચી સાથે.

(૬) ધાતુક્ષીણતા પર—માખણ અને સાકર સાથે.

(૭) મધુમેદમાં—શિસાજિત સાથે.

ઉપયોગ—અમેહ, નેત્રરોગ, ગુફ્મ, જરોળટદ્ધિ, પ્રદર, અતિસાર, જ્વર, રક્તગુફ્મ, આમાશયની વૃદ્ધિથી થયેલ અમ્લપિત્ત, મંદાગ્નિ, અપચી, ગંડમાળા, ધાતુક્ષય, શ્વાસનળીના સોજથી થનારી ખાંસી, આમવાત, નળજાઈ, માથાનું દરદ, યકૃતદોષ, શ્વાસરોગ, સર્વ પ્રકારનો મૂત્રરોગ, ધતુર્વાત આદિ વાતરોગ, અને પાંડુ આ બધાનો નાશ કરે છે. આ નાગભસ્મના સેવનથી રસથી શુદ્ધ સુધીની સાતે ધાતુઓ ક્રમે ક્રમે પુષ્ટ થઈ ઉત્તમ શક્તિ આવે છે. આ રીતે બધા અવયવો પુષ્ટ થાય છે અને અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે.

આમાશય મોટું થવાથી અમ્લપિત્ત થાય છે ત્યારે સવારમાં બળતરા, ખૂબ તરસ, એકદમ બેઠકી થાય તેવું લાગવું વજરે લક્ષણો થાય છે. આ રોગ અંતઃપરિમાર્જનથી ઓછો થાય છે. આ માટે એક વખત અંતઃપરિમાર્જન કરી નાગભસ્મ આપવાથી સારો ફાયદો થાય છે. (નાગભસ્મના પ્રયોગથી આમાશયને સંજ્ઞાવાર્માં મદદ મળે છે.) ઉદરમાં વ્રણ થવાથી અમ્લપિત્ત જેવો રોગ થાય છે તે પણ નાગભસ્મના સેવનથી મટી જાય છે. આ રોગમાં રોગી બહુ ક્ષીણ થઈ જાય છે. જો આ રોગ જૂનો થઈ ગયો હોય તો નાગભસ્મ જરૂર વાપરવી જોઈએ.

અપચી અને ગંડમાળામાં ગાંઠ સૂજી જાય છે, એટલી જ દોષોની દૃખતા નથી; પરંતુ આ રોગ પ્રાકૃતિક છે એટલે કે આખા શરીરમાં દોષ દૃખતા ફેલાયેલી હોય છે. આ વિકારમાં એક એવી અવસ્થા આવે છે કે શરીરની બધી ધાતુઓ સુકાઈ જાય છે. ચામડી પણ સુકી થઈ જાય છે. બહુ હાડકાં પર ચામડી ચોંટી ગઈ હોય એવું બહારથી લાગે છે. કંઠમાળા કે અપચીની ગાંઠ કફળ કે સૂજેલી હોય અથવા બહુ બેપસેલી લાગતી હોય, તે વખતે બીજી ઔષધિઓ કરતાં નાગભસ્મ સારી રીતે વપરાય છે. આ ભસ્મનું સેવન કરવાની શરૂઆત કરતાં થોડા જ દિવસમાં ગાંઠો પોતી પડે છે, બધી ધાતુઓ ધીરધીરે પુષ્ટ થવા માંડે છે. આ રીતે ગંડમાળાના ઉત્પાદક વિકારોને કબ કરવામાં નાગભસ્મ વપરાય છે.

નાગભસ્મ પ્રાકૃતિક રોગ પર ઉત્તમ ઔષધિ છે. પ્રાકૃતિક રોગના બે પ્રકાર છે. પહેલા પ્રકારનો પ્રાકૃતિક રોગ બહુ દૃઢ મૂળવાળો, લાંબો વખત રહેનારો, ત્રાસદાયક અને એક વખત મટી ગયા પછી પણ ફરી ઊભળે તેવો હોય છે. કેટલોક વખત સુધી તે તદ્દન મટી ગયો હોય તેમ લાગે છે અને સહેજ કારણ મળતાં ફરી ઊભળે છે. બીજા પ્રકારનો રોગ ઔષધિતા પ્રમાણમાં એકસરખો રહે છે. પહેલા પ્રકારમાં ઉન્માદ, અપરમાર વગેરે છે, ન્યારે બીજા પ્રકારમાં મધુમેહ ગંડમાળા, ક્ષય વગેરે છે. આમાંથી કાયમ ટકવાવાળા બીજા જાતના રોગોમાં નાગભસ્મની સારી અસર થાય છે. પહેલા પ્રકારના રોગોમાં અધ્રકભસ્મ અને બીજા પ્રકારના રોગોમાં નાગભસ્મ એટલો આ બંનેમાં ફેર છે.

મધુમેહમાં નાગભસ્મ સારી રીતે વપરાય છે. મધુમેહ આખા શરીરમાં રહેલા બધા દોષો અને બધાં દૂષ્યોની વિકૃતિ થવાથી ઉત્પન્ન થાય છે. આયુર્વેદની દૃષ્ટિએ મધુમેહમાં વાત, પિત્ત અને કફ ત્રણે દોષ, અને રસ, રક્ત, માંસ, મેદ, વસા, લસિકા, મજ્જા, શુક્ર અને ઓજ આ બધી ધાતુઓ દૂષિત થાય છે. આ બધાંની ક્રિયા પરસ્પર થયા પછી મધુમેહ ઉત્પન્ન થાય છે. આ સિદ્ધાંત પ્રમાણે ચિકિત્સા કરવી જોઈએ. એટલે કે ત્રિદોષ અથવા ચૈતન્યાણુભવનક્રિયામાં જે વિકાર થયો હોય તેને પ્રથમ દૂર કરવો જોઈએ. આ રીતે ન્યારે ત્રિદોષમાં થયેલી વિકૃતિ દૂર થાય છે, ત્યારે તેવા જ ગુદાગુદા અણુઓથી બનેલી ધાતુઓનો દોષ દૂર થાય છે. ત્રિદોષમાં આ જાતની દૂષિતતા બે પ્રકારની હોય છે: (૧) અપૂંધાતુઉત્પાદક અને (૨) અપૂંધાતુશોષક. મધુમેહમાં પહેલા પ્રકારની દૂષિતતા હોય છે. નાગભસ્મ પહેલા પ્રકારની દૂષિતતા દૂર કરવા વપરાય છે. નાગભસ્મના સેવનથી પહેલાં તરસ ઓછી થાય છે. નાગભસ્મનું બીજું કામ સાકર ઓછી કરવાનું છે તે પણ જલદી થવા માંડે છે. નાગભસ્મમાં શક્તિવર્ધક ગુણ હોવાથી આ કાર્ય જલદી દેખાય છે. તે વખતે માત્ર ગાયના દૂધનું પથ્ય રાખવાથી બહુ જ જલદીથી સારો ફાયદો થાય છે. મધુમેહના બીજા ઉપદ્રવો મટાડવા માટે નાગભસ્મની સાથે શિક્ષાન્નિત આપવડથી વધારે ફાયદો થાય છે.

મધુમેહના રોગીઓમાં ઘણા બડા હોય છે, ન્યારે, કેટલાક પાતળા હોય છે. બડા દરદીમાં મેદની દૃષ્ટિ વધારે હોય છે. બડા માણસમાં શરીરના પ્રમાણમાં શક્તિ પણ ઓછી હોય છે. એવા મેદસ્વી મધુમેહવાળાઓ માટે નાગભસ્મ વાપરવી વધારે હિતકર છે, ન્યારે પાતળા રોગીઓને દાહ વગેરે લક્ષણો વધારે થતાં હોય ત્યારે જસતભસ્મ વધારે ફાયદો કરે છે.

નાગભસ્મ કાષ્ઠજળમાં પણ ઉપયોગી છે. આ જળ એક વિશિષ્ટ પ્રકારની હોતી જોઈએ, એમાં આંતરડાં અને બધાં કાષ્ઠગત અવયવો તદ્દન અશક્ત થઈ

ગયા હોય છે અને તેમનો વ્યાપાર શિથિલ થઈ ગયો હોય છે. આ કાષ્ટદર્શન વાન-પ્રધાન કે વાતપિત્ત અનુભવી હોય છે. એમાં થોડી થોડી બિલટી બહુ ત્રાસ સાથે થાય છે, અને બિલટીનો વેગ ક્ષીણ હોય છે. તે વખતે નાગભરમ સારી રીતે વપરાય છે. આ ઉપરાંત રંગના કારખાનામાં કામ કરનારાઓને જે ઉદરદર્શન થાય છે, તેમાં પણ નાગભરમ કાયદો કરે છે.

કળ્બનિષાતને લીધે પેટ સાફ આવતું નથી. એમાં ખાસ કારણ આંતરડાંની નબળાઈ હોય છે. ઘણીવાર વીર્ય ક્ષીણ થવાથી પણ કળ્બનિષાત થાય છે, તેમજ બીજા ધાતુઓની ક્ષીણતાથી પણ કળ્બનિષાત થાય છે. આમાં શૈથિલ્યનો વેગ નિર્ણય બની જાય છે. વેગ ઉત્પન્ન થવા છતાં આંતરડાંની મળ બહાર કાઢી નાખવાની શક્તિ ઓછી હોવાથી મળની પ્રવૃત્તિ થતી નથી. આવી જનતની કળ્બનિષાતમાં નાગભરમ ઉત્તમ અસર કરે છે. આંતરડાંને ધીરે ધીરે સખળ બનાવી તે મલત્યાગ કરાવે છે. *

અસ્થિગત ઘણાં નાગભરમ સારી રીતે વપરાય છે. અસ્થિ ધાતુની પુષ્ટિ માટે નાગભરમના સેવનથી પાર્થિવ વગેરે ઘટક દ્રવ્યોની પૂર્તિ થાય છે.

અસ્થિમન્નગત દોષોના યોગથી હાડકાં ક્ષીણ અને નરમ થઈ વાંદાંચૂંકાં થઈ જાય છે અને મન્ન દૂષિત થઈ જાય છે. સાંધાઓમાં હાડકાં ફૂલેલાં કે ખેંચેલાં જેવાં થઈ જાય છે. કેટલીક વાર આ રોગમાં પહેલાં અને પછી ભયંકર વેદના થાય છે. હાડકાં અને સાંધાઓમાં તીવ્ર થઈ ઉત્પન્ન થાય છે. આવી જ સ્થિતિ સગર્ભાવસ્થા અને સુવાવડમાં પણ થઈ જાય છે. આ રોગ અસ્થિમન્નગત વાતપ્રકોપથી થાય છે એવો આયુર્વેદનો સિદ્ધાંત છે. આ રોગમાં નાગભરમનો ઘણો સરસ ઉપયોગ થાય છે. આમળાં, ગોખરુ અને સાકરના ચૂર્ણ સાથે નાગભરમ આપવાથી વધારે કાયદો કરે છે.

અશક્તિને લીધે કળ્બનિષાત થવાથી અર્થ ઉત્પન્ન થવા હોય, તો નાગભરમના સેવનથી મટી જાય છે. આ અર્થમાં સોજો આવી અંદરનો ભાગ બહાર નીકળે

* નાગભરમ આંતરડાંને શક્તિ આપે છે પણ એ લેવાથી તરત કાયદો થતો નથી. બહુ જ ઓછા માત્રામાં આંતરડાંને મજબૂત બનાવનારી બીજા ઔષધિઓ (અબ્દ અને હેરકોચલાં) સાથે મેળવીને તે આપવી જોઈએ, અને પરદેશ સાથે લાંબો વખત તે લેવી જોઈએ. જે જરૂર હોય તો મળને ધકેલનાર ઔષધિ—ઓષમી છરું કે બીજા કોઈ દવા—આપવી જોઈએ.

નાગભરમ વધારે માત્રામાં વધુ વખત નથી આપી શકાયી; નહિ તો પ્રતિક્રિયા થઈ લોહીના ગણુઓને હુકસાન કરે છે. જુદો સિવાય બીજાને તે લાંબો સમય આપવાથી પાંદુરોગ થાય છે.

છે. ગમે તેમ કરવા છતાં પણ તે અંદર જતા નથી, પણ બહાર જ રહે છે. મસા તદ્દન સુવાળા અને નિર્ગળ હોય છે. શૈચ વખતે મળને બહાર કાઢવાની પણ તેમનામાં શક્તિ નથી હોતી. કૃત્રિમ ઉપાયોથી શૈચશુદ્ધિ કરાવવી પડે છે. એ રોગમાં સ્નાયુઓની શિથિલતામાં નાગભસ્મ આપવી જોઈએ; પરંતુ વીર્યના બહુ દુરુપયોગને લીધે અશક્તિ, કબ્જિયાત અને અર્શ થયા હોય તો નાગભસ્મ કરતાં બંગભસ્મ વધારે ફાયદો કરે છે.

પિત્તગુહ્મ અને રક્તગુહ્મમાં નાગભસ્મ શક્તિ આપનાર ઔષધિ તરીકે વપરાય છે. પિત્તગુહ્મમાં શરૂઆતથી જ જો નાગભસ્મનું સેવન કરાવવામાં આવે તો ગુહ્મની બહુ વૃદ્ધિ નથી થતી. પણ રક્તગુહ્મની શરૂઆતમાં કંઈ આપી શકાતું નથી, કારણકે રક્તગુહ્મ ૧૦ માસ પછી જ સાધ્ય બને છે. (રક્તગુહ્મે પુરાણત્વં સુખસાધ્યસ્ય લક્ષણમ્ ।)

ઘડણી અને અતિસારમાં શરીરની શક્તિ ક્ષીણ થઈ ગઈ હોય, રોગનો પ્રતિકાર કરવાની આંતરિક શક્તિ ન રહી હોય, રોગ લાંબા સમય સુધી વધતો જતો હોય અને રોગી દિન પ્રતિદિન વધારે ક્ષીણ થતો હોય, તો તે વખતે તાવ ન હોય તો નાગભસ્મ અપાય છે.

નાગભસ્મ, લોહભસ્મ, અબ્જકભસ્મ અને સુવર્ણભસ્મ આ ઔષધિઓ જીવનીય—જીવનને ઉપકારક છે. આ ભસ્મો શરીરના ઘટકોમાં નવું જીવન ઉત્પન્ન કરે છે. અન્ન વગેરેમાંથી પોષક અંશ સારી રીતે શોષણ કરવાની તે ઘટકોને શક્તિ આપે છે. જીવનીય ઔષધિઓમાં આ ખાસ ગુણ છે. આમાંથી નાગભસ્મ સ્નાયુ, માંસપેશીઓ વગેરે માટે જીવનીય છે, એટલે એમાંથી શક્તિ ક્ષીણ થાય ત્યારે નાગભસ્મ વાપરવી જોઈએ.

નાગભસ્મનો વૃધ્ધત્વ (નપુંસકત્વનાશક) ગુણ જન્મથી જ નપુંસકોની બાળ્યત્વમાં ખાતરીથી દેખાતો નથી. પરંતુ મધુમેહ જેવા ક્ષીણતા ઉત્પન્ન કરનાર રોગથી નપુંસકતા આવી હોય તો નાગભસ્મના સેવનથી તે દૂર થાય છે. જો સ્નાયુની નિર્બળતાને લીધે નપુંસકતા આવી હોય તો નાગભસ્મ વાપરવી સારી છે. જો અંડકોષોની ગ્રંથિઓની નબળાઈથી આ રોગ થયો હોય, તો નાગભસ્મ સાથે શિક્ષાન્ત અને સુવર્ણભસ્મ વગેરે ઔષધિઓનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. (પુષ્પધન્વા રસમાં નાગભસ્મ આવે છે. આ રસ નપુંસકતા મટાડવામાં ઉત્તમ છે.)

જો જ્ઞાનતંત્રુઓ અને જ્ઞાનસિક્ક ક્ષીણતાને લીધે પાંડુરોગ થયો હોય તો અબ્જકભસ્મના સેવનથી વધારે ફાયદો થાય છે. તેમ જ રક્તસ્રાવ કે રક્તસાવની અધિકતાથી, માટી ખાવાથી કે કૃમિને લીધે રાતા કણુ ઓછા થઈ પાંડુરોગ થયો હોય તો લોહભસ્મ ઉપયોગી છે. પરંતુ અણુભવનક્રિયા કે ધાતુપરિપોષણક્રિયા,

બધી ઈદ્રિયો અને હૃદય નિર્ગળ થઈ જવાથી પાંડુરોગ થયો હોય, તો નાગભરમ ઉત્તમ કાર્ય કરે છે. નાગભરમને લોહભરમ કે અબકભરમ સાથે મેળવીને પણ આપી શકાય છે.

જૂના પક્ષાઘાતમાં આખા શરીરમાં અને ખાસ કરીને હાથપગની શિરાઓ, સ્નાયુ, કંડરા આ બધામાં ખૂબ નળજાઈ આવી ગઈ હોય અને એ કારણે હાથ, પગ અને આંગળીઓની શક્તિ ક્ષીણ થઈ ગઈ હોય, તો નાગભરમ આપવી જોઈએ.

મધુમેહ, ખીજા પ્રમેહ અને ક્ષોણતા ઉત્પન્ન કરનાર ખીજા રોગોને અંતે જાણે બ્રમ થતો હોય તેમ થાય છે. મનમાં તદ્દન નકામા વિચારો આવી મન સૂનમૂન થઈ જાય છે. (ગ્લાનેન્દ્રિયો અશક્ત થવાથી અથવા લોહી પૂરું ન મળવાથી કે લોહી કસ વગરનું થઈ જવાથી પણ આવી સ્થિતિ થાય છે.) કેટલાક લોકો વિચારમાં લીન થઈ જાય છે અને કેટલાક અનૈચ્છિક ક્રિયાઓ પણ જૂલો જાય છે અથવા બ્વરથાપૂર્વક નથી કરી શકતા, જેમકે પેશાબની ઇચ્છા થવા છતાં જીવવાની ઇચ્છા ન થવી અથવા એને માટે વિચાર ક્યાં કરવો; આ રીતે મૂત્ર રોકવાથી સૂનમૂન અવસ્થા થઈ જાય છે. આટલું છતાં પણ મૂત્રોત્સર્ગની એને સૂધ થતી નથી. આ જાતના રોગોમાં નાગભરમ એટલી સરસ રીતે કામ કરે છે કે ઘણીવાર એકાદ દિવસમાં જ માણસની સૂનમૂન સ્થિતિ મટી જઈ મન અને ઈદ્રિયો કાર્યક્ષમ થઈ જાય છે.

મધુમેહની અતિમ અવસ્થામાં સંન્યાસ-મૂર્છા રોગ થાય છે. આમાં બધી દવાઓમાં નાગભરમ સૌથી ઉત્તમ દવા છે. ઘણીવાર નાગભરમના સેવનથી સંન્યાસ-રોગ તાત્કાલિક મટી ગયાના દાખલા મળી આવે છે.

હૃદય અને ફેફસાં અશક્ત થઈ જવાથી એક જાતની ઘેરા અવાજવાળી, સૂડી, ત્રાસદાયક ખાંસી થાય છે. આ ખાંસીમાં કફ નથી પડતો અને વારંવાર ખાંસી આવે છે. આ રોગમાં નાગભરમ સારું કામ આપે છે. વૈદ્યોએ કન્સરફાઇડ (Cancer) માં નાગભરમ વાપરી જોવી જોઈએ. વાતપ્રધાન કન્સરફાઇડમાં વધારે ઉપયોગ થઈ શકશે. વેદના વધારે થતી હોય તો નાગભરમ સારું કામ આપે છે. નાગભરમ વાયુ ખાસ કરીને બ્યાનવાયુ એ દોષ, રસથી શુક્ર સુધીની સાતે ધાતુઓ દૂષ્ય અને મગજ, ગ્લાનતંતુઓ (સંજ્ઞાવાહિની અને આગ્રાવાહિની), સ્નાયુ, આમાશય અને અંત સ્ત્રાવક પિંડ આ સ્થાન પર વધારે ફાયદો કરે છે. (અૌ. ગુ. ધ. શા.)

નાગભરમ માટે શાસ્ત્રમાં લખ્યું છે કે:—

નાગસ્તુ નાગશતતુલ્યબલં દદાતિ

વ્યાર્ધિ વિનાશયતિ જીષનમાત્તનોતિ ।

ઘર્દિ પ્રદીપયતિ કામબલં કરોતિ

મૃત્યું ચ નાશયતિ સંતન સેવિતઃ સઃ ॥

રોગ નાગભસ્મનું સેવન કરવાથી સો હાથી જેટલું બળ મળે છે, બધી બળતના રોગોનો નાશ થાય છે, આયુષ્યની વૃદ્ધિ થાય છે, જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે, કામ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમજ મૃત્યુનો પણ નાશ થાય છે.

સૂચના—કોઈ કોઈ વખત નાગભસ્મથી કોદામાં થળ મારે છે. તે વખતે થોડા દિવસ ભસ્મ આપવી બંધ કરવી જોઈએ.

આ ભસ્મ બરોબર નિરુથ ન થઈ હોય તો ન વાપરવી જોઈએ. કાચી ભસ્મથી થળ મારવાનો વધારે સંભવ છે.

બીજી વિધિ—શુદ્ધ સીસું ૧ શેર લઈ કડાઈમાં નાખી ચૂલા પર મૂકી સખ્ત તાપ આપી રસ કરવો. પછી આકડાનાં ફૂલ થોડાં નાખતા જ્યાં અને આકડાના મૂળના ડાંડાથી હલાવતા જવું. ૪ શેર આકડાનાં ફૂલ ૪ કલાક નાખવાથી ભસ્મ થઈ જશે. પછી કડાઈને ઢાંકણું ઢાંકી ૬ કલાક સખ્ત અગ્નિ આપવો. સ્વાંગશીતળ થયે કડાઈ ઉતારી લાઇ ભસ્મ કપડાથી ચાળી લેવી. કાચો ભાગ રહે તે જુદો કાઢી લેવો. ચાળેલી ભસ્મમાં ૧૨મો ભાગ મન.શિલ્પ નાખી, અરડૂસીનાં પાનના રસમાં ૬ કલાક ઘૂંટી, નાની નાની ટીકડીઓ કરી, સૂર્યના તાપમાં સૂકવી, ગજપુટ આપવો. આ રીતે ૧૦ પુટ આપવાથી પીળા રંગની ઉત્તમ ભસ્મ તૈયાર થાય છે. (વૈ. ચિ. સા.)

વૈધરાજ શ્રી સુખરામદાસ દી. ઓઝા આ રીતે ભસ્મ બનાવે છે. તેઓ માંદીના કલેડામાં આકડાના મૂળના ડાંડાથી સીસાને ઘૂંટે છે. ભસ્મ થયા પછી કુંવારના રસમાં ૩ કલાક ખરલ કરી પેંડા જેવી એક ટીકડી બનાવે છે. ટીકડીને બે કલેડાં વચ્ચે મૂકી ૫ શેર છાણાંની નિધૂમ અગ્નિમાં મૂકી બાદીની માફક પકવી લે છે. આ રીતે ૪૦-૫૦ પુટ આપી તેઓ ભસ્મ બનાવી લે છે.

માત્રા—૦૧ થી ૨ રતી સુધી દિવસમાં બે વાર આપવી.

અનુપાન—પરમિયામાં બેદાણાની ચટણી સાથે અથવા ગજોના રસ અને મધ સાથે. રક્તાર્શમાં દાડમના રસ સાથે આપવી. આ પ્રમાણે બીજાં અનુપાનોની યોજના કરવી. વધારે ઉપયોગ પહેલી વિધિમાં લખ્યા પ્રમાણે કરવો.

સૂચના—આ ભસ્મનું સેવન કરતી વખતે ખટાર તદ્દન છોડી દેવી જોઈએ.

ત્રીજી વિધિ—લોખંડની કડાઈમાં શુદ્ધ સીસાનો રસ કરી ખાખરાના મૂળના ડાંડાથી ૪ પ્રહર ઘૂંટવું. સખ્ત અગ્નિ આપવાથી લાલ રંગની ભસ્મ તૈયાર થાય છે. (ર. ચં.)

માત્રા, અનુપાન અને ઉપયોગ—પહેલી વિધિ પ્રમાણે.

જેઠે આ ભરમ નિરુદ્ધ નથી, તો પણ બીજી ભરમે સાથે વાપરવામાં અનેક અંચકારો વાંધો લેતા નથી. અગ્નિ ૪ પ્રહરને બદલે ૮ પ્રહર આપવો. આ ભરમ સ્ત્રીઓનો પ્રદરરોગ, નેત્રરોગ અને કદ્દપ્રધાન પ્રમેહમાં સારું દામ આપે છે.

શ્રી વૃંદરાજ સુખરામદાસ દી. ઓઝા આ રીતની ભરમ ઘણી વર્ગોથી બનાવરાવે છે. તેઓ કઠાઈમાં બાખરો કે વડના ડંડાથી સીસાને ઘૂંટી બનાવે છે. પછી કુંવારના રસમાં ખરલ કરી ૨-૨ તોલાની દીઠડીઓ બનાવે છે. તેને મુકવી શરાવસંપુટ કરી ગળપુટ આપે છે. ગળપુટ આપવાથી સીમું સજીવન થાય છે, અને હેટકુંક નીચે રાખોડામાં ચાલ્યુ જાય છે. કઠાઈ પર તવો લાંકી ૬ કલાક અગ્નિ આપવામાં આવે તો બધું કઠાઈમાં રહી શકશે. ફરીથી ડંડાથી ઘૂંટી ચૂર્ણ કરી ઉપરની રીતે ગળપુટ આપે છે. આ રીતે ૪૦ પુટ સુધી સીમું સજીવન રહે છે. સીમું મરી ગયા પછી બીજા ૬૦ પુટ આપવાથી બધું જ મુલાયમ નાગભરમ બની જાય છે.

આ ભરમ મધુમેહમાં ૦.૧ થી ૧ રતી માખણ સાથે ૧૦ દિવસ સુધી આપવાથી પેશાબ સાથે સાકર જતી બંધ થઈ જાય છે. પછી ૧૦ દિવસ રહી ફરી તે ૧૦ દિવસ સુધી આપવી.

(૯) પારદભરમ

વિધિ—૧ તોલો શુદ્ધ પારો લઈ કપડમદી કરેલી આતશી શીશીમાં નાખી ૫૫૨ પાંચ તોલા ગંધકનો તેજબ (સલ્ફ્યુરિક એસિડ) નાખવો. શીશીને ખુલ્લા દેહાનમાં સળગતી સગડી પર મૂકવી. અર્ધ કલાક પછી શીશીના મોંમાંથી હુમાડા ઠીકળતા બંધ થઈ જાય એટલે શીશી ઉતારી લેવી. ઠંડી પડ્યા પછી અંદરની રેફ રંગની પારાની ભરમ કાઢી લેવી. ભરમનું વજન ૨ માસા વધે છે.

(ખૂ. ચિ.)

અંગ્રેજીમાં આ ભરમને પેરસલ્ફેટ ઓફ મરક્યુરી (Persulphate of Mercury) કહે છે. એને બનાવવાની વિધિ રસકપૂરમાં જોવી.

માત્રા—૧ થી ૪ ચોખાપૂર દાક્ષમાં મૂકી દાક્ષ ગળી જવી. અથવા મોઢું બને સાકર વગરની મોળી ચૂલીમાં મૂકી ગળી જવી. ભરમ દાંતને લાગશે તો િંત ઢીલા થઈ જશે.

ઉપયોગ—આ ભરમ ઉપદંશ અને કુષમાં બહુ ઉપયોગી છે. ઉપદંશમાં ૩ થી ૭ દિવસ અને કુષમાં ૧૫ થી ૨૦ દિવસ આ ઔષધિ આપવી પડે છે. ઉપદંશ મટ્યા પછી કદી પણ પારદનો વિકાર થયેલો જણાયો નથી. ઉપદંશમાં દિવસમાં ૧ વાર અને કુષમાં ૨ વાર આપવી.

સૂચના—કોઈ દરદીને બિલ્લી કે ઝાડા થાય તો ગભરાવું નહિ. વિલાપતી દવા વેચનાર કેમીસ્ટને ત્યાંથી શુદ્ધ તેજાબ લાવવો, પાણી કે તેલવાળો ન લેવો. દૂધ દહીંથી બનેલા પેંડા, બરશી, કલાકંદ વગેરે પદાર્થો ન ખાવા. ઘીનું ખૂબ સેવન કરવું. મોળી થૂલી અને મગની દાળ ખાવી. મીઠું, મરચું અને ખટાશ ન ખાવી. આ ભરમ બીજા ભરમ સાથે મેળવીને આપી શકાતી નથી. કારણ ખટાશ લાગવાથી પારો ફરીથી પોતાના અસહ સ્વરૂપમાં આવી જાય છે. હામરો ઉપદેશના દરદીઓને અમે આ ભરમ આપી છે અને કોઈને કોઈ પણ નુકસાન થયું નથી.

આ ભરમને ચિનાઈ માટીનાં પ્યાલામાં નાખી ઉપર પાણી ભરી દેવું. ૩ કલાક પછી પાણી કાઢી નાખવું. એ રીતે ૮-૧૦ વાર પાણી મેળવી ધોવું. એટલે ગંધકના તેજાબની અમ્લતા નીકળી જશે. પછી ભરમને સૂકવી લેવાથી તે પીળા રંગની બની જશે. આ પીળા ભરમને ૪ ગણા માખણમાં મેળવી, મક્કમ બનાવી લેવો. આમાંથી રાત્રે સૂતી વખતે મલાઈ સાથે અંજન કર્યાથી આંખમાંથી પાણી ઝરવું અને ખીસ પડવા એ બંને રોગો મટે છે. *

(૧૦) મુવર્ણમાક્ષિકભરમ

પહેલી વિધિ—શુદ્ધ સોનામુખીને કળથીના ઉકાળામાં ૧૨ કલાક ઘૂંટી દીકડીઓ કરી સૂપના તાપમાં સૂકવવી. પછી ચરાવસંપુટ કરી ગળપુટ આપવો. આ જ રીતે દિવેલ, હાથ અને બકરાના મૂત્રની ૧-૧ ભાવના આપી દરેક વખતે ગળપુટ આપવાથી ભરમ તૈયાર થાય છે. જો આ રીતે બકરાના મૂત્રના ત્રણ વધારે પુટ આપવામાં આવે, તો ભરમ વધારે શુણ્કારી બને છે.

માત્રા—૧ થી ૨ રતી સુધી દિવસમાં ૨ વાર દૂધ, મધ, શુકકંદ, ગળોસત્ત્વ, ત્રિફળા, કકુ, સાકર અને માખણ અથવા રોગ અનુસાર અનુપાન સાથે આપવી.

અનુપાન—(૧) મસરિકા પર કાંચનારની હાલના ઉકાળા સાથે આપવાથી અંદર રહેલું વિષ બહાર નીકળે છે.

(૨) પાંડુરોગ, હલીમક અને કમળા પર—મધ અને પીપર સાથે અથવા મૂળાના રસ સાથે.

(૩) સ્વપ્નદોષ, ઈર્ષ્યાનવર, માયાનું યજ્ઞ, પિત્તપ્રમેહ અને મૂત્રકૃન્દ્રમાં—સાકર અને માખણ અથવા મધ અને સાકર સાથે.

(૪) બિલ્લીમાં—હરું, સાકર અને મધ સાથે.

(૫) નિદ્રાનાશમાં—સૂંદ અને આમળાના મુરબ્બા સાથે.

(૬) ઘડપણની નળાઈ, કુદ, પ્રમેહ, પાંડુરોગ અને ક્ષય પર—ગાયના દૂધ સાથે.

ઉપયોગ—પાંડુરોગ, કમળો, શુશ્કાન્તર, નિદ્રાનાશ, મગજની ગરમી, પિત્ત-વિકાર, આંખોની લાક્ષણ અને બળતરા, બેલટી, બેલકા, મળ, પિત્ત, પ્રમેહ, પ્રદર, મૂત્રકૃમ્હ, માથાનું શળ, વિષવિકાર, અર્ધ, ઉદરરોગ, ખંબાળ, કુદ, કૃમિ અને પથરી વગેરે રોગોનો આ નાશ કરે છે. ક્ષયપિત્તના વિકારમાં આ ભરમ વધુ લાભદાયક છે.

સુવર્ણમાક્ષિક એ લોહભરમનું સૌમ્ય વ્યવસ્થા છે. સુવર્ણમાક્ષિક ભરમ સ્વાદુ, તિક્ત, વૃષ્ય, રસાયન, યોગવાહી, શામક, શક્તિવર્ધક, પિત્તશામક, શીતવીર્ય, રતંભક અને રક્તપ્રસાદક છે. આ ભરમના પ્રયોગથી રક્તનું પ્રસાદન થવાથી રાતા કણો સુદૃઢ બને છે અને રક્તધાતુ સચકન બને છે. લોહની બીજી બનાવટોમાં જે તીક્ષ્ણતા, તીવ્રતા વગેરે શુભ છે તે આ ભરમમાં નથી; એટલે આ કલ્પ બહુ જ સૌમ્ય હોવાથી નાગ્નુક, સુકુમાર અને અસકન સ્ત્રીપુરુષોને નિર્ભયતાથી આપી શકાય છે.

એકલા પિત્તના અથવા ક્ષયપિત્તના સંસર્ગજન્ય વિકારમાં શિક્ષક સારી રીતે વપરાય છે. એટલે પિત્તથી થયેલા મસ્તકશળ, અમ્લપિત્ત, પરિણામશળ, અને પિત્તજ શુભ આ રોગોમાં આ ભરમ અવરથાભેદ પ્રમાણે અનુપાનબેદથી અપાય છે.

પિત્તજ મસ્તકશળમાં સૂતરોખર રસ વપરાય છે. પરંતુ આ રસ આપવા માટે મુખ્ય ચિક્ષક ભ્રમ (ચક્ર) હોવું જોઈએ. ઉપરાંત સૂતરોખર રસ વાતપિત્ત-જન્ય વિકારોમાં ઉપયોગી છે. પરંતુ મસ્તકશળમાં જ્યારે બેલકા, મોંમાં કડવાશ, દરેક પ્રિય ખોરાક ખાવા પર પણ અરુચિ, અને બેલટી થવાથી શળ ઓછી થઈ જવી વગેરે લક્ષણો થતાં હોય ત્યારે સુવર્ણમાક્ષિકભરમ સારી રીતે વપરાય છે. જૂના મસ્તકશળમાં સારી અસર ક્યોના ઘણા દાખલા મળી આવે છે.

વારંવાર ચક્ર આવવા, વિચાર કરતાં કરતાં મગજ શુભ થઈ જવું અને ચક્ર આવવા, તેમજ સૂર્યના તડકામાં ફરવાથી, ક્રોધ પણ ગરમ પદાર્થના સેવનથી, ઉભગરાથી, મગજના સહેજ શ્રમથી, શક્તિ ઉપરાંત સહેજ વિચાર કરવાથી વગેરે સહેજ સહેજ બાબતમાં ચક્ર આવી જવા, આ બધી બાબતો ચક્ર આવતાં હોય તે પર સુવર્ણમાક્ષિકભરમ આપવી જોઈએ. અનુપાન તરીકે દાડ-મનો રસ, મોક્ષબીનો રસ કે બીજી અનુકૂળ ઠંડી ઔષધિઓ આપવી જોઈએ.

આંખમાં સોજો, લાક્ષણ અને બળતરા ખૂબ હોય પણ વેદના ઓછી થતી હોય અથવા આંખમાં બીજા દોષો ઓછા હોવા છતાં પણ એટલો બધો દાહ થતો હોય કે દરદીને એમ જ થયા કરે કે ઉપર ખરફ બાંધું કે ઠંડું પાણી છાંટ્યા કરું.

આ બધા દોષોનું કારણ પિત્તદોષ જ છે, વાયુ અથવા કફની પ્રધાનતા નથી. એવા પિત્તાભિધ્વંદ કે કફાભિધ્વંદ રોગમાં સુવર્ણમાક્ષિકભસ્મનું સેવન ફાયદાકારક છે. ખાવામાં અને ઉપર લગાડવામાં બંને રીતે એ ઉપયોગી છે. આ રીતે માક્ષિક-ભસ્મ વાપરવાથી સારી રીતે રક્તપ્રસાદન થાય છે.

પિત્તપ્રધાન જૂના નેત્રરોગો (મોતિયા, ચિંગનાશ, પાંપણની નીચે મોટી ફોલ્લીઓ થવી અને માંસ વધવું એ સિવાયના બાકીના આંખના રોગો)માં માક્ષિક-ભસ્મ ખવરાવવાથી સારો ફાયદો થાય છે. માક્ષિકભસ્મ સાથે પ્રવાલપિષ્ટિ મેળવી દિવસમાં બે વાર આપવાથી તેમજ રાતે સૂવાને સમયે ત્રિફલા ચૂર્ણ એક એક માસો મધ સાથે લેવાથી આંખની રતાશ તથા બીજા જીર્ણ દોષો શમી જાય છે.

કોષ વગેરે આગંતુક કારણોથી, બહુ જાગરણથી, અને બહુ ગરમ પદાર્થોનું સેવન કરવાથી પિત્તવૃદ્ધિ થઈ રોગના વેગની વૃદ્ધિ થાય છે. સહેજ હાસતા-ચાક્ષતામાં ગભરામણ થાય છે. આ વિકાર પર માક્ષિકભસ્મ સારી રીતે વપરાય છે.

પિત્ત દૂષિત થવાથી તેનાં આશ્રયસ્થાનો, રક્ત, રક્તવાહિનીઓ અને હૃદય પણ દૂષિત થાય છે. આ દોષ, દૂષ્ય અને સ્થાનદૂષિતતાથી અનેક પ્રકારના જીદા-જીદા વ્યાધિઓ ઉત્પન્ન થાય છે. આ રોગો ન્યારે જૂના થાય ત્યારે હાથ, પગ અને મોં પર સોજા આવે છે. માક્ષિકભસ્મના સેવનથી તે મટી જાય છે. સુવર્ણ-માક્ષિક હઠ, રતંબક અને રક્તપ્રસાદક હોવાથી આ રોગ પર સારું કામ કરે છે. આ જખ્મોહયાતની જાતની ઔપધિ છે, પણ જખ્મોહયાતમાં બેચેની લાવવાનો ગુણ હોવાથી ધણીને મૂગ ચઢે છે અને જલદી થઈ જાય છે. સુવર્ણમાક્ષિક એવી ન હોવાથી શરીરમાં રહે છે, અને પોતાનું હૃદયકાર્ય સારી રીતે કરી શકે છે.

રક્તમાં વિદગ્ધ પિત્ત મળવાથી પિત્તના તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ અને દ્રવ ગુણો વધી જાય છે, અને તેથી રક્તવાહિનીઓની ચામડી પાતળી થઈ જાય છે. આ રીતે રક્તમાં ઉષ્ણતા વગેરે ગુણ વધવાથી અને રક્તવાહિનીઓની અંદરની ચામડી પાતળી થઈ જવાથી રક્તવાહિનીઓ ફાટે છે અને રક્તસ્રાવ શરૂ થઈ જાય છે. આને જ આયુર્વેદમાં રક્તપિત્ત કહે છે. આ રક્ત અધોમાર્ગ અને જીર્ણમાર્ગ બંને રીતે પ્રવૃત્ત થાય છે. આ રક્તપિત્તમાં સુવર્ણમાક્ષિક સારી રીતે વપરાય છે. માક્ષિક સાથે પ્રવાલપિષ્ટિ, હળદર અને સોનાગેરુ મેળવી આપવાથી બહુ જલદી અને બહુ સારો ફાયદો થાય છે. માત્ર માક્ષિકના સેવનથી આ રોગમાં સારી અસર થવાના ધણા દાખલા મળી આવે છે. આ રોગમાં ખાવા માટે માત્ર દૂધ આપવું જોઈએ. ખાસ કરીને બકરીનું દૂધ વધારે હિતકર છે. સુવર્ણમાક્ષિક જીર્ણ રક્તપિત્તમાં વધારે ઉપયોગી છે.

આમાશય વધવાથી, અંદરની ચામડી વિકૃત થવાથી કે ઉદરમાં પ્રણુ થવાથી અમ્લપિત્ત થાય છે. આયુર્વેદે આ બધાનો સમાવેશ અમ્લપિત્ત (ઉદરશૂન) માં કર્યો છે. કટકટમંથિ સિવાયનાં બીજાં કારણોથી યતાં બધી જાતનાં અમ્લપિત્તમાં માક્ષિકબરમ સારું કામ કરે છે. ઉદર વધવાથી થનારા અમ્લપિત્તમાં, માક્ષિક પોતાના રવાફુ, શામક અને રતંબક ગુણ પહોંચાડી પિત્તનું નિયમન કરે છે અને દોષની સામ્યતા રચાવે છે. અંદરની પિચ્છલ ત્વચા વિકૃત થવાથી થનારા અમ્લપિત્તમાં માક્ષિકનું લવણુત્વ અસર કરે છે. ઉદરમાં પિત્ત અને રસ ઉત્પન્ન કરનાર પિંડોની વિકૃતિથી ઉત્પન્ન થનારા વિકારમાં માક્ષિકમાં રહેલા લોહના અંશથી અને બલ્યગુણથી સંકેચ થઈ શક્તિ વધવાથી માક્ષિક અસર કરે છે. ઉપરાંત અમ્લપિત્ત વધારે થવાથી કે પિત્તની તીવ્રતા વધવાથી ઉદરમાં પીડા થતી હોય, અને ઊલટી થવાથી પેટનું કે માથાનું દરદ આહું થાય એમાં સુવર્ણમાક્ષિક લાભદાયક છે, જો ઊલટી થવા છતાં સારું ન લાગે અને યજ્ઞ વધે અર્થાત્ વાતપિત્તની સંસર્ગજન્ય દ્વિપિત્તના હોય તો સુવર્ણમાક્ષિકને બદલે સૂતશેખર આપવાથી વધારે ફાયદો થાય છે.

અમ્લપિત્તમાં કોઈ પણ ચિકિત્સા કરતાં પહેલાં અંતઃપરિમાર્જન કરી લેવું સારું છે, આ આપણી પ્રાચીન કે અર્વાચીન ગમે તે પદ્ધતિથી કરવામાં આવે તો ચાલે છે. અમ્લપિત્ત ખૂબ જ વધી ગયું હોય અને તેથી ઉદરમાં પ્રણુ થઈ રક્તવાહિનીઓ ફાટી ઊલટીઓ થતી હોય, ઊલટીમાં લોહી પડતું હોય તો સુવર્ણમાક્ષિકબરમ પ્રવાલપિષ્ટિ, ગજાસત્વ અને સોનાગેરુ મેળવીને આપવું લાભદાયક છે.

સુવર્ણમાક્ષિકને સર્વ સાધારણ રીતે શક્તિવર્ધક માનીને પણ વાપરવામાં આવે છે. આમાં લોહનો અંશ હોવાથી અને આ લોહ સૌમ્ય હોવાથી માક્ષિકમાં શક્તિવર્ધક ગુણ આવેલ છે, તેથી નાકમાંથી લોહી પડતું અને લોહી પડ્યા પછી ચક્કર આવવા, આ રોગમાં પણ માક્ષિક ઉપયોગી છે. અહીં સુવર્ણમાક્ષિકબરમ અનંતમૂળ, પદ્મકાષ અને રતાંજળીના કપાય સાથે આપવી જોઈએ.

નળગાઈ, બહુ વિચાર કે મનના આધાતમાંથી ગમે તે કારણે ભ્રમ થયો હોય, ચક્કર આવતાં હોય, કેટલીકવાર ભ્રમ એવી અંતિમ અવસ્થાએ પહોંચ્યો હોય કે માણસ ગાંડો થઈ ગયો છે એમ બીજાને લાગે, વગેરે ઉપદ્રવો વધી ગયા હોય, તો તેમાં સુવર્ણમાક્ષિક ઉત્તમ રીતે ઉપયોગી છે. આ રોગમાં માક્ષિક કાળાના રસ સાથે આપવી જોઈએ.

પિત્તજન્ય ઉન્માદમાં બધાં સુધી રોગ વધ્યો ન હોય ત્યાં સુધી સુવર્ણમાક્ષિક સારી રીતે વપરાય છે. આમાં સુવર્ણમાક્ષિક જટામાંસી, વીરાગ અને રતાંજળીના કપાય સાથે આપવી જોઈએ.

બહુ દારૂના સેવનથી મદાત્મક થઈ ચક્કર આવે છે. બિલટી, બિલટીમાં લોહી પડવું, આંખો લાલ થઈ જવી, આંખ વળવી, મંદાગ્નિ, બેંધ બેડી જવી, મોં અને આખું શરીર ફિક્કું પડી જવું, વગેરે ઉપદ્રવો પણ થાય છે. આ સ્થિતિમાં સુવર્ણભાક્ષિકભરમ કંકુ, સાટોડી અને ગળોના ઉકાળા સાથે આપવાથી ફાયદો થાય છે.

રક્તાર્શ અને પિત્તાર્શમાં ખૂબ લોહી પડવાથી આખા શરીરની શિરાઓ અને રક્તવાહિનીઓ તતડે છે, શરીર ફિક્કું પડી જાય છે, કેટલાકને સોજા આવી જાય છે. એ વખતે માક્ષિકભરમ સારી રીતે વપરાય છે. આ ભરમના સેવનથી લોહીની ઉષ્ણતા અને પાતળાપણું ઓછું થઈ જાય છે. આ રોગમાં માક્ષિક-ભરમ નાગકેસર, તમાકવત્ર અને એલચી સાથે આપવી જોઈએ.

અપચાથી ઉત્પન્ન થયેલ કોલેરામાં બિલટી બંધ કરવા માટે માક્ષિકભરમ વપરાય છે, પરંતુ તેને કોલેરાના વિષનો નાશ કરનાર ઔષધિ સાથે આપવી જોઈએ. સુવર્ણભાક્ષિક અને સૂતશેખર રસનું મિશ્રણ કોલેરામાં અપાય છે. આ મિશ્રણ વારંવાર આદુના રસ સાથે ચટાડવામાં આવે છે.

કોલેરા મટ્યા પછી જે નબળાઈ રહી જાય છે અને બાકી રહેલાં લક્ષણોમાં ખાસ કરીને ચક્કર આવવાં, વારંવાર બિલટીઓ થવી, કેઈકેવાર પાતળા ઝાડા થવા વગેરે ઉપદ્રવ થાય છે તે બધા પર માક્ષિકભરમ અને શંખભરમ મેળવીને ઠેરી કે આંબળાના મુરખ્યા સાથે આપવી જોઈએ.

સુવર્ણભાક્ષિક સ્વાદુ, રસોત્પાદક, તિક્ત અને બલ્ય છે. આ બલ્ય ગુણને લીધે રસ વગેરે ધાતુઓની તે યોગ્ય પ્રમાણમાં ઉત્પત્તિ કરે છે. આ કારણે તે રસાયન પણ છે.

• મૂત્રાશયના નિયામક સ્નાયુઓની અશક્તિને લીધે મૂત્રાશયમાં, મૂત્ર વધારે રહી શકતું નથી અને ટીપું ટીપું પડ્યાં કરે છે. આ રોગમાં સુવર્ણભાક્ષિક શિલાનિત સાથે સારી રીતે વપરાય છે. આ રોગમાં માક્ષિક ભોંયકોણું, આસન અને મજ્જા સાથે આપવી જોઈએ.

વાતજન્ય કે વાતપિત્તજન્ય હૃદયના રોગમાં હૃદયેન્દ્રિયની ચંચળતા, વારંવાર ગભરામણ, બિબ્બા આવવા, પરસેવો, દાહ અને આખા શરીરમાં કંપારી વગેરે ચિહ્નો થતાં હોય તો સુવર્ણભાક્ષિકભરમ આપવી જોઈએ. આ ભરમ હૃદયેન્દ્રિયને શક્તિ આપનાર છે, તેથી જૂના હૃદયરોગમાં પણ તે વપરાય છે. હૃદયના રોગમાં માત્ર હૃદયના પડદાની (Valves) વિકૃતિમાં સુવર્ણભાક્ષિકનો કોઈ ઉપયોગ થતો નથી. તે સિવાય બાકીના બધા વાતજન્ય અને વાતપિત્તાત્મક રોગોમાં માક્ષિક ફાયદાકારક છે.

ગળાની ગાંઠ (Tonsils), લાલપિંડ (Salivary glands), કંઠ વગેરે ભાગોમાં વિકાર થવાથી વેદના, સોજા, લાલ્લા, બળતરા વગેરે લક્ષણો થતાં હોય, તો સુવર્ણમાક્ષિક અપાય છે. જો સખ્ત તાવ હોય તો માક્ષિકબસ્ત્ર ન આપવી જોઈએ, નહિ તો હાનિ થશે.

શીતજ્વરમાં ઘણા દિવસ સુધી કિવનીન લીધું હોય અને કિવનીન લેવા છતાં પણ ખરેખર વધી ગઈ હોય, શરીરમાં સોજા, ગભરામણ, બલટી વગેરે ચિહ્નો પણ થઈ ગયાં હોય, તો તે વખતે સુવર્ણમાક્ષિક સારી રીતે વપરાય છે. કિવનીનની ખરાબ અસર દૂર કરવા માટે સુવર્ણમાક્ષિક એક ઉત્તમ ઔષધિ છે. કિવનીનના અતિયોગથી કે તે સહન ન થવાથી થનારા નિદ્રાનાશ, બહેરાપણું, આંખોની બળતરા, માથાની નખખાઈ, યકૃતવિકાર, પીળો પેશાબ, પેશાબમાં બળતરા વગેરે વિકારો મટાડવા માટે સુવર્ણમાક્ષિકબસ્ત્ર બહુ જ સારી રીતે વપરાય છે. આ કાર્ય ઔષધિપ્રભાવથી થાય છે.

હૃદયેન્દ્રિયની વ્યાધિથી થનારા સોજા, કે શીતજ્વર પછી શીકાશ આવી થયેલી પાંડુતા અને તેનાથી આવેલા સોજા, કે બીજા કારણે પાંડુતા થઈ આવેલા સોજા, સાથે સાથે ગભરામણ, અધર, ભ્રમ, માથામાં ચળ, વગેરે લક્ષણો પણ હોય, તો તેમાં સુવર્ણમાક્ષિક સારી ઉપયોગી છે.

પિત્ત ઉત્પન્ન કરનાર, તીવ્ર, દાહક, ગર (અંતર-ઉત્પન્ન) વિધને કારણે કે વિરુદ્ધ અન્નપાનને લીધે પિત્તને ખૂબ પ્રકોપ થયો હોય, તો તેના પર માક્ષિક-બસ્ત્ર બહુ સારું કામ આપે છે. પરંતુ પહેલાં ગરબ ચિકિત્સા (સંશોધન) કરવી, પછી માક્ષિકબસ્ત્ર આપવી.

શરીર પર નાની નાની ફેલ્લીઓ થવી, ખંજવાળ આવવી, આખું શરીર, નખ, ચામડી અને હોઠ ફિક્કા પડી જવા, ઘણીવાર રક્તસ્રાવ પછી ખૂબ ઝાડા અને પછી ખૂબ અશક્તિ આવી ચામડી પર નાની નાની ફેલ્લીઓ નીકળવી, ચામડી કઠોર અને ખરસટ થઈ જવી, તેમાં ખંજવાળ આવવી, વગેરે ઉપદ્રવોમાં પણ સુવર્ણમાક્ષિકબસ્ત્ર બહુ સારી રીતે વપરાય છે. અનુપાનમાં અનંતમૂળનો ઉકાળો આપવો. આ ચર્મરોગમાં તાપ્યાદિ લોહ પણ વપરાય છે.

મૂત્રાતિસાર (મધુમેહના ખાસ પૂર્વરૂપ તરીકે ન હોય તેવો પ્રમેહ જેવો રોગ)માં પેશાબ પીળો, ચામડી પીળી અને નખ ફિક્કા પડી ગયા હોય, સાથે સાથે દિવસરાત વારંવાર ખૂબ પેશાબ થતો હોય, તો તેમાં, સુવર્ણમાક્ષિકબસ્ત્ર સારું કામ આપે છે. આ રોગમાં માક્ષિક બાંધુના રસ સાથે આપવી જોઈએ અને પિત્તજન્ય પ્રમેહોમાં બળોના સત્ત્વ સાથે આપવી જોઈએ.

શુક્રક્ષય કે રજઃક્ષયના રોગમાં બંગભરમ સાથે સુવર્ણમાક્ષિકભરમ આપવાથી વધારે ફાયદો થાય છે. પ્રદર જેવા ત્રાસદાયક રોગમાં પણ માક્ષિકભરમ મધુકાઘ-વલેહ અથવા શરબત બનફશા સાથે આપવાથી ઉત્તમ કાર્ય કરે છે. જો ફરદી બહુ કૃશ થઈ ગયો હોય તો સાથે ગોદંતીભરમ મેળવીને આપવી જોઈએ.

ચામડી પર કાળાશ આવી નાની નાની ફેલ્લીઓ થતી, હાથપગની આંગ-ળાઓ મૂછ જઈ બહાર મારી ગઈ હોય તેવું લાગવું, તેનું સ્પર્શજ્ઞાન જતું રહેવું, શરીર પર લાસ કાળા ચકામા બિઠવા, એવા રોગમાં સુવર્ણમાક્ષિકભરમ ગંધક રસાયન સાથે આપવી જોઈએ, અથવા એકલી સુવર્ણમાક્ષિકભરમ તુળસીના રસ સાથે આપવી જોઈએ.

પિત્તજન્ય કમળામાં પણ સુવર્ણમાક્ષિક સરસ કામ આપે છે. બધી જાતના કમળામાં પણ આ ભરમ સારી રીતે વપરાય છે. પ્રવાસભરમ, શુક્રિતભરમ અને સુવર્ણમાક્ષિક આ ત્રણેને મેળવી મૂળાના રસ સાથે આપવાથી કમળામાં બહુ સારો ફાયદો કરે છે.

સુવર્ણમાક્ષિક ભરમ પાચક અને રંજક પિત્ત એ દોષ, રસ, રક્ત, મજ્જા અને શુક્ર એ દ્વિધ્વ, અને મસ્તક, આંખો, હૃદય, આમાશય, યકૃત, આંતરડાં, ખસ્તિ, અંતઃસ્રાવક પિંડ (Ductless Glands), ચામડી, અંડકોષ અને મનોદેશ આ સ્થાનો પર ફાયદો કરે છે. (આૌ. ગુ. ધ. શા.)

આક્ષેપકના હુમલા વારંવાર આવતા હોય અને તેની સાથે બિલ્લી થતી હોય તે આક્ષેપ દૂર થયા પછી પણ રહી જાય છે. તે પર સુવર્ણમાક્ષિક અને સિતોપલાદિ ચૂર્ણ મેળવીને ઠેરીના મુરબ્બા સાથે દિવસમાં ૪ વાર ૩-૩ કલાકે આપવાથી બિલ્લી જલ્દી મટી જાય છે.

અધિક ધૂમ્રપાન, ઉષ્ણ આહાર અથવા આંખોને વધારે શ્રમ પડવાથી આંખની વાતનાડીઓ દ્વિપિત થઈ જાય છે. પછી દષ્ટિ મંદ પડી જાય છે. કોઈને આંખોમાં બળતરા થાય છે અને કોઈને એકને બંદલે એ વસ્તુ દેખાય છે. આ વિવિધ દષ્ટિવિકારો પર સુવર્ણમાક્ષિકભરમ ૧ રતી, ત્રિકળા ચૂર્ણ ૧ માસા, ઘી ૨ માસા અને મધ ૩ માસા મેળવી સવારે અને રાત્રે આપવાથી થોડા જ દિવસમાં ફાયદો થાય છે.

સૂર્યના—આ ભરમમાં ચંદ્રિકા—ચમક ન રહેવી જોઈએ. સૂર્યના તાપમાં જોવાથી ચંદ્રિકા—ચમક લાગે તો કાચી માની ફરી ૧ થી ૨ પુટ આપવા જોઈએ. નવા અને તીવ્ર તાપમાં આ ભરમ ન વાપરવી જોઈએ. આ ભરમનું સેવન કરનારાઓએ અશ્વવિપાકવાળા પદાર્થો, કથૂરતરું માંસ, કળથી, નવા ચોખા અને ખટાશવાળી વસ્તુઓ ન લેવી જોઈએ.

બીજી વિધિ—શુદ્ધ સુવર્ણમાલિક, બકરાનું મૂત્ર, મરો, ગાયનું ઘી અને જિજોરાનો રસ દરેક ૧-૧ રોર લેવાં. પછી સુવર્ણમાલિકને એક કડાઈમાં નાખી, ચૂલા પર મધી સખ્ત અગ્નિ આપવો, અને અનુક્રમે બકરાનું મૂત્ર વગેરે મેળવી બાળી દેવાં. પાંચ ઔષધિઓ ખલાસ થાય એટલે તેની પર એક તવી ઢાંકી લઈ ૬ કલાક તંત્ર અગ્નિ આપવો. સ્વાંગશીતળ થયે ભસ્મ કાઢી લેવી. બાકી તેને દિવસના ૩ પુટ આપવાથી ખૂબ સુંદર અને મુલાયમ ભસ્મ તૈયાર થાય છે.

માત્રા અને ઉપયોગ—પહેલી વિધિ પ્રમાણે.

(૧૧) મંદૂરભસ્મ

પહેલી વિધિ—એક કડાઈમાં શુદ્ધ મંદૂર લઈ તેમા ચારગણો ત્રિફળાનો કાઢો નાખી ઉકાળવું. ઉકાળતાં ઉકાળતાં ન્યારે બધો ક્વાચ તલન બીડી જાય અને પાણી ન રહે એટલે મંદૂરની ભસ્મ થઈ જશે. ન્યારે મંદૂર અને કડાઈ બંને સાફ થઈ જાય એટલે અગ્નિ આપવો બંધ કરવો. કડાઈ ઠંડી પડે એટલે ભસ્મને કાઢી લઈ ઘૂંટવી. પછી ગોમૂત્ર અને કુંવારના રસના ૩-૩ પુટ આપવાથી વધારે ગુણકારી ભસ્મ તૈયાર થાય છે.

માત્રા—૧ થી ૩ રતી દિવસમાં ૨ વાર પીપર અને મધ, ફેરીનો મુરખ્યો, કુમારી આસવ સાથે અથવા રોગ અનુસાર અનુપાન સાથે. બાળકોને માના ધાવણુ સાથે. સોજના રોગમાં મૂત્રક દવાઓ સાથે અને ત્રિદોષજન્ય શળ પર ત્રિફળાનું ચૂર્ણ, ઘી અને મધ સાથે.

ઉપયોગ—આ ભસ્મ પાંકુરોગ, પ્રમેહ, સોજ, સંગ્રહણી વગેરે રોગોનો નાશ કરે છે. બાળક અને અશક્ત રોગીઓ માટે લોહભસ્મ કરતાં મંદૂરભસ્મ વધારે હિતકર છે.

નાનાં બાળકોની નળજાઈ, બરોળની વૃદ્ધિ, યકૃતવિકાર, માટી ખાવાથી થતો પાંકુરોગ, સ્ત્રીઓના ગર્ભાશય અને અંડકોષની નળજાઈ, યુવાવસ્થા થવા છતાં અટકાવ ન આવવો વગેરે રોગો તેમજ હલીમક, કમળો, કુંભકામલા અને સોજના રોગનો પણ આ ભસ્મ નાશ કરે છે.

મંદૂરભસ્મ શીતળ, સૌમ્ય અને કપાય ગુણવાળી છે. લોહભસ્મમાં જે ગુણો છે તે જ મંદૂરમાં થોડા પ્રમાણમાં છે. મંદૂર લોહ કરતાં શરીરમાં જલદી પચી જાય છે અને મળી જાય છે. ઉપરાંત મંદૂર (લોહકીટ)નું કીટત્વ ધણું વર્ષો ૨૦૦ રહેવાથી લોહી ઉપર અને ખાસ કરીને રાત્રી કણો ઉપર જલદીથી સ અસર કરે છે. આ ભસ્મ નાનાં બાળકો માટે ખાસ ઉપયોગી છે, એ એ વિશેષ ગુણ છે.

મંદૂરના પ્રયોગથી લોહીમાં રાતા કણો વધારે ઉત્પન્ન થાય છે. ઘણાં જીવાંતુકો કારણથી લોહીનાં રાતા કણો ઓછા થઈ જવાથી લોહી ઢિંકું પડી જાય છે અને ચામડીનો રંગ પણ પીળો પડી જાય છે. આને પાંડુરોગ કહે છે. આ રોગમાં રાતા કણો ઓછા થઈ જવાથી હૃદયનો વેગ વધે છે. એને લીધે નાડી પણ તીવ્ર બને છે અને ધગકારા વધે છે. કારણ કે, જેટલા રાતા કણો લોહીમાં હોય છે તેટલા જ આખા શરીરમાં જલદીથી ફરી વળે છે. રાતા અણુઓ શારીરિક-ક્રિયાઓ અને ઘટકોની પાસે પહોંચે અને તેમના દ્વારા પ્રાણતત્ત્વની પૂર્તિ થાય, એટલા કારણે પાંડુરોગમાં નાડી તીવ્ર થઈ જાય છે. માટે રાતા કણો વધારી આ રોગ મટાડવો જોઈએ. આયુર્વેદના મત પ્રમાણે લોહ અને મંદૂર ભરમના પ્રયોગથી રંજકપિત્ત બરોબર કાર્યક્ષમ બને છે. પણ આધુનિક શાસ્ત્ર કહે છે કે રાતા કણો વધારવા માટે મનજી ધાતુને પણ ઉત્તેજિત કરવી જોઈએ. કારણ એથી પણ રાતા કણો ઉત્પન્ન થાય છે. ગમે તેમ હોય, પણ મંદૂર રાતા કણો વધારે છે એ તદ્દન સાચી વાત છે. પિત્તજન્ય પાંડુરોગમાં આ મંદૂરભરમ વધારે વપરાય છે. એના કપાય ગુણને લીધે નાડીનો વેગ પણ નિયમિત થઈ જાય છે અને પાંડુતા ઓછી થઈ જાય છે. પાંડુરોગમાં કોષ પણ ઔષધિ અપાય તેમાં ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં પણ લોહ અથવા ખાસ કરીને મંદૂર તો જરૂર હોવી જ જોઈએ.

કમળાના રોગમાં પિત્તનાં લક્ષણો વધારે હોય ત્યારે મંદૂરભરમનો સારો ઉપયોગ થાય છે. હાથપગની પીળાશ, આંખો અને પેશાબ પણ પીળા, મૂત્રેન્દ્રિયની આગુબાગુની ચામડી કાળી થઈ જવી, રાખોડિયા રંગનો ઝાડો થવો વગેરે ઉપદ્રવો થતા હોય તો મંદૂરભરમ જરૂર આપવી જોઈએ. અનુપાન તરીકે કુમારી આસવ અથવા મૂળાનો રસ અને સાકર આપવી. આ ભરમ સાથે સુવર્ણમાક્ષિકભરમ આપવાથી એથી પણ સરસ કામ કરે છે.

પાંડુરોગ લાંબો વખત રહેવાથી અથવા વધવાથી તેમજ કુંભકામલા વધારે વખત રહેવાથી આખા શરીરમાં સોજાં થડે છે. ચામડીની નીચે પાણી ભરાય છે. આનું કારણ રાતા કણોનો ઘટાડો છે. આ સોજાં આંખો, પેટ, ગાંઠ અને હાથપગના ઉપરના ભાગમાં આવે છે. સોજાં પર જોરથી આંગળી દબાવતાં ત્યાં ખાડો પડે છે અને જલદી પુરાઈ જતો નથી. આવા સોજાંના રોગમાં પાંડુરોગનાં લક્ષણો થતાં હોય કે પાંડુરોગને લીધે જ આવા સોજાં થયા હોય તો મંદૂરભરમ ખુબ સારું કામ કરે છે. મંદૂરના સેવનથી લોહીના રાતા કણો વધે છે અને તેથી લોહીનું પાતળાપણું ઓછું થઈ ચામડી નીચે ભરાયેલું પાણી લોહીમાં શોષાય છે અને સોજાં ઓછા થઈ જાય છે. આ જાતના સોજાં કમળા પછી પણ

થાય છે. ક્રમજો વધારે વખત રહે ત્યારે પાંડુરોગ જેવા સોજા થડે છે. આ સ્થિતિમાં મંદૂરભસ્મ સાથે સાટોડી અને શિલાનિત વાપરવાં વધારે હિતકર છે.

ક્રમજો વધારે દિવસ રહે એટલે આખા શરીરમાં શુષ્કતા આવી જાય છે, તેમજ ચામડી કાળા અને લુખ્ખી પડી જાય છે. હાયપગમાં ઘણી જગ્યાએ ચામડી ફોટે પણ છે. એને જ કુંભકામલા કહે છે. આ રોગમાં પણ મંદૂરભસ્મ સારી રીતે વપરાય છે. યકૃતના જીદાજીદા વિકારોથી ક્રમજો થાય છે. યકૃતના મંસાણુદથી જો કુંભકામલા થયો હોય તો મંદૂરભસ્મને ખદ્દલે તાપ્પાદિ લોહ, તામ્રભસ્મ અને જંગભસ્મ વધારે વપરાય છે. વધારે સ્પષ્ટ રીતે કહીએ તો આ રોગ મટવો બહુ જ અઘરો છે.

પાંડુરોગના લાધરક, આસસ, પૌલિક, કુંભસ વગેરે ઘણા પ્રકાર છે. આ બધા પર, લક્ષણોના ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં મંદૂરભસ્મ વપરાય છે. પાંડુરોગમાં જ્યારે ચામડી લીલી, પીળી, બૂખરી કે કાળી પડી જાય, રોગીનું બળ અને ઉત્સાહ નષ્ટ થઈ જાય, આજ્ઞાસ, મંદાગ્નિ, અરુચિ, કોષ્ઠકવાર મંધાતી ઊલટીઓ, દાહ, તરસ, ભ્રમ, ચક્ષર, આંખો ભારે લાગવી, ઝીણો તાવ, પુરુષત્વ ઘટી જવું, શરીર વાંકું થઈ જવું વગેરે ઉપદ્રવો થાય છે ત્યારે તેને હલીમક કહેવાય છે. આ હલીમક રોગમાં પણ મંદૂરભસ્મ સારી રીતે વપરાય છે.

યુવાન સ્ત્રીઓના પાંડુરોગ (હારિદ્રક)માં પણ મંદૂરભસ્મ સારી રીતે વપરાય છે. જો આ રોગ માનસિક કારણોને લીધે થયો હોય તો અબ્રક આંપવી જોઈએ, પણ ખીજ કોઈ કારણે થયો હોય તો તે જરૂર પ્રમાણે લોહ કે મંદૂર આપવી જોઈએ.

નાનાં બાળકોનું કલેજું કે બરોળ વધી હોય, તો તે રોગનો નાશ કરનારી ઔષધિઓ સાથે શકિત અને લોહી વધારનાર તરીકે મંદૂર આપવી જોઈએ. માત્ર મંદૂરભસ્મ કરતાં લઘુમાસિની વસંત સાથે આપવું વધારે હિતકર છે. કુદકુસા-વરણના જૂના રોગમાં પાંડુતા વધારે હોય તોપણ મંદૂરભસ્મ અને લઘુમાસિની વસંતનું મિશ્રણ વધારે ફાયદો કરે છે.

બાળકોના અસ્થિવૃદ્ધિ રોગમાં પ્રવાલીપિષ્ટિ અને ગણોસત્ત્વ સાથે મંદૂર આપવી વધારે ફાયદાકારક છે. આ મિશ્રણ બન્ને મહિનાનાં બચ્ચાં પર પણ વાપરી શકાય છે.

બાળકો અને સ્ત્રીઓને માટી ખાવાની ટેવને લીધે આંતરડાંમાં માટી ભરાઈ રહેવાથી મૃદબક્ષણુજન્ય પાંડુરોગ થાય છે. આ રોગમાં પણ મંદૂરભસ્મ લાભદાયક છે. પહેલાં માટીનું વિરેચન કરાવવું જોઈએ અને પછી મંદૂરભસ્મ આપવી જોઈએ. પિત્ત અને કફજન્ય રોગો પર મંદૂરભસ્મ વપરાય છે.

કેટલીક છોકરીઓની ઉંમર મોટી થવા છતાં અંગો ભરાતાં નથી, અને અટકાવ આવતો નથી, અહિંરો અને આખું શરીર ફિક્કું લાગે છે, રોજ ગ્રીણો તાવ આવે છે, તેમજ ગાંઠ સહેજ સૂજેલા રહે છે. આવાં લક્ષણો કાંઈ એક રોગને લીધે નથી થતાં, પણ તેમાં ઘણાં કારણો હોય છે:

(૧) નાનપણમાં છોકરી બહુ જ નળણી રહી હોય.

(૨) મૃદુ અસ્થિ કે એવો કાંઈ બીજો શરીરને નળણું બનાવી દે તેવો રોગ થયો હોય.

(૩) અતિસાર કે સંત્રહણી જેવા કાંઈ વખતના વ્યાધિઓ થઈ ગયા હોય.

(૪) બરોજ કે કલેમનો રોગ થયેલો હોય.

આવાં કારણોથી રોગ થયેલા હોય, પણ તે વખતે બહુ જોરદાર કે તાસદાયક સ્વરૂપમાં ન થયા હોય. તે રોગને લીધે ધાતુક્રિયા એક વખત વિકૃત અને નિર્બળ થવાથી એક પ્રકારની નળણાઈ થઈ ગઈ હોય. ટૂંકામાં પહેલાં થઈ ગયેલા રોગને લીધે નળણાઈ એકસરખી રહી હોય, લોહી જટલું દઢ થવું જોઈએ એટલું થયું ન હોય, તો છોકરીનાં અંગો પોપાતાં નથી અને ગર્ભાશય વગેરેનો બરોબર વિકાસ ન થવાથી અટકાવ આવતો નથી. આ સ્થિતિ માટે બીજાં પણ કારણો હોઈ શકે છે, પરંતુ ઉપલાં કારણો હોય તો ત્રિકલા અને ઘી સાથે મંદૂર મેળવી મધ સાથે આપવી જોઈએ.

શીતળવર, વિષમળવર કે બીજા તાવ બહુ દિવસ આવ્યા કરે તેથી પાંડુતા આવેલી હોય તેમાં પણ મંદૂરભસ્મ સારી રીતે વપરાય છે.

ઉંમર પાંડુરોગ પહેલાં તાવ આવીને થાય છે. કેટલીકવાર સાથે સાથે એક-સરખો તાવ પણ રહે છે, બિલ્લી થાય છે, ઘણાને એકસરખા પાતળા ઝાડા થાય છે તેમજ અહિંરો સફેદ નિસ્તેજ પૂણી જેવો થઈ જાય છે. આ રોગમાં પણ મંદૂર-ભસ્મ વપરાય છે. આ અવસ્થામાં મંદૂરભસ્મ સાથે પ્રવાસપિષ્ટિ, ગજોસૂત્ર કે અમૃતારિષ્ટ આપવો જોઈએ.

વધારે રક્તસ્રાવથી આવેલી પાંડુતામાં સુવર્ણમાલિક સાથે મંદૂરભસ્મ વપરાય છે. રક્તસ્રાવ માફક વધારે રજસ્રાવ થવાથી કે સુવાવડમાં વધારે રક્તસ્રાવ થવાથી પાંડુતા આવી હોય ત્યારે મંદૂરભસ્મ વાપરવી જોઈએ. ખાસ કરીને પાંડુતા અને સોજા સાથે હોય ત્યારે મંદૂરની સારી અસર થાય છે.

કૃમિજન્ય પાંડુરોગમાં પહેલાં અજમાનાં ફૂલ (ચાઈમલ) અને કપૂર જેવી કૃમિન્ય ઔષધિઓ આપવી જોઈએ, અને પછી એકલી મંદૂરભસ્મ કે ત્રિકલા સાથે મેળવીને આપવી જોઈએ.

લોહીનું પ્રમાણ ઓછું થઈ જવાથી કે લોહીમાં રાતા કણો ઓછા થઈ જવાથી

ધણાની માનસિક સ્થિતિ વિકૃત થઈ જાય છે. તેઓ વધારે વિચાર નથી કરી શકતા, સ્વભાવ વહેંચી અને ક્રોધી બની જાય છે, સહેજ પણ ઈચ્છા વિરહની વાત સહન થઈ શકતી નથી, માથું અને આંખોમાં નળજાઈ આવી જાય છે, અને સૂનમૂનતા કે બેકામતા આવી જાય છે. એવી સ્થિતિમાં મંદૂરભરમ આપવાથી સારી અસર થાય છે.

મંદૂરભરમ રંજકપિત્તદોષ, રક્ત માંસ અને મજ્જા દુષ્ટો, યકૃત, ખરોળ, ફેફસાં, હૃદય અને અન્યાય એ સ્થાનો ઉપર ખાસ ફાયદો કરે છે. (ઔ. ગુ. ધ. શા.)

બીજી વિધિ—શુદ્ધ મંદૂર ૩૨ તોલા લઈ તેમાં ૧૨૮ તોલા ગાયતું મૂત્ર નાખી ઉકાળવું. મૂત્ર ગડી જઈ મુકુંડું થઈ જાય એટલે તેમાં ૬૪ તોલા ગાયતું દૂધ નાખી ઉકાળવું. દૂધ સુકાઈ જાય એટલે મંદૂર પર માટીનું ઢાંકણું ઢાંકી ૬ કલાક સખ્ત અગ્નિ આપવાથી મંદૂરભરમ તૈયાર થાય છે. આ ભરમને ‘ક્ષીરમંદૂર’ પણ કહે છે. (વૃ. મા.)

માત્રા અને ઉપયોગ—ઉપર લખ્યા પ્રમાણે આ ભરમ પરિણામશક્તિમાં વધારે ફાયદો કરે છે.

સૂચના—આ મંદૂરભરમના સેવનથી કેટલાકને ઊબકા આવે છે અને કાબો જલદી થાય છે. તે વખતે સાથે મુવલ્યુમાસિક આપવાથી દોષોનું શમન થઈ ગુણની વૃદ્ધિ પામ છે.

ત્રીજી વિધિ—ઉપરની મંદૂરભરમને ત્રિકુળાના ઉકાળાની ૩, ગાયના મૂત્રની ૩, કુંવારના રસની ૪ અને પંચામૃત ઔષધિ (મળો, મૂસળી, સૂંઠ, ગોખરું અને શતાવરી)ના ઉકાળાની ૭ ભાવનાઓ અનુક્રમે આપવી. દરેક ભાવના પછી ગજપુટ આપવો. આમ ૧૭ ભાવના આપવાથી ઉત્તમ પ્રકારની મંદૂરભરમ તૈયાર થાય છે. ‘રસરતનસમુચ્ચય’ ના કર્તાએ આનું નામ ‘મધુમંદૂર’ આપ્યું છે. (ર. ર. સ.)

માત્રા—૨ થી ૪ રતી પીપર અને મધ સાથે.

ઉપયોગ—પાંકુરોગ, શુભ્મ, પ્લીહા, સંગ્રહણી, આમ્લવૃદ્ધિ, પ્રસૂતિરોગ, કૃમિ, અરુચિ, શ્વાસ, ખાંસી, લોહીની નળજાઈ, શ્વેત અને રક્તપ્રદર, કુંભકામસા, સોજો, આંતરડાંની નળજાઈ, ધાતુક્ષીણતા, હૃદયરોગ વગેરેને મટાડે છે. આ ભરમ સ્ત્રીઓને અને બાળકોને નિર્ભયતાથી આપી શકાય છે. વધારે વિવેચન પહેલી વિધિ સાથે કરેલું છે. પહેલી વિધિ કરતાં આ વિધિ પ્રમાણેની ભરમ વધારે ફાયદાકારક છે.

ચોથી વિધિ—૪૦ તોલા શુદ્ધ મંદૂરના વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણને એક શીશીમાં ભરી ઉપર દ્રાક્ષનો સરકો ભરી દેવો. મંદૂરની ઉપર જે આંગળ સરકો થાય એટલો સરકો ભરવો. દિવસમાં ૩-૪ વાર શીશીને હલાવતા રહેવું. આ રીતે ૪૧ દિવસ શીશી રાખી મૂકવી. પછી ૭ દિવસ કુંવારના રસમાં ઘૂંટી ગજપુટ આપવાથી

સુન્દર લાલ રંગની મુદાયમ ભસ્મ તૈયાર થાય છે. સહેજ કસર રહે, તો ફરી કુંવારના રસમાં ખરલ કરી ગળપુટ આપવો.

માત્રા અને ઉપયોગ—પહેલી વિધિ પ્રમાણે. આ રીતે અબ્ધક વગેરે ભસ્મો પણ સરળતાપૂર્વક બનાવી શકાય છે.

(૧૨) મંદૂરમાક્ષિકભસ્મ

વિધિ—શુદ્ધ મંદૂર અને શુદ્ધ સુવર્ણમાક્ષિક ૨૦-૨૦ તોલા લઈ મેળવી ગોમૂત્રમાં ૧૨ કલાક ખરલ કરી ટીકડીઓ બનાવી સૂર્યના તાપમાં સૂકવી લેવી. પછી શરાવસંપુટ કરી ગળપુટ આપવો. સ્વાંગશીતળ થયે કાઢી લઈ ગોમૂત્રમાં ખરલ કરી ગળપુટ આપવાથી મુદાયમ ભસ્મ તૈયાર થાય છે. આ ભસ્મને ધણા વૈદ્યો 'ભૌમમંદૂર' પણ કહે છે.

માત્રા—૧ થી ૩ રતી દિવસમાં ૨ વાર મધ, દૂધ, સાકર કે દાડમના શરબત સાથે આપવી.

ઉપયોગ—આ ભસ્મ સગર્ભા સ્ત્રીઓની પાંકુતા, પિતાધિક્યવાળા સંગ્રહણી, પાંડુરોગ, કમળો, પરિણામચક્ષ, માયાનુ દરદ વગેરે મટાડે છે. એકલી મંદૂર જેને માક્ષક ન આવતી હોય, તેને અને સગર્ભા સ્ત્રીઓને માટે આ ભસ્મ વધારે ઉપયોગી છે. આ ભસ્મમાં સુવર્ણમાક્ષિક અને મંદૂર બંનેના મિશ્ર ગુણો રહેલા છે.

(૧૩) અબ્ધકભસ્મ

પહેલી વિધિ—(સહસ્રપુટી અબ્ધકભસ્મ)—શુદ્ધ ધાન્યાબકને નીચે લખેલી ૭૨ ઔષધિઓમાંથી જે જે મળી શકે તે દરેકની ૧૬-૧૬ ભાવના આપી ૧૦૦૦ પુટ આપવા. દરેક ભાવના આપ્યા પછી નાની નાની ટીકડીઓ કરી સૂર્યના તાપમાં સૂકવી ગળપુટ અગ્નિ આપવો. ખાસ કેષ્ઠ રોગનું શમન કરનાર ઔષધિઓની ભાવના આપવી હોય તો તે પણ આપી શકાય છે. જે અબ્ધકભસ્મ રસાયન ગુણુ માટે તૈયાર કરવી હોય, તો ભાવના માટે તીક્ષ્ણ અને લેખન ગુણુવાળા ઔષધિઓ ઓછી લેવી જોઈએ. વળી, વિરચક ઔષધિઓની ભાવના પણ અધિક ન આપવી જોઈએ.

આકડાનું દૂધ, થૂવેરનું દુધ, વડવાઈનો ઉકાળો, કુંવારનો રસ, એરંડાનાં પાનનો રસ, નાગરોયનો ઉકાળો, મળેનો રસ, બેકી ભોંયરીંગણીનો ઉકાળો, જીભી ભોંયરીંગણીનો ઉકાળો, ગોખરનો ઉકાળો, ભાંગનો ઉકાળો, ગંગાવતીનો સ્વરસ, સહદેવીનો રસ, જાંઘેટીનો ઉકાળો, કાંસડીનો ઉકાળો, ખરેટીનો ઉકાળો, તુળસીનો રસ, માલવણનો ઉકાળો, પીટવણનો ઉકાળો, કાસુંદાના પાનનો રસ, અરણીની છાંયનો ઉકાળો, બીલીના પાનનો ઉકાળો, દેવદારનો ઉકાળો, મરીનો

ઉકાળો, આદુનો રસ, પીપરનો ઉકાળો, ચિત્રકના મૂળનો ઉકાળો, ઈશ્વરણના મૂળનો ઉકાળો, લોપરનો ઉકાળો, કુકુનો ઉકાળો, જાંબુની છાલનો ઉકાળો, આમળાનો સ્વરસ, હરડેનો ઉકાળો, જાંબુનો ઉકાળો, અરહરનો સ્વરસ, દીપરની છાલનો ઉકાળો, સાતવીણની છાલનો ઉકાળો, ધંતૂરાના પાનનો સ્વરસ, ગાયત્રું દૂધ, અગધિયાના પાનનો રસ, ઘોળા સરસવનો ઉકાળો, અપેડનો ઉકાળો, બોરસલીનો ઉકાળો, બાંગરાનો સ્વરસ, કડવાં તુરિયાનો રસ, ગાયત્રું મૂત્ર, પાટલાનો ઉકાળો, તાકીસપત્રનો ઉકાળો, કેળું પાણી, જકરાનું રક્ત, મૂસળીનો ઉકાળો, આસનનો ઉકાળો, ધરોનો ઉકાળો, કુકુડવેલનો ઉકાળો, મંદેછી (મત્સ્યાક્ષી)નો રસ, પિલ્લડીનો રસ, સાટાડીનો રસ, શંખાવળીનો રસ, નાગરવેલના પાનનો રસ, ખેરની છાલનો ઉકાળો, જાલીનો રસ, જટામાસીનો ઉકાળો, ધમાસાનો ઉકાળો, ગરમાળાની સિંગનો ઉકાળો, અમરવેલનો ઉકાળો, ચમેલીનો ઉકાળો, કાળીચૂરનો ઉકાળો, ગોરખમૂડીનો ઉકાળો, હોદરકાનીના પાનનો રસ, બોરંગીનો ઉકાળો, શતાવરીનો રસ અને ભેંયદોળાનો રસ આ ઉરમાંથી જે જે મળે તેના ૧૦૦૦ સુધી પુટા આપવા. આ ઔષધિઓ ઉપરાંત બીજી રોગનાશક ઔષધિઓના પણ પુટ આપી શકાય છે. વિરહ ઔષધિઓના પુટ ન આપવા.

સૂચના—ગળપુટમાં છાણાં ઓછાં નાખવામાં આવે તો ૨૦૦-૪૦૦ પુટ સુધી પણ અગ્રકની ચમક જતી નથી, અને અગ્નિ સારી રીતે અપાય તો માત્ર ૭ પુટમાં જ અગ્રક નિર્જલ થઈ જાય છે.

માત્રા—૧ થી ૨ રતી દિવસમાં ૩-વાર આપવી.

અનુપાન—(૧) પ્રદરમાં—સોનાગેરુ ૨ રતી અને ગળોસત્ત્વ ૪ રતી સાથે આપી ઉપર ચોખાનું ધોવણ પાવું.

(૨) પિત્તપ્રદોષમાં—સોનાગેરુ, ગળોસત્ત્વ અને સાકર સાથે આપી ઉપર સાકરવાળું દૂધ પાવું અથવા પ્રવાણપિષ્ટિ અને ગળોસત્ત્વ સાથે.

(૩) પિત્તપ્રમેહ પર—સોનાગેરુ, ગળોસત્ત્વ, પીપર અને મધ સાથે અથવા ગળોના સ્વરસ અને સાકર સાથે.

(૪) આંખના તેજની નબળાઈમાં—ત્રિકુળાનું ચૂર્ણ અને મધ સાથે.

(૫) શ્વાસ, ખાંસી, કફની વૃદ્ધિ, જીર્ણવર, પ્રમેહ, લમ, સંઘ્રહણી, પાંડુરોગ, ક્ષય, વિષવિકાર, કમળો અને ગુલ્મ પર—પીપર અને મધ સાથે.

(૬) ક્ષય, પાંડુરોગ, સંઘ્રહણી, શળ, આમ, કુષ્ઠ, શ્વાસ, પ્રમેહ, કાસ, મંદાગ્નિ અને ઉદરપીડામાં—વાવડિંગ અને ત્રિકુટ સાથે.

(૭) વીસ પ્રકારના પ્રમેહમાં—શિલાજિત અને મધ તથા પીપર સાથે અથવા દળદર, પીપર અને મધ સાથે.

(૮) ક્ષયમાં—૦૧૧ રતી સોનાનાં વરક અને સિતોપલાદિ ચૂર્ણ સાથે અથવા વ્યવનપ્રાશાવલેહ અથવા સિતોપલાદિ ચૂર્ણ અને મધ સાથે.

(૯) ધાતુવૃદ્ધિ માટે—સોનાનાં કે ચાંદીનાં વરક અને આમળાંના મુરખ્યા સાથે અથવા લવિંગ અને મધ સાથે.

(૧૦) રક્તપિત્તમાં—હરડે અને સાકર અથવા એલચી અને સાકર સાથે.

(૧૧) ક્ષય, પાંડુરોગ અને અર્શમાં—ત્રિકટુ, ત્રિફળા, ચાતુર્માત, સાકર અને મધ સાથે.

(૧૨) પ્રમેહ અને મૂત્રકૃમ્મમાં—એલચી, ગોખરું, ભોંયઆમળાં અને સાકર સાથે આપી ઉપર ગાયતું દૂધ પાવું.

(૧૩) શુભ્રજ્વરમાં—ગજોસત્ત્વ અને સાકર સાથે અથવા પીપર અને મધ સાથે.

(૧૪) અર્શમાં—નાગરવેલનાં પાનમાં બિલાસું અને ભરમ આપવી.

(૧૫) વાતરોગમાં—સૂંઠ, પોખરમૂળ, ભારંગમૂળ અને આસનના ચૂર્ણ અને મધ સાથે.

(૧૬) કફરોગમાં—કાચકુંળ, પીપર અને મધ સાથે.

(૧૭) વીર્યસ્તંભન માટે—ભાંગ સાથે.

(૧૮) પિત્તરોગમાં—ગાયના દૂધ અને સાકર સાથે અથવા ચાતુર્માત અને સાકર સાથે.

(૧૯) રક્ત, માંસ અને બીજા ધાતુઓની નબળાઈમાં—લોહભરમ, પીપર અને મધ સાથે.

(૨૦) સંપ્રહણીમાં—દાડમના શરબત અથવા કુટળદિ અવલેહ સાથે.

(૨૧) કફજ્વર અને ખાંસી પર—અબ્રકભરમ, શૂંગભરમ, જેઠીમધ અને સિતોપલાદિ ચૂર્ણ મેળવી મધ સાથે દિવસમાં ૩ વાર.

(૨૨) નવી કફકાસમાં—અબ્રક, શૂંગભરમ અને લવંગાદિ ચૂર્ણ સાથે.

ઉપયોગ—અબ્રકભરમ કપાય, મધુર, શીતળ, આયુષ્યની વૃદ્ધિ કરનાર અને વીર્યની વૃદ્ધિ કરનાર હોવાથી ત્રિદોષ, મલ, પ્રમેહ, કુષ્ઠ, બરોળની વૃદ્ધિ, ઉદરમયિ, વિષ અને કૃમિરોગ વગેરેનો નાશ કરે છે, શરીરને મજબૂત બનાવે છે અને વીર્યની વૃદ્ધિ કરે છે. અબ્રકભરમના સેવનથી યુવાવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે અને સો સ્ત્રીઓ સાથે રમણ કરવાની શક્તિ આવે છે. આ ભરમ સેવન કરનારાઓના પુત્રો દીર્ઘાયુષ્યવાળા અને સિંહ જેવા પરાક્રમી હોય છે. અબ્રકભરમના સેવનથી અકાળ મૃત્યુનો ભય દૂર થાય છે.

ઉપરના રોગો ઉપરાંત અબ્રકબરમ દાપ, પાંકુરોગ, મંત્રદણી, ઘળ, આમ, શ્વાસ, અરુચિ, બપોંકર ખાંસી, મંદાગ્નિ, પેટનું દરદ, કમળો, જ્વર, શુદ્ધ, અર્થ વગેરે સર્વ રોગોનો અનુપાનબેદથી નાશ કરે છે.

અબ્રકબરમ વાતવાહિની નસોમાં ક્ષોભ, જ્ઞાનતંતુઓની નબળાઈ, શ્વાસ, ઉરઃક્ષત, દાપ (Phthisis) ની પ્રથમ અવસ્થા, માનસિક નબળાઈ, અપરમાર, ઉન્માદ, હૃદયરોગ (Heart Disease), જૂની ખાંસી, પ્રચ્છતિરોગ, પાંકુરોગ, ધાતુક્ષીણતા, સંમ્રદણી અને જ્વર વગેરે સર્વ વ્યાધિઓમાં બહુ ઉપયોગી છે. સગભો સ્ત્રીને ૩-૪ મહિના સુધી સિતોપલાદિ ચૂર્ણ સાથે થોડી માત્રામાં અબ્રકબરમ સેવન કરાવવાથી ગર્ભ નીરોગી અને બળવાન બને છે. દાપના રોગી તદ્દન હાડ-પિંજર જેવા થઈ ગયા હોય, જેના જીવનની આશા ન રહી હોય, ડોક્ટર અને હકીમોએ જેને માટે છેલ્લો જવાબ આપી દીધો હોય, એવાઓ પણ સુવર્ણબરમ અને અવનપ્રાણાવલેહ સાથે સહસ્રપુટી અબ્રકબરમ આપવાથી સંપૂર્ણ તંદુરસ્ત થઈ ગયા છે.

અબ્રકબરમ મગજ, વાનવાહિની નસો, વાતવહ મંડળ, ફેફસાં, હૃદય અને શરીરના બધા ભાગોની માંસપ્રાપ્તિઓ પર બલ્ય, જીવનીય અને શામક અસર કરે છે. કફસ્થાન માટે પણ આ જરૂર બળ આપનાર છે. અબ્રક કફ અને વાનદોષ અને રસ, રક્ત, માંસ અને અરુચિ આ દુષ્ટોના વિકારમાં લાભદાયક છે. અબ્રકબરમ લેતી વખતે તેને મધમાં પા અર્ધો કલાક ખરસ કરી લેવામાં આવે, તો ધાતુપરિપોષણક્રમ અને અંતઃસ્રાવ પર જલદી ફાયદો કરે છે.

અબ્રકબરમનું મુખ્ય કાર્ય—ચિત્તપરમાણુને તરલ અને તરલતર બનાવવામાં મદદ કરવી, સંચાલક ઇન્દ્રિયોને શક્તિ આપવી, અને એનાં પોષક દ્રવ્યો વધારવાં, વાતવાહિની નસોના ક્ષોભ દૂર કરવો અને સ્નાયુની સિધ્ધિશક્તિ, ઇન્દ્રિયોની દુર્બળતા અને જ્ઞાનતંતુઓની ક્ષીણતા મટાડવા માટે શરીરસંચાલક પ્રાણોને ઉત્તેજિત કરવા અને બધી ઇન્દ્રિયોના સમૂહને કાર્ય કરતા બનાવવા વગેરે કાર્યો છે.

અબ્રકબરમ ઉત્તમ રસાયન, વાજકરણ, શુદ્ધિવર્ધક અને યોગવાહી છે. અબ્રકબરમ રસાયનશુભ્રવાણી હોવાથી રસ વગેરે સાતે ધાતુ સુદ્ધ બનાવવામાં મદદ કરે છે. અબ્રકનો વાજકરણશુભ્ર પ્રત્યક્ષ નથી દેખાતો, પરંતુ ધાતુઓની સમતા મવાથી પરેક્ષ રીતે વૃષ્ટતા ઉત્પન્ન થાય છે, એટલે કે આ વૃષ્ટત્વ લાંબો વખત ટકનાર અને શ્રેષ્ઠ પ્રકારનું છે.

અબ્રક યોગવાહી છે એટલે (૧) બીજી ઔષધિઓના શુભ્ર વધારે છે, (૨) બીજી ઔષધિઓના શુભ્રને રોકવા વગર મિશ્રણ કરવામાં આવેલી ઔષધિના દોષોનું શમન કરે છે, અને (૩) દોષો દૂર કરવા સાથે શુભ્રમાં વધારો કરે

છે. મારે જ અબ્ધક જુદાજુદા વિરુદ્ધ પ્રયોગોમાં પણ વપરાય છે, અને જે જે ઔષધિઓના મિશ્રણમાં અબ્ધક આવે છે તે તે ઔષધિઓને અબ્ધક વીર્યવાન બનાવે છે.

અબ્ધકભસ્મનું મુખ્ય કામ તરલ અને તરલતર પરમાણુઓ બનાવવાનું છે, એટલે શરીરમાં સંચાલક ઇન્દ્રિયોમાં જે તરલ પરમાણુઓ હોય તેો અબ્ધકભસ્મ એ ન્યૂનતા દૂર કરે છે. જ્યારે કોઈ પણ રોગમાં શરીરના ઘટકો અને પરમાણુઓ ધીમે ધીમે ક્ષીણ થતા જાય અને તેમની કાર્યશક્તિ પણ ક્ષીણ થતી જતી હોય, ત્યારે અબ્ધકભસ્મની સારી અસર થાય છે. ઘણીવાર ઘટકો નબળા પડી ક્ષીણ થઈ જાય છે અને ઘણીવાર સડીને મૃતવત્ થઈ જાય છે. આમાંથી જ્યાં ઘટકો ક્ષીણ થયા હોય ત્યાં અબ્ધકભસ્મ વપરાય છે. સડા ઉપર અબ્ધકભસ્મની એટલી સારી અસર થતી નથી.

ઘણા માણસોને ‘મને ક્ષય થયો છે’ એવો વહેમ પેસી જાય છે અને પછી હંમેશાં ઉદાસ રહે છે. કોઈ કામમાં તેમને ઉત્સાહ નથી રહેતો અને આનંદના પ્રસંગોમાં પણ ચિંતાતુર અને વ્યાકુળ રહે છે. એવા માણસોને થોડા જ દિવસ અબ્ધકનું સેવન કરાવવાથી એનું મન અને ઇન્દ્રિયો બળવાન બને છે અને તે માણસ સ્વસ્થ બની જાય છે.

મગજમાં નબળાઈ બહુ વધારે આવી ગઈ હોય, કામ કરવાનો ઉત્સાહ ન થતો હોય, વારંવાર ચક્કર આવતા હોય, કપાળ પર પરસેવો થતો હોય, મન સ્થિર ન રહેતું હોય, રોગી નિસ્તેજ, ચિંતાતુર, ક્રોધી અને શુષ્ક થઈ ગયો હોય, ત્યારે અબ્ધકનું સેવન કરવાથી થોડા જ દિવસમાં તેની પ્રકૃતિ સ્વસ્થ બની જાય છે.

જો મોં પર પીળાશ લાગતી હોય અને ધમનીઓ ફડકતી હોય તો લોહ-ભસ્મ આપવી જોઈએ, અને માનસિક નિરત્સાહ હોય તો અબ્ધકભસ્મ આપવી જોઈએ.

અપરમાર, ઉન્માદ, સ્મૃતિનાશ, બુદ્ધિવિભ્રમ આ બધામાં માનસિક યંત્ર નબળું પડી જાય છે. આ ઇન્દ્રિયસમૂહો રસ વગેરે ધાતુઓમાંથી જરૂરી પોષણ મેળવી શકતા નથી અને તેને લીધે આવી સ્થિતિ થાય છે. જો આ રોગોમાં મનને પોષણ આપનાર દ્રવ્ય પૂરું મળી જાય તો રોગ મટી જાય છે. પણ હાલની ચિકિત્સા આ સિદ્ધાંત પ્રમાણે થતી નથી. માત્ર રોગનું શમન કરનાર ઔષધિઓ આપી વાતવાહિનીઓનો ક્ષોભ મટાડવામાં આવે છે, એટલે આ ચિકિત્સા સફળ થતી નથી. ઉપરના સિદ્ધાંતને ધ્યાનમાં રાખીને જો ચિકિત્સા કરવામાં આવે તો સારો ફાયદો થાય છે, એવો અનુભવ થયો છે.

ન્યારે ક્રોધ દન્વિયના ઘટકને જરૂરી પોષણ મળતું નથી, ત્યારે તે ક્ષીણ થઈ જાય છે. એટલે કે ઘટકો માટે જરૂરી પોષક દ્રવ્ય લોહીમાથી ખેંચી લેવાનો પરમાણુઓનો પ્રયત્ન જે સતત ચાલે છે, તેનો અભાવ થવાથી દન્વિય ક્ષીણ થઈ જાય છે. આ અભાવને દૂર કરવા અત્યંત વીર્યવાન અને રસ, રક્ત વગેરે બધી ધાતુઓને ઓગ અને તેજ આપનાર ઔષધીની જરૂર છે. એવી ઔષધી તે અશ્વકબજ્ર છે.

અશ્વકબજ્રના સેવનથી ઘોડા જે દિવ્યમા શરીરના પરમાણુઓને ઓગ મળવાથી તે મજબૂત બને છે, અને તેની વખત અત્યંત-દ્રવી ક્ષીણતાનો નાશ કરી પહેલા જેની ગિયતિ લાવતી એન જે માથી ચિદ્રિત્સા દહે છે.

અશ્વકબજ્રના સેવનથી મનના તરફ અશા ધામે ધામે બળવાન બને છે. તે પછી સનાનાહિની અને આત્માવાહિનીઓની ક્ષીણતા ઓછી થતા મહે છે, અને તે પછી અપન્માર વગેરેના ક્ષોભનું શમન થાય છે.

અપરમાર અને ઉન્માદની છુર્ણુ અવસ્થામાં ન્યારે રોગી ફિક્કો, ડરપોદ, નિર્મળ અને ચિતાતુર બની ગયો હોય અને અરણ્યશક્તિ નાશ પામી હોય ત્યારે એકાદ મહિના સુધી અશ્વકબજ્રનું સેવન કરાવવાથી રોગીની દન્વિયો બળવાન બને છે અને બાધિનું શમન થાય છે. એવી જ રીતે અધ્યાત્મ વાતની છુર્ણુ અવસ્થામાં રક્તવાહિનીઓની વિકૃતિ અને માનસિક ક્ષોભ થતો હોય ત્યારે રોગ શામક ઔષધિ સાથે અશ્વકબજ્ર આપવાથી જલદી કાયદો થાય છે.

ઉંમરના પ્રમાણમાં નાના બાળકની છુદ્ધિમાં વિકાસ ન થતો હોય, મૂછપર્ણ વધતું જતું હોય, શરીર પાતળું, નળણ અને નિન્તેજ થઈ ગયું હોય, શુદ્ધ બોમ્બ પથુ ન હોય, સારી રીતે ચાલતું પથુ ન હોય, અને મોમાથી લાળ પડતી હોય, ત્યારે અશ્વકબજ્ર આપવાથી કાયદો થાય છે. જો તે બાળકનો જન્મ માતાપિતાને ઉપદ્રવોથી બાધિ થઈ ગયા પછી થયો હોય તો અશ્વકબજ્રની સાથે સાથે પહેલી વિધિથી બનાવેલું ગધક રસાયન આપવું. વારંવાર ઊપડીઓ થતી હોય તો તેની સાથે પ્રવાત્રપિષ્ટિ અને ગણેશત્વ આપવું. કંકની વિકૃતિ વધારે હોય તો માથે શૂગળરસ આપવી અને લોહી ઓછું થઈ ગયું હોય ત્યાંજ અશ્વકબજ્ર સાથે મંદુરબજ્ર આપવી.

માયાના ક્રોધ પણ એક ભાગનો વિકાસ યોગ્ય પ્રમાણમાં ન થયો હોય તો બાળપણમાં જ વિકૃતિ થાય છે એટલે બાળક માયાને સીધું રાખી શકવું નથી હાથ-પગ પર તેનો અધિકાર ન હોવાથી તે ચાલી શકવું નથી તેમજ સારી રીતે બોલી પણ શકવું નથી. આવી ગિયતિમાં અશ્વક એકલી કે બીજી સહાયક ઔષધિઓના મિશ્રણ સાથે આપવાથી બાળક તદુરસ્ત બની જાય છે.

અબ્રહમરમમાં રસાયન ગુણ હોવાને લીધે તે ધાતુપરિપોષણના ક્રમને સુ-
વ્યવસ્થિત કરે છે. તેથી કરીને પાંડુરોગ, રક્તપિત્ત, અમ્લપિત્ત, ક્ષતક્ષય વગેરે તીવ્ર
અને હર્ણરોગોમાં અબ્રહના સેવનથી ફાયદો થાય છે.

યુવાન સ્ત્રીને લોહીમાં રાતા કણો ઓછા થવાથી માનસિક ચિંતાને લીધે
હારિદ્રક રોગ થયો હોય, તાવ રહેતો હોય, શરીર પીળું, સુકું અને નિસ્તેજ
થઈ ગયું હોય, ઠાંઈ ઠાંઈ વાર બેઠડીઓ ચતી હોય, ત્યારે અબ્રહમરમ અને લોહ-
ભરમ મેળવીને આપવાથી થોડા જ દિવસમાં આ રોગ નાશ પામે છે.

જો માનસિક ચિન્તાને કારણે પાંડુરોગ થયો હોય અથવા તો અર્શમાં ખૂબ
લોહી પડવાથી પાંડુતા આવી હોય, તો અબ્રહમરમ વાપરવી લાભદાયક છે. એવી
જ રીતે આંતરડાં નબળાં પડી જવાથી ગુદત્રિવલી પર વર્જન આવવાથી સોજા
આવ્યા હોય અને એને લીધે ઝાંડાંમાં લોહી પડી નબળાઈ આવી ગઈ હોય, તો
અબ્રહમરમ આપવાથી આંતરડાં બળવાન થઈ રોગ મટી જાય છે.

પણ જો કલેજ પાસે લોહીનું દબાણ થવાથી આ રોગ થયો હોય તો
અબ્રહમરમના સેવનથી બહુ ફાયદો નહિ થાય. તેવી સ્થિતિમાં વિરેચન કે લોહીનું
દબાણ ઘટાડનાર ઔષધિ આપવી જોઈએ.

ઘણીવાર રક્તાર્શ જૂના થઈ જાય છે, પછી તેમાંથી વારંવાર લોહી પડે
છે. આ લોહી પડવાનું બંધ કરવા માટે અબ્રહમરમવાળી ઔષધિઓ વપરાય છે.
અબ્રહમરમના સેવનથી અર્શ મટતા નથી, પણ લોહી પડવું ઓછું થઈ જાય છે
અને શરીરમાં અશક્તિ આવતી નથી.

ઘણીવાર અર્શનું ઓપરેશન કર્યા પછી ભગંદર કે નાડીવણ થાય છે. એ
વખતે વળુને રુઝવવા માટે અબ્રહનું સેવન હિતકર છે. એ જ રીતે જૂના વળુ-
રોગમાં શરીરની શક્તિ ટકાવી રાખવા માટે અને વળુ જલદી ભરાઈ જવા માટેની
દવાઓમાં અબ્રહમરમ ઉત્તમ ઔષધિ છે.

દેહસાંની અશક્તિથી કફવિકાર થયો હોય તેમજ આઘાત લાગવાથી, માનસિક
ચિંતાથી, વધારે વખત તાવ રહેવાથી કે બીજા કોઈ કારણથી હૃદય નિર્બળ થઈ
ગયું હોય, ત્યારે હૃદય અને દેહસાંને શક્તિ આપનાર ઔષધિઓમાં અબ્રહમરમ
સૌથી ઉત્તમ છે. આ રીતે કોઈ પણ રોગમાં રોગી બોક્ષવા માટે અશકત થઈ
ગયો હોય ત્યારે અબ્રહમરમ આપવાથી ફાયદો થાય છે. જો અશક્તિને બદલે
અનિચ્છા મુખ્ય કારણ હોય તો તેના સ્વરભેદમાં જસતભરમ આપવી જોઈએ.

આયુર્વેદમાં કહેલા નિર્જલુક અનુલોમ અને પ્રતિલોમ ક્ષયમાં શૂંગભરમ અને
ગજોસત્ત્વ સાથે અબ્રહમરમ આપતા રહેવાથી રોગનું શમન થાય છે, એટલે કે
અબ્રહથી આયુર્બવનક્રિયા સુધરી ઘટકોનો નાશ થતો અટકી જાય છે. પરંતુ હાલ-

માં ફેલાયેલા જંતુકૅન્ચ ક્ષયની બધી અવસ્થાઓમાં અભક્તની સારી અસર થાય જ છે એમ ન કહી શકાય. પહેલી અવસ્થામાં જવર તદ્દન ઓછો રહેતો હોય ત્યારે જવર અભક્તભરમ વપરાય છે. આ પ્રાથમિક અવસ્થામાં ફેફસાં અને શરીરના બીજા ઘટકોને બળવાન બનાવવાથી ક્ષયના વિષયની પ્રગતિ અટકી જાય છે. તેવી જ રીતે જીર્ણ કફપ્રકોપ, જૂની ખાંસી અને જેમાં શ્વાસવાહિનીઓ અશક્ત થઈ ગઈ હોય, શ્વાસવાહિનીઓમાં ઘણું પડવા હોય, બહુ ખાંસી ખાતાં ચીકણો કફ નીકળતો હોય, થોડી મહેનત કરતાં પરસેવો થતો હોય, રોગી નદન અશક્ત થઈ ગયો હોય તેવા કફજન્ય અને વાતકફજન્ય શ્વાસમાં કફન અનુપાન સાથે અથવા મધ અને પીપર સાથે અભક્તભરમ આપવાથી રોગ તદ્દન નાશ પામે છે.

એ જ રીતે હૃદયની નળજાઈથી કે વૃદ્ધ અને નિર્બળ મનુષ્યોને ચોમાસા કે શિયાળામાં વાદળાં થાય ત્યારે શ્વાસ થઈ આવે છે. કેટલાક વ્યવસ્થા બેસી રહે તો શમી જાય છે અને થોડી મહેનત કરતાં દમ ભરાઈ જાય છે. એ બધા માટે અભક્ત-ભરમ બહુ લાભદાયક ઔષધિ છે. તેવી જ રીતે પાંડુરોગવળા સ્ત્રીઓને શ્વાસ-વાહિનીઓનો સંકેત થવાથી બહુ ગભરામુલ્ય અને દમ થઈ જાય છે, તેથી પંખો ખાયા કરે તેટલીવાર સારું લાગે છે. આમ કર્યા વગર આખો દિવસ બેચેની રહેતી હોય, ગરમ કે શીતળ કોઈ પણ ઔષધિ સહન ન થઈ શકતી હોય, તે વખતે અભક્તભરમ, રૂદ્રવંતી, શિલાજિત, ચંદ્રપ્રભા અને આરોગ્યવર્ધિની એ શ્વાસવાહિનીઓને ચિકિત્સાવનાર અને પિત્તનું શમન કરનાર ઔષધિઓ છે. તેમાંથી માનસિક ક્ષોભ દૂર કરવા માટે અભક્ત, વિષને મૂલદારા બહાર કાઢી નાખવા માટે અને વિકારનું શોષણ કરવા માટે રૂદ્રવંતી, શિલાજિત અને ચંદ્રપ્રભા અને મળશુદ્ધિની જવર હોય તેને માટે આરોગ્યવર્ધિની વપરાય છે. આ બધા પ્રયોગોમાં જૂના દોષોનો નાશ કરવા માટે અભક્તભરમનું મધ સાથે સેવન કરવું જોઈએ.

હૃદયની નળજાઈ ને લીધે વારંવાર સહેજ કામ કરતાં શ્વાસ ભરાઈ આવતો હોય, નાડી ક્ષીણ, મંદ અને વારંવાર અનિયમિત થઈ જતી હોય તો અભક્તભરમના સેવનથી તળિયત સુધરી જાય છે. જે રક્તવાહિનીઓની દીવાલ પાતળી થઈ ગઈ હોય અને પછી તે તે સ્થાનોમાં લોહી ભરાઈ ગયું હોય, તો આ રોગમાં અને તેથી થનાર રક્તપિત્તમાં અભક્તભરમ કાયદાકારક છે. એવા રોગોમાં પ્રવાણપિષ્ટિ અને ગજોસત્વ સાથે અભક્તભરમ આપવાથી સારો ફાયદો થાય છે.

જો આ રોગની ઉત્પત્તિ હિપ્પશથી થઈ હોય, તો અનંતમૂળનો અવલેહ અથવા લોહીસુધારક અરિષ્ટ કે ક્વાય ધણુ આપવો જોઈએ.

ન્યુમોનિયામાં તબની સીધે અભક્ત આપવાથી તે રોગોત્પાદક જંતુઓનો નાશ કરે છે અને લોહભરમ સાથે આપવાથી લોહીના રાતા કણો વધારે છે.

માટે જ પાહુરોગમાં અભકભ્રમ, ત્રિદળા અને મધ મેળવીને આપવામાં આવે છે.

અભ્રમભ્રમ હૃદયને ઉત્તેજન આપનાર છે, પણ તે ઝેરકાયના કે કપૂર જેવી ઉત્તેજના નહિ અભ્રમહૃદયના રનાયુગ્ય ઘટ્ટને જનિ આપી હૃદયને ઉત્તેજના આપે છે, માટે હૃદયના રોગથી થવાવાળા મોથમાં અભ્રમભ્રમ વાપરવાથી ફાયદો થાય છે

ઉદરની અશક્તિ અને રસોત્પાદક પિંડની અશક્તિને લીધે પિત્તની બેગાર ઉત્પત્તિ ન થતી હોય, અને તેને લીધે અપચો અને મંદાગ્નિ રહેતા હોય ત્યારે અભ્રમ પિત્તોત્પાદક પિંડ અને ઉદરના અન્યથાને શક્તિ આપી રોગને મટાડે છે.

ઉદરરોગ કે અશક્તિ થયા પછી અથવા ક્ષય, પાહુરોગ, કમળો, તાન વગેરે થયા પછી ઉપદ્રવરૂપે થયેલી અરુચિમાં ભોજન પર પ્રીતિ ન થતી હોય, અદિષ્ટ ઝીજો પણ બેગાર લાગતી હોય ત્યારે અભકભ્રમ વાપરવાથી ફાયદો થાય છે.

જૂના અનપિત્તમાં ત્યારે સતશેષર રમ વગેરે ઔષધિઓથી ફાયદો ન થતો હોય, આખો વખત ઊંઘમાં આવી જતા હોય, પેટમાં ફુખાવો થતો હોય અને બિનગીમાં લોહી પડતું હોય પરંતુ ઉદરમાં કંકરફાટ ન હોય, ત્યારે અભ્રમભ્રમ વાપરવી હિતકાર છે તેમજ પેટ મોટું થઈ જઈ જમ્યા પછી બિનગી થઈ જતી હોય ત્યારે બગભ્રમ સાથે અભ્રમભ્રમ વાપરવી લાભદાયક છે

ક્ષયના અતિસારમાં બીજા જાતના ઔષધિઓ સાથે અભ્રમ વાપરવાથી સારો ફાયદો થાય છે તે વખતે અભ્રમભ્રમ મોતીપિષ્ટિ, શખભ્રમ અને વરાટિકા (મીઠી)મગ્નનુ મિશ્રણ કરી ઘીની સાથે આનનામાં આવે છે. એ જ રીતે આતરડાની નમળાઈથી થયેલા બહુ દિવસના ત્રાસદાયક અતિસારમાં શીણ સાથે વાર-વાર સહેજ દસ્ત થતો હોય, આતરડાની મધારણશક્તિ ટીણ થઈ ગઈ હોય, ત્યારે વરાટિકાભ્રમ સૂક અને ઘી કે મધ સાથે અભ્રમ આપવી હિતકારક છે

એ જ રીતે મદણીનાની અશક્તિને લીધે જૂના સમ્રહણીમાં આતરડામાં દેરેદેર ઘણું પડ્યા હોય, વારવાર લોહી પડતું હોય, ત્યારે પર્પટી સાથે અભ્રમભ્રમ વાપરવી લેખ્ય છે.

ઉદરમાં રમસાહિની અને રસોત્પાદક પિંડની વિકૃતિ થવાથી અથવા રસ વહનના કાર્યમાં પ્રતિબંધ થવાથી ઉદરઅગ્નિ વધતી હોય, વારવાર કનાકો સુષી પેટમાં ધીમી ધીમી ચળ માર્યા કરતી હોય, રોગી અશક્ત થઈ જાય, માથે ઝીજો તાવ, અપચો અને કળાજિવાત પણ રહેતા હોય, ત્યારે અભ્રમભ્રમ વાપરવી લેખ્ય છે

નાના આતરડા અને મોટા આતરડાની નમળાઈને લીધે ગળિયાન રહેતી હોય, રોગ જૂનો થઈ જવાથી મળમાં દુર્ગંધ, લોહીવિકાર, ગડગૂમ, નાના નાના ચમ્પા વગેરે બહુ વડાણો હોય ત્યારે રક્તગોષ્ઠ અનુપાન સાથે અભ્રમભ્રમ આપવી હિતકારક છે.

મૂત્રાશયની અશક્તિને લીધે ટીપે ટીપે પેશાય થતો હોય, વારંવાર પેશાય થતો હોય અને મૂત્રકૃચ્છનો રોગ જૂનો થઇ ગયો હોય ત્યારે અબ્રકના સેવનથી મૂત્રાશય અને અવયવો યજવાન બને છે તથા મધુમેદમાં શિથાન્નિત અને જંબુના દળિયાના ચૂર્ણ સાથે અબ્રકનું સેવન કરાવવાથી શક્તિ ટકી રહે છે અને વ્યાધિનું જોર ઘટી જઈ રોગ મેટિ ભાગે દ્યાર્ઘિ જાય છે.

ગાનતંતુઓની નબળાઈ કે માનસિક આધાતને લીધે નપુસકતા આવી હોય તો તે અબ્રકના સેવનથી દૂર થાય છે. અબ્રકભરમ જનનેન્દ્રિયના રનાયુઓ, જનન-અવયવો અને તેને ઉત્તેજન આપનાર વાનવદ નાડીઓનાં કેન્દ્રો અને વાતવાહિનીઓને શક્તિ આપી નપુસકતા મટાડે છે.

અબ્રક યોગવાહી હોવાથી એની સાથે મેળવેલા દ્રવ્ય પ્રમાણે એનું કાર્ય ધીમે અને ત્વરિત બંને થઇ શકે છે. લક્ષ્મીવિલાસ રસ (સન્નિપાતનાશક અને હૃદયપૌષ્ટિક રસાયન)માં કપૂર વગેરે ઔષધિઓના સંજોગથી અબ્રક તીવ્ર અને જલદ અસર કરે છે, અને આરોગ્યવર્ધિનીમાં તામ્ર વગેરે ઔષધિઓ સાથે હોવાથી ધીમે ધીમે કાર્ય કરે છે. અબ્રકભરમના સંજોગથી લક્ષ્મીવિલાસમાં ઉત્તેજક કાર્ય અને વર્ધિનીમાં નિર્જળ ઘટકો તૈયાર કરવાનું કાર્ય અબ્રકભરમના સંજોગથી થાય છે. આ રીતે સંયોગજન્ય ગુણ ઓછાવતા પ્રમાણમાં જુદાજુદા રૂપે પણ થાય છે.

અબ્રકભરમ કંક કાસ પર સારી રીતે વપરાય છે, પરંતુ સૂકી ખાંસીમાં વપરાતી નથી. કુકકુસપ્રણાસિકા અને વાયુકેપો નિર્જળ થઇ જવાથી અંદર કંક ભરાઈ જાય છે, એ સાથે કંકમાં શુષ્કતા હોય તો સૂકી ખાંસી થયા કરે છે અને કંક સહેલાઈથી નીકળતો નથી. રોગી બહુ બેચેન થઇ જાય છે, પરસેવો થઈ જાય છે, ગળું સુકાઈ જાય છે અને પછી થોડો કંક પડે છે. આવી સ્થિતિમાં અબ્રકભરમ, શૂંગભરમ, કાગદી એક્ષચીના દાણા અને પ્રવાણપિષ્ટિ ૧-૧ રતી, ગજોસ્ત્વ અને વાંસકપૂર ૨-૨ રતી મેળવી એનાં ૪ પડીકાં બનાવી દિવસમાં ૪ વાર કેરીના મુરખ્યા સાથે આપવાથી પહેલા જ દિવસથી દરદીને ફાયદો થવા માંડે છે.

સૂચના—અબ્રકભરમ કોઈને પણ તુકસાન નથી કરતી, તોપણ વધારે માત્રામાં લેવાથી કેટલાકની નાડીનો વેગ વધે છે તેમજ રક્તાભિસરણ ક્રિયા પણ વેગવાન બને છે. એ વખતે થોડા દિવસ અબ્રક આપવી બંધ રાખવી. પછી થોડા થોડા પ્રમાણમાં આપવી અથવા મૌકિલક અથવા પ્રવાણપિષ્ટ સાથે મેળવીને આપવી.

શાસ્ત્રમાં અબ્રકને ૧૦ થી ૧૦૦૦ પુટ આપવાનું વિધાન છે. જેટલા વધારે પુટ આપવામાં આવે તેટલો ગુણ વધે છે. અબ્રકભરમનું સેવન કરનાર

આકાળ મૃત્યુથી બચે છે, અનુપાનબેદથી અબ્રકભરમ સર્વ રોગો પર ઉપયોગી છે, એટલા માટે અબ્રકભરમ મનુષ્યલોકનું અમૃત મનાય છે.

શ્વેત અબ્રકને અંગ્રેજીમાં માયકા (Mica) અને કાળા અબ્રકને બાયોટાઇટ (Biotite) કહે છે. રસાયનશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ અબ્રક ડબલ સિલિકેટ ઓફ એલ્યુમીના એન્ડ પોટાશ સોડિયમ (Double Silicate of Alumina and Potash-Sodium) છે. અબ્રકની કેટલીક જાતોમાં લોહનો અંશ હોય છે અને કેટલીકમાં મેગનેશિયા મળી આવે છે.

શ્વેતાબ્ર— $K_2O, 3Al_2O_3, 4SiO_2$ (૨ પોટાશિયમ ઓક્સાઇડ, ૩ એલ્યુમિનિયમ ઓક્સાઇડ, ૪ સિલિકન ઓક્સાઇડ)

કાળો અબ્રક—(વજાબ્ર)— $3MgO, Al_2O_3, 3SiO_2$. (૩ મેગનેશિયમ, ઓક્સાઇડ, એલ્યુમિનિયમ ઓક્સાઇડ અને ૩ સિલિકન ઓક્સાઇડ)
કાળા અબ્રક (કૃષ્ણાબ્ર)માં સહેજ સહેજ લોહનો અંશ તો હોય જ છે.

શ્વેતાબ્ર—Muscovite (મસ્કોવાઇટ) Potash Mica .

કૃષ્ણાબ્ર—Biotite (બાયોટાઇટ) Ferromagnesian Mica.

રાસાયનિક પૃથક્કરણ—(૧) સિલિકા, (૨) લોહ, (૩) એલ્યુમિનિયમ, (૪) પોટાશિયમ, અને (૫) મેગનેશિયમ. (અૌ. ગુ. ધ. શા.)

બીજી વિધિ—(૧૦૦ પુટી)—શુદ્ધ ધાન્યાબ્રકને આકડાનું દૂધ, થૂવેરનું દૂધ, ધતૂરાના પાનનો રસ, કેળનું પાણી, ચિત્રકના મૂળનો ઉકાળો, નાગર-મોયનો ઉકાળો, શતાવરીનો ઉકાળો, ગોખરનો ઉકાળો, કૌવચનો ઉકાળો, ગજોનો રસ, નાગરવેલના પાનનો રસ, ગાયનું દૂધ, ગોમૂત્ર, કુંવારનો રસ અને વડના અંકુરોનો ઉકાળો—આ ઔષધિઓના રસ કે ઉકાળા સાથે ૧૨-૧૨ કલાક ખરસ કરી નાની નાની ટીકડીઓ બનાવવી. પછી તેને સૂર્યના તાપમાં સૂકવી શરાવસંપુટ કરી ગળપુટ આપવા. આ રીતે ઉપલી દરેક ઔષધિના ૭-૭ પુટ આપવાથી ૧૦૫ પુટી અબ્રકભરમ તૈયાર થાય છે.

માત્રા અને ઉપયોગ—પહેલી વિધિ પ્રમાણે.

ત્રીજી વિધિ—(૪૦ પુટી)—શુદ્ધ ધાન્યાબ્રકને નાગરમોયનો ઉકાળો, સાટોડીનો રસ, કાસુંદ્રાના પાનનો રસ, નાગરવેલના પાનનો રસ, આકડાનું દૂધ, ગાયનું મૂત્ર, લોધરનો ઉકાળો, ઘોળા મૂસળીનો ઉકાળો, ગોખરનો ઉકાળો, કૌવચનો ઉકાળો, કેળનું પાણી, એખરાનો ઉકાળો, કુંવારનો રસ અને વડ-વાઈનો ઉકાળો—આ ૧૪ ઔષધિઓની અનુક્રમે ૩-૩ ભાવના આપવી. દરેક વખતે ટીકડીઓ બનાવી, સૂર્યના તાપમાં સૂકવી, શરાવસંપુટ કરી ગળપુટ અમિ

આપવો. આ રીતે દરેક વખતે ગજપુટ આપવાથી ૪૨ પુટી અબ્રકબરમ તૈયાર થાય છે.

માત્રા અને ઉપયોગ—પહેલી વિધિ પ્રમાણે.

ચોથી વિધિ—(૨૦ પુટી)—ધાન્યાબ્રકને ગંગાવતીના રસમાં ખરસ કરી નાની નાની ટીકડીઓ બનાવી સખ્ત તડકામાં સૂકવી એક હાંડલીમાં ભરી ગજપુટ આપવો. આ રીતે ૧૦ ગજપુટ આપ્યા પછી આકડાના પીળા પાનના રસના ૭ અને વડના અંકુરના ઉકાળાના ૩ ગજપુટ આપવાથી બહુ મુશાયમ અબ્રકબરમ તૈયાર થાય છે.

માત્રા અને ઉપયોગ—પહેલી વિધિ પ્રમાણે.

પાંચમી વિધિ—‘ઓપધિકૃતિ’માં કહ્યા મુજબ અબ્રકને નિશ્વંદ્ર બનાવી, આકડાના પાનના રસમાં ૧૨ કલાક ખરસ કરી નાની નાની ટીકડીઓ બનાવી. પછી તેને સૂર્યના તાપમાં સૂકવી શરાવમંપુટ કરી ગજપુટ આપવો. આ રીતે એક જ ગજપુટ આપવાથી લાસ રંગની નિર્દોષ ભરમ તૈયાર થાય છે.

સૂચના—જ્યાં સુધી અબ્રકની ચમક ન જતી રહે ત્યાં સુધી અબ્રકને પ્રયોગ ન કરવો બેધર્મ.

(૨. સા.)

માત્રા, અનુપાત્ર અને ઉપયોગ—પહેલી વિધિ પ્રમાણે.

(૧૪) કાસીસભરમ

વિધિ—વિશ્વાયતી હીરાકસીને (Ferisulph)ને ભાંગરાના રસમાં ૧૨ કલાક ખરસ કરી ટીકડીઓ બનાવી સૂર્યના તડકામાં સૂકવી લેવી. પછી શરાવસંપુટ કરી, લઘુ પુટ આપવો. આ રીતે ૩ પુટ આપવાથી મુશાયમ ભરમ તૈયાર થાય છે. બીજી કાસીસની ભરમ એટલી મુશાયમ બનતી નથી. વિશ્વાયતી હીરાકસીના ૪૦ તોલામાંથી કેવળ ૧૦ તોલા ભરમ નીકળે છે.

માત્રા—૧ થી ૩ રતી દિવસમાં ૨ વાર.

અનુપાત્ર—નષ્ટાર્તવમાં—એળિયો અને હિંગ સાથે.

ખરોળ, મુદમ, શળ, અને પાંડુરોગમાં—ત્રિકળા અને ઘી સાથે.

પાંડુરોગ, કક, આમ, ઉદરરોગ, ખરોળ વગેરેમાં—મધ અને પીપર સાથે.

મંત્રહણીમાં—નાગકેસર અને સાકર સાથે.

મધુમેહમાં—જાંબુના દળિયાના ચૂર્ણ સાથે.

ગભીશયના દોષમાં—શરગત બનકશા સાથે.

તેજરોગમાં—ત્રિકળા અને ઘી અથવા ત્રિકળા અને મધ સાથે.

ઉપયોગ—આ ભરમ પાંડુરોગ, ક્ષય, મૂત્રકૃમ્મ, પથરી, યકૃતવૃદ્ધિ, પ્તીકોદર, ઉદર-નાતપુક્ત સંપ્રહણી, અતિસાર, પ્રવાહિકા, મધુમેહ, આમવાત, કબજોષ,

અર્થ, યજ્ઞ, વાનગુહ્ય અને જીઓના ગર્ભાશયના દોષનો નાશ કરવામાં ઉપયોગી છે. કૌર્ભ પશુ રોગને લીધે અગર ચિંતાને લીધે અચાનક આવેલી નળાણને પણ દૂર કરી એ શરીરને દૃઢ અને ક્રાંતિવાન બનાવે છે.

કાસીસભરમ સહેજ ઉષ્ણ, કપાય અને અમ્લ ગુણયુક્ત છે. આંખોને માટે હિતકર છે. તેમજ તે આમનું શોષણ કરનાર અને કફનો નાશ કરનાર હોવાથી મંદાગ્નિ દૂર કરી અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરે છે અને લોહીમાંના રાતા કણો વધારે છે. અભિષ્પંદ (આંખની લાક્ષણ), પૂષાભિષ્પંદ, નેત્રવ્રણ, નેત્રની પૂતળા ઉપરનો વ્રણ, વગેરે રોગોમાં સો વાર ઘોષેલાં ઘી સાથે મેળવી આંજવામાં ઉપયોગી છે. આ ભરમમાં કપાય ગુણ હોવાથી રક્તપ્રસાદન કરી આંખના રોગોનું શમન કરે છે. કેમજા આમડી અને સુકુમાર ઇન્દ્રિયો પર અસર સારી રીતે થાય છે.

કાસીસભરમ આમનું શોષન કરનાર હોવાથી અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે. રસાયનવિધિથી ઘી અને મધ સાથે લેવાથી આ અસર દેખાય છે. માત્ર કાસીસ-ભરમથી આમનું પાચન થાય છે. પચનેન્દ્રિય અને તેની પાસેના ભાગની રક્ત-ધાતુની વિકૃતિ અથવા તે ઇન્દ્રિયોને ઓછું રક્ત મળવું, આ મંદાગ્નિ અને આમ ઉત્પન્ન થવાનાં ઘણાં કારણોમાંનું એક કારણ છે. પિત્તનો આધાર અથવા આશ્રય રક્ત છે અને પિત્ત આશ્રયી અથવા આધેય છે, તેથી રક્તનું પ્રમાણ ઓછું થવાથી પિત્તધાતુથી ઉત્પન્ન થનારા પાચક દ્રવ્યની ઉત્પત્તિ ઓછી થઈ જાય છે. કાસીસ ભરમથી લોહીનું આ કમીપણું દૂર થાય છે.

કાસીસભરમ અગ્નિનું દીપન કરનાર છે. એટલે કે પાચકરસનું પાચકત્વ ઓછું થવાથી પચનેન્દ્રિયને ઉત્તેજિત કરી પાચકરસમાં તીવ્રતા લાવનાર એ ઔષધિ છે. પાચનક્રિયા પચનેન્દ્રિયના જીદાશુદ્ધ રસોના પ્રમાણ અને એના ઘટકો પર આધાર રાખે છે. આ કાર્ય પિત્ત ધાતુના યોગથી થાય છે અને કાસીસભરમ પિત્તમાં સામ્યતા લાવનાર હોવાથી બધી પચનેન્દ્રિયો અને પાચક રસને વ્યવસ્થિત કરે છે.

અંતરંગમાં રહેલા અમરસ પર આ ભરમની અસર થાય છે. એટલા માટે આમજન્ય અણ્ણ, જૂનું અણ્ણ અને તેનાથી થનારા વિકારો પર આ ભરમ ઉપયોગી છે.

શરીર અકાળે નિર્જાળ અને નિસ્તેજ થઈ જાય ત્યારે આ ભરમનું સેવન કરાવવામાં આવે છે. અકાળે વાળ સહેદ થઈ જતા હોય અને ઘડપણ જેવી અશક્તિ લાગતી હોય તો આ ભરમના સેવનથી ફાયદો થાય છે. તે વખતે કાસીસભરમ, લોહભરમ અને ત્રિફળા આ બધાને મેળવી સ્થિતિ પ્રમાણની માત્રામાં ઘી અને મધ સાથે આપવાથી સારો ફાયદો થાય છે. આ મિશ્રણ

પ્રયોગ પાંદુરોગની પહેલી અવસ્થામાં પણ આપવામાં આવે છે. વારંવાર અશ્લુ ધતું હોય અને પાંદુતા આવી હોય તો આ પ્રયોગ જરૂર કરવો જોઈએ. શરીરની દરેક ધાતુની ધાતુગત પચનક્રિયા—ઝેટલે કે રસ અને રક્તમાંથી જરૂરી અંશ લઈ તેમાંથી પોતાનો અંશ વધારવાની ક્રિયા—નિયમિત રીતે ચાલ્યા કરે છે. એમાં સિધ્ધતા આવી જાય તો દરેક ધાતુ ક્ષીણ થવા માંડે છે. (એ સ્થિતિમાં ઘયના જાંતુઓ હોવા જ જોઈએ એવો નિયમ નથી.) તે વખતે કામીસભરમ વાપરવી જોઈએ. ઉપર કહેલો પ્રયોગ આ સ્થિતિમાં જાદુ જ સારો છે.

વાતજન્ય શુભ્ર રોગ અને શ્વેત પર પણ કામીસભરમ વપરાય છે. આથી કામીસ અગ્નિ પ્રદીપ કરી શુભ્ર અને શ્વેતનો નાશ કરે છે.

મહાણીકળામાં સેન્દ્રિય વિપત્તિ રૂપાંતર કરવાવાળી ઔષધિઓમાં કામીસભરમ પણ ગણાય છે. આ જગ્યાએ જે જાતની ઔષધિઓ ઉપયોગી નીવડે છે. આરોગ્યવર્ધિની, વરાટિકાભરમ, તામ્રભરમ વગેરે ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ અને રસાયન ગુણવાળી ઔષધિઓ અને ખીછ કામીસભરમ જેવી કષાય રસવાળી અને શામક રસાયન ઔષધિઓ. ખાસ કરીને સેન્દ્રિય વિપત્તિ દાહ થતો હોય તેના પર આ કામીસભરમની અસર સારી થાય છે. દાહની સાથે પેટમાં વાયુ પણ થતો હોય, કુષ્ટ અપાન વાયુ બહાર નીકળતો હોય, પેટમાં ગગગટ થતો હોય, વગેરે વિકારો પર કામીસભરમ વાપરવી જોઈએ.

જૂના શારીર પ્રભોમાં કામીસ ભરમ વપરાય છે. પ્રભુ જે રક્ત અને માંસ ધાતુગત હોય અને તેમાં પિત્તની દ્વિપિત્તાનાં ચિક્કો હોય, તો આ ભરમનું સેવન કરાવવું જોઈએ. પ્રભુ લાલ, તેમાં જળતરા, કિનારી પર સોજો, અંદરથી આવ જોછો થવો, વારંવાર લોહી આવવું વગેરે વિકાર પર બાહ્ય ઉપચારો સાથે કામીસભરમનું સેવન પણ ફાયદાકારક છે.

કામીસભરમ વાત અને કફ હોય, રસ અને રક્ત દૂધ, યકૃત, પ્લીહા, આમાશય, મહાણી અને નેત્ર આ સ્થાનો પર ફાયદો કરે છે. કામીસભરમના સેવનથી રાતા કણો વધે છે એ એનો ખાસ ગુણ છે.

(અો. શુ. ધ. શા. ના આધારે)

સૂચના—કામીસભરમના સેવનથી કોઈ કોઈને બિલ્લી થાય છે, અને ચક્ષર આવે છે. તે વખતે માત્રા ઓછી કરવી અને મુવર્ણમાસિક સાથે મેળવીને આપવી.

(૧૫) કામીસ-ગાદંતી ભરમ

વિધિ—વિશાલતી હીરાકસી ૧૦ તોલા અને ધાપાણુ ૧૦ તોલા લઈ કુંવાર-ના ૨૨માં ૬ કલાક ખરલ કરી નાની નાની ટીકડીઓ બનાવવી. ટીકડીઓ

મુકવી શરાવસંપુટ કરી ગળપુટ અગ્નિ આપવો. આ રીતે ૨-૩ પુટ આપવાથી સિંદૂર જેવી લાક્ષ ભરમ તૈયાર થશે.

માત્રા—૧ થી ૨ રતી દિવસમાં ૩ વાર, ૨-૩ માસા સાકર અને દૂધ અથવા મધ સાથે આપવી. ત્રિપમળવરમાં આદુના રસ અને મધ સાથે.

ઉપયોગ—આ ભરમ આમના પ્રકોપથી ઉત્પન્ન થયેલ નવો તાવ, મેલેરિયા, શુભ્વન્તર, પાંડુરોગ, શ્વેતપ્રદર, મંદાગ્નિ અને આમઘ્નિને દૂર કરી શરીરમાં લોહી વધારે છે. સગર્ભા તેમજ સુવાવડી સ્ત્રીઓ તેમજ બાળકોને માટે આ હિતકર છે. મેલેરિયા આવવાના ૨ કલાક પહેલાં એક માત્રા અને બીજી માત્રા બે કલાક પહેલાં આપવાથી તાવ રોકાઈ જાય છે.

(૧૬) ગોદંતી ભરમ

વિધિ—૪૦ તોલા ધાપાણુના કટકોને સાગરસિંગની ભરમમાં લખ્યા મુજબ આકડાના પાનની લૂગદી કે કુંવારના લાળામાં સંપુટ કરી ગળપુટ આપવાથી સફેદ રંગની મુશાયમ ભરમ તૈયાર થાય છે.

માત્રા—૨ થી ૮ રતી સુદર્શન ચૂર્ણનો ક્વાથ, સાકર કે મધ સાથે આપવી. બાળકોને ૧ રતી માત્રા ધાવણુ અથવા મધ સાથે આપવી.

ઉપયોગ—આ ભરમ પિત્તજ્વર, આમજ્વર, માથાનું દરદ, શુભ્વન્તર, સ્ત્રીઓના રક્તપ્રદર, શ્વેતપ્રદર, રક્તસ્રાવ અને મુકી ખાંસીમાં બહુ લાભદાયક છે. તેમજ દાહ, તૃપા, લોહીના દખાણથી થનાર માથાનું દરદ, હાથ ન આવવી, બ્યાકુળતા વગેરે લક્ષણોને તે તરત મટાડે છે.

આ ભરમ મગજને શાંત કરે છે અને હૃદયને મજબૂત બનાવે છે. બાળકોના તાવ, ખાંસી, શ્વાસ, હેઝી, હાડકાંની નળખાઈ, મંદાગ્નિ, ધાવણુ એકિવું, કળજિયાત, અને અશ્લેષ્ણ વગેરે ઉપર નિર્ભયતાપૂર્વક આ વારંવાર આપી શકાય છે. વિપમળવર બહુ હોય ત્યારે સુદર્શન ચૂર્ણના ક્વાથ અથવા અર્ક સાથે આપવાથી એ તરત કાયદો કરે છે. સન્નિપાતમાં તુળસીના રસ અને મધ સાથે ૨-૨ કલાકે આપતા રહેવાથી શુદ્ધિ આવે છે અને ત્રિદોષનાં લક્ષણો શાંત થઈ જાય છે.

રક્તપ્રદરમાં ગોદંતીભરમ દિવસમાં ૩ વાર આમળાં અને દસમગોળ અને શ્વેતપ્રદરમાં સંજગ્નરાહન ભરમ, શુરુ અને માયુંકળ સાથે મેળવી દિવસમાં ૩ વાર અપાય છે. માથાનું દરદ, સૂચીવર્ન, આધાધીધી અને માથામાં ગરમી રહેતી હોય તે પર ૧ માસા ભરમ ૧ તોલો ઘી અને ૧ તોલો સાકર સાથે મેળવી દિવસમાં ૨ કે ૩ વાર આપવાથી કાયદો થાય છે. પરંતુ માથાના દરદ-

વાળા રોગીને કદ વધારે રહેતો હોય તો ગોદંતી સાથે ૦૧-૦૧ રતી સગીર-પન્નમ મેળવીને આપવાથી જલદી ફાયદો થાય છે.

ગોદંતીભરમમાં ગળો સત્ત્વ (અમૃતાસત્ત્વ) ના જેવો ઈર્ષ્યન્વર, વિષમ-ન્વર, પિત્તપ્રકોપ અને પ્રદર મટાડવાનો ગુણ હોવાથી હાથમાં દેટલાક વૈદ્યો ગળોસત્ત્વને જલ્દે પ્રતિનિધિ તરીકે આ ભરમ વાપરે છે. આ ભરમ સગર્ભાત્તી અને બાળકોને નિર્ભયતાપૂર્વક આપી શકાય છે. બે ઈર્ષ્યન્વરમાં પિત્તપ્રકોપ વધારે હોય, અને સૂષી ખાંસી પણ રહેતી હોય તો પ્રવાહપિષ્ટિ મેળવી લેવી અને અનુપાન તરીકે જનકશાનું સરળ મેળવી દિવસમાં ૨-૩ વાર આપવું.

નોંધ—ભરમ બનાવવા માટે ધાપાણુ તેજસ્વી, પારદર્શક અને સારો બેદ્ર લેવો બેદ્રએ. મેદા રંગનો ધાપાણુ નુકસાનકારક છે. સારા ધાપાણુની ભરમ નાનાં બાળકો, સગર્ભા સ્ત્રી, સુવાતરી સ્ત્રી, યુવાન અને વૃદ્ધ વગેરે સૌને માટે ફાયદાકારક છે. આ બધાંમાં બાળકો માટે તો એ ઉત્તમ દવા છે. ધાવણુના દોષથી જે બાળકોનાં શરીર દુબળાં થઈ ગયાં હોય, તેમને થોડા દિવસ આ ભરમ આપવાથી શરીર પુષ્ટ અને તેજસ્વી બની જાય છે.

ધાપાણુ ગંધકનો ભેદ હોવા છતાં હરતાલના જેવો ફાયદો કરે છે. એટલા માટે ગોદંતીને ગોદંતી હરતાલ પણ કહે છે. ધાપાણુ મોટી માત્રામાં વારંવાર આપવાથી યકૃતને નુકસાન કરે છે, એટલા માટે માત્ર ઓછી આપવી બેદ્રએ.

(૧૭) વજ (હીરા)ભરમ

વિધિ—શોધનપ્રકરણમાં કલા મુજબ શુદ્ધ કરેલ હીરાની કચ્ચરોને અબ્રકના પતરા પર રાખી અગ્નિમાં વારંવાર તપાવીને દેડકાના મૂત્રમાં બોળવી. લગભગ ૨૦-૨૫ વાર બોળવાથી હીરાનો રંગ બદલાઈ જશે. અળકાટ મારતો બંધ થાય ત્યાં સુધી તપાવીને બોળવું. અબ્રકના પતરાને પણ દેડકાના મૂત્રમાં બોળવું, જેથી હીરાની કચ્ચરોને સહેલાઈથી ખીચ પતરા પર લઈ શકાય. હીરાની કચ્ચરોને ચીપિયાથી ભિંચકવી, હાથ ન લગાડવો. હાથ લગાડવાથી હીરાનું ઝેર લાગી કેદના જેવા ઘોળા ડાઘા પડી જશે. વારંવાર અબ્રકનું પતરું બદલવું.

(યો. ૨.)

દેડકાનું મૂત્ર મેળવવા માટે દેડકાને ચારે પગે બાંધી કાંસાની યાળીમાં ચત્તો રાખી યાળી દેવતા પર મૂકવી. તેની પીઠ પર ગરમી લાગવાથી તે મૂતરે છે. પછી તેને છોડી નાખવો. માત્ર એક જ દેડકાના મૂત્રથી હીરા નિસ્તેજ થઈ જશે.

ઉપરની વિધિથી ૫-૬ માસા કે વધારે હીરાની કચ્ચરોને નિસ્તેજ કરી સોનીની ટંકણખાર મેળવેલી માટીની નાની વાડકી લઈ તેમાં લીમડાનું અધુરું પાન મૂકી ઉપર હીરાની કચ્ચરો ગોળવી તેની પર લીમડાનું અધુરું પાન મૂકી

હેવું. પછી તેની પર ખીજ તેવડી જ વાઙ્કી ઢાંકી મળખૂત કપડમટ્ટી કરી સૂર્યના તાપમાં સૂકવી લેવું. બાદ એક માટીનો ઘડો લેવો અને તેમાં ચારે બાજુ નાનાં નાનાં છિદ્રો કરવાં. પછી તેમાં ૨૫ શેર બાવળના કાલસા ભરી વચ્ચે સંપુટ મૂકી અગ્નિ આપવાથી ભરમ બની જાય છે. સ્વાંગશીતળ થયે સંભાળીને સંપુટ બહાર કાઢવું. પછી તે ભરમને હિંગ અને સિંધવ નાખેલા કળથીના ઢિંકાળામાં ખરસ કરી નાની નાની ટીકડીઓ બનાવી શકાય તેવી રીતે સંપુટ કરી ૨-૩ છાણાંનો પુટ આપવો. આ રીતે ૭ પુટ આપવાથી હીરાની મુકાયમ ભરમ તૈયાર થાય છે.

(શ્રી. પંડિત નજે મિશ્ર)

માત્રા—ફે થી ફે રતી સુધી સુવર્ણ કે અબ્રકભરમ સાથે અંધવા પૂર્ણચંદ્રોદય રસ સાથે આપવી.

ઉપયોગ—બધી જાતના વાતરોગ, પિત્તપ્રકોપ, કફરુદ્ધિ, ત્રિદોષ, શય, ક્ષય, ભ્રમ, ભગંદર, પ્રમેહ, મેદ, પાંડુરોગ, ઉદરરોગ, નયુસકંતા વગેરે રોગોના એ નાશ કરે છે. ક્ષયની ખીજ અવસ્થામાં તો આ ભરમ ફાયદો કરે છે જ. પણ ત્રીજ અવસ્થામાં સુધાં હીરા ભરમવાળા રસાયનથી તરત ફાયદો થાય છે. આ ભરમ વિવિધ પ્રકારના રોગોના જંતુઓનો નાશ કરે છે, વાતવાહિનીઓ અને એનાં કેન્દ્રસ્થાનોને મળખૂત બનાવે છે, અને જીવનીય શક્તિને બળવાન બનાવે છે. આ કારણથી આ ભરમના યોગવાળા પ્રયોગો ખીજ ભારે રોગોનો પણ નાશ કરે છે. તેમજ તે શારીરિક અને માનસિક નબળાઈ દૂર કરી શરીરને વજ્ર જેવું બળવાન અને ક્રાંતિવાન બનાવે છે તથા આયુષ્યની વૃદ્ધિ કરે છે.

(૧૮) માણિકભરમ (કૃશતા યાકૂત)

પહેલી વિધિ—શુદ્ધ માણિકને લોઢાના ખલમાં ખારીક વાટી સૂક્ષ્મ ચૂર્ણ કરવું. પથ્થરના કે ચિનાઈ માટીના પાકા ખલમાં સરખે ભાગે ગંધક,

• વૈદ્યરાજ શ્રી. પં. સુખરામદાસ દી. એસી માણિક વગેરે રત્નોની ભરમ વારંવાર બનાવે છે. તેઓ માણિક, પત્તા, ચોખરાજ, નીલમ, વૈકાન્ત, ગોમેદગણિ, રાતવર્ત અને વૈદ્યમાંથી જેની ભરમ બનાવવી હોય, તેના ૪૦ તોલા લઈ સોનું ગાળવાની પિલાયતી મૂસમાં ભરે છે. પછી તેને ત્રીસ અગ્નિ આપી ખૂબ તપાવી, ગુલાબજળમાં ધોયે છે. ફરીથી તેને મૂસમાં મૂકી ત્રીસ અગ્નિ પર ખૂબ તપાવી, ગુલાબજળમાં ધોયે છે. આ રીતે ગુલાબજળ કે કેવડાના અર્કમાં ૫૮-૧૦૦ વાર ધોળી એક અઠવાડિયું ગુલાબજળમાં ધોળી નાની નાની ટીકડીઓ કરી સંપુટમાં મૂકી ૧૦ શેર છાણાંનો પુટ આપે છે. આ રીતે ૭ પુટ આપવાથી ઉત્તમ પ્રકારની ભરમ બને છે. આ ભરમ તરત પ્રસાવ બતાવે છે.

મનઃશિલ અને હરતાલ આ ત્રણ ઔષધિઓ મેળવી ૧૨ કલાક સુધી ક્ષણસના રસમાં આનું ખરલ કરવું. પછી તેની ટીકડીઓ બનાવી સૂર્યના તાપમાં સૂકવવું. બાદ શરાવસંપુટ કરી ૨ શેર છાણુનો પુટ આપવો. આ રીતે ૧૦ પુટ આપવાથી ઉત્તમ પ્રકારની બરમ તૈયાર થશે. સોની ટંકણ અને માટી મેળવી જે શરાવ બનાવે છે, તે વાપરવું. (૨. ૨. સ.)

માણેકનો રંગ લાલ હોય છે. જે માણેક લાલ રંગનું હોવા છતાં જાંબુડિયા રંગની છાયાવાળું હોય તે ઉત્તમ મનાય છે, ગુલાબી રંગવાળું માણેક હલકું મનાય છે. આ રત્ન સખ્ત છે. પણ હીરાથી એમાં કઠિનતા સહેજ ઓછી છે. માણેકના દુકડા ગોળ, ત્રિકોણ, ચતુષ્કોણ, અષ્ટકોણ વગેરે હોય છે. બરમ બનાવવા માટે નાના દુકડાઓ વપરાય છે.

માત્રા, અનુપાત્ર અને ઉપયોગ—બીજી વિધિ પ્રમાણે.

બીજી વિધિ—શુદ્ધ માણેકના ચૂર્ણને ૧૫ દિવસ ગુલાબજળમાં ઘૂંટવાથી પિષ્ટિ બને છે. આ પિષ્ટિ બરમને બદલે વપરાય છે. ઘણા યુનાની હકીમો કેવડો, સુખડ અને ગુલાબને મેળવી તેના અર્ક કાઢી, તેમાં ૧૦-૨૦ વાર ગરમ કરી ઝમેળા, તે જ અર્કમાં ખરલ કરી પિષ્ટિ બનાવે છે. (રસા. સા. સ.)

માત્રા—૦૫ થી ૧ રતી સુધી દિવસમાં ૧ થી ૨ વાર, મલાઈ સાથે અથવા સોનાનાં વરક અને મધ સાથે.

ઉપયોગ—આ બરમ નખુંસકતા, ધાતુક્ષીણતા, હૃદયરોગ, વાતપિત્તવિકાર, વાતદોષ, ગ્રહબાધા અને ક્ષયનો નાશ કરી શરીરની બધી ધાતુઓને પુષ્ટ કરે છે. તે દીપન હોવાથી કફવાતજન્ય વિકારોને પણ શાંત કરે છે, તેમજ સૂર્યગ્રહની પીડા પણ દૂર કરે છે.

મધુમેહથી આવેલી નખખાઈમાં મોતીપિષ્ટિ અને શુક્રમારના અર્ક સાથે માણેકપિષ્ટિ આપતા રહેવાથી નખખાઈ દૂર થાય છે, મગજ અને હૃદય બળવાન બને છે, અને લોહીમાંથી વિષ ઓછું થાય છે.

(૧૯) ગોમેદમણિલત્તમ

પહેલી વિધિ—મનઃશિલ, હરતાલ અને ગંધકને સરખે ભાગે મેળવી તે બધાંની બરાબર શુદ્ધ ગોમેદમણિના બારીક ચૂર્ણને મેળવી ૧૨ કલાક ખાટા ક્ષણસના રસમાં ખરલ કરી ૨ શેર છાણુનો પુટ આપવો. આ રીતે ૮ પુટ આપવાથી બરમ બની જાય છે. (૨. ૨. સ.)

‘રસચૂડામણિ’ના લેખકે ગોમેદમણિને ક્ષણસના રસમાં ૭ વાર બેળા, સરખે ભાગે ગંધક મેળવી, ક્ષણસના રસમાં ઘૂંટી, ૧૦ શેર છાણુનો ગજપુટ આપવાનું લખ્યું છે.

માત્રા—૩ થી ૧ રતી સુધી દિવસમાં ૧ અથવા ૨ વાર, મલાઈ અથવા મધ સાથે.

ઉપયોગ—ગોમેદમણિ હિંદમાં સિલોનથી આવે છે. આ ભસ્મ કફપિત્તદોષોવાથી ક્ષય અને પાંદુરોગનો નાશ કરે છે. તે દીપનપાચન દોષોવાથી મંદાગ્નિ અને અરુચિ મટાડે છે. અમ્લ અને ઉષ્ણ ગુણવાળી હોવાથી તે વાયુના પ્રકોપનું શમન કરે છે. વળી, તે ચામડીના રંગને સુંદર બનાવે છે અને છુદ્ધિને જન્યત કરે છે. એટલે ગોમેદમણિના સેવનથી બળ, વીર્ય અને આયુષ્યની વૃદ્ધિ થાય છે તથા રાહુગ્રહની બાધા શાન્ત થાય છે.

બીજી વિધિ—માણેકમાં કહેલી રીત પ્રમાણે સુખડ, ગુલાબનાં ફૂલ અને કેવડાં ભેગા કરી અર્ક, કાઠી તેની સાથે ખરલ કરી પિષ્ટિ બનાવી લેવી.

માત્રા અને ઉપયોગ—પહેલી વિધિ પ્રમાણે. ભસ્મના કરતાં પિષ્ટિ વધારે સૌમ્ય હોય છે.

(૨૦) પન્ના (તાકર્થ) ભસ્મ (કુશ્તા જમ્બુદંડ)

વિધિ—મીઠળના રસમાં અળસી અને સુંઠને વાટી ચટણી બનાવવી. આ ચટણીની વચ્ચે પન્નાને મૂકી, સંપુટ કરી, ૨ શેર છાણાંની આંચ આપવી. આ રીતે ૨૦ પુટ આપવાથી ઉત્તમ પ્રકારની ભસ્મ બને છે. પન્ના વીખરાઈ જાય તો મીઠળના રસમાં વાટી ટીકડીઓ બનાવી સંપુટ કરી ગળપુટ આપવો જોઈએ.

(૨સા. સા. સં.)

પન્ના (એમરલ્ડ) છ ખુણાવાળું મળે છે અને દક્ષિણ અમેરિકાની ખાણોમાંથી ખૂબ નીકળે છે. એનો રંગ લીલો છે. તપાવતી વખતે એ પહેલાં સફેદ અને પછી મેક્ષા રંગનું થાય છે. આ રત્ન બહુ સખ્ત છે. ભસ્મ કરવા માટે નાના ટુકડાઓ વપરાય છે.

બીજી વિધિ—પન્નાના બારીક ચૂર્ણમાં સરખે બાગે મનઃશિલ, હરતાલ અને ગંધક મેળવી, ફણસના રસમાં ખરલ કરી, ટીકડીઓ કરી, સૂર્યના તાપમાં સૂકવી, ૨ શેર છાણાંનો અગ્નિ આપવો. આ રીતે ૮ પુટ આપવાથી ઉત્તમ પ્રકારની ભસ્મ બને છે.

(૨. ૨. સ.)

યુનાની હકીમો પન્નાને કુંવારના રસમાં ખરલ કરી ટીકડીઓ બનાવી ૧૦ શેર છાણાંમાં એક જ વખત ફૂંકી ઈર્ષ ભસ્મ તરીકે વાપરે છે.

ત્રીજી વિધિ—માણેકપિષ્ટિ પ્રમાણે ૧૫ દિવસ સુધી ખરલ કરી આની પિષ્ટિ બનાવી લેવી.

માત્રા—૩ થી ૧ રતી સુધી, દિવસમાં ૨ વાર પીપર અને મધ સાથે.

ઉપયોગ—આ ભસ્મ ઓળને વધારનાર છે. જ્વર, સન્નિપાત, ઊધટી તૃષા, વિપવિકાર, અમ્લપિત્ત, શ્વાસ, પાંડુરોગ, કબ્જિયાત, અર્શ અને સોળને તે નાશ કરે છે અને આંજન પ્રદીપ્ત કરી ઓળને વધારે છે. પન્નાની ભસ્મ શીતળ ગુણવાળી છે, માટે ઉષ્ણ પ્રકૃતિવાળા માટે એ બહુ હિતકર છે. આમાશ અને હૃદયની નળળાઇનો એ નાશ કરે છે, તેમજ ક્ષય, બહુમૂત્ર અને મધુમેહમ પણ એ કાયદો કરે છે, આયુષ્ય અને રમરણશક્તિને વધારે છે અને જૂનખાધ અને બુધગ્રહની પીડા શાન્ત કરે છે. આ ભસ્મને સર્પવિપત્તિ ઉત્તમ ઔષધિ માની છે.

(૨૧) વૈદ્યૃયભસ્મ

વિધિ—વૈદ્યૃય (લસણિયો)ને માણેકની રીત પ્રમાણે ભસ્મ કે પિષ્ટિ બનાવી લેવી. આ રત્ન ખીર્ગ રત્નો જેટલું મહત્ત્વનું નથી. એના રંગ લીલો, પીળો, લીલો-પીળો, સફેદ, સોના જેવો, કાળો, ભૂરો વગેરે ઘણી જાતના હોય છે. આ રત્નને કપડા વગેરે પર ઘસવાથી વીજળી ઉત્પન્ન થાય છે.

માત્રા—૦ા થી ૧ રતી ઘી અને સાકર સાથે અથવા રોગ અનુસાર અનુપાન સાથે આપવી.

ઉપયોગ—વૈદ્યૃયભસ્મ પિત્તવિકાર અને રક્તપિત્તમાં લોહી પડતું અટકાવે છે, અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરે છે અને આયુષ્યની વૃદ્ધિ કરે છે. ક્ષય અને સંગ્રહણીમાં તે બહુ કાયદો કરે છે અને કેતુગ્રહની પીડા શાન્ત કરે છે.

(૨૨) પોખરાજભસ્મ.

વિધિ—પોખરાજના ખારીક ચૂર્ણમાં સરખે ભાગે મધક, હરતાલ અને મનઃશિક્ષ મેળવી, ખાટા પાકા ફણસના રસમાં ૧૨ કલાક ખરલ કરી, ટીકડીઓ બનાવી, સૂર્યના તાપમાં સૂકવી, શરાવસંપુટ કરી, ૫ શેર ઢાણાંનો અગ્નિ આપવો. આ રીતે ૮ પુટમાં ભસ્મ તૈયાર થાય છે. અથવા માણેકમાં લખેલી રીત પ્રમાણે પિષ્ટિ બનાવી લેવી. (૨. ૨. સ.)

માત્રા—૦ા થી ૧ રતી સુધી દિવસમાં બે વાર મધ અથવા રોગ અનુસાર અનુપાન સાથે.

ઉપયોગ—આ ભસ્મ હરતાલ અને મનઃશિક્ષના યોગથી બનતી હોવાથી ઉગ્ર બને છે. આ ભસ્મ જંતુમ્, પિત્તને વધારનાર અને શક્તિ આપનાર છે. પિષ્ટિ બનાવવાથી એ સૌમ્ય બને છે. પોખરાજ વિપવિકાર, ઊધટી, વાતપ્રકોપ કફવિકાર, દાહ, અર્શ, લોહીવિકાર, કુષ અને મંદાગ્નિનો નાશ કરે છે, અને અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે. વળી ક્ષય અને ધાતુશોષમાં એ ખૂબ જ હિતકર છે.

(૨૩) નીલમલસ્રમ

વિધિ—પોષણનાં લખ્યા પ્રમાણે ભરમ અથવા માણેક પ્રમાણે પિષ્ટિ બનાવવી. આ રત્ન માણેકની ખાણમાંથી નીકળે છે. એનો આકાર જુદીજુદી જાતનો હોય છે. કાશ્મીર, પતિયાળા, બ્રહ્મદેશ, સિલોન અને સિયામમાં એ મળે છે.

માત્રા—૬ થી ૧ રતી દિવસમાં ૨ વાર, પીપર અને મધ સાથે અથવા માખણ અને સાકર સાથે આપવી.

ઉપયોગ—આ ભરમ વાજકરણ, પાચન કરનાર અને ત્રિદોષનો નાશ કરનાર છે. શ્વાસ, ખાંસી, ત્રિદોષ, વિષમન્તર, અર્શ વગેરે રોગોનો એ નાશ કરે છે, અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરે છે અને બધી ધાતુઓને પુષ્ટિ આપે છે. નીલમ-ભરમના સેવનથી શનિગ્રહની બાધા દૂર થઈ આયુષ્ય અને ક્રાંતિની વૃદ્ધિ થાય છે.

(૨૪) રાજવર્તભરમ

વિધિ—શુદ્ધ રાજવર્તને ખાંડણીમાં ખાંડી સરખા બાગે ગંધક મેળવી, ૧૨ કલાક બિંજેરાના રસમાં ઘૂંટી, ટીકડીઓ બનાવી, સૂર્યના તાપમાં સૂકવી લેવી. પછી શરાવસપુટ કરી ગળપુટ આપવો. આ રીતે ૭ પુટ આપવાથી ઝાંખા લાલ રંગની ઉત્તમ મુલાયમ ભરમ તૈયાર થાય છે. (૨. ૨ સ.)

માત્રા—એકથી એ રતી, દિવસમાં બેથી ત્રણ વાર, મહાઈ-સાકર, માખણ-સાકર અથવા રોગાનુસાર અનુપાન સાથે આપવી.

ઉપયોગ—પિત્તપ્રકોપ, અતિસાર, અર્શ, ક્ષય, પાંડુરોગ, કફદોષ, વાત-વિકાર અને પિત્તપ્રધાન પ્રમેહ વગેરેનો આ ભરમ નાશ કરે છે અને પાચનશક્તિ વધારે છે. રાજવર્ત શીતળ, ગુરુ, દીપન, પાચન, વૃધ્ય અને રસાયન છે.

બીજી વિધિ—શુદ્ધ રાજવર્તને ખાંડી બારીક ચૂર્ણ કરી ૧૪ દિવસ સફરજનના રસ સાથે ઘૂંટવું. પછી સફરજનનો સ્વરસ પિષ્ટિ પર ૧ આંગળ રહે એટલો ભરી દેવો અને સંભાળપૂર્વક ૩ દિવસ ૩-૩ કલાક હલાવવું. બાદ ઉપરઉપરથી નીતરો સ્વરસ નોટલો નીકળી શકે તેટલો કાઢી નાખવો. બાકી રહે તેને ખરલ કરી સૂકવી લેવું. (શ્રી. પં. નન્ને મિથ)

માત્રા—૧ થી ૨ રતી, દિવસમાં ૨-૩ વાર, મધ, ગુલકંદ કે આમળાનાં મુરખ્યા સાથે આપવી.

ઉપયોગ—આ પિષ્ટિ ક્ષયરોગમાં, કફ, દાહ, પિત્તવૃદ્ધિથી થતા અતિસાર, અર્શ, પાંડુરોગ, પિત્તપ્રમેહ અને શરીરની અશક્તિનો નાશ કરી શરીર બળવાન બનાવે છે. મદાત્મ્યરોગમાં બિંધ ન આવતી, અરુચિ, આંખની લાવાશ, દાહ, એએની વગેરે ઉપદ્રવોનું શમન કરવામાં એ ઉપયોગી છે.

(૨૫) વૈકાન્તભસ્મ

વિધિ—શુદ્ધ કરેલા વૈકાન્તને સાવચેતીથી ખાંડી અથવા ખરસ કરી ખારીક ચૂર્ણ કરવું. પછી તેમાં સમભાગે ગંધક મેળવી રાગ્નવર્તની માફક ખાટા લીંબુના રસમાં ખરસ કરી ગળપુટ આપવો. આ રીતે ૮ ગળપુટ આપવાથી ઝાંખા લાલ રંગની મુલાયમ ભસ્મ બને છે. મુલાયમ ન બને તો બે પુટ વધારે આપવા બોધ્ય છે. (આ. પ્ર.)

માત્રા—૩ થી ૬ રતી દિવસમાં ૨ થી ૩ વાર રોગ અનુસાર અનુપાન સાથે આપવી.

ઉપયોગ—વૈકાન્તમાં ઉત્તમ ગુણ હોવાથી તે હીરાનું ઉપરતન મનાય છે. વૈકાન્તભસ્મ ત્રિદોષનો નાશ કરનાર છે, રસવાળી અને રસાયન ગુણવાળી છે. સર્વ ધાતુઓની નબળાઈ, ઉદરરોગ, પાંડુરોગ, જ્વર, શ્વાસ, ખાંસી, ધાતુવિકાર, ક્ષય, પ્રમેહ, વાત, પિત્ત અને કફના પ્રકોપને મટાડી તે આયુષ્યની વૃદ્ધિ કરે છે. હીરાની ભસ્મને અભાવે વૈકાન્તભસ્મ પણ લેવાય છે.

(૨૬) મોતીભસ્મ

પહેલી વિધિ—૨ તોલા મોતીને શુદ્ધ કરી લોહાના ખલમાં તેનું ખારીક ચૂર્ણ કરવું. પછી પથ્થરના પાકા ખલમાં કે ચિનાઈ માટીના ખલમાં ૧૨ કલાક કુંવારના રસમાં ઘૂંટી ટીકડીઓ બનાવી સૂર્યના તાપમાં સૂકવી, શરાવસંપુટ કરી, ૨ શેર છાણાંનો અગ્નિ આપવો. બીજાવાર ગાયના દૂધમાં ખરસ કરી, ટીકડીઓ બનાવી, શરાવસંપુટ કરી ૨ શેર છાણાંની આંચ આપવાથી સફેદ રંગની મુલાયમ મોતીભસ્મ તૈયાર થાય છે.

માત્રા—૦૧ થી ૧ રતી દિવસમાં બે વાર દૂધ અને સાકર, મલાઈ, માખણ, શુદ્ધકંદ, આમળાંનો ચુરબ્બો, અવનપ્રાણાવલેહ અથવા રોગ અનુસાર અનુપાન સાથે આપવી.

ઉપયોગ—મોતીભસ્મ કફ, પિત્ત, ક્ષય, ખાંસી, શ્વાસ, મંદાગ્નિ, દાહ, ઉન્માદ, વાતરોગ, નપુંસકતા આ બધાનો નાશ કરી શરીરને પુષ્ટ બનાવે છે અને આયુષ્યની વૃદ્ધિ કરે છે.

અગ્નિપુટી મુક્તાભસ્મ કરતાં મોતીની પિષ્ટિ વિશેષ હિતકર છે. અગ્નિપુટી ભસ્મ શંખ, વરાટિકા કે શુકિતની ભસ્મની અપેક્ષાએ અધિક છે, પણ એમાં અતિ અધિક અંતર નથી. માટે યુક્તાનજનમાં ઘૂંટી પિષ્ટિ બનાવવાની પદ્ધતિ સારી છે. પિષ્ટિમાં જ મોતીના સાચા ગુણો જણાય છે. અગ્નિપુટીમાં ગુણ બહુ ઓછો યથ જાય છે.

ખીજી વિધિ—મોતીનો પહેલાં લોખંડના ખલમાં ખારીક ભૂકો કરી પછી સિમાક પથ્થરના અથવા ચિનાઈ માટીના ખલમાં ૨૧ દિવસ ગુલાબજળ સાથે ઘૂંટવાથી પિષ્ટિ તૈયાર થાય છે.

માત્રા—૦૧ થી ૧ રતી દુધ, સાકર, ગુલકંદ, ચંદનનું શરબત, ગુલાબનું શરબત અથવા સિતોપલાદિ ચૂર્ણ, ચાંદીનાં વરખ અને મધ સાથે આપવી.

ઉપયોગ—આ પિષ્ટિ નેત્રરોગ, ધાતુક્ષીણતા, ઝય, હૃદયની નબળાઈ, ખાંસી, છર્ણુન્વર, હેડકી, બ્રમ, નાકમાંથી લોહી પડવું, મગજની નબળાઈ, આંખોનાં બળતરા, માથાનું દર્દ, પિત્તવૃદ્ધિ, દાહ, પ્રમેહ અને મૂત્રકૃચ્છ વગેરે રોગોનો નાશ કરે છે. મોતીના સેવનથી પિત્તની તીવ્રતા અને અમ્લતા ઓછી થાય છે અને આંખોનું તેજ વધે છે.

અગ્નિપુટી કરતાં આ પિષ્ટિ વધારે ગુણકારી છે. મૌકિતક પિષ્ટિ શીતવીર્ય અને મૂત્રક્ર છે. મૂત્રમાર્ગ અને સર્વાંગનો દાહ તેમજ પિત્તવૃદ્ધિનું શમન કરે છે. કાઈ પણ રોગમાં જંઘન હોય ત્યારે મોતીપિષ્ટિથી જંઘ લાવવામાં મદદ મળે છે.

બહુ ત્રાસ, ખૂબ ક્રોધ, બહુ ઉન્નગરો, ખૂબ અભ્યાસ, વધારે પડતો માનસિક શ્રમ, બહુ ગરમ પદાર્થોનું સેવન, સૂર્યના તડકામાં ફરવું, આ બધાથી મગજને ત્રાસ પડે છે; અથવા સહેજ વાતમાં ક્રોધ ચઢવો, વિચારશૂન્યતા, ઊંચો અવાજ, કઠોર સ્પર્શ, તીવ્ર વાસ, સહેજ બેસ્વાદ ભોજન, વિચિત્ર કે બયંકર દેખાવ, મોટો અવાજ, આ બધા શબ્દ, સ્પર્શ વગેરે વિષયોની અસહિષ્ણુતા, સહેજ વિચાર કરતાં મગજ ફરી જવું, માથું અને આંખા અંગમા દાહ, જંઘનો નાશ વગેરે બહુ વધી ગયેલા વિચારો પર મોતીપિષ્ટિ બહુ સારી વપરાય છે.

બહુ બયંકર માનસિક આઘાત થવાથી દાર, ગાંઠો, ઘટ્ટો વગેરે તીક્ષ્ણવીર્ય, ઉષ્ણ અને વિકાશી પદાર્થોના બહુ સેવનથી મગજમાં વિકૃતિ ધર્ષ ઉન્માદ રોગ (ખાસ કરીને પિત્તજન્ય ઉન્માદ) થાય ત્યારે તેની ઉપર મોતીપિષ્ટિ બહુ સારી રીતે વપરાય છે. આ રોગમાં મોતીપિષ્ટિ અને સુવર્ણમણ્ડિક ભસ્મ અથવા મોતીભસ્મ અને પ્રવાતપિષ્ટિનું મિશ્રણ કાળાંનો પાક અથવા બ્રહ્મી ઘૂત સાથે આપવી નોઈએ. એવી જ રીતે ભૂતોન્માદમાં બહુ ત્રાસ આપનાર, કાંધી અને લડાયક રોગીઓ માટે મૌકિતક ઉત્તમ ઔષધિ છે.

મોતી ઉત્તમ શીતવીર્ય છે. ગરમીમાં થનારી બળતરામાં મોતીનો આ ગુણ સારી રીતે અસર કરે છે. કેટલાક શ્રીમંત લોકો ઉનાળામાં બહુ બેચેન થઈ જાય છે, એટલે કે ગરમીના દિવસોની ઉષ્ણતા કરતાં શરીરની ઉષ્ણતા ઓછી હોવાને લીધે શરીર (ખાસ કરીને જ્ઞાનતંત્રુઓ)ની બાહ્ય શિરાઓ તદ્દન મૃદુ થઈ

જાય છે. આ રિચિતિમાં દાહશામક બીજી ઔષધિઓ કરતાં મોતી ઉત્તમ રીતે વપરાય છે. કારણ આ પિષ્ટિ વાતવાહિનીઓ મટે પણ શામક ગુણવાળી છે.

ઉનાળાના દિવસમાં સખ્ત તાપથી, દેવતા પાસે લાંબો વખત ઢામ કરવાથી, તાપમાં ખૂબ ફરવાથી, બહુ ઉઝગરે ફરવાથી કે અપથ્ય આહાર લેવાથી નાક, મોં, ગુદા, મૂત્ર કે બીજા માર્ગે લોહી પડે છે. સાથે સાથે હાથ-પગ અને આખા શરીરમાં દાહ, બેચેની વગેરે ઉપદ્રવો થાય છે. તે વખતે લોહી બંધ કરવા અને મગજને શાન્ત કરવા મટે મોતીપિષ્ટિ ઉત્તમ રીતે વપરાય છે.

મૂત્રમાર્ગનો દાહ, ઉપદંશ અથવા પરમિયા પછી થનારા અથવા બીજા કારણોએ પિત્ત વધી મૂત્રનો દાહ થાય અથવા મૂત્રની તીવ્રતા, તીક્ષ્ણતા વધવાથી મૂત્રમાર્ગમાં દાહ થતો હોય તો તે દાહ મોતીના સેવનથી સમી જાય છે.

વધારે લોહી પડવાથી થનારા અંતર્દાહ અથવા બીજા કારણોએ થનારા અંતર્દાહમાં પણ મોતી લાભદાયક છે. પરંતુ સ્ત્રીઓના યોનિસ્ત્રાવમાં અથવા તે પછી થનારા અંતર્દાહમાં મોતી કરતાં બંગભસ્મ વધારે લાભદાયક છે. પ્રત્યક્ષ શ્વાસમાં અંતર્દાહ થતો હોય તો મોતીપિષ્ટિ વાપરવી હિતકર છે.

વારંવાર આંખો ડુબી આવવી, તેમાં પણ આંખો ખૂબ લાસ થઈ જવી, અંદરથી ગરમ ગરમ ઝાળ નીકળવી અને ગરમ પાણી ઝરવું વગેરે ઉપદ્રવોમાં મોતી બહુ સારી રીતે વપરાય છે.

પિત્તજ અને કફ-પિત્તજ કાસમાં જો દાહ વગેરે લક્ષણો થતાં હોય તો મોતીપિષ્ટિ આપવી જોઈએ.

ક્ષયરોગમાં બ્યારે દાહ, બેચેની, વધારે તાવ, બહુ તરસ વગેરે ઉપદ્રવો થતા હોય તો મોતીપિષ્ટિ આપવી જોઈએ. ક્ષયની તફન શરૂઆતની અવસ્થામાં જ ને રીતે પ્રવાહપિષ્ટિ વપરાય છે તે જ રીતે ખાસ કરીને દાહ અથવા પિત્તપ્રધાન લક્ષણો થાય ત્યારે મોતી વપરાય છે.

કેટલાક શાસ્ત્રના દરહીએને મોતીપિષ્ટિથી વધારે ફાયદો થાય છે. શ્વાસની સાથે ગભરામણ, પેટમાં બળતરા, આખા શરીરમાં દાહ, તેમાં પણ હાથપગમાં બળતરા, બયંદર શોષ, તરસ, બિલ્લી વગેરે લક્ષણો હોય અને પંખાથી પવન નાખવાથી સારું લાગતું હોય તો બીજી ઔષધિઓ કરતાં મોતીપિષ્ટિથી શ્વાસ જલદી મટે છે.

પિત્તજન્ય અમ્લપિત્તને લીધે કંઠમાં દાહ, ગળામાં મરચું લાગ્યા જેવી બળતરા થવી, ગરમ, ખાટી અને કડવી બિલ્લી, બિલ્લી વખતે આંખોમાં પાણી નીકળવું અને બયંદર ત્રાગ થવો. મોંમાં આંધાં પડવાં ને વિકારે મે

પિષ્ટિ ઉત્તમ રીતે વપરાય છે. તેમજ અભ્રષપિત્તમાં મંદાગ્નિ અને દાહ થતો હોય તો મોતીનો ઉપયોગ જરૂર કરવો જોઈએ.

દાહયુક્ત અતિસારમાં પીળા રંગના ગરમ પાણી જેવા સખ્ન ઝાડા થવા, એથી પેટ, આંતરડાં, ગ્રહણીકળા અને ગુદામાર્ગ આ બધાં સ્થાનોમાં દાહ થવો વગેરે વિકાર થતા હોય તો મોતી આપવાથી પિત્તની વિષમતા દૂર થઈ સામ્યતા અપાય છે અને અતિસાર બંધ થઈ જાય છે.

અતિસારની માફક રક્તાશમાં બળતરા, વેદના, ગરમ ગરમ લોહી પડવું અને પછી ભયંકર બળતરા થવી વગેરે ઉપદ્રવો થાય છે. કોઈકવાર આ બળતરાને લીધે રોગી બેભાન પણ થઈ જાય છે. તે વખતે મોતી બહુ સારી રીતે વપરાય છે.

મૂત્રકૃમ્મ અથવા મૂત્રાઘાતમાં મૂત્ર સાથે લોહી પડવું હોય અને બળતરા થતી હોય તો મોતીપિષ્ટિ બહુ સારી રીતે વપરાય છે. અનુપાનમાં ગંગાવતીનો રસ આપવો જોઈએ.

અત્યાર્તવ અને યોનિમાર્ગના રક્તપિત્તને લીધે લોહી પડવું, દાહ, ખરજ અને ભયંકર ત્રાસ થવો વગેરે વિકારોમાં ધારાળુ દૂધ અથવા ગુલકંદ સાથે મોતીપિષ્ટિ આપવી જોઈએ અને યોનિમાં સોવાર ધોયેલા ઘીનું પોણું મૂકવું જોઈએ.

યોનિમાર્ગમાં બીજા કોઈ વખતે બળતરા, પુરપસમાગમ વખતે ભયંકર વેદના અને બળતરા, કોઈ વખત દાહને લીધે પુરપસમાગમ કરવો અશક્ય થઈ જવો વગેરે ઉપદ્રવો દાહ સાથે થતા હોય તો તેવા રોગમાં પણ મોતીથી ઉત્તમ ફાયદો થવાના ધણા દાખલા મળે છે.

અનુમેમ ક્ષય (રસક્ષય સંગ્રહણી-grapple)માં રસ ધાતુથી શરૂ થઈ રક્ત વગેરે બધી ધાતુઓ ઉત્તરોત્તર ક્ષીણ થઈ જાય છે અને તેને લીધે શરીર બહુ પાતળું અને અશક્ત થઈ જાય છે. સાથે સાથે અતિસાર પણ થાય છે, વારંવાર ગરમ પાણી જેવા મોટા ઝાડા થાય છે, મોંમાં ચાંદાં પડે છે અને આખા શરીરમાં બળતરા થાય છે. આ બધા ઉપદ્રવો પર મોતીપિષ્ટિ ઉત્તમ રીતે વપરાય છે. આ રસક્ષયમાં મોતીના મેવનથી દાહ ઓછો થઈ જાય છે અને રસ વગેરે બધી ધાતુઓ પુષ્ટ થઈ ધાતુપરિપોષણક્રમ સારી રીતે સુધરી જાય છે અને શરીર પુષ્ટ બને છે. આ રીતે મોતીના મેવનથી શક્તિ આવે છે અને શરીરનું બળ અને વજન સારું બને છે.

રથૂળ રસાયનશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ મોતી ચૂનાનો કલ્પ છે, પરંતુ હવનરસાયનની દૃષ્ટિએ ચૂનો, મોતી, પ્રવાહ, રાખ, કાઠી અને છીપ એ બધી પ્તુદાપ્તુદા ગુણો દરવાવાળી સ્વતંત્ર ઔષધિઓ છે.

ગોતી પિત્તદોષ (ખામ દરીને તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ અને અમ્લ શુભ્રાની વૃદ્ધિમાં દિતકર), રમ, રક્ત, મામ અને અગ્નિ દૂધ, ચામડી, દંત, દોષ (તરમ માટેનું ધ્યાન), યકૃત, પેરોળ, અતસાન- પ્રધિઓ અને બીજા મામગ્નિઓ એ ધ્યાનો પર કામગીરી કરે છે. (અી. શુ. ધ. ગા.)

(૨૭) પ્રવાલભક્ષ

પદ્ધતી વિધિ—૧૬ તોલા પ્રમાણ લાઇ બારીક ચૂર્ણ કરી તેમાં ૪ તોલા દળાશી મેગીરી, ૧૦ દલા- ડુવારપાટના રમમાં ખરવ કરી ટીકડીઓ બનાવવી ટીકડીઓ તરફે સુનાઇ જાવ એટલે તેનો નાશામપુટ કરી ગળપુટ આપવાથી શુભ્રાની હાથવાળી બન્ધ તૈયાર થાય છે.

માત્રા—૧ થી ૨ રતી દિવસમાં ૨ વાર આપવી

અનુપાન—મિતોપનાદિ ચૂર્ણ અને મધ, ગંગોત્ત્વ અને મધ, શુભ્રા ૬, મનાઈ અને માખર, માખાળ અને માખર અથવા રોગ અનુસાર અનુપાન માટે આપવી

(૧) શૂષ્ક ખારીમાં—માખર માથે

(૨) ન્યુકેન ખારીમાં—કદ નદાર ઠાઠવા માટે માખર માથે, કદ સૂચવવા માટે મધ માથે

(૩) ઝળુંજલરમાં—મિતોપનાદિ ચૂર્ણ અને મધ માથે.

(૪) ઝળુંજલર, ખારી, આસ, હેડળી અને પેટના વાયુ પર—હરડે અને મધ સાથે.

(૫) નવા તાવમાં (પિત્તજ્વર)—સુદર્શનચૂર્ણના ઉકાળા સાથે.

(૬) ધાતુક્ષયમાં—પાકા કેળા સાથે

(૭) દૃશતા પર—નાગરવેનના પાન સાથે

(૮) હરિદ્ર મેહ પર—ઝોખાના ઘોવણ અને સાખર સાથે

(૯) પ્રદરમાં—ગાયના ધારોષ્ય દૂધ સાથે અથવા આમળાના રસ સાથે

(૧૦) વાતરોગમાં—તુળસીનો રસ, સાખર અને મધ સાથે

(૧૧) પિત્તજ્વર ખારીમાં—દાડમના રમ અને સાકર સાથે

(૧૨) અરિયજગમાં—મધ સાથે

(૧૩) પિત્તપ્રકોષ અને બ્રમમાં—અવાનપિષ્ટિ, આમળાનો મુરખો, ઘી અને સાખર મેળવીને આપવું

(૧૪) હર કાતમાં—સિતોપનાદિ ચૂર્ણ, ઘી અને મધ સાથે

(૧૫) મૂત્રકૃમ્મમાં—ઝોખાના ઘોવણ સાથે

(૧૬) આંખોની બળતરા અને 'ખૂજલી' પર—ઘી અને સાકર સાથે અથવા ધારોળુ દૂધ અને સાકર સાથે.

(૧૭) માથાની શળ પર—બદામની ખીર સાથે.

(૧૮) પિત્તજન્ય પાંડુરોગમાં—ઘી અને સાકર સાથે.

(૧૯) રક્તપિત્તમાં—આમળાના મુરબ્બા સાથે.

(૨૦) મગજની નબળાઈ દૂર કરવા—બદામની ખીર સાથે.

(૨૧) ધાતુક્ષીણતામાં—મધાઈ સાથે આપવી.

ઉપયોગ—આ પ્રવાહભરમ ક્ષય, રક્તપિત્ત, ખાંસી, ધાતુદોષ, મૂત્રવિકાર, વિષવિકાર, ભૂતબાધા, શિરોરોગ, આંખોની બળતરા, રક્તાર્શ, કમળો, યકૃત-વિકાર, યકૃતદોષથી થતી બિલ્ડી વગેરે રોગોનો નાશ કરે છે.

મેાતી, પ્રવાહ, ટાડી, છીપ, શંખ એ સર્વ સેન્દ્રિય ચૂનાના કલ્પ છે. એમાં પ્રવાહ ચૂનાનો કલ્પ હોવા છતાં પણ બહુ સૌમ્ય અને શીતવીર્ય છે. પરંતુ અગ્નિપુટી પ્રવાહમાં પ્રવાહપિષ્ટિ કરતાં સૌમ્યત્વ ગુણ ઓછો છે અને તેમાં દીપન ગુણ વધારે છે.

પ્રવાહભરમ કે પ્રવાહપિષ્ટિ લીંણુના રસ સાથે આપવાથી જલ્દી પચી જાય છે. મંદાગ્નિ કે અગ્નિસાદ અને અરોચક એ પિત્ત દૂષિત થવાથી પણ થાય છે અને કદ દૂષિત થવાથી પણ થાય છે.

પિત્તની દૂષિતતાથી થયો હોય તો પ્રવાહભરમ, કામદુધારસ કે પ્રવાહ-પંચામૃતરસ આપવો જોઈએ અને કદની દૂષિતતાથી થયો હોય તો અગ્નિકુમાર, હિંગ્વાદિચૂર્ણ વગેરે ઔષધિઓ સારું કામ આપે છે. ખાસ કરીને મેંમાં બેસ્વાદુપણું અને વિચિત્ર ગંધ મારવી, ગળામાં દાહ થવો, મેંમાં ફેફસા પડવા વગેરે લક્ષણો થતાં હોય તો પ્રવાહભરમ આપવી જોઈએ. એના પ્રયોગથી પાચન-પિત્તનો સ્થાવ ઉત્તમ અને વ્યવસ્થિત બની પાચનક્રિયા વધે છે અને મંદાગ્નિ દૂર થાય છે.

ઘણીવાર અગ્નિમાંઘ વગેરે રોગોને પરિણામે રસાઞ્જર્ણ થઈ જાય છે. આ રોગમાં સામે બોજન આવે કે તેના ઉપર અભાવ થઈ આવે છે. ડેટલાકથી તો ખોરાકની વાસ પણ સહન નથી થતી. ડેટલાક તો ખોરાકનું નામ લેતા રડવા માંડે છે. આખો વખત બિચકા આવ્યા કરે છે અને પેટ સ્તબ્ધ થઈ જાય છે. આ લક્ષણો થતાં હોય ત્યારે અગ્નિપુટી પ્રવાહ આપવાથી જલ્દી ફાયદો થાય છે.

પ્રવાહભરમ ઉત્તમ દીપન ઔષધિ છે. એના પ્રયોગથી ઉદરમાં પાચનરસનું કાર્ય સારી રીતે થાય છે. પિત્તની દૂષિતતાથી થનારા અગ્નિસાદમાં પ્રવાહભરમની સારી અસર થાય છે. આ ભરમના પ્રયોગથી પિત્ત (આમાશયિક રસ Gastric

Juice)ની દ્વિપિત્તા ફર થઈ સામ્યતા રચાય છે. આ રીતે આ ઔષધિથી દીપ્ત-
કાર્પ પણ થાય છે. પિત્તના પ્રકાર સંબંધી વિવેચન ઔષધિમુલુકર્મ વિવેચનમાં
કરેલું છે. આમાશય, કે પક્વાશયમાં થળ, દાહ, અપચો અને તેને લીધે પાતળા
જાડા થાય છે. એ લક્ષણોમાં પ્રવાસભરમ સારી રીતે વપરાય છે.

(ઔ. ગુ. ધ. શા.ને આધારે)

તાવ જૂનો થવાથી વધારે અશક્તિ આવી જાય છે, તેમજ જ્વર ધાતુમાં
લીન થઈ જાય છે. જ્યારે જ્વર મળ્લગત અને છે, ત્યારે ચક્કર આવવા, ઝીણા
તાવ રહેવો, સાંધેસાંધામાં કુખાવા જેવું થવું, હાથપગની નાડીઓ ખેંચાવી,
અરુચિ, ખાવાથી બિઘડી થવી વગેરે લક્ષણો થાય છે. તે ઉપર પ્રવાસભરમ ૧
રતી, ગજોસત્ત્વ ૨ રતી, આમળાં, ગજો અને નાગરગોથ ૪-૪ રતી ગધ
સાથે આપવું. આ રીતે દિવસમાં ૨ કે ૩ વાર ગધ સાથે આપવાથી તાવ મટે છે.

બીજી વિધિ—પ્રવાસ ૨૦ તોલા, સૂકી મેંદીનાં પાન ૨૦ તોલા, અને
સાકર ૧૦ તોલા આ ત્રણે એકત્ર કરી એક હાંડલીમાં ભરી સંપુટ કરી ગજપુટ
આપવો. બીજો દિવસે હાંડી કાઢી પ્રવાસ વીણી લેવી. પછી બેંસના દૂધમાં
મેળવી, તેને ૩ કલાક ખરસ કરી, નાની નાની ટીકડીઓ બનાવી, તાપમાં સૂકવી,
સંપુટ કરવો. હાંડલી સહેજ મોટી લેવી, કારણકે ગજપુટ આપવાથી ટીકડીઓ
ફૂલે છે. આ ભરમ ચૂના જેવી સફેદ અને મુલાયમ થાય છે.

(ધ. સ્વા. સદાનંદગિરિજી)

માત્રા અને ઉપયોગ—પહેલી વિધિ પ્રમાણે.

ત્રીજી વિધિ—પ્રવાસનું ખારીક ચૂર્ણ કરી ૨૧ દિવસ સુધી ૧૨-૧૨ કલાક
ગુલાબજળમાં ઘૂંટવું. આ રીતે ચંદ્રપુટી પ્રવાસભરમ અને પ્રવાસપિષ્ટિ તૈયાર
થાય છે. કેટલાક વૈદ્યો માત્ર ૭ દિવસ ખરસ કરે છે, પણ જેટલું વધારે ઘૂંટાય
તેટલો ગુણ વધે છે. પિષ્ટિ સારી રીતે ખરસ થવાથી વારિતર થાય છે અને તે
જલદી કાયદો કરે છે.

સૂચના—શુદ્ધ પ્રવાસને પહેલાં ઇમામદસ્તામાં ફૂટી, લોઢાના ખણમાં ખરસ
કરવી જોઈએ. પછી તેને એકવીસ દિવસ સુધી ગુલાબજળમાં ચિનાઈ માટીના
ખણમાં ઘૂંટવું જોઈએ. સામાન્ય પથ્થરના ખણમાં ઘૂંટવાથી, ખણ ધસતાં,
પથ્થરના અણુ પિષ્ટિમાં મળી જશે, અને એમ પિષ્ટિ દ્વિપિત્ત થશે.

માત્રા અને અનુપાત્ર—પહેલી વિધિ પ્રમાણે.

ઉપયોગ—પ્રવાસપિષ્ટિ ક્ષય, પિત્તવિકાર, રક્તપિત્ત, કાસ, શ્વાસ,
વિષ, જૂતખાધા, ઉન્માદ, નેત્રરોગ એ બધાને મટાડે છે. પ્રવાસ મધુર, અમ્લ,
કઠ, પિત્ત વગેરે દોષોનો નાશ કરનાર તેમજ વીર્ય અને કાંતિની વૃદ્ધિ કરનાર છે.

આ પિષ્ટિ ભરમના કરતાં વધારે પિત્તશામક, પિત્તવિકારને હણનાર, અને સૌમ્ય છે, તેથી પિત્તવાળા સૂકી ખાંસી, રક્તપ્રદર, રક્તપિત્ત, અમ્લપિત્ત, આંખોમાં દાહ, બિલટી વગેરે રોગોમાં તે ભરમ કરતાં વધારે હિતકર છે.

પ્રવાસ મધુર અને અમ્લ હોવા છતાં પણ દીપન અને પાચન છે. મધુર છે એટલે સાકર જેવી નહિ, પણ એનું પરિણામ મધુરરસની માફક શામક, ટુંદણુ અને પ્રસાદન આવે છે. પ્રવાસના શામક, શીતવીર્ય અને પ્રસાદન ગુણની અસર જુદાજુદા રોગોમાં સારી રીતે થાય છે.

જ્વરની શરૂઆતમાં આમઅવસ્થા હોય તો લંધન કરાવવું જોઈએ. લંધન પછી પાચન ઔષધરૂપે પ્રવાસ ખડુ સારી રીતે વપરાય છે. જ્વર વગેરેના પાચન-ક્રયાયમાં પ્રવાસપિષ્ટિ આપી શકાય છે. જ્વરનો વેગ તીવ્ર હોય ત્યારે પ્રવાસ સારી અસર કરે છે. પિત્તપ્રધાન જ્વરમાં દાહ, તૃષ્ણા, પરસેવો, માથામાં થળ, બિંધનો નાશ, બકવાટ, ચક્કર, બિલટી વગેરે ચિહ્નો થતાં હોય તો પ્રવાસપિષ્ટિ સારી અસર કરે છે. એ વખતે પ્રવાસ ગજોસત્ત્વ સાથે આપવી જોઈએ. તેમજ બીજા સંક્રામક તાવ અથવા વિષમ જ્વરમાં પિત્તપ્રધાન લક્ષણો વધારે હોય, જ્વરનો વેગ તીવ્ર હોય એટલે કે ૧૦૩° થી ૧૦૬° સુધી હોય, તો પ્રવાસપિષ્ટિ વાપરવી જોઈએ. એટલો બધો પિત્ત જ્વર હોય ત્યારે ત્રિભુવનકીર્તિ જેવી તીવ્ર અને શ્વેદન ઔષધિ ન આપવી સારી છે. આપવી જ હોય તો ખડુ સંભાળીને આપવી અને તેની સાથે કે જુદી પ્રવાસપિષ્ટિ આપવી. પિત્તપ્રધાન સન્નિપાતમાં સન્નિપાત દોષધન ઔષધિ આપવાની સાથે પિત્તદોષ ઓછો કરવા અને તાવના વેગને મધ્ય-દામાં લાવવા પ્રવાસપિષ્ટિ અવશ્ય આપવી જોઈએ.

શીતળા, ઝોરી, બીજા સાંસર્ગિક જ્વર કે જાંતુજન્ય દૂષિત જ્વર અથવા આગંતુક જ્વરમાં બપુંકર દાહ, એચેની, અને તીવ્ર જ્વર રહેતો હોય, તો પ્રવાસ-પિષ્ટિ આપવી જોઈએ. આ રીતે સેન્દ્રિય વિષની તીવ્રતાથી જ્વર હટપન્ન થયો હોય તોપણ પ્રવાસપિષ્ટિ અપાય છે. પ્રવાસના સેવનથી વિષપ્રકોપ અને જ્વર બંનેનું શમન થાય છે. ટૂંકમાં જ્વરમાં જ્યારે જ્યારે પિત્તની પ્રધાનતા હોય, ત્યારે ત્યારે પ્રવાસની ઉત્તમ અસર થાય છે.

ક્ષયની સૌથી પ્રથમ અવસ્થાથી તે ત્રીજી અવસ્થા સુધી પ્રવાસપિષ્ટિ વપરાય છે. ક્ષયની શરૂઆતમાં મોટે ભાગે આખા શરીરની નાડીઓ ખેંચાવી, સૂકી ખાંસી, અને ત્રીજો તાવ વગેરે ઉપદ્રવો થાય છે. આ અવસ્થાની શંકા પડતાં જ પ્રવાસપિષ્ટિ વાપરવાથી બધાં અનિષ્ટો યમી જાય છે. પરંતુ ધણાના લક્ષમાં આ અવસ્થા આવતી નથી. જ્યારે ખાંસી અને તાવ એકસરખાં વધવા માંડે છે અને રોગી ક્ષીણ થઈ જાય છે, ત્યારે જ ક્ષયની શંકા થવા માંડે છે. આ અવસ્થામાં

વધારે તાવ, શુષ્કતા, સૂકી ખાંસી, ફેફસાં દૂષિત થયાનાં પૂરાં લક્ષણો—એટલે કે શ્વાસ, ખાંસી, ફેફસાંમાં દુખાવો વગેરે લક્ષણો—એને લાગે તેને પ્રવાહપિષ્ટિ આપવી ફાયદાકારક છે. તે વખતે પ્રવાહને ગળાસત્ત્વ અને શૂંગભસ્મ સાથે આપવી જોઈએ. ફાયની ત્રીજી અવસ્થામાં પણ આ મિશ્રણ આપવું હિતકર છે. બહુ તાસદાયક તાવ આવવો, ભયંકર ખાંસી થવી, ઉરદાત થવાથી લોહી પડવું, લીસો પીગો અને ગંધાતો કફ પડવો, આખા શરીર અને ખાસ કરીને કપાળે પરસેવો વળવો, મોટે ભાગે સવારમાં વધારે પરસેવો થવો, બેચેની અને તરસ વધારે લાગવાં, મોંની કાન્તિ ફિછી પડવી, અને ઠંડ તથા ભયંકર ક્ષીણતા આવવી વગેરે લક્ષણો થઈ ગયાં હોય, ત્યારે તે સ્થિતિમાં સુવર્ણભસ્મ અને ગળાસત્ત્વ સાથે પ્રવાહ વાપરવી ફાયદાકારક છે. હા, એટલું ધ્યાનમાં રાખવું કે ત્રીજી અવસ્થામાં ઠાંધ પણ ઔપધિનો નિશ્ચિત રૂપે ઉપયોગ થતો નથી, છતાં પણ પ્રવાહથી વેદના ઓછી થાય છે.

ચંદ્રપુટી પ્રવાહ રક્તપિત્તમાં બહુ ઉપયોગી ઔપધિ છે. રક્તપિત્ત રોગ પિત્તના પ્રકોપને લીધે થાય છે. પહેલાં પિત્તદોષનો વિદાહ થાય છે, અને તેથી પિત્તનું આશ્રય રક્ત પણ વિદ્યુત્થ થાય છે. (પિત્તં વિદ્યુત્થ સ્વગુણૈર્વિદ્યાદ્યાદાનુ શોણિતમ) રક્તનો વિદાહ થવાથી રક્ત દૂષિત થઈ પિત્તનો ઉષ્ણત્વ ગુણ વધે છે. તેથી રક્તવાહિનીઓ દૂષિત થઈ પાનળી થઈ જાય છે અને એની સ્થિતિસ્થાપકતા ઘટે છે. એટલે તેમાંથી લોહી બહાર ફૂટે છે. આ લોહી ગોં, નાક, ગુદા, યોનિ કે ફેફસાંમાંથી નીકળે છે. કેટલાકને ચાકુ રહે છે, તો કેટલાકને થોડોક વખત બંધ રહી રહીને સાવ ચાલે છે. આ રોગમાં જુદીજુદી પ્રકૃતિવાળામાં જુદા-જુદા દોષોના સંયોગથી જુદાંજુદાં લક્ષણો થાય છે. તેમાં ખાસ દોષના અનુ-પંગને લીધે બીજી પણ ઔપધિઓ આપી શકાય છે. પરંતુ આ રોગના મૂળમાં રહેલું વિદ્યુત્થ પિત્ત માત્ર પ્રવાહપિષ્ટિના પ્રયોગથી જ નિયંત્રિત થાય છે, આ પિષ્ટિના પ્રયોગથી પિત્તનો ઉષ્ણતા વગેરે ગુણ ઓછો થઈ સામ્યતા આવે છે, અને ચંદ્રપુટી પ્રવાહથી જ રક્તનું પ્રસાદન થાય છે. આ રોગમાં સુવર્ણભક્ષિ-ભસ્મ અને હળદર સાથે પ્રવાહ આપવી જોઈએ. હળદરમાં સ્તંભક ગુણ છે મોટે તદ્દન શરૂઆતમાં હળદર ન આપવી સારી છે. રક્તપિત્તના મિશ્ર અથવા ઉપદ્રવ-રૂપે રક્તસ્રાવ થતો હોય (આંત્રિક સન્નિપાત વગેરે રોગોમાં એવું થાય છે), તો પ્રવાહપિષ્ટિ સારું કામ કરે છે.

રક્તપિત્તમાં એક પ્રાકૃતિક (haemophilia-હેમોફિલિયા) ભેદ છે. કેટલાક લોકોની પ્રકૃતિ એવી હોય છે કે સહેજ વાગે કે ઊનાળામાં નાકમાંથી લોહી પડે કે પછી લોહી જલદી બંધ જ ન થાય. લોહીનો મુખ્ય ધર્મ—રક્તાશયમાંથી

બહાર નીકળતા વાર જ જમી જવું અને દંઢ થઈ જવું તે જતો રહે છે, અને ધામાંથી નીકળ્યા જ કરે છે. આ પ્રકૃતિ અથવા વિકાર સ્ત્રીઓ કરતાં પુરુષોમાં વધારે દેખાય છે. જે સ્ત્રીઓની પ્રકૃતિ આવી હોય તો અટકાવને વખતે તેને ખૂબ રજસાવ થાય છે અને ઘણા દિવસ સુધી રહે છે. આથી ઘણુને બહુ કંટાળો પણ આવે છે. આવી પ્રકૃતિવાળી સ્ત્રીઓને અને નીરાળી માણસોને મટે પ્રવાસ બહુ ઉપયોગી છે. તેમને પ્રવાસ સુવર્ણમાક્ષિક સાથે મેળવીને આપવાથી અમૃત સમાન ફાયદો થાય છે.

ત્રીય રક્તપિત્તમાં પ્રવાસ વારંવાર મોટા પ્રમાણમાં આપવી જોઈએ. પરંતુ જૂના રોગમાં અને પ્રાકૃતિક બેદમાં બહુ થોડી—મુક્ત મત્રામાં આપવાથી સારી અસર થાય છે. જુદાજુદા અનુપંગો પ્રમાણે અનુપાત પણ જુદાજુદાં આપવાં જોઈએ.

ઘણા માણસોને વારંવાર નાકમાંથી લોહી પડે છે. કેટલાકને માત્ર ઉનાળામાં જ વધુ પડે છે. કેટલીક સ્ત્રીઓને અટકાવ વખતે જ નાકમાંથી લોહી પડે છે અને ઘણી સ્ત્રીઓને સગભાવસ્થામાં નાકમાંથી લોહી પડે છે. આ બધી જાતના વિકારો પર પ્રવાસપિષ્ટિ અમૃત સમાન છે. લાંબો સમય લેવાથી જૂનો રોગ પણ મટી જાય છે.

ખાસ કરીને પિત્તજન્ય ખાંસીમાં પ્રવાસનો સારો ઉપયોગ થાય છે. છાતીમાં વિદાહ, ઝીણા તાવ, મોં સુકકું અને કડકું, બપોંદર તરસ, બેચેની, પીળા, ખાટી અને ગરમ બિલ્લટી, ખાસ કરીને ખાંસી ખાતા ખાતા બિલ્લટી થવી, ક્ષિકાશ, હાથ-પગમાં ખૂબ બળતરા બળવી, કેટલીક વાર તો એટલી બધી કે માણસ તદ્દન બેચેન થઈ જાય, હાથપગે મરચાં લાગ્યા જેવી લાગ બળે, બધી ચામડી સુકકી થઈ જાય, તેવી ખાંસીમાં સાકર સાથે અથવા મીઠા દાદેમના રસ સાથે પ્રવાસ-પિષ્ટિ આપવી જોઈએ.

અધિન્નિદ્રા, ઉપન્નિદ્રા કે ગદ્યશુંડિકા એ રોગોમાં ગળામાં બળતરા થાય છે, મૂકી ત્રાસદાયક ખાંસી આવે છે, ખાંસી ખાતા ખાના ગરમ અને કડવી બિલ્લટી થઈ જાય છે, તે વખતે પ્રવાસની સારી અસર થાય છે.

નાનાં બાળકોના ઉંટાટિયામાં પ્રવાસપિષ્ટિ બહુ ઉત્તમ ઔષધિ છે. ખાસ કરીને ખાંસી બહુ જોરથી આવતી હોય, ખાંભીને લીધે નાક, મોં અને કાનમાંથી લોહી પડતું હોય, ખાંસી ખાતા બાળકનું મોં લાલ થઈ જતું હોય, ચહેરો ફૂલેલો અને સૂતેલો રહેતો હોય વગેરે લક્ષણો થતાં હોય તો પ્રવાસપિષ્ટિ બહુ સારી રીતે વપરાય છે. કારણ પ્રવાસથી કંઠ અને સપ્તપથ (Pharynx)નો ક્ષોભ તરત

શેખી જાય છે. ઉટાંટિયામાં પ્રવાસપિષ્ટિ, શૃંગભરમ, વાંસકપૂર, એકચીના ઘણા અને ગંગોત્તરનું ગિરિણુ વિશેષ ગુણદાયક છે.

ઉરઃક્ષતજન્ય ખાંસીમાં પ્રવાસ ઉત્તમ લાભ આપે છે. ઉર ક્ષતનમાં સૂરી ખાંસી, વિદાહ, લોહી પડું વગેરે લક્ષણો થતાં હોય તો પ્રવાસપિષ્ટિ જરૂર આપવી જોઈએ. એથી ક્ષતના રોપણમાં પણ સહાયતા મળે છે. ફેટલીકવાર એની સાથે લાખ કે એનો રસ આપવો પડે છે. ફેટલીકવાર માત્ર પ્રવાસથી પણ કામ સૂરી જાય છે.

સગમાં સ્ત્રીઓને થતી ખાંસી અને તેની સાથે યનારી ઊલટી પ્રવાસપિષ્ટિથી મટી જાય છે. સગર્ભાવસ્થામાં સ્ત્રીઓને પોતાના શરીરના ઘટકોમાંથી બાળકના અસ્થિઓના પોપણુ માટે અસ્થિને પોપણુ કરનાર દ્રવ્ય આપવું પડે છે. તેથી સ્ત્રીનાં લોહી, પાચનધન્દ્રિય અને અસ્થિ પર તેની અસર થાય છે. પરિણામે સ્ત્રી નિસ્તેજ બનતી જાય છે. તેને ચાકલી વખતે પગમાં દુઃખાવો થાય છે, ઘૂંટણુ સૂજી જાય છે, થોડું ખાધ તોપણુ સહેલાઈથી પચતુ નથી, પેટ ફૂલી જાય છે અને ઊલટી થાય છે. આવી અવસ્થામાં કે આવી જેની પ્રકૃતિ હોય તેના પર, પ્રવાસપિષ્ટિ બહુ સારું કામ કરે છે. જે સ્ત્રીને જન્મથી જ વારંવાર રડ્યા કરતું, નળજી, નિસ્તેજ અને દુર્બળ બાળક હોય છે અને જેના શરીરની ચામડીમાં ઠેકઠેકાણે સળ પડી જતા હોય (સંક્રાન્તિ જતી હોય) તે બાળક થોડા જ દિવસમાં દગો દે છે. એવી સ્ત્રીઓને ગર્ભાવસ્થાની શરૂઆતથી અંત સુધી ગંગોત્તર અને પ્રવાસપિષ્ટિ સિતોપક્ષાદિચૂર્ણ સાથે આપવાથી બહુ સારો ફાયદો થાય છે. માતાની એવી નળજી તબિયતમાં બાળકનાં અસ્થિ, માંસ અને રક્તના અંશને થોડા પ્રમાણમાં પોપણુ નથી મળતું. પ્રવાસપિષ્ટિના સેવનથી આ વિકાર દૂર થાય છે. ગર્ભપાસરસનું કાર્ય આનાથી જુદી જાતનું છે.

રસક્ષય (અનુલોમ ક્ષય)માં પ્રવાસપિષ્ટિ બહુ સારી રીતે વપરાય છે. એના પ્રયોગથી રસ વગેરે ધાતુઓના પાચનમાં વૃદ્ધિ થઈ બધી ધાતુઓ ઉત્તમ પ્રકારે તૈયાર થાય છે.

પિત્તાગ્નિબ્ધંદ રોગમાં આંખમાં લાક્ષણ, બળતરા, દુખાવો આંખો ફૂલીને ઊપસી આવવી, રાતદિવસ બળતરાને લીધે ભંધ ન આવવી વગેરે લક્ષણો થતાં હોય, તો પ્રવાસપિષ્ટિ સારી રીતે વપરાય છે. આ અગ્નિબ્ધંદ રોગમાં પ્રવાસ અને સુવર્ણમાલિક બરમ બંને મેળવીને ઘી અને સાકર સાથે અથવા દૂધ સાથે આપવી જોઈએ.

ખાસ કરીને ઉનાળામાં ગરમ પદાર્થોના સેવનથી કે ઉત્તમગરથી આંખ, હાથ, પગ અને મૂત્રમાં બળતરા (તણબિયા પ્રમેહ કે પરબિયા સિવાયની),

મૂત્રનો રંગ ધાન કે ખૂંચ પીળો થઈ જાય, આખા શરીર અને ચામડીમાં પણ
 ૧૬ થતો હોય, ખાસ કરીને ગરમીના દિવસમાં ઉષ્ણ પદાર્થના સેનથી અથવા
 ભગરણથી આવેલો રોગ ઉપન્ન થયો હોય, તો પ્રવાનપિષ્ટિ આવવી જોઈએ
 આ સ્થિતિમાં મોતીપિષ્ટિ પણ ઉપયોગી છે પણ તે મુઠ્ઠા શીતલીય હોવાથી ખૂંચ
 દાહ થતો હોય ત્યારે જ વાપરવી જોઈએ

પિત્તજન્ય ઉન્માદ અને જ્વોત્ત્વમાદમાં પણ પ્રવાન વપરાય છે ઉન્માદનું
 ગારણ પહેલાં માનસિક અને પછી નારીંગિક હોય છે અથવા પહેલું નારીરિજ
 ગારણ ઉત્પન્ન થઈ પછી મનોદેશને દ્વિપિત કરે છે, તેથી ઉન્માદ ઉત્પન્ન થાય
 છે વિદા, જનક દાહ, ગાળે વગેરેના સેવનથી બચકર શારીરિક દોષ ઉત્પન્ન થાય
 છે, તેથી ઉન્માદ થઈ જાય છે આ બીજા પ્રકારના ઉન્માદનો દાખલો છે એકના
 માનસિક આગાત, શોક, મનોવ્યાધાત વગેરેથી અસહ્ય માનસિક દલેશ થઈ
 ઉન્માદ થઈ જાય છે આને આપણે પહેલાં પ્રકારનો ઉન્માદ ક્રીશુ બીજા પ્રકારનો
 ઉન્માદ જેમાં દુષ્ટિહેતુ પિત્ત દોષ અને જનક દાહ કે તીવ્ર વિપના મેનથી
 પિત્ત દ્વિપિત થયેલું હોય, તેમાં પિત્તની દ્વિરિતના પ્રવાનપિષ્ટિના મેવનથી મગી
 જાય છે આ રીતે ઉન્માદમાં પણ પ્રવાન રાપદાગરક છે

દોષમાં રહેલા મેન્દ્રિય વિપના મયોગથી, ખાસ કરીને તેમાં પિત્ત દ્વિપિત
 થવાથી, ઉન્માદ થાય છે કેટલા દરદીઓ તદ્દન ગાળા થઈ જાય છે એવો
 મેન્દ્રિય વિપજન્ય ઉન્માદ થયો હોય તો પ્રવાનપિષ્ટિ સાથે આરોગ્યવર્ધિની, ચંદ્રપ્રભા
 ઇન્દ્રિયજનિત આપવો જોઈએ

જ્વોત્ત્વમાદમાં પિત્ત અનુપગી હોય, તો પ્રવાનપિષ્ટિ આપવી જોઈએ ખાસ
 કરીને કોધી, લજ્જણી, સાહસિ અને બીજાને સતાપ આપનારી સ્ત્રીઓ માટે
 આ ઔષધિ બહુ ઉપયોગી થઈ પડે છે ઉન્માદના હુમલા માટે નાદમાથી લોહી
 પડવું, ચક્રેશ નાનવૃગ થઈ જવો, શિરાઓ ખેંચાવી વગેરે લક્ષણો થતા હોય,
 તો પ્રવાનપિષ્ટિ બહુ સારી રીતે વપરાય છે

માનસિક સુખતાન (Starkness)માં પ્રવાનપિષ્ટિ બહુ ઉપયોગી છે ક્રોધ
 મામના તદ્દન નાના ગરમાથી માડી મોટા બાળકો સુધી જવા માટે એ વપરાય છે
 આ રોગમાં બાળકોના નિતબ પર ગરમી પડવી, દાઢ અને પગનું, ખાસ કરીને
 પગનું હાડકું વાકું વળી જવું, વારંવાર સહેજ સહેજ ઝાડો થવો, તાવ પણ આવવો,
 વગેરે લક્ષણો થતા હોય તો ગરમાત્વ અને પ્રવાનપિષ્ટિ મેળવીને આપવા જોઈએ
 જો ખાસી હોય તો શુભભસ્મ પણ મેળવાય છે પ્રવાનપિષ્ટિ ચૂનાનો મેન્દ્રિય
 સૌમ્ય રૂપ હોવાથી સુખતાનમાં સાગી રીતે વપરાય છે સુખતાનનું મગ નાગણ
 ચૂનાનું મીપણ છે જે દ્રવ્યની આ રોગમાં જોડ પડી છે તે પ્રવાન આપવાથી

પુરાય છે. આ રોગની પ્રથમ અવસ્થાથી અંતિમ અવસ્થા સુધી પ્રવાસ સારી રીતે વપરાય છે.

પારિગલિક રોગમાં બાળક બહુ અશક્ત થઈ જાય છે, અને તેથી ઊલટી થવી, કોષ કોષ વાર ઝાડા થવા, અત્યંત કુશતા, તાવ રહેવો, આખો દિવસ રજા કરવું વગેરે લક્ષણો થાય છે. તે વખતે પ્રવાસપિષ્ટિ ઉત્તમ રીતે વપરાય છે. જો અપચો અને ઝાડા હોય તો મર્ચાગસુંદર રસ આપવો જોઈએ.

બાળકોને ઘંત આવતી વખતે ઘનારા વિકારોમાં પ્રવાસ બહુ ઉપયોગી છે. ખાસ કરીને વધારે વખત સુધી આ વિકાર રહ્યા હોય, તાવ, ઊલટી, પીળા પાનળા અને દુર્ગંધ મારતા ઝાડા વગેરે ચિહ્નો થતાં હોય, તો પ્રવાસપિષ્ટિ આપવી જોઈએ. જો બાળકના ઘંત બહુ જડ થતા હોય તેને માટે પણ પ્રવાસ ઉપયોગી છે. જો ઘંત આવવાના વિકારોમાં વાતપ્રધાન લક્ષણો થતાં હોય અને લીલા પાતળા દહીંના ફોદા જેવા ઝાડા થતા હોય, તો કનકસુન્દરસ આપવો જોઈએ.

બાળકોના ધાવવાને લીધે ઘણી કામળા સ્ત્રીઓનાં શરીર બહુ પાતળાં, નિસ્તેજ અને નબળાં પડી જાય છે. હાથપગના આંધાઓમાં દુખાવો થાય છે તેમજ કેટલીય સ્ત્રીઓનાં સંતાનો એક પછી એક સુકતાનથી મરી જાય છે. આ પ્રકારના દોષમાં પ્રવાસપિષ્ટિનું સેવન કરાવવું જોઈએ. પ્રવાસમાં પિત્તની દ્વિપિત્તા દૂર કરી સામ્યતા લાવવાનો બહુ મહત્વનો ગુણ છે. તેથી પિત્તજન્ય અને ખાસ કરીને પિત્તના તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ વગેરે ગુણ વધવાથી ઉત્પન્ન થયેલા ઘણા રોગોમાં પ્રવાસપિષ્ટિનો બહુ ઉત્તમ ઉપયોગ થાય છે. પિત્તજન્ય મસ્તકશય અને તેમાં ઊલટી, નાહ, વગેરે પિત્તપ્રધાન લક્ષણો થતાં હોય તો પ્રવાસપિષ્ટિ આપવી જોઈએ.

પિત્તજન્ય અમ્લપિત્તમાં વારંવાર કડવી, પીળી અને ગરમ ગરમ ઊલટી, ચક્કર, એમેની, માથાનું દરદ વગેરે લક્ષણો થતાં હોય, તો પ્રવાસપિષ્ટિ આપવી જોઈએ.

પ્રવાસપિષ્ટિથી પિત્તની તીવ્રતા અને અમ્લતા દૂર થઈ દાહનું શમન થાય છે. એટલે કે પ્રવાસના યોગથી મધુરતા ઉત્પન્ન થાય છે. કામદુધારસથી પણ આ અસર થાય છે, પરંતુ તે આંબક છે.

વીર્યશ્યાનના વિકારોમાં પણ પ્રવાસપિષ્ટિ ઉપયોગી છે. વીર્યના દોષ કરતાં વીર્યશ્યાનના દોષમાં એ ઉપયોગી છે, એમ કહેવું વધારે વાજબી છે. અંચિશુક, પૂયશુક વગેરે રોગોમાં એ બહુ થોડી વપરાય છે. પરંતુ સહેજ તડકો, લાગે, દેવતા પાસે બેસવામાં આવે, સહેજ ઉઝગરો થાય, જરાક ઉતેજક પદાર્થ કે ગરમ મસાલો કે ખટાશ ખાવામાં આવે કે તરત રાત્રે સ્વપ્નાવસ્થા થઈ બપોર ન પડે તેમ વીર્યશ્યાવ થઈ જતો હોય, તો તેમાં પ્રવાસપિષ્ટિ સારી રીતે વપરાય છે.

કુટેવાને લીધે વીર્યસ્થાન એટલું બહુ નબળું થઈ જાય છે કે મન પર સહેજ પણ આઘાત સહન થતો નથી. મનમાં સહેજ સ્ત્રીનો વિચાર જ આવે કે તરત વીર્યસ્રાવ થવા માંડે છે. પરંતુ: એવા લોકો સાચી કામેચ્છા સમજતા જ નથી એમને માત્ર ઇન્દ્રિયોની લાલસા હોય છે. આ ઇન્દ્રિયલાલસા અથવા મનની સ્થિતિ એટલે સુધી વધી જાય છે કે કોઈ કંઈ કહી શકાતું નથી. સ્ત્રીભક્તિમાંથી પછ ભલે બહેન દીકરી કેમ ન હોય, કોઈ નજરમાં આવે કે તરત તેના મનમાં અનિચ્છાએ વિકાર થઈ વીર્યસ્રાવ થઈ જાય છે. સ્ત્રીઓનાં ઘરેણાંનો અવાજ સંભળાયો કે વીર્યસ્રાવ થઈ ગયો. કોઈ સુંદરીનાં દર્શન થયાં કે મન વિકૃત થઈ શુક્રસ્રાવ થઈ જાય છે. આ સ્થિતિ—ખાસ કરીને માનસિક સ્થિતિ—પ્રવાસ-પિષ્ટિના પ્રયોગથી બહુ સારી રીતે સુધરી જાય છે. બંગલરમ શુક્રસ્થાનને શક્તિ આપનાર છે અને પ્રવાસ શામક છે, એટલે ઘણીવાર આ બે ઔષધિઓ આપવી પડે છે.

જૂના પરમિયા કે ઉપદંશની મૂત્રમાર્ગ પર અસર થઈ વારંવાર પેશાબ થાય છે. મૂત્ર ખૂબ ગરમ થાય છે અને તેનો રંગ લાલ અને પીળો થઈ જાય છે. સાથે સાથે આખા શરીરમાં ખાસ કરીને હાથપગ અને આંખમાં ખૂબ બળતરા, દાંતોમાંથી લોહી નીકળવું, વારંવાર અવાજો સૂણ આવવાં, વગેરે વિકારો થાય છે. આ પ્રકારમાં અનંતમૂળ સાથે પ્રવાસપિષ્ટિ આપવાથી સારો ફાયદો થાય છે. જો સ્ત્રીઓને પણ અતિ પુરુષપ્રસંગ, જૂનો પરમિયો અને ઉપદંશના વિકાર પછી મૂત્રમાર્ગનો આવો રોગ હોય તો તેમને પણ પ્રવાસ આપવી જોઈએ.

પરમિયો કે ગરમીને લીધે અથવા બીજા કારણે સ્ત્રીઓના યોનિમાર્ગમાં દાહ થઈ ફોક્ષા થાય છે અને ગર્ભાશયમાં દાહ થાય છે. આને કારણે ગર્ભાશયનું કાર્ય પણ બરોબર રીતે ન થતાં ગર્ભસ્રાવ કે ગર્ભપાત થઈ જાય છે; અથવા મુદત પહેલાં પ્રસવ થઈ જાય છે. એવાં લક્ષણો થતાં હોય ત્યાં પ્રવાસપિષ્ટિ બહુ સારી અસર કરે છે.

સ્ત્રીઓના ગર્ભાશય અને યોનિમાર્ગમાં ઘણી જાતની વિકૃતિ થવાથી પ્રદર રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. અંદરની રક્તવાહિનીઓ ફાટી જવાથી રક્તપ્રદર થાય છે, અને શ્વેતપ્રદરમાં રક્તવાહિનીઓમાંથી સ્રાવ નથી થતો પણ શ્લેષ્મિક કળામાંથી સ્રાવ થાય છે. આ રોગની ચિકિત્સા કરતી વખતે અંદર સો વિકાર થયો છે તે સારી રીતે જણાવી પછી જ ઉપચાર કરવા જોઈએ. ચિકિત્સા બે રીતે કરવી જોઈએ: ઉત્તર ખસ્તિ દ્વારા યોનિમાર્ગને શુદ્ધ અને સ્વચ્છ બનાવવો જોઈએ; તેમજ અંદર પણ ખાવાની દવા આપવી જોઈએ. પ્રદરમાં તદ્દન પાતળો પાણી જેવો, ગંધાનો અને ખૂબ ગરમ સ્રાવ થતો હોય, સાથે બળતરા થતી હોય,

અને પ્રદરનો સ્વાદ જ્યાં ઢાગે ત્યાં ફોદલીઓ થતી હોય, અથવા આમડી ફાટી તેમાં દુખાવો થતો હોય, ખંજવાળ આવતી હોય, બળનરા થતી હોય (એટલી બધી બળનરા થતી હોય કે સંસારકર્મ પણ અસક્ય થઈ જાય), વગેરે ઉપદ્રવો થતા હોય તો આ રોગ પર પ્રવાહપિષ્ટિ આપવી જોઈએ. ઉશીરાસવની સાથે પ્રવાહપિષ્ટિ આપવાથી ઉત્તમ ઇલાજ થવાના ઘણા દાખાળ મળી આવે છે. આ રીતે ઉપરના ઉપદ્રવોવાળા રક્તપ્રદર અને અત્યાર્તવમાં પણ પ્રવાહપિષ્ટિના સેવનથી સારો ફાયદો થાય છે. રક્તપ્રદરમાં પ્રવાહપિષ્ટિ, સુવર્ણમાશિકબરમ અને બંગબરમ મેળવીને દાડિમાવલેહની સાથે આપવામાં આવે છે.

રક્તાર્શ અને પિત્તાર્શ આ બંને પ્રકારના અર્શમાં પિત્તનાં લક્ષણો વધારે થતાં હોય તો પ્રવાહપિષ્ટિ વાપરવી જોઈએ. આ બંને પ્રકારોમાં પ્રવાહ, ગંધા-સત્ત્વ અને નાગેસર મેળવી માખણ અને સાકર અથવા બકરીના દૂધ સાથે આપવાથી સારો લાભ થાય છે.

વિપ્રયોગ થઈ ગયા પછી ઝેરનો અંશ શેષ રહી જાય છે અને તે ધણાને આખી જિંદગી ત્રાસ આપે છે. ખાસ કરીને સોમક, રસકપૂર, વગેરે તીક્ષ્ણ અને તીવ્ર વિપની અસર બહુ ત્રાસદાયક હોય છે. વિપનાં લક્ષણો ઉપ્ર નથી હોતાં, પણ બેચેની રહ્યાં કરે છે, પેશાબ ખૂબ ગરમ થાય છે, પેટ, છાતી, પીઠ અને અને આખા શરીરમાં દાદ, હાથપગમાં વધારે બળનરા, નાકમાંથી વારંવાર લોહી પડવું, માથું ઠરી જવું એવાં લક્ષણ થાય છે. આવા વિકારમાં પ્રવાહપિષ્ટિ બહુ લાભદાયક છે. (અનુપાન તરીકે ધમાસો અને ગોખર ૧-૧ તોલો અને સાકર ૨ તોલા મેળવી અઠ્ઠમાંશ કાઢો કરી ગાયતું ધી મેળવી દિવસમાં ત્રણવાર આપતા રહેવું.)

પિત્તદોષનું તીક્ષ્ણત્વ, તીવ્રતા, અમ્લત્વ વગેરે ગુણોનું સ્મરન કરવામાં પ્રવાહ બહુ ઉપયોગી છે. અરિય, મળ્લ, શુક, લોહી અને માંસ એ દૂધ અને આમાશય, પચનેન્દ્રિય, વાતવહ મંડળ અને મનોદેશ એ સ્થાનો પર એ સારી અસર કરે છે. (અમો. ગુ. ધ. શા.)

યકૃતપિત્ત (પિત્તાશયમાંથી નીકળનારું પિત્ત) તીવ્ર થાય અને વધુ પ્રમાણમાં નીકળે ત્યારે પૈત્તિક શળ ઉત્પન્ન થાય છે. આ શળ જન્મતાં પહેલાં થાય છે અને ખોવાથી બંધ થઈ જાય છે. નલિકાની શ્લેષ્મિક કક્ષામાં પ્રણ યઈ જવાથી અથવા છોલાઈ જવાથી બહારથી દગાવવાથી દરદ થાય છે. આ વિકાર પર ગંધા-સત્ત્વ સાથે પ્રવાહપિષ્ટિ મેળવી આમળાંના રસ સાથે જન્મતાં પહેલાં ૧ કલાક અગાઉ દિવસમાં બે વાર આપવાથી શળ મટે છે. સાથે સાથે પિત્તનલિકાની શ્લેષ્મિક કક્ષાની વિકૃતિ દૂર કરવા માટે રાત્રે જન્મતી વખતે શઙ્ખાતમાં ત્રિફલાધૂત લેતા રહેવું જોઈએ.

(૨૮) શુક્તિભસ્મ

વિધિ—શુદ્ધ કરેલી મોતીની છીપ લઈ અધકચરી ખાંડવી. પછી કુંવારનો ગર્ભ લઈ એક હાંડલીમાં ભરી વચ્ચે છીપ મૂકી ચરાવસંપુટ કરી ગળપુટ આપવો. સ્વાંગશીતળ થયે બહાર કાઢી ૬ કલાક લીંબુના રસમાં ખરસ કરી દીઢડીઓ કરી સંપુટમાં મૂકી ગળપુટ આપવાથી સફેદ રંગની ઉત્તમ ભસ્મ તૈયાર થાય છે. ૨૦ તોલા છીપ હોય તો ૮૦ તોલા કુંવારનો ગર્ભ લેવો જોઈએ.

શ્રી પંડિત બદ્ધવજ્ર ત્રિકમજી આચાર્યે શુક્તિની પણ મોતી પ્રમાણે પિષ્ટિ બનાવવાનું લખ્યું છે. એનો ઉપયોગ મોતીપિષ્ટિ માફક થાય છે.

માત્રા—૧ થી ૩ રતી દિવસમાં ૨ વાર, સાકર-માખણ અથવા મધ કે પાનમાં અથવા સિતોપલાદિ ચૂર્ણમાં મધ અને ઘી મેળવી તેની સાથે આપવી.

ઉપયોગ—આ ભસ્મ ક્ષય, ખાંસી, છર્જાનર, આંખોનો દાહ, ઉદરવાયુ, પિત્તજન્ય શુષ્ક, શ્વાસ, હૃદયરોગ (પિત્તજન્ય દાહ), પિત્તપ્રધાન અરુચિ, પિત્તજન્ય પરિણામશ્વત્ત, યકૃતશ્વત્ત, પિત્તજન્ય બેઝરી, પિત્તાતિસાર, અમ્લપિત્ત, વિદગ્ધા-છર્જ, ઓડકાર, રક્તપ્રદર, અને અશક્તિનો નાશ કરે છે. શુક્તિમાં મોતીના જેવા જ પણ થોડા ઓછા શુભ છે.

શુક્તિભસ્મ શંખભસ્મ કરતાં ઓછી તીવ્ર છે. ખરી રીતે સ્થૂણ રસાયન-શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ છીપ, શંખ અને કોડીની ભસ્મ એક જ ભતની છે. ત્રણેય ચૂનાના સેન્દ્રિય કક્ષ્પ છે. પણ છવનરસાયનશાસ્ત્ર અને શુભધર્મશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ ત્રણેમાં થોડો થોડો ફેર છે. શંખ અને કોડીમાં અધિક સાધર્મ્ય છે, એ જ રીતે છીપ અને મોતીમાં પણ વિશેષ સાધર્મ્ય છે. એટલે જ શુક્તિને મોતીને રીતે જ શીત-ભાવનાપુટ વિધિથી જ તૈયાર કરવામાં આવે, તો તેમાં મોતી કરતાં સહેજ ઓછા શુભ લાગશે. પણ એ રીતે શુક્તિપિષ્ટિ બનાવવાનો રિવાજ નથી. શુક્તિની ભસ્મ ગળપુટથી બનાવાય છે. એ કંઈક તીવ્ર બને છે. તોપણ શંખ અને કોડી કરતાં તો એ તીવ્રતા ઓછી જ રહે છે. એટલા માટે શુક્તિભસ્મ નાનાં બચ્ચાં તથા સુકોમળ અને નાચુક પ્રકૃતિવાળાં સ્ત્રીપુરુષોને આપાય છે.

શુક્તિભસ્મથી સ્વાદુતા દિપ્તિ થાય છે. એટલે અમ્લપિત્તમાં તેમજ પિત્તજન્યશ્વત્ત, પરિણામશ્વત્ત, અને અન્નદ્રવશ્વત્તમાં શુક્તિના સેવનથી પિત્તની તીવ્રતા ઓછી થઈ જાય છે.

અમ્લપિત્તમાં માશિક અને શુક્તિવાપરવાથી સારી અસર થાય છે. વિદગ્ધા-છર્જમાં ખૂબ ખરાબ ઓડકાર આવતા હોય અને કંઈક બળનર થતી હોય તો શંખના કરતાં શુક્તિ આપવી વિશેષ હિતકર છે. શુક્તિભસ્મથી રસાછર્જની તીવ્ર અને છર્જ અવસ્થામાં નાચુક દરદીઓને વધારે ફાયદો થાય છે.

પિત્તાતિસારમાં ઝાડાનું ખૂબ જોર હોય, વારંવાર ઝાડા થતા હોય, ઝાડાનો રંગ પીળો, કાળો કે સાધાસવાળો કાળો હોય, સાથે વિચિત્ર તરસ, વારંવાર ચક્કર આવવા, મૂર્છા, આખા શરીરમાં જળતરા, ગુદાના બહારના ભાગની ચામડી ફાટી જતી, અને ત્યાં નાની નાની ફેફડીઓ થવી વગેરે લક્ષણો થતાં હોય, તો શુક્રિભરમ આપવી જોઈએ. અનુપાન-દાઝમપાક, કેરીનો મુરબ્બો કે રસ, માખણ કે દાઝમના સરળત સાથે આપવી જોઈએ.

પિત્તજન્ય બિલ્લીમાં શુક્રિભરમ વપરાય છે. ખૂબ ગરમ ગરમ, કડવી, પીળા કે કાળા બિલ્લી, કંઠમાં જળતરા જેવું લાગવું, કંઠ અને પેટમાં દાહ, આંખે અંધારાં, ચક્કર આવવા વગેરે લક્ષણો થતાં હોય, તો શુક્રિભરમનું સેવન લાભદાયક છે.

પિત્તજન્ય શુભ્રમાં શુક્રિભરમ હિતકર છે. મોં, આંખ અને આખું શરીર લાલ થઈ જવું, તાવ, તરસ, ખોરાક પચતી વખતે પેટમાં ભયંકર શ્વળ મારવી, પાંચેમાં જૂઝડાં માફક શુભ્ર પર હાથ કે ખીજી કોઈ વસ્તુનો સ્પર્શ સહન ન થવો, વગેરે લક્ષણોવાળા શુભ્રમાં શુક્રિભરમ આપવી જોઈએ. (આ શુભ્ર અધીસા કે વિદ્રધિ માફક માંસ વગેરેની વૃદ્ધિ થઈ થતો નથી.)

રક્તશુભ્રમાં પણ શુક્રિ વપરાય છે; માત્ર બીજા દોષ કરતાં પિત્ત વધારે હોવું જોઈએ. પિત્તજન્ય મસ્તકશ્વભ્રમાં પણ શુક્રિ વપરાય છે. મૂત્રકૃચ્છ્ર, દાંત કે બીજા રસ્તે લોહી પડવાની પ્રકૃતિ હોય, તો શંખ કે વરાટિકાભરમ અપાય છે. પણ નાશ્ત્રક પ્રકૃતિવાળાને શુક્રિભરમ આપવી જોઈએ.

શુક્રિભરમથી પેટના વાયુ દૂર થાય છે. પેટના વાયુ સાથે શ્વાસ હોય તો શુક્રિ વાપરવી લાભદાયક છે. હૃદયમાં વાયુ રોકાયો હોય, હૃદયમાં વાયુને લીધે ભાર લાગતો હોય, દુખાવો થતો હોય, શ્વળ મારતી હોય, કોડામાં આગ જળતી હોય તેવું લાગતું હોય, હાથપગ બહેરા થઈ જઈ જણાણાટ થતો હોય, આવાં લક્ષણો થતાં હોય અને ઝોડકાર આવે એટલે દુખાવો ઝોડો થઈ જાય અથવા મોટા ભાગે તદ્દન મટી જાય એવી સ્થિતિ હોય, ત્યારે શંખ અને વરાટિકા કરતાં શુક્રિથી વધારે સારી અસર થાય છે.

અરુચિમાં—ખાસ કરીને પિત્તપ્રધાન અરુચિમાં—શુક્રિભરમ વપરાય છે. આ ભરમના સેવનથી ગોંનું બેસ્વાદ્યણું, મોંની વાસ, મોં કડવું, ખાટું, ખાટું, તીખું થઈ જવું, મોંમાંથી ગરમ ઝાળ નીકળવી, વગેરે ઉપદ્રવો નાશ પામે છે.

શુક્રિભરમ પિત્ત અને સહેજ કદ દોષ, રસ, રક્ત, માંસ અને અરિય દૂધ અને આમાસાય, ચક્રત, પ્લીહા અને ગ્રહણી એ રથાનો પર ફાયદો કરે છે.

(આ. ગુ. ધ. શા.)

સૂચના—મેતી, પ્રવાહ, શુકિન, શંખ કોડી, વગેરે ભરમો દ્વારકા હોવાથી મૂકી ઔપધિઓ સાથે આપવાથી કેાઈ કેાઈનાં મોંમાં ચાંદી પડે છે. તેથી તે ધી સાથે આપવી; અથવા ગળોસસ્ત્ર અને મધ મેળવી આપવી. અથવા મેતી-પિષ્ટ કે પ્રવાહપિષ્ટ આપવી જોઈએ.

(૨૯) વરાટિકાભરમ

વિધિ—૪૦ તોલા શુદ્ધ કરેલી પીળી કોડીને ધુમાડા વગરના અંગારા પર લાક્ષ થઈ જાય ત્યાં સુધી તપાવવી. બ્યારે કોડીઓ જરાજર ફૂલી જાય ત્યારે તેને સાવચેતીથી કાઢી લઈ કુંવારના રસમાં નાખવી. પછી તે જ રસમાં ખરલ કરી બખ્ખે તોલાની ટીકડીઓ બનાવી, સૂચના નાપમાં મૂકવી, શરાવસપુટ કરી ગજ-પુટ આપવાથી વરાટિકાભરમ તૈયાર થાય છે.

માત્રા—૨ થી ૪ રતી સુધી દિવસમાં ૩ વાર ધી—સાકર, કોકરવરાણું પાણી, લીંબુનો રસ, મધ અથવા નાગરવેલના પાન સાથે કે અન્ય અનુકૂળ અનુપાન સાથે આપવી. કાન પાકતો હોય તો આ ભરમ મૂકી ઉપર લીંબુનો રસ મૂકવો.

ઉપયોગ—આ ભરમ પરિણામશળ, અબદવશ્લ, રસાશુર્ણ, અમ્લપિત્ત, રસક્ષય, આક્રો, સ્વાસ, ગુલ્મ, ઉદરવાત, શુભ્વંતર અને કાનમાંથી પરું નીકળવું વગેરે રોગોનો નાશ કરે છે. આ ભરમમાં મુખ્ય ગુણ પિત્તની અમ્લતા ઓછી કરવાનો હોવાથી તેનાથી આંખની ગરમી પણ ઓછી થાય છે.

કોડીભરમ ચૂનાનો સેન્દ્રિય કત્પ છે. તેમાં સેન્દ્રિયત્વ હોવાથી ખીન નિરિન્દ્રિય કલ્પો કરતાં તે શરીરમાં જલદી અને સારી રીતે શોષાય છે. કોડીભરમ પેટમાં સ્વાદુતા ઉત્પન્ન કરે છે. શંખ અને શુકિન કરતાં કોડીમાં આ ગુણ ખાસ રહેલો છે. એટલે કેાઈમાં વાયુ વધી આક્રો થતો, પેટ ફુપ્પું, પેટમાં ચૂંક આવવી, ખોરાક ત્યાંનો ત્યાં જ જણે સ્થિર નેવો રહેવો, વારંવાર મૂકા ઓડકાર આવવા, અકળામણ, દુર્ગંધયુક્ત ખોરાકની વાસવાળા ઓડકાર આવવા, બેચેની, ખાસ કરીને વાપડા, જડ અને તળેલા પદાર્થોના સેવનથી અશુભ થઈ જવું. આવાં લક્ષણ સાથેના અપચામાં કોડીભરમનો ઉપયોગ હિતકારક છે. આ સ્થિતિમાં ને ઊઘડી થતી હોય અને ઊઘડી સાથે આક્રો વધતો હોય અને ચૂંક વધારે આવતી હોય, તો કોડીભરમ દાડિમાવલેહ અથવા દાડમના રસ સાથે આપવી જોઈએ. એવી જ રીતે જેની રસાશુર્ણ થવાની પ્રકૃતિ હોય તેને પણ વરાટિકા-ભરમ આપવી હિતકર છે.

પરિણામશળ—ખાસ કરીને પિત્તજન્ય, વાનજન્ય અથવા વાનપિત્તજન્ય હોય, ત્યારે આ ભરમનું સેવન જોઈએ. પરિણામશળમાં મોટે ભાગે ગ્રહણી-

સ્થાનમાં વધારે વિદ્યુતિ હોય છે. ઢાડીથી આ દ્વિપિતના દૂર થાય છે. આ રીતે મુદ્રિદાદાર પર ત્રણ થયો હોય અને ત્રણ બહુ મોટો ન હોય, તો ઢાડીભરમના સેવનથી ત્રણરોપણનું મહત્ત્વનું કાર્ય થાય છે.

અન્નદ્રવ્યશ્નમાં પણ આ ભરમ હિતકારક છે. અન્નદ્રવ્યશ્નમાં વાયુના પ્રકોપથી આક્રેા ચઢતો હોય ત્યારે શંખભરમ અને ઢાડીભરમ મેળવીને આપવી.

અમ્લપિત્તની તદ્દન શરૂઆતમાં જો શીલુવાળી ખાટી બિઝડી ચતી હોય, તો ઢાડીભરમ આપવી જોઈએ. સાથે સુવર્ણમાલિક ભરમ આપવાથી વધારે ફાયદો થાય છે.

સંઘ્રહણીની તદ્દન શરૂઆતમાં અને આમાતિસારમાં આમના પાચન માટે ઢાડી ભરમ અપાય છે. શરૂઆતમાં એકએ દિવસ ઉપવાસ કરાવી ઢાડીભરમ આપવી જોઈએ. અથવા ઢાડીભરમ નાખેલી હોય તેવી જાતિદ્વાદિવટી, મહણી-કપાટરસ અથવા બીજી ઔષધિ આપવી જોઈએ. જાતિદ્વાદિવટી અને મહણી-કપાટમાં અદીલ મેળવેલું હોય છે તેથી તીવ્ર સ્તંભક ઔષધિ છે, માટે તે બહુ સાવચેતીથી વાપરવી જોઈએ. આમાતિસાર અને સંઘ્રહણીમાં જો તીવ્ર થળ એટલે કે આમજન્ય-થળ હોય તો ઢાડીભરમથી બહુ સારી અસર થાય છે. પરંતુ સંઘ્રહણીની જીર્ણ અવસ્થામાં આ ભરમ સારી અસર કરતી નથી. ખાસ કરીને આમ અને લોહી સાથે ઝાડો થતો હોય ત્યારે એ ન વાપરવી સારી. નવા રોગમાં પણ લોહીવાળો આમ પડતો હોય ત્યારે ઢાડીભરમ ન આપવી સારી છે. આપવી હોય તો બીજી સ્તંભક અને રક્તપ્રસાદક ઔષધિ સાથે મેળવીને આપવી જોઈએ.

રસક્ષયની શરૂઆતમાં થોડું ખાવા છતાં પણ પચતું નથી. વારંવાર ગળ્યા ખાટા કે ખાખેલું ન પચાના એાડકર આવ્યા કરતા હોય, કબજિયાત પણ રહેતી હોય, તો ઢાડીભરમનું સેવન કરવાથી ફાયદો થાય છે.

રક્તપિત્ત અને ક્ષતક્ષય રોગમાં વરાટિકા, પ્રવાસ અને સોનાગેરુ મેળવીને આપવાં જોઈએ. એમાં ચૂનો હોવાથી અને મધુરતા ઉત્પન્ન કરવાનો ગુણ હોવાથી રક્ત અને રક્તવાહિનીઓનું સ્તંભન થઈ લોહી પડતું બંધ થઈ જાય છે.

જૂના મંદાગ્નિમાં ઢાડીભરમ ધી સાથે અથવા બીજી પાચક ઔષધિ સાથે આપવી જોઈએ. જીર્ણ ન્વર અને જરાળની વૃદ્ધિમાં મંદાગ્નિ હોય, તોપણ ઢાડીભરમ આપવી હિતકર છે.

કાનમાં ફોસ્ફા સાથે ચીકણો અને તીવ્ર સાવ થતો હોય, તો ઢાડીભરમ વાપરવી જોઈએ. કાનમાં થોડી ભરમ નાખી ઉપર ગરમ દૂરી દંડું કરેલું તેલ,

ગિશ્વાદિ તેજ કે ક્ષાર તેજ નાખવું જોઈએ, અને દૂધ માથે કોડીભરમનું સેવન કરાવવું જોઈએ.

ખજેલી ચામડી પર વરાટિકાભરમ બહુ સારી રીતે વપરાય છે. કોડીભરમ, ખોદારસંગ, સોનાગેરુ, ગજોસત્વ, સફેદ ચંદન અને વાંસકપૂર સમભાગે મેળવી એરડિયા તેજમાં ખરચ કરી કોમળ થયે કે રૂનું પોતાંથી દાઝેલી જગ્યાએ જાડો જાડો લેપ કરવો. જેમ જેમ લેપ લગાવાશે, તેમ તેમ હંડક વળતી જશે, ફેલ્લા નહિ ગેરે અને ચામડી સારી રીતે ચરસ થઈ જશે.

કોડીભરમ પિત્તશામક છે; ખાસ કરીને તે પિત્તની અમ્લનાનું શમન કરે છે. તે કોષ્ટના વાયુને હરનાર, શર્ધન અને પાચક છે. એની અમર યકૃત, ખરોળ, આમાગય અને ગ્રહણી એ સ્થાનો પર ચાય છે. તેમજ રસ અને કોષ્ટવાર રક્તદૂષ્ય પર તે ફાયદો કરે છે. (અો. શુ. ધ. શા.)

સૂચના—કોડીભરમના સેવનથી છાત્ર ફાટી જાય છે. માટે ધી કે ગજોસત્વ અને મધ અથવા ખીજ ઔષધિ સાથે મેળવીને તે આપવા જોઈએ.

(૩૦) શંખભરમ

વિધિ—૨૦ તોલા શુદ્ધ કરેલા શંખના ટુકડાને હાંડલીમાં ભરવા. ઉપરનીએ અઘો અઘો શેર કુંવારનો ગર્ભ રાખવો. પછી શરાવમંપુટ બનાવી, સારી રીતે છાણું ભરી ગળપુટ આપવાથી ઘોળા રંગની ભરમ બની જાય છે. ભરમ મુક્તાયમ ન બની હોય તો લીંબુના રસમાં ઘૂંટી ખીજવાર ગળપુટ આપવો. આ ભરમ સારી અસર કરે છે. તોપણ આકડાનાં ખીણાં પાનના રસમાં ૬ દલાક ખરચ કરી ફરી એને એક ગળપુટ આપવામાં આવે તો વાળો અને ઉદરોગમાં તે વધારે ફાયદો કરે છે.

માત્રા—૧ થી ૪ રતી દિવસમાં ૨ વાર. અશ્લુમાં લીંબુના રસ અને સાકર સાથે અથવા ગરમ પાણી સાથે કે ૧ રતી હિંગ અને ૬ માસા ધી સાથે આપવી. અતિસાર અને સંગ્રહણીમાં ખીલીના મુરખ્યા સાથે આપવી. આંખના ફૂલા પર દિવસમાં ૨ વાર આંજવી. હેડફીમાં ૧ રતી કાકડાગિગ અને ૨ રતી પીપરના ચૂર્ણ માથે ૧-૧ દલાકે ૨-૪ વાર આપવી. ત્રિદોષજન્ય શળ પર સંચળ, મેકેલી હિંગ, અને ત્રિકટુ મેળવી કોકરવરણા પાણી સાથે આપવું.

ઉપયોગ—આ ભરમ પેટનો વાયુ, યકૃતની વૃદ્ધિ, ખરોળ, શુદ્ધ, મંદાગ્નિ, અતિસાર, અશ્લુ, આફરો, શળ, સંગ્રહણી અને આંખનાં ફૂલ વગેરે રોગોમાં બહુ ઉપયોગી છે. વાળો નીકળતો હોય ત્યારે ચાર દિવસ સુધી દિવસમાં ૨ વાર ૧-૧ માસો ભરમ આપવાથી લોહીમાં રહેલો અને બહાર નહિ નીકળેલો વાળો બળી જાય છે.

શંખભસ્મ એક જાતનો ક્ષાર છે. આ ભસ્મમાં મેટ્રિ ભાગે ક્ષારના ગુણ-ધર્મો દેખાય છે. શંખ અને કોડીનાં ગુણો વધારે મળતા આવે છે. કારણ બંને ચૂનાના સેન્દ્રિય કલ્પ છે. છતાં શંખમાં જે જુદા ગુણ છે તે અહીં જતાવ્યા છે. શંખભસ્મમાં ગ્રાહી એટલે સ્તંભનનો ગુણ હોવાથી અતિસારમાં અને ખાસ કરીને પક્વાતિસારમાં શંખભસ્મ સારી રીતે અપાય છે. પક્વાતિસારમાં શંખભસ્મ, કૂસાવેલ ટંકણખાર, અફીણ અને જયફળ યોગ્ય પ્રમાણમાં મેળવીને આપવાં વધારે હિતકર છે. આ પ્રયોગને શંખોદર કહે છે. સંગ્રહણીમાં શંખભસ્મ અપાય છે. ખાસ કરીને સંગ્રહણીમાં વારંવાર પાતળા જાડ થતા હોય તો શંખભસ્મ આપવી જોઈએ. તેમાં પણ કોદશળ અને ચૂંક સાથે જ પાતળા સહેજ સહેજ જાડ થતા હોય તો શંખભસ્મ સારી રીતે વપરાય છે.

પિત્તપ્રધાન કોષ્ઠશળ, પિત્તજન્ય અતિસાર, અને ક્ષપિત્તજન્ય કોષ્ઠશળમાં યોગ્ય અનુપાત સાથે શંખભસ્મ વાપરવી જોઈએ. પેટમાં વાયુ યદ આક્રમ જોઈને લાગવું, ચૂંક આવવી, કોષ્ઠની ક્રિયા અટકી જઈ ખોરાક ન્યાંતો ત્યાં પડી રહ્યો હોય તેમ લાગવું, ગળ્યા, બળેલા કે ખોરાકના સ્વાદવાળા ઓડકાર આવવા વગેરે ઉપ-દ્રવો થાય ત્યારે શંખભસ્મ આપવાથી પેટનો વાયુ ખેસી જાય છે, ખોરાક પચવા માંડે છે અને આક્રમ તરત ખેસી જાય છે.

ખોરાક ખરોખર ન પચવાથી આભાશયમાં અથવા પક્વાશયમાં ચૂંક આવતી હોય તો લીંછુનો રસ અથવા ઘી સાથે શંખભસ્મ આપવી જોઈએ. એ જ રીતે મૂળથી જ રસાણુની પ્રકૃતિવાળા માટે શંખભસ્મનું સેવન બહુ ફાયદાકારક છે, પણ ઉષ્ણ પ્રકૃતિવાળા રોગીને આ ભસ્મ ન આપવી જોઈએ.

યકૃત અને ખરોળની ક્રિયા મંદ પડવાથી થતા રોગોમાં પણ શંખભસ્મ વપરાય છે. યકૃત અને પ્લીહાની વૃદ્ધિમાં ક્ષાર સારી રીતે વપરાય છે. માત્ર કબ-જિવાત હોય ત્યારે સાથે એળિયો કે બીજી રચક ઔષધિ આપવી જોઈએ, અથવા બીજો ક્ષાર વાપરવો જોઈએ. ઉદરના ગુદ્મ અને અછીસા રોગમાં પણ શંખભસ્મ સારી રીતે વપરાય છે. અર્ધેડાનો ક્ષાર, જવખાર અને બીજા ક્ષારો કરતાં આમાં તીવ્રતા ઓછી છે.

કાંજલ (ત્રાપુપરિવર્તનથી થનારો) અતિસાર અને અપચાથી કે જનુથી થયેલા કોલેરામાં તીવ્ર વેગ ઓછો થયા પછી શંખભસ્મ સારી રીતે અપાય છે. કોલેરા સુધારા પર આવ્યા પછી (જાડ-બિલ્લી ઓછાં થાય ત્યારે) થોડા થોડા જાડ અને નળખાઈ રહી હોય ત્યારે શંખભસ્મ અને સુવર્ણમાદિકભસ્મ મેળ-વીને આપવાથી સારી અસર થાય છે.

આંખનાં કૂલામાં શંખભસ્મ વપરાય છે. એને આંજવાથી કૂલું નાશ પામે છે. આ જાળ્યાએ આ ભસ્મનો રોપણુગુણ અસર કરે છે.

ગુવાન સ્ત્રીપુરુષોનાં મોં ઉપરનાં ખીલ પર શંખભસ્મ ખાવા આપવાથી સારી અસર થાય છે.

શંખભસ્મ પિત્તદોષ, રસ, રક્ત અને અસ્થિ દૂષ્ય, તેમજ યકૃત, પ્લીહા મહણી, પક્વાશય, મોટાં આંતરડાં, કાષ્ઠગ્રંથિ, પચનેન્દ્રિય, નેત્ર અને મુખ એ રથાનો પર એસર કરે છે. (ઓ. ગુ. ધ. શા.)

અમ્લપિત્તમાં અપચો, પેટમાં ભાર, ખાટી ઉલ્લટી અને ગળામાં જળતરા થતી હોય, તો શંખભસ્મ સાથે નારિયેળનો ફાર અને નવસાર મેળવી જમ્યા પછી લીંબુના રસ સાથે આપવાથી વધુ ફાયદો કરે છે. પણ જેમને જમ્યા પછી દાહ વધી જતો હોય અને મોં આવેલું રહેતું હોય, તેમને જમ્યા પછી ૩-૩ કલાકે શંખભસ્મ, શુક્તિ અને ગણેસત્વ મેળવી દાહમના શરબત સાથે આપવું.

હેડકીના રોગમાં જ્યારે વેગ વધી ગયો હોય, બેચેની, માથાનું દરદ, ખંજન-તરા અને વાતપિત્તપ્રધાન લક્ષણો દેખાતાં હોય, ત્યારે ૧-૧ કલાકે શંખભસ્મ આપવાથી અને સૂંઠનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ સૂંઠાડવાથી એક જ દિવસમાં હેડકી શમી જાય છે.

આ ઉપરાંત આ ભસ્મ પિત્તના વિદાહથી થનારા ઉદાવર્તમાં ફાયદાકારક છે. આ રોગમાં શળ, આદરો, દાહ, પાતળા ઝાડા, વ્યાકુળતા, માથાનું દરદ વગેરે લક્ષણો થાય છે. આ રોગમાં જૂના ગોળ સાથે શંખભસ્મનું સેવન કરાવવાથી થોડા જ દિવસમાં આ રોગ મટી જાય છે.

(૩૧) અક્રીકભસ્મ

પહેલી વિધિ—શુદ્ધ કરેલા અક્રીકને ખાંડણીમાં ખાંડી, ગુલાબજળ સાથે અથવા કુંવારના રસમાં ખરલ કરી, ટીકડીઓ બનાવી, સંપુટ કરી, ગળપુટ આપવાથી ભસ્મ થઈ જશે. પછી દૂધમાં ઘૂંટી ટીકડીઓ વાળ્યા પછી ગળપુટ આપવાથી સંકુટમાં ટીકડીઓ ફૂલે છે. માટે થોડી જગ્યા રહે તેવા શરબ લેવા ભેષ્મ. આ રીતે ૩ પુટ આપવાથી ભસ્મ મુલાયમ બને છે. કેટલાક વૈદ્યો ચોથો પુટ પણ દૂધનો આપે છે.

બીજી વિધિ—શુદ્ધ અક્રીકને ૭ દિવસ ગુલાબજળમાં ઘૂંટી પિષ્ટિ બનાવી લેવી.

માત્રા—૧ થી ૩ રતી દિવસમાં ૨ વાર મધ સાથે આપવી.

ઉપયોગ—આ ભસ્મ હૃદયની બધી જાતની નબળાઈ અને ગરમી તથા હૃદયરોગ, નેત્રરોગ, રક્તપ્રદર વગેરેને દૂર કરી શરીરને જળવાન બનાવે છે.

ચૂંકમાં લોહી આવતું હોય તો તેને બંધ કરે છે, અને માથાને ધાન્ત કરે છે. લોહી બંધ કરવા અક્રોષ પિષ્ટિ, તૃણકાંતમણિપિષ્ટિ, અન્નકભરમ અને ગણો-સત્ત્વ મેળવી આપવાથી જલદી દુષ્ટો થાય છે.

(૩૨) જહરમોહરના ભસ્મ

વિધિ—હલકા વળનના જહરમોહરને ખાંડી વસ્ત્રમાળ ચૂર્ણ કરવું. પછી તેને ૬ કલાક દૂધમાં ખરણ કરી ટીકડીઓ બનાવી સૂર્યના તાપમાં સૂકવી ધરાવ-સંપુટ કરી ગજપુટ આપવાથી ભસ્મ તૈયાર થાય છે.

માત્રા—૧ થી ૪ રતી દિવસમાં ૨ થી ૩ વાર મધ સાથે ચટાડવી.

ઉપયોગ—આ ભસ્મ શીતળ અને હૃદયને પુષ્ટ કરનાર છે. બાળકોના લીલા ઝાડા, અપચાથી થયેલો કોલેરા, જિલ્ડી, અતિસાર વગેરેને મટાડે છે અને મોનતંત્ર તથા હૃદયને બળવાન બનાવે છે. કોલેરામાં દર અર્ધા કલાકે એ આપવી. બાળકોને માત્રા ૦.૦૮-૦.૧૦ રતી આપવી. સ્ત્રીઓને અતિરજઃસ્રાવ અને નિર્જળતામાં જહરમોહરપિષ્ટિ, પ્રવાણપિષ્ટિ, અન્નકભરમ, ગણોસત્ત્વ અને શુભાભસ્મ મેળવીને મધ સાથે દિવસમાં ૨-૩ વાર આપવાથી રોગ નિર્મૂળ થાય છે.

લોહીનું દળાણ વધવાથી શરીરમાં ભારેપણું, આંખોમાં લાક્ષણ, ગભરામણ વગેરે લક્ષણો દેખાય તે વખતે જહરમોહરપિષ્ટિ, સોડા બાઈ કાર્બ અને ગુલકંદ સાથે દિવસમાં ૩ કે ૪ વાર આપવાથી લોહીનું દળાણ ઓછું થાય છે.

જંતુજન્ય સખ્ત જિલ્ડી થતી હોય, વારંવાર જિલ્ડી થતી હોય, જિલ્ડી બંધ મારતી હોય, તો જહરમોહરપિષ્ટિ અને મોરપીઠાની ભસ્મ ૨-૨ રતી મેળવી કુદીનાના અર્ક સાથે અર્ધા અર્ધા કલાકે આપતા રહેવું જોઈએ. જંતુઓનો નાશ કરી જિલ્ડી બંધ કરવા માટે અને આમાશયને દોષરહિત અને બળવાન બનાવવા માટે આ ઉત્તમ ઔષધિ છે.

(૩૩) તૃણકાંતમણિ (કેરબા) પિષ્ટિ

વિધિ—કેરબાનું બારીક ચૂર્ણ કરી ૪-૬ દિવસ ગુલાબજળમાં ખરણ કરવાથી પિષ્ટિ તૈયાર થાય છે. (ચિ. ભે. મ. મા.)

માત્રા—૨ થી ૬ રતી પાણી સાથે દિવસમાં ૩ વાર આપવી.

ઉપયોગ—આ પિષ્ટિ પિત્તવિકાર, પ્રવાણિકા, રક્તાતિસાર, રક્તપ્રદર, આંતરડાના રોગ, અર્શ અને રક્તપિત્ત વગેરે રોગોમાં લોહી બંધ કરવા માટે ઉત્તમ અને નિર્ભય ઔષધિ છે. માથામાં ડીડા પડવાથી આંખો દિવસ માથું દુખવું, નાકમાંથી લોહી પડવું, નાકમાંથી દુર્ગંધ આવવી, ઝીણા તાવ રહેવો, અરુચિ, દાહ, પ્રસ્વેદ, ચક્કર આવવાં વગેરે લક્ષણો થાય ત્યારે આ પિષ્ટિ

અપાય છે. એનાથી નાકમાંના કીડા ખરવા માંડે છે અને થોડા જ દિવસમાં દરદ શાંત થઈ જાય છે.

અર્શનું લોહી જંધ કરવા માટે આ પિષ્ટિ સાથે હીરાખોળની પર્પટી મેળવી દ્રાક્ષાવલેહ સાથે આપવી વધારે હિતકર થઈ પડે છે. જો અશક્તિ વધારે હોય અને ક્યવિચિત્ત ન રહેતી હોય, તો આ પિષ્ટિ સાથે અલ્પકભસ્મ, ગળા-સત્ત્વ અને નાગકેસર મેળવીને આપવું જોઈએ.

ધુનાની હાડીઓ કેરળા ૨ થી ૪ રતી આપે છે. તેઓ કેરળાને મગજ માટે નુકસાનકારક માને છે. વધારે પ્રમાણમાં લેવાથી માથાનું દરદ થઈ જાય છે. પિત્તની વૃદ્ધિથી હેઠ્ઠના વેગની વૃદ્ધિ થઈ હોય તો કેરળાપિષ્ટિ લેવાથી મટે છે. સગર્ભા સ્ત્રીના ગળામાં કેરળાની માળા પહેરાવવાથી હેઠ્ઠની નળગાઈ દૂર થાય છે અને ગર્ભસ્થાવ કે ગર્ભપાત થતો નથી. આ પિષ્ટિ ધા પર છાંટવાથી લોહી જંધ થાય છે અને ધા રુઝાઈ જાય છે.

સૂચના—તૃણકાંનમણિ વધારે લેવાથી માથામાં દરદ થયું હોય તો બન-કસાનું શરબન લેવું.

(૩૪) પિરોળભસ્મ

વિધિ—૪૦ તોલા પિરોળને ખાંડી બ્રીચો બૂકો કરવો. પછી ગળાના રસમાં ૧૨ કલાક ખરણ કરી ૨-૨ તોલાની ટીકડીઓ વાળવી. બાદ તેને તડકે સૂકવી ગળપુટ આપવો. સ્ત્રાંગશીતક થયે દાઢી લઈ કુંવારના રસમાં ૧૨ કલાક ખરણ કરી, ટીકડીઓ વાળી, સૂકવી, ગળપુટ આપવાથી મુદ્ધાધમ અને અસરકારક ભસ્મ તૈયાર થાય છે.

માત્રા—૦૧ થી ૨ રતી ગાયના ઘી અને મરીના ચૂર્ણ સાથે મેળવી દિવસમાં ૨-૩ વાર આપવી.

ઉપયોગ—પિરોળભસ્મના સેવનથી વિરેકાટકના ફોક્લા જલદી મટી જાય છે. ત્રિપવિકારમાં પણ આ ભસ્મ ઉપયોગી છે. પિરોળ તરો, મધુર, દીપન અને સારક છે તેમજ સ્થાવર-જંગમ વિષ અને મેંદોગળન્ય વિષવિકારનો જલદી નાશ કરી શરીરને નીરાળી બનાવે છે.

(૩૫) હરતાલભસ્મ

પહેલી વિધિ—ક્ષારજલથી શુદ્ધ કરેલી તપકિયા હરતાલ ૫ તોલાને આકાશના દૂધમાં ૭ દિવસ ખરણ કરી, પૂરી જેવી પહેણી ટીકડી બનાવી, ચૂર્ણના તાપમાં સૂકવવી. પછી એક હાંડલીમાં પીપલો કે આયળની રાખ બરી તેની પર પૂરી જેવી ટીકડીને ચારે બાજુ મધ લગાડી મૂકી દેવી. તેની પર ૪-૫ આંગળ રાખ દવાવી દેવી. આ હાંડલીને ચૂસા પર મૂકી ખોરડીના લૂક-

ગાનો ૧૨ દલાદ અગ્નિ આપવો, અને રાખમાંથી હરતાલનો ધુમાડો નીકળતો તો નથી ને તે જોતા રહેવું. જો ધુમાડો નીકળે તો બીજી થોડી રાખ દબાવી દેવી. પછી રવાંગણીતણ થયે સંભાળપૂર્વક ઉપરની લાગેલી રાખ કાઢી અર્ધ-પદ્મ હરતાલ ભરમ કાઢી લેવી. ફરી સાટોડીના રસમાં ૧૨ દલાદ ખરસ કરી દીકડીઓ ખનાવવી. દીકડીઓને સૂકવી, ઘરાવસંપુટ કરી, ૨ શેર છાણાનો અગ્નિ આપવાથી મુસાવમ ભરમ બની જાય છે.

માત્રા—૧ થી ૨ ચોખાપૂર સવારમાંજ અથવા જરૂર હોય ત્યારે આપવી.

અનુપાન—(૧) વિપમન્વર અને કદવાનપ્રધાન ન્વર પર—આદુના રસ સાથે.

(૨) કુપ્તમાં—ખાવચીના ચૂર્ણ સાથે, અથવા મંગિષ્ઠાદિ અર્ક સાથે.

(૩) તમકશ્વાસમાં—પીપર અને મધ સાથે.

(૪) ન્વર, ક્ષય, અને પાંડુરોગ પર—સાકર સાથે.

(૫) પ્રસૂતાની રક્ત અને વાતરોગ પર—આદુના રસમાં.

(૬) ઘરદી પર—કેસર અને જવની સાથે.

(૭) સંધિવાતમાં—ચોખચિન્માદિ ચૂર્ણ અને મધ સાથે.

(૮) લોહીવિકારમાં—આંબાહળદર સાથે.

(૯) વાતરોગમાં—સાકર સાથે.

(૧૦) વાતરકનમાં—ગળોના ઉકાળા સાથે.

ઉપયોગ—આ ભરમ જુદાજુદા ઉપદ્રવો સાથે વાતરકત, બધી જાતના કુષ્ઠ, ઉપદંશમાંથી થયેલા કુષ્ઠ, વિસર્પ, ખરજ, ખસ, વિરેદક, ૮૦ પ્રકારના વાતરોગ, કદરોગ, પ્રમેહ અને ગુદાના રોગ મટાકે છે. આ ભરમના સેવન વખતે ખટાશ, મીઠું ન લેવું જોઈએ.

હરતાલભરમના સેવનથી ગલકુષ્ઠ (Nodular Leprosy), સુપ્તકુષ્ઠ (Nervous Leprosy), ખરજ્યું, ઉપદંશ, વારંવાર બિથકા મારીને આવનારો તાવ, શીતાંગ સન્નિપાત, શ્વાસ અને કફપ્રકોપ, વગેરે રોગો નાશ પામે છે. આ હરતાલભરમ રિનઝ, ઉષ્ણ, કટુ, અગ્નિનું દીપન કરનાર અને કુષ્ઠનો નાશ કરનાર છે. આ ઝેર સર્વોત્તમ રસાયન હોવાથી રસાયનવિધિ પ્રમાણે એનું સેવન કરવાથી એ ઘડપણની અશક્તિને દૂર કરે છે, કાન્તિ વધારે છે અને અકાળ મૃત્યુને દૂર કરી આયુષ્યની વૃદ્ધિ કરે છે.

વાતરકત રોગમાં હરતાલ ભરમ સારી રીતે વપરાય છે. ખાસ કરીને વાત-પ્રધાન અને કદપ્રધાન વાતરકતમાં આ ભરમ વધારે લાભદાયી છે. વાતરકતની શરૂઆત હાય કે પગના અંગૂઠાની પાસેથી થાય છે. પહેલાં અંગૂઠો સૂજી જાય છે, અને તેમાં દુખાવો થાય છે. પછી ધીરે ધીરે શરીરમાં વાતરકન ઉત્પન્ન થાય

છે. વાતરકત અને કુદ બન્ને રોગો જુદા છે. બંનેના દોષ-દૂષ્યમાં બહુ ફેર છે. જે વાતરકતમાં આખા અંગમાં—સાંધા, ધમનીઓ અને આંગળીઓમાં—વારંવાર બહુ ત્રાસદાયક શળ મારતી હોય, હાડકે હાડકાં તૂટવા જેવો દુખાવો, સોજો આવવો, મોત્તમાં ચામડી ફાટવા જેવી થઈ જવી અને તેનો રંગ મેલો કાળો અથવા સફેદ કાળો થઈ જવો, હાથપગની વાતવાહિનીઓ સંકોચાઈ જવી, હાથ કે પગની આંગળીઓ વાંકી થઈ જવી, હાથપગના સાંધા અંદરથી ખેંચાઈ જવા અને તેથી બરોબર હાલીચાલી ન શકાવું, આખું અંગ જઈડાઈ જવું, કંપારી આવવી, મૂળેલો ભાગ બહેરો થઈ જવો, સ્પર્શ ન જણાવો, ઠંડો પવન, પાણી કે ખોરાક પર તિરસ્કાર આવવો, ઠંડા સ્પર્શથી રોગના ઉપદ્રવો વધવા વગેરે લક્ષણો સાથે વાતપ્રધાન વાતરકત હોય, તો ધીની સાથે હરતાક્ષભરમનું સેવન કરાવવું જોઈએ.

જે વાતરકતમાં મોત્તવાળા ભાગમાં જડતા, આખા શરીરમાં જડતા, શીતળતા શક્તિનાશ અને શૂન્યતા, હાથ-પગ પર દેવતા વગેરેના સ્પર્શની પણ અસર ન થવી, હાથપગની ચામડી ચીકણી હોય તેવી લાગવી, આખા શરીરમાં ખંજવાળ આવવી, શરીર ઠંડું અને વેદના ઓછી વગેરે કદપ્રધાન લક્ષણો હોય તો કાંટાવાળા કરંજના પાનના રસમાં ઘી કે સાકર મેળવી તેની સાથે હરતાક્ષભરમ આપવી જોઈએ.

પિત્તપ્રધાન વાતરકતમાં હરતાક્ષનો ઉપયોગ નહિ કરવો જોઈએ. નહિ તો રોગોનો ત્રાસ વધી જશે અને પિત્તપ્રકોપ થઈ રક્તપિત્ત થશે.

વાતરકત જેવા વાતરકતના નીચેના ઉપદ્રવોમાં પણ હરતાક્ષભરમ વપરાય છે: અનિદ્રા, અરચિ, શ્વાસ, વાતજન્ય માંસકોથ, (જે પિત્તજન્ય કોથ હોય તો તાપ્પાદિલોહ અપાય છે), માથાની નમેા ખેંચાવી, વારંવાર મૂર્છા આવવી, બેશુદ્ધિ, દષ્ટિમાંદ્ર, વધારે શળ મારવી, તુપા, જ્વર, વિચારોમાં લીન થઈ જવું, આખું શરીર થરથર કંપવું, હેડકી, પાંગળાપણું, વિસર્પ, સોજો આવી પાકોને ફૂટવું, સોજાની જગ્યાએ મોય ભોંકાયા જેવી વેદના થવી, ચક્કર આવવા, થાક, આંગળીઓ વાંકી થઈ જવી, શરીર પર ગડગૂમડ થઈ જવાં, માથાનું દરદ, અને શિરાઓનો સંકોચ. આ જ્યાં વાતરકતના ત્રાસદાયક ઉપદ્રવોને પણ હરતાક્ષભરમ દૂર કરે છે. આ ઉપદ્રવોમાં પણ વારંવાર બેશુદ્ધિ કે મૂર્છા આવવી એ બહુ જ ત્રાસદાયક ઉપદ્રવ છે. એને અસાધ્ય કહો તોપણ હરકત નથી.

વાતરકતનો રોગ બહુ ત્રાસદાયક અને લાંબો વખત ટકનારો છે. થોડા દિવસ સારો થઈ ગયો હોય તેવો લાગે છે, પણ સહેજ જ કારણ મળતાં પાછો જોરથી જોબળી આવે છે. જ્યાં લક્ષણો વિવ્રક્ષણ જોરમાં હોય છે. કેટલાક

રોગીગોને વાતરકત મટી જઈ વિસર્પ, ખરજીયું, ગડગૂમડ, ખંજવાળ, આખા શરીરમાં સૂકી ખરજ, લોહી દુષિત થઈ ઠેરઠેર ચકામાં પડવાં, ગાંઠો પાડવી, આણું શરીર કાણું પડી જવું વગેરે લક્ષણો થાય છે. આ વિકારો પર અનન્તમૂળ અને ચોપચીની વગેરે રક્તગ્રોધક અનુપાન સાથે હરતાલભરમ આપવાથી સારો લાભ થાય છે.

વાતરકતની માફક કુષ્ઠરોગમાં પણ હરતાલભરમ વપરાય છે. આયુર્વેદમાં ઘણા આમડીના રોગોને કુષ્ઠમાં ગણી લીધા છે. પરંતુ ખસ, કચ્છ, ઉઝા, દરાજ વગેરે નાના આમડીના રોગોમાં હરતાલ કરતાં મધક રસાયન વાપરવું જ સારું છે. જે આમાં પણ કોઈ રોગ જૂનો અને દૃઢ થઈ ગયો હોય અને ત્રાસદાયક હોય તો તેના પર મંજિષ્ઠાદિ ચર્ક સાથે હરતાલભરમ આપાય છે.

ખાકીના મહાકુષ્ઠોમાં દોષ-દૂષ્ય જોઈ હરતાલ વાપરવી જોઈએ. હરતાલ-ભરમ કુષ્ઠરોગમાં બહુ જ મુંદર ઔષધિ છે. માત્ર પિત્તપ્રધાન કે માત્ર રક્ત-દુષ્ટિ હોય ત્યારે હરતાલભરમની જોઈએ તેવી અસર નથી થતી. ખાકી વાન અને કક્રપ્રધાન દુષ્ટિ અને ત્વચા, માંસ અને લસિકા દૂષ્ય હોય તેવા કુષ્ઠરોગ-માં હરતાલ અમૃતરૂપ છે. યોગ્ય માત્રામાં અને રોગની અવસ્થા જોઈને જે હર-તાલભરમ આપવામાં આવે તો કુષ્ઠરોગ મટે છે.

આમડી કાળી કે લાલ કાળી, સફી, કઠોર, ઠેરઠેર ફારેલી અને બહુ વેદના થતી હોય તેવા કુષ્ઠને વાતપ્રધાન દોષદૃષ્ટિ સમગ્ર હરતાલભરમ આપવી જોઈએ. કપાલ, ઉદુગર, મંડલ, સિંધ, કાકણ, પુંડરીક અને ઋધ્યજિહ્વ એ સાત મહા-કુષ્ઠ છે. આમાંથી ઉદુગર કુષ્ઠમાં બળતરો, લાલાશ, ખંજવાળ, બહુ જ વેદના, શરીરના ફેનાડાં કરમાઈ ગયાં જેવાં મેલાં થઈ જાય છે અને કુષ્ઠનો ભાગ પાકા ગૂલરના ફલ જેવો લાલ થઈ જીપસી આવે છે. આ રોગમાં હરતાલભરમ નથી અપાતી. ખાકીના બધા મહાકુષ્ઠો પર દોષ-દૂષ્યનો વિચાર કરી તે આપવી જોઈએ.

કુષ્ઠનો રંગ સફેદ કે લાલ, કુષ્ઠનું સ્થાન ઘટ્ટ, એના પર પ્રસ્વેદ આવ્યા દરવો અને જીપસેલા તેજરવી ગોળ ચકામાં જેવો તે મંડલકુષ્ઠ છે. આ કુષ્ઠને કષ્ટસાધ્ય ગણેલો છે, તોપણ તેના પર હરતાલભરમ વપરાય છે.

જે કુષ્ઠની આમડી મોટી, કિનારી લાલ રંગની, અંદરનો ભાગ કાળો, બહુ દુખાવાવાળો અને લાંબાં ચકામાં હોય તે ઋધ્યજિહ્વ છે. જે કુષ્ઠ સફેદ જેવો લાલ રંગનો, કિનારી લાલ અને કમળના પાન જેવા ચકામાં આખા અંગ પર ફેલાયેલાં જીપસી આવ્યાં હોય તેને પુંડરીકકુષ્ઠ કહ્યો છે. જે કુષ્ઠનો રંગ ખરોખર ચણેલી જેવો લાલ અને બર્ષકર વેદના સાથે હોય તે કાકણકુષ્ઠ છે. આ બધા પર હરતાલભરમનું સેવન હિતકારક છે.

ઉપદંશની તીવ્ર અને છછું ગન્ને અવસ્થામાં હરતાકભસ્મ સારી રીતે વપરાય છે. આ રોગની તદ્દન શરૂઆતમાં ન્યારે કોઈ પણ જગ્યાએ ચાકાં ન પડ્યાં હોય ત્યારે પારાભસ્મ, રસકપૂર અને અમીરરસ એ બધાં સારી રીતે વપરાય છે. પરંતુ જો કોઈ ઉપદ્રવો ઉત્પન્ન થયા હોય કે થવાનો સંભવ હોય તો હરતાકભસ્મ આપવી જોઈએ. ઉપદંશનું વિષ દોષદૂષ્યમાં વધારે જોડું ન પહોંચ્યું હોય, ત્યારે તો પારાની બનાવટ હિતકારક છે. પરંતુ વિષ જોડાણમાં જઈ ત્વચા, માંસ વગેરે દૂષ્યોને ન્યારે દૂષિત કરે છે ત્યારે તાકભસ્મ સારી રીતે વપરાય છે. તીવ્ર અવસ્થામાં પારો અને છછું અવસ્થામાં હરતાકભસ્મ અને સોમકની ખીજ બનાવટની ઔષધિઓ અવસ્થાક્રમથી વપરાય છે. અથવા તો રોગના દોષદૂષ્યની સરખામણી કરી દવા અપાય છે. એટલે પિત્તદોષ અને રક્તદૂષ્ય હોય ત્યારે (તેની પ્રધાનતા હોય ત્યારે) પિત્તપ્રશામક અને રક્તપ્રસાદન કરનાર ઔષધિના અનુપાન સાથે હરતાકભસ્મ આપવી જોઈએ.

ઉપદંશમાં પણ ઘણા ઉપદ્રવો થાય છે. ઉપદ્રવ એટલે કે રોગની પછી ખીજ સ્પષ્ટ રોગો થાય છે તે. ઉપદંશના આવા ઘણા ઉપદ્રવોમાં ગલ્લકુષ્ઠ અને ગુદક (માંસ-કીકક-Condyloma) એ બંને પર હરતાકની ખાસ અસર થાય છે. ખીજ ઉપદ્રવો પર હરતાક નથી વપરાતી એમ નહિ. ખીજ વિકારો પર પણ હરતાકની સારી જ અસર થાય છે, પરંતુ ઉપદંશજન્ય કુષ્ઠ પર જલદીથી સારો દાયદો થાય છે. ઉપદંશજ કુષ્ઠ અને ખીજ કુષ્ઠ વચ્ચે બહુ તફાવત છે. આ કુષ્ઠ ઉપદંશની પછી થાય છે, ખીજ કુષ્ઠની માફક આમાં પોતાનાં દોષદૂષ્ય નથી હોતાં. અવસ્થાભેદ કે જાતિ અને લક્ષણથી તે જુદો નથી હોતો, પણ માત્ર એક પ્રકારનાં લક્ષણો થઈ, અને તેમાં વધારો થઈ, છેવટે ગલ્લકુષ્ઠ થાય છે. પહેલાં તો કાનની બૂટ, નાકનું ટેરવું, અને ગાલ પર લાલ ચકામાં પડે છે. પછી આખા શરીર પર લાલ ચકામાં પડે છે. હાથપગની આંગળીઓ સ્ત્રા જાય છે. હાથ-પગની સંવેદનાશક્તિ ઓછી થઈ જાય છે, એટલે કે ચૂંટી બરાબ કે દેવતા લાગે તેની પણ પૂરી ખબર નથી પડતી. જ્ઞાનતંતુઓ બહેરા થઈ જાય છે. પછી સોજો ફૂટવા માંડે છે અને અંદરથી પરુ નીકળ્યા કરે છે. આખું શરીર સ્ત્રા જાય છે. આખું શરીર અને ચહેરા ભયંકર વિચિત્ર દેખાવા માંડે છે. આ અવસ્થામાં પણ હરતાકભસ્મનો સારો ઉપયોગ થાય છે. પરંતુ ગલ્લકુષ્ઠમાં ન્યાં સુધી સોજા ફૂટી માત્ર પરુ જ વહેતું હોય, ત્યાં સુધી ઔષધિ કે ખીજ ઉપચાર થઈ શકે છે. એક વખત અવધવ છછું થઈ તૂટી જઈ ખરી જવા માંડે, પછી જોઈએ તેવી અસર નથી થતી. આ જ નિયમ આનુવંશિક કુષ્ઠને પણ લાગુ પડે છે.

વાતાદિક દોષોથી દૂષિત કુષ્ઠ અને ઉપદંશજન્ય કુષ્ઠ જનિમાં ઘણીવાર રોગ વધી જાય, ત્યારે વાતવાહિનીઓ દૂષિત થઈ સ્પર્શસહત્વ થાય છે. એટલે કે સહેજ આધાત થતા ભયંકર દુખાવો થાય છે, સહેજ પણુ પકડો સહન નથી થતો. સહનશક્તિનો નાશ થવાથી આખા શરીરમાં ઝલુઝલુટ થયા કરે છે. ઘણીવાર તો દરદી રડવા માંડે છે. અથવા કેટલાકની વાતવાહિનીઓ સંકોચાઈ જાય છે અને તેથી રનાયુ અને માંસનો પણ સંકોચ થઈ જાય છે. જે ભાગમાં દુષ્ટિ થઈ હોય તે સુકાયા જેવો થઈ જાય છે. આ પ્રકારના ઉપદ્રવોમાં પણ હરતાલભરમનો ઉપયોગ સારી રીતે થાય છે. એ જ રીતે ઉપદંશના ઉપદ્રવરૂપે થયેલા પ્રમેદ અને અર્શરોગ પણ હરતાલભરમના સેવનથી સારા થઈ ગયાના અનેક દાખલા છે.

વારંવાર બિયલો મારીને આવનારો તાવ, જેને પરિવર્તિત જ્વર કહે છે, તે તાવમાં હરતાલ ખાસ વપરાય છે. તેમજ સાધારણ શીતપૂર્વક જ્વર (એલેરિયા, વિપ્રમજ્વર અને કક્ષપ્રધાન જ્વર) પર પણ હરતાલભરમ વપરાય છે.

સન્નિપાતમાં પણ જ્યારે વાત અને કફનો પ્રકોપ દૂર કરવાની જરૂર હોય, ત્યારે હરતાલભરમ વપરાય છે. હરતાલભરમના સેવનથી બેશુદ્ધિ અને શરદી એકદમ શમી જાય છે, વાતવાહિનીઓ મજબૂત અને છે અને રોગી સચેત થઈ જાય છે. સન્નિપાતમાં આ ભરમ આદાના રસ સાથે આપવી જોઈએ.

આ ભરમ કફ અને વાતદોષ, રસ, રક્ત માંસ એ દૂષ્ય, અને ત્વચા, શાખા અને મૂત્ર એ રથાનો પર વધારે ફાયદો કરે છે. (અૌ. ગુ. ધ. શા.)

સૂચના—પિત્તપ્રધાન કુષ્ઠ અને પિત્તપ્રધાન વાતરક્તમાં હરતાલ ન આપવી જોઈએ. હરતાલભરમના સેવન દરમ્યાન સૂચના તડકો, મીઠું, ખટાશ, તેલ, મરચું વગેરે નુકસાનકારક ચીજો ન લેવી. જરૂર હોય તો ખોરાકમાં થોડાં મરી અને સિંધવ નાખવાં.

કબજિયાત કે મૂત્રનો અવરોધ હોય તો હરતાલ ખાસ ફાયદો નથી કરી શકતી. માટે પહેલો કાઠો સાફ કરવો જોઈએ.

જૂના રોગમાં માત્રા ઓછી આપવી. તેમજ ઔષધિ રસરક્ત વગેરેમાં સારી રીતે મળી જાય માટે વારંવાર ૧૦-૧૫ દિવસ પછી દવા ૩-૩ દિવસ બંધ રાખવી.

બીજી વિધિ—ક્ષારજલથી શુદ્ધ કરેલી હરતાલ ૨ તોલા અને શુક્તિભરમ ૨ તોલા મેળવી કુંવારના રસમાં ૩ કલાક ખરચ કરી પૂરી જેવી ટીકડીઓ બનાવી તડકામાં સૂકવવી. પછી તેને શરાવત્રપુટમાં મૂકી ૨ શેર છાણુનો અગ્નિ

આપવો. ઠંડું પડે બસ્મ કાઢી લેવી. આમાંથી હરતાલ થોડી ઊડી જાય છે, તોપણ સારું કામ આપે છે.

માત્રા—૩ થી ૨ રતી દિવસમાં ૨ વાર.

ઉપયોગ—આ બસ્મ કુષ્ઠ, નવો તાવ, જીર્ણવર અને વિષમજ્વરને મટાડે છે. વિષમજ્વર આવતાં પહેલાં ૩ કલાક અગાઉ ૩ માસા સાકર સાથે આપવી. ૨ કલાક પછી ફરી આપવી. આ બસ્મને કુષ્ઠરોગ પર વધારે હિતકર માનેલી છે.

(૩૬) મલ્લ (સોમલ) ભસ્મ

પ્રથમ વિધિ—સોમલની બસ્મ બનાવવા માટે પહેલાં નીચે પ્રમાણે સૂરો-ખારની બસ્મ તૈયાર કરવી.

સૂરોખાર ૩૨ તોલા અને હાથીદાંતનો ચૂરો ૩૨ તોલા લેવો. સૂરોખારમાં થોડાં પાણીનાં દીપાં નાખી લાકડાની આંકણી પર કાગળ રાખી ચારે બાજુ લગાવી પોલી નળી બનાવવી. સુકાઈ જાય એટલે કડાઈમાં અથવા માટીના વાસણમાં થોડો હાથીદાંતનો ચૂરો પાથરી તેના પર નળી રાખી તેની અંદર હાથીદાંતનો બધો ચૂરો ભરી દેવો. પછી નીચે મંદ અગ્નિ આપવો, એટલે થોડા વખતમાં એક રસ થઈ નિર્ધૂમ બસ્મ બની જશે. ત્યાર પછી નીચે ઉતારી, વાટી શીશીમાં ભરી લેવી.

ઉપરની ભસ્મમાંથી ૨ તોલા એક કાડિયામાં પાથરવી. ઉપર ૧ તોલા સોમલનો કટકો રાખવો. તેની ઉપર ૨ તોલા સૂરોખારની બસ્મ પાથરી સોમલને બરોબર ઢાંકી દેવો. પછી ઉપર બીજું સરખું કાડિયું ઢાંકી, શરાવસંપુટ કરી, સુકાય એટલે કપોતપુટ આપવો. (કપોતપુટ: ૨-૪ છાણાંનો બૂકો કરી, તેની વચ્ચે સંપુટ મૂકી અગ્નિ આપવો. પુટની ઉંચાઈ લગભગ ૮-૯ ઇંચ હોય છે.) સ્વાંગશીતળ થયે સંપુટ ખોલી સફેદ રંગની બસ્મ કાઢી લેવી, અને ચારે તરફ લાગેલી મેલા રંગની સૂરોખારની બસ્મ કાઢી નાખવી. મલ્લભસ્મમાં થોડી સૂરોખારની બસ્મ મળી જવાથી વજન સહેજ વધી જાય છે; તો પણ આ બસ્મ કામ બહુ સારું કરે છે.*

૨. ત.

* મલ્લાહિરનાઈવટી—‘રસવર્ગિણી’ના દીકાકારે લખ્યું છે કે ઉપરની મલ્લભસ્મ ૧ રતી, અડીણ ૬ માસા, જીર્ણવર ૨ માસા, અંબર ૧ રતી અને કેસર ૮ માસા મેળવી ગાયના દૂધમાં ૬ કલાક ખરલ કરી બા-બા રતીની ગોળીઓ વાળી લેવી. માત્રા—૧ થી ૨ ગોળી સવારમાં દૂધ સાથે આપવી. આ વંદી નપુંસકતાનો નાશ કરનાર અને શક્તિ વધારનાર છે. (આ ગોળી બનાવી ઉપર સોનાનાં વરક લગાડવાથી અથવા એમાં સુવર્ણભસ્મ ૧ માસા ઉમેરી લેવાથી વધારે ફાયદો કરે છે.

નોંધ—આવી જ્વતની મદ્દભરમની પરીક્ષા ભરમને અગ્નિ પર નાખી થતી નથી. જે ભરમમાંથી સોમક પૂરેપૂરો જોડી જાય છે, તે અગ્નિ પર નિર્ધૂમ રહે છે. આ ભરમમાંથી ધુમાડો નીકળે છે. આ ભરમની પરીક્ષા દરદીને ટેકલો કાપદો થાય છે તે પરથી થાય છે.

માત્રા—ફેર થી ટ્રે રતી સવારે દૂધની તર અને સાકર અથવા માખણ સાથે આપવી. શકિત લાવવા માટે દિવસમાં ૧ વાર આપવી. સન્નિપાતમાં આવ-સ્પકતા અનુસાર દિવસમાં ૨-૩ વાર ૩ દિવસ સુધી આપી શકાય છે.

ઉપયોગ—આ ભરમના સેવનથી શ્વાસ, કાસ, શીતજ્વર, કોઠ, પક્ષાઘાત અને નપુંસકતા વગેરે રોગો નાશ પામે છે.

સોમક તીક્ષ્ણ અને ઉષ્ણવીર્ય હોવાથી કફ અને આમનું શોષણ કરે છે, પિત્તની વૃદ્ધિ કરે છે, તેમજ રક્તાભિસરણ ક્રિયાને વધારે છે. તે ઉપરાંત જંતુમ્હોવાથી રક્ત, માંસ, અરિધ અને મળમાં રહેલા વિષમજ્વર, ઉપદંશ અને કુષ્ઠ વગેરેના જંતુઓનો નાશ કરે છે. આ ભરમ ઉપદંશના વિષપ્રકોપથી ઉત્પન્ન થયેલા ઉપદ્રવો—ગુદ્યક (Condyloma), નાસાવ્રણ, તાપુવ્રણ, પદ્મવ્રણ, નેત્રવ્રણ, નાડીવ્રણ, અતિસાર, અંત્રવિકાર, પક્ષાઘાત વગેરેને પણ મટાડે છે; તેમજ ફેફસાં, હૃદય અને વાતવાહિનીઓને ઉત્તેજના આપે છે. જે કફપ્રધાન સન્નિપાતમાં શરૂઆતથી જ સોમક આપવામાં આવે તો રોગનું જોર વધી શકતું નથી. ગેશુદ્ધિ, ગળામાં કફ બોલવો, મંદ નાડી, ઠંડું શરીર અને ભ્રમ વગેરે લક્ષણો હોય, વાતવાહિનીઓમાં કફને બહાર કાઢી નાખવાની શક્તિ ન રહી હોય, તે વખતે સોમક તરત પોતાનો પ્રભાવ બતાવે છે. પરંતુ તાવ ૧૦૧ થી વધારે હોય, આંખો લાલ હોય, તેમજ બીજાં પિત્તપ્રધાન લક્ષણો દેખાતાં હોય તેવી સ્થિતિમાં સોમક ન આપવો જોઈએ; નહીંતર રક્તાભિસરણક્રિયાનો વેગ વધી માથા પર લોહીનું દબાણ વધી જાય છે.

સૂચના—કાસ, શ્વાસ, વગેરે રોગોમાં કફ વધારે હોય ત્યારે સોમકની માત્રા ઓછી આપવી જોઈએ; નહીંતર કફનો પ્રકોપ, હૃદયનો અવરોધ, આંખોમાં દાહ, પેટમાં દુખાવો, માથામાં દરદ, સાંધાઓમાં દરદ, મૂત્રપિંડમાં ગરમી વગેરે વિકારો થવા માંડે છે, અને પેશાબ યીળો અને ઓછો થઈ તાવ આવી જાય છે. કદાચ એવું થાય તો મોતી અને શિલાજિત આપી ઉપદ્રવોનું શમન કરવું. તે પછી જરૂર હોય તો ૩ સ્વિસ પછી ફરીથી નાની માત્રામાં સોમક આપવો શરૂ કરવો.

મદ્દભરમ ખાનારને મૂળા બિલકુલ ન આપવા. પિત્તપ્રકૃતિવાળાને, પિત્તવિકારવાળાને અને ગરમ ઋતુમાં આ ભરમ ન આપવી.

બીજી વિધિ—સોમક, સૂરોખાર, ચૂનો, શુક્રિભસ્મ, કુલાવેલો ટંકણખાર દરેક ૨-૨ તોલા અને નવસાર ૧૬ તોલા લેવો. પછી બધાને બારીક ખરલ કરી આકડાનું દૂધ ૮ તોલા નાખી ખરલ કરી ૨-૨ તોલાની ટીકડીઓ વાળવી. પછી ટીકડીઓને શરાવસંપુટમાં મૂકી કપડમટ્ટી કરી સુકાઈ જાય એટલે ૨૥ શેર છાણાંની અગ્નિ આપવાથી કાળા રંગની ભસ્મ તૈયાર થશે. ભસ્મ વજનમાં ઓછી જતરે છે પણ ફાયદો સારો કરે છે. (ધન્વંતરિ)

માત્રા—૦૧ થી ૧ રતી આદાના રસ અથવા દૂધ-સાકર સાથે અથવા રોગ અનુસાર અનુપાત સાથે આપવી.

ઉપયોગ—વાતવ્યાધિ, અર્ધાગવાયુ, ગાંઠિયો વા, શુર્ણજ્વર, નવો વાતજ્વર, કફજ્વર, સન્નિપાત વગેરેને આ ભસ્મ મટાડે છે ન્યુમોનિયામાં એ ખૂબ ફાયદો કરે છે. એ પરસેવો લાવી તાવને ઘટાડે છે અને ગલગાંડ અને અર્શમાં પણ ફાયદાકારક છે.

ત્રીજી વિધિ—સફેદ સોમક ૧ તોલો અને શુક્રિભસ્મ ૨ તોલા લઈ આકડાના પાંખના રસમાં ત્રણ કલાક ખરલ કરી, ટીકડીઓ બનાવી, સૂકવી ઉપર કહેલી રીત મુજબ ફૂંકી દેવી.

માત્રા—૦૧-૦૧ રતી દિવસમાં ૨ વાર મધ સાથે ચટાડવી.

ઉપયોગ—આ ભસ્મ કફપિત્તાત્મક શ્વાસ, ખાંસી, મંદાગ્નિ, ઉદરરોગ, લોહીવિકાર, વાજો અને ચામડીના રોગમાં ફાયદાકારક છે. બહુ દારૂ પીનારને થતી ઊંઘડી, ઊખકા, પેટમાં બળતરા અને બેબેની એ મટાડે છે.

સૂચના—શ્વાસના દરદીને સવારમાં બે તોલા ધી પિવરાવી અર્ધા કલાક પછી આ ભસ્મ આપવી. સાંજે ધી પિવરાવવાની જરૂર નથી. અથવા ધીને બદલે પીપર અને મધ સાથે ચટાડી ઉપર દૂધ પાતું નેષ્ટએ.

(૩૭) શૃંગભસ્મ

વિધિ—શુદ્ધ કરેલા સાગરશિંગના કુકડાના વજનથી ૪ ગણા આકડાનાં પાન લઈ ખાંડી લૂગદી બનાવવી. તેમાંથી અર્ધી લૂગદી કપડા પર બિછાવી સોપારી જેવડા કટડા મૂકી, ઉપર બાકીની લૂગદી પાંચરી પોટલી બાંધી ઉપર મજબૂત કપડમટ્ટી કરવી. પોટલીમાં સાગરશિંગના કુકડા એકબીજાને અડકે નહિ એટલું સમાવવું. કપડમટ્ટી સુકાઈ જાય એટલે ગજપુટ અગ્નિ આપવાથી સફેદ રંગની મુલાયમભસ્મ તૈયાર થાય છે. જે ભસ્મમાં કોઈ દુકડો કાળો અને કાચો રહી જાય તો તેને આકડાના રસમાં ૩ કલાક ખરલ કરી સંપુટ કરી બીજવાર ગજપુટ આપવાથી ઉત્તમ ભસ્મ બની જશે. (ધ. સ્વા. સદાનંદશિરિ)

ઉપરની રીતે કુંવારનો ગર્ભ પાયરી તેમાં સાગરશિંગાના દુકડા પાયરીને પણ ભરમ બનાવાય છે.

સૂચના—સૂત્રી ખાંસીમાં શૂંગભરમ ન આપવી. આંકડાનાં પાનની લૂગદીને બદલે કુંવારના ગર્ભમાં સંપુટ કરીને પણ ભરમ બનાવાય છે. તે સૌમ્ય હોય છે. તીક્ષ્ણ રોગમાં ઉગ્ર ભરમ લાભદાયક છે, પણ કામળ પ્રકૃતિવાળાને માટે સૌમ્ય ભરમ હિતકારી છે.

માત્રા—૧ થી ૩ રતી દિવસમાં ૨ વાર કદને બહાર કાઢવા માટે સાકર સાથે. પાતળા કદને ચૂકવવા માટે મધ કે નાગરવેક્ષના પાન સાથે. શળ પર પીપર મધ સાથે. અને ક્ષયના તાવમાં પ્રવાસપિષ્ટિ અને ગળોસસ્ત્ર સાથે આપવી. એવી જ રીતે ખીજાં અનુપાનોની યોજના કરવી. મૃદ્વસ્થિ રોગમાં પ્રવાસપિષ્ટિ કે ગોદંતી સાથે આપવી. ન્યસનક જ્વર (ન્યુમેનિયા)માં શૂંગભરમ, મોરપીંછની ભરમ અને ૧-૧ તોલો અષ્ટાંગ અવલેહ સાથે આપવી. ઉપર સૂંઠવાળી આ પાવી.

ઉપયોગ—શૂંગભરમ શ્વાસ, ખાંસી, પડખામાં શળ, કુશ્કુસસન્નિપાત, બાળકોની વરાધ, નવો કુશ્કુસાવરણ શોથ, ઉરસ્તોષ, વાતકક જ્વર, શેષજ્વર, સેન્ડ્રિય વિષજનિત અસ્થિવિકાર, ક્ષયમાં તાવ, સળેખમ, હૃદયશળ, મંદાગ્નિ, મૂત્રપિંડોનો પ્રલુ, દાંતમાંથી પરુ નીકળવું (Pyorrhea) અને બાળકોનો મૃદ્વસ્થિ રોગ આ બધા રોગોનું શમન કરે છે.

શૂંગભરમના મુખ્ય ગુણ જ્વરધન, શક્તિવર્ધક, કફના સાવનું નિયમન કરવું, ફેફસાંમાં રહેલા કફદોષને સામ્ય અવસ્થામાં લાવી ફેફસાંના કોષોને શક્તિ આપવી, હૃદયને શક્તિ આપવી, ક્ષયની પહેલી અવસ્થામાં ક્ષયના જંતુઓનું નિયમન કરી ક્ષયને વધવા ન દેવો વગેરે છે. આમાં હેલ્સી અસર તો ફેફસાં કે ખીજાં સ્થાનના શારીરિક ઘટકો મજબૂત થઈ ક્ષયના જંતુઓનો અથવા ક્ષયના વિષનો નાશ થાય છે ત્યારે થાય છે. શૂંગભરમથી ક્ષયનું વિષ તદ્દન નષ્ટ થઈ જાય છે એમ નથી. ક્ષયજન્ય વિષને નિર્વિષ કરનાર અને ક્ષયના જંતુઓને મારનાર જંતુધન દવા તો સુવર્ણભરમ છે. પરંતુ શૂંગભરમનો ઉપયોગ જંતુઓની વૃદ્ધિ રોકવામાં થતો હોવાથી ક્ષયની શંકા પડે કે તરત શૂંગભરમ અને પ્રવાસભરમ મેળવીને આપવાથી ક્ષય થતો નથી અને દરદી ક્ષયથી બચી જાય છે. એવે વખતે આ ભરમ ૧ રતીથી શરૂ કરી ધીરે ધીરે ૬ રતી સુધી વધારવી જોઈએ.

શ્વાસનળીમાંથી પ્રમાણથી વધારે કફસ્રાવ થતો હોય તો શૂંગભરમ તેને નિયમિત કરી કફવિકારને દૂર કરે છે. અરડૂસી શ્વાસવાહિનીઓમાંથી કફનો વધારે સ્રાવ કરાવનાર છે, જેઠીમધ શ્વાસવાહિનીઓના સોજાને ઓછો કરે છે. એટલે તે મધુર, ચીકણો, પાતળો અને કામળ રસ ઉત્પન્ન કરનાર હોવાથી સોજા ઓછો

યઈ જાય છે. ત્યારે ગળામાં બળતરા, સોજો, ફોસ્લીઓ, ઉપજિલ્લા વગેરે દોષોથી ખાંસી આવે છે, ત્યારે બહેડામાં સ્તંભક ગુણ હોવાથી તે ઉપયોગી થઈ પડે છે. આ રીતે ખાંસીનાં જીવંજીવં કારણો પ્રમાણે જીદીજીદી ઔષધિઓ વપરાય છે.

વાનજન્ય સૂકી ખાંસીમાં શૂંગભસ્મ ન આપવી જોઈએ. નહિ તો શૂંગ-ભસ્મના યોગથી શ્વાસવાહિનીઓ સૂકી થઈ ખાંસી વધી જશે. પણ બાળકોના બેટાટિયામાં અને તેના જેવી સંસર્ગજન્ય ખાંસીમાં શૂંગભસ્મ સારી રીતે વપરાય છે. ફેફસાંના સોજા પછી કે શ્વાસવાહિનીઓના સોજા પછી થનારી ખાંસીમાં તેમજ કફસંચયને લીધે થનારી ખાંસીમાં શૂંગભસ્મ ઉત્તમ પ્રકારે વપરાય છે. (સાખર-શિંગાની ભસ્મ કરતાં નાનાં બાળકો માટે હરણનાં શીંગડાંની ભસ્મ વધારે ઉપયોગી છે. હરણનાં શીંગડાંની ભસ્મ સાખરશિંગાની માફક કરાય છે.)

કુકુસસન્નિપાત પછી ઘણું કરીને છાતીમાં કફનો વધારે સંચય થાય છે. આ કફ ઘણા દિવસ સુધી રહી ત્રાસ આપે છે. કફ દુર્ગંધવાળો, પીળા રંગનો અને ચીકણો નીકળે છે. એવા કફનો જલદી નિકાલ કરવો જોઈએ અને ફરીથી નવો દૂષિત કફ ઉત્પન્ન ન થવો જોઈએ. તેમજ અંદરના અવયવો નિર્દોષ અને બળવાન બનવાં જોઈએ. આ બધાં કામ માટે ઉત્તમ ઔષધિની યોજના કરવી હોય તો શૂંગભસ્મ અને રસસિંદૂર મેળવી અરડુસી, જેડીમધ, બહેડા અને સાકરના ઉકાળા સાથે દિવસમાં ૨ થી ૩ વાર આપવું જોઈએ. પંચગુણતૈલ અને નારાયણતૈલને મેળવી, સહેજ ગરમ કરી, છાતી પર માસિસ કરવાથી તેમજ ગરમ પાણીથી શેક કરવાથી જલદી કાયદો થાય છે.

કેટલીક વાર આ રીતે કફનો સાવ એછો થયા છતાં કે કફની દુર્ગંધ કभी થયા છતાં, અંદરનો કોઈ એકાદ ભાગ દૂષિત રહી જાય છે અને તેથી કેટલાક વખત પછી તે ભાગમાં દોષસંચય વધે છે. દોષદુષ્ટિ વધી તાવ આવવા માટે છે. એ જાતના તાવમાં વધારે ત્રાસ નથી પડતો પણ દરદીની શક્તિ ઘટી જાય છે. એવી સ્થિતિમાં ખીજી જ્વરજન ઔષધિઓ કરતાં શૂંગભસ્મ આપવી હિતકર છે. એની સાથે તદ્દન થોડા પ્રમાણમાં રસસિંદૂર આપવાથી ફેફસાંમાંના મલદ્રવ્ય અને દોષદુષ્ટિનો નાશ થવામાં સારી મદદ મળી જાય છે. આ દુષ્ટિ દૂર થાય એટલે તાવ એની મેજે શમી જાય છે.

શૂંગભસ્મ હૃદયને પુષ્ટિ આપનારી છે. હૃદયની યજ્ઞના જૂના રોગમાં હૃદયમાં ખાસ વિઘ્નિતિ ન હોય, માત્ર હૃદયેન્દ્રિયની સામાન્ય અશક્તિ જ કારણ હોય, અને રનાયુ તથા ગ્લાનતંત્રુઓ નબળા પડ્યા હોય, તેવી સ્થિતિમાં શૂંગભસ્મ જરૂર આપવી જોઈએ. તેમજ ઘણા દિવસના ઉપવાસને લીધે, રસ્તે ચાલવાને લીધે કે મગજના બહુ પરિશ્રમને લીધે નબળાઈ આવી હોય, તોપણ શૂંગભસ્મ આપવી

સારી છે. એવી અશક્તિ વખતે સહેજ ન કારણ મળતાં થનારી ગબરામણ, હૃદયનો વેગ વધી જવો, દરદીના કાનમાં અવાજ અને નાડીના ધબકારા સાગવા, એવા રોગમાં શૃંગભરમ અને સુવર્ણભાક્ષિક ભરમ મેળવીને આપવી ફાયદાકારક છે. હૃદયની નળજાખને લીધે થયેલી ખાંસી, લોહીમાં આવેલી નળજાખ, મોં અને આખા શરીર પર આવેલા કફજન્ય સોજો અથવા સોજા માદક મોં ફૂલેલું સાગવું વગેરે વિકારોમાં શૃંગભરમ આપવી ફાયદાકારક છે.

અમે ઘણીવાર નિર્જાતુક ક્ષય અને જાંતુજન્ય ક્ષય પર શૃંગભરમ વાપરી અનુભવ કર્યો છે. શૃંગભરમ આપવાથી ક્ષયરોગમાં આવનારો તાવ અને ખાંસી જલદી મટી જાય છે, એટલું ન નહિ પણ ક્ષયના જાંતુઓનું નિયંત્રન કરવાની અને વધવા ન દેવાની અસર પણ ક્ષયના જાંતુઓ પર થાય છે. આ ભરમનું સેવન કરતાંની સાથે જ આગળ વધતા ક્ષયના જાંતુઓના પગ પાછા પડે છે. ક્ષયમાં રોગી તદ્દન ગભરાઈ ન ગયો હોય, બળ અને માંસ તદ્દન ઘટી ગયાં ન હોય, તો શૃંગભરમનો બહુ સારો ઉપયોગ થાય છે. ક્ષયરોગની તદ્દન શરૂઆતની પહેલી અવસ્થામાં શૃંગભરમ આપવામાં આવે તો ક્ષયનો દરદી ધણું કરીને સારો ન થઈ જાય છે. એટલા માટે ક્ષયરોગ માટેની અનેક ઔષધિઓમાંથી શૃંગભરમ એક ઉત્તમ ઔષધિ છે, એવું કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી. ક્ષયરોગમાં અબ્રજ-ભરમ, સુવર્ણભરમ અને શૃંગભરમ એ ત્રણે એકઠી કરી આપવાથી જલદીથી વધારે ફાયદો થાય છે. તે જ પ્રમાણે શરીરમાં રહેલા ઝીણા તાવ માટે પણ આ ભરમ સારી રીતે વપરાય છે.

બાળકોનાં હાડકાં બહુ કમજોર થઈ જાય તેવી નળજાખ, અને હાથપગ સુકાઈ જાય, ચેટ ગાગર જેવું થઈ જાય, તેવા બાલશોષ રોગમાં શૃંગભરમ અને પ્રવાહપિષ્ટિના મિશ્રણનો સારો ઉપયોગ થાય છે.

મૂત્રપિંડના પૂયવૃક્ક અને વૃક્કમણ રોગમાં જંગભરમ અથવા બીજી ઔષધિઓ સાથે શૃંગભરમ આપવાથી પરુ જલદી સુકાવા માંડે છે અને રોગ કાબૂમાં આવી જાય છે, તથા દરદીને જો બહુ ત્રાસ થતો હોય તો તે પણ ઓછો થઈ જાય છે.

શૃંગભરમ કફદોષ, રસ, રક્ત, અસ્થિ, અને મજ્જા એ દૂષ્ય અને શ્વસનેન્દ્રિય, હૃદય અને મૂત્રપિંડ એ રચાનો પર ફાયદો કરે છે. (ઔ. શુ. ધ. શા.)

શૃંગભરમ ૧ રતી અને શુદ્ધ નવસાર ૪ રતી ડોકરવરણા પાણી સાથે આપવાથી નવા સળેખમમાં કફનો સ્વાદ જલદી થવા માંડે છે. પછી થોડા જ વખતમાં સળેખમ અને માથાનું દરદ મટી જાય છે.

તે આસમાં કદ ભરાઈ જવાથી બહુ ત્રાસ થતો હોય તો શૂંગભરમ સાથે મલ્લસિંદૂર (નં. ૨.) અને ત્રિકલુ મેળવી ૪-૪ કલાકે મધ સાથે આપવામાં આવે, અને ઉપર ચા પાવામાં આવે, તો એક જ દિવસમાં ગભરામણ દૂર થાય છે. પણ કદ ભડો હોય તેવા દરદીઓને મલ્લસિંદૂર ન આપવો. તેમને શૂંગ, અમ્મક, સમીરપત્રમ અને સિનોપલાદિચૂર્ણ મેળવી ૪-૪ કલાકે આપવું જોઈએ, સમીરપત્રમ મેળવવાથી કદ સહેલાઈથી બહાર નીકળી જાય છે.

લોહીમાં જંતુઓ અને સેન્દ્રિય વિષ દાખલ થવાથી નખની રચના અધ્યવ-રિથત અને વિકૃત થવા માંડે છે. ઘણેભાગે ઉપદંશના વિપથી તો એવું થાય છે જ, તેમજ પેટમાં લાંબો વખત સૂક્ષ્મ કૃમિઓ રહેવાથી પણ નખ બેટેલા, અનિયમિત, ભડાપાનળા થઈ જાય છે. એ ઉપર બપોરના જમતી વખતે ગળેાસત્વ, નાગર-મોથ અને આમળાંના ચૂર્ણ સાથે શૂંગભરમ આપી ઉપર ૦૧૧ તોલો ભુંગડાજ તૈલ પીવા અપાય છે. આ રીતે લેવાથી ૧-૨ મહિનામાં નખનો રોગ મટે છે.

ખાંસીની સાથે ફેટલાકને શ્વાસ પણ થાય છે. રોગ જૂનો થઈ જવાથી વારંવાર ખાંસી આવ્યાં કરે છે અને ૧૦-૨૦ વાર જોર કર્યો પછી જ કદ નીકળે છે. કોઈ કોઈ વાર બલદી પણ થઈ જાય છે, બોક્કતા શ્વાસ ભરાઈ જાય છે અને શિયાળામાં તો બેડા બેડા રાત ગાળવી પડે છે. ઉનાળામાં ત્રાસ ઓછો થાય છે. આ રોગ પર ૨ રતી શૂંગભરમ સાથે ૧ રતી રસસિંદૂર મેળવી, તુળસીના રસ અને મધ સાથે દિવસમાં ૨ વાર આપવાથી, ધીમે ધીમે છાતી મજબૂત થઈ કાસ અને શ્વાસ બંને રોગો મટે છે.

(૩૮) સંગયસખભરમ

વિધિ—શુદ્ધ કરેલા સંગયસખને ગાવઝખાનના કવાયમાં ૬ કલાક ખરલ કરી ૨-૨ તોલાની ટીકડીઓ પાળવી. પછી તેને સૂર્યના તાપમાં સૂકવી, શરાવમાં ઉપર નીચે ગાવઝખાનની લૂગદી રાખી, સંપુટ કરી, સૂકવી, ગળપુટ આપવો. આ રીતે ૩ વખત ગળપુટ આપવાથી મુલાયમ ભરમ તૈયાર થાય છે.

(શ્રી. પં. ગંગાદત્તજી પંત વૈધરાજ)

ખીજી વિધિ—ગાવઝખાનના કવાયમાં ૧૪ વખત બૂઝવી અર્કગાવઝખાન અથવા ટેવડા સાથે ૭ દિવસ ખરલ કરી પિષ્ટિ બનાવી લેવી.

માત્રા—૧ થી ૩ રતી દિવસમાં ૨ વાર મધ સાથે આપવી.

ઉપયોગ—હૃદયના ધમકારા અને ગરમી દૂર કરી હૃદયને જાળવાનું બનાવે છે. જ્ઞાનતંત્રોએની નયજાઈ, મંગળની ગરમી, પેટની અશક્તિ અને ધાતુની નયજાઈ દૂર કરી તે યાદશક્તિ વધારે છે.

હૃદય નંખળું પડવાથી હૃદયના ધગકારા વધી જાય છે, ચક્રેરા દિલ્લો પડી જાય છે, પાચનક્રિયા મંદ પડી જાય છે, થોડી મહેનત કરતાં શ્વાસ ભરાઈ જાય છે, ઘણાના માથામાં દરદ થાય છે અને દેહલાકને કંઈ વધે છે. એને માટે સંગપચન-ભસ્મ, જહરમોહરાપિષ્ટિ, રસસિંદુર અને લવંગાદિ ચૂર્ણ મેળવી સાકર અને માખણ સાથે આપવું હિતકર છે.

સંગપચનને પાણીમાં વાટી દૂધ અને સાકર સાથે પણ પીવા અપાય છે. ઘણા મુસલમાનો સંગપચન તાવીજ બનાવી હૃદયના રક્ષણ માટે બાળકોને ગળામાં પહેરાવે છે.

(૩૯) સંગજરાહતભસ્મ

વિધિ—ગાવઝખાનના કવાયમાં ૧૪ વખત ખૂઝેલા ધાપણુ જેવા ઊભળા સંગજરાહત (શંખજરા)ના ૪૦ તોલા ટુકડા લઈ માટલીમાં ઉપરનીયે કુંવારનો ૨ શેર ગર્ભ ભરી, સંપુટ કરી, ગળપુટ આપવો. સ્વાંગશીતળ થયે કુંવારની રાખમાંથી શંખજરાની ભસ્મ કાઢી વાટી લેવી.

માત્રા—૪ થી ૮ રતી દિવસમાં ૨ વાર આપવી.

અનુપાન—પરિમામાં ૨૧ દિવસ મુઠ્ઠી સવારે માખણુ સાથે આપવી. પ્રદરમાં ચોખ્ખાના ધોવણુ સાથે આપવી. આંતરડાંમાં ચાંદાં અને સોજાં આવી લોહી અને પરવાળા ઝાડા થતા હોય, તો ગણોસત્ત્વ અને મધ અથવા દહીં કે બકરીના દૂધ સાથે આપવી. તેમજ ઉરઃક્ષત, હર્ષુજ્વર, રક્તપિત્ત અને કંક-કાસમાં લોહી આવવું આ બધાંમાં મલાઈ અને સાકર સાથે અથવા સમાન સોનાગેરુ મેળવી દાડમના શરબત સાથે આપવી. આ ઉપરાંત છરી, ચક્કુ વગેરે વાગી લોહી નીકળતું હોય તો તે બંધ કરવા ધા ઉપર આ ભસ્મને દબાવી દેવી.

નોંધ—દંતમંજનમાં નાખવા માટે કુંવારના રસની જરૂર નથી. શંખજરા ૧-૧ શેર માટલીઓમાં ભરી ગળપુટ પર ૪-૬ માટલીઓ મૂકી બઢી કરવાથી દંતમંજનમાં મેળવવા યોગ્ય મુશાયમ ભસ્મ બને છે. મુશાયમ ન બની હોય તો ફરી ગળપુટ આપવો.

ઉપયોગ—આ ભસ્મ પરિમયો, શ્વેતપ્રદર, રક્તપ્રદર, ધાતુની નખળાઈ, ઉરઃક્ષત, અતિસાર, મોનાં ચાંદાં, દાહ, રક્તપિત્ત, વગેરે મટાડે છે. દંતમંજનમાં મેળવવાથી તે દાંતને સફેદ બનાવે છે, અને પરુ નીકળતું હોય તે બંધ કરે છે. કર્ણમાવમાં પણ આ ભસ્મને જ કાનમાં નાખી ઉપર લીંબુના રસનાં ૨ ટીપાં નાખવાથી થોડા જ દિવસમાં આરામ થાય છે.

(૪૦) સંગચક્ષુ (હજરૂલયલૂદ)ભસ્મ

વિધિ—સંચક્ષુને શુદ્ધ કરી ધમાસાની લૂગદીમાં મૂકી સંપુટ કરવો. ૨૦

તોલા સંગયદ્દ માટે ૮૦ તોલા ધમાસાની લગદી લેવી. સંપુટ સુકાઈ જાય એટલે ગળપુટ અગ્નિ આપવો. સ્વાંગશીતળ થયે સંગયદ્દને કાઢી મૂળાના પાનના રસમાં ૧૨ કલાક ખરલ કરી, નાની નાની ટીકડીઓ વાળી, સૂર્યના તાપમાં સૂકવી, શરાવસંપુટ કરી, ગળપુટ આપવાથી મુલાયમ ભરમ તૈયાર થાય છે.

માત્રા—૨ થી ૪ રતી શરબત બજૂરી અથવા સાકર સાથે ૧-૧ કલાક પછી ૨-૩ વાર આપવી.

ઉપયોગ—આ ભરમ પથરી, શર્કરા અને પેશાબના અવરોધને મટાડે છે અને પથરીને તોડી નાખી તરત પેશાબ સાથે બહાર કાઢી નાખે છે. પથરી બહુ વધી ગઈ હોય તો ૮-૧૦ દિવસ રોજ સવારમાં વધારે માત્રામાં આપતા રહેવાથી ઓપરેશન વગર પથરીને તોડી કાઢી દરદ મટાડે છે.

ઘણા હકીમો સંગયદ્દને પાણી સાથે ધસીને વાપરે છે. એવી જ રીતે પિષ્ટિ બનાવીને પણ ઉપયોગમાં લેવાય છે.

(૪૧) પિત્તજભરમ

વિધિ—૨૦ તોલા શુદ્ધ પિત્તજના પતરાના નાના નાના કટકા કરવા. પછી ૨૦-૨૦ તોલા મન શિલ્પ અને શુદ્ધ ગંધક લઈ લીંબુના રસમાં ખરલ કરી કટકા ઉપર તેનો લેપ કરવો. જે પિત્તજનો બૂકો કયો હોય તો મન.શિલ્પ અને ગંધક સાથે લીંબુના રસમાં ખરલ કરી ગોળો વાળવો, અને સૂર્યના તડકામાં સૂકવી ગોળાને અથવા પેલા લેપ કરેલા કટકાને શરાવસંપુટ કરી ગળપુટ અગ્નિ આપવો. સ્વાંગશીતળ થયે કાઢી લઈ ફરી ઉપરોક્ત વિધિ પ્રમાણે મન શિલ્પ અને ગંધક સાથે લીંબુના રસમાં ખરલ કરી ગોળો વાળી ગળપુટ આપવો. આ રીતે ૮ ગળપુટ આપવા. પછી એક જાળીરી લીંબુના રસનો પુટ આપવાથી ભરમ નિર્દોષ અને લાભદાયક બને છે. (૨. ૨. સ.)

માત્રા—૦૧ થી ૧ રતી દિવસમાં ૨ વાર મધ, મીઠા અનારદાણાના રસ કે રોગ અનુસાર અનુપાત સાથે આપવી.

ઉપયોગ—પિત્તજભરમ ઉષ્ણવીર્ય અને શીતળ છે. તેમજ રક્ત, સ્વપ્ન રસવાળી, કડવી, દીપન અને પાચન કરનારી છે. રક્તપિત્ત, મેતકુહ, પૃથ્વિદોષ, બરોળજદ્દિ, લોહીવિકાર, પ્રમેહ, અર્શ, સંગ્રહણી, શળ, પાંડુરોગ અને કૃમિનો નાશ કરે છે. ખાસ કરીને પિત્તજન્ય રોગોમાં પિત્તજભરમ ઉપયોગી છે. આ ભરમ બહુ ઓછી વપરાય છે.

આ ભરમમાં તામ્રભરમ અને જસતભરમના મિશ્ર મુલ્યો છે. આ ભરમ તામ્રભરમ જેવી ઉષ્ણ નથી તેમજ જસતભરમ જેવી શીતળ નથી. ઉદર રોગમાં જે દરદીઓ તામ્રભરમ સહન કરી શકતા નથી, તેમજ જેમને રસાયનીઓના

વિંકારમાં અને યજ્ઞ, સંત્રહણી વગેરેમાં જસતભરમ કાપદો ન કરતી હોય તેવા રોંગીઓને પિત્તજભરમ કાપદાકારક છે.

(૪૨) કાંસ્યભરમ

વિધિ—શુદ્ધ કાંસાના ૨૦ તોલા બૂકામાં તેટલો જ ગંધક અને ચોથો ભાગ હરતાલ નાખી લીંછુના રસમાં ખરલ કરી ગોળો વાળી તડકામાં સૂકવી મજબૂત સંપુટ કરી ૫ શેર છાણોનો અગ્નિ આપવો. સ્વાંગદીપ્ત થયે કાઢી લઈ ફરી ફરી ઉપરની રીતે ૫ શેર છાણોનો અગ્નિ આપવો. આ રીતે પાંચવાર પુટ આપ્યા પછી કુંવારના રસમાં ૧૨-૧૨ કલાક ખરલ કરી ગોળો વાળી ૩ ગજપુટ આપવાથી ઉત્તમ પ્રકારની મુલાયમ ભરમ તૈયાર થાય છે. (૨.૨.સ.)

માત્રા—૧ રતી દિવસમાં ૨ વાર, મધ, ગુલકંદ અથવા રોગ અનુસાર અનુપાન સાથે આપવી.

ઉપયોગ—કાંસ્યભરમ લઘુ, તિક્ત (કડવી), ઉષ્ણ, લેપન, દદિ શુદ્ધ કરનાર, દીપન, હિતકર અને ખાસ કરીને વાતપિત્તજન્ય રોગોનો નાશ કરનારી છે. કૃમિ, કુષ્ઠ અને લોહીવિકાર વગેરેનું એ શમન કરે છે. કાંસ્યભરમથી ચામડી સુંવાળી બને છે. બહુમૂત્ર, પ્રમેહ, મૂત્રકૃચ્છ્ર વગેરે પેશાબના રોગોમાં પણ એ કાપદાકારક છે. આંખો માટે પણ એ હિતકર છે.

આ ભરમમાં તામ્રભરમ અને જંગમરમના ભેગા ગુણો છે. આ ભરમ આંખોને માટે બહુ કાપદાકારક છે. લોહીના સાવના રોગો જેવા કે રક્તપિત્ત, અર્શ, ઝાંડા અને બિલદીમાં લોહી પડવું, પેશાબમાં લોહી પડવું, વગેરેમાં એ કાપદાકારક છે. તેમજ આમનું એ શોષણ કરે છે, આંતરડાંમાં એકઠાં થયેલ સેન્દ્રિય વિષ અને જંતુઓનો નાશ કરે છે, આંતરવિદ્રધિના પરને સૂકવવામાં એ ઉપયોગી છે અને પકવાશય અને મૂત્રાશયની ક્ષૈમિક કલાઓને એ મુલાયમ બનાવે છે.

સૂચનો—કાંસ્યભરમ સવારમાં લીધા પછી ૩ કલાકે ભોજન કરવું. સાંજે પણ ૩ કલાકનું અંતર રાખવું. વળી કાંસ્યભરમ લીધા પછી ૩ કલાક સુધી ધીવાળો, ખોરાક ન ખાવો. રોગને લીધે અપથ ન હોય તો દૂધનું સેવન વધારે રાખવું. રોગમાં અપથ ન હોય તો લીંછુ અને તલનું તેલ લઈ શકાય છે.

(૪૩) વર્તલોહ (જર્મનસિલ્વર)ભરમ

વિધિ—શુદ્ધ જર્મનસિલ્વરને કાંસ્યભરમની વિધિમાં લખ્યા પ્રમાણે ગંધક અને હરતાલ મેળવી લીંછુના રસ કે આકાના દૂધ સાથે ખરલ કરી ૫ ગજપુટ આપવાથી ભરમ તૈયાર થાય છે. (૨. ૨. સ.)

માત્રા—૧ થી ૨ રતી મધ, પીપર ને મધ, ઘી, ગજાસત્ત્વ કે રોગ અનુસાર અનુપાન સાથે આપવી.

ઉપયોગ—જર્મનસિલ્વર કાંસુ, તાંબુ, પિત્તળ, લોહું અને સીસું એ પાંચ ધાતુઓના મિશ્રણથી બને છે. એથી આ ભસ્મમાં પાંચે ધાતુના મિશ્ર ગુણ અને સંયોગજન્ય ગુણ રહેલા છે. આ ભસ્મને શાસ્ત્રકરિએ શીતળ, અમ્લ, તીખી, રક્ષ, કષ્પિતનાશક, રચિ ઉત્પન્ન કરનાર, ચામડીના રોગોનો નાશ કરનાર, કૃમિધ્ન અને આંખોને માટે હિતકારક તથા યોગવાદી માનેલી છે. અનુપાનભેદથી ઘણા રોગોને એ મટાડી શકે છે. તોપણ આ ભસ્મ બહુ થોડી વપરાય છે.

સૂચના—આ ભસ્મના સેવન વખતે ખાટા પદાર્થો ન ખાવા જોઈએ.

(૪૪) તુલ્ય ભસ્મ

ત્રિધિ—મેરથૂયાનો ૩-૪ તોલાનો ૧ ટુકડો અને ૨૦ તોલા અરીઠાં લેવાં. અરીઠાંનાં લીલાં છોતરાં લઈ બારીક ભૂકા કરી લેવા. પછી સરખા માપવાળાં બે શરાવ લઈ એકમાં નીચે અડધો ભૂકો પાયરી ઉપર મેરથૂથુ મૂકી બાકીના અર્ધાં ભૂકાથી મેરથૂથુ ઢાંકી દેવું. બાદ ઉપર બીજું શરાવ ઢાંકી કપડમટ્ટી કરવી. શરાવસંપુટમાં ખાલી જમ્યા ન રહેવી જોઈએ. સંપુટ સુકાઈ જાય એટલે ૧૧ શેર છાણાંની આંચ આપવાથી ભસ્મ તૈયાર થઈ જાય છે.

(શ્રી. પં. રામનાથજી ત્રિવેદી)

માત્રા—૩ થી ૬ રતી રોટલી કે પૂરીની વચ્ચે મૂકી ગળી જઈ ઉપર ૧૦ તોલા ઘી પીવું. લગભગ ૨ કલાક પછી ૧ ઝાડો થશે. તે વખતે ફરી ૫ તોલા ઘી પીવું. બીજવાર ઝાડો થાય ત્યારે ફરી ૫ તોલા ઘી પીવું. આ રીતે વારંવાર ૫-૫ તોલા ઘી પીતા રહેવું. બ્યારે બરોબર જીજ્ઞાસ લાગી એકલું ઘી જ નીકળે ત્યારે મગની ખીચડી ખાવી. ઘી કાઢવાર ૧૦-૧૨ વખત પાવું પડે છે. દરદીને પાણી ન પાવું. ખીચડી સિવાય બીજી કેઈ ચીજ ન ખવરાવવી. બીજો દિવસે પણ એકલી ખીચડી જ ખવરાવવી. પછી અનુકૂળ આવે તેવું ભોજન કરાવવું.

ઉપયોગ—ઉપદંશનો રોગ એક જ દિવસમાં ચાલ્યો જાય છે. અશુદ્ધ રસકપૂરવાળી દવા લઈ જેના શરીરમાં જીહ્વાગ્રી જાતના ઉપદ્રવો ઉત્પન્ન થયા હોય, તેને માટે આ ઔષધિ ફાયદાકારક છે.

ઉપદંશ રોગમાં માસ સુધી દુષિતતા થઈ હોય અને પિત્તનો પ્રકોપ વધારે પ્રમાણમાં હોય, તેના પર આ તુલ્યભસ્મ બહુ ઉપયોગી છે. વિપવિકાર, દૂધી વિપપ્રકોપ, હૃદયનો દાહ, હૃદયશળ, કુષ્ઠ, ચિત્રકુષ્ઠ, અમ્લપિત્ત, કબજિયાત અને અર્ધ વગેરે રોગોને આ મટાડે છે. તેમજ જિલ્દી અને ઝાડા કરાવી એ શરીરને શુદ્ધ કરે છે.

સાપના એર વખતે આંખમાં આંજવાથી બેશુદ્ધિ અને હિંધ નથી આવવા દેતી. એને પાણી મેળવી સૂંઘાડવાથી માયામાં ગયેલું એર નાકમાંથી ટપકીને નીકળી જાય છે, અને ખાવા આપવાથી ઝાડા-જિવટી કરાવી એ એરને મટાડે છે. સાથે સાથે દંશના ભાગ પર નવસારનો જૂદા નાખ્યા કરવો, જેથી દુષિત રક્ત સાથે એર ખદાર નીકળ્યા કરે. દંશની ઉપર પાટો બાંધો હોય ત્યાં સુધી નવસાર પાણીમાં મેળવી કપડાથી વારંવાર લૂછ્યા કરવું, જેથી એરવાળું લોહી સાફ થયાં કરે.

કેટલાક વૈદ્યો તુલ્યભરમ સાથે ખીજ ઔષધિઓ મેળવી ઉપદંશકુદારવટી બનાવી લે છે. એ બહુ ક્ષાયદો કરે છે. વૈદ્યરાજ થી. શ્રીરામસિંહજી ચૌહાણ (શેંગાવ) મેરઘૂયાને ૪ ગણા કેરીનાં અથાણાં સાથે ખરલ કરી ટીકડીઓ વાળે છે; પછી લઘુ ગજપુટ આપી ભરમ બનાવી લે છે. આ ભરમ લાવારા પડતી કાળી બને છે. પછી તે ભરમ કાઢો અને હિમજ ૫-૫ તોલા અને સમુદ્રકીણુ ૨૦ તોલા મેળવી ૬૦ તોલા લીંબુના રસમાં ખરલ કરી ૨-૨ રતીની ગોળીઓ વાળી લે છે. આ ગોળીઓમાંથી ૧-૧ અથવા ૨-૨ ગોળી સવારે એક વખત અથવા સવાર-સાંજ બે વાર રોગ અને રોગીની સ્થિતિ મુજબ અથાણાંના અર્ધાં લીંબુ સાથે આપે છે. ઉપરથી ૨૦ તોલા દહીં પાચે છે. પછી તેમાં તજેલા ૫-૭ અડદનાં વડાં ખવરાવે છે. આ રીતે આપવાથી જુદાજુદા ઉપદ્રવો સાથેનો અસાધ્ય ઉપદંશ નાશ પામે છે. નવો ઉપદંશ, જૂનો ઉપદંશ, મૂત્રેન્દ્રિયનું માંસ સડી ગયું હોય તેવો કોથ સાથેનો ઉપદંશ, ઉપદંશથી થયેલ કુષ્ઠ, વિદ્રધિ, નાડીવશ્ય, મસા વગેરે ઉપદ્રવો એ બધા આ ગોળીના સેવનથી નાશ પામે છે. નવો રોગ ૫-૭ દિવસમાં જ મટી જાય છે, અને જૂના વધી ગયેલા રોગમાં ૧૪ દિવસ દવા આપવી પડે છે.

. કાચા રસકપૂર કે હિંગબોહના ધૂંધપાનથી કે અપથ્ય સેવનથી રસાયન કૂટી નીકળ્યું હોય અથવા ભયંકર બળતરા થતી હોય, તો એવા રસાયન ખાનારાઓને પહેલાં રેમ આપી પેટ સાફ કરાવવું. પછી એક દિવસ રોટલી કે ખાત સાથે જંગલી ગાવઝખાનનું શાક ખવરાવવું. બાદ આ ગોળીઓ આપવાથી રસાયનથી ઉત્પન્ન થયેલ વિષ અને ઉપદંશથી થયેલ વિકાર અને મટે છે. વૈદ્યરાજ શ્રીરામસિંહજીએ આ ઔષધિ હમરો દરદીઓ પર વાપરી છે. એનાથી કોઇને નુકસાન થયું નથી. આ એક ખૂબ નિર્દોષ અને ઉત્તમ ઔષધિ છે.

સૂચના—આ ગોળીઓ લેતી વખતે ૧ મહિના સુધી દૂધ ન લેવું જોઇએ. ખાંડ, ગોળ, માંસ અને મૈથુનનો બે મહિના સુધી ત્યાગ કરવો જોઇએ; અને કેરી તથા ચણાના પદાર્થો એક વર્ષ સુધી ન લેવા જોઇએ.

જો કોઈ આ દવા લેતી વખતે આહાર-વિહારના નિયમનો ભંગ કરે છે તો સાંધે સાંધામાં દરદ થઈ જાય છે, તેમજ કેટલાકને સાંધાઓ પર સોજા પણ આવે જાય છે. તે ઉપર સૂંઠ અને મીઠું લેવાથી ૪-૬ દિવસમાં ઉપશ્વ શાંત થઈ જાય છે.

બીજી વિધિ—શુદ્ધ મોરચ્યુ, શુદ્ધ ગંધક અને કુલાવેલો ટંકણખાર ત્રણે ૨-૨ તોલા લઈ, પાકા ફણસના રસમાં ૧૨ કલાક ખરલ કરી, ટીકડીઓ વાળી, સૂર્યના તાપમાં સૂકવી, શરાવસંપુટ કરી, કુકકુટપુટ આપવાથી મોરચ્યુની ભરમ થઈ જાય છે. (૨. ૨. સ)

માત્રા—૪ થી ૮ રતી દહીં, છૂંદ અને સકર કે મુલકંદ માથે અથવા રોગ અનુસાર અનુપાન સાથે આપવી. ઝાડાજલદી માટે ૧ માસા ટાકરવરણા પાણી સાથે આપવી.

ઉપયોગ—આ ભરમ બધી જાતના દોષ, વિપવિકાર, હૃદયરોગ, શળ, અર્શ, ક્રોધ, અર્ધપિત્ત, મળની ગાંઠ બાઝી જવી વગેરે રોગોને દૂર કરે છે. તેમજ આ ભરમ રસાયન હોવા છતાં જલદી અને ઝાડા કરાવે છે. ચિત્ર (સફેદ)ક્રોધ અને દુષ્ટી વિષનો પણ એ નાશ કરે છે.

જો મોરચ્યુ સહન ન થઈ શકવાથી, કાંઈ રોગ થઈ જાય તો ૩ દિવસ લીંબુનો રસ લેવો અથવા ચોખાની ધાણીનો ઉકાળો પાવે.

(૪૫) હરતાલ-ગોદંતી (મિથ)ભરમ

વિધિ—૫ તોલા હાથી જાતની વરકી હરતાલના એક કકડાને પીળા ફૂલની તનમનીના ૧ શેર સ્વરસમાં નાખી એક માટલીમાં ભરવું. માટલીને એક ચૂલા પર મૂકી ૧૨ કલાક સુધી બહુ જ ધીમી આંચ આપવી. જો વચ્ચે રસ ખસાસ થઈ જાય તો ખીન્ને નાખવો. પછી એક શરાવમાં ૨૫ તોલા ગોદંતી ભરમ લઈ વચમાં હરતાલ મૂકી ઉપર ખીન્નું શરાવ ઢાંકી, મળજૂતં કપડમટી કરી, સૂર્યના તાપમાં સૂકવી ૫ શેર છાણાંની આંચ આપવી. સ્વાંગશીતળ થયે બહાર કાઢી, કુંવારના રસમાં ૧૨ કલાક ખરલ કરી, ગેળો વાળી, સૂકવી, સંપુટ કરી, પાંચ શેર છાણાંની આંચ આપવી. આ રીતે ૨ દાર નજરુદ અરપતાથી ભરમ તૈયાર થાય છે. ટીકડીઓ કઠણ લાગે છો પણ વાટવાથી ભરમ મુલાયમ થઈ જાય છે, (શ્રી. પં. નન્હે મિથ)

માત્રા—૦૧ થી ૪ રતી દિવસમાં ૩ વાર આપવી.

અનુપાન—સનિપાતમાં આદુના રસ અને મધ સાથે મેળવી ચટાણી. એક જ વાર આપવી હોય તો ૪ થી ૮ રતી સુધી આપવી. વધારે વખત આપવા માટે ૨-૨ રતી ૨-૨ કલાકે આપતા રહેવી. બાળકોના જિંટારિયામાં ગંડલિયા દોરના પાનને ગરમ કરી, રસ કાઢી, તેની સાથે ૦૧-૦૧ રતી દિવસમાં બે વાર

આપવાથી ૩-૪ દિવસમાં ૯૮ ખાંસી મટી જાય છે. વિપમન્વરમાં તુળસી, ઉપલ-સરી કે કુખાના રસ સાથે આપવી. આ રીતે બીજા રોગોમાં વખત જોઈ યોગ્ય અનુપાત આપવું.

ઉપયોગ—આ ભરમ નવો તાવ, વિપમન્વર, શીતન્વર (Malaria), કુકુસ સન્નિપાત, પ્રલાપક સન્નિપાત (Typhus), મોટીઝેરા (Typhoid), વારં-વાર ઉથલો મારીને આવનારો તાવ, કુષ, લોહીવિકાર, વિરોદ્ધક, ઉપદંશ, વાતરકત, શ્વાસ, કાસ, બાળકોનું ઊંટાટિયું વગેરે રોગોને મટાડે છે. બધી જાતના સન્નિપાતમાં એ તરત પોતાની અસર દેખાડે છે. મોદંતીના સંયોગથી હરતાલની ઉમતા ઓછી થઈ જવાથી આ ભરમ કાંઈ પણ જાતના ભય વગર વપરાય છે.

(૪૬) રામ્યુકભરમ

વિધિ—નદીમાં ઉત્પન્ન થનારા નાના નાના રાંખલા લઈ રાંખસોધનમાં લખ્યા પ્રમાણે શુદ્ધિ કરવી. આદ તેને ખાંડી ખારીક જૂઠા કરવો. પછી એને પિત્તપાપકાના કવાચમાં ૩ દિવસ ખરલ કરી ટીકડીઓ બનાવી સૂર્યના તાપમાં સૂકવી, શરાવસંપુટ કરી, ગળપુટ અગ્નિ આપવો. આમ સફેદ રંગની મુશાયમ-ભરમ તૈયાર થાય છે. આ ઉપરાંત નદીઓમાં થનારી છીપોતી ભરમ પણ આ રાંખલાની ભરમ પ્રમાણે કરાય છે.

માત્રા—૧ થી ૬ રતી દિવસમાં ૨ વાર.

અનુપાત—(૧) પરિણામયજી ઉપર—કોકરવરણા પાણી સાથે.

(૨) વિપમન્વરમાં—તુળસીના રસ સાથે.

(૩) સંગ્રહણી અને રક્તાતિસારમાં—ખીલીના મુરખ્યા સાથે.

(૪) મંદાગ્નિમાં—ધી અથવા મધ સાથે.

(૫) અજીર્ણમાં—લીંબુના રસ સાથે.

(૬) શુદ્ધમાં—જંબીર કે અધેડાના દ્વાર સાથે.

ઉપયોગ—કફન્વર, હંડી સાથેનો વિપમન્વર (મલેરિયા), અતિસાર, રક્તાતિસાર, સંગ્રહણી, કફપિત્તાત્મક પરિણામયજી, મંદાગ્નિ, શીતપિત્ત, વિરોદ્ધક વગેરેને એ મટાડે છે. આંજોમાં આ ભરમનું અન્ન કરવાથી આંખનાં કૂંદાં દૂર થાય છે. આ ભરમ શીતળ, આંખને કુખાવે મટાડનાર, તીક્ષ્ણ, માઠી, દીપ્ત અને પાચન શુણ્વણી છે. આ ભરમ ફોલ્લા ઉપર લગાડવા માટે પણ અપાય છે. વિશેષ ગુણ રાંખભરમ પ્રમાણે પણ સહેજ ઓછા છે.

૧ માસો સિંધાવણુ મેળવી ૭ માસા મધ સાથે એ લેવાથી દુઃસહ સંગ્રહણી નાશ પામે છે.

સૂચના—પરિણામશળમાં મેલપાન, મૈથુન, વ્યાયામ, ઈર્ષ્યા, બારે ભોજન તથા મળમૂત્રના વેગને રોકી રાખવું, એ બધું તજવું જોઈએ.

(૪૭) કુકકુટાંહત્યક્રમસ્મ

વિધિ—૫ તોલા ઇંડાનાં શુદ્ધ ફેનરાં લઈ ખાંડી બૂકા કરી એક શરાવમાં નાખી તે પક્ષને તેટલો ખાટી લૂણીનો રસ નાખવો. પછી બીજું શરાવ ઠાંકી સાધા બંધ કરી ૫ શેર છાણાંનો પુટ આપવો. સ્વાંગશીતળ થયે સંપુટને ખોલી સફેદ ભરમ કાઢી લેવી. અગ્નિ જોછો પડશે તો રંગ કાળો થઈ જશે. એમ થાય તો ફરી ખાટી લૂણીનો રસ નાખી, ઘૂંટી, ટીકડીઓ વાળી, પુટ આપવાથી સરસ સફેદ રંગની મુલાયમ ભરમ તૈયાર થાય છે. બાદ આ ભરમમાં ૧૫ તોલો હિંગળોક નાખી કુંવારના રસમાં ૧૨ કલાક ઘૂંટી ટીકડીઓ બતાવવી. તેને સૂર્યના તાપમાં સૂકવી, ગળપુટ આપવો. આવી રીતે દરવખતે ફરી ફરી ૧૫-૧૫ તોલો હિંગળોક મેળવી, ઘૂંટી, પુટ આપવાથી ચાર પુટમાં અત્યંત મુલાયમ અને ગુણુકારી ભરમ તૈયાર થાય છે.

(ધન્વંતરિ)

માત્રા—૧ થી ૨ રતી માખણ અને સાકર, મસાઈ, દૂધ, વ્યવનપ્રાશાવમેહ, આમળાંતો રસ કે દાડમના રસ માથે.

ઉપયોગ—આ ભરમ ઉત્તમ રસાયન અને વાજકરણ છે. બધી જાતના વીર્યના વિકારોને મટાડે છે. બધી જાતના પ્રમેહોમાં ગુણુકારી છે. એ કફપ્રકોપ, વાયુવિકાર, વીર્યની નળજાઈ અને પાતળાપણું, સ્વપ્રદોષ, હૃદયની અને માથાની નળજાઈ અને નયુમકતા મટાડે છે.

ત્રીઓનાં રક્તાપ્રદર, યેનપ્રદર, બહુમૂત્ર અને સોમરોગોનો એ નાશ કરે છે. સ્ત્રીને પ્રસવ પછી થોડા દિવસ મુંઘી આ ભરમનું સેવન કરવાથી તે સુન્દ, સ્વસ્થપાન, બળવાન અને કુમારિકા જેવી બની જાય છે.

આ ભરમનું સ્વલ્પરૂપે ૨૧ દિવસ સેવન કરવાથી નિસ્તેજ અને વૃદ્ધ મનુષ્ય પણ તેજસ્વી અને બળવાન બની જાય છે. એનાથી રાતા કળો વધે છે, પાચનશક્તિ ખીંચે છે અને મન પ્રમજ થાય છે. આ ભરમ યજ્ઞે બાજે બધી પ્રકૃતિવાળાઓને અને બધી ઉમરનાને ફાયદો કરે છે.

(૪૮) શુભ્રા ભરમ

વિધિ—૧૦ તોલા મફેદ ફટકડીને ૩ કલાક ઘેટાના મૂત્રમાં ઘૂંટી ટીકડી-ઓ બતાવી સૂર્યના તાપમાં સૂકવી લેવી. પછી ૬૦ તોલા કે તેથી વધારે પાણી રહી શકે એટલા મોટા માટીના શરાવમાં મૂકી ગળપુટ આપવો. સ્વાંગશીતળ થાય એટલે સફેદ રંગની મુલાયમ ભરમ બની જાય છે. સંપુટના શરાવ નાના હોય તો ઠૂંટી જશે.

માત્રા—૧થી ૪ રતી સાકર, મધ, શરણત બનકશા અથવા રોગ અનુસાર અનુપાન સાથે દિવસમાં ૨-૩ વાર આપવી જોઈએ.

ઉપયોગ—આ ભરમ પાર્શ્વશ્વળ, ન્યુમોનિયામાંની શ્વળ, કેડમાં શ્વળ, જૂનું ઊંટાટિયું, ક્ષયમાં ઊલટી, લોહીની ઊલટી, કફ સાથે લોહી આવવું, વેગપૂર્વક ખાંસી આવવી, ખડું ખાંસીથી પડખામાં દુખાવો થવો, પરમિયો, માસિક રોગદર્શનમાં વધારે લોહી જવું, રક્તપ્રદર, ચિત્રકુષ્ઠ, વિસર્પ, ચોનિશિયલતા વગેરે રોગોને દૂર કરે છે. તેમજ આંત્રિક જ્વર, સીસાના વિપત્તી થતી શ્વળ, જૂનો અતિસાર વગેરેમાં એ કાયદાકારક છે.

આ ભરમ ખડું પ્રભાવશાળી છે. એનો મુખ્ય ગુણ સ્રોતસંકોચન અને રક્ત-સ્તંબન છે. આ ભરમ રક્તવાહિનીઓને સંકુચિત કરે છે અને નાડીઓમાં રહેલા દોષોને બહાર કાઢવામાં મદદ કરે છે. શ્વાસ અને કાસના વધેલા વેગને એ એકદમ ધટાડે છે. ઘણીવાર તો ભરમ લેતા વારમાં જ વેગ ખેસી જાય છે. ન્યુમોનિયાની બીજી અવસ્થામાં ફેફસાંના કેળો લસિકાસ્રાવથી ભરાઈ જાય છે. ફેફસાં પથ્થર જેવાં બની જાય છે. શરૂઆતમાં કફ પાતળો નીકળે છે, પછી ચીકણો પીળો રંગનો નીકળે છે. સાથે સાથે કેઈ વાર લોહી પણ આવે છે અને શ્વળ પણ મારવા માંડે છે. આ બંને અવસ્થાઓમાં આ ભરમના સેવનથી કફનું સંશોધન થઈ ઘણા ઉપદ્રવો ખેસી જાય છે.

ઘણીવાર જૂની ખાંસીમાં કફ ચીકણો પીળો રંગનો આવે છે અને સહેલાઈથી નીકળતો નથી. તે વખતે આ ભરમના સેવનથી સારો ફાયદો થાય છે.

કેટલાક ક્ષયના રોગીઓને ખાંસીથી સખંત ઊલટીઓ થવા કરે છે. આ ભરમ તેને તરત જ બંધ કરે છે.

ઊંટાટિયું લાંબો વખત દુઃખ આપનાર રોગ છે. આ રોગમાં બાળક ખડું નખળું પડી જાય છે, ખાંધું કે તરત ખાંસી આવી ઊલટી થઈ જાય છે અને બાળક ખડું વ્યાકુળ થઈ જાય છે. આ રીતે વારંવાર સખંત ખાંસી આવી મોટા માણસોને પણ ઊલટી થઈ જતી હોય તો આ ભરમના સેવનથી ઊલટીઓ બંધ થઈ જાય છે અને ખાંસીના જંતુઓનો નાશ થઈ ખાંસી થોડા જ દિવસમાં મટી જાય છે.

મધુરા તાવમાં આંતરડાંની શ્લેષ્મકલા સિયિલ થઈ જાય છે. એમાં ચાંદાં પડે છે, અને કેઈ વાર ઝાડામાં લોહી પડવા માંડે છે. તે વખતે આ ભરમ દિવસમાં ૪ વાર કે તેથી વધુ વખત આપવાથી રક્તસ્રાવ બંધ થાય છે, ચાંદાં મટે છે, શ્લેષ્મકલાઓ મજબૂત બને છે અને આંતરડાંના વિકારોનું પણ સોધન થાય છે.

સીસાના વિપથી થતી ઉદરચળમાં આ ભરમ અફીણ અને કપૂર સાથે ૩-૩ કલાકે અપાય છે. પછી રાત્રે કે સવારે મૃદુ વિરેચન આપી કોષ્ટ શુદ્ધ કરાય છે. નાગવિપજન્ય ચળમાં બીજી ઔષધિઓ પણ અપાય છે, પરંતુ આ ભરમ એક મહાન ઔષધિઓ મનાય છે.

લાંબો વખત ઝાડા થવાથી જ્યારે આંતરડાં નળખાં પડી જાય છે ત્યારે લઘુગંગાધરચૂર્ણ અથવા દાડિમાવલેહ સાથે અથવા બીજા ગ્રાહી અનુપાન સાથે આ ભરમ આપવાથી આંતરડાં સંકુચિત થઈ નિયમિત કાર્ય કરવા માટે છે.

પરમિયામાં કાગદી એલચી, ચણકબાળ અને સાકર સાથે આ ભરમ આપવાથી તેમજ મૂત્રપ્રસેકનલિકા ફટકડીની પિચકારીથી ધોવાથી ૨-૪ દિવસમાં જ સખ્ત દર્દ શમી જાય છે. આ પ્રમાણે નવા તીવ્ર પ્રદરમાં ૧ માસે જવખાર અને ઘી સાથે દિવસમાં ૩ વાર આ ભરમ આપવાથી તીવ્રતા અને દાહનું શમન થાય છે.

રજ્જેદર્શન વખતે વધારે લોહી પડતું હોય તેમાં બોરસળીની છાલના ચૂર્ણ સાથે દિવસમાં ત્રણ વાર આ ભરમ આપવાથી અને ફટકડીના પાણીની ગર્ભાશયમાં ઉત્તરખરિત આપવાથી જલદી ફાયદો થાય છે.

સૂચના—આ ભરમ વધુ માત્રામાં વધુ દિવસો સુધી ન આપવી જોઈએ. આ ભરમ વધારે લેવાથી આમાશય અને આંતરડાંની શ્લેષ્મકલામાં ઉચ્ચતા અને પ્રદાહ થાય છે.

લાલ ફટકડીની ભરમ—સફેદ ફટકડી પ્રમાણે લાલ ફટકડીની ભરમ બનાવાય છે. તે આંત્રિક જ્વરમાં ફાયદાકારક છે. આ ઉપરાંત ૨ તોલા લાલ ફટકડીમાં ૧ તોલા દિ'ગબોઈ નાખી કુંવારના રસમાં ઘૂંટી ટીકડીઓ વાળવી. પછી મજબૂત શરાવમંપુટ કરી ૨૧ શેર છાણાનો પુટ આપવો. આ રીતે ભરમ બનાવવામાં આવે તો તે ભરમ આંત્રિક જ્વર, તાવ પછીની અશક્તિ, શરીરની નબળાઈ, ખાંસી, રક્તસ્રાવ, પ્રમેહ અને ધાતુની નબળાઈ વગેરે પર વધારે ફાયદો કરે છે. આ જાતની ભરમ બનાવીને અગે ઘણીવાર વાપરી લાભ લીધો છે.

ફુલાવેલી ફટકડી—જો ફટકડીને ફુલાવીને વાપરવામાં આવે તો આંખના ફૂલામાં આંજી યકાય છે. નેત્રસ્રાવ પર ૪ રતી ફુલાવેલી ફટકડીને ૨૧ તોલા ગુલાબજળમાં નાખી સવારસાંજ ૨-૨ ટીપાં નાખવાથી આંખ ગળતી બંધ થઈ જાય છે. આ ઉપરાંત પાકેલા કાનમાં આ ફટકડીનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ સવાર-સાંજ નાખી સાવચેતીથી સાફ કરતા રહેવાથી થોડા જ દિવસમાં કાન પાકતો મટી જાય છે.

કાચી ફટકડી—કાચી ફટકડી જરૂર હોય ત્યારે દર કલાકે ૧ થી ૨ રતી આપી શકાય છે. કાચી ફટકડીમાં ગ્રાહી, રક્તસ્રાવ રોકનાર, બેલ્ટી કરાવનાર અને ક્ષતમાં દાદ કરનાર ગુણો છે. શરીરના કોઈ પણ ભાગ પર લગાડવાથી તે ભાગને તે સંકોચે છે. તે તે સ્થાનની શિરા ગરોરની પરિધિનો એ નાશ કરે છે. એટલે કે તે જે શિરાઓને સંકુચિત કરે છે, તે સ્થાન કઠણ અને પીળા રંગનું થઈ જાય છે અને તે સ્થાનના રસસ્રાવ વગેરે બંધ થઈ જાય છે. મોં અને કંઠમાં સ્થાનિક સંકોચ કરે છે. મોંમાં નાખવાથી એ ખૂબ તૂટી લાગે છે અને ગળું સુકાય છે. ખાવાથી આમાશયમાં રક્તરસ (Plasma) ને રોકે છે, શ્લેષ્મકસાઓનો સંકોચ કરે છે અને આંતરડાંના સ્વૈચ્છિક સ્રાવને ઓછો કરે છે.

જો લોહીનો સ્રાવ થતો હોય તો અટકી જાય છે. આ સંકોચનક્રિયા કરતાં સ્થાનિક અસર ખૂબ થાય છે. ફટકડી આંતરડાંથી શરીરમાં શોષાતી નથી, અને તેથી પછી બેલ્ટી જેવું કરાવે છે.

ફટકડી સીસાના ઝેરથી થતી ઉદરચળની એક મહાન ઔષધિ છે. દર બે કલાકે ૫-૫૫ રતી ૩-૪ વખત આપવાથી આ યજ્ઞ મદી જાય છે. તેમજ જૂના મરડા અને ઝાડામાં ૨ થી ૫ રતી હીરાબોળમાં મેળવી દિવસમાં ૩ વાર અપાય છે. અર્શમાં લોહી રોકવા ફટકડીના પાણીની પિચકારી અપાય છે. કંઠરાહિણીમાં સજેખમ મટાડવા તેના સ્થાનિક પ્રયોગ થાય છે. ફટકડીનું ચૂર્ણ ઘસવા અને કોગળા કરવા અપાય છે. દરદ તીવ્ર હોય તો ચૂર્ણને ગળામાં છાંટણું બેંધએ. રોગ લાંબા વખતનો હોય તો કોગળા કરાવવા બેંધએ.

ઉપનિર્જીના પ્રઘાહમાં (કાકડા ફૂટ્યા હોય ત્યારે) અને રક્તજવરમાં ગળામાં ચાંદુ પડે ત્યારે ફટકડી મધ સાથે લગાડાય છે.

પારાના ત્રિપથી અવાળાંની નખળાઈ, મોંમાંથી લાળ પડવી, લોહીનો સ્રાવ થવો, અને ચાંદાંમાં ફટકડીના પાણીના કોગળા કરાવાય છે.

હાંથા વખતના સજેખમમાં કુલાવેથી ફટકડીનું નસ્ય આપવાથી નાકનો સ્રાવ બંધ થાય છે.

મૂત્રાશય અને ગર્ભાશયમાંથી રક્તસ્રાવ, ગ્રહર અને પરમિવામાં ફટકડીની પિચકારી આપવાથી લોહી, દુષિત રસ અને પરનો સ્રાવ ઓછો થાય છે.

ચોનિકંઠમાં ફટકડીના ગાદા મિશ્રણથી ધોવાથી ખૂબથી ઓછી થાય છે. ચોનિમાં બળતરા થતી હોય તેમાં ફટકડી મેળવેલા પાણીની પિચકારીથી ધોવાથી બળતરા મટે છે.

ચોનિમાંથી કમળ બહાર નીકળી આવતું હોય તે પર ૧ તોલો ફટકડી અને

૪ તોણ માગુકળના ચૂલુને મેળવી નાની નાની પોટલી બાંધી યોનિમાં રાખવાથી કમળ નીકળતું બંધ થઈ જાય છે. દોરો લટકતો રહે તેવી રીતે પોટલીને લાંબા દોરાથી બાંધવી જોઈએ. નવા રોગ પર આ પ્રયોગ ફાયદો કરે છે. જૂના રોગ પર ફાયદો થતો નથી.

આંખના જુદાજુદા પ્રદાહમાં ફટકડી બહુ હિતકર છે. ૨ કે ૪ રતી કુલાવેલી ફટકડી ૨૥ તોણ ગુલાબજળમાં મેળવી સવારસાંજ ૨-૨ ટીપાં નાખવાથી પ્રદાહનું સમન થાય છે. બાળકોના પૂયયુક્ત ચશ્ત્રપ્રદાહમાં ફટકડીના પાણીનાં ટીપાં નાખવામાં આવે છે. આ રીતે આંખોના રોગોમાં બહાર લેપ કરવા પણ અપાય છે. ફટકડીને કઠાઈમાં નાખી દેવતા પર મૂકવી. રસ થાય એટલે જાંબીરી લીંબુનો રસ થોડો થોડો નાખતા જવો. એટલે કાળા રંગનો લોચો બનશે. તે સહેજ ગરમ હોય ત્યારે આંખની ચારે બાજુ લગાડવાથી અથવા આંખ ઉપર તેની પોટીસ મૂકવાથી જનમેહું લોહી દૂર થાય છે અને રોગ મટે છે.

ક્ષયની સખ્ત બિલટીમાં ભરમ ન હોય તો ૨ થી ૫ રતી ફટકડી સાકરમાં મેળવી આપવાથી બિલટી બંધ થાય છે.

ખરજવામાં અશીણ અને ફટકડીને પાણીમાં મેળવી લેપ કરવાથી ખરજવાના જંતુઓ નાશ પામે છે અને જાવ બંધ થાય છે.

લોહી વહેતું હોય ત્યાં ફટકડીનો જુકો બબરાવી ઉપર પાટો બાંધી દેવાથી લોહી બંધ થઈ જાય છે અને ઘા પાકતો નથી.

યોનિદાહમાં ફટકડીને પાણીમાં મેળવીને પિચકારી આપવાથી દાહ મટી જાય છે.

દંતવેદનન્ય રોગમાં ફટકડીને ઠાકરવરણા પાણીમાં મેળવી ઠાગળા કરાવવાથી સોજો બિતરી જાય છે. લોહી બંધ થાય છે અને દાંત અને દાદ મજબૂત બને છે. ગુદબ્રંશમાં ઠાકરવરણા પાણીમાં મેળવી યોનિમાં લેવાથી ગુદબ્રંશ મટી જાય છે.

હળમત પછી ફટકડીનો ગોળો (જે ધસી ચીકણો બનાવ્યો હોય) મોં પર ફેરવી લેવાથી અજ્ઞાની તીવ્રતાથી થતા વિકારો નાશ પામે છે, અને અંધી થતી ફોક્લીઓ વગેરે થતી નથી.

પિત્તપ્રકોપમાં ૧૫ તોણ ફટકડી પાણીમાં મેળવી પાઈ દેવાથી બિલટી થઈ ઝેર નીકળી જાય છે.

વરસાદનું પાણી અથવા સુસાફરીમાં મેહું પાણી મળે ત્યારે તેમાં થોડી ફટકડી નાખવાથી મેહ નીચે જોડી જાય છે, અથવા ઉપર આવી જાય છે. પછી ગાળા લેવાથી પાણી ચોખ્ખું થઈ જાય છે.

ફટકડીના ચૂર્ણમાં આકડાનું દૂધ નાખી ૩ કલાક ઘૂંટી સૂકવી દેવું. પછી ઝીણો બૂકો કરવો. આ બૂકો ઘાતે મંજન તરીકે ઘસવાથી ઘાત અને દાડનું દરદ બેસી જાય છે અને અવાળાં મજબૂત બને છે.

સૂચના—ફટકડી અંદર કે બહાર વધારે માત્રામાં આપવાથી ઉત્તરતા ઉત્પન્ન કરે છે. રસાયણિક લેપ વધુ વખત રહે તો સોજો આવે છે. પરંતુ આ સોજો ચામડી પર નહિ પણ શ્લેષ્મકલા કે ક્ષત પર થાય છે.

આંખની શ્લેષ્મકલાના તીવ્ર પ્રદાહમાં કાચી ફટકડી ન વાપરવી જોઈએ.

ફટકડી ૪ માસા કે તેથી વધારે આપવાથી બિચકા, બિલટી, તેમ જ કોઈ વાર પેટમાં દરદ અને ઝાડા થાય છે.

ફેટલોક વખત નિયમિત રીતે લેવાથી આમાશયમાં બરેપણું અને વેદના લાગે છે અને આમાશયનો રસસ્રાવ ઓછો થઈ જઠરાગ્નિ મંદ પડી જાય છે.

કુપીપકવ રસાયન

રસાયનમાં પારાને રસ કહે છે અને અયન એટલે માર્ગ. એટલા માટે જે જે ઔષધિઓમાં પારો આવતો હોય તે બધાંને રસાયન કહેવાય છે. તેમજ જે ઔષધિઓથી જરા અને વ્યાધિનો નાશ થઈ બળ, ઓજ અને શુદ્ધિ વધી, શરીર સુદૃઢ બને અને આયુષ્ય સ્થિર થાય, એને રસાયન કહે છે. આ બધા ગુણો પારામાં રહેલા હોવાથી પારાવાળી દવાઓને રસાયન કહે છે. પારો બહુ ચંચળ અને અક્ષય વીર્યવાળો છે. પારો બહુ સૂક્ષ્મ પરમાણુરૂપ થઈ, શરીરના મધ્ય ભાગોમાં પહોંચી જઈ, ફાટેલો કાષ્ઠો આપે છે. તેમજ પારાવાળી દવાની માત્રા પણ બહુ ઓછી છે; એટલે અરુચિ પણ નથી થતી અને અસાધ્ય રોગોને પણ તે જલદી મટાડે છે. માટે શાસ્ત્રકારોએ બીજી ઔષધિઓ કરતાં રસાયનને શ્રેષ્ઠ માનેલ છે.

અલ્પમાત્રોપયોગિત્વાદરુચેરપ્રસન્નતઃ ।

ક્ષિપ્રમારોગ્યદાયિત્વાદૌષધિભ્યોઽધિકૌ રસઃ ॥

જૂના વખતમાં મહર્ષિઓએ પારાને ઘણી રીતે વાપરી જોયો છે. તેઓએ અનેક પ્રકારે શરીરને સ્વસ્થ કરનાર ઔષધિઓની વિધિ, સોનું બનાવવાની વિધિ, આયુષ્યની વૃદ્ધિ માટે અને વિવિધ પ્રકારની સિદ્ધિઓ મેળવવા માટેની રીતો તૈયાર કરેલી છે. તેમાંથી હાલના સમયમાં થોડી સાધારણ ઔષધિઓ બનાવવાની વિધિઓ સમાજમાં પ્રચલિત છે, અને બીજી દિવ્ય ક્રિયાઓ ભારતનાં સંતાનોના કુર્બાનથી લુપ્તપ્રાય થઈ છે. પ્રાચીન આચાર્યોએ પારાના અનેક પ્રકારના દિવ્ય ગુણોને અનુભવ કરી મંસ્કૃત ભાષામાં ગુણ પ્રમાણે નામ રાખ્યા છે. એ શબ્દોની યાદી શબ્દકોષોમાં મળે છે; પણ તેના અસૌક્રિક ગુણો પ્રાપ્ત કરવાની વિધિનો તો લોપ થઈ ગયો છે.

પારાના ચાર પ્રકાર કલા છે: લાસ, પીળો, કાળો અને સફેદ. લાસ પારો નખળાઈ દૂર કરી શરીરને પુષ્ટ બનાવે છે; પીળો સુવર્ણ વગેરે ધાતુઓમાં જ ઉપયોગી છે; કાળો સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરાવે છે; અને ઘોળો બધા રોગોનો નાશ કરે છે. આ ચાર જાતના પારામાંથી હાલના વખતમાં માત્ર ઘોળો પારો જ મળે છે. માટે આ ઘોળો પારો જ વપરાય છે.

મૂર્છિત (કન્નજી કરેલો) પારો બધી જાતના રોગોનો નાશ કરે છે. જરિત પારદ (પૂર્ણચંદ્રોદયરસ વગેરે) વૃદ્ધાવસ્થાને દૂર કરી શરીરને તેજસ્વી બનાવે છે. બદ પારદ (પારાની ગોળા) આકાશગમન વગેરે સિદ્ધિ આપે છે. મારેલો પારો (પારદઅમર) અનર-અમર બનાવે છે. અને કામિત અને

રંગિત પારદ (સાધન-ભક્તિથી પ્રસન્ન કરેલો) ભક્તિ અને મોક્ષ અપાવે છે. માણસ અને પશુઓના અસાધ્ય રોગો ને બીજી દવાઓથી સારા ન થતા હોય, તે બધા પારાથી જરૂર નાશ પામે છે. એટલે જ પારાને બીજી ઔષધિઓથી શ્રેષ્ઠ કહ્યો છે :

સાધ્યેષુ મેષર્જં સર્વમીરિતં તત્ત્વવેદિભિઃ ।

અસાધ્યેષ્વપિ દ્વાતન્વો રસોડતઃ શ્રેષ્ઠમુચ્યતે ॥

જમીનમાંથી નીકળેલા પારામાં સ્વાભાવિક રીતે મધ, વિપ, અગ્નિ, ગિરિ-દોષ અને અપક્વતા દોષ રહેલા છે. કદાચ અને સીસાના ભેગા થવાથી બે પ્રકારના સંયોગજન્ય આગંતુક દોષ પણ જોવા હોય છે. આ સાત દોષોમાંથી મલયી મૂર્છા, વિપથી ભૂત્યુ, અગ્નિથી શરીરમાં જળતરા, ગિરિદોષથી જડતા, અપક્વતાથી વીર્યનો નાશ, કદાચના સંયોગથી ક્રુદ્ધ, લોહીવિકાર વગેરે અને સીસાના સંયોગથી નયુસકતા થાય છે. એટલા માટે પારાને શુદ્ધ કરીને વાપરવો જોઈએ. સાધારણ રોગો દૂર કરવા માટેની દવાઓમાં હિંગળોક્ષમાંથી કાઢેલો પારો વપરાય છે. કારણ કે ગંધક પારાના દોષોને ખાત્ર જાય છે. એટલા માટે હિંગળોક્ષમાંથી કાઢેલા પારાને શુદ્ધ માન્યો છે. પણ જોને દિવ્ય શુભો મેળવવા હોય, અથવા અસાધ્ય રોગો મટાડવા હોય, તેણે તો પારાને આઠ સંસ્કાર આપી પુણ્યમિત કરવો. પારો પુણ્યમિત થવાથી જ તે શુભશુભને પચાવી અસાધ્ય રોગો દૂર કરવા માટે સમર્થ બને છે; તેમજ તે રસાયનશુભની પ્રાપ્તિ કરાવે છે.

રસાયને તુ યા શુદ્ધિઃ સા વ્યાધાંવપિ ફીતિતા ।

રસાયનસ્ય યા શુદ્ધિઃ સૈવ કટાતરા મતા ॥

એટલે કે રસાયન માટે જે આઠ સંસ્કારવાળા શુદ્ધિ કહી છે તે બહુ અઘરી છે. તે દરેક રોગમાં હિતકારક જ છે.

શુદ્ધ પારાના સંયોગથી બે પ્રકારનાં રસાયન તૈયાર કરવામાં આવે છે: (૧) અગ્નિનો સંસ્કાર આપીને, અને (૨) અગ્નિનો સંસ્કાર આપ્યા સિવાય માત્ર ગંધક વગેરે ઔષધિઓ સાથે ખરલ કરી લેવું. પહેલા પ્રકારમાં પણ બે બેદ છે: (૧) કૂપીપકવ, અને (૨) પર્પટી. આમાંથી કૂપીપકવરસાયનનું આ પ્રકરણમાં વિવેચન કરેલું છે. અગ્નિના સંસ્કારવગરનાં ખરલીય રસાયન કહે છે, અને તેનું વિવેચન જુદા પ્રકરણમાં કરવામાં આવશે.

કૂપીપકવ રસાયન બનાવવા માટે સિદ્ધભટ્ટી, વાલુકાચંદ્ર, અગ્નિ આપવો, દ્વિતી-મારવો, જાટલી તોડવી વગેરે કામો માટે ચોક્કસ રીતો વપરાય છે. જે મનદાવતી રીતે કામ ચાલે તો કૂપીપકવ રસાયન નહિ બને. હાલમાં જેની ભટ્ટી પ્રચલિત છે, તેવી પહેલાનાં વખતમાં ન હતી. પહેલાં સામાન્ય ચૂલા ખર કૂપીપકવ

રસાયન બનાવી લેતા હતા. પણ તેમાં બળતણનો અર્થ ખૂબ થતો હતો. તેમજ કોઈ કોઈ વાર, અકસ્માત્ શીશી ફાટી જઈ કામ કરનારને વાગી જતી હતી, અથવા પારાવાળો ગંધકનો ઝેરી ધુમાડો શ્વાસમાં લઈ દેહસાંમાં પેસી નુકસાન કરતો હતો. એટલા માટે 'હાલના વિદ્વાનોએ વિશેષ અનુકૂળતાવાળી ભટ્ટીઓનો પ્રબંધ કર્યો છે. એમાં શીશી ફાટે નહિ તે માટે રસાયન બનાવવામાં વધારે અનુકૂળતા જ રહે છે.

પારાવાંળી ધણી ઔષધિઓ વાલુકાયંત્ર દ્વારા કાચની શીશીમાં તૈયાર કરવામાં આવે છે, તેને કૃષીપકવ રસાયન કહે છે. આ કૃષીપકવરસાયનોની બનાવટ બીજી બધી જાતની બનાવટો કરતાં શ્રેષ્ઠ અને જલદી ફાયદો કરનારી છે. કૃષીપકવ રસાયનમાં પારો અને ગંધક મુખ્ય દ્રવ્ય છે, અને એને તૈયાર કરવા માટે પારો, ગંધક અને બીજી ઔષધિઓ સંભાળપૂર્વક પૂરેપૂરી શુદ્ધ કરીને વાપરવી જોઈએ. કારણ કે દોષવાળી ઔષધિઓથી ફાયદાને બદલે નુકસાન થવાનો સંભવ છે.

સુવર્ણ અને બંગ સિવાયનાં બીજાં કૃષીપકવરસાયનો ધણું કરીને વાતકદ્ધ પ્રકૃતિવાળાને જ વધારે અનુકૂળ આવે છે. પિત્તપ્રકૃતિવાળાને તે ઓછાં અનુકૂળ આવે છે. જે કોઈ વાર પિત્તપ્રકૃતિવાળાને પિત્તવર્ધક ઋતુમાં અથવા પિત્ત-ત્રકોપમાં આપવજ્જી જરૂર હોય, તો બીજી દંડી ઔષધિઓ મેળવીને તે આપવું. અથવા થોડા દિવસ આપી ૪-૬ દિવસ બંધ કરી, ફરી શરૂ કરવું. આ રીતે સાવચેતીથી વાપરવું જોઈએ.

(૧) સિન્ધ ભટ્ટી બનાવવાની રીત—કૃષીપકવરસાયન બનાવવા માટે ભટ્ટી બહારથી ચોરસ અને અંદરથી ગોળ બનાવવી જોઈએ. અંદરથી નીચેના ભાગમાં ગોળાકાર સહેજ વધારે અને ઉપરના ભાગમાં સહેજ ઓછી રાખવી, જેથી દેવનાની ઝાળ બેરોળર લાગે. પહેલાં ૨૮ ઇંચ ચોરસ જમીનમાં ૮ ઇંચ ઊંડો ખાડો ખોદી તેને ઊંચ—માઠીથી લીધી લેવો. પછી વચ્ચે ગોળ રહે તેવી રીતે દીવાલ ચણાવી નીચે ચોરસ ભાગ ૨૮ ઇંચ અને ઉપર ૧૫ ઇંચ રાખવો. એટલે જમીનથી દીવાલ સહેજ વાંકી બનાવતી પડશે. જમીનની બેરોળર દીવાલ ચર્ચ જાય એટલે દીવાલની બેરોળર વચ્ચે લાકડા નાખવા માટે એક ૭ ઇંચ પહોળું અને ૮ ઇંચ ઊંચું મોડું રાખવું જોઈએ. મોઢાની ઉપર પણ દીવાલ ચણાવી પડશે. દીવાલની ઊંચાઈ ખાડામાંથી ૨૪ ઇંચ અને જમીન પરથી ૧૬ ઇંચ રહેશે. ઉપરના ભાગમાં દીવાલની પહોળાઈ ૬ ઇંચ રહે તેવી રીતે રાખવું. નીચેની પહોળાઈ ૮ ઇંચ અને ઉપરના ભાગની દીવાલોની પહોળાઈ ૬-૬ ઇંચ વડી રહેવાથી વચ્ચે વાલુકાયંત્ર મૂકવા માટે ૧૨ ઇંચની ગોળાકાર જગ્યા ખાલી રહેશે. વાલુકાયંત્ર મૂકવા માટેના મોઢાવાળી

દીવાલ સિવાયની બાકીની દીવાલોમાં જમીનથી ૧૦ ઇંચ જોડાયેલ ૮-૮ ઇંચ લાંબા અંગૂઠા જેવડા જડા લોઢાના સળિયા ધાકવા. એ સળિયાનો ૩-૩ ઇંચ જેટલો ભાગ ભટ્ટીની અંદર રહેશે અને ૧-૧ ઇંચ દીવાલમાં આવી જશે. જે ૩ ઇંચના સળિયા અંદર રહે તેની પર વાલુકાપત્ર રહેશે. સળિયાની ઉપર ૬ ઇંચની દીવાલ રહેશે, એટલે વાલુકાપત્રની કિનારીઓનો થોડો ભાગ બહાર દેખાતો રહેશે. વાલુકાપત્રનું માટલું એવું લેવું જોઈએ કે તેની ચારે તરફ દેવતાની ગ્રાળ અને ધુમાડો નીકળવા ૧-૧ આંગળ જગ્યા ખાલી રહે. ભટ્ટીની અંદર અને બહાર માટીનું પ્લાસ્ટર કરી દેવાથી ભટ્ટી ઘણાં વર્ષ સુધી સારી રહે છે. આ ભટ્ટીની લંબાઈ પહોળાઈ ૨૪ ઔંસ કાળી શીશી મૂકવા માટે લખી છે. આ પ્રમાણે મોટી શીશી અથવા આતશી શીશી (Fishtek) માટે મોટી ભટ્ટી બનાવવી જોઈએ.

જમીનમાં જે ૮ ઇંચ જોડો ખાડો રહે છે તેમાં થોડાં ઊંચાંની વચમાં પોલાદ કે અલકનો સંપુટ મુકાય છે. ઊંચાં સળગી ગયા પછી લાકડાના ડોપલા પડશે, તેનાથી અગ્નિ લાગ્યા કરશે. એક જ વખતમાં ૩ ગળપુટ જેટલી આંચ લાગે છે. જે વચમાં સંપુટ કાઢવો હોય તો બીજી દીવાલમાં એક મોઢું બનાવી રાખવું જોઈએ.

આ ભટ્ટીમાં ત્રણ દિવસની આંચથી પણ વધારે ડોપલા ન પડવાથી કામ કરનારાઓને મહેનત પડતી નથી. એકીસાથે ભરમ અને ફૂંપીપકવરસાયન બે તૈયાર થાય છે. તે ઉપરાંત ૫ત્ર ભટ્ટીની અંદર હોવાથી અકરમાત્ શીશી ફૂટી જાય તોપણ કામ કરનારાઓને નુકસાન થવાનો ભય નથી રહેતો. અમારી રસાયન શાળામાં ઘણાં વર્ષથી આ સિદ્ધ ભટ્ટી વપરાય છે. (સિદ્ધ ભટ્ટીનું ચિત્ર પુસ્તકને છેડે આપ્યું છે.)

સૂચના—જોતમાં જે લોઢાના સળિયા ધાકવાના છે તે પાતળા હશે તો વાલુકાપત્રના ભારથી અને દેવતાની ગ્રાળ લાગવાથી વળી જશે.

ભટ્ટી બનાવવા માટેનું મકાન વધારે બારીબારણાંવાળું અને જિંમું હોવું જોઈએ, જેથી ધુમાડો કે દેવતાની ગરમીથી કામ કરનારને જલ્દી હેરાનગતિ ન થાય. આ ઉપરાંત અકરમાત્ કોઈ વખત શીશી ફાટી તોપણ કામ કરનારા પોતાની જાતને બચાવી શકે. ભટ્ટી તદ્દન ખુલ્લા ભાગમાં ન રાખવી; નહિ તો ચોમાસામાં વરસાદ અને ઉનાળામાં તાપ સહન કરવો પડશે. આ ઉપરાંત ખુલ્લામાં કોઈ કોઈ વાર સખ્ત પવન લાગવાથી તાપ પણ બરોબર નહિ લાગે.

જરૂર હોય ત્યારે શીશીને જિંચકી લેવા માટે એક સાવસી, એક ચીપિયો અને એક લોઢાની સળી તૈયાર રાખવી જોઈએ. લોઢાની શણકા છેત્રીની લોઢાની દાંડીથી બમણી જડી, સવા હાથ લાંબી અને ઉપરના ભાગમાં લાકડાના હાથા-

વાળી હોવી નોંધએ. તેમજ શત્રાકાની નીચેના છેડાનો ભાગ સહેજ અણીદાર રાખવો નોંધએ.

એક માટીની દીખના તળિયામાં વાલુકાયંત્રની શીશીનું મોં બરોબર આવી જાય એવડું કાણું કરીને તેને વાલુકાયંત્ર પર ગોડવવી, જેથી અકરમાત્ ઊભરે આવે તો દવા ખચી જાય; નહિ તો દવા રેતીમાં પડી નકામી થઈ જશે. વળી આવી દીખ મૂકવાથી દેવતાની ઝાળથી શીશીના ઉપરના ભાગને નુકસાન નહિ થાય.

(૨) વાલુકાયંત્રની વિધિ—વાલુકાયંત્રને માટે બટ્ટીની અંદર આવી જાય અને ચારે બાજુ એક એક આંગળ જળ્યા રહે તેવું લોડાનું કે માટીનું વાસણુ લેવું નોંધએ ૧-૧ આંગળ જળ્યા ખાલી રાખવાથી અગ્નિની ઝાળ ચારે બાજુ સરખી લાગે છે અને ધુમાડો નીકળ્યા કરે છે. વાસણુની ઊંચાઈ લગભગ ૧૨ ઇંચ અને પહોળાઈ શીશી અંદર ગોડવતા ચારે બાજુ ૨-૩ ઇંચ જળ્યા ખાલી રહે તેટલી હોવી નોંધએ. કેટલાંક માટીનાં વાસણો સપ્ત આંચ વખતે ઓગળા જવાનો ભય રહે છે, અને લોડાના વાસણુમાં મંદાગ્નિ વખતે પણ સપ્ત આંચ લાગવાનો સંભવ રહે છે; માટે સમયને અનુકૂળ લોડાનું વાસણુ કે માટીનો પાકો ઘડો લેવો. જો લોડાનું વાસણુ કે માટીનો કાચો ઘડો હોય તો તેની પર બેત્રણ કપડમટ્ટી કરી લેવી, અને માટીના વાસણુના મોઢા પર લોડાનો તાર બાંધવો કે જેથી ફૂટવાનો ભય ન રહે. લોડાના વાસણુમાં અથવા માટીના ઘડાને તળિયે બરોબર વચમાં એક પૈસા જેવડું કાણું રાખવું, અને કાણુની ઉપર ગોળ અબ્રકનો કે નળિયાનો પાતળો કટકો મૂકી શીશી સ્થિર રહે અને રેતી પડી જાય નીચે ન આવી જાય એટલા માટે ચારે બાજુ માટી લગાડી દેવી. માટી સુકાઈ જાય એટલે એક કપડમટ્ટી કરેલી આતશી શીશી અબ્રકના કકડા પર સીધી ગોડવી ચારે તરફ થોડી થોડી માટી લગાડી દેવી. પછી યંત્રમાં શીશીની આગુબાગુ રેતી ભરી દેવી. કેટલાક વૈદ્યો બે ઇંચ પહોળું કાણું પાડે છે તેમજ અબ્રકનું પતરું પણ નથી રાખતા આ રીતે યોજના કરવાથી રસાયન જલદી પાકી જાય છે.

નદીમાંથી રેતી મંગાવી બહુ ગોટી અને બહુ જીણી કાઢી નાખી મધ્યમ હોય તે વાપરવી. સમુદ્રકિનારાની ખારી રેતીનો ઉપયોગ ન કરવો. રેતી બટ્ટીમાં ૩-૪ વખત કામ આપે છે. કેટલ વખત અયાનક વાલુકાયંત્ર વડી જાય તો રેતી માટે દોડાદોડ ન કરવી પડે. એટલા માટે ૧-૨ પીપ વધારાનાં ભરી રાખવાં. યંત્રમાં આતશી શીશી મૂક્યા પછી તળિયેની માટી સુકાઈ જાય ત્યારે શીશીના ગળા સુધી રેતી ભરવી. શીશીના ગળાની ઉપરનો ભાગ ખાલી રાખવો. વાલુકાયંત્રમાં રેતી ભરતી વખતે શીશીના મોઢા પર દોઢા લગાવી દેવો કે જેથી રેતી શીશીમાં

ન પડે. કળ્લલી ભરતી વખતે કાચની ગળણી મૂકી અથવા કાગળની ગળણી બનાવી શીશી પર મૂકી કળ્લલી ભરવી, જેથી કળ્લલી રેતીમાં ન પડે.

(૩) આતશી શીશી વિષે સૂચના—કૃષીપદ્ધતિસાધન બનાવવા માટે શીશી સરખા તળિયાવાળા અને પહોળા લેવી જોઈએ. તળિયે ખાડાવાળા શીશી ન લેવી જોઈએ. વિલાપતી દારૂની શીશી આવે છે તે ચાલી શકે છે. વિલાપતી પાકી આતશી શીશી આવે છે તે ફૂટવાનો ભય બહુ ઓછો રહે છે. પરંતુ તીવ્ર અગ્નિ આપતા તે વળા બળે છે. વિલાપતી આતશી શીશી એક શેર પાણી રહે તેવડી મોટી આવે છે. એકીસાથે વધારે ગંધક મેળવી કૃષીપદ્ધતિસાધન બનાવવું હોય, તો વિલાપતી અથવા દેશીમાંથી જે અનુકૂળ પડે તે લેવી.

શીશી પર એક એક વેંતના નાના કપડાના કટકા સર્થ માટીમાં પલાળી કપડાં મટી કરવી. ૭ કપડાંમટી કરી શીશીને વપરાશમાં લેવી. પાતળા આતશી શીશી હોય તો ૩ કપડાંમટી વધારે કરવી. એક કપડાંમટી સુકાય ત્યારે બીજી કરવી. એકીસાથે ૭ કે ૧૦ કપડાંમટી ન કરવી જોઈએ; કારણ કે પાતળા શીશી માટીના વળતથી તૂટી જવાનો ભય રહે છે. ઉપરાંત એકીસાથે કરેલી કપડાંમટી મજબૂત પણ નથી થતી. ૭ કપડાંમટીમાં શીશી પર લગભગ ૧૦ થી ૧૦૦ દંચ જેટલી જડાઈ જશે. વારંવાર વધારે માટી ન લગાડવી.

કપડાંમટી કરવામાં આજેથી ચીકણી માટી સાથે ચોડું છાણ અને ઘોડાની લાદ મેળવવાથી વધારે મજબૂત બને છે, અથવા પલાળાને ગાળેલી માટી ૮ શેર, રતી ૨ શેર, રાખોડી ૧ શેર અને મીઠું ૧૦ શેર મેળવી ગારો કરવો. ૫છી કપડાના ૮-૯ દંચના નાના કટકા કરી, બેળા, શીશી પર લેપેટવા; અથવા મુસતાની માટીથી કપડાંમટી કરવી. કેટલાક વૈદ્યો કપડાને બદલે ફને માટીમાં બેળા કપડાંમટી કરે છે. તે પણ મજબૂત રહે છે.

સૂચના—શીશીમાં ઔષધિ કે થી કે ની વચ્ચે ભરવી અને બાકીની જગ્યા ખાકી રાખવી. કારણ કે વધારે ઔષધિ ભરવાથી લીભરો આવવાનો ભય રહે છે. શીશીમાં કળ્લલીવાળા ઔષધિ તદ્દન સૂકી નાખવી, કારણ કે લીલી દવાથી શીશી ફૂટવાનો ભય રહે છે.

(૪) અગ્નિ આપવાની વિધિ—અગ્નિ આપવા માટે બાવળનાં હાથના કાંડા જેવડાં જડાં લાકડાં લેવાં. પહેલાં લાકડાં એકઠાં કરી રાખવાં કે જેથી રાત્રે લાકડાં લેવા માટે એકાએક દોડવું ન પડે. ૪ દિવસ અગ્નિ આપવા માટે લગભગ ૫ મણુ લાકડાં જોઈએ. પહેલે દિવસે લગભગ ૧ મણુ, બીજે દિવસે ૧૦ મણુ અને ત્રીજા દિવસે ૨૦ મણુ જોઈએ, એવું સાધારણ અનુમાન છે. જે ચૂલો

આપતી વખતે નિયમથી ઓછો તાપ લાગશે તો ઔષધિ કાચી રહી જશે. જે અગ્નિ વધારે તીવ્ર અપાશે, તો શીશી ઓગળી જશે; અથવા તો ઔષધિ બળી જઈ થોડી ઊડી જશે. એટલા માટે ખૂબ સાવચેતીથી અગ્નિ આપવો. વિસાવતી પાનળા શીશીને થોડો ઓછો અગ્નિ આપવો પડે છે એ વાતનું ધ્યાન રાખવું. તીવ્ર અગ્નિથી શીશી ઓગળી જવાનો ભય રહે છે. સાદી કાળી શીશીમાં તીવ્ર અગ્નિ વધારે પ્રમાણમાં આપવો પડે છે.

અગ્નિ પહેલાં મંદ, પછી મધ્યમ અને પછી તીવ્ર આપવો. ૨-૩ કલાક અગ્નિ આપ્યા પછી ચંત્ર ગરમ થઈ શીશીમાંથી ગંધકનો ધુમાડો નીકળવા માંડે છે. ૬ કલાક પછી ગંધક ઓગળે છે. તે વખતે અગ્નિ સહેજ વધારવો. જે વધારે તીવ્ર થઈ જશે તો કનજલી ઊભરાઈને બહાર નીકળી જશે. જે કાંધ્યાર આ પ્રમાણે કનજલી ઊભરાઈને બહાર નીકળવા માંડે, તો નીચેથી લાકડાં બહાર ખેંચી લેવાં અને તરત લોઢાની શલાકાથી હલાવવું, એટલે ઊભરેા તરત ખેંચી જશે. જે બૂલ થઈ જશે અને ૧૫-૨૦ મિનિટ નીકળી જશે તો શીશી ઉપરને છાપરે લાગી ધર સળગાવી મૂકશે અને કામ કરવાવાળાને પણ હરકત પડશે. અથવા કનજલી રેતીમાં ઢળી જઈ નકામી થઈ જશે.

લગભગ ૧૨ કલાક પછી જ્યારે ધુમાડો વધારે પ્રમાણમાં જોરથી નીકળવા માંડે ત્યારે લોઢાની શલાકાને દેવતામાં તપાવી શીશીના મોઢામાં નાખી પરીક્ષા કરી જોવી. જે બરોબર રસ થઈ ગયો હશે, તો મોઢા પર ગંધકનો દીવો ચેતશે અને બરોબર રસ નહિ થયો હોય તો દીવો માફક સળગી હોશાઈ જશે. દીવો માફક સળગ્યા કરે તો તાપ સહેજ વધારે સખ્ત કરવો. દીવો હોશાઈ જાય તો તાપ થોડો ધીમે કરવો. ગંધકની ઝાળ બળવો શરૂ થયા પછી લગભગ ૧૨ કલાક સુધી બળ્યા કરે છે. પહેલાં ગંધકની ઝાળ મોઢા પર બળતી દેખાય છે અને થોડા વખત પછી શીશીના ગળામાં જવા માંડે છે. જેમજેમ ઔષધિ પાકતી જાય અને ધુમાડો ઓછો થતો જાય, તેમતેમ તાપ સખ્ત કરતા જવો કે જેથી વખતસર ઔષધિ તૈયાર થઈ જાય.

જ્યારે બધો ગંધક બળી જઈ દીવો જેવી ઝાળ બંધ થઈ જાય અને ધુમાડો થોડો થોડો નીકળતો દેખાય, ત્યારે વારંવાર અર્ધા અર્ધા કલાકે લોઢાની શલાકા તપાવી શીશીનું ગળું સાફ કરતાં રહેવું. જે ઔષધિમાં ક્ષાર મેળવેલો હોય તો ગંધકમાંથી ક્ષાર નીકળી વારંવાર શીશીના ગળામાં ચોંટી જાય છે. કદાચ આ ક્ષારથી શીશીનું મોઢું ગંધ થઈ જાય તો શીશી ફાટવાનો કે ઊછળવાનો ભય રહે છે. એટલા માટે સાવચેતીથી લોઢાની શલાકાથી ગળામાં લાગતો ક્ષાર અંદર પાડી નાખવો. આ રીતે વારંવાર શલાકાથી શીશીનું મોઢું સાફ

કરવામાં આવશે તો ઔપધિમાં ક્ષારનો ભાગ ઓછો થશે અને ઔપધિ પાકી પણ જલદી જશે.

પણ ખાસ યાદ રાખવું કે તળિયેની ઔપધિને વારંવાર શલાકાથી ન હલાવવી; માત્ર ગળાને સાફ કરવું. જે કે તપાવેલી શલાકાથી વારંવાર તળિયેની ઔપધિને ન હલાવવાથી ઔપધિ પાકવામાં થોડો વધારે વખત લાગે છે, તોપણ દવા ખતતા નેટલો વધારે વખત લાગે છે તેટલો જ દવામાં ગુણ વધારે આવે છે.

ઔપધિ પાકી કે નહિ તે જોવા માટે તપાવેલી શલાકા અંદર હલાવી બહાર કાઢી સૂંઘવી. જે ગંધકની વાસ જરા પણ ન આવે તો સમજી લેવું કે ઔપધિ પાકી ગઈ છે. એટલું ધ્યાનમાં રાખવું કે પાક ચવા માંડે પછી શીશીમાં શલાકાથી ન હલાવવું. કારણ પાક થતી વખતે ઔપધિને હલાવ્યા કરવાથી તૈયાર થયેલી ઔપધિમાંથી પારાનો ભાગ બહાર નીકળી જીડવા માંડે છે.

દાટો લગાડવાની વિધિ—જ્યો ગંધક જળા જઈ ધુમાડો નીકળતો બંધ થાય અને ઔપધિ ઉપરથી જોતાં લાલ દેખાવા માંડે, ત્યારે ઇંટ કે ખડીના દાટા ઉપર ચૂનો અને મધ મેળવી કપડાનો કકડો તેમાં ભોળી શીશી પર લગાવી દેવો. કાઢવાર થોડો ધુમાડો શીશીની અંદર રહી જવાને લીધે દાટો જોરથી જીડી જાય તો ગભરાવું નહિ. ફરી અર્ધો કલાક પછી દાટો માર્યા પછી એક બીજી કપડાની પટ્ટી ચૂનો અને મધમાં ભોળી શીશીના મોંઢા પર લગાડી દેવી, જેથી સાંધા બરાબર બંધ થઈ જાય.

આતશી શીશીમાં લગાડવા માટે ૧-૧૧ ઇંચ લાંબો ખડી કે માટીનો દાટો પહેલેથી બનાવી મૂકવો. ૧ ઇંચ દાટો શીશીની અંદર જાય અને ખાકીનો ભાગ બહાર રહે એવડો હોવો જોઈએ.

ઔપધિ પાકી ગયા પછી પરીક્ષા માટે તપાવેલી લેહાની સળા શીશીમાં નાખવાથી એકદમ લાલ જાળ દેખાય છે. જે ગંધકનો ભાગ અંદર રહી ગયો હશે તો જાળ લીલી નીકળશે.

જો સોમક, હરતાક કે મનઃશિલ્પવાળી ઔપધિ હશે તો જાળ લાલ નહિ પણ ઘોળા નીકળશે. આ રીતે પરીક્ષા કરી લાલ કે સફેદ જાળ દેખાય એટલે દાટો મારી દેવો. જે દાટો વખતસર નહિ મારવામાં આવે તો ચંદ્રોદય વગેરે ઔપધિનો મોટા ભાગ જીડી જશે.

કલકતાના ઘણા મોટા મોટા વૈદ્યરાજે શીશી પર દાટો મારતા નથી, પણ તાપ ધીમે કરી દે છે. ખાસ કરીને તે લોહી પથ્થરના કેપ્સલનો તાપ આપે છે, અને તેથી ઔપધિ જલદી, માત્ર ૨૦-૨૨ કલાકમાં, તૈયાર થઈ જાય છે. દાટો ન લગાડવાની જે રીત છે તેમાં ઔપધિ થોડી ઓછી જતરે છે. તે લોહી લોહાની

સળાથી ઔપધિ હલાવતા નથી અને ઔપધિ પકવ થયે ૬ માસા સૂરાખાર નાખે છે. તેથી ગળામાં ઔપધિ ચોંટી જાય, મોઢું બંધ થઈ જાય, ઔપધિ ઉપર જ પડે છે, અને ઉપર ઔપધિ સુકાઈ જાય એટલે તે લોઢા તાપ આપવો બંધ કરે છે. આ રીતે તૈયાર કરેલી ઔપધિ ઓછા ગુણવાળી હોય છે.

નવા વૈદ્યોએ શીશીના મોઢા પર દાટો મારવા માટે એવું કરવું કે ધુમાડો નીકળતો બંધ થઈ જાય કે તરત દાટો મારી દેવો. અર્થે કલાક પછી દાટો કાઢી નેવો. જો ધુમાડો અંદર રહ્યો હશે તો એકદમ બહાર નીકળી જશે. જો ધુમાડો નહિ હોય તો દાટના મોઢા પર થોડી પારાવાળા ઔપધિ લાગેલી હશે. ખસ, એવું નક્કી થઈ જાય એટલે તરત દાટો મારી દેવો. દાટો લગાડ્યા પછી એકાદ કલાક તાપ ધીમે કરી દેવો. પછી ધીરે ધીરે સખ્ત કરતા જવો. છેવટે ૧૨ થી ૩૬ કલાક સુધી તીવ્ર અગ્નિ આપવાથી ઔપધિ તૈયાર થઈ જાય છે.

સૂચના—જો ઔપધિમાં પહેલેથી નવસાર કે ખીજો કેઈ એવો ક્ષાર મેળવેલો હોય, તો ધુમાડો નીકળવા માંડે ત્યારથી જ શીશીનું મોઢું સાફ કરતા રહેવું; કારણ કે નીચે પડેલો ક્ષાર ધુમાડો નીકળતાની સાથે જ વારંવાર ઉપર ચડવા માંડે છે.

કૂપીપકવરસાયનમાં તાપ ઓછો લાગશે તો તળિયે કાચી દવા રહી જશે અને ઉપર લાગેલી દવા ઉખેડતાં બહુ મહેનત પડશે. એટલા માટે તાપ સંભાળ-પૂર્વક અને હિસાબથી આપવો. વારંવાર શીશીની અંદર જોયા ન કરવું, નહિ તો આંખના તેજને નુકસાન પહોંચશે.

(૫) ઔપધિ કાઢવાની વિધિ—અગ્નિ બંધ કર્યો પછી બે દિવસે યંત્ર સ્વાંગશીનજ થઈ જાય એટલે નીચે ઉતારી શીશી તોડવી. શીશીને તોડવા માટે એક સૂતળીનો કટકો ઘાસતેલમાં બેળી શીશીના પેટ પર બાંધી સળગાવવો. ન્યારે તે હોસાઈ જવા માંડે ત્યારે સૂતળીની જગ્યાએ બેચાર ટીપાં પાણી નાખવું, એટલે શીશીના બે કટકા થઈ જશે. નાના નાના કટકા થઈ ઔપધિમાં કાચ ન મળી જાય એ ધ્યાનમાં રાખવું. જો કાચનો કટકો ઔપધિ સાથે મળી જઈ ખાવામાં આવી જશે તો આંતરડાંમાંથી લોહી નીકળવું શરૂ થશે. એટલા માટે શીશી તોડતી વખતે સાફ જમીન પર એક મોટી થાળીમાં શીશી રાખી તોડવી. તોડતી વખતે શીશીમાંથી ધુમાડો નીકળી શ્વાસમાં ન જાય તેનું ધ્યાન રાખવું. શ્વાસોચ્છવાસમાં ધુમાડો જવાથી ખાંસી કે દમ થઈ જાય છે.

શીશીના મોઢા પર તૈયાર ઔપધિનો કટકો લાગેલો હોય તે સંભાળીને કાઢી લેવો. દવાના ગદા પર થોડો મેલભાગ હોય તેને ચપ્પુથી ખોતરી જુદો રાખવો. અને ન્યારે બીજી વાર એ જ ઔપધિ બનાવવી હોય ત્યારે કનજલીમાં

નાખી દેવો. તળિયામાં જે થોડી ગંધકની રાખોડી રહે છે તે નકામી છે. વળન-
દાર રાખ હોય તો તેમાં પારાનો ભાગ હશે. જે તાપ ઓછો પડવાને લીધે તળિ-
યામાં લીલી-કાળી ભરમ અથવા ગરો રહી જાય, તો તેને ખીછ વખત કળ્મળી-
માં નાખી ઔપધિ બનાવી લેવી.

જે કળ્મળીમાં સોનું મેળવેલું હોય તો તેની કાળીભરમ બની તળિયે
રહી જાય છે. એને સુવર્ણભરમમાં બતાવેલી રીતે પાણીથી ઘોષ ભરમ કરી લેવી.
અથવા એસિડના પ્રયોગથી શોધન કરી એનું શુદ્ધ સોનું બનાવી લેવું.

ઔપધિપરીક્ષા—જે કૃપીપટ્વરસાયન શીશીમાંથી સહેલાઈથી નીકળી
જાય તે પાકું મનાય છે. જેને કાઢતાં વધારે મહેનત પડે, એકીસાથે વધુ
પ્રમાણમાં ન નીકળે અને બહુ મહેનતે થોડું થોડું નીકળે, તે કાચું ગણાય છે.
જે બરોબર પરિપક્વ થયા વગરના રસાયનનું સેવન કરવામાં આવશે, તો
મોઢામાંથી પાણી છૂટવું, અવાળાં ફૂલી જવાં, દાંત હાલી જવા વગેરે વિકારો
ઉત્પન્ન થશે.

જે રસાયન કાચું રહી ગયું હોય તેને ખીછવાર સરખે ભાગે ગંધક મેળવી,
આતશી શીશીમાં ભરી ૨૪ કલાક અગ્નિ આપી તૈયાર કરી લેવું નોંધએ.

પારદશોધન—શાસ્ત્રમાં પારાને શુદ્ધ કરવા માટે ૧૮ સંસ્કાર કલા છે,
તેમાં ઔપધિ બનાવવા માટે ૮ સંસ્કાર કલા છે. બાકીના સંસ્કારો સોનું વગેરે
બનાવવા માટેના છે. માટે એ આઠ સંસ્કારોનું અહીં વર્ણન કર્યું છે. આ આઠ
સંસ્કારો સ્વેદન, મર્દન, મૂર્છન, ઉત્થાપન, પાતન (જિર્ણપાતન, અધ પાતન
અને તિર્ણપાતન), બોધન, નિષમન અને સંદોષન છે. (અહીં ઔપધિઓનું
પ્રમાણ ૮૦ તોલા પારા માટે આપેલું છે.)

(૧) સ્વેદન—ચિત્રકના મૂળ, સૂંદ, મરી, પીપર, સિંધવ, રાઈ, મૂળા
અને આદુ સરખે ભાગે લાઇ ૪૦ તોલા કરેલું. પછી તેમાં ૮૦ તોલા પારા
મેળવી કાંઈ સાથે ૩ દિવસ ખરણ કરી ગોળો, બનાવવો. એ ગોળાને કેળ કે
કમળના પાનમાં વીંટી ઉપર સૂતર વીંટાળી ચોવડા મળજૂત કપડાની પોટલીમાં
મૂકવો. કાંઈથી એક ઈંચ ઉપર રહે એ રીતે એ પોટલીને લટકાવવી. કાંઈ
પારાને ન લાગવી નોંધએ. કેવળ વરાળ જ એને લાગે. એ રીતે ૩ રાત્રિદિવસ
ટોલાયંત્રથી સ્વેદન કરવું. વારંવાર કાંઈ નાખતા જવી. લગભગ ૧ મણ કાંઈ
નોંધશે. એટલા માટે પહેલાંથી નોંધએ તે પ્રમાણમાં કાંઈ તૈયાર કરી રાખવી.
ત્રણ દિવસ પછી પારાને કાઢી ડમરચંત્રથી માપી ૫-૭ તોલા ઉગાડી લેવો.
એટલે માટલી ઠંડી પડે બાકીનો પારા કાઢાદિ ઔપધિઓની રાખથી એની

મેળે જુદો પડી જશે. જો રાખમાં થોડો અંશ રહી જાય તો ફરી ડમરુયંત્રથી તે ઉઝાડી લેવો. આ રીતે પારાને સ્વેદિત કરવાથી પહેલો સંસ્કાર પૂરો થાય છે.

(૨) મર્દન—લાલ ઇંટનો જૂકો, હળદર, ઘરનો ધુમાડો, કામળા કે બિનની કાળી રાખોડી અને કડવી દૂધીનાં બી આ દરેક પારાથી નૈદ ભાગના લઈ પારા સાથે મેળવી લીંબુનો રસ નાખતા જઈ ૩ દિવસ ઘૂંટવું. પછી ડમરુયંત્ર વડે ઉઝાડી લેવાથી પારો સીસાના દોષથી મુક્ત થાય છે.

પછી તે પારાને ઇશ્વરજીનાં મૂળ અને અકોક્ષનાં મૂળ દરેક નૈદ મેળવી કાંઈ સાથે ૧ દિવસ ખરલ કરી ડમરુયંત્રથી ઉઝાડી લેવાથી પારો અંગના દોષથી મુક્ત થાય છે.

(૩) મૂર્છન—પારાને અનુક્રમે કુંવારનો રસ, ત્રિકુળાનો કવાથ અને ચિત્રકના મૂળના કવાથમાં ૭-૭ દિવસ ખરલ કરવો. કુંવારથી મક્ષ, ત્રિકુળાથી દાહ અને ચિત્રકમૂળથી વિપદોષ દૂર થાય છે. આ રીતે ૨૧ દિવસ ખરલ કરવાથી પારો મૂર્છિત થઈ જાય છે.

(૪) ઉત્થાપન—મૂર્છિત પારાને ૧૨ કલાક સુધી લીંબુના રસ સાથે સૂર્યના તાપમાં ખરલ કરવો. પછી ડમરુયંત્રથી પારો ઉઝાડી લેવો.

(૫) પાતનસંસ્કાર—પાતનના ૩ પ્રકાર (ક) ઊર્ધ્વ, (ખ) અધઃ, અને (ગ) તિર્થ છે.

(ક) ઊર્ધ્વ પાતન—પારાથી ત્રીજો ભાગ તાંબાનો જૂકો મેળવી, લોઢાના ખલમાં લીંબુના રસ સાથે ૬ કલાક ખરલ કરી ગોળો વાળવો. પછી ડમરુયંત્રથી પારો ઉઝાડી લેવો.

(ખ) અધઃપાતન—હરડે, ખડેડાં, આમળાં, ચિત્રકમૂળ, મીઠું, રાષ અને સરગવાની છાલ આ બધાં સમભાગે મેળવી પારાથી અર્ધુ વજન કરવું. પછી તેની સાથે પારો મેળવી કુંવારના રસમાં ઘૂંટવું. ન્યારે પારાના અણુઓ ન દેખાય ત્યારે માટીના ઘડામાં લેપ કરી ડમરુયંત્ર બનાવી લેવું. લેપવાળા ઘડાને ઉપર રાખવો. નીચેનો ઘડો જમીનમાં દાટી દેવો. ઉપરના ઘડાનો પણ ચોથો ભાગ જ બહાર રહેવો જોઈએ. નીચેનો ઘડો પાણીમાં ડૂબેલો રહે અને વારંવાર વાસણની આગુઆગુ ઠંડું પાણી જઈ શકે, એટલા માટે વાંસની બે હાથ લાંબી જૂંગળી જમીનમાં દાટવી. એનું એક મોડું નીચેના ઘડા સાથે અડડેલું રહે અને બીજું ઉપરના ઘડાથી ૧-૧૫ હાથ દૂર રહે તેમ રાખવું. આ નળીને પાણીથી બરેલી રાખવી. જ્યે જ્યે તે ખાલી થતી જાય, તેમ તેમ પાણી નાખના જવું. આ રીતે ગોઠવ્યા પછી ઉપરના ઘડા પર છાણું સજાવવાં. આમ ૧૨

કલાક મધ્યમ અગ્નિ આપવાથી પારો નીચે આવી જશે. અથવા જૂધરધંત્રથી પારાનું અધઃપાતન કરવું.

(૩) તિર્થકૃપાતન—પારાથી ચોથા ભાગની ધાન્યાગ્રક મેળવી ૧૨ કલાક

તિર્થકૃપાતન યંત્ર

કાંજમાં ખરસ કરી, તાડી ભરવાનાં લાંબી ડોકવાળા અને અંદરથી પહોળા ઘડિયામાં ભેપ કરી, બીજું તેલું જ ઘડિયું લઈ, ડમરુધંત્રની માફક મજબૂત કપડ-મટ્ટીથી બંધ કરવું. પછી પારાવાળું ઘડિયું ચૂસા પર મૂકવું અને ખાલી ઘડિયું પાણી ભરેલી બાસ્તીમાં રાખવું. બાસ્તી પણ થોડી ઊંચી રાખવી પડશે. વારંવાર ઘડિયાં પર પાણી છાંટતા જવું, અથવા બીનો દટકો ફેરવતા જવો. અથવા ખાલી ઘડિયામાં અધું પાણી ભરવું. પારાવાળા ઘડિયાની ઉપર કપડમટ્ટી કરવી અને અંદર ચારે બાજુ ટંકણખાર અને લાખનો રસ લગાડવો કે જેથી પારાવાળા ઘડિયાના ઉપરના ભાગ પર પાણીવાળું કપડું ફેરવવાથી ફૂટી ન જાય. આવી રીતે ગોઠવવામાં નહિ આવે તો પારો ધણો જીડી જશે. અથવા ચિત્રમાં બતાવ્યા પ્રમાણે માટી કે ચિનાઈ માટીનું યંત્ર બનાવી તિર્થકૃપાતન કરવું. આ પ્રમાણે ૧૨ કલાક સુકિતથી અગ્નિ આપવાથી પારો બીજા ઘડિયામાં ચાસ્યો જશે. દેવતાની ઝાળ ઘડાના ઉપલા ભાગને ન લાગે તેની પહેલેથી ગોઠવણ કરવી નોઈએ.

આ રીતે ઊર્ધ્વ, અધઃ અને તિર્થક ત્રણ સંસ્કાર થવાથી એક પોતન-સંસ્કાર પૂર્ણ થાય છે.

હાથમાં લાંબી, વળેલા મોંઢાવાળી શીશી (Retort) આવે છે, એના મોંઢા સાથે બીજી શીશી (Receiver) ને જોડી તેમાં પારો ભરી સ્પીરીટ લેમ્પ પર તિર્થકપોતન કરવાથી પારાનું નુકસાન નથી થતું અને શોધન સરલતાથી થાય છે.

(૬) બોધન—ઉપરના સંસ્કારોથી પારો શુદ્ધ થયા છતાં પણ પંઢ થઈ જાય છે. એટલે તેની શક્તિ વધારવા બોધનસંસ્કાર કરવો જોઈએ. પીઠવણનું પંચાગ અને કમળનો કંદ સરખે ભાગે મેળવી પાણીમાં ખરસ કરી કલક તૈયાર કરવો. આ કલકનો એક વાડકા જેવો આકાર બનાવી તેમાં પારો ભરવો અને ઉપર કલકથી બંધ કરી ગોળો બનાવવો. ગોળાની ચારે બાજુ બોજપત્ર કે કમળના પાન સારી રીતે વીંટાળી ઉપર સૂતર વીંટાળવું. પછી ચોવડા કપડાની પોટલીમાં મૂકી દોઢાયત્રમાં લટકાવી ૩ દિવસ સુધી કાંજનું સ્વેદન આપવું. બાદ પારાને કાઢી લઈ ગરમ પાણીથી ધોઈ લેવાથી પારો બોધિત થાય છે.

(૭) નિયમન—નોળવેલો કંદ, આમલી, વાંઝણી કંટોલીનો કંદ, ભાંગરો, નાગરમોય અને ધતૂરાનાં બી સમભાગે લઈ ક્વાચ કરવો. પારાને દોઢાયત્રમાં આ ક્વાચમાં ૧૨ કલાક સ્વેદન આપવાથી પારાની ચંચળતા દૂર થઈ પારો સ્થિર થાય છે. પછી કાઢી લઈ કાંજથી ધોઈ લેવો. નોળવેલ ન મળે તો રાસ્નાનાં મૂળ લેવાં.

(૮) સંઢીપન—પારાના વજનથી બમણું સિંધવ, મીઠું, રાષ, ટંકણખાર, સરગવાતી છાસ, મરી, પીપર, જવખાર, સાજખાર, ચિત્રકના મૂળ અને બિન્ને-રાતું સમભાગે ચૂર્ણ કરવું. તેને પારા સાથે મેળવી લીંણુના રસમાં ૭ દિવસ ખરસ કરી ગોળો વાળવો. તેના પર બોજપત્ર વીંટી સૂતર વીંટાળવું. બાદ મજબૂત કપડાની પોટલીમાં બાંધી દોઢાયત્ર નિધિથી ૩ દિવસ કાંજ સાથે સ્વેદન આપવું. કાંજ વારંવાર ઉમેરતા જવો. પારાને ગરમ પાણીથી ધોઈ કાચના પવાલામાં લીંણુનો રસ ભરી, તેમાં નાખી, ૧૨ કલાક સૂર્યના તડકે રાખવો. બીજો દિવસ ગરમ પાણીથી ધોઈ લેવાથી પારો સંપૂર્ણ રીતે દોષોથી મુક્ત અને શુદ્ધ બની જાય છે.

સૂચના—ધોતી વખતે કૂટલોક પારો પાણીમાં મળી જાય છે. તેને પાણી સ્થિર થાય એટલે તળિયેથી કાઢી લેવો જોઈએ. જો પારો કાંજમાં મળી ગયો હોય તો તે મિથ્રણને ઉકાળી ગાદું કરી પારો ઉઘાડી લેવો જોઈએ.

પારા પર આઠ સંસ્કાર કરવામાં મહેનત અને વખત બહુ લાગે છે, તેમજ પારામાંથી મોટો ભાગ બીડી જાય છે, તોપણ આઠ સંસ્કારથી જે રહે તે પારાથી

ફાપટો ખૂબ મળી શકે છે. ઉપરની વિધિથી શુદ્ધ કરેલા પારા વડે પૂર્ણચંદ્રોદય રસ વગેરે બનાવવાથી શાસ્ત્રમાં લખ્યા પ્રમાણે ફળ મળી શકે છે.

પારદ યુષ્કુશિન કરવાની વિધિ—આઠ સંસ્કાર કરેલો શુદ્ધ પારા ન હોય તો દિગ્બળાક્રમાંથી કાટલા પારાને આકડાનું દ્વધ, ધૂવેરનું દ્વધ, ધવરાનાં પાનનો રસ, દ્વધિયા વછનાગના મૂળના ક્વાથ, દરિયાના મૂળનો ક્વાથ, ઘોળા ચણાડીનો ક્વાથ અને અદ્વીલનો રસ (અદ્વીલને ૧૬ ગણા પાણીમાં ઓઝાળા તૈયાર કરેલું પાણી) માં અનુક્રમે ૭-૭ દિવસ ખરલ કરવો. આમ એક એક વિધિમાં ખરલ કર્યા પછી દરેક વાર ડમરુપંત્રથી પારા ઉઠાડી લેવો. પછી ખીન વિધિમાં ખરલ કરવો. છેવટે ૩ ખીરગદ્દરી અને ૬૬ સિંધવ મેળવી ૭ દિવસ લીંછુના રસમાં ખરલ કરી ડમરુપંત્રથી ઉઠાડી લેવાથી પારાને સુવર્ણ વગેરે ધાતુઓનું ભક્ષણ કરી શકે તેવા મુખની પ્રાપ્તિ થાય છે.

પારદનું જ્વરણ કરવાની વિધિ—ઉપરની વિધિથી મુખોપપત્તિ કરેલો પારા ૩૨ તોલા અને સોનાનાં વર્ક ૮ તોલા એકત્ર કરવાં. પછી તેમાં ૧૬૦ તોલા ગંધક મેળવી કળગતી કરી વડની વડવાઈના ક્વાથની ભાવના આપી, નલિકાડમરુપંત્રમાં ૨૪ કલાક મધ્યમ અગ્નિ આપવો. ગંધક બળા જામ એટલે અગ્નિ આપવો બંધ કરવો. પછી ગંધકવાળા પારાને કાઢી લઈ બીજાવાર ૧૬૦ તોલા ગંધક મેળવી, કળગતી કરી, વડની વડવાઈના ક્વાથની ભાવના આપી, નલિકાડમરુપંત્રમાં ગંધક બાળવો. ફરી ત્રીજાવાર ૧૨૮ તોલા ગંધક મેળવી, વડની વડવાઈના ક્વાથની ભાવના આપી, નલિકાડમરુપંત્ર વડે ગંધકનું જ્વરણ કરવું. આવી રીતે ૭ વખત ગંધક જ્વરણ કર્યા પછી ૬૪ તોલા ગંધક મેળવી, શીથીમાં ભરી, આગળ આપેલી વિધિ પ્રમાણે પૂર્ણચંદ્રોદય રસ બનાવી લેવો. આ રીતે ઘોડશયુષ્ક ગંધક જ્વરિત પૂર્ણચંદ્રોદય પ્રમાણે શતયુષ્ક ગંધકનું જ્વરણ કરવાથી શતયુષ્ક જ્વરિત પૂર્ણચંદ્રોદય રસ બને છે. જેટલું ગંધકનું જ્વરણ વધારે થશે તેટલો પૂર્ણચંદ્રોદય વધારે ફાલદાકારક બનશે. જેટલાક પ્રાચીન મંથકારિઓ પદ્મયુષ્ક ગંધક જ્વરણ સુધીની વિધિ લખી છે, અને જેટલાક નવા મંથકારિઓ શતયુષ્ક જ્વરણ સુધી લખેલું છે.

પારાના શોધનની સરલ વિધિ—લાલ ઇંટનો ભૂકો, કામળાની રાખોડી, કાચો (પકાવેલો નહિ) ચૂનો, રસોડાની કુવાસ અને હળદર એ પાંચ ચીજો સરખે ભાગે લેવી. બધાથી અર્ધો વજનનો પારા મેળવી ૧ દિવસ લીંછુના રસમાં ખરલ કરી ડમરુપંત્રમાં ચૂકી ૩ કલાક અગ્નિ આપી, ઉઠાડી લેવાથી પારા શુદ્ધ થઈ જાય છે. તે કૃષ્ણપકવ રસાયન અને મલમ માટે વાપરી શકાય છે. પણ પારા

નું જેટલું વધારે શોધન કરવામાં આવે છે, તેટલો વધારે તે ફાયદાકારક બની શકે છે. વધારે શોધનક્રમ ઉપર આધો છે. (૨. સા.)

જમીનીથી ઉત્પન્ન થતો વડે બે વાર ઉગરેલો પારો આવે છે તે શુદ્ધ હોવાથી સામાન્ય મક્કમ વગેરેમાં તેમજ સાધારણ કૃષીપકવ રસાયન બનાવવામાં શુદ્ધ કયાં વગર જ વાપરવો હોય તોપણ ચાલી શકે છે.

રસાયન (પારાવાણી) ઔષધિ સેવન કરનારા માટે પથ્થ—ધી, સિંધવ, ધાણુ, છૂંદ અને આદુ વગેરે મસાલા નાખી તૈયાર કરેલા પદાર્થો, તાંદળાનું શાક, પરવળ, દૂધી વગેરે શાક, ઘઉં, જૂના શાકિ ચોખા, ગાયનું ઘી, દૂધ, દહીં, હંસોદક (સૂર્યના તડકા અને ચંદ્રની ચાંદનીમાં મૂકી તૈયાર કરેલું પાણી), મગનો ચૂપ આ બધા પદાર્થોનું સેવન કરવું જોઈએ. આ પથ્થવર્ગ અહીં દ્રુઢમાં આવ્યો છે. (૨. ર. સ.)

પારો સેવન કરનાર માટે અપથ્થ—જિભી ભોંયરીંગણી, ખીલી, ભૂરું કોણું, નેતરના અંકુર, કારેલાં, અડદ, મસૂર, વટાણા, કળથી, સરસવ, તલ એ બધા પદાર્થો, ઉપવાસ, ઉદ્વર્તન (માલિસ), સ્નાન, મરધાનું માંસ, દારૂ, આસવો, અનૂપ દેશોના છોલેનું માંસ, કાંજી, કેળનાં પાન, કાંસાના વાસણમાં ખાતું, ભારે ખાદી કરનાર, બહુ જ તીક્ષ્ણ અને બહુ ગરમ પદાર્થો—આ ચીજોનું સેવન અને ક્રિયાઓ પારાનું સેવન કરનારે ન કરવાં જોઈએ.

કકારાદિ ગણ—ભોંયરીંગણીનાં ફળ, કાંજી, સારફળનું શાક, કાચખાતું માંસ, તેલ, રાઈ, લીંચુ, નિર્મળી, તરબૂચ, ભૂરું કોણું, કાકડી, મોર અને મરં ધાતું માંસ, કારેલાં, વાંઝ કકોડા, વેંગણ અને કોહુ આ સમૂહને કકારાદિ ગણ કહે છે. આ કકારાદિ ગણ દેવીશાસ્ત્રમાં કહેલો છે. તેવી જ રીતે કાંગ, ધલોડાં, ખોર, મરધા, મોર અને સૂવરનું માંસ, કળથી, ભોંયરીંગણીનાં ફળ, સરસિયું, તેલ, કાળી ગલક નામની માછલી, કાચખાતું માંસ, વટાણા, પીપર, ભૂરું કોણું, કારેલાં, નિર્મળીનાં ફળ, વાંઝ કકોડા, કાકડી, તુવેર અને કાંજી આ કકારાદિ ગણ શ્રી કૃષ્ણદેવ નામના આચાર્યે કહેલો છે. જે જે રસમાં કકારાદિ ગણના પદાર્થોનું સેવન કરવાની ના કહી હોય, તે તે રસ પર ઉપર કહેલા ગણના પદાર્થો ન લેવા જોઈએ, અને સાથે ખીજ પણુ ગુણુ વગરના પદાર્થો પણ છોડી દેવા જોઈએ. (૨. ર. સ.)

સમે ગન્ધે તુ રોગધ્નો ત્રિગુણે રાજયક્ષમજિત ।

જીર્ણે તુ ત્રિગુણે ગન્ધે કામિનીદર્પનાશનઃ ॥

ચતુર્ગુણે તુ તેજસ્વી સર્વશાસ્ત્રાર્યસિદ્ધિદઃ ।

ભવેત્પદ્મગુણે સિદ્ધઃ ષડ્ગુણે મૃત્યુજિદ્ ભવેત્ ॥

ગંધક ન્તરિત પારાના ગુણ—સમાન ગંધક જ્વરણ કરવાથી પારાનો ગુણ સોગણો વધી જાય છે, અને બધા રોગોનો નાશ કરે છે. બમણો ગંધક જ્વરણ કરવાથી કંઠ, ક્ષય અને કુષ્ઠ વગેરે રોગોનો નાશ કરે છે. ત્રણગણો ગંધક જ્વરણ કરવાથી નખુંસકતા અને નખળાઈ દૂર કરે છે. ચારગણો ગંધક જ્વરણ કરવાથી ઘડપણની નખળાઈ દૂર કરીને શરીરને તેજસ્વી બનાવે છે. પાંચગણો ગંધક જ્વરણ કરવાથી ક્ષયરોગોનો નાશ કરે છે અને સંકલ્પસિદ્ધિ આપે છે. અને છગણો ગંધક જ્વરણ કરવાથી તે પારાની સામે કોઈ પણ રોગ ટકી શકતો નથી, એટલે કે બધા જ રોગોનો નાશ કરે છે, તેમજ મનુષ્ય મૃત્યુન્નિત બને છે.

આધુનિક ચિકિત્સકોના મત અનુસાર પારદવાળી ઔષધ ખાવા (કે ઓઈસ વગેરેનાં ઇન્જેક્શન)માં અને મધ્યમ લેપ વગેરે બાહ્ય પ્રયોગમાં વાપરવાથી પારો રક્તમાં મળી જઈ રક્તનું શોધન કરે છે, રક્તાભિસરણશક્તિ વધારે છે અને લોહીમાં રક્તકણો વધારે છે. રક્તઅણુઓ વધારવા માટે બહુ થોડી માત્રામાં તેનું ટ્રેટમેન્ટ દિવસ સેવન કરવું જોઈએ. પરંતુ જો દૂષિત પારાનું સેવન કરવામાં આવે અથવા વધારે પ્રમાણમાં લેવામાં આવે, તો રક્તકણોનો નાશ થાય છે અને લોહીનું પૌષ્ટિક તત્ત્વ (Fibrin) ઓછું થઈ જાય છે. વળી મોંમાં છાક્ષાં, મોંનો સ્વાદ પિત્તના પ્રકોપ—સૂચક થવો, દાંતના મૂળની નખળાઈ અને દરદ થવું, લાળ વધારે નીકળવી, મોંમાંથી દુર્ગંધ આવવી, નાકમાંથી બિનો શ્વાસ નીકળવો, ગળામાં લસિકાપ્રચિઓની વૃદ્ધિ થવી, પારદ શોષાઈ જવા પછી શરીરની બધી પ્રચિઓના સ્ત્રાવની વૃદ્ધિ થવી, બહુ પરસેવો થવો, કોઈ કોઈને પાતળા ઝાડા થવો, કેટલેક વૃક્ષસ્થાનમાં દરદ થવું, હાથપગ હલાવતા કંપ થવો, શરીરમાં શુષ્કતા અને નિસ્તેજતા આવી જવી, વગેરે લક્ષણો દેખાય છે.

કોઈ વખત વાતમંત્રસ્થાન પર અસર થવાથી હાથ-પગ અને માથાની માંસપેશીઓનું દરેકવું, અથવા પક્ષાઘાતની રુદ્ધિઆતનાં લક્ષણો કે ધીમી વેદના થાય છે; કોઈક લવારો કરે છે. એટલે પારો લાંબો વખત વાપરવો હોય તો વચ્ચે વચ્ચે થોડા દિવસ બંધ કરવો જોઈએ. ડાકટરી પારદની બનાવટોમાં જેટલા નુકસાનનો ભય છે, તેટલો આયુર્વેદિક બનાવટમાં નથી, તોપણ સંભાળીને રહેવું એ લાભદાયક છે.

મોટા માણસો કરતાં છોકરા-છોકરીઓ પારો વધારે સહન કરે છે. બાલ્ય-અવસ્થામાં પારાવાળી ઔષધિનું સેવન કરવાથી થોડા જ દિવસમાં શરીર મોટું બની જાય છે.

સૂચના—પારો સેવન કરાવતી વખતે ૪-૪ અથવા ૬-૬ દિવસે અવાળાં જોવાં જોઈએ કે તેના પર આસમાની રંગની રેખાઓ તો દેખાતી નથી? તેમજ

લાળ તો વધારે નીકળતી નથી ને? જો એવું લાગે તો તરત પારાવાળા ઔપધિ બંધ કરી દેવી જોઈએ. આમાં પારાથી વિપરીત ગુણુવાળા પ્રવાહ, મોતી, સુવર્ણ-માક્ષિક, ગળોસત્વ, સિતોપદાદિ, ચ્યવનપ્રાશ વગેરે શામક ઔપધિઓ લેવી જોઈએ. અથવા જરૂર હોય તો પહેલાં રેચ લઈ લેવો જોઈએ.

(૧) પૂર્ણચંદ્રોદય રસ

વિધિ—ખીરખટ્ટી અને ૭ ઉપવિષોથી બુબુક્ષિત કરેલો પારો ૮ તોલા, સોનાનાં વરક ૧ તોલો અને શુદ્ધ ગંધક ૧૬ તોલા લેવો. પહેલાં પારો અને સોનાનાં વરક એકત્ર કરી ૩ દિવસ લીંબુના રસમાં ખરલ કરવું. રોજ સવારમાં તેમાં ૧-૧ તોલો સિંધવ નાખતા જવો. એથે દિવસે પારોને ૩-૪ વાર પાણીથી ઘોઈ ક્ષાર કાઢી નાખવો. પછી ગંધક મેળવી, કન્જલી કરી, લાલ કપાસના ફૂલોના રસ (ફૂલોના રસ સ્વરસ યંત્રથી કાઢવો) અને કુંવારના રસમાં ૩-૩ દિવસ ખરલ કરી, સૂકવી, આતશી શીશીમાં ભરી, વાલુકાયંત્રમાં ૬૦ કલાક અગ્નિ આપવો. લગભગ ૩૬ કલાકમાં દાટો મારવો પડશે. દાટો માર્યા પછી ૨૪ કલાક તીવ્ર અગ્નિ આપવાથી ઔપધિ પાકીને તૈયાર થઈ જશે. નીચે ગંધક અને ક્ષારની થોડી પીળા ભરમ રહેશે. જો પારો બુબુક્ષિત નહિ હોય, તો તળિયે ગંધકવાળા સોનાની કાળા ભરમ રહેશે અને સોનું ઉપર નહિ ચઢે.

ઘણાં વર્ષ સુધી રહેનાર કપાસનો લાલ ફૂલોનો સ્વરસ લેવો જોઈએ. એમાંથી કપાસના ફૂલોના રસ ઉપયોગી નથી.

સેવન કરવાની રીત—૪ તોલા ચંદ્રોદય અને ૪ તોલા કપૂર* ખરલ કરી મેળવી લેવું. પછી નયક્ષણ, સમુદ્રશોષ (વરધારા) નાં બી, લવંગ અને કસ્તૂરી ૩-૩ માસા મેળવી સારી રીતે ખરલ કરી શીશીમાં ભરી લેવું.

અથવા ચંદ્રોદય, અબ્જકભરમ, શુદ્ધ કપૂર, કેસર, અક્ષતગરો, સમુદ્રશોષ અને પીપર દરેક ૧-૧ તોલો અને કસ્તૂરી ૩ માસા મેળવી, ખરલ કરી, શીશીમાં ભરી લેવું. અથવા નાગરવેલના પાનના રસમાં ૧૨ કલાક ખરલ કરી ૧-૧ રતીની ગોળીઓ વાળવી.

માત્રા—૧ થી ૩ રતી દિવસમાં ૧ અથવા ૨ વાર મધ સાથે ચટાડવું. અથવા નાગરવેલના પાનના રસ સાથે આપવું. અથવા ગોળા ખવરાવી ઉપર

* જનરમાં કપૂર મિક્સચર્ડ કૅમ્ફર, ખ્યોર કૅમ્ફર અને રિફાઈન્ડ કૅમ્ફર એમ ૩ ભતતું આવે છે. એમાંથી રિફાઈન્ડ કૅમ્ફરને શુદ્ધ કરીને વાપરવું. અથવા ચીનથી જે લીમસેની કપૂર આવે છે તે વાપરવું. આ બધાંમાં લીમસેની કપૂર સૌથી વધારે ફાયદાકારક છે.

દૂધ પાવું. તાવ વગેરે રોગોમાં હૃદયને શક્તિ આપનાર તરીકે આપવું હોય તે.
૦૥ થી ૧ રતી દિવસમાં ૨ કે ૩ વાર ચંદ્રોદય પીપર અને મધ સાથે આપવો.

ઉપયોગ—આ પૂર્ણચંદ્રોદય રસ હૃદયને પ્રુષ્ઠિ આપનાર, વાઇકર, રસા-
યન, બળ આપનાર, રક્તપ્રસાદક, જંતુધન, વિપશામક અને યોગવાહી છે.
રાજ્યક્ષમા, ક્ષમકોપથી યથેલા વ્યાધિઓ અને વીર્યની નબળાઇ નાશ કરવામાં
એ ખૂબ ફાયદાકારક છે. વીર્યસ્રાવ, સ્વપ્નદોષ, ધાતુક્ષીણતા, માનસિક નબળાઇ,
નર્પુંસકતા, હૃદયની નબળાઇ, શુભ્રુન્વર, ક્ષય, શ્વાસ, પ્રમેહ, વિપવિકાર, મંદાગ્નિ,
અપરમાર આ બધાને મટાડી એ બળ અને વીર્યની વૃદ્ધિ કરે છે અને આયુષ્યને
વધારે છે.

રતિકાળ વખતે અથવા રતિ અતિ જો આ ચંદ્રોદયનું સેવન કરવામાં આવે
તો સો મહોન્મત્ત સ્ત્રીઓના ગર્ભ ઉતારવા જોટલી એ શક્તિ આપે છે. આ રસાયનના
સેવન વખતે ધી, ઉકાળાને જાકું બનાવેલું દૂધ, જડમાંસ, માંસરસ, અડહની
બનાવટો અને આનંદવર્ધક આહારવિહાર પથ્ય છે. આ રસાયનનું એક વર્ષ
સુધી સેવન કરવાથી કૃત્રિમ, સ્થાવર કે જંગમ કોઈ પણ પ્રકારનું વિષ નુકસાન
કરી શકતું નથી. જે રતિ મૃત્યુંજય ક્રિયા કે મંત્રથી નિવારણ થાય છે, તે રીતે
આ રસાયનનું રોજ સેવન કરવાથી મનુષ્યને જરા અને મૃત્યુનો બચ સતાવી
શકતો નથી.

સુવર્ણ અને સુવર્ણમિશ્રિત ઔષધિઓ હૃદયને શક્તિ આપે છે અને લોહી-
ને નિર્વિધ બનાવે છે. સુવર્ણ યોગવાહી હોવાથી હેમગર્ભપોટલી રસ વગેરે
ઉત્તેજક ઔષધિઓના સંયોગથી હૃદય પર ઉત્તેજક અને શામક અસર બતાવે
છે. પૂર્ણચંદ્રોદય રસમાં પણ ઉત્તેજક ગુણ રહેલો છે. સુવર્ણના યોગને લીધે એ
રસાયન કોટાણુજન્ય ક્ષયમાં વપરાય છે. રાજ્યક્ષમાની ખીછ અવસ્થામાં એ સારી
રીતે વપરાયાના દાખલા મળી આવે છે. આ રસાયનની અસર ક્ષયના જંતુઓ
પર સીધી થાય છે; એટલે ક્ષયની તીવ્ર અવસ્થાઓમાં એ જલદી ફાયદો કરે છે.

માત્ર રાજ્યક્ષમાનો વહેમ પડે અને તરત જ જો પૂર્ણચંદ્રોદય રસ આપ-
વાની શરૂઆત કરવામાં આવે, તો આ ઔષધિ ઉત્તેજક હોવાથી ડેટલોક વખત
રક્તવાહિનીઓ, સ્ત્રોતો અને રક્તધાતુ પર ઉત્તેજક અસર દેખાય છે અને કોઈ
કોઈ સક્ષણો વધી ગયાં હોય તેવું લાગે છે. પણ સુવર્ણનો કાર જેમ જેમ લોહીમાં
મળે છે તેમ તેમ લોહી બળવાન બનતું બન્ય છે અને ધીમે ધીમે ક્ષયના જંતુઓ
નાશ પામવા માંડે છે. ડેટલીક વાર પૂર્ણચંદ્રોદયના સેવનથી તાવ વધી બન્ય છે.
તે વખતે માત્રા ઓછી કરવી જોઈએ.

આ કદ્ય શરીરના ઘટકોનો નાશ નથી કરતો, પણ માત્ર શરીરને નુકસાન કરનાર જંતુઓનો જ નાશ કરે છે. એ દષ્ટિએ જંતુનાશક ઔષધિઓમાં પૂર્ણચંદ્રોદય રસ ઉત્તમ પ્રકારની ઔષધિ છે. બૂના ઉરઃક્ષતમાં લોહી પડવાની અવસ્થામાં આ રસાયન લોહીને શક્તિ આપી રક્તવાહિનીઓને મુદ્દા બનાવે છે, તેમજ વલ્ચુરોપણું મહત્ત્વનું કાર્ય પણ કરે છે. ક્ષયની ભિન્ન ભિન્ન અવસ્થાઓમાં ઉત્પન્ન થનારા ઉરઃક્ષતોમાંથી ઘણામાં આ રસાયન વપરાય છે.

આ રસાયનમાં જંતુજન્ય વ્યાધિઓમાં લોહીમાં મળેલા જંતુઓનો નાશ કરી લોહીને સશક્ત બનાવવાનો ગુણ રહેલો છે. આ કારણે આંત્રિક સન્નિપાત, કુકુસ સન્નિપાત, કુકુસાવરણુશોથ (ઉરસ્તોથ) અને આ જાતના ખીખ મંકામક જ્વરોમાં જ્યારે જ્યારે જંતુઓના વિષને લીધે હૃદયની ક્રિયા બગડી હોય, ધીમી કે ક્ષીણ થઈ હોય ત્યારે ખીજ કાઢી પણ ઔષધિ કરતાં પૂર્ણચંદ્રોદય રસ આપવો વિશેષ હિતકર છે. ઉમર સાથે શરીર વધતું ન હોય ત્યારે શરીર ઠીંગણું લાગે છે, મોઢું સૂજેલું અને નિસ્તેજ જેવું લાગે છે, ચામડી, નખ વગેરે સુષ્ક લાગે છે, જનનેન્દ્રિય અને નિતમ્બના ભાગ ન વિકસવાથી મોટી ઉમર હોવા છતાં યુવાન સ્ત્રી નાની છોકરી જેવી લાગે છે. એટલે કે વય પ્રમાણે અવયવો વધતા નથી. આ રીતે સ્તન વગેરે અવયવોનો વિકાસ પણ નથી થતો. પુરુષોના અંડકોષોનો પૂરતો વિકાસ ન થવાથી વીર્ય ઉત્પન્ન થતું નથી, શરીર પર તેજ આવતું નથી. બધાં અંગો યોગ્ય પ્રમાણમાં ન વધવાથી અંગો સંકોચાગેલા જેવાં લાગે છે, આંખો નિસ્તેજ લાગે છે અને નાડી ધીમી ચાલે છે. આ સ્થિતિમાં આયુર્વેદમાં બે ઔષધિઓ સારી અસર કરે છે: એક પૂર્ણચંદ્રોદય રસ અને બીજી આરોગ્યવર્ધિની. આમાં વાતપ્રધાન વિકારવાળાને આરોગ્યવર્ધિની અને કફપ્રધાન વિકારવાળાને પૂર્ણચંદ્રોદય રસ ઉપયોગી છે.

કાઢી પણ કારણે આવેલી ઇન્દ્રિયશિથિલતાને આ રસાયન દૂર કરે છે. અહીં ઇન્દ્રિયોનો અર્થ જ્ઞાનગ્રહણ શક્તિ અને આગ્રાપ્રદાન શક્તિ કહેો છે. શરીરના અવયવો ઇન્દ્રિયોને અધીન રહે છે. જેમકે આંખ નેત્રેન્દ્રિયને અધીન છે. જીભ રસનેન્દ્રિયને અને ચામડી ત્વચેન્દ્રિયને અધીન છે. આ જ્ઞાનેન્દ્રિયોની શક્તિથી માણસને શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધનું જ્ઞાન થાય છે. એની શિથિલતાથી આંખે ખરાબર જોઈ શકાતું નથી અને કાનથી સાંભળી શકાતું નથી. આ શિથિલતા વાત અને પિત્ત ધાતુઓની વિકૃતિથી થાય છે. ધાતુઓની અસર જે રીતે શરીરના અવયવો અને ઘટકો પર થાય છે, તે જ રીતે મન, બુદ્ધિ, મનોદેશ અને જ્ઞાનેન્દ્રિય પર પણ થાય છે. આ કારણે ધાતુસામ્યતા સ્થાપવાથી ઇન્દ્રિયોની શિથિલતા દૂર થાય છે અને શરીરના અવયવો વ્યવસ્થિત રીતે કામ કરવા માંડે છે.

જાનેન્દ્રિય માકડ પીઝ અપવોગા રહેતી શક્તિ ઓછી થઈ જાય છે, તે પાઁ પૂર્ણચંદ્રોદય રસથી ઉત્તેજિત થાય છે આ દારણે નયુગ્મતા પર પણ પૂર્ણ ચંદ્રોદય રસથી કાયદો થાય છે આ રસાપનના મેવનથી ઇન્દ્રિયની શિથિલતા દૂર થાય છે અને મનમા પણ મૂર્તિ આવે છે

આ પૂર્ણચંદ્રોદય રસમા દૃષ્ટર જડ મોગી માનામા મેળવેલુ છે તેમજ જન્યકળ, સમુદ્રશોષના પીઝ વગેરે પીઝ ઔધિઓ મેળવનાથી મયોગજન્ય ધાતુ પુષ્ટિકર ગુણ જડ મોટા પ્રમાણમા વધી જાય છે યોગ્ય વિચાર કરવામા આવે તો આ ગુણ નથી, પણ એને દોઁ મહેવાય દારણ કે આ ગુણની અમર થવાથી પુરપતે કામવામના મિત્રાય પીઝે વિચાર જ આવતો નથી અને વિપય-વાસનાની તૃપ્તિ થતી નથી માટે ખૂબ કામોત્તેજ્ય દ્વાઓનો ઉપયોગ કરવો હોય ત્યારે ખૂબ મંભાગપૂર્વક કરવો જોઈએ

કૃતિમ વિપ, શરીરમા ઉત્પન્ન થનાર વિપ કે આવર જગમ વિપની તીવ્ર અવસ્થામા વિપન્નચિન્તિતા ક્યાં પછી તેના દોષ લાખો વખત ન રહે તે માટે પૂર્ણચંદ્રોદય રસનુ સેવન હિતમર છે આ રસાનથી રક્તનુ પ્રસાદન થઈ શરીર નિર્વિપ બને છે

(ઔ. ગુ. ધ. શા.)

મન્નિપાતમા કદમ્બ્રાપ થાય ત્યારે પૂર્ણચંદ્રોદય રસની સારી અમર થાય છે કદ દૂષિત હોય અને એમ્ત્ર થયેલ હોય તો રોગીના આરડામા જવાની સાથે જ કુર્ગધ લાગવા માડે છે, ગગામા ધગ્ગ-૧૨૨ અવાજ, આખમા લાનાશ, કમનિ યાત, કદ અને ઝાડામા લોઠી, ગ્રધનો નાગ, જીમ કાગી અને કાટાવાળી, ચિત્ત ભ્રમ, લવારો વગેરે નક્ષત્રો થાય છે કોઈક વાર મન્નિપાતવરણનો સોજો થાય છે, તે વખતે ગળુ હનાવવુ વરણીની અદર સોજે અને વધારે ઉન્માદ જેવા લક્ષણો દેખાય છે તે વખતે પૂર્ણચંદ્રોદય, મૃગલગ્મ, પ્રનાનપિષ્ટિ અને સુવર્ણમાદિક જરમ મેળવી દિવમમા ૩ વાર મધ સાથે થોડી થોડી માત્રામા અપાય છે તે ઉપરાત જોઈમધ, બડેગ, દાક્ષ, અરદૂસો અને વરિયાળાનો અષ્ટમાગ ક્વાય કરી આપતા રહેવાથી કદની જનની શુદ્ધિ થવામા મદદ મળે છે (આ રોગમા પેટ સાફ કરવા માટે તીવ્ર વિગ્ગેયન કરી પણ ન આપવુ જોઈએ)

સૂચના—પૂર્ણચંદ્રોદય રસ સેવન કરતી વખતે ઘીવાળા મધુર પદાર્થો લેવાથી વધારે ફાયદો થાય છે જેની હદય અને નાડીની ગતિ મદ હોય અને કદ પ્રધાન પ્રકૃતિ હોય, તેને પૂર્ણચંદ્રોદય રસ વધારે અનુકૂળ પડે છે પિત્તપ્રધાન પ્રકૃતિવાળા, અને જેની નાડી તથા હદયની ગતિ વધારે તીવ્ર હોય અને અદર ગરમી રહેતી હોય તેને આ રસ ન આપવો જોઈએ

(૨) રસસિંદૂર

પહેલી વિધિ—શુદ્ધ પારો ૧૬ તોલા અને શુદ્ધ ગંધક ૯૬ તોલા મેળવી કળાવી કરવી. પછી કુંવારના રસની ભાવના આપી, સકવી, આતશી શીશીમાં ભરી, વાલુકાયંત્રમાં ૪ દિવસ અને રાત અગ્નિ આપવાથી રસસિંદૂર તૈયાર થાય છે. લગભગ ૬૦ કલાકે દાટો લગાવવો પડશે. અને પછી ૨૪ કલાક તીવ્ર અગ્નિ આપવાથી રસસિંદૂર તૈયાર થાય છે. એકસાથે ૬ ગણો ગંધક જરણુ કરવાને બદલે બમણો ગંધક ત્રણ વખત જરણુ કરવામાં આવે, તો રસસિંદૂર વધારે અસરકારક બને છે.

માત્રા—૧ થી ૨ રતી દિવસમાં ૨ વાર અબ્રકબરમ, પીપર અને મધ સાથે આપવું. અથવા રોગ અનુસાર અનુપાન સાથે આપવું.

રસસિંદૂરના શાસ્ત્રમાં કહેલાં અનુપાન—(૧) વાતરોગમાં—પીપર અને મધ, માંસરસ તેલ કે લસણ સાથે,

(૨) પિત્તરોગમાં—આમળાં અને સાકર સાથે.

(૩) કફરોગમાં—આદુના રસ અને મધ સાથે.

(૪) લોહીવિકારમાં—મધ સાથે, હળદર અને સાકર સાથે.

(૫) અતિસાર અને મરડામાં—તાંદળજાની ભાજુના રસમાં અથવા કાચા ખીલાના ચૂર્ણ સાથે. અથવા કવંગ, હિંગજોલક, અફીણ અને ભાંગ સાથે.

(૬) કમળો, પાંકુરોગ અને મંદાગ્નિ પર—ત્રિક્ષણા, ત્રિકટુ અને અરદૂસીના રસ સાથે.

(૭) મૂત્રકૃચ્છ પર—શિશાજિન, એલચી અને સાકર સાથે,

(૮) ધાતુવૃદ્ધિ માટે—કવંગ, કેસર અને હિંગજોલક સાથે મેળવી નાગર-વેલના પાન સાથે અથવા વિદારીકંદના ચૂર્ણ સાથે.

(૯) ઊલટી બંધ કરવા—ભાંગ અને અજમો ૩-૩ રતી સાથે અથવા ધાણી સાથે.

(૧૦) હિદયરોગ પર—સંચળ, હળદર, ભાંગ અને અજમાંના ૧૧-૧૧ માસા ચૂર્ણ સાથે.

(૧૧) કૃમિ પર—૧૧ માસા ખાખરાણના ચૂર્ણ અને ગોળ સાથે.

(૧૨) મંદાગ્નિ પર—સંચળ અને અજમા સાથે.

(૧૩) શક્તિ વધારવા—ગજોત્તર સાથે.

(૧૪) હૃદયની નળણાધ દૂર કરવા—પીપર અને મધ સાથે.

(૧૫) વાતજન્ય પ્રમેહ પર—મધ અને પીપર સાથે.

(૧૬) પિત્તજન્ય પ્રમેહ પર—ત્રિક્ષણા અને માદર સાથે.

(૧૭) કાસ, શ્વાસ, અને શ્વળ પર—ત્રિકટુ, ભારંગમૂળ અને મધ સાથે, મધ અને પીપર સાથે અથવા શ્વાસમાં ભાંગરાના રસ સાથે.

(૧૮) મંદાગ્નિ, કબજિયાત અને હૃદયરોગ પર—પીપર, ચિત્રકમૂળ, હરડે અને સંચળ સાથે.

(૧૯) વીર્યવૃદ્ધિ માટે—કપૂર ૦૧ રતી, લવંગ, કેસર જવંત્રી, અક્કલ-ગરો, પીપર અને ભાંગ દરેક ૨-૨ રતી અને સાકર ૧ માત્રા સાથે ૧ થી ૨ રતી આપવો, અથવા કેળાં સાથે.

(૨૦) બધી જાતનાં જ્વર પર—લવંગ, કરિયાતુ, હરડે અને સંચળ સાથે અથવા જીરું અને પીપર સાથે.

(૨૧) જ્વર અને સળિપાતમાં—યોગ્યતા મુજબ ચતુઃસમચૂર્ણ (સુખડ, અગર, કેસર, અને કરતૂરી) અથવા નગોડના પાનના રસ સાથે.

(૨૨) રક્તપિત્તમાં—સાકર અને દ્રાક્ષ સાથે.

(૨૩) રાજપક્ષમાં—ધી સાથે.

(૨૪) ધાતુક્ષયમાં—કાશ્મીરી અને આદાના રસ સાથે.

(૨૫) અરુચિમાં—બિજેરાના રસ સાથે.

(૨૬) મહાત્થયમાં—લીમડાના મદ અને સાકર સાથે.

(૨૭) મૂર્છામાં—નારિયેળનું પાણી અથવા પિત્તપાપડાના કવાથમાં.

(૨૮) અપરમારમાં—કલ્પાણુધૂત સાથે.

(૨૯) કોલેરામાં—મૂંદ, જીરું અને જવંત્રી સાથે.

(૩૦) અજીર્ણ અને અંગતોડમાં—ધાણા અને સૂંદના કવાથમાં.

(૩૧) સંગ્રહણીમાં—ચૂકાના રસ અથવા સેકેલી હરડે અથવા સૂંદના ચૂર્ણ સાથે.

(૩૨) પ્તીનસમાં—મરીના ચૂર્ણ સાથે,

(૩૩) કુષ્ઠરોગમાં—ભાવચી અને કુંવાડિયાનાં બી અથવા ખેરના કવાથ સાથે.

(૩૪) મુખપાકમાં—સફેદ ચંદનના કવાથમાં.

(૩૫) વાતરક્તમાં—એખરાનાં બીના ચૂર્ણ સાથે.

(૩૬) દાંતના રોગોમાં—દાંતણુ માટેના ઝાડોના રસમાં.

(૩૭) કબજિયાતમાં—એળિયા સાથે.

(૩૮) હેડકી અને આફરામાં—કળથીના કવાથમાં.

(૩૯) હૃદયરોગ, રક્તસ્રાવ અને ઉદરરોગોમાં—સાદડની છાલના રસ અને મધ સાથે.

ઉપયોગ—રસસિંદૂર ધાતુક્ષીણતા, હૃદયરોગ, કફપ્રધાન પ્રમેહ, ક્ષય, શ્વાસ, કાસ, વાતરોગ, ઉદરરોગ, મૂર્છા, અર્શ, ભગંદર, પાંદુરોગ, દુષ્ટમણ, ચૂળ, બિઘટી, જ્વર, સંગ્રહણી, સન્નિપાત, મંદાગ્નિ, મગજની નબળાઈ, સ્ત્રીઓના ગર્ભાશયના રોગ, શોથ, ગુદ્મ, બરોળના રોગ અને ત્રિદોષનો પ્રકોપ વગેરે રોગો પર બહુ ફાયદાકારક છે.

રસસિંદૂરની અસર ખાસ કરીને ફેફસાં અને શ્વાસવાહિનીઓ પર થતી હોવાથી કફસ્ત્રાવ કરાવનારી ઔષધિઓ સાથે આપવાથી જો દૂષિત કફ એકઠો થયો હોય તો તે સહેલાઈથી છૂટા પડી બહાર નીકળી જાય છે, કફધાતુ દોષરહિત બને છે, અને ફેફસાંનો સોજો જિતરી જઈ ફેફસાં બળવાન બને છે. એટલા માટે કફપ્રધાન સન્નિપાત, કુદ્કુસ સન્નિપાત, ઇન્દ્રિયએંજા, શ્વાસરોગ, જૂનો કફ, ખાંસી અને સળેખમમાં કફનો સંચય થયો હોય ત્યારે વિષ્ણ અને કફન તરીકે રસસિંદૂર વાપરવો હિતકર છે.

કફસ્ત્રાવ કરાવવામાં રસસિંદૂરની હિતજક અસર કામ કરે છે. આ કફપ્રકોપને બદલે જ્યારે સૂકી ખાંસી હોય ત્યારે આ રસાયન બિંદુકુશ ન વાપરવું જોઈએ. નહિ તો ખાંસી વધી જશે અને ક્ષોભ વધારે થશે. એવી સૂકી ખાંસીમાં પ્રવાહપિષ્ટિ, બ્રાહ્મી, જેડી મધ, એલચી વગેરે શામક કફસ્ત્રાવ કરાવનાર ઔષધિઓ આપવી જોઈએ.

જો કફસંચય થઈ ખાંસી થતી હોય તો કફસ્ત્રાવી અનુપાન સાથે રસસિંદૂર આપવાથી કફનો સ્ત્રાવ દૂર થાય છે અને ખાંસી પણ ઓછી થઈ જાય છે. જો કફનો સંચય દૂર કરવામાં ન આવે તો અંદરના સ્રોતો બગડે છે અને પછી તાવ હિતપત્ર થવાનો સંભવ રહે છે. એવું શ્લેષ્મિક સન્નિપાત (ઇન્દ્રિયએંજા) માં ઘણી વાર માલમ પડ્યું છે. શ્લેષ્મિક સન્નિપાતની તીવ્ર અવસ્થા મટી જ્યારે પૂર્વવત્ સ્થિતિ પર આવી જાય છે ત્યારે ફેફસાંના કાષ્ઠ ભાગમાં કફ ભરાઈ રહે છે, તે થોડાક વખતમાં ગંધાતો પરુવાળો બની જાય છે. પછી જે કફ નીકળે છે તે લીલો-પીળો અને ગંધાતો નીકળે છે. જો પરુયુક્ત ન થાય તો કફ સફેદ પણ ચીકણો અને જાડો નીકળે છે. આ રીતે કફ વિકૃત થાય એટલે તાવ આવવા માંડે છે. આ તાવ કફનો સંચય અને દૂષિત પ્રમાણે ઓછોવત્તો હોય છે. આ કફવિકાર પર રસસિંદૂર અને શૃંગબરમ મેળવીને અપાય છે.

કેટલાક માણસોને વારંવાર સળેખમ થઈ આવે છે. તેઓને ખાસ કરીને નાકની શ્લેષ્મકલા, સ્વરપત્ર અને ગ્રસનિકામાં ક્ષોભ થઈ સળેખમ થઈ આવે છે. એવી પ્રકૃતિવાળાને રસસિંદૂરનું સેવન કરાવવાથી સળેખમ મટે છે.

ઉરસ્તોષમાં ફેફસાના આવરણમાં પાણી ભરાય છે. આ પાણીમાં વિકૃતિ થવાથી તાવ આવવા માંડે છે. જો પાણીના સંયય વધારે હોય તો શસ્ત્રક્રિયા વડે કઠાવવું જોઈએ. અને જલ-સંયય મર્યાદિત હોય તો અરિઅયવર્ધિની, શૃંગભરમ અને લઘુમાસિનિ વસંત સાથે રસસિંદૂર આપવો જોઈએ. કફની વૃદ્ધિ અને તાવ હોય ત્યારે રસસિંદૂર સારો ઉપયોગી થઈ પડે છે.

ઉરઃક્ષતમાં જો લોહી ન પડતું હોય, પણ માત્ર પીળો ગંધાતો કફ પડતો હોય, તો વાસાવલેહ અથવા ખીજ મણુરોપણુ ઔષધિ સાથે રસસિંદૂર આપવાથી ક્ષત જલદી ભરાઈ આવે છે. એવી જ રીતે જંતુજન્ય ક્ષય વગેરે રોગોમાં સોનાનાં વરક અને અભ્રકભરમ સાથે રસસિંદૂર આપવાથી જંતુઓનો નાશ થાય છે અને શરીરની શક્તિનું રક્ષણ થાય છે. જોકે જંતુજન્ય ક્ષયની ત્રીજી અવસ્થામાં ઉરઃક્ષત થાય તેની પર કોઈ પણ ઔષધિ વપરાતી નથી. પરંતુ ખીજ અવસ્થા સુધી અને ત્રીજી અવસ્થાની શરૂઆતના કાળમાં કફની પ્રધાનતા હોય ત્યારે સુવર્ણ, અભ્રકભરમ અને રસસિંદૂરથી કાયદો થવાના ઘણા દાખલા મળે છે.

રસસિંદૂર હૃદયની શક્તિ વધારે છે, રક્તાભિસરણુ ક્રિયાને ઉત્તેજિત કરે છે અને રનાયુઓને પણ દૃઢ બનાવે છે. આ કારણે જ્યારે હૃદયના બળના સરંહણુની જરૂર હોય ત્યારે અનેક રોગોમાં રસસિંદૂર વપરાય છે.

વિષ્કંધાજીર્ણ અથવા આમાજીર્ણને લીધે થનારા જીર્ણ મંદાગ્નિ રોગમાં રસસિંદૂરનો પ્રયોગ વધારે હિતકર છે. તેમજ જીર્ણ આમાતિસાર કે જીર્ણ આમસંગ્રહણીમાં પણ કફની પ્રધાનતા હોય તો કૃતબરિષ્ટ કે ખીજ ગ્રાહી ઔષધિઓ સાથે રસસિંદૂર આપવો કાયદાકારક છે.

રસસિંદૂર કફરોપ, રસ, રક્ત અને માંસ એ દ્રવ્ય, તેમજ ફેફસાં, શ્વાસવાહિની, હૃદય અને આમાશય વગેરે કફસ્થાનો પર વધારે અસર કરે છે.

(ઓ. શુ. ધ. શા.)

સૂચના—પિત્તપ્રધાન પ્રકૃતિવાળા માટે, પિત્તપ્રધાન સૂકી ખાંસીમાં અથવા ખીજ પિત્તપ્રધાન રોગોમાં રસસિંદૂર ન આપવો.

ખીજ વિધિ—શુદ્ધ પારો ૧૬ તોલા અને શુદ્ધ ગંધક ૩૨ તોલા મેળવી કનજલી કરી, કુંવારના રસની ભાવના આપી, ઉપરની વિધિ પ્રમાણે આતથી શીશીમાં ભરી, ૩ દિવસ અગ્નિ આપી, રસસિંદૂર તૈયાર કરવો. આ રસને ‘દ્વિગુણગંધક ભરિત રસસિંદૂર’ કહે છે. (૨. ચં.)

ત્રીજી વિધિ—શુદ્ધ પારો ૧૬ તોલા અને શુદ્ધ ગંધક ૧૬ તોલા મેળવી, કનજલી કરી, વડના અંકુરના કવાયની અથવા કુંવારના રસની ભાવના આપવી.

પછી કપડમટ્ટી કરેલી શીશીમાં ભરી, ૪૮ કલાક અગ્નિ આપી વાલુકાપત્ર દ્વારા તૈયાર કરી લેવું. આ રસાયનને 'સમગુણ ગંધકબરિત રસસિંદૂર' કહે છે. (ચો. ૨.)

ચોથી વિધિ—શુદ્ધ પારો ૮ તોલા, શુદ્ધ ગંધક ૨ તોલા અને નવસાર ૬ માસા મેળવી કળગલી કરી, લીંબુના રસની ભાવના આપવી. પછી તેને સૂકવી આતશી શીશીમાં ભરી, ઉપરોક્ત વિધિથી ૩૬ કલાક અગ્નિ આપી રસસિંદૂર તૈયાર કરી લેવો. (ચો. ૨.)

માત્રા અને ઉપયોગ—પહેલી વિધિ પ્રમાણે.

સૂચના—દ્વાર મેળવી રસસિંદૂર બનાવવામાં ધુમાડો નીકળવાની શરૂઆત થાય ત્યારથી તપાવેલી ચલાકાથી શીશીનું ગળું સાફ કરતા રહેવું. જો ગળું દ્વારથી બંધ થઇ જશે તો શીશી ફરી જશે.

(૩) હરગૌરી રસ

વિધિ—શુદ્ધ પારો ૧૫ તોલા અને શુદ્ધ ગંધક ૫ તોલા મેળવી, કળગલી કરવી. પછી નવસાર ૧૧૧ તોલા મેળવી, ધતૂરાના પાનના રસની ૩ ભાવના આપી, સૂકવી લેવું. બાદ આતશી શીશીમાં ભરી વાલુકાપત્રમાં ૩૬ કલાક અગ્નિ આપવાથી હરગૌરી રસ તૈયાર થાય છે. ૧૨ કલાકના મંદ અગ્નિથી ગંધક છલ્કું થઇ જાય એટલે દાટો મારી ધીમે ધીમે અગ્નિ વધારવો. આ રીતે ૨૪ કલાક સુધી અગ્નિ આપવાથી હરગૌરી રસ તૈયાર થાય છે.

માત્રા અને ઉપયોગ—રસસિંદૂર પ્રમાણે, પરંતુ હરગૌરી રસમાં ધતૂરાની દ્વારની અસર રહેવાથી કફ બહાર કાઢવામાં, વાયુ મટાડવામાં, આમશોષનમાં અને તાવ ઉતારવામાં રસસિંદૂર કરતાં એ વધારે કામ આપે છે. વળી તે હૃદયને પણ જમદી ઉત્તેજન આપે છે. તે ઉપરાંત આ રસમાં કંઈક વાલુકરણ ગુણ હોવાથી બીજી કામોત્તેજક અને પૌષ્ટિક ઔષધિઓ સાથે આપવાથી જલદી ફાયદો કરે છે. આ રસાયન વાત અને કફ પ્રકૃતિવાળાને જ હિતકર છે. મૂળમંથકારિ ('રસકામધેનુ'ના) આ રસાયનને વાતવ્યાધિમાં લખ્યું છે અને એમાં વાતશામક ગુણ વધારે હોવાનું જણાવ્યું છે.

સૂચના—આ રસાયન બનાવતી વખતે દ્વાર પહેલેથી જ મળામાં બાઝવા માંડે છે. માટે સાવચેતીથી વારંવાર ગળાને સાફ કરતાં રહેવું જોઈએ.

(૪) મહાસિંદૂર

પહેલી વિધિ—શુદ્ધ સોમક ૫ તોલા, શુદ્ધ પારો ૧૦ તોલા અને શુદ્ધ ગંધક ૧૦ તોલા લેવો. પહેલાં પારો અને ગંધકને મેળવી કળગલી કરવી. પછી સોમકનું બારીક ચૂર્ણ કરી મેળવી ફરી ૬ કલાક ખરણ કરવું. બાદ કુંવારના રસની

બાવના આપી, સૂકવી આનશી શીશીમાં ભરવું. પછી વાલુકાયંત્રમાં મૂકી ૩૬ થી ૪૮ કલાક અગ્નિ આપી ઔષધિ તૈયાર કરી લેવી. મલ્લસિંદ્ર યનાવતી વખતે વારંવાર શીશીનું ગળું સાવચેતીથી સાફ કરનાં રહેવું. લગભગ ૧૨ કલાક પછી ગંધકનો ધુમાડો બંધ થઈ માત્ર થોડો થોડો સોમલનો ધુમાડો નીકળતો હોય અને તપાવેલી શલાકાથી બેવાથી સફેદ રંગની જત્તી જેવું સળગે કે તરત દાટો મારી દેવો જોઈએ, વાર લાગશે તો સોમલ બિડી જશે. ઉતાવળ થશે તો ધુમાડાના બેરથી દાટો બિડી જશે. દાટો લગાવ્યા પછી ઔષધિ અને અગ્નિનો વિચાર કરી ૨૪ થી ૩૬ કલાક અગ્નિ આપવો. ગંધકનો ધુમાડો નીકળતો હોય છે ત્યારે શીશીમાં કાળા કીચડ જેવું દેખાય છે. ગંધક બળી ગયા પછી તેવું દેખાતું નથી. મલ્લસિંદ્ર કાળા ચળકતા રંગનો અને સખ્ત હોય છે.

માત્રા—૦૧ થી ૦૧૨ રતી દિવસમાં ૨ વાર મધ અને પીપર સાથે આપવું, અથવા ખરેખરી રસાયન પ્રકરણમાં લખ્યા પ્રમાણે મલ્લસિંદ્રવટી યનાવી લેવી. હિસ્તરીયા પર—મલ્લસિંદ્ર ઠંડૂરી, કેસર, ઝેરકોચલાં, ઘોળાં મરી અને અલ્લગરા સાથે આપવો.

જૂના પક્ષાઘાત પર—મલ્લસિંદ્ર શુદ્ધ ઝેરકોચલા અને આસનને મેળવી દિવસમાં ૨ વાર ઘી અને મધ સાથે આપવું. ઉપરથી રાસ્નાદિ ચર્ક પાવો.

ઉપયોગ—મલ્લસિંદ્ર શ્વાસ, કાસ, સન્નિપાત, ઉન્માદ, અપતંત્રક, હિસ્તરીયા, આમવાત, બાળકોની વરાધ, કોલેરા, વાનરોગ, પ્રમેહ અને બધી જાતના કફ રોગોનો નાશ કરે છે.

મલ્લસિંદ્ર તીક્ષ્ણ અને ઉગ્રવીર્ય છે. ફેફસાં, વાતવાહિનીઓ અને હૃદય પર ઉત્તેજક અસર કરે છે. આ રસાયન કફરુદ્ધિ અને આમરુદ્ધિથી થનારા રોગો અને વાયુના પ્રકોપ પર વપરાય છે. કફોશ્વણ સન્નિપાત, જૂના શ્વાસ કે કાસના કફપ્રકોપમાં દેશ અને ઋતુ પ્રતિકૂળ હોવાથી કે પ્રકૃતિ બહુ નબળા હોવાથી, વધારે ઉગ્ર હોવાને લીધે મલ્લસિંદ્ર કે મલ્લસિંદ્રનાં ન આપી શકાય ત્યાં મલ્લસિંદ્રોદ્ય અને મલ્લસિંદ્ર આપવામાં વધુ બળ રહેતો નથી. મલ્લસિંદ્ર કફ અને આમનું શમન કરી રોગને પણ મટાડે છે.

તાવ ૧૦૦ ડીગ્રીથી વધારે ન હોય, આખા શરીરમાં પરસેવો, શ્વાસનો ધરરૂ-ધરરૂ અવાજ, છાતીમાં કફનો સંચય, નાડીમાં ક્ષીણતા, તંદ્રાની વૃદ્ધિ વગેરે લક્ષણો યાવ ત્યારે મલ્લસિંદ્ર અપાય છે. બે સાથે વાતાક્ષેપકનો ઝાટકો હોય તો મલ્લસિંદ્રને બદલે પંચસૂત આપવો જોઈએ. આ રીતે સૂકો કફ અને શ્વાસ હોય તો સમીરપન્નગ કાચકારક મનાય છે.

ઉપદંશથી થયેલા પક્ષાઘાતમાં તેમજ અન્ય હેતુથી થયેલા પક્ષાઘાતમાં વારંવાર આવતા આક્ષેપકોને રોકવા માટે આ રસાયન ઉત્તમ લાભદાયી છે. એના સેવનથી વિષ અને કીટાણુ નાશ પામે છે, અને ફરી હુમલો થવામાં પ્રતિબંધ થાય છે. એ જ રીતે આના સેવનથી હિસ્ટીરિયાનો હુમલો ખાળા દેવાય છે.

આ રસાયન જંતુનું હોવાથી પરિવર્તિત વિષમ જ્વર અને છર્ણુ જ્વરમાં લોહીમાં રહેલા જંતુઓનો નાશ કરી તાવને મટાડે છે. જૂના આમવાતમાં ન્યારે તીક્ષ્ણ પ્રકોપ ન હોય, તાવ સાધારણ રહેતો હોય, ત્યારે પેટ સાફ કરી મલ્લસિંદૂર આપવો લાભદાયક છે. તેમજ અછર્ણુથી ઉત્પન્ન થનાર જંતુવગરની વિપૂચિકામાં અને જંતુજન્ય વિપૂચિકામાં અંદરની શક્તિનું રક્ષણ કરવાની જરૂર હોય ત્યારે આ રસાયન આપવું ફાયદાકારક છે. આ રસાયનના સેવનથી હૃદયમાં ઉત્તેજના આવે છે, નાડીનો વેગ વધે છે, સરદી ઓછી થાય છે અને આમાશયના દોષનું શમન થાય છે.

ખાળકોની વરાધમાં ફેફસાં, અને શ્વાસનળાઓમાં કફ બહુ ભરાઈ ગયો હોય તો ગળામાં કફ ધર-ધર બેસતો હોય, પણ તાવ ઓછો હોય, તો બીજી રોગશામક ઔષધિઓ સાથે ફેફસાં રતી સુધી મલ્લસિંદૂર આપવાથી જલદી કાપદો થાય છે.

સૂચના—ન્યારે તાવની ગરમી બહુ વધી ગઈ હોય ત્યારે આ રસાયન ન આપવું જોઈએ. પિત્તપ્રધાન રોગોમાં આ રસાયન ન વાપરવું જોઈએ. તેમજ પેશાબ બરોબર ન થતો હોય તો તેવા વૃક્કરોગના દરદીને પણ આ રસાયન ન આપવું જોઈએ.

સોમલવાળો ધુમાડો આંખમાં ન-દાગે એ સંભાળવું. ન્યાં સુધા ગંધક ઊડતો હોય ત્યાં સુધી તો સોમલ ઊડતો નથી, પણ ગંધક ઊડી ગયા પછી તરત સંભાળવું જોઈએ.

મલ્લસિંદૂર બનાવવા માટેના પારા સાથે અગત્યથી પારાના ચોથા ભાગનું સોનું મેળવવામાં આવે તો તે મલ્લચંદ્રોદય કહેવાય છે.

મલ્લચંદ્રોદય સુવર્ણયુક્ત હોવાથી મલ્લસિંદૂર કરતાં થોડો સૌમ્ય છે. જો મલ્લચંદ્રોદયમાં છુબુક્ષિત પારદ લઈ સુવર્ણ ઉપર ચઢાવ્યું હોય તો તે વધારે ગુણકારી બને છે.

બીજી વિધિ—શુદ્ધ સોમલ ૫ તોલા, શુદ્ધ પારા ૧૦ તોલા, શુદ્ધ ગંધક ૧૦ તોલા અને રસકપૂર ૧૦ તોલા મેળવી કુંવારના રસની લાવના આપવી. પછી સૂકવી શીશીમાં ભરી, ઉપરોક્ત વિધિ પ્રમાણે વાલુકાયંત્રમાં ૩૬ થી ૪૮ કલાક અગ્નિ આપી મલ્લસિંદૂર બનાવી લેવા.

માત્રા—૦૧ થી ૦૮ રતી ધી અને મધ અથવા આદુનો રસ અને મધ સાથે.

ઉપયોગ—મલ્લસિંદૂર ઉપદંશ, પક્ષાઘાત, કુષ્ઠ, લોહીવિકાર, ઉપદંશ-ના અનુબંધવાળી વાત, સન્નિપાત, શ્વાસ, કામ અને સંધિવા વગેરે બધી જાતના વાતરોગોનો નાશ કરે છે.

પહેલી વિધિ પ્રમાણેની મલ્લસિંદૂરની ઔષધિઓ સાથે રસકપૂર મેળવી આ રસાયન બનાવાય છે. એટલે પહેલી વિધિના રસાયન કરતાં આ વિધિમાં રસ-કપૂરના ગુણ પણ મળેલા છે. આ રસાયન પ્રલાપક, ક્ષુન્નનેત્ર, કંકુલી વગેરે કફોત્પલ્લ સન્નિપાતમાં નાડીઓ અને ફેફસાંમાં રહેલા દૂષિત કફને બહાર કાઢવામાં મદદ કરે છે, જંતુઓનો નાશ કરે છે તેમજ ફેફસાં અને હૃદયને ઉત્તેજન આપી રોગાતું શમન કરે છે.

ત્યારે જ્યારે કફપ્રધાન સન્નિપાત છે એવું નક્કી થાય, ત્યારથી યોગ્ય અનુ-પાન સાથે મલ્લસિંદૂર આપવાથી સન્નિપાતની બધી અવસ્થાઓમાં દરદીને બહુ ત્રાસ નથી પડતો અને સન્નિપાતનું જોર બહુ વધતું નથી. પણ ઔષધિના સેવન સાથે ઉપવાસ વગેરેની પણ જરૂર રહે છે. કંઈમાં કફનો ધરરર અવાજ, થોડી ઉધરસ, આંખ અડધી ખૂલવી અથવા આંખની પૂતળી ઊંચી ચડી, તંદ્રાવસ્થા આવવી, પ્રલાપ, ભ્રમ, બેહોશી, વચમાં વચમાં જિંઘ આવી જવી, વગેરે લક્ષણો હોય અને તાવ મર્યાદામાં હોય, તો મલ્લસિંદૂર આપવો જોઈએ.

ન્યુમેનિયા અને ઇન્ફલુએન્ઝામાં કફસંચય થયો હોય તે અવસ્થામાં આ રસાયન વધારે ફાયદાકારક છે.

કફસંચય થયો હોય ત્યારે ફેફસાંની અશક્તિ કે ફેફસાંની વાતવાહિનીઓની અશક્તિને લીધે કફ બહાર કાઢવામાં ત્રાસ પડતો હોય એવી અવસ્થામાં આ રસાયન વાપરવું જોઈએ.

ઇન્ફલુએન્ઝા પછી ફેફસાંની શક્તિ ઓછી થઈ જવાથી શ્વાસોચ્છવાસ ઉત્તરો-ત્તર મંદ થાય છે, તે વર્ધિતે મલ્લસિંદૂર સારી રીતે વપરાય છે. મલ્લસિંદૂરથી હૃદય અને ફેફસાંને ઉત્તેજન મળે છે. તેમજ આ અવયવોનું નિયંત્રણ કરનાર વાતવહ નાડીકેન્દ્ર અને વાતવાહિનીઓ ઉત્તેજિત થાય છે. તેથી રોગોની બગડતી હાલત સુધરવા માંડે છે. જો પિત્તની પ્રધાનતાથી થૂંક સાથે લોહી પડતું હોય અને પેટમાં બળતરા, બિઘટી વગેરે લક્ષણો હોય તો મલ્લસિંદૂર ન આપવો જોઈએ.

તાવનો વેગ વધારે હોય ત્યારે આ રસાયન ન આપવું જોઈએ. નહિ તો રક્તાવિસ્ફોટક્રિયા વધી જઈ માથા પર લોહીનું દબાણ વધી જાય છે.

જો આંત્રિક સન્નિપાત (ગેટ્ટીકર)માં ન્યુમેનિયા કે કફપ્રકોપ થઈ બક-વાટ, ભ્રમ, તંદ્રા વગેરે લક્ષણો થાય, તો મલ્લસિંદૂરની ૧-૨ માત્રા આપવી જોઈએ.

મલ્લસિંદ્ર ઉત્તમ કક્ષોપક છે. આ કારણે ફેફસાંમાં કફનો સંચય, શ્વાસોચ્છવાસમાં ધર-ધર અવાજ, શ્વાસ લેવા મૂકવામાં શ્રમ પડવો, નાડી મંદ, કપાળ પર પરસેવો, હાથ-પગ દંડા, ઘેન, બેશુદ્ધિ, આંખનો ડોળો હાથે ચઢી ગયો હોય અને જીભ જડ થઈ જવાથી સ્પષ્ટ ઉચ્ચાર ન થઈ શકવા વગેરે લક્ષણો દેખાતાં હોય તો દરદીનું જીવન અનિશ્ચિત થઈ જાય છે. એવી અવસ્થામાં છાતીમાંનો કફ ઓછો થાય તો દરદી બચવાની આશા રહે છે. આ કાર્ય મલ્લસિંદ્રથી થાય છે.

પરિવર્તિત જ્વરમાં જે સમવાયી કારણ કફહોય હોય તો મલ્લસિંદ્રનું સેવન કરાવવાથી તેમના જંતુઓ (Spirochaeta Obermeieri) નો નાશ થઈ રોગનું શમન થાય છે. (ઔ. ગુ. ધ. શા.)

ઉપદંશ અને પરમિયો મટી ગયા પછી પણ તેના વિષની અસર રહી જાય છે અને તેથી લોહીવિકાર, સંધિવા, પક્ષાઘાત, શુદ્ધક, આંખોમાં દાહ, કુષ્ઠ, મધુ, વગેરે અનેક ઉપદ્રવો વારંવાર ઉત્પન્ન થાય છે. આ રસાયન એ મૂળ-કારણરૂપ વિષનું શમન કરે છે અને તેથી શરીર નીરોગી બની જાય છે.

સૂચના—જૂના ઉપદંશમાં આ રસાયન જ્યારે પંદરથી વધારે દિવસ આપવું હોય, ત્યારે ૧૫ દિવસ પછી ૫-૭ દિવસ બંધ રાખી પ્રવાહ વગેરે શીતળ અને વિષનાશક ઔષધિ આપવી જોઈએ. પછી ફરી ૧૫ દિવસ આ રસાયન આપવું. આ રીતે વચ્ચે વચ્ચે છોડી દઈને સંભાળપૂર્વક લેવું જોઈએ. જે કાંઈને આંખો પર સોળે કે દાહ વધી જાય તો તરત આ દવા બંધ કરી દેવી. ઉપદંશ અને પરમિયાના રોગીને મલ્લસિંદ્રના સેવન સાથે શિક્ષાજિત પણ આપવામાં આવે તો તે વધારે હિતકર છે.

(૫) તાલસિંદ્ર

વિધિ—શુદ્ધ હરતાલ ૫ તોલા, શુદ્ધ પારો ૧૦ તોલા અને શુદ્ધ ગંધક ૧૦ તોલા મેળવી કળજલી કરવી. પછી કુંવારના રસમાં ખરસ કરી, સૂકવી, આતશી શીશીમાં ભરી, વાલુકાપત્રમાં મૂકી, ૪૮ કલાક અગ્નિ આપવાથી તાલસિંદ્ર તૈયાર થાય છે. દાટો લગાડ્યા પછી ૩૬ કલાક તીવ્ર અગ્નિ આપવો પડે છે. કારણ કે હરતાલ જલદી બિડતી નથી. ગંધક બિડી ગયા પછી દાટો તુરત મારી દેવો. નહિ તો હરતાલ બિડવા માંડે છે. તાલસિંદ્ર બનાવવામાં પહેલાં પારો સાથે સોનાનાં વરક મેળવે તો તાલચંદ્રોદય બને છે. તાલસિંદ્રમાં પણ મલ્લસિંદ્ર પ્રમાણે ૧૨ થી ૧૫ કલાક પછી સફેદ બત્તી દેખાય ત્યારે દાટો મારવો પડે છે. (રસા. શા. સં.)

સૂચનો—કુંવારના રસની બાવના યુગ્મઅંથમાં નથી. પરંતુ અમે દ્વિત-કારક સમજીને વધારી છે.

માત્રા—૧ થી ૨ રતી આફુના રસ અને મધ અથવા ધી સાથે મેળવીને લેવું. અથવા ખરલીય રસાયન પ્રકરણમાં લખ્યા પ્રમાણે લવંગાદિ તાલસિંદૂર કે મંજીષ્ઠાદિ તાલસિંદૂર બનાવી વાપરવા.

ઉપયોગ—તાલસિંદૂર કુષ્ઠ, વાતરક્ત, ઉપદંશ, લોહીવિકાર, આમડીના રોગો, સોજા, ક્ષય, કાસ, ઉર ક્ષત, કફપ્રધાન જ્વોદર, વિપમ જ્વર, પરિવર્તિત જ્વર વગેરે રોગો મટાડે છે. આ રસાયનમાં મુખ્ય વસ્તુ હરતાલ છે. હરતાલ રસ અને વિપાકમાં કદુરિનઘ્ધ અને કપાય રસવાળા છે, તથા કફ્ન, કંકુદ્ન અને કુષ્ઠ છે. હરતાલના આ બધા ગુણો આ રસાયનમાં આવે છે. આ તાલસિંદૂર તાલભસ્મ અને તાલપુષ્પ કરતાં ઓછો ઉષ્ણ હોવાથી જ્યાં તાલભસ્મ કે તાલ-પુષ્પ ન આપી શકાય તેમ હોય ત્યાં નિર્ભયતાપૂર્વક એ આપી શકાય છે. આ રસાયનમાં કુષ્ઠ, કફ્ન અને કંકુદ્ન ગુણો હોવાથી કફપ્રધાન અને કફવાત-પ્રધાન કુષ્ઠરોગમાં, ઉપદંશજન્ય કુષ્ઠ અને ઉપદંશજન્ય ખીજા ઉપદ્રવો—લોહી-વિકાર, સંધિવા, વાતરક્ત, આમડીના રોગો વગેરેમાં સારું કામ આપે છે. તેમજ કફ્ન ગુણને લીધે ફેફસાંના કોષોમાં કફ ભરાઈ જવાથી જ્યારે હૃદયની મંદગતિ, આખા શરીરમાં શૂળ, અરુચિ, ખેંચેની અને નબળાઈ આવી મર્ધ હોય ત્યારે આ રસ વાપરવો બહુ ફાયદાકારક છે.

આ રસાયનમાં કફ્ન અને જંતુદ્ન ગુણ હોવાથી શ્વાસ, કાસ અને ક્ષય-ની પહેલી અને ખીજી અવસ્થામાં ફેફસાં અને નાડીઓનું શોષન, નાવનું શમન અને જંતુઓનો નાશ આ ત્રણે કાર્ય કરવામાં મદદ કરે છે.

જ્યાં સુધી ક્ષયમાં સૂકી ખાંસી હોય ત્યાં સુધી આ રસાયનનો ઉપયોગ ન કરવો જોઈએ. કદાચ વાપરવું હોય તો પ્રવાણપિષ્ટિ મેળવી વાપરવું. અને કફ-શાય થાય તેની પર તાલસિંદૂર વાપરવો હોય ત્યારે મૂંગભસ્મ અને સાકર સાથે આપવાથી કફ અને જંતુઓનો જલદી નાશ કરે છે.

તેમજ જ્વરદ્ન, જંતુદ્ન, કફ્ન અને ઉષ્ણ હોવાથી શીતાંગ સન્નિપાત, વારંવાર બીચલો મારી આવનારો પરિવર્તિત જ્વર, એકાંતરિયો અને યોથિયો વગેરે વિપમ જ્વર અને ઠંડી વાઈ આવનારો છર્ણુજ્વરમાં જંતુઓનો એ નાશ કરે છે. એ આમ અને દૂષિત કફને ખાળી દે છે અને લોહીને નિર્વિંધ બનાવી તાવ મટાડે છે. તેમજ વિષનું શમન થયા પછી છર્ણુજ્વરથી ઉત્પન્ન થનારા વાતવ્યાધિ, ધનુષી, આક્ષેપ, શૂળ વગેરે ઉપદ્રવોનું પણ એ શમન કરે છે.

આ રસાયનમાં ઉષ્ણ, યકૃતને શક્તિ આપવાનો અને હૃદયને ઉત્તેજના આપવાનો ગુણ હોવાથી યકૃત અને હૃદયના રોગથી ઉત્પન્ન થયેલા સોજા અને જલોદરમાં એના સેવનથી હૃદય અને યકૃતની ક્રિયા વધે છે અને તેથી રક્તા-ભિસરણક્રિયા બળવાન બને છે અને દુષ્ટ રસનું પોષણ થાય છે.

છાતીમાં કફ બરાવાથી સ્તોતોનો અવરોધ થયો હોય અને તેથી હૃદયની ક્રિયામાં મંદતા, આખા શરીરમાં શળ મારવી, અરુચિ, શુભ પર સફેદ છરી જામવી, બિચકા, હાથ-પગ સૂમ થઈ જવા, જડતા, પગમાં બારેપણું, હાથપગના તળિયાની શક્તિ ઘટી જવી વગેરે લક્ષણો દેખાતાં હોય તો તાક્ષસિંદૂર વપરાય છે.

(આ. ગુ. ધ. શા. ને આધારે)

કેટલાક વાન અને કફપ્રકોપવાળા દરદીઓને મૂત્રપિંડનો રોગ હોવાથી મદ્દ-સિંદૂર કે મદ્દસિંદૂરવાળી ખીજ દવાઓ સહન ન થઈ શકે ત્યારે આ તાક્ષ-સિંદૂર વપરાય છે.

તાક્ષસિંદૂર લેતી વખતે ધી વધારે ખાવું જોઈએ. મરચું, તેલ, મીઠું, ગોળ અને ખટારા છોડી દેવાં જોઈએ અને કુષ્ઠમાં મીઠું અને દૂધ પણ છોડાવી દેવાં જોઈએ. સોજાના દરદીને મીઠું ન આપવું જોઈએ.

(૬) શિલાસિંદૂર

વિધિ—શુદ્ધ મનઃશિલ્પ ૫ તોલા, શુદ્ધ પારો ૧૦ તોલા અને શુદ્ધ ગંધક ૧૦ તોલા મેળવી કળજલી કરવી. પછી કુંવારના રસમાં ઘૂંટી સૂકવી લેવું, અને તેને આતશી શીશીમાં બરી વાક્રુકાપંત્રમાં મૂકી ૨૫ દિવસ અગ્નિ આપી, મદ્દ-સિંદૂરમાં લખેલી રીતે પ્રમાણે શિલાસિંદૂર બનાવી લેવો. શલાકાથી સફેદ જત્તી જેવું દેખાય ત્યારે દોઢો મારવો. પછી ૩૬ કલાક મુધી તીવ્ર અગ્નિ આપવો, કારણ કે મનઃશિલ્પ વધારે સખ્ત વસ્તુ હોવાથી મંદ અગ્નિથી જીડતો નથી. આ ઔષધિ સાથે સોનાનાં વરક મેળવવાથી શિલાચંદ્રોદય બને છે. શિલાસિંદૂરરસ કાળાશ પડતો ચળકતો હોય છે.

(આ. નિ. મા.)

માત્રા—૧ થી ૨ રતી મધ સાથે આપવું. ગાયવા ખરલીય રસાયન પ્રકરણમાં લખ્યા પ્રમાણે શિલાસિંદૂરવટી બનાવી વાપરવી.

ઉપયોગ—શિલાસિંદૂર શ્વાસ, કાસ, મેદરોગ, કુષ્ઠ, વિસર્પ, કંઠમાળ, લોહીવિકાર વગેરે રોગો દૂર કરે છે.

આ રસાયનમાં મુખ્ય વસ્તુ મનઃશિલ્પ છે. મનશિલ્પ ગુરુ, વર્ણ, સારક, ઉષ્ણ, લેપન, કટુ, તિક્ત, અને સ્નિગ્ધ છે. વળી એ વિષ, શ્વાસ, કાસ, જૂત બાધા અને લોહીવિકારનો નાશ કરનાર છે. એના આ બધા ગુણો આ રસા-

માં આવે છે. કટુ, લેખન અને ક્ષુદ્ર ગુણવાળો હોવાથી એ મેદનો નાશ છે, નાડીઓમાં રહેલા ક્ષુદ્રને બાળે છે તેમજ શ્વાસ અને કાસને મટાડે છે.

ગેદ વધવાથી પેટના બાગ પર ચરબી વધી જાય છે, થોડું ચાકતાં શ્વાસ ભરાઈ પ છે, પરમેવો દુર્ગંધ મારે છે, જૂન તરસ રોકવાની શક્તિ ઘટી જાય છે અને જાન તથા ઊંધ વધે છે. તે વખતે આ રસાયનનું સેવન કરવાથી પાચનક્રિયા બળવાન બને છે, ધીમે ધીમે ચરબી ઓગળે છે અને રોગ મટવામાં મદદ મળે. દરદીને ખોરાકમાં બની શકે તેટલાં ઘી, સાકર અને ચોખા ઓછાં કરાવવાં પડે, અને શક્તિ અનુસાર મહેનત (હરબુંદરબું અને કાંઈ કામ કરવું) કરાવવી પડે.

આ રસાયનમાં જંતુદ્ધન અને વિષદ્ધન ગુણ હોવાથી કંઠમાળ, અપચી, રસોળી, સિર્પ, ક્ષુદ્રપ્રધાન કુષ્ઠ, ખરજવું, રક્તવાહિનીઓમાં ઠેરઠેર લોહી જાગી જવું, હીલિકાર અને આમડીના રોગો વગેરેમાં ફાયદાકારક છે. આ રસાયનના સેવનથી ક્ષુદ્ર, કંઠમાળ વગેરેના જંતુઓ નાશ પામે છે, વિષનું શમન થાય છે, કુષ્ઠ ક્ષુદ્ર અને કુષ્ઠ આમનું શોષણ થાય છે અને રક્તનું પ્રસાદન યદ્યપિ રોગો ધીમેધીમે મટે છે. કંઠમાળ, અપચી અને ગલગંડ બહુ જૂના ન હોય અને લોહીમાં વિષ વધારે માણુમાં ન હોય ત્યાં સુધી દવાથી ફાયદો થાય છે. રોગ બહુ વધી ગયા પછી પણ કરીને રોગ મટી શકતો નથી.

આ રસાયનમાં ઉત્તેજક, જંતુદ્ધન, સારક અને સ્નિગ્ધ ગુણ હોવાથી એ આંતરડાં અને આમાશયમાં રહેલા આમજંતુઓ અને વિષનો નાશ કરે છે અને આંતરડાંને બળવાન બનાવી કબજિયાત દૂર કરે છે.

આ રસાયનમાં જૂતબાધા શમાવવાના ગુણ હોવાથી વાતવાહિનીના ક્ષોભથી પનારા ઉન્માદમાં બીજી રોગચામક ઔષધિઓ સાથે શિલાસિંદૂર મેળવીને આપવાથી જલદી ફાયદો થાય છે. (ઓ. ગુ. ધ. ૨૧.)

(૭) માણિક્યરસ

વિધિ—શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ ગંધક, શુદ્ધ મનઃશિવ અને શુદ્ધ સીસું ૮-૮ તોલા લેવું. પહેલાં કઠાઈમાં સીસાનો રસ કરી પારો મેળવી લેવો. પછી તેમાં ગંધક મેળવી કળાવી કરવી. પછી મનઃશિવ મેળવી ૬ કલાક ઘૂંટી, કુંવારના રસની બવના આપી, સૂકવી, આતશી શીશીમાં ભરી, વાલુકાયત્રમાં રાખી ૨૧ દિવસ અગ્નિ આપવો. સ્વાંગશીતળ ચમે શીશીના ગળામાં લાગેલો લાકડો રંગતો સિંદૂર કાઢી લેવો. (ર. ચં.)

માત્રા—૧૧ થી ૧ રતી સાકર અને માખણ, મધ અથવા નાગરવેલના પાન સાથે અથવા રોગ અનુસાર અનુપાત સાથે આપવો.

. સૂચના—કેટલાયે અંકારોએ આ રસાયનમાં હરતાક પણ મેળવી છે. અમે હરતાક મેળવ્યા વગર બનાવીએ છીએ. નીચે જે સીસાની ભરમ વધે છે તેને વધારે પુટ આપી અમે નાગભરમ બનાવી લઈએ છીએ.

ઉપયોગ—માણિકપરસ ક્ષયરોગ, તાવ, અને ખાંસી મટાડી શરીરનું વજન અને શક્તિ વધારે છે અને શ્વાસ, કાસ, વગેરે રોગો મટાડે છે. આ રસાયનથી વીર્યનું સ્તંભન થાય છે, વિવિધ રોગો મટે છે, ક્ષયરોગ જડમૂળથી મટી જાય છે અને વૃદ્ધ પુરુષ પણ જુવાન બની જાય છે.

વારંવાર અર્ધા કલાકે સૂકી ખાંસી આવે છે અને તેમાં કફ નથી નીકળતો તથા રાત્રે દરદીને બહુ તાસ પડે છે, તેના પર આ રસાયન આપવું સારું છે. આ રસાયનથી કફ જલદી છૂટી જાય છે. ઉરસ્તોયમાં ફેફસાંના આવરણની અંદર પાણી ભરાવું, સૂકી ખાંસી થતી અને તાવ વધેલા વગેરે ઉપદ્રવોનું એ શમન કરે છે. ક્ષયરોગમાં કફને પાતળો કરી જલદી બહાર કાઢી નાખે છે અને વધેલા તાવને ઓછો કરે છે.

યકૃતના પિત્તનું અશ્લેષ વધી જવાથી કલેજમાં દુઃખાવો, પિત્તનો ત્રાવ, પાતળા ઝાડા, પેશાબ ઓછો થવો, મોંમાં ચાંદીઓ, તાવ આવવો વગેરે ચિહ્નો થાય છે. એ બધા આ રસાયનના સેવનથી મટી જાય છે. ઘડપણમાં ઘણું કરીને વાતવાહિનીઓની વિકૃતિને લીધે બહુમૂત્રનો રોગ થાય છે. જે રોગમાં મૂત્રનું વિશિષ્ટ ગુરુત્વ ઓછું હોવાથી વારંવાર થોડો થોડો પીળા રંગનો પેશાબ થતો હોય, તે રોગમાં લોહીમાં વિષ કે ક્ષાર જમી જાય છે, અને તેથી શરીર નિર્માલ્ય થઈ જાય છે. આ રસાયનના સેવનથી તે રોગો-શાન્ત પડી જાય છે, કારણ કે આ દવાના પ્રયોગથી મૂત્રપિંડ, મૂત્રવહ નળી અને મૂત્રવહ સ્ત્રોતોને ઉત્તેજન મળે છે અને ક્ષાર યોગ્ય પ્રમાણમાં મૂત્રમાં મળી જાય છે.

રસાયનનું કાર્ય ઉત્તેજક અને શક્તિ વધારનાર હોવાથી વૃદ્ધ અને નબળા માણસો માટે આ ઔષધિ અમૃતરૂપ છે. આ રસાયન કફ અને પિત્ત દોષ, રક્ત, રક્ત અને માંસ દ્રવ્ય, યકૃત, ફેફસાં, આમાશય, વાતવાહિની નમો અને મૂત્રસ્થાન પર ખાસ અસર કરે છે.

(૮) સુવર્ણબંગ

વિધિ—શુદ્ધ કથાઈ ૫ તોલા, શુદ્ધ પારો ૫ તોલા, શુદ્ધ ગંધક ૫ તોલા, નવસાર ૪ તોલા અને સુરોખાર ૧ તોલો લેવો. પહેલાં કદાઈમાં કલાઈતો રસ કરી અંદર પારો મેળવવો. પછી સિંધવનું પાણી મેળવી બે દિવસ ધૂંટી ૫-૭ વાર પાણીથી ઘોષ ક્ષારનો ભાગ કાઢી નાખવો. વળી કલાઈવાળા પારાના બૂકાને

પનમાં આવે છે. કટુ, લેખન અને કદ્દન ગુણવાળો હોવાથી એ મેદનો નાશ કરે છે, નાડીઓમાં રહેલા કદ્દને બાળે છે તેમજ શ્વાસ અને કાસને મટાડે છે.

મેદ વધવાથી પેટના ભાગ પર ચરખી વધી જાય છે, થોડું ચાસતાં શ્વાસ ભરાઇ જાય છે, પરસેવો દુર્ગંધ મારે છે, જૂખ તરસ રોકવાની શક્તિ ઘટી જાય છે અને આગ્રસ તથા ઊંધ વધે છે. તે વખતે આ રસાયનનું સેવન કરવાથી પાચનશ્ક્તિ બળવાન બને છે, ધીમે ધીમે ચરખી ઓગળે છે અને રોગ મટવામાં મદદ મળે છે. દરદીને ખોરાકમાં બની શકે તેટલાં ઘી, સાકર અને ચોખા ઓછાં કરાવવાં જોઈએ, અને શક્તિ અનુસાર મહેનત (હરવુંશરવું અને કાંઈ કામ કરવું) કરાવવી જોઈએ.

આ રસાયનમાં જંતુદ્ધન અને વિપદન ગુણ હોવાથી કંઠમાળ, અપચી, રસોળી, વિસર્પ, કક્રપ્રધાન કુષ્ઠ, ખરજવું, રક્તવાહિનીઓમાં ઠેરઠેર લોહી જામી જવું, લોહીવિકાર અને ચામડીના રોગો વગેરેમાં ફાયદાકારક છે. આ રસાયનના સેવનથી કુષ્ઠ, કંઠમાળ વગેરેના જંતુઓ નાશ પામે છે, વિપત્તિ ચમન થાય છે, દુષ્ટ કદ્દ અને દુષ્ટ આમનું શોષણ થાય છે અને રક્તનું પ્રસાદન થઈ રોગો ધીમેધીમે મટે છે. કંઠમાળ, અપચી અને ગલ્લગંડ બહુ જૂના ન હોય અને લોહીમાં વિપ વધારે પ્રમાણમાં ન હોય ત્યાં સુધી દવાથી ફાયદો થાય છે. રોગ બહુ વધી ગયા પછી ઘણું કરીને રોગ મટી શકતો નથી.

આ રસાયનમાં ઉત્તેજક, જંતુદ્ધન, સારક અને સ્નિગ્ધ ગુણ હોવાથી એ આંતરડાં અને આમાશયમાં રહેલા આમજંતુઓ અને વિપનો નાશ કરે છે અને આંતરડાંને બળવાન બનાવી કબજિયાત દૂર કરે છે.

આ રસાયનમાં જૂતબાધા શમાવવાના ગુણ હોવાથી વાતવાહિનીના ક્ષોભથી થનારા ઉન્માદમાં બીજી રોગશામક ઔષધિઓ સાથે શિલાસિંદૂર મેળવીને આપવાથી જલદી ફાયદો થાય છે. (ઓ. ગુ. ધ. શા.)

(૭) માણિક્યરસ

વિધિ—શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ ગંધક, શુદ્ધ મનઃસિદ્ધ અને શુદ્ધ સીસું ૮-૮ તોલા લેવું. પહેલાં કઠાઈમાં સીસાનો રસ કરી પારો મેળવી લેવો. પછી તેમાં ગંધક મેળવી કળવવી-કરવી. પછી મનઃસિદ્ધ મેળવી ૬ કલાક ઘૂંટી, કુંવારના રસની ભવના આપી, સૂકવી, આતશી શીથીમાં ભરી, વાતુકાયત્રમાં રાખી ૨૥ દિવસ અગ્નિ આપવો. સ્વાંગશીતળ થયે શીથીના ગળાગાં લાગેલો લાક્ષરંગનો સિંદૂર કાઢી લેવો. (૨. ચં.)

માત્રા—૦૧ થી ૧ રતી સાકર અને માખણ, મધ અથવા નાગરવેલના પાન સાથે અથવા રોગ અનુસાર અનુપાન સાથે આપવો.

. સૂચના—કેટલાયે અંથકારોએ આ રસાયનમાં દરતાલ પણ મેળવી છે. અમે દરતાલ મેળવ્યા વગર બનાવીએ છીએ. નીચે જે સીસાની ભરમ વધે છે તેને વધારે પુટ આપી અમે નાગભરમ બનાવી લઈએ છીએ.

ઉપયોગ—માણિક્યરસ ક્ષયરોગ, તાવ, અને ખાંસી મટાડી શરીરનું વજન અને શક્તિ વધારે છે અને શ્વાસ, કાસ, વગેરે રોગો મટાડે છે. આ રસાયનથી વીર્યનું સ્તંભન થાય છે, વિવિધ રોગો મટે છે, ક્ષયરોગ જડમૂળથી મટી જાય છે અને વૃદ્ધ પુરુષ પણ જુવાન બની જાય છે.

વારંવાર અર્ધા કલાકે સૂડી ખાંસી આવે છે અને તેમાં કફ નથી નીકળતો તથા રાત્રે દરદીને બહુ ત્રાસ પડે છે, તેના પર આ રસાયન આપવું સારું છે. આ રસાયનથી કફ જલદી છૂટી જાય છે. હિસ્તોલમાં ફેફસાંના આવરણની અંદર પાણી ભરાવું, સૂડી ખાંસી થતી અને તાવ વધેલા વગેરે ઉપદ્રવોનું એ શમન કરે છે. ક્ષયરોગમાં કફને પાતળો કરી જલદી બહાર કાઢી નાખે છે અને વધેલા તાવને ઓછો કરે છે.

યકૃતના પિત્તનું અશ્લેષ વધી જવાથી કલેજમાં દુઃખાવો, પિત્તનો સાવ, પાતળા ઝાડા, પેશાબ ઓછો થવો, મોંમાં ચાંદોઓ, તાવ આવવો વગેરે ચિહ્નો થાય છે. એ બધા આ રસાયનના સેવનથી મટી જાય છે. ઘડપણમાં ઘણું કરીને વાતવાહિનીઓની વિકૃતિને લીધે બહુમૂત્રનો રોગ થાય છે. જે રોગમાં મૂત્રનું વિશિષ્ટ ગુરુત્વ ઓછું હોવાથી વારંવાર થોડો થોડો પીળા રંગનો પેશાબ થતો હોય, તે રોગમાં લોહીમાં વિષ કે ક્ષાર જમી જાય છે, અને તેથી શરીર નિર્માલ્ય થઈ જાય છે. આ રસાયનના સેવનથી તે રોગો—શાન્ત પડી જાય છે, કારણ કે આ દવાના પ્રયોગથી મૂત્રપિંડ, મૂત્રવહ નળી અને મૂત્રવહ સ્રોતોને ઉત્તેજન મળે છે અને ક્ષાર યોગ્ય પ્રમાણમાં મૂત્રમાં મળી જાય છે.

રસાયનનું કાર્ય ઉત્તેજક અને શક્તિ વધારનાર હોવાથી વૃદ્ધ અને નબળા માણસો મારે આ ઔષધિ અમૃતરૂપ છે. આ રસાયન કફ અને પિત્ત દોષ, રસ, રક્ત અને માંસ દ્વંષ, યકૃત, ફેફસાં, આમાશય, વાતવાહિની નસો અને મૂત્રસ્થાન પર ખાસ અસર કરે છે.

(૮) મુવર્ણબંગ

વિધિ—શુદ્ધ કચ્છા ૫ તોલા, શુદ્ધ પારો ૫ તોલા, શુદ્ધ ગંધક ૫ તોલા, નવસાર ૪ તોલા અને સુરોખાર ૧ તોલા લેવો. પહેલાં ક્ષદાઈમાં કચ્છાને રસ કરી અંદર પારો મેળવવો. પછી સિંધવનું પાણી મેળવી જે દિવસ ઘૂંટી ૫-૭ વાર પાણીથી ઘોષ કારતો બાગ કાઢી નાખવો. વળી કચ્છાવાળા પારાના મૂકાને

સૂક્ષ્મી ગંધક સાથે ખરલ કરી કળજલી કરવી. સૂરોખાર અને નવસાર મેળવી આતશી શીશીમાં ભરી વાલુકાયત્રમાં મૂકી ૨૪ કલાક અગ્નિ આપી ઔષધિ તૈયાર કરી લેવી. શીશીના ગળામાં પહેલેથી ક્ષાર લાગવા માટે છે, એટલા માટે સાવચેતીથી તપાવેલી ચલાકાથી વારંવાર ગળું સાફ કરતા રહેવું. ૮-૧૦ કલાક-માં ગંધક જ્વરણુ થઈ જાય એટલે દોઢા મારી ૧૬ કલાક અગ્નિ આપવાથી ઔષધિ તૈયાર થઈ જાય છે. આ સુવર્ણ બંગને 'મૃગાંક' પણ કહે છે. શીશીને તોડવાથી તળિયે સોના જેવી તેજસ્વી હલકા વજનની સુવર્ણબંગ અને ગળામાં ક્ષાર તથા બંગસિંદૂર (રાજમૃગાંક) મળશે. આ ત્રણે ચીજો ઉપયોગી છે.

(રસા. સા. સં.)

સૂચના—સુવર્ણબંગને તાપ સખ્ત ન આપવો જોઈએ, નહિ તો સૂરોખાર સળગી જશે અને તેથી બંગ કાળી પડી જશે. કદાચ બૂધમાં સળગી જાય તો તરત શીશીના મોઢા પર બેચાર મિનિટ દોઢા લગાડી દેવો એટલે અગ્નિ ઓસ-વાઈ જશે.

જો ગંધક જીર્ણ થયા પછી સૂરોખાર નાખવામાં આવે તો શીશીમાં આગ લાગવાનો ભય નથી રહેતો. આ રસાયનનો રંગ ગીનીના સોના જેવો લાક્ષણ પડતો પીળો હોય છે. જો શુદ્ધ સોના જેવો પીળો રંગ લાવવો હોય તો સુવર્ણ-બંગને કપડામાં રાખી ગરમ પાણીમાં બોળી તરત કાઢી સૂક્ષ્મી દેવી. આ રીતે ઘોવાથી રંગ ઓછો થાય છે પણ ક્ષાર ઘોવાઈ જવાથી ગુણમાં વધારો થાય છે.

માત્રા—૨ થી ૩ રતી મધ, મલાઈ અથવા માખણ અને સાકર સાથે આપવું.

ઉપયોગ—આ ઔષધિ બળ આપનાર, પ્રમેહનો નાશ કરનાર, કાંતિ, છુદ્ધિ અને જઠરાગ્નિને વધારનાર છે અને મધુમેહ, સ્વપ્નદોષ, ખાંસી, ધાતુક્ષીણતા વગેરે રોગો મટાડી શરીરને બળવાન બનાવે છે. ક્ષાર મધમાં મેળવી આપવાથી સૂક્ષ્મ ખાંસી પાકી જાય છે અને મંદાગ્નિ, મૂત્રકૃમ્મ અને યકૃતના રોગોને મટાડે છે. બંગસિંદૂર મલાઈ અથવા માખણ સાથે આપવાથી કાસ અને શ્વાસ મટાડી શરીરને પુષ્ટ કરે છે. બંગભસ્મ કરતાં સુવર્ણબંગનો રંગ તો સુંદર છે, અને સંસારમાં તેનો મહિમા પણ બહુ ગવાયો છે. પરંતુ અમને બંગભસ્મ કરતાં સુવર્ણબંગના ગુણમાં વિશેષતા નથી લાગી, એવું 'રસયોગસાગર'ના કર્તાનું કહેવું છે. એથી વિરુદ્ધ 'ઔષધિગુણધર્મશાસ્ત્ર'ના કર્તાનું કહેવું છે. સાચું શું છે તેનો નિર્ણય ચિકિત્સકો કરશે.

સુવર્ણબંગ જૂના પરમિયામાં સારી અસર કરે છે. એ પરમિયાના વિષને દૂર કરે છે અને પોતાના રસાયનગુણથી શરીરને બળવાન બનાવે છે. તેમજ પરમિયા સાથેના ઉપદંશ, નપુંસકતા, ચામડીના રોગ વગેરેને પણ એ મટાડે છે.

સુવર્ણબંગ લોહીમાં એકદા થયેલા વિષને પેશાબ દ્વારા બહાર કાઢી નાંખે છે, મૂત્રેન્દ્રિય અને મૂત્રપત્રોને બળવાન બનાવે છે અને મૂત્રાશયવિકૃતિને ધીરે ધીરે દૂર કરે છે.

પચનેન્દ્રિયમાં વિકૃતિ થવાથી સેન્દ્રિય વિષ થયા કરે છે, તેમજ ગુરદા નબળા થઈ જવાથી વિષ બહાર નીકળી શકતું નથી. આ કારણે થયેલા બહુમૂત્ર કે મધુમેહ સિવાયના પ્રમેહથી શરીર ધીમે ધીમે ગળા જાય છે. તે વખતે વિષની ઉત્પત્તિને રોકનાર અને સંચિત વિષને બહાર કાઢનાર ઔષધિ આપવી જોઈએ. આ રસાયનથી આ બંને કામ થાય છે. તે વખતે ભૂક્ષયી સ્તંભક દવા આપવામાં આવશે, તો ફાયદાને બદલે નુકસાન થશે.

પ્રમેહ અને પરમિયો બંને મૂત્રસ્થાનમાં દેખાય છે. પરંતુ બંનેમાં બહુ ફેર છે. મૂત્રની ઉત્પત્તિ અને ઉત્સર્ગ કરનાર અવયવોમાં શરીરના ડોપોની વિકૃતિ થવાથી પ્રમેહ થાય છે, અને પરમિયો અંડાકૃતિ જંતુ (Gonococcus) થી થાય છે. પરમિયો થયેલા સ્ત્રી કે પુરુષના સંસર્ગથી તે રોગ લાગુ પડે છે. આ રોગમાં મૂત્રનળીમાં પ્રદાહ, સોજો, વ્રણ અને પડ થાય છે.

પરમિયાની તીવ્ર અવસ્થામાં સુવર્ણબંગ વપરાતી નથી. પણ પર ઓછું થયા પછી એનાથી સારો ફાયદો થાય છે. એના સેવનથી આંતરિક ક્ષતિ પુરાય છે અને બળતરા, હાથપગ ફાટવા, મૂત્રનળીમાં બળતરા અને બ્યાકુળતા વગેરે દૂર થાય છે.

જીર્ણ અવસ્થામાં સુવર્ણબંગ, પ્રવાણપિષ્ટિ, શિલાનિત, ઘેરજો અને ગળો-સત્ત્વ મેળવીને દિવસમાં ૨ વાર આપવાથી વિષનું શમન થઈ સ્વાસ્થ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. જો પર બિંકુકૃષ્ણ ન આવતું હોય તો સુવર્ણબંગ, રૌપ્ય ભસ્મ, વાંસકપૂર અને ગળોસત્ત્વ મેળવીને સાકર અને મલાઈ સાથે આપવામાં આવે છે.

આ રસાયન પરમિયા સાથેના ઉપદંશની બીજી અને ત્રીજી અવસ્થામાં ઉપયોગી છે. માત્ર એની સાથે અષ્ટમૂર્તિ રસાયન કે મસ્તસિંદૂર નં. ૨ આપવો જોઈએ. એના સેવનથી શરીર પરની ફેફલીઓ અને ધામા જાદી સારા થઈ જાય છે. પહેલી અવસ્થામાં તો પારદભસ્મ, અગીરરસ અને વ્યાધિહરણ રસ વધારે હિતકર છે. અને બીજી અને ત્રીજી અવસ્થામાં રોગ અસ્થિ સુધી પહોંચ્યો હોય ત્યારે અષ્ટમૂર્તિ રસાયન અને ઉપદંશસૂચ વધારે હિતકર છે. તે વખતે સુવર્ણબંગથી ફાયદો થતો નથી. પરંતુ જૂના ઉપદંશમાં ઉપદંશસૂચ કે મજાના ઉકાળા કે અર્ક સાથે સુવર્ણબંગ આપવાથી સારો ફાયદો થાય છે.

બીજી જાતના વિષથી થયેલા ચામડીના રોગોમાં સુવર્ણબંગ સારી રીતે વપરાય છે. એટલે જૂની ખસ, વારંવાર થતા વ્રણ, પાણી ગરતું ખરજવું,

અડધિકા વગેરે ત્રાસદાયક અને જાગી ગયેલા આમડીના રોગોમાં આ રસાપન સારી રીતે વપરાય છે. આ જાતના રોગોમાં ૭ દિવસ એ આપવી અને ૭ દિવસ બંધ રાખવી. ફરી ૭ દિવસ આપવી અને ૭ દિવસ બંધ રાખવી. આ રીતે ચોળના કરવી જોઈએ. તેમજ પેટ સાફ કરવા એરંદિયું કે બીજું કોઈ સૌમ્ય વિરેચન આપવું જોઈએ.

પરમિયાના કેટલાક દરદીઓને નખુંસકતા આવી જાય છે. સુવર્ણબંગના સેવનથી એ નખુંસકતા મટે છે.

સુવર્ણબંગ સંધિવાની ઉત્તમ દવા છે. આ સંધિવા અને આમવાતમાં બહુ ફેર છે. પરમિયો, ઉપદંશ, ફંતવેષ્ટ (Pyorrhoea) વગેરે રોગોથી ઉત્પન્ન થનારા સંધિવાતમાં પરુ કારણ છે અને આમવાતમાં આમ કારણરૂપ છે. આમવાતમાં મહાથોગરાજ ગૂળળ, રારનાદિ કપાય, અરલુની છાશ, વગેરે આમનાશક ઔષધિઓ ફાયદાકારક છે. સંધિવાતમાં પરનાશક ગુણવાળી સુવર્ણબંગ ઉપચીગી છે. જૂના પરમિયામાં સોજો આવ્યો હોય તો તે પણ એથી મટી જાય છે. એ જ પ્રમાણે પરમિયાથી થનારા આંખના પુષ્પાભિષંદ રોગમાં પણ આ ઉત્તમ ઔષધિ છે.

પિત્તપ્રધાન કાસમાં પણ સુવર્ણબંગ સારી રીતે વપરાય છે. સૂકી ખાંસી, ગળામાં જાળતરા, ખાંસી પછી બિલ્લી થઈ જવી, આંખ, કંઠ અને નાકમાંથી આવ થવો, દાઢ, ચઢર, સ્વરખંત, ત્રસનિકા, ઉપજિલ્લા, મુખ આગળનો ભાગ એ બધું લાસ થઈ જવું વગેરે લક્ષણો થાય ત્યારે ઢેરીના મુરબ્બા સાથે સુવર્ણબંગ આપવાથી ત્તારો ફાયદો થાય છે.

કોઈ પણ રથાનમાં વાત અને પિત્તની વૃદ્ધિ, ખાસ કરીને પિત્તની વૃદ્ધિ પર બંગેશ્વર બહુ સારું કામ કરે છે. આ રીતે કોઈ પણ અંધિની વૃદ્ધિ થાય ત્યારે પણ બંગેશ્વર અપાય છે.

ધાતુપરિપોષણક્રમમાં શરીરમાં ખૂટતી વસ્તુ ઉમેરવી એ મુખ્ય કામ છે. રોગના શારીરિક વ્યાપારથી જે ક્ષતિ થાય છે તે ધાતુની ઉત્પત્તિથી પુરાય છે. આ રીતે ધાતુસામ્યતા થાય છે અને ધાતુસામ્યતા પર આરોગ્યનો આધાર છે. પરંતુ કોઈ કોઈ વખત ઘણાં કારણોથી આ ક્ષતિ પુરાતી નથી, પણ બિલ્લો વધારે લાસ થતો જાય છે. આ રીતે શરીરમાં લોહી વગેરેનું પ્રમાણ પણ ઓછું થવા માંડે છે. ઓછી ઉત્પત્તિ અને વધારે નાશથી શરીર સુકાય છે. આ રિયતિનાં ઘણાં કારણ હોય છે. માટે જે કારણ હોય તે નક્કી કરી દૂર કરવું જોઈએ. પરંતુ ત્યારે કોઈ નિશ્ચિત કારણ ન જડે અને શરીર સુકાતું જતું હોય, ત્યારે સુવર્ણબંગ આપવી એ સારામાં સારો રસ્તો છે. સુવર્ણબંગથી શારીરિક વ્યાપાર

નિયમિત બની જાય છે અને કૃશતા ઘટતી જાય છે. આ દષ્ટિએ સુવર્ણબંગ જીવનીય ઔષધિ છે.

આ રસાયન સાથે શિલાજિત, લોહભસ્મ અને પ્રવાણપિષ્ટિ મેળવવાનો પણ રિવાજ છે આ મિશ્રણથી સારો ફાયદો થાય છે, પરંતુ એના કરતાં એકલી બંગેશ્વર આપવી વધારે હિતકર છે.

સુવર્ણબંગ શક્તિ વધારનાર, ધાતુપરિપોષણક્રમ નિયમિત કરનાર અને સુધારનાર, પૂચનાશક, જૂના પરમિયા અને ચાંદીમાં ઉપયોગી છે તેમજ મૂત્રેન્દ્રિયને એ નિર્વિધ બનાવે છે.

આ રસાયન વાત અને પિત્ત એ દોષ, રક્ત, માંસ એ દૂધ તથા મૂત્રેન્દ્રિય, જનનેન્દ્રિય, મૂત્રાશય અને વૃદ્ધ એ સ્થાનો પર ફાયદો કરે છે. (આ. ગુ. ધ. શા.)

સ્વેતપ્રદરથી આવેલી નગળાઇ, ફીકાશ અને ગરમીમાં સુવર્ણબંગ સુવર્ણ માક્ષિક ભસ્મ અને ગોદંતી ભસ્મ સાથે મેળવી મધુકાલવલેહ સાથે આપવાથી પ્રદર અને તેનાથી ઉત્પન્ન થયેલા બધા ઉપદ્રવો દૂર થાય છે,

કંક રોગમાં કંક બહાર કાઢવા માટે સુવર્ણબંગ વાસાક્ષાર, જેઠીમધ અને બહેડાંના ચૂર્ણ સાથે અપાય છે. તેમજ વારંવાર ખાંસી આવતી હોય તો. જહર-મેહરા પિષ્ટિ અને લોખાનનાં ફૂલ સાથે આપવાથી જલદી ફાયદો કરે છે. મંદાગ્નિ, ગબરામણ અને કંકની ઉત્પત્તિને રોકવા માટે ગઠાગ અને મધ સાથે આપવાથી રાત્રે ત્રાસ ઓછો થાય છે અને ગબરામણ મટે છે.

ત્વચાગત વાયુ કુપિત થવાથી ચર્મકીલ રોગ થાય છે. તેથી ચામડીના રંગના કંકણ નાના નાના મસા અને કોષવાર ઘણા મસા પાસે પાસે થઈ જાય છે. પછી દરદી લાંબો વખત ઉપચાર કરતો નથી. એવા જૂના રોગ પર પીણના પાનની પોદીસ અથવા લેપ સાથે સુવર્ણબંગ ૦૧ રતી, જવખાર અને ત્રિકુળા-ચૂર્ણ ૨-૨ રતી મેળવી દિવસમાં ૨ વાર જમ્યા પછી આપવાથી જલદી ફાયદો થાય છે. જો નવા નવા મસા થતા હોય તો બંધ થઈ જાય છે.

બીજી વિધિ—પારો, સિંધવ અને નવસાર ત્રણે ચીજો ૫-૫ તોલા લઈ ખરસ કરવી. પછી તેને ડમરુપત્રમાં મૂકી ચાર પ્રહર અગ્નિ આપવો. યંત્ર એની મેળે ઠંડું પડે ત્યારે ખોલી ઉપર લાગેલાં પારાવાળાં નવસારનાં ફૂલ જેટલો કાનસથી તૈયાર કરેલો શુદ્ધ કલાષ્ઠનો ભૂકો અને બન્નેની બરાબર શુદ્ધ મંધક મેળવી કપડમદી કરેલી આતશી શીથીમાં બરબું. પછી વાલુકાપત્રમાં મૂકી ૧૥ થી ૨ દિવસ સુધી અગ્નિ આપવો. સ્વાંગશીતળ થયે સોનાના જેવો સુવર્ણ-બંગ (મૃગાંક) કાઢી લેવો. (૨. ચો. સા.)

માત્રા—૨-૨ રતી એલચી અને મધ સાથે.

ઉપયોગ—કેઈ અંચકારે લખ્યું છે કે આ ભરમ સુવર્ણભરમ કરતાં સોગણો ફાયદો કરે છે. આ ઔષધિ વૃધ્ધ, આયુષ્યવર્ધક અને કામોત્તેજક છે. બંધી જાતના પ્રમેહોનો તેમજ મધુમેહનો એ નાશ કરે છે.

(૯) સમીરપત્રગરસ

વિધિ—શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ ગંધક, શુદ્ધ સોમલ, શુદ્ધ મન શિલ અને શુદ્ધ હરતાલ ૧૦-૧૦ તોલા લઈ કન્જલી કરવી. પછી ૩ દિવસ તુળસીના રસ કે કુંવારના રસની ભાવના આપી સૂકવી લેવું. બાદ આતશી શીશીમાં ભરી ૬૦ કલાક અગ્નિ આપી શીશીના ગળામાંથી કાળો તેજસ્વી અને સખ્ત સમીરપત્રગરસ લાઇ લેવો. લગભગ ૧૬ કલાક મંદાગ્નિ આપવાથી ગંધકનું જાદુ થઇ જાય છે. ફરી દોઢો લગાવી ૩૬ કલાક તીવ્ર અગ્નિ આપવો પડે છે. મૂળ અંચકારે ૮ પ્રહર સુધી ક્રમે ક્રમે અગ્નિ આપી તત્કર્ય રસાયન બનાવવાનું લખ્યું છે.

(ઐ. ગુ. ધ. શા.)

નોંધ—કેટલાક વૈદ્યો ૨૧ તોલા સોનાનાં વરક મેળવી ૪૮ કલાક મંદાગ્નિ આપી તત્કર્ય રસાયન બનાવે છે. એને 'સુવર્ણ સમીરપત્રગ' કહે છે. એમાં સુવર્ણ મૂળા જવાથી અને મંદાગ્નિ પર પાક થવાથી રસાયનની ઉચ્ચતા વધારે હોતી નથી. ઉપયોગ કરતાં એ ફાયદાકારક માત્રમ પડ્યો છે.

માત્રા—૦૧ થી ૫ રતી દિવસમાં ૨ થી ૩ વાર નાગરવેલના પાનમાં અથવા આદાના રસ અને મધ સાથે. શ્વાસારોધ કે શ્વાસમાં કફનો આવ કરાવવા માટે અરડૂસીનાં પાન, જોષીમધ, બહેડાં, ભારંગમૂળ અને સાકરના કવાથ સાથે.

ઉપયોગ—સમીરપત્રગ રસ ત્રિદોષ અને ન્યુમોનિયામાં ગભરાટ, સંધિવા, ઉન્માદ, કાસ, શ્વાસ, જ્વર, સ્નેહમ વગેરે રોગોને મટાડે છે. આ રસાયનમાં સોમલ, હરતાલ અને મન:શિલ મેળવેલો છે. એ ત્રણે બહુ જ ઉગ્ર અને ઉષ્ણ-વીર્ય છે. આ ત્રણેમાં સોમલ જ મુખ્ય છે. છતાં પણ મલ્લભરમ, મલ્લપુષ્પ અને મલ્લસિંદૂર કરતાં આ રસાયન ઓછું તીવ્ર છે. જ્યાં મલ્લભરમ આપવામાં નુકસાન થવાનો ભય રહેતો હોય ત્યાં સમીરપત્રગ આપવામાં બહુ ભય નથી રહેતો.

આ રસાયનમાં સોમલ છે. તેપણુ તેની માત્રા વધારે આપવાથી સોમલના વિપનાં ચિહ્નો દેખાતાં નથી. રસાયનિક મિશ્રણથી સોમલની ઉચ્ચતા ઓછી થાય છે. સમીરપત્રગ, મલ્લસિંદૂર અને પંચસૂત ત્રણેમાં સોમલ આવે છે. એટલે ત્રણે ઔષધિઓ વીર્યવાન છે, અને ત્રણેના ગુણો સરખા પણ છે ને વિશિષ્ટ પણ છે. મલ્લસિંદૂર બહુ તીક્ષ્ણ વિરેદ્ય કરનાર અને શ્લેષ્મિક કલા પર ઉચ્ચતા લાવનાર છે. પંચસૂતમાં મલ્લસિંદૂર કરતાં તીક્ષ્ણતા ઓછી છે અને શ્લેષ્મકલાને

ઝોણું નુકસાન કરે છે, તેમજ સંચિત કદ્દનું શોષણ કરી રૂપાંતર કરે છે. સમીર-
પન્નગ પણ સેમિજથી બનતો હોવા છતાં બંને કરતાં ઝોણો તીવ્ર, ઝોણો વિસ્ફોટ
કરનાર અને ઝોણો દાહક છે.

સમીરપન્નગ શ્વાસવાહિનીઓ અને ફેફસાંનાં કેપોની અંદરની શ્લેષ્મકલા
પર સોજો લાવ્યા વગર કદનો સ્ત્રાવ કરાવે છે. તેમજ દોષ નીકળી ગયા પછી
તે સ્થાનના ઘટકોને મળજૂત બનાવવામાં મદદ કરે છે.

શ્વાસનળીની અંદર થયેલો કુદ્દ પ્રણુ કદ કે વાતજન્ય હોય તો સમીરપન્નગ
આપવાથી કદસ્ત્રાવ થઈ મટી જાય છે, એટલે જૂની ખાંસી અને કદપ્રધાન
વિકારમાં વાયુ અને કદની પ્રધાનતા હોય ત્યારે સમીરપન્નગ સારી અસર કરે છે.

મદ્ધસિંદૂરથી કદનું શોષણ થાય છે અને કંઠ અને શ્વાસવાહિનીઓ
સુષ્કી થઈ જાય છે. પંચમૂતથી એકદા થયેલા કદમાંથી દુર્ગન્ધ ઝોણી થાય છે
અને જલદ્રવ્ય ઘટી કદ ઝોણો થાય છે. સમીરપન્નગથી શ્વાસવાહિનીઓ અને
ફેફસાંના કેપો ઉત્તેજિત થાય છે અને કદ છૂટી કદસ્થાન ચોખ્ખું થાય છે.
એટલે જ્યાં કદનો સ્ત્રાવ કરાવવો હોય ત્યાં અને કદવાતજન્ય શ્વાસ-કાસમાં
સમીરપન્નગ સારી અસર કરે છે.

જો ઉરસ્તોષ કે કુક્ષિથળ હોય તો તેમાં સમીરપન્નગ કરતાં પંચમૂત
વધારે હિતકર છે. કારણ ઉરસ્તોષમાં સંચિત થયેલા દ્રવનું શોષણ અને રૂપાંતર
કરવાનો ગુણ જેટલો પંચમૂતમાં છે તેટલો સમીરપન્નગમાં નથી.

વાતકદપ્રધાન શ્વાસરોગમાં સમીરપન્નગ સારી રીતે વપરાય છે. પંચમૂત
બહુ વપરાતો નથી. એ શ્વાસમાં સમીરપન્નગ આપવાથી તરત કદનો સ્ત્રાવ થાય
છે. એ માટે સમીરપન્નગ ૦૧ થી ૧ રતી અને કુલાવેલો ટંકણખાર મેળવી મધ
સાથે આપવું. તેની ઉપર જેઠીમધ, બહેડાં, સાદર અને અરડૂસીનાં પાનનો
ઉકાળો પાવો. જરૂર હોય તો ઉકાળો દર અર્ધા કલાકે ૨-૩ વાર પાવો. આ
કવાય વેગનું શમન કરનાર અને કદનો સ્ત્રાવ કરાવનાર છે. સમીરપન્નગ સાથે
આ ઉકાળો હોવાથી કદ જલદી છૂટવા માંડે છે અને શ્વાસનો વેગ ખેંસી જાય
છે. તીક્ષ્ણ વેગ મટ્યા પછી આ રસાયન નાગરવેશના પાનમાં આપવાથી આંત-
રિક શક્તિ બળવાન બને છે.

સમીરપન્નગ ઉત્તેજક અને બળ વધારનાર હોવાથી પાંડુરોગ અને વિષમ-
જ્વર પછી આવેલી નબળાઈમાં લોહભરમ સાથે બહુ ઝોણી માત્રામાં (૬ રતી)
આપવાથી સારો ફાયદો કરે છે.

જૂની ખાંસીમાં ઘણા પ્રકાર છે. કેટલાક લોકોને ચોમાસામાં ખાંસી થાય છે.
કેટલાકને શિયાળામાં અને કેઈ કેઈને ઉનાળામાં પણ થાય છે. જે કારણ હોય

તે પ્રમાણે દોષો પ્રકૃપિત થાય છે. કોઈ વાર ખાંસી મટી ગઈ છે તેવું લાગે છે, દોષ ધાતુઓમાં લીન થાય છે, અને ફરીફરી પ્રકોપકાળમાં ઊભળી આવે છે. દાખલા તરીકે, ઠંડા પવનમાં રહેવું, લૂણવાળા મકાનમાં કે બેળવાળા મકાનમાં રહેવું—આવાં કારણોથી કફપ્રધાન ખાંસી થઈ આવે છે. આ ખાંસી તરત મટી જાય તો સારી, નહિ તો દોષ લીન થઈ જાય છે અને અનુકૂળતાનુભવતાં રોગ ફરી ઊભળી આવે છે. જો તેમાં મકાન કારણ લાગે તો મકાન બદલવું. નહિ તો ચોમાસામાં ઠંડી હવા લાગતાં અને ઠંડી ઋતુમાં વરસાદ થતાં વારંવાર ખાંસી ત્રાસ આપે છે. રોગ ધીમે ધીમે જૂનો થતો જાય છે. અને જીવનીય શક્તિ ઘટતી જાય છે. પછી ગમે તેટલા મકાન બદલો કે પરહેજ પાલો પણ ખાંસી મટતી જ નથી. કારણ દોષો અત્યંત સૂક્ષ્મ બીજરૂપે રહી જાય છે. ટૂંકમાં આ બધાં કારણો દરદની સૌથી પહેલી ઉત્પત્તિ થાય ત્યારે જ એકત્ર થયેલાં હોય છે. આ મિશ્રણથી દોષ-દૂષ્ય સંયોગની અસર શરીરના ઘટકો પર થાય છે, એટલે વારંવાર તેનાં લક્ષણો દેખાયાં કરે છે.

વિરુદ્ધ કારણોથી ઉત્પન્ન થયેલી સારીરિક પરિસ્થિતિમાં દોષ-દૂષ્ય સંયોગ દબાઈ રહે છે. પણ બીજને થોડી પણ અનુકૂળતા મળે કે તરત પોતાનો પ્રભાવ દેખાડે છે. ઉનાળામાં જેમ ધાસનાં બી તાપથી સુકાઈ કે દેવતાથી બળી ગયા છતાં ચોમાસામાં પાછાં જાય છે, તેમ રોગ પણ સમી જઈ ફરી અસહ્ય સ્વરૂપે દેખાય છે. આ રીતે આ રોગ પ્રાકૃતિક બની જાય છે. આવા પ્રાકૃતિક રોગ ઘણા છે. તેમાં જૂની ખાંસી બહુ ત્રાસદાયક છે. કફસ્થાનનો સ્વભાવ કફનો સાવ કરાવવાનો હોવાથી શ્લેષ્મકલામાંથી વારંવાર કફનો સાવ થયા કરે છે. જૂની ખાંસીમાં શ્વાસનલિકા, શ્વાસપ્રણાલિકા, શ્વાસવાહિની જળ અને ફેફસાંના કોષોમાં દૂષિત થાય છે એ શ્લેષ્મકલામાં સહેજ ઉગ્રતા આવે છે અને ઝીણા ક્ષત પડી જાય છે. એટલે સંચિત કફનો સાવ થઈ જવાથી થોડો વખત આરામ થયો છે એવો ભ્રમ થાય છે. રોગનું બીજ તેવું ને તેવું જ અંદર રહી જાય છે. એવી પરિસ્થિતિમાં રોગના બીજનો નાશ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

પ્રાકૃતિક રોગના બીજ પણ ઘણા પ્રકાર છે. આમાં એક ચામડીના રોગ છે. ખંજવાળ, ખસ, ખરજવું, દરાજ, ચર્મદલ, વિસ્ફોટક, પીટિકા વગેરે કેટલાક લોહોને નાનપણથી જિંદગી સુધી ત્રાસ આપે છે. એક વખત એક જગ્યાએ તો બીજ વખત બીજ સ્વરૂપે બીજ જગ્યાએ થાય છે. એમાં ખંજવાળવાની રીત, ચામડાની રીત, મંદતા, અસ્થિરતા, માનસિક ચંચળતા વગેરેમાં સહેજ ઉતાવળાપણું લાગે છે. આ જાતના ચામડીના રોગોમાં વિશિષ્ટતા એ હોય છે કે ખાંસી અને ચામડીના રોગ વારાફરતી આવે છે. જ્યારે ચામડીનો રોગ

બળવાન હોય છે ત્યારે ખાંસી ઝોઢી થાય છે, અથવા તો તદ્દન ચાલી જાય છે અને ચામડીનો રોગ દબાય ત્યારે કક્રપ્રધાન રોગ બળવાન થાય છે. ચામડી પરના ફોક્ષાનાં અને ભાવી કફનાં લક્ષણો એક જ જાતની દોષ-દ્રવ્ય વિકૃતિથી ઉત્પન્ન થાય છે. આ રીતે કફ અને કફવાતપ્રકોપથી ઉત્પન્ન થનારા રોગોમાં સમીર-પન્નગ સારી રીતે વપરાય છે. સમીરપન્નગ દિવસમાં એકવાર આપવો જોઈએ, અને બીજી કોઈ પણ દવા ન આપવી જોઈએ. બીજી દવા આપવાથી સમીરપન્નગની અસર થતી રોકાય છે.

આ રસાયન ઉપદંશ કે પરમિયાના ઉપદ્રવરૂપ સંધિવા, લોહીવિકાર, ચામડીના રોગ, જૂનો પક્ષાઘાત અને બીજા ઉપદ્રવોનો નાશ કરે છે અને અર્દિત, ગિર્જાસ્તંભ, ધનુર્વા અને બીજા વાતરોગોમાં જ્યારે કફનો અનુબંધ હોય ત્યારે આ સમીરપન્નગના સેવનથી સારો ફાયદો થાય છે. તેમજ વાતપ્રધાન આક્ષેપ માટે પણ સમીરપન્નગ બહુ હિતકર છે. આ રીતે સ્તંભસંક્રોચ, શળ વગેરે વાતરોગમાં આ બહુ ઉપયોગી છે. તે વખતે એ બૃંહણુ અનુપાન સાથે આપવો જોઈએ. તેમજ કક્રપ્રધાન ઉન્માદમાં પણ વાત અને કફની વૃદ્ધિનું શમન કરી રોગોને મટાડે છે. રસાણુમાં ઘણું કરીને પિત્તસાવ ઝાઝો થાય છે અને કફનો સાવ વધારે થાય છે. તે રોગમાં સમીરપન્નગની સારી અસર થાય છે. ઉદરમાં જડતા, અન્નવિદ્વેષ, બિબ્બા, મોઢામાં મીઠાશ, ચીકણું થૂંક, પેટમાં વાયુ ભરાવો વગેરે લક્ષણો થાય ત્યારે સમીરપન્નગ બહુ હિતકર છે.

કોલેરામાં ઝાડા-બિલટી વધારે થવાથી શક્તિ ઘટી જાય છે. હાથ-પગ ઠંડા, નાડી ખૂબ મંદ થઈ જાય, નિઃશ્વેષ શરીર અને આખા શરીરે પરસેવો થઈ જાય છે એવી સ્થિતિમાં મૂંઠ અને કાપકળ શરીરે ઘસવામાં આવે છે, તેમજ સમીર-પન્નગ કે રતી, મંદૂરભસ્મ, સુવર્ણમાક્ષિક ભસ્મ અને પ્રવાણપિષ્ટિ સાથે મેળવી તુલસીનો રસ, આદુનો રસ અને મધ મેળવી ૧૦-૧૦ મિનિટ આપતા રહેવાથી રોગી સ્વેત બને છે અને શરીર ગરમ થાય છે. પછી સૂતશેખર અને સેજવની વટી આપવાથી રોગી સારો થાય છે.

લાંબો વખત કબજિયાત રહેવાથી કીટાણુઓની મંખ્યા વધી જાય છે, પછી તેનાથી કોઈ કોઈને આક્ષેપ આવવા મારે છે. તીવ્ર અવસ્થામાં છાતીમાં ધડકન, શ્વાસોચ્છવાસમાં મહેનત, માથામાં દરદ અને ગેભરામણ વગેરે લક્ષણો ઉત્પન્ન થાય છે. આક્ષેપની આ તીવ્ર અવસ્થામાં સમીરપન્નગ કે રતીના પ્રમાણમાં લસણના રસ સાથે દિવસમાં ૩ વાર આપવાથી અને સહેજ ગરમ ચંદનચૂના-લક્ષાદિ તેલનું માલિસ કરવાથી રોગ શાંત પડે છે. પરંતુ પહેલાં દિવસ આપી પેટ સાફ કરી લેવું.

સેન્દ્રિય વિપના પ્રકોપથી અને વારંવાર ખાવાની ટેવવાળાનું આમાર શિથિલ થઈ જાય છે. પછી ત્યાં મુઘી ખાવામાં ન આવે ત્યાં મુઘી એક પદ એક ઓડકાર આવ્યા કરે છે. વધારે ઓડકાર આવવાથી છાતીમાં દરદ, મંદાગ્નિ અશક્તિ વગેરે લક્ષણો ઉત્પન્ન થાય છે. આ રોગ પર સમીરપન્નગ, શંખભર અને જેઠીમધના ચૂર્ણને કેરીના મુરબ્બામાં મેળવી લેવું. પછી બોજન વખ નાના નાના કોળિયા મેળવી આપવાથી થોડો જ દિવસમાં કાયદો થાય છે.

છાતીમાં કદ સુકાઈ જવાથી વાયુ કુપિત થઈ થળ મારે છે. આ થળ ખાંસ આવે ત્યારે મારે છે. વાયુનો પ્રકોપ હોવાથી અંદર કદ સુકાઈ ખાંસી સૂકી થઈ જાય છે. આ રોગ પર સમીરપન્નગ જેઠીમધનો શીરો, આદુનો રસ અને માંસ સાથે મેળવી સવાર સાંજ બોજન સાથે આપવાથી થળ મટે છે અને કદ શુદ્ધ પડી બહાર નીકળી જાય છે.

સમીરપન્નગ કદુ રસવાળો, કદુવિપાકી, ઉધ્ધુ, તીક્ષ્ણવીર્ય, ઉત્તેજક, બલ્ય કદ્ધન, કદ્ધવાતન અને ચામડીના રોગોનો નાશ કરનાર છે. આ રસાયનની અસર કદ અને કદ્ધવાત એ દોષ, રસ, રક્ત અને માંસ એ દૂબ, ઉર, આમાશય, યકૃત, ખરોળ, વાતવાહિની નસો, વાતવાહિનીઓનું કેન્દ્રસ્થાન, મસ્તક અને ચામડી આ સ્થાનો પર થાય છે.

નોંધ—આ રસાયનને ઘણા ચિકિત્સકો ૨૪ કલાક અગ્નિ આપી તળિયે જ સિદ્ધ કરે છે. શીશીમાં તળિયે સિદ્ધ કરેલા રસાયનમાં કાળાશ વધારે હોય છે, અને કંઈક રસાયન કરતાં ઉગ્ર પણ વધારે હોય છે.

બીજી વિધિ—શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ ગંધક, સોમલ અને હરતાલ આ ચારે ઔષધિઓ સમભાગે લઈ તુળસીના રસની ૩ કલાક ભાવના આપી, વાલુકાયંત્રમાં મૂકી ૨૪ કલાક મંદાગ્નિ આપી તથસ્થ રસાયન તૈયાર કરી લેવું. (૨. થ.)

માત્રા અને ઉપયોગ—પહેલી વિધિ પ્રમાણે. આ રસાયન પહેલી વિધિના કરતાં વાતવાહિનીઓની વિઠ્ઠલિથી થતા રોગો પર જલદી ફાયદો કરે છે. આ બીજી વિધિવાળું ઊર્ધ્વલઘ્ન રસાયન સ્વામી શ્રી હરિશરણાનંદજીએ અર્ધોગવાત અને ગૃધ્રસી પર મધ સાથે અનેકવાર વાપર્યું છે. અર્ધોગવાત પર આ રસાયન નેટલો ફાયદો કરે છે તેટલો બીજી કોષ્ટ પણ ઔષધિ કરતી નથી. એ રીતે જૂનામાં જૂના ગૃધ્રસીના રોગી આનાથી સારા થઈ ગયા છે. અર્ધોગવાત અને ગૃધ્રસીમાં લોહીનું દબાણ વધી જાય છે. એને ઓછું કરવા સાથે એ રોગ પણ મટાડે છે.

પહેલી વિધિ કરતાં આ રસાયન ઉગ્ર છે અને રંગમાં પણ કાળું વધારે હોય છે. ઘણા વૈદ્યો આ રસાયનને હેમગર્ભ પોટલી રસ માફક વાત કદપ્રધાન અન્નિપાતમાં તુળસીના રસમાં ઘસીને પાય છે.

સૂચના—આ બીજી વિધિ પ્રમાણે સમીરપન્નગ શીશીમાં બંધ કરી તૈયાર કરવો હોય તો દાટો મારવો, પણ મુખમુદ્રા લગાડી પાકો બંધ ન કરવો. અગ્નિ બહુ ધીમે આપવો, અથવા વચ્ચે વચ્ચે બંધ કરી દેવો. અડધે અડધે કે એક એક કલાક દાટો ખોલી ફરી લગાડવો, એટલે જે ધુમાડો ઉત્પન્ન થયો હશે તે નીકળી જશે. નહિ તો જે ગંધકનો ધુમાડો વધુ પ્રમાણમાં બેગો થઈ જશે તો શીશી ફરી જશે. ન્યારે ગંધકનું જરણુ થઈ જાય ત્યારે આ રસાયન પકવ થયું માનવું જોઈએ. અગ્નિ પર પકવ થતાં કોઈ વાર ૨-૪ કલાક વધારે લાગે છે અથવા કોઈ વાર ૨-૪ કલાક ઓછો વખત લાગે છે.

જે તક્ષસ્થ સમીરપન્નગ રસનો રંગ ચળકાટવાળો કાળો ન બન્યો હોય અને બહુ સખત ન હોય તો કાચો સમજી જર પ્રમાણે ૪-૬ કલાક મંદ અગ્નિ આપી પરિપકવ બનાવી લેવો. જે આ રસાયનમાં કયાશ રહી જશે તો થોડા જ દિવસમાં તેમાંથી સંચળ જેવી દુર્ગંધ મારશે અને રસાયનની ઉપર સફેદ રંગનો દ્વાર જામી જશે. જે રસાયન એવું દૂષિત હોય તો તે ન વાપરવું. પણ ફરી ગંધક મેળવી બાવના આપી ઔપધિને ઉડાડી લેવી જોઈએ.

(૧૦) સુવર્ણભૂપતિ રસ

વિધિ—શુદ્ધ પરિ અને શુદ્ધ ગંધક ૧-૧ ભાગ, તામ્રજરમ ૨ ભાગ, અબ્રકભરમ, પોલાદ ભરમ, કાન્તલોહ ભરમ (અભાવે પોલાદ ભરમ), સુવર્ણ-ભરમ, રજતભરમ, અને શુદ્ધ વછનાગ ૧-૧ ભાગ લઈ બધાંને મેળવી હંસરાજના રસમાં ૧૨ કલાક ખરચ કરી સૂકવી લેવું. પછી આતશી શીશીમાં ભરી ખડીતો દાટો મારી મજબૂત રીતે બંધ કરવું. બાદ વાયુકામંત્રમાં મૂકી ૨ પ્રહર મંદાગ્નિ આપી ઔપધિ તૈયાર કરી લેવી. તળિયે જ ઔપધિઓ મળી જઈ જામી જાય છે. ન્યારે રેતી અને શીશીનો ઉપરનો ભાગ ગરમ થઈ જાય ત્યારે અગ્નિ આપવો બંધ કરવો. યંત્ર એની મેળે હંકું પડ્યે તળિયેથી સુવર્ણભૂપતિ રસ કાઢી લઈ વાટી શીશીમાં ભરી લેવો. (ચા. ૨.)

માત્રા—૧ થી ૩ રતી આદાના રસ અને મધ સાથે અથવા પીપર અને મધ સાથે અથવા રોગ અનુસાર અનુપાત સાથે આપવું.

ઉપયોગ—આ રસાયન બધી જાતના સન્નિષાત અને ક્ષયની બીજી અવસ્થામાં બહુ લાભદાયક દવા છે. આમવાત, ધનુર્વા, લંગડાપણુ, ઊરસ્તંભ, પાંગળાપણુ, કંપવા, કટિવાત, મંદાગ્નિ, બધી જાતની ચળ, ગુન્ન, ઉદાવર્ત, ભયંકર સંપ્રહણી, પ્રમેહ, ઉદરરોગ, બધી જાતની પથરી, કમ્બજિયાત, મૂત્રનો અટકાવ, ભગંદર, બધી જાતનાં કુષ્ઠ, વિપવિકાર, વધી ગયેલો વિષપ્રકોપ, વિદ્રધિ, શ્વાસ, કાસ, અજીર્ણ બધી જાતના તાવ, કમ્બો, પાંડુરોગ, માયાના રોગ વગેરે

બધા વાતપ્રધાન રોગો આ ઔષધિને અનુકૂળ અનુપાન સાથે આપવાય છે. મહારાષ્ટ્રમાં ઘણા ચિકિત્સકો આ એક જ ઔષધિ ઘણા રોગો પર છે. મહારાષ્ટ્રની આ પ્રસિદ્ધ ઔષધિ છે.

આ સુવર્ણભૂપતિ રસમાં સુવર્ણ, રૌપ્ય, તામ્ર, લોહ અને અબ્રક્ષ એ જુદા-જુદા ગુણોવાળી ધાતુઓનું મિશ્રણ હોવાથી આ રસાયન વાતપિત્ત અને કફ એ ત્રણે દોષોના રોગોને મટાડવામાં પ્રભાવશાળી છે. સન્નિપાતમાં સ્વાસનળી કફથી છવાઈ ન ગઈ હોય, વાયુ અને પિત્તદોષ વધારે હોય, કફવિકૃતિ થોડા પ્રમાણમાં હોય, એવા બધા સન્નિપાતમાં સુવર્ણભૂપતિ ફાયદો કરે છે. ક્ષયની ખીજ અવસ્થા સુધી આ રસાયન વપરાય છે. ક્ષયમાં ઝોડી માત્રામાં આપવાથી જંતુઓના નાશ, વાતપ્રકોષ, તાવ અને ખાંસીનું શમન તેમજ બળની તીવ્ર વૃદ્ધિ અને શાન્તિ પ્રાપ્ત થાય છે.

આ રસાયનમાં તામ્રનો ભાગ વધારે પ્રમાણમાં હોવાથી યકૃત, પ્લીહા અને મૂત્રપિંડને શુદ્ધ કરવા, એકઠા થયેલા સેન્દ્રિય વિષને બહાર ફેંકી દેવું અને કફ અને આમનું પાચન કરવું એ ગુણો વિરોધ રૂપે મળે છે. એના સેવનથી અજીર્ણ, પેટની શળ, આખા શરીરમાં મારનારી શળ, અને આમવાતનું શમન થાય છે.

આ રીતે રૌપ્યના પ્રભાવથી વાતવાહિનીઓ અને વાતપ્રકોષ પર ફાયદો થાય છે, તેમજ વિવિધ પ્રકારના કંપ, ક્ષાષર્ણજ, આક્ષેપક, આંખોના વાત-વિહાર, વાયુ વધી ચઢકર આવવા, મૂર્છા, સડી ખાંસી અને શળ વગેરે પર એ વપરાય છે. કોષવાર સાથે ઝેરકોમ્પાં મેળવવામાં આવે છે, અને અનુપાન તરીકે દશમૂળ કવાથ કે રારનાદિ કવાથ આપવામાં આવે છે.

લાંબા વખત સુધી આહાર-વિહારમાં અનિયમિતતા થવાથી આમાશય, યકૃત, ફેફસાં, હૃદય કે શુક્રશય વગેરે અવયવો સિયિલ થઈ જાય છે. તે વખતે તેઓના કાર્યમાં ન્યૂનતા ન આવે માટે વાતવાહિનીઓના તંતુ લાંબા અને પાતળા બની આ અવયવોનું રક્ષણ કરે છે. પરંતુ બ્યારે વાતવાહિનીઓની શક્તિ ક્ષીણ થાય છે ત્યારે પક્ષાઘાત વગેરે વિવિધ પ્રકારના વાતરોગોનું આક્રમણ થાય છે. આ બધા વાતરોગોમાં તીવ્ર અવસ્થા મટયા પછી વાયુ, પિત્ત અને કફ ત્રણે ધાતુ, બધા આશયો અને વાતવાહિનીઓને બળવાન બનાવી રોગને સંપૂર્ણ રીતે મટાડવા માટે આ રસાયન ખુબ ઉપયોગી છે.

પાચનક્રિયામાં વિકૃતિ થઈ સેન્દ્રિય વિષ ઉત્પન્ન થાય છે અને પછી એ વિષને લોધે ધમનીઓમાં ફરનારા લોહીમાં મલિનતા આવી જાય છે તથા લોહી શૈરિક ભાવને પામે છે, ત્યારે વાતાક્ષેપ ઉત્પન્ન થાય છે. આ અવસ્થામાં પાચન-

ક્રિયાને સુધારી અને સેન્દ્રિય વિપનો નાશ કરી આશ્લેષ મટાડવાનું કામ આ સુવર્ણ-
ભૂપતિ રસથી થાય છે.

આ ઉપરાંત માનસિક આઘાત લાગવાથી વાયુનો પ્રકોપ થાય છે. એને પણ
સુવર્ણભૂપતિ મટાડે છે. આ રસાયનથી વાતકફ્રધાન ઊરુસ્તંભ અને વાતવાહિ-
નીઓની વિકૃતિથી થનારા વાતરોગ, યકૃત અને આંતરડાંના દોષથી ઉત્પન્ન
થનારા વાતરોગ, ઉદાવર્ત, માયાના રોગ, યુલ્મ, ઉદરરોગ, કાસ અને શ્વાસ
પણ મટે છે.

આ ઔષધિમાં વાયુ વગેરે ત્રણે દોષોને નિયંત્રિત કરવાનો અને સેન્દ્રિય
વિપનો નાશ કરવાનો ગુણ હોવાથી મધુમેહ સિવાયના બધી જાતના પ્રમેહોનો
એ નાશ કરે છે. કાયા આમને એ પરસેવો અને પેશાબ મારફત બહાર કાઢે છે
અને બાળે પણ છે. એથી દિવસો સુધી આવ્યા કરનારા નવા અને જૂના
તાવનું શમન થાય છે અને મળ-મૂત્રનો અવરોધ અને અજીર્ણ નાશ પામે છે.

આ રસાયનમાં સંયોગજન્ય ગ્રાહી અને દીપન-પાચન ગુણ હોવાથી અતિ-
સાર મટાડવા માટે એ ઉપયોગી છે. આ ઉપરાંત આ ઔષધિનું વિયોજન પર્પટી-
ની માકક આંતરડાંમાં થાય છે, એટલે આંતરડાના સોળ સાથેની સંગ્રહણી,
વાત, પિત્ત અને કફોત્ત્વણ સંગ્રહણી, આંતરડાંના ત્રણ સાથેની રક્તજ સંગ્ર-
હણી અથવા જે સંગ્રહણીમાં પરુ આવતું હોય તેવા આંત્રક્રય આ બધાને એ
નાશ કરે છે. વળી આ રસાયનમાં લોહનું મિશ્રણ હોવાથી લોહીમાં રહેલા રક્ત-
કણોને વધારી પાંકુરોગ અને કમળોને પણ મટાડે છે.

બધા રોગોનું મૂળ વાત, પિત્ત અને કફ હોય અને રસ રક્ત વગેરે દુષ્ટોની
વિકૃતિ છે. આ બધા પર પ્રત્યક્ષ અથવા પરોક્ષ રૂપે આ રસાયનની અસર થાય
છે. આમાશય, યકૃત, પ્લીહા, હૃદય, આંતરડાં, ફેફસાં, રક્તવાહિની, વાતવાહિની,
મસ્તક, માંસગ્રંથિઓ, પિપાસાસ્થાન, વૃક્ક, વીર્યસ્થાન વગેરે જે જે શરી-
રના સંરક્ષણ માટે મહત્વનાં સ્થાનો છે, તે બધાને સુવર્ણભૂપતિ રસ શક્તિ
આપે છે. એટલા માટે શાસ્ત્રમાં લખ્યું છે કે સર્વરોગવિનાશાય સર્વેષાં સ્વર્ણ-
મૂપતિઃ—અર્થાત્ સર્વરોગોનો નાશ કરવા માટે સુવર્ણભૂપતિ સૌથી ઉત્તમ ઔષધિ છે.

(અ. ગુ. ધ. શા.)

(૧૧) અષ્ટમૂર્તિ રસાયન

વિધિ—શુદ્ધ પારો ૧ તોલો, શુદ્ધ ગંધક ૬ તોલા, શુદ્ધ હિંગજોઝ ૧ તોલો,
શુદ્ધ મનઃશિલ ૧ તોલો, શુદ્ધ સોમક ૧ તોલો, શુદ્ધ હરતાલ ૬ માસા, શુદ્ધ
રસકપૂર ૯ તોલા, બોદારસંગ ૬ માસા, કુલાવેલી ફટકડી ૧ તોલો, સોનાનાં
વરક ૬ માસા અને ચાંદીનાં વરક ૬ માસા લેવાં. બધાને મેળવવાથી ૨૨ તોલા

વળન થાય છે. પહેલાં પારા સાથે સોનું મેળવવું. પછી ચાંદી અને પછી ગંધઃ મેળવી કલગલી કરવી. તે પછી બાકાની ચીજો મેળવી આતશી શીશીમાં ભરી વાલુકાપત્રમાં મૂકી ૩૦ દિવસ સુધી મધ્યમ અને તીવ્ર અગ્નિ આપી ઔષધિ બનાવી લેવી. લગભગ ૧૦ થી ૧૨ કલાક પછી ગંધકનો ધુમાડો નીકળી જાય એટલે તરત દોઢા મારી ૨૦ કલાક તીવ્ર અગ્નિ આપવો. પત્ર ઝોની મેળે દંડુ પડ્યા પછી શીશીના ગળામાં લાગેલો અષ્ટભૂતિ રસાયન કાઢી લેવો.

(ઔ. શુ. ધ ૨૧.)

માત્રા—૧ થી ૨ રતી દિવસમાં ૨ વાર જૂર પ્રમાણે આદાના રસમાં ઘસી મધ મેળવી આપવો.

ઉપયોગ—જૂનો ઉપદંશ, પરિવર્તિત જ્વર, વિપમજ્વર, સન્નિપાત, ક્ષય, સંન્યાસ (રક્તજ મૂર્છા) જૂનો-માદ, અપરમાર, મૂત્રાધાત, લંગડાપણું, અપતાનક, અપતંત્રક, ધનુષકેપ વગેરે વાયુના રોગોનો નાશ કરે છે.

આ અષ્ટભૂતિ રસાયન જૂનો ફિરંગરોગ (Syphilis)ના ઉપદ્રવોના શમન માટે બહુ જ ઉત્તમ ઔષધિ છે.

જો ઉપદંશના દરદીનો રોગ અસ્થિ સુધી પહોંચી ગયો હોય, અરિયદ્રણ, દંતોમાં ક્ષત, અવાળાંમાં સોજો, તાળવામાં દ્રણ, મોંમાંથી લાળ ગળવી વગેરે ઉપદ્રવો યદ્ય ગયા હોય, એવા કૃશ અને ક્ષીણ યદ્ય ગયેલા દરદીને આ રસાયન ફાયદાકારક છે. તેમજ ઉપદંશના અતુલ્ય રૂપે યથેલા ક્ષય, માયામાં લોહીનું દ્રવાણુ વધવાથી સંન્યાસ થવો, ચીને બાળક જન્મીને મરી જવું, ઉન્માદ, અપરમાર, વાતખરિત કે વાતકુંડલી, મૂત્રાધાત, કક્ષાયખંજ (જેમાં માણસ સીધો જીભે રહી નથી શકતો), અપતાનક, અપતંત્રક, ધનુષકેપ અને આયમ વગેરે વાતરોગો અથવા ઉપદંશના વિપધી જે બીજા રોગો ઉત્પન્ન થયા હોય તે બધા અષ્ટભૂતિ રસાયનના સેવનથી મટી જાય છે. જો આક્ષેપક વાતરોગ કેષ બીજા રોગ સાથે ન હોતા એકલો અને જૂનો હોય એટલે કે ઉપદંશ સાથે તેને સંબંધ ન હોય, તો પણ તેના આક્ષેપો શમાવવા માટે આ રસાયન સારું ઉપયોગી છે.

વારંવાર જાયલો મારી આવનાર પરિવર્તિત જ્વરમાં રોગી બહુ પાતળો, દૂબળો અને હતાશ યદ્ય ગયો હોય, આખા શરીરમાં દાહ થતો હોય, શરીરનો રંગ કાળો પડી ગયો હોય, નખ વિકૃત અને લીલા યદ્ય ગયા હોય, ઠેકઠેકાણે લોહીના ધાબા પડ્યા હોય, આખા શરીરમાં નાની નાની ફાલ્લીઓ યદ્ય હોય તેવા રોગમાં આ રસાયન આપવું બહુ ઉત્તમ પ્રકારનું મનાય છે.

કૃબ્ધુજ્વર જેમાં ચામડી તદ્દન કાળી પડી જાય છે, દંડી વાછ તાવ આવે છે, શીણવાળી બિલટી, મૂત્ર પહેલાં લાલ રંગનું અને પછી કાળું અથવા ખૂબ

લાલ કે ખૂબ કાળું થવું વગેરે વિકાર હોય, તાવ જૂતો થવાથી દરદીનું શરીર અશક્ત થઈ ગયું હોય તેવા દરદીને પણ અષ્ટમૂર્તિ રસાયન નવું જીવન આપે છે.

જૂના શીતબ્દરમાં જ્યારે શરીર કૃશ થઈ ગયું હોય અને આંત્રિક સન્નિપાતમાં જ્યારે વાતપ્રધાન લક્ષણો વધારે પ્રમાણમાં લાગતાં હોય, શરીર કૃશ અને દુર્બળ થઈ ગયું હોય, તેવા રોગીઓને અષ્ટમૂર્તિ રસાયન આપવું ફાયદાકારક છે. પણ જે સન્નિપાતમાં દોષ ખાસ કરીને રક્તમાં રહેલા હોય એટલે કે દાહ, લોહીની ઊસડી, મોહ, શરીર પર ચકામાં વગેરે હોય, તે આ રસાયન આપ્યા પછી પ્રવાહ, મૌકિતક કે બીજી શીતળ ઔષધિ પણ આપતા રહેવું જોઈએ.

ઉન્માદ અને ખાસ કરીને જૂતોન્માદના આક્ષેપમાં આ રસાયન ધણીવાર બહુ સારી રીતે વપરાય છે. આ રસાયનના સેવનથી માથામાંના વાતવાહિનીઓના કેન્દ્ર પર તરત અસર થાય છે. તેમજ હૃદયની ક્રિયા ઉત્તેજિત થાય છે અને સેન્દ્રિય વિષ નાશ પામી ઉન્માદ મટે છે.

ઉપદંશનું વિષ લોહીમાં મળી જવાથી ગર્ભાશય અને એના સંબંધવાળા અવયવોમાં વિકૃતિ થવાથી પ્રસવ વખતે બહુ ત્રાસ થાય છે અને સંતાન પણ જીવતાં નથી, જીવે છે તો ઉપદંશના વિષથી અનેક પ્રકારના વ્યાધિઓ થાય છે. આવી સ્થિતિ વારંવાર થતી હોય અને ઉન્માદ થયો હોય તો દરદી હતાશ, દીન, કૃશ અને નિર્બળ બની જાય છે. રોગીની મરજી વિરુદ્ધ સહેજ પણ કંઈ થાય કે તરત તે બેભાન થઈ જાય છે અને તાણુ આવે છે. આ બધાં લક્ષણો થતાં હોય ત્યારે અષ્ટમૂર્તિ રસાયન બહુ સરસ કામ કરે છે.

કલાયખંજ રોગમાં માણસ સીધી રીતે આશી શકતો નથી, પગ વાંકા પડે છે, સાંધા દીસા થઈ જવાથી ચાલ વિચિત્ર લાગે છે, અને પગ અશક્ત થઈ જાય છે. રોગી મહામહેનતે આશી શકે છે અને સારી રીતે જીવે પણ રહી શકતો નથી. જીવે રહે ત્યારે પગ કંપે છે. આ રોગમાં ત્રિકાસ્થિ પર રહેલા કરોડના પહેલા અને બીજા મથુકામાં સુષુમ્ણામુખ અને તેની પાસે રહેલી વાતવાહિનીઓની વિકૃતિ લાગે છે. આ રોગનાં ધણાં કારણોમાં ઉપદંશનું વિષ પણ એક કારણ છે. જે આ રોગનું મૂળ ઉપદંશ હોય તો અષ્ટમૂર્તિ રસાયન આપવું જોઈએ. અષ્ટમૂર્તિથી ફાયદો થવાના ઘણા દાખલા મળી આવે છે.

અષ્ટમૂર્તિ રસાયન શક્તિ વધારનાર, જોગ વધારનાર, હૃદયને ઉત્તેજન આપનાર, ખાસ કરીને જંતુદન, બળ-માંસ વધારનાર અને આક્ષેપ હરનાર છે. ખાસ કરીને વાત અને સહેજ પિત્તદોષ, રક્ત, માંસ, અસ્થિ અને મજ્જા એ દૂધ તેમજ સહસાર, શિરોમૂળ, સુષુમ્ણામુખ, બીજાં નાડીચક્ર, વાતવાહિની, સ્નાયુ, ફેફસાં, હૃદય અને મૂત્રપિંડ પર અસર કરે છે.

(૧૨) વ્યાધિહરણ રસ

વિધિ—શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ ગંધક, શુદ્ધ સોમલ, શુદ્ધ હરતાલ, શુદ્ધ મનઃશિલ અને શુદ્ધ રસકપૂર ૫-૫ તોલા લઈ કુંવારના રસમાં ૩ દિવસ ખરલ કરી સૂકવી લેવું. પછી તેને આતશી શીશીમાં ભરી, વાલુકાયંત્રમાં મૂકી પર કલાક અગ્નિ આપી, વ્યાધિહરણરસ તૈયાર કરી લેવો. લગભગ ૧૬ કલાકમાં ગંધકનું જરણ થઈ જાય છે. ગંધક બળી જાય એટલે ૩૬ કલાક મંદ, મધ્યમ અને તીવ્ર અગ્નિ આપી ઔષધિ હિડાડી લેવી. છેવટે અગ્નિ ખૂબ તીવ્ર હશે તો જ ઔષધિ હિડશે. નહિ તો મનઃશિલ વગેરે ચીજો તળિયે રહી જાય છે.

(રસા. સા. સં.)

માત્રા—૧ થી ૨ રતી દિવસમાં ૨ વાર મધ કે ઘી સાથે લેવો.

ઉપયોગ—આ રસાયનના સેવનથી નવો અને જૂનો ઉપદંશ રોગ જડમૂળથી નાશ પામે છે. તેમજ ઉપદંશથી થયેલા લોહાવિકાર, સંધિવા, કુષ્ઠ, નાસાત્રણ, નાડીત્રણ વગેરે બધા ઉપદ્રવો મટી જાય છે. ઉપદંશ જૂનો થવાથી હાડકાં સુધી વિપ ફેલાઈ ગયું હોય તો પણ થોડા જ દિવસ આ રસાયનનું સેવન કરવાથી શરીર સંપૂર્ણ નોરોગી બની જાય છે.

બીજી વિધિ—શુદ્ધ પારો ૮ તોલા, શુદ્ધ ગંધક ૮ તોલા અને શુદ્ધ રસકપૂર ૧૬ તોલા લેવું. બધાને મેળવી કળ્લવી કરી વાલુકાયંત્રમાં મૂકી ૨૪ કલાક અગ્નિ આપી આ રસાયન બનાવી લેવું.

(નિ. ર.)

નોંધ—આ રસાયનમાં આંદવેલના રસમાં ખરલ કરી વાલુકાયંત્રમાં રાખવાનું લખ્યું છે અને નામ ‘ભગંદરહર’ રસ આપ્યું છે.

માત્રા—૦૧ થી ૧ રતી દિવસમાં ૨ વાર નાગરવેલના પાનમાં અથવા ઘી કે મધ સાથે આપવો.

ઉપયોગ—આ રસાયન ઉપદંશ રોગ, એના ઘણા વગેરે ઉપદ્રવો અને નપુંસકતા વગેરે રોગોને મટાડે છે. તેમજ હૃદયશળ, વાતકકરોગ અને વલીપક્ષિ-પક્ષિતનો નાશ કરે છે. આ રસાયનમાં મુખ્ય ગુણ રસકપૂરનો છે. રસકપૂર બહુ તીવ્ર હોવાથી ધણાનાં મોં આવી જાય છે. એ દોષ આ રસાયનમાં ન હોવાથી નવા ઉપદંશ પર નિર્ભયતાથી વપરાય છે. આ રસાયનથી ઉપદંશ ઉપદ્રવો સાથે મટી જાય છે. ઉપદંશ થયા પછી આખા શરીર પર લાલ આંદાં, સ્વરભેદ, મોંમાં આંદાં, ગુદચ્છેદ (ગુદા પર ધણા અંકુરો નીકળવા), ગાંઠો નીકળવી, વાળ ખરી જવા, તાવ, માથાનું દરદ, ઊંઘ ન આવવી, પાંડુરોગ, આંખોમાં લાલાશ, વારં-વાર આંખો આવવી, આંખોમાં નાના નાના દાણા પડી જવા, અસ્થિગત ઘણા, વૃક્કશોથ, નખ વાંકા થઈ જવા, સંધિવા, અંડકોષ પર સોજો આ બધા ઉપ-

દ્રવો ૧ થી ૨ વર્ષની અંદરના હોય અને જો બહુ જીડા ન હોય, તો વ્યાધિહરણુ રસથી મટી જાય છે.

ઉપદંશના વિપની અસર સંતાન પર પણ થાય છે. તેમજ ગર્ભાશય અને ગર્ભ પર પણ થાય છે. એનાથી બાળકને ચામડીના મ્યુદામ્યુદા રોગ, હાડકાના રોગ, માંસગત રોગ, અંધિવૃદ્ધિ, ચક્રતટ્વદ્ધિ વગેરે થાય છે. આ રોગો થતા રોકવા માટે વિષગ્રકોપ થતા પહેલાં વ્યાધિહરણુ વાપરવો જોઈએ. જો દોષો અસ્થિ સુધી પહોંચ્યા હોય તો વ્યાધિહરણુ નં. ૧ આપવાથી લોહી, ગર્ભાશય વગેરે શુદ્ધ થાય છે.

વ્યાધિહરણુ રસની અસર વાત, પિત્ત અને કફ ત્રણે ધાતુઓને રસ, રક્ત. વગેરે સાથે દૂધો પર થાય છે. આ રસાયન ઉપદંશના વિપનો નાશ કરનાર અને શક્તિ આપનાર છે. (ઐ. શુ. ધ. શા.ને આધારે.)

(૧૩) પંચસૂત

વિધિ—શુદ્ધ પારો ૪ તોલા, શુદ્ધ હિંગજો ૮ તોલા, સુવીર (સોમક) ૨ તોલા, શુદ્ધ ગંધક ૪ તોલા, રસકપૂર ૮ તોલા અને રસસિંદૂર ૬ તોલા લેવો. બધાંને મેળવી કળ્મલી કરી, નાની દૂધેલીના રસની ૩ ભાવના આપી, સૂકવી, આતથી શીશીમાં ભરવું. પછી અનુક્રમે મંદ, મધ્યમ અને તીવ્ર અગ્નિ આપી ઔષધિ તૈયાર કરી લેવી. ૬ થી ૮ કલાક પછી દોઢા મારી ૨૭ કલાક તીવ્ર અગ્નિ આપવાથી શીશીના ગળામાં ઔષધિ આવી જાય છે. (ઐ. શુ. ધ. શા.)

માત્રા—ના રતી મધ, આકુનો રસ, તુળસીનો રસ અથવા જેઠીમધ, બહેડાં, અરડસીનાં પાન અને સાકરના ઉકાળા સાથે દિવસમાં ૨ થી ૩ વાર આપવો.

ઉપયોગ—પંચસૂત શ્વાસ, કાસ, આમથી ઉત્પન્ન થનાર શ્વાસ, કુષ્ઠ વાત-રોગ, ઉરસ્તોષ, સન્નિપાત વગેરે બળકર રોગોનો નાશ કરે છે. પંચસૂતનો મુખ્ય ગુણ કફશોષક છે. ખાસ કરીને ફેફસાંના આવરણુ અને બીજાં શ્વાનોમાં સંચિત થયેલા દોષોનું એ શોષણુ કરે છે. મલ્લસિંદૂર તેમજ પંચસૂત બંને કફશોષક અને ઉત્તેજક છે. પણ પંચસૂતમાં મલ્લસિંદૂર જેવી તીવ્રગુણતા કે ઉષ્ણતા નથી. વાત-વાહિનીઓનાં ક્રિયામાં શિથિલતા આવી વ્યત્યય થાય છે અને બીજી જાતના દોષો ઉત્પન્ન થાય છે, એવા વાતરોગોમાં પંચસૂત ઉત્તમ ઔષધિ છે. ફેફસાંના આવરણુમાં સોજો હોવાથી શારીરિક ક્રિયાઓ શિથિલ થઈ જાય છે. હૃદય તદ્દન અશક્ત થઈ જાય છે, અને રોગ જૂનો થાય એટલે ફેફસાંના આવરણુમાં પાણી ભરાય છે. આ રોગને ઉરસ્તોષ અથવા કુદ્યુદર પણ કહે છે. આ રોગમાં કેડ-માં શળ, સૂકી ખાંસી અને તાવ પણ રહે છે. કેટલાકને એટલો ત્રાસ થાય છે કે રોગી ખાંસી પણ અર્થ શકતો નથી. આ તીવ્ર અવસ્થા પછી પાણી ભરાય છે,

અને ઘણાને ફેફસાંના આવરણની જેમ મગજના આવરણમાં ગોળાને આવી પાણી બરાબ છે. પંચસૂત આ પાણીનું શોષણ કરનાર, જળનું રૂપાંતર કરનાર, કદને દોષરહિત બનાવી સામ્ય અવસ્થામાં લાવનાર અને તાવ, સોળાં અને દુખાવાને હરનાર ઉત્તમ રસાયન છે.

ન્યુમોનિયાના વેગનું યમન થયા પછી જો ફેફસાંના ટાપોમાં કદ બરાબ છે તો ફેફસાંની ક્રિયા રોકાય છે. શ્વાસ લેતી વખતે ધરૂ-ધરૂ અવાજ થાય છે. તેવી વખતે પંચસૂત બહુ સારું કામ આપે છે; કારણ કે પંચસૂત હૃદય અને ફેફસાંને ઉત્તેજન આપે છે, એની ક્રિયાને સુધારે છે અને ફેફસાંમાં જાગેલા કદનું શોષણ કરી રૂપાંતર કરે છે. પરંતુ જો ન્યુમોનિયામાં લોહી પડતું હોય તો પંચસૂત ન આપવો.

પંચસૂત ઉત્તમ હૃદયોત્તેજક છે. ઘણીવાર હૃદય દવાઓનાં ઇન્કેક્શનો લઈ કંટાળી ગયેલા દરદીઓ સમીરપન્નગ અને પંચસૂતથી બચ્યા છે. ખરી રીતે પંચસૂતમાં સમીરપન્નગ કરતાં હૃદય ગુણ કાંઈક ઓછો છે. તો પણ તે કદરથાનો પર પોષક અસર વધારે પ્રમાણમાં કરે છે. શ્વાસવાહિનીઓમાં કદ બરાબ શ્વાસ લેવામાં હરકત, ધરૂ-ધરૂ, અવાજ, શ્વાસ રોકાવો, છિન્નશ્વાસ, નાડીનાં વિપ્રભવેગ વગેરે લક્ષણો થાય, તે વખતે પંચસૂત આપવાથી શ્વાસવાહિનીઓમાંથી કદને બહુ જલદી મૂકવી નાડીઓને સરળતાથી શુદ્ધ કરે છે. બ્યારે સમીરપન્નગની અસર આથી ઊંચડી છે. સમીરપન્નગ કદનો સાવ કરાવવા માટે અને કદને બહાર કાઢી નાખવા માટે શ્વાસવાહિનીઓને શક્તિ આપવામાં મદદ કરે છે. આ ઉપરાંત સમીરપન્નગની અસર વાનવાહિનીઓ ઉપર પણ થાય છે.

કદયુક્ત શ્વાસરોગમાં પણ પંચસૂત વપરાય છે. પરંતુ સૂકી ખાંસી સાથેના પિત્તશ્વાસમાં એ આપવો નુકસાનકારક છે. પંચસૂતથી કદનું વધારે શોષણ થઈ શ્વાસ વધી જાય છે. સમીરપન્નગથી કદ છૂટી શ્વાસ ઓછો થાય છે. તંદ્રા અને મૂર્છામાં વધારે કદ અને જડતાનાં લક્ષણો હોય, તો પંચસૂત રસ આપવો ફાયદાકારક છે. જૂના પક્ષાઘાતની બ્યારે તીવ્ર અવસ્થા જતી રહે છે, ત્યારે પંચસૂત રસ આપવાથી જલદી ફાયદો થવા માંડે છે.

નાનાં બાળકોના સ્કેંદ્રમહ, અહિર્પૂતના, શીતપૂતના વગેરે બાલગ્રહ રોગો મગજના આવરણની વિકૃતિથી એટલે મગજમાં રહેલા વાયુની વિકૃતિથી થયા હોય તો તીવ્ર અવસ્થા પછી કદપ્રધાન લક્ષણો હોય ત્યારે પંચસૂત અમૃત સમાન ગુણુકારી છે.

બાલગ્રહનાં ઘણાં કારણો છે. આમાં ૧૦ કારણ મુખ્ય છે : (૧) પેટ કે આંતરડાંમાં વિકૃતિ કે વાયુનો સંચય; (૨) દાંત આવવા; (૩) કૃમિ; (૪) મૂત્ર-

દારની ચામડી ચોંટી જવાથી પેશાબનું રોકાણ; (૫) કાન પાકવો (૬) મુકતાન; (૭) શીતળા; વિરેકાટક, એરી વગેરે યુક્ત જ્વર; (૮) ઊંટાટિયું; (૯) મસ્તિષ્કા-વરણ શોષ; અને (૧૦) ધનુર્વા કે અપરમારનું પૂર્વરૂપ. આમાં પહેલો વિકાર વિકૃત દૂધ કે આહારજન્ય વિકૃતિથી થાય છે. પછી બાલગ્રહ માદક વારંવાર આશ્લેષ આવતા હોય તેવી સ્થિતિમાં પેટમાં રહેલા વાયુના કોષનું શમન કરવા પંચસૂત આપવો જોઈએ.

માના ધાવણની વિકૃતિથી અથવા માનસિક વિકારથી બાળકને મરડો કે તાણ થઈ હોય અથવા જંતુજન્ય વિપથી મરડો થયો હોય ત્યારે ધાવણની, વિકૃતિ, જંતુ-વિષ અને વાતસંચય આ બધાનું શમન કરવા માટે સૌમ્ય વિરેચન અને યકૃત-ઉત્તેજક ઔષધિ આપવી જોઈએ. આ બધા ગુણો પંચસૂતમાં રહેલા છે. પંચ-સૂત સૌમ્ય વિરેચક અને યકૃતઉત્તેજક પણ છે. આ રીતે પંચસૂતથી નિરાશાજનક સ્થિતિવાળા બચ્ચાં પણ બચી જાય છે. પંચસૂતથી યકૃતને ઉત્તેજના મજે છે તેથી તીવ્ર યકૃતરોગમાં પણ વપરાય છે.

પંચસૂત આંતરડાંમાં અને કોઠામાં રહેલા જંતુજન્ય વિપનો નાશ કરે છે. આ ગુણને લીધે ગર્ભવાત, તીવ્ર યકૃતસંક્રોચ અને આંત્રજંતુજન્ય વિકૃતિથી ઉત્પન્ન થયેલા ઉદરવાતરોગમાં જ્યારે વ્યાધિ તીવ્ર હોય ત્યારે પંચસૂત વાપરવો જોઈએ. હૃદય વ્યાધિમાં આ રસાયન ન વાપરવું જોઈએ.

પંચસૂત કફવાત અને કફપ્રધાનદોષો, રસ, રક્ત અને માંસ એ દૂધ, અને ફેફસાં, ફેફસાંના આવરણ વગેરે કફસ્થાન, પક્વાધાન, પિત્તધરા કલા (ઉન્કુ), ગ્રહણી, સહસ્તાર, સહસાવરણ, વાતવાહિની નસો અને રનાયુ પર ખાસ અસર કરે છે. આ રસાયનનું મુખ્ય કામ શોષણનું છે; એટલે કુકુસાવરણ વગેરે સ્થાનો-માં સંચિત થયેલા દ્રવનું શોષણ કરે છે.

મૂચના—પંચસૂત તીવ્ર ઔષધિ હોવાથી સંભાળીને વાપરવી. પિત્તપ્રધાન રોગમાં પંચસૂત આપવાથી મોં આવવું, અવાળું સૂજી જવું, લોહી પડવું વગેરે ઉપદ્રવો થાય છે. એટલે આંત્રસન્નિવાત (Typhoid fever) માં પણ એ ન આપવો જોઈએ. જો જરૂર હોય તો શામક ઔષધિ સાથે આપવો.

(૧૪) ત્રિપુરભૈરવ રસ

વિધિ—શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ ગંધક, શુદ્ધ હિંગગોક, નવસાર અને રસકપૂર ૧૦-૧૦ તોલા લેવું અને કુલાવેલી ફટકડી ૫ તોલા મેળવી કનજલી કરી આતશી શીશીમાં ભરી વાલુકાપત્રમાં મૂકી ૨ દિવસ અગ્નિ આપવો. પહેલેથી જ દાર ગળામાં લાગવા માટે છે. માટે ગળું વારંવાર સાફ કરતાં રહેવું. ગંધકનો ધુમાડો નીકળી જાય એટલે દોઢો મારી ૨૪ કલાક તીવ્ર અગ્નિ આપવાથી સુંદર લાલ રંગનો ત્રિપુરભૈરવરસ તૈયાર થાય છે.

(વૈ. સા. સ.)

માત્રા—૦૧૧ થી ૨ રતી દિવસમાં ૨ વાર ધી સાથે આપવો.

ઉપયોગ—ઉપદંશજન્ય રોગો, લોહીવિકાર, નાડીપ્રલય, કંઠમાળ, પક્ષાઘાત વગેરે રોગો આ રસ મટાડે છે. પક્ષાઘાત, સંધિવા, આંખોની વિકૃતિ, અસ્થિગત પ્રલય, ગાંઠ, છાતી અને પાંસળાઓમાં થયેલ મારવી વગેરેને એ મટાડે છે.

આ રસ ખાસ કરીને ઉપદંશજન્ય વિકારો પર વપરાય છે. આ રસાયન ઉપરાંત પારદભરમ, રસકપૂર, વ્યાધિહરણ, અષ્ટમૂર્તિ અને મલ્લસિંદૂર વગેરે ધણી ઔષધિઓ ઉપદંશ રોગને માટે લખી છે. પણ આ બધાના શુભ્ર અને ઉપયોગમાં સહેજ સહેજ ફેર છે. થોડા દિવસના ઉપદંશમાં પારદભરમ ઉપયોગી છે. પહેલી અવસ્થાના ઉપદ્રવો સુધી વ્યાધિહરણ રસ નં. ૨ ફાયદો કરે છે. અને આ ત્રિપુરભૈરવરસ ખીજ અવસ્થાના ઉપદંશ અને તેના ઉપદ્રવો મટાડવામાં ઉપયોગી છે. અષ્ટમૂર્તિ, વ્યાધિહરણ નં. ૧ અને મલ્લસિંદૂર (ખીજવિધિવાળો) ત્રીજી અવસ્થામાં હિતકર છે. ઉપદંશથી થયેલા કે ઉપદંશ વગરના જૂના અસ્થિગત પ્રલય, હાડકાંના છેડા મોટા થઈ જવા, છાતીમાં દરદ થવું, હાડકાંમાં જંતુઓ ઉત્પન્ન થવા અને ઉપદંશના ખીજ વિકારોમાં પણ આ રસાયન ઉપયોગી છે.

આ ઉપરાંત વાતપ્રધાન કે કફપ્રધાન સન્નિપાતમાં જો ખીજ દવા તૈયાર ન હોય તો આ રસાયન અપાય છે.

પક્ષવધ, અર્દિત વગેરે રોગોમાં આ રસાયન સારો ફાયદો કરે છે. પરંતુ એ રોગોની તીવ્ર અવસ્થા મટવા પછી આપવું જોઈએ.

મૂચના—ત્રિપુરભૈરવરસમાં કુસાવેલી ૬૮કડી જ મેળવવી. જો કાચી ૬૮કડી મેળવવામાં આવશે તો ગળું બંધ થઈ જઈ શીશી ફૂટી જશે.

(૧૫) સંઘાતસિંદૂર રસ

વિધિ—કૂપીપકવ રસાયનો બનાવવામાં શીશી વોડતી વખતે ચંદ્રોદય, રસ-સિંદૂર, મલ્લસિંદૂર વગેરે બધી જાતના રસોમાં કાચના ટુકડા મળી ગયા હોય તેવા લૂદામાં મરખે ભાગે ગંધક મેળવી, લોખંડના ખલમાં કુંવારના રસ સાથે ખરલ કરી, આતશી શીશીમાં ભરી, વાત્રુકાલંકમાં મૂકી, ૩૬ કલાક અગ્નિ આપી, રસ ઉઠાડી લેવો. આમ કરવાથી કાચના ટુકડા બધા નીચે રહી જશે. આ સિંદૂરમાં બધી જાતનાં રસાયનો હોવાથી વધારે ચુલ્કારી બને છે. (૨. સા.)

માત્રા—૧ થી ૨ રતી રોગ અનુસાર અનુપાન સાથે આપવો.

ઉપયોગ—દ્વિચુલ્ક ગંધક ભરિત રસસિંદૂર પ્રમાણે આ રસ વાપરવો જોઈએ. આ રસાયન રસસિંદૂરથી વધારે ઉત્તેજક છે.

મૂચના—રસકપૂરમિશ્રિત ઔષધિઓમાંથી જુદું રસાયન બનાવવું અને એનો ઉપયોગ વ્યાધિહરણરસની માફક કરવો.

પર્પટી પ્રકરણ

રસાયનવિધિમાં પર્પટી બહુ અગત્યની ગણાય છે. પારા અને ગંધકની કળ્લલી કરી અથવા તેની સાથે ખીજી ઔષધિઓ મેળવી અગ્નિ આપી પર્પટી બનાવવામાં આવે છે.

પારા અને ગંધકવાળી પર્પટી ખાસ કરીને આંતરડાંના રોગ મટાડવામાં બહુ ઉપયોગી છે. પર્પટી આંતરડાંની ડુર્ગંધી દૂર કરે છે, જંતુઓનો નાશ કરે છે, અને આંતરડાંની શક્તિ વધારે છે. આંતરડાંના વિકારો માટે ખીજી દવાઓ કરતાં પર્પટીની બનાવટ સૌમ્ય, વધારે હિતકર અને જલ્દી ફાયદો કરનારી છે. પર્પટી બનાવવાથી કળ્લલી અને ખીજી ચીજો આમાશયમાં જીદી નથી પડતી, પરંતુ પકવાશય, ગ્રહણી અને મોટા આંતરડામાં ગયા પછી છૂટી પડે છે. આને લીધે ગ્રહણરોગમાં પર્પટી પોનાનો ખાસ પ્રભાવ બતાવે છે.

પારા સાથેની બધી પર્પટી જંતુધન, પાચક, પ્રણુરોધક, પ્રણુરોપણ અને શક્તિવર્ધક છે. અને અંદર જે જે દ્રવ્યો મેળવવામાં આવે તેના ગુણુ પણુ તેમાં મળી જાય છે. લોખંડના વાસણમાં પર્પટી બનાવવાથી તેમાં લોહનો ગુણુ આવે છે. લોખંડના વાસણના સંયોગથી લોહીના રક્તાણુઓ વધવામાં મદદ થાય છે. તાંબાના વાસણમાં તૈયાર કરવાથી યકૃત, બરોળ અને મૂત્રપિંડની નબળાઈ દૂર કરવાના અને પિત્તવિસર્જનક્રિયાને સુધારવાના ગુણુવાળી બને છે. એટલે જે ધાતુનાં વાસણુ વાપરવામાં આવે છે, તે ધાતુનો ગુણુ પર્પટી સાથે સહેજ આવે છે.

પર્પટીને માટે પારા શુદ્ધ કરવો—આઠ તોલા પારાને કુંવારના રસમાં ખરસ કરવાથી તેના મલદોષ દૂર થાય છે. ત્રિક્ષ્ણના કવાથમાં ઘૂંટવાથી તેનો અગ્નિદોષ દૂર થાય છે. ચિત્રકના મૂળના કવાથમાં ઘૂંટવાથી તેનો વિષદોષ દૂર થાય છે. આ પ્રમાણે પારાના દોષ દૂર કરવા માટે અરણીનાં પાન, એરંડાનાં પાન, આદુ અને પીણીની પાનના રસોમાં જીદો જીદો મેળવી, કમશ: પથ્થરના ખલમાં ઘૂંટી, સૂકવતા જવું. આ રીતે પારાની ખાસ શુદ્ધિ કરવાથી પર્પટી વિશેષ ગુણુ બતાવે છે.

પર્પટી માટે ગંધક તૈયાર કરવાની રીત—શુદ્ધ ગંધક ૮ તોલા લઈ તેના ચોખા જેવડા નાના ટુકડા કરી પથ્થરના ખરસમાં ભાંગરાના રસની ૭ ભાવના આપવી અને ૭ વાર તડકે સૂકવવાથી પર્પટીને લાયક ગંધક તૈયાર થાય છે. ભાંગરાની ભાવનાથી યકૃતને ઉત્તેજના આપવાનો ગુણુ વધે છે તેથી સંગ્રહણી વગેરેમાં હિતકારક છે.

પર્પટી બનાવવા માટે કડાઈ કે કડછીમાં ઘી ચોપડી કનનલી વગેરે દવાઓ નાખવી. પછી ચૂસા પર ચઢાવી લોઢાની કે તાંબાની સળાથી સંભાળપૂર્વક હલાવવું. અને ખોરડીના લાકડાનો નિર્ધૂમ અગ્નિ આપી રસ કરવો. ખાદ્ય જમીન પર છાણ પાથરી ઉપર ડેળનાં પાન પાથરવાં. ઉપર કલા પ્રમાણેનો રસ તૈયાર થયે ડેળનાં પાન પર નાખી ઉપર ડેળનું પાન ઢાંકી, તેની પર છાણ પાથરી દેવું. થોડા વખત પછી ટુંડું પડયે પર્પટી કાઢી લેવી. કડછીમાં જે કહણ ભાગ રહી જાય તે ન લેવો. પર્પટીનો રંગ મોરપીંછ જેવો અને તે ઉત્તમ મનાય છે.

શ્રી જાદવજી ત્રિકમજી આચાર્યના મત પ્રમાણે ચૂસા પર એક તલો મૂકવો. તેના પર એક આંગળ જાડો રેતીનો થર કરવો. પછી તેની પર કડાઈ મૂકવી. આ રીતે પર્પટી બનાવવાથી વધારે અસર કરે છે.

પર્પટી બનાવવામાં મૃદુ, મધ્યમ અને ખર ત્રણ જાતના પાક થાય છે. મૃદુ બનવાથી વીખરાઇ જાય છે અને સારી રીતે ભાંગતી નથી. મધ્યમ પાકમાં ચળકાટવાળા અને ચાંદી જેવા ટુકડા બની જાય છે. ખર પાક થાય તો રક્ષ, ચીકણી અને સહેજ લાલાશવાળા દેખાય છે અને જલદી ટૂટતી નથી. મૃદુ અને મધ્યમ પાકમાં પારો દેખાય છે અને ખર પાક થવાથી પારો બિડી જાય છે. માટે મૃદુ અને મધ્યમ પાકનું સેવન કરવું જોઈએ. અને ખર પાકને ઝેર જેવી માની ન લેવી જોઈએ. ખર પાક થવાથી પારો બિડી જાય છે માટે કડછીમાં ચોંટી રહેલી ખર પાકવાળી પર્પટી પણ કાઢી નાખવાનું કહ્યું છે.

પર્પટીમાં અપથ્ય—પારાવાળી પર્પટી સેવન કરનારા મટે પવન, તડકો, ક્રોધ, માનસિક ચિંતા, વખત-બેવખત ખોરાક લેવો, કસરત, બહુ મહેનત, નાહવું, બહુ બોલવું, એ અહિતકારક છે. તેમજ પાકાં ડેળાં, તેની છાશ અને મૂળ, લીમડાથી માંડી બધી કડવી ચીજો, ગરમ અનુપ દેસાના જીવોનું માંસ, પાણીમાં રહેનારા જીવોનું માંસ, પક્ષીઓનું માંસ, માછલી, કાળા માછલીઓમાં ગડક નામની માછલી, ખાટા પદાર્થો, દહીં અને શાક વગેરે કદી પણ ન ખાવાં જોઈએ. તેમજ આ પર્પટી ખાનારે સ્ત્રીઓ સાથે વાતચીત પણ ન કરવી જોઈએ. તેમજ ગોળ, ખાંડ, શેરડીના રસની બનાવટો અને શેરડી, કારેલાનાં પાન, કારેલાં અને બીલી પણ કદી ન ખાવાં જોઈએ.

પર્પટી સેવન કરતી વખતે અનાજ અને મીઠું ન લેવાય તો વધારે સારું. જો એમ ન બની શકે તો મીઠાવાળો ખોરાક બે કલાક ન લેવો જોઈએ. મીઠાવાળા દહીંના મહાનો વાંધો નથી, પણ અનુપાનરૂપે મહો લેવો હોય તો અંદર મીઠું ન નાખવું સારું. કારણ કે પારો અને મીઠું બેથું થવાથી પારદક્ષણ

(મરકયુરી કલોરાઇડ) બની નુકસાન કરે છે, અથવા તો બરાબર ફાયદો નથી થઈ શકેતો.

પર્પટી ખાનાર માટે પથ્ય—(જેઓ અનાજ ન છોડી શકે તેવાઓ માટે) થોડું ઘી, જીરું, ધાણા અને બીજા મસાલા અને સિંધવ નાખી બનાવેલું શાક, જૂના સાડી ચોખાનો ભાત, કાળાં વેંગણ, કાળા પાટના પાનનું શાક, ટાંકો, આખા મગ, કેળનાં પાન, પરવળ, સોપારી, આદુ, પીહુડીના પાનનું શાક, લવઈડાં, બતક, તેતર અને મોરનું માંસ, મુદ્ગર, રોહિત અને કાળા માછલી, સમભાગે મેળવી ગરમ કરેલું પાણી અને દૂધ, એ પદાર્થો ઉત્તેજકારક છે.

પર્પટીનું સેવન કરતી વખતે આગ્રહપૂર્વક બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરવું જોઈએ. દારૂ, સિગરેટ, ચા વગેરેનું વ્યસન હોય તો જોટલું બની શકે તેટલું ઓછું કરવું જોઈએ. ચા પીવી હોય તો ઠંડી કરીને જ પીવી. વ્યસન છોડી શકાય તો વધારે લાભદાયક ગણાયે. દરદી પૂરેપૂરો આરામ લે તો જલ્દી ફાયદો થાય છે.

પર્પટી પર ઘી થોડું ખાવું જોઈએ અને ઇચ્છાનુસાર પથ્ય ખોરાક લેવો જોઈએ. જૂખ લાગે તો જરૂર ખોરાક લેવો. જો અર્ધી રાતે જૂખ લાગે તો તે વખતે પણ ખાવું જોઈએ. જો ખાવાનો વખત બદલવાથી તાવ અને ઝાડા થાય તો દૂધમાં સમભાગે અથવા વધારે પાણી ઉકાળી પીવું જોઈએ. જો ઊલટી થાય તો નારિયેળનું પાણી કે દૂધ પીવું જોઈએ. જો સ્વપ્નમાં ધાતુસાવ થઈ જાય તો દૂધ પીવું જોઈએ.

જૂખ લાગી છે કે નહિ તેની પરીક્ષા આ પ્રમાણે કરવી જોઈએ: જ્યારે શરીરમાં અશક્તિ લાગે, માથામાં થળ અને અણઝણાટ વગેરે માલમ પડે, ત્યારે જૂખ લાગી છે એમ જાણવું.

(૧) રસપર્પટી

વિધિ—શુદ્ધ પારો ૫ તોલા અને શુદ્ધ આમલસારો ગંધક ૫ તોલા મેળવી કનજલી કરી લોઢાની કડાઈ કે કડછીમાં ઉપર લખ્યા મુજબ પર્પટી બનાવી લેવી.

(૨. કાંઠે)

માત્રા—૧ થી ૩ રતી દિવસમાં ૨ થી ૩ વાર, શક્તિ અનુસાર માત્રા ધીરે ધીરે વધારી, હિંગ અને જીરા સાથે અથવા ઘી કે દૂધ સાથે આપવી. પીવા માટે પાણીને બદલે દૂધ જ આપવું અને મીઠું, પાણી અને ખોરાક છોડાવી દેવો. પર્પટી ઉપર સોપારીના કકડા ખવડાવવા. આ રીતે ૪૦ દિવસ સુધી સેવન કરાવવું જોઈએ.

ઉપયોગ—આ પર્પટી સંગ્રહણી, આંતરડાનો સોજો, મથુ, આંતરડાના સોજા સાથેનો અતિસાર, અપચો, થળ, અર્શ, વગેરેને પણ મટાડે છે.

ન્યારે પિત્તને સ્વાવ ઓછો થવાથી ખોરાક ખરોખર ન પચે અને આંતરડામાં સોજો થવાથી વારંવાર થોડા થોડા પાતળા ઝાડા થયા કરે, અને તેમાં થોડું થોડું અપકવ અન્ન પણ નીકળે, પાચનક્રિયા વિકૃત થઈ જાય, દંત અમ્લ અને ખરાબ ગંધવાળા થાય, રોગીની જીભ પર સફેદ છારી આવી જાય, જીભની દિનારી લાલ થઈ જાય, અને પાચનક્રિયા દૂષિત થઈ જાય, તે વખતે રસપર્પટી વધારે હિતકર છે.

ઉનાળાના દિવસોમાં દૂધ જલદી ખમડી જાય છે. એવું બગડેલું દૂધ બાળકોને પાવાથી તેમના પેટમાં કૃમિ ઉત્પન્ન થઈ ઝાડા થઈ જાય છે. ઝાડા ઓખાના ધોવણુ જેવા કે ખડી જેવા થાય છે. ઠાંધ વાર જીલ્લટી પણ થાય છે. તાવ મોટે ભાગે હોતો નથી. આવાં ચિકિત્સા લાગે તે વખતે બાલસંજીવનરસ બહુ હિતકર છે. પણ ન્યારે બાલસંજીવન રસથી ફાયદો નથી થતો, ત્યારે રસપર્પટી અપાય છે. જો બાળકને પ્રવાહિકા થાય છે તો બાલસંજીવન રસ કામ આપતો નથી. તેવે વખતે બાલ્કાતિસારહર ચૂર્ણ સાથે રસપર્પટી જ ફાયદો કરે છે.

જો અતિસારમાં કૃમિ હોય તો પહેલાં કૃમિબ્ધ ઔષધિઓ અને દિવેલ્લ આપી ઠાઠાને શુદ્ધ કરી લેવો જોઈએ. તે પછી રસપર્પટી આપવાથી જલદી ફાયદો થાય છે.

જૂના ઝાડાના રોગમાં આંતરડાની ટાંઠી શક્તિ બહુ ઓછી થઈ જાય છે. તે વખતે અશીષુ કે ખીજ સ્તંબક ઔષધિથી આંતરડાની મૈથિમિક કલાને શક્તિ આપવાનો અને મળને રોકવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. પરંતુ આ જાતની ઔષધિઓની અસર કામચલાઉ હોવાથી ખરેખરો ફાયદો થતો નથી. ઠાંધ વાર થોડા જ વખતમાં ખૂબ વેગવાળો અતિસાર થઈ જાય છે. તે વખતે રસપર્પટી આપવાથી ખીજ શક્તિ વધી રોગનો નાશ થાય છે.

ઉપદંશમાં ઉપશ્વ તરીકે ઝાડા થઈ જાય છે. તેવા રોગીઓને અતિસારની ચિકિત્સા કરવાથી રોગ મટતો નથી. ઉપદંશના વિષયો પણ નાશ કરવો જોઈએ. આ બંને કામ રસપર્પટીના પ્રયોગથી સારી રીતે થઈ શકે છે. આંતરડામાં સોજો થઈ એક જાતનો વિષપ્રકોપ થવાથી તાવ આવવા માંડે છે. આ તાવમાં સમાન વાયુ કૃપિત થાય છે. તાવ શરૂ થયા પછી તેની બધી અવસ્થાઓ પૂરી થતાં ૩ થી ૬ અઠવાડિયાં લાગે છે. આ રોગમાં આગળ જતાં આંતરડાનાં સોજો ઓછા થઈ પણ પડી જાય છે. આ જાતના તાવ અને આંત્રિક જ્વરમાં ઘણી રીતે સરખાપણું છે. આ તાવનું મુખ્ય લક્ષણ ઝાડા છે. આ ઝાડા બહુ ત્રાસ આપનારા અને લાંબો વખત ટકનારા હોય છે. વારંવાર ખૂબ ઝાડો થયા કરે છે. એનો રંજ ધોળો કે પીળાશ પડતો હોય છે. એવા અતિસારમાં રસપર્પટી

ઉત્તમ અસર કરે છે. રસપર્પટીથી સોજો ઓછો થાય છે, ઘણું રુઝાય છે, પાચનક્રિયા સુધરે છે, ઝાડા ઓછા થાય છે, પેટ સાફ થાય છે અને શુદ્ધ આગળની કોટેલી ચામડી પણ સારી થઈ જાય છે. રોગનું વિષ નાશ પામે છે અને સમાનવાયુ સામ્ય થઈ તેનું અનુલોભન થાય છે. (આ. ગુ. ધ. ૩૧,)

જૂના અતિસારમાં રસપર્પટી, નતિકલાદિ ચૂર્ણ અને લઘુ ગંગાધર ચૂર્ણ મેળવીને દિવસમાં ૩ વાર આપતા રહેવાથી થોડા જ દિવસમાં સારો ફાયદો થાય છે.

જૂના આમાતિસારમાં રસપર્પટી લઘુ ગંગાધર ચૂર્ણ, દિગ્વષ્ટક ચૂર્ણ અંકડાછાલના ચૂર્ણ સાથે મેળવીને દિવસમાં ૩ વાર મહા સાથે આપતા રહેવાથી આમની ઉત્પત્તિ ઓછી થઈ પાચનક્રિયા બળવાન બને છે.

મૂચના—રસપર્પટી પિત્તપ્રકોપજન્ય રોગોમાં અનુકૂળ આવતી નથી, કારણ એ જાતે જ પિત્તને વધારનાર છે. આ પર્પટીનું સેવન કરતી વખતે વિદાહી પદાર્થો, તેલ, કેળાં, ઓસેવન વગેરેનો આગ્રહપૂર્વક ત્યાગ કરવો જોઈએ. જો આ પ્રકરણની શરૂઆતની નોંધમાં પથ્યઅપથ્ય લખ્યાં છે તેનું આગ્રહપૂર્વક પાલન કરવામાં આવે તો વધારે ફાયદો થાય છે.

(૨) સુવર્ણપર્પટી

વિધિ—શુદ્ધ પારો ૪ તોલા, શુદ્ધ ગંધક ૪ તોલા અને સુવર્ણભરમ અથવા સોનાનાં વરક ૧ તોલો લેવાં. પહેલાં પારો અને સોનાનાં વરક મેળવી પછી લીંબુના રસમાં ૬ કલાક ખરલ કરી ગરમ પાણીથી ૩ વાર ધોઈ નાખવું. પછી ગંધક મેળવી કળજલી કરવી. જો સુવર્ણભરમ મેળવવી હોય તો પારો અને ગંધકની કળજલી સાથે જ મેળવી લેવી. પછી કઠાઈમાં થોડું ઘી નાખી ઉપરની વિધિ પ્રમાણે સુવર્ણપર્પટી બનાવી લેવી. ૫-૧૦ મિનિટ પછી કાઢી લઈ ખરલ કરી લેવું.

પારાને બદલે રસસિંદૂર મેળવવામાં આવે તો સુવર્ણપર્પટીને રંગ રાતો થાય છે. મળતો રંગ ધોળો અને દુર્ગંધ મારતો હોય ત્યારે યકૃતમાંથી પિત્તને સ્ત્રાવ વધારે કરાવવો જરૂરી હોય તો રસસિંદૂરવાળી પર્પટી વધારે દિનકર છે. પરંતુ સફી ખાંસી હોય તો તે ન આપવી.

માત્રા—૧ થી ૩ રતી દિવસમાં ૨ વાર ત્રિફલ અને મધ સાથે આપવી. માત્રા ત્રણ રતી સુખી ધીરે ધીરે વધારવી જોઈએ. સંગ્રહણીમાં પ્રવાસપંચામૃત ૨-૨ રતી, ત્રિફલ અને મધ સાથે દાડિમાવલેહ સાથે.

ઉપયોગ—આ પર્પટી પિત્તનું શોધન કરનાર, જંતુદ્ધન અને બળ વધારનાર છે. બધી જાતની સંગ્રહણી, શોષ, ક્ષય, કાસ, શ્વાસ, પાંડુરોગ, પ્રમેહ,

શબ્દ, અતિસાર અને મંદાગ્નિનો નાશ કરી એ જલદાગ્નિ પ્રદીપ્ત કરે છે અને બળ અને વીર્યને વધારે છે.

પર્પટીઓમાં સુવર્ણપર્પટી બહુ મહત્ત્વની અગ્રગણ્ય ઔષધિ છે. તદ્દન હાડપિંજર અને મરવા જેવા થયેલા દરદીઓ પણ એના સેવનથી સ્વસ્થ થાય છે. સુવર્ણપર્પટી સાથે દૂધ ખાસ ફાયદાકારક છે.

જે જૂના અને ત્રાસદાયક અતિસારમાં પેટની અંદર દરદ ન થતું હોય પણ જેમ નળનો દોટો ખોલતાં પાણીની ધાર પડે તે પ્રમાણે મોટા જાડા થયા કરે છે, શૌચ વખતે જોર નથી કરવું પડતું, એકીસાથે ઘડો ખલવાય તેમ દિવસમાં ૪-૫ જાડા થયા કરે છે, તેવા અતિસારમાં આંતરડાંની ગ્રાહકશક્તિ બહુ જ ક્ષીણ થાય છે અને યકૃતરસ અને આંતરડાંનો રસસ્રાવ વધારે થાય છે. દરદી અત્યંત ક્ષીણ, દુબળો અને તદ્દન હાડપિંજર જેવો બની જાય છે. એનામાં ખોલવાની પણ શક્તિ રહેતી નથી, તેમજ બળ અને માંસ તદ્દન ઘટી જાય છે. એવી સ્થિતિમાં સુવર્ણપર્પટી બહુ જેવું કામ કરે છે. એવા અનેક દરદીઓના એણે પ્રાણ બચાવ્યા છે.

એવા અતિસારના ઉપદ્રવ રૂપે ઉત્પન્ન થનાર ખાંસી, શ્વાસ, પાંડુતા, હેડકી કે જેમાં રસથી શુક્ર સુધી કે શુક્રથી રસ ધાતુઓ ક્રમથી ક્ષીણ થતી હોય તેવા નિર્જીવક અનુલોમ પ્રતિલોમ ક્ષય આ બધાં પર આ પર્પટી સારી ઉપયોગી છે. સુવર્ણપર્પટી આપવા મરેલા દરદીઓની માત્રા માનસિક સ્થિતિનો વિચાર કરવો જોઈએ. માનસિક સ્થિતિ વિકૃત ન થઈ હોય તો સુવર્ણપર્પટી જલદ ફાયદો કરે છે.

સંગ્રહણી—અનુલોમ ક્ષયમાં ખાસ કરીને જીભથી ગુદનસિકા સુધી આખી પચનેન્દ્રિય સંસ્થાની શ્લેષ્મિક ક્ષ્મા પર ઝીણાં ઝીણાં છાંસ પડી જાય છે. આ છાંસ વિસ્ફોટક જેવાં બહુ તીવ્ર નથી હોતાં, પરંતુ એથી વિચિત્ર રીતે સૌમ્ય હોય છે. આ કારણથી દરદીને મોટા, સફેદ રંગના અને ગરમ ગરમ જાડા થાય છે. જીભનો સ્વાદ નાશ પામે છે અને જીભ લાલ કાંટાવાળી થઈ જાય છે. કેટલાક દરદીઓની જીભ ફાટવા જેવી લાગે છે. જીભની નીચેના ભાગની, ગાલ, ગળું અને આખા ગોંની અંદરની ચામડી લાલ થઈ જાય છે. મીઠું કે પાણીનો સ્પર્શ પણ સહન થતો નથી. થોડો વખત મોં આવે અને પછી સારું થઈ જાય છે. એવો ક્રમ જ્યાં સુધી વિષ રહે ત્યાં સુધી વર્ષો સુધી ચાલ્યા કરે છે. મોં મટી જાય ત્યારે જાડા પણ જોછા થઈ જાય છે અને રોગ મટી ગયો હોવાનો ભ્રમ થાય છે. પરંતુ સહેજ કારણ મળતાં ફરી પાછાં બધાં લક્ષણો પહેલાંની માફક ઊભળી આવે છે. આ રોગમાં અન્નનો રસ જ સારી રીતે બનતો નથી.

ને અને ૭ તો આમાશય અને આંતરડાં સ્ફોટવાળાં હોવાથી શોષણ બરોજર થતું નથી. આ કારણે પોષણ ન મળવાથી દરદી દિવસે દિવસે દુબળો, ઉત્સાહવગરનો અને નિસ્તેજ થતો જાય છે.

આ રોગના મુખ્ય કારણ વિષે વિદ્વાનોમાં મતભેદ છે. કેટલાક વિદ્વાનોના મત અનુસાર આ રોગનું કારણ યકૃતના પિત્તસ્રાવની વિકૃતિ છે. આ કારણે આધુનિક વિદ્વા જાણનારા ગોરોચન માછલીનું પિત્ત અને જળદના પિત્તને દહીં કે મઢા સાથે આપે છે.

આયુર્વેદના મત પ્રમાણે કેાઇ પણ રોગમાં આ જાતના રાસાયનિક દ્રવ્ય કરતાં તેનું ઉત્પાદન અને નિયમન કરનાર ત્રણ ધાતુ અને ત્રણ દોષને વધારે મહત્ત્વ અપાયું છે. આ દષ્ટિએ યકૃતનો પિત્તસ્રાવ ઓછો થવાથી કે તેને અતુ-રૂપ ખીજા અંદરના સ્રાવોની ન્યૂતતાને લીધે આંતરડાંમાં વિકૃતિ થઇ હોય એમ માની લઇએ, તો પણ આયુર્વેદની દષ્ટિએ આવી રીતિ પિત્તદોષથી માનેલી છે. જ્યારે પિત્તદોષની દૂષિતતા દૂર થાય અને પિત્તનું સમ્યક્ નિયમન થઇ પિત્તના વધી ગયેલા અમ્લત્વ, ઉષ્ણત્વ અને દ્રવત્વ ગુણ ઓછા થાય ત્યારે રોગ એની મેળે મટી જાય છે. આ મહત્ત્વનું કામ સુવર્ણપર્પટી કરે છે. પણ આ યકૃત અથવા ખીજા પિત્તસ્થાનની મંદતાને લીધે તે સ્થાનમાં ઉત્પન્ન થનાર પિત્તની ઉત્પત્તિ જ ઓછી થતી હોય અને તે સ્થાનમાંથી આંતરડાંમાં પિત્તનો સ્રાવ જ ઓછો થતો હોય, તો પંચામૃતપર્પટી આપવી જોઇએ.

આંતરડાંમાં ક્ષયના કીટાણુની ઉત્પત્તિ હોય, તો હાયપગ પર સોજા આવી જાય છે; કાસ અને શ્વાસ વગેરે ઉપદ્રવ થાય છે; તેમજ શરીર કૂશ અને નિસ્તેજ બની જાય છે. આવી સંગ્રહણી (અનુલોમ ક્ષય-Sprue) અને પ્રતિલોમ ક્ષયમાં માનસિક અવસ્થા અવિકૃત હોય, તો આ સુવર્ણપર્પટીના સેવનથી અવ-સ્થ લાભ થાય છે. અનુપાનરૂપે દાડિમાવલેહ આપવો.

આ સુવર્ણપર્પટી શીતળ હોવાથી પિત્તપ્રધાન વિકારમાં સરસ કામ કરે છે. જ્યારે યકૃતમાંથી પિત્તની ઉત્પત્તિ પૂરી થવા જતાં સ્રાવ ઓછા અંશે હોય છે, અથવા ખીજા અંતઃસ્રાવની ન્યૂતતાને લીધે આંતરડાંમાં વિકૃતિ ઉત્પન્ન થાય છે, ખૂબ પરિમાણમાં મળ એકસાથે નીકળે છે, અને દસ્તની મંખ્યા અધિક હોતી નથી, તેવે વખતે સુવર્ણપર્પટી પિત્તધાતુને પ્રકૃતિસ્થ નિયમિત કરવાનું મહત્ત્વનું કાર્ય કરે છે.

આ સુવર્ણપ્રધાન રસાયનથી સંગ્રહણી ઉપરાંત પિત્તજ પ્રમેહ, પાંડુ, પિત્ત-પ્રધાન ઉદરથળ, ઉન્માદ, શોષ, અને રાજ્યક્ષમા વગેરે રોગો પણ નાશ પામે છે. એનું સચિસ્તર વર્ણન સુવર્ણભસ્મમાં કર્યું છે.

આંતરડાંના ક્ષયના રોગીને તાવ સાથે મોં આવેલું રહેતું હોય, ખાટા ઓડ-કાર આવ્યા કરતા હોય તો મુવર્ણપર્પટી સાથે જસતભસ્મ, અતિવિપાનું ચૂર્ણ અને લવંગચતુઃસમચૂર્ણ (લવંગ, બયકળ, જીરું અને કુલાવેલો ટંકણખાર) મેળવીને આપવું જોઈએ.

ગ્રહણીમાં ક્ષત (Duodenal Ulcer) થવાથી ખાસ કરીને પિત્તજન્ય પરિણામથળ ઉત્પન્ન થાય છે. જમ્યા પછી ૩-૪ કલાકે બિલ્લી થઈ જાય છે. બિલ્લી બહુ ખાટી હોય છે, તરસ વધારે લાગે છે; બિલ્લી થયા પછી દરદ નથી થતું, દસ્ત સાફ નથી આવતો, આંતરડાંમાં ક્ષત થઈ ગયા પછી દવાવવાથી દરદ થાય છે, જીભ લાલ થઈ જાય છે અને આંખો પીળા લાગે છે. આ રોગ પર મુવર્ણપર્પટી, કામદુધારસ અને સંગજરાહત ભસ્મ મેળવીને દિવસમાં ૩ વાર આપતા રહેવાથી અને કબજિયાત હોય તો સ્વાદિષ્ટ વિરેચન આપતા રહેવાથી રોગ મટી જાય છે. જો પેટમાં વાયુ ભરાતો હોય તો બાવળના કાપલાની કાળી રાખ ૪ રતી મેળવી આપવી જોઈએ.

(૩) તામ્રપર્પટી

વિધિ—શુદ્ધ પારો ૪ તોલા, શુદ્ધ ગંધક ૪ તોલા, અને તામ્રભસ્મ ૨ તોલા લેવી. પહેલાં પારો અને ગંધકને મેળવી કળવણી કરવી. પછી તામ્રભસ્મ નાખી ઉપર મુજબ લખેલી રીતે રસ કરી પર્પટી બનાવી લેવી. (૨. ચો. સા.)

ગ્રંથકારે તામ્રપર્પટી તૈયાર થાય એટલે ભાંગરાતો રસ, અરડૂસીનાં પાનનો રસ, સૂંઠ, મરી, અને પીપરનો ઉકાળો, હરડે અને આમળાંનો ઉકાળો, આદુનો રસ, સરગવાનાં મૂળનો કવાય, તમાકુપત્રનો કવાય, ભોંયરીંગણીનો સ્વરસ, વજનાગનો કવાય અને ચંદનનો કવાય આ બધાની ૭-૭ ભાવના આપવાનું લખ્યું છે. જો રોગ અનુસાર ભાવના આપી ઉપયોગ કરવામાં આવે તો જલદી શાયદો થાય છે.

માત્રા—૧ થી ૨ રતી દિવસમાં ૩ વાર.

અનુપાન—સંગ્રહણીમાં સેકેલું જીરું ૪ રતી, ઘોચેલી ભાંગ ૧ રતી, કાગદી એલચીનું ચૂર્ણ ૨ રતી, અને મકા સાથે આપવી. કુષ્ઠમાં ખેરના કવાય સાથે અને પ્રમેહમાં ત્રિફળા અને મધ સાથે તથા સન્નિપાતમાં આદાના રસ સાથે. પેટના દુખાવામાં દિવેલ સાથે, અર્થમાં નાગકેસરનું ચૂર્ણ, માખણ અને સાકર સાથે.

ઉપયોગ—આ પર્પટી સંગ્રહણી, જરોળ અને યકૃતની વૃદ્ધિ, વાતકેશનંદર, સન્નિપાતજ્વર, મૂત્રપિંડનો સોજો (Bright Disease), વાતરક્ત, કુષ્ઠ, વાતપિત્ત પ્રકોપ, રોચ, મંદાગ્નિ, અતિસાર, પાંડુરોગ વગેરેનો નાશ કરવામાં હિતકર છે.

તામ્રપર્પટીમાં તામ્રભસ્મ પ્રધાન છે. તામ્રભસ્મની અસર ખાસ કરીને યકૃત, બરોળ અને મૂત્રપિંડ પર થાય છે. તેથી મૂત્રપિંડના વિકારથી થયેલા રોગોમાં તામ્રપર્પટી ફાયદો કરે છે. પિત્તવિસર્જન ક્રિયામાં પ્રતિબંધ થવાથી થયેલો અતિસાર, સંઘ્રહણી વગેરે રોગોમાં તામ્રપર્પટી વાપરવી બહુ ફાયદાકારક છે. આ પર્પટીમાં ખાસ ગુણ તાંબાનો છે, અને એનું વર્ણન તામ્રભસ્મમાં થઈ ગયું છે. ક્યારેક યકૃતની વૃદ્ધિ જૂની થવાથી અતિસાર થાય છે, તે વખતે આ પર્પટી આપવાથી અતિસાર અને યકૃતવૃદ્ધિ બંને મટે છે.

(૪) વિજ્યપર્પટી

વિધિ—શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ ગંધક અને તામ્રભસ્મ ૪-૪ તોલા અને શુદ્ધ વછનાગ ૧ તોલો લેવો. પહેલાં પારો અને ગંધકની કળ્લલી કરવી. પછી તામ્રભસ્મ અને વછનાગ મેળવી ગાયના ધીમાં કલ્ક બનાવવો. બાદ લોહાની કડછીમાં કલ્ક નાખી મંદાગ્નિ પર રસ કરવો. રસ રાતા રંગનો થઈ જાય એટલે કેળના પાન પર નાખી પર્પટી બનાવી લેવી. મંચકારે આ રસને ‘મહાવિજ્યપર્પટી’ કહ્યો છે. (૨. કા.)

માત્રા—૦૧૧ થી ૨ રતી દિવસમાં ૨ થી ૩ વાર.

અનુપાન—સંઘ્રહણીમાં પંચકોષ્ઠ (સૂંઠ, ચિત્રક, પીપર, ચવક અને પીપળીમૂળ) ના ચૂર્ણ અને મધ સાથે આપવી. રાજ્યક્ષમાં મધ અને પીપર સાથે, શ્વળમાં દિવેલ સાથે, પેટના વાયુમાં કુંવારના રસ સાથે, સન્નિપાતમાં આદાના રસ સાથે, પાંકુરોગમાં ત્રિફળાના પાણી સાથે, દરાજમાં આવચીના રસ સાથે, પ્રમેહમાં ત્રિફળા અને મધ સાથે અને કુષ્ઠરોગમાં ખેરની છાસના કવાથ સાથે આપવી.

ઉપચોગ—આ પર્પટી સન્નિપાતમાં ગરમી, લોહીનું જ્વાણુ અને નાડીના વેગનો વધારો તથા અતિસાર, બેશુદ્ધિ વગેરે ઉપદ્રવો મટાડી તરત રોગનું શમન કરે છે. તેવી જ રીતે સંઘ્રહણી, શ્વળ, પેટનો વાયુ, પ્રમેહ અને કુષ્ઠ વગેરે રોગોનો તે નાશ કરે છે.

ઉપરની તામ્રપર્પટીના ગુણ આ પર્પટીમાં છે. ઉપરાંત તેમાં વજનાગના ગુણ (શરીરમાંના દોષોને પરસેવો અને પેશાબ રસ્તે બહાર કાઢવા, વેદનાનું શમન કરવું, વંધી ગયેલ નાડીની અતિને ઓછી કરવી વગેરે) મળેલા છે. મંદાગ્નિ, યકૃત, પ્લીહા, મૂત્રપિંડ વગેરેના રોગ પછી તાવ સાથે અતિસાર કે સંઘ્રહણી જે હોય તો તેવે વખતે વિજ્યપર્પટી તરત લેવો નાશ કરે છે,

તે યકૃત, પ્લીહા અને મૂત્રપિંડના રોગ પછી રાજ્યક્ષના થયેા દેવ કે આ પર્પટી મૂળ કારણરૂપ એ અવયવોને સચકા બનાવી, નાશને દૂર કરે છે.

પદ્માનું શમન કરે છે. તેમજ તે તે અવયવોના વિકારથી થતી ચૂંક, પેટનો વાયુ, પાંડુરોગ, પિત્તજન્ય અને કફજન્ય પ્રમેહ તથા કુષ્ઠ વગેરે રોગોનો પણ નાશ કરે છે.

• સૂચના—આ પર્પટીમાં વજનાગ અને તામ્રભસ્મ બંને વધારે પ્રમાણમાં હોવાથી બહુ ઓછી માત્રા વાપરવી.

(૫) લોહપર્પટી

વિધિ—શુદ્ધ પારા, શુદ્ધ ગંધક અને લોહભસ્મ આ ત્રણે ચીજો સરખે ભાગ લેવી. પહેલાં પારા અને ગંધકની કળ્મલી કરી પછી લોહભસ્મ મેળવવી. પછી પહેલાં કહેલી રીતે લોહની કડાઈમાં ધી ઓપડી કળ્મલીનો રસ કરી ઢેળના પાન પર પર્પટી બનાવી લેવી. (લે. ૨.)

આ લોહપર્પટીમાં બમણો ગંધક લેવામાં આવે તો પર્પટી વધારે સૌમ્ય બને છે. એ પર્પટી નાનાં બાળકો અને સુવાવડી સ્ત્રીઓ માટે વધુ હિતકર છે.

માત્રા—૧ થી ૩ રતી દિવસમાં ૩ વાર દહીં અને છરા સાથે અથવા ધાણા અને છરુંના ઉકાળા સાથે આપવી. ૧ રતીથી શરૂ કરી ધીમે ધીમે વધારવી.

ઉપયોગ—આ પર્પટી સંગ્રહણી, અતિસાર, પાંડુરોગ, કમળો, આમવાત, કુષ્ઠ, શળ, બરોળની વૃદ્ધિ, આમાશયની નબળાઈ, મંદાગ્નિ, ઉદાવર્ત, શોથ અને સ્ત્રીઓના સુવારોગને મટાડે છે.

લોહપર્પટીમાં રસપર્પટી અને લોહભસ્મના ગુણ મળેલા છે. લોહભસ્મનો મુખ્ય ગુણ રાતા કણોને વધારવાનો છે. રસપર્પટી કરતાં એ ગુણ આ પર્પટીમાં વધારે છે. પાંડુરોગવાળાને લોહપર્પટી વધારે અનુકૂળ પડે છે. ન્યારે સંગ્રહણી, બરોળની વૃદ્ધિ, પાંડુરોગ, કમળો કે લોહીમાં રક્તાણુઓ ઓછા હોય ત્યારે લોહપર્પટી સારું કામ આપે છે. આ પર્પટીમાં દીપન-પાચન ગુણો હોવાથી મંદાગ્નિ, આમવાત, શળ, પિત્તજન્ય પ્રમેહ અને ઉદરવાત વગેરેનું શમન થાય છે. લોહીમાં રહેલા દૂષિત અણુઓનો નાશ કરી એ શુદ્ધ રક્તાણુઓને વધારે છે, અને તેથી પિત્તપ્રધાન કુષ્ઠરોગમાં પણ એ ફાયદો કરે છે, અને સોજો મટાડે છે. તે ઉપરાંત સુવાવડી સ્ત્રીનો તાવ, અતિસાર, સંગ્રહણી, આમશળ, પ્લીહા, પાંડુરોગ, મંદાગ્નિ, આમવાત વગેરેને એ મટાડે છે.

(૬) બાલપર્પટી

વિધિ—શુદ્ધ પારા ૨ તોલા, શુદ્ધ ગંધક ૨ તોલા અને હીરાબોળ ૪ તોલા લેવો. હીરાબોળને થોડા દૂધનો હાથ દેવો. પહેલાં કડકીમાં કળ્મલીનો રસ કરી હીરાબોળનું ચૂર્ણ નાખી તરત ઉપરની વિધિ પ્રમાણે ઢેળના પાન પર પર્પટી બનાવી લેવી. જો એકાદ મિનિટ વાર લાગશે તો હીરાબોળ બળા નર્જ

પર્પટી ઓછા ગુણવાળા બનશે. જે દૂધનો હાથ નહિ દીધો હોય તો પર્પટી વધારે કઠણ બનશે અને હીરાબોળનું સત્ત્વ પણ કેટલુંક બિડી બશે. (યો. ૨.)

માત્રા—૨ થી ૮ રતી સાકર અને મધ, માખણ અને સાકર, ગુલકંદ, અશોકારિષ્ટ અથવા બીજા રોગ અનુસાર અનુપાન સાથે દિવસમાં ૨ થી ૩ વાર આપવી. માત્રા ધીરે ધીરે વધારવી જોઈએ.

ઉપયોગ—આ બોલપર્પટી બોલબદ્ધ રસ કરતાં રક્તાતિસાર, રક્તપિત્ત, રક્તાર્શ, રક્તપ્રદર, અત્યાર્તવ, વગેરે રોગોમાં રક્તસ્રાવ બંધ કરવા માટે જલદી ફાયદો કરે છે.

બોલપર્પટીના પ્રયોગથી રક્તવાહિની નસો સંકાચાય છે, અને તેથી રક્ત-પિત્ત, ઉરઃક્ષત, અર્શ અને સ્ત્રીઓના પ્રદર વગેરે રોગોમાં પણ જલદી ફાયદો થાય છે. ગર્ભાશયમાંથી રક્તસ્રાવ થતો હોય તેને પણ બંધ કરે છે, અને રક્તાર્શમાં પણ લોહી પડતું અટકાવે છે. લોહી પડતું હોય ત્યારે લોહી બંધ કરવા માટે આ પર્પટી સાથે અકીકપિષ્ટ અને તૃણકાંતમણિપિષ્ટ મેળવીને આપવાથી વધારે ફાયદો થાય છે.

બીજી વિધિ—શુદ્ધ પારો ૨ તોલા અને શુદ્ધ ગંધક ૨ તોલા મેળવી કેળવણી કરવી. કેળવણીને કડછીમાં નાખી વિધિ પ્રમાણે રસ કરવો. રસ થાય એટલે એળિયાનું ચૂર્ણ ૪ તોલા નાખી તરત કેળના પાન પર નાખી ફળાવી દેવું. (અમૃ. ગુ. ધ. શા.)

માત્રા—૧ થી ૬ રતી દિવસમાં ૨ વાર મધ અને ઘી, મધ અને સાકર સાથે આપવી.

ઉપયોગ—આ પર્પટી સ્ત્રીઓના દૂષિત રક્તનો સ્રાવ કરાવી ગર્ભાશયને શુદ્ધ અને બળવાન બનાવે છે. જે કે ગર્ભાશયમાંથી રક્તસ્રાવ કરાવવા કપાસના મૂળની છાસનો ક્વાથ કે અરિષ્ટ અપાય છે, પરંતુ કપાસના મૂળની છાસ ગર્ભાશયને ઉત્તેજિત કરી રક્તસ્રાવ કરાવે છે. પણ આ સ્રાવ પોતાની મેજે બંધ થતો નથી. આ પર્પટીમાં એ હોય નથી. આ પર્પટી દૂષિત રક્તનો સ્રાવ કરાવી સ્તંબન પણ કરે છે. એટલા માટે આ પર્પટીથી વધારે પડતો સ્રાવ થતો નથી.

આ પર્પટીમાં પિત્તસ્થાનમાંથી પિત્તનું સમ્યક્ વિસર્જન કરવાનો ગુણ છે. એટલા માટે આ પર્પટી યકૃતપિત્તનો સ્રાવ બરોબર ન થવાથી થતા ઝાડા કે આકરાને અને આમાશયમાં પિત્તનો સ્રાવ બરોબર ન થવાથી થતા અપચા વગેરે રોગોને મટાડે છે.

જેવી રીતે યકૃતની નબળાઈથી થનારા જુદા જુદા રોગોમાં આ પર્પટી ફાયદો કરે છે, તેવી જ રીતે આંતરડાંની વાતવાહિનીઓને શક્તિ આપી પુરઃસરણ

ક્રિયાને ઉત્તેજિત કરે છે. એટલે આ પર્પટી કળિજ્યાતમાં સારું કામ કરે છે, ખાસ કરીને ઉપદંશજન્ય કળિજ્યાતમાં એ સારો દાયદો કરે છે.

તે ઉપરાંત એ ગર્ભાશયને જળવાન બનાવે છે. એટલે ગર્ભાશયવિકૃતિ અને યુવાન સ્ત્રીઓને યનારા હારિદ્રક અને દહીમક પાંકુરોગમાં એ ઉપયોગી છે. તેમજ નખટાર્તવ અને પીડિતાર્તવમાં પણ એ સારો દાયદો કરે છે.

(અી. શુ. ધ. શા.)

(૭) પંચામૃતપર્પટી

વિધિ—શુદ્ધ પારો, લોહભરમ, અગ્નકબરમ અને તામ્રમરમ ૨-૨ તોલા અને શુદ્ધ ગંધક ૮ તોલા બધાને વિધિપૂર્વક મેળવી કળ્મલી કરવી. પછી કડાઈમાં ઘીનો હાથ ભરી કળ્મલી નાખવી. નીચે ખોરડીના લાકડાની ધીમો આંચ આપવી અને લોહાની સળીથી સંભાળપૂર્વક હવાવતા રહેવું. ત્યારે કળ્મલી પીગળીને લોચા જેવી થઈ જાય ત્યારે છાણ પર કેળવું પાન રાખી તેની ઉપર નાંખી દેવું—અને ઉપર ખીજું પાન મૂકી છાણ દબાવી દેવું. ઠંડું પડ્યે પર્પટી કાઢી લેવી.

(ચા. ૨.)

માત્રા—૧ થી ૩ રતી દિવસમાં ૨ થી ૩ વાર કડાછાક, પીપર અને મધ સાથે ચટાડવી. ૧ રતીથી શરૂ કરી માત્રા ધીરે ધીરે વધારવી.

ઉપયોગ—આ પર્પટી આમ અને લોહીવાળો મરડો, સંગ્રહણી, ઝાડા, ઊલટી, અર્શ, તાવ, કૃમિ, સોજો, ફાવ, પાંકુરોગ, અભ્લપિત્ત અને પ્રસૂતા સ્ત્રીઓના તાવ, અતિસાર, સંગ્રહણી માથાનું દરદ અને સોજો મટાડે છે.

બધી કળ્મલીવાળી પર્પટીઓમાં પંચામૃતપર્પટી શ્રેષ્ઠ છે. પંચામૃતપર્પટી મધ્ય કોષ્ટમાં પચનેન્દ્રિયને શક્તિ આપવાનું, આંતરડાંના દોષ નાશ કરવાનું અને જંતુઓનો નાશ કરવાનું એમ ત્રણ રીતે કામ કરે છે. પંચામૃતપર્પટીનું જીર્ણ-જીર્ણ સ્થાનોમાં વિયોજન થાય છે. ઉદ્દક (Cecum)માં થેડા ભાગનું શોષણ થવાથી ત્યાંના ઉપતાપનું શમન થાય છે. તેમજ કેટલોક ભાગ યકૃત અને પક્વાશયમાં શોષાઈ દાયદો કરે છે. આમાંથી ખાસ કરીને તામ્રમરમ યકૃતમાં જઈ પોતાનું કામ કરે છે અને લોહભરમ પક્વાશયમાં સ્તંભક અને શક્તિ આપનારી અસર કરે છે. પારો, ગંધક અને લોહની અસર આંતરડાંની શક્તિ વધારવામાં થાય છે. અગ્નક શ્વસનેન્દ્રિય, શ્વાસવહ સ્રોત, શ્વાસવહ કેન્દ્ર, ધાતુપરિપોષણ ક્રમ અને મનોદેશમાં ફાયદો કરે છે.

પંચામૃતપર્પટી પિત્તપ્રધાન રોગોમાં પણ અપાય છે. કારણ કે તામ્ર પિત્તને બહાર કાઢે છે અને પિત્તનો પ્રતિબંધ દૂર કરે છે. જ્યારે પિત્તના સ્થાનની ગંદતાને લીધે સ્નાયુ કે ઉત્પત્તિ ઝાણી થઈ ગઈ હોય ત્યારે પંચામૃતપર્પટી

વધારે કાયદાકારક છે. જૂની સંગ્રહણી, જૂનો ક્ષયજન્ય અતિસાર, જૂના અમ્લ-પિત્તથી ઉત્પન્ન થયેલ આમ અને લોહી વગરના અતિસારમાં દરદીની પ્રકૃતિ અનુસાર મહા અથવા દૂધ સાથે આપવાથી રોગ જલદી મટી જાય છે.

. ક્ષયમાં ચનારા જૂના અતિસાર અને જૂના સંગ્રહણીમાં પંચામૃતપર્પટી ઉત્તમ રીતે વપરાય છે. બહુ ક્ષીણુ થઈ ગયેલા દરદીને સુવર્ણપર્પટી પણ અપાય છે. પણ સુવર્ણપર્પટી જ્યારે તોવ વધારે ન હોય અને માનસિક સ્થિતિ વિકૃત ન થઈ હોય, ત્યારે અપાય છે. માત્ર ક્ષયના વિષયી આંતરડાંમાં વિકૃતિ થઈ અતિસાર થયો હોય, એનાથી દરદી બહુ ક્ષીણુ થઈ ગયો હોય અને બળ-માંસ ઘટી ગયાં હોય તો સુવર્ણપર્પટી સારી રીતે વપરાય છે. સુવર્ણપર્પટી ક્ષયના વિષયો નાશ કરનાર અને સ્તંભન કરનાર છે. એનામાં શોધન કરવાનો ગુણ બિલકુલ નથી. પંચામૃતપર્પટીમાં થોડો શોધન ગુણ રહેલો છે. આ ગુણ પણ કામળ પ્રકૃતિવાળા પર દેખાય છે. માટે શોધનની જરૂર હોય ત્યારે પંચામૃત-પર્પટી અપાય છે.

નિર્જંતુક ક્ષયમાં પંચામૃતપર્પટીનું કામ વિષયો નાશ કરવાનું અને ધાતુ-પરિપોષણ ક્રમને વ્યવસ્થિત કરવાનું છે. આ કારણથી ફેફસાં, આંતરડાં અને યકૃત આ ત્રણ સ્થાનોમાંથી જ્યાં ક્ષય લાગ્યું પડ્યો હોય ત્યાં પોતાની અસર કરે છે. પણ જંતુઓના વિષયી ક્ષય થયો હોય તેમજ આખા શરીરમાં ફેલાઈ ગયો હોય, એને લીધે શરીર દુબળું થઈ ગયું હોય, ખૂબ ઝાડા થતા હોય તો સુવર્ણ-પર્પટી આપવી જોઈએ. સુવર્ણપર્પટી ખાસ કરીને આંતરડાંના વિકારમાં અસર કરે છે અને પંચામૃતપર્પટી આંતરડાં, યકૃત અને ફેફસાં ત્રણેમાં અસર કરે છે.

સંગ્રહણી—અનુલોમ ક્ષય—નું કારણ યકૃતના પિત્તની ઉત્પત્તિ ઓછી થવી કે આંતરડાંમાં પિત્તનો સ્ત્રાવ ઓછો થવો એ હોય, તો આ પર્પટી અપાય છે. જ્યારે સંગ્રહણીમાં ઝાડા સફેદ, બાજરીના લોટ મેળવેલા પાણી જેવા અને ગંધાતા થતા હોય, ઝાડો થતી વખતે કરાંજનું પડતું હોય અને માનસિક આઘાત લાગતાં રોગ વધી જતો હોય, તો પંચામૃતપર્પટી હિતકર છે. મોટા-મોટા ઝાડા, ક્ષયના જંતુ અને બળ અને માંસનો અભાવ વગેરે લક્ષણો હોય તો સુવર્ણપર્પટી આપવી જોઈએ.

નોંધ—શ્રી જલદળ ત્રિકમળ આચાર્યે લખ્યું છે કે આ પંચામૃતપર્પટીમાં અંગમરમ અને યશદભરમ ૨-૨ તોલા મેળવીને સપ્તામૃતપર્પટી બનાવી છે. આ પર્પટી પંચામૃતપર્પટી કરતાં વધારે ગુણકારી છે. આંતરડાંના ક્ષયમાં સપ્તામૃત-પર્પટી એકલી અથવા સુવર્ણપર્પટી સાથે મેળવીને આપવાથી વધારે ફાયદો થાય છે.

ને અશ્વપિત્તના રોગીને પર્પટી આપવી હોય તો જઠરાગ્નિબિંદુ અને દ્રાક્ષાવલેહમાં મેળવીને આપવી જોઈએ. જઠરાગ્નિ બહુ જ મંદ હોય, આમાશયમાં પાચન બહુ ઓછું થતું હોય, તો પંચામૃતપર્પટી સાથે પપૈયાનું સત્ત્વ (Papain) અને જાતિદ્વાદિચૂર્ણ મેળવીને આપવું જોઈએ.

જે સંગ્રહણીના દરદીને ટાઢ વાછ તાવ આવતો હોય, અશક્તિ બહુ આવી ગઈ હોય, પાચનશક્તિ પણ બહુ મંદ થઈ ગઈ હોય, તો પંચામૃતપર્પટી સાથે અમ્લકભરમ, સાતવીણું ધન, પપૈયાનું સત્ત્વ અને જાતિદ્વાદિ ચૂર્ણ મેળવીને આપવું જોઈએ.

વાતજન્ય સંગ્રહણીમાં તાજવામાં શેષ, ચઢ્ઢર આવવાં, ખૂબ અશક્તિ, કાનમાં ધમકારા થવા, એકે એક હાડકું દુખવું, યજ્ઞ ભારતી હોય તેવું દરદ, સ્વાદિષ્ટ ભોજનની ઇચ્છા થવી, આંદરો ચડવો, શીણવાળો ઝાડો થવો વગેરે લક્ષણો થાય છે. આ રોગ પર પંચામૃતપર્પટી સંયોજ મેળવેલા મહા સાથે આપવી જોઈએ.

બીજી વિધિ—શુદ્ધ ગંધક ૮ તોલા, શુદ્ધ પારો ૪ તોલા, લોહભરમ ૨ તોલા, અબ્જકભરમ ૧ તોલા અને તાન્નભરમ ૬ માસા લઈ બધાને વિધિપૂર્વક મેળવી કનજલી કરી ઉપર મુળબની વિધિથી પર્પટી બનાવી લેવી. (૨. કા.)

માત્રા—૧ થી ૪ રતી દિવસમાં ૩ વાર કડાલાસ, પીપર અને મધ અથવા મધ અને ગાયનું ઘી અથવા રોગ અનુસાર અનુપાન સાથે આપવી. ૧ રતીથી શરૂ કરી માત્રા ધીરે ધીરે વધારવી.

ઉપયોગ—આ પર્પટી વિવિધ પ્રકારની સંગ્રહણી, અરુચિ, દુષ્ટ અર્શ, બિલટી, જૂનો અતિસાર, નવરાતિસાર, રક્તપિત્ત, ક્ષય વગેરે રોગોને મટાડે છે. આ પર્પટી વૃધ્ધ, હૃદય, આયુષ્યવર્ધક, વલિતપલિતનો નાશ કરનાર અને સર્વ-રોગનો નાશ કરનારી છે. અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે, તેથી નવા રોગની ઉત્પત્તિની શંકા જ નથી રહેતી.

પહેલી અને બીજી વિધિમાં ઔષધિઓ એક છે, પણ પ્રમાણમાં ફેર છે. સંગ્રહણીમાં જ્યારે ચક્રત, જરેણ અને મૂત્રપિંડને વધારે શક્તિ આપવાની અને વધારે પિત્તસાવ કરાવવાની જરૂર હોય ત્યારે પહેલી વિધિવાળા પર્પટી આપવી સારી છે. જ્યારે આની ઓછી જરૂર હોય, અને હૃદયને શક્તિ અને ઉત્તેજન આપી કફ કઢાવવાની જરૂર વધારે હોય ત્યારે બીજી વિધિ પ્રમાણેની ઉપયોગી છે. આ રીતે, બીજા રોગો માટે પણ સહેજ ફેર પડે છે.

(૮) પ્રાણદાપર્વટી

વિધિ—શુદ્ધ પારો, અબ્રકબરમ, લોહબરમ, નાગબરમ, બંગબરમ, મરી, શુદ્ધ, વછનાગ ૨-૨ તોલા અને શુદ્ધ ગંધક ૧૪ તોલા લેવો. પારા-ગંધકની કળ્મલી સાથે બાકીની ચીજો મેળવી લોહાની કદાઈમાં થોડા ઘી સાથે નાખી ખોરડીના અંગારા પર મૂકવું. તેને સંભાળપૂર્વક લોહાની સળીથી હલાવતા રહેવું. રસ થાય એટલે પ્રકરણની શરૂઆતમાં લખેલી વિધિ પ્રમાણે પર્વટી બનાવી લેવી. (નિ. ૨.)

માત્રા—૧ થી ૩ રતી મધ અને પીપર અથવા રોગ અનુસાર અનુપાત સાથે આપવી. સંગ્રહણીમાં માત્રા ૧ રતીથી શરૂ કરી ધીમે ધીમે વધારવી, પછી ૩ રતીથી વધારે ન આપવી; કારણ કે આ પર્વટીમાં હૃદયનું અવસાદન કરનાર વછનાગ આવે છે.

ઉપયોગ—આ પર્વટી પાંડુરોગ, મરડો, સંગ્રહણી, જ્વરાતિસાર, ખાંસી, ક્ષય, પ્રમેહ અને મંદાગ્નિ મટાડે છે.

આ પર્વટી આમનું પાચન કરનાર, ઉષ્ણ, જંતુદ્ધ અને તાવ મટાડનાર છે, આમ અને કફને બાળી દે છે, અને નવી ઉત્પત્તિને રોકે છે. એ સેન્દ્રિય વિધો પરસેવો અને પેશાબ મારફત બહાર કાઢી નાખે છે, અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરે છે તેમજ જ્વરાતિસાર, મરડો, કફજન્ય ખાંસી, ક્ષયમાં થનગે અતિસાર, મંદાગ્નિ અને કફ-પ્રમેહનો નાશ કરે છે.

આમાશયિક રસમાં જ્યારે લવણામ્લની ઉત્પત્તિ ઓછી થઈ જાય છે ત્યારે આમની ઉત્પત્તિ વધે છે. તે વખતે અપચ્ચ ખોરાક, વધારે ખોરાક, લાંબા વખતે પચનાર ખોરાક અથવા જમ્યા પર ફરી ખાવામાં આવે તો આમ બહુ વધી જાય છે. પછી મળ સાથે થોડો થોડો આમ નીકળ્યા કરે છે અને કેટલોક આંતરડાંની અંદર ચોંટતો જાય છે. જ્યારે આંતરડાંમાં આમનો સંગ્રહ વધી જાય છે ત્યારે દ્રવ ભાગનું શોષણ બરાબર થઈ શકતું નથી. પછી દ્રવ વધી જવાથી આમાતિ-સારના કારણરૂપ બને છે. તે વખતે અરુચિ, જૂખ ન લાગવી, વ્યાકુળતા, બિચકા, બિલટી (કોઈકને ખાટી બિલટી) અને બિંધનો નાશ વગેરે લક્ષણો થાય છે. એવી સ્થિતિમાં પહેલાં દિવસનો રોગ આખી આમને કાઢી નાખવો પડે છે, અને પછી આમની ઉત્પત્તિને રોકનાર અને અતિસાર મટાડનાર ઔષધિ અપાય છે. પરંતુ વારંવાર આહાર-વિહારમાં જૂલ થવાથી રોગ જૂનો થઈ જાય છે, અને થોડા થોડા દિવસે—આમનો સંગ્રહ થાય એટલે—આક્રમણ થયા કરે છે. એવી સ્થિતિમાં ઘાસ લાઈ શકે તેવા દરદીને ઘાસનો પ્રયોગ કરાવવામાં આવે છે, અને

પ્રાણુદાપર્પટી ચતુઃસમચૂર્ણ (લવંગ, જાંબુજાળ, સૂંટ અને કુલાવેલો ટંકણુખાર) સાથે આપવામાં આવે છે.

જે મોં આવેલું હોય, ખાટી બિલટી અને દાહ વગેરે લક્ષણો હોય તો છાશનો પ્રયોગ નહિ પણ દૂધનો પ્રયોગ કરાવવો જોઈએ. જે પ્રવાહિકા હોય તો દૂધનો પ્રયોગ પણ દરદીથી સહન નથી થતો. એવી સ્થિતિમાં હલકા ખોરાક સાથે ઓછી માત્રામાં પ્રાણુદાપર્પટી ૨-૪ ગ્રહિના સુધી આપવામાં આવે છે. જમ્યા પછી જીરકાઘરિષ્ટ કે ચવિકાસવ ખેમાંથી જે અનુદૂળ હોય તે એક અથવા બંને મેળવી આપવી જોઈએ. આમની ઉત્પત્તિમાં જલદી ફાપદો થાય એ માટે ખની શકે તો પાણી ગરમ કરીને ઠંડું કરેલું પીવા કહેવું.

કેટલાક દરદીઓને આમસંગ્રહણી સાથે મરડો થાય છે. એથી પેટમાં ઘણ મારી આમ સાથે થોડો થોડો ઝાડો થાય છે. એવી સ્થિતિમાં પ્રાણુદાપર્પટી સાથે કુટનરિષ્ટ મેળવીને આપવી જોઈએ. જમ્યા પછી કુટનરિષ્ટ આપવો જોઈએ અને છાશ કે ગરમીનું દૂધ પણ આપતાં રહેવું જોઈએ.

જે પેટમાં સખ્ત દરદ થતું હોય, ઝાડામાં લોહી અને આમ બંને પડતાં હોય, તો પ્રાણુદાપર્પટી સાથે અક્ષીણુવાળી જ્વલિત્કાદિ વટી (પ્રવાહિકા માટેની) થોડા થોડા પ્રમાણમાં મેળવી આપવી જોઈએ.

જે આમ સંગ્રહણી ૫-૭ વર્ષથી વધારે જૂની હોય, શરીરની શક્તિ બહુ ક્ષીણ થઈ ગઈ હોય, રસ, રક્ત વગેરે બધી ધાતુઓ ક્ષીણ થઈ ગઈ હોય અને રોગી વારંવાર અપચ્ચતું સેવન કરતો હોય તો કોઈ પણ દવા ફાપદો કરી શકતી નથી. તો પણ અપચ્ચના સેવનથી આશુકારી આમાતિસાર થયો હોય તો દિવે-લથી પેટ સાફ કરી પ્રાણુદાપર્પટી ૪-૬ દિવસ આપવાથી રોગ મટી જાય છે.

(૯) શીતલપર્પટી

વિધિ—સૂરોખાર તોલા ૨૦ અને શુદ્ધ ગંધકનો તેજબ (Acid Sulphuric) ૨ તોલા લેવો. બંનેને એનેમલના એક વાસણમાં નાખી કોપલાના નિર્ધૂમ અંગારા પર ચૂકવું. અગ્નિ ધીમે આપવો. અંદરની દવાને લોઢાની સળીથી સંભાળપૂર્વક હલાવવી. અને ગંધકનો ધુમાડો શ્વાસમાં ન જાય તેનું ધ્યાન રાખવું. ત્યારે ધુમાડો નીકળી રહે અને પાતળો ઘોળો રસ થઈ જાય ત્યારે વાસ-ણને નીચે ઉતારી તેમાં જ પર્પટીને ચારે બાજુ ફેલાવી દેવી. ઠંડી પડે પર્પટીને ઉખેડી લેવી.

(શ્રી. પં. વંશીધરજી આયુર્વેદાચાર્ય)

માત્રા—૬ થી ૧૨ રતી સવારમાં જીરના ચૂર્ણ સાથે આપી ઉપર પાણી પાવું. જરૂર હોય તો એક કલાક પછી ખીજ માત્રા આપી શકાય છે.

ઉપયોગ—આ પર્પટી મૂત્રકૃચ્છ કે ખીજ કોષ્ટ કારણથી થયેલા મૂત્રના

અવરોધને તરત દૂર કરે છે. તેમજ અમ્લપિત્ત, બિલ્લી, પેટની ચક્ષ, મૂત્રપિંડની શળ, અગ્નિ, યકૃતરોગ વગેરેમાં હિતકારક છે.

અમ્લપિત્તના દરદીને જમ્યા પછી હૃદયમાં થળ મારતી હોય તો આ પર્પટી જમ્યા પછી દિવસમાં ૨ વાર ઠંઠા પાણી સાથે આપવી જોઈએ. આ પર્પટીના સેવનથી દૂષિત પિત્તનું રૂપાન્તર થાય છે, પેશાબ સાફ આવે છે અને દાહ, થળ અને ખેચેની મટે છે.

આયુર્વેદના મત પ્રમાણે સૂરોખાર ધણો જ ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ, અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરનાર, દાહક, શોષક, વાયુનો નાશ કરનાર અને પિત્તકારક છે. તેમજ ખરોળ, મૂત્રકૂટ્મ, આંખોના રોગ, વાનરકત, કુંભકામધા, શ્વાસ, થળ, આદરો, પિટ્તિકા વગેરેમાં હિતકારી છે.

શોકટર વસુ કહે છે કે થોડી માત્રામાં સૂરોખાર લાળ કાઢનાર, અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરનાર, ખળ આપનાર, શીતલ, રસાયન (પરિવર્તક), પિત્ત કાઢનાર અને ક્ષારનો નાશ કરનાર છે અને ભૂખ વધારે છે તથા શક્તિ લાવે છે. વધારે માત્રામાં લેવાથી સોજો અને દાહ-વિપક્ષિયા ઉત્પન્ન કરે છે. પછી મોંની અંદર શ્લેષ્મકળા પીળા થઈ જાય છે.

સૂરોખારના આ ગુણ આ પર્પટીમાં રહેલા છે. માટે એને થોડી માત્રામાં ન વાપરવી જોઈએ.

(૧૦) મલ્લપર્પટી (પર્પટીરસ)

વિધિ—સફેદ રાળ ૧૬ તોલા અને સોમલ ૨ તોલા લેવો. પહેલાં લોઢાની કઢાઈમાં થોડું ધી લગાડી રાળનો રસ કરી નીચે ઉતારી સોમલનું ચૂર્ણ મેળવવું. પછી પહેલાં કહેલી રીત મુજબ કેળના પાન પર નાખી દબાવી દેવું.

(સિ. લે. મ.)

માત્રા—૦ા થી ૧ રતી દિવસમાં ૨ વાર મધ સાથે આપવી.

ઉપયોગ—મલ્લપર્પટી કફજ્વર, તાવમાં ચક્કર આવવા, શ્વાસનો અવરોધ, કફવૃદ્ધિ અને હૃદયનો અવરોધ વગેરે રોગોને દૂર કરે છે.

આ પર્પટીમાં સોમલ આવે છે તે તીક્ષ્ણ અને ઉષ્ણવીર્ય છે અને ફેફસાં અને વાતવાહિનીઓ પર તેની ઉત્તેજક અસર થાય છે. એટલે જ્યારે જ્યારે વાતકક્ષના પ્રકોપથી તાવ કે ખીજ ઉપદ્રવો થતા હોય ત્યારે આ દવા સારું કામ આપે છે. વધારે વર્ણન મલ્લખરખમાં જોવું.

સૂચના—પિત્તપ્રકોપમાં આ ઔષધિ ન આપવી. તાવનો વેગ બહુ વધી ગયો હોય ત્યારે પણ ન આપવી. નહિ તો લોહીનું દબાણ વધી માથે લોહી બહુ

ચડી જશે અને બેશુદ્ધિ, બ્રમ વગેરે દુષ્કરો વધી જશે. માટે તાવ ઓછો થાય ત્યારે આપવી.

(૧૧) અબ્રપર્પટી

વિધિ—અબ્રકભસ્મ ૧ ભાગ, શુદ્ધ પારો ૨ ભાગ અને શુદ્ધ ગંધક ૪ ભાગ લેવો. બધાને યથાવિધિ મેળવી કળગલી કરવી. પછી એક લોટાની કડ-છીમાં થોડું ધી નાખી તે કળગલી નાખી બોરડીના નિર્ધૂમ ટાપલાનો મંદ અગ્નિ આપવો. કળગલીને સાવચેતીથી લોટાની સગીથી હલાવતા રહેવું. રસ થાય એટલે પ્રકરણની રાસઆતમાં લખ્યા પ્રમાણે ડેળના પાન પર ફેલાવી પર્પટી બનાવી લેવી.

માત્રા—૧ થી ૩ રતી દિવસમાં ૨ થી ૩ વાર સૂંક, મરી, પીપર અને મધ સાથે આપવી.

ઉપયોગ—આ પર્પટી કફપ્રધાન કાસ, ક્ષયરોગમાં અતિસાર, ગર્ભિણીનો અતિસાર, સંગ્રહણી, શ્વાસ, અરુચિ, પાંડુરોગ અને બધી જાતના કફપ્રધાન રોગોનો નાશ કરે છે. ઘણીવાર આ પર્પટી લોહપર્પટી સાથે મેળવીને અપાય છે.

સૂચના—ખેરાક મધુર અને હલકો આપવો. ક્ષાર, ખટાસ, તીક્ષ્ણ પદાર્થ, વેંગણુ શાક અને દાળ ન લેવાં.

ખરલીય રસાયન

પારાને રસ કહે છે. એટલે જે જે ઔષધિઓમાં પારો અથવા તેનું ખનિજ દ્રવ્ય હિંગળોક મેળવવામાં આવે છે, તે બધી રસ પ્રકરણમાં આવે છે અને તે બધા રસાયન કહેવાય છે.

પહેલા પ્રકરણમાં રસાયનોના બે વિભાગ—કૂપીપકંવ અને પર્પટી—લખ્યા છે. એટલા માટે આ પ્રકરણનું નામ ખરલીય રસાયન રાખ્યું છે. પારાવાળા ઔષધિને જેમ વધારે ઘૂંટવામાં આવે છે તેમ પારાના પરમાણુઓ સૂક્ષ્મ બને છે અને જલદી ફાયદો થાય છે. પારાવાળા ઔષધિ લાંબા વખત સુધી ગુણકારી રહે છે અને થોડી માત્રામાં જલદી અસર કરે છે.

ધણી ઔષધિઓ પારાવાળા ન હોવા છતાં પણ રસાયન જેવા ગુણવાળા હોવાથી તેઓને આ પ્રકરણમાં લીધી છે.

પારો, ગંધક અને ઝેરી વસ્તુઓને શુદ્ધ કરીને જ ઔષધિપ્રયોગમાં વાપરવી જોઈએ. ખાવા માટે આમલસારો ગંધક જ વાપરવો. ખાવામાં બનાવટી લાકડિયો ગંધક હિતકર નથી. ફટકડી અને ટંકણને કુલાવીને વાપરવાં, હિંગને સેકીને ઉપયોગમાં લેવી.

ઔષધિ બનાવવામાં પારો, ગંધક, ભસ્મ અને કાષ્ઠાદિક સાથે હોય તો પહેલાં પારો અને ગંધકને ૧૨ રક્ષાકે ખરલ કરી કનજલી કરવી. પછી ભસ્મો અને તે પછી ઝેરી વસ્તુઓ નાંખવી. છેવટે કાષ્ઠાદિ વસ્તુઓનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ નાંખવું. શિકાન્જિત, અશ્રીણુ અને ગૂમળ સહેજ પાણીમાં નાખી એકે રસ કરી મેળવવાં.

જો રસાયનના ગુણમાં વધારે કરવો હોય તો પારો અથવા કનજલીને રોગનું શમન કરનાર ઔષધિઓના કવાય કે સ્વરસની ભાવના આપવી. પછી પ્રયોગ બનાવવો. એટલે જ્વર મટાડવા માટે જ્વરધન ઔષધિઓના કવાયની ભાવના, પિત્તપ્રકોપમાં પિત્તશામક, વાતવૃદ્ધિમાં વાતનાશક, કફશમન માટે કફનો સ્ત્રાવ કરાવનાર, કુષ્ઠનો નાશ કરાવવા કુષ્ઠધન, અતિસાર મટાડવા ગ્રાહી, તેમજ મધુમેહ મટાડવા ગુડમાર, જાંજીની છાલ કે વડ વગેરે ઔષધિઓના કવાયની ભાવના આપવાથી તે તે રસાયનો જલદી ફાયદો કરે છે.

રસ, ગુટિકા વગેરે ઔષધિઓમાં જ્યાં ભાવના માટે વનસ્પતિનો તાજો રસ મળી શકે ત્યાં ઔષધિ સારી રીતે પકળે એટલો સ્વરસ નાંખી તે સુકાઈ જાય ત્યાં સુધી ઘૂંટવું. આને એક ભાવના કહે છે. જો સ્વરસ ન મળે તો જે વનસ્પતિના કવાયની ભાવના આપવી હોય તેને ભાવના આપવાની હોય ત્યારે

તેના સમાન વનૌપધિ લઈ તેમાં આડગણું પાણી નાખી, ક્વાથ કરી, ૩ રહે ત્યારે ભાવના આપવી. જો એટલા ક્વાથથી ઔપધિને જરાજર ભાવના ન અપાય તો ક્વાથની ઔપધિ જમણી લઈ ક્વાથ કરવો.

ન્યારે રસાયન કે કોઈ પણ ઔપધિ ખસમાં હોય અને ઘૂંટાતી ન હોય અથવા કે રાત્રે ઘૂંટવાનું બંધ રહે, ત્યારે મોટું કાડબોડ કે પાટિયું ઢાંકી દેવું જોઈએ. અને તે ઢાંકણની વચ્ચે દસ્તો ઊભો રહી ચક્રે તેવડું ઢાણું કરાવવું. આ રીતે ઢાંકી રાખવાથી ઔપધિમાં બહારનો કચરો અને સૂક્ષ્મ જંતુઓ નહિ પડે. તે ઉપરાંત ભાવના માટે મેળવેલો રસ અમરતો સુકાઈ જઈ નકામા ક્ષારની વૃદ્ધિ નહિ કરે. દાખલા તરીકે સુવર્ણમણિની વસંત ઘણા દિવસ સુધી ઘૂંટાય છે. એ ઔપધિવાળા ખસને રાત્રે ઢાંકવામાં ન આવે તો તેમાં લીંબુના રસનો ક્ષાર વધારે પ્રમાણમાં રહી જાય અને તેથી ઔપધિનો ગુણ ઓછો થઈ જાય. ભાવના માટે સાંજ સુધીમાં સુકાય એટલો જ રસ મેળવવો. વારંવાર વધારે રસ રહેવાથી ઔપધિઓમાં કેટલીકે વિક્રિયા થાય છે. ઔપધિઓને ભાવના આપ્યા પછી ગોળાઓ ખનાવી ન્યાં કચરો ન જોડે તેવી જગ્યાએ છાંયડામાં સૂકવવી. સુકાઈ જાય એટલે સ્વચ્છ અને સારા દાટાવાળી શીશીમાં ભરી લેવી. જો ગોળાઓ લીલી ભરાશે તો ઔપધિમાં વિક્રિયા થઈ થોડા જ દિવસમાં તેમાંથી દુર્ગંધ આવશે, અને ઔપધિ જરાજર સુકાઈ ગયા પછી ખુલ્લી રાખવામાં આવશે તો તેમાંથી સર્વાંશ બીડી જઈ ઔપધિ થોડા જ મહિનામાં હીનવીર્ય થઈ જશે.

રસાયનવાળી ઔપધિઓ ઘૂંટવા માટે પાકા પથ્થરના ખસનો ઉપયોગ કરવો, લોખંડના ખસમાં ક્ષારવાળી ઔપધિઓ મેળવવાથી અથવા લીંબુ વગેરેના રસની ભાવના આપવાથી ઔપધિમાં લોઢાનો કાટ બિતરશે.

(૧) વિશ્વતાપંહરણ રસ

વિધિ—શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ ગંધક, શુદ્ધ વજનાગ, તામ્રભસ્મ, મૂંદ, મરી, પીપર અને અક્ષતગરો આ વસ્તુઓ સરખે ભાગે લઈ ખરસ કરવી. પછી કારો લીના પાનના રસમાં ૧૨ કલાક ખરસ કરી અડદના જેવડી ગોળાઓ વાળવી.

(આ. નિ. મા.)

માત્રા—૧ થી ૨ ગોળી દિવસમાં ૨ વાર છૂરું અને સાકર ૬-૬ રતી લઈ તે સાથે પાણીમાં મેળવી આપવી.

ઉપયોગ—આ રસાયન બધી જાતના વિષમજ્વર, છર્ણજ્વર, પિત્તજ્વર, કફજ્વર અને વાતજ્વરને મટાડવામાં બહુ ઉપયોગી છે. ઘણા દિવસ સુધી એક-સરખો રહેનારો તાવ થોડા જ દિવસમાં ચાલ્યો જાય છે. જેમાં શરદી રહેતી હોય તેવા નવા અને જૂના તાવમાં આ રસથી જલદી કામદો થાય છે. રસ, રક્ત,

માંસ વગેરેને આશ્રયે થઈ કુપિત થનાર અને જુદીજુદી જાતના ઉપદ્રવો કરનાર મુદતિયા તાવને આ રસાયન બધા ઉપદ્રવો સાથે થોડા જ દિવસમાં દૂર કરે છે, ખરોળ અને યકૃતની વૃદ્ધિ મટાડે છે, કાચા આમને બાળી દે છે અને વિષમ-જ્વરના જંતુઓનો નાશ કરી તાવ મટાડે છે.

મલેરિયાના કેટલાક દરદીઓ વારંવાર કિવનીન લીધા કરે છે પણ તાવ મટતો નથી. ૪-૮ દિવસે ફરી ફરી મલેરિયા આવ્યા કરે છે. કાઈ કાઈને કિવનીન લેવાથી જીંધનો નાશ, પેશાબ ઓછો ઉત્પન્ન થવો, ગભરામણ, લોહીનો આવ વગેરે થાય છે. એવા દરદીઓને આ રસાયનથી હાથદો થાય છે.

એલોપથીમાં કિવનીન મલેરિયાની સર્વોત્તમ ઔષધિ મનાય છે. પણ લોહીનું દબાણ વધારે રહેતું હોય, મૂત્રપિંડના સોજા અને પિત્તપ્રધાન પ્રકૃતિવાળાને કિવનીન ન આપવું જોઈએ. કારણ એવી સ્થિતિમાં કિવનીન આપવાથી તાવ ૧૦૫° સુધી વધી જાય છે અને તેથી બહુ જ વ્યાકુળતા, જીંધનો નાશ, હૃદયમાં ધમ-કારા, જાનકા, આમાશયમાં પિત્ત ખાદું થઈ ઉજીર થઈ જવું, ખાટી ખાટી ઊલટી થવી, ઊલટી વખતે ગળામાં બળતરા થવી, આંખમાં પાણી આવી જવાં, પેશાબમાં બળતરા થવી, દિવસે પેશાબ અટકવો અને રાત્રે થોડો થોડો થતો રહેવો, તરસ ખૂબ જ લાગવી, મોં કડવું રહેવું વગેરે લક્ષણો ઉત્પન્ન થાય છે. એવી સ્થિતિમાં તરત સૂતરોખર અને પ્રત્યાક્ષપિષ્ટિ આપવાથી વ્યાકુળતા શમી જાય છે. પછી બીજા દિવસથી તાવ માટે સપ્તપણુંધનાદિવટી કે વિશ્વતાપહરણ રસ બેમાંથી એક ઔષધિ આપવી જોઈએ. હૃદયનું રૂપંદન તીવ્ર હોય અથવા ઉત્તેજક ઔષધિ આપવાથી ગતિ વધતી હોય તેવા દરદીઓને સપ્તપણુંધનાદિવટી પણ નથી આપી શકાતી, કારણ તેમાં ઝેરક્રોચકાં આવે છે.

બહુ ઉગ્ર નહિ અને ધીમે ધીમે સ્થિર કામ કરે તેવી ઔષધિ વિશ્વનાપ-હરણ રસ છે. આ રસાયન શરૂ કરવાથી તે જ દિવસે સંતાપ ઓછો થાય છે, જીંધ આવે છે, મન પ્રસન્ન થાય છે અને દરદીને વિશ્વાસ બેસી જાય છે કે આ દવા મને હાથદો કરશે. પછી ૨-૪ દિવસમાં તાવ મટી શરીર સ્વસ્થ બની જાય છે.

પરહેઝમાં અમે દરદીને સવાર સાંજ દૂધ પીવા આપીએ છીએ અને બપોરે મોસંબી આપીએ છીએ. જાડો સાક થતો હોય તો મોસંબીનો રસ, નહિ તો મોસંબી જ આપીએ છીએ.

(૨) શીતભંજ રસ

વિધિ—શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ ગંધક, શુદ્ધ વજનાળ, તામ્બકમ, મૂંઠ, મરી અને પીપર સરખે બાગે સઘ મેળવવું. પછી તેને ચિત્રકના મૂળના ક્વાથની ૩,

આદાના રસની ૭, અને પાનના રસની ૩ બાવનાઓ આપી મરી જેવડી ગોળાઓ વાળવી. (આ. નિ. મા.)

માત્રા—૧ થી ૨ ગોળા આદુના રસ અને મધ અથવા પાણી સાથે ૩ વાર આપવી.

ઉપયોગ—આ રસાયન કફજ્વર, શીતાંગજ્વર, ત્રિદોષ, સતતજ્વર વગેરેને મટાડે છે. કફ અને શરદીને દૂર કરી ૧૫-૨૦ મિનિટમાં શરીર ગરમ કરે છે, તે ઉપરાંત સતત રહેતા તાવમાં દિવસમાં ૩ વાર પાણી સાથે આપવાથી તાવ મટાડી શરીર ઠંડું પાડે છે.

વિશ્વતાપહરણુ રસ કરતાં આ રસાયનમાં ચિત્રકમૂળ વગેરે દીપન ઔષધિઓની બાવનાઓને લીધે આમનું રોપણુ કરવાનો ગુણુ વધારે પ્રમાણમાં છે. શીતભંજી રસ નાડીઓમાં ભરેલા કફ (મલ)ને જલદી દૂર કરે છે અને પાચન-ક્રિયા સુધારે છે. સન્નિપાતના ઘેનમાં આ રસ સૂંઘાડવા માટે ઉપયોગી છે.

મલેરિયાના કેટલાક દરદીઓથી કિવનીન સહન નથી થતું. એમને કિવનીન આપવાથી લોહીના દળાણમાં વધારો, જીંધનો નાશ, નાકમાંથી લોહી પડતું, આંખોમાં લાક્ષાશ, પેશાબ અટકવો, બહેરાપણું અને ગભરામણુ વગેરે લક્ષણો ઉત્પન્ન થાય છે. એવાઓને શીતભંજી રસ આપવો જોઈએ. જો કે કિવનીન આપવાથી મલેરિયાના જંતુઓ જલદી નાશ પામે છે. આ રસાયનથી એટલો જલદી ફાયદો થતો નથી, તો પણ આ રસ અંદરની શક્તિ વધારે છે અને લોહી વગેરે ધાતુઓને નિર્વિપ બનાવે છે. આ કામ કિવનીનથી નથી થતું.

આ રસાયનમાં તામ્રભસ્મ હોવાથી યકૃત અને બરોળ પર વધારે અસર કરે છે. યકૃત અને બરોળ વધેલાં હોય તો વૃદ્ધિ ઓછી કરે છે અને પિત્તનો સ્ત્રાવ યોગ્ય પ્રમાણમાં થવા માટે છે. એથી આંતરડાંમાં રહેલા જંતુઓ અને આમવિપનો નાશ થઈ આંતરડાં શુદ્ધ થાય છે. પણ તાવ સહેલાઈથી મટે છે. કફજ્વર આવવાથી કફની વૃદ્ધિ, પવન સહન ન થવો, ફેવાડાં જિભાં થઈ જવાં, ખૂખ ન લાગવી, ચામડી ચીકણી થઈ જવી, જીભ પર મેલની સફેદ છારી બાઝી જવી. માથું ભારે થઈ જતું, છાતીમાં ગભરામણુ, શરીરમાં જડતા, આળસ, જીબકા, જીંધ ખૂળ આવવી, હાડકાંમાં ફાટ ચાલવી, કબજિયાત વગેરે લક્ષણો થાય છે. એની પર આ રસાયન જલદી અસર કરે છે. આ રીતે કફપ્રધાન સન્નિપાતમાં પણ આ રસાયનના સેવનથી સારો ફાયદો થાય છે.

નોંધ—ન્યારે માયામાં લોહીનું દળાણુ, આંખોમાં લાક્ષાશ, તાવ ૧૦૪° અથવા એથી વધારે, બહુજ પરસેવો થવો, દાહ, ખૂળ તરસ લાગવી, ગભરામણુ, અને નાડી બહુ જલદી ચાલવી વગેરે લક્ષણો હોય, ત્યારે બની શકે-ત્યાં સુધી આ

રસાયન ન વાપરવું જોઈએ. એ સ્થિતિમાં સૂતશેખર વધારે હિતકર છે.

વૈદ્યરાજ શ્રી. પં. ક્રાંતિલાલજી આચાર્ય આ રસાયન ઘણું વર્ષથી મોટા પ્રમાણમાં વાપરે છે. તેઓ આ રસાયન બનાવતી વખતે પારાના વજન જેટલો કુલાવેલો ટંકણખાર પણ મેળવી લે છે. ટંકણખાર મેળવવાથી જંતુદ્ધન અને શોધનગુણમાં વધારો થાય છે. તેઓ હંમેશાં ઘણા દરદીઓ પર સફળતાપૂર્વક આ રસાયન વાપરે છે. એમને જે ખાસ અનુભવ મળ્યો છે તે અહીં ટૂંકમાં આપીએ છીએ.

એક ૫૦ વર્ષની સ્ત્રી કે જેને ૧૫ વર્ષથી વારંવાર ગાંડપણ આવતું હતું અને મન અસ્વસ્થ રહેતું હતું, તે અકસ્માત્ બેશુદ્ધ યર્ષ ગર્ભ. શરીર ઠંડું પડી ગયું હતું, કાંઈ પણ ખાન ન હોતું, અને ૧૦-૧૫ મિનિટે તાણ આવતી હતી. એવી સ્થિતિમાં દર બે કલાકે શીતભંજ રસની ૬ માત્રા આપવાથી તે શુદ્ધિમાં આવી ગઈ. પછી ૩ દિવસ રોજ ૩ વખત આપવાથી તે સ્વસ્થ યર્ષ ગર્ભ અને તાણ અને માથાની ફરિયાદ દૂર થઈ.

એક હૃદયરોગજન્ય શ્વાસ (Cardiac Asthma) એટલે કે હૃદયના રોગથી ઉત્પન્ન થયેલા શ્વાસના અવરોધના દરદીને જોયો. એને યકૃત અને બરોળાળની વૃદ્ધિ અને પાંકુતા પણ હતી. તેમજ કેટલાક વખતથી કબજિયાત, જોષ અને જૂખનો નાશ પણ થયેલ હતો. એક અનુભવી વિદ્વાન ડોક્ટર અને એક વિદ્વાન વૈદ્ય એની ચિકિત્સા કરતા હતા. બંનેનો મત એવો હતો કે દરદી ૧૨ કલાકથી વધુ વખત નહિ જીવી શકે. એવી બયંકર સ્થિતિમાં શીતભંજ રસ આપવામાં આવ્યો. થોડા જ વખતમાં દરદીને જોષ આવી અને ૧૦ મિનિટ પછી જાગ્યો. પછી ઝાડો પણ થયો. બીજા દિવસથી ૧૫ દિવસ સુધી સવાર સાંજ શીતભંજ રસ આપવામાં આવ્યો. પરિણામે શ્વાસનો અવરોધ, કબજિયાત, જોષ અને જૂખનો નાશ ચારે ફરિયાદ દૂર થઈ અને યકૃત અને બરોળાળને પણ દાપદો થયો.

ડબલ ન્યુમોનિયામાં બંને ફેફસાં દૂષિત થઈ ગયેલા એક દરદીને જોયો. એની ચિકિત્સા વિલાયત પાસ થયેલા ચાર ડોક્ટરની સલાહથી થતી હતી. એમણે દરદીને ઓકિસજન પર રાખ્યો હતો. એટલે કે હંમેશાં ઓકિસજન શ્વાસમાં આપવામાં આવતો હતો. તો પણ સ્થિતિ વધારે ને વધારે ખરાબ થતી જતી હતી. લાંબો વખત ચત્તા સુષ્પ રહેવાથી શય્યાખણ (Bed-Sore) થઈ ગયા હતા. છાતી પર ટરપેન્ટાઈન માલિસ કરવાથી ઉપરની ચામડી લિપડી ગઈ હતી. એવી સ્થિતિમાં રોજ એકદમ વધ્યો. ડોક્ટરોએ આશા છોડી દીધી હતી. એમણે મરિતખંડલા પ્રદાહ (Meningitis) થયો હોવાનો નિર્ણય

આપ્યો. પેશાબમાં લોહી આવતું હતું, દરદી બેશુદ્ધ હતો, ધીમે ધીમે બહવાટ કરતો હતો અને બેશુદ્ધિમાં પાતળા ઝાડા ચતા હતા. એવી અંતિમ સ્થિતિમાં શીતભંજ મધ સાથે દિવસમાં ૨ વાર આપવાનો શરૂ કર્યો. પરિણામે રોગી થોડા જ દિવસમાં સ્વસ્થ થઈ ગયો.

૧૮ વર્ષની ઉંમરના એક યુવકને તાવ આવતો હતો. શરીરની ગરમી ૧૦૩° થી ૧૦૪°, મગજ પર લોહીનું દબાણ, ખૂબ બહવાટ, બિડી બિડીને નાસવું, મારવું, નાસી જવા માંડવું, કળંગિયાત, પરિચિત માણસોને ન ઓળખવા વગેરે પિત્તપ્રધાન લક્ષણો હતાં. અને શીતભંજ રસની ૨ માત્રા આપવાથી બહવાટ વગેરે ત્રિદોષપ્રકોપનાં લક્ષણો મટી ગયાં.

એક યકૃત-પ્રદાહનો દરદી કે જેને પહેલાં ઉપદંશ થયો હતો તેને કોલેરા જેવા ઝાડા-બિલટી, કમળો, પેટના દરદ, તાવ, સળખમ વગેરે ઉપદ્રવો પણ થયા હતા. જેને આરોગ્યવર્ધિની (નં. ૧) અને શીતભંજ રસ મેળવીને દિવસમાં ૨ વાર આપવામાં આવતો હતો. ૫ દિવસમાં બધા ઉપદ્રવો સાથે યકૃતનો પ્રદાહ મટી ગયો. માત્ર ઉપદંશનું વિષ લોહીમાં રહ્યું હતું.

એક સ્ત્રીને મુંઝાળના સૂતિકાગૃહમાં ધીરે ધીરે તાવ આવવા માંડ્યો. ૧૮ દિવસ પૂરા ચતા તાવ ૧૦૪° થી ૧૦૫° સુધી વધી ગયો. ઉન્માદ, પાંડુતા જોઈ ન આવવી, આખા શરીરે સોજો અને કદનો પ્રકોપ વગેરે લક્ષણો દેખાત હતાં. એવી સ્થિતિમાં સૂતિકાગૃહમાંથી રજા આપવામાં આવી. વિદ્વાન ડોક્ટરોએ આશુકારી રાજ્યક્ષમા હેવાનો મત આપ્યો. એવી કષ્ટસાધ્ય સ્થિતિમાં દેવદાવ્યાંતિ ક્વાથ સાથે શીતભંજ રસ આપવો શરૂ કર્યો. એક અઠવાડિયામાં કષ્ટપ્રકોપનાં બધાં લક્ષણો અને સોજા સાથે તાવ મટી ગયો. માત્ર ઉન્માદ, પાંડુતા અને અશક્તિ રહ્યાં હતાં. પછી દશમૂળ ક્વાથ સાથે સ્મૃતિસાગર રસ આપવાથી અને હૃદય પૌષ્ટિક દવાઓ આપવાથી તે સ્ત્રી ૪૦ દિવસમાં સ્વસ્થ થઈ ગઈ.

શ્રી. પં. કાંતિલાલજી આચાર્યના મત પ્રમાણે આ રસાયન મુખ્યત્વે વાત અને કફ અને ગૌણ રીતે પિત્તના પ્રકોપ પર સારું કામ કરે છે. આ રસન સેવનથી શાંત જોઈ આવે તથા ઉન્માદ અને બહવાટ મટી જાય છે. એનાથી પચનસંસ્થામાં રહેલા આમનું પચન થાય છે અને દસ્ત થઈ પેટ સાફ થાય છે. આ રીતે મૂત્રનો અવરોધ અને આકરો હોય તો તે પણ મટે છે. રક્તમાં એકત્ર થયેલ વિષને બાળી તાવ મટાડે છે. સૂતિકાને વાયુનો પ્રકોપ થઈ ઉન્માદ થયો હોય તો તેને પણ મટાડે છે.

દરરોજ આવનારા વિષમન્વરમાં સુદર્શનના ક્વાથ સાથે શીતભંજ રસ આપવાથી કિવનીન માફક નુકસાન નથી થતું અને આમનું પચન થઈ તાવ મટે છે.

અપચાથી આવેલો તાવ એક જ દિવસમાં મટે છે. સળેખમ સાથેના તાવ-
ધન્દલુએજામાં બનકાના શરબત સાથે આ રસાયન આપવાથી તરત પોતાનો
શુભ્ર બતાવે છે. તાવમાં ઘરદીને લંઘન કરાવવું જોઈએ.

કફપ્રધાન શ્વાસમાં થનારી ગભરામણુ દૂર કરવા માટે આ રસ વપરાય છે.
આક્ષેપકના વારંવાર હુમલા આવતા હોય ત્યારે ૨-૨ કલાકે આ રસની ૩-૪
માત્રા આપવાથી હુમલો અટકે છે. નાકમાં પથરી, સળી, લાકડાની કચ્ચર વગેરે
પેસી જાય ત્યારે શીતભંજી રસ સૂંઘાડવાથી ૨-૪ છીંકો આવી તે વસ્તુ બહાર
નીકળી આવે છે. સંત્રિપાતના ઘેનમાં શીતભંજી રસનું નસ્ય આપવાથી થોડા જ
વખતમાં શુદ્ધિ આવે છે. આ રીતે આ રસાયન બીજા રોગ પર પણ વપરાય છે.

ઉપરના અનુભવ મુજબ બીજી ઔષધિઓનું વર્ણન કરવામાં આવે તો
સામાન્ય જ્ઞાનવાળા ચિકિત્સકોને બહુ સહાય મળે છે. પણ પુસ્તકનું કદ વધી જાય
એ ઠીક નહિ હોવાથી એમ નથી કરી શકતા.

બીજી વિધિ—અંગભરમ, નાગભરમ, શુદ્ધ પીળો સોમક, શુક્રિભરમ
અને શુદ્ધ મોરચુ આ પાંચ ઔષધિઓ સરખે ભાગે લઈ, કારેલીના પાનના
રસની ૭ ભાવના આપી મગ જેવડી ગોળીઓ વાળવી. (૨. કા.)

માત્રા—૧-૧ ગોળી જીરું અને સાકર સાથે અથવા બીજા અનુપાત સાથે
આપવી. અમુક પાળીએ આવતા તાવમાં તાવ આવતા પહેલાં ૬ કલાક પહેલાં
એક માત્રા અને ૩ કલાક પહેલાં બીજી માત્રા આપવી. જીર્ણાન્તરમાં દૂધ સાથે
ગોળી ગળાવવી.

ઉપયોગ—આ રસાયન બધી જાતના વિષમન્તર, સંતત, સતત, એકાંત-
રિયો, તરિયો, ચોથિયો તાવ, શીતન્તર, જીર્ણાન્તર, કફ, શ્વાસ, આમ, મંદામિ
આ બધાને મટાડે છે. આ ઔષધિથી ઘણા દિવસથી આવનારો અને વારંવાર
બિથલો મારનારો તાવ પણ મટી જાય છે.

(૩) સૂતરાજ રસ

વિધિ—શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ ગંધક, શુદ્ધ વછનાગ અને કુલાવેલો ટંકણુખાર
દરેક ૧-૧ તોલો લેવો. બધાને એક દિવસ ખંધમાં ઘૂંટી ધતુરાનાં બીજ અને
વછનાગના ઉકાળાની ૩-૩ ભાવના આપવી. પછી સૂંઘ, મરી અને પીપરના
કંઠાની પાંચ ભાવના આપી અડદના જેવડી ગોળીઓ વાળવી. આ ઔષધિને
'મૃતપ્રાણુદાયી સૂતરાજ' પણ કહે છે. (૨. યો. સા.)

માત્રા—૧ થી ૨ ગોળી દિવસમાં ૨ વાર પાણી સાથે, આદુનો રસ અને
સાકર સાથે અથવા તુળસાના રસ સાથે આપવી. તાવ સાથેના અતિસારમાં
નાગરમોચના ઉકાળા સાથે, સંગ્રહણી અને અર્શમાં મધ અને સાકર સાથે, વાયુના

કોપમાં સૂંઠ, મરી, પીપર અને ચિત્રકમૂળના ઉકાળા સાથે, અને કંપવાત, અવળાહુક, એકાંગવાત, અપરમાર અને ઉન્માદમાં ધતૂરાનાં બીજ નંગ ૫ અને સાકર સાથે આપવી.

ઉપયોગ—આ રસાયન શીતાંગ સન્નિપાત, કફજ્વર, વાતજ્વર, વાતશ્લેષ્મ, કુકુસસન્નિપાત, સળેખમ, કફના પ્રકોપથી થનારા બધા રોગો, જ્વરાતિસાર, આમાતિસાર, નવી કફપ્રધાન સંગ્રહણી, અર્થ, કંપવાત, અવળાહુક, એકાંગવાત, અપરમાર અને ઉન્માદને નાશ કરવામાં ઉપયોગી છે.

આ રસાયનના સેવનથી નાડીઓમાં ભરાયેલો કફ અને આંતરડાંમાં રહેલા આમનું શોષણ થાય છે; મળમૂત્રનો અવરોધ દૂર થઈ અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે; અને તેથી આમાશય, ફેફસાં, આંતરડાં અને મૂત્રાશય શુદ્ધ થઈ પોતાની ક્રિયાઓમાં નિયમિત થઈ જાય છે.

આ રસના સેવનમાં દૂધ, ખીર, દહીંના પદાર્થો, મઠો, મોખા અને સાકર વગેરે પદાર્થો પથ્ય ગણાય છે. તોપણ રોગ અને દરદીની પ્રકૃતિનો વિચાર કરી ભોજન આપવું.

સૂચના—આ રસાયનમાં વછનાગની માત્રા વધારે છે, માટે નખળા હૃદય-વાળાઓને આ રસાયન ન આપવું જોઈએ. વછનાગ હૃદયની ગતિને શિથિલ કરે છે.

(૪) કસ્તૂરીભિરવ રસ

વિધિ—શુદ્ધ હિંગજોક, શુદ્ધ વછનાગ, કૂંધવેલો ટંકણખાર, જવંત્રી, જયફળ, મરી, પીપર અને કસ્તૂરી સરખે ભાગે લેવાં. પહેલાં કસ્તૂરી સિવાયની યાદીની વસ્તુઓ મેળવી, બ્રાહ્મીના ક્વાથમાં ૩ દિવસ ઘૂંટવું. પછી તેમાં કસ્તૂરી નાખી, નાગરવેલના પાનના રસમાં ૩ કલાક ઘૂંટી, મરી જેવડી ગોળાઓ વાળવી. મૂળ મંથકાર ભાવના આપવાનું લખતા નથી, પણ અમને અનુકૂળ લાગવાથી એટલું વધાર્યું છે. (૨. રા. મુ.)

નોંધ—આ રસાયનના પાકમાં મુંબઈના સુપ્રસિદ્ધ કવિરાજ આયુર્વેદમાર્તિઃ શ્રી જાદવજી ત્રિકમજી આચાર્ય 'કપૂર' મેળવે છે. કપૂર નાખવાથી પ્રયોગ વધારે અસરકારક બને છે. કસ્તૂરીભિરવ ખાસ કરીને શરીર ઠંડું હોય ત્યારે અપાય છે. કપૂર મેળવવાથી કસ્તૂરી અને હિંગજોકની અસર વધારે થાય છે. પરિણામે શરદી તરત મટી જઈ ઉત્તેજના આવી જાય છે, અને હૃદય નિયમિત રીતે કામ કરવા માંડે છે.

માત્રા—૨ થી ૩ ગોળા દિવસમાં ૨ થી ૩ વાર પાણી સાથે અથવા રોગ અનુસાર અનુપાત સાથે આપવી.

ઉપયોગ—આ રસાયન જ્વરની તરુણ અવસ્થામાં આમના પાચન માટે અને તાવના શમન માટે આપવામાં આવે છે. આ ઔષધિના સેવનથી ૧૪ દિવસનો મુદતિયો તાવ, પ્રધાપક સન્નિપાત, ૨૧ દિવસનો મુદતિયો તાવ અને આંત્રિક સન્નિપાતમાં રોગીની શક્તિ ટકી રહે છે અને મુદતે તાવ મટી જાય છે. જેમની જીવવાની આશા મૂકી દીધી હોય તેવા મોતીઝરાના ઘણા દરદીઓ બ્રાહ્મીના ક્વાથ સાથે આ ઔષધિ આપવાથી સુધરી ગયા છે. આ રસાયન નાશ્તુક પ્રકૃતિવાળા રોગી અને બાળકોને પણ હિતકર છે. કફ અને વાતપ્રધાન સન્નિપાતમાં બકવાટ, શરદી, નિદ્રાનાશ અને વાયુના પ્રકોપને શમાવવામાં પણ સારું કામ આપે છે.

સુવાવડીના ધનુર્વાત, કંપ, દાંત બંધાઈ જવા, શ્વાસ, કાસ, અને હૃદય-વરોધને મટાડે છે. હિંસ્તીરિયા, અપસ્માર, ઉન્માદ અને મૂર્છામાં પણ મગજને શાંત રાખે છે અને હૃદયને બળવાન બનાવે છે.

(૫) સૂચિકાભરણ રસ

વિધિ—રસસિંદૂર, શુદ્ધ સર્પવિષ અને કસ્તૂરી આ ત્રણે સરખે વજન લઈ, મેળવી, ધતૂરાના રસમાં ૧૨ કલાક ઘૂંટી સૂકવી ચૂર્ણ કરી લેવું.

(૨. થો. સા.)

ઉપયોગ—સોયની અણી પર સહેજ (ઢીરે રતી) લઈ માથા પરના વાળ કાઢી નાખી, લોહી કાઢી, તેમાં લગાડી આપવાથી અને તેટલા જ અમાણ્યમાં સાકર સાથે ખાવા આપવાથી સન્નિપાત ને ખેભાન અવસ્થા અને ઇદ્રિયોની શત્પતા એકદમ મટી જાય છે.

સૂચના—જો રોગીને દાહ લાગે તો સાકર નાખેલું દૂધ અથવા શરબત પાવું.

(૬) જ્વરકેસરીવટી

વિધિ—શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ ગંધક, શુદ્ધ વજનાગ, સૂંક, પીપર, મરી, હરડે, બહેડાં, આમળાં અને શુદ્ધ નેપાળો—આ દરેકે સરખે ભાગે લઈ, ભાંગરાના રસમાં ૧૨ કલાક ખરલ કરી ૧-૨ રતીની ગોળીઓ વાળવી. (ભિ. ૨.)

‘નિશંકુરત્નાકર’માં ભાંગરાની ભાવનાને બદલે કૂખાના રસની ભાવના આપવાનું લખ્યું છે. તાવ મટાડવા માટે તે વધારે સારી પડે છે.

માત્રા—૧ થી ૨ રતી દિવસમાં ૨ વાર ૫ થી ૭ મરી સાથે લેવી, અને ઉપર ઘૂંટડો પાણી પીવું. બાળકોને સરસવની બરોબર આપવી.

મૂળ ગ્રંથમાં જ્યુદ્ધજ્યુદ્ધ અનુપાનો લખ્યાં છે, પણ જંધી જાતના તાવમાં નારિયેળનું પાણી, પિત્તજ્વરમાં સાકર, સન્નિપાતમાં મરી અને દાહજ્વરમાં પીપર અને જીરા સાથે આપવી.

ઉપયોગ—ત્વરકોસરી રસ બધી જાતના નવા તાવ, વાતત્વર, પિત્ત-ત્વર, દાહત્વર, વિષમત્વર, સન્નિપાત, જૂતાતુલ્યધુક્ત ત્વર, ખરોળની વૃદ્ધિ આવનારા ત્વર, બધી જાતના પિત્તપ્રધાન કુષ્ઠરોગ, ગુસ્મ, કબજિયાત, મંદાગ્નિ, અશુભ સોમ, ઘણ અને સર્વે પ્રકારના પિત્ત અને રક્તદોષને મટાડે છે.

ધણુંખરું ધણી જાતના તાવ કબજિયાત યવાથી ઉત્પન્ન થાય છે. કબજિયાત યવાથી આમ અને સેન્દ્રિય વિષની વૃદ્ધિ થાય છે. પછી આમ અને વિષને બાળવા માટે જીવન સંરક્ષક શક્તિ ગરમી વધારે છે. એને સાત્ત્વકારોએ ત્વર નામ આપ્યું છે. આ ત્વરના પ્રકૃતિ અને લક્ષણોના ભેદથી જુદાજુદા પ્રકાર થાય છે. વાતજ, પિત્તજ, કફજ કે ત્રિદોષજ ગમે તે જાતનો તાવ હોય પણ કબજિયાત તેનું કારણ હોય તો પછી બધાના મૂળ કારણરૂપ કબજિયાત દૂર કરવા માટે અને તાવ મટાડવા માટે આ નિર્ભય ઔષધિ છે.

સૂચના—આ ઔષધિ બાળક, સુવાન અને વૃદ્ધ સર્વને આપી શકાય છે. માત્ર ગર્ભિણી સ્ત્રી અને અતિસારના દરદીને ન આપવી.

(૭) નારાયણ ત્વરકાંકુશ રસ

વિધિ—શુદ્ધ સોમલ, શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ ગંધક, શુદ્ધ હરતાલ, શુદ્ધ વજનાગ, શુદ્ધ ધતૂરાનાં બી, કોટીભરમ, કુસાવેલો ટંકણખાર, બાંગ, સૂંઠ, મરી અને પીપર સરખે ભાગે લેવા. પહેલાં પારા અને ગંધકની કળ્લલી કરવી પછી તેમાં સોમલ મેળવવો. સોમલ ખરોખર મળી જાય પછી હરતાલ નાખવી. અર્ધો કલાક ધૂંટયા પછી વજનાગ ઉમેરવો. અને પછી બાકીની વસ્તુઓ મેળવી આશના રસમાં ૩ દિવસ ધૂંટી જીવારના દાણા જેવડી ગોળાઓ વાળવી.

(યો. ૨.)

માત્રા—૧-૨ ગોળા દિવસમાં ૩ વાર પાણી સાથે આપવી.

ઉપયોગ—આ રસ ઠંડી લાગી આવનારા બધી જાતના વિષમત્વર, સન્નિપાત, જૂના તાવ અને કોલેરાનો નાશ કરે છે. બધી જાતના કફપ્રધાન અને વાતપ્રધાન ત્વરમાં આ રસાચન વપરાય છે.

સૂચના—આ ઔષધિમાં સોમલ છે માટે ખાવામાં અપચ્ચ ન આપવું. જૂનો તાવ હોય તો ધી અને દૂધ જરૂર આપવાં. નવા તાવમાં દવા આપી કપડું ઝાઝાડી દેવાથી પરસેવો થઈ તાવ ઊતરી જાય છે. ગ્રીષ્મ અને શરદ-ઋતુમાં પિત્તપ્રકૃતિવાળાને અને ત્વરના તીવ્ર વેગમાં આ રસ ન આપવો.

(૮) મહાત્વરકાંકુશ રસ

વિધિ—શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ ગંધક અને શુદ્ધ વજનાગ દરેક ૧-૧ ભાગ, શુદ્ધ ધતૂરાનાં બી ૩ ભાગ અને સૂંઠ, મરી અને પીપર દરેક ૨-૨ ભાગ લઈ,

વિધિ પ્રમાણે મેળવી, આદુના રસ અને લીંબુના રસની એક એક ભાવના આપી એક એક રતીની ગોળીઓ વાળવી. (ખ. રા.)

માત્રા—૧-૧ રતી દિવસમાં ૨ વાર આદુના રસ અને મધ સાથે આપવું. ક્ષુદ્રપ્રધાન જ્વરમાં મહાજ્વરાંકુશ, શૂંગભસ્મ, ક્ષુદ્રકાર અને નવસારને મેળવી દિવસમાં ૩ વાર આપવું અને ઉપર ચિપ્પલ્યાદિ ક્વાથ પાવો.

ઉપયોગ—આ રસ વાતજ્વર, બંધી જાતના વિપ્રમજ્વર, રોજ આવનારા એકાંતરિયા, તરિયા અને ચોથિયા તાવનો નાશ કરે છે. તેમ જ સન્નિપાતનું પણ શમન કરે છે. ઠંડી લાગ્યા સિવાય આવનારા, લાગલગાટ રહેનાર અને વધઘટ થતા તાવમાં પણ આ રસાયન બહુ ઉપયોગી છે. તાવ સાથેનું અશ્ણુ, પાતળા ઝાડા, પેટમાંનો દુખાવો અને આક્રોશ મટાડે છે. જૂના સંધિવામાં આ રસ ફાયદાકારક છે. આ રસ વેદનાશામક, સહેજ સ્વેદન અને પાચક છે.

અશ્ણુ અથવા અપથ્ય બોજનથી પચનમંસ્થાની વિકૃતિ થઇ ઉત્પન્ન થયેલા તાવમાં આ રસાયન ઉત્તમ અસર કરે છે. ખાસ કરીને આ ઔષધિ વેદના સહન ન કરી શકે તેવા ચંચળ પ્રકૃતિના દરદીને આપવામાં આવે છે.

આખા અંગમાં કંપ, જ્વરનો વેગ સરખો ન હોવો, જંઘ ન આવવી, વારંવાર છીકા આવવી, શરીર અકડાઈ જવું, હાથપગ ફાટવા, સાંધેસાધામાં વેદના થવી, માથું અને કપાળના ભાગમાં દરદ થવું, મોંમાં ફિકાસ આવી જવી, કબજિયાત, આખું શરીર ભારે થઈ જવું, હાથપગ જાણે બહાર મારી જવા, કાનમાં ધ્રુમકારા થવા, દાંત કંકડવા. વ્યાકુળતા, સૂકી ખાંસી, જિબકા આવવા, ફવાડાં જિભાં થઈ જવાં, તરસ, ચક્કર આવવાં, બકવાટ, પેશાબનો રંગ લાલ, પીળો કે જાંબો થઈ જવો, પેટમાં શળ, આક્રોશ, વારંવાર જિબકા આવવા, લક્ષણો વધે તેમ રોગી વધારે બળડે (પૂછવાથી દરદી કહે કે આમ બોલ્યા કરવાથી સારું લાગે છે) વગેરે લક્ષણો થાય ત્યારે મહાજ્વરાંકુશ રસ આપવામાં આવે છે.

તાવનો વેગ ઓછો, શરીરમાં જડતા, આળસ, જંઘ વધવી, અંગ જકડાઈ ગયેલું લાગવું, કપડાં કાઢી નાખતાં ઠંડી લાગવી, મોંમાં પાણી છટપા કરવું, જિબકા, જિલ્ડી, પેટનું ભારેપણું, આંખે અંધારાં, તડકે બેસવાની કે તાપવાની ધ્વજાં, તડકે બેસવાથી સારું લાગવું, ખાંસી, અરચિ, બેચેની વગેરે લક્ષણો હોય ત્યારે આ જ્વરાંકુશ સારી રીતે વપરાય છે.

ક્ષુદ્રાનજ્વર હોવાથી અંગમાં જડતા અને ખૂબ દીધાપણું, માથું જકડાઈ ગયેલું લાગવું, હાડકે હાડકાં તૂટવાં, ઘેન, સજેખમ માફક નાક ગળવું, ખાંસી, પરસેવો ન થવો, હાથપગ અને આંખમાં બળતરા, બપ લાગવો, ક્રોધ આવવો

યાક જેવું લાગવું વગેરે લક્ષણોમાં તાવ ખાસ કરીને મર્યાદિત હોય છે. તેના પર આ રસાયન બહુ ફાયદાકારક છે.

સતત વિષમન્વર એટલે કે ૭ કે ૧૦ દિવસ રહેનારા તાવમાં બહુ જલ્દી, હાયપગ તૂટવા, બહુ તરસ (આ તરસ ગરમ પાણી અથવા સૂંઠ કે લવંગ વગેરે ગરમ પદાર્થોના સેવનથી ઓછી થાય છે), વગેરે લક્ષણો થાય છે. આ તાવમાં અને એક દિવસના અંતરે આવનારા એકાંતુરિયા તાવમાં આ મહાન્વરાંકુશ ફાયદાકારક છે.

અજીર્ણ કે અપચ્ચ સેવનથી આવવાના તાવમાં કાઢમાં વિકૃતિ થાય છે. પછી ઊબકા, હાળ ગળવી, પેટમાં વાયુ ભરાઈ જવો, અરુચિ, પેટમાં ધીમી શબ્દ, સહેજ સહેજ ઝાડો થયા કરવો, મંદાગ્નિ, કેમ પશુ પ્રકારના ખોરાકની ઇચ્છા ન થવી, મર્યાદિત જ્વર, સાંધેસાંધામાં વેદના વગેરે લક્ષણો દેખાય છે. આ તાવ ઉપર મહાન્વરાંકુશ રસની સારી અસર થાય છે. (અૌ, શુ. ધ. શા.)

(૬) રત્નગિરિ રસ

વિધિ—શુદ્ધ મનઃશિલ, શુદ્ધ હિંગજોલ, લવંગ અને જાયફળ સરખે ભાગે લઈ આદુના રસની બે ભાવના આપી ૧-૧ રતીની જોળાઓ વાળવી.

(આ. નિ. મા.)

માત્રા—૧ થી ૩ જોળા બાળકોને ૩ થી ૩ રતી સુધી આપવું.

અનુપાન—ધાણા અને સાકર દરેક ૧૦૦ તોલો લઈ અધકચરા કરી ૧ કલાક સુધી નવટાંક પાણીમાં પલાળી રાખવાં. પછી મસળી પાણી ગાળી લઈને ઔષધિ સાથે આપવું, જીર્ણજ્વરમાં દૂધ સાથે આપવી.

ઉપયોગ.—આ ઔષધિ મોટા માણસ અને બાળકોને રહેનારા તાવમાં તાવ ઉતારવા માટે અમૂલ્ય છે અને નિર્ભયતાપૂર્વક આપી શકાય છે,

આ રસાયનને ધાણા સાકરના હિમ સાથે આપવાથી પરસેવો લાવે છે, લોહીમાં રહેલા વિષને બાળી પરસેવા સાથે બહાર કાઢી નાખે છે તેમજ કાઢમાં સંચિત થયેલા આમ-વિષનું પચન તાવના મૂળનો નાશ કરે છે.

આ રત્નગિરિ રસમાં વછનાગ ન હોવાથી નળના હૃદયવાળા માટે વધારે ઉપયોગી છે. મુદતિયા તાવમાં ન્યારે વછનાગવાળી ઔષધિ આપવાથી તુકસાન થવાનો સંભવ રહે છે, ત્યારે આ રત્નગિરિ રસનો ઉપયોગ બહુ હિતકર છે.

જેતરમાં કામ કરનારાઓને અને ગામડામાં ફરનારાઓને ચોમાસામાં ઘણીવાર અરવચ્છ પાણી પીવું પડે છે. અને ઋતુના પ્રકોપને લીધે પાચનક્રિયા પણ ખરાબ કામ આપતી નથી. પછી ઘણાને આમનો સંગ્રહ થઈ તાવ આવે

છે. આ રોગીઓને રત્નગિરિ રસ આપવાથી વિષ બળી નઈ થોડા જ વખતમાં તાવ મટે છે.

મિથ્યા આહાર-વિહાર, અપચો અને ઋતુનો પ્રકોપ વગેરે કારણોથી આમ અને મળ ભરાઈ તાવ આવી જાય છે. આ તાવને મટાડવા માટે પહેલાં ગરમાળો વગેરે ઔષધોનો ક્વાથ અથવા ન્વરકેસરી વટીથી આમ અને મળને દૂર કરી ધાતુઓને નિર્દોષ બનાવવી જોઈએ. પરંતુ અનુભવ વગરના ડોક્ટરો અને તેમના અનુયાયીઓ અને મલેરિયા માની કિવનીન વગેરે આપ્યા કરે છે. એથી ન્વરનું વિષ કુપિત થઈ ધાતુઓમાં મળી જાય છે અને પછી લાંબો વખત હેરાન કરે છે. સામાન્ય રીતે માથામાં દરદ, આંખોમાં દિલ્હાસ, જીભ પર છારી, બહુ થાક, મંદાગ્નિ, અરુચિ, પીળો પેશાબ, કબજિયાત વગેરે લક્ષણો દેખાય છે. તેમ જ રોજ ૨-૪ કલાક મટે તાવ વધી જાય છે. જો આવી સ્થિતિમાં કિવનીન આપવામાં આવે તો મગજ ગરમી, બહેરાશ, મૂત્ર-પિંડના કાર્યમાં અવરોધ આવી મૂત્રનો અવરોધ થવો, જીંધનો નાશ વગેરે ઉપદ્રવો થાય છે. આ દરદીઓને ધાતુસાકરના કાંટ કે હિમ સાથે રત્નગિરિ રસ આપવાથી ધાતુઓમાં મળી ગયેલ ન્વરનું વિષ બહાર આવે છે; ૨-૪ કલાક સુધી તાવ ૧૦૨° થી ૧૦૪° સુધી વધી જાય છે, પછી પરસેવો લાવી વિષને બહાર કાઢી નાખે છે અને તાવ મટાડે છે.

સુવાવડમાં બરોબર સંભાળ ન રાખવાથી અને પાચનશક્તિનો વિચાર કર્યા વગર ગોળ-ધી ખાવા આપવાથી સુવાવડી સ્ત્રીને તાવ આવે છે. સામાન્ય રીતે તાવ ૧૦૨° સુધી રહે છે. તેમ જ માથામાં દરદ, ગભરામણ, અરુચિ, પેટમાં ભાર, જનનેન્દ્રિયમાંથી પાણીનો સાવ થવો, કાંઈ કાંઈને પાતળા માંડા થવા વગેરે લક્ષણો થાય છે. એવી સ્ત્રીઓને રત્નગિરિ રસ આપવાથી આમવિષ જલદી બળી જાય છે અને તાવ મટે છે.

(૧૦) અશ્વકંચુકી રસ

વિધિ—શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ ગંધક, શુદ્ધ વજનાગ, કુલાવેલો ટંકણખાર, શુદ્ધ હરતાલ, હરડે, બહેડાં, આમળાં, મુંદ, મરી, પીપર અને શુદ્ધ નેપાળો, આ બધાં સમભાગે લખ, ભાંગરાના રસમાં ૨૧ દિવસ ઘૂંટી ૧-૧ રતીની ગોળાઓ વાળવી.
(૨. રા. મુ.)

માત્રા—૧ થી ૪ ગોળા સવારે પાણી સાથે આપવી.

ઉપયોગ—ન્વરકેસરી વટીમાં હરતાલ અને ટંકણ હિમેરવાથી અશ્વકંચુકી રસ બને છે. અશ્વકંચુકીમાં ભાંગરાના રસની ભાવનાઓ નેટલી વધુ અપાશે

તેટલો તેમાંથી વિરચનશુભ્યુ ઓછો થઈ ઔપધિ સૌમ્ય જનશે. ભાંગરાના રસના વધારે પુટથી કલેખને વધારે કાપદો થાય છે. નેપાળાની હિમતા પણ સમાર્ધિ નર્મ જાળતરા, ઊભકા અને બેલડી કરવાની શક્તિ ઘટી જાય છે અને દરતાક્ષની હિમતા પણ ઓછી થાય છે.

આ અશ્વકંચુકી રસને 'અશ્વચોળા' અને 'ઘોડાચોળા' પણ કહે છે. સામાન્ય જનતા એમ માને છે કે આ રસાત્મક જલ્દા રોગ પર વપરાય છે, પણ શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ તો એ માન્યતા ખોટો જામ છે. એટલું સાચું છે કે આ એક વીર્યવાન અને પ્રભાવશાળી ઔપધિ છે તથા ઘણા જ રોગોમાં હિતકર છે.

અશ્વકંચુકી રસ તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, જ્વરદન, સારક, વિકાસી, વ્યવાયી, પ્રમાથી, દારણ્ય અને લેખન કરનાર અને ભેગા થયેલા દોષોનું ભેદન કરનાર છે. કફ, વાતકફ અને પિત્તકફ દોષને દૂર કરનાર છે. અનૂપ દેશમાં વિશેષ અને જંગલ દેશમાં ઓછો ઉપયોગી છે. સગર્ભા, મુવાવડી સ્ત્રી, નાનું બાળક અને વૃદ્ધ માણસ માટે સાધારણ્ય તાવમાં આ ઔપધિ ન વાપરવી જોઈએ. તેમ જ રક્તપિત્ત, ઉરઃક્ષન, મૂત્રકૃમ્મ અને મૂત્રાઘાતના રોગોને પણ આ રસ ન જ આપવો જોઈએ.

કફનો પ્રકોપ થઈ પેટમાં આક્રોશ ચડવો, ઊભકા આવવા, અને શ્વાસ અને ખાંસી સાથે ઘેન હોય ત્યારે આ ઔપધિ વાપરવી જોઈએ. એ રીતે આમાશય, ઉરઃસ્થળમાં કફની વૃદ્ધિ થઈ ચોમાસાની શરૂઆતમાં કે વચ્ચે થનારો શ્વાસ અને દરવર્ષે ચોમાસામાં થનારો શ્વાસમાં આ અશ્વકંચુકી વપરાય છે. આ શ્વાસમાં કફપ્રધાન લક્ષણો થાય છે. વારંવાર ઘટ્ટ અને સર્જેદ કફની ગાંઠો જેવા ગળાકા નીકળે છે, શ્વાસનો વેગ તીવ્ર નથી હોતો અને ગભરામણ્ય પણ બહુ નથી હોતી. આવાં લક્ષણો હોય ત્યારે આ ઔપધિ આપવી જોઈએ.

છ મહિનાના બાળકની વરાધમાં એની છાતી ભારે થઈ જાય છે. શ્વાસોચ્છવાસ જલદી ચાલે છે. આ રોગમાં દરેક શ્વાસે શ્વાસે પેટમાં ખાડો પડે છે, બાળક આકુળ-આકુળ થઈ જાય છે, તાવ સામાન્ય હોય છે અને પેટ સાફ આવતું નથી. આ રોગમાં આ રસ માના ધાવણ સાથે અથવા કારેલીના રસમાં અપાય છે. બાળકને થનારો શ્વસનક સન્નિષાતમાં કફનો સંચય વધારે થવાથી શ્વાસોચ્છવાસનો વેગ વધી જાય છે, તેની પર આ અશ્વચોળા વપરાય છે. આ રોગની પહેલી અવસ્થામાં આ ઔપધિ આપવાથી કફનું લેખન થાય છે અને રોગનું બળ મોટાભાગે ઘટી જાય છે. દરદી એકદમ દુઝો નથી દેતો અને કેટલાક રોગીઓની સ્થિતિ પહેલી સુધરી જવાના દાખલા પણ મળ્યા છે. નાનાં બચ્ચાં

માફક મોટા માણસોને પણ કફપ્રધાન હોય હોય ત્યારે જ આ અશ્વચોળાથી ફાયદો થાય છે.

વારંવાર કફવાળી ઊલટી થવી, પેટમાં જડતા, મોંમાં પાણી છૂટવું, લાળ ઝરવી, ગળી, ફીણવાળી અને નડી ઊલટી થવી, આળસ, મોં થોથરાવું વગેરે લક્ષણો હોય ત્યારે અશ્વકંચુકી રસ વપરાય છે.

નાનાં બાળકોની યકૃતની વૃદ્ધિમાં આ ઔષધિ સારો ફાયદો કરે છે. આ રોગમાં મુખ્યત્વે કફવૃદ્ધિનાં લક્ષણો હોવાં જોઈએ. યકૃતમાં જડતા, આંખો ભારે લાગવી, ઘેન, ખાંસી (ઝેટલી બધી ખાંસી થાય છે કે છાતી હંમેશાં બરેલી લાગે છે), ગળામાં ધર-ધર અવાજ થવો, ઝાડો પીળો, આખા શરીર પર પીળાશ, મોં, હાથ, પગ પર સહેજ સોજા જેવું લાગવું વગેરે લક્ષણો હોય ત્યારે અન્ય દેશમાં રહેનારાઓ માટે આ દવા સારો ફાયદો કરે છે. જો આ રોગમાં પિત્તપ્રધાન લક્ષણ—અધિક પ્રસ્વેદ, દાહ, શુષ્કકાસ, શરીરમાં ગરમી, મળમૂત્રમાં પીળાપણું વગેરે—હોય તો આ ઔષધિનો ઉપયોગ ન કરવો.

યકૃતવૃદ્ધિ માફક કફપ્રધાન પ્લીહાવૃદ્ધિમાં પણ આ ઔષધિ ફાયદાકારક છે. આ રોગની અંતિમ અવસ્થાએ પહોંચેલા દરદીઓ પણ આ ઔષધિથી સારા થવાના દાખલા મળે છે. દારૂડિયા સિવાયના મોટા માણસોની યકૃતવૃદ્ધિમાં જો કફપ્રધાન લક્ષણો હોય તો આ ઔષધિ સારી અસર કરે છે.

હાસમાં આ દવાના દુરુપયોગ થવાના દાખલા મળી આવે છે. રોગના હોય-દુખનો ખરાબર વિચાર કર્યા વગર માત્ર રોગની જ ચિકિત્સા કરવાથી વિપરીત પરિણામ આવે છે. જેમકે યકૃતવૃદ્ધિમાં કફવિકૃતિનાં લક્ષણો અને પિત્તપ્રકોપનાં લક્ષણો પણ હોય છે. પિત્તપ્રધાન લક્ષણો હોય ત્યારે આ ઔષધિ ન વાપરવી જોઈએ, નહીંતર દરદીને નુકસાન થાય છે.

જૂની યકૃતવિદ્રધિમાં છેલ્લી અવસ્થા ન હોય અને દારૂનું વ્યસન આ રોગમાં કારણરૂપ ન હોય, તો આ ઔષધિ વાપરવી જોઈએ. કોષ્ટવાર સંગ્રહણીમાં યોગ્ય ઉપચાર ન થવાથી અથવા યોગ્ય ઉપચાર હોવા છતાં જંતુઓના પ્રકોપથી યકૃતવિદ્રધિ થયેલી હોય અને રોગ જૂનો થઈ ગયો હોય તો કડાછાશનો અર્ક કે કુંટળરિષ્ટ અને અશ્વકંચુકી રસનું મિશ્રણ બહુ ઉપયોગી છે. આમાં પણ કફપ્રધાન લક્ષણો હોવાં જોઈએ.

બાળકોના યકૃતદર અને પ્લીહાદરમાં કફપ્રધાન લક્ષણો થાય અને તેમાં જોડાદર થવા પછી પણ આ દવાથી ઘણા રોગીઓએ નવજીવન પ્રાપ્ત કર્યું છે. દરદીને ઘેન, આળસ, પાંડુતા, કબજિયાત, ઝાડામાં આમ પડવો, મળ ચીકણો

અને, જનડો, હાથ, પગ અને મોં ઉપર સોળ અને પેશાબ પ્રમાણમાં વધારે થવો વગેરે લક્ષણો થાય છે.

આ રોગનાં કારણોમાં લાંબા વખતનો શીતજ્વર, માટી ખાવી અથવા વારંવાર પેટમાં કૃમિ થવા, કબજિયાત, મધુર, રિનઘ્ધ અને જડ ખોરાક અથવા માના ધાવણી વિકૃતિ છે. પણ હૃદય કે મૂત્રપિંડનો રોગ એ જળોદરમાં કારણરૂપ હોય ત્યારે આ ઔષધિ ન વાપરવી જોઈએ.

મધ્યમ કોષ્ઠશળ ઘણેભાગે જૂના આમસંચય અથવા કંઠજન્ય સ્રોતાવરોધને લીધે થાય છે. અને આ શળ સાથે કબજિયાત હોય છે. આ રોગ બહુ બેઠાકુ કે આળસુ, રિનઘ્ધ જોજન કરનાર કે માંસાહારીઓને થાય છે. આ રોગમાં રોગીનાં આંતરડાંમાં મળ ભેજો થવાથી પુરઃસરણક્રિયા મંદ પડી જાય છે, કબજિયાત રહ્યા કરે છે અને પછી તેથી પાચનક્રિયા મંદ પડે છે. તેમ જ રસ યોગ્ય પ્રમાણમાં ઉત્પન્ન થતો નથી. રસનું શોષણ યોગ્ય રીતે ન થવાથી રક્ત વગેરે ધાતુને પૂરતું શોષણ મળતું નથી, પેટ વધી જાય છે અને રોગી તદ્દન નબળો પડી જાય છે. આ સ્થિતિમાં અશ્વકંચુકી સારી રીતે વપરાય છે.

કંઠગુહ્મમાં અશ્વચોળી વાપરીના ઘણા દાખલા મળી આવે છે. ગુહ્મનો આ પ્રકાર મધ્યમ કોષ્ઠશળમાં લખેલાં કારણોએ થયો હોવો જોઈએ, અને અનુપ દેશમાં રહેનારાને થયો હોય, તો અશ્વકંચુકી વપરાય છે. આ ગુહ્મ જડ, મોટો અને બારે હોય છે. બાકીનાં લક્ષણો કદપ્રધાન હોય છે.

આ ઔષધિ વાતગુહ્મ અને પિત્તગુહ્મમાં ઉપયોગી નથી. જૂના અતિસારમાં વારંવાર સફેદ ચીકણા ઝાડા થવા કરે છે અને પેટ બારે રહે છે. આ રોગમાં મોટા અને નાના આંતરડાની શ્લેષ્મિક કલા ફૂલી જાય છે. તેમાંથી સાવ થવા કરે છે. આ સાવ કદપ્રધાન વિકૃતિથી થાય છે. ત્યારે આ શ્લેષ્મિક કલાનો કુલાવો જોઈએ થાય અને સાવ બંધ પડે, ત્યારે આ અતિસાર મટી શકે છે. તે ઉપરાંત સ્તંભક, દીપન-પાચન વગેરે સામાન્ય ઉપચારો કરવાથી રોગ મહિનાઓ સુધી ચાલુ રહે છે. આમાં મૂળ દોષ અંદર બરાઈ રહે છે તેને બહાર કાઢી નાખવો જોઈએ. આ કાર્ય અશ્વકંચુકીના અયોગથી સારી રીતે થઈ જાય છે.

માત્ર સ્તંભક ઔષધિઓથી એકત્ર થયેલા સ્વસ્વરૂપ દોષનું વધારે ને વધારે સ્તંભન થઈ દૃઢ થાય છે અને રોગ દિવસે દિવસે દૃઢ થતો જાય છે. એટલા માટે આ જગ્યાએ દોષને બરોબર રીતે બહાર કાઢી નાખવો જોઈએ. આ સિદ્ધાંત નવા કદાતિસારને માટે પણ લાગુ પડે છે. જૂના સંગ્રહણીમાં મોટા આંતરડામાં જ્યાં પ્રણુ થાય છે ત્યાંથી હંમેશા મળ સાથે શ્લેષ્મિક કલા અને લોહી આવે છે. આ રોગમાં બની શકે ત્યાં સુધી આ હરતાલવાળી ક્ષિત્ર ઔષધિ ન વાપરવી

નેષ એ. આ જગ્યાએ સંચિત દોષને કાઢવા જ માટે દિવસ કે નારાયણ ત વાપરવું નેષ એ.

આપામ અને અપતાનક એ વાતરોગોમાં કોષ્ટમાં મળેલા સંચય થવાથી વાયુની વૃદ્ધિ થાય છે. પછી રોગીને અચાનક તાણ આવવા માંડે છે અને બેશુદ્ધિ આવી જાય છે, મોંમાંથી શીણ નીકળે છે, ગળામાં ધરર-ધરર અવાજ થાય છે, મળ બરાવાથી પેટ કઠણ અને મોટું થઈ જાય છે, વા સરતો નથી અને કોષ્ટક વારે બિલટી પણ થઈ જાય છે. વારંવાર તાણ આવવાથી રોગી આકુળબાકુળ થઈ જાય છે. ઠોઈ કોષ્ટવાર એટલી જોરથી આવે કે ખરડો કમાન માફક વળી જાય છે. આ વાતરોગમાં પહેલા કોષ્ટશુદ્ધિ કરવી નેષ એ. આ માટે ઉદરમાં રહેલા મળ અને સેન્દ્રિય વિષને બહાર કાઢનારી ઔષધિઓમાં અશ્વમેળા ઉત્તમ છે.

ભૂતોન્માદ રોગમાં દરદી બેશુદ્ધ અને વ્યાકુળ થઈ ગયો હોય, રોગીની છાતી, પેટ, ગળું વગેરેમાં કદપ્રધાન મળસંચય વધારે થવાથી બાન જતું રહેલું હોય, હૃદયાધારિક પ્રદેશ (Epigastric Region) ની પાસેના ભાગ ખૂબ ફૂલ્યો હોય, ગળામાં વિચિત્ર ધરર-ધરર અવાજ યતો હોય અને દરેક શ્વાસ સાથે મોંમાંથી થૂંકના પરપોટા ચતા હોય અને લાળ પડતી હોય તો આ અશ્વકંચુકી રસ મધ સાથે આપવાથી આશ્ચર્યજનક ફાયદો થવાના દાખલા મળે છે.

મૂર્છારોગમાં ખાસ કરીને પિત્તનો અનુબંધ હોય ત્યારે માત્ર પિત્તશામક ઉપચાર કરવાને બદલે પિત્તવિરોધન ઔષધિ આપવી વધારે હિતકર છે. આ સાથે લોહીનું દબાણ પણ ઘટવું જરૂરી છે. આ કાર્ય બહુ જલદી થવું નેષ એ. ઘણા દિવસ વાપરવાથી આરોગ્યવાધની અને ચંદ્રપ્રભા પણ લોહીનું દબાણ ઘટાડે છે. પણ જલદી કામ કરનારી ઔષધિ અશ્વકંચુકી છે. આનાથી બેશુદ્ધિ પણ મટે છે.

યકૃતના રોગથી કે યકૃતની ક્રિયાની વિકૃતિ થવાથી શરીર પર કાળાં કાળાં ચકામાં થાય છે. કેટલીક વખત ફેફસા પણ થાય છે. બાકીનાં લક્ષણો કુદ જોવાં લાગે છે. પણ આ રોગોમાં ચામડીની બહેરાશ અને કુદના જંતુઓ હોતા નથી. આ રોગ પર અશ્વકંચુકી આશ્ચર્યકારક અસર કરે છે.

ક્ષુદ્ર કુદ એટલે કે ચામડીના રોગમાં ઉત્પન્ન થનારા ચકામાં, ઘા, ફેફસીઓ, ચીકણા પાણી ઝરવું, ખરજ વગેરે રોગોમાં હળદર કે ત્રિફળાના ઉકાળા સાથે અશ્વકંચુકી આપવાથી સારો ફાયદો થાય છે.

ચોંધિયા તાવમાં દોષ રસથી મેદ ધાતુ સુધી પહોંચી જાય છે. આ રોગમાં કબજિયાત, ખરાજ વધવી વગેરે વિકારો હોય છે. જો દર ચોથે દિવસે તાવ આવતી વખતે કોષ્ટમાં જડતા અને છાતીમાં કદનો બરાવો વગેરે ચિહ્નો હોય

તથા ધણા દિવસોથી તાવ દેરાન કરતો હોય તો આ રસાયન અગધિયાના પાનના રસ સાથે આપવું નોંધજો. આ રીતે બીજી જાતના વિવિધનરોમાં પણ તીવ્ર અવરથા ગયા પછી જીવું અવરથામાં જરોળ વધવી, મંદાગ્નિ અને પાંડુતા વગેરે લક્ષણો હોય ત્યારે અશ્વત્થોળા આપવી નોંધજો.

કોણમાં મળસંચય થવાથી માથામાં થળ અને તેની સાથે આંખોમાં થળ, આંખાશયમાં ક્ષુદ્રસંચય થાય ત્યારે થળ વધારે તીવ્ર ન હોય અને મળનો સંચય વધારે હોય તો આ ઔષધિ આપવી નોંધજો.

શરીરમાં રસપ્રધિઓની વૃદ્ધિ અને સાથે સાથે ક્ષુદ્રોપની વૃદ્ધિ થવાથી કોણમાં ધીમી ધીમી થળ મારે છે. કોણમાં પ્રધિઓ વધ્યા જેવું લાગે છે. કોણ જડ થઈ જાય છે. આ સ્થિતિમાં અશ્વકંચુકી વાપરવી નોંધજો. આ રોગમાં જસતભરમ પણ વપરાય છે. પરંતુ શરીરમાં દાહ, હાથપગ તૂટવા, ઝીણો તાવ, અને પિત્તની વૃદ્ધિનાં લક્ષણો લાગતાં હોય તો જસદભરમ આપવી. ક્ષુદ્રકોપનાં લક્ષણોમાં અશ્વકંચુકી અને પિત્તપ્રકોપમાં જસદભરમ. બંનેમાં આ તક્ષાવત છે. (ઓ. ગુ. ધ. શા.)

સૂચના—આ રસાયન પિત્તપ્રધાન પ્રકૃતિવાળાને ન આપવું નોંધજો. પિત્તપ્રધાન રોગ અને પિત્તપ્રધાન ઋતુમાં વાપરવું હોય તો શીતળ ઔષધિઓ સાથે મેળવીને વાપરવું નોંધજો.

ગર્ભવતી સ્ત્રી, સુવાવટી સ્ત્રી, નાનાં બાળકો અને બહુ ધરડા માણસોને સામાન્ય તાવમાં આ દવા ન આપવી નોંધજો. તે ઉપરાંત મૂત્રાઘાતના દરદીઓને અશ્વકંચુકી ન આપવી નોંધજો.

(૧૧) ત્રિભુવનકીર્તિ રસ

વિધિ—શુદ્ધ હિંગળોક, શુદ્ધ વછનાગ, સુંદ, મરી, પીપર, કૂસવેલો ટંકણુખાર અને પીપળીમૂળ સરખે ભાગે લાઇ, ઝીણું વાટી, તુલસીનો રસ, આદાનો રસ અને ધતૂરાના રસની ૩-૩ ભાવના આપી ૦૧-૦૧ રતીની ઝોળીઓ વાળવી. (ધો. ૨)

ત્રિભુવનકીર્તિ રસના પાઠમાં વૃદ્ધપરંપરા અનુસાર ‘ઔષધિગુણધર્મશાસ્ત્ર’ના કર્તાઓ જીવં અને વરિયાળાં એ બે ઔષધિઓ વધારે નાખે છે. અમે ગુણુવિવેચન પણ તે પ્રમાણે કર્યું છે.

કેટલાક વૈદ્યો ધતૂરાના રસની ભાવનાને બદલે દાહડીના રસની ભાવના આપે છે. તેઓ એમ માને છે કે દાહડીના રસની ભાવનાથી મલેરિયા પર વધારે કાયદો ચાય છે. કબજિયાત હોય તો તે મટાડે છે અને કફનો સ્ત્રાવ વધારે કરાવે છે. અમારે ત્યાં ધતૂરાનો રસ જ વપરાય છે.

માત્રા—૧-૧ ગોળી દિવસમાં ૨ વાર આદુના રસ અને મધ સાથે અથવા અન્ય રોગ અનુસાર અનુપાત સાથે આપવી. સન્નિપાતમાં જરૂર હોય તો ૩-૩ કલાકે ૧-૧ ગોળી આપવી. કફપ્રધાન જ્વરમાં મુવર્ણબંગ અને આંકડાના મૂળની છાશ સાથે મેળવી મધ સાથે દિવસમાં ૨ કે ૩ વાર આપવું.

ઉપયોગ—આ રસાયન જ્વરદન, કફદન, રવેદન અને વેદનાહર છે. બધી જાતના કફપ્રધાન અને વાતપ્રધાન નવા તાવ, વાતકફ જ્વર, દાઢ વાદને આવનારા સંતત અને સતતજ્વર, તેમજ કફપ્રધાન સન્નિપાતનો નાશ કરે છે. ઓરીમાં બ્યારે બહુ ત્રાસ થતો હોય, દાણા બહાર દેખાતા હોય ત્યારે અંદરનું વિષ બહાર કાઢવા માટે સહાયક ઔષધિ સાથે આ રસ આપવાથી માત્ર ૩-૪ દિવસમાં જ રોગ શમી જાય છે. તેવી જ રીતે કફપ્રધાન શોથ, ગળાની ગાંઠનો શોથ, શ્વાસ-નળીનો સોજો અને ખીજ કફવિકારથી આવનારા તાવ, એવી જ રીતે વાયુના કોપથી આવનારા તાવ આ બધા રોગોનો આ રસ નાશ કરે છે.

આ ત્રિભુવનકીર્તિ વાતજ્વર, કફજ્વર અને વાતકફજ્વરની બહુ ઉત્તમ ઔષધિ છે.

આ રસ વછનાગવાળી ઔષધિઓમાં એકે બહુ જ ઉત્તમ બનાવટ છે. આ રસ વાતજન્ય, કફજન્ય અને વાતકફજન્ય જ્વરોમાં તેમજ કફદોષપ્રધાન વિષમ-જ્વરોમાં અને સન્નિપાત જ્વરોમાં વપરાય છે. આ બનાવટ તીક્ષ્ણ ગુણુવાળી હોવાથી પિત્તપ્રધાન સન્નિપાતમાં કે ખીજ પિત્તપ્રધાન જ્વરોમાં ન વાપરવી જોઈએ. જો વાપરવી હોય તો પ્રવાસપિષ્ટિ જેવી પિત્તશામક ઔષધિ સાથે ઓછી માત્રામાં વાપરવી જોઈએ.

રોમાંતિકા, ખીજ કફપ્રધાન સોજા અને અંતરેન્દ્રિયના ઉપતાપથી થનારા તાવ (ગળામાં રહેલી ગાંઠના સોજાથી આવતો તાવ અથવા શ્વાસનળીના સોજાથી આવતો તાવ કે ખીજ આંતરિક વેદનાથી આવતા તાવ)—આમાં કફપ્રધાન દોષ હોય ત્યારે આ ઔષધિ અદ્ભુત કામ કરે છે.

ત્રિભુવનકીર્તિ રસમાં જ્વર મટાડવાનો ગુણ વછનાગનો છે. પરંતુ વછનાગમાં હૃદયનું અવસાદન કરવાનો દોષ છે. એ દોષ દૂર કરવા અને રવેદન અને જ્વરદન ગુણ વધારવા માટે ખીજ ઔષધિઓ મેળવી તુળસી, આદુ અને ધતૂરાના પાનના રસની ભાવના આપી છે. આ ભાવનાઓને લીધે આ બનાવટ વાતકફનો નાશ કરનાર બની છે.

ત્રિભુવનકીર્તિની બનાવટ બહુ સાવધાનીપૂર્વક કરેલી છે. તે પણ વછનાગ ઉત્તર દોષથી તેનો ગુણ તરત દેખાઈ આવે છે. વછનાગથી રોગીની નાડી મંદ થઈ જાય છે. જો કે નાડી ધીમી ન પડે માટે ગંઠોડા, પીપર, સૂંક, મરી, તુળ-

સીનો રસ અને આદુનો રસ આ હૃદયને શક્તિ આપનાર દવાઓ નાંખેલી છે, તો પણ વધનાગનો એ દોષ તદ્દન જતો રહેતો નથી.

ત્રિભુવનકીર્તિ રસનું સેવન કરવાથી હૃદય, માયામાં રહેલું હૃદયકેન્દ્ર, ચામડી અને મૂત્રપિંડ પર તરત અસર થાય છે. નાડીનો વેગ અને બળ ઓછાં થાય છે, ચામડી અને સ્વેદગ્રંથિઓ ઉત્તેજિત થાય છે, પરમેવો થવા માંડે છે, પેશાબ વધારે આવવા માંડે છે, હૃદયના ધબકારા અને શક્તિ ઓછાં થાય છે, નાડી શિથિલ થઈ જાય છે, શ્વાસોચ્છવાસની ક્રિયા ધીમી પડે છે, બધાં સ્થાનોની વેદના ઓછી થાય છે, વાતવાહિનીઓના અતિમ ભાગ બહેર મારી જાય છે, તેમજ ઉપતાપ અને શોથમાંથી લોહી પાછું પોનાને રચણે આવવા માંડે છે.

આખા અંગમાં કંપ, નાડીનો વિપ્રમ વેગ, નાડી તીવ્ર અને દૃઢ, માયામાં વિચિત્ર વેદના, જડતા, વારંવાર છીંકા આવવી, અંગ અકડાઈ જવાં, માથું, છાતી અને પીઠમાં શળ મારવી, સહેજ ચાલવામાં આવતાં શળ વધી જવી, ગરમ પાણી અને ગરમ ખોરાકની ઇચ્છા, ગરમ પદાર્થના સેવનથી સારું લાગવું, મોં ખેસ્વાદ થઈ જવું, પગમાં ખાલી, કાનમાં ધ્રુમકારા, સુક્રી, ત્રાસદાયક અને અસહ્ય વેગવાળી ખાંસી, ખાંસી સાથે ગળામાં દુખાવો, ખાંસીથી છાતી અને પીઠમાં શળ મારવી, ગળાની ગ્રંથિઓના સોજાથી ખાંસી આવવી, ધાંટા એટલો બધો ખેસી જવો કે ખરોખર બોલાય પણ નહિ, સ્વરચંદ્ર, અસનિકા, કંઠ અને માયામાં શળ મારવી, કંઠમાં ગોળાં થઈ જવાં, સાંધે-સાંધામાં દરદ થવું, નાકમાં વેદના થવી, આ લક્ષણોવાળા નવા નિરામ તાવમાં ત્રિભુવનકીર્તિ રસ વાપરવો જોઈએ. ત્યાં સુધી આમજવરના લાક્ષણિક વગેરે લક્ષણો હોય, ત્યાં સુધી આ રસ ન આપવો જોઈએ.

જ્વરનો વેગ તીવ્ર ન હોય, આખા અંગમાં ખૂબ જડતા, બિલકુલ ચાલવાની ઇચ્છા ન થવી, આળસ, આશ્રે, પેટ કંઈ થઈ જવું, આખા શરીરમાં મંદ વેદના, ખાંસી, છાતી ભારે અને અકડાઈ જવી, મોં અને નાકમાંથી કંઈનો સ્રાવ, સજેખમ, ગળામાં દરદ, હાથપગ તૂટવા, સાંધે સાંધામાં દરદ, માથું ભારે થઈ જવું, ડોકમાં દરદ, પરમેવો ન થવાથી શિથિલતા અને જડતા લાગવી, આ લક્ષણો હોય ત્યારે ત્રિભુવનકીર્તિ રસ આપવો જોઈએ.

વિપ્રમ જ્વરમાં, સતત અને સંતત જ્વરમાં આ ઔષધિ વપરાય છે. અન્યેદુ, તરિયા અને ચોચિયા તાવમાં શીતભંજ, મહાજ્વરાકુંડુશ, નારાયણ જ્વરાકુંડુશ વગેરે ઉપયોગી છે. સંતતજ્વર ૮-૧૦ દિવસ રહે છે અને વચ્ચે ઊતરતો નથી. સતત જ્વર દિવસમાં થોડીવાર ઊતરી જાય છે અને પાછો ચઢી જાય છે. પીઠમાં કળતર થઈ તાવ ચઢવો, નાડીનો વિપ્રમ વેગ, ઓછો પરમેવો, આખા

અંગમાં બપા, શુદ્ધિ રહેવી, બકવાટ, બકવાટ કરવાથી સારું લાગવું, મૂંગા રહેવાથી ગભરામણ થવી, મોં સુકાઈ જવું, ઠંડા કરતાં ગરમ પાણીની ધ્વજા, ગરમ પાણી પીવાથી તરસ મટવી અને સારું લાગવું, આ લક્ષણો હોય ત્યારે ત્રિભુવનકીર્તિ રસ તુળસીનો રસ અને મધ અથવા તુળસીના ઉકાળા સાથે આપવો જોઈએ.

શ્લેષ્મિક અને શ્વસનક સન્નિપાતમાં આ રસ સારી રીતે વપરાય છે. (ન્યુમોનિયામાં આ રસાયન સાથે અબ્રકબરમ, ફૂગબરમ અને ચંદ્રામૃત રસ મેળવીને આપવાથી સારો ફાયદો થાય છે.) આંત્રિક જ્વરમાં ખાસ કરીને પિત્ત-પ્રકૃતિવાળાને આ ઔષધિ આપવાથી વધારે ત્રાસ થાય છે. આંત્રિક સન્નિપાતમાં જ્વરનો વેગ વધારે હોય અને નાડી દદ અને તીવ્ર હોય ત્યારે પ્રવાસપિષ્ટિ, ગળો-સત્વ અને સિતોપક્ષાદિ ચૂર્ણ સાથે ત્રિભુવનકીર્તિ રસ અપાય છે.

શ્વસનક અને શ્લેષ્મિક સન્નિપાતમાં જ્વરનો વેગ મર્યાદામાં હોય, નાડી મંદ અને બારે, શરીરમાં ખૂબ કળતર, કમર અને બરડામાં થળ અને દુખાવો, ઠંડા પવન, પાણી કે ઉપચારથી દરદ થવું અને બધાં લક્ષણો વધી જવાં, ગળામાં દરદ અને સહેજ સોળ જોવું લાગવું, ખાંસી, પાંસળામાં દુખાવો, ખાંસી આવે ત્યારે વધારે દુખાવો થવો, શ્વાસ લેવામાં અડચણ, શ્વાસ લેતાં છાતી દબાઈ ગઈ એવું લાગવું, વગેરે લક્ષણો હોય ત્યારે ત્રિભુવનકીર્તિ રસ આપવો જોઈએ.

વાતકફપ્રધાન શ્લેષ્મિક સન્નિપાતમાં ત્રિભુવનકીર્તિ રસ સારી રીતે વપરાય છે. ગભરામણ, દાહ વગેરે પિત્તાનાં લક્ષણો ન હોય, આખા શરીરમાં ધીરી થળ, આંગળીઓના સાંધા અને શરીરના બાધા સાંધાઓમાં દરદ, હાથ-પગ તૂટવા, સળેખમ થઈ સુછી ત્રાસદાયક ખાંસી, ગળાની શ્લેષ્મિકળામાં ક્ષોભ, કોઈ વાર ક્ષોભ વધી કુફકુસ કે કુફકુસાવરણ શોથ થઈ જવો, અને તેની સાથે તેનાં ખીજાં લક્ષણો થવાં, વગેરે ચિહ્નો હોય તો ત્રિભુવનકીર્તિ રસ બહુ સારી રીતે ઉપયોગી છે.

રોમાંતિકા રોગ જોવો દેખાય છે તેવો મામૂલી નથી. એની ફેલ્લીઓ પૂરે-પૂરી બહાર નીકળી ન જાય તો ભવિષ્યમાં જુદી જુદી જાતના વ્યાધિઓ ઉત્પન્ન કરે છે. ઝીણી ફેલ્લીઓ, આંખમાંથી પાણી ઝરવું, વારંવાર છીંકા આવવી, સળેખમ, નાકમાંથી કફનો સ્રાવ, તાવ, મોંમાં લાલ દાણા જેવી ફેલ્લીઓ થવી અને વ્યાકુળતા આ બધાં રોમાંતિકાનાં સામાન્ય લક્ષણો છે. આ અવસ્થામાં ત્રિભુવનકીર્તિ રસ આપવાથી રોમાંતિકાનું વિષ બહાર નીકળી આવે છે. આ રોગમાં મોટે ભાગે ૩-૪ દિવસમાં તાવ, ખાંસી વગેરે વધી જાય છે, શ્લેષ્મિક અને શ્વસનક સન્નિપાતનાં કોઈ કોઈ ચિહ્નો દેખાય છે, અને ફેલ્લીઓ અર્ધી બહાર આવી જાય

છે. એવી વધેલી સ્થિતિમાં ત્રિભુવનકીર્તિ રસ સારી રીતે વપરાય છે.

(આ. ગુ. ધ. શા.)

સૂચના—પિત્તપ્રધાન જ્વરમાં આ ઔષધિ ન આપવી જોઈએ. જે આપવી હોય તો પ્રવાહપિષ્ઠિ જેવી પિત્તશામક ઔષધિ સાથે આપવી જોઈએ.

(૧૨) ત્રેલોક્યચિન્તામણિ રસ

વિધિ—રસસિંદૂર, હીરાભરમ, સુવર્ણભરમ, રૌપ્યભરમ, તામ્રભરમ, લોહ-ભરમ, અબ્જકભરમ, શુદ્ધ ગંધક, મૌક્રિતકભરમ, શંખભરમ, પ્રવાહભરમ, શુદ્ધ હરતાલ અને શુદ્ધ મનઃશિલ આ ૧૩ ઔષધિઓ સરખે વજને લઈ ચિત્રકના મૂળના ઉકાળામાં ૪ દિવસ ઘૂંટવું. પછી આકાઝાનું દૂધ, નગોડનો ઉકાળો, સર-ણનો રસ અને ઘૂંવેરનું દૂધ, એ ચારેમાં ક્રમે કરી ૩-૩ દિવસ ઘૂંટવું. પછી એ ઔષધિને શુદ્ધ કરેલી મોરી પીળા કોડીઓમાં ભરવી, અને ટંકણુખાર ને આકાઝાના દૂધમાં ઘૂંટી તેનાથી કોડીઓનું ગોં બંધ કરી દેવું. આ કોડીઓને સરાવમાં મૂકી સંપુટ કરી ગળપુટ આપવો. સ્વાગશીતળ થયે બહાર કાઢી કોડી સાથે જ ખરલ કરવું. પછી તેમાં સમાન ભાગે રસસિંદૂર અને રસસિંદૂરથી ફે વૈકાન્તભરમ મેળવી સરગવાના મૂળના ઉકાળાની ૭, ચિત્રકમૂળના ક્વાથની ૨૧, આદાના રસની ૭ અને જંબીર અથવા બિજોરાના રસની ૭ ભાવના આપવી. પછી બારીક ચૂર્ણ થયે તેમાં બધાથી એથો ભાગ કુસાવેલ ટંકણુખાર, ટંકણુખાર જેટલો શુદ્ધ વહનાગ અને મરી તથા લવિંગ, સૂંઠ, હરડે, પીપર અને જળકૂળ દરેક વહનાગથી એથો ભાગ લઈ, બધું મેળવી, બિજોરાના રસની અને આદાના રસની ૧-૧ ભાવના આપવાથી આ રસ તૈયાર થાય છે. (યો. ૨.)

સૂચના—રસસિંદૂર, હીરાભરમ વગેરે ૧-૧ તોલો લેવાથી એનું વજન લગભગ ૯ શેર થઈ જાય છે.

માત્રા—ફે થી ૨ રતી મધ અને પીપર અથવા આદુનો રસ અને મધ અથવા સૂંઠનો ઉકાળો અને ગોળ સાથે આપવું.

ઉપયોગ—આ રસાયન બધા રોગો પર જીવંતજીવંત અનુપાનો સાથે અપાય છે. આ રસ અગ્નિ, ખલ્લ, તેજ અને વીર્યને વધારે છે, વિપનો નાશ કરે છે અને શરીર મજબૂત બનાવે છે. એનું હંમેશાં સેવન કરવાથી વૃદ્ધાવસ્થા અને અકાળ મૃત્યુ દૂર થાય છે અને શરીર પુષ્ટ થાય છે. ખાંસી, ક્ષય, શ્વાસ, વાયુ, વિદ્રધિ, પાંડુરોગ, શળ, ગ્રહણી, રક્તાતિસાર, પ્રમેહ, પ્લીહા, જળોદર, પંથરી, તૃપા, શોથ, હલીમક, ઉદરોગ, લૂતાવિપ, મૂત્રકૃમ્મ, વિવિધ-જાતના જ્વર, અર્શ, કુષ્ઠ, સાધ્ય અને અસાધ્ય વ્યાધિઓ આ બધા ત્રેલોક્યચિન્તામણિ રસનાં સેવનથી નાશ પામે છે.

આ ત્રેલોક્યચિંતામણિ રસ તીક્ષ્ણ અને ઉષ્ણ છે. અંદરના અવયવો— ખાસ કરીને હૃદય, ફેફસાં, વાતવાહિનીઓ અને વાતવાહિની કેન્દ્ર આ બધાંને તરત ઉત્તેજિત કરે છે અને શરીરમાં નવી શક્તિનો સંચાર કરે છે. આ દૃષ્ટિએ આ રસ બલ્ય, વીર્યવર્ધક, ઓજ વધારનાર અને હૃવનીય છે. આ રસ વાપરતી વખતે એટલું ધ્યાનમાં રાખવું કે પિત્તદોષની વૃદ્ધિ તો નથી થઈ ને ? અને અનુબંધ તરીકે પિત્ત તો નથી ને ? કફની વૃદ્ધિ, પ્રકોપ કે અનુબંધ હોય ત્યારે આ ઔષધિ સારી રીતે વપરાય છે.

શ્લેષ્મિક સન્નિપાત અને શ્વસનક સન્નિપાત તથા કફવૃદ્ધિના વિવિધ પ્રકારો પર આ રસ સારી રીતે વપરાય છે. ખાસ કરીને આ રોગોની અંતિમ અવસ્થામાં આ રસ વાપરવો જોઈએ.

જે રીતે બીજા ઉત્તેજક ઔષધિઓ પહેલાં ઉત્તેજના કરી પછી અવસાદન કરે છે તે રીતે આ રસથી ઉત્તેજના થયા પછી હૃદય કે નાડીમાં પાછી ક્ષીણતા આવતી નથી. આ જ આ ઔષધિનો મહાન ગુણ છે. આ દવાથી હૃદયની પાસેની રક્તવાહિનીઓ વિકસિત થઈ હૃદયનું કાર્ય સારી રીતે થાય છે.

હૃદયની શળ પર આ રસ સારી રીતે વપરાય છે. કફપ્રધાન કે કફવાન-પ્રધાન દોષ હોય ત્યારે આ રસ વપરાય છે.

લોહીનું દબાણ કે જરૂરી પ્રાણવાયુ ન મળવાથી અંદરના અવયવો અશક્ત થઈ જાય છે અને પછી તે અવયવો પોતાનું કાર્ય નિયમિત રીતે કરી શકતા નથી. આવી સ્થિતિમાં ત્રેલોક્યચિંતામણિ રસ વપરાય છે.

ભારે અકરભાત ચોટ કે માનસિક આઘાત લાગવાથી હૃદયની ક્રિયા ક્ષીણ થાય છે અને મંદ નાડી, પરસેવો, ચક્કર, ખેશુદ્ધિ, બપોર વ્યાકુળતા વગેરે લક્ષણો થાય છે ત્યારે તે સ્થિતિમાં ત્રેલોક્યચિંતામણિ રસ બહુ સારી અસર કરે છે. કારણ હૃદય ઔષધિઓમાં આ રસનું સ્થાન બહુ જાે છે. આ રસની અસર હૃદય, ફેફસાં અને મધ્યમ કોષ્ટ પર અધિકાર રાખનારી વાતવાહિનીઓના કેન્દ્ર-સ્થાન અને સહસાર પર થાય છે. આ બધાને આ રસાયન શક્તિ આપે છે અને બધાને સારી રીતે પ્રાણવાયુ પૂરો પાડે છે. આને લીધે બધી ઇન્દ્રિયો ઉત્તેજિત થાય છે.

શ્વસનક અને શ્લેષ્મિક સન્નિપાત સ્વતંત્ર હોય ત્યારે તેમજ વાતકફજ્વર, આંત્રિક જ્વર કે બીજા જ્વરના ઉપદ્રવરૂપે હોય ત્યારે ઉરઃસ્થાનમાં સોજો અને કફસંચય થયેલો લાગે છે. આ સન્નિપાતોમાં પહેલાં થોડા દિવસ દોષ-દૂષ્ય જોવા પડે છે. પણ ઉપદ્રવો થયા પછી છેવટે એક જ અવસ્થા લગભગ થાય છે. અને તે ઉરઃસ્થાનમાં કફનો સંચય થઈ ફેફસાંના કોષો અને શ્વાસવાહિનીઓ કફથી

ભરાઈ જાય છે. પછી તેને જંઘરી પ્રાણવાયુ મળી શકતો નથી. પરિણામે હૃદયની ચારેખાણુ સારી રીતે લોહી ફરી શકતું નથી અને એને લીધે વાતવાહિનીઓથી મળનારો વાયુ પણ આ અવયવસમૂહોને પૂરતો મળી શકતો નથી. આગળ જતાં આ કફનો સંચય વધી જાય, શ્વાસમાર્ગ, રક્તાભિસરણ માર્ગ અને વાતમાર્ગ રૂંધાઈ જાય રોગી મૃત્યુ પામે છે. આ સ્થિતિમાં ત્રૈલોક્યચિંતામણિ રસ સરસ કામ કરે છે. આ રસના પ્રયોગથી શ્વાસવાહિનીઓ ઉત્તેજિત થઈ સંચિત કફને બહાર કાઢવા માંડે છે, હૃદય પાસેની રક્તવાહિનીઓ વિકસિત થઈ અભિસરણક્રિયા બરોબર થવા માંડે છે, અને વાતવાહિનીઓ ઉત્તેજિત થઈ સારી રીતે પ્રાણવાયુ પહોંચાડે છે. આ રીતે આ ઔષધિની અસર ત્રણે રીતે થવા માંડે છે.

હૃદયઘ્નમાં રતંભન, આખું અંગ ભારે થવું, હાથ-પગ બહેરા થઈ જવા અને ભારે થઈ જવા, જીભ બહેરા મારી જવી, પીઠ અને આખા અંગમાં ઝણ-ઝણાટી, મોંમાં પાણી છૂટવું વગેરે લક્ષણો થાય છે. આ હૃદયની ઘ્નમાં શીત ઉપચાર કે ચોમાસામાં વરસાદ થયા પછીનો ઠંડો પવન કારણરૂપ હોય અથવા શ્વાસ કે ખાંસી પછી કફસંચય થઈ અથવા ઘણા દિવસ રહેનાર સન્નિપાતક જ્યારે પછી કફનો સંચય થઈ તેનાથી હૃદયઘ્ન થઈ હોય તો ત્રૈલોક્યચિંતામણિ રસ વાપરવો જોઈએ.

આ રસ અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરે છે. પરંતુ આ અસર હિંચબટક ચૂર્ણ જેવી એકાએકની દીપન અસર નથી. હિંચબટક ચૂર્ણ કે અન્નરસથી આમાશયની શ્લેષ્મકક્ષા અને પિત્તોત્પાદક ગ્રંથિઓ માત્ર તે વખત પૂરતી જ ઉત્તેજિત થઈ પાચકપિત્તનો સાવ થાય છે. આ અસર વધારે વખત મટે નથી રહેતી. જ્યારે ત્રૈલોક્યચિંતામણિ રસની અસર પ્રભાવશાળી, લીધવાન અને સ્થિર થાય છે. આ રસની અસર આમાશય, ગ્રહણી, પકૃત, અન્ન્યાશય અને આંતરડાં પર થાય છે એટલું જ નહીં પણ આંતરડાંમાં રહેલી રસાકુરિકાઓ (Intestinal villi) ની શોષણક્રિયા, રસ રક્તમાં મળ્યા પછી તેની રૂપાંતર ક્રિયા અને ઉત્તરોત્તર ધાતુ બનાવવાની ક્રિયા પર પણ તે અસર કરે છે. આ બધામાં કફવિકાર ખાસ કરીને ગાઢો, ચીકણો અને સ્થિર કફથી વધી નાહીઓ રૂંધાઈ ગઈ હોય અને તેથી રક્ત અને પ્રાણવાયુ પૂરતો ન મળતો હોય અને તેથી મંદાસિ થયો હોય તો ત્રૈલોક્યચિંતામણિ રસ આપવાથી કફની વિકૃતિ નાશ પામે છે, બધા અવયવોને લોહી અને પ્રાણવાયુ સારી રીતે મળવા માંડે છે, અને અગ્નિ પ્રદીપ્ત થઈ પાચન સારી રીતે થાય છે. આ દષ્ટિએ મૂળ ગ્રંથમાં ઝર્મિ દીપયતે આ ગુણુ બતાવ્યો છે.

સ્નાયુઓ વડે શરીરની જીંદગી ક્રિયાઓ સરળતાથી થવાથી શરીર મજબૂત રહે છે. પરંતુ જ્યારે સ્નાયુઓ પર વાયુની ખૂણ અસર થાય અને કફ

ફંધાવાથી વાયુ સારી રીતે કામ ન કરી શકે ત્યારે અશક્તિ આવે છે. એવી સ્થિતિમાં ત્રૈલોક્યચિંતામણિ આપવાથી કફનો અવરોધ દૂર થઈ વાયુ સારી રીતે કાર્ય કરી શકે છે અને શક્તિ વધે છે.

આયુર્વેદે શુક્રધાતુના સત્ત્વગુણ ઓળની સ્પષ્ટ કલ્પના કરી છે. એના જેવી કલ્પના આધુનિક વૈદકમાં નથી. આ ઓળ હૃદયમાં છે અને આખા શરીરમાં ફેલાયેલું છે. એની સારી સ્થિતિ પર શરીરના બધા વ્યાપારો આધાર રાખે છે. ત્રૈલોક્યચિંતામણિ રસ વડે આ ઓળ ઉત્પન્ન કરી આખા શરીરમાં ફેલાવવાનું કાર્ય સારી રીતે થાય છે. આ કારણે ન્યારે હૃદય નમળું પડવા માંડે છે ત્યારે એકદમ ઉત્તેજના આપવા માટે આ રસાયન વપરાય છે.

શરીરમાં ઉત્પન્ન થનારા વિવિધ મેન્દ્રિય વિષે લોહીમાં શોષાઈ કફપ્રધાન કે કફવાતપ્રધાન લક્ષણો ઉત્પન્ન થાય ત્યારે આ ઔષધિની સરસ અસર થાય છે. કફપ્રધાન ખાંસ અને શ્વાસમાં આ રસાયન સારી રીતે વપરાય છે.

પ્રકાશાતની અંતિમ અવસ્થા કે ખીજ વાતરોગોના અંતે દરદી બહુ જ ફીણુ, નિર્જળ અને ઓળક્ષયવાળો થાય ત્યારે આ રસાયન આપવું જોઈએ.

ટૂંકમાં ત્રૈલોક્યચિંતામણિ રસ હૃદય, ઓળરક્તર, અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરનાર, બળ વધારનાર અને ધાતુસામ્યતા લાવનાર છે. અત્યંત વીર્યવાન અને તીવ્ર હોવાથી ખાસ કરીને કફપ્રધાન અને કફવાતપ્રધાન વિકૃતિ પર વપરાય છે. ન્યારે સ્ત્રોતોમાં કફ ભરાય છે ત્યારે આ રસાયન વાપરવું જોઈએ.

(ઓ. ગુ. ધ. શા.ને આધારે)

(૧૩) જયમંગલ રસ

વિધિ—હિંગળોકમાંથી કાઢેલો પારો, શુદ્ધ ગંધક, કુસાવેલો ટંકણુખાર, તામ્રભસ્મ, ખંબરમ, સુવર્ણમાક્ષિક ભસ્મ, સિંધવ અને સફેદ મરી દરેક ૧-૧. તોલો, સુવર્ણભસ્મ ૨ તોલા, લોહભસ્મ ૧ તોલો અને રૌપ્ય ભસ્મ ૧ તોલો લાઇ બધું મેળવી, ખરસ કરી, ધતૂરાના પાનનો રસ, હાડસાંકળના પાનનો રસ, દશમૂળનો ઉકાળો અને કરિયાતાનો ઉકાળો દરેકની અનુક્રમે ૩-૩ ભાવના આપી અર્ધી અર્ધી રતીની ગોળીઓ વાળવી. (ભિ. ૨.)

માત્રા—ફે થી ૧ રતી દિવસમાં ૨ થી ૩ વાર જીરું અને મધ સાથે અથવા રોગ અનુસાર અનુપાન સાથે.

ઉપયોગ—આ એક મહાન દિવ્ય ઔષધિ છે. બધી જાતના તાવનો નાશ કરે છે અને માથે ચઢી ગયેલી તાવની ગરમી મટાડી મગજ શાન્ત કરે છે. બહુ વખતનો જૂનો મહાથોર તાવ, જીર્ણીન્વર, સાધ્ય અને અસાધ્ય આક્રમક પ્રકારના જ્વર, વાતપિત્ત વગેરે જીદાજીદા દોષોથી આત્મનારા બધી જાતના જ્વર, બધી

જાતના વિપમન્તર, મેદોગત ન્તર, માંસગત ન્તર, અસ્થિ અને મન્મગત ન્તર, આંતરવેગ અને બાહ્ય વેગવાળો ઉત્તર, વિવિધ પ્રકારના દોષોથી ઉત્પન્ન થનારો ન્તર, શુક્રગત ન્તર, તેમજ બધી જાતના તાવોનો નાશ કરે છે. એ બળ અને વીર્યની વૃદ્ધિ કરે છે અને સર્વ રોગોનો નાશ કરે છે.

ત્યારે વિપમન્તર લાંબો વખત સુધી ત્રાસ આપ્યા કરતો હોય, ઔષધિ કે પથ્યમાં બૂલ થવાથી મુદતિયો તાવ એ મહિના કે તેથી વધુ વખતનો થઈ ગયો હોય, બીજી કોઈ પણ જાતનો ન્તર જૂનો, માંસ વગેરે ધાતુને આશ્રયે થઈ ગયો હોય અને ગરમ કે શીતળ ઉપચાર કરવાથી વધી જતો હોય, તેવા તાવોનો નાશ કરવામાં આ રસ અદ્વિતીય છે.

આ રસના સેવનથી અંદર રહેલા ન્તરના કીટાણુઓ નાશ પામે છે. સેન્દ્રિય વિપ બળી જાય છે, હિંધ આવવા માંડે છે, દાહ સમી જાય છે. કફ સરળતાથી નીકળી જાય છે. દુષ્ટ કફ ઉત્પન્ન થતો અટકી જાય છે, ગ્લાનતંતુઓ બળવાન થવા માંડે છે, મન પ્રકુલ્લિત બને છે તેમજ ભૂખ લાગે છે, તેથી થોડા જ દિવસમાં શરીર નીરોગી, પુષ્ટ અને તેજસ્વી બની જાય છે.

ત્યારે ન્તરનું વિપ રક્ત વગેરે ધાતુઓમાં મળી જાય છે, વાત, પિત્ત અને કફ ત્રણે ધાતુઓ નિર્જળ થઈ જવાથી જીવનીય શક્તિ ન્તરના વિપ કે જંતુઓનો નાશ કરવા શક્તિમાન રહેતો નથી, હૃદયની નળણાઈને લીધે વછનાગવાળા ઔષધિ અનુકૂળ ન રહેતો હોય અથવા ખૂબ અવસાદન કરતો હોય, ત્યારે ન્તર અને વિપનો નાશ કરનાર હૃદય, શક્તિવર્ધક અને પચનેન્દ્રિયનું સોધન કરનાર શુષ્કવાળા ઔષધિની જરૂર છે. એ બધા શુષ્કો જ્યમંગલ રસમાં રહેલા છે.

સજેખમ કે શરદી લાગવાથી કફનો પ્રકોપ થઈ તાવ આવે છે. પછી વખતસર થોડો ઉપચાર ન થાય કે વિરુદ્ધ અહાર-વિહારથી કફ દૂષિત થાય છે અને ચીકણો અને ગંધાતો બની જાય છે; પછી ખાંસી થવા કરે છે અને શ્વસનસંસ્થામાં ખેંચ થવા કરે છે. અંદરથી કફની ગંધ આવતી હોય એવું દરદીને વારંવાર લાગ્યા કરે છે. તાવ લગભગ ૧૦૦° સુધી રહે છે. આ કફને સરળતાથી બહાર કાઢવા માટે સિતોપલાદિ અને લઙ્કિક સપિસ્તાં અથવા કફકર્તાન રસ વગેરે અપાય છે. પણ નવા ઉત્પન્ન થતા કફને અટકાવવા અને તાવ દૂર કરવા સાથે સાથે જ્યમ-મંગલ આપવો આશીર્વાદ સમાન થઈ પડે છે. આ રસના સેવનથી ક્ષયનો ભય દૂર થાય છે અને રોગ સરળતાથી મટી જાય છે,

ત્યારે રાજ્યક્ષમામાં તાવનો વેગ વધારે રહેવાથી વ્યાકુળતા અને નળણાઈ વધારે આવી હોય ત્યારે સુવર્ણવાળી બીજી ઔષધિઓ વાપરી શકાતી નથી, પરંતુ આ રસ નિર્બંધતાથી આપી શકાય છે. આ રસના સેવનથી ક્ષયના જંતુઓ અને

વિધ નાશ પામે છે અને શારીરિક ઉત્તાપ પણ મર્યાદિત થઈ જાય છે.

બાળક, સ્ત્રીઓ કે નાનકડા પ્રકૃતિવાળા પુરુષો રાત્રે કવચતે કે ગમે તેવી જગ્યાએ કોઈવાર એકલા જતા હોય ત્યારે વાતવાહિનીઓ અને મન પર આઘાત લાગી તાવ આવી જાય છે. પ્રસાપ, બપ, ખરાબ સ્વપ્નાં, જાગ્રત સ્થિતિમાં પણ બપ લાગવો, કેપ, હૃદયમાં ઝુઝરી અને ઉન્માદનાં લક્ષણો સાથે તાવ હોય છે. આવી સ્થિતિમાં જ્યમંગલ રસ આપવાથી એકદમ ઉત્તમ પ્રકારનો ફાયદો થાય છે.

તાવમાં કે તાવ વગર શોક વગેરેથી માનસિક આઘાત લાગવાથી સંનિપાત જરૂર થઈ જાય છે. સંનિપાત સાથે ઘણાં લક્ષણો મળી જાય છે અને સહેજ સહેજ ફેર પણ રહે છે. વાતવાહિનીઓ, વાતવહ કેન્દ્ર, સહસાર અને મન વગેરે દૂષિત થાય છે. પ્રસાપ, અરુચિ, વિચારશક્તિનો નાશ, જીંધ ન આવવી, કોઈવાર તાવ કે ઝાડા અથવા કોઈવાર ઝાડા ન થવા, આંખમાં વારંવાર આંસુ આવી જવાં, મોં નિસ્તેજ થઈ જવું વગેરે લક્ષણો થાય, ત્યારે જ્યમંગલ રસ આપવો જોઈએ. જ્યમંગલ રસથી હૃદય, મન અને વાતવાહિનીઓના કેન્દ્રસ્થાનનું રક્ષણ થાય છે અને રોગ દૂર થવામાં સહાયતા મળે છે.

(૧૪) દુર્જલજ્વેતા રસ

વિધિ—શુદ્ધ વછનાંગ ૨ તોલા, કાઠીભરમ ૫ તોલા અને મરી ૯ તોલા લઈ, ખરક કરી, ૬ કલાક આકુના રસમાં ઘૂંટી મગ જેવડી ગોળીઓ વાળવી.

(ધો. ૨.)

માત્રા—૧ થી ૩ ગોળી દિવસમાં ૨ વાર પાણી સાથે આપવી.

ઉપયોગ—આ રસાયન દૂષિત પાણી કે પવનથી આવેલો તાવ, સજેખમ સાથેનો તાવ, શીતજ્વર, અશ્ણુ, મંદાગ્નિ, આમરુદિ, આક્રેશ, કબજિયાત, યજ્ઞ, શ્વાસ, કાસ વગેરે રોગો મટાડવામાં બહુ ઉપયોગી છે.

દુર્જલજ્વેતા રસથી કફદોષદૂષિત ઓછી થાય છે, પેશાબ સાફ આવે છે, પાચક પિત્તની શુદ્ધિ થાય છે અને અશ્ણુ તથા અતિસાર મટી જાય છે.

આ રસાયન ચોમાસાના કાલવના વિષયી ઉત્પન્ન થનાર તાવ પર બહુ સારું વપરાય છે. તાવ આવે ત્યારે જડતા, અંગ પર બીનાશ, મોં ચીકણું અને ગળ્યું રહેવું, અંગ જકડાઈ જવાં, પેટમાં વાયુ ભરાઈ રહેવું અને ખારે રહેવું. જૂખ મરી જતી, ગળ્યા અને દૂષિત ઓડકાર આવવા, કબજિયાત, પીડમાંથી કમરમાં યજ્ઞ આવતી હોય તેવું લાગવું, સજેખમ, માથું ખારે થઈ જવું વગેરે કફપ્રધાન લક્ષણો દેખાય છે તે વખતે જ્વરનો વેગ વધારે ન હોય ત્યારે આ રસાયન આપવું જોઈએ.

આમાશયનો કફદોષ વિકૃત થવાથી આમાશયના સ્ત્રાવમાં અશ્ણતા અને

પિચ્છિતતા ઓછી થાય છે. અને તેથી પેટમાં ભારેપણું, જૂખ મગી જતી, ભિગકા, મોમાં મીઠું પાણી ઝાંઝી કરવું, થોડું ખાવા છતાં પણ ઝરોગર ન પચવું, પેટમાં આદરો અને ધીમી ધીમી ચૂંદ, ગધાનો પાનગ્રો અને અયોગ્ય મિશ્રણવાળો મળ વગેરે લક્ષણો થાય છે. આના ઉપર દુર્જલજ્જેતા રમ અપાય છે. આ રમના મેવ નથી સ્ત્રાવ નિયમિત થાય છે, કદવિકાર નાશ પામે છે અને પછી અપચો અને અતિમાર પણ મટી જાય છે.

આ ઔષધિમાં પારો ન હોવા છતાં રમાપન જેવા ગુણ હોવાથી શાસ્ત્ર કારો આ રસને દુર્જલજ્જેતા રમ કહે છે

(૧૫) હેમગર્ભ પોટલી રસ

વિધિ—પારો ૧ તોયો, તામ્રભ્રમ ૧ તોયો, ગધક ૧ તોયો, મોનાનાં વરક, ચાંદીની ભ્રમ, લોહભ્રમ અને રસમિંદૂર ૬-૬ માસા લઈ મેળવી ઘેંની દૂધની ત્રણ ભાવના આપવી પછી મોગડી બનાવી, સૂઝવી, નવા રેશમી કાપડમાં બાધી એક દોરાથી બાધી હાડબીમાં તટકાવવી હાડબીમાં નીચેના ભાગમાં એટલો લાકડિયો ગધક નાખવો કે ગધક ઓગળે એટલે પોટલી અદર ડૂબી જાય. પછી કપડાનો કાકડો કરી તેમાં બોળી તેનો તાપ આપવો લગભગ અર્ધો કપાકે ગધક ઓગળી જાય એટલે પોટલી બહાર ઝાડી મોગડીઓને ગરમ પાણીથી ધોઈ લેવી.

(ધૈ. ચિ. સા.)

માત્રા—કૃંચી ૧ રતી પાણી કે આદુના રસમાં ધમીને પાવી. જરૂર હોય તો દર બે કલાકે દિવસમાં ૪ વાર આપવી

ઉપયોગ—હેમગર્ભ પોટલી રસ, ત્રિદોષ, મૂર્છા, શીતાગ, સ્વામ, કફ અને ન્યુમોનિયા વગેરે રોગોનો નાશ કરે છે અને દરદીને સચેત બનાવે છે. શ્વસ નક સન્નિપાત, આત્રિક સન્નિપાત (મધુરો) ના ઉપદ્રવો, હૃદયની નમળાઈ, શરીરમાં ખૂન શીતતા, સ્વાસ્થનો વેગ મંદ અને રોગીની નાડીનો વેગ ખૂન ટીણુ થઈ જાય ત્યારે આ રસ એવા તીવ્ર ઉપદ્રવોને દમાવી દે છે. તેમજ ન્યૂન સન્નિપાત વગેરે રોગોમાં જ્ઞાનતંત્રુઓ થન્ય થઈ રોગી બેહોશ થઈ જાય છે ત્યારે આ ઔષધિ અમૃત સમાન ગુણકારી છે, અને ક્ષય, સ્વાસ, કફવિકાર, વાતપ્રમેય, મદાગ્નિ વગેરે રોગોનો નાશ કરે છે. આ રમ હૃદયને ઉત્તેજિત કરે છે, આંતરડામાં ઉત્પન્ન થયેલા સેન્દ્રિય વિપનો નાશ કરે છે અને રોગીને સચેત બનાવે છે.

બીજી વિધિ—શુદ્ધ પારો ૪ તોના, શુદ્ધ ગધક ૨ તોના, મુવર્ણભ્રમ ૧ તોના, તામ્રભ્રમ ૩ તોના અને મમીરપન્નગ ૦૧ તોયો લઈ બધાને મેળવી કુંવારના રસમાં ૭ દિવસ ખરલ ડગી સોમડી વાળવી અને પછી તેને પહેલી ગીતમાં લખ્યા મુજબ પકવવી.

(ઔ. ગુ. ધ. શા.)

માત્રા—ટૂ થી ૧ રતી જર હોય ત્યારે ઘસીને આપવી.

ઉપયોગ—આ રસાયન બહુ ઉત્તમ અને ઉચ્ચવીર્ય છે. મટિ બહુ સંભાળ-પૂર્વક વાપરવું જોઈએ. આયુર્વેદના અમૂલ્ય ઔષધરત્નોમાંનું આ એક ઉત્તમ રત્ન છે. આ રસાયને ઘણીવાર અંતિમ પરાક્રાષ્ટાએ પહોંચેલા અસાધ્ય અને મૃત્યુના મુખમાં પ્રવેશવા તૈયાર દરદીઓને જીવતદાન આપ્યું છે. આટલું હોવા છતાં આનો દુરુપયોગ થવાથી રોગીને બિલ્લો વધુ ત્રાસ થાય છે. આ રસાયનના સેવનથી નાડીનો વેગ એકદમ વધી જાય છે, નાડીના ધબકારા નિયમિત થઈ જાય છે અને રક્તાભિસરણ ક્રિયા બળવાન બની જાય છે.

સન્નિપાત જરની અંતિમ અવસ્થામાં હેમગર્ભ રસનો ઉપયોગ બહુ સારો થાય છે. આંત્રિક સન્નિપાત (મોતીઝરો), અસનક સન્નિપાત, શ્લેષ્મક જર અને બીજા સન્નિપાતની અંતિમ દશામાં શરીર ઠંડું થવા માંડે છે, શ્વાસ વધી જાય છે, નાડી બહુ મંદ અને ઊભભિન્ન થઈ જાય છે, થેન આવે છે, શરીરમાં અને ખાસ કરીને કપાળ પર ઠંડો પરસેવો થાય છે, પરસેવો વધવા માંડે છે અને હાથપગ ઠંડા થવા માંડે છે, વગેરે લક્ષણો થાય છે. આવી સ્થિતિમાં આ રસાયન બહુ ઉપયોગી છે. આ સ્થિતિમાં શારીરિક ઉત્તાપ બહુ ઓછો હોવાથી આ રસાયનનું કાર્ય બહુ સારું થાય છે. ખાસ કરીને અસનક અને શ્લેષ્મિક સન્નિપાતમાં તો આ રસ બહુ જ ઉત્તમ મનાય છે. પરંતુ આવી સ્થિતિમાં ઉપયોગી થનાર હૃદયોત્તેજક ઔષધિ શ્લેષ્મક વગેરે સન્નિપાતોની તદ્દન પ્રાયશ્ચિક અવસ્થામાં કે બીજી અવસ્થામાં આપવાથી બહુ નુકસાન થાય છે, તાવ ખૂબ વધી જાય છે, નાડી વેગથી ચાલવા માંડે છે અને કોઈ કોઈ દરદીના મોંમાંથી લોહી પડવા માંડે છે.

ઋતુપરિવર્તનથી થનારા અતિસાર (અપચાથી થનાર વિસ્રચિકા) અને જંતુજન્ય વિસ્રચિકામાં બહુ વધારે ઝાડા થાય ત્યારે નાડી અને હૃદયની ગતિ ક્ષીણ થઈ જાય છે, શ્વાસપ્રકોપ થાય છે, પેટ જોડેલું લાગે છે, બપોરે તરમ, વ્યાકુળતા, તેમજ હાથ, વગ અને આંખુ શરીર ઠંડું થઈ જાય છે. જેટલું નાડી તદ્દન મંદ અને ઊભભિન્ન થાય છે. કેટકે વાર તો નાડી હાથ લાગતી નથી. આ સ્થિતિમાં હેમગર્ભ રસ બહુ ઉપયોગી છે. આ રસાયન આકુનાં રસમાં ધમી થોડું મધ મેળવી આપવું જોઈએ. જેમ જેમ માત્રા યોગ્ય છે તેમ તેમ સ્થિતિ સુધરતી જાય છે.

તમક, પ્રતમક, બિર્ધ અને મહાશ્વાસમાં હેમગર્ભ સારી રીતે વપરાય છે. પરંતુ ખૂબ સાવચેતીપૂર્વક ઓછી માત્રા આપવી જોઈએ.

અપતંત્રક વગેરે વાતરોગમાં તંદ્રા, ભ્રમ, સંન્યાસ વગેરે લક્ષણો થાય અને કદ વધારે હોય તો હેમગર્ભનો બહુ ઉત્તમ ઉપયોગ થાય છે.

ઉરસ્તોય અને કુક્ષિચ્છળ રોગમાં તાવ ઓછો થાય અને નાડીની ક્ષીણતા વધે ત્યારે હેમગર્ભ પોટલી રસ આપવો જોઈએ.

પ્રસૂતાના વાતપ્રકોપમાં હેમગર્ભ રસ બહુ ઉપયોગી છે. પ્રસવ વખતે વેદના ઓછી થઇ નાડી ક્ષીણ થાય ત્યારે હેમગર્ભ પોટલી રસ અપાય છે.

(ઓ. ગુ. ધ. શા. ને આધારે.)

સૂચના—જર ન હોય તેને હેમગર્ભ પોટલી રસ આપવાથી શરીરની ગરમી ખૂબ વધી જાય છે. કોઈવાર મૃત્યુ પછી પણ શરીરની ઉષ્મા વધારે રહે છે. હેમગર્ભ આપ્યા પછી બીજી ઔષધિની અસર બહુ ઘટી શકતી નથી. હેમગર્ભની શરીર પર થનારી અસર નષ્ટ થવા પછી જ બીજી ઔષધિ વાપરી શકાય છે.

(૧૬) પંચવકત્ર રસ

વિધિ—શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ ગંધક, કુલાવેલો ટંકણખાર, પીપર, મરી અને શુદ્ધ વજનાગ આ ૭ ઔષધિઓ સરખે ભાગે લઈ, કાળા ધતૂરાના પાનના રસમાં એક દિવસ ખરસ કરી (દીકાકારના મત પ્રમાણે ૭ ભાવના આપવી), મગ જેવડી ગોળાઓ વાળવી. (શા. સં.)

માત્રા—૧ થી ૨ ગોળી દિવસમાં ૩ વાર ત્રણ ત્રણ કલાકે આફુના રસ અને મધ સાથે આપવી. ઉપર ત્રિકટુ નાખેલો અર્કમૂલ કપાય આપવો.

ઉપયોગ—પંચવકત્ર રસ બહુ ઉષ્ણવીર્ય, તીક્ષ્ણ, વ્યવાયી અને પીડાશામક છે. કફપ્રધાન સન્નિપાતમાં વાયુ અનુબંધરૂપે હોય ત્યારે પંચવકત્ર રસ આપવો બહુ ફાયદાકારક છે. પિત્તાનુબંધમાં ન વાપરવો જોઈએ. કફવાત સન્નિપાત, વાતકફજ્વર, અને મંદાગ્નિમાં આ રસ વિશેષ લાભદાયક છે. પરમિયાના તીક્ષ્ણ દરદ, મૂત્રનો અવરોધ, પરુ અને સોજમાં પણ પંચવકત્ર રસ આપવાથી પેશાબ ચોખ્ખો આવી તીક્ષ્ણ દરદ જલદી મટી જાય છે.

કફપ્રધાન સન્નિપાતમાં કફનો સંચય થાય ત્યારે આ રસ વાપરવો જોઈએ. કફનો સંચય થવાથી ગળામાં ઘર-ઘર અવાજ, નાડી ભારે અને તીવ્ર, શ્વાસોચ્છવાસના વેગની વૃદ્ધિ, જ્વરનો વેગ મધ્યમ, ભ્રમ, પ્રલાપ, હાથ-પગ પછાડવા, માથું હલાવ્યા કરવું, કફ નીકળે ત્યારે સહેજ સારું લાગવું, કફ ન નીકળે ત્યારે બહુ ત્રાસ થવો, તંદ્રા, શરીર ભારે લાગવું, ચામડીમાં સહેજ ચીકાશ વગેરે લક્ષણો થાય છે. તેના પર આ રસનો ઉત્તમ ઉપયોગ થાય છે.

કદ સન્નિપાતની આ અવસ્થામાં ત્રૈલોક્યચિંતામણિ, હેમગર્ભ, કાલકૂટ, પંચમૂત, સમીરપન્નગ, મહાસિદ્ધર આ બધાં જીવાંજીવાં લક્ષણો પ્રમાણે વપરાય છે. પંચવક્ર માટે ખાસ લક્ષણ એ છે કે કદ સાથે વાયુનો અનુબંધ હોવો જોઈએ.

શ્વસનક સન્નિપાતમાં તદ્દન શરૂઆતથી આ રસ સારી રીતે વપરાય છે. પડખાંમાં તીક્ષ્ણ શળ મારી ચારેખાજી ફેલાવી, સાથે સાથે શ્વાસ લેવામાં તાસ, શ્વાસ લેતાં ફુખાવો થવો, સહેજ આંધતાં દરદ થવું, સ્થિર હોય ત્યાં સુધી પડખાનો ફુખાવો ઓછો લાગવો, સેક કરવાથી સારું લાગવું, સ્નેહસ્વેદ સારા હોવા છતાં શરૂઆતમાં ઠીક લાગી પાછું પહેલાં જેવું દરદ થવા માંડવું, દરદની જગ્યાએ દાખીને બાંધવાથી દરદ ઓછું લાગવું, સાંધે સાંધામાં (આંગળીઓના સાંધામાં પણ) વેદના, આંખો પર ભાર, જીંધ ન આવવી, શરીર અકડાઈ જવું, સ્પર્શ પણ ન સહન થવો, જ્વરનો વેગ મધ્યમ હોવા છતાં પણ સહન ન થવો, ધીમે ધીમે પ્રવાપ અને અધીં બેશુદ્ધિ વગેરે લક્ષણો થાય છે. આ સન્નિપાત જ્વરમાં પંચવક્ર રસનો ઉપયોગ ઉત્તમ પ્રકારે થાય છે.

વાતકદ પ્રધાન જ્વર અને શ્લેષ્મિક સન્નિપાતમાં વેદના વધારે, તંદ્રા, આગસ, આખા અંગમાં પીડા, સાંધામાં તોડ, શરીર પર ચીકાસ વગેરે લક્ષણો થાય ત્યારે આ રસ વાપરવો બહુ હિતકર છે. (ઓ. શુ. ધ. ૨૧.)

સૂચના—કાઠને ધતૂરાનું ઘેન આવે તો દહીંભાત ખવરાવવાં અથવા લીંજુનો રસ પાવો.

(૧૭) મૃત્યુંજય રસ

વિધિ—લીંજુના રસમાં શુદ્ધ કરેલો દિંગજોડ ૨ તોલા, શુદ્ધ વજનાગ, ગંધક, મરી, કુલાવેલો ટંકણખાર અને પીપર આ દરેકને ૧-૧ તોલો લઈ, મેળવી આદુના રસમાં ૩ દિવસ ખરસ કરી મગ જેવડી ગોળાઓ વાળવી.

(ઘો. ૨.)

માત્રા—૧ થી ૩ ગોળા દિવસમાં ૩ વાર આદુના રસ કે પાણી સાથે આપવી.

વિવિધ અનુપાન—બધી જાતના તાવમાં—મધ સાથે.

વાતજ્વરમાં—દહીંની તર સાથે.

દારુણ સન્નિપાતમાં—આદુના રસ સાથે.

અજીર્ણજન્ય જ્વરમાં—જીંજીરી લીંજુના રસ સાથે.

વિષમજ્વરમાં—કાળી છરી અને ગોગ સાથે.

પક્ષાધાનમાં અને આમવાતમાં—બીલીના પાનના રસ અને મધ સાથે.

વાતજ્વર અને કફજ્વરમાં—સવંગાદિ પાચન સાથે.

અનુપાનમાં કહેલું લવંગાદિ પાચન—લવંગ ૧ માસા, મરી ૩ માસા, પરિયાળી, કુદીનો, જેલીમધ, સૂંઠ અને ગજો ૧-૧ તોલો લઈ બધાને મેળવી ક્વાથ કરી ૩ ભાગ કરવા. દિવસમાં ૩ વાર ૩-૩ માસા સાકર મેળવી પાવું.

ઉપયોગ—આ રસાયન બધી જ્વતના વાત અને કફપ્રધાન નવાતાવ, વિપમન્યર, જીર્ણન્યર, અને સન્નિપાતનો નાશ કરે છે. અતિસાર અને કૃમિ-રોગમાં પણ એ ઉપયોગી છે.

આ રસાયન સંબંધમાં 'રસચંડાશુ'ના લેખકે લખ્યું છે કે :

અવ્યક્તઃ સિદ્ધિદઃ શુદ્ધો રોગજ્ઞઃ કીર્તિવર્ધનઃ ।

વદામ્રદઃ શિવઃ સાક્ષાત્ મૃત્યુજયરસઃ સ્મૃતઃ ॥

આ મૃત્યુંજય રસ અવ્યક્ત, સિદ્ધિદાતા, રોગહારી, કીર્તિવર્ધન, અને યશ આપનાર સાક્ષાત્ મૃત્યુંજય શિવરૂપ છે.

આ રસ કફન અને રોધક છે. આ રસ આમ અને આંતરડાંમાં રહેલા મળનું પાચન કરી વિપને પરસેવો અને પેશાબદ્વારા બહાર કાઢી લાવે છે. મટાડે છે. પરમિયાના તીક્ષ્ણ પ્રકોપ, પેશાબમાં બળતરા અને મૂત્રનળીના સોજાને ૧-૨ દિવસમાં જ એ દૂર કરે છે.

કફન્યરમાં નાક, ગળું, ન્વાસવાહિનીઓ અને ફેફસાંમાં કફકુપ્તિ હોય —અને તે પણ ઉપર ઉપરથી હોવી જોઈએ—લાવેના વેગ મધ્યમ, આળસ, મોંમાં મીઠાશ અને ચીકાશ, વારંવાર પેશાબ થવો, પેશાબનો રંગ સફેદ, શરીર ભારે, હાથ-પગ તૂટવા વગેરે લક્ષણો દેખાય, ત્યારે મૃત્યુંજય રસ આપના રસ અને મધ સાથે આપવો જોઈએ.

વાતકફપ્રધાન તાવમાં સળેખમ, ખાંસી અને આખું શરીર તૂટવું એ લક્ષણો હોય ત્યારે મૃત્યુંજય રસ આપવો ફાયદાકારક છે.

અપચાથી આવેલા તાવમાં આ રસ જળીરી લીંબુના રસ સાથે આપવાથી ક્લેદક કફની શુદ્ધિ થાય છે, પાચકપિત્ત બળવાન બને છે અને અજીર્ણ દૂર થઈ તાવ મટી જાય છે.

સ્ત્રીમિત્ર અને શ્વસનક સન્નિપાતની શરૂઆતની અવસ્થામાં કફ વધારે હોવાથી આ રસ વપરાય છે. પિત્તની અધિકતા હોય અને લોહીવાળો કફ પડતો હોય ત્યારે આ રસ ન વાપરવો જોઈએ.

મલેરિયામાં કિવનીન સારો ફાયદો કરે છે, તો પણ કેઈ કેઈને નુકસાન કરે છે. એવા દરદીઓને કિવનીન વધારે દિવસ આપવાથી જ્યારે વધારે કુપિત થાય છે અને ધાતુઓમાં લીન થઈ જાય છે, પછી જલદી હોડતો નથી. કિવનીન માફક અપચનું સેવન કરનારનો મલેરિયા જ્યારે પણ ધાતુઓમાં લીન થઈ દર થઈ જાય

છે. તાવ ૧૦૧° થી ૧૦૪° સુધી વધી જાય છે. અવી સ્થિતિમાં ઘણાને માથામાં ભારેપણું, સળેખમ, કફળ ખાંસી વગેરે લક્ષણો થાય છે. એવા તાવના લીન થયેલા અને ઊભળેલા વિષને બાળી તાવને મટાડવા માટે મૃત્યુંજય રસ બહુ હિતકર છે. ૧-૧ રતી રસ સૂંદ, નાગરમોથ અને ધાણુના કવાથ સાથે દિવસમાં ૨ વાર આપતા રહેવાથી ખીજે જ દિવસે તાવ ઓછો થવા માંડે છે. ગરમી વધારે હોય તો ૨-૨ રતી પ્રવાહપિષ્ટિ મેળવીને આપવી:

સૂચના—કફ્રધાન ધોર તીવ્ર જ્વરમાં પૂરી માત્રા આપવી, પણ વધારે પડતી આપવાથી હૃદયને નુકસાન કરે છે. સ્ત્રી, બાળક, વૃદ્ધ અને નિર્બળ માણસોને શક્તિ અનુસાર અર્ધા કે પા માત્રા આપવી. યોગ્ય માત્રામાં નાનાં બાળકોને પણ આપાય છે.

બરોળ વધવાથી તાવ આવે તેમાં આ રસ ન આપવો.

(૧૮) મહામૃત્યુંજય રસ

વિધિ—શુદ્ધ સોમલ, શુદ્ધ હરતાલ, શુદ્ધ વઘનાગ અને શુદ્ધ નેપાળો ૧-૧ તોલો અને હિંગુળોક અને સફેદ કાથો ચાર ચાર તોલા લેવાં. બધાને ખારીક ખરલ કરી ઘણીના રસમાં ૧ કલાક ખરલ કરી ૦૧-૦૧ રતીની ગોળાઓ વાળવી.

માત્રા—૧-૧ ગોળા દિવસમાં ૩ વાર આફનો રસ સાથે આપવી.

ઉપયોગ—અધિક સન્નિપાત (Plague) ને મટાડવામાં બહુ ઉપયોગી છે. આ રસ હૃદયને ઉત્તેજિત કરે છે, નાડીઓમાં રહેલાં કફ અને આમનું શોષણ કરે છે, મળમૂત્રના અવરોધને દૂર કરે છે, લસિકાઅધિઓ અને લોહીમાં ઉત્પન્ન થયેલા જંતુઓનો નાશ કરી પ્લેગને પણ મટાડે છે. ખીજા કફ્રધાન સન્નિપાતમાં કફ અને મળની શુદ્ધિ માટે આ મહામૃત્યુંજય રસ હિતકર છે.

સૂચના—જ્વરનો વેગ સખ્ત હોય, લોહી પડતું હોય અને પાતળા ઝાડા થતા હોય ત્યારે આ રસ ન આપવો.

(૧૯) ગદમુરારિ રસ

વિધિ—શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ ગંધક, શુદ્ધ મનઃશિલ, લોહભરમ, અબ્રકભરમ અને તામ્રભરમ દરેક ૧-૧ તોલો અને વઘનાગ ૨ માસા લઈ, પહેલાં પારો અને ગંધકની કેળાલી કરી, પછી ભરમો અને વઘનાગ મેળવી, આદાના રસમાં ૧૨ કલાક ખરલ કરી ૦૧-૦૧ રતીની ગોળાઓ વાળવી. ઘણા આચાર્યો આ રસને 'જ્વરમુરારિ' પણ કહે છે. (નિ ૨.)

માત્રા—૧-૧ ગોળા દિવસમાં ૨ વાર ગરમ પાણી, આફનો રસ, પુળસીનો રસ અથવા ખીજા રોગ અનુસાર અનુપાન સાથે.

ઉપયોગ—આ ગદ્મુરારિ રસ આમ વગેરે જ્વરોનું શમન કરે છે. અને ઘણા દિવસ સુધી રહેનાર તાવોમાં ધાતુઓના પરિપોષણ ક્રમને સુધારી વ્યાધિનું શમન કરે છે. જે જ્વરમાં રસધાતુમાં દોષ રહેલો હોય તેમાં આ વાપરવો બહુ જ હિતકર છે. રસગતજ્વર, પિત્તજ્વર અને છર્ણુ સન્નિપાતની સારી રીતે ચિકિત્સા ન થઈ હોય તેવો બહુ વખતનો જૂનો ત્રિપ્પજ્વર, ક્ષયની પ્રથમ અવસ્થાનો તાવ, અતિસાર સાથેનો છર્ણુજ્વર વગેરે રોગો આ રસાયનના સેવનથી નાશ પામે છે.

રસગત જ્વરમાં શરીરમાં જડતા, હાથપગ તૂટવા, બિબ્બા, બિલટી, અરુચિ, છાતીમાં બાર, મોં નિસ્તેજ અને કૃશ વગેરે લક્ષણો થાય છે. એવાં લક્ષણો હોય ત્યારે ગદ્મુરારિ રસ આપવો જોઈએ.

કફ સાથે લોહી પડવું, થૂંકમાં લોહી આવવું, લોહી પડવા છતાં શ્લેષ્મિક કે શ્વસનક જ્વરનાં લક્ષણો ન હોવાં અને ફેફસાં વગેરેમાં વિકૃતિ પણ ન હોવી, તરસ, શરીરમાં દાહ, નકામા પિચાર આવ્યા કરવા, બિલટી, ચક્કર, બેશુદ્ધિ, પ્રલાપ, સંધિસંધામાં દરદ વગેરે લક્ષણો થાય, ત્યારે ગદ્મુરારિ રસ પ્રાણીનો કવાય, અરૂંડાનો સ્વરસ કે દૂર્વાના મૂળના કાંટ સાથે આપવો જોઈએ.

બહુ જ તરસ, વારંવાર ઝાડો અને પેશાબ, આખા શરીરમાં દાહ, હાથ-પગના તળિયામાં બળતરા, હાથ-પગની નાડીઓ ખેંચાવી, હાથ-પગ પછાડવા, બહુ જ વ્યાકુળતા, પંખાથી પવન નાખવાથી સહેજ સારું લાગવું વગેરે લક્ષણો હોય ત્યારે જ્વરમુરારિ રસ નાગરમોચના કવાય સાથે આપવો જોઈએ.

બહુ પરસેવો, બહુ તરસ, વારંવાર મૂર્છા, પ્રલાપ, બિલટી, મોંમાંથી દુર્ગંધ આવવી, પરસેવો ગંધાવો, અરુચિ, શરીરના કોઈ પણ ભાગમાં સ્પર્શ સહન ન થવો વગેરે લક્ષણો હોય ત્યારે જ્વરમુરારિ રસ મધ અને પાણી સાથે આપવાથી સારો ફાયદો થાય છે.

હાથ-પગની નાડીઓ ખેંચાવી, આખા અંગમાં પીડા, શ્વાસ બેચેની, બિલટી, ઝાડા વગેરે લક્ષણો હોય ત્યારે જ્વરમુરારિ રસ ત્રિવાલપિષ્ટિ અને શૃંગબરમ સાથે મેળવી કાંટાસળિયાના રસ અથવા કવાય સાથે આપવો જોઈએ.

ચક્કર આવવાં, હેડકી, ખાંસી, ચરદી લાગવી, અથવા શરીર ઠંડું થઈ જવું, હાથ-પગ બહાર મારી જવા, બિલટી, અંદર દાહ, હૃદય, મૂત્રાશય અને પડખામાં દરદ, બહુ લાંબો શ્વાસ લેવો વગેરે લક્ષણો હોય ત્યારે જ્વરમુરારિ રસને સુદર્શન ચૂર્ણના કવાય સાથે આપવાથી તરત ફાયદો થાય છે.

ન્યુમેનિયા, ઇન્ફ્લુએન્ઝા અને મધુરો તાવ બહુ જૂના થયા પછી તેમાં તીવ્ર ઔષધિ આપી શકાતી નથી. તે વખતે ધીરેધીરે અસર કરનાર સૌમ્ય ઔષધિ

આપવી નોંધએ. એવી ઔષધિ ગદ્યમુરારિ રસ છે. આ રસ કલ્પક, ભુખનેત્ર, ચિત્તવિભ્રમ અને અભિન્યાસ સન્નિપાતની છલ્પાવરથામાં પણ વપરાય છે.

વિષમન્વરની યોગ્ય ચિકિત્સા ન થવાથી અથવા શરૂઆતથી ચિરકારી હોવાથી તે લાંબો વખત રહે છે. આ તાવમાં ચોક્કસ પ્રકારનું લક્ષણ હોતું નથી. એટલે કે યોગિયા પ્રમાણે ચોથે દિવસે કે સંતત પ્રમાણે રોજ આવે છે એમ નહિ. દિવસે કાંઈ પણ વખતે અનિયમિત આવવો, કાંઈવાર ઓછો, કાંઈ વાર વધારે, કાંઈવાર ઠંડી લાગી, કાંઈવાર ઠંડી વગર, કાંઈવાર વધારે તરસ, કાંઈવાર તરસ ન લાગવી, વગેરે અનિયમિતતા હોય છે, તાવ આવે ત્યારે આખા અંગમાં દુખાવો, તાવ ઊતરી જાય ત્યારે સારી રીતે હરવુંફરવું વગેરે લક્ષણો હોય છે. આ જાતના તાવમાં વિષમન્વરના જંતુઓ કે સેન્દ્રિય વિષરૂપ કારણ રપટ જણાતું નથી, અને માત્ર તાવ લાંબો વખત રહે છે. પરિણામે કૃશતા, ગ્ધાનિ, અપચો, નખ-ળાઈ, નિસ્તેજપણું, કબજિયાત વગેરે લક્ષણો થાય છે. એવા રોગમાં ન્વરમુરારિ રસ વાપરવો નોંધએ.

ક્ષયની પહેલી અવસ્થામાં સામાન્ય તાવ, સુકડી ખાંસી, આખા શરીરમાં દરદ, નાડીનો તીવ્ર વેગ, તૃપા, દાહ વગેરે લક્ષણો હોય ત્યારે ન્વરમુરારિ રસ સાથે પ્રવાસપિષ્ટિ અને શૃંગભસ્મ આપવાથી સારા ફાયદો થાય છે.

જૂનો શોથ, અંદરના અવયવોનો શોથ જેમાં ખાંસી, છાતી અને પાંસળાંમાં શળ મારવી, ચોક્કસ વખતે ઝીણો તાવ, શરીર ભારે, કૃશતા, પેટમાં ધીમું દરદ થવું, આમ પડવો, મળ બરોબર ન બધાવો વગેરે લક્ષણો ગૌણ હોય અને મુખ્ય લક્ષણ તાવ હોય તો ન્વરમુરારિ રસ વાપરવો નોંધએ.

(ઓ. યુ. ધ. શા.)

(૨૦) કાલકૂટ રસ

વિધિ—શુદ્ધ વજનાગ ૧ ભાગ, શુદ્ધ પારો ૩ ભાગ, શુદ્ધ આમલસારો ગંધક ૫ ભાગ, શુદ્ધ મન શિલ્પ ૬ ભાગ, તામ્રભસ્મ ૪ ભાગ, કુલાવેલો ટંકણુ-ખાર ૬ ભાગ, શુદ્ધ હરતાપ ૯ ભાગ, ચિત્રકમૂળ ૯ ભાગ, સૂંઠ, મરી અને પીપર ૧૨ ભાગ, હરડે, બહેડાં અને આમળાં ૧૦ ભાગ, સેડેલી હિંગ ૧ ભાગ અને ઘોડાવજ ૧ ભાગ લેવી. પહેલાં પારો અને ગંધક મેળવી કન્નડી કરવી. પછી અનુક્રમે તામ્રભસ્મ, મન શિલ્પ હરતાપ, ટંકણુ અને વજનાગ મેળવવો. પછી બાકીની વસ્તુઓનું વસ્ત્રમાળ ચૂર્ણ કરી મેળવી બધું ખરલ કરવું. પછી આદુનો રસ, ચિત્રકમૂળનો ક્વાથ, જંબીરી લીંણનો રસ, લસણનો રસ, કરંજના પાનનો રસ, આકડાના મૂળનો ક્વાથ, કલ્પગારીના મૂળનો ક્વાથ, ધતૂરાના મૂળનો ક્વાથ, નાગરવેલના પાનનો રસ, અકોલના મૂળનો ક્વાથ, સરગવાના મૂળનો ક્વાથ,

પંચકોશ (પીપર, ગંઠાડા, ચવટ, ચિત્રકમળ અને મુંદ)નો કવાથ, બૃહત પંચમળ (ખીલી, અરગી, અરણુ, સીવણ અને કાંકચની છાલ)નો કવાથ, આ તેર ઔષ્ધોની ૧-૧ પ્રહર સુધી ભાવના આપી વા-૦૥૥ રતીની ગોળીઓ વાળવી.

(ર. ધો. સા.)

માત્રા—૧-૧ ગોળી દિવસમાં ૩ વાર આદુના રસમાં આપવી.

ઉપયોગ—કાલકૂટ રસ બધી જાતના જ્વર અને સન્નિપાતોનો નાશ કરે છે. આ ઔષધિના પાક સાથે લખ્યું છે કે આ રસ આપ્યા પછી દરદીને સ્નાન કરાવવું અને ચંદનનો લેપ કરવો. તેમજ ખોરાકમાં દહીં, ખજૂર વગેરે અને પાન આપવાં.

આ રસ બહુ તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, વિક્રમ્થી અને વ્યવાધી છે. એમાં નાખેલાં દ્રવ્યો અને ઉષ્ણ ભાવનાઓને લીધે આ રસ બહુ ઉષ્ણ બને છે. આ રસ વાપરતાં ખૂબ સંભાળ રાખવી જોઈએ. ન્યારે નાડી પૂરી બરેલી અને હાથથી માલમ ન પડે તેવી હોય તેમજ હૃદયનું અવસાદન દેખાડતી હોય, કોઈ જગ્યાએથી લોહીનો સાવ ન થતો હોય ત્યારે આ રસ વાપરવો જોઈએ. નહીંતર કાલકૂટ રસમાં તીક્ષ્ણ વગેરે ગુણોને લીધે રક્તસ્રાવ વધી જાય છે.

આ રસના સેવનથી અર્ધો કલાકમાં હૃદય ઉત્તેજિત થઈ નાડીનાં ૨૦ થી ૩૦ ધમકારા વધી જાય છે. અને પછી લોહીનું દગાણું પણ વધે છે. એટલે આંખમાં લાક્ષણ વગેરે લક્ષણો હોય તો આ રસ ન આપવો જોઈએ. જૂલ થવાથી કોઈ કોઈવાર આ રસની તીવ્રતાથી રક્તવાહિનીઓ ફૂટી રક્તસ્રાવ પણ થવા માંડે છે. રોગનાં લક્ષણો સાથે હવાની ઉષ્ણતા અને તેથી થતા નુકસાનનાં ચિકિત્સા પણ દેખાવા માંડે છે. સન્નિપાત શબ્દથી જ એ રોગની ચિકિત્સાની મુશ્કેલી સમજાય છે. તો પછી તેવે વખતે બળતી જ દવા અપાય તો તો દરદીના ત્રાસનું પૂછવું જ શું? એટલે ખરાબ અસરોને ખરાબર સમજ્યા પછી જ આ રસ વાપરવો જોઈએ. એટલે દુરુપયોગથી બચવા તેની ખરાબ અસરો અને તેથી વિરહ જીવ-તદાન રૂપ સારી અસરો વિસ્તારપૂર્વક સમજાવીને લખવી પડે છે. જે રચાન પર નુકસાન થશે એવો વહેમ હોય ત્યાં આ રસ ન વાપરવો જોઈએ.

આ રસ કષ્ઠપ્રધાન અને વાતસંસર્ગવાળા સન્નિપાતની ઉત્તમોત્તમ ઔષધિ છે. આનો મુખ્ય ઉપયોગ ગ્રંથિક સન્નિપાત પર થાય છે અને એનાથી ગ્રંથિક સન્નિપાતમાં સારો ફાયદો મળે છે. પરંતુ આ રસના અવગુણોનો વિચાર ક્યો વગર વધારે માત્રામાં વારંવાર આપવામાં આવે તો નુકસાન થવાનો ભય રહે છે.

કષ્ઠપ્રધાન સન્નિપાતમાં નીચે લખેલાં લક્ષણો હોય ત્યારે કાલકૂટ રસ આપવો જોઈએ. નાડી બહુ મંદ અને ભારે, આંખું શરીર, માથું અને મગજ ખૂબ

બારે-એટલે સુધી કે માથા પર જાણે પથ્થર બાંધ્યો હોય તેવું લાગવું, માથું હલાવતા કરતાં પણ બારે લાગવું (હલાવતા કરતાં મહેનત પડે, માથું હલાવતા પહેલાં માથું નથી એમ જ લાગે, જે વિચાર આવે તે બીજનો જ છે એવું લાગવું, ગાન, ગિગાન, સંસાર વગેરે સર્વ બાવનાઓમાં જડતા આવી જવી, એટલે કે બહુ લાંબા વખતે બહુ મહેનતે થોડા વિચાર આવવા, માથામાં બહુ દરદ નહિ હોય, પણ હોય તો બહુ ગંભીર હોવું, આંખો નિસ્તેજ અને બારે, કાકીઓ જડ, કોઈ તરફ ન જોવાની ઇચ્છા, પ્રકાશ ગમવો, અંધકાર, ઠંડો સ્પર્શ અને ઠંડું પાણી ન ગમવું, કોઈ કોઈવાર આંખોમાંથી જાડો ચીકણો સાવ થવો, આંખોમાં મોટો કાંકરો પડ્યો હોય તેવું લાગવું, કોઈ કોઈવાર નાકમાંથી કફનો આવ થવો, નાકથી સૂંધી ન શકાવું, જીભ સૂજેલી અને જડ થઈ જવાથી સ્પષ્ટ બોલી ન શકાવું, ગરમ પદાર્થ કે તમાકુ સૂંધવાથી સારું લાગવું, જીભ પર સફેદ છારી આવી જવી, દાંત અને જીભ પર સફેદ બહેરાશ, જડણું બારે અને કોઈ વાત પર ધ્યાન આપવાની ઇચ્છા ન થવી, વગેરે લક્ષણો હોય ત્યારે આ રસ ઉત્તમ રીતે વપરાય છે.

કફવાત વિકૃતિ હોય ત્યારે શ્વાસોચ્છવાસ બહુ મહેનતે ચાલે છે, શ્વાસમાર્ગમાં કોઈ પ્રતિબંધ નથી હોતો, કફસ્થાનની વિકૃતિ જોઈ ત્યજ કફદોષની વિકૃતિ વધારે હોય છે. એટલે શ્વાસોચ્છવાસ બહુ ધીરેધીરે ચાલે છે, ખાંસી પણ વધારે નથી હોતી. પણ જે આવે તો ગંભીર હોય છે. ગળદો સફેદ, ગાંઠો, ચીકણો અને મોટો હોય છે. કફમાં ગળ્યો કે ખાંસી કોઈ સ્વાદ હોતો નથી, નાડી મંદ અને બારે હોય છે અને નાડીના ધબકારા એક મિનિટમાં માત્ર ૪૦ થી ૫૦ હોય છે. આ જાતનાં લક્ષણો હોય ત્યારે કાષ્ઠકૂટ રસ જરૂર આપવો જોઈએ.

હાથ-પગ જડ અને બહેરા, હાથ-પગ હલાવતાં ત્રાસ કે અશક્તિ અને અંદર વાતવાહિનીઓની વિકૃતિથી ધીમાધીમા ખેંચ થવી અને તંદ્રા વગેરે લક્ષણો હોય ત્યારે કાષ્ઠકૂટ રસ આપવો જોઈએ.

વાતકફ પ્રધાન જ્વરમાં કફનો સંસર્ગ અને વાતનાં લક્ષણો હોય ત્યારે કાષ્ઠકૂટ રસ આપવો જોઈએ. વાતનાં લક્ષણોનું વર્ણન પહેલાં સન્નિપાતમાં કરેલું છે. આ જ્વરની રક્તઆતમાં યુગ્મ્યાદિ ક્વાથ (‘ચિકિત્સાતત્ત્વપ્રદીપ’ ૫. ૫૬૬) સાથે ત્રિભુવનકીર્તિ રસ બહુ સારી રીતે વપરાય છે. પહેલેથી જ જે આ રસ વાપરવામાં આવે તો રોગ વધતો નથી. જે પહેલેથી ધ્યાન ન રાખવામાં આવે તો કફ અને વાયુનાં લક્ષણો વધી જાય છે. વાયુનાં લક્ષણોમાં જે પ્રકાર છે. એકમાં રોગી અર્ધો બેશુદ્ધ, પ્રલાપ, ભ્રમ, બહુ પરસેવો, ડોક હાલ્યા કરવી, કોઈ કોઈવાર ખૂમ પાડવી અને શરીરની ગરમી ૧૦૨ થી ૧૦૪ ડીગ્રી રહેવી વગેરે લક્ષણો.

હોય છે. તેની પર મહાવાતવિષ્વંસન રસ આપવો જોઈએ. બીજી જાતનાં વાત લક્ષણોમાં ધીમે લવરો, જડતા, ધીમે હાસ-ચાસ, ઝીણો તાવ, નાડી મંદ વગેરે દેખાય છે. આની ઉપર કાલકૂટ રસ આપવો જોઈએ. જે સ્મૃતિનો નાશ અને તાણુ હોય તો સ્મૃતિસાગર રસ આપવો જોઈએ.

કાલકૂટ રસ એ ધતુર્વાની મુંદર ઔષધિ છે. જે ધતુર્વામાં ક્ષપ્રધાન દુષ્ટિ હોય તો કાલકૂટ રસ ઉત્તમ ક્ષાયદાકારક છે. ગર્ભપાત પછી થનારા ધતુર્વામાં આ રસ વપરાય છે. ગર્ભપાત થાય ત્યારે શરીરના ઉપચારોની અવગ્યા સારી હોય તો તે કોઈ રોગ ઉત્પન્ન થતો નથી. પણ અવ્યવસ્થા થાય—ગંદા હાથ કે કપડાં લાગવાથી ધતુર્વા ઉત્પન્ન થાય છે. આ જાતના ધતુર્વામાં રક્તસ્રાવ બહુ નથી થતો અથવા તો બિલકુલ નથી હોતો. આ વાત પહેલેથી નક્કી કરી લેવી. જે રક્તસ્રાવ તદ્દન ઝોઝો કે બિલકુલ ન હોય તો કાલકૂટ રસ આપવો જોઈએ. કાલકૂટ રસથી શરીરમાં ધતુર્વાના જંતુઓનો નાશ કરનાર પ્રતિવિષ અને પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન થાય છે.

ગર્ભપાત પછી જે રીતે ધતુર્વા ઉત્પન્ન થાય છે તે જ રીતે સુવાવડી સ્ત્રીને પણ થાય છે. આયુર્વેદ ચિકિત્સા અનુસાર આ રોગમાં જુદીજુદી અવસ્થાઓમાં લક્ષણોના ભેદ પ્રમાણે જુદીજુદી ઔષધિઓ—સૂતિકારિ, સૂતિકાભરણ, પ્રતાપધંધેશ્વર, તાપ્યાદિલોહ અને કાલકૂટ રસ વગેરે ઔષધિઓ અપાય છે. મહાકથલ વગેરે વાતપ્રધાન લક્ષણો વધારે હોય તો પ્રતાપધંધેશ્વર, વારંવાર તાણુ અને પિત્તની પ્રધાનતા હોય તો તાપ્યાદિલોહ, ધતુર્વા વગેરે લક્ષણો ઓછાં અને સૌમ્ય હોય ત્યારે સૂતિકાભરણ, વાતકંઠ પ્રધાન લક્ષણો હોય ત્યારે સૂતિકારિ અને ક્ષપ્રધાન જડતા, બેશુદ્ધિ વગેરે લક્ષણો હોય ત્યારે કાલકૂટ રસ આપવો જોઈએ.

નાનાં બાળકોને થનારા પૂયવૃક્ષ રોગમાં આ રસ સિંધવ અને હરડે સાથે અપાય છે. આ રોગની શરૂઆતમાં તાવ વધારે હોય છે. હાથ-પગ પર સોજા, મોં અને આખા શરીરનો રંગ રાખોડિયો થઈ જવો, પેશાબ થોડો, હાસ અને પરંવાળો થાય છે. પછીથી તંદ્રા, ધીમે તાણુ, જડતા અને ભયંકર સ્થિતિ થાય છે. આ બીજી અવસ્થામાં કાલકૂટ રસ ઉત્તમ અસર કરે છે.

બુઝનેત્ર સન્નિપાતની તીવ્ર અવસ્થામાં આ રસ સારી રીતે વપરાય છે.

(આૌ. ગુ. ધ. શા.)

સૂચના—આ રસાયન બહુ તીવ્ર હોવાથી સગર્ભા સ્ત્રીઓને ન આપવું જોઈએ. નાનાં બાળકોને બહુ થોડી માત્રામાં સંજાળપૂર્વક આપવું જોઈએ, અને મોટા માણસને પણ વિચારપૂર્વક આપવું. તેમજ ઘણા દિવસ ચાલુ ન રાખવું જોઈએ.

કોઈકવાર કાલકૂટ રસથી ગળામાં ચાંદાં પડે છે, છબ ફાટી જાય છે અને ખૂબ ગરમી થઈ જાય છે.

(૨૧) લક્ષ્મીનારાયણ રસ

વિધિ—શુદ્ધ હિંગળોક, અબ્રકબરમ, શુદ્ધ ગંધક, કુલાવેલો ટંકણખાર, શુદ્ધ વછનાગ, નગોડનાં બીજ, અતિવિષા, પીપર, કડાછાલ, અને સિંધવ આ દરેક સરખે ભાગે લઈ, ચૂર્ણ કરી, દંતીમૂળનો ક્વાથ અને ત્રિકુળાના ક્વાથની ૩-૩ ભાવના આપી, સૂકવી, ચૂર્ણ કરી લેવું. અથવા ૧-૧ રતીની ગોળાઓ વાળવી.

(યો. ૨)

માત્રા—૧ થી ૨ રતી આદુના રસ અને મધ સાથે આપવું.

ઉપયોગ—લક્ષ્મીનારાયણ રસ કુષ્ઠ જ્વર, સર્જિપાત, વિસ્રચિકા, વિષમજ્વર, અતિસાર, સંઘ્રહણી, રક્તાતિસાર, પ્રમેહ, શળ, સૂતિકા રોગ, વાતવ્યાધિ, બાળકોનો ધનુર્વાત વગેરે રોગોનો નાશ કરે છે.

આ રસ ઉત્તમ જ્વરહન, સ્વેદન (પરંતુ અવસાદક નહિ), પાચક, સેન્દ્રિય-વિષનાશક અને નર્તુદન છે. આ રસ અને રક્તાધાતુગત જ્વરો પર ખાસ કરીને મુદતિયા તાવની તીવ્ર અવસ્થામાં આ રસ બહુ સારી રીતે વપરાય છે. લક્ષ્મીનારાયણ રસ સ્વેદન હોવા છતાં હૃદયને નબળું નથી પાડતો. ધનુર્ગંધ, અપતાનક, આક્ષેપક વગેરે જ્ઞાનતંત્રોનો વિકૃતિથી થયેલા વાતરોગમાં જ્યારે તાવ આવવા માંડે છે, ત્યારે લક્ષ્મીનારાયણ રસ આપવાથી તાવ અને વાતપ્રકોપ બંનેનું શમન થાય છે. તેમજ બાળકો માટે ખાસ બયંકર આંદડીઓ આવે છે, ત્યારે લક્ષ્મીનારાયણ રસથી આક્ષેપો શમી જઈ ૩-૪ દિવસમાં રોગ દૂર થાય છે. કેડમાં શળ મારતા વ્યાધિમાં તાવ, તાવનો દાહ, સોજા અને બેચેની હોય ત્યારે લક્ષ્મીનારાયણ રસ સારો ફાયદો કરે છે.

સૂતિકાજ્વર એક બયંકર વ્યાધિ છે. પ્રસવ વખતે અથવા પછીથી કોઈ કારણને લીધે ગંદા હાથ કે ગંદું વસ્ત્ર લાગવાથી યોનિમાર્ગે નર્તુઓ પેસી જઈ ચાંદાં પાડે છે અને તેમાંથી ગર્ભાશય અને યોનિમાર્ગમાં વિકૃતિ ફેલાય છે. જો આ રોગને સંભાળવામાં ન આવે તો તે આખા શરીરમાં ફેલાય છે અને તેને લીધે તાવ આવે છે. ખાસ કરીને તાવનો વેગ તીવ્ર રહે છે. જો જ્વર તીવ્ર હોય અને સાથે સાથે માયામાં દરદ, તરસ, કોષ્ઠવાર બેચુદ્ધિ, ધનુર્વાત, વગેરે ઉપદ્રવો હોય ત્યારે દશમૂલારિષ્ટ સાથે લક્ષ્મીનારાયણ રસ આપવાથી રોગણુદાર લોહીમાં મળેલા વિષને બાળવાનું અને તાવ ઉતારવાનું કાર્ય સારી રીતે થાય છે. સાથે સાથે ઉત્તરબસ્તિ દ્વારા ગર્ભાશય, ગર્ભમાર્ગ અને યોનિમાં ઉત્પન્ન થનારા વિષને રોકી દેવું જોઈએ. જ્વર ઓછો અને વાયુનો કોપ વધારે હોય તો લક્ષ્મીનારાયણ

રસ ન આપવો જોઈએ. તે વખતે પ્રતાપક્ષેશ્વર અને ગર્ભાશયની શુદ્ધિ માટે સાથે દશમૂલારિષ્ટ આપવો. આ રીતે સૂતિકાવિપથી ઉત્પન્ન થનારા તાવમાં લક્ષ્મીનારાયણ ઉત્તમ જ્વરરૂપ અને વિપદન ઔષધિ છે.

આંત્રિક સન્નિપાત (૨૧ દિવસનો મુદતિયો તાવ-મધુરો)ની શરૂઆતમાં લક્ષ્મીનારાયણ રસ આપવાથી આંતરડાંના વિપનું શમન, દોષપાચન અને જ્વરરૂપન કાર્ય કરે છે. ખીજા અને ત્રીજા અર્ધવાડિયામાં દુર્ગંધ મારતા ઝાડા સાથે તાવ ૧૦૪થી ૧૦૫ ડીગ્રી વધી જાય ત્યારે મધુરાંતકવટી સાથે લક્ષ્મીનારાયણ રસ આપવાથી દાહ અને વિપ શમત્તવાનું અને અતિસાર રોકવાનું કામ કરે છે અને તાવ વધારી રોગીની શક્તિનો ક્ષય થવા નથી દેતો. લક્ષ્મીનારાયણ રસ વધારે માત્રામાં ન આપવો જોઈએ. વિપ બહુ વધી ગયું હોય તો લક્ષ્મીનારાયણ અને મધુરાંતકવટી દિવસમાં ૨ વાર અને મધ સાથે પ્રવાહપિષ્ટિ દિવસમાં ૩ વાર આપવાથી કાષ્ઠનો દાહ, વિપ, બકવાટ, ઝાડા તાવનો વેગ વગેરે એકદમ ઘટી જાય છે.

આ આંત્રિક જ્વરમાં વિચિત્ર-વિચિત્ર ઉપદ્રવો ઉત્પન્ન થાય છે. તે વખતે ઉપદ્રવ પ્રમાણે દવા અપાય છે. પરંતુ લક્ષ્મીનારાયણ આપવો બંધ ન કરવો જોઈએ.

જેમને આંત્રિક સન્નિપાતમાં લક્ષ્મીનારાયણ નથી અપાતો તેવામાંથી કેટલાક દરદીઓને બપોરે અતિસાર થઈ જાય છે. દરદી કહે છે કે આવા ઝાડા કરતાં કબજિયાત સારી. ઝાડાથી શક્તિ બહુ ઓછી થઈ જાય છે. ઝાડા પાણી જેવા પાતળા અને ગંધાતા થાય છે અને ઝાડો થતા પહેલાં પેટમાં બપોરે વાયુ થાય છે. આ અતિસાર પણ લક્ષ્મીનારાયણ રસથી મટી જાય છે.

શ્લેષ્મિક અને શ્વસનક સન્નિપાતમાં તેમજ ખીજા જાતના સન્નિપાતોમાં તે તે સન્નિપાતનો નાશ કરનાર ઔષધિઓ સાથે જ્વરરૂપન, સ્વેદક અને સેન્દ્રિય વિપદન ગુણો માટે લક્ષ્મીનારાયણ રસ અપાય છે. વિપમજ્વરમાં જે જ્વરરૂપન ઔષધિમાં ધાતુગત દોષનો નાશ કરવાનો હોય છે તે જ ઉપયોગી થઈ પડે છે. આ બંને સેન્દ્રિયવિપ અને ધાતુ દોષનો નાશ કરવાના ગુણો આ રસાયનમાં હોવાથી જેમાં તાવની સાથે આખા અંગમાં જડતા, મોંમાં મોળ છૂટવી, ઊલટી, ઊબકા, અરુચિ, દાહ, ચક્ષુર, તરસ વગેરે ઉપદ્રવો રહેતા હોય તેવો સંતતજ્વર (રોજ આવીને ઊતરી જનારો) એકાદિક, તૃતીયક અને ચાતુર્થિક આ બધી જાતના વિપમ જ્વરમાં સુદર્શનના ચર્ક સાથે લક્ષ્મીનારાયણ રસ આપવાથી ધાતુગતદોષનું શમન થઈ તાવ જલદી મટી જાય છે. આ બધી જાતોના તાવોમાં તાવ ન હોય તો સાત્વીયુસત્ત્વ જેવી ઔષધિ આપવાથી અને તાવમાં લક્ષ્મીનારાયણ રસ આપવાથી રોગ મટી જવાના ધણા દાખલા મળી આવે છે.

વર્ષો પર્વત વારંવાર થોડા થોડા દિવસે અનિયમિત આવનારા પરિવર્તન જ્વરમાં કક્ષપ્રધાને લક્ષણો હોય ત્યારે હરતાલ કે સોમકષવાળી ઔષધિ અપાય છે, પણ પિત્તપ્રધાન હોય અને જેમાં શરૂઆતમાં એકદમ ઠંડી લાગી તાવ આવે અને તે સાથે તરસ, બેચેની, દાહ, માથામાં દરદ વગેરે ઉપદ્રવો હોય તો હરતાલ કે સોમકષના પ્રયોગ કરતાં લક્ષ્મીનારાયણ જ વધારે ફાયદો કરે છે.

પરિવર્તિતના જેવા બીજી જાતના જંતુજન્ય તાવમાં જે પિત્ત વધારે હોય તો લક્ષ્મીનારાયણ રસ આપવાથી જંતુઓ નષ્ટ થઈ તાવ મટી જાય છે.

આંત્રિક જ્વર પછી ઉત્પન્ન થનારા સંગ્રહણીમાં તેમજ દ્વિપિત્ત પવન કે પાણીથી થનારા અને જેમાં પેટમાં દરદ થોડું થાય પણ વારંવાર થોડા આમ અને લોહી સાથે ઝાડો થાય એવા અતિસાર વગેરે વિકારોમાં લક્ષ્મીનારાયણ રસ ખડું જ હિતકર છે.

તીવ્ર જ્વર પછી સંગ્રહણી થાય તેની પર લક્ષ્મીનારાયણ અને કનકમુન્દર ખડું ઉપયોગી ઔષધિ છે. પેટમાં ધીમી ચૂંક થઈ વારંવાર ઝાડો થવો, સહેજ આમ અને લોહી પડવું, અને મળ બિલકુલ ન નીકળવો, ઠાંઈ વાર સહેજ ઝાડો થવો, વારંવાર પેશાબ થવો, સાથે સાથે તાવ પણ રહેવો, વગેરે લક્ષણો હોય ત્યારે લક્ષ્મીનારાયણ રસ સારી રીતે વપરાય છે.

આ લક્ષ્મીનારાયણ રસનું કાર્ય ખાસ કરીને આંતરડાં, યકૃત અને બરોળ એ સ્થાનો પર અને રસ, રક્ત, માંસ અને ચામડીમાંના રવેદર્પિડો પર થાય છે. પિત્તની તીવ્રતાના શમન માટે આ રસ ઉપયોગી છે.

(ઓ. ગુ. ધ. શા.ના આધારે)

કેટલીકવાર રોમાન્તિકા આખા શહેરમાં ફેલાઈ જાય છે. એક મકાનમાં ઠાંઈ એક બાળકને થવાથી બીજાં બાળકોને પણ થાય છે. આ રક્તધાતુગત વાતપિત્તક્રમક જ્વર છે. આ રોગ ૩ મહિનાના બાળકથી ૮ વર્ષની ઉંમર સુધીનાં બાળકોને થાય છે. તાવ ૧૦૩°-૧૦૪° સુધી વધી જવો, સફેદ છાત, ફૂલેલી આંખો, સૂટી ખાંસી, ઠાંઈકને સળેખમ, મોટે ભાગે મોથે દિવસે ચહેરા પર અને ગળા પર પિટિકાઓ દેખાય છે. પાંચમે દિવસે આખા શરીર પર દેખાય છે. આ રોગ પર ગેરોચન, પ્રવાહ, શૂગભરમ, ગળોસત્ત્વ અને સિતોપલાદિ ચૂર્ણ મેળવી દિવસમાં ૩ વાર આખી ઉપર મસૂરિકામાં કહેલ નિમ્બાદિકવાથ પીવાં આપવાથી કાંઈ પણ હેરાનગતિ વગર રોગ મટી જાય છે.

(૨૨) મધુરોતક વટી

વિધિ—મેતીપિષ્ટ ૧ માસો, કસ્ટૂરી ૨ માસા, કેસર ૩ માસા, જળ-કૃષ્ણ ૪ માસા, જવંત્રી ૫ માસા, લવંગ ૬ માસા, તુલસીનાં પાન ૭ માસા

અને અગ્રકબરમ ૮ માસ લેવાં. આ બધાંને ગેળવી, ૩-૬ થાક આદુના રસમાં ખરલ કરી ૧-૧ રતીની ગોળાઓ વાળવી.

માત્રા—૦૫ થી ૨ રતી દિવસમાં ૩ થી ૪ વાર ત્રણ ત્રણ કલાકે આદુના રસ કે પાણી સાથે.

ઉપયોગ—આ વટીથી ૨૧ દિવસના મુદ્દતિયા તાવ (Typhoid) માં મધુરાના દાણા જલદી નીકળી ભરાઈ મટી જાય છે. મધુરાની બધી અવસ્થામાં આ ઉપયોગી છે. એ વિપત્તિ શમન કરે છે, આંતરડાંને બળવાન બનાવે છે અને દાહને શાન્ત કરે છે. અપચ્ચ સેવનથી કે દવામાં ભૂલ થવાથી દાણા બહાર આવતા નથી અને વિપ શરીરમાં ફેલાઈ જુદાજુદા વિકારો ઉત્પન્ન કરે છે. તેવી સ્થિતિમાં પણ આ ઔષધિ જાદુ જેવો ફાયદો કરે છે.

(૨૩) સંચેતની ગુટિકા

વિધિ—સૂંઠ, પીપરીમૂળ, વાવડિંગ, ચિત્રક, તજ, તમાકુપત્ર, જવત્રી, શુદ્ધ ઝેરકોચલા, શુદ્ધ વછનાગ, સોમલબરમ, તામ્રભરમ અને કસૂરી આ બધી વસ્તુઓ સરખે ભાગે લઈ, ખાંડી વજ્રગાળ કરી, ભાંગરાના અર્કમાં ઘૂંટી ચણા જેવડી ગોળાઓ વાળવી. (ધન્વંતરિ)

માત્રા—૧-૧ ગોળા જરૂર પ્રમાણે ગરમ પાણી સાથે દિવસમાં ૩-૪ વાર ત્રણ ત્રણ કલાકે આપવી.

ઉપયોગ—આ રસાયન સન્નિપાતમાં બેશુદ્ધિ દૂર કરવામાં બહુ ઉપયોગી છે. મરતો રોગી પણ એક વાર શુદ્ધિમાં આવી જાય છે. આ વટી કફ, આમ અને વાયુના કોપને મટાડે છે, હૃદયની ગતિને ઉત્તેજિત કરે છે અને ત્રણેય દોષને સમ કરે છે.

આ રસાયન બહુ ઉષ્ણ, ઉષ્ણવીર્ય, સ્વેદક, વિકાશી, હૃદયોત્તેજક, સેન્દ્રિય વિપતો નાશ કરનાર અને જાતુલ્લ છે. જે શુભ હેમગર્ભપોષકી રસમાં છે તે શુભ આ વટીમાં છે. વાતપ્રધાન, કફપ્રધાન અને વાતકફપ્રધાન સન્નિપાતની પાછલી અવસ્થામાં આ રસાયન અમૃત સમાન ફાયદો કરે છે. આ રસાયન મરિતષ્કમાંના કેન્દ્રને ઉત્તેજિત કરી બેશુદ્ધિ તરત દૂર કરે છે. મૃત્યુના મુખમાં ગયેલા ધણા દરદીઓ આ રસાયનના સેવનથી જીવી ગયાના દાખલા મળે છે.

સૂચના—પિત્તપ્રધાન વિકારમાં તેમજ શારીરિક ગરમી વધારે હોય ત્યારે આ રસાયન ત વાપરવું જોઈએ. ઊલટું માથામાં લોહીનું દબાણ વધી ફાયદાને બદલે નુકસાન થશે.

(૨૪) લક્ષ્મીવિલાસ રસ

વિધિ—અબ્રહ્મરસ ૪ તોલા, શુદ્ધ પારો ૨ તોલા, શુદ્ધ ગંધક ૨ તોલા, કપૂર, નયકળ, જાત્રી, વરધારાનાં બી, શુદ્ધ ધતૂરાનાં બી, ગાંબીરનાં બી, ભાંચકાળું, શતાવરી, ગંગેટી, કાંગસી, ગોખરુ, નેતર (જલભેત)નાં બી આ દરેક ૧-૧ તોલો લેવાં. પહેલાં પારો અને ગંધકની કંઠજલી કરી અબ્રહ્મ મેળવવી. પછી બધી કાષ્ઠ ઔષધિઓનું વચ્ચગાળ ચૂર્ણ કરી, મેળવી, નાગરવેલના પાનના રસમાં ૧૨ કલાક ખરસ કરી ૧-૧ રતીની ગોળીઓ વાળવી. (૨. થો. સા.)

માત્રા—૧ થી ૨ ગોળી દિવસમાં ૩ વાર દૂધ, દહીં, દાઢ, મધ અથવા બીજા રોગ અનુસાર અનુપાત સાથે આપવી.

ઉપયોગ—આ રસાયન સુખસાધ્ય, કૃષ્ણસાધ્ય, ચાપ્ય અને પ્રત્યાખ્યેય એ ચારે પ્રકારના સન્નિપાતથી ઉત્પન્ન થનારા ઉપદ્રવોનો નાશ કરે છે. એવો નિયમ નથી કે વાન અને પિત્તપ્રધાન દોષને જ દૂર કરે. બધા પ્રકારો પર આ રસાયન ઉપકારક છે.

વળી, ૧૮ જાતના કુષ્ઠ, ૨૦ જાતના પ્રમેહ, નાસર, દુષ્ટ મણુ, શુદ્ધરોગ, ભગંદર, રક્ત અને માંસાશ્રિત હાથીપચું, મેદગત, ધાતુગત, જૂનો અથવા વંશ-પરંપરાગત મળેલો ગલશોથ, અંતઃકૃદ્ધિ, ભયંકર અતિસાર, બધી જાતના આમ-વાત, નિહવાસ્તંભ, ગલગ્રહ, ઉદરરોગ, કાન, નાક અને આંખના રોગો, ખાંસી, પીનસ, રાજપક્ષ્મા, અર્શ, મેદકૃદ્ધિ, પરસેવો દુર્ગંધ મારવો, કુક્ષિશ્લેષ્મ, માથામાં શ્લેષ્મ, સુવાવડી સ્ત્રીઓની વાતજન્ય મલ્લશ્લેષ્મ, વગેરે બધી જાતના રોગો અને પુરુષોના ખ્વજભંગ વગેરેનો નાશ કરે છે. વૃદ્ધોને જીવવાન બનાવે છે. હંમેશાં સેવન કરનારની ઇંદ્રિયો નબળી નથી પડતી અને વાળ ઘોળા થતા નથી.

આ લક્ષ્મીવિલાસ રસ આયુર્વેદિક ઔષધિઓમાં એક ઉત્કૃષ્ટ અને વીર્ય-વાન ઔષધિ છે. આ ઔષધિ હૃદયને બળ અને ઉત્તેજન આપનાર છે. તીવ્ર રોગમાં રક્તવાહિનીઓને મોટી કરી શાંતિપૂર્વક ઉત્તેજન આપે છે અને જૂના રોગમાં હૃદય અસર કરે છે. હૃદય ગુણુ હોવાથી હૃદયની મંડોઅ-વિકાસની ક્રિયા નિયમિત થવાથી યડકારો મટી જાય છે અને હૃદયને શાન્તિ મળે છે. હૃદયના આવરણુ, ડાઘા અને જામણા પાચપટલ અને હૃદયના આશિંદ-નિલય આ વિભાગો પર આ ઔષધિની અસર સારી રીતે થાય છે.

જે રીતે ખાંડી વગેરે ઔષધિઓમાં હૃદયની ઉત્તેજના પછી એટલા જ જોરથી અવસાદન થાય છે તેવી રીતે આ રસની બહુ પ્રતિક્રિયા થતી જાગતી નથી. આ રસમાં આ વિશેષતા છે. આ રસથી નાડી સુધર્યા પછી લાંબો વખત સુધી તેવી જ રહે છે.

શ્વમનક અને મ્લેષ્મિદ મનિપાનમાં હૃદયની નયજાઈ સંબંધી શંકા થાય ત્યારે આ રસ વાપરવાથી સારી અસર થાય છે. આગળ પશુ જરૂર હોય ત્યારે લક્ષ્મીવિલાસ રસ આપવાથી ખાંસી, શ્વાસ, વધારે તાવ, ફેફસાંનો મોત્તે, નાડી અને હૃદયનો વેગ વધવો એ બધાં લક્ષણો દૂર થાય છે, ફેફસાંનો મોત્તે ઓછો થઈ શ્વાસનો વેગ અને ખાંસી મટે છે. જો આ સન્નિપાતની ત્રીજી અવસ્થામાં મળામાં ધરર-ધરર અવાજ, તંદ્રા, બેશુદ્ધિ વગેરે લક્ષણો થાય તો લક્ષ્મીવિલાસ ન આપતાં મલ્લસિંદૂર, પંચસૂત કે સમીરપન્નગ આપવો જોઈએ.

આત્રિક સન્નિપાત (મધુરા)માં હૃદયની ક્ષીણતા, આખા અંગમાં થળ, બ્રમ, પ્રમાપ, બેશુદ્ધિ, નિસ્તેજતા, સૂકી ખાંસી વગેરે લક્ષણો થાય, અથવા મુદત પૂરી થયા પછી પશુ રોગ તેવો ને તેવો જ ડાપમ રહે, અથવા સૂકી ખાંસી વગેરે લક્ષણો વધે, તો લક્ષ્મીવિલાસ રસ આપવાથી આંત્રદોષન અને હૃદય બંને જાતની અસર થાય છે અને થોડા જ દિવસમાં દરદી સારો થઈ જાય છે.

આંત્રિક સન્નિપાતના બીજા અને ત્રીજા અઽવાડિયામાં કોઈકે વાર સૂકી નામદાયક ખાંસી ખૂબ વધી જાય છે. સાથે સાથે નાડી ક્ષીણ અને મંદ થઈ જાય છે અને બીજાં લક્ષણોમાં ફેર નથી હોતો. છતાં પશુ જો ખામી તરફ બેદરકારી રાખવામાં આવે તો પછી હૃદય અને નાડી વધારે ક્ષીણ થાય છે. મટે ખાંસીની શરૂઆત થતા જ લક્ષ્મીવિલાસ આપવાથી ખામી મટે છે અને દરદી ધીમે ધીમે સારો થઈ જાય છે.

આત્રિક સન્નિપાતમાં કોઈકેવાર આજસથી મુદત વધી જાય છે. તેવે વખતે રોગીની સ્થિતિ બહુ કંટાળાજનક થઈ જાય છે. મન પર મહેજ વિરોધી વિચાર આવતાં જ મન અસ્વસ્થ થઈ જાય છે, જ્વરના વિષ સાથે યુદ્ધ કરતાં જીવનીય શક્તિ ક્ષીણ થઈ જાય છે, અને માથું જુદીજુદી જાતની વેદનાથી યાકી જાય છે, શરીરમાં માત્ર હાડકાં અને ચામડી જ રહે છે. હૃદયબહુ નિર્બળ, ક્ષીણ અને મંદ થઈ જાય છે. આવી સ્થિતિમાં લક્ષ્મીવિલાસ રસ આપવાથી ઘણાને જીવન-દાન મળેલું છે. આ આત્રિક સન્નિપાતને અતિ હૃદયની ક્ષીણતા, મંદ નાડી, નિસ્તેજ મોં, બ્રમ, મનમાં ધીમે લવારો વગેરે લક્ષણો થાય ત્યારે લક્ષ્મીવિલાસ રસ મારી અસર કરે છે.

વાતકફળજ્વરમાં આ રસ સારો વપરાય છે. તદ્દન પ્રાયમિક અવસ્થામાં આ રસને બદલે મુદ્ગ્યાદિ કવાય (ચિ. ત. પ્રદીપ, પ્રયમ ખંડ, પૃ. ૫૬૬) સાથે ત્રિબુવનક્રાંતિ રસ વાપરવો વધારે હિતકર છે. પશુ ખાંસી, શ્વાસ, મંદ નાડી અને હૃદયવિકાર વગેરે લક્ષણો થાય ત્યાં જ આ રસ વધારે ઉપયોગી છે.

ખૂબ હંડી લાગવી, કેઈ જાણાયમાં ફૂલવાથી કે હંડા ઉપચારથી કે બીજાં કારણોથી મંદનાડી અથવા વાતકક્રમવાન ન્વરમાં પ્રખલ અંગતોડ, આખા અંગમાં થયો મારવી આ લક્ષણો સાથે હાથ-પગમાં ખાલી ચઢવી, હાથ-પગ વાંકા થઈ જવા, આંગળીઓ બહેરી થવી જવી, મોં અને બીજી જગ્યાઓના રનાયુઓ તદ્દન વાંકા થઈ જવા તથા નાડી વિચિત્ર રીતે ચાલવી અને તેની ક્ષીણતા હોય તો લક્ષ્મીવિલાસ રસ આપવો જોઈએ. આ લક્ષણો સાથે હૃદયની આગુબાળુના ભાગમાં થયું હોય તો આ રસ સારામાં સારો ફાયદાકારક છે.

હૃદયનું અનિયમિત સ્પંદન કે વધારે સ્પંદન થવાથી ગભરામણ અને વ્યાકુળતા થાય છે. ગભરામણનું ખીજું કારણ ન હોય અને સાથે સહેજ હૃદયશ્લજ હોય તો લક્ષ્મીવિલાસ રસ આપવો જોઈએ.

ગભરામણને લીધે શુદ્ધિ અંદર જતી રહેતી હોય, શ્વાસ અવરોધાતો લાગતો હોય, સાથે માથે હાથ-પગ હંડા, નાડી મંદ અને ક્ષીણ, આખા શરીરમાં ખાસ કરીને કપાળ પર પરસેવો વગેરે લક્ષણો હોય તો લક્ષ્મીવિલાસ રસ અત્યંત મ ફાયદો કરે છે. આ ગભરામણ વગેરે લક્ષણો સાથે સૂકી ત્રાસદાયક ખાંસી, વારંવાર ખાંસી આવવી, સહેજ પણ મહેનતથી ખાંસી વધી જવી વગેરે લક્ષણો હોય અને એનું કારણ હૃદય કે તેના આવરણની વિકૃતિ હોય તો લક્ષ્મીવિલાસ રસ જરૂર આપવો જોઈએ.

આ રીતની વારંવાર ગભરામણ અને વ્યાકુળતા ઉપરાંતનાં બીજાં કારણોથી હૃદય અને નાડી ક્ષીણ થઈ રક્તાભિસરણ ક્રિયા મંદ થઈ હોય અને તેથી કરીને આખા શરીરમાં શરદી અને શરીરનો રંગ એક જાતનો કાળાશ પડતો રાખોડિયા રંગનો થઈ ગયો હોય તો લક્ષ્મીવિલાસ રસ વાપરવો જોઈએ.

આ લક્ષણો સાથે અથવા તેના વગર હૃદયની અશક્તિને લીધે શ્વાસમાં વારંવાર ચક્કર આવવાં અને પછી બ્રાંતિ, તંદ્રા અને બેશુદ્ધિ વગેરે લક્ષણો હોય તો પણ લક્ષ્મીવિલાસ રસ આપવો જોઈએ. આ લક્ષણો સાથે કેઈવાર છિન્ન-શ્વાસ હોય છે. શ્વાસની નિયમિતતા જતી રહી પહેલાં એકદમ જોરથી લાંબા લાંબા જોડા શ્વાસ ચાલવા અને પછી જોડા ન થતા ઉપરઉપરથી ચાલવા, ૨-૨ કે ૪-૪ શ્વાસ પછી ૪-૬ કે ૮ સેકન્ડ માટે શ્વાસ અટકી જવો, આ સ્થિતિને છિન્નશ્વાસ કહે છે. આ રોગ તદ્દન અસાધ્ય છે. પરંતુ આ રોગ બહુ વધ્યો ન હોય તો પહેલી અવસ્થામાં લક્ષ્મીવિલાસ રસ અપાય છે.

ખાંસીના ઘણા પ્રકાર છે. એમાં સૂકી ત્રાસદાયક ખાંસી સાથે ખૂબ ગભરામણ, સહેજ મહેનત કરી, સહેજ ચાલવું પડ્યું, સહેજ વળન જોઈએ તે તરત સૂકી ખાંસી આવવા માંડે છે અને શ્વાસ બરાઈ જાય છે તથા હૃદયના ધબકારા

વધી જાય છે. આ લક્ષણો સાથે સહેજ સોજા આવે છે અને સોજા ખાસ કરીને હાથ-પગ પર હોય છે. સોજાની વિશેષતા એ કે સોજાને દવાવવાથી ત્યાં ખાડો પડે છે. આ જાતની ખાંસીમાં લક્ષ્મીવિદ્યાસ રસ જાડું સારી અસર કરે છે.

ધન્દુલુએંઝાનો તીવ્ર વેગ શમ્યા પછી દિવસો સુધી સૂકી ખાંસી રહે છે. આ ખાંસીમાં કદ જાડું ઓછો પડે છે અને ગભરામણનું ચિહ્ન હોય તો લક્ષ્મીવિદ્યાસ રસ આપવો જોઈએ.

જૂના હૃદયરોગના વિકારમાં હૃદયના આવરણ, રનાયુ, ખંને અંત પટલ કે નાડીઓની વિકૃતિ—ખાસ કરીને કદપ્રધાન વિકૃતિથી આ અવયવોનું કાર્ય મંદ થવાથી આખા શરીરમાં સોજા આવવા, સહેજ મહેનતથી ગભરામણ, હૃદયની ક્રિયા અને સ્પંધન મંદ અને અનિયમિત અને આ રોગને લીધે ધક્કા, બરોળ અને ગુરદાને તુકસાન થવું વગેરે લક્ષણો થાય છે. એની પર લક્ષ્મીવિદ્યાસ રસ આપવો જોઈએ.

હૃદય કે રક્તાભિસરણ ક્રિયાની વિકૃતિથી કુષ્ઠ વગેરે લાંબો વખત રહેનારા રોગોની વૃદ્ધિ થતી હોય તો લક્ષ્મીવિદ્યાસ રસ વાપરવો જોઈએ.

આયુર્વેદમાં પ્રમેહના ૨૦ પ્રકાર કહ્યા છે. એ બધા અને મધુમેહ એક નથી. પ્રમેહના ઘણા પ્રકાર છે. આમાં મુખ્ય “કફઋચ સર્વમ્” આ કારણથી ઉત્પન્ન થયેા હોય, રોગની તીવ્ર અવસ્થા પછી આખા શરીરમાં શિથિલતા, અશક્તિ, હૃદયની મંદતા, સહેજ પણ મહેનત ન થવી, જાડું બોક્ષવાની પણ શક્તિ ન રહેવી, પેશાબ ખૂબ વાર અને વધારે પ્રમાણમાં થવો, પેશાબ થવા પછી અશક્તિ કે શક્તિ જતી રહી છે એવું લાગવું, વગેરે લક્ષણો થાય ત્યારે લક્ષ્મીવિદ્યાસ રસ આપવો જોઈએ.

નાડીવણ, કુષ્ટમણ અને ભગંદર એ રોગો લાંબો વખત રહે છે. આનું કારણ શરીરના ઘટકો (Tissues) અને એના ચિત્પરમાણુઓની અશક્તિ છે. જેના ઘટકો બળવાન અને નિર્દોષ હોય છે તેના મણુ જલદી રુઝાઈ જાય છે, ધા ઘણેવાગે પાકતા નથી અને પાકે છે તો થોડા જ વખતમાં બરાઈ જાય છે. નબળા ઘટક અને ચિત્પરમાણુઓવાળાના ધા જલદી ભરાતા નથી અને ધા જાડો જતો જાય છે. આ ઘટકો અને ચિત્પરમાણુઓની અશક્તિનાં ઘણાં કારણો છે. આમાં રક્ત, રક્તાભિસરણ ક્રિયા કે હૃદયની અશક્તિ કારણરૂપ હોય તો મણુરોપણ ઔષધિ સાથે લક્ષ્મીવિદ્યાસ રસનું સેવન કરાવવાથી ધા સારી રીતે રુઝાય છે.

હાથીપગામાં ગંધક રસાયન, ગૂગળની બનાવટો અને લક્ષ્મીવિદ્યાસ રસ ઉત્તમ ઔષધિઓ છે. આમાં લક્ષ્મીવિદ્યાસ રસનું કાર્ય વ્યાપક છે. એ વાપરતી વખતે

હૃદય અને રક્તાભિસરણની અશક્તિ છે કે નહિ તેનું ધ્યાન રાખવું જોઈએ. ત્વચાગત વિકારોમાં ગંધક રસાયન અને રક્તાભિસરણ અને તેને લીધે થતા વિકારો પર લક્ષ્મીવિદ્યાસ રસ અસર કરે છે. (ગૂગળ આગવિપનો નાચ કરવા મટે વપરાય છે.)

મંદાગ્નિ, મોં, જીભ અને તાળવું ચીકણું રહેતું હોય, પેટ ભારે, ખોરાક લેવાની ઇચ્છા ન થવી, અન્ન પર અરુચિ, નિસ્તેજતા, પાચનઇન્દ્રિયને પૂરતું લોહી ન મળવું વગેરે લક્ષણો હોય ત્યારે લક્ષ્મીવિદ્યાસ રસ આપવો જોઈએ. વાત-કફ જ્વર પછી ઉપદ્રવરૂપે મંદાગ્નિ હોય ત્યારે લક્ષ્મીવિદ્યાસ રસ અપાય છે. જે મોંમાં પાણી છૂટતું હોય તો અગ્નિકુમાર રસ આપવો જોઈએ.

મંદાગ્નિ પછીના અતિસાર અને મંદાગ્નિ સિવાયના બીજા કારણે થયેલા અતિસારમાં લક્ષ્મીવિદ્યાસ રસ અપાય છે. અતિસારમાં ખૂબ પ્રમાણમાં પાતળા, પાણી જેવા ઝાંડા થતા હોય, દરેક ઝાંડા સાથે શક્તિ ઘટવી, હાથપગે ખાક્ષી અને તોડ, આખા શરીરે શરદી, પરસેવો અને મંદ નાડી વગેરે લક્ષણો હોય ત્યારે લક્ષ્મીવિદ્યાસ રસ બહુ ઉત્તમ ઔષધિ છે.

વિષૂચિકામાં મંદ નાડી, કે શરદી અને પરસેવો એ લક્ષણો હોય ત્યારે લક્ષ્મીવિદ્યાસ રસ કાયદાકારક છે.

ઉદરરોગ, આખા શરીરમાં સોજા અને જળોદરમાં હૃદય કે તેના વિભાગોની વિકૃતિ કારણરૂપ હોય તો તેની જીર્ણ અવસ્થામાં લક્ષ્મીવિદ્યાસ રસ ઉપયોગી છે. હૃદયના રોગ સાથે કે તે પછી યકૃતની વૃદ્ધિ, આખા શરીરે સોજા અને રોગની જીર્ણ અવસ્થામાં જળોદર વગેરે ઉપદ્રવો હોય ત્યારે સાટોડી, ગોખરુ અને અનંત-મૂળ અથવા શિલાનિત જેવી મૂત્રજ ઔષધિ સાથે આ રસ આપવો જોઈએ. આ લક્ષણો સાથે ગભરામણ, ખૂબ પરસેવો, સહેજ મહેનતથી શ્વાસ ચઢી જવો, પેટમાં આક્રોશ, ચેતનાશક્તિ અંદર ખેંચાવી, હૃદયનું સ્પંધન વધવું, આખા શરીર અને ખાસ કરીને હાથ-પગે સોજા, માથું ભારે, ચક્કર આવવા, માથાનું દરદ વગેરે ઉપલક્ષણો હોય તો લક્ષ્મીવિદ્યાસ રસ આપવો હિતકર છે.

મેદરોગમાં બ્યાયામનો અભાવ અને મેદ ઉત્પન્ન કરે તેવા ખોરાકો આ બે કારણો હોય છે. આમાં કેઈ અપવાદો પણ હોય છે. આ ઉપરાંત ઝાંડોપ અને રક્તવાહિનીઓની વિકૃતિથી પણ મેદ વધી જાય છે. આ મેદવૃદ્ધિથી હૃદય પર અસર થાય છે. હૃદય પર મેદ ચઢવા માંડે છે. હૃદયની ચારે બાજુ મેદ ભરાય છે અને હૃદયના ઘટકોમાં પણ મેદ મળી જાય છે. આમાં શ્વાસ ભરાઈ જવો, આખા શરીરે પરસેવો થવા કરવો, કેઈ પણ કામ કરવાની ઇચ્છા ન થવી, મહેનત બિલકુલ સહન ન થવી, સહેજ મહેનત કરતાં પણ શ્વાસ ભરાઈ જવો અને તે એટલો જ્યાં કે છાતી પળનથી ભરાઈ ગઈ હોય તેવું લાગવું, પૂરો શ્વાસ

નાથી ન લેવાવાથી મોંથી જોરથી શ્વાસ લેવો વગેરે લક્ષણો થાય ત્યારે લક્ષ્મી-
વિલાસ રસ હિપયોગી થાય છે. માર્ગો મેદથી આવૃત્ત થવાથી આ લક્ષણો થાય
છે. આ રોગમાં મેદ પછીની ધાતુઓ જરાજર જનતી નથી. આથી શરીર કૂચેલું
લાગે છે. બગલ, સાંધા, કેડ વગેરે ભાગમાં પરમેવો થઈ તે ગંધાય છે. આ
રોગમાં લક્ષ્મીવિલાસ રસ કાયજકારક છે.

કેડ, કાખ અને પડખાંની શળ મોટે ભાગે કુકુસાવરણની વિકૃતિથી થાય
છે. રોગ જલદી ફેલાનારો હોય ત્યારે શળ તીવ્ર હોય છે અને દીર્ઘકાળ રહેનાર
હોય તો શળ ધીમી હોય છે. આ રોગ ઠંડી કે સખત ઠંડી હવા લાગવાથી થયો
હોય, કેડ, કાખ અને પડખામાં તીવ્ર શળ મારતી હોય, એક બાજુએ સોય
ભોંકાતી હોય તેવી વેદના થવી, કેઈ પણ સ્થિતિમાં એન ન પડવું, તે ભાગ
દાળીને ખેસી રહેવું, ગરમ પાણી કે એવો સેક કરવાથી સહેજ સારું લાગવું,
શળ સાથે આખા શરીરમાં અસર થવી કે તાણ આવવી, વગેરે લક્ષણો હોય ત્યારે
લક્ષ્મીવિલાસ રસ આપવો જોઈએ.

વાતજન્ય માથાની શળમાં ખૂબ જોરથી સોય ભોંકાયા જેવી વેદના થવા
પછી થોડા વખત માટે ઓછી થઈ જવી એટલે કે તાણ માફક વારંવાર દરદ
થવું વગેરે લક્ષણો હોય તો મહાવાતવિધ્વંસન રસ આપવો જોઈએ. પરંતુ એક-
સરખું દરદ થવું, સાથે સાથે ગળું, કપાળ, અમર અને પીઠ તરફ દરદ ફેલાવું,
ખાસી જેવું દરદ, સેકવાથી સારું લાગવું, ઠંડા પવનથી વધવું વગેરે લક્ષણો હોય
તો લક્ષ્મીવિલાસ રસ બહુ જ સારી રીતે વપરાય છે.

પ્રસવ પછી યનારી શળને સામાન્ય બ્યવહારમાં મક્કલશળ કહે છે. આ
શળ પર મહાયોગરાજ ગૂગળ, મહાવાતવિધ્વંસન રસ, પ્રતાપલકેશ્વર અને
લક્ષ્મીવિલાસ રસ હિપયોગી ઔષધો છે. ખાસી જેવી વેદના અને હૃદયની શળ
કે અશક્તિ હોય તો લક્ષ્મીવિલાસ રસ આપવો જોઈએ. (આમૃતદિમાં મહા-
યોગરાજ ગૂગળ, સ્થાન સ્થાન પર શળ મારતી હોય તેમાં મહાવાતવિધ્વંસન
અને ગર્ભાગધમાં સંગ્રહિત થયેલા દોષ પર પ્રતાપલકેશ્વર.)

આ લક્ષ્મીવિલાસ રસ વાજકરણ છે. આ રસ અંગકોષમાં લોહીનું દબાણ
ખેરાખર ન થવાથી આવેલી નપુસકતા મટાડે છે. આ રીતે શરીરની વધારે અશ-
ક્તિથી આવેલી નપુસકતા પણ મટાડે છે.

આ રસ ખાસ કરીને વાત અને વાતકક્રોધ, રક્ત, રક્ત અને માંસ એ
દ્રવ્ય, વાયુના લઘુત્વ, શીતલ્પ, ચક્ષુત્વ એ ગુણ, હૃદયાવરણ, ધમનીઓ, શિરાઓ,
ફેફસાં અને તેના આવરણ આ બધા સ્થાન પર વપરાય છે. (આ ગુ. ધ. ૨૧.)

મધુરા તાવની છેલ્લી સ્થિતિમાં નાડી બધ થવા માંડે છે. એવી મરણોન્મુખ સ્થિતિમાં છિન્નશ્વાસ ઉત્પન્ન થાય છે. એવી સ્થિતિમાં એલોપથીમાં ફેફસાંમાં પ્રાણવાયુ ભરે છે. પણ હૃદય ક્ષીણ હોવાથી એની અસર થતી નથી. કારણ ઓકિસ-જનનને લઈ જનાર રાતા કણ બહુ જ શિથિલ અને મૃતતુલ્ય સ્થિતિમાં હોવાથી ઓકિસજન યોગ્ય જગ્યા પર પહોંચી શકતો નથી. એવી સ્થિતિમાં હૃદયને લાગેલી રક્તવાહિનીઓનો વિકાસ કરી રક્ત અને વાયુ આપવો જોઈએ. લક્ષ્મીવિદ્યાસ રસથી આ કામ સારી રીતે થયાના દાખલા મળે છે.

ન્યુમેનિયા અને કેટલાયે સન્નિપાતમાં કેટલીકવાર અકસ્માત નાડી ક્ષીણ થઈ પરસેવો થવા માંડે છે અને શરીરની ગરમી ઓછી થઈ જાય છે. આ લક્ષણુ ધણીવાર પ્રાણઘાતક નીવડે છે. તાવ એકદમ ઊતરી જવો, પરસેવો થઈ ઠંડું પડી જવું, નાડી ખૂબ મંદ થઈ જવી, બહુ જ ગભરામણ વગેરે લક્ષણો થાય છે. આ લક્ષણોની શરૂઆત થતાં જ લક્ષ્મીવિદ્યાસ, શૂંગભસ્મ, સુવર્ણમાક્ષિક ભસ્મ તથા ૧-૧ રતીને ૦૧ તોલો કેરીના મુરબ્બા સાથે મેળવી આપવામાં આવે અને થોડો થોડો અર્જુનારિષ્ટ પિવાડવામાં આવે તો કાંઈ પણ હરકત વગર રોગી સારો થઈ જાય છે.

સૂચના—આ રસથી ઠાંકવાર ઠાંકિતો નાડીનો વેગ વધી જાય છે, તેવું થાય ત્યારે સુવર્ણમાક્ષિક ભસ્મ આપવી જોઈએ.

(૨૫) બ્રાહ્મીવટી

વિધિ—બ્રાહ્મી ૫ તોલા, રસસિંદૂર ૨ નોલા, અબ્રકભસ્મ, ખંગભસ્મ, શુદ્ધ શિલાજિત, મરી, પીપર અને વાવડિંગ દરેક ૧-૧ તોલો લઈ, મેળવી, બ્રાહ્મીના કવાથમાં ૩ દિવસ ખરલ કરી, ચણા જેવડી ગોળીઓ વાળવી. બ્રાહ્મી ૨૧ તોલા અને પાણી ૨૦ તોલા લઈ, ઉકાળી, ૧૦ તોલા ગ્રાહી રહે ત્યારે ઉતારી તે કવાથ વાપરવો.

માત્રા—૧ થી ૨ ગોળી દિવસમાં બે ગાર દૂધ સાથે આપવી.

ઉપયોગ—આ વટી તાવ પછીની નખળાઈ, અશક્તિ, રમરણશક્તિ ન હોવી, ધાતુસાવ વગેરે રોગો મટાડે છે. તાવ ઉતારવામાં પણ ઉપયોગી છે. મોતી-ઝરાની ખાસ બેગેની, બકવાટ, ઝાડા, પેટમાં ચૂંક વગેરે ઉપદ્રવોમાં પણ આ ગોળી હિતકર છે; વાતપ્રધાન અને કફપ્રધાન મન્નિપાતમાં એ હૃદય અને માયાનું રક્ષણ કરે છે, અને દોષ પકવવામાં મદદ કરે છે.

(૨૬) મદ્દલપુષ્પ

વિધિ—સોમત્ર ૧૦ તોલા લઈ લીંબુના રસમાં ૧ દિવસ ખરલ કરવો. પછી તેમાં ૧૦ તોલા લાલ દટકડી મેળવી, ખરલ કરી, એક નાની માટલીમાં

મૂકી, ઉપર એક માટલી ઢાંકી ડમરચંત્ર તૈયાર કરવું. પછી સારી રીતે સંધિ બંધ કરી ચૂલા પર મૂકી ૬ કલાક મંદ અગ્નિ આપવો. ઉપરની માટલી પર વારંવાર બીનું કપડું બદલતા રહેવું. ૬ કલાક પછી સ્વાંગશીતળ થયે સાવચેતીથી ખોલી ઉપરની માટલીમાં લાગેલાં દૂધ લઇ લેવાં. નીચે ફટકડીનું દૂધ રહેશે. તેની જ્વરાદિ વટી બનાવી લેવી. (૨. સા.)

માત્રા—૧ ચોખાપૂર સૂંદના ઘસારા સાથે પતાસામાં અથવા ખીજ રોગ અનુસાર અનુપાત સાથે.

ઉપયોગ—મલ્લપુષ્પ શ્વાસ, કાસ, શુભ્રજ્વર, કુષ્ઠ, ત્રિદોષ, લોહીવિકાર, ન્યુમેનિયા, ઉપદંથ, સંધિવા વગેરેનો નાશ કરે છે. સન્નિપાતમાં ક્ષ્મશ્લેષ્મી ખૂબ થઇ ગળામાં કદ બરાબ જાય છે, ત્યારે આ મલ્લપુષ્પ આપવાથી જલદી નીકળી જાય છે.

સૂચના—આ પુષ્પ પિત્ત પ્રકૃતિવાળાને અને ૧૦૨ હીમીથી વધારે તાવ હોય ત્યારે ન આપવાં. અને દવા સાથે દૂધથીનું સેવન ખૂબ રાખવું. પરહેજ સહેજ પણ તોડવી નહિ.

(૨૭) મલેરિયાવટી

પ્રથમ વિધિ—ધાપાણુ જરમ, શુદ્ધ હરતાલ, ગળોસત્ત્વ, વાંસકપૂર અને કાગદી એલચી આ દરેક સરખે ભાગે લઇ, સહદેવીના રસમાં ૧૨ કલાક ખરલ કરી જીવારના દાણા જેવડી ગોળાઓ વાળવી. (ધન્યંતરિ)

માત્રા—૧ ગોળી તાવ આવતાં પહેલાં ૪ કલાક અગાઉ અને ૨ ગોળી ૨ કલાક અગાઉ થોડી સાકર સાથે આપવી. દિવસમાં દૂધ સાથે ૨ વાર આપવી.

ઉપયોગ—બધી જાતના વિષમજ્વર (મલેરિયા) સંતત, સતત, એકાંતરિયો, તરિયો વગેરે અને ખીજ જ્વરો મટાડવામાં બહુ ઉપયોગી છે.

કોઇ કોઇ વખત ચોથિયો તાવ મટયા પછી દર ચોથે દિવસે હિસ્ટરીયા મિશ્રિત અપરમાર (Hystero epilepsy) ઉત્પન્ન થાય છે. રોગ તીવ્ર અવસ્થામાં ન હોય ત્યારે જડતા, બકવાટ, પછી મૂર્છા, મોંમાંથી શીણુ નીકળવું, પછી દાંત કચકચાવવા વગેરે લક્ષણો થાય છે. દસ્ત સાફ આવતો નથી તેમજ પેટમાં દુખાવો થાય છે. એની પર સવારે અમૃતારિષ્ટ સાથે આ મલેરિયાવટી અને સાંજે અશ્વકંસુકી રસ આપવાથી રોગ મટી જાય છે.

બીજી વિધિ—કિવનીન બાર્ષ હાઇડ્રોક્લોરાઇડ ૭૫ માસા, ગળોસત્ત્વ ૨ તોલા, વાંસકપૂર ૧ તોલા, એલચીદાણા ૬ માસા, અને કેસર ૧ માસો લઇ બધાને મેળવી ખરલ કરવું. પછી લીમડાની ગળો ૨ તોલા, ધાણા ૧ તોલા, રનાંજલિ, કમળ અને લીમડાનાં કુમળાં પાન ૬-૬ માસા, બધાને મેળવી કવાય

કરવો. તે ક્રયામાં ઉપરની ઔષધિઓને ખરલ કરી ૧-૧ રતીની ગોળાઓ વાળવી.
(શ્રી. ડૉ. રામરક્ષપાલજી શુક્લ)

માત્રા—૨ થી ૪ ગોળા દિવસમાં ૩ વાર દૂધ કે પાણી સાથે. જેનાથી કિવનીન સહન ન થતું હોય તેને દૂધ પાઈ ઉપર આપવી. અને એવા દરદીઓના જૂના તાવ અને ઝીણા તાવમાં જમ્યા પછી આપવી.

ઉપયોગ—આ વટી બધી જાતના વિષમન્વર, જેમાં બળતરા અને હંડી બંને લાગતાં હોય તેવા રોગિયો, એકાંતરિયો, તરિયો, ચોથિયો વગેરે બધી જાતના તાવોનો નાશ કરે છે, વધેલી ખરાજને ઓછી કરે છે, અને શરીરમાં શાંતિ લાવે છે.

(૨૮) મહાસાદિ વટી

વિધિ—શુદ્ધ સફેદ સોમલ ૧ તોલો, શુદ્ધ હિંગળોક ૧ તોલો અને પીપર ૨૧૧ તોલા લઈ, ખારીક ખરલ કરી, આદાના રસમાં ૩ કલાક ઘૂંટી મગ જેવડી ગોળાઓ વાળવી.

માત્રા—૧-૧ ગોળા દિવસમાં ૨ વાર આદુના રસ અને મધ અથવા નાગરવેલના પાનનો રસ અને મધ સાથે.

ઉપયોગ—આ રસના સેવનથી શીતજ્વર, એકાંતરિયો, ચોથિયો વગેરે વિષમન્વર સન્નિપાત અને જીર્ણજ્વરનો નાશ થાય છે. હિસ્દીરિયામાં પણ પેટ સાફ કરી આ ગોળા આપવાથી બહુ ફાંપદો થાય છે.

તાવ ન હોય ત્યારે થોડું દૂધ પી પછી ઉપર ગોળા લેવી જોઈએ.

બીજી વિધિ—શુદ્ધ સોમલ અને શુદ્ધ હરતાલ આ બંનેને સરખે ભાગે મેળવી, કારેલાના રસમાં ૩ દિવસ ખરલ કરી નાના મગ જેવડી એટલે કે ૧ રતીની ગોળાઓ વાળવી. (૨. યો. સા.)

માત્રા—૧ ગોળા તાવ આવવાની ૨ કે ૩ કલાક પહેલાં તુલસીનાં પાન અને મરી અથવા ભાંગ ૧ રતી અને બેડી ભોંયરીંગણીનું ચૂર્ણ ૧૧૧ માસો અને ધતૂરાનું બે ઈંચ જેટલું ગોળા પાન, નાગરવેલના પાનમાં કાચો ચૂનો લગાવી તેમાં મૂકી ગોળા અંદર રાખી આપવું. ૨-૩ કલાક સુધી પાણી ન પીવા દેવું. જૂના ખરાજ સળેખમમાં મળશુદ્ધિ કર્યા પછી દૂધ સાથે, કફવૃદ્ધિમાં સાકર સાથે અને આમૃદ્ધિમાં આદાના રસ સાથે આપવી.

ઉપયોગ—આ વટી ટાઢ વાઈ આવનારા બધી જાતના વિષમન્વર, એકાંતરિયો, ચોથિયો, તરિયો વગેરેને એક જ દિવસમાં રોકી દે છે. તેમજ જૂનો સળેખમ, કફવૃદ્ધિ, કફવૃદ્ધિથી થનારી અરચિ, મંદાગ્નિ, ઝીણા તાવ, શ્વાસ, ખાંસી અને આમૃદ્ધિ વગેરેનો નાશ કરે છે.

સૂચના—પિત્તપ્રધાન રોગીને અને નવા સજેખમમાં આ ઔષધિ ન આપવી. જો કે મૂળ શ્લોકમાં કારેલીના રસની આવના લખી છે પણ તેને બદલે કઠોડાનો રસ લેવામાં આવે તો વધારે કામ કરે છે એવો ‘રસયોગસાગર’ના કર્તાનો અનુભવ છે.

(૨૯) બૂતલૈરવ રસ

વિધિ—શુદ્ધ હરતાલ ૯ તોલા, છીપની ભરમ ૯ તોલા, અને શુદ્ધ મેર-પૂથુ ૧ તોલો લઈ, કુંવારના રસમાં ૩ દિવસ ખરલ કરી ટીકડીઓ બનાવવી. સુકાઈ જાય એટલે મજબૂત શરાવસંપુટ કરી ૨૫ શેર છાણાનો પુટ આપવો. સ્વાંગશીતળ થયે કાઢી લઈ ખરલ કરી બારીક ચૂર્ણ કરવું. (૨. ચં.)

માત્રા—૧ રતી ચૂર્ણને ૩ માસા ખાંડની વચ્ચે રાખી તાપ આવવાની અગાઉ ૨ વાર ત્રણ કલાક પહેલાંથી દર કલાકે લેવી. ઉપર થોડું પાણી પીવું. તાવનો વખત જતો રહે એટલે દર્દી ને જાત ખવરાવે.

ઉપયોગ—આ રસાયનથી બધી જાતના વિપમન્વર, ટાંઠ વાદને આવનારો એકાંતરિયો, ચોથિયો વગેરે એક જ દિવસમાં મટી જાય છે. આ ઔષધિથી કદાચ કોઈને બેલટી થાય તો તેથી ગભરાવું નહિ.

(૩૦) ચંદનાદિ લોહ

વિધિ—રતાંજળી, વાળો, કાળીપાટ, ખસ, પીપર, હરડે, સૂંદ, કમળનો કંદ, આમળાં, નાગરમેથ, ચિત્રકમૂળ અને વાવડિંગ આ ૧૨ ઔષધિઓ ૧-૧ તોલો અને બધાની બરોબર લોહભરમ મેળવી ખરલ કરી લેવું. (૨. રા. સં.)

માત્રા—૨ થી ૪ રતી દિવસમાં ૨ વાર મધ સાથે લઈ ઉપર તુળસી, મરી અને નાગરમેથનો ઉકાળો પાવો.

ઉપયોગ—આ રસાયન બધી જાતના વિપમન્વર અને શુર્ણન્વરને મટાડે છે. થોડા દિવસ આવે ને થોડા દિવસ ન આવે એવા લાંબો વખત વારંવાર આવનારા તાવમાં આ ચૂર્ણ સારો ફાયદો કરે છે. તેમજ આ ઔષધિથી આંખોની બળતરા, બરોળની વૃદ્ધિ, કલેજના વિકાર, મંદાગ્નિ, માથાનું દરદ, દાહ, કૃમિ વગેરે દોષો દૂર થઈ શરીર સ્વસ્થ અને બળવાન બને છે. જ્યારે રક્ત, રક્તાભિસર કે હૃદયની નબળાઈથી શુર્ણન્વર મટતો ન હોય ત્યારે આ ઔષધિના સેવનથી જલદી ફાયદો થાય છે.

(૩૧) સુવર્ણ માલિની વસંત

વિધિ—સુવર્ણભરમ અથવા સોનું અથવા સોનાનાં વરક ૧ તોલો, મેલી-પિષ્ટિ ૨ તોલા, દિંગળોક ૩ તોલા, ઘોળાં મરી ૪ તોલા અને શુદ્ધ ખાપરિયું અથવા જસતભરમ ૮ તોલા લેવાં. પહેલાં સુવર્ણભરમ કે સોનાનાં વરક અને

હિંગજોકને મેળવવાં. પછી બાકીની વસ્તુઓ મેળવી ગાયના કાયા દૂધમાંથી કાઢેલું માખણ ૨૫ તોલા મેળવી ૩ કલાક ઘૂંટવું. ન્યાં સુધી ચીકાસ રહે ત્યાં સુધી લીંબુનો રસ નાંખી ઘૂંટવું. લગભગ ૭-૮ દિવસ ઘૂંટવું પડશે. પછી ૧-૧ રતીની ગોળાઓ અથવા ૧-૧ માસાની ટીકડીઓ બનાવવી. (ભે. ૨.)

સુવર્ણભરમના અભાવે સોનું કે સોનાનાં વરક લેવાં. મોતીપિષ્ટિને અભાવે મોતીની છીપની ભરમ લેવી, ખાપરિયાને અભાવે જસતભરમ લેવી, ખર્નિજ હિંગજોક શુદ્ધ કરીને વાપરવો. અથવા દ્વિગુણ ગંધક ભરિત રસસિંદૂર મેળવવો. ધણી વૈદ્યો ૪ તોલા માખણ મેળવી ૪૦ દિવસ લીંબુના રસમાં ઘૂંટ છે. પરંતુ એથી લીંબુનો ક્ષાર ઔષધિમાં વધી જાય છે. (ચો. ૨.)

માત્રા—૧ થી ૨ રતી દિવસમાં ૨ વાર પીપર અને મધ અથવા ગોળા-સત્ત, પીપર અને મધ (અથવા અવનપ્રાશઅવલેહ) સાથે આપવી.

ક્ષયની પહેલી અવસ્થામાં અને જૂના તાવ પર સુવર્ણવર્મત, અન્નકભરમ, શૂંગભરમ અને સિતોપલાદિ ચૂર્ણ મેળવી મધ સાથે દિવસમાં ૩ વાર આપવું.

ઉપયોગ—આ રસાયન ક્ષય, છર્ણુજ્વર, ધાતુગત વિષમજ્વર, પ્લીહાવૃદ્ધિ, યકૃતવિકાર, મંદાગ્નિ, સ્ત્રીઓનો પ્રદરોગ, મગજની નળબાઈ, ખાંસી, ધાતુ-ક્ષીણતા, હૃદયરોગ, માથામાં શળ વગેરેમાં હિતકર છે. જૂના રોગોમાં શાન્તિ-પૂર્વક સેવન કરવાથી ચોક્કસ ફાયદો થાય છે. સુવર્ણમાલિની વસંતના સેવનથી કોઈ પણ રોગથી કે દસરત, થાક કે વૃદ્ધાવસ્થાથી આવેલી અગતિ નિશ્ચય-પૂર્વક મટે છે.

આ રસાયન રસવાહિનીઓ, રસ ઉત્પન્ન કરનાર પિંડ, યકૃત, બરોળ વગેરેનો રોગોમાં અકસીર છે. યકૃત અને બરોળના રોગ (વૃદ્ધિ અને નબળાઈ)ને દૂર કરી પાચનક્રિયા નિયમિત કરે છે. આ ઔષધિનું એ મુખ્ય કાર્ય છે, અને તેથી થોડા વખતમાં શરીર સ્વચ્છ બને છે. આ ઔષધિ અનુપાનભેદથી અનેક રોગોમાં ફાયદો કરે છે.

આ ઔષધિ બાળક, વૃદ્ધ અને સ્ત્રીઓ સહી બધાને મટે હિતકર છે. વસંતમાલિની બધી ઋતુમાં, બધા દેશમાં બધી જાતની પ્રકૃતિવાળાને કોઈ જાતના ભય વગર આપી શકાય છે. જુવાન સ્ત્રીઓને અટકાવ વખતે વધુ રક્તસ્ત્રાવ થવો, રક્તપ્રદર અથવા અત્યંત પ્રદર પછી થનારી પાંડુતામાં આ સુવર્ણમાલિની વસંત બહુ જ ઉત્તમ ઔષધિ છે.

સુવર્ણમાલિની વસંતમાં રસાયન, બળ આપનાર, ક્ષય અને જંતુઓનો નાશ કરનાર અને રક્તપ્રસાદન ગુણ છે. આ રસાયનમાં વાતવહનંડળ, સહેસાનાડીયક વગેરેથી લઈ શરીરના સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ અવયવસમૂહોને શક્તિ આપવાનું

મહત્વનો ગુણ રહેલો છે. આ રસાયન અંદરના અવયવોની અશક્તિથી ઉત્પન્ન થનારા બધા રોગોમાં વપરાય છે. એટલે જ મૂળ ગ્રંથકારે આ રસાયનના ગુણમાં 'સર્વરોગે વસન્તઃ' એટલું જ કહ્યું છે.

એરકેમિકાંથી જે તાકશક્તિ ઉત્તેજના થાય છે તેને પણ શક્તિ આવી કહે છે. પણ વિચાર કરતાં શક્તિ અને ઉત્તેજનામાં બહુ ફેર છે. એરકેમિકાંથી વાત-વાહિનીઓનું સ્પંદન વધી ઉત્તેજના આવે છે અને તે ક્ષણિક હોય છે, તેમજ ધાતુ-સામ્યતા વડે આવેલી નથી. બ્યારે સુવર્ણમાલિની વસંતથી જે શક્તિ આવે છે, તે સ્થિર છે અને ધાતુસામ્યતા થઈ આવે છે. બધા અવયવસમૂહોના ઘટકોને જરૂરી ઘટકદ્રવ્ય મળી શક્તિ આવે છે. એ એક નિયમ છે કે આહારમાંથી તૈયાર થયેલું દ્રવ્ય તે તે સ્થાનના ધાત્વગ્નિના યોગથી પાચન થઈ તે ધાતુમાં મળી જાય ત્યારે શક્તિ આવે છે. પહેલીમાંથી બીજી ધાતુ બને છે તેમાં પહેલી ધાતુ બીજી ધાતુ માટે આધારરૂપ છે. એ કારણે પહેલી ધાતુમાંથી રૂપાંતર થઈ બીજી ધાતુ બને છે. આ રીતે ધાતુઓનું પોષણ થાય છે. ધાતુઓનું પોષણ બ્યવસ્થિત થવાથી શક્તિ આવે છે. સુવર્ણમાલિની વસંતના પ્રયોગથી રસથી શુદ્ધ અને ઓજા સુધી બધી ધાતુઓને પોષણ, બધી ધાતુઓમાં રહેલા ધાત્વગ્નિ પોતાનું કાર્ય બરોબર કરે તેથી ધાતુપરિપોષણ ક્રમ બ્યવસ્થિત અને બળવાન થાય છે. કારણ એનું પણ પોષણ તો થવું જ લેખ્યો. ત્રણે ધાતુઓના સામ્ય પર શરીરના ઘટક અને મંડળના બળનો આધાર છે. ત્રણે ધાતુઓ સમ અને બળવાન હોય ત્યારે જ રસ, રક્ત વગેરે દૂધ અને વાતવહમંડળ વગેરે બળવાન રહી શકે છે. આ રીતે આ રસાયન વાતવહમંડળને શક્તિ આપે છે.

દરદી કોઈ બપોંકર રોગમાંથી બિચો છે એનો અર્થ એ કે ત્રાસદાયક લક્ષણો મટી ગયાં છે અથવા ઓછાં થયાં છે. પરંતુ રોગ સાથે લડતાં લડતાં શરીરની બધી ધાતુઓ ક્ષીણ થઈ જાય છે અને શક્તિ પણ ઘટી જાય છે. મંદાગ્નિ થવાથી ખોરાક બરોબર પચતો નથી. એવી સ્થિતિમાં વૃદ્ધ વૈદો સુવર્ણ વસંત વાપરે છે. આ રીતે 'સર્વરોગે વસન્તઃ' એ વચન સાર્થક થાય છે.

વસંત માલતીથી પાચક રસની ઉત્પત્તિ અને ક્રિયા સારી રીતે થાય છે. ધાતુઓની અંદર રહેલા અગ્નિ પણ બળવાન બને છે. આ કારણે ખોરાક પચે છે અને પછી રસ, રક્ત વગેરે ધાતુ સારી રીતે બને છે, એક પછી એક ધાતુ-ઓ બળવાન બનતી જાય છે, ઓજાની વૃદ્ધિ થાય છે, તેજ વધે છે અને શરીરનો રંગ પણ સુંદર બને છે.

વસંત માલતીથી ક્ષયમાં—ખાસ કરીને જંતુજન્ય ક્ષયની પહેલી અવસ્થામાં-શરીરની શક્તિ અને પ્રતિકારશક્તિ વધારવાનું કાર્ય થાય છે. પ્રતિકારશક્તિ

વધવાથી ક્ષયના જંતુઓ નાશ પામે છે. આ અસર વસંત માસતીમાં રહેલા સુવર્ણ અને મોતીના યોગથી થાય છે.

કંકક્ષયની પહેલી અવસ્થામાં સૂકી ખાંસી, ઝીણો તાવ, ખાસ કરીને સાંજે શરીરની ગરમી વધવી, દિવસે દિવસે શક્તિ ઘટતી જવી અને સવારે પરસેવો થવો વગેરે લક્ષણો થાય ત્યારે સુવર્ણ વસંત આપની જોઈએ. આ અવસ્થામાં આ રસાયનની સારી અસર થવાના ઘણા દાખલા મળે છે. (પ્રવાલપિષ્ટિ અને સિતોપલાદિ ચૂર્ણ સાથે મેળવીને આપવાથી જલદી કાયદો થાય છે.)

કંકક્ષયની બીજી અવસ્થામાં સુવર્ણ વસંત કરતાં સુવર્ણભરમ, પૂર્ણચંદ્રોદય રસ વગેરેનું મિશ્રણ વધારે વપરાય છે.

કંઠમાળ અથવા ખીજ કાંઈ ભાગ—બગલ, પેટ, વળાંમાં ગાંઠ થઈ તેમાંથી પાણી ઝરે, ઝીણો તાવ હોય, ધીમે ધીમે તાવ વધતો જાય, બચંકર સૂકી ખાંસી, બહારની આમડી તદ્દન રુક્ષ થઈ જવી, આખા શરીરમાં રુક્ષતા, અશક્તિ, માંસ-ક્ષીણતા, હાથ-પગ લાકડી જેવા થઈ જવા વગેરે લક્ષણો થાય છે. આ સ્થિતિમાં વસંત માસતી બહુ ઉપયોગી છે. ઉપલાં લક્ષણો સાથે માણસ જડો અને પુષ્ટ હોય તો જસદભરમ આપવી જોઈએ.

છર્ણજ્વર સાથે બરોળની વૃદ્ધિ અને મંદાગ્નિ ખાસ લક્ષણો હોય, તો એમાં ક્ષયનો સંબંધ હોતો નથી. ઘણા દિવસ સુધી શીતજ્વર તેમજ આંત્રિક કે સન્નિપાત જ્વર આવ્યા પછી છર્ણજ્વર રહી ગયો હોય તો તેની પર વસંત માસતી ઉત્તમ અસર કરે છે.

જૂના અને આગ્રહી શીતજ્વરના કેટલાક એવા દરદીઓ હોય છે કે જેમને ઘણીવાર, ઘણા દિવસો સુધી કિવનીન, સોમક અને લોહની વિવિધ બનાવટોથી સતત ચિકિત્સા કરવા છતાં પણ શીતજ્વર ન જતો હોય, વારંવાર આવ્યા કરતો હોય અને ત્રાસ આપ્યા કરતો હોય, તો એનું કારણ એ છે કે તેને ઔષધિ વ્યસન જેવી થઈ જઈ શરીરમાં પ્રતિકારશક્તિ વધારી શકાતી નથી. આવી સ્થિતિમાં વસંત માસતીથી અપૂર્વ લાભ થવાના ઘણા દાખલા મળે છે. આ જાતના રોગમાં બરોળ વધેલી હોય તો એકવાર વસંત માસતી અને એકવાર રોહિતારિષ્ટ આપવાથી બહુ સારો ફાયદો થાય છે.

ધાતુક્ષયના બે પ્રકાર છે : અનુલોમ અને પ્રતિલોમ. રસથી શુક્ર સુધી થતી ક્ષીણતાને અનુલોમ અને શુક્રથી રસ ધાતુ સુધી થતી ક્ષીણતાને પ્રતિલોમ ક્ષય કહે છે. રક્તસાવ વધારે થાય ત્યારે બીજી ધાતુઓનો પણ ક્ષય થાય છે. પછી શ્રીકાશ, અશક્તિ અને મંદાગ્નિ વગેરે લક્ષણો થાય છે. સ્ત્રીઓને માસિક રજ વધારે જવાથી અથવા પ્રસવ પછી વધારે લોહી જવાથી ધાતુક્ષીણતા થઈ શ્રીકાશ

આવે છે. કેઈ પણ કારણથી ધાતુક્ષીણતા થઈ ગઈ, માંસ ઘટવા હોય, આંખું શરીર ફાટવું, હાથ-પગમાં બળતરા, આંખોમાં બળતરા, હિસાહ ન હોવો, કેઈ પણ કામ કરવાની ઇચ્છા ન થવી વગેરે ચિહ્નો થાય તો સુવર્ણવસંત સાથે મંદુર-બરમ કે લોહબરમ મેળવીને અથવા જુદી આપવી જોઈએ. જો પાંડિતા સાથે આખા શરીરે સોજો, આંખું શરીર તેજ લગાડવું હોય તેવું ચળકવું, તેમજ મોં, ગાલ વગેરે પર સોજો અને ચીકાડનું તેજ હોય તો લોહની બનાવટ અને સુવર્ણ-માલિની વસંત આપવી વધારે હિતકર છે.

વીર્યનો નાશ ઘણી રીતે થાય છે. બહુ મૈથુન, વિન્દ મૈથુન (હસ્તમૈથુન વગેરે) વગેરે કારણથી વીર્યનો નાશ થાય છે. વીર્ય ક્ષીણ થવાથી ઓળ ક્ષીણ થાય છે. અને પછી શક્તિ ઘટી ખીજ ધાતુઓની પૂર્તિ ન થઈ સકવાથી ધાતુઓ ક્ષીણ થાય છે. પરિણામે સહસાર વગેરે જુદીની ઇન્દ્રિયો બેરબેર કાર્ય કરી શકતી નથી તથા જીર્ણ, રમૂતિ અને ધારણાશક્તિ ત્રણે મંદ થઈ જાય છે. ઓળક્ષય અને શુક્રક્ષય થવાથી મનમાં જુદાજુદા ભ્રમ થવા માંડે છે. કેઈ પણ વાત બહુ યાદ રહેતી નથી. દરદી બોધતા પણ અચકાય છે, વિચાર કરતાં થાકી જાય છે, વિચાર એકધારા આવતા નથી, ભ્રમિત માફક કેઈ એક જગ્યાએ મૂક માફક બેસી રહે છે કે બહેરામૂંગા જેવો લાગે છે, અને મગજમાં કેઈ વિચાર જ ન હોય તેમ ગાંડા જેવો લાગે છે. આ રીતે શુક્રધાતુ ક્ષીણ થવાથી ખીજ ધાતુઓ ક્ષીણ થઈ આવી સ્થિતિ થાય છે. ધાતુ ક્ષીણ થવાથી અંદરના અવયવો પણ અશક્ત અને કૃશ થઈ જાય છે. મન અને જીર્ણને શક્તિ આપનાર શુક્રધાતુનો નોટલો ક્ષય થાય છે તેટલું સહસારને તુકસાન થાય છે. આ પ્રકારની વિકૃતિમાં સુવર્ણ વસંત બહુ ઉત્તમ ઔષધિ છે.

મૈથુનની લાક્ષણિકતા બહુ વધી ગઈ હોય અને તેની તૃપ્તિ ન થવાથી તેમાં જ ચિત્ત રહે એ પણ એક આપત્તિ છે. વૈદ્યોને આનું નિદાન કરવું પણ અધરું પડે છે. આમાં પણ સ્ત્રી દરદી હોય તો તો પૂછવું જ શું? આમાં વાતવાહિની-ઓ, તેનાં કેન્દ્રો અને ચક્રમાં ક્ષોભ એ ખાસ કારણ હોય છે. આ પ્રકારની વિકૃતિઓમાં સુવર્ણમાફિક ભરમ કે બ્રાહ્મી, જટામાંસી જેવી શામક ઔષધિઓ સાથે સુવર્ણમાલિની વસંત વાપરવી જોઈએ.

સ્ત્રીઓના શ્વેતપ્રદરમાં સુવર્ણ વસંત કાયદાકારક છે. ખરું જોતાં શ્વેત-પ્રદરમાં પણ ઘણી જાતો છે. આમાં ગર્ભોશય કે ચોનિમાર્ગની શ્લેષ્મિક કલામાં ગરમી થઈ પ્રદર થયો હોય અને રોગ નવો હોય તો ગ્ણોસત્ત્વ અને મધ સાથે સુવર્ણ વસંત આપવાથી ફાયદો થાય છે. બીજાશયની વિકૃતિ અને પ્રણય

થયો હોય તો પ્રદરંતક લોહ, પ્રદરંતક રસ વગેરે ઔષધિઓનું સેવન અને ગદા-રના ઉપચાર કરવા જોઈએ.

કંઠમાળ વધે તો તેથી ઝીણો તાવ આવે છે, આખું શરીર તૂટે છે, ક્ષીણતા આવી જાય છે. ઝેરી-સ્થિતિમાં સુવર્ણ વસંત સારું કામ કરે છે. જો તાવ વધારે હોય તો આ રસાયન ન આપવું જોઈએ. ઝીણો તાવ, સૂકી ખાંસી, શુષ્કતા અને હાથ-પગમાં તોડ વગેરે લક્ષણો થાય ત્યારે વસંત માલતી સારું કામ કરે છે.

ગળા માફક પેટમાં ગાંઠ વધવાથી જો ઝીણો તાવ વગેરે ઉપર કહેલાં લક્ષણો હોય, તો સુવર્ણ વસંત જરૂર આપવી જોઈએ. જો માણસ યજ્ઞવાન અને પુષ્ટ હોય અને ગાંઠ ગોટી હોય તો જસતભરમ આપવી જોઈએ.

જૂનો અતિસાર, સાથે સાથે આખા શરીરમાં રક્તતા, શુષ્કતા હોય તો શક્તિ વધારવા અને ટકાવી રાખવા માટે સુવર્ણ વસંત આપવી જોઈએ. આમાં વધારે વાર જાડા થતા નથી. પણ દરેક વખતે હોળનો દારો ખોલીએ ને એકદમ પાણી વહે તેમ પાતળો ખૂબ પ્રમાણમાં અને એકાએક ઝાડો થઈ જાય છે. એનું કારણ આંતરડાંની સંપ્રાહત અને ધારણશક્તિની ન્યૂનતા છે. એવા અતિસારમાં સુવર્ણવાળો લક્ષ્મીવિલાસ રસ અપાય છે. પણ લક્ષ્મીવિલાસ રસ આપવામાં મળ જોછો હોય અને ધણીવાર જાડા થાય છે કે નહિ તે જોવું પડે છે.

જૂના સંપ્રહણીમાં ચર્પટી મુખ્ય બનાવટ છે. પરંતુ બળમાંસનો ક્ષય થઈ આંતરડાંની શક્તિ ઘટતી જતી હોય તો શક્તિ સાચવવા માટે સુવર્ણવસંત આપવી બહુ ફાયદાકારક છે.

જૂનું અશ્ણુ, તેનાથી ઉત્પન્ન આમવિષ, તેથી થતારા આમયુક્ત રોગ આ અર્ધામાં વસંત માલતી ઉત્કૃષ્ટ ઔષધિ છે. આનાથી પાચન અવયવોની શક્તિ વધી જાય છે, પાચક રસનો સ્વાદ સમ્યક્ થાય છે અને આમવિષ ઓછું થઈ જાય છે. આ ઉપપત્તિની દૃષ્ટિએ જૂના આમવાત અને તેનાથી ઉત્પન્ન થતાર ઉપદ્રવોના વિકારોમાં પણ સુવર્ણવસંત ઉપયોગી છે.

આ રસાયન કફ અને પિત્તદોષ, રસ, રક્ત, માંસ, શુક્ર અને ઓળ એ દૂધ તથા કોઈના અવયવસમૂહ આ બધા પર ફલદારક છે. (અ. ગુ. ધ. ૨૧.)

જૂના તાવમાં આંખોમાં બળતરા, હાથ-પગમાં બળતરા, કબજિયાત, જીભ પર સફેદ છારી, મંદ નાડી, ખીજો પેશાબ વગેરે લક્ષણો થાય છે. આમાં કફ-પ્રકૃતિવાળાને ૦૧-૦૧ રતી સુવર્ણમાલિની વસંત સાથે જેહીમધ, સિતોપશાદિ ચૂર્ણ અને ગળાસત્ત્વ મેળવીને મધ સાથે આપવું જોઈએ. અને સવારે કચૂરા,

વાળો, એડી ભોંયરીંગણીનાં મૂળ, સૂંદ અને સાકરનો છાકાળો મધ મેળવી આપવો. તેમજ જરૂર હોય ત્યારે પેટ સાફ કરવા રાત્રે આરબધાદિ ક્વાથ કે મધુકાદિ ક્વાથ આપવો જોઈએ.

મૂચના—જો મુવર્ણુમાલિનીથી કાઠને પિત્ત વધતું હોય કે લોહી પડતું હોય તો સાથે પ્રવાણપિષ્ટિ મેળવીને આપવી જોઈએ.

કાઠ કાઠને તીવ્ર સૂકી ખાંસીમાં મુવર્ણુમાલિની સહન નથી થતી. એમને પહેલાં મોતી, પ્રવાણ અને ગળોસત્ત્વ કે કામદુધા આપી વધારે ઉગ્રતાનું શમન કરવું જોઈએ. પછી મુવર્ણુમાલિની આપવાથી પૂરો ફાયદો થાય છે.

આ રસાયનમાં મેળવવા માટે પાકાં પીળાં તાજાં લીંબુનો રસ કપડાની ચોવડી ગડીથી ગાળી ખાસામાં ભરવો. ૮-૧૦ કલાક પછી કચરો તળિયે બેસી જાય ત્યારે શીશ્વર પેપરથી ગાળી ઉપયોગ કરવો. મુવર્ણુમાલિની વસંત તૈયાર થાય ત્યારે ૩ માસા કસ્તૂરી અને ૧ તોલા કસર મેળવી લેવાથી તે વધારે અસરકારક બને છે.

૧ તોલા સોનામાંથી ૨૮ તોલા મુવર્ણુમાલિની વસંત બને છે. એમાં ૩ માસા કસ્તૂરી મેળવવાથી ૧ તોલામાં પોણી રતી આવે છે. એટલે કે ૧ રતીની માત્રામાં ૬૬૬ રતી કસ્તૂરી હોય છે. તેથી સગર્ભા સ્ત્રીઓને નિર્ભયતાથી આપી શકાય છે. તોપણ સગર્ભા સ્ત્રીઓને માટે જોઈએ કસ્તૂરી ન મેળવવી હોય તે ન મેળવે.

(૩૨) મધુમાલિની વસંત

વિધિ—પહેલાં હિંગજોક ૨૦ તોલા લાઈ દાડમના રસમાં ૭ દિવસ ખરણ કરી સૂકવી લેવો. પછી હિંગજોકને લોખંડની કડાઈમાં મરઘીનાં ઈંડાં નંગ ૨૦ નો રસ નાખી, તેમાં મૂકી, ચૂસા પર ચઢાવી મંદાગ્નિ આપવો અને લોખંડના તવેયાથી હલાવતા રહેવું. રસ ચુસાવાથી હિંગજોકની વારંવાર ગોળાઓ થઈ જશે તેને તવેયાથી ભાંગી નાખવી. બ્યારે રસ તદ્દન સુકાઈ જાય ત્યારે કડાઈને ચૂસા પરથી ઉતારી લેવી. પછી હિંગજોકથી અર્ધો ભાગે કચૂરો, ઘોળાં મરી અને ઘઉંલા (દરેક) મેળવી પાકા ફણસના (અથવા દાડમના) રસમાં ૭ દિવસ ખરણ કરી ૧-૧ રતીની ગોળાઓ વાળવી. (૨. ચં.)

માત્રા—૧ થી ૨ ગોળા ઘી અને સાકર અથવા દૂધ સાથે દિવસમાં ૨ વાર આપવી. બાળકોના મુકતાનમાં મંડૂરબરમ અને શૂંગબરમ સાથે આપવી.

ઉપયોગ—આ રસાયન બુંદણ; બળ આપનાર, ઓળ વધારનાર, અને સૂક્ષ્મ સ્ત્રોતોમાં રોહન કરનાર છે. બાળક, સગર્ભા સ્ત્રી, અશક્ત અને મુંવાળા માટે એ વધારે ઉપયોગી છે.

સગર્ભા માનું ધાવણુ ધાવવાથી બાળકોને પારિગર્ભિક રોગ થાય છે. એમાં બાળકને પોપણુ મળતું નથી. ખાંસી, મંદાગ્નિ, અરચિ, ગ્લાનિ, ચક્ષર વગેરે લક્ષણો થાય છે. બાળક વારંવાર રડ્યા કરે છે. શરીરમાં બળ અને માંસ ઘટે છે, પેટ મોટું થઈ જાય છે અને હાથપગ પાતળા થઈ જાય છે. આ રોગમાં દીપન-પાચન ઔષધિ સાથે આ રસાયન વાપરવું જોઈએ. જો મંદાગ્નિ વધારે હોય તો આ દવા સારું કામ આપતી નથી. રોગનું કારણ દૂર કરવા માટે માનું ધાવણુ બંધ કરવું જોઈએ અને મધુમાસિનીનું સેવન કરાવવું જોઈએ.

નાનાં બાળકોના સુકતાનમાં ખીજ અસ્થિપોષક વસ્તુઓ સાથે આ રસાયન આપવું જોઈએ. આ રોગમાં હાડકાં નરમ થઈ પાંકાં થઈ જાય છે અને કૃશતા, પાંડુતા, માંસક્ષીણતા અને કુખ્જતા વગેરે લક્ષણો થાય છે. તેમજ હાડકાંમાંથી ચૂનો ઓછો થઈ જવો, પેટ મોટું, હાથ-પગ પાતળા, માનસિક વિકૃતિ, બાળક કોંઈ અને હડીકું થઈ જવું, દાંત આવે ત્યારે થાય છે તેવો અવયવોનો ક્ષોભ થઈ ઇન્દ્રિયોનો વ્યાપાર વિકૃત થવો, પાચનક્રિયાની વિકૃતિ થવાથી કોઈ વાર ઝાડા અને કોઈ વાર કબજિયાત થવી વગેરે લક્ષણો હોય ત્યારે રક્ત, માંસ અને અસ્થિનું બળ વધારનાર ચિકિત્સા કરવી જોઈએ. એટલે તે વખતે મંદૂરભસ્મ, શૂંગભસ્મ અને મધુમાસિની વસંતનું મિશ્રણ આપવું જોઈએ.

ગર્ભિણીની અસ્થિધાતુ ક્ષીણ થવાથી ગર્ભની અસ્થિધાતુ પણ ક્ષીણ થાય છે. આગળ જતાં બાળકને સુકતાન થવાનો સંભવ રહે છે. એવી સ્થિતિમાં અસ્થિધાતુના પોપણુ માટે સગર્ભા સ્ત્રીને ઉપરનું મિશ્રણ આપવું જોઈએ, જેથી બાળકને સુકતાન થવાનો ભય ન રહે.

સ્ત્રીઓની અશક્તિને લીધે ગર્ભનું પોપણુ ખરાબર થતું નથી અને તેથી સગર્ભા સ્ત્રી દિવસે દિવસે નબળી પડતી જાય છે તેમજ ગર્ભની વૃદ્ધિ થતી નથી. તેમજ રક્ષ આહાર-વિહારના સેવનથી કે વધારે યોનિસ્નાય થવાથી પણ ગર્ભ ખરાબર પોપાતો નથી. આ અવસ્થાને આચાર્યોએ નાગોદર અને કેટલાકે ઉપ-શુષ્કક (ઉપવિષ્ક) કહી છે. આ સ્થિતિમાં ગર્ભ અને ગર્ભિણી બંનેના પોપણુની ખાસ જરૂર છે. એની ચિકિત્સા શ્રી વાગ્મદેના નીચેના વચન પ્રમાણે કરવી જોઈએ.

તયોર્વૃહણ-વાતદ્વ-મધુર-દ્રવ્યસંસ્કૃતૈઃ ।

ઘૃત-ક્ષીરરસૈસ્તુક્તિરામગર્ભાશ્ચ ચાદયેત્ ॥

એટલે કે આ સ્થિતિમાં જલણુ અને વાનસ્પ ગુણવાળા ઘી, દૂધ, સાકર, દ્રાક્ષ વગેરે મધુર દ્રવ્યો અને કાચા ગર્ભથી સગર્ભા સ્ત્રીને તૃપ્ત કરવી જોઈએ. આ કાર્ય મધુમાસિની વસંતના સેવનથી જલ જ સારી રીતે સિદ્ધ થાય છે, કારણ કે તેને કાચા ગર્ભ (ઈડો)ની ભાવના આપેલી છે.

ત્રીઝોના શ્વેતપ્રદરમાં સાવ વધારે થતો હોય અને બળ, માંસ અને ઝોળ ધરી ગયા હોય તો મધુમાસિની વસંત આપવી જોઈએ. આ રીતે પ્રસવ પછી બહુ વધારે સાવ થવાથી શક્તિ ઓછી થઈ લાગતી હોય તો શક્તિ લાવવા માટે આ રસાયન આપવું જોઈએ.

ટાઢિયા તાવ પછી બળ-માંસ ધરી ગયું હોય તેમાં આ રસાયન ઉપયોગી છે. રાતા કણોના નાશ થઈ આવેલી પાંડુતામાં લઘુમાસિની અને મંદૂરબરમતું મિશ્રણ વધારે હિતકર છે. પણ કૃશતા બહુ હોય અને શક્તિ ખૂબ ધરી ગઈ હોય તો મધુમાસિની વસંત આપવી જોઈએ.

શુભ્યન્તરમાં પહેલા મોટે ભાગે ટાઢ વાઈ તાવ આવે છે. તે ઓછો થાય કે ઘણા દિવસ થાય એટલે શુભ્યન્તર થઈ જાય છે. એમાં બરેણ વધે છે, મંદાગ્નિ થાય છે અને રોગી અશક્ત થઈ જાય છે. આ રોગમાં મંદાગ્નિ ઓછો હોય અને બરેણ અને માંસહીનતા વધારે હોય તો મધુમાસિની આપવી જોઈએ.

કોઈ પણ રોગ લાંબો વખત રહેવાથી બળ અને માંસ ધરી જાય ત્યારે મધુમાસિની જરૂર વાપરવી જોઈએ. આ યોગ નાણુક પ્રકૃતિવાળા, કૃશ, બાળક અને ગર્ભિણીને શક્તિ આપનાર અને માંસ વધારનાર છે. માત્ર જઠરાગ્નિનો વિચાર કરીને વાપરવો જોઈએ. (અો. શુ. ધ. શા. ના આધારે)

મન્નનક્ષય અને શુદ્ધક્ષય થવાથી શરીર ફિક્કું પડી જાય છે, તેમજ સાંધે સાંધામાં દરદ, લૂખી આમડી, ચક્કર આવવા, કળંગિયાત, સ્ત્રી સમાગમની ઇચ્છા ન થવી, હૃદયમાં કંપ, મોટો અવાજ પણ સહન ન થવો વગેરે લક્ષણો દેખાય છે. આ રોગ પર મધુમાસિની વસંત પ્રવાહબરમ અને ગળોસત્ત્વ મેળવી કેરીના મુરખ્યા સાથે આપવાથી થોડા જ દિવસમાં રોગ મટી જાય છે.

જૂનો તાવ લાંબો વખત રહેવાથી ઝોળક્ષય થાય છે. પછી દરદી ખીંકણ બની જાય છે. તેમજ બહુ જ અશક્તિ, શુષ્કતા, નિસ્તેજતા ઉત્પન્ન થાય છે. એવી સ્થિતિમાં દૂધ સાથે મધુમાસિની વસંત આપવાથી જૂનો તાવ, ઝોળક્ષય, માંસક્ષય, મંદાગ્નિ વગેરે વિકારો મટી જાય છે.

(૩૩) લઘુમાસિની વસંત

વિધિ—શુદ્ધ આપરિયું (કારવેલક અથવા કલેમેના પ્રેપરેટ) ૮ તોલા, ઘોળાં મરી ૪ તોલા અને શુદ્ધ હિંગળોક ૮ તોલા લઈ, બધાંને મેળવી ખરલ કરવું. સારી રીતે ખરલ કર્યા પછી ગાયનું માખણ ૨ તોલા નાખી ખરલ કરવું. પછી ૧૦૦ લીંબુનો રસ કાઢી, ફીલ્ટર પેપરથી ગાળી થોડો થોડો નાખી ખરલ કરતાં જવું. લગભગ ૫-૬ દિવસમાં માખણની ચીકાશ નીકળી જાય એટલે ૨-૨ રતીની ગોળીઓ વાળી લેવી.

(અા. ક. નિ.)

માત્રા—૧ થી ૨ ગોળી સુધી દિવસમાં ૩ વાર મધ અને પીપર સાથે.

ઉપયોગ—આ રસાયનના સેવનથી શુર્ણજ્વર, ધાતુગતજ્વર, વિપમજ્વર, અતિસાર, ક્ષય, અર્શ, તાવ, મંદાગ્નિ, શળ, વાતરોગ, ગ્રહર, રક્તાર્શ અને આંખોના રોગોનો નાશ થાય છે.

આ લઘુવસંત માલિનીમાં સુવર્ણમાલિનીના જેવા જ પણ ઓછા ગુણ છે. કારણ બંનેમાં ખાપરિયું મુખ્ય દવા છે. જ્યારે રસવાહિની અને રસોત્પાદક પિંડમાં વિકાર થાય છે, ત્યારે આ રસાયન અમૃત સમાન ગુણ કરે છે. તેમજ જૂના વિપમજ્વરમાં દોષ રસ, રક્ત, માંસ વગેરે ધાતુઓમાં પ્રવેશે છે ત્યારે શુક્ર-ગત જ્વર સિવાય બીજી ધાતુઓમાં રહેલા જ્વરને મટાડવામાં આ લઘુવસંત સારો ફાયદો કરે છે. શુર્ણજ્વરમાં બરોળ વધવી, રસ ધાતુગતજ્વર, મંદાગ્નિ, હાથ-પગમાં સડેજ ગરમી રહેવી વગેરેમાં લઘુવસંત સારો ફાયદો કરે છે. જૂનો શીત-જ્વર જ્યારે કિંવનીનથી ન જાય ત્યારે લઘુવસંતથી લોહીના અણુઓની શુદ્ધિ અને વૃદ્ધિ થઈ શુર્ણજ્વર મટી જાય છે. શીતજ્વર કે બીજા જ્વર પછીની મંદાગ્નિ, પાનજા ઝાડા કે કબજિયાત અને શરીરમાં આવેલી પાંડુતા મંડુરભરમ સાથે લઘુવસંત આપવાથી જલદી મટી જાય છે.

બીજી વિધિ—ખાપરિયું ૮ તોલા અને ઘોળાં મરી ૪ તોલા લઈ ખરલ કરી મેળવી દેવાં. પછી ૧૧ તોલો ગાયનું માખણ મેળવી ઘૂંટી, ૪ દિવસ ક્ષીણના રસમાં ખરલ કરી ૨-૨ રતીની ગોળીઓ વાળવી. (ધો. ૨.)

કેટલાક ગ્રંથકારોએ આ રસાયનનું નામ જ્વરમુરારિ રાખ્યું છે. 'રસસાર-મંત્રહ'ના કર્તાએ 'રસરાજ' નામ આપ્યું છે. કેટલાક ગ્રંથકારે 'નવજ્વરારિ' અને 'વ્યાધિગજકેસરી' નામ લખ્યું છે. જૂનો તાવ અને શોષરોગની આ ઉત્તમ ઔષધિ છે. બાળક, સગર્ભા સ્ત્રી, સુવાવડી સ્ત્રી, વૃદ્ધ વગેરે બધાને આ નિર્ભયતાપૂર્વક આપી શકાય છે.

માત્રા—૧ થી ૨ ગોળી દૂધ અથવા પીપર અને મધ સાથે આપવી. સગર્ભા સ્ત્રીને જાંઘના કૂચના રસ સાથે દિવસમાં બે વાર આપવી.

ઉપયોગ—આ ઔષધિ શુર્ણજ્વર, ધાતુગતજ્વર, વિપમજ્વર, પિત્તવિકાર, રક્તાતિસાર, નેત્રરોગ, ગ્રહર, રક્તાર્શ, બાતશોથ, તાવ પછીની નબળાઈ વગેરે વિકારો ૩પી હાથીઓને માટે સિંહ સમાન છે. નાનાં બચ્ચાં અને ગર્ભિણી સ્ત્રીઓ માટે એ બહુ જ હિતકર છે.

પહેલી વિધિ કરતાં આ બનાવટ વધારે સૌમ્ય છે. પહેલી વિધિવાળા ઔષધિ પિત્તપ્રકૃતિવાળાને ઓછી અનુકૂળ આવે છે, જ્યારે આ વધારે ફાયદો કરે છે.

આ રસાયન શુર્ણજ્વરની ઉત્કૃષ્ટ ઔષધિ છે. શુર્ણજ્વરમાં બરોળ વધવી,

રસગન ઝીણો તાવ અને લાંબો વખત મંદાગ્નિ એ લક્ષણો હોય છે. નાડી ભેતાં તાવ લાગે છે અને થર્મોમીટરમાં આવતો નથી. દરદીના હાથ-પગ ફાટવા, બેચેની, સડેજ શુષ્કતા આવી જવી, આંખોમાં બળતરા, પીળો પેશાબ, ચામડી ફિક્કડી, ભૂખ ન હોવી, બરોળ વધવી, મોં થોચરાયેલું, ફિક્કડું, પીળાશવાળું લાગવું અને થોડું ખાતાં પેટ ભારે થઈ જવું, વગેરે લક્ષણો થાય ત્યારે લઘુ-માલિની વસંત ખૂબ ઉપયોગી છે.

કોઈ કોઈ વાર જૂના શીતજ્વરમાં માત્ર શીતજ્વરના ઉપાયો કરવા છતાં લાંબા વખત સુધી ફાપદો થતો નથી. કિવનીન જેવી ઔષધિ ખૂબ આપવા છતાં પણ તાવ જતો નથી. એનું એક કારણ એ છે કે કિવનીન શીતજ્વરના જંતુ-એનો નાશ કરનાર હોવા છતાં બહુ લાંબો વખત લેવામાં આવે તો જંતુએને તે સાત્ત્વ થઈ જાય છે, અને જંતુઓ ત્યાં ઠરી જાય છે. તેવે વખતે આ લઘુ-વસંત બહુ ઉપકારક છે. આ રસાયનથી જઠરાગ્નિનું બળ વધી પાચનશક્તિ સુધરે છે, રસ-રક્ત ધાતુ સમજ બને છે, દરેક ધાતુકણ શક્તિવાન બને છે અને પછી આગંતુક જંતુઓ મરી જાય છે. આ રીતે જીર્ણજ્વરના ઘણા રોગીઓ સારા થયા છે. રોગના પ્રભાવથી કે શીતજ્વર પછી કે બીજા કોઈ તાવ પછી લોકીતા રાતા કણો ધરી શ્વેતતા કે પાંડુતા આવી હોય તો લઘુવસંત અને મંદૂરભરમનું મિશ્રણ સરસ કામ કરે છે. પાંડુરોગની તદ્દન પહેલી અવસ્થામાં આ લઘુવસંત વપરાય છે.

યુવાન સ્ત્રીને થનાર પાંડુરોગમાં આ રસાયન વપરાય છે. વધારે આત્મિક, શ્વેતપ્રદર કે રક્તપ્રદર પછી આવેલી પાંડુતામાં આ રસાયન ઉત્તમ અસર કરે છે.

નાનાં બાળકોને માટી ખાવાની ટેવથી પાંડુરોગ થાય છે. એમાં પહેલાં બોદારસંગ વગેરે મૃદુ વિરેચન દવાઓ આપવી જોઈએ અને પછી લઘુવસંત અને મંદૂર મેળવીને અપાય છે.

કૃમિથી ઉત્પન્ન થયેલ જ્વર, ખાવાની ઇચ્છા ન થવી, ભૂખ ન હોવી, પાંડુતા વગેરે લક્ષણો હોય ત્યારે પહેલાં કૃમિન આઉષધિ અપાય છે, અને પછી વસંત-મંદૂર મિશ્રણ આપવું જોઈએ.

બાળકોને ૧૬ વર્ષની ઉંમર સુધી આ રસાયન શક્તિ આપનાર છે. તદ્દન ધાવણાં બાળકોને લઘુવસંત ન આપવી જોઈએ. પરંતુ દૂધ અને ખોરાક લેતા બાળકને નિર્ભયતાથી આપી શકાય છે. એટલે આ વસંતને બાલમિત્ર કહેવામાં કાંઈ અતિશયોક્તિ નથી.

ઝીણો તાવ અને તેની પછી કે સાથે અશક્તિ, સુકતાનની અશક્તિ અથવા ક્ષીરાશ્લક (ત્રિદોષથી દૂષિત ધાવણથી થનાર) તાવ જેમાં બેલડી, નાક-મોંમાં

ગરમી વગેરે પણ થાય છે.), પારિગર્ભિક રોગથી આવેલી અશક્તિ વગેરે રોગોમાં રનાયુઓની નબળાઈનો નાશ કરનાર અને ખીજી ધાતુઓને પુષ્ટ કરનાર ઔષધિઓમાં લઘુવસંત સૌથી ઉત્તમ શક્તિ આપનાર છે. આ સ્થિતિમાં વસંત-મંદૂર મિશ્રણ વાપરવું જોઈએ.

છર્જુન્વરમાં અગ્નિનો નાશ એ મુખ્ય લક્ષણ છે. તેમજ છર્જુન્વર પછી કે ખીજી રોગો પછી રનાયુઓ કે ખીજી ધાતુઓ અશક્ત થઈ જાય છે અને બળ-માંસ ધરી જાય છે. આનું કારણ પણ મોટે ભાગે અગ્નિનો નાશ હોય છે. અગ્નિ એટલે પાચનમાં સહાય કરનાર પિત્તનો અંશ દરેક ધાતુમાં રહે છે, એવો આયુર્વેદનો સિદ્ધાન્ત છે. આ નિયમ પ્રમાણે અહીં એનો અર્થ દરેક ધાતુની અંદર રહેલી પાચનશક્તિ-ક્ષીણ થવી એ છે. આ રીતે રસ વગેરે ધાતુ ક્ષીણ થવાથી ત્યાંની ધાતુકણો બનાવવાની અને પોતાનામાં મેળવી દેવાની શક્તિ ક્ષીણ થતી જાય છે. આ સ્થિતિમાં લઘુવસંત ઉત્તમ ઔષધિ છે. તેપણ મોટી ઉંમરના માટે પણ રસાછર્જુ વારંવાર થાય તો તે પર લઘુવસંત જલ્દી ઉપયોગી છે. અન્ન પર દેવ, પેટ અને પેદાનો ભાગ સખ્ત થવો, બેગકા, મોંમાં ચીકણું પાણી આવ્યા કરવું અને નિરુત્સાહ વગેરે લક્ષણો હોય ત્યારે લઘુવસંત આપવી જોઈએ.

પાચનધન્વિય અશક્ત થઈ જવાથી અને અગ્નિ મંદ થઈ જવાથી ખોરાક ખરોખર પચતો નથી, અને પછી જાડા થઈ જાય છે. થોડા દિવસ જાડા થાય છે, થોડા દિવસ નથી થતા. ફરી પાછા થોડા દિવસ થઈ જાય છે. આ રીતે વારંવાર બિયલા મારે છે. સાથેસાથે ઝીણો તાવ, શરીરમાં તોડ, દાહ, રસવાહિનીઓની વિકૃતિ, મોં ખેરવાહ, બેગકા, સડેજ સડેજ જાડો થવો, મળ સફેદ રંગનો હોવો, ખાટી વાસ આવવી, અશક્તિ, જૂખ મરી જવી, થોડું ખાવા છતાં ન પચવું વગેરે લક્ષણો હોય ત્યારે લઘુવસંત આપવાથી જરૂરાગ્નિ જળવાન થઈ ખોરાક સારી રીતે પચવા માંડે છે. અને પછી જાડા મરી જાય છે. આ જાડા છર્જુવ્યાધ જેવા જ હોય છે.

શરીરનું સંચાલન સારી રીતે થઈ શકે તેટલા માટે તેને પૂરતો પ્રાણવાયુ મળવો જોઈએ. અને રક્તાભિસરણ ક્રિયા સારી રીતે થઈ જધાં રથાનોએ લોહી પૂરતા પ્રમાણમાં મળવું જોઈએ. રક્ત સચકત ન હોવાથી ધન્વિયોમાં અશક્તિ આવી જાય છે. અને લોહી પૂરતા પ્રમાણમાં ન મળવાથી ધન્વિયો ખરોખર કામ કરી શકતી નથી. એટલે જ “રક્તં જીવ્યં ઇતિ સ્થિતિઃ” એ વચન યોગ્ય જ છે. લઘુવસંતથી લોહી સચકત બનાવવાનું અને બધી જગ્યાઓ પર પહોંચાડવાનું કાર્ય સારી રીતે થાય છે. એટલે જીવીજીવી ધન્વિયોની અશક્તિ પર લઘુવસંત જલ્દી ઉપકારક છે.

પ્રદરમાં શ્વેત અને રક્ત એમ બે પ્રકાર છે. અપચો કે યોનિમાર્ગની મુદ્દમ ગ્રંથિઓના ક્ષોભથી પણ શ્વેત પ્રદર થાય છે. જો અપચાદી શ્વેતપ્રદર થયો હોય તો લઘુવસંત બહુ સારો ફાયદો કરે છે. જો મુદ્દમ ગ્રંથિઓના ક્ષોભનું કારણ હોય તો ખંગબરમ અને ત્રિખંગબરમ વધારે હિતકર છે. આ જાતના પ્રદરમાં પાણી જેવો પાતળો સ્રાવ ચાલુ જ રહે છે. તેથી માથું ભમતું હોય તેવું લાગે છે, માથાનું દરદ, ગળું સૂકાવું અને ચીકણું થઈ જવું, શ્વાસ ખરાબ ન લેવાવો, વારંવાર દીર્ઘ શ્વાસ લેવાવા, હૃદયના સ્પંદનમાં વધારો, પેટમાં આદરો, જીબકા, મંદાગ્નિ નાનાં અને મોટાં આંતરડાંમાં વધારે આદરો, અનિયમિત મળશુદ્ધિ (કોઈ વાર ઝાડો સાફ થાય અને કોઈ વાર વધારે ઝાડા થઈ જાય), ઝાડામાં ખાટી વાસ આવવી, તેનો રંગ ઘોળા જેવો હોવો વગેરે લક્ષણો સાથેના પ્રદરમાં લઘુવસંત આપવી જોઈએ.

ધાતુગત જ્વરનું કારણ આયુર્વેદમાં બહુ નવીન છે. જ્વર જુદાં જુદાં કારણોથી ઉત્પન્ન થાય છે. કોઈ પણ જ્વર ઉત્પન્ન કરનાર કારણથી વિકૃતિ થઈ રસ, રક્ત વગેરે દ્વ્યો અને સ્થૂલ ધાતુઓમાં જઈ જુદીજુદી જાતના જ્વરો ઉત્પન્ન કરે છે. આ આયુર્વેદિક સંપ્રાપ્તિ છે. આયુર્વેદે આ પદ્ધતિથી રસગતજ્વર, રક્તગતજ્વર વગેરે વિભાજો કરેલા છે. આમાંના શુક્રગત સિંધાયના ખીજા ધાતુગત જ્વરોમાં જ્વરની તીવ્રતા ઓછી હોય ત્યારે લઘુમાસિની વસંત બહુ ઉત્તમ અસર કરે છે. મોં ખેસવાદ, જીબકા, શરીર ભારે, અંગ તૂટવાં, વારંવાર બિલટી, ચહેરો નિસ્તેજ અને દીન આ રસગત જ્વરનાં લક્ષણો છે. દાહ, થૂંકમાં સહેજ લોહી આવવું, નકામા વિચારો આવ્યા કરવા, ચક્ષર આવવાં, આખા શરીરમાં ચૂંક, તૃપ્તિ, શુષ્કતા આ રક્તગત જ્વરનાં લક્ષણો છે. વારંવાર ચૂર્ણ, પ્રક્ષાપ, બિલટી, પરસેવામાં સડાની ગંધ, બહુ ગ્લાનિ, અરુચિ, સહનશીલતા ઓછી થઈ જવી, બહુ પરસેવો, બહુ શુષ્કતા આ મેદસ્થ જ્વરનાં લક્ષણો છે. આ બધા પર લઘુવસંત બહુ સારી રીતે વપરાય છે. આ જાતના ધાતુગત વિષમજ્વરોમાં લઘુવસંત બહુ ઉત્તમ છે.

આંખના રોગોમાં પોચકા રોગની શુભાવસ્થામાં લઘુવસંત સારી વપરાય છે. શુભ પોચકારોગથી મંદાગ્નિ અને કોષ દુષ્ટિ યતી હોય તો તે વિકૃતિ લઘુવસંતથી મટી જાય છે.

આ લઘુવસંતમાસિની નાનાં જગ્યાં અને સગભાં સ્ત્રીઓની અશક્તિથી ઉત્પન્ન થનારા બધા રોગો મટાડે છે, એટલા માટે મૂળ ગ્રંથકારે રોગજ્ઞમાં “સર્વરોગહરઃ શિશોઃ” એટલે કે બાળકોના બધા રોગો મટાડનાર કહી છે.

કેટલીક સ્ત્રીઓને વારંવાર ગર્ભપાત થયા કરે છે. એવા માહિના સુધી

ગર્ભસ્થાવ યાય છે, પછી ગર્ભપાત યાય છે. માનસિક અસ્વસ્થતા અને ગર્ભા-
શયની અશક્તિ એ એનાં કારણો હોય છે. જો ગર્ભાશયની અશક્તિ હોય (ગર્ભા-
શયમાં ઉપદંશ કે બીજા વ્યાધિજન્ય વિપત્તિ ન હોય) તો પહેલા મહિના-
થી લઘુવસંત શરૂ કરવી જોઈએ. માનસિક અસ્વસ્થતાનું કારણ હોય તો ગર્ભપાત
રસ, આખા શરીરમાં ખાસ કરીને માંસક્ષીણતા હોય તો મધુમાક્ષિની વસંત,
અને ઉપદંશજન્ય વિપ હોય તો અષ્ટમૂર્તિ રસાયન, અગ્રક અને સિતોપલાદિનું
મિશ્રણ આપવું જોઈએ. લઘુવસંતથી ગર્ભનું પોષણ સારી રીતે થાય છે, ગર્ભોદક
સારું અને છે, વિકૃત ગર્ભનિર્માણ ચતુ નથી અને સગર્ભા સ્ત્રીને શુભૃગ્વર
પણ મટે છે.

ઉરસ્તોષમાં કુદ્કુસાવરણમાં જળનો સંચય થોડા પ્રમાણમાં હોય તો લઘુ-
વસંતથી તે જળ શોષાર્થે જાય છે અને ફેફસાંના આવરણ પોતાનું કાર્ય કરવા
મટે બળવાન બને છે.

પાર્શ્વશળની તીક્ષ્ણ અવસ્થામાં આ રસાયન વપરાતું નથી. પણ શળ મટી
ગયા પછી ફેફસાંના આવરણની ત્વચા જાડી થઈ જતી, સૂકી ખાંસી અને શ્વાસો-
ચ્છવાસની ક્રિયામાં ત્રાસ થતો હોય ત્યારે લઘુવસંત લાભદાયક છે.

શૂચના—આ ઔષધિ ૨-૩ મહિના સુધી વધારે માત્રામાં આપવાથી મોં
આવવું, ગળામાં દુઃખાવો, પેટમાં દુખવું અને લાલાશ પડતો પેશાબ થવો વગેરે
ચિહ્નો થાય છે. તેવી વખતે દવા થોડા દિવસ બંધ કરવી અને મળોસત્ત્વ સાથે
પ્રવાહપિષ્ટિ આપવી. તેથી આ ઔષધિનો દોષ નીકળી જશે. આક્રીના શુભો
પહેલી વિધિમાં લખ્યા પ્રમાણે છે. (ઔ. ગુ. ધ. શા. ને આધારે)

(૩૪) સંશમની વટી

પ્રથમ વિધિ—ગળાનું ઘન તોલા ૧૦, લોહભરમ ૧ તોલો, અગ્રકભરમ
૧ તોલો અને સુવર્ણમાક્ષિક ભરમ ૬ માસા લઈ, બધાને મેળવી ૨-૨ રતીની
ગોળાઓ વાળવી. (વૈ. ચિ. સા.)

માત્રા—૨ થી ૪ ગોળા દિવસમાં ૨ વાર દૂધ સાથે આપવી જોઈએ.

ઉપયોગ—આ વટી શુભૃગ્વર, ક્ષય, પાંડુરોગ, ખાંસી, પ્રદર, ધાતુસ્થાવ,
ધાતુક્ષીણતા, અશક્તિ વગેરે રોગો મટાડી શરીરમાં શક્તિ લાવે છે. બાળકો મટે
પણ બહુ લાભદાયક છે. જાનનંતુઓ, માંસત્રયિઓ અને મગજને બળવાન બનાવે
છે, યાદશક્તિ વધારે છે અને શરીરમાં રક્તિ લાવે છે. બગડેલા ધાતુપરિપોષણ
ક્રમને સુધારવા, શુભૃગ્વર દૂર કરવા અને પાચનક્રિયા વધારવા મટે આ વટી
બહુ હિતકર છે.

(૩૫) નીલકંઠ રસ

વિધિ—શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ ગંધક, કુલાવેલો ટંકણખાર અને કુલાવેલું મેર-
થૂથુ આ ચાર વસ્તુઓને સરખે ભાગે મેળવી, કંકડવેલના કૂકના સ્વરસમાં ૧
દિવસ ખરસ કરી ૨-૨ રતીની ગોળાઓ વાળવી. (૨. ચં.)

માત્રા—૧ થી ૩ ગોળા સાકર સાથે મેળવી કાકરવરણા પાણી સાથે આપવી.

ઉપયોગ—બિલ્લી કરાવવા માટે આ રસ ઉપયોગી છે. પિત્ત તેમજ જ્વર-
વિષ વગેરે દૂર કરી તરત તાવનું શમન કરે છે; અમ્લપિત્ત, શ્વાસ, વિપ્લેવન,
કાસ, હેડકી વગેરે રોગોમાં બિર્ધાભાગનું શોધન કરી શરીરને નિરાગી બનાવે છે.
જે જે રોગ પિત્તપ્રકોપ અને કફવૃદ્ધિન-ય હોય અને બિલ્લીથી સારા થાય એમ
હોય તે બધા માટે આ રસ ઉપયોગી છે.

(૩૬) ઇન્ડ્રાભેદી રસ

વિધિ—શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ ગંધક, કુલાવેલો ટંકણખાર, મુંઠ અને મરી
૧-૧ ભાગ અને શુદ્ધ નેપાળો ૩ ભાગ લેવો. બધાને એકત્ર કરી લીંબુના રસમાં
૬ કલાક ઘૂંટી ૧-૧ રતીની ગોળાઓ વાળવી. (ભે. ૨.)

માત્રા—૧ થી ૨ ગોળા સવારમાં ઠંડા પાણી સાથે અથવા શરબત
સાથે આપવી.

ઉપયોગ—આ રસાયનની ગોળાથી ૫-૭ ઝાડા થઈ આંતરડાં સાફ થઈ
જાય છે. વાનરોગ, લોહીવિકાર, આમડીના રોગો, શ્વાસ, કાસ, હેડકી, શુભ્ર,
ઉપદંશ, કુષ્ઠ, અશ્મરુ, આદરો, શળ, ઉદરરોગ, આમૃદ્ધિ, કબ્જિયાત, કૃમિ,
વિસ્ફોટક, કફપ્રધાન જળોદર વગેરે રોગોમાં જીવાળ આપવા માટે વપરાય છે.
આ ઇન્ડ્રાભેદી રસ તીવ્ર વિરેચન કરનાર, કફવાત, શળ અને વિપતો નાશ કર-
નાર અને મોટા આંતરડામાં રહેલા સેન્દ્રિય વિપતું શોધન કરનાર છે.

જળોદરમાં અને ખાસ કરીને કફપ્રધાન જળોદરમાં ઉદરકળામાં સંચિત થયેલા
જળને બહાર કાઢવા માટે અને શોષવા માટે વિરેચન તરીકે આ રસ અપાય છે.

તીવ્ર જાતના પિષ્ટિ થઈ જાય તેવા ખેરાક ખાવાથી થનારા કબ્જિયાત
અને આદરામાં આ રસનો ઉત્તમ ઉપયોગ થાય છે. જે આદરો જૂનો હોય કે
વારંવાર થતો હોય તેો ઇન્ડ્રાભેદી જેવી તીવ્ર ઔષધિ ન આપવી જોઈએ. જે
મળ ઝોકડો થઈ સૂકા ગડા બાકી ગયા હોય અને એનાથી શળ ભારતી હોય તો
પહેલાં રેતહન કરી પછી રેચ આપવો જોઈએ.

અપત્તનક, અપત્તનક અને આક્ષેપકમાં કફનો અનુબંધ હોય ત્યારે કાષ્ઠ
અને કફથી રૂધિરેલા સોતોને શુદ્ધ કરવા માટેની વિરેચન ઔષધઓમાં ઇન્ડ્રા-
ભેદી બહુ ફાયદાકારક છે.

મોટા આંતરડામાં મળતો સંયય થવાથી જ્યાં આંતરડાં દુષિત થાય છે અને તેમાં સેન્દ્રિય વિષ જને છે. આ વિષ જલુ તીવ્ર હોય છે. આ વિષ શરીરમાં શોષાય એટલે રસ, રક્ત વગેરે ધાતુઓ વિકૃત થઈ કુષ્ટ જેવો રોગ થાય છે. ખાસ કુષ્ટરોગ અને કૃમિજન્યાતથી થતો કુષ્ટ જેવો રોગ એ જનનાં કારણો અને લક્ષણોમાં ફેર છે. આ રોગમાં આખા શરીર પર મોટા કાળા કે લાલ ધાત્મા પડે છે અને એમાં ખંજવાળ આવે છે. આ રોગમાં વિરેચનની જરૂર હોય ત્યારે ઇચ્છાભેદી રસ સરસ કામ કરે છે.

હિહ્વા (હેડકી) રોગમાં આમાશયમાં પિત્ત કે કફ વધી જવાથી વારંવાર હેડકીથી ખૂબ ત્રાસ થાય છે. તે વખતે વમન-વિરેચનથી આમાશય શુદ્ધ કરવાની જરૂર હોય છે. ઇચ્છાભેદી રસથી વમન અને વિરેચન જાને સારી રીતે થાય છે.

વિરહ ખોરાક, ખોરાક પચ્યા પહેલાં ફરી ખાવું કે વિષ (સૂક્ષ્મવિષ) સેવનથી વારંવાર હેડકી આવ્યા કરે છે અને કોઈ વાર જિહ્વા પશુ થઈ જાય છે. તે વખતે ઇચ્છાભેદી આપવાથી કોફે શુદ્ધ થાય છે અને ગરમી નષ્ટ થઈ રોગ મટે છે. (અમ્મો. ગુ. ધ શા.)

લોહીનું દયાણુ વધવાથી માથાનું દરદ ઉત્પન્ન થાય છે, મગજમાંની રક્તવાહિનીઓ લોહીથી ખૂબ ભરાઈ જાય છે. દયાણુ જલુ વધવાથી માથું ફાટી જશે કે શું એવું લાગ્યા કરે છે. એવે વખતે તાત્કાલિક ઉપચાર ન કરવામાં આવે તો કોઈ મોટી રક્તવાહિની તૂટી પક્ષાઘાત કે મન્યાસ રોગ થઈ જાય છે. આ રોગ પર ૫-૭ ગ્રામ થઈ જાય તેવો રેચ આપાય છે. આ મટે ૨ રતી ઇચ્છાભેદી રસ અને ૦૧ તોલો નસોતર મેળવીને શરબત સાથે આપવું જોઈએ. અર્ધા કલાક પછી વરિયાળોને અર્ક ૫ તોલા પાવો. જરૂર હોય તો સાંજે ખીજી વાર રેચ આપવો. આ રીતે ૨-૪ દિવસ રેચ આપવાથી મોટા આંતરડા સાંકે થઈ લોહીનું દયાણુ ઘટી જાય છે. ખોરાકમાં ખીચડી આપવી.

સૂચના—નવા તાવવાળા, ગ્રાહના ફરદી, જૂના આક્રમમાં જે રોગીઓને વારંવાર આક્રમ થઈ આવતો હોય તેમને અને સગર્ભા સ્ત્રીને આ રસ ન આપવો. વધારે જુલાળ લાગે તો શરબત પાવું.

પદ્ય—ખીચડી અને ઘી અથવા દહી ને ભાત.

(૩૭) આનંદલેરવ રસ

વિધિ—શુદ્ધ હિંગજોક, સુંદ, મરી, પીપર, ફલવેલો ટંકજીઆર, વહનાગ અને ગંધક સરખે ભાગે લઈ, લોણના રસમાં ૧૨ કલાક ખરચ કરી ૧-૨ રતીની ગોળાઓ વાળવી.

(ભે. ૨.)

જનકી મટે છે. ત્રિપૂચિકામાં દૂષિત મળ નીકળી ગયા પછી દર બે કલાકે આપવાથી જાડા અને જનકી બંને મટે છે.

પિત્તાત્તિસાર, તેની સાથે જ્વર, દાહ, તૃષ્ણા, ચક્રકર વગેરે લક્ષણો હોય અને મળ પીળો, લીલો અને ગુલાબી રંગનો હોય, ત્યારે આ રસ સારો વપરાય છે. ખીજી બંધી જાતના અતિસારમાં આ રસ આટલો સારો લાભ નથી કરતો.

બંધી જાતની સંગ્રહણી પર આ રસ વપરાય છે એમ મૂળ ગ્રંથકર્તા લખે છે. પણ પિત્ત અને વાતજન્ય સંગ્રહણીમાં જ આ રસ સારી રીતે વપરાય છે, કફજન્યમાં નહિ.

વાતજન્ય સંગ્રહણીમાં ખોરાક સારી રીતે પચતો નથી, ખાંડી વાસવાળા ઉત્ત્ર ઓડકાર આવ્યા કરે છે, અને ગળું અને મોં સુકાય છે, તેમજ તરસ, આંખે અંધારાં, કાનમાં હુમકાર, ગળું, પડખાં, જાંઘ, ઘૂંટણ વગેરેના સંધિમાં-દરદ, પેટમાં સોય ભોકાતી હોય તેવી વેદના, હૃદયમાં વ્યથા, નયનાઈ, કૃશતા, મોં ખેસ્વાદ, બંધી જાતના ખોરાકની છત્છા થવી પણ ખાતા વારમાં પેટમાં કાપ્યા જેવી વેદના થવી, રોગના હિસાબે ભૂખ સારી લાગવી, હાથ-પગ ગળી જવા, ઉદાસીનતા, ખોરાક પચ્યા પછી આક્રોશ, ઘણીવાર પાતળા જાડા થવા, મોટા અવાજ સાથે ઓઠો આમવાળો મળ નીકળવો, બહુ કરાંજ્યા પછી જાડો થવો, પેટ બરોબર સાફ ન થવું, જાડો થવાની આશંકા રહેવી, વારંવાર જાડો થયા કરવો વગેરે લક્ષણો થાય છે. સહેજ જોર કરવાથી જાડો થાય છે. એથી સહેજ સારું પણ લાગે છે, પણ ફરીથી જાડો થવાની આશંકા રહ્યા જ કરે છે. આ સ્થિતિમાં ઉત્તમ પ્રકારની શામક ઔષધિ હોવી જોઈએ અને તે કપૂર રસ છે. આ રસમાંની અશીષુ, જાયફળ વગેરે શામક ઔષધિઓથી વાતવાહિનીઓનો ક્ષોભ ઓછો થાય છે અને તેથી જાડાની શંકા પણ ઓછી થાય છે.

પિત્તપ્રધાન સંગ્રહણીમાં લીલો-પીળો, લોહીવાળો ગંધાતો જાડો થાય છે, બહુ દરદ થતું નથી, કરાંજવું પડતું નથી. પણ પેટમાં દાહ, શૌચ વખતે બળતરા, શૌચ પછી પણ ગુદામાં દાહ, ગુદપાક, આખા શરીરમાં દાહ, અરુચિ, તૃષ્ણા વગેરે લક્ષણો વધારે હોય છે. આ સ્થિતિમાં કપૂર રસ સારો ઉપયોગી છે.

રક્તાત્તિસારમાં અશીષુ જેવી તીવ્ર સ્તંભન ઔષધિને બદલે ઘઉંલા, લોધર, સાદડ કે ધાવડીનાં દૂધ જેવી રક્તનું સ્તંભન અને પ્રસાદન કરનાર ઔષધિઓ આપવી વધારે હિતકર છે. અશીષુ બહુ તીવ્ર શામક હોવાથી આંતર ધન્ત્રિયોના વ્યાપાર બહુ મંદ થઈ જાય છે અને ઘણીવાર એની ક્રિયાશક્તિ લગભગ નાશ પામે છે. એને નિયમિત કરતાં બહુ લાભો વખત લાગે છે. એટલે આ રોગમાં બની શકે ત્યાં સુધી અશીષુવાળી ઔષધિ ન આપવી એ સારું છે. (આ ગુ. ધ. શા.)

સૂચના—કપૂરરસમાં અંશીણ અને જલદળ બદ્ધ સ્તંભન કરનાર ઔષધિઓ હોવાથી અતિસાર અને સંઘ્રહણીની આમઅવસ્થામાં ન વાપરવી જોઈએ.

નવા રક્તાતિસારની શરૂઆતમાં આ કપૂરરસ ન વાપરવો જોઈએ. નહિતર દોષ અંદર રહી જવાથી ૧-૨ મહિના પછી ગડ-ગૂમડ વગેરે અનેક રોગો ઉત્પન્ન થાય છે.

(૩૬) અગસ્તિસૂતરાજ રસ

વિધિ—શુદ્ધ પારો અને શુદ્ધ ગંધક ૧-૧ તોલા, શુદ્ધ હિંગજોક ૨ તોલા, શુદ્ધ ધંતૂરાનાં બી ૪ તોલા અને શુદ્ધ અંશીણ ૪ તોલા લેવું. બધાંને વિધિપૂર્વક મેળવી, ભાંગરાના રસમાં ૭ દિવસ ખરલ કરી ૦૧-૦૧ રતીની ગોળીઓ વાળવી.
(યો. ૨.)

માત્રા—૧ થી ૨ ગોળી દિવસમાં ૩ વાર, અતિસારમાં છૂકું અને જલદળ સાથે, અને મંદાગ્નિ, બિલ્લી, શળ, કફ અને વાતવિકારમાં ચૂંક, મરી ને પીપર અને મધ સાથે, પ્રવાહિકામાં મરી અને ઘી સાથે.

ઉપયોગ—અગસ્તિસૂતરાજ રસ શામક, વેદના હરનાર, જંતુધન અને આંતરડાંમાં ઉત્પન્ન થનાર જળધાતુની વૃદ્ધિને ઓછી કરનાર છે. પક્વ અતિસાર અને નિરામ સંઘ્રહણીમાં આ રસ વાપરવો વધારે ફાયદાકારક છે. નવી કફપ્રધાન અને વાતપ્રધાન સંઘ્રહણીમાં જો રોગીને માત્ર દહીંના મઠા પર રાખવામાં આવે તો અગસ્તિસૂતરાજ રસથી દરદી થોડા જ દિવસમાં સારો થઈ જાય છે. આમ-સંઘ્રહણી અથવા આમાતિસારની આમઅવસ્થામાં આ રસ ન વાપરવો જોઈએ. લંધન કરાવી આમતું પાચન કરી પછી સંભાળપૂર્વક વાપરવો જોઈએ.

પક્વાતિસારમાં વાત અને કફવાતજન્ય પ્રકોપમાં આ રસ સારો વપરાય છે. ખાસ કરીને ખૂબ પ્રમાણમાં ઝાડા થવા, પેટમાં તાણ લેવી ચૂંક, રહી રહીને ચૂંક આવવી અને પાછી થોડો વખત ખેસી જતી વગેરે લક્ષણો હોય, તો અગસ્તિસૂતરાજ રસ સરસ કામ કરે છે. જો આ રોગમાં શીણવાળી અને સહેજ ગંધાતી બિલ્લી ચતી હોય તો અનુપાન તરીકે ત્રિકટુ અને મધ આપવું જોઈએ.

સંઘ્રહણીમાં આમઅવસ્થા પૂરી થયા પછી આ રસ સારી રીતે વપરાય છે. વાતપ્રધાન અને કફપ્રધાન સંઘ્રહણીમાં રોગીને દહીંના મઠા પર રાખી આ રસ આપતા રહેવાથી સારો ફાયદો થાય છે. એવા ઘણા રોગીઓને ફાયદો થવાના દાખલા મળે છે.

કફપ્રધાન સંઘ્રહણીમાં વેદના થાય છે પણ તીવ્ર નથી હોતી. મળ ગંધાતો, ચીકણો અને કફ જેવો નીકળે છે. આ સ્થિતિમાં આ રસથી સારો ફાયદો થાય છે. કંજીકાંથી અને હિંગજોકથી મળની ગંધ ઓછી થાય છે અને પિત્તનો સાવ

યોગ્ય પ્રમાણમાં થવાથી મંદાગ્નિ ઝોછો થાય છે. ધતૂરાનાં બીથી ૬૬ સાથેનો અંદરનો અપ્પધાતુનો સાવ નિયમિત થાય છે.

વાનપ્રધાન સંમ્રદણીમાં ધતૂરાથી ટોબ અને થળ મટે છે અને અગ્રીણથી શમી જાય છે. વાતસંમ્રદણીમાં ને થળ બપંદર હોય તો અગ્રીણ એકદમ મટાડે છે. આ રસ આપતી વખતે બસિત આપવાથી જલદી અસર થાય છે. ખાસ કરીને અનુવાસન બસિત (કે દિવેલ્લી પિચ્છારી) આપવી જોઈએ. સંમ્રદણીમાં પહેલાં મંદાગ્નિ હોવાથી ઘી કે બીજા સ્નેહનો ઉપયોગ ન કરવો એ સારું છે.

અતિસાર કે સંમ્રદણી પછી કે કોઈ વાર શરૂઆતમાં ઉમેશ કરવાથી વારંવાર જાડા થયા કરે છે. અને એને લીધે ગુદામાર્ગ અને આખા કોષની માહક શક્તિ તદ્દન ક્ષીણ થઈ જાય છે. પછી અંદર મળ રહી શકતો નથી અને જલદી બહાર નીકળી જાય છે. આ સ્થિતિમાં અગરિતપ્રતરાજ રસ સારી રીતે વપરાય છે.

પ્રવાહિકા—અગ્રીણતા વારંવાર જાડા થઈ જવા—આ રીતે કોઈ વાર કરાં-મતાં અને કોઈ કોઈને વધારે કરાંમતા ગુદા બહાર નીકળી આવવી, કોઈ કોઈ દરદીને વેદનાથી મૂર્છા આવી જવી વગેરે હાલો થાય, ત્યારે આ રસનો બહુ સારો ઉપયોગ થાય છે. ધતૂરો અંતઃસાવ અને આશોષને ઝોછો કરે છે અને અગ્રીણ વેદના મટાડે છે.

મૂત્રમાર્ગમાં ગર્કરા (નાની કાંકરી) કે સિકતા (રેતી) જવાથી આશયો પર બહુ આધાત લાગે છે. એથી શળ ઉત્પન્ન થાય છે. આ શળ કેટલાક દરદી-ઓને બહુ બપંદર છે. આ વખતે સિકતા અને ગર્કરા ન રહે, નવી ઉત્પન્ન ન થાય અને થયેલી પેશાબ વાટે બહાર સરળતાથી નીકળી જાય એવી જાતની ઔષધિ આપવી જોઈએ. પરંતુ એવી ચિકિત્સામાં વખત વધારે લાગે છે, અને શળની વેદના ત્રાસદાયક હોય છે. એટલે “પશ્ચાન્નિકિત્સેત્તુર્ણિ વા ઘલ્લયન્તમુ-પપ્રવમ્” આ ન્યાયે બળવાન ઉપદ્રવને પહેલાં મટાડવો જોઈએ. એટલે કે શળ મટે તેથી ચિકિત્સા પહેલી કરવી જોઈએ. આ જગ્યાએ અગરિતપ્રતરાજ રસ મૂત્રજન અનુપાન સાથે આપવો જોઈએ. ઉશીરાસવ, ચંદનાસવ, સારિવાસવ, અરવિંદાસવ, કે એવી બીજી ઔષધિઓ અનુપાન તરીકે વધારે અનુકૂળ પડે છે. આ રસથી રતંબન થઈ મૂત્રનું પ્રમાણ ઝોછું થવાનો સંભવ રહે છે. તેથી મૂત્રજન અનુપાન આપવું પડે છે.

પ્રકૃતનું પિત્ત ગાદું થઈ જવાથી પિત્તાશયમાં અસ્મરી થાય છે. કોઈ વાર એક ગોળ મોટી પથરી હોય છે તો કોઈ વાર ૨-૫ કે ૧૦૦૦-૨૦૦૦ કે તેથી વધારે બાન્દરીના દાણા જેવી હોય છે. આમાંથી કોઈ કણ પિત્તનસિકામાં થઈ મ્રદણીમાં જવા પ્રયત્ન કરે ત્યારે શળ મારે છે. આ શળ વાનપ્રધાન હોય છે.

અંનુ મૂળ કારણ ૧૫૫૨૫૫૫ની ન્યૂનતા છે. એટલે પિત્ત સુકાર્થ જામી જાય છે. ચિકિત્સા કારણ પ્રમાણે કરવી જોઈએ. એટલે આ સ્થિતિ દૂર કરી પિત્તને પોતાના મૂળ ગુણવાળું બનાવવું જોઈએ. આ કામ તામ્રવાળી ઔષધિથી થાય છે. તામ્રબરમ કારેલાના રસ કે કકુ સાથે અપાય છે અથવા મૂતશેખર રસ અપાય છે. પણ કોઈ વાર થળ એટલી બધુંકર હોય કે પહેલાં થળ જ મટાડવાની જરૂર હોય ત્યારે વેદનાનું ચમન કરવા માટે અગસ્તિમૂતરાજ રસ બહુ ઉપયોગી ઔષધિ છે. (ઓ. ગુ. ધ. શા. ને આધારે)

મૂચના—આ રસમાં અશીળનું પ્રમાણ વધારે છે. માટે સાવચેતીથી થોડી માત્રામાં વાપરવો.

(૪૦) કનકમુંદર રસ

વિધિ—શુદ્ધ હિંગજોક, મરી, શુદ્ધ ગંધક, પીપર, ટંકણુખાર, શુદ્ધ વછનાગ અને શુદ્ધ ધતૂરાનાં બીજ બધાને સરખે ભાગે મેળવી, બાંગના ક્વાથમાં ૪ પ્રહર ખરણ કરી ૧-૧ રતીની ગોળાઓ વાળવી. (ભે. ર.)

માત્રા—૧ થી ૨ ગોળા દિવસમાં ૩ વાર ધાશ સાથે.

ઉપયોગ—કનકમુંદર રસ જ્વરાતિસાર, અતિસાર અને સંગ્રહણીને મટાડી અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરે છે.

કનકમુંદર રસ નાનાં બાળકો માટે ઉત્કૃષ્ટ ઔષધિ છે. બાળકોના દાંત નીકળતી વખતે થતાં ત્રાસદાયક લક્ષણોને ઓછાં કરવા માટે આ રસ વાપરવો બહુ લાભદાયક છે.

દાંત નીકળતી વખતે ખાસ કરીને, વાતવિકૃતિજન્ય લક્ષણો થાય છે. બાળક ડરપોક બને છે, વારંવાર રડ્યા કરે છે અને એની પાચનક્રિયા બગડે છે. અને તેથી કરીને પેટમાં આફરો અને ઊલટી કે ઝાડા થાય છે, ઝાડા મોટે ભાગે લીલા, દોઢા જેવા અને દૂધ અને પાણી ગુદું નીકળતું હોય તેવા લાગે છે. માનસિક સ્થિતિ અસ્થિર થાય છે તેથી એન પડતું નથી. બચ્ચું એકથી બીજા પાસે અને બીજાથી ત્રીજા પાસે જવા કરે છે. ધીમેધીમે રડવું, જોરથી રડવું, ખૂબો પાડવી, કરડવું, પીઠિયાં પર જોરથી હાથની મુઠ્ઠી ધસવી, ઊંઘ ન આવવી, અને એથી આંખો ભારે થવી વગેરે લક્ષણો થાય છે. આ રોગ પર કનકમુંદર રસ બહુ સારી રીતે વપરાય છે. દંતોદ્બવજ્વરમાં જો તાવની ગરમી બહુ વધારે ન હોય તો કનકમુંદર રસ આપવો જોઈએ. આ રસમાંના ધતૂરાનાં બીજો વાતપ્રકોપનું ચમન થઈ તાવ મટે છે.

સંગ્રહણીની નિરામ અવસ્થામાં આ રસ વપરાય છે. કાચો આમ પડતો હોય ત્યાં સુધી એક જો દિવસ લંઘન કરાવવું જોઈએ. પછી ઔષધિ આપવી જોઈએ. દરેક ઝાડામાં લોહી સાથે થોડો કાચો આમ પડવો, તે સાથે પેટમાં

ખૂબ ચૂંક થતી, જોરથી કરાંઝવાથી સહેજ સારું લાગવું, ઢાઈ ઢાઈ વાર ઝાડ માટે લાંબો વખત બેગી રહી કરાંઝ્યા કરવું, ત્યાંથી જીકવાની ઇચ્છા ન થતી વગેરે લક્ષણો થતાં હોય, તેવી સ્થિતિમાં અગ્રીણ જેવી સ્તંભક ઔષધિ આપવાથી આંતરડામાં રહેલી સૂક્ષ્મ માંસપેશીઓનું સ્તંભન થઈ કાચો આમ અને મળ સારી રીતે બહાર નીકળતો નથી. આમ અને મળનો થોડો ભાગ અંદર રહી જવાથી તે બળવાન વિકાર ઉત્પન્ન કરે છે. કનકસુંદર રસ આપવાથી તેમાં રહેલા ભાંગ અને ધતૂરો વેદનાનું શમન કરે છે, માંસપેશીઓનું સ્તંભન નથી થતું પણ જીકતું મળ નીકળવામાં સહાય થાય છે. દિગ્બોદ જંતુદન હોવાથી વિપત્તિ થાય છે એટલે આ રસ મોટા માણસોની સંગ્રહણી કરતાં નાનાં બાળકોની સંગ્રહણી પર વધારે લાભદાયક છે. મોટી ઉંમરના ખાસ કરીને વાયુ પ્રકૃતિવાળા માટે વધારે ઉપયોગી છે. જૂના રોગ કરતાં નવામાં આ રસ વધારે ઉપયોગી છે.

અતિસારમાં વાતપ્રધાન લક્ષણો હોય ત્યારે આ રસ સારી રીતે વપરાય છે. અતિસારમાં આંતરડાંની શ્લેષ્મિક કળામાંથી સાવ વધારે થાય છે. આ સાવને માત્ર સ્તંભક દવાથી અટકાવવા પ્રયત્ન કરવાથી તે આંતરડાંમાં જ રહી જાય છે. પછી થોડા વખતમાં વિકૃત થઈ અતિસાર વધારે છે. એટલા માટે આ રોગમાં માત્ર સ્તંભક દવાઓ ન આપતાં આંતરડાંની શ્લેષ્મિક કળાનો સાવ ઓછો કરે એવી દવા આપવી જોઈએ. ધતૂરો આ સાવને નિયંત્રિત કરે છે. માટે ધતૂરવાળા ઔષધિ—કનકસુંદર રસ—સાવચેતીથી અપાય છે. વાતાતિસાર અને વાનકક્ષાતિસાર બંને પર આ કનકસુંદર રસ વપરાય છે.

ઘણા દિવસો સુધી અતિસાર ચાલુ રહેવાથી કુંડલિકા (Sigmoid Colon) અને ગુદનલિકા (Rectum)ની આંતરત્વચામાંથી એક જાતનો પરુ જેવો સાવ મળ સાથે નીકળ્યા કરે છે. આંતરડા અને મળને દબાવતાં આ સાવ વધારે ને વધારે નીકળતો જાય છે. તેવી સ્થિતિમાં બીજાના ઉકાળા સાથે કનકસુંદર રસ આપવાથી સારી અસર થાય છે.

વાયુને વધારનાર પદાર્થો વધારે ખાવાથી વિકૃત અન્નરસ ઉત્પન્ન થાય છે અને પછી અતિસાર થઈ જાય છે. આ અતિસારમાં તાવ પણ રહે છે. તેમજ વારંવાર ઓડકાર આવવા અને પેટમાં આક્રોશ વગેરે લક્ષણો હોય, તો કનકસુંદર રસ આપવો જોઈએ.

આમાશય તદ્દન શિથિલ થઈ જવાથી પાચક પિત્ત જરોખર ઉત્પન્ન થતું નથી અને મંદાગ્નિ થાય છે, ધીમે ધીમે આખી પાચનમંદ્રિય પર અસર થઈ બધી જાતના પાચકપિત્ત (આમાશય, પિત્તાશય, આંતરડાં અને અગ્નાશયમાંથી નીકળતા પિત્ત) જરોખર તૈયાર થતાં નથી અને પાચનક્રિયા બગડી જાય છે. આ

રીતે મંદાગ્નિથી અતિસાર થાય છે. આમાં ગંધાતા ખૂબ પ્રમાણમાં જાડા થાય છે. આ રોગમાં કનકસુંદર રસ એક અમૂલ્ય ઔષધિ છે.

(ઓ. ગુ. ધ. શા. ને આધારે)

અતિસાર અને સંગ્રહણીમાં વારંવાર કરાંજવાથી ગુદ્ગંધ-આમણુ બહાર નીકળવી-થાય છે. કોઈને ગુદાના ભાગમાં થળ મારે છે. એની પર કનકસુંદર, પંચામૃત પર્પટી અને વરિયાળી સાથે દ્વિસમાં ૨ વાર ભોજનની વચ્ચે આપવાથી અને મેંદો પાવાથી રોગ થોડા જ વખતમાં મટી જાય છે. બહારના ઉપચાર તરીકે ભાતમાં ઘી નાખી સેકે કરવાથી અને માણુકજ મધમાં મેળવી લેપ કરવાથી જલ્દી ફાયદો થાય છે.

(૪૨) ગ્રહણીકપાટ રસ

વિધિ—શુદ્ધ પારો ૨ ભાગ, શુદ્ધ ગંધક ૧૦ ભાગ, શુદ્ધ વછનાગ ૧ ભાગ, શુદ્ધ અશીષુ ૪ ભાગ, કોડીબરમ ૭ ભાગ, મરી ૮ ભાગ, અને શુદ્ધ ધતૂરાનાં બી ૨૦ ભાગ લેવા. બધાંને વિધિ પ્રમાણે મેળવી ઘૂંટવું. પછી પોસ્તદોડાના કવાથની ૩ ભાવના આપી ૧-૧ રતીની ગોળાઓ વાળવી. (મૂળગ્રંથમાં ભાવના લખેલી નથી પણ અમે અનુકૂળ મानी વધારી છે.) (૨. રા. સુ.)

માત્રા—૨-૨ રતી દ્વિસમાં ૨ વાર ૦૧ તોલો છઠ્ઠું અને ૦૧ તોલો મધ સાથે મેળવી ચટાડવું. અથવા મદા સાથે આપવું.

ઉપયોગ—ગ્રહણીકપાટ રસ હિમ મંગ્રહણી, બળંકર અતિસાર અને મંદાગ્નિ મટાડે છે અને કાચાં આમનું પાચન કરે છે.

આ રસ તીવ્ર વેદના સાથેના સંગ્રહણીમાં ફાયદાકારક છે. જ્યાર, મુખપાક, દાહ, પેટમાં દરદ થઈ વારંવાર આમ અને લોહીવાળો જાડો ચતો હોય ત્યારે ગ્રહણીકપાટ રસ વધારે ફાયદાકારક છે. આ રસથી આમનું પાચન થાય છે, અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે, સોજો મટે છે અને થોડા જ દિવસમાં સંગ્રહણી મટી જાય છે. આ રસમાં ધતૂરાનું પ્રમાણ વધારે છે તેથી ગ્રહણીની પિચ્છિત ત્વચા-માંથી જે અપ્પ્રધાતુનો સ્રાવ થાય છે તે નિયમિત થાય છે. અશીષુમાં સ્તંભન અને વેદનાનો નાશ કરવાનો ગુણ હોવાથી વારંવાર ચતા જાડા અને ચૂંક તરત બંધ થઈ જાય છે. થોડા દિવસ નિયમિત રીતે આ ગ્રહણીકપાટ રસ લેવાથી સંગ્રહણી મટી જાય છે. વાતસંગ્રહણી, પિત્તસંગ્રહણી, કફસંગ્રહણી, રક્ત અને પૂયુક્ત સંગ્રહણી બધી જાતની નવી સંગ્રહણીમાં આ રસ સારું કામ આપે છે.

સૂચના—આ રસાયનમાં અશીષુ આવે છે. માટે રોગની શરૂઆતમાં જ્યાં સુધી કાચો આમ પડે ત્યાં સુધી આ રસ ન વાપરવો.

બીજી વિધિ—શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ ગંધક, અતિવિષા, હરડે, અમ્લકબરમ,

જવખાર, સાંછખાર, કુલાવેલો ટંકણખાર (ખીજા મત પ્રમાણે કાયલવણ), મોચરસ, વજ અને શુદ્ધ ભાંગ આ ૧૧ ઔષધિઓ સરખે ભાગે લઈ, ૧૨ કલાક ઠંડીરી લીંબુના રસમાં ઘૂંટી ૧-૧ રતીની ગોળીઓ વાળવી. (ચો. ૨.)

માત્રા—૧ થી ૪ રતી દિવસમાં ૩ વાર સમ્બુકભરમ, ઘી અને મધ અથવા મહા સાથે. બાળકોને ૦.૫ થી ૧ રતી આપવું.

ઉપચોગ—આ રસ નવી સંગ્રહણી પર બહુ જ હિતકર છે. નવી સંગ્રહણીમાં કનજલીવાળી, હિંગજોડ અને કનજલીવાળી અને હિંગજોડવાળી આમ ૩ પ્રકારની દવાઓ રોગના ભેદ પ્રમાણે વપરાય છે. માત્ર આંતરડાંમાં દોષ હોય ત્યારે કનજલીવાળી, આમાશય અને આંતરડાંમાં દોષ હોય ત્યારે હિંગજોડ અને કનજલીવાળી, અને માત્ર આમાશયમાં દોષ હોય ત્યારે હિંગજોડવાળી બનાવટ વાપરવી જોઈએ. આ રસ ખાસ કરીને બાળકોને વધારે અતુલ્ય રહે છે. તેમજ મોટા માણસોને પણ અપાય છે. જ્યારે ઝાડો સફેદ રંગનો, કાચા અમ્લવાળો, સફેદ ગાદો અને શીણવાળો આમ સાથેનો, સહેજ લોહીવાળો અને બરોબર બંધાયો વગરનો થતો હોય, ઝાડા ઓછા થતા હોય પણ દર વખતે મળતું પ્રમાણ વધારે હોય, ઝાડો થતો વખતે ત્રાસ થતો હોય, સહેજ અવાહ જેવો, ખાસ કરીને ખબર પડ્યા વગર ઝાડો થઈ જવો અથવા અકસ્માત ઝાડો થવો, ઝાડા સાથે જિલ્દી, જિલ્દીમાં ખાતું અપકવ ગંધાતું અન્ન નીકળવું, આ ઉપરાંત વધારે ઝાડા થવાથી તાવ આવવો વગેરે લક્ષણો હોય ત્યારે ગ્રહણીકપાટ રસ આપવો જોઈએ.

મોટી ઉંમરનાને માનસિક આધાન કે શોકથી ઉત્પન્ન થયેલા અતિસાર અને સંગ્રહણીમાં ગ્રહણીકપાટ રસ સારો વપરાય છે. શોક અને મનના આધાતથી ઉત્પન્ન થનાર રોગ ચિકિત્સા કરવા યોગ્ય ગનાતા નથી. આ રોગોમાં મનોદેશ ખૂબ ક્ષુબ્ધ થઈ જાય છે અને તેથી શરીરમાં રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. આ ભતના દરદીને ટોઈ પણ જગ્યાએ એન નથી પડતું. વારંવાર મનમાં એક જ વિચાર આવ્યા કરે છે અને તેનું જ ચિંતન થયા કરે છે. આથી કરીને ઇન્દ્રિયોના વ્યાપાર મંદ પડી જાય છે અને વાતધાતુમાં ક્ષોભ ઉત્પન્ન થાય છે. પછી પાચનક્રિયા બગડે છે. આ રોગ પર મનોદેશ પર કાયદો કરે તેવી, પાચક અને ગ્રહણી પ્રદીપ્ત કરનાર ઔષધિની જરૂર છે. આ રસથી આ કામ બહુ જ ઉત્તમ રીતે થાય છે.

ક્ષયના ઉપદ્રવ રૂપે થયેલો અતિસાર કે સંગ્રહણી વધારે ભયંકર છે. આ રોગમાં મોટાં આંતરડાં તદ્દન શિથિલ થઈ જાય છે અને પાચનક્રિયા મંદ થઈ જાય છે. પછી અમ્લપણામાં જ સફેદ રંગના આમવાળા ઝાડા થવા માંડે છે. આ રોગમાં ગ્રહણીકપાટ હિતકર છે.

પ્રેલીપ વાર સમ્રહણી જૂની થયાથી કે સમ્રહણી સાથે શ્વામનો ઉપદ્રવ થાન છે આ શ્વામ પર પણુ સમ્રહણીપાટ મારી રીતે વપરાય છે

સમ્રહણીપાટ રસમા જળની જલુદન, રમાયન અને યોગવાદી છે અતિ વિના શક્તિ વધારનાર, યકૃતમાથી પિત્તનો સાવ રાવનાર, પાચન અને તાવનો નાશ કરનાર છે. અબ્ર ભસ્મ શક્તિ વધારનાર, રમાયન, મનોદેગની દુષ્ટિનો નાશ કરનાર અને ક્ષયરોગમા હિનપર છે. નજી ક્ષાર પાચન અને યકૃતને ઉત્તેજના આપનાર છે મોચરસ સ્તભ, ઉપવેપક અને સમ્રાદી છે ભાગ મમ્રાદી, દીપક અને પાચન છે જખીગી રીંછુનો રસ પાચક અને અગ્નિ પ્રીત કરનાર છે હરડે દીપન, પાચન અને રસાયન છે વજ આમશ્નનો નાશ કરનાર, મનના દોરો દૂર કરનાર અને આક્ષેપનો નાશ કરનાર છે (આ. ગુ. ધ શા.ને આધારે)

(૪૨) દુગ્ધવટી

વિધિ—શુદ્ધ વળનામ ૧૨ રતી, શુદ્ધ અશીલુ ૧૦ રતી, બોહમમ્મ ૫ રતી અને અબ્રમમ્મ ૬૦ રતી લેવા બધાને મેળવી બમ્રીના દૂધમા ૧ દિવસ ખરન કરી ૧-૧ રતીની ગોળીઓ વાગની (ભિ ૨.)

માત્રા—૧ થી ૨ ગોળી દિવસમા ૨ વાર દૂધ સાથે આપવી

ઉપયોગ—આ ઔષધિના સેનથી અનેક પ્રકારના શોથ રોગ (સોજ), સોજ સાથેની સમ્રહણી, અતિસાર, મરડો, વિમલ્લર, મદાગ્નિ, પાકુરોગ વગેરે રોગોનો નાશ થાય છે સમ્રહણીના જે રોગોને સોજ અને તાવ ગહેતો હોય અને દહીં અનુકૂળ ન આવતુ હોય તેને માટે આ ઔષધિ લેતી વખતે મીઠુ અને પાણી ન લેવાથી સમ્રહણી થોડા જ વખતમા મગી જાય છે

(૪૩) લાહીચૂર્ણ

વિધિ—શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ ગધ, અબ્રકમમ્મ, મેંની હિંગ, એનચી, તજ, તમાનપત્ર, સુગંધી વાગો, જયદળ, વનગ, કદ, સેકેલુ ઠરુ, કુનજન, મૂક, મરી, પીપર, મોચરસ, ખીનીનો ગર્ભ, કેનોઝ ઠરુ, સચગ, સિધવ, માખર બૂલુ, કાચનવલુ, ગિડનવલુ અને મીઠુ આ બધાને નરખે ભાગે લઈ ચૂર્ણ કરવુ અને બધા ચૂર્ણ બરોગર સેકેલી ભાગ મેળવવી (૨ રા. મું.)

માત્રા—સાર માત્ર ૧ થી ૨ મામા ઠર, મિધન ઓ ગાયત્રી ઊસ સાથે આપવુ

ઉપયોગ—આ રમાન વાનજન, પ્રેલીપ અને આમયુદન સમ્રહણી, અતિમાર, ઉલ્કરોગ, મદાગ્નિ વગેરેનો નાશ કરી પાચનશક્તિ વધારે છે જે સમ્રહણીમા તાવ, શ્વાસ, ખામી, ઊંઘ ન આવતી, અત્રિય, નમળાઈ વગેરે ઉપ દ્રવો હોય તો તેને પણ મટાડી ગરીરની ગતિનુ એ રક્ષણ કરે છે.

નવી આમ સાથેની સંગ્રહણી અને પેટના બુદ્ધિશીલ રોગો મટાડવા માટે આ ઉત્તમ ઔષધિ છે. આ ચૂર્ણ પાચનશક્તિની વૃદ્ધિ કરે છે. વ્તર, ખાંસી, શ્વાસ, ઊંઘનો નાશ અને અરુચિ દૂર કરે છે, અને યજ્ઞ સાથેના આગાતિસાર અને રક્તાભિસારને મટાડે છે.

આ રસાયનમાં મુખ્ય ઔષધિ ભાગ છે. એટલે આ ચૂર્ણમાં પિત્ત વધારવાનો, આમનું પાચન કરવાનો, કફનો નાશ કરવાનો, વાતનું શમન કરવાનો, અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરવાનો અને માછી ગુણ રહેલા છે. તે વાતપ્રકોપજન્ય અને કફવૃદ્ધિજન્ય સંગ્રહણીમાં મંદાગ્નિ થઇ જાય અથવા બહુ ભારે ખોરાકથી મોંમાં અરુચિ, ખરાબ ઓડકાર આવવા, પેટમાં વાયુ ભરાઇ રહેવો, ઝાડામાં કાચો આમ પડવો, ચૂંક મારવી, પેટમાં ભારેપણું, વારંવાર ઝાડા થવા છતાં પશુ પેટ સાફ ન થવું, વગેરે લક્ષણો થતાં હોય તો આ ચૂર્ણના સેવનથી પાચનશક્તિ બળવાન થઈ સંગ્રહણી મટી જાય છે.

નવી સંગ્રહણીમાં આ ચૂર્ણ એકલું જ કાપડો કરે છે. અને જૂના રોગમાં પર્પટી સાથે દિવસમાં ૩ વાર થોડી થોડી માત્રામાં આપવાથી જરૂરાગ્નિ પ્રદીપ્ત કરવામાં સારી મદદ કરે છે.

સૂચના—આ રસના સેવનથી કોઈ કોઈને તરસ વધી જાય છે. તેમજ શકિત કરતાં માત્રા વધારે હોય તો માદક અસર કરે છે. એવું થાય ત્યારે મોટો વધારે લેવો નોંધવો અને માત્રા ઓછી કરવી નોંધવો.

(૪૪) લઘુ લાહીચૂર્ણ

વિધિ—શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ ગંધક, સૂંઠ, મરી, પીપર, અજમેા, સેકેલું છરં, શાહજીરું, સંચળ, સિંધવ, સેકેલી હિંગ અને બિડચૂણ આ બધું સરખે ભાગે લઇ, બધાની બરાબર કડાછાલ (બીજા મત પ્રમાણે સેકેલી ભાગ) ગેળવી બારીક ચૂર્ણ કરવું.

માત્રા—૨ થી ૩ માસા દિવસમાં ૩ વાર હાથ સાથે.

ઉપયોગ—આ ચૂર્ણ નવી વાતજન્ય, પિત્તજન્ય અને આમયુક્ત સંગ્રહણી, યજ્ઞ, આશ્રો, મરડો અને જધી જતના યજ્ઞ સાથેના અતિસારને મટાડે છે, રક્તાતિસાર અને ઉદરથળનું શમન કરે છે, અને ખોરાકને સારી રીતે પચાવી મળતે ખાંધે છે. જેને લાંગ અનુકૂળ ન આવતી હોય, આંત્રની સંધારણશક્તિ નબળી થઇ જવાથી વારંવાર ઝાડા થતા હોય, તેને કડાછાલવાળી આ ઔષધિ બહુ હિતકર છે.

(૪૫) શંખવટી

વિધિ—ગામલીનો ક્ષાર ૪ તોલા અને પંચલવણ ૪ તોલા લઈ બધાને

૨૦ તોણા લીંબુના રસમાં ઝોગાળવું. પછી ૪ તોણા શુદ્ધ ઘંખને મૂકેા થઈ નય ત્યાં સુધી દેવતામાં તપાવી તપાવીને ભોળવા અથવા શંખભરમ મેળવવી. બાદ સોડેલી હિંગ, સૂંઠ, મરી અને પીપર ૪-૪ તોણા, શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ ગંધક અને શુદ્ધ વછનાગ ત્રણે ૧-૧ તોણા લેવાં. પહેલાં પારા અને ગંધકની કલ્પાવી કરી શંખભરમ સાથે મેળવવી. પછી બાકીની ઔષધિઓ મેળવી ત્રણ દિવસ લીંબુના રસમાં ખરસ કરી ૧-૧ રતીની ગોળાઓ વાળવી. (ચો ૨.)

માંત્રા—૧ થી ૪ ગોળા દિવસમાં ૩ વાર પાણી સાથે આપવી.

ઉપચોગ—આ વડી ક્ષય, સંઘ્રહણી, અશ્મરુ, પંક્તિયજ વગેરે રોગોનેા નાશ કરી અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે.

આયુર્વેદની પાચન ઔષધિઓમાં શંખવટી એક ઉત્તમ ઔષધિ છે. વિષ્- બધાશ્મરુથી થયેલ આક્રેશ, પેટનું દરદ, થળ અને બેચેની પર શંખવટી સારી રીતે વપરાય છે. બહુ નમ્યા પછી પેટ ભારે લાગે કે તેમાં દરદ થાય ત્યારે શંખ- વટી બહુ હિતકર છે. વાયડા અને જડ પદાર્થો ખાવાથી પેટ કેટલીક વાર ખેંચાતું હોય તેવું લાગે છે, ત્યાસ લેતાં અધરું પડે છે અને હાલતું—ચાલતું લગભગ અશક્ય થઈ જાય છે. આ રોગ પર શંખવટી આપવાથી આમાશય-બંધને ઉત્તેજના મેળે છે અને આમાશયમાં ભરાઈ રહેલા અન્નને આગળ ધકેલવામાં મદદ થાય છે. એટલે પેટનું ખેંચાણ અને દરદ ઓછાં થાય છે. મધ્યમ કોષ્ટશળમાં પણ આવું જ હોય છે, તે પર પણ શંખવટી સારી અસર કરે છે. શંખવટીથી આંતરડાંની પુરઃસરણુક્રિયા વધે છે, અવરોધ દૂર થાય છે, અને ખોરાકને આગળ ચલાવવામાં સરળતા થાય છે. આ રીતે થળનું કારણ નાશ પામવાથી થળ એની મેળે બેસી જાય છે. મોટા અને નાના આંતરડાનાં સાંધામાં અપકવ અન્ન ભરાઈ આક્રેશ અને ચૂંક થાય, તે પર શંખવટી સારી રીતે વપરાય છે. આ બંધી વિષ્બધા- શ્મરુની અવસ્થાઓ દ્વિ અને શળ અશ્મરુથી થાય છે.

વિષ્બધાશ્મરુમાં ગળામાં બળતરા, ખાટા ઓડકાર, પેટમાં બળતરા, નમ્યા પછી કસાઝો સુધી અન્ન પેટમાં તેવું ને તેવું જ પડી રહેવું વગેરે લક્ષણો થાય છે. આ રિયતિમાં શંખવટી સારી રીતે વપરાય છે.

અપકવ ખોરાક, વિષ્બધ અન્નથી ચંતી મૂર્છા, બહુ વધારે ખાવું, ભારે ખોરાક લેવો, કાચો અને અર્ધપકવ ખોરાક, શીતળ કે ગંધાનો ખોરાક લેવાથી અતિસાર થઈ જાય છે. આ અતિસાર અન્નવિપથી થાય છે. આ અન્નવિપથી વિષ્બંધ, વેદન, માયામાં દરદ, મૂર્છા, ભ્રમ, પીડ અને કમર નડકાર જની, બગાસાં આવવાં, હાડકાં વૂટવાં, તૃષા, જ્વર, બિલ્લી, પ્રવાહિકા, અરુચિ, અપચો વગેરે વિકારો થાય છે. આ અન્નવિપથી વિદાહ થઈ આંતરડાંની મ્લેષ્મકલા વિકૃત થાય છે

અને અપ્પધાતુ વધે છે. પછી અપકવ ખોરાકમાં અપ્પધાતુ મળી ખૂબ પરિમાણમાં ઝાડા થાય છે. ઝાડા સાથે પેટમાં આદરો પણ થાય છે. પેટમાં ગધેધીમું ધીમું દરદ થાય છે કે ચૂંક આવે છે. આ અન્નવિપત્તી થતા ક્ષોભથી થાય છે. આ અપચતથી થતા અતિસારમાં શંખવટી ઉત્તમ અસર કરે છે.

સંગ્રહણીની તીવ્ર અવસ્થામાં આ વટી બહુ વપરાતી નથી. પરંતુ સંગ્રહણી થતાં પહેલાં મંદાગ્નિ, અશ્ણુ, અન્નવિપત્તો સંચય વગેરે પર સારી રીતે વપરાય છે. સંગ્રહણીની તીવ્ર અવસ્થામાં કક્રપ્રધાન લક્ષણો અને ઘળ હોય ત્યારે શંખવટી સારું કામ કરે છે.

મંદાગ્નિમાં અરુચિ અને ઘળ વધારે હોય ત્યારે શંખવટી બહુ સારી રીતે વપરાય છે.

પરિણામશળમાં કબ્જિબાન, આદરો અને પેટમાં ચૂંક એ લક્ષણો થાય છે. અથવા આમાશયમાં અન્ન વધારે વખત રહેવાથી ઘળ ઉત્પન્ન થાય છે. આ રોગ પર શંખવટી અપાય છે.

જૂતા કબ્જિબાનમાં નાના અને મોટા આંતરડાના સંગોળસ્થાન, આંત્રપુચ્છ, મોટાં આંતરડાં આ સ્થાનોમાં આદરો, કબ્જિબાન થઈ સખત ત્રાસ, ચૂંક, ગભરામણ કે અસ્વસ્થતા વગેરે લક્ષણો થતાં હોય તો શંખવટી સારી રીતે વપરાય છે.

શંખવટી વાન અને કફદોષ, રસ દૂષ્ય અને આમાશય, ચક્રત, બરોળ, નાનાં મોટાં આંતરડાં આ સ્થાનો પર હાયદો કરે છે.

સૂચના—આ વટી વધારે લેવાથી મોં આવડું, દાંતમાં દરદ, કોષ વાર અર્શ અને લોહી વધારે પડવું વગેરે ઉપદ્રવો થાય છે. (અશ્વ. શુ. ધ. શા.)

(૪૬) શંખોદરે રસ

વિધિ—શંખભસ્મ ૪ તોલા અને શુદ્ધ અરીણ, નવકળ અને કુસાવેલો ટંકણુખાર ૧-૧ તોલો લેવાં. બધાંને મેળવી ખરલ કરી લેવું. (ર. યો. સા.)

માત્રા—૦ા થી ૧ રતી દિવસમાં ૩ થી ૪ વાર સાકર, માખણ કે મહા સાથે, અથવા ગોળ કે બીલીના ઉકાળા સાથે.

ઉપયોગ—આ રસ રક્તાતિસાર, રક્તાર્શ, પક્વાતિસાર, ભયંકર શળ સાથે પાતળા, પીળા, લીલા કે લાલ કષ્ટસાધ્ય ઝાડા, આમ, ગુદામાં બળતરા અને અનેક જાતની ઉગ્ર ચર્બોનો જલદી નાશ કરે છે.

શંખોદર રસમાં સ્તંભક કરતાં વેદનાશામક ગુણ બહુ સારો છે. એટલા માટે શળ સાથેનો અતિસાર, તીવ્ર પક્વાતિસાર અને નિરામ સંગ્રહણીમાં આ રસ વપરાય છે. અશ્ણુ, વિદગ્ધ આદાર, વિષ, ગર, કૃમિ વગેરે ક્ષોભ કરનાર ત્રાસદાયક કારણોથી ઉત્પન્ન થનારા અતિસારમાં મૂળ ક્ષોભ ઉત્પન્ન કરનાર કારણ

ને જ દૂર કરવું એ જ એની મારામા સારી ચિંતિસા છે આ ઉપરાંત ખીન પક્વ અતિસાર, આમાતિસાર અથવા આમમગ્રહણીની પડેની અવગ્થા મિનાયની ગાફીની અવગ્થાઓમા આ રસ મુ જ સરમ રીતે વપરાય છે જે વાયુ કે પિત્તના પ્રોપથી દોભ ઉત્પન્ન થઈ અતિમાર થયો હોય, તો આ રસ વાપરવો હિતમ્ છે

પીળા-પાનળા-ખૂંચ પરિમાણમા ગરમ-ગરમ જાડા, લીના-નાન રંગના જાડા, બહુ તરસ, કોઈવાર મૂર્છા, આમાશય વગેરેમા દાહ, શુદ્ધામા બળતરા અને પાક, શૌચ વખતે ખૂંચ બળતરા, લોહી પ વુ, મેચેની વગેરે નક્ષત્રો થાય ત્યારે સાખર અને માખણ સાથે આ રમ આપવો જોઈએ

લાન રંગનું શીણુ અને શીણુનાજો થોડો મળ એવા જાડા, બહુ કરાઝનુ, વારવાર જાડા થના, પેશમા બયકર દગ્દ, બયમ્ રચુદ આવી જાડો થવો અને શૌચ વખતે બહુ જ સખ્ત અસહ્ય દરદ વગેરે નક્ષત્રો થાય, ત્યારે શખોર રસ સારી રીતે વપરાય છે

જે અતિસારમા દર વખતે કરાઝવાથી થોડો જાડો થતો હોય, જાડામા ખાસ કરીને આમ અને મહેજ લોહી હોય, શુદ્ધામા બળતરા અને સ્પર્શ પણ સહન ન થવો વગેરે લક્ષણો હોય તેમા શ મોત્તર રસ આપવો જોઈએ

આ રસ વાયુ અને પિત્તદોષ, રસ, રક્ત, મામ એ દૂષ્ણ અને યકૃત નાના અને મોટા આતરજા આ રથાનો પર ફાનદો કર છે

(આ. ગુ. ધ. શા. ને આધારે)

સૂચના—આ રમમા અશીણુ હોવાથી ઓઝી માત્રામા જ આપવો જોઈએ ઝાડને અશીણુનુ ઘેન આવે તો લીણુનો રમ પાવો સગર્ભા સ્ત્રીને આ રમ ન આપવો જોઈએ

(૪૭) જાતિક્લાદિ વટી

વિનિ—ગ્નયક્ષ્મ, સિધવ, શુદ્ધ હિંગળોક, કોડીબરમ, સૂઠ, શુદ્ધ અશીણુ, શુદ્ધ નેતા ધતૂરાના ખી અને પીપર મરખે બાજે મેળવી ગાગીક ચૂર્ણ કરવું પગી લીંબુનો રમ, ધતૂરાના ખીનો ઉ ાગો અને બાગના ઉમાગાની એક એક ભાવના આપી ના-ના રતીની ગોળીઓ નાગવી (૫ સા સં.)

માના—૧-૧ ગોળી દિવસમા ત્રણવાર મગ અથવા પાણી સાથે બિનગી માથેના જાડામા ઊંછો રમ અને સાખર માથે અપચાથી થતી ત્રિપૂચિમા હિંગ અને મિધવ નાખેના દહીંના મગ સાથે

ઉપયોગ—આ વગી પક્વાતિમાર, નિરામ મગ્રહણી, અગ્નિજન્ય વિદૂ ચિકા અને યજ્ઞગેગનો નાશ કરે છે આ વગી શામક, અંબક અને પાયક છે

અશ્વર્ણન્ય વિપૂચિકામાં નાનાં બાળકોને થોડી માત્રામાં અપાય છે. નવી મંગ્રહ-
ણીમાં આમનો અનુબંધ ન હોય ત્યારે જાતિકલાદિ વડી વપરાય છે. આ વડી
અશ્વર્ણન્ય શળ, અતિસારમાં યનાર તીવ્ર શળ અને મધ્યમશળ આ બધાંને
જલદી મટાડે છે.

અતિસારમાં પીળા રંગના ખૂબ પરિમાણમાં જાડા થતા હોય, પેટમાં ચૂંક
કે બચકર દરદ થતું હોય, પહેલાં દરેક વખતે સરળ રીતે જાડો થવો અને પછી
પેટમાં ખૂબ દરદ થવું, હાંક ચઢવી, ખાટી ખાટી બિલ્લીઓ થવી, વગેરે લક્ષણો
થાય છે. આ રોગ પર જાતિકલાદિ વડી લીંબુના રસ અને સાકર સાથે કે મહા
સાથે આપવી જોઈએ.

નાનાં બાળકોને અશ્વર્ણન્ય વિપૂચિકા થઈ અતિસાર થાય ત્યારે આ વડી
અપાય છે. જે શળ તીવ્ર હોય, વારંવાર ખૂબ જાડો થતો હોય, બેચેની ખૂબ
હોય પણ પેટમાં દોષનો સંચય વધુ ન હોય તો આ વડી આપવી જોઈએ.

સંગ્રહણીમાં આમનો અનુબંધ હોય અને રોગ નવો હોય તો આ વડી
વપરાય છે. પણ જૂના સંગ્રહણી અને આમસંગ્રહણીમાં આ વડી ન વાપરવી જોઈએ.

વિપૂચિકામાં બે પ્રકાર છે: જંતુજન્ય અને નિર્જંતુક. જંતુજન્ય વિપૂચિકામાં
સંજીવની વડી વપરાય છે. નિર્જંતુક વિપૂચિકામાં—અને ખાસ કરીને અપચાથી
ઉત્પન્ન થયેલ હોય ત્યારે—આ જાતિકલાદિ વડી વપરાય છે. આમનાં લક્ષણો—
ઝેટલે કે બળકા, મોંમાં પાણી છૂટવું અને આંશરો વગેરે લક્ષણો—હોય તો આ
જાતિકલાદિ વડી ન આપવી જોઈએ.

મધ્યમકાષ્ઠશળ, અપચાથી યનારો અતિસાર અને સંગ્રહણીમાંથી થયેલ
તીવ્ર ત્રામદાયક શળ આ વડીથી જલદી શમી જાય છે.

મૂચના—અતિસારમાં ન્યાં સુધી કાચો આમ પડતો હોય ત્યાં સુધી આ
ઔષધિ અથવા બીજી અશીષુવાળી રસબંધ ઔષધિ ન આપવી જોઈએ.

(૪૮) હિંગુલ વડી

વિધિ—શુદ્ધ, હિંગળોક, કાચી હિંગ, સોપારીનાં ફૂલ, જાવંત્રી અને
અશીષુ ૨-૨ તોલા લઈ બારીક-ચૂર્ણ કરવું. પછી ૪ મોટાં પાકાં, ખાટાં દાડમ
લાઇ, વચ્ચે ખાડા કરી, અંદર ઔષધિ ભરી બંધ કરી સૂતર લપેટવું. બાદ
ઘઉંના લોટની પાણીથી કણક બાંધી દાડમ ઉપર ૧૦ ઈંચ જાડો લેપ કરવો.
(બહારથી દેખાત ભાખરી જેવો લાગશે.) તેને ભાખરીની રીતે સેકા ૩૦ શેર
છાણાના નિર્ધૂમ અગ્નિની નીચે ખાડામાં દાખી દેવું. (ખાડામાં દાડમની બાદી
રાખી, ઉપર ૧-૧ ઈંચ ધૂળ અથવા રાખોડી ભરી, પછી ઉપર નિર્ધૂમ અગ્નિની
રાખોડી ભરી દેવી.) ૨ દિવસ પછી અગ્નિ તદ્દન હોવાઈ જાય પછી દાડમ સાથે

ઔપધિ ખરલ કરી ચણા જેવડી ગોળીઓ વાળવી. (શ્રી. ૫. રામનાથજી ત્રિવેદી)
સૂચના—ખાડાની અંદર દાડમ દાટતી વખતે કાપેલો ભાગ ઉપરની બાજુએ રાખવો. નહિ તો રસ બહાર નીકળી જઈ ગુણ બહુ ઓછો થઈ જશે.

માત્રા—૧-૧ ગોળી જિવસમાં ૨ થી ૩ વાર પાણી સાથે આપવી.

ઉપયોગ—આ વટી પ્રવાહિકા, પેટની શળ, રક્તાતિસાર, અતિસાર, સંગ્રહણી, કોલેરા, મંદાગ્નિ, નળગાઈ, બહુ પેશાબ થવો, બિલટી, ધાતુદીક્ષુતા અને શ્વાસ વગેરે રોગોને નાશ કરે છે.

આ વટી રતંભક, પાચક અને વાયુનો નાશ કરનાર છે. આ વટીથી નાના અને મોટા આંતરડામાં રહેલી જલ્મધાતુનું શોષણ થાય છે, આમનું પાચન થાય છે, અને પેટમાંનો વાયુ બહાર નીકળે છે, આંતરડાંનો ક્ષોભ શમી જાય છે અને તેથી અતિસાર, રક્તાતિસાર, પ્રવાહિકા, નવી સંગ્રહણી, અશ્લુષ્ણન્ય વિપૃચિકા, બિલટી, ઝાડા અને પેટની શળ મટી જાય છે. પિત્તની વિકૃતિ અને પેટમાં વાયુ બરાવાથી પેશાબ ઓછો ન આવતો હોય અને વારંવાર થોડો થોડો થતો હોય તેવો બહુમૂંડરોગ આ વટીથી મટી જાય છે.

કોલેરામાં દૂષિત મળ નીકળી ગયા પછી ૨-૨ કલાકે ૧-૧ ગોળી આપના રહેવાથી ૬-૮ કલાકમાં રોગ મટી જાય છે.

ઋતુપરિવર્તનથી થતા અતિસાર અને સંગ્રહણી કોઈ કોઈ વખત ઉત્ત થઈ જાય છે. આ રોગમાં ૫૦-૧૦૦ ગ્રાડા થાય છે. વારંવાર થોડો થોડો ઝાડા થવો, પેટમાં જોરથી ચૂંક આવવી, ઝાડામાં થોડો આમ અને લોહીવાળો મળ નીકળવો, ગભરામણ, ચાક લાગવો, એચેની, મોંમાં પાણી છૂટ્યા કરવું, બિમ્બા આવવા, કોઈ વાર ઝીણો તાવ રહેવો વગેરે લક્ષણો હોય ત્યારે આ દિગ્ગુલ વટી બહુ સારી અસર કરે છે.

રક્તાતિસારમાં પેટમાં ચૂંક આવી લોહીવાળો ઝાડો થવો, ગુદાદાર આગળ ચૂંક આવવી અને ઝણઝણાટ થવો, પેશાબ ઘાટ અને થોડો થવો, નાડી કોઈ વાર ધીમી અને કોઈ વાર જલ્મી ચાલવી, ઝાડા વખતે કરોંઝવું, વગેરે લક્ષણો હોય ત્યારે આ વટી અપાય છે.

સૂચના—ન્યાં સુધી જૂનો દૂષિત મળ નીકળતો હોય ત્યાં સુધી આ કેળીજી અશીષુવાળી ઔપધિ ન આપવી જોઈએ.

(૪૬) રામબાણુ રસ

વિધિ—શુદ્ધ પારો ૧ ભાગ, શુદ્ધ ગંધક ૧ ભાગ, શુદ્ધ વજનાગ ૧ ભાગ, લવિંગ ૧ ભાગ, મરી ૨ ભાગ અને જલ્મકળ અર્ધો ભાગ લેવું. બધાંને મેળવી, પાટી આમલીના રસમાં ૧૨ કલાક ઘૂંટી મગ જેવડી ગોળીઓ વાળવી. (ભે. ૨.)

ગ્રીષ્મ મંથકારોએ આમલીના રસની ભાવના પછી જિજ્ઞેષુ, સંતરં, દાઝમ, આકડાનાં ફૂલ અને આદુ આ બધાંના રસમાં ૧-૧ દિવસ ખરસ કરવાનું લખ્યું છે. આ રીતે ૬ ઔષધિઓની ભાવના આપવાથી આ રસ વધારે ફાયદો કરે છે. અમે આ રીતે બનાવીને પણ વાપર્યો છે.

આ રસ કફના શ્વેતન માટે આદુના રસમાં, વાયુના શ્વેતન માટે નગોડના રસમાં, પિત્તનાશ માટે ધાણુના દિમમાં, શ્વાસ પર ત્રિકટુ અને અરદૂત્તીના રસ સાથે, ઉદરરોગમાં મુંદ, સિંધવ અને દરડે સાથે, શેષમાં સાટોડીના કવાથમાં, પાંડુરોગમાં ગોમૂત્ર કે ત્રિક્ષ્ણા કે ત્રિકટુના કવાથમાં, ક્ષય પર મધમાં, વિષમ વાનવેદના અને બધા વાતરોગો પર દિવેલ સાથે આપવો જોઈએ.

માત્રા—૧ થી ૨ ગોળી દિવસમાં ૩ વાર મઠા કે પાણી સાથે આપવી.

ઉપયોગ—આ રસ ઉત્તમ દીપન, પાચન અને ગ્રાહી છે. નવી આમસં-ગ્રહણી, અશ્વિનુજન્ય અતિસાર, આમવાત, મંદાગ્નિ, શ્વાસ, કાસ, જ્વર, વમન, સળેખમ અને કૃમિનો નાશ કરે છે. આ રસ કોઈની અપ્પધાતુનું શોધન કરે છે, દૂષિત ભાગ પેશાબ અને પરસેવા વાટે બહાર કાઢી નાંખે છે, અને પાચનક્રિયા વધારે છે. અને તેથી બધા આમજન્ય રોગો નાશ પામે છે.

આ રસાપન વાતજ, કફજ અને વાનકફજ વિકારો પર ફાયદાકારક છે. પિત્તપ્રકોપમાં આ રસ ન વાપરવો જોઈએ. જ્યારે આમાશયના પિત્તનો સાવ ઓછો થઈ અગ્નિ મંદ થઈ જાય છે ત્યારે અપચો થાય છે, આમ ઉત્પન્ન થવા માંડે છે, વારંવાર થોડો થોડો જાડો થવો, પેટ બારે રહેવું, ઊસટી અને કોઈ વખત સળેખમ થઈ જવો વગેરે લક્ષણો થાય છે. એની પર આ રસાપન લાભદાયક છે. આ રસાપનના સેવનથી આમાશયનો પિત્તનો સાવ વધી જાય છે અને તેથી મંદાગ્નિ વગેરે વિકારો દૂર થાય છે.

જો યકૃતના પિત્તની ઉત્પત્તિ ઓછી થવાથી અતિસાર થયો હોય તો વારંવાર થોડો થોડો જાડો થાય છે. મળ સફેદ રંગનો અને મંધાતો નીકળે છે. કોઈ વાર મળમાં ઝીણા કૃમિ પણ હોય છે. એની પર આ રસાપન હિતકર છે. આ રસાપનના સેવનથી પિત્તની ઉત્પત્તિ વધી અતિસાર મટી જાય છે.

જો અપચાથી તાવ ઉત્પન્ન થયો હોય અથવા અગ્નિ મંદ થવાથી શ્વાસ-રોગ થયો હોય અથવા આમ અને કફ વધવાથી ખાંસી થઈ હોય તો આ રસથી તે બધાં મૂળ કારણ (મંદાગ્નિ અને અશ્વિનુજ) દૂર થવાથી મટી જાય છે.

(૫૦) નિત્યોદિત રસ

વિધિ—રસસિંદૂર, શુદ્ધ ગંધક, અબ્રકભરમ, લોહભરમ, તામ્રભરમ અને શુદ્ધ વજનાગ બધા સરખે ભાગે લઈ, બધાની બરોબર બિલામા મેળવી, સૂરણના

રસમાં ૩ દિવસ ખરલ કરી વટાણા જેવડી ગોળાઓ વાળવી. (૨. રા. સુ.)

માત્રા—૧ થી ૨ ગોળા દિવસમાં બે વાર ઘી લગાડી ગળાવી (કબ્બજિયાતવાળાને રાત્રી-રાત્રી તોડા માખણ સાથે વધારે ફાયદાકારક છે.)

ઉપયોગ—આ રસના સેવનથી અશ્નિ સોજે, બળતરા, લોહી પડવું વગેરે મટી મસા ચિમળાઈ જાય છે.

અશ્નિમાં નિત્યોદિત અને અશ્નિકુદાર એ બે રસ મુખ્ય છે. પણ બંનેના કાર્યમાં અંતર છે. અશ્નિકુદાર આમાશય અને યકૃત બંનેની વિકૃતિ અને સખ્ત ક્રોધવાળા માટે ઉપયોગી છે. પરંતુ આ નિત્યોદિત ખાસ કરીને યકૃતની નબળાઈથી ઉત્પન્ન થયેલા મંદાગ્નિ, કબ્બજિયાત અને આમપ્રોપ પર અને રક્તાશ્ન પર ખાસ વપરાય છે.

યકૃત નબળું થઈ જવાથી જરૂરી પિત્ત ઉત્પન્ન થતું નથી અને આમવિષ લોહીમાં દાખલ થયા કરે છે. પછી આળસ, ઊંઘ વધતી, થેન, બાકુળતા, ધીમે ધીમે તાવ રહેવો, મળ દુર્ગંધ મારવો, મળનો રંગ બેદરબો જેવો પીળો ન હોવો અને સફેદ અને મેલો થઈ જવો વગેરે લક્ષણો ઉત્પન્ન થાય છે. તેમજ આંતરડાંની વાતનાડીઓ નબળા પડવાથી પેટમાં વાયુ ઉત્પન્ન થયા કરે છે, ડેટલાકને પેટ વાયુથી ભરેલું જ રહે છે અને બહુ મહેનતે સડેજ સડેજ બહાર નીકળે છે. આ સાથે કબ્બજિયાત રહેવાથી અશ્નિના મસા પર દબાણ આવે છે અને તેથી કઠણ મળ ધસાવાથી વારંવાર લોહી પડે છે. એને લીધે શરીરમાં પાંકુતા આવી જાય છે, અહોરો નિરંતર થઈ જાય છે, આંખો બંદી જતી રહી હોય તેવું લાગે છે, પેશાબ મોટે ભાગે પીળો થઈ જાય છે, હબ પર મેલની છારી બાઝી જાય છે, ખાવાની રચિ થતી નથી, મોંમાં ગળપણનો સ્વાદ લાગ્યા કરે છે, થેલું ચાકવાની કે કામ કરવાની ઇચ્છા નથી થતી, વગેરે લક્ષણો દેખાય છે. એવી સ્થિતિમાં આ નિત્યોદિત રસ અમૃત જેવું ઉપકારક છે. જો તાવ વધારે હોય તો દહીંની તર સાથે અને કબ્બજિયાત અને ગ્રીણો તાવ હોય (અથવા ન હોય) તો માખણ સાથે આપવું જોઈએ.

શક્તિ લાવવા માટે આ રસમાં રસસિંદૂર મેળવવામાં આવે છે, એટલે તે હૃદય અને યકૃતને બળવાન બનાવે છે અને સાથે રહેલી ઔષધિઓના ગુણને વધારે છે. ગંધક જંતુધન, વિષધન અને લોહી શુદ્ધ કરનાર છે. અબ્જકભરમ વાતનાડી, માંસ અને મગજને પોષણ આપે છે, લોહભરમ લોહી વધારે છે અને લોહીમાં રતાશ પણ વધારે છે. તામ્રભરમ યકૃતને બળવાન બનાવે છે અને જરૂરી પિત્તનો સ્ત્રાવ કરાવી આમનું પાચન કરાવે છે અને પેટની દુર્ગંધનો પણ નાશ કરે છે. વજનાંજ લોહી વગેરે ધાતુઓમાં દાખલ થયેલા આમવિષને બાળી તાવ મટાડે છે.

બિંદામાં અને મૂરણ આમાશયની શક્તિ વધારે છે, પાચનશક્તિ મુધારે છે, પેટમાં બંરાંયેલા વાયુને બહાર કાઢી નાખે છે અને આંતરડાંની પરિચાલન ક્રિયાને બળવાન બનાવે છે. આ ઉપરાંત ઘી, માખણ અને મહાના યોગથી મળ કંઠણ નથી થતો અને રક્તાર્શમાં પડનાર લોહીને અટકાવે છે.

સૂચના—રસ કાઢતી વખતે, ઘૂંટતી વખતે અને ગોળાઓ વાળતી વખતે હાથે ઘી લગાડવું જોઈએ.

(૫૧) અર્શકુહાર રસ

વિધિ—શુદ્ધ પારો ૧ ભાગ, શુદ્ધ ગંધક ૨ ભાગ, લોહબરમ અને અબ્જ-બરમ ૩-૩ ભાગ, ખીલીનો ગર્ભ, ચિત્રકમૂળ, કલગારી, મૂંઠ, મરી, ખીપર, પિત્તપાપડો અને દંતીમૂળ દરેક ૧-૧ ભાગ, કુલાવેલો ટંકણુખાર, જવખાર અને સિંધવ ૫-૫ ભાગ બધાને મેળવી, ૩૨ ભાગ ગાયના મૂત્રમાં નાખી પકાવવું. પછી ચોપારા ધૂવેરનું દૂધ ૩૦ ભાગ નાખી ધીમી આંચે પકાવી વટાણા જેવડી ગોળાઓ વાળવી. (ચો. ૨.)

માત્રા—૧ થી ૨ ગોળા ૨૧ દિવસ સુધી સવારમાં કુટબવલેહ, શુશકંદ કે પાણી સાથે આપવી.

ઉપયોગ—આ રસાયન બધી જાતના અર્શને છેલ્લામાં કુહાડી જેવો છે. આ રસથી દરત બરોબર સાફ આવે છે, પાચનશક્તિ બળવાન બને છે અને શરૂ કરતાં જ બળતરા થતી જાય છે.

અર્શમાં અગ્નિ મંદ થઈ જાય છે. પેટમાં વાયુ ઉત્પન્ન થાય છે, ઝાડો સંલેસાઈથી થતો નથી અને કબજિયાત રહે છે. યકૃત નળણું પડી જવાથી પિત્તાશયમાંથી પિત્તનો આગ ઝોઠો થાય છે અને અર્શના બધા દરદીઓમાં અરુચિ, વ્યઙ્ગતા, નમળાઈ વગેરે લક્ષણો થોડેઘણે અંશે થાય છે જ. તે ઉપરાંત વાતજ અર્શમાં દરદ કે શળ સાથે ઝાડો થવો, પિત્તજ અર્શમાં શુદ્ધપાક, બળતરા, તરસ અને લોહી સાથે ઝાડો થવો અને કઠ્ઠળ અર્શમાં ભિજકા, માથું બારે થઈ જવું, મહેરો નિસ્તેજ, આમ અને કંઠની ટૂંકિ, માંસના ધોવાણ જેવો મળ નીકળવો વગેરે લક્ષણો થાય છે. રક્તજ અર્શમાં શુદ્ધાના ભાગ પર સખ્ત દરદ થાય છે અને મળ સુકાઈ જવાથી ગરમ ગરમ લોહી પડે છે. એ ઉપરાંત મિથ્રદોષજ અર્શમાં મિથ્ર લક્ષણો થાય છે. આ બધી જાનના અર્શ પર અર્શકુહાર રસ દાયદો કરે છે.

આ રસમાં પારો અને ગંધક જંતુદ્ધ અને યોગવાલી છે. લોહબરમ લોહીના રાંતા કંણ અને રાંતો રંગ (Haemoglobin) વધારે છે અને શક્તિ આપે છે. અબ્જબરમ હૃદય અને મગજને પુષ્ટિ અપનાર છે. ત્રિકટુ અને ચિત્રકમૂળ યકૃત

તની શક્તિ વધારનાર અને જ્વરાગ્નિ પ્રદાપ્ત કરનાર છે. ક્ષગારી આમનું પાચન કરનાર જંતુદન અને શક્તિ વધારનાર છે. બીલીનો ગર્ભ સારક, શિથિલ આંતરડાંને શક્તિ આપનાર અને દાહનું શમન કરનાર છે. પિત્તપાપડો આમનું પાચન કરનાર, જંતુદન અને વિપદન છે. દંતીમૂળ, ચૂવેરનું દૂધ અને ગાયનું મૂત્ર વિપદન છે, આમનું પાચન કરનાર, દીપન અને મળશુદ્ધિ કરનાર છે. કુલાવેલો ટંકણુખાર, જવખાર અને સિંધવ આમવિપની ઉત્પત્તિ રોકનાર અને તેનું પાકન કરનાર છે.

રક્તાર્શી પર અનુપાન તરીકે કુટળવલેહ અને છાશ આપવી જોઈએ. કૃમ્-જિપાતમાં શુક્રકંઠ, દ્રાક્ષ, હરડેનો મુરખ્યો કે તાળે મડો હિતકર છે. રોગ જૂનો થઈ ગયા પછી જો કેઈ ખાસ લક્ષણ ન દેખાય તો આ રસ માત્ર પાણી કે મહા સાથે અપાય છે.

(પર) અતિક્ષ્ણાદિ વટી

વિધિ—જયફળ, લવંગ, પીપર, સિંધવ, સૂંઠ, ધતૂરાનાં બી. હિંગગાક અને કુલાવેલો ટંકણુખાર સરખે ભાગે લઈ, જંબીરી ઘોળુના રસમાં ખરક કરી ૧-૧ રતીની ગોળાઓ વાળવી. (૨. 'રા. સુ'.)

માત્રા—૧ થી ૨ ગોળા દિવસમાં ૨ વાર ૬ માસા તલ અને ૧ તોલો માખણ સાથે અથવા પાણી સાથે આપવી.

ઉપયોગ—આ વટીથી અર્શમાં લોહી પડવું અને બળતરા બંધ થાય છે, ઝાડો સાફ આવે છે અને પાચનક્રિયા બળવાન બને છે. વધારે દિવસ સુધી આ વટીનું સેવન કરવાથી મસા ચિમળાઈ જાય છે.

(પ૩) બોલબલ્લ રસ

વિધિ—શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ ગંધક અને ગળાસત્ત્વ દરેક ૧-૧ ભાગ અને હીરાબોળ ૩ ભાગ લઈ મેળવવું. પછી શીમળાના રસમાં અથવા શીમળાની છાશતા ઉકાળામાં ખરક કરી ૪-૪ રતીની ગોળાઓ વાળવી. (નિ. ૨.)

માત્રા—૨ થી ૪ ગોળા દિવસમાં ૨ વાર સાકર અને માખણ અથવા મધ સાથે.

ઉપયોગ—બોલબલ્લ રસ રક્તજન્ય અર્શ, પિત્તજન્ય અર્શ, પિત્તજન્ય વિદ્રધિ, ભગંદર, રક્તપિત્ત, રક્તપ્રદર, મૂત્રકૃચ્છ્ર, પ્રમેહ અને વાતરક્તને મટાડે છે. આ ઔષધના સેવનથી નાક, મોં, ગુદા કે ચોનિમાંથી લોહી પડતું હોય તે તરત બંધ થઈ જાય છે.

આ બોલબલ્લ રસ શીતવીર્ય અને રક્તસ્તંભક છે. રક્તવૃદ્ધિનીઓ અને ગર્ભાશયને સંકુચિત અને બળવાન બતાવે છે. ગર્ભાશય, મૂત્રેન્દ્રિય, પાચનદ્રિય,

વિપૂચિકામાં જે ભેદ છે—અગ્નિજ્વલન્ય અને જલજ્વલન્ય. જલજ્વલન્ય વિપૂચિકામાં લઘુશુનાદિ વટી, મંજીવની, વિપૂચિકાદર વટી વગેરે વધારે વપરાય છે. પરંતુ અગ્નિજ્વલન્ય વિપૂચિકાનાં લક્ષણો—પેટમાં ભયંકર શળ, આફરો, મોંમાં વારંવાર પાણી ભરાઈ આવવું, વારંવાર ઊલટીઓ થવી, પેટ ૩૬ થઈ જવું વગેરે હોય ત્યારે અગ્નિકુમાર આપવો જોઈએ. અગ્નિજ્વલન્ય વિપૂચિકામાં કદ કે પિત્તનો પ્રકોપ થાય ત્યારે ઊલટીઓ થાય છે. આમાં કદથી ચીકણી, મંઘાતી ઊલટી થતી હોય ત્યારે અગ્નિકુમાર સારી અસર કરે છે, ખાટી અને ગરમ ઊલટી થતી હોય ત્યારે પ્રકોપ માની શંખભરમ, કેડીભરમ, શુક્રિભરમ વગેરેનું સેવન કરાવવું જોઈએ.

સળેખમ થઈ જાયકા કે ઊલટી થવી, વારંવાર લાળ ઝરવી અને સાથે આફરો હોય ત્યારે નાગચુટિકા કરતાં અગ્નિકુમાર વધારે ઉપયોગી છે. વારંવાર સળેખમ થયા કરવો અને સાથે સાથે આફરો થઈ સળેખમ થવો, આ રોગો પર અગ્નિકુમાર ઉત્તમ ઔષધિ મનાય છે.

સળેખમ પછી થનારી ખાંસી અને સળેખમ ન થતાં શ્વાસવાહિનીઓમાં કદ થઈ થનારી ખાંસી, સાથે સાથે આફરો, જખકા, જીભ પર સફેદ છારી બાઝવી, મોં ખેરવાદ થઈ જવું, કોઈ પણ વસ્તુનો જરાજર સ્વાદ ન જણાવો, તૂટી ચીને વધારે ભાવવી, રિનઝ અને સ્નાદિષ્ટ વસ્તુઓ જોતાં મોંમાં પાણી આવવું વગેરે લક્ષણો થાય, ત્યારે અગ્નિકુમાર આપવો જોઈએ. કારણુ જર્વગતિશીલ કદ રોગમાં અગ્નિકુમાર લાભદાયક મનાય છે.

ગુદામાર્ગની અશક્તિને લીધે (અતિસાર—વારંવાર થોડો મળ નીકળવો) અપાનવાયુનો અને જડતા વગેરે થાય છે. આ વિકાર ગુદામાર્ગનો પ્રદાહ થઈ સ્તંભન અને ધારણશક્તિ ઓછી થવાથી થાય છે. આ ગુદવાત ૩પી વિકારમાં અગ્નિકુમાર રસ સારી અસર કરે છે. આ રસના સેવનથી કદગુદ્મ અને કદવાત ગુદ્મથી પેટમાં થનારા વાતપ્રધાન ઉપદ્રવો શાંત થાય છે. આ રસથી ગુદ્મ મટતો નથી પણ તેનાથી હિતપન્ન થયેલ વાયુનું શમન થાય છે.

ઉદરમાં આમ કે કદ એકઠો થઈ વારંવાર જખકા આવી ઊલટી થાય છે. ઊલટીમાં ક્રાંધક ગળ્યું, ચીકણું કે ખેરવાદ પાણી કે શીણ નીકળે છે. પેટ ભારે થઈ જાય છે. ગમે તેટલી વાર ઊલટી થાય પણ પેટ હલકું પડતા વધારે ૩૬ થતું જાય છે. સાથે સાથે આફરો વગેરે લક્ષણો હોય તો અગ્નિકુમાર રસ આપવો જોઈએ. અગ્નિકુમાર પિત્તનો જરાજર સ્વાદ કરાવી પેટમાં ભરાયેલા દ્રવનો નાશ કરે છે. કેટલીક વાર કદ લીન થઈ જવાથી દિવસો સુધી ઊલટીઓ થયા જ કરે છે. એવું થાય ત્યારે પહેલાં અંતઃપરિમાર્જન (વમન વગેરે કર્મ) કરાવી પછી અગ્નિકુમાર આપવો જોઈએ.

આ રસથી કઠોળ, મેદો અને પીકાંતી ચીજો, બારે ખોરાક વગેરે સહેલાઈથી પચી જાય છે. આ ચીજો ન પચવાથી ખૂબ પરિમાણમાં ઝાડા, પેટમાં વાયુ ભરાવો, આમણ બહાર નીકળવી વગેરે લક્ષણો થાય ત્યારે અગ્નિકુમાર રસ આપવો જોઈએ.

(આ. ગુ. ધ. શા.)

(૫૫) કબ્યાદ રસ

વિધિ—શુદ્ધ ગંધક ૮ તોલા, શુદ્ધ પારો ૪ તોલા, તામ્રભસ્મ ૧ તોલો અને લોહભસ્મ ૧ તોલો લેવી. પહેલા પારો અને ગંધકની કન્જલી તૈયાર કરવી. પછી ભસ્મો મેળવવી. પછી પર્પટી પ્રકરણમાં લખ્યા પ્રમાણે ખોરડીના લોકડાના કાપણના નિર્ધૂમ મંદ અગ્નિ પર કન્જલીનો રસ કરી એટડાના પાન પર નાખી પર્પટી તૈયાર કરવી. પછી પર્પટી ઠંડી પડે એટલે તેને એક લોખંડની કંઠાઈમાં નાખી, ચૂસા પર મૂકી ધીમી આંચ આપવી, અને વારંવાર થોડો થોડો જળીરી લીંબુનો રસ નાખતા જવો. ૫ શેર રસ પી જાય એટલે કંઠાઈ નીચે ઉતારી લેવી. પછી પીપર, પીપળીમૂળ, ચવક, ચિત્રકના મૂળ, મૂંદ અને અમરજ્યેષ્ઠના કવાચની ૫૦ ભાવના આપવી. પછી બધા ચૂર્ણો જોડેલો કુસાવેલો ટંકણુખાર નાખવો. અને ટંકણુખારથી અઘી સંચય અને બધાની બરોમર મરી નાંખવાં. બાદ તેને ચણાના ક્ષાર સાથે ૭ દિવસ ખરસ કરી ૧-૧ રતીની ગોળાઓ વળવી.

માત્રા—૨ થી ૪ રતી મઠા અને સિંધવ સાથે આપવું.

ઉપયોગ—કબ્યાદ રસ અત્યંત દીપન અને પાચનશક્તિ વધારનાર છે. મધ્ય-મકોષ્ઠની બધી પાચન ઇન્દ્રિયોની શિથિલતા દૂર કરી ઉત્તેજના આપે છે અને પાચનક્રિયા બળવાન બનાવે છે. માંસાહારી અને ઠંડ ખોરાક ખાનારાઓ માટે આ રસ બહુ ઉપયોગી છે. કબ્યાદ રસ માંસાહાર કે બારે ખોરાક બરોમર ન પચવાથી થનાર અસહ્ય (પેટમાં ખોરાક પથ્થર માફક પડી રહે અને તીક્ષ્ણ શળ મારે તેવું અજીર્ણ), વિશ્મિકકા (વાતકક દોષથી ખોરાક પેટમાં પથ્થર માફક પડી રહે પણ શળ ન મારે તેવું અજીર્ણ), વિપૂચિકા વગેરે અજીર્ણના રોગોમાં મઠા અને મીઠા સાથે આપવાથી જલદી આરામ કરે છે.

ખોરાક બરોમર ન પચવાથી અન્ન-રમ બરોમર તૈયાર થતો નથી. પછી આ રસનું પણ બરોમર રૂપાંતર ન થવાથી આમ ઉત્પન્ન થાય છે. આ સંચય ધીમે ધીમે વિકૃત થવા માટે છે અને તેથી જુદી જુદી જાતના આમના પિકારો ઉત્પન્ન થાય છે. આમાં આમાજીર્ણ અને રસરોષાજીર્ણ એ ત્રીણ પ્રકારના છે. જો આમનો સંચય વધારે હોય છે તો શળ, અતિસાર, સંગ્રહણી, કબજિયાત વગેરે-રોગો ઉત્પન્ન થાય છે. આ કબ્યાદ-રસથી આ રોગોમાંના કુષ્ટ-આમનું

પાચન કરી શોષણ કરવાનું કાર્ય સારી રીતે થાય છે. પહેલા ઉપવાસ કરાવી પછી આ રસ આપવો જોઈએ.

ધાતુપરિપોષણનો ક્રમ એ જાતનો છે કે પહેલી ધાતુમાંથી બીજી ધાતુ પોતાને જરૂરી અંશ લઈ પોતાનામાં મેળવી દે છે. આ રીતે બીજી ધાતુની ક્રિયાથી પહેલી ધાતુમાં એટલી ન્યૂનતા થાય છે. આથી તે ધાતુ પોતાની પહેલાની ધાતુમાંથી સત્ત્વ ખેંચે છે. આ રીતે શુક્ર, મનન, અસ્થિ, મેદ, માંસ, રક્ત અને રસ આ ધાતુઓની ક્રિયાઓ સતત ચાલ્યાં કરે છે. આ બધાનો આધાર યોગ્ય અન્ન-રસ પર છે. જો આ નિયમનો ભંગ થાય છે, તો મેદ વગેરે દોષ ધાતુ વધતી જાય છે અને તેની પછીની ધાતુને પોષણ મળતું નથી. જો મેદની વૃદ્ધિ થાય છે તો માથુંસ ફૂલી ગયા જેવો-જડો થાય છે. આ રથૂક્તતા મટાડવા માટે પૂર્વધાતુના સત્ત્વને પરધાતુને યોગ્ય જતાવવા માટે પાચનક્રિયાને વધારવી જ જોઈએ. આ પાચનક્રિયા વધારવાનું કામ કવ્વાદ રસ કરે છે. આ રસથી ધાતુની અંદરનો પચનશુભ્રુ પણ વધે છે.

મધ્યમ ડોષમાં લાંબો વખત અજીર્ણ રહેવાથી અન્નનો કોઈ ભાગ કે જૂનો મળ બરાબ જાય છે. આથી જીદી જીદી જાતનાં સેન્દ્રિયવિપ તૈયાર થાય છે. આ વિપ લાંબો વખત આંતરડાંમાં રહેવાથી આખા શરીરને દૂષિત કરે છે. વિરદ, દૂષિત અને અપચ્ચ આહારથી આ વિપ ઉત્પન્ન થાય છે. વાસી, બગડેલા, તાંજુ વગેરે ધાતુથી કટાયેલા કે સડેલા માંસથી વિપ વધારે જાય છે. કૃત્રિમ વિપ એટલે કે નિર્વિપ પદાર્થમાં જ વિકૃતિ યદ્યપિ તેમાંથી થનાર વિપને ગર કહે છે. આ ગર-વિપની માફક જ અને દોષ વાર તો તેથી પણ વધુ બળકર છે. ગરનાં લક્ષણો હોય પ્રમાણે જીર્ણજીર્ણ થાય છે. જે ગરથી કદ્દપ્રધાન કે કદ્દવાતપ્રધાન લક્ષણો થાય છે, તે બધા પર કવ્વાદ રસ સારું કામ કરે છે.

અર્શમાં કદ્દપ્રધાન હોય હોય, મસા મોટા અને સફેદ રંગના હોય, મસામાં દરદ હોય, ચીકણો શીજવાળો મળ નીકળતો હોય, ચોચ જવાની ધમ્મી થયા કરતી હોય, વગેરે લક્ષણો હોય ત્યારે કવ્વાદ રસ મહા સાથે આપવો જોઈએ.

જૂના અજીર્ણમાં, ખાસ કરીને બારે અને સ્નિગ્ધ ખોરાક વધારે ખાવાથી થનારા અજીર્ણમાં આમનો સંચય યદ્યપિ વારંવાર શળ મારતી હોય અને પેટ બારે, પેટમાં દરદ, મોં ફિક્કું રહેવું અને મોં થોથરાયેલું લાગવું વગેરે લક્ષણો હોય તો કવ્વાદ રસ આપવો જોઈએ. આ રસ આપવાથી આમનું પાચન યદ્યપિ થાય છે.

વાતશુદ્ધ અને કદ્દશુદ્ધ પર આ રસ વપરાય છે. જીર્ણજીવર પછી બેરો-બની વૃદ્ધિ અને મંદાગ્નિ આ બે લક્ષણો પ્રબળ હોય અને તાવનો વેગ ઓછો

યર્ષ આગસ, તંદ્રા, ચુરતા, હૃદયનો ઉત્કલેશ, બિલટી, અંગ ગળાઈ જવાં, અરુચિ વગેરે લક્ષણો હોય અને ખરોળ કઠણુ, સ્થિર અને મોટી હોય તો કૃવ્યાદ રસથી સારો કાયદો થયાના ઘણા દાખલા મળી આવે છે. તે વખતે કૃવ્યાદ રસ હરડેના હિમ કે કુમારી આસવ સાથે આપવો જોઈએ. જૂની પ્લીહાટુદિમાં જ આ રસ વપરાય છે. નવી પ્લીહાટુદિ, જ્વર, હાથ-પગમાં જાળતરા, બધાં અંગ તૂટવાં વગેરે લક્ષણો હોય તો આ રસ ન વાપરવો જોઈએ.

પ્લીહાની માફક યકૃતની વૃદ્ધિમાં પણ કૃવ્યાદ રસ વપરાય છે. યકૃતવૃદ્ધિ જૂની હોય ત્યારે બધાં લક્ષણો કષ્ટપ્રધાન હોવાં જોઈએ.

સંગ્રહણીમાં ખોરાક બહુ મહેનતે પચતો હોય તેમજ મોંમાં પાણી છૂટવું, બળકા, અરુચિ, મોંમાં ચીકાશ અને મીઠાશ, ખાંસી, વારંવાર મોંમાં લાળ થઈ ચીકણું શીજી જેવું થૂંક નીકળવું, નાક પાકવું હોય તેવું લાગવું, સળખમ જેવું થવું, પેટ ભારે અને પાણી ભરાયા જેવું લાગવું, ગળ્યા ગંધાના ઓડકાર આવવા, શરીર તૂટવું, શરીર બહુ ન સુકાયા છતાં ખૂબ નખખાઈ આવી જવી, અશક્તિ એટલી બધી કે સડેજ આસતા દરદ થવું, વારંવાર આમ અને કશ્મુક્ત ઝાડા થવા વગેરે લક્ષણો હોય તો દીપન-પાચન ઔષધિ આપવી જોઈએ. આવી સ્થિતિમાં કૃવ્યાદ રસ ઉત્તમ ઔષધિ છે.

વાતાબીજામાં કૃવ્યાદ રસ આપવો જોઈએ.

ઢાઈ ઢાઈ વાર શ્વાસરોગ અપચાથી પણ ઉત્પન્ન થાય છે. પેટમાં વધારે ને વધારે વાયુ ભરાઈ જાય છે અને વારંવાર ઓડકાર આવ્યા કરે છે. તો પણ આફરો ઓછો ન થાય, કબજિયાત, સડેજ હલકો ખોરાક લેતા પણ આફરો ચઢી કબજિયાત થવી આ સ્થિતિમાં વાનસ્પં અને મળશુદ્ધિ કરનાર ઔષધિ તરીકે કૃવ્યાદ રસ સારી અસર કરે છે. આ રીતે અપચો ઓછો થવાથી શ્વાસ પણ ઓછો થઈ જાય છે.

જોડાદરમાં નિમિત્ત કારણ તરીકે સ્નિગ્ધ ભોજન અથવા માંસાહારથી અપચો થઈ યકૃત વૃદ્ધિ. તેમાં હાથ-પગ અને મોં પર સ્ત્રોળ, મોં તફન ફિક્કું પડી જવું, અંગ ગળાઈ જવાં, જડતા, આખા શરીરમાં ઝણઝણાટ, બહુ બિંધ, પેટ ભારે અને ખેંચાયા કરવું, પેટમાં પાણી ભરાવું અને તેથી ખાંતી આવવી, શ્વાસ અને થોડું આસતા પણ અધરું પડવું વગેરે લક્ષણો હોય ત્યારે કૃવ્યાદ રસ આપવો જોઈએ. આ રસ આસવ-અરિષ્ટ સાથે વાપરવો જોઈએ. જો પાણી વધારે ભરાઈ ગયું હોય તો જોડાદરારિ રસ બિંટડીના દૂધ સાથે આપવો જોઈએ.

મૂચના—પિત્તપ્રધાન રોગોમાં કૃવ્યાદ રસ ન આપવો જોઈએ.

(ઓ. ગુ. ધ. શા.)

(૫૬) અગ્નિતુંડી વટી

વિધિ—શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ ગંધક, શુદ્ધ વજનામ, હરેરે, બહેડાં, આમળાં, સાંજખાર, જવખાર, ચિત્રકમૂળ, સિંધવ, છરું, અજમો, મીઠું, વાવડિંગ, સંચળ, સૂંઠ, મરી અને પીપર સરખે બાગે લેવાં અને બધાંની બરોબર શુદ્ધ કરેલાં ઝેર-કોમ્પલાં લેવાં. બધાને વિધિપૂર્વક મેળવી લીંણુના રસમાં ૧૨ કલાક ખરલ કરી મરી જેવડી ગોળાઓ વાળવી. (શા. સં.)

માત્રા—૧-૧ ગોળા દિવસમાં ૨ વાર પાણી સાથે આપવી.

ઉપયોગ—આ રસ મંદાગ્નિ, આદરો, શળ, આમાતિસાર, અછળ્થુ, હડકાયા કૂતરાનું ઝેર, નબળાઈ, સ્વપ્નદોષ, હૃદયરોગ, વાતરોગ અને સંત્રહણીમાં લાભદાયક છે. સર્વાંગશળ અને પરિણામશળનો નાશ કરે છે, તેમજ ખાસ કરીને અપામવહતનો નાશ કરી અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરે છે.

અગ્નિતુંડી વટી યક્ષ્મ, દીપક અને પાયક છે. રસાછળ્થુ વગેરે જૂના ત્રાસદાયક રોગોમાં બહુ લાભદાયક છે. કફપ્રધાન રોગમાં ખાસ કરીને આમાશયમાં કફ વધે છે અને તેમાં પણ કફમાં ભારેપણું, ચીકણાશ વગેરે ગુણ વધવાથી થયેલાં કફપ્રધાન લક્ષણોમાં પણ એ ખાસ ઉપયોગી છે. આ ઉપરાંત મધ્યમ કોષ્ઠગત વાયુ દ્વિપિત યર્ષ વાયુના શીતત્વ, ચક્તવ વગેરે ગુણ વધે ત્યારે પણ આ વટી હિતકર છે.

રસાછળ્થુના સ્વભાવવાળા રોગીઓને મોટે ભાગે અગ્નિવિદ્યેય થાય છે, પેટ જડ અને ભારે લાગે છે, મન પ્રસન્ન રહેતું નથી, કોઈ વાર પેટની જડતા એટલી બધી વધી જાય છે કે પેટ પથ્થર જેવું કઠણ લાગે છે, આંખોનું તેજ ઘટે છે, કોઈ પણ કામમાં હિત્સાહ રહેતો નથી, ખોરાક બરોબર પચતો નથી, મધુર અને ખાધેલા અન્નના ખરાબ સ્વાદવાળા ઝોડકાર આવ્યા કરે છે, જીભનો સ્વાદ ચાહ્યો જાય છે, જીભ પર સફેદ છારી ખાઝી જાય છે, ખાતા વારમાં જ જિહ્વી યર્ષ જાય છે, જિહ્વીમાં જમેલો ખોરાક અને મીઠું પાણી નીકળે છે, આમાશયમાં જેટલી પિત્ત (પાયક રસ-Gastric Juice)ની ઉત્પત્તિ થવી જોઈએ તેટલી થતી નથી અને પેટની અંદરની પિચ્છિલ ત્વચા પર સ્લેષ્મકલાનું આવરણ આવી જાય છે. આવી સ્થિતિમાં અગ્નિતુંડી વટી ઉત્તમ કાર્ય કરે છે.

યકૃત નબળું પડવાથી યકૃતમાંના પિત્તનો સ્વાદ ઓછો યર્ષ જાય છે, અથવા પિત્તનો પાયક ગુણ ઓછો યર્ષ જાય છે. એથી ખોરાક સારી રીતે પચતો નથી, મધ્યમ કોષ્ઠમાં એક જગની જડતા લાગે છે, કોઈ કોઈ વાર પેટમાં ચૂંક આવે છે, તેમજ અપકવ દ્વિપિત અન્નનો સંચય થવાથી અતિસાર પણ યર્ષ જાય છે. આ અતિસારમાં વારંવાર ગંધાતો, સફેદ જેવો, કાળો મળ નીકળ્યા કરે છે. આવાં લક્ષણો દેખાય ત્યારે અગ્નિતુંડી વટી આપવી જોઈએ.

યૃતની વૃદ્ધિમાં અગ્નિતુંડી વટી વપરાય છે. પણ બાળકો માટે આ વટી અને તેટલી એાછી વાપરવી જોઈએ. ખાસ કરીને કફપ્રધાન અને કફવાતપ્રધાન યૃતવૃદ્ધિમાં ચામડી, નખ, આંખ, હોડ, મોં વગેરે સફેદ—ફિજાં થઈ જાય છે, ગાંઠ ફૂલેલા લાગે છે, ગાંઠ પર એક જાતની ચીકણ લાગે છે, યૃતના છેડા મોટા થઈ જાય છે, આ ભાગમાં બધે જડતા આવી જાય છે, આભાશયમાં જડતા, પિચ્છિલ શ્વાસ, પેટ ભારે લાગવું, ધીમી ધીમી ચૂંક આવવી, પાચક અગ્નિ બહુ મંદ થઈ જવો, મળ બાજરીનો લોટ કે તકનો ખોળ પાણીમાં મેળવેલ હોય તેવો સફેદ દૂષિત અને અપકવ થઈ જવો વગેરે લક્ષણો થાય છે. કોષ્ટમાં તીવ્ર શળ હોતી નથી પણ બેચેની રહે છે. આમાં વિશેષતા તો એ છે કે બધાં લક્ષણો સાથે એક પ્રકારની રતજ્ઞતા આવી જાય છે. આખા શરીરમાં જડતા લાગે છે. મન પણ જડ જેવું થઈ જાય છે. શુદ્ધિ પણ એક રીતે મંદ થઈ જાય છે અને વિચારશક્તિ પણ ઘટે છે. આ પ્રકારના રોગમાં અગ્નિતુંડી સારી રીતે વપરાયાના ધણા દાખલા મળી આવે છે. અગ્નિતુંડી સાથે કુમારી આસવ, વજ્રક્ષાર કે બીજી મૃદુ વિરેચન ઔષધિ આપવામાં આવે તો બહુ સારી અસર થાય છે.

મધ્યકોષ્ટ અને ગ્રહણીમાં પુર:સરણ ક્રિયા મંદ પડવાથી અન્ન ન્યાંતું ત્યાં અટકી જાય છે અને પછી પેટમાં જડતા આવી જાય છે. અને તે ભાગોમાંના વાયુના પ્રેરકત્વ અને પિત્તના ઉષ્ણત્વ અને તીક્ષ્ણત્વ વગેરેથી જે જુદા જુદા રસો ઉત્પન્ન થાય છે તેમાં મંદતા આવવાથી ખોરાક સારી રીતે પચતો નથી. અન્નરસ થોડે ઘણે અંશે દૂષિત થવા માંડે છે. પરિણામે કોષ્ટમાં વધારે તીવ્ર શળ ન હોય તો પણ બેચેની ઉત્પન્ન કરે તેવી શળ મારે છે, અન્ન આગળ વધતું નથી અને ન્યાંતું ત્યાં પડી રહે છે. આથી આફરો આવી પેટ ખેંચાવા માંડે છે. ઓડકાર કે અપાનવાયુની છૂટ રહેતી નથી. મોંમાં વારંવાર પાણી છૂટવા કરવું, ઊબકા આવ્યા કરવા વગેરે લક્ષણો હોય ત્યારે અગ્નિતુંડી વટી સારી રીતે વપરાય છે.

કબજિયાત લાંબો વખત રહેવાથી લઘુ અંત્ર, શેષાંત્રક (Ileum) અને અંત્રપુચ્છ પાસેના પ્રદેશમાં નળાઈ આવી જાય છે. એટલે અર્ધપકવ અન્ન આંતરડાંમાં જરૂર કરતાં વધારે વખત રહે છે તેમજ પુર:સરણ ક્રિયા બેરોબર થતી નથી. પરિણામે અન્નમલ વિકૃત થવા માંડે છે અને પછી ત્યાં શળ મારે છે, જડતા આવે છે અને તે ભાગ ફૂલેલા જેવો લાગે છે. આ રોગમાં અગ્નિતુંડી વપરાય છે.

અંત્રપુચ્છ પ્રદાહનાં જુદાં જુદાં નિમિત્ત કારણ હોવા છતાં ઉપાદાન—સમ-વાયી—કારણ તો દોષોનો પ્રકોપ જ છે, દોષોના બેદ પ્રમાણે લક્ષણોમાં પણ ફેર પડી જાય છે. કફપ્રધાન કે કફવાતપ્રધાન પ્રદાહમાં લક્ષણો બહુ તીવ્ર નથી હોતાં.

તાવ અને શળ મર્યાદામાં હોય છે. અંત્રપુચ્છ એટલે ઉદરના દક્ષિણ વંક્ષણોત્તરિક પ્રદેશ (Right Iliac Region)માં પથ્થર બાંધ્યો હોય તેની જડતા આવે છે અને તે ભાગ ઊપસે છે. વારંવાર ઊખડા આવી મીઠી ચીકણી ઊલટીઓ થાય છે. કેટલાક રોગીઓને તે સ્થાન પર જહુ જ તીવ્ર શળ મારે છે. તે સહન પણ થઈ શકતી નથી. પણ તેની સાથે તાવ, દાહ વગેરે લક્ષણો મર્યાદિત હોય છે. આ પ્રકારના રોગમાં અગ્નિતુંડીએ અદ્ભુત અસર કર્યાના દાખલા મળી આવે છે. રોગ જૂનો હોય તો અગ્નિતુંડી એટલી અસર કરતી નથી. જૂના રોગોમાં આરોગ્યવર્ધિની વધારે હિતકર છે.

કૃદ્વજન્ય ઉદરરોગમાં હાય, પગ, મોં, આંખો, નખ, ચામડી એ બધાં દિશાં થઈ જાય છે. પેટ ડહા, ઊપસેલું અને સ્તબ્ધ લાગે છે. ઉદર્યાકલામાં અધિક પાણી ભરાવણી આવ્યા શરીરમાં સોજા, તેમાં પણ હાય-પગે વધારે સોજા અને હૃદયમાં ક્ષીણતા આવી જાય છે. તેમજ બધા યંત્રો-અવયવોનો વ્યાપાર મંદ પડી જવાથી આખું શરીર જડ જેવું બની જાય છે. પેશાબ સારા શરીર જેવો તો નહીં પણ ઠીક થાય છે અને તેનો રંગ ઘોળો કે સડેજ પીળાશ પડતો ઘોળો થાય છે. આ સ્થિતિમાં અગ્નિતુંડી વટી વપરાય છે.

પક્ષાઘાતની શરૂઆતની તીવ્ર અવસ્થા પછી વપરાતી દવાઓમાં અગ્નિતુંડી ગણી શકાય. હાય-પગમાં પક્ષાઘાતની અસર થવાથી વાતવાહિનીઓ બોધશૂન્ય થઈ જાય છે અને તેથી કેાઈ પણ વસ્તુ ઉઠાવવાની શક્તિ રહેતી નથી. અણુ-અણુટ, જડતા અને ભારેપણું વગેરે લક્ષણો થાય છે. આ સ્થિતિમાં અગ્નિતુંડી આપવી જોઈએ.

જો મન, મસ્તક (સહસાર-Brain), વાતવાહિની કેન્દ્ર વગેરેમાં વિકૃતિ થઈ હોય, મન વિચાર કરી શકવા અશક્ત થઈ ગયું હોય, નકામા વિચારો આવ્યા કરતા હોય તો સ્મૃતિસાગર અથવા સુવર્ણવાણી ઔષધિ-સુવર્ણભૂપતિ કે મહાસુદ્રોહ્ય આપવી જોઈએ. તેમજ વાતવાહિનીઓ અને માંસતંતુઓમાં ક્ષીણતા વધારે થઈ ગઈ હોય એટલે કે વાયુની ક્ષીણતાને લીધે કે કૃદ્વજાતના સંયોગથી વાયુના પ્રેરકત્વ વગેરે ગુણો ઓછા થઈ વાતવાહિનીઓ અને સનાયુઓ પરનો તેમનો કાબૂ ઓછો થઈ ગયો હોય અને લૂલાપણું આવી ગયું હોય તો અગ્નિ-તુંડી વટી આપવી જોઈએ.

(ઔ. શુ. ધ. જ્ઞાને આધારે)

કેાઈવાર અંત્રપુચ્છ પ્રદાહ સામાન્ય હોય છે અને તે જગ્યાની આગુઆગુ ગાળ કૃમિ વિષ ફેલાવે છે. તે વખતે પેટમાં જમણી બાજુએ અંત્રપુચ્છની જગ્યા ઊપસેલી લાગે છે, ઝાડો ખરાબ થતો નથી, રેચ લેવા છતાં પણ ઝાડો ખરાબ થતો નથી અને પેટમાં શળ વધ્યા કરે છે, વારંવાર ઓડકાર આવ્યા કરે છે

અને પેટમાં દરદ થયાં કરે છે. એવા રોગીઓને ૦૧-૦૧ રતી અગ્નિતુંડી રસ દિવસમાં ૬ વાર કેકરવરણા પાણી સાથે આપવો અને સોજવાળા જગ્યાએ હળ-દર, સોડા, ગૂગળ અને સાબરસિંગાને ઘસી સહેજ મરમ કરી દિવસમાં ૩ વાર લેવ કરતા રહેવું. આ રીતે ઉપચાર કરવાથી કૃમિ દૂર થાય છે અને અન્ન-પ્રદાહ મટે છે.

એ ઉપરાંત હડકાયા કૂતરાના જૂના વિપમાં આ વટી આપવાથી દોષ જળી જાય છે અને આરામ થાય છે.

સૂચના—આ વટીમાં ઝેરકોચલું અધીઅધ છે. માટે એકીસાથે ૧૫ દિવસ-થી વધારે ન આપવી. જરૂર હોય તો ૮ દિવસ બંધ રાખી પછી આપવી, અને વધારે પ્રમાણમાં ન આપવી જોઈએ. આ રીતે વારંવાર થોડા થોડા દિવસ છોડીને સેવન કરાવવું.

(૫૭) કૃમિમુદ્ગર રસ

વિધિ—શુદ્ધ પારે ૧ તોલા, ગંધક ૨ તોલા, અજમે ૩ તોલા, વાવડિંગ ૪ તોલા, શુદ્ધ ઝેરકોચલાં ૫ તોલા અને પિત્તપાપડો (ખાખરાનાં ખી) ૬ તોલા લઈ, મેળવી બારીક ચૂર્ણ કરવું. અથવા મધ મેળવી ૧-૧ રતીની ગોળાઓ વાળવી. (યો. ૨.)

માત્રા—૧ થી ૨ રતી દિવસમાં ૨ થી ૩ વાર નાગરમોચના ઉકાળા સાથે આપવો. આ રીતે ૩ દિવસ આખા પછી ચોથે દિવસે જીલ્લામ આપવો.

ઉપયોગ—કૃમિમુદ્ગર રસ બહુ તીવ્ર હોવાથી કંઈજન્ય અને પુરીજન્ય કૃમિ માટે ખાસ ઉપયોગી છે. કૃમિને લીધે અરચિ, અપચો, ઉલટી, તાવ, મૂર્છા, આફરો, વારંવાર હેડગી આવવી, છોક આવવી, પેટમાં દુખવું વગેરે ઉપદ્રવો થાય ત્યારે કૃમિમુદ્ગર રસ આપવો. કંઈકદિથી ઉત્પન્ન થનારા કૃમિ ખાસ કરીને આમાશયમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને આમાશયમાં રહે છે. આ કૃમિને મટાડવા કૃમિ-મુદ્ગર રસ બહુ ફાયદાકારક છે. આ રસથી આંતરડાંમાં રહેલા કૃમિ બહાર નીકળી આવે છે અને આંતરડાં નિર્દોષ અને જળવાન બને છે.

આ રસમાં ઝેરકોચલું હોવાથી કોઈશિયિલતા અને તેથી અંદરના કૃમિ બહાર કાઢવાની અશક્તિ બને મટે છે. ખાસ કરીને મોટાં આંતરડાં અને પક્વાશયને ઉત્તેજના મળવાથી અશક્તિ દૂર થાય છે. ઘણીવાર કૃમિન ઔષધિઓની સારી અસર થતી નથી તેનું કારણ કોઈના અવયવોની અશક્તિ છે. કોઈ પણ અવયવ પોતાનું કાર્ય સારી રીતે કરવા માંડે, ત્યારે તેને જીવનીય શક્તિની મદદની જરૂર રહે છે. અંદરના અવયવોમાંથી આવી મદદ ન મળવાથી કાર્ય સારી રીતે થતું

નથી. એટલે કે ખસેલા કૃમિઓ ત્યાં જ સ્થિર રહી જાય છે. આ વાત ધ્યાનમાં રાખીને જ આયુર્વેદ દ્રવ્યસંયોગની યોજના ખૂબ માર્મિકતાથી કરી છે.

ન્યારે કૃમિથી વાતફીણુતાનાં લક્ષણો થાય ત્યારે કૃમિમુદ્ગર રસ વપરાય છે. અજનો અને વાવડિંગ મેળવેલાં હોવાથી કોષમાં ખાખરાનાં બીથી કાંઈ અડચણ પડતી નથી, પણ પોતાની અસર સારી રીતે કરે છે.

કદ્દળન્ય કૃમિ ખાસ કરીને આમાશયમાં ઉત્પન્ન થાય છે. એ કૃમિ વધીને આમાશયના બધા ભાગોમાં ફેલાઈ કરે છે. કૃમિ મોટા હોય છે. આમાંના કોઈ અળશિયા જેવા, કોઈ અનાજના અંકુર જેવા, કોઈ બહુ જીણા અને કોઈ ખૂબ લાંબા હોય છે. આ કૃમિ લાલ, ઘોળા, કાળા, લીલા કે જુદા જુદા રંગના હોય છે. આ કૃમિઓ ઊબકા, અરુચિ, ખોરાક સારી રીતે ન પચવે, મોંમાં પાણી છૂટવું વગેરે લક્ષણોથી સમજાય છે. ન્યારે કૃમિ ખૂબ વધી જાય છે અથવા દોષો ખૂબ વધે છે, ત્યારે સતત ઊલટી, જ્વર, મૂર્છા, આફરો, વારંવાર હેડકી વગેરે લક્ષણો થાય છે. આ કૃમિઓ શરીરમાં લાંબો વખત રહેવાથી રસ વગેરે ધાતુઓની ખરોખર ઉત્પત્તિ થતી નથી અને પછી મનુષ્ય સુકાઈ જાય છે. વારંવાર સળેખમ, છીંકા આવવી, ખાંસી, પેટમાં દરદ વગેરે ઉપદ્રવો થયા કરે છે. આ રીતે નિંદ્રા બહુ ઘટી જાય છે. આ બધા પર કૃમિમુદ્ગર રસ વપરાય છે. (અ. ગુ. ધ. ૧૧.)

(૫૮) કૃમિકુહાર રસ

વિધિ—કપૂર ૮ ભાગ, ઇંદ્રજવ, ત્રાપમાણુ, અજનો, વાવડિંગ, શુદ્ધ હિંગજોડ શુદ્ધ વછનાગ અને નાગકેસર એ ૭ ઔષધિઓ ૧-૧ ભાગ લેવી. બધાને મેળવી, ભાંગરાના રસમાં ૬ કલાક ખરલ કરી સૂકવી દેવું. પછી બધા ચૂર્ણની ખરોખર ખાખરાના બીતું ચૂર્ણ મેળવી, ઊંદરકની અને આહીના રસની ૧-૧ ભાવના આપી ૧-૧ રતીની ગોળીઓ વાળવી. (નિ. ૨.)

માત્રા—૧ થી ૩ ગોળી દિવસમાં ૨ વાર દારૂડીના મૂળના ઉકાળા કે મધ સાથે લેવી. મધ સાથે લેવી હોય તો ૨-૩ દિવસ પછી જીરુકાળ આપવાથી કરમ પડી જાય છે.

ઉપયોગ—ગોળ અને લાંબા સિવાય પેટના બધી જાતના કૃમિ, હૃદય-કૃમિ, કદ્દળન્ય કૃમિ, પુરિષજન્ય કૃમિ વગેરે બધી જાતના કૃમિ આ કૃમિકુહાર રસથી નાશ પામે છે. કૃમિને લીધે પેટમાં આવતી ચૂંક, માથાનો દુખાવો, પાંકુ-રોગ અને વાયુરોગ મટી જાય છે. નાનાં બાળકોની ખાંસી અને આંચકી કૃમિથી થતી હોય તો આ રસથી તે પણ શમી જાય છે.

આયુર્વેદે કૃમિ ૨૦ જાતના કલા છે. તે ઉપરાંત હાલમાં પણ ઘણી જાતના કૃમિઓની શોધ થઈ છે. કેટલાક કૃમિઓ દેખાય તેવા અને કેટલાક ન દેખાય તેવા

—બહુ સૂક્ષ્મ હોવાથી આંખોથી ન જોઈ શકાય તેવા—હોય છે. આ કૃમિઓથી જીવાંજીવો વ્યાધિઓની ઉત્પત્તિ થાય છે. આ બધા વ્યાધિઓમાં કૃમિઓ નિમિત્તકારણ છે. બહારથી આવેલા કૃમિઓથી દોષોનો પ્રકોપ અને દોષોના પ્રકોપથી રોગ—આ પરંપરા કેટલીક જગ્યાએ તો દેખાય છે. આ સિવાય કેટલીક જગ્યાએ પહેલાં મળ બરાઈ તેમાંથી કૃમિ ઉત્પન્ન થાય છે, કકજન્ય કૃમિ અને પુરીપજન્ય કૃમિ આ રીતે ઉત્પન્ન થાય છે. કેટલીક જાતના કૃમિઓથી કોષ્ટમાં શળ, ઝાડા, તાણુ વગેરે થાય છે. જો કૃમિ સૂક્ષ્મ, ગોળ, ધાન્યના અંકુર જેવા હોય તો પેટમાં શળ, ઝાડા અને વાતરોગ ઉત્પન્ન થાય છે. એવી વખતે કૃમિકુદાર રસ એ ઉત્કૃષ્ટ ઔષધિ છે.

સૂક્ષ્મદર્શક વાંતથી દેખાતા સૂક્ષ્મ જંતુઓ, તેનાથી થનાર પાંડુરોગ અને અતિસાર, સાથે સાથે આંખો પર સોજો, ભ્રમર પર પણ સોજો, કાન પાસે સોજો, હાથ-પગ, નાભિ અને મૂત્રેન્દ્રિય વગેરે પર સોજો, ચહેરા ફિક્કો-સફેદ થઈ જવો અને આમ અને લોહી સાથે ઝાડો વગેરે લક્ષણો થાય છે. આ વિકાર પર કૃમિકુદાર રસ સારી અસર કરે છે.

પકવાશય અને મોટા આંતરડામાં પુરીપજન્ય કૃમિ ઉત્પન્ન થવાથી જ્વર, ગિખકા, નાક અને આખા શરીર ખુજલી, ઠેરઠેર શીળવા જેવાં લોહીનાં ધાખાં પડી જવાં વગેરે લક્ષણો થાય છે. આ રોગ પર કૃમિકુદાર રસ વાપરવો જોઈએ.

કૃમિજન્ય હૃદયરોગ એ ખરું જોતાં હૃદયરોગ નથી પરંતુ હૃદયની પાસેનો—આમાશયનો—રોગ છે. આમાશયમાં કકનો સંચય થવાથી અથવા જૂનો પ્રણુ લાંબો વખત રહેવાથી તેમાં સૂક્ષ્મ કૃમિઓ ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી પેટમાં ખૂબ દરદ, અન્નપિત્ત જેવી ખાટી-ઊલટીઓ, વારંવાર ઊલટી, ખોરાક ન પચવે, દિવસે દિવસે નળખાઈ વધતી જવી, વગેરે લક્ષણો હોય ત્યારે શરૂઆતમાં કૃમિનો નાશ કરવા કૃમિકુદાર રસ અપાય છે. પછી કામદુધા રસ, સૂતશેખર રસ વગેરે અપાય છે. ખરું જોતાં આ કૃમિઓ જલદી નાશ પામતા નથી. એટલે લાંબો વખત આ રસ વાપરતા રહેવો જોઈએ.

મધ્યમ કોષ્ટમાં જીવાંજીવો પ્રકારના કૃમિઓથી કોષ્ટ કોષ્ટવાર ક્ષયનાં લક્ષણો લાગે છે. પણ બરોબર તપાસતા અને પેટ જેવાથી ચોક્કસ નિદાન કરી શકાય છે. કૃમિ નક્કી થાય તો કૃમિકુદાર રસ આપવો જોઈએ. પછીથી રચ આપવો. આ રીતે પ્રયોગ કરવાથી ઘણા રોગીઓ સારા થયા છે.

નાનાં બાળકોની તાણુ, મોટી ઉંમરનાની તાણુ, માથાનો દુખાવો, કોષ્ટમાં શળ, ખાસ કરીને અંત્રપુચ્છ પાસેની શળ, કબજિયાત, પાંડુતા વગેરે રોગોમાં કૃમિઓ કારણરૂપ હોઈ શકે છે. કૃમિ નક્કી થાય તો કૃમિકુદાર રસ અપાય છે.

કૃમિકુહારમાં કપૂર અને ખાખરાનાં બી હોવાથી કદનો સાવ કરાવવાનો ગુણ પણ દેખાડે છે. એટલે નાનાં બાળકોની ખાંસીમાં પણ ઉપયોગી છે. આ રસ સહેજ હૃદયને પુષ્ટિ આપનાર પણ છે.

સૂચના—કૃમિકુહાર રસ વધારે પ્રમાણમાં આપવાથી પરસેવો, આંશ, બગાસાં, હાથ-પગ બહેર મારી જવા વગેરે લક્ષણો થાય છે. માટે એ થોડી માત્રામાં આપવો જોઈએ.

(૫૬) તાપ્યાદિ લોહ

વિધિ—હરડે, બહેડાં, આમળાં, સૂંઠ, મરી, પીપર, ચિત્રકમૂળ અને વાવડિંગ દરેક ૨૧-૨૧ તોલા, નાગરમેથ ૧૧ તોલો, પીપળીમૂળ, દેવદાર, દારુહળદર, તળ અને ચવક ૧-૧ તોલો, શુદ્ધ શિલાનિત, સુવર્ણમાસિક ભરમ, રૌપ્યભરમ અને લોહભરમ ૧૦-૧૦ તોલા, મંદૂરભરમ ૨૦ તોલા અને સાકર ૩૨ તોલા લઈ, વિધિપૂર્વક ખાંડી, ખરસ કરી મેળવી લેવું.* (ઓ. ગુ. ધ. શા.)

માત્રા—૧ થી ૩ રતી દિવસમાં ૨ વાર મૂળના રસ સાથે અથવા ગોમૂત્ર સાથે આપવી. નવા બાલકમાં દિવસ સાથે અને જૂનામાં બ્રાહ્મીના રસ સાથે આપવી.

નોંધ—મૂળ મરાઠી ગ્રંથકરે માત્રા ૧ થી ૩ રતી લખી છે, પણ ઘણા દરદીઓને એટલી માત્રાથી ફાયદો થઈ શકતો નથી. એવાઓને ૧ માસો કે તેથી વધારે પ્રમાણમાં આવી પડે છે.

ઉપયોગ—આ રસાયન શીતજ્વર પછી થનારા પાંડુરોગ, સ્ત્રીઓનો પાંડુરોગ, હૃદયની નબળાઈ, શરીર પર થોડો થોડો સોજો, જમ્યા પછી આફરો આવે, અટકાવની અનિયમિતતા, નાનાં બાળકોને માટી ખાવાથી થતો પાંડુરોગ, કૃમિજન્ય પાંડુરોગ, અરુચિ, બેઝડી, યકૃત ઉપરના માંસાબુદ વગેરે રોગોનો નાશ કરે છે. આ રસાયનથી લોહીમાં રાતાકણો વધી અભિસરણક્રિયા સુધરે છે અને હૃદય અને ઇન્દ્રિયો બળવાન થઈ અનેક રોગો નાશ પામે છે.

આ તાપ્યાદિ લોહ રક્તાભિસરણની ક્રિયાની મંદતાથી થનારા રોગો પર ફાયદાકારક છે. તાપ્યાદિ લોહના પ્રયોગથી રક્તાકણોની વૃદ્ધિ થઈ રક્તાભિસરણક્રિયા સુધરે છે અને હૃદય વગેરે ઇન્દ્રિયો બળવાન બની અનેક રોગોનો નાશ કરે છે.

* મૂળ ગ્રંથમાં શિલાનિત, સુવર્ણમાસિક ભરમ, રૌપ્યભરમ અને લોહભરમ એ ચાર ઓષધોએ બૃહથી ૧-૧ તોલો લખાઈ છે. પણ ગુણનું વર્ણન કરતાં 'આ ઓષધિમાં શિલાનિત વધારે પ્રમાણમાં છે' એવું ગ્રંથકરે લખ્યું છે. એટલે જરૂર પ્રમાણે ઉપરની ઓળે ૧૦-૧૦ તોલા લખી છે.

પ્રાચીન શાસ્ત્રકારોએ તાપ્પાદિ લોહનો મુખ્ય ઉપયોગ પાંદુરોગ પર લખ્યો છે. આ ઔષધિની બનાવટ ઉપર નજર નાખવાથી એટલું જણાય છે કે લોહીની નબળાઈ અને રક્તાભિસરણુક્રિયાની મંદતાને લીધે થનારા રોગોમાં એ વાપરી શકાય છે. આયુર્વેદમાં જેને પાંદુરોગ કહે છે એ રોગની શુદ્ધિગુદી અવસ્થામાં શુદ્ધ-શુદ્ધ કારણો હોય છે. કોઈ પણ રોગના સખ્ત આધાતથી લોહીમાં રહેલા રક્તા-શુષ્કોનો નાશ થઈ લોહીમાં એક પ્રકારની ફીકાશ આવી જાય છે, અને તેથી ચામડી ફિક્કી પડી જાય છે. મોં અને શરીર પર સોજો આવે છે. આવાં લક્ષણો-યુક્ત અવસ્થાને પાંદુરોગ કહ્યો છે. આ અવસ્થા અથવા રોગ કોઈ કોઈ વાર ખીજ તીવ્ર રોગોના ઉપદ્રવરૂપે પણ થાય છે. આ પ્રકારના પાંદુરોગમાં આ ઔષધિના પ્રયોગથી રક્તકણોની વૃદ્ધિ અને દૃઢતા થાય છે, અભિસરણુક્રિયા સુધરે છે અને હૃદય વગેરે અભિસરણુ કરનારી ઇન્દ્રિયો બળવાન થઈ રોગનો નાશ થાય છે.

ધણા દિવસ સુધી શીતજ્વર આવવાથી જે પાંદુતા આવે છે તેના પર તાપ્પાદિ લોહ વપરાય છે. એવી અવસ્થામાં શાસ્ત્રકારોએ લોહભરમવાળી ઔષધિ આપવાનું કહ્યું છે. આયુર્વેદમાં લોહભરમ કરતાં મંદૂરવટક, નવાયસલોહ, ત્રિફળા-લોહ વગેરે લોહવાળી ઔષધિ આપવાનો રિવાજ છે અને તે ઉત્તમ છે. આ તાપ્પાદિ લોહ એવી જ ઔષધિઓમાંની એક છે.

જીવાન સ્ત્રીઓને થનારા પાંદુરોગમાં આ તાપ્પાદિ લોહ વપરાય છે. આ પાંદુરોગમાં ચામડીનો રંગ એક જાતનો લીલો-પીળો થઈ જાય છે. સ્ત્રી તદ્દન અશક્ત, કોઈ પણ જાતની ઇચ્છા ન થવી, કોઈ પણ કામ કરવાનો ઉત્સાહ ન થવો, બેસે તો બેસી જ રહે, હૃદયમાં ગભરાટ અને ચડકારો, હૃદયના ધબકારા-નો વધારો, હૃદયની નબળાઈ, હૃદયના એક ભાગમાંથી ખીજ ભાગમાં લોહી જવાની ક્રિયામાં વિકૃતિ, મોં, હાથપગ, આંખો, હોઠ અને ગાંઠ પર થોડો સોજો, અપચો, થોડું ખાતા પેટ ફૂલી જવું, ખરાબ ઓડકાર આવવા, વખતસર અટ-કાવ ન આવવો વગેરે લક્ષણો થાય ત્યારે તાપ્પાદિ લોહ આપવી જોઈએ.

નાનાં બાળકો અને કેટલાક મોટાઓને માટી ખાવાની ટેવ હોય છે. આ રીતે માટી ખાવાથી પણ પાંદુરોગ થાય છે. આ માટી ખાવાથી થતા પાંદુરોગમાં પહેલાં મૃદુવિરેચન આપવું જોઈએ. પછી તાપ્પાદિ લોહ અથવા ચરકમાંના યોગ-રાજ રસનું સેવન કરાવવાથી પાંદુરોગ મટી જાય છે.

કૃમિજન્ય પાંદુરોગમાં હાથ-પગ પર સોજા, હૃદયમાં ગભરાટ, નાડીની ગતિ વધતી, બેચેની, મળ આમ, લોહી અને ફીણવાળો, શૈય ઝોછી વાર થાય પણ મળ વધારે નીકળે, અપચો, અરુચિ, કોઈ વાર બેઝટી, પેટમાં સહેજ સહેજ દુખાવો, ચામડી લોહીવર્ણને સફેદ અને ફિક્કી પડી જતી, મગજની અસ્થિરતા,

ઉત્સાહ ન રહેવો, નિર્મોલ્યતા અને દ્વંજનાપણું વગેરે લક્ષણો થાય તો ઉદરમાં અને ખાસ કરીને ગ્રહણીમાં સૂક્ષ્મ-સૂક્ષ્મ કૃમિઓ છે એમ જાણવું. આ કૃમિનો નાશ કરવા માટે પહેલાં કૃમિન ઔષધિ આપવી, પછી અગર સાથે સાથે તાખ્યાદિ લોહ આપવી.

તાખ્યાદિ લોહમાં યકૃતની શક્તિ વધારનાર, પાચન કરનાર અને અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરનાર ચિત્રક વગેરે ઔષધિઓ હોવાથી તે કમળામાં પણ સારી રીતે વપરાય છે. યકૃત ઉપર ચનારા માંસાણુંદ (કર્કરફેટ) ને લીધે જો કમળો થયો હોય તો પણ તાખ્યાદિ લોહ સહેજસાજ અસર કરે છે. પણ એ સિવાયના બધી જાતના કમળામાં તાખ્યાદિ લોહ બહુ જ સારી રીતે વપરાય છે.

આખા અંગમાં પીળાશ અને નખ, મૂત્ર, આંખો, ચામડી આ બધાં એટલાં બધાં પીળાં કે પહેરેલાં કપડાં અને ખેસવાની ગાદીની ચાદર પણ પીળી થઈ જાય. મૂત્રનો રંગ ખૂબ પીળો અને ગદો, કોઈ વાર ગદો થઈ બહુ લાક્ષણિક પણ થઈ જાય; મળ મેલા સફેદ રંગનો, ચીકાશ વગરનો, શીણવાળો અને પાતળો હોય. અન્ન પર અરુચિ, મંદાગ્નિ, બળહીનતા વગેરે લક્ષણો થાય. ત્યારે તાખ્યાદિ લોહ કેરીના મુરબ્બા સાથે કે મૂળાના રસમાં સાકર નાખી તેની સાથે આપવાથી ઉત્તમ અસર કરે છે. માત્ર તેની સાથે ગરમાળાનો એળ કે બીજું કોઈ મૃદુ વિરેચન આપવું જોઈએ.

મૂળ મંસ્કૃત ગ્રંથમાં શુભમાં “વિશીષાઘ્નત્વપસ્મારં કામલાં ગુદજાતિ ચ” એવો ખાસ શુભ કહ્યો છે. જૂના અપરમાર પર એ ઠટલી વપરાય છે એ પ્રશ્ન વિચારવા જોવો છે. પરંતુ નવો રોગ ઉત્પન્ન થયેલો હોય તો આ ઔષધિ સારી રીતે વપરાય છે. (અપરમારનો અર્થ સ્મૃતિનો નાશ—એકદમ સ્મૃતિનો નાશ—થવો થાય છે.) એકાએક ઝટકો લાગી ખેશુદ્ધિ આવવી, મોંમાં શીણ આવવું, મોં વાંકું થઈ જવું, ખીભત્સએષ્ટા, હાથપગ અને આખું શરીર વાંકું થઈ જવું, વારંવાર નાડીઓ ખેંચાવી અને પહેલાંનાં કોઈ પણ ચિહ્ન ન હોવા છતાં કોઈ પણ વખતે કોઈ પણ સ્થિતિમાં એકાએક ઝાટકો મારી પથ્થર માફક ખેશુદ્ધ થઈ જવું વગેરે ચિહ્નો થતાં હોય તેમાં તાખ્યાદિ લોહ ઉપયોગી છે. અત્રકભરમ મનના આધાતથી ચનાર અપરમારમાં ઉપયોગી છે, અને તાખ્યાદિ લોહ શારીરિક દોષ દૂષિત થવાથી ચનારા અપરમારમાં ઉપયોગી છે.

નાનાં બાળકોના બાલગ્રહ (ધનુષીત) નામના રોગમાં આ ઔષધિ સારું કામ કરે છે. માત્ર એની સાથે દિવેલ કે બીજી કોઈ મૃદુ વિરેચક ઔષધિ આપવી જોઈએ. બાલગ્રહનો તીવ્ર ઝાટકો આવી ગયા પછી આંખો ખાસ ઉપયોગ થયાના

ધણા દાખલા મળી આવે છે. જૂનો બાલગ્રહ, ઉન્માદ રોગી, ડરગોઠ, ક્રોધી અને નબળા મનવાળી માતાના બાળકને થનારો બાલગ્રહ, અપચાથી થનાર બાલગ્રહ, આ બધા પર તાપ્પાદિ લોહ સારી રીતે કામ કરનાર ઔષધિ છે. જૂના બાલગ્રહમાં અનુપાન તરીકે બાહીનો રસ આપવો.

આ ઔષધિમાં શિલાનિત વધારે પ્રમાણમાં હોવાથી મૂત્રરોગ પર પણ વપરાય છે. મૂત્રમાં રહેલા ધણી જાતના દ્વારો શરીરમાં ભેગા થઈ થનારા જુદીજુદી જાતના રોગો, ખાસ કરીને વાતવિકાર અને તેમાંથી જૂના વાતવિકારમાં, આ ઔષધિ સારી રીતે વપરાય છે.

શિલાનિત મૂત્રજ, આમનું પાચન કરનાર, રક્તદોષહર અને શરીરમાં સંચિત થયેલા મૂત્રના અદ્યુત દ્વારોને છુટા પાડી મૂત્ર દ્વારા બહાર કાઢનારી સેન્દ્રિય ઔષધિ છે. શિલાનિત સેન્દ્રિય દ્રવ્ય હોવાથી શરીરમાં જતાની સાથે જ પચી જઈ પોતાનું કામ કરવા માંડે છે. શિલાનિતના આ ગુણને લીધે આ દવા (તાપ્પાદિ લોહ) જૂના આમવાત અને વાતરક્ત તેમજ તેમાંથી થનારા રનાયુસંકાય અને વાતવાહિનીઓની શુષ્કતા વગેરે રોગોમાં બહુ સારું કામ આપે છે.

આ કારણે પ્રમેહ વગેરે રોગોથી થનારા કોથ (Gangrene)ની તદ્દન શૂન્યતાની અવસ્થામાં તાપ્પાદિ લોહ આપવાથી પછીનાં બધાં અરિષ્ટો દૂર થાય છે, એવો અનુભવ થયો છે. ચામડીમાં કે ચામડીની અંદરના ભાગમાં બયંકર બળતરા, કાળાશ, સાથે સાથે ઝીણા તાવ, બેચેની, ગભરાટ, માનસિક અસ્વસ્થતા, તરસ વગેરે હિપદ્રવો વધવાથી ચામડી તદ્દન ડામર જેવી કાળી થઈ જાય છે. તેવી વખતે સાથે સાથે ઘટકોનો કોથ પણ વધતો જાય છે. આ રીતે કોથ રોગ બહુ જ વધી ગયો હોય ત્યારે આ ઔષધિ બહુ નહિ વાપરી શકાય. પણ શરૂઆતમાં જો આ ઔષધિ આપવામાં આવે તો રોગ આગળ વધતો અટકી જાય છે, અને ધીમે ધીમે ઓછો થઈ જાય છે. શરીર પર બયંકર ખંજવાળ, નાની નાની ફેલ્ડીઓ થવી, ચામડી પર કાળા ચકામાં પડવાં, ફેલ્ડીઓનું વિષ ફેલાઈને દરાજની માફક ખંજવાળ આવ્યા કરવી, કેઈ વખત આ વિકાર વધી જાય અને કેાઇ વખત ઓછો થઈ જાય, ચામડીનો રોગ ઓછો થાય ત્યારે ઝાટકા વધી જાય અને ઝાટકા ઓછા થાય ત્યારે ચામડીનો રોગ વધી જાય, એવી સ્થિતિમાં તાપ્પાદિ લોહ સારી રીતે વપરાય છે. ખાસ કરીને ચામડીના એવા રોગોમાં ગંધક રસાયન કરતાં તાપ્પાદિ લોહ યોગ્ય ઔષધિ છે.

આયુર્વેદમાં અમ્લપિત રોગમાં જુદાંજુદાં કારણોનો એટલે કે શરીરના અવયવોની વિકૃતિનો સમાવેશ થાય છે. સાધારણ રીતે પિત્ત વધારે ઉત્પન્ન થવાથી થનારો, પિત્ત વધારે તીવ્ર હોવાથી થનારો પિત્તોત્પાદક પિંડના હોબથી થનારો,

અંદર તથા ઘર્ષ ઉદરની આકૃતિ વધવાથી થનારા—આ રીતે અમ્લપિતના અનેક પ્રકાર હોય છે. આમાં ઉદરની આકૃતિ વધવાથી થનારા અમ્લપિતમાં સવારમાં ઊંઘટી જરૂરથી કરાવવી જ પડે છે, એ ખાસ ચિહ્ન છે. ઊંઘટી જાતે થતી નથી. ગળા અને પેટમાં જળતરા, કોઈ વાર પેટમાં દુખાવો, ઊંઘટી થાય ત્યારે સારું લાગવું વગેરે લક્ષણો થાય, ત્યારે મોખણ અને સાદર સાથે તાપ્પાદિ લોહ આપવી જોઈએ. અને અંતઃપરિમાર્જન (આમાશયનું શોધન) પણ કરવું જોઈએ.

કળાજિયાત રોગ આંતરડાંની નળજાઈને લીધે થાય છે, અને ખોરાક સારી રીતે ન પચવે, દસ્ત સાફ ન થવે, ખાધેલા અન્નનો વિદાહ થવો અને કોષામાં સેન્દ્રિય વિષ ભેગું થઈ આમનો સંચય થવો વગેરે કારણોથી થાય છે. આમાંથી હાલમાં આંતરડાંની નળજાઈથી અને તેની સંચાલનક્રિયા ઓછી થઈ જવાથી થનારા કળાજિયાત મોટે ભાગે થાય છે. આંતરડાંની શક્તિ ઓછી થઈ જવાથી કોઈ પણ જાતની વિરેચન ઔષધિ સારી અસર નથી કરતી—બધકે ખરાબ અસર કરે છે. કારણ કેચક ઔષધિથી આંતરડાંની શક્તિ ઘટે છે અને સેન્દ્રિય વિષ વધે છે, તેથી કરી આમનો સંચય થઈ આંતરડાંમાં નળજાઈ આવી જાય છે અને તેથી કળાજિયાત થાય છે. એવા કળાજિયાતના રોગીને રેચ આપવાથી કળાજિયાત વધે છે એવો અનુભવ મળે છે. આવા કારણને લીધે કળાજિયાતના એવા રોગીને વિરેચન ઔષધિ ન આપવી જોઈએ. ઊંઘટું આંતરડાંને જળવાન બનાવી મળને કાઢનારી દવા આપવાનો પ્રયત્ન કરવો વધારે હિતકર છે. આવી સ્થિતિમાં તાપ્પાદિ લોહના સેવનથી આંતરડાં જળવાન બની કળાજિયાતની ટેવ ઓછી થઈ જાય છે. જો આ તાપ્પાદિ લોહ આપવા છતાં પણ કોઈ વાર કળાજિયાત રહે તો બહુ જરૂર હોય ત્યારે બરિત આપવી પણ વિરેચન ઔષધિ ન આપવી જોઈએ.

આ તાપ્પાદિ લોહમાં કોઈ અવયવમાં લોહીનું દળાણ વધી જાય તેનું પ્રસાધન કરવાનો એક મોટો ગુણ છે. એનો આ ગુણ શિક્ષાજિત, રૌપ્યભસ્મ અને સુવર્ણમાક્ષિકભસ્મ આ ઔષધિઓને લીધે દેખાય છે. આ ગુણને લીધે રક્તજન્ય મૂર્છા, પક્ષાઘાત અને આંત્ર સન્નિષાત આ રોગોમાં થનારા દુષ્ટ રક્તજન્ય વાત-પ્રકોપના શમન માટે તાપ્પાદિ લોહ બહુ ઉપયોગી છે.

પક્ષાઘાતની તદ્દન શરૂઆતના ૧-૨ દિવસમાં રોગી બેશુદ્ધ થાય, આંખોમાં લાલાશ, તાવ, અશક્તિ, હાયપગ તદ્દન અશક્ત થઈ જવા, જડતા, જીભની બોલવાની શક્તિ ઓછી થઈ જવી, શરીરનો એક બાજુનો અર્ધો ભાગ અચાનક અશક્ત થઈ લાકડા જેવો થઈ જવો આ લક્ષણો હોય છે. એ પક્ષાઘાતના ૧-૨ દિવસ પછી રોગ સ્થિર થાય તે વખતે તાપ્પાદિ લોહ વાપરવી હિતકર છે. પક્ષાઘાતની આ તીવ્ર અવસ્થામાં એકાંગીર કરતાં તાપ્પાદિ લોહ વધારે સારી રીતે વપરાય

છે. પરંતુ પક્ષાધાતની છુલ્લુ અવસ્થામાં આ ઔષધિ જોઈએ તેવું કામ આપતી નથી. જૂના રોગમાં આ ઔષધિનું રક્તપ્રસાદન કાર્ય અનુભવમાં તો થયેલું લાગે છે, પણ કેટલાક જૂના રોગમાં દોષ રક્ત કરતાં ખીજી ધાતુઓમાં વધારે ચાલ્યો ગયો હોય છે એટલા માટે આ ઔષધિ જરોજર કામ નથી આપતી.

રક્તપ્રસાદન ગુણને લીધે રક્તજન્ય જ્વર, સૂતિકાજ્વર અને પૂવજન્ય જ્વરમાં ઝાટકા, આંચકી, ઘેન અને મૂર્છા વગેરે વિકારોમાં તાપ્યાદિ લોહ સારી રીતે વાપરી શકાય છે. તેમજ આ ઔષધિમાં રક્તપ્રસાદન અને કબજિયાતનો નાશ કરવાનો ગુણ હોવાથી અર્શની શરૂઆતની અવસ્થામાં ઉત્પન્ન થનારા મસા પર તે બહુ સારી રીતે વપરાય છે. પણ મસા મોટા થઈ જાય અથવા બહુ સોજી આવી જાય ત્યારે બહારના ઉપચાર દ્વારા કાઢી નાખવા સિવાય બીજો ઉપાય નથી.

ધનુર્વાત રોગમાં આયુર્વેદે ધનુષકંપ, અંતરાયામ, બહિરાયામ એવાં ગુદા-ગુદાં નામ આપ્યાં છે. ચોટ લાગવી, ગર્ભપાત અને સૂતિકારોગ, કપાયેલો ધા કુપિત થવો, વગેરે કારણોથી આ રોગ થાય છે એ આયુર્વેદને માન્ય છે. આ રોગ વાગેલા ધામાંથી એક પ્રકારનું જંતુજન્ય વિષ શરીરમાં ફેલાવાથી થાય છે. આ રોગની ચિકિત્સા કરવામાં બે વાતનું ધ્યાન રાખવું પડે છે. પહેલી વાત જે સ્થાનમાંથી આ પ્રકારના જંતુઓ શરીરમાં ગયાં હોય તે સ્થાનને સ્વચ્છ રાખવું, અને બીજી વાત આખા શરીરમાં ફેલાયેલું વિષ નષ્ટ કરવું. ધાને સ્વચ્છ કરવામાં મધવાળું રતું પોતું રાખવાથી પહેલી વાત સિદ્ધ થાય છે. બીજી વાતને માટે જો આખા શરીરમાં વિષનો પ્રોપ થઈ ગયો હોય અને વિષ તીવ્ર હોય તો કાઠકૂટ રસ આપવો ફાયદાકારક છે. આ રસની વિપાકત જંતુઓ પર ચોક્કસ અસર થાય છે એમાં શંકા નથી. પરંતુ કાઠકૂટ રસ બહુ તીવ્ર છે અને તેથી રક્ત-પ્રસાદન જેટલું થવું જોઈએ તેટલું નથી થતું. એટલા માટે તીવ્ર અવસ્થા ઓછી થાય ત્યાં સુધી જ કાઠકૂટ રસ વાપરવો જોઈએ. પછી મંદ અવસ્થામાં રક્ત-પ્રસાદન કરીને નિર્વિષ કરનારી ઔષધ આપવી જોઈએ. એવી ઔષધિ તાપ્યાદિ લોહ છે. આ તાપ્યાદિ લોહના સેવનથી ધનુર્વાતના અવશેષ ઉપદ્રવો અને વિષ નાશ પામે છે. આ રસાયન કાઠકૂટ રસ જેટલું ઉપ્પુ પણ નથી.

વિષપ્રયોગમાં પહેલાં વિષનાશક વમન વગેરે પ્રયોગ અને વિષને નિર્વિષ કરનાર ચોખ્ખું પ્રતિવિષ આપી છવ બચાવવો પડે છે. પણ પછી તે વપની ખરાબ અસર શરીરમાં રહી જાય છે તે ઘણા દિવસ—કેટલીકવાર વર્ષો સુધી દુઃખ આપે છે. આ અવસ્થામાં તાપ્યાદિ લોહ વાપરવી જોઈએ. તાપ્યાદિ લોહના સેવનથી વિષની ખરાબ અસરના લાંબો વખત રહેનાર શેષ ભાગનો નાશ કરવામાં મંદુ મળે છે, એ એનો મહત્વનો ગુણ છે.

હૃદયની અશક્તિથી અને હૃદયના સ્પંદનના વિકારથી ઉત્પન્ન થનારી ખાંસીમાં ફેફસાંમાં સોજો, ઝીણો તાવ, મોં, સુકાઇ જવું (કેટલીક વાર સુકારો એટલો વધી જાય છે કે માણસ તદ્દન બેચેન બની જાય છે), ગમે તેટલું પાણી પીએ તોયે ધરાય નહિ, ખાંસી ખાતા ખાતા પીણી, કડવી, ખાટી અને ગરમ જિલટી થઈ જાય, વેગ આવે એટલે ખૂબ ખાંસી આવ્યા કરવી, મોં અને આખું શરીર ટ્રિકેટું અને પીણું પડી જવું, વારંવાર ખાંસી ખાવાથી મોં અને ખાસ કરીને ગાંઠ સહેજ ફૂલેલા લાગવા, અને ગભરાટ વગેરે લક્ષણો હોય છે. આ લક્ષણવાળી ખાંસીમાં દાડિમાવમેહ સાથે તાખ્યાદિ લોહ આપવી જોઈએ.

ક્ષતક્ષયમાં ઉપર પ્રમાણે જિલટી થઈ જાય એવી તાસદાયક ખાંસી થાય, વારંવાર પીણો, લીણો, ગરમ, કોષ્ઠવાર લોહીવાળો કફ પડતો હોય, ખાંસી ખૂબ જ આવતી હોય, ત્યારે આ ઔષધિ વાપરવી જોઈએ.

વિગમજ્વરમાં તાવ આવવાની રીત, ગિતરવાની રીત, એકંદરે ચિહ્નોતો પ્રકાર આ બધામાં જૂતજ્વરની માફક કોઈ પણ જાતનો નિયમ ન હોય; જેમકે આજે સહેજ ટાઢ વાઈ એકદમ જલ્દીથી તાવ ચઢી જાય, તાવ વધારે પણ હોય, ખીજે દિવસે વધારે ઠંડી વાઈ તાવ આવતો, ક્યારેક તાવ ન પણ આવે, તો કોઈ વાર અકસ્માત્ તાવ આવે—એવા અનિયમિત તાવની અવસ્થામાં વાતપિત્તનાં લક્ષણો વધારે હોય, ત્યારે આ ઔષધિ વાપરવી જોઈએ.

આમાશય, પક્વાશય, બિર્ધગ્રહણી અને મધ્યમગ્રહણી આ સ્થાનોમાં સમાન વાયુનું કાર્ય સારી રીતે ન થવાથી વારંવાર અપચો થવાની ટેવ પડી જાય છે. તેની સાથે અરુચિ, બેચેન, પેટ ડક મારી જવું, ખાવાનું પાસે આવતાં મોંમાં પાણી આવી જવું, વગેરે લક્ષણો વધારે હોય તેમજ માપસર થોડું ખાવા છતાં પણ અપચો થતો હોય, તો આ રોગમાં તાખ્યાદિ લોહ સારું કામ કરે છે.

કાકમેહ, નીલમેહ, હારિદ્રમેહ, માંજિષ્ઠમેહ આ પ્રમેહોમાં ખાસ કરીને પિત્તપ્રધાન લક્ષણો થાય છે. તેની ઉપર ચંદ્રગ્રહા, નાગભસ્મ અને તાખ્યાદિ લોહ વપરાય છે. અપચાથી થનારા રોગવાળાને કે આ રોગવાળાને વધારે અપચો રહેતો હોય, લક્ષણો સ્થિર, ચોક્કસ અને વધારે ન હોય, ઉપદ્રવો ચંચળ રહેતા હોય, તો એમાં તાખ્યાદિ લોહનું સેવન ફાયદાકારક નીવડે છે.

લોહીની નળજાઈને લીધે શરીર ફૂલીને આખા અંગમાં આવેલો સોજો, અર્શ અથવા ખીજ રસ્તે વધારે લોહી પડવાથી આવેલો સોજો, યકૃત અને પ્તીહાની વૃદ્ધિ, કળન્તિયાત અને ગુરદાના વિકારથી થયેલો સોજો, તેમજ વધારે રકતસ્રાવ થવાથી આવેલી નળજાઈ અને તેનાથી ઉત્પન્ન થયેલો ક્ષય, ખાસ

રક્તધાતુનો ક્ષય અને તેમાં આવેલો સોગ્ગે આ બધી જાતના સોગ્ગ પર તાપ્યાદિ લોહ ઉત્તમ અસર કરે છે.

દૂંકામાં આ તાપ્યાદિ લોહ પાંડુરોગ, કમજો, અપરમાર, બાળકોનો બાલ-મહ, જૂનો વાતરોગ, કોથ, ખૂજલી, અમ્બપિત્ત, કબજિયાત, વાતપ્રકોષ્ઠ, નવો પક્ષાધાત, પૂયજન્ય જ્વર, સૂતિકાજ્વર, કુષ્ઠ રક્તજન્ય જ્વર, ધંતુર્વાત, જૂનો વિષ-પ્રકોષ્ઠ, હૃદયના વિકારથી થનારી ખાંસી, ક્ષતક્ષય, અનિયમિત વિષમજ્વર, જૂનો અશ્વર્ણ રોગ, પિત્તપ્રધાન પ્રમેહ, સોગ્ગ, લોહીમાં વિષ અથવા ક્ષારની વૃદ્ધિ, સ્ત્રીઓના ગર્ભાશયનો દોષ, મૂર્છા, આમડીના રોગ વગેરેને મટાડવામાં બહુ જ ફાયદાકારક મનાય છે.

તાપ્યાદિ લોહમાં રક્તપ્રસાદન, રક્તકણો વધારવાનો, મૂત્રધ, બળ આપવાનો, રસાયન, આક્ષેપનાશક, પાચક અને દીપક ગુણ છે. તેમાં સુવર્ણમાક્ષિક પાચક, દીપક, આક્ષેપ હણુનાર, પાંડુત્વનાશક, રક્તકણવર્ધક, બળ આપનાર અને રસાયન છે. શિયાળિત રસાયન, ધાતુના પરિપોષણક્રમને મદદ કરનાર અને પ્રમેહનાશક છે. રૌપ્ય મૂત્રધ, વૃધ્ય અને આક્ષેપ કરનાર છે. મંદૂર લોહીની વૃદ્ધિ કરનાર, રક્તસ્તંભક, રક્તકણ વધારનાર અને એ કારણે ધાતુવર્ધક છે. ચિત્રક પાચક, અગ્નિ પ્રદીપન કરનાર, વાતનાશક અને અર્શ હણુનાર છે. ત્રિકુળા રસાયન, મૃદુ સારક અને પાચન ઇન્દ્રિયને શક્તિ આપી પાચનક્રિયાને વધારનાર છે. ત્રિકટુ પાચક અને અગ્નિ પ્રદીપક છે. વાવડિંગ કૃમિધન અને પાચક છે.

(ઔ. ગુ. ધ. ૨૨. ને આધારે.)

(૬૦) નવાયસ સૂક્ષ્મ

વિધિ—સૂક, મરી, પીપર, હરડે, બહેડાં, આમળાં, નાગરમોથ, વાવડિંગ અને ચિત્રકમૂળ આ બધી ઔષધિઓ ૧-૧ તોયો અને લોહભસ્મ ૯ તોસા લેવી. બધાને મેળવી એકત્ર કરવું. (ચ. ચિ.)

માત્રા—૨ થી ૪ રતી ઘી અને મધ સાથે અથવા મહા સાથે દિવસમાં ૨ વાર આપવી. માત્રા ધીરે ધીરે વધારવી. કદ વધારે હોય તો આદાના રસમાં આપવી.

ઉપયોગ—આ રસાયન કમજો, પાંડુરોગ, સોગ્ગ, હૃદયરોગ, ઉદરરોગ, કૃમિ, કુષ્ઠ, ભગંદર, મંદાગ્નિ, અર્શ અને અરુચિનો નાશ કરે છે અને શક્તિ-વર્ધક, અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરનાર અને પાચક છે. તેમજ લોહીમાં રાતા કર્ણો વધારે છે અને યકૃતને શક્તિ આપી યકૃતની ક્રિયાને સુધારે છે.

કંડો પવન લાગવાથી, જૂના અપચાથી કે ઘણા દિવસ તાજ રહેતાથી કમજો થયો હોય તેના પર નવાયસ રસાયન ઉત્તમ લાભદાયક છે. આ રીતે ઉત્પન્ન

હોય તો ઉશીરાસવ અથવા ધારોપ્પુ દૂધ સાથે આપવો. કાયની પ્રથમ અવસ્થા, તાવ, તરસ, છાતીમાં દુખાવો અને લોહીની બિલ્લી થતી હોય તો ચાંદીનાં વરક ના રતી મેળવી દાડિમાવલેહ સાથે; રક્તપ્રદરમાં અશોકારિષ્ટ સાથે; આખા શરીરમાં બળતરા થતી હોય, પેશાબમાં પણ ભયંકર બળતરા અને પેશાબ લાલ રંગનો થોડો થોડો થતો હોય તો બ્રાહ્મી, અનંતમૂળ અને પિત્તપાપડાના હિમ સાથે આપવો.

ઉપયોગ—આ રસાયન બધી જાતનાં રક્તપિત્ત, અગ્નિપિત્ત, રક્તપ્રદર, મૂત્રકૃમ્મ, પથરી, કષ્ઠસાધ્ય પ્રમેહ, અંતરદાહ, બાલદાહ, ભ્રમ, મૂર્છા, લોહીની બિલ્લી અને તાવ વગેરે રોગોનો નાશ કરે છે. આ રસ શીતળ હોવા છતાં પણ જ્વરાગ્નિ મંદ નથી પડતો. વાતપિત્ત પ્રકોપ, ઉર્ધ્વગામી અને અધોગામી રક્તપિત્તમાં ઉનાળા જેવી ગરમ ઋતુમાં પણ આ રસ શક્તિ આપનાર છે.

ચંદ્રકળા રસ રક્તવાહિનીઓ માટે રક્તપ્રસાદન અને રક્તબંધ બંને કામ કરે છે. મુખ્ય કાર્ય આખા રુધિરાભિસરણ અને રક્તવાહિની પર શામક અને પ્રસાદનનું છે. લોહીનું દબાણ વધવાથી અંતરદાહ, બહિર્દાહ અને રક્તવાહિનીઓ ફૂલી ચક્કર, મૂર્છા, ભ્રમ વગેરે ઉત્પન્ન થાય છે, અથવા લોહીમાં પિત્ત મળી રક્ત વિદગ્ધ કરે છે. એથી અંતર્દાહ અને રક્તવાહિનીઓની વિકૃતિ થવાથી ગુદા ગુદા બ્યાધિઓ ઉત્પન્ન થાય છે. આ રોગ પર ચંદ્રકળા રસ સારી રીતે વપરાય છે.

તીવ્ર સેન્દ્રિય વિપથી રક્ત વિકૃત થઈ ભ્રમ, પ્રલાપ, જ્વર વગેરે લક્ષણો થાય ત્યારે ચંદ્રકળા અપાય છે. આ જ રીતે પિત્તની તીવ્રતા, અમુક ખાસ સેન્દ્રિય વિષ કે કોઈ ખાસ જંતુઓથી મૂત્રમાર્ગ વિકૃત થઈ મૂત્રકૃમ્મ કે મૂત્રાઘાત થાય ત્યારે આ રસ અપાય છે. આ ઉપરાંત મસ્તક, મધ્યમ કોષ્ઠ, મધ્યમ રોમમાર્ગ, મૂત્રમાર્ગ અને ખાસ કરીને રક્ત આમાં પિત્તના તીક્ષ્ણ અને ઉષ્ણ શુભ્ર વધવાથી થતા ગુદાગુદા રોગો પર આ રસ એક ઉત્તમ ઔષધિ છે.

ચક્કર, દાહ, આંખોમાં દરદ, આંખો લાલ-લાલ થઈ જવી, માથાની નસો એચાવી, ઘિરાઓ મોટી, બારે અને લોહીથી ભરાવી, ગમે તેમનો લવારો અને તાવ વગેરે થવા, બૃહદ્ મસ્તિષ્ક, લઘુ મસ્તિષ્ક, વાતવાહિનીઓના કેન્દ્રસ્થાન અને તેની પાસે આવેલાં બધાં સ્થાનોની રક્તવાહિનીઓ મોટી થઈ તેનું દબાણ તે અવયવો પર પડે, એવી સ્થિતિમાં લોહીનું દબાણ ઓછું કરવાનું કામ ચંદ્રકળા રસથી સહેલાઈથી થાય છે.

આવી જાતની તીવ્ર અવસ્થા કેટલાક સન્નિપાત જ્વરોમાં પણ થાય છે. તાવની ગરમી બહુ જ વધી જાય છે, રોગી ગેશુદ્ધ થઈ જાય છે અને આંખો લાલ

થઈ જાય છે. તેમજ માથાનું દરદ, ડોકું હાથ્યા કરવું, મોટી મોટી ખૂગો મારી ડોકું આમતેમ હલાવવું, માથું ફૂટવું હોય કે ભાસો વાગતો હોય તેવી વેદના થવી, રોગી ચોખ્ખું સમજાવી ન શકે તો પણ ચહેરો, દીન, બયબીત, અશક્ત અને દુઃખી લાગવો, વગેરે ચિહ્નો થાય છે. દરદી ન્યાં સુધી શુદ્ધિમાં હોય છે ત્યાં સુધી આ જાતની ફરિયાદો કરે છે. આ બધાં લક્ષણો સન્નિપાત જ્વરના મૂળ કારણ-રૂપ દોષોના પ્રકાપથી થાય છે. એટલે આ જગ્યાએ તે તે દોષોનો નાશ કરવાની ચિકિત્સા કરવી જોઈએ. આ જાતની ચિકિત્સા સાથે જ આ રસ આપવો જોઈએ.

કેઈ કેઈ વખત આંત્રિક જ્વરમાં મગજમાં ગરમી વધારે લાગે છે. પછી તાવ મટ્યા પછી પણ ઉ-માદની અસર લાગે છે. ખાસ કરીને બપોરના વખતે ગમે તેમ લવારો કરવો, આંખો લાલ-લાલ થઈ જવી, ગભરામણ, આખા શરીરે પરસેવો વગેરે લક્ષણો દેખાય છે. એની પર ચંદ્રકલા રસ ના રતી, ભાંગરાનો રસ ૩ માસા અને ઠેરીનો મુરખો ૬ માસા મેળવીને આપવું. આ રીતે ૨-૩ ત્રાર આપવાથી પિત્તનું શમન થઈ ઉ-માદ મટી જાય છે.

જો ક્ષયજન્ય વિષથી આ લક્ષણો થયાં હોય તો ચંદ્રકલા રસ કયાં સુધી અસર કરે એ ચોક્કસ કહી શકાય તેમ નથી. પરંતુ આંત્રિક સન્નિપાતની આવી અવસ્થામાં આ રસની સારી અસર થયાના ઘણા દાખલા મળી આવે છે.

સૂર્યના તાપમાં ફરવું, દેવતા પામે લાંબો વખત કામ કરવું, દાઝ કે ખીજ ગરમ પીણાનું ખૂબ સેવન, બહુ વ્યાયામ વગેરેમાં અતિગોગ થવાથી લોહીનું કપાણું વધી ઉપર લખ્યા પ્રમાણે લક્ષણો થાય છે. આ રોગ પર ચંદ્રકલા રસ વાપરવો જોઈએ. આ જાતના રોગમાં તો માત્ર ચંદ્રકલા રસ જ ફાયદો કરે છે. પણ સન્નિપાત જ્વરમાં ખાસ સન્નિપાતની અવસ્થાઓ પ્રમાણે બીજા ઔષધિઓ પણ અંપાય છે. આ રીતે જાને અવસ્થાઓની ચિકિત્સામાં ફેર પડી જાય છે.

તાવની ગરમી બહુ વધી જવાથી માથામાં દરદ થઈ નાકમાંથી લોહી નીકળવા માંડે છે. કેટલાક દરદીઓને દાહ બહુ વધવાથી મોંમાંથી લોહી નીકળવા માંડે છે. આનાં લક્ષણો થાય ત્યારે આ રસ સાકર નાખેલા કૂંધ સાથે આપવો જોઈએ. પછીથી ઉપર ઉર્ધ્વાસવ, સારીવાવણેહ અથવા હળદરનો અર્ક અને પાણીનું મિશ્રણ આપવું જોઈએ.

ગળામાં દરદ અને બળતરા, છાતીમાં દરદ અને બળતરા તથા સોજાને આગ્યો હોય તેવું લાગવું, આખા શરીરમાં દાહ, લોહી પડવું, જ્વર, તૃપા વગેરે લક્ષણો થાય ત્યારે દાડિમાવણેહ સાથે આ રસ આપવાથી સારી અસર થાય છે,

ક્ષય રોગની શરૂઆતમાં કે વચ્ચે લોહીની બિયડી થઈ રોગ વધતો હોય તો બિયડીમાં લોહી બંધ કરવા અને ક્ષયના વેગને અટકાવવા માટે આંદીનાં વરકંડાના

દાડિમાવલેહ કે દાડમના શરબત સાથે આ રસ આપવો જોઈએ.

ઊર્ધ્વ રક્તપિત્તમાં આ રસ સારી અસર કરે છે. રક્તપિત્ત એટલે સતત ચાકુ રહેનાર રક્તસ્રાવમાં પિત્તના તીક્ષ્ણતા વગેરે ગુણો વધી જાય છે. એટલે રક્તવાહિનીઓની શ્લેષ્મકલા પાતળી અને વિકૃત થઈ ફાટે છે અને રક્તસ્રાવ થાય છે. ઊર્ધ્વ રક્તપિત્તમાં ખાસ કરીને નાક અને મોંમાંથી લોહી નીકળે છે. થોડા દિવસ આ લોહી બંધ થઈ જાય છે અને ફરી પાછું શરૂ થાય છે.

કેટલીક વાર રક્તપિત્ત ખીજ રોગોના ઉપદ્રવ રૂપે પણ થાય છે, અને કેટલીક વાર સ્વતંત્ર રોગ તરીકે થાય છે. આંત્રિક જ્વરમાં વિપના પ્રભાવથી ઊર્ધ્વ, અધોગત અને ત્વચાગત રક્તપિત્ત પણ થઈ જાય છે. પિત્તપ્રધાન વિપવાળા સાપના દંશથી પણ આ જાતનું રક્તપિત્ત થાય છે. આ રીતે રક્તપિત્તના નિમિત્ત કારણો લાંબા વખત સુધી રહે છે, એટલા માટે રક્તપિત્તની ચિકિત્સામાં આ વિપનો નાશ કરવાની યોજનાની જરૂર છે. જો આ વિપ કારણ ન હોય અને માત્ર દોષોના પ્રકોપથી જ આ રોગ થયો હોય, તો ચંદ્રકળા રસ બહુ ફાયદો કરે છે.

રક્તપિત્ત સાથે પેટમાં દરદ વગેરે લક્ષણો હોય અને દરદ થઈ બિલટીમાં લોહી પડતું હોય, મોં સુકાવું, પેટમાં જળતરા જેવું લાગવું, આખા શરીરમાં દાહ, તરસ લાગ્યા કરવી, વારંવાર પેટમાં દુખી આવી બિલટી થવી વગેરે પિત્તના ખૂબ પ્રકોપનાં લક્ષણો હોય ત્યારે આ રસ જરૂર આપવો જોઈએ.

અધોમાર્ગી રક્તપિત્ત સ્વતંત્ર અને ઉપદ્રવરૂપે એમ બે જાતના હોય છે. આમાં પેશાબ અને ઝાડા વાટે લોહી પડે છે. આમાં ગુદામાર્ગે લોહી પડવાના બે પ્રકાર છે. આંતરડાંમાં પ્રયુ, આંત્રિક સન્નિપાત, બહુ ઊંડાણમાં રક્તાશ અને ક્ષોભક કારણોથી અચાનક શિરાઓ ફાટી જવી વગેરેથી લોહી પડે છે, ક્રોધવાર ખીજ રોગના ઉપદ્રવ તરીકે પણ રક્તપિત્ત થાય છે. ઉપદ્રવરૂપે હોય ત્યારે તે રોગોનો નાશ કરનાર ઔષધિ સાથે ચંદ્રકળા રસ આપવો જોઈએ, અને સ્વતંત્ર વ્યધિરૂપે રક્તપિત્ત હોય ત્યારે માત્ર આ રસ એકલો જ આપવો જોઈએ.

અધોગત રક્તપિત્તમાં મૂત્રમાર્ગે લોહી પડવામાં ખાસ કરીને ગુરદાનો સોજો, ગુરદામાંથી સિકતા કે ચર્કરા ગવિની રસ્તે મૂત્રાશયમાં આવવી, મૂત્રાશય, મૂત્રમાર્ગ અને ખસ્તિનો ક્ષોભ અને દાહ આ બધાં કારણો છે. આ બધાંમાં પણ પિત્તદોષની વૃદ્ધિ જ કારણ છે. આવી જાતના રક્તપિત્તની બધી અવસ્થાઓમાં અનુપાન-બેદથી આ રસ અપાય છે. ગુરદાના સોજામાં અનંતમૂળ જેવું શામક, સોમ્ય અને મૂત્રસ અનુપાન આપવું જોઈએ. સિકતા અને ચર્કરા બહાર કાઢી નાખવા માટે તૃણપંચમૂળના ઉકાળા જેવું મૂત્રવિરેચક અને મૂત્રમાર્ગના દાહમાં ગોખરુ, ધમાસો અને ધાણુના ઉકાળા જેવું દાહશામક અને મૂત્રસ અનુપાન આપવું જોઈએ.

સ્ત્રીઓના રક્તપ્રદરમાં આ રસ સારી અસર કરે છે. યજ્ઞ સાથેનો રંગ-સાત અને અત્યાર્તવ આ બંને રક્તપ્રદરમાં આવી જાય છે. સ્ત્રીઓનાં જીમ્મશય, ગર્ભાશય અને યોનિમાં કેઈ પણ કારણથી ક્ષોભ થઈ રક્તસ્રાવ થવા માંડે છે, તેને રક્તપ્રદર કહે છે. આ રોગ પર-આ રસ આંખો, અશોક અને કપાસના મૂળ આ ત્રણેની છાલના ઉકાળા સાથે આપવાથી રક્તપ્રદર ઓછો થઈ જાય છે, જે રોગ બહુ પ્રજ્વળ અને બળંકર હોય તો બિનની રાખ અપાય છે.

રક્તપિત્ત (scurvy) થાય ત્યારે કેઈ કેઈને દાંતનાં મૂળ અને અવાજાંમાં સોજો અને દરદ થઈ લોહી નીકળવા માંડે છે. તેમજ કેટલાક દરદીઓને આ ત્રાસ એટલો બધો વધી જાય છે કે ચામડીના ફવાડાંમાંથી ટીપું ટીપું લોહી નીકળે છે. આ વિકાર બહુ ત્રાસદાયક અને પ્રાણધાતક છે. પરંતુ તેમાં પણ ઉપશ્વસરીના ઉકાળા સાથે આ રસ આપવાથી ફાયદો થાય છે.

આ રસ દાહનાશક હોવાથી બહુ દાહ થઈ ઉન્માદ થયો હોય, મૂત્રમાર્ગ, હાથ-પગ અને આંખોમાં દાહ દોઈ કેઈ વાર મૂત્રમાર્ગ કે બીજો માર્ગ લોહીનો સ્રાવ થવો, મૂત્રમાં ચીકણો કંઈ નીકળવો, પેશાબ લાત્ર અને ઓછો થવો વગેરે લક્ષણો હોય તો બ્રહ્મી, અનંતમૂળ, પિત્તપાપડો વગેરે અનુપાન સાથે આ રસ આપવો જોઈએ.

પિત્તજન્ય પ્રમેહો, ખાસ કરીને કાકમેહ, નીલમેહ, હારિદ્રમેહ અને માંજિત-મેહમાં આ રસ ઉત્તમ ઔષધિ છે. આ રોગોમાં પેશાબનો રંગ અનુક્રમે કાળો, નીલ, બહુ પીળો અને મજ્જાના ઉકાળા જેવો હોય છે. આખા શરીરમાં ખૂબ દાહ થાય છે, બહુ તૃષ્ણ, પેશાબ પ્રમાણમાં ઓછો પણ વધારે વાર થવો, ચક્કર આવવા, શુષ્કતા, બહુ દાહ, પંખાથી આંખો વખત પવન નાંખ્યા કરવો, વગેરે લક્ષણો થાય છે. પંખો બંધ થતાં રોગી જૂનો પાડે છે. આ જાતના દાહમાં પિત્તનો તીક્ષ્ણ ગુણ વધી જઈ ત્વચા અને રક્તમાં આશ્રય લે છે. આ જાતના રોગોમાં ચંદ્રકળા રસ સારી રીતે વપરાય છે.

પિત્તમાં તીક્ષ્ણ અને ઉષ્ણ ગુણ વધે ત્યારે ચંદ્રકળા તેનો નાશ કરે છે અને સામ્યતા લાવે છે. આ રસ દાહનો નાશ કરનાર, મૂત્રજ, શામક કોષ્ઠમાંના પિત્તનો યોગ્ય પ્રમાણમાં સ્રાવ કરાવનાર, યકૃતને શક્તિ આપી પિત્તની સામ્યતા લાવનાર, સહસાર, વાનવાહિનીઓના કેન્દ્રચાન, વાતવાહિનીઓ વગેરે રચાનોના ક્ષોભનું શમન કરનાર અને સૌમ્ય છે. આ રસ આ રીતે શીતળ હોવા છતાં મંદાગ્નિ કરતો નથી અને આખા શરીરમાં ઉત્પન્ન થયેલા ક્ષોભ, દાહ અને વેદનાનું શમન કરે છે. આ રસ ક્ષુદ્રપ્રધાન અને ક્ષવાતપ્રધાન રોગોનું શમન કરનાર ઉત્તમ અને વીર્યવાન ઔષધિ છે. પિત્તના પિસત્વ, સરત્વ, દ્રવત્વ અને

અમ્ભત્વ ગુણ વધે ત્યારે સૂતશેષર રસ ઉપયોગી છે અને તીક્ષ્ણ અને ઉષ્ણ ગુણ વધે ત્યારે ચંદ્રકળા રસ ઉપયોગી છે. બંનેમાં આ અંતર છે.

(અી. ગુ. ધ શા. ને આધારે)

ધાનો ખરાબર ઉપચાર ન થાય તો નંતુઓ અંદર પેસી આક્ષેપક વાત થઈ જાય છે. પછી તેના ઉપચારમાં બૂદ્ધ થવાથી—બળતા ઇન્જેક્શનો આપવાથી રોગ બહુ ભયંકર સ્વરૂપ પકટે છે. આખા શરીરે કોલ્ડીઓ, ચામડી લાલ થઈ જાય, હાથ ન આવવી, તાવ, બળતરા, ગભરામણ, આખા શરીરમાં સોપ ભોકાયા જેવી વેદના થવી, કાનમાં બહેરાશ, વાયુનો પ્રકોપ, હૃદયમાં ભારેપણું લાગવું વગેરે લક્ષણો થાય છે. એની ચિકિત્સા જલદી ન કરવામાં આવે તો પક્ષાધાન કે મૃત્યુ થવાનો ભય રહે છે. એવી સ્થિતિમાં મુળ કારણરૂપ નંતુઓ અને વિપતો નાશ કરવા માટે ચંદ્રકળા રસ, પ્રવાહપિષ્ટિ અને ગંગોત્તર મેળવીને દાડિમાવલેહ સાથે દિવસમાં ૩ વાર આપવાથી, ધા પર બહારથી ઉપચાર કરવાથી અને દરદીને માત્ર દૂધ પર રાખવાથી વિપતું જલદી શમન થાય છે. વળુ — ધાના શોધન માટે લીમડાના પાન, ફાફડી અને સમડીના પાનનો મક્કમ બહુ ફાપદા-કારક માક્ષમ પડ્યો છે. વિપ થઈ ગયા પછી જે લક્ષણો જાણી રહે તેને માટે કેટલોક વખત મહાયોગરાજ ગૂગળ આપતા રહેવું જોઈએ.

(૬૨) મહામૃગાંક રસ

વિધિ—સુવર્ણભસ્મ ૧ ભાગ, પારદભસ્મ ૨ ભાગ, મોતીભસ્મ ૩ ભાગ, શુદ્ધ ગંધકભસ્મ ૪ ભાગ, સુવર્ણ માક્ષિકભસ્મ ૫ ભાગ, રૌપ્યભસ્મ ૪ ભાગ, પ્રવાળ ભસ્મ ૭ ભાગ અને કુલાવેલો ટંકણખાર ૨ ભાગ લેવો. બધાંને વિધિસર મેળવી જિન્નેરાના રસમાં ૩ દિવસ ખરસ કરવું. પછી ગોળા વાળી સૂર્યના તાપમાં સુકવેલો. પછી ગોળાને એક મીઠું ભરેલા ઘડામાં મૂકી, ઘડા પર કેડિયું મૂકી, માટીથી બંધ કરી ૧૨ કલાક અગ્નિ આપવો. સ્વાંગ શીતળ થયે ગોળાને બહાર કાઢી, ૬૪ મો ભાગ હીરાભસ્મ અને ૧૬ મો ભાગ વૈકાન્તભસ્મ મેળવી, ખરસ કરી શીશીમાં ભરી લેવું.

∴ માત્રા—ગાથી ૧ રતી દિવસમાં ૨ વાર મરી અને ઘી અથવા મધ અને પીપર સાથે આપવું.

ઉપયોગ—આ રસાયન વિવિધ જાતના ઉપદ્રવ સાથેના ક્ષય-જ્વર, ગુસ્મ, વિદ્રધિ, મંદાગ્નિ, સ્વરબેદ, કાસ, અરુચિ, મૂર્છા, બ્રમ, આંત્ર પ્રકારના મહારોગ, મહાબાધા, પાંડુરોગ, કમળો, અને પિત્તપ્રકોપથી થનારા બધા રોગોનો નાશ કરે છે. આ ઔષધિ ક્ષયની બધી અવસ્થાઓમાં ફાપદો કરે છે.

નંતુઓનો નાશ કરી અને માથાને શાંત કરી એ હાથ લાવે છે: મગજની

ખેચેની મટાડે છે, જંતુઓનો નાશ કરી અને વિષને બાળી તાવતું શમન કરે છે, અને શરીરમાં શક્તિ વધારી થોડા જ દિવસમાં દરદીને આરાતીત તેવો ફાયદો કરે છે.

જે રોગીઓનાં હાડકાંમાં બહુ અશક્તિ આવી હોય અને જે રોગીને જાંઘનો નાશ, મૂત્રપિંડની વિકૃતિ, વાતવાહિનીઓમાં ક્ષોભ અને શુદ્ધક્ષય વગેરે લક્ષણો હોય તેવા ક્ષયના રોગી માટે આ રસાયન અમૃત સમાન હિતકારક છે.

મૂચના—શક્તિ અને વીર્યને વધારનાર બોજન કરવું. પારાથી વિરુદ્ધ કરેલા અને કકારાદિવર્ગના પદાર્થો, હિંગ, વેંગણુ, ખીસા, બહુ મીઠું, ક્ષાર અને તીક્ષ્ણ પદાર્થો ન લેવા અને આગ્રહપૂર્વક બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરવું.

(૬૩) હેમગર્ભપોટલી રસ

વિધિ—શુદ્ધ પારો ૪ તોલા, શુદ્ધ ગંધક ૨ તોલા, સોનાનાં વરક ૧ તોલો અને તામ્રભસ્મ ૩ તોલા લઈ, બધાંને વિધિસર મેળવી, કુંવારના રસમાં ૩ દિવસ ખરલ કરી સોગડીઓ બનાવવી. બરાબર સુકાઈ જાય એટલે સારા રેશમી કપડાના કટકા પર થોડો ગંધક પાથરી, તેની પર સોગડી મૂકી બાંધી દેવું. આવી બધી સોગડીઓને ઐક્રીસાથે દોરાથી મજબૂત બાંધી લેવી. પછી એક નાની માટલીમાં પોટલીના વજન જેટલો જ લાકડિયો ગંધક નાખી, ઉપર પોટલી રાખવી, અને ઉપર થોડો ગંધક નાખી, માટલીનું મોં ઢાંકણ મૂકી બંધ કરી દેવું. ઢાંકણમાં એક નાનું કાણું રાખવું, જેથી અંદર લોહાની સળી નાખી જોઈ શકાય. પછી તે માટલીને વાલુકાયત્રમાં મૂકી લગભગ ૧૧ કલાક મંદ અગ્નિ આપવો. બ્યારે અંદર નીચેના ગંધકનો રસ થઈ જાય ત્યારે ઉતારી અંદરની સોગડીઓને તરત પાણીથી ધોઈ લેવી.

(૨. અ.)

માત્રા—૧૧ થી ૧ રતી દિવસમાં ૨ થી ૩ વાર પીપર અને મધ સાથે.

ઉપયોગ—આ રસાયન કફ સાથેની બધાંકર ખાંસી, શ્વાસ, ક્ષય, કફપ્રકોપ, વાતરોગ, મંત્રહણી વગેરે રોગોમાં આપવો. પિત્તવિસર્જન ક્રિયામાં હોય ઉત્પન્ન થઈ સંત્રહણીયુક્ત ક્ષય થયો હોય તો તેમાં પિંડોની વિકૃતિને સુધારી ક્ષય અને સંત્રહણી મટાડવામાં આ રસ બહુ ફાયદારક છે.

બીજી વિધિ—શુદ્ધ પારો ૪ ભાગ અને સોનાનાં વરક ૪ ભાગ મેળવી બારીક ખરલ કરવું. પછી ૧૨ ભાગ શુદ્ધ ગંધક નાખી દબાવવાની કરવી. પછી મોતીપિંખટ ૧૬ ભાગ, શંખભસ્મ ૨૪ ભાગ અને કુલાવેલો ટંકણુખાર ૧ ભાગ મેળવી પાકા તાંબુ લોખુના રસમાં ખરલ કરી ગોળો બનાવી સૂકવી લેવો. બાદ એક શરાવમાં મૂકી બાટીની ખાલી જગ્યામાં સિંધવવાળી રાખોડી ભરી દઈ સંપુટ કરવો. સુકાઈ જાય એટલે એક હાથનો ગળપુટ આપવો. ટંકું પડ્યે બહાર દાઢી ખરલ કરી લેવું.

(શા. સં.)

માત્રા—૧ થી ૨ રતી દિવસમાં ૨ વાર ગાયનું ઘી અને મધમાં ૨૯ મરી સાથે મેળવી ચાટવું.

ઉપયોગ—આ રસાયન ક્ષયની બધી અવસ્થાઓમાં લાભદાયક છે, તથા ક્ષય, ખાંસી, કફ, સંગ્રહણી અને વાતજન્ય અતિસાર વગેરે સર્વ રોગો એથી મટે છે. ક્ષયની બધી અવસ્થાઓમાં ૧૦૦ હીઝીથી વધારે તાવ ન હોય ત્યારે આ રસ કાયદો કરે છે. ક્ષયમાં થનારી સંગ્રહણીને એ મટાડે છે અને પાચનશક્તિ વધારે છે. ક્ષયમાં પિત્તપ્રકોપ, મોં આવવું, સૂઝી ખાંસી, ઝાડા અને ઉપદ્રવરૂપે થનારી સંગ્રહણીને એ મટાડે છે અને પાચનશક્તિ વધારે છે. પેટમાં વાયુનો પ્રકોપ હોય, પિત્તમાં અસ્પતા અને ઉષ્ણતા ખૂબ વધી ગઈ હોય, આંતરડાંની ધારણશક્તિ નબળી થઈ ગઈ હોય, ત્યારે આ રસ આપવો બહુ જ હિતકર છે.

(૬૪) લક્ષ્મીવિલાસ રસ

વિધિ—સુવર્ણભરમ, રૌપ્યભરમ, અભ્રકભરમ, તામ્રભરમ, બંગભરમ, લોહ-ભરમ, મંડૂરભરમ, કાન્તભરમ (તેને અભાવે લોહભરમ), નાગભરમ, શુદ્ધ વજનાગ અને મોતીભરમ આ ૧૧ ઔષધિઓ ૧-૧ તોલો અને બધાની ખરોચર રસ-સિંદૂર લેવો. બધાને મેળવી મધ સાથે ખરલ કરી, પૂરી જેવડી પાતળી અને મોટા થાળા જેવડી પહોળી બે પર્પટી બનાવી, સૂર્યના તાપમાં સૂકવવી. ૩-૪ દિવસમાં સુકાઈ જાય એટલે શરાવમંપ્રુટ કરી ૪-૫ અડાયા છાણનો અગ્નિ આપવો. સ્વાંગ શીતળ થયે કાઢી લઈ, ચિત્રકમળના ક્વાથમાં ૮ ગ્રહર ખરલ કરી ૦ા-૦ા રતીની ગોળાઓ બનાવવી. (ચો. ૨.)

સૂચના—રસાયનનો રંગ લાલ થઈ રહે એટલો જ અગ્નિ આપવો જોઈએ. વધારે તાપ લાગવાથી રંગ કાળો પડી જાય છે અને પારો ઊડી જાય છે અને તેથી વજન ઓછું થઈ જાય છે.

માત્રા—૧ થી ૧ રતી દિવસમાં ૨ વાર આપવી.

અનુપાન—ક્ષયમાં પ્રવાણપિષ્ટિ અને ગળોસત્ત્વ સાથે. નપુંસકતામાં બંગ-ભરમ અને સોજામાં પીણીના અર્ક સાથે. શક્તિ વધારવા પીપર અને મધ અથવા અવનપ્રાશઅવલેહ સાથે.

ઉપયોગ—આ રસ ત્રિદોષજન્ય ક્ષય, પાંકુરોગ, કમળો, બધા વાતરોગો, રોગો, સળેખમ, શુક્રક્ષય, અર્ચ, શળ, કુષ્ઠ, મંદાગ્નિ, સન્નિપાત, શ્વાસ, કાસ વગેરે રોગોનો નાશ કરે છે અને શરીરને જીવાતીરૂપી લક્ષ્મી આપે છે.

આ રસ શક્તિ વધારનાર, ક્ષય મટાડનાર અને ક્ષયના જંતુઓનો નાશ કરનાર છે. વૈદ્યો આ રસ શક્તિ લાવવા માટે વાપરે છે.

પાણી વગર ચિમળાઈ જતા હોડના મૂળમાં પાણી રેડતાં પ્રકુલ થઈ પાન-

દળ-કૂલ વગેરે વિકસવા માટે છે તેમ આ રસથી જીવનદીપ પ્રકાશિત બને છે.

ક્ષયની તદ્દન શરૂઆતની અવસ્થામાં આ રસ આપવાથી અશક્તિ દૂર થાય છે; રક્ત વગેરે ધાતુઓ નબળી વધવા માટે છે અને શક્તિ વધે છે. આ રીતે ક્ષયની ખીજ અવસ્થામાં પણ આ રસ સારી અસર કરે છે. માત્ર ત્રીજી અવસ્થામાં બ્યારે ઉરઃસ્થાનમાં મોટા મોટા ક્ષત હોય ત્યારે આ રસ ખાસ અસર કરતો હોય તેમ લાગતું નથી.

વેગ રોકવા, ધાતુઓનો ક્ષય, સાહસ અને આહારવિહારમાં વિપત્તિ આ ક્ષયનાં નિમિત્ત કારણો છે. આમાં ક્ષય—એટલે કે રસ, રક્ત વગેરે ધાતુઓનો હાસ થવાથી ઉત્પન્ન થયેલા ક્ષયમાં આ લક્ષ્મીવિદ્યાસ રસ સારી અમર કરે છે. જો નંતુઓ કારણરૂપ હોય તોપણ ચારીરિક શક્તિઓ ઘટવા વગર નંતુઓ શરીરમાં વધી શકતા નથી. લોહી, શુક્ર કે રજનો બહુ જાવ થાય, લાંબો વખત રજજાવ ચાલુ રહે ત્યારે અને ખીજાં કારણોથી ધાતુઓનો ક્ષય થાય છે ત્યારે ક્ષયના નંતુઓને ક્ષેત્ર મળે છે અને ક્ષયનો વિકાસ થાય છે.

ક્ષયમાં માંસક્ષીણતા, કૃશતા, નબળાઈ અને મર્યાદિત જીવન હોય ત્યારે લક્ષ્મીવિદ્યાસ રસ આપવો જોઈએ. એવી સ્થિતિમાં આ રસ પ્રવાહપિષ્ટિ અને ગળાસત્ત્વ સાથે આપવો જોઈએ. અથવા સવારે આ રસ આપવો અને સાંજે ખીજી જીવરધન ઔષધિ આપવી જોઈએ. સવારમાં જો તાવ વધારે હોય તો આ રસ ન આપતાં ત્રિસેકમચિંતામણિ કે જ્યમંગલ રસ આપવો જોઈએ.

ક્ષય ઉપરાંત જૂની કફજન્ય ખાંસીમાં પણ આ રસ સારી અસર કરે છે. રોગ બહુ જૂનો હોય, રોગી કૂગ અને બળ-માંસહીન થઈ ગયો હોય, ચામડી-સુકી થઈ ગઈ હોય, કંક ગાંઠો, ચીકણો, પીળો અને ગંધાતો નીકળતો હોય અને ત્રાસદાયક ખાંસી સાથે શ્વાસ પણ હોય એવા જીવાન હાડપિંજર જેવા નબળા શ્વાસના દરદી માટે આ બહુ ઉપયોગી ઔષધિ છે. આ રસથી જીવનીય શક્તિ બળવાન બને છે અને પછી રોગના નંતુઓ કે વિષ સાથે તે સહેલાઈથી કુદ કરી શકે છે.

જો કોઈ પણ ઇન્દ્રિયનું બળ કે આકૃતિ વખત પ્રમાણે જરોઅર વિકાસ ન પામે તો તે ઇન્દ્રિય વહેલી અશક્ત અને ક્ષીણ થઈ જાય અને એનો વ્યાપાર સારી રીતે નહિ થઈ શકે. પછી બળાત્કારે મહેનત કરવાથી શક્તિનો ક્ષય વધે અને પૂર્તિ એટલી થાય એવી સ્થિતિ થાય છે. આ સ્થિતિમાં દેહસાંની ક્રિયા જરોઅર ન થતી હોય ત્યારે કફદોષ દૂષિત થઈ ખાંસીનો રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. કોઈવાર સાથે શ્વાસ પણ હોય છે. આ પ્રમાણે દેહસાં માકક હૃદય અશક્ત થઈ જવાથી શ્વાસ, હાથપગે ખાંસી, હાથ-પગ અને મોં પર સહેજ મોઝા અને

કોઈવાર વાત કરતાં જ હાંફ ચઢવી, ધાંટો તદ્દન તણાઈ જવો અને મહામહેનતે ખોલાવું, વગેરે લક્ષણો હોય ત્યારે લક્ષ્મીવિલાસ રસ સારો ફાયદો કરે છે. પહેલાં આપેલો અબ્રહમપ્રધાન લક્ષ્મીવિલાસ રસ (નંબર-૨૫)માં હૃદયને ઉત્તેજના આપવાનો ગુણ વધારે છે; બ્યારે આ રસસિંદૂરવાળા રસમાં શક્તિ વધારવાનો ગુણ વધારે છે. આ ઉત્તેજક હોવા છતાં પણ હૃદયને વધારે ઉત્તેજના આપતો નથી.

હૃદયની અશક્તિને લીધે રક્તની અભિસરણક્રિયા સારી રીતે ન થવાથી આખા શરીરમાં અશક્તિ આવી જાય છે. આ સ્થિતિમાં આ રસ બહુ જ હિતકર મનાય છે.

આમાશયની અશક્તિને લીધે આમાશય રસ (Gastric Juice) બરોબર ઉત્પન્ન થતો નથી. એટલે એ પાચક રસ ઉત્પન્ન કરનાર કોષ-સમૂહ અશક્ત થઈ જવાથી આમાશયના પિત્તની ઉત્પત્તિ બરોબર થતી નથી. આથી ખોરાક પણ બરોબર પચતો નથી. ગ્રહણી, અગ્ન્યાશય, યકૃત અને લઘુ અંત્ર નળાંક ધર્મ જવાથી ત્યાં પાચક રસ પણ બરોબર કાર્ય ન કરવાથી ખોરાક જેવો જોઈએ તેવો પચતો નથી. અનનો વિદાહ થાય છે. ખોરાક ન પચવાથી રસધાતુ બરોબર થતી નથી. પરિણામે શરીરના સજીવ ઘટકોને પોષણ મળતું નથી અને શોષાય છે. આથી તેમની વૃદ્ધિ કે સ્વસ્થ સ્થિતિ બગડે છે, રોગી દિવસે દિવસે દુબળો પડતો જાય છે, સહેજ ખોરાક લેતાં પેટ ભારે ધર્મ જાય છે, અને ખોરાક પર અરુચિ થાય છે. એવી સ્થિતિમાં લક્ષ્મીવિલાસ રસ સારી અસર કરે છે. આ રસથી આખી પાચનસંસ્થાના પિત્ત ઉત્પન્ન કરનાર કોષાણુઓ જળવાન બને છે, અનનો વિદાહ અટકે છે, ખોરાક સારી રીતે પચવા માંડે છે અને નવી અણુબંધન ક્રિયા (Anabolism) નિયમિત રીતે થવા માંડે છે.

યકૃતની અશક્તિને લીધે યકૃતપિત્ત (Bile)નો સ્રાવ પૂરતો ન થવાથી પકવાશયમાં ખોરાક બરોબર પચતો નથી અને રસતું શોષણ થતું નથી. આથી શરીરમાં પાંકુતા આવી જાય છે. આ જાતની પાંકુતામાં પેટમાં આફરો, અંપચો, પેટ ભારે, આંતરડાંમાં ગગડાટ અને ધીમો દુખાવો વગેરે લક્ષણો થાય છે. આ બધામાં મંદાગ્નિ મુખ્ય હોય છે. આવી જાતના રોગ પર આ રસ સારું કામ કરે છે.

કમળો આશુકારી અને ચિરકારી બે જાતનો થાય છે. ચિરકારી (લાંબો વખત રહેનાર) કમળામાં યકૃતના કોષાણુઓ (Cells)માંની ધાતુક્રિયામાં વિકૃતિ થાય છે. પછી પિત્ત વિકૃત થઈ રસ અને રક્ત ધાતુમાં મળે છે અને તેથી કમળો થાય છે. આ જાતના કમળામાં અશક્તિ વધારે હોય છે. આ રોગ લાંબો વખત રહે છે. આખા શરીરમાં પીળાશ, પેશાબમાં આશુકારી પ્રકારના કરતાં ઝોઝી પીળાશ, મંદાગ્નિ, અરુચિ, કોઈ વાર બિલટી, દિવસે દિવસે માંસ ઘટતું

જવું વગેરે લક્ષણો વધારે હોય છે. આ જાતના કમળામાં લક્ષ્મીવિલાસ રસ સારું કામ કરે છે.

વાતરોગમાં ઘણા બેદ છે. આ રોગનાં કારણો જીર્ણજીર્ણ અને લક્ષણો પણ વિચિત્ર હોય છે. વાતરોગમાં આશુકારી અને ચિરકારી બે પ્રકાર છે. આશુકારીમાં પક્ષાઘાત, અપતંનક, અને આક્ષેપક અને ચિરકારીમાં કલાયથન, સર્વાંગવાત, ગૃધ્રસી, વિશ્વાચી, ખટ્વી વગેરે આવે છે. આમાં વાતસ્થાનની અશક્તિથી ઉત્પન્ન થનારા ચિરકારી વાતરોગોમાં લક્ષ્મીવિલાસ રસ ફાયદો કરે છે. આશુકારી પક્ષાઘાત વગેરે રોગોની તીવ્ર અવસ્થામાં આ રસ વપરાતો નથી. પરંતુ જીર્ણઅવસ્થામાં અને સાથે સાથે આખા શરીરમાં અશક્તિ આવે ત્યારે આ રસ વપરાય છે. આ રીતે માયાની શળ, કાનમાં અવાજ, કોઈ પણ ઇન્દ્રિય અશક્ત થઈ જઈ પોતાનું કાર્ય સારી રીતે ન કરી શકવી, કોઈ પણ અંગ અશક્તિથી સુકાઈ જઈ પાતળું થઈ જવું, સ્મૃતિનો નાશ થવો વગેરે રોગોમાં અને ઉપર કહેલા ચિરકારી રોગોમાં લક્ષ્મીવિલાસ રસ બહુ લાભદાયક છે.

હૃદયની નળજાખી આખા શરીરે સોજા આવ્યા હોય ત્યારે મૂત્રસ અનુપાન સાથે આ રસ આપવાથી હૃદય બળવાન બને છે અને રસત્વચામાં એકત્ર થયેલો રસ રક્તમાં શોષાઈ જઈ સોજા મટી જાય છે.

એક જાતના કુષ્ટ પ્રતિસ્થાપમાં સતત પાણી નીકળ્યા કરે છે. રાતદિવસ આ પ્રમાણે સ્નાવ ચાલુ જ રહે છે. આ એકલું પાણી હોય તે પણ ગાદું હોય છે. આ સ્નાવ નાકમાંની રસવાહિનીઓ અને શ્લેષ્મકલાઓમાંથી થાય છે. કોઈ પણ રીતે આ સ્નાવ અટકતો નથી. થોડા વખત માટે આ સ્નાવ બંધ થઈ જાય છે. પણ જ્યારે થાય છે ત્યારે કેટલાક દિવસો સુધી ચાલુ રહે છે. આ વિકાર પર આ રસ વપરાય છે. આ રસથી રસવાહિનીઓ અને શ્લેષ્મકલા પર નિયમન કરવાની શક્તિ આવે છે અને ફરીથી વારંવાર સળેખમ ઊભળતો નથી.

નપુસકતામાં ઘણાં કારણો હોય છે. આમાંનું એક કારણ અંડકોષના કોષાણુઓની પુખ્તિ અને ઓજ બનાવવાની શક્તિ ઘટી જવી એ છે. આ કોષાણુની અશક્તિને લીધે રક્તાભિસરણક્રિયા પણ સારી રીતે થતી નથી. પછી શુક્રમાંથી ઓજ (શુક્ર ધાતુનું વિશિષ્ટ તેજ તે ઓજ) બરોબર બનતું નથી. આથી નપુસકતા આવે છે. રોગી તદ્દન નિસ્તેજ અને નિર્મોલ્ય લાગે છે. ચહેરો ઉદાસ રહે છે, આખો દિવસ વિચારમાં ફૂળેલો રહે છે, કોઈ પણ કામ માટે તેને ઉત્સાહ રહેતો નથી અને ચહેરા પર કોઈ પણ મનોહત્તિ ચોક્કસ માન્ય પડતી નથી. આ રોગ પર બંગભસ્મ સાથે લક્ષ્મીવિલાસ રસ આપવાથી પુરુષત્વ વધી ઉત્સાહ આવે છે. આ રસથી અંડકોષો બળવાન બને છે અને પુરુષખીજ અને ઓજ

બનાવવામાં મદદ મળે છે. આ રસથી નર્મુસકત્વ, નષ્ટ વીર્યત્વ અને શીઘ્રપતન આ ત્રણે રોગો નાશ પામે છે અને તારબ્યરૂપી લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થાય છે.

આ રસ સન્નિપાતની તીવ્ર અવસ્થામાં વપરાતો નથી. તોપણ સન્નિપાત-ન્તર ઊતરી ગયા પછી તેના બીજા અંશે કે ઉપદ્રવો દૂર કરવા માટે આ રસ લાભદાયક છે. શુદ્ધીશુદ્ધી ભ્રમના વિપ્રભન્તરોમાં મનતન્તર ઊતરે ત્યારે, સ્થૂળિક સન્નિપાતમાં તાવનો વેગ મટે ત્યારે, આંત્રિકન્તરમાં શારીરિક ઉત્તાપ તદ્દન ધરી જાય ત્યારે, અને બીજી ભ્રમના ન્તરમાં વેગ શમી ગયા પછી નાડીમાં ક્ષીણતા આવી જાય, આખા શરીરમાં ચીકાસ અને શિથિલતા, હૃદયમાં ક્ષીણતા, શ્વાસ વધારે હોવા છતાં પણ દરદી પૂરો શુદ્ધિમાં હોવો—આવી પ્રાણધાનક સ્થિતિમાં જો નાડીનો વેગ ક્ષણેક્ષણે ઘટતો જતો હોય તો તે વખતે હેમગર્ભપોટલી રસ લેવાનું છે. પરંતુ તીવ્ર ઘાતક અવસ્થા શમી ગયા પછી શારીરિક ઉત્તાપ ઓછો હોય, શરદી વધારે હોય, નાડી ક્ષીણ હોય અને સ્પંદન વધારે હોય એવી સ્થિતિમાં લક્ષ્મીવિલાસ રસ બહુ ઉપયોગી છે. કોઈકોઈ વખત સન્નિપાતની શરદીવાળી બચકર સ્થિતિ ૮-૧૦ દિવસ રહે છે. આ વખતે આ રસ અપૂર્વ કાર્ય કરે છે. આ રીતે આ રસે ઘણા મનુષ્યોને ફરીથી જીવંતદાન આપ્યું છે.

અતિસાર રોગમાં આમાશયથી મોટાં આંતરડાંના અંતભાગ સુધી અપ્રધાતુ વધી ખૂબ પ્રમાણમાં ઝાડા થાય છે, પરંતુ મળક્ષયના રોગમાં મળ બરોબર નીકળે છે. થોડો થોડો મળ નીકળ્યા જ કરે છે પણ તદ્દન બંધ થઈ જતો નથી. આ રોગ પર આ રસ સારો ફાયદો કરે છે. આ રીતે ક્ષયરોગના ઉપદ્રવરૂપે થયેલા અતિસારમાં પણ આ રસ ફાયદો કરે છે. માત્ર શરીરની ઉષ્ણતા મર્યાદામાં હોવી જોઈએ.

દૂધમાં આ રસ કોઈ પણ કારણથી આવેલી અશક્તિમાં બંધી ઇન્દ્રિયો અને અવધવેતે ચોગ્ય પ્રમાણમાં પોષક દ્રવ્ય અપાતી બળવાન બનાવનાર અમૂલ્ય ઔષધિ છે. આથી શરીરનો ક્ષય કરનાર ઘણા રોગોમાં આ રસ વપરાય છે.

(અો. શુ. ધ. શા.)

શ્વસનક ન્તર (ન્યુગોનિયા)માં આ રસાયન લાભદાયક છે. આ રસાયન સાથે મોરખીંછની ભરમ, તજ, જોડીમધ અને બહેડાં મેળવી આદુનો રસ અને મધ સાથે સવારમાં આપના રહેવું જોઈએ. જો અશક્તિ વધારે હોય તો રૂ રતી દરતરી પણ મેળવી લેવી જોઈએ. રાત્રે સમીરપન્નગ રસ આપતા રહેવું. આ રીતે ઉપચાર કરવાથી રોગ શાંતિથી મટી જાય છે.

(૬૫) ચંદ્રામૃત રસ

વિધિ—સૂંદ, મરી, પીપર, હરડે, બહેડાં, આમળાં, ચવક, ધાણા, જીરું

અને સિંધવ આ ૧૦ વસ્તુઓ ૧-૧ તોલો લઈ, ખાંડી, ખારીક ચૂર્ણ કરી, બકરીના દૂધમાં ૬ કલાક ખરલ કરવું. પછી શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ ગંધક અને લોહભરમ ૨-૨ તોલા, કુસાવેલો ટંકણખાર ૪ તોલા અને મરી ૨ તોલા લઈ મેળવી લેવું. પહેલાં પારો અને ગંધક મેળવી કન્નડી કરવી. પછી અનુક્રમે ભરમ અને ચૂર્ણ મેળવવાં. પછી બકરીના દૂધમાં મેળવેલા ઉપલા ચૂર્ણ સાથે મેળવી, બકરીના દૂધમાં ૩ કલાક ખરલ કરી ૩-૩ રતી ગોળાઓ વાળવી. (૨. ૨.)

માત્રા—૧ થી ૨ ગોળા દિવસમાં ૨ થી ૩ વાર લેવી.

અનુપાન—બકરીનું દૂધ, કળથીનો ઉકાળો, કમળનો રસ, મધ, પીપર કે આદાના રસ સાથે આપવી.

ઉપયોગ—આ રસાયન વાતપિત્તપ્રધાન, વાનકફ્રધાન, પિત્તકફ્રધાન, વાતજ અને પિત્તજ ખાંસી, રક્તયુક્ત ખાંસી, સૂકી ખાંસી, કફવાળી ખાંસી, શ્વાસ સાથેની ખાંસી, તાવ સાથેનો શ્વાસ, તૂપા, દાહ, ભ્રમ, જરોળવૃદ્ધિ, ગુદમ, ઉદરરોગ, આદરો, કૃમિ, હૃદયરોગ, પાંકુરોગ, જીર્ણિત્વર વગેરે રોગોનો નાશ કરે છે. સપ્ત ખાંસીનેએ ૧-૨ દિવસમાં જ મટાડી દે છે, અને અગ્નિ, બળ અને વીર્યને વધારનાર પણ છે.

ફેફસાંમાં કફ બહુ ભરાઈ ગયો હોય અને તાવ પણ રહેતો હોય તો અરડૂસી, ગળો, મારંગબૂળ, નાગરમોથ અને બેડી ભોંયરીંગણી સરખે ભાગે લઈ ખારીક ચૂર્ણ કરી જમ્યા પછી ૧૧-૧૧ માસો મધ સાથે ઉપરની દવા લેતી વખતે અને પછી લેતા રહેવાથી અથવા અનુપાન રૂપે અરડૂસી વગેરેનો કવાય લેતા રહેવાથી ફેફસાં દોષવગરનાં અને બળવાન બની જાય છે. આ દવા અમે જીદીજીદી જાતની ખાંસીમાં ઘણીવાર વાપરી છે. બહુ જ પ્રભાવશાળી અકસીર દવા છે.

(૬૬) કફકુઠાર રસ

વિધિ—શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ ગંધક, સૂંઠ, મરી, પીપર, તામ્રભરમ અને લોહ-ભરમ એ સર્વ સરખે વજન લેવાં. પહેલાં પારો અને ગંધકની કન્નડી કરી ભરમો મેળવવી. પછી સૂંઠ, મરી અને પીપરનું કપડાણ ચૂર્ણ કરી બેડી ભોંયરીંગણીના ફળના રસમાં ૬ કલાક ખરલ કરવું. પછી કુકુના કવાય અને ધતૂરાના પાનના રસની ૧-૧ ભાવના આપી ૧-૧ રતીની ગોળાઓ વાળવી. (૨. ૨૧. મુ.)

માત્રા—૧ થી ૨ ગોળા દિવસમાં ૨ વાર નાગરવેલના પાનના રસ સાથે આપવી.

ઉપયોગ—કફકુઠાર રસ બહુ જ તીક્ષ્ણ છે. છાતીમાં કફ બહુ ભરાઈ ગયો હોય, વારંવાર ખાંસી આવી કફ થોડો થોડો નીકળતો હોય અને તાવ હોય ત્યારે

ખાંસીનો વેગ ઓછો કરવા માટે, કદ કાઢી નાંખવા માટે અને શ્વાસવાહિની પર શામક અસર કરવા માટે કદકુકાર રસ બદ્ધ ૪ સરસ કામ કરે છે.

આ રસ પ્રકુપિત કદ અને તેથી થતી ખાંસી સાથેના તાવ પર વધરાય છે. છાતીમાં કદ બહુ ભરાઈ જવાથી વારંવાર ખાંસી આવી બહુ ગાઠો, ચીકણો, ગાંઠો જેવો કદ નીકળતો હોય ત્યારે તેની ચિકિત્સામાં મુકેલી પડે છે. ખાંસી બહુ ત્રાસ આપનારી અને વારંવાર આવતી હોવાથી કોઈ કોઈવાર અશ્લીષવાળી બનાવટ આપવી પડે છે. અશ્લીષુમાં રતંબક અને શામક ગુણ હોવાથી ખાંસી સહેજ નરમ લાગે છે પણ પરિણામે નુકસાન વધારે થાય છે. કારણ કુષ્ટ કદ અંદર વધારે દ્વિપિત થઈ નુકસાન કરે છે. આથી એવી ત્રાસદાયક ખાંસીમાં અશ્લીષુ જેવી શામક વસ્તુ એકલી ન આપવી ભેદ છે. કદનો સાવ કરાવે અને શ્વાસવાહિનીઓ પર શામક અસર કરે તેવી ધતૂરાવાળી બનાવટ વધારે ઉપયોગી થઈ પડે છે. આ રસમાં ધતૂરા ઉપરાંત બેડી ભોંપરીંગણી અને કકુ હોવાથી ઉત્તેજના કરી કદને પાતળો બનાવવો અને તેનો સાવ કરાવવો એ બંને કામ સરળતાથી થાય છે.

કદ વધારે વખત ભરાઈ રહેવાથી કોઈ વખત પ્રકુપિત થઈ તાવ ઉત્પન્ન કરે છે. તે વખતે કદ જેમ જેમ ઘટતો જાય છે, તેમતેમ તાવનું જોર પણ ઘટતું જાય છે. આ જ્વરમાં તાવનો વેગ વધુ હોવા છતાં નાડીનો વેગ તેટલો વધતો નથી. આપું શરીર ગોળા જેવું અને ભારે લાગે છે. આગસ વધારે આવે છે, આપું શરીર, ખાસ કરીને છાતી જકડાઈ જાય છે, આગળ પર ખાંસી જેમ જેમ વધતી જાય છે તેમ તેમ છાતીમાં થળ પણ મારવા માંડે છે. ખાંસી ખાતો થળ વધારે મારે છે અને પાંસળીઓ ખેંચાઈ ગભરામણુ જેવું થાય છે. કદ છૂટતાં કુખાવો ઓછો થાય છે અને રોગી અશક્ત અને ફિક્કો થઈ જાય છે. આવું થાય ત્યારે કદકુકાર રસ સારી અસર કરે છે.

કદકુકાર રસમાં તામ્ર વેદના શમાવનાર, આક્ષેપનો નાશ કરનાર અને કદની ઉત્પત્તિ ઓછી કરનાર છે અને ધતૂરા ખાંસીનો વેગ ઓછો કરી કદ બહાર કાઢવામાં મદદ કરે છે. એ વાતવાહિનીઓ માટે શામક છે અને અંતરસાવ નિયમિત કરે છે. ભોંપરીંગણી ઉત્તેજક અને કદનો સાવ કરનાર છે, અને કકુ કદને પાતળો કરનાર અને જીલટી કરાવનાર છે. પીપર કદનો સાવ કરનાર છે. સૂંઠ અને મરી પાચન અને દીપન કરનાર છે. લોહજરમ શક્તિ વધારનાર અને કનળી યોગવાહી અને રસાયન છે.

(અો. યુ. ધ. શા.)

(૬૭) અગ્નિરસ

વિધિ—શુદ્ધ પારો ૧ તોલા, શુદ્ધ ગંધક ૨ તોલા, પીપર ૩ તોલા, હરડે ૪ તોલા, બડેડાં ૫ તોલા અને અરંડુસીનાં પાન ૬ તોલા લેતાં. બધાંને વિધિસર

એકઠાં કરી, ખાવળની છાંતના ઉકાળાની ૨૧ ભાવના આપી, સૂકવી, ચૂર્ણ કરી લેવું. અથવા ૨-૨ રતીની ગોળાઓ વાળવી. ઘણા ગ્રંથકારોએ આમાં ભારંગમૂળ ૭ તોલા મેળવી 'ભાગો-તરવટી' એવું નામ આપ્યું છે. (૨. ૨. સ.)

જો અગ્નિરસ આપતી વખતે સાથે ૨-૨ રતી ભારંગમૂળ મેળવી લેવામાં આવે તો કફસ્થાનની શક્તિ ઘણી વધી જાય છે અને એથી કફ સરળતાથી બહાર નીકળી જાય છે. સૂકી ખાંસીવાળાઓ માટે ભારંગમૂળ ન મેળવવું જોઈએ.

માત્રા—૪ થી ૬ રતી દિવસમાં ૩ વાર મધ સાથે ચટાડવું. સવાર સાંજ બે વખત ઉપર બકરીનું દૂધ પાવું. બપોરે દૂધ ન પાવું.

ઉપયોગ—આ રસ શ્વાસવાહિનીઓમાંથી કફનો જલદી સ્ત્રાવ કરાવે છે, અને કફ સાથેની ખાંસી, શ્વાસ, ક્ષય, અને ઉરક્ષતમાં બહુ ફાયદાકારક છે. કફને જલદીથી બહાર કાઢે છે. ગળું અને જીભના દોષનું શમન કરે છે, અને લોહી નીકળતું બંધ કરે છે. ક્ષય અને જૂની ખાંસીમાં કફ સાથે લોહી પડતું હોય અથવા ફેફસાંમાં આધાન લાગવાથી થૂંકમાં લોહી આવતું હોય ત્યારે આ રસ સારો ફાયદો કરે છે. શ્વાસવાહિનીઓમાંથી કફ જલદી કાઢી નાખે છે, કંઠ અને જીભના દોષનું શમન કરે છે, અને લોહી નીકળતું બંધ કરે છે. વારંવાર ખાંસી થયા કરતી હોય તેવી સૂકી ખાંસીમાં પણ આ રસ ફાયદાકારક છે. આ રસ શામક હોવાથી ખાંસીના વેગનું શમન કરે છે.

(૬૮) લવંગાદિ તાક્ષસિંદૂર

વિધિ—ફૂપીપકવ રસાયન પ્રકરણમાં લખ્યા પ્રમાણે બનાવેલો તાક્ષસિંદૂર ૫ તોલા અને સાકર વગરનું લવંગાદિ ચૂર્ણ ૫ તોલા મેળવી ખરદ્ધ કરવું. પછી ૫ તોલા લવંગાદિ ચૂર્ણના કવાચ કરી, તેની ૩ ભાવના આપી મગ જેવડી ગોળાઓ વાળવી. (આ. નિ. મા.)

માત્રા—૧ થી ૨ ગોળા દિવસમાં ૨ થી ૩ વાર આદુના રસ અને મધ સાથે અથવા પાનમાં આપવી.

ઉપયોગ—આ રસ ફેફસાંના વાયુકોષ અને શ્વાસપ્રણાલિકાઓને મજબૂત બનાવે છે. એમાં ભરાયેલા કફને બહાર કાઢી નાખે છે, અને નવો કફ થતો રોકે છે. આ લવંગાદિ તાક્ષસિંદૂર શ્વાસ, ક્ષય, ખાંસી, ઉરક્ષત વગેરે ફેફસાં અને હૃદયના બધા રોગોનો નાશ કરે છે. ખાવામાં લી વધારે ખાવું અને પર-હેજ પાળવી. વધારે ગુણો તાક્ષસિંદૂરના વર્ણનમાં લખ્યા છે. પરંતુ લવંગાદિ ચૂર્ણના સંયોગથી તાક્ષસિંદૂરની ઉત્પત્તિનું શમન યથ જાય છે અને લવંગાદિ ચૂર્ણના ગુણમાં વધારો થાય છે.

(૬૬) શ્વાસકુઠાર રસ

વિધિ—શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ ગંધક, શુદ્ધ વજનાગ, કુક્ષાવેલો ટંકણુખાર, અને મનઃશિલ ૧-૧ તોલો અને મરી ૮ તોલા લેવાં. પહેલાં પારો અને ગંધકની કલગલી કરવી, પછી વજનાગ, ટંકણુખાર, અને મરી વારાફરતી મેળવવાં. મરી ૧-૧ નાખતા જલું અને ખરલ કરતા જલું. પછી સૂંક, મરી અને પીપરનું ૧-૧ તોલો બારીક ચૂર્ણ મેળવી શીશીમાં ભરી લેવું. કેટલાક વૈદ્યો આ રસની નાગર-વેલના પાનના રસમાં ખરલ કરી ગોળીઓ વાળે છે.

માત્રા—૧ થી ૨ રતી દિવસમાં ૨ વાર નાગરવેલના પાનમાં આપવું. અથવા આદુનો રસ અને સાકર સાથે અથવા જેડી ભોંયરીંગણીના કવાથ સાથે આપવું.

ઉપયોગ—આ રસ શ્વાસ, કાસ, મંદાગ્નિ અને વાતકફપ્રધાન રોગોનો નાશ કરે છે. આ રસ સન્નિપાત, મૂર્છા, અપરમાર, બેશુદ્ધિ વગેરેમાં સૂંધાડવાથી દરદી તરત શુદ્ધિમાં આવી જાય છે. ઉરસ્તોયમાં જ્યાં સુધી પાણી ભરાતું નથી, ત્યાં સુધી આ રસ કાયદો કરી શકે છે. સૂર્યોવર્ત, આધાશીશી અને અસલ માથાનું દરદ, સળેખમ, ૧૧ પ્રકારના ક્ષય, હૃદયરોગ, શળ, ભયંકર સ્વરભેદ વગેરેમાં આ રસ રોગ પ્રમાણે અનુપાન સાથે આપવાથી બધા રોગોનો નાશ કરે છે.

શ્વાસકુઠાર રસ શ્વાસરોગમાં સારી અસર કરે છે. શ્વાસ રોગ ઉપરાંત બીજા રોગોના પૂર્વરૂપ, ઉપદ્રવ કે લક્ષણ તરીકે પણ શ્વાસ થાય છે. હૃદયરોગ અથવા આખા શરીરમાં શોથ બંને રોગોમાં શ્વાસની સંપ્રાપ્તિ આવી જાય છે, એવા લક્ષણરૂપ શ્વાસમાં આ રસ અસર કરતો નથી.

ઘડપણ કે જુવાનીમાં જ ખાંસી અને તેની સાથે શ્વાસ હોય ત્યારે આ રસ વપરાય છે. આ શ્વાસમાં ગભરામણ વધારે હોય છે, શ્વાસોચ્છ્વાસ વેગથી ચાલે છે અને શ્વાસ કરતાં આ ઉપદ્રવ વધારે હોય છે. શ્વાસનો વેગ આવતાં દરદી એકદમ બેચેન બની જાય છે, પાસેના ચાંબકા કે માણસને પકડીને ખેસવાથી કાંઈક શાંતિ વળશે એમ લાગે છે. આમ ધારી જે કાંઈ હોય તે પકડી લે છે. કંઈ છૂટવા માટે જે કાંઈ મળે તે ગોંમાં રાખે છે. આ શ્વાસનું કોઈ નક્કી કારણ નથી. કોઈને ઠંડો પવન કે શિયાળામાં, તો કોઈને ચોમાસામાં, શિયાળામાં ખરલ કે વરસાદ થાય અને ઠંડો પવન વાય ત્યારે વગેરે કારણથી શ્વાસ જાળે છે. કોઈ કોઈને ઉનાળામાં સખત ગરમી પડે તેનાથી શ્વાસ વધી જાય છે. આ રીતે ખોરાક-રહેણીકરણથી પણ શ્વાસ વધે છે. કોઈ કોઈને સકેજ ખાતું દહીં ખાના શ્વાસ વધે છે અને પ્રકૃતિભેદથી કોઈને દહીં ખાતા કાયદો થઈ જાય છે.

સળેખમ થઈ શ્વાસવાહિનીઓમાં કંઈ ઉત્પન્ન થઈ કેટલાક વખતમાં કંઈનો

અવરોધ થાય છે. તે પ્રુછી જો શ્વાસ ઉત્પન્ન થયો હોય તો આ રસ વાપરવો જોઈએ. આ રોગમાં શ્વાસ ઉત્પન્ન થઈ વારંવાર ચક્કર આવી આંખે અંધારાં આવી જાય છે અને મંદાગ્નિ, ખાંસી વગેરે લક્ષણો થાય છે. કફ ન પડે ત્યાં સુધી બહુ ત્રાસ પડે છે અને વારંવાર ખાંસી આવ્યા કરે છે. કફ નીકળતાં થોડી વાર સારું લાગે છે. ગળામાં કાંઈક ચીજ ભરાઈ હોય તેમ લાગે છે. ખાંસી અને શ્વાસનો વેગ આવતા બોલવું પણ અધરું પડે છે, જિંઘ આવતી નથી. જો સહેજ આંખ મળે તો થોડી જ વારમાં શ્વાસનો વેગ વધી વધારે ગભરામણ થાય છે. આ ગભરામણ કફ રોકવાથી થાય છે. રોગી ખાટલા પર સીધો સૂઈ શકતો નથી. તેને બેસી રહેતા હીક લાગે છે અને આગળપાછળ કાંઈક આધાર રાખવાથી સહેજ શાંતિ વળે છે. જો સહેજ સૂવે તો એકદમ વેગ આવવાથી બેઠા થઈ જવું પડે છે. ગરમ પાણી, ગરમાગરમ ચા, સેક, સગડી, ઓઢવા ગરમ ધાળજો વગેરેથી સારું લાગે છે. સહેજ ઠંડી લાગતા શ્વાસનો વેગ અને બેચેની વધી જાય છે. વેગ બહુ હોય ત્યારે આંખો અધીં મીચેલી રહે છે, આંખોની કાઠી સહેજ ઉપર ચઢેલી લાગે છે, પરસેવો ખાસ કરીને કપાળ પર, મોં સુકું, અવાજ બેસી જવો, વગેરે લક્ષણો થાય છે. આ શ્વાસમાં શ્વાસકુદાર રસ લાભદાયક છે.

આકાશમાં વાદળાં, વરસાદ, ઠંડો કે શીનો પવન વગેરેથી શ્વાસ સહેજ વધે છે. આ રીતે બીની જાતના પર બેસવાથી, ઠંડું કે કફ વધારે તેવું ખાવાથી શ્વાસ વધી જાય છે. શીતવીર્ય અને ઠંડી ચીજોને અડકવાથી શ્વાસ વધે છે. આ રીતના શ્વાસરોગોમાં શ્વાસકુદાર રસ સારો વપરાય છે. આ જાતના રોગોમાં સમીર-પન્નગ રસ પણ લાભદાયક છે.

શ્વાસ ઉપરાંત મોહ, મૂર્છા, બ્રમ વગેરેમાં બેશુદ્ધિ થાય ત્યારે આ રસ નસ્ય તરીકે પણ વપરાય છે. (અૌ. ગુ. ધ. શા.)

સૂચના—(૧) પિત્તજન્ય કાસમાં આ રસ ન વાપરવો જોઈએ. (૨) કોઈ કોઈવાર શ્વાસકુદારથી કેટલાક ફરદીઓને ગરમી વધી જાય છે. તે વખતે પ્રવાસપિષ્ટિ અને ગળોસત્ત્વ કે દાડિમાવલેહ કે સાકરવાળું દૂધ આપવું જોઈએ.

(૭૭) શ્વાસરોગાંતક વટી

[વધિ—શુદ્ધ સોમક ૧ તોલો, શુંગભસ્મ ૧૧ તોલા અને કુલાવેલો ૮૦ કણુ-લુખાર અને ઘોળાં મરી ૨-૨ તોલા લેવાં. ચારે ઔષધિઓ મેળવી નાગરવેલના પાનના રસમાં ૮ દિવસ ઘૂંટી ૧-૧ રતીની ગોળાઓ વાળવી.

માત્રા—૧ થી ૨ ગોળા દિવસમાં ૨ વાર મધ સાથે અથવા સાકર નાખેલા દૂધ સાથે અથવા ઘી સાથે આપવી.

ઉપયોગ—નવા અને જૂના શ્વાસરોગ કે જોમાં કફ બહુ પડતો હોય, ફેફસાં

અને શ્વાસનળી કદથી બરેલી રહેતી હોય, અને સફેદ મહેનત કરતાં શ્વાસ રોકાતો હોય, એવા રોગમાં આ વટીથી બહુ જલ્દી કાયદો થાય છે. જે રોગી-ઓની પાચનશક્તિ બહુ બગડી ન હોય તેમને ખાસ કરીને જૂના રોગમાં આ વટી ઘી સાથે આપાય છે. ઘી ૨-૪ તોલા પાવામાં આવે છે.

સૂચના—પિત્તપ્રધાન પ્રકૃતિવાળાને આ ઔષધિ ન આપવી. મૂત્રપિંડ દૂષિત થવાથી મૂત્ર બરોબર ઉત્પન્ન ન થતું હોય, તો પણ આ રસાયન ન આપવું. મૂત્ર નબળું હોવાથી પિત્તનો સાવ આછો થતો હોય તો ઘી તથા ન આપવું, દૂધ પાવું.

ખીજી વિધિ—શુદ્ધ વઢનાગ, શુદ્ધ દિગંજોક, કુસાવેલો ટંકણખાર અને પીપળીમૂળ ૨-૨ તોલા, પીંપર, ઘાળાં મરી, દ્રાક્ષ, હીમજ, અને જંડીમધ ૫-૫ તોલા, કાળી તંબાકુની ડાંખળીના કાચલા ૧૦ તોલા અને ફેસર ૬ માસા લેવું. બધાંને ખાંડી વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી ગેળવી નાગરવેલના પાનના રસમાં ૧૨ કલાક ઘૂંટી ૦૧-૦૧ રતીની ગોળીઓ વાળવી.

માત્રા—૧ થી ૨ ગોળી દિવસમાં ૩ વાર પાણી, મધ અથવા નાગરવેલના પાન સાથે આપવી.

ઉપયોગ—આ વટી તંબાકુના વ્યસનથી થતી ખાંસી અને શ્વાસને મટાડે છે. કફજન્ય ખાંસી, શ્વાસ અને શળને એ જલ્દી કાયદો કરે છે. સળેખમ, અરુચિ, મંદાગ્નિ, કબજિયાત, ઝીણો તાવ અને અતિસારનો પણ એ નાશ કરે છે.

સૂચના—તંબાકુની ડાંખળીના નાના નાના કટકા કરી એક માટીના વાસણમાં ખાળવા. ધુમાડો નીકળતો બંધ થાય એટલે ઉપર ઢાંકણું ઢાંકી દેવું, નહિ તો રાખોડી થઈ જશે. જે દિવસે કાયલા કરવામાં આવે તેજ દિવસે ગોળીઓ વાળી લેવી.

(૭૧) મહસાદિ વટી

પ્રથમ વિધિ—શુદ્ધ સોમલ, વાંસકપૂર, એલચી અને જવંત્રી ૨-૨ તોલા લઈ શુભાગ્નજળમાં ૨ દિવસ ઘૂંટી જુવારના દાણા લેવડી ગોળીઓ વાળવી.

માત્રા—૧-૧ ગોળી દિવસમાં ૨ વાર દૂધ સાથે આપવી.

ઉપયોગ—કફ, શ્વાસ, સળેખમ, શર્ણવર, ઊલટી, પ્રગેદ, અને વાતવિકાર વગેરેનો નાશ કરે છે. સોમલની ઉષ્ણતા ખીજી શીતળ દવાઓના સંયોગથી ઓછી થઈ જાય છે, તેથી જે રોગીઓથી ઉગ્ર ઔષધિ સહન ન થતી હોય, તેમને પણ આ વટી આપી શકાય છે. ખૂબ ખીડી પીવાથી કે ખીજા કોઈ કારણે કફપ્રકોપ થયો હોય અને તેથી શ્વાસનસંસ્થામાં લાંબા કાળથી કફ ભરાઈ રહ્યો હોય, ત્યારે કફ પીણા અને ચીકણા બની જાય છે. ખૂબ મહેનતે અને થોડો થોડો એ બહાર નીકળે છે. ગળામાં ને શ્વાસનળીમાં કફ ચોટી રહે છે. બહાર નીકળવાની કષ્ટ

છનાંય તેનાથી બહાર નીકળી શકાતું નથી. આ સ્થિતિમાં આ મદદાદિ વડી દૂધની મસાઈ કે ગાખના ઘી સાથે આપવામાં આવે છે, તો કદં સરળતાથી નીકળે છે. તેમજ કદની ઉત્પત્તિ પણ ઓછી થઈ જાય છે. આ વડી જૂના વાતપ્રકોપ પર સારો ફાયદો કરે છે, હૃદયને જળવાન બનાવે છે, અને અશક્તિ દૂર કરે છે. આ વડી થી. પં. સુખમરામદાસજી ટી. ઓઝા પ્રાણાચાર્ય પણ સળેખમ અને કદના પ્રકોપ પર ઘણાં વર્ગોથી વાપરે છે.

બીજી વિધિ—શુદ્ધ સોમક ૧ તોલો અને સિંધવ ૭ તોલા લઈ, મેળવી, કુંવારના રસમાં ૩ દિવસ ઘૂંટી મગ જેવડી ગોળાઓ વાળવી. (અ. થો. મા.)

માત્રા—૧-૧ ગોળા દિવસમાં ૨ વાર પાણી દૂધ કે ઘી સાથે આપવી.

ઉપયોગ—આ વડી ઉદરશળ, વાન્તિ-વિપમન્વર, કદદોષ, શ્વાસ, આમ-વાન, અપચો અને વાતરોગનો નાશ કરે છે. અપચો થવાથી આમાશયની શ્લેષ્મિક ક્ષામાં પ્રદાહ થઈ જાય છે ત્યાર પેટમાં દુખાવો થાય છે. પેટ ભારે પણ લાગે છે અને ઊલટી પણ થાય છે. આ અપચાથી થનાર પેટનો દુખાવો મટાડવા માટે ઓછી માત્રામાં આ વડી વાપરવાથી ફાયદો થઈ જાય છે.

(૭૨) શ્વાસદમન ચૂર્ણ

વિધિ—શુદ્ધ મન શિશ, સોઠેલી હિંગ, વાવડિંગ, કદ, મરી અને સિંધવ સરળે ભાગે લઈ, મેળવી બારીક ચૂર્ણ તૈયાર કરવું. (૨. ૨. સ.)

માત્રા—૧-૨ માસો દિવસમાં ૨ વાર મધ અને ઘી સાથે.

ઉપયોગ—આ રસાયનના સેવનથી શ્વાસ, હેઝકી અને ખાંસીમાં જલદી ફાયદો થાય છે; હૃદયનો અવરોધ અને શ્વાસનું રોકાણ તરત ઓછું થઈ જાય છે; તેમજ હેઝકી અને કદ સાથેની ખાંસીનો પણ નાશ કરે છે. ગભરામણ હોય ત્યારે આ ચૂર્ણ તરત ફાયદો કરે છે.

આ ઔષધિ દમના હુમલા વખતે શ્વાસના વેગને શમાવવા માટે વાપરવામાં આવે છે. જોકે એફેડ્રીન (Ephedrine) કે એ સોમક (Ephedra Vulgaris) નું દારૂિય સત્ત્વ છે તેના કરતાં ઓછું કામ કરે છે. પરંતુ બહુ ઉંચ ઔષધિઓનું સેવન કરવાથી રોગ સાચી રીતે દુખાતો નથી, પણ આખી જિંદગી વારંવાર તેનું સેવન કરવું પડે છે. આથી જનરૂં આયુર્વેદિક દવાથી તરત ફાયદો નથી થઈ શકતો, થોડો વખત લાગે છે, પણ રોગનિરોધક શક્તિ શિથિલ નથી થતી. પરંતુ સાથે કેટલોક વખત આયુર્વેદિક ઔષધિ લેવાથી રોગ હંમેશા માટે મરી જાય છે.

• આ ઔષધિમાં આરોપ હરનાર મુખ્ય ઔષધ કદ છે અને હિંગ મદદ કરનાર

છે. મનઃશિશ્વ વગેરે બાળીની ઔષધિઓ કહ્યું છે. જે અપચો, આક્રે, થળ અને ગભરામણ હોય તો તે પણ મટે છે. આક્ષેપ વખતે આ ઔષધિ ૧-૧ કલાકે ૩ વાર અને આક્ષેપ ન હોય ત્યારે દિવસમાં ૨ કે ૩ વાર આપવામાં આવે છે.

૭ રીતે આ ચૂર્ણ શ્વાસના હુમલા વખતે વપરાય છે, તે ૪ રીતે હેડી અને હૃદયરોગથી થનાર શ્વાસના અવરોધ (Cardiac Asthma) પર પણ વપરાય છે.

આ ચૂર્ણ પિત્તને વધારનાર હોવાથી અમ્લપિત્ત, મોં આવડું, કંઠમાં સોજો અથવા ખીખ પિત્તપ્રધાન વિકારો સાથેના શ્વાસ અને ખાંસીમાં નથી વપરાતું, તેમજ ઘી મેળવ્યા વગર નથી લેવાતું. નહિતો ગળામાં સોજો આવી જાય છે.

ખીજી વિધિ—શુદ્ધ મનઃશિશ્વ ૫ તોલા અને ગોદંતીભરમ ૨૦ તોલા મેળવી ખરસ કરી લેવું. (શ્રી. પં. કાંતિલાલજી આચાર્ય)

માત્રા—૨ રતી દિવસમાં ૨-૩ વાર અથવા જરૂર પ્રમાણે ૧-૧ કલાકે ૩ વાર મધ કે ઘી અને મધ સાથે આપવું. જરૂર હોય ત્યારે સિંધવ મેળવી લેવો.

ઉપયોગ—આ રસાયન પિત્ત પ્રકૃતિવાળાને કહના પ્રકોપથી થનારા શ્વાસમાં અપાય છે. આ ઔષધિથી કફ સરળતાથી બહાર નીકળે છે, અને પછી શ્વાસનો અવરોધ અને ગભરામણ મટે છે. પહેલી વિધિ કરતાં આ ઔષધિ સૌમ્ય છે. આક્ષેપ તીવ્ર હોય, સાથે અપચો હોય અને ગરમ દવા સહન થતી હોય, ત્યારે પહેલી વિધિવાળું શ્વાસદમન અપાય છે. ગરમ પ્રકૃતિ, ગરમ ઋતુ, તમાકુના વ્યસન-વાળા, મોં આવેલું હોય તેવા અને અમ્લપિત્તના દરદીઓને આ બનાવટ વધારે અનુકૂળ પડે છે.

(૭૩) હિકાંતક રસ

વિધિ—સુવર્ણભરમ, મોતીપિષ્ટિ, તામ્રભરમ અને લોહભરમ આ બધાં સરખે ભાગે મેળવી, બિજોરાના રસની ૩ ભાવના આપી, ૧-૧ રતીની ગોળ આ વાળવી.

માત્રા—૧ થી ૨ રતી બિજોરાનો રસ, મધ અને સંચળ સાથે અથઃ કારણ અનુસાર અનુપાત સાથે ૨-૨ કલાકે ૨-૩ વાર આપવું.

ઉપયોગ—આ રસાયન બધી જાતની હેડીનો ચોક્કસ રીતે નાશ કરે છે ‘રસચંડાશુ’ના લેખકે આ રસાયનનું નામ ‘સુવર્ણભરમાદિ ચોગ’ લખ્યું છે.

આ રસાયન યમલા, ગંભીરા અને મદાહિક્કા ત્રણે પર વપરાય છે. આમ ખાસ ‘કરીને યમલા પર વધારે અસર કરે છે. આ ત્રણે હેડીઓની ઉત્પત્તિ જુદાંજુદાં કારણોથી થાય છે. એટલે જૂળ કારણ ઉપર ધ્યાન રાખીને અનુપાત અને પથની યોજના કરવી જોઈએ.

યમલાની ઉત્પત્તિ ઉદરમાંના અવયવો (અન્નનલિકા, આમાશય, નાનાં આંતરડાં, મોટાં આંતરડાં, યકૃત કે ઉદર્યાકલા)ના પ્રદાહ કે ગર્ભધારણ વગેરે કારણોથી મહાપ્રાચીરાપેશીનો આક્ષેપ થવાથી થાય છે. આમાશયમાં પ્રદાહ થવાથી મોં આવવું, છાતીમાં બળતરા, ખાટી બિલટી થવા દરવી, અરુચિ અને આમાશયમાં બારેપણું વગેરે, નાનાં આંતરડાંમાં પ્રદાહ થવાથી અતિસાર વગેરે, મોટાં આંતરડાંમાં આંદા સાથે પ્રદાહ થવાથી પ્રવાહિકા, લોહીના ઝાડા વગેરે અને આ બધામાં પ્રદાહ ફેલાઈ જાય ત્યારે મિશ્ર લક્ષણો સાથે યમલા હેડકી ઉત્પન્ન થાય છે. ઉદર્યાકલામાં વ્યાપક પ્રદાહ થવાથી પેટ દબાવવાથી વધારે દરદ (પીડનાક્ષમતા), આંદો, ચળ, કબજિયાત, બિલટી, પરસેવો વગેરે લક્ષણો સાથે હેડકી થાય છે. ગર્ભાધાનથી હેડકી થાય તો તેનાં લક્ષણો મળે છે.

યમલાના આ બધા વિકારો પર હિક્કાંતક રસ ઉપકારક છે. આમાશયના પ્રદાહમાં હિંગ, સૂંઠ, મીઠું વગેરે ઉગ્ર ઉપચારો કાયદો નથી કરી શકતા. શામક ઉપચાર જ કરવા જોઈએ. એટલે મૂળ અંગકારે બિજોરનો રસ, મધ અને સંચળ (માત્રા ૧-૨ રતી)ના અનુપાનની યોજના કરી છે. એની સાથે એ આપવો. પણ જોનાથી ખાંડું અનુપાન સહન ન થઈ શકે તેમને ત્રિફળા અને મધ સાથે આપાય છે.

નાનાં આંતરડાના પ્રદાહમાં દાડિમાવલેહ કે વિજયાવલેહ સાથે, આમાશય અને નાનાં આંતરડાના પ્રદાહ બંનેમાં શુરકાચરિષ્ટ કે કનકાસવ સાથે અથવા હરડેવાળા તાલિસાદિ ચૂર્ણ સાથે આપવું જોઈએ. મોટાં આંતરડાના પ્રદાહમાં કુટબચરિષ્ટ કે કુટબવલેહ સાથે આપવું વધારે હિતકર છે. રક્તાતિસાર હોય તો જરૂર પ્રમાણે મહાણીકપાટ રસ કે કપૂરરસ મેળવીને આપવું જોઈએ.

આંતરડાંમાં દૂધિત મળ, જંતુ, કૃમિ કે વિષ હોય તો પહેલાં બેત્રણ દિવસ ત્રિફળાના ફાંટ સાથે આરાગ્યવર્ધિની આપી પેટ સાફ કરી લેવું જોઈએ. પછી હિક્કાંતક રસ આપવાથી જલદી કાયદો થાય છે.

ઉદર્યાકલાનો વ્યાપક પ્રદાહ હોય, તો દરદ ઓછું કરવા માટે પૂરેપૂરી માત્રામાં અશીણુ આપતા રહેવું જોઈએ. એની સાથે હેડકી મટાડવા માટે હિક્કાંતક રસ, ખસખસનો અવલેહ કે કપૂરરસ સાથે આપવો જોઈએ.

કુદ્કુસાન્તરાકમાં ઉત્પન્ન થયેલા અર્બુદ પર દબાણ આવવાથી મહાપ્રાચીરાપેશીનો આક્ષેપ થવાથી ગંભીરા હિક્કા ઉત્પન્ન થાય છે. આમાં અર્બુદ પરનું દબાણ સૌમ્ય હોય અથવા ધમનીમાં અર્બુદનું દબાણ હોય તો હિક્કાંતક રસ આપવાથી જલદી કાયદો થાય છે. સાચા અર્બુદો પર અનુપાન તરીકે કટક્ષાદિ કવાંધમાં મધ, હિંગ અને આદુનો રસ મેળવીને આપવાથી શ્વાસનો અવરોધ, પડખાંની શ્વળ વગેરે લક્ષણો સાથેની હેડકી મટે છે. ધમની પર અર્બુદ હોય તો

અનુપાન તરીકે લસણનો રસ અને મધ કે દરડેનો ઉકાળો આપવો જોઈએ. સાચા અર્ચુન્દ્રનું દવાનું થવાથી ગાત્રનીલિતા ધાય છે, ધમન્યર્ચુદ્ધમાં એ નથી થતી. એ પરથી એ જોતો બેદ જાગાય છે.

મરિત્તિકપ્રદાદ (Encephalitis Lettargica) અને મરિત્તિકાશુદ્ધ (Cerebral Tumour)થી મહાહિક્કા ધાય છે. એમાં મરિત્તિકપ્રદાદ જંતુ-એથી ધાય છે. એમાં મુખ્ય લક્ષણો માથાના પાગલા ભાગમાં દરદ, ચક્રર આવવાં, કંવાડાં ઊભાં થવાં, શરિયાનમાં ૧૦૨° થી ૧૦૫° ટીપ્રી તાવ અને આખા શરીરમાં અશક્તિ સાથે હેડકી આવે છે. એના પર મૃગ રોગ મટાડનાર સૂતરાનું રસ કે મહાવાતવિધ્વંસન રસ સાથે હિકકાંતક રસ આપના રહેવાથી કાયદો ધાય છે.

જો ગંભીર વ્યાપક ઉર્જાકલાપ્રદાદથી યમસા ઉત્પન્ન થઈ હોય, કુદકુસાન્તરાશના ધાતક અર્ચુન્દ્રથી ગંભીરો ઉત્પન્ન થઈ હોય અને મરિત્તિકના ધાતક અર્ચુન્દ્રથી મહાહિક્કા ઉત્પન્ન થઈ હોય, નો મૂળ કારણનું નિવારણ નહિ થઈ શકે. એથી લક્ષણ કે ઉપદ્રવરૂપ હેડકી મટતી નથી. તો પણ દરડેવાળા ક્ષુભનિષ્ઠાદિ કવાય સાથે હિકકાંતક રસ આપવાથી હેડકીના વેગનું સમન ધાય છે અને દરડીનું મન પ્રસન્ન ધાય છે. આ રીતે અસાખ્ય હિકકામાં પણ હિકકાન્તક રસનો સફળ ઉપયોગ મનાય છે.

સૂચના—પ્રાદાહિક હિકકામાં ગરમ કરીને ટુંકું કરેલું પાણી આપવું. કંવા કે નદીનું તાજું પાણી આપવાથી હેડકી વધી જાય છે.

(૭૬) પાંતિહુદ રસ

ત્રિધિ—લોહબરમ, શંખબરમ, શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ ગંધક ૫-૫ તોલા લઈ દળજલી તૈયાર કરવી. પછી કુંવાર, ધતૂરાના પાન અને ચાંચેરીના રસની ૧-૧ ભાવના આપી ગોળો વાળવો. ગોળો સુકાઈ જાય એટલે માટીના એક કરવડામાં મૂકી, મોં બંધ કરી, ઉપર ૭ કપડમટ્ટી કરી, ૨ શેર છાણનો અગ્નિ આપવો. સ્વાંગશીતળ ધાય એટલે કાઢી, ખરસ કરી શીથીમાં બરી લેવું. (૨, ચ.)

માત્રા—૧ થી ૨ રતી દિવસમાં ૩ અથવા વધારે વાર મધ સાથે આપવું. ઉપર પીપળાના ઝાડની રાખને પાણીમાં ભીજવી, નિતારેલું પાણી પાવું. કૃમિ-રોગમાં બિલટી થતી હોય તો વાવડિંગ, અજીમો અને મધ સાથે આપવું.

ઉપયોગ—આ રસ જૂની બિલટી, અપચાથી થતી બિલટી, પિત્તપ્રકોપજન્ય બિલટી અને કૃમિરોગનો નાશ કરે છે.

વૃદ્ધાવૃદ્ધ રોગોમાં બિલટી ધાય છે. સામાન્ય રીતે બિલટીનાં કારણો ૩ જાતનાં હોય છે:

(૧) આનાતપ અને તેની પામેનાં સ્થાનેાની ન્થાનિક વિકૃતિ.

(૨) વાતવાહિનીઓ, વાનવદેન્દ્ર અને મનેની વિકૃતિ.

(૩) દોષ-દૂષ્યના સંયોગથી ગુરદા, ગર્ભાશય વગેરેની વિકૃતિ.

આમાંથી પિત્તજન્ય આમાશય વિકૃતિ—ખાસ કરીને પિત્તના તીવ્રત્વ, અમ્લત્વ અને દ્રવત્વ ગુણો વધે ત્યારે આ રસ વપરાય છે. જૂની જિવટી, ગળામાં બળનરા સાથે વધારે પરિમાણમાં જિલ્લી થતી, સાથે સાથે આદરો, ખાના વારમાં જિલ્લી, શરીર કિકડું પડી જવું, વગેરે દર્શણો થાય ત્યારે આ રસ ઉત્તમ ઔષધિ છે.

દૂષિત ખોરાક, વામી ગંધાતો ખોરાક, ગર વિષ, દાદી ગયેલું દૂધ કે તાંમા વગેરેના વાસણમાં રાખેલો ખોરાક લેવાથી જિલ્લી થાય છે. તે વખતે શ્વ-આતમાં વમન કરાવી શંશોધન કરવું જોઈએ. પછી વિષ પ્રમાણે તેનો નાશ કરનાર ચિકિત્સા કરવી જોઈએ. આ રોગ પર આ રસ વપરાતો નથી, માત્ર શારીરિક કારણોમાં આ રસ ઉપયોગી છે.

અમ્લપિત્ત, પિત્તજન્ય પરિણામથળ, અન્નદ્રવ થળ વગેરે રોગોમાં ત્રાસ-દાયક જિલ્લી થાય ત્યારે આ રસ અપાય છે. આ રીતે ખીખત્સ વસ્તુઓ જોવાથી, ખોરાકમાં માખી આવી જવાથી કે ખીખાં માનમિક કારણોથી થનાર જિલ્લીમાં પણ આ રસ થોડાંધણો વપરાય છે.

આખા શરીરે સોગ, પાંડુરોગ, હૃદયરોગ, યકૃતની વૃદ્ધિ અને હર્ષુજ્વર વગેરે જૂના વ્યાધિઓમાં સ્થાનિક વિકૃતિ થઈ જિલ્લી થતી હોય તો આ રસ સારી અસર કરે છે. ખાસ કરીને આ રસ પિત્તપ્રધાન રોગો પર સારો કાયદો કરે છે.

જૂનો કૃમિજન્ય હૃદયરોગ અને કૃમિજન્ય પાંડુરોગ પર આ રસ વાપરી નિર્જીય કરવો જોઈએ. કૃમિજન્ય તીવ્ર રોગોમાં તો આ રસ ન વપરાવો જોઈએ, એમ અનુમાન છે.

ટુંકમાં આ રસ પિત્તનો નાશ કરનાર, આમાશયના પિત્તનું શમન કરનાર, જૂના રોગોમાં શિતકર, પાચક, કૃમિન અને શક્તિ આપનાર છે. (અ. ગુ. ધ. ૨૧)

સૂચના—દૂષિત બોજન કે વિષ લેવાથી જિવટી થતી હોય તેમાં અને ઉપ-દ્રવ્ય અને જૂના પરમિયાના રોગનાજાને આ રસ ન આપવો. કૃત્યનિવાનના રોગીને પણ આ ન આપવો જોઈએ. ગર્ભિણી સ્ત્રીને પણ આ રસ ન અપાય તો સારું. જૂના જિવટીના રોગમાં પીત્ત મટિ પાણી ન આપવું. પીપળાની છાલને આળી રાખોડી કરી ૧૬ ગણા પાણીમાં ઓગાળતી. ૩ કલાક પછી ઉપરથી ચોખ્ખું પાણી નિતારી ૬૪ માટીના ઘડામાં બરવું. તેમાંથી થોડું થોડું પાણી પાવ. આમ કરવું વધુ શિતકર છે.

(૭૫) રસાદિ ચૂર્ણ

વિધિ—શુદ્ધ પારો ૧ તોલા, શુદ્ધ ગંધક ૨ તોલા, કપૂર ૩ તોલા, શુદ્ધ શિલાનિત ૪ તોલા, મુગંધી વાળો ૫ તોલા, ઘોળાં મરી ૬ તોલા અને સાકર ૭ તોલા લઈ, બધાંને મેળવી ચૂર્ણ તૈયાર કરવું. (ભિ. ૨.)

માત્રા—૧ થી ૨ રતી દિવસમાં ૩ વાર ઠંડા પાણી સાથે લેવું.

ઉપયોગ—આ ચૂર્ણના સેવનથી બહુ જ વધી ગયેલી તરસ જલદી શમી જાય છે. આ કારણે તૃપારોગમાં તેમજ બીજા રોગના તરસરૂપી ઉપદ્રવમાં આ ચૂર્ણ વપરાય છે. મધુમેહ, વિપૂચિકા, અતિસાર, મદાત્મક, દાહ અને વિપ્રક્રોપ વગેરે રોગોમાં અથવા બીજા કારણે તરસ વધી ગઈ હોય, ત્યારે આ ઔષધિ આપવાથી જલધાતુની પ્રવૃત્તિ નિયમિત થઈ તરસ શમી જાય છે.

(૭૬) કુમુદેન્દ્ર રસ

વિધિ—તામ્રભસ્મ ૪ તોલા અને વનસ્પતિથી મારેલી બંગભસ્મ ૨ તોલા લઈ, મેળવી, જેઠીમધના કવાયની ૭ ભાવના આપી ૧-૧ રતીની ગોળાઓ વાળવી. (૨. ચં.)

માત્રા—૧ થી ૨ રતી દિવસમાં ૩ વાર લેવું. ઉપર ઘોળું ચંદન અનંત-મૂળ, નાગરોથ, કાગદી એલચી અને નાગકેસર ફરેક ૧-૧ તોલો અને ડાંગરની ઘાણી ૫ તોલા લઈ મેળવી ૧૬ ગણા પાણીમાં નાખી અર્ધું રહે ત્યાં સુધી ઉકાળી ગાળી લેવું. તેમાં સાકર અને મધ મેળવી ઉપર થોડું થોડું પાવું. જે આમના પ્રક્રોપથી તરસ લાગતી હોય તેા જેઠીમધના ઉકાળા સાથે આપવું.

ઉપયોગ—આ રસાયનના સેવનથી પિત્તપ્રક્રોપ, આમપ્રક્રોપ, અથવા મધુમેહ રોગો અથવા બીજા કોઈ કારણે ઉત્પન્ન થયેલી તૃપા મટી જાય છે. તેમજ બિલ્લદી થતી હોય તેા તે પણ મટી જાય છે.

મૂળ ગ્રંથમાં આ રસ તૃપાની ચિકિત્સામાં આપેલા છે. તરસ એ સ્વતંત્ર રોગ નથી પણ ઉપવૃક્ષણ છે. આ રસનો પાહ અને ભાવના પર વિચાર કરતાં આ રસ માત્ર પિત્તજન્ય તૃપા પર જ નહિ પણ મધુમેહની તૃપા અને આમજન્ય તૃપા પર પણ ઉપયોગી છે. ચક્રતની અશક્તિથી મધુમેહ થતાં વારંવાર ખૂબ પેશાબ થતો હોય અને રોગી કૃશ થઈ વધારે ઓજાસ યથો હોય ત્યારે પણ આ રસના સેવનથી ફાયદો થાય છે.

વીર્યસ્રાવ થયા કરવાથી અપચો અને કબજિયાત વગેરે રોગો થાય છે. સહેજ ભારે ખોરાક ખાતાં પચતો નથી અને અપચો થતાં વારંવાર વીર્યસ્રાવ થાય છે, ચહેરા ઉદાસ રહે છે અને નિંદ્રા પર કંટાળો આવ્યા જેવું થાય છે.

આ રોગ હાસના જમાનામાં બધે ખૂબ જ વધી ગયો છે. આ કુમ્ભેશ્વર રસથી આ રોગમાં ખુબ જ લાભ થાય છે. (ઓ. ગુ. ધ. ૧૧.)

(૯૭) રાગવર્ત રસ

વિધિ—રાગવર્તભરમ, પારદભરમ (રસસિદ્ધર), તામ્રભરમ અને સુવર્ણ-માક્ષિકભરમ આ સર્વ સરખે ભાગે લઈ, મેળવી, થોડા ઘી સાથે મંદ અગ્નિ પર ૨-૩ મિનિટ ચઢાવી લેવું. (૨. થં.)

માત્રા—૧ થી ૨ રતી દિવસમાં ૨ વાર માખણ અને સાકર કે ઘી અને મધ અથવા ધારોળુ દૂધ સાથે આપવું.

ઉપયોગ—આ રસ બધી જાતના મદાત્મક રોગ, દાહ, માથાનું દરદ અને પિત્તવિકારને મટાડે છે અને હૃદયને બળવાન બનાવે છે.

મદાત્મક રોગમાં શરીર અને મનમાં નબળાઈ અને નિમ્નેજતા આવી જાય છે. રોગીનું મોં મલિન થઈ જાય છે, તથા જીંઘ ન આવવી, પ્રલાપ, આંખ લાલ થઈ જવી, દાહ, ટાઢવાવી, કંપ આવવો, ભયપ્રદ દર્શન થવાં, હૃદયમાં જુદીજુદી જાતની શંકાઓ થવી, ખુબ પરસેવો થવો, શ્વાસમાં ગંધ આવવી, આમાશયમાં ઉચ્ચતા આવી જવી વગેરે લક્ષણો થાય છે. કોઈવાર રોગી વધારે દારૂ પીએ તો તેને ચોરી, લૂંટ, ખૂન, વ્યભિચાર વગેરે બયંકર કામો કરવાની ઇચ્છા થાય છે. આ વિકારથી હૃદયમાં મેદની વૃદ્ધિ, ગુરુદાની વિકૃતિ, ખ્વજબંગ, ઉન્માદ, માનસ-યંત્રમાં વિકૃતિ, વાઈ, પક્ષાઘાત વગેરે થઈ જીવનનો ક્ષય થાય છે. આ રોગમાં જીંઘનો નાશ, દાહ, બેચેની વગેરે લક્ષણો હોય ત્યારે આ રસ મારી અસર કરે છે. આ રસના સેવનથી મસ્તક અને હૃદય બળવાન બને છે, અને તેથી દાહ, પરસેવો અને આમાશયની ઉચ્ચતાનું શમન થાય છે. પછી રોગી દરદથી ધીમે ધીમે મુક્ત થઈ તેજસ્વી અને બળવાન બને છે.

(૭૮) કામદુધા રસ

વિધિ—મેતીપિષ્ટિ, પ્રવાણપિષ્ટિ, શુક્રિભગ્ન, કોડીભગ્ન, શંખભગ્ન, સોનાગેરુ અને ગજોસરવ આ સાત ચીજો સરખે ભાગે લઈ, મેળવી ખરલ કરી લેવું. (૨. થા. સા.)

માત્રા—૧ થી ૩ રતી દિવસમાં ૨ વાર શુક્ર અને સાકર સાથે. અમ્લ-પિત્તમાં આમળાંના ચૂર્ણ અને ઘી સાથે.

ઉપયોગ—કામદુધા રસ શીતવીર્ય, શ્લેષ્મનો નાશ કરનાર અને શક્તિ આપનાર છે, અને પાચનક્રિયા, રક્તાભિસરણ, વાતવહનક્રિયા અને મૂત્રમાર્ગ પર શામક અસર કરે છે. આ રસથી શુભ્રજ્વર, પિત્તવિકાર, અમ્લપિત્ત, દાહ, મૂર્છા, ભ્રમ, ચક્રકર, ઉન્માદ, અપરમાર, માથાની ચળ, મોમરોગ, પ્રદર, લોહી

પડવું વગેરે મટે છે. મગજની નળળાઇ, પેશાબમાં બળતરા, મોં આવવું, રક્તાર્શ, સગર્ભા સ્ત્રીની બિલ્લી અને માનસિક ત્રાસનું પણ એ ચમન કરે છે.

આ રસ શીતવીર્ય હોવાથી પાચનક્રિયા, રક્તાભિસરણ, વાનવહનક્રિયા અને મૂત્રમાર્ગ પર શામક અસર કરે છે. આ રસ આપવાથી આ બધા અવયવ-સમૂહોમાં થયેલ દાહ ઓછો થઈ જાય છે. આ રસ બ્રમ, ચક્રકરથી શરૂ કરી ઉન્માદ મુધીના મસ્તિષ્કના રોગો, આમાશયથી શરૂ કરી મહાસોતના બધા રોગો, મૂત્રાધાત, મૂત્રકૃન્ન, મૂત્રાસર્ગ વગેરે મૂત્રરોગો અને સામાન્ય લોહી નીકળવું, નાકમાંથી લોહી નીકળવું વગેરેથી શરૂ કરી બધુંકર રક્તપિત્ત મુધીના રક્તાભિસરણના રોગો આ બધાં પર જીદીજીદી રીતે અસર કરે છે.

આ રસમાં મુખ્યત્વે ચૂનો હોવાથી સામાન્ય રીતે શક્તિ આપનાર તરીકે એ વપરાય છે. છર્ણુન્વરથી ગમે તેટલી શક્તિ ધટી ગઈ હોય તો પણ આ રસથી શક્તિ આવી જાય છે. શંખ અને ઠાડીબરસો હોવાથી બરોળ વધી હોય તેને અસક્ત સ્થિતિમાં લાવે છે, તથા મંદાગ્નિ દૂર કરી એ સારી રીતે જૂષ લગાડે છે. ઠંડી વાઈ આવનારા તાવોમાં સામાન્ય રીતે કઙ્કવી દવાઓ વપરાય છે. આમાં કિવનીન વધારે આપવાથી બરોડાશ, મંદાગ્નિ, બ્રમ, અરુચિ, ખોરાકની ઇચ્છા ઓછી થઈ જવી વગેરે લક્ષણો થાય, ત્યારે આ રસ સારી રીતે હાયદો કરે છે, જે આ ચિકિત્સા સાથે શ્રીકાશ, બિબ્હા, પેટમાં દરદ થઈ ખૂબ પરિમાણમાં બિલ્લીઓ થવી વગેરે લક્ષણો હોય તો આ રસ સાથે સુવર્ણમાક્ષિકબરમ આપવી નેહએ.

પિત્ત વિદ્યથ થતાં રક્ત પણ વિદ્યથ થાય છે, અને તેથી રક્તવાહિનીઓની મેલમકલા વિકૃત થઈ દીવાલો પાતળી થઈ જાય છે. પછી રક્તવાહિનીઓ ફૂટી લોહી બહાર નીકળવા માંડે છે. આ સ્થિતિમાં અંદરનો ચૂનોનો ભાગ બહુ ઓછો થઈ જાય છે. આ રક્તપિત્ત સાથે આખા શરીરે દાહ, ચક્કર, આંખો ઉધાડતાં બહુ ફરતું હોય તેવું લાગવું, આથી આંખો બંધ કરી પડી રહેવું, નળળાઈ ખૂબ લાગવી, પેશાબમાં બળતરા, ન્હાંથી લોહી નીકળતું હોય ત્યાંથી ગરમ ગરમ લોહી નીકળવું અને ત્યાં દરદ થવું વગેરે પિત્તપ્રધાન લક્ષણો હોય ત્યારે કામદુધા રસ સારી રીતે વપરાય છે.

પિત્તપ્રધાન અને વાતપ્રધાન મસ્તકથળમાં આ રસ સારો હાયદો કરે છે. કેટલાકને દિવસો મુધી માથાનું દરદ થયા કરે છે. માથામાં દરદ થઈ છેવટે બિલ્લી થાય ત્યારે ઓછું થાય છે. આ સ્થિતિમાં આ રસ આપવો નેહએ. જે બિલ્લી થવા છતાં માથાનું દરદ રહેતું હોય તો સૂતગેખર રસ આપવો નેહએ.

પિત્તપ્રધાન માથાની શ્લેષ્માં રોગી જાડ કોધી, ત્રાસ પામેલો, સહેજ કારણ

મળતાં માથું ફટે તેમજ જોરથી હસે, જોરથી બોલે, બાળકનું રડવું, વાગ્ન વગેરેનો અવાજ, પક્ષીઓ વગેરેના અવાજો વગેરે સહન ન થવા, રોગીની માનસિક સ્થિતિ તદ્દન નાશ્વર્યક થઈ જવી વગેરે લક્ષણો થાય છે. આવા રોગીને સૂતશેખર કરતાં કામદુધા વધારે હિતકર છે. આ રોગમાં પિત્તપ્રક્રોધ થાય છે તે આ રસથી શમી જાય છે. સૂતશેખરથી પિત્તની ઉત્પત્તિ નિયંત્રિત થાય છે એટલે કે પિત્ત જલદીથી અને વધુ પ્રમાણમાં ઉત્પન્ન થતું નથી. કામદુધાથી પિત્તની તીક્ષ્ણતા અને અમ્લતા ઓછી થઈ પિત્તની પ્રજાળતા નાશ પામે છે. એટલે જ્યારે પિત્તની તીક્ષ્ણતાથી દરદ થતું હોય ત્યારે આ કામદુધા રસ વાપરવો જોઈએ.

ઉત્તરગેરો, બહુ માનસિક શ્રમ, બહુ અભ્યાસ, અગ્નિ પાસે કે તડકામાં વધારે રહેવું, વગેરે કારણોથી આંખોને ત્રાસ થાય છે અને માથામાં દરદ થવા માંડે છે. તેના પર આ રસ બહુ લાભદાયક છે. જો કોઈ વધી જવાથી મગજની વિચાર-શક્તિ અને સ્મરણશક્તિ ઓછી થઈ ગઈ હોય તો તેવી સ્થિતિમાં કામદુધા રસ જેવી ક્ષોભનાશક અને શક્તિ આપનાર દવા અપાય છે.

આમાશયમાંના પિત્તની વૃદ્ધિ થવાથી બળતરા, ખાટા ઓડકાર, માથામાં દરદ, ચક્રકર વગેરે થઈ ખાટી અને કડવી જલદી થાય તેને અમ્લપિત્ત કહે છે. આ રોગમાં પિત્તનો સાવ જરૂર કરતાં વધારે થાય છે અને પિત્તની તીવ્રતા વધે છે. પિત્તનો સાવ વધવાથી ખાધેલો ખોરાક ખાટો થઈ જાય છે અને ખાટી જલદીઓ થાય છે. તે વખતે સૂતશેખર રસ વધારે વપરાય છે. પરંતુ પિત્તની તીવ્રતા વધી જલદીમાં ત્રાસ થવો, થોડું થોડું પિત્ત નીકળવું વગેરે લક્ષણો હોય, ત્યારે કામદુધા રસ આપવો જોઈએ. એના અનુપાન તરીકે આમળાં અને ઘી અથવા નાગકેસર અને ઘી મેળવી આપવું જોઈએ. એથી પિત્તની તીવ્રતાને કાંઈ નુકસાન ન થતાં અમ્લપિત્તનું શમન થાય છે. આ અમ્લપિત્ત વધી જાય ત્યારે પિત્તની તીવ્રતા અને અન્નના વિદાહથી આમાશયની મ્લેષ્મક્રસામાં ક્ષોભ અને દાહ થાય છે. પછી કોઈકવાર અંદર નાના નાના મળ થાય છે. આ જાતના અમ્લપિત્તજન્ય વિકારો પર કામદુધા રસ સારી રીતે વપરાય છે.

આ રસ શીતવીર્ય-શામક-હોવાથી પિત્તની તીક્ષ્ણતાનું શમન કરી તેને સૌમ્ય બનાવે છે. આ રસમાં જેરુ વગેરે શામક અને સ્તંબક ઔષધો હોવાથી પિત્તનો સાવ પણ ઓછો થઈ જાય છે. આ રસથી રક્ત અને રક્તવાહિનીઓનું પ્રમાણ થાય છે અને પછી ક્ષોભ મટે છે. પિત્તવૃદ્ધિસાર અને રુક્તાવૃદ્ધિસારમાં પણ આ શામક અસર દેખાય છે. રક્તવૃદ્ધિસાર અને પિત્તવૃદ્ધિસારમાં નાનાં અને મોટાં આંતરડાંની અંદરની ત્વચામાં ક્ષોભ થાય છે અને પેટમાં દાહ થવા કરે છે, વારં-વાર પાણીની ઇચ્છા, અને સૌમ્ય વખતે યુદ્ધમાં બળતરા થાય છે. આ બધાં

પિત્તપ્રકોપનાં લક્ષણો હોય ત્યારે આ રસ સારું કામ કરે છે.

વિદ્યુદ્ધ પિત્તથી રક્ત વિદ્યુદ્ધ થાય છે, અને તેથી રક્તમાં પિત્તના તીવ્રચૂત વગેરે ગુણો વધે છે. આવું લોહી જ્યારે રક્તવાહિનીઓમાં ફરે છે, ત્યારે રક્તવાહિનીઓની અંદરની ત્વચા વધારે પાતળી થતી જાય છે. પછી કોઈ ક્ષેત્રનું કારણ મળતાં ફૂટી અંદરથી લોહી નીકળવા માંડે છે. આ જઘામાં વિદ્યુદ્ધ પિત્ત એ કારણ છે અને વિદ્યુદ્ધ રક્ત એ કાર્ય છે. આ રક્તપિત્તમાં પ્રવાહ, મોતી વગેરે ઔષધિઓ વપરાય છે. પરંતુ આ ઝીંજેમાં રતંભક ગુણુઓ હોવાથી ટેટલીક ખાસ અવસ્થામાં કામદુધા રસ આપવો જોઈએ. વારંવાર લોહી પડ્યા જ કરવું, લોહી જંધ થાય તો પણ થોડા જ વખત મારે, એક જગ્યાએ જંધ થાય તો ખીણ જગ્યાએ શક થાય, લોહી જમી જઈ સંધાનક્રિયા ઓછી થઈ જવાથી લોહી વધ્યા જ કરવું, આખા શરીરમાં દાહ, હાથ-પગ, આંખો અને પેશાબમાં બળતરા, પંખાથી પવન ખાધા કરવો, માથું કરતું હોય તેવું લાગવું, કોઈક વાર ચક્રકર આવી મૂર્છા આવી જવી, વગેરે લક્ષણો હોય ત્યારે કામદુધા રસ સરસ કામ કરે છે.

પિત્તદોષની વિકૃતિથી પાચનક્રિયા બગડે છે, અને તેથી ઉદરમાં સેન્દ્રિય વિષ તૈયાર થાય છે. આ વિષ પિત્તપ્રધાન હોય છે. આ વિષનો પ્રકોપ થવાથી ઉન્માદ જેવો રોગ થાય છે. દોષનો ખૂબ સંચય થવાથી તેની અસર મન પર થાય છે અને તેથી નબળા મનવાળા માણસનું મન ચલિત થાય છે. તેને આ સ્થિતિમાં ભ્રમ થવા માંડે છે, એને જ આપણે ઉન્માદ કહીએ છીએ. આ રોગમાં સુદ્ધિનો ભ્રમ, મનની અસ્થિરતા, દષ્ટિની અસ્થિરતા, ફરતી અને વ્યાકુળ આંખો, ધ્રુવ ન રહેવું, જેમ આવે તેમ લવારો ક્યાં કરવો, હૃદય અચાનક ચલ્ય થઈ જવું, વારંવાર ચક્રકર આવવો, ચક્રકર આવી મૂર્છા આવી જવી, વગેરે લક્ષણોવાળા ઉન્માદ પર કામદુધા રસ સારું કામ કરે છે.

હૃદયના રોગમાં જ્યારે પિત્તપ્રકોપનાં લક્ષણો વધારે હોય ત્યારે આ રસ આપવો જોઈએ. એમાં હૃદય અને નાડીની ગતિ વધવી, વારંવાર ચક્રકર આવવો, હૃત્સ્પંદન અને ખીજ પિત્તનાં લક્ષણો વધી જવાં, વગેરે લક્ષણો થાય છે. આવી સ્થિતિમાં આ રસ હિતકર છે.

સર્વાંગશોથમાં બેચેની, ચક્રકર, કારણુ વગર થાક, બિળકા, બિલટી, માથાનું દરદ, પેટમાં દાહ વગેરે પિત્તલક્ષણો દેખાતાં હોય અને પેશાબનું પ્રમાણ બહુ ઓછું હોય, પેશાબ લાલ અને ગાદો હોય તો તીવ્ર ક્ષારવાળા મૂત્રક ઔષધિ કાયદો કરી શકતી નથી. તીવ્ર ઔષધિ આપવામાં ગુરદામાં દાહ વધી સોજો વધે છે. એટલા મોટા ત્યાં શામક ઔષધિ આપવામાં આવે છે. જે શામક મૂત્રક

ઔષધિ આપવામાં આવે, તો ગુરુદાને વધારે કામ કરવું પડે છે તે પણ કેટલીક વાર ઠીક થતું નથી. માટે માત્ર ક્ષોભનાશક, શીતવીર્ય અને પ્રસાદક ઔષધિ વધારે વપરાય છે. આ અસર કામદુધા રસથી થાય છે. આ રસ શીતવીર્ય હોવાથી મૂત્રપિંડને થનારો ત્રાસ ઘણું બાગે ઓછો થઈ જાય છે. તેમજ આ રસ શામક હોવાથી રક્તનું પ્રસાદન કરી સોજે ઓછો કરે છે. એટલા માટે મૂત્રપિંડની વિકૃતિથી થયેલા પિત્તપ્રધાન સર્વાંગશોથમાં આ કામદુધા રસ આપવો જોઈએ.

ગવિનીઓ (Ureter) માંથી પેશાબ નીકળતી વખતે દાહ અને વેદના થવી, સોતો ફેફસા સાથે ફાટ્યા હોય તેવા થવા વગેરે લક્ષણો હોય ત્યારે આ રસ આપવો જોઈએ.

સ્ત્રીઓના રક્તપ્રદરમાં કામદુધા રસ વપરાય છે. સગર્ભાવસ્થામાં જો કડવી, ખાટી અને બળતરા કરે તેવી બિલ્લી ચતી હોય તો આ રસથી મટી જાય છે.

ખાજકોના ઊંઠાટિયા પર વપરાતી ઔષધિઓમાં આ રસ એક ઉત્તમ ઔષધિ છે. બહુ નબળાઈ આવી જવાથી અને આમાશયમાં ઉચ્ચતા વધી જવાથી બીજી દવાઓ નિષ્ફળ જાય છે ત્યારે આ રસ ફાપદો કરે છે.

(ઔ. ગુ. ધ. શા.ને આધારે)

(૬૯) ગંધક રસાયન

વિધિ—શુદ્ધ ગંધકને ગાયત્રું દૂધ, તજ, તમાકુપત્ર, એલચી અને નાગ-કેસરનો ઉકાળો, ગળોનો સ્વરસ, હરડેનો ઉકાળો, બહેડાનો ઉકાળો, આમળાનો ઉકાળો, ભાંગરાનો રસ અને આફનો રસ આ દરેકની ૮-૮ ભાવના આપી છેવટે સૂકવી લઈ ખારીક ચૂર્ણ કરી લેવું. (યો. ર.)

માત્રા—૦૧ થી ૧ માસા ચૂર્ણને દિવસમાં ૨ વાર સમભાગે સાકર મેળવી દૂધ સાથે આપવું. કુદરોગમાં દારહળદર, હળદર, મજાહ, અનંતમૂળ, આમળાં, ગોખરુ, ગળો, કાળા ખેરની છાલ, ચોપચીની અને લીમડાની લિંબેળીના ઉકાળા સાથે એક મહિના સુધી આપવું. પછી એક મહિના બંધ રાખવું. ફરી પાછું શરૂ કરવું. આ રીતે ત્રણ વર્ષ સુધી સેવન કરાવવાથી બધી જાતના કુષ્ઠ રોગ મટી જાય છે.

ઉપયોગ—આ ગંધક રસાયનના સેવનથી વીર્યની વૃદ્ધિ થાય છે, શરીર મજબૂત બને છે અને પાચનશક્તિ બળવાન બને છે. માત્ર ૨ મહિનાના સેવનથી ખૂબસૂ, કુદ, અને ઉગ્ર વિપદોષ નાશ પામે છે. બચકર અતિસાર, સંગ્રહણી, લોહી અને ચાળ સાથે સંગ્રહણી, છર્ણુજ્વર, બધી જાતના પ્રમેહ, બધી જાતના વાતરોગ, બધી જાતના ઉદરોગ, અંડકોષની વૃદ્ધિ અને સોમરોગનો પણ એ નાશ કરે છે. ૭ મહિના સુધી આ રસાયનનું સેવન કરવાથી વાળ ટાળા થઈ જાય છે.

અને યુવાની જેવું બળ આવે છે. ટુંકમાં આ રસાયન બધી જાતના વ્યાધિઓનો નાશ કરે છે. તદ્દન મરવા જેવા શરીરવાળાને પણ આ ઔષધિ બળવાન, નીરાંગી અને દીર્ઘાયુધ્વવાળા બનાવે છે, વીર્યની વૃદ્ધિ કરે છે. વાત, પિત્ત અને કફ આ ત્રણે દોષોમાંથી જે વધે તેને એ ઘટાડે છે અને ઘટે તેને વધારે છે. હૃદયન્તર, બધી જાતના જૂના રોગો, ક્ષય, પ્રમેહ, પાંડુરોગ, રાજ્યક્ષમા, શ્વાસ, અર્શ વગેરે બધા રોગો દૂર કરી શરીરને તેજસ્વી બનાવે છે.

આ રસાયન સાથે જો રસસિંદૂર કે સુવર્ણચંદ્રિકા આપવામાં આવે તો શક્તિ વધારવામાં ખાસ ફાયદો કરે છે.

આ ગંધક રસાયનના ગુણોમાં ઘણી જાતના રોગોનો નાશ કરનાર છે એવું કહ્યું છે, પણ આ રસાયન વાપરવા માટે અસુક જાતની દોષ-દૂષ્ણતા હોવી જોઈએ. આ રસાયનનું કાર્યક્ષેત્ર રક્ત અને ત્વચા છે. આ રસાયનનો મુખ્ય ગુણ કોઈ પણ કારણથી રક્ત દૂષિત થયું હોય તો તેને શુદ્ધ કરવાનો છે. તેવી જ રીતે શરીરમાં એકત્ર થયેલા વિકૃત દ્રવ્યોનું રૂપાંતર અને બેદન કરી તેને શુદ્ધ કરવાનું કામ પણ એ કરે છે.

રક્ત અશુદ્ધ થવાથી રસ વગેરે સાને ધાતુઓમાં મક્ષિતા થતાં તેમના જરૂરી તત્ત્વોનું શોષણ અને રૂપાંતર કરી પોતાનામાં મેળવી દેવાના ગુણો મંદ થઈ જાય છે. તે વખતે રક્તને શુદ્ધ કરી આ ક્રિયા શરીરથી ચાલુ કરવાની જરૂર રહે છે. આ રસાયનથી આ કાર્ય સારી રીતે થઈ શકે છે.

આખા શરીરમાં પ્રસરેલું વિશિષ્ટ પ્રકારનું વિષ લાંબો વખત રહેવાથી સાતે ધાતુઓમાં લીન થઈ લાંબો વખત રહેનારા હઠીલા રોગો ઉત્પન્ન કરે છે. દોષ-દૂષ્ણતા આ જાતના જૂના સંયોગમાં ગંધકરસાયન અમૃત સમાણ ગુણ કરે છે.

આ જગ્યાએ વિવેચના એ પ્રકાર દેખાય છે: (૧) સ્થાવર જંગમાત્મક તીવ્ર વિષ, અને (૨) શરીરની અંદર સૂક્ષ્મ કોષાણુઓથી ઉત્પન્ન થનાર તીવ્ર અથવા મંદ સામાન્ય વિષ અને ઉપદંશ, પરમિયો વગેરે રોગોનું વિશિષ્ટ વિષ. આ બંને પ્રકારના વિષની હૃદય અવસ્થામાં આ રસાયન સારી રીતે વપરાય છે.

ગંધક રસાયન જે રોગોમાં વપરાય છે તેમાં મુખ્ય લક્ષણ દાહ હોવો જોઈએ. પેશાબમાં, હાય-પગમાં, ઉદરમાં, આખા શરીરમાં, માથામાં, ગળામાં, હજી ઉપર, શૈય-જાતી વખતે બળતરા થવી, પેશાબ ખૂબ ગરમ થવો, અધોવાયુ ગરમ નીકળવો, સહેજ ચાકતાં આખા શરીરમાં બળતરા જેવું થવું, કોઈ પણ જગ્યાએ હાય-પગ રાખતા બળતરા થવી, હાય-પગ પર દંડા પાટા મૂકી રાખવાની ધમ્મક થવી, વગેરે લક્ષણો થાય ત્યારે પિત્તની તીક્ષ્ણતા વધી છે એમ જાણવું. આવાં લક્ષણો કોઈ વિશિષ્ટ પ્રકારના જંગુઓ શરીરમાં ભેગા થાય ત્યારે પણ

થાય છે. ઉપદંશની છાજીઅવસ્થામાં ગંધક રસાયન ઉપરાંત ઉપદંશસૂર્ય, અષ્ટમૂર્તિ-રસાયન, મલ્લસિંદૂર, વ્યાધિહરણ વગેરે ઔષધિઓ વપરાય છે. પરંતુ દાહ વધારે હોય ત્યારે આ બધી બનાવટો વપરાતી નથી. ઉપદંશસૂર્ય વગેરે સોમકવાળા ઔષધિઓ ઉપદંશના જંતુઓ નાશ કરે છે, તો પણ આપુર્વેદની દષ્ટિએ દોષ-દૂષ્ણના મંયોગ પ્રમાણે જુદીજુદી જાતની ચિકિત્સા કરવી પડે છે. આ ઉપદંશ અથવા પરમિયાનું વિષ કુષ્ટનું કે ખીજ સેન્દ્રિય વિષ આમાંના ગમે તેનાથી પિત્તદોષ વધી રક્તમાં રિયત થઈ દાહનાં ઉપર કહેલાં લક્ષણો ઉત્પન્ન કરે છે, આ દોષ દૂષ્ણ મંયોગમાં ગંધક રસાયન ખાસ ઉપયોગી છે.

ચામડી પર નાની નાની ફોલ્લીઓ અને ફોલ્લા, તદ્દન સૂકી ખંજવાળ, ઝાડો સાફ ન થવો, શરીર પર ખૂણ ખંજવાળવાથી ઘળતરા થવી, કાઢવાર લોહી નીકળવું વગેરે લક્ષણો હોય, ત્યારે ગંધક રસાયન સાકર સાથે આપવું જોઈએ.

ખૂજલીમાં ખાસ જાતના જંતુઓ હોય છે. તે જંતુઓ બાફ હરીલા અને ત્રાસ આપનારા હોય છે. આ રસાયનના સેવનથી તે જંતુઓને પોપણ મળતું બંધ થાય છે, અને તેથી ત્વચા અને રક્તમાં જંતુઓનું બળ ઓછું થઈ રોગ મટે છે. સૂકી ખંજવાળ માફક લાંબો વખતની અને ત્રાસદાયક ખસ પર પણ ગંધક રસાયન સારી રીતે વપરાય છે. આ રસાયન લેવાથી બેત્રણ દિવસમાં ખસ વગેરેના ફોલ્લા મોટા થઈ જાય છે. આથી દરદ વધે છે એવો ભ્રમ થાય છે. પરંતુ ખરી રીતે તો ગંધક રસાયનની અસર થવા માંડવાનું એ ચિહ્ન છે. વર્ષો સુધી ત્રાસ ભોગવનાર દરદી ગંધક રસાયનના સેવનથી સુધરી ગયા છે. રોગ જેમ જૂનો તેમ ગંધક રસાયન વધુ અસર કરે છે.

ખસ માફક ખીજ પણ કુષ્ટકુષ્ટમાં આ રસાયન વપરાય છે. માત્ર ૧ થી ૨ રતી આપવી જોઈએ. રોગ જેમ ઘટતો જાય તેમ માત્રા ઓછી કરવી. એટલે સુધી કે ચામડી તદ્દન સાફ થાય ત્યાં સુધી છેવટે એક અઠવાડિયે ૧ રતી સુધી જ આપવું જોઈએ.

માથામાં ફોલ્લો થઈ તેમાંથી ગંધાતી ગાંઠ નીકળવી, સફેદ કે પીળું પર નીકળવું વગેરે વિકારો પર ગંધક રસાયન કરતાં રસપર્પટી વધારે હિતકર છે. પણ આ ફોલ્લામાં પણ ખરજ, શુષ્કતા, ઉપરથી સફેદ ચામડી નીકળી જવી, ખંજવાળતા ખૂણ બળતરા થવી વગેરે લક્ષણો હોય, ત્યારે ગંધક રસાયન એક અમૂલ્ય ઔષધિ છે. માથામાં ઇન્દ્રિય હોય અને તેમાં બળતરા થતી હોય, તો ગંધક રસાયન સારી રીતે વપરાય છે.

મહાકુષ્ઠમાં અને ખાસ કરીને પિત્તપ્રધાન મહાકુષ્ઠમાં આ રસાયન સારી રીતે વપરાય છે. પરંતુ એમાં પણ ખાસ લક્ષણ દાહ હોવો જોઈએ. કુષ્ઠ શુષ્ક અને

અને યુવાની જેવું બળ આવે છે. ટૂંકમાં આ રસાયન બંદ... નાશ કરે છે. તદ્દન મરવા જેવા શરીરવાળાને પણ આ ઔષધિ બળવાન, નીરાંગી અને દીર્ઘાયુધ્વવાળા બનાવે છે, વીર્યની વૃદ્ધિ કરે છે. વાત, પિત્ત અને કફ આ ત્રણે દોષોમાંથી જે વધે તેને એ ઘટાડે છે અને ઘટે તેને વધારે છે. શુભ્રવસ્ત્ર, બધી જાતના જૂના રોગો, ક્ષય, પ્રમેહ, પાંડુરોગ, રાજ્યક્ષમા, શ્વાસ, અર્શ વગેરે બધા રોગો દૂર કરી શરીરને તેજસ્વી બનાવે છે.

આ રસાયન સાથે જો રસસિંદૂર કે સુવર્ણભરમ આપવામાં આવે તો શક્તિ વધારવામાં ખાસ ફાયદો કરે છે.

આ ગંધક રસાયનના ગુણોમાં ઘણી જાતના રોગોનો નાશ કરનાર છે એવું કહ્યું છે, પણ આ રસાયન વાપરવા માટે અમુક જાતની દોષ-દૂષ્યતા હોવી જોઈએ. આ રસાયનનું કાર્યક્ષેત્ર રક્ત અને ત્વચા છે. આ રસાયનનો મુખ્ય ગુણ કોઈ પણ કારણથી રક્ત દૂષિત થયું હોય તો તેને શુદ્ધ કરવાનો છે. તેવી જ રીતે શરીરમાં એકત્ર થયેલા વિકૃત દ્રવ્યોનું રૂપાંતર અને બેદન કરી તેને શુદ્ધ કરવાનું કામ પણ એ કરે છે.

રક્ત અશુદ્ધ થવાથી રસ વગેરે સાતે ધાતુઓમાં મસિનતા થતાં તેમના જરૂરી તત્ત્વોનું શોષણ અને રૂપાંતર કરી પોતાનામાં મેળવી દેવાના ગુણો મંદ થઈ જાય છે. તે વખતે રક્તને શુદ્ધ કરી આ ક્રિયા ફરીથી ચાલુ કરવાની જરૂર રહે છે. આ રસાયનથી આ કાર્ય સારી રીતે થઈ શકે છે.

આખા શરીરમાં પ્રસરેલું વિશિષ્ટ પ્રકારનું વિષ લાંબો વખત રહેવાથી સાતે ધાતુઓમાં લીન થઈ લાંબો વખત રહેનારા હઠીલા રોગો ઉત્પન્ન કરે છે. દોષ-દૂષ્યતા આ જાતના જૂના સંયોગમાં ગંધકરસાયન અમૃત સમાણ ગુણ કરે છે.

આ જગ્યાએ વિષના બે પ્રકાર દેખાય છે: (૧) સ્થાવર જંગમાત્મક તીવ્ર વિષ, અને (૨) શરીરની અંદર સૂક્ષ્મ કોષાણુઓથી ઉત્પન્ન થનાર તીવ્ર અથવા મંદ સામાન્ય વિષ અને ઉપદંશ, પરમિયો વગેરે રોગોનું વિશિષ્ટ વિષ. આ બંને પ્રકારના વિષની શુભ્ર અવસ્થામાં આ રસાયન સારી રીતે ચક્રાય છે.

ગંધક રસાયન જે રોગોમાં વપરાય છે તેમાં મુખ્ય લક્ષણ દાહ હોવો જોઈએ. પેશાબમાં, હાય-પગમાં, ઉદરમાં, આખા શરીરમાં, માથામાં, ગળામાં, હૃદય ઉપર, શૈય જતી વખતે બળતરા થવી, પેશાબ ખૂબ ગરમ થવો, અધોવાયુ ગરમ નીકળવો, સહેજ ચાસતાં આખા શરીરમાં બળતરા જેવું થયું, કોઈ પણ જગ્યાએ હાય-પગ રાખતા બળતરા થવી, હાય-પગ પર ઠંડા પાટા મૂકી રાખવાની ઇચ્છા થવી, વગેરે લક્ષણો થાય ત્યારે પિત્તની તીક્ષ્ણતા વધી છે એમ જાણવું. આવાં લક્ષણો કોઈ વિશિષ્ટ પ્રકારના જંતુઓ શરીરમાં બેગા થાય ત્યારે પણ

થાય છે. ઉપદંશની છર્ણુઅવસ્થામાં ગંધક રસાયન ઉપરાંત ઉપદંશસૂર્ય, અખટમૂર્તિ-રસાયન, મલ્લમિદૂર, વ્યાધિદરણુ વગેરે ઔષધિઓ વપરાય છે. પરંતુ દાહ વધારે હોય ત્યારે આ બધી જનાવટો વપરાતી નથી. ઉપદંશસૂર્ય વગેરે સોમકવાળા ઔષધિઓ ઉપદંશના જંતુઓ નાશ કરે છે, તો પણ આયુર્વેદની દૃષ્ટિએ દોષ-દૂધ્યના મંથોગ પ્રમાણે જુદીજુદી જાતની ચિકિત્સા કરવી પડે છે. આ ઉપદંશ અથવા પરમિયાનું વિષ ક્ષુદ્ર કુષ્ટનું કે ખીજ સેન્દ્રિય વિષ આમાંના ગમે તેનાથી પિત્તદોષ વધી રક્તમાં સ્થિત થઈ દાહનાં ઉપર કહેલાં લક્ષણો ઉત્પન્ન કરે છે. આ દોષ-દૂધ્ય મંથોગમાં ગંધક રસાયન ખાસ ઉપયોગી છે.

ચામડી પર નાની નાની ફેફલીઓ અને ફેફલા, તદ્દન મુઠ્ઠી ખંજવાળ, ઝાડો સાફ ન થવો, શરીર પર ખૂબ ખંજવાળવાથી જાળતરા થવી, કાષ્ઠવાર લોહી નીકળવું વગેરે લક્ષણો હોય, ત્યારે ગંધક રસાયન સાકર સાથે આપવું જોઈએ.

ખૂજલીમાં ખાસ જાતના જંતુઓ હોય છે. તે જંતુઓ ખડું હડીલા અને ત્રાસ આપનારા હોય છે. આ રસાયનના સેવનથી તે જંતુઓને પોપણ મળતું બંધ થાય છે, અને તેથી ત્વચા અને રક્તમાં જંતુઓનું બળ ઓછું થઈ રોગ મટે છે. મુઠ્ઠી ખંજવાળ માફક લાંબો વખતની અને ત્રાસદાયક ખસ પર પણ ગંધક રસાયન સારી રીતે વપરાય છે. આ રસાયન લેવાથી જેત્રણ દિવસમાં ખસ વગેરેના ફેફલા મોટા થઈ જાય છે. આથી દરદ વધે છે એવો ભ્રમ થાય છે. પરંતુ ખરી રીતે તો ગંધક રસાયનની અસર થવા માંડવાનું એ ચિહ્ન છે. વર્ષો સુધી ત્રાસ ભોગવનાર દરદી ગંધક રસાયનના સેવનથી સુધરી ગયા છે. રોગ જેમ જૂનો તેમ ગંધક રસાયન વધુ અસર કરે છે.

ખસ માફક ખીજ પણ ક્ષુદ્રકુષ્ટમાં આ રસાયન વપરાય છે. માત્ર ૧ થી ૨ રતી આપવી જોઈએ. રોગ જેમ ઘટતો જાય તેમ માત્રા ઓછી કરવી. એટલે સુધી કે ચામડી તદ્દન સાફ થાય ત્યાં સુધી છેવટે એક અઠવાડિયે ૧ રતી સુધી જ આપવું જોઈએ.

માથામાં ફેફલો થઈ તેમાંથી ગંધાતી ગાંઠ નીકળવી, સફેદ કે ખીણું પરુ નીકળવું વગેરે વિકારો પર ગંધક રસાયન કરતાં રસપર્પટી વધારે હિતકર છે. પણ આ ફેફલામાં પણ ખરજ, શુષ્કતા, ઉપરથી સફેદ ચામડી નીકળી જવી, ખંજવાળતા ખૂબ જાળતરા થવી વગેરે લક્ષણો હોય, ત્યારે ગંધક રસાયન એક અમૂલ્ય ઔષધિ છે. માથામાં ઇન્દ્રિય હોય અને તેમાં જાળતરા થતી હોય, તો ગંધક રસાયન સારી રીતે વપરાય છે.

મહાકુષ્ટમાં અને ખાસ કરીને પિત્તપ્રધાન મહાકુષ્ટમાં આ રસાયન સારી રીતે વપરાય છે. પરંતુ એમાં પણ ખાત્રી લક્ષણ દાહ હોવો જોઈએ. કુષ્ટ શુષ્ક અને

ફટક ન હોવા જોઈએ. તેમજ કુષ્ઠતું વિપ ત્યાં અને રક્ત સુધી ગયેલું હોય, શરીર પર પડતા ડાઘા કે ફોલ્લામાં લાલ્લાશ, ખંજવાળ અને દાંહ વધારે હોય, અને આખી આમડીમાં બળતરા થતી હોય, ત્યારે ગંધક રસાયન આપવું જોઈએ. આ કુષ્ઠમાં શરૂઆતમાં અનુપાનમાં આપેલા દાન્યાદિ કવાય સાથે આપવાથી કુષ્ઠ મટી ગયાના દાખલા મળી આવે છે. આ પ્રયોગ સતત ત્રણ વર્ષ સુધી કરવો પડે છે.

ખસ દ્યૌર્ધ જવાથી ઘણા વિકારો ઉત્પન્ન થતા દેખાય છે. કેટલીક વાર તો ખસ અને બીજા રોગ વારાફરતી થાય છે અને મટે છે. એટલે કે ખસ મટે ત્યારે બીજો રોગ ઉત્પન્ન થાય છે અને તે મટે છે ત્યારે ખસ થાય છે. આ ક્રમ લાંબા વખત સુધી ચાલ્યા જ. કરે છે. આ વિકારો પર આ રસાયન એક ઉત્તમ ઔષધિ છે. કેટલીક વાર ખસ તદ્દન શમી જઈ બીજા રોગનું કારણ બને છે. ફરીથી ખસ થતી નથી પણ નવો રોગ કાંબો વખત સુધી રહે છે. અતિસાર, સંગ્રહણી, માયાની થળ, મોં આવવું, પેટમાં વાયુનો ગગડાટ અને દાહ વગેરેમાંથી કોઈ પણ રોગ થાય તેમાં આ રસાયન હિતકર છે. ઓછી માત્રામાં આપવાથી સારું કામ કરે છે.

ઉપદંશનું જૂનું વિપ, બીજા દૂધોવિપ, પારદનું વિપ (ખરાબ રસકંપૂર લેવાથી અથવા હિંગબોધવાણું ધૂંત્રપાન કરવાથી થતું વિપ) અને બીજા જંગમ વિપની જીજ્ઞંસ અવસ્થા વગેરે કારણોથી બપોરે અતિસાર કે સંગ્રહણી થવી, સાથે લોહી અને આમ પડવું, પેટમાં વાહ ચાલવી અથવા ચૂંક આવવી વગેરે લક્ષણો થાય, ત્યારે ગંધક રસાયન સારું કામ કરે છે.

ઉપદંશ અથવા બીજા સેન્દ્રિય વિપની જીજ્ઞંસ અવસ્થામાં થયેલ બરોળની વૃદ્ધિ અને મંદાગ્નિમાં જો આખા શરીરમાં દાહ હોય તો ગંધક રસાયન આપવું જોઈએ.

પ્રમેહ અને મધુમેહ એ રોગો જડા અને બહુ પાતળા માણસોને પણ થાય છે. જડા માણસોને ગૂમળ, શિલાનિત, ત્રિકુળા વગેરે વધારે હિતકર છે અને પાતળા માણસોને જો આ પહેલાં જનનેન્દ્રિયનો કોઈ રોગ થયો હોય અને તેમાંથી આ રોગ થયો હોય તો ગંધક રસાયન આપવું જોઈએ.

ઉપદંશ વગેરે રોગોનું વિપ જૂનું થવાથી વાતવાહિનીઓ પર અસર કરે છે. તેથી વાતવાહિનીઓની વિકૃતિ થઈ સર્વોગવાત, પક્ષાઘાત અથવા બીજા શરીરના વ્યાપારનો નાશ કરનાર રોગો ઉત્પન્ન થાય છે. આવા રોગો પર ગંધક રસાયન સારી અસર કરે છે. આ શારીરિક વ્યાપારની ન્યૂનતાની અસર આંતરડાં પર થઈ આંતરડાં તદ્દન નબળાં પડી જાય છે. પછી કબજિયાત, ઝાડામાં સોપારી

જેવી ગાંઠો નીકળવી, આંતરડાંમાં ગાંઠો બહાર કાઢવાની શક્તિ ન રહેવી, ઉદરમાં અશક્તિ અને દાહ વગેરે લક્ષણો હોય, ત્યારે પહેલાં રોગનું કરાવી ગંધક રસાયન આપવું જોઈએ.

ઉપદંશની જીભ અવરથામાં સાંધાઓમાં સોજો, દાંતમાંથી લોહી નીકળવું, આખા શરીરમાં ઠેરઠેર ગાંઠો નીકળવી, રક્તવાહિનીઓ ફૂલી મોટી થઈ જીભા રહેવાની શક્તિ ચાલી જવી, હાથ-પગ કાંપવા, જીભા રહેવાની શક્તિ ન રહેવી, ઠોંધકોઈ વાર રોગ વધી જતાં જમીન પર પડ્યા રહેવું, છાતી અને આખા શરીરમાં શળ મારવી, છાતીમાં ખૂજલી આવવી, ઝીણી ઝીણી ફેફસીઓ નીકળવી, વગેરે લક્ષણો થાય ત્યારે ગંધક રસાયન સારી રીતે કામ કરે છે.

પૂયશુક્રની જીભ અવરથામાં આખા શરીરે દાહ, આંડકાપ વધી તેમાં દરદ થવું, અને થોડો સોજો આવવો, પેશાબ કરતી વખતે મૂત્રપ્રસેક નસિકામાં દાહ થવો, મૂત્રાશયનું સુખ અને મૂત્રપ્રસેક નસિકા પર દબાણ થવાથી દરદ થવું અને તેમાંથી થોડું થોડું પરુ નીકળવું વગેરે લક્ષણો થાય છે. આ વિકારો પર ગંધક રસાયને ઘણીવાર ફાયદો કર્યો છે. ક્યારેક પૂયશુક્રના વિપથી આંખમાં શળ, સમગ્ર શરીરમાં શળ અને દંઠિમાંલ વગેરે ઉપદ્રવો થાય છે આ રસાયન એ ઉપદ્રવોને દૂર કરે છે. આવી તીવ્ર અવરથામાં ગંધક રસાયનની સાથે ખખસાનાં ફૂલ ૬-૬ માસા તથા પ્રવાહપિષ્ટિ ૧-૧ રતી મેળવી દિવસમાં ત્રણ વાર આપવાથી ફાયદો ઘુરત થાય છે. સાથે બાહ્ય ઉપચાર પણ કરવા જોઈએ.

અર્શન મનુષ્યો સ્ત્રીઓના પરમિયા અને પ્રદરને એક જ માને છે. પરંતુ પરમિયો એ મૂત્રાશય અને મૂત્રનળીનો રોગ છે, બ્યારે પ્રદર એ ગર્ભાશય, બીજન-શય અને યોનિનો રોગ છે.

પરમિયાનો સાવ મૂત્રમાર્ગે અને પ્રદરનો સાવ યોનિમાર્ગે થાય છે. પરમિયો જૂનો થવાથી તેના જંતુઓ યોનિમાર્ગે ગર્ભાશયમાં પહોંચી જઈ તેને પણ દૂષિત કરે છે. પછીથી ગર્ભાશયમાંથી પણ પરુ નીકળવા માંડે છે. પરંતુ આ સાવમાં અને પ્રદરનાં સાવમાં બહુ ફેર છે. આ સાવ પીળો, ગંધાતો અને બળતરા કરનાર હોય છે, અને તેની સાથે બળતરા, આખા શરીરમાં દાહ, શિથિલતા, હાથ-પગમાં કળતર વગેરે પિત્તપ્રધાન લક્ષણો હોય છે. આ બળતરા રોગોમાં ગંધક રસાયન સારી રીતે વપરાય છે.

અર્શ ઘણાં કારણોથી ઉત્પન્ન થાય છે. જે કબજિયાતથી થયા હોય તો આરોગ્યવર્ધિની હિતકર છે. મોટા આંતરડાના કુંડલિકા (Sigmoid Colon) અને ઉન્ડુક (Caecum) માં શિથિલતા આવી ત્રિવલી પર દબાણ આવી અર્શ થયા હોય, તો તાપ્પાદિ લોહ અને ચિત્રક અને છાશનો પ્રયોગ સારો ફાયદો કરે

છે. પરંતુ સેન્દ્રિય વિષ, વિશિષ્ટ વિષગર વગેરેથી કબજિયાત થઈ અથવા કબજિયાત થયા વગર શુદ્ધમાં પ્રભુ થઈ અર્શ ઇત્યન્ન થયા હોય, કિનારી સૂછ ગઈ હોય, ગરમ ગરમ લોહી પડતું હોય, કુંડલિકા અને ઉન્દુકમાં દાહ, ખેચેની વગેરે લક્ષણો હોય, ત્યારે ગંધક રસાયન સારી રીતે વપરાયાના ઘણા દાખલા મળી આવે છે.

અશરિંગ આનુવંશિક પણ હોય છે. એ રીતે બીજા રોગોના ઉપદ્રવરૂપે પણ એ થાય છે. કોઈ કોઈ રોગોમાં અર્શ, કાસ અને શ્વાસ, કોઈમાં અર્શ અને સંગ્રહણી, તો કોઈમાં અર્શ અને અપરમાર એમ વિકારોનાં દંડ થાય છે. એટલે એક મટે છે, ત્યાં બીજો ભેળે છે. આ દંડો પર ગંધક રસાયન સારો ફાયદો કરે છે.

આંખોની કિનારી લાલ થઈ જાય, અંદરથી તીક્ષ્ણ ગ્રાણ તીકળતી હોય તેવું લાગવું, આંખોમાં ખૂબ ખંજવાળ આવવી, અને દાહ થયા પછી પૂમાભિષ્પંદ થઈ જાય છે. જો રોગનું મૂળ કારણ પારદંતુ વિષ કે ઉપદંશ કે પરમિયાનું વિષ હોય તો ગંધક રસાયન આપવું જોઈએ.

દાહ સાથે શુષ્ક નાસાવ્રણ, દાહ સાથે અધિનિર્જી અને ઉપનિષ્ઠ, નાના બાળકોને થનાર તાલુકંટક, તાળવામાં કાણું પડવું, ગળામાં ફોક્ષીઓ થવાથી સૂકી ખાંસી થવી અને દાહ થવા વગેરે રોગો પર ગંધક રસાયન સારી રીતે વપરાય છે.

જૂનો નાડીવ્રણ, જૂનો અગ્નિવ્રણ, જૂનો માંસગતવ્રણ આ રોગોમાં પરુ ઓછું હોય, પણ બળતરા સાથે ધાણી જેવું ઝરવું, પ્રભુની નળ્યાએ ભયંકરે બળતરા થવી, એટલી બધી કે દિવસ-રાત એન ન પડવું, પ્રભુની દરેક કિનારી પર મરચું લાગ્યું હોય તેવી બળતરા થવી વગેરે લક્ષણો હોય ત્યારે ગંધક રસાયનથી જલદી ફાયદો થયાના ઘણા દાખલા મળી આવે છે.

દંતવ્રણ (Pyorrhoea) અથવા દંત પુટપુટમાં અવાળાંમાં સોજો, અવાળાં પર સહેજ ધક્કો લાગતાં લોહી નીકળવા માંડવું, પરુ નીકળવું, પછીથી આ રોગ જૂનો થાય ત્યારે મંદાગ્નિ, બિલ્લી, શળ, વિષ આંતરડાંમાં જાય ત્યારે સંગ્રહણી, અતિસાર, યકૃત વગેરેના ચિરકારી રોગો થવા, તેમાંથી દૂષિત ઉદરરોગ થવા અને તેમાં ગબરામણ, પેશાબ નદન ઓછો થઈ જવો, પેશાબ લાલ થઈ જવો, આખા શરીરમાં દાહ વગેરે લક્ષણો થાય છે. આ વિકાર પર ગંધક રસાયન સારું કામ કરે છે. બીજી જાતના દુષ્પોષમાં જો પિત્તનાં લક્ષણો વધારે હોય તો ગંધક રસાયન બહુ જ સારી અસર કરે છે.

ખાસ કોઈ કારણ ન હોવા છતાં દરદી દિવસે દિવસે નબળો પડતો જાય છે અને બળ-માંસ ઘટતા જાય છે. અંતર ઇન્દ્રિયમાં જે જે અવયવ-સમૂહો અશક્ત થઈ જાય છે તે તે અવયવ-સમૂહોના રોગો એટલે કે પિત્તપ્રધાન રોગો થવા માટે

છે. ગમે તેટલી જિંદી તપાસ કરવામાં આવે તોપણ રોગનું કારણ જડતું નથી. આનું સામાન્ય કારણ અસાત્મ્ય ધનિદ્રિયાર્થ સંયોગ લાગે છે. આવા રોગમાં ઘટી ગયેલ જળ અને માંસ, નાશ પામેલું વીર્ય, હરાઈ ગયેલી શક્તિ, મંદ પડેલો અગ્નિ અને શિથિલ પડેલા રનાયુઓ આ બધાને સમરિયતિમાં લાવી પોતાનું કાર્ય કરે તેવા બનાવવાની શક્તિ ગંધક રસાયન અને યક્ષુચુખરિત રસસિંદૂરમાં છે. રસસિંદૂર કોને આપવો તેનું વર્ણન રસસિંદૂરમાં કરેલું છે. જે પિત્તપ્રધાન લક્ષણો હોય તો ગંધક રસાયન અને કફપ્રધાન લક્ષણો હોય તો રસસિંદૂર આપવો લાભદાયક છે. (અપી. ગુ. ધ. શા ને આધારે)

પથ્ય—અપથ્ય—સાકર, સાડી ચોખા, ગાયનું ઘી, કેળાં, સિંધવ, પાકી કેરી, તજ, જૂનું મધ, માંસ, નાગરવેલનું પાન, સોપારી, કાથો વગેરે પથ્ય છે. મીઠું, ખાટા પદાર્થો, શાકભાજી, બધી જાતની દાળ, ચા, કોરી, તેલ, ગોળ, ખીડી, સિગારેટ, સીપ્રસંગ, સ્વારી કરવી અને કસરત અપથ્ય છે. તેમજ અગ્નિ અને તડકાથી બને તેટલા આધાર રહેવું જોઈએ.

ગંધક રસાયનમાં મુખ્ય દ્રવ્ય ગંધક છે. ગંધકનું સેવન કરતી વખતે એમાંથી મળ, મૂત્ર, ધાવણ, પરસેવો અને શ્વાસ મારકત કાંઈ પણ પરિવર્તન થયા વગર નીકળે છે. મળમાં ૫૫ થી ૮૦% અને મૂત્રમાં ૧૦ થી ૪૦%, શ્વાસમાં નીકળતા દુર્ગંધ અને પરસેવામાંથી નીકળતા આંદોનાં ધરેણાં અને ચામડી પર કાળાશ આવી જાય છે.

ગંધક આંતરડાંની પરિચાલનક્રિયાને ઉત્તેજિત કરે છે, મળને નરમ બનાવે છે અને પેટમાં ગંધકવાળો હાઈડ્રોજન વાયુ ઉત્પન્ન કરે છે એથી ઝાડા અને અપાનવાયુમાં દુર્ગંધ આવે છે.

ગંધકના વિષની લાંબે ગાળે થતી અસર—લોહીમાં ગંધકનું શીપણ સંસ્ક્રાષ્ટ (દ્વિવિધ પ્રતિક્રિયાયુક્ત ગંધક મિશ્રણ) અને ગંધકયુક્ત હાઈડ્રોજન કે જે એક પ્રણાલિ વિષ છે એ રૂપે થાય છે. તે પહેલા રાત્રી રંગને ઘટાડે છે. પછી રાત્રી રંગનું વિશ્લેષણ થવાથી શરીર પર નીલિમા, બેશુદ્ધિ અને માંસ-પેશીઓની શિથિલતા થાય છે. માટે ગંધક વધારે માત્રામાં ન લેવો જોઈએ.

ગંધક લોહીમાં જવાથી ચામડીના રોગો (ખરજવું, ખસ, ખરજ વગેરે) ઉત્પન્ન કરનાર જંતુઓનો નાશ કરે છે.

ગંધક આંતરડાંમાં જતાં ત્યાં રહેલા નુકસાનકારક જંતુઓ અને આમવિષને બાળા દે છે. અપચો, સળખમ, અંગ્રસેક, સીસાનું વિષ, જૂનો આમવાત, વાતરકત, સાંધાઓનો પ્રદાહ અને આમવિષથી ઉત્પન્ન થનાર ઘણા રોગોમાં વિકૃતિને બાળવા માટે ગંધક ઉપયોગી છે.

ગંધકનું ગંધક રસાયન બનાવવાથી ગંધકની લીમતાનું કાંઈક અંશે શમન થાય છે. તેથી લોહીના રાતા રંગને નુકસાન નથી થતું, પેટમાં હાઇડ્રોજન ઉત્પન્ન થતો નથી અને માંસપેશીઓનું બળ ઘટતું નથી. લાંબા વખતના જૂના રોગોમાં ગંધકના કરતાં ગંધક રસાયન ઓછી માત્રામાં લાંબો વખત લેવાથી દુરાગ્રહી સ્થિર રોગોમાં પણ સારું પરિણામ આવે છે.

યકૃત અને પિત્તાશયના પ્રદાહ વગેરે રોગોમાં યકૃતને વધારે થ્રમ ન આપવો જોઈએ. એટલા માટે ઘી તેજ વગેરે ઓછાં આપવામાં આવે છે. તે ઉપરાંત યકૃત ઉત્તેજિત ન થાય તે પણ સંભાળવું પડે છે. આ કારણે સૂંઠ, મરી, પીપર વગેરે ઉત્તેજક ઔષધિઓ કે ઉત્તેજક ખોરાક પણ નથી અપાતો. એવી સ્થિતિમાં શામક અનુપાન—લીંણું, સંતરું, ગોસળી કે દાડમના રસ સાથે ગંધક રસાયન આપવું જોઈએ.

જો આમાશયમાં અમ્લતા વધી હોય કે તેની ઉગ્રતા વધી હોય, લોહીની પ્રતિક્રિયા અમ્લ હોય, વિકાર અપચા સાથે હોય, તો લોહીને ક્ષારીય બનાવે એવું મિથ્રણ બનાવી ગંધક રસાયન અપાય છે. એ પર મોતી, છીપ, ચંખ, કોડી વગેરે સુધારાળા પ્રયોગનું મિથ્રણ બહુ હિતકર છે. આ દષ્ટિએ પ્રવાસ પંચામૃત મેળવીને અપાય છે. ખોરાકમાં ચોખ્ખા ઓછા આપવામાં આવે છે. ખાટા ફળ, ખાટું દહીં અને ગરમ ગરમ ખોરાક છોડાવી દેવામાં આવે છે. આમાશય રસ અમ્લ થાય ત્યારે આમળાં અને કેળું બંને હિતકર છે. એટલા માટે અનુપાન તરીકે આમળાં કે કેળાનું શરબત આપવામાં આવે છે.

આમડીના રોગો થાય ત્યારે હંમેશાં ઝાડો સાફ આવે એવી દવા અને ખોરાક આપવો જોઈએ. એટલા માટે આમડીના રોગોમાં ગંધક રસાયન શુદ્ધકંદ કે આમળાંના મુરબ્બા સાથે આપવામાં આવે છે.

કદ કે આમની વૃદ્ધિ હોય તેમાં પીપર અને મધનું અનુપાન જલદી વ્યસર કરે છે.

સ્વચ્છતા—જો કદાચ શકિત કરતાં વધારે ગંધક લેવામાં આવશે તો મરડો થઈ જશે. એટલા માટે થોડી માત્રામાં વધુ દિવસ લેવો સારો છે, અથવા તો માત્રા ધીમે ધીમે વધારવી જોઈએ.

(૮૦) ઉન્માદગજકેસરી રસ

વિધિ—શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ ગંધક અને શુદ્ધ મનઃસિલ ૧-૧ તોલો અને શુદ્ધ ધતૂરાનાં બી ૩ તોલા લેવાં. બધાંને વિધિસર મેળવી, ઘોડાવળ અને રાસ્નાના કવાયની ૭-૭ બાવના આપી, સકવી, ચૂર્ણ કરી લેવું. ‘રસરાજસુંદર’માં રાસ્નાને બદલે કાઠીની બાવના લખી છે. બાકીનું સરખું છે. (યો. ૨)

માત્રા—૧ થી ૪ રતી દિવસમાં ૨ વાર માખણ અને સાકર અથવા ઘોળાં મરી અને ઘી સાથે આપવું.

ઉપયોગ—આ રસાયન ઉન્માદ, અપરમાર, ભૂતોન્માદ, તાવ વગેરેનો નાશ કરે છે. મન, ધ્વન્દ્વ અને બુદ્ધિને પ્રસન્ન કરે છે, અને બધી ધાતુઓની વિકૃતિનું શમન કરી પ્રકૃતિને સામ્ય બનાવે છે. વાયુનો પ્રકોપ વધારે હોય અને તેમાં શરીર ફૂરા, રક્ષ અને શુષ્ક થઈ ગયું હોય, રંગ સહેજ કાળો પડી ગયો હોય, ખોરાક પચી ગયા પછી રોગનું જોર વધતું હોય, તો તેના પર અને અપરમારમાં આ રસ ફાયદાકારક છે. આ તીવ્ર લક્ષણોમાં રાસ્નાયુક્ત ભાવના લાભદાયક છે. અને જેમાં તાવ, દાહ, નિદ્રાનો નાશ અને બુદ્ધિનો વિકાર વધારે હોય અને વાયુના પ્રકોપનાં લક્ષણો સામાન્ય જેવા હોય તેને માટે બ્રાહ્મીની ભાવના હિતકર છે.

પહેલાં મેળવેલું જ્ઞાન યાદ આવે એટલે વિદ્વાન્મરેણું ભાષણ આપે અથવા વાતચીત કરે અને વેગનો સમય નિશ્ચિત ન હોય તેવો ભૂતોન્માદ, અરુચિ, શીકાશ, બહુ જીંધ, જલદી અને લાળ પડવી વગેરે લક્ષણોવાળો કફોન્માદ આ બંને જાતના ઉન્માદમાં પણ બ્રાહ્મીની ભાવનાવાળો રસ સારું કામ કરે છે. ક્રોધ, જીંધ ન હોવી, રાતો વર્ષુ થઈ જવો, દોડાદોડી, મારપીટના વિકારવાળા માનસિક ચિંતાથી થયેલા અને પિત્તજન્ય ઉન્માદમાં બહુ જ થોડી માત્રામાં બ્રાહ્મીદૂત કે તાજ દૂધ સાથે આપવું જોઈએ. અથવા તાપ્પાદિ લોહનું સેવન કરાવવું જોઈએ.

મૂચના—પથ્ય ભોજન આપવું. સૂર્યનો તડકો, અગ્નિનું સેવન, બીડી પીવી, માનસિક ચિંતા આ બધું છોડાવી દેવું. મનને આનંદમાં રાખવા પ્રયત્ન કરવો.

(૮૧) ભૂતભૈરવ રસ

વિધિ—શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ તપક્રિયા હરતામ, શુદ્ધ મનઃશિલ, લોહભસ્મ, શુદ્ધ કાળો સુરમે અને તામ્રભસ્મ દરેક ૧-૧ તોલા અને શુદ્ધ ગંધક ૧૨ તોલા લેવો. પહેલાં પારો અને ગંધક મેળવી કનજલી કરવી. પછી બ્રાહ્મીની ચીળે મેળવી, માણસના, ગાયના અથવા બકરાના મૂત્રમાં દહીં જેવો રંગડો તરી, કઠાઈમાં નાખી, મંદ અગ્નિ પર મૂત્ર સુકાઈ જાય ત્યાં સુધી રાખી ઉતારી લેવું.

(ચા. ૨.)

માત્રા—૨ થી ૪ રતી દિવસમાં ૨ વાર ગાયના ઘી સાથે આટવું. જરૂર હોય તો થોડું મધ મેળવવું અને ઉપર સુંક, મરી અને પીપરનો ઉકાળો બનાવી હિંગ અને ઘી નાખી પાવો અથવા ધતૂરાનાં શુદ્ધ કરેલાં બી નંગ ૫ સાથે ખવરાવી ઉપર અધોળ ઘી પાવું. ધતૂરાના બીવાળું અનુપાત અર્ધતરડાના દોષવાળા સ્થૂળ રોગીને માટે ખાસ હિતકારક છે.

ઉપયોગ—આ રસાયનથી ભૂતોન્માદ અને માનસિક ચિન્તાથી થયેલો ઉન્માદ, અપસ્માર, હિસ્ટીરિયા વગેરે જ્ઞાનતંતુઓ સાથે મુંબંધ રાખનારા સર્વ રોગો મટી જાય છે. આ ઔષધિથી કબજિયાત દૂર થાય છે અને જીંધ આવવા માંડે છે અને થોડા જ દિવસમાં ઉન્માદ મટી જાય છે.

(૮૨) વાતકૃણાંતક રસ

વિધિ—કસ્તૂરી, શુદ્ધ મનઃશિલ, નાગકેસર, બહેડાં, શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ ગંધક, જયફળ, એલચી અને લવિંગ દરેક ૨-૨ તોલા લઈ પાણીમાં ખરલ કરી ૨-૨ રતીની ગોળાઓ વાળવી. (રસે. સા. સં.)

માત્રા—૧-૧ ગોળા દિવસમાં ૨ વાર જટામાંશીના ઉકાળા સાથે આપવી.

ઉપયોગ—આ રસાયન ખૂબ બળકર અપસ્માર (વાઈ), હિસ્ટીરિયા, મૂર્છા, સખ્ત હેડકી, ધતુર્વાત, સ્તિકારોગમાં આક્ષેપ સાથેના વાતરોગ, નિદ્રાનાશ આ સર્વને મટાડે છે અને મનને પ્રસન્ન કરે છે. તેમજ સન્નિપાત, ન્યુમેનિયા વગેરે રોગોમાં છુદ્ધિભંશ, મૂર્છા, કંપ આક્ષેપ, પ્રલાપ વગેરે ઉપદ્રવોનું શમન કરી જીંધ લાવવા માટે પણ હિતકર છે.

માનસિક વિકારથી થયેલા અપસ્મારમાં ૧-૧ રતી અબ્રકબરમ મેળવતા રહેવાથી જલદી કાયદો થાય છે. તેમજ માનસિક આઘાતજન્ય મૂર્છામાં પણ અબ્રકબરમની સાથે આપવી વધારે હિતકર મનાય છે. તેમજ બાળકોને દાંત આવતી વખતે તીવ્ર આક્ષેપ (લોહી વધારે ન હોય તો) કંઠ, આમાશય, આંતરડાં, મૂત્રનલિકા, પિત્તાશય, પિત્તનલિકા, મહાપ્રાચીરા પેશી વગેરેના આક્ષેપનું આ રસાયન એકદમ શમન કરે છે. ધતુર્વાત, બાલકંપ, હૃદયકંપ વગેરે વાતવાહિનીઓના વિકારો પર આ રસાયન બહુ હિતકારક છે.

(૮૩) નિદ્રોદ્ય રસ

વિધિ—રસસિંદૂર, વાંસકપૂર અને અશીષુ એ ત્રણ ૬-૬ માસા અને ધાવડીનાં ૬૫ અને આમળાં ૨-૨ તોલા લેવાં. બધાંને મેળવી, ભાંગના રસની ૩ ભાવના આપવી. પછી બી કાઢી નાખેલી દ્રાક્ષ ૧૨ તોલા મેળવી ૧-૧ માસાની ગોળાઓ વાળવી. (ર. થો. સા.)

માત્રા—૧ ગોળા સાંજે દૂધ સાથે આપવી.

ઉપયોગ—ન્યારે કોઈ પણ રોગમાં જીંધ ન આવતી હોય, ત્યારે આ રસના સેવનથી શીત જીંધ આવી જાય છે, તેમજ વીર્યનું સ્તંભન અને બળ, વર્ચુ, તેજ વગેરેની વૃદ્ધિ થાય છે.

સૂચના—જો ઉન્માદના રોગીને જીંધ લાવવા માટે આ રસ આપવો હોય તો આંખમાં બહુ લાલાશ અને કબજિયાત ન હોય તો જ આ રસ આપવો.

(૮૪) અમરસુન્દરી વટી

વિધિ—શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ ગંધક, લોહભસ્મ, શુદ્ધ વછનાગ, રેણુકખીજ, સૂંઠ, મરી, પીપર, હરડે, બહેડાં, આમળાં, પીપળીમૂળ, ચિત્રકમૂળ, તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર, વાવડિંગ, અક્કલમરો અને નાગરમોચ આ બધી ચીજો સરખે ભાગે લેવી. પહેલાં પારો અને ગંધકની કન્જાલી કરવી. પછી લોહભસ્મ અને વછનાગ મેળવવાં. પછી બાકીની ચીજોનું બારીક ચૂર્ણ કરી મેળવવું. બાદ બધી ચીજોથી બમણો ગોળ નાખી, ઘૂંટી, ચણા જેવડી ગોળાઓ વાળવી. (નિ. ૨.)

માત્રા—૧ થી ૩ ગોળા દિવસમાં ૨ થી ૩ વાર પાણી સાથે આપવી.

ઉપયોગ—આ વટી અપરમાર, સન્નિપાત, શ્વાસ, ખાંસી, અર્શ અને બધી જાતના વાયુના રોગોનો નાશ કરે છે. સ્ત્રી, વૃદ્ધ અને બાળક વગેરેને અશ્વર્ણજ્વર, કફપ્રધાન સન્નિપાત વગેરેમાં ઠાંધ પશુ જાતના ભય વગર આપી શકાય છે. આ દવા અજમેર નિલ્દામાં વધારે વપરાય છે. અમે પણ ઘણીવાર વાપરી લાભ લીધો છે.

બીજી વિધિ—આ રસનું નામ ઘણા અંધકારોએ 'વિજયભૈરવ' રસ રાખ્યું છે એમ 'રસયોગસાગર' પરથી જણાય છે. 'નિષંદુરતાકર'ના પાઠમાં પીપળીમૂળ અને તજ છે તેની જગ્યાએ 'રસયોગસાગર'માં અક્કલભસ્મ અને તામ્રભસ્મ લખી છે. બાકીનો પાઠ સરખો છે.

ઉપયોગ—કાસ, શ્વાસ, ક્ષય, ગુલ્મ, પ્રમેહ, વિષમજ્વર, સૂતિકારોગ, સંઘ્રહણી, મંદાગ્નિ, શૂળ, પાંડુરોગ અને હાથપગના રોગો પર આ વટી સારી છે. અક્કલભસ્મ અને તામ્રભસ્મ મેળવવાથી આ રસ જલ્દી અસરકારક બને છે એ ચોક્કસ છે.

અક્કલ અને તામ્રભસ્મ મેળવવાથી કફયુક્ત શ્વાસ અને કાસ, પરિણામ-શૂળ, બરોળ અને યકૃતની વૃદ્ધિ, પાંડુરોગ, વિષમજ્વર, નવો અશ્વર્ણજ્વર, તરિયો તાવ, સૂતિકાજ્વર, સુત્રાવડી સ્ત્રીનો વાત અને કકપ્રકોપ, દાંત અંધાઈ જવા, શ્વાસ, કાસ, અતિસાર, જ્વર, અરુચિ, સન્નિપાત પ્રકાપ વગેરે ઉપદ્રવ, કફપ્રધાન સન્નિપાત, કફગુલ્મ, વાતગુલ્મ કફપિત્તગુલ્મ, યકૃત રોગ સાથેની મંઘ્રહણી અને પાંડુરોગ, હાથપગની નસો ખેંચાવી, ચક્કર, વાતવૃદ્ધિ, અર્શ, અપરમાર વગેરે રોગોનો જલ્દી નાશ કરે છે. કફપ્રધાન રોગોમાં આદ્યનો રસ અનુપાનરૂપે આપવાથી તેમજ સન્નિપાતમાં તુળસીનો રસ કે આદુના રસ સાથે આપવાથી સારો ફાયદો થાય છે.

(૮૫) મહાવાતવિધ્વંસન રસ

વિધિ—શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ ગંધક, નાગભસ્મ, બંગભસ્મ, લોહભસ્મ, તામ્રભસ્મ, અક્કલભસ્મ, પીપર, કુદાવેલો ટુંકાવાળો અને ૩૦ નો ૦૦ નીજો

૧-૧ તોલો અને શુદ્ધ વછનાગ ૪૫૫ તોલા લેવો. પહેલાં કળ્મણી કરી બરમ નાખવી. પછી કાષ્ઠાદિક ચીજોનું વજ્રગણ ચૂર્ણ મેળવી, મૂંઠ, મરી અને પીપરનો ક્વાથ, હરેડે, બહેડાં અને આમળાનો ક્વાથ, ચિત્રકચૂળનો ક્વાથ, ભાંગરાનો રસ, કડનો ઉકાળો, નજોડના પાનનો રસ, આકડાનું દૂધ, આમળાનો સ્વરસ, આદુનો રસ અને લીંછુના રસની ૩-૩ લાવના આપી ૧-૧ રતીની ગોળાઓ વાળવી. (૨. ચં.)

માત્રા—૧ થી ૨ ગોળા દિવસમાં ૩ વાર; તીવ્ર વાતરોગમાં આદુનો રસ, ભાંગરાનો રસ, અથવા મધ સાથે, આમવાત પર દિવેદ, ઘી અથવા ગરમ પાણી સાથે.

ઉપયોગ—વાતરોગ, શળ, કફના પ્રકોપથી થનારા રોગો, મંદ્રહણી, સન્નિપાત, મૂંઠતા, અપરમાર, મંદાગ્નિ, શરીર ઠંડું થઈ જવું, પિત્તોદર, બરેણવૃદ્ધિ, કુષ્ઠ, અર્શ, સ્ત્રીઓને ગર્ભાશયની વિકૃતિથી થનારા રોગ આ બધાનો નાશ કરે છે.

આ વાતવિધ્વંસન રસ વાતવૃદ્ધિ અને વાતવાહિનીઓના ક્ષોભનું શમન કરનારી ઉત્તમ શામક ઔષધિ છે. તેમજ તેમાં શળને મટાડવાનો શુભ પણ વધારે પ્રમાણમાં છે. આ રસ જ્ઞાનતંત્રોઓના ક્ષોભમાં ઉપયોગી હોવાથી અપતાનક, અપતંત્રક, આક્ષેપક અને તીવ્ર વેગવાળા આશુકારી પક્ષાઘાતમાં, વાતવૃદ્ધિનાં લક્ષણ વધારે હોય ત્યારે આ રસના સેવનથી વાયુના કોપનું શમન થઈ વાતસામ્યતા સ્થપાય છે. કોષ્ટ પણ રોગમાં કોઈ પણ કારણથી વાતવૃદ્ધિ કે વાતવાહિનીઓમાં ક્ષોભ ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે તેની તીવ્ર અવસ્થામાં આ વાતવિધ્વંસન રસ અપાય છે. માત્ર વાયુની વિકૃતિ હોય ત્યારે આ રસ અપાય છે. પણ જો વાતપિત્તાત્મક દુષ્ટિ હોય તો સૂતરોખર રસ આપવો જોઈએ. આ બેમાં આ બેદ છે.

આ રીતે વાતવાહિનીઓના કાર્પમાં કોષ્ટ પણ કારણથી રોકાણુ થાય તો ક્ષોભ થાય છે. આ રીતે કોષ્ટ પણ અવપવમાં શળ મારતી હોય ત્યારે આ વાતવિધ્વંસન રસ અપાય છે. પરંતુ આમવાત અને મંધિવાની જીર્ણ અવસ્થામાં તો ચોગરાજ ગૂળળ અને ગોધુરાદિ ગૂળળ હિતકર છે. પણ વીંછી કરડ્યો હોય તેવી બર્ષકર વેદના થતી હોય, સોજા આવેલા ભાગમાં બર્ષકર વેદના થતી હોય, અને બેચેની તથા પ્રસાપ વગેરે લક્ષણો હોય, ત્યારે આ મહાવાતવિધ્વંસન રસથી આમશોષક અને વેદનાશામક બંને કાર્ય થાય છે, અને દરદીને થોડા જ દિવસમાં બહુ કાયદો થઈ જાય છે. આમવાતની તીવ્ર અવસ્થામાં પણ આ એક અગ્રતીમ ઔષધિ છે. સ્લેષ્મક અને શ્વસનક સન્નિપાતની પ્રથમ અવસ્થામાં માનસિક રોગોમાં પણ જ્ઞાનતંત્રોઓના ક્ષોભથી દરદ થાય છે. અપરમાર, ઉન્માદ, મનનો આઘાત વગેરેમાં થનારી વેદના એની મેળે જ ઉત્પન્ન થયેલી છે. આ રોગોમાં

ખાસ કરીને દ્રાક્ષારિષ્ટ કે અમ્બકવાળી દવાઓ અપોષ છે. શરીરમાંના દોષો અને ખાસ કરીને વાયુથી શળ ઉત્પન્ન થઈ હોય તો તેની પર આ રસ અસર કરે છે. આ રસથી વાયુનો પ્રકોપ શમી સામ્યતા સ્થપાય છે. આ કારણથી કોઈ પણ જાતની શળમાં આ રસ સારી અસર કરે છે. સ્થાન અને દૂષ્યતા પ્રમાણે અનુપાન આપવું જોઈએ.

માત્ર વાયુના ક્ષોભથી થનાર માથાનું દરદ બહુ ત્રાસદાયક હોય છે. તેમાં બેચેની રહે છે, માથામાં ખીલો ઠોકાનો હોય તેવું દરદ થાય છે, દરદી માથું આમતેમ ફેરવ્યા કરે છે, બિલકુલ એન પડતું નથી, અને ખાસ કરીને માથાની જમણી બાજુ વધારે દરદ થાય છે. દરદથી કંટાળી રોગી માથું ફૂટે છે અને રડી પડે છે. પછી દરદ એની ગેળે બેસી જાય છે. એટલે કે દરદ સહન થાય તેટલું જ હોય છે. ફરી પાછું પડેલાં માથે દરદ થાય છે. આ પ્રમાણે આક્ષેપ માથે તીવ્ર વેગ આવે છે. આ દરદ પર આ રસ લાભદાયક છે.

માથાની શળ પ્રમાણે કુક્ષિયળ, ઉરઃશળ, અને પાર્શ્વશળ આ રોગોમાં પણ તીવ્ર વેદના થાય છે. થોડા સમય માટે દરદ બોધું થઈ દરદીને આરામ લાગે છે, અને ફરી પાછું માથાની માથે અસહ્ય દરદ ઊપડે છે અને દરદી રડવા માંડે છે. દરદ વધે ત્યારે ઇરા વાગતા હોય તેવું દરદ થાય છે. આ જાતના રોગો પર આ વાતવિધ્વંસન રસ કદ્દમ અનુપાન સાથે આપવો જોઈએ.

હૃદયની શળમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબનું દરદ થતું હોય ત્યારે આ રસ અપાય છે, પરંતુ જ્યારે દરદ છાતીમાંથી નીકળી ડાબા હાથ તરફ ફેલાતું હોય અને સાથે સાથે ગભરામણ, પરસેવો વગેરે લક્ષણો હોય, ત્યારે આ રસ અપાતો નથી. (આમાં બોધી માત્રામાં સુતરાજ રસ અથવા મોતી કે પ્રવાહવાળી ઔષધિ આપવી જોઈએ.) જે વાયુના ક્ષોભથી છાતી કે પીઠમાં શળ મારતી હોય તો મહાવાતવિધ્વંસન રસ આપવો જોઈએ. આ રીતે ફેફસાંના સોગ્ગની શરૂઆતમાં છાતીમાં શળ મારતી હોય અને આ શળ વાયુના ક્ષોભથી થતી હોય, શળ સાથે તાવ અને સોગ્ગે મર્યાદામાં હોય તો વાતવિધ્વંસન રસ આપવો જોઈએ.

માત્ર વાયુના ક્ષોભથી પેટમાં શળ મારતી હોય તો આ રસ ઉપયોગી છે. પેટનું દરદ એ એક વિચિત્ર રોગ છે. આમાં પેટમાંના જીવાંતુઓ અવયવો, તેની ક્રિયા અને તેમાંથી થતા રોગો ત્રણેનો ગંબીર હોય છે. એટલે કારણ નહીં કરતાં બહુ અધરું પડે છે. પેટ તપાસવામાં પચનેન્દ્રિયના રોગ, મૂત્રમાર્ગ કે મૂત્રાશયના રોગ, આંતરડાંના વિકાર કે તેમાં કાંઈ અટકાયત કરતી વસ્તુ, આખા કોષ્ટમાં વાતવાહિનીઓની વ્યાપક વિકૃતિ, સ્ત્રી સગમી હોય તો ગર્ભાશયના રોગ આ બધાનો વિચાર કરવો પડે છે. આમાં વાયુના ક્ષોભથી શળ ઉત્પન્ન

થઈ હોય તો વાતવિધ્વંસન રસ વપરાય છે. આ શળ પણ તાણ માફક બદ
જોરથી આવે છે અને એટલા જ જોરથી ખેંચી જાય છે.

સ્ત્રૈષ્ઠિક અને શ્વસનક સન્નિપાતની પહેલી અવસ્થામાં જો દૃઢવિઠ્ઠિ સામાન્ય
અને વાયુનો પ્રકોપ વધારે હોય તો વાતવિધ્વંસન રસ લાભદાયક છે. પણ ગળામાં
ધરરર અવાજ થયા કરતો હોય ત્યારે આ રસથી બહુ ફાયદો થતો નથી.

આંત્રિક સન્નિપાત (મધુરો), ઝંચિક સન્નિપાત (પ્લેગ) અને મંધિક
સન્નિપાતમાં દરદી બેશુદ્ધ હોય, ગળાનો અવાજ ચવેા, લવારો, ચિત ડેકાણે ન
હોયું, આંખો બારે લાગવી, જીભ મુઠ્ઠી (કોઈ વાર કાળી થઈ જાય છે) અને
જીભ પર કાંટા, આવી વાયુના ક્ષોભવાળા અવસ્થામાં વાતવિધ્વંસન રસ જોવો
ફાયદો કરનારી ખીજી કોઈ પણ ઔષધિ નથી.

સુવાવડી બીઓને તાવ ન હોવા છતાં પણ મજ્જજશળ થાય છે. તેમાં
બયંકર માથાનું દરદ, બસ્તિ, કોષ્ઠ અને ગર્ભાશયમાં તીવ્ર શળ કે આક્ષેપ જેવી
વેદના, ગર્ભાશયમાંથી શળ નીકળી બસ્તિ અને ઉદરના ભાગમાં ફેલાઈ જવી વગેરે
લક્ષણો થાય છે. આ શળ પર આ રસ ઉત્તમ લાભદાયક છે.

મહાવાતવિધ્વંસન રસ વાતવાહિનીઓ, વાનવહમંડળ અને વાતસ્થાનોના
ક્ષોભનો નાશ કરે છે. આ રસ વાતદોષ અને માંસ અને અસ્થિ એ દૂષ્ય પર
ફાયદો કરે છે. આ રસમાં કળ્મશ્વી રસાયન યોગવાડી અને જંગુધન છે. નાગ,
ખંગ અને લોહભસ્મ શકિત વધારનાર અને એ રીતે વાયુનું શ્વસન કરનાર છે.
તામ્ર આક્ષેપનો નાશ કરનાર અને વાયુનું શ્વસન કરનાર છે. અબકભસ્મ વાત-
વાહિનીઓને બળ આપનાર અને શામક છે. ટંકણુખાર જંગુધન અને શામક છે,
અને વછનાગ અવસાદક અને શળ તથા ક્ષોભનો નાશ કરનાર છે.

(ઓ. ગુ. ધ. શા. ને આધારે)

ગૃધ્રસી રોગને એલોપથીમાં વાતનાડીયત (Neuralgia)ની અંદર ગણી
લેવાય છે. આ રોગની શરૂઆતમાં બેચેની, પગમાં ઝણઝણાટ, નાડીઓ ખેંચાવી
વગેરે થાય છે. પછી નિતઝ, જંઘની આમળ, પાછળ કે બહાર શળ મારવા
માંડે છે. આ રોગમાં અસલ્ય દરદ થાય છે. જંઘ નથી આવતી અને એવી
સ્થિતિમાં ડેટલાંક અહવાડિયાં કે મહિના નીકળી જાય છે. આ રોગમાં કોઈકને
તાવ આવે છે. તાવ ૧૦૨°-૧૦૩° કે ૧૦૫° સુધી વધી જાય છે. પછી બેસડી,
ગભરામણ, માથામાં બયંકર દરદ, છાતીમાં દુખાવો અને બેશુદ્ધિ વગેરે લક્ષણો
થાય છે. એવી સ્થિતિમાં મહાવાતવિધ્વંસન રસ ૦૧ રતી, કેરીનો મુરખો ૦૧
તોલો અને ભાંગરનો રસ ૧ તોલો મેળવી તેમાંથી થોડું થોડું ૩-૪ વાર
ચાટવા આપવું. આ રીતે બે વખત ચાટણ તૈયાર કરી આપવું. તેમજ વિપગર્ભ-

તેજ, ટરપેન્ટાઇન અને કપૂર ગેળવીને માલિસ કરતા રહેવાથી દુખાવો જલદી મટી જાય છે.

(૮૬) વાતગળાક્રશ રસ

વિધિ—રસસિંદૂર, લોહભસ્મ, સુવર્ણમાલિકભસ્મ, શુદ્ધ ગંધક, શુદ્ધ વજનાગ, શુદ્ધ હરતાલ, હરડે, કાકડાશિંગ, સૂંદ, મરી, પીપર, અરણીની છાલ અને કુલાવેલો ટંકણુખાર આ બધા સરખે ભાગે લેવા. બધાને વિધિસર મેળવી, ગોરખમુંડી અને નગોડના પાનના રસની ૧-૧ ભાવના આપી ૨-૨ રતીની ગોળાઓ વાળવી. (રસે. સા. સં.)

માત્રા—૧-૧ ગોળા દિવસમાં ૨ વાર પીપર સાથે લઈ ઉપર મજાદ અને હરડેનો ઉકાળો પાવો, અથવા રાતના, ગળો, કેવદાર, સૂંદ અને એરંડાના મૂળના કવાચમાં થોડો ગૂગળ નાખી સહેજ ગરમ ગરમ આ રસના અનુપાત તરીકે લેવો.

ઉપયોગ—આ રસાયન બેધી જાતના વાતરોગોનો નાશ કરે છે. આ રસ ત્રિદોષજન્ય બળકર વાતક્રશાત્મક ગૃધ્રસી રોગને સાત જ દિવસમાં મટાડી દે છે. તેમજ કોષ્ઠુશીર્ષક (વાતરક્રશાત્મક બાંધનું દરદ), અપખાણુક (વાતક્રશજન્ય હાથનું દરદ), ઊરસ્તંભ (કફ, મેદ અને વાતપ્રકોપજન્ય આદ્યવાત), હનુસ્તંભ, મન્યાસ્તંભ (વાતક્રશજન્ય ગળાનું દરદ), પક્ષાઘાત (કફવિકાર સાથે થનારો અર્ધાંગવાત) આ બધા માટે બહુ ઉત્તમ ઔષધિ છે.

વાતરોગમાં જ્યારે કફનો સંબંધ હોય છે ત્યારે નવી અને જૂની બંને અવસ્થામાં આ રસ ફાયદો કરે છે. કેવળ વાતવિકૃતિ હોય ત્યારે વાતવિધ્વંસન, વાતપિત્તવિકૃતિ હોય ત્યારે સૂતશેખર, અને આમનો વધારે સંબંધ હોય ત્યારે ચોગરાજ ગૂગળ ઉપયોગી છે. પરંતુ જ્યારે કફનો અનુબંધ હોય ત્યારે વાતગળાક્રશ રસથી વધારે ફાયદો થાય છે.

(૮૭) સમીરગજકેસરી

વિધિ—શુદ્ધ હિંગજોલક, મરી, શુદ્ધ અશીષ અને શુદ્ધ એરંડાચમાં આ બધાં સરખે ભાગે લઈ, આદાના રસમાં ૬ કલાક ખરજ કરી મગ જેવડી ગોળાઓ વાળવી. મૂળ ગ્રંથમાં હિંગજોલક નથી; પણ ગુણુ વધારવા માટે અમે ઉમેર્યો છે. (ર. ચંદ.)

માત્રા—૨ થી ૪ ગોળા દિવસમાં ૨ વાર નાગરવેલના પાનમાં કે પાણી સાથે આપવી જોઈએ.

ઉપયોગ—આ રસાયન બેધી જાતના જૂના વાતરોગ, આમવાત, કટિથળ, સ્ત્રોખમ, અરુચિ, ઉદરથળ, સંગ્રહણી વગેરે બધા રોગોને પણ દૂર કરે છે. તથા

કુળ્મજતા, લંગડાપણું, બધી જાતની ગૃધ્રસી, અપબાહુક, શેય, અપતાનક, અપ-
સ્માર, કોલેરા વગેરેનો નાશ કરે છે. ત્યારે નાડીઓમાં રહેલા દોષ, કફ, મેદકે
આમનું શોષણ કરવું હોય, વાતવાહિની નસોનો દોષ દૂર કરવો હોય, હૃદયને
શક્તિ અને ઉત્તેજના આપવી હોય, ત્યારે આ રસ અમૃત સમાન ગુણકારી છે.
પરંતુ તીવ્ર આક્ષેપ થતો હોય ત્યારે આ રસ ન આપતાં મહાવાતવિધ્વંસન રસ
આપવો જોઈએ.

સજેખમ અને નજલામાં રસધાતુ વધારે દ્વિપિત થાય છે. તેથી નાકમાંથી
પીળો અને ગાદો સાવ ગળવા માંડે છે અને વિષ મગજમાં થઈ આંખો અને
માથાને નુકસાન કરે છે. તે આ ઔષધિના સેવનથી અટકી જાય છે. નવા તીવ્ર
પ્રકોપમાં આ રસ ન આપવો જોઈએ. તીવ્રતા ઓછી થયા પછી તે અપાય છે.

જંતુપ્રકોપ કે મંદાગ્નિ અને અછૂર્ણ થઈ કાચો રસ અપકર રહી જઈ
આમ બને છે. ત્યારે આમ સાથે થોડો થોડો ઝાડો થાય છે. તેમજ આહાર-
વિહારના દોષથી નાડીઓમાં જઈ આમવાત ઉત્પન્ન કરે છે, તેમાં બધુંકર વેદના
થાય છે અને હૃદયની ગતિ મંદ પડી જાય છે. આ રોગની છૂર્ણ અવસ્થામાં આ
સમીરગજકેસરી આપવાથી દોષનું શોષણ થઈ નાડીઓ શુદ્ધ થઈ જાય છે તથા
શળ, આમાતિસાર અને આમવાતનો પણ નાશ થાય છે.

સૂચના—જો પેટમાં દ્વિપિત મળ હોય તો પેટ સાફ કર્યા પછી આ ઔષધિ
આપવી જોઈએ.

નિતમ્બમાં વાતનાડી પ્રદાહ થવાથી ગૃધ્રસીની શળ ઉત્પન્ન થાય છે. નિતમ્બ-
પ્રદેશથી જે ગૃધ્રસી નાડી (Sciatic Nerve) પગની બાજુ જાય છે એની
અંદર દુષ્પવા માંડે છે અને પગની નાડીઓ ખેંચાય છે. એને લીધે રાત્રે જાંઘ
પણ નથી આવતી. ઘણા દરદીઓને નિરુપાયે પગના નીચેના ભાગ પર કપડાનો
પાટો ખેંચીને બાંધવો પડે છે. આ દુખાવો જાંઘ કરવા સમીરગજકેસરી આપ-
વામાં આવે છે.

ગૃધ્રસીશળની માફક પિતાશયશ્લ, વૃક્ષશ્લ, ઉપાંત્રશ્લ અને ચાંત્રશ્લ
વગેરે પર આ રસાધન વપરાય છે. આ શળોમાં થોડે ભાગે ઊલટી થયા કરે છે,
અને રોગી બહુ અકળાઈ જાય છે. અરીણવાળી દવા આપવાથી દુખાવો મટાડ-
વામાં મદદ મળી જાય છે.

હૃદયવિકારજન્ય શ્વાસવરોધ (Cardiac Asthma) થાય ત્યારે દરદીને
બહુ જ અકળામણ થાય છે. શ્વાસ લેવો અધરો પડે છે, શ્વાસ પૂરો મુકતો
નથી અને સાંતિથી સ્થિર બેસાણું પણ નથી. એવી સ્થિતિમાં ૨-૨ કસાકે સમીર-
ગજકેસરી ૨-૩ વાર આપવાથી શ્વાસનો અવરોધ મટે છે.

ત્યંતા, શેક, પચાતાપ વગેરેથી મનમાં આઘાત લાગે ત્યારે અને ઉન્માદની પહેલી અવસ્થામાં નજર સામે અઘટિત વિચારોની હારમાળા આવીને ઊભી રહે છે. કોઈ કોઈવાર દરદી ચોકથી કે કોષથી મરવા-મારવાનો વિચાર કર્યા કરે છે. એને બિલકુલ બંધ આવતી નથી, પાચનક્રિયા યગડે છે, કબજિયાત કે ઝાડા થઈ નય છે, હાથ-પગમાં શક્તિ નથી રહેતી અને ઉત્સાહ નાશ પામે છે. એવી સ્થિતિમાં સવાર-સાંજ સમીરગળકેસરી આપવામાં આવે છે. સાંજે એની સાથે કે રાત્રે મૃદુ વિરેચનવટી પણ આપાય છે. એટલે દરદીને બંધ આવી નય છે, ઉત્તેજના દૂર થાય છે અને મવારમાં બરોબર ઝાડો થાય છે.

૩૦-૩૫ વર્ષની સ્ત્રીને કોઈ કારણથી અશક્તિ ન આવવા છતાં પણ માસિકધર્મ ક્ષયપાતે બંધ થઈ નય છે. એવી વખતે મંત્રાનની ઇચ્છાવાળી સ્ત્રીના મનને આઘાત લાગે છે અને તેથી શોકોન્માદ (Melancholia) થાય છે. તે સ્ત્રી બધી વાતો સાંભળે છે પણ જવાબ આપતી નથી, અથવા બહુ વારે ટૂંકો જવાબ આપે છે અને મોં ઉદાસ રહે છે. આ લક્ષણો સાથે મંદાગ્નિ કે કબજિયાત ન થઈ ગયેલ હોય, તો સમીરપન્નમ આપતા રહેવાથી શરીર મજબૂત બને છે, માસિકધર્મ આવવા માંડે છે અને ઉન્માદ દૂર થઈ નય છે.

નોંધ—જો કોઈ ખાસ રોગ હોય તો એને મટાડવાનો પ્રયત્ન પણ કરવો જોઈએ.

(૮૮) બૃહદ્દયોગરાજ ગૂગળ

વિધિ—સૂંદ, પીપર, ચવક, પીપળીમૂળ, ચિત્રકમૂળ, સેકેલી હિંગ, અજમો, સરસવ, જીરું, શાહજીરું, રેણુકબીજ, ઇન્દ્રબ, કાળીપાટ, વાવડિંગ, ગજપીપર, કડુ, અતિવિપા, ભારંગમૂળ, ઘોડાવજ અને મોરવેલ એ ૨૦ ઔષધિઓ ૧-૧ તોલા લેવી. હરડે, બહેડાં અને આમળાં ૪૦ તોલા, શુદ્ધ ગૂગળ ૬૦ તોલા, બંગબરમ, ચાંદીબરમ, નામબરમ, લોહબરમ, અબ્રકબરમ અને રસસિંદૂર આ દરેક ૪-૪ તોલા લેવું. પહેલાં ગૂગળને પાણીમાં નાખી ગરમ કરવો. ગૂગળ અવલેહ જેવો થઈ જાય ત્યારે કાષ્ઠાદિ ઔષધિઓનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ અંદર નાંખી દેવું. પછી ભરમો મેળવવી અને પથ્થરના ખલમાં થોડું ઘી નાખી ખાંડવું. જ્યારે ગોળા વાળવા જેવું સુંવાળું થઈ જાય ત્યારે વટાણા જેવડી ગોળીઓ વાળવી. (શા સં.)

માત્રા—૧ થી ૨ ગોળી દિવસમાં ૨ વાર. વાતરોગમાં રાત્રાદિ કષાય અથવા પાણી સાથે આપવી. તીવ્રરોગમાં ૩ માસા યોગરાજ ગૂગળને નવટાંક દિવેલમાં ગરમ કરવો. પછી ૧૧ શેર ગરમ દૂધમાં નવટાંક સાકર નાંખી તે મેળવી પી જાય તો માત દિવસમાં બધું કર વાતવ્યાધિનો નાશ થાય છે.

સોજો, સ્નાયુઓ મોટા અને કમજોર થઈ જવા, નાડીઓ આમવાળી મોટી થઈ જવી, આખા શરીરમાં શળ મારવી વગેરે ઉપદ્રવોમાં આ રસ સારુ કામ કરે છે. તેમજ જેમાં રસ વગેરે ધાતુઓના વિકારથી ઉત્પન્ન થયેલા આમ સહિત વાત-વિકાર હોય તેવા જૂના વાતવ્યાધિમાં પણ આ સારો ફાયદો કરે છે. મહાયોગ-રાજ ગૂગળની ખાસ અમર ન્યાં દોષો ધાતુઓની અંદર મળી ગયા હોય તેવા આમવાત, પક્ષાઘાત, વારંવાર આયામ, આક્ષેપક, ખલ્તી, ગૃધ્રમી આ બધાની જીર્ણ અવસ્થામાં જ ખાસ થાય છે.

વાતાશમાં સૂકા અને લૂખા મસા હોય તો આ રસના સેવનથી દરદ સાંત પડે છે. તેમજ બધી જાતના વાતજન્ય પ્રમેહ કે જેમાં વાયુના કાર્યની અનિય-મિતતા કારણરૂપ હોય અને આમજન્ય પ્રમેહ કે જે લાંબા વખતના અપચાથી આમનો સંચય થઈ ઉત્પન્ન થાય છે તેને માટે આ ગૂગળ બહુ હિતકર છે.

પ્રાચીન મંથોમાં આમજન્ય પ્રમેહનો ઉલ્લેખ નથી મળતો. તે પણ લાંબા વખતના અપચાથી આમનો સંચય થઈ પ્રમેહ થયાના બધા દાખલા મળી આવે છે. આ જાતનો પ્રમેહ વધારે સાકર, કઠોળ કે મેઘની બનાવટો ખાવાથી થાય છે. અખરસમાં એક પ્રકારની સાકર છે, તે વધી જાય ત્યારે તેનું શીપણ કરી રૂપાંતર કરવાનું કાર્ય યકૃત કરે છે. પરંતુ યકૃતમાં આમથી વિકૃતિ થઈ હોય કે સ્ત્રોતોમાં અવરોધ થયો હોય તો રૂપાંતર થઈ શકતું નથી. તે સાકર અભિસરણ-માં મળી જવાથી પ્રમેહ થાય છે. આ રોગ પર આ રસ સારુ કામ કરે છે.

કુદરોગમાં આમનો અનુબંધ હોય તો આ રસ ફાયદો કરે છે. જૂના કુદ-કૃષ, ખસ કે કષ્ટસાધ્ય જેવો કુદકૃષ દબાઈ જવાથી વાતરોગ થયો હોય તેના પર આ મહાયોગરાજ ગૂગળ ઉપયોગી છે.

વાતરક્તનું કારણ આમ ઉત્પન્ન થઈ તેનો સંચય થાય અને તેથી વાત-પ્રકોપ થઈ રક્ત વિકૃત થાય છે. આમનો સંચય થયા વગર વાતરક્ત થતો નથી. ખાસ કરીને વાતરક્તની ગદ્ગદાતમાં પેટમાં આંતરો, અપચો, આમાશય અને આંતરડાંમાં શળ કે દરદ, વારંવાર કબજિયાત, પછી ઝાડા, પેશાબ ઓછો થઈ જવો, પેશાબમાં ખૂબ કદલું પદાર્થ જવો, શરીર અને મનનું જળ બદી જવું, સ્વભાવ ચીડિયક થઈ જવો વગેરે લક્ષણો થાય છે. સામાન્ય રીતે પાચનેન્દ્રિયમાં આમ ઉત્પન્ન થયા જ કરે છે. આથી વાતરક્તનો દરની હંમેશ માટે હેરાન થયા જ કરે છે. આ વાતરક્ત અને આમવાત બંને ભાષ્યો છે. વાત-રક્તની ગદ્ગદાત હાથ કે પગના અંગૂઠાથી થાય છે અને સોજો વધવા માંડે છે. બધી આંગળીઓ ફૂલી જાય છે. તેમજ જૂળ ન લાગવી, જલ્દી તરસ લાગવી, પેશાબ બાક, ઓખો અને ઓછો થવો, થાગ, ફરકવું, કાંપવું, રક્ષા, કાળાં

ચક્રમાં, ઓછોવત્તો સોળે, વાતવાહિનીઓ અને સાંધાઓ અડધાઈ જવા અને ખેંચાવા, સખ્ત દરદ, ઠંઠી કે ઠંડો સ્પર્શ સહન ન થવો વગેરે લક્ષણો થાય છે. મહાયોગરાજ ગૂગળ આ રોગનો નાશ કરે છે. આ રસ વાતરકતમાંથી ઉત્પન્ન થનારા બુદ્ધાશ્રુદા ઉપદ્રવો—માથાની ચળ, ડોક કે જડબું અડધાઈ જવું—ને પણ મટાડે છે. પણ વાતરકતમાં જ્યારે જિંધ ન આવતી હોય અને માંસ સડતું હોય ત્યારે આ રસ નથી વપરતો. જોકે વાતરકતમાં અમૃતા ગૂગળ કે કિશોર ગૂગળ વપરાય છે, તો પણ એ નવા રોગની તીવ્ર અવસ્થામાં ઉપયોગી છે. હર્ષ અવસ્થામાં તો આ મહાયોગરાજ વિશેષ ઉપયોગી છે. જંનેમાં આટલો ફેર છે.

કોષ્ટમાં સંચિત યથેલા આમથી નાભિપ્રદેશમાં વારંવાર ચળ મારવી, કળ-નિયાત, મળસંચય, અરુચિ, આમમિશ્રિત ઝાડો થવો એવા લક્ષણવાળા કોષ્ટચળમાં આ રસ સારો કાયદાકારક છે. બગંદર જે એકમાર્ગી હોય અને બહુ જાંડું ન હોય, ખાસ કરીને આમજન્ય અને વાતજન્ય હોય, તો ગૂગળવાળી ઔપધિ લાભદાયક છે. નવો રોગ હોય તો સમવિંશતિ ગૂગળ અને જૂનો હોય તો મહાયોગરાજ ગૂગળ કાયદાકારક છે. બગંદરમાં જે શનયોનક અને શમ્બૂકાવર્ત છે, તે કંદણ છે, મોટે ભાગે તે શસ્ત્રસાધ્ય છે.

ઉદાવર્ત રોગમાં મોટા આંતરડામાં મળ ભરાઈ અથવા અપકવ ખોરાક રહી જઈ અવરોધ થવાથી પેટમાં આક્રો, અપાનવાયુ અને શૈથિલ્યપ્રવૃત્તિનો નિરોધ, છાતીમાં ચળ, મોંમાં પાણી છૂટવું, બેચેની, પેશાબ ઓછો થવો, યસ્તિ પેશાબથી ભરાઈ જવી, ખાસ, કાસ, દાહ, તરસ, બિલ્લી, તાવ, હેડકી, માથાનું દરદ, ભ્રમ, હર્ષનાદ, આખા અંગમાં ખીડા વગેરે લક્ષણો થાય, ત્યારે પહેલાં તીક્ષ્ણ રોહબસ્તિથી મળશુદ્ધિ કરી મહાયોગરાજ ગૂગળ આપવામાં આવે તો સાર કામ કરે છે.

વાતશુભમાં ખાસ કરીને આમનો અનુબંધ હોય, મળું અને મોં સુકાઈ જવું, વારંવાર ટાઢિયો તાવ આવવો, અધિવાયુ પ્રવૃત્ત ન થવો, મળસંચય, ખોરાક પ્રત્યા પછી ગુચ્છના સ્થાનમાં કુખાવો, શુભ ચક્ષિત—ધડીમાં મોટો, ધડીમાં નાનો—થઈ જમો, રક્ષ, તૂરા અને કડવા પદાર્થ સહન ન થવા, ઉદર વગેરેમાં વેદના ચક્ર, મોં અને કંઠમાં શુષ્કતા, આમડીનો રંગ જદલાઈ જવો, ઠંડી વાઈ તાવ આવવો, વગેરે સ્થિતિમાં મહાયોગરાજ ગૂગળ ઘી સાથે આપવો જોઈએ. આ રોગમાં રક્ષ, તૂરા અને કડવા પદાર્થો સહન થતા નથી, તેથી તેમનો ત્યાગ કરવો જોઈએ.

. મંદાગ્નિ અને કબજિયાતથી સેન્દ્રિય વિપ બેગું થઈ ઘણા રોગો ઉત્પન્ન થાય છે. પેટમાં, ખાસ કરીને મોટા આંતરડામાં, મળ ભરાય છે. તેમાંથી સેન્દ્રિય

વિષ ઉત્પન્ન થઈ શરીરમાં શોષાવા માટે છે, અને પછી જીદાજીદા રોગો ઉત્પન્ન થાય છે. આ બધાનું કારણ કોષ્ટમાંનું આમવિષ કે બધુંકર અન્નવિષ હોય છે, અને તેનું કારણ મંદાગ્નિ હોય છે. આ જાતના મંદાગ્નિમાં આ રસ ભાંગરાના રસ (ના તોલો) સાથે આપવાથી બહુ સારું કામ કરે છે.

આમવાતથી હૃદયમાં થાય છે ત્યારે હૃદય જકડાઈ ગયું હોય તેવું લાગે છે અને કોષ્ટએ છાતી બાંધી દીધી હોય તેવું લાગે છે. આ રોગ પર આ રસ ઉપયોગી છે.

જૂની જીદ પર પરાપદ્ધતિ પ્રમાણે પક્ષાધાત વગેરે જીદાજીદા વાતરોગોમાં આ રાસનાદિ કવાય સાથે અપાય છે. વાતરોગમાં આમનો અનુબંધ હોય ત્યારે રાસનાદિ કવાય સાથે આ રસ આપવાથી એ જરૂર સારું કામ કરે છે.

આમવાત અને વાતરકનમાંથી થયેલા માથું, દાંત, કાન, પીઠ, સાંધા, હાડકાં અને મૂત્રમાર્ગમાં થયેલ અને આમવાતથી થનાર હૃદયરોગ અને તેનાથી થનાર શ્વાસ, કાસ આ બધા પર આ રસ ફાયદો કરે છે.

સ્ત્રીઓની આર્તવશળ, અનાર્તવ, સાથે પાંડુતા, કહેવા પૂરતો જ અટકાવ બહુ ત્રાસપૂર્વક આવે, કમર, ખરડો, પેટમાં સખ્ત દુખાવો આ બધા પર મહાયોગરાજ ગૂગળ ફાયદાકારક છે. જો વાયુની અધિકતાને લીધે ગર્ભ રહેવામાં અટકાયત થતી હોય તો મહાયોગરાજ ગૂગળ સાથે બાંગબરમ આપવી. સ્ત્રીઓને પ્રસવ વખતે અચાનક વેણ બંધ થઈ જઈ ગર્ભ બહાર આવતો અટકી જાય તો તેમાં આ મહાયોગરાજ ગૂગળ કામ આપે છે. માત્ર આ અસર પરોક્ષ રીતે થાય છે, એટલે કયા નિયમ પ્રમાણે થાય છે તેનો નિર્ણય નથી થઈ શક્યો.

આંત્રિક સન્નિપાતમાં આખા અંગમાં જડતા, હાથ-પગના સાંધામાં મોજા જેવું લાગવું અને જડતા, જીભ મોટી અને જડ, ગળું જડ, આંખ પર પડદા આવી જવા, પાંપણ ઉઘાડવા બંધ કરવામાં થાક લાગવો, છાતી ભરાઈ જવી, અને જડ થઈ જવી, નાડીનો વેગ ધીમો, ધીમીધીમી કોષ્ટશળ, પેટ ૩૬ થઈ જવું લાગવું, થોડો બકવાટ, કોષ્ટ વાર બેશુદ્ધિ, મન નબળું પડી જવું વગેરે લક્ષણોમાં મહાયોગરાજ ગૂગળ સારું કામ કરે છે. (એ આમવિષનો નાશ કરી મધુરા તાવને મટાડે છે. આ રોગ પર અનુપાન તરીકે ભાંગરાનો રસ આપવો જોઈએ.)

ઝેરી જીંદર કરડવાથી તેના ઝેરની અસર શરીરમાં ધીમેધીમે થાય છે. ૧૫-૧૬ મે દિવસે દંશની જગ્યાએ સોજો આવે છે. શરીર પર લાઝ-કાળા ચકામાં, તાવ, તરસ, ગ્રિબકા વગેરે લક્ષણો થાય છે. તેમાં મહાયોગરાજ ગૂગળ કાળીપાટના ઉકાળા કે વાંજણી કોકોડીના મૂળના ઉકાળા સાથે આપવો. તેમજ ભમરી કે ગધમાખના ઝેર પર પણ ચોપડવા અને ખાવાને માટે મહાયોગરાજ ગૂગળ ફાયદાકારક છે.

આ રસાયન ખામ કુળીને ગસ અને આમદૂષ્ય તથા યકૃત, પ્લીહા, હૃદય અને મધિગ્રાનો પર કામ કરે છે. (અૌ. ગુ. ધ. ગા ને આધારે)

મસ્તિષ્કમા મેન્દ્રિય વિષ પડોચવાથી ભ્રમરોગ (અક્રમર) ઉત્પન્ન થાય છે મક્રર આવે ત્યારે આગે અધારા આત્રી જાય છે અને દરદી બોલો હોય ત્યાંથી પડી જાય છે. કંટનાક દરદીઓને આના ચદ્મર ૫-૧૦ મિનિટ મુધી રહે છે આ રોગ પર પ્રનાનપિપ્પિ અને ગજોસત્તન મેળવીને મહાયોગરાત્ર ગૃગળ મધ માધે આપવાથી અને ઉપર ધમાસાનો ઉમાત્રો પાવાથી કાયદો થાય છે

(૮૯) એકાગવીર

નિધિ—રસસિંદૂર, દુધ ગધક, ઝાતનોહભરમ, જગભઝમ, નાગભઝમ, તામ્ર ભરમ, અબ્રહભઝમ, પોહભઝમ, સૂદ, મગી અને પીપર આ ૧૧ ઔષધિઓ સરખે ભાગે મેળવી ભરડે, મહેડા અને આમળા, સૂદ, મરી અને પીપર, નગોડ, આદુ, ચિત્ર કના મૂળ, સરગવાની છાન, આમળા, એરેન્ડાવલુ, આકઝાનુ મૂળ, હાસાળા અને આદુ આ ૧૦ ઔષધિઓના દવાય ૩ રમતી કમે કમે ૩-૩ ભાવના આપવી અને પછી તેની ૧-૧ રતીની ગોળીઓ વાળવી (ન ર.)

માત્રા—૧ થી ૨ ગોળી દિવસમાં ૩ વાર રાત્રના અર્ધ સાથે

ઉપયોગ—આ રસ પક્ષાઘાત, અર્દિન, ધતુર્વાત, અર્ધાગવાત, ગૃધ્રસી, વિશ્વાચી, અપમાન વગેરે બધી જાતના વાતરોગોને જરૂર મટાડે છે

આ રસ બહુ જ લીક્ષણ હોવાથી વાતપ્રધાન અને વાતશ્લેષપ્રધાન વિકૃતિમાં હિતકર છે આ રસમાં બૃહણ, અને વાયુનુ શ્વેન કરવાનો, શુવનીય, રસાયન અને વિષ તથા જતુઓનો નાશ કરવાનો ગુણ રહેલો છે વારવાર આક્ષેપ આપતો હોય તેવા અર્ધાગવાત, પક્ષાઘાત, ધતુર્વાત, ગૃધ્રસી વગેરે રોગો આ રસથી મટે છે,

પક્ષાઘાતનો અર્થ સામાન્ય રીતે જ્વિજ માસપેશીઓની ક્રિયા અથવા શક્તિનો ભોપ થવો એવો થાય છે આમાં આખા શરીરની કે અમુક સ્થાનની ચેતનાશક્તિ જતી રહે છે અથવા તો ધીમે જાય છે મયાનન અને ચેતના બંને ન હોય ત્યારે અપૂર્ણ પક્ષાઘાત અને બેમાથી એક ન હોય તેને અપૂર્ણ અથવા તો આશિષ પક્ષાઘાત કહે છે આ પક્ષાઘાતની અનેક જાતોમાં એક અર્ધાગવાત (Hemiplegia) છે આ રોગ ત્રાસ અને સતાપ આપનાર અને લાંબો વખત રહેનાર છે ખાસ કરીને ઉપદ્રવ વગેરે રોગોથી જેની રક્તવાહિનીઓ અને વાત વાહિનીઓ દૂષિત થઈ જાય છે તેને આ રોગ થાય છે દ્રાષ્ટ્યવાર વિચિત્ર પ્રકાર કે હાડીને લીધે પણ થઈ જાય છે નગળા હૃદયતાળા અને સહનશીલતા વગરના માણસોને પોતાના ચિત્તાર સિરુદ વાત કે ગમ થાય ત્યારે એકાગ્ર મનમાં મતાપ થઈ આખા શરીરમાં વિકૃતિ થઈ જાય છે, અને તેથી મગનક અને વાતવહકેન્દ્રો

પર લોહીનું દબાણ વધી પક્ષાઘાત થાય છે અને રક્તવાહિનીઓ ફાટી રક્તસ્રાવ થાય છે. જે ગ્લાન્ડેન્ડ પાસે લોહીનો ભરાવો થાય છે, તે રોગીની મગજશક્તિ તદ્દન કે થોડા પ્રમાણમાં નાશ પામે છે. સ્નાયુઓના બળથી શરીર હાલે-ચાલે છે. પરંતુ આ સ્નાયુઓ પરનો કાબૂ ઓછો થઈ જાય છે અને તેની ક્રિયાઓ શિથિલ થઈ જાય છે અને દરદી ઢીલો થઈ જાય છે. હાલવા-ચાલવામાં અડચણ પડે છે, એટલા માટે આયુર્વેદિ આ રોગને વાતરોગમાં ગણેલો છે. આ રોગમાં સામાન્ય રીતે અવસ્થા પ્રમાણે બે જાતની ચિકિત્સા કરવામાં આવે છે. તીવ્ર અવસ્થામાં રક્તવાહિનીઓ ફાટી રક્તસ્રાવ થાય છે, એટલે તે વખતે રક્તનું પ્રસાદન કરવું અને ફોટેલી રક્તવાહિનીઓ માટે નવા ઘટકો ઉત્પન્ન થાય તેવી વ્યવસ્થા કરવી, આ બે કામ કરવાં જોઈએ, જીર્ણ અવસ્થામાં રક્તવાહિનીઓ ફૂલવાની કે ફાટવાની સ્થિતિનો નાશ કરવામાં આવે છે. આયુર્વેદમાં રક્તનું પ્રસાદન કરનાર ઔષધિઓમાં તાપ્યાદિલોહ, સુવર્ણમાદ્ધિક ભસ્મ, શિશાજિત અને ગૂગળ મુખ્ય છે. આ દવાઓના પ્રયોગથી તૂટેલી રક્તવાહિનીઓ સંધાય છે. પછી થોડો વખત સારું રહે છે. પણ ફરી પહેલાંની માફક કાંઈ કારણ મળતાં પક્ષાઘાત થઈ જાય છે. આ હુમલાને રોકવા માટે રક્તવાહિનીઓ ફાટે નહિ તેવી દવાઓ આપવી જોઈએ. આયુર્વેદના સિદ્ધાંત પ્રમાણે વાયુના ત્રેરક્તવથી લોહી ફરે છે. વાયુ વધે ત્યારે લોહી પણ વધારે વેગથી ફરે છે. આ વહનક્રિયાને અર્ધાંશમાં ધાવવાથી રક્તવાહિનીઓ ફાટતી બંધ થઈ જાય છે. આ કામ એકાંગવીર રસથી સારી રીતે થાય છે. અર્ધાંગવાયુ પ્રમાણે કાંઈ કાંઈ વાર એક હાથ, એક પગ, કેડની નીચેનો ભાગ, ચક્રેરાની એક બાજુ અથવા બીજા કાંઈ એક ભાગમાં પક્ષાઘાત થાય છે. આ બધા પર એકાંગવીર રસ જીર્ણજીવંત અનુપાનો સાથે અપાય છે.

શરીરના કાંઈ પણ ભાગમાં વાગવાથી અથવા બીજી રીતે મળુ થયા પછી મળુચિકિત્સા પ્રમાણે તેની ચિકિત્સા ન થાય તો નેમાં ધનુર્વાત ઉત્પન્ન કરનારા જંતુઓ પેસી જાય છે અને તે વાયુનો પ્રકોપ કરે છે. પછી વાયુ સ્નાયુઓ અને રક્તવાહિનીઓમાં જઈ શરીરને ધનુષ્ય માફક વાળી દે છે. આ રોગને ધનુર્વાત કહે છે. આ રોગને જ અપતાનક, આયામ વગેરે કહેવાય છે. આ રોગની પહેલી અવસ્થામાં ખૂબ તાણ આવી શરીર ખેંચાય છે અને દાંત બીંસાય છે. ભાન આવે ત્યારે ગળે કાંઈ જિતરવું નથી. આ અવસ્થામાં કાલકૂટ રસ સારો ઉપયોગી છે. પરંતુ તીવ્ર અવસ્થા મટ્યા પછી આખા શરીરમાં ઢીલાપણું આવી ગયું હોય અને સ્નાયુઓની શક્તિ ઘટી ગઈ હોય, તો એકાંગવીર રસ વપરાય છે.

ગૃધ્રસી રોગમાં નિતંબથી શરૂ કરી કેડ, જાંઘ, ઘૂંટણ અને પગ સુધી વારંવાર શળ મારવી, આખો પગ અક્કડ થઈ જવો, લંગડાતો થઈ જવો, કાંઈ

વાર સખત દરદ થવું, પગ 'અક્કડાઈ' જવો અને થોડો વખત ઊભા રહેતા અંદર ધબકારા શરૂ થવા વગેરે લક્ષણો થાય છે. આ રોગમાં વાતપ્રધાન લક્ષણો હોય ત્યારે આ એકાંગવીર રસ આપવો જોઈએ.

હાયની આંગળીઓથી દરદ વધતાં હાય બારે થઈ જવો, આંગળીઓથી કાંઈ કામ ન થઈ શકવું, સહેજ કાંઈકે ઉઠાવ્યું કે આંગળીઓમાં ઝણઝણાટ થઈ વરતુ પડી જવી, ક્યારે પડી તે ખબર ન પડવી, વગેરે લક્ષણો હોય તેવી સ્થિતિમાં એકાંગવીર રસ સારી રીતે વપરાય છે. (ઓ. ગુ. ધ. શા ને આધારે)

સૂચના—વાતરોગમાં જ્યારે પિત્તનો અનુબંધ હોય ત્યારે આ ઔષધિ ન આપવી. અથવા સાવચેતીપૂર્વકે પ્રવાસપિષ્ટિ કે શિદ્ધાન્નિત વગેરે ક્ષીતક ઔષધિઓની સાથે આપવી.

(૯૦) મલ્લસિંદૂર વટી

વિધિ—પહેલી વિધિવાળો મલ્લસિંદૂર, સૂંઠ, મરી પીપર, પીપળીમૂળ, અક્કલગેરો, જયફળ, એલચી લવંગ અને કેસર દરેક ૧-૧ તોલો લેવું. કાપ્ટાદિક ઔષધિઓનું બારીક વલગાળ ચૂર્ણ કરવું. મલ્લસિંદૂરને ખસમાં ખરસ કરી, થોડું થોડું ચૂર્ણ ધીરેધીરે નાખી બધું ચૂર્ણ મેળવી દેવું. પછી નાગરવેલનાં ૧૦૦ પાનનો રસ નાખી, ખરસ કરી મદના દાણા જેવડી ગોળીઓ વાળવી.

(આ નિ. મા)

માત્રા—૧ થી ૨ ગોળી દિવસમાં ૨ વાર, પાણી સાથે અથવા રોગ અનુસાર અનુપાન સાથે આપવી.

ઉપયોગ—આ વટીના સેવનથી બધી જાતના વાતવ્યાધિ, ઉન્માદ, કફ-દોષ, શ્વાસ, ત્રિદોષ વગેરે મટે છે. આ ઔષધિ સાથે રોગ પ્રમાણે પરહેજ પાળવી. અપચ્ચ કરવાથી નુકસાન નથી થતું પણ રોગ મટવામાં પૂરતો ફાયદો નથી થતો, અથવા વધારે વખત લાગે છે.

જેના શરીરમાં કફ કે મેદ વધારે હોય, થોડું શ્વાસતામાં જ શ્વાસ બરાઈ જતો હોય, પાચનશક્તિ ધીમી પડી ગઈ હોય, પેટમાં વાયુનો અગડાટ થવા કરતો હોય, હૃદયની ગતિ અને નાડી મંદ થઈ ગઈ હોય, બિંધ અને આળસ આવતાં હોય, અને સ્મરણશક્તિ વધારે નબળી પડી ગઈ હોય તેને માટે આ રસ બહુ ફાયદાકારક છે.

જૂનો વિપમન્ટર શરીરમાં સૂક્ષ્મ રીતે રહી ગયો હોય અને કોઈ કોઈ વાર વધારે પ્રમાણમાં આવી જતો હોય, તો આ રસથી મટી જાય છે.

જો મલ્લસિંદૂર નં. ૨ મેળવી આ રસ બનાવવામાં આવે તો ઉપદંશજન્ય ઉપદ્રવોમાં તેમજ સન્નિપાતના કફપ્રકોપ અને બેશુદ્ધિમાં સારું કામ કરે છે.

નાતપ્રકોપ, પક્ષાધાત, કંપવાન, અર્ધાગનાત, જ્ઞાનતંતુઓની નળજાઈ વગેરેમાં આ ખીછ રીત પ્રમાણે બનાવેલા મલ્લસિંદૂરવાળો રસ વધારે ફાયદો કરે છે.

ઉન્માદ, અપરમાર અને હિસ્ટીરિયામાં આ મલ્લસિંદૂર વડી બાહી અને જટામાંસીના કવાથ સાથે આપવાથી સારો ફાયદો કરે છે. જો કૃમ્મજનિયાન રહેતી હોય તો રાત્રે સૂતી વખતે સવારમાં એક સાફ છત્ત આવે એવી મૃદુ વિરેચન ઔષધિ આપવી જોઈએ.

(૯૧) લાંગલ્યાદિ લોહ

વિધિ—શુદ્ધ દુધિયા વજનાગના મૂળ, હરડે, બહેડાં, આમળાં, સૂંઠ, મરી, પીપર, દ્રાક્ષ અને ગૂગળ આ સર્વ સરખે ભાગે લઈ ઝીણું ચૂર્ણ કરી બધાની બરોબર વજનને લોહભરમ મેળવવી. પછી બિજોરાનો રસ અને હરડે, બહેડાં અને આમળાંના કવાથની ૩-૩ ભાવના આપી વટાણાના જેવડી ગોળીઓ વાળવી.

(રસે. સા. સં.)

માત્રા—૧ થી ૨ ગોળી દિવસમાં ૨ વાર મધ સાથે આપવી. ઉપર લઘુ-મંજિષ્ઠાદિ કવાથ પાવો.

ઉપયોગ—આ લાંગલ્યાદિ લોહ પગના તળિયે લા ચઢ પરુ નીકળવું, આખા શરીરમાંથી ઠેરઠેર ચામડી ફાટી લોહી અને પરુ નીકળવું તથા ઘૂંટણ સુધી અથવા આખા અંગમાં વ્યાપેલા સાધ્ય અને અસાધ્ય બધી જાતના વાત-રક્તનો નાશ કરે છે.

(૯૨) આમવાતપ્રમથિની વડી

વિધિ—સૂરોખાર, આકડાનું મૂળ, શુદ્ધ ગંધક, લોહભરમ અને અમ્લકભરમ આ પાંચ ચીજો સરખે ભાગે મેળવી, ૩ દિવસ ગરમાણાના ઉકાળામાં ખરલ કરી ૨-૨ રતીની ગોળીઓ વાળવી.

(ર. ચો. સા.)

માત્રા—૧-૨ ગોળી સવારે ૬ માસાથી ૧ તોણો નસોતરના ઉકાળા સાથે આપવી અને સાંજે આફુનો રસ અને મધ સાથે આપવી.

ઉપયોગ—આ ઔષધિ આમવાત, આમવાતજન્ય રોગ, કશ્વદિ, કફ-પ્રકોપથી થનારા રોગ આ બધાનું શમન કરે છે. તથા તીવ્ર આમવાતમાં જ્યારે વીંછી કરડયા જેવું સખ્ત દરદ થતું હોય ત્યારે તથા શૂર્ણ અવસ્થા જોને અવસ્થામાં આ ઔષધિ કામ આવે છે.

(૯૩) શૂલવજિણી વડી

વિધિ—શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ ગંધક અને લોહભરમ ૨-૨ તોણા, તામ્રભરમ, કુલાવેલો ટંકણુખાર, સેકેલી હિંગ, સૂંઠ, મરી, પીપર, હરડે, બહેડાં, આમળાં, કચૂરો, તજ, એલચી, તમાલપત્ર, તાલીસપત્ર, બનધણ, લવંગ, અજમો, શરૂં

અને ધાણા આ ગંધી વસ્તુઓ ૧-૧ તોલો લઈ ઝીણું ચૂર્ણ કરવું. પછી કમળલી અને ભરૂંબો મેળવી એની સાથે ચૂર્ણ મેળવી બકરીના દૂધમાં ૧૨ કલાક ખરડ કરી ૧-૧ માસાની ગોળીઓ વાળવી. (૨. ચં.)

માત્રા—૧ થી ૪ ગોળી દિવસમાં ૩ વાર બકરીના દૂધ અથવા પાણી સાથે આપવી.

ઉપયોગ—આ ચક્ષુવન્ધિણી વટી આંદ પ્રકારની યજ્ઞ, ગુલ્મરોગ, યકૃતવૃદ્ધિ, નવો અને જૂનો આમવાત, યકૃત અને પ્લીહાની વૃદ્ધિ સાથેનો પાંકુરોગ, કમળો, કંઠાવરોધ, દૂષિત પાણી ભરાયથી થનારી વૃષણવૃદ્ધિ, હાથીપચું, ક્ષયપ્રધાન ખાંખી, શ્વાસ, ત્રણ, રસ, રક્ત અને માંસ આશ્રિત દોષ હોય તેવો નવો કુષ્ઠરોગ, નાના નાના ઉદરકૃમિ, હેઝી, અરુચિ, અર્શ, સંગ્રહણી, ગંધી જાતના અતિસાર, કોમેરા, ખૂજલી, મંદાગ્નિ, તૃપારોગ અને પીનમ રોગને મટાડે છે. રોગ બંધે એક દોષ, બે દોષ કે ત્રિદોષજન્ય હોય, એ સર્વ રોગોનો નાશ કરે છે. રોગ સેવન કરવાથી શુદ્ધિ, કાન્તિ અને આયુષ્યની વૃદ્ધિ થાય છે.

આ વટી બહુ દિવ્ય છે. વાતિક, પૈત્તિક, શ્લેષ્મિક અને ક્ષયિતજન્ય પરિણામયજ્ઞ, આમયજ્ઞ, પાર્શ્વયજ્ઞ, હૃદયયજ્ઞ, ગિર યજ્ઞ અથવા ખીજા કોઈ રોગના ઉપદ્રવરૂપ યજ્ઞ આ બધાનું શમન કરી પાચનક્રિયાને નિયમિત કરે છે, વાયુનું શમન કરે છે, આમ અને ક્ષત્તું શોષણ કરે છે, પિત્તને શુદ્ધ કરી રક્તકલ્લોને વધારે છે, વાયુ અને મળ-મૂત્રનો અવરોધ દૂર કરે છે અને આંતરડાની ક્રિયા નિયમિત બનાવે છે. આ રીતે ઝૂળ ત્રણે ધાતુઓને નિયમિત બનાવે છે અને રોગોત્પાદક દોષોનો નાશ કરે છે અને તેથી અગ્નિ પ્રદીપ્ત થઈ શાસ્ત્રમાં કહેલા બધા રોગોનો નાશ થઈ શરીર નીરોગી, બળવાન અને તેજસ્વી બની જાય છે.

(૯૪) હિંગુલ રસાયન

વિધિ—હિંગુલોકનો ૫ તોલાનો કટકો ઇંદ્રવરણના ફળમાં મૂકી ઉપર કપડાં મઢી કરવું. માટીનો લેપ ૧-૧ આંગળાં જાડો કરવો. પછી તે ગોળાને અગ્નિમાં પકાવવો. માટી સારી રીતે પાકી જાય ત્યારે ગોળો કાઢી લેવો. સ્વાંગશીતળ થયે હિંગુલોકને સંભાળપૂર્વક કાઢી ખીજા ઇંદ્રવરણમાં બંધ કરી ફરી તે જ રીતે પકાવવો. આ રીતે ૨૧ વાર કરવાથી ઉત્તમ પ્રકારનું હિંગુલ રસાયન તૈયાર થાય છે.

માત્રા—૨ થી ૪ ગોળાપૂર દિવસમાં ૨-૩ વાર નાગરવેલના પાન સાથે.

ઉપયોગ—આ રસાયનથી સુવાતરી સ્ત્રીઓના બધા રોગો મટી જાય છે. ગર્ભાશયમાં દૂષિત રક્ત રહી જવાથી કે જંતુઓ દાખલ થવાથી આવતો તાવ, મજ્જલયજ્ઞ, ધતુર્વાન, મંધિવાત, અર્દિત, માથાનું દરદ, અરુચિ, મંદાગ્નિ, બેચેની, વગેરે લક્ષણો થાય છે. આના ઉપર આ રસાયન લીધાથી ગર્ભાશયમાં ઉત્તેજના

આવી દુષિત રક્ત બહાર નીકળી જાય છે, અને કીટાણુ નષ્ટ થાય છે. આથી તાવ વગેરે લક્ષણો શમી જાય છે, તેમજ શક્તિ, તેજ અને ઉત્સાહની પણ વૃદ્ધિ થાય છે.

કેટલાક વૈદ્યો ઈંદ્રવરણને બદલે વેંગણ લે છે. વેંગણમાં તૈયાર થયેલ રસાયન મંદાગ્નિ, અતિસાર, મંત્રહણી, અર્ધ અને વાયુનો પ્રકોપ મટાકે છે, અને ઈંદ્રવરણવાળામાં આંતરડાંમાં શોષન કરવાનો ગુણ વધારે હોય છે.

બીજી વિધિ—લવંગ તોલા ૪૦ લઘ ચૂર્ણ કરી કાંદાના રસ સાથે બારીક ખરસ કરી ૧ ખાલા જેવો આકાર બનાવી લેવો. પછી કાંદાનો ૫ શેર રસ કાઢી તૈયાર કરવો. પછી તે ખાલાને એક કઠાઈમાં મૂકી તેમાં ૨૦ તોલા હિંગ-જોડનો કટકો મૂકી કઠાઈને ચૂલા પર મૂકવી, અને ઉપર કાંદાના રસનું વાસણ લટકાવવું. વાસણના તળિયે એક નાનું કાચું રાખવું જેથી, કાંદાનો રસ એક એક ટીપું હિંગજોડ પર પડ્યા કરે. અગ્નિ એવી રીતે આપવો કે કાંદાનો રસ પડતાં જ સુકાઈ જાય અને આ રીતે ૫ શેર રસ ૧૨ કલાકમાં પૂરો થઈ જાય. પછી હિંગજોડને બારીક વાટી શીશીમાં ભરી લેવો. (આ. નિ. આ. ને આધારે)

માત્રા—૩ થી ૧ રતી દિવસમાં ૨ વાર મધ કે રોગાનુસાર અનુપાન સાથે.

ઉપયોગ—આ રસાયનના સેવનથી ઉદરચળ, મંદાગ્નિ, અરુચિ, ઊલટી, છર્ણુજ્વર, વિપૂચિકા, અતિસાર, આમવૃદ્ધિ, કફવૃદ્ધિ, કૃમિ, વાતદોષ વગેરે દૂર થઈ શરીર લાલચોળ બની જાય છે. પ્રસૂતા સ્ત્રીનો અતિસાર, અરુચિ અને વાત-વૃદ્ધિનો પણ નાશ કરે છે. અશક્ત માણસોને આપવાથી આ રસાયન રસસિંદૂર કરતાં વધારે ફાયદો કરે છે.

ત્રીજી વિધિ—અશુદ્ધ હિંગજોડ ૨૦ તોલા, બિલામા ૮૦ તોલા, ગાયનું ઘી, દિવેલ અને મધ ૬૦-૬૦ તોલા લેવું. હિંગજોડના નાના નાના કટકો કરવા. બિલામાને અધકચરાં ખાંડી લેવાં. બિલામાના અર્ધાં શૂકાને એક પકોળા તળિયાવાળી કઠાઈમાં પાથરી, ઉપર હિંગજોડના કટકો છુદા છુદા પાથરી, ઉપર બાફીનો બિલામાનો ખૂદો ઢાંકી દેવો; અને ઉપર કી, દિવેલ અને મધ નાખી, ચૂલા પર મૂકી, ૪ કલાક સામાન્ય તાપ આપવો. જ્યારે અર્ધુ બળી જાય ત્યારે બાફીના અર્ધાં પર ઘાસ સળગાવી કઠાઈમાં સળગાવવું. એથી બિલામા બળીને ભરમ થઈ જશે. સ્વાંગશીનલ થયે કઠાઈ ઉતારી, ઉપરથી રાખ કાઢી નાંખી, સંભાળપૂર્વક હિંગજોડના કટકો કાઢી લેવા. (શ્રી. પં. રાધેશ્યામજી ગોસ્વામી)

માત્રા—૧૦ થી ૩ રતી જાયજળ, જવંત્રી અને લવંગ ત્રણેના વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ સરખે ભાગે અને મધ સાથે દિવસમાં ૨ વાર આપવું. અથવા ૨-૩ ગદા-મની મીઝ સાથે ૧૦ થી ૧ રતી હિંગુલ રસાયનવાટી, ચોડા મધ સાથે મેળવી

દિવસમાં જે વાર ચટાડવું. અથવા આદુના રસ અને મધ સાથે અથવા રોગાનુસાર અનુપાન સાથે આપવું.

સૂચના—આ ઔષધિ લેતી વખતે મઠો વધારે લેવો જોઈએ. ત્યારે ત્યારે તરસ લાગે ત્યારે ત્યારે મઠો જ લેવો. ઉનાળામાં ૧-૨ વાર પાણી પણ પીવું. ખોરાકમાં મઠા સાથે જીવાર કે બાનદીનો રોટલો લઈ શકાય છે. સંગ્રહણીમાં માફક આવે એવાં શાક પણ લઈ શકાય છે.

બિલામીને ખાંડતી વખતે હાથ ન લગાડવો લોઢાની ઠડછીથી હલાવવું. ગોળો વાળતી વખતે હાથે તેલ લગાડી ગોળો વાળવો, નહોતર ફેલાવો પડી જશે. બિલામીની ઝાળ શરીરે ન લાગે તેનું ધ્યાન રાખવું.

ઉપયોગ—આ રસાયનના સેવનથી સંગ્રહણી, આમાતિસાર, ઘળ, છત્તુ-જ્વર, સન્નિપાત, વાતરોગ, મંધિવાત, લોહીવિકાર, કૃમિદોષ વગેરે મટે છે, અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે, શરીરમાં લાલી આવે છે અને મન ઉત્સાહી બને છે. અનુપાન-ભેદથી ઘણા વાતજન્ય અને કફજન્ય રોગો પર આ વપરાય છે.

(૯૫) ગુલ્મકુઠાર રસ

વિધિ—નાગબરમ, ખંજબરમ, અશ્વકબરમ, લોહબરમ એ બધી સરખે બાગે લઈ, બધા જેટલી તાંબુરમ લેવી. તે બધાને, જંબીરી લીંછુના રસમાં ખરસ કરી ૧-૧ રતીની ગોળાઓ વાળવી. (ચો. ૨.)

માત્રા—૧ થી ૨ ગોળા દિવસમાં ૨ વાર મધ, ફેરીનો મુરખો, આદુનો રસ, જવખાર અને સાજખાર સાથે આપવી. રક્તજ અને પિત્તજ ગુલ્મમાં તજ, તમાલપત્ર, એલચી અને નાગકેસરના ઉકાળા સાથે આપવી.

ઉપયોગ—આ રસ બધી જાતના ગુલ્મ, અછત્તુ, આમવિકાર, પિત્તજન્ય અમ્લપિત્ત, હૃદયઘળ, પાર્શ્વઘળ, ઉદરઘળ વગેરે રોગોનો નાશ કરે છે. આ રસમાં પારો ન હોવા છતાં રસાયન જેવા ગુણ હોવાથી ગુલ્મકુઠાર રસ એવું નામ આપ્યું છે. આ રસ જૂના રોગો અને ક્ષીણ થઈ ગયેલા દરદીઓ પર વપરાય છે.

શોક અથવા મનમાં આઘાત લાગવાથી અપચો થઈ મંદાગ્નિ થાય છે. આ મંદાગ્નિ ત્રાસદાયક અને વિચિત્ર હોય છે. આવો મંદાગ્નિ વધારે દિવસ રહેવાથી વાયુનો ક્ષોભ થઈ વાતગુલ્મ ઉત્પન્ન થાય છે. આ ગુલ્મમાં બીજાં લક્ષણો સાથે દીનતા, માનસિક અસ્થિરતા, કાંઈ પણ વાત ગમતી નહિ, નિરાશા, નિસ્તેજતા, ચહેરાની કાંતિ બદલાઈ જવી વગેરે લક્ષણો થાય છે. આ જાતના ગુલ્મ પર આ રસ સારું કામ કરે છે.

માંસને આશ્રય રહેલો ગુલ્મ, સાથે જ્વર, ખૂબ તરસ, પાણી પીવા છતાં તરસ ન છીપતી, ઠંડી ચીજો અને ઠંડા પાણીની ઇચ્છા થવા કરવી, મોં અને

શરીર પર એક જાતની લાક્ષણિકતા, ખોરાક પચતી વખતે તીવ્ર ગળ, વારંવાર ખૂબ પરસેવો થવો, અન્નનો વિદાહ, ગુલ્મ બહુ કઠણ ન થવો, ગુલ્મ ઉપર સ્પર્શ ન સહેવાવો, ઘણુના સોજા પ્રમાણે સ્પર્શ થતાં વેદના વધી જવી, ગુલ્મ પર સહેજ વાગતાં બચકર દરદ થવું, કાઠવાર વધારે દરદથી બેશુદ્ધિ આવી જવી વગેરે લક્ષણોવાળા પિત્તપ્રધાન ગુલ્મ પર આ રસ તબ, તમાકવત્ર, એલચી અને નાગ-કેસરના ઉકાળા સાથે આપવો જોઈએ અને દોષ તીવ્ર હોય તો મશક, સફેદ ઉપલસરી, કાળી ઉપલસરી, રાસના અને દ્રાક્ષના ઉકાળા સાથે આપવો જોઈએ.

અીએને ચનાર રક્તગુલ્મ અને ગર્ભ નક્ષી કરવામાં ઘણીવાર બહુ મુશ્કેલી પડે છે; કારણકે રક્તગુલ્મ પણ ગર્ભની માફક ધીમેધીમે મોટા થાય છે. ગર્ભ રહેવાથી જેવાં લક્ષણો થાય છે તેવાં જ લક્ષણો—બિલટી થવી, અંગ ગળવાં, પેટમાં જડતા, મોં પડી જવું અને માસિક અટકાવ ન આવવો વગેરે થાય છે. એમાં ફેર માત્ર એટલો જ છે કે ચોથે મહિને ગર્ભમાં એક પ્રકારનું સ્પંદન (ફરકવું) થાય છે જ્યારે ગુલ્મમાં આવું કંઈ થતું નથી. ગુલ્મ બસિત પાસેના એક ભાગમાં ચોંટી રહી વધ્યા કરે છે. એ ઉપરથી કાઠકાઠવાર નક્ષી અનુમાન કરી શકાય છે. જે ઝીણવટથી જોવામાં આવે તો રક્તગુલ્મ અને પિત્તગુલ્મનાં લક્ષણોમાં બહુ સરખાપણું હોવાથી નક્ષી કરી શકાય છે. ગર્ભ રહી હોય તો જવર, તરસ, લાલ આઠાં, પેટમાં દરદ, ઢાહ, ગળામાં બળતરા, ખરાબ ઓડકાર, ખાટી બિલટી, પરસેવામાં એક જાતની દુર્ગંધ વગેરે લક્ષણો હોતાં નથી. આ લક્ષણો હોય ત્યારે રક્તગુલ્મ માની આ ગુલ્મકુદાર રસ આપવો જોઈએ.

શાસ્ત્રકારોએ રક્તગુલ્મની ચિકિત્સા દસ મહિના પછી કરવાનું કહ્યું છે. આ રીતે “રક્તગુલ્મે પુરાણત્વં સુખસાધ્યસ્ય લક્ષણમ્” આ વચનથી રક્ત-ગુલ્મ જેટલો જૂનો તેટલો વધારે સહેલાઈથી મટે છે તેવું પણ કહ્યું છે. પરંતુ આ બંને સૂચના વધારે સાવચેતી રાખવા માટે છે. જે રક્તગુલ્મ ચોક્કસ નક્ષી થઈ જાય તો તરત ચિકિત્સા શરૂ કરવાથી ગુલ્મ વધતો અટકી જાય છે અને ચિકિત્સા કરવી સહેલી પડે છે. પરંતુ ન્યાંસુધી નક્ષી નિર્ણય ન કરી શકાય ત્યાં સુધી આચાર્યોનું વચન જવર માનવું જોઈએ.

કાઠક વાર રક્તગુલ્મ અને ગર્ભ એકીસાથે હોય છે. ગર્ભાશયમાં ગર્ભ વધે છે અને બીજાશયમાં રક્તગુલ્મ વધે છે. એવી સ્થિતિમાં રક્તગુલ્મ વધતાં ગર્ભાશય રોકાય છે અને ગર્ભને વધવામાં અડચણ પડે છે. રક્તગુલ્મ વધારે ન વધવા દેવાનું મહત્ત્વનું કામ આ ગુલ્મકુદાર રસ ગર્ભને કંઈ પણ નુકસાન કે ત્રાસ આપ્યા વગર સારી રીતે કરે છે. આ રસ સાથે અનુપાન તરીકે ઉશીરાસવ, સારિવાસવ કે બીજી પિત્તનું શમન કરનાર ઔષધિ આપવી જોઈએ. ગુલ્મરોગ

અને પિત્તજન્ય વિદગ્ધાશ્લર્ષુ જેને વારંવાર થતું હોય તેને આ શુભમુદ્ધાર રસ આપવો જોઈએ.

પિત્તજ અમ્લપિત્તમાં ગળામાં બળતરા, ખાટા ઓડકાર, પેટમાં દાહ અને આફરો, વારંવાર ઓડકાર આવવા, પેટ ભારે થઈ જવું, આંતરડાંમાં ગડગડાટ થવો, વારંવાર અમ્લપિત્ત થઈ આવી શક્તિ ઘટી ગયેલી લાગવી વગેરે લક્ષણો થાય ત્યારે શુભમુદ્ધાર રસ આપવો જોઈએ. આ રોગોમાં આ રસ આદુનો રસ અને મધ સાથે અથવા સહેજ જવખાર અને સાંજખાર સાથે આપવો જોઈએ.

પિત્તજન્ય પરિણામશળમાં હૃદય પાસે, પડખામાં અને પેટમાં ખોરાક પચતી વખતે શળ મારવી, પેટમાં આફરો વગેરે લક્ષણો થાય ત્યારે આ શુભમુદ્ધાર રસ આપવો જોઈએ. (ઔ. ગુ. ધ. શા.)

સૂચના—આ રસમાં તામ્રભસ્મ અર્ધાં બાગે હોવાથી વધારે માત્રામાં ન આપવો જોઈએ. જે રોગીએને ઊળકા અને બેચેની રહેતી હોય તેમને આમળાં અને કીંકુ સાથે આપવો જોઈએ. તામ્રભસ્મ સારી હોવા છતાં આમાશયની શ્લેષ્મકલામાં ઉત્તેજના લાવી ઊળકા અને બેચેની ઉત્પન્ન કરે છે. માટે આનો મંભાળપૂર્વક ઉપયોગ કરવો જોઈએ.

(૯૬) શુભમકાલાનલ રસ

વિધિ—શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ ગંધક, શુદ્ધ હરતાલ, તામ્રભસ્મ અને કુલાલેશોટકંશુખાર ૨-૨ તોલા, જવખાર ૧૦ તોલા અને નાગરમોચ, પીપર, સૂંઠ, મરી, ગજપીપર, હરડે, ઘોડાવજ અને કઠ ૧-૧ તોલા લેવાં. બધાને વિધિપૂર્વક મેળવી પિત્તપાપડો, આદુ, અધેડો, નાગરમોચ અને કાળીપાટ દરેકના ક્વાથની અનુક્રમે ૭-૭ બાવના આપી ૨-૨ રતીની ગોળીઓ વળવી. (ભૈ. ૨.)

માત્રા—૧ થી ૨ ગોળી દિવસમાં ૨ વાર હરડેના ઉકાળા સાથે આપવી

ઉપયોગ—આ રસ ખાસ કરીને વાતશુદ્ધ, વાતકફશુદ્ધ અને કફપિત્ત-શુદ્ધમાં વપરાય છે. પિત્તશુદ્ધમાં ખાસ ફાયદો કરતો નથી.

આંતરડાંમાં જે જુદી જુદી જાતના ગાંઠો જેવાં દરદ થાય છે તેને આયુર્વેદમાં શુદ્ધ એવું નામ આપેલું છે. માત્ર માંસ વધવું કે ખીજાં કારણોથી અંદર ગાંઠ વધવી એને જ શુદ્ધ નથી કહેવાતો. આંતરડાંમાં વારંવાર વાયુ સંચિત થઈ ગોળા થઈ આવવો અને બેસી જવો એને પણ શુદ્ધ કહે છે. માંસલ તંતુઓ એક ખીજા સાથે જળાં માફક બાઝી જઈ અંદર ગાંઠ થવી, અંદર મેદ જેવું અને બહાર શ્લેષ્મકલા જેવું થઈ ગાંઠ વધવી અથવા માત્ર આફરો આવી ગાંઠ થવી આ બધા શુદ્ધના જુદાજુદા પ્રકાર છે. પહેલાંને પિત્તશુદ્ધ, ખીજાને કફશુદ્ધ અને

ત્રીજને વાતગુલ્મ કહે છે. હંદળ ગુલ્મમાં બે દોષ ભેગા હોય છે. સ્ત્રીઓને યનાર રક્તગુલ્મ આ બધાથી જુદો છે. રક્તગુલ્મ બીજાશય (Ovary) અથવા ગર્ભાશય (Uterus) પર થાય છે. એ પિત્તગુલ્મની જાતિનો છે. એનાં અને પિત્તગુલ્મનાં લક્ષણો સરખાં છે.

આ રસ વાતગુલ્મ પર વપરાય છે એમ મૂળ ગ્રંથકાર કહે છે. વાતગુલ્મ એટલે આંતરડામાં ઉત્પન્ન યનાર આકરો. આ ગુલ્મ બહુ જલદી વત્તોઓછો થાય છે. કબજિયાત, અપાનવાયુ રોધાવો, ઝીણા તાવ જેવું લાગવું, છાતી, પેટ, પડખાં કે માથામાં કોઈ કોઈ વાર શળ મારવી, ખોરાક પચ્યા પછી પેટ ખેંચાવું, થોડું ખાવાથી સારું લાગવું, મહેનત ન ચક શકવી, લૂખા પદાર્થો ખાવાથી વધારે હેરાન ગતિ થવી વગેરે લક્ષણો હોય ત્યારે ગુલ્મકાદાનક રસ ઘી સાથે આપવો જોઈએ.

આ રસ પિત્તગુલ્મમાં કેટલી અસર કરે છે એ શંકાસ્પદ છે. પિત્તગુલ્મની તદ્દન શરૂઆતની અવસ્થામાં ગુલ્મ પાક્યો ન હોય, પિત્તગુલ્મમાં યનાર તાવ, તરસ વગેરે લક્ષણો પૂર્વરૂપ તરીકે ઉત્પન્ન ન થયાં હોય, તે વખતે વિરેચન વડે પિત્તનો સંચય ઓછો કરવા માટે આ રસ મધુર અને શામક અનુમાન સાથે આપવો જોઈએ.

કફળ, કફવાતળ અને કફપિત્તળ ગુલ્મ પર આ રસ વપરાય છે. ખાસ કરીને આ ગુલ્મોમાં હંડી વાઈ તાવ આવવો, ગુલ્મ કઠણ, ગોળ, મોટો, ઊપસેલો, સરખો કિનારીવાળો, ખાસ કરીને મફૂત અને બરોળ બે સિવાયના મધ્યકોણમાં ગુલ્મ થવો વગેરે લક્ષણો થાય છે. આ ગુલ્મ પર આ રસ આપવાથી તેમાં રહેલા જલખાર, હરતાક અને તામ્રભસ્મમાંના ક્ષારગુણને લીધે કફગુલ્મના દહ બની ગયેલા ઘટકો ઝરવા માંડે છે અને ગુલ્મ ધીમેધીમે ઓછો થવા માંડે છે. ગુલ્મ બહુ વધી ગયો હોય, બહુ જૂના વખતનો હોય તો ઔષધિઓથી કાયદો થતો નથી, તેના પર તો શસ્ત્રક્રિયા જ કરાવવી જોઈએ.

રક્તગુલ્મ તદ્દન સ્વતંત્ર વ્યાધિ છે. એની સંગ્રાસિં પશુ સ્વતંત્ર હોવાથી આ રસ તેમાં વપરાતો નથી.

આ રસથી શીતજ્વર (મલેરિયા) અને તેનાથી બરોળ વધવી, મંદાગ્નિ, મફૂતની યતી વૃદ્ધિ વગેરે પર પણ ફાયદો મળવા સંભવ છે. માત્ર એ રોગોમાં કફ દોષની પ્રધાનતા હોવી જોઈએ. (ઔ. ગુ. ધ. ૧૧.)

(૯૭) પ્રવાલપંચામૃત રસ

વિધિ—પ્રવાલ ૨ તોલા અને મોતી, શંખ, મોતીની છીપ અને કોડી દરેક ૧-૧ તોલા લઈ ખાંડી વાટી બારીક ચૂર્ણ કરી પછી ૬ તોલા આકડાના

દૂધમાં ખરેશ કરી ગોળા વાળવો અને સંપુટ કરી ગજપુટ આપવાથી મુલાયમ ભરમ તૈયાર થાય છે. (ચો. ૨.)

કેટલાક વૈદ્યો આકડાના દૂધને બદલે ગાયનું દૂધ લે છે. આ રીતે બનાવેલ રસ વધુ સૌમ્ય અને પિત્તશામક બને છે. આકડાના દૂધવાળા બનાવટ થોડી ઉત્ત્ર હોય છે. આ ઔષધિમાં ખારો નથી છતાં પણ રસાયન જેવા ગુણવાળો હોવાથી શાસ્ત્ર-કારોએ પ્રવાહપંચામૃત રસ નામ રાખ્યું છે.

માત્રા—૧ થી ૨ રતી દિવસમાં ૨ વાર પીપર અને મધ, ગુલકંદ, એકદંત્ર મધ, લીંબુનો રસ કે દાડમના રસ સાથે આપવી.

ઉપયોગ—આ રસ આદરો, ગુલ્મ, ઉલ્લરોગ, પ્લીહા, બદ્ધોદર, કાસ, શ્વાસ, મંદાગ્નિ, કફવાત પ્રકોપથી થનારા રોગ, અશ્મરુ, ઓડકાર, હૃદયરોગ, સંગ્રહણી, અતિસાર, બાળકોના મ્લ રોગ, પ્રમેહ, બધી બતતના મૂત્રરોગ, મૂત્ર-કૃમી, પથરી આ સર્વનો નાશ કરે છે.

આ રસની અસર ખાસ કરીને મધ્યમકોષ્ઠ, ચક્રત, પ્લીહા અને મહણી પર સારી થાય છે. પાચક પિત્તમાં દ્રવત્વ ઓછું થવાથી અન્નનો ભાર રહેતો હોય અથવા આદરો થતો હોય તો આ રસથી તે મટે છે.

પાચકપિત્તમાં દ્રવત્વ ઓછું થવાથી ખોરાક પચવવાનો ગુણ ઓછો થાય છે, અને પછી અન્નનો વિદાહ અને અપચો થવા મારે છે. આથી પેટમાં ઠાંઠ ઠાંઠ વાર આદરો ચઢે છે. વારંવાર ખાટા ઓડકાર, જમ્યા પછી સહેજ વારે પેટમાં ભાર લાગવો, પેટ ખેંચાવું, પેટ પર પથ્થર બાંધ્યો હોય તેવી જડતા, મોટે ભાગે ચૂંક કે દરદ ન હોવું, બેચેની, મધ્યમકોષ્ઠમાં ખોરાક તેવો ને તેવો જ પડી રહ્યો છે એવું લાગવું વગેરે લક્ષણો થાય ત્યારે આ રસ લીંબુના રસ કે બીજા અમ્લ-વર્ગ સાથે આપવો જોઈએ. જૂના રોગમાં ઓછી માત્રામાં લાંબો વખત આપ્યા કરવો જોઈએ. જો ગળામાં બળતરા, ખાટા ઓડકાર વગેરે પિત્તની અમ્લતાનાં લક્ષણો વધારે હોય તો દાડમના રસ કે દાડિમાવલેહ સાથે આ રસ આપવો જોઈએ.

આ રીતે કબજિયાતથી મધ્યમકોષ્ઠમાં વાતગુલ્મ જેવો વત્તોઓછો આદરો ચઢે છે. આ વાયુ મોટા આંતરડામાં ભરાય છે. તેના પર આ રસ સારી રીતે વપરાય છે.

પિત્તગુલ્મની શરૂઆતમાં થોડો તાવ, તરસ, ચહેરો અને આંખું શરીર લાલ થઈ જવું, જમ્યા પછી બે કલાકે પેટમાં ભયંકર ઘણ મારવી, પરસેવો થવો, અન્નનો વિદાહ થવાથી ગળામાં બળતરા, પેટ પર દરદની જગ્યાએ હાથ પણ ન લગાડાવો વગેરે લક્ષણો હોય ત્યારે પ્રવાહપંચામૃત રસ ઘી ઉપર રહેલ સત્ત્વ અને આમળાંના કવાય કે ફાંટ સાથે આપવાથી સારી અસર કરે છે.

ઉદરરોગમાં યકૃતવૃદ્ધિ કારણ હોય અને પિત્તપ્રધાન લક્ષણો-આંખો, ચામડી, નખ અને પેશાબ પીળા, હાથ-પગ અને મોં પર સહેજ સોજા, પેટમાં વાયુ ભરાઈ રહેવો, પેટ વધવું અને તેમાં થોડું પાણી ભરાવું, યકૃતના છેડા મોટા થવા, વારંવાર ગભરામણ, તરસ; હાથ-પગ, આંખો અને માથું તથા જોવાં લાગવાં, પેશાબ થોડો અને બહુ પીજો કે લાલ થવો, મળ કાચો, સફેદ અને ગંધાતો નીકળવો, ઝાડો સાફ ન થવો, કોઈ કોઈવાર ગળામાં બળતરા અને ગભરામણ થઈ બેસડી થવી વગેરે લક્ષણો થાય ત્યારે આ રસ આપવો હિતકર છે. દહીંના પાણી સાથે આપવાથી પિત્તનો પ્રકોપ જલ્દી બેસી જાય છે. આ રીતે જરોજ વધ્યા પછી થયેલા ઉદરરોગમાં પણ પિત્તપ્રધાન લક્ષણો હોય તો આ ઔષધિ સારી અસર કરે છે.

શ્વાસ અને ખાંસીમાં બહુ ગભરામણ, અનનો વિદાહ, બેચેની, ઠંડા પદાર્થો અને ઠંડા પવનની ઇચ્છા થવી અને તેનાથી સારું લાગવું, દૂધ, દાઝમ વગેરે પિત્તશામક ઔષ્ધો સારી લાગવી, અગ્નિ કે ગરમ ઉપચારોથી વધારે હેરાનગતિ થવી વગેરે લક્ષણો હોય ત્યારે આ રસ આપવો જોઈએ.

મંદાગ્નિ જૂનો થવાથી પચનેન્દ્રિય સંસ્થા અશક્ત થઈ જાય છે, અને તેથી પાચક રસ જરોજર તૈયાર થતો નથી. અપચો, પેટમાં ભારેપણું, આફરો, ખરાબ ઓડકાર, રસધાતુ જરોજર ઉત્પન્ન ન થવાથી રક્ત વગેરે ધાતુઓમાં ક્ષીણતા આવી શરીર કૃશ અને અશક્ત થઈ જવું વગેરે લક્ષણો થાય તેના પર આ રસ સારી રીતે વપરાય છે.

પિત્તની વિકૃતિથી અતિસાર ઉત્પન્ન થયો હોય અને તેમાંથી સંગ્રહણી થઈ ગઈ હોય તો પણ આ રસ આપવો જોઈએ. એવી સ્થિતિમાં પંચામૃત પર્પટી પણ વપરાય છે. પણ તેમાં પારાવાણી કેળ્કલી હોવાથી પિત્તની અશક્તતા અને તીવ્રતા વધી જાય છે, જ્યારે પ્રવાણપંચામૃતથી પિત્તપ્રધાન અતિસાર અને સંગ્રહણીમાં પિત્તના પ્રકોપનું શમન થઈ રોગ મટી જાય છે.

પ્રમેહમાં જૂનો અપચો એ કારણ હોય અને તીવ્ર પિત્તહોય વધારે હોય ત્યારે આ રસ ખૂબ જ સારું કામ કરે છે. બહુ તરસ, એ રીતે પેશાબ વધારે અને વારંવાર થવો; તેનો રંગ કાળો, ભૂરો, બહુ પીજો કે બહુ લાલ હોવો, ચીકણો પરસેવો થવો, આખા શરીરે અને હાથ-પગના તળિયે બળતરા, વારંવાર ગળું સુકાવું, પાણી પીતાં પણ સંતોષ ન થવો વગેરે લક્ષણો થાય ત્યારે પ્રવાણ-પંચામૃત રસ આપવો જોઈએ. (ઓ. શુ. ધ. શા. ને આધારે)

(૯૮) પ્રભાકર વટી

વિધિ—સુવર્ણમાક્ષિકભસ્મ, લોહભસ્મ, અબ્રકભસ્મ, વાંસકપૂર અને શુદ્ધ શિકાન્ગિત આ બધી ચીજો સરખે ભાગે લઈ, સાદગની છાંયના કવાથમાં ૩ દિવસ ખરલ કરી ૨-૨ રતીની ગોળીઓ વાળવી. (લે. ૨.)

માત્રા—૧ થી ૨ ગોળી દિવસમાં ૨ વાર મધ સાથે લેવી અને ઉપર દૂધ કે સાદગની છાંયનો ઉકાળો પીવો.

ઉપયોગ—આ વટી હૃદયશ્લેષ્મ, હૃદયનો થડકારો, હૃદયવરોધ, હૃદયના આવરણનો દાહ વગેરે દોષો દૂર કરી હૃદયને બળવાન બનાવે છે. તેમજ પિત્તકાસ, દાહ, ખાટા ઓડકાર, મંદાગ્નિ, ચક્રકર આવવાં, શરીર ફિક્કું થઈ જવું વગેરે વિકારોનો નાશ કરે છે.

મંદાગ્નિ, લોહી ઓછું થઈ જવું, લોહીની અશક્તિ, વાનવાહિનીઓની વિકૃતિ, માનસિક આધાત, ગુરુદાના રોગ, વાયુ કે પિત્તનો પ્રકોપ, વિપ્રમત્તવર કે બીજા ચેપી રોગો વગેરે કારણોથી હૃદય અશક્ત થઈ જાય તેના પર આ વટી સારું કામ કરે છે. આ વટીથી ગભરામણ, થડકારો, દાહ વગેરે દૂર થઈ હૃદય બળવાન થાય છે, તેમજ ઉત્સાહ, ક્રાંતિ, સ્ફૂર્તિ, વીર્ય અને બળની વૃદ્ધિ થાય છે.

(૯૯) ત્રિનેત્ર રસ

વિધિ—શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ ગંધક અને અબ્રકભસ્મ સરખે ભાગે મેળવી ખરલ કરવું. પછી સૂર્યના તડકામાં સાદગની છાંયના કવાથની ૨૧ ભાવના આપવી. વારંવાર તડકે સૂકવવું. પછી ચણીભોર જેવડી ગોળીઓ વાળવી અથવા સૂકવીને ચૂર્ણ તૈયાર કરવું. (ચો. ૨.)

માત્રા—૧ થી ૨ ગોળી દિવસમાં ૩ વાર મધ સાથે ચાટવી.

ઉપયોગ—ત્રિનેત્ર રસ બધી જાતના હૃદરોગ (વાતિક, પૈત્તિક, શ્લેષ્મિક અને કૃમિજન્ય) અને ફેફસાંના રોગોનો નાશ કરે છે.

ત્રિનેત્ર રસ હૃદયમાંથી નીકળતી રક્તાવાહિનીઓને મજબૂત બનાવે છે. હૃદયની ઉજ્જ્વલતા, શ્લેષ્મ અને કૃમિનો નાશ કરે છે. ફેફસાં અને મંદાગ્નિઓને મુક્ત કરે છે અને પાદશક્તિ વધારે છે. આ ઉપરાંત હૃદયનો વેગ વધવાથી થનારો મંદાગ્નિ, મેદસ્વીક, શ્લેષ્મ, શોથ, પ્રગેહ, પ્રદર, અપરમાર, કુષ્ઠ, ઉદરરોગ, કુષ્ઠ-મણ, ભગંદર વગેરે રોગો આ ઔષધિના સેવનથી જ નાશ થઈ જાય છે.

(૧૦૦) હેમનાથ રસ

વિધિ—શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ આમલસારો ગંધક, સુવર્ણભસ્મ, સુવર્ણમાક્ષિક ભસ્મ દરેક ૧-૧ તોલો, લોહભસ્મ, કપૂર, પ્રવાહભસ્મ અને ગંગભસ્મ દરેક ૬-૬ માસા લેવાં. પહેલાં પારો અને ગંધકને મેળવી કળવવી કરવી. પછી બધી

ભરમો મેળવી અશીણનો રસ (અશીણને ૧૬ ગણા પાણીમાં નાખી ૧ બિઝરો આવે ત્યાં સુધી ગરમ કરવું), કેળનું પાણી અને ગૂલરનો રસ (ગૂલરના ઝાડના મૂળ આગળ ખાડો કરી એક ઘડો રાખવો, ઉપર ઢાંકણું ઢાંકી મટોડી દબાવી દેવી. ઘડો ભરાઈ જાય એટલે બીજો દિવસે સવારે કાઢી લેવો)ની વારાફરતી ૭-૭ ભાવના આપી ૧-૧ રતીની ગોળીઓ વાળવી. (લે. ૨)

માત્રા—૧ થી ૨ રતી દૂધ અને સાકર સાથે અથવા ધાત્રીધૂત સાથે.

ઉપયોગ—આ રસાયન બયંકર બહુમૂત્રરોગ, બંધી જતના પ્રમેહ, મધુમેહ, સોમરોગ, ક્ષય, હિર ક્ષત, સ્વપ્નદોષ, શ્વાસ, કાસ, સંગ્રહણી વગેરેનો નાશ કરે છે. અશીણને લીધે કબજિયાત થાય છે માટે, માત્રા પ્રકૃતિ અનુસાર આપવી. પારો અને ગંધકને બાદે યડુગુણજરિત રસસિંદૂર નાખવાથી વધારે ફાયદો થાય છે એમ મૂળ ગ્રંથકાર લખે છે.

(૧૦૧) મૂત્રકૃચ્છ્રાંતક રસ

પહેલી વિધિ—શુદ્ધ પારો ૧ તોલો, શુદ્ધ ગંધક ૧ તોલો અને જવખાર ૪ તોલા લાઇ મેળવી ચૂર્ણ કરવું. (૨ ચં.)

માત્રા—૧-૧ માસો દિવસમાં ૧ વાર સવારે હાથ અને સાકર અથવા મઠા સાથે.

ઉપયોગ—આ રસાયન બંધી જતના મૂત્રકૃચ્છ્રને દૂર કરે છે અને પેશાબ ચોખ્ખો લાવે છે. મૂત્રાશયમાં પથરીની નાની કાંકરી (સકરો કે રેતી) થઈ ગઇ હોય તો આ રસથી નીકળી જાય છે.

બીજી વિધિ—અર્ધી તપેલી પાણી ભરી મોં પર પાતળો કપડોનો કકડો દોરાથી બાંધી દેવો અને તેની પર દોઢપાશેર બેરળો પાથરવો. પછી તપેલી ચૂસા પર મૂકી ધીમી આંચ આપવી. જ્યારે પાણીની વરાળથી તપીને બેરળો કપડામાંથી ગળાઇને તપેલીમાં પડી જાય એટલે તપેલી ચૂસા પરથી નીચે ઉતારી લેવી. જ્યારે પાણી ઠંડું પડી જાય ત્યારે તપેલીના નળિયે લાગેલો બેરળો કાઢી લેવો. આની રીતે શુદ્ધ કરેલો બેરળો ૪ તોલા અને મકરધ્વજ અથવા યડુગુણ ગંધક-જરિત રસસિંદૂર ૬ માસા લાઇ બંનેને મેળવી, ખરલ કરી શીશીમાં ભરી લેવું. (૨. સા.)

માત્રા—૨-૨ માસા દિવસમાં ૨ વાર તાજા દૂધ, પાણી સાથે અથવા સાકર સાથે લેવો.

ઉપયોગ—આ રસના સેવનથી પરમિયો નાશ પામે છે. ૮-૧૦ દિવસ સેવન કરવાથી અંદરનો નવો ધા મટી જાય છે, પરુ આવતું બંધ થાય છે અને

પેશાગતી બળતરા મટી જાય છે. જૂના રોગમાં વધારે દિવસ સેવન કરવાથી ફાયદો થાય છે.

સૂચના—જો મકરધ્વજ કે રસમિદ્ધર ન મળે તો એકલો શુદ્ધ કરેલો બેરળે પણ ફાયદાકારક છે.

(૧૦૨) વસંતકૃત્તુમાકર રસ

વિધિ—અવાનપિષ્ટિ, રસમિદ્ધર, મોતીપિષ્ટિ અને અબ્રહ્મમ્ ૪-૪ ભાગ, રૌપ્યભરમ અને સુવર્ણભરમ ૨-૨ ભાગ, લોહભરમ, નાગભરમ અને બંગભરમ ૩-૩ ભાગ લેની. પછી બધાને સાગી રીતે મેળવી અરડસીનો રમ, હળદરનો ક્વાથ, શેરડીનો રમ, કમળના ફૂલનો રસ, માનતી પુષ્પનો રમ, ગાયનું દૂધ, ઢેળતુ પાણી, કેતૂરી અને ચંદનનો * કાટ, આ દ્રવ્યોની જુગીજુગી ૭-૭ ભાવના આપી ૧-૧ રતીની ગોળીઓ વાળવી. ઘણા વૈદ્યો આ રસને ખસ અને સુગંધી વાળાની ભાવના પણ આપે છે. x

(ર. ચો. સા.)

નોંધ—કેતૂરીની ભાવનાને બદલે અમે હેત્યે દિવસે ૨ તોના કેતૂરી મેળવી ૬ કલાક ખરફ કરી ગોળીઓ વાળીએ છીએ.

માત્રા—૧ થી ૩ રતી દિવસમાં ૨ વાર દૂધ અને માકર અથવા માખણ અને સાકર સાથે આપવું.

વિશેષ અનુપાન—(૧) ક્ષયમાં—મરી અને મધ.

(૨) પ્રમેહમાં—હળદર, સાકર અને મધ.

(૩) રક્તપિત્તમાં—ચંદનનું ચૂર્ણ અને સાકર અથવા અરડસીનો રમ, સાકર અને મધ.

(૪) શક્તિ માટે—તજ, તમાનપત્ર, એલચી અને નાગકેસર માથે અથવા સુખડના ૧ માસા ચૂર્ણ સાથે મેળવી મધ માથે આપવું.

* ચંદનના ૧ તોલા ભૂમને ૧૬ ગણા પાણીમાં નાખી ૧-૨ મિનિટ હમાળવું પછી નીચે જતારી ઢાંકી દેવું પછી લગભગ ૧૬ થી ૨૦ કલાક પછી ગાળીને ઉપયોગમાં લેવું.

સૂચના—ચંદનને વધારે હવાળી મ્વાય ન કરવો નહીં તર કેટલું સુગંધીવાળું દ્રવ્ય ભરી જશે

રસ ક્વાથ અને દૂધને બેવડા ભડા કપડાથી ગાળી લેવું જોઈએ નહીં તો નહામું વળતું વધી જશે અને રસાયન ઓછા ગુણવાળું બની જશે

x ધી. પ' સુખરામદાસ દી ઓઝા વસંતકૃત્તુમાકરમા અક્રીકશરમ, સગેયસખ શરમ, લાજવર્દશરમ, અને માણિક્યશરમ ૨-૨ તોલા નાખે છે અને કેસરની પછ ૭ ભાવના આપે ■ એમના અનુભવ પ્રમાણે આ રીતે બનાવેલું રસાયન સામાન્ય કરતા વધારે હૃદય અને જલદી અસરકારક બને છે મધુમેહમાં જ્યારે વધારે નબળાઈ આવી જાય છે, ત્યારે આ રસાયન તરત ફાયદો બતાવે છે.

(૫) બેલ્લટીમાં—શંખાવળીના રસ સાથે.

(૬) અમ્લપિત્તમાં—શતાવરીના રસ, સાકર અને મધ સાથે.

(૭) પ્રમેહપિટ્તિકામાં—શિલાજિત સાથે.

(૮) માનસિક નળળાઈમાં—તજ, તમાલપત્ર અને એલચીના ઉકાળા સાથે.

(૯) પ્રાકૃતિક રક્તપિત્તમાં—મોગરો કે ગુલ્લદાવરીના રસ સાથે.

(૧૦) મગજની નળળાઈમાં—કુખમાંડાવલેહ સાથે.

(૧૧) વીર્યવૃદ્ધિ માટે—શતાવરી, આસન અને સાકર સાથે આપવું.

ઉપયોગ—આ વર્મતકુસુમાકર રસ અંડકોપ, હૃદય, મરતક અને ફેફસાં માટે પૌષ્ટિક, વીર્યવર્ધક, કામોત્તેજક, મધુમેહદન અને માનસિક નળળાઈના નાશ કરે છે. જૂના મધુમેહ અને તેના ઉપદ્રવરૂપ હૃદયવિકાર, શ્વાસ, કાસ, ઈન્ડ્રિ-યટૌર્બલ્ય, તેમજ પ્રમેહપિટ્તિકા (Cerbuncle), શુદ્ધિ પછીની અશક્તિ, સહેજ વિચાર આવતાં જ વીર્યસ્રાવ થઈ જવો, નપુંસકતા, મૂત્રપિંડની વિકૃતિ, યાદશક્તિ ઘટી જવી, ભ્રમ, નિદ્રા ન આવવી, જૂનું રક્તપિત્ત, હૃદયની નળળાઈ, સૂકી ખાંસી, સહેજ મહેનત કરતાં શ્વાસ ચઢી જવો, ધડપણમાં શ્વાસ, કાસ, હૃદય કે યકૃતની વિકૃતિ, થનારા એટલે વાતજન્ય અને પિત્તજન્ય જીર્ણ સર્વાંગશોથ, સ્ત્રીઓના નવો શ્વેત કે જૂનો રક્તપ્રદર; આ બધા રોગો મટાડવામાં આ રસ બહુ ઉપયોગી છે.

મધુમેહમાં આ રસ બહુ હિતકર છે. બહુ સ્ત્રીસેવન અને ઓળસ્યથી થનારા જૂના મધુમેહમાં નળળાઈ, માનસિક નળળાઈ, શબ્દરપણું વગેરે પ્રાહ્લક ઇન્દ્રિયોની શક્તિનો હાથ, મોટો અવાજ કે બહુ તેજ સહન ન થવું, વાતવાતમાં ક્રોધ ચઢી આવવો, અનિશ્ચિત વૃત્તિ, ઇન્દ્રિયોની શિથિલતા વગેરે ઉપદ્રવ હોય ત્યારે આ વર્મતકુસુમાકર રસ બહુ જ હિતકર છે. મધુમેહથી થનારા હૃદયવિકાર, શ્વાસ, કાસ, પ્રમેહપિટ્તિકા, મૂછા, મંન્યાસ વગેરેને પણ આ રસ મટાડે છે. પ્રમેહપિટ્તિકામાં આ રસ શિલાજિત સાથે આપવો જોઈએ. મધુમેહમાં છેવટે થનાર મંન્યાસ અને અશક્તિમાં આ રસ અમૃત સંમાન ગુણ કરે છે.

અતિ સ્ત્રીસેવનથી શોષ આપ તેમાં મન, કંદ્રિય અને શરીરમાં નળળાઈ આવી જવાથી સ્ત્રી દેખાય કે માત્ર અવાજ મંભળાય તેથી જ મનમાં વિકાર ઉત્પન્ન થાય છે અને જનનેન્દ્રિય તદ્દન શિથિલ થઈ જાય છે. તેમાં વર્મતકુસુમાકર રસ અત્યંત હિતકર છે.

બહુ સ્ત્રીમંગથી હૃદયની નળળાઈ, સૂકી ખાંસી, શ્વાસ, સહેજ મહેનત કરતાં શ્વાસ ચઢી જવો, ધમની અથવા હૃદયના પરલના વિકાર, ક્રોધ વખત મૂત્રપિંડના વિકાર; આ વિકારો પર આ રસ બહુ ઉપયોગી છે.

મગજને વધારે શ્રમ પડવાથી માથાનું દરદ અને ચક્રકર થઇ આવી મગજની નળખાઇ વધી ગઇ હોય તેમજ મસ્તક, વાનવાહિનીઓ અને તેના કેન્દ્રયાનોની વિકૃતિના લક્ષણો-વિચાર કરતાં મગજ ધૂમ ધર્ષ જવું, બહારનો અવાજ સહન ન થવો, બેચેની રહેવી, વિચાર કરતાં ત્રાસ લાગવો વગેરે લક્ષણો-યતા હોય પણ લોહીનું દબાણ વધ્યું ન હોય તો આ રસ કાયદાકારક છે. અનુપાન તરીકે તજ, તમાકુપત્ર અને એલચીનો ઉકાળો કે દાળાનો રસ આપવો જોઇએ. આ સાથે હોંધ ન આવતી હોય અને તેને લીધે જીદાજીદા વિચારો આવ્યા કરતા હોય તોપણ આ રસથી આરામ થાય છે.

ન્યારે રક્તપિત્ત (મોં, નાક, ગુદા કે પેશાબ વાટે થતો રક્તસ્રાવ) જોરદાર હોય ત્યારે ચંદ્રકળા (કે ચંદ્રખા), પ્રવાહ કે મોતીનું મિશ્રણ અપાય છે. પરંતુ શરૂઆતનો વેગ ધટી ગયા પછી રોગ જૂનો થાય છે અથવા રક્તપિત્ત વારંવાર થયા જ કરે છે અથવા તો ખોરાકમાં સહેજ ફેરફાર થતાં કે સૂર્યના તાપમાં ફરતાં નસકોરી ફૂટે છે. આ જાતના રક્તપિત્તમાં પિત્તની વિદ્યમાનતા વધારે હોય છે. આ વારંવાર થવાની પ્રકૃતિને દૂર કરવા વર્મતકુસુમાકર રસ ઉત્તમ ઔષધિ છે.

દેહલીક સ્ત્રીઓને કાંઈ પણ વાગે કે લોહી નીકળ્યા જ કરે છે અને જલદી બંધ થતું નથી. માસિક અટકાવ પણ જલ્દી અટકતો નથી. એટલું જ નહિ પણ સોપ લાગી જાય તોપણ લોહી નીકળવા માંડે છે અને પછી જલદી બંધ નથી થતું. આ જાતના પ્રાકૃતિક રક્તપિત્ત (Haemophilia) પર વર્મતકુસુમાકર રસ સારું કામ કરે છે. અનુપાન તરીકે મોગરાના ફૂલોનો અવલેહ આપવો જોઇએ.

ઘડપણમાં થનારી વૃદ્ધાવસ્થાની ખાંસીમાં આ રસ બહુ ઉપયોગી છે. એક પક્ષ એમ માને છે કે આ રિશ્તિ એ વૃદ્ધાવસ્થાનું એક સામાન્ય પરિણામ છે. ન્યારે ખીન્ને પક્ષ એમ માને છે કે ઘડપણમાં પણ એ વ્યાધિ જ કહેવાય. આયુર્વેદ ખીન્ને મત માને છે. ઘડપણમાં પણ ખાંસી થવાના ઘણા કારણો છે. આમાં એક કારણ બધા અવધવ સમૂહોની અને ખાસ કરીને અંતઃસ્રાવક પિંડોની શક્તિ ઓછી થઈ જતી એ છે. આથી અંદરના અવધવસમૂહો અશક્ત થઇ જાય છે. એની અસર હૃદય અને ફેફસાં પર ધર્ષ ખાંસી, શ્વાસ થાય છે. આ રોગો પર વર્મતકુસુમાકર રસ ઉપયોગી છે.

આયુર્વેદમાં શોથ—હૃદયની વિકૃતિથી ઉત્પન્ન થયેલ વાતજ શોથ, યકૃતની વિકૃતિથી થનાર પિત્તજ શોથ, ગુરદાની વિકૃતિથી થનાર કફજ શોથ અને સર્વોચ્ચ શોથ આમ ચાર જાતના કહ્યા છે. આમાં પાછા તીવ્ર અને છુર્ણ એવા બે ભેદ છે. આમાં તીવ્ર અવસ્થામાં આ રસ વપરાતો નથી. પરંતુ છુર્ણ અવસ્થામાં ખાસ કરીને વાતજ અને પિત્તજ શોથમાં આ રસ સારી અસર કરે છે.

સ્ત્રીઓના જનનેન્દ્રિયના રોગમાં આ રસ વપરાય છે. આ રસ નાની ઉંમર કરતાં મોટી ઉંમરના રોગીને વધારે અસર કરે છે. બહુ વ્યવાયથી થનાર પ્રદર, આખા શરીરમાં શિથિલતા, હૃદયની અશક્તિ, વાતવાહિનીઓ અને વાતવહનંડળની શિથિલતા, સ્વભાવ ક્રોધી થઈ જવો વગેરે લક્ષણો થાય ત્યારે આ રસ બહુ સારો ફાયદો કરે છે. પ્રદર બ્યારે લાંબા વખત સુધી ચાલુ રહે છે ત્યારે ઉત્સાહ ન રહેવો, કૃશતા, નિસ્તેજતા, નિર્મોલ્યતા વગેરે થાય છે. આ લક્ષણો પર આ રસ સારી રીતે ઉપયોગી છે.

દૂધમાં આ રસ શક્તિ આપનાર, વાજકરણ, મધુમેહનો નાશ કરનાર, માનસિક નબળાઈ અને વાતવહનંડળ, સહસ્તાર અને વાતવાહિનીઓના કેન્દ્રની અશક્તિ મટાડે છે. (ઔ. ગુ. ધ. શા.)

સૂચના—વસંતકુસુમાકર રસ બહુ કામોત્તેજક હોવાથી વધારે કામેચ્છાવાળાને ન આપવો જોઈએ. નહોતર એના મન પર ખરાબ અસર થઈ વધારે વીર્યનો ફાયદો થાય તેવું થશે.

(૧૦૩) ત્રિવિક્રમ રસ

વિધિ—તામ્રભસ્મ ૧૦ તોલા લઈ ૧૦ તોલા બકરીના દૂધમાં નાખી ધીમી આંચ આપવી. દૂધ સુકાઈ જાય એટલે ૧૦ તોલા પારો અને ૧૦ તોલા ગંધક મેળવી કનજલી કરવી. પછી કાળા કૃષ્ણાણી નગોડની છાલના ઉકાળામાં ૩ દિવસ ખરલ કરી ગોળો વાળવો. ગોળો સુકાય એટલે શરાવસંપુટમાં બંધ કરી મજબૂત પ-૭ કપડમટ્ટી કરવી. સુકાઈ જાય એટલે વાણિકાયત્રમાં મૂકી ૧ પ્રહર તીવ્ર અગ્નિ આપવો. સ્વાંગશીતળ થયે ઔષધિ બહાર કાઢી ખરલ કરી લેવું. (ર. ર. સ.)

સૂચના—રસ તૈયાર થતાં ગંધક બળી જાય છે અને પારોનો સિંદૂર બની જાય છે. જે ગંધક રહી ગયો હોય તો ફરી ૧-૨ કલાક અગ્નિ આપવો જોઈએ.

માત્રા—૨-૨ રતી દિવસમાં ૨ વાર મધ સાથે આપવું. ઉપર લગભગ ૬ માસાજ બિજેરાના મૂળને પાણીમાં ધસી પાવું. અથવા હરડે, બહેડાં, પાપાણુબેદ, ધમાસો, ધાણા અને ચીંબડાના થીના ઉકાળા સાથે આપવું.

ઉપયોગ—આ રસાયન બધી જાતની પથરી, શકરા, વૃકકચળ વગેરે રોગોનો એક મહિનામાં નાશ કરે છે. પથરી તૂટીને પેશાબ વાટે બહાર નીકળી જાય છે.

(૧૦૪) પાપાણુવજ્રક રસ

વિધિ—શુદ્ધ પારો ૧ ભાગ અને શુદ્ધ ગંધક ૨ ભાગ લઈ કનજલી કરવી. પછી ઘોલી સાટોડીના રસમાં ૩ દિવસ ખરલ કરી ગોળો વાળી સુકવવો. પછી

શરોવત્સંપુટ કરી જૂથરયંત્રમાં ૧૨ કલાક આંચ આપવી. સ્વાંગ શીતળ થયે ગોળો કાઢી ખરલ કરી લેવું.

માત્રા—૧-૧ માસા ચૂર્ણ રોજ સવારે પાપાણુબેદના ચૂર્ણ સાથે લેવું. ઉપર ૪ તોલા પપૈયાના મૂળનો ઉકાળો મધ નાખી પીવો અથવા કળથીનો કવાય પીવો અને રાત્રે ગોખરું, વાંસકપૂર અને નાગરમોથનો ઉકાળો પીવો.

ઉપયોગ—આ રસના સેવનથી ૧ અઠવાડિયામાં બધી જાતની પથરી તૂટીને નીકળી જાય છે. મૂત્રપિંડમાં રાજા મારતી હોય તો તે પથુ આ રસથી દૂર થાય છે.

પથરીનું બેદન કરવા અને તેની ઉત્પત્તિ શકવા માટે ખાસ કરીને ત્રિવિક્રમ રસ અને પાપાણુવજ્રક રસ એ બે રસાયન વપરાય છે. યકૃત નળણું પડી જાય ત્યારે પિત્તનો સાવ બરોબર ન થતો હોય તો યકૃતને શક્તિ આપનાર ઔષધિ આપવી જોઈએ. તામ્રભરમ યકૃતને ઉત્તેજના આપે છે અને મળખૂત બનાવે છે. એ કારણથી એવી સ્થિતિમાં ત્રિવિક્રમ રસ વધારે ઉપયોગી છે. પરંતુ વધારે ખીડી પીનારના મૂત્રપિંડ ત્યારે બરાબર કામ કરતા નથી, યકૃતપિત્ત દૂષિત થઈ જાય છે અને દારૂના વ્યસન વાળાએને યકૃતમાં લોહી વધારે ભરાઈ ગયું હોય ત્યારે મૂત્ર ઉત્પન્ન કરનાર ઔષધિ વધારે વપરાય છે. એ કારણે આવી સ્થિતિમાં પાપાણુવજ્રક રસ વધારે ઉપયોગી થઈ પડે છે. આ રસાયનના સેવનથી યકૃત-પિત્તની રચના સુધરે છે. એટલા માટે નવું ઉત્પન્ન થતું બંધ થઈ જાય છે. બહુ ઊંચડી થઈ આમારાયમાં ઉગ્રતા આવી હોય તો તે શાંત થઈ જાય છે. મૂત્રપિંડ અને મૂત્રાશય બંને પર આ ઔષધિ કામ કરે છે.

સૂચના—જો પથરી વાતાજન્ય (એક્ઝલેટ) હોય અને જૂની થઈ ગઈ હોય તો ઔષધિથી તૂટતી નથી. પિત્તજ અને કફજ તૂટી જાય છે.

(૧૦૫) અશ્વિનીકુમાર રસ

વિધિ—શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ ગંધક, શુદ્ધ હરતાલ, કૂલાવેલો ટંકણખાર, શુદ્ધ નેપાળો, શુદ્ધ અશીણુ, શુદ્ધ વછનાગ, સૂંઠ, મરી, પીપર, હરડે, બહેડાં, આમળાં, પીપળા મૂળ અને લવિંગ—આ ૧૫ ચીજો ૧-૧ તોલા લેવી. પહેલાં પારો અને ગંધકની કળાઈ કરવી. પછી અનુક્રમે હરતાલ, વછનાગ, અશીણુ, નેપાળો અને ટંકણખાર મેળવવો. પછી બાકીની ચીજોનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ મેળવી ૩૨ તોલા ગોમૂત્રમાં અને ૩૨ તોલા ભાંગરાના રસમાં ખરલ કરી ૧-૧ રતીની ગોળાઓ વાળવી. (અનુ.ત.)

માત્રા—૧ થી ૨ ગોળા દિવસમાં ૨ વાર રોજ અનુસાર અનુપાન સાથે અથવા પાણી સાથે આપવી. પિત્તમેહમાં હળદર સાથે, મૂત્રકૃચ્છમાં છુરા સાથે, શક્તિ માટે મધ સાથે અને તાવમાં આંદુના રસ અને મધ સાથે આપવી.

ઉપયોગ—આ રસના સેવનથી પિત્તજન્ય પ્રમેહ, મૂત્રકૃચ્છ અને બધી જાતના પિત્તપ્રધાન વિષમજ્વરોનો નાશ થઈ શક્તિ વધે છે. આ અશ્વિનીકુમાર રસ આમાશય (મેદા), પક્વાશય (નાના આંતરડા) અને મક્કાશય (મોટા આંતરડા) માં દોષગ્રંથય થવાથી જન્મ ધાતુની વૃદ્ધિ થઈ ચનારો સળેખમ, નજલો તેમજ બહુમૂત્ર, પ્રમેહ, કોષ્ઠશ્વળ અને તેને લીધે ચનારો અતિસાર અને જ્વરનો નાશ કરે છે.

આમાશય, પક્વાશય અને મોટા આંતરડામાં દોષનો સંચય થવાથી સેન્દ્રિય વિષ ભરાય છે અને તેથી જુદી જુદી જાતના રોગો ઉત્પન્ન થાય છે. આ બધા રોગોમાં આ રસ લાભદાયક છે. કબ્જિયાતમાં આ રસ આપતો નથી પણ મળ ભેગો થવાથી જન્મધાતુ વધી તેનાથી ચનારા રોગો મટે છે. તેમજ કોષ્ઠમાંના સેન્દ્રિય વિષની અસર ખીજાં સ્થાનો પર થઈ તેથી ચનારા પ્રમેહ અને સળેખમને પણ મટાડે છે. આ રસના સેવનથી કોષ્ઠમાંના સેન્દ્રિય વિષનું શમન થાય છે. પાચનક્રિયા વધે છે, કોષ્ઠ બળવાન થાય છે અને અંદરનો મળ બહાર નીકળી જઈ કોષ્ઠ શુદ્ધ થાય છે.

પ્રમેહનું મુખ્ય કારણ કોષ્ઠમનો મળનો સંચય છે. આ પ્રમેહોમાં પણ ખાસ કરીને પિત્તનું દ્રવત્વ વધી ચનારા પ્રમેહોમાં એટલે કે કાનમેહ, નીકમેહ, માંજિષ્ઠમેહ અને હારિદ્રમેહમાં પેશાયતો રંગ અનુક્રમે કાળો, જૂરો, લાલ કે પીળો હોય ત્યારે આ રસ વપરાય છે. મૂત્રનો ઉપર પ્રમાણે રંગ, વારંવાર પેશાય થવા છતાં ખરોખર ન થયો હોય તેવું લાગવું, તરસ, ખાસકરીને ઠંડું પાણી પીવાની ઇચ્છા થવી, હાથપગના તળિયે બળતરા, આખા શરીરમાં બળતરા, આખા શરીર અને ખાસકરીને બગલમાં ચીકણો, ગંધાતો પરસેવો થઈ ગંધક બળતો હોય તેવી વાસ આવવી વગેરે લક્ષણો હોય ત્યારે આ રસ હળદર સાથે આપવો જોઈએ.

મૂત્રકૃચ્છમાં વારંવાર પેશાયની શંકા થાય છે, બહુ પેશાય થશે એવું લાગે છે પણ પેશાય કરવા પ્રયત્ન કરવા છતાં કે કરાંજવા છતાં ખરોખર પેશાય થતો નથી. મૂત્રપ્રસેકનસિકામાં દાહ, ક્ષોભ કે શોથ વધારે ન હોવા છતાં આવું થતું હોય તો આ રસ તેની ઉત્તમ ઔષધિઓમાંનો એક છે.

કોષ્ઠમાં મળનો સંચય થઈ કોષ્ઠશ્વળ, અતિસાર કે જ્વર ઉત્પન્ન થાય ત્યારે આ રસ સારી અસર કરે છે. ભયંકર ત્રામદાયક શ્વળ, પેટમાં છરાં માર્યાં જેવું દરદ, પેટમાં દરદ થઈ ચૂંક આવવી અને જાડાની શંકા થવી, શૌચ જતાં થોડો પાણી સાથે સહેજ મળ નીકળવો, આ જાતના ત્રાસથી તાવ આવવો, તાવ વધારે ન

હોવો. પણ થોડા તાવથી હેરાનગતી વધારે થવી વગેરે લક્ષણો હોય ત્યારે અશ્વિની-કુમાર રસ એક ઉત્તમ ઔષધિ છે.

વિષમ વ્યસનોમાં રોગ આવનાર, એકાંતરિયા, તરિયા અને ચોથિયા તાવમાં પિત્તદોષ મુખ્ય હોય તો જુદા જુદા અનુપાન સાથે આ રસ આપવો જોઈએ.

(ઓ. ગુ. ધ. ૧૧.)

(૧૦૬) હરિશંકર રસ

વિધિ—અબ્રકબરમ ૨ તોલા, રસમિદૂર ૨ તોલા અને કૃષાવેલું મેરચુથુ ૧ તોલો લઈ ત્રણેને મેળવવાં. પછી આમળાંનો સ્વરસ અને હળદરના ઉકાળાની ૭-૭ દિવસ ભાવના આપી ૨-૨ રતીની ગોળાઓ વાળવી.

માત્રા—૧ ગોળાથી શરૂ કરી ૩ ગોળા સુધી વધારવી. અનુપાન તરીકે પાણી ત્રિકુળા અને મધ, અરહસીનો રસ, નાગરવેલું પાન અને સાકર અથવા તેલનું તેલ આપવું.

ઉપયોગ—પ્રમેહમાં આ રસ બહુ ઉપયોગી છે. પરમિયા અને પ્રમેહની તીવ્ર વેદના, પેશાબમાં આવતું લોહી અને પરુ, પેશાબમાં બળતરા વગેરે ઉપદ્રવોનો નાશ કરે છે. ગોળા આપી ઉપર ૪ તોલા તેલ પાવાથી ઊસડી, ગભરાટ વગેરે કાંઈ પણ થતું નથી. અને ૨-૪ કલાકમાં જ સખ્ત બળતરા શાન્ત થઈ જાય છે. તેલ પીવાવાળાએ ઘી, સાકર, હિંગ અને ચણાની વસ્તુઓ ન ખાવી જોઈએ.

આમળાંના સ્વરસની વધારે ભાવના આપવાથી મેરચુથુની ઊસડી કરાવવાની શક્તિ શમી જાય છે અને દવા પૂરેપૂરો ફાયદો કરે છે. જો આમળાંના રસની ભાવના ઓછી આપી હશે તો ઔષધિ લેવાથી એએની લાગશે.

આ ઔષધિ લીધા પછી ૩ કલાક સુધી ખોરાક, ચાહ, કેશી વગેરે કાંઈ પણ ન લેવું જોઈએ, બહુ જ જરૂર હોય તો હાંફ પાણી પીવું.

(૧૦૭) બૃહદ્બગેચર રસ

વિધિ—જંગબરમ, શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ ગંધક, રૌપ્યબરમ, કપૂર અને અબ્રકબરમ ૧-૧ તોલો, સુવર્ણબરમ અને મોતીપિષ્ટિ ૩-૩ માસા લઈ, ભાંગરાના રસમાં ૩ દિવસ ખરસ કરી ૧-૧ રતીની ગોળાઓ વાળવી. (રસે. સા. સ.)

માત્રા—૧ થી ૨ રતી સુધી દિવસમાં ૨ વાર ગાય અથવા બકરીના દૂધ કે દહીં અથવા રોગ અનુસાર અનુપાન સાથે આપવું.

ઉપયોગ—આ રસાયન બંધી જાતના સાધ્ય અને અસાધ્ય પ્રમેહ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, પાંડુરોગ, ધાતુગતજ્વર, હલીમક, રક્તપિત્ત, વાતપિત્ત અને કફપ્રધાન સંગ્રહણી, આમદોષ, મંદાગ્નિ, અરુચિ, બહુમૂત્ર, મૂત્રાતિસાર, સ્તંભનનો અભાવ, સોમરોગ વગેરેનો નાશ કરે છે. શરીરને પુષ્ટ બનાવે છે; બળ, ઓજા, તેજ, વર્ણ અને

રુચિ ઉત્પન્ન કરે છે. વીર્યની ઉત્પત્તિ અને વૃદ્ધિ માટે બહુ લાભદાયક છે. આ રસ બાળક, યુવાન અને વૃદ્ધ સર્વને આપી શકાય છે. શુક્રસ્થાન અને તેનો મંગંધ ધરાવનાર વાતવાહિનીઓને મજબૂત બનાવે છે અને શુક્રના ક્ષયથી થતી હ્રદયની નબળાઈ દૂર કરે છે. બહુ મંભોગથી ઉત્પન્ન થતા વીર્યક્ષયની આ ઐક ઉત્તમ ઔષધિ છે.

(૧૦૮) પ્રમેહાંતક વટી

પ્રથમ વિધિ—વાંસકપૂર, શુદ્ધ શિઝાનિત, રૂમરસ્તકી, ઇસેસ, રાજ, ચણકબાગ, એકથી અને હળદર સમભાગે લઈ બારીક ચૂર્ણ કરવું. પછી તેને ચંદનના તેલમાં ઘૂંટી વટાણા જેવડી ગોળાઓ વાળવી. (આ. નિ. મા.)

નોંધ—આ વટીમાં તેલનું પ્રમાણ ઘણું વધારે રહે છે. એટલા માટે અમે ૧૬ તોલા ઔષધિઓમાં ૨ તોલા ચંદનનું તેલ નાખીએ છીએ. પછી ૨ તોલા રસવંતીનું પાણી કરી તેમાં ૩ કલાક અરક્ષ કરી ગોળાઓ વાળીએ છીએ.

માત્રા—૨-૨-ગોળા દિવસમાં ૩ વાર પાણી સાથે આપવી. સવારે ૨ માસા કડિયા ગુંદર સાથે આપવાથી જલદી કાયદો થાય છે.

ઉપયોગ—આ વટી પૂયપ્રમેહ, પેશાબમાં બળતરા, પરુ આવવું. ટીપે ટીપે પેશાબ થવો. મૂત્રનળીનો સોજો વગેરે બધી જાતના રોગોમાં બહુ ઉપયોગી છે. ૧-૨ દિવસમાં બળતરા શાંત થઈ જાય છે અને પરુ તથા સોજો ૫-૭ દિવસમાં મટી જાય છે. આ ઔષધિ નવા પરમિયાની વેદના ઐકદમ દૂર કરે છે. પણુ રોગ વધી ગયો હોય તો નિર્મૂળ નથી કરી શકતી છતાં દરદ શાંત કરે છે.

સૂચના—ઔષધિ લીધા પછી ૧ કલાક સુધી ખાવું નહિ કે પાણી પણુ પીવું નહિ.

બીજી રીત—બંગભસ્મ ૧ તોલો, અક્ષતગરો ૩ માસા, નારિયેળનું ઠોપરું ૧ તોલો, ખારેક ૧ તોલો, કેસર ૪ માસા, અદામનો મગજ ૬ માસા, જાયફળ ૧ તોલો, અને સાકર ૩ તોલા લેવી. પહેલાં બંગભસ્મ વગેરે ચીજો દૂર રાખવી, બાકીની ૭ ચીજો ખાંડી વજનગણ ચૂર્ણ કરવું. આ ચૂર્ણમાં લોહ અને બંગભસ્મ મેળવવી પછી શિઝાનિતને પાણીમાં મેળવી તેમાં ઘૂંટી વટાણા જેવડી ગોળાઓ વાળવી. (ચિ. ચ.)

માત્રા—૨ થી ૪ ગોળા દિવસમાં ૨ વાર પાણી સાથે આપવી.

ઉપયોગ—આ વટી બધી જાતના પ્રમેહ રોગોમાં ઉપયોગી છે. થોડા દિવસ સેવન કરવાથી પ્રમેહના બધી જાતના દોષો દૂર થઈ વીર્ય શુદ્ધ થાય છે. બહુમૂત્ર, સ્ત્રીઓનો સોમરોગ, વૃદ્ધાવસ્થામાં મૂત્રાશયની નબળાઈને લીધે વારંવાર પેશાબ થવો, પેશાબમાં બળતરા, પીળાશ, મૂત્રદોષને લીધે માથાનું દરદ, ચક્કર

આવવા, અરુચિ, મંદાગ્નિ, નળજાઇ વગેરેનો નાશ કરી શરીરને નીરાગી અને સુદૃઢ બનાવે છે.

ત્રીજી રીત—કાચો ખેરગ્ને ૧ શેર લઇ ૧૦૧ વાર પાણીથી ઘોવો. પછી તેમાં ૧ શેર શંખચૂરું ઝીણું વાટી મેળવી ચણીખોરના જેવડી ગોળીઓ વાળવી. (શ્રી ધં. મં.ગુલાલજી)

માત્રા—૧-૧ ગોળી દિવસમાં ૨ વાર આપવી. રાત્રે એક માટીના વાસણમાં ગોળના શરણતમાં ૧ તોલો તુખમગ્ધાકુંગ પચાળવાં. સવારે પેટ ભરાય એટલું ગોળનું શરણત તૈયાર કરવું. સવારે તેને ગાળી શીય જતા પહેલાં પી લેવું. ૧ કલાક પછી તાજ પાણી સાથે ૧ ગોળી લેવી. અને સાંજે શીય જઈ આવ્યા પછી ૧ ગોળી પાણી સાથે લેવી. (સાંજે ગોળનું શરણત ન લેવું.)

સૂચના—સવારે આ દવા લીધા પછી ૩ કલાક ખોરાક ન લેવો.

ઉપયોગ—નવો અને જૂનો પરમિયો આ ગોળીથી ૧૭ દિવસમાં મટી જાય છે.

ખાવામાં ચણીની રોટલી, ઘી, ચોખા અને જૂરું લેવું. માંદું અને દૂધ પણ ન લેવું.

ચોથી રીત—હીરા દબખણ ૧૫ તોલા, અશીણુ ૧ તોલો, તજ ૪ તોલા, જસતભરમ અથવા ઝીંક સલ્ફેટ (Zink Sulphate) ૧૨ તોલા અને કપૂર ૬ તોલા લેવું. બધાને મેળવી પાણી સાથે ખરક કરી ૨-૨ રતીની ગોળીઓ વાળવી.

માત્રા—૨-૨ ગોળી દિવસમાં ૩ વાર પાણી સાથે આપવી.

ઉપયોગ—પરમિયો જૂનો થાય ત્યારે તેમાં પર આવવું, મૂત્રવળીનો સોજો, બળતરા, મંદાગ્નિ, સંધિવાત, આંખોની નળજાઇ વગેરે ઉપદ્રવો થાય છે. આ પ્રમેહાંતક વટીથી તે બધા સમી જાય છે અને લોહીમાં રહેલા જંતુઓનો પણ નાશ થાય છે. કેટલાક વખત સુધી શાંતિથી આ દવા લેવી જોઈએ.

• (૧૮૯) જાતિક્ષ્માદિ વટી (મધુમેહ)

વિધિ—જયફળ, જવંત્રી, લવંગ, કેસર, શુદ્ધ ધનૂરાના પી અને શુદ્ધ અશીણુ સરખે ભાગે લેવાં. બધાના જેટલો, શુદ્ધ શિશાન્વિત અને શિશાન્વિતથી અર્ધો લોહભરમ લેવી. બધાને ખાંડી, ખારીક ચૂર્ણ કરી શિશાન્વિતના પાણીમાં અડદ જેવડી ગોળીઓ વાળવી. (ધન્યંતરિ)

માત્રા—૧ થી ૨ ગોળી દિવસમાં ૨ વાર ગુડમાર (મધુનાશિની)ના ચૂર્ણ અને ગાયના દૂધ સાથે આપવી.

ઉપયોગ—આ વટી મધુમેહમાં તરસ અને પેશાબની સાકર ઓછી કરી

૧) રાગને મટાડે છે, અતિસારમાં પણ કાયદાકારક છે તેમજ મૂત્રાતિસારમાં પણ હિતકર છે.

આ ગોળીનું કાર્ય ધનુમેહ અને મધુમેહ આ બંનેમાં પેશાબમાં જનારી સાકર ઓછી કરવાનું અને મૂત્રને નિયમિત બનાવવાનું છે. તેમજ મૂત્રાતિસારમાં વારંવાર અર્ધે અર્ધે કલાકે પેશાબ થતો હોય તેને પણ નિયમિત કરે છે તેમજ વૃદ્ધાવસ્થામાં મૂત્રાશયની નળનાછને લીધે વારંવાર થોડો થોડો પેશાબ આવવો, મધુમેહ થવો, ૪૦ વર્ષથી મોટી ઉંમરનાનો મધુમેહ જીલ્ડ થાય તેમાં વારંવાર પાણી પીવું પડે અને વારંવાર પેશાબ થાય, શરીર ફિક્કું, નળું અને પાતળું પડી જવું, માનસિક ઉત્સાહ નષ્ટ થઈ જવો વગેરે લક્ષણોમાં આ અતિક્ષ્ણાદિ વટી સારી અસર કરે છે.

મધુમેહ જૂનો થાય અને તેમાં પ્રમેહપિટિકા (અદીક—Carvancle) થઈ હોય તેનો પણ આ વટી નાશ કરે છે.

આ ઔષધિથી હૃદય, વાતવાહિની અને મસ્તિષ્ક ઉપર ઉત્તેજક, શામક અને પોષક અસર થાય છે. યકૃતની સાકર બનાવવાની વધી ગયેલી ક્રિયા નિયમિત બને છે તથા શરીર, ઇન્દ્રિયો અને મન ત્રણેય બળવાન બની ધીમેધીમે રાગનો નાશ થાય છે.

આ ઔષધિમાં અશીલુ તિક્ત, સાતે ધાતુઓનું પોષક, ઉત્તેજક, શક્તિવર્ધક, પરસેવો લાવનાર, તૃપાશામક, માદક અને સ્તંબક છે. લોહભરમ મધુર, કપાય ગુણુવાળી, તરસ મટાડનાર, સ્તંબક, યકૃત, લોહી અને વીર્યને બળ આપનારી છે. શિશ્નાન્ત તિક્ત ગુણુ વાળો, વિપાકમાં કટુ, રસાયન, કફ અને મેદને હલુનાર, મૂત્ર અને ધાતુપરિપોષણ ક્રમને નિયમિત કરનાર છે. ધતૂરાનાં બી હૃદય, પીડાશામક, નાડીશોધક, માદક અને અશીલુની કુંબળિયાન કરવાની અસરને ઓછી કરનાર છે. જાયફળ, જવંત્રી, લવંગ અને કેસર હૃદય, વૃદ્ધ, તરસને શમાવનાર અને સ્નિગ્ધ છે.

(૧૧૦) ચંદનાદિલોહ (પ્રમેહ)

વિધિ.—સુખડ, શીમળાનાં ફૂલ, તજ, એલચી, તમાચ પત્ર, હળદર, દારૂ હળદર, સફેદ અનંતમૂળ, કાળાં અનંતમૂળ, નાગરમોચ, વાળો, જેડીમધ, આમળાં, સોનામુખી, વાંસકપૂર. ભારંગમૂળ, દેવદાર અને મોટી હરડેની છાત્ર—આ ૧૮ બીજો સરખે ભાગે મેળવી, ખાંડી, વજ્રગાળ ચૂર્ણ કરી ખૂબ બારીક વાટવું. પછી બધાથી બમણી લોહભરમ મેળવી ખરચ કરી લેવું. (ચો. ૨)

1 ત્રા—૨ થી ૩ રતી દિવસમાં ૨ વાર મધ સાથે આપવં.

ઉપયોગ—આ ચૂર્ણના સેવનથી ૨૦ જાતના પ્રમેહ, શ્વાસ, કાસ, છર્ણુ-
ત્વર, અર્શ અને કમળો વગેરેનો નાશ થાય છે. જ્યારે માથે ગરમી, પેશાબમાં
પીળાશ, શીકાશ, બિંધ બરોબર ન આવવી, આગસ આપ્યા કરવું, ઝીણો તાવ
રહેવો, ઉત્સાહ બરોબર ન રહેવો, પાચનશક્તિ મંદ પડી જવી, શ્વાસ, કાસ
વગેરે ઉપદ્રવો હોય ત્યારે આ ચૂર્ણના સેવનથી તરત શાયદો થાય છે.

આ રસાયનમાં લોહબરમ મુખ્ય ઔષધિ છે. લોહબરમની સાથે દીપન,
પાચન અને મૂત્ર મરથા પર અસર કરનાર બીજી ઔષધિઓ મેળવી છે. એટલે
આ રસાયન હૃદય અને યકૃતને બળ આપનાર, લોહીને પુષ્ટિ આપનાર, રૂક્ત-
પ્રસાદન કરનાર, દીપન, પાચન અને મૂત્ર ઉત્પન્ન કરનાર છે. એટલા માટે પ્રમેહ
વગેરે રોગો પર ઉપકારક બને છે.

વાતજ, પિત્તજ અને કફજ પ્રમેહો ધણું ખરુ અપચો, પાંકુતા અને લોહીની
વિકૃતિથી થાય છે. આ પ્રમેહોમાં પેશાબ સાથે કક, વસા, જુદા જુદા ક્ષાર,
શુક, લોહી, (લોહીનો) રાતો રંગ, પિત્ત અને મળન બળ છે. એમાંથી પિત્તજ
અને કફજ પ્રમેહો મર ચંદનાદિ લોહ વપરાય છે.

નોંધ—જો મંદાગ્નિ અને પાંકુતા સાથે જૂની કબ્જિયાત હોય તો આ
રસાયન બહુ વપરાતું નથી. એવી સ્થિતિમાં પહેલાં પેટ અને પચન મંરથાને શુદ્ધ
કરવા ત્રિક્ષણના કાટ સાથે આરોગ્યવર્ધિની અપાય છે. તેમજ હસ્તમૈથુન વગેરે
કૃત્રિમ ઉપાયોથી શુક્રમેહ થયો હોય તો આ રસાયન ન વાપરવું જોઈએ. એ
વિકાર પર પહેલાં વીર્યશોધક વટી અને પછી વૃદ્ધદંડ ચૂર્ણ કે વીર્યસ્તંભન વટીનો
પ્રયોગ વધારે સફળ થાય છે.

પિત્તાશય નલિકાપ્રદાહ કે પિત્ત નલિકામાં અવરોધ થવાથી કમળો થાય છે.
કમળો થાય એટલે આંખોની શ્લેષ્મકક્ષામાં પીળાશ, મૂત્રમાં પીળાશ, મળ મોટે
ભાગે સફેદ-મેલા રંગનો, લોહીમાં પિત્ત વધારે મળી ગયું હોય તો આમરીમાં
પીળાશ વગેરે લક્ષણો દેખાય છે એની શરૂઆતની અવસ્થામાં ઉપચારના બે પ્રકાર
છે: પાપડખાર (કે સોડાનાય કાર્બ) ને દહીં કે લીંબુના રસમાં મેળવી પાષ
દેવો તેમજ દરદીને દહીં અને ભાત પર રાખવો. પરંતુ જે દરદીઓને
તાવ, સોજો, મધિવા, રક્તપિત્ત, અમ્લપિત્ત કે કફપ્રધાન શ્વાસ વગેરે રોગો
હોય તેમને હાથ કે કારવાળા ઉપચાર નથી ચતા. એવાઓને ચંદનાદિલોહ
કે બીજી લોહની બનાવટ અપાય છે અને દરદીને દૂધ કે દૂધભાત પર રખાય છે.
જો પિત્તનલિકામાં અવરોધ હોય અને પિત્તાશયમાં દુખાવો થતો હોય તો અનુપાન
રૂપે મૂળાના પાનનો રસ ૪ તોલા અપાય છે.

કંક્રાંધાતુની વિકૃતિ અને પચન સંરચાની વિકૃતિ થવાથી શ્વાસરોગ વધારે થાય છે. કોષકોષને લોહીની અંદર મૂત્રમાં જનાર મધુવ્યનો સંગ્રહ થાય છે. પછી પાંડુતા આવી શ્વાસ થાય છે. પેશાબમાં પીળાશ, છત્તીમાં ધનુકારા, સહેજ મહેનત કરતાં શ્વાસ ચડી જવો, નળનાઈ, ચહેરા નિસ્તેજ થઈ જવો, શરીરની ગરમી ઓછી રહેવી, ઠંડું અને ઊંડું સહન ન થવું, મંદાગ્નિ વગેરે લક્ષણો થાય છે. આ રોગ-પર ચંદનાદિ લોહ વપરાય છે.

ન્યારે લોહી વગેરે ધાતુઓમાં મૂત્રવિષ કે આમવિષ લીન થાય છે ત્યારે લાંબા વખત સુધી ઝીણો ઝીણો તાવ રહે છે. આ જાતના તાવમાં શરીરની ગરમી થોડી મહેનત કરતાં અને ઘણું કરીને રાત્રે વધી જાય છે. રાત્રે ૯૯° સુધી થઈ જાય છે. સવારે ૯૭° કે એથી પણ ઓછી થાય છે. મંદાગ્નિ, કબજિયાત, કફ-પ્રકોપ, ખાંસી, માથાનું દરદ, આજસ આવ્યા કરવું, પેશાબમાં પીળાશ વગેરે લક્ષણો થાય છે, આ રોગપર ચંદનાદિ લોહ (પ્રમેહ) કે ચંદનાદિ લોહ (જ્વર) વપરાય છે. આ રસાયન મૂત્રનું શોષન કરવામાં વધારે મદદ કરે છે. જ્વરમાં લખેલી ચંદનાદિ લોહ આમનું પાચન કરનાર અને દીપન ગુણુ ખાસ જતાવે છે, માટે જે વધારે મદદ કરે તે વાપરવી જોઈએ.

અર્શ અણુર્શ પછી મોટે ભાગે મળ-મૂત્રનો અવરોધ, ગુદનલિક્ષા અને મોટા આંતરડાની સ્પેષ્મકલાની ઉગતા, પેટમાં વાયુ ભરાઈ રહેવો અને લોહીમાં વિપત્તિ વૃદ્ધિ થવાથી થાય છે. આ ઔષધિ મૂળ કારણુ રૂપ મળમૂત્રના અવરોધને દૂર કરે છે અને રક્તનું પ્રસારન કરે છે. એ કારણુને લીધે અર્શવાળાઓ માટે હિતકર છે. હાથ અનુકૂળ હોય તો ચંદનાદિ લોહ હાથ સાથે આપવી જોઈએ.

(૧૧૧) ચુપણાઘલોહ

વિધિ—સૂંક, મરી, પીપર, હરડે, ખહેડાં, આમળાં, ચવક, ચિત્રક, ગિડ-લવણ, ખાવચી, સિંધવ, સંયજ અને લોહભસ્મ એ ૧૩ ચીજો સરખે વજને લઈ, કાષ્ટાદિક ચીજોને ખાંડી, વજ્રગાળ ચૂર્ણ કરી, લોહભસ્મ મેળવી શીશીમાં ભરી લેવું.

(ધો. ર.)

માત્રા—૧-૧ માસા દિવસમાં ૨ વાર ઘી અને મધ સાથે ચાટવું.

ઉપયોગ—આ ઔષધિ મેદોરોગ, પ્રમેહ, કફવૃદ્ધિ અને તેને લીધે થનાર કુષ્ઠરોગ વગેરે મટાડે છે. આહારવિહારમાં ખાસ નિયમ રાખવાની જરૂર નથી. છતાં પણ સવાર સાંજ કરવાનું રાખે અને ઘી અને ઓખા ઓછા ખાય તો જલ્દી કાયદો થાય છે. આ લોહ અગ્નિને પ્રદોષ કરી મેદોરોગને દૂર કરી શરીરને જળવાન અને તેજસ્વી બનાવે છે.

ઉપયોગ—આ ચૂર્ણના સેવનથી ૨૦ જાતના પ્રમેહ, શ્વાસ, કાસ, છાતી-જ્વર, અર્શ અને કમળો વગેરેનો નાશ થાય છે. બ્યારે માથે ગરમી, પેશાબમાં પીળાશ, શીકાશ, બિંધ જરોખર ન આવવી, આગસ આપ્યા કરવું, ઝીણો તાવ રહેવો, ઉત્સાહ જરોખર ન રહેવો, પાચનશક્તિ મંદ પડી જવી, શ્વાસ, કાસ વગેરે ઉપદ્રવો હોય ત્યારે આ ચૂર્ણના સેવનથી તરત ફાયદો થાય છે.

આ રસાયનમાં લોહબરમ મુખ્ય ઔષધિ છે. લોહબરમની સાથે દીપન, પાચન અને મૂત્ર મંસ્થા પર અસર કરનાર ખીછ ઔષધિઓ મેળવી છે. એટલે આ રસાયન હૃદય અને યકૃતને જળ આપનાર, લોહીને પુષ્ટિ આપનાર, રૂક્ત-પ્રસાદન કરનાર, દીપન, પાચન અને મૂત્ર ઉત્પન્ન કરનાર છે. એટલા માટે પ્રમેહ વગેરે રોગો પર ઉપકારક બને છે.

વાતજ, પિત્તજ અને કફજ પ્રમેહો ઘણું ખરું અપચો, પાંડુતા અને લોહીની વિકૃતિથી થાય છે. આ પ્રમેહોમાં પેશાબ સાથે કફ, વસા, જુદા જુદા ક્ષાર, શુક્ર, લોહી, (લોહીનો) રાતો રંગ, પિત્ત અને મળ્મળ જાય છે. એમાંથી પિત્તજ અને કફજ પ્રમેહો મર ચંદનાદિ લોહ વપરાય છે.

નોંધ—જો મંદાગ્નિ અને પાંડુતા સાથે જૂની કબજિયાત હોય તો આ રસાયન બહુ વપરાતું નથી. એવી સ્થિતિમાં પહેલાં પેટ અને પચન મંસ્થાને શુદ્ધ કરવા ત્રિકળાના દ્વાટ સાથે આરોગ્યવર્ધિની અપાય છે. તેમજ હસ્તમૈથુન વગેરે કૃત્રિમ ઉપાયોથી શુક્રમેહ થયો હોય તો આ રસાયન ન વાપરવું જોઈએ. એ વિકાર પર પહેલાં વીર્યશોધક વટી અને પછી તૃદદંડ ચૂર્ણ કે વીર્યસ્તંભન વટીનો પ્રયોગ વધારે સફળ થાય છે.

પિત્તાશય નલિકાપ્રદાહ કે પિત્ત નલિકામાં અવરોધ થવાથી કમળો થાય છે. કમળો થાય એટલે આંખોની શ્લેષ્મકક્ષામાં પીળાશ, મૂત્રમાં પીળાશ, મળ મોટે ભાગે સફેદ-મેક્કા રંગનો, લોહીમાં પિત્ત વધારે મળી ગયું હોય તો ચામડીમાં પીળાશ વગેરે લક્ષણો દેખાય છે એની શરૂઆતની અવસ્થામાં ઉપચારના બે પ્રકાર છે: પાપડખાર (કે સોડા બાય કાર્બ) ને દહીં કે લીંબુના રસમાં મેળવી પાષ દેવો તેમજ દરદીને દહીં અને ભાત પર રાખવો. પરંતુ જો દરદીએને તાવ, સોજો, ગંધિયા, રક્તપિત્ત, અશ્વપિત્ત કે કફપ્રધાન શ્વાસ વગેરે રોગો હોય તેમને છાશ કે ક્ષારવાળા ઉપચાર નથી ચતા. એવાએને ચંદનાદિલોહ કે ખીછ લોહની જનાવટ અપાય છે અને દરદીને દૂધ કે દૂધભાત પર રખાય છે. જો પિત્તનલિકામાં અવરોધ હોય અને પિત્તાશયમાં દુખાવો થતો હોય તો અનુપાન રૂપે મૂળાના પાનનો રસ ૪ તોલા અપાય છે.

કફધાતુની વિકૃતિ અને પચન મંડ્યાની વિકૃતિ થવાથી શ્વાસરોગ વધારે થાય છે. ક્રોધક્રોધને લોહીની અંદર મૂત્રમાં જનાર મદ્યવ્યતો સંગ્રહ થાય છે. પછી પાંડુતા આવી શ્વાસ થાય છે. પેશાબમાં પીળાશ, છાતીમાં ધમકારા, સહેજ મહેનત કરતાં શ્વાસ ચઢી જવો, નળખાઈ, ચહેરો નિસ્તેજ થઈ જવો, શરીરની ગરમી ઓછી રહેવી, ઠંડું અને ઊનું સહન ન થવું, મંદાગ્નિ વગેરે લક્ષણો થાય છે. આ રોગ-પર ચંદનાદિ લોહ વપરાય છે.

જ્યારે લોહી વગેરે ધાતુઓમાં મૂત્રવિષ કે આમવિષ લીન થાય છે ત્યારે લાંબા વખત સુધી ઝીણો ઝીણો તાવ રહે છે. આ જાતના તાવમાં શરીરની ગરમી થોડી મહેનત કરતાં અને ઘણું કરીને રાત્રે વધી જાય છે. રાત્રે ૯૯° સુધી થઈ જાય છે. સવારે ૯૭° કે એથી પણ ઓછી થાય છે. મંદાગ્નિ, કબજિયાત, કફ-પ્રકોપ, ખાંસી, માથાનું દરદ, આળસ આવ્યા કરવું, પેશાબમાં પીળાશ વગેરે લક્ષણો થાય છે, આ રોગપર ચંદનાદિ લોહ (પ્રમેહ) કે ચંદનાદિ લોહ (જ્વર) વપરાય છે. આ રસાયન મૂત્રનું શોધન કરવામાં વધારે મદદ કરે છે. જ્વરમાં લાગેલી ચંદનાદિ લોહ આમનું પાચન કરનાર અને દીપન ગુણુ ખાસ બતાવે છે, માટે જે વધારે મદદ કરે તે વાપરવી જોઈએ.

અર્થ અશુભ પછી મોટે ભાગે મળ-મૂત્રનો અવરોધ, યુદ્ધનિક્ષિકા અને મોટા આંતરડાની શ્લેષ્મકલાની ઉગ્રતા, પેટમાં વાયુ ભરાઈ રહેવો અને લોહીમાં વિષની વૃદ્ધિ થવાથી થાય છે. આ ઔષધિ મૂળ કારણુ રૂપ મળમૂત્રના અવરોધને દૂર કરે છે અને રક્તનું પ્રસાદન કરે છે. એ કારણુને લીધે અર્શવાળાઓ માટે હિતકર છે. હાથ અનુકૂળ હોય તો ચંદનાદિ લોહ હાથ સાથે આપવી જોઈએ.

(૧૧૧) ઔષધકાષ્ઠલોહ

વિધિ—સૂંઠ, મરી, પીપર, હરડે, ખહેડાં, આમળાં, ચવક, ચિત્રક, બિડ-લવણ, ખાવચી, સિંધવ, સંયજ અને લોહભસ્મ એ ૧૩ ચીજોને સરખે વજને લઈ, કાષ્ઠાદિક ચીજોને ખાંડી, વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી, લોહભસ્મ મેળવી શીશીમાં ભરી લેવું. (ચો. ૨.)

માત્રા—૧-૧ માસા દિવસમાં ૨ વાર ઘી અને મધ સાથે ચાટવું.

ઉપયોગ—આ ઔષધિ મેદરોગ, પ્રમેહ, કફવૃદ્ધિ અને તેને લીધે થનાર કુષ્ઠરોગ વગેરે મટાડે છે. આહારવિહારમાં ખાસ નિયમ રાખવાની જરૂર નથી. છતાં પણ સવાર સાંજ ફરવાનું રાખે અને ઘી અને ચોખા ઓછા ખાય તો જલદી કાયદો થાય છે. આ લોહ અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરી મેદોપને દૂર કરી શરીરને ખળવાન અને તેજસ્વી બનાવે છે.

(૧૧૨) પ્લીહાંતક ગુટિકા

વિધિ—ફૂલાવેલી ફટકડી, ફૂલાવેલો ટંકણખાર, ગળાસત્ત્વ, લોહભસ્મ અને શંખભસ્મ દરેક ૧-૧ તોલો, એળિયો અને શુદ્ધ ગંધક ૨-૨ તોલા લેવો. બધાને કુંવારના રસમાં ખરથ કરી વટાણા જેવડી ગોળીઓ વાળવી.

માત્રા—૨ થી ૩ ગોળી દિવસમાં ૨ વાર ગરમ પાણી સાથે.

ઉપયોગ—આ વડી ખરોળ અને યકૃતની વૃદ્ધિ, ઉદરચળ, કમળો, ખરોળ વધવાથી આવનારો તાવ અને કળાનિપાત મટાડે છે. જાળક અને મોટા બંને માટે કાયદાકારક છે. બહુ વધી ગયેલી ખરોળ થોડા જ દિવસમાં ઓગળી જાય છે અને પાચનક્રિયા સુધરે છે.

(૧૧૩) આરોગ્યવર્ધિની ગુટિકા

પહેલી વિધિ—શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ ગંધક, લોહભસ્મ, અબ્જકભસ્મ અને તામ્રભસ્મ ૧-૧ તોલો, ત્રિફળા ૬ તોલા, શુદ્ધ ત્રિફાળિત ૩ તોલા, શુદ્ધ ગૂળળ ૪ તોલા, ચિત્રકમૂળની છાશ ૪ તોલા અને કહુ ૨૨ તોલા લાઇ, મેળવી, લીમડાના પાનના રસમાં ૩ દિવસ ખરથ કરી ૧-૧ રતીની ગોળીઓ વાળવી.* (૨. ૨. ૨૬)

માત્રા—૧ થી ૩ ગોળી દિવસમાં ૨ વાર પાણી સાથે આપવી.

ઉપયોગ—આ વડી બધી જાતના કુષ્ઠ અને વાયુ, પિત્ત તથા કફથી ઉત્પન્ન થનારા જુદાજુદા ન્વરોનો નાશ કરે છે. આ વડી દીપન, પાચન, પથ્યકારક, હૃદય, મેઢ ઓછો કરનાર, પેટ સાફ લાવનાર, ખૂબ જૂખ લગાડનાર અને સામાન્ય રીતે બધા રોગોમાં હિતકર છે. શ્રી. નાગાર્જુન યોગીએ બધા રોગો માટે આ વડી તૈયાર કરી છે.

આ વડી ખાસ કરીને કુષ્ઠરોગમાં વપરાય છે. આ ઔષધિનાં ગુણુ વર્ણવતાં શક્યાતમાં જ ‘હન્તિ કુષ્ઠાન્યદોષતઃ’ લખ્યું છે. અને પછી જુદાજુદા તાવ પર વાપરવાનું લખ્યું છે.

* મૂળ મંથમાં આરોગ્યવર્ધિનીનો નીચે આપેલો એક જ પાઠ છે. પણ કોઈમાં વેરો જુદા અર્થો કરી બે રીતે બનાવે છે:

રસગન્ધકલોહામ્રશુભમસ્મસમાંશકમ્ ।

ત્રિફળા દ્વિગુણા યોજ્યા ત્રિગુણ તુ શિલાજતુ ॥૧॥

અતુર્યુણ પુરં શુદ્ધ ચિત્રમૂલં ચ તત્ત્વમ્ ।

તિક્તકા સર્વે સમાપ્તેયા સર્વે સચૂર્ણ્ય યત્નતઃ ॥૨॥

નિમ્બટૃણદલામ્મોભિર્મદંદયેદ્ દ્વિદિનાવધિ ।

તત્ત્વ વટિકાઃ કાર્યા રાજશીલકલોપમાઃ ॥૩॥

ઉપરઉપરથી વિચાર કરતાં એક ખીમથી વિરુદ્ધ લાગતા રોગોમાં આરોગ્યવર્ધિની કેવી રીતે કામ કરશે-એવો પ્રશ્ન ઊઠે છે. એટલે આ બાબતમાં કાંઈક વધારે સ્પષ્ટીકરણ કરવું જોઈએ.

આયુર્વેદના મત પ્રમાણે કુષ્ઠ વાયુ વગેરે ત્રણે દોષો ખૂબ દૂષિત થઈ ત્વચા, રક્ત, માંસ અને જલધાતુ દૂષિત થાય ત્યારે ચાપ છે. દ્રવ્ય-સંગ્રહ સમ્પત્તી કુષ્ઠ ઉત્પન્ન થાય છે. વાયુ વગેરે દોષો જે કલા છે તેમાં વાયુની વિકૃતિ પહેલી થતી હોવાથી ‘વાયુ વગેરેથી’ એમ કહ્યું છે. પછીથી ખીમ દોષો કુપિત થઈ રક્ત, માંસ અને જલધાતુ દૂષિત થઈ કુષ્ઠરોગ થાય છે.

મોટા આંતરડાની વિકૃતિથી ■ મહાકુષ્ઠ અને ૧૧ સુદ્રકુષ્ઠ ઉત્પન્ન થાય છે. મોટા આંતરડાનું કામ સારી રીતે ન ચલાય મળ રોકાય છે અને પછી નાના અને મોટા આંતરડાનો વાયુ દૂષિત થાય છે. આ રીતે પાયકપિત્ત પણ દૂષિત થાય છે. મોટા આંતરડામાં પુરઃસરણ ક્રિયાને મદદ કરનાર કંક પણ દૂષિત થાય છે. આથી મળ આગળ આલવામાં વાર લાગે છે અને તેથી સેન્દ્રિય વિપ ઉત્પન્ન થાય છે. આ વિપ અંદરની ત્વચા અને રક્ત, માંસ વગેરે ધાતુઓમાં શોષાય છે અથવા સૂક્ષ્મ પરમાણુઓમાં શોષાઈ ધાતુઓને દૂષિત કરે છે. આ જગ્યાએ વાયુ વિકૃત થાય છે અને ધીમેધીમે તે આખા શરીરમાં ફેલાય છે. પછી વાયુ વગેરે કુપિત થયેલા દોષો કુષ્ઠરોગ ઉત્પન્ન કરે છે. વાયુના સ્થાનોમાં નાનાં અને મોટાં આંતરડાં મુખ્ય છે.

આરોગ્યવર્ધિનીની બનાવટ સામાન્ય રીતે નાના અને મોટા આંતરડાની વિકૃતિનો નાશ કરનાર છે. મોટા આંતરડામાં અને પશ્ચાત્ત્યમાં જ દુષ્ટિ થઈ સેન્દ્રિય વિપ ઉત્પન્ન થઈ કુષ્ઠરોગ થાય છે. આથી કુષ્ઠમાં આરોગ્યવર્ધિની ફાયદો કરે છે. કુષ્ઠમાંથી જ્યારે ગંધકુષ્ઠ થાય છે ત્યારે આ વડી વપરાતી નથી. તદ્દન શરૂઆતની અવસ્થામાં આ વડી આપવાથી બહુ જલ્દી અને ઓછેસ ફાયદો કરે છે. આ વડી આપતી વખતે રોગીને માત્ર દૂધ પર રાખવો જોઈએ. (આ મત ઔપધિ ગુણધર્મ શાસ્ત્રનો છે.) આ વડી આપતી વખતે બસ્તિ પણ આપવી જોઈએ. શરૂઆતમાં થોડા દિવસ જે એકલું પાણી જ લેવામાં આવે તો દૂધ લેવા કરતાં પણ વધારે ફાયદો થાય છે. આરોગ્યવર્ધિની બધા કુષ્ઠો પર વપરાય છે પણ ખાસ કરીને વાતપ્રધાન અને વાતકફ્રપ્રધાન કપાલ, મંડલ, એકકુષ્ઠ, કિટિલ, વિપાદિકા, ચર્મદલ અને અલ્લસક પર વધારે ફાયદો કરે છે. કુષ્ઠમાં હરતાલ ભરમ પણ ખાસ ઉપયોગી છે. પણ કબજિયાત, મંદાગ્નિ અને પેશાબનું રોકાણ વધારે હોય ત્યારે તે અપાતી નથી.

શરીર પરે લૂખા, રંગ વગરના કઠણ ચકામા, ચામડી બહેર મારી જવી, વારંવાર ફવાગં બિભાં થઈ જવા, બહુ પરસેવો થવો આ ચામડીની વિકૃતિનાં લક્ષણો છે. આ રિચ્છિતિમાં ચકામા ખૂબ ઘાઘ અને પાકા ગૂઢરના દૂધ જેવા ઉપસેલા હોય તો આરોગ્યવર્ધિની કાંઈ પણ અંસર કરી શકતી નથી, તે વખતે ગંધકરસાયન સહેજ અંસર કરે છે. બાંકર ખાંજવાળ, ખાંજવાળનાં ચકામા થવા, તેમાં પરુ થવું વગેરે લક્ષણો યાપ ત્યારે આ વટી મંછુખાદિ કવાય સાથે આપવાથી સારો ફાયદો કરે છે. ચકામા કઠણ, મોં ખૂબ જ સૂકું, ચકામા પરથી કઠણ ચામડી ઊતરી જવી કે ફાટવા જેવી કઠણ થઈ જવી, તેના પર નાની નાની ફોલ્લીઓ થવી, સોપ ભોંકાવા જેવું કે ફાટવા જેવું દરદ થવું વગેરે લક્ષણો હોય ત્યારે હળદરના ઉકાળા કે દૂધ સાથે આરોગ્યવર્ધિની આપવી જોઈએ. આ બધા લક્ષણો માંસાશ્રિત દોષના છે. રોગ એથી આગળ વધે છે તો આ વટી વપરાતી નથી.

વાત, પિત્ત અને કફથી ઉત્પન્ન થતા ગુદાગ્રુહ તાવમાં આ વટી વપરાય છે. દરેક જ્વર ગુદાગ્રુહ એક જ દોષથી ઉત્પન્ન થયેલો હોવો જોઈએ. આ વટી એપી કે સન્નિપાત જ્વરો પર વપરાતી નથી. એટલે સંતત વગેરે જ્વરો અને આંત્રિક વગેરે સન્નિપાતો પર આ વટી અપાતી નથી. એકલા વાયુ, પિત્ત કે કફથી ઉત્પન્ન થયેલા જ્વર પર આ વટી આપવી જોઈએ. દોષો ધાતુગત થયેલા હોય અને તેથી જ્વર આવતો હોય તેના પર પણ આ રસ વપરાય છે.

આરોગ્યવર્ધિનીનું કામ ખાસ કરીને મોટા આંતરડાનું શોષન કરવાનું અને સેન્દ્રિય વિંધનો નાશ કરવાનું હોવાથી મોટા આંતરડા અને આખા કોષમાં રહેલા દોષોથી ઉત્પન્ન થનાર અનિયમિત જ્વરો પર પણ આ વટી વપરાય છે. કબજિયાતથી આવતો તાવ, અપચાથી આવતો તાવ, વારંવાર બિધેલો ખાઈ આવનારો તાવ, પિત્તની વિંધમતાથી ઉત્પન્ન થયેલ તાવ-આ બધા પર આ ઔષધિ લાભદાયક છે.

વારંવાર મોંમાં પાંચી આવવું, મોટા પ્રમાણમાં શીશુનાળી બિલ્લી થવી, ઉદરમાં ગડતા, ખૂબ ઓછી થઈ જવી, ખાતાવારમાં બિલ્લી થવી, ખાંસી, સફેદ ચીકણો કફ નીકળવો વગેરે લક્ષણો સાથે ઝાડો, પેશાબ બરોબર ન થતા હોય તો આરોગ્યવર્ધિની આપવી જોઈએ.

આ ગોળા પાચન એટલે મળ વગેરેનું પાચન કરનાર છે. મળમાંથી ભેટલો લાગ શરીરમાં લેવા મટે ફેરવવા યોગ્ય હોય તેને ફેરવે છે. એનો અર્થ એ છે કે નાના અને મોટા આંતરડામાં અન્નનો મોટો ભાગ અપકવ રહી જાય છે. આંતરડાના વચ્ચેના ભાગમાં થોડો કિંદ અને સહેજ સાર ભાગ રહી જાય છે. આમાંના ઉપયોગી ભાગનું સ્વાંતર થઈ શોષણ કરાવવું જોઈએ. અને પછી બાકીના

કિંટુ ભાગને બહાર કાઢી નાખવેા જોઈએ. હાલમાં કિંટુને બહાર કાઢી નાખવા માટે સિન્ધુ વિરચન વપરાય છે. પણ તેનાથી જલદી અસર થતી નથી. આ સ્થિતિમાં આરોગ્યવર્ધિની ત્રિકુળાના હિમ સાથે આપવી વધારે લાભદાયક છે. કબજિયાત ખૂબ જૂના વખતથી હોય તેમાં મધ્યમ અંતમાં જડતા આવી મળેના મંચય વધારે થાય ત્યારે આ વડી અપાય છે.

આ વડી દીપન એટલે પાચક રસ પૂરતા પ્રમાણમાં સારીરીતે ઉત્પન્ન કરનાર છે. પાચક વગેરે પિત્તનું પ્રમાણ ઓછું થવાથી અથવા તો એમાંના પાચક અંશ ઘટી જવાથી અપચો ઉત્પન્ન થાય છે. હાલમાં આ રોગ બહુ વધી ગયો છે. આ રોગમાં પાચક એટલે અમ્લ ઔષધિઓ વપરાય છે. પણ એની અસર થોડો વખત રહે છે. આ નતની દવાઓથી આ રોગ ખરેખર મટતો નથી અને સાચી જૂખ પણ લાગતી નથી. આરોગ્યવર્ધિનીનું કામ પ્રસાદ ધાતુઓની વૈષમ્યતાનો નાશ કરવાનું છે. તેથી ધાતુઓ ૬૬ બને છે, તેમનામાં શક્તિ આવે છે અને વધુ કામ કરવા શક્તિમાન થાય છે. આ પ્રસાદ ધાતુઓની ક્રિયા પર જ ગુદા ગુદા રસોની અસર આધાર રાખે છે. આ ધાતુઓની સામ્યતાથીજ રસો સારીરીતે ઉત્પન્ન થાય છે અને કામ પણ મારું કરવા માંડે છે. આરોગ્યવર્ધિનીનું દીપન કાર્ય કાપક રહે તેવું છે. આ રસાયનનું કામ માત્ર પાચક રસ ઉત્પન્ન કરવાનુંજ નહિ પણ ધાતુઓની અંદર એકમાંથી બીજી ધાતુ બનાવનાર અગ્નિ છે તેને પ્રદીપ્ત કરવાનું છે.

આરોગ્યવર્ધિની હૃદય છે. આયુર્વેદમાં હૃદયના બે અર્થ છે: હૃદયને હિતકર અને મનને પ્રિય અથવા તો મનમાં હર્ષ ઉત્પન્ન કરનાર. ઔષધિ ગુણધર્મ-શાસ્ત્રમાં પહેલો અર્થ જ લેવાયો છે. હૃદયની નળખાખમાં આરોગ્યવર્ધિની સારી અસર કરે છે. હૃદયેન્દ્રિયમાં સ્પષ્ટ વિકૃતિ થયેલી હોય ત્યારે આ વડીએ અસર કરી હોય એવું જાણમાં નથી. પરંતુ હૃદયની અશક્તિ અને તેથી ઉત્પન્ન થયેલા સોજા પર વપરાય છે. આ સ્થિતિમાં આરોગ્યવર્ધિની અને સાટોડી બંને સારી ઔષધિઓ છે. આ વડીની હૃદય અસર છૂર્ણ અવસ્થામાં થાય છે. આરોગ્યવર્ધિની વડી અબ્રહમસ્મવાળા લક્ષ્મીવિદ્યાસ, મ્હીરપન્નગ અને સુતરોખર પ્રમાણે ત્રીજ રોગમાં ઉત્તેજન લાવી હૃદય અસર કરતી નથી, પણ જૂના સર્વાંગશોથમાં આ રસાયન વપરાય છે. સર્વાંગશોથમાં હૃદયને શક્તિ આપી શક્તિનું રક્ષણ કરવું અને પેશાબ વાટે જલ્પઅંશ કાઢી નાખવેા આ બંને કામ આ વડીથી થાય છે. આ રીતે પાંડુરોગમાં પણ હૃદય અસર કરે છે. યકૃતની વૃદ્ધિમાં હૃદય અશક્ત હોય ત્યારે આરોગ્યવર્ધિની આપવી જોઈએ.

મેદ બે રીતે વધે છે: રક્તવાહિનીઓમાં કંઠોરતા આવી લોહીમાંથી શક્તિ

ઘટી જઈ મેદ વધારે ઉત્પન્ન થાય છે. અને નિઠ્ઠમણિ (ખાત્ર ગ્રેવેયક ગ્રંથિ—Thymus Gland) અશક્ત થવાથી પાચનશક્તિ ઘટી મેદ વધે છે. આયુર્વેદ મત પ્રમાણે ધાતુક્રિયા મુળ્ય મેદ મુધીની ધાતુઓ અને છે, તેમાં મેદ વધારે પ્રમાણમાં અને છે. આને લીધે માણસ તદ્દન નબળો પડી જાય છે. આ રોગ પર આરોગ્યવર્ધિની આપવાથી મેદનો નાશ કરે છે. આ અસર દીપન-પાચન કાર્ય સારીરીતે વધવાથી થાય છે. સાથે સાથે આરોગ્યવર્ધિનીથી મેદનું રૂપાંતર થઈ બીજી ધાતુઓ સારીરીતે જનવામાં પણ મદદ મળે છે.

મલશુદ્ધિ અને વિરચન બેમાં બહુ ફેર છે. વિરચનની અસર તાત્કાલિક અને સખત હોય છે. એટલે ઉદર રોગ વગેરે રોગો, માથાની ચાળ, જડતા, સ્પંદન વગેરે તીવ્ર રોગોમાં મધ્યમ કોષ્ઠ શુદ્ધ કરવાની જરૂર હોય ત્યારે વિરચન આપવું પડે છે. આવો તીવ્ર રોગ ન હોય અને જોંધ જડી જવી વગેરે ચિરકારી રોગોમાં સખત રચ અપાતો નથી. કેટલાક રોગો એવા ચમત્કારિક અને બયંકર હોય છે કે તેનું વર્ણન જ ન થઈ શકે. રોગીને બયંકર ત્રાસ થાય પણ શું થાય છે એજ ચોક્કસ ખબર ન પડે, શરીરમાં ખૂબ કળતર થાય પણ તાવ ચોખ્ખો ન દેખાય, કામ કરવું પડે પણ ઉત્સાહ ન હોય, ખાવું પડે પણ ભૂખ લાગી હોવા છતાં ખરોખર ખવાય નહિ, ગમે તેવું સ્વાદિષ્ટ અને ભાવતું ભોજન મળે પણ તેમાં સ્વાદ ન આવે, આનંદવિનોદ બધું થાય પણ મનમાં ભાવ નહિ; માત્ર શરીરના ધર્મ તરીકે જ આ ક્રિયાઓ થાય છે, અહિંરો પીણા અને દિલ્હો તથા ઉત્સાહ વગરનો અને શરીર ભારે જેવું થઈ જાય છે—આ બધા લક્ષણો ઝોછા વત્તા કબજિયાતથી થાય છે. આ કબજિયાતના ધણા કારણો છે. આવા કબજિયાતમાં રચ નથી અપાતો, કારણ તે નુકસાનકારક છે. આ જગપાએ મળશોધન કરે તેવી સૌમ્ય ઔષધિ આપવી જોઈએ. આ કામ આરોગ્યવર્ધિનીથી થાય છે.

કબજિયાતના ધણા પ્રકારોમાંના એક પ્રકારમાં મોટા આંતરડાની અંદર મળતો સંચય થઈ થર થર થર જામી જાય છે, પછી કબજિયાતથી સેન્દ્રિય વિષ ઉત્પન્ન થઈ શોષાય છે, તેથી મોટા આંતરડાની દિવાલો કઠણ બની જાય છે; દિવાલોની કામળતા અને કામ કરવાની શક્તિ ઝોછી થાય છે—એ જાંને ત્રાસદાયક છે. આવી સ્થિતિમાં રચ અપાતો નથી. અહીં જસ્તિ આપીને આંતરડાં સાફ કરવાં હિતકર મનાય છે. એક બાજુ જસ્તિથી અને બીજી બાજુ આરોગ્યવર્ધિનીથી શોધન કરવાથી મળતા થર જુદા થવામાં મદદ મળે છે અને મળતા સૂકા થર પાછળ રહેલા સેન્દ્રિય વિષનો નાશ થાય છે. તે પછી મોટા આંતરડાં કામળ અને કાર્ય કરતાં થાય છે. આરોગ્યવર્ધિની સાથે ત્રિફળા કે બીજી સંશોધન કરનાર ઔષધિ આપવી જોઈએ.

કબ્જિયાત થવાની ટેવનો નાશ કરી મલશુદ્ધિ કરવી એ એક રીત છે. આરોગ્ય-વર્ધિનીથી બીજી રીતની મલશુદ્ધિ થાય છે. દાંતમાં ભરાઈ રહેલો મેલ, નાકમાં એકઠો થયેલો કિટ્ટ અને દુર્ગંધ થવાથી મોં ગંધાવું, નાકમાં શુષ્કતા આવી જવી, દાંત પર મેલની છારી બાઝી જવી વગેરે લક્ષણો થાય છે તે રોગપર આરોગ્યવર્ધિની સારી અસર કરે છે.

દાંતવણુ (Pyorrhoea) માં વાતકરૂપધાન લક્ષણો થતા હોય ત્યારે આરોગ્યવર્ધિની વપરાય છે.

પુરુષની જનનેન્દ્રિયની ચારે બાજુ કૂલની ચામડીની નીચે એક જાતનો ગંધાતો મેલ ભરાય છે. કેટલાક માણસોમાં આ મેલ વધારે ભરાય છે અને દુર્ગંધ પણ ખૂબ મારે છે. પુરુષ માફક સ્ત્રીઓની યોનિમાંથી પણ એવીજ દુર્ગંધ મારે છે. તેમજ શરીર, બગલ, જાંઘ વગેરેમાંથી પણ ઘણાને ખૂબ દુર્ગંધ મારે છે. તે તે સ્થાનોમાં મળતો સંચય થવાથી દુર્ગંધ મારે છે. આ બધા પર બહારની શુદ્ધિ સાથે આરોગ્યવર્ધિની બહુ સારી અસર કરે છે. આ રીતે બીજી ધાતુઓમાં મળતો સંચય થાય ત્યારે આરોગ્યવર્ધિની વડી આપવી જોઈએ.

મંદાગ્નિમાં જૂખ ન લાગતી હોય ત્યારે આ રસાયન આપવું જોઈએ. પ્રભાવશાળી હોંશિયાર વૈદ્ય જુદા જુદા રોગોમાં આરોગ્યવર્ધિની વડી વાપરી લાભ લઈ શકે છે તે એકસ છે.

આ વડી બધા રોગોના મૂળરૂપ ત્રિદોષની વિકૃતિ અને પચનેન્દ્રિયની અશક્તિ દૂર કરે છે, માટે મૂળગ્રંથકારે તેના ગુણોનું વર્ણન કરતાં ‘યહુનાત્ર કિમુચ્ચતેન સર્વરોગેષુ શશ્યતે’ અને ‘સર્વરોગપ્રશમની’ એમ કહ્યું છે. આ વડી બધા રોગોમાં વપરાય છે. આ વચન શાસ્ત્રીય દ્રષ્ટિએ મંગત નથી પણ ગ્રંથકર્તાની ભાવના પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરવાથી સ્પષ્ટીકરણ થઈ જાય છે.

નિકંઠમણિની વિકૃતિ થવાથી શરીરની વૃદ્ધિમાં અટકાવત થાય છે. આખું શરીર બગડી ગયેલા વેંગણ જેવું મુઠદાલ અને નરમ થેંસ જેવું થઈ જાય છે. આંગળીઓ મોટી, પગ નાના અને ભારે, શરીર ન વધતો સ્ત્રી કે પુરુષને જુવાનીના ચિહ્નો ન દેખાવાં વગેરે લક્ષણો થાય ત્યારે આરોગ્યવર્ધિની વપરાય છે.

સર્વાંગશોથ, ખાસ કરીને નિકંઠમણિની વિકૃતિથી ઉત્પન્ન થયેા હોય તેમાં અમુક એકસ જાતનાં લક્ષણો થાય છે. બહુ સોજો, મોં, ડોક, હાથ અને પગના ઘૂંટણો પર વધારે સોજો, મંદાગ્નિ, મંદ નાડી, આખા શરીરની ક્રિયાઓ મંદ થઈ જવી વગેરે લક્ષણો થાય છે. આ રોગપર આરોગ્યવર્ધિની વપરાય છે.

જળોદર રોગમાં આ વડીના મૂત્રજ અને મળ શુદ્ધ કરનાર ગુણની અસર થવાના ઘણા દાખલા મળી આવે છે.

શરદાના રોગથી ઉત્પન્ન થયેલા સર્વાંગશોયની તીવ્ર અવસ્થામાં સાટોડી, કાળી ઉપશસરી અને રેચકક્ષાર (ગોમૂત્રક્ષાર કે મેગ્નેશિયમ સલ્ફાસ વગેરે) નું મીઠુ અને તીવ્ર મૂત્રક ઔષધિઓ વગેરે અપાય છે. પરંતુ તીવ્ર અવસ્થા ગયા પછી અંદ્રપ્રભા, તાપ્યાદિસોદ અને આરોગ્યવર્ધિની આપવી હિતકર છે. ને કળ્પનિયાત અને અપચો મુખ્ય લક્ષણો હોય તો આરોગ્યવર્ધિની આપવી નેહ્યે.

પ્રમેહમાં કળ્પનિયાત અને અપચો મુખ્ય કારણ હોય અથવા પ્રમેહમાં આ મુખ્ય લક્ષણો હોય તેવા પ્રમેહમાં આરોગ્યવર્ધિની જરૂર આપવી નેહ્યે.

કળ્પનિયાતની આમાશય અને પદ્માશય પર તો અસર થાય છે જ પણ ઘણીવાર ફેફસાં પર પણ થાય છે. કળ્પનિયાતથી પેટ સાદું ન થવાથી મોટું આંતરડું ફૂલે છે અને સેન્દ્રિય વિષ ઉત્પન્ન થાય છે. પછી વાયુનો પ્રકોપ થઈ શ્વાસ જેવો રોગ થાય છે. એવા શ્વાસ રોગપર આરોગ્યવર્ધિની વપરાય છે. બહુ બપોરે કળ્પનિયાત અને તેની સાથે તેવોજ શ્વાસ આ બંને સાથે હોય ત્યારે આરોગ્યવર્ધિની ઉત્તમ ઔષધિ છે. આવા કળ્પનિયાત સાથેના શ્વાસમાં શ્વાસક્રંદાર કે સમીરપન્નગ અસર કરવાં નથી.

હુંકમાં આરોગ્યવર્ધિની વડી કળ્પનિયાત અને ઠાંજગત વાયુનો નાશ કરનાર, દીપન, મૂત્રક, આમનું પાચન કરનાર, હૃદય, આંતરડાના સેન્દ્રિય વિષનો નાશ કરનાર અને જાંતુદન છે. આ શુભોને લીધે આ વડી મધ્યમ ઠાંજમાંના વાતપ્રધાન, કફપ્રધાન અને ક્ષીણુપિત દોષોપર ઉપયોગી છે. આ વડી સોગનો નાશ કરનાર, મૂત્રક, વાયુનું અગુલોમન કરનાર, ઠાંજગત વાયુનું શમન કરનાર, પિત્તનો બરોજર સાવ કરાવનાર તેમજ સેન્દ્રિય વિષ અને ગરનો નાશ કરનાર છે. આ વડી કૃષ્ક, વિષમજ્વર, અપચો, જૂની કળ્પનિયાત, હૃદયની અશક્તિ, મેદરોગ, મળનો સંચય, શરીરમાંથી દુર્ગંધ મારવી, મંદાગ્નિ, સર્વાંગશોય, પ્રમેહ અને શ્વાસપર વપરાય છે.

(ઓ. ગુ. ધ. શા.)

વૈદરાજ શ્રી. બદવજ ત્રિકમજી આચાર્યે 'સિદ્ધ યોગગ્રંથ'માં લખ્યું છે કે આરોગ્યવર્ધિની ઉત્તમ દીપન, પાચન, શરીરના સ્ત્રોતોનું શોધન કરનાર, હૃદયને શક્તિ આપનાર, મેદને ઓછો કરનાર અને દોષોની શુદ્ધિ કરનાર છે. આ વડીથી યકૃત, બરોજ, મૂત્રપિંડ, ગર્ભાશય, આંતરડાં, હૃદય વગેરે શરીરના ઠાંજપણુ અવયવની અંદર સોજે, જળાદર, જૂનો તાવ અને પાંડુરોગમાં ખાસ ફાયદો કરે છે.

યકૃતની વૃદ્ધિ થવાથી સોજે આવેલા હોય તો રગત રોહીડાની છાસ અને શરપખાનાં મૂળ પુનર્નવાષ્ટક કવાથમાં ૧-૧ ભાગ વધારે મેળવી અનુપાન તરીકે વાપરવાં. મૂત્રપિંડના સોગથી આખા શરીરમાં સોગ આવ્યા હોય તો મૂત્રકકવાથ સાથે આપવું. હૃદયરોગથી સોજે આવેલ હોય તો આરોગ્યવર્ધિની સાથે ડિજિટાલીસના

પાનનું ચૂર્ણ કે થી ૧ રતી અને બંગલી કાંદાનું ચૂર્ણ ૧-૨ રતી મેળવી પુનર્નિર્વાદિ કે દશમૂળકયાથ આપવો.

જૂના કુકુસાવરણુ શોથમાં આ રસાયન સાથે શૃંગબરમ ૪-૮ રતી મેળવી ભારંગમૂળ, સાટોડી, દેવદાર અને અરકૂસીના ઉકાળા સાથે આપવું.

મેદ ઓછો કરવા માટે દરદીને માત્ર ગાયના દૂધ પર રાખી 'શારંગધર' માં કહેલા મહામંજીષ્ઠાદિ કવાથના અનુપાન સાથે આ રસાયન આપવું.

પુનર્નિર્વાદક કપાય એટલે સાટોડીનાં મૂળ, હરકે, લીમડાની અંતરછાલ, દાઢહળદર, કકુ, પરવળનું પંચાંગ, ગજો અને સુંક-આ બધાને સમભાગે મેળવી કરેલો કવાથ. (શા. સં.)

નોંધ—પાંડુરોગમાં જો પાતળા વધારે ઝાડા થતા હોય તો આ રસાયન ન આપતાં પપ્પટી આપવી જોઈએ. આખા શરીરના સોજામાં અને ઉદરરોગમાં, ખાસકરીને જલોદરમાં દરદીને માત્ર દૂધ પર રાખી આ રસાયન આપવું જોઈએ.

યકૃત રોગમાં આરોગ્યવર્ધિની સાથે અધેડાની રાખ અને નવસાર મેળવીને આપવાથી વધારે ફાયદો થાય છે. મંદાગ્નિ, કબજિયાત અને પેટમાં ઝીણી ચૂંક આખા કરતી હોય તેવી સ્થિતિમાં આરોગ્યવર્ધિની સાથે વજ્રક્ષાર મેળવીને અપાય છે.

મેદવૃદ્ધિમાં શરીર જનકું થઈ જાય છે પણ શક્તિ હોતી નથી, બૂખ કે તરસ વેઠાતી નથી અને વખતસર ખાવા ન મળતાં જાતજાતના વાયુના પ્રકોપનાં લક્ષણો દેખાય છે. એવી સ્થિતિમાં સિદ્ધાસિંદૂર અને બાવચીના ચૂર્ણ સાથે આરોગ્યવર્ધિની દિવસમાં ૨ વાર આપી ઉપર ત્રિકૂળાનો ફાંટ પાતા રહેવાથી મેદ ધીમે ધીમે ઓછો થઈ જાય છે.

લોહીનું દળાણ વધવાથી કેટલાક દરદીઓને આંખોમાં ચળ મારે છે. સાથે સાથે આંખોમાં લાલાશ, માયામાં દરદ, ઊંધ બિંદુકુલ ન આવવી, કબજિયાત અને બહુજ અકળામણ વગેરે લક્ષણો થાય છે. એવા દરદીઓને ગરમાળાના ગોળથી સિદ્ધ કરેલા દૂધ સાથે થોડી માત્રામાં આરોગ્યવર્ધિની દિવસમાં ૩-૪ વાર આપતા રહેવાથી થોડાજ દિવસમાં આ વિકાર મટી જાય છે.

લોહીનું દળાણ વધવાથી કેઈ કેઈ સ્ત્રીને માસિકધર્મ વખતે ખૂબ લોહી આવે છે. જો લોહીના દળાણથી થયેલ સ્તંભન ઔષધિ આપી લોહી બંધ કરવામાં આવે તો માથાનું ભયંકર દરદ અને હાડકામાં ફાટ ચાલે છે. માટે મૂળ કારણને દૂર કરવું જોઈએ. એને માટે ગરમાળાથી સિદ્ધ કરેલા દૂધ સાથે આરોગ્યવર્ધિની અને ચંદ્રપ્રભા મેળવીને દિવસમાં બે વાર આપતા રહેવાથી લોહીનો સ્ત્રાવ અને દળાણ મટ છે. ઉપદંશ મટી ગયા પછી એનું વિષ લોહી વગેરે ધાતુઓમાં લીન થઈ રહી જાય છે. તક મળતાં એ વિષ જુદી જુદી જાતના ઉપદ્રવો

ઉત્પન્ન કરે છે. આમાં પચન સંસ્થામાં (આંતરડામાં) વ્રણ થઈ જાય તો સંગ્રહણી રોગ થઈ જાય છે. પછી આંતરડાના ક્ષય જેવા લક્ષણો દેખાય છે. દિવસમાં ૨-૩ પાતળા સફેદ ઝાડા થવા પશુ મળ વધારે પડવો, પછી બહુ અશક્તિ આવી જતી, શરીર દુશ્વળું થઈ જવું, ઝાડા વખતે પેટમાં દુખાવો થવો અને પીળો પેશાબ વગેરે લક્ષણો થાય છે. તે ઉપર તાંદળજી, વાંકેરી મૂળ કે ધરેના મૂળના રસ કે ઉકાળા કે બીજા લોહી સુધારક ઉકાળા સાથે આરોગ્યવર્ધિની દિવસમાં બે વાર આપવાથી અને ખદિરાદિ તેલ પાવાથી થોડા જ દિવસમાં રોગ મટી જાય છે.

યકૃતમાંથી પિત્તસ્રાવ થનારી અને પિત્તારાગમાંથી નીકળનારી નલિકાના માર્ગમાં અવરોધ થવાથી કમળો થાય છે. અવરોધ વધારે ન હોય તો કમળો ધીરે ધીરે થાય છે. પછી આંખો, પેશાબ, ચામડી, નખ અને ચહેરા પીળા થઈ જાય છે અને દાહ, અપચો, કબજિયાત, તરસ, ગભરામણ વગેરે લક્ષણો થાય છે. એ રોગ પર મૂળના રસ સાથે આરોગ્યવર્ધિની ૨-૨ રતી અને કકુ ૩-૩ માસા મેળવી દિવસમાં ૩ વાર આપવાથી રોગ જલ્દી મટી જાય છે.

જો દહીં અને ઘી વધારે ખાવાથી કમળો થયો હોય, વધારે અભિખંદી પદાર્થો લેવાથી માર્ગનો અવરોધ થયો હોય, યકૃતની જલ્દિ કે અંદર મેદ ભરાયો હોય અને પછીથી દસ્ત પીસાયેલા તલ જેવો ચતો હોય, પેટમાં આક્રોશ રહેતો હોય અને ચહેરા, આંખો, પેશાબ વગેરે પીળાં હોય તો મૂળના રસ સાથે આરોગ્યવર્ધિની અપાય છે. દહીં અને ઘીથી થયેલા આક્રોશ અને માર્ગના અવરોધમાં દરદીને હાથ પર જ રાખવો જોઈએ.

આ ગોળી હેડકીના રોગ પર વપરાય છે અને એનાથી તરત કાયદો થવાના કામના મળી આવે છે.

સૂચના—સગળાં સ્ત્રી તેમજ દાહ, મોહ, તપા, ભ્રમ અને પિત્તપ્રકોપ વાળા દરદીને આરોગ્યવર્ધિની ન આપવી જોઈએ.

બીજી રીત—શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ ગંધક, લોહભસ્મ, અવકભસ્મ અને તામ્ર-ભસ્મ દરેક ૧-૧ તોલા, ત્રિકુળા ૧૦ તોલા, ચિત્રકમૂળ ૨૦ તોલા, શુદ્ધ ગૂગળ ૨૦ તોલા, શુદ્ધ સિંહાનિત ૧૫ તોલા અને કકુ ૭૦ તોલા લેવું. સિંહાનિતને થોડા પાણીમાં મેળવી, બહું એકત્ર કરી, ૩ દિવસ લીમડાના પાનના રસમાં ધૂંટવું. છેવટે સૂકાઈ જાય એટલે ચૂર્ણ કરી શીશીમાં ભરી લેવું.

માત્રા—૧ થી ૩ માસા દિવસમાં ૨ થી ૩ વાર દૂધ અથવા પાણી સાથે આપવું.

ઉપયોગ—આમાં પશુ પહેલી વિધિ પ્રમાણેના જ શુભ છે. ન્યારે ઉદરરોગ,

સોજા, લોહીવિકાર અને કુષ્ઠ વગેરે રોગોમાં વિરચનની વધારે જરૂર હોય ત્યારે પહેલી વિધિ કરતાં આનાથી જલદી ફાયદો થાય છે.

(૧૧૪) જલોદરારિ રસ

પ્રથમ વિધિ—શુદ્ધ પારા ૨ તોલા, શુદ્ધ ગંધક ૪ તોલા, મનઃશિલ્પ, હળદર, શુદ્ધ નેપાળો, ત્રિકુણા, ત્રિકટુ, અને ચિત્રકમૂળ—એ ૧૦ ઔષધિઓ ૨-૨ તોલા લેવી. પહેલાં પારા અને ગંધકની કળ્મશી કરી મન.શિલ્પ મેળવવો. પછી બાકીની દવાઓનું બારીક ચૂર્ણ કરી દંતીમળનો ઉકાળો, ચૂવેરનું દૂધ અને ભાંગરાના રસની ૭-૭ ભાવના આપી ૨-૨ રતીની ગોળીઓ વાળવી. (ભૈ. ૨.)

માત્રા—૧-૧ ગોળી દિવસમાં ૧ કે ૨ વાર દશમૂળના ઉકાળા સાથે અથવા ઊંટડીના દૂધ સાથે આપવાથી પાણી જેવા પાતળા જાડા થઈ તીવ્રશ્લ અને સર્વાંગશોથયુક્ત જલોદરનો નાશ થાય છે. આ ઔષધિના સેવનથી અનેક રોગીઓ સુધરી ગયા છે. આ એક બહુ જ દિવ્ય ઔષધિ છે.

જોરાકમાં માત્ર ઊંટડીનું દૂધ કે દૂધ-ભાત આપવાથી જલોદર મટી જાય છે, યકૃતની ક્રિયા નિયમિત બને છે, અગ્નિ પ્રદિપ્ત થાય છે અને આમની વૃદ્ધિ દૂર થાય છે.

(૧૧૫) લોકનાથ રસ

વિધિ—શુદ્ધ છુમ્બુક્તિ પારા અને શુદ્ધ ગંધક ૨-૨ ભાગ લઈ કળ્મશી કરવી. પછી પારાથી ચાર ગણી શુદ્ધ પીળી ઠોડીઓ લઈ તેમાં કળ્મશી ભરવી. પછી એક ભાગ કાચો ટંકણખાર લઈ, ગાયના દૂધમાં ખરણ કરી, તેનાથી ઠોડીઓનું મોં બંધ કરવું. બે સપ્તાહની અંદર ચૂનો ચોપડી, શુદ્ધ કરેલા શંખના ઢુકડા ૮ ભાગ લઈ, તેની વચમાં ઠોડીઓ મૂકી મજબૂત મંપુટ કરવો. મંપુટ સૂકાઈ જાય એટલે એક હાથના ખાડામાં મૂકી અડધા છાલુનો પુટ આપવો. સ્વાંગશીતળ થયે શંખ અને ઠોડીઓ સાથે દવાને ખરણ કરી શીશીમાં ભરી લેવી. (શા. સં.)

માત્રા—૧ થી ૨ રતી દિવસમાં ૨ વાર આપવું.

અનુપાન—વાતરોગમાં મરી અને ઘી, પિત્ત વિકારમાં માખણ, કફરોગમાં મધ અથવા રોગ અનુસાર અનુપાન સાથે આપવી.

ઉપયોગ—આ રસાયન અતિસાર, ક્ષય, અરુચિ, મંત્રહણી, કૃશતા, મંદાગ્નિ, કાસ, શ્વાસ, ગુદ્મ એ સર્વનો નાશ કરે છે.

જ્યારે શરીરમાં કફપ્રકોપ કે કફવૃદ્ધિ થઈ રોગ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે કફ કાઢી નાખવા, શીયવા અને તેનું રૂપાન્તર કરવા વગેરે માટે લોકનાથ રસ ઉપયોગી છે.

ક્ષય રોગમાં ઉત્પન્ન થનારી ગાંઠ અથવા ગાંઠના ક્ષયમાં આ રસ વધારે વપરાય છે. ગળાની પાસે થનારી ગાંઠ કરતાં પેટમાં થનારી ગાંઠ પર વધારે

ફાપદાકારક છે. જગલમાં થનારી ગાંઠમાં પણ ફાપદો દરે છે. આ રસના પ્રયોગથી ગાંઠ ધીમે ધીમે ઝોછી થતી જાય છે. કાઈકાંઈ વાર પિત્તાધિક રોગ હોય તેના પર આ ઔષધિ આપવાથી તાવ વધી જાય છે, તે વખતે પિત્તનાશક અનુપાન આપવું.

ક્ષયમાં ઉરઃક્ષત જણ મોટું ન હોય અથવા હોય જ નહિ અને દેહસામાં માત્ર જડતા જ આવી હોય, કદ્દોળની પ્રધાનતા હોય અને તે ઉપરાંત ખાંસી, અરુચિ, મંદાગ્નિ, ગોંઠાંથી ઘાળ પડતી, કંઈ ભેરસી જવે, ગળું જડ થઈ જવું વગેરે ઉપદ્રવ હોય તો લોકનાથ રસ આપવો વધારે ફાપદાકારક છે.

કદ્દમકોપથી અરુચિ, ગોંઠાં પાણી આવવું, ખોરાકની ઇચ્છા ન થવી, વારંવાર સ્ફેદ રંગના આમવાળા અને ગંધાના ઝાડા થવા, ચહેરા, આંખો અને આમડી પર શીકાશ આવી જતી વગેરે સાથેના જૂના અતિસારમાં લોકનાથ રસ સારું કામ કરે છે.

આમજન્ય મંત્રહણી, ખાસકરીને જૂની હોય તેમાં મોટા આંતરડાના વળાંક આગળ દૂપિતના થઈ કદ્દ જેવો ગંધાતો મેલા રંગનો આમ પડે છે, ઝાડા વધારે નથી થતા; થોડા જ થાય છે અને મળ પકવ હોય છે, પેટમાં સહેજ ચૂંક આવે છે અને કરાંઝવું પડે છે, ઝાડામાં મળ કરતાં આમ વધારે હોય છે. એમાં મંદાગ્નિ, ભેચેતી, કાષ્ઠપણુ વાનપર ધ્યાન ન ચોંટવું, ખોરાકની ઇચ્છા ન થવી, પેટમાં કાંઈક ચોંટી રહ્યું છે અથવા કાંઈ નહર ચીજ ગાંધેલી છે તેવું લાગવું, પેટનો બાર ઝોછો થયે ‘ખૂબ ખાઈયું’ એવી ઇચ્છા થવી વગેરે લક્ષણો હોય ત્યારે લોકનાથ રસ સારું કામ કરે છે.

લોકનાથ રસ આમડીના રોગોપર એક ઉત્તમ ઔષધિ છે. આ રસ ખાસ કરીને આમડી પર મોટાં મોટાં ચાડાં, ગાંઠો કે સફેદ કાળા ડાઘ પડ્યા આ બધાનો નાશ કરે છે. કાઈકાંઈ માંસવાળા ભાગમાં માંસની વૃદ્ધિ થઈ હોય તો લોકનાથ રસના સેવનથી તે પણ ધીમે ધીમે નાશ પામે છે.

વૃદ્ધવિદ્રધિ અને શ્વેતવિદ્રધિ અપકવ હોય ત્યારે અને પાકતી વખતે તેમજ બાણવિદ્રધિ પાકતો હોય ત્યારે લોકનાથ રસ સારું કામ કરનાર ઔષધિ છે.

કદ્દજન્ય ખાંસી અને શ્વાસરોગમાં કફની સફેદ અને કદ્દણુ ગાંઠો નીકળવી, તેમાં ચીકાશ વધારે હોવી, ગોંઠાં શુદ્ધ ચોપડચો હોય તેવી ચીકાશ લાગવી, ખાંસીથી ચાક પણ ખૂબ લાગવો, માથામાં જડતા અને બારેપણું હોવા છતાં દરદ ઝોછું હોવું, આખા અંગમાં જડતા, શરીર બારે લાગવું, ખાવાની બહુ ઇચ્છા ન થવી, અરુચિ વધારે, ઉદરમાં જડતા, આમડી પર સોજા જેવું લાગવું વગેરે લક્ષણો હોય ત્યારે લોકનાથ રસ આપવો જોઈએ.

કદ્દન્ય ગુહમના સ્થાન પર દરદ, ગુહ્મ એક જગ્યાએ સ્થિર લાગવો અને ચીકણો લાગવો, તે જગ્યાએ દરદ ઓછું થવું, તે જગ્યાપર કોષ્ટ ઠંડી ચીજ ખાંધી હોય તેવું લાગવું, ગુહ્મ કઠણ, મોટો અને ઉપસેલો લાગવો, અંગ ગળાઈ જવો, વારંવાર ઊખકા આવવા અને ખાંસી, અરુચિ, જડતા વગેરે લક્ષણો થાય છે. આ રોગપર લોકનાથ રસ સારું કામ કરે છે.

હાલમાં કદ્દની ગાંઠ વધી જવાનો રોગ વધારે માત્રમ પડે છે. આમાંથી કેટલાક દરદીઓની ગાંઠ ખૂબ લાલ દેખાય છે. એના ઉપર સફેદ ડાઘા કે સફેદાઈ હોતી નથી; પણ કેટલાક દરદીઓમાં ગાંઠપર સફેદાઈ આવી જાય છે અથવા સફેદ ડાઘા પડી જાય છે. આમાં મોંમાં ચીકણ, લાળ વધારે પડવી, અવાજ ભારે થઈ જવો, ગળામાં કાંઈક અટકાયત જેવું લાગવું વગેરે લક્ષણો હોય ત્યારે લોકનાથ રસ આપવાથી સારી અસર થાય છે.

સૂતિકાન્વરનું કારણ સૂતિકાવિષ છે. આ વિષથી કદ્દાતુ દૂષિત થઈ કદ્દ-સ્થાન વિકૃત થાય છે. પછી ખાંસી, સળેખમ, શ્વાસ, મંદાગ્નિ અને અરુચિ વગેરે લક્ષણો સાથે તાવ આવે છે. આ ન્વર પર લોકનાથ રસ જલ્દન સારું કામ કરે છે. આ રસથી સૂતિકાવિષ ધીમે ધીમે નાશ પામી બધાં લક્ષણો મટી જાય છે.

દૂંકમાં લોકનાથ રસ જલ્દન વીર્યવાન અને તીવ્ર ઔષધિ છે. શ્લેષ્મકલા, કદ્દોપ અને કદ્દસ્થાન પર એ અમર કરે છે. કદ્દમૃતિવાળા મનુષ્યોને આ રસ વધારે અસર કરે છે. આ રસથી કદ્દ ઓગળી જઈ નાશ પામે છે અને કદ્દનું રૂપાંતર થવામાં મદદ મળે છે એટલે ધાતુસામ્યતા સ્થપાય છે. આ રસ યકૃત, ગુરદા, શ્લેષ્મકલા, ફેફસાં, ફેફસાંના આવરણ, ખીજા કદ્દ-સ્થાનો, માંસપેશીઓ અને ગ્રંથિવાળા સ્થાનો પર વધારે અસર કરે છે. કદ્દ-દોષમાં ખાસ કરીને રક્તજલ્મ અને સાંદ્રત્વ વધે ત્યારે આ રસ વપરાય છે. આ રસ ખાસ કરીને રમ, માંસ અને અસ્થિ એ દ્રવ્યો પર અસર કરે છે.

(ઓ. શુ. ધ. શા.)

આ રસાયન અતિસારની અમૂલ્ય ઔષધિ છે. તાવ હોય તો તાવ સાથે અતિસાર મટી જાય છે.

માત્રા—૨-૨ રતી દિવસમાં ૩ વાર મધ સાથે આપવી. ઉપર સૂંદ, વજ, અંતિવિષા, દેવદાર અને નાગરમોચનો ક્વાથ પાવો.

ધમની અને હૃદયની વિકૃતિથી ચનારો રક્તાર્ણવ શરીરના કોષપણ ભાગમાં ગાંઠ જેવો નીકળે છે. એ પાકતો નથી, રોગ વધી જાય ત્યારે હૃદયને નબળું પડી આખું શરીર ફિક્કું બનાવી દે છે. આ રોગપર લોકનાથ રસ સારો ફાયદો કરે છે.

હૃદયરોગથી આવેલો સોજો પહેલા પગ અને હાથ પર શરૂ થાય છે. પહેલી અવસ્થામાં સોજો દિવસે વધે છે અને રાત્રે આરામ મળતાં મટી જાય છે. તરત ઉપચાર ન કરવાથી સોજો આખા શરીર પર ફેલાતો જાય છે. પછી શરીર ઠંડું રહેવું, હૃદયમાં ભારેપણું, આળસ, વધારે ભાંધ અને કબજિયાત વગેરે લક્ષણો થાય છે. આ રોગ પર તકમંદૂર વપરાય છે.

નોંધ—જો દરદીઓને અશ્લેષ્મિત, રક્તપિત્ત કે વૃક્કપ્રદાહ ન હોય એવાઓને મંદૂર છાશ સાથે આપવામાં આવે છે. મીઠું છોડી દેવાથી લોહીમાં વધેલું વિષ અને પાણી પેશાબ મારફત વધારે પ્રમાણમાં બહાર નીકળે છે અને દરદી થોડા જ દિવસમાં સારો થઈ જાય છે.

જો સોજા સાથે યકૃત અને બરોળની વૃદ્ધિ, આક્રોશ, પેટમાં થળ મારવી વગેરે ઉપદ્રવો પણ ઉત્પન્ન થયા હોય, પરંતુ ઉદરમાં વ્રણ, વિદ્રધિ, કકરફોટ અને પરવાળો રોગ ન હોય તો તે બધા ઉપદ્રવો પણ મટી જાય છે. પછી રક્ત-પ્રસાદન અને વૃદ્ધિ થઈ શરીર તંદુરસ્ત અને બળવાન બની જાય છે.

વિપ્રમન્વર લાંબો વખત રહેવાથી પ્લીહામાં જ્વરનું વિષ દાખલ થઈ જાય છે અને તેથી બરોળ વધે છે. સાથે સાથે કેટલાક દરદીઓનું યકૃત નબળું પડી જાય છે. પછી લોહીની રચનામાં વિકૃતિ અને લોહી ઘડી જઈ પાંડુતા આવી જાય છે. હૃદયના ધબકારા વધી જાય છે, હૃદય અને આખા શરીરની માંસપેશીઓ શિથિલ થઈ જાય છે, સહેજ પણ મહેનત થઈ શકતી નથી, ચક્કર આવે છે, ભાંધ, ઘેન અને આળસ વધી જાય છે, કાઈ કાંઈને આક્રોશ થાય છે અને મૂત્રનો અવરોધ થાય છે. આવા દરદીઓને ૪૦ દિવસ સુધી છાશના પ્રયોગ સાથે તકમંદૂર આપવામાં આવે છે. પ્રયોગ વખતે જરૂર હોય તો સુવર્ણમાક્ષિકા કે સુવર્ણવાળો લક્ષ્મીવિદ્યાસ રસ પણ અપાય છે.

સૂચના—(૧) યકૃત વધવાથી દસ્તમાં દુર્ગંધ મારતી હોય, મળનો રંગ સફેદ કે કાળો હોય તો છાશમાંથી માખણ કાઢી લેવું જોઈએ. પછી દસ્તનો રંગ પાળો થતો જાય તેમ માખણ ઓછા પ્રમાણમાં કાઢવું જોઈએ. બરોબર પાળો રંગ થાય એટલે બધું માખણ રહેવા દેવું.

(૨) જો સોજો ન આવેલો હોય પણ માત્ર પાંડુતા આવી હોય અને સંગ્રહણી થઈ હોય તો છાશમાં સિંધવ નાખવો જોઈએ. જો પેશાબનો અટકાવ હોય તો સવારે ૧ વાર સુરોખાર કે જળખાર મેળવીને આપવી જોઈએ.

મંત્રહણી નવી હોય, દિવસમાં ૫-૭ ગ્રામ થતા હોય, પેટમાં ગડગડાટ, મંદાગ્નિ, અરચિ, પાંડુતા વગેરે લક્ષણો દેખાતા હોય તો છાશના પ્રયોગ સાથે તકમંદૂર આપવાથી આંતરડાં શુદ્ધ અને બળવાન બને છે અને રોગ મટે છે.

પ્રવાહિકામાં આંતરડામાં ક્ષત પડે છે અને પછી કઠણ કે તીક્ષ્ણ વસ્તુનો સ્પર્શ થવાથી પેટમાં ચળ મારે છે, રોગ જૂનો થાય ત્યારે પેટની ચળ વધે છે. પછી મંદાગ્નિ, આમ સાથે થોડો થોડો મળ પડવો, શરીરની અશક્તિ, પાંડુતા વગેરે લક્ષણો દેખાય છે. આ સ્થિતિમાં હાશના પ્રયોગ સાથે તકમંદૂર આપવામાં આવે છે અને સાથે સાથે અશીલુવાળો ગ્રહણીકપાટ રસ પણ આપવામાં આવે છે.

સૂચના—જો ઉપદંશ, પરમિયો અથવા બીજા મૂત્રરોગ, તૃષા, જ્વર, દાહ, મૂર્છા, દુર્બળતા, ભ્રમ, ક્ષય કે રક્તપિત્તના કોપયુક્ત ઉપદ્રવ હોય તો તકમંદૂર કે હાશનું સેવન ન કરાવવું. તેવા ઉપદ્રવોવાળા શોથમાં દુग्ધવદી ક્ષાયદાકારક છે.

(૧૨૭) પુનર્નવા મંદૂર

વિધિ—સાટોડીનું મૂળx નસોતર, સુંદ, મરી, પીપર, વાવડિંગ, દેવદાર, કઠ, હળદર, ચિત્રકમૂળ, હરડે, બહેડાં, આંમળાં, દંદીમૂળ, ચવક, ઇન્દ્રિજવ, કકું, પીપળામૂળ, નાગરમેથ, કાકડાશિંગ, કલોંજીજીરું, અજમો અને કાપફળ—આ બધી ઔષધિઓ સરખે ભાગે લેવી. એ ઔષધિનું ચૂર્ણ તથા મંદૂરના જેટલો ગોળ મેળવીને પાક કરવો. ગોળ બાંધવા લાયક બને ત્યારે કડાધને નીચે ઉતારી ખરલ કરી વટાણા જેવડી ગોળાઓ વાળી લેવી. (ભા. પ્રા.)

માત્રા—૨ થી ૪ ગોળા દિવસમાં ૨ વાર થોડા ગોળ સાથે આપવી. ઉપર મંદો કે પાણી પાવું. આમવાળા કબજિયાતમાં હરડેનું ચૂર્ણ સાથે મેળવી આપવી જોઈએ. જો એમાં યોગરાજ ગૂગળ મેળવવામાં આવે તો જલદી ક્ષાયદો થાય છે.

ઉપયોગ—આ ઔષધિ સોજા, પાંડુરોગ, કમળો, ઉદરરોગ, આકરો, શળ, શ્વાસ, ખાંસી, ક્ષય, જ્વર, ખરોળ, અર્શ, સંગ્રહણી, કૃમિ, વાતરક્ત અને કુદનો નાશ કરે છે.

પાંડુરોગ અથવા કુંભકામલા રોગ વધારે દિવસ રહેવાથી આખા અંગમાં સોજાનું આઘ્યાહોય, સોજા પર દબાણ કરવાથી ત્યાં ખાડો પડતો હોય અને

x સાટોડીમાં ઘોળા અને શાદી જે ભત છે. બને ભતના પેદાસેદ પણ છે. શાદી સાટોડીમાં જે મોટી છે, જેના મૂળ આપવાથી ચળું પકડે અને જેનું લેટિન નામ *Borhavia Diffusa* આવેલું છે, તે મૂત્રલ છે. સોજો મટાડવામાં બીજા ભત કરતાં આ વધારે ગુણકારી છે.

સફેદ સાટોડી જેનું લેટિન નામ *Trianthema Portulacostrum* છે, તે ચક્રતની વૃદ્ધિ વગેરે ચક્રતના રોગો પર વધારે ફાયદો કરે છે. માટે ચક્રદાહ્યુદર, જૂનો કમળો, ચક્રતમાંથી પિત્તનો સાવ ઓછા થવો, ચક્રતમાં લોહી ભરાઈ અને ખરોળ વધવી વગેરે રોગોમાં પુનર્નવા મંદૂર વાપરવી હોય તો સફેદ સાટોડી વાપરવી જોઈએ અથવા અનુપાન તરીકે સફેદ સાટોડીનો રસ કે હઠાળો આપવો જોઈએ.

જલદી પુરાતો ન હોય તેવા સોળના રોગ પર આ પુનર્નવા મંડૂર જલદી ફાયદો કરે છે. આ ઔષધિના સેવનથી પાંડુરોગ પણ નાશ પામે છે, સોળની સાથે આફરો, ઝીણો-ઝીણો તાવ, અરુચિ, લોહીમાં રક્તકણ ઘટી જવા, નળખાઈને લીધે શ્વાસ ચઢી જવો, બરોળની વૃદ્ધિ વગેરે ઉપદ્રવો હોય તે પણ આથી દૂર થાય છે. આ ઔષધિના સેવનથી આંતરડાંની નળખાઈ, આંતરડાંમાં મળ મુકાઈ ગયા પછી વાયુનો કોષ થઈ તેથી આવતી ચૂંક તેમજ સૂક્ષ્મ કૃમિરોગ વગેરે બધા રોગો નાશ પામે છે. આનાથી મગમૂત્રની શુદ્ધિ થાય છે અને રક્તાભિસરણ ક્રિયા નિયમિત બને છે. આ રીતે પકવાશય, લોહી અને જલની શુદ્ધિ થવાથી, રક્તાભિસરણ ક્રિયા બળવાન બનવાથી તથા વાતદુષ્ટિનો નાશ થવાથી કુષ્ઠ અને વાતરક્તનું પણ શમન થાય છે. આ મંડૂર ગ્રહણીકળા અને આંતરડાંને બળવાન બનાવે છે અને તેથી નવી સંગ્રહણી અને અર્શને પણ મટાડે છે.

સોળે આવવાનાં મુખ્ય ત્રણ કારણો છે. હૃદય, મૂત્રપિંડ અને યકૃતની વિકૃતિ આ ત્રણે પ્રકાર પર અસર કરી શકે એવી રીતે આ રસાયનની યોજના કરી છે. મંડૂરથી હૃદય અને રક્ત પર વધારે ફાયદો થાય છે અને યકૃત બરોળ પર એથી ઓછો. ગોમૂત્ર યકૃત, મૂત્રપિંડ અને આંતરડાં વગેરે પાચન અવયવોને શક્તિ આપે છે, રક્તનું પ્રસાદન કરે છે, સૂક્ષ્મ કૃમિ, જંતુઓ અને વિષનો નાશ કરે છે અને આમનું પાચન કરવામાં મદદ કરે છે. નસોતર, દંતીમૂળ અને કહુ આંતરડામાં ચેદી રહેલા જૂના મળને બહાર કાઢી આંતરડાં શુદ્ધ કરે છે. સૂંઠ, મરી, પીપર, ચિત્રકમૂળ, ગઠાડા, શાહદરૂં અને અજમો-આ બધાં દીપન, પાચન છે અને આમાશય અને યકૃત બંને સ્થાનોને હિતેજના આપે છે. દેવદાર, કહુ, કાપકળ, અજમો વગેરે તેલીદ્રવ્યો વાતનાડીઓને પુષ્ટ બનાવે છે. હળદર આમનું પાચન અને રક્તનું પ્રસાદન કરે છે. ઈન્ડ્રવ અને નાગરમોચ દીપન, પાચન અને ગ્રાહી શુદ્ધ બનાવે છે. વાવડિંગ યકૃતને શક્તિ આપનાર અને કૃમિનો નાશ કરનાર છે. વાવડિંગથી કૃમિ ઉત્પન્ન થતા પણ અટકે છે. સારોડી પેશાબ લાવનાર અને સારામાં સારી સોળે મટાડનાર ઔષધિ છે. આ રીતે આ પ્રયોગમાં સારોડી વગેરે મૂત્રપિંડ, હૃદય, યકૃત, રક્ત, આમાશય અને આંતરડા પર અસર કરનાર ઔષધિઓનું મિશ્રણ હોવાથી સોળની બહુ આગળ વધી ગયેલી સ્થિતિમાં પણ પોતાનો પ્રભાવ બતાવે છે.

જો સોળ સાથે તાવ રહેતો હોય અને આંતરડાંમાં મળ ભરાયો હોય તો આરોગ્યવર્ધિનીના ઉપયોગમાં આપેલા પુનર્નવાક્રપાય સાથે આ રસાયન આપવામાં આવે છે અને આરોગ્યવર્ધિની પણ અપાય છે. રોગ જેટલો જૂનો હોય

કળનિયાત, મળમાં દુર્ગંધ અને કોષ્ઠકને મૂત્રનો અવરોધ પણ થાય છે. પછી અર્શ ઉત્પન્ન થાય છે. આ રીતે અપચો અને મંદાગ્નિ થવા છતાં પણ વારંવાર વધારે ખેરાક લેવામાં આવે તો આંતરડાં શિથિલ થઈ જઈ મંત્રહણી થઈ જાય છે. પછી કોષ્ઠક દિવસ કળનિયાત અને કોષ્ઠક દિવસ ઝાડા એમ ચક્ર ચાલ્યા જ કરે છે. આ વિકારોનું મૂળ પાચનશક્તિની વિકૃતિ અને હૃદયની શિથિલતા હોવાથી આ રોગો પર પણ પુનર્નવા મંદૂર ફાયદો કરે છે. માત્રા થોડી થોડી દિવસમાં ૩-૪ વાર આપવી નેદ્રએ. તેમજ પરહેજ સાથે લાંબો વખત ઔપધિ આપવી નેદ્રએ.

(૧૧૮) વૃદ્ધિ બાધિકાવટી

વિધિ—શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ ગંધક, લોહભસ્મ, જંગભસ્મ, તામ્રભસ્મ, કાંચ-ભસ્મ, હરતાળભસ્મ, મેરઘૂયાની ભસ્મ, રાંખભસ્મ, કોડીભસ્મ, સૂંઠ, મરી, પીપર, હરડે, બહેડાં, આમળાં, ચવક, કચૂરો, વાતડિંગ, વરધારાનાં બી, પીપળા-મૂળ, કાળીપાટ, શેરણી, ઘોડાવજ, એલચી, દેવદાર, મીઠું, સિંધવ, સાંભરલૂણ, બિડલૂણ અને સંયળ આ-બધી વસ્તુઓ સરખે ભાજે લેવી. પછી તેને વિધિપૂર્વક મેળવી, હરડેના ઉકાળામાં ૧૨ કલાક ખરસ કરી ૪-૪ રતીની ગોળાઓ વાળવી. (ભા. મ.)

માત્રા—૧-૧ ગોળી દિવસમાં ૨ વાર પાણી સાથે આપવી.

ઉપયોગ—આ વટી અસાધ્ય અંડવૃદ્ધિના બધા દોષો થોડા જ દિવસમાં મટાડે છે અને આંત્રવૃદ્ધિમાં પણ બહુ ફાયદાકારક છે. અંડકોષમાં વાયુ ભરાવાથી થનારું દરદ, નવો દુષિત રસ ઊતરવો, લોહી ભરાવું કે બીજા કોઈ પણ જાતનો રોગ થયો હોય તેનો આ વટી નાશ કરે છે. જ્યારે અંડકોષમાં બહુ જ વધારે પાણી ભરાઈ ગયું હોય, ત્યારે આ વટી કામ નથી આપતી. પહેલી અવસ્થા માટે એ ઉપયોગી છે.

(૧૧૯) ગંડમાલાકંડન રસ

વિધિ—શુદ્ધ પારો ૧ તોલો, શુદ્ધ ગંધક ૬ માસા, તામ્રભસ્મ ૧૧ તોલો, મંદૂરભસ્મ ૩ તોલા, સૂંઠ, મરી અને પીપર ૨-૨ તોલા, સફેદ સિંધવ ૬ માસા, કાંચનારની છાસ અને શુદ્ધ ગૂગળ ૧૨-૧૨ તોલા લેવો. પહેલાં પારો અને ગંધકની કંકજાલી કરી ભરતો મેળવવી. પછી વનસ્પતિઓનું વલ્લગાળ ચૂર્ણ મેળવવું. ગૂગળને ગાયના ઘીમાં બોળી, ખાંડી પાતળો કરવો, અને પછી બાકીની ચીજો થોડી થોડી મેળવી, સારી રીતે ખાંડી ૨-૨ રતીની ગોળાઓ વાળવી. (નિ. ૨)

માત્રા—૧ થી ૪ ગોળી દિવસમાં ૨ વાર, કાંચનાર, કાંટાસળિયો, કરંજ,

બેડી ભોંયરોંગણી અને ઊભી ભોંયરોંગણીના ક્વાથ સાથે ૩-૪ મહિના આપવી. એક ગોળાથી શરૂ કરી માત્રા ધીરે ધીરે વધારવી.

ઉપચોગ—આ રસાયન ગદગંડ અને બયંકર ગંડમાળાનો નાશ કરે છે. આ ગંડમાલાકંડન રસ ખાસ કરીને રથૂલ પ્રકૃતિવાળા રોગી માટે વધારે ફાયદાકારક છે. નરી અને જૂની કંઠમાળમાં પણ સારી અસર કરે છે. ગાંઠ ફૂટીને અપચી થઈ જાય છે અને સાથે ઝીણો તાવ રહે છે; તેના પર પણ આ રસ ફાયદાકારક છે. સાથે સાથે કબજિયાતને પણ મટાડે છે અને પાચનશક્તિને સુધારે છે. ઉપદંશ સિવાયની કફ કે મેદવિકારથી પણ ગાંઠ થાય છે. તેના પર પણ આ રસ ફાયદો કરે છે.

આપુર્વેદના મત પ્રમાણે કંઠમાળ આ રીતે ઉત્પન્ન થાય છે: ગળું અને બગલ અથવા કંઠ અને જાંઘમાં રહેલી ગાંઠોમાં કફ અને મેદ વધે તેને કંઠમાળ ગંડમાળા કહે છે. માત્ર જાંઘ કે પેટમાં થનારી ગાંઠ કંઠમાળ કહેવાતી નથી. કંઠમાળ પહેલાં ગળામાં નીકળી પછી બીજી જગ્યાએ પથરાય છે.

આ રોગમાં ખાસ કરીને ઝીણો તાવ રહે છે. આખું શરીર ફાટવું, હાથ-પગ પાણી પાણી થઈ જવા, બળ અને માંસ ધીમેધીમે ઘટતાં જવાં વગેરે લક્ષણો થાય છે. જુઓ તો પહેલેથી જ ઝોણી લાગે છે. આ ગાંઠો ધીમેધીમે મોટી થઈ પાકીને ફૂટે છે. ગાંઠો ફૂટ્યા પછી રુઝાય છે અને કરી પાછી ગાંઠો વધવા માંડે છે. ગાંઠો ફૂટ્યા પછી કેટલીક મટી જાય છે અને કેટલીક ફરી બરાબ છે. આમ વર્ષોસુધી ચાલ્યા કરે છે. આ સ્થિતિને અપચી કહે છે. કંઠમાળ ફટિ ત્યારે તેમાંથી સફેદ ક્ષેદ સાથે પરુ નીકળે છે, પણ ફરી તે બરાબ છે અને પછી સહેજ લોહી સાથે પરુ નીકળે છે. આ રીતે આ રોગ બહુ ત્રાસદાયક છે. આ રોગની જે જાહેદી ચિકિત્સા ન કરવામાં આવે તો રોગ બહુ દંઠ થઈ જાય છે. પછીથી તો શસ્ત્રક્રિયાથી પણ તે તદ્દન નાશ પામતો નથી.

આ રસનું સેવન શરૂ કરતાં રોગ ધીમે ધીમે ઘટવા માંડે છે. ખાસ કરીને જોતો ચહેરો ચોથરાયેલો અને ફિછો હોય, હાથ-પગમાં નળણાઈ અને સહેજ સોજા હોય, અપચો, પાચન ધન્દ્રિયની અશક્તિને લીધે કબજિયાત વગેરે લક્ષણો હોય, તેને આ રસ આપવો જોઈએ. (આૌ. ગુ. ધ. શા.)

(૧૨૦) શિલાસિંદૂર વટી

વિધિ—શિલાસિંદૂર ૫ તોલા, આમળાં ૨૫ તોલા અને બાવચી ૨૫ તોલા લેવી. પહેલાં શિલાસિંદૂરને ૩ દિવસ બાંગરાના રસમાં ખરવ કરવો. પછી આમળાં અને બાવચીનું ઝીણું ચૂર્ણ કરી એકત્ર કરવું. પછી આમળાં અને બાવચીનું ૧૦

-૧૦ તોસા ચૂર્ણ લઈ, ૬ ગણા પાણીમાં ક્વાથ કરી, અર્ધુ પાણી બાફી રહે ત્યારે માળા લેવું. આ ક્વાથની ૫ ભાવના આખી વટાણા જેવડી ગોળાઓ વાળવી. (આ. નિ. મા.)

માત્રા—૧ ગોળા દિવસમાં ૨ થી ૩ વાર પાણી સાથે આપવી.

ઉપયોગ—આ વટી કંઠમાળ, ગદગંડ, અપચી, અર્ધુદ, કુષ્ઠ, મેદરોગ મેદરોગથી થનાર ગભરામણ, પરસેવો અને નળગાઇ વગેરે રોગોનો નાશ કરે છે. મેદરોગ પર આપતી વખતે સાકર, દહીં, વધારે ઘી, વધારે ભાત ખાવો વગેરે મેદને વધારનાર ખોરાક છોડાવી દેવો જોઈએ અને જાતી શકે તેટલી કસરત કરવી જોઈએ.

આ રસાયનમાં મુખ્ય ઔષધિ શિશાસિંદૂર છે. શિશાસિંદૂરમાં લેખન, જંતુન, રક્તપ્રસાદન, મેદ, કફ અને વિપનાશક, વાયુનું શમન કરનાર, પિત્ત વધારનાર અને માંસને પ્રુષ્ટિ આપવાનો ગુણ છે. એની સાથે ભાંગેરો, આમળાં અને ખાવચી મેળવી રક્તપ્રસાદન, કુષ્ઠ અને વિષ-નાશ કરવાનો ગુણ વધારાયો છે; તેમ જ રસાયન સૌમ્ય બનાવવામાં આવ્યું છે.

આ રસાયનમાં લેખન ગુણ હોવાથી કંઠમાળ, ગદગંડ, અપચી, રસોળી અને મેદરોગમાં ફાયદો કરે છે. આ બધા રોગોમાં એકત્ર થયેલા રસ કે મેદને બાળવાનું અને નવા ઉત્પન્ન થતા અટકાવવાનું કાર્ય આ વટી આપવાથી થઈ જાય છે.

કંઠમાળની ગાંઠ પાકીને ફૂટી જાય ત્યારે અપચી કહેવાય છે. એમાંથી લાંબો વખત પરુ નીકળ્યા કરે છે. કાઈ કાંઈ વખતે પરુ રક્તમાં શોષાય છે. એને લઈને ઠંડી વાઈ તાવ પછી આવી જાય છે. એના પર આ વટી આપવી હિતકર છે. આ વટી પૂય-કીટાણુઓનો નાશ કરી તાવ મટાડે છે.

મેદ વધવાનાં મુખ્ય ત્રણ કારણ છે: (૧) વંશપરંપરાગત; (૨) ઉપદંશના વિષ વગેરેથી ધમનીઓની દિવાલ કઠણ થઈ જવી, (Arterio sclerosis) અથવા ધમનીની દીવાલો મક્કથી સિંપત થઈ જવી; અને (૩) ખાદ્યપ્રવેશક ગ્રંથિ (Thymus gland) ના અંત સાવમાં વિકૃતિ. આમાંથી વંશપરંપરાગત કારણોમાં ઔષધિ ખાસ ફાયદો કરી શકતી નથી. ખીજાં કારણ—ધમનીઓની દીવાલની વિકૃતિ પર આ રસાયન કાંઈક અસર કરે છે. કારણ આ રસાયન ઉપદંશના જંતુઓ અને વિષનો નાશ કરે છે, રક્ત વગેરે ધાતુઓમાં રહેલા ધાત્વાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરી વસા, કફ, આમ અને મળને બાળે છે અને નવો મેદ થતો અટકાવે છે, ત્રીજા કારણમાં જો બાધપ્રવેશક ગ્રંથિની નળગાઇ નવી હોય, બહુ શિથિલતા ન આવી હોય તો કાંઈક અંશે એ ફાયદો થાય છે. આ પ્રકારમાં

પાયક આંખ બહુ મંદ હોય અને આંતરડામાં જૂનો મળ ચોંટ્યો હોય તો શિક્ષા-
સિંદૂર વટીને બદલે આરોગ્યવર્ધિની આપવી વધારે હિતકર છે. બાલગ્રંથેયક
ગ્રંથિનો અંતઃસ્રાવ ન થતો હોય અથવા બહુ ઓછો થતો હોય, તો એલોપથીના
મત પ્રમાણે ઘેટાની બાલગ્રંથેયક ગ્રંથિનું સર્વ અપાય છે. આ પ્રયોગ આખી
જિંદગી કર્યો કરે છે.

નોંધ—મેદના દરદીને ઘી, સાકર, દહીં, ચોખા અને બીજા ચરબી વધાર-
નાર પદાર્થો ઓછા આપવા જોઈએ અને બની શકે તેટલી શારીરિક મહેનત
પણ કરાવવી જોઈએ.

લોહીમાં રક્તવર્ણ (Haemoglobin) ઓછું થવાથી શ્વેતકુષ્ઠ (Leuko-
derma) થાય છે. લોહીની અંદર વિષ કે મેદનો પ્રવેશ થવાથી આ વિકૃતિ
થાય છે. આ રસાયન ધાત્વાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે એટલા માટે શ્વેતકુષ્ઠ, લોહીના
વિકારથી ઉત્પન્ન થનાર ઉપકુષ્ઠ અને ચામડીના રોગો પર ફાયદો કરે છે.
વિકૃતિ જાડી જતરી ગઈ હોય તો શિક્ષાસિંદૂર વટી ૨-૪ મહિના સુધી આપવી
પડે છે. જો મોટા આંતરડામાં મળ બરાચેલો હોય તો શરૂઆતમાં તે સાફ કરવા
માટે ત્રિકાના ફાંટ સાથે આરોગ્યવર્ધિની અપાય છે.

શિક્ષાસિંદૂરમાં કદ અને વિષનો નાશ કરવાનો ગુણ હોવાથી કક્રામ, જૂનો
શ્વાસરોગ, આમવાત, લોહીવિકાર અને ચામડીના રોગો પર તે સફળતાપૂર્વક
વાપરી શકાય છે.

(૧૨૧) નિત્યાનંદ રસ

વિધિ—હિંગબોકમાંથી દાટેલો પારો, શુદ્ધ ગંધક, તામ્બુલરમ, બંગલરમ,
શુદ્ધ હરતાલ, શુદ્ધ મોરચૂચુ, શંખભરમ, દારૂભરમ, દેડીભરમ, લોહભરમ,
હરડે, બહેડાં, આમળાં, સૂંદ, મરી, પીપર, વાતડિંગ, સિંધવ, સંચળ, બિડલૂણુ,
કાચલવણુ, મીઠું, અવક, પીપળીમૂળ, શેરણી, ઘોડાવજ, કચૂરો, કાળીપાટ, દેવ-
દાર, એલચી અને વરધારો (ન મળે તો નસોતર) એ ૩૧ ઔષધિઓ સમભાગે
ભઈ વિધિપૂર્વક મેળવવી. પછી નસોતર, ચિત્રકમૂળ, દંતીમૂળ અને હરડેના ક્વાથમાં
૧૨-૧૨ કલાક ખરલ કરી ૨-૨ રતીની ગોળીઓ વાળવી. (૨. ૨.)

માત્રા—૧ થી ૨ ગોળી દિવસમાં ૨ વાર હંડા પાણી સાથે.

ઉપયોગ—નિત્યાનંદ રસ હાથીપગાની દિવ્ય ઔષધિ છે. કક્રામ અને
કક્રાતજન્ય હાથીપગા જેમાં ચામડીનો રંગ કાળો, ઉપર ચીરા પડ્યા હોય,
તડકામાં ઓછો થઈ જાય; પગ જડ, બહુ મોટા, ફિક્કા અને સર્દે રંગના હોય,
બહુ ખંજવાળ આવતી હોય અને જેમાં કલેદ નીકળતો હોય તેવાં લક્ષણવાળા
શ્લીષ્ઠ અને જો રસ, રક્ત, માંસ, મેઘ કે શુક્રગત હોય તે સર્વનો આ રસ નાશ

કરે છે. તેમજ અર્ધુદ, ગંડમાળા, બહુ જૂની આંતરહૃદિ, વાતપિત્તજન્ય અને કફપિત્તજન્ય ગુદરોગ, ફેગિરોગ આ બધાનો નાશ કરી અગ્નિ-પ્રદીપ કરે છે અને બળ અને વીર્ય વધારે છે.

હાથીપત્રું બહુ પાણીવાળા પ્રદેશો અને ઠંડી બેજવાળી જગ્યાઓમાં રહેનારને થાય છે. જે પાણીવાળી જગ્યાએ પાન, ફળ, ફૂલ વગેરે ક્યારે ભેગો થઈ ગંદકી થતી હોય તેવી જગ્યાઓએ રહેનારાઓની ત્વચામાં રહેલા કદ્દોષમાં વિકૃતિ થાય છે. શરૂઆતમાં કોઈ જગ્યાએ ચામડી ફૂલે છે, હાથ-પગ, કાનની ખૂટી, આંખોની પાંપણો, શિશ્ન, હોઠ, નાક વગેરેમાંની ચામડી સૂતે છે તેમજ ઝીણા તાવ આવે છે. તાવ રહેવાથી સોજો વધે છે. કફપ્રધાન ગિદ્ધિત્સા કરવાથી સોજો અને તાવ ઓછાં થઈ જાય છે.

પાશ્ચાત્ય મત પ્રમાણે આ રોગ ફાઇલેરિયા (Filaria) નામના જંતુઓથી થાય છે. આ રોગ ખંગાળ, કાચીન, મલબાર વગેરે દેશોમાં વધુ થાય છે. આ રોગ પગ ઉપરાંત વૃષણ, લિંગ, હાથ વગેરે જગ્યાએ પણ થાય છે. તે સ્થાનની ચામડી રક્ષ અને વિપથ થઈ જાય છે. એ જગ્યાના ફવાડાં રક્ષ અને આછાં થઈ જાય છે. ચામડી નીચે રહેલી સંયોજક ક્ષ્મા રથૂપ થઈ જાય છે અને તેમાં ચીકણું પાણી ભરાય છે. માંસપેશીઓ, હાડકાં અને વાતવાહિનીઓમાં વિકૃતિ થતી નથી. રક્તપ્રણાલીઓ બધી ગોટી થઈ જાય છે અને રસાયનીઓ પ્રસરી જાય છે. કોઈ કોઈવાર દરદવાળા સ્થાનની વિરહ દિશાની બધી રસાયનીઓ કંકણ થઈ જાય છે અને મોટી થઈ જાય છે.

આ રોગ પર આ રસ લાંબો વખત લેવાથી જ હાથે થાય છે. (થોડા દિવસમાં નહિ.) સાથે સાથે ગર્જન તૈલનું માલિસ પણ કરવું જોઈએ. રોગ જૂનો થઈ જાય તો સત્ત્વક્રિયા કરાવવી પડે છે.

(૧૨૨) કેશરાદિ વટી

વિધિ—શુદ્ધ રસકપૂર, કેસર, સાકર, સુખાડ, લવિંગ અને બવંત્રી સમ-ભાગે લઈ, પાણી સાથે ખરસ કરી મધ જેવડી ગોળાઓ વાળવી. (આ. ઓ.)

માત્રા—૨ થી ૪ ગોળા દિવસમાં ૨ પાર, ઘીમાં લપેટી ગળી જવી, દંતિ ન લાગવા દેવી.

ઉપયોગ—આ વટીના સેવનથી નવો અને જૂનો ઉપદંશ, વિસ્ફોટક, લોહીવિકાર, ઉપદંશજન્ય સંધિવા, પક્ષાઘાત વગેરે વાતરોગ, કુષ્ઠ, બવંતર પ્રણ, નામ્બર, ગલ્લગંડ, તાલુપ્રણ, વાતરકટા અને ચામડીના નવા અને જૂના રોગો થોડા જ દિવસમાં નાશ પામે છે.

આ રસથી મોં નથી આવતું અને એક વર્ષ જૂના રોગોમાં પણ સારો

ફાયદો કરે છે. આ રસને મહામંજીષ્ઠાદિ ક્વાથ અથવા ખીજન લોહીસુધારક અનુપાન સાથે આપવાથી જલદી ફાયદો થાય છે.

સૂચના—આ ઔષધિ રસકપૂરવાળી હોવાથી ખરોખર પરહેજ પાળવી. તેજ, મરચું અને ખટાશ ન ખાવી. સિંધવ સહેજ લેવો. ઘી વધારે ખાવું. ખોરાકમાં ઘઉંની રોટલી, ઘી, સાકર, દૂધ અને જાત લેવાથી જલદી ફાયદો થાય છે.

(૧૨૩) ઉપદંશ સૂર્ય

વિધિ—સફેદ સોમલ ૬ માસા લઈ એક લોખંડની કડાઈમાં નાખી, ખેડી ભોંયરીંગણીના પંચાંગનો સ્વરસ અને લીંબુનો રસ ૧૨-૧૨ તોલા મેળવી ૪૨ દિવસ સુધી લીમડાના ડંડાથી ઘૂંટવું. ગેળવેલો રસ થોડો થોડો નાખતા જવો. પછી મગ જેવડી ગોળીઓ વાળવી. રસ સુકાઈને ઓછો થઈ જાય તો ખીજને મેળવવો જોઈએ. (વૃ. યો. ત.)

માત્રા—૧-૧ ગોળી સવારે ઘીની સાથે ગળી જવી. ખોરાકમાં ઘઉંની રોટલી, ઘી અને સહેજ સિંધવવાળી મગની ફાજ ખાવી. તેજ, મરચું, ખટાશ, મીઠું વગેરે તદ્દન બંધ કરવું. ઘી વધારે ખાવું.

ઉપયોગ—આ રસ ઉપદંશનો નાશ કરવા માટે સૂર્ય સમાન તેજસ્વી છે. આયુર્વેદમાં ઉપદંશના બે પ્રકાર બતાવેલા છે : એક સામાન્ય ઉપદંશ અને ખીજને ફિરંગ-ઉપદંશ. સામાન્ય ઉપદંશ વધારે રતિસેવન; દાંત, નખ, શસ્ત્ર વગેરે વાગવું, વ્યવાય પછી ખરોખર સાફ ન થવું અને ચોનિદોષ (દીર્ઘ, કર્કશ કે રોમવાળી ચોનિ) આ કારણથી માત્ર પુરુષની જનનેન્દ્રિય પર જ થાય છે. પ્રાચીન આયુર્વેદ સંહિતાઓમાં ફિરંગ રોગનું વર્ણન મળી આવતું નથી. આનો ઉદ્ભવ નવા ઇંદ્રિયોમાં જ છે. એના નામ પરથી જ સમજાય છે કે એ રોગ વિદેશીઓ આવ્યા પછી તેમના સંસર્ગથી જ ઉત્પન્ન થયો છે. આ રોગ સ્થાનિક નુકસાન કરતો નથી પણ આખા શરીરને કે જુદાજુદા અવયવસમૂહોમાં અનેક ઉપદ્રવો ઉત્પન્ન કરે છે. ફિરંગ રોગના વિશિષ્ટ પ્રકારનાં જંતુઓ હોય છે. સંસર્ગ થવાથી આ જંતુઓ શરીરમાં પ્રવેશી આશુકારી અને ચિરકારી અવસ્થાઓ ઉત્પન્ન કરે છે. આ રોગની ત્રીણ અવસ્થામાં પારાની બનાવટો ઉપયોગી છે અને ચિરકારી અવસ્થામાં જુદાજુદા સંસ્કારો આપેલ પારાની બનાવટો અને સોમલની બનાવટો લાભદાયક છે. આ રોગના ખીજ પણ વિભાગો થઈ શકે છે. જંતુઓ જે જે અવયવમાં પેસે છે અને જે દોષ-દૂષ્ય સાથે જેટલે અંશે મળી જાય છે તે પ્રમાણમાં જુદાજુદા અવસ્થાઓ ઉત્પન્ન કરે છે. ઉપદંશનું વિષ માત્ર રક્ત અને ત્વચામાં ભેજુ થવાથી શરીરની અનુભવક્રિયા (Anabolism) ખરોખર થતી નથી. તે વખતે પારદ, સુવર્ણ, રૌપ્ય અને સોમલવાળું અષ્ટમૂર્તિ

રસાયન ઉપયોગી છે. પણ આ જ વિષ વધારે જીંડું નર્મ માંસ અને અસ્થિમાં રહી તેમાં વિકૃતિ ઉત્પન્ન કરે છે. આથી માંસગત પ્રભુ, અસ્થિગત પ્રભુ, ગલગંડ, અર્ધુદ, ગાંઠ, હાડકામાં જંતુઓ પડી જ્યાં વગેરે જીવાંતુઓ ઉપદ્રવે. ઉત્પન્ન થાય છે. આ વિષ જેમ જેમ અંદર મળી નર્મ વધારે જીંડું જિતરતું જાય છે તેમ તેમ તે વખતે ખાગ કરતાં સોમલની બનાવટો વધારે ઉપયોગી થઈ પડે છે. આ સોમલની બનાવટોમાં ઉપદંશ સૂર્ય એક ઉત્કૃષ્ટ ઔષધિ છે.

જૂનો ઉપદંશજન્ય પ્રભુ ખીખ પ્રભો કરતાં ખાસ જીદી જાતનો લાગે છે. થોડા દિવસ પ્રભુ રુઝાઈ ગયા જેવું લાગે છે અને થોડા જ દિવસમાં જમણા નેરથી પ્રભુ થઈ આવે છે. પ્રભુની કિનારી મોટી અને ઢંઢળ, પ્રભુસંરક્ષકક્ષા (Scar Tissue) જંગી—નીચી અને જીદીજીદી જાતનો આવ થવો વગેરે લક્ષણો થાય છે. આ પ્રભુ માંસનો આશ્રય કરી થોડા દિવસ ટકે છે. આ પ્રભુ શરીરના બહારના ભાગો—મોં, હોઠ, ક્ષેત્રકક્ષા અને જીભ પર પણ થાય છે. આ રોગ એટલો જૂનો અને ત્રાસદાયક હોય છે કે માણસને આખી જિંદગી હેરાન કરે છે. માંસને આશ્રયે રહેલો પ્રભુ વધારે વખત રહે અને તેના પર ખેદ-રહારી રાખવામાં આવે અથવા અયોગ્ય ઉપચારો કરવામાં આવે અથવા વિષ કે જંતુઓ ઊંડાણમાં જિતરે તો હાડકામાં વિકૃતિ થાય છે. તે પછી અસ્થિપ્રભુ થાય છે. કેટલાંક હાડકામાં જંતુઓ લાગી જાય છે. આમ વિષ અંદર જાય તો આંતર-ધન્દિયોમાં નાની નાની ગાંઠો બાકી જાય છે. વાતવાહિનીઓ, વાતવહકેન્દ્ર અને મસ્તક સુધી વિકૃતિ પહોંચે છે અને રોગી નિર્માલ્ય ને અબૂધ જેવો થઈ અનિ-ચ્છાએ કુઃખપૂર્વક જીવન જીવે છે. આવી જાતના માંસાશ્રિત પ્રભુ અને અસ્થિ-પ્રભુ પર ઉપદંશ સૂર્ય સારી રીતે વપરાય છે. આ રસનાં સેવન વખતે ઘી કાંઈક વધુ ખાવું જોઈએ.

ગુદશ્લ (Condyloma)માં ગુનાતી બહાર ફૂલની પાંખડી જેવી સફેદ અને પાતળી આમડીઓ વધે છે. આ વૃદ્ધિ એક પર એક થઈ ફૂલગોળીના જેવી ગુચ્છાદાર લાગે છે. આ રોગ ઉપદંશના વિપથી ઉત્પન્ન થાય છે. સામાન્ય રીતે દરદી આને અર્શ થયા એમ કહે છે. પરંતુ અર્શના મસા અને આમાં કાંઈપણ સરખાપણું નથી. મંપ્રાપ્તિ અને લક્ષણોમાં બહુ ફેર છે. આ ગુદશ્લ રોગ પર ઉપદંશ સૂર્ય સારી અસર કરે છે.

જૂનો તાલુપ્રભુ ઉપદંશજન્ય હોય તો તેની પર ઉપદંશ સૂર્ય આપવાથી પ્રભુ રુઝાવામાં મદદ મળે છે. ઉપદંશથી થયેલ દંડિની મંદતા, અંધતા કે કની-નિકાપ્રભુ, આંખોની લાગણ, પદ્મપ્રભુ વગેરે ઉપદ્રવો થાય ત્યારે ત્રિફળા અને ઘી સાથે આ રસ આપવો જોઈએ. તેમજ ત્રિફળાના ક્વાથથી આંખો ધોવા

કરેલી નોંધએ. આંખની પાંપણ પાસે થનાર જૂનો નાડીવણ (નાસૂર) જુદાંજુદાં કારણોથી ઉત્પન્ન થાય છે. આમાં ઉપદંશથી થયેલ વણ ઉપદંશ સૂર્ય રસથી મટી ગયાના દાખલા મળી આવે છે.

ઉપદંશના વિપત્તિ અસર વાતવહમંડળ, વાતચક્ર અને વાતવાહિનીઓ પર થઈ વાયુનો પ્રકોપ થાય છે. પછી કઝાવખંજ અથવા પક્ષાઘાત જેવાં લક્ષણો થાય છે. કેટલાક રોગીઓમાં તદ્દન નિર્મોલ્લતા આવી જાય છે. કદનો પ્રકોપ વધારે હોય ત્યારે ગભરામણ અને એએની રહે છે. રોગી એક જગ્યાએ પડ્યો રહે છે અને ધેન, જડતા, વિચારશક્તિ ધટી જવી વગેરે લક્ષણો થાય છે. આવી સ્થિતિમાં ઉપદંશ સૂર્ય સારિવાદિ ચારકર કે રક્તરોધક અરિષ્ટ સાથે આપવો નોંધએ.

પરિવર્તિત ન્વર વારંવાર આવ્યા કરે છે. એક બે અઢવાડિયાં તાવ નથી આવતો અને ફરી પાટો જથ્થો ખાય છે. આ રીતે રોગીને ત્રાસ આપે છે. આ રોગમાં કદપ્રધાન લક્ષણો હોય તો ઉપદંશ સૂર્ય આપવો નોંધએ. માત્રા બહુ ઓછી આપવી નોંધએ.

પીતન્વર (Yellow Fever) પર આ રસ આપવો નોંધએ. આ ન્વર એપી છે. ખાસ કરીને મોટી જાતના મચ્છર (Aedes aegypti) કરડવાથી થાય છે. આમાં આખા શરીરની આમડી પીળી થઈ જાય છે. ઠંડી વાઈ તાવ આવે છે અને મોં, નાક અને આમાશયમાંથી કાળા રંગનો રક્તસ્રાવ થાય છે. અમેરિકાના ઉષ્ણતાપ્રધાન પ્રદેશોમાં આ તાવ આવે છે. ખાસ કરીને આપણા દેશમાં આ તાવ હોતો નથી.

(આ. ગુ. ધ. શા.)

ખીજી વિધિ—સોમક ૨૫ તોમા અને થેડીનું દૂધ ૨૫ શેર લેવું. પછી સોમકને થોડુંથોડું દૂધ નાખી ખરક કરતાં જવું. લગભગ ૨૦-૨૫ દિવસમાં બધું દૂધ મળી જાય અને રાગડી જેવું થઈ જાય ત્યારે ૫૦૧ ગુલામનાં દૂધ નાખી ખરક કરવું. બ્યારે ગોળી વાળવા લાયક થાય ત્યારે ૧-૧ રતીની ગોળીઓ વાળવી.

(પં. લક્ષ્મીનારાયણજી આ. જી.)

માત્રા—૨ થી ૪ ગોળી દિવસમાં ૨ વાર દૂધ સાથે આપવી.

ઉપયોગ—આ રસ જૂના ઉપદંશના ઉપદ્રવો-સંધિવા, પક્ષાઘાત, લોહી-વિકાર, કુષ્ઠ, આંખમાં લાગણ, તાવુવણ, ગુદચક્ર, દુષ્ટવણ, વિદ્રધિ, આંતરિવિદ્રધિ વગેરેનો થોડા જ દિવસમાં નાશ કરે છે. પહેલી વિધિની અને આ વિધિની બનાવટોના ગુણો લગભગ સરખા છે. દાહ, ગુરદાની વિકૃતિ, આમાશયરસની ઉગ્રતા વગેરે કારણોથી કેટલાક રોગીઓને પહેલી વિધિવાળી બનાવટ અનુકૂળ નથી આવતી ત્યારે આ ખીજી વિધિવાળી અપાય છે.

સૂચના—ગાદુ ગરમ ખોરાક, ગરમ ચા, ખટાસ, મરચુ, મીઠું ન ખાવું. ખોરાકમાં સહેજ સિંધવ લેવો.

(૧૨૪) ઉપદંશકુકાર વટી

વિધિ—કુકાવેલું મોરચુ, હીમજ, મોટી હરડે અને કુકાવેલો ટંકણખાર ૧-૧ તોલો અને કોઠીભસ્મ ૪ તોલા લેવી. બધાંને મેળવી, હોંછુના રસમાં ત્રણ દિવસ ખરસ કરી ૧-૧ રતીની ગોળીઓ વાળવી.

માત્રા—૧ થી ૪ ગોળી સવારમાં ૭ દિવસ દંડા પાણી સાથે.

ઉપયોગ—આ વટી નવા અને જૂના ઉપદંશ રોગને મટાડે છે. જૂના ઉપદંશ રોગના ઉપદ્રવ—દષ્ટિની મંદતા, આંખની શ્વાશ, ગડગૂમડ, મંધિરા, અતિસાર, સંત્રહણી, મૂત્રપિંડની વિકૃતિ, લોહીવિકાર વગેરે આથી મટી જાય છે.

મોરચુ જલદી કરાવે છે. તે દોષ હોંછુના રસના સંયોગથી ઓછો થઈ ગયો હોય છતાં કોઈને બિચકા આવે તો તેણનું સેવન કરાવવું. વિશેષ સૂચના તુલ્ય ભસ્મમાં જુઓ.

(૧૨૫) રસકપૂર

પહેલી વિધિ—શુદ્ધ પારો, કાચી ફટકડી, સિંધવ અને હીરાકસી સરખે વજન લેવાં અને તેમાં ૨૦ મો ભાગ નવસાર મેળવી, કુંવારના રસમાં ૬ કલાક ખરસ કરી, ડમર્યત્ર વડે અનુક્રમે ૧૨ કલાક મંદ, મધ્ય અને તીવ્ર અગ્નિ આપી રસકપૂર ઉડાવી લેવું.

(આ. નિ. મા.)

માત્રા—૧ થી ૬ રતી સુધી બીજી ઔષધિઓ સાથે મેળવીને આપવું.

સૂચના—ડમર્યત્રને માત્ર ૨-૩ કલાક અગ્નિ આપી રસકપૂર ઉડાવી લેવું. પછી પંત્રને ખોલી ઉપર સામેલા રસકપૂરને કાઢી ફરી બંધ કરી ૩ કલાક અગ્નિ આપી બાકીનું રસકપૂર ઉડાવી લેવું. પછી તે રસકપૂરને કપડમટી કરેલી શીશીમાં મરી ઈંદનો મજબૂત દાટો મારી વાલુકાયત્રમાં મૂકી ૧૨ કલાક મંદ અને મધ્યમ અગ્નિ આપી ઉડાવી લેવું. આ રીતે બીજવાર ઉડાવી લેવાથી ઉત્તમ પ્રકારનું રસકપૂર બને છે. તીવ્ર અગ્નિ ન થાય એની સંભાળ રાખવી નહીંતર પારો જુદો થઈ જશે.

માત્રા—૧ થી ૬ રતી સુધી ઔષધ સાથે મેળવીને આપવું.

બીજી વિધિ—એલોપથીમાં હાઇડ્રોજીરી પરકલોરાઇડમ (Hydrargyri Perchloridum) નામની દવા આવે છે. એનું બીજું નામ કોરોસિવ સબ્લિમેટ (Corrosive Sublimate) છે. ચૂતાનીમાં એને દાઝયિકના કહે છે. આ પણ એક જાતનું રસકપૂર જ છે. એ જનાવવાની રીત નીચે પ્રમાણે છે.

શુદ્ધ પારો ૨૦ ઔંસ અને ગંધકનો તેજળ ૧૨ ઔંસ લઈ તેને એક

એનેમલના વાસણમાં નાખી વાસણ ચૂસા પર મૂકવું. થોડી આંચ આપતાં એની મેગે આંચ લાગશે અને સફેદ ધુમાડો નીકળવા માંડશે. તેમજ બધા જાય એટલે વાસણ ચૂસા પરથી નીચે ઉતારી લેવું. આ ઔષધિને એલોપથીમાં પરસફેટ ઓફ મરક્યુરી (Persulphate of Mercury) કહે છે.

આ પરસફેટ ઓફ મરક્યુરી ૨૦ ઔંસ લઈ તેને ૯૬ ઔંસ સિંધવ (Sodium Chloride) સાથે મેળવવો. પછી તેમાં ૧ ઔંસ બ્લેક ઓક્સાઇડ ઓફ મેંગેનીઝ (Black Oxide of Manganese) નાખી સારી રીતે ખરસ કરી એક લીસી આતસી શીશીમાં ભરી વાલુકાચંત્રમાં મૂકવું. પછી વિધિપૂર્વક ૧૨ કલાક અગ્નિ આપી ઉડાવી લેવાથી રસકપૂર તૈયાર થાય છે. આ રસકપૂરને ભૂરા કાચની શીશીમાં અથવા તો ભૂરા કાગળ મૂકેલી શીશીમાં ભરી મંભાળપૂર્વક રાખવું.

સ્વ. ૫. હરિપ્રપન્નજીએ લખ્યું છે કે પારાથી ચાર ગણા ગંધકના તેમજ-માં ઉપરની રીતે ભરમ કરી ભરમ જેટલો સિંધવ મેળવી, આતસી શીશીમાં ભરી ૬ કલાક અગ્નિ આપવાથી ઉપર રસકપૂર ચોંટી જાય છે.

ઉપયોગ—આ રસકપૂર લોહીવિકાર, કુષ્ઠ, ઉપદંશ વગેરે રોગોમાં ખાવા માટે, ધા રૂઝવવા જંતુધન મલમમાં અને ધા ધોવાની દવાઓમાં મેળવવા માટે વપરાય છે. ઉપદંશની તો આ ખાસ દવા છે.

સૂચના—રસકપૂરવાળા ઔષધિ લેતી વખતે ઘઉંની રોટલી, ઘી, દૂધ, સાકર અને જાન ખાવો. તેજ, મરચું, ખટાચ, મીઠું વગેરે છોડી દેવું. થોડો સિંધવ લેવો હોય તો ઘઉંના લોટમાં નાખવો.

રસકપૂર બહુ ઓછી માત્રામાં વાપરવું જોઈએ. વધારે પ્રમાણમાં આપવાથી મોં આવવું, પીઠિયાં-પેદાં-ફૂલી જવાં, દાંતમાંથી લોહી પડવું, જીભ સૂજવી, શ્વાસમાં દુર્ગંધ મારવી, મોં પર સોજો, કાઠામાં અને પેશાબમાં બળતરા, ચૂંકમાં લોહી આવવું, પેટમાં સખત ચૂંક વગેરે ઉપદ્રવો થાય છે. જો બહુ જ વધારે પ્રમાણમાં આપવામાં આવશે તો હૃદયનો અવરોધ, હોઠ કાળા પડી જવા, શરીર પરસેવે રેખાંજળ થઈ જવું, પેશાબ બંધ થઈ જવો વગેરે ઉપદ્રવો થઈ દરદી મરણ પામે છે.

જો રસકપૂરની તીક્ષ્ણ અસર થઈ જાય, મોં ગાળી જાય અથવા બીજા કોઈ ઉપદ્રવ થઈ જાય તો દૂધ, ઈંડાની સફેદી વગેરે પૌષ્ટિક પદાર્થોનું સેવન કરાવવું અને બાવળ કે ગોરડીની છાલના ઉકાળામાં ફટકડી અને ગોરથૂથુ નાખી કાગળા કરાવવા.

(૧૨૬) અમીરરસ

વિધિ—રસકપૂર, હિંગબોક, દાઘચિકના અને ચાંદોમાંથી બનેલ ચાંદોનો કસળ આ ચારે ચીજો ૧-૧ તોલો લેવી. પહેલી ૩ ચીજોને સહેજ ખાંડી મગ

જેવડા કટકા કરવા. કસળમાંથી સૂતર કાઢી નાખી કસળને કાપી નાના નાના કટકા કરવા. પછી એક લોખંડના ગોટા તવા પર ૪ તોલા સિંધવ પાથરી ઉપર રસકપૂરવાળા કટકા પાથરવા. એને કસળથી ઢાંકી દેવા. પછી ૮ તોલા સિંધવથી ચારે તરફની કિનારી એવી રીતે બાંધી લેવી કે મૂંઢેલી વાડખી ગરોળર આવી રહે, પછી ચિનાઈ માટીની વાડખી ઢાંકી દેવી. બાદ ૪-૮ તોલા સિંધવ અને ૧ તોલા કડિયા ગૂંદરને પાણીમાં પલાળી તવા અને વાડખીના સાંધાને મજબૂત રીતે મંધિ-બંધ કરી સૂકવી લેવું. (કટલાક વૈદ્યો કડિયો ગૂંદર નથી નાખતા.) યંત્રને ચૂલા-પર મૂકી વારંવાર ઉપર ભીનું કપડું બદલતા રહેવું. બોરડીના લાકડાની ધાગી આંચ ૧૨ કલાક સુધી આપવી. પછી સ્વાંગશીતળ થયે ઉપરની યાળીમાં લાગેલો અમીરરસ કાઢી લેવો. કટલાક વૈદ્યો વાડખી મૂકતી વખતે અંદર હાથ ચોપડે છે. (સિ. ભે. મ.)

નાંધ—મૂળ ગ્રંથકારે જે વિધિ લખી છે એ રીતે બનાવવાથી બહુ આછો બને છે અને ઘણીવાર પારો કાંઈક જુદો પડી જાય છે. આ રીતે પારો છૂટો પડવાથી એના સેવનથી મોં આવી જાય છે. માટે અમે બીજી રીતે બનાવીએ છીએ.

પારો છૂટો પડે તેવું રસાયન લેવાથી મોં આવી જાય તો બાવળની છાસ, બોરડીની છાસ કે અમેલીના પાનના ઉકાળાથી દિવસમાં ૩-૪ વાર ઠોગળા કરાવવા. દરેક વખતે ૨૫-૫૦ ઠોગળા કરવા.

બીજી વિધિ—રસકપૂર, દાઘચિકના અને હિંગજોદ ૧૦-૧૦ તોલા, સોમલ ૨૧ તોલા અને સિંધવ ૫ તોલા લેવો. રસકપૂર અને દાઘચિકના કલ્પાણુ રસાયનશાળામાં તૈયાર કરાવીએ છીએ. સિંધવ પણ દાઘચિકના સાથે મેળવેલો જ લઈએ છીએ. અધાંગે મેળવી ગોટા પેડવાળી કપડમટ્ટી કરેલી આતસી શીશીમાં ભરી વાલુકાયંત્રમાં મૂકી તૈયાર કરીએ છીએ. ધુમાડો નીકળે ત્યાં સુધી ઘોટો આડકાડી મૂકીએ છીએ. પછી ઘોટો મજબૂત કરી ૬ કલાક મધ્યમ અગ્નિ આપીએ છીએ.

આ રસાયન મુંદર સંદેહ રંગનું બને છે. દાઘચિકનામાં રહેલા ગંધકના તેજબમાંથી કાંઈક ભાગ પીળા ગંધક રૂપે છૂટો પડી જાય છે.

કસળ મેળવાય તે નીચે રહી જાય છે અને અમીરરસમાં એનો કોઈ ખાસ ગુણ આવતો નથી. સોમલથી ગુણ ખૂબ વધે છે માટે અને સોમલ મેળવીએ છીએ. તોપણ કોઈને કસળના તાર મેળવવા હોય તો બની શકશે.

માત્રા—૦૧ થી ૨ રતી દ્રાક્ષમાં મૂકી સવારે ગળી જવું. દાંતને ન લાગે એ સંભાળવું. ૭ થી ૧૪ દિવસ લેવું.

ઉપયોગ—આ રસાયનના સેવનથી ઉપદંશ, અંધિયા અને ઉપદંશજન્ય

એકઠે વર્ષની અંદર થયેલા રક્ત અને માંસ સુધી પહોંચેલા ઉપદ્રવો મટી જાય છે. ઉપદંશ માટે આ બહુ ફાયદાકારક ઔષધિ છે. ખોરાકમાં ઘઉંની રોટલી, ગાયનું દૂધ અને સાકર સિવાય કાંઈપણ ન આપવું જોઈએ.

આ રસાયનમાં જંતુદંત ઉપરાંત ઉત્તેજક કફન ગુણ હોવાથી કફપ્રધાન સન્નિપાતમાં પણ વપરાય છે. ન્યારે કફ બહુ વધી ગયો હોય ત્યારે જંતુઓનો નાશ કરવો, કફને સૂકવવો, કફ થતો અટકાવવો અને ઉત્તેજના આપી ઉત્તાન કફને બહાર કાઢવો આ બધી ક્રિયાઓ વડે કફનો પ્રકોપ દૂર કરવો પડે છે. આ રસાયન રસકપૂર અને સોમકવાળું હોવાથી આ કામ સંતોષકારક રીતે થાય છે.

આ ગુણોને લીધે શ્વાસ(દમ)ના હુમલામાં ન્યુમોનિયા, ઇન્ફ્લુએન્ઝા અને પ્રીન્ક કફપ્રકોપ સાથેના સન્નિપાતોમાં ન્યારે તાવ લગભગ ૧૦૦° હોય અને બેશુદ્ધિ કે ગમરામણ હોય ત્યારે આ રસ અપાય છે. ૧-૧ ચોખાપુર રસાયન દ્રાક્ષના કટકામાં લપેટી ગળાવવામાં આવે છે. જે મૂત્રપિંડ બરાબર કાર્ય ન કરે તેથી મોં પર સોજો આવ્યો હોય, મોં આવેલું રહેતું હોય અથવા ૧૦૨° થી વધારે તાવ રહેતો હોય તો અમીરરસ કે બીજી સોમકવાળી ઔષધિ નથી અપાતી.

(૧૨૭) મલ્લાદિ વટ્ટી

વિધિ—પીળો સોમક ૧ તોલો અને સફેદ કાથો ૩ તોલા મેળવી કન્નડલી કરવી. પછી નાગરવેક્ષના પાનના રસમાં ૩ દિવસ ખરસ કરી ગા-ગા રતીની ગોળીઓ વાળવી. (૨. થો. સ્કા.)

માત્રા—૧-૧ ગોળી દિવસમાં ૨ વાર નાગરવેક્ષના પાન સાથે.

ઉપયોગ—આ વટ્ટી જૂના ઉપદંશના ઉપદ્રવ, સંધિત્રા, પક્ષાઘાત શુદ્ધક, તાલુમણ, વાતવિકાર, કફવૃદ્ધિ, મંદાગ્નિ, કુષ્ઠ, ગદલકુષ્ઠ, લોહીવિકાર, નાડીમણ, નેત્રમણ, કુષ્ઠમણ વગેરે અધાનો ૧ મહિનામાં નાશ કરે છે. ઉપદંશમાંથી થયેલો ૫-૭ વર્ષનો જૂનો રોગ પણ આ વટ્ટીથી મટી ગમાના ઘણા દાખલા મળી આવે છે.

સૂચના—ખોરાકમાં માત્ર ગાયના દૂધ સિવાય કાંઈ ન આપવું.

આ વટ્ટી પ્રબળ જંતુદંત અને વિપદન છે. એ ખાસ કરીને ઉપદંશના ઉપદ્રવો પર વપરાય છે. ઉપદંશનું વિષ લોહીમાં રહી જવાથી ધાતુઓમાં લીન થઈ થોડા મહિના કે વર્ષો પછી લોહીવિકાર, ગડગૂમડ, કુષ્ઠ, ચામડીના રોગ, શુદ્ધક, તાળવામાં ફાત, પક્ષાઘાત, ધમનીકોષ કંઈ પણ થઈ જવા, લોહીનું જાણુ વધવું અને નાક વગેરે જગ્યાએ મસા થતા વગેરે ઉપદ્રવો થાય છે. આ ઉપદ્રવોને મૂળ રોગ માની ઉપાય કરવાથી સાચો ફાયદો થઈ શકતો નથી. ઉપદંશના વિષને બાળવાથી જ એ ઉપદ્રવો નાશ પામે છે. આ વિષને બાળવામાં સોમકવાળી ઔષધિ શ્રેષ્ઠ મનાય છે. અષ્ટમૂર્તિ રસાયન, અમીરરસ, મલ્લાસિંદૂર (નં. ૨),

ઉપદંશ સૂર્ય અને મદ્લાદિ વટી વગેરે મોમલની બનાવટો છે. એ બધી એક એકથી હિત્ર છે. માટે ઉંમર, પ્રકૃતિ, ઋતુ, રોગનું બળ, ઉપદ્રવ, ખંધાપથ્ય, આર્યિક રિયતિ, સમયની અનુકૂળતા, શરીરની શક્તિ અને ધંધો વગેરેનો વિચાર કરીને ચોંટના કરવી જોઈએ.

રસવિકૃતિ, આમનો પ્રકોપ, કષ્ટપ્રકોપ, પૂષપ્રધાન જ્વર, નેત્રવણ, નાસાવણ, તાલુવણ વગેરે પર આ વટી આપવી વધારે હિતકર છે; દારણુકે આ વટીમાં કાથો નાખેલો છે ને ઉપરના વિકારોને દૂર કરવામાં વધારે મદદ કરે છે.

શ્વસનસંસ્થામાં જ્યારે બહુ કષ્ટ બરાબ જાય છે ત્યારે શરીરની ગરમી ધણું કરીને ૯૬.૫° થી ૯૭° સુધી યથ જાય છે. તેમજ મંદાગ્નિ, અરચિ, અકળામણ, થોડો થોડો કષ્ટ નીકળ્યા કરવો, છાતી બારે લાગવી, આગસ, યાદ, નાડી બહુ મંદ ચાલવી, કળજિયાત અને ટોષ ટોષને સોળે આવી જવો વગેરે લક્ષણો થાય છે. એની પર દૂધની મલાઈ અને માકર સાથે અથવા દૂધ સાથે આ વટી અપાય છે. જેને દૂધ માકર ન આવતું હોય તેને માખણ અને માકર કે ઘી અનુપાત તરીકે અપાય છે.

નોંધ—પ્રકૃત નળણું હોય તો વધારે ઘી ન આપવું જોઈએ. ને સરસિયું ખાઈ શકે તેને પકોડાં તળીને ખવરાવવાં જોઈએ. કષ્ટ બહાર કાઢવા અને છાતી શુદ્ધ કરવા માટે સરસિયું તેજ વધારે ઉપયોગી છે.

પાણી ગરમ કરીને ૬૬° કરેલું પાવું જોઈએ. ૬૬° પાણી અને ૬૬° હવા નુકસાનકારક છે.

ખીડીનું વ્યસન હોય તો તે છોડાવી દેવું જોઈએ.

તડકો, મરચાં વગેરે ગરમ પદાર્થો, બહુ ગરમ ખોરાક અને આ જોમ બને તેમ એાઈ લેવા જોઈએ.

કષ્ટપ્રધાન સન્નિપાતમાં તાવ ૧૦૧° થી વધારે ન હોય, આંખમાં લાલાશ ન હોય, કળજિયાત ન હોય, પેશાબ સાફ આવતો હોય, ગળામાં કષ્ટ બેસતો હોય, અકળામણ, ધીમો બકવાટ, બેશુદ્ધિ અને છીછરો શ્વાસ વગેરે લક્ષણો થતાં હોય તેવી રિયતિમાં આ વટી નાગરવેલના પાન કે તુળસીના પાનના રસ અને મધ સાથે અપાય છે. મુખ્ય ઔષધિ સંગેતની વટી અને સમીરપત્રગ છે તોપણ એ ન હોય તો મદ્લાદિ વટી અપાય છે.

સૂચના—ખરાબર શુદ્ધિ ન આવે ત્યાં સુધી ખાવા માટે કાંઈ પણ ન આપવું જોઈએ.

ગતકુદ થાય ત્યારે પહેલી અવરથામાં લોહીમાં કુદ કીટાલુઓ (Bacillus Loproae) લોહીમાં દાખલ થઈ પોતાનો અફો જમાવે છે. મંખ્યા વધતાં એમનું

ધિપ માંસ વગેરે ધાતુઓમાં દાખલ થાય છે. પછી ચહેરે ફૂલેલો અને ખેડાળ બની જાય છે. રોગ વધતાં ચામડી સુકાઈ સડવા માંડે છે. પછી આંગળીઓનાં ટેરવાં ગળી જઈ ખરવા માંડે છે. એમાંથી ગંધાતો સાવ થવા કરે છે. અશક્તિ બહુ આવી જાય છે અને ઊંઘ, ઘેન અને આળસ આવ્યા કરે છે. આ રોગની પહેલી અવસ્થામાં પથ્યપાલન સાથે આ વટી આપવામાં આવે તો કાયદો થાય છે.

નોંધ—(૧) ખોરાકમાં ઘઉં-ચણીની ખાખરી, દૂધ, ઘી અને સાકર, બહુ થોડા પ્રમાણમાં સિંધવ. દસ્ત નિયમિત સાફ આવવો જોઈએ. (૨) જો આ વટી લેતી વખતે મૂત્રનો અવરોધ થાય, રાત્રે ૨-૪ વાર પેશાબ કરવા ઊંટું પડે કે તાવ આવી જાય અથવા મોં પર સોજો આવી જાય તો આ દવા છોડી દેવી જોઈએ. અને કુકુદાર, આરોગ્યવર્ધિની, ચોદ્રભોગરાનું તેલ કે બીજી કોઈ દવા લેવી જોઈએ.

લાંબા વખત સુધી ન રુઝાતા હોય તેવા નાડીપ્રણ, બગંદર, આંતર્વિદ્રધિ અને હુષ્ટવિદ્રધિ કે જેથી તાવ આવી જતો હોય તેમાં બહારના ઉપચાર સાથે મલાઈ કે માખણ અને સાકર કે મધ સાથે આ વટી અપાય છે.

શ્રી ૫. સુખરામદામ ટી. ઓઝા આયુર્વેદમાર્તંડ, સફેદ સોમક ૧ તોલો, સફેદ કાથો ૩ તોલા અને રમોડાની મેંસ ૧ તોલો મેળવી નાગરવેલના પાનના રસમાં ખરલ કરી ૦૧-૦૧ રતીની ગોળીઓ બનાવે છે. આમાંથી ૧ થી ૪ ગોળી કફપ્રધાન શ્વાસના દરદીને કંડા પાણી સાથે આપે છે. ખોરાક સાથે ઘી, સરસિયા તેલનાં પકોડાં, કેરીનું અથાણું અને શાકમાં પણ સરસિયું તેલ આપે છે. દૂધ-દહીં નથી આપતા. કદાચ દરદીને દૂધ લેવું હોય તો થોડું આપે છે. સરસિયું તેલ જોટલું વધારે હોય તેટલું વધારે હિતકર છે.

(૧૨૮) પંચનિંબ ચૂર્ણ

વિધિ—લીમડાની છાલ, મૂળ, પાન, ફૂલ અને ફળ એ પાંચે અંગ ૬૦ તોલા લઈ ચૂર્ણ કરવું અને લોહખરમ, લીમજ, કુંવાડિયાનાં બી, ચિત્રકમૂળ, બિલામું, વાવડિંગ, સાકર, આમળાં, હળદર, પીપર, મરી, સૂંદ, આવચી, ગર-માળાનો ગોળ અને ગોખરુ એ ૧૫ ચીજો ૪-૪ તોલા લઈ ચૂર્ણ કરવું. પછી આ ચૂર્ણને લીમડાના ચૂર્ણ જોડે મેળવી, બાંગરાના રસની અને ખેરની છાલના અષ્ટમાંસ ઉકાળાની ૧-૧ ભાવના આપવી. (શા. સં.)

માત્રા—૬ માસાથી ૧ તોલો ખેરની છાલના ઉકાળા સાથે આપવું.

અનુપાન—રોગગળ અધિક હોય અને પાચનશક્તિ પ્રબળ હોય, તો ખેરની છાલ અને વિજયસારના અષ્ટાવશેષ ક્વાથથી આપવું. સાથે રમરણુ રાખવું કે ‘કપાયપ્રધાન ઔષધિ’ના પાચનમાં પચનશક્તિને કાટ ચડે છે, તેથી રોગીના

બ્રહ્માર્ણવનો અવરંધ વિચાર કરવો. યદૃત સ્થાન હોય અને દાહ હોય તો ઘીથી અને પાચનશક્તિ મંદ હોય તો દૂધથી આપવું.

ઉપયોગ—આ ચૂર્ણના સેવનથી બધી જાતના કુદરોગ ૧ મહિનામાં સમી જાય છે. દૂધીવિપના ઉપદ્રવકુષ્ઠ, પાચનશક્તિના વિકારથી થનારો કુષ્ઠ એ બધા મટી જાય છે. નેમજ બગંદર, હાથીપત્ર, વાતરક્ત, નાડીવણ, વિપપ્રકોપ, બધી જાતના પ્રમેહ, લોહીવિકાર, ઉપદંશના ઉપદ્રવકુષ્ઠ, પ્રદર, માયાનું દરદ, પેટ પર મેદ વધવો, ઉદરની કૃશતા વગેરે રોગોનો પશુ નાશ થાય છે. આ ચૂર્ણના સેવનથી રોગી સર્વ પ્રકારના રોગ અને વૃદ્ધાવસ્થાની નળજાઈથી મુક્ત થઈ અંદર સમાન ક્રાંતિપાળે જાતે છે.

(૬૨૬) હરતાલ રસાયન (રસમાણિક્ય)

વિધિ—શોધન કર્યા વગરની હરતાલનો બૂકો કરવો. પછી અબ્રકના બે સરખાં પતરાં લેવાં. મોટા કાગળ જેટલી પહોળાઈમાં એક અબ્રકના પતરાં પર હરતાલનો બૂકો પાથરી બીજા પતરાં ઢાંકી દેવું. પછી જન્નેને દબાવી છાથ્યાના નિર્ધૂમ અગ્નિ પર મૂકવું અને ત્રણ ત્રણ મિનિટ જીથસાવવું. ત્રણ વાર જીથસાવવાથી હરતાલનો રંગ માણેક જેવો થઈ જાય છે. બરોબર ચોખ્ખો રંગ બની જાય એટલે દેવતા પરથી ઉતારી લેવું. ઠંડુ પડે માણેક રસ કાઢી લેવો.

(આ. નિ. મા.)

* માત્રા—૧ થી ૨ રતી તાવમાં નાગરવેલના પાન સાથે અને કુદમા ખેરની છાસના ઉકાળા સાથે આપવો.

ઉપયોગ—આ રસાયન વાતકફળવર, વિપમળવર, સન્નિપાત, શ્વાસ, કાસ, હૃદયનો અવરોધ, ફૂટેલો કે ગણકુષ્ઠ, વાતરક્ત, બગંદર, નાડીવણ, કુષ્ટવણ, ઉપદંશ, વિચર્ચિકા, નાક અને મોંના રોગ, બપંકર ધા, મુંડરીક કુષ્ઠ, ચર્મદલ કુષ્ઠ, વિરેકાટક અને મંડલ કુષ્ઠનો થોડા જ દિવસમાં નાશ કરે છે.

આ રસાયન બાળક, યુવાન, વૃદ્ધ, મુકુમાર સ્ત્રીઓ અને પ્રસૂતાને પણ અપાય છે. હરતાલની અંદર ગંધક અને સોમલ સ્વાભાવિક રીતે જ હોય છે. એની ભરમ બનાવવાથી ગંધક બધો જીડી જાય છે અને સોમલનો થોડો ભાગ જીડી જાય છે. રસમાણિક્ય બનાવવાથી ગંધક પરિપકવ થઈ તેનું રૂપાન્તર થઈ જાય છે. સોમલ માત્ર ૨% જીડી જાય છે. આ રસાયનમાં સોમલ અને ગંધકનું એવી રીતે સંયોજન થાય છે કે એ લોહીમાં મળી જઈ જલદી પોતાનો પ્રભાવ બતાવે છે.

વરસાદમાં પક્ષબાધી કે ચરદી લાગવાથી રત્તરચંદ્ર, શ્વાસનલિક્ષા અને ફેફસાંને આઘાત લાગે છે. પછી કીણા તાવ સાથે સળેખમ થાય છે. નાકમાંથી પાણી

પડે છે, વારંવાર છીંકી આવે છે અને ઘાંટો ખેસી જાય છે. એવી સ્થિતિમાં મધ સાથે ૧-૧ રતી હરતાક રસાયન સવારે અને રાત્રે આપવાથી ખીજે ૪ દિવસે સજેખમ મટી જાય છે.

સૂચના—તાપમાં લૂ લાગી સજેખમ થાય તેની પર આ રસાયન ન વાપરવામાં આવે તો મારું. જે દરદીઓને મૂત્રપિંડનો પ્રવાહ હોય તેમને પાગ, મોમલ કે હરતાકવાળી દવા વધારે દિવસ નથી અપાતી.

શરદી લાગવાથી છાતી જકડાઈ જાય છે. એનો તરત ઉપચાર કરવામાં ન આવે તો ફેફસાંમાં કફ ઉત્પન્ન થઈ તાવ આવી જાય છે અને મભરામણ, ફેફસાં ખેંચાવાં, માથામાં દરદ, કબજિયાત વગેરે લક્ષણો થાય છે. એની શક્યાતની અવસ્થામાં જો પીપર અને મધ સાથે સવારે અને રાત્રે હરતાક રસાયન ૧-૧ રતી આપવામાં આવે તો આગળ થનારા બધાં લક્ષણો રોકાઈ જાય છે. તાવ ઉત્પન્ન થયો હોય તો કબજિયાત મટાડે તેવું પંચસમચૂર્ણ વગેરે દવાઓ, શીતભંજી અથવા ત્રિભુવનકીર્તિ રસ જેવી જ્વરધન ઔષધિઓ કે વળ જેવી ઊલટી કરાવનાર દવા સાથે ૧-૧ રતી હરતાક રસાયન આપવાથી જલદી ફાયદો થાય છે.

ધણીવાર સજેખમમાંથી વાતશ્લેષ્મજ્વર (ઇન્ફલુએન્સા) થાય છે. આ તાવની પહેલી અવસ્થામાં આ રસાયન આપવાથી જંતુઓ નાશ પામે છે, કફ થતો બંધ થાય છે અને તાવ સરળતાથી મટી જાય છે.

કફપ્રધાન પ્રકૃતિ યવાથી જો દૂષિત કફ ફેફસાંમાં ભરાય છે તો તેમાંથી વિપ્ લોહીમાં શોષાય છે. લોહીમાં વિપ્ વધવાથી શ્વામનો આક્ષેપ થાય છે અને ખીજા વખતે પણ થોડી મહેનત કરતાં શ્વાસનો અવરોધ અને ગભરામણ વગેરે લક્ષણો થાય છે. એવા દરદીને દિવસમાં ૨ વાર મધ અને માખણ સાથે હરતાક રસાયન ૧-૧ રતી ૧૫ દિવસ સુધી આપવાથી ફાયદો થાય છે. જો પૂરો ફાયદો ન થયો હોય તો ૧૫ દિવસ પછી ૧૦ દિવસ જવા દઈ શરી હરતાક રસાયન આપી શકાય છે.

સૂચના—જો દરદીને ખીડીનું વ્યસન હોય તો તે છોડાવી દેવું જોઈએ. તેમજ જોમૂત્રક્ષાર આપતા રહેવું જોઈએ.

કફપ્રધાન સન્નિપાતમાં કફનો પ્રકોપ વધારે રહે છે, શરીરની ગરમી ઠોઠવાર ૧૦૨° સુધી વધી જાય છે. થેન, જંબ, આળસ, જીભ પર મેયની છારી જામવી વગેરે લક્ષણો સાથે કાંઈક બેશુદ્ધિ રહે છે. આ સ્થિતિમાં ૨-૨ રતીની માત્રામાં આ રસાયન મધ સાથે આપવાથી ફાયદો થાય છે.

કુકુસ સન્નિપાત થાય ત્યારે ફેફસાંની અંદરથી ન્યુમોકોકાઈ જંતુઓ કફ સાથે બહાર નીકળ્યા કરે છે. આ રોગમાં કેટલાક દરદીઓ જાડું અશક્ત થઈ

જન્ય છે. એમનાં ફેફસાં સહેલાઈથી કંઈ બહાર ફેંકી શકતાં નથી અને નવો નવો કંઈ થયા જ કરે છે. એવા દરદીઓને મુખ્ય રોગશામક ઔષધિ સાથે આ રસાયન આપતા રહેવાથી કંઈ એછો ઉત્પન્ન થાય છે, ગભરામણ મટે છે અને કંઈ સહેલાઈથી બહાર નીકળવા માટે છે.

સૂચના—જે કંઈ લોહીવાળો આવતો હોય તો આ રસાયન ન આપવું બેધએ.

પરિવર્તિત જ્વર ખાસ કરીને ગરીબો અને બગડેલું અનાજ ખાનારાઓને થાય છે. તેમજ દુધકાળપિડિત વિસ્તારમાં આ રોગ વધારે થાય છે. આ તાવ-વાળાઓને ચોખ્ખા અનાજ સાથે આ રસાયન આપવામાં આવે તો થોડા જ દિવસમાં રોગ મટી જાય છે.

આ રસાયન વાતરકત, કુષ્ઠ, ઉપદંશ અને ચામડીના રોગો પર ફાયદો કરે છે. આ રોગો પર હરતાલ ભસ્મ પણ અપાય છે. એના ગુણો હરતાલ ભસ્મમાં બતાવ્યા છે. હરતાલ ભસ્મ ઉમ્મ હોવાથી જેનાથી સહન ન થતી હોય તેને ૨-૨ રતી માત્રામાં લોહી શુદ્ધ કરનાર અનુપાન સાથે આ રસાયન આપતા રહેવાથી અને પરહેણ પળાવવાથી જલદી ફાયદો થાય છે.

શ્વેતકુષ્ઠ પર લેપ કરવા માટે-૧ ભાગ હરતાલ રસાયન અને ૨ ભાગ બાવચીનું ચૂર્ણ મેળવી ગાયના મૂત્રમાં ખરસ કરી વર્તિ બનાવવી. પછી તેને ગોમૂત્રમાં ઘસી લેપ કરતા રહેવું. જે ત્રણ દિવસમાં ત્યાં ફેફસા ગોઠે છે. પછી ત્યાં આ દવા ન લગાડતાં માખણ લગાડતા રહેવું. ફેફસા મટી જાય એટલે ફરી લેપ કરવો. આ રીતે ૩-૪ વાર કરવાથી સફેદ ડાઘા મટી જાય છે.

સૂચના—કુષ્ઠ અને લોહીવિકારમાં દરદીને ચીકા વગરનો ખોરાક (દૂધ-ખાત) આપવામાં આવે તો જલદી ફાયદો થાય છે.

આ રસાયનમાં તાલભસ્મ અને તાલસિંદૂરના ગુણ રહેલા છે. આ રસાયન પ્રસૂતા, વૃદ્ધ અને બાળકોને પણ નિર્ભયતાથી આપી શકાય છે. જંતુજન્ય, આમજન્ય અને વાતકંજન્ય રોગો પર આ રસાયન વપરાય છે. વાતરકત, કુષ્ઠ, ગલ્લકુષ્ઠ, કંઠપ્રધાન શ્વાસ, આક્ષેપક વાત, પ્રસૂતાનો સન્નિપાત અને બાળકોની વરાધ પર આ રસાયન વધારે વપરાય છે. જે દરદીઓને વૃદ્ધપ્રદાહ હોય તેમને તાલસિંદૂર એછો અનુકૂળ રહે છે અને હરતાલવાળા ઔષધિ આપવાની જરૂર હોય ત્યારે આ રસાયન અપાય છે.

વાતરકત ધણું ખરું કાયમ અથવા લાંબા વખત સુધી રહે છે. આ રોગ હાય કે પગના અંગૂઠાથી શરૂ થાય છે. અંગૂઠો સૂજે છે અને એમાં દરદ થાય છે. પછી થોડા વખતમાં ઉપર વધી સાંધાઓ પકડે છે. એ વખતે ચામડી કાળી પડી જાય છે અને સખત દરદ, આખા શરીરમાં નસો જેવાં, કંપ, શરીર

જકડાઈ જવું, એ જગ્યાની ચામડી બડેર મારી જવી વગેરે લક્ષણો થાય છે. કોઈ કોઈને આખા શરીરમાં સૂકી ખરજ, ગડગૂમડ કે ચામડીના રોગો પણ થઈ જાય છે. આ રોગ પર રક્તશોધક કંવાય સાથે અને પરહેજ સાથે માણિક્ય રસ આપતા રહેવાથી ૨-૩ મહિનામાં રોગ મટી જાય છે.

કફપ્રધાન તાવમાં છાતીમાં ખૂબ કફ, ગળામાંથી કફનો અવાજ આવવો, ૧૦૦° થી ૧૦૨° તાવ રહેવો, મોંમાં મીઠાશ અને ચીકણા, આળસ, સળેખમ, નસો ખેંચાવી, વારંવાર પેશાબ થવો, પેશાબનો રંગ સફેદ થઈ જવો, આંતરડા-માં ભાર, હાથપગ તૂટવા વગેરે લક્ષણો થાય છે. આ તાવ પર આદુનો રસ અને મધ સાથે માણિક્ય રસ અપાય છે. એનાથી કફ સહેલાઈથી બહાર નીકળે છે, આમનું પચન થાય છે, પેટમાં આક્રોશ યદ્યો હોય તો મટે છે અને પછી તાવ મટી જાય છે.

નાના બાળકોની વરાધમાં ફેફસાંમાં કફ ભરાઈ જાય છે. એ અવસ્થામાં એક બિલટી અને એક ઝાડો કરાવનારી ઔષધ-ડાળ્યાનાશક શુદ્ધિકા-અપાય છે. તે પછી પણ ફેફસાંમાં શક્તિ ન આવી હોય અને કફનો પ્રકોપ થવાથી પેટમાં ખાડો પડતો હોય તે વખતે હરતાલ રસાયન મધ સાથે અપાય છે. જો એની સાથે અરડૂસીનો રસ મેળવવામાં આવે તો જલ્દી કાયદો થાય છે.

(૧૩૦) મંજીષ્ઠાદિ તાલસિંદૂર

વિધિ—તાલસિંદૂર ૪ તોલા અને જૂહત્ મંજીષ્ઠાદિ ક્વાથનું ચૂર્ણ ૪ તોલા મેળવવું. પછી જૂહત્ મંજીષ્ઠાદિ ક્વાથના ૬-૬ તોલા ચૂર્ણમાં આદુગણું પાણી નાખી, અષ્ટમાંશ ક્વાથ કરી, ૩ ભાવના આપી મગ જેવડી ગોળાઓ વાળવી.

(આ. નિ. મા.)

માત્રા—૧ થી ૨ ગોળા દિવસમાં ૩ વાર પાણી સાથે આપવી.

ઉપયોગ—આ રસાયન કુષ્ઠ, ઉપદંશ, લોહીવિકાર અને ચામડીના રોગોને મટાડે છે. જૂતા ઉપદંશમાં અને વાનકફ્રધાન કુષ્ઠ રોગમાં થોડા જ દિવસમાં કાયદો કરે છે. વિશેષ શુભ તાલસિંદૂરમાં લખેલા છે.

(૧૩૧) સૂતરોષ્ઠર રસ

વિધિ—શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ ગંધક, કુલાવેલો ટંકણખાર, શુદ્ધ વછનાગ, મુવર્ણભરમ, તામ્રભરમ, સૂંદ, મરી, પીપર, શુદ્ધ ધતૂરાનાં ખી, તજ, તમાકુપત્ર, નાગકેસર, એલચી, ખીલીનો ગર્ભ, શંખભરમ અને કચૂરો એ ગધા સરખે ભાગે લઈ, ભાંગરાના રસમાં ૧૨ કલાક ધૂંટી ૧-૧ રતીની ગોળાઓ વાળવી. (ચો. ૨.)

સૂચના—ભાંગરાનો રસ કાઢ્યા પછી સફેદ હરવા દેવો એટલે જડો ભાગ નીચે ખેસી જશે. પછી રૂના ચર વડે ગાળી કામમાં લેવો.

૧૬-પરંપરા પ્રમાણે સૂતશેખર ૨૧ દિવસ ઘૂંટવાનો રિવાજ છે. વધારે ઘૂંટવાથી વધારે ગુણકારી બને છે.

માત્રા—૧ થી ૮ ગોળા દિવસમાં ૨ થી ૩ વાર દૂધ, સાકર, ઘી અને મધ અથવા રોગ અનુસાર અનુપાન સાથે આપવી.

અમ્લપિત્તમાં સૂતશેખર અપામાર્ગ દ્વાર, સોડા બાઈકાર્બોનેટ અને ગુલકંદ સાથે દિવસમાં ૩ વાર આપવો. અથવા પ્રવાલપિષ્ટિ, ગ્લોસ્ટવ અને દ્રાક્ષાવલેહ સાથે મેળવી સવારસાંજ આપવો નોંધ્યે.

ઉપયોગ—આ રસના સેવનથી અમ્લપિત્ત, બિઝટી, શળ, પાંચ પ્રકારના ગુલ્મ, પાંચ પ્રકારની ખાંસી, મંત્રહણી, દાહ, ત્રિદોષજન્ય અતિસાર, શ્વાસ, મંદાગ્નિ, ભયંકર હેડથી, ઉદાવર્ત, જ્વર, ક્ષય વગેરે રોગો ૪૦ દિવસમાં ચોક્કસ મટી જાય છે.

સૂતશેખર પિત્તની અમ્લતા અને તીક્ષ્ણતાનું શમન કરે છે તેમજ વાયુનો પ્રકોપ પણ મટાડે છે. આથી વાતપિત્તજન્ય રોગો માટે આ રસ બહુ જ હિતકર છે. આ રસ આમાશય અને પિત્તાશયમાં પિત્તના પ્રકોપનું શમન કરી પિત્તની ઉત્પત્તિ નિયમિત બનાવે છે. તેથી અમ્લપિત્ત, ખાટી બિઝટી, પિત્તની વૃદ્ધિથી ઉત્પન્ન થનાર કોષ્ઠશળ, હેડથી, ઉદાવર્ત, પિત્તજન્ય માથાની શળ, દાહ, ગભ-રામણ, ચક્કર આવવાં, ઊંઘ ન આવવી, પિત્તજન્ય ઉન્માદ, નાકમાંથી લોહી પડવું, મોં આવી જવું, શીતપિત્ત વગેરે રોગો નાશ પામે છે. તેમજ આ રસ પિત્તનું શમન કરનાર હ્રદય અને સંત્રાહી હોવાથી આંત્રસંનિપાત, સૂતિકારોગ, ક્ષયની પહેલી અને બીજી અવસ્થા, પિત્તાતિસાર, રક્તાતિસાર, જ્વરાતિસાર, નવી પિત્તજન્ય સંત્રહણી વગેરેમાં સેન્દ્રિય વિષને નાશ કરી મળને બાંધે છે, દાહ ઓછો કરે છે અને જ્વરનું શમન કરે છે. આ રસ કસાકો સુધી આવ્યા જ કરે, કદ ન નીકળે અને સૂતી વખતે વધારે હેરાન કરે તેવી વાતપિત્તામક ખાંસી અને પિત્તપ્રધાન શ્વાસ રોગને મટાડે છે. પિત્તાશય અશક્ત થઈ જમાથી પિત્ત ઓછું ઉત્પન્ન થાય છે અને તેથી જો અરચિ, મંદાગ્નિ, અશક્તિ વગેરે રહેતાં હોય તો આ રસના સેવનથી બધું નિયમિત બની જાય છે.

સમીરપત્રગ, પંચસૂત અને મલ્લસિંદૂર એ ત્રણે કૃપીપત્ર રસાયનો ઉત્તેજક છે. કન્યલીની બનાવટોમાં મહાવાતવિધ્વંસન, એકાંગવીર, રમૃતિસાગર અને સૂતશેખર આ ચાર શામક છે. વાતવિધ્વંસન રસ વાતવાહિનીઓ અને વાતવહ-મંડળ પર શામક અસર કરે છે. એકાંગવીર વાનવાહિનીઓ અને સ્નાયુઓના ક્ષોભ પર કાયદો કરે છે. રમૃતિસાગર કફપ્રધાન, પક્ષાધાન, આત્મેપક, અપતાનક વગેરે વાયુના પ્રકોપનું શમન કરે છે અને સૂતશેખર પિત્તજ અને વાતપિત્તજન્ય

રેગોમાં, ખાસ કરીને મધ્યમ કોષ્ટમાં પાચનક્રિયા કરનારા અવયવસમૂહ પર શામક અસર કરે છે. આ શામક શબ્દનો અર્થ ખરોખર સ્પષ્ટ કરવાની જરૂર છે.

આ રસ અશ્લીષુ જેવો તીવ્ર શામક નથી એટલે એ લીધા પછી તેની પ્રતિક્રિયા થતી નથી. અશ્લીષુ તીવ્ર શામક હોવાથી લીધા પછી થોડી જ વારમાં શામક અસર કરે છે અને દરદનું ચમન કરે છે. પણ દરદ જેટલું જલદી ખેસી જાય છે એટલું જ જલદી થવા માટે છે, આથી રોગી ફરી હેરાન થાય છે. એટલું જ નહિ પણ કોષ્ટકવાર દરદ વધી જતું પણ દેખાય છે. આની શામક ઔષધિ-ઓ વાતવાહિનીઓની સંવેદનાશક્તિ ઓછી કરે છે. આવી ઔષધિઓથી રોગનું કે દરદનું મૂળ કારણ નાશ પામતું નથી. થોડાક વખત સંવેદનાશક્તિ ઓછી થવાથી દરદ ઓછું માન્ય પડે છે. શામક ઔષધિ જેટલી તીવ્ર હોય છે તેની પ્રતિક્રિયા પણ તેટલી જ તીવ્ર થાય છે. રખરનો દડો જેટલા જોરથી નાખે તેટલા જ જોરથી પાછો જીછે છે. આ ન્યાયે તીવ્ર શામક ઔષધિની પ્રતિક્રિયા પણ તીવ્ર જ થાય છે.

પરંતુ સૂતશેખર વગેરે શામક ઔષધિઓની શામકતા એવી જાતની છે, કે તેનાથી દરદના મૂળ કારણરૂપ જે રોગ હોય તેને જ મટાડે છે અને દરદ મટી જાય છે. દાખલા તરીકે અમ્લપિત્તમાં સૂતશેખર શામક છે. આમાં પેટમાં દરદ અને પેટમાં દરદ થઈ જીલ્દી થઈ તેમાં ખાદું પિત્ત નીકળે છે. આ રોગમાં વાયુ અને પિત્તના સંયોગથી પેટમાં દરદ થાય છે. આ જગ્યાએ શામક અને સંશોધક તરીકે જુદીજુદી ઘણી જાતની ખનાવટો અપાય છે. આમાં તીવ્ર શામક અને માત્ર પિત્તની અમ્લતા ઓછી કરનાર રિનગ્ધ દ્રવ્યની અસર કામચલાઉ જ થાય છે. જો ખરોખર સાચી ચિકિત્સા જ કરવી હોય તો દોષ પ્રમાણે ચિકિત્સા કરવી જોઈએ. વાયુ અને પિત્ત એ બે દોષો વધવાથી વેદના અને અમ્લતા આ બે મુખ્ય લક્ષણો થાય છે. આ જ દોષો પકવાશયમાં વધવાથી જ જુદાંજુદાં લક્ષણો થાય છે. દરદ તો ત્યાં પણ થશે જ પણ અમ્લતાને બદલે જલ્દાતુની વૃદ્ધિ થશે અને અતિમાર થઈ જશે. અથવા રથૂલ વાયુ વધી આક્રોશ ચરશે. આ રથાન પાચકપિત્ત અને સમાનવાયુનું કાર્યક્ષેત્ર હોવાથી તેમાં દૂષિતતા આવે છે અને ધાતુરૂપ પાચકપિત્ત અને સમાનવાયુ પોતાની સામ્યતા રચિય રાખવા પ્રયત્ન કરે છે. રોગને કાઢવા માટેનું યુદ્ધ ચાલુ થતાં આ લક્ષણો ઉત્પન્ન થાય છે. પાચક-પિત્તમાં અમ્લતા વધવી એ પિત્તદોષનું લક્ષણ છે અને ખોરાક લેવામાં વિકૃતિ થવી એ સમાનવાયુના દોષનું લક્ષણ છે. આ દૂષિત અવસ્થા દૂર કરવા માટે જીવનીય શક્તિનો પ્રયત્ન ચાલુ રહે છે એથી અમ્લતા અને વેદના થાય છે. સૂત-શેખરમાંની ચીજોની અસર પિત્તની અમ્લતા અને સમાન વાયુ બંને પર થાય

છે. જે ઔષધિ આમાશયની પિત્તટદિ પર વપરાય છે તે જ ઔષધિ પક્વાશય-
માંની વાતપિત્તટદિ પર શામક અસર કરે છે. સૂતશેખરનું ખાસ કાર્ય આ
સ્થાનોમાં કુપ્ય ધાતુઓની સામ્યતા સ્થાપન કરવાનું છે. આનાથી વાતવાહિનીઓ
બહેર નથી મારી જતી અને તેમાં વાયુનું વહન મારી રીતે થાય છે. જેમ મીઠાથી
પિત્તની અમ્લતા ઓછી થઈ મધુરતા આવે છે તેમ આ રમથી રૂપાંતર થવા વગર
મૂળ પિત્તધાતુ વ્યવસ્થિત થાય છે. પછીથી અમ્લપિત્તમાં વધી ગયેલી અમ્લતાનું
ઓની મેળે જ શમન થાય છે.

વધી ગયેલા દોષોની ચિકિત્સા કરવામાં જેની તત્કાલ પુરતી શામક અસર
થતી હોય અને દોષોની વિપ્રમતાનું શમન કરનાર હોય તેવી ઔષધિ આપવી
જોઈએ. દોષનું શમન એટલે એક જગ્યાએ ઉત્પન્ન થયેલા વિકૃત દ્રવ્યનું શમન
નહિ, તેમજ વિકૃત થયેલા અવયવોનું શમન પણ નહિ પણ જેનાથી અવયવોમાં
વિકૃતિ ઉત્પન્ન થાય છે અને વિકૃત દ્રવ્ય ઉત્પન્ન થાય છે અને જે સમસ્થિતિમાં
હેઠને ટકાવે છે અને વિપ્રમતા થતાં દોષ કહવાય છે, તે મૂળ ધાતુઓની વિપ્રમ-
તાનો નાશ કરે. ધાતુઓને મૂળ સ્થિતિમાં લાવવી એનું જ નામ સાચું દોષનું
શમન છે. આ અસર બહુ જ સૂક્ષ્મ પરમાણુઓ સુધી થાય છે. અમ્લપિત્તમાં
અમ્લતા અને વેદનાનો એટલા ઊંડાણ સુધી સંબંધ હોવાથી ઉપર-ઉપરથી કામ
કરનાર ત્રીય શામક ઔષધિ સાથે સૂતશેખર સરખાવાય નહિ. સૂતશેખર રસ
ધાતુઓની વિપ્રમતા દૂર કરી સામ્યતા સ્થાપે છે. જે કે સૂતશેખરની અસર થતાં
સહેજ વાર લાગે છે પણ અસર થવા માટે છે અને પ્રતિક્રિયા બહુ થતી નથી.
આથી આ રસથી વધારે ખરાબ અસર દેખાતી નથી.

સૂતશેખર શામક હોવાથી હઘ પણ છે. આ રસની વાતવાહિનીઓ અને
રક્તવાહિનીઓ બંને પર શામક અસર થાય છે. રક્તવાહિનીઓ સહેજ મંકાવાય
છે અને તેથી હૃદયની જવાબદારી ઓછી થઈ તેને સહેજ આરામ મળે છે. આ
રીતે આ રસ હઘ છે. આનું કાંઈકે વધુ સ્પષ્ટીકરણ કરવાની જરૂર છે. કોઈ
પણ જાતના સન્નિપાતિક, એમાં કે સેન્દ્રિય વિષથી આવેલ તાવમાં હૃદયની ગતિ
બહુ વધી જાય છે; કારણકે રક્તમાં પ્રવેશેલું સેન્દ્રિયવિષ કે જંતુઓનો નાશ
કરવા માટે અને એને અટકાવવા માટે રક્તાભિસરણક્રિયા જોરથી થાય છે.
આથી હૃદયને વધારે કામ કરવું પડે છે. હૃદય અને નાડી બંને જોરથી વધારે
કામ અને વધારે સ્પંદન કરે છે. આમ વધારે કામ કરવાથી હૃદયને થાક લાગે
છે અને રોગી પણ થાકી જાય છે. પછી અશક્તિ આવે છે. પણ ડાહ્યા માણસો-
એ પહેલેથી જ હૃદયની મંભાજ રાખવી જોઈએ. આ કામ ઉત્તેજક ઔષધિથી
થતું નથી. ઉત્તેજક ઔષધિ આપવાથી હૃદયને ઉત્તેજના મળી હૃદયની ક્રિયા જોરથી

થવા માંડે છે અને એને લીધે હૃદય થાકી જાય છે, પછી અશક્તિ આવે છે. હૃદયની આ સ્થિતિ વાયુ અને પિત્તને લીધે થાય છે. આવે વખતે હૃદયને ઔષધિ ન આપવી જોઈએ, આ એક જાતની હૃદયની ક્રિયા જ છે. સૂતશેખર જેવી ઔષધિથી હૃદયની ક્રિયા એાછી થઈ તેને સહેજ આરામ મળે છે અને હૃદય ખળવાન બને છે. આ દષ્ટિએ હૃદય ઔષધિઓમાં સૂતશેખર બહુ ઉત્તમ ઔષધિ છે.

સન્નિપાત જ્વરોમાં ખાસ કરીને આંત્રિક સન્નિપાતમાં સૂતશેખર ખાસ અસર કરે છે. આ રસ આ રોગના કારણરૂપ જંતુઓનો સામનો કરે છે. લોહીમાં જંતુજન્ય વિષ અને દોષ પ્રકોપ યવંથી રક્તાભિસરણ ક્રિયા વેગથી થાય છે. આથી સન્નિપાતિક જ્વરોમાં સૂતશેખર રસની શાર્મક અસર થાય છે.

(ન્યારે આંત્રિક સન્નિપાત-મધુરમાં પિત્તની પ્રધાનતા હોય ત્યારે આ રસાયન વપરાય છે. જીંધ ન આવવી, બહુ જ પીળા-ગરમ ગરમ પાતળા ઝાડા થવા, તરસ, ચક્કર આવવાં, માથામાં ચળ, બકવાટ વગેરે લક્ષણો થાય ત્યારે સૂતશેખર, પ્રવાહપિષ્ટિ અને ગણેસત્ત્વ મેળવીને આપાય છે. આ રીતે રક્ત-પિત્તનાં લક્ષણો થાય અને લોહી પડવા માંડે તો કામદ્વધા અને રાતા કમળના દૂધના અવલેહ સાથે સૂતશેખર આપાય છે.)

જો આંત્રિકજ્વરમાં વધારે દાહ અને સૂકી ખાંસી હોય અને પેશાબમાં વધારે પીળાશ કે લાક્ષાશ હોય તો ઉપદ્રસરી, નાગરમોચ, કડુ, કરિયાતુ અને ધમાસો ૩-૩ રતી મેળવી ક્વાથ કરી પછી સાકર નાખી સવારસાંજ આપવાથી જ્વર-વિપત્તિ દૂર કરવામાં સહાયતા મળી જાય છે.

સૂતશેખર રસ સહસાર અને વાતવાહિનીઓ પર શામક અસર કરે છે. આમાં પશુ ફેફસાં, આમાશય અને આંતરડાં પર અધિકાર રાખનારી વાતવાહિનીઓ પર ખાસ અસર કરે છે.

સૂતશેખર આપવા યોગ્ય રોગીના મસ્તકની સ્થિતિ બહુ વિચિત્ર હોય છે. આ રોગી ગાંઝા જેવો બ્રમિત અને જડ જેવો હોય છે. કાંઈક વિચિત્ર, ઠેકાણા વગરતું અને અરપષ્ટ બોલે છે. આવા રોગીના લવારામાં એક ખાસ વિચિત્રતા એ હોય છે કે રોગીને જાગૃત કરતાં તે શુદ્ધિમાં આવી જાય છે અને આંખો બંધ થાય, ઘેન આવે કે જીંધ આવવા માંડે કે તરત જાગડવા માંડે છે. વાતવિધ્વંસન આપવા યોગ્ય રોગીનો લવારો બંધી અવસ્થાઓમાં સરખો જ રહે છે. રોગીને જ્ઞાન રહેતું નથી અને જ્ઞાનમાં લવારો ક્યાં જ કરે છે. કેમકિવાર દરદી ગમે તેમ વર્તે, કોઈ કરી મારે, જ્યકાં જરે, જોરથી ખૂસો પાડે, રડે, દોડે એવું કરે છે. આ સ્થિતિમાં માત્ર વાયુની વૃદ્ધિ થાય છે. આ સ્થિતિમાં દરદીને મહાવાત-વિધ્વંસન રસ જ આપવો જોઈએ. આમાં સૂતશેખર અસર કરતો નથી.

• ગંધમાં જળાદ્રવ્યું, પાણી ફેરવી મુઝો એટલે દૂધવારો કરવો, આધાથીથી, આંખોમાં ઘેન વગેરે લક્ષણો સાથે અર્ધું ઘેન હોય ત્યારે સૂતશેખર રસ બહુ જ સુંદર ઔષધિ છે.

બ્રમરોગમાં આ પૃથ્વી ફરતી હોય તેવું લાગે છે અથવા તો કુંભાર જેવી રીતે ચાકડો ફેરવે છે અથવા ત્રાજ્જવામાં ફાઈ ચીજ તોળવા માટે નાખતાં ઘાંડી જેમ ઉપર-નીચે થાય છે, એવી જાતનું ફરતું રોગીને લાગતું હોય તો તેની પર સૂતશેખર રસ બહુ સારું કામ કરે છે. આ ચક્કર એટલાં બધાં વધી જાય છે કે પથારીમાં પડ્યા પડ્યા પણ જાણે ફાઈ કેંદ્રી દેતું હોય કે ચક્કર ચક્કર ફેરવતું હોય કે ગાંધતું હોય તેવું લાગે છે. આ સ્થિતિમાં સૂતશેખર રસ અમૃત સમાન શુભ આપનાર ઔષધિ છે.

ફાઈ પણ કામ શરૂ કરતાં, ચોપડી વાંચતાં અને જીજ્ઞ સાથે વાત કરતાં મગજ થાકી જતું, માથામાં વારંવાર ચક્કર આવવાં, તે એટલાં બધાં કે ચાકતાં ચાકતાં સમતોક્ષપણું જતું રહી એક જાગ્રુ પડી જવારો કે શું એવું લાગવું—અહીં સમતોક્ષપણું જતું રહેશે એવું લાગે છે પણ જતું નથી રહેતું અને જતું રહે તો પણ દરદી ગળડી પડતો નથી. સમતોક્ષપણું જતું રહી બેશુદ્ધિ આવી જતી હોય તો સ્મૃતિસાગર આપવો જોઈએ. આમાં સૂતશેખરથી બરોગર ફાપદો થતો નથી. સમતોક્ષપણું જતું રહેતું કે ચક્કર વધારે આવવાં, આંખે અંધારાં આવવાં, બધે અંધકાર વ્યાપી રહ્યો અને હું આ અંધારામાં ક્યા ખુણામાં પડ્યો છું, એવું લાગવું, આવી સ્થિતિ સહેજ વાર રહી પછી અંધારાં ઓછાં થઈ જાય છે અને દરદી શુદ્ધિમાં આવી જાય છે. આવી સ્થિતિમાં સૂતશેખર રસ વપરાય છે.

આક્ષેપકમાં પાણી તાણ વધારે આવતી હોય ત્યારે સૂતશેખર ઉપયોગી છે. આ રસથી તાણ આવતી બંધ થાય છે. માત્ર આ વિકાર વાતપિત્તજન્ય હોવો જોઈએ. નાના બાળકોની તાણમાં સૂતશેખર વધારે અસર કરવાનું જણાયું નથી. પરંતુ મોટા માણસો ખાસકરીને સ્ત્રીઓને થનાર ઉન્માદની સૌમ્ય ખેંચ અને હિરડીરિયાની તાણ સૂતશેખરથી ઓછી થવાના દાખલા મળી આવે છે. સૂતશેખરથી ઉન્માદમાંના તાણનો વેગ ઓછો થાય છે અને જે દોષ-દૂષ્યથી ઉન્માદ રોગ ઉત્પન્ન થયો હોય તેનું પણ સમન થાય છે.

પરંતુ મંત્ર્યાર-રક્તજન મૂર્છા-ની તાણમાં સૂતશેખર ન આપવો જોઈએ; કારણકે રક્તજન મૂર્છામાં મસ્તકમાં સહસ્તાર કે તેની પાસે લોહીનો જમાવ થાય છે. આ વખતે માથામાં લોહીનું દબાણ ઘટાડનારી, રક્તશામક, [વરેચક અને શામક ઔષધિ આપવી જોઈએ. ચિકિત્સા પણ આ સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે જ કરવી જોઈએ; એટલે સૂતશેખરથી આ કામ થતું નથી. ઉન્માદનું-ચિત્તના બ્રમનું કારણ વાત-

પાહિનીઓનો ક્ષોભ હોય છે. એ વખતે ક્ષોભનો નાશ કરનાર અને વાયુનું શમન કરનાર ઔષધિ આપવી જોઈએ. સૂતશેખરમાં આ બંને ગુણો રહેલા છે.

કેટલીક સ્ત્રીઓને ગર્ભપાત થયા પછી અથવા કષ્ટાર્તવમાં ઉન્માદ જેવી તાણુ આવે છે. ગર્ભાશય સંકોચાવાથી કે ગર્ભકોષમાંથી લોહીના મોટા મોટા લોચા પડવાથી દરદ થાય છે અને બીજકોષોમાં થળ મારે છે. આથી સ્ત્રી યાત્રી નય છે અને બેચેની લાગે છે. આ બેચેની બધે બધી વખતે એક સરખી નથી હોતી. કોઈક વખત વધી નય છે અને કોઈવાર ઓછી પણ થઈ નય છે. એટલે કે બેચેની અને દરદના હુમલા આવે છે. તેમજ ચક્રકર આવવાં, છાતી બાંધી હોય તેવી ગભરામણ, બેચેની, વારંવાર થોડી ઊલટીઓ, ઊલટી થવામાં ખૂબ ત્રાસ, ઊલટી વખતે પેટમાં ચૂંક અને દરદ વગેરે લક્ષણો ઉત્પન્ન થાય છે. આ વિકાર પર સૂતશેખર ક્ષયદો કરે છે. આવી જ રીતે બીજા કોઈ કારણથી વાયુની તાણુ આવતી હોય અને રોગી તદ્દન બેમાન ન હોય તો સૂતશેખર આપવો જોઈએ.

માથાનું દરદ સામાન્ય સળેખમથી લઈ સહસ્રારના આવરણના સોજા સુધી ગુદાગુદા નાનામોટા રોગમાં દેખાય છે. સામાન્ય રીતે લોકો માથાનાં દરદ વખતે સૂતશેખર લેવાનું વધારે રાખે છે. જો સળેખમથી માથાનું દરદ થતું હોય તો સૂતશેખર જેવી બળવાન ઔષધિ ન આપતાં બીજા સૌમ્ય ઔષધિ કે બહારના ઉપચારોથી મટાડવું સારુ છે. જો માથાના આવરણના કોઈ વિકારથી દરદ થતું હોય તો ત્યાંપણ સૂતશેખર કાંઈ ખાસ અસર કરતો નથી. આ બંને જગ્યાએ સૂતશેખર આપવો ઠીક નથી.

પિત્તના પ્રકોપથી ઉત્પન્ન થનારા માથાના દરદમાં સૂતશેખર વધારે વપરાય છે. પિત્તનો વધારે મંચ થવાથી ગળામાં બળતરા, ઊલટી, ઊલટી થયે માથાનું દરદ ઘટી જવું વગેરે લક્ષણો થાય ત્યારે સૂતશેખર સારી અસર કરે છે. જો કે વધેલા પિત્તનું કે પિત્તની અમ્લતાનું ક્ષપાંતર કરી સ્વાદુતા ઉત્પન્ન કરવાનો ગુણ સૂતશેખરમાં નથી. તોપણ પિત્ત વધી ઉદરમાં સંચિત થવાનું કાર્ય ઓછું થઈ નય છે.

કેટલાક માણસોને માથાનું દરદ વારસામાં ઊતરે છે. આમાં પિત્તના પ્રકોપ કે સંચયનાં સ્પષ્ટ ચિહ્નો નથી થતાં. કાંઈક વિકૃતિ થઈ કે કોઈ જગ્યાએ દોષનો સંચય થયો કે તરત માથાનું દરદ થવા માડે છે. આ આનુવંશિક દરદ પર સૂતશેખરની સારી અસર થવાના દાખલા મળી આવે છે.

વાયુની મસ્તકથળમાં વાયુનો પ્રકોપ કારણ હોય છે. વાયુના પ્રકોપથી દરદ બહુ સખત હોય છે અને દરદી બેચેન થઈ નય છે. એમાં માથામાં બહારથી

કાઈ ખીલો કેમ ના દોઢતું હોય તેવું દરદ આખા માયામાં થાય છે. કાઈ કાઈવાર દરદ એટલું સખત થાય છે કે દરદી માથું પટકે છે અને જોરથી ખૂમો પાડે છે કે રડના ગાંડે છે. જો કાઈવાર બિલટી થાય છે તો દરદ તરત ખેસી જાય છે. વાતજન્ય માયાની યજ્ઞમાં મોટે ભાગે બિલટી થતી નથી અને જલદી બંધ પણ નથી થતી. આ રોગ પર સૂતશેખર રસ સારી અસર કરે છે.

ઉન્માદ કે જ્વરમાં બ્રમ, ચક્ષર, લવારો, માનસિક બ્રમ અને ગાંડપણ જેવું થવું, કાઈ પણ વાન મનમાં આવે કે તેના પર જ ધ્યાન રહેવું અને આખો વખત તેનો જ વિચાર કર્યા કરવો અને તેના જ સવાર અને લવારો કરવો વગેરે લક્ષણો થાય ત્યારે સૂતશેખર રસ સારી અસર કરે છે. આમાં ખાસકરીને લોહીનું દળાણ અને પિત્ત વધી ઉપરનાં લક્ષણો થાય છે. જે રથાનોમાં તાવની ગરમી વધવાથી લવારો વગેરે થાય છે તે રથાનો માટેની જ્વરદ્ધ ઔષધિ આપવી પડે છે. પણ તાવની ગરમી ઘટી ગયા પછી લવારો વગેરે લક્ષણો હોય તો લોહીમાં નુકસાનકારક તત્ત્વોનું મિશ્રણ હોય છે. આ દ્રવ્યો વાતવહકેન્દ્રમાં જઈ આવાં લક્ષણો ઉત્પન્ન કરે છે. એટલે કે આંત્રિક, શ્વસનક, શ્લેષ્મિક વગેરે સન્નિપાત જ્વરોમાં સૂતશેખર જરૂર આપવો જોઈએ.

વારંવાર તાણ આવી હાથ-પગ ખેંચાઈ જવા, આંગળીઓ ખેંચાવી, શેક કરવાથી સહેજ સારું લાગવું, તાણનો વેગ એકદમ આવવો પણ જોરદાર ન હોવો, હાથ-પગમાં ખેંચ થવી એટલે કે હાથ-પગના રનાયુઓ કડાણ અને મંકુચિત થઈ જવા તેમજ એવી કોનેરામાં આખા શરીરમાં થતી ખેંચ આ બધા પર સૂતશેખર જલદીથી સારો ફાયદો કરે છે.

તીવ્ર અન્નપિત્તમાં થનારી ગળાની બળતરા, ખાટા ઓડકાર, પેટમાં દાહ, જેમ દિવસ જતા જાય તેમ તેમ દરદ વધવું, સાથે સાથે કડવી-ખાટી બિલટી થવી, બિલટી વખતે ગળું, તોળવું, મોં છૂલ વગેરે પર બળનરા થવી, ગળું અને મોં આવી જવું, પેટના દરદ સાથે માથાનું દરદ શરૂ થવું, બપોર ખેંચેની વગેરે લક્ષણો થાય છે. આ રોગની તીવ્ર અવસ્થામાં પહેલાં સુવર્ણમાહિકબરમ, પ્રવાહ-પિષ્ટિ અને દાડમનો રસ વગેરે શામક ઔષધિઓ આપવી જોઈએ. તીવ્ર લક્ષણો ઓછાં થયાં પછી પેટમાં પિત્તમાં સાવ વધારે થયા કરે છે અને તે તીવ્ર હોય છે. એ સાવ ઓછો કરવા માટે સૂતશેખર આપવો જોઈએ.

આમાશયમાંની પિત્તોત્પાદક ગ્રંથિઓ જીર્ણજીર્ણ કારણથી વધારે આમાશય રસ ઉત્પન્ન કરવા માંડે છે અને તેમાં તીવ્રતા પણ વધારે હોય છે. આથી આમાશયની શ્લેષ્મકક્ષા પર અસર થઈ સોજો અને ફોફા જેવી સ્થિતિ થાય છે અને ઈંચે તે રથાને પાતળા અને સૂક્ષ્મ પણ થઈ જાય છે. પછી તે રથાનોમાં

કહણુ અન્ન ચોંટી જાય છે. તેમાં અન્ન પેસી સડવા માંડે છે, પેટમાં શળ મારે છે અને પછી બિલટી થઇ અન્ન બહાર નીકળી જાય છે ત્યારે કાંઈક શાંતિ વળે છે. આને આયુર્વેદમાં 'અન્નદ્રવ શળ' કહે છે. આમાં આમાશયના દ્રણનું રોપણ થાય તેને જ સાચી ચિકિત્સા કહેવાય. સૂતશેખરથી પિત્તનો સાવ નિયમિત થાય છે અને દ્રણ રઝાવામાં મદદ મળે છે. આ રીતે અગ્નાશયના આગ્નેય રસના ચિકારથી થતી શળ પર પણ સૂતશેખર રસ સારી અસર કરે છે.

પિત્તાશયમાંથી નીકળતું પિત્ત ગાદું થઇ નાની નાની કાંકરીઓ બાઝી જાય છે. પછી એમાં એક જાતની તીવ્ર કોષશળ ઉત્પન્ન થાય છે. ગ્રહણીમાં આવેલા પિત્તવહસ્તોતો અને પિત્તાશયમાંથી જ શળ મારવા માંડે છે. પિત્તાશ્મરીનાં કણુ વાગવાથી કે પિત્તથી થતા તીક્ષ્ણજ્વરથી શળ ઉત્પન્ન થાય છે. સૂતશેખરથી આ શળ પોતે બેસી જતી નથી તોપણ સૂતશેખરથી પિત્તની અશ્મરી થતી અટકે છે. પિત્તની તીક્ષ્ણતા બહુ વધી હોય તોપણ નિયમિત થાય છે. અહીં અતુપાન તરીકે ધમાસો, ગજો, દ્રાક્ષ, જેડીમધ અને સાકરનો ઉકાળો આપવો જોઈએ. આની પહેલાં પિત્તનો સાવ કરાવનાર ઔષધિ આપવી જોઈએ. આ રીતે પિત્તાશ્મરી ઉત્પન્ન થતી અટકી જાય છે.

વાતાતિસાર અને પિત્તાતિસાર બંનેમાં સૂતશેખર રસ સારી અસર કરે છે. વિદાહી બોજક કે આમના સંચયથી અતિસાર ઉત્પન્ન થાય છે. ખોરાક બરોબર પચતો નથી. એમાં યકૃત પિત્ત પૂરતા પ્રમાણમાં ન મળવાથી જે અન્ન આંતરડાંમાં જાય છે તેનો વિદાહ થાય છે, બરોબર વિચોજન થતું નથી અને શોષણ પણ બરોબર થતું નથી. આથી આંતરડાંમાં અન્નરસનો સંચય થઈ જલધાતુ વધે છે. પછી અતિસાર ઉત્પન્ન થઈ વિદ્ય એ અન્ન નીકળે છે. પિત્તનું સાંદ્રત્વ અને દ્રવત્વ વધવાથી પિત્તાતિસાર ઉત્પન્ન થયો હોય તો સૂતશેખર વધારે ઉપયોગી થઈ પડે છે. સૂતશેખરથી પિત્તનું નિયમન થાય છે એટલે કે વધુ ઉત્પત્તિ થતી અટકે છે અને પછી અતિસાર એની મેળે જ મટી જાય છે.

કોષવાર પિત્તનો અતિરેક થવાથી તેની વિષમતા અને વૈયુષ્યતાને લીધે અતિસાર થાય છે. સ્વાસ્થ્યની દૃષ્ટિએ શરીરનું ધાતુદ્રવ્ય વિશિષ્ટ પ્રમાણમાં અને વિશિષ્ટ ગુણુ અને વીર્યવાળું હોવું જ જોઈએ. આમાં વિષમતા થવાથી રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. પ્રમાણુ ઘટે અને શક્તિ ઘટે એ એક પ્રકાર છે અને આ બંને વધે એ બીજો પ્રકાર છે. તીક્ષ્ણ, સાંદ્ર અને દ્રવ ગુણુવાળું પિત્ત બહુ વધારે પ્રમાણમાં અન્નમાં મળવાથી આંતરડાંમાં સોજો અને ફેલાવા જેવું થઈ જલધાતુ વધે છે અને પછી અતિસાર થઈ જાય છે. પિત્ત વધવાથી થતા અતિસારમાં ઝાડા ખૂબ પરિમાણમાં, ગરમ-ગરમ અને પીળા રંગના હોય છે. ઝાડા વખતે

કદલુ અન્ન ચોંટી જાય છે. તેમાં અન્ન પેસી સડતા માંડે છે, પેટમાં શળ મારે છે અને પછી બેઝટી થઇ અન્ન બહાર નીકળી જાય છે ત્યારે કાંઈક શાંતિ વળે છે. આને આયુર્વેદમાં ‘અન્નાદ્રવ શળ’ કહે છે. આમાં આમાશયના પ્રણુનું રોપણ થાય તેને જ સાચી ચિકિત્સા કહેવાય. સૂતશેખરથી પિત્તનો સ્ત્રાવ નિયમિત થાય છે અને પ્રણુ રજાવામાં મદદ મળે છે. આ રીતે અગ્નાશયના આગ્નેય રક્તના ચિકારથી થતી શળ પર પણ સૂતશેખર રસ સારી અસર કરે છે.

પિત્તાશયમાંથી નીકળતુ પિત્ત ગાદું થઇ નાની નાની કાંકરીઓ બાઝી જાય છે. પછી એમાં એક જાતની તીવ્ર કોષશળ ઉત્પન્ન થાય છે. ગ્રહણીમાં આવેલા પિત્તવહ્નોતો અને પિત્તાશયમાંથી જ શળ મારવા માંડે છે. પિત્તાશ્મરીનાં કણુ વાગવાથી કે પિત્તથી થતા તીક્ષ્ણજ્વરથી શળ ઉત્પન્ન થાય છે. સૂતશેખરથી આ શળ પોતે બેસી જતી નથી તોપણ સૂતશેખરથી પિત્તની અશ્મરી થતી અટકે છે. પિત્તની તીક્ષ્ણતા બહુ વધી હોય તોપણ નિયમિત થાય છે. અહીં અનુપાન તરીકે ધમાસો, ગજો, દ્રાક્ષ, જેડીમધ અને સાડરનો ઉકાળો આપવો જોઈએ. આની પહેલાં પિત્તનો સ્ત્રાવ કરાવનાર ઔષધિ આપવી જોઈએ. આ રીતે પિત્તાશ્મરી ઉત્પન્ન થતી અટકી જાય છે.

વાતાતિસાર અને પિત્તાતિસાર બંનેમાં સૂતશેખર રસ સારી અસર કરે છે. વિદાહી ભોજક કે આમના સંચયથી અતિસાર ઉત્પન્ન થાય છે. ખોરાક ખરેખર પચતો નથી. એમાં યકૃત પિત્ત પૂરતા પ્રમાણમાં ન મળવાથી જે અન્ન આંતરડાંમાં જાય છે તેનો વિદાહ થાય છે, ખરોખર વિચોજન થતું નથી અને શોષણ પણ ખરેખર થતું નથી. આથી આંતરડાંમાં અન્નરસનો સંચય થઈ જલધાતુ વધે છે. પછી અતિસાર ઉત્પન્ન થઈ વિદગ્ધ અન્ન નીકળે છે પિત્તનું સાંદ્રત્વ અને દ્રવત્વ વધવાથી પિત્તાતિસાર ઉત્પન્ન થયો હોય તો સૂતશેખર વધારે ઉપયોગી થઈ પડે છે. સૂતશેખરથી પિત્તનું નિયમન થાય છે એટલે કે વધુ ઉત્પત્તિ થતી અટકે છે અને પછી અતિસાર એની મેળે જ મટી જાય છે.

કોષવાર પિત્તનો અતિરેક થવાથી તેની વિચમતા અને વૈશુલ્યતાને લીધે અતિસાર થાય છે. સ્વાસ્થ્યની દૃષ્ટિએ શરીરનું ધાતુદ્રવ્ય વિશિષ્ટ પ્રમાણમાં અને વિશિષ્ટ ગુણ અને વીર્યાવાળું હોવું જ જોઈએ. આમાં વિચમતા થવાથી રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. પ્રમાણ ઘટે અને શક્તિ ઘટે એ એક પ્રકાર છે અને આ બંને વધે એ બીજો પ્રકાર છે. તીક્ષ્ણ, સાંદ્ર અને દ્રવ ગુણવાળું પિત્ત બહુ વધારે પ્રમાણમાં અન્નમાં મળવાથી આંતરડાંમાં સોજે અને ફેલા જાય છે એવું થઈ જલધાતુ વધે છે અને પછી અતિસાર થઈ જાય છે. પિત્ત વધવાથી થતા અતિસારમાં ઝાડા ખૂબ પરિમાણમાં, ગરમ-ગરમ અને પીળા રંગના હોય છે. ઝાડા વખતે

કોઈ ખીલો કેમ ના ઠોકતું હોય તેવું દુર્લભ આખા માથામાં થાય છે. કોઈ કોઈવાર દરદ એટલું સખત થાય છે કે દરદી માથું પટકે છે અને બેરથી ખૂંચો પાડે છે કે રડવા માંડે છે. બે કોઈવાર બલદી થાય છે તો દરદ તરત ખેરસી જાય છે વાતજન્ય માથાની શ્વળમા મોટે ભાગે બિલદી થતી નથી અને જલદી બધ પણ નથી થતી આ રોગ પર સૂતરોખર રસ આગી અમર કરે છે.

ઉન્માદ કે જ્વરમાં ભ્રમ, ચક્કર, ક્ષવારો, માનસિક ભ્રમ અને ગાડપણ જેવું થયું, કોઈ પણ વાત મનમા આવે કે તેના પર જ ધ્યાન રહેતું અને આખો વખત તેનો જ વિચાર કર્યો કરવો અને તેના જ સવાન અને ક્ષવારો કરવો વગેરે લક્ષણો થાય ત્યારે સૂતરોખર રસ સાગી અમર કરે છે. આમા ખામકરીને લોહીનું દમ્બાણ અને પિત્ત વધી ઉપરના લક્ષણો થાય છે જે મ્થાનોમા તાનની ગરમી વધવાથી ક્ષવારો વગેરે થાય છે તે સ્થાનો માટેની જ્વરજ્ઞ ઔષધિ આપવી પડે છે પણ તાનની ગરમી ઘટી ગયા પછી ક્ષવારો વગેરે લક્ષણો હોય તો લોહીમાં તુકસાનકારક તત્ત્વોનું મિશ્રણ હોય છે. આ દ્રવ્યો વાતવહકેન્દ્રમા જઈ આવા લક્ષણો ઉત્પન્ન કરે છે. એટલે કે આત્રિડ, શ્વસનક, સ્તેષ્ઠિક વગેરે સન્નિયાત જ્વરોમા સૂતરોખર જરૂર આપવો જોઈએ.

વારંવાર તાણ આવી હાથ-પગ ખેચાઈ જવા, આગળીઓ ખેચાવી, શેક કરવાથી સડેજ સારુ લાગવું, તાણનો વેગ એકદમ આવવો પણ જોરદાર ન હોવો, હાથ-પગમા ખેચ થતી એટલે કે હાથ-પગના મ્થાનુઓ ઝાણુ અને મકુચિત થઈ જવા તેમજ એપી કોયેરામા આખા શરીરમા થતી ખેચ આ બધા પર સૂતરોખર જલદીથી સારો ફાયદો કરે છે.

તીવ્ર અન્નપિત્તમા થનારી ગળાની બળતરા, ખાટા ઓડકાર, પેટમા દાહ, જેમ દિવસ જતા જાય તેમ તેમ દરદ વધવું, સાથે સાથે કડવી-ખાગી બિલદી થવી, બિનદી વખતે ગળું, તોળાનું, મો જીભ વગેરે પર બળતરા થતી, ગળુ અને મો આવી જવું, પેટના દરદ સાથે માથાનું દરદ શરૂ થવું, ભયંકર ખેચેની વગેરે લક્ષણો થાય છે. આ રોગની તીવ્ર અવસ્થામાં પહેલાં સુવર્ણમાક્ષિત્વભ્રમ, પ્રવાન-પિષ્ટિ અને દાડમનો રસ વગેરે શામક ઔષધિઓ આપવી જોઈએ. તીવ્ર લક્ષણો ઓછા થયાં પછી પેટમા પિત્તમા સાવ વધારે થયા કરે છે અને તે તીવ્ર હોય છે. એ સાવ ઓછો કરવા માટે સૂતરોખર આપવો જોઈએ.

આમાશયમાંની પિષ્તોત્પાદક ત્રિયિઓ જીદ્ધજીદ્ધાં ગરણોથી વધારે આમા શય રસ ઉત્પન્ન કરવા માંડે છે અને તેમા તીવ્રતા પણ વધારે હોય છે. આથી આમાશયની શ્લેષ્મકવા પર ક્રાસર થઈ સોજો અને ફોના જેવી સ્થિતિ થાય છે અને છેવટે તે મ્થાને પાતળા અને સૂક્ષ્મ પ્રણુ થઈ જાય છે. પછી તે સ્થાનોમાં

કદલુ અન્ન ચોંટી જાય છે. તેમાં અન્ન પેસી સડવા માડે છે, પેટમાં ચળ મારે છે અને પછી બિલ્લી થઈ અન્ન બહાર નીકળી જાય છે ત્યારે કાંઈક શાંતિ વળે છે. આને આયુર્વેદમાં ‘અન્નદ્રવ ચળ’ કહે છે. આમાં આમાશયના ઘણાં રોપણ થાય તેને જ સાચી ચિકિત્સા કહેવાય. સૂત્રશેખરથી પિત્તનો સાવ નિયમિત થાય છે અને ઘણા રજાવામાં મદદ મળે છે. આ રીતે અગ્નાશયના આગ્નેય રસના ચિકારથી થતી ચળ પર પણ સૂત્રશેખર રસ સારી અસર કરે છે.

પિત્તાશયમાંથી નીકળતું પિત્ત ગાદું થઈ નાની નાની કાંકરીઓ બાઝી જાય છે. પછી એમાં એક જાતની તીવ્ર કેદચળ ઉત્પન્ન થાય છે. ગ્રહણીમાં આવેલા પિત્તવહસ્તોતો અને પિત્તાશયમાંથી જ ચળ મારવા માડે છે. પિત્તાશયની કલુ વાગવાથી કે પિત્તથી ચતા તીક્ષ્ણજ્વરથી ચળ ઉત્પન્ન થાય છે. સૂત્રશેખરથી આ ચળ પોતે ખેસી જતી નથી તોપણ સૂત્રશેખરથી પિત્તની અશ્મરી થતી અટકે છે. પિત્તની તીક્ષ્ણતા બહુ વધી હોય તોપણ નિયમિત થાય છે. અહીં અતુપાન તરીકે ધમાસો, ગળો, દ્રાક્ષ, જેઠીમધ અને સાકરનો ઉકાળો આપવો જોઈએ. આની પહેલાં પિત્તનો સાવ કરાવનાર ઔષધિ આપવી જોઈએ. આ રીતે પિત્તાશયની ઉત્પન્ન થતી અટકી જાય છે.

વાતાતિસાર અને પિત્તાતિસાર બંનેમાં સૂત્રશેખર રસ સારી અસર કરે છે. વિદાહી બોળક કે આમના સંચયથી અતિસાર ઉત્પન્ન થાય છે. જોરાઈ બરોબર પચતો નથી. એમાં યકૃત પિત્ત પૂરતા પ્રમાણમાં ન મળવાથી જે અન્ન આંતરડામાં જાય છે તેનો વિદાહ થાય છે, બરોબર વિયોજન થતું નથી અને જોપણુ પણ બરોબર થતું નથી. આથી આંતરડામાં અન્નરસનો સંચય થઈ જંતકાતુ વધે છે. પછી અતિસાર ઉત્પન્ન થઈ વિદાહ અન્ન નીકળે છે. પિત્તનું સાંદ્રત્વ અને દ્રવત્વ વધવાથી પિત્તાતિસાર ઉત્પન્ન થયો હોય તો સૂત્રશેખર વધારે ઉપયોગી થઈ પડે છે. સૂત્રશેખરથી પિત્તનું નિયમન થાય છે એટલે કે વધુ ઉત્પત્તિ થતી અટકે છે અને પછી અતિસાર એની મેળે જ મટી જાય છે.

કેદજ્વર પિત્તનો અતિરેક થવાથી તેની વિપમતા અને વૈયુષ્યતાને લીધે અતિસાર થાય છે. સ્વાસ્થ્યની દૃષ્ટિએ શરીરનું ધાતુદૃઢ્ય વિશિષ્ટ પ્રમાણમાં અને વિશિષ્ટ ગુણ અને વીર્યવાળું હોવું જ જોઈએ. આમાં વિપમતા થવાથી રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. પ્રમાણ ઘટે અને શક્તિ ઘટે એ એક પ્રકાર છે અને આ બંને વધે એ બીજો પ્રકાર છે. તીક્ષ્ણ, સાંદ્ર અને દ્રવ ગુણવાળું પિત્ત બહુ વધારે પ્રમાણમાં અન્નમાં મળવાથી આંતરડામાં સોજે અને ફેટતા જેવું થઈ જંતકાતુ વધે છે અને પછી અતિસાર થઈ જાય છે. પિત્ત વધવાથી ચતા અતિસારમાં ઝાડા ખૂબ પરિમાણમાં, ગરમ-ગરમ અને પીળા રંગના હોય છે. ઝાડા વખતે

ઉદરમાં દાહ, ગભરામણ, બેચેની, બહુ તરસ, કાષ્ઠવાર ભ્રમ અને લવારો વગેરે લક્ષણો થાય છે. સૂતશેખરથી અતિસાર ઓછો થઈ જાય છે અને સાથે સાથે લવારો, ગભરામણ, તરસ, ભ્રમ, બેચેની વગેરે ઉપદ્રવો પણ બેરહી જાય છે. આવી સ્થિતિમાં સૂતશેખર બહુ ઓછી માત્રામાં દર અર્ધા કે એક કલાકે આપવો જોઈએ.

આંતરડાના ગુદાગુદા ધણી રોગો પર સૂતશેખર રસ સારી અસર કરે છે. સૂતશેખરમાં ખાસ ગુણ એ છે કે શરીરનાં ઘટકોને નુકસાન ન થાય એ રીતે જંતુઓનો નાશ કરે છે. આ સૌમ્ય ગુણથી જંતુઓનો નાશ તો થાય છે જ અને શરીરનાં ઘટકો પર બિલકુલ ખરાબ અસર થતી નથી.

વિપુચિકામાં અપચનથી થતો અને જંતુજન્ય એવા બે પ્રકાર છે. જંતુજન્ય કાલેરાની તદ્દન શરૂઆતની અવસ્થાથી ત્રીજી અવસ્થા સુધી દરેક વખતે સૂતશેખર બહુ સારી અસર કરે છે. કાલેરામાં બહુ ઝાડા થવાથી શરીરમાંની જલધાતુ ઓછી થઈ જાય છે. બહુ બિલ્લીઓ થવાથી પણ આ સ્થિતિ થાય છે. તે પછી પેટ, પીઠ, પગ અને આખા શરીરમાં ખેંચ થાય છે. બધા સ્નાયુઓ નીચોવાઈ જતા હોય તેમ વળી જાય છે અને બમંકર દરદ થાય છે. દરદી બહુ બેચેન થઈ જાય છે. એવી ત્રાસદાયક સ્થિતિમાં સૂતશેખર આપવાથી ૧૫-૨૦ મિનિટમાં ખેંચ બંધ થાય છે. આ રીતે મોટી મોટી ખાટા પાણી જેવી બિલ્લીઓ થતી હોય અને તેમાં સખત દરદ, ચૂંક, પેટમાં ખેંચ વગેરે લક્ષણો થતાં હોય તો સૂતશેખર રસ અમૃત સમાન ગુણકારી છે.

કાલેરાની પહેલી અવસ્થાથી છેક છેવટની અવસ્થા સુધી આ રસ સારી રીતે વપરાય છે. આંતરડાની શક્તિ ઘટી જવાથી કેટલાક દરદીઓને મોટા મોટા ઝાડા થાય છે, નળનો દાટો કાઢી નાખ્યો હોય અને પાણી છૂટે તેમ ઝાડા થાય છે. આંતરડાની સ્તંભન શક્તિ ઘટી જવાથી ગુદામાર્ગે સ્ત્રાવ થયા જ કરે છે. આ સ્થિતિમાં સૂતશેખર બહુ સારું કામ કરે છે.

આયુર્વેદમાં પેટમાં થનાર ગોળાને ગુલ્મ કહે છે. આમાંના કેટલાક ગુલ્મોમાં માંસ અને મેદનો સંચય થયો હોય છે. ધાતુપરિપોષણક્રમમાં કાંઈક વિકૃતિ થવાથી આવો સંચય થાય છે. સૂતશેખર આપવાથી પિત્તજ ગુલ્મની આ વિકૃતિ નાશ પામે છે. આ રીતે ગુલ્મનું કારણ નાશ પામવાથી ગુલ્મ વધતો અટકી જાય છે.

ખાંસી ઘણાં કારણોથી થાય છે. આમાં પિત્તજન્ય ખાંસી ખાસકરીને યકૃતની વૃદ્ધિને લીધે થઈ હોય ત્યારે સૂતશેખર આપવાથી બહુ સારી અસર થાય છે. અનુપાન તરીકે કરીને મુરખો આપવો જોઈએ.

મંત્રહણીમાં તીવ્ર અને જીર્ણ એવા બે પ્રકાર છે. નવી મંત્રહણી પણ તાવ સાથે અને તાવ વગર એમ બે જાતની હોય છે. તાવવાળી મંત્રહણીમાં કડાછાક બહુ અસર કરતી નથી. તેમાં તાવ, લોહી સાથે આમ, વિચિત્ર જાતનું કરાંજવું, દિવસમાં ૧૦૦-૨૦૦ ઝાડા, દરેક વખતે કરાંજ-કરાંજ આમ કે લોહીનાં એક-બે દીપાં પડવાં, મળ બિલકુલ ન નીકળવો, સાથેસાથે પેટમાં ચૂંક અને હાય-પગમાં ખેંચ, દષ્ટિ સ્થિર ન રહેવી, બહુ પરસેવો થવો વગેરે લક્ષણો થાય ત્યારે સૂતશેખર રસ બહુ ઉત્તમ ઔષધિ છે. સૂતશેખર અને સુવર્ણભાક્ષિક બરમ મેળવીને ખીલીના મુરખ્યા સાથે આપવું જોઈએ. આ રોગમાં મળ નીકળવા માંડે છે કે તરત દરદીની તબિયત સુધરવા માંડે છે. રોગ જૂનો હોય તો પર્પટીઓ વપરાય છે.

સૂકી ખાંસી સાથે શ્વાસમાં પણ સૂતશેખર સારી રીતે વપરાય છે. સૂત-શેખર શામક અને હ્રદ્ય હોવાથી હ્રદયરોગમાં ઉત્પન્ન થયેલ ખાંસી અને શ્વાસમાં સારો ફાયદો કરે છે.

ધણી જાતના રોગોમાં હેડકી એક લક્ષણ હોય છે. આમાશયમાં બહારના દ્રવનો સંચય થઈ હેડકી થાય છે. તેમાં બિલ્દી કરાવી તે વસ્તુ કાઢી નાખવાથી હેડકીનું કારણ જાણી રહે છે. પણ પેટ અને મહાગ્રામીરા પેશીથી હેડકી બીપડ્યા કરતી હોય તો તે જલ્દી ખેસતી નથી. તે વખતે સૂતશેખર રસની સારી અસર થાય છે. કોષ્ટમાં શરીરના દોષોનો સંચય થઈ હેડકી આવે છે. તેમાં વાયુ અને પિત્તથી થનારી હેડકીમાં આ રસ સારું કામ કરે છે. હેડકી બારે હોય છે. કાલેરાની અંતિમ અને મધ્યમ અવસ્થામાં પણ હેડકી આવે છે. તેમાં પણ સૂત-શેખર સારી ઉપયોગી ઔષધિ છે. ચંચળ સ્વભાવની, ક્રોધી અને સ્વચ્છંદી સ્ત્રીઓને ધણીવાર હેડકી આવે છે. આ હેડકી બહારના કોઈ પણ ઉપચારથી કે ખીજ દવાથી મટતી નથી. આ હેડકી પર સૂતશેખર પ્રભાવશાળી ઔષધિ છે.

ગંભીરા અને મહત્તી હેડકી બહુ ત્રાસદાયક હોય છે. આ હેડકી ૫-૭ દિવસ એકસરખી રહે છે. તેની પર સૂતશેખર ઉપયોગી છે. આધ્માન, આનાહ, છિદ્રોદર અને બહોદર આ રોગોમાં હેડકી ઉપદ્રવકે હોય છે. આ હેડકી મોતનું આમં-ત્રણ મનાય છે. આના પર પણ આ રસ થોડાધણો પણ ફાયદો કરે છે. આ જાતની હેડકીને ઉગ્રહિષ્ણા કહે છે.

હેડકી સાથે બહુ શુષ્કતા, ચૂકા બિલકા, પરસેવો થવો, આંખો વારંવાર ફરી જવી, ગળામાં જળતરા, દંડ પાણી કે પીણાથી કાંઈકે સારું લાગવું અને પછી જોરથી હેડકી આવવા માંડવી વગેરે લક્ષણો થાય છે. આ હેડકી પર આ રસ બહુ સારું કામ કરે છે.

ઉદાવર્ત વાયુની વિકૃતિથી ઉત્પન્ન થાય છે. આ રોગમાં ખાસ કરીને અપાન

અને સમાન વાયુની વિકૃતિ થાય છે. આપાન વાયુ રોકાવાથી આંતરડાંની ક્રિયા વિપરીત ચાલે છે અને આંતરડાંની પુરઃસરણ ક્રિયા વિરુદ્ધ થવાથી આંતરડાં કૂલવા માંડે છે, આક્રેા આવી પેટમાં દરદ થાય છે, શ્વાસ રોકાનો હોય તેવું લાગે છે. બેચેની, કળાગિત્યાત અને કોઈવાર પેશાબનું પણ રોકાણુ થાય છે. આમાં સૂતશેખર રસ ખાસ કામ કરે છે, આ રસથી વાયુનું અનુલોમન થાય છે, પુરઃસરણ ક્રિયા વ્યવસ્થિત થાય છે અને બેચેની મટે છે. આ રસ રેચક નથી પણ શામક હોવાથી વાયુનું શમન કરી તેનું અનુલોમન કરે છે.

ચામડીની અંદર રહેલી વાતવાહિનીઓ, ખાસ કરીને સંગ્રાવાહિનીઓમાં ક્ષોભ થઈ દાહ થાય છે. દારૂગિયાઓમાં આ દાહ બહુ ઉગ્ર હોય છે. ખીજાં કારણોથી પણ ચામડીમાંની સંગ્રાવાહિનીઓ દૂષિત થઈ દાહ ઉત્પન્ન થાય છે. લોહીની વિકૃતિથી પણ દાહ થાય છે. આ બધા પર સૂતશેખર સારી રીતે વપરાય છે.

આંતરડાંમાં અન્ન સારી રીતે ન પચવાથી અન્ન સડવા માંડે છે. પછી તેમાંથી બચકર આમવિષ ઉત્પન્ન થાય છે. આ રીતે અંદરથી જ ઉત્પન્ન થયેલા સેન્દ્રિય વિષમાંથી જ જીદાજીદા વ્યાધિઓ ઉત્પન્ન થાય છે. આ વિષનો નાશ કરવા માટે સૂતશેખર એક ઉત્તમ ઔષધિ છે.

ટૂંકમાં સૂતશેખર રસ જંતુધન, યોગવાહી, વાતવાહિનીઓ પર શામક, હ્રદ્ય અને સેન્દ્રિય વિષનો નાશ કરનાર છે. આ રસ આમાશય, પક્વાશય, મોટાં આંતરડાં, યકૃત, અગ્ન્યાશય, પ્લીહા અને વાતવાહિનીઓ પર અસર કરે છે; તેમજ વાયુ અને પિત્તદોષનું શમન કરે છે. (ઓ. ગુ. ધ. શા.)

(૧૩૨) લઘુ સૂતશેખર રસ

વિધિ—શુદ્ધ સોનાગેરુ ૨૦ તોલા અને ઝીણી વાટેલી મૂંઠ ૧૦ તોલા મેળવી, નાગરવેલના પાનના રસમાં ૩ દિવસ ખરચ કરી ૨-૨ રતીની ગોળાઓ વાળવી.

માત્રા—૧ થી ૨ ગોળા દિવસમાં ૩ વાર સાકરવાળા દૂધ સાથે આપવી.

ઉપયોગ—આ રસાયન પિત્તજન્ય માયાની શળ, અર્ધોવ બેદક, સૂર્યાવર્ત વગેરે માયાની શળ, ખાટી જિહટી, જોષ ન આવવી, પિત્તજન્ય ઉન્માદ, દાહ, પરસેવામાં દુર્ગંધી, જર્ધ્વ રક્તપિત્ત, નાકમાંથી લોહી પડવું, મોં આવવું-વગેરે રોગોનો નાશ કરે છે.

લઘુ સૂતશેખર પિત્તધાતુની અશ્લતા અને તીક્ષ્ણતાનો નાશ કરનાર, પ્રસાદક અને સ્તંભક છે; તેમજ પિત્તપ્રકોપથી થનારા બધા રોગોમાં ફાયદાકારક છે. સામાન્ય દવા હોવા છતાં આ રસમાં દિવ્ય ગુણો રહેલા છે.

પિત્તજન્ય માયાની શળ, તેની સાથે ચકકર, પેટમાં દરદ, બેચેની, જિહટી થાય ત્યારે માયાનું દરદ ઓછું થવું વગેરે લક્ષણો હોય ત્યારે લઘુ સૂતશેખર આપવો.

નોઈએ. અર્ધાવ બેદક અને સૂક્ષ્મવર્તમાં જેમ જેમ ગરમી વધે છે તેમ તેમ માથાનું દરદ પણ વધતું જાય છે અને ઊલટી થઈ ગયા પછી બેસી જાય છે. આવાં લક્ષણો હોય ત્યારે લઘુ સૂતશેખરરસ આપવો નોઈએ.

પિત્તજ ઉન્માદમાં બેશુદ્ધિ ઓછી પણ ત્રાસ, જકવાટ, ઊંધ ન આવવી, ચક્રકર, ભ્રમ, આખા શરીર અને કપાળે પરસેવો, પરસેવામાં એક જાતની દુર્ગંધ આવવી વગેરે લક્ષણો હોય ત્યારે આ રસ સુવર્ણમાદિકજ્વરમ સાથે કાળાના રસમાં આપવાથી સારી અસર થાય છે.

ઊંધનો નાશ પિત્તના પ્રકાપથી થાય છે ત્યારે આખા શરીરમાં દાહ થાય છે અને હાથ-પગ ફાટે છે. માથામાં ભ્રમ જેવું કે જિંચકી જિંચકીને કાઈ દેંકતું હોય તેવું થવું અને પેટમાં દાહ વગેરે લક્ષણો હોય તો આ રસ આપવો નોઈએ.

નાકમાંથી લોહી પડવામાં પિત્ત વધારે હોય ત્યારે આ રસ વપરાય છે. લોહી-પડતી વખતે કે પડ્યા પછી દાહ, આખા શરીરમાં ખળતરા વગેરે લક્ષણો હોય ત્યારે આ રસ ઉપયોગી છે. જહુ ઊલટીઓ થયા પછી આગળ સહેજ લોહી પડતું હોય તો આ રસ વાપરવો હિતકર છે. (અૌ. શુ. ધ. ૨૧)

(૧૩૩) લીલાનિલાસ રસ

વિધિ—શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ ગંધક, તામ્રજ્વરમ, અબ્રજ્વરમ અને લોહજ્વરમ સરખે ભાગે લઈ આમળાંના રસ અને બહેડાંના રસમાં ૩-૩ દિવસ ખરલ કરવું. પછી બાંગરાના રસમાં ૬ કલાક ખરલ કરી ૧-૧ રતીની ગોળાઓ વાળવી. (લૈ. ૨.)

માત્રા—૧ થી ૩ ગોળા દિવસમાં બેથી ત્રણ વાર મધ સાથે આપવી. અથવા દૂધ અને કાળાના રસ એકઠો કરી ઉકાળી પાણી ગાળી લઈ ઉપર પાવું.

ઉપયોગ—આ રસ અમ્લપિત્ત, તૃપા, અત્યંત સાથેની ઊલટી, હૃદયનો દાહ, કૃમિ, પાંકુરોગ વગેરેનો નાશ કરે છે.

આ રસમાં પારો અને તામ્રજ્વરમ તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, વ્યવાયી અને સ્તોતોગામી છે. તે સાથે અબ્રજ્વરમ અને લોહજ્વરમ મેળવી ઉષ્ણતાને જરા દબાવી છે. પછી બહેડાં, આમળાં અને બાંગરાના રસની બાવના આપી સેન્દ્રિય ઔષધિઓના ગુણો વધાર્યા છે. તેમજ દ્રવ્યસંયોગ અને સંસ્કાર વડે મુખ્ય વસ્તુઓના ગુણનું મિશ્રણ કરી અમ્લપિત્તનો નાશ કરનાર ગુણ વધાર્યો છે.

આમળાં અમ્લપિત્તનું શમન કરનાર ઉત્તમ શામક ઔષધિ છે અને આમાશયના પ્રકુપિત પિત્તનું શમન કરે છે. પણ એકલાં આમળાંનું સેવન કરવાથી પિત્તશામક ગુણની અસર થઈ ફાયદો થતાં જહુ વાર લાગે છે. તેમજ યકૃત અને રક્તમાં રહેલાં મૃત ઘટકોને સજીવ ઘટકોથી જીવદા કરી બહાર-કાઢવાં કે બાળી

દેવાનું કામ તામ્રબરમથી જોટલું જલદી થાય છે તેટલું આમળાંથી નથી થતું આથી શાસ્ત્રકારોએ તામ્રબરમ નાખી છે. પારો, તામ્રબરમ, અપ્પાકબરમ વગેરે ઔષધિઓ યોગવાહી હોવાથી પોતાના શુભો છોડી અંદર આવેલ સેન્દ્રિય ઔષધિઓના શુભો વધારે છે. પિત્તપ્રધાન ગોત્રીઓ વગેરે તાવ લાગે વખત રહેવો, વધારે પડતો મીઠાનો ઉપયોગ, વિષ, જંતુપ્રકોપ કે તમાકુનું વ્યસન વગેરે કારણોથી આમાશય પિત્ત વધે છે; અને શ્લેષ્મિક ત્વચા ઉત્તેજિત થાય છે અને યકૃત નળાનું થઈ જવાથી પિત્તનો સ્વાદ બરોબર કરી શકતું નથી. પછી અમ્લપિત્તમાં કદના સંસર્ગને લીધે ઊલટીમાં ચીકણા આવે છે અને શરીરમાં બારેપણું, શીતળતા, અરુચિ, વધારે ઉંઘ વગેરે ક્ષપ્રધાન લક્ષણો દેખાય છે. અથવા વાયુના સંસર્ગથી આમાશય, પિત્તાશય, હૃદય, આંતરડાં, બરિત, પડખાં આ બધામાં સળ મારવી, શીથલાણી ઊલટી, કંપારો, બકવાટ, મૂર્છા, ભ્રમ, અંધારાં આવવાં વગેરે લક્ષણો થાય છે. ઘણાને કળાજિવાન પણ રહે છે. એવા કદ અને વાતપ્રધાન લક્ષણો પર આ લીલાવિલાસ રસ સારું કામ કરે છે.

વારંવાર ખૂબ વધારે ખોરાક લેવો, સૂર્યના તડકામાં વધારે રહેવું, વિષનો પ્રકોપ કે કોઈ રોગના કારણે નળાઈ આવી જાય ત્યારે આમાશય અશક્ત થઈ જાય છે. પછી ખોરાક પચાવવા માટે વધારે પિત્તનો સ્વાદ કરવાથી અને ઉગ્ર પિત્તનો સ્વાદ કરવાથી અમ્લપિત્ત રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. ન પચેલા ખોરાકનો વિદાહ થવાથી છાતીમાં બળતરા થવી, પેટ ભારે રહેવું વગેરે લક્ષણો થાય છે. એના પર લીલાવિલાસ રસ અપાય છે. ખોરાકમાં મીઠા ફળોનો રસ અને હલકો ખોરાક લેવો. પણ મોં આવવું, બપોર તરસ, બહુ ખાટી અને ગરમ ઊલટી, વારંવાર ખૂબ પરિમાણમાં ઊલટી, આંખોમાં બળતરા, ગરમગરમ પાતળા ઝાડા, આંધા પછી તરત ઊલટી થઈ જવી, વારંવાર ઊલટી થવી વગેરે પિત્તના પ્રકોપનાં બપોર લક્ષણો થતાં હોય તો સંશોધન કર્યા વગર લીલાવિલાસ રસ કે બીજી અમ્લપિત્તનાશક ઔષધિ ન આપવી જોઈએ. પહેલાં ઊલટી કરાવવી અથવા આમાશય-નલિકા (Stomach-pipe) વડે આમાશય શુદ્ધ કરવું. પછી સવારે અવિપત્તિકરચૂર્ણ, સાંજે લીલાવિલાસ રસ અને બપોરે પિત્તનું અમ્લત્વ અને દ્રવત્વ ઓછું કરનાર સહાયક ઔષધિ તરીકે પ્રવાહ, વરટિકા, શુક્રિત, સૂતરોખર કે વાન્તિહૃદ રસમાંથી જરૂર પ્રમાણે આપવું જોઈએ. જો આમાશયમાં ઘણું થઈ ઊલટી થતી હોય તો લીલાવિલાસ રસ ન આપવો જોઈએ. આ રોગ પર સુવર્ણ-માક્ષિકબરમ આપવી જોઈએ.

(૧૩૪) સારિવાદિ વટી

વિધિ—અનંતમૂળ, જોડીમધ, કંક, તજ, તમાકુપત્ર, એલચી, નાગોસર,

ધઉંલા, કમળનાં ફૂલ, ગળો, લવંગ, હરડે, બહેડાં, આમળાં આ બધી ચીજો ૧-૧ માસો અને અગ્રકભસ્મ અને લોહભસ્મ ૧૪-૧૪ માસા લેવી. ભસ્મ સિવાયની બાકીની ચીજો વજ્રગાળ કરી પછી ભસ્મ મેળવવી. પછી ભાંગરાતો રસ, ઘોળી સાદડની છાલનો કવાય, જવનો કવાય, પીલૂડીનો રસ અને ચણોડીનાં મૂળનો કવાય આ દરેકની ૧-૧ ભાવના આપી ૨-૨ રતીની ગોળીઓ વાળવી. (૨. થા. સા.)

માત્રા—૧-૧ ગોળી દિવસમાં બે વાર ધારોણ્ય દૂધ, સુખડનો અર્ક અથવા શતાવરીના ઉકાળા સાથે આપવી.

ઉપયોગ—આ વટી કાન પાકવો, કાનમાં ધમકારો રહેવો, ઓછું સાંભળવું વગેરે કાનના રોગોમાં ફાયદાકારક છે. બધા પ્રમેહ, રક્તપિત્ત, ક્ષય, શ્વાસ, નપુંસકતા, જીર્ણીભવર, અપસ્માર, મોહ, અર્શ, હૃદરોગ, મદાત્મ્ય આ બધાને મટાડે છે. કોઈ ગરમ દવાના પ્રયોગથી કે બીજા કોઈ કારણે કાનમાં બહેરાશ આવી હોય અથવા જાનતંતુમાં વિકાર થવાથી કાનનો રોગ થયો હોય તેમજ વાયુના પ્રકોપથી કાનમાં ડુખાવો થતો હોય તેના પર આ રસ હિતકર છે. એની સાથે બાહ્ય ઉપચાર પણ કરતા રહેવું જોઈએ. જો લોહીમાં મૂત્રવિષયની વૃદ્ધિ, ગરમી, આમવિષનો પ્રવેશ વગેરે કારણોથી ધમનીવિકાર કે હૃદયની અશક્તિ, ઓછું સાંભળવું કે કાનમાં અવાજ થવો વગેરે ઉપદ્રવો ઉત્પન્ન થયા હોય તો આ રસાયન હૃદય અને ધમનીને બળવાન બનાવી કાનના રોગોને મટાડે છે.

(૧૩૫) પ્રદરાંતક લોહ

પહેલી વિધિ—લોહભસ્મ, તામ્રભસ્મ, જંગભસ્મ, અગ્રકભસ્મ, કોડીભસ્મ, હરતાલ, સૂંદ, મરી, હરડે, બહેડાં, આમળાં, ચિત્રકમૂળ, વાવડિંગ, સિંધવ, સંચળ, મીઠું, ગિંડણ, કાયસવણ, ચવક, પીપર, સંખભસ્મ, ઘોડાવજ, શેરણી, કઠ, કચૂરો, કાળીપાટ, દેવદાર, પીપર, એલચી અને વરધારો આ ૩૦ ચીજો સરખે ભાગે લેવી. પહેલાં કાષ્ટ-ઔષધિઓનું વજ્રગાળ ચૂર્ણ કરવું. પછી બધી ભસ્મો મેળવી, તેમાં આ ચૂર્ણ નાખી, ૬ કલાક ખરલ કરી શીશીમાં ભરી લેવું. (૨. ૨.)

માત્રા—૧-૧ માસા ચૂર્ણ લઈ ૧ માસો સાકર, ૧ માસો ઘી અને ૩ માસા મધ સાથે મેળવી દિવસમાં બે વાર ચાટવું.

ઉપયોગ—આ રસાયનના સેવનથી રક્તપિત્ત, નીલ અને શ્વેતપ્રદર, કુક્ષિ-કટીશ્વળ, થળ, યોનિશ્વળ, બંધી જાતની શ્વળ, મંદાગ્નિ, અરચિ, પાંડુરોગ, મૂત્રકૃચ્છ, શ્વાસ, કાસ વગેરે રોગો નાશ પામે છે અને અટકાવ સાધી આવે છે. આ પ્રદરાંતક લોહ બધા જૂના પ્રદર માટે બહુ ફાયદાકારક ઔષધિ છે. આમાશય, યકૃત, પ્લીહા

વગેરે અવયવો કાપી કરવાને અશક્ત થઈ ગયાં હોય, માંસઅંધિઓ, ફેફસાં અને મોતતંતુ પણ ફીણ થઈ ગયાં હોય, ગર્ભાશય અને બીજ (Ovaries) શિથિલ થઈ ગયાં હોય; મંદાગ્નિ, અરુચિ, માથાનું દરદ, કકચુક્ત ખાંસી, સહેજ મહેનત કરતાં હૃદય અને શ્વાસનો વેગ વધી જવો, કેડમાં કળતર થવું વગેરે ઉપદ્રવ હોય અને બધાં અવયવોમાં ખૂબ નળજાઈ આવી ચીકણો લાલ કે લીલો પ્રદરનો સાવ થતો હોય તેવા વધી ગયેલા અસાધ્ય પ્રદરને પણ આ રસ મટાડે છે.

બીજી વિધિ—લોહભરમ ૨ તોલા, બંગભરમ, શુદ્ધ આપરિયું (અભાવે જસતભરમ), ઠેરખા, ઘીમાં શુદ્ધ કરેલો સોનાગેરુ, મોચરસ અને સહેદ રાજ એ ૬ ચીજો ૧-૧ તોલો લઈ, વિધિપૂર્વક મેળવી, ધરો, દાઝ અને આમળાનાં રસની ૭-૭ ભાવના આપી મુકવી ચૂર્ણ કરી લેવું. (૨. યો. સા.)

માત્રા—૩-૩ રતી દિવસમાં બે વાર પાપાણુભેદના મૂળના ૩ માસા ચૂર્ણ સાથે આપવું. ઉપર સાકરવાળું દૂધ પાવું.

ઉપયોગ—આ રસ બધી જાતના પ્રદરોનો નાશ કરે છે. જે પ્રદર રોગને અસાધ્ય કરી વૈદ્યો અને ડોક્ટરોએ છોડી દીધો હોય તે પણ આ રસથી સારો થઈ જાય છે. એમ રસયોગસાગરકારનો ઘણા વર્ષોનો અનુભવ છે.

જો આ રસ તૈયાર ન હોય તો ૩ રતી શુદ્ધ બોદારશિંગ ૨ માસા સાકર સાથે મેળવી આપવી. ઉપર પાપાણુભેદના મૂળનું ચૂર્ણ ૧૥ માસો લઈ તેટલી જ સાકર મેળવી આપવું અને ઉપર દૂધ પાવું. આ પ્રયોગથી બહુ જ ચમત્કારિક ફાયદો થાય છે.

પરંતુ કાચી બોદારશિંગ વધારે દિવસ ન આપવી, નહિ તો બેલડી થવા માંડશે અને શરીરમાં એક જાતની ચૂક-ચરો; માટે શુદ્ધ કરીને વાપરવી જોઈએ.

બોદાર-શુદ્ધ કરવાની રીત—બોદારશિંગથી ચોથા ભાગનો સિંધવ નાખી ૧ પ્રહર ખરલ કરી ચારગણું પાણી નાખી રાખી મૂકવું. બીજો દિવસે સંભાળીને ઉપર ઉપરથી પાણી ઠાઠી નાખવું. પછી નવો સિંધવ મેળવી ખરલ કરવું, અને પાણી ભરી રાખી મૂકવું. આ રીતે ૨૧ દિવસ સુધી શોધન કરતા-રહેવાથી બોદારશિંગ બધા દોષોથી મુક્ત થઈ સહેદ થઈ જાય છે. ઉપદંશ-રોગની આ ઉત્તમ ઔષધિ છે. (૨. યો. સા.)

(૧૩૬): પ્રદરંતક રસ

વિધિ—શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ ગંધક, રૌપ્યભરમ, બંગભરમ, કોડીભરમ, શંખ-ભરમ, પ્રવાલભરમ, શંખજરાની ભરમ અને રાજ બધાં સમભાગે લઈ, બધાંની પ્રરોગર-લોહભરમ લઈ બધાંને એકત્ર કરવું. પછી ધરો, દાઝ અને આમળાનાં સ્વરસમાં ૩-૩ દિવસ ખરલ કરી પછી કુંવારના રસમાં ૧ દિવસ ખરલ કરી ૧-૧ રતીની ગોળાઓ વાળવી.

માત્રા—૨-૨ ગોળા, દિવસમાં બે વાર આમળાના સ્વરસ અને મધ સાથે આપવી.

ઉપયોગ—આ રસાયનથી બધી જાતના નીલ, શ્વેત, રક્ત અને યાજ્ઞ પ્રદર તથા સોમરોગ મટી જાય છે. માસિકધર્મ સાફ આવે છે અને શરીર નીરોગી અને તેજસ્વી બની જાય છે.

જે સ્ત્રીઓનાં શરીર-નિસ્તેજ હોય અને વારંવાર ચક્કર આવવાં, સહન-શીલતા ન રહેવી, આંખોની આરેખાશુ કાળાશ, હૃદયની અનિયમિત ગતિ, સહેજ મહેનત કરતાં હૃદયની ગતિ વધી જવી, હાથ-પગ તૂટવા, મન ઉદાસ રહેવું, દાહ, મંદાગ્નિ, કફુ ચીજો ન પચવી, પેટ ભારે રહેવું અને પ્રદરનો સ્ત્રાવ ગરમગરમ પાતળો પાણી જેવો નીકળવો વગેરે લક્ષણો હોય તો પ્રદરોત્કર્ષ અમૃત સમાન ગુણુદાયી છે.

(૧૩૭) પ્રદરારિ-રસ

વિધિ—શુદ્ધ પારો અને શુદ્ધ ગંધક ૧-૧ તોલો, નાગભસ્મ ૧ તોલો, રસાંજન ૩ તોલા અને લોધર ૬ તોલા લેવી. આ બધાને મેળવી, અરઝૂસીના રસમાં ૬ કલાક ખરસ કરી ૩-૩ રતીની ગોળાઓ વાળવી. (ધ્રુ. ૨.)

માત્રા—૧ થી ૨ ગોળા દિવસમાં બે વાર મધ અથવા ચોખાના ઘોવણુ સાથે આપવી.

ઉપયોગ—આ રસ શ્વેતપ્રદર, રક્તપ્રદર અને ગર્ભાશયના દોષો દૂર કરવામાં બહુ ફાયદાકારક છે અને પાચનશક્તિ પણ બળવાન બનાવે છે.

જે શરીરમાં આમનેા સંચય વધારે થયો હોય તો પ્રદરની દવા કુમારી-આસવ સાથે આપવી વધારે લાભદાયક છે. તેમજ બીધમાં જ સ્ત્રાવ થઈ જતો હોય અને સ્ત્રાવ થતાં તે સ્ત્રીઓની જાતી હોય ત્યારે પાચક અને મળ બહાર કાઢનાર કુમારીઆસવ અનુપાન તરીકે આપવો જોઈએ.

જે ગર્ભાશય વગેરે અવયવોની નબળાઈથી ઉત્તેજના થયા વગર વારંવાર સ્ત્રાવ થયા કરતો હોય તો માત્રા વધારે આપવી જોઈએ. પણ વધારે માત્રાથી કબજિયાત થઈ જાય તો એકલી નાગભસ્મ આપવી અને સાથે આ રસ પણ આપવો જોઈએ.

ઘણી સ્ત્રીઓને બહુ વ્યવાય, અનુચિત વ્યવાય, તીખા પદાર્થો, કામેતેજક પદાર્થો અને દારૂના બહુ સેવનથી બહુ ત્રાસદાયક પ્રદરોગ થઈ જાય છે. હાથ-પગ તૂટવા, દાહ, ફિસાશ, કમર જકડાઈ જવી, સ્વભાવ ક્રોધી થઈ જવો, માન-સિક્ક શોભ યાવ ત્યારે સ્ત્રાવ થઈ જવો વગેરે લક્ષણો યાવ છે; તેમાં આ રસ બહુ હિતકર છે. માત્રા ઓછી આપવી જોઈએ. વધી ગયેલા રોગમાં અલ્પપ્રમાણ અને પરેશુપૂર્વક આ રસ લાંબા વખત સુધી આપવો જોઈએ.

(૧૩૮) ગર્ભચિંતામણિ રસ

ત્રિધિ—શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ ગંધક અને લોહભરમ ૨-૨ તોલા, અબ્રકભરમ ૪ તોના, કપૂર બંગભરમ, તામ્રભરમ, ત્ર્યપ્કણ, જવતંત્રી, ગોખરનાં બી, શતાવરી, કાંસડી અને ગંગેટી ૨-૨ તોલા લેવી. પહેલાં પારા-ગંધકની દબાવી કરી ભરમો મેળવવી. પછી દાદાદિક ઔષધિઓનું વઝગાળ ચૂર્ણ કરી મેળવવું. અને પછી શતાવરીના રસ કે ક્વાથ સાથે ખરદા કરી ૨-૨ રતીની ગોળાઓ વાળવી.

માત્રા—૧-૧ ગોળી દિવસમાં બે વાર દૂધ સાથે આપવી.

ઉપયોગ—આ રસાયન ગર્ભિણીનો તાવ, મંદાગ્નિ, દાહ, શ્વાસ, કાસ, નળજાબ, બિલ્લી, પ્રદર વગેરે દોષો દૂર કરી ગર્ભને બચાવવા બનાવે છે. સનત ૩-૪ મહિના સેવન કરવાથી પ્રસવ વખતે દુઃખ નથી પડતું અને બાળક પણ નીરોગી અને બળવાન જન્મે છે.

ધણા ગ્રંથકારોએ પારા અને ગંધકને બદલે રસસિંદૂર અને રૌપ્યભરમ લીધી છે અને કેટલાક ગ્રંથકારોએ રસસિંદૂર અને હરતાલભરમ લીધી છે. પણ અગે જે રમ વાપરી અનુભવ કર્યો છે તે જ પાક આપ્યો છે.

નળજા અને ક્રોમળ શરીર અને પિત્તપ્રધાન પ્રકૃતિવાળા સ્ત્રીઓ માટે પારો અને ગંધકવાળો ગર્ભચિંતામણિ રસ નિર્ભય અને વધારે હિતકર છે. સામાન્ય રીતે આ રસ બધી પ્રકૃતિવાળા સ્ત્રી પર વાપરી શકાય છે.

ધણી સ્ત્રીઓનાં શરીર રોગોને લીધે કે વારંવાર સંતાન થવાથી અથવા નાનપણથી નળજાં રહેતાં હોય ત્યારે એને પોષણ આપવા માટે અને ગર્ભને પુષ્ટ બનાવવા પૌષ્ટિક ખોરાક અને પૌષ્ટિક દવા આપવી જોઈએ.

આ ગર્ભચિંતામણિમાં લોહ, અબ્રક, બંગ અને તામ્રભરમ મેળવેલી છે. એટલા માટે આ રસ રક્તસંરથા, માંસ અને વાતસંરથા, પ્રજનન અને મૂત્રસંરથા અને યકૃત, બરોળ અને મૂત્રપિંડ પર કાયદો કરે છે. ગર્ભના પોષણ અને વૃદ્ધિ માટે માતાના શરીરમાંથી લોહી વગેરે ધાતુઓના સત્ત્વનું શોષણ થાય છે. એને પૂરવા અને યકૃત વગેરે અવયવોને બળવાન બનાવવા માટે આ રસાયન આશીર્વાદ સમાન છે.

જો સગર્ભા સ્ત્રીને બિલ્લી થતી હોય તેથી આમાશયપિત્તનો સંચય થઇ ગોં આવે છે તેમજ ગળું અને છાતીમાં બળતરા થવા કરે છે; તથા અગ્નિ મંદ પડી ગયો હોય તો મૂળ કારણ બિલ્લી બંધ કરવા માટે આ રસાયન અપાય છે. અનુપાન-ચૂંક, નાગરમોચ, ધાણા અને સાકરનો ક્વાથ.

સગર્ભા સ્ત્રીઓનું શરીર નળજું પડી જવાથી કેટલીક સ્ત્રીઓને સહેજ મહેનત કરતાં રાત્રે જીણો તાવ આવી જાય છે. પછી હાથ-પગ ફાટે છે,

પેશાબ પીત્તો થાય છે અને આજસ, યાક, ખૂબ જીધ, મંદાગ્નિ, શ્વેત પ્રદર, કબ્જિયાત વગેરે લક્ષણો થાય છે. એવી સ્ત્રીઓને આ રસાયન ધાણાના ફાંટમાં દૂધ મેળવી તે સાથે અપાય છે.

કફ કે વાતપ્રધાન પ્રકૃતિવાળી નળણી સ્ત્રીઓને લોહીવિકાર, શ્વાસ, કફવિકાર, યકૃતની નળજાઈ, હૃદયની નળજાઈ, પહેલાં કેઈ જગ્યાએ પરં થયું હોય અથવા ચાંદી, પરમિયો વગેરે રોગ થયા હોય અને મૂત્રપિંડ નળજા હોય, તો રૌપ્ય-ભરમ અને રસસિંદૂર સાથે ગર્ભચિંતામણિ આપવો હિતકર છે.

વાયુની વિકૃતિ, ચામડીના રોગ, વારંવાર તાવ આવવો, તાવની નળજાઈ અને યકૃતના પિત્તનો ઓછો સ્ત્રાવ વગેરે ઉપદ્રવો હોય તેવી સગર્ભા સ્ત્રીઓને રસસિંદૂર અને હરતાલ (માણિક્ય રસ) સાથે ગર્ભચિંતામણિ આપવો હિતકર છે.

સૂચના—આ રસાયન સાથે પ્રવાણપિષ્ટિ અને સિતોપક્ષાદિ ચૂર્ણ મેળવી લેવાથી ગર્ભિણી સ્ત્રીઓને અને ગર્ભમાંના શિશુ બંનેના હાડકાંને બળ મળે છે અને ગર્ભ બળવાન ને તેજસ્વી બને છે.

(૧૩૯) ગર્ભપાલ રસ

વિધિ—શુદ્ધ હિંગોલક, નાગભરમ, બંગભરમ, તજ, તમાકપત્ર, એલચી, સૂંદ, મરી, પીપર, ધાણા, શાહજીરું, ચવક, દ્રાક્ષ અને દેવદાર એ ૧૪ ચીજો ૧-૧ તોલો અને લોહભરમ ૬ માસા લેવી. બધાંને ખાંડી, વસ્ત્રગાળ કરી, મેળવી, સફેદ ગરણીના રસમાં ૭ દિવસ ખરલ કરી વટાણા જેવડી ગોળીઓ વાળવી. (ર. ચં.)

માત્રા—૧ થી ૨ ગોળી દિવસમાં બે વાર દ્રાક્ષના પાણી સાથે આપવી. (દ્રાક્ષને પાણીમાં પલાળી ૨ તોલા સ્વરસ કાઢી ઉપર પાવો.)

ઉપયોગ—આ રસાયન ગર્ભસ્ત્રાવ અને ગર્ભપાતથી બચાવે છે અને ગર્ભિણીના અતિસાર, જ્વર, પ્રદર, શ્વાસ, કાસ, બિલટી, મંદાગ્નિ, અરુચિ, વાતવૃદ્ધિ, થળ, કબ્જિયાત, માથાનું દરદ વગેરે મટાડી ગર્ભને નીરાગી અને બળવાન બનાવે છે.

ઉપદંશ અને પરમિયાને લીધે ગર્ભાશયમાં વિકૃતિ થવાથી ગર્ભપાત થવાનો ખાસ સંભવ રહે છે. તેવે વખતે પહેલા રક્તરોધક દવા સાથે ગર્ભપાત રમ આપવાથી ગર્ભિણી અને ગર્ભ બંનેનું રક્ષણ થાય છે. અથવા અંડકોષની પૂરેપૂરા પ્રમાણમાં વૃદ્ધિ ન થવાથી ગર્ભસ્ત્રાવ કે ગર્ભપાત થઈ જતો હોય તો બંગ અથવા ત્રિબંગભરમ સાથે ગર્ભપાત રસ આપવાથી ગર્ભની વૃદ્ધિ અને રક્ષણમાં મદદ મળે છે. ઘણી સ્ત્રીઓને ગર્ભ રહ્યા બાદ જમ્યા પછી ચૂંક, બિલટી, ચક્કર, ગભરામણ, માથાનું દરદ, કમરમાં ફાટ વગેરે ઉપદ્રવો થાય છે. તે વખતે ગર્ભપાત રસ સાથે કામદૂધા રસ, પ્રવાણભરમ અથવા માણિક્યભરમ આપવાથી બધા ઉપ-

દ્રવોનું શમન થાય છે. કાઈ કાઈ સ્ત્રીને વારંવાર થોડા દિવસ કે થોડા મહિનામાં બાળક મરી જાય છે; તેમાં ઘણું કરીને સ્ત્રીના ધાવણમાં દોષ હોય છે. તે દોષ ગર્ભાશિંતામણિ કે ગર્ભપાલ રસથી દૂર થાય છે.

(૧૪૦) પ્રતાપલકેશ્વર રસ

વિધિ—શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ ગંધક, શુદ્ધ વછનાગ ૧-૧ તોલા, મરી ૩ તોલા, અબ્રકબરમ ૧ તોલા, લોહબરમ ૪ તોલા, ચંખબરમ ૮ તોલા અને જંગલી અડાપાની વસ્ત્રગાળ રાખ ૧૬ તોલા લઈ જધાને વિધિપૂર્વક મેળવી લેવું. મરીને બદલે ચિત્રકમૂળ મેળવવામાં આવે તો પ્રસૂતાના ગર્ભાશયમાં રહેલું દૂધિત લોહી બહાર કાઢવાનું કામ જલદી થઈ શકે છે. (ધો. ૨.)

માત્રા—૩ થી ૬ રતી દિવસમાં ૨ થી ૩ વાર આદુના રસ અને મધ સાથે અથવા તુળસીના રસ સાથે.

ઉપયોગ—આ રસ પ્રસૂતા સ્ત્રીના તાવ, ઉન્માદ, ખાંસી, માથાનું દરદ, બિલ્લી, કફદોષ, દાંત ગંધાઈ જવા, આંધ્રો, ગૃધ્રસી વગેરે વાયુના રોગો, ધતુર્વા, સળેખમ, ઘળ, ત્રિદોષ, અતિસાર વગેરે રોગો દૂર કરવામાં બહુ કામદાકારક છે.

પ્રતાપલકેશ્વર રસ સૂતિકાન્તરમાં સારું કામ કરે છે. આ રસ આપવાથી ગર્ભાશયમાં સંચિત થયેલા રક્તાશ્નિ દોષો નાશ પામે છે, વાતવાહિનીઓની ઉત્તેજના એકદમ ઓછી થઈ જાય છે અને લસિકાનો સ્રાવ ગંધ થાય છે, બિંધ લાવવામાં મદદ કરે છે અને વાયુના પ્રકોપથી થનાર લવારો અને ભ્રાંતિને જલદી શાંત કરે છે. તેમજ સૂતિકાન્તરથી ઉત્પન્ન થનારા શ્લેષ્મિક અને સન્નિપાતજ્વરને જલદી મટાડે છે.

સૂતિકાન્તર બહુ દુષ્ટ અને ભયંકર રોગ છે. એથી પ્રસવના પહેલા દિવસથી જ સુવાવડી સ્ત્રીની પૂરેપૂરી મંબાળ રાખવી જોઈએ. સુવાવડી સ્ત્રીને પહેરાવવાનાં કપડાં, ગોદડાં, પથારી, ખાંધવાના પાટા વગેરે સ્વચ્છ હોવાં જોઈએ. મૂર્ખ અરાજ દાયજોથી સુવાવડ કરાવવાથી સ્વચ્છતા રહેતી નથી અને મહિનતા ઉત્પન્ન થાય છે. આથી જાંતુઓ ગર્ભાશયમાં જઈ સૂતિકાન્તર ઉત્પન્ન કરે છે. પ્રસવ વખતે દરદ, ગર્ભજલ, લસિકા અને લોહીનો સ્રાવ થાય છે. તેમજ ગર્ભાશયની પૂર્વવત્ સ્થિતિ દરવા છવનીય શક્તિ સખત પ્રગળ શરૂ કરે છે. તે વખતે જો જાંતુઓ કે અસ્વચ્છતા ગર્ભાશયમાં દાખલ થાય તો તે તીવ્ર અતિથી વધી સેન્દ્રિય વિષ ઉત્પન્ન કરે છે. પછી તે વિષ રક્તમાં શોષાઈ ભયંકર લક્ષણોવાળો સૂતિકાન્તર ઉત્પન્ન કરે છે.

આ તાવ ઠંડી વાઈ શરૂ થાય છે. ગોમાં શુષ્કતા, બેચેની, બ્રમ, પ્રજ્વાપ, બેશુદ્ધિ, નાડી તીવ્ર અને બારે, યોનિમાંથી થતા સ્રાવમાં એક જાતની દુર્ગંધ

આવવી, માયામાં દરદ વગેરે લક્ષણો થાય છે. કેઈ વખત દાંત બંધાઈ જવા કે પછી ધનુર્વાં પણ થઈ જાય છે. આ રોગ પર પ્રતાપક્ષકેશ્વર રસથી નંતુજન્ય વિષ ઓછું થવામાં મદદ મળે છે. ગર્ભાશયને ગૂળ સ્થિતિમાં લાવવા માટે પ્રતાપક્ષકેશ્વર જેવી કેઈ બળવાન ઔષધિ નથી. આ રસથી તાવ ઓછો થાય છે, વાતવાહિનીઓની વિકૃતિ નાશ પામે છે, ઊંઘ આવવામાં મદદ મળે છે અને વાયુના પ્રકોપથી થતો સ્વારો, ભ્રમ, ઊડીઊડીને નાસવું વગેરે લક્ષણો દૂર થાય છે. સૂતિકાન્વરમાં ખીજાં લક્ષણો બહુ તીવ્ર ન હોય પણ ઊંઘ જ ન આવતી હોય તો પ્રતાપક્ષકેશ્વર રસથી ઊંઘ આવવા માટે છે એવો અનુભવ છે.

સૂતિકાન્વરમાં કે સઘોષણ પછી પ્રણમાં વિકૃતિ થઈ હનુસ્તંભ (દાંત બંધાઈ જાય) થાય તો તે ધનુર્વાંનું પૂર્વરૂપ છે. પછી ધીમેધીમે ધનુર્વાંની તાણુ આવવા માટે છે. એટલે હનુસ્તંભ થાય કે તરત પ્રતાપક્ષકેશ્વર આપવામાં આવે તો ધનુર્વાં થતો અટકી ખીજાં લક્ષણો પણ ધીમેધીમે ઓછાં થઈ જાય છે.

સુવાવડી સ્ત્રીનું માયાનું દરદ વાતવાહિનીઓની ઉત્તેજનાથી થાય છે. આ વખતે પ્રતાપક્ષકેશ્વર આપવાથી માયાનું દરદ બહુ જલદી મટી જાય છે.

સૂતિકાન્વરમાં લક્ષણ તરીકે કે ઉપદ્રવરૂપે થનારા કફાત્મક સ્ત્રૈષ્ઠિક સન્નિપાત, શ્વસનક સન્નિપાતમાં પ્રતાપક્ષકેશ્વર રસ જરૂર વાપરવો જોઈએ. ખીજા વખતે થનારા સ્ત્રૈષ્ઠિક કે શ્વસનક સન્નિપાત અને સૂતિકાન્વરમાં થનારામાં સંપ્રાપ્તિની દૃષ્ટિએ બહુ ફેર છે. આ રોગનું કારણ સૂતિકાવિષનો નાશ કરવો એ જ મુખ્ય ચિકિત્સા છે.

સૂતિકાન્વર ન આવે અર્થાત્ દોષો ન વધતાં માત્ર પિત્ત વધવાથી કેટલીક સ્ત્રીઓને ઊલટીઓ થવા માટે છે. ઊલટીથી બહુ ત્રાસ થાય છે, ઊલટી કરવાથી પેટમાં ચૂંક આવે છે. તે વખતે પ્રતાપક્ષકેશ્વર રસ સારી રીતે વપરાય છે.

ગૃધ્રસી, વિશ્વાત્મી અને ખલ્લીરાગમાં વાયુના હિંવહનકાર્યમાં વિકૃતિ થાય છે અને વાતવાહિનીઓના કાર્યમાં વિકૃતિ થાય છે. એથી આ પ્રણમાંથી ગમે તે એક રોગ થાય છે. આ રસ આ રોગને દૂર કરી વાયુનું જલદીથી શમન કરે છે.

વાતજન્ય શ્વાસરોગમાં પ્રતાપક્ષકેશ્વર રસ એક ઉત્તમ ઔષધિ છે. આ રસ સગર્ભા સ્ત્રીઓને ન આપવો જોઈએ. નહીંતર ગર્ભપાન થવાનો ભય રહે છે. આ રસથી ગર્ભાશય મંકાયાવા માટે છે. ખીજા રોગીઓમાં આ રસની શ્વાસનાશક અને વાતનાશક અસર થાય છે. આ શ્વાસ મોટેભાગે શોક, ક્રોધ વગેરેથી વાતવાહિનીઓમાં ક્ષોભ થઈ ઉત્પન્ન થયો હોય છે.

સૂતિકાન્વરમાં કફપ્રધાન દોષો કુપિત થઈ ખાંસી થાય કે કફપ્રધાન સન્નિપાત, શ્વસનક કે સ્ત્રૈષ્ઠિક સન્નિપાત થાય અથવા કફપ્રધાન તૃષ્ણા, અરુચિ,

જિલ્લી તીવ્ર હોય અને ગરમ પીણીથી ખેસી જતાં હોય તો તેની પર પ્રતાપલકેશ્વર સારી અસર કરે છે. (કકટદ્વિ હોય તો અબ્રકબરમ, આદુનું સત્ત્વ અને કુલાવેલો ટંકણુખાર મેળવી આપવાથી જલ્દી ફાયદો થાય છે.)

સૂતિકારોગ પછી થનારા કંકજન્ય ગુત્તમ કે કંકપ્રધાન પરિણામશય પરની ઉત્તમ ઔપધિઓમાં આ રસ ગણાય છે.

પ્રસૂતિ પછી ગર્ભાશય ખરાબર શુદ્ધ ન થવાથી ગર્ભકાષ્ઠ ધીમેધીમે દ્વિપિત થઈ તે દુષ્ટિ આખા શરીરમાં ફેલાય છે. તેની અસર પકવાશય અને મોટા આંતરડા પર પણ થાય છે. પછી ચર્યાતમાં જિબકા આવવા, ઝીણો તાવ, કંપ, તૃપા, શરીર ભારે ચર્ષ જવું વગેરે ચિહ્નો થાય છે. આ અવસ્થા આગળ વધે ત્યારે આખા શરીરમાં સોજા, કોષ્ટમાં શય અને અતિસાર, વારંવાર ત્રાસદાયક પાતળા મોટા મોટા ઝાડા થવા, કોષ્ટ કોષ્ટ સીને આમ કે લોહીવાળા ઝાડા થવા વગેરે લક્ષણો થાય ત્યારે પર્પટી કરતાં પ્રતાપલકેશ્વર રસ વધારે વપરાય છે; કારણ કે આ રોગનું મૂળ કારણ ગર્ભાશયમાંનું સૂતિકાવિષ છે.

સુવાવડ દરમ્યાન થયેલા ઉન્માદમાં પીણ માદક ઔપધિઓ કરતાં આ રસની સારી અસર થવાના દાખલા મળે છે. આ રસથી માદક ઊંધ ન આવતાં ઉન્માદના કારણરૂપ સૂતિકાવિષનું શમન કરી મનનો ભ્રમ દૂર થાય છે. એવા રોગોમાં પ્રતાપલકેશ્વર ધમાસાનો ક્યાથ, કોળાનો રસ કે અનંતમૂળના અવલેહ સાથે આપવો જોઈએ. (અૌ. ગુ. ધ. શા. ને આધારે)

(૧૪૧) સૂતિકારિ રસ

વિધિ—શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ ગંધક, અબ્રકબરમ અને તામ્રબરમ સરખે ભાગે લાઇ બ્રાહ્મીના રસમાં ૩ દિવસ ખરલ કરી ૧-૨ રતીની ગોળીઓ વાળવી.

માત્રા—૧-૧ ગોળી દિવસમાં બે વાર ત્રિકટુ અથવા આદુનો રસ અને મધ સાથે આપવી.

ઉપયોગ—આ રસ સુવાવડી સીનો તાવ, તૃપા, દાહ, મંદાગ્નિ, શ્વાસ, શૌથ, ઉદરશય, અત્યંત વગેરે ઉપદ્રવો જલ્દી મટાડી દરદીને શાંતિ આપે છે. આ રસ ગર્ભાશયમાં સંચિત થયેલું વિષ અને દ્વિપિત રક્ત તરત બહાર કાઢી નાખે છે, લોહીમાં પ્રવેશેલા જંતુઓનો નાશ કરે છે, વાતવાહિનીઓના ક્ષોભનું શમન કરે છે, પકૃત, પ્લીહા અને મૂત્રપિંડની વિકૃતિ દૂર કરે છે અને માથાને શાંત કરે છે. દૂંઝમાં સૂતિકારિ રસ વાતપિત્તાત્મક રોગોનું શમન કરવામાં બહુ લાભદાયક છે.

(૧૪૨) ચંદ્રાંશુ રસ

વિધિ—શુદ્ધ પારો, અબ્રકબરમ, લોહબરમ, ગંગબરમ અને શુદ્ધ ગંધક

સમભાગે લઈ, ગેળવી, કુંવારના રસમાં ૧૨ કલાક અરલ કરી ૨-૨ રતીની, ગોળીઓ વાળવી. (૨. ચં.)

માત્રા—૧-૧ ગોળી દિવસમાં બે વાર છરાનો કવાય, દૂધ અથવા રોગ અનુસાર અનુપાન સાથે આપવી.

ઉપયોગ—બધી જાતના ગર્ભાશયના દોષ, યોનિચળ, યોનિમાં દરદ, યોનિ-દાહ, યોનિની સ્થાનમ્પટના, યોનિમાં અરળ, સ્મરોન્માદ (Hysteria) વગેરે રોગોને આ ચંદ્રાંશુ રસ જલદી મટાડે છે અને ગર્ભાશય બળવાન બનાવે છે.

(૧૪૩) કુમારકલ્યાણુ રસ

નિધિ—રસસિંદૂર, મોતીપિષ્ટિ, સુવર્ણભસ્મ, અબ્રકભસ્મ, લોહભસ્મ અને સુવર્ણમાક્ષિકભસ્મ એ ૬ યોગે સરખે ભાગે લઈ, ૧ દિવસ કુંવારના રસમાં અરલ કરી મગ જેવડી ગોળીઓ વાળવી. (ભિ. ૨.)

માત્રા—૦૧ થી ૧ ગોળી દિવસમાં ૨ વાર માના ધાવણુ સાથે આપવી. અથવા ઘોડાવજ અને આદુના રસ સાથે અથવા મધ સાથે આપવી. અથવા રોગ અનુસાર અનુપાન આપવું.

ઉપયોગ—આ રસાયન તાવ, ખાંસી, ઊલટી, શ્વાસ, બાલશોષ, બાલમહ, કમળો, વરાધ, દૂપિતજ્વર, અતિસાર, મંદાગ્નિ, નબળાઈ, કૃશતા આ બધાંને મટાડે છે. વ્યાધિની બળંકર અવસ્થામાં શક્તિનું રક્ષણ કરવા અને હૃદયને ઉત્તેજન આપવા માટે લાભદાયક છે. આ રસનું નિત્ય સેવન કરવાથી બાળક પુષ્ટ અને ઉત્સાહી બને છે.

આચાર્યોએ આ રસાયનને કુમારકલ્યાણુ નામ આપ્યું છે તે સાર્થક છે; કારણકે આ રસાયન નબળા, દૂબળા અને રોગીષ્ટ બાળકો માટે અરેખર કલ્યાણુ-કારક છે. આચાર્યોએ આ રસાયનની યોજના એવી રીતે કરી છે કે એ વાત, પિત્ત અને કફ ત્રણે પ્રકૃતિવાળા બાળકોને ફાયદો કરી શકે; તેમજ વાતજ, પિત્તજ અને કફજ વિકૃતિ પર પણ વાપરી શકાય. આ ત્રણે વિકૃતિઓમાં વાતજ અને કફજ વિકૃતિ પર એ વધારે અસર કરે છે. તેમજ પિત્તપ્રકોપમાં એની સાથે પ્રવાસ-પિષ્ટિ વગેરે શામક અને પૌષ્ટિક ઔષધિઓ મેળવવામાં આવે અથવા અનુપાન તરીકે અરવિંદાસવ આપવામાં આવે તો જલદી અસર કરે છે.

સામાન્ય રીતે બાળકને પારાવાળી ઔષધિ વધારે અનુકૂળ રહે છે. પારદ-વાળી ઔષધિથી ધન્દ્રિયો પર જલદી ફાયદો થાય છે. આ રસ પારા(રસસિંદૂર)-વાળો હોવાથી સુવર્ણ વગેરે ધાતુઓના શુષ્ક અનેકગણા વધારી દે છે અને જલદી ફાયદો થાય છે. રસસિંદૂર રસાયન, યકૃત, હૃદય અને રક્ત વગેરે માટે ઉપકારક અને જંતુદ્ધ છે. મોતી મગજ, આંખો, હૃદય, રક્ત અને અસ્થિને બળવાન બનાવે

છે અને પિત્તના પ્રકોપને દબાવે છે. સોનું શીતલ, રસાયન, મગજના જ્ઞાનતંતુઓ અને હૃદય માટે પોષક, વિષમરોધક, જંતુન અને આયુષ્યવર્ધક છે. અબ્રક રસાયન, ઉત્તેજક, જંધા રોગ હરનાર, વાતનાડી, માંસપેશીઓ અને હૃદય વગેરે માટે હિતકર અને જંતુન છે. લોહબરમ લોહીને પુષ્ટિ આપનાર છે. સુવર્ણ-માશિક લોહીને પુષ્ટિ આપનાર, પિત્તશામક અને મગજ માટે હિતકર છે. કુંવારની ભાવના વડે આંતરડાં અને યકૃતની વિકૃતિ અને કળાજિયાતમાં પણ ફાયદો થાય છે. આ રસાયનના સંયોગજન્ય ગુણુ ધાતુપરિપોષણ ક્રમને નિયમિત બનાવવાનો, ઇન્દ્રિયોને બળવાન બનાવવાનો અને જંતુવિપનો નાશ કરવાનો છે.

કાષ્ઠ પણ પ્રયજ્ઞ રોગ યષ્ઠ જવાથી બાળકની જીવનીય શક્તિ ઓછી થઈ જાય છે. પછી ધાતુપરિપોષણ જરોજર થતું નથી. એ કારણથી યકૃત વગેરે અવયવો સ્વચ્છ બનતા નથી. પછી દૂધ અને ખોરાકનું પાચન થતું નથી, રસની ઉત્પત્તિ લગભગ અંધ થઈ જાય છે અને બાળક રોગરોગ ગળાતું જાય છે. એને બાલશૌચ કહે છે. એવી સ્થિતિમાં સૂકો અને નિસ્તેજ ચહેરો, મ્લેન શરીર, દૂબળા હાથ-પગ, પેટ મોટું, નિતંબ પર સળ પડવા, આખો દિવસ રજા કરવું, મંદાસિ, અરુચિ, અપચો અને કળાજિયાત વગેરે લક્ષણો થાય છે, મળ-મૂત્ર ગંધાય છે અને ઝાડામાં આમ દેખાય છે. એવી સ્થિતિમાં આ રસાયન આપવાથી પાચન-ક્રિયા સુધરે છે, અવયવો પોતાનું કામ નિયમિત રીતે કરવા માંડે છે. રસ, રક્ત વગેરે ધાતુઓની ઉત્પત્તિ નિયમિત થવા માંડે છે અને શરીર થોડા જ દિવસમાં બળવાન બની જાય છે.

જોકે આ રસાયન આસ, કાસ, ઊલટી, ત્રિદોષજ્વર, સન્નિપાત, વરાધ વગેરેની મુખ્ય ઔષધિ નથી તોપણ આ રોગોની તીક્ષ્ણ અવસ્થામાં હૃદયનું રક્ષણ કરવા માટે રોગ મટી ગયા પછી રોગનિરોધક શક્તિ વધારવા માટે અને શરીરના યંત્રોની ક્રિયા નિયમિત કરી શરીર મજબૂત બનાવવા માટે નિર્બંધતાથી આપી શકાય છે.

હાલમાં ભારતવર્ષમાં અહેન-દીકરીઓને યોગ્ય શિક્ષણ ન મળવાથી અને આર્થિક કારણોને લીધે કેટલીયે માતાઓ નળગા અને દૂબળા હોવાથી કે સગર્ભા-વસ્થામાં બીમાર રહેવાથી ગર્ભનો યોગ્ય વિકાસ થતો નથી. શિશુ જન્મતાં જ નળણું અને પાતળું દેખાય છે. પછી માની અશક્તિને લીધે શિશુનું જરોજર પોષણ અને વિકાસ થાય એટલા પ્રમાણમાં ધાવણ આવતું નથી. જે થોડું ધાવણ આવે છે તે પણ પૌષ્ટિક હોતું નથી. એવી સ્થિતિમાં એ શિશુઓને આ રસાયન અરવિંદાસવ સાથે આપવામાં આવે અને માને કુમારકલ્યાણ, પ્રવાસપિષ્ટિ અને સિતોપલાદિ ચૂર્ણ મેળવીને આપવામાં આવે અને ખોરાકમાં દૂધ વધારે આપવા-

માં આવે તો બાળકને જલદી ફાયદો થાય છે. જો શૈશવ અવસ્થામાં ધ્યાન નહિ આપવામાં આવે તો પછી ૩ વર્ષ પછી પ્રયત્ન કરવા છતાં બરોબર ફાયદો નહિ થાય.

માતાઓના અજ્ઞાનને કારણે બાળકોનું બરોબર રક્ષણ થતું નથી. પોતાના પ્રિય મંતાનેને દાંત આવતા પહેલાં જ ઘી અને અનાજ અવરાવવાનું શરૂ કરી દે છે. ખરું જોતાં ૩ વર્ષ સુધી બાળકને આંતરડાંમાં પચનાર ખોરાક ન આપવો જોઈએ. આમાશયમાં પચે એવો ખોરાક-દૂધ, ફળોના રસ વગેરે આપવો જોઈએ. આ જૂલથી મૃદુત વધે છે, આંતરડાં શિથિલ જતી જાય છે અને શરીર અરાક્ત થઈ જાય છે. પછી મંદાગ્નિ, અપચો, કોષ્ટક કમળિયાત અને કોષ્ટકે જાડા થઈ જાય છે. એવા બાળકોને પથ્ય આહાર સાથે કુમારકલ્યાણ આપવામાં આવે અને જરૂર હોય તો કુમારોસવ પણ આપવામાં આવે તો મૃદુત બાળવાન જતી શરીરની બધી ક્રિયાઓને નિયમિત બનાવી દે છે અને તેથી થોડા જ દિવસમાં શરીર પુષ્ટ થઈ જાય છે. કોષ્ટક કોષ્ટકે અનુપાન તરીકે હરડેનો ઘસારો વધારે અનુકૂળ રહે છે. કેટલાયે બાળકો વિષમજ્વર, મોનીઝરા અને વરાધ પછી અશક્ત રહે છે. પૌષ્ટિક ખોરાક આપવા છતાં પણ રસની ઉત્પત્તિ બરોબર થતી નથી. પછી શરીર દૂબળું પડી જાય છે; રોગનિરોધક શક્તિ નજીવી પડી જવાથી સજોબમ રહે છે અથવા વારંવાર થયા કરે છે, નાકમાંથી કફનો સ્રાવ થયા કરે છે, ઝીણો ઝીણો તાવ રહે છે અને મન પણ પ્રસન્ન દેખાતું નથી. એવાં બચ્ચાં-એને આદુના રસ કે સૂંદના ઘસારા અને મધ સાથે કુમારકલ્યાણ આપતા રહેવાથી રોગનિરોધક શક્તિ સમજા જતે છે, ધાતુપરિપોષણક્રમ નિયમિત જતે છે અને પછી થોડા જ દિવસમાં બાળક નીરોગી અને બળવાન જતી જાય છે.

કેટલાયે બાળકોથી શરદી (હંડા વાયુનો આધાત) સહન થતી નથી. એથી એમને સહેજ જૂસ થવાથી સ્વરચન, શ્વાસનલિક્ષક કે ફેફસાંને પવન લાગી ખાંસી, શ્વાસ કે વરાધ થઈ જાય છે. એવા નિર્બળ (રોગનિરોધક શક્તિવાળા) બચ્ચાંને ગળામાં ધરૂ-ધરૂ અવાજ થયા કરે છે તેમજ કોષ્ટક કોષ્ટકાર ઝીણો તાવ, મંદાગ્નિ, અપચો વગેરે લક્ષણો પણ થાય છે. આવાં બાળકોની નજીવાઈને દૂર કરવા માટે કુમારકલ્યાણ અમૃત સમાન ફાયદો કરે છે. આ રિચિતિમાં અનુપાન તરીકે વજર અને સૂંદનો ઘસારો અને મધ વધારે અનુકૂળ રહે છે. જો બાળકને આમાશય રસ બરોબર ન જનવાથી દૂધ પાવાથી બિલ્લી થઈ જતી હોય (દૂધ દૂગિન ન હોય) અને એ કારણને લીધે શરીર નજીવું રહેતું હોય તો જલદીના ઘસારા સાથે કુમારકલ્યાણ રસ અપાય છે.

જો બાળકનો આમાશય રસ હિમ થઈ જવાથી વારંવાર ઝબકાવાળી જતી હોય અથવા આવેલી રહેતી હોય એને લીધે બિલ્લી થતી હોય અને શરીર દૂબળું

રહેતું હોય તો કુમારકલ્યાણ સાથે પ્રવાસપિષ્ટિ પણ આપવી જોઈએ અને માતાને પ્રવાસપિષ્ટિ અને સિતોષલાદિ ચૂર્ણ આપવું જોઈએ. માતાને મરચાં, સખત ખટારા, ગરમ ગરમ ખોરાક વગેરે એણું કરાવી નાખવું જોઈએ. આ રીતે માતાના ખોરાકનું પણ ધ્યાન રાખવાથી કુમારકલ્યાણ બાળકને જલદી ફાયદો કરે છે.

(૧૪૪) બાલસંજીવન રસ

વિધિ—શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ ગંધક, જયફળ, જવંત્રી અને લવંગ સરખા વજન લેવાં. પહેલાં કળાલી કરી, તેમાં જયફળ વગેરેનું બારીક ચૂર્ણ મેળવી ખરસ કરી લેવું. (બા. ચિ.)

માત્રા—બા યી ૧ રતી દિવસમાં બે વાર માના ધાવણ અથવા મધ સાથે આપવું.

ઉપયોગ—આ રસાયન બાળકોના તાવ, ખાંસી, ઝાડા, જલદી, સળેખમ વગેરે રોગોમાં બહુ ફાયદાકારક છે. કબજિયાત હોય તો પેટ સાફ કરી આ રસ આપવો.

આ રસાયન બાળકો માટે બહુ હિતકર છે. એમાં જંતુબંધ, વિપદન, યકૃત-પોષક, મસ્તિષ્ક શામક, દીપન, પાચન અને ગ્રાહી ગુણ રહેલા છે. માટે જે બાળકોને વારંવાર ઝીણા તાવ, કફપ્રકોપ, અપચો, ગંધાતા ઝાડા, જલદી, સળેખમ અને પેટમાં કૃમિ થાય છે તેમને માટે આ નિર્ભય અને શ્રેષ્ઠ ઔષધિ છે. જરૂર હોય ત્યારે દિવસમાં ૩ વાર આપી શકાય છે.

કેટલાક બાળકોના શરીરમાં શુદ્ધ રસ ઉત્પન્ન થતો નથી અને વારંવાર કફનો પ્રકોપ અને સળેખમ થયા કરે છે. પછી શરીર પાતળું, નબળું અને નિસ્તેજ બની જાય છે અને પાચનક્રિયા બરોબર થતી નથી. મળ સુકાઈ ગાંઠો ખાંડી જાય છે, કોષ કોષને ફક્ત રોગ (Gee's Disease) થઈ આમ અને વસાવાળા ઝાડા થાય છે અને પેટ મોટું થઈ જાય છે. આ રસવિકૃતિને સુધારવા માટે લઘુવસંત નં. ૨ અને બાલસંજીવન રસનું મિશ્રણ બહુ હિતકર છે. એકાદ મહિના સુધી આ મિશ્રણનું નિયમિત સેવન કરાવવું જોઈએ. જે કફનો પ્રકોપ વધારે હોય તો સાથે શૂંગભસ્મ પણ મેળવી લેવી જોઈએ.

માતાના શરીરમાં લોહી એણું થવાથી બાળકને બરોબર પોષણ મળતું નથી. એથી વિકાસ બહુ ધીમો થઈ જાય છે. જે યકૃત નબળું હોય અને તે વધારે ઘી-તેલ ખાયા કરે તો ધાવણ મારફત તેની અસર બાળક પર પણ થાય છે. બાળક પાંડુરોગી થઈ જાય છે અને યકૃત પણ નબળું (મોટું) થઈ જાય છે. આવાં બાળકોને પુષ્ટ બનાવવા માટે બાલસંજીવન રસ અને મંદૂરમાશિક મેળવીને આપ-

વામાં આવે છે. જો જીણા જીણા તાવ પણ આવ્યા કરતો હોય તો મંદૂરમાક્ષિકને બદલે ક્ષયુવસંત નં. ૨ મેળવીને અપાય છે.

બચ્ચાને જલદી બળવાન બનાવવાની આશાથી થોડી થોડી વારે વધારે દૂધ પાવાથી આમાશયની પાચનક્રિયા બગડી જાય છે. પછી પાચન બરાબર થતું નથી, પાતળા, ગંધાતા સફેદ-મેલા રંજુના ઝાંડા થાય છે, અને કોષ્ટ કોષ્ટને થોડો તાવ પણ રહે છે. આવાં બચ્ચાને બાલસંજીવન અને ગોદંતીભસ્મ મેળવીને દિવસમાં ૨ વાર આપવાથી થોડાં દિવસમાં તબિયત સુધરી જાય છે.

કેટલાંક બાળકોને આમાશયપ્રદાહ થઈ જવાથી દૂધ પાવાથી તરત ઊલટી થઈ જાય છે. એથી બાળકોને પૂરું પોષણ મળતું નથી. તેમજ પેટ ન ભરાવાથી બાળક આખો દિવસ રડવા કરે છે અને સુકાતુ જાય છે. આવાં બાળકોને દિવસમાં ૨-૩ વાર બાલસંજીવન રસ આપવાથી આમાશય પ્રદાહ મટી જઈ પાચનક્રિયા સુધરી જાય છે.

આ રસાયનમાં મેળવેલા પારામાં રસાયન, જંતુદન, વિકાસી અને યોગવાહી ગુણ છે. પારો બાળકોને વધારે અનુકૂળ રહે છે. પારો રસાયન ગુણને લીધે વિપતો નાશ કરી ઓછી થયેલ શક્તિને જલદી વધારે છે, જંતુદન ગુણથી રોગોત્પાદક જંતુઓનો નાશ કરે છે, વિકાસી ગુણને લીધે પણ રોગોત્પાદક જંતુઓ નાશ કરે છે અને યોગવાહી ગુણને લીધે સાથેની બીજી ઔદ્રધિઓના ગુણમાં વધારો કરે છે. ગંધકમાં જંતુદન અને શોધન ગુણ રહેલો છે. જાયફળ, જવત્રી અને કલંગમાં દીપન-પાચન, સહેજ ગ્રાહી, જંતુદન, અને કફન અને વાતહર ગુણ રહેલા છે. આ ત્રણેમાં ઉકુપનશીલ તેજ રહેલું છે. આ તેજ પણ પારાની માફક શરીરના અણુઓ અણુમાં ફેલાઈ જાય છે અને જંતુઓનો નાશ કરે છે. આ કાર્ય જાયફળ વગેરે નવાં લેવાથી થાય છે તેવું જૂના લેવાથી અથવા બાલસંજીવન રસ જૂનો થવાથી નથી થતું.

સૂચના—(૧) માતાના ખાનપાનને લીધે બાળકને હેરાનગતિ પડતી હોય તો તેમાં સુધારો કરાવવો જોઈએ. માતાના રોગના હિપદ્રવરૂપે બાળકને રોગ થયો હોય તો માતાને પણ સાથે સાથે દવા આપવી જોઈએ. માતો રોગ બહુ બળવાન અને ત્રાસદાયક હોય તો ધાવણ છોડાવી દેવું જોઈએ અને અનુપાન તરીકે મધ મેળવવું જોઈએ.

(૨) રોગની અવસ્થામાં ઠંડી કે વરસાદથી આધાન ન લાગી જાય એ મંબાળવું જોઈએ.

(૩) બાળકને અનાજ આપવામાં આવતું હોય અને અપયો થઈ ગયો હોય તો અનાજ અને ઘી ઓછું કરી દૂધ અને ફળના રસ વધારે પ્રમાણમાં આપવો જોઈએ.

(૧૪૫) ચંદ્રશેખર રસ

વિધિ—રસસિંદૂર, અબ્રકભરમ, ખોલાદની ભરમ, લોહભરમ (સામાન્ય લોખંડની), મંદૂરભરમ, ગોરોચન અને કુલાવેલો ટંકણખાર સમભાગે લઈ, ગરણીના રસમાં ૧૨ કલાક ખરલ કરી અડદ જેવડી ગોળીઓ વાળવી. (લૈ. ૨.)

માત્રા—૦૧ થી ૧ ગોળી દિવસમાં ૨ થી ૩ વાર રોગ અનુસાર અનુપાન સાથે આપવી.

ઉપયોગ—આ રસાયનથી બાળકોના બધી જાતના રોગો, તાવ, ધાવણના દોષથી થયેલો સન્નિપાત, ખાંસી, શ્વાસ, અછલું, બિલટી, ઝાડા, યજા, સળેખમ, ધનુર્વા, વરાધ વગેરે રોગો મટી જાય છે અને બાળક પુષ્ટ અને છે.

(૧૪૬) બાલાર્ક શુટિકા

વિધિ—શુદ્ધ ખાપરિયું, પ્રવાલભરમ, રૂંગભરમ, શુદ્ધ હિંગજોલ, કુલાવેલો ટંકણખાર, ઘોળાં મરી, કચૂરો અને કેસર એ ૮ ઔષધિઓ સરખે ભાગે મેળવી પાણીમાં ખરલ કરી ૦૧-૦૧ રતીની ગોળીઓ વાળવી.

માત્રા—૧-૧ ગોળી માના, ધાવણ સાથે અથવા વાવડિંગના ચૂર્ણ અને મધ સાથે આપવી.

ઉપયોગ—આ શુટિકા બાળકોના વાતકવિકાર, ઝીણો તાવ, સુકતાન, ખાંસી, શ્વાસ, કૂમિ, સળેખમ, મંદાગ્નિ, બિલટી, ઝાડા વગેરે રોગો દૂર કરી બાળકને પુષ્ટ અને પ્રસન્ન બનાવે છે.

(૧૪૭) દન્તોદ્ધોદગદાંતક રસ

વિધિ—પીપર, પીપળામૂળ, ચવક, ચિત્રક, સુંદ, અજમો, અજમોદ, હળદર, જેઠીમધ, દેવદાર, દારહળદર, વાવડિંગ, કાગદી એલચી, નાગકેસર, નાગર-મોય, કચૂરો, કાકડાશિંખ, ખિડકવણ, અબ્રકભરમ, ચંપકભરમ, લોહભરમ અને સુવર્ણમાક્ષિકભરમ આ દરેક સમભાગે લઈ, વિધિપૂર્વક મેળવી, દૂધ સાથે ૬ કલાક ખરલ કરી ૦૧-૦૧ રતીની ગોળીઓ વાળવી. (લૈ. ૨.)

માત્રા—૧-૧ ગોળી દિવસમાં ૨ વાર પાણી સાથે અથવા માના ધાવણ સાથે આપવી, અથવા ગોળીનું ચૂર્ણ કરી દિવસમાં ૩ વાર દાંતે ઘસવું.

ઉપયોગ—બાળકોને દાંત આવતી વખતે થનારા ઝાડા, તાવ, આંચકી વગેરે ઉપદ્રવો દૂર થઈ દાંત કાંઈ પણ અડચણ વગર અને જલદી ફૂટી બહાર આવે છે.

નાનાં બાળકોને દાંત આવતી વખતે પીડિયા-પેદામાં ચળ આવે છે અને એક જાતનો વિષમય રસ ઉત્પન્ન થાય છે. એનાથી બાળક ગળાયો કરે છે. આ રસથી આઠ વર્ષમાં થનારી પાચનક્રિયા વિખત . . .

વાથી ન્યારે આંતરડાંમાં યકૃતનો પિત્તથી એ રસનું રૂપાન્તર નથી થઈ શકતું ત્યારે લીલા-પીળા શરેલા દૂધ જેવા ઝાડા થયા કરે છે. જો એ વિષ લોહીમાં શોષાય છે તો તાવ પણ આવે છે. વાતનાડીઓ અને વાતકેન્દ્ર પર વધારે અસર થાય તો તાણુ આવે છે. આ બધા વિકારોનું મૂળ વિષમય રસ છે. આ રસાયન આમાશયમાં ઉત્પન્ન થનાર રસ (Gastric Juice) અને યકૃતપિત્તનો સ્વાદ વધારે છે તેમજ યકૃતને બળવાન બનાવે છે એટલે વિષમય રસનું રૂપાન્તર થઈ જાય છે. પછી તે તાવ, ઝાડા કે તાણુ વગેરે વિકારોને ઉત્પન્ન કરી શકતો નથી.

(૧૪૮) મૃદિરેચન રસ

વિધિ—કાગદી એલચીના દાણા ૧ તોલો, શુદ્ધ ગંધક ૨ તોલા, ખોદારમંગ ૨ તોલા અને વરિયાળી ૩ તોલા મેળવી બારીક ખરણ કરવું. (ર. ચં.)

માત્રા—બાળકોને ૦ા-૦ા રતી દિવસમાં ૩ વાર દૂધ સાથે ૫ દિવસ સુધી આપવું. મોટી સ્ત્રીઓને ૪-૪ રતી દિવસમાં ૩ વાર.

ઉપયોગ—માટી ખાવાથી થનારો પાંડુરોગ અથવા બીજો રોગ થયો હોય ત્યારે જીલાય માટે આ દવા અપાય છે. આ દવાથી હસ્તમાં માટી નીકળી જઈ તબિયત સ્વસ્થ બને છે. સ્ત્રીઓ અને બાળકો માટે આ અત્યંત હિતકારક દવા છે.

માટી ખાવાથી ઉત્પન્ન થયેલો પાંડુરોગ જૂનો થાય ત્યારે ઘણું કરીને પેટમાં કૃમિ થાય છે માટે ૧-૧ રતી સેન્ટોનીન અને ૬-૬ રતી સાકર મેળવી દિવસમાં ૩ વાર આપવું. પછી સવારે નસોનરવાળું વિરેચન આપવું અથવા જમતાં પહેલાં કપિલો, વાવડિંગ, દિકામાળી અને સંયજ આપી કૃમિઓ કાઢી નાખવા જોઈએ. રોગ બહુ જૂનો હોય તો મૃદિરેચન રસ એક દિવસ આપવો એક દિવસ ન આપવો (એટલે એકઆંતરો). આ રીતે ૧ મહિના સુધી અથવા પાંડુરોગ મટી પેટ નરમ થાય ત્યાં સુધી પ્રયોગ કરવો જોઈએ.

(૧૪૯) સર્વોગસુંદર રસ

વિધિ—સમભાગ ગંધકવાળી રસપર્પટી ૨ તોલા અને જયફળ, જવત્રી, લવંગ, લીમડાનાં પાન, નંગોડનાં પાન અને કાગદી એલચીના દાણા દરેક ૧-૧ તોલો લેવાં. કાષ્ટાદિક દવાઓનું ઝીણું ચૂર્ણ કરી, પર્પટી અને ચૂર્ણ મેળવી, ૧૨ કલાક પાણી સાથે ખરણ કરી, જેમાંથી મોટી નીકળે છે તે એક છીપમાં ભરી, ઉપર બીજી છીપ મૂકી, સંપુટ કરી, ઉપર બળે આંગળ માટી લગાડી, પુટપાક પ્રમાણે અડધા છાણાની આંચ આપવી. સંપુટ લાઘ્ય થઈ જાય એટલે કાઢી લેવું. સ્વાંગશીતળ થયે ઔષધિ કાઢી લઈ વાટી શીશીમાં ભરી લેવી. જો આ રસ પુટપાક રીતથી ન બનાવવામાં આવે તો તેને ‘મહાગંધક’ કહે છે. (ર. ચં.)

માત્રા—૦ા થી ૧ રતી દિવસમાં ૩ વાર માના ધાતુ કે મધ સાથે આપવું.

ઉપયોગ—બાળકોના રક્ષણ માટે આ એક મદદન ઔષધિ છે. આ રસ ન્વરત્ન, દીપન, બળ અને ક્રાંતિને વધારનાર છે, તેમજ બપોર સંઘ્રહણી, મરડો, સુવરોગ, રક્તાશ અને બીજા રક્તજ વ્યાધિઓનો નાશ કરે છે. જ્યાં આ ઔષધિ વપરાય છે ત્યાં જગ્યાને દુઃખ આપનારા પિશાચ, દાનવ, દૈત્ય વગેરે પ્રવેશ ન થી કરતા. બાળકો માફક ઓછો માટે પણ પ્રદર વગેરે વ્યાધિઓમાં આ હિતકર છે.

બકારના દૂષિત દૂધથી ઉત્પન્ન થનારા અતિસાર, ઝાડામાં પાણી ન પાણી અથવા પાણી મિશ્રિત દૂધ કે વારંવાર પાણી જેવા ઝાડા થતા, મળમાં દુર્ગંધી, મળનો રંગ ઘેળો કે પાણીમાં લોટ મેળવ્યો હોય તેવા, સાથે થોડી બેદરી, આકરો, વારંવાર ઓડકાર, ગળામાં કાંટા જેવું લાગવું આ રોગો પર આ રસ સારો ફાયદો કરે છે. (એવી સ્થિતિમાં સર્વાંગમુદર રસ સાથે લોબાનનાં દૂધ અને લસુનાદિ વડી મેળવી આપવી વધારે ફાયદાકારક છે.)

ગરમીના દિવસમાં દૂષિત દૂધને લીધે કેઈ કેઈ બાળકને બપોર ન્વરાતિ-સાર થઈ જાય છે. તાવ ૧૦૧° થી ૧૦૫°-૬° સુધી ચડી જાય છે. વારંવાર પીળા, કાળા ગરમ પાણી જેવા ઝાડા થાય છે. પછી ઝાડા વારંવાર થાય છે પણ મળ અને પાણી થોડું થોડું નીકળે છે. માથે બેદરી, બેચેની, તરસ વગેરે બપોર ઉપદ્રવો હોય છે. તરસથી બાળક બહુ બેચેન થઈ જાય છે. જો દૂધ વધારે આપવામાં આવે છે તો ઝાડા વધી જાય છે અને તરસ પણ વધારે લાગે છે. બેચેની એટલી બધી રહે છે કે બાળક પચારીમાં સૂઈ શકતું પણ નથી. આવી સ્થિતિમાં દૂધ બંધ કરવું જોઈએ. (સંતરું કે મોસ્જીનો રસ કે બકરીનું દૂધ આપી શકાય છે.) ડાંગરની ધાણીને ઉકાળી-ગાળી તે પાણી પાવું જોઈએ. અને સર્વાંગમુદર રસ થોડી માત્રામાં વારંવાર આપવો જોઈએ. જો આકરો વધારે હોય અને ઝાડા વારંવાર પણ થોડા પ્રમાણમાં અને તાવ પણ વધારે હોય તો લક્ષ્મીનારાયણ રસ પ્રવાહપિષ્ટિ સાથે આપવો વધારે હિતકર છે. મોટા મોટા પ્રવાહી પીળા રંગના ઝાડા થતા હોય તો આ રસ આપવો જોઈએ. સાથે થોડા પ્રમાણમાં દૂધની સાકર, સિંધવ અથવા કુલાવેલો ટંકણનાર કે સોડા બાઈ કાર્મ આપતા રહેવાથી નબદી ફાયદો થાય છે. આ રીતે દુર્ઘવિકૃતિ, અન્નવિપ કે બીજા કારણથી થનારા ન્વરાતિસારમાં પણ આ રસ બહુ હિતકર છે.

સંઘ્રહણીની પ્રથમ અવસ્થામાં જ્યાં સુધી આમનો અનુબંધ હોય, વારંવાર થોડો થોડો આમ અને દરદ સાથે ઝાડા થતા હોય ત્યાં સુધી કુટબવલેહ કે કુટ-બદિ વડી લાભદાયક છે. પણ તીવ્રતા ઓછી થઈ આમ ઓછો થઈ જાય, મળ ઘણું કે લીધ જેવો અને ઝાડા વારંવાર થતા હોય તેવી સ્થિતિમાં આ રસ બહુ

સારી રીતે વપરાય છે. આ રોગની છૂર્ણ અવસ્થામાં પર્પટીની જનાવટો ઉપયોગી છે.

પ્રવાહિકા થાય છે ત્યારે ઝાડાની હદ જ નથી રહેતી. કોઈ કોઈને વારંવાર ટીપું ટીપું પડ્યા કરે છે, કેટલાકને બહુ કરાંઝવું પડે છે, બાળક બહુ બેચેન રહે છે, ગુદપાક થાય છે અને સૌચ વખતે આ મળ બહાર નીકળે છે. આ રોગ પર સર્વાંગસુંદર રસ બહુ સારી ઔષધ છે.

બાળકના જન્મ પછી બૂસ થવાથી સ્ત્રીને સુવારોગ થાય છે. આ ખરેખર ભયંકર રોગ છે. પ્રસૂતાને ક્ષય, પાંડુ, અતિસાર, સંગ્રહણી વગેરે થાય છે તેની ચિકિત્સા કરવી અઘરી છે. આમાં અતિસાર અને સંગ્રહણીમાં આ રસ સારી રીતે વપરાય છે. મોટા મોટા બહુ જ ગરમ પીળા રંગના ઝાડા થાય છે. સંગ્રહણી થવાથી મંદાગ્નિ, વારંવાર ઝાડાની શંકા થવી, વારંવાર લોહીવાળો સહેજ ઝાડો થવો વગેરે લક્ષણો હોય ત્યારે આ રસ આપવો જોઈએ. રોગી બહુ અશક્ત અને બળ-માંસ વગરનો થઈ ગયો હોય તો આ રસ સાથે સુવર્ણમાલિની વસંત આપવાથી વધારે અસર કરે છે.

માતાના દૂધિત ધાવણુથી બાળકને અતિસાર કે સંગ્રહણી થઈ હોય ત્યારે મા અને બાળક બંનેને આ રસ આપવો જોઈએ, જેથી સાથે સાથે ધાવણુ પણ શુદ્ધ થાય. સગર્ભા માતાના ધાવણુથી બાળકને પારિગર્ભિક રોગ થાય છે. તેમાં મોટા મોટા ઝાડા, ઊલટી, બાળક મુઠક અને નળળું થઈ જવું, હાથ-પગ પાતળા અને પેટ ઘડા જેવું મોટું થવું, કાંઈ પણ ખોરાક ન પચવો, આખો દિવસ ખા ખા જ કરવું, ખાસ કરીને તીખા અને ખાટા પદાર્થોની બહુ ઇચ્છા થવી વગેરે લક્ષણો થાય ત્યારે માતું ધાવણુ છોડાવી આ રસ આપવાથી સારી અસર થાય છે. (એવી સ્થિતિમાં માતા અને બાળક બંનેને દવા આપવી હોય તો સર્વાંગસુંદર રસ પ્રવાહપંચામૃત અને ગોદંતીભસ્મ મેળવીને આપવો જોઈએ.)

બાળકના મૂર્દસ્થિ રોગમાં હાડકાં ચોગ્ય પ્રમાણમાં ચૂનો નથી મળતો તેથી ઉપદ્રવ અથવા વ્યાધિસંકર રૂપે અતિસાર થઈ જાય છે. આ અતિસારની બધી અવસ્થામાં સર્વાંગસુંદર રસ ઉપયોગી છે. સાથે સાથે પ્રવાહપિષ્ટિ અને મંદૂર-ભરમ પણ આપવી જોઈએ.

આ સર્વાંગસુંદર રસ સાથે બોરસળીની છાલતું ચૂર્ણ બા તોલો મેળવી દિવસમાં ૩ વાર આપવાથી રક્તપ્રદરમાં માત્ર ૨-૩ દિવસમાં જ આશ્ચર્યકારક ફાયદો થાય છે. (અો. ગુ. ધ. શા.)

(૧૫૦) માણિક્યરસાદિ ગુટિકા

(વિધિ—હરતાવમાંથી બનાવેલો માણિક્યરસ, શુદ્ધ હિંગળાક, એળિયો,

પીપર, સિંધવ, સંચળ, ઈશ્વર્ય અને ગરણીનાં બી ૨-૨ તોલા, શુદ્ધ મનઃશિલ, કુલાવેલો ટંકણુખાર, જવખાર, લાલ જોળ, સૂંઠ, મરી, અન્તમો, અક્ષલગરો અને વાવડિંગ એ ૬ ચીજો ૧-૧ તોલો, કેસર, નયદળ, જવત્રી, એકચી, તમાકુપત્ર અને રેવચીનો શીરો ૬-૬ માસા લેવો. પહેલાં માણુકરસ, હિંગજોડ અને મનઃશિલ મેળવવો. કેસરને જુદું રાખી ગાકીની ચીજોનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી મેળવવું. પછી ૬ કલાક ખરલ કરી કેસર વાટી, મેળવી, ૩ કલાક ખરલ કરવું. પછી નાગરવેલના પાનના રસમાં ૩ દિવસ ખરલ કરી મગ જેવડી જોળીઓ વાળવી. (આ. નિ. મા.)

માત્રા—૧ જોળી દિવસમાં ૨ થી ૩ વાર પાનના રસમાં આપવી.

ઉપયોગ—આ શુટિકાથી બાળકોના શ્વાસ, હૃદયનો અવરોધ, આક્રોશ, ખાંસી, ઝાડા, તાવ, શળ વગેરે રોગો મટે છે. આમાશય અને આંતરડામાં ભરાયેલા મળ, આમ અને વિપને એ બહાર કાઢે છે, ઉત્તેજના આપે છે અને ફેફસાંની પ્રજ્વાલિકાઓમાં બેગા થયેલા કફને બહાર કાઢી વરાધમાં આ દવા તરત પોતાનો પ્રભાવ બતાવે છે. આ જોળીએ સેંકડો બાળકોના જીવ બચાવ્યા છે.

(૧૫૨) હરતાલ પુષ્પ

વિધિ—લગભગ ૧ શેર પાણી ભરાઈ શકે તેવી નાની માટલી લઈ, તેના મોંને પથ્થર પર પાણી નાખી ધસી તેમાં શુદ્ધ હરતાલનો ૫ તોલા જુકો નાખવો. પછી માટલીના મોંના માપ જેટલો શેરેક પાણી રહી શકે તેવો કાચનો ખાલો લઈ, મોં પર મૂકી, સાંધાને અડદના લોટને ગરમ પાણીથી પલાળી તેનાથી બંધ કરવો. સુકાઈ જાય એટલે મધ અને ચૂનાવાળી કપડાની પટ્ટીના ૩-૪ પડ લપેટી, નાના ચૂલા પર મૂકી, ૧૨ કલાક સુધી ધીમી આંચ આપવી. બાદ ૨૪ કલાક મંદ અને મધ્યમ આંચ આપી ફૂલ ઉડાવી લેવાં. આંચ આપતી વખતે ખાલો પર વારંવાર હાથ મૂકી જોવો. ખાલો વધારે ગરમ ન થઈ જાય તેનું ધ્યાન રાખવું. જો ખાલો વધારે ગરમ થઈ જાય તો વચમાં ૧-૨ કે ૩-૪ કલાક આંચ ન આપવી. પછી અનુકૂળતાએ આપવી. સારી રીતે ફૂલ ઊડી જાય એટલે યંત્ર ખોલી માટલીમાં ચારે બાજુ અને ખાલોમાં લાગેલા હરતાલ જેવા પીળા રંગનાં ફૂલ કાઢી લેવાં. ૫ તોલા હરતાલમાંથી ૨૦ તોલા ફૂલ નીકળે છે.

માત્રા—૩ થી ૬ રતી નાગરવેલના પાન, મધ કે ગાયના ઘી સાથે આપવું. સાપના ઝેરમાં ૧૫-૧૫ મિનિટ ફેફાળુ સન્નિપાતમાં ૩-૩ કલાકે અને કુષ્ઠમાં દિવસમાં ૩ વાર આપવું. શ્વાસમાં નાગરવેલના પાન સાથે આપવું.

ઉપયોગ—આ પુષ્પ સાપનું વિષ, કુષ્ઠ, સન્નિપાત, ઉપદંશ, લોહીવિકાર, શ્વાસ, કાસ, વિપમન્વર વગેરેને દૂર કરે છે. બધી જાતના કફ અને વાતપ્રધાન રોગો પર એ લાભદાયક છે.

વાતજ, કફજ, વાતકફજ, કફપિત્તજ કુષ્ઠ આ બધામાં આ પુષ્પ ફાયદાકારક છે. જે કુષ્ઠમાં પિત્તની પ્રધાનતા હોય તેમાં જ માત્ર આ ન આપવું. શીતાંગ સન્નિપાત, ન્યુમોનિયા, સ્ત્રૈષ્ઠિક સન્નિપાત તેમજ ખીજ સન્નિપાતમાં બ્યારે બેશુદ્ધિ, નાડીનો વેગ મંદ થઈ જવો, શ્વાસવાહિની નળી કફથી ભરાઈ જવી, હૃદયનો અવરોધ થવા માંડવો વગેરે ઉપદ્રવો હોય તેના પર હરતાલ પુષ્પ સારું કામ કરે છે.

ઉપદંશ રોગ જૂનો થાય ત્યારે શ્વાસ, કાસ, આમડી પર લાલ કાળા ધાળા, કુષ્ઠ, ગડ-ગૂમડ, આંખમાં નળજાઈ, સંધિવા વગેરે ઉપદ્રવો થાય છે. વિકાર રક્ત, માંસ અને અરિથ સુધી પહોંચી જાય છે ત્યારે આ રસ રક્તશોધક અરિષ્ટ સાથે આપવાથી જલદી ફાયદો થાય છે. વિપમન્વર, એકાંતરો, યોધિયો વગેરે જ્વર, વારંવાર અનિદ્રિત વખતે થોડા થોડા દિવસે આવનારો પરિવર્તિત જ્વર, આ બધા પર તુલસીનો રસ કે કૂળાનો રસ અથવા ત્રિકટુ, સાકર ને ઘી સાથે આપવાથી સર્વ પ્રકારના જ્વર મટે છે.

(૧૫૨) આખુત્રિપાંતક રસ

વિધિ—શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ ગંધક, શુદ્ધ વજનાગ, મૂંઠ, મરી, પીપર, કુલાવેલો ટંકણખાર ને ઠકુ આ બધા સરખે ભાગે લઈ, વિધિપૂર્વક મેળવી ખરલ કરવું. પછી સાટોડીના રસ અને ગાયના મૂત્રની ૩-૩ ભાવના આપી ૧-૧ રતીની ગોળીઓ વાળવી. (ધો. ૨.)

માત્રા—૧ થી ૨ ગોળી વાંઝણી કંકોડીના મૂળના ચૂર્ણ સાથે અથવા કાળીપાટના કવાથ સાથે આપવી.

ઉપયોગ—આ રસાયન ઝેરી ઉંદરના વિષ અને ખીજ ઝેરી જીવોના વિષ પ્રકોપને દૂર કરે છે.

સૂચના—આ દવા સાથે પારો, ગંધક, લજ્જદર, બપોરિયાનાં ફૂલ, ધરનો ધુમાડો અને સરસવ સરખે ભાગે મેળવી આકાડના દૂધમાં ખરલ કરી દંશસ્થાન પર લેપ કરતા રહેવું જોઈએ.

(૧૫૩) કામિનીવિદ્રાવણ રસ

વિધિ—શુદ્ધ દિંગજોક ૬ માસા, શુદ્ધ ગંધક ૬ માસા અને શુદ્ધ અરીજી ૮ તોલા લેવું. કેસર, જાયફળ, અલ્લઝગરો, જયંત્રી, પીપર, લવંગ, મૂંઠ અને રતાંજળી એ ૮ ચીજો ૨-૨ તોલા લેવી. પહેલાં દિંગજોક, ગંધક અને અરીજી-

ને મેળવવું. પછી બાણીની ચીબ્બેનું ચૂર્ણ મેળવી, પાણી કે નાગરવેલના પાનના રસમાં ૬ કલાક ખરસ કરી ૧-૧ રતીની ગોળાઓ વાળવી. (ભૈ. ૨.)

માત્રા—૧-૧ ગોળી રોજ સાંજે દૂધ સાથે લેવી જોઈએ.

ઉપયોગ—આ રસાયનના સેવનથી ધાતુનું પાતળાપણું, નળખાણ, મંદાગ્નિ અને મગજની અશક્તિ દૂર થઈ વીર્યસ્તંભન શક્તિ વધે છે.

સૂચના—આ ઔષધિમાં અરીસુ બહુ મોટા પ્રમાણમાં છે. જ્યારે પ્રકૃતિ અને ઋતુનો વિચાર કરી ઓછી માત્રામાં લેવી. વધારે દિવસ લેવાથી દવાની ટેવ પડી જશે, માટે થોડા દિવસ સેવન કરી દવા બંધ કરી દેવી જોઈએ.

(૧૫૪) શુક્રમાતૃકા વટી

વિધિ—શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ ગંધક, અબ્રકબરમ અને લોહબરમ ૪-૪ તોલા લેવી. કાગદી એલમીનાણા, ગોખર, હરડે, બહેડાં, આમળાં, તમાકુપત્ર, રસાંજન, ધાણા, અવક, છુરું, તાલીસપત્ર, કુલાવેલો ટંકણખાર અને મીઠા અનારદાણા આ ૧૩ ચીજો ૨-૨ તોલા અને ગૂગળ ૧ તોલા લેવો. પહેલાં પારો અને ગંધકની કન્જલી કરી અબ્રકબરમ અને લોહબરમ મેળવવી. પછી બાણીની ચીબ્બેનું ચૂર્ણ મેળવી, ગોખરના કવાચમાં કે મીઠા દાઝમના રસમાં ૧૨ કલાક ખરસ કરી વટાણા જેવડી ગોળાઓ વાળવી. (ભૈ. ૨.)

માત્રા—૧ થી ૨ ગોળી દિવસમાં ૨ વાર પાણી સાથે, બકરીના દૂધ સાથે અથવા મીઠા દાઝમના રસ સાથે આપવી.

ઉપયોગ—આ રસાયન વીર્યસ્રાવ, બંધી જાતના વાતજ, પિત્તજ અને કફજ પ્રમેહ, બંધી જાતના મૂત્રકૃચ્છ્ર વગેરે દોષો દૂર કરી વીર્યને શુદ્ધ અને ગાઢું બનાવે છે. બળ, વર્ષુ અને અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરી એ અસ્થિગત છલ્લુજ્વરનો નાશ કરે છે. પથરીમાં પણ એ કાયદાકારક છે. આ વટીના સેવનથી લોહીમાં રક્તાણુઓ વધે છે, માંસપ્રદિઓ મજબૂત બને છે અને માનસિક શક્તિ પણ વધે છે.

(૧૫૫) પુષ્પધન્યા રસ

વિધિ—દિગુણ ગંધકબરિત રસસિંદૂર અથવા પારદબરમ, નાગબરમ, લોહબરમ, અલકબરમ અને ભંગબરમ એ પાંચ ચીજો સમભાગે મેળવી, ધતૂરો, ભાંગ, જેહીમધ, શીમળાની છાંય અને નાગરવેલના પાનના રસની ૧-૧ બાવના આપી ૨-૨ રતીની ગોળાઓ વાળવી. (ભૈ. ૨.)

માત્રા—૧ થી ૨ ગોળી દિવસમાં ૨ વાર દૂધ, ઘી, માખણ અથવા મધ સાથે લેવી.

ઉપયોગ—આ રસ અત્યંત કામોત્તેજક અને વીર્યવર્ધક છે. અંડકોષ, ક્ષવાહિની અને શુક્રાહિનીની નળખાણ લીધે આવેલી નપુંસકતા, માનસિક

દોષથી થનારી નપુંસકતા, યાદશક્તિનો નાશ, જીંધનો નાશ, વીર્યનું પાતળાપણું, ઈંદ્રિયની સિધિલતા, સ્ત્રીઓને બીજાકાપનો વિકાસ ન થવાથી આવેલું વંધ્યત્વ, ઉપદંશ અથવા પરમિયાના રોગથી ગર્ભાશય દૂષિત થઈ થનારો યોનિસ્ત્રાવ, સ્ત્રીઓનો નવો અસ્થિશ્લેષ (હાડકાં નબળાં પડી જવાં), શુક્રમેહ, લાક્ષમેહ અથવા બીજા પ્રમેહને લીધે થનારી નપુંસકતા વગેરે રોગો નાશ કરનારી દવાઓમાં પુષ્પધન્વા રસ પ્રથમ શ્રેણીનો મનાય છે.

નપુંસકતા ઘણાં કારણોથી થાય છે. આમાં અંડકોષ, ફલવાહિનીઓ, શુક્રાશય, શુક્રવાહિનીઓ વગેરેનો યોગ્ય પ્રમાણમાં વિકાસ ન થવો એ પણ એક કારણ છે. જો અંડકોષ વગેરેમાં કાંઈક ખામી આવવાથી નપુંસકતા આવી હોય તો પુષ્પધન્વા રસ અપાય છે. આ રસથી વિકાસ ન પામેલા પુરુષોના અંડકોષ અને સ્ત્રીઓના બીજાશયનો યોગ્ય પ્રમાણમાં વિકાસ થાય છે. આ રીતે ફલવાહિનીઓ અને શુક્રવાહિનીઓ જાડી અને ભારે થઈ જવાથી શુક્ર કે રજ વહન કરવાનું કાર્ય સારી રીતે ન થઈ શકવાથી નપુંસકતા આવી હોય તો આ રસ આપવાથી તે રોગ ઓછો થઈ નપુંસકતા મટે છે.

કેટલાક માણસોને માનસિક કારણોને લીધે થોડી કે માત્ર કહેવા પૂરતી જ નપુંસકતા આવી હોય તો તે પણ આ રસના સેવનથી મટે છે. બીજાં કારણોથી વચ્ચે વચ્ચે નપુંસકતા લાગવી અને પાછી ચેતના આવવી, આવું સંશયભરેલું હોય ત્યારે આ રસ સારી અસર કરે છે.

બહુ વ્યવાય અને તેથી યાદશક્તિ જતી રહેવી કે જીંધ ન આવવી, સ્ત્રી સમાગમની તીવ્ર ઇચ્છા હોય પણ અકરમાત્ ન થઈ શકે તેથી યાદશક્તિ કે જીંધનો નાશ થવો, આ રોગ પર આ રસ સારી અસર કરે છે. જો બળજબરીથી બ્રહ્મચર્ય પાળતા જીંધ ન આવતી હોય તો તેની પર આ રસ બિલકુલ ન વાપરવો જોઈએ, નહિતર જીંધું પરિણામ આવે છે.

બહુ કામી માણસને વ્યવાય કે સ્ત્રી વિષે વિચાર આવતાં જ માયામાં જાટકો મારી વીર્યસ્ત્રાવ થઈ જાય છે અને પછી માયાનો જાટકો નરમ પડે છે. આ સ્ત્રાવ થતી વખતે જનનેન્દ્રિય સિધિલ રહેતી હોય, તો તેની પર આ રસ સારી અસર કરે છે. સ્ત્રીમંબંધી ધ્યાનમાં જ ઉન્માદ કે તાણ થઈ હોય તો બ્રાહ્મી જેવા શીતળ અનુપાન સાથે આ રસ આપવો જોઈએ.

સ્ત્રીઓના બીજાશય (Ovaries)નો યોગ્ય વિકાસ ન થવાથી ઉપજ થનારા વંધ્યત્વમાં આ રસ સારું કામ કરે છે. આ જ કારણથી બીજા જનન અવધનો પૂરેપૂરો વિકાસ ન થવાથી મંભોગમાં અરોગ્ય આનંદ ન આવતો હોય તેના પર પણ પુષ્પધન્વા રસની સારી અસર થાય છે. મનના આધાનથી

પણુ આ રોગ હોય તો પંથુ આ રસ ક્ષાયદો કરે છે. પરમિયો કે ચાંદી યવાથી ગભીરય દૂષિત થઈ યોનિમાંથી સ્રાવ થતો હોય અને બીજાશય સુધી દૂષિતતા ફેલાયેલી હોય અને જીદાં જીદાં લક્ષણો થતાં હોય તો તેની પર વપરાતી ઘણી દવાઓમાં આ પુષ્પધન્વા રસને વધારે મહત્ત્વ આપાય છે.

ઔઞિને થનારા અરિયક્ષયમાં આ રસ સારો ક્ષાયદો કરે છે. આ રોગમાં હાડકામાં મૃદુતા આવી જાય છે. ખાસ કરીને નિતમ્બનું હાડકું નરમ થઈ જવાથી બરોબર ચક્ષાતું નથી. સડેજ ખોડાઈને ચાકવું પડે છે, પગ જીંચો કરી આગળ મૂકવો પડે છે, થાક લાગે છે અને કેઈવાર બીજાં હાડકાં પર પણ ગાંઠો નીકળે છે. આ રોગ બહુ જૂનો હોય, તેમજ નબળી અને અશક્ત સ્ત્રીને વારંવાર ગર્ભ રહેતો હોય અને તેને આ રોગ હોય, સાથે સાથે બીજી ઇન્દ્રિયો પણ બહુ ક્ષીણ થઈ ગઈ હોય, તો તેમાં નાગભસ્મ વાપરવી જોઈએ. પણુ આ રોગ બહુ જૂનો ન હોય, મનનો આઘાત વગેરે કારણુ સ્પષ્ટ હોય, કે માનસિક વિકૃતિનાં લક્ષણો વધારે હોય તો પુષ્પધન્વા રસ સારું કામ કરે છે.

પ્રમેહ કે મધુમેહના ઉપદ્રવ તરીકે કે આ રોગોના એક લક્ષણુ તરીકે નપુંસકતા આવી હોય તો આ રસ વાપરવો જોઈએ. શુક્રમેહ અને લાક્ષામેહ પર આ રસ બહુ સારી અસર કરે છે.

દૂધમાં પુષ્પધન્વા રસ અંડકોષ વગેરે અવયવોને શક્તિ આપનાર, ઉત્તેજક, વાસુની પૂર્તિ બ્રોહ્મી યવાથી ઉત્પન્ન થયેલી સિધ્ધિતાનો નાશ કરનાર, અંડકોષોમાં અંતઃસ્રાવ વધારનાર, સડેજ રત્નભંક, શક્તિ વધારનાર અને વાજકરણુ ઔપધિ છે.

(ઔ. ગુ. ધ. શા. ને આધારે)

કેટલાક નબળી અને સિધ્ધિ માંસપેશીઓવાળા દરદીઓને માત્ર પુષ્પધન્વા રસ આપવાથી બરોબર ક્ષાયદો થતો નથી. એમને મધુમાસિની વસંત સાથે મેળવી આપવાથી નહિ ધારેલો ક્ષાયદો થાય છે.

કેટલાક ખ્વજળગના દરદીઓમાં લોહીની અંદર મૂત્રવિપ રહે છે અને પેશાબ સાથે લોહી આવ્યા કરે છે. તેમજ સ્વભાવમાં ઉમતા, વિકૃત જીંધ, વારંવાર સ્વપ્નદોષ થવો અને પીળા પ્રેશાબ વગેરે લક્ષણો થાય છે. આ રોગીઓને ડયાબીટીસ સિધ્ધિતા ઉપરાંત લોહી વગેરે ધાતુઓમાં વિકૃતિ થઈ જાય છે. પહેલાં એવા દરદીઓના લોહીને શદ્-કર્મો વગર જે પુષ્પધન્વા રસ આપવામાં આવશે તે

રથાનિક એતનાની અધિકતાને શાંત કરવી જોઈએ. પછી મધુમાસિની સાથે પુષ્પ-ધન્વા રસ આપવો જોઈએ.

સૂચના—જૂના અને વધારે અશક્ત દરદીઓને જો માત્રા વધારે આપવામાં આવશે તો પ્રતિક્રિયા થઈ નુકસાન થશે. માટે આ ઔષધિ એટલી માત્રામાં વધારે વખત સુધી આપવી જોઈએ.

(૧૫૬) મૃગનાભ્યાદિ વટી

વિધિ—સોનાનાં વરક ૧૥ માસા, મોતીપિષ્ટિ ૬ માસા, ચાંદીનાં વરક ૪૥ માસા, કસ્તૂરી ૩ માસા, કેસર ૬ માસા, વાંસકપૂર ૧૦૥ માસા, કાગદી એલચી-દાણા ૭૥ માસા અને જવંત્રી ૧ તોલો લેવી. પહેલાં મોતીપિષ્ટિને ગુલાબજળમાં ઘૂંટી સોના અને ચાંદીનાં વરક મેળવવાં. પછી જાડાની ચીજો મેળવી નાગર-વેવના પાનના રસમાં ૨ દિવસ ખરલ કરી વટાણા જેવડી ગોળાઓ વાળવી. (સ્વા. ૨.)

માત્રા—૧ થી ૨ ગોળી દિવસમાં એ વારે દૂધ અથવા મધાઈ સાથે આપવી.
ઉપયોગ—આ વટીના સેવનથી વીર્યસ્રાવ, સ્વપ્નદોષ, ધાતુવિકાર, પ્રમેહ, ક્ષય, શ્વાસ, મંદાગ્નિ એ બધા રોગો મટે છે, શરીર મજબૂત બને છે અને બળ, સુદ્ધિ, યાદશક્તિ, વીર્ય અને આયુષ્યની વૃદ્ધિ થાય છે.

આ વટી વાતવાહિનીઓ અને રક્તવાહિનીઓ બંનેને ક્ષયદો કરે છે. આ વટીમાં સુવર્ણ, મોતી વગેરે શીતવીર્ય ઔષધિઓ મુખ્ય હોવાથી ગરમ પ્રકૃતિ-વાળાને વધારે અનુકૂળ આવે છે. તેમજ સ્ત્રીઓ અને પુરુષોને ઉનાળામાં પણ નિર્ભયતાથી આપી શકાય છે.

પરમિથો, ચાંદી કે પિત્તનો પ્રકોપ થવાથી પેશાબ વારંવાર પીગો અને થોડો થોડો થવા કરે છે. લોહીમાં વિષ વધવાથી આંખોમાં જળતરા, માથું ભારે રહેવું, ચકકર આવવાં, ઘેન, આળસ, મંદાગ્નિ અને શીકાશ વગેરે લક્ષણો થાય છે. તે વખતે આ વટી આપવાથી બધા ઉપદ્રવોનું શમન થઈ વીર્ય શુદ્ધ, શીતળ અને ગાઢ બને છે.

માનસિક આઘાત, ચિંતા, ખડુ મુસાફરી, ચા, ગાંજો કે તમાકુ વધારે લેવાથી મગજ નબળું પડી જાય છે ત્યારે જિંદગી ન આવવી, યાદશક્તિ ઘટી જતી, નકામા વિચારો આવ્યા કરવા, ઉદાસીનતા, અરુચિ, કબજિયાત વગેરે વિકારો ઉત્પન્ન થાય છે. આ વિકારો પર આ વટી સારી અસર થાય છે.

વધારે પ્રમાણમાં ગરમ પદાર્થો લેવાથી કે વધારે સ્ત્રીસંગથી વીર્ય પાતળું અને ગરમ થઈ જાય છે. પછીથી પેશાબ સાથે વીર્ય નીકળે છે. અથવા સ્વપ્નમાં વારંવાર વીર્યસ્રાવ થવાથી શીકાશ અને ઉદાસીનતા આવે છે. બીજી ધાતુઓને

દાય થવા મારે છે અને સહેજ કામ કરતાં થાક લાગી જાય છે. તે વર્ષને આ વટી આપવી હિતકર છે.

બહુ માનસિક અમથી વાતવાહિનીઓ અને વાતવહ કેન્દ્ર નખાણાં પડી જાય છે. પછી સુસ્તી વધી જાય છે, યાદશક્તિ ઘટી જાય છે અને મન ચિંતાતુર રહે છે. આવી સ્થિતિમાં આ વટી આપવાથી મસ્તક અને વાતવહ કેન્દ્રો બળવાન બની બધાં વિકારો મરે છે.

ચાંદી, પરમિયો અથવા મધુમેહમાં જ્યારે શરીરના ઘટકો ધામેધામે ગળવા મારે છે ત્યારે ઉપદેશ વગેરેના જંતુઓ કે વિષ લોહીમાં દાખલ થાય છે. અથવા મધુમેહથી લોહીમાં સાકર વધવાથી મૂત્રવિષ વધે છે. પછી આ વિષ દેહાવાથી જુદા જુદા અવયવોમાં દાહ ઉત્પન્ન થાય છે અથવા રાગ મારે છે. કોઈવાર ત્રીણા ત્રીણા તાવ માદક શરીર ગરમ રહે છે. આવા કોથરોગમાં આ વટી આપવી બહુ લાભદાયક છે.

ઉપરના રોગોને લીધે આંક્રોષ અને શુક્રાશયની શુક્રવાહિનીઓ કે સૂક્ષ્મ રક્તવાહિનીઓ વિકૃત થઈ નપુસકતા આવી હોય તો તે પણ આ વટીથી દૂર થાય છે.

દૂધમાં આ વટી લોહીમાં રહેલા વિષને દૂર કરે છે, વીર્ષ શુદ્ધ, શીતળ અને ગાદું બનાવે છે, મસ્તકને બળવાન બનાવે છે, મન પ્રસન્ન રાખે છે અને શરીરને સારું કરે છે.

(૧૫૭) વીર્ષશોધન વટી

વિધિ—ચાંદીનાં વરક, બંગભસ્મ, પ્રવાલપિષ્ટિ, શુદ્ધ શિલાગિત અને ગજો-સત્ત્વ ૧-૧ તોલો અને કપૂર ૩ માસા લઈ બધાને મેળવી, શિલાગિતના પાણીમાં ઘૂંટી વટાણા જેવડી ગોળાઓ વાળવી.

(ચિ. ચ.)

સૂચના—પ્રવાલપિષ્ટિને બદલે સુવર્ણમાસિક ભસ્મ મેળવવાથી ઉષ્ણતા શાંત કરવામાં વધારે અસર થાય છે.

ખાત્રા—૦. યી. ૨ જેટલા દિવસમાં ૨-૫ પાર દૂધ સથિ આપવી.

ઉપયોગ—આ વટી વીર્ષમાં રહેલા દ્વિપિત તત્ત્વનું શોધન કરે છે, ઉષ્ણતાનું શમન કરે છે, સ્તંબનશક્તિ વધારે છે અને શુક્રવાહિનીઓની નખાણ, વાતપ્રકોપ અને સિયિલતા દૂર કરે છે. તેમજ બધી જાતના પ્રમેહ, ધાતુરોપ, મૂત્રરોગ, નખજાઈ વગેરે રોગોને મટાડી શક્તિ આપે છે.

શુક્ર અને શુક્રસ્થાનમાં વિકૃતિ થવાનાં અનેક કારણો છે. ચાંદી, પરમિયાનું વિષ, તમાકુ અને ગરમ ગરમ ચા પીવી, બહુ દારૂ, મરચાં વગેરેનો બહુ ઉપયોગ, અત્યંત સ્ત્રીસેવન, હસ્તમૈથુન, કિનનીન વગેરે ઉત્ત્ર ઔષધિઓ વધારે પ્રમાણમાં લેવી, જૂનો પૂયપ્રધાન રોગ, લાંબા વખતનો મધુરો તાવ, લાંબા વખતનો વિષમ-

નતર, કબ્બિયાત અને વાતનાડીઓને શિથિલ કરનાર આહાર-કટોળ વગેરેનું વધારે સેવન, હંમેશા તકકામાં કે દેવતાની ગરમીમાં મહેનત કરવી, પત્થા પહેલાં ફરી ખાવું, આંતરડાંમાં ગરમી (કબ્બિયાત) રહેવી અને દિવસે ઊંઘવું અને રાત્રે અનિદ્રિત ઉઝાગે વગેરે કારણો છે. આ કારણોમાંથી જે કારણ હોય અથવા અથવા ખીજું જે કારણ હોય તેને દૂર કરવું જોઈએ. જે મૂળ કારણને દૂર કરવાનો પ્રયત્ન નહિ કરવામાં આવે તો દવાઓથી કાચમી અને પૂરેપૂરો ફાયદો નહિ મળી શકે.

જે પર કે લોહીનો પ્રકોપ કરનાર ખીજું વિષ, વિષમનતર વગેરેના જંતુઓ આમ, કદ, મળ વગેરે જ રક્તને દૂષિત કરનાર છે તેમાંથી કોઈનો પ્રવેશ થયો હોય તો પહેલાં એને દૂર કરી રક્તપ્રસાદન કરવું જોઈએ. કારણ લોહીમાંથી જ શુક્ર અને છે. લોહી અશુદ્ધ હોય તો શુક્ર કદી પણ શુદ્ધ બની શકતું નથી. માટે પહેલાં લોહીવિકારનો નાશ કરનાર દવા—ચોપચિન્યાદિ ચૂર્ણ, સારિવાસવ, રક્ત-રોધક કવાચ કે ખીજ ઔષધિ આપવી જોઈએ.

પહેલાં ચાંદી કે પરમિયો થઈ ગયો હોય તો એના જંતુઓ અને વિષનો નાશ કરવો જોઈએ. ચાંદીના વિષનો નાશ કરવા માટે સોમકવાળી ઔષધિ—અષ્ટમૂર્તિ રસાયન, ઉપદંશસ્થ અને અમીર રસ અને પરમિયાના વિષનો નાશ કરવા માટે રૌપ્યમરમ, સુવર્ણખંડ, ગોક્તુરાદિ ગૂગળ અને ચંદ્રભા વગેરે વધારે વપરાય છે. ચોપચિન્યાદિ ચૂર્ણ આ બંને રોગોના વિષ પર અને રક્તમાં દાખલ થયેલા પૂયકીટાણુઓના વિષ પર હિતકર છે. માટે આ વટી લેતા પહેલાં અથવા સાથે સાથે ઉપરની ઔષધિઓમાંથી વધારે અનુકૂળ ઔષધિ લેવી જોઈએ.

ચાંદી પરમિયો કે ખીજ મૂત્રરોગ થાય ત્યારે આ વટી સાથે અનુપાત તરીકે મોટા ગોખરુ ૧ તોલો અને ચિનીકબાક્ષા ૬ માસાનો ઉકાળો ૧૦ તોલો મધ મેળવી આપવો વધારે અનુકૂળ પડે છે. આ અનુપાતથી લોહીમાં રહેલી ગરમી અને વિષ પેશાબ સાથે નીકળી જાય છે. એથી ઔષધિ સરળતાથી પોતાનું કામ કરે છે.

પૂયપ્રકોપથી ઝીણો તાવ પણ રહેતો હોય, શરીર નિસ્તેજ અને નબળું પડી ગયું હોય, પેશાબમાં સડેજ બળતરા બળતી હોય તો ચંદનાદિ લોહ પણ આપતા રહેવું જોઈએ. જે પેશાબમાં બળતરા વધારે હોય અને ગડગૂમડ પણ નીકળતા હોય તો રક્તરોધક કવાચ અનુપાત તરીકે આપવો જોઈએ.

હાલમાં તમાકુનું વ્યસન (ખાલી, પીવી અને સૂંઘવી) બહુ વધી ગયું છે. નાની ઉંમરનાં બાળકો અને સ્ત્રીઓમાં પણ આ વ્યસન આવી રહ્યું છે. નાની ઉંમરમાં વ્યસન પડવાથી શુક્રાત્પાદક અવયવ, શુક્રાહિની અને શુક્રાશય દૂષિત

યર્ષ જન્ય છે. આ રીતે જે માતાઓને તમાકુનું વ્યસન હોય, તેમનાં બાળકોના મન, શરીર, લોહી અને શુક્ર વગેરે ધાતુઓ સ્વભાવથી જ નબળાં હોય છે. મટિ આ બૂદ્ધથી ખચવું જોઈએ અને વીર્યશોષવાળાઓને તમાકુનું વ્યસન હોય તો તરત છોડાવી દેવું જોઈએ. જે તમાકુનું વિષ (નિકોટીન) રોજ લોહીમાં દાખલ થયા કરશે તો કોઈ પણ દવા વીર્યને લાંબો વખત શુદ્ધ અને શીતલ રાખી શકશે નહિ. ધૂમ્રપાનના વ્યસનીને આ ઝટ્ટી ધારોણુ દૂધ કે ગરમ કૂરી દંડા કરેલા દૂધ સાથે આપવી જોઈએ. જે હૃદયેશ કળાજિયાત પણ રહેતો હોય તો રાત્રે ૪-૬ માસા ઓષધીશુર તેટલી જ સાકર સાથે મેળવી આ વટી અને દૂધ સાથે લેવું જોઈએ.

ગરમ ગરમ આ, ગરમ ગરમ ખોરાક, બહુ જ વધારે મરચાં અને દારૂ વગેરે કારણોથી રક્તારમના વિકૃત યર્ષ જન્ય છે, ગરમી વધી જન્ય છે અને રક્તાણુ નબળાં અને નિસ્તેજ બની જન્ય છે. આ કારણથી વીર્યમાં ગરમી અને પાતળાપણું આવ્યું હોય તો પહેલાં મૂળ કારણને દૂર કરવું અને પછી વીર્યશોષન વટી અને ચંદ્રકળા રસ મેળવીને ગાયના ધારોણુ દૂધ સાથે લેવાં.

શુક્રમેહ, વધારે સ્ત્રીમંગ, હસ્તમૈથુન અથવા સ્વપ્નદોષ આ કારણથી વીર્યને બહુ ક્ષય થયો હોય અને વીર્ય બહુ પાતળું થઈ ગયું હોય તો ગળો, ગોખરું અને આમળાંના કવાથ સાથે આ વટી આપવી જોઈએ. તેમજ કળાજિયાત કરે તેવા ખોરાકને લેવો જોઈએ. વીર્ય શુદ્ધ થયા પછી જરૂર હોય તો વીર્યવર્ધક ઔષધિ-શતાવર્યાદિ ચૂર્ણ, કૌંચપાક કે વમંતકુસુમાકર રસ આપવો જોઈએ અને તેલનું માસિસ કરાવવું જોઈએ.

જ્વરવિષ કે કિવનીન વગેરે ઉત્ત્ર ઔષધિઓના વિષથી લોહીમાં ગરમી આવી ગઈ હોય અને પછી તેને લીધે વીર્ય પાતળું પાણી જેવું થઈ ગયું હોય, રતંબનશક્તિ નાશ પામી હોય અને શરીર અશક્ત હોય તો લોહવાળા સંશમની વટી સાથે આ વટી આપવી જોઈએ. આ વિકારમાં પ્રવાસને બદલે સુવર્ણમાસિક નાખી બનાવેલી વીર્યશોષક ઝટ્ટી વધારે અસર કરે છે.

પુરુષોની માથે સ્ત્રીઓને પણ આ વટી તાવ વગેરેથી ઉત્પન્ન થયેલ લોહીની ગરમીમાં અપોય છે. સગર્ભાવસ્થામાં પણ આ નિર્ભયનાથી આપી શકાય છે.

તડકામાં બહુ મહેનત કરી પાણી પીવું, વાતનાડીઓને દૂધિત કરનાર ખોરાક, કળાજિયાત, અપચો હોય છતાં ખાવું વગેરે કારણોથી વીર્ય ગરમ અને પાતળું થઈ જન્ય છે. કોઈ કોઈને સ્વપ્નદોષ પણ થઈ જન્ય છે, પેશાબ પીતો અને મેલો થાય છે અને સ્વભાવ કોંઈ થઈ જન્ય છે. આ કારણ હોય ત્યારે મૂળ

કારણને દૂર કરી પછી માક્ષિકવાળા વટી કેટલાક દિવસ સુધી આપવાથી વીર્ય શુદ્ધ અને બળવાન બની જાય છે.

લોહીમાં લાંબો વખત ગરમી રહેવાથી શરીરમાંથી વસા અને મળ્મ ઓછી થાય છે. વસા ઓછી થવાથી ચામડી સુકી થઈ જાય છે. મળ્મ ઓછી થવાથી સાંધાઓમાં કટ-કટ અવાજ થયા કરે છે અને ચાક લાગે છે. પછી શરીર પાતળું પડી જાય છે. આ વિકાર સ્ત્રી અને પુરુષ બંનેને થાય છે. બંને માટે આ વટી હિતકર છે. અનુપાન તરીકે હીબેરાદિ કવાય વધારે અનુકૂળ રહે છે.

વાતપ્રકોપ અને વાતપિત્તપ્રકોપથી મંદાગ્નિ થઈ શુક્રમેહ થાય છે. પછી ધીમે ધીમે શરીર ગળતું જાય છે, ચામડી કાળા થઈ જાય છે અને સફેદ મહેનત કરતાં શરીરની ગરમી વધી જાય છે, આ વિકાર પર આ વટી આપવામાં આવે છે. અનુપાનમાં કાગદી એકચી, વાંસકપૂર, ગજોસત્ત્વ, આંબળાં અને મધ અથવા ન્યમ્રોધાદિ કવાય.

આ વટીમાં મેળવેલ રૌપ્ય રસાયન પૂચકીટાણુનો નાશ કરનાર, ભૂતપિંડને શક્તિ આપનાર અને વીર્યને શુદ્ધ કરનાર છે. તેમજ શુક્રોત્પાદક સ્થાન અને શુક્રાશયને એ પુષ્ટ કરે છે અને શુક્રને બળવાન બનાવે છે. આમાં પ્રવાહ અને માક્ષિક બંને શીતવીર્ય છે. એમાં પ્રવાહ હાડકાંને અને માક્ષિક રક્તને પુષ્ટ કરનાર છે, શિશાબિત રસાયન, શુક્રવિકૃતિનો નાશ કરનાર અને શક્તિ આપનાર છે, ગજોસત્ત્વ શીતવીર્ય અને ત્રિદોષહર હોવાથી વીર્યને શીતક, શુદ્ધ અને બળવાન બનાવે છે, કપૂર જંતુઓ અને વિષનો નાશ કરનાર, શક્તિ આપનાર અને શામક છે.

વીર્યસ્તંભન વટી

પહેલી વિધિ—અબકકભરમ, કસ્તૂરી, કપૂર, કેસર, જમ્બૂળ, પીપર, લવિંગ, અકકલગરો અને સૂંઠ સરખે ભાગે લેવાં. બધાંની બરાબર શુદ્ધ અશીણુ લઈ નાગરવેલના પાનના રસમાં ૧૨ કલાક ખરક કરી ૦૧-૦૧ રતીની ગોળાઓ વાળવી.

માત્રા—૦૧ થી ૧ રતી સાંજે ખાઈ ઉપર સાકરવાણું દૂધ પાવું.

ઉપયોગ—આ વટી વીર્યસ્રાવ વગેરે ધાતુના દોષો દૂર કરી સ્તંભનશક્તિ વધારે છે તથા મનને પ્રકુલ્લિત કરી શરીરને મજબૂત બનાવે છે. આ ગોળીમાં અર્ધોઅર્ધ અશીણુ છે. અશીણુ ઘેન લાવનાર છે, માટે મંભાજનપૂર્વક આપવું.

બીજી વિધિ—કસ્તૂરી અને સોનાનાં વરક ૧-૧ માસા, ચાંદીનાં વરક, એકચી અને જીંદેબેદસ્તર ૧-૧ તોલો, કચ્છરો, દ્યનજ અકરબી, બેહમન લાલ, બેહમન સફેદ, જટામાંસી, લવંગ અને તમાલપત્ર ૬-૬ માયા અને પીપર અને

ચૂંક ૩-૩ માસા લેવી. પહેલાં જુદેજેદસ્તરને મધમાં ખરસ કરી વરક, પછી કસ્તૂરી અને પછી બાજીની ચીજોનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ મેળવવું. પછી ૩ કલાક મધ ખરસ કરી ૧૫-૧૫ માસાની ગોળાઓ વાળવી. (આ. નિ. મા.)

માત્રા—૧-૧ ગોળી મધમાં મેળવી સવાર-સાંજ ચાટવી અને ઉપરથી સાકરવાણું દૂધ પીવું.

ઉપયોગ—ત્રીજી રીતમાં લખ્યા છે.

ત્રીજી વિધિ—ચંદ્રોદય ૧ માસો, કસ્તૂરી ૧ માસો, કેસર ૨ માસા, જુદે-જેદસ્તર ૮ માસા, લોખાનનાં દૂધ ૨ માસા, જવંત્રી ૨ માસા અને અમ્લકસાગરો ૨ માસા લેવો. પહેલાં જુદેજેદસ્તરને મધમાં ઘૂંટી મેળવી દેવું. પછી ચંદ્રોદય અને કસ્તૂરી મેળવવાં, અને બાદ બાજીની ચીજોનું ખારીક ચૂર્ણ કરી મેળવી વંદાણા જેવડી ગોળાઓ વાળવી.

માત્રા—૧ થી ૨ ગોળી દિવસમાં ૨ વાર દૂધ સાથે લેવી.

ઉપયોગ—આ વટી શીઘ્રપતન, સ્વપ્નદોષ, પ્રમેહ વગેરે મૂત્રના રોગોને દૂર કરી સ્તંબનશક્તિ અને શરીરના બળની વૃદ્ધિ કરે છે.

ચોથી વિધિ—જાયફળ, લવંગ, જવંત્રી, કેસર, કામરી એલચીદાણા, શુદ્ધ અશીણ અને અમ્લકસાગરો એ દરેક ૧-૧ તોલો અને બીમસેની કપૂર ૩ માસા લેવું. આ બધાને મેળવી નાગરવેલના પાનના રસમાં ૧૨ કલાક ખરસ કરી ૧-૧ રતીની ગોળાઓ વાળવી. (ચા. ૨)

માત્રા—૧-૧ ગોળી રાત્રે સૂતી વખતે અથવા કલાક પહેલાં લેવી. કબ્જિયાત ન હોય તો સવારે પણ લઈ શકાય છે.

ઉપયોગ—આ વટીથી વીર્યના શીઘ્રપતનનો રોગ મટી જાય છે, વીર્ય ગાદું અને છે, પાચનક્રિયા બળવાન અને છે અને શરીર તેજસ્વી થાય છે.

સૂચના—આ વટીમાં ૧ તોલો રસસિંદૂર કે શુદ્ધ દિગંજોક મેળવી લેવાથી વધારે ફાયદો કરે છે. અમે રસસિંદૂર મેળવી વાપરીએ છીએ.

(૧૫૬) મહાપાતરાજ રસ

વિધિ—શુદ્ધ કરેલા ધતૂરાનાં બી, શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ ગંધક અને લોહભસ્મ દરેક ૨-૨ તોલા, અમ્લકભસ્મ, તંજ, સર્વિંગ, જવંત્રી, જાયફળ, એલચીદાણા, બીમસેની કપૂર, મરી, ચંદ્રોદય અથવા રસસિંદૂર દરેક ૧-૧ તોલો અને અશીણ ૧૨ તોલા લેવું. પહેલાં પારો અને ગંધકની કળ્લલી કરી; લોહભસ્મ, અમ્લક-ભસ્મ અને ચંદ્રોદય મેળવી ખૂબ ઘૂંટવું. પછી બાજીની દવાઓનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી, મેળવી અશીણ મેળવવું. આ બધાને ધતૂરાના રસમાં ૧ દિવસ ખરસ કરી

૧-૧ રતીની ગોળીઓ વાળવી. આ પ્રયોગ સુખનગદના સ્વ. યતિજી મહારાજનો છે. 'સિદ્ધભૈષજ્યમંજૂષા' ના કર્તાએ પણ આ પ્રયોગ પોતાના ગ્રંથમાં લીધો છે.

(શ્રી પં. ગોવર્ધનજી છાંગાણી લિપિક્કેસરી)

માત્રા—ગા થી ૧ રતી દિવસમાં ૨ વાર પાણી સાથે અથવા રોગ અનુસાર અનુપાન સાથે આપવી. અતિસાર વગેરેમાં મધ સાથે અને ન્યુમેનિયા કફજ્વર વગેરેમાં આદાના રસ સાથે આપવી. એ જ રીતે બીજા રોગો પર પણ યોગ્ય અનુપાન યોજવાં.

ઉપયોગ—આ રસ અનુપાનભેદથી ખાંસી, શ્વાસ, હેડકી, ઝાડા, સંઘ્રહણી, મધુમેહ, પ્રમેહપિટિકા વગેરે રોગોમાં બહુ ઉપયોગી છે. કફજ્વર, શ્વાસનક સન્નિપાત, મરડો, જૂનો પકવ અતિસાર અને રક્તાતિસાર વગેરેમાં રામબાણુ જેવું આ રસ કામ કરે છે. શ્વાસ ખાંસી વગેરેમાં પડખામાં ગમે તેવી શ્વળ કેમ ન મારતી હોય, અર્ધા જ કલાકમાં એ ચોક્કસ રીતે મટાડી દે છે. મધુમેહમાં ગમે તેટલી સાકર જતી હોય, રોગ ગમે તેટલા પ્રમાણમાં વધી ગયો હોય, સાથે હૃદયના વિકાર, કંપ અને પ્રમેહપિટિકા પણ યર્ષ ગર્ષ હોય છતાં બધા ઉપદ્રવોનું શમન કરી એ મધુમેહને ચોક્કસ રીતે મટાડે છે.

આ રસાયનમાં મુખ્ય ઔષધિ અશીણ હોવાથી જીદીજીદી જાતના ચોવીસે કલાક રહેનારા અવિરામ જ્વર (ન્યુમેનિયા, ઈન્ફલુએન્ઝા વગેરે) અને પ્રાદાહિક જ્વર—રતવા વિરેકાટક વગેરે—માં વાપરવાથી એ પૂર્ણ રીતે કાયદો કરે છે. જ્વરનાં લક્ષણો બકવાટ, અસ્થિરતા, ઊંઘ ન આવવી, ઝાડા, તીવ્ર દરદ, શ્વળ, બ્રમ વગેરેને દૂર કરવા માટે આ વપરાય છે. પરંતુ અશીણ ત્યાં નથી આપી શકાતું ત્યાં આ ઔષધિ પણ આપી શકાય નહિ. એ માટેના નિયમો ધ્યાનમાં રાખીને મહાવાતરાજ રસ વાપરવો જોઈએ. જેમકે (૧) અનિદ્રા લક્ષણ છે, પણ એની સાથે બકવાટ કે બેશુદ્ધિ, બેમાંથી એકે નથી. માત્ર અનિદ્રા જ છે. અથવા (૨) અસ્થિરતા અને બકવાટ છે, પણ એની સાથે નાડી પણ કોમળ છે, ચહેરો અને આંખો લાલ નથી, જીભ સૂકી અને લાલ નથી પણ આર્દ્ર અને કોમળ છે. આ બંને પ્રકારનાં લક્ષણો પર મહાવાતરાજ રસ સારી રીતે વાપરી શકાય છે.

સૂચના—પેટમાં મળ ભરેલો હોય તો પહેલાં બસિ આપીને પેટ સાફ કરી લેવું જોઈએ. નહોતર આ દવાથી કાનિષ્ઠાત વધી જશે.

ઈન્ફલુએન્ઝાની પહેલી અવસ્થામાં આ રસ ન આપવો, પણ મળ અને કફ સરળતાથી નીકળી જાય અને ફેફસાંમાં લોહીનો જમાવ ન હોય એટલું છતાં બકવાટ, તીવ્ર દરદ, શ્વળ વગેરે ઉપદ્રવ ઉત્પન્ન થયા હોય તો એને દૂર કરવા આ રસાયન આપાય છે.

જો દુર્બળ દરદીને સન્નિપાતમાં બકવાટ, ખુબલી, અસ્થિરતા, બંધને અભાવ અને બહુ ઝાડા વગેરે લક્ષણો થાય ત્યારે આ રસાયન એને મહાન ઉપકારક નીવડે છે. તો પણ બે વાતનું ખાસ ધ્યાન રાખવું જોઈએ: (૧) નાડી પુષ્ટ અને ક્ષિતિ હોય, તો આ રસાયન ન આપવું જોઈએ. (૨) આંખની કીકીઓ સહેજ મંકાયાઈ હોય તો કદી પણ અશીશુવાળી દવા ન આપવી જોઈએ, નહીંતર આંધત બની યશે.

જો ઉદરપીડલા પ્રદાહ, આમાશય પ્રદાહ, અંત્રપ્રદાહ વગેરે કારણોથી રોગ ઉત્પન્ન ગયો હોય તો અશીશુવાળી ઔષધિ નિર્ભયતાથી આપી શકાય છે. પ્રદાહની ચિકિત્સામાં મુખ્ય ઉદ્દેશ એ છે કે પ્રદાહવાળા સ્થાનને શાંતિ મળે; એ અવયવની ક્રિયા ન હોવી જોઈએ, અથવા એને વધારે શ્રમ ન પડવો જોઈએ. આંતરડાં અને તેના આવરણના પ્રદાહમાં આ કામ અશીશુથી થઈ શકે છે. અશીશુવાળી દવાના સેવનથી આંતરડાંની શ્લેષ્મિક કલ્લની વાતનાડીઓની ઉચ્ચતાનું શમન થાય છે, આંતરડાંની પેશીઓની ક્રિયામાં સ્થિરતા આવી જવાથી બંધારો થઈ જાય છે. આ બધા પ્રદાહોમાં આ ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરવાની ક્રિયા થાય છે. એમાં અશીશુ મદદ કરે છે. આ કારણથી આ રસાયનથી જલદી ફાયદો થાય છે.

અતિસાર અને પ્રવાહિકાના વેગ, શળ, દરદ, ખેંચ વગેરે દૂર કરવામાં અશીશુ એક મહાન ઔષધિ હોવાથી આ રસાયન જલદી ફાયદો કરે છે. એક જાતના અજીર્ણમાં ઝાડા થાય છે. એમાં ઘણું ભાગે આમાશય અને આંતરડાંની માંસપેશીઓની ક્રિયા ઘણી જ વધી જાય છે. આથી ખાંધેલો ખોરાક આમાશયમાં રહી થોડા જ વખતમાં અપકવ અવસ્થામાં આમાશયના મુદ્રિકાદારમાંથી મદલ્હીમાં પ્રવેશ કરે છે. ત્યાં તે વધારે ઉચ્ચતા ઉત્પન્ન કરી અંમની નિર્ગમનક્રિયાને વધારી દે છે. બરોબર પાચન થતા પહેલાં જ બેદનક્રિયા થાય છે, દરદીને પેટ ખાલી છે એમ ટૂંકાગે છે અને જૂખ લાગી છે એવો વિચાર થાય છે તેમજ ખાવાથી સહેજ વાર શાંતિ પણ થાય છે, પણ આહારદ્રવ્ય શોષાય તે પહેલાં જ મળ રૂપે બહાર નીકળી જાય છે. આથી શરીરને બરોબર પોષણ મળતું નથી અને પીડાકારક લક્ષણો દેખાય છે. જૂના અજીર્ણમાં સામાન્ય રીતે ૬ થી ૧૨ વર્ષની ઉંમરનાં બાળકોમાં આ લક્ષણો જોવામાં આવે છે. જો આ લક્ષણો સાથે મોંમાં ફેફલા, ખાટા એડકાર, આમાશયમાં બળતરા એ લક્ષણો ન હોય તો જમવાની ૧૫ મિનિટ પહેલાં આ રસાયનની એક માત્રા આપવાથી આંતરડાં અને આમાશયની પેશીઓની ક્રિયા બરોબર થાય છે અને તેથી આહારદ્રવ્યને આગળ વધવામાં વિલંબ થાય છે અને ખોરાક પચવા માટે વખત મળી જાય છે. જો જંતુઓનો પ્રકોપ હોય, બળકા આવતા હોય, તાવ પણ રહેતા હોય, તો

આ રસાયન કરતાં વાતેબડેસરી વધારે હિતકર મનાય છે, અને આમાશયના રસ-સાવમાં ઉત્તતા અને અમ્લતા હોય તો ગ્રહણીકપાટરસ આપવો નોંધ્યો.

નાગ-વિપજન્ય શળમાં શળ અને આદોષ મટાડવા માટે આ રસાયન ઉપયોગી છે. અનુપાન તરીકે દિવેલ આપવું નોંધ્યો.

આમાશયની વાતવાહિનીઓની ઉત્તતાથી બિલ્દી અને હેડકી આવતી હોય તો આ રસાયન તરત હાયદો કરે છે. માત્રા બહુ ઓછી આપવી નોંધ્યો અને ૨-૨ કલાકે ૩-૪ વાર આપવી નોંધ્યો.

મૂત્રાસ્મરી કે પિત્તાસ્મરી મૂત્રપ્રણાલી કે પિત્તપ્રણાલીમાં પેસવાથી બધું કર દરદ થાય છે. એ દરદ આ રસાયનની પૂરી માત્રા આપવાથી મટી જાય છે. ને એક માત્રાથી દરદ ન બેસે તો અર્ધોથી એક કલાક પછી ફરી બીજી માત્રા આપવી. સાથે સાથે મૂત્રાસ્મરીના દરદને બિના પાણીના ટબમાં બેસાડવો એથી બધી માતના સહજ દૂર થશે. પિત્તાસ્મરીમાં દરદને સહન થઈ શકે તેવું બિન પાણી પાવામાં આવે છે, એથી દરદ તરત શમી જાય છે.

સૂચના—આ ઔષધિમાં અર્ધો પ્રમાણમાં અક્ષીણ મેળવેલું છે, માટે પ્રકૃતિનો વિચાર કરી મંભાળપૂર્વક વાપરવું નોંધ્યો.

(૧૬૦) કાલારિ રસ

વિધિ—શુદ્ધ પારો ૩ તોલા, શુદ્ધ ગંધક ૫ તોલા, શુદ્ધ વહનાગ ૩ તોલા, મરી ૫ તોલા, પીપર ૧૦ તોલા, લવંગ ૪ તોલા, ધનુરાનાં શુદ્ધ દરેલાં બી ૩ તોલા, કુલાવેલો ટંકણખાર ૫ તોલા, જંબકળ ૫ તોલા અને અક્ષતગરો ૩ તોલા લેવો. પહેલાં પારો અને ગંધકની કળગલી કરી પછી બાકીની ચીજોનું ચૂર્ણ મેળવવું. પછી ઠેરડાના સ્વરસ (સ્વરસ ન નીકળે તો તાજા ઠેરડાની પાતળી ડાળીઓને પાણી સાથે વાટી રસ કાઢી લેવો) અને આદાના રસમાં ૨-૨ દિવસ ખરદ કરી ૧-૧ રતીની ગોળાઓ વાળવી. (‘યોગચિંતામણિ’ ‘કરીરા-પ્રકનિમ્બુકૈઃ’ કહી લીંણુના રસની ભાવના પણ બતાવી છે પણ અમારી શુરુપરંપરામાં ઠેર અને આદાના રસની ભાવના આપવાનો રિવાજ છે.)

(શ્રી. પં. ગોવર્ધનજી શર્મા છાંગાણી)

માત્રા—૧ થી ૨ રતી દિવસમાં ૨ થી ૩ વાર ગરમ પાણી અથવા રોગ અનુસાર અનુપાન સાથે. કેટલાક વૈદ્યો આદાના રસમાં પણ આપે છે. સન્નિ-પાતોમાં બકવાટ વગેરે ઉપદ્રવોમાં ‘વૈષ્ણવન’માં આપેલા અર્કાદિ ક્વાથ અથવા ‘યોગરત્નાકર’ના તગરાદિ ક્વાથ સાથે આપવામાં આવે તો બધા ઉપદ્રવો મટાડવામાં ચમત્કારક અસર થાય છે.

ઉપયોગ—આ રસ સન્નિપાત, શ્વાસ, કાસ, હેઠ્ઠી અને પ્રલાપ વગેરેનું શમન કરવામાં બહુ ઉપયોગી છે. આ રસ કફપ્રધાન અને વાતપ્રધાન સન્નિપાતમાં વધારે હિતકર છે. આંતરડાંનું શોષન અને વાતકટનું શમન કરવા સાથે સેન્દ્રિય વિયતે જલદી બાળી ઈર્ષ્ય એ રોગને મટાડે છે. આ ઉપરાંત આ રસ કફજ્વર અને શીતજ્વર પર પશુ સારું કામ કરે છે.

(૧૬૧) કફદર્શન રસ

વિધિ—અથેડાનું પંચાંગ ૧ શેર, જવંત્રી ૨ તોલા, કાગદી એલચી આખી, જળધૂળ અને લવંગ ૧-૧ તોલો અને મરી ૩ તોલા લેવા. આ બધાંને એક કડાઈમાં નાખી બાળવાં. નિર્ધૂમ રાખ થઈ જાય એટલે અરણ કરી વાટી લેવું. પછી ૧ તોલો ચરસની ભરમ મેળવવી. (ન મળે તો ગાંજ અને તમાકુની ચલમમાં બાકી રહેલ ગલ્લની નિર્ધૂમ રાખ કરી મેળવવું.) પછી કુલાવેલો ટંકલુખાર ૧ તોલો અને પારા અને ગંધકની કન્જલી ૬ માસા મેળવી સારી રીતે ઘૂંટી શીથીમાં ભરી લેવું.

(શ્રી. પં. ગોવર્ધનજી શર્મા છાંગાણી)

માત્રા—૧ થી ૨ રતી દિવસમાં ૩-૪ વાર નાગરવેલના પાનની સાથે ચાવી ધીમે ધીમે રસ ઉતારવો.

ઉપયોગ—આ રસ ખાંસી અને શ્વાસ મટાડવા માટે સારો ઉપયોગી છે. વર્ષોના જાત્રી ગમેલો કફ એ બહાર કાઢી નાખે છે. સૂકી અને લીલી બન્ને ખાંસીમાં સારો ઉપયોગી છે. આ રસ અમારા શ્રી ધન્વંતરિ આયુર્વેદ મહાવિદ્યાલયના ધર્માર્થ ઔષધાલયમાં ઘણાં વર્ષથી વપરાય છે. આ પ્રયોગ એક સંન્યાસી મહારાજે આપ્યો હતો. એમના અમે આભારી છીએ. એટલે આ પ્રયોગ દીનકુંખીએ માટે મહાન ઉપકારક સિદ્ધ થયેલો છે. (શ્રી. પં. ગોવર્ધનજી શર્મા છાંગાણી)

(૧૬૨) વાતેલકેસરી રસ

વિધિ—શુદ્ધ સોમલ, મરી, લવંગ, શુદ્ધ વછનાગ, ખારેકનો ઠંજિયો, જળધૂળ અને કેરની કુંપળ ૧-૧ તોલો તથા અશીષુ અને સાકર ૨-૨ તોલા લેવા. બધાંને વિધિપૂર્વક મેળવી, વડના દૂધમાં અરણ કરી, સરસવ જેવડી ગોળાઓ વાળવી.

(સિ. ભિ. મ.)

માત્રા—૧ થી ૩ ગોળી દિવસમાં ૨-૩ વાર રોગ અનુસાર અનુપાન સાથે આપવી.

અનુપાન અને ઉપયોગ—આ રસને શ્વસનક સન્નિપાતમાં સાકર સાથે આપવાથી જલદીથી બહુ સારી અસર કરે છે. શ્વાસ, કાસ અને કફપ્રધાન સન્નિપાતમાં મધ સાથે અને મરણપ્રત્ય બેશુદ્ધિમાં ૧-૧ રતી સફેદ કાથો અને અકકલગરા સાથે આપવાથી કફપ્રકોપનું જલદી શમન થઈ બેશુદ્ધિ અને ત્રિદોષ

ચોકકસ રીતે મટી જાય છે. તેમજ રોગીની છલ પછુ ખૂલી જાય છે. હેડપીમાં મૂળાનાં પી સાથે, ઝાડામાં હીમજ, વરિયાળી અને છરા સાથે, અને રક્તપ્રદરમાં મધ કે ઘી સાથે આપવો. માયાના દરદમાં નાકછીંકણીની સાથે નસ્ય આપવાથી, આકરામાં આદુના રસ સાથે સેવન કરી પેટ પર જાંદરની લીંડીનો લેપ કરવાથી, એકાંતરિયો, તરિયો, ચોચિયો વગેરે વિષમન્વરોમાં ગોળ સાથે આપવાથી, પિત્ત-ન્વરમાં સાકર સાથે, નખુંસકતામાં દૂધની મલાઈ સાથે, પરમિયામાં ગુલાબના ગુલકંદ અથવા સાકરના શરબત સાથે તથા વાજકરણ માટે જાયફળ અને કસ્ટૂરી સાથે આપવાથી આ રસ સારો અમલકાર બતાવે છે. અમે ઘણી વાર સન્નિપાત, શીતન્વર વગેરે રોગો પર આ રસ વાપર્યો છે અને એ અસરકારક માત્રમ પડ્યો છે.

(શ્રી. પં. ગોવર્ધનજી શર્મા છાંગાણી, કિપકુંકેસરી.)

(૧૬૩) અર્ધાંગવાતાદિ રસ

વિધિ—પારો ૨૦ તોલા અને તામ્બુલ ૪ તોલા લઈ જળીરી લીંબુના રસમાં ખરસ કરવું. સુકાઈ જાય એટલે શુદ્ધ ગંધક ૨૦ તોલા નાખી, કળ્કલી કરી, નાગરવેલના પાનના રસમાં ૧૨ કલાક ખરસ કરી, ગોળો બનાવી મૂકવી લેવો. પછી એક માટલી કે શરાવમંપુટમાં મૂકી ૩ કપડમટ્ટી કરવી. તે બાદ જમીનમાં ખાડો કરી, તેમાં સંપુટ મૂકી ઉપર ૪ કે ૬ આંગળ ધૂળ દબાવી દેવી. ઉપર ખાડામાં ૨-૩ છાણુનો અગ્નિ આપવો. ૧૨ કલાક સુધી ૧-૧ છાણું મૂકતા જવું. સ્વાંગશીનજ થયે સંપુટ ખોલી, દવા કાઢી, ખરસ કરી લેવી; અથવા ત્રિકટુના કવાથની ૩ બાવના આપી ૧-૧ રતીની ગોળીઓ વાળવી. (૨. ૨.)

નોંધ—જો આ રસાયન બરોબર ન પાક્યું હોય અને ગંધક રહી ગયો હોય તો ફરી મંપુટ કરી ગળપુટ આપવો જોઈએ. સામાન્ય રીતે ગોળાનું વજન લગભગ ૨૮ તોલા રહેવું જોઈએ.

માત્રા—૧ થી ૨ રતી દિવસમાં ૨ વાર ત્રિકટુના ચૂર્ણ અને મધ સાથે આપવું.

ઉપયોગ—આ રસના સેવનથી અર્ધાંગવાત અને એકાંગવાત (શરીરના ઠાઈ પછુ હાથપગ વગેરેમાં વાનરોગથી ચત્યતા આવી જવી) મટે છે. અર્ધાંગ-વાતમાં જો ચોડા ચોડા દિવસે વારંવાર કંપ થતો હોય તો તે આ રસના સેવ-નથી શમી જાય છે.

આ રસાયન દીપન, પાચન, ઉષ્ણ, કફન, વિષન, માંસપેશીઓને સક્તિ આપનાર, રક્તવાહિનીઓમાં રહેલા દોષનું ગોષ્ઠન કરનાર છે. માટે કફપ્રધાન પ્રકૃ-તિવાળાને, મેદવળાને, બહુ ચોખા ખાનારને અને બહુ દંડ પાણી પીનાર માટે આ રસાયન અમૂત સમાન ઉપકારક છે.

અર્ધાગવાનમાં એકાંગવીર અને અર્ધાગવાનારિ એ બે રસાયન વધારે વપરાય છે. વાનપ્રકૃતિ, ઉપદંશના વિપવાળા અને દારૂડિયા માટે એકાંગવીર વધારે વપરાય છે. તેમજ પિત્તપ્રકૃતિવાળા, નળજા હૃદયવાળા અને વધારે મૃદવાળા તેમજ જોમની રક્તવાહિનીઓમાં આમ અને કફનો મંચય થયો હોય તેમને માટે અર્ધાંગ-વાતારિ હિતકર છે.

આ રસાયન મંદાગ્નિ અને વધારે મૃદવાળા માટે ઉપયોગી હોવાથી અનુ-પાનમાં ચિકિત્સુ અને મધની યોજના કરી છે. તેમજ આમ-મેદ બળી ગયા પછી વાનનાડીઓને ચક્રિત આપવા માટે અનુપાન તરીકે મહારાત્નાદિ ક્વાય, દશમૂળ ક્વાય (ગજા, એરંડમૂળ, રારના, સૂંઠ અને દેવદાર મેળવી) અથવા દેવદાર્વાદિ ક્વાય આપાય છે.

જો પહેલાં દરદીને ઉપદંશ થયેલ હોય, તો આ રસાયન સાથે મલ્લસિંદૂર નં. ૨ કે ચોપચિન્માદિ ચૂર્ણ આપતા રહેવું જોઈએ.

આ રસાયન હૃદયની પેશીઓ અને રક્તવાહિનીઓની દીવાતોને બળ આપે છે અને પાચનક્રિયા સુધારે છે. તેથી કાચો રસ રક્તમાં દાખલ થઈ રક્તવાહિની-ઓના માર્ગનો અવરોધ કરે છે તે રસની ઉત્પત્તિ અને રક્તમાં પ્રવેશ બંને બંધ થઈ જાય છે. તેમજ જંતુદ્ધન અને વિપદા ગુણ હોવાથી લોહીમાં રહેલા જંતુઓ અને વિપનો નાશ થઈ રક્તપ્રસાદન થાય છે. પછી આક્ષેપ અને કંપ ઉત્પન્ન થતા નથી, કેશિકાઓ વૃદ્ધી પામે છે અને રક્તવાહિનીઓ અને માંસપેશીઓના બળની વૃદ્ધિ થાય છે અને પક્ષાઘાત મરી જાય છે.

પક્ષાઘાત નવો હોય તો થોડા જ દિવસમાં ફાયદો થાય છે. જો ૮-૧૦ મહિના થઈ ગયા હોય અને કેન્દ્ર મૃત ન થયું હોય તો ફાયદો થઈ શકે છે પણ વખત લાગે છે. એવા જૂના રોગવાળાને માત્રા ઓછી આપવી જોઈએ. દારૂણ રોગનિરોધક શક્તિ બહુ નબળી પડી જાય છે. અનુપાન—મહારાત્નાદિ ક્વાય.

આ રસ અર્ધાગવાત માફક અર્દિત, હાથ-પગ કે આંગળીઓનો પક્ષાઘાત, ગૃધ્રસી, કંપવાત, આક્ષેપક (બહિર્ચામ, અંતર્ચામ વગેરે) વાત આ બધા પર હિતકર છે. જે વાતરોગમાં દરદવાળા ભાગની ચેતના હુમ્મ થઈ ગઈ હોય તેને આ રસથી મોટે ભાગે અસર થઈ શકતી નથી.

સૂચના—(૧) આ રસાયનમાં તાત્ર મુખ્ય છે. માટે આ ઔષધિ સાથે દૂધ ન લેવું જોઈએ. જે દરદીઓને ઊંચા અનુકૂળ આવતી હોય તેને ઊંચા આપવાથી આ રસાયન વધારે ફાયદો કરે છે.

(૨) ચાતુ બ્યસન હોય તો અર્ધાગવાતારિ લેવાના ૧ કલાક પહેલાં કે ૨ કલાક પછી આપવી. ચામાં દૂધ ઓછું નાખવું. દારૂનું બ્યસન હોય તો તે છોડાવી દેવું.

(૩) શક્તિનો વિચાર કરી માત્રા ઝોછી કરવી નોંધ્યો. વધારે માત્રામાં આપવાથી પ્રતિક્ષિત ક્રિયા થઈ વાતવાહિનીઓ અને કૈશિકાઓ તૂટી જાય છે.

(૧૬૪) અવિંત્યશક્તિ રસ

વિધિ—શુદ્ધ સોમલ, શુદ્ધ હરતાલ અને શુદ્ધ હિંગજોલ ૧-૧ તોડો લઈ ૧૥ શેર કારેલાંના રસમાં ખરલ કરી સરસવ જેવડી ગોળાઓ વાળવી. કારેલાંનો રસ થોડો થોડો મેળવી ૧૥ શેર પાવો નોંધ્યો.

માત્રા—૧ થી ૨ ગોળા દિવસમાં ૨ વાર બળ વગેરે નોંધને આપવી.

અનુપાત અને ઉપયોગ—શ્વસનક સન્નિપાત, ફેફસાંનો સોજો, શ્વાસ, કાસ, કફજ્વર અને સન્નિપાત વગેરેમાં આ રસ સાકર સાથે જલદી ચમત્કારિક ફાયદો થાય છે. ભૂખ અને તરસ લાગે ત્યારે માત્ર દૂધ જ આપવું, ખીન્ને કાંઈ ખોરાક ન આપવો. રોગનો વેગ શમી જાય પછી થોડા દિવસ સુધી સવાર-સાંજ અબ્રકબરમ અને શૂંગભરમ સમભાગે મેળવી ૧-૧ રતી મધ, ઘી અને સાકર અથવા એકલા ઘી સાથે ચટાડવી નોંધ્યો.

શ્વસનક સન્નિપાત માફક આ રસાયન વિષમજ્વરોમાં સારો ફાયદો કરે છે. સતત, એકાદિક, તરિયો, ચોથિયો આ બધા પર જલ્દી અસર કરે છે. તાવની પાળાને દિવસમાં ૩ વાર આ ઔષધિ આપવાથી તાવ મોટે ભાગે અટકી જાય છે. તાવ રોકાયા પછી પણ ૪-૬ દિવસ સુધી આ રસાયનનું સેવન કરવું નોંધ્યો.

અનુભવ કરતાં આ રસ વસ્તુતઃ ખૂબ જ શક્તિશાળી સાબિત થયો છે. આ રસ અમને સુગ્મજનના સ્વ. યતિજી મહારાજના શિષ્ય કલકત્તાનિવાસી પં. નારાયણદત્તજી જ્યોતિર્વિદ તરફથી મળ્યો છે. તે બદલ ખરેખર અમે તેમના આભારી છીએ.

(શ્રી પં. ગોવર્ધનજી છાંગાણી બિપદ્કેસરી)

(૧૬૫) ક્ષુદ્રબોધક રસ

વિધિ—શુદ્ધ પારે, શુદ્ધ ગંધક, કુલાવેલો ટંકણખાર, મૂંઠ, મરી, પીપર, સાણખાર, જવખાર, હરડે, બહેડાં, આમળાં, ચવક, ચિત્રકમૂળ, પાંચલવણુ (સિંધવ, સંયળ, મીઠું, ખિડલૂણુ અને સાંભણલૂણુ). ડાંસરિયા, અનારદાણા, મૂંઠ, લોહભરમ અને ભીમસેની કપૂર આ બધું સમભાગે લેવું. પારા અને ગંધકની કળલવી કરી, અંદર લોહભરમ મેળવી, પછી બાકીની ઔષધિઓનું ચૂર્ણ મેળવવું. પછી ખાટા નેતરનો કપાય, આફનો રસ, લીંબુનો રસ, અજમાનો કપાય બધાની અનુક્રમે ૩-૩ ભાવના આપી ચણા જેવડી ગોળાઓ વાળવી.

(શ્રી પં. ગોવર્ધનજી છાંગાણી બિપદ્કેસરી)

માત્રા—૧ થી ૨ ગોળા દિવસમાં ૨ થી ૩ વાર પાણી સાથે આપવી.

ઉપયોગ—કાષ્ઠ પશુ રોગથી થયેલા મંદાગ્નિમાં આ રસ સારી રીતે વપરાય છે. એથી જીખ જલદી ઊઘડે છે, એવો અભારો લાંબા વખતનો અનુભવ છે. વાતજન્ય અને કફજન્ય અગ્નિમાં, કળાજિયાત, અરુચિ, ઉદરચળ અને અપચો આ રસના સેવનથી મટી જાય છે તથા ચહેરા પર લાલાશ અને સ્ફૂર્તિ આવી જાય છે.

આમાશયના રસસ્ત્રાવમાં લવણાશ્લ એછો ચવાથી ઉત્પન્ન થયેલા મંદાગ્નિ પર આ રસાયન વપરાય છે. એટલે કે વાતજ અને કફજ વિકારો આ પર અપાય છે. વાતજ વિકારમાં કળાજિયાત, કાષ્ઠ વાર અનાજ ન પચવું વગેરે લક્ષણો અને કફજ વિકારમાં આમ ઉત્પન્ન થવો, પેટ ભારે રહેવું, મોં મીઠું રહેવું, જીભ પર છારી, પેટમાં ચળ વગેરે લક્ષણો થાય છે. મંદાગ્નિ ગમે તે કારણે થયો હોય, કેટલાયે દરદીઓને લવણાશ્લનો સ્ત્રાવ વધારે થાય છે તેને પશુ મંદાગ્નિ કહે છે. પૈત્તિક અગ્નિમાં, વિદ્યધાજીર્ણનાં લક્ષણો—છાતીમાં જળતરા, ખાટા એકાર, પરસેવો—થાય છે. એની પર આ રસાયન વપરાતું નથી.

તમક્રાસના દરદી જો ગરમ ગરમ આ, ગરમ ગરમ ખોરાક વગેરે વધારે પ્રમાણમાં લે છે તો તેમની પાચનક્રિયા બિલકુલ મંદ થઈ જાય છે. મોટા ભાગે આમાશયના રસસ્ત્રાવમાં લવણાશ્લ નથી હોતો, એથી આખો દિવસ દમ હેરાન કરે છે. એવા દરદીઓને ગરમ પીણું છોડાવી આ રસાયન આપવામાં આવે તો થોડા જ દિવસમાં પાચનક્રિયા સુધરી જાય છે.

(૬૬૬) પ્રમેહગન્ધકેસરી રસ

વિધિ—લોહભસ્મ, નાગભસ્મ અને બંગભસ્મ ૧-૧ તોલા, અબ્રકભસ્મ, ૪ તોલા, શિલાજિત ૫ તોલા અને આવળનાં ફૂલનાં કેસર ૬ તોલા લેવાં. બધાંને મેળવી, લીંબુના રસમાં ૭ દિવસ ખરલ કરી ૧-૧ રતીની ગોળાઓ વાળવી.

(વૈ. સા. સં.)

માત્રા—૧ થી ૩ ગોળા દિવસમાં ૨ વાર પાણી, ગુડમરનો અર્ક અથવા રોગ અનુસાર અનુપાત સાથે આપવી. પ્રમેહ પર ઘી-સાકર અને મધ સાથે આપવી.

ઉપયોગ—આ રસ મધુમેહ, લાલાગેહ, સાંદ્રમેહ, બધી જાતના પિત્તપ્રમેહ, મૂત્રકૃમ્મ, અસ્મરી અને દાહ વગેરેનો નાશ કરે છે.

આ રસથી મધુમેહમાં સાકર એકદમ ઓછી થઈ જાય છે. નાગભસ્મ અને શિલાજિતના સંયોગથી સાકર જનતી ઓછી થાય છે. મધુમેહ ચવામાં શરીરની અંદરનાં કારણોમાં અગ્નિશયની વિકૃતિ એ મુખ્ય કારણ છે. એમાંથી ઉત્પન્ન થનાર આગનેપરસથી આહાર રસમાંના સાકરવાળા અને પિષ્ટિમય પદાર્થો સારી

રીતે પચે છે. આગ્નેય રસનો આ ગુણુ ઓછો થઈ જાય ત્યારે સાકર પચતી નથી. આ રીતે ત્રણે દોષો, મળ્મ, રસ, ઓજ, મેદ, રક્ત, શુક્ર, લસીકા, વસા, માંસ વગેરે દૂષિત થાય છે. એટલે કે ધાતુઓ અને ઉપધાતુઓ દૂષિત થાય છે. આ રસથી આ બધી વિકૃતિઓ દૂર થાય છે, અગ્ન્યાશયના ઘટકોની વિકૃતિ દૂર થઈ તે જળવાન જને છે, આગ્નેય રસનો સાવ ખરોખર થવા માટે છે અને આ રીતે સાકર જળવાની ક્રિયા નિયમિત થવાથી મધુમેહ મટી જાય છે.

મધુમેહમાં વારંવાર પેશાબ થવો, બપોર તરસ, મોં સુકકું, ખૂબ ખૂબ લાગવી, આંખે અંધારાં આવી જવાં, ભ્રમ, કાનમાં ધ્રુમકારા થવા, કાનના અવાજને લાઇને ખેચેની રહેવી અને માયાનું દર્દ થવું વગેરે લક્ષણો હોય ત્યારે આ રસ આપવાથી બહુ ફાયદો થાય છે.

મધુમેહમાં ઘણા ઉપદ્રવો થાય છે. આમાં મૂત્રાસુત (પેશાબમાં એસિટોન યુરિયા-Acetone Uria) જવો એ એક બપોર ઉપદ્રવ છે. (એનું વિવરણ 'ચિકિત્સાતત્ત્વમટીપ' પ્રથમ ખંડ, પૃ. ૧૨૧ માં છે.) આ રોગ પર આ રસ સારો ફાયદો કરે છે.

આખા શરીરમાં થળ, રક્તવાહિનીઓમાંના વાયુનો પ્રકોપ, કસાપખંજ જેવો કંપ, ચાક્ષતા પગ મરડાવો, સાંધે સાંધા દીક્ષા થઈ જવા, દરદ એટલું સખત કે રાતદિવસ ઊંઘ ન આવવી, ગરમ પાણીથી સેકવાથી કે તેજ માલિસ કરવાથી થોડીવાર સારું લાગવું, અથવા દરદીથી હાથ અડકે તે પણ સહન ન થવો તો નેક્ષના માલિસની વાત જ શી? આવાં લક્ષણોવાળા મધુમેહમાં આ પ્રમેહગજોસરી રસ બહુ વપરાય છે.

વારંવાર ચક્કર આવવાં, માથું ઊંચું કરતાં ચક્કર આવી ગળડી જવાશે તેવું લાગવું, વારંવાર પેશાબ થવો, દર પેશાબે શક્તિ ઘટી જતી હોય તેવું લાગવું, પેશાબનો રંગ પીળો કે રાખોડિયો હોય વગેરે લક્ષણો હોય ત્યારે આ રસ આપવો જોઈએ.

મૂત્રકૃમ્હ પર આ રસ સારી અસર કરે છે. મૂત્રકૃમ્હ અને મૂત્રાધાતમાં ફેર છે. મૂત્રાધાતમાં મૂત્ર જ ઓછું ઉત્પન્ન થાય છે. મૂત્રકૃમ્હમાં મૂત્ર ઉત્પન્ન થવામાં કાંઈ અડચણ પડતી નથી. પણ મૂત્રાશયથી મૂત્રનલિકાના છેડા સુધીમાં કાંઈક રોકાણ હોય છે. આથી પેશાબ થોડો થોડો આવે છે. આ રોગ જૂનો હોય તો તેમાં આ રસ સારી અસર કરે છે. પૌરુષગ્રંથિ (Prostate gland) બહુ વધી ન ગઈ હોય તો તે ગ્રંથિ વધવાથી થતા મૂત્રકૃમ્હમાં આ રસ સારી અસર કરે

છે. જૂના પરમિયાના રોગીને થતા મૂત્રકૃમ્મમાં આ રસ કરતાં સુવર્ણબંગ વધારે વપરાય છે.

લાલમેહ અને સાંદ્રમેહમાં આ રસ સારો ફાયદો કરે છે. દૂંડામાં પ્રમેહ-ગળદેસરી રસ ધાતુપરિપોષણ ક્રમને વ્યવસ્થિત કરનાર, શક્તિ વધારનાર, સાકર બનવાના કાર્યને નિયમિત કરનાર, રસાયન અને મૂત્રના દોષોનો નાશ કરનાર છે. આ રસ વાયુ, પિત્ત અને કફ ત્રણે દોષ, રસ, રક્તથી શુદ્ધ સુધીની બધી ધાતુઓ તેમજ અગ્ન્યાશય, યકૃત અને મૂત્રમાર્ગ પર ફાયદો કરે છે.

(ઔ. ગુ. ધ. રસ.ના આધારે)

(૧૬૭) મેહાંતક રસ

વિધિ—અબ્રહમ ૧ તોલા, લોહબ્રમ ૨ તોલા, નાગબ્રમ ૩ તોલા અને બંગબ્રમ ૪ તોલા લેવી. બધાને મેળવી, તાદ્ગુણી, કુકરકંદ, ક્ષતાવરી અને સુખડના ક્વાથમાં ૩-૩ કલાક ખરસ કરી ૧-૨ રતીની ગોળાઓ વાળવી. (ચા. ર.)

માત્રા—૧ થી ૨ ગોળી સાકર અને માખણ સાથે આપવી.

સૂચના—પ્રમેહના રોગીઓનું યકૃત નળું પડી ગયું હોય અને યકૃતમાંથી આંતરડાંમાં પિત્તનો સાવ ઓછો થતો હોય તેમને ગરમ કરી કંડા કરેલા ગાયના દૂધ સાથે મેહાંતક રસ આપવો જોઈએ. દૂધને ૧-૨ ભિભરા આવે એટલું જોઈએ. દૂધ માફક ન આવે તેમને આમળાંતું હિમ કે મકા સાથે આપી શકાય છે.

ઉપયોગ—આ રસનું પ્રીત્તું નામ ‘પંચાવતેહ રસાયન’ પણ છે. આ રસ સવારમાં વિધિપૂર્વક લેવાથી બધી જાતના પ્રમેહોનો નાશ કરે છે. શાસ્ત્રિઓખા, પરવળ, ચંદનબટવો, તાંદળજો, મહેછી વગેરે શાક, મગનો ચણ અને કાચાં કેળાંનું શાક એ બધું પથ્ય છે. આ રસ પ્રમેહ ઉપરાંત અર્શ, સંગ્રહણી, મૂત્ર-કૃમ્મ, પથરી, કમળો, પાંડુરોગ, સોજા, અપરમાર, ક્ષતભય અને રક્તકાસ વગેરે રોગોને નાશ કરે છે.

આ રસ ખાસ કરીને પિત્તજ પ્રમેહો—કાલમેહ, નીલમેહ, હારિદ્રમેહ, માંજિ-પ્રમેહ વગેરે—પર વધારે વપરાય છે. આ પ્રમેહોમાં યકૃતના કાર્યમાં વિકૃતિ થાય છે. એથી પેશાબ જુદા જુદા રંગના થાય છે. અબ્રહમ ૨ ધાતુપરિપોષણ પર અસર કરી ધીમે ધીમે ગુરદા પર પણ અસર કરે છે અને છેવટે પ્રમેહ મટે છે. આ રસ પ્રમેહપિટ્તકા પર વપરાય છે. પણ આ રસ સાથે સિદ્ધાન્તિત આપવો જોઈએ.

રક્તાર્શ પછી હૃદયના ધમકારા વધી જવા, ધમનીઓનું સ્પંદન વધવું, ચક્રર અને પાંડુતા આવી જવી, વગેરે વિકારોમાં આ મેહાંતક રસ સારી અસર કરે છે. સંગ્રહણીના રોગમાં એક જાતની પાંડુતા આવે છે તે પણ આ રસથી મટે છે.

પથરીથી મૂત્રાશયમાં નળજાઇ આવી જવાથી પથરીના ઝીણા ઝીણા કણો કોઇ કોઇ જગ્યાએ રોકાય છે. પછી ભયંકર દરદ થાય છે, પેશાબ યતાં બહુ હેરાનગતિ થાય છે, કોઇવાર પથરીની કણ નીકળી જાય છે અને પેશાબનો રંગ મેલો હોય છે. આ વખતે આ રસ સારી અસર કરે છે. અનુપાન તરીકે ગળેનો સ્વરસ કે એખરાનાં બીનું હિમ આપવું જોઇએ.

પિત્તનો સાથ રોકાવાથી કે યકૃતમાં વિકૃતિ યવાથી કમજો થાય છે. જે યકૃતની વિકૃતિથી કમજો થયો હોય તો તેમાં આ રસ વપરાય છે.

યુવાન સ્ત્રીઓને યનાર હલીમક (હારિદ્રક પાંડુરોગ)માં આ રસ સારો ફાયદો કરે છે. આ રસ લેતી વખતે ખોરાકમાં ઘઉંનો વગર ચાળેલો લોટ, ગાયનું માખણ કે તાજું ઘી અને શાકભાજી વધારે લેવાં જોઇએ.

પાંડુરોગ પછી આવનાર સોજા, ગુરદાના રોગથી યનારા સોજા, હૃદયના રોગથી યનારા સોજા વગેરે આખા શરીરના સોજા મટવા પછી આવેલી અશક્તિ દૂર કરવા અને અશક્તિમાં ફરી સોજા ન આવે તેવું કરવા માટે આ રસ બહુ જ સારી રીતે વપરાય છે.

ઉરઃક્ષત પછી યનારા ક્ષયરોગમાં આ રસ સારી અસર કરે છે. ઉરઃક્ષતમાં ખાંસી સાથે લોહી પડવું કે ખીજ જાતના ક્ષયમાં ખાંસી સાથે લોહી પડવું હોય તેમાં આ રસ સારો ફાયદો કરે છે. અનુપાનરૂપે અરડૂસીનો રસ અને મધ કે વાસાવલેહ મેળવીને આપવાથી જલદી ફાયદો થાય છે.

આ રસમાં આવેલી અબ્રક વગેરે ભસ્મોના સંયોગથી ધાતુપરિપોષણ ક્રમ વ્યવસ્થિત થાય છે અને પેશાબમાં જતી સાકર ઓછી થઇ જાય છે. આ માટે પેશાબ અને લોહી વારંવાર તપાસી નિર્ણય કરવો જોઇએ.

(ઓ. ગુ. ધ. શા.ના આધારે)

(૧૬૮) સૂતિકાભરણ રસ

વિધિ—સુવર્ણભસ્મ, રૌપ્યભસ્મ, તામ્રભસ્મ, પ્રવાલભસ્મ, શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ ગંધક, અબ્રકભસ્મ, શુદ્ધ હરતાલ, શુદ્ધ મનઃસિંધ, સૂંદ, મરી, પીપર અને કકુ આ ૧૩ ઔષધિઓ સરખે ભાગે લેવી. પછી તેને વિધિપૂર્વક મેળવી આકડાના દૂધમાં ખરલ કરવું. પછી ચિત્રકમૂળનો ઉકાળો અને સાટોડીના રસની ૧-૧ ભાવના આપી ગોળો વાળવો. ગોળો સુકાઇ જાય એટલે સરાવમંપુટમાં મૂકી મજબૂત કપડાંથી કરવી. પછી બૃધર્યંત્રમાં મૂકી અગ્નિ આપવો. સ્વાંગશીતળ થાય એટલે ખરલ કરી લેવું.

(૨. થો. સા.)

માત્રા—૦૧ થી ૦૩ રતી રોગ અનુસાર અનુપાન સાથે આપવું.

ઉપયોગ—આ રસ જલ્દી જનના સૂતિકારોગ, ખાસ કરીને ધનુર્વાત અને ત્રિદોષગ્રન્થ વ્યાધિઓના નાશ કરે છે.

સૂતિકાન્તરનું કારણ સૂતિકાવિષ છે. પ્રસવ વખતે સ્વચ્છતા ન રાખવાથી અથવા ગંદા વસ્ત્ર કે ચીજોથી કે અભણ માણસોના ગંદા હાથ લાગવાથી બહારનું સેન્દ્રિયવિષ યોનિમાર્ગમાં પેગી જાય છે. તેમજ પ્રસવ વખતની વેદના, પ્રસવ વખતે ગર્ભાશય કે યોનિના કુખ આગળ વળી થવો, ઝોળ પડવાથી ગર્ભાશયની સ્પેષ્મકક્ષામાં ક્ષોભ થવો, ક્ષોભ કે વળુમાં વિષ દાખલ થવું વગેરે કારણોથી દોષોનો પ્રકાપ થાય છે. પછી આખા શરીરમાં અસર થઇ સૂતિકાન્તર ઉત્પન્ન થાય છે. આ ન્તરમાં ન્તરનાં સામાન્ય લક્ષણો તો થાય છે જ, પણ તે સાથે યોનિમાંના આવમાં દુર્ગંધ મારવી, ગર્ભાશય પ્રદેશ પર અડકના દરદ થવું, સફેદ કે લોહીવાળો આવ થવો વગેરે લક્ષણો થાય છે. આ ન્તર પર સૂતિકાભરણ રસ આપવો જોઈએ. તેમજ યોનિમાર્ગ ઉત્તર બંધિથી ધોવો જોઈએ. માત્ર યોનિ-માર્ગ જ નહિ પણ કુચની નજી ગર્ભાશયના કુખમાં મૂકી ગર્ભાશય પણ સાફ કરવું જોઈએ. આ કામ તેના નિષ્ણાનો પાસે કરાવવું જોઈએ. કારણ કે પ્રસવની વેદના, ક્ષેદ અને લોહી વહેવાથી ગર્ભાશય બહુ નાચુક બની જાય છે. એટલે ગંભીરપૂર્વક કામ કરવું જોઈએ. પહેલાં શોધન બંધિ આપવી; પછી જલ્દી હોય તો તેલની શમન બંધિ આપવી.

આ રસથી સૂતિકાન્તરનું સેન્દ્રિય વિષ નાશ પામે છે અને દોષોની વિકૃતિ મટી ન્તરનું શમન થાય છે.

સૂતિકાવિષ અને તેનાથી થતા દોષોના પ્રકાપની વાતવાહિનીઓ અને સ્નાયુ-ઓ ખાસ કરીને બહારના ભાગના સ્નાયુઓના છેડાઓ પર અસર થઈ ધનુર્વાત ઉત્પન્ન થાય છે. વાનવદ મંડળમાં સુપુષ્પાના અગ્રભાગમાં અને ત્રિકાશ્થિના અંદરના ભાગમાં રહેલા જળમાં દૂષિતતા વધારે હોય છે. શરૂઆતમાં જડધુ પકડાય છે. આ ધનુર્વાતનું પહેલું અને સ્પષ્ટ લક્ષણ છે. પછી શરીરમાં તાણ આવવા મારે છે. તાણથી શરીર ધનુષ્ય માફક વળી જાય છે. શરીર અંદર વળે તેને અંતર આપામ અને બહારની બાજુ વળે તેને બહિરાપામ કહેવાય છે. ધનુષ્કંપ વગેરે શબ્દો લક્ષણો બતાવનાર છે. આ રીતે સુવાવડી સ્ત્રીઓ સિવાયનાને પણ ધનુર્વાત થાય છે. પણ તેમાં સૂતિકાવિષ કારણ નથી હોતું. સૂતિકાવિષ માફક કાંઈ વાગવું વગેરે કારણોથી ઉત્પન્ન થયેલા આગંતુક વળુમાં પણ સેન્દ્રિય વિષ દાખલ થઇ ધનુર્વાત થાય છે. આ બંને પર સૂતિકાભરણ રસ સારી અસર કરે છે.

કાકડુટ રસ પણ ધનુર્વાતમાં વપરાય છે. પણ તે બહુ તીવ્ર છે અને આ સૂતિકાભરણ બહુ સૌમ્ય છે. આ રસ તાજ હોય તો પણ આપી શકાય છે.

કાઢકૂટ રસ તાવ હોય ત્યારે આપી શકાતો નથી. કાઢકૂટ રસથી હૃદય અને નાડીનો વેગ વધી જાય છે. લોહીનો સ્ત્રાવ થતો હોય ત્યારે પણ કાઢકૂટ રસ ન આપવો જોઈએ. જો લોહીનો સ્ત્રાવ થતો હોય તો સૂતિકાભરણ અને સુવર્ણમાક્ષિક મેળવીને આપવાથી જલદી અસર કરે છે. ▢

સૂતિકાવિપથી ઉત્પન્ન થનારા સન્નિપાતમાં આ રસ સારું કામ કરે છે. આ સન્નિપાત ન્વરમાં જે જે સ્થાનોમાં વિકૃતિ થઈ હોય તેમાં દરદ વધારે યતું હોય તો તેના પર પણ આ રસ સારી અસર કરે છે.

શ્લેષ્મિક સન્નિપાતમાં છાતીની શ્વળ ખાસ લક્ષણ હોય અથવા સુવાવડી સ્ત્રીને શ્લેષ્મિક સન્નિપાત થયો હોય તો આ રસ વધારે વપરાય છે. જો હૃદયમાં શ્વળ મારતી હોય તો તે પણ આ રસથી બેસી જાય છે. કેડમાં શ્વળ અને સાથે સાથે સહેજ તાણ હોય ત્યારે આ રસ સારો ફાયદો કરે છે.

દૂધમાં સૂતિકાભરણ રસ વિપ, તાણ, જંતુઓ અને તાવનો નાશ કરનાર છે; તેમજ ગર્ભાશય, વાતવાહિનીઓ, સુષુપ્ત્યાનું મુખ અને અગ્રભાગ પર એ શામક અસર કરે છે. આ રસ વાયુ વગેરે દોષ અને રસ, રક્ત, મૂત્ર અને રનાયુકંડ-રાઓ એ દૂષ્યો પર ફાયદો કરે છે. (આ૦. ગુ. ધ. શા.)

(૧૬૯) સ્મૃતિસાગર રસ

ત્રિધિ—શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ ગંધક, શુદ્ધ હરતાલ, શુદ્ધ મનઃશિલ અને તામ્ર-ભસ્મ એ પાંચ ઔષધિઓ સમભાગે મેળવી વજ અને આહીના ક્વાથની ૨૧-૨૧ અને માલકાંકણીના તેલની ૧ ભાવના આપવાથી સ્મૃતિસાગર રસ તૈયાર થાય છે. જો આમાં આહીના ક્વાથ પહેલાં માલકાંકણીના તેલની ભાવના આપવામાં આવે તો ગોળાઓ વાળવી સહેલી પડે છે. કેટલાક મંથકારોએ આ રસના પાકમાં સુવર્ણમાક્ષિક ભસ્મ લખી છે. સુવર્ણમાક્ષિક ભસ્મ નાખવાથી વધારે શુણ્કારી બને છે. (ધો. ૨૦.)

માત્રા—૦૧ થી ૧ રતી માખણ અથવા ઘી સાથે આપવું.

ઉપયોગ—આ રસ અપરમાર માટે બહુ ઉપયોગી છે. આ રસ સહસ્તાર અને વાતવાહિનીઓ પર શામક અસર કરે છે. ખાસ કરીને આત્માવાહી (ચેષ્ટા-વાહી) નાડીઓનો ક્ષોભ હોય ત્યારે સારું કામ કરે છે. મહાવાતવિધ્વંસન, એકાંગવીર અને સ્મૃતિસાગર એ વાયુનું શમન કરનાર ત્રિપુટી છે. આ રસો સ્નિગ્ધ શુણ્કવાળા રસો કહેવાય છે.

સ્મૃતિસાગર ઉન્માદમાં સારી અસર કરે છે. ઉન્માદ માત્ર મનના ભ્રમથી ઉત્પન્ન થાય છે. આ રોગ નળના મનવાળા માણસોને થનાર મનનો રોગ છે. અપરમાર માત્ર માનસિક રોગ નથી, કારણ અને જીદાં જીદાં લક્ષણોને લીધે ઉન્માદ

જુદી જુદી જાનનો થાય છે. જ્યાં કારણોના મળમાં ઘણું દર્શને દેખી અભાવ અને અમદનથીસના એ મુખ્ય કારણો હોય છે. દેહકાઢ માણુમેનો સ્વભાવ જ એવો હોય છે કે જરા નેટલું પણ સદન નથી થતું. એવા માણુમેને આ રોગ જલદી થાય છે. આ રીતે માત્ર મનના ક્ષોભથી આ રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. આ એક પ્રકાર છે. ખીન્ન પ્રકારમાં શરીરના દોષોમાં વિકૃતિ થઈ મન પર અસર થઈ ઉન્માદ ઉત્પન્ન થાય છે. ત્રીજોના સ્વભાવમાં ક્રોધગતા, ગર્ભાવસ્થા અને પ્રવૃત્તાવસ્થા વગેરે કારણોથી ઉન્માદની શૂંભિકા તૈયાર થાય છે. પછી દોષોનો પ્રકોપ કે માનસિક વિકૃતિ થઈ ઉન્માદ ઉત્પન્ન થાય છે. આ રોગ ત્રીજોને વધારે થાય છે.

ગર્ભાશયોન્માદ (દિગ્દીપ્તિ) અને જૂતોન્માદ યુવાન ત્રીજોને વધારે થાય છે. મોટી ઉંમરની ત્રીજોને ઓછો થાય છે. આમાં પણ ઉનાવળા અભાવવાળી, મંદુચિત મનવાળી, ક્રીણી બાળતો પર ક્રોધ કરનારી યુવતિઓને આ રોગ જલદી લાગુ પડે છે. જે જૂતોન્માદમાં અમાનુષી લક્ષણો વધારે હોય તેવા ઉન્માદમાં સ્મૃતિસાગર બહુ ઉપયોગી થતો નથી. પિશાચ, ક્ષત્ત, સર્પ, યક્ષ વગેરે પ્રકૃતિ પીડાતા માણુસોનાં લક્ષણો શાન્તમાં આવેલાં છે તે પર આ રસ કરતાં માનસ-રોગમાં કહેલાં જટામાંસી, વાગો, સર્પગંધા વગેરે ઔષધિઓ આપવી વધારે હિતકર મનાય છે.

ગર્ભાશયોન્માદમાં તાપ્યાદિ લોહ વધારે ઉપયોગી છે. તેમજ પિત્તપ્રધાન લક્ષણોમાં વધારે ઉપયોગી છે. વારંવાર ચક્કર, આંખે અંધારાં, મભરામણુ, દાહ વગેરે લક્ષણો થઈ જિહ્વી વધારે થતી હોય તો તાપ્યાદિ લોહ વધારે ઉપયોગી છે. પણ આ લક્ષણો ન હોય, શરીર તદ્દન જડ થઈ જવું, કોઈ ખાડામાં કે પાણીમાં પડી ગયા જેવું લાગવું, શરીરમાં ઝલુઝલુટી, મળામાં ધરર-ધરર અવાજ, ગગ-ડાટ, દાંત બંધાવા, દાંત આવવાથી લાળ નીકળવી, મોં પર જડતા, હાથ-પગના તળિયે પરમેવો થવો, પરસેવાની જગ્યાએ ખંજવાળ આવવી, મોટાં ચક્રામાં પડવાં, જિગકા, મોંમાં પાણી છૂટવું, પેટમાં જડતા લાગવી, પહેલાં શરીર જડ અને હાલુ થઈ ઉન્માદનો વેગ આવવો, પ્રકૃતિ રજૂળ અને કષ્ટપ્રધાન રહેવી, અટ-કાવ તદ્દન ઓછો આવવો અને પેટમાં દરદ થવું, ચૂંક આવવી, ગર્ભાશયની ચારે બાજુ જડતા, ઝલુઝલુટી, જિગકા આવી જિહ્વી થવી વગેરે લક્ષણોવાળા ગર્ભાશયોન્માદ પર સ્મૃતિસાગર રમ અમૃત સમાન ગુણુ કરે છે. વેગ પછી આખા શરીરમાં જડતા વધારે આવતી હોય એ ખામ લક્ષણુ હોવું નેહ્યં.

ઉન્માદનું કારણુ ક્રોધ, શોક કે ભય ગમે તે એક હોય ત્યારે તાપ્યાદિ લોહ હિતકર છે. પણ તે સિવાયના કારણુ હોય ત્યારે સ્મૃતિમાગર સારી અસર કરે

છે. અશીલુના વ્યવસનવાળાને ઉન્માદ થયો હોય ત્યારે સ્મૃતિસાગર બહુ ઉપયોગી છે. પણ ગાંજે, લાંગ અને દારૂના વ્યવસનવાળાના ઉન્માદ પર તાપ્યાદિ લોહ બહુ ઉત્તમ છે.

નાનાં બાળકોના બાલગ્રહ (તાણ) પર આ રસ ઉપયોગી ઔષધિ છે. તાણ એ સ્વતંત્ર રોગ નથી પણ એક પરતંત્ર લક્ષણ છે. નાનાં બાળકોમાં પેટમાં કાંધ વિકૃતિ થવાથી આ રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. તેમજ સહસાર વગેરે સ્થાનોમાં વિકૃતિ થવાથી પણ આ રોગ થાય છે. ઉદરની વિકૃતિથી ઉત્પન્ન થનારા રોગમાં પહેલાં પેટ સાફ કરનાર દવા આપી પછી શામક ઔષધિ આપવી જોઈએ. રકંધગ્રહ, પૂતના, અહિપૂતના, શીતપૂતના વગેરે બાલગ્રહોમાં સહસાર, તેનું આવરણ, સુપુમ્બા અને સુપુમ્બાકંદમાં દોષ હોય છે. આ રોગમાં બેચેની, બેશુદ્ધિ કે ધેન, હાથ-પગ બિલકુલ ન હાલવા, આંખો ઘેરાયેલી રહેવી, માત્ર તાણ આવે એટલી જ વાર હાલવાલ અને બાકીનો વખત પડી રહેવું વગેરે લક્ષણો થાય છે. આ વિકાર પર સ્મૃતિસાગર વધારે ઉપયોગી છે.

પક્ષાઘાતની તીવ્ર અવસ્થા ઓછી થઈ ગયા પછી પહેલી અવસ્થામાં સ્મૃતિ-સાગરની બહુ સારી અસર થવાના ઘણા દાખલા મળ્યાં આવે છે. આ રોગમાં ઠંડી જગ્યાએ સૂવું, બીનાં કપડાં પહેરવાં, ઠંડા પથ્થર પર લાંબો વખત બેસી રહેવું, શરદી લાગી જવી, અથવા બીજાં ઠંડીનાં કારણો હોય છે. બીજા જાતનાં કારણોથી થનારા પક્ષાઘાતમાં આ રસની સારી અસર થાય છે. પક્ષાઘાતની જીજ્ઞ અવસ્થામાં સ્મૃતિસાગર એકલો અથવા એકાંગવીર અને સ્મૃતિસાગર બંને દિવસના જુદીજુદી વખતે આપવાથી બહુ સારી અસર થાય છે. શરીરમાં જડતા, ઝણ-ઝણાટી, સોજા, સ્પષ્ટ બોક્કી ન ચકાવું, જીભ અટકવી, મોંમાં પાણી છૂટવું, જે ભાગમાં અસર થઈ હોય તે ભાગ જડ લાગવો વગેરે લક્ષણો હોય ત્યારે સ્મૃતિ-સાગર બહુ ઉપયોગી ઔષધિ છે.

સગર્ભાવસ્થામાં સ્ત્રીઓને યકૃતનો તીવ્ર સંક્રોચ કે ગર્ભવાત આ બે બહુ ભયંકર રોગો થાય છે. તીવ્ર યકૃતસંક્રોચથી આંખો અને આખું શરીર પીળું થઈ જાય છે, ઝાડો સફેદ થાય છે, તાવ જોરથી આવે છે, બિલટી થાય છે અને ૪-૫ દિવસ પછી તાણ આવવા માંડે છે. આમાં પિત્તપ્રધાન લક્ષણો હોય ત્યારે તાપ્યાદિ લોહ વધારે ઉપયોગી થઈ પડે છે. પરંતુ આ રોગમાં જડતા, મંદતા, આળસ, બિંધ, ધેન, બિચકા, બિલટી વગેરે લક્ષણો હોય ત્યારે સ્મૃતિસાગર વપરાય છે. ગર્ભવાતરોગમાં પહેલાં જડતા વગેરે લક્ષણો થઈ પછી તાણ આવવી, જડતા, બિચકા, ધેન, બહુ સિધિલતા વગેરે લક્ષણો મુખ્ય હોય તો સ્મૃતિસાગર આપવો જોઈએ. બેશુદ્ધિ હોય તોપણ સ્મૃતિસાગર બહુ ફાયદો આપે છે.

સંન્યાસ બહુ ભયંકર રોગ છે. આ રોગના ઘણાં કારણોમાં મનનો ક્ષોભ એ પણ એક કારણ છે. આનાથી રોગી બહુ બેચેન, ચાફલો અને બેશુદ્ધ જેવો પડી રહે છે. તે હાથ-પગ દલાવતો નથી, આંખો પણ બંધ રાખે છે, એકની એક જ રિયતિમાં પડ્યો પડ્યા ઘેરે છે. કાઈ પૂછે તો પણ જવાબ નથી આપતો અને તદ્દન બેશુદ્ધ લાગે છે. માત્ર સોપ ભોંકતા કાંઈક દરદ લાગે છે, પછી કાંઈ નહિ. આ રોગમાં ઠેલકાકે જડ-બેશુદ્ધ લાગે છે અને ઠેલકાકને માયામાં લોડીનું દયાણુ વધવાથી લાલ આંખો, માયામાં ભયંકર દરદ અને ડોક દલાવ્યા કરવી વગેરે લક્ષણો થાય છે. આ આંખો લાલ હોવી વગેરે લક્ષણોવાળા મંન્યાસ પર સ્મૃતિસાગર વપરાતો નથી. પણ જડના વધારે હોવાથી કાલ્યાણાત્મા વગર પડી રહેવું, ચરદી, લાળ પડવી વગેરે લક્ષણોમાં સ્મૃતિસાગર સારી અસર કરે છે.

અપતનક વગેરે જે રોગોમાં તાણુ આવે છે તેમાં સુપુમ્બ્યા અને મસ્તિષ્કા-વરણમાં વિકૃતિ થાય છે. આમાં કંઈનો મંસર્ગ અને જડતા વગેરે લક્ષણો વધારે હોય તો તેના પર સ્મૃતિસાગર એક ઉત્તમ ઔષધિ છે.

આક્ષેપકમાં તાણુ ઓછી થઈ પછી આખા શરીરમાં જડતા, ડોક પડી જતી, આખા શરીરમાં ઝણઝણાટી, મોં ગેરવાદ થઈ જવું, બળકા, આંખે અંધારાં આવી જતાં વગેરે લક્ષણો બળવાન હોય ત્યારે સ્મૃતિસાગર રસ સારી અસર કરે છે.

(જે આક્ષેપક વાતમાં કમર અને મેરુદંડમાં ભયંકર દરદ, બિંધ ન આવવી, ૧૦૨°-૧૦૩° તાવ રહેવો, રાતદિવસ ઝાટકા મારવા, હાથ-પગ ઠંડા, શરીરમાં જડતા અને ઝણઝણાટ થયા કરવો, વગેરે વાતકદ્દમધાન લક્ષણો હોય તો સ્મૃતિ-સાગર અને સિતોપલાદિ ચૂર્ણ મેળવી તુળસીનો રસ અને મધ સાથે દિવસમાં ૪ વાર આપતા રહેવાથી આક્ષેપ જલદી સખી બન્ય છે.)

અધિક, અત્રિક અથવા આક્ષેપક સન્નિપાત અથવા એવા બીજા ભયંકર સન્નિપાતોમાં બેશુદ્ધિ આવી કોઈ અંગ રહી જવું, તે અંગ કામ ન કરી શકે વગેરે લક્ષણો થાય તો સન્નિપાતની રોગની અસર મન, સહસાર, નાડીચક્ર કે આજ્ઞા-વાહીઓ પર થઈ ગઈ હોય એમ માનવું જોઈએ. એ જાતના રોગનું શમન કરી મૂળ વિપતો નાશ કરવા માટે સ્મૃતિસાગર બહુ ઉપયોગી ઔષધિ છે.

સન્નિપાત મૂળ કારણ ન હોવા છતાં પણ અત્યાંક ઠેલકાકની યાદશક્તિ જતી રહે છે. વૃદ્ધાવસ્થામાં ઘડપણને લીધે પણ યાદશક્તિ જતી રહે છે. આમાં મસ્તિષ્કને પૂરતું પોષણ મળતું હોતું નથી. વાતવાહિનીઓની ક્રિયા સારી રીતે થતી નથી. કદ્દોય પણ વધારે ઉત્પન્ન થાય છે. આવી જાતના સ્મૃતિત્રંશમાં આયુર્વેદિક ઔષધિઓમાં મહાવાતવિધ્વંસન અને સ્મૃતિસાગર સારું કામ કરે છે. તાણુ, શળ, સખ્ત દરદ મૂર્છા વગેરે લક્ષણો હોય ત્યારે મહાવાતવિધ્વંસન આપવો

જોઈએ. પણ સ્મૃતિવ્રંશ કે સ્મૃતિનાશથી માણસ જડ જેવો થઈ ગયો હોય તો સ્મૃતિસાગર વધારે ઉપયોગી છે.

ટૂંકમાં આ રસમાં મુખ્ય ઔષધિમાં તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ અને વ્યવાયી ગુણ હોવા છતાં પણ તે યોગવાહી છે. આ નિરિન્દ્રિય દ્રવ્યો પર શુદ્ધિમંસ્કાર કરવાથી ગુણ-વીર્ય વધ્યાં છે. આ દ્રવ્યગુણ વધારવા માટે બ્રાહ્મી વગેરે સેન્દ્રિય અને સંચેતન દ્રવ્યોની બાવના આપી છે.

બ્રાહ્મી, વજ અને માલકાંકણી ત્રણે શીતવીર્ય, શામક, વાયુ અને તાણુનો નાશ કરનાર છે. આ ઔષધિઓની બાવનાથી સ્મૃતિસાગરમાં પ્રભાવ દ્રવ્યોનું ધીમે ધીમે મિશ્રણ થઈ જાય છે.

પારો વગેરે ઔષધો તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, વ્યવાયી અને સૂક્ષ્મ સ્ત્રોતાગામી હોવાથી તેની સાથે મળેલી બ્રાહ્મી વગેરે ઔષધિઓના શામકત્વ વગેરે ગુણોને પોપણ મળે છે. પરિણામે સ્મૃતિસાગર બહુ બળવાન રસ બને છે. બ્રાહ્મીમાં બહુ મંદ સ્થિર ગુણ હોવાથી એનો શામક ગુણ એકદમ શોષાતો નથી. એટલે શરીરમાં શામકતા ફેલાતા બહુ વાર લાગે છે. પરંતુ પારો વગેરેના સંયોગથી બ્રાહ્મીના ગુણો વધે છે અને શરીરમાં એકદમ ફેલાઈ જાય છે. દ્રવ્યસંયોગ અને સંસ્કારથી તે અંદર બીજું દ્રવ્ય ઉત્પન્ન કરે છે. તેથી દ્રવ્યનો મૂળ સ્વભાવ જતો રહેતો નથી. યોગવાહી દ્રવ્યોનો નિયમ છે કે પોનાનો ગુણ ન છોડતા બીજા સાથેની ઔષધિઓનો ગુણ વધારે છે. આ દષ્ટિએ સ્મૃતિસાગર કદના મંસર્ગવાળા રોગો પર સારું કામ કરે છે.

આ રસ વાત અને કફદોષ, રસ, રક્ત અને માંસ એ દ્રવ્યો પર અસર કરે છે. તેમજ મનોદેશ, સહસાર, સુષુમ્ણા, આત્માવાહિનીઓ અને સ્નાયુઓ પર શામક અને આશ્વેપનાશક અસર કરે છે. (ઓ. ગુ. ધ. શા. ને આધારે)

ત્રીઓને લગભગ ૫૦ વર્ષની ઉંમરે મામિક આવતું બંધ થાય છે. તે વખતે કોઈને માથામાં દરદ અને કમર રહી જવી અને કોઈને માનસિક આધાત લાગી ઉન્માદનાં લક્ષણો યાય છે. આ ઉન્માદ પર સ્મૃતિસાગર અને મહાવાતવિધ્વંસન રસ મેળવી જટામાંસીનું ચૂર્ણ અને ઘી સાથે દિવસમાં ૩ વાર આપવાથી અને જમ્યા પછી સારસ્વતારિષ્ટ પીવા આપવાથી એ રોગ મટે છે.

(૧૭૦) કુષ્ઠકુઠાર રસ

વિધિ—પારદભસ્મ (રસસિંદૂર), શુદ્ધ ગંધક, લોહભસ્મ, તામ્રભસ્મ, ગૂગળ, હરડે, બહેડાં, આમળાં, શુદ્ધ ઝેરકોચલાં, ચિત્રકમૂળ અને શિલાનિત આ ૧૧ ઔષધિઓ ૪-૪ તોલા અને કરંજનાં બી અને અબ્રકભસ્મ ૧૬-૧૬ તોલા લેવાં. બધાંને વિધિપૂર્વક એકઠાં કરવાં. શિલાનિત અને ગૂગળ પાણીમાં નાંખી પછી

મેળવવાં. સારી રીતે સુકાઈ જાય અને એક થઈ જાય ત્યારે ઘી નાખવું. પછી તેમાં મધ નાખી ખરણીમાં ભરી લેવું. (૨. ચો. સા.)

માત્રા—૨ રતીથી ૧ માસે દિવસમાં ૨ વાર આપવું. પરહેજમાં શાલિ-ચોખા, દૂધ, મધ, સાકર અને ગ્રીષ્મ આપવો. દાહ થતો હોય તો પાતાલગરુડીનાં મૂળ, રતનજોતનાં મૂળ અને ધાણુને સમભાગે મેળવી ગંધાનાં જોટલી સાકર મેળવી ૧-૧ તોલો આપવું અથવા ગંગેટીના મૂળનું ચૂર્ણ મધ અને ઘી સાથે ચટાડવું.

ઉપયોગ—ગણદુષ્ટના જે રોગીઓના કાન, નાક, આંગળીઓ વગેરે ગળા ગયાં હોય, શરીર તદ્દન સડી ગયું હોય, શરીરમાંથી ભયંકર દુર્ગંધ મારતી હોય, માખીઓ ગળુગળુતી હોય એવાને આ રસ ઇવતદાન આપે છે અને શરીરને સુંદર બનાવે છે.

ગણદુષ્ટમાં આ રસ ઉપયોગી છે. આ રસમાં નાખેલી અમ્લકભરમ્બો ગુણુ ધાતુપરિપોષણ ક્રમને વ્યવસ્થિત કરવાનો છે તે અહીં સ્પષ્ટ દેખાય છે. દુષ્ટમાં ચામડી, લોહી, માંસ અને રક્તવારિ વગેરેમાં વિકૃતિ થાય છે. ગણદુષ્ટ થવાથી ચામડી તદ્દન સુકી અને સડી ગઈ જાય છે. એમાં ઉપરનો ભાગ ખાસ કરીને આંગળીઓના સાંધા ખરવા મારે છે. ત્વચાની સંવેદના ઓછી થવાથી આંગળી-ઓનાં એકે એક ટેરવાં ખરવા મારે છે. હાથ કે પગનાં ટેરવાં ખરી જવા છતાં દરદ થોડું હોય છે. જે ટેરવાં ખરે છે તે ભાગ માંસવાળો ખુલ્લો થઈ જાય છે. તેમાંથી કલેશવાળો ગંધાતો પાણી જેવો સ્રાવ નીકળે છે. તે આખી જગ્યા પાકીને જીપસી આવે છે. આટલું થવા છતાં દરદ કે અગતર બાકી થતી નથી. જડતા, હાથ-પગ હલાવવાની અશક્તિ અને આળસ એટલાં વધી જાય છે કે સૂતા તો સૂઈ રહેવાની જ ઇચ્છા થાય. બહુ જીંધ, ચામડીનો રંગ બદલાઈ જવો, આખા શરીરમાં ખૂબ રક્ષતા, ચામડી સૂજેલી અને ફાટેલી લાગવી, સ્પર્શ ન લાગવો, મધુ પડયા પછી તેમાંથી ગંધાતો સ્રાવ નીકળવો, મધુ જસદી ન રુઝાવો, બહુ પરસેવો, પરસેવામાંથી દુર્ગંધ આવવી વગેરે લક્ષણોવાળી સ્થિતિમાં આ રસ બહુ હિતકર છે. ખોરાકમાં મધુર રસનું સેવન વધારે કરવું જોઈએ. આ રસનો ગુણુ સંગ્રાવાહિનીઓને ફરીથી સંજ્ઞાની પ્રાપ્તિ કરાવવાનો છે. આને લીધે કેટલાકને દાહ થાય છે. (અૌ. ગુ. ધ. શા.)

(૧૭૦) પંચામૃત રસ

ત્રિધિ—પારાભરમ, અમ્લકભરમ, લોહભરમ, શુદ્ધ શિલાજિત, શુદ્ધ વજનાગ, ગંગો, ત્રિફળાના કવાચથી શુદ્ધ કરેલો મૂળગ અને તામ્રભરમ આ સાત ઔષધિઓ સરખે ભાગે લઈ, મેળવી, પાણી સાથે ખરચ કરી ૦૧-૦૧ રતીની ગાળાઓ

ધાળવી; અથવા ચૂર્ણ જ રહેવા દેવું. ગોળાઓ વાળવાથી થોડો પારો જુદો પડી જાય છે.

(૨. ૨.)

નોંધ—‘રસરતનાકર’ વગેરે કેટલાક ગ્રંથોના ટીકાકારોએ પારદભરમના અભાવે પ્રતિનિધિ તરીકે તામ્રભરમ લેવાનું અને-કોઈ કોઈ ટીકાકારે તામ્રભરમ પારદભરમ જેટલી લેવાનું કહ્યું છે.

પારામાં જંતુદ્ધન અને રસાયનગુણ મુખ્ય છે, અને તામ્રમાં ખરોળ અને યકૃતની શક્તિ વધારવાનો ગુણ મુખ્ય છે; એટલે અમે આ ગુણોની જરૂર સમજીને બંને ભરમો મેળવવી શ્રેષ્ઠ માની છે.

માત્રા—૧ થી ૨ ગોળા વાસાવલેહ, બકરીનું દૂધ, મધ અને પીપર, મરી અને ઘી અથવા પાણી સાથે.

ઉપયોગ—આ રસના સેવનથી ક્ષયના તાવ વગેરે ઉપદ્રવો મટે છે. જંતુ-જન્ય ક્ષયમાં તાવ વધારે હોય ત્યારે આ રસ વપરાય છે. પણ ક્ષયની પહેલી અવસ્થામાં જ્યારે તાવ વધારે ન હોય તે વખતે તીવ્ર રસો ન વપરાય તો સારું છે. પહેલી અવસ્થામાં અગ્રકભરમ, શૂંગભરમ, પ્રવાણપિષ્ઠિ અને ગજોસત્ત્વનું મિશ્રણ આપવું વધારે હિતકર છે. બીજી અને ત્રીજી અવસ્થામાં જ્યારે જ્વરનો વેગ તીવ્ર હોય છે ત્યારે જરૂર પ્રમાણે આ રસ આપવો. જ્યારે ક્ષયમાં રસ આદિ રક્તધાતુ ક્ષીણ થઈ માંસધાતુ ક્ષીણ થવા માંડે છે, બળ-માંસ ઘટે છે, દરદીને તાવ આવ્યા કરે છે, કફ વધારે પ્રમાણમાં નીકળે છે, ત્યારે આ રસ આપવો બહુ હિતકર છે.

વીર્યપાતની ટેવથી કે બહુ સંભોગથી વીર્યધાતુ ક્ષીણ થવાથી બીજી ધાતુઓ પણ ક્ષીણ થઈ ક્ષયરોગ થાય છે. તેમજ સ્ત્રીઓને પ્રદર વગેરે રોગ લાંબો વખત રહેવાથી બીજી ધાતુઓ ક્ષીણ થઈ ક્ષય થાય છે. આ બંને જાતના ક્ષયમાં પંચામૃત રસ આપવો હિતકર છે.

પ્રમેહમાં આ રસ સારી અસર કરે છે. પેશાબની શંકા થવી, વારંવાર ખૂબ પેશાબ થવો, વારંવાર પેશાબ થવાથી જીંધ ન આવવી, શરીર કૃશ અને ક્ષીણ થઈ જવું, મોંમાં શુષ્કતા, આખા શરીરે ચીકણો પરમેવો, સાંધાના ભાગના પરસેવામાંથી દુર્ગંધ મારવી અથવા પાક થવા જેવું લાગવું વગેરે લક્ષણો હોય ત્યારે પંચામૃત રસ આપવો જોઈએ.

ટૂંકમાં આ રસ ધાતુઓની ક્ષીણતા ઓછી કરે છે, તેમજ ધાતુઓની સામ્યતા સ્થાપિત કરનાર, જ્વર અને ક્ષયનો નાશ કરનાર, શક્તિ આપનાર, રસાયન અને પ્રમેહને મટાડનાર છે.

(ઓ. ગુ. ધ. શા.)

(૧૭૨) કામધેનુ રસ

ત્રિધિ—શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ ગંધક, શુદ્ધ વજનાગ, ચૂંદ, મરી, પીપર, લોહ-
બરમ અને અગ્રકબરમ આ ૮ ઔષધિઓ સરખે ભાગે મેળવી, ત્રિદળાના
ઉકાળામાં એક દિવસ ઘૂંટી ૧-૧ રતીની ગોળાઓ વાળવી. (ર. યો. સા.)

માત્રા—૧ થી ૨ રતી મધ અને પીપર સાથે.

ઉપયોગ—આ રસ ધાતુક્ષય, પાંડુરોગ, જૂનો વિપમન્વર, પ્રમેહ, રક્ત-
પિત્ત, અમ્લપિત્ત, સન્નિપાત, ભયંકર વાતરોગ, શ્લેષ્મ, શુદ્ધ, કૃમિ, અર્શ, સંગ્ર-
હણી વગેરે રોગોનો નાશ કરે છે.

આ રસ શક્તિ આપનાર, પાચનશક્તિ વધારનાર અને ધાતુપરિપોષણ ક્રમને
પરોક્ષ રીતે મદદ કરનાર છે. રસથી શુદ્ધ સુધીની બધી ધાતુઓ ક્ષીણ થઈ જવી
એને ધાતુક્ષય કહે છે. એમાં અન્નરસથી બનનારી રસધાતુ બરોબર અને સારી
બનતી નથી. એને લીધે રક્ત વગેરે ધાતુઓ પણ ક્ષીણ થઈ જાય છે. આ સ્થિતિમાં
પૂર્વધાતુમાંથી પરધાતુને જરૂરી પોષક દ્રવ્ય મળવું જોઈએ; અને એ ધાતુઓ જરૂરી
દ્રવ્ય પોતાનામાં રૂપાંતર કરી શકે તેવી થવી જોઈએ.

આમાંથી રસ અને રક્ત ધાતુમાં બરોબર ક્રિયા ન થવાથી રસક્ષય અને
રક્તક્ષય થાય છે. આ બંનેમાં કામધેનુ રસ બહુ ઉપયોગી છે. આ રસ આપવાથી
રસક્ષયમાં રસધાતુ બનાવવાની ક્રિયા બરોબર થવા માંડે છે. પેટમાં આદરો, મોટા-
મોટા પાતળા પાણી જેવા સહેદ ઝાડ, પેટમાં જડતા, રાતદિવસ બેબકા, તૃપ્તિ
લાગવી, મોં અને જીભ પર ચીકાશ વગેરે લક્ષણો હોય તો કામધેનુ રસ
આપવો જોઈએ.

રક્તક્ષયમાં લોહીમાંથી રાતાં કણો ઓછા થઈ જાય છે, પછી રક્તધાતુ
ઓછી થાય છે. રાતાં કણો ઓછા થવાથી શીકાશ વધે છે અને રક્તધાતુ ઓછી
થવાથી જ્વર, દાહ, તૃપ્તિ, અધર, ગભરામણ, નાડીઓનું જોરથી સ્પંદન, વારંવાર
હાંસ થઈ જવું, જીભ ફિક્કડી, સૂકી અને બેસ્વાદ થઈ જઈ મગે તેટલું પાણી પીવા
છતાં સંતોષ ન થવો, કલેજનું અને બરોળ સહેજ વધવી, ચામડી અને આખા
શરીરનો રંગ બદલાઈ જવો, ખાસ કરીને કાળાશ આવી જવી, વગેરે લક્ષણો
હોય, ત્યારે આ રસ આપવો જોઈએ. જો આ રોગ ચિંતા, શોક, મનનો આધાત,
બહુ વિચાર, વધારે અભ્યાસ કે બહુ માનસિક ચમચી થયો હોય તો કામધેનુ રસ
સારી રીતે ફાયદો કરે છે. આ રોગમાં તાવ અને અપચો એ મુખ્ય લક્ષણો
હોવાં જોઈએ.

જૂતા વિપમન્વરમાં દોષ-દૂષ્યના મંથોગો જોઈ જુદીજુદી ઔષધિઓ
અપાય છે. સંતત અને સતત બંને જાતના તાવની તીવ્ર અવસ્થામાં આ રસ

વપરાતો નથી. પણ તેની છલ્હુ અવરથામાં ન્યારે જવરનું વિષ રસ અને રક્ત-ધાતુમાં જઈ તે ધાતુઓ ક્ષીણ કરે છે ત્યારે કામધેનુ રસ આપવો જોઈએ. મંતલ એટલે એકસરખો આવનાર તાવમાં ત્રીજો કે ચોથો દિવસે જવરના વિપત્તી ધાતુ-પર અસર થવા માટે છે. આખા શરીરમાં જડતા, ખાસ કરીને પેટમાં જડતા, ઊઘડા, મોંમાં પાણી છૂટવું, અંગો ગળવાં, વધારે ગમગીની, ઊલટીમાં ગળ્યું પાણી નીકળવું, અરુચિ, મલિન અને દીન ચહેરો વગેરે લક્ષણો હોય ત્યારે કામધેનુ રસ આપવો જોઈએ.

મહિનાઓ સુધી આવ્યા કરનાર સતત જવરની અસર રક્તધાતુ પર થાય છે. પછી દાહ, શીકાશ, ખેચેની, મનમાં જુદા જુદા વિચારો આવી મગજ ઘૂમ થઈ જવું, કડવી અને ખાટી ઊલટી, ભ્રમ, શરીર પર ફોક્લીઓ નીકળવી, દાહ, તૃપ્તિ, કાંઈકે ક્ષવારો એટલે કે બળડચા કરવું, દીનવાણી, ચિંતાતુર સ્વભાવ વગેરે વગેરે લક્ષણો હોય ત્યારે આ કામધેનુ રસ આપવો જોઈએ.

વારંવાર ખૂબ પ્રમાણમાં પીજો પેશાબ થવો, તરસ, આખા શરીરમાં દાહ, શરીર પર ચીકાશ, ચીકણો પરસેવો, બગલ વગેરે ભાગોમાંથી કુર્ચક મારવી વગેરે લક્ષણોવાળા પિત્તપ્રધાન પ્રમેહોમાં જાંજુના અવસેહ કે શિશાન્વિત સાથે આ રસ આપવો જોઈએ.

અધોગત રક્તપિત્ત અથવા રક્તાશ્ બંને રોગોમાં રક્તધાતુ ક્ષીણ થઈ દાહ, દીનતા, તરસ, ભ્રમ, ગભરામણ વગેરે લક્ષણો થાય ત્યારે કામધેનુ રસ આપવો જોઈએ.

આમાશયની અશક્તિને લીધે આમાશય-પિત્તની ઉત્પત્તિમાં પૂરતું લોહી ન જવાથી પિત્ત બરોબર અને મોઝ્ય ગુણવાળું બનતું નથી. એટલે પિત્તના કેટલાક ગુણો વધી જઈ અમ્લપિત્ત રોગ થાય છે. અન્નનો વિદાહ, ખોરાક ન પચવો, આમાશયમાં ખોરાક લાંબા વખત સુધી પડી રહેવો, તેથી પેટનું ભારેપણું, મોંમાં વારંવાર પાણી છૂટવા કરવું, મોં બેસ્વાદ થઈ જવું, ગભરામણ, ખેચેની, મનની અસ્થિરતા, ખાધેલું અન્ન કેટલીકવાર પાણી જેવું, ગંધાતું અને કલેદવાળું થઈ જાય, એવા અમ્લપિત્તમાં કામધેનુ રસ આપવો જોઈએ. પથ્યમાં હલકો ખોરાક, રૂળના રસ વગેરે લેવું જોઈએ. (અમી. ગુ. ધ. શા. ને આધારે)

(૧૭૩) બાલચન્દ્ર રસ

વિધિ—સુવર્ણભસ્મ (અભાવે સોનાનાં વરક) ૧ તોલા, સોનાજેન ૩ તોલા અને મોનીપિપ્પિ ૧૨ તોલા લેવી. પછી ત્રણેને મેળવી સારી રીતે ખરલ કરી લેવાં. (ર. યો. સા.)

માત્રા—૧-૧ રતી દિવસમાં ૨-૪ વાર સાકર અને માખણ, ગળેાસત્ત્વ, દાડમનું ચરણત, દાડિમાવલેહ અથવા વાસાવલેહ સાથે આપવું.

ઉપયોગ—આ રસ દાપમાં થનારી જીલ્લી, જીજ્ઞા, અતિસાર, અરુચિ, શ્વાસ લેવામાં અડચણ, સળેખમ, સુકડી ખાંસી, શ્વાસ અને રક્તપિત્ત વગેરે ઉપદ્રવો મટાડે છે. તેમજ કૃત્રિમ વિષ અને દૂધી વિષજન્ય દાહ વગેરેનું રામન કરે છે.

આ રસ લોહીમાં રહેલા જંતુઓ અને વિષનો નાશ કરે છે, મરિતષ્ક અને વાતવાહિનીઓ પર શામક અસર કરે છે, હૃદયને બળવાન બનાવે છે અને આમાશય, આંતરડા વગેરે પચનેન્દ્રિય સંસ્થામાં ઉત્પન્ન થયેલ સેન્દ્રિય વિષની વિકૃતિનો નાશ કરી અતિસાર, અરુચિ, જીજ્ઞા વગેરે મટાડે છે.

(૧૭૪) યોગેન્દ્ર રસ

વિધિ—રસસિંદ્ધ ૨ તોલા, સુવર્ણભરમ, કાંતલોહભરમ, અબ્રકભરમ, મોતીપિષ્ટિ અને બંગભરમ ૧-૧ તોલા સહ બધાંને વિધિપૂર્વક મેળવી, ૩ દિવસ કુંવારના રસમાં ખરલ કરી ગોળો વાળવો. પછી તેને ઝેરડાના પાનમાં લપેટી, કાચા સૂતરથી બાંધી, ત્રણ દિવસ અનાજના દગ્ધામાં દબાવી રાખવો. બાદ બહાર કાઢી ખરલ કરી ૧-૧ રતીની ગોળીઓ વાળી છાંયડે સૂકવી લેવી. (સૈ. ૨.)

માત્રા—૧ થી ૨ ગોળી રોગ અનુસાર અનુપાત સાથે આપવી.

ઉપયોગ—આ રસના સેવનથી વાતજ અને પિત્તજ રોગો—ગ્રેહ, બદ્ધમૂત્ર, મૂત્રાધાત, અપરમાર, ભગંદર, ગુદરોગ, ઉન્માદ, મૂર્છા, રાજ્યક્ષમા, પક્ષાધાત, ઇન્દ્રિયોની નબળાઈ, શ્વાસ અને અન્નપિત્ત વગેરે બધા રોગોનો સંપૂર્ણ નાશ થાય છે. ત્રિદોષના સ્વરસ અથવા સાકર સાથે અથવા અવનપ્રાણ અવલેહ સાથે આ રસ આપવાથી તંદુરસ્ત મનુષ્ય કામદેવ જેવો તેજસ્વી બને છે. નળના માથુસોને એક એક રતી ગાળતા દૂધ સાથે આપવું જોઈએ. જૂતા વાતરોગ, અપરમાર, ઉન્માદ, હિસ્ત્રીરિપા વગેરે રોગોમાં સારસ્વતારિષ્ટ કે ધમાસો, બ્રાહ્મી અને જટામાંસીના કવાય સાથે આ આપવું જોઈએ.

આ રસ આયુર્વેદિક ઔષધિઓમાં એક ઉત્કૃષ્ટ અને વીર્યવાન ઔષધિ છે. ખાસ કરીને હૃદય, મરિતષ્ક, વાતવહ નાડીઓ, મન અને રક્ત પર અસર કરે છે, તેમજ પરંપરા અનુસાર પચનસંસ્થા અને મૂત્રસંસ્થા પર પણ અસર કરે છે. આ રસના સેવનથી વાતવહ નાડીઓ બળવાન બને છે. એટલે જૂતા વાતરોગ સાથે પિત્તપ્રકોપજન્ય દાહ, જેએની, બિંધ ન આવવી, મોં આવવું, અપચો વગેરે લક્ષણો હોય ત્યારે આ રસ ખાસ દાયદો કરે છે. એટલા માટે જૂતા વાતરોગ, અપરમાર, ઉન્માદ, નિદ્રાનાશ વગેરે રોગોમાં આ રસ નિર્બયતાથી આપી શકાય છે.

આ રસમાં હવ ગુણ હોવાથી હૃદય જળવાન બને છે અને હૃદયની સંક્રાન્તિ-વિકાસની ક્રિયા નિયમિત થવાથી સ્પંદનની સંખ્યા ઘટે છે. આ રસ લોહીમાં રહેલા વિષ અને જંતુઓનો નાશ કરી રક્તાણુઓ વધારે છે, એટલે આ રસથી રોગનું રામન થવા ઉપરાંત શકિન વધે છે.

આ રસના સેવનથી પચનેન્દ્રિય જળવાન થવાથી મૂત્રસંસ્થાના પ્રમેહ વગેરે રોગો મટે છે, વીર્ય શુદ્ધ અને ગાદું થાય છે, કામોત્તેજના વધે છે અને શરીર તેજસ્વી અને દિવ્ય બની જાય છે. મૂત્રસંસ્થાના રોગો પર આ રસ શિક્ષાજિત સાથે આપવો જોઈએ.

ખડુ સંભોગથી ઉત્પન્ન થયેલા ક્ષયરોગની પહેલી અને બીજી અવસ્થામાં ન્યારે દાહ થતો હોય, વીર્ય પાતળું પડી ગયું હોય, સ્વપ્નદોષ થવા કરતો હોય, શિથિલતા અને બેચેની લાગતી હોય ત્યારે આ ચોગેન્દ્ર રસ આપવાથી ક્ષયના જંતુઓનો નાશ થાય છે, દાહનું રામન થાય છે અને વીર્ય દૃઢ બને છે. પછીથી નળગાઈ અને બેચેની પણ દૂર થાય છે.

પક્ષાધાન ખાસ કરીને રક્તવાહિનીઓ અને વાતવાહિનીઓની વિકૃતિથી થાય છે. આ રોગનાં કારણોમાં લોહીનું દબાણ વધવું, માયામાંની રક્તવાહિની ફાટવી, ધમની કે શિરાઓમાં શય આવી જવું અને શય ઉત્પન્ન થવું, સંગ્રાવાહી વાન-કેન્દ્રસ્થાન પર આપાત થવો, માયાનું હાડકું ભાંગવું, આગ્રાવાહિનીઓના વ્યાપાર-માં વિકૃતિ થવી અને એના માર્ગમાં અચૂંદ થવું વગેરે ધણાં છે. આ પક્ષાધાતની તીવ્ર અવસ્થામાં આ રસ વપરાતો નથી. પણ તીવ્ર અવસ્થા પૂરી થવા પછી ફરી બિયતો ન મારે એટલા મટે વાતશામક, પૂંડણ, છવનીય અને રસાયન ગુણ-વાળા ઔષધિ આપવી જોઈએ. આ મટે એકાંગીર અને ચોગેન્દ્ર રસ બંને મહત્વના છે. આમાંથી જે વધારે તીક્ષ્ણ ઔષધિઓ સડન કરી શકે છે તેવા વાનપ્રધાન અને વાતક્ર્ધપ્રધાન પ્રકૃતિવાળાને એકાંગીર આપાય છે, અને પિત્ત-પ્રધાન અને વાતપિત્તપ્રધાન પ્રકૃતિવાળાને ચોગેન્દ્ર રસ આપવો જોઈએ. આ રસ ખડુ દિવ્ય ઔષધિ છે. અર્ધાગવાન માફક હાથ-પગ, કમરની નીચેનો ભાગ કે અર્ધો ચહેરો આ ભાગો પર પક્ષાધાનની અસર થઈ હોય તો તેના પર પણ આ રસ આપવો હિતકર છે. આ રસ સાથે માંસપેશીઓને કાર્ય કરતી બનાવવા માટે નારાયણ તૈલ ધીરથી માલિસ કરાવવું જોઈએ. પક્ષાધાન ખડુ જૂનો થઈ ગયા પછી દવાઓથી કાંઈ ફાયદો થતો નથી.

લોહીમાં વિપત્તિ તૃદિ થઈ મસ્તિષ્કમાં વિકૃતિ થવાથી અપરમાર અને ઉન્માદ રોગો ઉત્પન્ન થાય છે. આ બંને રોગો પર રત્નનિમાગ, ઉન્માદગન્ઢેમરી અને જૂતબૈરવ રસ લાખદાયક છે. પરંતુ પિત્તપ્રધાન પ્રકૃતિવાળા કેટલાક પુરો અને

સગર્ભા, સુવાવડી અને નાનાં જન્મ્યાંની મા વગેરે નાશ્ત્રુક સ્વભાવવાળી સ્ત્રીઓથી તામ્રભસ્મ, હરતાલ, મનઃશિલ્પ વગેરે ઉપર ઔષધિઓ સહન થતી નથી. તેવા રોગીઓને રક્તનું પ્રસાદન કરનાર બૃંહણ અને જીવનીય ગુણવાળી પરંતુ ક્ષીતળ ઔષધિ આપવી જોઈએ. આ બધા શુભો યોગેન્દ્ર રસમાં હોવાથી તે સારો દાયદો કરે છે.

ટુંકમાં આ રસ ઘણા મહાન રોગોની અદ્વિતીય ઔષધિ છે. જે રોગ ખીછ ઔષધિઓ લાંબો વખત લેવા છતાં પણ ન મટતો હોય, તે આ રસના સેવનથી થોડા જ દિવસમાં મટી જાય છે.

(૧૭૫) ચતુર્મુખ રસ

વિધિ—શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ ગંધક, લોહભસ્મ અને અબ્રકભસ્મ ૪-૪ તોલા અને સુવર્ણભસ્મ ૧ તોલો લેવી. બધાને વિધિપૂર્વક મેળવી ૭ દિવસ કુંવારના રસમાં ખરસ કરવું. પછી સૂંઠ, હરડે અને સાટોડીનો ક્વાથ, કૌવચનાં જી અને લવિંગનો ક્વાથ અને ચિત્રકમળ અને પદ્મકનો ક્વાથ આ ત્રણ ક્વાથોની અનુક્રમે ૩-૩ ભાવના આપી, તેનો ગોળો વાળી, ઉપર એરંડાનાં પાન લપેટી, અનાજ-દગ્ધામાં ૩ દિવસ દબાવી મૂકવો. પછીથી ગોળો બહાર કાઢી, ચિત્રકમળ અને પદ્મકના ક્વાથમાં ૬ કલાક ઘૂંટી ગા-ગા રતીની ગોળીઓ વાળવી.

માત્રા—૧ થી ૨ ગોળી દિવસમાં ૨ વાર ત્રિફળા અને મધ સાથે આપવી.

ઉપયોગ—આ ચતુર્મુખ રસ શ્રી બ્રહ્મદેવે ક્ષય મટાડવા માટે બનાવ્યો છે. આ રસને અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરનાર, પાચક, જળ આપનાર, રસાયન અને પૌષ્ટિક ઔષધિઓની ભાવના આપવાથી પ્રમેહ અને મંદાસિ મટાડે છે.

ચતુર્મુખ રસ અને સુવર્ણયુક્ત લક્ષ્મીવિદ્યાસ રસ બંને ક્ષયમાં ઉપયોગી બળવાન ઔષધિઓ છે. આમાં તાવ મર્યાદિત હોય ત્યારે લક્ષ્મીવિદ્યાસ અપાય છે. પરંતુ ચતુર્મુખ રસ આપવામાં તાવ ગમે તેટલો વધ્યો હોય કે ઘટ્યો હોય તે જોવાની જરૂર નથી. બંને રસોમાં ક્ષયના જંતુઓને મારનાર સુવર્ણ અને ધાતુ-પરિપોષણ ક્રમને વ્યવસ્થિત કરનાર અબ્રકભસ્મ મુખ્ય છે. તેમજ લોહ વગેરે શક્તિ આપનાર ધાતુઓ પણ આ રસમાં આવે છે. લક્ષ્મીવિદ્યાસમાં રસસિંદૂરનું પ્રમાણ બહુ વધારે છે. જ્યારે ચતુર્મુખ રસમાં કન્ઝલી થોડા પ્રમાણમાં છે. ચતુર્મુખમાં સુવર્ણ પણ લક્ષ્મીવિદ્યાસ કરતાં કાંઈક ઓછું છે. આ રીતે બનાવટમાં ફેર પડવાથી લક્ષ્મીવિદ્યાસ હૃદયનાં એટલે કે છાતી અને શ્વાસવાહિની વગેરે અવયવો પર અસર કરે છે, અને ચતુર્મુખ આમાશય, ગ્રહણી, નાનાં અને મોટાં આંતરડાં વગેરે પાચન અવયવો પર અસર કરે છે. એટલે જે રોગ ફેફસાંમાંથી શરૂ થયો હોય તો લક્ષ્મીવિદ્યાસ અને પાચનસંસ્થામાંથી શરૂ થયો હોય તો ચતુર્-

મુખ્ય આપવેા લાભદાયક છે. એટલે કે ક્ષયના જંતુઓથી ઉત્પન્ન થયેલ સેન્ડ્રિય વિપથી પહેલા નાના અને મોટા આંતરડા દ્વિતિય થયા હોય ત્યારે ચતુર્મુખ રસ સારું કામ કરે છે. આ રસનો મુખ્ય ગુણ શક્તિ આપવાનો છે. બહારથી રોગી મજબૂત દેખાતો હોય, અશક્તિનું કેઈ પણ ચિહ્ન ન દેખાતું હોય પણ અંદરથી શક્તિ ધીમેધીમે ઘટતી જતી હોય, ત્યારે ચતુર્મુખ રસ સારી રીતે કામ કરે છે.

જૂનો અપચો એટલે કે સડેજ ખાતા પેટમાં આક્રેા આવી જાય, સ્નિગ્ધ, જડ ખોરાક કે કઠોળ ખાનાં પચે નહિ, જમ્યા પછી પેટ ભારે થઈ જવું, જેમ ઘોડિયામાં કેઈ ચીજ નાખીએ અને નીચે બેસી જાય તેમ અનાજ ખાતા આમાશયમાં નીચે બેસી જવું, પેટમાં ખોરાક જતાં ધ્રુજા ન થવી, મોંમાં પાણી છૂટવું, અરચિ, પેટમાં સડેજ ખોરાક જતાં ધીમેધીમે ચૂંક આવવી, ખોરાક લાંબો વખત જેમ ને તેમ પેટમાં પડી રહેવો, ૨૪ કલાકમાં એકાદવાર માત્ર ખાવા પૂરતું જ સડેજ ખાવું, પૂરા બે ડાળિયા પણ સારી રીતે ન લેવાય વગેરે લક્ષણો થાય ત્યારે મન બહુ નબળું પડી જાય છે. સડેજ પણ આઘાત સહન નથી થતો અને જૂરા પણ સહનશીલતા રહેતી નથી. તેમજ શરીર, બળ અને અગ્નિ ક્ષીણ થવા માંડે છે. આ કારણથી રસધાતુ બરોબર ઉત્પન્ન થતી નથી. પરિણામે રક્ત, માંસ વગેરે ધાતુઓ પણ ક્ષીણ થાય છે. આવી સ્થિતિમાં ત્રિકૂળા અને મધ સાથે આ રસ આપવો જોઈએ.

આ રીતે પક્વાશય પર અપચાની અસર થઈ અન્નરમનું શોષણ સારી રીતે થતું નથી અને પક્વાશય શિથિલ થઈ જાય છે. એની અંદરની આમડીમાં લોહી પૂરતા પ્રમાણમાં મળતું નથી. આથી સાર અને કિટ જુદા કરવાનું કામ સારી રીતે થતું નથી. તેમજ રસના વહનનું કાર્ય પણ સારી રીતે થતું નથી. આને લીધે પક્વાશયની પાસેના પ્રદેશની રસવાહિનીઓ ફૂલે છે અને એના સંબંધવાળી નાની નાની મંચિઓ પણ ફૂલી જાય છે. આથી ખોરાક તરફ ભાવ રહેતો નથી, આખું પેટ ભારે થઈ જાય છે, પેટમાં એક જાતની તુષ્ટિ રહે છે, વારંવાર બેબકા, અરચિ, પેટમાં દરદ, ઝીણો તાવ, કેઈ કેઈવાર જૂથ જેવું લાગવું, પણ સડેજ ખાતાવારમાં જૂથ મટી જવી, વગેરે લક્ષણો થાય છે. આથી ખોરાક લઈ શકતો નથી, પછી સડેજ કાચા શીણવાળા સડેજ ગંધાતા ઝાડા થાય છે અને વખત જતાં જેટલા કેટલાકને અતિસાર થાય છે. આ રોગ પિત્તની વિકૃતિથી ઉત્પન્ન થાય છે. આથી અતિસાર થાય છે. યકૃત અશક્ત થાય છે, એથી પિત્ત પૂરતા પ્રમાણમાં ઉત્પન્ન થતું નથી. પરિણામે રોગી નિસ્તેજ, દીન વાણી અને ક્ષીણ બોળવાળો અને નિર્માલ્ય લાગે છે. આવી સ્થિતિમાં ચતુર્મુખ રસ સારું કામ કરે છે.

મોટા આંતરડાનો ઉન્નક (Coccyum) ભાગ અશક્ત થઈ જવાથી ખોરાક

પર પિત્તની અસર થઈ બનેલો મારમાગ મોટા આતરડાના આરોહીભાગ (Ascending colon) મા ખરોખર ફેકાતો નથી. આ આરોહીભાગમાં અન્નાશને ઉપર અને નીચે ફેંકવાની ક્રિયા થયા કરે છે આ બંને ક્રિયાઓ ખાસ કરીને નાના આતરડાની ક્રિયા પર આધાર રાખે છે. આ બંને કાર્યો ધીમા પડવાથી અને અન્નાંશનું ખરોખર શોષણ ન થવાથી અન્નાશ જોવા ને તેવો નાના આતરડામાં પડી રહે છે. આ રીતે રોજ અન્નાશ પડી રહેવાથી અને પકવાશયમાં પાચક તત્ત્વ ઘટવાથી ખોગક મારી રીતે પચતો નથી આથી અન્ન વિકૃત થવા માંડે છે અને તેથી જીદીજીદી જનના રોગો ઉત્પન્ન થાય છે. આ જૂની કબજિયાત બહુ ત્રાસ આપનાર છે. એમાં પેટમાં હમેશા વાયુ ભરાઈ ગ્ડે છે, પેટ સાફ આવતું નથી, અપાનવાયુનું કાર્ય સારી રીતે ન થવાથી કિટ્કાગ્ર પૂરેપૂરો અને ખરોખર બહાર નીકળતો નથી, રોગી હમેશા ઉદાગ્રીન અને બેચેન રહે છે, અને મન તદ્દન નમળું અને ઉત્સાહ વગરનું બની જાય છે આવી ગ્રિથિતિમાં નાના આતરડાને શક્તિ આપી આતરડાની ઉત્સર્ગક્રિયા, પાચનક્રિયા અને સંગ્રાહક ક્રિયાને સુધારવાનું કામ આ ચતુર્મુખ ગ્રંથથી સફળતાથી થાય છે

આ રમથી ઇન્દ્રિયસમૂહને શક્તિ મળે છે અને અશક્તિ નાશ પામે છે, અને અન્ન સડતું અટકી જાય છે ખાસ કરીને કફપ્રધાન અને કફપિત્તપ્રધાન લક્ષણો થાય ત્યાંજે આ રસ વ્યવસ્થા વપરાય છે જે વાતપ્રધાન લક્ષણો હોય તો આરોગ્યવર્ધિની આપવી જોઈએ

ધાતુઓના જીદાજીદા હાયમાં ધાતુપરિપોષણક્રમ ક્ષીણ થઈ જાય છે. આ ક્ષીણતા આ રસના સેવનથી સરળતાએ દૂર થાય છે પાચનઈન્દ્રિય ક્ષીણ થવાથી પાચક પિત્તમાં ક્ષીણતા આવે છે અને તેથી અન્નરસ ખરોખર બનતો નથી. આ રીતે રસની ક્ષીણતા થવાથી રક્ત પણ પૂરતા પ્રમાણમાં અને સારું બનતું નથી. આથી તે પછીની ધાતુઓ અને શરીરના અવયવોને એક જાતનો અપવાસ કરવો પડે છે અને એથી ક્ષીણતા આવી જાય છે. રોગી કૂશ, દીન અને નગજો પડી જાય છે આ સ્થિતિમાં તાવ આવે જ એવો નિયમ નથી. આ જાતના ધાતુઓના હાયમાં ચતુર્મુખ રસ સારું કામ કરે છે.

ઉપલા કારણોથી ખોરાક ન પચવાથી થનારા અતિસારમાં આ રસ વપરાય છે. આ અતિસારમાં સફેદ અને શીણવાળા ઝાડામાં કેટલીક વાર તદ્દન ઠાચું અનાજ જ નીકળે છે. આ સાથે બિચડી પણ થાય છે બિચડીમાં ખટાશ કે કડવાશ હોતી નથી. ખોરાક જ જોવા ને તેવો બહાર નીકળે છે.

ચતુર્મુખ રમ હાયરોગની ઉત્તમ ઔષધિ છે. આ રમમાં સુવર્ણનું પ્રમાણ ઓછું છે. તો પણ કોઈકવાર આ રસ આપવાની શરૂઆત કરતા તાવ વધવો

માંડે છે. એમ બને તો આ રસ કેટલોક વખત બંધ રાખવો જોઈએ, અથવા તો માત્રા એકદમ ઓછી કરવી જોઈએ. ક્ષયની શંકા પડે તેમજ આંખો, છાતી, પાંસળીઓ વગેરેમાં બળતરા, બેચેની, શરીરમાં ફાટ, શરીર સડેજ તપેલું રહેવું વગેરે લક્ષણો થાય ત્યારે ચતુર્મુખ રસ તદ્દન ઓછી માત્રામાં શરૂ કરવો જોઈએ. આ સ્થિતિમાં પ્રવાહભરમ પણુ સારી અસર કરે છે. પણ પિત્ત વધારે હોય તો પ્રવાહભરમ આપવી જોઈએ અને કદ વધી સોતો રોધાયા હોય તો ચતુર્મુખ રસ આપવો જોઈએ. આ રસ આપવામાં બીજું ખાસ લક્ષણ ક્ષીણતા હોવી જોઈએ એ છે. આંતરધન્દ્રિયની ક્ષીણતા હોવી, રોગી અશક્ત લાગવો, આ લક્ષણ ખાસ હોય તેવી ક્ષયની શરૂઆતની અવસ્થામાં આ રસ આપવાથી લાંબાં અનિષ્ટો ઉત્પન્ન જ થતાં નથી.

ક્ષયરોગની પછીની અવસ્થાઓમાં ક્ષીણતા ખાસ લક્ષણ હોય અને તેથી સ્વરભેદ, તાવ બહુ વધારે ન હોય, બધાં અંગો ક્ષીણ થઈ જવાં, દાહ ઓછો હોવા છતાં પણ સડેન ન થવો, ઝાડા પાનળા અને વધુ થવા, ઝાડા દિવસમાં એક બે વાર જ થાય, બહુ દુઃખ પણ ન થાય, પણ દરવખતે શક્તિ ઘટતી જવી, ખોરાકની ઇચ્છા ન થવી, ખાસ કરીને જડ અને શીતશુભ્રવાળા ખોરાક (દાળ-ભાત) ની ઇચ્છા ન થવી, થોડું ખાવા છતાં પેટમાં ખોરાક જતાં ભરિપણું લાગવું, થોડું ખાતાં પણ ઠીક ન લાગવું, સૂકી અને કઠવાળી ખાંસી થવી, ખાંસીના અવાજ બેંડાણમાંથી આવવો, દરેક વખતે ક્ષીણતા વધતી જવી, બોક્ષતી વખતે ગળામાં કદ ચોટલો હોય તેવો અવાજ નીકળવો, અશક્તિ એટલી બધી કે એક અક્ષર પણ બોલી નહિ શકાય એવું લાગવું, એકાદ શબ્દ બોક્ષતાં પણ જોર પડવું, હાથ-પગ હલાવવાની શક્તિ પણ ન રહેવી, આખું શરીર શિથિલ થઈ જવું વગેરે લક્ષણો થાય છે. આવી સ્થિતિમાં ચતુર્મુખ રસથી સારી અસર થયાના ઘણા દાખલા મળી આવે છે.

લોહીમાં રાતા કણો ઓછા થઈ જવાથી ખાસ કરીને મનને શ્રમ પડે ત્યારે આ રસ સારું કામ કરે છે. આમાં પણ ક્ષીણતા તો હોવી જોઈએ. આ પાંડુ-તામાં રોગી એટલો બધો અશક્ત થઈ જાય છે કે બોક્ષતા પણ અડચણ પડે છે, ઘાટો બેસી જાય છે અને બધી ધન્દ્રિયો ક્ષીણ થઈ જાય છે. આ સ્થિતિમાં તાવ હોય તો આ રસને બદલે પ્રવાહ, શૂંગ, શુક્તિ, લોહ અને સુવર્ણમાક્ષિકભરમ વધારે વપરાય છે. પણ તાવ ન હોય અને અશક્તિ ખાસ હોય ત્યારે આ રસ ખાસ અપાય છે.

એક જ જગ્યાએ બેસી રહેવાની ટેવવાળા અને કાંઈ પણ મહેનત નહિ કરનારા, સિંગધ ખોરાક ખાઈ સુઈ જનારા, હૃદયી વધારે માસ કે ભારે ખોરાક

ખાનારા, પાત્રનશક્તિ તરફ ધ્યાન ન રાખનારા, બહુ મીઠા પદાર્થો ખાનારા, બહુ માછલાં ખાનારા અને પાત્રનશક્તિ ઘટી ગઈ હોય તેવા અશુભવાળા માણસો ખોરાક લે ત્યારે તેવાઓને પ્રમેહરોગ ઉત્પન્ન થાય છે. આ રોગમાં મૂળ મંદાગ્નિ અને તેથી થતો અપચો મુખ્ય કારણો છે. આ રોગમાં વારંવાર ખૂબ પેશાબ થાય છે, તરસ વધારે લાગે છે, ખોટી જૂબ લાગે છે, હાથ-પગમાં બળતરા થાય છે, શરીરે વારંવાર પરસેવો થાય છે, પરસેવામાંથી એક બતતની દુર્ગંધ મારે છે અને ઝાડો ઝાછો થાય છે. આવાં લક્ષણોવાળા પ્રમેહમાં પહેલાં થોડા દિવસ ઉપવાસ કરાવી પછી આ અતુર્ધુખ રસ આપવો જોઈએ. (અૌ.ગુ.ધ.શા ને આધારે.)

ગુટિકા પ્રકરણ

અવ્યય એકથી વધારે ઔષધિઓનું ખારીક ચૂર્ણ કરી પાણી, દૂધ અને વનસ્પતિઓનો સ્વરસ, કવાય, મધ, ગોળ, કે સાકરની ચાસણીમાં મેળવી, સારી રીતે ખરસ કરી ગોળાઓ વાળવામાં આવે છે, એને ગુટિકા કહે છે. ગુટિકામાં આકાર અને માપના બેદથી ગુટિકા, વટિકા, વટી (મોટી), મોદક (લાડુ), પિંડી (મૂઠિયાં), વર્તિ (બત્તી જેવાં આકારવાળાં), ગુડ (ગોળા) અને સોગડી (શિખર આકારની ગોળા) એટલા પ્રકારો છે.

પાણી, દૂધ, સ્વરસ કે કવાય વગેરેમાં ગોળાઓ વાળવી હોય તો ચૂર્ણ સારી રીતે પક્ષળી નવ્ય એટલેો દ્રવ પદાર્થ મેળવી ખરસ કરી ગોળાઓ વાળવી જોઈએ.

જો ગોળાઓ વાળવામાં કોઈ ઔષધિના કવાયની ભાવના આપવી હોય તો કવાયની વસ્તુ ગોળાઓના ચૂર્ણ જેટલી લેવી અને આક્રમણ પાણીમાં નાખી ઉકાળી ૩ આઠી રહે ત્યારે ઉતારી ગાળી ભાવના આપવી.

સાકર અને ગોળ મોટે ભાગે ચાસણી કરીને મેળવવામાં આવે છે. અને શુદ્ધ ગૂગળ પાણીમાં ઉકાળી કે ઘી મેળવી ખાંડી ગોળાઓ બનાવાય છે.

જો સાકર મેળવવી હોય તો ચૂર્ણથી ચારગણી, ગોળ મેળવવો હોય તો બમણો, મધ મેળવવું હોય તો ચૂર્ણ જેટલું જ અને ગૂગળ મેળવવો હોય તોપણ ચૂર્ણ જેટલો જ મેળવવો જોઈએ.

જો ગૂગળનો પાક કરવો હોય, તો ગોળની માફક જ કરવો. પરંતુ જરા જડો રાખવો, અને પાણીમાં નાખતાં ડૂબી નવ્ય, આમ તેમ ફેલાઈ ન જાય એવો બનાવી ઔષધિઓના ચૂર્ણ સાથે મેળવવો. જો પાક ન કરવો હોય તો ઔષધિઓના ચૂર્ણ અને શુદ્ધ ગૂગળને મેળવી, થોડું થોડું ઘી નાખી, ખાંડણીમાં ખાંડી રીતે મેળવી દેવું, અને પછી ગોળાઓ વાળી લેવી.

મૂચના—ગોળાઓ લેવામાં જે બહુ કઠણ ગોળા હોય તેને વાટી અનુપાન સાથે મેળવી લેવી જોઈએ. નહિ તો કઠણ ગોળા ઝાડા વાટે એવી ને એવી બહાર નીકળી જશે. આ ઉપરાંત ગોળાને વાટીને લેવાથી કાયદો પણ જલદી થાય છે.

બરમ અને રસાયન કરતાં કાષ્ઠાદિક વનસ્પતિઓમાંથી બનાવેલી ગોળાઓ ઘણું કરીને સૌમ્ય હોય છે. એટલે અચક્ત, નાણુક અને ઉષ્ણ પ્રકૃતિવાળા દરદીઓ માટે અને જૂનાં દરદોમાં એ બહુ ફાયદાકારક છે. જો કે ચૂર્ણ વગેરે ઘણી બનાવટો સૌમ્ય છે તોપણ એની માત્રા મોટી છે. ગોળાની માત્રા ઓછી છે અને તેને ગળી જવાથી તેના ભસ્વાદ કે કડવાશથી કંટાળો પણ આવતો નથી; એટલા માટે બાળકો, સ્ત્રીઓ અને નાણુક પ્રકૃતિવાળા પુરુષો સહેવાઈથી એ લઈ શકે છે.

ગોળાઓથી નુકસાન થવાનો ભય ન હોવાથી સામાન્ય જ્ઞાન ધરાવનાર વૈદ્ય પણ નિર્ભયતાથી વાપરી શકે છે.

ગૂણ અને બીજી ઘણી જાતની ગોળાઓ તાત્કાલિક ફાયદો ન કરતાં ધીમે-ધીમે સ્થિર ફાયદો કરે છે. એટલા માટે એવી ઔષધિઓ પરચેપ્ટપૂર્વક ધીરજથી લાંબો વખત લેવી જોઈએ.

દેહલીક જાતની ગોળાઓમાં વજનાગ, નેપાળો, ઝેરકોચમાં વગેરે વિષ મેળવેલાં હોય છે. આ ગોળાઓ તૈયાર કરતી વખતે 'શોધન' પ્રકરણમાં કહેલી વિધિ પ્રમાણે શુદ્ધ કરીને જ એ મેળવવાં જોઈએ. જો ઝેરી વસ્તુઓ શુદ્ધ કર્યા વગર મેળવવામાં આવશે તો દવા બહુ ઉંચ બનશે અને સેવન કરનાર પર તેના દોષોની અસર થશે.

જો ગોળાઓમાં વજનાગ મેળવેલો હોય તે ઉંચ હોવાથી જરૂર હોય ત્યારે બહુ સાવચેતીથી થોડી માત્રામાં આપવી જોઈએ. કારણ કે વિષ ભિન્નિત ઉંચ ઔષધિ રોગ દબાવવામાં તરત ફાયદો કરતી હોવા છતાં જીવનીય શક્તિને નિર્બળ બનાવે છે, અથવા ઉત્તેજન પછી અવસાદક અસર કરે છે.

જો ગોળાઓ સૂર્યના તાપમાં સુકવવાનું લખ્યું હોય તેને સૂર્યના તાપમાં સુકવવી. બાકાની બધી ગોળાઓ છાંયડે સુકવવી.

ગોળાઓ વળી જાય એટલે ખુદલી દવામાં, છાંયડે, એનેમલના કે પથ્થરના વાસણમાં કે કલાષ્ટવાળા ધાતુમાં સુકવી સાચ્ચેતીથી કાચની સારા ડાટાવાળી શીશીમાં ભરી લેવી.

હોંશુનો રસ કે બીજા ખાટા રસમાં બનાવેલી ગોળાઓ કલાષ્ટવાળા વાસણમાં સુકવવાથી દૂષિત થઈ જાય છે. માટે તેવી ગોળાઓને મારી કે પથ્થરના વાસણમાં જ સુકવવી. અને જ્યાં સુધી ગોળાઓ સારી રીતે સુકાઈ ન જાય ત્યાં સુધી શીશીમાં ન ભરીવી; નહિ તો થોડા જ દિવસમાં ફુગ્ગળી નીકળવા માંડશે. તેમજ બરાબર સુકાઈ ગયા પછી ખુદલી પણ ન રાખી મૂકવી જોઈએ; નહિ તો સત્ત્વ ઓછું થઈ જશે.

ઘણી ગોળાઓમાં અશીષુ વગેરે વિષ મેળવવામાં આવે છે. તેના ઉપયોગ માટે યોગ્ય રોગી અને વખત માટે 'આવશ્યક સૂચના' પ્રકરણમાં દ્રૂંકમાં સૂચના આપી છે. તે પણ ફરીથી અહીં દ્રૂંકમાં આપીએ છીએ.

મરડા કે ગાડામાં જ્યાં સુધી સફેદ આમ પડતો હોય અથવા અંદરનો દૂષિત મળ નીકળી ન ગયો હોય ત્યાં સુધી અશીષુવાળા દવા ન આપવી જોઈએ.

ઘણી દવાઓમાં નેપાળો મેળવવામાં આવે છે. તે વાપરતા પહેલાં તેને યોગ્ય રોગી, વખત અને માત્રાનો સારી રીતે વિચાર કરી લેવો જોઈએ, તેવી દવા બાળક, ગર્ભિણી સ્ત્રી, વૃદ્ધ, બહુ નિર્બળ, ક્ષયના રોગી, મુદતિયા તાવના રોગી

વગેરેને ન આપવી જોઈએ. જો કાઠને આપવી પડે તો સાવચેતીથી બહુ જ થોડી માત્રામાં આપવી.

ઝેરકોચલાં મેળવેલી ગોળાઓ ઝેરીસાથે ૧૫ દિવસથી વધુ વખત ન આપવી. જો વધારે વખત આપવી હોય તો વચમાં વચમાં ૫-૭ દિવસ બંધ કરી આપવી. કારણ કે ઝેરકોચલું, ડીજીટાલીસ (Digitalis), સોમત્ર વગેરે ઘણી ઝેરી ચીજોનો અંશ આમાશયમાં સંચિત થયા કરે છે.

વજનાગવાળી દવા ત્યારે મૂત્રસ્રવ અસર વડે રોગનું કારણ મટાડવા આપવામાં આવે ત્યારે ત્રણથી વધારે દિવસ ન આપવી. કારણ કે વજનાગ શરૂઆતમાં મૂત્ર વધારે છે અને તેથી મૂત્રમાર્ગે મંચિત દોષો નીકળી જઈ ચોખ્ખા દૂવાના પાણી જેવો પેશાબ થાય છે. પરંતુ ત્રણ દિવસ પછી ફરીથી મૂત્રનો રંગ ધીમે ધીમે પીળો થતો જાય છે. તેમ છતાં પણ જો વજનાગવાળી દવા ચાલુ રાખવામાં આવશે તો ફાયદાને બદલે નુકસાન થશે.

(૧) સંજીવની વટી

વિધિ—વાવડિંગ, સૂંઠ, પીપર, હરડે, બડેડાં, આમળાં, વજ, તાજી ગજો, બિલામું અને શુદ્ધ કરેલો વજનાગ આ ૧૦ ચીજો સરખે ભાગે લેવી. પહેલાં વજનાગ, બિલામા અને ગજોને મેળવી ૬ કલાક ઘૂંટવું. પછી બાકીની ચીજોનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ મેળવી ગોમૂત્રમાં ૧૨ કલાક ખરસ કરી ૧-૧ રતીની ગોળાઓ વાળવી. (શા. સં.)

સૂચના—જો આ વટીમાં વજનાગ જોડેલો શુદ્ધ હિંગજોલ મેળવવામાં આવે તો આ વટી વધારે અસરકારક બને છે.

માત્રા—૧ થી ૩ ગોળા દિવસમાં ૪ વાર આદાના રસ કે પાણી સાથે.

ઉપયોગ—જ્વર, અજીર્ણ, કૃમિ, બેલી, પેટમાં ચૂંક, કફ સાથેની ખાંસી, શુદ્ધ, કોલેરા, સર્પદંશ અને સન્નિપાત વગેરેમાં આ વટી ફાયદાકારક છે.

આ સંજીવની વટીમાં વજનાગ મેળવેલો છે. તેમાં સ્વેદસ અને જ્વરજન ગુણ હોવાથી આ વટીના સેવનથી શરીરની અંદર વધેલો દોષ પેશાબ અને પરસેવા વાટે બહાર નીકળી જાય છે અને આમનું શોષણ થાય છે. આ કારણે લીધે અજીર્ણ, સ્ત્રાવ્ય, અજીર્ણન્ય જ્વર વગેરે રોગો મટે છે.

સ્થાવર અને જંગમ વિષ એક બીજના વિરોધી હોવાથી વજનાગવાળી આ વટીથી સર્પદંશ પણ મટી જાય છે.

કેટલાક ચિકિત્સકો મોતીઝરા તાવ પર સંજીવની સફળતાપૂર્વક વાપરે છે. મોતીઝરાની પહેલીથી છેલ્લી અવસ્થા સુધી આ વટી અપાય છે. સવારસાંજ

પ્રવાસપિષ્ટિ મેળવીને અને જપોરે માત્ર પ્રવાસપિષ્ટિ આપતા રહેવાથી ૨૧ દિવસમાં જ્વરનું વિષ પરિપક્વ થઇ તાવ મટી જાય છે. જો વચમાં અપચ્ચથી કે ખીજા કોઇ કારણથી ઉપદ્રવ થાય તો તે પ્રમાણે ચિકિત્સા કરવી જોઇએ.

આયુર્વેદમાં સન્નિપાતની જુદીજુદી અવસ્થાઓમાં ફાયદો કરનારી ઔષધિઓનું વિવેચન કરેલું છે. આ ઔષધિઓમાં મંજીવતીને પણ રચાન મળેલું છે. જો કે આ સાધારણ ઔષધિ છે તોપણ જ્વરના વિષ અને આમને બાળવામાં એ બહુ ઉપયોગી સાબિત થઇ છે. કફની વૃદ્ધિ, ધીમેધીમે લવરેા, બહુ બેચેની વગેરે લક્ષણોવાળા સન્નિપાત પર આ વટી વપરાય છે. અનુપાન તરીકે તુળશીતો રસ આપાય છે. જો સન્નિપાતમાં પેટમાં ભરેપણું, દોરતા અને કબજિયાત હોય તો પહેલાં વર્તિ (સપોઝિટરી) કે બસ્તિ અથવા વિરેચનની દવા આપી પેટ સાફ કરી લેવું જોઇએ. જંતુઓથી સડેલા કળ કે વાસી કે સડેલું અન્ન ખાવાથી અપચો થાય છે. પછી પાતળા ઝાડા, પેટમાં શળ, પેટમાં ભાર વગેરે લક્ષણો થાય છે; તેમજ કોઇકને વિપૂચિકા પણ થઇ જાય છે. પછી વારંવાર પાતળા ઝાડા અને બેલડીઓ થાય છે. આ બંને પ્રકારમાં મંજીવતી વટી વપરાય છે. મંદ પ્રકોપમાં દિવસમાં ૩ વાર અને તીવ્ર અસર હોય ત્યારે ૧-૧ ગોળી ૧-૧ કે ૨-૨ કલાકે ૪-૫ વાર આપવાથી જંતુઓનો નાશ થાય છે, ઝાડો અને બેલડી રોકાય છે, વાયુને શાંત કરે છે અને પાચનશક્તિ બળવાન બતાવી આમલિષને બાળી દે છે. અનુપાન તરીકે ડૂંગળીનો રસ કે આદાનો રસ આપવો વધારે હિતકર છે. અપચાથી થનાર વિપૂચિકા માફક જંતુજન્ય વિપૂચિકામાં પણ આ વટી વપરાય છે. જો વિપૂચિકાની પહેલી અવસ્થામાં એ આપવામાં આવે તો ફાયદો થઇ જાય છે.

વિપૂચિકામાં બેલડી અને ઝાડા મારફતે જલ્દઅંશ વધારે નીકળી જવા ઉપરાંત બહારનાં અંગ ઠંડાં હોવા છતાં કોઇની ગરમી વધી જવાથી પણ કરીને પેશાબ ઉત્પન્ન થતો નથી. જો પેશાબ સાફ આવે તો વિપૂચિકામાં મોટે ભાગે આરામ થાય છે. આ મંજીવતી વટીથી અંદરની ગરમીનું શમન થઈ પેશાબ ઉત્પન્ન કરવાનું કાર્ય થાય છે. અંદરની ગરમીનું શમન કરવાનો અને મૂત્રસ્રાવ વછનાગથી દેખાય છે.

આ ઔષધિમાં વછનાગ, બિલામા, વજ અને સૂંઠ, મરી અને પીપર મેળવેલાં હોવાથી દીપન, પાચન અને વાતકફ હરવાનો ગુણ છે. અને તેથી આ ઔષધિ દૂષિત કફ અને આમનું શોષણ કરી શળ અને અજીર્ણને મટાડે છે અને અસિને પ્રદીપ્ત કરે છે. તેમજ વાત અને કફપ્રધાન સન્નિપાતમાં દૂષિત કફનું શોષણ કરવું, કફને બહાર કાઢવામાં ઉત્તેજન આપવું અને શુદ્ધ કરવો, આ ત્રણે

કાર્ય કરે છે; તેથી કફપ્રધાન અને વાતકફપ્રધાન સન્નિપાતમાં સારી અસર બતાવે છે. કફયુક્ત કાસ અને શ્વાસ રોગમાં પણ એ ફાયદાકારક છે.

આ પ્રયોગમાં ત્રિક્ષણા, વાવડિંગ, ગળો અને ગોમૂત્ર સહાયક રૂપે છે. ત્રિક્ષણા રચિકર અને મળશુદ્ધિ કરનાર છે. વાવડિંગ જંતુધ્વજ અને ગળો ત્રણે દોષોનું શમન કરનારી છે. તેમજ ગોમૂત્ર અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરનાર, મળમૂત્રના અવરોધનો નાશ કરનાર અને કફન છે. એટલે સાધારણ ઔષધિઓમાંથી બનવા છતાં પણ આ સંજીવની વટી દિવ્ય પ્રભાવશાળી સાબિત થઈ છે. એટલા માટે આ ઔષધિને ‘અમૃતસંજીવની વટી’ પણ કહે છે.

સૂચના—સૂકી ખાંસીવાળાને આ વટી ન આપવી, અને હૃદયરોગવાળાને સંભાળપૂર્વક આપવી.

(૨) જયરાશિ વટી

વિધિ—સોમલતાનાં ફૂલ સાથે તૈયાર કરેલી કુલાવેલી લાલ ફટકડી ૧ ભાગ, પીપર અને મરી ૨-૨ ભાગ લેવા. બધાંને મેળવી, કુંવારના રસમાં ૬ કલાક ખરલ કરી, મગ જેવડી ગોળીઓ વાળવી. (૨. સા.)

માત્રા—૧-૧ ગોળી દિવસમાં ૨ થી ૩ વાર પાણી સાથે આપવી.

ઉપયોગ—આ વટી બધી જાતના નવા તાવ, જીર્ણજ્વર અને વિષમજ્વરને મટાડે છે. માત્ર ૨-૪ દિવસમાં જ નવો તાવ ચાલ્યો જાય છે.

નવા સામાન્ય તાવ કે નવા વિષમજ્વરમાં જો કબજિયાત હોય અને આમાશય અને નાના આંતરડામાં જો અપકવ અન્ન હોય તો જૃંદાચારે કહેલા આરગ્વધાદિ કવાય કે બીજી પેટ સાફ કરનાર અને આમનું પાચન કરનાર ઔષધિ આપવી જોઈએ અને દરદીને એક દિવસ લંધન કરાવવું જોઈએ.

વિષમજ્વરમાં ઘણાથી કિવનીન સહન થતું નથી. કિવનીન આપવાથી પિત્તનો પ્રકોપ થઈ તાવ વધી જાય છે. પછી શરીરમાં ભારેપણું, ઊંધનો નાશ, વારંવાર પેશાબ અને આળસ આવવું વગેરે લક્ષણો થાય છે. એવા રોગીઓ માટે આ વટી લાભદાયક છે.

ફેટલાક દરદીઓને અથોગ્ન ઉપચાર થવાથી કે અપથ્યના સેવનથી લાંબો સમય તાવ છોડતો નથી; રોજ સાંજે ૯૯° કે તેથી વધારે ગરમી થઈ જાય છે, શરીર હાડપિંજર જેવું સુકકું અને નિસ્તેજ બની જાય છે, પાચનક્રિયા દૂષિત થઈ જાય છે, ઠંડી કે ગરમી સહન નથી થતી અને આખો દિવસ આળસ રહે છે. આવા રોગીઓને પરહેજ સાથે થોડા દિવસ આ વટી આપવાથી તાવ મટી જાય છે.

દૃટકડીમાં વિષમન્તરના જાંતુઓનો નાશ કરવાનો શુભ રહેલો છે. એની સાથે સોમસ મળવાથી એની શક્તિ બહુ વધી જાય છે. જો કે આ ઔષધિમાં સોમસનો મોટો ભાગ બીડી જાય છે, તો પણ દૃટકડી સોમસના યોગથી પ્રબળ ન્તરહર બની જાય છે. તાવમાં કાંઈક આમવિષ રહે છે અને અગ્નિ મંદ પડી જાય છે. માટે સોમસ અને મરીના મંયોગથી આમવિષને બાળવાનું અને અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરવાનું કાર્ય થાય છે.

સૂચના—(૧) આ વટીમાં સોમસ હોવાથી માત્રા વધારે ન આપવી જોઈએ.

(૨) જો દરદીનું યકૃત નળણું હોય તો થોડા દિવસ ગોળ, ઘી, ખાંડ અને તળેલા પદાર્થોનું સેવન આણું કરાવવું જોઈએ.

(૩) પિત્તજ્વરોત્ક વટી

વિધિ—અતિવિપત્તી દળીનું ચૂર્ણ ૫ તોલા અને કુદાવેલી દૃટકડી ૨૫ તોલા લેવી. બંનેને મેળવી, મધ સાથે ખરસ કરી વટાણા જેવડી ગોળાઓ વાળવી અને સોનાગરના ચૂર્ણમાં નાખતા જવી. મુકાબ જાય એટલે થીથીમાં ભરી લેવી.

(આ. નિ. મા.)

માત્રા—૧ થી ૨ ગોળા દિવસમાં ૩ વાર પાણી સાથે આપવી.

ઉપયોગ—આ વટી પિત્તજ્વરમાં પરસેવો લાવી તાવ જલદી ઉતારે છે, પાતળા ઝાડાને બાંધે છે અને પિત્તના પ્રકોપનું શમન કરે છે.

(૪) વિષમજ્વરોત્ક વટી

વિધિ—શુદ્ધ કરેલા ધવરાનાં બી, રેવંચી અને બાવળનો શુદ્ધ સમભાગે લેવો. પહેલાં પહેલી અને બીજી વરણનું બારીક ચૂર્ણ કરી, પછી અંદર શુદ્ધ મેળવી, ગોળા વાળવા જેટલું પાણી નાખી, ભરી જેવડી ગોળાઓ વાળવી.

(શ્રી રામસ્વામીજી)

માત્રા—૧ થી ૨ ગોળા દિવસમાં ૨ થી ૩ વાર પાણી સાથે આપવી.

ઉપયોગ—આ વટી બધી જ્વતના વિષમજ્વરોને મટાડે છે. ૨-૩ વખત લેવાથી ચોરિયા તાવને મજબૂત મટાડે છે. તાવને વારો હોય ત્યારે ૪ દલાક પહેલાં એકવાર અને બે દલાક પહેલાં બીજાવાર આપવી. તાવ ન આવે તો તાવના વખત પછી ૧ દલાકે ત્રીજાવાર આપવી.

(૫) ત્રિવૃદ્ધક ગોદક

વિધિ—સૂંદ, મરી, પીપર, તાજ, એલચી, તમાકુપત્ર, નાગકેશર, વાવડિંગ અને આમળાં એ નવ ઔષધિઓ નવટાંક નવટાંક, નસોતર ૮ નવટાંક અને દંતીમૂળ ૨ નવટાંક લેવાં. બધાંને મેળવી બારીક ચૂર્ણ કરવું. બધા ચૂર્ણથી ૭ ગણી સાકરની આસણી કરી તેમાં ચૂર્ણ મેળવી દેવું. ગોળા વાળતી વખતે

એક નવટાંક સિંધવ અને ૨ નવટાંક મધ મેળવી ૩-૩ માસાની ગોળાઓ વાળવી.
(સુ. સં.)

માત્રા—૧ થી ૨ ગોળા સવારમાં ૬૩૦ પાણી સાથે આપવી. જો પિત્ત-કફદોષ હોય તો દૂધ સાથે આપવી.

ઉપયોગ—આ ઔષધિ ઉત્તમ રચક અને વિપદ્ધ છે. મળમૂત્રની કબજિયાત, ખરિતમાં ચળ મારવી, પિત્તની વૃદ્ધિ થવાને લીધે ચનારી તરસ, ઊલટી, દાહ અને શોષ તેમજ ન્વર, પાંડુરોગ વગેરે રોગો મટાડવામાં એ મદદ કરે છે.

(૬) કર્તુર્યાદિ વટી

વિધિ—કર્તૂરી ૪ રતી, કપૂર ૧ માસો, સેકેવી હિંગ ૧ માસો, શુદ્ધ અશીથુ ૧ માસો અને ખોરાસાની અજમો ૪ માસો લેવો. બધાને ખરકમાં નાખી મધ સાથે ખરક કરી ચણા જેવડી ગોળાઓ વાળવી.
(ધન્વંતરિ)

માત્રા—ઉન્માદ અને ઊંઘના નાશમાં ૧-૧ ગોળા રાત્રે સૂતા પહેલાં બે કલાક પહેલાં પાણી સાથે અને સન્નિપાતમાં જરૂર હોય ત્યારે આપવી.

ઉપયોગ—આ વટી સન્નિપાત અને ઉન્માદ વગેરે રોગોમાં ઊંઘ લાવવા માટે બહુ ઉપયોગી છે. એ ઉન્માદના દોષને પણ દબાવે છે, તેમજ સન્નિપાતમાં ન્યારે દરદી વારંવાર બોલો થઇ નામ્વા માટે છે ત્યારે આ વટી આપવાથી વિષ તરત શાંત થઇ જાય છે.

(૭) કરંજાદિ વટી

પહેલી વિધિ—સેકેલાં કાકચનાં બીજ, ઉદ્રવરણાનાં મૂળ, બનફશા, અતિ-વિપની કળા, કુલાવેલી ફટકડી, પીપર, મોટી હરડે એ બધા સમાન ભાગે લઇ, ઝીણું ચૂણું કરી, મધમાં મેળવી ચણા જેવડી ગોળાઓ વાળવી.

માત્રા—૨-૨ ગોળા દિવસમાં ૩ વાર પાણી સાથે આપવી.

ઉપયોગ—આ વટી બધી જાતના નવા તાવ મટાડે છે. કબજિયાત અને ખરોળની વૃદ્ધિ સાથેના છુણુંન્વરમાં એ હિતકર છે.

બીજી વિધિ—કાકચનાં બીજ, પિત્તપાપડો, કરિયાતું, અતિવિષા, ગળોતું સત્ત્વ, કડવાં પરવળ અને કડુ આ દરેક પાંચ પાંચ તોલા લઈ ઝીણું ચૂણું કરવું. પછી કૂળા કે ભાંગરાના રસમાં ખરક કરી ૪-૪ રતીની ગોળાઓ વાળવી.

માત્રા—૧ થી ૨ ગોળા દિવસમાં ૩ વાર પાણી સાથે.

ઉપયોગ—આ વટી પિત્તકફન્વર, તાદ વાઈ આવનારા તાવ અને ખરોળ તથા યકૃત દોષોને પણ મટાડે છે. તાવ રોકવા માટે ૬ કલાક પહેલાં બન્ને કલાકે ૩ વાર આ દવા આપવાથી તાવ રોકાઈ જાય છે.

(૮) મધુરાંતક વટી

વિધિ—ગુણસીનાં પાન ૨ તોલા, ગજોસત્ત્વ ૧ તોલા, લવિંગ, વાંસકપર, ધાણા, કાસનીનાં બી અને એકબી ૬-૬ માસા લેવી. ગધાને એકઠું કરી બારીક ચૂર્ણ કરવું. પછી તેને ગુણસીના રસમાં ખરણ કરી અડદ જેવડી ગોળીઓ વાળવી. (૨. સા.)

માત્રા—૨ થી ૪ ગોળી દિવસમાં ૩ વાર પાણી સાથે આપવી.

ઉપયોગ—આ ઔષધિ મધુરાના વિપત્તે બહાર કાઢવામાં બહુ ઉપયોગી છે. મધુરામાં લક્ષ્મીનારાયણ રસની સાથે આ વટીનું સેવન કરાવવાથી જલદી કાયદો થાય છે. તેમજ સગર્ભા સ્ત્રીઓનો તાવ ઉતારવામાં પણ આ નિર્ભયતાથી આપી શકાય છે.

(૯) જયા વટી

વિધિ—શુદ્ધ વજનાગ, સૂંઠ, મરી, પીપર, હળદર, લીમડાંના પાન, નાગર-મોથ અને વાવડિંગ આ ૮ ઔષધિઓ સમભાગે ઘર્ષ, ખાંડી, બારીક ચૂર્ણ કરી, બકરાના મૂત્રમાં ૧૨ કલાક ખરણ કરી ચણા જેવડી ગોળીઓ વાળવી. (૨. સં.)

જયા અને જયંતી બંને વટીમાં ‘રસયોગસાગર’ના કર્તાએ ‘યોગમહાણુવ’ના આધારે શુદ્ધ ગંધક નાખવાનું લખ્યું છે. શુદ્ધ ગંધક નાખવાથી ગુણુમાં વધારો થાય છે એવો એમનો અનુભવ છે.

માત્રા—૧ થી ૨ ગોળી દિવસમાં ૨ વાર આપવી.

ઉપયોગ—આ વટી અનુપાનબેદથી બધી જાતના તાવ, ખાંસી, બહુ મૂત્રરોગ, પાંડરોગ, શોષ, કૃષ્ક, પ્રમેહ, અતિસાર, સંગ્રહણી, રક્તપિત્ત અને નેત્રરોગ વગેરે મટાડે છે. અનુપાન જયા અને જયંતીવટીનાં સરખાં છે. અનુપાનનું વર્ણન જયંતી વટીમાં કર્યું છે.

(૧૦) જયંતી વટી

વિધિ—શુદ્ધ વજનાગ, મરી, પીપર, કાળીપાટ, આસન, વજ, તાલીસ-મગ અને લીમડાંનાં પાન બધાને સરખે ભાગે ઘર્ષ કરી બારીક ચૂર્ણ કરી બકરાના મૂત્રમાં ૧૨ કલાક ખરણ કરી ચણા જેવડી ગોળીઓ વાળવી. (૨. સં.)

માત્રા—૧ થી ૨ ગોળી દિવસમાં ૨ વાર આપવી.

ઉપયોગ—આ વટી અનુપાનબેદથી જયા રોગને મટાડે છે. જયા અને જયંતી વટીનાં ગુણો અને અનુપાન સામાન્ય રીતે સરખાં જ ગણાય છે. એમાંથી ગમે તે એક આપી શકાય છે. કારણ આ બંનેમાં મુખ્ય ઔષધિ વજનાગ છે. એટલે વજનાગના ગુણોની પ્રધાનતા તો રહેશે જ. વજનાગ સ્વેદક, મૂત્રક, પીડા-શામક અને વાયુના વેગનો નાશ કરનાર છે; નાડીનો વેગ, ઉષ્ણતા અને લોહીના

દવાણુને ઘટાડે છે; અને તાવ, સન્નિપાત, શ્વાસ, કાસ, પ્રમેહ, સોજા શળ, અભિષ્વંદ, ઉદરરોગ, બરોળ, પાંડુરોગ, વ્રણ, કંઠમાળ, વિસર્પ વગેરે રોગોનો નાશ કરે છે. વછનાગમાં વાનપિત્તપ્તન ગુણ હોવાથી જૂના સંધિવા અને શળમાં બહુ જ હિતકર છે. લેપ કરવાથી જામી ગયેલા લોહીને એ વિખેરી નાખે છે. તેથી વછનાગવાળો લેપ ગાંઠ, બદ, કંઠમાળ, વગેરે રોગો પર ફાયદાકારક છે. આ બધા રોગો પર આ ઔષધિ અસર કરે છે. ત્યારે પાતળા ઝાડા થતા હોય અથવા કફનો પ્રકોપ વધારે હોય અથવા અપચાથી આમાશયમાં આમ ભેગો થયો હોય, ત્યારે જ્યાં વટી કરતાં જળંતી વટી વધારે હિતકર છે.

અનુપાન—(૧) પિત્તજ્વરમાં દૂધ. (૨) બધી જાતના ઠંડી વગરના તાવમાં સૂંઠ, મરી અને પીપર અને મધ. (૩) પિત્તજ્વરમાં ઘી. (૪) શીતજ્વરમાં ગોમૂત. (૫) સન્નિપાતમાં આદુનો રસ અથવા મરી અને મધ. (૬) રક્તપિત્તમાં ચંદનનો કવાય. (૭) કફયુક્ત ખાંસીમાં મધ. (૮) સોજા અને પાંડુરોગમાં દૂધ. (૯) મૂત્ર-કૃમ્મ અને પથરીમાં ચોખાનું ધોવણુ. (૧૦) કાકળકુષ્ઠમાં ગોમૂતમાં ઘસી લેપ કરવો. (૧૧) સુરામેહમાં કેવડાનાં મૂળ ૮ માસા ઘસી તેની સાથે આપવી. (૧૨) મધુમેહમાં લોધર, નાગરમેથ, હરડે અને કાપફળનો કવાય. (૧૩) ત્રિદોષજન્ય શુભ્રમાં ગોળ અને ગરમ પાણી. (૧૪) ભગંદરમાં સૂંઠનું ચૂર્ણ. (૧૫) મંઝહણીમાં મઠો. (૧૬) રતાંધળાપણામાં ભાંગરાના રસ સાથે ઘસી આંખમાં આંજવી અને ભાંગરાના રસ સાથે ખાવી. (૧૭) આંખોનો સાવ, માંસવૃદ્ધિ અને નેત્રરોગોમાં સીના ધાવણુ સાથે ઘસી આંજવી. આ જંને વટીઓને ઘણા વૈદ્યો ઘણાં વર્ષોથી વાપરે છે. આ જંને વટીઓથી મુસાફરીમાં બહુ કામ નીકળી શકે છે.

(૧૧) મરિચાદિ શુદ્ધિકા

ત્રિધિ—મરી ૧ તોલા, લીંડી પીપર ૬ માસા, દાડમઝાડ ૪ તોલા, ગોળ ૮ તોલા અને જવખાર ૬ માસા લેવો. બધાને ખાંડી ગોળતી આસણીમાં મેળવી ૩-૩ રતીની ગોળાઓ વાળવી. (ચક્રકલ)

માત્રા—૨-૨ ગોળા દિવસમાં ૩-૪ વાર કોકરવરણ પાણી સાથે.

ઉપયોગ—કફયુક્ત ખાંસી બીજી દવાઓથી ન મટતી હોય અને જે મટવાની આશા ન રહી હોય, કફમાં દુર્ગંધ આવતી હોય કફ સફેદ-પીળો, ચીકણો અને કઠણ આવતો હોય, કફ વધારે પડતો હોય તેવી અસાખ્ય ખાંસી પર પણ આ દવા ફાયદો થાય છે.

(૧૨) કપૂરાદિ વટી

ત્રિધિ—કપૂર, દાડમઝાડ અને લવંગ ૧-૧ તોલા, મરી, પીપર, બહેડાંની ઝાડ અને કુલંજન એ દરેક ૨-૨ તોલા, અને મદદ કાથો ૧૧ તોલા લેવો.

બધાને મેળવી, બાવળની છાંતના ઉકાળાની બાતના આપી ૧-૧ રતીની ગોળાઓ વાળવી.

સૂચના—કવાથનું પાણી ૩ કલાક ખરણ કરી ગોળી વાળી શકાય તેટલું જ મેળવવું જોઈએ. વધારે પાણી મેળવવાથી કપૂર ઊડી જઈ જાય છે.

માત્રા—૧-૧ ગોળી દિવસમાં ૧૦-૧૫ વાર મોંમાં રાખી ચૂસવી.

ઉપયોગ—આ વટીના સેવનથી બધી જાતની ખાંસી મટે છે. જે સૂકી ખાંસીમાં કફ ન પડતો હોય અને રાત્રે બહુ ત્રાસ થતો હોય, બરોબર જંઘ પથ્થુ પથ્થુ ન આવી શકતો હોય, તે ખાંસી ૫-૭ દિવસમાં જ આ વટીથી મટી જાય છે.

કંઠમાં રહેલી ગિલાયુ (Urtica) શિથિલ થઈ જવાથી વારંવાર ખાંસી આવતી હોય તો ગળાની અંદર માણુકળ મધમાં મેળવી દિવસમાં ૨-૩ વાર લગાડવું જોઈએ અને કપૂરાદિવટી ૧-૧ ગોળી મોંમાં રાખી રસ ચૂસવો જોઈએ. દરત સાફ ન થતો હોય તો જરૂર જોય ત્યારે અભયાદિ મોઢકે આપવો.

(૧૩) અતિવિપાદિ વટી

વિધિ—અતિવિપા, કાકડાશિંગ, ક્રયદળ, નાગરમોચ, પીપળામૂળ, લીંડી-પીપર, મોટી એલચી (જંગલી એલચી), અને જેઠી મધનો શીરો ૧-૧ તોલો લેવો. બધાને ખાંડી, બારીક ચૂર્ણ કરી, આદાના રસ કે મધ સાથે ખરણ કરી વટાણા જેવડી ગોળાઓ વાળી લેવી. (ધન્વંતરિ)

માત્રા—૧-૧ ગોળી મોંમાં રાખી ધીમે ધીમે રસ ઉતારવો. આ રીતે દિવસ-રાત થઇને ૭-૮ ગોળી લેવી.

ઉપયોગ—આદાના રસવાળી ગોળીથી કફવાળી ખાંસી તરત નાશ પામે છે. મધવાળી ગોળી વાતિકે ખાંસીમાં ફાયદાકારક છે.

(૧૪) લવંગાદિ વટી

વિધિ—લવંગ, મરી અને બહેડાંની છાંત ૧-૧ તોલો અને કાથો ૩ તોલા લઈ, બાવળના છાંતના કવાથમાં ૬ કલાક ખરણ કરી વટાણા જેવડી ગોળાઓ વાળવી. (વૈ. જી.)

માત્રા—૧-૧ ગોળાઓ દિવસમાં ૫-૭ વાર મોંમાં રાખી રસ ચૂસવો.

ઉપયોગ—આ વટી બધી જાતની ખાંસી મટાડે છે અને શ્વાસરોગમાં પણ હિતકર છે. સૂકી ખાંસીમાં આ ગોળી શ્વાસનળીના દોષો દૂર કરી ખાંસી મટાડે છે; તેમજ કફવાળી ખાંસીમાં સહેલાઈથી કફ બહાર કાઢી નાખે છે.

(૧૫) ખદિરાદિ વટી

વિધિ—ખેરસાલ ૧૦ તોલા, કપૂર, ચીકણી સોપારી, બાયદળ, ચણક-

બાળ અને કાગડી એકથી એ બળે તોડા લેવી. બધાને ખાંડી, વાટી, ચાળી, પાણી સાથે ચણા જેવડી ગોળીઓ વાળવી. (૫૮૬)

માત્રા—૧-૧ ગોળી કરી દિવસમાં ૫-૭ ગોળી ચૂસવી.

ઉપયોગ—આ વટી મોંનાં છાંન્, છબ, દાંત, અવાળાં અને ગળાના રોગ, ખાંસી અને ઘોટા બેસી જવો વગેરેને મટાડે છે અને દાંતોને મજબૂત બનાવે છે. આ વટી ઉત્તમ સંશોધન અને ગુણુ બતાવે છે.

(૧૬) હર્દિરિપુ વટી

વિધિ—કપૂરકાયલીનું ઝીણું ચૂર્ણ કરી, પાણી (કે ચંદનાદિ અર્ક) સાથે ખરક કરી ચણા જેવડી ગોળીઓ વાળવી. (આ. નિ. મા)

માત્રા—૧-૧ ગોળી ૫-૧૦ વાર અર્ધા અર્ધા કલાકે આપવી.

ઉપયોગ—આ વટી કોઈ પણ કારણથી થનારી બિલ્ડી, અરુચિ વગેરે ઉપદ્રવોને મટાડે છે. નાનાં બાળકો મટે પણ એ હિતકર છે. જંતુજન્ય તીવ્ર બિલ્ડી હોય તો હર્દિરિપુ સાથે મેરખીબની ભરમ અને જહરમોહરા પિષ્ટિ ૧-૨ રતી મેળવી કુદીનાના અર્ક સાથે આપવી જોઈએ. બિલ્ડીનો વેગ સમાવવા મટે આ ઉત્તમ ઔષધિ છે.

(૧૭) પક્ષીહાંતક શુદ્ધિકા

પહેલી વિધિ—એળિયો, ચિત્રકનાં મૂળ, સેંકલી હિંગ. કુલાવેલો ટંકણુ-ખાર, નવસાર અને સોડાયાઈ કાર્બ સરખે વળને લઈ, કુંવારના રસમાં ઘૂંટી વટાણા જેવડી ગોળીઓ વાળવી. (કંલાગુલ શુર્વા)

માત્રા—૨-૨ ગોળી દિવસમાં ૨ વાર પાણી સાથે લેવી.

ઉપયોગ—આ વટી બરોળ, યકૃતવિકાર, અજીર્ણ, પેટનો વાયુ અને કબજિયાત મટાડી અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે.

(૧૮) કૃમિધન શુદ્ધિકા

વિધિ—શુદ્ધ એરકાચનાં ૫ તોલા, વાવડિંગ, અજમોહ, અતિવિયા, લોંડીપીપર અને ઈંદ્રજવ દરેક ૧-૧ તોલો લેવું. બધાને વાટી, કુંવારના રસમાં ૧૨ કલાક ખરક કરી મગ જેવડી ગોળીઓ વાળવી.

માત્રા—૧ થી ૨ ગોળી દિવસમાં ૩ વાર ૩ દિવસ સુધી પાણી સાથે આપવી. એથે દિવસે સવારમાં જુલામ આપવો. જરૂર હોય તો વધારે દિવસ આપવી.

ઉપયોગ—આ વટી પેટના બધી જાતના સૂક્ષ્મ કૃમિઓને મટાડે છે. આ વટીથી કૃમિજન્ય તાવ, મંદાગ્નિ, બિઝકા, ખુબલી, પેટનો વાત, હૃદયની નબળાઈ આ રોગો મટે છે.

(૧૯) વ્યોપાદિ વટી

વિધિ—સૂંઠ, મરી, પીપર, અમલમેદ, ચવટ, તાલીમપત્ર, ચિત્રમુખ, છરું અને આમલી આ દરેક ૧-૧ તોલો, તજ, એલચી અને તમાલપત્ર દરેક ૬-૬ માસા અને ગોળ ૨૦ તોલા લેવો. આમલી જુદી ખાંડવી, અને ખાંડીની ચીન્નેને જુદી ખાંડી, વજ્રગાળ કરી, આમલી અને ગોળ મેળવી, ખરલ કરી વટાણા જેવડી ગોળીઓ વાળવી. (શા. સં.)

માત્રા—૧ થી ૨ ગોળા દિવસમાં ૩ વાર સહેજ ગરમ પાણી સાથે.

ઉપયોગ—આ વટી સળેખમ, ખાંસી, શ્વાસ, અરચિ, પીનસ, ધાંટો બેસી જવો વગેરે રોગો મટાડે છે.

(૨૦) શ્વાસાંતક વટી

વિધિ—શુદ્ધ એરઠાચલાં, લીંટીપીપર, લવંગ અને જોડીમધ સમભાગે મેળવી, બહેડાંના કષાયમાં ૧૨ કલાક ખરલ કરી, ૧-૧ રતીની ગોળીઓ વાળી લેવી.

માત્રા—૧-૧ ગોળા દિવસમાં ૨ વાર. સવારે ગોળા આપી ઉપર ૧ થી ૨ તોલા ગાયનું ઘી પાવું. સાંજે ગાયના દૂધ સાથે આપવી.

ઉપયોગ—આ વટીના સેવનથી અરચિ, મંદગ્નિ, પડખાની શળ, પેટનો વાયુ, કળાજિપાત, આમટ્ટદિ વગેરે ઉપદ્રવો સાથેનો કફયુક્ત શ્વાસ ઘોડા જ દિવસમાં મટી જાય છે.

(૨૧) નાગ ગુટિકા

વિધિ—શુદ્ધ વજનાગ, પીપર, લવંગ, પીપળીમૂળ, નયદળ, તજ, નવંત્રી, સૂંઠ, અછલગરો, મરી, શુદ્ધ હિંગળોક, અને કુલાવેલો ટંકણુમાર એ ૧૨ ઔષધિઓ ૧-૧ તોલો, કેસર ૩ માસા અને કરવૂરી ૧ રતી લેવી. બધાને ખાંડી, કપડાજાણુ કરી, આદાના રસ અને નાગરવેલના રસમાં અનુક્રમે ૧૨-૧૨ કલાક ખરલ કરી અર્ધી અર્ધી રતીની ગોળીઓ વાળવી. (ઔ. ગુ. ધ શા.)

માત્રા—૧-૧ ગોળા દિવસમાં ૨ વાર નાગરવેલના પાનમાં અથવા પાણી સાથે આપવી.

ઉપયોગ—આ ગુટિકા સળેખમ, તાવ, ગળું અને છાતીનું દરદ, અરચિ, સળેખમથી થનારો અતિસાર, ખાવી બેગકા, માથાનું દરદ, પેટમાં અજીર્ણ ને ભારેપણું વગેરે રોગોને મટાડે છે.

આ ગુટિકામાં મુખ્ય ઔષધિ વજનાગ હોવાથી એને મંબાળપૂર્વક વાપરવી જોઈએ. વજનાગ સોજો, તાવ અને પીડા હરનાર અને અવસાદક છે. આ ગુટિકા આપવાથી નાક અને ગળાની શ્લેષ્મિક ત્વચામાંથી થનારો સ્નાવ શોષાઈને ઓછો થઈ જાય છે. આ સ્નાવ શરીરના કેઈ પણ સ્થાનમાંથી બહાર

નીડળવેા જોઈએ માટે આ ગુટિકાની અસરથી પરસેવો વધારે થાય છે, તેમ જ પેશાબ પણ વધારે થાય છે આ કારણે સજેખમમા જે કંઈનો સ્વાદ થાય છે તે ઓઠો થઈ જાય છે પછી વિદ્યાર ઓઠો થાય એટલે પેશાબ ઓઠો થઈ જાય છે.

અપચાથી મોમા પાણી છૂટવું, જીભ ૧, અરચિ વગેરે થાય ત્યારે શીણવાળો કદ પડતો હોય તો અગ્નિદુભાર રસ અપાય છે પણ હડી જળ્યામા સ્થઈ રહેનાથી, વરસાદમા પચળવાથી કે શરદી લાગી જવાથી જ્વખ મરી જવી, પેટમા બારે-પણ, કબજિયાત, માથું જડ થઈ જવું, અગ જકડાઈ જવા વગેરે લક્ષણો સાથેના તાવમા નાગ ગુટિકા જરૂર આપવી જોઈએ પછી પેશાબનો રંગ પીળો થવા માટે અને પેશાબ ઓઠો થઈ જાય એટલે નાગ ગુટિકા આપવી મધ કરવી જોઈએ જે એવી સ્થિતિમા આ ગુટિકા આપવામા આજે તો નુપ્તસાન થયો છે, આધાશીશી કે મૂત્રપિંડનો રોગ થઈ સોજે વગેરે ઉપદ્રવો ઉત્પન્ન થશે

શરદી લાગી સજેખમ થવો, પછી તાવ, તાવ આવવાથી ચામડી પર ચીકાશ, આખા શરીરમા જલ્તા, આજસ, બગાસા આવવા, મોમા મીઠાશ અને ચીકાશ, ખાસી આવવાથી છાતીમા અને ગળામા ફરદ થવું વગેરે લક્ષણો થાય ત્યારે નાગ ગુટિકા બહુ હિતમ્મર ઔષધિ છે

આ ગુટિકામા સફેદ વજનાગ નાખવાથી મધુમેહ, અ-ભમેહ, હસ્તિમેહ, આ પ્રમેહો પર સારો ફાયદો થાય છે આ ગુટિકાના પ્રયોગથી સામ્રની ઉત્પત્તિ ઓછી થતી નથી, માત્ર વારવાર પેશાબ કરવાની શક્તિ થાય છે તે નાશ પામે છે સામ્રની ઉત્પત્તિ ઓછી કરવા માટે નાગબરમ, વમતકસ્તુમામ્ર, જાતિકનાદિ વડી કે પ્રમેહગજકેસરી વાપરવેા

નાગગુટિકાના પ્રયોગથી રસનું ગોષ્ણ થવાથી શરીરમા શીતલતા વગેરે ગુણ ધટે છે અને વજનાગથી ચામડીમા રહેલી ંશિવાઓમા લોડીનું ગાણુ વધે છે, એથી પરસેવો વધી તે દ્વારા સેન્દ્રિય વિન બહાર નીકળી જાય છે આ ગુણને લીધે વજનાગવાળી ઔષધિઓ ક્ષોભથી આવનાર તાવ અને ક્ષોભવાળા ખીન્ન રોગોમા વપરાય છે

(અં ગુ. ધ. શા ને આધારે)

(૨૨) ધનજય વગી

(વિધિ—જીરુ, ચવડ, સફેદ ચંદન, વજ, તજ, ગામી, અન્તી, કચૂરો, શેરણી, કલોજીજીરુ અને નાગકેસર ત્રેક ૧-૧ તોનો, વરિયાળી ૬ માસા, અન્તો પીપ જીમૂળ, સાજખાર, હરડે, જયફળ અને લવગ દરેક ૨-૨ તોના, ધાણા ૩ તોના, ચિત્રકમૂળ, પીપર અને સામરલણ ૪-૪ તોના, મરી ૭ તોના, નસોતર ૮ તોના, મીઠું, સિંધવ અને સૂદ ૧૦-૧૦ તાલા, ચૂંકાની બાજી ૩૨ તોના અને આમથી

૧૬ તોડા લેવી. જ્યાંને મેળવી, ખાંડી, વજ્રમાળ ચૂર્ણ કરી, ચૂકાના રસમાં ૩ કલાક ખરસ કરી ૨-૨ રતીની ગોળીઓ વાળવી. (ઓ. શુ. ધ. ૨૧૧.)

માત્રા—૧ થી ૩ ગોળી દિવસમાં ૩ વાર મોટા, લોણુનો રસ, દાડમનો રસ કે પાણી સાથે લેવી.

ઉપયોગ—ધનંત્ય વટી એક પ્રભાવશાળી વીર્યવાન ઔષધિ છે. એ પાચક, અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરનાર, રેચક, સારક અને રચિ ઉત્પન્ન કરનાર છે, તથા આમાશયથી ગ્રહણી સુધીના કબ્જાનિવાતને મટાડે છે, પક્વાશયમાં પાચક રસના સ્વાદને નિયમિત કરે છે, અને નજલો, મેટની ચૂંક અને કબ્જાનિવાતને મટાડી આંતરડાંની પુરઃસરણક્રિયા વધારે છે.

આ ધનંત્ય વટીની અમર તરત જ દેખાય છે. અપચાના રોગમાં ખાસ કરીને વધારે ખાવાથી થતા આમાશ્લર્ષ અને કબ્જાનિવાત કરનારા, કાચા રક્ષ બોજનથી થનાર વિષ્ઠ્ઠાશ્લર્ષમાં એ જાડુ ફાયદાકારક છે. આ વટીમાં વાતનાશક ઔષધિઓ મેળવેલી હોવાથી ઝોડકાર આવી આમાશયની કબ્જાનિવાત મટી જાય છે.

શક્તિ કરતાં વધારે ખાવાથી માત્ર અપચો થાય છે એવું નથી. અગ્નિ, જડતા કાવનાર, બળેલો, અધઃચરો, જડ, રક્ષ, હંડો, ગંધાતો અને અપવિત્ર ખોરાક લેવાથી પણ અપચો થાય છે. એટલે કે દરેક જાતના અજનો જુદીજુદી જાતનો અપચો થાય છે. ભારે ખોરાકથી થનારા અશ્લર્ષમાં કંઈની પ્રધાનતા અને રક્ષ અન્નથી થનારમાં વાલુની પ્રધાનતા રહે છે. મરિ જુદીજુદી જાતના અપચામાં જુદાજુદા દોષોનો પ્રકોપ હોય છે. મરિ દવા આપતી વખતે દોષ-દૂષ્યનો વિચાર જરૂર કરવો જોઈએ. આંખો મીંચી દીપન-પાચન ઔષધિ આપવી એ શાસ્ત્રીય ચિકિત્સા નથી. આ વિશે વધુ વિચાર વૈજ્ઞાનિક વિચારણાના પૃષ્ઠ ૧૪૫ પર કરેલો છે.

માત્ર ભારે ખોરાક લેવાથી આમાશ્લર્ષ થાય છે. આ રીતે સ્નિગ્ધ બોજન લેવાથી પણ આમાશ્લર્ષ થાય છે. પરંતુ દોષ-દૂષ્યની દૃષ્ટિએ બંનેમાં અંતર છે. માત્ર ભારે ખોરાક અને વધારે પ્રમાણમાં ખોરાક લેવાથી થનારા અશ્લર્ષમાં કબ્જાદ રસ સારી અસર કરે છે. સ્નિગ્ધ ખોરાકથી ઉત્પન્ન થનારા અશ્લર્ષમાં શંખવટી, ગંધક વટી, લહસન વટી વગેરે વધારે લાભદાયક છે. રક્ષ, સ્નેહવગરના, જડતા કરનાર, કાચા, વાસી, હંડો અને અપવિત્ર ખોરાકથી વિષ્ઠ્ઠાશ્લર્ષ થાય ત્યારે પેટમાં વાલુ, દુખાવો અને શળ ઉત્પન્ન થાય છે, ઝોડકાર બરોબર આવતા નથી, અપાનવાયુ સરતો નથી તેમજ પેટમાં ભરેપણું અને એચેની રહે છે. જો દુખાવો વધારે હોય તો દરદી જૂમો પાડે છે, તરસ વધારે લાગે છે, પેટમાં પાણીની જગ્યા નથી રહેતી તો પણ તરસ છીપતી નથી. આવા અશ્લર્ષમાં ધનંત્ય વટી સારી

રીતે વપરાય છે. એનાથી કબજિયાત દૂર થાય છે, શળ મટે છે, ઝાડો સાફ આવે છે અને વાયુનું અનુલોમન થાય છે. એનાથી પક્વાશયમાં પાચક રસનો ભરોબર આવ થાય છે અને આંતરડાની પુરઃસરણ ક્રિયા વ્યવસ્થિત થઈ કબજિયાત ઓછી થઈ જાય છે. (આ. ગુ. ધ. શા.)

(૨૩) ચિત્રકાદિ વટી

વિધિ—ચિત્રકનાં મૂળ, પીપળામૂળ, જવખાર, સંચળ, સિંધવ, સાંભર-લૂણ, ખીડલૂણ, મીઠું, સૂંદ, મરી, પીપર, સાજખાર, સેકેલી હિંગ, અજમોદ, ચવક, કાળીપાટ, છરું, ધાણા અને ભોંયરિંગણીનાં મૂળ આ બધાને સરખે વજને લઈ ચૂર્ણ કરવું. આ ચૂર્ણને બિજેરાના રસમાં અથવા દાડમના રસમાં ખરલ કરી વટાણા જેવડી ગોળાઓ વાળી લેવી. (ભુ. નિ. ૨)

માત્રા—૨ થી ૩ ગોળા દિવસમાં ૩ વાર પાણી સાથે આપવી.

ઉપયોગ—આ વટી આમશળ, ઉદરશળ, અરુચિ, મંદાગ્નિ અને પેટમાંના વાતપ્રકોપને મટાડે છે; તથા આમનું પાચન કરી અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે અને ઝાડો સાફ લાવે છે.

આ વટી આમાશયના અને યકૃતના પિત્તનો સ્ત્રાવ વધારે છે, એથી આમા-શય અને આંતરડાની પાચનશક્તિ વધે છે; પછી પેટમાં શળ, આક્રો અને આમની વૃદ્ધિ દૂર થાય છે, અને ઝાડાનો રંગ સફેદ હોય તો પીળો થઈ જાય છે. કફપ્રધાન અગ્નિમાંદ્રમાં આ વટી સારી ગુણકારી છે.

(૨૪) કુટબાદિ વટી

વિધિ—કુટબાલ ૮૦ તોલા, માયુફળ, લવંગ, મરડાશિંગ, બહેડાં, વાવ-ડિંગ, નાગકેસર, સૂંદ, મરી, પીપર, જમ્બૂળ, જવંત્રી અને ખીલીનો ગર્ભ ૧-૧ તોલા લેવો. પહેલાં કુટબાલનું અધકચરું ચૂર્ણ કરી ૮૦૦ તોલા પાણીમાં કવાથ કરવો. ૨૦૦ તોલા પાણી બાકી રહે ત્યારે ઉતારી લેવું. પછી કપડાથી ગાળી ધીમી આંચે પકવવું. જાડું થવા માંડે એટલે બાકીની ચીજોનું કપડાણ ચૂર્ણ મેળવી ચણા જેવડી ગોળાઓ વાળવી. (આ. ભિ.)

માત્રા—૧ થી ૨ ગોળા દિવસમાં ૩ વાર પાણી અથવા મદા સાથે આપવી.

ઉપયોગ—આ વટી મંત્રહણી, આત્માતિસર, રક્તાતિસર, મરડો અને જ્વરાતિસારને મટાડે છે, રક્તાર્શમાં લોહી પડતું બંધ કરે છે, અને બાળકો માટે પથુ હિતકર છે.

(૨૫) તેજવત્યાદિ ગુટિકા

વિધિ—વજ, દારહળદર, પીપર, જાખાર, રસવંતી અને કાળીપાટ આ

૬ ચીજો સરખે ભાગે લેવી. તેને ખાંડી કપડછાણ કરી મધ સાથે ૩ કલાક ખરેલ કરી ૧-૧ રતીની ગોળાઓ વાળવી. (ખુ. ચો. ત.)

માત્રા—૧-૧ ગોળા કરી દિવસમાં ૫-૭ ગોળાઓનો રસ ચૂસવો.

ઉપયોગ—આ ગુટિકાના સેવનથી બધી જનના ગળાના રોગ, ધાંટો બેસી જવો, શ્વાસનળીમાં કફ ભરાઈ જવો, ઘંટિકા શિથિલ થઈ જવી, ગળામાં ફાંસી-ઓ થવી વગેરે રોગો મટે છે.

(૨૬) કંઠસુધારક વટી

વિધિ—જેઠીમધનો શીરો ૭ તોલા, ઈન્ભીટનાં ફૂલ ૧૧ તોલો, કપૂર, એલચી અને લવંગ ૧-૧ તોલો અને જવનંત્રી ૨ તોલા લેવી. બધાને મેળવી અર્ધો કલાક પાણી સાથે ખરેલ કરી ૧-૧ રતીની ગોળાઓ વાળવી. ૧૨૧ તોલા ગોળાઓમાં ૨ રતી સેકરીન મેળવવાથી ત્યાદ અને ગુણમાં વધારો થાય છે. (ધન્વંતરિ)

માત્રા—૧-૧ ગોળા મોંમાં રાખી દિવસમાં ૧૦-૧૫ વાર ધીમે ધીમે રસ ચૂસવો.

ઉપયોગ—આ વટી અરચિ, મંદાચિ, ગળું બેસી જવું, બિબ્બા, બેચેની, અજીર્ણ, પેટનો વાયુ, કફ, શ્વાસ વગેરે રોગો મટાડી અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરે છે, અને મનને પ્રસન્ન કરે છે.

(૨૭) એલાદિ વટી

વિધિ—એલચી, તમાકુપત્ર અને તજ ૬-૬ માસા, પીપર ૨ તોલા, સાકર, જેઠીમધ, હળિયા વગરનું ખજૂર અને બીજા વગરની દ્રાક્ષ ૪-૪ તોલા લેવી. બધાને વાટી મધ સાથે મેળવી ચણીબોર જેવડી ગોળાઓ વાળવી. (ચં. સં.)

માત્રા—૨ થી ૩ ગોળા દિવસમાં ૩ વાર દૂધ સાથે આપવી; અથવા ૧-૧ ગોળા મોંમાં રાખી રસ ચૂસવો.

ઉપયોગ—આ વટીના સેવનથી ઉરઃક્ષત, શોષ, જ્વર, ખાંસી, શ્વાસ, હેઝડી, બિબ્બા, બ્રમ, મૂર્છા, મદ, તરસ, થૂંકમાં લોહી આવવું, પાંસળીઓનો દુખાવો, અરુચિ, ખરોળ, બિસ્તંબ, રક્તપિત્ત અને ધાંટો બેસી જવો વગેરે રોગોનો નાશ થાય છે. તેમજ પિત્તપ્રકોપનું શમન થઈ બેચેની દૂર થાય છે. સૂકી ખાંસીમાં ન્યારે શાંતિ નથી મળતી, છાતીમાં દરદ થયા કરે છે, બળતરા થાય છે, તાવ પણ રહે છે, ત્યારે આ વટી બહુ હિતકર છે. પહેલી અવરયામાં સૂકી ખાંસી થાય છે તેના પર પણ આ વટી ફાયદો કરે છે.

(૨૮) ચંદ્રપ્રલા વટી

વિધિ—કપૂર, વજ, નાગરમોચ, કરિયાનું, ગળો, દેવદાર, હળદર, અતિ-

વિપા, દારહળદર, પીપળીમૂળ, ચિત્રક, ધાણુ, હરડે, બહેડાં, આમળાં. ચવક, વાવડિંગ, ગજાપીપર, સૂંદ, મરી, પીપર, સુવર્ણભાક્ષિકભરમ, સાઝખાર, જવખાર, સિંધવ, સંચળ અને કાચકવણુ એ દરેક ૩-૩ માસા અને નસોતર, દંતીમૂળ, તમાકપત્ર, કાગડી એલચીદાણુ, તજ અને વાંસકપર એ દરેક ૧-૧ તોલો, લોહભરમ ૨ તોલા, સાકર ૪ તોલા, શુદ્ધ શિયાળિત ૮ તોલા અને શુદ્ધ ગૂગળ ૮ તોલા લેવો. બધાને ઝીણું ખાંડી, ગૂગળના પાણીમાં મેળવી, ઘીવાળો હાથ કરી ચણા જેવડી ગોળાઓ વાળવી. ગૂગળને પાણીમાં મેળવી ઉકાળી એકરસ કરી નાખવો, પછી વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ અંદર મેળવવું. (૨૧૧ સં.)

માત્રા—૨ થી ૪ ગોળા દિવસમાં ૨ વાર આપવી.

અનુપાન—(૧) બધી જાતના પ્રમેહોમાં-ગળોનો સ્વરસ ૧ તોલો અને ૬ માસાં મધ અથવા ત્રિફળા, દારહળદર, દેવદાર અને નાગરમેથનો ઉકાળો. (૨) મધુમેહમાં-લીમડાના પાનનો અને બીલીના પાનનો રસ, જાંબુનો રસ કે અરણીની છાકનો ઉકાળો. (૩) લાલામેહમાં-ત્રિફળા અને ગરમાળાનો ઉકાળો. (૪) માંબિષ્ઠમેહમાં લીમડાની છાક, સાજડની છાક અને કમળકંદનું હિમ. (૫) મૂત્રાઘાત, મૂત્રકૃચ્છ્ર, બદ્ધમૂત્ર, શર્કરા અને સિકતામેહમાં-ચણકબાળ અને ગોખરનો ઉકાળો. (૬) શક્તિ માટે-ગાયતું દૂધ અને સાકર. આવી જ રીતે રોગીની પ્રકૃતિ, દેશ અને કાળનો વિચાર કરી બીજાં અનુપાનોની યોજના કરવી.

ઉપધોગ—આ વટી મૂત્રકૃચ્છ્ર, મૂત્રાઘાત, પથરી, પ્રમેહ, ભગંદર, અંડ-વૃદ્ધિ, પાંકુરોગ, કમળી, અર્શ, કમરનું દરદ, નેત્રરોગ, સ્ત્રીઓના ગર્ભાશયના રોગ, પુરુષોના ધાતુ સંબંધી રોગ વગેરે મટાડે છે. જૂના રોગમાં ચંદ્રપ્રભાવટી શાંતિથી ૩-૪ મહિના સુધી લેવી જોઈએ. લાંબા વખત સુધી લેવાથી અસાધ્ય ભગંદર જેવા રોગ પણ મટી જાય છે. માનસિક શ્રમ કરનાર વિદ્યાર્થીઓ માટે પણ એ બહુ સામદાયક છે.

ચંદ્રપ્રભાવટીનું મુખ્ય કામ મૂત્રેન્દ્રિય અને શુક્ર તથા આત્મવ ઉત્પન્ન કરનાર ઇન્દ્રિય પર શામક, બળ્ય અને રસાયન અસર કરવાનું છે. શરીરના ધાતુપરિપોષણક્રમમાં પ્રતિબંધ થઈ પોષણવ્યવસ્થાનો જે ભંગ થાય છે, તેને ચંદ્ર-પ્રભાવટી વ્યવસ્થિત કરે છે; એટલે કે પૂર્વ ધાતુમાંથી પરધાતુ જરોગર બનવા માટે છે. પરમિયો, ફાડનું સેવન, બહુ ગરમ મસાલા ખાવા, તમાકુ, માંજો, તડકામાં ખૂબ ફરવું વગેરે કારણોથી મૂત્રેન્દ્રિય મંરથામાં ક્ષોભ ઉત્પન્ન થઈ મૂત્રેન્દ્રિયમાં દાહ વગેરે વિકારો ઉત્પન્ન થાય છે. એની અમર મૂત્રપિંડોમાં થઈ મૂત્રનું પ્રમાણ ઓટું થઈ જાય છે. એનાથી કમરમાં દરદ, મૂત્રેન્દ્રિયમાં જળનરા, પેશાબમાં ગેતી અથવા ઝીણી પથરી જવી વગેરે લક્ષણો થાય છે. એના પર ચંદ્રપ્રભા સારી રીતે વપરાય છે.

જુદાં જુદાં કારણોથી ખાસ કરીને પિત્ત ઉત્પન્ન કરનાર કારણોથી પિત્તની વિકૃતિ થઈ મૂત્રપિંડે પર સોજા આવી જાય છે. પછી આખા શરીરમાં સોજા આવી જાય છે, પેશાબ બહુ ઓછો અને બહુ લાલ રંગનો થાય છે. એમાં ઓછા-વત્તા પ્રમાણમાં ઓલમ ડ્રબ (Albumen) નીકળ્યા કરે છે. આ ડ્રબ કોઈ વખત વધારે અને કોઈ વખતે ઓછું જાય છે. આ વિકારની આશુકારી તીવ્ર અને મંદ ચિરકારી એવી બે અવસ્થા હોય છે. આમાંથી ચિરકારી અને શુર્ણ અવસ્થામાં મધવાળા પાણી કે શામક મૂત્રજન્ય અનુપાન સાથે આ વટી આપવી જોઈએ. મૂત્રજનના શામક અને ઉત્તેજક બેન્ડુ વર્ણન વૈજ્ઞાનિક વિચારણામાં કરેલું છે.

મૂત્રકૃચ્છ્ર મૂત્રમાર્ગનો રોગ છે. એમાં મૂત્ર યરોગર ઉત્પન્ન થાય છે, પણ ગવની, મૂત્રાગમ, પૌરુષમ્થી કે મૂત્રપ્રસેકનસિકામાં જૂનો મળ્યુ, મળ્યુનો મોળો કે મૂત્રપ્રસેકનસિકાનો મંકાય વગેરે અવયવોની વિકૃતિરૂપ કારણોમાંથી કોઈ પણ એક કારણ હોવાથી પેશાબ જાગતરા સાથે, પીળો-લાલ અને ગંધાનો થાય છે. કોઈ કોઈ વખતે ક્ષાર, સિકતા, માકર કે કંક વગેરે પણ હોય છે, આ વિકાર પર ચંદ્રપ્રભા સારી રીતે વપરાય છે. ખામ કરીને મૂત્રેન્દ્રિયમાં જૂનો મળ્યુ હોવાથી મૂત્રકૃચ્છ્ર થયેલો હોય તો ચંદ્રપ્રભા સાથે દર્શીરાસવ કે સારિવાસવ આપવો.

મૂત્રાધાતમાં કેટલાક પ્રકાર મૂત્રકૃચ્છ્રની માફક અવયવની વિકૃતિથી થાય છે. પરંતુ ખાસ કરીને આ વિકારમાં મૂત્ર ઓછું ઉત્પન્ન થાય છે. જુદાં જુદાં કારણોથી થનારી મૂત્રપિંડ (Kidney) ની વિકૃતિ જ મૂત્રાધાતનું કારણ હોય છે. આ વિકૃતિની અસર આખા શરીર પર થઈ વાનખનિત, વાતકુંડલિકા વગેરે મૂત્રાધાતના કદસાધ્ય વિકારો ઉત્પન્ન થાય છે. આ બધાના મૂળમાં વસ્તુસ્થિતિ એ હોય છે કે પેશાબ ઓછો ઉત્પન્ન થાય છે અને પેશાબ મારફતે શરીરની બહાર જનારા ક્ષાર અને વિષ શરીરમાં રહી જાય છે. આ સ્થિતિમાં ચંદ્રપ્રભા સારી રીતે વપરાય છે. આ વટી શામક, બલ્ય અને મૂત્રજ હોવાથી એની અસર મૂત્રપિંડે પર થઈ જાગતરા અને સોજા વગેરે ઓછા થઈ જાય છે. એ વિકાર પર ચંદ્રપ્રભા વટી હુનનવાસવ, પદ્માશુબ્ધાસવ કે ગોમુરાદિ અવલેહ સાથે આપવી વધારે હિતકર છે. એની અસર વધારે જાંડી થાય છે. આ કારણથી જૂના વિકાર પર પણ એ સારી ઉપયોગી છે.

અશ્મગી રોગ બહુ વધી જાય ત્યારે શસ્ત્રક્રિયા કરાવવી જ હજી છે. પરંતુ અશ્મગી બહુ વધી ગયેલ ન હોય ત્યારે ઔષધિ મારફત પથરી ભેદી શકાય છે. એના ઝીણા ઝીણા કણ પેશાબ મારફત બહાર નીકળી જાય છે. આ કામ માટે તુલુ-

પંચમૂળના કવાથ સાથે ચંદ્રપ્રભા વટી આપવી જોઈએ.

પરમિયાની જૂની અવસ્થામાં છૂર્ણ રોગો ઉત્પન્ન થાય છે. રોગ જોડેલો જૂનો અને જોડેલો ઊંડો તેટલી ચંદ્રપ્રભા વધારે સારી અસર કરે છે. રોગ નવો હોય, વિપ શાખા અને રનાયુગત હોય તો સુવર્ણચંદ્ર ઉપયોગી છે. પણ વિપની અસર રક્ત વગેરે ધાતુઓ પર થઈ એમાંથી જુદાજુદા વિકારો ઉત્પન્ન થયા હોય તો ચંદ્રપ્રભા ઉપયોગી છે. માયાની શળ, જૂની સાંધાઓની શળ, માંસપેશી અને રનાયુઓ (Muscles and Ligaments) તો મંદોચ, જૂનો નેત્રાભિષ્પંદ, આંડકોપનો સોળ્લે વગેરે ઉપદ્રવોમાં અને પૂચશુકની પછી હાય-પગ તૂટવા, આંખોમાં બળતરા, પેશાબમાં બળતરા, વૃષણ અને શિશ્ન પર વિપ દેશાષ્ટ દોડ્ડીઓ નીકળવી, ખુજલી થવી અને માંસાશુદ્ધ જેવા ઉપદ્રવો થવાનો ભય લાગવો વગેરે વિકારો પર ચંદ્રપ્રભાએ અમતિમ કામ કર્યું છે. જૂના રોગમાં લાંબો વખત મેવન કરવું જોઈએ. અનુપાન તરીકે દારહળદર, ગજો, ગોખરુ અને આમળાનો કવાથ આપવો. કબજિયાત વધારે હોય તો જરૂર હોય ત્યારે કદુ મેળવી લેવું જોઈએ.

ગર્ભસ્ત્રાવ, ગર્ભપાન, પરમિયો, જૂનો ઉપદંશ, જલદી જલદી ગર્ભ રહેવો, ઘણાં મંતાન થઈ જવાં કે વધારે વ્યવાય વગેરે કારણોથી ગર્ભાશય અશક્ત થઈ આખું શરીર નબળું પડી જાય છે. પછી નિસ્તેજ ચક્રેરો, નિરત્સાહ, આંખોમાં બળતરા, હાય-પગ ફાટવા, માથું, કમર અને આખા શરીરમાં દરદ, શળ મારવી, ખાસ કરીને માસિકધર્મ વખતે શળ કે બહુ દુખાવો થવો, કોઈ કોઈ વખત ૩-૪ મહિના સુધી રજોદર્શન ન થવું, સ્ત્રાવ જૂરો, કાળો, પીળો કે મેલો હોવો, યોનિ-મુખમાંથી સહેદ, ચીકણો પાણી જેવો કે જાડો ગંધાનો સ્ત્રાવ થયા કરવો વગેરે લક્ષણો થાય, ત્યારે ચંદ્રપ્રભા ઘી સાથે આપવી જોઈએ. અથવા વાગ્બદ્ધના શારીર-સ્થાનમાં કહેલા ૫ માસ સુધી આપવાના ૬ કપાચો સાથે ચંદ્રપ્રભા આપવી જોઈએ.

ઉપરનાં કારણોથી ગર્ભાશય અશક્ત થઈ શિથિલ થઈ જવાથી આંદ્ર એક બાજુ પડી જાય છે. પછી એનાથી અસ્તિમાં શળ અને અનાતવ થાય છે. આ વિકારમાં ચંદ્રપ્રભા હિતકર છે. પ્રસૂતિ વખતે મૂર્ખતાથી કે ખીજ વખતે ગર્ભાશય પર વધારે આઘાત થવાથી ગર્ભાશય બહુ શિથિલ થઈ અજાર નીકળી જાય છે. એવી સ્થિતિમાં તરત ગર્ભાશયને સ્તિગ્ધ કરી જરાયર બેસાડવામાં આવે અને કૌપીન માફક બંધન બાંધે. થોડો વખત આરામ લે અને ચંદ્રપ્રભા લે, તો ગર્ભાશય સ્થિર થઈ જાય છે. રોગ જૂનો થયા પછી ફાયદો નથી થતો.

ગર્ભાશયની અશક્તિથી 'ખીજ'પ્રહણ ન થવું, ગર્ભ ન રહેવો કે રહે તો ૩-૪ કે ૫ મહિના ગર્ભ રહ્યા પછી ગર્ભપાત થઈ જવો, આ સ્થિતિમાં ચંદ્રપ્રભા સારી રીતે વપરાય છે.

પ્રપશ્ચદને લીધે વંધ્યત્વ આવ્યું હોય અથવા બીજનશય અને ગર્ભાશયને બરોગર પોષણ ન મળવાથી કે અકાળે દુરપયોગ થવાથી વિકૃતિ થઈ હોય, તો ગર્ભ ધારણ થઈ શકતો નથી. આ રિયતિમાં ચંદ્રપ્રભા કાયદાકારક છે. ચંદ્રપ્રભાના સેવનથી વિપ નિર્મૂળ થઈ ગર્ભાશય અને બીજનશય સુદૃઢ બની જાય છે.

આત્મવર્માં અનિયમિતતા, અત્યાત્મવ, ખીડિતાત્મવ, અનાત્મવ આ વિદારેના મૂળમાં ઉપર કહેલી કારણપરંપરા હોય (ગર્ભાશયની શિથિલતા હોય), તો ચંદ્રપ્રભા વરી સ્ત્રીઓની ઉત્તમ મિત્ર છે.

નાની ઉંમરમાં હસ્તમૈથુનની રેવ પડી જવાથી ધણી માણસોની મૂલેન્દ્રિય શિથિલ થઈ જાય છે અને વારંવાર વીર્પસ્તાવ થવા કહે છે. પછી સ્વપ્નમાં અભણતા વીર્પસ્તાવ થઈ જવો, પેશાબમાં વીર્પ નીકળવું, પેશાબ થવા પછી વીર્પસ્તાવ થવો, દેહે વખતે સ્તાવ થવા પછી અશક્તિ આવી જવી, ખાસ કરીને ઇન્દ્રિયો શિથિલ થઈ જવી વગેરે લક્ષણો થાય છે. કેટલાક માણસોને સ્ત્રી સંબંધી વિચાર આવતાં વીર્પપાત કે કોઈ વાર સ્ત્રી જોતાં જ વીર્પસ્તાવ થઈ જાય છે. આ રિયતિમાં ચંદ્રપ્રભા ઉત્તમ લાભદાયક છે. સાચક ઉંમર થઈ હોય તો ચંદ્રપ્રભાને ગરબે ખંગબરમ વધારે ઉપયોગી છે. ચંદ્રપ્રભા ધાતુપરિપોષણક્રમને સુધારી શુક્ર પર્યંત બધી ધાતુઓને વ્યવસ્થિત કરે છે. જે શુક્રની અશક્તિથી બરોગર ગર્ભ-ધારણ ન થતું હોય તો અલ્પચર્પ પળાવી ચંદ્રપ્રભા આપવી જોઈએ.

આત્મંત વ્યવાયથી સ્ત્રી અને પુરુષ બંનેનાં શરીર નળજાં પડી જાય છે. પછી લાંબો વખત સ્થાયી અશ્ણુ કે કબજિયાત જવો રોગ થાય છે. આને પરિણામે આખો ધાતુપરિપોષણક્રમ વિકૃત થાય છે. એનાથી આખા શરીરમાં પાંકુતા, કેટલાકને કમળા જેવો અને કેટલાકને હલીમક જેવો ગિરકારી અને ત્રાસદાયક રોગ થઈ જાય છે. આ વિકાર હસ્તમૈથુનની આદતથી પણ થાય છે. કોઈ કોઈનું ખ્યાન આખો દિવસ આ વિષયમાં જ રહે છે, પણ એની પૂર્તિ ન થવાથી નિરાશ થઈ જાય છે. આ વિષય-લાલસાનું ખરાબ પરિણામ આવી ઉપરનો રોગ થાય છે. સાચું નૈષ્ઠિક અલ્પચર્પ અને જગતના બધથી બળાતકારે પાળેલું અલ્પચર્પ એ જોમાં મુખ્ય ભેદ ભાવનાનો છે. સાચા નૈષ્ઠિક અલ્પચર્પમાં વિષયસુખની સંજેઠ પણ લાલસા હોતી નથી. એ કારણથી એમાં દુષ્ટ વિકાર થતો નથી. કૃત્રિમ અલ્પચારીને જુદીજુદી જાતના રોગ થાય છે. એમને માટે ચંદ્રપ્રભા સારું કામ કરે છે.

શુક્રક્ષયની આદતથી અપચો અને કબજિયાત ઉત્પન્ન થાય છે. પછી પેટમાં વાયુ બરાઈ રહેવો, ઝાડો બરોગર ન થવો, કોઈ કોઈને અર્થ થઈ જવા લાગી

સારી અસર થાય છે. એની સાથે જરૂર હોય તો મળ અને વાયુનું અનુલોમન કરનાર ઔષધિ પણ આપતાં રહેવું જોઈએ.

અપચાની ટેવ જૂની થઈ જવાથી એને પરિણામે કબ્જિયાત થાય છે, અને કબ્જિયાત જૂની થાય ત્યારે એનાથી પ્રમેહ થઈ જાય છે. આ બધાના મૂળમાં ધણા દિવસ સુધી શુક્રસ્રાવ થઈ જવાની ટેવ હોય છે. એ રીતે ઉત્પન્ન થયેલા લાક્ષણિક, હસ્તિમેહ, હારિદ્રમેહ, માંજિષ્ઠમેહ વગેરે પ્રમેહોમાં વાતપિત્તનો અનુબંધ હોય છે. આ રોગમાં શિથિલતા અને કૃશતા લક્ષણો હોય, તો ચંદ્રપ્રભા સારી અસર કરે છે. માત્ર મધુમેહમાં ચંદ્રપ્રભા કરતાં નાગજરમ, પ્રમેહગજકેસરી, જાતિ-દક્ષાદિ વટી, વસંતકુસુમાકર રસ વગેરે ઔષધિઓ વધારે હિતકર છે.

(આ. શુ. ધ. શા. ને આધારે.)

લોહીનું દબાણ વધવા (High blood pressure) નાં દારૂ વગેરે અનેક કારણો છે. પરંતુ ખાસ કરીને મોટા આંતરડામાં આમર્ષિ ભેગું થવાથી આ દબાણ વધે છે. જે માણસોને વારંવાર ખાવાની કે વધારે ખાવાની ટેવ હોય છે, તેમને આંતરડામાં આમર્ષિનો મંચય થાય છે અને એનાથી વારંવાર અપચો થવા કરે છે. પછી આહારરસ દ્વિપિત થવાથી રક્ત વગેરે ધાતુઓ દ્વિપિત થાય છે. એને પરિણામે લોહીનું દબાણ વધે છે. આ વિકારમાં આમર્ષિ કારણરૂપ હોય અને દરદી સખ્ત પરહેજ પાળે, કઠોળ, માંસ, દારૂ અને ભારે ખોરાક ન લે, તો ચંદ્રપ્રભાવટીના સેવનથી લોહીનું દબાણ ઓછું થઈ જાય છે. ખાસ કરીને રેચ આપવાની જરૂર રહેતી નથી. જે વધારે કબ્જિયાત હોય તો સુખવિરચન વટીથી કાષ્ઠશુદ્ધિ કરી લેવી જોઈએ.

ચંદ્રપ્રભા વટી સામાન્ય ઔષધિ છે, પણ કર્કરેફ્ટ (Cancer) અને અંત્રાવતરણ જેવા ગ્રંથાગ રોગો પર પણ એ ફાયદો કરે છે. મળામાં કર્કરેફ્ટ નવો હોય અને કોઈ જગ્યાના ઉપદ્રવરૂપ ગોળું ન હોય, તો શસ્ત્રાત્મક અવરથામાં ચંદ્રપ્રભા ૩-૪ મહિના સુધી આપવાથી કર્કરેફ્ટ મટી જાય છે. આ રીતે નવા અંત્રાવતરણ (Hernia) માં ૨ મહિના સુધી શાંતિપૂર્વક ચંદ્રપ્રભા વટી આપવાથી આંતરડું જીતરતું અટકી જાય છે.

(૨૯) કર્ણિકાર વટી

ત્રિધિ—દૂધમાં શુદ્ધ કરેલી સર્ફ કરેલુના મૂળની છાંય, જિબી ભોંયરીંગણીના મૂળની છાંય અને હિટકંટાના મૂળની છાંય, આ ત્રણે સૂકી છાંય સરખે વળને લઈ, ખાંડી, ઝીણું વજ્રગાળ ચૂર્ણ કરી, ધતૂરાના રસમાં ૩ કલાક ખરલ કરી ચણા જેવડી ગોળીઓ વાળવી.

(૨. ત.)

માત્રા—૧ થી ૨ ગોળા દિવસમાં ૨ વાર દૂધ સાથે આપવી. ઉપર નાગ-રવેલનું પાન ખવરાવવું. ખેરાકમાં ઘી-દૂધ વધારે આપવાં.

ઉપયોગ—પરોક્ષ અને પ્રત્યક્ષ પાણી ૨૧ દિવસ આ દવાનું સેવન કરવાથી નપુંસકતા દૂર થઈ શરીર બળવાન બને છે.

(૩૦) શુક્રસ્તંભન શુટિકા

વિધિ—લવંગ, જવંત્રી, તજ, અક્ષતગરો, સમુદ્રશોષનાં બી અને શુદ્ધ અશીષુ આ દરેક ઓન ૧-૧ તોલા લઈ બારીક ચૂર્ણ કરવું. પછી ૬ તોલા સાકર મેળવી મધ સાથે ઘૂંટી ૨-૨ રતીની ગોળાઓ વાળવી. આ ગોળાઓને ૮-૧૦ દિવસ ખુલ્લી હવામાં રાખવાથી સારી રીતે મુકાઈ જાય છે. પછી શીશીમાં ભરી લેવી. (આ. લિ.)

માત્રા—૧-૧ ગોળા રોજ સાંજે દૂધ સાથે લેવી.

ઉપયોગ—આ શુટિકા વીર્યનું પાનજાપણું અને નપુંસકતાને મટાડે છે અને વીર્યનું બહુ વખત સ્તંભન કરે છે. અતિસાર અને ગરડાના રોગમાં પણ આ દવાથી ફાપદો થાય છે. આ દવા ઊંઘ પણ લાવે છે.

સૂચના—જેને કબજિયાત રહેતી હોય તેણે આ કે ખીજ અશીષુવાળા દવા ન લેવી.

(૩૧) કાસમર્દન વટી

વિધિ—સફેદ કાથો ૪ તોલા, શંખજરું ૨ તોલા, કપૂર ૧ તોલા અને કાગદી એલચીદાણા ૬ માસા લેવા. આ બધાને ખરસ કરી ઝીણું ચૂર્ણ કરવું. પછી ૩૦ તોલા બાવળની છાંને ૨૧ શેર પાણીમાં મેળવી ધીમી આંચ પર કવાથ કરવો. ત્યારે ચોથા ભાગનું પાણી રહે ત્યારે ઉતારી કવાથ ગાળી લેવો. બાદ કવાથ અને ચૂર્ણને મેળવી ધીમી આંચ પર પકાવવું અને હવાવતા જવું. ત્યારે ગોળા વાળવા જેવો અવલેહ જેવો પાક તૈયાર થઈ જાય એટલે નીચે ઉતારી ઠંડું પડે એટલે ચણી જેવડી ગોળાઓ વાળવી અને છાંયે સૂકવી લેવી. જે મસાલો હાથે ચોટી જતો હોય તો સફેદ શંખજરું લગાડી ગોળાઓ વાળી લેવી. (ચિ. ચ.)

નોંધ—કપૂર અને કાગદી એલચીના દાણાનું ચૂર્ણ અવલેહ નીચે ઉતારી નાખવામાં આવે તો બંને ચીજોનો ગુણ પૂરેપૂરો જળવાઈ રહે છે.

માત્રા—૧-૧ ગોળા મોંમાં રાખી ૨૨ સ ચૂસવો. એક દિવસમાં ૧૦-૧૫ ગોળાઓ સુધી ચૂસવી.

ઉપયોગ—આ વટી નવી વાતિક અને પૈત્તિક કાસ તેમજ જૂની ખાંસને થોડા જ દિવસમાં મટાડે છે. આ ગોળાના સેવનથી દરદીને પહેલે જ દિવસે ઊંઘ આવવા માંડે છે. તે ઉપરાંત આ ગોળા મોંનાં છાંવાં, ઘંતોની નળજાઇ, ઘંટિકાની

શિથિલતા, ધાંટો મેસી જવો, એમાં પણ કાપકો કરે છે. જે નાનાં બચ્ચાં રસ ન ચૂસી શકે તેમની જીભ પર ગોળીનો ચૂકો લગાડી આપવો જોઈએ.

(૩૨) કાંકાયન વટી

વિધિ—કચૂરો, પુઝકરમૂળ, દંતીમૂળ, ચિત્રકમૂળ, તુવેર, સુંઠ, નસોતર અને વળ દરેક ૪-૪ તોલા, સેકેલી હિંગ ૧૨ તોલા, જળખાર ૮ તોલા, અમલખેદ ૮ તોલા, શાહજીરું અને અજમોદ ૨-૨ તોલા અને અજમો, જીરું, મરી અને ધાણા દરેક ૧-૧ તોલો લેવાં. બધાંને ખાંડી વઘગાળ ચૂર્ણ કરી બિન્નેરાના રસમાં ૧ દિવસ ખરલ કરી વટાણા જેવડી ગોળીઓ વાળવી.

માત્રા—૧ થી ૩ ગોળી દિવસમાં ૨ થી ૩ વાર આપવી.

અનુપાન—વાતજ ગુલ્મ પર—દહ કે કાંજ સાથે.

પિત્તજ ગુલ્મ પર—ઘી, દૂધ અથવા કળયીના ચૂપ સાથે.

કફજ ગુલ્મ પર—ગાયના મૂત્ર સાથે.

રક્ત ગુલ્મ પર—જિંટડીના દૂધ સાથે.

ત્રિદોષજ ગુલ્મ પર—ત્રિફળાના ઉકાળા કે ગોમૂત્ર સાથે.

ઉપયોગ—આ વટી બધી જાતના ગુલ્મ, વાતગુલ્મ, પિત્તગુલ્મ, કફગુલ્મ, ત્રિદોષજ ગુલ્મ, રક્તગુલ્મ, અર્શ, હૃદયરોગ, કૃમિ વગેરે રોગોને મટાડે છે.

(૩૩) અંત્રવૃદ્ધિહર ગુટિકા

વિધિ—શુદ્ધ હિંગળોક ૫ તોલા, એળિયો ૧૦ તોલા, ચૂગળ, હીરાબોળ, કરંજનાં બી, નવસાર, સંચળ અને હિંગ એ દરેક ૫-૫ તોલા લઈ, બધાંને મેળવી બારીક ચૂર્ણ કરવું. પછી કુંવારના રસમાં ખરલ કરી વટાણા જેવડી ગોળીઓ વાળવી.

માત્રા—૧ થી ૨ ગોળી દિવસમાં ૨ વાર પાણી સાથે આપવી.

ઉપયોગ—આ ગોળીનું એકાદ મહિનો સેવન કરવાથી સારણગાંઠ, ઉદરથળ, કબજિયાત, પેટનો વાયુ વગેરે રોગો મટે છે.

(૩૪) જાતિદ્રુસાદિ વટી

પહેલી વિધિ—જનપક્ષળ, ખારેક અને અરીણ સરખે વજને લઈ, નાગર-વેલના પાનના રસમાં ત્રણ કલાક ખરલ કરી મગ જેવડી ગોળીઓ વાળવી.

(બૃ. નિ. ૨.)

માત્રા—૧ થી ૨ ગોળી દિવસમાં ૨ થી ૩ વાર પાણી મઠો અથવા બકરીના દૂધ સાથે આપવી.

ઉપયોગ—આ વટી બધી જાતના રક્તઅસાર અને મરડાને તરત રોકે

છે, મરડાના તંતુઓનો નાશ કરે છે, આંતરડાંની સ્તંભનશક્તિ વધારે છે, પેટનો દુખાવો મટાડે છે અને આંતરડાંની શિથિલતા દૂર કરી મળને બાંધે છે.

આ વટીમાં પારો અને ગંધક મેળવી 'રસયોગસાગર'ના કર્તાએ 'ગંગા-ધર રસ' નામ રાખ્યું છે; અને મંત્રહળી અને આમાતિસાર પર દ્યવરો વાર અનુભવ્યાનું લખ્યું છે. પરંતુ ત્યાં સુધી આમ કાચો હોય ત્યાં સુધી આ વટી ન વાપરવી જોઈએ.

(૩૫) વિપતિદુઃકાદિ વટી

પહેલી વિધિ—શુદ્ધ ઝેરકાચમાં ૧૦ તોલા, સોપારી ૧ તોલા, મરી ૬ માસા, અને કચ્છા નંગ ૮ લેવા. બધાંને મેળવી, ઝીણું ચૂર્ણ કરી, પાણીમાં વાટી ચણા જેવડી ગોળાઓ વાળવી. (આ. લિ.)

માત્રા—૧ થી ૨ ગોળા દિવસમાં ૨ વાર પાણી સાથે આપવી.

ઉપયોગ—આ વટી અતિસાર, સજેખમ, અછર્જી, મંદામિ, હૃદયની નબળાઈ, જૂનો વાનરોગ, ધાતુક્ષીણતા, પેટની શળ વગેરે રોગો મટાડે છે.

આનો ખાસ ઉપયોગ અમે અરીણુ છોડાવવા માટે કર્યો છે. અરીણુના વ્યસનીને અરીણુ છોડાવવા માટે અરીણુના જેટલા વગળની ગોળા આપવાથી પૂરેપૂરો નશો આવે છે અને ૮-૧૦ દિવસમાં અરીણુ છૂટી જાય છે. અરીણુ છોડ્યા પછી શરીરની કાળાશ જતી રહી શરીર લાલ જતી જાય છે. અરીણુ અને દવા બંને છોડી દીધા પછી કાંઈ પણ તકલીફ પડતી નથી.

બીજી વિધિ—શુદ્ધ ઝેરકાચમાં અને મરી સરખે ભાગે મેળવી, ખાંડી-આળા, ઈંદ્રવરણના રસમાં ૨ કલાક ખરલ કરી મગ જેવડી ગોળાઓ વાળવી. (સિ. ભે. મ.)

સ્વચ્છતા—આ પ્રયોગ માટે ઝેરકાચમાં 'શોધન' પ્રકરણમાં લખ્યા પ્રમાણે દિવેલમાં સેડી શુદ્ધ કરવાં જોઈએ.

માત્રા—૧ થી ૨ ગોળા દિવસમાં ૩ વાર પાણી સાથે આપવી.

ઉપયોગ—આ વટી નવો તાવ, વિપજાવર, મંદામિ, અછર્જી, પેટનો વાસુ અને શળ, જૂનો વાનરોગ, હૃડકાના કૂતરાનું ઝેર વગેરે રોગો મટાડે છે. એ પક્ષાઘાત, અર્દિત, કંપવા, ગૃધ્રસી, આમાશય અને પક્વાશયમાં વાતપ્રકોપ અને એષ્ટા-તંતુઓની વિકૃતિનું સમન કરે છે.

(૩૬) અર્શોદર વટી

પહેલી વિધિ—લીમડાની લિંગોળા, બકાન લીમડાની લિંગોળા, બી કાઠી નાખેલી દ્રાક્ષ અને હિમજ એ દરેક વસ્તુ ૫-૫ તોલા અને હિંગ ૩ તોલા લેવી. દ્રાક્ષ સિવાયની ચારે ચીજોને લીમાં સેડી લેવી. પછી કપડાણુ કરી, દ્રાક્ષ મેળવી, વાટી, ચણીએ જોઈએ વાળવી.

માત્રા—૧ કે ૨ ગોળી સવારે ખાઈ ઉપર સાકરવાળું દૂધ પીવું:

ઉપયોગ—આ વટી બધી જાતના અર્શમાં ફાયદાકારક છે, આનાથી અર્શ-માં પડતું લોહી જલદી બંધ થાય છે.

બીજી વિધિ—હીમજ, કાશુલી હરડે, પીળી હરડે, આમળાં, બહેડાં અને શુદ્ધ ગૂગળ આ ૬ ચીજો સરખે ભાગે મેળવી ગંગાવતી રસની ૩ ભાવના આપી ખોર જેવડી ગોળીઓ વાળવી. (શ્રી પં. મંગુલાલજી)

માત્રા—૩-૩ ગોળી દિવસમાં ૨ વાર તાજા પાણી સાથે આપવી.

ઉપયોગ—આ વટીના સેવનથી રક્તાર્શ અને વાતિક વગેરે બધી જાતના અર્શ મટે છે, ગુદામાં આવેલો સોજો મટે છે, અને લોહી પડતું બંધ થાય છે.

ત્રીજી વિધિ—રસવંતી ૮ તોલા, કાશુલી હરડે ૮ તોલા, સોનાગેરું ગજો-સત્ત્વ અને મરી ૨-૨ તોલા લઈ, બધાંને મેળવી, ગંગાવતીના રસની ૩ ભાવના આપી વટાણા જેવડી ગોળીઓ વાળવી. કેટલાક ચિકિત્સકો આને 'અર્શ-કુહાર' કહે છે.

માત્રા—૨-૨ ગોળી દિવસમાં ૨ વાર પાણી સાથે આપવી.

ઉપયોગ—આ વટીના સેવનથી રક્તાર્શમાં લોહી પડતું બંધ થાય છે, કબજિયાત દૂર થાય છે, તેજા શાંતિથી ૧-૨ મહિના સેવન કરવાથી બધી જાતના અર્શનો નાશ થાય છે.

(૩૭) પ્રાણુદા ગુટિકા

વિધિ—મૂંઠ ૧૨ તોલા, મરી ૪ તોલા, પીપર ૬ તોલા, ચવક ૪ તોલા, તાલીસપત્ર ૪ તોલા, નાગકેસર ૨ તોલા, પીપળીમૂળ ૮ તોલા, તમાકુપત્ર ૬ માસા, કાગદી એકઝી ૧ તોલા, તજ ૬ માસા અને સુગંધીવાળો ૬ માસા—આ બધાંને ખાંડી, વાટી, ચાળી તે ચૂર્ણમાં ૧૧ શેર જૂનો ગોળ મેળવી ૨-૨ માસાની ગોળીઓ વાળવી.

(પં. સે.)

સ્થૂચના—જો અર્શની સાથે કબજિયાત હોય તો આ ગુટિકામાં મૂંઠને બદલે હરડે મેળવવી જોઈએ. જો અશ્વપિત્ત કે પિત્તાર્શમાં લેવી હોય તો ગોળને બદલે ચૂર્ણથી ૪ ગણી સાકરની ચાસણી મેળવવી જોઈએ. ગોળને ચાસણી કરી મેળવવાથી પાકમાં લઘુ થાય છે.

માત્રા—૧ થી ૨ ગોળી જમ્યા પહેલાં કે પછી દાઢ, માંસરસ, થપ, દૂધ કે પાણી સાથે આપવી.

ઉપયોગ—આ વટીના સેવનથી વાતજ, પિત્તજ, કફજ, સન્નિપાતજ, રક્તજ અને સહજ બધી જાતના અર્શ નાશ પામે છે. તેમજ મદાત્ત્વ, ભ્રુતકૃમ્મ, જ્વાનરોગ, ગલગ્રહ, ત્રિપમજ્વર, મંદાગ્નિ, પાંડુરોગ, કૃમિ, હૃદરોગ, ગુદમ, ચળ,

શ્વાસ, કાસ વગેરેના દરદીઓ માટે પણ આ ગોળી જીવન આપનાર હોવાથી આ ગુટિકાને ‘પ્રાણદા ગુટિકા’ કહી છે.

(૩૮) કાંકાયન વટી

વિધિ—હરડે ૨૦ તોલા, જીરું, પીપળીમૂળ, ચવક, ચિત્રકનાં મૂળ, સુંઠ, મરી અને લોંડીપીપર દરેક ૪-૪ તોલા, જવખાર ૮ તોલા, ભિત્તમા ૩૨ તોલા અને સરણ ૬૪ તોલા લેવું. આ જધાના ચૂર્ણથી બમણો ગોળ નાખી ૧-૧ માસાની ગોળીઓ વાળી લેવી. (૮૫૬)

માત્રા—૧ થી ૨ ગોળી દિવસમાં ૨ વાર મઠો અથવા પાણી સાથે આપવી. ગોળી લેતા પહેલાં અને પછી ૧-૧ માસો ઘી ચાટી જવું.

ઉપયોગ—આ વટી ખાસ કરીને વાતકજન્ય અર્શનો નાશ કરવામાં બહુ ફાયદાકારક છે; અને મંદાગ્નિ, મંદહણી અને પાંડુરોગનો નાશ કરે છે.

(૩૯) દુર્ગામકુહાર વટી

વિધિ—મરી, લોંડીપીપર, કઠ, સિંધવ, જીરું, સુંઠ, વજ, સેકેલી હિંગ, વાવડિંગ, હરડે, ચિત્રકનાં મૂળ અને અજમોદ જધાને સરખે ભાગે લઈ, બધી ચીજોથી બમણો ગોળ નાખી ૧-૧ માસાની ગોળીઓ વાળવી. (આ. ભિ.)

માત્રા—૧ થી ૨ ગોળી દિવસમાં ૨ વાર ગરમ પાણી સાથે આપવી.

ઉપયોગ—આ વટીના સેવનથી બધી જાતના વાતજ અર્શનો નાશ થાય છે, પાચનક્રિયા સુધરે છે અને કળાજિવાત દૂર થાય છે.

આ વટીમાં મુખ્ય ગુણ દીપન, પાચન અને વાયુ હરવાનો છે. એના સેવનથી નાના આંતરડામાં થનારી પાચનક્રિયા બળવાન બને છે, આંતરડામાં ઉત્પન્ન થનાર વાયુ સરળતાથી નીકળી જાય છે અને વાયુની ઉત્પત્તિ અટકે છે. આ ગુણ ખાસ કરીને હિંગથી મળે છે. ત્રિકટુ, ચિત્રક, અજમોદ વગેરે એમાં મદદ કરે છે. વાયુ ઉત્પન્ન થવાથી આંતરડાં સિયિત્ર અને પ્રસારિત થઈ જાય છે, તે હરડે, જીરું વગેરેથી દૃઢ અને આકુચિત થાય છે. એથી કરીને રોડાપેલો મળ સહેલાઈથી બહાર નીકળી જાય છે. અગ્નિ અથવા પાચનક્રિયા મંદ પડવાથી આમ અને કકની વૃદ્ધિ થાય છે. આમાંથી હરડેના મિશ્રણથી આમની ઉત્પત્તિ અટકે છે અને વજ, પીપર, કઠ વગેરેના મિશ્રણથી આમાશય અને ફેફસાંમાં ઉત્પન્ન થયેલા કફ અને આમ સહેલાઈથી દૂર થાય છે. એ ઉપરાંત રોગ જૂનો થાય ત્યારે પેટમાં કૃમિ અને આમવિષ વધવાથી મંદાગ્નિ, શરીરની નબળાઈ, કળાજિવાત, બાકુળતા, ઘેન વગેરે ઉપદ્રવો યથા હોય તે પણ આ દુર્ગામકુહાર વટીથી ૧ મહિનાની અંદર અગ્નિ અને શરીરની શક્તિ વધી બધા ઉપદ્રવોનું શમન થાય છે.

• (૪૧) ગોમુરુદિ ગૂગળ

વિધિ—મેટાં ગોખરુ ૧૧૨ તોલા લઈ ૧ ગણા પાણીમાં ક્વાથ કરવો. અર્ધ પાણી બાકી રહે ત્યારે ઉતારી લેવું. પછી ગાળી ફરી ઉકાળવું. લગભગ અર્ધ પાણી બાકી રહે ત્યારે ૨૮ તોલા ગૂગળ નાખી ફરી ઉકાળવું. ત્યારે ગોળ જેવો પાક થઈ જાય ત્યારે મૂંઠ, મરી, પીપર, દરદે, બહેરાં, આમળાં અને નાગરમેથ આ બધી ચીજો સરખે ભાગે મેળવી ખાંડી બારીક ચૂર્ણ કરી તેમાંથી ૨૮ તોલા ચૂર્ણ લઈ ગૂગળની ચાસણીમાં મેળવી દેવું. પછી વટાણા જેવડી ગોળાઓ વાળવી. (શા. સં.)

માત્રા—૧ થી ૩ ગોળા દિવસમાં ૨ થી ૩ વાર દૂધ અથવા પાણી સાથે આપવી.

ઉપચોદન—આ ગૂગળ પ્રમેહ, મૂત્રકૃમ્મ, મૂત્રાશય, પ્રદર, વાતરોગ, વાતરક્ત, વીર્ય દોષ અને પથરી વગેરે રોગોનો નાશ કરે છે.

ઠાંઈ વખત રક્ત પ્રદરનો બરોગર ઉપચાર ન કરવાથી અને એ તરફ બેદરકાર રહેવાથી બહુ વધી જાય છે. ભારતીય સ્ત્રીઓ શરમથી આ રોગ છુપાવે છે. એથી રક્તપ્રદર અને રક્તગુલ્મ બહુ વધી જાય છે. પછી અસક્તિ વધારે આવી જાય છે. એવી રિયતિનાં ગોમુરુદિ ગૂગળ, બંગબરમ, મૂત્રકાઠાંતક ચૂર્ણ, આ ચૂર્ણનો પાક બીજા ખંડમાં આપેલો છે) અને ગળાસત્ત્વ મેળવી દિવસમાં ૪ વાર દાડિમાવલેહ સાથે આપતા રહેવાથી અને સવાર—સાંજ અશોકારિષ્ટ આપતા રહેવાથી બંને રોગો મટે છે.

મૂત્રાશયમાં પથરી કે રેતી થવાથી મનની અસ્વસ્થતા, સાંધે સાંધામાં દરદ, વાયુ ન સરવાથી પેટમાં આક્રોધ આવી જવો, કંપારી વગેરે લક્ષણો થાય છે. એની પર ગોખરુના ઉકાળા અને દશમૂકારિષ્ટ સાથે ગોમુરુદિ ગૂગળ દિવસમાં ૩ વાર આપવાથી અને જમણની શઙ્ખાનમાં હિંચવટક ચૂર્ણ આપવાથી નાની નાની પથરી અને રેતી નીકળી રોગ મટી જાય છે.

(૪૨) કાંચનાર ગૂગળ

વિધિ—કાંચનારની છાંય ૧૨૦ તોલા લઈ, અધકચરી ખાંડી, ૮ ગણા પાણીમાં મેળવી ક્વાથ કરવો. ચોથા ભાગનું પાણી બાકી રહે ત્યારે ગાળી, શુદ્ધ કરેલો ગૂગળ ૮૦ તોલા મેળવી, ફરી ધીમી આંચ પર ગરમ કરવું. ગાદું થવા આવે એટલે ત્રિકળા ૨૪ તોલા, ત્રિકટુ ૧૨ તોલા, વરણાની છાંય ૪ તોલા, અને એકચી, તજ અને તમાલપત્ર ૧-૧ તોલાનું ચૂર્ણ મેળવી વટાણા જેવડી ગોળાઓ વાળવી. (શા. સં.)

માત્રા—૨ થી ૩ ગોળા ત્રિકળાના ઉકાળા સાથે આપવી.

ઉપયોગ—આ ગૂગળ કંઠમાળ, અપંગી, અર્ધુદ, કર્કરફોટ, ગાંઠ, મણ, ગુદમ, કુષ્ટ અને ભગંદર વગેરે ઉઝ રોગોમાં બહુ ફાયદાકારક છે. આ દવાનું ૩-૪ મહિના સુધી સેવન કરવાથી બધા રોગો જડમળથી નાશ પામે છે.

(૪૩) લાક્ષાદિ ગૂગળ

વિધિ—હાડસાંકળ, લાખ, ઘોળા સાજડની છાન, આસન, અને ગંગેટી આ ચીજો સરખે ભાગે લેવી બધાની ખરોચર શુદ્ધ ગૂગળ લેવો બધાને મેળવી ઘી સાથે ૫ દિવસ ખાંડી વટાણા જેવડી ગોળીઓ વાળવી. (ચક્રવર્ત)

માત્રા—૨ થી ૪ ગોળી દિવસમા ૨ વાર મધ અને ઘી સાથે લેવી.

ઉપયોગ—આ ગૂગળથી મૂઠમાગ, ચોટ, લોહીનો જમાવ, હાડકું ભાગવું, હાડકું મરડાઈ જવું વગેરે દોરો મટી જાય છે અસ્થિમધન લેપ સાથે આ દવાનું સેવન કરવાથી જતદી ફાયદો થાય છે.

(૪૪) આમ્લા ગુગળ

વિધિ—ખાવળની છાન, હરડે, બડેડાં, આમળા, મૂઠ, મરી અને પીપર બધાને સમ ભાગે મેળવી, ઝીણું ચૂર્ણ કરવું અને ચૂર્ણના જેટલા વજનનો શુદ્ધ ગૂગળ લેવો. બધાને ગાળવું ઘી મેળવી, ૧૨ કલાક ખાંડી વટાણા જેવડી ગોળીઓ વાળવી. (ચક્રવર્ત)

માત્રા—૨ થી ૪ ગોળી દિવસમા ૨ વાર મધ અને ઘી મેળવી ચાટી જવી.

ઉપયોગ—આ ઔષધિના સેવનથી હાડકું મરડાવું, હાડકું ભાગવું, આમાશય અથવા આંતરડામા લોહી જમી જવું, આંતરડા પર ચોટ લાગવી, મૂઠમાર વગેરે દોષો દૂર થાય છે.

(૪૫) કૈશોર ગૂગળ

વિધિ—બે સની આંખો જેવો ચળકતો મુદર બે સી ગૂગળ, હરડે, બડેડાં અને આમળાં દરેક ૬૪-૬૪ તોના, અને અધઘરે ખાડેલી લીલી ગળો ૧૨૮ તોના લેવી. પહેનાં ત્રિદળા અને ગળોને ૮ ગણા પાણીમા મેળવી, ઉકાળતાં અર્ધું પાણી રહે ત્યારે ઉતારી ગાળી કડાઈમાં ભરવું. તેના ઉપર ૪૫કું ખાંધી ઉપર ગૂગળ નાખવો. પછી કડાઈમાથી વારવાર કંઠીથી કવાચને ગૂગળ પર નાખતા જવો. ગૂગળ બધો ગળાઈ જાય એટલે ૪૫ડા પર રહેયો કચરો ફેંકી દેવો અને પાણી ગાળી ફરી કડાઈમાં પકાવવું. ત્યારે ગાદું થવા માટે અને ગૂગળની સુગંધ આવવા માટે ત્યારે નીચે ઉતારી લેવું. ૬કું ૫૫ચે હરડે, બડેડાં, આમળાં, મૂઠ, મરી, પીપર અને વાવડિંગ દરેક ૨-૨ તોના, નમોતર અને દંતીમળ ૧-૧ તોનો અને મુકી ગળો ૪ તોના લઈ બધાનું ઝીણું ચૂર્ણ

કરી મેળવવું. પછી ૩૨ તોલા આપનું ઘી મેળવી ૪-૪ રતીની ગોળીઓ વાળવી.
(ચક્રદત્ત)

માત્રા—૧ થી ૪ ગોળી દિવસમાં ૨ વાર ચૂપ, દૂધ કે બીજા રોગ અનુસાર અનુપાન સાથે આપવી.

ઉપયોગ—આ ગૂગળના મેવનથી નવો વાતરક્ત, આખા શરીરમાં ફેલાયેલા એકદોષજ, દ્વિદોષજ, પરના સાવવાળો અને જૂનો શુષ્ક થઇ ગયો હોય તેવા બધી જાતના વાતરક્ત મટે છે. તેમજ એ ત્રણ, ખાંસી, બધી જાતના કુષ્ઠ, બધા શુદ્ધ, સોજા, ઉદરરોગ, પાંકુરોગ, પ્રમેહ, મંદાગ્નિ, મળમૂત્રની કબજિયાત, પ્રમેહપિટ્ટિકા આદિ બધા રોગોનો પણ નાશ કરે છે. હંમેશા સેવન કરવાથી વૃદ્ધાવસ્થા અને બધા રોગોનો નાશ થઈ દિશીર અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે. આ ઔષધિના સેવનથી વાતરક્તના રોગોને આહારવિહારની પરહેઠાં નથી એવું મૂળમંથકારે લખ્યું છે, તો પણ રોગ વધારનાર આહારવિહારનો ત્યાગ કરવો એ જ હિતકર છે.

(૪૬) સપ્તવિંશતિક ગૂગળ

વિધિ—સૂંઠ, મરી, પીપર, હરડે, બહેડાં, આમળાં, નાગરમોથ, વાવડિંગ, ગળો, ચિત્રકનાં મૂળ, કચૂરો, એલચી, પીપળીમૂળ, શેરણી, દેવદાર, તુવરુકૂલ, પુષ્કરમૂળ, ચવક, ઈશ્વરણનાં મૂળ, હળદર, દારૂહળદર, બિડલૂણ, મંચળ, જવખાર, સાજખાર સિંધવ અને ગળપીપર એ ૨૭ ચીજો સમભાગે લઈ ઝીણું ચૂર્ણ કરવું. પછી તે ચૂર્ણથી બમણો શુદ્ધ ગૂગળ મેળવી ઘી નાખી ખાંડી ૧-૧ માસાની ગોળીઓ વાળવી.
(ચક્રદત્ત)

માત્રા—૧ થી ૨ ગોળી દિવસમાં ૨ વાર મધ સાથે આપવી.

ઉપયોગ—આ ગૂગળ ભગંદર, અર્શ, કાસ, શ્વાસ, શોથ, હૃદયશળ, પડખાંની શળ, કેડની શળ, સુરદાની શળ, ગુદામાં ફુખાવો, પથરી, મૂત્રકૃમ્મ, આંતરદ્વિ અને કૃમિ રોગોનો નાશ કરે છે. તેમજ એ જીર્ણ જ્વર અને ક્ષયના રોગો માટે હિતકર છે. આ ગૂગળ આશ્રો, ઉન્માદ, કુષ્ઠ, બધી જાતના ઉદર રોગો, નાડીમણ, કુષ્ઠત્રણ, બધી જાતના પ્રમેહ, હાથીપચું વગેરે બધા રોગોનો નાશ કરે છે.

(૪૭) વિરેચન વટી

વિધિ—એળિયો ૪ તોલા, રેવંચીતો શરિ ૨ તોલા, સેકેલી હિંગ અને ફલ્ગેલો ટંકણખાર ૬-૬ માસા લઈ બધી ચીજોને ઝીણી વાટી લેવી. પછી ગરમાજાની સિંમના ગળને પાણીમાં ઉકાળી, ચસળી તે ગાળી લેવું. આ પાણી સાથે ઘૂંટી, ૧-૧ રતીની ગોળીઓ વાળી, શંખજરાના ચૂર્ણમાં નાખતા જવી.

માત્રા—૧ થી ૪ ગોળી રાત્રે સ્વપ્ન વખતે પાણી સાથે આપવી.

ઉપયોગ—આ ગોળીઓથી સવારમાં એક બે વાર જીલ્લા લાગી પેટ સાફ થાય છે. ઉદરરોગ, અર્શ અને ખીજ રોગોમાં પેટ સાફ રાખવાની જરૂર હોય ત્યારે આ વપરાય છે. સામાન્ય રીતે એક ગોળી લેવાથી એક જ ઝાડો થાય છે. આ ગોળીથી પેટમાં કાંઈપણ ચૂંક વગેરે થતું નથી.

આ વટી આંતરડાને કાઠપણુ નુકસાન કરતી નથી, પેટમાં દુખાવો કરતી નથી, પેટમાં વાયુ ભરાઈ રહ્યો હોય તેને બહાર કાઢે છે અને જંતુઓનો નાશ કરે છે. આ નિર્ભય ઔષધિ છે. ઘણાં વર્ષથી અમે આ ગોળી વાપરીએ છીએ. બાળક, વૃદ્ધ, યુવાન, કેમળ પ્રકૃતિની સ્ત્રીઓ, એ બધાને જરૂર વખતે આપીએ છીએ.

(૪૮) હિસ્ટીરિયાનાશક વટી

વિધિ—ગાંજો, કપૂર અને વજ ૧-૧ તોલો, જટામાંસી ૨ તોલા, ખેરા-સાની અજમે ૪ તોલા અને કેસર ૩ માસા લેવું. બધાંને મેળવી ખાંડી ઝીણું ચૂર્ણ કરવું. પછી ૬ કલાક આદાના રસમાં ખરલ કરી ચણા જેવડી ગોળીઓ વાળવી.

માત્રા—૨-૨ ગોળી દિવસમાં ૩ વાર પાણી સાથે આપવી.

ઉપયોગ—આ ગોળીના સેવનથી હિસ્ટીરિયા ૨૧ દિવસમાં મટી જાય છે. એ મગજને શાંત કરે છે, નકામા વિચારો દૂર કરે છે, પુસ્તોને પથ શક્તિ આપે છે અને પાચનશક્તિ સુધારે છે.

(૪૯) વાતહર ગુટિકા

વિધિ—બિલામા ૮ તોલા, પીપળામૂળ, પીપર, અક્કલગરો, સૂંઠ અને માલકાંકણી દરેક ૧-૧ તોલો લેવું. બધાંને ઝીણું વાટી ૫ તોલા ગોળ મેળવી ખેર જેવડી ગોળીઓ વાળવી. (આ. નિ. મા.)

માત્રા—૧ થી ૨ ગોળી દિવસમાં ૨ વાર ઘી સાથે આપવી. પહેલાં ૦૧૧ તોલો ઘી ચાટીને ગોળી ગળી જવી, ઉપર ૦૧૧ તોલો ઘી ચાટી જવું.

ઉપયોગ—આ ગુટિકા સંધિવા, અર્દિત, આમવાત, બિસ્તંબ (આદ્યવાત), કટિગ્રહ, પક્ષાઘાત વગેરે વાયુના રોગોનો નાશ કરે છે.

સૂચના—તેલમાં બનાવેલી સ્ત્રીને ખાવાથી જલદી ક્ષમ્બો થાય છે, અને દૂધ અને ગળી સ્ત્રીને ન ખાવી જોઈએ.

(૫૦) ચીંગાલહ્લાતક વટી

વિધિ—આમલી અને બિલાસુ સરખે ભાગે લઈ ખાંડી, ચણીખેર જેવડી ગોળીઓ વાળવી. આમલી નવી લેવી; ચીંગાવાળી નહિ લેવી. જાને સ્ત્રીને ખાંડ-વાથી ગોળી વળી જાય. પાણી નાખવાની જરૂર નથી. (આ. નિ. મા.)

માત્રા—૧ થી ૨ ગોળા દિવસમાં ૨ થી ૩ વાર મહાં અથવા પાણી સાથે લેવી.

ઉપયોગ—આ વટીના એવનથી દોસેરા, મંત્રદણી, ઝાડા, પેટમાં ચૂક, ઉપદંશને લીધે થનારા સંધિતા, પક્ષાઘાત, અર્દિતવાયુ, મન્યાસ્તંભ, કટિગ્રદ, ગૃધ્રરાં અને શિરાગતવાયુ વગેરે રોગો મટી જાય છે. આ દવા સાથે ખાસ પરદેશ નથી. આ દોસેરાની અક્રમીર દવા જળાષ્ટ છે, અને બીજા રોગોમાં પણ સારી અસર કરતી દેખાય છે.

વિપૂચિકાના બે પ્રકાર છે: જંતુઓથી થનાર અને અપચાથી થનાર. આમાં જંતુપ્રધાન દોસેરા વધારે બળકર છે. એનાં પ્રાથમિક લક્ષણો ઊલટી અને ઝાડા છે. ઝાડા અને ઊલટી થોડા થોડા સમયને અંતરે થયા કરે છે; તરસ લાગે છે, શરીર ઠંડું પડવા માંડે છે અને અશક્તિ વધે છે. જો ૧૨ કલાકમાં થોડા ઉપચાર ન કરવામાં આવે તો રોગ અમાધ્ય બની જાય છે. અપચાથી થનાર પ્રકારમાં પણ ઝાડા અને ઊલટી થાય છે; પણ જલ્દી વખત પછી. પેટમાં વાયુ ઉત્પન્ન થાય છે, જલ્દી તરસ નથી લાગતી અને જલ્દી અશક્તિ આવતી નથી. આ બંને પ્રકારની પહેલી અવસ્થામાં જો આ વટી આપવામાં આવે તો રોગ વધતો અટકી જાય છે અને થોડા જ વખતમાં દરદી સ્વસ્થ થઈ જાય છે. અપચાથી થનાર વિપૂચિકામાં ૨-૨ ગોળા દિવસમાં ૩ કે ૪ વાર મહાં સાથે આપવી જોઈએ. જો જંતુજન્ય પ્રયજા વિપૂચિકા હોય તો ૧-૧ ગોળી અર્ધા અર્ધા કલાકે ડૂંગળીનો રસ કે ૨-૨ તોલા પાણી સાથે આપવી જોઈએ. તેમજ રોગ જેમ જેમ ઓછો થતો જાય તેમ તેમ અંતર વધારતા જવું જોઈએ. વિપૂચિકાનું સમન થઈ પ્રકૃતિ સ્વસ્થ ન થાય ત્યાં સુધી પાણી સિવાય કંઈ પણ ખોરાક ન આપવો જોઈએ. પાણી પણ ૧-૧ ચમચી પાવું જોઈએ.

જો જંતુજન્ય વિપૂચિકા ઉપચાર ન કરવાથી વધી ગયો હોય, દરદી અશક્ત થઈ ગયો હોય, ૫-૫ મિનિટ પાતળા સફેદ પાણી જેવા ઝાડા થતા હોય, વારંવાર ઊલટી પણ થતી હોય, માંસપેશીઓ ખેંચાતી હોય, શરીર ઠંડું પડી ગયું હોય અને ચહેરા નિસ્તેજ થઈ ગયો હોય, તો એવી સ્થિતિમાં આ વટી ન આપવી જોઈએ. પરંતુ વિપૂચિકાંતક રસ કે વિપૂચિકાદર વટી આપવી જોઈએ. અંતિમ જેવી સ્થિતિ થઈ ગઈ હોય તો સિરા મારકત લવણુજલ ચડાવવું પડે છે.

સંગ્રહણીમાં ઘણા પ્રકાર છે. આમાશયની પાચનક્રિયા નળણી પડવાથી આમ-વિપ થયા કરે છે. પછી મળ સાથે આમ વધારે નીકળે છે. આને આમસંગ્રહણી કહે છે. બીજા પ્રકારમાં આંતરડાની પાચનક્રિયા પણ દુષ્પિત થઈ જાય છે. યકૃત-પિત્તનો સ્વાદ ન થવાથી મળ સફેદ રંગનો અને ગંધાતો હોય છે. તેમજ નાના

આંતરડામાં ઉગ્રતા હોવાથી પાચનક્રિયા થતી નથી, અને શોષણક્રિયા બરોબર ન થવાથી પાતળો રસ રહી જાય છે. જે આમાશય, યકૃત અને આંતરડા બધાં દૂષિત હોય તો બંને રથાનોની પાચનક્રિયા બગડે છે. પછી આમવાળા સફેદ, ગંધાતા અને પાતળા ઝાડા થાય છે. જે પાતળાપણું મર્યાદિત હોય અને દિવસ-માં ૩-૪ થી વધારે ઝાડા ન થતા હોય, તો આ આંચાભક્ષાતક વટી વપરાય છે. આ વટી આમાશય, આંતરડાં અને યકૃત ત્રણેને શક્તિ આપે છે. આ કારણથી ત્રણે જાતની સંગ્રહણી પર એ નિર્ભયતાપૂર્વક વાપરી શકાય છે.

નોંધ—જે મંત્રહણીમાં મળ, બદુ પીળો, ગરમ અને પાણી જેવો પ્રવાહી હોય, પેટમાં ચૂંક આવતી હોય, કાઠ કાઠ વખત લોહી પડતું હોય, દિવસમાં ૧૦-૨૦ કે વધારે ઝાડા થતા હોય, તો તેની પર આ વટી વપરાતી નથી; પણ પર્પટીકંપ વપરાય છે.

અતિસાર અને મંત્રહણીમાં મહા સાથે આ ગોળા આપવાથી જલદી ફાયદો થાય છે, ઝાડા ઓછો થાય છે, દુખાવો મટે છે અને પેટમાં આકરો ચડતો નથી.

ઉપદ્રવશ જંતુજન્ય રોગ છે. આ રોગ મટવા પછી જે લોહીની અંદર જંતુઓ રહી જાય છે તો વિષવૃદ્ધિ, ગડગૂમડ, મંધિવા, પક્ષાધાત, અર્દિત, કટિવાત વગેરે ઉપદ્રવો ઉત્પન્ન થાય છે. આ લોહીવિકારની અથવા ઉપદ્રવરૂપી વાયુના વિકારોની પહેલી અવસ્થામાં આ વટી આપવામાં આવે અને પરદેશ પાળવામાં આવે તો ફાયદો થઈ જાય છે. જે રોગ જૂનો થઈ જાય તો સોમકવાળા ઔષધિ આપવામાં આવે છે.

ઉપદ્રવશથી મંધિવા થયો હોય કે અર્દિત, પક્ષાધાત, કટિવાત, ગૃધ્રસી વગેરે વાયુવિકારો થયા હોય અથવા શિરાગત વાતવિકાર થયો હોય, તો ૨-૨ ગોળા પાણી સાથે આપતા રહેવાથી સારો ફાયદો થાય છે.

સૂચના—આ વટીના સેવન વખતે માંસાહાર છોડી દેવો જોઈએ. તેમજ પેશાબ લાલ રંગનો થાય તો આ વટી ગંધ કરવી જોઈએ અને નારિયેળનું પાણી પાવું જોઈએ.

(૫૧) ધાત્રીભક્ષાતક વટી

વિધિ—ભિલામા ૧ શેર, હરડે, બહેડાં અને આમળાં ૪૦-૪૦ તોલા, સૂંદ, મરી અને પીપર ૩૦-૩૦ તોલા, કાળાતંત્ર ૧ શેર અને જૂનો ગોળ ૧ શેર લેવો. બધાને ઝીણું વાટી, ગોળ મેળવી, ચણીબોર જેવડી ગોળીઓ વાળવી.

(આ. નિ. મા)

સૂચના—ભિલામા ખાંડતી વખતે હાથે તેલ કચાડવું અને ચોરાની કડછીથી

। કાઠવાં અથવા હાથવાં. બીજી ઔષધિઓનું ચૂર્ણ મેળવી ખાંડવાથી બિલા-
ના તેલનો ભવ ઝોઝો થઈ જાય છે.

માત્રા—૧ થી ૨ ગોળા દિવસમાં ૨ વાર પાણી સાથે આપવી.

ઉપયોગ—આ વટી આમાશય અને પેટના બધા રોગો શૂન, આમવાત,
ગંથી જતના વાતરોગ, ઉપદંશ અથવા બીજા કારણે થનારો સંધિના, અર્ધાગ-
વાયુ, ગરસ્તબ (આદ્યવાત) અને પરમિયાના બગડીના ઉપદ્રવો વગેરેને મટાડે છે.

આમાશયની પાચનક્રિયા આમાશય રસના સ્ત્રાવ પર આધાર રાખે છે.
આમાશય રસનો સ્ત્રાવ ઝોઝો હોય તો પાચનક્રિયા મંદ પડી જાય છે; આમ
ઉત્પન્ન થાય છે અને મોં ફિક્કું રહે છે. આ કહ્વિકાર કહેવાય છે. આમાશયનો
સ્ત્રાવ ક્રોધવાર ઝોઝો અને ક્રોધવાર વધારે થવાથી આમાશયની વાતવાહિનીઓની
શિથિલતા અને ઉત્તેજના થાય છે. આને વાતવિકાર કહ્યો છે. આમાશયરસનો
સ્ત્રાવ તીવ્ર, બહુ અગ્નિ અને વધારે પ્રમાણમાં થાય ત્યારે પિત્તપ્રક્રોધ નામ આપ્યું
છે. આ પ્રકાર ખાસ કરીને અગ્નિપિત્તમાં દેખાય છે. આમાંથી વાત અને કહ્-
નન્ય અગ્નિમાંથી પર ધાત્રીભક્ષાતક વટી આપવામાં આવે છે.

ઉદરરોગ મોટે ભાગે પાચનક્રિયાની વિકૃતિ થવાથી થાય છે. આ વટી
આમાશય અને યકૃત બંનેને શક્તિ આપે છે. એટલા માટે વાતપ્રધાન ઉદરરોગ,
કહ્વપ્રધાન ઉદરરોગ, પ્લીહોદર અને યકૃદાત્મ્યુદરની પહેલી અવસ્થામાં આ વટી
વાપરી શકાય છે.

પેટમાં મળતી ગાંઠ બાકી જવાથી, કે કાચો મળ મેળો થવાથી પેટમાં
શૂન ઉત્પન્ન થાય છે. સાથે સાથે અપચો કે કબ્જિયાતનાં બીજાં લક્ષણો થાય
છે. એમાંથી અપચાથી શૂન મારતી હોય, ખરાબ ઓડકાર આવતા હોય, પેટ
ભરે લાગતું હોય તો આ વટી પાણી કે મૂકા સાથે અપાય છે. જો કબ્જિયાત-
થી શૂન મારતી હોય તો ૦૫ થી ૧ તોલો દરરોજ ઉકાળા સાથે આ વટી
આપવામાં આવે છે.

આમના પ્રક્રોધથી આમવાત (Rheumatism) થાય છે. એલોપથીમાં એને
જંતુજન્ય માન્યો છે. આ રોગની તીવ્ર અવસ્થામાં ઠેકઠેકાણે વીંછી દરદયા જેવી
વેદના થાય છે, પેશાબ કાન થાય છે અને તાવ ૧૦૨° થી ૧૦૪° સુધી વધી
જાય છે. કેટલાક રોગીઓના હૃદયમાં પણ વિકૃતિ થાય છે. આ તીવ્ર અવસ્થામાં
આ વટી ફાયદો કરે છે. ચિરકારી અવસ્થામાં તાવ નથી રહેતો અને દરદ ઓછું
થઈ જાય છે. તે વખતે આ વટી લોહીમાં રહેલા વિષને બાજે છે અને હૃદય અને
આમાશય વગેરે પાચન અવયવોને જાળવાનું જનાવે છે. એથી કરીને ભવિષ્યના

આક્રમણથી રક્ષણ મળે છે. આ રોગવાળાઓએ મધુર પદાર્થોનું સેવન ઓછામાં ઓછું કરવું જોઈએ.

જેવી રીતે પ્રદાહપ્રધાન વાત રોગોમાં ચીચામલ્લાતક વટી વપરાય છે તે રીતે આ વટી પણ અપાય છે. જે દરદીઓની લોહીની પ્રતિક્રિયા અમ્લ રહેતી હોય, ખાટા પદાર્થ લેવાથી બધા સાંધા જકડાઈ જતા હોય અને દાંત ખટાઈ જતા હોય, એમને ચીચામલ્લાતક વટીને બદલે ધાત્રીબલ્લાતક વટી અપાય છે.

પરમિયો બહુ દુઃખદાયક છે. એને અટકાવતાં દરદી રોગ મટી ગયો એમ માની લે છે અને દવા બંધ કરી દે છે; એટલુંજ નહિ પણ આહાર-વિહારમાં સ્વચ્છંદી બની જાય છે. એને પરિણામે પરમિયાના જંતુઓનું વિષ રક્ત વગેરે ધાતુઓમાં લીન થઈ દહ થઈ જાય છે. પછી સાંધે સાંધા જકડાઈ જવા, ગડ-ગૂમડ નીકળવા, પેશાબમાં બળતરા થવી વગેરે ઉપદ્રવો થાય છે. આ ઉપદ્રવોને મટાડવા માટે ધાત્રીબલ્લાતક વટી વપરાય છે. આ વટીથી જંતુઓનો નાશ અને રક્તપ્રસાદન થઈ ઉપદ્રવો દૂર થાય છે. ખરી રીતે વિપતો પૂરેપૂરો નાશ કરવા માટે ૧ વર્ષ સુધી પરહેજ સાથે ચંદ્રપ્રભા વટી કે ગોખુરાદિ ગૂળળનું સેવન કરાવવું જોઈએ.

ઉપરના રોગો ઉપરાંત અર્શ પર પણ આ વટી હિતકારક છે. આ વટીના સેવનથી ગુદનલિકામાં લોહીનું દ્યાણુ ઓછું થઈ જાય છે, પેટમાં વાયુ ઉત્પન્ન થતો અટકે છે અને પેટ સાફ થાય છે. આથી અર્શનો ત્રાસ મટે છે.

સ્ત્રીઓને માસિક ધર્મ વખતે દરદ થતું હોય, સાવ ઓછો થતો હોય અને પછી એને લીધે કમરમાં દરદ, માથું બારે રહેવું, દષ્ટિની મંદતા, અશક્તિ, શ્વેતપ્રદર અને મંદાગ્નિ વગેરે રહેતા હોય તેવી સ્ત્રીઓને ધાત્રીબલ્લાતક વટી અપાય છે.

(પર) ગંધક વટી

વિધિ—શુદ્ધ ગંધક ૨ તોલા, ચિત્રકનાં મૂળ, મરી અને પીપર ૧-૧ તોલા, સૂંઠ ૨ તોલા, જવખાર, સિંધવ, મંચળ અને સાંચરલ્લ ૦.૧-૦.૧ તોલા લેવાં. બધાને ખરલ કરી, લીંબુના રસની ૭ ભાવના આપી, ૨-૨ સ્તીની ગોળાઓ વાળવી.

(૨. રા. સુ.)

માત્રા—૧ થી ૪ ગોળા દિવસમાં ૩ વાર જમ્યા પછી ૨ કલાકે આપવી.

ઉપયોગ—આ વટી મંદાગ્નિ, અરુચિ, અજીર્ણ, શળ, સૂક્ષ્મ કૃમિ, ગ્રહણીવિકાર, આમલ્લિ, ગુદમ અને ઉદાવર્તનો નાશ કરી અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરે છે. લીંબુના રસની ૭ ભાવના આપવાથી આ ગોળી તરત અસર કરે છે, ઉદાવર્ત

(પેટમાં દ્વિપિત વાયુ થઈ ઉપર ચઢેલા)ને તરત દળાવે છે, તેમજ શળ બેચેની વગેરે દૂર કરે છે.

આ વટી ઉત્તમ જંતુધન અને દીપન-પાચન છે. આ વટીના સેવનથી આમાશયિક રસ અને યકૃતના પિત્તનો સ્ત્રાવ વધારે થાય છે. એથી આંતરડા અને આમાશય ખંતેની પાચન ક્રિયા બળવાન બને છે. એટલે મંદાગ્નિ, આમતૃદ્ધિ, પેટમાં ભારેપણું, પેટમાં કૃમિ અને કળાજિવાત વગેરે વિકારો મટે છે. તેમજ યકૃતપિત્ત બોળું મળવાથી મળમાં દુર્ગંધ, મળ સફેદ રંગનો થઈ જવા, સૂક્ષ્મ કૃમિ થવા વગેરે લક્ષણો દૂર થાય છે. આમાશય, આંતરડાં અને યકૃત નબળાં થઈ જવાથી ઘી વગેરેનું વધારે સેવન કરવામાં આવે તો અપચો થાય છે. પછી પેટમાં દરદ, આક્રોશ, વારંવાર ખરાબ બોલકાર આવવા, ઠાંઈ ઠાંઈને દિવસમાં ૩-૪ વાર થોડો થોડો ઝાડો થવો અને અરુચિ વગેરે લક્ષણો થાય છે. તેમજ વારંવાર ખાવાનાં સ્વપ્નો આવ્યા કરે છે. આ રોગ પર આ વટીની સારી અસર થાય છે. ગંધક વટી ૧-૧ કલાકે ૨-૩ વાર આપવી જોઈએ. જે રોગ જૂનો હોય તો આ વટી એકાદ મહિના સુધી આપવાથી આમાશય, યકૃત અને આંતરડાં બળવાન બની જાય છે. આ વટીમાં ગંધક, ચિત્રકમૂળ, પીપર, મરી, સૂંદ એ બધાં અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરનાર દ્રવ્યો છે. જે અપચાથી વિપૂર્ણ થાય એટલે કે ઊલટી અને ઝાડા થવા કરતા હોય, પેટમાં ફુખાવો થવા કરતો હોય, તો ૧-૧ કલાકે ૩-૪ વાર ડૂંગળીના રસ સાથે આ વટી આપવાથી ફાપદો થઈ જાય છે. રોગ મંદ હોય તો ૪-૬ દિવસ સુધી દિવસમાં ૩ વાર મઠા સાથે આ વટી આપવી જોઈએ.

આમત્રકોપથી શરીરમાં અશક્તિ અને પાંડુતા આવી હોય અને રસધાતુ ઘોળ ન બનવાથી રક્તાદિ ધાતુઓ પશુ ન્યૂન કે સંદોષ બનતી હોય, તો કેટલાક દિવસ સુધી જમ્યા પછી ૨ કલાક પછી ગંધક વટી આપવાથી પાચનક્રિયા બળવાન બને છે. પછી આમની ઉત્પત્તિ થતી નથી, અને ધીમે ધીમે પાંડુતા અને અશક્તિ દૂર થાય છે.

યકૃતપિત્તનો સ્ત્રાવ બોળો થવાથી, દ્વિપિત પદાર્થો વધારે ખાવાથી, વધારે માંસાહાર કરવાથી કે અપચ કે સંયોગવિરોધી પદાર્થો એકસાથે લેવાથી પેટમાં સૂક્ષ્મ કૃમિઓ ઉત્પન્ન થાય છે. ઘણીવાર આ કૃમિઓ ૧૨ કલાકમાં જ ઉત્પન્ન થઈ મળ સાથે અર્ધાખ્ય પ્રમાણમાં નીકળે છે. આ વિકાર દૂર કરવા માટે પહેલાં દિવસનો રેચ આપી પેટ સાફ કરી લેવું જોઈએ. પછી પરચેણ સાથે કેટલાક દિવસ સુધી ગંધક વટી આપવાથી આ વિકાર મટી જાય છે.

નોંધ—ઘણું કરીને સૂક્ષ્મ કૃમિવાળાઓને દૂધ અનુકૂળ નથી આવતું; છતાં અને મઠો વધારે અનુકૂળ રહે છે. લસણ અને ડૂંગળા પશુ હિતકર છે.

(૫૩) કન્યાલોહાદિ ગુટિકા

વિધિ—એળિયો ૧૦ તોલા, વિશાંપતી હીરાકસી (Sulphate of Iron) ૭૧૧ તોલા, તજ ૫ તોલા, એલ્યી ૫ તોલા, સુક ૫ તોલા અને ગુલકંદ ૨૦ તોલા લેવો. બધાંને મેળવી વટાણા જેવડી ગોળાઓ વાળવી. (આ. ઔ.)

માત્રા—૨ થી ૩ ગોળા દિવસમાં ૨ વાર પાણી સાથે આપવી.

ઉપયોગ—આ ગુટિકા બહુ સૌમ્ય છે. સ્ત્રીઓને ૨જ વધારે આવતું હોય, અનિયમિત આવતું હોય અગર વધારે દિવસથી બંધ થઈ ગયું હોય, એ બધાંને એ સુધારે છે. ૨જ આવી ગયા પછી ૧૦ દિવસ સુધી આ ન આપવી; પછી ફરી શરૂ કરવી.

આ વટી અમે વર્ષોથી સફળતાપૂર્વક વાપરીએ છીએ. કેટલીક યુવતીઓને માસિકધર્મ આવવાની શરૂઆતથી જ પેટમાં બહુ દુખાવો થાય છે અને માસિક-ધર્મ બરાબર આવતું નથી. પછી માથાનું દરદ, વ્યાકુળતા, મંદાગ્નિ, અરચિ, કબજિયાત વગેરે લક્ષણો થાય છે. એવી સ્ત્રીઓને ૪-૬ સહિના સુધી આ વટી આપવાથી માસિકધર્મ નિયમિત આવવા માંડે છે. આ વટી નાની ઉંમરની સ્ત્રીઓ માફક મોટી ઉંમરની સ્ત્રીઓને પણ આપાય છે.

નોંધ—જો સ્ત્રીના શરીરમાં પાંડુતા આવી ગઈ હોય, લોહી ઓછું હોય તો પહેલાં લોહી વધારનારી ઔષધિ આપવી જોઈએ. પછી માસિકધર્મ બરાબર ન આવતું હોય તો આ વટી આપવી જોઈએ.

આ ઔષધિના સેવન વખતે ચણા, વટાણા, વાલોળ વગેરે કઠોળ, મીઠાઈ અને પચવામાં બારે પદાર્થો ઓછા લેવા જોઈએ; નહીંતર કાષ્ટકને કાષ્ટ વાર પેટમાં દુખાવો થવા માંડે છે.

(૫૪) કાસીસાદિ વટી

પહેલી વિધિ—હીરાકસી, કુલાવેસો ટંકણખાર, સેકેલી હિંગ અને એળિયો આ બધાંને સમભાગે મેળવી, કુંવારના રસમાં ૬ કલાક ખરસ કરી, ૧-૧ રતીની ગોળાઓ વાળવી. ‘બિષ્ણ્યરનાવલી’ અને ‘આયુર્વેદમંત્રદ’ના કર્તાઓએ આ ગોળાનું નામ ‘રજ.પ્રવર્તની’ વટી રાખ્યું છે.

માત્રા—૨ થી ૪ ગોળા દિવસમાં ૨ વાર પાણી સાથે આપવી.

ઉપયોગ—આ વટી સ્ત્રીઓને માસિક ઋતુ ઓછો આવતો હોય, ઋતુ વખતે દુખાવો થતો હોય, અને અનિયમિત ઋતુ આવતી હોય આ બધા રોગોને દૂર કરી ગર્ભાશયને શુદ્ધ કરે છે. માસિક ઋતુ આવી ગયા પછી ૧૦ દિવસ આ દવા બંધ રાખવી. આ વટી ‘કન્યાલોહાદિ વટી’ કરતાં ઉચ્ચ છે.

બીજી વિધિ—હીરાકસી, સેટેલી દિંગ, કુધાવેલો ટંકણખાર, ચુંદ, ચિત્રકના મૂળ, ઈંદ્રવરણા, ઈંદ્રવરણાનાં મૂળ, જવખાર, સાંઝખાર, સિંધવ, હળદર, દારૂહળદર, કપૂર અને સમુદ્રકીણુ એ ૧૪ ઔષધિઓ સરખે ભાગે મેળવી, ખાંડી, વજ્રગાળ ચૂર્ણ કરવું. પછી કુંવારના રસમાં ખરક કરી ચણા જેવડી ગોળીઓ અને સોગડીઓ બનાવી લેવી. (૨. ત.)

માત્રા—૨ થી ૪ ગોળી દિવસમાં ૨ વાર પાણી સાથે આપવી અને જરૂર હોય ત્યારે સોગડી જનનેન્દ્રિયમાં રાખવી.

ઉપયોગ—આ વટી સ્ત્રીઓનું માસિક ઋતુ બંધ થઈ જવું, ઋતુ વખતે કુખાવો વગેરે માસિક રજના દોષો દૂર કરી માસિક રજ ચોખ્ખું અને વખતસર સાવે છે. પહેલી વિધિ કરતાં આ વધારે તીવ્ર છે માટે નાશ્તુક પ્રકૃતિવાળી સ્ત્રીઓને ન આપવી.

(૫૫) પ્રદરંતક વટી

વિધિ—અષ્ટાકપિષ્ટિ અને દેરઆપિષ્ટિ ૧-૧ તોણો, હીરા દખખણ ૨ તોણા અને રસવંતી ૩ તોણા, આ બધાને સમભાગે મેળવી, પાણી સાથે ઘૂંટી, વટાણા જેવડી ગોળીઓ વાળવી. (વૈ. ચિ. સા.)

માત્રા—૨-૨ ગોળી દિવસમાં ૨ વાર ચોખાના ધોવણુ સાથે લેવી.

ઉપયોગ—આ વટી રક્ત પ્રદર અને અર્શનું લોહી બંધ કરવા માટે નિર્બંધ અને બહુ જ હિતકર છે. લોહીને બહુ જલદી બંધ કરે છે અને ગરમી, ખેચેની અને કબજિયાતને દૂર કરે છે.

(૫૬) રતુહીક્ષાર ગુટિકા

વિધિ—એક બાટલી પર ત્રણ કપડમટી કરી અંદર સેટેલી ચણાની દાળ (દાળિયા) ખરવી અને ઉપર થુવેરનું દૂધ ભરી ઝટો લગાવી દેવો. પછી બાટલીને જમીનમાં દાટી, ઉપર ૬ આંગળ માટી દાખી દેવી. ૫ દિવસ સુધી રાજ ઉપર ૨૧-૨૧ શેર છાણું બાળવાં. પછી બાટલી કાઢી, જમીનમાં બેંધી દાટી, ૫ દિવસ ૨૧-૨૧ શેર છાણું બાળવાં. બાદ બાટલી કાઢી લેવી. મોટે ભાગે બાટલી ફૂટી જાય છે માટે સંભાળીને કાઢવી. પછી ત્રાળને ઘૂંટી વટાણા જેવડી ગોળીઓ વાળી તાપમાં સૂકવી લેવી. (આ. નિ. મા.)

માત્રા—૧-૧ ગોળી દિવસમાં ૩ વાર પાણી સાથે ગળાવવી અને ત્રણે-વાર ઉપર થોડું થોડું પપૈયું ખવડાવવું.

ઉપયોગ—આ રતુહીક્ષાર ગુટિકાથી રક્તગુદ્મ આપરેશન વગર મટે છે. દરદીને ૧ શેર કે વધારે વજનનું પાકું પપૈયું આપવું જોઈએ. સવારે પપૈયું આપી પછી દવા આપવી. પપૈયું એક દિવસમાં ૨-૩ વખત થઈ આપવું. ગળા ચીળે

બિલકુલ ન આપવી. આ રીતે ૪-૬ મહિના સુધી નિયમિત સેવન કરાવવાથી રોહન, રવેદન, છેદન, ભેદન વગેરે ક્રિયા વગર જ રક્તગુદ્ધમ ગળા જાય છે. યોનિમાંથી લોહી કે પત્તુ નીકળતું નથી, તેમજ ઊલટી, ઝાડા, પેટમાં દરદ, વ્યાકુળતા વગેરે લક્ષણો પણ થતાં નથી. માસિક વધારે આવતું હોય, અનિયમિત આવતું હોય, રક્તગુદ્ધને લીધે રોકાણ ગયું હોય, અથવા તેમાં દુખાવો થતો હોય, આ બધા વિકારોને દૂર કરી માસિક નિયમિત આવે છે અને દરદીને આરામ થાય છે. રક્તગુદ્ધના શમન માટે આ નિર્ભય અને ઉત્તમ ઉપાય છે.

(૫૭) બાહ્યરક્ષક સોગડી

વિધિ—વાવડિંગ, વાપુંબા, મંચળ, કરિયાતું, ઈંદ્રજવ, સૂંદ, હરડે, દિકા-માળી, વજ, જલપક્ષ, જલવંત્રી, સેકેલા કરંજનાં બી, પિત્તપાપડો, કકુ, કાળાછરી, કલંભો, અતિવિષા, એળિયો, રેવંચીનો શરો અને મરડાશીંગ એ બધી વસ્તુઓ સરખે ભાગે લઈ ચૂર્ણ કરવું. પછી તેને પાણી સાથે ખરલ કરી સોગડીઓ બનાવી લેવી. (વૈ. ચિ. સા.)

ઉપયોગ—આ સોગડી નાનાં બાળકોને ઝીણો તાવ, ખાંસી, કબજિયાત અને પેટનું દરદ વગેરે ઉપદ્રવોમાં જ્યારે જ્યારે જરૂર હોય ત્યારે પથ્થર પર પાણી સાથે સહેજ ધસીને પાવાથી પેટ તરત સાફ થઈ જાય છે. જરૂર હોય તો ૨ કલાક પછી ખીજવાર પાવી.

(૫૮) બાહ્યરક્ષક ગુટિકા

વિધિ—જંબકળ, જલવંત્રી, તજ, લવંગ, એલચી, અજમોદ, ઘોળાંમરી, વાપુંબા, વાવડિંગ, સૂવા, મંચળ, હરડે, કરિયાતું, સેકેલાં કરંજનાં બી, અતિવિષા, દાડમછાલ, પીપળામૂળ, વાંસકપૂર, એળિયો, હીરાબોળ, ખસખસ, લોખાન અને કેસર એ બધી વસ્તુઓ સરખે ભાગે લઈ ઝીણું ચૂર્ણ કરવું. પછી મધમાં ઘૂંટી મગ જેવડી ગોળાઓ વાળવી. (વૈ. ચિ. સા.)

નોંધ—એળિયાથી ગોળા બહુ કડવી બને છે. માટે અમે એળિયાને બદલે હીમજ મેળવીએ છીએ.

માત્રા—૧ થી ૬ મહિનાનાં બચ્ચાંને ૧ થી ૨ ગોળા દિવસમાં ૨ વાર માના ધાવણ સાથે આપવી. ૬ થી ૧૨ મહિનાનાં બાળકને ૨ થી ૪ ગોળા આપવી. મોટા બાળકને વધારે માત્રા આપવી.

ઉપયોગ—બાળકોના પાતળા ઝાડા, ઊલટી, અજીર્ણ, વાપુ, મંદાગ્નિ, નબળાઈ અને કબજિયાત વગેરે દોષો દૂર થઈ દુધ સારી રીતે પચે છે, અને શરીર નીરાગી અને મજબૂત બને છે. આ ગોળા બાળકોના બધા રોગોમાં બહુ ઉપયોગી છે.

(૫૯) હળુઆનાશક ગુટિકા

વિધિ—દાડીનાં બી અને રેવંચીનો શીરો સરખે બાજે લઈ, દાડીના રસમાં ખરક કરી, અડદ જેવડી ગોળીઓ વાળવી.

નોંધ—ગોળીઓ એકબીજા સાથે ચોંટી લેતો યદ્ય જાય છે મોટે જરૂર હોય ત્યારે મિથણમાંથી ગોળીઓ વાળી લેવી.

માત્રા—૧ થી ૨ ગોળી ૧ અથવા ૨ વાર જરૂર પડે ત્યારે આપવી.

ઉપયોગ—બાળકોની વરાધ મટાડવા મોટે આ બહુ ઉપયોગી છે. એક જાડો અને એક ઊંચડી કરી દરદ શમાવે છે. આ ગોળીઓનો ઉપયોગ દુગ્ધરો બાળકો ઉપર કરેલો છે. અતિ નિર્ભય અને ઉત્તમ ઔષધિ છે.

(૬૦) બાલચન્દન વટી

વિધિ—ગોરાચન ૩ માસા, એળિયો ૬ માસા, રેવંચીનો શીરો, કેસર, જવખાર, ભોંયરિંગણીના ફૂલનાં કેસર અને દાડીનાં બી ૧-૧ તોમો લઈ બધાને ખાંડી, વાટી, ચાળી, આદાના રસમાં ૬ કલાક ઘૂંટી, મગ જેવડી ગોળીઓ વાળી ઊંચે મૂકવી લેવી.

(ધન્યંતરિ)

માત્રા—૧ ગોળી જ્યારે જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે માતાના ધાવણ સાથે અથવા મધ સાથે આપવી.

ઉપયોગ—આ વટીના સેવનથી બાળકોની વરાધ, કબજિયાત, પેશાબ અટકવો, આંધ્રો, આસ, કાસ વગેરે મટે છે; અને બાળક નીરોગી બને છે.

(૬૧) તૃધણામિ ગુટિકા

વિધિ—નીલકમળ, કદ, ડાંગરની ધાણી (મમરા) અને વડના અંકુર સરખે બાજે મેળવી બારીક ચૂર્ણ કરી મધ સાથે ૨-૨ રતીની ગોળીઓ વાળવી.

(ચક્રંદત્ત)

માત્રા—૧-૧ ગોળી મોંમાં રાખી એક દિવસમાં ૧૫-૨૦ ગોળીનો રસ ચૂસ્યા કરવો.

ઉપયોગ—આ વટી ખૂબ વધી ગયેલી તરસ અને ઊંચડીનો તરત નાશ કરે છે. કોઈ પણ રોગમાં તરસ વધારે લાગે ત્યારે આ ગોળી વાપરી શકાય છે.

(૬૨) ચણસમા મોઢક

વિધિ—સૂંઠ ૫ તોલા, શુદ્ધ બિલામા ૫ તોલા, વરધારો ૫ તોલા અને જૂનો ગોળ ૧૫ તોલા લેવો. સૂંઠ વગેરે ઔષધિઓને ખાંડી. ગોળ સાથે મેળવી, ૩-૩ માસાના મોઢક બનાવી લેવા.

(વં. સે.)

માત્રા—૧ થી ૨ મોઢક દિવસમાં ૨ વાર લેવા. મોઢક લીધા પહેલાં અને પછી ૩-૩ માસા ગાયત્રી ઘી ચાટવું.

ઉપયોગ—આ મોટક બધી જાતના અશ્નિ નાશ કરવામાં બહુ ઉપયોગી છે, પાચનક્રિયા સુધારે છે, દૂષિત આમનો નાશ કરે છે અને વૃદ્ધ માણસને પણ જીવાન બનાવી દે છે.

(૬૩) અગ્નિપ્રદીપક ગુટિકા

વિધિ—હરડે, બહેડાં, આમળાં, હીમજ, ચિત્રકનાં મૂળ, અન્નમોદ, શાહ-જીરું, જીરું અને સિંધવ દરેક ૪-૪ તોલા લઈ અધકચરું ખાંડવું. પછી તેને ૭ દિવસ સુધી ૧૦ શેર અમરવેલના રસમાં પલાળી મૂકવું. ઔષધિથી ઉપર ૧ ઇંચ રસ રહે તેટલો રસ ભેરવો. આમને દિવસે કડાઈમાં નાખી ચૂસા પર મૂકી, ધીમી આંચ આપી, રસ સૂકવી દેવો. પછી કડાઈ ઉતારી નાખી ઠંડું પડે ત્યારે ૮ માસા મોતીની છીપની ભરમ મેળવી, ખરસ કરી, ચણીબોર જેવડી ગોળાઓ વાળવી.

(ગૂઢા ગામવાળા સાંકળ)

માત્રા—૧ થી ૨ ગોળા દિવસમાં ૨ વાર પાણી સાથે લેવી. દવા લેતા પહેલાં એક મૂળો ખાઈ લેવો.

ઉપયોગ—આ ગુટિકા મંદાગ્નિ, જૂના વખતનું અજીર્ણ, કબજિયાત, અરુચિ, પેટમાં ચૂંક, મૂત્રરોગ, લોહીવિકાર, ખાટા એસકાર આવવા વગેરે રોગો દૂર કરી જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત કરે છે.

ન્યારે પિત્તનો પ્રકોપ થઈ અજીર્ણ થાય છે, ત્યારે રોગ જૂનો થયા પછી કફ અને આમ વધે છે, હૃદયની ગતિ મંદ થાય છે અને શરીર બહુ અશક્ત થઈ જાય છે. તેવી સ્થિતિમાં આ ગોળા સારી અસર દેખાડે છે.

પથ્ય—મળા અને તાંદળજાતની ભાજી અને બાજરી કે ઘઉંની રોટલી. ખાટી ચીજો કે ભારે ખોરાક ન લેવો જોઈએ.

(૬૪) દન્તુર્યાદિ સ્તંભન

વિધિ—કરેતૂરી ૧ ભાગ, કેસર, જયફળ અને લવંગ ૨-૨ ભાગ, શુદ્ધ અરીણ ૩ ભાગ અને શુદ્ધ ભાંગ ૭ ભાગ લેવી. બધી ચીજોને મેળવી મધમાં ખરસ કરી ૧-૧ રતીની ગોળાઓ વાળવી.

(૨. યો. સા.)

માત્રા—૧ થી ૨ ગોળા સાંજે સાકરવાળા દૂધ સાથે આપવી.

ઉપયોગ—આ ગોળા બહુ જ કામોત્તેજક અને વીર્યસ્તંભન કરનાર છે. તેમજ એ કફ, શ્વાસ, મંદાગ્નિ, બિંધ ન આવવી, ઝાડા અને મરડો વગેરે રોગોને મટાડે છે.

(૬૫) લહુગુનાદિ વટિકા

વિધિ—ક્ષસણ, જીરું, સેકેલી હિંગ, સૂંઠ, મરી, પીપર, શુદ્ધ ગંધક અને સિંધવ આ ૮ ઔષધિઓ સરખે ભાગે મેળવી, લીંબુના રસમાં ત્રણ દિવસ ખરસ કરી વટાણા જેવડી ગોળાઓ વાળી લેવી.

(૧૬. જી.)

માત્રા—૨ થી ૪ ગોળી દિવસમાં ૩ વાર પાણી કે મઠા (દહીના ઘોળની) સાથે આપવી. કોલેરામાં અર્ધા અર્ધા કલાકે ૩-૩ ગોળી પાણી સાથે આપના રહેવી.

ઉપયોગ—આ વટી અથર્ણુ, કૃમિ, ઉદરશળ, કોલેરા અને આફરે મટાડી અગ્નિ પ્રદાપ કરે છે. આ દવા કોલેરા માટે બહુ જ ફાયદાકારક છે.

‘રસયોગસાગર’માં આ વટીનાં નામ ‘ગંધકવટી’, ‘વિપ્રચિકાવિધ્વંસિની’ અને ‘ત્રિકુટુરસાયન’ આપ્યાં છે. આ વટી કોલેરા માટે હિતકર છે. લીંછુ અને આદાના રસમાં ૧-૧ રતી સિંધવ અને સંચળ મેળવી, એ રસ સાથે આ વટી આપવાથી શળ, બિલટી, કોલેરા, કૃમિ વગેરેનો નાશ થાય છે.

(૬૬) વિપ્રચિકાહર વટિકા

પહેલી વિધિ—અશીણુ ૧ તોલો, કપૂર, સેકેલી હિંગ, કુસાવેલો ટંક-જીખાર, મરી, મૂંઠ અને શુદ્ધ કરેલો ગંધક ૨-૨ તોલા લેવા. બધાને મેળવી, લીંછુના રસમાં ખરસ કરી ૧-૧ રતીની ગોળીઓ વાળવી.

માત્રા—૧-૧ ગોળી ૧-૧ કલાકે ૫-૭ વાર આપવી.

ઉપયોગ—કોલેરામાં બિલટી અને ઝાડા બંધ કરે છે, જંતુઓનો નાશ કરે છે અને પેશાબ સાફ લાવી જલંદીથી દરદ શમાવે છે,

સૂચના—પીવા માટે ૧ શેર પાણીમાં ૧ તોલો લવંગ કે જયફળ નાખી ઉકાળી લેવું. ઠંડું પડ્યા પછી ગોળી લઈ જરૂર પ્રમાણે વારંવાર ૧-૧ તોલો પાણી પીવરાવવું.

બીજી વિધિ—સેકેલી હિંગ ૩ તોલા, આંખાની ગોટલી અને બીજ કાઠી નાંખેલાં લાસ મરચાં ૨-૨ તોલા, અશીણુ, જયફળ, જવંત્રી અને શુદ્ધ હિંગળોક ૧-૧ તોલો અને પીપરગીટનાં ફૂલ ૬ માસા લેવાં. આ ૮ ઔષધિઓને મેળવી ૬-૬ કલાક લસણ અને લીંછુના રસમાં ખરસ કરી ૦ા-૦ા રતીની ગોળીઓ વાળવી.

માત્રા—રોગ કાળૂમાં આવે ત્યાં સુધી ૧-૧ કલાકે ૧ થી ૨ ગોળી ૧ તોલા પાણી સાથે કે સાકર સાથે આપ્યા કરવી. રોગ ઓછો થાય એટલે દવા ઓછી આપવી. બિલટી, ઝાડા અને મરડામાં દિવસમાં ૩ વાર પાણી સાથે આપવી.

ઉપયોગ—કોલેરા માટે આ દવા બહુ જ ફાયદાકારક છે. મરવા પડેલા ઘણા દરદીઓ આ દવાથી થોડા જ કલાકમાં તંદુરસ્ત થઈ ગયા છે. આ દવા આપવાથી કોલેરાના ઝાડા અને બિલટી તરત રોકાઈ જાય છે, તરસ ઓછી થઈ જાય છે, જંતુઓનો નાશ થઈ જાય છે, અને અંદરની બળતરા શમી જાય છે. હાથપગને ગોટલા ચઢવા બંધ થઈ જાય છે, તેમજ નાડીમાં રહેલી એકદમ શરદી દૂર કરી પાચનક્રિયાને પ્રદીપ્ત કરી રોગીને તંદુરસ્ત બનાવે છે. તેવી જ રીતે મરડો,

અતિસાર, અણુજન્ય અતિસાર, અરચિ, બિલ્વટી વગેરે રોગોને મટાડે છે. નાનાં બાળકોને પણ આ દવા થોડા પ્રમાણમાં અપાય છે. બાળક, યુવાન, વૃદ્ધ, સ્ત્રી, પુરુષ બધાને માટે આ દવા કાયદાકારક છે.

(૬૭) હિંગ્વાદિ વટી

વિધિ—સેકેલી હિંગ, અમલખેદ, સૂંદ, મરી, પીપર, અન્તમો, સિંધવ, બિડલૂણુ અને મંચળ, આ ૯ ઔષધિઓ સરખે ભાગે મેળવી, બિન્નેરાના રસમાં ૩ દિવસ ખરણ કરી ૨-૨ રતીની ગોળીઓ વાળી લેવી. (ચ. ૬.)

માત્રા—૧ થી ૪ ગોળી દિવસમાં ૨-૩ વાર મઠા સાથે લેવી. અથવા ૧-૧ ગોળીનો રસ ચૂસવો.

ઉપધોગ—આ ગોળીથી ગમે તેવી વાતચળ હોય તે તરત જ બંધ થઈ જાય છે, આક્રોશ મટે છે, અને પાચનક્રિયા બળવાન બને છે.

(૬૮) ચૂષણાદિ ગૂગળ

વિધિ—સૂંદ, મરી, પીપર, હરડે, બહેડાં, આમળાં ફરેક ૧૦-૧૦ તોલા અને શુદ્ધ ગૂગળ ૬૦ તોલા લેવો. બધાને મેળવી ગોખરુના ઉકાળામાં ૩ દિવસ ખરણ કરી ૨-૨ રતીની ગોળીઓ વાળી લેવી. (ચ. ૬.)

માત્રા—૧ થી ૪ ગોળી દિવસમાં ૨ વાર સવારે અને રાત્રે પાણીની સાથે આપવી.

ઉપધોગ—આ ગૂગળના મેવનથી વાયુનું અનુલોમન થાય છે, ભેગું થયેલું આમલિય બળી જાય છે, નવો આમ ઉત્પન્ન થતો અટકે છે, પાચનક્રિયા બળવાન બને છે અને કોઈ નિયમિત રીતે શુદ્ધ થાય છે. આ કારણથી પેટમાં વાયુ ભરાઈ રહેવો, બેચેની, માથાનું દરદ, પાચનશક્તિની વિકૃતિથી થતારો પ્રમેહ, મૂત્રવિકાર અને નવો ઉદરરોગ નાશ પામી શરીર સુદૃઢ અને ઉત્સાહી બની જાય છે.

(૬૯) સ્વાદિષ્ટ પાચન વટી

વિધિ—સૂંદ, પીપર, લવંગ અને તજ ૨-૨ તોલા; ધાણા, અકકલગરો, ચિત્રકમૂળ અને મરી ૪-૪ તોલા; શાહજીરું, સિંધવ અને મંચળ ૮-૮ તોલા; સેકેલું જીરું ૧૨ તોલા અને દાડમની ખટાઈ ૬૦ તોલા મેળવી, ઘૂંટી, ૧-૧ રતીની ગોળીઓ વાળી લેવી.

નોંધ—જો દાડમની ખટાઈ ન મળી શકે તો ૪ ગણા લીંણુના રસમાં ત્રિકલ્ક વગેરે ઔષધિઓના ચૂર્ણને મેળવી, માટી કે જ્વેનેમથના વાસણમાં ગરમ કરી, ગોળીઓ વાળવા કાયક કટક બનાવી લેવો. પછી તેમાં સિંધવ અને મંચળ મેળવી ગોળીઓ વાળી લેવી.

માત્રા—૨ થી ૬ ગોળા દિવસમાં ૩ વાર લેવી. અથવા ૧-૧ ગોળા મોમાં રાખી રસ ચૂસવો.

ઉપયોગ—આ ગોળાનો રસ ચૂસતા રહેવાથી લાળનો સ્રાવ વધે છે; પછી તેને અનુકૂળ પાચકપિત્તનો સ્રાવ વધે છે. આથી અપચો, આમની વૃદ્ધિ, અરુચિ, મંદાગ્નિ, પેટમાં ભારેપણું, પેટમાં વાયુ ભરાઇ રહેવો, પેટમાં યજ્ઞ, અપાનવાયુ અટકવો, કબજિયાત, બેચેની, માથાનું દરદ વગેરે વિકારો પર આ વડી જલદી દાવદો કરે છે.

રચિ ઉત્પન્ન કરનાર મુખ્ય ઔષધિઓની અંદર આ વડી ઉત્તમ મનાય છે. આ વડી આમાશયથી મોટા આંતરડા સુધીના ડોળોને દૂર કરે છે અને મનને પ્રકુલ્લિત બનાવે છે.

(૭૦) સર્પગંધાદિ ગુટિકા

વિધિ—સર્પગંધા ૧૦ શેર, ખોરાસાની અજમો ૨ શેર, જટામાંસી અને ભાંગ ૧-૧ શેર મેળવી અધકચરો થૂકો કરવો. પછી રાત્રે ૮ ગણા પાણીમાં પક્ષાળી સવારે મંદ અગ્નિ પર ઉકાળવું અને કડછી વડે હલાવતા રહેવું. ૮ મા ભાગનું પાણી બાકી રહે ત્યારે નીચે ઉતારી મસળી કપડાથી ગાળી લેવું. બાદ ખીજવાર ગાળી મંદ અગ્નિ પર પકાવવું. ન્યારે કવાથ કડછીએ ચોંટી જવો જડો થાય ત્યારે નીચે ઉતારી તડકે સુકવવો. ગોળી વાળવા જેવો થાય ત્યારે તેમાં પીપ્પળીમૂળનું ચૂર્ણ ૨૦ તોલા મેળવી ૨-૨ રતીની ગોળીઓ વાળી લેવી.

(શ્રી. પં. જલદલ ત્રિકમલ આચાર્ય)

માત્રા—૨ થી ૩ ગોળી રાત્રે સૂતી વખતે પાણી કે દૂધ સાથે આપવી.

ઉપયોગ—આ ઔષધિમાં જિંધ લાવવાનો અને લોહીનું દબાણ ઝોછો કરવાનો યજ્ઞ છે. ન્યારે કોઇ ખાસ રોગથી દરદ થતું હોય, દાઝ, ઉન્માદ કે મગજને વધારે ઉત્તેજના થવાથી જિંધ ન આવતી હોય, ત્યારે આ ગુટિકા જિંધ લાવવા માટે વપરાય છે આ ગુટિકાના સેવનથી શાંત જિંધ આવી જાય છે અને માથામાં લોહીનું દબાણ ઝોછું થાય છે.

ભૂતપિંડો પ્રદાહ થવાથી પેશાબમાં ઝોજ (Albumen) જાય છે અને લોહીમાં ભૂતવિષનો સંચય થાય છે. પછી મગજમાં વિષ પહોંચી લોહીનું દબાણ વધારે છે, જિંધ આવતી નથી, માથું ભારે રહ્યા કરે છે, ચક્રકર આવે છે અને આખા શરીરમાં સોજા લાગે છે. એ વિકાર પર આ ગુટિકા આપવાથી શાંત જિંધ આવવા માંડે છે. સાથે સાથે વૃક્કવિકાર અને ભૂતવિષના શમન માટે યોગ્ય ઉપચાર દરવા જોઇએ.

હિસ્તીરિયામા જુદાજુદા લક્ષણો દેખાય છે ધણીને માથામા લોહીનું દબાણ વધી ચહેરા પર લાનાશ, માથામા ભારેપણું, ચક્રર આવવા, ગંધ ન આવવી અને મનમા જુદીજુદી જાતના વિચારો આવ્યા કરે છે. તેની પર લોહીનું દબાણ ઓછું કરી ગંધ લાવવા માટે આ વટી વપરાય છે. માનસિક ઉદ્વેગ વધારે રહેતો હોય તો સાથે કસ્ટૂરી પણ અપાય છે

દાર, કિવનીન વગેરે ઉગ્ર ઔષધિઓ વધારે પ્રમાણમા લેનાથી જીવનો નાશ, લોહીના દબાણમા વધારો, સોના, હૃદયના ચક્રકારા, અરુચિ, ખેચેની, મૂનનો અવરોધ, કબજિયાત વગેરે અનેક ઉપદ્રવો થાય છે એમા લોહીનું દબાણ ઓછું કરી શાત ગંધ લાવવા માટે સર્પગંધાદિ શુદ્ધિકા અપાય છે

(૭૧) જવરમુરારિ શુદ્ધિકા

વિધિ—કિવનીન સ'ક અને શુદ્ધ ગસવતી સગળે ભાગે મેળવી, પાણી સાથે ખરચ કરી, ૧૧-૧૧ રતીની ગોળીઓ વાળની ગોળીઓ વાળીને મેન્નેશિયા ગર્ભમા નાખતા જવી

(શ્રી. ડૉ કપૂરસિંહજી)

માત્રા—૧ થી ૨ ગોળી દિવસમા ૩ વાર દૂધ કે પાણી માથે આપવી

ઉપયોગ—આ શુદ્ધિકા બંધી જાતના વિષમજ્વરોનો નાશ કરે છે સતત, એકાંતરિયા, એથિયા વગેરે તાનને એન્જ દિવસમા રોકી દે છે તાનનો વારો હોય તે દિવસે ૬ કલાક પડેના ૧ માત્રા આપવી પછી ૨ કલાક પછી બીજી વાર આપવી પછી તાવ ન આવે હોય તો ૨ કલાક પછી ત્રીજી વાર આપવાથી તાવ આવી શકતો નથી

જૂના તાવમા સનાર-સાજ અર્ધી માત્રા આપવાથી જીર્ણજ્વર, ખરોળની વૃદ્ધિ, અગકિત, મદાગ્નિ અને નિસ્તેજતા વગેરે દૂર થાય છે ધન્ધુએઝા, આમ વાતજ્વર અને ક્ષયજ્વરમા પણ આ શુદ્ધિકા વાલદાયક છે

અપચો, કંકનો પ્રકોપ અને ઋતુપરિવર્તનથી આવનારા તથા ટાંઠ વાઈ આવનારા બંધી જાતના તાવ પર આ જગી તરત અસર કરે છે, અને બળજિયાતને પણ દૂર કરે છે. જેમને વધારે કબજિયાત હોય તેમને પડેના કબજિયાત દૂર કરવા માટે અશ્વત્થુકી રસ કે જ્વરકેસરી વગી આપી કોન્શુદ્ધિ કરી લેવી જોઈએ.

સૂચના—તાવ ચડ્યો હોય ત્યારે અને ચડતી વખતે આ શુદ્ધિકા ન આપવી જોઈએ, તાવ જતરી ગયા પછી રોકવા માટે આપવી (૨) જે તાવ જતરી તરત ચડવા માડે છે એવા તાવમા તાવ જતરવા માડે તે વખતે આ શુદ્ધિકા અપાય છે. (૩) ન્યા સુધી શરીરમા તાવ ખૂબ હોય ત્યા સુધી ખોરાક ન આપવો જોઈએ. ખૂબ લાગે ત્યારે દૂધ, ચા, મોસખાનો રસ કે કોથી આપવી (૪) પાણી ગરમ કરીને ઠંડું કરેલું પાણુ જોઈએ.

ચૂર્ણ પ્રકરણ

એક અથવા વધારે વનસ્પતિને મેળવી ખાંડી કરી ચૂર્ણ બનાવાય છે. જે બધી વનસ્પતિઓને જુદીજુદી ખાંડી વસ્ત્રગાળ કરી મેળવવામાં આવે તો શાસ્ત્રમાં દહેસા માપ પ્રમાણે ચૂર્ણ બને છે. જે દાસ, દાઝમના દાણા, આમલી વગેરે ઔષધિઓ મેળવવી હોય તો જુદીજુદી ખાંડીને જ મેળવવી જોઈએ. ચૂર્ણ બહુ સૌમ્ય હોવાથી વધારે પ્રમાણમાં લેવું પડે છે. ચૂર્ણથી ઘણું કરી તુકસાન થવાનો સંભવ નથી. વર્ષો સુધી ધણી જાતના રસાયન અને બરમો ખાઈ જેણે પોતાની પ્રકૃતિ પરાવર્તી બનાવી દીધી હોય તેમને માટે ચૂર્ણોની બનાવટ બહુ શાંતિ-દાયક મનાય છે.

ચૂર્ણ બનાવવા માટે વનસ્પતિઓ શુદ્ધ, નવી અને મારી જોઈ લેવી જોઈએ. જૂની અને બગડેલી વસ્તુઓ ન લેવી જોઈએ. શાસ્ત્રકરોએ ઔષધિઓ ભેગી કરવાનું કામ વૈદ્યો પર જ રાખ્યું છે. જુદીજુદી ઔષધિઓના વીર્યનો પરિપાક-કાળ શરદ, શિશિર અને વસંત ઋતુ છે. આમાંથી જે ઋતુમાં જે ઔષધિનો પાક થાય છે તે વખતે જંગલના ચોખ્ખા ભાગમાં થયેલી વનસ્પતિઓ વિધિપૂર્વક લાવી છાંયે સુકવી સંભાળીને રાખવી જોઈએ.

કાચી વનસ્પતિઓ, કરોળિયાના જળાવાળા, ઠીકાવાળા, ખરાબ સ્થાનોમાં ઉત્પન્ન થયેલી વનસ્પતિઓ અને કવખતે થનારી વનસ્પતિઓ ન લેવી જોઈએ. પરંતુ હાલના વખતમાં આ નિયમનું પાલન બહુ ઓછું થાય છે.

હાલમાં તો મોટે ભાગે ગાંધીઓને ત્યાંથી જ વનસ્પતિઓ લેવી પડે છે. વનસ્પતિ જૂની-નવી, સારી-ખોટી, ચોખ્ખી-ખરાબ કેવી છે તે નક્કી જ નથી કરી શકાતું. કેટલાક વેદ પછી વનસ્પતિઓને ઓળખતા નથી. તે ઉપરાંત કેટલીક વાર તો ગાંધી અજ્ઞાન, આજસ કે સ્વાર્થને ખાતર બજાતી જ વનસ્પતિ આપી દે છે. આવી વખતે ધારેલો દાવદો કેવી રીતે મળે? એટલે વૈદ્યો માટે એટલું જરૂરનું છે કે બરોબર તપાસ કરીને જ વનસ્પતિઓ લે અને અપ્રસિદ્ધ અને અજ્ઞાત વનસ્પતિ પ્રયોગોમાં ન લે.

ચૂર્ણને જરૂરી પ્રમાણમાં બનાવી કાચની સારા દાટાવાળા શીશીઓમાં મંભાળપૂર્વક રાખવાં જોઈએ. કાળજી વગર ખુદ્દા રાખવાથી ચૂર્ણ ઊતરી જાય છે. ક્ષારવાળા ચૂર્ણને લોઢાના વાસણમાં ભરવાથી બગડી જાય છે.

સ્વાદિષ્ટ વિરેચન, લવણબારકર, હિંગવટક વગેરે સાકર અને મીઠાવાળા ચૂર્ણો ચોમાસામાં ન બનાવવાં જોઈએ.

આ પ્રકરણમાં કેટલાક ક્ષારવાળા ચૂર્ણો પણ લખ્યાં છે. ક્ષાર હાડકાના પોપણ માટે હિતકર મનાય છે; પણ ધમનીઓની દીવાલને તુકસાન કરે છે.

ક્ષારમાં સાધારણ રીતે પાચક, તીક્ષ્ણ, પિત્તવૃદ્ધિકર અને વીર્યનાશક ગુણ છે. એટલા માટે ક્ષારવાળા દવાઓ ક્ષય, પ્રમેહ, વ્રણ, નેત્રરોગ અને પિત્તાધિક રોગોમાં, સગર્ભા સ્ત્રીઓ, બાળકો અને વૃદ્ધોને, તેમજ ગરમ ઋતુમાં વિચાર-પૂર્વક આપવી. તેને અયોગ્ય રીતે વાપરવાથી દાંતમાં દુખાવો, મોંમાં ફેાક્ષા, આમાશયમાં દાહ, ધાતુક્ષીણના, મગજે ગરમી, સાંધાઓમાં દુખાવો વગેરે રોગો ઉત્પન્ન થઈ શરીર ફિક્કું પડી જશે.

કેટલાક ચૂર્ણોમાં અશીણ વગેરે વિષ મેળવવામાં આવે છે. તે ચૂર્ણ ઝેરી બને છે. તેના ઉપયોગ બાબત ‘આવસ્થક સૂચના’ પ્રકરણમાં અને ગુટિકા પ્રકરણની શરૂઆતમાં સૂચનાઓ લખી છે તેને ધ્યાનમાં રાખી ઉપયોગ કરવો જોઈએ.

(૧) મહાસુદર્શન ચૂર્ણ

વિધિ—હરડે, બકેડાં, આમળાં, હળદર, દારહળદર, બેડી ભોંયરીંગણી, ઊભી ભોંયરીંગણી, કચૂરો, સૂંદ, મરી, પીપર, પીપળામૂળ, મોરવેલ, ગજો, ધમાસો, કકું, પિત્તપાપડો, કડાછાલ, જેડીમધ, નાગરમોચ, ત્રાયમાણ, વાળો, પુષ્કરમૂળ, લીમડાની છાલ, અન્ત્રો, ઇન્દ્રજવ, બારંગમૂળ, સરમવાનાં ખી, કુક્ષા-વેલી ફટકડી, મીઠો વજ, તજ, પદ્મકોષ, સફેદ ચંદન, અતિવિષા, ખપાટ, સાસ-વણ, પીઠવણ, વાવડિંગ, ચિત્રકમૂળ, તગર, દેવદાર, ચવક, પરવળનાં પાન, સફેદ કમળ, કાકોલી (અભાવે આસન), જવક (અભાવે ભોંયકોળું), ઋષભક (અભાવે વાંસકપૂર), ખસ, લવંગ, તમાલપત્ર, તાલીસપત્ર, જવંત્રી અને વાંસકપૂર આ પડ વસ્તુઓ સરખે ભાગે લેવી. બધાથી અર્ધું કરિયાતું મેળવી ત્રીણું કપડાણ ચૂર્ણ કરવું. (શા. સં.)

માત્રા—૨ થી ૪ માસા દિવસમાં ત્રણવાર પાણી સાથે આપવું. અથવા ૪ થી ૬ માસા ચૂર્ણનો ફાંટ બનાવી પાવે.

ઉપયોગ—આ ચૂર્ણ બધી જાતના જૂના અને નવા તાવ, એકદોષજ, દ્વિદોષજ, ત્રિદોષજ, સન્નિપાત, શીતજ્વર, વિપજ્વર, ધાતુગત જ્વર, મંદાગ્નિ, અજીર્ણ, નબળાઈ, માયાનું દરદ અને તાવની સાથે શ્વાસ, કાસ, પાંડુરોગ, હૃદય-રોગ, કમજો, કેડમાં સળ, પડખામાં સળ વગેરે ઉપદ્રવોનો નાશ કરે છે. તાવ હોય ત્યારે ઉતારવા માટે અને ન હોય ત્યારે રોકવા માટે અપાય છે. આ ચૂર્ણ આપવા માટે કઈ જાતનો તાવ છે એ નક્કી કરવાની ખાત્ર જરૂર નથી. તેમજ આ ચૂર્ણ વાત, પિત્ત અને કફપ્રકોષ, દંડજ અને ત્રિદોષજન્ય જ્વર, પુરુષ, સ્ત્રી, સ્ત્રી સગર્ભા અને પ્રસૂતા, બાળક અને મુવાન, આ બધાને નિર્ભયતાપૂર્વક આપી શકાય છે.

તાવ ખાસ કરીને આમનો પ્રકોપ થયા પછી પરમેશ્વર મારફત વિગ જહારે ન નીકળવાથી ઉત્પન્ન થાય છે. આ ચૂર્ણથી આમનું પાચન, ઠાણની શુદ્ધિ, વિપને નિર્વિપ કરવું અને પ્રવેદનચિહ્નને બંધનમુક્ત કરવી, એ ચારે કામ સરજનાથી થાય છે. એટલા માટે આ ચૂર્ણ બધી જાતના તાવ પર ઉપયોગી છે.

આ મહાસુદર્શન ચૂર્ણ જે રીતે નવા તાવમાં ઉપયોગી છે તે જ રીતે જૂના તાવમાં પણ હાયદ્રાકારક છે. કોઈ કોઈવાર મધુરા (આંત્રિક) તાવમાં તાવ જાતથી પછી દરદી ખાવામાં જૂથ કરી બેસે છે. એથી જ્વર પ્રકુપિત થઈ જરી આવે છે. મધુરાના પહેલા આક્રમણમાં દરદી મોટે ભાગે ક્ષીણ થઈ જાય છે. એટલે જરી આક્રમણ થતાં દરદી વધારે કૃશ અને દીન બની જાય છે. એની પર મહાસુદર્શન ચૂર્ણ મેળવી સિદ્ધ કરેલું દૂધ આપના રહેવાથી સરજનાથી જાંતુવિપ અને આમ બળી જતા તાવ મટી જાય છે અને જૂથ બિઘડી શરીરમાં શક્તિ આવવા માંડે છે.

વધારે દિવસ મુધી તાવ આવવાથી અને વારંવાર આવ્યા કરવાથી શરીર નળણું પડી જાય છે. પછી કોઈ કોઈને ગ્રીણી તાવ આવ્યા કરે છે. (એને અસ્થિ-ગત જ્વર કહે છે) અથવા રાત્રે સહેજ તાવ રહે છે. એની પર ૪ થી ૬ માસા સુદર્શન ચૂર્ણનો કાંટ, ૨ રતી રાસાજિત, ૧ રતી કપૂર અને ૬ માસા મધ મેળવી સવાર-સાંજ આપવાથી થોડા જ દિવસમાં લક્ષણો સાથેનો તાવ મટે છે, પાચનક્રિયા સુધરે છે, રક્તિ આવે છે અને શરીર બળવાન બને છે.

કામળ સ્વભાવની નળણી સ્ત્રી કે પુરુષ જે પિત્તપ્રકોપથી પીડાતાં હોય તે તેને વિપમજ્વર આવે ત્યારે કિવનીન નથી આપી શકાતું. જે થોડા પ્રણામમાં પણ કિવનીન આપવામાં આવશે તે જુદીજુદી જગ્યાએથી લોહીનો સાવ, ઉધનો નાશ, મૂત્રપિંડના કાર્પમાં અવરોધ, દાહ, વ્યાકુળતા વગેરે લક્ષણો ધરે. પરંતુ મહાસુદર્શન અર્ક લેવાથી બધાં લક્ષણો સાથે તાવ મટી જાય છે.

લોહીમાં વિગ લીન થઈ જવાથી દરદીની પાચનક્રિયા વધારે નળણી પડી જાય છે. પછી તેને ખાવાની ઇચ્છા થતી નથી. પેશાબમાં પીળાશ, મંદાગ્નિ, કંઠજી પેટ, કોઈ કોઈને પેટમાં ઘણ મારવા, હાય-પગ વૃટ્ટવા, કોઈ કોઈને છાતીમાં બળતરા, કોઈને કોઈ વાર પેટમાં ઘણ મારવી, કોઈને કાસ-ધાસ થઈ જવા, માથું ભારે રહેવું વગેરે લક્ષણો થાય છે. આ વિકાર પર મહાસુદર્શન ચૂર્ણ આપતા રહેવાથી બધાં લક્ષણો સાથે તાવ મટી જાય છે.

૨૧ દિવસથી વધારે વખત તાવ આવે તેને જ્વરજ્વર મનાય છે. પછી રક્તમાંથી રક્તજ્વાલુઓ ઓછા થાય છે, થોડી મહેનત કરતાં હૃદયની ગતિ વધી જાય છે. આગસ રહે છે. પાંડુરોગ સાથે શરીરની નળણાઈ, કબજિયાત, આગસ ભરેલું રહેવું, માથું ભારે રહેવું, અરુચિ અને મંદાગ્નિ વગેરે લક્ષણો થાય છે. આ

વિકાર પર સંશયની વટી અને સુદર્શન ચૂર્ણનો ફાંટ આપવાથી થોડા જ દિવસમાં શરીર સ્વસ્થ થઈ જાય છે.

સગર્ભાવસ્થામાં કબ્જિયાત રહેવાથી કેટલીયે સ્ત્રીઓને ૯૯° સુધી વારંવાર તાવ આવી જાય છે. ખાવાથી ખોરાક પેટમાં જડ થઈ પડ્યો રહે છે. આ ઉપરાંત માથાનું દરદ, આંખ, સળેખમ, કંઠની વૃદ્ધિ વગેરે લક્ષણો થાય છે. એની પર સુવર્ણવસંત કે લઘુવસંત સાથે આ ચૂર્ણનો ફાંટ આપવાથી તાવ મટી જાય છે.

પ્રસવ થયા પછી કેટલીક સ્ત્રીઓને બીજો-ત્રીજો દિવસે પિત્ત પ્રકૃપિત થઈ જીણું જીણું તાવ આવી જાય છે, તેમજ તરસ વધતી, દાહ, વ્યાકુળતા, પરસેવો થવો વગેરે લક્ષણો થાય છે. જો એવી સ્ત્રીઓને દશમૂળનો કવાથ આપવામાં આવે તો પાતળા ગરમ ઝાડા થવા માંડે છે અને દાહ વધી જાય છે. એવી સ્ત્રીઓ માટે સુદર્શન ચૂર્ણનો ફાંટ બહુ હિતકર છે. જો કબ્જિયાત હોય તો થોડું નસોતરનું ચૂર્ણ પણ સાકર સાથે આપવું જોઈએ. જો તાવ ૯૯° થી વધારે વધી ગયો હોય તો રત્નગિરિ રસ સાથે સુદર્શન ચૂર્ણનો ફાંટ આપવો જોઈએ. જો ગર્ભાશયમાં દોષ રહેવાથી શળ પણ મારતી હોય તો શરૂઆતમાં ગર્ભાશય શુદ્ધ કરવા માટે પ્રતાપકંથેશ્વર રસ સાથે દશમૂળ કવાથ આપવો જોઈએ. પછી ગર્ભાશયની શળ બંધ થાય એટલે સ્ત્રીશેખર સાથે સુદર્શનનો ફાંટ આપવો જોઈએ.

કેટલાંક બાળકોને ગળ્યા પદાર્થો ખૂબ ખાવાથી અને આખો દિવસ ખા ખા કરવાથી કબ્જિયાત અને અપચો થઈ વારંવાર તાવ આવી જાય છે. પછી ધીમે ધીમે બરોળ વધે છે. અને અમિ મંદ થઈ જાય છે. એવાઓને પરહેજ સાથે થોડા દિવસ નિયમિત સુદર્શન ચૂર્ણ આપવામાં આવે અને ગળ્યા પદાર્થો બંધ કરવામાં આવે તો તાવ મટી જાય છે, બરોળ ઓછી થાય છે અને પાચનક્રિયા બળવાન બને છે.

(૨) લઘુ સુદર્શન ચૂર્ણ

ત્રિધિ—ગજો, લીંદીપીપર, હરડે, પીપળામૂળ, સફેદ ચંદન, કકુ, લીમડાની અંતરછાશ, સૂંદ અને લવંગ એ બધા સરખે ભાગે લઈ અને બધાંથી અર્ધું કરિયાતું મેળવી બધાંનું ચૂર્ણ કરવું. (થો. ૨.)

માત્રા—૩ થી ૪ માસ દિવસમાં ૩ વાર પાણી સાથે આપવું.

ઉપયોગ—આ ચૂર્ણ બધી જાતના નવા અને જૂના તાવ, ગંદામિ અને માથાના દરદને મટાડે છે. અર્ક બનાવી આપવાથી કડવાશ જતી રહે છે; તેથી સહુ કોઈ લઈ શકે છે અને ગુણ પણ પૂરેપૂરે કરે છે.

કોઈ કોઈના શરીરમાં મેદ બહુ વધી જવાથી બચકર પરસેવો થવા કરે છે. શિયાળામાં પણ પરસેવો થવા કરવાથી કપડાં પક્ષળી જાય છે. એવાઓને ભોજનની

વચ્ચે મધ અથવા સાકર સાથે આ ચૂર્ણ આપવાથી પરસેવો ઝાઝો થઈ જાય છે. માત્રા-૪ થી ૬ રતી.

સગર્ભા સ્ત્રીઓને મલેરિયા આવે ત્યારે ટાઢની કંપારી બહુ હેરાન કરે છે અને તરસ, માથાનું દરદ, પછી ખૂબ પરસેવો થવો, થાક, ગભરામણ વગેરે લક્ષણો થાય છે. એની પર લઘુ મુદ્દર્યાન ચૂર્ણનો કાંટ આપવાથી તાવ મટી જાય છે.

(૩) અમૃત ચૂર્ણ

વિધિ—નવસાર અને ફટકડી સરખે ભાગે મેળવી ડમરચંત્ર વડે કૂચ ઉડાડી લેવાં. પછી અધેડાનો દાર અને આકડાનો દાર દરેક ૩-૩ મેળવી કાળી તુળસી અને આકડાના પાનની રસની એક એક એક ભાવના આપવી અને ચૂર્ણને સુકવી લેવું. (ધન્યતરિ)

સૂચના—સફેદને બદલે લાલ ફટકડી લેવાથી વધારે ફાયદો થાય છે.

માત્રા—૨ થી ૩ રતી દિવસમાં ૩ વાર દ્રઘ, આ કે કાકરવરણા પાણી સાથે.

ઉપયોગ—આ ચૂર્ણ નવો તાવ, જીર્ણજ્વર, ટાઢ વાધ આવનારો અને ટાઢ વગર આવનારો વિષમજ્વર (મંતત, ઝોચિયો વગેરે) ને મટાડે છે. જો માત્ર કૂસવેલી ફટકડી અને રંધિલો નવસાર જ સાકર સાથે ૩-૩ રતી આપવામાં આવે તોપણ તે પોતાનો પ્રભાવ જતાવે છે. આ ચૂર્ણ દોષોનું પાચન કરી પરસેવો લાવી તાવ ઉતારી નાખે છે.

આ અમૃતચૂર્ણ બધી જાતના સતત વગેરે વિષમજ્વર અને અપચાથી ઉત્પન્ન થનાર જ્વર (આમજ્વરમાં અપાય છે. આ ચૂર્ણ પરસેવો લાવી જ્વરવિષ અને ગરમીને ૨-૪ કલાકમાં બહાર કાઢી નાખે છે; તેમજ જ્વર ઉત્પન્ન કરનાર જંતુઓને મારી લોહીને શુદ્ધ કરે છે. આ ચૂર્ણ કિવનીન માફક લોહીના રાના કણોને નુકસાન કરેલું નથી.* આ ચૂર્ણ વાન, પિત્ત અને કફ ત્રણે પ્રકૃતિવાળાને

* એસોપચીમાં કિવનીન વિષમજ્વરની સર્વોત્તમ દવા મનાય છે એ બધા જાતના મલેરિયાના જંતુઓનો નાશ કરે છે; તે પછી આયુર્વેદની દૃષ્ટિએ અને ઔષધિ નહિ કહી શકાય. આયુર્વેદની મર્યાદા પ્રમાણે એ વિષ છે કારણ કે તે જંતુઓ સાથે લોહીના રક્તાણુઓનો પણ નાશ કરે છે. એ ઉપરાંત એ મગજ ખરબચો કરે છે, રોગનિરોધક શક્તિ નબળી પાડે છે અને મૂત્રપિંડોના કાર્યમાં અવરોધ કરે છે. પિત્તપ્રકૃતિવાળાને અને પિત્તપ્રકોપવાળાને કિવનીન આપવાથી લોહી પડે છે, કાનમાં બહેરાશ આવે છે, ડાંબ આવતી નથી અને બચાકુળતા ઉત્પન્ન થાય છે. સ્વસ્તિકવરદામાં કિવનીન આપવાથી ગર્ભસાથ કે ગર્ભપાતનો ભય રહે છે. એટલા માટે કિવનીન બધી વખતે બધા દરદીઓ પર પિયાર કર્યા વગર આપી શકાયું નથી.

અને સગર્ભા સ્ત્રીઓને પણ નિર્ભયતાપૂર્વક આપી શકાય છે. જ્યારે જંતુવિષ બહુ વધી ગયું હોય ત્યારે એનો નાશ કરવામાં કિવનીન જેટલું જલદી સફળ નથી થતું; તેમજ ઘાતક તરિયા અને ચોચિયા તાવના બળવાન જંતુઓનો જલદી નાશ કરી શકતું નથી. માટે એને કિવનીન જેવું જ ન માની શકાય. તે પણ એ તદ્દન નિષ્ફળ નથી જતું. કિવનીન કરતાં થોડો મોડો ફાયદો કરે છે.

વિષમજ્વરના દરદીઓમાં રોગનિરોધક શક્તિ મજબૂત હોય એવા દરદીઓની મંખ્યા બહુ વધારે હોય છે. એ બધા માટે કિવનીન કરતાં આ ચૂર્ણનો પ્રયોગ વધારે હિતકર મનાશે. જે થોડા દરદીઓમાં પ્રબળ જંતુઓ હોય અને શક્તિ ક્ષીણ થઈ ગઈ હોય તેમને માટે સમયની અગવડ છતાં કિવનીન આપવું જોઈએ.

મધુર પદાર્થો બહુ વધારે ખાવાથી ઘણાને અપચો થઈ તાવ આવી જાય છે. આ પ્રકારના તાવમાં આમ વધારે ઉત્પન્ન થાય છે. તાવ ૧૦૦° થી ૧૦૨° સુધી, પેટમાં ભાર, આજસ, કંવાડા જિભા થઈ જવા, પીળો પેશાબ, મોંમાં મીઠાશ વગેરે લક્ષણો થાય છે. આ તાવમાં આ ચૂર્ણ આપવાથી પરસેવો આવી જલદી તાવ મટી જાય છે.

ઘણાને આસો અને કારતકમાં તડકામાં ફરી તરત ઠંડું પાણી પીવાથી મલેરિયા જેવો શીતજ્વર આવી જાય છે. એવાઓને ૩-૪ કલાક ધીમી ધીમી ટાઢ વાઈ તાવ આવે છે. સામાન્ય રીતે તાવ ૧૦૧° સુધી વધી જાય છે. પછી ૨-૩ કલાકમાં પરસેવો થઈ જાય છે. આ તાવમાં અમૃતચૂર્ણ આપવાથી જ્વરતું લીનવિષ (લોહીમાં લીન થયેલું આમવિષ) જલદી બળી જાય છે અને પાચનક્રિયા બળવાન બને છે. પછી ફરી તાવ આવતો નથી.

સૂગના—આ ચૂર્ણ લેતી વખતે આગ્રહપૂર્વક પરહેજ પાળવામાં આવે, ઐટલે કે તાવ આવે ત્યાં સુધી અનાજ ન આપવામાં આવે, કળાજિયાત હોય તો તેને દૂર કરવામાં આવે, પાણી ગરમ કરીને ઠંડું કરીને પાવામાં આવે, દરદીને દૂધ, ચા, મોઝંખીનો રસ, સંતરું, વગેરે પર રાખવામાં આવે, તો જલદી ફાયદો થાય છે, બરોળ વધતી નથી, શક્તિ ઘટતી નથી અને તાવ મટ્યા પછી થોડા જ દિવસમાં શરીર પહેલા જેવું સશક્ત બની જાય છે.

કળાજિયાત હોય તો પહેલાં જ્વરકેસરી, અશ્વકંચુકીરસ, પંચસકાર અથવા બીજી ઔષધિથી પેટ સાફ કરી લેવું જોઈએ.

(૪) સિતોપલાદિ ચૂર્ણ

(વિધિ—સાકર ૧૬ તોલા, વાંસકપૂર ૮ તોલા, પીપર ૪ તોલા, એલચી-

દાણા ૨ તોલા અને તજ ૧ તોલા લેવાં. આ બધાંને ખાંડી વજ્રગાળ કરી ચૂર્ણ તૈયાર કરવું. (અ. સ.)

સૂચના—સાકર, વાંસકપૂર અને બીજી ઓળેને જુદીજુદી ખાંડી વજ્રગાળ કરી લેવી. વજ્રગાળ વાંસકપૂરને ૬ કલાક ખરથ કરવું. પછી બાકીની ઔષધિઓ મેળવી બીજા ૬ કલાક ખરથ કરી લેવું.

માત્રા—૨થી ૪ માસા દિવસમાં ૨ વાર ઘી અને મધ સાથે લેવું. કદ-પ્રધાન રોગમાં મધ ઘીથી બમણું લેવું. વાતપિત્તપ્રધાન રોગમાં ઘીથી મધ અર્ધું લેવું. પહેલાં ઘી મેળવવું અને પછી મધ મેળવવું. કઠુ સરળતાથી નીકળતો હોય તેવી ખાંસીમાં એકલા મધ સાથે આપવું.

ઉપયોગ—આ ચૂર્ણ ક્ષય, ખાંસી, શ્વેતજ્વર, ખાંસીમાં કદની સાથે લોહી આવવું, ધાતુગતજ્વર, મંદાગ્નિ, અરચિ, પ્રમેહ, છાતીમાં બળતરા, પિત્તવિકાર, બાળકોની નળજાઈ, રાતમાં તાવ આવવો, આંખોમાં ગરમી, ગળામાં બળતરા વગેરે રોગો મટાડે છે. સગર્ભા ઓળેને ૩-૪ મહિના સુધી આ ચૂર્ણનું સેવન કરાવવાથી ગર્ભ પુષ્ટ અને તેજસ્વી બને છે.

રાજ્યક્ષમાની પહેલી અવસ્થામાં શ્વાસપ્રણાસિકા અને ફેફસાંની અંદર રહેલા વાયુકોષોમાં ક્ષયના જંતુઓના વિપ્રગ્રોપથી શુષ્કતા આવી જાય છે. એ રીતિમાં જો તાવ મટાડવા કિવનીન વગેરે ઉચ્ચ ઔષધિઓ કે ત્રિકટુ, ત્રિવ્રકભૂજ વગેરે અગ્નિપ્રદીપક ઔષધિઓ ખાસ અથવા મુખ્ય ઔષધિરૂપે આપવામાં આવે તો ફેફસાંમાં શુષ્કતા વધે છે અને સૂકી ખાંસી વધી જાય છે; તેમજ કોઈ કોઈને લોહીવાળું થૂંક કે શીણ આવ્યા કરે છે. દિવસે શાંતિ મળતી નથી; અને રાત્રે પૂરી ઊંઘ પણ આવતી નથી. બ્યાકુળતા રહે છે, તાવ મોટે ભાગે ૯૯° થી વધારે થતો નથી; તેમજ મંદાગ્નિ, શરીરની નળજાઈ, કબજિયાત, પીણા પેશાબ, સૂકી ખાંસી આવતા વારંવાર પરસેવો થવો, આંખો બળ્યા કરવી, વગેરે લક્ષણો થાય છે. એ વખતે અબ્રક વગેરે ઉચ્ચ ઔષધિઓ કાયદો કરતી નથી; પણ દુઃખ વધારે છે. એ વખતે શામક ઔષધિઓના સેવનની જ જરૂર હોય છે. એટલે તે વખતે આ સિતોપલાદિ ચૂર્ણ અમૃત સમાન ઉપકાર કરે છે. માત્રા ૨-૨ માસા ગાયના ઘી અને મધ સાથે મેળવી દિવસમાં ૪ વાર આપવું જોઈએ. મોતીપિષ્ટિ કે પ્રવાહપિષ્ટિ સાથે મેળવીને આપવામાં આવે તો જલદી કાયદો થાય છે. તેમજ ક્ષયના જંતુઓની ક્રિયા અટકે છે અને મગજ, લોહી અને હાડકાં બળવાન બને છે.

રાજ્યક્ષમાની પહેલી અવસ્થામાં શામક ઔષધિઓ ન આપવાથી ફેફસાંમાં કદ ઉત્પન્ન થવા માટે છે. શરૂઆતમાં શીણ જેવો કદ હોય છે. એમાંથી ક્રમે ક્રમે

પાતળો, સફેદ ગાઢો, પીળો, પીળો-જાડો કદ થાય છે. કદ જેટલો જૂનો થાય છે તેટલો જ પીળો અને ગાઢો થતો જાય છે. આ કદથી શ્વાસપ્રણાલિકાઓ અને વાયુકોષો બધા ભરાઈ રહે છે. એનાથી શ્વાસોચ્છવાસ પણ બરાબર લેવાતા નથી. એ કદમાંથી દ્વિપિત્ર દ્રવ લોહીમાં શોષાય છે, ક્ષયના જંતુઓ વધતા જાય છે અને ફેફસાંમાં વિવર પડવાની ક્રિયા ધીમે ધીમે ઉગ્ર બનતી જાય છે. એવી સ્થિતિમાં અબ્રક, શૂંગ, રસસિંદૂર વગેરે ઉત્તેજક કદને ઔષધિઓની જરૂર રહે છે. પરંતુ કેટલાક દરદીઓને કુક્રુસંસ્થામાં વધારે શુષ્કતા આવી જવાથી કે કેશિકા વગેરે તૂટવાથી કદ સાથે લોહી આવ્યા કરે છે. એથી ઉગ્રતાના શમન માટે અને લોહી અટકાવવા માટે શામક ઔષધિ પણ આપવી પડે છે. પીળો, દ્વિપિત્ર કે પરવાળો લીસો કદ બહુ વધી ગયો હોય તો અરૂસીવાળી દવા અપાય છે. પરંતુ પીળો કદ દુર્ગંધ ન મારતો હોય, કદથી તાવ ન વધતો હોય, તો મેતી, પ્રવાહ સાથે સિતોપલાદિ ચૂર્ણનું સેવન જ હિતકર મનાય છે. આ મિશ્રણથી વિપત્તી શુદ્ધિ થાય છે, તાવ મર્યાદિત બને છે, રસ રક્ત વગેરે ધાતુઓને પોષણ મળે છે, ખાંસી એાછી થાય છે અને વ્યાકુળતા દૂર થઈ જરૂરી બાંધ (કે શાંતિ) મળી જાય છે.

કેટલાક દરદીઓને ક્ષયની પહેલી, બીજી કે ત્રીજી અવસ્થામાં કદની વિકૃતિ સાથે પિત્તનો પ્રકોપ પણ હોય છે. એથી જાળુ, છાતી, આંખો, હથેલી, પગનાં તળિયાં વગેરેમાં બળતરા, મોં આવવું, માથામાં ઉગ્રતા, વ્યાકુળતા, પેશાબમાં બળતરા વગેરે લક્ષણો થાય છે. એવાઓને રાગશામક મુખ્ય ઔષધિ સાથે સિતોપલાદિ ચૂર્ણ આપતા રહેવાથી પિત્તપ્રકોપનાં લક્ષણો મટે છે અને કદની ઉત્પત્તિ, તાવ અને જંતુવિપ પણ ઓછાં થાય છે.

તાવ જૂનો થવાથી શરીર નળનું પડી જાય છે. પછી સહેજ મહેનત પણ સહન થતી નથી અને આહાર-વિહારમાં સહેજ ફેરફાર થવાથી પણ તાવ વધી જાય છે. શરીરમાં ઝીણો ઝીણો તાવ રહે છે અથવા રાત્રે તાવ આવી જાય છે અને સૂકી ખાંસી પણ થયા કરે છે. એવી સ્થિતિમાં કેટલાક દરદીઓથી કિંવનીન, સુદર્શન ચૂર્ણ જેવી કડવી ઔષધિઓ સહન થતી નથી. તાવ મટાડનારી કડવી દવાઓથી સૂકી ખાંસી વધી જાય છે અને તાવ પણ મટતો નથી. એવા દરદીઓને પ્રવાહપિષ્ટિ અને સિતોપલાદિ ચૂર્ણ મધ સાથે દિવસમાં ૩ વાર આપવાથી થોડા જ દિવસમાં ખાંસી મટી જાય છે, તાવના વિપત્તિ પચન થાય છે, અને રસ-રક્ત વગેરે ધાતુઓ પુષ્ટ બની તાવ મટે છે.

ગર્ભના હાડકાનું પોષણ માતાની અરિથ-સંસ્થામાં રહેલી મજ્જાથી થાય છે. માતા નળણી હોય તો સંતાન પણ નળણું રહી જાય છે. એવાં બાળકોનાં

હાડકાં બહુ નળાં હોય છે. એવાં બધ્યાંને પ્રવાહ અને સિતોપલાદિનું મિશ્રણ ૧ થી ૨ રતી દિવસમાં ૨ વાર લાંબો વખત આપવાથી બાળક પુષ્ટ બની જાય છે. આ ઉપચાર પહેલાં ૪ વર્ષમાં કરવામાં આવે તો વધારે ફાયદો થાય છે.

કેટલાક માણસોની અશક્તિથી તેમનાં સંતાનો પણ અશક્ત થાય છે. એવાં સંતાનોની માતાઓને સગર્ભાવસ્થામાં પ્રવાહ અને અબ્રકબરમ સાથે સિતોપલાદિ ચૂર્ણ ૫-૭ મહિના આપવામાં આવે તો મંતાન બળવાન, તેજસ્વી અને સુદ્ધિમાન થાય છે. આ પ્રયોગ અમે ઘણી કૃશ અને ક્ષયની દરદી સ્ત્રીઓ પર ઘણીવાર કર્યો છે.

કેટલીક સ્ત્રીઓને વધારે મંતાન થયા પછી કે વધુ અંતર પડ્યા સિવાય વારંવાર ગર્ભ રહેવાથી, કેાઇ ખાસ રોગથી શરીર કૃશ અને નળાં ઘટ જવાથી, અથવા નાની ઉંમરથી શરીર પાતળું હોવાથી સગર્ભાવસ્થામાં બહુ કષ્ટ થાય છે. કેટલીક સ્ત્રીઓને થોડું ચાલવા જોડલી શક્તિ પણ નથી રહેતી. તેમજ તે બાળસુતી માફક પડી રહે છે. (જે સગર્ભાવસ્થામાં મદેનત નથી કરતી તો પ્રસવ વખતે વધારે કષ્ટ પડે છે.) એવી સ્ત્રીઓને અબ્રક, પ્રવાહ અને સિતોપલાદિ ચૂર્ણનું મિશ્રણ ૫-૭ મહિના સુધી આપવામાં આવે તો ગર્ભ અને ગર્ભિણી બંને પુષ્ટ બની જાય છે, શરીરમાં રક્તિ આવે છે અને મન પણ પ્રસન્ન રહે છે.

કેાઇ ખાસ રોગથી કે વધારે ગરમ મસાકા, વધારે ઊંની આ વગેરે અથવા પિત્તને વધારનાર લવણભારકર વગેરે ચૂર્ણો વધારે લેવાથી આમાશયના પિત્તની વૃદ્ધિ થાય છે અથવા તો પિત્ત તીવ્ર બની જાય છે, એટલે કે આમાશયપિત્ત (Gastric Juice)માં લવણામ્લ (Acid Hydrochloric)ની માત્રા વધી જાય છે. એનાથી ગળામાં બળતરા, મોં આવવું, ખાટા ખાટા ઓડકાર આવવા વગેરે લક્ષણો થાય છે; ખોરાક જોરોજર પચતો નથી અને અરુચિ પણ રહે છે. એવા રોગીઓને પ્રવાહબરમ (કે કોડીબરમ) અને સિતોપલાદિ ચૂર્ણ આપવાથી થોડા ૪ દિવસમાં અમ્લપિત્તનાં લક્ષણો અને અરુચિ મટી જઈરાશિ પ્રદીપ્ત થાય છે.

આમાશયપિત્ત તીવ્ર થવાથી પાચનક્રિયા મંદ પડી જાય છે. એનો જલદી ઉપયોગ કરવામાં ન આવે તો કેાઇ કેાઈને વિદગ્ધાજીર્ણ અને પિત્તપ્રમેહ (ખાસ કરીને હારિદ્રમેહ) યજ્ઞ જાય છે. પેશાબનો રંગ બહુ પીળો હોય છે, આખા શરીરમાં દાહ, તરસ, પેશાબ ઓછો, વધારે વાર થવો, શરીર સુકાઇ જવું, ચક્કર આવ્યા કરવાં વગેરે લક્ષણો થાય છે. આ સ્થિતિમાં મુખ્ય ઔષધિ તરીકે ચંદ્રકલા રસ સાથે આમાશયપિત્તને શુદ્ધ કરવા માટે સિતોપલાદિ ચૂર્ણ આપવામાં આવે તો જલદી ફાયદો થાય છે.

મુદતિયો તાવ અને પ્રકુપિત થયેલો ન્વર લાંબો વખત રહેવાથી શરીર અશક્ત થઈ જાય છે અને માથામાં ગરમી આવી જાય છે. એનાથી સહનશીલતા ઓછી થઈ જાય છે, સહેજે પ્રતિકૂળ કે વિચારવિરુદ્ધ થવાથી ક્રોધ આવી જાય છે, યકૃત નબળું પડી જાય છે, મૂત્રનો અવરોધ થાય છે, મળમાં દુર્ગંધ આવે તેમજ ઝીણો ઝીણો તાવ, પિત્તનો પ્રકોપ, પાંડુતા, હૃદયમાં થડકારા અને બહુ અશક્તિ વગેરે લક્ષણો થાય છે. એવા દરદીઓને ખમીરે માવજળાન સાથે કેટલાક દિવસ મુધી સિતોપલાદિ ચૂર્ણ આપતા રહેવાથી બધાં લક્ષણો સાથેના પિત્તપ્રકોપ મટી જઈ શરીર સરાકત બની જાય છે.

(૫) બૂહલ સિતોપલાદિ ચૂર્ણ

વિધિ—તજ ૧ તોલા, કાગદી એકથી ૨ તોલા, લોંડીપીપર, જેઠીમધ, બનફશાનાં ફૂલ, ગાવજવાં (યુનાની ગળજીબી) અને તાડીસપત્ર ૪-૪ તોલા; વાંસકપૂર ૮ તોલા અને સાકર ૧૬ તોલા લેવી. આ બધાને ખાંડી-વાટી ગાળી ચૂર્ણ કરી લેવું.

માત્રા—૨ થી ૪ માસ દિવસમાં ૩ વાર ઘી અને મધ સાથે આપવું.

ઉપયોગ—આ ચૂર્ણ બધી જાતની ખાંસી, શ્વાસ, સળેખમ, મંદ તાવ, દાહ અને મંદાસિ મટાડે છે; ન્યુમોનિયામાં પણ બહુ હિતકર છે. આ ચૂર્ણ શ્વાસવાહિનીઓની સ્લેખકલાનો ક્ષોભ મટાડે છે; એટલે ખાંસી તાવ સાથે સહેજાઈથી મટી જાય છે.

સળેખમમાં જ્યારે નીલગિરીનું તેલ, પીપરમેંટ, મુંદ, પીપર કે બીજી ઉબ્જ અને શોષક ઔષધિઓ બહુ અપાય છે, ત્યારે કદ સુકાઈ છાતીમાં ચોંટી જાય છે. પછી વારંવાર ખાંસી આવ્યા કરે છે, ગળામાં અને છાતીમાં કદ બરાબ રહ્યો હોય તેવું લાગે છે, કદનો અવાજ પણ થયા કરે છે, પણ કદ સહેજાઈથી બહાર નીકળતો નથી. કાઈ કાઈ દરદીને ઝીણો તાવ પણ આવી જાય છે. આ સ્થિતિમાં બૂહલ સિતોપલાદિ ચૂર્ણ આપવાથી કદ પાતળો પડે છે અને પછી સરળતાથી બહાર નીકળ્યા કરે છે.

શ્વાસરોગમાં સોમલ, મરી, પીપર વગેરે ઉઝ અને ઉજ્જુવીઈ ઔષધિઓ વધારે માત્રામાં અથવા લાંબો વખત આપવાથી અને ઘી-દૂધ વગેરે સ્નિગ્ધ પદાર્થો ન લેવાથી છાતી કઠ્ઠી જકડાઈ જાય છે, થોડું ચાકતાં કે સહેજે મહેનત કરતાં શ્વાસ બરાબ જાય છે, ખાંસી આવતા કદ જોડે છે અને શ્વાસ ઊંડો લઈ શકતો નથી, વગેરે લક્ષણો થાય છે. એવા દરદીઓને પરહેજ સાથે થોડા દિવસ મુધી આ ચૂર્ણ નિયમિત આપવાથી કદ, ખાંસી અને તાવ સાથે પ્રતગતશ્વાસ થોડા જ વખતમાં મટી જાય છે.

(૬) લવણજ્વારનું ચૂર્ણ

વિધિ—મીઠું ૮ તોના, મચળ ૫ તોના, કાચનવણ, મિધન, ઘાણા, પીપર પીપળીમળ, શાદજીરું, તમાનપન, નાગદેભર, તાવીમપન, અમનમેન્ એ દરેક ૨—૨ તોના, મરી, જીરું અને સૂદ એ ૪ણ ચીજો ૧-૧ તોનો, ખાટા અનાર ઘાણા ૮ તો ૧, એ ચી અને તજ ગા-ગા તોનો ૫૪, ખાડી ત્રીણ ચૂર્ણ કરવું (ગા. સં.)

મૂચના—કટનાક ચિકિત્સકા કાચનવણને ગદ્ય નવસાર મેળવે છે નવમાર મેળવવાથી ચૂર્ણની અસર ત્રીન થાય ૭ માના જોછી (૧ માસો) આપવી નોંધએ માત્રા—૨ થી ૩ માસા દિવસમા ૨ વાર તાજી હાથ અથવા પાણી સાથે આપવું

ઉપયોગ—આ ચૂર્ણ ઉદગમ, વાન અને કફથી ઉત્પન્ન થયેલો ગુમ ગમ, બેરોગ, અર્શ, સમદહી અજર્ણ, મદાગ્નિ, કબજિયાત, ચૂક, સોગ, આમનાત વગેરે રોગો મટાડી અગ્નિ પ્રદીપ કરે છે

મદાગ્નિ અને અશક્તિમા લવણજ્વારનું ચૂર્ણ માથે ૧-૧ રતી શુદ્ધ ઝેર-કાચના અને ૧-૧ માસા સોડા બાદ કાર્મ મેળવીને આપવાથી વધારે ફાયદો થાય છે તેમજ કબજિયાતમા લવણજ્વાર-૨ અને પચસકાર મેળવીને આપવાથી કબજિયાત, પેટમા ફુઆવો અને મદાગ્નિ વગેરે વિધારો મટે છે ને અપચા સાથે પેટમા વાયુ રહેતો હોય તો શુદ્ધ ઝેરકાચમા, બહુશુનાદિ વડી અને સોડા બાદ કાર્મ મેળવીને આપવા નોંધએ લહુશુનાદિ વડી મેળવીને આપવાથી અપચા રૂપી વિકાર સરળતાથી મટી જાય છે

કોઇ વાર કબજિયાત થવાથી અપાનવાયુ દૂષિત થાય છે પછી વા અહેના ધીથી સરતો નથી, અને એને લીધે આફરો થાય છે અને કેહને હૃદયમા યજ્ઞ ઉત્પન્ન થાય છે. એના પર આ ચૂર્ણ સારો ફાયદો કરે છે દિવસમા ૩ વાર એ આપવું નોંધએ સવારે કોકરવરણ પાણી સાથે અને બપોરે અને રાત્રે ઘી સાથે આપી ઉપર કોકરવરણ પાણી પાવું આ રીતે આપવાથી મદાગ્નિ, આફરો, યજ્ઞ જોરે મટે છે જરૂર હોય તો પેટ પર દિવેન અને સચળનું માલિય કડી મેક પણ કરવો નોંધએ

હોર્નરીના રસનો સ્નાન જોછો થવાથી ખાધા પછી પેટ ભારે થઈ જાય છે અને પાચન બેરોગર થતું નથી વારવાર ખાધાના જોડકાર આન્યા કરે છે એવી સ્થિતિમા જમતા પહેલાં અર્ધો નાન અગાઉ અથવા જમ્યા પછી તરત લવણજ્વારનું ચૂર્ણ આપવામા આવે છે જમતા પહેલાં આપવું હોય તો પાણી સાથે અને જમ્યા પછી આપવું હોય તો મગ સાથે આપવું નોંધએ

જઠરાગ્નિ મંદ થવાથી પેટમાં વાયુ ભરાઈ રહેવાથી પણ અર્શ થાય છે. તેમજ બધી જાતના અર્શમાં જઠરાગ્નિ મંદ થાય છે અને મોટે ભાગે કબ્જિયાત પણ રહે છે. એટલા માટે અર્શમાં અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરવા માટે લવણુભારકર ચૂર્ણ મહા સાથે (કે ઘી અને કોકરવરણા પાણી સાથે) આપવામાં આવે છે.

સંત્રહણીમાં ઘણું કરીને જઠરાગ્નિ મંદ હોય છે અને આંતરડાં નળાં ધર્મ જવાથી પંચામૃત પર્પટીન્વગેરે પર્પટીઓ લેવાથી કેટલાયે દરદીઓને કબ્જિયાત પણ થવા કરે છે. એવા દરદીઓને તાજા મઠા સાથે લવણુભારકર ચૂર્ણ દિવસમાં ૨ વાર આપતા રહેવાથી અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે અને કબ્જિયાત થતી નથી.

પેટમાં વાતનાડીઓમાં અશક્તિ આવી જવાથી જમ્યા પછી ૩-૪ કલાકે આમાશય કે આંતરડામાં વાયુ ઉત્પન્ન થાય છે. આમાશયમાં વાયુ ઉત્પન્ન થવાથી તે ઝોડકાર રૂપે બહાર નીકળવા પ્રયત્ન કરે છે અને તે આંતરડામાં થાય ત્યારે અપાનવાયુરૂપે બહાર નીકળે છે. આ વાયુ ઉત્પન્ન થતો અટકાવવા માટે અને વાતનાડીઓને સશક્ત બનાવવા માટે લવણુભારકર ચૂર્ણ સાથે શુદ્ધ ઝેરકાચલાં ૧-૧ રતી આપવું કાયદાકારક મનાય છે. જો અપચો થવાથી આમાશયમાં દૂષિત અમ્લરસ પણ સાથે હોય તો સાથે ૧ માસા સોડા બાઈ કાર્બ મેળવીને આપવો જોઈએ.

મંદાગ્નિના દરદીને કબ્જિયાત થવાથી પેટમાં શળ મારે છે. આ શળ મળ આગળ વધતો અટકતાં થાય છે. ઘણું કરીને મળની ગાંઠ બાઝી જવાથી એવું થાય છે. એવી સ્થિતિમાં લવણુભારકર ચૂર્ણ સાથે પંચસકાર ચૂર્ણ મેળવીને આપવાથી શળ તરત મટી જાય છે.

સૂચના—(૧) જો આમાશયરસમાં લવણુમ્લ (Hydrochloric acid) તીવ્ર ધર્મ જવાથી પાચન બરોબર ન થતું હોય, અપચો ધર્મ ગયો હોય, હાતીમાં બળતરા અને છલ આવી જવી વગેરે લક્ષણો થતાં હોય તો એવી સ્થિતિમાં લવણુમ્લને વધારનાર લવણુભારકર ચૂર્ણ વગેરે ઔષધિઓ નથી અપાતી.

(૨) આમાશય કે આંતરડામાં ક્ષત થવાને લીધે આમાશય કે આંતરડામાં શળ મારતી હોય તો એ સ્થિતિમાં લવણુભારકર ચૂર્ણ કાયદો નહિ કરે. જો લવણુભારકર ચૂર્ણમાં નવસાર મેળવેલો હોય તો ક્ષતવાળા ભાગને નુકસાન કરે છે અને શ્લેષ્મિકકેન્દ્રમાં ઉચ્ચતા આવી નવાં ક્ષત પડી જાય છે.

(૩) આ ચૂર્ણને સારા દાટાવાળી શીશીમાં ભરવું. ખરાબ દાટાવાળી શીશીમાં કે ટીનના ડબ્બામાં ભરી રાખવાથી યોગાસામાં બગડી જાય છે.

(૭) હિંગવટ્ટક ચૂર્ણ

ત્રિધિ—સૂંઠ, મરી, પીપર, અનબોહ (કે અનબો), સિંધવ, હર,

શાહજીરું અને સોઢી હિંગ, આ આઃ વસ્તુઓને સરખે ભાગે મેળવી ગ્રીણું ચૂર્ણ કરવું. (અ. દ.)

માત્રા—૨ થી ૪ માસા જમતી વખતે દિવસમાં ૨ વાર ઘી સાથે લેવું.

ઉપયોગ—આ ચૂર્ણ અજીર્ણ, અપચો, મંદાગ્નિ, કોલેરા, પાનજા ઝાડા, વાતસંપ્રદાગ્નિ, વાતશુદ્ધ, વાતચળ, આંદો વગેરે રોગોને મટાડી પાચનશક્તિ સુધારે છે. એ કફજન્ય અને વાનજન્ય વિકારોમાં ક્ષાયકારક છે. પિત્તવિકારોમાં અને પિત્તપ્રકૃતિવાળાને આ ચૂર્ણ ન આપવું જોઈએ.

આ ચૂર્ણમાં મુખ્ય ઔષધિ હિંગ છે. હિંગમાં પેટનો વાયુ અને ચળ મટાડવાનો ગુણ મુખ્ય છે. હિંગ હોજરી અને આંતરડામાં બેગા થયેલા વાયુને દૂર કરે છે, પેટની ચળ મટાડે છે, પાચક રસનો સાવ વધારે છે અને જંતુઓનો નાશ કરે છે. આ હિંગ સાથે મેળવેલા ત્રિકટુ વગેરે દ્રવ્યો યકૃતપિત્તને જળવાન બનાવી પિત્તનો સ્નાન કરાવવામાં મદદ કરે છે. એટલા માટે આ ચૂર્ણ આમાશય અને આંતરડા બંનેની પાચનશક્તિ વધારે છે.

આંતરડાની નળાણ કે પાચનની વિકૃતિથી જન્મ્યા પછી તરત શીઘ્ર જનું પડતું હોય અથવા દિવસમાં ૪-૫ વાર થોડો થોડો ઝાડો થતો હોય, પેટ ભરે રહેતું હોય અને મોં કિક્કું રહેતું હોય તો આ ચૂર્ણ સાથે જલકળ, જાવંત્રી અને કપૂર મેળવી થોડી થોડી માત્રામાં આપતા રહેવાથી તરત ક્ષાયદો થાય છે.

(૮) શિત્રાક્ષારપાચન ચૂર્ણ

વિધિ—હિંચક્રક ચૂર્ણ, હીમજ અને સાજીખાર ત્રણે સરખે ભાગે લેવાં. ધાંતે મેળવી શીશામાં ભરી લેવું. (આ. નિ. મા.)

માત્રા—૩ થી ૪ માસા દિવસમાં ૨ વાર ગરમ પાણી સાથે લેવું.

ઉપયોગ—આ ચૂર્ણથી વાયુ, અજીર્ણ, કબજિયાત, આંદો, હેડકી, બલદી, અરુચિ, ચૂંક, કોલેરા અને કૃમિ વગેરે રોગો નાશ પામે છે. આ ચૂર્ણથી અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે, આમનું પાચન થાય છે, અપાનવાયુ શુદ્ધ થાય છે અને કબજિયાત મટે છે.

આ ચૂર્ણ પાચક, અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરનાર, યકૃતને શક્તિ આપનાર અને સારક છે. ખાસ કરીને પેટ ભરે હોય ત્યારે આ ચૂર્ણ વપરાય છે. આમાશયના પિત્તમાં અમ્લતા વધવાથી અને યકૃતમાંથી પિત્તનો સાવ આંછો થવાથી પેટમાં વાયુ ભરાઈ રહેતો હોય, ચળ ભારતી હોય, પેટ માદ ન આવતું હોય, આંતરડામાં સ્ક્રમ કૃમિ રહેતાં હોય, ત્યારે આ ચૂર્ણથી તરત ક્ષાયદો થાય છે. આ ચૂર્ણ યકૃતપિત્તને સજલ બનાવે છે, આમનું પાચન કરે છે, પેટમાં ભરાયેલા વાયુને બહાર કાઢી નાખે છે, જંતુઓનો નાશ કરી પેટમાં ઉત્પન્ન થનારી દુર્ગંધનો

નાશ કરે છે અને ઝાડો સાફ લાવવામાં મદદ કરે છે. આ સામાન્ય ઔષધિ હોવા છતાં વિકૃત પાચનક્રિયા અને નળના યકૃતવાળાઓ માટે બહુ હિતકર છે.

(૯) સ્વાદિષ્ટ પાચન ચૂર્ણ

વિધિ—લીંબુનું સત્ત્વ (Acid Citric) ૧૧ તોલો, સાંદર ૧૬ તોલા, ત્રિગ્ગત (તળ, તમાકુપત્ર અને એલચી) ૬ તોલા, સૂંદ ૪ તોલા, મરી ૨ તોલા, પીપર ૨ તોલા, સેકેલું સફેદ ઝરું ૧૨ તોલા, ધાણા ૮ તોલા અને સિંધવ ૧૦ તોલા લેવા. પહેલાં પથ્થરના ખડમાં લીંબુના સત્ત્વમાં લગભગ ૦૧ તોલો પાણી નાખવું. પછી તેની સાથે કાષ્ઠાદિ વનસ્પતિઓનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ મેળવી ૩ કલાક ખરસ કરવું. પછી સાકર મેળવી ૧ કલાક સુધી ઘૂંટવું. બાકી સિંધવ નાખી ૩ કલાક ખરસ કરવાથી કટુ, અમ્લ, મધુર અને લવણ આ બધા રસોનો સ્વાદ એક થઈ જાય છે.

માત્રા—૩ થી ૪ માસ દિવસમાં ૨ વાર પાણી સાથે.

ઉપયોગ—આ ચૂર્ણ અરુચિ, મંદાગ્નિ, પેટનો વાયુ, અટકાવ, કબજિયાત વગેરે રોગોને મટાડે છે.

સૂચના—સાકરને બદલે ખાંડ મેળવવામાં આરશે તો ચૂર્ણમાં સડેજ ચીકાશ આવશે, એટલા માટે સાકર કે ખૂરું મેળવવું જોઈએ.

(૧૦) ચંદનાદિ ચૂર્ણ

વિધિ—ધોળું ચંદન, વાળો, અગર, તગર અને વાંસકપૂર બધા સરખે ભાગે લેવા, અને બધાની બરોબર સાકર મેળવી બારીક ચૂર્ણ કરવું.

માત્રા—૩ થી ૬ માસ દિવસમાં ૨ વાર દૂધ સાથે આપવું.

ઉપયોગ—આ ચૂર્ણ દાહ, પિત્ત, માથાનું દરદ, તૃપા અને મૂત્રકૃમ્મને મટાડે છે અને મગજને શાંતિ કરે છે.

(૧૧) પાણદિ ચૂર્ણ

વિધિ—કાળીપાટ, બીવીનો ગર્ભ, ચિત્રકનાં મૂળ, સૂંદ, મરી, પીપર, જાંબુના ફળિયા, અનારદાણા (ખાટા દાડમના દાણા). ધાત્રીનાં ફૂલ, કકું, અતિવિષા, મોચ, દારદળદર, કરિયાતું અને કડાછાલ આ ૧૫ ઔષધિઓ સરખે ભાગે લેવી અને બધાની બરોબર દ્રવ્ય મેળવવા. પછી ખાંડી કપડાણ કરી ચૂર્ણ તૈયાર કરવું. (ચ. દ.)

માત્રા—૩ થી ૪ માસ દિવસમાં ૩ વાર મધમાં મેળવી આપવું. ઉપર ચોખાનું ઘોવણ પાવું.

ઉપયોગ—આ ચૂર્ણ બિલ્લી, જ્વરાતિસાર, યજ્ઞ, તૃપા, દાહ, મદબ્ધિરોગ, અરુચિ અને મંદાગ્નિનો નાશ કરે છે.

(૧૨) યવાનીખાંડય ચૂર્ણ

વિધિ—અજમોદ, ખાટા અનારફળા, સૂંદ, આમલી, અમલમેદ, અને સૂકા ખેરનો ગળ ૪-૪ તોલા, મરી રાા તોલા, પીપર ૧૦ તોલા, તજ, મંચળ, ધાણા અને છુંકું દરેક ૨-૨ તોલા અને સાદર ૬૪ તોલા લેવી. બધાને એકઠું કરી, ખાંડી, ચૂર્ણ બનાવી લેવું. (શા. સં.)

માત્રા—૪થી ૬ માસા દિવસમાં ૨ વાર પાણી સાથે આપવું.

ઉપયોગ—આ ચૂર્ણથી પાંડુરોગ, હૃદયરોગ, સંઘ્રહણી, તાવ, ઊલટી, શોથ, ઝાડા, બરોળ, આંદરો, મળમૂત્રની કળંગિયાત, અરુચિ, શળ, મંદાગ્નિ, અર્થ અને ગળું તથા જીમના રોગો નાશ પામે છે અને પાચનક્રિયા મુધરે છે. પિત્ત-પ્રકૃતિવાળા માટે આ દિતકર છે.

(૧૩) પ્લીહાંતકક્ષાર ચૂર્ણ

વિધિ—સિંધવ, બિંદલૂળ અને હીરાકરી ૮-૮ તોલા લઈ, ગોમૂતમાં વાટી, ૧૦૦ પાકાં પીળાં આકડાના પાન પર લેપ કરવો. પછી ગાટલીમાં મંપુટ કરી ગળપુટ આપવો. બરમ (ક્ષાર) કાઢી વાટીને લઈ લેવી. બરમ અપકવ હોય તો કરી મંપુટ આપી પકવ બનાવી લેવું.

માત્રા—૧૦થી ૧૨ માસા દિવસમાં ૨ વાર મધ સાથે આપવું.

ઉપયોગ—આ ચૂર્ણ બરોળ, વાનરોગ, વાનગુહ્મ, શળ, આમલુહિ, અપચો, જૂનું અજીર્ણ, પેટનો વાલુ, પાંડુરોગ વગેરે રોગોનો નાશ કરે છે. ચૂર્ણ અપકવ હશે તો ઊપકા આવશે.

(૧૪) પ્લીહાંતક ચૂર્ણ

વિધિ—શુદ્ધ નવસાર ૮ તોલા, મંચળ અને સોનાગેરુ ૧-૧ તોલા મેળવી ઝીણું ચૂર્ણ કરવું. (અ. સ્ત્રા. સદાનંદગિરિજી)

માત્રા—૪થી ૮ રતી દિવસમાં ૨ વાર પાણી સાથે આપવું.

ઉપયોગ—આ ચૂર્ણ યકૃતપિત્તનો સ્ત્રાવ વધારે કરાવે છે અને બરોળ વધવી, યકૃતરોગ, ઉદરરોગ, શોથ, મૂત્રરોગ અને ઝીણા તાવ મટાડે છે; અને પાચન-શક્તિ વધારે છે.

સૂચના—આ દવા ખાઈ ઉપર ચૂનાવાળું પાન અને તમાકુ ન ખાવાં જોઈએ; નહિ તો જીભ આવી જશે.

(૧૫) એલાદિ ચૂર્ણ

વિધિ—કાગદી એલચી, લવંગ, નાગકેસર, ખેરના હળિયાની મીંજ, મમરા, ધર્ડકા, નાગરમેાય, ઘોળું ચંદન, અને પીપર આ બધી ચીજોને સરખે બાગે લેઈ બારીક ચૂર્ણ કરવું. (વૈ જી.)

માત્રા—૨થી ૪ માસા સાકર મેળવી મધ સાથે આપવું.

ઉપયોગ—આ ચૂર્ણ હોળરીની ઉચ્ચતાનું શમન કરે છે; બધી જાતની વાતજ, પિત્તજ અને કફજ બિલ્લીને જલ્દીથી શમાવે છે, તથા પિત્તદોષ અને અરુચિને પણ મટાડે છે.

કોઈ કોઈવાર બિલ્લી એટલી અવંકર હોય છે કે પાણી પણ ટકતું નથી. થોડી થોડી વારે બિલ્લી થઈ જાય છે. બિલ્લીમાં પીધેલું પાણી અને આમાશયનું ખાટું પિત્ત નીકળે છે. એમાં પણ દિવસમાં ૫-૭ વાર આ ચૂર્ણ આપવાથી બિલ્લી મટી જાય છે. જો પિત્તાશય, મૂત્રપિંડ કે ઉપાંત્ર (Appendix)ની યજ્ઞને કીધે બિલ્લી થતી હોય તો આ ચૂર્ણ અપાતુ નથી. આ ચૂર્ણ માત્ર હોળરીના વિકાર પર વપરાય છે.

(૧૬) નારાયણ ચૂર્ણ

વિધિ—અજમો, શેરણી, ધાણા, હરડે, બહેડાં, આમળાં, કલોજીજીરું, શાહજીરું, વરિયાળી, પીપળીમૂળ, અજમોદ, કચૂરો, વજ, જીરું, સૂંદ, મરી, પીપર, દાઢીનાં મૂળ, ચિત્રકનાં મૂળ, જવખાર, સાજીખાર, પુષ્કરમૂળ, કંક, સિંધવ, મંચળ, સાંભરલૂણ, મીઠું, બિડલૂણ અને વાતડિંગ દરેક ૧-૧ ભાગ, નસોતર ૨ ભાગ, દંતીમૂળ ૩ ભાગ, ઈંદ્રવરણાનાં મૂળ ૨ ભાગ અને યુવેરનાં પાન ૪ ભાગ લેવાં. આ બધાને મેળવી, ચૂર્ણ કરી, યુવેરના દૂધની બાવના આપી, સૂકવી શીશીમાં ભરી લેવું. (યો. ર.)

માત્રા—સવારમાં ૧ થી ૨ માસા આપવું.

અનુપાન—અજીર્ણમાં ગરમ પાણી સાથે. ઉદરરોગમાં મઢા સાથે. જળોદરમાં જિંટડીના દૂધ સાથે. અર્શમાં અનારદાણાના રમ સાથે. સ્થાવર જંગમ વિપમાં ઘી સાથે. ગ્રુમરોગમાં બેરના ઉકાળા સાથે. કળન્ઘિવાતમાં દહીંના પાણી સાથે. વાતરોગમાં સુરાના મંડ સાથે. આકરામાં દાઢ સાથે. પરિકર્તિકા (ગુદામાં કાતરથી કાપતા હોય તેવો કુખાવો થવો)માં કોકમ અને આંબોળિયાના કવાથ સાથે. આ રીતે ખીજા રોગો માટે અનુપાનોની યોજના કરવી.

ઉપયોગ—આ ચૂર્ણ ખાસ કરીને પેટ શુદ્ધ કરવા માટે વપરાય છે. પેટમાં મળ બરાબ નવાથી ઉદરરોગ, મંત્રહણી, અર્શ, ત્રિપવિકાર, હૃદયરોગ, પાંડુરોગ, શ્વાસ, કાસ, બગંદર, મંદાગ્નિ, જ્વર, કુષ્ઠ, ગુદ્ધ, ગલગ્રહ અને વાતરોગ વગેરેમાં આ ચૂર્ણ વપરાય છે. આ ચૂર્ણના પ્રભાવથી રોગોના મૂળરૂપ વાયુ, પિત્ત અને કફની વિકૃતિથી ઉત્પન્ન થનાર સેન્દ્રિય વિપ અને મળમંચલ આ બધા દોષો દૂર થાય છે, અને તેથી રોગ શમી જઈ અગ્નિ પ્રતીપ્ત થાય છે.

સર્વાગશેય અને જલોદરમાં અંતર્વચ્ચા અને ઉદર્યાકલામાં જંત્ર મંચિત

થાય છે. આ ઉપર ઊંટડીના દૂધ સાથે આ ચૂર્ણનું સેવન કરાવવામાં આવે તો પાણી જેવા પાતળા ઝાડા થઈ, પાણીનો ઘણો ભાગ નીકળી જાય. ખાટીનું પાણી લોહીમાં આકર્ષિત થવાથી શોષ અને ઉદરરોગ નાશ પામે છે.

નોંધ—મૂળ ગ્રંથમાં યુવેરના દૂધની ભાવના નથી લખી. પણ મળશુદ્ધિ માટે દિતકર સમજી અમે વધારી છે. નાનુક પ્રકૃતિવાળાને આપવી હોય તો માત્રા-ઝાઝી આપવી જોઈએ. આ ચૂર્ણનો ઉપયોગ કરતાં પહેલાં સ્નેહપાન કરી કાંઈને સ્નિગ્ધ કરી લેવાથી સારો ફાયદો થાય છે.

(૧૭) સ્વાદિષ્ટ વિરેચન ચૂર્ણ

વિધિ—શુદ્ધ ગંધક, જેડીમધ અને વરિયાળી ૫-૫ તોલા, સોનામુખી ૧૫ તોલા અને સાકર ૩૦ તોલા લેવી. બધાને મેળવી ખાંડી વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી લેવું.
(આ. નિ. મા.)

માત્રા—૩ થી ૬ માસા રાત્રે સૂતી વખતે ટાકરવરણા પાણી સાથે આપવું.

ઉપયોગ—આ ચૂર્ણ કબજિયાત, આમશુદ્ધિ, માયાનું દરદ, અર્શ, લોહી-વિકાર, ખસ, ખૂજલી વગેરેમાં પેટ સાથે લાવવા માટે ઉપયોગી છે. સવારે એક-એ ઝાડા થાય છે. આ ચૂર્ણના સેવનથી પેટમાં કાંઈ પણ જાતનો દુખાવો થતો નથી અને આંતરડાની શ્લેષ્મિક ક્ષામાં ઉગ્રતા પણ આવતી નથી. આ ચૂર્ણમાં જેડીમધ, વરિયાળી અને સાકર આવતાં હોવાથી આંતરડાની શ્લેષ્મિક ક્ષા સ્નિગ્ધ રહે છે.

અપચો અને આમાતિસારમાં આ ચૂર્ણ સાથે હરડે અને સૂંઠ મેળવી લેવાથી વધારે ફાયદો થાય છે. ઝાડામાં દુર્ગંધ, ઊલટી, પેટમાં ચળ અને વાયુનો પ્રવરોધ થાય તો જવખાર ૪ રતી મેળવી આપવું જોઈએ.

(૧૮) ત્રિક્ષ્ણા ચૂર્ણ

વિધિ—નવી મોટી રસદાર હરડે, સારાં બહેડાં અને નવાં આમળાં ત્રણેની ગ્રાસ સરખે ભાગે લઈ મેળવી ચૂર્ણ કરવું.
(ચ. સં.)

સૂચના—જૂની, નીરસ અને દૂષિત હરડે વગેરેથી કે જૂના ચૂર્ણથી બરો-બર ફાયદો થતો નથી.

માત્રા—૨ થી ૬ માસા દિવસમાં ૨ વાર પાણી સાથે લેવું અથવા રોગ અનુસાર અતુપાન સાથે લેવું.

અતુપાન—(૧) નવા તાવમાં પીપર અને મધ સાથે આપવું.

(૨) મોચિયા તાવમાં દૂધ.

(૩) ખાંસીમાં ગાયના ઘી અને મધ.

(૪) મેદરોગમાં મધ અથવા મધવાળું પાણી.

- (૫) રસાયન ગુણ માટે ૨-૨ માસા ત્રિફળાને પીપર, વાંસકપૂર અને મધ સાથે, અથવા ત્રિફળાના કટકને પોલાદના વાસણમાં લેપ કરી બીજો દિવસે સવારે મધ અને પાણી મેળવી પાવું. આ દવા પચ્યા પછી ગાયનું ઘી પાવું.
- (૬) ઊસ્તંભમાં કટકનું ચૂર્ણ મેળવી કાકરવરણા પાણી સાથે આપવું.
- (૭) નેત્રરોગોમાં ઘી અને મધ સાથે સેવન કરતારહેવાથી વધતો મોતિયો પણુ અટકી જાય છે.
- (૮) શનૈઃમેહ (વારંવાર ખૂણ પેશાય થવો) પર મળોના સ્વરસ સાથે.
- (૯) બધી જાતના પ્રમેહ પર ત્રિફળાના ચૂર્ણ જેટલી હળદર અને બમણી સાકર સાથે.
- (૧૦) ફેનમેહ (જેમાં થોડા શીણ સાથે પેશાય થાય છે)માં ત્રિફળા અને ગરમાળાના ગોળ અને મધ સાથે; ઉપર દ્રાક્ષનો કવાથ પાવો.
- (૧૧) વૃષણના રોધમાં ગાયના મૂત્ર સાથે.
- (૧૨) ભગંદરમાં ખેરની છાંયના કવાથ સાથે.
- (૧૩) મૂર્છાના દરદીને મધ સાથે.
- (૧૪) પિત્તજન્ય વિદ્રધિ પર ત્રિફળાના કવાથમાં નસોતરનું ચૂર્ણ અને ઘી મેળવી પાવું.
- (૧૫) સાંધામાં થળ થવાથી ઊંધ ન આવતી હોય તો ત્રિફળાના કવાથમાં મધ મેળવી પાવું.

ઉપયોગ—આ ચૂર્ણ પ્રમેહ, રોધ, કળાજિપાત, વિષમજ્વર, લોહીવિકાર, વીર્યદોષ, કફ, પિત્ત અને કુષ્ઠરોગમાં બહુ ઉપયોગી છે. આ ચૂર્ણના સેવનથી અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે અને મળ શુદ્ધ થાય છે. ઘી અને મધ સાથે ખાવાથી સેન્દ્રિય વિષપ્રદોષ અને પિત્તવિકારજન્ય નેત્રરોગ મટે છે. જૂના રોગોમાં લાંબા વખત સુધી સેવન કરવું જોઈએ.

આ ત્રિફળા ચૂર્ણમાં અદ્ભુત ગુણુમાયમ પડે છે. ત્રિફળામાં દીપન, રુચિ-કર, આંખોને હિતકર, રસાયન, આયુસ્થાપક, વૃધ્ધ, સારક, હૃદય અને બુંદણુ ગુણુ છે. ઘણાં શાસ્ત્રીય પુસ્તકોમાં એનું વર્ણન મળે છે. ‘ચરકમંદિતા’માં ત્રિફળાને રસાયન કહી છે. અને લખ્યું છે કે ‘જે મનુષ્ય રોજ ઘી અને મધ સાથે ત્રિફળાના ચૂર્ણનું સેવન કરે છે, તે નીચાગી રહી પૂરેપૂરું ૧૦૦ વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવે છે.’

(૧૯) પંચસમ ચૂર્ણ

ત્રિધિ—સૂંઠ, હીમજ, પીપર, નમોતર અને સંચળ આ બધાને સરખે ભાગે લઈ ઝીણું ચૂર્ણ કરવું. (શા. સં.)

સૂચના—કેટલાક ચિકિત્સકો આ ચૂર્ણને લીંબુના રસની ભાવના આપે છે.

માત્રા—૩ થી ૬ માસા જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે કોકરવરણા પાણી સાથે આપવું.

ઉપયોગ—આ ચૂર્ણ યજ્ઞ, આશ્વરો, કળ્પનિપાત, આમવાત વગેરે રોગોમાં મળશુદ્ધિ કરી રોગો મટાડે છે. આ ચૂર્ણના સેવનથી દાંડ સાદુ થઈ અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે. કેટલાક માણસોને વારંવાર કળ્પનિપાત થઈ જાય છે અને શરીરની ગરમી કાંઈક વધી જાય છે; એમને માટે આ ચૂર્ણ હિતકર છે.

(૨૦) વિરેચન ચૂર્ણ

ત્રિધિ—સોનાસુખી, ગુલાબનાં ફૂલ, હરડે, જડેડાં અને આમળાં દરેક ૩-૩ તોલા, બદામનો મગજ અને કુલદાનાં બી ૧-૧ તોલા અને શુદ્ધ નેપાળો ૩ માસા લેવો. બધાંને ખાંડી ત્રીણું ચૂર્ણ કરી લેવું.

માત્રા—૧૧ થી ૨ માસા ચૂર્ણને ૩ માસા સાકરમાં મેળવી રાત્રે સૂતી વખતે લેવું. ઉપર ગરમ દૂધ કે ગરમ પાણી પીવું.

ઉપયોગ—આ ચૂર્ણ નવી અથવા જૂની કળ્પનિપાતને મટાડે છે. તેથી આંતરડાં અને આમાશય શુદ્ધ જને છે. આના ઝાડાથી અચકિત નથી આવતી. કોમળ મનવાળા પણ આ લઈ શકે છે. સવારમાં એકબે ઝાડા ખુલાસીને થઈ જાય છે.

(૨૧) પંચસકાર ચૂર્ણ

ત્રિધિ—મુંદ, વરિયાળી, સોનાસુખી, સિંધવ અને મોટી હરડે આ બધાંને સરખે ભાગે લઈ ખાંડી બાળી ચૂર્ણ બનાવી લેવું. (સિ. લે. મ.)

માત્રા—૩ થી ૬ માસા ચૂર્ણ રાત્રે કોકરવરણા પાણી સાથે લેવું.

ઉપયોગ—આ ચૂર્ણ સૌમ્ય વિરેચન છે. તેમજ એ કળ્પનિપાત અશ્વર્ણ, પેટનો વાધ, આશ્વરો, પેટની યજ્ઞ, ગૂંચળા વગેરેને મટાડે છે અને પાચનક્રિયાને સુધારે છે.

આ ચૂર્ણ અર્શ, આમગ્રકોષ, જૂના આમવાતમાં સાધાનો દુખાવો, કળ્પનિપાત અને અમ્લપિત્તના દરદીએને માટે હિતકારક છે. આ ચૂર્ણથી આમાશય-રસની ઉગ્રતા અને અમ્લતા ઓછી થાય છે, આંતરડામાં ગેરવા-દૂષિત આમનું પાચન થાય છે અને નવા આમની ઉત્પત્તિ ઘટી જાય છે. તે ઉપરાંત યકૃત-પિત્તનો સ્થાવ વધે છે અને તેથી નાના આંતરડામાં થનારી પાચનક્રિયા સુધરે છે. યકૃતપિત્ત પૂરું મળવાથી મળમાં દુર્ગંધ આવતી નથી, જંતુઓ અને વિપનો નાશ થાય છે, મળ આગળ ધકેલવાનું કામ સરળતાથી થાય છે, અને દંત યથા પછી એનું આકૃચન થવામાં મદદ મળી જાય છે.

આ ચૂર્ણ જલ્દ સામાન્ય વસ્તુઓમાંથી બને છે. તોપણ કંઈપ્રધાન રોગી,

જૂનો આમવાત અને અર્શના દરદી અને જૂના આમાતિસાર અને ખીજ રોગો માં થનારી આમવૃદ્ધિ પર એ અમૃત સમાન ઉપકારક છે

સૂચના—આમાતિસારમાં આમવૃદ્ધિ અને કમનિયાત હોય ત્યારે આ ચૂર્ણ ૨ માસ કાકરવરણા પાણી સાથે આપવું જોઈએ માત્રા વધારે લેવાય તો આતરડામાં ઉત્તતા વધે છે અને પેટમાં ચૂક આવે છે

(૨૨) હિન્નાદિ ચૂર્ણ

વિધિ—સેકેલી હિંગ, સૂદ, મરી, પીપર, કાગીપાટ, શેરણી હરડે, ટ્યૂરો, અજમોદ, તનવણી (વનતુન્સી કે જંગલી અજમો), આમલી, અમનમેદ, અનારદાણા, પુષ્કરમૂળ, ધાણા, છરુ, ચિત્રડમૂળ, વજ, જવખાર, સાંજખાર, સિંધવ, સચળ, સાબરલણ, ગિંડલણ, મીઠું અને અવડ આ ૨૬ ઔષધિઓ સરખે ભાગે મેળવી ખાડી ઝીણું ચૂર્ણ કરવું (થ. સં)

માત્રા—૨ થી ૩ માસા જમતા પહેલાં કાકરવરણા પાણી સાથે અથવા દાઝ સાથે

ઉપયોગ—આ ચૂર્ણ વાતપ્રતોષથી ઉત્પન્ન થનાર રોગો પાર્શ્વશ્વળ, હૃદય શ્વળ, ગગ્તિશ્વળ, વાતજ અને કફજ ગુમ, આરો, મૂત્રકૃમ્મ, શુદ્ધ અને યોનિમાં કુખાવો, સમહણી, વાતજ અર્શ, ખરોળ, પાકુરોગ, અરુચિ, કેદસા જકડાઈ જવા, હેડકી, શ્વામ, કાસ, ગળુ ખેસી જવું વગેરેને મટાડે છે

નોંધ—આ ચૂર્ણને મિજેરાના રસની ૭ ભાના આપી ગોળાઓ વાળી લેવાથી વધારે ફાયદો થાય છે.

(૨૩) તાવિસાદિ ચૂર્ણ

વિધિ—તાનીમપત્ર, વજ, વાસડપૂર, સૂદ, મરી, પીપર, પીપળામૂળ, ચિત્રડમૂળ, અવડ, દળદર, ખીલીનો ગર્ભ, અજમોદ, ટ્યૂરો, તજ, તમાનપત્ર, એનચી, નાગમેસર, લવંગ, ધાવડીના ફૂલ, અતિવિપા, જયફળ, અજમો, કાગીપાટ, મોચ રસ, આમલી સિંધવ, ગિંડલણ, મીઠું, સચળ, સાબરલણ છરુ, શાહછરુ, વાનડિંગ, અમનમે, પ્રેમ, હરડે, બકેડા, આમળા, ખાખરાના ખીજ, તનમની, જટામાસી, નાગરમોચ, વાળો, કાગદી એવચી, જાહી, ભોમઆગળા અને કઠ જે બધા ૧-૧ તોલો, આમન ૪૭ તોના, શુદ્ધ કરેલી ભાગ ૯૪ તોના લેવી અને સાકર ૧૮૮ તોના મેળવવી ભાગને બદલે હરડેનું ચૂર્ણ લેવાનો સિવાજ છે ન્યારે માદક ગુણ અને પિત્તટફિ કરાવવાની જરૂર હોય ત્યારે ભાગ મેળવવી, અને ન્યારે મળશુદ્ધિ કરાવવાની જરૂર હોય ત્યારે હરડે મેળવવી જોઈએ

માત્રા—૩ થી ૪ માસા દિવસમાં ૩ વાર પાણી સાથે આપવું ભાગ વાળા ચૂર્ણની માત્રા ૧ થી ૨ માસા

ઉપયોગ—આ ચૂર્ણ ઘણું દિવ્ય છે, અરચિ અને કળાગ્નિમાં સાથેના મંદાગ્નિ મટાડે છે; અને વાતજ, પિત્તજ અને કફજ ત્રણ દોષોના પ્રકોપથી થનારા વિકારોને મટાડે છે. મંત્રદણ્ડી, ક્ષય, ખાંસી, દમ, અરચિ, ઝરોળ, અર્થા, અતિસાર, તાવ, વાયુ, રચ્ચતા, પ્રમેહ, વાઈ, પાંકુરોગ, ગોળો, ઉદરરોગ, કફ-જન્ય વ્યાધિ, પિત્તજન્યરોગ, ચિત્તજન્ય, આદ્રો, કોલેરા, મંદાગ્નિ વગેરે રોગોનો નાશ કરે છે. આ ચૂર્ણ બાળકો માટે બહુ હિતકર છે. તેમજ વાણીની સ્પષ્ટતા, પુષ્ટિ, આયુષ્ય, બળ, કાંતિ, શુદ્ધિ, સ્મૃતિ, અને ધારણ સક્તિ આપનાર છે.

(૨૪) પ્રવાહિકારિષુ ચુર્ણ

વિધિ—શીશીઓ બંધ કરવાના જૂના કે નવા દાટા બાળી કાપણા કરવા. ધુમાડો નીકળતો બંધ થાય એટલે વાસણ ઢાંકી દેવું કે જ્યેથી રાખોડી ન થઈ જાય. ૧ શેર ખૂચમાંથી ૬ તોલા ભરમ નીકળે છે. (આ. નિ. મા.)

માત્રા—૨ થી ૩ રતી દિવસમાં ૩ વાર દહીં સાથે આપવું.

સૂચના—ખૂચ ચોખ્ખા અને બીજ ખરાબ ફવાઓ ન લાગી હોય તેવા લેવા. અથવા તો કારખાનાઓવાળા પાસેથી નવા ખૂચના કકડા મંગાવી તેની ભરમ બનાવી લેવી.

ઉપયોગ—આ ચૂર્ણ ત્રાહી, સ્તંભક, ચક્ષ્મ, જંતુધન અને પાચક છે તથા બપોર રક્તાતિસાર, મરડો, આડામાં પરુ કે લોહી પડવું વગેરે રોગો મટાડે છે. મરડા માફક રક્તાપ્રદરમાં પણ તરત એ ફાયદો કરે છે.

(૨૫) વજ્રક્ષાર ચૂર્ણ

વિધિ—મીઠું, સિંધવ, ગિડલૂણ, જવખાર, સંચળ, કુલાવેલો ટંકણખાર અને સાજખાર આ બધાંને સરખે ભાગે લઈ બારીક ચૂર્ણ કરવું. પછી એ ચૂર્ણને સરખે ભાગે આકડા અને યુવેરના દૂધની ૩ દિવસ ભાવના આપી તાપમાં સુકવવું. પછી ગોળો વાળી, આકડાના પાનમાં લપેટી, હાંડલીમાં મૂકી, કપડમટ્ટી કરી, ગળપુંટ આપવો. બાદ સ્વાગંધશીતળ થયે ક્ષારને કાઢી લઈ ચૂર્ણ કરવું. સૂંઠ, મરી, પીપર, હરડો, બડેડાં, આમળાં, અન્નમો, જીરું અને ચિત્રકનાં મૂળ સરખે ભાગે લઈ ચૂર્ણ કરવું; અને ક્ષારના ચૂર્ણ અને સૂંઠ વગેરેના ચૂર્ણને સરખે ભાગે એકઠું કરી ચૂર્ણ તૈયાર કરવું. (નિ. ૨.)

માત્રા—૨-૨ માસ દિવસમાં ૨ વાર આપવું.

અનુપાન—જો વાયુ વધારે હોય તો સડેજ ગરમ પાણી. પિત્ત વધારે હોય તો ઘી. કફ વધારે હોય તો ગાનનું મૂત્ર. ત્રણે દોષોનો કોપ હોય તો કાંજ.

ઉપયોગ—આ ચૂર્ણ ગુદ્ધ, શળ, અજીર્ણ, સોજો, બધી જાતના ઉદર-

રોગ, મંદાગ્નિ, ઉદાવર્ત અને બરોળ વગેરે સર્વ રોગોનો થોડા જ દિવસમાં નાશ કરે છે.

(૨૬) લઘુ મંગાધર ચૂર્ણ

વિધિ—નાગરમોથ, ઇંદ્રજવ, બીલીનો ગર્ભ, લોધર, મોચરસ, અને ધાવડીનાં ફૂલ આ બધી વસ્તુઓ સરખે ભાગે લઘુ ચૂર્ણ કરવું. (શા. સં.)

માત્રા—૨ થી ૪ માત્રા દિવસમાં ૩-૪ વાર મઠો અથવા મોખાના ધોવણુ સાથે આપવું. તીવ્ર રોગમાં માત્રા ક્રમ કરવી, પણ વધારે વાર આપવું.

ઉપયોગ—આ ચૂર્ણ જાડા અને મરડામાં લાભદાયક છે. રક્તાતિસાર-વાળાને અને બાળકોને પણ અપાય છે. બીજા ગ્રંથકારોએ આ ચૂર્ણમાં સૂંઠ મેળવી તેને ‘અતિસારગળદેસરી’ એવું નામ આપ્યું છે. આ ચૂર્ણ સામાન્ય ઔષધિઓમાંથી બન્યું છે. જે દિવસમાં ૨૫-૫૦ ગ્રામ થતા હોય એવા નવા તીવ્ર અતિસારમાં દરદી તદ્દન ગળાઈ ગયો હોય એવી સ્થિતિમાં એણે ઘણાને બચાવ્યા છે.

સૂચના—તાવ હોય તો પાણી સાથે આપવું.

(૨૭) જાતિફલાદિ ચૂર્ણ

વિધિ—જયફળ, લવંગ, એલચી, તમાકુપત્ર, તજ, નાગકેસર, કપૂર, ઘોણું મદન, તલ, વાંસકપૂર, તગરુ, આમળાં, તાલીસપત્ર, હરડે, પીપર, કબોંછ, છરું, ચિત્રકમૂળ, સૂંઠ, વાવડિંગ અને મરી બધાં સરખે ભાગે લેવાં. બધાની બરાબર શુદ્ધ કરેલી ભાંગ મેળવી ચૂર્ણ કરવું. પછી બધા ચૂર્ણ જેટલી સાકર મેળવી લેવી. (ચા. ૨.)

માત્રા—૨ થી ૪ માત્રા દિવસમાં ૩ વાર મધ સાથે આપવું.

ઉપયોગ—આ ચૂર્ણ મંત્રહણી, ક્ષય, શ્વાસ, ખાંસી અને અરુચિ મટાડે છે. આ ચૂર્ણમાં મુખ્ય ઔષધિ ભાંગ છે. ભાંગમાં ઉત્તેજક, માદક, બિંધ લાવવાનો, વેદના અને આક્ષેપનો નાશ કરવાનો અને ગર્ભાશયનો મંકાય કરવાનો ગુણ છે. આ ચૂર્ણ બ્યવાથી, આમનું પાગન કરનાર, ગ્રાહી, તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, પિત્તવર્ધક અને અગ્નિને પ્રેક્ષ કરનાર છે. આ બધા સાથે એમાં માદક ગુણ હોવાથી સાવચેતીપૂર્વક વાપરવું.

(૨૮) અવિપત્તિકર ચૂર્ણ

વિધિ—સૂંઠ, મરી, પીપર, હરડે, બહેડાં, આમળાં, નાગરમોથ, કાગદી એલચીદાણા, વાવડિંગ અને તમાકુપત્ર એ દરેક ૧-૧ તોલા, લવંગ ૧૦ તોલા, નસોતર ૪૦ તોલા અને સાકર ૬૦ તોલા લેવી. આ બધાને ખાંડી ઝીણું ચૂર્ણ કરી લેવું. (ભે. ૨)

માત્રા—૪ થી ૬ માત્રા જમ્યા પહેલાં દંડ પાણી સાથે આપવું.

ઉપયોગ—આ ચૂર્ણના સેવનથી અમ્લપિત્ત, શળ, અર્શ, પ્રમેહ, મૂત્રાઘાત અને પથરીનો નાશ થાય છે. માત્ર દૂધ અને બાન ખાવાથી જલદી કાયદો થાય છે.

આ ચૂર્ણ અમ્લપિત્તમાં વધારે વપરાય છે. અમ્લપિત્ત થવાથી છાતીમાં બળતરા થવા કરે છે. રોગ બહુ વધી જાય ત્યારે ઊંચકા અને ઊલટી પણ થવા કરે છે. ઊલટી ખાટી અને ગરમ હોય છે. ઊલટી થવાથી ગળામાં બળતરા થાય છે અને આંખોમાં પાણી આવી જાય છે. જમ્યા પછી થોડા જ વખતમાં પેટમાં ભાર વધી જાય છે. આ રોગમાં અપચો થવાથી કે રોગ જૂનો થાય ત્યારે આમાશયપિત્ત બહુ વધી જવાથી સવારમાં પણ ખાટા ઝોડકાર આવતા હોય અને ઊલટી થતી હોય ત્યારે હંડા પાણી અથવા નારિયેળના પાણી સાથે અવિપત્તિકર ચૂર્ણ આપવામાં આવે છે. એનાથી આમાશયપિત્ત આંતરડામાં ચાલ્યું જાય છે.

સૂચના—જો આંતરડામાં સોજો હોય અને ઉપર દબાવવાથી દુખાવો થતો હોય તો આ ચૂર્ણ ન આપવું જોઈએ; આમાશયનસિકાથી પિત્ત કાઢી નાંખવું જોઈએ.

મૂત્રપિંડનો પ્રદાહ થાય ત્યારે લોહીમાં મૂત્રવિષ વધે છે. પછી આંખો અને ચહેરા પર સોજો આવે છે, શરીર નળણું અને નિસ્તેજ થઈ જાય છે, આગસ વધે છે, દષ્ટિ મંદ પડી જાય છે; લોહીની પ્રતિક્રિયા અમ્લ થાય છે અને આમાશયનું પિત્ત તીવ્ર થઈ જાય છે. એવી સ્થિતિમાં ધણુંખરું કબજિયાત પણ દુઃખ આપ્યા કરે છે. આ કબજિયાતને દૂર કરી પેટ સાફ કરવા માટે આ ચૂર્ણ વપરાય છે.

જો ઉપરાંત આમવાત અને લોહીની પ્રતિક્રિયા અમ્લ થવાથી ઉત્પન્ન થયેલા સંધિવા, પક્ષાઘાત, પેટની શળ, પિત્તપ્રકોપજન્ય ઉન્માદ, લોહીનું દબાણ વધવું વગેરે રોગોમાં વિરેચનની જરૂર હોય ત્યારે આ ચૂર્ણ વપરાય છે.

(૨૯) લવંગાદિ ચૂર્ણ

ત્રિધિ—લવંગ, કપૂર, એલબી, તજ, નાગકેસર, જાયફળ, ખસ, સૂંદ, શાહજીરું, પીપર, અગર, વાંસકપૂર, જટામાંસી, નીલકમળ, ઘોણું ચંદન, તગર, વીરણ અને ચણકબાળ એ જાંબી ચીજો સર્જે ભાગે લઈ ઝીણું ચૂર્ણ કરવું. પછી જાંબી અર્ધી સાકર મેળવવી. (શા. સં.)

માત્રા—૨ થી ૪ માસ દિવસમાં ૨ વાર મધ અથવા પાણી સાથે આપવું.

ઉપયોગ—આ ચૂર્ણ શીતલ અને શામક છે. પિત્તપ્રકોપથી ઉત્પન્ન થનારા રોગો—હૃદયરોગ, કંઠરોગ, ખાંસી, હેડકી, પીનસ, ક્ષય, ઉરઃક્ષત, દમ,

ઝાડા, અરુચિ, પ્રમેહ, શુભ્ર, સગ્રહણી વગેરેનો નાશ કરે છે. આ ચૂર્ણના સેવનથી અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે અને વાત, પિત્ત અને કફના દોર દૂર થાય છે.

(૩૦) ગોમૂત્રક્ષાર ચૂર્ણ

વિધિ—એક કડાઈમાં ૧૦ શેર ગાયતૃ મૂત્ર નાખી ઉમાળવું ન્યારે ચોથા ભાગતુ બાકી રહે ત્યારે તેમાં સૂદ શેર ઝા, સુરવારી હરડે શેર ઝા, સિંધવ રાા તોના અને લગ ૧ા તોના ખાડી-વાગીને નાખી દેવા પછી તવેયાથી હના વતા રહી અગ્નિ પર જ ભગ્ન બનાવી લેવી હકુ પડે એટલે ઝીણું ચૂર્ણ કરી લેવું.

માત્રા—૧ થી ૨ માસા દિવસમાં ૨ વાર પાણી, નાગરવેદના પાન અથવા તુનમીના પાન સાથે આપવું

ઉપયોગ—આ ચૂર્ણથી વૃદ્ધ્યુક્ત શ્વાસ, કાસ, ઉદરરોગ, કબજિયાત વગેરે રોગો મટે છે. આ એક સાધારણ દવા છતાં દમમાં ઘણી ફાપગાકાગક છે તેમાંકુના વ્યસનવાળાઓના દમ રોગમાં એ જાતી દામદો કરે છે આમાશયમાં રહેના વૃદ્ધ અને આમને દસ્ત સાથે બહાર ઢાઢી નાખે છે અને શ્વાસવાહિનીઓમાં રહેના કફને પિંગાળી પ્રણાલિકાઓને વૃદ્ધી યુક્ત કરે છે.

(૩૧) કપૂરાદ્ય ચૂર્ણ

વિધિ—કપૂર, પાન, ચણુમામ, ભયક્ષ, તમાનપત્ર અને લગ ૧-૧ તોયો, નાગકેસર ૨ તોના, મરી ૩ તોના, પીપર ૪ તોના અને સૂદ ૫ તોલા લેવી આ બધાને ખાડી વજ્રગાળ ચૂર્ણ કરવું પછી ચૂર્ણ જેટલી જ સાકર મેળવી ખરન કરી લેવું

માત્રા—૧ થી ૨ માસા દિવસમાં ૩ વાર પાણી, બકરીનું દૂધ, મધ અથવા ઘી સાથે આપવું

ઉપયોગ—આ ચૂર્ણ ક્ષયમાં અરુચિ, કામ, સ્વરભગ, શ્વાસ, શુદ્ધ, અર્શ, બિંદુગી અને કફરોગનો નાશ કરે છે

ન્યારે સ્વરયત્રમાં કફ ચોગી જ રહેતો હોય અને આમાશયમાં કફ જતો રહેવાથી બેચેની થયા કરતી હોય, મો મીઠું કે કિંટક રહેતું હોય ત્યારે આ ચૂર્ણ આપવાથી સ્વરયત્ર સાદુ ગહે છે, બિગકા બધ થાય છે, મોનો સ્વાદ સુધરે છે અને મન પ્રસન્ન થાય છે

(૩૨) વૃદ્ધદારુકાર્ક ચૂર્ણ

વિધિ—સૂદ, મરી, પીપર, હરડે, બડેડા, આમળા, ચવક, દારુદળદર, વરણાની છાન, ગોખરુ, ગોરખમૂઢી અને મગો એ ૧૨ ચીન્ને ૧-૧ તોયો લેવી અને વરધારો ૧૨ તોના લેવો બધાને એકઠું કરી ઝીણું ચૂર્ણ કરવું (૫૦૬)

માત્રા—૬ થી ૬ માસા દિવસમાં ૨ વાર પાણી અથવા કાંઈ સાથે આપવું.

ઉપયોગ—આ ચૂર્ણથી હાથીપગુ, મેદ, ભયંકર આમવાત, કૃષ્ણ, શુભ, અરુચિ અને વાતક્રન્ધન્ય રોગો મટે છે.

(૩૩) અર્શોદ્ધિ ચૂર્ણ

વિધિ—વગડાઉ સૂરણ ૨૥ શેર લાઈ મોટું મોટું ખાંડી લેવું. પછી તેમાં કુલાવેલી લાલ શદકડી ૪૦ તોલા નાખી હાંડલીમાં ભરી મોં બંધ કરી ૧૦ શેર અડાયા છાણમાં ફૂંટી દેવું. ઠંડું પડશે એટલે સફેદ રંગની ભરમ ચર્મ જશે, પછી તે વસ્ત્રગાળ કરી ભરી લેવી.

માત્રા—૧ થી ૨ માસા દિવસમાં ૨ વાર દહીંની તર સાથે ખાવું.

ઉપયોગ—આ ચૂર્ણ અર્શમાંથી લોહી પડતું હોય તે થોડા જ દિવસમાં બંધ કરી દે છે. સૂકા વાતજન્ય અર્શમાં પણ આ ચૂર્ણ લાભદાયક છે.

ભરમ તૈયાર ન હોય તો સૂરણનું ચૂર્ણ કેપસૂક્ષ્ણ (એક જાતની ડબ્બી)માં ભરી ગળી જવાથી પણ પૂરેપૂરો ફાયદો થાય છે. જિસેટિનની ખાસી કેપસૂક્ષ્ણ ઝીરા કે એક નંબરની લેવી જોઈએ.

(૩૪) પુનર્નવાદિ ચૂર્ણ

વિધિ—સાંટોડીનાં મૂળ, દેવદાર, ગળો, કાળીપાટ, સૂંદ, ગોખરુ, હળદર, દારુહળદર, પીપર, બેડી ભોંયરીંગણી, બીલી ભોંયરીંગણી, ચિત્રકનાં મૂળ, અરકુસીનાં પાન આ બધાંને સરખે ભાગે, લાઈ ખારીક ચૂર્ણ કરવું. વિરેચનની જરૂર હોય તો કંકુ અને નસોતર પણ મેળવી લેવું. (ચો. ર.)

માત્રા—૩ થી ૬ માસા દિવસમાં ૨ વાર ગાયના મૂત્ર સાથે અથવા રોગ અનુસાર અતુપાન સાથે આપવું.

ઉપયોગ—આ ચૂર્ણ બધી જાતના સોજા (આખા શરીરમાં ફેલાયેલા સોજા), આંક જાતના ઉદરરોગે, ભયંકર મળ વગેરે રોગો મટાડે છે.

(૩૫) અન્નપ્રતિહર ચૂર્ણ

વિધિ—સેકલી હિંગ, ખારેક, સૂવા, અજમો, વાવડિંગ, વરિયાળી, ફૂદીનો, ઈંદ્રજવ, ઘોળાં ભરી, મોટા એલચા અને હીમજ દરેક ૧-૧ તોલો; હરટે અને સોનામુખી ૧૫-૧૫ તોલો, કાંકચનો ગર અને મંચળ ૨-૨ તોલા લેવાં. આમાંથી સોનામુખી સિવાયની દરેક ચીજને લોટી પર જુદી જુદી સેકા કાઢવી. પછી બધી ચીજો મેળવી, ખાંડી, વસ્ત્રગાળ કરી ચૂર્ણ કરવું. (વૈ. સ. વિ.)

માત્રા—૪ થી ૬ માસા દિવસમાં ૨ વાર સાકર, તજ, એલચી અને લવંગ નાખેલા ૦૫ શેર ભરમ દૂધ સાથે લેવું.

ઉપયોગ—આ ચૂર્ણ પેટમાં વાયુ ઉત્પન્ન થતો અટકાવે છે, અંદર એકત્ર થયેલો મળ બહાર કાઢી નાખે છે અને આંતરડાં બળવાન બનાવે છે. એથી સારણુ-ગાંઠ, ઉદરથળ, મંદાગ્નિ, કબજિયાત, પેટનો વાયુ વગેરે ૧ થી ૧૫ મહિનામાં મટી જાય છે.

(૩૬) મન્દિષ્ટાદિ ચૂર્ણ

વિધિ—મજ્જા, હરડે, ગુલાબનાં ફૂલ અને નસોતર ૨૫-૨૫ તોલા, સોના-મુખી ૧૦ તોલા અને સાકર ૪૦ તોલા મેળવી ઝીણું ચૂર્ણ કરવું. (વૈ. ચિ. સા.)

માત્રા—૪ થી ૬ માસા રાત્રે સૂતી વખતે ઠાકરવરણા પાણી સાથે આપવું.

ઉપયોગ—આ ચૂર્ણ ઉદરવિકાર અને લોહીમાં રહેલા વિપનો નાશ કરે છે. તેથી કરીને લોહીવિકાર, ખસ, ચામડીના રોગ અને કબજિયાત મટે છે. ખોરાક હ્રાસ લેવો. વધારે ખારા, ખાટા કે તીખા પદાર્થો ન લેવા. ખાંડવાળા ગળા ઝીળે પણ બહુ થોડી લેવી.

(૩૭) દંતમંજનકર મંજન

વિધિ—શુદ્ધ ચાક ૪૦ તોલા, શંખજીરાની ભસ્મ* ૪૦ તોલા, માયુક્ષ, ચણકબાબ અને લોધર ૫-૫ તોલા, કપૂર, લવંગ અને કાગદી એકઝીદાણા ૨૫-૨૫ તોલા, કુસાવેલી ફટકડી ૧ તોલા, કારબોલિક એસિડ ૨૫ તોલા અને પીપર-મેંટનું તેજ ૧ તોલા લેવું. પહેલાં કારબોલિક એસિડ અને કપૂર મેળવી લેવું. પાણી થઈ જાય એટલે ચાક નાખવો. પછીબાકીની ઝીળેનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી મેળવવું. છેવટે પીપરમેંટનું તેજ મેળવી મજબૂત દાઢાવાળા શીશીમાં ભરી લેવું. ડબ્બામાં ભરવાથી મંજન થોડા જ દિવસમાં શુભ્રહીન અને દ્વિત થઈ જાય છે. આ ચૂર્ણમાં ૪ તોલા ખોરીક એસિડ મેળવવાથી શુભ્રમાં વધારો થાય છે. રંગ અને મધુરતા લાવવી હોય તો ૧૫-૧૫ માસા રેડ કારમાઇન અને સેકરીન મેળવવું. એવી જ રીતે સુમધ નાખવી હોય તો ૧૦૦ તોલા મંજનમાં ૧ ડ્રામ ઓઈલ રોઝ છરેનિયમ મેળવી લેવું.

ઉપયોગ—આ દંતમંજન દાંત અને દાઢનાં બધી જાતના દરદ, પર આવવું, લોહી નીકળવું, ચસકા મારવા, દાંત હાલવા, પીઠિયાં ફૂલી જવાં, મેલ ચોંટવો, દુર્ગંધ મારવી વગેરે બધા રોગો મટાડી દમ દાંત સફેદ અને મજબૂત બનાવે છે.

* ૪-૬ હાંડલીઓમાં ૧-૧ રોર શંખજીરું ભરી ઉપર ઢાકણા ઢાંકી દેવાં. પછી કાંઈ પણ ભસ્મ બનાવતી વખતે મજબૂત પર જે લોઢાના સળિયા મૂકી તેના પર હાંડ-લીઓ મૂકી દેવી સ્વાંન્શીતળ થયે ભસ્મ કાઢી લઈ ઉપયોગમાં લેવી કફાય શંખજીરાની ભસ્મ મુલાયમ ન જતી હોય તો ફરી બીજવાર મજબૂત પર મૂકી ભસ્મ પરિણવ કરી લેવી જોઈએ.

સાથે સાથે ગળું અને જીભ પર વાગેલો કફ અને મોતુ બેરવાદપણુ મરી જાય છે.

આ મંજનમા ટપૂર, કાગોંધિક એસિક, મોરિંડ એસિક, પીપરમેંટનું તેન વગેરે જાતુદ્ધન દવાઓ મેળવેલી છે. કપૂર, લવંગ, એનચી ગળાથી નીચે રહેના કફ અને મળને ખેંચી લે છે. રાખજીર અને ખડી દાતને ખરચ અને બિનળા ખનારે છે અને માયુક્ષળ, લોધર, ફટકડી વગેરે પીદિયા મજબૂત કરે છે.

(૩૮) કંતદોષપહર મંજન

પહેલી વિધિ—કુલાવેલુ મોરચૂચુ ૧ તોલો, કપૂર ૧ તોલો, લવંગ ૨ તોના, તજ ૨ તોના, કુનાવેલી ફટકડી ૪ તોના, સમુદ્રીણુ ૮ તોના, સોનાગરુ ૬ તોલા અને શુદ્ધ ચાંદ ૧૬ તોના લેવો. જધાને ખાડી, ઝીણુ ચૂર્ણુ કરવું.

(આ. નિ. મા.)

ઉપયોગ—આ મંજન દાંત પર લગવાથી દાંત ખરચ અને મજબૂત બને છે. દાંતમા કુખાવો, કૃમિ, પીદિયા ફૂનવા, પરુ અને લોહી નીકળવું વગેરે રોગો મટ છે. વધારે દરદ ચાપ તો દિવસમા ૨-૩ વાર ઘસવું.

સૂચના—દરદ થતું હોય ત્યારે આ દત્તમંજન લગાડી, થોડીવાર મો નીચું રાખી લાળ પાડવી. પછી કોકરવરણા પાણીથી કોમળા કરવા. મળામા દત્તમંજન નો રસ ન બિતરવા દેવો, કારણ કે મોરચૂચુ બિનની કરાવે છે.

બીજી વિધિ—હીરાકસી, કુલાવેલુ મોરચૂચુ, મીઠું કઠું, ઝાંગીપાટ, કાથો, મરી, માયુક્ષળ, તજ, લવંગ, સિંધન, કુનાવેલી ટકણખાર અને સામરણુ આ ૧૩ ઔષધિઓ સરખે બાજે મેળવી ઝીણુ વખગાળ ચૂર્ણુ કરવું.

ઉપયોગ—આ મંજનથી દાંત હાનવા, દાંતમા મખત દરદ, અવાગા ફૂલી જવા, દાંતમા કૃમિ વગેરે તરત મટી જાય છે. મંજન લગાડતાની સાથે જ જાતુ આ બહાર નીકળી જાય છે અને દરદ મટી જાય છે.

હીરાકસીથી દાંત પર સફેદ કાગાશ આવી જાય છે, પણ દવા છોડવા પછી થોડા જ દિવસોમા તે ચાલી જાય છે.

(૩૯) ઉપજીવાતક ચૂર્ણુ

પહેલી વિધિ—કુલાવેલી ફટકડી, સૂરોખાર, કાગડી એનચી, રાખજીર, ઘોણુ ચદન, રેવચી, ચણકળાગ અને જીરું એ દરેક ૧-૧ તોલો, બેરબનુ સત્ત ૨ તોના, સફેદ રાજ ૩ માસા અને જધાની ખરોગર સાકર લાઇ, ખાડી, વાગી ચાગી લેવું.

માત્રા—૧૧-૧ તોલો રોજ સવારમા દૂધની તર સાથે.

ઉપયોગ—આ ચૂર્ણુના સેવનથી નવો સુખક (પેશાગમા બાગતરા અને પરુ) ૭-૪ દિવસમા જ મરી જાય છે.

સૂચના—શંખજીરાને ખાંડી વસ્ત્રગાળ કરી પછી ૩ કલાક ખરસ કરી મેળવવું જોઈએ.

બીજી વિધિ—કપૂર, ગળોસત્ત્વ, વાંસકપૂર, ચણકબાળ, કાગદી એકચી, નાગકેસર, હરડે, બહેડાં, આમળાં, નાગરમોચ, મોટા ગોખરુ, શતાવરી, ઘોળું ચંદન, તગર, પીપર, કવંગ, જટામાંસી અને જયફળ આ બધી ઔષધિઓ સરખે ભાજે લેવી. બધાંની બરોબર સાકર મેળવી; ખાંડી વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી લેવું. (ધન્વંતરિ)

માત્રા—૩ થી ૬ માસા દિવસમાં ૨ વાર સાકર નાખેલા દૂધ સાથે આપવું.

ઉપયોગ—આ ચૂર્ણ પરમિયાની તીક્ષ્ણ અવસ્થા મટયા પછી કાષ્ઠાકારક છે. પરમિયાનું મૂળ, રક્તમાં લીન થયેલું વિષ, મૂત્રપ્રસેકનશિકામાં ક્ષત થવું અને મૂત્રવિકારનો થોડા જ દિવસમાં એ નાશ કરે છે.

(૪૦) મૂત્રવિરેચક ચૂર્ણ

વિધિ—ચણકબાળ, રેવંચી, કાગદી એકચી અને જીરું ૧-૧ તોલો, સૂરોખાર ૨ તોલા અને સાકર ૪ તોલા લઈ બધાનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરવું.

માત્રા—૩ માસા દિવસમાં ૩ થી ૪ વાર બખ્ખે કલાકે દૂધ અને પાણી મેળવીને સાથે આપવું.

ઉપયોગ—આ ચૂર્ણ પેશાબ ખૂબ ઉત્પન્ન કરે છે. પરમિયામાં પરુ મટાડવા અને મૂત્રમાર્ગ ચોખ્ખો કરવા માટે ઉપયોગી છે. ખોરાકમાં માત્ર દૂધ અને ભાત ખાવાથી ઈદ્રિયશુદ્ધિ સારો લાગે છે. આ ચૂર્ણનું ૩ દિવસ સેવન કરવાથી મૂત્રમાર્ગ સાફ થાય છે અને પરમિયાની ઉગ્ર અવસ્થાનું શમન થાય છે.

(૪૧) હજરુલયલૂદ ચૂર્ણ

વિધિ—ઝીણું ખારીક ખરસ કરેલ હજરુલયલૂદ (પથ્થર ખોર) ૨૦ તોલા, ચીમડાનાં બીની મીંજ, કાકડીનાં બીની મીંજ, ગોખરુ, મરી, વરિયાળી, અજમો, જીરું, કળથી અને બાવળનો ગૂંદર એ બધું ૨-૨ તોલા લઈ, ખાંડી, ચાળી ચૂર્ણ બનાવવું.

માત્રા—૧ થી ૧૧ માસા સવારમાં ચણાના કાઢા સાથે ૭ દિવસ સુધી પીવું

ઉપયોગ—આ ચૂર્ણ ગુરદા અને મૂત્રાશય બંનેમાંની પથરીને તોડી-તોડીને બહાર કાઢી નાખે છે.

(૪૨) ચોપચિન્યાદિ ચૂર્ણ

વિધિ—ચોપચીની ૧૬ તોલા, સાકર ૪ તોલા, પીપર, પીપળામૂળ, મરી, કવંગ, અકકલગરો, ખોરાસાની અજમો, સૂંઠ, વાવડિંગ અને તળ આ દરેક ૧-૧ તોલો લઈ ખારીક ચૂર્ણ કરવું. (આ. સિ.)

માત્રા—૩ થી ૬ માસા દિવસમાં ૨ વાર દોકરવણા પાણી અથવા ઘી ૮ મધ સાથે આપવું.

ઉપયોગ—આ ચૂર્ણ ઝૂર્ણ ઉપદંશ, જૂનો પરમિયો, ત્રણ, દોઢ, મંધિવા, લોહીવિકાર અને ક્ષીણનાનો નાશ કરે છે અને વીર્યને શુદ્ધ કરે છે. આ ચૂર્ણનો ઉપયોગ ઉપદંશ, પરમિયા આદિ રોગોથી થયેલા રક્તવિકાર અને વાતપ્રકોપ પર વધારે થાય છે.

(૪૩) વૃદ્ધકંઠ ચૂર્ણ

વિધિ—ઘોળી મુસળી, ગળોસત્ત્વ, કૌચાનાં બી, ગોખરુ, શીમળાના મૂળની છાશ અને આમળાં સરખે ભાગે લઈ ચૂર્ણ કરવું, અને બધાંની બરાબર સાકર મેળવવી. (આ. આ.)

માત્રા—૬ માસાથી ૧ તોડો દિવસમાં ૨ વાર દૂધ સાથે.

ઉપયોગ—આ ચૂર્ણ બંધી જાતની ધાતુક્ષીણતા, સ્વપ્નદોષ, વૃદ્ધાવસ્થામાં થનાર વાતપ્રમેહ વગેરે રોગોને મટાડે છે; અને થોડા જ દિવસના સેવનથી કમરમાં ખૂબ તાકાત આવે છે.

(૪૪) શતાવર્યાદિ ચૂર્ણ

વિધિ—શતાવરી, ગોખરુ, કૌચનાં બી, ગંજેદીની છાશ, ખપાટની છાશ અને એખરાનાં બી આ બધાંને સરખે ભાગે લઈ બારીક ચૂર્ણ કરવું.

(શા. સ.)

માત્રા—૩ થી ૬ માસા રોજ સવારે કે રાત્રે સમભાગે સાકર મેળવી દૂધ સાથે આપવું.

ઉપયોગ—આ ચૂર્ણ મૂત્રરોગ અને વીર્યદોષને દૂર કરી વીર્યની વૃદ્ધિ કરે છે અને કામશક્તિ વધારે છે.

(૪૫) વીર્યશોધક ચૂર્ણ

વિધિ—બાવળની બી વગરની કાચી સિંગો, બાવળની કૂંપળ અને બાવળનો મુંદર આ ત્રણે સરખે વજને લઈ બારીક ચૂર્ણ કરવું.

માત્રા—૪ થી ૬ માસા સાકર સાથે મેળવી લેવું અને ઉપર દૂધ પીવું.

ઉપયોગ—આ ચૂર્ણ વીર્યનું પાતળાપણું, સ્વપ્નદોષ, શુક્રમેહ (પેશાબ સાથે વીર્ય જવું) વગેરે વીર્યના દોષો દૂર કરી વીર્યને શુદ્ધ, ગાદું અને સફેદ બનાવે છે. આ વસ્તુ સાધારણ હોવા છતાં પણ કામ સરસ આવે છે.

(૪૬) ન્યગ્રોધાદિ ચૂર્ણ

વિધિ—વડ, જાંબરો, પીપળો, અરણુ (ટેંટુંની છાલ), ગરમાળો અને બિયો આ બધાં ઝાડોની છાલ, આંખાની ગોટલી, જાંબુના દળિયા, કેહું, ચારોળા, ઘોળા

સાદાની છાશ, ધાવડીની છાશ, મહુડાની છાશ, જેડીમધ, લોધર, વરણાની છાશ, લીમડાની અંતરછાશ, કડવા પરવળનાં પાન, મેંઢાશિંગી, દંતીમૂળ, ચિત્રકનાં મૂળ, પાટલા, કાકચનાં બી, હરડે, બહેડાં, આમળાં, ઈન્ડ્રવ અને બિલામાનો ગર આ બધાને સરખે ભાગે લઈ બારીક ચૂર્ણ કરવું. (ચો. ૨.)

માત્રા—૩ થી ૬ માસા દિવસમાં ૨ વાર મધ સાથે લેવું. ઉપરથી ત્રિકળાનો ક્વાથ પીવો.

ઉપયોગ—આ ચૂર્ણના સેવનથી બધી જાતના વાતજ, પિત્તજ અને કફજ પ્રમેહો, મધુમેહ, પ્રમેહપિટિકા અને બધી જાતના મૂત્રકૃચ્છ્રનું શમન થાય છે. ૩-૪ માસ સુધી સાંતિથી સેવન કરવું જોઈએ.

(૪૭) નારસિંહ ચૂર્ણ

વિધિ—શતાવરી, ગોખરુ, છોતરા કાઠી નાખેલા તણ, અને ભોંયકાળું ૬૪-૬૪ તોલા, કુકરકંદ ૧ શેર, ગજો ૧૧ શેર, શુદ્ધ કરેલા બિલામા ૧૨૮ તોલા, ચિત્રકનાં મૂળની છાશ ૧૦૦ શેર, ત્રિકટુ ૩૨ તોલા, સાકર ૩૦૦ શેર, મધ ૧૦૦૦ શેર અને ઘી ૭૦૦ તોલા લેવું. એમાંથી સફા ચીને ખાંડી-ચાળી, બારીક ચૂર્ણ કરી સાકર મેળવવી. પછી ઘી મેળવી મધ મેળવવું. પછી બરણીમાં ભરી લેવું.

(ચક્રદત્ત)

નોંધ—અમે ઘી અને મધ મેળવતા નથી. ચૂર્ણ લેતી વખતે ૬ માસા ઘી અને ૧ તોલો મધ મેળવી આપવું, એ વધારે હિતકર માન્યું છે.

રસાયન અને વાજકરણ શુભ માટે ચૂર્ણ બનાવવું હોય તો ગળોને બદલે ગળોસત્ત્વ, બિલામાને બદલે બિલામાનો ગર અને ત્રિકટુને બદલે ત્રિગત લેવું વધારે ફાયદાકારક છે.

માત્રા—૪ થી ૮ માસા ચૂર્ણ અથવા ઘી-મધ મેળવેલું હોય તો ૧૦૦ થી ૧ તોલો દિવસમાં ૨ વાર દૂધ સાથે લેવું.

ઉપયોગ—આ ચૂર્ણનું ૧ મહિનો સેવન કરવાથી ક્ષય, ખાંસી, ઘડપણની નબળાઈ, માયાનો ખોડો, બરોળ, પીનસ, ભગંદર, મૂત્રકૃચ્છ્ર, અર્શ, પાંડુરોગ, હલીમક, મહાશ્વાસ, પાંચ પ્રકારની ખાંસી, પથરી, ૧૮ જાતના કુષ્ઠ, ૮ પ્રકારના ઉદરરોગ, બહુ ભયંકર પ્રમેહ, પાંચ જાતની કષ્ટસાધ્ય ખાંસી, ૮૦ પ્રકારના વાતરોગ, ૪૦ જાતના પિત્તરોગ, ૨૦ જાતના કફરોગ, ૬૬ જ રોગ, ત્રિદોષજ રોગ, બધી જાતના અર્શ આ સર્વ રોગોને મટાડી શરીર સુવર્ણ સમાન તેજસ્વી, સિંહ જેવું પરાક્રમી, ઘોડા સમાન વેગવાળું અને ગંભીર સ્વરવાળું બનાવે છે. આ ચૂર્ણ સેવન કરનાર ૧૦૦ સ્ત્રીઓ સાથે રમણ કરી શકે છે, અને નર-સિંહ ભગવાન સમાન તેજસ્વી અને પરાક્રમી પુત્રો ઉત્પન્ન કરે છે.

માત્રા—૩ થી ૬ માસા દિવસમાં ૨ વાર ઠોકરવળા પાણી અથવા શી ૬ મધ સાથે આપવું.

ઉપયોગ—આ ચૂર્ણ ઊર્ણ ઉપદંશ, વંનો પરમિયો, તણુ, ઠોઠ, મંરિય, લોદીવિકાર અને ક્ષીણતાનો નાશ કરે છે અને વીર્યને શુદ્ધ કરે છે. આ ચૂર્ણનો ઉપયોગ ઉપદંશ, પરમિયા આદિ રોગોથી થયેલા રક્તવિકાર અને વાતપ્રકોપ પર વધારે થાય છે.

(૪૩) વૃદ્ધદંડ ચૂર્ણ

વિધિ—ધાળી મુસળી, ગળોસત્ત્વ, કૌચાનાં ખી, ગોખરુ, ક્ષીમળાના મૂળની છાશ અને આમળાં સરખે ભાગે લઈ ચૂર્ણ કરવું, અને બધાંની બરાબર સાકર મેળવવી. (આ. આ.)

માત્રા—૬ માસાથી ૧ તોમો દિવસમાં ૨ વાર દૂધ સાથે.

ઉપયોગ—આ ચૂર્ણ બંધી જાતની ધાતુક્ષીણતા, સ્વપ્નદોષ, વૃદ્ધાવસ્થામાં થનાર વાતપ્રમેહ વગેરે રોગોને મટાડે છે; અને થોડા જ દિવસના સેવનથી કમરમાં ખૂબ તાકાત આવે છે.

(૪૪) શતાવર્યાદિ ચૂર્ણ

વિધિ—શતાવરી, ગોખરુ, કૌચનાં ખી, ગંગેટીની છાશ, ખપાટની છાશ અને એખરાનાં ખી આ બધાંને સરખે ભાગે લઈ બારીક ચૂર્ણ કરવું.

(શા. સં.)

માત્રા—૩ થી ૬ માસા રોજ સવારે કે રાત્રે સમભાગે સાકર મેળવી દૂધ સાથે આપવું.

ઉપયોગ—આ ચૂર્ણ મૂત્રરોગ અને વીર્યદોષને દૂર કરી વીર્યની વૃદ્ધિ કરે છે અને કામશક્તિ વધારે છે.

(૪૫) વીર્યશોધક ચૂર્ણ

વિધિ—બાવળની ખી વગરની કાચી શિંગો, બાવળની કૂંપળ અને બાવળનો મૃદર આ ત્રણે સરખે વજને લઈ બારીક ચૂર્ણ કરવું.

માત્રા—૪ થી ૬ માસા સાકર સાથે મેળવી લેવું અને ઉપર દૂધ પીવું.

ઉપયોગ—આ ચૂર્ણ વીર્યનું પાતળાપણું, સ્વપ્નદોષ, શુક્રમેહ (પેશાબ સાથે વીર્ય જવું) વગેરે વીર્યના દોષો દૂર કરી વીર્યને શુદ્ધ, ગાદું અને સફેદ બનાવે છે. આ વસ્તુ સાધારણ હોવા છતાં પણ કામ સરસ આપે છે.

(૪૬) ન્યગ્રોદાદિ ચૂર્ણ

વિધિ—વડ, જાંબરો, પીપળો, અરણુ (ટુંદની છાશ), ગરમાળો અને બિયો આ બધાં ઝાડોની છાશ, આંખાની ગોટલી, જાંબુના દળિયા, કેહું, ચારોળી, ઘોળા

સાદાની છાત્ર, ધાવડીની છાત્ર, મહુડાની છાત્ર, જેહીમધ, લોધર, વરણાની છાત્ર, લીમડાની અંતરછાત્ર, કડવા પરવળનાં પાન, મેંદાશિંગી, દંતીમૂળ, ચિત્રકનાં મૂળ, પાટલા, કાકચનાં ખી, હરડે, બહેડાં, આમળાં, ઈંદ્રજ અને બિલામાનો ગર આ બધાને સરખે ભાગે લઈ બારીક ચૂર્ણ કરવું. (ચો. ૨.)

માત્રા—૩ થી ૬ માસા દિવસમાં ૨ વાર મધ સાથે લેવું. ઉપરથી ત્રિકળાનો કવાય પીવો.

ઉપયોગ—આ ચૂર્ણના સેવનથી બધી જાતના વાતજ, પિત્તજ અને કફજ પ્રમેહો, મધુમેહ, પ્રમેહપિટ્તિકા અને બધી જાતના મૂત્રકૃચ્છ્રનું શમન થાય છે. ૩-૪ માસ સુધી શાંતિથી સેવન કરવું જોઈએ.

(૪૭) નારસિંહ ચૂર્ણ

વિધિ—શતાવરી, ગોખરુ, છોતરા કાઠી નાખેલા તથા, અને ભોંપકોળું ૬૪-૬૪ તોલા, કુછરકંદ ૧ શેર, ગજો ૧૧ શેર, શુદ્ધ કરેલા બિલામા ૧૨૮ તોલા, ચિત્રકનાં મૂળની છાત્ર ૦૧૧ શેર, ત્રિકટુ ૩૨ તોલા, સાકર ૩૧૧ શેર, મધ ૧૧૧૧ શેર અને ઘી ૭૦ તોલા લેવું. એમાંથી સૂકી ચીજોને ખાંડી-ચાળી, બારીક ચૂર્ણ કરી સાદર મેળવવી. પછી ઘી મેળવી મધ મેળવવું. પછી બરણીમાં ભરી લેવું.

(ચક્રવર્ત)

નોંધ—અમે ઘી અને મધ મેળવતા નથી. ચૂર્ણ લેતી વખતે ૬ માસા ઘી અને ૧ તોલો મધ મેળવી આપવું, એ વધારે હિનકર માન્યું છે.

રસાયન અને વાજકરણ ગુણ માટે ચૂર્ણ બનાવવું હોય તો ગજોને બદલે ગજોસત્ત્વ, બિલામાને બદલે બિલામાનો ગર અને ત્રિકટુને બદલે ત્રિજાત લેવું વધારે ફાયદાકારક છે.

માત્રા—૪ થી ૮ મામા ચૂર્ણ અથવા ઘી-મધ મેળવેલું હોય તો ૦૧૧ થી ૧ તોલો દિવસમાં ૨ વાર દૂધ સાથે લેવું.

ઉપયોગ—આ ચૂર્ણનું ૧ મહિનો સેવન કરવાથી ક્ષય, ખાંસી, ઘડપણનું નબળાઈ, માયાનો ખોડો, બરોળ, પીનમ, ભગંદર, મૂત્રકૃચ્છ્ર, અર્શ, પાંદુરોગ હસીમક, મહાશ્વાસ, પાંચ પ્રકારની ખાંસી, પથરી, ૧૮ જાતના કુષ્ઠ, ૮ પ્રકારનાં ઉદરરોગ, બહુ ભયંકર પ્રમેહ, પાંચ જાતની કષ્ઠસાધ્ય ખાંસી, ૮૦ પ્રકારના વાતરોગ, ૪૦ જાતના પિત્તરોગ, ૨૦ જાતના કફરોગ, ૬૬ જાતના રોગ, ત્રિદોષજ રોગ, બધી જાતના અર્શ આ સર્વ રોગોને મટાડી શરીર સુવર્ણ સમાન તેજસ્વી, સિંહ જેવું પરાક્રમી, ઘોડા સમાન વેગવાળું અને ગંભીર સ્વરવાળું બનાવે છે. આ ચૂર્ણ મેવન કરનાર ૧૦૦ સ્ત્રીઓ સાથે રમણ કરી શકે છે, અને નર સિંહ ભગવાન સમાન તેજસ્વી અને પરાક્રમી પુત્રો ઉત્પન્ન કરે છે.

સાદડની છાંય, ધાવડીની છાંય, મહુડાની છાંય, જેમિમધ, લોધર, વરણાની છાંય, લીમડાની અંતરછાંય, કડવા પરવળના પાંચ, મેદાશિંગી, દત્તીમૂળ, ચિત્રકના મૂળ, પાટલા, કાકચના બી, હરડે, બહેડા, આમળા, ઇન્દ્રવ અને બિનામાનો ગર અ બધાને સરખે ભાગે લઈ ખારીક ચૂર્ણ કરવું. (યો. ૨.)

માત્રા—૩ થી ૬ માસા દિવસમા ૨ વાર મધ સાથે લેવું ઉપરથી ત્રિકુળાનો કવાય પીવો.

ઉપયોગ—આ ચૂર્ણના મેવનથી બધી જાતના વાતજ, પિત્તજ અને કફજ પ્રમેહો, મધુમેહ, પ્રમેહપિટ્તિકા અને બધી જાતના મૂત્રકૃમ્મણુ સમાન થાય છે. ૩-૪ માસ સુધી શાંતિથી સેવન કરવું જોઈએ.

(૪૭) નારસિંહ ચૂર્ણ

વિધિ—શતાવરી, ગોખરુ, છોતરા કાઠી નાખેના તથા, અને ભોપકાણું ૬૪-૬૪ તોના, હુકરકદ ૧ શેર, ગજો ૧૧ શેર, શુદ્ધ કરેના બિનામા ૧૨૮ તોના, ચિત્રકના મૂળની છાંય ૦૧ શેર, ત્રિકટુ ૩૨ તોના, સાકર ૩૧ શેર, મધ ૧૧૧૧ શેર અને ઘી ૭૦ તોના લેવું એમાંથી સૂકી ચીજો ખાડી-ચાળી, ખારીક ચૂર્ણ કરી સાકર મેળવવી પછી ઘી મેળવી મધ મેળવવું પછી બરણીમાં ભરી લેવું. (ચક્રવર્ત)

નોંધ—અમે ઘી અને મધ મેળવતા નથી. ચૂર્ણ લેતી વખતે ૬ માસા ઘી અને ૧ તોણો મધ મેળવી આપવું, એ વધારે હિતકર માન્યું છે.

રસાયન અને વાજકરણ ગુણ માટે ચૂર્ણ બનાવવું હોય તો ગજોને બદલે ગજોસત્ત્વ, બિનામાને બદલે બિનામાનો ગર અને ત્રિકટુને બદલે ત્રિજાત લેવું વધારે કાયદાકારક છે.

માત્રા—૪ થી ૮ માસા ચૂર્ણ અથવા ઘી-મધ મેળવેલું હોય તો ૦૧ થી ૧ તોણો દિવસમાં ૨ વાર દૂધ સાથે લેવું.

ઉપયોગ—આ ચૂર્ણનું ૧ મહિનો સેવન કરવાથી ક્ષય, ખારી, ઘડપણીની નમળાઈ, માથાનો ખોડો, બરોળ, પીનસ, બગદર, મૂત્રકૃમ્મ, અર્ગ, પાકુરોગ, હલીમક, મહાશ્વામ, પાચ પ્રકારની ખાસી, પથંગી, ૧૮ જાતના કુટ, ૮ પ્રકારના ઉદરોગ, બહુ ભયંકર પ્રમેહ, પાચ જાતની કષ્ટમાથ ખારી, ૮૦ પ્રકારના વાતરોગ, ૪૦ જાતના પિત્તરોગ, ૨૦ જાતના કફરોગ, ૬૬૦ રોગ, ત્રિદોષજ રોગ, બધી જાતના અર્શ આ સર્વ રોગોને મટાડી સરીર સુવર્ણ સમાન તેજસ્વી, સિંહ જેવું પરાક્રમી, વોડા સમાન વેગવાળું અને ગબીર સ્વરવાળું બનાવે છે. આ ચૂર્ણ મેવન કરનાર ૧૦૦ જીઓ સાથે રમળ કરી શકે છે, અને નર-સિંહ ભગવાન સમાન તેજસ્વી અને પરાક્રમી પુત્રો ઉત્પન્ન કરે છે.

બિજામાં નાખવાથી ચૂર્ણ વધારે ઉગ્ર બને છે. વાતપ્રધાન અને કફપ્રધાન પ્રકૃતિવાળા માટે આ હિતકર છે. પિત્તપ્રકૃતિવાળાથી આ ચૂર્ણ સદન હતું નથી. તેમજ કામેત્તિજનક હોવાથી નાની ઉંમરનાને પણ ન આપવું. આ ચૂર્ણ બધી જાતના વાતરોગોમાં સારો કાયદો કરે છે.

ઘણા રોગો પાચનક્રિયાની વિકૃતિથી આધારમાંથી થાય. રસ ન બનવાથી ઉત્પન્ન થાય છે. રસ શુદ્ધ અને થોડા પરિમાણમાં બને તો તે પછી બનનારી રક્ત વગેરે ધાતુઓ શુદ્ધ અને બળવાન બને છે. આ બધાનો આધાર આમાશય અને યકૃત વગેરે પચનતંત્ર અથવા જઠરાગ્નિ પર વધારે રહે છે. ત્યારે જઠરાગ્નિ નબળો પડે છે ત્યારે તેને તેજ કરવો જોઈએ. આ કામ આ ચૂર્ણના સેવનથી બરોબર રીતે થાય છે. આ ચૂર્ણની અસર મુખ્યત્વે આમાશય, યકૃત અને વાતનાડીઓ પર થાય છે. આ ચૂર્ણના સેવનથી આમાશય અને યકૃત ઉત્તેજિત થાય છે; એટલે કે આમાશય રસ (Gastric Juice) માં લવણામ્લ (Hydrochloric Acid) વધારે ઉત્પન્ન થાય છે અને યકૃતપિત્ત (Bile) નો સ્રાવ વધે છે, તેમજ વાતનાડીઓ પણ મજબૂત બને છે. એને લીધે આમાશય અને નાના આંતરડામાં થનારી પાચનક્રિયા બળવાન બને છે. આ કારણથી આધારમાંથી આમ અને વિષ બનતું બંધ થાય છે અને રમ, રક્ત વગેરે ધાતુઓ બરોબર બનવા માંડે છે. તેમજ અકાળે આવેલી અશક્તિ કે ધડપણ અને જુદાજુદા રોગો દૂર પાપ છે.

આ ચૂર્ણમાં મુખ્ય ઔષધિ બિજામાં છે. પાચકઅગ્નિ ને ધાત્વમિતે પ્રદીપ્ત કરે છે. જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થવાથી પાચનક્રિયા સુધરે છે અને ધાત્વમિતે પ્રદીપ્ત થવાથી રસ-રક્ત વગેરે ધાતુઓમાં રહેલા નિર્બળ અને દૂષિત અણુઓ બળી જાય છે; અને એને બદલે શુદ્ધ અને બળવાન અણુઓ ઉત્પન્ન થાય છે. આ રીતે ધાતુઓની અંદર થનારી ચયાપચય ક્રિયા (Metabolism) સુધરે છે. એથી આમ-વિષ અને ધાતુમક્ષતો મંચય થઈ જે રોગ થયા હોય તે બધા મટી જાય છે.

માંસક્ષય—ધાતુઓની ચયઅપચયની ક્રિયાની વિકૃતિથી માંસક્ષય (રક્ત, માંસ વગેરે ધાતુઓનો હાસ થઈ શરીરનું શોષણ-Atrophy થવી) થાય છે. ત્યાં સુધી ચયક્રિયા એટલે કે નવું બનવાની ક્રિયા અને મંત્રહક્રિયા બળવાન હોય ત્યાં સુધી દેહનું શોષણ નથી થતું. પરંતુ આ ક્રિયામાં વિકૃતિ થવાથી રસમાંથી રક્ત પૂરેપૂરું બની શકતું નથી. રક્તક્ષય થવાથી ગોં પર શીકાશ, પાંડુતા, ચક્કર આવવાં, શરીરમાં નબળાઈ, હૃદયના ધબકારા વધી જવા, શ્વાસ ભરાઈ આવવો, છાત્ર સૂકી રહેવી, કબજિયાત અને ઉદાસીનતા વગેરે લક્ષણો થાય છે. પછી માંસક્ષય થવાથી શરીરનું વજન ઘટવું, મંદાગ્નિ, રક્તિનો અભાવ, ચામડી કાળી

પડી જવી, આખા શરીરનો રંગ ઊડી જવો; જિંઘ વધવી, સહેજ મહેનત કરતાં થાક લાગી જવો, હંડી ગરમી સહન ન થવી, કફની વૃદ્ધિ અને યકૃત અને બરોળની વિકૃતિ વગેરે લક્ષણો વધી જાય છે. આ ક્ષય પર નારસિંહ ચૂર્ણનું સેવન બહુ હિતકર છે; આ ચૂર્ણ પરહેજ સાથે ૨-૪ મહિના સુધી લેવું જોઈએ. રોગ જોટલો જૂનો હોય અને અશક્તિ જોટલી વધારે હોય તેટલી માત્રા ઓછી આપવી જોઈએ.

ખાંસી—પાચનક્રિયા મંદ પડવાથી શરીરની શક્તિ ઓછી થાય છે. પછી હંડો પવન લાગવાથી, સૂર્યના તાપમાં ફરી આવી હંકું પાણી પીવાથી, કફનો પ્રકોપ કરનાર આહારવિહાર કરવાથી કે જંતુઓનું આક્રમણ થવાથી કફ ધાતુ કૃપિત થઈ કાસ-ખાંસી થાય છે. જો પહેલી અવસ્થામાં તીવ્રતાને લીધે સૂકી ખાંસી રહેતી હોય તો તે અવસ્થામાં બિલામાવાળી ઔષધિ નથી અપાતી. પછી જ્યારે ખાંસીનો વેગ ઓછો થઈ જાય છે, કફ સફેદ અને સહેજ ચીકણો અને છે, અને રોગ જૂનો અને ચિરકારી બની જાય છે, ત્યારે આ ચૂર્ણનું સેવન કરાવવાથી દૂષિત કફ ઉત્પન્ન થતો અટકે છે. દૂષિત કફ સહેલાઈથી બહાર નીકળતો ન હોય તો આ ચૂર્ણ ઉપરાંત કફન ઔષધિઓ—કફકુહાર, શૂંગ-બસ્મ કે કફકર્તન અથવા ખીજ ઔષધિ આપવી જોઈએ.

સૂચના—જો ખાંસી સાથે તાવ પણ રહેતો હોય, તાવ ૯૯° થી વધારે થઈ જતો હોય, પેશાબ પીળો થતો હોય, હંડી લાગી કંવાડા ઊભા થઈ જતા હોય, તો આ ચૂર્ણ ન આપવું જોઈએ.

નબળાઈ—ઘડપણ આવતા વાતનાડીઓ શિથિલ થઈ જાય છે, રોગનિરોધક શક્તિ નબળી પડી જાય છે, પાચનક્રિયા મંદ પડી જાય છે, કોઈ કોઈને બરોળર જિંઘ પણ આવતી નથી, આજસ બરેહું રહે છે અને શરીર થાકેહું લાગે છે. જો તમાકુનું વ્યસન હોય તો કફ ધાતુ પણ દૂષિત થઈ જાય છે. એવી સ્થિતિમાં શિયાળામાં એકાદ મહિના આ ચૂર્ણ આપતાં રહેવાથી શરીર સ્વસ્થ અને બળવાન બની જાય છે.

કુષ્ઠ—બિલામામાં એક પ્રકારનું દાહક તેલ રહેલું છે. તે તેલ લોહીમાં જઈ પરસેવા મારફત ધીમે ધીમે બહાર નીકળતું રહે છે. આ કારણે ચામડી પર બહારના જંતુઓ થયા હોય તે આ ચૂર્ણના સેવનથી નાશ પામે છે. આ કારણે ગંજ, ચેતકુષ્ઠ, મણ, વિદ્રધિ અને દરાજ વગેરે ઉપકુષ્ઠ આ બધા પર કાયદો થાય છે.

નોંધ—જો માત્રા વધારે આપવામાં આવશે, ઊનાળો હશે, કે પિત્તપ્રકૃતિવાળાને આપવામાં આવશે તો ચામડી સૂકી થઈ જશે અને ખંજવાળ ઉત્પન્ન

યશે. કદાચ એવું થઈ જાય તો ચૂર્ણ આપવું બંધ કરવું અને નારિયેળનું કાપડું ખાવા આપવાથી અને કાપરેલ કે તલના તેલનું માલિસ કરાવવાથી ખંજવાળ મટી જાય છે.

બરેણની વૃદ્ધિ—પાયનક્રિયા મંદ પડવાથી કે થાકી જવાથી આમ ઉત્પન્ન થાય છે. પછી તેનું લોહીમાં શોષણ થઈ તાવ આવે છે. તાવમાં પરફેલ બરેણ ન પળાવાથી અથવા બીજા કારણથી વિષમન્વરના દિટાણુઓ બરેણમાં દાખલ થવાથી બરેણ વધે છે. તાવ મટ્યા પછી જો બરેણ વધેલી રહી ગઈ હોય, તાવ ન આવતો હોય અને પાયનક્રિયા નળણી હોય તો એવી સ્થિતિમાં આ ચૂર્ણ આપવામાં આવે તો લોહી મારફત બિસામાનું તેલ દાખલ થવાથી જંતુઓ નાશ પામે છે; પછીથી બરેણ પણ મટી જાય છે.

અર્શ—પાયનક્રિયા મંદ પડી જવાથી ઘણાને કબ્જિયાત રહે છે અને એથી પેટમાં વાયુ ઉત્પન્ન થાય છે. આ સ્થિતિમાં ચોગ્ય ઉપચાર ન થાય તો આદરો મઢે છે અને કબ્જિયાત થાય છે. તે પછી ગુદનસિકામાં રહેલી શિરાઓ પર મળ અને વાયુનું વજન આવવાથી અર્શ થાય છે. અર્શના મસા સૂકા અને ઠંડા થવાથી ડુબે છે તથા શરીર પાતળું અને નળણું પડી જાય છે. આ આદરો, કબ્જિયાત અને અર્શ પર આ ચૂર્ણ છાશ સાથે આપવામાં આવે છે. મરચાં વગેરે મસાલો, કઠોળ અને કબ્જિયાત કરનાર પદાર્થો ઓછા લેવાથી રોગ જસદી મટી જાય છે અને શરીર બળવાન બને છે.

પાંડુરોગ—પાયનક્રિયા દૂષિત થવાથી, પેટમાં કૃમિ થવાથી અને વિષમન્વર થવાથી રસ, રક્ત વગેરે ધાતુઓ પણ દૂષિત થઈ જાય છે. પછી લોહીમાં વર્ણદ્રવ્ય અને લોહીનું પ્રમાણ ઓછું થઈ જાય છે. એથી પાંડુરોગ અને હલીમક થાય છે. જો પેટમાં કૃમિ હોય તો પહેલાં કૃમિધ્વંસ ઓપધિ આપી તેને દૂર કરવા જોઈએ. જ્વરવિષ રહેલું હોય તો જ્વરધ્વંસ ઓપધિ આપી તેનું નિરાકરણ કરવું જોઈએ. આ રીતે ઉત્તાન દોષોને દૂર કરી લીન વિષને બાળવા, લોહી વધારવા અને શરીરને બળવાન બનાવવા માટે નારસિંહ ચૂર્ણ આપવામાં આવે છે.

શ્વાસ—શ્વસનસંસ્થામાં વિકૃતિ થવાથી શ્વાસરોગ, ઉત્પન્ન થાય છે. એનાં કારણોમાં કંઈ ધાતુની વિકૃતિ, શુક્રક્ષય અને પાયનક્રિયા દૂષિત થવી એ મુખ્ય છે. આ ત્રણે કારણો પર આ ચૂર્ણની સારી અસર થાય છે. આ કારણથી કંઈ પ્રધાન શ્વાસ મટી જાય છે. જો ધૂમ્રપાનનું વ્યસન હોય અને ચાતુ રહે તો આ ચૂર્ણ લેવાથી પૂરો ફાયદો મળતો નથી. જો કંઈ વગરનો સૂકો પિત્તપ્રધાન શ્વાસ હોય તો સડેજ પણ શ્રમ સહન નથી થતો. શ્રમથી હૃદયમાં થડકારા થતા હોય તો તેની પર આ ચૂર્ણની કાંઈક અસર થાય છે.

પીનસ—ભિલામાનું તેજ જેવી રીતે તૈલપ્રચિઓમાંથી બહાર નીકળે છે તેવી રીતે શ્વાસ મારફત પણ શરીરમાંથી બહાર નીકળે છે. એ વખતે શ્વાસન-યંત્રમાં કે નાસાપથમાં રહેલા જંતુઓ, કદ્દ અને માંસકોથનો નાશ થાય છે. આ કારણથી પીનસ રોગમાં પણ આ ચૂર્ણથી ફાયદા થાય છે. સાથે સાથે જરૂર પ્રમાણે નસ્ય વગેરે બાહ્ય ઉપચાર પણ કરતા રહેવું જોઈએ.

ભગંદર—રોગ નવો હોય અને ગુદ્ધારની રક્તમાહિનીઓ બહુ લાંબે સુધી દૂષિત ન થઈ હોય તો બાહ્ય ઉપચાર (મરબદવેલના કદ્દની પોટીસ) સાથે આ ચૂર્ણ આપવામાં આવે તો પર ચતું અટકે છે અને માંસકોથમાં પણ ફાયદો થાય છે. કારણ ભિલામાનું તેજ પરમાં રહેલા જંતુઓ અને કોથમાં ઉત્પન્ન થયેલા કૃમિઓનો નાશ કરે છે. આ ક્રિયા આંતરડાંમાંથી ભિલા-માનું તેજ બહાર નીકળવાથી થાય છે.

અશ્મર—યકૃતપિત્તની રચનામાં વિકૃતિ થવાથી કે યકૃતપિત્ત ગાદું બનવાથી અશ્મર દ્રવ્ય ઉત્પન્ન થાય છે. પછી આ દ્રવ્ય મૂત્રપિંડ કે મૂત્રાશયમાં ભેગું થવાથી પથરી બને છે. આ ચૂર્ણ આ અશ્મરના કારણરૂપ પિત્તની રચનાને સુધારે છે. એ કારણથી પથરી ચતી અટકાવવા માટે આ ચૂર્ણ હિતકર છે.

ઉદરરોગ—ધણે ભાગે અગ્નિમાંથી થયા પછી ઉદરરોગ થાય છે. પાચન-ક્રિયાની વિકૃતિ સાથે ખીજ સહાયક અવયવો કે ધાતુની વિકૃતિના ભેદ અનુસાર ઉદરરોગના જુદા જુદા ૮ પ્રકાર થાય છે. આ ૮ પ્રકારોમાંથી વાતોદર, કફોદર, યકૃદાસ્થુદર અને પ્લીહોદરની શરૂઆતની અવસ્થામાં આ ચૂર્ણ સહાયક ઔષધિ-રૂપે વાપરી શકાય છે. કારણ ભિલામા, ત્રિવ્રકમૂળ અને ત્રિકટુની અસર યકૃત અને પ્લીહાની ક્રિયા પર અને વાત અને કફની વિકૃતિ પર થાય છે. એ ઉપરાંત શતાવરી, ગોખરુ અને તલ પણ વાનનાડીઓને પ્રુષ્ટિ આપે છે.

પ્રમેહ—શાસ્ત્રમાં પ્રમેહના ૨૦ પ્રકાર કલા છે. આ બધા પર આ ચૂર્ણ વપરાય છે એવું નથી કહી શકાતું. હસ્તિમેહ (Polyuria) જેમાં પેશાબ ખૂબ વધારે પ્રમાણમાં થાય છે, વધારે વાર થાય છે અને રાત્રે વારંવાર ઊઠવું પડે છે, એમાં આ ચૂર્ણના સેવનથી પેશાબ વધારે ઉત્પન્ન થતો અટકી જાય છે. જો તાવ વગેરેની ગરમીથી પેશાબમાં આમ, કદ્દ કે લસિકા જતી હોય તો તેને મટાડવામાં આ ચૂર્ણ મદદ કરે છે. આ રીતે શુક્રાશયમાં ગરમી થવાથી શુક્ર પાતળું થઈ શુક્રમેહ થઈ ગયો હોય (શુક્ર પેશાબ સાથે બહાર નીકળતું હોય) તો આ ચૂર્ણના સેવનથી વિંચ નાશ પામી તે પણ મટી જાય છે.

જો પ્રમેહોમાં મૂત્રાશય અને મૂત્રપિંડ પોતાના કાર્ય બરોબર ન કરી શકતાં હોય એવા પ્રમેહોમાં કે મૂત્રકૃચ્છમાં આ ચૂર્ણ આપવું હિતકર નથી.

મધુમેહ—માં વધત પરથી અમાશયનો અંકુશ બીજી જવાથી વધત નિરંકુશ બની બહુ વધારે સાકર ઉત્પન્ન કરે છે. આમાં વિકૃતિ ખીટી જાતની હોય છે. એટલા માટે આ વિકૃતિ પર આ ચૂર્ણ વપરાતું નથી.

સામાન્ય રીતે બિલામા વાતજન્ય અને કફજન્ય વિકૃતિ પર દાયદાકારક છે. આ ચૂર્ણમાં એ મુખ્ય ઔષધિ છે. સાથે સાથે ચિત્રકમૂળ, ત્રિકટુ વગેરે સહાયક ઔષધિઓમાં પણ વાતકફનો નાશ કરવાનો ગુણ રહેલો છે. એટલા માટે વાયુ અને કફની વિકૃતિથી ઉત્પન્ન થનારા રોગોના પૂર્વરૂપ પર અને પહેલી અવસ્થામાં આ ચૂર્ણ વપરાય છે.

પિત્તના પ્રકોપમાં સામાન્ય રીતે બિલામા, ચિત્રકમૂળ, ત્રિકટુ વગેરે ઔષધિઓ નુકસાન કરે છે. પરંતુ આ ઔષધિઓની ઉમ્મતા દૂર કરવા માટે અને પિત્તનું શમન કરવા માટે ગજો, શતાવરી, વિદારીકંદ, સાકર અને ઘી મેળવેલાં છે. એટલે વાયુ અને કફની પ્રધાનતા સાથે ગોણુ પિત્તપ્રકોપ હોય તો આ ચૂર્ણ વાપરી શકાય છે. પિત્તપ્રકોપ પર ગજોને બદલે ગજોનું સત્ત્વ અને બિલામાને બદલે બિલામાનો મગજ (ગોડખી) વાપરવો વધારે હિતકર ગણાયો.

આ ચૂર્ણમાં શતાવરી, ગોટા ગોખરુ, છોડા સાથેનાં તક્ષ, વિદારીકંદ અને વારાહીકંદ એ બધી ઔષધિઓ મેળવવાથી આ ચૂર્ણ રસાયન, વીર્યવર્ધક અને કામેત્તેજક ગુણુ બતાવે છે. ખરું જોતાં કામેત્તેજના માટે નવયુવકોને આ ચૂર્ણ ન આપવામાં આવે તો સારું. કારણુ જોટલી કામેત્તેજના થાય છે તેટલો શુક્રનો વ્યય થાય છે અને પરિણામે નુકસાન થાય છે.

કષ્ઠાર્તવ—કોઈ સ્ત્રીઓને રજોદર્શન ક્વચિત્ આવતું હોય તે વખતે દુખાવો થતો હોય અને રજ ઓછું આવતું હોય, અને પછી એને લીધે શરીરમાં અશક્તિ, પાંડિતા, માથામાં દરદ થવું, દષ્ટિમંદતા, મંદાન્નિ, અરચિ, કબજિયાત, આગસ રહેવું અને પ્રદર વગેરે લક્ષણો થતાં હોય, તો તેવી સ્ત્રીઓને નારસિંહ ચૂર્ણ આપવાથી ફાયદો થાય છે.

અનાર્તવ—કેટલીક નવયુવતીઓને ઉંમર થવા છતાં પણ બીજાશય કે આખી પ્રજનનસંસ્થાનો યોગ્ય વિકાસ ન થવાથી રજોદર્શન શરૂ થતું નથી. એવી યુવતીઓનો દેખાવ નાની છોકરીઓ જેવો લાગે છે, શરીર પાતળું અને ફિક્કું હોય છે, તેમજ સ્તન ભરાતાં નથી. એવી સ્ત્રીઓને આ ચૂર્ણ ત્રિજંગમરસ અને મધુમાસિની વસંત સાથે આપાય છે.

સૂચના—(૧) જો બિલામા, બિલ્વટી, ગોં આવતું, છાતીમાં બળતરા, મોંમાં કફવાશ, ખૂબ પરસેવો, બહુ ગરમી (ઉષ્મા), વ્યાકુળતા, બિંબનો નાશ અને વધારે કોષ વગેરે પિત્તનાં લક્ષણો પ્રબળ હોય તો આ ચૂર્ણ ન આપવું જોઈએ.

(૨) બહુ મુમાદરી, વધારે તડકામાં ફરનારા અને વધારે અગ્નિનું સેવન કરનારાઓને આ ચૂર્ણ ન આપવું જોઈએ તેમજ શરદ-ઋતુ અને ઉનાળામાં પણ આ ચૂર્ણ ન વાપરવું જોઈએ

(૩) આ ચૂર્ણ લેતી વખતે વધારે મરચા વગેરે ગરમ પદાર્થ, ગરમ ગરમ ચા વગેરે પીણા, માસાહાર, જીસમાગમ, ચિંતા અને ક્રોધથી બની શકે તેટલું દૂર રહેવું જોઈએ

(૪) સૂકી ખાસી, પ્રત્યક્ષાસ (૨૬ વગરનો આસપ્રકોપ) અગ્નિપિતા, નવો તાન, અતિસાર, સમહણી, મરડો, જીઘનો નાગ, વિદ્યવાહ્યર્થ, મૂનકૃમ્મ, વીર્યનું પાતળાપણું અને બહુ ગરમી આ રોગવાળાઓને નારસિદ્ધ ચૂર્ણ ન આપવું જોઈએ.

(૫) ૧૬ વર્ષથી ઓછી ઉંમરવાળાઓને આ ચૂર્ણ ન આપવું જોઈએ. તેમજ સગર્ભા સ્ત્રી અને બહુ વૃદ્ધ માણસોને પણ ન આપવું જોઈએ.

(૬) આ ચૂર્ણ આપતી વખતે વારંવાર મૂત્રનું પરિમાણ અને રંગ પર ધ્યાન આપતા રહેવું જોઈએ જો મૂત્ર બહુ ઓછું થઈ જાય, રંગ બાન-પીળો થઈ જાય, બહુ પરસેવો થતા માટે અને દાહ ચાપ તો તરત બંધ કરવું જોઈએ અને વિનાશના શમન માટે નારિયેળનું પાણી પાવું જોઈએ

(૪૮) વૈશ્વાનર ચૂર્ણ

વિધિ—મિધવ અને અજમોદ ૨-૨ ભાગ, અજમોદ ૩ ભાગ, સૂદ ૫ ભાગ અને મોગી હરડે ૧૨ ભાગ લેવી અને બધાને મેળવી બારીક ચૂર્ણ કરવું (સૂત્ર)

માત્રા—૪-૬ માત્રા દિવસમાં ૨ વાર દહીંની તર, કાણ, મરો, ઘી કે કાકરવરણા પાણી સાથે આપવું.

ઉપયોગ—આ ચૂર્ણ ઉત્તમ દીપન, પાચન અને સારક છે, તેમજ આમ વાત, ગુલ્મ, હૃદયનું ભારેપણું, જસ્તિમાં ફાવા, બરોળ, આખા શરીરમાં વીંછી કરડ્યા જેવી પીડા થવી, આદરો, અર્શ વગેરે ગુદાના રોગ, મળમૂત્રની કમજીર પાત, ઉત્તરરોગ, હાથપગની નસો ખેંચાવી વગેરે રોગો નાશ કરે છે આ ચૂર્ણ વાયુની ગતિને અનુનોમ કરે છે

(૪૯) અજમોદાદિ ચૂર્ણ

વિધિ—અજમોદ, વાવજિ, મિધવ, દેવદાર, ચિત્ર ના મૂળ, પીપળામૂળ, વરિયાળી, પીપર અને મરી ૧-૧ તોનો, હીમજ ૫ તોના, વરધારો ૧૦ તોના અને સૂદ ૧૦ તોના લેવી. આ બધાને મેળવી બારીક વચગાળા ચૂર્ણ બનાવવું.

(શા. સં)

માત્રા—૩ થી ૪ માસા દિવસમાં ૨ વાર ગરમ પાણી સાથે આપવું.

ઉપયોગ—આ ચૂર્ણ આમવાત, સંધિવા, ગૃધ્રંસી, કમર, ગુદા, પીઠ અને પેટની ચળ, અનેક જાતના વાનરોગ, સોજા અને કફદોષને મટાડે છે.

(૫૦) કૃમિદા ચૂર્ણ

વિધિ—કાકચનાં બી, ખાખરાનાં બી, દિરમાણી અજમેા, કપીલો અને વાવડિંગ સરખે બાગે લઈ ઝીણું ચૂર્ણ કરવું.

માત્રા અને ઉપયોગ—૨ થી ૩ માસા દિવસમાં ૩ વાર ગોળ મેળવી સહેજ ગરમ પાણી સાથે લેવું અને બીજા દિવસે સવારમાં દિવેલનો ગુલાબ લેવાથી બધી જાતના પેટના કૃમિઓનો નાશ થાય છે.

(૫૧) હિસ્ટીરિયાનાશક ચૂર્ણ

વિધિ—સેકેલી હિંગ ૨ તોલા, વજ ૨ તોલા, જટામાંસી ૨ તોલા, કઠ ૪ તોલા, મંચળ ૪ તોલા, વાવડિંગ ૧૬ તોલા આ બધાંને મેળવી ઝીણું વજ્રગાળ ચૂર્ણ કરવું.

માત્રા—૧ થી ૩ માસા દિવસમાં ૩ વાર ઠંડકરવરણ પાણી સાથે આપવું.

ઉપયોગ—આ ચૂર્ણ ધીરજથી ૧-૨ મહિના સેવન કરવાથી હિસ્ટીરિયા રોગ મટે છે, અને પેટનો વાયુ, જીંઘ ન આવવી વગેરે દોષોનું પણ શમન થાય છે.

આ ચૂર્ણમાં મુખ્ય ઔષધિ હિંગ છે. હિંગ હિસ્ટીરિયા અને બીજા આક્ષેપ-જનક રોગોમાં બહુ હિતકારક છે. અને હિસ્ટીરિયાની બધી અવસ્થાઓમાં વાપરી-શકાય છે. ગર્ભાશયના વિકારથી થનારા કંપવાત અને અપરમાર પર પણ એ ફાયદો કરે છે.

વજ અને જટામાંસી વાતશામક અને મગજને માટે બહુ લાભદાયક છે. આ ઔષધિઓથી હિસ્ટીરિયાવાળા સ્ત્રીને ત્રાસ ઓછો થાય છે, અને જીંઘ પણ આવી જાય છે. કઠ આમાશય વગેરે સ્થાનોના દોષો ઓછા કરે છે, અને આક્ષેપ મટાડનાર છે. મંચળ અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરનાર અને દોષોનું પાચન કરનાર છે. વાવડિંગ ઉદર-મંશોષક છે.

(૫૨) પ્રદરાંતક ચૂર્ણ

વિધિ—ચીકણી સોપારી, માગુફળ, કાંટાવાળા તાંદળજાનાં મૂળ, ધાવડીનાં ફૂલ, સોનાગરુ, મોચરસ, પઠાણી લોદર અને રાજ આ બધાંને સમભાગે લઈ ખારીક ચૂર્ણ કરવું. પછી બધાંની બરાબર સાકર મેળવવી.

માત્રા—૬ માસાથી ૧ તોલો દિવસમાં ૨ વાર ચોખ્ખાના ધોવણ સાથે આપવું.

ઉપયોગ—આ ચૂર્ણ ગર્ભાશય વગેરે પ્રજનનતંત્ર પર શામક વ્યસર કરે

છે. આ ચૂર્ણના સેવનથી બધી જાનના રક્તપ્રદર, અને મ્વેતપ્રદર મટે છે અને ગર્ભાશય અને બીજાશય દૃઢ બને છે.

પ્રદરના મ્વેત અને રક્ત બે મુખ્ય ભેદ છે. બીજી રીતે પાણી જેવો ગરમ સાવ, ગાદો સફેદ સાવ, પીળો સાવ, રક્તસાવ અને દુર્ગંધ મારતો પરવાળો સાવ એ પાંચ પ્રકાર છે. રોગની શરૂઆતમાં ગરમી કે પ્રદાહ થવાથી પાણી જેવો પ્રવાહી સાવ થાય છે. આ રોગ જૂનો કે ચિરકારી થવાથી ગાદો સફેદ સાવ થાય છે. જૂની અવસ્થામાં સાવ પીળો થઈ જાય છે. કેઈ રક્તવાહિની સાથે મંમંધ હોવાથી કે બીજાશયમાંથી આવનાર નસિકામાંથી લોહી કે રજપુક્ત સાવ થાય છે. ગર્ભાશયમાં કર્કરેદાટ થવાથી સાવ લોહીવાળો બની જાય છે. બીજાશય, બીજવાહિની, ગર્ભાશય કે પ્રજનનમાર્ગમાં ક્ષત થઈ પરુ થવાથી કે વિદ્રધિ થવાથી પરવાળો ગંધાતો સાવ થાય છે. આમાંના પહેલા ત્રણ પ્રકાર પર આ ચૂર્ણ વપરાય છે. એવા લોહીવાળા પ્રકારમાં કર્કરેદાટ કે વધારે વિકૃતિ ન હોય અને રોગ બહુ જૂનો ન થયો હોય તો તેના પર પણ આ ચૂર્ણ ફાયદો કરે છે.

નોંધ—(૧) જે ગર્ભાશયમાં મધસંગ્રહ વધારે હોય અથવા જંતુઓનો પ્રકોપ હોય તો ઉત્તરઅસ્થિથી ગર્ભાશય ઘોના રહેલું જોઈએ. ઘોવા માટે અને પાંચમા પ્રકારમાં તૈક્વસ્થિ માટે કેઈ પણ સ્ત્રી ચિકિત્સકની સલાહ લેવી જોઈએ.

(૨) દાઢ, ગરમ ગરમ આ, બહુ ગરમ મસાકા, રાઈ વગેરે દાહક પદાર્થો અને લાંબે વખતે પચનારો ખોરાક ન લેવો જોઈએ. ગર્ભાશય શિથિલ થયેલું હોય ત્યારે બ્રહ્મચર્ય પાળવું હિતકર છે.

આ ચૂર્ણના બધાં દ્રવ્યો કપાય રસવાળા અને ત્રાહી છે. માટે મંદામિ-વાળાને માત્રા ઓછી આપવી જોઈએ. કારણ હરડે સિવાયની બધી કપાય રસ-વાળા ઔષધિઓ ઘણું કરીને પાચનક્રિયા મંદ પાડે છે. પરંતુ કપાય રસ અને ત્રાહી ગુણવાળા ઔષધિઓ મોટે ભાગે શામક અસર કરે છે. આ પ્રયોગની ઔષધિઓની શામક અસર સુખ્યત્વે પ્રજનનચક્ર પર થાય છે.

સૂચના—જે પ્રદરના સાવમાં ગર્ભાશયમાં સડો હોવાથી મડદા જેવી ગંધ આવતી હોય તો એની પર આ ચૂર્ણ ન આપવું જોઈએ.

(૫૩) ચંદનાદિ ચૂર્ણ

વિધિ—ઘોણું ચંદન, જટામાંસી, લોધર, ખસ, કમળકેસર, માકર, નાગ-કેસર, બીલીનેા ગર્ભ, મોચ, મૂંદ, વાળો, કાળીપાટ, કડાજાય, ધાવડીનાં ફૂલ, ઉદ્બલ, અતિવિપા, રસવંતી, કેરીની ગોટલીની મીંજ, જાંબુના ફળિયાની મીંજ, મોચરમ, કમળકાંડીની મીંજ, રીસામણી, કાગડી એવચી અને દાડમજાત, આ બધી ઔષધિઓ સરખે ભાગે લઈ ખાંડી વજ્રગાળ ચૂર્ણ કરી લેવું. (ભિ. ૨.)

માત્રા—૪ થી ૬ માસ દિવસમા ૨ વાર લેવું ઉપર ૫-૧૦ તોના ચોખા ના ધોવણુમા ૩ માસ મધ નાખીને પીવું

ઉપયોગ—આ ચૂર્ણના સેવનથી બની જતના બર્ધક પ્રદર, રક્તાતિમાર, રક્તાર્શ અને રક્તપિત્ત રાગ ૧૫-૨૦ દિવસમા મરી જાય છે

આ ચદનાદિ ચૂર્ણમા ગર્ભાશય પર શામ- અમર કરવા ઉપરાંત ચોટેલા આમ-મન (ગર્ભાશયમા ભેગો થયેલો પ્રદર-મન) અને ક્ષુ વગેરેને છુટા પાડી બહાર કાઢી નાખવાનો ગુણ રહેલો છે તેમજ આ ચૂર્ણમા ચદન, જટામામી વગેરે સુગંધી જતુન દ્રવ્યો મુખ્ય છે એટલા માટે જતુવિપના પ્રકોપથી ઉત્પન્ન થનાર પ્રદાહમાથી થનાર લોહીના કે પરના સાવ માથેના નવા પ્રદર પર આ ચૂર્ણનો કવાય, કટકડીનું પાણી કે બોરિષ એસિંચી શુદ્ધ થાય છે કટકડીના પાણીથી ગર્ભાશય શુદ્ધ થાય છે અને મઠેચાય પણ છે માટે ગર્ભાશય શિથિલ થાય ત્યારે કટકડીનું પાણી વાપરવું વધારે હિતકર છે.

પ્રદરની માદુર રમ્તસાવનાગા અતિમાર, અર્શ અને રમ્તપિત્તમા શામક અસર માટે અને લોહી બધ કરવા માટે આ ચૂર્ણ અપાય છે રક્તાતિમારમા ચોખાની પવાગૂ, રમ્તાર્શમા મઠો અને રક્તપિત્તમા આમળાનું હિમ કે કાટનું અનુપાન આપવાથી જલદી કાયદો થાય છે

(૫૪) પુધ્યાનુગ ચૂર્ણ

વિધિ—કાળાપાટ ૨ ભાગ જાણુના કગિયાનો ગર્ભ, કેરીના ગોટનાની મીંજ, પાનાણુભે- રસવતી, મોચરસ, રિસામણી કડાછાન, કેમર, અતિવિપા, નાગર મોચ, બીનીનો ગર્ભ, લોધર, સોનાગેરુ કાપડળ, મરી સૂક, દ્રાક્ષ, રતાજળી, ટેકુની છાન, હરજવ અનતમૂળ, ધાવડીના ફૂન, જેડીમધ અને સફેદ માકની છાન આ દરેક ૧-૧ ભાગ નહ ચૂર્ણ કરી લેવું (ચ સં.)

માત્રા—૧૧ થી ૩ માસ દિવસમા ૨ વાર લેવું ઉપર ચોખાનું ધોવણુ મધ મેળવી પીવું અથવા લોધરનું ચૂર્ણ દ્વિધમા મેળવી તેની સાથે લેવું

ઉપયોગ—આ ચૂર્ણના સેવનથી બધી જાતના શ્વેત, નીન પીત અને રક્તપ્રદર ચોનિદોષ, રજોદોષ રક્તાતિસાર અને અર્શ મટે છે 'ચરમ્સહિતા ના કર્તાએ આ વનસ્પતિઓ મુખ્ય નક્ષત્રમા લાવવાનું લખ્યું છે

(૫૫) રજઃપ્રવર્તક ચૂર્ણ

વિધિ—ભારગમૂળ, મરી, પીપર અને સૂક દરેક ૮-૮ માસા અને સેકેલી હિંગ ૩ માસા લેવી આ બધાને વાગી ઝીણું ચૂર્ણ કરી લેવું

માત્રા—૨ થી ૩ માસા બાહી ૧ તોનો અને કાળા તન ૫ તોનાના કવાય

ની સાથે મહિના આવવાના ૧૦ દિવસ પહેલાંથી રોજ સવારે મહિનો આવતાં સુધી આપવું.

ઉપયોગ—આ ચૂર્ણના સેવનથી માસિક અટકાવ નિયમિત રીતે આવવા માંડશે અને તકલીફ નહિ પડે. અટકાવ આવે એટલે ચૂર્ણ આપવું બંધ કરી દેવું. આ-રીતે ૪-૬ મહિનાં સુધી આપતા રહેવાથી માસિક ધર્મની અટકાવ, ગળ, કમરમાં દુખાવો, અરુચિ, બેચેની વગેરે દ્વિપિત રક્તની વિકૃતિથી થનાર પીડા દૂર થાય છે.

બીજાશયનસિક્કામાં અવરોધ થવાથી રજઃસ્ત્રાવમાં કષ્ટ થાય છે અને પૂરો સ્ત્રાવ નથી. થતો ત્યારે એનાથી માથું ભારે રહેવું અને માથામાં દરદ, દાંડિની મંદતા, મંદાગ્નિ, શરીરમાં અશક્તિ અને પાંડુતા વગેરે લક્ષણો થાય છે. આ વિકાર પર આ ચૂર્ણ અપાય છે.

નોંધ—આ ચૂર્ણ સામાન્ય રીતે ૧૫ થી ૩૫ વર્ષની ઉંમરની સ્ત્રીઓને અપાય છે. ૫૦ વર્ષની ઉંમરે રજોદર્શન ઘણેભાગે બંધ થાય છે. એ વખતે થનારા વિકારો પર આ ચૂર્ણ ન વાપરવું જોઈએ. જો સ્ત્રીનું શરીર નબળું હોય, પાંડુ-રોગ પછું થયેલો હોય તો રજોદર્શનના પાંચમા દિવસથી સુવર્ણમાસિની વસંત અથવા તો લોહવાળા ઔષધિ ૧૫-૧૫ દિવસ સુધી આપતા રહેવું જોઈએ.

રજોદર્શન વખતે કબજિયાત ન રહેવી જોઈએ. ખોરાક હલકો અને પૌષ્ટિક લેવો. ત્રણ દિવસ સુધી સ્નાન ન કરવું. આંખોને બહુ શ્રમ ન આપવો. શાંતિથી સૂઈ રહેવું વધારે હિતકર છે.

સૂચના—જો સ્ત્રીને રજોદર્શન વખતે કબજિયાત હોય તો સોનામુખી કે સ્વાદિષ્ટ વિરચનથી પેટ સાફ કરવું જોઈએ. નહીંતર રજઃસ્ત્રાવ પૂરેપૂરો નહિ થાય.

(૫૬) રક્તપ્રદરરિપું ચૂર્ણ

વિધિ—જૂના બિનનાં કપડાં અથવા બિનને બાળી કાળી રાખોડી કરી લેવી. રાખ સફેદ ન થઈ જવી જોઈએ. ખુસ્કા મેદાનમાં બાળવા અને ધુમાડો નીકળતો બંધ થાય એટલે ટાંકી દેવું.

માત્રા—૧ થી ૩ માસા દિવસમાં ૨ વાર ઠંડા પાણી સાથે આપવું.

ઉપયોગ—આ ચૂર્ણના સેવનથી બ્લૉકર રક્તપ્રદર મટે છે. મોટી મોટી દવાઓથી સારા ન થયેલા દરદીઓ આ દવાથી સારા થઈ ગયા છે. આ ચૂર્ણ ૬ માસા કેકરવરણા પાણી સાથે પાવાથી પેટની ગળ પર પણ તરત દાવદો થાય છે.

(૫૭) શૃંગ્યાદિ ચૂર્ણ

વિધિ—કાકડાશિંગ, અતિવિપા, નાગરગોય, સૂંઠ, મરી, પીપર, હરડે, બહેડાં, આમળાં, બેલી બોંયરિંગણી, પુષ્કરમૂળ, મીઠું, સંચળ, સિંધવ, બિડલાણ

અને જવખાર એ બધું સમભાગે લઈ વાટી ચાળી લેવું. (ધન્યંતરિ)

માત્રા—૧ થી ૩ રતી દિવસમાં ૩ વાર ગરમ પાણી અથવા મધ સાથે. મોટા માણસને ૧ થી ૩ માસા આપવું.

અનુપાન—દકને બહાર કાઢવા માટે મધ સાથે, તાવ પર કોદવરણ પાણી સાથે, દાંત નીકળતા હોય તેની પીડા પર મધ સાથે, વરાધમાં દકનો પ્રકોપ વધારે હોય ત્યારે હૃદયને સદાયક કેપે બળ આપવા માટે અગ્રદબરમ અને શૂંગ-બરમ સાથે, અનાજ ખાનાર બચ્ચાને દકનો પ્રકોપ યાવ તેની પર અળસીના ચૂપ સાથે આપવું.

ઉપયોગ—આ ચૂર્ણ બાળકોની છાતીમાં દૈનિક જાતની ખાંસી, કબજિયાત, દાંત આવતી વખતે થતી હેરાનગતિ, વરાધ, લીલા-પીળા ઝાડા, તાવ વગેરે રોગો મટાડે છે. બાળકો માટે બહુ દાયદાકારક છે. તેથી જ રીતે મોટાઓ માટે પણ હેડકી, શ્વાસ, બિધ્વંવાયુ, કાસ, અરુચિ. સજેખમ વગેરેમાં પણ બહુ ઉપયોગી છે.

(૫૮) પિરપહ્યાદિ ચૂર્ણ

વિધિ—પીપર, નાગરભોય, અતિવિપા અને કાકડાશિંગ આ બધી ચીજો સરખે ભાગે લઈ ઝીણું ચૂર્ણ કરવું. (શા. સં.)

માત્રા—૧ થી ૨ રતી દિવસમાં ૨ થી ૩ વાર બાળકોને માના ધાવણ સાથે અથવા મધ સાથે ચટાડવું.

ઉપયોગ—આ ચૂર્ણથી બાળકોના તાવ, ઝાડા, સજેખમ, બેલદી, શ્વાસ, કાસ વગેરે રોગો મટે છે. આ ચૂર્ણને ‘ધનાદિ ચૂર્ણ’, ‘મુસ્તાદિ ચૂર્ણ’ અને ‘બાલચાતુર્ભદ્રિકા’ પણ કહે છે. બાળકો માટે આ બહુ હિતકર દવા છે.

(૫૯) કેશરાદિ ચૂર્ણ

વિધિ—કેસર ૧ તોલો, બયલ્ફળ ૧ તોલો, તજ ૨ તોલા, લવંગ ૬ માસા, એલચી ૩ માસા, શુદ્ધ ચાક ૫ તોલા અને સાકર ૧૬ તોલા લેવી. આ બધાને મેળવી ઝીણું વચ્ચગાળ ચૂર્ણ કરવું.

માત્રા—૨ થી ૪ રતી દિવસમાં ૩ વાર મધ અથવા ધાવણ સાથે આપવું.

ઉપયોગ—આ ચૂર્ણ બાળકોના ઝાડા, મરડો અને પેટના દુખાવા માટે બહુ ઉપયોગી છે. મોટા માણસોને યોગ્ય માત્રામાં અપાય છે.

(૬૦) બાલધોરકાસક ચૂર્ણ (જોખટ્ટી)

વિધિ—કાળી તમાકુનાં પાનના ઝાંડા ૨૦ તોલા સાફ કરીને લેવા. ઝાંખનો ભાગ આવ્યો હોય તો તે કાઢી નાખવો. પછી તેના ૧-૧ ઈંચના ટુકડા કરી માટીના વાસણમાં ચૂકી બાળી દેવા. ધુમાડો નીકળતો બંધ થઈ જાય એટલે ઉપર

ઢાંકણું મૂકી દેવું. એટલે ઝાંઝાના કાપલા થઈ જાય છે, રાખોડી ન થઈ જવી જોઈએ. પછી સિંધવ ૨૦ તોલા લઈ તેની સાથે મેળવવો. બંનેને બારીક ખાંડી વસ્ત્રગાળ કરી મજબૂત ડાટાવાળી શીશીમાં ભરી દેવું. બાળવા, ખાંડવા અને શીશીમાં ભરવાનું કામ એક જ દિવસમાં કરી લેવું જોઈએ; નહિ તો ભેજ લાગી દવા નિર્મળ થઈ જશે. (આ. નિ. મા.)

માત્રા—૧ થી ૩ રતી દિવસમાં ૩ વાર આપવું.

અનુપાન—બાળકોના શ્વાસ, જ્વર, અને અતિસાર વગેરે ઉપદ્રવોમાં નાગર-વેશનું ૧ પાકું પાન અને ૧ થી ૨ રતી અજમો લઈ થોડા પાણી સાથે બારીક વાટવાં. પછી ગાળી લઈ ડોકરવરણું પાણી કરી તે સાથે આ દવા મેળવી પાછ દેવી. જિંટાટિયામાં નાગરવેશનું ૧ પાન અને છોડા સાથે ૨ એકથી મેળવી પાણી નાખી બારીક વાટવું. પછી ગાળી લઈ તે પાણી ડોકરવરણું કરી તેમાં દવા મેળવી દિવસમાં ૨-૩ વાર પાવું. સામાન્ય ખાંસીમાં મધ સાથે ચાટવું.

ઉપયોગ—આ ચૂર્ણના સેવનથી બાળકોનું જિંટાટિયું, સાદી ખાંસી, શ્વાસ, તાવ, અતિસાર, પીળા રંગના ઝાડા વગેરે રોગો બહુ જલદી મટે છે.

(૬૨) બાલઅતિસારહર ચૂર્ણ (ગુલાબી)

વિધિ—કેરીના ગોટલાની મીંજ, જાંશુના ફળિયાની મીંજ, મોચરસ અને વાળો દરેક ૧૦-૧૦ તોલા અને શુદ્ધ હિંગળોક ૧ તોલો લેવો. બધાને ખાંડી કરી વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી લેવું. કેરીની ઋતુમાં બનાવવાથી ચૂર્ણ સારું બને છે. પછી વધારે શુણ્કારી નહિ બને. (આ. નિ. મા.)

માત્રા—૧ થી ૩ રતી દિવસમાં ૩ વાર પાણી સાથે આપવું.

ઉપયોગ—આ ચૂર્ણના સેવનથી બાળકોના ઝાડા, મરડો, તાવ વગેરે મટી જાય બાળક પુષ્ટ બને છે.

(૬૨) બાળમિત્ર ચૂર્ણ

પહેલી વિધિ—કમળકેસર, રિસામણી, ધાવડીનાં ફૂલ અને મોચરસ સરખે ભાગે મેળવી ચૂર્ણ કરી લેવું. (જુદ.)

માત્રા—૧ થી ૩ રતી દિવસમાં ૩ વાર પાણી અથવા મધ સાથે આપવું. અથવા પાણીમાં ઉકાળી, ગાળીને પાવું.

ઉપયોગ—આ ચૂર્ણ બાળકોનાં આંતરડાંની ઉમ્મતાનું યમન કરી રક્તાતિસારને તરત મટાડી દે છે.

બીજી વિધિ—લોધર, ઈંદ્રજવ, ધાણા, આમળાં, નાગરમોચ અને વાળો સરખે ભાગે મેળવી ઝીણું ચૂર્ણ કરવું.

માત્રા—૧ થી ૩ રતી દિવસમાં ૩ વાર મધ સાથે ચટાડવું.

ઉપયોગ—આ ચૂર્ણ બાળકોને મરડો, પેટનો દુખાવો અને તાવ મટાડે છે.

ત્રીજી વિધિ—૧૦ તોલા કડુ લાઈ નાના નાના ટુકડા કરી તવા પર નાખી ધીમે આંચે સેકવા, અને બળી ન જાય તેનું ધ્યાન રાખવું. કડછી વતી હલાવતા રહેવું. સારી રીતે સેકાઈ જાય એટલે ઉતારી લેવું. ઠંડું પડ્યે ઝીણું ચૂર્ણ કરી લેવું. મૂળ ગ્રંથકારે આ ચૂર્ણનું નામ 'કડુભર્ગિત ચૂર્ણ' રાખ્યું છે. (આ. ઓ.)

માત્રા—૧ થી ૬ રતી દિવસમાં ૩ વાર ઠાકરવરણા પાણી સાથે આપવું. અથવા મંદૂરભસ્મ મેળવી ગોળ સાથે આપવું.

ઉપયોગ—આ ચૂર્ણ બાળકોની યકૃતની તૃદ્ધિ, કળાજિયાત, તાવ, સુરતી, ઉદરવિકાર, મોળે વગેરે ૪-૬ દિવસમાં જ મટાડે છે. મોટા માણસોને ૧ થી ૨ માસા ચૂર્ણ આપવું જોઈએ.

બાળકોને શરદી લાગવાથી અથવા માના આહારવિહારમાં ખૂબ થવાથી કે ભેંસ વગેરેનું દૂધ પાવાથી યકૃતતૃદ્ધિ થઈ તાવ આવે છે. પછી પેટમાં ભાર લાગે છે. કળાજિયાત, ઉત્સાહનો અભાવ અને નિરતેજતા વગેરે લક્ષણો દેખાય છે. આ સ્થૂગમાં આ ચૂર્ણ દિવસમાં ૩ વાર આપવાથી ૧-૨ દિવસમાં જ પેટ સાફ આવી તાવ મટે છે; અને યકૃતને પણ શાપદો થવા માંડે છે. પછી ૫-૭ દિવસમાં યકૃત મૂળ સ્થિતિમાં આવી જાય છે.

નોંધ—જો યકૃત બહુ વધી ગયું હોય તો બાળકને ઉકાળેલા દૂધમાં લોણનો રસ નાખી ફાડી પછી પાણી ગળાને માવું જોઈએ. દૂધ અનાજ વગેરે ખોરાક બંધ કરી દેવો જોઈએ.

જો મોટા માણસને જૂની કળાજિયાત કે આમતૃદ્ધિ થઈ મંદાગ્નિ થયો હોય તો આ ચૂર્ણ સાથે સોડા બાઈ કાર્બ મેળવી દિવસમાં ૧ કે બે વાર અપાય છે.

જો યકૃતની તૃદ્ધિ, પ્રદાહ કે યકૃતમાં રક્તસંગ્રહ થયો હોય તો આ ચૂર્ણ સાથે નવસાર ૨-૨ રતી મેળવી દિવસમાં ૩ વાર આપવું જોઈએ. એવી સ્થિતિમાં માત્રા ઓછી અપાય છે.

મોટી ઉંમરના માણસોને તાવ વગેરે રોગોમાં પેટ સાફ લાવવા આ ચૂર્ણ આપવું હોય તો લગભગ ૩ માસા ચૂર્ણ અને ચૂંક ૧ માસો મેળવી સર્વોરમાં પાણી સાથે આપવું જોઈએ. ચૂંક મેળવવાથી પેટમાં દુખાવો થતો નથી અને આમ નીકળી જવામાં મદદ મળે છે.

શ્રી. વૈદ્યરાજ કાંતિલાલજી આચાર્ય કડુને બાળા કાળા કોણલા કરી બાળકોની ખાંસી પર વાપરે છે. દિવસમાં ૨ થી ૩ વાર ૨ થી ૩ રતી મધ સાથે આપે છે. એમણે આને 'કૃષ્ણ ચૂર્ણ' નામ આપ્યું છે. આ ચૂર્ણ આપવાથી બાળકને બિલ્લી સ્વપ્ન કંઈ સહેલાઈથી બહાર નીકળી જાય છે અને ખાંસી મટી જાય છે.

શ્રી. વૈદરાજ નગીનદાસજી આ ચૂર્ણ મોટા પ્રમાણમાં વાપરે છે. આ ચૂર્ણમાંથી કડવાશ ઓછી કરવા અને ગુણુમાં વધારો કરવા સેકેલું કડુ ૧૦ તોલા, મંચળ ૫ તોલા, મરી ૨૧ તોલા અને ભાંગ ૧૧ તોલો મેળવી મિશ્રણ બનાવે છે. આ મિશ્રણમાંથી બાળકોને ૧ માસાનો કવાથ આપે છે અને મોટા માણસોને ૩ થી ૬ માસા આપે છે. ત્રિપમન્વરમાં કળન્વિયાત હોય અને પેટમાં કાચો ખોરાક હોય ત્યારે પેટ સાફ કરી તાવ મટાડવા મટે આ ચૂર્ણ અપાય છે. ત્રિપમન્વરમાં ૧ થી ૧૧ માસો સોડા બાઇ કાર્બ મેળવે છે. એ ઉપરાંત અપચો અને આક્રમમાં નવસારનાં કૂદ ૨ રતી મેળવે છે.

આ ચૂર્ણ બાળકોનાં તાવ, અપચો, પેટમાં થળ, કૃમિ, કમળો અને યકૃતની વૃદ્ધિ પર નિર્ભયતાથી વપરાય છે.

સૂચના—તાવ હોય ત્યારે ખોરાકમાં દૂધ સિવાય બીજું કંઈ પણ ન આપવું, નોંધએ. યકૃદ્વૃદ્ધિ અને કમળાના દરદીને ઘી ન આપવું નોંધએ.

આ ચૂર્ણમાં વિરેચન ગુણ હોવાથી નાના કે મોટા કાંઈને પણ આ ચૂર્ણ આપ્યા પછી હલકો ખોરાક, ખીચડી, દૂધ-ભાત કે છાગ-ભાત આપવાં નોંધએ.

ચોથી વિધિ—સૂંઠ, નાગરમોથ, ખીલીનો ગર્ભ, ચિત્રકમૂળ, પીપળીમૂળ, અને મોટી હરડે આ ૬ ચીજો સરખે ભાગે મેળવી ઝીણું ચૂર્ણ કરવું. (વૃ. નિ. ૨.)

માત્રા—૧ થી ૪ રતી દિવસમાં ૩ વાર મધ સાથે ચટાડવું.

ઉપયોગ—આ ચૂર્ણ બાળકોની કફજન્ય ગ્રહણી મટાડે છે.

પાંચમી વિધિ—હરડે, વજ અને કઠ સરખે ભાગે મેળવી બારીક ચૂર્ણ કરવું. (વૃન્દ.)

માત્રા—૦.૧-૦.૧૧ રતી દિવસમાં ૩ વાર મધ સાથે મેળવી માના ધાવણ સાથે આપવું.

ઉપયોગ—આ ચૂર્ણ બાળકોનું ગળું પડે છે તે મટાડે છે.

(૬૩) ભસ્મકનાશક ચૂર્ણ

વિધિ—હરડે, બહેડાં, આમળાં, નાગરમોથ, વાવડિંગ, પીપર, સાકર અને અથેડાનાં બી આ ૮ ઔષધિઓ સરખે ભાગે મેળવી બારીક ચૂર્ણ કરવું.

(આ. સિ.)

માત્રા—૬ માસાથી ૧ તોલો દિવસમાં ૩ વાર મધ અને ઘી સાથે ચટાડવું.

ઉપયોગ—આ ચૂર્ણ હોળરી પર અવસાદક (Sedative) અસર કરે છે, જેથી તેજ થયેલો અગ્નિ સમ થઈ ભસ્મક રોગનું શમન થાય છે.

(૬૪) નારાય ચૂર્ણ

વિધિ—સાકર ૪ તોલા, નસોતર ૪ તોલા અને લીંડીપીપર ૧ તોલો લઈ
ખારીક ચૂર્ણ કરી લેવું. (બ. સે.)

માત્રા—૬ માસા સવારે જમતા પહેલાં એકવાર મધ સાથે આપવું.

ઉપયોગ—આ ચૂર્ણ કળાગ્નિવાત, આમત્વદ્ધિ, માથાનું દરદ, પેટમાં ભાર-
પાણું, વાતરોગ અને પિત્તરોગમાં ઉપયોગી છે. આનાથી તકલીફ થયા વગર સાદું
ઝાડો આવે છે.

(૬૫) ચિંતામણિ ચૂર્ણ

વિધિ—રાસ્ના, ખપાટ, પદ્મક, દેવદાર, હરડે, ગહેડાં, આમળાં, સંદ, મરી,
પીપર અને વાવડિંગ આ બધી ઔષધિઓ સરખે ભાગે મેળવી ખાંડી વસ્ત્ર-
ગાળ ચૂર્ણ કરવું. (વૈ. જ.)

માત્રા—૨ થી ૩ માસા દિવસમાં ૨ વાર મધ અને ઘી સાથે ચાટવું. ઘી
પહેલાં ૧ થી ૨ માસા જોટલું મેળવવું અને પછી ચાટવા જોવું થાય તેટલું
મધ મેળવવું.

ઉપયોગ—આ ચૂર્ણ વાતપ્રકોપ અને પચનેન્દ્રિય સંસ્થાની વિકૃતિને સુધારી
બધી જાતના શ્વાસ અને કાસ મટાડે છે.

(૬૬) વાસાદિ ચૂર્ણ

વિધિ—અરડૂસીનાં ૫ શેર પાન લાવી વચલી નસો કાઢી નાખવી. પછી
૨૦ શેર પાણીમાં નાખી ગરમ કરવું. પછી તેમાં સંચળ અને સિંધવ ૪૦-૪૦
તોલા અને જવખાર તથા પાપડખાર ૨૦-૨૦ તોલા નાખવો. પાન નરમ થાય
અને પાણી બળી જાય એટલે કઢાઈ નીચે ઉતારી લેવી. પછી પાનાં સૂકવી તેનું
વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી લેવું. (આ. નિ. મા.)

માત્રા—૨ થી ૮ રતી મધ, ઘી કે નાગરવેક્ષના પાનમાં આપવી. પાણી
સાથે પણ ચાલી શકે.

ઉપયોગ—આ ચૂર્ણથી નવી અને જૂની ખાંસી, મૂઝી ખાંસી, બહુ કફ-
વાળા ખાંસી બધી મટી જાય છે, સામાન્ય ઔષધિ લેવા છતાં પણ સારો
ફાયદો કરે છે.

કવાય પ્રકરણ

સ્વરસ, કલક, કવાય, હિમ અને ફાંટ એ કવાયના ૫ ભેદ છે. અને એ અનુક્રમે એક એકથી લઘુ ગુણવાળા છે. એટલે સ્વરસથી કલક હલકો, કલકથી કવાય હલકો, કવાયથી હિમ અને હિમથી ફાંટ હલકો હોય છે.

સ્વરસ—લીલી વનસ્પતિઓને ખાંડી નિયોત્રી રસ કાઢવામાં આવે છે, તેને સ્વરસ કહે છે. કેટલીક વનસ્પતિઓને સ્વરસ યંત્રવડે કાઢવામાં આવે છે. અર્ધા મુઠ્ઠી વનસ્પતિઓને મસળી અથવા ખાંડી જગણા પાણીમાં ૨૪ કલાક પલાળી રાખી ગાળી રસ કાઢી લીધેલાને પણ સ્વરસ કહે છે. તેમજ મુઠ્ઠી વનસ્પતિઓને ૮ ગણા પાણીમાં ઉકાળી ૬ પાણી રહે ત્યારે ઉતારી ગાળી લેવાથી સ્વરસની જગ્યાએ આવે છે.

સૂચના—ઘણાં ઝાડ અને પાનમાં રસ જલુ ઓઝા હોવાથી ફૂટીને નિયોત્રી વવાથી રસ નીકળતો નથી. એવી ઔષધિઓને ખાંડી એક કલાકવાળા વાડકામાં ભરવી પછી યંત્રવર્ણનમાં લખ્યા મુજબ સ્વરસયંત્રથી રસ કાઢી લેવો.

ઘણી ઔષધિઓનો રસ પુટપાકની રીતે કાઢવામાં આવે છે; અને ઘણી ઓળેને ફૂટી નિયોત્રી કપડાથી ગાળી લેવામાં આવે છે.

કલક—લીલી વનસ્પતિઓને પાણી વગર અને મુઠ્ઠી ઓળેમાં પાણી નાખી ચટણી જેવું કરવું તેને કલક કહે છે. જે કલકમાં પ્રક્ષેપ તરીકે મધ, ઘી કે તેલ મેળવવું હોય તેા ખમણ, સાકર કે ગોળ મેળવવો હોય તેા કલક જેટલો અને ફાંટ વગેરે દ્રવ પદાર્થો મેળવવા હોય તેા કલકથી ચાર ગણા નાખવા જોઈએ.

કવાય—લીલી કે મુઠ્ઠી એક અથવા વધારે વનસ્પતિઓને અધકચરી ખાંડી ઔષધિ બનાવવાની વિધિમાં લખ્યા પ્રમાણે ઉકાળી લેવાથી કવાય તૈયાર થાય છે.

કવાય ખાંડિલો તૈયાર રાખવાથી ૬-૭ મહિના પછી અથવા ચોમાસા પછી હીનવીર્ય થઈ જાય છે. માટે જરૂર હોય તેટલો થોડા પ્રમાણમાં તૈયાર કરવો, અને કાચની શાશીમાં અથવા ચિનાઈ માટીના વાસણમાં સંભાળીને ભરી રાખવો. એથી ઔષધિઓ વધારે વખત સુધી સારી રહે છે.

કવાય કરવાની ઔષધિઓને રાત્રે માટીના વાસણમાં કે કાચના પવાલામાં પલાળી રાખવી. સવારે ધીમી આંચ ઉપર ઉકાળી કવાય કરવો. અધકચરા બૂકાને ૧૬ ગણા પાણીમાં પલાળી ૬ પાણી રહે ત્યાં સુધી ઉકાળી ગાળી લેવું. ત્રીણા ખાંડિલા ચૂર્ણને અથવા તેલી મૃદુ ઓળેનો કવાય કરવો હોય તેા ૪ ગણા કે ૮ ગણા પાણીમાં નાખી ચર્દુ કે પોણા બાગનું પાણી રહે ત્યાં સુધી ઉકાળી ગાળી લેવું જોઈએ.

શાસ્ત્રીય રીત પ્રમાણે કુટબરિષ્ટ કે બીજા કામ માટે કડાછાવ તાજ લેવી જોઈએ. પણ હંમેશાં તાજ છાવ મળી શકતી નથી, માટે સફી છાવ જ લેવી પડે છે. એનો કવાય કરવા માટે ૧૬ ગણા પાણીમાં ઉકાળી ૬ બાકી રાખવું જોઈએ. જો પાણી ૮ કે ૪ ગણું લેવામાં આવશે તો સત્ત્વ પૂરેપૂરું નહીં નીકળી શકે. પાણીમાં આવેલા સત્ત્વમાંથી દેટલોક બાગ વાસણ ચૂસા પરથી નીચે ઉતારતી વખતે પાછો શોષાઈ જાય છે. માટે મૂકાં દ્રવ્યોને ૮ ગણા પાણીમાં મેળવવાનો નિયમ કરવામાં આવ્યો છે.

કવાય કરવા માટે વાસણ માટીનું રાખવું અને ઉકાળતી વખતે વાસણનું મોં ખુદ્દું રાખવું, એમ 'સાંગંધર-સંહિતા'માં કહ્યું છે. પણ ઢાંકણું ઢાંકી કવાય કરવાથી ધણા સુક્ષ્મ પરમાણુઓનું રક્ષણ થાય છે, અને તેથી કવાય વધારે શુભવાળો બને છે, એવો દેટલાક વિદ્વાન વૈદ્યોનો મત છે; અને તે સ્વીકારવા જોવો પણ છે. જો તેથી ચીજો અને પોચી ચીજોનો કવાય કરવાને બદલે નસિકાયાત્ર વડે અર્ક કાઢવામાં આવે તો વધારે ફાયદો થાય છે; અને રોગ કવાય કરવાની મહેનત પણ બચી જાય છે.

કવાય રોગ ને રોગ નવો બનાવી વાપરવો જોઈએ. કારણ કે કવાય રજ કલાકથી વધારે વખત શુભકારી રહી શકતો નથી. કાંચો વખત સુધી શુભકારી રાખવા માટે ધણાં દવાખાનાઓમાં રૂઝે રેક્ટીફાઈડ સ્પિરિટ (કે દારૂ) અને ૬ મધ મેળવે છે. પરંતુ તેમાં કવાયના શુભની સાથે રેક્ટીફાઈડ સ્પિરિટનો શુભ પણ મેળો થવાથી મૂળ શુભમાં સહેજ ફાંતર થાય છે. માત્ર તાજે બનાવવાનો વખત ન હોય ત્યારે કામ ચાલી શકે છે.

હિમ—વનસ્પતિઓના ચૂર્ણને રાત્રે ૬ ગણા પાણીમાં પલાળી સવારે મસળી ગાળી લેવાથી શીતકપાય હિમ બને છે. પલાળવા માટે વાસણ ચિનાઈ માટી કે કાચનું લેવું જોઈએ.

ફાંટ—વનસ્પતિઓના બારીક બૂકાને વાસણમાં ૧૬ ગણા ઝીકળતા પાણીમાં નાખી ઢાંકણું ઢાંકી દેવું. અર્ધાંજલે કલાક પછી ગાળી લેવું, તેને ફાંટ કહે છે.

અથવા ઔષધિના ચૂર્ણને ૪-૮ કે ૧૬ ગણા પાણીમાં ૧૨ કલાક પલાળી રાખવું. પછી ચૂસા પર ચૂકી ઉકાળી, અર્ધું પાણી બાકી રહે ત્યારે ઉતારી લેવું, ઠંડું પડે એટલે ગાળી વાપરવું.

ફાંટ વિપાકમાં હલકો છે, અને શુભ જનકી કરે છે. હિમ અને ફાંટ રોગ તાજ બનાવી વાપરવો જોઈએ.

કપાય રસ વગેરે ધાતુઓમાં સહેલાઈથી મળી જઈ તરત પોતાનો શુભ બતાવે છે અને કપાયથી ધણુંખરું ગુકસાન થવાનો સંભવ નથી. એટલા માટે

રોગોની તીવ્ર અવસ્થામાં તેમજ જેની વાન વગેરે ધાતુઓ અહીં જ નિર્જળ થઈ ગઈ હોય તેને માટે ગુટિકા, ચૂર્ણ વગેરે દવાઓ કરતાં કપાય વધારે હિતકર છે.

કપાયમાં પ્રદોષરૂપે સાકર નાખવી હોય તો વાતજન્ય રોગોમાં ટ્રી, પિત્ત-જન્ય રોગોમાં ટ્રી અને કફજન્ય રોગોમાં કૃદ્ધ નાખવી જોઈએ. જો મધ મેળવવું હોય તો તેથી બદલું, એટલે વાતજ રોગોમાં કૃદ્ધ, પિત્તજ રોગોમાં ટ્રી અને કફ-જન્ય રોગોમાં ટ્રી નાખવું જોઈએ. જીરું, ગૂગળ, ક્ષાર, મીઠું કે ત્રિકટુ નાખવું હોય તો ૧ થી ૩ માસા, સેકેલી હિંગ ૨ રતી અને શિલાનિત પથ્થુ ૨ રતી નાખવો જોઈએ; અને દૂધ, ઘી, ગોળ, તેલ, ગોમૂત્ર અથવા ખીન્તે કોઈ દ્રવ પદાર્થ, કફ કે ચૂર્ણ પ્રદોષરૂપે નાખવું હોય તો ૧ તોલા સુધી નાખવું.

ચિરસ્થાયી કપાય—હાલમાં કેટલીક આયુર્વેદિક ફાર્મસીઓએ લાંબો વખત રહે તેવા કપાય-અર્ક, સ્વરસ, શરબત, મુરખ્યા બનાવ્યા છે. એનો ઉપયોગ રોજ તે રોજ વધતો જાય છે. કપાય વગેરેને લાંબો વખત રાખવા માટે નીચેની રીતે તેમાં સેલીસિલિક એસિડ નખાય છે.

ચિરસ્થાયી કપાય બનાવવાની રીત—જે કપાય વગેરેને ટકાઉ બનાવવા હોય તે ૬ પૌંડ લઈ ચિનાઈ મારીના કે એનેમકના વાસણમાં ગરમ કરવું. પાણી નાહવા જેવું ગરમ થાય એટલે તેમાં ૧ ડ્રામ સેલીસિલિક એસિડ નાખી તરત વેચવાના ડબ્બા કે બાટલીઓમાં ભરી મજબૂત દાટો મારી દેવો. પછીથી આ પ્રવાહી વર્ષો સુધી અસત્ત સ્થિતિમાં રહે છે.

આ રીતે કપાય વગેરેને ચિરસ્થાયી બનાવવા માટે ફાર્મસીવાળાઓએ એલોપેથિક દવાનું શરણુ શોધ્યું છે. આ કપાયમાં જે એસિડ સેલીસિલિક નાખવામાં આવે છે તે એક પ્રકારનું મંદવિય છે. માટે લાંબો વખત વાપરનારાઓએ વિચાર-પૂર્વક એનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ.

એસિડ સેલીસિલિક મેળવવાથી બૂખનો નાશ, કબજિયાત અને અતિસાર અનુક્રમે થયા કરવા, ચામડી પર લોહીવિકારનાં ધાત્યા પડવાં, મૂત્રપિંડની વિકૃતિ (પેશાબ ઓછો થવો) અને માનસિક નબળાઈ થાય છે. વધારે વિકૃતિ થાય તો શ્લેષ્મિક ત્વચામાં પ્રદાહ, માથાનું દરદ, લોહીનું દગાણુ ઓછું થવું અને રક્ત-મંચાલનમાં ફીણુતા આવવી વગેરે લક્ષણો થાય છે.

કેટલાયે ફાર્મસીવાળાઓ લોખાન-અમ્લ (જે-ઝોમ્લિક એસિડ), ફોર્મેલિ-હાઈડ, સંદ્રાઈટ કે કલોરોફોર્મ વાપરે છે. પરંતુ આ બધાં રાસાયનિક દ્રવ્યો સ્વાસ્થ્ય માટે હિતકર નથી લાગતાં.

આ ઉપરાંત કપાય વગેરે ઔષધિ અને એમિડ સેલીસિલિકના મિશ્રણથી રાસાયનિક ગુણ શું થશે, તેનો પણ વિચાર કરવો જોઈએ. કોઈમાં બંને વિરુદ્ધ

હોઇ બાંધી અસર નહિ કરે ને ? જેમકે દૂધ અને દહીં બંને દિતકર હોવા છતાં બંને એકતાં કરી આપી શકાતાં નથી. શાસ્ત્રકારોએ એનું સેવન કરવામાં વિવિધ દોષો બતાવ્યા છે.

(૧) દશમૂળ ક્વાથ

વિધિ—ખીલીની છાત્ર, પાટલાની છાત્ર, સીવણની છાત્ર, અરણીની છાત્ર, અરણીની છાત્ર, નાના ગોખરનું પંચાંગ, બેડી ભોંયરોંગણીનું પંચાંગ, બિભી ભોંયરોંગણીનું પંચાંગ, પીટવણનું પંચાંગ અને સાલવણનું પંચાંગ એ બધાને સરખે ભાગે મેળવી અધકચરું ખાંડી લેવું. (શા. સં.)

માત્રા—૨ થી ૪ તોલાનો ક્વાથ કરી બે ભાગ કરી દિવસમાં ૨ વાર પીપર અથવા ઘી મેળવી પાવો. અથવા રોગ અનુસાર અનુપાન સાથે આપવો.

ઉપયોગ—આ ક્વાથ જીદાંજીદાં અનુપાનો સાથે લેવાથી વાતકકજ્જર, સન્નિપાતના ઉપદ્રવો, હૃદય અને કંઠનો અવરોધ, હૃદયનો અવરોધ, તંદ્રા, વાત, કફ, શ્વાસ, પાંસળાઓનો દુખાવો અને સુવાવડી સ્ત્રીનું મોં સુકાઈ જવું, ચરદી, બ્રમ, પરસેવો, કાસ, શ્વાસ વગેરે ઉપદ્રવો આ બધાને મટાડે છે.

અનુપાન—(૧) વાતકકજ્જરમાં—પીપરનું ચૂર્ણ.

(૨) સન્નિપાતમાં—દશમૂળ, કચૂરો, કાકડારિંગ અને ત્રિકટુનો ક્વાથ કરી પાવો.

(૩) જ્વર અને ખાંસીમાં—દશમૂળ, પીપર, ધાણા અને સૂંદના ઉકાળામાં ચાતુર્જાત મેળવવું.

(૪) વાતકક સન્નિપાતમાં—દશમૂળ, કરિયાતું, સૂંદ, નાગરમોચ અને ગળાનો ક્વાથ (શોધન કરવું હોય તો નસોતરના ચૂર્ણનું અનુપાન આપવું).

(૫) વાતકકજ્જર, અપચો, બહુ બેંધ, પડખાંતી થળ, શ્વાસ, કાસ, તંદ્રા, કંઠનો અવરોધ અને હૃદયાવરોધ પર—પીપરનું ચૂર્ણ.

(૬) સન્નિપાત, શ્વાસ, કાસ અને પડખાંતી થળ પર—પીપર અને પુઠ્ઠર-મૂળનું ચૂર્ણ મેળવવું.

(૭) કંઠજન્ય પાંડુરોગ, જ્વરાતિસાર, સોજા, સંગ્રહણી, ખાંસી, અરુચિ, કંઠ અને હૃદયના અવરોધ પર—સૂંદ.

(૮) હૃદયના અવરોધ પર—જવખાર અને સિંધવ.

(૯) સ્ત્રીકા રોગ પર—(૧) સડેજ ગરમ ક્વાથમાં ઘી મેળવી પાવું. (૨) આ ક્વાથમાં લોહું ગરમ કરી બોળવું. (૩) દાઢ મેળવી પાવો. (૪) દશમૂળમાં ૧૬ ગણું પાણી અને ૪ ગણું દૂધ મેળવી સિદ્ધ કરી સાકર નાખી પાવો.

(૧૦) જલોદર પર—દશમૂળ, દેવદાર, સૂંઠ, ગજો, ઘોળા સાટાડી અને હરડેનો કવાથ કરી પાવાથી જળોદર, શેથ, હાથીપશું, ગદગંડ અને વાતરોગ નાશ પામે છે.

(૧૧) મુખરોગમાં—દશમૂળ, મગ અને કળયીને ઉકાળી સહેજ ડોકરવરણું પાઈ દેવું.

(૧૨) બહેરાપણમાં—(૧) આ કવાથમાં ચોથા ભાગનું તલનું તેલ મેળવી સિદ્ધ કરી કાનમાં નાખવું. (૨) દશમૂળ, ત્રિકુળા, કાયફળ અને ભારંગમૂળનો કવાથ કરી ત્રિકટુ અને હિંગ નાખી પાવો.

(૧૩) વાતરકતમાં શળ—આ કવાથ સાથે દૂધ સિદ્ધ કરી પાવું અને દશમૂળથી સિદ્ધ કરેલ ઘીનો સેક કરવો.

(૧૪) અપરમાર (હૃદયકેષ સાથે)—કલ્યાણ ધૂત સાથે.

(૧૫) ગૃધ્રસી વાયુ પર—૧ રતી સેકેલી હિંગ અને ૨ માસા પુષ્કરમૂળનું ચૂર્ણ મેળવી આપવો.

(૧૬) ગૃધ્રસી અને આમવાયુ (કુક્ષિ, જસ્તિ અને કેડની શળ સાથે)માં—દશમૂળ સાથે ગજો, એરંડાનાં મૂળ, રાસ્ના, સૂંઠ અને દેવદાર મેળવી કવાથ કરી દિવેલ મેળવી આપવો.

(૧૭) વાતજન્ય મૂત્રાધાત પર—શિશાનજિત અને સાકર પાવાં.

(૧૮) વિરોદાટકમાં—દશમૂળ, ત્રિકુળા, કરિયાતું અને ધમાસાનો કવાથ કરી પીપર મેળવી પાવો.

(૨) અષ્ટાદશાંગ કવાથ

પહેલી વિધિ—ખીલીની છાલ, સીવણ, અરણુ, પાટકા, અરણી, નાના ગોખરુ, બેડી ભોંયરીંગણી, જીભી ભોંયરીંગણી, સાલવણ, પીકવણ, કાકડાશિંગ, પુષ્કરમૂળ, કચૂરો, ધમાસો, ભારંગમૂળ, ઈંદ્રજવ, કડવા પરવળનાં પાન અને કકૂ આ ૧૮ ચીજો સરખે ભાગે લઈ અધકચરો જૂકો કરી લેવો. (૧૬૬.)

માત્રા—૨ થી ૪ તોલાનો કવાથ કરી બે ભાગ કરી દિવસમાં ૨ વાર પાવો.

ઉપયોગ—આ કવાથમાં ઉત્તેજક, કફજ, આમપાયક, વિરેચક, વાતહર અને વિપદ્ધ ગુણ રહેલા છે. આ કવાથ સન્નિપાત ન્વરને મટાડવામાં બહુ ઉપયોગી છે. સન્નિપાતની સાથે ખાંસી, હૃદયનો અવરોધ, પાંસળાઓનો ફુમાવો, શ્વાસ, હેડકી અને બિલ્ડી પણ આ કવાથથી મટે છે. જો ઝાડો ખરોખર ન થતો હોય, અથવા તો ન થતો હોય તો કટુનુ પ્રમાણુ વધારવું જોઈએ; અથવા જસ્તિ આપી આંતરડાં સાફ કરી લેવાં જોઈએ.

બીજી વિધિ—દશમૂળ, દેવદાર, કરિયાતું, સૂંદ, નાગરમોય, કડું, ઈંદ્રજ્ય, ધાણા અને ગળ્પીપર આ ૧૮ ઔષધિઓનો ક્વાથ કરવો.

માત્રા—૨ થી ૪ તોલા દિવસમાં બે વાર બે ભાગ કરી આપવું.

ઉપયોગ—આ ક્વાથ ઘેન, બકવાટ, ખાંસી, અરુચિ, દાહ, મૂર્છા અને શ્વાસ વગેરે ઉપદ્રવો સાથેના બધી જ્વતના સન્નિપાતને મટાડે છે.

(૩) લઘુમંજિષ્ઠાદિ ક્વાથ

વિધિ—મજ્જા, હરડે, બહેડાં, આમળાં, કડું, વજ, દારહળદર, ગળો અને લીમડાની અંતરછાત્ર એ નવ ઔષધિઓને સરખે ભાગે લઈ અધકચરું ચૂર્ણ કરી લેવું.

(શા. સં.)

માત્રા—૨ થી ૪ તોલાનો ક્વાથ બનાવી બે ભાગ કરી દિવસમાં ૨ વાર પાવો.

ઉપયોગ—આ ક્વાથ લોહી અને ઉદરની શુદ્ધિ કરે છે અને વાતરક્ત, ખસ, કુષ્ઠ અને લોહીવિકારનો નાશ કરે છે.

વૃદ્ધે આ ક્વાથનું નામ 'નવકાર્પિક ક્વાથ' પાડ્યું છે અને વાતરક્ત, કુષ્ઠ, ખસ, કપાલકુષ્ઠ વગેરે પર દાવદારક કલ્પું છે.

(૪) બૃહદ્મંજિષ્ઠાદિ ક્વાથ

વિધિ—મજ્જા, નાગરમોય, કડાછાત્ર, ગળો, કડું, સૂંદ, ભારંગમૂળ, મોંચ-રોંગણીનું પંચાંગ, વજ, લીમડાની અંતરછાત્ર, હળદર, દારહળદર, હરડે, બહેડાં, આમળાં, કડવાં પરવળનાં પાન, કડું, મેરવેલ, વાવડિંગ, બિયો, ચિત્રકમૂળ, શતાવરી, ત્રાયમ્બાણુ, પીપર, ઈંદ્રજ્ય, અરુણીનાં પાન, ભાંગરો, દેવદાર, કાળી-પાટ, ખેરસાર, રતાંજળી, નસોતર, વરણાની છાત્ર, કરિયાતું, બાવચી, ગરમાળાનો ગોળ, હેંદની છાત્ર, બકાનલીમડો, કરંજની છાત્ર, અતિવિપા, વાળો, ઈંદ્રવરણનાં મૂળ, ધમાસો, અનંતમૂળ અને પિત્તપાપડો સરખે ભાગે લઈ અધકચરું ચૂર્ણ કરી લેવું.

(શા. સં.)

માત્રા—૧ થી ૨૫ તોલાનો ક્વાથ કરી સવારમાં પીપર અને ગૂગળ નાખી પીવો. સાંજે નવો બનાવી પીવો.

ઉપયોગ—આ ક્વાથથી ૧૮ પ્રકારના કુષ્ઠરોગ, વાતરક્ત, ઉપદંશ, હાથીપચુ, અંગચન્પતા, પક્ષાઘાત, મેદરોગ અને નેત્રરોગનો નાશ થાય છે. આ દવા લોહી શુદ્ધ કરવા માટે બહુ ઉપયોગી છે. ખાસ કરીને આ ક્વાથ મધકે રસાયન કે હરતાલમાંથી બનાવેલ માણિક્યરસ સાથે કુષ્ઠ વગેરે રોગો પર અપાય છે. મેદરોગમાં એ મહાયોગરાજ ગૂગળ સાથે અપાય છે.

(૫) આરગ્વધાદિ ક્વાથ

પહેલી વિધિ—ગરમાળાનો ગોળ, કડું, નસોતર, બી કાઠી નાખેલી દ્રાક્ષ,

સોનાચુંબી, સુરવારી હરડે અને સુંકા ગુણાનનાં કૂચ દરેક ૨-૨ તોલા અને ગુણ-કંદ ૭ તોલા લેવો. બધી વસ્તુઓનો અધકચરો ભૂકા કરી ગુણકંદ મેળવી દેવો. (૨. સા.)

માત્રા—૨ થી ૨૫ તોલા ૨૦ તોલા પાણી નાખી કવાય કરવો. લગભગ ૧૦ તોલા પાણી બાકી રહે ત્યારે ઉતારી ગળી લેવો અને સવારમાં એકવાર પીવે. ઉપયોગ—આ કવાય ઉદરરોગ અને કળન્થિયાત મટાડે છે. આ કવાયથી પેટમાં દુખતું પણ નથી. છર્ણુન્વરના દોષના પાચન માટે બહુ હિતકર છે. પેટ સાફ આવ્યા પછી ભૂખ બિઘડે છે, અને મન પ્રકુલ્લિન થાય છે.

બીજી વિધિ—ગરમાળાનો ગોળ, પીપરીમૂળ, નાગરમોચ, કકુ અને હરડે સરખે ભાગે લઈ ૨ થી ૩ તોલાનો કવાય કરી દિવસમાં ૨ વાર પાવો. પાતી વખતે થોડું નસોતરનું ચૂર્ણ અંદર નાખવું. આ કવાયને સંસ્કૃતમાં ‘ગિરિમાળા-પંચક’ અને ‘આરોગ્યપંચક’ પણ કહે છે. (૫૮૬)

ઉપયોગ—આ કવાય વાતકક્ષન્વર, આમશ્મળ અને કળન્થિયાત દૂર કરી અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરે છે; કાચા આમનું પાચન કરે છે અને પક્વદોષને બહાર કાઢી નાખે છે.

(૬) અમૃતાષ્ટક કવાય

વિધિ—લીમડા પરની ગળો, લીમડાની અંતરછાક, કકુ, નાગરમોચ, દંડ-નળ, સુંક, કડવાં પરવળનાં પાન અને રતાંબળી એ ૮ ચીજો સરખે ભાગે લઈ ૨ થી ૩ તોલા સુધીનો કવાય કરી પીપર મેળવી દિવસમાં ૨ વાર પાવો. (શા. સં.)

ઉપયોગ—આ કવાય પિત્તકક્ષન્વર, બેલ્લી, અરચિ, દાક, તૃપા, વગેરે રોગોને મટાડે છે.

(૭) કંટકાર્યાદિ કવાય

પહેલી વિધિ—બેડી બોંયરંગણી, બીબા બોંયરંગણી, સુંક, ધાણા અને દેવદાર આ ૫ ચીજોને સરખે ભાગે લઈ ૨ થી ૪ તોલાનો કવાય કરવો. દિવસ-માં ૨ વાર પાવે. (શા. સં.)

ઉપયોગ—આ કવાય બધી જાતના નવા તાવમાં કાચો દોષ પકવવા માટે બહુ ઉપયોગી છે. આ કવાયને ‘નાગરાદિ પાચન’ પણ કહે છે.

બીજી વિધિ—બેડી બોંયરંગણી, ગળો, ભારંગમૂળ, સુંક, દંડનળ, અર-હૂમીનાં પાન, કરિયાણું, રતાંબળી, નાગરમોચ, કડવાં પરવળનાં પાન અને કકુ આ ૧૧ ઔષધોને સરખે ભાગે મેળવી અધકચર ચૂર્ણ કરી ૨ થી ૪ તોલાનો કવાય કરી દિવસમાં ૨ વાર પાવો. (શા. પ્ર.)

ઉપયોગ—આ ક્વાથ પિત્તકફળવર, તેમજ દાહ, તૃષ્ણા, અરુચિ, ઊલટી, ખાંસી અને શ્વેત વગેરે ઉપદ્રવોનો નાશ કરે છે; કબજિયાત, કફપ્રકોપ અને આમ-વૃદ્ધિ હોય તો મટાડે છે. અને આમાશયની શ્લેષ્મિક ક્ષાના પ્રદાહનું શમન કરી ઊબકા અને ઊલટી પણ મટાડે છે.

(૮) ગુડૂઆદિ ક્વાથ

વિધિ—લીમડા પરની ગળો, લીમડાની અંતરછાસ, પદ્મક, રતાંજળી અને ધાણુ આ ૫ ઔષધિઓને સરખે ભાગે મેળવી ૨ થી ૪ તોલાનો ક્વાથ કરી દિવસમાં ૨ વાર પાવો. (વૈ. જી.)

ઉપયોગ—આ ક્વાથ સામાન્ય રીતે ગંધી જાતના નવા તાવો પર વપરાય છે. મૂળ ગ્રંથકારે ખાસ કરીને પિત્તકફળવર પર લખ્યો છે. આ ક્વાથ અસિ પ્રદીપ્ત કરનાર છે, તેમજ દાહ, ઊબકા, તરસ, ઊલટી અને અરુચિને પણ મટાડે છે.

આમાશયની શ્લેષ્મિક ક્ષાના પ્રદાહ કે અપચો યર્ષ ઊલટી અને ગભરામણ સાથે તાવ આવે તેના પર આ ક્વાથ બહુ હિતકર છે. આ ક્વાથ વિષ અને જંતુઓનો નાશ કરે છે, પાચનક્રિયા સુધારે છે અને પરસેવો લાવી તાવ મટાડે છે.

(૯) નાગરાદિ ક્વાથ

પહેલી વિધિ—સૂંદ, બેડી ભોંયરીંગણીનાં મૂળ, પુષ્કરમૂળ અને ગળો બધાને મેળવી ૨ થી ૪ તોલાનો ક્વાથ કરી બે ભાગ કરવા. દિવસમાં ૨ વાર ૧-૧ તોલો મધ અને ૨-૨ રતી શિશાનિત મેળવી પાવો. (અ. કૂ.)

ઉપયોગ—આ ક્વાથ વાતકફળવર ખાસ, કાસ, અરુચિ, પડખાંતી શ્વેત, વગેરે મટાડે છે. તાવ લાંબા વખતથી આવતો હોય, શરીર બહુ દુખતું પડી ગયું હોય, આમપ્રકોપ અને કફવૃદ્ધિ યર્ષ મધ હોય એવી સ્થિતિમાં નાગરાદિ ક્વાથ અમૃત સમાન ફાયદો કરે છે.

બીજી વિધિ—સૂંદ, નાગરમોચ, ગળો, આમળાં, કાળીપાટ, કમળનાળ અને વાળો દરેક ૧-૧ તોલો લઈ ક્વાથ કરવો. ૨ ભાગ કરી સવાર-સાંજ મધ અને સાકર મેળવી પાવો. (હા. સં.)

ઉપયોગ—આ ક્વાથ પિત્તકફળવર અને લોહીવિકારને મટાડે છે અને પાચનક્રિયા સુધારે છે.

ત્રીજી વિધિ—સૂંદ, ગળો, ભોંયરીંગણીનાં મૂળ, નાગરમોચ અને આમળાં દરેક ૧-૧ તોલા મેળવી ક્વાથ કરવો. તેના ૨ ભાગ કરી મધ અને પીપર મેળવી સવાર સાંજ પાવો.

ઉપયોગ—ગંધી જાતના વિષમજ્જવરને રોકે છે. અને પાચનક્રિયા સુધારે છે.

ચોથી વિધિ—સૂંઠ, ગળો, કરિયાતું, નાગરમોથ, ખસ (કાળો વાળો), ખીલીનો ગર્ભ, અતિવિપા, ઈંદ્રજ્ય અને વાળો આ ૯ વસ્તુઓ સમભાગે મેળવી અધકચરો બૂકો કરવો. પછી ૩ થી ૬ તોલાનો કપાથ કરી ૩ ભાગ કરી દિવસમાં ૩ વાર પાવો. (ચ. ૬.)

ઉપયોગ—આ કપાથ જ્વરાતિસાર, મંદાગ્નિ, અરુચિ, માયાતું દરદ અને દાહ મટાડવામાં બહુ ફાયદો કરે છે. જ્વરાતિસારમાં જો આ કપાથ સર્વાંગસુંદર રસ સાથે આપવામાં આવે તો જલદી ફાયદો થાય છે.

(૧૦) પંચમૂલાદિ કપાથ

વિધિ—સાક્ષવણ, પીઠવણ, બેડી ભોંયરીંગણી, ઊભી ભોંયરીંગણી, નાના ગોખરુ, ગળો, નાગરમોથ, સૂંઠ અને કરિયાતું એ ૯ ઔષધિઓ સરખે ભાગે મેળવી અધકચરો બૂકો કરવો. (વૈ. ૭.)

માત્રા—૪ થી ૬ તોલાનો કપાથ કરી ૨ ભાગ કરી દિવસમાં ૨ વાર પાવો.

ઉપયોગ—આ કપાથ વાતપિત્તશામક, આમપાયક, વિપદર અને જ્વરદ છે. આ કપાથ વાતપિત્ત જ્વરમાં કાચા દોષોને પકાવી બધા ઉપદ્રવો સાથે વાતપિત્તજ્વરનો નાશ કરે છે.

(૧૧) મધુરજ્વરાંતક કપાથ

વિધિ—વાળો, રતાંજળી, ખસ, ધાણા, પિત્તપાપડો, નાગરમોથ અને સૂંઠ સરખે ભાગે મેળવી અધકચરો બૂકો કરવો. (ચો. ૨.)

માત્રા—૨ થી ૪ તોલા સર્થ કપાથ કરી ૨ ભાગ કરી દિવસમાં ૨ વાર પાવો.

ઉપયોગ—આ કપાથ પાયક, જંતુન, આમવિપદર અને શામક છે. લક્ષ્મીનારાયણ રસ કે સંજીવની વટી સાથે અનુપાનરૂપે આપવાથી મોતીઝરા તાવ (Typhoid)માં દબાયેલા અથવા ઝેર ફેલાઈને બેસી ગયેલા દાણા પણ જલદી બહાર નીકળી ત્રાસ આપ્યા વગર જલદી તાવ મટી જાય છે.

(૧૨) અર્કાદિ કપાથ

વિધિ—આકડાનાં મૂળ, ધમાસો, દેવદાર, કરિયાતું, રાસ્ના, નગોડનાં પાન, વજ, અરણીની છાંય, સરગવની છાંય, ચિત્રકમૂળ, પીપર, પીપળીમૂળ, ચવક, સૂંઠ, અતિવિપા અને ભાંગરો આ ૧૬ યીજોને સમભાગે મેળવી અધકચરો બૂકો કરવો. (વૈ. ૭.)

માત્રા—૪ તોલાનો કપાથ કરી ૩ ભાગ કરી ૨-૨ કલાકે પાવો. જરૂર હોય તો વધારે વાર પણ પાઈ શકાય છે.

ઉપયોગ—આ કપાથ વાતપ્રધાન સન્નિપાતમાં બહુ અસરકારક છે. આ કપાથમાં વાતનાડીને ઉત્તેજના આપવાનો, પરસેવો લાવવાનો, કફન અને ઉબળુ

ગુણ રહેના છે તેમજ વધારે પરમેવો આવતો હોય તો પરમેવો ઝાઝો પણ કં
છે સન્નિપાતમા ઘેન, શગી, ધનુર્વાત, શ્વાસ, દાંત ભીમાર્જનવા, બહુ પરમેવો
આવેલો, અને સૂતિ-જન્યરમા ચનારા વાતપ્રમાણના લક્ષણોને મટાડે છે, અને
છાતીમા ૩૪ ભરાયેલો હોય તો તેને પણ મરણતાપી બહાર કાઢી નાખે છે

(૧૩) દેવનાર્વાદિ કવાથ

પહેલી વિધિ—દેવદાર, વજ, કદ, પીપર, સૂંઠ, કાપફળ, નાગરમોથ,
કરિયાતુ, ઝડુ, ધાણા, હીમજ, ગળપીપર, બેરી ભોયરીંગણી, નાના ગોખરુ, ધમાસો,
બીબી ભોયરીંગણી, અતિમિયા, ગંગો, કાન્ડાશિંગ અને શાહજીર આ ૨૦ વીજો
સરખે ભાગે મેળવી અધકચરો ભૂકો કરી લેવો. (નિ. ૨.)

માત્રા—૨ થી ૪ તોના ભૂકો લઈ કવાથ ૩ થી દિવસમા ૨ વાર અર્ધો
અર્ધો લઈ પાવો કવાથથી ૧૬ ગણ પાણી લેવું આપ્તો ભાગ બાપી રહેત્યારે
ઉતારીને પાવો તેમા ૧ રતી સેકેમી હિંગ અને ૪ રતી સિંધવ મેળવો

ઉપયોગ—પ્રસૂતા સ્ત્રીઓના બધા ત્રિદોષજન્ય રોગ ખાસ કરીને શળ, વાત
પ્રધાન અને પિત્તવૃદ્ધિ સાથેનો ઉદરરોગ, ખામી, જ્વર, પ્રનાપ, દાહ, તૃષા, શ્વામ,
મૂર્છા, અતિસાર, બિનગી, માથાની શળ, ઘેન, ધનુર્વાત વગેરે બધા રોગ તરત મટે
છે આ કવાથ સૂતિકારોગની તીવ્ર અવસ્થામા હિતકર છે

બીજી વિધિ—દેવદાર, દારહળદર, પીપર, કરિયાતુ, ઇંદ્રજવ, મશ, ગર
માળાનો ગોળ, કાગીપા, પંકક, કડાછાન, ધાણા, સૂંઠ, નાગરમોથ, વાળો, મરી,
કાટાસળિયાની છાન, કડુ, ધમાસો, ગંગો, ચેરડાના મૂળ, બેરી ભોયરીંગણી, હરડે
અને પિત્તપાપડો આ ૨૩ ઔષધિઓને સરખે ભાગે મેળવી અધકચરો ભૂકો
કરી લેવો. (વૈ. સા. સં.)

માત્રા—૨ થી ૪ તોનાનો કવાથ કરી ૨ ભાગ કરી સવાર-સાંજ મધ
અને પીપર નાખી પાવો

ઉપયોગ—આ કવાથ જૂના તાવમા અમૃત સમાન છે બધી જાતના ધાતુ
ગતજ્વર, બધી જાતના વિષજ્વર, જીર્ણજ્વર, ત્રિદોષજ્વર, ભૂતજ્વર વગેરે બધી
જાતના તાવો થોડા જ દિવસમા મરી જાય છે, આમાશય અને આતરડાને શુદ્ધ
કરે છે, યકૃત અને જરોળની વૃદ્ધિ મટાડે છે અને પાચનક્રિયા બળવાન બનાવે છે

(૧૪) ત્રિવૃતાદિ કવાથ

વિધિ—નસોતર, ઇંદ્રવજ્રાના મૂળ, કડુ, હરડે, બહેડા, આમળા અને ગર-
માળાનો ગોળ મધાને સરખે ભાગે મેળવી અધકચરો ભૂકો કરી લેવો. (વૃન્દ.)

માત્રા—૨ થી ૪ તોનાનો કવાથ કરી જલપ્રાર મેળવી સવારમા પાવો

ઉપયોગ—આ કપાપ આંતરડાંમાં રહેલા દોષોને બહાર કાઢી બધી જાતના તાવ મટાડે છે. ખાસ કરીને જીર્ણીજ્વર અને જીર્ણ સન્નિપાતજ્વરનું શમન કરે છે.

(૧૫) કટકલાટિ કવાથ

વિધિ—કાયફળ, નાગરભોય, વજ, કાળીપાટ, પુષ્કરમૂળ, જીરું, પિત્તપાપડો, દેવદાર, હીમજ, કાકડાશિંગ, પીપર, કરિયાતું, સૂંદ, બારંગમૂળ, ઈન્ડ્રવ, કકું, કચૂરો, રોહિપદાસ અને ધાણા આ બધાંને સરખે ભાગે લઈ અધકચરો બૂકો કરવો. (૫૦૬)

માત્રા—૨ થી ૪ તોલાનો કવાથ કરી ૧ રતી હિંગ, ૬ માસા આદુનો રમ અને ૬ માસા મધ નાખી પાવો.

ઉપયોગ—આ કવાથથી ગળાના બધા રોગો અને સન્નિપાત મટે છે. આ કવાથ કફપ્રકોપ, સ્વરભેદ, હેડકી, કાનના મૂળનો સોજો, ગળાનો સોજો, હનુમદ્, કફવાતજ્વર, સન્નિપાતજ્વર, ખાંસી અને ગળાના બધા રોગોનો નાશ કરે છે.

(૧૬) ઉશીરાદિ કવાથ

વિધિ—વાળો, ખસ, નાગરભોય, ધાણા, કાચાં ખીંચાં, મજીઠ, ધાવડીનાં ફૂલ, લોધર અને સૂંદ આ ૬ વનસ્પતિઓને સરખે ભાગે મેળવી અધકચરો બૂકો કરવો. (લે. ૨)

માત્રા—૪ થી ૬ તોલાનો કવાથ કરી ૩ ભાગ કરી દિવસમાં ૩ વાર પાવો.

ઉપયોગ—આ કવાથ દીપન-પાચન છે, તથા અરુચિ, આમ, શૂળ સાથેનો મલાવરોધ, અતિસાર, રક્તાતિસાર અને તાવ સાથેના અતિસારનો નાશ કરે છે.

(૧૭) કુટજાદિ કવાથ

વિધિ—કડાછાલ, અતિવિપ, નાગરભોય, હળદર, દારહળદર, સાક્ષવણ અને પીઠવણ આ ૭ ચીજોને સરખે ભાગે મેળવી અધકચરો બૂકો કરવો. (૫૦૬)

માત્રા—૪ થી ૬ તોલાનો કવાથ કરી ૩ ભાગ કરી દિવસમાં ૩ વાર સાકર અને મધ નાખી પાવો.

ઉપયોગ—આ કવાથ મળને બાંધે છે અને કફપિત્તજન્ય અતિસારનું જલ્દીથી શમન કરે છે.

(૧૮) ખદિરાદિક કવાથ

વિધિ—ખેરની છાલ, ત્રિફળા, હીમડાની અંતરછાલ, કડવાં પરવળનાં પાન, ગજો અને અરડૂસીનાં પાન આ ૮ વનસ્પતિઓને સમભાગે મેળવી અધકચરું ખાંડી લેવું. (૫૦૬)

માત્રા—૨ થી ૪ તોલાનો કવાથ કરી દિવસમાં ૨ વાર પાવો.

ઉપયોગ—આ કવાથ રક્ત વગેરે ધાતુઓમાં રહેલા જંતુઓને વિષનો નાશ

કરે છે. તેમજ એ શીતળા અને ઓરીને જલદી સમાવી દે છે, તથા કૃષ્ટ, વિસર્પ, વિરેદાટક અને ખૂનલીને પણ મટાડે છે.

(૧૯) ત્રિકંટકાદિ ક્વાથ

વિધિ—ગોખરુ, ગરમાળાનો ગોળ, દર્ભનાં મૂળ, કાસડાનાં મૂળ, ધમાસો, પાપાણબેદ અને હરડે આ બધાંને સરખે વળતે મેળવી ૪ તોલાનો ક્વાથ કરવો અને મધ મેળવી પાવો. (ભૈ. ર.)

ઉપયોગ—આ ક્વાથ પથરી અને બપંકર મૂત્રકૃચ્છ્ર રોગ દૂર કરે છે. જરૂર હોય તો ૨ કલાક પછી બીજી વાર પાવો.

મૂત્રપિંડમાં અશ્મરી થઈ હોય અને એના અણુઓ કે ઉપરની નલિકામાંથી અશ્મરીના કણુ આવી મૂત્રાશયમાં જનારી નલિકામાં આવી અટકે છે ત્યારે બપંકર વૃક્ષશ્લ ઉત્પન્ન થાય છે. સાથે સાથે બહુ જ ગભરામણુ, વારંવાર બિલટી થવી, અશક્તિ આવી જવી વગેરે લક્ષણો થાય છે. એવી સ્થિતિમાં પથરીના કણુ ઓગાળી મૂત્રાશયમાં કાઢી નાખવા જોઈએ. આ કામ હજીસપહદના ચૂર્ણ સાથે આ ક્વાથ આપવાથી સહેલાઈથી થાય છે. તીવ્ર અવસ્થા મટી ગયા પછી પથરી થતી અટકાવવા માટે ૩-૪ મહિના સુધી આ ક્વાથ શિલાનિત કે ચંદ્રપ્રભાવટી સાથે આપવામાં આવે છે.

સૂચના—જે ધૂમ્રપાનનું બ્વસન હોય તો છોડી દેવું જોઈએ. યકૃત નળજું હોય તો ઘી, તેલ ઓછાં લેવાં જોઈએ અને એને બળવાન બનાવવા માટે ચિત્ર-કાદિ વટી, પિપ્પલ્યાસવ, ચવકારિષ્ટ કે બીજી ઔષધિઓ લેવી જોઈએ.

(૨૦) બાતિપત્રાદિ ક્વાથ

વિધિ—ચમેલી (જાફી)નાં પાન, ગજો, દ્રાક્ષ, ધમાસો, દારહળદર, હરડે, બહેડાં અને આમળાં, આ બધાંને સરખે ભાગે લઈ અધકચરો ભૂકો કરી લેવો. (બ. સે.)

ગુણ—આ ચૂર્ણનો ક્વાથ કરી ઠંડો પડ્યા પછી કોગળા કરવાથી મોંનાં છાંસાં, બળતરા, પીઠિયાનો સોજો અને ગળાના રોગ મટી જાય છે.

પારાવાળી ઔષધિ અથવા દાહક, તીક્ષ્ણ કે બહુ ઉષ્ણ પદાર્થોના સેવનથી મોંમાં ચાંદાં પડી જાય છે. એની પર આ ક્વાથ તરત દ્રાવદો કરે છે. જે ચાંદાં જૂના થવાથી અંદરથી પરુ આવતું હોય તો દિવસમાં ૩ કે વધારે વાર આ ક્વાથના કોગળા કરાવવાથી ચાંદાં રુઝાઈ જાય છે.

સૂચના—જગતા પહેલાં ચાંદાં પર રહેલા પરુને કોગળા કરી સાફ કરી નાખવું જોઈએ. તેમજ જમ્યા પછી અર્ધી કલાક પછી ફરી કોગળા કરવા જોઈએ કે જેથી અનાજના પરમાણુ ચાંદાં પર ચોંટ્યા હોય તે બધા સાફ થઈ જાય.

(૨) આમાશયમાં પરુ ન જાય તેની પૂરેપૂરી સંભાળ રાખવી જોઈએ. નહિ તો આમાશયની શ્લેષ્મિક કક્ષામાં પરુવાળાં ચાંદાં પડી જશે, અને પછી આમાશયમાં દરદ, બિઝકા, બિઝટી વગેરે લક્ષણો થશે અને પાચનક્રિયા બગડી જશે.

મધુમેહ વગેરે રોગોથી ઉત્પન્ન થનાર કાચવાળા ચાંદાં હોય તો મૂળ રોગને દૂર કરનાર ઔષધિ સાથે આ ક્વાચના કોગળા કરાવવા જોઈએ. જે કાચ વધારે જાડા ગયો હોય તો તે જગ્યાને પ્રતિસારણીય હારના પાણીથી બાળી ધરિમેદાદિ તેલના કોગળા કરાવાય છે. એવી રીતિમાં આ ક્વાચ બહુ ઓછો વપરાય છે.

(૨૧) મહારાસ્નાદિ ક્વાચ

વિધિ—રાસ્ના ૫૦ તોલા, બીજા મત મુજબ ૨ તોલા, ધમાસો, ખરેટી (ખપાટ), એરંડાનાં મૂળ, દેવદાર, કચૂરો, વજ, અરડૂસીનાં પાન, સૂંઠ, હરડે, નાગરમોચ, સાંટોડીનાં મૂળ, ગજો, વરધારો, વરિયાળી, ગોખરુ, આસન, અતિ-વિષ, ગરમાળાનો ગોળ, ચતાવરી, પીપર, કાંટાસળિયો, ધાણુ, એડી ભોંયરંગણી અને જાલી ભોંયરંગણી આ બધાં ૧-૧ તોલા મેળવી અધકચરું ખાંડી લેવું.

(૧૧૦ સં'૦)

‘શાંગધરમંહિતા’માં મહારાસ્નાદિ ક્વાચના પાકની શરૂઆતમાં ‘રાસ્નાદ્વિ-ગુણભાગાસ્યાદેકભાગાસ્તતઃપરે’ આ વચન છે. બંગ સેને ‘સમભાગાન્વિ-ત્તૈરેતૈ રાસ્ના ત્રિગુણભાગિકૈઃ’ આમ લખ્યું છે. આ વચનો પરથી દીકાકારોમાં મતભેદ પડે છે. કોઈકે ૨ કે ૩ તોલા રાસ્ના લીધી છે તો કોઈએ ૫૦ કે ૭૫ તોલા રાસ્ના લેવી હિતકર માની છે. રાસ્ના વાયુનું સમન કરનાર છે. રાસ્ના મુખ્ય ઔષધિ છે અને વધારે પ્રમાણમાં લેવાય તો વાતરોગીઓ માટે હિતકર છે.

માત્રા—૨૧૧ તોલા ચૂર્ણનો ક્વાચ કરી સ્વિસમાં ૨ વાર પાવો. આ ક્વાચ સાથે અજમેદાદિ ચૂર્ણ કે સૂંઠ અથવા પીપરનું ચૂર્ણ અથવા દિવેલ મેળવી લેવો. અથવા યોગરાજ ગૂગળ સાથે લેવો.

ઉપયોગ—આ ક્વાચ વાતરોગની તીવ્ર અવસ્થામાં ખાસ શુભકારી છે. બધી જાતના વાતરોગ—સર્વાંગવાયુ, કંપવા, અર્ધાંગવાયુ, ગૃધ્રસી (કમર, જાંઘ, વગેરેમાં ફરતો વા) હાથીપત્ર, આમવાત, અંતરદ્વિ, પક્ષાઘાત, અપતાનક, કુખ્જવાત, મૂત્રાશય અને વીર્યાશયમાં રહેલા વાયુ, આક્રો, ઓઝોનો ચોનિદોષ, વંધ્યત્વ દોષ વગેરેનો નાશ કરે છે.

વાતવહ સંસ્થામાં વિકૃતિ થનાથી વાતરોગ થાય છે. વાતનાડીઓનો પ્રદાહ થાય ત્યારે ઘણું કરીને વાતરોગ ઉત્પન્ન થાય છે. જે સ્થાનની વાતનાડીઓ દૂપિન થઈ હોય તે સ્થાનમાં રોગ થાય છે. પછી સ્થાન પ્રમાણે જુદાં નામ અપાય છે. જુદાં જુદાં સ્થાનના વાતરોગોમાં મુખ્ય વિકૃતિ વાતનાડીઓની હોય છે. એટલા

માટે આ ક્વાથ બધી જ્વતના વાતરોગો પર વપરાય છે. વાનનાડીઓની વિકૃતિ સાથે વાતનાડી કેન્દ્રમાં આઘાત થઈ પક્ષાઘાત થયો હોય તો એ વાતરોગ અસાધ્ય બની જાય છે.

વાતરોગ થવામાં આમપ્રકોપ અને લોહીમાં વિપત્તી વૃદ્ધિ પણ કારણરૂપ હોય છે. વાયુના શમન સાથે એ કારણોને પણ દૂર કરવાં જોઈએ. એટલા માટે રાસના સાથે મદદ માટે દીપન-પાયન, આમશોષક, મૃતસ્ર અને કફન ઔષધિઓ મેળવેલી છે. એથી આ ક્વાથ આશુકારી વાનપ્રકોપમાં તરત પોતાનો પ્રભાવ બતાવે છે.

નિતંબપ્રદેશમાં રહેલી અને નીચે પગમાં જતી શુદ્ધસી નાડીમાં પ્રદાહ થવાથી કેડ, નિતંબ, જંઘનો પાછલો ભાગ અને શુભ્ર (Ankle) વગેરેમાં શળ મારે છે, પગમાં ખેંચ આવે છે અને પગ જકડાઈ જાય છે. એવી સ્થિતિમાં દિવેલ સાથે આ ક્વાથ આપવાથી પેટ સાફ આવી વાયુના શમનમાં સહાયતા મળે છે. આ ક્વાથથી પણ શળ ન મટે તો શળ મટાડવા અને જિંઘ લાવવા માટે અશીલુવાળી ઔષધિઓ—નિદ્રોદય રસ, મહાવાતરાજ રસ, સમીરગજકેસરી કે ખીજી કેઈ ઔષધિ આપવામાં આવે છે. શ્વ બહુ તીવ્ર ન હોય તો પ્રદાહ મટાડવા માટે મહારાસનાદિ ક્વાથ સાથે મહાવાતવિધ્વંસન રસ આપવામાં આવે છે. શરીરમાં ચરબી હોય અને આમનો પ્રકોપ હોય તો મહાયોગરાજ યૂગળ સાથે આ ક્વાથ આપવો જોઈએ.

ઐચ્છિક માંસપેશીઓનું સંચાલન કરનારી અને ચેતના આપનારી વાતનાડીઓને શરદી લાગવાથી, માનસિક વિકૃતિ, ઉપદંશ વગેરે રોગોમાં વિપ્રકોપ અને મધુમેહમાં લોહીમાં વિષ બહુ જવાથી વાતનાડીઓ દૂષિત થાય છે. પછી આક્ષેપ આવી પક્ષાઘાત થઈ જાય છે. સંચાલક નાડીઓનો વધ થવાથી માંસ-પેશીઓ કામ કરી શકતી નથી. વાતનાડીની વિકૃતિ સાથે નાનીમોટી રક્તવાહિનીઓ-વૂટી જાય છે. પછી મગજના વાનકેન્દ્રમાં લોહીનું દબાણ વધી જાય છે. જે રક્તસંગ્રહ જ્ઞાનકેન્દ્રની પાસે હોય તો ચેતનાનાડીઓથી થનારું જ્ઞાન—કંડુ, ગરમ, સોપ વગેરેનાં સ્પર્શનું જ્ઞાન—નથી થતું.

આ વિકાર તરત ન મટે તો લાંબો કાળ માટે સ્થાયી બની જાય છે. શરૂઆતની અવસ્થામાં ચંદ્રપ્રભા, શિશાન્વિત કે યોગરાજ યૂગળ સાથે આ ક્વાથ દિવેલ નાખી આપવામાં આવે તો કાયદો થવાની આશા રાખી શકાય છે. આ ક્વાથના સેવનથી વાતનાડીઓની વિકૃતિ દૂર થાય છે. માથામાં લોહીનું દબાણ ઓછું થાય છે, રક્તપ્રસાદનના કાર્યમાં મદદ મળે છે, અને પછી સહેલાઈથી વાતનાડીઓનું સંધાન થઈ જાય છે.

જો ઉપદ્રવ, પરમિયો કે મધુમેહના વિષથી ક્ષાતરોગ થયો હોય તો સાથે સાથે મૂળ રોગોના જંતુઓ અને રોગ શરૂ કરનાર દ્રવ્યને દૂર કરે એવી ચિકિત્સા કરવી જોઈએ. આ બધા રોગો પર લાંબો સમય પરહેજ પળાવી શિક્ષાનિત અને ગૂંચળ સાથે આ ક્વાથ આપવો જોઈએ કે જેથી આક્ષેપ આવી પક્ષાઘાત ન થઈ જાય.

કોઈ કોઈ વખત પ્રસૂતાની જરોગર સંભાળ ન રહેવાથી જંતુઓ પ્રજનન-માર્ગમાંથી ગર્ભાશયમાં પ્રવેશ કરી સડો ઉત્પન્ન કરે છે. પછી એનું વિષ લોહીમાં શોષાવાથી આક્ષેપ આવવા માડે છે અને ઠંડી સાથે તાવ ૧૦૨° થી ૧૦૪° સુધી ચઢી જાય છે. પછી ખૂબ પરસેવો થઈ તાવ ઊતરી જાય છે. કોઈ કોઈ બકવાટ કરે છે, દાંત કચકચાવે છે અને બેશુદ્ધ થઈ જાય છે. આ સ્થિતિમાં કાલકૂટ રસ કે મહાવાત વિધ્વંસન રસ સાથે આ ક્વાથ આપવાથી તરત ફાયદો થાય છે. પછી ૪-૬ દિવસ સુધી નતાદિ, ત્રેલની ઉત્તરજસ્તિ આપી ગર્ભાશય શુદ્ધ કરી લેવું જોઈએ.

શરીરના કોઈ ભાગમાં વાગવાથી પરુ થયું હોય કે ગૂમકું થઈ એનું વિષ રક્તમાં ગયું હોય તો તાણ આવવા માડે છે. આ સ્થિતિમાં સ્થાનિક જંતુનાશક ઉપચાર સાથે પીવા માટે શિક્ષાનિત, બંગભરમ અને અબ્જભરમ સાથે આ ક્વાથ અપાય છે. જો દરદીને મધુમેહ થયો હોય તો શિક્ષાનિત અને મહાવાત-રાજ રસ સાથે આ ક્વાથ આપવામાં આવે છે. આમાશયમાં વાયુનો પ્રકોપ થવાથી આમાશય શિથિલ બની જાય છે અને તેમાં વાયુ ભરાઈ રહે છે, વારંવાર જોરથી ઓઝકાર આવી વાયુ નીકળ્યા કરે છે, વાયુ ન નીકળે ત્યાં સુધી અકળામણ થાય છે અને આમાશય ભારે રહે છે. આ વિકારમાં પાચનક્રિયા મંદ પડી જાય છે અને કબજિયાત રહે છે. જો એની પ્રાથમિક અવસ્થામાં રૌપ્યભરમ, શંખભરમ અને અજમોદાદિ ચૂર્ણ સાથે આ ક્વાથ આપવામાં આવે તો ફાયદો થઈ જાય છે. રોગ જૂનો થઈ જાય તો લાંબો વખત એરેકચલાંવાળી ઔષધિ સાથે આ ક્વાથ આપવો પડે છે. તે વખતે માત્રા ઓછી આપવી જોઈએ. દિવસમાં ૪ વાર ખોરાક થોડો થોડો આપવાથી આમાશયને કષ્ટ નથી પડતું.

જો આંતરડાં પહોળાં અને શિથિલ થઈ ગયાં હોય તો આંતરડાંમાં આક્રોશ આવે છે, અપાનવાયુ સહેલાઈથી નીકળતો નથી અને કબજિયાત અને વ્યાકુળતા રહે છે. એવી સ્થિતિમાં આ ક્વાથ સાથે દરડે, હિંચવટક ચૂર્ણ કે શિવાક્ષાર-પાચન આપવાથી થોડા સ્મિતમાં ફાયદો થઈ જાય છે.

મૂત્રાશયની વાનનાડીઓ ગિચ્છ થઈ જવાથી એની માંસપેશીઓ જરોગર કામ કરી શકતી નથી. મૂત્રાશય ફૂલેલું રહે છે અને પેશાબ કરતાં અધરું પડે

છે. એની પર ૧-૨ મહિના મુધી શિક્ષાન્વિત કે ચંદ્રપ્રભા સાથે આ ક્વાથ આપવાથી રોગ મટી જઈ મૃત્તાશય બળવાન બને છે.

વીર્યોત્પાદક ગ્રંથિઓ અને શુક્રાશયની વાનનાડીઓ સિથિત થાય ત્યારે એમાં વાયુ ભરાઈ રહે છે. પછી ગરમ પાતળો વીર્યસ્રાવ થયા કરે છે. મનમાં કામોત્તેજનાનો વિચાર આવતાં, એનો સ્પર્શ થતાં કે માત્ર એના દર્શનથી તરત જ વીર્યસ્રાવ થઈ જાય છે. વીર્ય ધારણ કરવાની શક્તિ ઓછી થઈ જાય છે. આ રોગ પર ૨-૪ મહિના મુધી બ્રહ્મચર્ય પળાવી વીર્યશોધન વટી કે શિક્ષાન્વિત સાથે આ ક્વાથ આપવાથી આ રોગ મટી જાય છે.

દૂંધમાં કોઈ પણ સ્થાન કે પ્રકારના વાતરોગમાં આ ક્વાથ મુખ્ય ઔષધિ તરીકે કે અનુપાનરૂપે વપરાય છે. આ ક્વાથ આપવામાં કોઈ પણ જાતના તુક-સાનનો ભય નથી. આ ક્વાથ બાળક, યુવાન, વૃદ્ધ, પ્રસૂતા અને સ્ત્રીઓ બધાંને નિર્ભયતાપૂર્વક આપી શકાય છે.

(૨૨) પંચકરાસ્નાદિ ક્વાથ

વિધિ—રાત્રના, સૂંઠ, ગળો, દેવદાર અને એરંડાનાં મૂળ સરખે ભાગે લઈ ૨ થી ૪ તોલાનો ક્વાથ કરી પાવો. (શા. સં.)

ઉપયોગ—આ ક્વાથ બધી જાતના નવા વાતરોગો મટાડે છે. આમવાતમાં એરંડિયા સાથે આપવાથી તીવ્ર વેદના અને યજ્ઞ નાશ પામે છે.

(૨૩) પર્પિત્રાદિ ક્વાથ

પહેલી વિધિ—પિત્તપાપડો, અરડૂસી, કકુ, કરિયાતું, ધમાસો અને ઘઉંલા આ બધાંને સરખે ભાગે લઈ અધકચરો ભૂડા કરવો. (શા. સં.)

માત્રા—૨ થી ૪ તોલાનો ક્વાથ કરી અર્ધો સવારે અને અર્ધો સાંજે થોડી સાકર નાખી પાવો.

ઉપયોગ—આ ક્વાથ તરસ, દાહ અને રક્તપિત્ત વગેરે ઉપદ્રવો સાથેના પિત્તજ્વરનો નાશ કરે છે. (આ ક્વાથનો અર્ક કાઢી લેવાથી ખરાબ-સ્વાદ દૂર થાય છે અને ગુણ પણ વધારે કરે છે.)

બીજી વિધિ—પિત્તપાપડો, ગળો, નાગરમેથ, સૂંઠ અને કરિયાતું આ બધાંને સરખે ભાગે મેળવી અધકચરો ભૂડા કરવો. તેમાંથી ૪ તોલા લઈ ક્વાથ કરી ૨ ભાગ કરી સવાર સાંજ પાવો. આને ‘પંચભદ્રાદિ ક્વાથ’ પણ કહે છે. (વૃ. મા.)

ઉપયોગ—આ ક્વાથ હિરમાં રહેલા દોષોનું પાચન કરી બધાં લક્ષણો સાથેના વાતપિત્તજ્વરને મટાડે છે.

(૨૪) પિપ્પલ્યાદિ ક્વાથ

વિધિ—પીપર, પીપળીમૂળ, મરી, ગજપીપર, સૂંઠ, ચિત્રકનાં મૂળ, ચવક, નગોડનાં બી, એલચી, અન્નમોદ, સરસવ, હિંગ, ભારંગમૂળ, કાળીપાટ, ઇંદ્રજવ, જીરું, બકાન લીમડાની લીંબોળી, મેરવેલ, અતિવિષા, કકુ અને વાવડિંગ આ બધી ઔષધિઓને સરખે ભાગે મેળવી અધકચરી ખાંડી ૨ થી ૪ તોલાનો ક્વાથ કરી ૨ ભાગ કરી દિવસમાં ૨ વાર પાવે. (ભા. પ્ર.)

ઉપયોગ—કફજ્વરમાં આમના પાચન માટે આ દિતકર ઔષધિ છે. કફ અને વાયુનો નાશ કરનાર છે, ગોળો, સળેખમ, યજ્ઞ અને તાવ મટાડે છે, અને આમનું પાચન કરી અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરે છે.

(૨૫) વાસાદિ ક્વાથ

વિધિ—અરડૂમીનાં પાન, હળદર, ધાણા (ખીજા મત પ્રમાણે રૂદ્રજટા), ગળો, ભારંગમૂળ, પીપર, સૂંઠ અને જેડી ભેંયરોંગણીનાં મૂળ આ બધાંને સરખે ભાગે મેળવી અધકચરો જૂકો કરવો. (વૈ. જી.)

‘વૈષ્ણવન’ના પાકમાં ધાણાને બદલે ઘના એટલે રૂદ્રજટા લખેલી છે, જ્યારે ‘વૈષ્ણવન’ પરથી લખામેલા ‘યોગરત્નાકર’ના એ જ પાકમાં ધાણા લખેલા છે.

માત્રા—૪ તોલાનો ક્વાથ કરી, ૨ ભાગ કરી, દિવસમાં ૨ વાર મરી નાખી પાવે.

ઉપયોગ—આ ક્વાથ શ્વાસ, કાસ અને શયમાં શ્વાસકારક છે, ગળું અને હૃદયના અવરોધ તથા શ્વાસના તીવ્ર વેગનું જલદીથી ગમન કરે છે, અને મહા-મહેનતે નીકળનારો કફ તકલીફ વગર બહાર કાઢે છે.

(૨૬) દાબ્યાદિ ક્વાથ

વિધિ—દારુહળદર, રસવંતી, નાગરમોથ, બિલામા, ખીસીનો ગર્ભ, અરડૂસીનાં પાન અને કરિયાતું આ બધાં સરખે ભાગે મેળવી અધકચરો જૂકો કરવો. એમાંથી ૨ા તોલાનો ક્વાથ કરી દિવસમાં ૨ વાર મધ મેળવી પાવે. બિલામાને બદલે ઘણા વૈદ્યો રતાંજળી લે છે. (શા. સં.)

ઉપયોગ—આ ક્વાથ એક મહિનો લેનાથી સ્ત્રીઓના બધી જાતના પ્રદર-રોગ યજ્ઞ સાથે નાશ પામે છે. પછી ગર્ભાશય મજબૂત થઈ રક્તેદર્શન નિયમિત આવે છે.

(૨૭) રતન્યશોધક ક્વાથ

વિધિ—અનંતમૂળ, કાળીપાટ, દેવદાર, કરિયાતું, મેરવેલ, કકુ, ગળો, તગર, સૂંઠ, નાગરમોથ અને ઇંદ્રજવ સરખે વજનને લઈ બધાંને અધકચરો જૂકો કરવો.

માત્રા અને ઉપયોગ—૨-૨ તોલા ભૂકાનો ક્વાથ દિવસમાં ૨ વાર માને આપવાથી ધાવણુ શુદ્ધ થાય છે અને તેથી બાળકની પ્રકૃતિ સ્વચ્છ બને છે.

(૨૮) રજઃપ્રવર્તક ક્વાથ

વિધિ—તાંદળબનાં મૂળ, ગુલાબનાં પાન અને સોનાગેરુ ૬-૬ માસા, કપા-
સનાં મૂળ ૧૥ તોલા અને ૩ વર્ષનો જૂનો ગોળ ૨ તોલા લેવો. બધાંને પોણો
શેર પાણીમાં નાખી ક્વાથ કરવો. ચોથા ભાગનું પાણી રહે ત્યારે ગાળી લેવો.

(શ્રી. પં. મંગુલાલજી)

ઉપયોગ—આ ક્વાથને ૩ દિવસ રોજ સવારમાં પાવાથી અટકાવ સારી
રીતે આવી જાય છે અને અંદર રોકાયેલા દોષો દૂર થઈ ગર્ભાશય શુદ્ધ થાય છે.

(૨૯) રક્તશોધક ક્વાથ

વિધિ—અનંતમૂળ, ઉથવા, જેકીમધ, ઘોળા મુસળી, ગોરખમુડી, રતાંજળી,
સોનામુખી અને આસન આ ૮ ચીજો ૫-૫ તોલા અને વરિયાળી, પીપર,
એલચી અને ગુલાબનાં ફૂલ આ ચાર ચીજો ૨૫-૨૫ તોલા લેવી. બધાંને અધ-
કચરું ખાંડી લેવું.

માત્રા—૧-૧ તોલાનો ક્વાથ કરી દિવસમાં ૨ વાર પાવો.

ઉપયોગ—આ રક્તશોધક ક્વાથ રક્તશોધક, મૂત્રક, શીતક અને પૌષ્ટિક
છે. એ ઉપરાંત એમાં રસાયન ગુણુ પણ રહેલો છે. આ ક્વાથ 'બધી જાતના
લોહીવિકાર, ઉપદંશ અને પરમિયાના ઉપદ્રવો, વાતરક્ત અને કુષ્ઠ ૧ મહિનામાં
મટાડે છે.

(૩૦) ઉપદંશહર ક્વાથ

પહેલી વિધિ—ભોંયરીગણીનું પંચાંગ ૨૦ તોલા, બાવળની કાચી સૂકી
શિંગો ૨૦ તોલા, ઈંદવરણા અને ઈંદવરણાનાં મૂળ, હરડે, વરિયાળી, કાંચનારની
છાશ, લીમડાની અંતરછાશ, ચણીભોરના મૂળની છાશ અને ૧૦ વર્ષનો જૂનો
ગોળ આ ૮ ચીજો ૧૦-૧૦ તોલા, દંતીમૂળ ૫ તોલા અને કાળાદાણાનાં મૂળ
૧ તોલા લેવાં. આ બધી ચીજોને અધકચરી કરી ૩૨ શેર પાણીમાં નાખી
માટીના ધડામાં ઢીકાવવું. જ્યારે ૪ શેર પાણી રહે ત્યારે ઉતારી મસળી ગાળી
લેવું. આ રીતે ૪ વાર ગાળી પાણી તદ્દન ચોખ્ખું થઈ જાય એટલે શીશીમાં ભરી
લેવું.

(સ્વામી જગદાનંદગિરિજી)

માત્રા—પહેલે દિવસે ૨૫ તોલા ૧ વાર, બીજે દિવસે ૨૫-૨૫ તોલા ૨
વાર, ત્રીજે દિવસે સવારે નવટાંક અને સાંજે ૦૫ નવટાંક, ચોથે દિવસે સવાર-
સાંજ નવટાંક નવટાંક, પાંચમે દિવસે સવારે ૧૫ નવટાંક અને સાંજે નવટાંક,

છઠ્ઠે દિવસે બંને વખત ૧૧-૧૧ નવટાંકે. આ રીતે ૨ શીશી પૂરી થાય ત્યાં સુધી માત્રા વધારવી અને પછી ઘટાડતા જવી.

ઉપયોગ—આ કવાથ ઉપદંશ અને પરમિયાનાં ઉત્તાન વિષ અને જંતુ-ઓના નાશ કરે છે અને લીન વિષને દૂર કરવા પ્રયત્ન કરે છે. આ કવાથના સેવનથી બચકર પરમિયો અને ઉપદંશ ૨૧ દિવસમાં મટી જાય છે. ઉપદંશજન્ય કુષ્ઠમાં પણ આ કાયદાકારક છે. જ્યારે જ્યારે લોહી શુદ્ધ કરનારી દવાની જરૂર હોય ત્યારે ત્યારે આ કવાથ આપવો લાભદાયક છે.

સૂચના—આ દવા લેતા પહેલાં ઉષ્ણવાતઘન કવાથમાં લખેલા મુન્નિસનું ૪ દિવસ સેવન કરવું. પછી આ ઉકાળો શરૂ કરવો. આ દવા લેતી વખતે પચી શકે એટલું ઘી જરૂર લેવું.

બીજી વિધિ—લીમડાની અંતરછાત્ર, બકાન લીમડાની છાત્ર, કાંચનારની છાત્ર, બાવળની કાચી શિંગ, ઈંદ્રવરજીનાં મૂળ અને બેડી ભાંપરીગણીનું પંચામ આ ૬ ચીજો ૨૦-૨૦ તોલા લેવી અને ૧૧ શેર જૂનો ગોળ લેવો. બધાંને મેળવી અધકચરુ ખાંડી ૧૦ ગણા પાણી સાથે માટીના ઘડામાં ઉકાળવું. ચોથા ભાગનું પાણી રહે ત્યારે ઠંડું પડે એટલે ગાળી શીશીમાં ભરી લેવું.

(શ્રી. પં. મં. ગુલાલજી)

માત્રા—૪૦ દિવસ સુધી રોજ ૧૦ તોલા પાવો.

ઉપયોગ—ઉપદંશ અને પરમિયામાં દૂષિત નુકસાનકારક દવાઓના સેવનથી અથવા પરહેજ ન પાળવાથી ઉપદંશ અને પરમિયાના ઉપદ્રવો બાકી રહી ગયા હોય, તે આ દવાના સેવનથી શુદ્ધાત્મ લાગી જડમૂળથી નાશ પામે છે. ખોરાક હલકો અને સાદો લેવો.

(૩૧) ઉષ્ણવાતઘન કવાથ

વિધિ—રેવંચી ૬ માસા, કાંટાવાળા તાંદળજનનાં સૂકાં મૂળ ૨ તોલા, બાંગરાનું સૂકું પંચાંગ ૧ તોલો, પીણુડી ૧ તોલો અને ૧૦ વર્ષનો જૂનો ગોળ ૬ માસા લેવો. બધાંને મેળવી અધકચરુ કરી માટીના વાસણમાં પોણો શેર પાણી નાખી ઉકાળવું. ચોથા ભાગનું પાણી રહે ત્યારે ઉતારી ગાળી પાછું દેવું. સાંજે એ જ દવાના દૂધાઓને અર્ધો શેર પાણીમાં નાખી ઉકાળી ચોથા ભાગનું પાણી બાકી રહે ત્યારે ઉતારી ગાળી પાછું દેવું. (સ્વા. જગદાનંદગિરિજી)

ઉપયોગ—આ રીતે ૭ થી ૧૪ દિવસ આ દવાનું સેવન કરવાથી નવો અને જૂનો પરમિયો મટી જાય છે, અને સાથે સાથે વિપરીત દવાઓથી થયેલા દોષો પણ મટી જાય છે. આ ઔષધિનું સેવન કરતા પહેલાં ૪ દિવસ સુધી નીચે લખેલ મુન્નિસનું સેવન કરવું જોઈએ.

મુંગિસ વિધિ—ગાવજમાન, જનકયાનાં ફૂલ, અધકચરી ખારેલી વરિયાળી, ગુલાબનાં ફૂલ, હંસરાજ અને સોનામુખી એ ૬ ચીજો ૬-૬ માસા લેવી. ઉનાળાં નંગ ૬, ગરમાળાનો ગોળ તોલા ૨ અને તુરંજળીન ૬ માસા લેવા. પડેલી સાત વસ્તુઓને પોણા શેર પાણીમાં નાખી માટીના વાસણમાં ઉકાળવી. ત્રીજા ભાગનું પાણી બાકી રહે ત્યારે ઉતારીને ગાળી લેવું. પછી ગરમાળાનો ગોળ અને તુરંજળીનને ૨૦ તોલા ગરમ દૂધમાં મસળી ઉપરઉપરથી ગરમાળાનો કચરો કાઢી નાખવો. પછી ક્વાથના પાણીમાં ઉપરવાળું દૂધ અને ૪ તોલા સાકર નાખી પી લેવું. ફરી સાંજે તે જ ૭ ચીજોના કચરાને અર્ધો શેર પાણીમાં મેળવી ક્વાથ ફરી ત્રીજો ભાગ બાકી રહે ત્યારે ઉતારી ૩ તોલા સાકર નાખી, મસળી ગાળી લેવું. પછી તેમાં ૧૦ તોલા ગરમ દૂધ મેળવી પી જવું. આ રીતે પેટ નરમ થઇ જાય ત્યાં સુધી લગભગ ૪-૫ દિવસ મુંગિસનું સેવન કરવું.

(૩૨) કૃમિહન ક્વાથ

વિધિ—દાઝમના મૂળની તાજી છાલના કટકા ૫ તોલા, ખાખરાનાં બી ૬ માસા, વાવડિંગ ૧ તોલો અને પાણી ૧૦૦ તોલા બધાને મેળવી ઢાંકણું ઢાંકેલા વાસણમાં (૧૧૧ કલાક સુધી) અર્ધું પાણી રહે ત્યાં સુધી ધીમી આંચ પર ઉકાળવું. ૬'૬' પડે એટલે ગાળી શીશીમાં બરી લેવું.

માત્રા—૫-૫ તોલા ક્વાથમાં ૬ માસા મધ નાખી સવારથી અર્ધાં અર્ધાં કલાકે ચાર વાર પાવો.

ઉપયોગ—આ ક્વાથ ઉદરાવેષ્ટા કૃમિ (પટ્ટી જેવા ચપટા કૃમિ Tape worms), મહાણુદા (ગોળ અળસિયાં-Round worms), ચુરવ કૃમિ (પાતળા દોરી જેવા કૃમિ Thread worms), અંત્રદા કૃમિ (અનાજના અંકુર જેવા વાંકા વળેલા Hook worms) આ બધાને કાઢી નાખે છે. આ બધામાં આ પ્રયોગ ખાસ કરીને બહુ કષ્ટ આપનારા ઉદરાવેષ્ટા કૃમિઓ માટે છે.

દાઝમના મૂળની છાલમાં ચપટા કૃમિનો નાશ કરવાનો ગુણ છે. ખાખરાનાં બી અને વાવડિંગ ગોળ કૃમિ અને ચપ્પટા કૃમિ બંનેને કાઢવામાં મદદ કરે છે. વાવડિંગ સૂક્ષ્મ કૃમિનો નાશ કરનાર, દીપન-પાચન, રક્તપ્રસાદક, સારક અને આમડીના રોગ મટાડનાર છે.

આ ક્વાથના સેવનથી કાંઈક જેએની ચાય છે, પરંતુ બિલકી થતી નથી. એ વખતે કૃમિઓ સ્થાનવ્યુત ચાય છે. પછી તે સ્થિર ન ચાય તે પડેલાં જીવાળ આપી કાઢી નાખવા જોઈએ. એ માટે દિવેલનો જીવાળ વધારે હિતકર છે. દિવેલ આંતરડાંમાં રિનઝથતા લાવે છે, કૃમિ અને આમને બહાર કાઢે છે અને દસ્ત થયાં પછી આંતરડાંના સંક્રાંચનમાં મદદ કરે છે.

સૂચના—ચપટા કૃમિ થાય ત્યારે એના પર્વ ઝાડા સાથે નીકળ્યા કરે છે. ત્યાં સુધી માથું ન નીકળ્યા જાય ત્યાં સુધી આ કવાય આપવો જોઈએ. બહે ૧-૨-૩ કે વધારે દિવસ લાગે. દરદીને ઝાડો જોતાં રહેવો જોઈએ કે ચપટા કૃમિનું માથું નીકળ્યું કે નહિ !

હરડે સિવાયની કવાય રસવાળી ઔષધિઓ મોટે ભાગે જઠરાગ્નિને મંદ કરે છે. એટલા માટે આ કૃમિદ્વન કવાય પણ જઠર કરતાં વધારે દિવસ ન લેવો જોઈએ.

કૃમિ રોગમાં મોટે ભાગે પાંકુતા, મંદાગ્નિ, અરુચિ, બિલટી, લોહીવિકાર અને વાતવાહિનીઓ (Nerves)ની અશક્તિ વગેરે અનુગામી વિકારો ઉત્પન્ન થાય છે. આ કવાય આપ્યા પછી થોડા દિવસ તાપ્યાદિ લોહ, નવાપસ અથવા લોહભરમ, અબ્રકભરમ અને ચોસક પડોરી પીપર આપવી જોઈએ.

(૩૩) મૂત્રશોધક કવાય

પહેલી વિધિ—સોનાગેરુ, મેંદીનાં પાન, રસવંતી અને સહેદ સુરંગો દરેક ૨-૨ તોલા લઈ અધકચરું કરવું. પછી ૧૧ શેર પાણીમાં કવાય કરી અર્ધું પાણી બાકી રહે ત્યારે ઉતારી લેવું. ઠંડું પડે એટલે ગાળીને એક શીશીમાં ભરી લેવું.

ઉપયોગ—પેશાબમાં પરુ જતું હોય તો દિવસમાં ૨ વાર સવાર સાંજ આ કવાયની ત્રણ ત્રણ પિચકારી આપવાથી ધા મટી જાય છે અને પરુ નીકળતું બંધ થાય છે.

સૂચના—પિચકારી મારતા પહેલાં પેશાબ કરી લેવો. પછી ઉભડક બેસી મૂત્રમાર્ગમાં પિચકારી વડે કવાય અંદર જવા દેવો અને ૩-૪ મિનિટ ઇન્દ્રિયનું મોં બંધ રાખવું. આ રીતે ૩ પિચકારી આપવી. પિચકારી આપ્યા પછી અર્ધો કલાક સુધી પેશાબ ન કરવો જોઈએ.

બીજી વિધિ—મરડાશિંગ, ફટકડી, રસવંતી, સુરંગો અને સહેદ કાથો દરેક ૧૦-૧૦ તોલા, ફૂલાવેલું મોરચૂચુ ૧૧ તોલો, રસકપૂર ૧૧ તોલો અને પાણી ૧૧ શેર લેવું. બધાંને બારીક વાટી પાણીમાં મેળવવું. એમાંથી ૩ માસા લઈ ૧૦ તોલા પાણીમાં નાખી મેળવી લેવું. પછી દિવસમાં ત્રણ વાર ત્રણ ત્રણ પિચકારી આપવી. (ધન્યંતરિ)

ઉપયોગ—આ ઔષધિથી પરમિયાનું પરુ અને બળતરા મટે છે. નવા અને જૂના પરમિયાનો નાશ કરવામાં એ અતિ ઉપયોગી છે.

(૩૪) મુંજસ (મળ કુસાવનાર દવા)

વિધિ—બનકસાનાં ફૂલ, ગાવજ્યાનનાં ફૂલ અને પાન, ખુબ્યાજ અને બર્ગ-અશના આ પાંચે ૩-૩ માસા, તુખમ ખતમી, કાસનીનાં બી, વરિયાળીનાં મૂળ,

કાસનીનાં મૂળ, પીણ્ડી, વરિયાળી અને જોડીગંધ એ ૭ ચીજો ૫-૫ માસા, ઊનામ નંગ ૬ અને દ્રાક્ષ નંગ ૬ લેવી. બધી ચીજોને અધકચરી કરી રાત્રે ૪૦ તોલા પાણીમાં પલાળવી. સવારે ચૂસા પર મૂકી ઉકાળી, ૧૫ તોલા પાણીબાકી રહે ત્યારે ઉતારી, ગાળી ૨ તોલા ગુલકંદ મેળવી પાઈ દેવું. ૫ દિવસ રોજ સવારમાં પાવાથી આંતરડાંમાં જમા થયેલો મળ પાકીને ફૂલી જાય છે. પછી છઠ્ઠે દિવસે જીલાબની દવા આપવી. (ચિ. ચ.)

(૩૫) જીલાબની દવા

વિધિ—ગુલાબનાં ફૂલ, બનફશાનાં ફૂલ, તુરબત સફેદ, વરિયાળી, પીણ્ડી, જૂકા અને તાજી ગળો આ ૭ ચીજો ૫-૫ માસા, સોનામુખી ૯ માસા, ઇંદ્રવરણનાં મૂળ, ઇંદ્રવરણનાં બી, કાણ્ડી હરડે અને ગાજફૂલ એ ૪ ચીજો ૬-૬ માસા લેવી. અસખંદ ૩ માસા, અંજીર નંગ ૮ અને દ્રાક્ષ નંગ ૧૩ લેવી. બધી ચીજોને અધકચરી કરી રાત્રે ૪૦ તોલા પાણીમાં પલાળવી. સવારે કવાથ કરી ૧૫ તોલા પાણી બાકી રહે એટલે ગાળી ૨ તોલા ગુલકંદ મેળવી પાઈ દેવું. એક કલાક પછી ૧૦ તોલા વરિયાળીનો અર્ક અથવા કાકરવરણું પાણી પાવું. આ દવાથી ૨-૩ કલાક પછી ૫-૬ જરોબર ઝાડા થઈ પેટ સાફ થઈ જાય છે. ઉપરવાળા મુંજિસ અને જીલાબ મોટે ભાગે બધી પ્રકૃતિવાળાઓને અનુકૂળ પડે છે. (ચિ. ચ.)

સૂચના—જીલાબ લીધા પછી સૂવું ન જોઈએ, અને ગરમ પાણીથી હાથ ધગ ધોવા જોઈએ. ‘ચિકિત્સાતત્ત્વપ્રદીપ’ના પહેલા ખંડમાં વિરેચનવિધિમાં વધારે નિયમો લખ્યા છે, તે જોઈ લેવા.

(૩૬) બૃહત્યાદિ કવાથ

પહેલી વિધિ—બેડી અને જિબી બોંયરીંગણીનાં મૂળ, ગોખરુ, એરંડાનાં એરંડાનાં મૂળ એ ૪ ચીજો ૨-૨ તોલા લઈ કવાથ કરવો. (ખ. સે.)

ઉપયોગ—આ કવાથમાં તલનું તેલ મેળવી તેના કાગળા કરવાથી દાંતમાં રહેલા કૃમિઓ નીકળી જાય છે.

બીજી વિધિ—બેડી અને જિબી બોંયરીંગણીનાં મૂળ, ગોખરુ, એરંડાનાં મૂળ, કુરા, કાસડો અને શેરડીનાં મૂળ આ ૭ ચીજોને સરખે ભાગે મેળવી અધકચરી બૂકો કરવો. (કૃ. મા.)

ઉપયોગ—૪ તોલાનો કવાથ કરી ૩ ભાગ કરી ૨-૨ કલાકે પાવાથી પિત્ત-પ્રકોપજન્ય લયંકર થઈ નાશ પામે છે. જો વાતપિત્તજન્ય થઈ હોય તો મધ નાખી પાવો.

(૩૭) બિલ્વાદિ કવાથ

વિધિ—ખીલીની છાલ, ઐરંડાનાં મૂળ, ચિત્રકનાં મૂળ અને સૂંઠ સરખે ભાગે મેળવી અધકચરો ભૂકો કરવો. (૫૮૬)

ઉપયોગ—૪ તોલાનો કવાથ કરી ૨ ભાગ કરી ૨-૨ કલાકે ૧-૧ રતી સેકેલી હિંગ અને ૧-૧ માસા સિંધવ નાખી પાવાથી પાર્શ્વશૂળ, હૃદયશૂળ, બસ્તિ-શૂળ વગેરે વાત અને કફપ્રકોપજન્ય શૂળ એકદમ નાશ પામે છે.

(૩૮) દુરાલભાદિ કવાથ

પહેલી વિધિ—ધમાસો, પિત્તપાપડો, કડવા પરવળનાં પાન અને કકુ આ ૪ ચીજોને સમભાગે મેળવી અધકચરો ભૂકો કરી લેવો. (બ. સે.)

માત્રા—૩ થી ૬ તોલાનો કવાથ કરી ૩ ભાગ કરીને દિવસમાં ૩ વાર પાવો. વિરોદ્ધકર્મા સહેજ ગરમ કવાથમાં મરી અને ગૂગળ મેળવી પાવો.

ઉપયોગ—આ કવાથથી કફપિત્ત અને પિત્તપ્રધાન મસૂરિકામાં સંતાપનો નાશ થાય છે અને વિરોદ્ધકર્મ પશુ શમન થાય છે.

બીજી વિધિ—ધમાસો, પાપાણભેદ, હરડે, બેડી ભોંયરીગણી, જોડીમધ અને ધાણા આ બધાને સરખે ભાગે મેળવી અધકચરો ભૂકો કરો. (ગ. નિ.)

માત્રા—૪ થી ૮ તોલાનો કવાથ કરી દિવસમાં ૩ વાર ૬-૬ માસા સાકર નાખી પાવો.

ઉપયોગ—આ કવાથ મૂત્રસંરચના રોગ—મૂત્રકૃચ્છ્ર, મૂત્રનો અવરોધ, મૂત્રમાં દાહ, બસ્તિમાં શૂળ અને મૂત્રપિંડની શૂળ આ બધાને મટાડે છે.

(૩૯) પટોલાદિ કવાથ

વિધિ—કડવા પરવળનાં પાન, ગળો, નાગરમોથ, અરડૂસીનાં પાન, ધમાસો, કરિયાતું, લીમડાની અંતરછાલ, કકુ અને પિત્તપાપડો આ ૯ વસ્તુઓને સરખે ભાગે મેળવી અધકચરો ભૂકો કરવો. (યો. ૨.)

માત્રા—૩ થી ૬ તોલાનો કવાથ કરી દિવસમાં ૩ વાર પાવો.

ઉપયોગ—આ કવાથ કાચી મસૂરિકાનું શમન કરે છે અને પકવતું શોધન કરી ધાને જલદી સૂકવી દે છે. વિરોદ્ધકર્મ જ્વર અને શીતળાના તાવનું-શમન કરવા માટે આ ઉત્તમ છે.

બાળકોની મસૂરિકાની બધી અવરચાઓમાં આ કવાથ નિર્ભયતાથી આપી શકાય. તે ઉપરાંત આ કવાથ પેટ સાફ કરી પિત્તપ્રધાન વિષમજ્વરને મટાડે છે તથા વિસર્પ (રતવા) અને ખૂબ્લી વગેરે આમડીના રોગો પર પણ હિતકર છે.

(૪૦) કપિથાદિ યવાગૂ

વિધિ—કોહું, કાચા ખીજાનો ગર્ભ, ચૂકાનાં પાન અને અનારદાણા ૧-૧

તોલો લઈ ૬૪ તોલા મહામાં (તાણ હાસમાં) નાખી તેમાં ચોખાનો લોટ નાખી પાતળી કાંણ કરી લેવી. (ચ. સં.)

ઉપયોગ—આ કાંણ પીવાથી આમનું પાચન થાય છે અને મળ ગાઢ પતે છે. જૂનો અતિસાર, ખરોળ, અર્શ અને મંત્રહણીના દરદીને એ બહુ હિતકર છે. ને અતિસાર અને મંત્રહણીમાં વાયુનો પ્રકોપ પણ હોય તો આમાં જૃદત્પંચ-મૂળનો કવાચ પણ મેળવી લેવો જોઈએ.

(૪૧) પડંગ ચૂપ

ત્રિધિ—પીપર, જવનો સાયવો, કળથી, સૂંઠ, અનારદાણા અને આમળાં ૧-૧ તોલો અને બકરાનું માંસ ૧૨ તોલા લેવું. બધાને આદગણા પાણીમાં ઉકાળા ચોથા ભાગનું પાણી બાકી રહે ઉતારી લેવું. પછી ઘીનો વધાર કરી પાવું. (ચં. ચિ.)

ઉપયોગ—આ ચૂપના સેવનથી ક્ષય રોગ સાથેના પીનસ, માથાનું દરદ, કાસ, શ્વાસ, સ્વરભેદ અને પડખાંતી યજા મટે છે, અને ક્ષયરોગીની શક્તિનું રક્ષણ થાય છે.

(૪૨) પડંગ પાનીય

ત્રિધિ—નાગરભોય, પિત્તપાપડો, ખસ, રતાંજળી, વાજો અને સૂંઠ આ ૬ વસ્તુઓને 'સમભાગે' મેળવી અધકચરું ખાંડી લેવું. પછી ૧ તોલા બૂકાને ૧૨૮ તોલા પાણીમાં નાખી ઉકાળવું. અધુરું પાણી રહે એટલે ઉતારી લેવું અને ઠંડું પડચે ગાળી લેવું. (ચ. સં.)

નોંધ—શાસ્ત્રીય પદ્ધતિ મુજબ અર્ધું પાણી રહે ત્યાં સુધી ઉકાળવું જોઈએ પણ એવું કરવાથી સ્વાદ તૂટે. થઈ જાય છે. એથી દરદીને આપી શકાતું નથી. માટે ૨-૩ ઊભરા આવી જાય એટલે ઉતારી તરત ગાળી લેવું જોઈએ. અંદર ધૂમાડો ન પેસે માટે ઢાંકણું ઢાંકીને નિધૂંમ અગ્નિ પર ઉકાળવું જોઈએ.

ઉપયોગ—આ પાણીને પિત્તજ્વરમાં પીવા માટે આપવું. સવારમાં ઉકાળેલું પાણી સાંજ સુધી અને સાંજે ઉકાળેલું સવાર સુધી વાપરવું. ઉકાળેલા પાણીને એની મેળે ઠંડું થવા દેવું. પંખા વગેરેથી ઠંડું ન પાડવું. આ પાણીના સેવનથી લોહીમાં ભેદ થયેલું વિષ પેશાબ દ્વારા સહેલાઈથી બહાર નીકળી જાય છે.

(૪૩) આરગ્નધાદિ કલક

ત્રિધિ—ગરમાળાનો જોળ ૪૦ તોલા લઈ ૨ શેર લીંબુના રસમાં ૨૪ કલાક સુધી પલાળવો. પછી મસળા ગાળી લેવો અને ૫ શેર સાફર નાખી શરબત જેવું બનાવી લેવું. તેમાં તજ, તમાકુપત્ર, એલચી, સૂંઠ, મરી, પીપર, ધાણા

અને સેકેલી હિંગ આ ચીજો ૨-૨ તોલા તેમજ સિંધવ ૧૦ તોલા, મોટી હરડે, સેકેલું ૭૨ અને દ્રાક્ષ ૫-૫ તોલા લઈ બધાને ખાંડી, મેળવી, થોડો વખત દેવતા પર મૂકી ચટણી જેવું બનાવી લેવું.

માત્રા—૩ માસાથી ૧ તોલો દિવસમાં ૧ થી ૨ વાર ચાટવું. જમતી વખતે ભોજન સાથે પણ લઈ શકાય છે.

ઉપયોગ—આ કદક અપચો, અપચાથી આવનારો તાવ, માથાનું દર્દ, પેટની થળ, આમ, પેટનો વાયુ, સળેખમ, અરચિ આ બધાને મટાડી અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરે છે.

(૪૪) પ્રતિશ્યાયહરે કર્પાચ

વિધિ—ઉનાળ નંગ ૭, વડચુંદા નંગ ૭, બનફરા, ખસખસ, જેઠીમધ, ગાવજખાન અને વરિયાળા ૬-૬ માસા, તુરંજખીન ૧ તોલો અને સાકર ૨ તોલા લેવી. બધાને ખાંડી અથવા શેર પાણી સાથે ઉકાળવું. અર્ધું પાણી બાકી રહે ત્યારે ઉતારી ગાળી દેવું અને પછી અર્ધું સવારે અને અર્ધું સાંજે પીવું.

ઉપયોગ—આ કર્પાચના સેવનથી નવો સળેખમ, ઝીણો તાવ, કબજિયાત, હૃદયનું ભારેપણું, માથાનું દર્દ વગેરે ૨-૩ દિવસમાં મટી જાય છે.

(૪૫) શુષ્ક કાસહરે કર્પાચ

પહેલી વિધિ—જૂઠા, હંસરાજ, કેવડાનાં મૂળ, જેઠીમધ, બહેડાં અને અરડૂસીનાં પાન ૬-૬ માસા, સાકર ૨ તોલા અને ૪ અંજીર લઈ ૪ ગણા પાણીમાં નાખી ઉકાળો કરવો. અર્ધું પાણી બાકી રહે ત્યારે ઉતારી ગાળી લેવો.

ઉપયોગ—અર્ધું-અર્ધું સવારે સાંજ ૫-૭ દિવસ સુધી લેવાથી વાતજન્ય અને સૂકી ખાંસીનું શમન થાય છે તેમજ કબજિયાત, માથાનું દર્દ, બેબકા, બેબકા વગેરે ઉપદ્રવો પણ મટે છે.

બીજી વિધિ—બનફરાનાં ફૂલ, હંસરાજ અને છોલેલું જેઠીમધ એ ૩ ચીજો ૬-૬ માસા, ખતમીનાં બી અને અળસી ૩-૩ માસા અને ઉંનાળ નંગ ૬ લઈ બધાને ખાંડી ૩૦ તોલા પાણીમાં ઉકાળો કરવો. ચોથા ભાગનું પાણી રહે એટલે ઉતારી મસળી ગાળી લેવો. ૬-૬ પડ્યા પછી ૩ માસા મધ અને ૩ માસા સાકર નાખી પાર્ષ દેવો. (ચિ સં.)

ઉપયોગ—આ કર્પાચને દિવસમાં ૨ વાર પાવાથી ૧૦-૧૫ દિવસમાં વાતજન્ય સૂકી ખાંસી જડમૂળથી મટી જાય છે.

(૪૬) મધુકાદિ શીતકર્પાચ

વિધિ—જેઠીમધ, સફેદ ઉપલસરી, કાળી ઉપલસરી, દ્રાક્ષ, મધુકા, રતાંબળી, નીલકમળ, સીવજીનાં ફળ, પદ્મક, લોધર, આમળાં, હરડે, બહેડાં, કમળકેસર,

કાસમાં અને કમળની નાળ આ ૧૬ ચીને સરખે બાગે લઈ અધકચરો જૂકો કરવો. (ચ. ૬.)

માત્રા—રાત્રે માટીના વામણમાં ૩ થી ૬ તોળા જૂકો લઈ ૬ ગણા ગરમ પાણીમાં પલાળવો. સવારે મમળી માકર, મધ અને ધાન્ય નાખી પાઈ દેવું.

ઉપયોગ—આ કવાય વાનપિત્તજ્વર, દાહ, તરસ, મૂર્છા, બેચેની, ચકર અને રક્તપિત્તનું શમન કરે છે.

(૪૭) મમ્લમુષ્ટિક યૂષ

વિધિ—જવનો સાચવો, બેર, કળથી, મગ, મૂળાના કટકા, ધાણા અને મુંઠ આ ૭ ચીને ૧-૧ મુષ્ટિ (૪-૪ તોળા) મેળવી આગળ પાણીમાં નાખી ઉકાળવું. ચોથા ભાગનું પાણી બાકી રહે ત્યારે ઉતારી મસળી માગી લેવું.

ઉપયોગ—સન્નિપાતમાં ખેરાક આપવાની જરૂર હોય ત્યારે આ યૂષ આપવો જોઈએ. આ યૂષ વાયુ, પિત્ત અને કફ ત્રણે દોષોને હરનાર, ગુલ્મ, શ્વામ, કાસ, ધાતુક્ષય અને જ્વરનો નાશ કરનાર, આમદોષ હરનાર, હૃદય અને કંઠથી મોં સુધીના દોષોનો નાશ કરનાર છે.

(૪૮) દ્વાવિંશદાખ્ય કવાથ

વિધિ—મારંગમૂળ, લીમડાની અંતરછાત્ર, કરિયાતુ, નાગરમેથ, કકુ, વજ, મુંઠ, મરી, પીપર, અરડૂસીના પાન, ઇંદ્રવરણનાં મૂળ, રાત્ના, અનંતમૂળ, કડવા પરવળના પાન, દેવદાર, હળદર, પાટલા, અરજુની છાન, ખાહી, દારહળદર, ગળા, નસોતર, અતિવિષા, પુષ્કરમૂળ, ત્રાવમાણ, બેલી ભોંયરીંગણીનાં મૂળ, બેલી ભોંયરીંગણીના મૂળ, ઇંદ્રજ્ય, હરડે, બહેડાં, આમળાં અને કચૂરો આ ૩૨ ઔષધિઓને મરખે બાગે મેળવી અધકચરો જૂકો કરવો. (ચો. ૨.)

માત્રા—૪ થી ૮ તોળાનો કવાથ કરી ૪ ભાગ કરી ૪-૪ કપાકે પાવો. જરૂર હોય તે પ્રમાણે ૨૪ કલાકમાં ૨ થી ૪ વાર પાવો.

ઉપયોગ—આ કવાથના સેવનથી ૧૩ પ્રકારના સન્નિપાતની શળ, કાસ, હેડકી, શ્વામ, અર્શ, આંધરો, સાંધે સાંધામાં દુખાવો, અરુચિ, ગરુનંબ, અંતઃક્રિયા, ગળાના રોગ વગેરે બધા વિકારો મટી જાય છે.

કફજ્વર, કફપ્રધાન સન્નિપાત, શ્વસનક સન્નિપાત, કુદ્કુમાવરણ પ્રદાહ, પાર્શ્વશળ, વગેરેમાં ૪-૪ રતી નવમાર અને જવખાર મેળવી આપવામાં આવે તો જલની કાયદો થાય છે. આ કવાથ અબકલમ્બ અને શૂગભરમ કે મતભરમ સાથે પણ અપાય છે,

(૪૯) મધુકાદિ હિંમ

વિધિ—જેઠીમધ, બેદાણી, ગાવઝખાન, બનકશાનાં ફૂલ, રેશાખત્તી,

દ્રાક્ષ અને વડગૂંદા દરેક ૧-૧ તોલા લઈ અધકચરું ખાંડી ૭ પડીકાં બનાવવાં.
(૨. ચો. સા.)

ઉપયોગ—ચિનાઈ માટીના વાસણમાં ૧૦ તોલા ઊંકળેલા પાણીમાં ૧ પડીકી રાત્રે પલાળવી. સવારે મસળી ગાળી સાકર મેળવી પી જવું. એવી જ રીતે સવારે એક પડીકી પલાળી સાંજે પી જવું. આ રીતે ૭ પડીકાના પ્રયોગથી આદાશીશી, પિત્તવૃદ્ધિથી થનારું માથાનું દરદ, લ લાગવાથી આવનારો ઝીણા તાવ, સળેખમ, માથાનું દરદ વગેરે ઉપદ્રવો આ બધાંને મટાડે છે.

સૂચના—જેને સ્વાભાવિક રીતે કાસ, શ્વાસ કે કશ્વરૂદ્ધિ રહેતી હોય તેને હિમને બદલે ક્વાથ કરી પાવો.

(૫૦) મુસ્તાદિ ક્વાથ

વિધિ—નાગરમેથ, ઉદરકરણી, હરડે, બડેડાં, આમળાં, દેવદાર અને સરગવનાં ખી આ બધાંને સરખે ભાગે લઈ અધકચરો ભૂકો કરવો. (૫૦૬)

માત્રા—૨ થી ૪ તોલાનો ક્વાથ કરી લીંડીપીપર અને વાવડિંગનું ચૂર્ણ મેળવી પાવું.

ઉપયોગ—આ ક્વાથથી બધી જાતના પેટના કૃમિ અને કૃમિજન્ય રોગોનો નાશ થાય છે.

(૫૧) ડીબેરાદિ ક્વાથ

વિધિ—વાળો, ધાણા, સૂંઠ, રનાંજળી, જેડીમધ, અરડસીનાં પાન અને ખસનાં મૂળ આ ૭ ચીજો સમભાગે મેળવી ૨ તોલા લઈ ક્વાથ કરી મધ અને સાકર નાખી પાવો. (ચો. ૨.)

ઉપયોગ—આ ક્વાથ દાહ અને જ્વર વગેરે ઉપદ્રવો સાથેના તીવ્ર રક્ત-પિત્તને મટાડે છે. ઊર્ધ્વ અને અધઃ જન્મે જાતના રક્તપિત્તને મટાડવામાં એ કાયદાકારક છે.

(૫૨) વીરતવાંદિ ક્વાથ

વિધિ—વેલનરુ (*Dichrostachys Cineria*), ચરનાં મૂળ, આરમાની ફૂલનો કાંટાસળિયો, પીળા ફૂલનો કાંટાસળિયો, દર્મનાં મૂળ, વાદો, નળ, કુશનાં મૂળ, કાસડાનાં મૂળ, પાપાણુબેદ, અરણીનાં મૂળ, શેરડીનાં મૂળ, સફેદ આકડાનાં ફૂલ, અધેડાનાં મૂળ, ટેટું, લાલ ફૂલનો કાંટાસળિયો, નીલકમળ, તનમની અને ગોખરુ આ ૧૯ ઔષધિઓ મેળવી અધકચરો ભૂકો કરવો. (સુ. સં.)

માત્રા—૪ તોલાનો ક્વાથ કરી ૨ ભાગ કરી દિવસમાં ૨ વાર ૨ થી ૪ રતી શિલાનિત નાખી પાવો.

ઉપયોગ—આ ક્વાથ વાનરોગ, મૂત્રપિંડ અને મૂત્રાશયની પથરી, મૂત્ર-પિંડમાં શકરા, મૂત્રકૃચ્છ્ર, મૂત્રાઘાત, મૂત્રપિંડમાં શળ અને દાહ, મૂત્રાશયમાં દાહ, મૂત્રેન્દ્રિયમાં દાહ આ મૂત્રરોગોનો નાશ કરે છે. અને પથરીને તોડીને બહાર કાઢી નાખવામાં પણ આ ક્વાથ સારો કાયદો કરે છે.

(૫૩) તગરાદિ કપાય

વિધિ—તગર, આસન, પિત્તપાપડો, શંખાવળી, દેવદાર, કકુ, બાહી, જટામંત્રી, નાગરમેથ, ગરમાળાનો ગોળ, હીમજ અને દ્રાક્ષ આ ૧૨ વસ્તુઓ સમભાગે મેળવી ૪ થી ૮ તોલાનો ઉકાળો કરવો. પછી ૪ ભાગ કરી ૧-૨-૩ કે ૪ વાર જરૂર પ્રમાણે દર ત્રણ કલાકે આપવો. (યો. ૨.)

ઉપયોગ—આ કપાય સન્તિપાનમાં ચનારા વાત, પિત્ત કે વાતપિત્તપ્રધાન પ્રકાપને એકદમ મટાડે છે, માથાને શાંત કરે છે, આંતરડાના દોષોનું શોધન કરે છે, પચવા યોગ્ય મળોનું પાચન કરે છે, કાઢી નાખવા જેવાને બહાર કાઢી છે, અને વાતસંસ્થા (Nervous System) પર શામક અસર કરી દરદીને ઉધ લાવી આપે છે.

આસવ-અરિષ્ટ પ્રકરણું

કાષ્ઠાદિક ઔષધિઓ જૂની થાય એટલે ઝોઝા ગુણુવાળી થઇ નાશ પામે છે. તેમજ વનસ્પતિઓના રસ અને કવાય પણ થોડા વખતમાં બગડી જાય છે. માટે એ દ્રવ્યોના ગુણને લાંબા વખત સુધી ટકાવવા માટે આસવ-અરિષ્ટ બનાવવામાં આવે છે. આસુતત્વાદાસવ સંજ્ઞા એટલે કે આસુત પદ્ધતિ (મંયોગજન્ય મૂર્છા પ્રક્રિયા) થી તૈયાર થાય તેને આસવ કહે છે. આ આસવ-અરિષ્ટો વર્ષો સુધી બગડતા નથી; જિલ્દું ગુણમાં વધારે થાય છે. માટે ઔષધિઓના ગુણના રક્ષણ માટે આસવ-અરિષ્ટની રીત વ્યવહારમાં આવી છે.

આસવ-અરિષ્ટ લાંબો વખત રહેવાનું કારણ એમાં રહેલો મઘાક (Absolute Alcohol) છે. આ મઘાક આસુતપ્રક્રિયાથી ઉત્પન્ન થાય છે. આસવ અને અરિષ્ટ એ મઘના બેદ છે. ખરું જોતાં મઘના આસવ, અરિષ્ટ, સીધુ, વારુણી, સુરા અને મૈરેય એ ૬ બેદ છે.

(૧) આસવ—યદપક્વૌષધામ્યુમ્યાં સિદ્ધં મઘં સ આસવઃ । એટલે કે અપકવ ઔષધિઓને મધુર પદાર્થો અને ધાવડીનાં ફૂલ વગેરે સાથે પાણીમાં મેળવી કવાય કર્યા વગર વાસણમાં ભરી ગુખ્યુદ્રા કરી કેટલોક વખત બંધ રાખી જે મઘ બનાવવામાં આવે છે તેને આસવ કહે છે.

(૨) અરિષ્ટ—અરિષ્ટઃ ક્વાથસિદ્ધઃ સ્વાત્ સમ્પક્વો મધુરદ્રવ્યૈઃ । એટલે કે ઔષધિઓનો કવાય કરી પછી મધુર દ્રવ્યો અને ધાવડીનાં ફૂલ વગેરે મેળવી મઘ તૈયાર કરવામાં આવે તેને અરિષ્ટ કહે છે.

(૩) સીધુ—સીધુઃ ફક્ષુરસૈઃ પક્વૈઃ । એટલે કે શેરડીના રસને ઉકાળા કેટલોક વખત બંધ રાખી જે દ્રવ્ય સિદ્ધ કરવામાં આવે છે તેને સીધુ-સરકો કહે છે. હાથમાં રસને ઉકાળ્યા વગર જ સરકો બનાવે છે. શેરડી માફક દ્રાક્ષ કે જાંબુના રસને કોઇ વાસણમાં ભરી સંધાન બેડે એટલે સરકો તૈયાર થાય છે. એમાં પક્વરસ, શીતરસ, ગુડ, શકર, આદિક અને જાંબવ વગેરે બેદ માનેલા છે.

(૪) વારુણી—ચત્તાલર્જૂરરસૈરામૃતં સૈવ વારુણી । એટલે કે તાડ કે ખજૂરીના ટોચ પામે કુહાડીથી વોકો ચીરે ચૂકવાથી જે રસ નીકળે છે તેને વાસણમાં ભરી રાખવાથી થોડા જ વખતમાં ખમીર આવી મઘ ઉત્પન્ન થાય છે તેને વારુણી (તાડી) કહે છે. એ રીતે સાટોડીનાં મૂળ અને ચોખાને વાડી પીઠું બનાવી પાણીમાં ઘેળ્યા દેવાથી ખમીર આવી મઘ બને છે એને પણ વારુણી કહે છે.

(૫) સુરા—પરિપક્વાન્ન સંધાનસમુદ્ભૂતા સુરા મતા । એટલે કે ચોખા વગેરેને રાંધી, ગળપણુ મેળવી, ખમીર લાવી તૈયાર કરવામાં આવે તેને સુરા (દાર)

કહે છે. એના ગૌડી (ગોળ નાખી બનાવેલી), માધ્વી (મહુડાનાં ફૂલ નાખી તૈયાર કરેલી), પૈષ્ટિ (ચોખા વગેરે અન્નના મંધાનથી બનેલી) અને નિર્ધાસ (શેરડીના રસ અને કળના રસમાંથી તૈયાર કરેલી) એમ ૪ બેદ છે. એ બધા તલિકાલંક દ્વારા વરાળ એથી તૈયાર કરવામાં આવે છે. એ બધી સ્વચ્છ, રંગ વગરની અને એક જાતની વિશિષ્ટ ગંધવાળી હોય છે.

(૧) મૈરેય—આસવસ્ય સુરાવાઘ દ્વયોરેકત્ર ભાજને ।

સંધાનં તદ્વિજાનીયાન્ મૈરેયમુખયાત્મકમ્ ॥

એટલે કે આસવદ્રવ્ય અને સુરા (અન્ન કે કળોના રસ વગેરે) મેળવી મંધાન કરવામાં આવે તેને મૈરેય કહે છે. તેમજ બાવળ કે બોરડીની છાલ અને ગોળ-સાકર વગેરેને પાણીમા મેળવી મધ બનાવવામાં આવે તેને પણ મૈરેય કહે છે.

મધ અને આસવ બંનેની પ્રક્રિયામા બેદ છે. ઘટક અવયવો અને ગુણમાં પણ ભેદ છે. ‘મધમન્ત્રેષુ ચ શ્રેષ્ઠમ્’ અને આસવ-‘ચિન્ટમન્ત્રતાં યાતમ્’ આ પ્રકારના બે શાસ્ત્રકારોએ બતાવ્યા છે, પણ સારાહી દષ્ટિએ મઘાકની દષ્ટિથી દારૂ અને આસવ-અરિષ્ટની એક જ જાતિ છે. દારૂમાં મઘાક અને પાણી રહે છે, બ્યારે આસવ-અરિષ્ટમાં મઘાક અને પાણી ઉપરાંત શુદ્ધાંશુદ્ધાં દ્રવ્યોનું સત્ત્વ પણ રહે છે. તેમજ એમાં મઘાકનું પ્રમાણ પણ ઓછું થઈ જાય છે. દારૂમાં માદક ગુણ મુખ્ય છે અને આસવ-અરિષ્ટમાં ઔષધિઓના ગુણો જ મુખ્ય છે, એટલું આ બેમાં અંતર છે. આસવ-અરિષ્ટમાં ઔષધિઓના ગુણોનું પ્રાધાન્ય હોવાથી મર્મોદિત પ્રમાણમાં લઈ શકાય છે.

વનસ્પતિઓનો કવાથ કર્યા વગર જે મધ તૈયાર કરવામાં આવે છે તેને આંસવ કહે છે, અને કવાથ કરીને બનાવવામાં આવે છે તેને અરિષ્ટ કહે છે, એવો ધણા આચાર્યોનો મત છે. પરંતુ કેટલાક વિદ્વાનો ચરક અને સુશ્રુતનાં વ્યવસ્થાથી એ મતને ખોટા દર્શાવે છે. કારણકે લોધાસવ, દુરાસભાસવ, પ્રાક્ષાસવ વગેરે ધણા આસવોની મુખ્ય ઔષધિઓનો ઉકાળો કરવાનું શાસ્ત્રકારો કહે છે. તેમજ ‘અરઃમંહિતા’ના ‘અધિકૃતસ્થાન’માં તકરિષ્ટ, અષ્ટસત્ત્વરિષ્ટ અને ત્રિશ્ણાઘ-રિષ્ટ વગેરે ધણા અરિષ્ટોમાં કવાથ કરવાનું લખ્યું નથી. તેમજ ‘સુશ્રુતમંહિતા’માં પણ ધણા અરિષ્ટોમાં કવાથ કરવાની વિધિ આપેલી નથી. માટે આસવ અને અરિષ્ટ એ બંને પર્યાય શબ્દો છે એવો ધણા વિદ્વાનોનો મત છે.

આસવ-અરિષ્ટનાં દ્રવ્યોમાં કાર્પદષ્ટિએ ૩ વિભાગ થાય છે (૧) મધુ-મંજનન, (૨) કાહલ (Alcohol) મંજનન, અને (૩) કાર્મક તત્ત્વ (Active Principles) નિષ્કાસન. આમાં પહેલું અને બીજું કામ મધુર પદાર્થોથી થાય છે. ધાવડીનાં ફૂલ, સુરાળીજ, મહુડાનાં ફૂલ, મોપાગી, બાવળની છાલ, નાગકેસર

વગેરે દ્રવ્યો ખીજી કામ મર્યાદિત વખતમાં ચોક્કસ રીતે કરે છે. ત્રીજી કામ ઔપધિના દ્રવ્યોમાં રહેલા સત્ત્વથી થાય છે. કામુક તત્ત્વ પાણી (પ્રવાહી)માં ઊતરવું, તેમાં રહેવું અને ઝેની શક્તિ વધારવી, એ ત્રણે કામ સંધાનવિધિથી સિદ્ધ થાય છે. આ કારણથી પાણી, ઔપધિ-દ્રવ્યો, મધુર પદાર્થો વગેરેને મેળવી ખરણી વગેરે વાસણમાં ભરી, મોં પર ઢાંકણું ઢાંકી સાંધા પર લેપ લગાડી (સંધાનક્રિયા) બંધ કરે છે. આ વિધિમાં સંધાનક્રિયા બહુ જરૂરી મનાય છે. એટલા માટે આ ક્રિયાને અનુરૂપ આસવ-અરિષ્ટ બનાવવાની ક્રિયાને સંધાનવિધિ નામ આપ્યું છે.

અનુમાન એવું છે કે આસવોનાં રૂપ, ગુણ, સ્વાદ અને સ્વભાવ લાંબો વખત સુધી ઓછાં થતાં નથી. એટલા માટે આસવનું ગુણાત્મક નામ અરિષ્ટ આપ્યું છે. આ કે જાતના મલ્લમાંથી આચાર્યોએ ખાસ કરીને આસવ-અરિષ્ટને જ ઔપધિરૂપે વાપર્યો છે. એટલા માટે આસવ-અરિષ્ટો રોગનો નાશ કરનાર ઔપધિઓમાંથી જ બનાવવામાં આવે છે. સીધું, વારુણી, સુરા અને મૈરેપ ઔપધિઓમાંથી નથી બનાવાતા. ખાસ કરીને વારુણી અને સુરા માદકતા લાવવા માટે જ વપરાય છે; ઔપધિરૂપે બહુ ઓછાં વપરાય છે.

આસવ તૈયાર થાય ત્યારે જેટલી માદકતા ઉપરના ભાગમાં હોય છે, એટલી નીચેના ભાગમાં હોતી નથી. આ માદકતા બહુ ગરમી લાગવાથી કે વાસણ ખુસ્કું રાખી મૂકવાથી ઊડી જાય છે. વાસણું લાંબો વખત ખુસ્કું રહે તો આસવ ખાટો થઈ જાય છે અને માદકતા બિંદુલ નાશ પામે છે.

જો ઔપધિ કઠણ હોય તો ઉકાળીને અરિષ્ટ બનાવવો; અને સૌમ્ય, તેલવાળા કે મુગંધીવાળા હોય તો તેમાંથી આસવ બનાવવો જોઈએ. કારણ કે તેલવાળા વસ્તુઓ ઉકાળવામાં આવશે તો તેલરૂપી સત્ત્વ ઊડી જશે અને દવા ગુણ-વગરની બનશે.

આસવમાં સહેજ ગરમ પાણી નાખવાથી આથો જલદી આવે છે અને ઠંડું પાણી નાખવાથી આથો આવતાં બે ચાર દિવસ વધારે લાગે છે.

આસવીક્ષવન-પરિવર્તન વિષાક—(Fermentation) આમાં બે પ્રકાર છે: (૧) અમ્લ (acid), (૨) કોહલ (Alcohol). આ પરિવર્તનને માટે સાકર, ગેળ, મધ, દ્રાક્ષ, સીવણનાં ફળ, મહુડાનાં ફૂલ અને ધાવડીનાં ફૂલ વગેરે દ્રવ્યો વપરાય છે. કેટલાક ચિકિત્સકો ધાવડીનાં ફૂલને બદલે ધાવડીનાં ફૂલનો કબાય કરીને મેળવે છે. કબાય મેળવવાથી પરિવર્તનરૂપ કોહલક્રિયા બહુ સરળતાથી અને સારી રીતે થાય છે.

પરિવર્તનક્રિયામાં અમ્લપરિવર્તન ઇષ્ટ નથી, ક્ષાલકપરિવર્તન ઇષ્ટવા યોગ્ય છે. પરંતુ જેવું અમ્લપરિવર્તન દેખાય છે તેવું ક્ષાલકપરિવર્તન દેખાતું નથી. થોડું થોડું પણ અમ્લપરિવર્તન થાય જ છે. જે અમ્લતા વધારે આવી જાય છે, તો આસવ બગડી જાય છે. અમ્લત્વ એ મધનો સહજ રસ છે અને આસવનો રસ મધુર છે.

ધાવડીનાં ફૂલનો કવાથ કરવાની રીત—ધાવડીનાં ફૂલના ચૂર્ણને ૧૦ ગણા પાણીમાં ૨૪ કલાક પલાળી ઉકાળી કંપડાથી માળી લેવું. ફૂલના ચૂર્ણને સારી રીતે દબાવીને નિચોવી લેવું. પછી ૧ શેર મધુર પદાર્થ સાથેના મિશ્રણમાં ૨૧૧ તોલા કપાસ મેળવવો. આ કપાસ મેળવવાથી (૧) ફીણુ ઓછું આવે છે, (૨) ક્ષાલક્રિયા સરલતાપૂર્વક, જલદી અને સારા પ્રમાણમાં થાય છે, અને (૩) આસવ ગાળતી વખતે મહેનત ઓછી પડે છે. જે પ્રક્ષેપ દ્રવ્યોની પોટલી બાંધીને નાંખવામાં આવે તો ગાળવાની જરૂર રહેતી નથી.

આસવ-અરિષ્ટનાં વાસણુ—પહેલાના વખતમાં ઘીનાં રીંદાં થયેલાં વાસણુ લેવાનો રિવાજ હતો. પરંતુ એવા વાસણુને તડકે મૂકી ઘી ન લૂછી લેવામાં આવે તો ઘીનો ભાગ અંદર આવી જાય છે. તેમજ વાસણુ ઘીથી રીંદું ન થયું હોય તો આસવ બહાર ઝરતો રહેવાથી ઓછો થઈ જાય છે.

આ ઉપરાંત માટીના વાસણુમાં ઉષ્ણતાવાદક શુષ્ક હોવાથી અંદરની ગરમી બહાર કાઢી નાખે છે. તેમજ શિયાળામાં બહારનો ઠંડો પવન લાગે તો અંદરનો આસવ ઠંડો થઈ જવાથી બરાબર પકવ થતો નથી. એટલા માટે જૂના વખતમાં જમીનમાં કે અનાજના ઢગલામાં દબાવતા હતા. પરંતુ હાલમાં માટીને બદલે ચિનાઈ માટીની બરછીઓ, લાકડાનાં પીપ કે સિમેન્ટનો હોજ વાપરવો વધારે હિતકર મનાય છે.

જે માટીનું વાસણુ વાપરવું હોય તો ઘડાની અંદર નીચે લખેલું રાજનું મિશ્રણ લગાડવું જોઈએ. એનાથી વાસણુ ઝરશે નહિ; તેમજ અંદરની ગરમી બહાર નહિ નીકળી જાય.

રાજનું મિશ્રણ—૧૦ તોલા રાજને ૧ બાટલી (૨૪ ઓંસ) મેથાલેટડ સ્પિરિટમાં મેળવી લેપ કરવો. એક લેપ સૂકાય, એટલે બીજી વાર લેપ કરવો. આ રીતે ૭ વાર લેપ ચોખવાથી ઘડાનાં ઝીણાંમાં ઝીણાં છિદ્રો બંધ થઈ જાય છે. પછી એની અંદર બરેલા આસવમાંથી પાણી બહાર ઝરતું નથી, અંદરની ગરમી એટલી ને એટલી જ રહે છે, અને આસવ વખતસર તૈયાર થાય છે.

વિદાયતી દારૂના લાકડાનાં પીપ આવે છે તે વાપરવાં હોય તો પહેલાં ગરમ પાણી અને સોડા વગેરેથી અથવા ચૂનાના પાણીથી સારી રીતે તે સાફ કરી

વાં નોંધએ કે જોથી અંદરના દારૂનો અંશ નીકળી જાય. જે પીપ સીસમ, તાગ વગેરે મૂળજૂત લાકડાનાં આવે છે તે વર્ષો સુધી ખરાબ નથી થતાં. એમાં રેલા આસવ-અરિષ્ટો મૂળ સ્થિતિમાં કાયમ રહી શકે છે. એ પીપના લાકડા જૂથુતા રોકનાર હોવાથી અંદરની ગરમી બહાર નીકળી શકતી નથી. માટે માટીના વાસણ કરતાં એ પીપ સારાં મનાય છે.

પહેલાં આસવ અથવા અરિષ્ટની વસ્તુઓનો કવાય અથવા સ્વરસને તૈયાર રવો. પછી તેમાં સાકર, ગોળ કે મધ મેળવી ચિનાઇ માટીની બરણીમાં ભરવો. રોડુંક મોં ખુદ્દું રાખી, ઉપર કપડું બાંધી, એકાંત જગ્યાએ ૧૦-૧૫ દિવસ સુધી ખમીર આવી શાંત થઈ જાય ત્યાં સુધી રહેવા દેવું. શરૂઆતમાં કાર્મોનિક ગેસ ઉત્પન્ન થઈ બહાર નીકળ્યા કરે છે. આ ગેસને આસવના વાસણનું મોં બંધ કરી રોકવામાં આવશે તો આસવમાં અમ્લતા વધવા માંડશે, અને આસવને પહેલે શુકત બની જશે. ખમીર આવે તે વખતે બરણી પાસે કાન ધરવાથી સું-ડું એવો અવાજ સંભળાય છે. ખમીર શાંત થઈ જાય પછી અવાજ સંભળાતો નથી. તે ઉપરાંત વધારે ચોકસાઈ કરવા બરણીના મોં પર સળગતી દિવાસળી મરવી. જે ખમીર થેસી ગયું હશે તો દિવાસળી સળગતી રહેશે અને ખમીર આવતું હશે તો દિવાસળી હોલવાઈ જશે. આ રીતે પરીક્ષા કર્યા પછી ખમીર શાંત થઈ જાય એટલે પ્રક્ષેપ દ્રવ્યો (ધાવડીનાં ફૂલ, જામફળ, જાવંત્રી વગેરેનું ચૂર્ણ અથવા કલ્ક) નાખવાં નોંધએ એવો કેટલાયે વિદ્વાનોનો મત છે. એથી વિરુદ્ધ પણ ચિકિત્સકો જૂની પદ્ધતિ પ્રમાણે તરત જ પ્રક્ષેપ નાખે છે. આ ગ્રંથમાં અમે માયીન મત પ્રમાણે વિધિ આપી છે. નવા મત પ્રમાણે પ્રક્ષેપ મેળવનારે ખમીર આવી ગયા પછી કદાચ આસવોની ઉપર પોપડી જેવું બાંધ્યું હોય તે ફેંકી દેવું અને આસવને ગાળી પ્રક્ષેપ નાખવો. પ્રક્ષેપ મેળવી બરણી પોણી ભરવી. બરણી ટે નહિ માટે એથી ભાગ ખાલી રાખવો. ખમીર શાંત થયા પહેલાં પ્રક્ષેપ નાખી દેવાથી બરણી ફૂટવાનો અને જીભરો આવી ઔષધિ નીકળી જવાનો ભય રહે છે. પ્રક્ષેપ નાખી બરણીનું મોં બંધ કરવું. પછી મોં પર સારી રીતે કપડમટ્ટી મરવી, અને એકાંતસ્થાનમાં કે તડકામાં રાખવું; અથવા જમીનમાં દાટી દેવું. આ રીતે ૧ થી ૩ મહિના રહેવા દેવું. તડકામાં રાખવાથી ઔષધિઓમાંથી પાણીનો મોટો ભાગ જાડી જાય છે. જમીનમાં દાટવાથી વાસણ ફૂટવાનો ભય રહે છે. પણ ઘરમાં એક તરફ મુંબાળાને રાખવાથી ભરાવાનો કે ફૂટવાનો ભય નથી રહેતો અને કાચાપાકાની પરીક્ષાનું ધ્યાન પણ રહી શકે છે.

હાલમાં મોટી મોટી ફાર્મસીઓમાં આસવ-અરિષ્ટ ઘણું કરીને લાકડાનાં પીપ કે ટાંકીમાં બનાવવામાં આવે છે. અને જમીનમાં દાટવાની જરૂર નથી.

તેમજ મોં પણ બંધ કરતા નથી. મોં પર ઢાંકણું ઢાંકી ઉપર કપડું બાંધી દે છે કે નેથી કચરો કે જંતુઓ અંદર ન દાખલ થાય.

દ્રાક્ષાસવ બનાવતી વખતે નીચે જે જાડો ભાગ રહી જાય છે તેને કિણ્વ (સુરાખીજ) કહે છે. એને સપ્ત તાપમાં સૂકવી સાયતી રાખવું અને આસવ-અરિષ્ટ બનાવતી વખતે જરૂર પ્રમાણે દૂધમાં દહીંનું આધરકણ નાખીએ તો નાખવું. ૨ દ્રોણ (૨૦૪૮ તોલા) દ્રવમાં ૧ શેર કિણ્વ નાખવાથી આસવ-અરિષ્ટનું સંધાનક્રિયા જલદી થાય છે અને આસવ જગડવાનો બધ દૂર થાય છે.

જો ઉપરનો કિણ્વ ન મેળવવામાં આવે તો પણ ખમીર તો આવે જ છે. કારણ ધાવડીનાં ફૂલ વગેરેમાં કિણ્વ રહે છે જ. પરંતુ કિણ્વ મેળવવાથી મંધાન ક્રિયા જલદી થાય છે, આસવ સારો બને છે. સુરાખીજ વિરોધી જંતુઓનો નાશ કરી નાખે છે અને આસવની રક્ષા કરે છે.

આસવ-અરિષ્ટના પાકમાં કપાય રસવાળા ધાવડીનાં ફૂલ, બાવળની છાલ, ખોરડીની છાલ, મહુડાનાં ફૂલ, સોપારી, નાગકેસર વગેરે દ્રવ્યો મેળવેલાં છે તે પણ સુરાખીજ છે. પરંતુ આના કરતાં દ્રાક્ષાસવના તળિયેથી કાઢેલા કિણ્વમાં સુરાજંતુઓની સંખ્યા બહુ વધારે હોય છે અને તે સમયે હોવાથી જલદી કામ કરી શકે છે.

કિણ્વના જંતુ (Yeast) લાંબા અને બહુ સૂક્ષ્મ હોય છે. અણુવીક્ષણ યંત્ર વડે તે જોઈ શકાય છે. તાડની માંજર, શેરડીનો રસ, જુદાંજુદાં ફૂલો વગેરેમાં એ જંતુઓ મળે છે. ધાવડીનાં ફૂલમાં ખૂબ હોય છે. આ કિણ્વના જંતુઓને સાકરવાળા અને કાર્બોહિડ્રેટ (Carbohydrate) પદાર્થોનો ખોરાક મળવાથી ઔપધિદ્રવ્યોનું મધમાં રૂપાંતર થાય છે.

હંડી ઋતુમાં આસવ તિયત સમય કરતાં ૪-૮ દિવસ પછી તૈયાર થાય છે, અને ગરમ ઋતુમાં ૪-૮ દિવસ વહેલો તૈયાર થાય છે. એટલા માટે ઔપધિની જાત અને ઋતુ પરથી તૈયાર થવાનું અનુમાન હોય ત્યારે ખરણી ખોલી આસવની પરીક્ષા કરી લેવી જોઈએ. પરીક્ષા માટે થોડા આસવ-અરિષ્ટને એક બાટલીમાં ભરી, દાટો મારી જોરથી હલાવવી. જો આસવ-અરિષ્ટ કાચો હશે તો ખૂબ શીણ આવશે અને દાટો જોડી જશે; અથવા દાટો ખોલતી વખતે જોરથી હલાવવા જરૂર નીકળશે. આસવ-અરિષ્ટ તૈયાર થયો હશે તો શીણ નહિ આવે. શીણ વધારે વખત સુધી રહે તો આસવ કાચો જાણી, ફરીથી પેક કરી, પાંચદસ દિવસ રાખી મૂકવો. પછી ફરી પરીક્ષા કરવી જોઈએ.

મધુર પદાર્થોનું મિશ્રણ—આસવોમાં ગોળ, સાકર, મધ વગેરે મેળવવા માટે પ્રાચીન આચાર્યોએ સામાન્ય માપ નીચે પ્રમાણે આપ્યું છે :

અનુક્રમાનારિષ્ટેષુ દ્રવદ્રોણે તુલાગુહમ્ ।

શ્લોદ્રં ક્ષિપેદ્ ગુહાદર્ધં પ્રક્ષેપં દશમાંશિકમ્ ॥

ન્યાં ગોળ વગેરેનું પરિમાણ શાસ્ત્રમાં ન આપ્યું હોય ત્યાં ૧ દ્રોણ (૧૦૨૪ તોલા) દ્રવમાં ગોળ ૧ તુલા (૪૦૦ તોલા), મધ ગોળથી અર્ધું અને પ્રક્ષેપ દશમો ભાગ નાખવો જોઈએ.

મધુર દ્રવ્યોની આસુતક્રિયા વડે આસવ કે મઘ બને છે. કિષ્કિન્ધના જંતુઓ મધુર ગુણવાળા અણુઓનું ભક્ષણ કરી આસવના અણુઓમાં રૂપાંતર કરે છે. મધુર દ્રવ્યો ન મેળવવામાં આવે તો આસવ કે મઘ બની જ નહિ શકે. તો પણ પાણીની દૃષ્ટિએ મધુર દ્રવ્યો બહુ વધારે હોય તો આસવ બહુ જડો થાય છે અને તેથી આસુતક્રિયા બરોબર થઈ શકતી નથી. માટે કવાયના બાકી રહેલા પાણીથી લગભગ અર્ધું ગળપણ (ગોળ વગેરે) હોય તો મંધાનક્રિયા બરોબર થાય છે. ગોળ, સાકર વગેરેનું પ્રમાણ બહુ ઓછું થઈ જાય તો પણ આસવ-અરિષ્ટ સારા નથી બનતા. માટે મધુર દ્રવ્યોનું પરિમાણ મર્યાદાપૂર્વક નાખવું જોઈએ.

આસવ બનવાની ક્રિયા ચોક્કસ ઉષ્ણતામાનમાં જ થાય છે. એટલે કે ૩૦ થી ૩૫ સેન્ટિગ્રેડ (૮૬ થી ૯૫ ફેરનહીટ) ગરમીમાં આ ક્રિયા સારી થાય છે. વધારે ગરમી કે વધારે ઠંડી હોય તો આસવ બનવાની ક્રિયા બંધ થઈ જાય છે. આસવક્રિયા આરંભમાં પ્રબળ હોય છે. પછી જેમ જેમ મઘાકર્ વધારે ને વધારે બનતો જાય છે, તેમ તેમ આ ક્રિયા ધીમી પડતી જાય છે. ૧૫ ટકા મઘાકર્ થાય એટલે અંદર જંતુઓ જીવી શકતા નથી. આ કારણથી ક્રિયા બંધ થાય છે. એવે વખતે પાણી નાખવામાં આવે તો ફરીથી એ ક્રિયા શરૂ થઈ શકે છે. માટે સાકર, ગોળ વગેરેનું પરિમાણ શાસ્ત્રમાં કહેલા માપ કરતાં બહુ વધારે પણ ન નાખવું જોઈએ.

જો કે પાશ્ચાત્ય રસાયનશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ ગોળ, સાકર વગેરે બધી જાતનાં દ્રવ્યના અણુઓની રાસાયનિક પ્રક્રિયા સામાન્ય રીતે સરખી થાય છે, બધી જાતના ગળપણમાંથી બનતો આસવ સરખા ગુણવાળો માનેલો છે, તો પણ એ વિચાર સાથે આયુર્વેદ સંમત થઈ શકતો નથી. ગોળ કરતાં સાકરવાળો આસવ સ્વાદે અને ઉપરંગે સારો બની ગકે છે, અને અનુભવમાં જાનેના ગુણ પણ જુદાજુદા જેવા મળે છે.

હાલમાં ભૌતિક રસાયનશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ અબ્રકભરમ અને છાણાની રાખમાં બહુ અંતર નથી મનાતું. પરંતુ જીવનરસાયન શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ અબ્રકભરમ અને છાણાની રાખોડીમાં આકાશ-પાનાળનું અંતર છે. એવી જ રીતે ગોળ, સાકર અને ફળોના રસની મધુરતામાં અંતર છે તે માનવ-શરીર પર વસ્તુના પ્રયોગથી

સ્પષ્ટ દેખાય છે. બધે એને ભૌતિકશાસ્ત્ર આજે ન માને પણ પ્રયોગસિદ્ધ મત્ય મિથ્યા થઈ શકતું નથી

કોર્ડ કોર્ડ વખત આમલ-અરિષ્ટોમા સુવર્ણ કે લોહ વગેરે ભરતો મેળવવામા આવે છે. આ ધાતુઓનું લવણ જનાવીને મેળવવાથી સારી રીતે મળી શકે છે. ભરમરૂપે નાખવામા આવે તો પૂરેપૂરી મળી શકતી નથી. જધી ધાતુઓમા સોનું વધારે કિંમતી હોવાથી એને માટે ખાસ ધ્યાન રાખવું જોઈએ. સુવર્ણ લવણ નીચે આપેલી પાશ્વત્ય વિધિ પ્રમાણે જનાવી મેળવી શકાય છે

સુવર્ણ-લવણ—૩ તોના શુદ્ધ સોનાને આતમી શીશીમા નાખી સ્પિરિટ લોંપ પર મૂકી ગરમ કરવું તેમા ખીદાનો તેજન્ય (Acid Hydrochloric) ૩ ઓસ ૩ ડ્રામ અને સૂરોખારનો તેજન્ય (Acid Nitric) ૪ ઓમનું મિશ્રણ કરી તે મિશ્રણ રૂં બાગતું નાખવું આ મિશ્રણમાથી થોડું થોડું મંભા જપૂર્વક નાખતા જવું

સોનાનો રસ થઈ જાય એટલે અદર ૧૦ તોના મિધવ નાખવો. બ્યારે પાણી સુકાઈ જાય અને સોનાનો રંગ નારંગી જેવો દેખાય ત્યારે શીશીને ઉતાગી સુવર્ણલવણ કાઢી લેવું આ લવણને એલોપથીમા ઔરમ ક્લોરાઈડ (Aurum Chloride) નામ આપેલું છે

એલોપથીમા ઔરમ ક્લોરાઈડની માત્રા રૂં થી રૂં એન છે. કમે કમે રૂં એન સુધી માત્રા વધારી શકાય છે આ લવણની ૧૫-૨૫ એનની ટ્યુબો નિનાયતી દના વેચનારને ત્યાં તૈયાર મળે છે. એમા લોહીને શુદ્ધ કરનાનો, શક્તિવર્ધક, કામોત્તેજક, રસાયન અને ઉત્તેજક ગુણ છે એલોપથીમા આ લવણ વાતવારિની એાની અશક્તિ, ચિરકારી વૃદ્ધદાહ, માથાની ચળ, કષ્ટાર્તવ, ગર્ભાશયનો ચિરકારી પ્રદાહ, બીજાશયમા વાતજન્ય ચળ, ક્ષય, શ્વાસ, વાર્ડ, હિસ્ટીરિયા, આક્ષેપક નપુ સકતા વગેરે પર વપરાય છે

જો સુવર્ણલવણ વધારે માનામા લેવામા આવે તો પારાની માફક મોં આવી જાય છે અને આમાશય અને આતરડામા ઉગ્રતા ઉત્પન્ન થાય છે પછી જૂખનો નાશ, પેટમા દુખાવો, સંગ્રેષ્મ, હાય-પગમા ફાટ, વ્યાકુળતા, હાય-પગનો પક્ષાઘાત અને શ્વાસારોધ થઈ મૃત્યુ થાય છે. આ લવણ ખાનાથી તે પેશાબ મારફત શરીરમાથી બહાર નીકળી જાય છે.

લોહ વગેરે ધાતુઓનું મિશ્રણ—બ્યા લોહ, તામ્ર કે ખીજી ધાતુઓ મેળવવાની હોય ત્યાં ભરમ જ મેળવવી જોઈએ કાચી ધાતુઓ મેળવવાથી ભરમમા ખરોબર ગુણ આવતો નથી.

લોહભસ્મ મેળવવા માટે લોહભસ્મ અને હરડેના ચૂર્ણને ૩ દિવસ ખરલ કરવું. પછી આમળાં અને બહેડાંનું ચૂર્ણ મેળવી ખરલ કરવું. પછી પાણી મેળવી એક અઢવાડિયા સુધી રહેવા દેવું, કે જેથી લોહભસ્મ ત્રિકાળના પાણીમાં ઓગળી જાય. તે પછી આ પાણીને ક્વાથ વગેરેમાં નાખી આસવ બનાવવો.

લોહાસવમાં લોહ મેળવવાનું પરિમાણ શાસ્ત્ર પ્રમાણે બહુ વધારે છે. એમાં લોખંડનો ભૂકો, મંડૂરભસ્મ કે હીરાક્સીમાંથી કઈ વસ્તુ વધારે હિતકર છે એ વિચારણીય પ્રશ્ન છે. જો કે વિજ્ઞાપતી હીરાક્સી મેળવવાથી આસવમાં લોહનું પ્રમાણ વધારે આવે છે, તોપણ એમાંથી લોહનું શોષણ કેટલું થાય છે એ હજી નક્કી થયું નથી.

કેસર, કરતૂરી વગેરેનું મિશ્રણ—આસવ-અરિષ્ટ તૈયાર થઈ જાય એટલે એને બાટલીમાં ભરી લેવા. પછી કરતૂરી, કેસર, કપૂર વગેરે સુગંધી દ્રવ્યોને મઘાકર્માં ઘોળી પ્રમાણસર શીશીમાં ટીપાં નાખવાં. પછી મજબૂત દાટા મારી દેવા.

આસવ તૈયાર કરવામાં કડવા વગેરે રસનું પરિવર્તન થઈ જાય છે. મીઠાશ, તૂરાટ, કડવાશ અને તીખાશ બહુ ઓછી થઈ જાય છે. ખાટો અને ખારો રસ વિરોધી છે. અમ્લરસ હોવાથી આસવમાં અમ્લતા આવી જાય છે. તેમજ લવણ-રસમાં આસવક્રિયા પણ ખરોખર થતી નથી. ઘણું કરીને બધા આસવ-અરિષ્ટ નમ્યા પછી પિવાય છે. પણ રોગ અને રોગીની પરિસ્થિતિ પ્રમાણે તેમાં ફેરફાર કરવામાં આવે છે. આસવ-અરિષ્ટ માટે ક્વાથ કરવાની ઔપધિઓને રાત્રે પાણીમાં પલાળી સવારમાં ઉકાળવી. આસવ-અરિષ્ટમાં ગોળ મેળવવો હોય તો ૧ કે ૩ વર્ષનો જૂનો ગોળ લેવો જોઈએ.

સામાન્ય રીતે આસવ-અરિષ્ટ એકીવખતે ૧ા થી ૨ા તોલા લઈ તેટલું જ પાણી મેળવી લેવા જોઈએ. પાણી સાથે લેવાથી આસવોનું નાડીમાં શોષણ થઈ શરીરમાં તાત્કાલિક અસર થાય છે અને પાણી નાખ્યા વગર લેવાથી ગળામાં ખરખરી અને આમાશયમાં દાહ થાય છે.

આસવ-અરિષ્ટ સામાન્ય રીતે દીપન, પાચક, મળશોષક અને પૌષ્ટિક છે. આસવ-અરિષ્ટના સેવનથી ક્ષાયદો જલ્દી થાય છે. ઘણી જાતના આસવ-અરિષ્ટ જૂના રોગોમાં બહુ હિતકર છે, અને કેાઇ કેાઇ તીવ્ર વ્યાધિમાં પણ ક્ષાયદાકારક છે. આસવ-અરિષ્ટ જેટલા જૂના થાય છે તેટલા જ વધારે ગુણકારી અને બિન-તુકસાનકારક બને છે. અગર જો આસવ-અરિષ્ટ કાચા રહી જશે તો થોડા જ વખતમાં દુર્ગંધ મારતા થઇ ખરાબ થઇ જશે. એટલા માટે ઉપર લખેલી રીત પ્રમાણે સંભાળપૂર્વક બનાવવા જોઈએ. આસવ-અરિષ્ટ તૈયાર થયા પછી પણ

ઉમતા રહે છે તે ધીરે ધીરે શાંત થઇ જાય છે. એટલા માટે ૩-૪ મહિના સુધી તો નવા આસવ-અરિષ્ઠોનું સેવન ન કરવું જોઇએ.

નવા આસવ-અરિષ્ઠ અથવા દારૂ ધણું કરીને ખારે અને વાપડા હોય છે. જૂના યાપ (જોહામાં જોહા ૪ મહિના પછી) ત્યારે તીવ્રતા ઓછી થઇ સ્ત્રોત-શોષક, કષુ, દીપન અને રુચિદર બને છે. જો આસવ-અરિષ્ઠોને સંભાળપૂર્વક શીશીઓમાં ભરી રાખવામાં આવે તો એટલા જૂના યાપ છે તેટલા વધારે ગુણ-કારી બને છે.

મૂચના—(૧) ચોમાસામાં આસવ-અરિષ્ઠ ન બનાવવા જોઇએ. સહેજ બેદરકારીથી બગડી જાય છે. તેમજ હંડી હવાવાળી જગ્યાએ આસવના વાસણને ન રાખવું જોઇએ.

(૨) પાણી ખૂબ ચોખ્ખું મેળવવું. પાણી ગરમ કરી ગાળીને મેળવવું, અથવા બાષ્પબલ મેળવવું. ખરાબ પાણી મેળવવાથી આસવક્રિયા ખરાબ થતી નથી. ખારાશ હોય એવું પાણી ન લેવું.

(૩) આસવ-અરિષ્ઠની ઔપધિઓનો જૂકા ભડો લેવો. ઝીણું ચૂણું મળી ગયું હોય તો તે કાઢી નાખવું. કારણ ગાઢપણું આસવપ્રક્રિયામાં બહુ બાધક છે. કવાથ કરવા માટે આગલે દિવસે સાંજે જ અધકચરા જૂકાને પાણીમાં પલાળી રાખવો અને પછી બીજે દિવસે કવાથ કરવો.

(૪) કવાથ ધીમા તાપે કરવો જોઇએ અને કવાથ તૈયાર થાય એટલે ગરમ ગરમ જ ગાળી લેવો જોઇએ, બાકી ઔપધિને સારી રીતે દળાવી પાણી કાઢી નાખવું જોઇએ.

(૫) આસવ-અરિષ્ઠ બનાવવા માટે વાસણ ચોખ્ખું લેવું જોઇએ. પહેલાં જટામાંસી, ચંદન, અમર, ગૂગળ, કપૂર, મરી, સાકર વગેરેનો ધૂપ આપી જંતુઓ અને દુર્ગંધ દૂર કરવી. પછી આસવ-અરિષ્ઠનો દ્રવ ભરવો.

(૬) મધુર પદાર્થો કવાથ હંડો પડ્યા પછી નાખવા. સારી રીતે મળી જાય પછી બાકીનું ચૂણું મેળવવું. પછી હંડાથી હલાવી સારી રીતે મિશ્રણ કરી લેવું.

(૭) ધાવડીનાં ફૂલ નવાં અને તાજાં લેવાં જોઇએ.

(૮) ગોળ અને મધ જૂનાં હિતકર છે. પરંતુ ગોળ ખારો, ગંધાતો, કાજો કે ખાટો ન લેવો જોઇએ. તેમજ મધ પણ ખાટું, કાળું કે ગંધાતું ન લેવું જોઇએ.

(૯) ગોળ વગેરે મધુર પદાર્થોમાં ખટાશ આવી હોય, કેમ જાતની ગંધ કે તેજગતી અસર હોય તો આસવ બન્યા પછી લાંબો વખત નહિ ટકી શકે.

(૧૦) ઘણીવાર ગોળ અને મધ ખાટાં અને ગંધાતાં થઇ જાય છે. તેમજ

ફળોના રસ પણ કાઢ્યા પછી થોડો વખત પડી રહેવાથી બગડી જાય છે. એવી બગડેલી વસ્તુઓ આસવ-અરિષ્ટ બનાવવામાં ન વાપરવી જોઈએ.

(૧૧) આસવપ્રક્રિયા પૂરી થયા પછી અમ્લ દ્રવ્યની ક્રિયા થવા માંડે છે. ન્યાં સુધી આસવક્રિયા હોય ત્યાં સુધી અમ્લક્રિયા થતી નથી. પછી અમ્લક્રિયાથી આસવનું સરકામાં રૂપાંતર થાય છે.

(૧૨) આસવ-અરિષ્ટ તૈયાર થાય એટલે ગાળી, બીજી બરણીમાં ભરી, ૧૦-૧૫ દિવસ રાખી મૂકવા. પછી ઉપરનું સાફ નીતરું પ્રવાહી મંભાગપૂર્વક શીશીઓમાં ભરી મજબૂત બંધ કરવી.

(૧૩) આસવ-અરિષ્ટ શીશીઓમાં છલાછલ ન ભરવા જોઈએ. મોં સુધી ભરી દેવાથી આસવ-અરિષ્ટમાં જોશ આવી શીશી ફાટવાનો ભય રહે છે. માટે થોડો ભાગ ખાલી રાખવો જોઈએ.

(૧૪) આસવ-અરિષ્ટ ભરતી વખતે શીશીઓમાં થોડા પાણીનાં ટીપાં રહી જાય તો આસવ બગડી જાય.

(૧૫) આસવ-અરિષ્ટ શીશીઓમાં ભરતી વખતે તળિયે જડો ભાગ રહી જાય છે તેને અંદર જવા ન દેવો જોઈએ.

(૧૬) બહુ જડા, પચતી વખતે દાહ ઉત્પન્ન કરનારા, ગંધાતા, બગડેલા, ખેરવાદ, હ્રાડાવાળા, વિપાકમાં ભારે, હૃદયને અપ્રિય, નવા બનાવેલા, તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ (અડકતાં ગરમ લાગે તેવા), ગંદા, બગડેલા વાસણમાં રાખેલા, બહુ ઓછા પ્રમાણમાં ઔષધિઓ મેળવેલા, બગડી જવાથી ભરી તૈયાર કરેલા, ઉધાડા વાસણમાં ભરેલા, બહુ પાતળા, બહુ ભારે અને વાસણની તળિયાના ભાગમાં સહેજ રહે તે; આ બધા આસવ કે મઘ ન લેવાં જોઈએ.

(૧૭) ગરમ ઉપચાર સાથે, જૂખ લાગી હોય ત્યારે અને રેચ લીધો હોય ત્યારે આસવ-અરિષ્ટ ન લેવાં જોઈએ.

અર્ક—ઘણી ચીજોનો રોગરોજ ઉકાળો કરવામાં મહેનત પડે છે અને વખત જાય છે. તે ઉપરાંત કવાય ખેરવાદ હોય છે જેથી બધાં પી શકતાં નથી. અથવા જો તે દવાનો અર્ક કાઢવામાં આવે તો નાણુક પ્રકૃતિવાળા દરદી પણ સહેલાઈથી લઈ શકે છે અને ફાયદો પણ પૂરેપૂરો થાય છે.

ઘણી સખ્ત વસ્તુઓનો માત્ર કવાય જ ફાયદાકારક બને છે. કારણ કે ઘન તત્ત્વ અર્કરૂપે થઈ ઉપર નથી ચઢતું. પણ ઘણી તેલી ચીજો અને મૃદુ ઔષધિઓના કવાય કરતાં અર્ક વધારે ફાયદો કરે છે. કારણ કે કવાય કરવાથી તેલી પદાર્થોનો તેલનો અંશ મોટે ભાગે બિડી જાય છે. માટે કવાય અથવા અર્ક તૈયાર કરતાં પહેલાં ઔષધિના સ્વરૂપ તરફ ધ્યાન રાખવું જોઈએ.

મેળે ભાગે અર્ક ૬ મહિના સુધી ગુણુગારી રહે છે. નક્ષત્રાવન વડે કાટેલા અર્કમા પાણીનું એકા દીપુ પડી જશે અથવા પાણીનાળી ચીલીમા ભરવામા આવશે તો થોડા જ વખતમા અર્કમા ફૂગ આવી બગડી જશે રેકટિકાડિ સ્પી રિટથી બનાવેલો અર્ક ૫-૭ વર્ષ સુધી ગુણુગારો રહે છે રેકટિકાડિ સ્પીરિટમા બનાવેલા અર્કોને મજબૂત દાખવાળી શીશીમા ભરી રાખવા લેઈએ, નહિ તો બિડી જઈ એાછા થઈ જશે

(૧) દશમૂલારિષ્ટ

ત્રિધિ—દશ મૂળ બધા મળી ૨૦૦ તોના, ચિત્ર ની છાન ૧૦૦ તોના, પુષ્કરમૂળ ૧૦૦ તોના, લોવર ૮૦ તોના, ગંગા ૮૦ તોના, આમળા ૬૪ તોના, ધમાસો ૪૮ તોના, ખેરની છાન ગિયાની છાન અને હરડેની છાન એ બધી ૩૨-૩૨ તોના, કદ, મણ, દેવદાર, વાનડિંગ, જેડીમધ, ભારગમૂળ, કાકુ, ખડેડા, સાટાડીના મૂળ, અવન, જટામાસી, ઘઉંલા, અનનમૂળ, શાહજીરું, નસોતર, રેણુકખીજ, રાગના, પીપર, સોતારી, હળદર, ચૂરો, સૂત્રા, પમ્પકાન, નાગકેસર, નાગરમોથ, હાજીર અને માંડાશિંગ દરેક ૮-૮ તોના, વિદારીકદ, આમન, જેડીમધ અને વારાહીકદ એ દરેક ૧૬-૧૬ તોના લેવા બધાને ખાડી આમળા પાણીમા વાધ કરવો ચોથા ભાગનું પાણી બાળી રહે ત્યારે ઉતારી લેવું પછી ૨૫૬ તોના દ્રાક્ષને ૧૦૨૪ તોના પાણીમા ઉઘાળવી પોણા ભાગનું પાણી બાળી રહે ત્યારે ઉતારી લેવું પછી બને વાથને મસળી-ગાળી મધ ૧૨૮ તોના, ગોળ ૧૬૦ તોના, ધાનડીના ફૂન ૧૦૦ તોના, ચણખાન, વાગો સફેદચંદન, જાપરણ, લવંગ, તજ, એનચી, તમાનપત્ર, પીપર અને નાગકેસર દરેક ૮-૮ તોના લઈ અધઽચર ખાડી અદર નાખના અને કઠૂરી ૩ માસ નાખી મો બધ કરી ૧૧ મહિનો મુકી રાખવું પછી પરિપકવ થઈ જાય એટલે ગાળી લેવું પછી નિર્મળાના બી નાખી અરિષ્ટ સ્વચ્છ બનાવી લેવો

(લે ૨)

સૂચના—કઠૂરી પહેલા નાખવા પ્રતા આસવ તૈયાર થયા પછી મેળવવામા આવે તો સુગંધ રહે છે અને કાયદો પણ વધારે થાય છે

માત્રા—૧૧ થી ૨૧ તોના દિવસમા ૨ વાર જમ્યા પછી પાણી સાથે આપવો

ઉપયોગ—દશમૂલારિષ્ટના મેવનથી સગ્રહણી, અરુચિ, શ્વાસ, કાસ, ગુન્ન, બગદર, વાતરોગ, ક્ષય બિનગી, પાકુરોગ નેત્રરોગ, મળો, કુષ્ઠ, અર્શ, પ્રમેહ, મદાગ્નિ, ઉદરરોગ, પથરી, મૂત્રકૃમ્મ, ધાતુક્ષય વગેરે રોગો મટી જાય છે નખળા એને એ પુષ્ટ બનાવે છે, વધ્યા સ્ત્રીને મતાન આપે છે, તેમજ ધાતુ અને બળ વધારે છે આ દવા ખાસ કરીને વાતરોગ, મૂત્રરોગ અને ઉદરરોગનો નાશ કરનાર છે અને પેગના અન્યથેને શક્તિ આપનાર છે

સુવાવડી સ્ત્રીઓ માટે આ ઔષધિ ખૂબ હિતકર છે. સુવાવડી સ્ત્રીને પહેલા ૧૦ દિવસ આપવાથી મંદાગ્નિ, જીર્ણજ્વર, કાસ, શ્વાસ, વાયુવિકાર વગેરે રોગો ઉત્પન્ન થવાનો ભય નથી રહેતો અને પ્રકૃતિ સારી રહે છે. તેમજ આ અરિષ્ટમાં થોડો સ્તંબક ગુણ હોવાથી પ્રસૂતાના અતિસાર, રક્તાતિસાર, સંઘ્રહણી વગેરે રોગોમાં પણ ફાયદાકારક છે.

ગર્ભાશયની શિથિલતા કે બીજા રોગોને લીધે વારંવાર ગર્ભપાત કે ગર્ભ-સ્ત્રાવ થઈ જવો, અથવા ગર્ભ જ ન રહેવો, જે સંતતિરહોય તો કૃશ, રોગી હોવી, વગેરે રોગોમાં દશમૂલારિષ્ટ ઉત્તમ ઔષધિ છે. જે સ્ત્રીઓને ગર્ભાશયની અશક્તિને લીધે ગર્ભ ન રહેતો હોય તેનું ગર્ભાશય પુષ્ટ બનાવી આ સંતતિ પ્રાપ્ત કરાવે છે; તેમજ પુરુષો માટે પણ વીર્યની શુદ્ધિ અને વૃદ્ધિ કરનાર છે.

જૂના સંઘ્રહણીમાં મંદાગ્નિ થઈ શરીર કૃશ થઈ જાય છે. તેવે વખતે જમ્યા પછી દશમૂલારિષ્ટ આપવો ફાયદાકારક છે.

સૂતિકાન્તરની તીવ્ર અવસ્થામાં પ્રતાપલકેન્ધર અને દશમૂલારિષ્ટ સારું કામ આપનારી દવાઓ છે. સુવાવડમાં સ્વચ્છતા અને સાવધાની ન રહેવાથી સૂતિકાન્તર ઉત્પન્ન થાય છે. આ તાવ બહુ ભયંકર છે. એમાં એક જાતના જંતુઓનો અનુબંધ હોય છે. પ્રસવ થયા પછી ૧-૨ દિવસમાં જ આ તાવ આવે છે. પ્રસવ-પીડા, પ્રસવ પછીથી થનારો લોહીનો સ્રાવ અને મેક્ષ પડવાથી જીવનીય શક્તિ બહુ ક્ષીણ થઈ જાય છે. આ કારણથી જંતુઓને પોતાનો પ્રભાવ બતાવવાની તક મળી જાય છે. આ તાવમાં ગરમી ૧૦૩° થી ૧૦૫° સુધી વધી જાય છે; ભયંકર તરસ, બહુ જ અકળામણ, ભયંકર માથાનું દરદ, યોનિસ્ત્રાવમાં ૨-૩ દિવસ પછી દુર્ગંધ આવવી, ચોખ્ખ ઉપચાર ન થવાથી સાન્નિપાતિક લક્ષણોની ઉત્પત્તિ, બેશુદ્ધિ, બકવાટ, કોઈ કોઈને ધનુર્વાત, દાંત બંધાવા અને હનુમ્હ વગેરે લક્ષણો થાય છે, આ તાવ પર દશમૂલારિષ્ટ ઉત્તમ ઉપયોગી છે. એનાથી દોષ-પ્રત્યનીક શક્તિ અને રોગનિરોધક શક્તિ વધે છે. એ કારણથી કોઈવાર ગર્ભા-શયમાંથી વધારે સ્રાવ અને કોઈવાર બહુ જ વધારે સ્રાવ થાય છે. ગર્ભાશય તરફ લોહીનું દળાણ વધારે થવાથી લોહી અને કલેદ પણ વધારે પડે છે; એને પરિણામે જંતુઓ અને વિષ શરીરમાં રહી શકતાં નથી અને ગર્ભાશયનો સંકેત ઝીન નિયમન થાય છે. તેમજ એથી મજ્જાશય પણ મટે છે.

દશમૂલારિષ્ટમાં રહેલા અનેક જીવનીય દ્રવ્યોને લીધે પ્રત્યનીક શક્તિ બળવાન બને છે. એ કારણથી પ્રસવ થયા પછી તરત જ આ આસવ શરૂ કરવામાં આવે તો રોગનિરોધક શક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે અને તેથી સૂતિકાન્તર ઉત્પન્ન થતો નથી. આ હેતુથી જૂના વખતથી આપણા દેશમાં સુવાવડમાં દશમૂળનો કે બીજો ઉકાળો

આપવાનો રિવાજ છે. એ સૂતિકાન્તર ઉત્પન્ન થયા પછી પણ આ અરિષ્ટ કે ઉદાઓ આપવામાં આવે તો જલ્દી ક્ષાયદો થાય છે.

પ્રસૂતિ એ કુદરતી કાર્ય છે. એમાં કશાની પણ જરૂર ન પડે તે સ્થિતિ ઉત્તમ ગણાય. જંગલમાં રહેતાં પશુઓ માટે પ્રસૂતિનો પ્રજ્ઞ જ હોયો થતો નથી. તેમને કષ્ટ પડ્યા વગર પ્રસૂતિ થાય છે. એ રીતે કુદરતના નિયમો પાળનાર ગામડાના માણસોમાં પણ એવું જ માલમ પડે છે. પ્રસૂતિ થાય પછી શરીર અને બાળકને નદીના વહેણમાં ધોઈ બોળામાં સુવાડી કરનારી સ્ત્રીઓ આ વીસમી સદીમાં પણ મળે છે. એમને સૂતિકાન્તર કે તેને અંગેના વિદારો થતા નથી; કારણ એમનામાં રોગનો પ્રતિકાર કરવાની શક્તિ જળવાન છે. એવે રથને જંતુઓ પ્રવેશ કરી શકતા નથી, અને પ્રવેશ કરે તોપણ તે જીવી શકતાં નથી. એવી સ્ત્રીઓનું શરીર જંતુઓની વૃદ્ધિ માટે અનુકૂળ નથી. શહેરી સ્ત્રીઓમાં પ્રતિકાર-શક્તિ નબળી હોય છે માટે તેવી સ્ત્રીઓ માટે દશમૂલારિષ્ટ સુવારોગ થતો અટકાવનાર તરીકે ઉપયોગી છે.

સૂતિકાવરયા કે પ્રસૂતિ પછી ઉત્પન્ન થનાર મંત્રહણી કે જાડામાં દશમૂલારિષ્ટ બહુ ઉપયોગી છે. બીજી વખતે પણ સૂતિકાન્તરના શેષ જંતુઓ મળમાં હોય તેથી ઉત્પન્ન થનાર મંત્રહણીમાં દશમૂલારિષ્ટ ઉત્તમ ઉપયોગી છે.

આ આસવ વાયુનું શમન કરનાર હોવાથી મકકલ્પણ પણ મટાડે જ છે. એ ઉપરાંત કેડ, કાખ અને કોષ્ટમાં શળ, ભયંકર માથાની શળ, વાતજન્ય પરિણામશળ વગેરે પર પણ એ સારો ઉપયોગી છે. આ રોગોમાં માત્રા ઓછી આપવી જોઈએ.

વાતજન્ય શ્વાસમાં આ આસવ સારો વપરાય છે. શ્વાસની સાથે સૂકી ખાંસી હોય, તે પણ મટી જાય છે. કાસ અને શ્વાસ બંનેમાં પ્રાણ અને ઉદાન-વાયુ દ્વિપત થાય છે. વાતજન્ય શ્વાસ અને કાસમાં સૂકી ખાંસી ખૂબ આવે છે. સૂકી ખાંસી એવી આવે છે કે એમાં કંઈ પડતો નથી. જોરથી આવતી સૂકી ખાંસી અને હાંધથી દરદી અકળાઈ જાય છે. ટેટલાક દરદીઓ બેબાન થઈ જાય છે; અથવા સહેજ મૂર્છા આવી જાય છે અને નાહીનો વેગ વધી જાય છે. આ સ્થિતિમાં દશમૂલારિષ્ટ પાણીમાં મેળવી ૨-૨ કલાકે થોડો થોડો આપવો જોઈએ. સાન્નિપાતિક ન્તરમાં પણ એવી સ્થિતિ થાય ત્યારે આ આસવ અપાય છે.

ભયંકર વારંવાર શસ્ત્રક્રિયા કરવા છતાં રજાતું નથી, વારંવાર પર નીકળે છે, ફૂટે છે અને બીજી બાજુ નર્વું મોં થાય છે ત્યારે એવા લક્ષણવાળાને શત-પોતક કહે છે. એ રથાનમાં, પ્રજા ભરાવાની શક્તિ ક્ષીણ થઈ જાય છે. આ રીતે ટેટલાક જૂના નાહીવજોમાં પણ એવું જ થઈ જાય છે. વારંવાર શસ્ત્રક્રિયા કરા-

વધી પડે છે, તો પણ વળુ ભરાતો નથી; અને કેટલાક નાડીવળુમાંથી આખો દિવસ પર નીકળ્યા કરે છે. મધુમેહ, જૂતો પરમિયો, ઉપદંશ અને ક્ષયમાં આવી સ્થિતિ થાય છે અથવા ખીજાં જ અર્જાત કારણોથી પણ આવું થાય છે. લોહી વગેરે ધાતુઓની શક્તિ ઓછી થઈ જવાનાં ખીજાં પણ ધણાં કારણો છે. આ બધા પ્રકારો પર દશમૂલારિષ્ટ ઉત્તમ ઔષધિ છે.

આયુવેદે જીદાજીદા વિકારોની જીદીજીદી જાતની પરિસ્થિતિઓને વાત-બ્યાધિમાં ગણાવી છે. વાતવાહિનીઓ અને સ્નાયુઓમાં પ્રેરણા, પ્રસ્પંદન અને ઉદ્વહન વગેરે કાર્ય તથા સચેતન પરમાણુ, ઘટક (કોષાણુ-Cells) અને માનસ ક્ષેત્રમાં વિવેકકાર્ય આ બધાની દ્વિપિતતા વાતરોગમાં સમાવી છે. વાતરોગમાં વાતસ્થાન દ્વિપિત થવાથી અનેક વિકારો ઉત્પન્ન થાય છે; તેમજ ભય, શોક, કામ વગેરે માનસવિકૃતિથી ઉત્પન્ન થનારા રોગોનો સમાવેશ પણ વાતરોગમાં થાય છે. અકસ્માતથી મન પર આઘાત લાગી થનારા રોગોને પણ વાતરોગમાં ગણ્યા છે. આ બધા પ્રકારના વિકારો પર દશમૂલારિષ્ટ ઉત્તમ કામ કરનાર ઔષધિ છે. એનાથી વાયુનું શમન થાય છે, જીવનતત્ત્વ મળવાથી વાતસ્થાન પુષ્ટ થાય છે, તેમજ આ અરિષ્ટમાં વાતશામક ગુણ હોવાથી મંકેચ, મેદ, સ્તંભ, કલાપખંજ, ખાક્ષી, વિશ્વાચી અને ગૃધ્રસી વગેરે વાતરોગો પર, એ બહુ ફાયદાકારક મનાય છે.

અસ્થિ અને વાયુનો આશ્રય-આધારીભાવ છે. એ કારણે અસ્થિક્ષય રોગમાં દશમૂલારિષ્ટ ઉત્તમ ઔષધિ મનાય છે. ખાસ કરીને પ્રસવ પછી આ રોગ થયો હોય તો આ અરિષ્ટ જરૂર વાપરવો જોઈએ. અસ્થિમાર્દવ થઈ કમરમાં દુખાવો થવો, ચાલવામાં બંને પગ પર ખૂબ ભાર દબ ચાલવું, પગ બહુ મહેનતે ઊંચકી-ને ચાલવું, સાંધાઓ પર ગાંઠ થઈ હોય એવું લાગવું, 'ઝીણો' ઝીણો તાવ આવવો, વગેરે લક્ષણો થાય ત્યારે દશમૂલારિષ્ટ બહુ મુંદર ઔષધિ છે. (અમી. ગુ. ધ. ૨૧.)

સૂચના—જે પ્રસૂતા સ્ત્રીના મોંમાં ચાંદાં, દાહ, ગરમ-ગરમ પાણી જેવા ત્રાડા, તરસ વગેરે લક્ષણો હોય એવી પિત્તપ્રધાન પ્રકૃતિમાં દશમૂલારિષ્ટ ન આપવો.

(૨) લોધાસવ

વિધિ—પડાણી લોધર, કચ્છરો, પુષ્કરમૂળ, કાગદી એલચી, મોરવેલ, વાવડિંગ, હરડે, બહેડાં, આમળાં, અજમો, ચવક, ઘઉંચા, ચીકણી સોપારી, ઇંદવરણાનાં મૂળ, કરિયાતું, કડુ, ભારંગમૂળ, તગર, ચિત્રકનાં મૂળ, પીપળીમૂળ, કઠ, અતિ-વિપા, નખલો, તમાચપત્ર, કાળીપાટ, મરી, નાગરમોષ, ઇંદ્રજવ, નાગકેસર અને કડાલાસ આ ૩૦ વસ્તુઓ દરેક ૧-૧ તોલો લેવો. બધાંને અધકચરી ખાંડી ૧૦૨૪ તોલામાં નાખી ધીમી આંચ પર ઉકાળવું. ચોથા ભાગનું પાણી બાકી રહે

ત્યારે ઉતારી, ૬૬ પડ્યા પછી મમળી ગાળી લેવું ૬૬ પડે એટલે ૧૦૮ તોડા મધ નાખી બરણીમા ભરી મો બંધ કરી ૧૫ દિવસ રાખી મનુ પછી ગાળીને બાટલીઓમા ભરી લેવું (અ. સં.)

માત્રા—૧ થી ૨૫ તોના તેટલા ૪ પાણી સાથે આપવો

ઉપયોગ—આ આમલ પિત્તજ પ્રમેહ (ક્ષારમેહ, કાનમેહ, નીનમેહ, હારિદ્ર મેહ, માનિષ્ઠમેહ, અને કક્ષ્મમેહ (ઉદ્ધમેહ, આદ્રમેહ, પિષ્ટમેહ, શીતમેહ વગેરે)નો નાશ કરે છે તેમજ પાણુરોગ, અર્શ, અગ્નિ, મગ્ગાશ્મી, પ્રિનામ વગેરે જીદાગ્રુદા ક્ષુદ્રકુષ પણુ મટાડે છે. લોધ્રામલ યકૃતને સ્થિતિ આપનાર લોનાથી યકૃતપિત્તના વિકારોથી ઉત્પન્ન થનારા રોગોનો નાશ કરે છે આ આમલ રક્તપ્રગ્, રક્ત પિત્ત, બાળકોના મગ્ગરિકા અને રોમાતિકા થઇ ગયા પછી લોહીમા રહી જનાર વિષ અને મનનો અવરોધ વગેરે રોગોમા ઉપદ્રાવ છે રક્તપ્રદરમા લોધ્રાસલ સાથે અરવિદાસલ અને સારગ્વનાગિષ્ટ મેળવીને આપવાથી જલદી કાયદો થાય છે

(૩) કુમાર્યામલ

વિધિ—કુવાગ્પાપાનો ગ્સ ૧૦૨૪ તોના અને ગોળ ૪૦૦ તોના લેવો હરડે અથવા ભાગ ૧૦૦ તોનાને ૧૦૨૪ તોના પાણીમા મેળવી, ઉકાળી, ક્વાથ કરવો એવા ભાગનું પાણી બાળી ગ્દે ત્યારે ઉતારી ગાળી લેવું પછી કુવારનો રસ, ગોળ અને ક્વાથ ત્રણે મેળવી બરણીમા ભરી લેવો પછી મધ ૨૫૬ તોના, ધાવડીનાં ફૂન ૬૪ તોના, જલફળ, લવગ, ચણુખ્યાગ, જટામાસી, ચવક, ચિત્રક, જલત્રી, કાન્ડાસિંગ, બહેડાની છાન અને પુષ્કરમૂળ આ દરેક ૪-૪ તોના અથ અધકચરો જૂકો કરી નાખવો, અને લોહભસ્મ ૨ તોના અને તામ્રભસ્મ ૨ તોના નાખી પેક કરી ૨૦ દિવસ રાખી ચૂકવો પકવ થાય એટલે ગાળી બાટલીઓ ભરી લેવી (ચો. ૨)

સૂચના—ભસ્મ નાખવાની રીત પ્રગ્ગણી ગ્રહઆતમા આપી છે એ રીતે મેળવવું વધારે લાભદાયક છે કુવારનો રસ કાઢવા માટે નાના નાના કટકો કરી, કાઢમા નાખી ગરમ કરનાથી સહેનાઈથી રસ નીચે છે

માત્રા—૧ થી ૨૫ તોના, દિવસમા ૨ વાર જમ્યા પછી, પાણી સાથે

ઉપયોગ—આ આસલથી સ્ત્રીઓના નયુદોષ, ગુન્ન, રક્તગુન્ન, બરોળ, ખાસી, શ્વાસ, ક્ષય, ઉદરરોગ, અર્શ, વાતરોગ, અપરમાર, મદાગ્નિ, ઉદરશ્વા વગેરે રોગો મરી જાય છે અને પાચનશક્તિ બળવાન બને છે

મૂળ મસ્કૃત ગ્રથોમા વિન્યા સખ્દ છે વિન્યા એ હરડે અને ભાગ બનેનું નામ છે અમે બને જાતના આસલો બનાવી વાપરી જોયા છે

કેટલાક ચિકિત્સકો નાના બાળકોને આપના માટે લોહ અને તામ્ર વગરનો

કુમાર્યાસવ બનાવરાવે છે. આ રીતે એક જ પાઠમાંથી ભાંગવાળો, હરડેવાળો અને તાંત્ર અને લોહ વગરનો એમ ત્રણ જાતના આસવ બને છે.

કુંવારના રસમાં કડવાશ છે. આ કડવાશ આસવક્રિયાથી ફેરવાઇ જાય છે. કુંવારનો રસ સ્પર્શમાં શીતળ અને વીર્યમાં પણ શીતળ છે. પરંતુ કુમાર્યાસવમાં એ ગુણ નથી. આસવક્રિયાના યોગથી આ ગુણ બદલાઈ જાય છે.

હરડેવાળો કુમાર્યાસવ—કુમાર્યાસવ દીપન-પાચન, સહેજ સ્તંબન ગુણ-વાળો, મૂત્રક, સહેજ શક્તિ આપનાર, સોજો મટાડનાર, રક્તનું પ્રસાદન અને દાહનું શમન કરનાર છે. આ આસવની અસર ખાસ કરીને પચ્ચેન્દ્રિય પર થાય છે. આમાશય, ગ્રહણી, અગ્ન્યાશય, યકૃત, નાનાં મોટાં આંતરડાં, ગુદનસિકા અને ગુદત્રિવલી બધા પર એની અસર થાય છે. એના પ્રયોગથી આ બધા અવયવો-માંથી પિત્તનો સ્ત્રાવ થાય છે. એની અસર ગર્ભાશય, બીજાશય, બીજવાહિનીઓ વગેરે પર પણ થાય છે. આ સ્થાનોમાં સડેજ સ્ત્રાવ હોતોજના આવી આર્તવ આવે છે. કુમાર્યાસવ વધારે દિવસો સુધી મોટા પ્રમાણમાં આપવાથી મોટાં આંતરડાં, ગુદકાંડ અને ગુદત્રિવલીની શિરાઓ લોહીથી ભરાઈ રક્તાર્શ થાય છે, અથવા લોહી પડવા માંડે છે. કુમાર્યાસવના સેવનથી દસ્ત સાફ આવે છે અને મળનો રંગ સહેજ લીલો થાય છે; શૌચ વખતે સહેજ દરદ થાય છે. પણ બધાને નહિ.

કુમાર્યાસવ કદી પણ સતત અને વધારે પ્રમાણમાં આપવો જોઈએ નહિ. એની અસર મૂત્રપિંડ, ગવિનીઓ અને મૂત્રાશય પર પણ થાય છે. કોઈ કોઈ વાર એનાથી મૂત્રમાર્ગમાં પણ ગરબડ થાય છે. કેટલાકને વૃક્ષ-પ્રદાહ (Nephritis) થઈ જાય છે. માટે કુમાર્યાસવનો આ દોષ ધ્યાનમાં રાખીને, યોગ્ય સમયે યોગ્ય રોગ પર યોગ્ય માત્રામાં જેને આપી શકાતો હોય તેને જ આપવો જોઈએ. મૂત્ર-રોગ, પ્રવાહિકા (મરડો) અને અંત્રપ્રદાહ (Enteritis) વાળા દરદીને એ ન આપવો જોઈએ. આ બાબતો સાચવીને આ આસવ વાપરવામાં આવે તો ઉત્તમ ઔષધિ છે. નાનાં બાળકો માટે તો આ અમૃત છે. આ આસવથી પાચનક્રિયા સુધરે છે, આંતરડાં બળવાન બને છે, દસ્ત સાફ આવે છે, પાચકપિત્તનો સ્ત્રાવ વધારે થાય છે, અને આહારરસ સારો બને છે. પછી એની શોષણક્રિયા સારી થાય છે, રક્ત સ્પષ્ટ બને છે, શરીરની શક્તિ વધે છે અને ગુદત્રિવલીમાં રહેલા સૂક્ષ્મ કૃમિઓ નાશ પામે છે. એ ઉપરાંત આ આસવની અસર આસવાહિનીઓ પર પણ થાય છે અને એમાંથી કદ છુટો પડવા માંડે છે.

કુમાર્યાસવ નાનાં બાળકોને વારંવાર થતી ખાંસીમાં બહુ ઉપયોગી દવા છે. એનાથી શ્વાસનલિકામાં સારો સ્ત્રાવ થઈ બેગો થયેલો કદ જલદી પડવા માંડે એની અસર પ્રાણ અને ઉદાનવાયુ પર થઈ ખાંસી ઓછી થઈ જાય છે. આ

કદ અને વાતદોષની દૃષ્ટિથી ઉત્પન્ન થયેલા શ્વાસમાં આ આસવ આપ્ત્વાથી શ્વાસ ઓછો થાય છે. જોરાકમાં નિયમ ન પાળવાથી થયેલા ક્ષયમાં કુમાર્યોસવ ઘોડા પ્રમાણમાં આપવાથી સફળ રાહત મળે છે.

મંદાગ્નિ અને અરુચિમાં આમાશયમાં રહેલા અમ્લપિત્તનો સ્વાદ જરોળર થતો નથી; એથી થોડું ખાવા છતાં પણ પચતું નથી, ગળ્યા ઓડકાર આવે છે, મોંમાં પાણી છટે છે, તેમજ પેટમાં ભાર, જોરાક પર રુચિ ન થવી વગેરે લક્ષણો થાય છે. આ રોગમાં કુમારીઆસવ લેવાથી આમાશયમાંથી પિત્તનો સ્વાદ જરોળર થવા માંડે છે. આ વિકારો પર આસવ જામવાના અર્ધા કે એક કલાક પહેલાં આપવો જોઈએ.

જોરાક મ્લેછાથી માંથી નાના આંતરડામાં જાય ત્યારે મ્લેછા સશક્ત હોય તો કાંઈ પણ તકલીફ પડતી નથી; નહીંતર એમાં ગરબડ થઈ અન્નની ગતિ સાથે શળ ઉત્પન્ન થાય છે. શળ બહુ અખત નથી હોતી; સામાન્ય હોય છે. શળ ખાધા પછી ૨-૩ કલાકે મારે છે, મોંમાં પાણી બરાબ જાય છે અને ઊલટી થશે એવું લાગે છે. આવી શળ પર કુમાર્યોસવ ઉત્કૃષ્ટ કામ કરે છે.

અગ્ન્યાશયમાંથી આગ્નેય રસનો સ્વાદ જરોળર ન થતો હોય તો કુમાર્યોસવથી સ્વાદ જરોળર થવા માંડે છે, આ કાશમેહ અને નીલમેહમાં દેખાય છે.

કુમાર્યોસવ યકૃતને શક્તિ આપનાર હોવાથી યકૃતની વૃદ્ધિમાં ઉપયોગી ઔષધિ છે. યકૃત નબળું પડી જવાથી યકૃતપિત્તનો સ્વાદ જરોળર થતો નથી. એની પર કુમાર્યોસવ આપવો જોઈએ. યકૃતની અશક્તિથી ઉત્પન્ન થયેલા અતિસારમાં કુમાર્યોસવ અમૃત સમાન કામ કરે છે. આ વિકારમાં ખાસ કરીને મળ સફેદ રંગનો મંદાતો હોય છે.

પિત્તાશય વિકૃત થઈ પિત્તની ઘનતા અને તીવ્રતા વધવાથી ઉત્પન્ન થયેલ શળ અને પિત્તારમરીથી ઉત્પન્ન થયેલ પિત્તજ શળ પર કુમાર્યોસવની સારી અસર થવાના ઘણા દાખલા મળે છે.

આ આસવથી યકૃતની વૃદ્ધિથી ઉત્પન્ન થનાર સૂડી ખાંસી બહુ જલદી મટી જાય છે. નાનાં બાળકોના યકૃતવિકારમાં આ બહુ ઉપયોગી દવા છે. યકૃદ્વાત્સુદરમાં પાણી બરાબ તે પહેલાં અગર પાણી બરાબ માંડે કે તરત કુમાર્યોસવ અપાય છે. એની સાથે મૂત્રજલાર કે તામ્બુરમ જેવી સંઘાતબેદન કરનારી દવા આપવાથી જલદી શાયદો થાય છે. એ ઉપરાંત વચ્ચે વચ્ચે સખ્ત રેગ પણ આપતા રહેવું જોઈએ.

જરોળની વૃદ્ધિ પર આ ઉત્કૃષ્ટ અસર કરે છે. રોગ બહુ જૂનો હોય તો એની માથે તાપ્પાદિલેહ આપવાથી બહુ સારું કામ કરે છે. જરોળ બહુ ગોટી

થઇ હોય તો લોહવાળા પ્લીહાંતક વડી અને પારિજાતક (સેહિતક)નું ચૂર્ણ કે ક્વાથ આપવો વધારે હિતકર છે.

જૂની કબજિયાતમાં કુમાર્ધાસવ સારી રીતે વપરાય છે. એનાથી આંતરડાની પુરઃસરણ ક્રિયા વધે છે અને મળશુદ્ધિ થાય છે. પરંતુ આ આસવ લાંબો વખત ન લેવો જોઈએ; નહિ તો આંતરડાનો પ્રદાહ ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ રહે છે.

અર્શ પર કુમાર્ધાસવ વપરાય છે. એનાથી અર્શ નાશ નથી પામતા; પણ મસા મુલાયમ અને નખળાં થઈ જાય છે. પછી ધીમે ધીમે એનું જોર ઘટતું જાય છે. રક્તાર્શમાં આ આસવ વપરાય છે, એનાથી આંતરડામાં આમવિષ ઉત્પન્ન થયું હોય તો તે નાશ પામે છે, અને એને પરિણામે અર્શમાં કાયદો થાય છે.

બંધી જાતના ઉદરરોગોમાં આ આસવ વપરાય છે. એનાથી મંદાગ્નિ મટે છે. સંચિત થયેલા મળમાંથી ધીમે ધીમે થોડો-થોડો તૂટી બહાર નીકળ્યા કરે છે. એ કારણથી ઉદરરોગોમાં એની સારી અસર થાય છે. જલોદરમાં પણ આ આસવ ઉપયોગી છે. પરંતુ એમાં આ આસવ સાથે ક્ષાર-મૂત્રક અને રેચક દવા આપવી જોઈએ. આ આસવ ચક્રતના વિકારથી ઉત્પન્ન થયેલા જલોદરમાં અપાય જ છે, એ ઉપર કહ્યું છે. પ્લીહોદરમાં પણ આ આસવ સારો વપરાય છે. હૃદયરોગથી ઉત્પન્ન થયેલા જલોદરમાં બહુ વપરાતો નથી; પરંપરાગત થોડીક સહાયતા મળે છે. મૂત્રપિંડની વિકૃતિથી ઉત્પન્ન થયેલા જલોદરમાં આ આસવ ન વાપરવો ઠીક થઈ પડશે. એ પ્રકારમાં ચંદ્રપ્રભા વડી, પદ્માશપુષ્પાસવ, તાપ્પાદિ લોહ વગેરે ઔષધિઓ વાપરવી જોઈએ. આ ઉદરરોગમાં વાતપિત્તકફાતમક લક્ષણો થાય છે, માટે લક્ષણો પ્રમાણે દવાઓ આપવી જોઈએ.

ખાસ કરીને મંદાગ્નિ લાંબો વખત રહે ત્યારે આમદોષ સંચિત થવા માંડે છે. આમદોષ મોટા આંતરડામાં એકત્ર થાય ત્યારે વાતવિકાર થાય છે. એની પર કુમાર્ધાસવ લાભદાયક છે. આ જાતના વિષથી આમવાત પણ ઉત્પન્ન થાય છે. આમવાતથી સાંધાઓમાં સોજા, રનાયુઓ જકડાઈ જવા, માથામાં દરદ, કમરમાં દુખાવો વગેરે લક્ષણો થાય ત્યારે કુમાર્ધાસવ સારી રીતે વપરાય છે.

કેડ, કાખ, પીઠ વગેરેની થળ વગેરે જૂતા રોગો આમવિષથી ઉત્પન્ન થયેલા હોય તો કુમાર્ધાસવથી સારો કાયદો થાય છે. આ રીતે આમવિષથી ઉત્પન્ન થનારા ખીજા રોગોમાં પણ આ આસવ ઉપયોગી છે.

જૂના અણુથી ઉત્પન્ન થયેલી થળ અને ગુલ્મ પર કુમાર્ધાસવ અપાય છે. ગુલ્મનો અર્થ ગોળો થાય છે. પેટમાં ઉત્પન્ન થનારા નાના નાના ગુલ્મોની પહેલી અવસ્થામાં કુમાર્ધાસવથી કાયદો થાય છે. વાતજ ગુલ્મમાં માત્ર આંતરડામાં વાયુ ભરાય છે; ખીજા માંસ વગેરેની વૃદ્ધિ થતી નથી. કુમાર્ધાસવથી આ વાતજ ગુલ્મ-

ની બંધી વિઠ્ઠલિઓનો નાશ થવામાં મદદ મળી જાય છે.

સ્ત્રીઓના બીજાસયની વિઠ્ઠલિથી ઉત્પન્ન થનારા નિષ્કાર્ણમાં આ આસવ ઉપયોગી છે. સાથે કન્યાલોહાદિ વટી કે મહાયોગરાજ ગૂગળ આપવો જોઈએ. ઉંમર લાવક છોકરીઓને થનારા હારિદ્રક પાંડુમાં આ આસવની સારી અસર થાય છે. જે કુમાર્યાસવ સાથે લોહબરમ કે મંદૂરબરમ આપવામાં આવે તો સારું કામ કરે છે. (ઓ. ગુ. ધ. શા.ને આધારે)

ભાંગવાળો કુમાર્યાસવ—ભાંગવાળો આસવ આંતરડાના રોગો પર વધારે અસર કરે છે. એટલે વિષુચિકા (Cholera), જૂની મંત્રહણી, આદરો, મરડો, અજીર્ણ, પેટની શળ, વગેરે રોગો મટાડવા માટે એ વધારે હિતકર છે તથા આંતરડાંને મજબૂત બનાવે છે. સ્ત્રીને અટકાવ વખતે વધારે જતા અને રક્તાર્શમાં પડતા લોહીને બંધ કરે છે. માસિક ધર્મમાં થતા કષ્ટને એ દૂર કરે છે. માસિક ધર્મ આવતો ન હોય, તો ગર્ભાશયને મંદુચિત તથા ઉત્તેજિત કરી, એ માસિક ધર્મ લાવે છે. એ હાથ લાવવામાં મદદ કરે છે અને ધનુર્વા વગેરે વાયુના રોગોના આક્ષેપને પણ દૂર કરે છે. ભાંગ નાખવાથી આસવ તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, દીપક અને પાચક બને છે.

(૪) ઉશીરાસવ

વિધિ—વાળો, ખસ, નીલકમળ, લાલકમળ, સરેદકમળ, ઘઉંસા, સીવણ, પદ્મક, લોધર, મજ્જા, ધમાસો, કચૂરો, કાળીપાટ, કરિયાતું, વડની છાશ, ગૂલરની છાશ, જાંબુની છાશ, કાંચનારની છાશ, મોચરસ, પિત્તપાપડો અને કડવાં પરવળનાં પાન આ બધું ૪-૪ તોલા, દ્રાક્ષ ૮૦ તોલા અને ધાવડીનાં ફૂલ ૧૪ તોલા લઈ બધાંને અધકચરું ખાંડવું. પછી સરેજ ગરમ પાણી ૨૦૪૮ તોલા, સાકર ૫ શેર અને મધ ૨૫ શેર નાખી બરણીમાં ભરી, તેમાં બંધ કરી ૧ મહિનો રાખી મૂકવું. પછી ગાળી લેવું. (લૈ. ૨.)

માત્રા—૧ થી ૨૫ તોલા દિવસમાં ૨ વાર જમ્યા પછી, સરખા ભાગે પાણી સાથે આપવો.

ઉપયોગ—આ આસવ રક્તપિત્ત, પાંડુરોગ, કુષ્ઠ, પ્રમેહ, અર્શ, કૃમિ, લોહીવિકાર, શોષરોગ વગેરેનો નાશ કરે છે. ઉશીરાસવ, શામક, મૂત્રક, પિત્તશામક, દાહ મટાડનાર અને પ્રસાદન કરનાર છે. આ આસવ અધોગત રક્તપિત્તમાં ખાસ કરીને મૂત્રમાર્ગ પર જાડું ઉપયોગી છે. રક્તપિત્તમાં લોહી નજીક અને ઉષ્ણ બની જાય છે અને પિત્તના મંયોગથી વિદગ્ધ થઈ જાય છે. પિત્તનું વિદગ્ધત્વ વધે એટલે એ લોહીને વિલ્લ્હ કરે છે. પછી રક્તવાહિનીઓની દીવાલ પાતળી બની જાય છે. પછી રક્તવાહિનીઓ ફૂટીને લોહી પડવા માંડે છે. કોઈ વખત

લોહીનું દયાણુ વધવાથી પણ લોહી પડવા માટે છે. જો લોહી વિદ્યુત્ત યદ્યતે રક્તપિત્ત થયો હોય તો ઉશીરાસવ બહુ સારી રીતે વપરાય છે.

ઉનાળામાં ઘણાને રક્તપિત્ત વધુ થાય છે. નાકમાંથી વારંવાર લોહી પડે છે. જેમ જેમ ગરમી વધે છે તેમ તેમ નાકમાંથી લોહી પડવાનું વધતું જાય છે અને પેશાબમાં પણ બળતરા થાય છે. એવી પ્રકૃતિવાળાઓ માટે ઉશીરાસવ બહુ ઉપ-યોગી થઈ પડે છે.

અત્યાત્વ, રક્તાતિસાર અને અર્શ આ રોગોમા લોહી પડતું હોય ત્યારે આ આસવની સારી અસર થાય છે. ખાસ કરીને પિત્તપ્રકૃતિવાળાને ગરમ પદાર્થ ખાવામાં આવે, ઉભગરો થાય કે દેવતા પાસે બેસવામાં આવે એટલે લોહી વધારે પડવા માટે છે. આ બધા પર આ આસવ સારી અસર કરે છે.

કેટલાક લોકોને ઠોઠ્ઠાં પણ જળ્યાએ જરાક વાગે કે સોય વાગે કે તરત ખૂબ લોહી નીકળે છે. પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓમાં આ પ્રકૃતિ વધારે જોવામાં આવે છે. એવાંઓ માટે ઉશીરાસવ વધારે હિતકર છે.

વધારે લોહી પડવાથી ઉત્પન્ન થનાર પાંડુરોગમાં છાતીમાં ધબકારા, ધમનીઓ ફરકવી વગેરે લક્ષણો થાય ત્યારે ઉશીરાસવ સુવર્ણમાક્ષિક સાથે આપવો જોઈએ.

પરમિયો કે ઉપદંશ મટયા પછી લોહીમાં કાંઈક વિપ રહી જાય છે. એ ઉશીરાસવથી દૂર થાય છે. મૂત્રકૃમ્મ અને મૂત્રાઘાતમાં ઉશીરાસવથી પેશાબ વધારવાનું અને બળતરા મટાડવાનું બંને કામ થાય છે. એ રીતે પથરી કે મૂત્રશર્કરાના કુખાવાને મટાડવાનું કામ પણ આ આસવ કરે છે. આ આસવ કાશમેહ, નીલમેહ, માંજિષ્ઠમેહ વગેરે પિત્તજન્ય પ્રમેહો પર ખાસ હિતકર છે; તેમજ સોજની તીવ્ર અવસ્થામાં લોહીનો જમાવ થતો અટકાવી રક્તપ્રસાદનનું મહત્ત્વનું કામ કરે છે.

(ઓ. ગુ. ધ. શા.ને આધારે.)

(૫) અદિરારિષ્ટ

વિધિ—કાળા ખેરની અંતરછાલ કે લાકડાનો બૂકો ૨૦૦ તોલા, દેવદાર ૨૦૦ તોલા, બાવળી ૪૮ તોલા, દારહળદર ૮૦ તોલા અને ત્રિફળા ૮૦ તોલા લઈ બધાને અધકચરું ખાંડવું. પછી તેમાં ૮૧૬૨ તોલા પાણી નાખી અષ્ટમાંશ કાઢો કરવો. ૧૦૨૪ તોલા પાણી બાકી રહે ત્યારે ઉતારી ઠંડું પડે ત્યારે ગાળી લેવું. બાદ તેમાં સાકર શેર ૫, મધ શેર ૧૦, ધાવડીનાં ફૂલ ૮૦ તોલા, પીપર ૧૬ તોલા, જાયફળ, લવંગ, ચણકબાબ, નાગકેસર, એલચી, તજ અને તમાકવપત્ર દરેક ૪-૪ તોલા નાખવું. ૧૧૧ ગહિનો પેક કરી રાખી મૂકવું અને પછી ગાળી લેવું.

(લે. ૨.)

માત્રા—૧ થી ૨૫ તોલ્લા દિવસમાં ૧ થી ૩ વાર પાણી સાથે મેળવી આપવો.

ઉપયોગ—આ અરિષ્ટના સેવનથી બધી જાતના કુષ્ઠ, વાતરક્ત, પાંડુરોગ, હૃદયરોગ, કૃમિ, આસ, કાસ, લોહીવિકાર, બરોળ, ગોળો વગેરે બધા રોગો મટે છે. આ અરિષ્ટ લોહી શુદ્ધ કરનાર, સહેજ સારક અને પાચક છે.

આ ખદિરારિષ્ટની ખાસ અસર લોહી, ચામડી અને આંતરડા પર થાય છે. આ અરિષ્ટના સેવનથી આંતરડામાંનું સેન્ડ્રિય વિષ નિષ્ક્રિય બને છે. આંતરડામાં નાના સર્પના જેવી ગતિવાળા મૃક્ષમ કૃમિઓ થાય છે તેની પર પણ આ અરિષ્ટની અસર થાય છે. આ આસવથી એ કૃમિઓ મૂર્છા પામે છે, એનાં ઈડાં નાશ પામે છે અને એ રીતે આંતરડાં કૃમિ વગરનાં અને સ્વચ્છ થઈ જાય છે. આંતરડાંમાં પ્રણુ હોય તો તેમાં રહેલા જંતુઓ આ અરિષ્ટથી નાશ પામે છે; તેમજ પ્રણુ સરળતાથી બરાબ આવે છે.

એ રીતે આ અરિષ્ટ ચામડીના રોગોના કારણરૂપ જંતુઓનો પણ નાશ કરે છે. એ કારણથી આ અરિષ્ટને કુષ્ઠનો નાશ કરનાર કહી છે. ક્ષુદ્રકુષ્ઠ એટલે કે દરાજ, ખસ, ખરજવું વગેરે ચામડીના રોગોમાં અણુવીક્ષણ યંત્રથી જોતાં જુદી-જુદી જાતના કૃમિઓ દેખાય છે. આ કૃમિઓ અમુક ખાસ ધાતુ કે અંગ અગર અંગના, ભાગમાં વધી શકે છે. એનું પરિવર્તન કરવાના કાર્યને ‘અરકસંહિતા’ વિમાનસ્થાનમાં ‘તત્તો વિષાતઃ પ્રકૃતેઃ.....’ આ વચનથી પ્રકૃતિવિષાત કહ્યું છે. આ પરિવર્તન કરી એ કૃમિઓને પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન કરવાથી ધાતુઓમાં જંતુઓનો સામનો કરનાર પ્રતિવિષ તૈયાર થાય છે. પછી ત્યાં કૃમિઓને રહેવું અશક્ય થઈ પડે છે; એમનો જીવન-વ્યાપાર ચાલી શકતો નથી. ખદિરારિષ્ટથી આ પ્રતિવિષ ઉત્પન્ન કરવાનું કાર્ય સહેલાઈથી થાય છે. બાવચી અને દેવદારમાંથી કાર્યકારી તત્ત્વ ચામડી મારફત શરીરની બહાર નીકળે છે અને ખેર લોહીમાં મળી રક્તકૃમિઓને નિરુપયોગી બનાવી મૂકે છે. આ રીતે આ અરિષ્ટ કુષ્ઠના કૃમિ અને કૃમિજન્ય કુષ્ઠનો નાશ કરે છે.

મહાકુષ્ઠ (Leprosy) માં ખદિરારિષ્ટ ઉત્કૃષ્ટ કાર્ય કરે છે. મહાકુષ્ઠ પણ જંતુઓથી ઉત્પન્ન થાય છે. આ જંતુઓ અને ક્ષયના જંતુઓ આકૃતિમાં સરખા છે. આ કુષ્ઠોમાં રક્ત, લસિકા, ત્વચા, માંસ વગેરે દૂષ્ય દૂષિત થાય છે. એ જંતુઓ લસિકામાં વધે છે; પછી બધે ફેલાઈ જાય છે અને બીજાં દૂષ્યોને દૂષિત કરે છે. ખદિરારિષ્ટની અસર લસિકા પર વધારે થાય છે. આ રીતે કુષ્ઠને ઉત્પન્ન કરનાર જંતુઓ વધી શકતા નથી; પછી આગળની ધાતુઓની દૂષિતતા પણ ધીરે ધીરે દૂર થાય છે.

આંતરડામાં આમ દોષ ભેગો થઈ એની અસર રક્ત અને હૃદય પર થાય છે. એને પરિણામે હૃદયનું સ્પંદન વધી જઈ વારંવાર ગબરામણ થાય છે અને પરસેવો થઈ આવે છે. આ લક્ષણો પર અદિરિષ્ટ બહુ સારો ઉપયોગી છે.

અદિરિષ્ટ પાંડુરોગ, અર્બુદ, ગુદમ કે આંતરડામાં ગાંઠ, કામ, શ્વાસ અને પ્લીઝોદર આ રોગો પર ઉપયોગી છે. આ અરિષ્ટથી જૂના આમવિપત્તિ ધીમે ધીમે રૂપાંતર થાય છે, રક્તનું પ્રસાદન થાય છે અને લસિકા અને ચામડી શુદ્ધ થાય છે.

(અો. ગુ ધ. ૨૧.)

(૬) કનકાસવ

વિધિ—ધતૂરાનું પંચાંગ અને અરડૂસીનાં મૂળ ૩૨-૩૨ તોલા, જેડીમધ, પીપર, ભોંપરંગણી, નાગકેસર, સૂંઠ, ભારંગમૂળ અને તાલીસપત્ર દરેકનું ૧૬-૧૬ તોલા ચૂર્ણ, ધાવડીનાં ફૂલ ૧૨૮ તોલા, અધકચરી ફાસ ૧૬૦ તોલા, સાકર ૮૦૦ તોલા, મધ ૪૦૦ તોલા અને પાણી ૪૦૯૬ તોલા લેવું. આ બધી ઔષધિઓને ચિનાઈ માટીની બરણીમાં ભરી, ભેં બંધ કરી, એક મહિનો રાખી મૂકવું. પછી કાઢીને ગાળી લેવું. (ભે. ૨.)

સૂચના—આ આસવ થોડા વખતમાં ખરો થઈ જાય છે. એટલા માટે એને કનકાસવ નામ આપ્યું છે; એ અનેક વિદ્વાનોની દષ્ટિએ અનુચિત લાગે છે.

માત્રા—૦૧ થી ૧૧ તોલો દિવસમાં ૨ વાર પાણી મેળવી પાવો.

ઉપયોગ—કનકાસવ બધી જાતના શ્વાસ, કામ, ક્ષય, ક્ષતકીલ્મ, શુષ્કજ્વર, રક્તપિત્ત અને ઉરક્ષતનો નાશ કરે છે.

આ આસવ ઉષ્ણ, કફનો સ્ત્રાવ કરાવનાર, સહેજ માદક, વેદનાશામક અને બળ આપનાર છે. આ આસવથી ફેફસાં અને શ્વામવાહિનીઓના દોષો દૂર થઈ તે મજબૂત બને છે; અને તેથી શ્વાસ, કાસ, ક્ષય વગેરે રોગોનું શમન થાય છે અને ક્ષીણતા દૂર થાય છે.

કનકાસવ શ્વાસ અને કાસરોગની ઉપયોગી દવા છે. શ્વામવાહિનીઓના પ્રદાહથી થનારી ખાંસી અને શ્વાસ પર આ આસવની સારી અસર થાય છે. કનકાસવથી શ્વાસવાહિનીઓ સક્રિય બની એટલી જાય છે, કફ છૂટો પડી બહાર નીકળવા માટે છે, અને શ્વાસથી થતી ભેંએની અને ગબરામણ તરત દૂર થાય છે. કોઈ કોઈવાર આ આસવથી કેટલાક દર્દીઓને બેચેન થઈ જાય છે, એથી નુકસાન નહિ પણ ફાયદો જ થાય છે. એનાથી શ્વામવાહિનીઓમાંથી કફનો સ્ત્રાવ થઈ જવામાં મદદ મળે છે.

શરીરમાં થનારા સ્ત્રાવો કનકાસવથી ઓછા થઈ જાય છે; એટલે કે ધાવણ,

પરસેવો, ઉદરમાં પિત્તસ્રાવ, અતિસારમાં અપ્પધાનુનો સ્રાવ વગેરે ઝોઠા યર્ષ જાય છે. ક્ષયની છેલ્લી અવસ્થામાં યનાર ખૂબ પરસેવો કનકાસવથી ઝોઠો થઈ જાય છે.

કોષઘ્ન ખાસ કરીને પિત્તપ્રધાન ઘ્ન પર આ આસવનો સારો ઉપયોગ થાય છે. પિત્તાશયમાં પિત્તાશ્મરી થવાથી ઉત્પન્ન થતી ઘ્ન મટાડવા માટે આ આસવ સારો વપરાય છે. પરિણામઘ્ન અને અન્નદ્રવઘ્ન અને જાતની ઘ્ન પર આ આસવ વેદનાશામક રૂપે સારી અસર કરે છે.

મૂત્રશર્કરા કે પથરીના નાના નાના કણ ગવિનીમાંથી મૂત્રાશય તરફ જાય તે વખતે ઘ્ન મારે છે. એના પર પણ કનકાસવની શલ્કન અસરનો અનુભવ થાય છે.

ટાઠ વાછ આવનાર તાવમાં ટાઠ સાથે અંગમાં તોડ, માથામાં દરદ, કંપ વગેરેનો ત્રાસ થાય છે, તે કનકાસવથી ઝોઠો થઈ જાય છે. માત્રા ઝોઠી આપવી જોઈએ.

(ઔ. ગુ. ધ શા ને આધારે)

ઘણીવાર હેડકી કોઈ પણ દવાથી બેસતી નથી અને વારંવાર જોરથી આવ્યા કરે છે. ઉત્તેજક દવાથી હેડકીનું જોર વધે છે. એ વખતે કનકાસવ આપવાથી જલદી કાપડો થાય છે.

જો શ્વાસ અને કાસ રોગમાં કદ વધારે બેગો થઈ ગયો હોય તો કનકાસવ સાથે અપામાર્ગદ્વાર મેળવીને આપવાથી જલદી કાપડો થાય છે.

મૂથના—કનકાસવ ઝોઠી માત્રામાં વાપરવો જોઈએ, નહિ તો વિપત્તિ પ્રકોપ થાય છે. વિપત્તિ લક્ષણો થાય તો દહીંના ઘોળ કે લીંબુના રસમાં અથવા આમલીના શરબતમાં પાણી મેળવી પાવું જોઈએ.

(૭) અશ્વિગંધારિષ્ટ

વિધિ—આસન ૨૦૦ તોલા, ઘોળી મૂશળી ૮૦ તોલા, મશક, હરડે, હળદર, દારુહળદર, જોડીમધ, રારના, ભેંંકેળું, સફેદ સાદડની છાલ, નાગરમોઝ અને નસોતર આ બધા ૪૦-૪૦ તોલા અને ઘોળાં અનંતમૂળ, કાળાં અનંતમૂળ, સફેદ ચંદન, રતાંજળી, વજ અને ચિત્રકનો છાલ દરેક ૩૨-૩૨ તોલા લેવી. બધાંને અધ્રમ્યમાં ખાંડી ૮૧૬૨ તોલા. પાણીમાં નાળી, હિંગુલ, કર્પૂર, ન્યારે અષ્ટમાંશ પાણી બાકી રહે ત્યારે ઉતારી ગાળી લેવું. પછી ચિનાઈ માટીના વાસણમાં ભરી ધાવડીનાં ફૂલ ૬૪ તોલા, મખ ૧૦ શેર, ત્રિકટુ (સૂંદ, મરી, પીપર) ૮ તોલા, ત્રિખત (તજ, તમાલપત્ર, એલચી) ૧૬ તોલા, નાગકેસર ૮ તોલા અને ઘઉંલા ૧૬ તોલા મેળવી લેવા. પછી મોં બંધ કરી ૨ મહિના રહેવો દેવું. પછી કાઢીને ગાળી લેવું.

(ભે. ૨.)

માત્રા—૧ થી ૨૧ તોલા દિવસમાં ૨ વાર એટલું જ પાણી મેળવી પાવો.

ઉપયોગ—આ અરિષ્ટ દીપક, પાચક, વૃધ્ધ અને વાયુનાશક છે. ૨૦

જાતના પ્રમેહ, ક્ષવજંગતા, નામરદાઈ, ઉન્માદ, શોષ, અર્શ, મૂર્છા, મગજની નળજાઈ, બ્રમ, વાઈ, વાતરોગ, હૃદયરોગ વગેરે મટાડી શરીરમાં રક્તિ લાવે છે અને વીર્યની શુદ્ધિ અને વૃદ્ધિ કરે છે.

આ અરિષ્ટ હિસ્ટીરિયા, ઉન્માદ અને મૂર્છા માટે ઉત્તમ ઔષધિ છે. આ અરિષ્ટ કોષ્ઠમાં રહેલા આમવિપનો નાશ કરે છે. માટે આમવાતમાં વેગ મંદ હોય ત્યારે આની સારી અસર થાય છે. આ અરિષ્ટ અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરનાર હોવાથી પાચનવિકૃતિને દૂર કરે છે અને વાતવાહિનીઓ અને રસ, રક્ત વગેરે ધાતુઓને સખ્ય બનાવે છે. પ્રસૂતા સ્ત્રીની અશક્તિ દૂર કરવા માટે આ હિતકર છે. શરીરની અશક્તિથી નપુસકતા આવી હોય તેને મટાડી એ ઉત્સાહની વૃદ્ધિ કરે છે.

(૮) ત્રિકુળારિષ્ટ

વિધિ—હરડે, બહેડાં, આમળાં, પીપર, ચિત્રકનાં મૂળ, અજમેા અને વાવડિંગ ૧૬-૧૬ તોલા સહ ૨૦૦૦ તોલા પાણીમાં નાખી ક્વાથ કરવો. ચોથા ભાગનું પાણી બાકી રહે ત્યારે ઉતારી લેવું. ઠંડું પડે એટલે ગાળી નાખી, લોહ-ભસ્મ ૧૬ તોલા, ગોળ ૪૦૦ તોલા અને મધ ૩૨ તોલા નાખવું. પછી વાસણમાં ભરી મુખ્યમુદ્રા કરી ૧ મહિનો રાખી મૂકવાથી અરિષ્ટ તૈયાર થાય છે. (ગ. નિ.)

માત્રા—૧ થી ૨૧ તોલા દિવસમાં ૨ વાર જમ્યા પછી પાણી સાથે પાવો.

ઉપયોગ—આ અરિષ્ટમાં ત્રિકુળા ઉપરાંત મુખ્ય લોહભસ્મ છે. આ અરિષ્ટ હૃદય, દીપક, અને પાચક છે. આ આસવથી લોહી એકદમ વધે છે તેમજ હૃદયરોગ, ફેફસાંની નળજાઈ, પાંકુરોગ, સોજા, પ્રમેહ, બગંદર, અર્શ, ગોળા, ખરોળ, સંત્રહણી, કાસ, શ્વાસ, વગેરે રોગોનો નાશ થાય છે.

સૂચના—લોહભસ્મ મેળવવા માટે પ્રકરણની શરૂઆતમાં સૂચના કરેલી છે તે પ્રમાણે મેળવવી જોઈએ.

(૯) અર્જુનારિષ્ટ

વિધિ—સફેદ સાદડની છાશ ૪૦૦ તોલા, અધકચરી દ્રાક્ષ ૨૦૦ તોલા અને મહુડાનાં ફૂલ ૮૦ તોલા એકઠાં કરી અધકચરો બૂકેા કરી ૪૦૬૬ તોલા પાણીમાં નાખી ક્વાથ કરવો. ચોથા ભાગનું પાણી બાકી રહે ત્યારે ઉતારી, ઠંડું પડે ગાળી લેવું. પછી ગોળ ૪૦૦ તોલા અને ધાવડીના ફૂલ ૮૦ તોલા નાંખી, મોં બંધ કરી, ૧ મહિનો રાખી મૂકવું. બાદ ગાળીને ભરી લેવો. (લૈ. ૨.)

આ અરિષ્ટમાં અમે ગોળની સાથે ૧૦૦ તોલા મધ નાખીએ છીએ. મૂળ ગ્રંથમાં 'પાર્યાધરિષ્ટ' નામ લખ્યું છે.

માત્રા—૧ થી ૨૧ તોલા દિવસમાં ૨ વાર પાણી સાથે આપવો.

ઉપયોગ—આ અરિષ્ટ ઉત્તમ હવ છે. એ પિત્તપ્રધાન હૃદયરોગ અને ફેફસાંના સોમથી ફૂલેલી અને શિથિલ થયેલી નાડીઓને સંકુચિત અને મજબૂત બનાવી અશક્તિ દૂર કરે છે અને શરીરમાં શક્તિ વધારે છે.

અમૃતારિષ્ટ

વિધિ—ગળો ૪૦૦ તોલા અને દશમૂળ ૪૦૦ તોલા લેવા. બધાંને અધ-કચરું ખાંડી, ૪૦૯૬ તોલા પાણી નાખી, ક્વાથ કરવો. એવા બાગનું પાણી બાકી રહે ત્યારે ઉતારી, ૬'૩" પડે એટલે મસળા ગાળી લેવું. પછી અંદર ૧૨૦૦ તોલા ગોળ નાખવો. બાદ ૭૪૦' ૬૪ તોલા, પિત્તપાપડો ૮ તોલા અને સાત્વીન, મુંઠ, મરી, પીપર, મોચ, નાગકેસર, કડુ, અતિવિષા અને ઈન્દ્રવૃષ દરેક ૪-૪ તોલા નાખી, વિધિપૂર્વક ચિનાઇ માટીની બરણીમાં ભરી મોં બંધ કરી, એકથી ૧૥ મહિનો રાખી મૂકવું. પછી પરિપકવ થાય એટલે ગાળી લેવું. અમે ગોળ ૧૫ શેરને બદલે ૭૦ શેર મેળવીએ છીએ. (ભા. ભે. ૨.)

માત્રા—૧ થી ૨૥ તોલા દિવસમાં ૨ વાર પાણી મેળવી પાવો.

ઉપયોગ—અમૃતારિષ્ટ જીર્ણવર, મુક્તિથો તાવ, અને નળજાર્ધ મટાડે છે તેમજ જૂનો વિષમન્તર, શીતન્તર અને બીજા તાવોમાં પણ હિતકર છે.

અમૃતારિષ્ટ સતત, અન્યેચુક, તરિયો વગેરે વિષમન્તરોમાં બહુ સારું કામ કરે છે. આ અરિષ્ટથી રસ અને રક્તમત દોષો સારી રીતે બહાર નીકળી જાય છે. તાવ સખ્ત હોય ત્યારે પણ અપાય છે. આ અરિષ્ટથી થોડા દિવસ મટી ફરી ફરી આવનાર પરિવર્તિત જ્વર પણ મટે છે. કેટલાક જાતી ગયેલા તાવ પર સોમકળની સૌમ્ય બનાવટ સાથે આ અરિષ્ટની સારી અસર થાય છે.

જૂના તાવમાં બરોળ વધી હોય, મંદાગ્નિ હોય અને તાવ ઓછા પ્રમાણમાં હોય ત્યારે આ અરિષ્ટ ઉત્તમ કામ કરે છે. બીજા કારણો એટલે કે જૂનો વિષમન્તર, કાલા આઝાર, મેદ્ધાવ વગેરેથી બરોળ વધી હોય તેના પર અમૃતારિષ્ટ બહુ સારી રીતે વપરાય છે. ચક્રદાહ્યુદર અને પ્લીહોદર થાય ત્યારે મૂત્રજ અનુપાન સાથે અમૃતારિષ્ટ આપવાથી સારો ફાયદો થાય છે.

અમૃતારિષ્ટ પ્રમેહમાં સારો વપરાય છે. એનાથી મૂત્રદોષ નાશ પામે છે; પછી વારંવાર પેશાબ કરવો પડતો નથી. જૂના પરમિયામાં આ અરિષ્ટ બહુ ઉપયોગી છે. પરમિયા કે ઉપદંશથી સંધિવા થયો હોય તેની પર આ અરિષ્ટ વપરાય છે. આ રીતે આમવાત જૂનો થાય તેના પર પણ આ અરિષ્ટ ફાયદો કરે છે.

અમૃતારિષ્ટ મંદાગ્નિમાં હિતકર છે. એનાથી આમાશય રસનો સાવ બરોબર થવા માટે છે, ખોરાક પચવા માટે છે, જૂખ સારી લાગે છે, રંજક પિત્તનો

સાવ સારો થાય છે અને તેથી રાતા કણો વધવા માંડે છે તથા ચહેરા પરની શીકાશ દૂર થઈ લાલી આવી જાય છે.

સંસર્ગજ (Contagious) જ્વર ઘણા દિવસ સુધી રહે ત્યારે નળજાઇ આવી જાય છે અને શક્તિ ઘટતી જાય છે. એના પર અમૃતારિષ્ટ બહુ ઉપયોગી છે. એનાથી શીકાશનો નાશ થઈ શક્તિ, બળ અને માંસની વૃદ્ધિ થાય છે.

અમૃતારિષ્ટથી યકૃત સખ્ત બને છે, એમાંથી પિત્ત સારી રીતે સ્ત્રવે છે, યકૃતના પિત્તોત્પાદક ઘટકોને શક્તિ મળે છે અને પછી એનું કાર્ય સારી રીતે થવા માંડે છે. આ કારણથી આ અરિષ્ટ પિત્તજન્ય, ઉદરજન્ય અને અપચામાં સારો ફાયદો કરે છે. કમળાની કેટલીક જાતોમાં આ અરિષ્ટ સારું કામ કરે છે. ખાસ કરીને ઠંડો પવન કે ઠંડાં સ્થળોએ રહેવાથી કમળો થયો હોય તો તેના પર ફાયદો કરે છે. અતિસાર અને જૂના સંગ્રહણીમાં યકૃત ખરાબર કામ ન કરતું હોય તો આ અરિષ્ટ આપવો જોઈએ. અતિસારમાં આ અરિષ્ટથી અપ્પાણની પ્રવૃત્તિ ઓછી થઈ જાય છે અને યકૃતપિત્તનો સાવ ઓછો થવા માંડે છે.

અમૃતારિષ્ટ ચામડીના કેટલાક રોગોમાં બહુ ઉપયોગી છે. યકૃતના વિકારથી ચામડી પર કાળા ધાગા કે ઝીણી ફેક્લીઓ થાય તેની પર અમૃતારિષ્ટ આપવો. જૂની ખરજમાં પણ આ અરિષ્ટ સારો ઉપયોગી છે.

અમૃતાવિષ્ટ સૂતિકાજ્વરમાં સારો વપરાય છે. લોહીમાંથી સૂતિકાવિષ્ટ ઓછું કરવા માટે આ અરિષ્ટ સાથે પ્રતાપજીવન રસ આપવો જોઈએ. દશમૂર્તારિષ્ટ પણ સૂતિકાજ્વરમાં અપાય છે; પરંતુ પિત્તપ્રધાન પાનના ગરમ-ગરમ ઝાડા થઈ જાય ત્યારે જ્યાં તે ન આપી શકાય ત્યાં આ અરિષ્ટ આપી શકાય છે.

(ઔ. ગુ. ધ. ૩૧.)

(૧૧) સારસ્વતારિષ્ટ

વિધિ—તાજી ખાલી ૮૦ તોલા, શતાવરી, ભોંયકોળું, હરડે, વાળો, આદુ અને વરિયાળી એ દરેક ૨૦-૨૦ તોલા સર્વ અધકચરું ખાંડવું. પછી તેને ૧૦૨૪ તોલા પાણીમાં નાખી ક્વાથ કરવો. એથા ભાગતું પાણી રહે ત્યારે ઉતારી, ઠંડું પડે એટલે ગાળી, મધ ૪૦ તોલા અને સાકર ૧૦૦ તોલા નાખવી. ધાવડીનાં ફૂલ ૨૦ તોલા, રેણુકળીજ, પીપર, વજ, અક્ષત, ગજો, વાવડિંગ, નસોતર, લવંગ, કદ, બહેડાં, એલચી, તજ અને સોનાનાં વરક દરેક ૧-૧ તોલો નાખવું. પછી મોં બંધ કરી, ૧ મહિનો રાખી ચૂકી, ગાળીને ભરી લેવો. (લે. ૨.)

માત્રા—૩ માસાથી ૨૧ તોલા દિવસમાં ૨ વાર પાણી સાથે આપવો.

નોંધ—૫૦૦ તોલા ગાળેલા (સારી રીતે નિતારેલા) સારસ્વતારિષ્ટમાં અમે ૧ તોલો સોનાને બદલે ૧ તોલો સ્વર્ણક્ષવણ નાખીએ છીએ. ૨ ઔસ

અરિષ્ટ લઈ તેમાં ૧ તોલો સ્વર્ણલવણ મેળવવું. તદ્દન એકરસ થઈ ગયે એટલે ૧ શીશીમાં નાખી બીજને ૧૬ ઓંસ અરિષ્ટ નાખી સારી પેડે હલાવી પછી ૫૦૦ તોલા અરિષ્ટમાં મેળવી લેવું.

ઉપયોગ—આ અરિષ્ટ આયુષ્ય, વીર્ય, ધૃતિ, જીર્દિ, બળ અને ક્રાંતિ વધારે છે અને વાત્તી શુદ્ધ કરે છે આ ઉત્તમ હઘ રસાયન છે. બાળક, સુવાન, વૃદ્ધ, પુરુષ અને સ્ત્રી બધાને માટે હિતકર છે.

આ અરિષ્ટ અવાજની કર્કશતા અને અસ્પષ્ટતા દૂર કરી અવાજને કાયમના જેવો મીઠો બનાવે છે. સ્ત્રીઓના રજદોષ અને પુરુષોના વીર્યના દોષોનો નાશ કરે છે. બહુ અધ્યયન, બહુ ગાવું વગેરે કારણથી યાદશક્તિ શિથિલ થઈ ગઈ હોય તો તેને સ્થપ્ત બનાવે છે અને ચિત્તને પ્રસન્ન અને મંતોષી બનાવે છે. આ અરિષ્ટ એક મહિનામાં હૃદયરોગનો નાશ કરે છે અને એક વર્ષના સેવનથી દૃઢસિદ્ધિ આપે છે.

સારસ્વતારિષ્ટ ઉત્તમ શક્તિવર્ધક, હઘ, રસાયન, વાતવાહિનીઓ અને વાતકેન્દ્ર માટે શામક, ચિત્તપ્રસાદન કરનાર, જીર્દિ આપનાર અને સ્મરણશક્તિ વધારનાર છે. વાતવાહિનીઓના ક્ષોભથી ઉત્પન્ન થનારા રોગો પર આ અરિષ્ટ અત્યંતિમ અસરકારક દવા છે.

નાનાં બાળકોના બાલગ્રહમાં પેટ જરાજર સાફ કરી સારસ્વતારિષ્ટ આપવાથી ક્ષાયદો થાય છે. તોતકાપણું, જીર્દિમાંઘ, શ્રવણશક્તિ અને સ્મરણશક્તિ ઓછી હોવી, વિચારવગરનું બોમણું વગેરે વિકારો પર આ અરિષ્ટ સારો ઉપયોગી છે. તેમજ અપરમાર, ઉન્માદ, નિરુત્સાહ, ઉતાવળાપણું વગેરે રોગોમાં આ અરિષ્ટ કાયદાકારક છે.

સ્ત્રીઓનું રજોદર્શન બંધ થાય ત્યારે ઘણા વિકારો—ગભરામણ, ચક્કર, હાથ-પગમાં ખાસી ચઢી જવી, બેચેની, કેઈ પણ વાતમાં મન ન ચોંટવું, ઉંઘનો નાશ વગેરે—થાય છે. એની પદ્ધતિ સારસ્વતારિષ્ટ સારું કામ કરે છે. આ વિકારોમાં કેટલીક સ્ત્રીઓને બહુ ચક્કર આવે છે એટલે સુધી કે જિંમે નોંવાતું પણ નથી, સૂતા સૂતા જાણે મોટર ચાલતી હોય તેમ માયું બમે છે અને કાનમાં અવાજ થયા કરે છે. એવી વખતે સુવર્ણભાદિક ભસ્મ સાથે સારસ્વતારિષ્ટ આપવાથી સારું કામ કરે છે.

સ્ત્રીઓના બીજનશય અને પુરુષોની અંડવૃદ્ધિ જરાજર ન થવાથી સ્ત્રી-પુરુષોનાં શરીર ઉંમરના પ્રમાણમાં વિકાસ પામતાં નથી. જીવાનીનું જોમ દેખાતું નથી. એવી રીતિમાં જંગમસ્ત્ર અને મકરધ્વજ સાથે સારસ્વતારિષ્ટ આપવો જોઈએ.

સ્ત્રીના—સુવર્ણલવણવાળો અરિષ્ટ ૧ તોલા કરતાં વધુ ન લેવો જોઈએ.

નહીંતર સુવર્ણલવણનું પ્રમાણ વધી જશે અને મોં આવવું વગેરે ઉપદ્રવો ઊભા થશે. શઙ્ખાતમાં ૩ તોલા લેવો. પછી ધીમે ધીમે ગાત્રા વધારવી.

(ઓ. ગુ. ધ. શા.)

(૧૨) દ્રાક્ષાસવ

પહેલી વિધિ—ધોધને અધકચરી કરેલી દ્રાક્ષ શેર ૫ લઈ ૪૦૯૬ તોલા પાણીમાં નાખી ઉકાળવી. જ્યારે ચોથા ખાગનુ પાણી રહે ત્યાર ઉતારી-મસળાને ગાળી લેવું. પછી તેમાં ૫ શેર સાકર અને ૫ શેર મધ નાખવું, અને ધાવડીનાં ફૂલ ૬૪ તોલા, ચણકબાખ, તમાવપત્ર, તજ, એલચી, નાગકેસર, લવંગ, જયફળ, મરી, પીપર, ચવક, પીપળામૂળ અને નગોડનાં બી, દરેક ૪-૪ તોલા લઈ અધકચરાં ખાંડી અંદર નાખી, કપૂર, અગર અને સુખડનો ધૂપ આપી મોં બંધ કરી, ૧૥ મહિને રાખી મૂકવું. પરિપકવ અછ જાય એટલે કાઢી લઈ ગાળી લેવું.

(યો. ર.)

સૂકી અને બગડી ગયેલી દ્રાક્ષ ન વાપરવી.

માત્રા—૧ થી ૨૥ તોલા તેટલું જ પાણી મેળવી દિવસમાં ૨ થી ૩ વાર લેવો.

ઉપયોગ—આ દ્રાક્ષાસવ મગ્ગણી, અર્શ, ઉદાવર્ત, રક્તગુન્ધ, ઉદરરોગ, કૃમિ, કુષ્ઠ, વિવિધ પ્રકારના વ્રણ, આંખોના રોગ, માથાના રોગ, ગળાના રોગ, જ્વર, આમ, પાંડુરોગ અને કમળાનો નાશ કરવા માટે શ્રેષ્ઠ છે. આ આસવ બૂઢણુ, બલ અને વર્ણને વધારનાર અને જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત કરનાર છે.

કોઈ પણ રોગમાં શક્તિ ટકાવી રાખવા માટે અને નબળાઈ દૂર કરવા માટે આ આસવ ઉપયોગી છે. દ્રાક્ષાસવ અરુચિ, આળસ, શાક અને ખેત્યેનીને દૂર કરી શરીરનો ઉત્સાહ વધારે છે. દ્રાક્ષાસવ લેવાથી શાંત બિંદુ, જીવી જાય છે, પેટ સાફ આવે છે અને મન પ્રકુલ્લિત બને છે.

આ આસવ પાચક-પિત્તનો જ્ઞાવ વધારે છે, એ કારણથી મંદાગ્નિ અને એનાથી થનાર જીદાજીદા રોગોમાં ફાયદાકારક છે.

રક્તાર્શ અને પિત્તાર્શમાં આ આસવનુ સેવન હિતકર છે. જો આકરો-ઉદાવર્ત-બહુ-ભારે ન હોય તો દ્રાક્ષાસવ આપવો સારો મનાય છે. પિત્તજ ગુન્ધમાં તાવ, તરસ, આખું શરીર લાલ થઈ જવું, ચહેરો લાલ થઈ જવો, જમ્યા પછી ૨-૪ કલાક ધીમી ધીમી ચૂંક મારવી, ગોળા પર અડકતા દુખાવો થવો, જેમ વ્રણ પર હાથ અડકતા દુખાવો થાય છે તેમ ગોળા પર અડકતાં સખ્ત દુખાવો થવો, વગેરે લક્ષણોવાળા ગુન્ધમાં દ્રાક્ષાસવ સારો ઉપયોગી છે.

નવપ્રસૂતા સ્ત્રીને અપચ્ચ સેવન કરાવવાથી અથવા વારંવાર ગર્ભપાત થતો

હોય તેવી સ્ત્રીને રક્તચુલ્ક થયો હોય, ગર્ભનાં બેચાં લક્ષણો દેખાતા હોય, સાથે મંદાસિ, વારંવાર બિલ્લી વગેરે લક્ષણો હોય તો દ્રાક્ષાસવ વધારે ઉપયોગી થઈ પડે છે. એનાથી રક્તચુલ્ક મટતો નથી; પણ સંતાપ એછો થાય છે અને બિલ્લી વગેરે લક્ષણોનો નાશ થાય છે.

પિત્તપ્રધાન ઉદરરોગમાં સદાયક ઔષધિ તરીકે દ્રાક્ષાસવ વપરાય છે.

આમન્તરની પ્રથમ અવસ્થામાં ન્તરના પાચન માટે દ્રાક્ષાસવ આપવો હિતકર છે. તાવમાં ખાંસી થતી હોય તેને માટે હિતકર છે. કમળો અને પાંડુરોગ પર સદાયક ઔષધિ તરીકે અપાય છે. (સ્ત્રી. ગુ. ધ ૨૧૦.)

બીજી વિધિ—પાણીથી ઘોચેલી, ચોખ્ખા અઘકચરી કરેલી નવી દ્રાક્ષ ૨૦૦ તોલા સહ ૨૦૪૮ તોલા પાણીમાં નાખી ચતુર્થાચ કાઢો કરવો. ઠંડો પડે એટલે મસળી ગાળી લેવો. પછી તેમાં ગોળ ૮૦૦ તોલા, ધાવડીનાં ફૂલ ૩૨ તોલા, વાવડિંગ, ઘઉંલા, પીપર, તજ, કાગદી એકચીદાણા, તમાકુપત્ર, નાગકેસર, મરી અને સૂંઠ દરેક ૪-૪ તોલા નાખી ગરણીમાં ભરવું. મુખમુદ્રા કરી ૧ મહિનો રાખી મૂકવું. મૂળ ગ્રંથમાં સૂર્યના તાપમાં રાખવાનું લખ્યું છે. પરંતુ સુરક્ષિત મકાનમાં રાખવું વધારે સારું છે. આસવ તૈયાર થાય એટલે ગાળી લેવો. (યો. ૨.)

આ આસવમાં અમે ગોળ ૫ શેર નાખીએ છીએ. ગોળ વધુ પડતો નાખવાથી મગ્ગાકં એછો થઈ જાય છે.

માત્રા—૧ થી ૨૧ તોલા, તેટલું પાણી મેળવી પાવો.

ઉપયોગ—આ આસવ કાસ, શ્વાસ, ગળાના રોગ, ઉત્તર રાજ્યવદ્ધમા વગેરે રોગોનો નાશ કરે છે. આ આસવ હિરઃસંધાનકારક હોવાથી હિરઃક્ષતને પણ મટાડે છે.

નાનાં બાળકોના કફવિકારમાં આ આસવ સારો ઉપયોગી છે. શ્લેષ્મિક અને શ્વસનક સન્નિપાત મટી જ્યાં પછી બાકી રહેનાર ખાંસી મટાડવામાં દ્રાક્ષારિષ્ટ સારું કામ કરે છે. એના સેવનથી હૃદય બળવાન બને છે અને ફેફસાંનો ક્ષોભ ધીમે ધીમે શમી જાય છે. શ્લેષ્મિક અને શ્વસનક સન્નિપાતમાં દ્રાક્ષારિષ્ટ આપવાથી કફવિકાર એછો થાય છે, ધીમે ધીમે કફ છૂટી બહાર નીકળવા માંડે છે અને કફથી થતી ગભરામણ મટી જાય છે. નાનાં બાળકોની વરાધમાં ગરમ પાણીમાં ૩૦ થી ૬૦ ટીપાં દ્રાક્ષારિષ્ટ મેળવી વારંવાર આપતા રહેવું.

બીજી જાતની ખાંસીમાં પણ આ અરિષ્ટ સારો વપરાય છે. ખાસ કરીને ઉઠાટિયા પર મૃગશૃંગબરમ અને પ્રવાલપિષ્ટિ સાથે દ્રાક્ષારિષ્ટ આપવાથી સારી અસર કરે છે. એનાથી ખાંસીનો વેગ અને ત્રાસ મટી જાય છે.

પિત્તજ શ્વાસમાં ગભરામણ બહુ થાય છે, આખું સરીર પરસેવે રેળાંબ થઈ જાય છે અને માથું દરવા માંડે છે. એ વખતે દ્રાક્ષારિષ્ટની સારી અસર થાય છે.

ક્ષયરોગની ખાંસીમાં દ્રાક્ષારિષ્ટ લેવાથી ત્રાસ ઓછો થઈ જાય છે. આ અરિષ્ટ ક્ષયના જંતુઓનો નાશ કરતો નથી; તો પણ વ્યવનપ્રાણાવલેહ અને દ્રાક્ષા-સવના સેવનથી ક્ષયના દરદીની શક્તિ વધે છે, જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે, ખાંસી ઓછી થાય છે અને દરદીનો ચહેરો સારો દેખાવા માંડે છે. એની સાથે સોનાની બનાવટ આપવાથી ક્ષય મટાડવામાં સારી મદદ મળી જાય છે. જ્યારે ક્ષયમાં મોટા મોટા ઉરઃક્ષત થઈ જાય છે, ત્યારે કોઈ પણ દવા વપરાતી નથી. પણ એવી સ્થિતિમાં દ્રાક્ષાસવ આપતા રહેવાથી કાંઈક શાંતિ રહે છે. આ આસવમાં ઉરઃ-સંધાનતા કેટલા પ્રમાણમાં છે તેનો હજુ નિર્ણય થયો નથી. શાંતિ રહેવી એક વાત છે અને ઉરઃસંધાન થવું એ બીજી વાત છે. (અૌ ગ્રંથ. શા.)

(13) કુટજરિષ્ટ

વિધિ—કાળી કડાછા ૫ શેર, અધકચરી દ્રાક્ષ ૨૥ શેર, મહુડાનાં ફૂલ ૪૦ તોલા અને સીવણની છાશ ૪૦ તોલા લઈ, અધકચરું ખાંડી, ૪૦૯૬ તોલા પાણીમાં નાખી ઉકાળવું. એમાં ભાગનું પાણી બાકી રહે ત્યારે ઉતારી ઠંડું પડે એટલે મસળી ગાળી લેવું. પછી ૫ શેર ગોળ અને ૧ શેર ધાવડીનાં ફૂલ નાંખી, મોં બંધ કરી, ૧ મહિનો રાખી મૂકવું. પરિપક્વ થાય એટલે ગાળી લેવું.

(શા. સં.)

માત્રા—૧ થી ૨૥ તોલા તેટલું જ પાણી મેળવી દિવસમાં ૩ કે ૪ વાર પાવો.

ઉપયોગ—આ અરિષ્ટ બંધી જાતની સંગ્રહણી, ગાડા, રક્તાતિસાર, મરડો, મંદાગ્નિ, જ્વર વગેરે મટાડે છે. આ અરિષ્ટ બાળકોની સંગ્રહણી, રક્તાતિસાર અને જ્વર માટે પણ હિતકર છે.

કુટજરિષ્ટ સ્વરૂપ બિલટી કરનાર અને કફનો સ્ત્રાવ કરનાર છે. એટલા માટે જૂની ખાંસી અને નાનાં બાળકોની નવી ખાંસીમાં કફનો સ્ત્રાવ કરાવનાર (Expectorant) તરીકે એ ઉપયોગી છે. એટલું જ નહિ પણ શ્લેષ્મિક (ઈન-ફ્લ્યુએન્સા) અને શ્વસનક સન્નિપાત (ન્યુમોનિયા) માં સોટાડી અને જોડીમધના કવાય સાથે કુટજરિષ્ટ આપવાથી કફનો સ્ત્રાવ થઈ ખાંસીનો ત્રાસ ઓછો થઈ જાય છે. નાનાં બાળકોની વરાધમાં કુટજરિષ્ટ અને દ્રાક્ષારિષ્ટ મેળવીને આપવાથી જલદી ક્ષાયદો થાય છે.

મરડાવાળી સંગ્રહણી માટે આ ઉત્કૃષ્ટ ઔષધિ છે. સંગ્રહણીમાં પણ કાલ-જ એટલે કે ચોમાસાની શરૂઆતમાં થનાર અને બીજો વખતે થનાર એમ બે વિભાગ છે. આ અરિષ્ટથી જંતુઓથી ઉત્પન્ન થયેલ સંગ્રહણી જલદી મટી જાય છે. વારંવાર બહુ ઓછો મળ, સહેજ આમ અને લોહી પડવું, તાવ હોય તો બહુ ઓછી બિલટીઓ થવી, પેટમાં બળંકર મરડો-ચૂંક થવી, શૈથ વખતે કરાં-
૬૨

ઝવું પડવું, કરાંઝવાથી કાંઈક સારું લાગવું વગેરે લક્ષણો થાય ત્યારે કુટળરિષ્ટ બહુ ઉપયોગી છે.

સંગ્રહણીના બીજા પ્રકારમાં તાવ વધારે રહે છે. દસ્તામાં માત્ર લોહી સાથે આમ પડે છે. પહેલા પ્રકાર જેવો મળ સરખો નથી પડતો અને પેટમાં મરડો-ચૂંક-બહુ સખત હોય છે. આ રોગ પર કુટળરિષ્ટ વપરાતો નથી. આ પ્રકારમાં ગુદનલિકામાં મળ હોય છે; પણ ગુદનિવડીમાં ઘણુ કે સોજો હોવાથી એને લીધે મળ આગળ વધી શકતો નથી. આ પ્રકારમાં સર્વાંગમુંદર રસ, કનકમુંદર રસ, રસપર્પટી વગેરે દવાઓ વધારે વપરાય છે.

જો તાવ વગર તીવ્ર મંગ્રહણી હોય તો કુટળરિષ્ટ વધારે માત્રામાં (૧ થી ૨ ઓ'સ સુધી) તેટલું જ પાણી મેળવી અથવા પાણી મેળવ્યા વગર દિવસમાં ૪ વાર આપવાથી ફાયદો થઈ જાય છે. પેટમાં ચૂંક જોરથી આવતી હોય તો કુટળરિષ્ટ સાથે શામક તરીકે અમૃતવટી, કનકમુંદર રસ કે સૂતશેખર જેવી દવા આપવી જોઈએ. આ બધામાં અમૃતવટી વધારે હિતકર છે. શુદ્ધ વછનાગ ૬ ભાગ, કોડીબરમ ૫ ભાગ અને મરી ૯ ભાગ મેળવવાથી અમૃતવટી બને છે. માત્રા-૦૧૧-૦૧૧ રતી.

બપોર સંગ્રહણીમાં જેમ જેમ ઝાડા ઓછા થતા જાય, તેમ તેમ કુટળરિષ્ટની માત્રા ઓછી કરતા જવી જોઈએ. રોગ જેટલો જૂનો હોય તેટલી માત્રા ઓછી આપવી જોઈએ. કોઈ કોઈ વાર દરદી સંગ્રહણીનો વેગ ઓછો થઈ જાય એટલે દવા અને પરહેજ છોડી દે છે. એથી રોગ ફરીથી હુમલો કરે છે. આ રીતે વારંવાર થવાથી રોગ જૂનો થઈ જાય છે. ૨-૨ કે ૪-૪ વર્ષથી પિલાતા ધણુ દરદીઓ જોવા મળે છે. એવા દરદીઓને સારા કરવા માટે સખત પરહેજ સાથે લાંબા વખત સુધી કુટળરિષ્ટ બહુ ઓછી માત્રામાં આપવો જોઈએ. કોઈ કોઈવાર આ પ્રયોગ ૧ વર્ષ સુધી ચાલુ રાખવાનો હોય છે. સંગ્રહણી જૂની થયા પછી કોઈ કોઈવાર યકૃતવિદ્રધિ જેવા બપોર ઉપદ્રવો થવાનો બપ રહે છે; માટે એને જલદી મટાડવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

સંગ્રહણીની તીવ્ર અવસ્થા પછી ઉત્પન્ન થનાર મંદાગ્નિ, યકૃતવિદ્રધિ અને કોષ્ઠશ્વળ એ ઉપદ્રવો પર કુટળરિષ્ટની સારી અસર થાય છે. યકૃતવિદ્રધિ પર શિશાનિત વગેરે શોષક અને જંતુદન ઔષધિઓ સાથે કુટળરિષ્ટ આપવો બહુ હિતકર છે.

સંગ્રહણી પછી કે સ્વતંત્ર દોષદુષ્ટિથી અગ્નિમાંથ થાય ત્યારે કુટળરિષ્ટ સારી અસર કરે છે. એના પ્રયોગથી પિત્તસ્રાવ યોગ્ય પ્રમાણમાં થવા માટે છે

અને જઠરાગ્નિની શક્તિ વધી આહાર. પાચન અને શોષણ થવામાં સારી મદદ મળી જાય છે.

ઘ્રેહણી (Duodenum) ની વિકૃતિથી મંદાગ્નિ, મંદાગ્નિથી અપચો, અપચોથી વારંવાર આમદોષ ભેગો. યદ્ય તાવ આત્મા કરવો, પછી તાવ બહુ ભયંકર થઈ જવો, તાવ સંતતજ્વર જેવો થવો, તાવ વધારે ન હોય તો પણ અકળામણ વધારે રહેતી, બિબ્બા, ભૂખ ન લાગવી, અરચિ, મોં ફિક્કું રહેવું, છબ્બ પર મેલની છારી બાઝી જવી, ખોરાક બેસ્વાદ લાગવો વગેરે લક્ષણો સાથેના સંતત અને સતત જ્વરમાં કુટજ્વરિષ્ટ બહુ સારું કામ કરે છે.

આંતરડાની મંત્રાહક શક્તિ ક્ષીણ થઈ જવાથી આંતરડાં નળણાં પડી જાય છે. એથી વારંવાર ઝાડો થવો, કેટલીકવાર રક્તાતિસાર થઈ જવો, શુદ્ધમંશ થવો વગેરે લક્ષણો થાય છે. એના પર કુટજ્વરિષ્ટ બહુ સારું કામ કરે છે.

(અમૃ. શુ. ધ. શા.)

(૧૪) અભયારિષ્ટ

પહેલી વિધિ—હરે ૫ શેર, દ્રાક્ષ ૨૫ શેર, વાવડિંગ ૪૦ તોલા અને મહુડાનાં ફૂલ ૪૦ તોલા લેવાં. બધાંને અધકચરા ખાંડી, ૪૦૬૬ તોલા પાણીમાં નાખી કવાથ કરવો. એથા ભાગનું પાણી બાકી રહે એટલે ઉતારી, ઠંડું પડે એટલે ગાળી લેવું. પછી ગોળ ૫ શેર, ગોખરુ, નસોતર, ધાણા, ધાવડીનાં ફૂલ, ઉદ્ધવર-ણાનાં મૂળ, ચવક, વરિયાળી, સૂંઠ, દંતીમૂળ અને મોચરસ દરેક ૮-૮ તોલા લઈ અધકચરા ખાંડી અંદર નાખવા. બાદ બરણીમાં ભરી, મોં બંધ કરી ૧ મહિનો રાખી મૂકવું. પછી ગાળી વાપરવું. (ભૈ. ૨.)

માત્રા—૧ થી ૨૫ તોલા દિવસમાં ૨ થી ૩ વાર તેટલું જ પાણી મેળવી પાવો.

ઉપયોગ—આ અરિષ્ટ બધી જાતના અર્શ, ૮ પ્રકારના ઉદરરોગ, કબજિયાત અને મૂત્રાવરોધને મટાડે છે અને અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે.

અભયારિષ્ટ ઉત્તમ મૂત્રક, સારક અને પાચક છે. કબજિયાત—બદ્ધકાષ્ઠમાં નેપાળા જેવી તીવ્ર રેચક ઔષધિની જરૂર નથી. એનાથી શ્લેષ્મકલામાં પ્રદાહ થાય છે અને આંતરડાં નળણાં પડે છે. પછી રક્ષતા આવી આંતરડાંની પુરઃસરણુ-ક્રિયા મંદ પડી જાય છે અને પરિણામે કબજિયાત ઝોછી થવાને બદલે વધી જાય છે. બદ્ધકાષ્ઠમાં મળ અંદર ભેગો થઈ સડવા માંડે છે, પછી એમાંથી સેન્દ્રિય વિષ ઉત્પન્ન થાય છે અને તે લોહીમાં શોષાઈ જીદીજીદી જાતના રોગોનાં કારણરૂપ બને છે.

અભયારિષ્ટના મેવનથી આંતરડાંની પુરઃસરણુક્રિયા બરોબર થઈ મલનિઃસરણુ

કાર્ય ખરોખર થાય છે અને સેન્દ્રિય વિષ ઉત્પન્ન થતું નથી. ને અભ્યારિષ્ટ સાથે થોડું ઘી લેવામાં આવે તો રનેહન થવામાં મદદ મળી જાય છે. પહેલાં ઘી આપવું અને રાત્રે કોકરવરણા પાણી સાથે અભ્યારિષ્ટ આપવામાં આવે તો પણ ક્ષાયદો થાય છે.

અર્શમાં જાડો ન થવો એ મુખ્ય લક્ષણ હોય છે. દસ્ત ન થવાથી વધારે કરાંત્રવું પડે છે. શુદ્ધત્રિવલ્લી પર દળાણુ થઈ-થઈને ક્ષોભ ઉત્પન્ન થાય છે, પછી સોજને આવી જાય છે. સોજ પછી શિરામુક્તમાં નીસતા વધે છે. આ શિરાઓ મસા રૂપે નીકળે છે. આ બધાનું મૂળ છે જાડો ન થવો. યકૃતના કાર્યમાં શિથિલતા આવવાથી રક્તાર્શ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. આ યકૃતની શિથિલતા અભ્યારિષ્ટ આપવાથી નાશ પામે છે.

જેવી રીતે ઉદરરોગ અશ્વર્ણ, ખરાબ અનાજ અને મળમંચનના યોગથી થાય છે તેવી રીતે દોષમંધાત પણ ઉદરરોગનું કારણ છે. દોષમંધાતથી પચન-સંસ્થામાં શોષણક્રિયા બગડે છે; ઉત્તર મહાશિરા અને અધરા મહાશિરા વગેરે પણ દળાણુ આવે છે અને રસવહનક્રિયામાં અવરોધ થાય છે; કોષ્ઠમાંનો કદ્દ વધે છે, સમાન વાયુ, અપાન વાયુ, પાચક પિત્ત, ત્રણ દોષ, યકૃત, પ્લીહા વગેરે ઇન્દ્રિયો બધા વિકૃત થાય છે. ધીમે ધીમે મૂત્રપિંડ પણ દુષિત થાય છે. પછી ઉદ્ધ્માંકલાની અંદર પાણી ભરાય છે; એને જલોદર કહે છે. અભ્યારિષ્ટ પાણી ભરાવાથી ઉત્પન્ન થનાર જલોદરમાં ઊકૃષ્ટ કામ કરે છે. એ રીતે પિત્તોદર, યકૃતોદર, પ્લીહોદરમાં પણ સારો ઉપયોગ થાય છે. કફોદરમાં આ અરિષ્ટ સાથે ખીન્ને ક્ષાર આપવો જોઈએ અથવા દહિતકી રસાપન આપવું જોઈએ.

આ અરિષ્ટથી જાડો-પેશાબ ખરોખર થાય છે, પેશાબ વારંવાર અને વધારે પ્રમાણમાં થાય છે અને મંદાગ્નિ દૂર થાય છે. આંતરડાંમાં વિરેફાટ કે જસટ્ટિ થતી નથી; એટલે કોષ્ઠની શક્તિ વધે છે, આંતરડાંમાં સ્નિગ્ધતા આવે છે, અને પછી આંતરડાંની પુરઃસરણક્રિયા ખરોખર થઈ મળ સરળતાથી બહાર નીકળતો રહે છે.

આ અરિષ્ટથી મોટા આંતરડાંમાં જીરું આમવિષ ધીમે ધીમે નાશ પામે છે, પકવાશયમાં આહારરસનું શોષણ ખરોખર થવા માંડે છે, અને રસાશ્વર્ણ થવા કરતું હોય તે નાશ પામે છે. આ રીતે આમાશય, પકવાશય, મોટા આંતરડાં વગેરે કોષ્ઠના અવયવો પર એ બધું જ સારી શક્તિ આપનાર અને દોષધ્ન અસર કરે છે.

(અૌ. ગુ. ધ. શા.)

બીજી વિધિ—હરડે ૩૨ તોલા, આમળાં ૬૪ તોલા, કોકાતો ગર્ભ ૪૦ તોલા, ઇંડવરણું ૨૦ તોલા, વાવડિંગ, પીપર, લોધર, મરી અને એલવાંજુક

(અભાવે વાળો) એ પાંચ ચીજો ૮-૮ તોલા લેવી. બધાને ૪૦૯૬ તોલા પાણીમાં નાખી, ઉકાળી, ચોથા ભાગનું પાણી રહે ત્યારે ઉતારી લેવું. પછી તેને ગાળી ૮૦૦ તોલા ગોળ નાખી ૧૫ દિવસ જમીનમાં દાટી રાખવું. અરિષ્ટ પરિપક્વ થઈ જાય એટલે કાઢીને ગાળી લેવો.

આ અરિષ્ટમાં અમે ૭૦ શેર ગોળ નાખીએ છીએ.

માત્રા—૧૧ તોલો દિવસમાં ૨ વાર જમ્યા પછી તેટલું જ પાણી મેળવી લેવો.

ઉપયોગ—આ અરિષ્ટના સેવનથી શુદ્ધ સખંધીના બધી જાતના રોગ—અર્શ, સંગ્રહણી, પાંડુરોગ, હૃદયરોગ, ઉદરરોગ, બરોળ, શુભ્મ, ૮ જાતના સોજા અને અરુચિ વગેરે નાશ પામે છે. બળ, કાંતિ અને જઠરાગ્નિ વધે છે. તેમજ કમળો, સફેદ કોઠ, કૃમિ, ગાંઠ, અર્જુન, મોં પર ડાઘા, શક્તિનો ક્ષય અને જ્વર રોગ પણ મટી જાય છે. આ અરિષ્ટ યકૃત, આંતરડાં અને કફસ્થાનના શોધન માટે ઉપયોગી છે. આ અરિષ્ટ જૂના ચોંટી ગયેલા મળને ધીમે ધીમે તોડી નાશ કરે છે અને આંતરડામાં રહેલા મુક્ષ કૃમિઓને દૂર કરે છે.

(૧૫) અશોકારિષ્ટ

વિધિ—અશોકની છાલ ૫ શેર કાઢી તેને અધકચરી ખાંડી ૪૦૯૬ તોલા પાણીમાં નાખી ઉકાળો કરવો. ચોથા ભાગનું પાણી બાકી રહે ત્યારે ઉતારી ૬૦ પડે ગાળી લેવું. પછી તેમાં ગોળ ૧૦ શેર, ધાવડીનાં ફૂલ ૬૪ તોલા, શાહજીરું, સૂંઠ, નાગરમોથ, દારુહળદર, કમળ, હરડે, બહેડાં, આમળાં, કેરીનાં ગોટલાની મીંજ, જીરું, અરડૂસીની છાલ અને રતાંજળી એ દરેક ૪-૪ તોલા નાખવું. પછી બરણીમાં ભરી મોં બંધ કરી, ૧ મહિનો રહેવા દેવું. બાદ તેને ગાળીને વાપરવું. આ અરિષ્ટમાં અમે ૭૦ શેર ગોળ નાખીએ છીએ. (ભૈ.ર.)

માત્રા—૧૧ થી ૨૦ તોલા દિવસમાં ૨ વાર તેટલા પાણી સાથે આપવો, રક્તપ્રદરમાં ચંદ્રકળા રસ સાથે અને પીડિતાર્તવમાં વૃહદ્દ યોગરાજ ગૂગળ સાથે આપવાથી વધારે ફાયદો થાય છે.

ઉપયોગ—આ અરિષ્ટથી સ્ત્રીઓના રક્તપ્રદર, રક્તાપત્ત, ત્રીણોતાવ, અર્શ, મંદાગ્નિ, અરુચિ, પુરુષોના પ્રમેહ, સોજા, અરુચિ વગેરે મટી જાય છે.

અશોકારિષ્ટ સ્ત્રીઓનો પરમ મિત્ર છે. એની અસર ગર્ભાશય પર શક્તિવર્ધક થાય છે. ગર્ભાશયની શિથિલતાને લીધે ઉત્પન્ન થનારા અત્યાર્તવ રોગમાં આ અરિષ્ટ સારી રીતે વપરાય છે. અત્યાર્તવ ઘણાં કારણોથી થાય છે. ગર્ભાશયની અંદરના આવરણની વિકૃતિ, બીજવાહિનીઓની વિકૃતિ, ગર્ભાશયના મુખ ઉપર, યોનિમાર્ગમાં કે ગર્ભાશયની અંદર કકરેફેટ થવો અને પ્રસવ પછી ગર્ભાશયની અંદર અને બહાર ચાંદાં પડી જવા વગેરે કારણોથી આ રોગ થાય છે. એમાંથી

કર્કરેફાટ સિવાયનાં કારણોથી થયેલા અત્યાર્તવ પર આ અરિષ્ટ સારો વપરાય છે. રન્નેદર્શન વખતે બહુ લોહી પડતું હોય અને સાથે કૃમિનિવાન રહેતી હોય તો અશોકારિષ્ટ સાથે દંત્યરિષ્ટ પણ મેળવીને આપવો જોઈએ. તેમજ રક્તસાવમાં દુર્ગંધ આવતી હોય તો ગર્ભાશય અને યોનિમાર્ગની શુદ્ધિ માટે લીમડાના પાનને ૪૦ ગણા પાણીમાં મેળવી ઉત્તરણસ્થિત પણ આપતા રહેવાથી જલદી દાયદો થાય છે.

કેટલીયે સ્ત્રીઓને રન્નેદર્શન વખતે ઉદરમાં દુખાવો થાય જ છે. એને ખીડિતાત્વ અને કષ્ટાર્તવ કહે છે. એમાં સુખ્ય કારણ બીજાની અને બીજાના રાગની વિકૃતિ છે. કેટલીક સ્ત્રીઓને આ દુખાવો બહુ જ વધારે સખત હોય છે; તેમજ કમરમાં ખર્ચકર દરદ, માયાનો દુખાવો, બેઠકી વગેરે લક્ષણો થાય છે. આ રોગ પર અશોકારિષ્ટ બહુ ઉત્તમ કામ કરે છે.

ખીડિતાત્વમાં સ્ત્રીણા તાવ રહે છે. તાવની ગરમી ૯૯°-૯૯.૫° હોય છે; પણ તાવ દિવસે મુધી રહે છે. એના પર આ અરિષ્ટ ઉપકારક છે.

ગર્ભાગ રક્તપિત્તમાં અશોકારિષ્ટ ઉપયોગી દવા છે. તેમજ રક્તાર્ધમાં પણ ખાસ કરીને દરદ કે બળનરા ન હોય અને ખબર ન પડે તેમ લોહી પડતું હોય તો અશોકારિષ્ટ બહુ ઉપયોગી છે. (ઓ. મુ. ધ. શા.)

(૧૬) કાર્પાસારિષ્ટ

વિધિ—કપાસના મૂળની છાશ ૩ શેર, વાંસનાં મૂળ ૨ શેર, સરગવાનાં મૂળ, રાતા ચિત્રકનાં મૂળ, અશોકની છાશ અને દશમૂળ એ ચાર ૧૧-૧૧ શેર લેવાં. બધાંને અધકચરાં ખાંડી, ૮૮ શેર પાણીમાં મેળવી ચોથા ભાગનું પાણી રહે ત્યાં મુધી ઉકાળવું. પછી બાબૂનાનાં ફૂલ ૧ શેર, ધાવડીનાં ફૂલ ૪૦ તોલા, લોધર, ગૂગળ, એળિયો, દેવદાર, સોટાડીનાં મૂળ, જટામાંસી, દારૂહળદર, ચણકબાળ, ખીલીની છાશ, રતાંજળી અને સફેદ ચંદન આ ૧૧ સ્ત્રીને ૧૦-૧૦ તોલા, ઘોચેલી અને અધકચરી કરેલી દ્રાક્ષ ૧૧ શેર, મધ ૨૧ શેર અને ગોળ ૧૦ શેર મેળવી વાસણમાં ભરવું. મોં બંધ કરી ૧ મહિનો રહેવા દેવું. ચક્ષુ મળી લેવું. (શ્રી. યં. ઘનાનંદજી પંત વિદ્યાર્ણવ)

માત્રા—૨ થી ૪ તોલા દિવસમાં ૨ વાર આપવો.

ઉપયોગ—આ અરિષ્ટ ગર્ભાશયને સંકેતે છે. માટે સુવાવડની નબળાઇ પર બહુ દાયદાકારક છે. તેમજ ગર્ભાશયમાં સંચિત થયેલ રક્ત, ગર્ભ કે ઓળને બહાર કાઢવામાં મદદ કરે છે. રક્ત અંદર ભરાવાથી રન્નેદર્શન વખતે દુખાવો થતો હોય તો આ અરિષ્ટના સેવનથી મટી જાય છે.

(૧૭) ચંદનાસવ

વિધિ—સફેદ ચંદન, વાળા, નાગરોથ, સીવણનાં મૂળ, નીલ કમળ,

ઘઉંસા, પડાક, લોધર, મચ્છ, રતાંજળી, કાળીપાટ, કરિયાતું, વટની છાલ, પીપળાની છાલ; કચૂરો, પિત્તપાપડો, જોડીમધ, રાસ્ના, નવા પરવળનાં પાન, કાંચનારની છાલ, આંખાની છાલ અને મોચરસ, આ ૨૨ ચીજોનો અધકચરો બુકો ૪-૪ તોલા, ધાવડીનાં ફૂલ ૬૪ તોલા, અધકચરી દ્રાક્ષ ૮૦ તોલા, સાકર ૪૦૦ તોલા અને ગોળ ૨૦૦ તોલા લેવો. જધાને ૨૦૪૮ તોલા પાણીમાં મેળવી, માટીના વાસણમાં ભરી વિધિપૂર્વક મોં બંધ કરી તૈયાર કરવું. લગભગ ૧૧ મહિને આસવ તૈયાર થાય છે. (ભે. ૨.)

માત્રા—૧૧ થી ૨૧ તોલા દિવસમાં ૨ વાર સરખે ભાગે પાણી મેળવી સવારે અને રાત્રે લેવો. રોગ જૂનો હોય તો માત્રા ઓછી લેવી.

ઉપયોગ—આ ચંદનાસવ શુક્રમેહનો નાશ કરનાર, શક્તિ આપનાર, પૌષ્ટિક, હૃદય અને જઠરાગ્નિને ખૂબ પ્રદીપ્ત કરનાર છે. જૂના પરમિયા માટે એ બહુ હિતકર છે. આ આસવના સેવનથી લોહીમાં ઉત્પન્ન થયેલું મૂત્રવિષ, મૂત્રાશયમાં દાહ, પેશાબનો અટકાવ અને મૂત્રકૃચ્છ્ર વગેરે વિકારો મટી જાય છે.

પ્રથમ—હલકો, જઠદી પચી જાય તેવો અને પૌષ્ટિક ખોરાક, સત્સંગ, શાસ્ત્રનું શ્રવણ, શાંતિ અને સ્વાધ્યાય વગેરે હિતકર છે.

અપ્રથમ—શુક્રમેહમાં દહીં વગેરે અભિપ્ચંદી, લાલ મરચાં, તેલ, દાઢ વગેરે તીક્ષ્ણ અજપાન, સૂર્યનો તાપ, અગ્નિનું સેવન, સ્ત્રીસમાગમ, મળ-મૂત્રના વેગને રોકવો, રાત્રે ઉઝગરા, ક્રોધ, શોક, દિવસે જાંઘ, ઉપવાસ, બહુ ચિંતા, આળસ અને અરાગ્ય સોજત વગેરેનો ત્યાગ કરવો જોઈએ.

ચંદનાસવ શીતવીર્ય, જળ આપનાર, મૂત્રજ અને દાહ અને પિત્તનું શમન કરનાર છે; તેમજ મૂત્રમાર્ગની દોષદુષ્ટિનો નાશ કરે છે. નવા અને જૂના પરમિયામાં આ આસવ સારો વપરાય છે. આ આસવથી વારંવાર પેશાબ થવાથી પરમિયાના પરુનું શોધન થાય છે. પરમિયાની પહેલી અવસ્થામાં મૂત્રપ્રસેકનસિકાની શ્લેષ્મકળામાં પ્રદાહ થાય છે તે આ આસવથી ઓછો થાય છે. પછી જળતરા સાથે દુખાવો પણ ઓછો થાય છે અને પરમિયાના જંતુઓનું જળ ધંદી જાય છે. જોકે પરમિયાના જંતુઓ (Gonococcus) નાશ પામે છે કે નહિ, તે હજી નક્કી થતું નથી; તો પણ આ આસવથી પરમિયાની તીવ્ર અવસ્થા અને ચિરકારી અવસ્થાનાં લક્ષણો ઓછાં થઈ જાય છે એ ચોક્કસ છે.

ચંદનાસવથી પરમિયો મૂળમાં મટવાના દાખલા મળ્યા નથી. એના દરદીને તીવ્ર અવસ્થા, મંદ અવસ્થા અને છલ્લું અવસ્થા થાય છે અને દરદી હંમેશા પીડાયા જ કરે છે. આ બધી અવસ્થાઓમાં ચંદનાસવ શામક તરીકે અપાય છે. એનાથી પેશાબ વધી પરુ પડ્યા કરે છે, મૂત્રમાર્ગમાં જૂનો પ્રણુ હોય તો

એનો ત્રાસ ઓછો થાય છે, શોભ હોય તો ઓછો થઈ જાય છે અને થોડ વખત માટે દુખાવો મટી જાય છે. જે મૂત્રમાર્ગ મંદૃચિત થઈ ગયો હોય તો ચંદનાસવ બહુ વપરાતો નથી. એમાં ઉત્તરગરિત આપી કે ઉત્તરગરિતની નળીને મૂત્રમાર્ગમાં દાખલ કરી મંદૃચને ધીમે ધીમે ઓછો કરવો જોઈએ. મંદૃચ વધારે હોય તો ચંદનાસવ કે બીજી મૂત્રસ ઔષધિ ન આપવી જોઈએ; નહીંતર મૂત્રાશયમાં મૂત્ર વધી આપત્તિ વધશે.

પેશાબમાં રેતી કે શર્કરા (પથરીના કણ) જતા હોય તો ચંદનાસવ સારો વપરાય છે. આ આસવથી પથરીના નાના અણુઓ દ્રવિત થઈ બહાર નીકળી જાય છે. પથરીથી થનારી શળમાં પણ આ આસવ વપરાય છે.

મૂત્રાઘાતમાં શામક મૂત્રસ તરીકે આ આસવ અપાય છે. તેમજ મૂત્રપિંડના પ્રદાહમાં પ્રદાહ અને જ્વરનો નાશ કરવામાં એ સારું કામ કરે છે. (અ. શુ. ધ. ૧૧.)

(૧૮) શરકાઘરિષ્ઠ

ત્રિધિ—૮૦૦ તોલા શરને ૪૦૬૬ તોલા પાણીમાં મેળવી ચતુર્ધાશ કાઢો કરવો. પછી મસળી ગાળી લેવું. ઠંડું પડે એટલે ગાળ ૧૨૦૦ તોલા, ધાવડીનાં ફૂલ ૬૪ તોલા, સૂંક ૮ તોલા, જાયફળ, નાગરમેથ, તજ, તમાકુપત્ર, કાગદી એલ્યીદાણા, નાગકેસર, અજમે, ચણકબાળ અને લવંગ દરેક ૪-૪ તોલા નાખી, બરણીમાં ભરી મુખમુદ્રા કરી ૧ મહિનો રહેવા દેવું. બરોબર પકવ થાય એટલે ગાળી લેવું. (ભૈ. ર.)

સૂચના—શરના ઉકાળાના વાસણ પર ઢાંકણું ઢાંકવું જોઈએ; નહિં તો તેલ ઊડી જાય છે. ગાળવા માટે જાડું કપડું લેવું. કપડાને પહેલા પાણીમાં પલાળી ગાળવું અને શરને સારી રીતે મસળી નિચોવી લેવું. ઉકાળાનું પાણી મંદ અગ્નિ પર ઉકાળી અર્ધું એટલે કે ૨૦૪૮ તોલા બાકી રાખવું, અથવા ફાંટ બનાવી લેવો.

નબ્ય પ્રયોગ—શરકાઘરિષ્ઠમાં શરનો ચતુર્ધાશ કાઢો કરવાથી શરમાંનું કાર્બકારી સત્ત્વ-એનું બિડનશીલ (Volatile) તેલ ઊડી જાય છે; પછી કવાય રુક્ષ અને ઉષ્ણ બને છે. એનાથી ધાવણ વધે છે; પણ માતાને અશક્તિ આવે છે. જે ફાંટ બનાવી શરનું તેલ અંદર રહેવા દેવામાં આવે તો મલકાઈ ઓછો ઉત્પન્ન થાય છે. પણ ફાંટ બનાવી તૈયાર કરેલો શરકાઘરિષ્ઠ ધાવણ વધારનાર, માતાને શક્તિ આપનાર, દીપન-પાચન અને બાળક માટે હિતકર છે. સામાન્ય રીતે ૮૦૦ તોલા શરનો ૧૬૦૦ તોલા પાણીમાં ફાંટ બનાવી પછી બાકીનું ૧૦૨૪ તોલા પાણી મેળવી લેવું.

માત્રા—૧ થી ૫ તોલા દિવસમાં ૨ કે ૩ વાર આપવો.

ઉપયોગ—શુરકાઘરિષ્ટ સૂતિકરોગમાં ઉત્પન્ન થયેલ સંઘ્રહણી અને અતિ-સારનો નાશ કરે છે અને પાચનક્રિયા મુધારે છે.

આ અરિષ્ટ જૂના સૂતિકરોગમાં સારો ફાયદાકારક છે. આ રોગની તીવ્ર અવસ્થામાં તાવ વધારે હોય ત્યારે પ્રતાપધૈશ્વર, લક્ષ્મીનારાયણ રસ, સૂતિકારી રસ, સૂતિકાભરણ રસ અને દશમૂલારિષ્ટ વગેરે હિતકર છે. પણ રોગ જૂનો થઈ તાવ ઓછો થાય તે વખતે જે પિત્તના અનુબંધનાં લક્ષણો—ઝીણો તાવ, અંગતોડ, આગસ, ઊખકા, તરસ, જડતા, પેટમાં થળ, અતિસાર, સોજા વગેરે—હોય તો શુરકાઘરિષ્ટ હિતકર છે.

આ અરિષ્ટ પ્રસવ થયા પછી થયેલા ક્ષયરોગમાં વપરાય છે. ક્ષયમાં ક્ષયના જંતુઓ સાથે સૂતિકાવિષ પણ નાશ પામી દરદીને સાચો ફાયદો થઈ શકે એટલા માટે સોનાની બનાવટ સાથે આ અરિષ્ટ આપવો જોઈએ. વારંવાર પાતળા, પીળા, ગરમ-ગરમ ઝાડા થતા હોય, જીભ ફાટી હોય કે મોંમાં ચાંદીઓ પડી ગઈ હોય તો આ અરિષ્ટ લાભદાયક છે.

સંઘ્રહણીમાં પિત્તનો અનુબંધ હોય ત્યારે આ અરિષ્ટ વધારે ઉપયોગી છે. વારંવાર ઝાડા થવા, કરોંઝવું, લોહી પડવું, લોહીની સાથે થોડો આમ પડવો, ઝીણો તાવ, તરસ અને ઊંઘનો નાશ વગેરે લક્ષણો હોય ત્યારે આ અરિષ્ટ અપાય છે.

પ્રસવ પછી થનાર સંઘ્રહણીમાં પણ આ અરિષ્ટ વપરાય છે; તેમજ વિદગ્ધાજીર્ણ, પિત્તજન્ય પરિણામશળ અને પિત્તજન્ય અમ્લપિત્તમાં પણ આ અરિષ્ટ સારું કામ કરે છે.

આ અરિષ્ટથી નવપ્રસૂતા સ્ત્રીનું ધાવણ વધે છે અને ઝીણો તાવ, હાથ-પગમાં બળતરા, ચામડીમાં બળતરા વગેરે મટે છે. આ અરિષ્ટમાં કાર્ષક મૂત્રક ગુણ હોવાથી મૂત્રની પણ સુદ્ધિ થાય છે અને ચામડીની ખૂંજલી, ફોંસલીઓ ચકામાં વગેરે હોય તો તે બધા વિકારો મટી જાય છે. (ઓ. શુ. ધ. શા.)

(૧૯) થવિકાસવ

વિધિ—ચવક ૨૦૦ તોલા, ચિત્રકમૂળ ૧૦૦ તોલા, રીકામાળી, પુષ્કરમૂળ, વજ, રોરણી, કચૂરો, કડવા પરવળનાં મૂળ, હરડે, બડેડાં, આમળાં, અન્નમો, કડાછાલ, ઉદ્ધવરણનાં મૂળ, ધાણા, રારના અને દંતીમૂળ એ ૧૫ ઔષધિઓ ૪૦-૪૦ તોલા, વાવડિંગ, નાગરમોચ, મજૂહ, દેવદાર, સૂંઠ, મરી અને પીપર એ ૭ ઔષધિઓ ૨૦-૨૦ તોલા લેવી. પછી બધાને ૮૧૯૨ તોલા પાણીમાં નાખી કવાય કરવો. ૧૦૨૪ તોલા પાણી બાકી રહે ત્યારે ગોળ ૧૨૦૦ તોલા, ધાવડીનાં ફૂલ ૮૦ તોલા, તાજ, એલચી, તમાકવપત્ર અને નાગકેસર ૮-૮ તોલા, લવંગ, સૂંઠ, મરી, પીપર અને ચણકઆમ ૪-૪ તોલાનો અધકચરો બૂકો મેળવી બર-

ધીમાં બરવું. મુખમુદ્રા કરી ૧ મિનિટો રહેવા દેવું. અને ૧૫ શેરને બદલે ૭૫ શેર ગોળ નાખીએ છીએ. (ગ. નિ.)

માત્રા—૧ થી ૨૫ તોલા દિવસમાં ૨ વાર-સરખે ભાગે પાનુડી મેળવી આપવે.

ઉપયોગ—અવિકાસવ બધી જાતના ગુદમ, ૨૦ જાતના પ્રમેદ, સ્નેહ્યમ, ક્ષય, ખાંસી, અગ્નિશ્વા, વાનરક્ત, ઉદરરોગ, અંતઃકર્મ વગેરેનો નાશ કરે છે.

આ આસવમાં મુખ્ય ઔષધિઓ પાયક, સારક, દીપક, ઉષ્ણવીર્ય અને તીખા રસવાળી છે. આમાશ્લુષ્ણ અને વિદ્યુધ્માશ્લુષ્ણમાં પાચન કરનાર અવયવોમાં પાયક રસનો સ્થાવ બરોબર થતો નથી. અંદરના સ્થાવને માટે વોયુની પૂર્તિ અને લોહીના દબાણની જરૂર રહે છે. બહુ જ સૂક્ષ્મ સ્રોતો રંધાઈ જવાથી સ્થાવ બરોબર થતો નથી. એવી સ્થિતિમાં અવિકાસવ આપવાથી વાયુની પ્રેરણા અને લોહીની પૂર્તિ થાય છે અને સ્રોતોમાંનો અવરોધ નાશ પામી પાયક પિત્તનો સ્થાવ વધે છે. આ રીતે બંને જાતના અશ્લુષ્ણમાં આ આસવનો સારો ઉપયોગ થાય છે.

આમાશ્લુષ્ણમાં કલેદક કદ વધે છે. આમાશયમાં ખોરાક જાય એટલે એની સાથે પાયકપિત્ત થોડા પ્રમાણમાં મળવું જોઈએ; પણ કલેદક કદ વધારે હોવાથી પાયકપિત્ત (આમાશય રસ—Gastric Juice) પૂરતા પ્રમાણમાં નીકળતું નથી અને ખોરાક એની સાથે બરોબર મળી જતો નથી. એથી જલદું કલેદક કદ વધી જાય છે અને તે જ ખોરાક સાથે મળી જાય છે. શરૂઆતમાં એવી સ્થિતિ થાય એટલે ત્યાર પછી આંતરડાંમાં મળનારા બીજા પાયક રસો (ચક્રતપિત્ત, આંત્રિક રસ, આગ્નેય રસ) પણ નિર્જળ થઈ જાય છે, બરોબર સ્થાવ થતો નથી અને ખોરાક સાથે મિશ્ર પણ થતા નથી. આ કારણથી ખોરાક પચતો નથી અને પછી સડવા માંડે છે. એની અસર આખા શરીર પર થાય છે. ઉદર અને કોષ્ટ વચ્ચેનો ભાગ સ્તબ્ધ થઈ જાય છે, આળસ, ગંધ, નિરત્સાહ, મોંમાં વારંવાર પાણી છૂટવું, હાથ-પગમાં તોડ, ચહેરા નિરતેજ, મોં બેસ્વાદ થવું કે મીઠાશ વગેરે લક્ષણો થાય છે. એના પર અવિકાસવ બહુ સારું કામ કરે છે.

વાયુ—ખાસ કરીને સમાન વાયુ—ની પ્રેરણા ઘટવાથી પાયકપિત્તનો સ્થાવ પૂરતા પ્રમાણમાં અને જોઈએ તેવો થતો નથી. પાયક પિત્ત થોડું નીકળે છે અને તેમાં પાચન કરવાનો ગુણ પણ ઓછો હોય છે. આમાશય અને આંતરડાંની ગતિ ધીમી પડવાથી ખોરાક જેટલા વખતમાં આગળ વધવો જોઈએ એટલા વખતમાં વધી શકતો નથી. આ કારણથી પેટ જેંચાય છે, ધીમી ધીમી શળ મારે છે, દસ્ત સાફ આવતો નથી, આખા શરીરમાં ધીમે કુખાવો થવા કરે છે અને પેટમાં આક્રોશ ચઢી આવે છે. આ જાતના વિકારમાં અવિકાસવ સારો ઉપયોગી છે.

અવિકાસવ વાતજ ગુદમ, કફજ ગુદમ અને વાનકફજ ગુદમ પર સારા વપરાય છે; રક્તગુદમ પર અને પિત્તજ ગુદમ પર અપાતો નથી.

પ્રમેહોમાં હસ્તિમેહ, લાલામેહ અને ધક્ષુમેહ યકૃત અને અગ્ન્યાશયની વિકૃતિથી થાય છે. ખાસ કરીને પિત્તનું કામ ક્ષીણ થવાથી કાષ્ઠમાં દોષ ઉત્પન્ન થાય છે અને કફ વધે છે. પછી આહારમાંથી રસ અને રક્ત ખરાબર બનતાં નથી. આ કારણથી એ દોષ-દુષ્ટિ મૂત્રમાર્ગમાં થઈને બહાર નીકળે છે; વારંવાર પેશાબ થાય છે, પેશાબ વધારે પ્રમાણમાં અને વધુ વખત થાય છે, તેમજ પેશાબ અગ્નિશુતા અને અનિચ્છાએ પણ થઈ જાય છે. આવા વિકારો પર અવિકાસવ આપવો જોઈએ.

ધક્ષુમેહ (Glycosuria)માં સાકર મર્યાદિત પ્રમાણમાં હોય, અપચો વધારે, વારંવાર ખરાબ ઓડકાર, કળજિયાત, શૂખ ન લાગવી, તીખી ચીજો ખાવાની ઇચ્છા થવી વગેરે લક્ષણો હોય તો અવિકાસવ ઉત્તમ ઔષધિ છે.

સજેખમ અને સજેખમથી થનાર ખાંસીમાં વારંવાર ઊંઠો આવવી, નાક બિંદુકુલ પાડી જવું, શ્વાસોચ્છવાસ લેતાં અડચણ પડવી, નાક અને ગળામાં દરદ થવું, આખા શરીરમાં ફાવો આ એક પ્રકાર છે. બીજા પ્રકારમાં નાકમાંથી પાણી ગળવું અને કફ પડવો વગેરે લક્ષણો થાય છે. બંને પ્રકાર પર અવિકાસવ હિતકર છે.

યકૃતોદર અને પ્લીહોદરમાં મંદાગ્નિ વધારે હોય તો અવિકાસવ આપવો; તેમજ ક્ષય, અધિક્ષા, વાતરક્ત અને અંતઃક્રિયામાં પણ મંદાગ્નિ હોય ત્યારે આ આસવ વપરાય છે. (અ. શુ. ધ. શા.)

(૨૦) રોહિતારિષ્ટ

વિધિ—રગતરોહિડાની ૪૦૦ તોલા છાંતે અધકચરી ખાંડી ૪૦૬૬ તોલા પાણીમાં નાખી, ચતુર્થાથ પાણી રહે તેવો ઉકાળો કરવો. પછી તેને ગાળી હડો પડે એટલે ગોળ ૮૦૦ તોલા, ધાવડીનાં ફૂલ ૬૪ તોલા, પીપર, પીપળીમૂળ, ચવક, ચિત્રક, સૂંદ, તજ, એલચી, તમાકુપત્ર, હરડે, બહેડાં અને આમળાં એ ૧૧ ચીજોનું અધકચરું ચૂર્ણ ૪-૪ તોલા મેળવી બરણીમાં બરવું. મુખમુદ્રા બંધ કરી ૧ મહિનો રાખી મૂકવું. પરિપકવ થાય એટલે ગાળી લેવું. (લૈ. ૨.)

માત્રા—૧ થી ૨૫ તોલા સરખે બાજે પાણી મેળવી દિવસમાં ૨ વાર આપવો.

ઉપયોગ—રોહિતારિષ્ટ ખરાબની વૃદ્ધિ, ગુદમ, ઉદરરોગ, અધિક્ષા, સંમ-હણી, અર્થ, કમળો, શેથ, અગ્નિ વગેરેનો નાશ કરે છે.

યકૃત અને ખરાબની વૃદ્ધિમાં આ એક બહુ જ ઉપયોગી ઔષધિ છે. આ અરિષ્ટ જૂના મંદાગ્નિને મટાડી પાચકપિત્તનો સાવ વધારે છે અને પાચકપિત્તનો

સાવ કરનાર કાપોને લોહી પૂરતા પ્રમાણમાં મળે છે; એ કારણથી પાત્રકપિત્તને સાવ બરોબર થાય છે.

વિષમજ્વર જૂનો થાય એટલે બરોબર વધે છે; એની પર રોહિતારિષ્ટ સુંદર કામ કરે છે.

મધ્યમકોષ્ટ (ઉદરગુહા)માં રહેલી રમગ્રંથિઓનું કદ વધવાથી પેટમાં ગાંઠ જેવું લાગે છે. ક્ષયમાં આવી ગાંઠ વધે તો સોનાવાળી બનાવટ આપવી જોઈએ. પરંતુ ક્ષય અને ઉપદંશ સિવાયનાં કારણો હોય તો રોહિતારિષ્ટ આપવો જોઈએ.

પિત્તજ કે વાતજ ગુદ્મમાં રોહિતારિષ્ટ હિતકર છે. અષ્ટિલામાં રોહિતારિષ્ટ લેવાથી રોગ મટવામાં મદદ મળે છે; તેમજ વાતાર્શ અને પિત્તાર્શમાં પણ આ અરિષ્ટ ઉપયોગી છે.

(ઓ. ગુ. ધ. ૧૧.)

(૨૧) પુનર્નવાસવ

વિધિ—સુંદ, મરી, પીપર, હરડે, બહેડાં, આમળાં, દારુહળદર, ગોખરું, બેડી ભોંયરિગણી, જીલી ભોંયરિગણી, અરડૂસીનાં પાન, એરંડાનાં મૂળ, કડુ, ગળપીપર, લાલ સારોડી, લીમડાની અંતરછાલ, ગળો, સુકા મૂળા, ધમાસો, કડવાં પરવળનાં પાન આ ૨૦ વસ્તુઓ ૪-૪ તોલા, ધાવડીનાં રૂઢ ૬૪ તોલા, અધકચરી દ્રાક્ષ ૮૦ તોલા, સાકર ૪૦૦ તોલા અને મધ ૨૦૦ તોલા લેવું. કાષ્ઠાદિક વસ્તુઓને અધકચરી ખાંડવી. પછી બધાંને ૨૦૪૮ તોલા પાણીમાં નાખી, બરણીમાં ભરી ૧ મહિનો રહેવા દેવું. તૈયાર થાય એટલે કપડાથી ગાળી લેવું. (લે. ૨.)

માત્રા—૧ થી ૨૧ તોલા સમાન ભાગે પાણી મેળવી પાવો.

ઉપયોગ—પુનર્નવાસવ સોજા, ઉદરરોગ, યકૃત અને બરોબરની વૃદ્ધિ, અશ્લેષ્મિત, ગુદ્મ, જ્વર વગેરે કષ્ટસાધ્ય રોગો મટાડે છે.

આ ઉત્તમ મૂત્રજ અને હૃદય ઔષધિ છે. આ કારણથી હૃદય, યકૃત, બરોબર અને મૂત્રપિંડ પર એ કાયદો કરે છે. એમાંના કોઈની પણ વિકૃતિથી સોજા આવ્યા હોય તો તેને મટાડે છે; તેમજ હૃદયને મજબૂત અને યકૃત અને મૂત્રપિંડને કાર્યક્ષમ બનાવે છે. એટલા માટે સર્વાંગ શોથ—આખા શરીરના સોજા પર આ બહુ જ અસરકારક ઔષધિ છે.

સોજા તીવ્ર હોય તો રક્તનું પ્રસાદન થઈ સોજા જલદી ઊતરી જાય એટલા માટે પુનર્નવાસવ સાથે સારિવાસવ મેળવવો જોઈએ. અંતર્વિદ્રધિ કે અંદરના અવયવોના સોજા પર પણ આ આસવ હિતકર છે.

યકૃત અને બરોબરની વૃદ્ધિ અને વાતજ તેમજ કફજ ગુદ્મ રોગોના શમનમાં આ આસવ સારી મદદ કરે છે

(ઓ. ગુ. ધ. ૧૧.)

(૨૨) સારિવાસવ

વિધિ—કાળાં અનંતમૂળ, નાગરમેય, લોધર, વડની છાલ, પીપળીની છાલ, કચ્ચેરો, સફેદ અનંતમૂળ, પમક, વાળો, કાળીપાટ, આમળાં, ગળો, ખસ, સફેદ ચંદન, રતાંજળી, અજમે અને કકુ એ ૧૭ વસ્તુઓ ૪-૪ તોલા અને કાગદી એકચી, જંગલી એકચી, કદ, સોનામુખી અને હરડે ૧૬-૧૬ તોલા લેવી. બધાંને અધકચરાં ખાંડી પાણી ૨૦૪૮ તોલા, ગોળ ૧૨૦૦ તોલા, ધાવડીનાં ફૂલ ૪૦ તોલા અને અધકચરી દ્રાક્ષ ૨૪૦ તોલા મેળવી, બરણીમાં ભરી, મુખમુદ્રા કરી ૧ મહિનો રહેવા દેવું. તૈયાર થાય એટલે ગાળી લેવું. આ આસવમાં અમે કાળું સુગંધિત અનંતમૂળ ૪ ગણું એટલે ૧૬ તોલા નાખીએ છીએ. (લૈ. ૨.)

માત્રા—૧ થી ૨ા તોલા બમણા પાણી સાથે આપવે.

ઉપયોગ—સારિવાસવ ૨૦ જાતના પ્રમેહ, પ્રમેહજન્ય શરદિકા વગેરે પિટિકા, ઉપદંશના ઉપદ્રવો, વાતરક્ત અને ભગંદર વગેરે રોગોનો ચોક્કસ રીતે નાશ કરે છે.

આ આસવ બહુ જ શામક, મૂત્રક, દાહ શમન કરનાર અને ઉત્તમ રસાયન છે. વાતવાહિનીઓ, વાતવાહિનીઓનાં મૂળ, વાતવહ નાડીકેન્દ્ર, નાડીચક્ર, મૂત્રેન્દ્રિય, જનનેન્દ્રિય અને અંતઃસ્રાવક ગ્રંથિઓ પર આ આસવની શામક અસર થાય છે. આ આસવ લાંબો વખત લેવાથી ઉપદંશનું વિષ નાશ પામે છે અને વાતરક્ત વગેરે રોગો મટે છે. પ્રમેહોમાં પિત્તજન્ય પ્રમેહો પર એ સારું કામ કરે છે.

બુદ્ધિની મંદતા અને યાદશક્તિ ન હોવી એ જન્મથી જ ન હોય એટલે કે વચ્ચે કોઈ કારણથી થયેલ હોય તો સારિવાસવ સારી અસર કરે છે. જો લોહીનું દબાણ વધી વારંવાર ચક્કર આવતાં હોય તો સર્પગંધા સાથે, સારિવાસવ આપવો જોઈએ.

મૂત્રાઘાતમાં મૂત્ર ઓછું ઉત્પન્ન થાય છે. મૂત્રકૃમ્લમાં મૂત્રની ઉત્પત્તિ થાય છે, પંચ બસ્તિની આગળના અવધવોમાં અટકાવ થતો હોવાથી મૂત્રને બહાર નીકળવામાં અડચણ પડે છે. એની પર સારિવાસવ આપવાથી મૂત્ર વધારે ઉત્પન્ન થઈ મૂત્રાઘાત અને મૂત્રકૃમ્લમાં ફાપદો થાય છે.

મૂત્રાશ્મરી, મૂત્રશકરો અને સિકતા વગેરે પર આ આસવ સારું કામ આપે છે. આ આસવથી પથરીનું ક્ષરણ થઈ પેશાબ સાથે પથરીના અણુઓ બહાર નીકળતા જાય છે. પથરી પર સારિવાસવ સાથે તંબુનો દાર, કેળનો દાર કે આગલીનો દાર આપવો. પૌરુષગ્રંથિનો સોજો આવવાથી થયેલા મૂત્રકૃમ્લમાં આ

આસવ ક્ષાયદાકારક છે. વાતપ્રધાન મૂત્રકૃચ્છ્ર પર ચંદ્રપ્રભા સાથે આ આસવ આપવો જોઈએ.

જૂના પરમિયામાં થયેલા મૂત્રકૃચ્છ્રમાં આ આસવ બહુ ક્ષાયદો કરે છે. એ લેવાથી પર બહાર નીકળ્યા કરે છે અને તેથી પ્રદાહ ઓછો થઈ મૂત્રકૃચ્છ્ર મટે છે. નવા પરમિયામાં પ્રમેહાંતક વટી (૧લી રીત) સાથે સારિવાસવ આપવાથી જલદી ક્ષાયદો માય છે.

જવરથી થયેલ દાહ અને ધાતુક્ષયથી ઉત્પન્ન થયેલા દાહ પર આ આસવ ઉપયોગી છે.

ઉપદંશ અને પરમિયા પછી જનનેન્દ્રિયના અનેક ચિરકારી વિકારો ઉત્પન્ન થાય છે. સ્ત્રીઓ માટે આ રોગનું મૂળ જવું બહુ અઘરું છે. એના પર સારિવાસવ બહુ ઉપયોગી દવા છે. આ આસવથી એ રોગોના વિષને દૂર કરવામાં સારી મદદ મળે છે.

આંતઃસ્રાવક ગ્રંથિઓની વિકૃતિથી ઉત્પન્ન થનારા વિકારો સારિવાસવથી મટી જાય છે. મધુમેહમાં આ આસવ યોગવાદી તરીકે વપરાય છે. પ્રમેહપિટ્તિકા પર પણ સારિવાસવ ઉપયોગી ઔષધિ છે.

આમવાત, વાતરક્ત અને આદ્યવાતમાં સારિવાસવ ઉપયોગી થઈ પડે છે. (સ્ત્રી. ગુ. ધ. ૨૧.)

(૨૩) હુંગરાજસવ

વિધિ—ભાંગરાનો રસ ૧૦૨૪ તોલા, ગોળ ૮૦૦ તોલા અને હરડે ૩૨ તોલા મેળવી, બરછીમાં ભરી ૧૫ દિવસ રહેવા દેવું. પછી પીપર, જલ્પશૂળ, સર્વંગ, કાગદી એલચી, તજ, તમાલપત્ર અને નાગકેસર દરેક ૮-૮ તોલાનું ચૂર્ણ નાંખી બીજા ૧૫ દિવસ રહેવા દેવું. પછીથી ગાળી લેવું.

માત્રા—૧ થી ૨૥ તોલા સમાનભાગે પાણી સાથે લેવો.

ઉપયોગ—આ આસવ ધાતુક્ષય અને પાંચે જાતની ખાંસોને મટાડે છે, અને કૃશ મનુષ્યોને પુષ્ટ કરે છે. આ આસવ શક્તિ આપનાર, વાજીકરણ અને વંધ્યા સ્ત્રીઓને મેતાન આપનાર છે.

આ આસવ કળજિવ્યાતમાં બહુ સારો વપરાય છે. કળજિવ્યાત થવાથી આંતરડાંની આંદર મળ વધારે ભરાય છે, મળ સડ્યા કરે છે અને એમાંથી દુર્ગંધ અને સેન્દ્રિય વિષ ઉત્પન્ન થાય છે. આ સેન્દ્રિય વિષ શ્લેષ્મિક કલાઓ મારફત શોષાઈ રક્ત વગેરે ધાતુઓમાં પ્રવેશ કરે છે. આ વિષથી જાતજાતના રોગો ઉત્પન્ન થાય છે. વારંવાર કારણ વગર થાક લાગવો, પિત્તવિકાર થઈ વારંવાર ઊલટી, મળ ભરાવાથી આંતરડાં પડોળાં અને સિથિય થઈ જવાં, એમાં વાયુ ભરાઈ

રહેવો, ભૂખ-તરસ ન લાગવી, છળ પર મેલની છારી જાગી જવી, મોં અને શ્વાસ ગંધાવાં, વારંવાર તાવ આવ્યા કરવો, માથામાં શળ, બિંધ ન આવવી, કમરમાં દરદ થવું, હૃદયની શિથિલતા, માનસિક નળજાઈ, મૂત્રાવાન, ખરોળ અને યકૃતન વૃદ્ધિ, ગલગ્રંથિઓની વૃદ્ધિ, સર્વાંગશોથ, મધુમેહ, ખીજ જાતના પ્રમેહો, પાંડુતા અંત્રક્ષય, કર્કરોદ, આમવાત, સંધિવાત, આદ્યવાત, ધાતુક્ષય (ધાતુની વૃદ્ધિ બદલે ક્ષીણતા થવી), શુદ્ધકુષ્ઠ, દંતપ્રલુ, નેત્રરોગ, બધિરતા, અકાળે વૃદ્ધત્વ વગેરે રોગો ઉત્પન્ન થાય છે. આ બધાને ભુંગરાગ્નસવ ઉત્પન્ન થતા અટકાવે છે. એનાથી ટ્રાષ્ટમાંનું સેન્દ્રિય વિષ નિર્વિધ બની જાય છે, અથવા તો તુકસાન કરવ શક્તિમાન રહેતું નથી. ભુંગરાગ્નસવ સાથે સિદ્ધ કરેલા ઘી કે દિવેલના જેવા સ્નેહ-વિરચન આપવાથી વધારે ફાયદો થાય છે. (અૌ. ગુ. ધ. ૨૧.)

(૨૪) પર્પટાઘરિષ્ટ

વિધિ—૪૦૦ તોલા પિત્તપાપડને ૪૦૯૬ તોલા પાણીમાં નાંખી કવાય કરવો. ૧૦૨૪ તોલા પાણી બાકી રહે એટલે ઉતારી મસળી લેવું. ૬'૬' પડે એટલે ગોળ ૮૦૦ તોલા, ધાવડીનાં ફૂલ ૬૪ તોલા, ગળા, નાગરમોચ, દારહળદર, ખેડી ભોંયરિંગણી, ધમાસો, ચવક, ચિત્રકમૂળ, સુંઠ, મરી, પીપર, વાવડિંગ એ ૧૧ વસ્તુઓનું ૪-૪ તોલા અધકચરું ચૂર્ણ મેળવી ૧ મહિના સુધી બંધ કરી રાખવું; પછી ગાળી લેવું. આ અરિષ્ટમાં અમે ૧૦ શેરને બદલે ૭૧ શેર ગોળ નાખીએ છીએ. (લૈ. ૨.)

માત્રા—૧. થી ૨૧ તોલા સરખા ભાગે પાણી મેળવી આપવો.

ઉપયોગ—પર્પટાઘરિષ્ટ પાંડુરોગ, શુદ્ધ, ઉદરરોગ, અષ્ટિક્ષા, કમળા, હૃદયમક, ખરોળની વૃદ્ધિ, યકૃતનો સોજો અને બધી જાતના વિષમન્વરોનો નાશ કરે છે.

આ અરિષ્ટમાં મુખ્ય ઔષધિ પિત્તપાપડો છે. એમાં શામક, હૃદય, પિત્ત-શામક અને વાતવાહિનીઓના ક્ષોભનો નાશ કરવાનો ગુણ છે. એટલે આ અરિષ્ટમાં અમ્લપિત્તના વિકારોમાં પિત્તની અમ્લતા અને તદ્વિચુતાનો નાશ કરવાનો ગુણ છે. આ અરિષ્ટ પિત્તની વિષમતા દૂર કરી સામ્યતા સ્થાપિત કરે છે; એથી પાંડુરોગમાં સારો વપરાય છે. ખાસ કરીને પાંડુરોગમાં છાતીના ધગકારા અને સ્પંદન વધે ત્યારે આ અરિષ્ટ ઉપયોગી છે. રંજક પિત્ત નષ્ટ થવાથી પાંડુતા આવે છે. રંજકપિત્તનો સાવ આમાશય, યકૃત અને ખરોળમાં થાય છે; એટલે આ અરિષ્ટથી મદદ મળી જાય છે,

યકૃતમાં પિત્તનો સાવ સારો ન થાય અથવા તો એખખા પિત્તનો અંશભાગ

લોહીમાં ગોપાવાથી ઉત્પન્ન થનાર કમળા અને હલીમકમાં આ અરિષ્ટ સારી રીતે વપરાય છે. એની પર સાથે રેચક દવા આપવી જોઈએ.

યકૃતની વૃદ્ધિમાં કમળા અને બરોળની વૃદ્ધિમાં સરીર પીણું પડી જન્ય ત્યારે પરપંટાઘરિષ્ટ વપરાય છે. યકૃત અને બરોળ વધવા સાથે સોજા આવે અથવા બીજા કારણોથી સોજા હોય ત્યારે પણ આ અરિષ્ટ અપાય છે.

વિષમન્ત્વરની તીવ્ર અવસ્થામાં કડવા રસવાળી દવા, કિવનીન વગેરે દવાઓ આપવાથી હાયદો થઈ જાય છે. પણ તીવ્રતા મટ્યા પછી જીર્ણ અવસ્થામાં આ દવાઓ વપરાતી નથી. એવી સ્થિતિમાં સખ્ત કડવી દવાઓ આપવામાં આવે તો ગભરામણ, તાવ, પાંડેતા, ખાસ કરીને પીણા અને ચીકણી જીલ્દરી, ખોરાકની ધમ્મજા ન થવી વગેરે લક્ષણો થાય છે. આ અવસ્થામાં વિષ ધાતુઓમાં લીન થઈને રહે છે. આ અરિષ્ટથી એ લીન થયેલા વિષનો નાશ કરી ધાતુસામ્ય સ્થાપિત થાય છે.

પારાણું વધારે સેવન કરવાથી ઉત્પન્ન થનારા વિકારો પર આ અરિષ્ટ ઉપયોગી છે. જેનાથી પારાની તીક્ષ્ણતા અને ઉષ્ણતા સહન નથી થતી તેને માટે આ અરિષ્ટ વાપરવો સારો છે. (આૈ. ગુ. ધ. ૨૧)

(૨૫) અરવિંદાસવ

વિધિ—સફેદ કમળ, વાળા, સીવણુની છાલ, નીલકમળ, મજ્જા, દાગદી એલચી, ખપાટનાં મૂળ, જટામાંસી, નાગરમોચ, કાળાં અનંતમૂળ, હરડે, બહેડાં, વજ, આમળાં, કચૂરો, કાણું નસોતર, ગળીનાં બી, કડવાં પરવળનાં પાન, પિત્તપાપડો, સફેદ સાદની છાલ, જેઠીમધ, મહુડાનાં ફૂલ, મુર (અભાવે જટામાંસી) આ ૨૩ વસ્તુઓના ૪-૪ તોલાનો અધકચરો ભૂકો, અધકચરી દ્રાક્ષ ૮૦ તોલા, ધાવડીનાં ફૂલ ૬૪ તોલા, પાણી ૨૦૪૮ તોલા, સાકર ૪૦૦ તોલા અને મધ ૨૦૦ તોલા લેવું, બધાને મેળવી બરણીમાં ભરી ૧ મહિનો રાખી મૂકવું. તૈયાર થાય એટલે ગાળી લેવું. (ભૈ. ર.)

માત્રા—બાળકોને ૩ માસાથી ૬ માસા અને મોટા માણસને ૧ થી ૨૧ તોલા દિવસમાં ૨ વાર પાણી સાથે આપવો.

ઉપયોગ—આ આસવ બાળકોના બધા રોગોનો નાશ કરનાર છે, બાળકને પુષ્ટ બનાવે છે, જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત કરે છે અને મૂત્રદોષને દૂર કરે છે.

શુભમાં કહ્યું છે કે આ આસવ બાળકોના બધા રોગો પર ઉપયોગી છે. પરંતુ નાનાં બાળકોને થનાર અસ્થિવૃદ્ધતા પર આ આસવ સારો વપરાય છે. આ રોગમાં હાડકાંમાં વિકૃતિ થાય છે, તે નરમ બની જાય છે અને તેથી બાળકોના હાથપગ વળી જાય છે, પાતળા થઈ જાય છે અને તેની ચામડી પર સળ પડે

છે. નિત્યનો ભાગ એસી જાય છે. આ વિકારમાં જીવનીય દ્રવ્યોની ન્યૂનતા હોય છે. એથી પછી ધાતુપરિપોષણ ખરેખર થતું નથી. આ કારણને લીધે અંદરના અવયવોને ખરેખર પોષણ મળતું નથી; એમનું કાર્ય ખરેખર રીતે ચાલતું નથી. એથી ખાંસી, અપચો, પાતળા ઝાડા, પેટમાં આક્રોશ, આખો દિવસ રડવા જ કરવું, વગેરે લક્ષણો થાય છે. આ રોગ પર આ આસવ જીવનીય દ્રવ્યોની પૂર્તિ કરી જટરાગિને વધારવાનું કામ કરે છે.

પરમિયા પછી એનું વિષ ધાતુઓમાં લીન થઈ જાય છે; એથી પેશાબમાં વારંવાર બળતરા, પેશાબ ગાદો થવો, પેશાબમાં પરુ કે ચીકાશ જવી વગેરે લક્ષણો થાય ત્યારે અરવિંદાસવ લાભદાયક છે. ઓઓના પ્રદરરોગમાં ખાસ કરીને રક્તપ્રદરમાં આ આસવ ઉપયોગી દવા છે. (ઓ. ગુ. ધ. શા.)

(૨૬) કપૂરાસવ

પહેલી વિધિ—દેશી દારૂ અથવા રેકટિક્ષાઈડ સ્પિરિટ ૧ શેરમાં કપૂર ૮ તોલા, કાગડી એકઝી, નાગરમોથ, સૂંઠ, અજમે અને વાવડિંગ દરેક ૧-૧ તોલો લઈ ચૂર્ણ કરી નાંખી લેવું. બરછી કે કાચની શીશીઓમાં ૧ મહિનો બંધ મૂકી રાખવું. પછી ગાળીને ભરી લેવું. (ભૈ. ૨.)

માત્રા—૧૦ થી ૨૦ ટીપાં પતાસામાં કે સાકર સાથે આપવા. કોલેરામાં અધી અધી કલાકે અને બાકીના રોગોમાં દિવસમાં ૩ વાર આપવો.

ઉપયોગ—આ કોલેરાની મહાન દવા છે. કોલેરાની શરૂઆતથી છેવટની અવસ્થા સુધી નિર્ભયતાથી એ આપી શકાય છે. જો પહેલી અવસ્થામાં જ આપવામાં આવે તો સોએ સો ટકા દરદીઓની જિંદગી બચી જાય છે. પરંતુ ન્યારે શરીર ઢીલું પડી ગયું હોય, લોહીમાં જલભાગ ઘટી ગયો હોય, ત્યારે લોહીમાં લવણજલ અને હૃદયપૌષ્ટિક દવા સાથે આ આસવ આપવામાં આવે તો ફાયદો થવાની આશા રાખી શકાય છે. એ ઉપરાંત ઝાડા, બિલટી, દાંતનું દરદ વગેરે પણ મટાડે છે.

બીજી વિધિ—રેકટિક્ષાઈડ સ્પિરિટ ૧૨ ઓંસ, કપૂર ૨ ઓંસ અને ઓઈલ પીપરમેન્ટ ૨ ઓંસ લેવું. રેકટિક્ષાઈડ સ્પિરિટમાં પહેલાં કપૂરનો ભૂકો નાખવો. ૨-૪ કલાક પછી ન્યારે કપૂર સારી રીતે મળી જાય ત્યારે પીપરમેન્ટનું તેલ નાખી સારી રીતે મેળવી મજબૂત દાટવાળી શીશીમાં ભરી લેવું.

માત્રા—૩થી ૧૦ ટીપાં પતાસાં કે સાકર સાથે આપવાં. કોલેરામાં એક એક કલાકે આપતા રહેવું. ઝાડા, મરડો, બિલટી વગેરે રોગોમાં ૨થી ૪ વાર આપવું. દાંતના દરદમાં પૂમડું મૂકવું.

ઉપયોગ—આ અર્ક કોલેરા, ઝાડા, બિલટી, દાંત અને દાંતો દુખાવો એ

બધા રોગો મટાડે છે. આ દવા કોલેરામાં ત્વરિત અસરકારક છે. આ અર્ક કોલેરાના ઘણા દરદીઓના પ્રાણ બચાવ્યા છે.

સૂચના—પેશાબ બંધ થઈ ગયો હોય તો મૂત્રેન્દ્રિયમાં કપૂર રાખવું. સૂરોખ્યાર અને ઠંડાને પાણીમાં વાટી પેદા પર લેપ કરવો. પાણીમાં વરિયાળીનો અર્ક નાખી તે પાણી ૧-૨ ચમચો પાવું. અથવા ૧-૨ ચમચો બરફનું પાણી પાવું. વધારે પાણી પીવાથી બિલ્ડટી બંધ નહિ થાય. દરત બંધ થયા છતાં બિલ્ડટી બંધ ન થાય તો ૨-૨ તોલા ઘી કે તેલ ૨-૩ વાર પાવું.

(૨૭) દેવદાર્વાધરિષ્ટ

વિધિ—દેવદાર ૨૦૦ તોલા, અરડૂસીનાં પાન ૮૦ તોલા, મજ્જા, દંતીમૂળ, ઈંદ્રજવ, તગર, હળદર, દારુહળદર, રાસના, વાવડિંગ, નાગરમેથ, સરસડાની છાશ, ખેરની છાશ અને સફેદ સાદડીની છાશ એ દરેક ૪૦-૪૦ તોલા, ગજો, ચિત્રક-મૂળ, અજમેા, રતાંજળી, કડુ અને કડાછાશ એ દરેક ૩૨-૩૨ તોલા લઈ અંધ-કચરું કરી ૮૧૯૨ તોલા પાણી મેળવી ક્વાથ કરવો. આઠમા ભાગનું પાણી બાકી રહે ત્યારે ઉતારી ગાળી લેવું. ૬'કુ' પડે એટલે મધ ૧૨૦૦ તોલા, ધાવડીનાં ફૂલ ૬૪ તોલા, તજ, તમાકપત્ર અને એલચી ત્રણે મળી ૧૬ તોલા, સુંક મરી અને પીપર ત્રણે મળી ૮ તોલા, નાગકેસર ૮ તોલા અને ઘઉં ૧૬ તોલા લઈ જાડો ભૂંડો કરી મેળવી બરણીમાં ભરી મોં બંધ કરી ૧૧૧ મહિનો રાખી મૂકવું. પછી ગાળી લેવું. અમે મધ ૧૨૦૦ તોલાને બદલે ૯૦૦ તોલા મેળવીએ છીએ.

(૨૧૧. સં.)

માત્રા—૧ થી ૨૫ તોલો દિવસમાં ૩ વાર તેટલું જ સહેજ ગરમ પાણી મેળવી જમતાં પહેલા પાવો.

ઉપયોગ—દેવદાર્વાધરિષ્ટના સેવનથી કષ્ટસાધ્ય વાતજ પ્રમેહ, ચાંદી, પર-ચિયો, ઉપદંશ વગેરેથી થતા મૃગકૃમ્મ, વાતરોગ, સંગ્રહણી, અર્શ, પ્રદર, ગર્ભાશ-પના રોગ, ખૂબલી, કુષ્ઠ વગેરે રોગો મટે છે. આ અરિષ્ટ લોહી શુદ્ધ કરનાર છે. જૂના ઉપદંશ અને ચરમિયાના ઉપદ્રવનો નાશ કરે છે. આ અરિષ્ટથી મળશુદ્ધિ પ્રાપ્ત છે અને પાચનક્રિયા સુધરે છે.

આ અરિષ્ટ સ્ત્રીઓના ગર્ભાશયના રોગો પર વધારે હિતકર છે. કુમારિકા-ઓએ આ અરિષ્ટ ન લેવો જોઈએ. યુવાન સ્ત્રીઓની સગર્ભાવસ્થા કે સુવાત્સ પછી વપરાય છે. આ અરિષ્ટ પીડિતાર્તવ, નષ્ટાર્તવ, અનાર્તવ વગેરે રોગોમાં હિતકર છે. સુવાત્સ પછીની મહ્લક્ષણ પર એની સારી અસર થાય છે. તેમજ પ્રસૂતાના તાવને પણ મટાડે છે. તાવની સાથે ગર્ભાશયનો સાવ બંધ થઈ ગયો હોય અથવા થોડો થોડો ગંધ વગરનો થતો હોય, ગર્ભાશયની ચારે તરફ દુખાવો

હોય તો તેની શરૂઆતની અવસ્થામાં દેવદાર્વાદરિષ્ટ આપવો જોઈએ. આ રિયતિમાં સોતોમાં અવરોધ થયેલો હોય તો જ આ અરિષ્ટ આપવો. વાતજ કે સન્નિપાતજ લક્ષણો હોય તો દશમૂલારિષ્ટ આપવો જોઈએ.

જૂના સુવારોગમાં પણ આ અરિષ્ટ વપરાય છે. પ્રસવ પછી ૧૦ દિવસમાં તાવ અને સુવારોગનાં લક્ષણો યદ્ય વધારે દિવસ રહે તો દેવદાર્વાદરિષ્ટ આપવો જોઈએ. ગભીરાય નખળું અને શિથિલ યદ્ય જવાથી થનારા સુવારોગમાં આ અરિષ્ટ વધારે ઉપયોગી છે. જંતુજન્ય વિષપ્રકોપ અને વ્રણ વગેરેથી ઉત્પન્ન થનારા તીવ્ર વિકારોમાં દશમૂલારિષ્ટ હિતકર છે. (અૌ. શુ. ધ. શા.)

(૨૮) રક્તશોધકારિષ્ટ

વિધિ—અનંતમૂળ ૪૦ તોલા, દ્રાક્ષ ૪૦ તોલા, ઉશ્યા, કાંચનારની છાલ, ખેરની છાલ અને ચોપચીની ૨૦-૨૦ તોલા, બેડી ભોંયરીંગણી, ઈંદ્રવરણાનાં મૂળ, સરસડાની છાલ, મજ્જક, કરિયાતું, પિત્તપાપડો, ગજો, ગોરખમૂંડી, ઉનાખ, શરપંખો, શતાવરી, ખાવળની છાલ, જવાસાનાં મૂળ, દેવદાર, લીમડા અને બકાન લીમડાની અંતરછાલ ૧૦-૧૦ તોલા લેવી. બધાને મેળવી અધકચરું ખાંડી ૨૫૬૦ તોલા પાણીમાં નાખી ઉકાળો કરવો. ચોથા ભાગનું પાણી બાકી રહે ત્યારે ઉતારી ઠંડુ પડ્યે મસળાને ગાળા લેવું. પછી ગોળ ૨૫ શેર, મધ ૧૫ શેર, ધાવડીનાં ફૂલ ૨૪ તોલા, રતાંજળીનું ચૂર્ણ ૧૨ તોલા અને પીપર, તજ, તમાલ-પત્ર, એલચી અને નાગકેસર દરેક ૨-૨ તોલા નાખી, મોં બંધ કરી, ૧ મહિનો રાખી મૂકવું. પછી ગાળા લેવું.

માત્રા—૨થી ૪ તોલા દિવસમાં ૨ વાર તેટલું જ પાણી મેળવી પાવું.

ઉપયોગ—આ આસવ રક્તમાં લીન થયેલ વિષ અને જંતુઓને બાળી લોહી શુદ્ધ કરે છે. તેમજ ઉપદંશના ઉપદ્રવો—સાલ કાળાં ધાખાં, સંધિવા, ક્રુષ, વાતરક્ત, લોહીવિકાર, ગડગૂમડ વગેરે ૧ મહિનામાં મટાડે છે.

(૨૯) ચંદનાદિ અંક

વિધિ—સફેદ ચંદન ૧૦ તોલા, રતાંજળી, વાળો, ખસ, કમળનાં ફૂલ, શુભાખનાં ફૂલ, નાગરમોચ, ગજો, લીમડાની અંતરછાલ, ધાણા, વરિયાળી, કામદી એલચી, ચણકબાખ, પિત્તપાપડો, દારુહળદર, દેવદાર, ધમાસાનાં મૂળ, શેરડીનાં મૂળ, કાસનાં મૂળ, દર્ભનાં મૂળ, કુશનાં મૂળ, ગોખરુ, સહદેવી, આહી, શંખાવળી, જટામાંસી, ગોરખમૂંડી, ગાવઝ્યાન, બનફા, હરડે, બહેડાં, આમળાં, પોપટોડા, શતાવરી, કૌયાનાં બીની મોંજ અને એખરાનાં બી એ ૩૫ ઔષધિઓ ૨-૨ તોલા લેવી. પછી બધી ઓળેને અધકચરી ખાંડી ૮ શેર પાણીમાં પલાળી રાખવી. ૨૪ કલાક પછી નલિકાપત્રમાં ભરી મોં બંધ કરવું. પછી ૬ માસા ટેસર અને

૧ તોણે કપૂરને એકં ઝીણા કપડાની પોટલીમાં બાંધી યંત્રના મોં પર બહાર લટકાવી ધીમી આંચ પર અર્ક કાઢી લેવો.

માત્રા—૨૥ થી ૫ તોણા દિવસમાં ૩ વાર પાવો.

ઉપયોગ—આ અર્ક પેશાબમાં બળતરા, ટીપે ટીપે પેશાબ થવો, પેશાબમાં લોહી આવવું, વીર્યની ઉષ્ણતા, પિત્તજન્ય પ્રમેહ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, મૂત્રાશયનો દાહ, જીર્ણીભવર અને ક્ષયરોગમાં મૂત્રની પીળાશ તેમ જ તડકામાં દરવાથી થનારો દાહ વગેરે મટાડે છે અને લોહીમાં ઉત્પન્ન થનાર વિષને પેશાબ મારફત બહાર કાઢી નાખી તબિયત સ્વસ્થ બનાવે છે.

(૩૦) મહાદ્રાક્ષાસવ

વિધિ—ઘીણેલી અને અધકચરી કરેલી દ્રાક્ષ ૧૧ શેર, સાકર ૫ શેર, અણીભેરના મૂળની છાશ ૫૦ તોણા, ધાવડીનાં ફૂલ ૨૫ તોણા, ચીકણી સોપારી, લવંગ, જવત્રી, જામફળ, તજ, તમાકુપત્ર, કાગદી એથચી, સૂંઠ, મરી, પીપર, નાગકેસર, રૂમેમસ્તકી, કમળકંદ, અછકકરો અને ચીડી ૪૪ એ ૧૫ ઔષધિઓ ૧૦-૧૦ તોણા લેવી. બધાંને ચાર ગણા (૧૬ શેર) પાણીમાં મેળવી બરણીમાં ભરી લેવું, અને મોં પર કપડમટી કરી ૧૪ દિવસ રાખી મૂકવું. શિયાળામાં ૨-૪ દિવસ વધારે રાખવો પડશે. જો કાચો હોય તો ફરી મોં બંધ કરી ૩ દિવસ રહેવા દેવો. અપકવ આસવ કાઢવામાં આવશે તો અર્ક બહુ ખાટો થઈ જશે. પછી કૃચ્છ્રપયંત્ર (વારણીયંત્ર) અથવા નલિકાયંત્રમાં નાખી અર્ક કાઢી લેવો. નીકળેલા અર્કમાંથી ફરીવાર અર્ક કાઢી લેવો. અર્ક કાઢતી વખતે ૨ તોણા કેસર અને ૩ માસા કસ્તૂરી મેળવી એક કપડાની પોટલી બાંધી યંત્રના મોં પર બહાર લટકાવવી. પછી અર્કને કાચના વાસણમાં ૩ દિવસ બંધ કરી રાખવો અને પછીથી વાપરવો. અમે આ દ્રાક્ષાસવમાં પાણી ૪ ગણાને બદલે બમણું મેળવીએ છીએ.

(યો. ચિ.)

સૂચના—દાઃ કાઢવાના જૂના ધડામાં જલદી તૈયાર થાય છે. બરણી અને નવા ધડામાં લગભગ ૧ મહિનો લાગી જાય છે.

માત્રા—૨૥ થી ૫ તોણા દિવસમાં ૩ વાર લેવો. ઉપર સ્નિગ્ધ કે મધુર ખોરાક લેવો જોઈએ.

ઉપયોગ—આ આસવ કાસ, શ્વાસ, ક્ષય, નબળાઈ, જિંદ ન આવવી, માનસિક ભ્રમ, અરુચિ, કબજિયાત, મંદાગ્નિ અને માથાનું દરદ વગેરે રોગોને મટાડે છે. વલિપક્ષિતનો નાશ કરે છે તથા બળ અને વીર્યની વૃદ્ધિ કરે છે. આ આસવ વધારે પ્રમાણમાં નશો લાવે છે. માટે માત્રા ઓછી આપવી.

(૩૧) બાલબંધુ અર્ક

વિધિ—કળાચૂનો ૨ તોલા, સાકર ૪ તોલા અને પાણી ૩૦ તોલા મેળવી ઘોળી નાખવું. બ્યારે ચૂનો નીચે બેસી જાય ત્યારે ઉપરથી પાણી નીતારી લેવું.
(ધન્યંતરિ)

માત્રા—૩ મહિનાના બાળકને પથી ૧૦ દીપાં, ૧ વર્ષ સુધીનાને ૨૦થી ૨૫ દીપાં દૂધમાં મેળવી પાવાં.

ઉપયોગ—આ અર્કના સેવનથી આમાશયની વિકૃતિથી ઉત્પન્ન થનાર બાળકોનો અપચો, ઊલટી, પેટનો દુખાવો, સળેખમ, મંદાગ્નિ, કબજિયાત વગેરે રોગો મટી જઈ બાળક નીરાગી અને બળવાન બને છે.

(૩૨) નીંબૂદ્રાવ

વિધિ—નવસાર, સૂરોખાર, કુસાવેલો ટંકણુખાર, કુસાવેલી ફટકડી, સાથ-ખાર અને જવખાર ૨૦-૨૦ તોલા લઈ ખાંડી ચૂર્ણ કરવું પછી તેમાં ૨ શેર લીંબુનો રસ નાખી ખરણીમાં ભરી મોં બંધ કરી ૧ મહિનો રાખી મૂકવું. પછી ગાળાને બાટલીઓમાં ભરી મૂકવે.
(૨. ત.)

માત્રા—૫ થી ૧૦ દીપાં સાકર મેળવી પીવરાવવાં; અથવા ૨૫ તોલા પાણીમાં નાખી પાવાં.

ઉપયોગ—આ દ્રાવ શુભરોગને થોડા જ દિવસમાં મટાડે છે. ખરોળ, યકૃતવિકાર, ઉદરરોગ અને ચળને પણ મટાડે છે.

(૩૩) ઉદરામૃત યોગ

વિધિ—કુંવારપાકાનો રસ, મૂળાનો રસ અને લીંબુનો રસ દરેક ૨૦-૨૦ તોલા, આદુનો રસ ૫ તોલા, કુસાવેલો ટંકણુખાર, નવસાર, ચિત્રકમૂળ, પીપળા-મૂળ, સેકેલી હિંગ, સૂંઠ, મરી, પીપર, સેકેલું છતું, અજમેા અને લોહભરમ દરેક ૧-૧ તોલો આ બધાંને બાટલીમાં ભરી ૬ દિવસ સૂર્યના તડકામાં રાખવું. પછી ગાળા શીશીમાં ભરી લેવે.
(ધન્યંતરિ)

માત્રા—૩ માસથી ૧ તોલો દિવસમાં ૨ વાર જમ્યા પછી તેટલું જ પાણી મેળવી પાવે.

ઉપયોગ—ઉદરરોગ, ખરોળ, યકૃતદોષ, પાંડુરોગ, ઊંઘાના ગર્ભાશયના દોષ, મંદાગ્નિ, કબજિયાત, ચળ વગેરે રોગો આ અર્કથી થોડા જ દિવસમાં મટી જાય છે.

(૩૪) લઘુ શંખદ્રાવ

વિધિ—નવસાર, સૂરોખાર, ફટકડી અને જવખાર ચારેને સરખે ભાગે લઈ લીંબુના રસમાં ખરલ કરવા. પછી ઘઉંના લોટની બે મોટી ભાખરીઓ કરી એક

પર ઉપરનો કલ્ક મૂકી ભાખરીની કિનારી વાળી દેવી. તેની પર બીજી ભાખરી ઢાંકી સાંધાઓ પર પાણી લગાડી બંધ કરી દેવા. પછી તેને તવા પર બંને તરફ સેકી લાક કરવી. બાદ હવાળાને જેવું. જે પાણી જેવું હાથતું લાગે તો ભાખરીમાં એક બાજુ સળાવી કાઢું કરી એક ચિનાઈ પવાલામાં મંભાળથી કાઢી લેવું.

(આ. નિ. મા.)

માત્રા—૫ થી ૧૦ ટીપાં ૨૫ થી ૫ તોલા પાણીમાં નાંખી દિવસમાં ૨ વાર પાવાં. આ શંખદ્રાવ થોડા દિવસ સારો રહે છે.

ઉપયોગ—આ દ્રાવ ગોળો, આકરો, ચૂંક, ચક્રતદોષ, ખરોળ, પથરી વગેરે મટાડવા માટે બહુ ફાયદાકારક છે. પથરીને ઓગાળી બહાર કાઢી નાખે છે અને તકલીફ પણ નથી પડતી.

(૩૫) શંખદ્રાવ

વિધિ—સિંધવ, સંચળ, બિડલૂણુ, અને મીઠું ૫-૫ તોલા, સાંબરલૂણ ૧૮ તોલા, સાંજખાર ૧૮ તોલા, સૂરોખાર ૨૦ તોલા, કટકડી ૬ તોલા, નવસાર ૪૫ તોલા, હીરાકસી ૨૫ તોલા અને ટંકણખાર ૨૫ તોલા, આ બધાંને મેળવી ચાર-ગણા લીંછુના રસમાં નાંખી ચિનાઈ માટીના તેળળ રાખવા જેવા વાસણમાં નાંખી તડકે મૂકવું અને રોજ લાકડીથી હલાવતા રહેવું. ૭ દિવસ પછી માટીના કે ચિનાઈ માટીના વારુણીયંત્ર વડે અર્ક કાઢી લેવા.

માત્રા—૫ થી ૧૦ ટીપાં દિવસમાં ૨ વાર ૨૫ તોલા પાણી સાથે આપવો.

ઉપયોગ—ગોળો, શળ, ઉદરરોગ, પથરી, મૂત્રકૃમ્મ, મંદાગ્નિ, મંત્રહણી વગેરે રોગો આ દ્રવ મટાડે છે.

સૂચના—આ એક જાતનો તેળળ છે, માટે સાવચેતીથી વાપરવો. એકલો તેળળ પાવાથી દાંતને લાગશે તો દાંત પડી જશે. માટે પાણી મેળવી પાવો. આ અર્કને ધાતુના વાસણમાં ન કાઢવો.

શંખદ્રાવ દીપન-પાચન (આમાશય માટે પુષ્ટિકારક). ચક્રતને શક્તિ આપનાર, ઉદરશુદ્ધિ કરનાર, કૃમિદ્ધ અને પથરીના નાશ કરનાર છે. આ ઉત્ત તેળળ હોવાથી હંમેશાં ઓછી માત્રામાં લેવા જોઈએ. એ માટે ભાગે લવણુમ્લ (Acid Hydrochloric) અને સોરકામ્લ (Acid Nitric)ના મિશ્રણ (પાણીવાળા) સમાન બની જાય છે.

ત્યારે આમાશયમાં પિત્ત ખરોળર ઉત્પન્ન ન થતું હોય, બહુ ઓછો સાવ થતો હોય કે પિત્ત ઓછું તીવ્ર હોય ત્યારે આ શંખદ્રાવ વાપરવો હિતકર છે. ભારે ખોરાક, અપચતું સેવન કે બગડી ગયેલા ખોરાકથી અપચો થઈ ગંધાતા ખોરાકવાળા બિલટી થતી હોય, ખરાબ ઓડકાર આવતા હોય, પેટમાં શળ મારતી

હોય એવી રીતિમાં ૨-૨ કલાકે ૨-૩ વાર શંખદ્રાવ આપવાથી બધી જાતના વિકારો મટી જાય છે.

વાયડા પદાર્થો લેવાથી પેટમાં જે વાતાધિવાન ગુદમ ઉત્પન્ન થાય છે, અને વાયુનું શમન કરવાથી મટી જાય છે તેનો આ શંખદ્રાવ નાશ કરે છે; એટલે કે પાચનમંડ્યાને બળવાન બનાવી ગુદમની ઉત્પત્તિ અટકાવે છે. આ રોગમાં આંધ્રો, કબજિયાત, અપાનવાયુ ન નીકળવો, અને ખોરાક પચે એટલે ખેંચ થવી વગેરે લક્ષણો થાય છે. આ રીતે કંઈજન્ય થવાથી સ્થૂળિક કલા પર મેદના જેવી મોટી ગાંઠ દેખાય છે, ઊબકા, અરચિ, ખાંસી, હાથ-પગમાં તોડ, ફવાડા ઊભા થઈ જવાં, શરીરમાં ભારેપણું વગેરે લક્ષણો થાય છે. એની પહેલી અવસ્થામાં શંખદ્રાવ ૧-૨ મહિના સુધી આપવામાં આવે તો ગુદમ ઓગળી જાય છે. વધારે દાણું વ્યસન, લોહી વધારનારી દવાઓનો વધારે પડતો ઉપયોગ અથવા જંતુ-વિષના પ્રકોપથી યકૃતમાં લોહીનો જમાવ થઈ જાય છે. પછી યકૃતમાં ભારેપણું, આંતરડાંની પાચનક્રિયા અને મૂત્રમાં વિકૃતિ વગેરે લક્ષણો ઉત્પન્ન થાય છે. એની પર થોડા દિવસ શંખદ્રાવ દિવસમાં ૩ વાર આપતા રહેવાથી ફાયદો થાય છે. આ રીતે જલ્દી વગેરે રોગોમાં યકૃત વધે ત્યારે પણ શંખદ્રાવ આપવામાં આવે છે.

નોંધ—આ દ્રાવ ઉચ્ચ હોવાથી નાનાં બાળકોને ન આપવો જોઈએ. બાળકોને કુમાર્યોસવ કે ગોમૂત્ર જેવી સૌમ્ય ઔષધિ આપવી જોઈએ.

પિત્તનસિકામાં પ્રદાહ થઈ કમળો થયો હોય, પિત્તાશય કે પિત્તનસિકામાં થળ ન મારતી હોય તો ત્રણ દિવસ સુધી દિવસમાં ૩ વાર શંખદ્રાવ આપવાથી અને ખોરાકમાં મંદો ને ખાત આપવાથી કમળો મટી જાય છે.

વાતજન્ય અશ્મરી એટલે કે ઓક્ઝલિક એસિડ (Oxalic Acid) ના કારથી બનેલી પથરી વધારે ત્રાસદાયક અને કઠણ હોય છે. એ મૂત્રપિંડોમાં થતી હોવાથી થોડા થોડા દિવસે એના અણુઓ ગવિનીમાં દાખલ થાય ત્યારે તીવ્ર થળ મારે છે. એની પહેલી અવસ્થામાં ચર્કરા કે સિકેતા દૂર કરવા અને એને ઉત્પન્ન થતી અટકાવવા માટે શંખદ્રાવ હિતકર છે. જે મૂત્રાશયમાં પથરી થતી હોય કે સિકેતાથી મૂત્રમાર્ગમાં અવરોધ થઈ મૂત્રકૃચ્છ થયો હોય તો શંખદ્રાવ એને સહેલાઈથી બેદી શકે છે.

સૂચના—(૧) અશ્મરી અને વૃક્કથળના દરદીને તમાકુનું વ્યસન હોય તો છોડાવી દેવું જોઈએ. અશ્મરીના દરદીએ બનતા સુધી પ્રવાહ, મોતી વગેરે ચૂના વાળી ઔષધિઓ ન લેવી.

(૨) આમાશય પિત્તમાં ઉગ્રતા આવી હોય, છાતીમાં બળતરા થતી હોય તો શંખદ્રાવ ન લેવો જોઈએ. આંતરડામાં રસની શોષણક્રિયા નબળી પડી જવાથી

ખાતળા ઝાડા થયા કરતા હોય અથવા સૂક્ષ્મ કૃમિઓને લીધે અપચો થઈ ઝાડા થતા હોય, ચામડી પર ખૂબ્લી આવ્યા કરતી હોય, તો કેટલાક દિવસ શંખભર લેવાથી પાચનક્રિયા સુધરી ઝાડા અને અપચો મટી જાય છે.

(૩૬) જંબીરી દ્રાવ

વિધિ—જંબીરી લીંબુનો રસ ૨ા શેર, સેકેલી દિંગ ૨ તોલા, અન્નો, સૂંદ, મરી, પીપર, વાવડિંગ, લવંગ, સુરોખાર અને હીમજ દરેક ૫-૫ તોલા, સિંધવ ૨૫ તોલા અને રાષ્ટ્ર ૧૦ તોલા લેવી. પછી બધી ચીજોને ખાંડી, જંબીરી લીંબુના રસમાં નાખી, ૧ મહિના રાખી મૂકવું. પછી તેને ગાળી વાપરવો. (આ. ભી.)

માત્રા—૧ થી ૨ા તોલા દિવસમાં ૨ વાર જમ્યા પછી ૧ા-૨ કલાકે ખાણીમાં મેળવી. વધારે દરદ થતું હોય તો શંખભરમ ૧ માસા મેળવી પાવી.

ઉપયોગ—આ દ્રાવના સેવનથી યકૃત, બરોળ, ગોળો, શળ, આક્રો, અશ્વર્ણ અને કળન્જિયાત મટે છે અને જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે.

જંબીરી દ્રાવ સૌમ્ય અને ઉત્તમ દીપન-પાચન, શળ મટાડનાર અને કૃમિનો નાશ કરનાર છે. આમાશય રસ ઓછો થવાથી ઉત્પન્ન થનાર મંદાગ્નિ, અપચો, પેટની શળ, આક્રો અને કળન્જિયાતને મટાડવા માટે એ ઉપયોગી છે. અપચો નવો થયો હોય તો ૧-૨ વાર આપવાથી જ હાયદો થઈ જાય છે. પરંતુ અશ્વર્ણ, મંદાગ્નિ વગેરે લાંબા વખતના હોય તો કેટલાક દિવસ સુધી દિવસમાં ૨ કે ૩ વાર આપવો જોઈએ.

યકૃતવૃદ્ધિ, યકૃતમાં લોહીનો જમાવ, બરોળની વૃદ્ધિ કે પેટમાં વાતપ્રધાન ગુદમ કે કફજ ગુદમ હોય તો તેનો પણ આ દ્રાવ નાશ કરે છે. આ રોગો પર શંખભરમ કે બીજી યકૃતને પુષ્ટિ આપનાર ઔષધિ (મંદૂરભરમ, આરોગ્યવર્ધની કે બીજી) સાથે ૧ મહિના સુધી દિવસમાં ૩ વાર આપવો જોઈએ. એક માસ સુધી પરદેશ પાળવી.

સૂચના—આ દ્રાવ આમાશયમાં મજા, આમાશયવિદ્રધિ, અને અન્નસ્થિતિ-પ્રધાન રોગો પર જ આપવો જોઈએ.

(૩૭) ગાજરનો અર્ક

વિધિ—ગાજર ૧ શેર, ગાવઝ્યાન ૧૦ તોલા, ગાવઝ્યાનનાં ફૂલ, સફેદ ચંદન, સફેદ બહેમન અને લાલવોદરી દરેક ૫-૫ તોલા લેવું. બધાંને ૮ શેર પાણીમાં નાખી નલિકાવંત વડે ૪ શીશા અર્ક જેવી લેવો.

માત્રા—૧ થી ૨ નવટાંક દિવસમાં ૩ વાર પાવો.

ઉપયોગ—આ અર્ક હૃદયના થડકારા, શરીરની નળખાઈ અને મંદાગ્નિ મટાડે છે. વાતવાહિનીઓને સમગ્ર બનાવે છે, પેશાબ સાફ લાવે છે, તેમજ

અન્નન અને યમકા હેડકી, શ્વાસ, અર્થ સોગ્ગ, અતિસાર અને કમળાના રોગીઓ માટે હિતકર છે. સગર્ભા સ્ત્રીને આ અર્ક ન આપવો જોઈએ; નહિ તો ગર્ભાશય ઉત્તેજિત થઈ જાય છે.

(૩૮) કિરાતાદિ અર્ક

વિધિ—કરિયાલું, કકુ, લીમડાની અંતરછાલ, સુંઠ, હરડે, ધમામો, કડવા પરવેળનાં પાન, રતાંજલી, નાગરમોથ અને વાજો આ ૧૦ ઔષધિઓને સરખે ભાગે મેળવી, અધકચરો ભૂકો કરવો. પછી રાત્રે ૮ મણા પાણીમાં પલાળી રાખી સવારે નલિકાધંત્રથી અર્ક ખેંચવો.

માત્રા—૨ા-૨ા તોલા અર્ક ૩-૩ કલાકે ૨ કે ૩ વાર પાવો.

ઉપયોગ—આ અર્ક વિપમજ્વર, સતત, મંતત, અન્વેષુ, તરિયો, ચોથિયો, વગેરેમાં તાવ ચઢ્યો હોય ત્યારે અપાય છે. પ્રવાત્પિષ્ટિ સાથે આપવાથી જ્વરના વિપતે તરત બાળા દે છે, અને તરત જ વેગનું ચમત્ કરી તાવ ઉતારી દે છે. ઘણું કરીને એક જ દિવસમાં દોષોનું પાચન કરે છે; અને તેથી પરસેવો છૂટે છે. આ દવાથી કોઈ પણ દરદીના હૃદય વગેરેને નુકસાન નથી થતું; તેમજ નબળાઈ પણ નથી આવતી. તે ઉપરાંત બીજી જાતના તાવોમાં પણ ફાયદો કરે છે.

(૩૯) મેદાહર અર્ક

વિધિ—ગાયના મૂત્રને નલિકાધંત્રમાં ભરી અર્ક ખેંચી લેવો. અર્ક નીકળે તે નળાના મોં પર ૧૦ શીશી અર્ક માટે ૩ માસા કેસરની પાતળા કપડાની ઢીલી પોટલી કરી લટકાવી રાખવી. એથી કેસર અર્કમાં મળી જશે.

(શ્રી વૈદ્ય વંશીધરજી આયુર્વેદાચાર્ય)

માત્રા—૧ થી ૨ ઔસ દિવસમાં ૨ કે ૩ વાર ૧-૨ તોલા મધ નાખી પાવો.

ઉપયોગ—આ અર્ક મેદવૃદ્ધિ, ગંધાતો પરસેવો થવો, હૃદયમાં કુખાવો થવો, સોગ્ગ, પેટની ચળ, યકૃતમાં ચળ મારવી, લોહીવિકાર, ઝીણો-ઝીણો તાવ આવવો, સહેજ મહેનત કરતાં શ્વાસ ચઢી જવો, ખેંચેની, પ્રમેહ વગેરે રોગો મટાડે છે. મેદવૃદ્ધિમાં અપ્રક્રવાળો લક્ષ્મીવિશ્વાસ રસ કે ચંદ્રપ્રભા વટી સાથે આ અર્કનું સેવન કરવાથી જલદી ફાયદો થાય છે.

સૂચના—જો આ અર્ક વધારે પ્રમાણમાં લેવામાં આવશે કે મધ ઓછું નાંખવામાં આવશે તો ગભરામણ થવા માંડશે. પછી એકાદ ગાડો થઈ જાય છે, પરસેવો થઈ જાય છે અને થોડીક મિનિટ માટે અશક્તિ આવી જાય છે.

(૪૦) જીવનરસાયન અર્ક

વિધિ—કપૂર ૧૦ તોલા, અજમાનાં ફૂલ ૫ તોલા, ઇન્દ્રિયનાં ફૂલ ૫ તોલા અને બેન્ગેલક એસિડ (લોખાનનાં ફૂલ) ૨ા તોલા લેવાં. પહેલાં કપૂર,

અન્નમાનાં ફૂલ અને ઇન્નમિટનાં ફૂલ મેળવવાં. પાણી જેવું થઈ જાય એટલે લોળાનનાં ફૂલ મેળવી દેવાં.

માત્રા—૨ થી ૫ દીપાં દિવસમાં ૩ થી ૪ વાર પતાસામાં અથવા ખાંડ સાથે કે પાણીમાં આપવાં.

અનુપાન—કોલેરામાં અર્ધા અર્ધા કલાકે પતાસામાં આપવો. પાણી ચૂમ-આથી થોડું થોડું પાવું. ખીજ રોગોમાં ૨ થી ૩ વાર આપવો. દાંત કે દાંતના દરદમાં ખૂમકું રાખવું અને ૨ થી ૫ દીપાં પાણીમાં પાવાં. ચામડીના રોગમાં ૮ ગણા તક્તના તેલમાં મેળવી માલિસ કરવું, અને દિવસમાં ૩ વાર ૨-૪ દીપાં પાણી સાથે પાવાં. કાનના રોગમાં ૧ માસ તક્તનું તેલ ગરમ કરી સડેજ ગરમ રહે એટલે તેમાં ચોથા ભાગનો અર્ક નાખી ૨-૨ દીપાં કાનમાં નાખવાં.

ઉપયોગ—આ અર્ક કોલેરા, ઝાડા, મંદાગ્નિ, ખાંસી, અરુચિ, પેટની ચૂંક, ઊલટી, લોહીવિકાર, આમવાયુ, અશ્મરુ, કાનનો દુખાવો, માથાનું દરદ, તાવ, કફવિકાર, સળેખમ, દાદમાં ચસકા મારવા, દાંતનો દુખાવો, ખૂબલી વગેરે મટાડે છે.

(૪૧) જવરહર અર્ક

વિધિ—નવસાર અને ચૂનો ૧૦-૧૦ તોલા લઈ એક ચિનાઈ માટીના વાસણમાં નાખવાં. ઉપરથી શેરડીનો સરકો કે એમેટિક એસિડ કે સંકુચરિક એસિડ (૧૦% નો) ૨૦ તોલા નાખવો. બ્યારે શીણુ ઊતરી જાય ત્યારે પાણી ૨ શેર નાખી રાખી મૂકવું. બ્યારે ઉપરનું પાણી નીતરું થઈ જાય ત્યારે ખાટલીમાં ભરી લેવું. (આ. નિ. મા.)

માત્રા—૧ થી ૨ તોલા ત્રણ ત્રણ કલાકે ૩ વાર વેરિયાળાના અર્ક અથવા પાણી સાથે મેળવી પાવો.

ઉપયોગ—આ અર્કના સેવનથી નવા તાવમાં પરસેવો આવી જલદી તાવ ઊતરે છે, પેશાબ પણ ચોખ્ખો આવે છે, કફપ્રધાન જ્વર અને ઇન્ફલ્યુએન્સામાં પણ ઉપયોગી છે.

(૪૨) શોથનાશક અર્ક

વિધિ—સૂદ ૧ તોલો, હીરાગોળ ૨ તોલા, આંબાહળદર ૫ તોલા, મેદાંકડી ૫ તોલા, રેવંચીનો શીરો, સાજીખાર, લોધર, કપૂર અને ફટકડી એ ૫ વસ્તુઓ ૨૧-૨૧ તોલા લેવી. જાંબી ચીળેને અધકચરી કરી ૨૪ ઓંસ મેથિલેટ્ડ સ્પિરિટમાં નાખી દેવી. રોજ શીશીને ૩-૪ વાર હલાવવી અને દિવસમાં ૧-૨ કલાક સૂઈના તાપમાં મૂકવી. એક અઠવાડિયા પછી કપડાથી ગાળી શીશી ભરી લેવી.

(શ્રી. ગોપાળજી કુંવરજી હક્કર આયુર્વેદાચાર્ય)

ઉપયોગ—આ અર્ક સોજો, ફુખાવો, વાગવું, લોહી જામી જવું વગેરે પર રૂના પૂમડાથી દિવસમાં ૧-૨ વાર ચોપડવાથી બહુ જલદી આરામ થાય છે. આ અર્ક દિવસ આયોડિનનું કામ કરે છે.

(૪૩) લાક્ષા અર્ક

વિધિ—૧૦ તોલા લાખને ૨૦ ઓ'સ મેથિલેટડ સ્પિરિટમાં મેળવવી. અર્ધા કલાકમાં રસ થઈ અર્ક તૈયાર થાય છે.

ઉપયોગ—હચિયાર લાગવાથી કે વાગવાથી લોહી નીકળે તે જગ્યાએ આ અર્કનું રૂનું પોતું મૂકવાથી લોહી તરત બંધ થઈ જાય છે. ધા પર પોતું ચોટી જાય છે; એથી બહારનું વિનતીય દ્રવ્ય અંદર જઈ શકતું નથી અને ધા પાકતો નથી. જ્યારે ધા રુઝાઈ જાય છે અને ચામડી સરખી થઈ મળી જાય છે ત્યારે ૩-૪ દિવસ પછી પોતું બીખડી જાય છે.

નોંધ—કેટલાક ચિકિત્સકો લાખને બદલે લોખાનનાં દૂધ (Acid Benzoic) નાખી દિવસ બેન્ઝોઈન બનાવે છે. આ પણ સારું કામ કરે છે.

દૂધિત શસ્ત્ર હોવાથી કે માટી, ધૂળ વગેરે લાગવાથી ધામાં વિનતીય દ્રવ્ય રહી ગયું હોય તો પહેલાં ત્રિકાળના ક્વાથ, ટંકણધાવન (બોરિક લોશન) કે ખીજા જંતુધન ધાવનથી ધા ધોઈ લેવો જોઈએ.

(૪૪) સ્ત્રીગન્ધાતક અર્ક

વિધિ—અશોકારિષ્ટ ૬ ઓ'સ, ઓઈલ ઓપાયાળા ૧૧૧ ગ્રામ, ઓઈલ સેંડલવુડ (અંદનનું તેય) ૩૦ ટીપાં, દીવર કેન્થારિડીસ ૧૫ ટીપાં, લાઇકર ફેરી ૪ ગ્રામ, અરખી શુંદર ૧૫ ગ્રેન, એકવા કેમ્ફર કન્સન્ટ્રેટેડ ૧૧ ગ્રામ લેવો. શુંદરને ૨ ઓ'સ બાષ્પબલ્કમાં પલાળવો. પછી તેને ગાળી તેલ મેળવવું. અશોકારિષ્ટમાં બાકીની બધી ઓંજો મેળવી દેવી. પછી બધાને મેળવી ૧૨ ઓ'સમાં નેટલું ઓછું હોય તેટલું બાષ્પબલ્ક (Distilled Water) મેળવી લેવું.

માત્રા—૧-૧ ગ્રામ દિવસમાં ૩ વાર ૨૧-૨૧ તોલા પાણી સાથે

ઉપયોગ—આ અર્કના સેવનથી સ્ત્રીઓના ગર્ભોશયના દોષ, રક્તપ્રદર, શ્વેતપ્રદર, નીલપ્રદર, ગર્ભોશયમાં દાહ થવો, અનિયમિત અટકાવ આવવો, સ્તુત્સાવ વખતે ગર્ભોશયમાં શળ મારવી, ગર્ભોશયના વિકારને લીધે કબજિયાત, બેચેની, અરુચિ, આંખોની બળતરા, માથાની બળતરા, હાથપગ તૂટવા, અપચો વગેરે વિકારો ઉત્પન્ન થયા હોય તે બધા મટી જાય છે. જૂના રોગમાં આ દવા ૨-૩ મહિના સુધી લેવી જોઈએ.

જ્યારે કોઈ પણ કારણથી ગર્ભોશયમાં ઉગ્રતા ઉત્પન્ન થઈ પ્રદાહ થવાથી કે દૂધિત દ્રવ્ય ભરાવાથી પ્રદર થયો હોય ત્યારે આ અર્ક પાવાથી થોડાં જ

વખતમાં ફાપદો' થઈ જાય છે. આ એક ઉત્તમ ગર્ભાશય શુદ્ધ કરનાર દવા છે. ગર્ભાશયની સાથે મૂત્રસંરચામાં પણ વિઘ્નિતિ થઈ ગઈ હોય તો આ અર્ક એને પણ મટાડે છે. આ અર્કથી પેશાબમાં જળનરા, પેશાબ ટપકે ટપકે થવો, પેશાબની પીળાચ, પેશાબનો અટકાવ વગેરે દોષો દૂર થાય છે.

આ અર્ક મૂળ પરમિયાનાળી સ્ત્રીઓ માટે તૈયાર કર્યો હતો. પછી એને પરમિયા વગરના દરદીઓ પર પણ વાપરવામાં આવ્યો. ઘણાને ફાપદો થવાથી પાડ નેવો ને તેવો જ આવ્યો છે.

આ અર્ક અત્યારસુધીમાં ૧૦૦૦૦ થી વધુ સ્ત્રી દરદીઓ પર વાપરવામાં આવ્યો છે. આ તદ્દન નિર્બંધ અને ઉત્તમ દવા છે.

સૂચના—જો પરવાળો પ્રદર હોય, પ્રદરમાં દુર્ગંધ આવતી હોય તો ગર્ભાશયને જંતુ'ન દ્રવથી ઘોતા રહેવું. પછી નતાદિ તૈલ કે ધાતકચાદિ તેલની પિચકારી આપતા રહેવી જોઈએ.

(૪૫) જવરમુરારિ અર્ક

વિધિ—કિવનીન સ'દ (હાવડ'નું) ૨ ઓ'સ, એસિડ સલ્ફ્યુરિક ડિલ્યુટ ૪ ઓ'સ, ટીચર નંકસવોમિકા ૧ા ઓ'સ, ટીચર ડિનિટ્રેલીસ ૪ ઓ'સ, ઓઈલ પીપરમેંટ ૩૦ ટીપાં, મેગનેશિયા કાર્બ ૨ ગ્રામ અને બાબ્બજ ૨૦ ઓ'સ લેવું. પહેલાં કિવનીનને થોડા બાબ્બજ મેળવી એસિડ સાથે મેળવવું. ઓઈલ પીપરમેંટને મેગનેશિયા કાર્બ સાથે મેળવતાં તેમાં બાબ્બજ મેળવી દેવું. પછી બધાને એકઠું કરવું. રંગ નાખવો હોય ૧ ઓ'સમાં ૩૦ ટીપાંના હિસાબે રાસબરી રંગ મેળવવો.

એસિડ સલ્ફ્યુરિક ડિલ્યુટ બનાવવા માટે ૧ ઓ'સ ગંધકના તેજાબને ૯ ઓ'સ પાણી સાથે મેળવવો જોઈએ. પાણી તેજાબ પર ન નાખવું. તેજાબને પાણીમાં નાખવો અને પછી હલાવી રહેવા દેવું. પાણી હંકું પડે એટલે કામમાં લેવું. ૧૦ ઓ'સ પાણીમાં જેટલું ઓછું હોય તેટલું (૩ ગ્રામ) પાણી મેળવી લેવું, એક ઓ'સ માપીને લીધેલા ગંધકના તેજાબને. ૧૨૫ા. ઓ'સ પાણીમાં મેળવવાથી તેજાબ ડિલ્યુટ બની જાય છે.

સૂચના—અર્ક તૈયાર થાય એટલે એટલું પાણી મેળવવું કે જ્યાં એક માત્રામાં ૪ ગ્રેન કિવનીન આવે અને ૧ પૌંડ કિવનીનમાંથી ૨૦ પૌંડ અર્ક બની જાય.

માત્રા—૧ થી ૧ ગ્રામ ૧-૧ ઓ'સ પાણી સાથે દિવસમાં ૩ વાર આપવો. બાળકને ઓછી માત્રા આપવી. પિત્તપ્રધાન પ્રકૃતિવાળાને પહેલાં દૂધ પાક ઉપર અર્ક પાવો; અથવા પિત્તના શમન માટે આ અર્ક કે બીજા કોઈ પણ

કિવનીનવાળી દવા આપતા પહેલાં ૩ કલાક અગાઉ ૨૦ ગ્રેન સોડા બાઇ કાર્બને પાણીમાં મેળવી પાષ્ટ દેવો. સોડા આપવાથી લોહીની પ્રતિક્રિયા ક્ષારીય બની જાય છે; એથી માથામાં ગરમી થતી નથી, અને ઊલટી, ગભરામણું, ઊંઘનો નાશ વગેરે લક્ષણો પણ થતાં નથી.

ઉપયોગ—૮૧૬ વાર્ષ આવનારા તાવ, બંધી જાતના વિપમન્વર—એકાહિક, તૃતીયક અને ચાતુર્થિક એક જ દિવસમાં ચાલ્યા જાય છે. મુદતે આવતા તાવમાં જે દિવસે વારો હોય તે દિવસે દરદીને ખાવાનું કાંઈ પણ ન આપવું. રોગી બહુ નબળો કે બાળક હોય તો થોડું દૂધ પાવું. તાવ આવવાના ૬ કલાક પહેલાં દવાની એક માત્રા આપવી. પછી ૨-૨ કલાકે એ વાર દવા આપવાથી એક જ દિવસમાં તાવ રોકાઈ જાય છે. તાવનો વખત જતો રહ્યો પછી દરદીને જૂખ લાગી હોય તો દૂધ આપવું. બીજે દિવસે ખોરાક આપવો. તે દિવસે રોગીને નહાવા પણ ન દેવો. વારાના દિવસ સિવાય બીજાં દિવસોએ દિવસમાં ૨ વાર દવા આપતાં રહેવું.

આ અર્ક સૌમ્ય વિપમન્વર અને ઘાતક વિપમન્વર બધા પર હિતકર છે. મંતતન્વર, સતતન્વર, એકાહિકન્વર, સૌમ્ય તૃતીયક, મૃદુ તૃતીયક, ગંભીર તૃતીયક અને ચાતુર્થિક આ બધા પર આ અર્ક વપરાય છે. અત્યારસુધીમાં એક લાખથી વધારે દરદીઓ પર આ અર્ક વપરાઈ ચૂક્યો છે. આ બહુ સફળ પ્રયોગ તરીકે સિદ્ધ થયો છે.

કેટલાક દરદીઓને તાવ ૯૯.૫° થી ઓછો થતો નથી. તાવ વધારે વધીને ૧૦૪° સુધી થાય છે. દરદીની રિયતિ બહુ બપોરે મનાય છે. એવા દરદીઓ પર આ અર્ક જાડું જેવું કામ કરે છે. કેટલાક દરદીઓને ચાતુર્થિક ન્વર (ચોથિયો તાવ) મહિનાઓ સુધી છોડતો નથી. એવા અનેક દરદીઓને આ અર્ક આપ્યો છે. જેમનાં શરીર હાડપિંજર જેવા સુકાં અને નિસ્તેજ થઈ ગયાં હતાં, તેવામાંના ઘણાને ૭ દિવસ માત્ર આ અર્ક પાવાથી બધાને ફાયદો થયો છે. કાષ્ટને નુકસાન થયું નથી.

મલેરિયા ઉપરાંત પૂયન્વર (Pyæmia), આમવાતિક ન્વર, પરિવર્તિત ન્વર, રાજ્યક્ષમાનો તાવ, વાતસ્થેભ ન્વર, અપચાથી આવનાર તાવ, સૂતિકા-ન્વર અને આગંતુક ન્વર વગેરે રોગો પર આ અર્ક નિર્ભયતાપૂર્વક આપાય છે.

નોંધ—જે દરદીઓના લોહીની પ્રતિક્રિયા અમ્લ હોય તેવાઓથી કિવનીન સહન થતું નથી. એવાઓને કિવનીન આપવાથી મગજે ગરમી, ઊંઘનો નાશ, લોહીના દબાણમાં વધારો, મૂત્રપિંડોના કામમાં સિયિલતા અને થોડો પેશાબ થવો વગેરે લક્ષણો થાય છે.

માટે એવા દરદીએને કિવનીનવાળી દવા આપવાની ૨૦-૩૦ મિનિટ પહેલાં ૧ માસા સોડા બાષ્પ કાર્યને ૧૦ થી ૨૦ તોલા પાણી મેળવી આપવો. નેષ્ઠએ, અથવા બીજો ઠાઈ દ્વાર આપી લોહીને દારીય બનાવી દેવું નેષ્ઠએ. લોહી દારીય થવાથી કિવનીન આખા પછી પેશાબ સાફ થયા કરે છે, વિપ-વિકારો થતા નથી અને એનો ફાયદો મળી જાય છે.

(૪૬) ચાંદીના કલપ

વિધિ—એક ચિનાઈ માટીના પલાવામાં રૌપ્યક્ષાર (સિલ્વર નાઈટ્રસ) ૧ તોલો અને ગંધકનો તેજા ૧ તોલો નાખી સગડીમાં કાપલાના દેવતા પર મૂકવું. ૧૫-૨૦ મિનિટમાં તેજા બળી જઈ ચાંદીની ભસ્મ થઈ જશે. પછી ૨૦ તોલા આમલસારો ગંધક લઈ ૩ દિવસ ખરલ કરવો. એથે દિવસે શુભાગ્નજની બાટલી લઈ થોડું થોડું શુભાગ્નજ નાખી ખરલ કરતા જવું. ૩-૪ દિવસ ખરલ કરવાથી શુભાગ્નજ સારી રીતે મળી જશે પછી બાટલીમાં ભરી લેવું. ૬૦ તોલા શુભાગ્નજમાંથી જેટલું ઓછું થયું હોય તેટલું શુભાગ્નજ અને ચાંદીની ભસ્મ મેળવી લેવી.

(શ્રી. ડા. રધુરામસિંહજી)

ઉપયોગ—પહેલાં વાળને સાબુથી ધોઈ નાખી ક્ષયથી થોડો કલપ લગાડવો. સુકાઈ જાય એટલે વાળ ધોઈ નાખવા. બીજી ઠાઈ જગ્યાએ કલપ લાગી કાળા રંગ પડે તો તેવું ઠે ધીને હાથ લગાડી સાફ કરી લેવું. પહેલે દિવસ થોડો ઓછો રંગ આવશે. ત્રીજી વખત લગાડવાથી કુદરતી વાળનો રંગ હોય તેવો રંગ આવી જાય છે.

પાક-અવલેહ પ્રકરણ

નાન્યુક પ્રકૃતિવાળા, ખાળક, સ્ત્રી, જૂના રોગવાળા, વૃદ્ધ અથવા કડવા ચૂર્ણ જેઓ ખાંધ ન શકતાં હોય અને ભરમ વગેરે ઔષધિઓ જેઓને આપી શકાય તેમ ન હોય, તેવાઓને પાક, અવલેહ વગેરે ઔષધિઓ વધારે અનુકૂળ રહે છે. પાક વગેરે સ્વાદિષ્ટ હોવાથી સૌ કોઈ પ્રેમથી ખાંધ શકે છે. આ દવાઓ જલદીથી પચી જઈ રસરક્તમાં મળી જઈ રોગને મટાડે છે અને શરીરને મજબૂત બનાવે છે. જેઓને ભરમ એકલી ફાપદો નથી કરતી, તેમને જે પાક કે અવલેહમાં મેળવીને આપવામાં આવે તો જરૂર ગુણ કરે છે.

પાક અને અવલેહ બનાવવાની રીત ‘ઔષાધકૃતિ’ પ્રકરણમાં લખેલી છે. માજૂત એ પૂતાની હકીમોની બનાવટ છે. તે લોકો માજૂતમાં જે મધ મેળવે છે તે પહેલાં ઉકાળી ઉપર આવેલો મેદ કાઢી નાંખે છે. પછી જે ચોખ્ખું મધ રહે તેને ઔષધિઓના ચૂર્ણ સાથે મેળવે છે. પણ આયુર્વેદ મધને વિષ માનેલું છે. એટલે મધને ગરમ કરવું એ આયુર્વેદથી વિરુદ્ધ છે. એટલા માટે જે મધને ગરમ કર્યા વગર જ મેળવવામાં આવે તો તે પ્રયોગ ઓછા ગુણવાળો નથી બનતો.

આ પ્રકરણમાં છેલ્લે શરબતો પણ આપ્યા છે. ઘણી વખત દવાઓ શરબત રૂપે આપવી પડે છે. અથવા બીજી દવાઓ સાથે અનુપાનરૂપે શરબત આપવું પડે છે. શરબત સ્વાદિષ્ટ હોવાથી સૌ કોઈ લઈ શકે છે, અને તેથી સ્વાદની સાથે સાથે દવાનો ફાયદો પણ થાય છે.

પાક મોટે ભાગે દિવસમાં ૧ વાર સવારે જ લેવાય છે. ઘણા પાકોમાં ભરમ મેળવવાનું લખ્યું છે. તે ભરમો જે ન નાખવામાં આવે અથવા થોડી નાખવામાં આવે તો પાક વધારે સૌમ્ય બને છે. એમાં કોઈ દોષ નથી, માત્ર ભરમનો ગુણ નથી મળતો. અવલેહ અને માજૂત દિવસમાં ૨ વાર લેવાય છે. ભરમ નાખેલા પાક, અવલેહ અને માજૂતની માત્રા એકસરખી ન હોવાથી માત્રા દરેકની સાથે લખેલી છે.

(૧) સોભાગ્યસુંઠી પાક

પહેલી વિધિ—૩૨ તોલા સુંઠના ચૂર્ણને ઘીનું મોણુ દઈ ૪ શેર ગાયનું દૂધ નાંખી માવો કરવો. પછી તે માવામાં થોડું થોડું ઘી નાખતા જવું અને હલાવતા જવું. એ રીતે ૧ શેર ઘી નાખવાથી દાણા છૂટા પડી જશે. પછી ૪ શેર સાકરની ચાસણી કરી તેમાં માવો નાખી દેવો. બાદ ધાણા ૩ માસા, વરિયાળા ૧૧ તોલો, વાવડિંગ, સુંઠ, નાગકેસર, મરી, પીપર અને મોય દરેકનું

માટે એવા દરદીએને કિવનીનવાળા દવા આપવાની ૨૦-૩૦ મિનિટ પહેલાં ૧ માસા સોડા બાષ્પ કાર્યને ૧૦ થી ૨૦ તોલા પાણી મેળવી આપવો નેષ્ઠએ, અથવા બીજો કોઈ દારૂ આપી લોહીને દારૂથી બનાવી દેવું નેષ્ઠએ. લોહી દારૂથી થવાથી કિવનીન આપ્યા પછી પેશાબ સાફ થયા કરે છે, વિપ-વિધારે થતા નથી અને એનો ક્ષાયદો મળી જાય છે.

(૪૬) ચાંદીના કલપ

વિધિ—એક ચિનાઈ માટીના પવાલામાં રૌપ્યક્ષાર (સિલ્વર નાઈટ્રેસ) ૧ તોલો અને ગંધકનો તેજા ૧ તોલો નાખી સગડીમાં કોપલાના દેવતા પર મુકવું. ૧૫-૨૦ મિનિટમાં તેજા બળી જઈ ચાંદીની ભસ્મ થઈ જશે. પછી ૨૦ તોલા આમલસારો ગંધક લઈ ૩ દિવસ ખરલ કરવો. એથે દિવસે શુભાગ્નજની બાટલી લઈ થોડું થોડું શુભાગ્નજ નાખી ખરલ કરતા જવું. ૩-૪ દિવસ ખરલ કરવાથી શુભાગ્નજ સારી રીતે મળી જશે. પછી બાટલીમાં ભરી લેવું. ૧૦ તોલા શુભાગ્નજમાંથી જેટલું ઓછું થયું હોય તેટલું શુભાગ્નજ અને ચાંદીની ભસ્મ મેળવી લેવી.

(શ્રી. ડા. રધુરામસિંહજી)

ઉપયોગ—પહેલાં વાળને સાથથી ઘોઈ નાખી ઘસાયી થોડો કક્ષપ લગાડવો. મુકાઈ જાય એટલે વાળ ઘોઈ નાખવા. બીજી કોઈ જગ્યાએ કક્ષપ લાગી કાળા ડાઘા પડે તો તેલ કે ઘીનો હાથ લગાડી સાફ કરી લેવું. પહેલે દિવસ થોડો ઓછો રંગ આવશે. ત્રીજી વખત લગાડવાથી કુદરતી વાળનો રંગ હોય તેવો રંગ આવી જાય છે.

પાક-અવલેહ પ્રકરણ

નાશ્તુક પ્રકૃતિવાળા, બાળક, સ્ત્રી, જૂના રોગવાળા, વૃદ્ધ અથવા કડવા ચૂર્ણ જેઓ ખાઈ ન શકતાં હોય અને ભરમ વગેરે ઔષધિઓ જેઓને આપી શકાય તેમ ન હોય, તેવાઓને પાક, અવલેહ વગેરે ઔષધિઓ વધારે અતુકૂળ રહે છે. પાક વગેરે સ્વાદિષ્ટ હોવાથી સૌ કેઈ પ્રેમથી ખાઈ શકે છે. આ દવાઓ જલદીથી પચી જઈ રસરક્તમાં મળી જઈ રોગોને મટાડે છે અને શરીરને મજબૂત બનાવે છે. જેઓને ભરમ એકલી ક્ષાયદો નથી કરતી, તેમને જો પાક કે અવલેહમાં મેળવીને આપવામાં આવે તો જરૂર ગુણ કરે છે.

પાક અને અવલેહ બનાવવાની રીત ‘ઔષાધકૃતિ’ પ્રકરણમાં લખેલી છે. માજૂન એ યૂનાની હકીમોની બનાવટ છે. તે લોકો માજૂનમાં જે મધ મેળવે છે તે પહેલાં ઉકાળી ઉપર આવેલો મેલ કાઢી નાંખે છે. પછી જે ચોખ્ખું મધ રહે તેને ઔષધિઓના ચૂર્ણ સાથે મેળવે છે. પણ આયુર્વેદે મધને વિષ માનેલું છે. એટલે મધને ગરમ કરવું એ આયુર્વેદથી વિરુદ્ધ છે. એટલા માટે જે મધને ગરમ કર્યા વગર જ મેળવવામાં આવે તો તે પ્રયોગ ઓછા ગુણવાળો નથી બનતો.

આ પ્રકરણમાં છેલ્લે શરબતો પણ આપ્યા છે. ઘણી વખત દવાઓ શરબત રૂપે આપવી પડે છે. અથવા બીજી દવાઓ સાથે અનુપાનરૂપે શરબત આપવું પડે છે. શરબત સ્વાદિષ્ટ હોવાથી સૌ કેઈ લઈ શકે છે, અને તેથી સ્વાદની સાથે સાથે દવાનો ક્ષાયદો પણ થાય છે.

પાક મેટિ બાજે દિવસમાં ૧ વાર સવારે જ લેવાય છે. ઘણા પાકોમાં ભરમ મેળવવાનું લખ્યું છે. તે ભરમો જે ન નાખવામાં આવે અથવા થોડી નાખવામાં આવે તો પાક વધારે સૌમ્ય બને છે. એમાં કેઈ દોષ નથી, માત્ર ભરમનો ગુણ નથી મળતો. અવલેહ અને માજૂન દિવસમાં ૨ વાર લેવાય છે. ભરમ નાખેલા પાક, અવલેહ અને માજૂનની માત્રા એકસરખી ન હોવાથી માત્રા દરેકની સાથે લખેલી છે.

(૧) સૌભાગ્યસુંઠી પાક

પહેલી વિધિ—૩૨ તોલા સુંઠના ચૂર્ણને ઘીનું મોણુ દઈ ૪ શેર ગાયનું દૂધ નાંખી માવો કરવો. પછી તે માવામાં થોડું થોડું ઘી નાખતા જવું અને હલાવતા જવું. એ રીતે ૧ શેર ઘી નાખવાથી દાણા છૂટા પડી જશે. પછી ૪ શેર સાકરની ચાસણી કરી તેમાં માવો નાખી દેવો. બાદ ધાણા ૩ માસા, વરિયાળા ૧૧ તોલા, વાવડિંગ, સુંઠ, નાગકેસર, મરી, પીપર અને મોચ દરેકનું

૪-૪ તોલા ચૂર્ણ અને થોડાં થોડાં બદામ, પિસ્તાં, ચારેણી નાંખી પાક તૈયાર કરવો. (ઘ. વૈ)

નોંધ—મૂળ ગ્રંથકારે આ પાકમાં ધાણા ૩ માસા અને વરિયાળી ૧૧ તોલો લીધેલી છે. તેને બદલે અમે ૪-૪ તોલા મેળવીએ છીએ.

માત્રા—૫ તોલા રોજ સવારે ખવરાવી ઉપર દૂધ પીવરાવવું.

ઉપયોગ—સૌભાગ્યમૂર્તિ પાક વાતનાડીએને પુષ્ટિ આપનાર, અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરનાર, યદુતને શક્તિ આપનાર, જંતુદ્ધન, ધારણુ લાવનાર અને આંતરડાં શુદ્ધ કરનાર છે. સ્ત્રીઓના સુવારોગ, વાતરોગ, તરસ, બેલડી, તાવ, દાદ, શોષ, ખાંસી, બરોળ, કૃમિ, વગેરે રોગો આથી નાશ પામે છે.

સૂચના—જો સુવાવડી સ્ત્રીને બંધનો નાશ, મોં આવવું, છાતીમાં બળતરા, ખાટા એાકાર આવવા કે ગરમગરમ પાતળા ઝાડા થવા વગેરે વિકારો થતા હોય તો આ પાક ન લેવો જોઈએ.

ખીજ વિધિ—૧૯૨ તોલા સૂંકાના ચૂર્ણમાં તેટલું જ ઘી નાંખી સેકવી. પછી તેમાં ૭૬૮ તોલા દૂધ મેળવી ઉકાળવું. અર્ધુ દૂધ બાકી રહે ત્યારે ૧૯૨ તોલા સાકર નાંખી પાક તૈયાર કરવો. ત્યારપછી તેમાં બયફળ, ત્રિફળા, છરું, શાહછરું, ધાણા, વરિયાળી, એલચી, પીપર, નાગરમોચ, વાળો, દ્રાક્ષ, બોંયકોળું, સફેદચંદન અને ખારેક દરેક ૨-૨ તોલા, તાણું નારીયેળનું કોપરુ ૩૨ તોલા, શિકાન્જિત અને લોહબરમ ૮-૮ તોલા, સૂવા ૧૬ તોલા, ચારેણી ૧૬ તોલા અને નસોતર ૩૨ તોલા લઈ બારીક ચૂર્ણ કરી અંદર મેળવવું. પછી પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે કેસર વગેરે સુગંધી ચીજો નાંખવી. ૧૯૨ તોલા સાકર નાંખવાથી પાક તીખો લાગે છે મઠે અમે ૩૮૪ તોલા નાંખી છે. (આ. ભિ.)

શિકાન્જિતને ૪ ગણી સાકર સાથે ખરલ કરી પાક તૈયાર થયા પછી નાખવો. પહેલાં નાંખવાથી પાક ઢીલો થઈ બળ્ય છે અને શિકાન્જિતથી પાક કાળો પડી બળ્ય છે. અથવા જો પાકમાં શિકાન્જિત ન નાંખવો હોય તો પાક ખાતી વખતે ૨-૨ રતી શિકાન્જિત દૂધમાં નાંખી પીવામાં આવે તો પણ તેટલો જ ફાયદો કરે છે.

માત્રા—સવારમો ૨ થી ૪ તોલા ખાઈ ઉપર દૂધ પીવું.

ઉપયોગ—આ પાકના સેવનથી બળ, ક્રાંતિ, સૌભાગ્ય, બુદ્ધિ, સ્મૃતિ, વાણી, સૌંદર્ય અને સુકુમારતા પ્રાપ્ત થઈ યોનિની શિથિલતા દૂર થાય છે. સ્ત્રીઓના સ્તન ઘટ્ટ બને છે અને ૮૦ જાતના વાતરોગ, ૪૦ જાતના પિત્તરોગ, ૨૦ પ્રકારના કફરોગ, ૮ પ્રકારના જ્વર, ૧૮ પ્રકારના મૂત્રરોગ, તેમજ નાક, આંખ, કાન, મોં, માથું આ બધાના રોગો, અસ્તિશ્વળ, યોનિશ્વળ અને ખીજ બધી જાતના રોગો આ પાકથી નાશ પામે છે.

(૨) સૂંઠયાદિ પાક

૮

વિધિ—સૂંઠ, જાદામનો મગજ અને પિરતાં ૫-૫ તોલા, મેથી, ચિમડ, ખસખસ, વરિયાળી, સૂવા, પીપર, ગોખરુ, ઘોળી મૂસળી, કાળી મૂસળી, કૌવચ, મરી, ધાણા, એખરાનાં બી, વાપુંબા અને અસાળિયો દરેક ૧-૧ તોલા, શતાવરી, જયફળ, જવંત્રી, નાગકેસર, તજ, તમાકુપત્ર, પીપળીમૂળ, વાવડિંગ, કુંદ-જન, છૂંક અને હળદર દરેક ૬-૬ માસા, ખપાટનાં બી ૨ તોલા, નારિયેળનું કાપરું ૧૦ તોલા અને ખાવળનો ગુંદર ૨૦ તોલા લેવો. બધાના ચૂર્ણથી દોઢો ઘઉંનો લોટ અને ૨૧-૨૧ ગણા ઘી અને ગોળ લેવાં. ખાવળનો ગુંદર અને બીજી ચીજોને જુદીજુદી ખાંડી ભડો ભૂકો કરવો. ખાવળનો ગુંદર, ચૂર્ણ અને લોટને ઘીમાં જુદાંજુદાં સેકવાં. પછી લોટ સાથે ઔષધિઓના ચૂર્ણ અને ખાવળનો ગુંદર મેળવી દેવો. બાદ તેમાં ગોળ નાંખી પાક સિદ્ધ કરી લેવો.

(વૈ. ચિ. સા.)

ઉપયોગ—આ પાક સુવાવડી સ્ત્રીઓની નખખાઇ દૂર કરે છે અને અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરે છે. નખખા માણસો માટે પૌષ્ટિક તરીકે સારું કામ કરે છે. રોજ સવારે પ્રકૃતિ પ્રમાણે ૧૦ થી ૨૦ તોલા ખાઇ હિપર દૂધ પીવું. પાક પચી જાય પછી જમવું જોઇએ.

(૩) કૌંચ પાક

વિધિ—૧૨૮ તોલા કૌવચ લઘુ ગરમ પાણીમાં ૧૨ કલાક પકાળી રાખવાં. પછી તેને કાઢી લઇ હિપરના ઊંડાં જુદાં કરી નાંખવાં. પછી તેને છાંયે સૂકવી ખાંડી બારીક ચૂર્ણ કરી લેવું. તે ચૂર્ણને ૧૬ ગણા દૂધમાં ઉકાળવું. ત્યારે દૂધનો માવો થઇ જાય ત્યારે ચૂર્ણથી બમણું ઘી નાખી ધીમી આંચ પર પાક કરવો. બાદ ચૂર્ણથી ૪ ગણી સાકર લઈ આસણી કરવી. આસણી તૈયાર થઇ જાય એટલે કૌવચવાળો પાક અંદર નાખવો, અને અગર, જયફળ, જવંત્રી, સૂંઠ, લવંગ, અછલગરો, છૂંક, પીપર, તજ, તમાકુપત્ર, એક્કચી, નાગકેસર, કપૂર, ચણકળાય, સમુદ્રશોષ, બિઝામા, કેસર, દાકચનાં બીની મીઠા, ખોરાસાની અળનો, એખરાનાં બી અને દૂધમાં શુદ્ધ કરેલો વછનાગ દરેક ૨-૨ તોલા, કાળી મૂસળી અને શુદ્ધ અરીસુ ૪-૪ તોલા લઈ બારીક ચૂર્ણ કરી મેળવી દેવું. પછી રસસિંદૂર, નાગબરમ અને જંગમરમ ૨-૨ તોલા અને ૪ તોલા લોહબરમ નાખવી ૬-૬ પડે એટલે ૬૪ તોલા મધ નાખવું. બાદ પોતાની ઇચ્છા મુજબ કેસર, કસ્તૂરી વગેરે સુગંધી ચીજો નાખી પાક તૈયાર કરી કલાઇ કરેલા વાસણમાં ભરી લેવો.

(આ. સિ.)

માત્રા—રોજ સવારમાં ૨ થી ૪ તોલા ખાઈ ઉપર દૂધ પીવું.

ઉપયોગ—ધાતુપુષ્ટિ અને વીર્યવૃદ્ધિ માટે આ પાક બહુ ઉપયોગી છે. આ પાક બહુ કામોત્તેજક છે, અને શ્વાસ, પાંકુરોગ, ક્ષય, ખાંસી, સોજન, મેદ-રોગ અને બધી જાતના વાતરોગોનો નાશ કરે છે. ફીલ્યુવીર્ય, નટવીર્ય અને ખંજવાતથી પીડાતા માણસો માટે આ પાક અમૃત સમાન છે. આ પાકના સેવનથી છુદ્ધિ વધે છે અને શક્તિ વધે છે અને શરીર પુષ્ટ થાય છે.

આ પાકના સેવન વખતે લીલી કે સૂકી દ્રાક્ષ, કેળાં, ચારોળી, સાકર, દૂધ, ઘી અને તેલ પદ્ય છે, અને ખાટી ચીજો અપદ્ય છે.

સૂચના—આ પાકમાં અશીલુનું પ્રમાણ બહુ વધારે છે. અશીલુના વ્યસનીથી એટલું અશીલુ સહન થઈ શકે છે, બીજા માણસોથી નથી થઈ શકતું. માટે ૦૧ થી ૧ તોલો નાખવું. ૪ તોલા અશીલુ નાખવાથી ૪ તોલા પાકમાં ૧ રતી અશીલુ આવે છે. તે ઉપરાંત વજનાગતું પ્રમાણ અશીલુથી અર્ધું લખેલું છે તે પણ વધારે છે. માટે વજનાગ પણ ૦૧ તોલાથી વધારે ન નાખવો જોઈએ.

(૪) શુરકાદિ મોદક

વિધિ—શુરં ૩૨ તોલા, સોઠેલી ભાંગ ૧૬ તોલા, લોહભરમ, જાંગભરમ, અબ્જકભરમ, વરિયાળી, તાલીસપત્ર, જાવંત્રી, જયંકળ, ધાણા, હરડે, બહેડાં, આમળાં, તજ, તમાકુપત્ર, એલચી, નાગકેસર, લવંગ, છડીલો, સફેદ ચંદન, રતાંજળી, જટામાંસી, દ્રાક્ષ, કચૂરો, કુસાવેલો ટંકણખાર, કુંફર, જોડીમધ, વાંસ-કપૂર, અણ્ણકળાખ, વાળો, સુંઠ, મરી, પીપર, ધાવડીનાં ફૂલ, બીલીનો ગર્ભ, ઘોળા સાદકની હાલ, દેવદાર, સૂવા, કપૂર, ગાંગેદન, ઘઉંલા, કહુ, શુરં, મોચરસ અને કમળની નાળ દરેક ૧-૧ તોલો લાવી ભરમો સિવાયની બાકીની ચીજોને ખાંડી બારીક ચૂર્ણ કરવું. પછી તેમાં ૮૦ તોલા સાકર મેળવવી અને ગોળી વાળવા જેવું થાય તેટલું મધ નાખી ૦૧-૦૧ તોલાની ગોળીઓ વાળવી. કેટલાક વેલો આ મોદકમાં ૦૧ શેર ગાણું ઘી નાખી પછી મધ સાથે ગોળીઓ વાળે છે.

(ભે. ૨.)

માત્રા—૧ થી ૨ ગોળી સવારમાં ઠંડા પાણી સાથે અથવા મદા સાથે આપવી.

ઉપયોગ—આ મોદકના સેવનથી બધી જાતની સંગ્રહણી, આમદોષ, પિત્તદોષ, મંદાગ્નિ, રક્તાતિસાર, અતિસાર, વિષમજ્વર, શબ્દ સાથેનો અતિસાર, બચકર અશ્લેષિત, બધી જાતના ઉદરોગ, શળ, અરચિ આ બધા રોગો મટે છે.

(૫) નેત્રશૂલાંતક મોદક

વિધિ—તેલ નીકળે તેવા પાકા નારિયેળનું કોપરું ૨૦ તોલા, ગોળ ૧૦

તોક્ષા અને આનંદભૈરવ રસ ૪ રતી મેળવી ૫ અથવા ૭ ગોળીઓ વાળવી.

(શ્રી વૈદ્ય પરમાનંદજી)

માત્રા—સવારમાં ૧-૧ ગોળી બહરીના દૂધ સાથે.

ઉપયોગ—આ મોદકના સેવનથી ઝીમરવા (અધિમંથ Glaucoma), શિરાગત વાતવિકાર, માથાનો દુખાવો, માથાની શળ વગેરે રોગો મટે છે.

આંખમાં તીવ્ર શળ મારતી હોય તો ૧-૧ તોલો કલોજી જીરું પણ દિવસ-માં ૨ વાર આપતા રહેવું જોઈએ. એનાથી તે માથામાંથી વધારે પરસેવો બહાર કાઢી નાખી આંખોની અંદરના દબાણને ઓછું કરે છે, જેથી આંખની શળ સરળતાથી મટી જાય છે.

(૬) અંધનપ્રાશ અવલેહ

વિધિ—પાટલા, અરણી, સીવણ, ખીલી અને અરણી આ બધાંની છાલ, ગોખરુ, સાલવણ, પિઠવણ, એકી ભોંગરોંગણી, જબી ભોંગરોંગણી, પીપર, કાકડા-શિંગ, દ્રાક્ષ, ગજો, હરડે, ખપાટ, ભોંયઆમળાં, અરડૂસી, દોડી, કચૂરો, નાગર-મોથ, પુષ્કરમૂળ, ઘોળી પીલુડીની વેલ (કાકનાસા), મૂંગપણી, માપપણી, ભોંયકોળું, સાટાડી, કમળકંદ, એલચી, અગર, ચંદન અને અષ્ટવર્ગ* (અથવા અષ્ટવર્ગના પ્રતિનિધિ) આ બધી ઔષધિઓ ૪-૪ તોલા લઈ અધકચરો ભૂકો કરવો. પછી મોટાં તાળાં આમળાં નગ ૫૦૦ (તાળાં આમળાં ૬૧ શેર, સૂકાં હોય તો વજનમાં અર્ધા) ઉપરનું ચૂર્ણ અને ૨૦૪૮ તોલા પાણી એક ઘડામાં નાખી ઉકાળવું. ન્યારે આઠમા ભાગનું પાણી બાકી રહે ત્યારે તેમાંથી આમળાં કાઢી લેવાં. પછી કલાઈ કરેલા એક વાસણ પર ખાદીનો કકડો બાંધી તેના પર આમળાં છીણવાં; એટલે આમળાંના મગજ નીચે પડશે. પછી નીચે વાસણમાં પડેલાં આમળાંના મગજમાં ૨૮ તોલા ઘી (ખીજા મત પ્રમાણે ઘી-તેલ ૧૪-૧૪ તોલા) નાખી ઘીમાં આંચ પર લાલ થાય ત્યાં સુધી સેકવો. આમળાં સેકવાથી ઘી જુડું પડી જાય છે. પછી પેલા કવાયના પાણીને ગાળી ફરી ઉકાળવું. અર્ધાથી વધારે પાણી બળી જાય એટલે ૫ શેર સાકર નાખી પાક કરવો. ન્યારે સહેજ ગાદું થાય ત્યારે આમળાં-

* ઋદ્ધિ, વૃદ્ધિ, મેદા, મહામેદા, જીવક, ઋષભક, કાકોલી, ક્ષીરકાકોલી આ ૮ ઔષધિઓને અષ્ટવર્ગ કહે છે. જે ઔષધિઓ હાલમાં મળે છે તે સંદિગ્ધ મનાય છે. એટલા માટે એના પ્રતિનિધિ દ્રવ્ય લેવાય છે. પ્રતિનિધિ દ્રવ્ય સળંધી પણ વિદ્વાનોમાં મતભેદ છે. ખાસ કરીને ખપાટ, પંજબી સાલમ, શકાકુલ નાની, શકાકુલ મોટી, લાંબી સાલમ, કાળી મૂસળી, ઘોળી મૂસરી અને બેહમન સફેદ એ કમથી પ્રતિનિધિ લેવા, એ અધિક લાભપ્રદ સિદ્ધ થયું છે.

વાળો પાક અંદર નાખી દેવો. પછી તેમાં પીપર ૮ તોલા, વાંસકપૂર ૧૬ તોલા અને નાગકેસર, તજ, તમાક્રપત્ર અને એલચી ૧-૧ તોલો લઈ ખારીક ચૂર્ણ કરી અંદર મેળવી દેવું. અવલેહ હ'ડો પડે એટલે તેમાં ૪૮ તોલા મધ નાખવું. મધને સાકરનું પ્રમાણ વધારે લીધું છે. બાકીનો પાક ગાત્ર પ્રમાણે છે. (શા. સં.)

સૂચના—ક્રવાયનું પાણી વધારે હોય અને સાકર નાખવામાં આવે તો પાક ચીકણો થઈ જાય છે અને દાંતે ચોંટયા કરે છે. કેટલાક ચિકિત્સકો ૧૦ શેર સાકર નાખે છે.

આમળાને ક્ષાર્ધ કરેલી પિત્તળની કઠાઈમાં સેકવાં નોંધએ. લોઢાની કઠાઈ કે તલેધાથી અવલેહનો રંગ કાળો પડી જાય છે.

સેકવા માટે ઘી અને તેલ બંને લેવાથી ધી હ'ડું પડે એટલે મળી જાય છે, પણ તેલ અવલેહની ઉપર તરી આવે છે, એથી ખાનારને ખેચેતી થાય છે.

આમળાં બરોબર પાકાં હોય તો વધારે કાયદો કરે છે. આ રિયતિમાં આમળાં સુકાય પણ છે. જે આમળાં ઝાડ પર કહણુ થઈ જાય તે ન લેવાં નોંધએ. જે આમળાંનો ગર ઝાડ પર જ લાકડા જેવો કહણુ થઈ જાય અને જેમાં રસ ન નીકળે તેવાં આમળાં અવલેહ માટે ઉપયોગી નથી મનાતાં. તાજાં આમળાંને બદલે સૂકાં આમળાં લેવામાં આવે તો રંગ કાળો થઈ જાય છે અને ગુણુ પણ ઓછો કરે છે.

ક્રવાયના બૂકાને અધઃકરો કરી ૧૨ થી ૨૪ કલાક પહેલાંથી પાણીમાં પલાળી રાખવો નોંધએ. બીજી રીતે ક્રવાય કરવાથી સત્ત્વ પૂરેપૂરું નહિ નીકળે.

આ અવલેહમાં મધ મેળવવામાં આવે તે બહુ પાતળું ન હોવું નોંધએ. જો કે આયુર્વેદ મધને ગરમ કરવાનો નિષેધ કરેલો છે, તોપણ સારગ્રાહી દૃષ્ટિએ થૂનાની મત પ્રમાણે મધને શુદ્ધ કરીને લેવામાં આવે તો અવલેહ દૂષિત થવાનો ભય નથી રહેતો. એનાથી બિલકુલ મધ બહુ પાતળું હોય તો અવલેહ બગાડી નાખે છે.

માત્રા—૧ થી ૨૫ તોલા દિવસમાં ૨ વાર, ૧૦ થી ૨૦ તોલા દૂધ સાથે. પેટમાં વાયુ થતો હોય તો અર્ધા કલાક પછી દૂધ પીવું.

ઉપયોગ—આ અવલેહ ઉત્તમ શક્તિ આપનાર છે. તેમજ પાચનમંરથા, શ્વસનમંરથા, હૃદય, મસ્તિષ્ક, રક્તવાહિનીઓ, વાતવાહિનીઓ, મૂત્રમંરથા અને જનનેન્દ્રિય મંરથા વગેરેને શક્તિ આપે છે. આ અવલેહ ઉત્સર્જક ઇન્દ્રિયોને સશક્ત બનાવી જરૂરી શોધન પણ કરે છે. એથી શરીરનો વ્યાપાર સરળતાપૂર્વક ચાલવા માંડે છે. આ અવલેહ ક્ષય, ઉરઃક્ષત, શોષ, હૃદયરોગ, સ્વરભંગ, નબળાઈ, કાસ, શ્વાસ, તરસ, વાતરક્ત, આંખોના રોગ, મૂત્રરોગ, વીર્યના દોષ તથા વાતપિત્ત અને કફના બધા રોગોમાં હિતકર છે. બાળક, સગર્ભા સ્ત્રી, વૃદ્ધ અને ક્ષતકીણુ

બધાને માટે ફાયદાકારક છે અને બળ, વીર્ય, શુદ્ધિ, સ્મૃતિ અને ક્રાંતિને વધારનાર છે. કોઈ પણ રોગથી ઉત્પન્ન થયેલી નબળાઈને દૂર કરી જીવનીય શક્તિને ખૂબ વધારે છે. એટલા માટે આ અવલેહને ‘જીવન’ પણ કહે છે. અવનપ્રાણાવલેહનો મૂળ પાક ‘ચરકમંહિતા’માં છે. એમાં આમળાં ઘી અને તેવમાં સેકવાનું લખ્યું છે. ‘શાંર્ગધરમંહિતા’ના કર્તાએ માત્ર ઘીમાં સેકવાનું લખ્યું છે. બેમાં માત્ર આટલો જ ફેર છે.

આ અવલેહ ઉત્તમ શક્તિ આપનાર, ક્રાંતિ વધારનાર, વાજકર, દીપન-પાચન, પિત્તપ્રકોપનું શમન કરનાર, સારક, પેશાબ લાવનાર, રુચિ ઉત્પન્ન કરનાર અને આમડીના રોગોનો નાશ કરનાર છે. આ અવલેહ મોટી ઉંમરવાળા નીરોગી માણસોને રસાયન ગુણ કરે છે; એટલે કે શરીરનાં બધાં યંત્રોને સુધારી અને દોષોને બાળી ઓછી થયેલી શક્તિને ફરી વધારે છે. માત્રા વધારે આપવામાં આવે તો પિત્તનો સાવ કરાવે છે, સારક અસર કરે છે અને પેટમાં વાયુ ઉત્પન્ન કરે છે.

પિત્તધાતુની વૃદ્ધિ થવાથી ગરમી ઉત્પન્ન થાય છે. પછી તે કફ પાતળો કરવો, નાકમાંથી કફનો સાવ થવો અથવા પ્રમેહ કે પ્વેતપ્રદર થવો કે માસિક-ધર્મ વખતે વધારે રજા સાવ થવો વગેરે વિકારો ઉત્પન્ન કરે છે. આ અવલેહ આ બધા વિકારોનું મૂળ ધાતુવૈયમ દૂર કરી સામ્યતા સ્થાપિત કરે છે.

કાષ્ટમાં દુષ્ટ મળ બેગો થવાથી જીર્ણિજીદી જાતના રોગો થાય છે. લોહી-વિકાર, કુષ્ઠ, આમડી સુષ્કી અને કાળી થઈ જવી, માથાનું દરદ, નાક અને આંખના રોગ, પેટમાં કૃમિ, અરુચિ, મંદાગ્નિ, બહુ તાવ રહેવો, સળખમ, શ્વાસ, પેટમાં વાયુ, પાંડુ, સોજા વગેરે ઘણા રોગોનું મૂળકારણ મળનો અંત્રહ છે. આ જૂના મળના સંગ્રહને દૂર કરવામાં અવન-પ્રાણાવલેહ સારી મદદ કરે છે. બે આંતરડાં બહુ નબળાં થઈ જવાથી અવનપાશથી કબજિયાત થતી હોય તો અવનપાશ કે બીજા સારક વસ્તુ નથી અપાતી. આંતરડાંને મજબૂત બનાવનાર એરેકાચલાંવાળી ઔષધિ કે અન્મો વગેરે વાતહર વસ્તુઓ વાપરવી બેઘએ.

અવનપ્રાણ હ્રદય છે. એટલે હૃદયની માંસપેશીને પુષ્ટ અને સોહીને શુદ્ધ અને સખત બનાવે છે. એથી ઉષ્ણતા, રક્તવિષ કે લોહીની ન્યૂનતાને લીધે વધેલી હૃદયની ગતિ ઓછી થાય છે અને ધમકારા પણ મર્યાદિત થાય છે. બે દરદીને ગરમ ગરમ ચા, ધૂંધપાન વગેરેનું વ્યસન હોય તો છોડાવી દેવું બેઘએ.

સૂર્યના તાપની ગરમી, ગરમ-ગરમ ખાતું, ગરમ ગરમ ચા, તમાકુવિષ (Nicotin) અને ઉપદંશ વગેરે રોગોના જંતુઓના વિષથી મગજમાં ગરમી અને લોહીનું દયાણુ રહેતું હોય કે મગજના હૃદયકેન્દ્ર (Centre of heart)-

નો પ્રદોષ થવાથી હૃદયની ગતિ વધારે રહેતી હોય અને વાનનાડીઓની વિકૃતિ થઈ હોય, એને લીધે જંધનો નાશ, ચક્કર આવવાં, નકામા નકામા વિચાર આવવા, ધનકારા, મંદાગ્નિ અને પાંડુતા વગેરે લક્ષણો થતાં હોય, તો એ બધાં મોતી કે પ્રવાસપિષ્ટિ અને અગ્નીકપિષ્ટિ સાથે અવનપ્રાશ આપવાથી દૂર થાય છે. મૂળકારણરૂપ દોષો દૂર કરવા બેઠએ.

આ અવલેહ સાથે સ્થાનિક વિકૃતિને અનુરૂપ ભરમ કે રસ વગેરે મેળવવામાં આવે તો ફાયદો જલદી અને વધારે થાય છે. યકૃતપિત્તનો આવ ઓછો હોય તો તામ્રભરમ કે રતી અને રસસિંદૂર કે રતી; ફેફસાંની નળજાઈમાં અબ્રકભરમ કે રતી; બરોળ વધી હોય અને લોહી ઓછું હોય, તો તામ્રભરમ કે રતી અને લોહભરમ કે રતી; જીદીજીદી જનનના જંતુઓ પર રસસિંદૂર કે રતી; અસ્થિ-ગરથાની નળજાઈમાં પ્રવાસપિષ્ટિ ૧ રતી અને ગોદંતીભરમ ૧ રતી; ક્ષયમાં શક્તિ ટકાવવા સુવર્ણભરમ ૧૦૦ રતી, અબ્રકભરમ કે રતી, રૂંગભરમ ૧ રતી અને પ્રવાસપિષ્ટિ ૧ રતી; મગજની નળજાઈ પર જૃદ્ધદ્વ્યાહીવટી; વાતમંરથાની નળજાઈ પર નવજીવનરસ; વીર્યની ઉધ્ધુતા પર રૌપ્યભરમ અને પ્રવાસપિષ્ટિ; નાદીમંકોચ અને નાદીઓના ખેંચાણ પર રૌપ્યભરમ, શતાવરી અને ગળો-સત્ત્વ; શુક્રસ્થાનની શિથિલતા પર બંગભરમ; ગર્ભસ્થાન અને બીજનશયની નળજાઈ પર ત્રિબંગભરમ; મૂત્ર, ભગંદર, વિદ્રધિ વગેરે પર બંગભરમ કે રતી અને જલસતભરમ કે રતી; પિત્તજન્ય પ્રમેહ પર જલસતભરમ કે રતી; પરમિયાના લીન વિધ પર રૌપ્યભરમ અને ગોક્તુરાદિ ગૂગળ. આ રીતે યોજના કરવાથી આ અવલેહ ઘણા કષ્ટસાધ્ય જૂના રોગો મટાડી સ્વાસ્થ્ય અને શક્તિ આપે છે.

અકાળે વૃદ્ધાવસ્થા, માનસિક વૃત્તિઓ ધટી જવી અને નપુંસકતા થાય ત્યારે અવનપ્રાશનો પ્રયોગ (કૃષ્ણ) કરાવવો બેઠએ. આ પ્રયોગ એક વર્ષ સુધી ચાલુ રાખવો બેઠએ. રોજ સવારમાં ૧-૧ તોડો અવનપ્રાશ લેવો. એક કલાક પછી દૂધ પીવું. પછી જૂથ લાગે ત્યારે ખાવું. ખોરાક પ્રકૃતિને અનુકૂળ અને યચ્છી જન્ય લેવો લેવો. ફરી રાત્રે અવનપ્રાશ અને સૂવાના અર્ધા કલાક પહેલાં દૂધ પીએ તો બધા વિકારો દૂર થઈ જળ, શુદ્ધિ, ઇન્દ્રિયોની શક્તિ, જઠરાગ્નિ અને આયુષ્યની વૃદ્ધિ થાય છે; ગયેલી જીવાની પાછી મળે છે અને સ્ત્રી-સમાગમમાં ઉત્સાહ આવે છે.

સૂચના—(૧) જે દરદીઓના મૂત્રની પ્રતિક્રિયા અમ્લ હોય, રાત્રે ૨-૪ વાર પેશાબ કરવા બિઠવું પડતું હોય, વારંવાર સ્વપ્નદોષ થતો હોય, પાચનક્રિયા મંદ હોય અને પેટમાં વાયુ ભરાઈ રહેતો હોય એવા દરદીઓને અવનપ્રાશ ન આપવો બેઠએ.

(૨) જે દરદીઓને દસ્ત બહુ પાતળો થતો હોય અને પેશાબ પીળો રહેતો હોય એવા દરદીઓને અવનપ્રાશ ન આપવો જોઈએ.

(૭) ગોમ્બુરાદિ અવલેહ

વિધિ—૫ શેર ગોખર મૂળ સાથે ઉમેડી લાવી અધકચરાં કરી ૨૦ શેર પાણીમાં ઉકાળવાં. એથા બાગનું પાણી બાકી રહે ત્યારે ઉતારી મસળા ગાળા લેવું. ફરી કવાયને ચૂસા પર ઉકાળવો. લગભગ ૧૧ શેર પાણી રહે એટલે ૨૧૧ શેર સાકર નાખી ધીમે તાપે મૂકી અવલેહ તૈયાર કરવો. પછી નીચે ઉતારી સૂંક, મરી, પીપર, નાગકેસર, તજ, જાયફળ, એલચી, સફેદ સાદડની છાશ અને કાકડીનાં ખીની મગજ દરેક ૮-૮ તોલા અને વાંસકપૂર ૩૨ તોલા લઈ ઝીણું ચૂર્ણ કરી મેળવી દેવું.

(આ. લિ.)

માત્રા—૨ થી ૪ તોલા રોજ સવારમાં ચાટી ઉપર દૂધ પીવું.

ઉપયોગ—આ અવલેહના સેવનથી મૂત્રકૃચ્છ્ર, રક્તાગ્રમેહ, પેશાબમાં બળતરા, પેશાબમાં લોહી આવવું, પથરી કે રેતી જવી અને ધાતુના દોષો વગેરે રોગો મટે છે. મૂત્રના રોગોનો નાશ કરવા આ એક ઉત્તમ ઔષધિ છે. જૂના પરમિયામાં પણ સારો લાભ પહોંચાડે છે.

(૮) સિતોપલાદિ અવલેહ

વિધિ—શુદ્ધ દિગ્ગજાક, અબ્જબરમ, શૂંગબરમ, ગળોત્ત્વ અને લવંગ ૧-૧ તોલો અને સિતોપલાદિ ચૂર્ણ ૫ તોલા લઈ ખત્તમાં એકઠું કરવું. પછી તેમાં ૧૦ તોલા મધ નાખી ચાટવા જેવો અવલેહ બનાવવો. (આ. નિ. મા.)

માત્રા—૧-૧ માસો દિવસમાં ૩ વાર ચાટી ઉપર અરડસીનો ઉકાળો પીવો અથવા ૫-૧૦ મિનિટ પછી થેહું બકરીનું દૂધ પીવું.

ઉપયોગ—આ અવલેહના સેવનથી ક્ષય, ખાંસી, ઉરદાત, હૃદયશળ, તાવ, મંદાસિ, નળનાથ વગેરે રોગો મટે છે. કફની ઉપત્તિ થયા પછી ખીણ અવસ્થામાં આ ક્ષાયદાકારક દવા છે. આ દવાથી ક્ષયના જંતુઓની વૃદ્ધિ રોકાય છે. કફ સરળતાથી બહાર નીકળતો રહે છે. તાવનું દમન થાય છે અને શક્તિનું રક્ષણ થાય છે.

(૯) કાસકંડનાવલેહ

વિધિ—૫ શેર બકરીનું મૂત્ર લઈ ધીમા તાપે ઉકાળવું. ન્યારે રાખડી જેવું બહુ થવા આવે ત્યારે નીચે ઉતારી બેડી ભોંવરંગણીનાં ફળ અને બંહેડાંનું ચૂર્ણ ૮-૮ તોલા તથા ૪-૪ તોલા લોહબરમ અને પીપર નાખવી. ઠંડું પડ્યા પછી સમભાગે મધ મેળવવું.

(ખૂ. યો. ન.)

માત્રા—૨ થી ૪ માસા સહેજ ગરમ પાણી સાથે દિવસમાં ૨ વાર આપવો.

ઉપયોગ—આ અવલેહ જેમાં પીળો ગંધાતો કદ વારંવાર નીકળતો હોય, ત્રીજો તાવ, મંદાગ્નિ, બહુ અશક્તિ, છાતીમાં ભારેપણું, નિરત્સાહ અને પાંડુતા વગેરે લક્ષણો થતાં હોય, જેમાં વૈદ્યોએ દરદીને રમ્મ આપી દીધી હોય એવી અસાધ્ય ખાંસી તથા જૂની કફજન્ય ખાંસી, પરદેહ ન પાળવાથી કુપિત થયેલી ખાંસી આ બધાંનો નિવારક નાશ કરે છે, કફને સરળતાથી બહાર કાઢી નાખે છે અને નવો ઉત્પન્ન થતો અટકાવે છે. ક્ષયના દરદી મટે પણ આ પ્રયોગ દિતકારક છે.

(૧૦) વાસાવલેહ

પહેલી વિધિ—પહેલાં ૬૪ તોલા અરડૂસીનો રસ (સ્વરસ ધંત્રથી કાઢેલો) અને ૧૨૮ તોલા સાકર એકત્ર કરી પાક કરવો. પાક થઈ જત્ય જોટલે ૮-૮ તોલા પીપર અને ઘી નાખી ધીમા તાપે ઉકાળવું. જ્યારે ચાટવા જેવું થાય ત્યારે ઉતારી લેવું, અને ઠંડું પડ્યા પછી ૩૨ તોલા મધ મેળવી લેવું.

નોંધ—વૃદ્ધપરંપરા મુજબ આ અવલેહમાં ૪-૪ તોલા દળદર અને બહેડાં મેળવવાનો રિવાજ છે. બહેડાં અને દળદર મેળવવાથી કદ સહેલાઈથી બહાર નીકળી જાય છે.

માત્રા—૬ માસાથી ૧ તોલો દિવસમાં ૨ વાર ચાટી ઉપર ગાય કે બકરીનું દૂધ પાવું.

ઉપયોગ—વાસાવલેહ ક્ષય, ભયંકર ખાંસી, રક્તકાસ શ્વાસ, પડખાં અને હૃદયની શળ, ગળાના રોગ, તૃષા, ઉરઃક્ષત, રક્તપિત્ત અને જ્વર વગેરે મટાડે છે.

બીજી વિધિ—પહેલાં અરડૂસીનાં ૪૦૦ તોલા પાન લઈ આઠગણા પાણીમાં ઉકાળવાં. એથા ભાગનું પાણી બાકી રહેત્યારે ઉતારી ગાળી લેવું. પછી તેમાં ૨૫૬ તોલા હરડેનું ચૂર્ણ અને ૪૦૦ તોલા સાકર નાખી ધીમા અગ્નિ ઉકાળી અવલેહ તૈયાર કરવો. નીચે ઉતારીને તેમાં વાંસકપૂર ૧૬ તોલા, પીપર ૮ તોલા, તજ, તમાકુપત્ર, એલચી અને નાગકેસર ૪-૪ તોલાનું ચૂર્ણ નાખવું અને ઠંડો પડ્યા પછી ૩૨ તોલા મધ મેળવી લેવું. (ચો. ૨.)

માત્રા—૧ થી ૨ તોલા દિવસમાં ૨ વાર ચાટી ઉપર દૂધ પાવું.

ઉપયોગ—આ અવલેહ રક્તપિત્ત, કાસ, શ્વાસ, ક્ષય, ચિદ્રધિ, ઉદરરોગ, ગુદમ, તૃષા, પીનસ, હૃદયરોગ, કબજિયાત વગેરે રોગો મટાડે છે. બાળકોના ઊંટાટિયામાં પણ સારો ફાયદો કરે છે.

(૧૧) અષ્ટાંગાવલેહ

વિધિ—કાયકળ, પુષ્કરમૂળ, કાકડાશિંગ, ધમાસો, શાહજીરું, સૂંદ, મરી અને પીપર સરખે ભાગે લઈ ચૂર્ણ કરવું. પછી તેમાં બધાની બરાબર મધ નાખવું. આ અવલેહને ‘અવલેહિકા’ પણ કહે છે. (વૃન્દ.)

માત્રા—૪ થી ૬ માસા દિવસમાં ૩ વાર ચાટી ઉપર દૂધ પીવું. કફ-વૃદ્ધિ વધારે હોય ત્યારે આદાના રસ સાથે આપવો.

ઉપયોગ—આ અવલેહના સેવનથી કફજ્વરના દરદીની ખાંસી, શ્વાસ, અરુચિ, બેઝતી, હેડગી, કફ અને વાયુ મટે છે તથા સન્નિપાતના દરદીને ગળું રૂંધાવું, કફ અને ખાંસી પણ મટે છે; તેમજ ન્યુમોનિયા વગેરે રોગોમાં આ અવલેહ આપવાથી કફ સહેલાઈથી છૂટે છે.

(૧૨) કુટળવલેહ

પહેલી વિધિ—કડાણસ ૪૦૦ તોલા લઈ અધકચરી ખાંડી ૧૦૨૪ તોલા પાણીમાં નાખી ઉકાળો કરવો. ચોથા ભાગનું પાણી બાકી રહે ત્યારે ઉતારી કપડાથી ગાળી લેવું. પછી તેમાં ૧૨૦ તોલા ગોળ નાખી ઉકાળવું. જાડું થવા આવે એટલે રસવાંતી, મોચરસ, સૂકે, મરી, પીપર, હરડે, બહેડાં, આમળાં, લજમણી, ચિત્રકની છાક, પાક, કાચું ખીસું, ઈંદ્રજવ, વજ, નિલામા, અતિવિપા, વાવડિંગ અને વાળો એ ૧૮ ચીજો ૪-૪ તોલા લઈ ચૂર્ણ કરી અંદર મેળવી દેવું અને ઘી ૧૬ તોલા નાખવું. પાક ઠંડો પડે એટલે ૧૬ તોલા મધ નાખવું. (શા. સં.)

માત્રા—૧ થી ૨ તોલા દિવસમાં ૨ વાર પકરીનું દૂધ, મઠો, દહીં અથવા ઘી મેળવી ચાટવું.

ઉપયોગ—આ અવલેહથી અર્શ, ઝાડા, અરુચિ, સંગ્રહણી, પાંકુરોગ, રક્ત-પિત્ત, કમળો, અમ્લપિત્ત, સોજો, કૃશતા અને મરડો વગેરે મટે છે. બગદરવાળા માટે પણ એ હિતકર છે. તેમજ નળાશ્રિત વાયુ અને ગુદપાકનું એ શમન કરે છે.

બીજી વિધિ—કડાણસને ૧૬ ગણા પાણીમાં ઉકાળી આઠમા ભાગનું પાણી બાકી રહે એટલે માટલી ઉતારી ક્વાથ કપડાથી ગાળી લેવો. પછી પાણીને ફરી કઢાઈમાં નાખી ચૂલા પર મૂકી ગાઢું કરવું, અને તેમાં કડાણસથી ચોથા ભાગનો ગોળ અને આઠમા ભાગનું અતિવિપાનું ચૂર્ણ નાખી અવલેહ જેવું બનાવી લેવું. (અ. દ.)

માત્રા—૦ા-૦ા તોલા દિવસમાં ૩ વાર ચાટવો.

ઉપયોગ—આ અવલેહના સેવનથી બધી જાતના અતિસાર (આમા-તિસાર, ત્રિદોષજન્ય અતિસાર, રક્તાતિસાર, જ્વરાતિસાર), અરુચિ, સંગ્રહણી, મરડો, અમ્લપિત્ત વગેરે રોગો મટી જાય છે.

(૧૩) ગુલાબનો ગુલકંદ

વિધિ—સારાં ગુલાબનાં તાજાં ફૂલ લાવી તેનાં ડીટાં તોડી નાખવાં. પછી પાંખડીઓ છૂટી છૂટી કરી નાખી તેનાથી ૧૬ ગણી દળેલી સાકર લેવી. પછી કલાઈ કે કાચના તમારામાં થોડી પાંખડીઓ અને થોડી સાકર હાથથી મસળાવડ

ખરણીમાં નાખતા જવી. ખરણીમાં પહેલાં થોડી સાકર પાચરવી. તેની ઉપર સાકર મેળવેલી પાંખડીઓનો ચર કરવો. પછી ઉપર એકલી સાકર, તેની પર સાકર અને અને પાંખડીઓનું મિશ્રણ પાચરવું. આ રીતે ચર ગોઠવી-બધાની ઉપર એકલી સાકરનો ચર કરવો. પછી ખરણીનું મોં બંધ કરી કપડમટી કરી દેવું. ૧ મહિના પછી ચુલકંદ તૈયાર થાય છે.

સૂચના—પાંખડીઓની અંદર રહેલું કેસર સાથે ન આવે તેનું ધ્યાન રાખવું, નહીંતર ચુલકંદ તૂટે કે સહેજ કડવો થઈ જશે.

માત્રા—જર હોય ત્યારે ૧ થી ૨ા તોલા લેવો.

ઉપયોગ—ચુલકંદ દાહ, પિત્તદોષ અને કળાનિયાત, મટાડે છે અને મગજને શાંતિ આપે છે. સ્ત્રીઓની ગર્ભાશયની ગરમી દૂર કરી અત્યાર્તવ મટાડે છે.

(૧૪) કુઆંડાવલેહ

પહેલી વિધિ—કોળાનો સ્વરસ ૪૦૦ તોલા, ગાયનું દૂધ ૪૦૦ તોલા અને આમળાનું ચૂર્ણ ૩૨ તોલા, બધાંને એકત્ર કરી ધીમા તાપ પર ધીરે ધીરે ઉકાળવું. ત્યારે લયકા જેવું થવા આવે ત્યારે ૩૨૦ તોલા બૂરું નાખી અવલેહ બનાવી લેવો. (આ. ભિ.)

માત્રા—૨-૨ તોલા દિવસમાં ૨ વાર દૂધ સાથે આપવો.

ઉપયોગ—આ અવલેહથી રક્તપિત્ત, અમ્લપિત્ત, દાહ, તૃષ્ણા અને કમળો નાશ પામે છે, મગજ શાંત પડે છે, અને આમાશયની ઉગ્રતા ઓછી થઈ અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે.

બીજી વિધિ—પાકા કોળાને ખમણીને ખૂબ સારી રીતે નિચોવી પાણી કાઢી લેવું. પછી નિચોવેલા કોળાને સૂકવી તાંબાના વાસણમાં ઘી નાખી સેકી લાલ બનાવી લેવું અને કોળાના સૂકા ચૂર્ણ જેટલી જ બદામ લઈ પાણીમાં પલાળી ઉપરનાં પાતળાં છોતરાં કાઢી વાટીને ઘીમાં સેકી લેવી. પછી કોળાના જેટલા માવાને ઘીમાં જુદો સેકી લેવો. બાદ બચકળ, લવંગ, બવંત્રી, કાગદી એલચીના દાણા, ત્રાંસકપૂર, તજ, તમાલપત્ર, નાગકેસર અને કમરકાકડીની મીઠા (અંદરથી લીલી સળી કાઢી નાખેલી) ૧ શેર કોળામાં ૨-૨ તોલા પ્રમાણે લઈ બારીક ચૂર્ણ કરી કોળું, બદામ, માવો અને ચૂર્ણને મેળવી દેવું. આ બધાંથી ખમણી સાકરની ચાસણી કરી ૧ તોલા કેસર અને બધા ચૂર્ણને મેળવી અવલેહ બનાવી લેવો. (આ. ભિ.)

માત્રા—૧ થી ૨ તોલા દિવસમાં ૨ વાર ગાયના દૂધ સાથે લેવો.

ઉપયોગ—આ અવલેહથી અમ્લપિત્ત, દાહ, તૃષ્ણા બ્રમ, શોષ, ધાતુક્ષય

અને કમળો વગેરે રોગો નાશ પામે છે, અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે અને શરીર પુષ્ટ બને છે.

(૧૫) મધુકાઘવલેહ

પહેલી વિધિ—જેડીમધ, રતાંજળી, પીપળાની લાખ, લાક્ષ કમળનાં ફૂલ, કુશનાં મૂળ, વીરણવાળાનાં મૂળ, ખપાટનાં મૂળ, અરડૂસીનાં મૂળ, બેરના કળિયાની મીંજ, મોચ, મોચરસ, ખીલીનો ગર્ભ, દારુહળદર, ધાવડીનાં ફૂલ, અશોકની છાસ, દ્રાક્ષ, જામ્બૂદની કળી, કમળનાં પાન, આંખાની કૂંપળ, જાંબુની કૂંપળ, શનાવરી, ભોંયકોળું, રૌપ્યભસ્મ, લોહભસ્મ અને અગ્રકભસ્મ એ ૨૬ ચીજો ૨-૨ તોલા લેવી. સાકર ૧૦૪ તોલા, શતાવરીનો રસ ૬૪ તોલા અને મધ ૮ તોલા લેવું. પહેલાં જેડીમધથી ભોંયકોળા સુધીની ચીજોને જુદીજુદી ખાંડી કેપડાથી ચાળી લેવી. ત્રણે ભસ્મને ખરણ કરી મેળવી દેવી. પછી ઉપરનું ચૂર્ણ તેમાં નાખી એક કલાક ખરણ કરવું. બાદ એક કલાકમાં શતાવરીનો સ્વરસ નાખી ઉકાળવો અને તેમાં સાકર નાખી ચાસણી તૈયાર કરવી. ચાસણી થઈ જાય એટલે ઉતારી પહેલાં ચૂર્ણ અને ભસ્મ મેળવી દેવી અને મધ નાખી કાચના વાસણમાં ભરી દેવું. (આયુર્વેદસંગ્રહ)

માત્રા—૧૦-૧૦ તોલા દિવસમાં ૨ વાર ચટાડી ઉપર અશોકારિષ્ટ પાવો.

ઉપયોગ—આ અવલેહ બધી જાતના બર્ષકર પ્રદર, કુખાવાવાળી કેડની થળ, બર્ષકર યોનિથળ, બસ્તિથળ વગેરે રોગો મટાડે છે. સ્ત્રીઓ માટે આ અવલેહ અમૃત જેવો હિતકર છે. આ અવલેહના સેવનથી જૂનું રક્તાતિસાર, રક્તાર્શ, બધી જાતના મૂત્રરોગ, દાહ, બિઘટી, ચક્રર વગેરે મટી જાય છે.

બીજી વિધિ—જેડીમધ, પીપર, દ્રાક્ષ, લાખ, કાકડાશિંગ, અને શતાવરી ૧-૧ તોલા અને વાંસકપૂર ૨ તોલા તથા સાકર ૩૨ તોલા મેળવી બીજું ચૂર્ણ કરવું. પછી તેમાં ૧૬ તોલા ઘી નાખવું, અને છેવટે ચાટવા જેવું થાય તેટલું ગધ મેળવી લેવું. (૫૮૬)

માત્રા—૧-૧ તોલા દિવસમાં ૩ વાર ચાટવો.

ઉપયોગ—આ અવલેહ હિરક્ષત, કાસ, દાહ અને રક્તપિત્તનું શમન કરે છે. આ અવલેહ બર્ષક રક્તપિત્ત, હિરક્ષત, તથા ક્ષયની બીજી અને ત્રીજી અવસ્થામાં અપાય છે. રક્તસ્રાવને બંધ કરાવે છે; કફને બહાર કાઢે છે; બેચેની ઓછી કરાવે છે; અને મગજને શાંત રાખે છે.

(૧૬) દ્રાક્ષાવલેહ

વિધિ—૧ શેર દ્રાક્ષને પાણીમાં ૧ કલાક પલાળીને મસળી લેવી. પછી

દૂધ સાથે ચટણીની માફક વાટી કઠક તૈયાર કરવો. બાદ તેને ધીમા તાપ ઉપર ૨૦ તોલા ગાયના ઘીમાં સેકા લેવી, અને ૨ શેર સાકરની ચાસણી કરી દ્રાક્ષ મેળવી દેવી. તેમાં જલપક્વ, જલવંત્રી, એલચી, વાંસકપૂર, લવંગ, તજ, તમાકપત્ર, નાગકેસર અને છોડા અને લીલી જીભ કાઢી નાખેલી કમળકાકડી એનું ૧૧-૧૧ તોલાનું ઝીણું ચૂર્ણ અને કેસર ૩ માસા નાંખવું. (વૈ. સા. સં.)

માત્રા—૧ થી ૨ તોલા દિવસમાં ૨ વાર દૂધ સાથે આપવો.

ઉપયોગ—આ અવલેહથી અમ્લપિત્ત, રક્તપિત્ત, દાહ, પાંડુરોગ, કમળો, ક્ષય, બ્રમ, શોથ, માથાનું દરદ, કળિજિવાન, ઝાડા, અરચિ, મંદાગ્નિ, રક્તાર્શમાં જળતરા વગેરે રોગો મટે છે.

(૧૭) આર્દ્રકાવલેહ

વિધિ—ઝીણા કાતરી લીધેલા આદાના કકડા શેર ૧, જૂનો ગોળ શેર ૧ અને ઘી ૪૦ તોલા લેવું. પડેલાં આદાના કકડાને ઘીમાં લાલ થાય ત્યાં મુઘી સેકા લેવા. પછી ગોળમાં થોડું પાણી નાખી ખદખદાવવું. બાદ તેમાં આદાના કકડા નાખી દેવા અને તજ, તમાકપત્ર, એલચી, નાગકેસર, મૂંઠ, મરી, પીપર, હરડે, બહેડાં, આમળાં, લવિંગ, બહેડાં, અરડૂસીનાં પાન, ભારંગમળ, કરિયાતું, પુષ્કરમળ, દેવદાર, આસન, જલવંત્રી, જલપક્વ, અગર, કાયો અને દ્રાક્ષ એ ૨૩ મીઠો ૧-૧ તોલો અને લોહભસ્મ ૨ તોલા મેળવી અવલેહ સિદ્ધ કરી લેવો.

(આ. લિ.)

આ પ્રયોગપાકાવલી (ઉપાખ્યાય માધવ)ની છે. મૂળ મંથમાં આદુના રસ ૬૪ તોલામાં ૧૬ તોલા ઘી, ૨૩ ઔષધિઓ ૪-૪ તોલા અને લોહભસ્મ ૮ તોલા લખી છે. ‘આર્ધનિપક્વ’ના કર્તાએ સમય અનુસાર પ્રકેયનું પ્રમાણ આપ્યું હતું છે અને ઘી વધાર્યું છે.

માત્રા—૧-૧ તોલો દિવસમાં ૨ વાર આપવો.

ઉપયોગ—આ અવલેહ કફયુક્ત ખારસી, શ્વાસ, ધાતુક્ષય, શોથ, કફપ્રકોપ, મંદાગ્નિ, ઉદરોગ, આમવૃદ્ધિ, હૃદયરોગ, રક્તદોષ અને ૧૧ પ્રકારના ક્ષયનો નાશ કરી અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરે છે; અને કાંતિ, જળ અને વીર્યની વૃદ્ધિ કરી શરીરને પુષ્ટ બનાવે છે.

(૧૮) એરંડપાક

વિધિ—અંદરની જીભ કાઢી નાખેલ એરંડાની મીઠ ૧ શેર વાટી, ૪ શેર ગાયના દૂધમાં નાખી, માવો તૈયાર કરવો. પછી તેમાં ૪૦ તોલા ઘી નાખી સેકા લેવો. બાદ ૨૧ શેર સાકરની ચાસણી કરી તેમાં તે માવો મેળવી દેવો અને મૂંઠ, મરી, પીપર, તજ, તમાકપત્ર, એલચી, નાગકેસર, પીપળીમૂળ, ચિત્રક-

મૂળ, ચવક, ગળોનું સરવ, કચૂરો, અબ્જો, અબ્જોદ, હળદર, દારુહળદર, આસન, ખપાટનાં બી, કાળીપાટ, શેરણી, વાવડિંગ, ગોખરુ, કડાઢાલ, દેવદાર, વરધારો અને ભોંયકોળું એ બધાં ૧-૧ તોલો લઈ વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી મેળવીને પાક બનાવી લેવો; અથવા લાકુ વાળી લેવા. (આ. લિ.)

માત્રા—૪ થી ૮ તોલા સવારમાં ખાઈને ઉપર દૂધ પીવું.

ઉપયોગ—આ પાકથી વાતબ્યાધિ, શળ, શોથ, અંડવૃદ્ધિ, ઉદરરોગ, કબ્જિયાન, આક્રોશ, ગુદમ, આમવાત, કટિગ્રહ, હેડકી, શ્વાસ, કાસ, પક્ષાઘાત, પંચુલા, અર્ધિત વગેરે વાતરોગ, પથરી અને અર્શ વગેરે રોગો મટી જઈ બળ, વીર્ય અને ક્રાંતિ વધે છે અને અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે.

(૧૯) બદામપાક

પહેલી વિધિ—બદામનો મગજ ૪૦ તોલા, માવો ૨૦ તોલા, બેદાણા ૪૦ તોલા, લવંગ, જયફળ, જવત્રી, ઠેસર અને વાંસકપૂર ૦૧-૦૧ તોલો, કમળ-કાકડી, તજ, તમાકુપત્ર, એલચી અને નાગઠેસર ૧-૧ તોલો, અબ્રકબરમ, જંગ-બરમ અને સુવર્ણમાસિક બરમ ૦૧-૦૧ તોલો અને પ્રવાણપિષ્ટિ ૩ માસા લેવી. પહેલાં બદામના કદકને ૩૦ તોલા ઘીમાં સેકી લેવો. પછી માવો ૧૦ તોલા ઘીમાં સેકી મેળવી દેવો. બાદ ૨૦ શેર સાકર ચાસણી કરી તેમાં ઠેસર અને પાક નાખી દેવો. પછી કાષ્ઠાદિક વનસ્પતિઓનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ અને બરમો મેળવી દર્ઢ ૪-૪ તોલાના લાકુ વાળવા. (ધૈ. સા. સ')

માત્રા અને ઉપયોગ—બીજી વિધિ સાથે લખ્યા છે.

બીજી વિધિ—૧ શેર બદામની ઓળને પલાળી ઉપરથી છોતરાં કાઢી નાખી કદક કરવો. પછી તેને ચાર ગણા ગાયના દૂધમાં નાખી માવો કરવો. આ માવાને ૧ શેર ઘી સાથે સેકવો અને પછી ૪ શેર સાકરની ચાસણી કરી ૧ તોલો ઠેસર અને માવો મેળવી દેવો. બાદ જયફળ, જવત્રી, સૂંઠ, મરી, પીપર, લવંગ, તજ, તમાકુપત્ર, એલચી અને ભોંયકોળું આ દરેક ૧-૧ તોલો લઈ ખાંડી કપડાણ ચૂર્ણ કરી અંદર નાખવું. તેમજ રસસિંદૂર, અબ્રકબરમ, લોહબરમ અને જંગબરમ ૧-૧ તોલો નાખવી.

માત્રા—૨ થી ૪ તોલા ચાટી ઉપર ગાયનું દૂધ પીવું.

ઉપયોગ—બદામપાક મગજ અને હૃદય માટે લાભદાયક છે. માનસિક શ્રમ અને ઘડપણની અશક્તિ, વાતવૃદ્ધિ અને શુક્રક્ષયને મટાડી અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરે છે, તથા બળ, વીર્ય, સ્મૃતિ, આયુષ્ય અને ક્રાંતિ વધારે છે.

(૨૦) સાલમપાક

વિધિ—પંજાબી સાલમ ૪૦ તોલા, પિસ્તાં ૨૦ તોલા, બદામ ૨૦

દૂધ સાથે ચટાણીની માફક વાટી દહક તૈયાર કરવે. બાદ તેને ધીમા તાપ ઉપર ૨૦ તોલા ગાયના ઘીમાં સેકી લેવી, અને ૨ શેર સાકરની ચાસણી કરી દ્રાક્ષ મેળવી દેવી. તેમાં જળપ્રજ્જ, જળવંત્રી, એલચી, વાંસકપૂર, લવંગ, તજ, તમાકપત્ર, નાગકેસર અને છોડા અને લીલી જીભ કાઢી નાખેલી કમળકાંઠી એનું ૧-૧ તોલાનું ત્રીણું ચૂર્ણ અને કેસર ૩ માસા નાખવું. (વૈ. સા. સં.)

માત્રા—૧ થી ૨ તોલા દિવસમાં ૨ વાર દૂધ સાથે આપવે.

ઉપયોગ—આ અવલેહથી અશ્લેષિત, રક્તપિત્ત, દાહ, પાંડુરોગ, કમળો, ક્ષય, બ્રમ, શેય, માયાનું દરદ, કળાજિવાન, જાડા, અરુચિ, મંદાસિ, રક્તાશમાં બળતરા વગેરે રોગો મટે છે.

(૧૭) આર્દ્રકાવલેહ

વિધિ—ઝીણા કાતરી લીધેલા આદાના કકડા શેર ૧, જૂનો ગોળ શેર ૧ અને ઘી ૪૦ તોલા લેવું. પહેલાં આદાના કકડાને ઘીમાં લાલ થાય ત્યાં સુધી સેકી લેવા. પછી ગોળમાં થોડું પાણી નાખી ખદખદાવવું. બાદ તેમાં આદાના કકડા નાખી દેવા અને તજ, તમાકપત્ર, એલચી, નાગકેસર, સુંઠ, મરી, પીપર, હરડે, બહેડાં, આમળાં, લવિંગ, બહેડાં, અરુચીનાં પાન, બારંગમળ, કરિયાનું, પુષ્કરમળ, દેવદાર, આસન, જળવંત્રી, જળપ્રજ્જ, અગર, કાયો અને દ્રાક્ષ એ ૨૩ મીને ૧-૧ તોલા અને લોહભરમ ૨ તોલા મેળવી અવલેહ સિદ્ધ કરી લેવા.

(આ. ભિ.)

આ પ્રયોગપાકાવલી (ઉપાધ્યાય માધવ)ની છે. મૂળ ગ્રંથમાં આદુના રસ ૬૪ તોલામાં ૧૬ તોલા ઘી, ૨૩ ઔષધિઓ ૪-૪ તોલા અને લોહભરમ ૮ તોલા લખી છે. ‘આર્ષબિપ્ફ’ના કર્તાએ સમય અનુસાર પ્રયોગનું પ્રમાણ આપું હતું છે અને ઘી વધાર્યું છે.

માત્રા—૧-૧ તોલા દિવસમાં ૨ વાર આપવે.

ઉપયોગ—આ અવલેહ કફયુક્ત ખાંસી, શ્વાસ, ધાતુક્ષય, શેય, કફપ્રકોપ, મંદાસિ, ઉદરરોગ, આમૃદ્ધિ, હૃદયરોગ, રક્તદોષ અને ૧૧ પ્રકારના ક્ષયનો નાશ કરી અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરે છે; અને કાંતિ, બળ અને વીર્યની વૃદ્ધિ કરી શરીરને પુષ્ટ બનાવે છે.

(૧૮) એરંડપાક

વિધિ—અંદરની જીભ કાઢી નાખેલ એરંડાની મીઠા ૧ શેર વાટી, ૪ શેર ગાયના દૂધમાં નાખી, માવે તૈયાર કરવે. પછી તેમાં ૪૦ તોલા ઘી નાખી સેકી લેવે. બાદ ૨૧ શેર સાકરની ચાસણી કરી તેમાં તે માવે મેળવી દેવા અને સુંઠ, મરી, પીપર, તજ, તમાકપત્ર, એલચી, નાગકેસર, પીપળામૂળ, ચિત્રક-

મૂળ, ચંચક, ગળોનું સત્ત્વ, કચૂરો, અન્નમો, અન્નમોદ, હળદર, દારુહળદર, આસન, ખપાટનાં ખી, કાળીપાટ, શેરણી, વાતડિંગ, ગોખરુ, કડાછાલ, દેવદાર, વરધારો અને ભોંયકોણું એ બધાં ૧-૧ તોલો લઈ વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી મેળવીને પાક બનાવી લેવો; અથવા લાડુ વાળી લેવા. (આ. લિ.)

માત્રા—૪ થી ૮ તોલા સવારમાં ખાંધને ઉપર દૂધ પીવું.

ઉપયોગ—આ પાકથી વાતવ્યાધિ, થળ, શોથ, અંડવૃદ્ધિ, ઉદરરોગ, કબ્જિયાત, આંદરો, ગુદમ, આમવાત, કટિગ્રહ, હેડકી, શ્વાસ, કાસ, પક્ષાઘાત, પંગુતા, અદિત વગેરે વાતરોગ, પથરી અને અર્શ વગેરે રોગો મટી નહ બળ, વીર્ય અને ક્રાંતિ વધે છે અને અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે.

(૧૯) બદામપાક

પહેલી વિધિ—બદામનો મગજ ૪૦ તોલા, માવો ૨૦ તોલા, બેદાણા ૪૦ તોલા, લવંગ, જમ્બૂળ, જવંત્રી, કેસર અને વાંસકપૂર ૦૧-૦૧ તોલો, કમળ-કાકડી, તજ, તમાકુપત્ર, એલચી અને નાગકેસર ૧-૧ તોલો, અબ્રકબરમ, બંગ-બરમ અને સુવર્ણભાક્ષિક ભરમ ૦૧-૦૧ તોલો અને પ્રવાણપિષ્ટિ ૩ માસા લેવી. પહેલાં બદામના કદકને ૩૦ તોલા ઘીમાં સેકી લેવો. પછી માવો ૧૦ તોલા ઘીમાં સેકી મેળવી દેવો. બાદ ૨૦ શેર સાકર ચાસણી કરી તેમાં કેસર અને પાક નાખી દેવો. પછી કાષ્ઠાદિક વનસ્પતિઓનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ અને ભરમો મેળવી દઈ ૪-૪ તોલાના લાડુ વાળવા. (વૈ. સા. સ.)

માત્રા અને ઉપયોગ—બીજી વિધિ સાથે લખ્યા છે.

બીજી વિધિ—૧ શેર બદામની મીંજને પક્ષાળી ઉપરથી છોતરાં કાઢી નાખી કદક કરવો. પછી તેને ચાર ગણા ગાયના દૂધમાં નાખી માવો કરવો. આ માવાને ૧ શેર ઘી સાથે સેકવો અને પછી ૪ શેર સાકરની ચાસણી કરી ૧ તોલો કેસર અને માવો મેળવી દેવો. બાદ જમ્બૂળ, જવંત્રી, સૂંઠ, મરી, પીપર, લવંગ, તજ, તમાકુપત્ર, એલચી અને ભોંયકોણું આ દરેક ૧-૧ તોલો લઈ ખાંડી કપડછાણ ચૂર્ણ કરી અંદર નાખવું. તેમજ રસસિંદૂર, અબ્રકબરમ, લોહભરમ અને બંગભરમ ૧-૧ તોલો નાખવી.

માત્રા—૨ થી ૪ તોલા ચાટી ઉપર ગાયનું દૂધ પીવું.

ઉપયોગ—બદામપાક મગજ અને હૃદય માટે લાભદાયક છે. માનસિક શ્રમ અને ઘડપણની અશક્તિ, વાતવૃદ્ધિ અને શુક્રક્ષયને મટાડી અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરે છે, તથા બળ, વીર્ય, સ્મૃતિ, આયુષ્ય અને ક્રાંતિ વધારે છે.

(૨૦) સાલમપાક

વિધિ—પંજાબી સાલમ ૪૦ તોલા, પિસ્તા ૨૦ તોલા, બદામ ૨૦

દૂધ સાથે ચટણીની માફક વાટી દઈ તૈયાર કરવો. બાદ તેને ધીમા તાપ ઉપર ૨૦ તોલા ગાયના ઘીમાં સેકી લેવી, અને ૨ શેર સાકરની ચાસણી કરી દ્રાક્ષ મેળવી દેવી. તેમાં જળદળ, જળવંત્રી, એલચી, વાંસકપૂર, લવંગ, તજ, તમાકપત્ર, નાગકેસર અને છાંડા અને લીલી છાંડા કાઢી નાખેલી દમગદાકડી એનું ૧-૧ તોલાનું ઝીણું ચૂર્ણ અને કેસર ૩ માસા નાંખવું. (વૈ. સા. ૨૦.)

માત્રા—૧ થી ૨ તોલા દિવસમાં ૨ વાર દૂધ સાથે આપવો.

ઉપયોગ—આ અવલેહથી અમ્લપિત્ત, રક્તપિત્ત, દાહ, પાંડુરોગ, કમળો, ક્ષય, ભ્રમ, શોથ, માધાનું દરદ, કળાન્તિપાન, ઝાડા, અરચિ, મંદાસિ, રક્તાશ્માં બળતરા વગેરે રોગો મટે છે.

(૧૭) આર્દ્રકાવલેહ

વિધિ—ઝીણા કાતરી લીધેલા આદના કકડા શેર ૧, જૂનો ગોળ શેર ૧ અને ઘી ૪૦ તોલા લેવું. પહેલાં આદના કકડાને ઘીમાં લાક શાય ત્યાં મુઘી સેકી લેવા. પછી ગોળમાં થોડું પાણી નાખી ખદખદાવવું. બાદ તેમાં આદના કકડા નાખી દેવા અને તજ, તમાકપત્ર, એલચી, નાગકેસર, મુંદ, મરી, પીપર, હરડે, બહેડાં, આમળાં, લવિંગ, બહેડાં, અરડૂરીનાં પાન, ભારંગમળ, કરિયાતું, પુષ્કરમળ, દેવદાર, આસન, જળવંત્રી, જળદળ, અગર, કાયો અને દ્રાક્ષ એ ૨૩ ચીજો ૧-૧ તોલા અને લોહભરમ ૨ તોલા મેળવી અવલેહ સિદ્ધ કરી લેવા.

(આ. લિ.)

આ પ્રયોગપાઠાવલી (ઉપાધ્યાય માધવ)ની છે. મૂળ મંથમાં આદના રસ ૬૪ તોલામાં ૧૬ તોલા ઘી, ૨૩ ઔષધિઓ ૪-૪ તોલા અને લોહભરમ ૮ તોલા લખી છે. 'આર્યભિપદ્'ના કર્તાએ સમય અનુસાર પ્રયોગનું પ્રમાણ આપ્યું કર્યું છે અને ઘી વધાર્યું છે.

માત્રા—૧-૧ તોલા દિવસમાં ૨ વાર આપવો.

ઉપયોગ—આ અવલેહ કફયુક્ત ખાંભી, શ્વાસ, ધાતુક્ષય, શોષ, કફપ્રકોપ, મંદાસિ, ઉદરોગ, આમવૃદ્ધિ, હૃદયરોગ, રક્તદોષ અને ૧૧ પ્રકારના ક્ષયોના નાશ કરી અસિ પ્રદીપ્ત કરે છે; અને કાંતિ, બળ અને વીર્યની વૃદ્ધિ કરી શરીરને પુષ્ટ બનાવે છે.

(૧૮) એરંડપાક

વિધિ—અંદરની છાંડા કાઢી નાખેલ એરંડાની મીઠા ૧ શેર વાટી, ૪ શેર ગાયના દૂધમાં નાખી, માવો તૈયાર કરવો. પછી તેમાં ૪૦ તોલા ઘી નાખી સેકી લેવો. બાદ ૨૧ શેર સાકરની ચાસણી કરી તેમાં તે માવો મેળવી દેવો અને મુંદ, મરી, પીપર, તજ, તમાકપત્ર, એલચી, નાગકેસર, પીપળામળ, ચિત્રક-

મૂળ, ચવક, ગજોનું સત્ત્વ, કચૂરો, અન્ત્રો, અન્ત્રોદ, હળદર, દારુહળદર, આસન, ખપાટનાં ખી, કાળીપાટ, શેરણી, વાવડિંગ, ગોખરુ, કડાછાક, દેવદાર, વરધારો અને ભોંયકોળું એ બધાં ૧-૧ તોલો લઈ વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી મેળવીને પાક બનાવી લેવો; અથવા લાડુ વાળી લેવા. (આ. લિ.)

માત્રા—૪ થી ૮ તોલા સત્તારમાં ખાઈને ઉપર દૂધ પીવું.

ઉપયોગ—આ પાકથી વાતવ્યાધિ, શ્વળ, શોથ, અંડવૃદ્ધિ, ઉદરરોગ, કબજિયાત, આક્રો, ગુસ્ત્ર, આગવાત, કટિગ્રહ, હેડી, શ્વાસ, કાસ, પક્ષાઘાત, પંચુતા, અર્ધિત વગેરે વાતરોગ, પથરી અને અર્શ વગેરે રોગો મટી નહ બળ, વીર્ય અને ક્રાંતિ વધે છે અને અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે.

(૧૯) બદામપાક

પહેલી વિધિ—બદામનો મગજ ૪૦ તોલા, માવો ૨૦ તોલા, બેદાણા ૪૦ તોલા, લવંગ, જાયફળ, જવંત્રી, કેસર અને વાંસકપૂર ૦૧-૦૧ તોલો, કમળ-કાકડી, તજ, તમાકપત્ર, એલચી અને નાગકેસર ૧-૧ તોલો, અન્નકબરમ, બંગ-બરમ અને મુવર્ણમાક્ષિક ભરમ ૦૧-૦૧ તોલો અને પ્રવાલપિષ્ટિ ૩ માસા લેવી. પહેલાં બદામના કલ્કને ૩૦ તોલા ઘીમાં સેકી લેવો. પછી માવો ૧૦ તોલા ઘીમાં સેકી મેળવી દેવો. બાદ ૨૦ શેર સાકર આસણી કરી તેમાં કેસર અને પાક નાખી દેવો. પછી કાષ્ઠાદિક વનસ્પતિઓનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ અને ભરમો મેળવી છ ૪-૪ તોલાના લાડુ વાળવા. (વૈ. સા. સં)

માત્રા અને ઉપયોગ—બીજી વિધિ સાથે લખ્યા છે.

બીજી વિધિ—૧ શેર બદામની ઝીંજને પક્ષાળી ઉપરથી છોતરાં કાઢી નાખી કલ્ક કરવો. પછી તેને ચાર ગણા ગાયના દૂધમાં નાખી માવો કરવો. આ માવાને ૧ શેર ઘી સાથે સેકવો અને પછી ૪ શેર સાકરની આસણી કરી ૧ તોલો કેસર અને માવો મેળવી દેવો. બાદ જાયફળ, જવંત્રી, સૂંઠ, મરી, પીપર, લવંગ, તજ, તમાકપત્ર, એલચી અને ભોંયકોળું આ દરેક ૧-૧ તોલો લઈ ખાંડી કપડાણા ચૂર્ણ કરી અંદર નાખવું. તેમજ રસસિંદૂર, અન્નકબરમ, લોહભરમ અને બંગભરમ ૧-૧ તોલો નાખવી.

માત્રા—૨ થી ૪ તોલા ચાટી ઉપર ગાયનું દૂધ પીવું.

ઉપયોગ—બદામપાક મગજ અને હૃદય માટે લાભદાયક છે. ગાનસિક્ક શ્રમ અને ઘડપણની અશક્તિ, વાતવૃદ્ધિ અને શુક્રદાયને મટાડી અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરે છે, તથા બળ, વીર્ય, સ્મૃતિ, આયુષ્ય અને ક્રાંતિ વધારે છે.

(૨૦) સાલમપાક

વિધિ—પંજળી સાલમ ૪૦ તોલા, પિસ્તાં ૨૦ તોલા, બદામ ૨૦

તોણા, ચારોળી ૯ તોણા, અખરોટ ૯ તોણા, સફેદ ખુસળી ૯ તોણા, ગોખરુ ૪ તોણા, આસન, એખરાનાં બી, ચતાવરી, રૂમેગરુન્ટી, અને કૌવચનાં બી એ ૫ બીન્ને ૨-૨ તોણા, કેસર, નયકળ, નવત્રી, લવંગ, ચણકળાળ, વાંસકપૂર, તજ અને બેદાર્ણા એ બીન્ને ૧-૧ તોણા લેવી. પહેલાં સાદમના બારીક ચૂર્ણને ૨૦ તોણા ધીમાં નાંખી સેકી લેવું. પછી પિરનાં, જદામ, ચારોળી, અને અખરોટના કદકને ૨૦ તોણા ધીમાં સેકી લેવાં. જાદ માકરની ચાસણી કરી કેસર, સાદમવાળા સેકેલા ચૂર્ણને મેળવવું. પછી જાકીની બીન્નેનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી મેળવી ૪-૪ તોણાના લાકુ વાળવા. આમાં સાકર ૧૨૮ તોણા અને ધી ૪૦ તોણા લેવાં.

માત્રા—રોજ સવારે ૧ થી ૨ લાકુ ખાઈ ઉપર ૨૦ તોણા દૂધ પીવું.

ઉપયોગ—આ પાક અત્યંત વીર્યવર્ધક અને પીષ્ટિક છે. અંડકોપની નસોના દોષથી વીર્યમાં આવેલું પાતળાપણું, નપુંસકતા, શરીરની અશક્તિ, મગજની નળજાઈ, જલુ હોથ આવવી, આજસ અને મંદાસિ આ સર્વ રોગોને મટાડે છે. ક્ષીણવીર્ય વાળાઓ માટે જે બરમ નાખવી હોય તો રસસિંદૂર ૧ તોણા, સુવર્ણ-બરમ ૧ તોણા, અન્નકબરમ ૨ તોણા અને ખંબરમ ૨ તોણા નાખવાથી પાક વધારે લાભદાયક બને છે. બરમ નાખી હોય તો પાકની માત્રા ઓછી લેવી જોઈએ. શિયાળામાં આ પાક ખાવાથી વધારે ફાયદો કરે છે.

(૨૨) મદનમોદક

વિધિ—સુવર્ણસિંદૂર (પૂર્ણ ચંદ્રોદય રસ અથવા પડ્મગુણ ગંધક નિરિત રસસિંદૂર), લોહબરમ, અન્નકબરમ, ખંબરમ, શીમળાનો કંદ, ચોપચીની, સમુદ્રશોષનાં બી, ધામણી છાંદ, કેસર, જીરું, નયકળ, લવંગ, સમુદ્રશોષનું મૂળ, સુંક, મરી, પીપર, અને વાંસકપૂર એ ૧૭ બીન્ને ૬-૬ માસા લેવી. નવત્રી, ચતાવરી, દાસ, ખપાટનાં મૂળ, કાકડાશિંગ, એલચીદાણા, કૌવચનાં બી, મીઠી કદ, વાગરમોથ, બોંપકોળું, કોળું, નાગકેસર, જટામાંસી, શુદ્ધ કપૂર, ચણકળાળ અને ગોખરુ એ ૧૬ બીન્ને ૨-૨ તોણા લેવી. આ જથ્થાથી અર્ધા (૨૦ તોણા) સેકેલી ભાંગ અને જથ્થાથી જમણી (૧૨૧ તોણા) સાકર લેવી. સાકરની પાક જેવી ચાસણી કરી કમવાર ઉપરની જંથી ઔષધિઓનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ મેળવવું, અને પછી ૩-૩ માસાની જોળીઓ વાળી લેવી. (૨. ચો. સ્થા.)

માત્રા—૧ થી ૨ ગોળી સવાર સાંજ સાકર નાખેલ, સડેલ ગરમ દૂધ સાથે લેવી. માત્રા ધીરે ધીરે વધારવી.

ઉપયોગ—આ મોદકના સેવનથી જેની ઇન્દ્રિય અને વીર્ય નષ્ટ થઈ ગયાં હોય અને વલિપક્વિતવાળો હોય, એવો જર્જરિત વૃદ્ધ પુરુષ યુવાન જેવો હર્ષ પામી મહોન્નત ; સ્ત્રીઓનો પ્રીતિપ્રાપ્ત બને છે. આ મોદક ગ્રંથહણી, શ્વાસ, કાસ, અર્શ, પ્રમેહ

અને મધુમેહ, એ સર્વ રોગો દૂર કરી શરીર હૃષ્ટપુષ્ટ અને તેજસ્વી બનાવે છે. એ એક પરમ રસાયન ઔષધિ છે.

(૨૨) ભદ્રલાતક પાક

વિધિ—પાણીમાં નાખવાથી રૂબી જાય તેવાં સારાં પાકાં બિલામા ૧૨૮ તોલા લઈ દરેકના ૨-૨ દુકડા કરવા. પછી એક કડાઈમાં ૧૦૨૪ તોલા દૂધમાં નાખી ધીમે તાપે પકાવવું. દૂધનો માવો બને એટલે બિલામા કાઢી નાખવાં. તે માવામાં પછી ૧૨૮ તોલા ઘી નાખી પકાવવું અને ૨૫૬ તોલા સાકરની ચાસણી, ત્રિફળા ૧૨ તોલા અને નાગરમોચ, મજ્જા, ધાણા, જીરું, તજ, તમાક્ષપત્ર, એલચી-દાણા, નાગેસર, શેરણી, જેકીમધ, તમાક્ષપત્ર, લવંગ, નાગેસર, જયફળ, ચણ-કળામ, ભોંપકોણું, કમળ, વાંસકપૂર, લોહભરમ, તામ્રભરમ, ભીમસેની કપૂર અને કાથો આ ૨૨ ચીજોના ૧૧-૧૧ તોલાના ચૂર્ણને મેળવી પાક તૈયાર કરવો.

(૨. ચો. સા.)

આ પાકમાં બિલામા કાઢી નાખ્યા છે તેને પણ ચટણીની માફક વાટી, ઘીમાં સેકી પાક બનાવે તો તે પણ સારું કામ આપે છે.

માત્રા—૧થી ૨ તોલા દિવસમાં ૨ વાર લેવો.

ઉપયોગ—આ પાકના સેવનથી રક્તપિત્ત, કુષ્ઠ, દરાજ, ખસ, વિચરિકા, વાતરક્ત, શૂન્યવાત, વંશપરંપરાગત વ્યાધિઓ અને બધી જાતના વાતરોગ નાશ પામે છે. ગલતકૃષ્કમાં પણ આ પાકના સેવનથી રોગ વધતો અટકી જાય છે; અને પક્ષાધાનમાં પણ સારો ફાયદો કરે છે.

સૂચના—પિત્તપ્રધાન પ્રકૃતિવાળાને આ પાક ન આપવો જોઈએ.

આ પાકના સેવન વખતે ગરમ-ગરમ ખોરાક, વધારે ગરમ પાણીથી સ્નાન, સૂર્યના તાપમાં ફરવું અને અગ્નિનું સેવન ન કરવું જોઈએ.

આ પાક લેવાથી કદાચ ખૂબસી થઈ જાય તો પાક બંધ કરવો અને કોપ-રેક્ષનું માલિસ કરવું. ખોરાકમાં બદામ, પિસ્તાં, કાજુ, કોપરું, ચારોળી વગેરે તેલવાળાં ફળો લેવાં.

બિલામાના કકડા કરતી વખતે હાથને બિલામાનું તેલ ન લાગવા દેવું. ને લાગી જાય તો તરત સહેજ ઘી કે તેલ લગાડવું.

(૨૩) વિજયાપુષ્પાઘવલેહ

વિધિ—શુદ્ધ ગાંજે ૧૪ તોલા, જયફળ, જવંત્રી, લવિંગ, તજ, એલચી-દાણા, અલ્લુલગરો અને કેસર ૨-૨ તોલા અને બદામ ૪ તોલા લેવી. બધાંને મેળવી, ખાંડી, વજ્રગાળ ચૂર્ણ કરવું. પછી ૧ શેર સાકરની અવલેહલાયક ચાસણી કરી તેમાં ચૂર્ણ નાખવું. તેમજ કસ્તૂરી અને અંબર ૦.૧-૦.૧ તોલો નાખવાં.

ગાંઝની શુદ્ધિ—ગાંઝમાંથી ડાળખાં અને બી કાઢી નાખી માત્ર ફૂલની પાંખડી લેવી. પછી તેને ૧ કલાક પાણીમાં પલાળી, મસળાને પાણી કાઢી નાખવું. વારંવાર એ રીતે પાણીથી ધોવું. બીજાં મુઠી લીધું પાણી નીકળે ત્યાં મુઠી ધોઈ છાંયડામાં સૂકવી લેવી.

માત્રા—૨ થી ૩ માસા સવારે અથવા રાત્રે ચાટી ઉપર દૂધ પીવું.

ઉપયોગ—આ અવલેહના સેવનથી થોડા જ દિવસમાં નખુંસકતા, શીઘ્રપતન, શરીરની નખજાઈ અને નિદ્રાનાશ દૂર થઈ શરીરમાં ઉત્સાહ આવે છે, મન પ્રકુલ થાય છે અને પાચનશક્તિ બળવાન બને છે.

માત્ર શુદ્ધ ગાંઝ નેટલો ગોળ નાખી તેની ગોળા વટાણા જેવડી કરી હેડકીના દરદીને આપવામાં આવે તો હેડકી તરત ગેસી બળ્ય છે. જરૂર હોય તો અર્ધા કે ૧ કલાકે બીજાવાર ગોળા અપાય છે. આ ગોળાથી સડેજ નશો ચડે છે.

(૨૪) દિવાલમુરક

પહેલી વિધિ—નરકચૂરો, દૂનજ અકરખી, મોતીની પિટ્ટિ, કેરબા, અને પ્રવાલપિટ્ટિ આ દરેક ૩૫-૩૫ માસા, આખરેશમ, ખેહમન સફેદ, ખેહમન લાલ, જટામર્શી અને એલચી ૧૭ા-૧૭ા માસા, છડીલો, પીપર અને સૂંઠ ૧૪-૧૪ માસા અને કસ્તૂરી ૭ માસા લેવી. બધાને વલ્લગાળ કરી એકઠું કરવું. પછી ચાટી શકાય તેટલું મધ નાખી માનૂત બનાવી લેવું. આખરેશમને કાતરથી કાતરી, કાંડો કાઢી નાખીને વાપરવું જોઈએ.

માત્રા—૧ થી ૩ માસા દિવસમાં ૨ વાર ચાટી ઉપર દૂધ પીવું.

ઉપયોગ—દિવાલમુરક મગજ પર શામક અસર કરે છે; અને મગજની નખજાઈ, ગરમી, ગાંડપણ અને હૃદયની નખજાઈ મટાડે છે. સન્નિપાતમાં મગજને શાંત કરવા આ અવલેહ અપાય છે.

બીજી વિધિ—નરકચૂરો ૭ માસા, દૂનજ અકરખી ૭ માસા, મોતી-પિટ્ટિ, કેરબા, પ્રવાલપિટ્ટિ અને આખરેશમ એ દરેક ૫ા-૫ા માસા, ખેહમન લાલ, ખેહમન સફેદ, તમાકપત્ર, એલચી, લવંગ, બુંદેબેદસ્તર અને છડીલો ૨-૨ માસા, સૂંઠ ૧ માસો, પીપર ૧ માસો અને કસ્તૂરી ૬ રતી લેવી. બધાને ખરલ કરી ખારીક ચૂર્ણ કરવું અને પછી ચાટી શકાય તેવું બને એટલું મધ નાખી માનૂત બનાવી લેવું. બુંદેબેદસ્તરને ૧ વોલા મધમાં અલગ મેળવવું. પછી તેમાં કસ્તૂરી મેળવવી. સારી રીતે મળી ગયા પછી બીજી ઔષધિઓના મિશ્રણની સાથે મેળવવું.

(તિ. અ.)

માત્રા—૧ થી ૩ માસા દિવસમાં ૨ વાર દૂધ સાથે આપવું.

ઉપયોગ— આ દિવાલમુરક પહેલી વિધિના કરતાં સૌમ્ય છે. એ હૃદયરોગ,

ધાતુની નખળાઇ, ફેફસાંના રોગ, મગજની અશક્તિ વગેરે મટાડે છે. સન્નિપાતમાં અને તીવ્ર શ્વાસનો વેગ શમન કરવા માટે એ બહુ ઉપયોગી છે. સન્નિપાતમાં અને બીજા મોટા રોગોમાં મગજને શાંત રાખે છે અને હૃદયનું રક્ષણ કરે છે.

(૨૫) માજૂન હૃજરુચ્યહૃદ

વિધિ—કાળું, મોટી કાકડી, નાની કાકડી અને ચિબડાનાં બીની મીઠા અને કાકડુનાં એ ૫ ચીજો ૫-૫ માસા, અને હૃજરુચ્યહૃદ પિષ્ટિ ૫૦ માસા લેવાં. બધાંને ખાંડી વચ્ચગાળ કરી ખરણમાં બારીક ઘૂંટવું. પછી ચાટવા લાયક થાય તેટલું મધ મેળવી માજૂન બનાવી લેવું. (તિ. અ.)

માત્રા—૧ થી ૨ માસા સવારે પાણી સાથે અથવા ગોખરુના ક્વાથ સાથે આપવું, અથવા ચણાના ક્વાથ સાથે આપવું.

ઉપયોગ—મૂત્રાશયની શકરને બહાર કાઢી નાખવા માટે એ બહુ ઉપયોગી છે. એ પથરીને પણ તોડી નાખીને બહાર કાઢી નાખે છે.

(૨૬) માજૂન ફેલાસકા

વિધિ—સૂંઠ, મરી, પીપર, તજ, બહેડાં આમળાં, ચિત્રકમૂળની છાશ, ઝરાવંદ, મહે હર્, પંખળી સાક્ષમ, મગજ ચિત્રગોળ, બાજૂતાનાં મૂળ અને જટામાંસી એ ૧૨ ચીજો ૬-૬ માસા, બાજૂતાનાં બી ૧૫ માસા અને બી કાઢી નાખેલી દ્રોણ ૩ તોલા લેવી. દ્રોણ સિવાયની બાકીની ચીજોનું વચ્ચગાળ ચૂર્ણ કરવું. પછી ચૂર્ણથી બમણું મધ અને દ્રોણની ચટણી કરી તે મેળવી બાટલીમાં ભરી લેવું. (ધ. વૈ.)

માત્રા—૬ માસાથી ૨ તોલા દિવસમાં ૨ વાર પીણીના કે વરિયાળીના અર્ક સાથે આપવું.

ઉપયોગ—આ માજૂન અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરે છે; વીર્યની વૃદ્ધિ કરે છે અને પાદશક્તિ વધારે છે. પેશાબ વધારે થતો હોય તો ઓછો કરે છે. કમરનો દુખાવો, કફવૃદ્ધિ, ગુરદાની શળ અને માંધવા મટાડે છે; બહુમૂત્ર, મૂત્રાતિસાર, સોમરોગ અને મધુમેહમાં એ બહુ જ હિતકર છે.

(૨૭) માજૂન ચોપચીની

વિધિ—ચોપચીની ૨૦ તોલા, આસન ૧૦ તોલા અને મીઠી સુરંગન ૫ તોલા લઈ બારીક ચૂર્ણ કરવું. પછી ૪ શેર સાકરની અવલેહ જેવી ચાસણી કરી ઉપરનું ચૂર્ણ મેળવી માજૂન બનાવી લેવું.

માત્રા—૧ થી ૨ તોલા દિવસમાં ૨ વાર દૂધ સાથે આપવું.

ઉપયોગ—આ માજૂનના સેવનથી ચાંદી અને પરમિયાથી થનારા લોહી-વિકાર, સંધિના અને કુદ વગેરે રોગો મટે છે.

(૨૮) માવ્ન ઉશવા

વિધિ—વરિયાળી, ચંદન, ગળો, અમરવેલ, હરડે, બહેડાં, ગોટી હરડે, લીમળ, પિત્તપાપડો અને કસ્તૂરી ૧-૧ તોલો, સોનાચુખી ૪ તોલા, સારસા-પરિલાનાં મૂળ (ઉશવા મગરળી) ૧૨ તોલા, ચોપચીની ૮ તોલા અને સાકર ૧૦૦ તોલા લેવી. પહેલાં વનસ્પતિઓનું વજ્રગાળ ચૂર્ણ કરવું. પછી કસ્તૂરી અને ચૂર્ણને સાકરની ચાસણીમાં મેળવી માવ્ન બનાવી લેવું. (ધ. ધૈ.)

માત્રા—૧-૧ તોલા દિવસમાં ૨ વાર ગાયના દૂધ સાથે આપવું.

ઉપયોગ—આ માવ્ન ઉપદંશ, વિરેકાટક અને પરગિયાને લીધે થનારા ઉપદ્રવ અને લોહીવિકારને મટાડે છે.

(૨૯) માવ્ન કચૂર

વિધિ—કચૂરો, દક્ષિણ, જાયફળ, લવંગ, અકાશિયા, અજમેો, અજમેોદ અને મુંદ ૧-૧ તોલો, સરદામાં પલાળેલું શુક્ર ૨૫ તોલા અને બુદ્ધિભેદસ્તર ૩ માસા લેવું. પહેલાં બુદ્ધિભેદસ્તરને ૧ તોલા મધમાં મેળવી લેવું. પછી બાકીની ચીજોનું વજ્રગાળ ચૂર્ણ અને ૬ તોલા મધ નાખી માવ્ન બનાવી લેવું. (તિ. અ.)

માત્રા—૨ થી ૩ માસા ઠાકરવરણ પાણી કે અશોકારિષ્ટ સાથે આપવું.

ઉપયોગ—આ માવ્ન ગર્ભાશયમાં વાયુ ઉત્પન્ન થવો, માસિક અતુ-સાંવમાં લોહીની ગાંઠો અને શળ અને અવાજ સાથે દાળા રંગનું લોહી આવવું, કેડ અને માથામાં દુખાવો થવો વગેરે મટાડે છે.

(૩૦) ખમીરે ગાવજખાં

પહેલી વિધિ—ગાવજખાન ૧૦ તોલા, બાદરંજળોયા ૫ તોલા, જટામાંસી ૧ તોલો, શુક્રાખનાં ફૂલ ૧ તોલા, સફેદ ચંદનનું ચૂર્ણ ૧ તોલો, પાણી ૧૦૮ તોલાં અને શુક્રાખજળ ૩૬ તોલા લેવું. બધી વનસ્પતિઓને ખાંડી રાત્રે શુક્રાખ-જળમાં પલાળી મૂકવી. સવારમાં તેમાં પાણી નાખી ઉકાળો કરવો. ચોથા ભાગનું પાણી બાકી રહે એટલે ઉતારી ગાળી લેવું. પછી ૧૦૮ તોલા સાકર નાખી ફરી ધીમી આંચ પર ઉકાળવું. જ્યારે શુક્રકન્દ જેવું થઈ જાય ત્યારે નીચે ઉતારી ૧ તોલો કેસર અંદર નાખવું. (ધ. ધૈ.)

સૂચના—આ ઉકાળાને બહુ દબાવી નિયોવવો નહિ. કપડામાં બાંધી દેવો. જોટલું પાણી ટપકીને નીકળે એટલું જ ઉપયોગમાં લેવું.

માત્રા—૧ થી ૨ તોલા રોજ સવરમાં દૂધ સાથે લેવું.

ઉપયોગ—ખમીરે ગાવજખાં હૃદય અને મગજને પુષ્ટિ આપે છે; ઉન્માદ, મૂર્છા અને અપરમારમાં ક્ષાયદાકારક છે; અને ક્ષયજિવાત મટાડે છે.

બીજી વિધિ—ગાવજાન ૨૦ તોલા, ગાવજાનનાં ફૂલ, ધાણા, બાદરંજ-
બોયા, પેન્થુરક અને તુખમ બાલુંગા, એ ૫ ચીજો ૪-૪ તોલા લેવી. આ બધાંને
રાત્રે ૪ શેર પાણીમાં પલાળી રાખી સવારમાં ઉકાળવું. ચોથા ભાગનું પાણી
બાકી રહે ત્યારે ઉતારી ઠંડું પડે એ ગાળી લેવું. પછી ૪ શેર સાકર નાખી ચાસણી
કરવી અને પછી તેમાં કાતરેલું આખરેશમ ૨ તોલા, વાંસકપૂર ૨ તોલા, એલચી
૨ તોલા, બેહમન સફેદ ૮ તોલા, બેહમન લાલ ૮ તોલા, કેસર ૧ તોલો, અને
ચાંદીનાં વરક ૧ તોલો મેળવી ખમીરો (પાતળો અવલેહ) બનાવી લેવો.

માત્રા—૧-૧ તોલો સવાર-સાંજ ચાટવું.

ઉપયોગ—આ ખમીરો હૃદય અને મગજને પુષ્ટિ આપે છે, જ્ઞાનતંત્રુઓ
મજબૂત બનાવે છે, યાદશક્તિ વધારે છે, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે અને પેટ સાફ
કરવામાં મદદ કરે છે.

(૩૧) ખમીરે ગાવજાનનાં અંબરી

વિધિ—ગાવજાન ૩ તોલા, ગાવજાનનાં ફૂલ, ધાણા, સફેદ ચંદન,
બાદરંજબોયા, ઉસ્તેખદુસ, તુખમ બાલુંગા, તુખમ ફરજ, મુરક અને અગર
એ ૮ ચીજો ૧-૧ તોલા લેવી. બધાંને મેળવી કવાચ કરવો. પછી કાતરેલું
આખરેશમ, બેહમન સફેદ, બેહમન લાલ, તોદરી લાલ, તોદરી સફેદ અને જલ્દવાર
(નિર્વિપી) એ દરેક ૧-૧ તોલો લઈ ચૂર્ણ કરવું. બાદ કવાચમાં ૧ શેર સાકર
નાખી ચાસણી કરવી. પછી તેમાં ઉપર કહેલું ચૂર્ણ, અંબર ૧૧૧ માસા અને
ચાંદીનાં વરક ૬ માસા મેળવી લેવાં. ઠંડું પડે એટલે ૧૦ તોલા સાકર નાખી
ખમીરો બનાવી લેવો. (આ. ચિ.)

સૂચના—ગાવજાન વગેરેનો ઉકાળો કરવામાં આવે છે. રાત્રે ૧ શેર
ગુલાબજળમાં પલાળવું. સવારે ધીમા તાપે ઉકાળી ત્રીજા ભાગનું પાણી રાખવું.
ઉકાળીને બહુ નિચોવવું નહિ. કપડામાં બાંધી જોટલું પાણી ટપકે એટલું જ
લેવાય છે.

માત્રા—૫-૫ માસા દિવસમાં ૨ વાર દૂધ સાથે લેવું.

ઉપયોગ—આ ખમીરો હૃદય અને મગજને પુષ્ટિ બનાવે છે અને આંખનું
તેજ તથા સ્મરણશક્તિ વધારે છે; સજેખમમાં પણ હિતકર છે.

આ ખમીરામાં સોનાનાં વરક ૬ માસા, મોતી, માલુક, પત્તા, પોખરાળ
અને કેરબાની પિષ્ટિ ૩-૩ માસા મેળવવાથી ‘ખમીરે ગાવજાનનાં અંબરી જ્વાહર-
વાલા’ તૈયાર થાય છે.

(૩૨) ખમીરે સંદલ

વિધિ—૧૦ તોલા સફેદ ચંદનના ચૂર્ણને ગુલાબજળમાં વાટી ૮૦ તોલા

ગુણાબજામાં ૨૪ કલાક પધાળી રાખવું. પછી ધીમા તાપે ઉકાળવું. ત્યારે ચોથા ભાગનું ગુણાબજા રહે ત્યારે ૧૨૦ તોલા સાકર નાખી ફરી ઉકાળવું. ગુણકંદ જેવો ખમીરો બની જાય એટલે ઉતારી લેવું.

માત્રા—૧ થી ૨ તોલા સવાર સાંજ ચાટી ઉપર દૂધ પીવું.

ઉપયોગ—આ ખમીરો મગજ શાંત કરે છે અને પેશાબ સાફ લાવે છે. પેશાબમાં બળતરા, આખા શરીરમાં બળતરા, મબરામણ અને તરસ વગેરેને એ દૂર કરે છે. મગજની ગરમી, પિત્તવિકાર અને આંખોની બળતરા મટાડે છે. પરમિયાના રોગ માટે પણ હિતકર છે.

(૩૩) ઈન્ડીયન ફરનીઝી

વિધિ—ચાર જાતની હરડે (મોટી હરડે, કાબુલી હરડે, સાદી હરડે અને હીમજ) ૪ તોલા લઈ એકઠી કરી ખાંડી, ચાળી ચૂર્ણ તૈયાર કરવું. પછી તેને બદામના તેલનું ૨ તોલા મોણુ ૬૪ ૧ તોલા બારીક વાટેલા ધાણા સાથે મેળવવું. બાદ તેમાં ૨૦ તોલા મધ નાખી એક ચિનાઈ માટીના વાસણમાં બરી, જવની ઠાણીમાં ત્રણ મહિના દાખી રાખવું. (ધ. ધૈ.)

માત્રા—૬ માસાથી ૧ તોલો દિવસમાં ૨ વાર દૂધ સાથે લેવું.

ઉપયોગ—આંખના રોગોમાં માટે આ દવા હિતકર છે. એથી આંખોની બળતરા, માથાનું દરદ, કળંજિયાન, ભોલીવિકાર વગેરે મટી જાય છે. અર્શમાં પણ ફાયદાકારક છે. મોતિયો હોય તેને આપવાથી મોતિયો વધતો નથી.

(૩૪) ઈન્ડીયન મુલચ્યન

વિધિ—કાબુલી હરડે, પીળી હરડે, હીમજ, આમળાં અને બરેડાં ૫-૫ તોલા, ગુણાબજા ફૂલ, સોનામુખી, તરબૂદની છાશ અને સૂંદ એ બધા ૨૦-૨૦ માસા લેવાં. બધાંને ખાંડી બારીક ચૂર્ણ કરી બદામના તેલમાં સેકી લેવું. પછી તેને ૩ ગણા મધમાં મેળવી અવલેહ જેવું બનાવી લેવું.

માત્રા—૩ થી ૬ માસા દિવસમાં ૨ વાર લેવું.

ઉપયોગ—આ અવલેહના સેવનથી માથે ગરમી, ચક્ષર આવવાં, આંખોની નબળાઈ, આંખોમાં મોતિયો વધવો, કદની વૃદ્ધિ, કાનમાં ધમકારા થવા, બહેરાપણું, ઘેન, કળંજિયાત, દાહ વગેરે રોગો મટી જાય છે.

(૩૫) સારિવાઈ શારકર

વિધિ—ધોળા ઉપલસરી, જેડીમધ, સોનામુખી, ધોળા મૂસળી, આમળ, ઉશળા અને હરડે આ ૭ ચીજો ૧૦-૧૦ તોલા, જવાસો ૫ તોલા અને લવંગ, ગોરખમુંડી, ઉનાય, વરિયાળી, ઘોળું ચંદન, રતાંજળી, ગુણાબજા ફૂલ, એલચી, મણક અને તજ આ ૧૦ ચીજો ૨૧-૨૧ તોલા લેવી. બધી ચીજોને અધકચરી

ખાંડી ૧૬ ગણા પાણીમાં નાખી ઉકાળવી. ચોથા ભાગનું પાણી બાકી રહે એટલે ઉતારી ગાળી ૫ શેર સાકર નાખી શરબત જેવી ચાસણી કરી લેવી.

(શ્રી. ૫. લક્ષ્મીનારાયણુ વૈદ્યભૂપણુ)

માત્રા—૧ થી ૨૫ તોલા દિવસમાં ૨ વાર પાણી સાથે આપવું.

ઉપયોગ—આ શરબતના સેવનથી ઉપદંશ, પરગિયો, અને બીજા કારણે બગડેલું લોહી થોડા જ દિવસમાં શુદ્ધ થઈ જાય છે.

(૩૬) લઉક સપિસ્તાં

પહેલી વિધિ—વડચુંદા ૨૫ શેર, દ્રાક્ષ ૧૫ શેર અને ગરમાળાનો ગોળ ૬૦ તોલા લઈ ૧૬ ગણા પાણીમાં નાખી ઉકાળવું. ચોથા ભાગનું પાણી બાકી રહે એટલે ઉતારી, ગાળી ૮ શેર સાકર નાખી, અવલેહ જેવી ચાસણી બનાવવી. કેટલાક ચિકિત્સકો આ ઔષધિમાં જેડીમધ ૧૦ તોલા મેળવે છે.

(શ્રી. ૫. લક્ષ્મીનારાયણુ વૈદ્યભૂપણુ)

માત્રા—૧ થી ૨૫ તોલા દિવસમાં ૨ વાર આપવું.

ઉપયોગ—આ ચાટણથી શ્વામનળીમાં રહેલો કફ સહેલાઈથી બહાર નીકળી જાય છે તેમજ ફેફસાંની ગરમી મટી જઈ સૂકી ખાંસી મટે છે અને ફેફસાં મજબૂત બને છે.

બીજી વિધિ—વડચુંદા ૫૦ નંગ, ઉનાખ ૨૦ નંગ, જેડીમધ ૧ તોલો, તુષ્પમખતમી ૧ તોલો, પોરના ૨ તોલા અને ગેદાણા ૬ માસા લેવા. આ બધાને ૨ શેર પાણીમાં ઉકાળી, ચોથા ભાગનું પાણી રહે ત્યારે ઉતારી મસળાને ગાળી લેવું. પછી તે ઉકાળામાં ૪૦ તોલા સાકર નાખી ઉકાળવું અને બદામ ૬ તોલા, ખસખસ ૧ તોલો, જનખાર ૧ તોલો, કડિયો ચુંદર ૬ માસા, બાવળનો ચુંદર ૬ માસા અને જેડીમધ ૬ માસા નાખી સિદ્ધ કરી લેવું. (ચિ. ચ.)

માત્રા અને ઉપયોગ—ઉપરની રીત પ્રમાણે.

(૩૭) આમળાંતો મુરખ્મો

વિધિ—તાજાં પાકાં મોટાં મોટાં આમળાં લઈ વાંસની સળી અથવા જર્મન-સિલ્વર કે પિત્તળની કલાઈ કરેલી સળીથી તેમાં ખૂબ કાણાં કોચવાં. પછી તેને ૨૪ કલાક સુધી ચૂનાના નીતરા પાણીમાં પલાળી રાખવાં. ચૂનાથી ૩૨ ગણું પાણી નાખી ૧ કલાક પછી ઉપરઉપરથી પાણી નિતારી લઈ તે વાપરવું. ૨૪ કલાક પછી ઉકાળી, એકાદ ગજરો આવના ઘ્ર, છાંયે સૂકવી લેવાં. ૧૨ કલાક પછી આમળાંથી બમણી સાકર લઈ, ચાસણી કરી, તેમાં આમળાંતો સ્વરસ મળી જાય અને ઉપર શીણુ આવે એટલે ચાસણી કાઢી લેવી (આ ચાસણીમાંથી આમળાંતું શરબત બનાવી લેવું). પછી આમળાંથી બમણી સાકરની નવી ચાસણી

અંદર નાખવાથી મુરખ્યામાંથી ખટાંચ જતી રહે છે અને મુરખ્યો બેત્રણ વર્ષ સારો રહી શકે છે. બીજી વારની ચાસણીમાં ૧ શેર આમળામાં ૬ માસા પ્રમાણે કેસર નાખવું.

ધણા દુધાનદારો આમળાને દાયતા નથી. માત્ર ચૂનાના પાણીમાં ફટકડી નાખી ઉકાળી લે છે. ૫ શેર આમળામાં ૨ તોલા ફટકડી નાખે છે. ફટકાક લોકો પહેલી વારની ચાસણીને ફરી પકાવી લે છે. નવી ચાસણી નાખના નથી. પણ નવી ચાસણી નાખવાથી મુરખ્યો વધારે ગુણુકારી બને છે. દુધાનદારો પહેલી વારની ચાસણી હરડેના મુરખ્યામાં નાખે છે એટલે સાકર નકામી જતી નથી.

માત્રા—૧ થી ૨ આમળાં ચાદીનાં વરક સાથે ખાવાં.

ઉપયોગ—આ મુરખ્યો દાહ, માયાનું દરદ, પિત્તનો પ્રકોપ, ચક્કર, આંખોમાં બળતરા, દળબિયત, અર્સ, લોહીવિદાર, ચામડીના રોગ, પ્રમેહ અને વીર્યદોષનો નાશ કરે છે; અને પિત્ત વધ્યું હોય તેનું સમન કરે છે; તથા શરીર બળવાન બનાવે છે.

(૩૮) સૂંઠચાદિ પાયસ

વિધિ—સૂંઠ અને છબી કાઢી નાખેલા એરંડાનાં બી ૧-૧ તોલો લઇ, એકત્ર કરી, ખાંડી, બારીક ચૂર્ણ કરવું. પછી તેમાં ૧૬ ગણું દૂધ નાખી ખીર બનાવી લેવી અને તેમાં જરૂર પ્રમાણે સાકર નાખવી.

ઉપયોગ—આ ખીરથી આત્રપ્રકોપ સાથેનો વાતરોગ, કેડની શળ અને ગૃધ્રસિ (Sciatica) વગેરે વાયુના રોગો નાશ પામે છે.

(૩૯) એલાદિ મંથ

વિધિ—કાગદી એલચીદાણા, અજમોદ, આમળાં, હરડે, બહેડાં, ખેરની છાસ, લીમડાની અંતરછાસ, બિયાની છાસ, સાલની છાસ (અભાવે અર્જુન છાસ), વાવડિંગ, બિલામનો મગજ, ચિત્રકનાં મૂળ, સૂંઠ, મરી, પીપર, નાગરમોથ, ગોપીચંદન (૧ હોય તો કુલાવેલી ફટકડી) આ બધું સરખે ભાગે લઇ અધકચરું ખાંડવું. પછી ૧૬ ગણા પાણીમાં નાખી ઉકાળો કરવો. એથા ભાગનું પાણી બાકી રહે એટલે ઉતારી ગળી લેવું. પછી કનાથથી એથા ભાગનું ગાયનું ઘી નાખી ધીમા તાપે ઘી સિદ્ધ કરી લેવું. ઘીમાં ૧૨૦ તોલા સાકર, ૨૪ તોલા વાંસકપૂર અને ૧૨૮ તોલા મધ મેળવી રવૈયાથી વલોવી લેવું.

માત્રા—૦૧ થી ૧૧ તોલો દિવસમાં બે વાર ચાટવું અને ઉપરથી દૂધ પીવું.

ઉપયોગ—આ રસાયન ક્ષયમાં ચકિત લાવવા માટે બહુ ઉપયોગી છે. ક્ષય, પાંકુરોગ, બગદર, શ્વાસ, કાસ, શળ, સ્વરબેદ, હૃદયરોગ, બરોળ, ગુસ્મ,

મંત્રહણી વગેરે રોગોનો નાશ કરે છે અને શુદ્ધિ તથા આયુષ્ય વધારે છે, આંખો માટે પણ હિતકર છે.

(૪૦) બાલામૃત

વિધિ—વાવડિંગ, અતિવિષા, પીપર, ખુરાસાની વળ, હરડે અને સોના-મુખી ૩-૩ માસા, કાકડાશિંગ, નાગરમેય અને સૂંદ ૧૧-૧૧ માસા અને સમુદ્રકળની મીઠા નંગ ૨ લેવાં. બધાને અધકચરું ખાંડી ૪૦ તોલા પાણીમાં નાખી ઉકાળો કરવો. અર્ધું પાણી રહે એટલે ઉતારી ગાળી ૨૦ તોલા સાકર નાખી ચાસણી કરવી. પછી કુલાવેલો તેલિયો ટંકણખાર ૬ માસા અને રૂમેમરતકી ૩ માસા બારીક વાટી મેળવી દેવું અને ૪ રતી રતનજોતનું ચૂર્ણ નાખી દલાવી નાખવું. એટલે સરસ લાલ રંગનું બાલામૃત બનશે. (ધન્વંતરિ)

માત્રા—ત્રણ મહિનાના બચ્ચાને ૧-૧ માસા દિવસમાં ૨ વાર અને બીજાને શક્તિ પ્રમાણેની માત્રા અને અનુપાન યોગ્યાં.

ઉપયોગ—બાળકોનો ઝીણો તાવ, ઝાડા, કૃમિ, બિઝટી કબજિયાત, સળે-ખમ, શ્વાસ, ખાંસી વગેરે સર્વ રોગો મટાડી શરીર પુષ્ટ બનાવે છે.

(૪૧) રક્તરોધક શરબત

વિધિ—ઉશખા ૮ તોલા, મજ્જ ૪ તોલા, વરિયાળી ૨ તોલા, ઉનાળ નંગ ૨૫, ગુદાં નંગ ૨૫, હંસરાજ ૧ તોલો અને ગાવઝખાન ૧ તોલો લઈ અધકચરો ભૂકે કરવો. તેને રાત્રે ૮ ગણા પાણીમાં પલાળી સવારે ઉકાળો કરવો. ચોથા ભાગનું પાણી રહે એટલે ઉતારી લેવું. ઠંડું પડે એટલે ગાળી ૨૦ તોલા સાકર નાખી શરબત બનાવી લેવું.

માત્રા—૧ થી ૨૧ તોલા દિવસમાં ૨ વાર પાણી સાથે મેળવી પીવું.

ઉપયોગ—આ શરબત ઉપદંશ રોગ, કૃષ્ક, વાતરક્ત, ગડગૂમડ વગેરે રોગોમાં લોહી શુદ્ધ કરી રોગ મટાડે છે.

(૪૨) બનકશાનું શરબત

વિધિ—૧૦ તોલા બનકશાને ૨૫ તોલા બિઝળતા પાણીમાં ૨૪ કલાક પલાળી રાખવાં. પછી પાણી ગાળી લેવું. ગાળતી વખતે દબાવીને નિચોવવું નહિ. પછી ૪૦ તોલા સાકર નાખી શરબત બનાવી લેવું.

‘સિદ્ધબેળમણિમાલા’ના કર્તાએ ૮ ગણા પાણીમાં અષ્ટમાંશ કવાય કરી બનકા કપડાથી યુક્તિપૂર્વક (પોટલી બાંધીને) ગાળી લેવું પછી ૪ ગણી સાકર મેળવી શરબત બનાવી લેવાનું ક્ષખ્યુ છે. તેમણે આ શરબતનો પિત્તબ્ધર પર ઉપયોગ કર્યો છે.

માત્રા—૧ થી ૨૧ તોલા પાણી સાથે મેળવી પીવું.

અંદર નાખવાથી મુરખ્યામાંથી ખટાસ જતી રહે છે અને મુરખ્યો બેત્રણ વર્ષ સારો રહી શકે છે. બીજી વારની ચાસણીમાં ૧ શેર આમળાંમાં ૬ માસા પ્રમાણે કેસર નાખવું.

ધણા દુકાનદારો આમળાને કાચતા નથી. માત્ર ચૂનાના પાણીમાં કટકડી નાખી ઉકાળી લે છે. ૫ શેર આમળામાં ૨ તોલા કટકડી નાખે છે. કેટલાક લોકો પહેલી વારની ચાસણીને ફરી પકાવી લે છે. નવી ચાસણી નાખતા નથી. પણ નવી ચાસણી નાખવાથી મુરખ્યો વધારે ગુણકારી બને છે. દુકાનદારો પહેલી વારની ચાસણી હરડેના મુરખ્યામાં નાખે છે એટલે સાકર નકામી જતી નથી.

માત્રા—૧ થી ૨ આમળાં ચાદીનાં વરક સાથે ખાવાં.

ઉપયોગ—આ મુરખ્યો દાહ, માથાનું દરદ, પિત્તનો પ્રકોપ, ચક્રર, આંખોમાં બળતરા, કળાજિવાત, અર્શ, લોહીવિકાર, ચામડીના રોગ, પ્રમેહ અને વીર્યદોષનો નાશ કરે છે; અને પિત્ત વધ્યું હોય તેનું શમન કરે છે; તથા શરીર બળવાન બનાવે છે.

(૩૮) સૂંઠચાદિ પાયસ

વિધિ—સૂંઠ અને જીભા કાઢી નાખેલા એરંડાનાં બી ૧-૧ તોલો લઇ, એકત્ર કરી, ખાંડી, બારીક ચૂર્ણ કરવું. પછી તેમાં ૧૬ ગણું દૂધ નાખી ખીર બનાવી લેવી અને તેમાં જરૂર પ્રમાણે સાકર નાખવી.

ઉપયોગ—આ ખીરથી આત્રપ્રકોપ સાથેનો વાતરોગ, કેડની શ્લેષ્મ અને ગૂંઠસિ (Sciatica) વગેરે વાયુના રોગો નાશ પામે છે.

(૩૯) એક્ષાદિ મંથ

વિધિ—કાગદી એક્ષત્રીદાણા, અજમેદ, આમળાં, હરડે, બહેડાં, ખેરની છાશ, લીમડાની અંતરછાશ, ખિયાની છાશ, સાલની છાશ (અભાવે અશ્વત્થના છાશ), વાવડિંગ, ભિલામાનો મગજ, ચિત્રકનાં મૂળ, સૂંઠ, મરી, પીપર, નાગરમોષ, ગોપીચંદન (ન હોય તો કુલાવેલી કટકડી) આ બધું સરખે ભાગે લઇ અધકચરું ખાંડવું. પછી ૧૬ ગણા પાણીમાં નાખી ઉકાળો કરવો. ચોથા ભાગનું પાણી બાકી રહે એટલે ઉતારી ગળી લેવું. પછી કવાચથી ચોથા ભાગનું ગાયનું ઘી નાખી ધીમા તાપે ઘી સિદ્ધ કરી લેવું. ઘીમાં ૧૨૦ તોલા સાકર, ૨૪ તોલા વાંસકપૂર અને ૧૨૮ તોલા મધ મેળવી સ્વેદાથી વલોવી લેવું.

માત્રા—૦૧ થી ૧૧ તોલો દિવસમાં બે વાર ચાટવું અને ઉપરથી દૂધ પીવું.

ઉપયોગ—આ રસાયન ક્ષયમાં શક્તિ લાવવા માટે બહુ ઉપયોગી છે. ક્ષય, પાંકુરોગ, ભગંદર, ચાસ, કાસ, શ્લેષ્મ, સ્વરબેદ, હૃદયરોગ, બરોળ, ગુદમ,

મંગ્રહણી વગેરે રોગોનો નાશ કરે છે અને શુદ્ધિ તથા આયુષ્ય વધારે છે, આંખો માટે પણ હિતકર છે.

(૪૦) બાલામૃત

વિધિ—વાવડિંગ, અતિવિપા, પીપર, ખુરાસાની વળ, હરડે અને સોના-મુખી ૩-૩ માસા, કાકડાશિંગ, નાગરમોચ અને સૂંઠ ૧૧-૧૧ માસા અને સમુદ્રકણની મીઠા નંગ ૨ લેવાં. બધાને અધકચરું ખાંડી ૪૦ તોલા પાણીમાં નાખી ઉકાળો કરવો. અર્ધું પાણી રહે એટલે ઉતારી ગાળી ૨૦ તોલા સાકર નાખી ચાસણી કરવી. પછી કુલાવેલો તેલિયો ટંકણખાર ૬ માસા અને હમેમરતકી ૩ માસા બારીક વાટી મેળવી દેવું અને ૪ રતી રતનગેતનું ચૂર્ણ નાખી હલાવી નાખવું. એટલે સરસ લાલ રંગનું બાલામૃત બનશે. (ધન્વંતરિ)

માત્રા—ત્રણ મહિનાના બચ્ચાને ૧-૧ માસા દિવસમાં ૨ વાર અને બીજાને શક્તિ પ્રમાણેની માત્રા અને અનુપાન ચોખવાં.

ઉપયોગ—બાળકોનો ઝીણો તાવ, ઝાડા, કૃમિ, બિલટી કબજિયાત, સળે-ખમ, શ્વાસ, ખાંસી વગેરે સર્વ રોગો મટાડી શરીર પુષ્ટ બનાવે છે.

(૪૧) રક્તશોધક શરબત

વિધિ—ઉશબા ૮ તોલા, મજ્જા ૪ તોલા, વરિયાળી ૨ તોલા, હિનાબ નંગ ૨૫, શુદ્ધાં નંગ ૨૫, હંસરાજ ૧ તોલો અને ગાવગ્રખાન ૧ તોલો લઈ અધકચરો જુદા કરવો. તેને રાત્રે ૮ ગણા પાણીમાં પલાળી સવારે ઉકાળો કરવો. ચોથા બાગનું પાણી રહે એટલે ઉતારી લેવું. ઠંડું પડે એટલે ગાળી ૨૦ તોલા સાકર નાખી શરબત બનાવી લેવું.

માત્રા—૧ા થી ૨ા તોલા દિવસમાં ૨ વાર પાણી સાથે મેળવી પીવું.

ઉપયોગ—આ શરબત ઉપદંશ રોગ, કુષ્ઠ, વાતરક્ત, ગડગૂમડ વગેરે રોગોમાં લેહી શુદ્ધ કરી રોગ મટાડે છે.

(૪૨) બનકશાનું શરબત

વિધિ—૧૦ તોલા બનકશાને ૨૫ તોલા બેકળતા પાણીમાં ૨૪ કલાક પલાળી રાખવાં. પછી પાણી ગાળી લેવું. ગાળતી વખતે દ્યાવાત્રીને નિચોવવું નહિ. પછી ૪૦ તોલા સાકર નાખી શરબત બનાવી લેવું.

‘સિદ્ધમેધનમણિમાલા’ના કર્તાએ ૮ ગણા પાણીમાં અષ્ટમાંશ કવાચ કરી બડા કપડાથી યુક્તિપૂર્વક (ચોટલી બાંધીને) ગાળી લેવું પછી ૪ ગણી સાકર મેળવી શરબત બનાવી લેવાનું કહ્યું છે. તેમણે આ શરબતનો પિત્તજ્વર પર ઉપયોગ કર્યો છે.

માત્રા—૧ા થી ૨ા તોલા પાણી સાથે મેળવી પીવું.

અંદર નાખવાથી મુરખ્યામાંથી ખટાશ નતી રહે છે અને મુરખ્યો બેત્રણ વાસારો રહી શકે છે. બીજી વારની ચાસણીમાં ૧ શેર આમળામાં ૬ માસા પ્રમાણે કેસર નાખવું.

ધણા દુકાનદારો આમળાને કાચતા નથી. માત્ર ચૂનાના પાણીમાં કટકડ નાખી ઉકાળા લે છે. ૫ શેર આમળામાં ૨ તોલા કટકડી નાખે છે. કેટલાક લોકે પહેલી વારની ચાસણીને ફરી પકાવી લે છે. નવી ચાસણી નાખતા નથી. પણ નવી ચાસણી નાખવાથી મુરખ્યો વધારે ગુણકારી બને છે. દુકાનદારો પહેલી વારની ચાસણી હરડેના મુરખ્યામાં નાખે છે એટલે સાકર નકામી નતી નથી.

માત્રા—૧ થી ૨ આમળાં ચાદીનાં વરક સાથે ખાવાં.

ઉપયોગ—આ મુરખ્યો દાહ, માથાનું દરદ, પિત્તનો પ્રકોપ, ચક્કર, આંખોમાં બળતરા, કળાજિયાત, અર્શ, લોહીવિદાર, ચામડીના રોગ, પ્રમેહ અને વીર્યદોષનો નાશ કરે છે; અને પિત્ત વધ્યું હોય તેનું શમન કરે છે; તથા શરીર બળવાન બનાવે છે.

(૩૮) સૂંઠચાદિ પાયસ

વિધિ—સૂંઠ અને જીભી કાઢી નાખેલા એરંડાનાં બી ૧-૧ તોલો લઇ, એકત્ર કરી, ખાંડી, બારીક ચૂર્ણ કરવું. પછી તેમાં ૧૬ ગણું દૂધ નાખી ખીર બનાવી લેવી અને તેમાં જરૂર પ્રમાણે સાકર નાખવી.

ઉપયોગ—આ ખીરથી આત્રપ્રકોપ સાથેનો વાતરોગ, ઠેડની શળ અને ગૃધ્રસિ (Sciatica) વગેરે વાયુના રોગો નાશ પામે છે.

(૩૯) એલાદિ મંથ

વિધિ—કાગદી એલચીદાણા, અજમોદ, આમળાં, હરડે, બહેડાં, ખેરની છાશ, લીમડાની અંતરછાશ, બિયાની છાશ, સાકની છાશ (અભાવે અશુન છાશ), વાવડિંગ, બિલામનો મગજ, ચિત્રકનાં મૂળ, સૂંઠ, મરી, પીપર, નાગરમેથ, ગોપીચંદન (૧ હોય તો કુલાવેલી કટકડી) આ બધું સરખે ભાગે લઇ અધકચરું ખાંડવું. પછી ૧૬ ગણા પાણીમાં નાખી ઉકાળો કરવો. એવા ભાગનું પાણી બાકી રહે એટલે ઉતારી ગળા લેવું. પછી કવાચથી એવા ભાગનું ગાયનું ઘી નાખી ધીમા તાપે ઘી સિદ્ધ કરી લેવું. ઘીમાં ૧૨૦ તોલા સાકર, ૨૪ તોલા વાંસકપૂર અને ૧૨૮ તોલા મધ મેળવી રસવાથી વલોવી લેવું.

માત્રા—૦૧ થી ૧ તોલો દિવસમાં બે વાર ચાટવું અને ઉપરથી દૂધ પીવું.

ઉપયોગ—આ રસાયન ક્ષયમાં શક્તિ લાવવા માટે બહુ ઉપયોગી છે. ક્ષય, પાંડુરોગ, ભગંદર, શ્વાસ, કાસ, શળ, સ્વરબેદ, હૃદયરોગ, બરોળ, ગુસ્મ,

મંત્રદણ્વી વગેરે રોગોનો નાશ કરે છે અને બુદ્ધિ તથા આયુષ્ય વધારે છે, આંખો માટે પણ હિતકર છે.

(૪૦) બાલામૃત

વિધિ—વાવડિંગ, અતિવિપા, પીપર, ખુરાસાની વળ, હરડે અને સોના-મુખી ૩-૩ માસા, કાકડાશિંગ, નાગરમેથ અને સૂંઠ ૧૧-૧૧ માસા અને સમુદ્રકળની મીઠા નંગ ૨ લેવાં. બધાને અધકચરું ખાંડી ૪૦ તોલા પાણીમાં નાખી ઉકાળો કરવો. અર્ધું પાણી રહે એટલે ઉતારી ગાળી ૨૦ તોલા સાકર નાખી ચાસણી કરવી. પછી કુલાવેલો તેલિયો ટંકણખાર ૬ માસા અને રૂમેરતકી ૩ માસા બારીક વાટી મેળવી દેવું અને ૪ રતી રતનગેતનું ચૂર્ણ નાખી હલાવી નાખવું. એટલે સરસ લાઘ્ય રંગનું બાવામૃત બનશે. (ધન્યંતરિ)

માત્રા—ત્રણ મહિનાના બચ્ચાને ૧-૧ માસા દિવસમાં ૨ વાર અને બીજાને શક્તિ પ્રમાણેની માત્રા અને અનુપાન ચોખવાં.

ઉપયોગ—બાળકોનો ઝીણો તાવ, ઝાડા, કૃમિ, જિદ્દી કબજિયાત, સળેખમ, શ્વાસ, ખાંસી વગેરે સર્વ રોગો મટાડી શરીર પુષ્ટ બનાવે છે.

(૪૧) રક્તરોધક શરબત

વિધિ—ઉશબા ૮ તોલા, મજ્જા ૪ તોલા, વરિયાળી ૨ તોલા, ઉનાખ નંગ ૨૫, ગુંદાં નંગ ૨૫, હંસરાજ ૧ તોલો અને ગાવઝખાન ૧ તોલો લઈ અધકચરો બૃષ્ટ કરવો. તેને રાત્રે ૮ ગણા પાણીમાં પલાળી સવારે ઉકાળો કરવો. ચોથા ભાગનું પાણી રહે એટલે ઉતારી લેવું. ઠંડું પડે એટલે ગાળી ૨૦ તોલા સાકર નાખી શરબત બનાવી લેવું.

માત્રા—૧૧ થી ૨૧ તોલા દિવસમાં ૨ વાર પાણી સાથે મેળવી પીવું.

ઉપયોગ—આ શરબત ઉપદંશ રોગ, કૃષ્ક, વાતરક્ત, ગડગૂમડ વગેરે રોગોમાં લેહી શુદ્ધ કરી રોગ મટાડે છે.

(૪૨) બનકુશાનું શરબત

વિધિ—૧૦ તોલા બનકુશાને ૨૫ તોલા બેકળતા પાણીમાં ૨૪ કલાક પલાળી રાખવાં. પછી પાણી ગાળી લેવું. ગાળતી વખતે દબાવીને નિચોવવું નહિ. પછી ૪૦ તોલા સાકર નાખી શરબત બનાવી લેવું.

‘સિદ્ધભોજનગણિમાલા’ના કર્તાએ ૮ ગણા પાણીમાં અષ્ટમાંશ કપાચ કરી બડા કપડાથી યુક્તિપૂર્વક (ચોટલી બાંધીને) ગાળી લેવું પછી ૪ ગણી સાકર મેળવી શરબત બનાવી લેવાનું લખ્યું છે. તેમણે આ શરબતનો પિત્તજ્વર પર ઉપયોગ કર્યો છે.

માત્રા—૧૧ થી ૨૧ તોલા પાણી સાથે મેળવી પીવું.

ઉપયોગ—આ શરણ તાવ પછીની નળાઈ, સ્ત્રીઓના ગર્ભાશયની ગરમી, આંખોની ગરમી, માથાનું દરદ, કળ્બજિયાત, પાંસળીઓનો દુખાવો અને ગુરદાનું દરદ મટાડે છે, હાથ સારી રીતે લાવે છે, વધેલા પિત્તને બહાર કાઢી નાખે છે અને ઝાડા તથા પેશાબ સારી રીતે કરાવે છે.

(૪૩) ચંદનનું શરણત

વિધિ—અર્ધી શેર ગુલાબજળમાં રાત્રે ૧૦ તોલા ઘોળા ચંદનના બૂકાને પલાળી રાખવો, સવારેસહેજ ઉકાળી લેવું. બ્યારે ૩૦ તોલા પાણી રહે ત્યારે ઉતારી મસળીને ગાળી લેવું. પછી તેમાં અર્ધી શેર સાકર નાખી શરણત બનાવી લેવું. ઉકાળતી વખતે ઢાંકણું ઢાંકી દેવું; નહિ તો તેણે ભીડી બપ છે.

માત્રા—૨-૨ તોલા દિવસમાં ૨ વાર પાણી સાથે આપવું.

ઉપયોગ—આ શરણત તૃપા, દાહ, બહુમૂત્ર, પીળો કે બળતરાવાળો પેશાબ, નાક અને મોંમાં શુષ્કતા રહેવી, નસકેરી ફૂટવી અને ઉનાળામાં થનારા પિત્તના વિકારોનો નાશ કરે છે અને ગરમી, તરસ, લૂ અને ખેચેની બધાંથી બચાવે છે.

(૪૪) સ્વાદિષ્ટ શરણત (સ્વદેશી પેનકિલર)

વિધિ—શીંછુનો રસ શેર ૧, આફુનો રસ ૪૦ તોલા, સિંધવ ૨ તોલા, સંચળ ૨ તોલા, હિંગ ૬ માસા અને સાકર ૧ શેર લઈ એક ક્લાઈવાળી કડાઈમાં નાખી ૩ ભરરા આવે ત્યાં સુધી ઉકાળવું. પછી નીચે ઉતારી તરત ગાળી લેવું. ઠંડું પડે એટલે ઉપરઉપરથી નીતરેલા ભાગને જુદો કાઢી લેવો; તળિયે કચરાવાળો ભાગ રહે તે જુદો રાખવો. (આ. નિ. મા.)

માત્રા—૬ માસાથી ૨ તોલા ૦|| રતી કપૂર મેળવી અથવા પાણી સાથે પાવું.

ઉપયોગ—આ શરણતના સેવનથી ઝાડા, ઢોલેરા, મરડો, અરુચિ, મંદાસિ, અણ્ણ, કળ્બજિયાત, પેટની ચૂંક, બિલટી વગેરે રોગો મટી જઈ ભૂખ લાગે છે.

(૪૫) ગુલાબનું શરણત

વિધિ—ગુલાબજળમાં ૧|| ગણી સાકર નાખી ચાસણી કરી લેવી. પછી નીચે ઉતારીને તરત ગાળી લેવું.

માત્રા—૧ થી ૪ તોલા પાણીમાં નાખી પીવું.

ઉપયોગ—આ શરણથી મગજની ગરમી, પિત્તવિકાર, દાહ અને તરસ મટે છે તથા કળ્બજિયાત દૂર થાય છે. સ્ત્રીઓના ગર્ભાશયની ગરમી પણ ઓછી થાય છે.

(૪૬) લીંબુનું શરબત

વિધિ—લીંબુના રસમાં ૨૥ ગણી સાકર નાખી ચાસણી કરી લેવી અને શરબત તૈયાર થાય એટલે બિનું બિનું ગાળી લેવું. ૬-૬ પડે પછી ગળશે નહિ.

માત્રા—૧ થી ૨ તોલા પાણી મેળવી પીવું.

ઉપયોગ—આ શરબતથી પિત્તવિકાર, મંદાસિ, અરચિ, તૃપા, બિચકા, અજીર્ણ, કબજિયાત અને લોહીવિકાર વગેરે મટી જાય છે અને અસિ પ્રદીપ્ત થાય છે. તડકામાં ફરવાથી ચયેલી વ્યાકુળતા અને પિત્તપ્રકોપ એકદમ દૂર થાય છે.

(૪૭) આદુનું શરબત

વિધિ—આદુનો રસ કાઢી ૨ કલાક સુધી રહેવા દેવો. ૨ કલાક પછી રસ ઠરી જાય એટલે ઉપરઉપરથી નિતારી લેવો. નીચે આદુનું સત્ત્વ રહે તેને સૂકવી જુદું વાપરવું. આ રીતે નીતરેલો ૬૪ તોલા રસ લઈ તેમાં ૧૨૮ તોલા સાકર નાખી ચાસણી કરી લેવી. તેમાં કેસર ૧ માસો, એલચી, જયફળ, જવંત્રી અને લવંગ ૩-૩ માસાનું ચૂર્ણ મેળવી દેવું. આ શરબતને વધારે જડો કરે, તો અવલેહ પણ બની જાય છે.

માત્રા—૬ માસાથી ૧ તોલો દિવસમાં ૨ વાર પીવું.

ઉપયોગ—આ શરબત અપચો, અરુચિ, મંદાસિ, અજીર્ણ, આમવાન, શ્વાસ, કાસ, અતિસાર, અને પેટની ચળ વગેરે મટાડે છે.

(૪૮) પ્રતિશ્યાયહર શરબત

વિધિ—તુળસીનાં પાન, મરવાનાં પાન, ગાવઝખાન, અક્ષતિમૂળ વિશાપતી (અમરવેલ), ઉસ્તેખદ્ગમ અને ખસકાવદ આ ૬ ચીજો સરખે ભાગે ૫-૫ તોલા લઈ ૧ શેર ગુલામજૂળ અને ૦૥ શેર દ્રાક્ષના સરકામાં રાત્રે પલાળી રાખવી. સવારે ઉકાળવું. ચોથા ભાગનું બાકી રહે એટલે ઉતારીને ગાળી લેવું. પછી ૧૥ શેર સાકર નાખી ૨ બાટલી શરબત બનાવી લેવું. (શ્રી. પં. શુરુચરણદાસજી)

માત્રા—૨ થી ૪ તોલા પાણીમાં નાખી પાનું.

ઉપયોગ—આ શરબત સળખમ, ગળાનો દાહ, નાકમાંથી લોહી પડવું, હૃદયની નબળાઈ, મગજની નબળાઈ, ઝીણા તાવ, કબજિયાત વગેરેને મટાડે છે.

ધૂત-તૈલ પ્રકરણ

ધી સિદ્ધ કરવું—ઔપધિસિદ્ધ ધીને માટે ગાયત્રુ ધી જ એક માનેહું છે. માટે સૌથી પહેલાં ગાયત્રુ ધી લઈ મૂર્છિત કરવું મૂર્છિત કરવા માટે એક પિત્તળની કલાઈ કરેલી કદાઈમાં ૩૦ તોના ગાયત્રુ ધી નાખી ધીમા તાપે ગરમ કરવું. ધી ગરમ થઈ કીણુ બેગી નખ એટલે નીચે ઉતારી, મહેન દંડું પડે એટલે હરડે, બકેડા, આમળા, નાગરમોથ અને હળદર આ પાચ ચીજોને ૪ તોના લઈ બિન્નેરાના રમમા ક'ક કરી તેમા નાખવો. પછી ૨૫૬ તોના પાણી નાખી પાક કરવો. થોડું પાણી રહે એટલે ઉતારી ૭ દિવસ રહેવા દેવું. આથી ધી ચોખ્ખુ, આમદોષ વગરનું અને વીર્યવાન બને છે. પછી એ ધીને ગાળી લઈ કવાય, દૂધ, દહીં, વગેરે દ્રવ પ્રદાર્થો અને બીજી ચીજોનો ક'ક નાખી ધીમા તાપે પકાવવું.

ધી સિદ્ધ કરવા માટે ગળો વગેરે મૃદુ ચીજો હોય તો કવાયમાં ચાર ગણ પાણી, સૂક, ગરમાળા જેવી મધ્યમ વસ્તુઓ હોય તો આઠ ગણ અને દેવદાર પદ્મકાષ્ઠ જેવી કઠણ ચીજો હોય તો ૧૬ ગણ પાણી નાખવું જોઈએ. ધી બનાવવા માટે જે જે ચીજોનો કવાય કરવાનો હોય તેને એકઠી કરી ધીથી બમણા પ્રમાણમાં લઈ સામાન્ય રીતે આઠગણ પાણીમાં મેળવી કવાય કરવો. ચોથા ભાગનું પાણી રહે એટલે ઉતારી ગાળી લેવો. પણ કવાય કરવાની વસ્તુઓનું પ્રમાણ બહુ વધારે હોય તો ૫-૫ શેર ઔપધિઓનો જુદો જુદો કવાય કરી બધાને મેળવી લેવો અને ૧૧ શેર વસ્તુઓ માટે ૧૦૨૪ તોલા પાણી લેવું. આ રીતે થોડી ચીજોમાં અને વધારે ચીજોમાં પ્રમાણનો ફેર છે.

જો માત્ર દૂધથી જ ધી સિદ્ધ કરવું હોય અને બીજા કવાય વગેરે દ્રવ પ્રદાર્થો ન નાખવા હોય તો ધીથી આઠગણ દૂધ લેવું જોઈએ. અને જો કવાય વગેરે નાખવાના હોય તો ધીના જોટલું જ દૂધ લેવું જોઈએ. જો ૨ કે ૩ જાતના દ્રવ પ્રદાર્થોથી ધી સિદ્ધ કરવું હોય તો બધાને સરખે ભાગે મેળવી ધીથી ૪ ગણ લેવા જોઈએ (પણ 'મુદ્રુતસહિતા'ના ટીકાકાર ડહણ્યાચાર્યના મત પ્રમાણે દરેક દ્રવ ૪-૪ ગણ લેવા જોઈએ) જો ૪ કે તેથી વધારે જાતના દ્રવ નાખવા હોય તો બધા ધીના જોટલા જ લેવા જોઈએ અને જો માત્ર સ્વરસ, દૂધ કે દહીંથી જ સિદ્ધ કરવાનું લખ્યું હોય તો પણ ધીની સાથે ચારગણ પાણી જરૂરથી નાખવું જોઈએ, કારણ કે એકલા સ્વરસ, દૂધ કે દહીંથી પાક સારી રીતે થઈ શકતો નથી.

સ્નેહમાં મોટે ભાગે ચોથા ભાગનો કટક નખાય છે, પણ કેસર, નાગદેસર,

લવિંગ, ચંપા, કમળ વગેરે ફૂલોનો કલ્ક હોય તો ઘીથી આંદમા ભાગનો લેવો જોઈએ, તેમજ સર્પનું વિષ, વછનાગ વગેરે તીક્ષ્ણ ચીજોના સંયોગથી જ્યાં સ્નેહ સિદ્ધ કરી લેવાનો લખ્યો હોય ત્યાં આ નિયમ પાળી શકાતો નથી. જો ઘીમાં કવાથ કે સ્વરસ ન નાખવો હોય અને માત્ર પાણી જ નાખવું હોય તો ઘીથી કલ્ક ચોથા ભાગનો, કવાથથી ઘી સિદ્ધ કરવું હોય તો કલ્ક છઠ્ઠા ભાગનો અને એકલા સ્વરસથી સિદ્ધ કરવું હોય તો કલ્ક આંદમા ભાગનો નાખવો જોઈએ. પણ કેટલાક આચાર્યોના એવો મત છે કે દૂધ, દહીં, સ્વરસ કે છાશમાંથી ગમે તે એક નાખ્યું હોય તો કલ્ક આંદમા ભાગનો નાખવો જોઈએ. જો આથી જીદી જાતનો દ્રવ પદાર્થ હોય તો કલ્ક ચોથા ભાગનો લેવો જોઈએ.

આ નિયમ જ્યાં દ્રવ્યોનું માપ ન લખ્યું હોય તેને માટે છે. દાખલા તરીકે 'સુશ્રુતસંહિતા'માં “સૌવર્ચલયયક્ષારકટુકા વ્યોપચિવ્રકૈઃ । વચાઽમયા વિદ્વૈર્ગેશ્ચ સાધિત્ત્વ્વાસજ્ઞાન્તયે ॥” આ ઔષધિઓથી ઘી સિદ્ધ કરવું હોય ત્યારે ઉપર આપેલી પરિભાષા પ્રમાણે કવાથ કલ્ક વગેરે નાખવા, તેમજ બીજા કેઈ પણ જાતના ઘી-તેલ વગેરે બનાવવા હોય તો ઉપરની રીતે બનાવવા. પણ જ્યાં શસ્ત્રમાં માપ ચોક્કસ કર્યું છે ત્યાં તો શસ્ત્રમાં કલા પ્રમાણે જ વસ્તુઓ લેવી જોઈએ. તેમાં અને પરિભાષામાં ફેર હોય તો પણ પ્રમાણ બદલવું ન જોઈએ.

સ્નેહપાક ત્રણ જાતના થાય છે. મૃદુ, મધ્યમ અને ખર. જો કંઈ સડેજ રસવાળો હોય તો મૃદુપાક, રસ વગરનો પણ મુલાયમ હોય તો મધ્યમપાક, અને કલ્ક બળી જઈ કઠણ થઈ ગયો હોય તો ખરપાક થયો જાણવો. આમાંથી નરસ માટે મૃદુપાક, બધાં કામોમાં મધ્યમપાક અને માસિસ કરવા માટે ખરપાક ઉત્તમ માનેલો છે.

સ્નેહ સિદ્ધ થયાની પરીક્ષા—ઘી કે તેલ સિદ્ધ થઈ જાય એટલે થોડો કલ્ક લઈ દેવતા પર નાખવો. જો કેઈ પણ જાતનો ચણચણાટ ન થાય તો સ્નેહ સિદ્ધ થઈ ગયેલ જાણવો. ઘી સિદ્ધ થાય એટલે સડેજ પણ શીણ આવતું નથી પણ તેલ સિદ્ધ થાય એટલે ખૂબ ફીણ ચઢે છે. આ ઉપરાંત સ્નેહ સિદ્ધ થયા પછી કંઈ કાઢી આંગળીઓથી મસજવાથી ગોળા કે દ્વિવેટ જેવું થઈ જાય છે. તે જ પ્રમાણે રંગ અને મુગંધ પરથી પણ પાકી ગયું કે નહિ તે નક્કી કરી શકાય છે. પ્રયોગમાં જોટલા ઘીનો પાક કરવાનું લખ્યું હોય તેટલા જ પ્રમાણમાં ઘી લેવું જોઈએ. આઠાવત્તા પ્રમાણમાં (અર્ધ કે ગમણું) લેવાથી ઘીનો પાક સારો થતો નથી.

જો ઘી દૂધ સાથે સિદ્ધ કરવાનું હોય તો બે દિવસમાં કરવું. સ્વરસથી સિદ્ધ કરવું હોય તો ત્રણ દિવસમાં કરવું, અને કાંઈ મોડો વગેરેથી સિદ્ધ કરવું હોય

તો પાંચ દિવસ પકાવવું. એટલે વધારે દિવસ લેવામાં રાજ સહેજ સહેજ વાર પકાવી રહેવા દેવું.

ઘી અને તેલ સિદ્ધ થયા પછી કઠાઈ નીચે ઉતારી તરત ગાળા લેવાં નોંધએ. ઠંડું થતા સુધી રહેવા દેવાથી તેનો થોડો ભાગ બીડી જાય છે.

ઘી જૂનું થતા છતાં પણ ગુણુકારી રહે છે. ઘી શીતવીર્ય હોવાથી સિદ્ધ કરેલ ધીમાં પણ મોટે ભાગે તે જ ગુણ રહે છે. તે ઉપરાંત જે જે ઔષધિઓથી ઘી સિદ્ધ કર્યું હોય તે તે ચીનોનાં ગુણ, વીર્ય, વિપાક વગેરે ધીમાં મળ્યા જાય છે. પ્રાચીન આચાર્યોએ સિદ્ધ ઘીને વધારે પ્રમાણમાં વાપર્યા છે. ઘીથી રાગ જલદી મટી જઈ શરીર સ્વસ્થ, બળવાન અને તેજસ્વી બને છે. જે રાગી ઘણું વધે સુધી ઘણી જાતની ઔષધિઓ લઈ નિરાશ થઈ ગયો હોય, જેની પાચનશક્તિ મંદ પડી ગઈ હોય, જેના શરીરમાં કબજિયાત, આદરો, એચેની, અરુચિ, માથાનું દરદ વગેરે ઉપદ્રવો ધર કરી બેઠા હોય, તેને સિદ્ધ કરેલા ધીના સેવનથી થોડા જ દિવસમાં આશાતીત ફાયદો થાય છે. વાત, પિત્ત અથવા કફ પ્રકૃતિવાળાં પુરુષ, સ્ત્રી, બાળક, વૃદ્ધ વગેરે સર્વ મનુષ્યો સવારસાંજ અથવા જમતી વખતે સિદ્ધ ધીનું સેવન કરી શકે છે.

ધીના સેવનથી કાંઈ પણ જાતની તકલીફ વગર ખોરાક પચે છે અને ઝાડો નિયમિત થાય છે. તેમજ દરદીનું મન પ્રસન્ન રહે છે, અને દવા ગ્રેમથી અને મદ્યાપૂર્વક ખાઈ શકે છે. કાંઈ પણ દરદીને સિદ્ધ ધીથી સહેજ પણ નુકસાન થવાનો સંભવ નથી.

શાસ્ત્રોક્ત વિધિથી ધી સિદ્ધ કરવાથી સુગંધીદાર બને છે. ધીને સંભાળથી પહેળા મોંની કાચની સીસીમાં અથવા ચિનાઈ માટીની બરણીમાં ભરી લેવાથી બગડવાનો સંભવ રહેતો નથી. જોકે ‘વૃન્દમાધવ’ના કર્તાએ લખ્યું છે કે “સિદ્ધ ઘી એક વર્ષ પછી હીનવીર્ય થઈ જાય છે પણ તેજ હીનવીર્ય થતું નથી.” તો પણ જૂનું સિદ્ધ ઘી ગુણુવાળું જ રહે છે અને જૂનું તેજ દૂષિત થઈ જાય છે, એવો અનુભવ થયેલો છે.

તેલ સિદ્ધ કરવું—તેલ સિદ્ધ કરતાં પહેલાં દુર્ગંધ અને બીજા દોષો કાઢી નાખવા માટે તેલને મૂર્છિત કરવું. પછી ધીની રીતે જ પાક કરવો. પણ મૂર્છાની વિધિમાં ફેર છે. તથા તેલ, સરસિયું તેલ અને દિવેલ ત્રણેની મૂર્છા માટેની ઔષધિઓ જુદીજુદી છે. તેલના તેલને માટે મજ્જા, હળદર, લોધર, નાગર-મોય, તજ, હરડે, આમળાં, બહેડાં, કેવડાનાં ફૂલ અને વડની વડવાઈ લેવી. સરસિયા તેલને માટે મજ્જા, હળદર, આમળાં, નાગરમોય, બીલીની છાલ, દાડમ-છાલ, નાગકેસર, શાહજીરું, સુગંધી વાગો, તજ અને બહેડાં લેવાં. અને દિવેલની

મૂર્છા માટે મજ્જા, નાગરમોથ, ધાણા, ત્રિફળા, ચમેલીનાં પાન, સુગંધી વાળો, ખજૂર, વડની વડવાઈ, હળદર, દારુહળદર, તજ, કેવડાનાં ફૂલ, દહીં અને કાંજ લેવી.

મૂર્છા માટે ૪ શેર તેલ હોય તો મજ્જા ૪ નવટાંક અને ખીજી ચીજો ૧-૧ નવટાંક લેવી નોંધએ. તેમાંથી હળદર અને મજ્જાનો જુદોજુદો કલ્ક કરવો અને બાકીની ચીજો ભેગી કરી કલ્ક કરવો. તેલને મૂર્છિત કરવા માટે કલાષ કરેલી પિત્તળની કડાઈમાં તેલ નાખી ચૂસા પર મૂકવું. જ્યારે તેલ ગરમ થઈ શીણ ન રહે ત્યારે નીચે ઉતારી સહેજ હંકું પડે એટલે હળદરનો કલ્ક, પછી મજ્જાનો કલ્ક, પછી બાકીની ચીજોનો કલ્ક અને તેલથી ચારગણું પાણી નાખી દેવતા પર ધીમા તાપે પાક કરવો. થોડું જ પાણી બાકી રહે એટલે નીચે ઉતારી ૭ દિવસ રહેવા દેવું. પછી તેલને ગાળી તેલપાકમાં કહેલી ઔષધિઓ નાખી સિદ્ધ કરી લેવું.

જે વાતનાશક તેલ બનાવવું હોય તો આંબો, જાંબુ, કેડી અને હીંજુનાં પાન દરેક તેલથી આઠમા ભાગના લઈ ચારગણા પાણીમાં ઉકાળતાં. જ્યારે ચોથા ભાગનું પાણી બાકી રહે ત્યારે ઉતારી, ગાળી મૂર્છિત તેલમાં નાખી દધ, પાક કરવો. થોડું પાણી બાકી રહે એટલે ઉતારી ગાળી લેવું.

ઔષધિસિદ્ધ તેલ બનાવવા માટે રોગીની પ્રકૃતિ, દેશ, ઋતુ અને રોગનો વિચાર કરી તલ, સરસવ અને એરંડિયાનું તેલ લેવું નોંધએ. તેલ સિદ્ધ થવાથી ચીકાશ, મૂળ ગંધ અને તેલના મૂળ દોષો જતા રહે છે અને શુણ્ણ વધે છે. તેલ સ્નિગ્ધ અને ઉષ્ણવીર્ય છે. સિદ્ધ કરેલ તેલમાં પણ ઘણું કરીને તે જ શુણ્ણ હોય છે. સિદ્ધ કરેલું તેલ પીવાના અને શરીર પર ચોળવાના કામમાં આવે છે. તેલ મુખ્યત્વે વાયુના રોગો પર વપરાય છે. શરીર પર માલિસ કરતી વખતે ચામડી પરના વાળ ન ટૂટે તેનું ધ્યાન રાખવું નોંધએ. નીચેથી ઉપર અને આડું માલિસ કરવાથી નુકસાન થવાનો સંભવ છે. ધીરે હાથે ઉપરથી નીચેની બાજુ શાંતિથી માલિસ કરવાથી દુખતું નથી અને નુકસાન થવાનો ભય નથી રહેતો. તેલના માલિસથી રનાયુઓ અને શિરાઓનાં બંધનો નરમ બને છે, લોહી વેગથી ફરવા માંડે છે અને લોહીમાં રહેલા દૂષિત પરમાણુઓ પરસેવા મારફતે બહાર નીકળી જાય છે.

લકવા (Paralysis) વગેરે વાતરોગોમાં માલિસ કર્યા પછી ગરમ પાણી, નગોડનાં પાન અથવા ખીજા વાતનાશક ઔષધિઓના ક્વાથથી સેક કરવો અત્યંત હિતકર છે. માત્ર પિત્તાધિક્ય રોગમાં તેલનું માલિસ અને સેક ન કરવો નોંધએ. તેલ માલિસ કર્યા પછી કે સેક કર્યા પછી ઠંડો પવન ન લાગે તેનું ધ્યાન રાખવું નોંધએ.

હાલના વખતમાં તેજ પીવાનો રિવાજ મોટે ભાગે રહ્યો નથી. તોપણ જરૂર હોય ત્યારે પાવાથી કાંઈ નુકસાન નથી, માત્ર નવા તાજા તેજને સિદ્ધ કરી રોગીની પ્રકૃતિ અને ઋતુનો વિચાર કરી પાણું નેંધએ. તેજ પાવા પછી તરત દંડ પાણી ન પાવું.

સૂચના—ઘી કે તેજ બનાવવા માટે પિત્તજનું કલાઈ દરેકું વાસણ લેવું. લોટાના વાસણમાં ઘી કે તેજનો રંગ કાળો પડી જાય છે. ગોમૂત્ર વગેરે બહુ જીભરો આવે એવી ચીજો નાખવી હોય તો કલાઈ બહુ મોટી લેવી નેંધએ. ઘી, તેજ પાકે કે તરત કલાઈ નીચે ઉતારી તરત ગાળી લેવાં નેંધએ. વાર સાગવાથી બળી જાય એમાં ઓછાં ચાપ છે.

ઘી અને તેજમાં કાઈ પીવાનું છે અને કાંઈ ચોળવાનું છે. તેના ઉપયોગ તે તે હવા સાથે રચે લખેલા છે.

(૧) ત્રિફળા દૂત

વિધિ—૬૪ તોલા ત્રિફળા લઈ આઠગણ પાણીમાં ઉકાળે કરવો. આઠમા ભાગનું પાણી રહે એટલે ઉતારી ગાળી લેવો. પછી આ કવાથ, ભાંગરાનો રસ, અરડૂસીનો રસ, આમળાનો રસ, જનાવરીનો રસ અથવા કવાથ, ગળોતો રસ અને બકરીનું દૂધ દરેક ૬૪-૬૪ તોલા લેવું. આ બધાને એકઠું કરી તેમાં પીપર, સાકર, દાહા, હરડે, બહેડાં, આમળાં, નીલકમળ, ક્ષીરકાકોલી (અભાવે જોઠીમધ), આસનનાં મૂળ અને ભોંયરોંગણી બધાને સમભાગે મેળવીને કરેલો કદક ૧૬ તોલા અને ૬૪ તોલા ઘી નાખી સિદ્ધ કરી લેવું. પછી ઉતારી તરત ગાળી લેવું. (બ. સે.)

માત્રા—૧ થી ૨ તોલા દિવસમાં ૨ વાર ભોજન સાથે.

ઉપયોગ—આ દૂતના સેવનથી બધી જાતના આંખના રોગો મટે છે. લોહી વધવાથી કે દૂષિત થવાથી આંખમાં ઉત્પન્ન થયેલ દોષ, રતાંધળાપણું, તિમિર, મોતિયો, માંસ વધવું, આંખની લાલાશ, સખ્ત બળતરા સાથે આંખની લાલાશ, પાંપણના વાળ ખરી જવા, વાતજ, પિત્તજ અને ક્ષય નેત્રરોગ, અંધતા, મંદ દષ્ટિ, કષ્વાતથી દૂષિત દષ્ટિ, વાતપિત્ત-ત્રેકોપજન્ય આંખોનો સાવ, ખૂનલી, આસન્ન દષ્ટિ (દૂરની ચીજ ચોખ્ખી ન દેખાવી, Short Sight), દૂર દષ્ટિ પાસેની ચીજ કે નાના અક્ષર ચોખ્ખા ન દેખાવા અને દૂરની ચીજ ખરોખર પાવી, Long Sight) વગેરે બધા આંખના રોગોને નાશ કરી ગીધ જેવી તીવ્ર દેખાવે છે તેમજ શરીરની શક્તિ, પાચનશક્તિ અને શારીરિક ક્રાંતિ પણ વધારે. ૪-૬ મહિના સુધી અદ્વાપૂર્વક ત્રિફળાદૂતનું સેવન કરવાથી ફાયદો મળે છે. આ કબજિયાતના રોગીઓનાં આંતરડાં, મેદા અને યકૃત શુદ્ધ થઈ જાય છે.

મેતિયાનું વિષ ધીમે ધીમે દષ્ટિમણિ (Lens)માં પહોંચે છે. પછી દષ્ટિ-મણિના તંતુઓ દૂર દૂર ચતા જાય છે. એથી વચ્ચે દ્વિપિત રસ ભરાઈ અપાર-દર્શકતા આવવા માંડે છે. જે રોગની શરૂઆતમાં આ ઘી ખાવા આપવામાં આવે અને આંખમાં નેત્રસુદર્શન ચર્ક નાખવામાં આવે અને વિષવર્ધક તમાકુ વગેરે ચીજો છોડી દેવામાં આવે, તો મેતિયો વધતો અટકી જાય છે; એટલું જ નહિ પણ દષ્ટિમણિ પારદર્શક થઈ મેતિયો નાશ પામે છે.

(૨) ફલધૂત

વિધિ—જેડીમધ, હરડે, બહેડાં, આમળાં, કદ, હળદર, દારહળદર, કકુ, વાવડિંગ, પીપર, નાગરમોચ, ધંધ્રવરણનાં મૂળ, કાયફળ, કકોલી અને ક્ષીરકાકોલી (અભાવે આસન અને શતાવરી), મેદા અને મહામેદા (બન્નેને અભાવે શતાવરી), વજ, સફેદ અનંતમૂળ, કાળા અનંતમૂળ, ઘઉંલાનાં ફૂલ, વરિયાળી, સેકેલી હિંગ, રારના, સફેદ ચંદન, રતાંજળી, ચમેલીનાં ફૂલ, કમળ, વાંસકપૂર, સાકર, અજમોદ અને દંતીમૂળ આ ૩૨ ચીજો ૧-૧ તોલો લઈ કલંક કરવો. પછી કલંકની સાથે ૬૪ તોલા ગાયનું ઘી, ૨૫૬ તોલા ગાયનું દૂધ અને ૨૬૬ તોલા પાણી મેળવી પકાવવું. ઘી બાકી રહે એટલે ઉતારી તરત ગાળી લેવું. આ ધૂતમાં લક્ષમણા (અભાવે ઘોળી ભોંયરીંગણી)નું પંચાંગ નાખવું વધારે ફાયદાકારક છે.

(શા. સ.)

માત્રા—૧ થી ૨ તોલા રોજ સવારમાં ખાવું.

ઉપયોગ—આ ધૂત સ્ત્રી અને પુરુષ બંનેને માટે હિતકર છે. ધાતુના દોષ, રજદોષ અને ગર્ભાશયના રોગ મટાડે છે. વધ્યા સ્ત્રીને પુત્રની પ્રાપ્તિ થાય છે, અને જેને બાળક જન્મીને મરી જતાં હોય તેનાં બાળકો નીરાગી રહે છે. જે સ્ત્રીને વારંવાર છોકરી આવતી હોય, ગર્ભ રજા છતાં વારંવાર પડી જતો હોય, મરેલાં બાળક અવતરતાં હોય કે બાળક જીવતાં ન હોય તે સ્ત્રી જે આ ધીનું-સેવન કરે તો લાંબા આયુષ્યવાળા અને નીરાગી પુત્રને જન્મ આપવા સમર્થ બને છે. દુઃકર્મ ગર્ભાશયના દોષો નાશ કરવા માટે આ ધૂત બહુ જ ઉત્તમ છે.

શાસ્ત્રકરોએ જેનો ૧ વર્ષનો વાછરડો જીવતો હોય તેવી બળવાન ગાયનું ઘી લેવાનું લખ્યું છે. તેમજ પુષ્પનક્ષત્રમાં ગાયનાં અડધાં-છાણાં-પર શાસ્ત્રોક્ત વિધિ પ્રમાણે આ ધૂત સિદ્ધ કરવાનું લખ્યું છે.

(૩) નારાય ધૂત

વિનિ—લોધર, ચિત્રકનાં મૂળ, ચવક, વાવડિંગ, હરડે, બહેડાં, આમળાં, નસોતર, બેંધૂલી, અતિવિષા, મુંદ, મરી, પીપર, અજમોદ, હળદર, દારહળદર અને દંતીમૂળ આ દરેક ૧-૧ તોલો લેવું. પછી ચૂવેરનું દૂધ ૧૬ તોલા,

ગરમાગતો ગોળ ૧૬ તોલા અને ગાયનુ મૂન ૩૨ તોલા લેવું આમાંથી ગોમૂન સિનાયની બધી ચીજોનો ૬'૬ કરવો. પછી ૬૬૬, ગોમૂન, ગાયનુ ધી ૬૪ તોના અને ધીથી ચારગણ પાણી લઈ બધું મેળવી ધીમા તાપ પર વિધિમર ધૂન સિદ્ધ કરી લેવું (લે. ૨.)

માત્રા—ગા'થી ૧ તોનો સનારે સકેજ ગરમ દૂધ માથે લેવું.

ઉપયોગ—આ ધૂત ઉદરરોગ, ગુ'મ, બા'રો, ખરોળ, આમવાયુ, બગ-દર, ગૃધ્રસિ, બરસ્તબ વગેરે રોગોનું શમન કરે છે કોષ્ઠ્ય દોષોને બહાર કાઢવા માટે આ બહુ ઉત્તમ ઔષધિ છે

(૪) પપ્પલ ધૂત

વિધિ—પીપર, પીપળીમૂળ, અવ-, ચિત્રમૂળ, મુઠ અને સિંધવ આ બધાને સરખે ભાગે મેળવી ૬૬૬ કરવો પછી બધી ઔષધિઓનો ૬'૬ ૧૬ તોના, ગાયનુ ધી ૬૪ તોના, દૂધ ૨૫૬ તોના અને પાણી ૨૫૬ તોના એકત્ર કરી મદાગ્નિ પર ધી સિદ્ધ કરી લેવું (દૃન્ઢ)

માત્રા—ગા'થી ૧ તોલો દિવસમાં ૦ વાર આપવું.

ઉપયોગ—આ ધૂત વિપમબલ, શુર્ણ જ્વર, મદાગ્નિ, ખરોળ વધવી અને ગુદ્મનો નાશ કરે છે તેમજ ખોરાક માટે રુચિ ઉત્પન્ન કરે છે

(૫) દશમૂલાધ ધૂત

પહેલી વિધિ—૧૦૮ તોના દશમૂળ (શાન્વણ, પીન્વણ, ખેડી અને જીબી ભોપરીગણી, ગોખરુ, ખીનીની છાન, સીવણ પા'ના, અરનુ અને અરણીની છાન) લઈ ૧૬ ગણ પાણીમાં નાખી પ્રવાય કરવો ચોથા ભાગનું પાણી ગ્રહે એટલે ઉતારી રાતના, સૂઠ, દેવદાર, લાન અને ધોળી સાટોડી સમભાગે મેળવી પાણીમાં વાગી ૧૦ તોના કલ્ક તૈયાર કરવો પછી દશમૂળનો ગાળેલો કવાય, ઉપરનો કલ્ક અને ૧૦૮ તોના ગાયનુ ધી લઈ ધીમાં તાપે ધી સિદ્ધ કરી લેવું (ખ' સે.)

માત્રા—ગા'થી ૧ તોનો દિવસમાં ૨ વાર લેવું

ઉપયોગ—આ ધૂત વાતોદર, મદાગ્નિ, અરુચિ, શળ, શ્વામ, કાસ, હેડકી, અને વાતરોગનું શમન કરી ગ્રાણ્થવાયુ બળવાન બનાવે છે સુવાવડી સ્ત્રીઓ માટે પણ ખાસ ફાયદાકારક છે

બીજી વિધિ—દશમૂળનો કવાય અને છોડીનું પાણી ૨-૨ ગેર લેના અને પીપર, મચળ, જવખાર, આમળા, હિંગ, બિજોરાની છાન અને હરડે સરખે ભાગે મેળવી પાણી સાથે વાગી ૧૨૧૧ તોના કલ્ક તૈયાર કરવો પછી કવાય,

દહીનું પાણી, કલક અને ૧ શેર ગાયનું ઘી મેળવી ધીમા તાપ પર ઘી સિદ્ધ કરવું.
(અ. સં.)

માત્રા—૦૧૧ થી ૧ તોલો દિવસમાં ૨ થી ૩ વાર આપવું.

ઉપયોગ—આ ધૂન હેડકી અને સૂકી ખાંસીનો નાશ કરે છે, શ્વાસ અને કાસમાં કફને સહેલાઈથી બહાર કાઢી નાખે છે. મંદાગ્નિ, વાતરોગ, પ્રસૂતિરોગ, ઉદરરોગ, વગેરેમાં પણ એ ફાયદાકારક છે. શુષ્ક શરીરવાળા માટે અત્યંત હિતકર છે.

(૬) પંચગવ્ય ઘૂત

વિધિ—દશમૂળ, ત્રિકુળા, હળદર, દારુહળદર, કડાછાલ, સાત્વીનની છાલ, અથેડો, ગળી, કડુ, ગરમાળો, કાળા ઉમરડાનાં મૂળ, પુષ્કરમૂળ અને ધમાસો આ ૨૪ ઔષધિઓ ૧૦-૧૦ તોલા લઈ ૩૨ શેર પાણીમાં નાખી કવાથ કરવો. બ્યારે બોધા ભાગનું પાણી રહે ત્યારે કડુ પડે ઉતારી ગાળી લેવું. બાદ ભારંગમૂળ, કાળા પાટ, સૂંક, મરી, પીપર, નસોતર, સમુદ્રફળ, ગળપીપર, પીપર, મેરવેલ, દંતીમૂળ, કરિયાતું, ચિત્રકમૂળ, કાળા ઉપલસરી (અનંતમૂળ), ઘોળા ઉપલસરી, રોહિસધાસ, લઘુ રોહિસધાસ અને ચમેલીનાં પાન એ બધું ૧-૧૧ તોલો લઈ પાણી સાથે વાટી કલક કરવો. પછી કવાથ, કલકની સાથે ગાયના છાણનો રસ, દહીં, દૂધ, ગોમૂત્ર અને ગાયનું ઘી ૨-૨ શેર લઈ બધાને એકત્ર કરી મંદાગ્નિ પર ઘી સિદ્ધ કરી લેવું.
(અ. સં.)

માત્રા—૦૧૧ થી ૧ તોલો દિવસમાં ૨ વાર લેવું.

ઉપયોગ—પંચગવ્ય ધૂન અપરમાર, ઉન્માદ, સોજો, ઉદરરોગ, શુભ્મ, અર્શ, પાંકુરોગ, કમળો, ભગંદર વગેરે રોગોમાં અમૃત સમાન ફાયદો કરે છે અને બોધિયા તાવનો પણ નાશ કરે છે.

(૭) જીવંત્યાદિ ઘૂત

વિધિ—ડોડી, જોડીમધ, દ્રાક્ષ, ઈંદ્રજીવ, કચૂરો, પુષ્કરમૂળ, બેડી ભોંપરીગણી, ગોખર, ખપાટ, નીલકમળ, ભોંપઆમળાં, ત્રાયમાલુ, ધમાસો અને પીપર, એ બધું ૧-૧ તોલો લઈ પાણી સાથે વાટી કલક કરવો. પછી કડાછમાં આ કલકની સાથે ૧૧૧ શેર ગાયનું ઘી, ૬ શેર બકરીનું અથવા ગાયનું દૂધ, અને ૬ શેર પાણી નાખી ધીમા તાપ પર ઘી સિદ્ધ કરી ગરણીમાં ભરી લેવું.
(અ. સં.)

માત્રા—૦૧૧ થી ૧ તોલો દિવસમાં ૨ વાર લેવું.

ઉપયોગ—૧૧ જાતના ક્ષય, જીર્ણવર, કફપ્રકોપ, દાહ, નિદ્રાનાશ, અને ધાતુક્ષીણતા વગેરે રોગો મટાડે છે. આ ઘૂતથી ક્ષયની ત્રીજી અવસ્થામાં પણ બહુ ફાયદો થાય છે.

(૮) અશોક ધૂત

વિધિ—૨ શેર અશોકની છાલ લઈ ચારગણા પાણીમાં નાખી ઉકાળો કરવો. ચોથા ભાગનું પાણી બાકી રહે એટલે નીચે ઉતારી ગાળી લેવું. પછી ૧ શેર જીરને ચારગણા પાણીમાં ઢાકણું ઢાંકી, ઉકાળી, અર્ધું પાણી રહે એટલે ઉતારી ગાળી લેવું. પછી જીવનીયગણ (જીવક, ઋષભક, મેદા, મહામેદા, કાકોલી, ક્ષીરકાકોલી, મુદ્ગપર્ણી, માવપર્ણી, ડોડી અને જોડીમધ), ચારોળી, ફાલસાં, રસવંતી, જોડીમધ, અશોકની છાલ, દ્રાક્ષ, ચતાવરી, અને તાંદળામનાં મૂળ આ દરેક ૨૥-૨૬ તોલા લઈ કંદક કરવો. પછી કંદક, અશોકનો કવાચ, જીરનો કવાચ ૨ શેર, ચોખાનું ધોવણુ ૨ શેર, બકરીનું દૂધ ૨ શેર, બાંગરનો સ્વરસ અને ગાયનું ઘી ૨ શેર લઈ બધાને એક કડાઈમાં નાખી શાસ્ત્રાકત વિધિ પ્રમાણે ઘી સિદ્ધ કરી લેવું. ઘી ગાળી લીધા પછી અંદર ૧ શેર સાકર નાખી દેવી. (ભૈ. ૨૦)

માત્રા—૧-૧ તોલો દિવસમાં ૨ વાર આપવું.

ઉપયોગ—આ ધૂત સ્ત્રીઓના બંધી જાતના રોગોનો નાશ કરનાર છે. શ્વેત, નીલ અને કૃષ્ણ વર્ણના બપંકર પ્રદર, ગર્ભાશયમાં થળ, કેડની થળ, મંદાગ્નિ, અરુચિ, પાંડુરોગ, કૃશતા, શ્વાસ, કમળો વગેરેનો નાશ કરે છે, અને શરીર, બળ, કાંતિ અને આયુષ્યની વૃદ્ધિ કરે છે.

ગર્ભાશય કે અપત્યભાગમાં ક્ષત કે વિદ્રધિ થઈ પરુ થાય છે, ત્યારે જૂરો, જૂરો-કાળો (પરુ અને લોહીવાળો) ગંધાતો સ્ત્રાવ થાય છે. પ્રણવાળા ભાગમાં થળ મારે છે. રોગ જૂનો થાય ત્યારે સ્ત્રી નિસ્તેજ અને કૃશ થઈ જાય છે. આ વિકારમાં બાલ ઉપચારો સાથે અશોક ધૂત આપવું લાભદાયક છે. ગર્ભાશયમાં ધાતકયાદિ તૈક્ષ કે બીજા વૃણરોપણુ તૈક્ષની પિચકારી આપતા રહેવી જોઈએ.

બીજાશય કે બીજાશય નલિકામાં વિકૃતિ થવાથી રન્નેદર્શન વખતે દુખાવો થતો હોય, સ્ત્રાવ પૂરેપૂરો ન થતો હોય અને પ્રદરરૂપે સ્ત્રાવ થયા કરતો હોય, તેો તે વખતે ૨-૪ મહિના સુધી ચંદ્રાંશુ રસ સાથે અશોક ધૂત આપવાથી એ વિકાર મટી જાય છે અને સ્ત્રી સચકત બની જાય છે,

રન્નેદર્શન જરોબર ન થવાથી વિપ લોહીદ્વારા માથામાં દાખલ થાય છે, આંખોનું તેજ ઘટે છે અને માથાનું દરદ, બિંધ વધવી, આજ્ઞસ વગેરે લક્ષણો થાય છે. કોઈ કોઈને શ્વાસ પણ થઈ જાય છે. કોઈ વખત ઉન્માદની અસર પણ થાય છે. આ રોગ પર ચંદ્રાંશુ રસ સાથે અનુપાન તરીકે આ ધૂત અપાય છે.

સ્ત્રીઓને સામાન્ય રીતે ૫૦-૬૦ વર્ષની ઉંમરે રન્નેદર્શન બંધ થાય છે. એ પહેલાં કેટલોક વખત રબસ્ત્રાવ જરોબર આવતો નથી. પછી એને લીધે શરીરમાં દુખાવો, માથું ભારે રહેવું, ગબરામણુ, કોઈ કોઈની યાદશક્તિ જતી

રહેતો અને ઉન્માદની અસર થવી વગેરે લક્ષણો થાય છે. એવી સ્થિતિમાં ચંદ્રાંશુ રસ સાથે અશોક ધૂત આપવામાં આવે તો રજોદર્શન શુદ્ધ થાય છે અને ગભ-રામણ વગેરે લક્ષણો મટી જાય છે.

સૂચના—(૧) જો સ્ત્રીને કબજિયાત હોય તો રજોદર્શન થતા પહેલાં મૃદુ વિરચન આપી પેટ સાફ કરી લેવું જોઈએ. (૨) રજોદર્શનના ત્રણ દિવસ મુધી ઠંડો પવન, ઠંડો પાણીથી નાહવું, તડકામાં ફરવું, આંખોને પરિશ્રમ પડે એવું કામ કરવું અને ભારે ખોરાક એ બધું નુકસાનકારક છે.

(૯) બુહંધાત્રી ઘૂત

વિધિ—આમળાનો સ્વરસ, બોંયકોળાનો રસ, દૂધ, શતાવરીનો રસ, પંચતુલુ (કુશ, કાસડો, શેરડી, મુંજ અને નળ)નો રસ અને ગાયનું ઘી દરેક ૨-૨ શેર લેવું. ઠાગદી એકઘી, લવંગ, હરડે, બહેડાં, આમળાં, કેઠા, વાળા, મુરુની છાસ, જટામાંસી, કેળનો કંદ, અને કમળનાં મૂળ આ બધાંને સરખે ભાગે મેળવી પાણી સાથે વાટી ૨૦ તોલા કલ્ક તૈયાર કરવો. બધાંને એક લોઠાની કડાઈમાં નાખી ઘી સિદ્ધ કરી લેવું. પછી ઘીની સાથે સાકર અને મધ ૪૦-૪૦ તોલા તથા જડીમધ, નસોતર, જવખાર અને વરધારા ૫-૫ તોલા નાખી વધોવીને એકરસ કરી લેવું. (લે. ૨.)

માત્રા—૦૧ થી ૧ તોલો દિવસમાં ૨ વાર ચાટવું.

ઉપયોગ—આ ઘૂત બહુમૂત્ર, મૂત્રકૃમ્મ, મૂત્રાઘાત, પ્રમેહ, તૃષા, દાહ, અરુચિ, સોમરોગ, પિત્તવૃદ્ધિજન્ય ઉપદ્રવ, ભયંકર વાર્તિકરોગ આ બધાંને મટાડી બળ અને વીર્યની વૃદ્ધિ કરે છે. આ દવાથી સોમરોગ અને બહુમૂત્રમાં તરત ફાયદો થવા માંડે છે.

(૧૦) અષ્ટમંગલ ઘૂત

વિધિ—વજ, કઠ, ખાલી, ધોળા સરસવ, અનંતમૂળ, સિંધવ અને પીપર એ ૭ સ્ત્રીને સરખે ભાગે લઈ પાણી સાથે વાટી કલ્ક તૈયાર કરવો. પછી કલ્ક, તેનાથી ચારગણું ગાયનું ઘી અને સોળગણું પાણી એકઠું કરી ઘી સિદ્ધ કરી લેવું. (લે. ૨.)

માત્રા—૨-૨ માસા સાકર સાથે કે જમતી વખતે પહેલાં કોળિયા સાથે દિવસમાં ૧ કે ૨ વાર આપવું.

ઉપયોગ—આ ઘી બાળકને રોગ ચટાડવાથી બાળકની શુદ્ધિ વધે છે, શાદશક્તિ તીવ્ર બને છે, અને પિશાચ, ભૂત, રાક્ષસ વગેરેની બાધા થતી નથી.

નોંધ—જો બાળકનું ચક્રત વધેલું (નળણું) હોય એને ઘીવાળી દવા કે

ખોરાક અપાતો નથી. ૩ વર્ષની ઉપરની ઉંમરના બાળકને ઘીવાળી ઔપધિએ આપવાથી મગજને જલ્દી ફાયદો થાય છે.

(૧૨) આહી ધૂત

પહેલી વિધિ—આહીનો સ્વરસ ૪ શેર અને ગાયનું ઘી ૨ શેર લેવું. સુંદ, મરી, પીપર, કાળું નસોતર, ઘોળું નસોતર, દંતીમૂળ, સંખાવલી, ગરમાળાનો ગોળ, સાતલાની છાલ (શિકેકાઈ) અને વાવડિંગ ૧-૧૧ તોસો લઈ પાણીમાં વાટી કઢક કરવો. પછી ઉપર લખ્યા મુજબ આહીનો સ્વરસ, ગાયનું ઘી, કઢક અને ૮ શેર પાણી એકઠું કરી ધીમા તાપ પર ઘી સિદ્ધ કરી લેવું. ઘી સિદ્ધ થાય એટલે ઉતારી ગાળી લેવું. (અ. કું.)

માત્રા—૦૧ થી ૧ તોસો દિવસમાં ૧ વાર આપવું.

ઉપયોગ—આ ધૂત ઉન્માદ, કુષ્ઠ, અપરમાર, મગજની નળગાર્દ અને મંદાગ્નિ વગેરેને મટાડે છે. વાણી, સ્વર, અને યાદશક્તિ વધારે છે અને વંધ્યા સ્ત્રીને સંતાન-પ્રાપ્તિ કરાવે છે.

આ ધૂત વાતઅંશ્વાને શક્તિ આપનાર ને મગજનું શોધન કરનાર છે. માયામાં કફસંગ્રહ થવાથી માથું બારે ચર્ધ જાય છે ત્યારે સ્મરણશક્તિ ઘટવી, જિંધ વધવી, સહેજ માનસિક શ્રમથી મગજ થાકી જવું, ચહેરો નિસ્તેજ અને ઉદાસ રહેવો, પાચનક્રિયા મંદ પડી જવી અને કબજિયાત રહેવી વગેરે લક્ષણો થાય છે. આ રિયતિમાં મગજને શુદ્ધ અને સગલ બનાવવા માટે આ ધૂત આશીર્વાદ સમાન છે.

કેટલાક વિદ્યાર્થીઓને પરીક્ષા વખતે અભ્યાસનો બોજો જાડુ વધી જાય છે. એનાથી રાત્રે પૂરી જિંધ પણ આવતી નથી. એવાઓના સ્વાસ્થ્યને સાચવવા અને મગજને શક્તિ આપવા માટે આ ધૂત ઉપયોગી છે. આ ધૂત લેવાથી ધણા વિદ્યાર્થીઓને આશાતીત ફાયદો થાય છે.

એલોપથીના મત પ્રમાણે અપરમાર જંતુજન્ય છે. અથવા અપરમાર થવાથી મગજમાં એક જાતના જંતુઓ બેગા થાય છે. પછી એના વિષના પ્રકોપથી અપરમારનો દુમલો આવે છે. આ જંતુઓને મગજમાં રહેલા કફ અને મલમાંથી પોષણ મળ્યા કરે છે. આ અપરમારની શરૂઆતની અવસ્થામાં આ ધૂત આપવામાં આવે અને વૈરચનિક નસ્ય સુંધાડવામાં આવે તો સંગ્રહિત થયેલો કફ અને જંતુઓ બંને નીકળી જાય છે. પછી મગજનું શોધન ચર્ધ રોગ મટી જાય છે.

મગજમાં આમ, મલ કે કફનો સંચય થવાથી એનું વિષ લોહીમાં પ્રવેશે છે. એનાથી શ્વેતકુષ્ઠ, દરાજ, ખૂબલી, ખસ, ખરજનું, લોહીવિકારનાં ચક્રમાં વગેરે વિકારો ઉત્પન્ન થાય છે. આ વિકારોની શરૂઆતની અવસ્થામાં જ આહી

ધૂત આપવામાં આવે તો મગજ અને લોહીનું શોષન થાય છે અને ઉપર કહેલા બધા વિકારો મટે છે.

સૂચના—જો મધૂત નળનું હોય અને મળ સફેદ ગંધાતો હોય તો ધૂત ન આપવું જોઈએ.

બીજી વિધિ—આલીનો કવાય અથવા સ્વરસ ૪ શેર, ગાયનું દૂધ ૧ શેર તથા વજ, કદ અને શંખાવળી સરખે બાજે મેળવી ૨૦ તોલા કલ્ક કરવો. પછી બધાને એકઠાં કરી ધીમા તાપે ઘી સિદ્ધ કરી લેવું. (ચ. સ.)

માત્રા—૦ા થી ૧ તોલો દિવસમાં ૨ વાર લેવું.

ઉપયોગ—આ ધૂતથી ઉન્માદ, અપસ્માર અને બાળકોના બાલગ્રહ રોગો નાશ પામે છે તેમજ સ્મરણશક્તિ, શુદ્ધિ અને ક્રાંતિની વૃદ્ધિ થાય છે.

(૧૨) ગંધક ધૂત

વિધિ—ગાયનું દૂધ શેર ૮ લઈ ગરમ કરવું. બિયરો આવે એટલે ૦ા શેર શુદ્ધ કરેલો અમલસારો ગંધક ચંદ્ર નાખવો. ૩-૪ બિયરો આવી જાય એટલે દૂધને ચૂસા પરથી નીચે ઊતારી લેવું. ૬-૬ પડે એટલે દહીં જમાવવું. બીજો દિવસે તે દહીં વડોવી, માખણ કાઢી, ઘી બનાવી લેવું. હાથમાં શુદ્ધ ગંધક રહી જાય તે જુદો કાઢી લઈ વાપરવો.

ઉપયોગ—આ ઘીમાંથી ૦ા થી ૧ તોલો દિવસમાં ૨ વાર દૂધ સાથે સેવન કરવાથી લોહીવિકાર, દાહ, પ્રમેહ, દષ્ટિની મંદતા, માયાનું દરદ, મંદામ્નિ, કબજિયાત, મડગૂમડ અને કુષ્ઠ વગેરે રોગો મટે છે. આ ઘી માલિસ કરવાથી મૂકું ખરજવું અને ચામડીના રોગો મટે છે. વાનરકત અને ગલકુકમાં પણ આ ધૂત હિતકર છે.

(૧૩) ચાંગેરી ધૂત

વિધિ—ચૂકાનો રસ, બીલાની હાલોના ઉકાળો અને ખાટું દહીં શેર, ગાયનું ઘી ૧ શેર, મુંદ અને જવખાર ૫-૫ તોલા લેવા. મુંદ જવખારનો કલ્ક કરી પછી બધાને મેળવી મંદ અગ્નિ પર ઘી સિદ્ધ કરી (ચ. સ.)

માત્રા—૧-૨ તોલો સવારે અને રાત્રે સાકર અથવા મીઠાની સાથે આ.

ઉપયોગ—આ ઘી પાવાથી આમણ ખમી હોય તો તે મરી જાય જરૂર હોય તો આમણ પર જિંદગીની ચરખી લગાડવી. જંગસેને આ ઘીને સહિતના અતિસારનો નાશ કરનાર કલ્પ છે. આ ધૂત આમાતિસાર, મંદ અરુચિ અને પેટના દુખાવાને મટાડે છે.

ધૃત આપવામાં આવે તો મગજ અને લોહીનું શોધન થાય છે અને ઉપર કહેલા બધા વિકારો મટે છે.

સૂચના—જો યકૃત નળિયું હોય અને મગ સફેદ ગંધાનો હોય તો ધૃત ન આપવું જોઈએ.

બીજી વિધિ—પ્રાત્નીનો ક્વાથ અથવા રવરસ ૪ શેર, ગાયનું દૂધ ૧ શેર તથા વજ, કદ અને શંખાવળી સરખે ભાગે મેળવી ૨૦ તોલા કદક કરવો. પછી બધાને એકઠાં કરી ધીમા તાપે ઘી સિદ્ધ કરી લેવું. (અ. સં.)

માત્રા—૦ા થી ૧ તોલા દિવસમાં ૨ વાર લેવું.

ઉપયોગ—આ ધૃતથી ઉ-માદ, અપરમાર અને બાળકોના બાલગ્રહ રોગો નાશ પામે છે તેમજ સ્મરણશક્તિ, સ્મૃત્તિ અને ક્રાંતિની વૃદ્ધિ થાય છે.

(૧૨) ગંધક ધૃત

વિધિ—ગાયનું દૂધ શેર ૮ લઈ ગરમ કરવું. ઊભરો આવે એટલે ૦ા શેર શુદ્ધ કરેલો અમલસારો ગંધક અંદર નાખવો. ૩-૪ ઊભરો આવી જાય એટલે દૂધને ચૂસા પરથી નીચે ઉતારી લેવું. ઠંડું પડે એટલે દહીં જમાવવું. બીજો દિવસે તે દહીં વલેલી, માખણ કાઢી, ઘી બનાવી લેવું. છાસમાં શુદ્ધ ગંધક રહી જાય તે જુદો કાઢી લઈ વાપરવો.

ઉપયોગ—આ ઘીમાંથી ૦ા થી ૧ તોલા દિવસમાં ૨ વાર દૂધ સાથે સેવન કરવાથી લોહીવિકાર, દાહ, પ્રમેહ, દષ્ટિની મંદતા, માથાનું દરદ, મંદાગ્નિ, કબજિયાત, ગડગૂમડ અને કુષ્ઠ વગેરે રોગો મટે છે. આ ઘી માલિસ કરવાથી સ્ક્રૂં ખરજવું અને ચામડીના રોગો મટે છે. વાતરક્ત અને ગલત્કુકમાં પણ આ ધૃત હિતકર છે.

(૧૩) ચાંગેરી ધૃત

વિધિ—ચૂકાનો રસ, બીજાની છાત્રનો ઉકાળો અને ખાકું દહીં ૩-૩ શેર, ગાયનું ઘી ૧ શેર, મૂંઠ અને જવખાર ૫-૫ તોલા લેવા. મૂંઠ અને જવખારનો કદક કરી પછી બધાને મેળવી મંદ અગ્નિ પર ઘી સિદ્ધ કરી લેવું. (અ. સં.)

માત્રા—૧-૧ તોલા સવારે અને રાત્રે સાકર અથવા મીઠાની સાથે આપવું.

ઉપયોગ—આ ઘી પાવાથી આમણ ખસી હોય તો તે મટી જાય છે. જરૂર હોય તો આમણ પર જંદરની ચરખી લગાડવી. જંગસેને આ ઘીને યજ્ઞ-સહિતના અતિસારનો નાશ કરનાર કહ્યું છે. આ ધૃત આમાતિસાર, મંદાગ્નિ, અરુચિ અને પેટના દુખાવાને મટાડે છે.

ખોરાક અપાતો નથી. ૩ વર્ષની ઉપરની હંમરના બાળકને ધીવાળા ઔષધિઓ આપવાથી મગજને જલદી ક્ષયદો થાય છે.

(૧૧) આહારી ધૂત

પહેલી વિધિ—આહારીનો સ્વરસ ૪ શેર અને ગાયનું ઘી ૨ શેર લેવું. સૂંદ, મરી, પીપર, કાળું નસોતર, ઘોળું નસોતર, દંતીમૂળ, ચંખાવલી, ગરમાળાનો ગોળ, સાતજાની છાસ (શિકેકાઈ) અને વાવડિંગ ૧૧-૧૧ તોલો લઈ પાણીમાં વાટી કઠક કરવો. પછી ઉપર લખ્યા મુજબ આહારીનો સ્વરસ, ગાયનું ઘી, કઠક અને ૮ શેર પાણી એકઠું કરી ધીમા તાપ પર ઘી સિદ્ધ કરી લેવું. ઘી સિદ્ધ થાય એટલે ઉતારી ગાળી લેવું. (અ. કું.)

માત્રા—ગા થી ૧ તોલો દિવસમાં ૧ વાર આપવું.

ઉપયોગ—આ ધૂત ઉન્માદ, ક્રુદ્ધ, અપરમાર, મગજની નળખાઈ અને મંદાગ્નિ વગેરેને મટાડે છે. વાણી, સ્વર, અને વાદ્યશક્તિ વધારે છે અને વંધ્યા સ્ત્રીને સંતાન-પ્રાપ્તિ કરાવે છે.

આ ધૂત વાતમંદ્યાને શક્તિ આપનાર ને મગજનું શોધન કરનાર છે. માયામાં કક્ષસંગ્રહ થવાથી માથું બારે યર્ષ જાય છે ત્યારે સ્મરણશક્તિ ઘટવી, જિંધ વધવી, સહેજ માનસિક શ્રમથી મગજ થાકી જવું, ચક્રેરા નિસ્તેજ અને ઉદાસ રહેવો, પાચનક્રિયા મંદ પડી જવી અને કબજિયાત રહેવી વગેરે લક્ષણો થાય છે. આ સ્થિતિમાં મગજને શુદ્ધ અને સમૃદ્ધ બનાવવા માટે આ ધૂત આશીર્વાદ સમાન છે.

કેટલાક વિદ્યાર્થીઓને પરીક્ષા વખતે અભ્યાસનો જોખો જાડું વધી જાય છે. એનાથી રાત્રે પૂરી જિંધ પણ આવતી નથી. એવાઓના સ્વાસ્થ્યને સાચવવા અને મગજને શક્તિ આપવા માટે આ ધૂત ઉપયોગી છે. આ ધૂત લેવાથી ધણા વિદ્યાર્થીઓને આશાતીત ક્ષાપદો થાય છે.

એલોપથીના મત પ્રમાણે અપરમાર જંતુજન્ય છે. અથવા અપરમાર થવાથી મગજમાં એક જાતના જંતુઓ જોવા થાય છે. પછી એના વિપના પ્રકોપથી અપરમારનો હુમલો આવે છે. આ જંતુઓને મગજમાં રહેલા કદ અને મલ્લમાંથી પોષણ મળ્યા કરે છે. આ અપરમારની શરૂઆતની અવસ્થામાં આ ધૂત આપવામાં આવે અને વૈરચનિક નસ્ય સુંઘાડવામાં આવે તો મંત્રહિત થયેલો કદ અને જંતુઓ જંને નીકળી જાય છે. પછી મગજનું શોધન યર્ષ રોગ મટી જાય છે.

મગજમાં આમ, મલ કે કફનો મંચય થવાથી એનું વિષ લોહીમાં પ્રવેશે છે. એનાથી શ્વેતક્રુદ્ધ, દરાજ, ખૂજલી, ખસ, ખરજવું, લોહીવિકારનાં ચક્રામાં વગેરે વિકારો ઉત્પન્ન થાય છે. આ વિકારોની શરૂઆતની અવસ્થામાં જ આહારી

ધૃત આપવામાં આવે તો મગજ અને લોહીનું શોધન થાય છે અને ઉપર કહેલા બધા વિકારો મટે છે.

સૂચના—જો યકૃત નબળું હોય અને મળ સફેદ ગંધાતો હોય તો ધૃત ન આપવું જોઈએ.

બીજી વિધિ—બ્રાહ્મીના કવાથ અથવા સ્વરસ ૪ શેર, ગાયનું દૂધ ૧ શેર તથા વળ, કઠ અને શંખાવળી સરખે ભાગે મેળવી ૨૦ તોલા કઢક કરવો. પછી બધાને એકઠાં કરી ધીમા તાપે ઘી સિદ્ધ કરી લેવું. (અ. સં.)

માત્રા—૦૧ થી ૧ તોલો દિવસમાં ૨ વાર લેવું.

ઉપયોગ—આ ધૃતથી ઉન્માદ, અપરમાર અને બાળકોના બાલગ્રહ રોગો નાશ પામે છે તેમજ સ્મરણશક્તિ, બુદ્ધિ અને ક્રાંતિની વૃદ્ધિ થાય છે.

(૧૨) ગંધક ધૃત

વિધિ—ગાયનું દૂધ શેર ૮ લઈ ગરમ કરવું. ઊભરો આવે એટલે ૦૧ શેર શુદ્ધ કરેલો અમલસારો ગંધક અંદર નાખવો. ૨-૪ ઊભરો આવી જાય એટલે દૂધને ચૂસા પરથી નીચે ઉતારી લેવું. ઠંડું પડે એટલે દહીં જમાવવું. બીજો દિવસે તે દહીં વલોવી, માખણ કાઢી, ઘી બનાવી લેવું. છાશમાં શુદ્ધ ગંધક રહી જાય તે જુદો કાઢી લઈ વાપરવો.

ઉપયોગ—આ ધીમાંથી ૦૧ થી ૧ તોલો દિવસમાં ૨ વાર દૂધ સાથે સેવન કરવાથી લોહીવિકાર, દાહ, પ્રમેહ, દષ્ટિની મંદતા, માયાનું દરદ, મંદાગ્નિ, કબજિયાત, ગડગૂમડ અને કુષ્ઠ વગેરે રોગો મટે છે. આ ઘી માલિસ કરવાથી સ્કેન્ડ ખરબચું અને ચામડીના રોગો મટે છે. વાતરક્ત અને ગલકુષ્ઠમાં પણ આ ધૃત હિતકર છે.

(૧૩) ચાંગેરી ધૃત

વિધિ—ચૂકાનો રસ, બીધાની છાશનો ઉકાળો અને ખાડું દહીં ૩-૩ શેર, ગાયનું ઘી ૧ શેર, સૂંઠ અને જવખાર ૫-૫ તોલા લેવા. સૂંઠ અને જવખારનો કટક કરી પછી બધાને મેળવી મંદ અગ્નિ પર ઘી સિદ્ધ કરી લેવું. (અ. સં.)

માત્રા—૧-૧ તોલો સવારે અને રાત્રે સાકર અથવા મીઠાની સાથે આપવું.

ઉપયોગ—આ ઘી પાવાથી આમણ ખસી હોય તો તે મટી જાય છે. જરૂર હોય તો આમણ પર ઊંદરની ચરખી લગાડવી. ખંગસેને આ ઘીને યજ્ઞ-સહિતના અતિસારનો નાશ કરનાર કહ્યું છે. આ ધૃત આગાતિસાર, મંદાગ્નિ, અરુચિ અને પેટના દુખાવાને મટાડે છે.

(૧૪) દુર્વાદિ ધૂત

વિધિ—ધરોનાં મૂળ, નીલકમળ, કમળકેસર, મજ્જા, એલવાલુક (અભાવે વાળો), ગોરવેલ, લોધર, વાળો, નાગરમોચ, રતાંજળી, પદ્મકાષ્ઠ, ઈન્દ્રાણુ, જોડીમધ, હરડે, સીવણની છાલ અને ઘોળું ચંદન દરેક ૧-૧ તોલો લઈ, પાણી સાથે વાટી કલ્ક કરવો. પછી ૨ શેર બકરીનું અથવા ગાયનું ઘી અને ૪-૪ શેર બકરીનું દૂધ અને ચોખ્ખાનું ઘોવણ એકત્ર કરી ધીમા તાપ પર ઘી સિદ્ધ કરવું. (યો. ત.)

માત્રા—૧ થી ૨ તોલા દિવસમાં ૩ વાર ચાટવું અને ન્યાં ન્યાં લોહી નીકળતું હોય ત્યાં ત્યાં અંજન, નસ્ય કે પિચકારી આપવી, અથવા માલિસ કરવું.

ઉપયોગ—આ ધૂત ઊર્ધ્વ રક્તપિત્ત, અધો રક્તપિત્ત અને રક્તાર્શમાં લોહી પડતું જલદી બંધ કરે છે. સ્ત્રીઓના અત્યાર્તવ અને રક્ત પ્રદરને મટાડી ગભીરશ્ય શુદ્ધ કરે છે. આ ઘીના સેવનથી બચકર રીતે વંધી ગયેલા રક્તપિત્તનું પણ શમન થાય છે.

આ ઘીના સેવનથી બધી જાતનાં રક્તપિત્ત મટે છે. જે લોહીવાળા ઊલટી થતી હોય તો ઘી પાવું જોઈએ. નાકમાંથી લોહી પડતું હોય તો નસ્ય આપવું જોઈએ. કાનમાંથી લોહી આવતું હોય તો કાનમાં ઘીનાં ટીપાં નાખવાં જોઈએ. આંખોમાંથી લોહી આવતું હોય તો આંખમાં ઘી ભરવું જોઈએ. મૂળ કે મૂત્ર-માર્ગોમાંથી લોહી આવતું હોય તો અસ્તિ કે ઉત્તરઅસ્તિ આપવી જોઈએ અને ફવાડાંમાંથી લોહી આવતું હોય તો આખા શરીરે માલિસ કરવું જોઈએ. આ પ્રમાણે આ ઘી જીદીજીદી રીતે વપરાય છે. જે બહાર સ્થાનિક પ્રયોગ કરવો હોય તો પણ પાવું તો જોઈએ ન; કારણ એથી અંદરના દોષો એકદમ દૂર થાય છે.

(૧૫) કલ્યાણ ધૂત

વિધિ—ઈન્દ્રવરણનાં મૂળ, હરડે, બહેડાં, આમળાં, નગોડનાં બી, દેવદાર, એલવાલુક (અભાવે વાળો) સાક્ષવણ, ધમાસો, હળદર, દારુહળદર, ઘોળી ઉપલસરી, કાળી ઉપલસરી, ઘઉંચા, નીલકમળ, એલચી, મજ્જા, દત્તીમૂળ, ખાટા દાડમના દાણા, નાગકેસર, તાલીસપત્ર, ઊલી ભોંયરીંગણી, ચમેલીનાં તાળાં દૂધ, વાવડિંગ, પીલવણ, કદ, ચંદન અને પદ્મકાષ્ઠ એ ૨૮ ચીજો ૧-૧ તોલો લઈ કલ્ક કરવો. પછી કલ્ક, ૧ શેર ગાયનું ઘી અને ૪ શેર પાણી એકત્ર કરી વિધિ પ્રમાણે ઘી સિદ્ધ કરી લેવું. (ચ. સં.)

ચક્રદત્તે આ ધૂતપાકમાં દૂધ બમણું અને પાણી ચારગણું મેળવ્યું છે તથા નામ 'ક્ષીરકલ્યાણધૂત' રાખ્યું છે.

માત્રા—૦૧ થી ૨ તોલા દિવસમાં ૨ વાર ચાટવું.

ઉપયોગ—કલ્યાણ ધૃત અપસ્માર, તરિયો તાવ, ચોથિયો તાવ, છર્ણુન્નર, હૃદયકંપ, શ્વાસ, કાસ, મંદાગ્નિ, સજેખમ, વાતરોગ, બિઝટી, અર્શ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, વિસર્પ, ખૂનલી, પાંડુરોગ, ઉન્માદ દૂષી વિપ, પ્રમેહ, ભૂતબાધા, હિસ્ટીરિયા, બાલગ્રહ, સ્વરભેદ અને સ્ત્રીઓના વંધ્યત્વનો નાશ કરે છે અને બળ, બુદ્ધિ અને આયુષ્યને વધારે છે. તેમજ એ નિસ્તેજતા, પાપરોગ, રાક્ષસ અને ગ્રહોની બાધાનો નાશ કરે છે. આ ઘી સંતાન-ઉત્પત્તિ માટે ઉત્તમ વૃધ્ય છે.

(૧૬) જાત્યાદિ દૂત

વિધિ—ચમેલીનાં પાન, લીમડાનાં પાન, કડવા પરવળનાં પાન, હળદર, દારુહળદર, કકુ, મજ્જક, જેહીમધ, કરંજનાં પાન, મીઠળ, વાજો અને અનંત મૂળ આ દરેક ૧-૧ તોલો લઈ પાણીમાં વાટી લૂગદી કરવી. પછી લૂગદીથી ૪ ગણું ગાયનું ઘી અને ૧૬ ગણું પાણી એક કડાઈમાં નાખી ધીમા તાપે પકાવી ઘી સિદ્ધ કરી લેવું. (શા. સં.)

ઘણા વૈદ્યો ઘી સિદ્ધ થાય એટલે ગાળી લઈ ૧-૧ તોલો મીણુ અને મેરચૂયુ નાખી મધ્યમ જેવું ઘી બનાવી લે છે.

ઉપયોગ—જૂનું નાડીવણ (નાસૂર), વણ, ગંબીર વણ, દુષ્ટવણ વગેરે પર આ ઘીની પટ્ટી મારવાથી બહુ જલદી આરામ થાય છે.

(૧૭) નાસાકૃમિહર દૂત

વિધિ—હિંગ, આમલસારો ગંધક, મનઃશિલ, કડાછાલ, વછનાગ, આંખા-હળદર, દારુહળદર, સરગવાનાં બી અને વાવડિંગ એ દરેક ૧૦-૧૦ માસા, લીમડાની લિંબોળીની મીઝ ૨ તોલા અને મરી ૫ માસા લેવાં. બધાને ગાયના મૂત્ર સાથે ખરસ કરી નાની નાની ટીકડીઓ વાળવી. પછી એક કડાઈમાં પોણો શેર ગાયનું ઘી નાખી ચૂલા પર મૂકી ધીમે તાપ આપવો. ઘી ગરમ થઈ જાય એટલે ટીકડીઓ નાખવી. ટીકડીઓનો રંગ કાળો થઈ જાય એટલે કડાઈ ઉતારી લેવી. સહેજ ગરમ હોય ત્યારે ઘીને ગાળી બાટલીમાં ભરી લેવું.

(પં. ધૃતજી શર્મા વૈદ્ય)

ઉપયોગ—રોજ સવારમાં બંને નસકોરામાં આ ઘીનાં ૫-૫ ટીપાં નાખવાથી નાકમાંના બધા કૃમિ મરી જઈ બહાર નીકળી પડે છે અને તેથી માથાનું દરદ અને આંખોની નબળાઈ મટી જાય છે. જળી ગયેલી ટીકડીઓને વાટી વણુ અને નાડીવણમાં નાખવાથી વણુ જલદી ભરાઈ આવે છે.

(૧૮) મદ્દલ તૈલ

વિધિ—સફેદ સોમલ ૫ તોલા, જાયફળ ૨૫ તોલા અને બદામનું તેલ ૨૦ તોલા લેવું. પહેલાં સોમલ અને જાયફળનું વજ્રગાળ ચૂર્ણ કરવું. પછી પાણી

નાખી, વાટી, કલ્ક બનાવી લેવો. બાદ તેલ, કલ્ક અને ૧ શેર પાણી મેળવી કઢાઈવાળા પિત્તજના વાસણમાં મંદ અગ્નિ પર ઉકાળી તેલ સિદ્ધ કરી લેવું.

માત્રા—૧ સળી પર લઘુ પાનમાં ખાવું અને એક આંગળી પર લઘુ ધનિય પર સોપારી અને સીવણનો ભાગ છેડી રાત્રે માલિસ કરી ઉપર નાગર-વેલનું પાન ખાધવું.

ઉપયોગ—આ તેલના સેવનથી થોડા જ દિવસમાં શરીરની અશક્તિ મટી જાય છે. સરસિયા તેલમાં નાખી માલિસ કરવાથી મંધિવા મટે છે. દમના દરેદીને પણ ઉપરની રીતે ખવરાવવાથી કાપડો થાય છે. ઉપર ઘી ખૂબ ખાવું લોભએ.

સૂચના—તેલ ખુલ્લી જગ્યામાં કાઢવું. કારણ કે શીશીમાંથી બહુ જ દુર્ગંધવાળો ધુમાડો નીકળે છે. ઉપર ધીમે તાપ આપવો.

(૧૯) વ્યાધી તૈલ

વિધિ—એડી ભોંયરીંગણીનું પંચાગ, દંતીમૂળ, વ્રજ, સરગવાની છાસ, તુળસીનાં પાન, સૂંઠ, મરી, પીપર અને સિંધવ સરખે ભાગે લેવાં. બધાંને ખાંડી પાણીમાં વાટી કલ્ક બનાવવો. પછી કંકથી ૪ ગણું તેલ અને ૪ ગણો એડી ભોંયરીંગણીના પંચાંગનો કવાચ એકત્ર કરી ધીમા તાપ પર તેલ સિદ્ધ કરી લેવું.

(શા. સં.)

ઉપયોગ—આ તેલ સૂંધવાથી પીનસ (નાકમાંથી નીકળતું પર અને દુર્ગંધ), નાકમાંથી કંક નીકળવો, માથામાં કૃમિ થવા વગેરે રોગો મટે છે. તેમજ આ તેલ પીવાથી કંક દૂર થઈ ખાંસી અને શ્વાસનો જલદી નાશ થાય છે.

સૂચના—પીવા મટે તાજ તલનું તેલ સિદ્ધ કરવું અને સૂંધવા માટે સર-સિયું તેલ લઘુ સિદ્ધ કરવું.

(૨૦) ચંદન-બક્ષા-લાક્ષાદિ તૈલ

વિધિ—સફેદ ચંદન, ખપાટનાં મૂળ, લાખ અને વાળો આ ચારે ૬૪-૬૪ તોલા લઈ ૧૦૨૪-૧૦૨૪ તોલા પાણીમાં નાખી કવાચ કરવો. ચોથા ભાગનું પાણી બાકી રહે એટલે ઉતારી ગાળી બધાં એકઠા કરી દેવાં. પછી સફેદ ચંદન, વાળો, જોડીમધ, સૂપા, કંકુ, દેવદાર, હળદર, કંઠ, મચ્છ, અગર, વીરણવાળો, આસન, ખપાટ, દારહળદર, મરડાશિંગ, નાગરમોય, મૂળા, એલગી, તજ, નામકેસર, રાસ્ના, લાખ, અજમોદ, ચંપાનાં ફૂલ, ઘોળાં અનંતમૂળ, પીળું ચંદન, સિંધવ અને ખીડલૂણ આ બધું સરખે ભાગે મેળવી ૩૨ તોલા કલ્ક કરવો. બાદ ૧૨૮ તોલા તલનું તેલ અને ૨૫૬ તોલા દૂધ લેવું. બધાંને એકઠું કરી કઢાઈમાં નાખી ધીમા તાપે તેલ સિદ્ધ કરવું.

(યો. ૨.)

ઉપયોગ—આ તેલ માલિસ કરવાથી શ્વાસ, કાસ, ક્ષય, બધી જાતની

બિલ્લી, જ્વર, કમળો, રક્તપ્રદર, રક્તપિત્ત, પાંડુરોગ, પિત્ત અને કફનો પ્રકોપ વગેરે રોગો મટે છે અને સાતે ધાતુઓ જળવાન બને છે. મગજની ગરમી, આંખોની જળતરા અને શરીરનો દાહ આ બધાનો નાશ કરી કાંતિ વધારે છે. ખૂબલી, સોજા, ગડગૂમડ વગેરે લોહી અને ચામડીના રોગો પણ મટે છે. જાળક, મુવાન, વૃદ્ધ, ગર્ભિણી સ્ત્રી બધા માટે હિતકર છે. છર્ણુજ્વર અને પાંડુરોગમાં આ તેલ ખાસ ખાસ ઉપરોગી છે. સુવાવડી સ્ત્રી અને જાળકને માલિસ કરવાથી રોગ થવાનો ભય જતો રહી શરીર જળવાન બને છે,

(૨૧) ચંદનાદિ તૈલ

પહેલી વિધિ—સફેદ ચંદન, જેડીમધ, મોરવેક્ક, હરડે, બકેડાં, આમળાં, નીલકમળ, ઘઉંસા, વડના અંકુર, ગળો, કમળકેસર, લોખંડનો બૂકો, જટામાંસી, ઘોળી ઉપલસરી અને કાળી ઉપલસરી, આ બધું સરખે ભાગે લઈ પાણી સાથે વાટી કદક કરવો. પછી ૪૦ તોલા કદક, ૨ શેર તલનું મૂર્છિત કરેલું તેલ અને ૮ શેર ભાંગરાનો સ્વરસ એકઠાં કરી વિધિ પ્રમાણે તેલ સિદ્ધ કરી લેવું.

(ચ. ૬.)

ઉપયોગ—આ તેલનું નસ્ય લેવાથી અને માથે ઘસવાથી ખરી ગયેલા વાળ નવા બીગે છે, સફેદ વાળ કાળા બને છે, તેમજ વાળ રિનગ્ધ, મજબૂત અને ભરરા જેવા કાળા થઈ જાય છે.

બીજી વિધિ—સફેદ ચંદન, વાળો, નખલો, કદ, જેડીમધ, હડીલો, પક્ક-કાષ, મજ્જા, સરુ (સરલ), દેવદાર, કચૂરો, એલચી, જાપ્તન, નાગકેસર, તમાકુ-પત્ર, બીલીની છાલ, ગણકઆમ, રતાંજળી, નાગરમેધ, હળદર, દારહળદર, ઘોળાં અનંતમૂળ, કાળાં અનંતમૂળ, કદુ, સવંગ, અમર, કેસર, તળ, નગોડનાં બી અને નલિકા આ ૩૨ ચીજો ૨-૨ તોલા સર્થ દહીંની તર સાથે વાટી કદક તૈયાર કરવો. પછી લાક્ષારસની વિધિમાં દવા પ્રમાણે પીપળાની સાખનો ઉકાળો કરવો. બાદ એક પિત્તળની કલાઈ કરેલી કદાઈમાં ઉપરનો કદક, ૩૩ શેર સાખનો રસ, ૧૦ શેર દહીંની તોર અને ૩૩ શેર તલનું તેલ એકઠું કરી ધીમા તાપ પર વિધિ પ્રમાણે તેલ સિદ્ધ કરી લેવું.

(ચ. ૨.)

ઉપયોગ—આ તેલનું માલિસ કરવાથી ખાખ કરીને છર્ણુજ્વર, રાગપક્ષ્મા અને રક્તપિત્ત મટી જાય છે. તેમજ એ ઉન્માદ, અપરમાર, દાહ, માયાનું દરદ અને ધાતુવિકાર વગેરે રોગો મટાડી આયુષ્ય અને કાંતિ વધારે છે.

(૨૨) ચક્રમદાદિ તૈલ

વિધિ—કુંવાડિયાનાં મૂળનો કદ ૧૬ તોલા, ભાંગરાનો સ્વરસ ૨૫૬ તોલા અને સરસિયુ તેલ ૬૪ તોલા એકઠું કરી ધીમા તાપ પર ઉકાળવું. તેલ.

સિદ્ધ થવા આવે તે પહેલાં ૫-૭ મિનિટ અગાઉ અંદર ૧૬ તોલા સિંદૂર નાખી દેવું. પછી ઉતારી ૬'૬" પડે એટલે તેણે કાઢી લેવું. (ખં. સે.)

ઉપયોગ—આ તેલની પદ્ધતિ મારવાથી બ્લેન્ડર કંદમાળ પથ્થુ નાશ પામે છે, તેમજ નાડીવણ, કુષ્ઠવણ વગેરેમાં પણ ફાયદો થાય છે.

(૨૩) વાતહર તેલ

વિધિ—દિવેલનાં ખી, માલકાંકળી અને એક કળીનું લસણ ૫ તોલા, ઘેટીનું દૂધ ૧૫ તોલા અને તેલનું ૬ સરસિયું તેલ ૬૦ તોલા લેવું. પહેલી ત્રણે અગ્નિને વાટી દૂધમાં કલ્ક કરવો. પછી એક પિત્તળની કલાઈ કરેલી કડાઈમાં તેલ નાખી, ચૂલા પર મૂકી, કલ્કનાં નાનાં નાનાં બળિયાં નાખી લાલ થાય તેમ કાઢી લેવાં. છેવટે તેલ નીચે ઉતારી ૬'૬" પડે એટલે માળા શાશીમાં ભરી લેવું.

(શ્રી. પં. મંગુલાલજી)

ઉપયોગ—આ તેલ માલિસ કરવાથી બધી જાતના વાયુના રોગો મટે છે. ન્યુમેનિયામાં ફેફસાં પર માલિસ કરવાથી ફેફસાંના રોગો મટે છે.

આ તેલના માલિસથી શરીરના કેઈ પણ ભાગમાં વાતનાડીઓના પ્રદાહથી થનાર કુખાવો મટી જાય છે. જો પેટમાં વાયુ બરાઈ રહેતો હોય તો આ તેલ ધીમે હાથે પેટ પર માલિસ કરાવાય છે. સુવાવડી અગ્નિના ગર્ભાશયના ભાગ પર આ તેલ માલિસ કરવાથી ગર્ભાશય સશક્ત બને છે. હંડો પવન લાગવાથી શરીરનો કેઈ પણ ભાગ રહી ગયો હોય અને રોગ નવો હોય તો આ તેલના માલિસથી જલદી ફાયદો થાય છે.

આ તેલ કાનમાં નાખવાથી ફોક્સીઓ મટે છે. માલિસ કરતાં પહેલાં એક વાડકીમાં કાઢી સહેજ ગરમ કરી લેવું. પગને તળિયે અને ગળાના ઉપરના ભાગમાં ન લગાડવું.

સૂચના—પાણી ભરાયેલા સોળમાં કુખાવો થતો હોય કે ન થતો હોય એની પર આ કે બીજા તેલનું માલિસ કરી શકાતું નથી.

આ તેલ શ્રી. પં. મંગુલાલજીના વડવાઓ ૧૦૦ થી વધુ વર્ષથી વાપરતા આવ્યા છે. દવા સામાન્ય હોવા છતાં પણ બહુ ફાયદાકારક સાબિત થઈ છે.

(૨૪) અપૂર્વ તિલા

પહેલી વિધિ—સફેદ સોમલના ૧૦ તોલા ચૂર્ણને આકડાના દૂધમાં ૭ દિવસ પલાળી રાખવો. આદ્યે દિવસે સોમલને સંભાળપૂર્વક ૨૦ તોલા ગાયના ઘીની સાથે ૩ દિવસ ખરલ કરવો. ચોથે દિવસે તેને કડાઈમાં નાખી ચૂલા પર મૂકી ધીમે આંચ આપવી. બ્યારે ઘી તદ્દન નીતરી જઈ ઉપર આવી જાય અને સોમલ નીચે ખેસી જાય ત્યારે કડાઈને નીચે ઉતારી લેવી. બાદ કડાઈ થોડી ગરમ હોય

ત્યારે ઉપરઉપરનું નીતરું ઘી ખીજ વાડીમાં લઈ લેવું. સોમકવાળું જે મેલું ઘી રહે તેને ગરમ પાણીથી ધોઈને ખાવાની દવારૂપે કામમાં લઈ શકાય છે. આ રીતે કાઢેલા ૫ તોલા ઘીમાં ૧૦-૧૦ રતી કેસર અને કસ્તૂરી અને ૫-૫ માસા જાયફળ, જવત્રી, લવંગ અને ખીરબિહ્દરી નાખી એક દિવસ ખરક કરી લેવું. (ધન્યંતરિ)

ઉપયોગ—આ ઘીમાંથી રાત્રે સૂતી વખતે એક ચણાપૂર લઈ સોપારી અને સીચણુનો ભાગ રહેલા દધ બાકીની ઈંદ્રિય પર મંભાળથી માલિસ કરવું. થોડા જ દિવસ માલિસ કરવાથી હસ્તમૈથુન કે ગુદામૈથુનથી આવેલ નપુંસકતા અને ઈન્દ્રિય વાંકી થઈ ગઈ હોય તે મટી જાય છે. ઘી માલિસ કર્યા પછી ઉપર નાગરવેલનું પાન સહજ ગરમ કરી લપેટી ઉપર કપડું વીંટી દેવું. ૪-૬ દિવસ પછી ઈંદ્રિય પર નાની નાની ફેફ્ફીઓ થાય તો ૩-૪ દિવસ માલિસ કરવાનું બંધ રાખવું, અને દિવસમાં ૩-૪ વાર ધોયેલા ઘીથી માલિસ કરવું. ફેફ્ફીઓ મટી જાય એટલે ફરી સોમકનું ઘી માલિસ કરવું. આ રીતે ૧૫-૨૦ દિવસ માલિસ કરવાથી નિરાશ થઈ ગયેલા દરદીઓને પણ ફાયદો થાય છે.

ખીજ વિધિ—સફેદ સોમકને આકડાના દૂધમાં ત્રણ દિવસ ખરક કરવો. બાદ મરઘીનાં ૨૪ ઈંડાંની જઈ મેળવી નાની કડાઈમાં નાખી તેજ અગ્નિ પર રાખવું. કડાઈથી સંભાળપૂર્વક હલાવવું. જઈ જળીને કાળી થઈ જાય અને ધુમાડો નીકળવા લાગે, ત્યારે તેજ એમાંથી અલગ થાય છે. એ તેજને અલગ કાઢી શીશીમાં ભરી લેવું. ખીજે દિવસે તડકે રાખવાથી સાફ થઈ જશે.

(શ્રી. સ્વા. હરિશરણાનન્દજી)

ઉપયોગ—આ તેજને ઈન્દ્રિય પર માલિસ કરી નાગરવેલનું પાન બાંધી દેવું. વળી પતાશામાં કે કેપસુલમાં ૪-૬ ટીપાં નાખી ગળાવી દેવું, અને ઉપર સાકરવાળું દૂધ પાવું.

સૂચના—પહેલી વિધિમાં લખી છે.

(૨૫) મલસર્પિ

વિધિ—પહેલાં શુદ્ધ સોમક ૪ માસા, કરેણનાં મૂળની છાત ૨ તોલા, સફેદ ચણાડી ૩ તોલા અને દૂધ ૪ શેર લેવું. પછી દૂધમાં બધું નાખી દધ ઉકાળા દહીં જમાવવું. ખીજે દિવસે વડોલીને ઘી કાઢી લેવું. (અ. યો. મા.)

ઉપયોગ—આ ઘી માલિસ કરવાથી હસ્તમૈથુનથી આવેલી ચિયિલતા થોડા જ દિવસમાં દૂર થાય છે. આ ઘી સોપારી અને સીચણુનો ભાગ છોડી ઈંદ્રિય પર માલિસ કરવું અને ઉપર નાગરવેલનું પાન બાંધી દેવું. વધારે સૂચના ‘અપૂર્વ તિલા’માં લખેલી છે.

(૨૬) લિંગ તૈલ

વિધિ—કસ્તૂરી, ૭ રતી, મરી, જુદેબેદરતર, હાંચી લિંગ અને ખીરખિહ્મટી આ બધું ૫-૫ માસા, કેસર ૧ માસો અને કપાસની મીઠા ૭ માસા લેવી. બધી ચીજોને ખરલ કરી ૫ તોલા ચમેલીના તેલમાં મેળવી દેવી. (અ. યો. મા.)

ઉપયોગ—આ તેલ ઈન્દ્રિયની શિથિલતા મટાડવા માટે બહુ ફાયદાકારક છે. કસ્તૂરિયુન અને શરીરની નબળાઇથી ઉત્પન્ન થનાર નખુસકતાને મટાડે છે.

(૨૭) ચર્મરોગનાશક તૈલ

વિધિ—લીમડાની અંતરછાલ, કરિયાનું, હળદર, દારહળદર, રતાંબલી, કરડે, બકેડાં, આમળાં અને અરડૂરીનાં પાન આ દરેક સરખે ભાગે કદક કરવો. પછી કદકથી ચારગણું તેલનું તેલ અને તેલથી ચારગણું પાણી એકઠું કરી ધીમા તાપે ઉકાળવું. પાણી ગળી જાય એટલે ઉતારી ગાળી લેવું.

(રુખા. ૨.)

ઉપયોગ—આ તેલ માલિસ કરવાથી બધી જનતા આમડીના રોગ, ખરબડું, ખૂજલી, ખરબ, આમડી ફાટવી, સૂકી થઇ જવી અને ફોસ્લીઓ વગેરે રોગો મટે છે. આ તેલ સાધારણ દવાઓમાંથી બને છે; તોપણ મોટા મોટા બયંકર રોગોને થોડા જ દિવસમાં મટાડે છે.

(૨૮) બિલ્વાદિ તૈલ

ઉપયોગ—કાચા ખીસાનો ગર્ભ ૪૦ તોલા, સરસિયું તેલ ૨ શેર, બકરીનું દૂધ અને પાણી બંને ૮-૮ શેર લેવાં. પકેલાં ખીસાના ગર્ભને ગાયના મૂત્રમાં વાટી લૂગદી બનાવી લેવી. પછી એક ક્ષાર કરેલી ક્ષારમાં તેલ, પાણી, દૂધ અને લૂગદી નાખી ઉકાળવું. જ્યારે લૂગદી લાલ થઈ જાય ત્યારે ઉતારી તરત તેલ ગાળી લેવું.

(શા. સં.)

માત્રા—રોગરથી કાનમાં ૨ થી ૪ ટીપાં નાખવાં.

ઉપયોગ—આ તેલથી કાનમાં સણકા, સાવ, બહેરાપણું-વગેરે કાનના રોગો મટે છે. (લોખંડની ક્ષારમાં તેલનો રંગ કાળો થઈ જાય છે, એટલા માટે પિત્તળની લેવી જોઈએ.)

જ્યારે કાનમાં ફોલ્લી થઈ પાક થયો હોય ત્યારે ઘણું કરીને દુખાવો થાય છે. એવી સ્થિતિમાં બિલ્વાદિ તૈલ કે ખીજું દેઈ પણ તેલ ન વાપરવું જોઈએ. તે વખતે ઘટુરાના પાનનો રસ કે ખીજું વેદનાશામક ઔષધિઓનો રસ કે કચાચ નખાય છે. તેમજ હંડા પવન અને હંડા પાણીથી કાનને બચાવવો જોઈએ.

(૨૯) ક્ષાર તૈલ

વિધિ—કુમળા મૂળાનો ખાર, સાજખાર, જવખાર, સિંધવ, સંચળ, મીઠું,

ખીડલણ, સાંભરલણ, હિંગ, સરગવાની છાલ, મુંઠ, દેવદાર, કઠ, વરિયાળી, વજ, રસવંતી, પીપળીમૂળ અને નાગરભોય એ દરેક ૧-૧ તોલા લઈ બધાનો કલક કરવો. પછી સરસિયું તેલ ૬૪ તોલા, કેળનું પાણી, બિજોરોનો રસ અને મધુશુક્ત દરેક ૨૫૬ તોલા લેવું. બાદ બધું એકઠું કરી ચૂલા પર મૂકી ઉકાળવું. માત્ર તેલ બાકી રહે એટલે ઉતારી ગાળી લેવું. (શા. સં.)

મધુશુક્ત બનાવવાની રીત—એક શીશીમાં લોણનો રસ ૬૪ તોલા, મધ ૧૬ તોલા અને પીપર ૪ તોલા મેળવી, પેક કરી અનાજની ઢાંડીમાં ૩ દિવસ દાખી રાખવાથી મધુશુક્ત તૈયાર થાય છે.

ઉપયોગ—આ તેલ કાનમાં નાખવાથી બધી જાતના કાનના રોગો—પરુ આવવું, કાનમાં સણકા, બહેરાપણું—મટી જાય છે. આ ઉપરાંત મોંના રોગો પણ નાશ પામે છે.

કાનના અર્શથી થનારી બહેરાશમાં આ તેલ ઉપયોગી છે. એ તેલથી કર્ણાર્શનું ક્ષરણ થાય છે, પછી બહેરાશ મટે છે. કાનના પાકમાં દોષ કાઢવા માટે પણ વપરાય છે. શરીરના કોઈ પણ ભાગમાં ઘા બરાવા માટે ત્યારે માંસ-વૃદ્ધિ વધારે થાય છે. એને ઓછી કરવા માટે પણ આ તેલ વપરાય છે.

(૩૦) નિમ્બ તૈલ

વિધિ—લિંબોળાનું તેલ ૨૫ શેર, હરતાલ ૨૫ તોલા, મનઃશિલ્પ ૨૫ તોલા, અમેલીનાં પાન, મછ્છ, જેડીમધ, બિલામા, અગર ચંદનનો લોટ અને એલચી દરેક ૫-૫ તોલા લઈ કલક કરી તેલમાં મેળવી દેવો અને તેમાં ૫ શેર છાશ નાખી તેલ સિદ્ધ કરી લેવું.

ઉપયોગ—બગદરમાંના ગ્રંથમાં રોજ આ તેલમાં બોજેલી ખત્તી મૂકવાથી બગદર મટે છે. ખીછ કોઈ પણ જગ્યાએ ઘા સડતો હોય તો તે પણ મટે છે. આ તેલને 'યોગતરંગિણી'ના કર્તાએ વૃક્ષીક રોગનો નાશ કરનાર કહ્યું છે.

(૩૧) ચક્રમર્દ તૈલ

વિધિ—કુંવાડિયાનાં ખી, અસળિયો, રાઇ, સરસવ, માલકાંકણી, તલ અને કોપરું સરખે ભાગે લેવું. કોપરા સિવાયની બાકીની ચીજોને એકત્ર કરી ચૂર્ણ કરવું. પછી કોપરું નાખી ધાંચીની ઘાણીમાં તેલ કઢાવી લેવું.

(આ. નિ. મા.)

ઉપયોગ—આ તેલને સડેજ અરમ કરી માલિસ કરવાથી વાયુથી જકડાઈ ગયેલાં જાંઘ, કમર, પિંડી વગેરે અંગો સારાં થઈ જાય છે અને જૂના રોગીઓને પણ ફાયદો કરે છે,

(૩૨) નારાયણ તૈલ

વિધિ—આસન, ખપાટ, ખીલીની છાત્ર, પાટલા, બેડી અને બીજી ભોંય-રંગણી, ગોખરુ, કાંસડી, લીમડાની અંતરછાત્ર, ટેંટું, સાટોડી, ચાંદવેલી અને અરણી એ ૧૩ ચીજો ૪૦-૪૦ તોલા લેવી. બધાને અધઃપૂર્વે ખાંડી ૪૦૯૬ તોલા પાણીમાં નાખી ઉકાળો કરવો. એવા ભાગનું પાણી રહે એટલે ઉતારી ગાળી લેવું. તેમાં ૨૫૬ તોલા તલનું તેલ, ૨૫૬ તોલા શતાવરીનો ક્વાથ કે રસ, અને ૧૦૨૪ તોલા ગાયનું દૂધ નાખવું. પછી કઠ, એલવી, સફેદ અંદન, ખપાટ, વજ, જટામાંસી, સિંધવ, આસન, છડીલો, રાસના, ચવા, દેવદાર, સાલવણ, પીંડવણ, જંગલી મગ, જંગલી અડદ અને તગર ૪-૪ તોલા લઈ કલક કરી તેલમાં નાખવો. પછી તે તેલને ધીમા તાપે ઉકાળવું. એકલું તેલ જ બાકી રહે ત્યારે ઉતારી ગાળી લેવું. (ભા. પ્ર.)

ઉપયોગ—આ તેલ વાયુના સમન માટે પીવા, નસ્ય તરીકે, ખરિતમાં અને માલિસ કરવા અપાય છે. બધી જાતના વાતરોગ-પક્ષાઘાત, મન્યાન્તંબ, હનુરતંબ, જરુરતંબ, કટિગ્રહવાળું ગદગ્રહ, ગંજ, આસતી વખતે પગ વાંકા વાંકા પડવા, અંગ સુકાઈ જવું, ઈંદ્રિયો અશક્ત થઈ જવી, વીર્યની સાથે લોહી પડવું, જ્વર, રાજ્યક્ષમા, અંડવૃદ્ધિ, અંડકોષમાં શ્લેષ્મ ભારવી, હાંતના રોગ, શિરોગ્રહ, પંગુતા, સ્મૃતિનાશ, ઠાંધ પણ જાતના કષ્ટસાધ્ય વાતરોગ, સર્વાંગવાત, બહેરાપણું, પાંસળાઓમાં શ્લેષ્મ ભારવી, જ્વર, ક્ષય, ધાતુક્ષીણતા, લોહીવિકાર વગેરે રોગોમાં બહુ ફાયદાકારક છે. આ તેલના પ્રભાવથી વધ્યાને પુત્ર જન્મે છે. આ તેલનું માલિસ હાથી અને ઘોડા માટે પણ હિતકર છે.

આ તેલ વાતવાહિનીઓના ક્ષોભને દૂર કરી વાતવાહિનીઓને સખલ પ્રનાવે છે. વાયુ સાથે પિત્તવિકાર હોય તોપણ આ તેલનું માલિસ હિતકર છે. જો આમદોષ હોય તો આ તેલ કરતાં વિષગર્ભ તૈલનું માલિસ વધારે હિતકર મનાય છે.

(૩૩) કાસીસાદિ તૈલ

વિધિ—હીરાકસી, કલગારી, કઠ, સુંદ, પીપર, સિંધવ, મનઃશિષ, કરેણીની છાત્ર, વાવડિંગ, ચિત્રકમૂળ, અરડૂસીનાં પાન, દંતીમૂળ, કડવાં તૂરિયાનાં ખી, દારુડીનાં મૂળ અને હરતાલ આ દરેક ૧-૧ તોલો લઈ પાણીમાં વાટી લૂગદી ખનાવી લેવી. પછી તલનું તેલ ૬૪ તોલા, યુવેરનું દૂધ ૮ તોલા, આકડાનું દૂધ ૮ તોલા અને ગાયનું મૂત્ર ૨૫૬ તોલા લેવું. બધાને કડાઈમાં નાખી ધીમા તાપે ઉકાળવું. તેલ સિદ્ધ થયે ઉતારી ગાળી લેવું. (શા. સં.)

ઉપયોગ—આ તેલ અર્થ ઉપર લગાડવાથી મસા મરી જાય છે. આ તેલ યુદ્ધની વસીઓને નુકસાન કરતું નથી. આ તેલ ધીરજથી ૩-૪ મહિના લગાડવું જોઈએ.

(૩૪) લાક્ષાદિ તૈલ

વિધિ—પીપળાની લાખ ૫ શેર, સુવા, આસન, હળદર, દેવદાર, રેણુકપીજ, કકુ, મોરવેલ, કક, જેડીમધ, નાગરમેય, રતાંજળી, રારના, પદ્મકાષ્ઠ, વાળા, સદેદ ચંદન, જટામાંસી અને મચ્છુ ૧૧-૧૧ તોલો લેવા. તથા તત્ત્વું તેલ ૧ શેર અને દહીંનું પાણી અથવા મઠો ૪ શેર લેવા. પહેલાં લાખને પક્ષાળી સોળ શેર પાણીમાં નખી ‘ઓષધિકૃતિ’ પ્રકરણમાં લખ્યા પ્રમાણે રસ કરવો. ૪ શેર પાણી રહે એટલે ઉતારી ગાળા લેવું. પછી બાકીની વસ્તુઓને પાણીમાં વાટી કલક કરવો. બાદ પીતળની કલાઈ કરેલી કડાઈમાં જધાને મેળવી ધીમા તાપ પર ઉકાળવું. તેલ બાકી રહે એટલે ઉતારી તરત ગાળા લેવું. (શા. સં.)

નોંધ—તેલ પકવ થયા પછી છડીલો, નખલો, કપૂર, કઠ અને સદેદ ચંદન વગેરે સુગંધી દ્રવ્યો ૧૧-૧૧ તોલો નાખવાથી તેલ સુગંધીદાર બને છે. એકીસાથે ૪ ગણું તેલ બનાવવાથી સારું બને છે અને પૂરું મળે છે. આણું બનાવવાથી કાંઈક બળી જાય છે અને ઠેટલુંક લાખના રસમાં મળી જાય છે. આ પાકમાં લાખ ૧ શેર, તેલ ૪ શેર અને મઠા ૧૬ શેર લેવામાં આવે તો તેલ બરાબર બને છે.

ઉપયોગ—આ તેલ માલિસ કરવાથી હૃર્ણજ્વર, બધી જાતના વિંપમજ્જર, કાસ, શ્વાસ, સળેખમ, કટિવાન, કફપિત્તને લીધે પીડામાં થતો કુખાવો, વાત-પિત્ત-પ્રક્રોપ, અપરમાર, ઉન્માદ, ખૂજલી, શળ, પરસેવો ગંધ મારવો, અંગ દરકવાં અને ક્ષય રોગમાં બહુ હિતકર છે. તેમજ ગર્ભિણી સ્ત્રીને આ તેલનું માલિસ કરવાથી ગર્ભ પુષ્ટ બને છે અને હાયપગની બળતરા મટે છે.

આ તેલ વાતવાહિનીઓ અને માંસપેશીઓને મજબૂત બનાવે છે, લોહીમાં રહેલા વિપને શાંત કરી શરીરની ગરમી ઓછી કરે છે અને ચામડીને પુષ્ટ કરે છે.

સૂચના—(૧) ક્ષયમાં જ્યારે તાવ મર્યાદિત (૯૬° થી ઓછો) હોય ત્યારે તેલ માલિસ કરવું જોઈએ. સામાન્ય રીતે રાત્રે પરસેવો થઈ ગયા પછી માલિસ કરવું જોઈએ. જો તાવ ચઢતો હોય તે વખતે માલિસ કરવામાં આવશે તો ચામડીમાંથી બહાર નીકળનારી ગરમી અને પરસેવાનો અટકાવ થશે અને વિપની વૃદ્ધિ થશે.

(૨) શિયાળામાં તેલ સડેજ ગરમ કરીને માલિસ કરવું જોઈએ. તેમજ શરીરને શરદી ન લાગે તેનું ધ્યાન રાખવું જોઈએ. જો અંદર દાદ થતો હોય તો તેલ ઠંડું જ માલિસ કરવું જોઈએ.

(૩) માલિસ હાયથી માંસપેશીઓને કષ્ટ ન થાય અને સદન થઈ શકે એવી

રીતે ધીમે ધીમે કરવું જોઈએ. માલિસ હંમેશાં સીધા હાથથી કરવું જોઈએ, જાંધી-અવળી ગતિથી નહિ.

(૪) માથા પર આ તેલનું માલિસ ન કરવું જોઈએ. નહીંતર વાળ ચોંટી જશે અને મેલ જામી જશે.

(૫) માલિસ કરવાથી ચામડીનાં છિદ્રો સહેજ બંધ થઈ જાય છે. એટલા માટે બપોરે તાવ વધારે ન હોય ત્યારે કઠકાને ગરમ પાણીમાં પલાળી શરીર લૂછી લેવું જોઈએ. તેમજ તે વખતે બહુ પવન ન લાગે એ મંબાળવું જોઈએ.

(૩૫) ઘાવ તૈલ

વિધિ—બિલામા, લસણ, કાંદા અને અજમો ૫-૫ તોલા લઈ બધાને એકઠાં કરી ૪૦ તોલા તેલમાં સેકી લેવા. હંડું પડ્યા પછી તેલ ગાળી લેવું.

ઉપયોગ—આગંતુક જખમ (છરી, ચપ્પુ, પથ્થર વગેરે વાગવાથી લોહી નીકળવું) મટાડવા માટે બહુ ઉપયોગી છે. આ તેલ સાધારણ વસ્તુઓમાંથી બને છે, પણ બહુ કાયદાકારક છે. આ તેલમાં હાથ-પગનો વાગેલો ભાગ બોળી દેવાથી લોહી તરત બંધ થઈ જાય છે અને ઘા મટી જાય છે. આ તેલનું પોતું ઘા પર બાંધી દેવાથી ઘા પાકતો નથી.

બીજી વિધિ—હરડે, બહેડાં, આમળાં ૫-૫ તોલા, લીમડાનાં પાન ૩૦ તોલા અને નરોડનાં પાન ૧૫ તોલા લેવાં. બધાને ૪૦૦ તોલા પાણીમાં મેળવી કવાય કરવો. ચોથા ભાગનું પાણી બાકી રહે ત્યારે ગાળી લેવું. પછી આ પાણીમાં તેલનું તેલ ૮૦ તોલા અને તૂળળ, રાળ, સિંધારસ, બેરજો અને મીણુ ૫-૫ તોલા નાખી મંદાગ્નિ પર પકાવવું. તેલ સિદ્ધ થાય એટલે ઉતારી તરત ગાળી લેવું. પછી કાર્બોલિક એસિડ ૨૫ તોલા અને કપૂર ૫ તોલાને એક શીશીમાં ભરવું. પાણી જેવું પ્રવાહી થાય એટલે તેલ મેળવી દેવું.

(શ્રી. ગોપબળ કુંવરજી ઠક્કર આયુર્વેદાચાર્ય)

નોંધ—આ તેલનો મુખ્ય પાઠ ‘પંચગુણ તૈલ’ના નામથી આ ગ્રંથના બીજા ખંડમાં આપ્યો છે.

આ તેલ હંડું પડવાથી મક્કમ જેવું બહુ બની જાય છે. પાતળા પ્રવાહી તેલની જરૂર હોય ત્યારે દેવતા પર કે તડકામાં ચૂકી સહેજ ગરમ કરી લેવું જોઈએ.

ઉપયોગ—આ તેલ વાગવાથી માંસ કચરાઈ જવું, વાગીને લોહી નીકળવું, માંસ ફાટી ઘા પડી જવો, પરુ નીકળવું, ઘા ન રુઝાવો, બળેલા ભાગમાંથી પરુ નીકળવું, છરી, તલવાર, ખીસો, બાલો વગેરે વાગવાથી લોહી નીકળવું વગેરે આગંતુક રોગો પર આશ્ચર્યજનક કાયદો કરે છે. આ તેલ લોહીને તરત બંધ કરે છે, મણને શુદ્ધ કરે છે, સડતા માંસને રોકે છે, નવું માંસ લાવે છે અને ઘા બરે છે.

અકસ્માત દાઝ્યા પર આ તેલ લગાડવાથી અને ઠંડું પાણી તે જગ્યા પર ન લાગવા દેવાથી તે જગ્યાની ચામડી અને માંસ સડીને પરુ થતું નથી; એટલું જ નહિ પણ લગાડતા સાથે જ બરફ જેવી ઠંડક વળી દરદને ૧૫ મિનિટમાં શાંત કરે છે.

ઉનાળામાં નાનાં બચ્ચાંના માથામાં કે શરીર પર ફેાડા થઈ પાડી જાય છે અને પછી પરુ નીકળ્યા કરે છે. આ રોગ પર ૨-૪ દિવસ આ તેલ લગાડવાથી ફેાડા સુકાઈ જાય છે, નવા થતા નથી અને ચામડી સાફ થઈ જાય છે.

કાન પાડી પરુ નીકળે તેની પર આ તેલના દિવસમાં ૧-૨ ટીપાં નાખવાથી પરુ બંધ થાય છે અને ઘા સુકાઈ જાય છે.

આ તેલ ડ્રેસીંગ માટે બહુ હિતકર હોવાથી જુદા જુદા ડ્રેસીંગોમાં ઘણી ઔષધિઓનું કામ કરે છે. આ તેલ એલોપથિક આયુરોફેશન, ટીચર આયોડિન, ક્રીકનો મક્કમ, બોરિકનો મક્કમ, કાર્બોસિક એસિડ, હાઇડ્રોજની લોશન વગેરે ઔષધિઓને બદલે કામ આપે છે. આ તેલ ઉત્તમ જંતુદા અને પ્રજારોપણ કરનાર છે. લેખકનો ઘણાં વર્ષોનો અનુભવ છે. લેખકે એનું નામ 'ડ્રેસીંગ તેલ' આપ્યું છે.

ધામાં માટી, ધૂળ, પથ્થર, કાચ ઠાંધ પણ રહી ગયું હોય તો તેને સંભાળપૂર્વક ઠાંઠી નાખવું જોઈએ.

ઘા પર બાંધવાનો પાટો સ્વચ્છ હોવો જોઈએ. પાટો બાંધતાં પણ ધામાં ધૂળ વગેરે કચરો ન ભરાય તેનું ધ્યાન રાખવું જોઈએ.

સૂચના—આ તેલ લગાડતા પહેલાં ધાને લીમડાનો રસ નાખી ઉકાળેલા પાણી કે કાર્બોસિક લોશનથી ધોઈ લેવો જોઈએ.

(૩૬) નાડીનજીર તૈલ

વિધિ—બિલામાં અને કૌવચનાં બી ૨-૨ તોલા, ખેરાસાની અજમો, મુરદારશિંગ (ખોદાર), કુલાવેલું મેરથૂથુ ૩-૩ તોલા અને તલનું તેલ ૧૫ શેર લેવું. પહેલાં તેલ ચૂલા પર મૂકવું. બબરો આવે એટલે બિલામાને તળવાં. પછી કૌવચનાં બી અને અજમો નાખવો. કડાઈને નીચે ઉતારી મુરદારશિંગ અને મેરથૂથુ નાખવું. પછી તેલને સારી રીતે ઘૂંટી ગાળીને જાટલીમાં ભરી લેવું.

ઉપયોગ—આ તેલ બધી જાતના નામૂર રુઝવવામાં અકસીર છે. સાધારણ ગૂસડા માટે ગાળવાની જરૂર નથી. ઘણાં વર્ષોથી પીડાતા નાડીનજીર અનેક દરદીઓને આ તેલથી ફાયદો થયો છે. મોટાં મોટાં શહેરોમાં ડોક્ટરોની દવા કરી નિરાશ થયેલા દરદીઓના રોગ જડમૂળથી મટ્યા છે.

સૂચના—બિલામાનો ધુમાડો શરીરે ન લાગે તેનું ધ્યાન રાખવું જોઈએ.

(૩૭) ભૂંગરાજ તૈલ

વિધિ—ભાંગરાનો રસ ૪ શેર, મંદૂર, ત્રિફળા અને અનંતમૂળ આ પાંચ ઝીંબે સરખે ભાગે મેળવી કરેલો કલ્ક ૨૦ તોલા અને તલનું તેલ ૧ શેર લેવું. બધાને ૪ શેર પાણીમાં મેળવી તેલ સિદ્ધ કરી લેવું. (શા. સં.)

ઉપયોગ—આ તેલના માલિસથી દારણુક (માથા પર નાની નાની ફાસ્ટીઓ થવી, વાળનો ભાગ કઢણુ થઈ જવો અને ખરજ આવવી), અંધપિંડા (માથા પર નાનાં ગૂમડાં થવાં અને તેમાંથી પરુ નીકળવું), વાળ ઘોળા થઈ જવા, ઈંદ્રુપ્ત (વાળ ખરી જવા) વગેરે રોગો મટી જાય છે. અમે આનો અનુકવાર અનુભવ કર્યો છે. એ સત્વર લાભ આપે છે.

(૩૮) કરવીર તૈલ

વિધિ—સફેદ કરેણનાં મૂળ, ઈંતીમૂળ, હળદર, કણગારી, ચિત્રકમૂળ અને સિંધવ ૩-૩ તોલા, બિન્બેરાનો રસ ૪ શેર અને આકડાનું દૂધ ૨૦ તોલા લેવું. પહેલી ૬ વસ્તુઓનો બારીક બૂકો કરી પાણીમાં વાટી કલ્ક તૈયાર કરવો. પછી બધાને ૧ શેર સરસિયાના તેલ સાથે મેળવી ધીમે તાપ આપી તેલ સિદ્ધ કરી લેવું. (ચો. ર.)

ઉપયોગ—ભગંદર અને નાસૂરમાં આ તેલની ખત્તી મૂકવાથી થોડા દિવસમાં દૂષિત ભાગનું શોધન થઈ ધા રજાઈ જાય છે. જોડા ભાગના શોધન માટે આ સારો પ્રયોગ છે.

(૩૯) કોશાતક્યાદિ તૈલ

વિધિ—કડવા તુરિયાનો રસ ૨ શેર, તલનું તેલ ૪૦ તોલા, કડવી તુમડીનાં બી અને સૂંઠ ૫-૫ તોલા લેવી. પહેલાં તુમડીનાં બી અને સૂંઠનો કલ્ક કરવો. પછી બધાને કલાઈ કરેલી પિત્તળની કડાઈમાં નાખી ધીમા તાપ પર મૂકી, તેલ સિદ્ધ કરી લેવું. (આ. લિ.)

ઉપયોગ—આ તેલની પટ્ટી મારવાથી સડેલું માંસ, ઉપદંશના ધામાં કોડા પડ્યા હોય તે, કુષ્ટ પ્રણુ અને ભગંદર રોગો મટી જાય છે.

સૂચના—આ તેલમાં મીણું, સિંદૂર, કપીલો અને બોદારસિંગ નાખી મક્કમ બનાવી લેવાથી બહુ ફાયદાકારક બને છે. ધા જલ્દી ભરાઈ આવે છે.

(૪૦) પડ્મિંદુ તૈલ

વિધિ—ઝેરંડાનાં મૂળ, તગર, સુવા, ડોડી, રાસ્ના, સિંધવ, ભાંગરા, વાવડિંગ, જેઠીમધ અને સૂંઠને સરખે ભાગે મેળવી ભાંગરાના રસમાં વાટી કલ્ક કરવો. પછી કલ્કથી ચારગણું કાળા તલનું તેલ, તેટલું જ બકરીનું દૂધ અને

તેલથી ૪ ગણો ભાંગરનો રસ એકત્ર કરી વિધિ પ્રમાણે તેલ સિદ્ધ કરી લેવું.

(ગ૦ નિ૦)

ઉપયોગ—આ તેલના નસ્યથી બધી જાતના માથાના રોગો જલદી નાશ પામે છે અને વાળ ખરી જવા, દાંત હાથવા ધોરે દૂર થઈ દષ્ટિ ગરુડ જેવી તીવ્ર બને છે. વળી પક્ષિત રોગ દૂર થઈ વાળ કાંખા બને છે.

(૪૧) સિદ્ધાર્થાદિ તૈલ

વિધિ—ઘોળા સરસવ, પીપર, કઠ, ગળજીબી, અને જટામાંસી આ સરખે ભાગે મેળવી પાણી સાથે વાટી કઢક તૈયાર કરવો. પછી કઢકથી ચારગણું સરસિયું તેલ અને સોળગણું પાણી મેળવી તેલ સિદ્ધ કરી લેવું. (ર. ચં.)

ઉપયોગ—પ્રસૂતિ વખતે યુદ્ધ, અથવા યોનિમાં આ તેલની બરિત આપવાથી રોગાયેલી ઓળ જલદી પડી જાય છે.

(૪૨) કઠુણી તૈલ

વિધિ—વાવડિંગ, સિંધવ, વજ, જવખાર, રાસના, ચિત્રકમૂળ, મૂંઠ, મરી, પીપર અને દેવદાર. સરખે ભાગે લઈ, કડવી તૂમડીના રસમાં વાટી કઢક કરવો. પછી કઢકથી ચારગણું સરસિયું તેલ અને ૧૬ ગણો કડવી તૂમડીના સ્વરસ એકત્ર કરી મંદ અગ્નિ પર તેલ સિદ્ધ કરી લેવું. (વૃન્દ)

ઉપયોગ—આ તેલના નસ્યથી ગલ્લગંડ રોગ નાશ પામે છે.

(૪૩) મનઃશિલાદિ તૈલ

વિધિ—મનઃશિલ, શિલામા, હરતાલ, કાગદી એલચી, અગર, રતાંજળી, ચમેલીનાં પાન અને તગર આ બધી ચીજોને પાણી સાથે વાટી કઢક કરવો. પછી કઢકથી ચારગણું કિંબોળીનું તેલ અને ૧૬ ગણું પાણી એકત્ર કરી તેલ સિદ્ધ કરવું. (વૃન્દ)

ઉપયોગ—વલ્મીક (સોળે ચઢી અનેક નાનાં છિદ્રો પડવા) રોગ પર આ તેલની પટ્ટી મારવાથી જલદી આરામ થાય છે.

(૪૪) ગંધકાદિ તૈલ

વિધિ—ગંધક અને હળદર ૪-૪ તોલા મેળવી કઢક કરવો. પછી કઢક, સરસવનું તેલ ૩૨ તોલા અને ધતૂરાનાં પાનનો રસ ૩૨ તોલા લઈ એકત્ર કરી મંદ અગ્નિ પર તેલ સિદ્ધ કરવું. (ર. ર.)

ઉપયોગ—આ તેલને કાનમાં નાખવાથી લાંબા વખતથી પરુ આવતું હોય તે મટી જાય છે.

(૪૫) બાલરક્ષક તૈલ

વિધિ—પીણીનાં પાન, કાંટાસળિયો, કારેલાં, ભાંગરો, નાની ફેલેલીનું

પચાગ અને નાગરવેનના પાન આ દરકનો ૪૦-૪૦ તોના રમ લેવો પછી હળદર, જટામાસી, અગર, હઠ, વાગો, આમન, જેમધ, રતાજળી, જાપડળ, અને ચર્વિંગ મરખે ભાગે લઈ ૨૦ તોના કંક કરવો. બા ૨મ, કંક અને તનુ ૧ ગેર તે। લઈ એમ્ફુ મ્મી મદ અગ્નિ પર તે। સિદ્ધ કરવું પછી ૫ તોના તેન ગરમ કરી ૧ તોયો કપૂર નાખી જના તેનમા નાખી દેવું

ઉપયોગ—આ તેનના માનિમથી માગોના છર્જુનર, બાનગો, નગાગાર્, સુકનાન, ખૂનલી વગેરે બધા રોગો મ્મી જાપ છે

(૪૬) 'વાતક્યાદિ તેલ

નિધિ—ધાનડીના ફૂન આમળા, તમાનપન, સમુદ્રગોઠ, જેમધ, મળતા ફૂન, જાણના હળિયા, ફેનીની ગોપીની મોજ, કીરામ્મી, લોધર, વાપડળ, ટીમરની છાન, ઢાચી મટ-ડી દાડમછાન, ઉગરાની છાન અને ઢાચા બીના આ ૧૬ ચીજો ૧-૧ તોનો નાખાડી ચૂર્ણ કરી બમ્મીના મનમા વાગી લગદી કરવી પછી કાનમા ૨ શેર તનુ તેન, જામીન દૂધ અને જામીન મુન દરે ૪-૪ શેર એ ન કરી મદ અગ્નિ પર નિધિ પ્રમાણે તેન મિદ્ધ કરવું બા ગાળીને બાટલીમા ભરી દેવું (અ મ.)

ઉપયોગ—ચોનિમા આ તેનનું પોતું રાખવાથી અથવા બસિત આપવાથી વિપ્લુતા, પરિપ્લુતા, વાનના વગેરે નાનજ ચોનિરોગ, ચોનિનો અદરનો મોત્તે, ચોનિ બહાર નીમ્બા આવરી, ચોનિમા યજ્ઞ, વા હોવો, પર નીમ્બાવું તેમજ ચોનિકદ વગેરે રોગો મટે છે ચોનિચળ વગેરેમા અદર પિચમરી મારવી તેમજ પેદુ, કમર, પીઠ વગેરે ભાગ પર માનિમ કરવાથી પણ રાહત મટે છે

(૪૭) નતાઈ તેલ

નિધિ—તગર, બીબી બોપરીંગણીનું પચાગ, હ, સિધવ અને દેનદાર આ બધાને સરખે ભાગે લઈ પાણીમા વાગી ૪૦ તોના કંક કરવો પછી એક કડાઈમા કંક, તેજ ચીજોને ૮ શેર કવાથ અને ૨ ગેર તનુ તેન એમ્ફુ કરી ધીમા તાપ પર તેન મિદ્ધ કરવું બાદ તેને ગાળીને બાટલીમા ભરી દેવું (અ હ)

ઉપયોગ—આ તેવની પિચમરી આપવાથી કે ચોનિમા પોતું મૂંઝવાથી વિપ્લુતા ચોનિ (ચોનિની અદર હ મેશ દુખાવો રહેવો), ઉદાવતા ચોનિ, વાતના ચોનિરોગ, ચોનિનો મોત્તે અને યજ્ઞ વગેરે રોગો મટે છે

ગર્ભાશય શિથિલ થવાથી ગ્નેદર્શન અનિયમિત થાય છે તેમજ અટ-નવ સાથે યજ્ઞ મારતી, કમરમા દુખાવો, ચારેબાજુ દવાવવાથી દુખાવો થવો વગેરે લક્ષણો થાય છે એવી સ્થિતિમા ૧-૨ વાર આ તેનની ઉત્તરમંતિ આપવાથી (૧-૨ ઓ સ તેન ચદાવવાથી) અંગે કમર, ગર્ભાશય, પગ વગેરે ભાગ પર માનિસ

કરવાથી યોનિશળ મટે છે, ગર્ભાશય સશક્ત બને છે અને ચહેરે તેજસ્વી બને છે. જો યોનિમાર્ગમાં જ બસ્તિ આપવી હોય તો સ્ત્રીને ડાબે પડખે સુવાડી, ડાબે હાથ પીઠ બાજુ રખાવી, પગ વળાવવા; એટલે કે સિમ્સ પદ્ધતિએ (Sims, Position) સુવાડી પિચકારી આપવી, અને અર્ધો કલાક સુવાડી જ રાખવી. યોનિમુખ પર રૂનું પોતું લગાડી દેવું. ગર્ભાશયમાં બસ્તિ આપવી હોય તો પક્ષંગ પર ચત્તી સુવાડી ગર્ભાશય અને યોનિમુખ જોડ્યું રખાવી રખરની નિર્જન્તુક કરેલી કેથેટરથી તેલની બસ્તિ આપવી. આ બસ્તિથી સારો ફાયદો થાય છે.

(૪૮) બહા તૈલ

વિધિ—ખપાટનાં મૂળ, દશમૂળ, જવ, બોર અને કળથી આ પાંચ ચીજોનો ૮-૮ શેર કવાય, ૮ શેર ગાયનું દૂધ, ૧ શેર તલનું તેલ અને નીચેની ચીજોનો ૨૦ તોલા કલ્ક લઈ એકત્ર કરી વિધિ પમાણે તેલ સિદ્ધ કરી ગાળી લેવું.

કલ્ક માટે મધુરાદિ ગણ (કાકોલી, ક્ષીરકાકોલી, મેદા, મહામેદા, જીરુ, ઝાંઝા, ઝાંઝી, મુદ્ગપર્ણી, માપપર્ણી, ગજો, કાકડાશિંગ, વાંસકપૂર, પક્ષકાષ્ઠ, દ્રાક્ષ, ડોડી, જેડીમધ અને પુંડેરિયામાંથી જે મળી શકે તે), સિંધવ, અગર, રાજ, સુરનો શુંદર, દેવદાર, મજી, સફેદ ચંદન, કઠ, કાગદી એલચી, કાળી ઉપલસરી, જટામાંસી, છડીલો, તમાકુપત્ર, તગર, સફેદ ઉપલસરી, વજ, શતાવરી, આસન, સુવા અને સાટોડીનાં મૂળ આ બધું સરખે ભાજે એકત્ર કરી પાણી સાથે વાટી કલ્ક તૈયાર કરવો. (સુ. સં.)

ઉપયોગ—આ તેલનું માલિસ કરવાથી, યોનિમાં પોતું રાખવાથી તેમજ પાવાથી પ્રસૂતા સ્ત્રીના બધી જાતના વાયુના પ્રકોપનું શમન થાય છે. ગર્ભ ધારણ કરવાની ઇચ્છા રાખનારી સ્ત્રીઓ અને ક્ષીણશુક થઈ ગયેલા પુરુષો માટે પણ આ તેલ હિતકારી છે. ધાતુક્ષીણતા, મર્મસ્થાન પર વાગવું, અને તૂટેલા કે નબળા પડી ગયેલા અવયવો, આક્ષેપ વગેરે વાતવ્યાધિ આ બધું આ તેલના પ્રયોગથી નાશ પામે છે. આ તેલના સેવનથી ધાતુ અને યૌવનની સ્થિરતા પ્રાપ્ત થાય છે.

(૪૯) મહાવિષગર્લ તૈલ

વિધિ—ધતૂરાનાં બી, નગોડનાં બી, કડવી તૂમડીનાં બી, સાટોડીનાં મૂળ, એરંડાનાં બી, આસન, કુંવાડિયો, ચિત્રકમૂળ, સરગવાની છાંય, પીણી, કલ-ગારીનાં મૂળ, લીમડાની અંતરછાંય, બકાન લીમડાની છાંય, દશમૂળ (સાલવણ વગેરે ૧૦ ચીજો), શતાવરી, નાનાં કારેલાં, ઉપલસરી, ગોરખમૂડી, બોંધકાળું, થુવેર, આકડો, મેદાશિંગ, સફેદ કરેણનાં મૂળ, પીણી કરેણનાં મૂળ, અધેડાનાં મૂળ, ખપાટ, કાંસકી, ગંજેટી, મહાદેવી, બેડી બોંધરોંગણી, અરડૂસીનાં પાન, ગજો અને ચાંદવેલ આ ૪૩ ઔષધિઓ ૪-૪ તોલા લઈ ૧૦૨૪ તોલા પાણીમાં

નાંખી ચતુર્થાશ કાઢો કરવો. પછી ત્રિકટુ, એરકચૂલા, રાસ્ના, કઠ, પીળો સોમક, નાગરમોચ, દેવદાર, કાળો વછનાગ, જવખાર, સાજખાર, પાંચ નમક, મોરચૂચુ, કાપકળ, કાળી પાટ, ભારંગમૂળ, નવસાર, ત્રાપમાણ, જવાસો, છૂંક અને ઈંદ્રવરણાં આ ૨૬ ચીજો ૧-૧ તોલો લઈ પાણી સાથે વાટી કલ્ક કરવો. પછી કલ્ક, કવાચ અને ૪ શેર કાળા તલનું તેલ એકત્ર કરી વિધિ પ્રમાણે તેલ સિદ્ધ કરવું. (યો. ૨.)

નોંધ—તેલ તૈયાર થયા પછી થોડું ગરમ હોય ત્યારે અમે એમાં ૧૦ તોલા કપૂર નાખીએ છીએ.

ઉપયોગ—આ તેલના માલિસથી બધી જાતના આમ અને શ્વસ સાથેના વાતરોગો, મંધિવા, કટિવાત, અર્ધગવાત, ગૃધ્રસી, દંડાપતાનક વગેરે વાતરોગો, કર્ણનાદ, કાનિ ઓણું સાંભળવું વગેરે રોગો મટી જાય છે. કુખાવો મટાડવા આ પ્રયોગ ઉત્તમ છે.

(૫૦) લઘુવિપગર્ભ તૈલ

વિધિ—કાળા તલનું તેલ, ચોખાનાં ફોતરાંનો કવાચ, કરેણનાં મૂળનો કવાચ, ધતૂરાનો સ્વરસ, નગોડનાં પાનનો સ્વરસ, આકડાનાં પાનનો સ્વરસ અને જટા-માંસીનો કવાચ આ દરેક ૨૫૬ તોલા લઈ એકઠું કરી તેલ સિદ્ધ કરવું. પછી ધતૂરાનાં ખી, કઠ, ઘઉંજાનાં ફૂલ, વછનાગ, દારુડીનાં મૂળ, રાસ્ના, સફેદ કરેણનાં મૂળ, માલકાંકણી, મરી, દંતીમૂળ, જટામાંસી, વજ, ચિત્રકમૂળ, પીળા સરસવ, દેવદાર, હળદર, દારુહળદર, એરંડાનાં મૂળ, લાખ, ત્રિફળા અને મજ્જા આ ૨૩ ચીજોનું ૪-૪ તોલા બારીક ચૂર્ણ કરી તેલમાં નાખી તેલને ૭ દિવસ (શિયાળામાં ૨૧ દિવસ) તડકામાં રાખી ગળી લેવું. (યો. ૨.)

ઉપયોગ—આ તેલનું માલિસ કરવાથી મહાવિપગર્ભ તૈલમાં લખેલા બધા વાતરોગો નાશ પામે છે.

(૫૧) અંદનાદિ યમક

વિધિ—રતાંજળી, વડની વડવાઈના અંકુર, મજ્જા, જેઠીમધ, નીલ કમળ, ધરો, પતંગ અને ધાવડીનાં ફૂલ સરખે ભાગે લઈ દૂધ સાથે વાટી ૪૦ તોલા કલ્ક કરવો. પછી ૧ શેર તલનું તેલ, ૧ શેર ગાયનું ઘી, ૪ શેર ગાયનું દૂધ અને કલ્ક એકત્ર કરી વિધિપૂર્વક ઉકાળી યમક સિદ્ધ કરી લેવું. (વૃન્દ)

ઉપયોગ—આ યમકના લેપથી દાઝયાનો ધા જલ્દી રુઝાઈ જાય છે. તેમજ તે લગાડતાની સાથે જ સખ્ત વેદના ચતી હોય તેનું શમન થાય છે અને થોડા જ દિવસમાં ધા રુઝાઈ જાય છે.

સૂચના—દાઝયાના ધાને ઠંડા પાણીથી ધોવો ન જોઈએ.

(૫૨) પીડાસામક તૈલ

વિધિ—સરસડો, ધતૂરો, નગોડ અને સનાપા એ બધાનાં પાન, મેદાલકડી, સૂંદ, અજમો, વજ, સિંધવ અને કપૂર એ ૧૦ વસ્તુઓ ૫-૫ તોલા, વજનાગ અને ઝેરકોચમાં ૨૧-૨૧ તોલા અને તલતુ તેલ ૧૨૦ તોલા લેવું. કપૂર સિવાયની બાકીની ચીજોને મેળવી, ખાંડી, પાણી સાથે વાટી કટક કરવો. પછી કડાઈમાં તેલ નાખી ગરમ કરવું. એમાં બધા કટકનાં ભજિયાં તળીને કાઢી લેવાથી તેલમાં ગુણ અને સુગંધ આવી જાય છે. તેલનો રંગ લીલો થઈ જાય છે. પછી કડાઈ નીચે ઉતારી તેલ તરત ગાળી લેવું; અને તેમાં કપૂર મેળવી ઢાંકી દેવું. ૬'૬' પડે એટલે શીશીઓમાં ભરી લેવું.

(શ્રી. ગોપાળજી કુંવરજી ઠક્કર આયુર્વેદાચાર્ય)

ઉપયોગ—વાતરોગમાં આ તેલ તરત દુખાવો બંધ કરવા વપરાય છે. કોઈ કોઈ વાર વાગ્યા પછી સહેજ કસર રહી જાય છે. પછી સહેજ સહેજ દુખાવો થાય છે. કોઈ કોઈ વાર થળ મારે છે અને લાખો વખત ત્રાસ રહે છે. એ બધા પર આ તેલ માલિસ કરવાથી અને ચોડો સેક કરવાથી બહુ જ ફાયદો થાય છે, સાંધા છુટા થાય છે. હાડકાંમાં થતો દુખાવો મટે છે, અને બધા અવયવો પહેલાં જેવા દૃઢ બની જાય છે.

ચોટ લાગવાથી લોહી જામી જાય છે. પછી લોહી બરોબર ફરતું નથી અને વાયુ કુપિત થઈ દરદ થવા માંડે છે. એવી રીતિમાં આ તેલનું માલિસ હિતકર છે.

સૂચના—આ તેલ ઝેરી હોવાથી માલિસ કર્યા પછી હાથ સાબુથી સારી રીતે ધોઈ નાખવા જોખમી

અંજન પ્રકરણ

પ્રાણીમાત્રને જીવનનો આધાર આંખ છે. આંખો સારી હોય તો જીવન સુખમય બને છે. એટલા માટે આંખોની દવા બનાવતી વખતે બહુ મંભાળ રાખવી જોઈએ અને પરીક્ષા કરી રોગ નક્કી થયા પછી જ દવા વાપરવી જોઈએ, તેમજ બની શકે ત્યાં સુધી તીક્ષ્ણ દવાઓ ન વાપરવી જોઈએ.

ચોમાસામાં હવામાં જીદીજીદી જાતના જંતુઓ ફેલાઈ જાય છે. તેમજ મોટાં શહેરોની હવામાં તો રોગોત્પાદક જંતુઓ બારે માસ હોય છે. એ જંતુઓ હવા લાગતાં આંખની સ્થૈષ્ઠિક ક્ષતિના બહારના ભાગ પર લાગે છે. એમાંથી ફેટલાક જંતુઓ આંખના પાણીથી નાશ પામે છે. દિવસે પોપચાં સતત બંધ-ઉપાડ થયા કરે છે, એટલે જરૂરી પાણી બહાર નીકળી સપાટી પરના ભાગની રક્ષા કરે છે. પણ રાત્રે પલકારા બંધ થઈ જાય છે. એ કારણથી આંખના ખૂણા અને નાસારંધ્રમાં પ્રવેગેલા જંતુઓને તક મળી જાય છે. એથી તેઓ ત્યાં દબ થાય છે અને ધીમે ધીમે મંખ્યા વધી થોડા દિવસમાં જીદા જીદા રોગો કરે છે. આ હેતુને ધ્યાનમાં રાખીને શાસ્ત્રકારોએ રોજ સૌવીરાંજન (સુરમો) અને ૫ કે ૮ દિવસે રસાંજન આંજવાની આજ્ઞા કરી છે. (ચૈ. સં. સુ. ૫-૧૨) તો પણ આધુનિક વિદ્વાનોની દૃષ્ટિએ નિર્દોષ અને તંદુરસ્ત આંખોમાં સુદરતા અને આંખોનું તેજ વધારવા રોજ રોજ સુરમો આંજવાની રીત હાલકારક ન ઠહી શકાય. પણ માત્ર બાળકોની નખળી આંખો સખળ કરવા માટે મેંસ આંજવામાં વાંધો નથી. આંખોમાં રહેલી આંતરિક શક્તિ મજબૂત હોઈ બહારની મદદ વગર રોગોથી આંખનું રક્ષણ કરી શકતી હોય તો સુરમો ન વાપરવો હિતકર છે. નહિ તો ધીમે ધીમે તે શક્તિ પરાધીન અને નખળી પડી જશે. આ ઉપરાંત જે લોકો આંખોની સારી રિયતિમાં તીક્ષ્ણ સુરમા આંજી ખૂબ બાણી કાઢી નાખવા પ્રયત્ન કરે છે તે લોકો તો ખરેખર આંખોને નુકસાન જ કરે છે.

આહારવિહારના દોષથી આંખોમાં ગરમી વધી રોગ ઉત્પન્ન થયો હોય તો મૂળ કારણ (આહારવિહારના દોષો)ને દૂર કરવા જોઈએ. પછી મગજ અને આંખોની શાન્તિ માટે અનુકૂળ પથ્ય ખોરાક અને ખાવાની દવા સાથે આંખોની દવા આપવામાં આવે તો જલદી કાયદો થાય છે.

ઉપદંશ, પરમિયો વગેરે રોગોને લીધે રક્ત દ્વિપિત થઈ નેત્રરોગ થયો હોય તો સાથે સાથે રક્તશોષક ઔષધોઓનું સેવન કરવું જોઈએ. રક્ત શુદ્ધ થયા વિના એકલી આંખની દવાથી કદી પણ આંખનો રોગ મટશે નહિ.

શાસ્ત્રકારોએ આંખના રોગની ચિકિત્સામાં નીચેનાં સેક વગેરે ૭ કાર્યો કરવાની આજ્ઞા કરી છે:

સેક આશ્વોતનં પિણ્ડી વિટાલસ્તર્પણં તથા ।

પુટપાકોઽક્ષનં ચૈમિ. કલ્પૈર્નેત્રમુપાચરેત્ ॥

(૧) સેક—પાણી વગેરેની ધારથી આંખોને સ્વેદ આપવો.

(૨) આશ્વોતન—ડ્રોપર વગેરેથી આંખમાં તેવ વગેરે દવાઓનાં થોડાં ટીપાં નાખવાં.

(૩) પિંડી—આંખ પર લૂગદી બાંધવી.

(૪) વિટાલક—આંખોની ઉપરના ભાગમાં લેપ કરવો.

(૫) તર્પણ—આંખો બંધ રાખી દૂધ વગેરે આંખને તૃપ્તિ આપનાર દવાઓ ભરવી. વધુ વિધિ 'ચિકિત્સાતત્ત્વપ્રદીપ'ના પ્રથમ ખંડમાં છે.

(૬) પુટપાક—પુટપાક રીતે કાઢેલો સ્વરસ આશ્વોતન કે તર્પણ રીતે આંખોમાં નાખવો.

(૭) અંગન—દોષો પરિપકવ થયા પછી આંખોમાં દવા નાખવી.

આ બધામાં પણ ઘણા પેટાભાગ છે. એ બધાને શાસ્ત્રીય ચિકિત્સા-પ્રદોષમાંથી સમજીને આંખોના રોગોના ઉપચાર કરવા જોઈએ. કારણકે સમન્યા વગર ઉપચાર કરવાથી ઘણીવાર નુકસાન થવાનો મંભવ છે.

અંગનમાં લેખન, રોપણ અને સ્નેહન એવા ૩ ભાગ છે. સૂરોખાર વગેરે ક્ષારવાળા, તીખાં મરી વગેરે અને ખાટા લીંબુનો રસ વગેરે ખટાશવાળા અંગન-ને લેખન અંગન, હરડે વગેરે તૂરા અને લીંબડો વગેરે કડવા રસવાળા રિતગ્ધ અંગનને રોપણ અંગન, અને ઘી, મધ વગેરે મધુર રસયુક્ત રિતગ્ધ અંગનને સ્નેહન અંગન કહે છે.

સામાન્ય રીતે વર્તનન્ય નેત્રરોગોમાં રિતગ્ધ અને ઉષ્ણ દવા, પિત્તન્ય રોગમાં શીતળ અને મધુર રસવાળી દવા અને ક્ષેનન્ય રોગમાં તીક્ષ્ણ, રક્ષ, ઉષ્ણ અને વિશદ (ફેલાવાવાળી) દવા, તેમજ સન્નિપાતન્ય રોગોમાં તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, મૃદુ અને શીતળ યુક્તવાળી આંખની દવાઓનું મિશ્રણ એમ દવા આપવી જોઈએ.

અંગન કરવા માટેની સળી આઠ આંગળ લાંબી, કાચ, રક્ષાટિક વગેરે ધાતુ અથવા સાબરસિંગમાંથી બનાવેલી ચીકણી, બંને છેડા તરફ ચપટી ગોળ હોવી જોઈએ. લેખન ઔષધિઓ માટે તાંબુ, પથ્થર, કાચ કે સાબરસિંગની સળીથી અને રોપણ દવા આંગળાથી આંજવી, અથવા સીમું, જસત કે લોહાની સળીથી આંજવું; અને સ્નેહન ઔષધિ માટે ચાંદી કે સોનાની સળી લેવી જોઈએ.

આંખની દવા સવાર સાંજ આંજવી. બપોરે દવા નાખવી નહિ અને

કાઝીના નીચેના ભાગ પર આંજવી. પહેલા કાળી આંખમાં અને પછી જમણી આંખમાં આંજવી જોઈએ. ચોમાસામાં ત્યારે વાદળ ન હોય ત્યારે અંજન કરવું.

હોય કાચો હોય ત્યારે અંજન, ધૂતપાન, રનાન, ભારે ખોરાક, કબાચ વગેરે દવાઓનો ઉપયોગ વગેરેની મનાઈ છે. ઉપવાસ કરવો સારો છે. પણ નાણુક પ્રકૃતિવાળા અને બાળકોને મધુર ખોરાક, વરાળનો સેક અને આંખો પર લેપ વગેરે ઉપચારો કરવા જોઈએ.

અંદરના દોષોની વૃદ્ધિને લીધે આંખનો દુખાવો વધી રહ્યો હોય તે વખતે આંખોમાં નાખવાને દોષમ્ અંજન ન આપવું જોઈએ. કાચા દોષો બહાર આવી ગયા પછી જ દોષમ્ ઔષધિઓનું અંજન કરવાથી બધા દોષો નાશ પામી આંખોને આરામ થાય છે. તેમજ ચાકેલા, બહુ રહેલા, ભય પામેલા, ક્રોધે ભરાયેલા, દારૂ પીધેલા, નવા તાવવાળા, અશુભ અને ઉદાવર્તના રોગવાળા, માથાના રોગવાળા અને મળમૂત્રનો વેગ રોકનારાઓને અંજન ન કરવું જોઈએ. બહુ ઠંડી, બહુ ગરમી, સખત પવન અને બહુ વાદળ થાય તેવા વખતે પણ આંખમાં અંજન ન કરવું જોઈએ. બહુ તીક્ષ્ણ અંજન દિવસે ન કરતાં રાત્રે જ કરવું જોઈએ.

લેખન અંજનમાં મધુર રસનો નિષેધ છે. મોટે ભાગે બીજા રસો વપરાય છે. જેમકે વાતજન્ય રોગમાં લેખન અંજન વાપરવું હોય તેો અમ્લ અને ક્ષાર દ્રવ્યોવાળું; પિત્તજન્ય અને રક્તજન્ય નેત્રરોગોમાં કડવા અને તૂરા દ્રવ્યોનું; અને કફજન્ય રોગમાં કડવા, તીક્ષ્ણ અને કપાય રસ વાળું અંજન હિતકર છે. દંદજ અને ત્રિદોષજન્ય રોગોમાં દોષો પ્રમાણે લેખન અંજન ચોજવું. લેખન ઔષધિમાં મધુર રસનો નિષેધ હોવા છતાં પણ મધ લેખન, કપાય રસવાળું; રક્ષ અને નેત્રરોગોનો નાશ કરનાર હોવાથી લેખન દવાઓમાં નાખવામાં આવે છે. કફજન્ય રોગોમાં લેખન અંજન સવારમાં, પિત્તજન્ય અને રક્તજન્ય રોગોમાં રાત્રે સૂતી વખતે અને વાતજન્ય રોગોમાં સાંજે આંજવું. તેમજ પહેલાં લેખન, પછી રોપણ અને પછી સ્નેહન અંજન આપવું જોઈએ.

લેખન અંજનના પ્રયોગથી આંખ, પાંપણ, નેત્રશિરા, નેત્રપટલ, નેત્રવારિ, નેત્રદર્પણ, નેત્રસોતો અને શૃંગાટક (નાક, આંખ, કાન અને જીભની સંતર્પણ શિરાઓની અંદરનું મર્મસ્થાન) આ સ્થાનોમાં રહેલા દોષો પાતળા થઈ નાક, આંખ અને મોં વાટે બહાર નીકળી જઈ આંખો ચોખ્ખી બને છે.

રોપણ અંજન કપાય અને કડવું, સિન્ધ, શીતળ તેમજ વૃધ્ધ હોવાથી આંખની દષ્ટિ યજવાન બનાવે છે. સ્નેહન અંજન (પ્રસાદાંજન) મધુર અને સિન્ધ હોવાથી દષ્ટિ સ્વચ્છ કરે છે. આ રીતે ત્રણેના ગુણ જુદાગુદા છે.

(૧) નેત્રપ્રસાદર અંગન

વિધિ—શુદ્ધ કાળો સુરમો (૩ સફેદ સુરમો) ૪ તોલા, કપૂર ૧ તોલો, એકચીદાણા ૩ માસા, ચણકબાળ ૩ માસા, ઘોળાં મરી ૩ માસા અને મોતીની પિષ્ટિ ૧ માસા લેવી. કપૂર સિવાયની ચીજોને ગુલાબજળમાં ૩ દિવસ ખરક કરવી. પછી કપૂર નાખી ૧ દિવસ ઘૂંટી શીશીમાં ભરી લેવું.

ઉપયોગ—આ અંગન દિવસમાં ૨ વાર આંજવાથી આંખોની ગરમી, પાણી નીકળવું, નયનાર્ધ વગેરે રોગો મટી જઈ આંખોનું તેજ વધે છે.

(૨) કૃષ્ણ નેત્રાંગન (નયનામૃતાંગન)

વિધિ—શુદ્ધ કરેલું સીસું ૫ તોલા લઈ તેનો રસ કરવો. રસ થાય એટલે કઠાઈ નીચે ઉતારી, તેમાં ૫ તોલા પારો નાખી ખરક કરવું. બરોબર મળી જાય એટલે ૨૦ તોલા શુદ્ધ કાળો સુરમો નાખવો. સારી રીતે મળી જાય એટલે ૧૧ તોલો કપૂર નાખી ૬ કલાક ખરક કરી શીશીમાં ભરી લેવું. (આ. ત.)

ઉપયોગ—આ નેત્રાંગનને દિવસમાં ૨ વાર આંજવાથી બળતરા, તિમિર, ધુન્ધ, ફૂલું, મોતિયો, માંસવૃદ્ધિ વગેરે આંખોના રોગો મટી આંખનું તેજ વધે છે.

(૩) રક્ત નેત્રાંગન

વિધિ—સિંદૂર ૮ તોલા, સુરોખાર ૧ તોલો અને ઘોળાં મરીનું કપડછાણ ચૂર્ણ ૩ તોલા લેવું. બધાને મેળવી ૩ દિવસ ખરક કરવું. (આ. નિ. મા.)

ઉપયોગ—આંજવાની સળીને પહેલાં બળૂકાદિ સ્વરસમાં બોળી પછી રક્તાંગનમાં બોળી આંજવાથી આંખનો સોજો, ફૂલું, લાક્ષણ, બળતરા, કુદૃશ્યક, માંસવૃદ્ધિ વગેરે રોગો મટી જાય છે. બાળકો અને મોટા માણસો બધાને માટે હિતકર છે. આંખની ઉપરનો સોજો ૨-૪ દિવસમાં મટી જાય છે. માંસવૃદ્ધિ થોડા જ દિવસમાં ઓછી થઈ જાય છે.

(૪) બચ્ચુલાદિ સ્વરસ

વિધિ—કાંટા અને કચરો કાઢી નાખી સાફ કરેલા બાવળનાં લીલાં પાન ૧ શેર, પાણી ૧૦ શેર, ૧૦ તોલા મંચોરો અને ૧૦ તોલા સિંધવ મેળવી ગરમ કરવું. ૪ શેર પાણી રહે એટલે ઉતારી મસળી માળી લેવું. પછી એક કલાક કરેલા પિત્તળના વાસણમાં ગાળેલા પાણીને ભરી ફરી ચૂલા પર મૂકવું. પાણી અધોથી ઓછું થઈ જાય એટલે ૧ શેર મધ નાખી ધીમી આંચે પાક કરવો અને તેની મધ જેવી ચાસણી કરી લેવી. ચાસણી પાનળી રહે તો કાઢી જાય છે. સખ્ત થઈ જાય તો આંજવાના કામમાં નથી આવતી. આંખોમાં સ્વરસવાળી સળી ફેરવવાથી દવા આંખમાં જલદી ફેલાઈ જાય એવી ચાસણી રહેવી જોઈએ.

(આ. નિ. મા.)

ઉપયોગ—આ સ્વરસ આંજવાથી આંખોની લાક્ષણ, પાણી ઝરવું, ગોપડા આવવા, ધા ચર્મ પર નીકળવું, કુટૂણક, સોજો વગેરે બધા રોગો મટી જાય છે. નાનાં નાનાં બાળકો (એક મહિનાના) અને મોટા માણસો બધાને માટે ઉપયોગી છે. ખાસ રોગોમાં રક્ત નેત્રાંજન સાથે વાપરવો, અને ઉપરના ભાગમાં રસાંજનાદિ લેપ સમાવવાથી બહુ જલદી ફાયદો થાય છે.

(૫) નેત્રગ્નિદુ

વિધિ—અનારદાણા ૪ તોલા લઈ ૨૦ તોલા ગુલાબજળમાં નાખી સાંજે પક્ષાળી રાખવા. સવારે ગસળી ગાળી લેવું. પછી કુલાવેલી ફટકડી ૬ માસા, કુલાવેલી મોરચૂથુ ૪ રતી, રસવંતી ૬ માસા, શુદ્ધ આરીણુ ૧ માસા અને દેશી કપૂર ૧ માસો લઈ બધાને વાટી ગુલાબજળમાં નાખી દિવસમાં બેત્રણ વાર હાવાવતા રહેવું. ત્રણ દિવસ પછી ફિલ્ટર પેપરથી ગાળી લેવું.

ઉપયોગ—આ અર્કનાં ૨-૩ ટીપાં દિવસમાં ૨ વાર નાખવાથી આંખોની લાક્ષણ, ખૂજલી, પાણી ઝરવું, જાગતરા થવી વગેરે રોગો ૨-૩ દિવસમાં મટી જાય છે.

(૬) રસકેથર ગુટિકા

વિધિ—શુદ્ધ ખાપરિયું અથવા જસન બરમ, સિંધવ, કુલાવેલી મોરચૂથુ, કુલાવેલી ટંકણખાર, સૂંઠ, મરી અને પીપર સરખે બાગે મેળવી ૭ દિવસ સૂંછુના રસમાં ખરસ કરી સોમડી બનાવી લેવી. આ સોમડી મધમાં ઘસી આંજવી.

(વૈદ્યામૃત)

ઉપયોગ—આ ગુટિકા ફૂં, ધુન્ધ, જળું, નવો મોતિયો અને નેત્રવાયુ વગેરે આંખોના રોગોમાં ફાયદાકારક છે. આ અંજનથી સન્નિપાનમાં બેશુદ્ધિ મટી જઈ દરદી જલદીથી બાનમાં આવી જાય છે.

(૭) અંદોદધા વર્તિ

વિધિ—હરડે, વજ, કઠં, પીપર, મરી, બેડેડાંની મીંજ, શંખની નાભિ અને મનઃશિલ્પ આ બધા સરખે બાગે લઈ વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરીને બે દિવસ ખરસ કરવું. પછી ૬ કલાક બકરીના દૂધમાં ખરસ કરી વર્તિ બનાવી લેવી. શંખની નાભિને જુદી વાટી બારીક થાય ત્યારે મેળવવી.

(વૃન્દ)

ઉપયોગ—આ ઉત્તમ લેખન અંજન છે. માંસરુદ્ધિ અને કફરુદ્ધિને દૂર કરી દષ્ટિને સ્વચ્છ બનાવે છે. આ વર્તિને મધમાં ઘસી આંખોમાં આંજવાથી ત્રણ વર્ષનું જનું ફૂં મટી જાય છે. તેમજ બંધી જતની માંસરુદ્ધિ અને આંખના પણાનો એક મહિનામાં નાશ કરે છે. તિમિરમાં પણ આ વર્તિ ફાયદાકારક છે.

માથા અને આંખમાં ગરમી હોય તો સપ્તામૃત લોહ આપવી જોઈએ. અથવા

સુંવણું માણિક ભરમ, વાંસકપૂર, ત્રિકુળા અને જેડીમધ મેળવી ઘી અને મધ સાથે આપતા રહેવાથી જલ્દી કાયદો થાય છે.

(૮) લહસુનાદિ અંજન

વિધિ—લસણ, પીપર, રાઈ, વજ અને હરડેને ગાળના મૂત્રમાં ખરલ કરી ગોળાઓ વાળી લેવી.

ઉપયોગ—આ ગોળાને પાણીમાં ઘસી આંજવાથી જૂતજનિત ન્વર અને વિપ્રમન્વર મટી જાય છે.

(૯) અંજન રસ (સન્નિપાતહર અંજન)

વિધિ—પારો, ગંધક, લોહભરમ અને પીપર ૧-૧ તોલા અને શુદ્ધ તેપાળો ૧૨ તોલા લઈ ૨૧ દિવસ જંબીરી લીંબુના રસમાં ખરલ કરી સોગડીઓ બનાવી લેવી.

ઉપયોગ—સન્નિપાતમાં ઘેન વગેરે બધા ઉપદ્રવો, અને સર્પવિયમાં જીધ આવવી વગેરે બધા દોષોને મટાડે છે; રોગી જાગ્રત રહે છે.

(૧૦) દાબ્યાદિ રસક્રિયા

વિધિ—દારહુળદર, કડવા પરવળનાં પાન, જેડીમધ, લીમડાની અંતરછાલ, પશ્વકાષ્ઠ, નીલકમળ અને પુંડેરિયા આ ૭ ચીજો સરખે ભાગે લઈ અધકચરી ખાંડવી. પછી તેને રાત્રે ૪ ગણા પાણીમાં પલાળી સવારે ધીમા તાપે વાસણ દાંડી રાખી કવાય કરવો. બ્યારે ચોથા ભાગનું પાણી રહે ત્યારે નીચે ઉતારી ગાળી લેવું. ફરી તેને કડાઈમાં નાખી ચૂસા પર મૂકી ઉકાળવું અને મંભાળપૂર્વક હસાવતાં રહેવું. બ્યારે બાસુંદી જેવું બહુ મધ જાય ત્યારે નીચે ઉતારી લેવું. ઈંડું પડે એટલે ચોથા ભાગનું મધ નાખી ખુદ્દા મોંની શીશી કે ખરણીમાં ભરી લેવું. બંગસેને મધને બદલે મધ અને સાકર ટે, ટે ભાગ નાખવાનું લખ્યું છે.

ઉપયોગ—આ રસાંજનનું અંજન કરવાથી દાહ, પાણી ઝરવું અને રક્ત-પ્રકોપજન્ય આંખની લાક્ષણ અને ખંજવાળ વગેરે રોગો મટે છે.

(૧૧) નેત્રમુદશન અર્ક (પલાશાંજન)

વિધિ—સવારમાં ખાખરાનાં તાળાં મૂળ ૫ શેર મંગાવી તેના પર માટી લાગેલી હોય તે સાફ કરી નાખવી. પાણીથી ઘોવાં નહિ. પછી તેના ૧-૧ ઈંચના ટુકડા કરી નલિકાપંત્ર અથવા આકાશપાતન યંત્ર વડે અર્ક કાઢવો. મૂળિયાં લાવવાનું અને અર્ક ખેંચવાનું કાર્ય એક જ દિવસે કરી નાખવું. બીજો દિવસે કરવાથી અર્ક બહુ જ થોડો નીકળે છે. નલિકાપંત્રથી અર્ક સારો નીકળે છે, આકાશપાતન યંત્રથી થોડો નીકળે છે અને કોઈ કોઈ વખત જગ્યા પછુ જાય

છે. જો અર્ક બળેલો નીકળશે, તો આંખમાં બળતરા વધારે થશે અને દ્રાવદો ઝાંઝો થશે. (સ્વા. અખંડાનંદજી)

મૃત્યુના—ચોમાસામાં અર્ક કાઢવો હોય તો ખાખરાનાં મૂળ ૧ દિવસ રહેવા દેવાં અને બાંને દિવસે અર્ક કાઢવો. નહોતર અર્ક બહુ હલકો નીકળે છે અને ખરાબ થઇ જાય છે. શિયાળામાં અર્ક કાઢવો હોય તો પૂરો નીકળે છે અને લાંબો વખત ટકે છે.

ઉપયોગ—આ અર્કનાં દિવસમાં ૨ વાર આંખમાં ૨-૩ ટીપાં નાખવાથી આંખોના બધી જાતના રોગો—લાલાસ, તિમિર, પરવાળાં, નજીબ, દાહ, રતાંબળા-પણું વગેરે મટી જાય છે. આ અર્કથી હજારો માણસોના ચક્ષુ માં ભિતરી ગયા છે. નવા મોતિયાને પણ ૮ મહિનામાં મટાડે છે. આ અર્કનાં ૩-૪ ટીપાં નાગર-વેલના પાનમાં નાખી દિવસમાં ૨ વાર ખાવાથી ધાતુવિકાર મટે છે અને પાચન-શક્તિ વધે છે.

મોતિયાની શરૂઆત થઇ હોય અને ધીમે ધીમે વધતો હોય તો ૪-૬ મહિના સુધી આ અર્ક વાપરવાથી દષ્ટિમણિની અપારદર્શકતા દૂર થઇ મોતિયાનો નાશ થાય છે.

(૧૨) નયનશોષાંજન

વિધિ—પીપર, સિંધવ, ઘોળાં મરી, રસવંતી, શુદ્ધ સુરમેા, સમુદ્રશીલુ, સાકર, ઘોળાં સાટોડીનાં મૂળ, હળદર, રતાંબલી, જેડીમધ, કુલાવેલું મોરચૂથુ, હરડે, મન-શિશ, લીમડાનાં પાન, લોધર, કુલાવેલી ફટકડી, શંખની નાભિ અને કપૂર આ ૧૯ યોગે સરખે વજન લેવી. પહેલાં શંખની નાભિને ખૂબ ખારીક વાટી તેમાં સુરમેા, મન-શિશ, મોરચૂથુ અને કુલાવેલી ફટકડી નાખવી. પછી કપૂર સિવાયની બીજી ઔષધિઓનું કપડછાણ ચૂર્ણ નાખી ૩ દિવસ ખરસ કરવું. બાદ કપૂર નાખી ૩ કલાક ખરસ કરી છેવટે મધ નાખી ૩ કલાક ખરસ કરી પહોળા મોંની શીશી ભરી લેવું. મૂળ ગ્રંથકારે આ અંજનને લોખંડના ખસમાં તાંબાના દરતાથી ખરસ કરવાનું લખ્યું છે. (ભા. પ્ર.)

ઉપયોગ—આ અંજન ૨ મહિના આંજવાથી તિમિર, પરલ અને દૂધાંનો નાશ કરે છે.

(૧૩) પંચાદિ અંજન

વિધિ—હરડેના હળિયાની મીંજ ૩ ભાગ, બહેડાંના હળિયાની મીંજ ૨ ભાગ અને આમળાનાં હળિયાની મીંજ ૧ ભાગ લેવી. બધાંને ૬ કલાક પાણી સાથે ખરસ કરી સોગડીઓ બનાવી લેવી. (ચો. ર.)

ઉપયોગ—આ સોગડી પાણી સાથે ઘસીને આંખમાં આંજવાથી આંખોની

લાક્ષણ, ખૂબ પાણી ઝરવું, કટુસાખ્ય નેત્રપાક વગેરે મટાડી આંખો સ્વચ્છ બનાવે છે.

(૧૪) ચંદનાદિ વર્તિ

વિધિ—રતાંજળી, સોનાગેરુ, લાખ અને ચમેલીની કળી આ ચાર ચીજો સરખે વજને લઈ બારીક વાટવી. પછી ગુલાબજળ સાથે છ કલાક ખરલ કરી સોગડીઓ બનાવી લેવી. (ખ. સે.)

ઉપયોગ—આ સોગડી પાણીમાં ઘસી આંજવાથી પ્રલુપ્ત (Corneal ulcer) એટલે આંખમાં પ્રલુ થઈ પર આવવું, આંખોની લાક્ષણ, ખૂંજલી વગેરે નાશ પામે છે.

(૧૫) ચંદ્રપ્રભા વર્તિ

વિધિ—રસવંતી, સરગવાનાં ખી, પીપર, જેડીમધ, બહેડાંના ઠંણિયાની મીંજ, શંખની નાભિ અને મનઃશિલ આ ચીજો સરખે વજને મેળવી બકરીના દૂધમાં ૧૨ કલાક ખરલ કરી સોગડીઓ બનાવી છાંયે સૂકવી લેવી. (દુન્દ)

ઉપયોગ—આ સોગડી પાણી કે અધમાં ઘસી આંજવાથી નેત્રાણુ (કીકી નીચે નાની ફેાડલી-ગાંઠ થવી), પટલદોષ, તિમિર, મોતિયો, શિરાઓ લાલ થઈ જવી, આધિમાંસ (સફેદ ભાગમાં માંસ વધવું), ચીપડા આવવા, રતાંધળાપણું આ બધા રોગો નાશ પામે છે. શાસ્ત્રમાં લખ્યું છે કે આ વર્તિ જન્માંધતાનો પણ નાશ કરે છે.

(૧૬) પુષ્પહર અંજન

વિધિ—સુગેખાર ૪૦ તોલા લઈ પથ્થરના ખરલમાં શુદ્ધ સીસાના દસ્તાથી ૪૦ દિવસ ગુલાબજળ સાથે ખરલ કરવો. પછી તેમાં ૫ તોલા કપૂર નાખી ૬ કલાક ખરલ કરી અંજનને શાશીમાં ભરી લેવું. કેટલાક વૈદ્યો ગુલાબજળ અને કપૂર નથી નાખતા, પણ ૧૬ મો ભાગ સમુદ્રપ્રીય નાખી ૭ દિવસ ઘૂંટી લે છે. આ નેત્રાંજન તીવ્ર બને છે અને વધારે ફાયદો કરે છે.

ઉપયોગ—આ અંજન ફૂલું, કુદૂણુક, લાક્ષણ, તિમિર, ખૂંજલી, અર્મ (આંખના સફેદ ભાગમાં માંસ વધવું), અજકાગત (આંખના કાળા ભાગમાં માંસવૃદ્ધિ), રતાંધળાપણું, પાણી ઝરવું, નેત્રાણુ, દષ્ટિમાં ઘ આ બધાંને થોડા જ દિવસમાં મટાડે છે.

લેપ-મલમ પ્રકરણ

ધા, ગાંઠ, સોજો, લાડકું બાંગવું, ચોટ લાગવી, ફુખાવો વગેરેમાં લેપ-મલમ વગેરે દવાઓ વપરાય છે. શાસ્ત્રકારોએ પ્રણયિકૃતિસાનો ક્રમ નીચે પ્રમાણે દર્શાવ્યો છે.

આદ્યો શોથહરો લેપો દ્વિતીયો રક્તસેચનઃ ।

તૃતીયઘોષનાદઃ સ્યાચ્ચતુર્થઃ પાટનક્રમઃ ॥

પચ્ચમઃ શોધનો ભ્રુવાત્પષ્ટો રોપણ રૂપ્યતે ।

સપ્તમો વર્ણકરણો વ્રણસ્યેત્તે ક્રમાન્મતાઃ ॥

પહેલો સોજો મટાડનાર લેપ, બીજું જોડો વગેરેથી લોહી કાઢવું, ત્રીજું પકવવા માટે પોટીસ ભારવી, ચોથું શસ્ત્રથી ચીરી દૂધિત લોહી અને પરુ કાઢી નાખવું, પાંચમું ધાની શુદ્ધિ કરવી, છઠું ધા રુઆવેલો અને સાતમું પહેલાના જેવી ચામડીનો રંગ લાવવા પ્રયત્ન કરવો, એ ક્રમથી પ્રણીની ચિકિત્સા કહી છે.

આ નિયમ પ્રમાણે પહેલાં અપકવ સોજો કે ગાંઠ બેસાડી દેવા લેપ, સેક કે કવાથો વડે ઝારવું જોઈએ. તેમાં જો પિત્તજન્ય રોગ હોય તો સેક ન કરવો. લોહી કાઢવા જેવું હોય તો જોડો લગાડી દૂધિત રક્ત કાઢી નાખવું જોઈએ. જો ન બેસે તેવો હોય તો લેપ કે પોટીસ બાંધવી જોઈએ. પછી પાટી નખ એટલે તરત દૂધિત રક્ત કે પરુ કાઢી નાખી ધાને દોપરહિત-કરનાર અને સૂકવી દેનાર મલમ વગેરે લગાડવા જોઈએ. તે બાદ ધા રુઆઈ પહેલા જેવી ચામડીનો રંગ લાવવા મલમ કે ઘી-તેલ વગેરે લગાડવાં જોઈએ.

લેપના ચૂર્ણ અથવા ગોળીને ગરમ પાણી સાથે વાટી લગાડી ઉપર ૩ મારી દેવું કે જેથી લેપ સુકાઈને ફાટી ન જાય. લેપવાળો બાગ હિઠાડો રહેવાથી પૂરે-પૂરો ફાયદો નથી મળતો. પહેલાં લગાડેલો લેપ સુકાઈ જાય એટલે નવો મારવો જોઈએ. પણ નવો લેપ લગાડતાં પહેલાં ખૂબ સારમેતીથી પહેલો લેપ ગરમ પાણીથી ઘોઈ સોજવાળા બાગને સાફ કરી નાખવો જોઈએ, નહિ તો નવા લેપની જલદી અસર નહિ થાય. કારણ કે પહેલાં લગાડેલા લેપથી જે દૂધિત પરમાણુઓ રોગમાંથી બહાર ખેંચાઈ આવે છે, તે બધા પહેલાંવાળા લેપની સાથે મળી જઈ ચામડી પર જ વળગેલા હોય છે.

વાયુના સોજા પર રાત્રે લેપ ન મારવો જોઈએ; અને લેપ મારેલો બપોડી જાય તો તેને ફરીવાર ન મારવો જોઈએ. તેમજ દિવસે જેમ જેમ લેપ સુકાય તેમ તેમ કાઢી નાખવો જોઈએ. પણ ગાંઠ બેસાડવા માટે જોડો લેપ કર્યો હોય તો રાત્રે પણ રહેવા દેવો. પકવવાની ગાંઠ પર રાત્રે પણ અવશ્ય લેપ કરવો જોઈએ. ગૂમડું પકવવા બાંધેલી પોટીસ ૨-૩ કલાકે બદલતા રહેવાથી ગૂમડું જલદી

પાકી જાય છે. વધારે વખત પોટીસ રાખી મૂકવાથી ગૂંચડું જલદી પાકતું નથી હાકડું ભાંગ્યું હોય તેના પરનો લેપ ૨-૩ કે વધારે દિવસ પછી ઉઘાડી બદલવો જોઈએ.

વાતજન્ય શોથમા સ્નિગ્ધ, અમ્લ અને લાઘુ મિશ્રિત લેપ, પિત્તજન્યમા સ્નિગ્ધ, શીતળ અને દૂધ મિશ્રિત લેપ તેમજ વૃક્કજન્ય રોગમા ગોમૂત્ર અને બીજા ક્ષારયુક્ત સડેજ ગરમ લેપ મારવો જોઈએ.

વાયુના સોજા પર ગરમ પાણીની વરાળ ઈ પછી લેપ મારનાથી જલદી આરામ થાય છે. અને કફપ્રકોપના શ્વેત માટે લેપ લગાડી ગરમ કપડું બાંધી દેવું જોઈએ. ઠંડો પવન ન લાગવા દેવો જોઈએ.

(૧) દોષન લેપ

વિધિ—સરગવાની છાંય, સૂઠ, સરસવ, સાટોડીનાં મળ અને દેવદાર સરખે ભાગે મેળવી ચૂર્ણ કરવું. પછી કાજી કે ખાટી છાશ સાથે ચટણી માફક વાટી જડો લેપ કરવો. (શા. સં.)

ઉપયોગ—આ લેપ વાત અને કફથી ઉત્પન્ન થયેલા બધી જાતના સોજા અને ગાઠો મટાડવા માટે ઉત્તમ દવા છે. વિષજન્ય શોથ હોય તો ગોમૂત્રમા વાટી લેપ કરવો જોઈએ.

(૨) દશાંગ લેપ

વિધિ—સરસડાની છાંય, જેરીમધ, તમર, રતાજળી, એનચી, જટામાસી, હળદર, દારુહળદર, કઠું અને વાજો આ ૧૦ વસ્તુઓ સરખે ભાગે લઈ ખારીક ચૂર્ણ કરવું (શા. સં.)

ઉપયોગ—આ લેપને પાણી સાથે વાગી પછી લેપથી પાંચમા ભાગનું ઘી નાખી જડો લેપ કરવો ઉપર ૩ મોટાડી દેવું આ લેપથી બધાંકર વિસ્ફોટક, વિસર્પ, સર્વાંગશોથ, મણુશોથ, દાહ વિપ્લોય, સોજા, દુષ્ટમણુ વગેરે રોગો મટે છે.

ખસ અને ખરજવા પર દશાંગ લેપ હિતકર છે આ રોગમા દશાંગ લેપ સાથે સરખે ભાગે સોનાગેરુ મેળવી યુનાળજળમા વાટી ચટણી જેવું બનાવી લેપ કરતા રહેવાથી ખજવાળ અને બળતરા સાથેનો વિકાર મટે છે. બેચાર દિવસમા વિષ બહાર ખેચાઈ જઈ ખસ અને ખરજવું સુકાઈ જાય છે.

આ લેપ પિત્તના શોથ અને રક્તજન્ય શોથ પર જનની ફાયદો કરે છે. વૃષણ પરના સોજામા દશાંગ લેપ સાથે નંગોડના પાન મેળવી વાટી લેપ કરવાથી સોજો મટી જાય છે.

તાવમા ૧ તોના દશાંગ લેપને ૧૦-૧૫ તોના પાણીમા મેળવી તેમાં કપડું બોળી કપાળ પર પોતું મૂકવાથી માથાનો દુખાવો અને તાવનો વેગ ઓઠો થઈ

નય છે. કાલનયોટર કરતાં આ પ્રયોગ સારો છે એમ શ્રી. પંડિત નદવજી ત્રિકમજી આચાર્યનો અનુભવ છે.

(૩) બીજપૂરજટાદિ લેપ

વિધિ—બિજોરાનાં મૂળ, જટામાંસી, દેવદાર, મૂંડ, રાસ્ના અને અરણી આ બધાંને સરખે ભાગે મેળવી કાંજમાં વાટી લેપ કરવો. (શા. સં.)

ઉપયોગ—આ લેપ વાતજન્ય સોજો મટાડવા માટે ઉત્તમ છે. ગળાનો સોજો પણ મટાડે છે.

(૪) મધુકાદિ લેપ

પહેલી વિધિ—જેડીમધ, રતાંજળી, મોરવેલ, નળ, પદ્મકાષ્ઠ, વાળો, વીરણુ-વાળો અને કમળ આ બધુ સરખે ભાગે લઈ દૂધમાં વાટી લેપ કરવો. (શા. સં.)

ઉપયોગ—આ લેપ લગાડવાથી દાહ સાથેના પિત્તજન્ય સોજો મટી જાય છે.

બીજી વિધિ—જેડીમધ, ત્રિકુળા, મોરવેલ, દારહળદરની છાલ, નીલકમળ, વાળો, લોધર અને મજીઠા આ ૧૦ ચીજો સરખે વજનને લઈ ખારીક ચૂર્ણ કરવું. (ધૃન્દ.)

ઉપયોગ—આ લેપ પિત્તપ્રક્રોધન દોષો ઉપર હિતકારી છે. ઉપરના ચૂર્ણને બકરીના દૂધમાં વાટીને લેપ કરવો જોઈએ. આંખમાં શીતળાના ફેફલા થયા હોય તો આંખો પર લેપ કરવો અને દૂધમાં પાતળું પ્રવાહી બનાવી આંખમાં થોડાં થોડાં ટીપાં નાખવાથી શીતળાના ફેફલા સારા થઈ જાય છે. તેમજ શરીરના બીજા ભાગમાં અથેલા પિત્તજન્ય સોજા પર લગાડવા માટે પણ એ ઉપયોગી છે.

(૫) કૃષ્ણાદિ લેપ

વિધિ—પીપર, જૂનો ખેળ, સરગવાની છાલ, નદીની રેતી અને હરડે સરખે વજનને લઈ ગાયના મૂત્રમાં વાટી ટુંક કરવો. પછી તેને ગરમ કરી ખાંધી દેવો.

ઉપયોગ—આ લેપથી કફજન્ય સોજો નાશ પામે છે.

(૬) દિનિશાદિ લેપ

વિધિ—હળદર, દારહળદર, સફેદ ચંદન, રતાંજળી, હરડે, ધરોનાં મૂળ, વાળો, પદ્મકાષ્ઠ, લોધર, સોનાગેરુ અને રસવંતી આ ૧૨ વસ્તુઓને સરખે ભાગે મેળવી પાણી સાથે વાટી લેપ કરવો.

ઉપયોગ—આ લેપથી ચોટ વાગવાથી આવેલો નવો સોજો અને રક્તજન્ય સોજો મટે છે.

બહુ વધારે પ્રમાણમાં અભિષ્પંદી અને ભારે ખોરાક લેવાથી અપચો થાય છે, તેમજ મળ આંતરડાંમાં ચોંટી જાય છે. પછી પેટમાં કુખાવો થવા માંડે છે.

તે વખતે પેટ પર માલિસ કરવાથી અને સૂકો સેક કરવાથી આંતરડાંની અંદર સોજો આવી જાય છે. પછી જીવાળ અને ગસ્તિ આપવાથી પણ પેટ સાફ થતું નથી. વારંવાર બિલ્ડી થાય છે, પાણી પીતાં પણ બિલ્ડી થાય છે અને પેટ બહુ કઠણ બની જાય છે. આ પ્રકારના ઉદાવર્ત (Intestinal Obstruction) માં એલોપથી પ્રમાણે માત્ર સસ્ત્રક્રિયા જ ઉપાય છે. આ રોગમાં દિનિશાદિ પાણીમાં વાટી પેટ પર લેપ કરવો, અને સુકાર્થ જાય એટલે તેને કાઢી નાખી નવો લેપ કરતા રહેવાથી એક જ દિવસમાં પેટ નરમ પડી ઝાડો-પેલાળ બરાબર થવા માટે છે.

(૭) કુષ્ઠર લેપ

પહેલી વિધિ—હરડે, કરંજનાં બી, સરસવ, હળદર, ઘાળા ચણાડી, સિંધવ, વાવડિંગ આ બધાને સરખે ભાગે ગાયના મૂત્રમાં ખરલ કરી લેપ કરવો.

(યો. ૨.)

ઉપયોગ—આ લેપ લગાડવાથી કુષ્ઠના સફેદ ડાઘા, ખરજવું, દરાજ, ખરજ વગેરે રોગો મટી જાય છે.

બીજી વિધિ—આમલસારો ગંધક, હીરાકસી, હરતાલ, હરડે, બહેડાં અને આમળાં બધાને સરખે ભાગે મેળવી ગાયના મૂત્રમાં ખરલ કરી ગાળાઓ વાળવી.

(૨. ચ.)

ઉપયોગ—આ લેપને ગોમૂત્ર કે પાણી સાથે વાટી લેપ કરવાથી મોં પરના સફેદ ડાઘા મટી જાય છે.

(૮) વિપાદિ લેપ

વિધિ—વઘનાગ, બિલામા, રસોડાનો ધુમાડો, હળદર, દારહળદર, વરણાની ડાલ, ચિત્રકમૂળ, મરી અને ધરોનાં મૂળ આ બધું ૫-૫ તોલા લઈ બારીક ચૂર્ણ કરવું. પછી તેમાં ૨૭ તોલા ત્રણધારા યુવેરતું દૂધ નાખી સૂકવી લેવું. જરૂર હોય ત્યારે આકડાના દૂધમાં મેળવી લેપ કરવો.

(વૃન્દ)

ઉપયોગ—આ લેપથી બધી જાતના કુષ્ઠનો નાશ થાય છે. કુષ્ઠની જગ્યાએ ધા પડી જાય છે, અને પછી દોષો બહાર નીકળી જાય છે.

(૯) ત્રણસોધક લેપ

પહેલી વિધિ—સરસડાનાં બી, મીંઠળ, જંગાલ, રેવંચી, કાંદા અને લીમડાનાં પાન દરેક ૧-૧ તોલા અને એળિયો, ગૂગળ, અળસી અને મેથી ૬-૬ માસા લેવી. બધાને મેળવી બારીક ચૂર્ણ કરવું. પછી તેને કડક દારૂ અથવા પાણી નાખી ગરમ કરી લેપ કરવાથી ભયંકર કુખાવા અને સોજવાણું કઠણ ગૂમકું પાકી ને જલદી ફૂટી જાય છે.

બીજી વિધિ—સાથુ, રેવંચી, ગૂગળ અને મોંઢળને વાટી કપડાની પટી પર મૂકી ગરમ કરી બાંધી દેવાથી ગૂમકું નક્કી ફૂટી જાય છે.

વક્તવ્ય—પહેલી અવસ્થામાં લીમડો, કરંજ, એરંડો અને તુળસીનાં પાનને પાણીમાં ઉકાળી વરાળ આપવાથી દરદ મટી સોજો ઊતરી જાય છે અને ગાંઠ નરમ પડી જાય છે. જો પાક થઈ રહ્યો હોય તો ઉપર લખેલો લેપ લગાડો.

ત્રીજી વિધિ—કુલાવેલું મોરચૂથુ, ખનિજ કૌચકા, સાચખાર, હળદર અને સિંધવ ૧-૧ તોલો અને સાથુ ૨ તોલા લેવો. બધાને કુંવારના રસમાં નાખી ગરમ કરી લેપ-કરવો. માત્ર પીળા મોં પર લગાડવાથી ગૂમકું નક્કી ફૂટે છે. લેપ લગાડી ઉપર પાટો બાંધવો.

(૧૦) પ્રતિસારણીય ક્ષાર

વિધિ—એક નાંદમાં ૧ શેર પાપડખાર અને ૨ શેર વણપકવેલો ચૂનો નાખવાં. પછી તેમાં ૧ મણ પાણી નાખી લાકડાના ડંડા વતી ખૂબ હલાવી નાંદને ૫ દિવસ ખુલ્લા મેદાનમાં રાખી મૂકવી. દિવસમાં ૧-૨ વાર લાકડીથી હલાવતા રહેવું. પછી છઠ્ઠે દિવસે એક કડાઈમાં ઉપરઉપરથી નીતરું પાણી નિતારી લઈ ચૂલા પર મૂકી ઉકાળવું. અર્ધો શેર પાણી રહે એટલે ૪ તોલા લસ-ણનો રસ નાખી ધીમા તાપે ઉકાળવું. લગભગ અર્ધું પાણી (૨૦ તોલા) રહે એટલે કડાઈ નીચે ઊતારી નાખવી. પછી ક્ષારને શીશીમાં ભરી લેવો. (૨, સા.)

ઉપયોગ—આ ક્ષાર પાકાં ગૂમડાં અને પ્લેગની ગાંઠ પર લગાડવાથી ગાંઠને ફોડી ખેસાડી દે છે. સડેલા ધા પર લગાડવાથી દોષોને તાત્કાલિક બાળી દે છે. અર્શના મસા અને કુદના ડાઘા પર લગાડવાથી તેટલી જગ્યા તરત ઊપસી આવે છે અને ધા પડી જાય છે. આ ધા પર ગરમ ઘી લગાડવાથી દુખાવો નરમ પડી જાય છે. દોષો બાળી મૂકવા માટે આ ઉત્તમ ઔષધિ છે.

સ્વચ્છના—આ ક્ષાર તેજળ જોવો છે, માટે હાથ ન લગાડવો. જ્યાં લાગે છે ત્યાં બહુ બળતરા થાય છે. બળતરા મટાડવા માટે ઘોણેલું ઘી લગાડવું. દેશ, કાળ અને દરદીની પ્રકૃતિને વિચાર કરીને વાપરવો. આ ક્ષાર લગાડવાથી સોજો આવે છે અને કોઈ કોઈ વાર તાવ પણ આવે છે.

(૧૧) અંગુલીપાકહર લેપ

વિધિ—સોમક, કુલાવેલો ટંકણખાર અને કુલાવેલું મોરચૂથુ ૧-૧ તોલો અને લીલો ખેરજો ૬ તોલા લઈ બધી ચીજોનું બારીક ચૂર્ણ કરી મેળવી લેવું.

ઉપયોગ—ખીલી માફક ચટકા મારતા હોય તેવા અંગુલીપાક (Whitlow) પર આ લેપની પટી લગાડી બાંધી દેવાથી દરદ મટે છે અને ખીલી પાછીને નીકળી આવે છે. ખીલી અંદરથી નીકળતી જોવામાં આવે તો કાતરથી કાપી

નાખવી નેધએ. ખીલી કાપ્યા પછી સાદો મઘમ લગાડવાથી ઘા રુઝાઈ જાય છે.

(૧૨) અંજનનામિકાહર લેપ

વિધિ—રસવંતી, સુંદ, મરી અને પાપર સરખે ભાગે લઈ પાણી સાથે ખરલ કરી સોગડીઓ બનાવી લેવી.

ઉપયોગ—આંખની પાંપણ પર થતી આંજણી પર આ સોગડી પાણીમાં ઘસી લગાડવાથી આંજણી મટી જાય છે.

(૧૩) તુત્યાદિ લેપ

વિધિ—કુલાવેલું મોરથૂયુ ૧ તોલા, કાણલી હરડે, ભાંગ, ચૂનો અને સફેદ કાથો ૨-૨ તોલા લઈ પાણી સાથે વારી સોગડીઓ બનાવવી. અથવા બધી ચીજોથી ચારગણું ઘોચેલું ઘી નાખી મઘમ બનાવવો.

ઉપયોગ—આ સોગડી ઘોચેલા ઘીમાં ઘસી લગાડવાથી મોં પર અને બીજા ભાગોમાં થતી ફેસ્લીઓ મટે છે.

(૧૪) કંકુષાદિ લેપ

વિધિ—બોદારમંગ, કુલાવેલું મોરથૂયુ, સફેદ કાથો, બાજલી સોપારી, અને રેવંચીનો શીરો એ બધું સરખે ભાગે લઈ બારીક વસ્ત્રમાળ ચૂર્ણ કરવું.

ઉપયોગ—આ લેપ ગૂમડાં અને ફેસ્લીઓ માટે હિતકર છે. બધી જાતની ફેસ્લીઓ પર ઘોચેલા ઘી સાથે અને પાણી મેળવી લગાડવો. ફાટેલાં ગૂમડાં પર ચૂકું ચૂર્ણ બખરાવવું.

(૧૫) અસ્થિસંધાનક લેપ

પહેલીવિધિ—એળિયો, હીરાબોળ, ગૂગળ, કુંદરુ, ગૂજર, રેવંચીનો શીરો, મેદાલકડી, આંબાહળદર, સાજખાર, લોધર અને સરેસ આ બધું સરખે ભાગે લઈ બારીક ચૂર્ણ કરવું.

(આ. નિ. મા.)

ઉપયોગ—આ લેપ મૂઢમાર, શળ, સોજો, હાડકું ભાંગવું કે હાડકું ઊતરી જવું, લોહી જામવું વગેરે રોગો મટાડવામાં બહુ ઉપયોગી છે. ભાંગેલાં હાડકાંને જોડે છે અને માંસમાં થનારો દુખાવો મટાડે છે. અમે એને હજારો વાર વાપર્યો છે.

થોડા જૂકાને અરમ પાણીમાં મેળવી લેપ કરી જરૂર હોય તો લાકડાની પટ્ટીઓ ગોડવી ઉપર પાટો બાંધવો. ઉપર ૩ લગાડી પાટો બાંધવો. જરૂર હોય તો ૩ દિવસ પછી ફરી લેપ મારવો. ૩ દિવસ પડેલાં પાટો છોડવો નહિ.

બીજી વિધિ—(મૂઢમારનો લેપ)—એળિયો, ફટકડી, હીરાબોળ, ગૂગળ, કુંદરુ, મેદાલકડી, રેવંચીનો શીરો, સાજખાર, માયુફળ અને પદાણી લોધર, આ ૧૦ ઔષધિ ૫-૫ તોલા અને આંબાહળદર ૧૦ તોલા લેવી. બધાંને ખાંડી વસ્ત્રમાળ ચૂર્ણ કરવું.

(શ્રી. ગોપાળજી કુંવરજી આયુર્વેદાચાર્ય)

ઉપયોગ—જર હોય ત્યારે થોડા જૂકાને ગરમ પાણીમાં મેળવી, લેપ કરી, ઉપર ૩ લગાડી પાટો બાંધી દેવો. ગરમ પાણીને બદલે ધણીનો રસ કાઢી લેપ સાથે ગરમ કરી લગાડવાથી વધારે ફાયદો થાય છે.

આ લેપથી ગમે તેવી ચોટ લાગી હોય, હાડકું વટયું હોય તો ૧-૨ કે ૩ લેપમાં મટે છે અને વેદના એકદમ શાંત પડી જાય છે. ઘણાને માત્ર એક જ લેપથી આરામ થઈ ગયો છે. આ લેપ ૪૮ કલાક રહેવા દેવો. પછી ચંભાળ-પૂર્વક ઘોઈ નવો લગાડવો જોઈએ.

અંગ્રેજી પ્લાસ્ટર બેલેડોના કે એક્સટ્રેક્ટ બેલેડોના વગેરે દવાઓ કરતાં આ લેપથી જલદી ફાયદો થાય છે.

લાઠીના મારથી ગાંઠ બાઝી ગઈ હોય, દરદ થતું હોય, સોજો આવ્યો હોય કે કોઈ જગ્યાએ માંસ છૂંદાયું હોય, આ બધા પર આ લેપ રાખવાજી જોવો છે.

સૂચના—લેપ કાઢ્યા પછી તે ચામડી લાલ થઈ ગઈ હોય તો ૧૨ કલાક પછી બીજો લેપ મારવો. ત્યાં સુધી તે બાગ ખુલ્લો રાખવો જોઈએ.

(૧૬) પાર્થિવશ્લનાશક લેપ

વિધિ—સૂંક, ઝેરકાચમાં અને સાગરશિંગાને પાણી સાથે વાટી તેમાં ૨ થી ૪ રતી અરીણ મેળવવું. પછી તેને થોડું ગરમ કરી લેપ કરવાથી પાંસળાઓની ઘણ તરત મટી જાય છે.

ઉપયોગ—ન્યુમેનિયામાં પાંસળાઓ અને છાતી પર લેપ કરવાથી ફેફસાંના દોષો જલદી દૂર થાય છે.

(૧૭) રસાંજનાદિ લેપ

વિધિ—રસવંતી, સાકર, બાવળનો શુંદર, સમુદ્રશીણ અને કુલાવેલી ફટકડી એ દરેક ૨-૨ તોલા અને અરીણ ૧ તોલો લેવું. બધી ચીજો એકઠી કરી ૩ દિવસ પાણી સાથે ઘૂંટવું. સારી રીતે પાતળું થઈ જાય એટલું પાણી નાખવું. પછી બાકીની ચીજો નાખવી. રસવંતી અને અરીણ શુદ્ધ કરી નાખવાં. ૩ દિવસ પછી અવશેષ જેવું જલું કરી પહેાળા ચોંની શીશીમાં ભરી લેવું; અથવા સૂકવી સોગડીઓ વાળી લેવી.

(અ. સ્વા. સદાનંદગિરિજી)

માત્રા—જર પ્રમાણે આ લેપ ૧-૨ રતી છીપ અથવા વાડકામાં કાઢી, પાણી નાખી, ફહીના મઠા જેવું પાતળું કરી, આંખોની ઉપર અને નીચે લગાડવું; તેમજ આંખમાં પણ આંજવું.

ઉપયોગ—આ લેપ આંખની લાવાણ, દાહ, ખરજ, બચંકર સોજો, ચોટ લાગવી, ધા પડવો, પર આવવું, લપકારા થવા, નાસૂર વગેરે રોગોને જલદી મટાડે છે. ૧ મહિનાના નાના બાળક અને મોટા બાળક માટે હિતકર છે.

આંખમાં આંજવા માટે પણ ઉપયોગી છે. આ લેપના અંજનથી લાલાશ, દાદ અને શળ જલદી મટી જાય છે. હજારો બાળકોને આ લેપના અંજનથી કાપડો થયો છે.

સૂચના—તીક્ષ્ણ નેત્રરોગોમાં આંખને દંડો પવન કે દંડું પાણી ન લાગવા દેવું. ગરમ પાણીમાં કપડું પલાળી તેનાથી આંખો ધોતી. ચરકા મારતા હોય તે સતી વખતે કટકડીના પાણીમાં ડૂબું પોતું પલાળી, ઘીમાં તળી, આંખ પર બાંધી સ્પર્શવું. તીવ્ર પ્રકોપ વધી રહ્યો હોય તે વખતે આ કે બીજું રાગશામક અંજન ન આંજવું.

(૧૮) પ્રલાપહર લેપ

વિધિ—તમાકુ, કાચણ, કોડિયો લોખાન અને હિંગને વાટી ગોળમાં મેળવી દેવું. પછી તેમાં પાણી નાખી ગરમ કરી કપડાની પટ્ટી પર લગાડી બાંધવું. કાન, કપાળ અને માથા પર લેપ આવે તેવી રીતે પાટો બાંધવો. લેપ પણ જાડો કરવો. (ધન્યન્તરિ)

ઉપયોગ—આ લેપથી સનિપાતનો બકવાટ તરત શાંત થઈ જાય છે, અને દરદીને જિંધ આવવા માંડે છે.

(૧૯) દંડુહર લેપ

વિધિ—આમલસારો ગંધક, કાચો દંડુખાર, સફેદ કાચો અને રાગ પ-પ તોલા લઈ ખાંડી વસ્ત્રગોળ ચૂર્ણ કરવું. પછી ૬ તોલા ગૂગળનું બારીક ચૂર્ણ નાખી લીંબુના રસમાં ૩ કલાક ખરક કરી સોગડીઓ બનાવી લેવી. આ સોગડી ગોમૂત્ર અને લીંબુના રસમાં ઘસી લગાડવાથી લાલ, કાળી, નવી, જૂની બધી જાતની દરાજ મટી જાય છે.

(૨૦) કાસીસાદિ લેપ

વિધિ—હીરાકસી, ગોરોચન, કુલાવેલું મોરચૂથુ અને વરકી હરનાભ ૧-૧ તોલો અને રસવંતી ૨ તોલા સર્પ કાંઈ અથવા લીંબુના રસમાં ૭ કલાક ખરક કરી સોગડીઓ બનાવી લેવી. (વૃ. નિ. ૨.)

નોંધ—૪૬ પરંપરા પ્રમાણે ગોરોચનને બદલે ગંધક મેળવવાનો રિવાજ છે.

ઉપયોગ—આ સોગડી લીંબુના રસ અથવા પાણીમાં ઘસી લગાડવાથી ખરજ, ચોનિ પરની ખૂજલી, અંડકોળની ખૂજલી, બાળકોના અદિપૂતના રોગ (ગુદા પાકવી) અને અશનું મમાનો સોજો મટે છે. ખૂજલી થતી હોય તે જગ્યા ૨૦ તોલા પાણીમાં ૨-૪ રતી નવસાર નાખી તેનાથી ઘોંટ નાખવી અને પછી લેપ કરવો. અમે આ લેપ ગોરોચન વગરનો વાપર્યો છે.

(૨૧) માંસ્યાદિ લેપ

વિધિ—જટામાંસી, રાજ, લોધર, જોઠીમધ, નગોડનાં બી, મોરવેલ, નીલ-કમળ, લાલ કમળ અને સરસડાનાં ફૂલ આ બધું સરખે બાગે લઈ ચૂર્ણ કરી ૨૧ વખત ધોયેલા ઘીમાં મેળવી લેપ કરવો. (શા. સં.)

ઉપયોગ—વાતરકાળ કે પિત્તરકાળ નિસર્પ પર આનો લેપ કરવાથી તરત જ દાહનું શમન થઈ રોગ મટી જાય છે.

(૨૨) કણ્ઠશોધકર લેપ

પહેલી વિધિ—સાગરશીંગ, વજ, સુંઠ, દિંગ અને સરગવાનાં મૂળ આ બધાને ઘોડા પાણી સાથે ઘસી, ગરમ કરી, કાનની પાણુના સોળ પર લગાડવાથી સોળે મટી જાય છે અને કાનના અસડા વગેરે રોગોમાં પણ બહુ ફાયદો કરે છે.

બીજી વિધિ—ગિલેઅરમાની, લોધર, આમળાં અને આંખાહળદર સરખે બાગે લઈ ખારીક ચૂર્ણ કરવું. તેને ગુલાબજળમાં નાખી ગરમ કરી દિવસમાં ૩-૪ વાર પાતળો પાતળો લેપ કરવાથી કાનના મૂળ પાસે આવેલો સોળે મટી જાય છે. એકલું ગિલેઅરમાની પણ ગુલાબજળમાં વાટી લગાડાય છે.

(૨૩) શ્લીષદહર લેપ

પહેલી વિધિ—હળદર, આમળાં, અમરવેલ, સરસવ, અધેડો અને રસોડાનો ધુમાડો સમભાગે લઈ પાણી સાથે વાટી લેપ કરવો.

(શ્રી. ડૉ. રામરક્ષપાલજી)

ઉપયોગ—આ લેપ લગાડવાથી વાતજ, પિત્તજ, કફજ, સનિપાતજ ઇત્યાદિ બધી જાતના હાથીપગાનો સોળે નાશ પામે છે. ડાહટર સાહેબે આ પ્રયોગથી ઘણા દરદીઓને ફાયદો કર્યો છે. સામાન્ય ચીજોમાંથી બનવા છતાં પણ હાથી-પગા મટિ આ બહુ ઉત્તમ પ્રયોગ છે.

બીજી વિધિ—કરેણી છાલ, વજનાગ, કલગારી, ધતૂરાનાં બી, સરસવ, અધેડાનાં મૂળની છાલ, કરંજની છાલ, સિંધવ, કઠ, હરડે, સોટાડીનાં મૂળ, આકડાનાં મૂળ, અને સંરગવાનાં મૂળ સમભાગે ચૂર્ણ કરવું. જરૂર હોય ત્યારે ગાયના મૂત્ર સાથે વાટી લેપ કરવાથી હાથીપગાનો વધેલો સોળે ઓછો થઈ જાય છે.

(૨૪) વૃદ્ધિમન લેપ

પહેલી વિધિ—મૂળજ, એળિયો, કુંદરુ, લોધર, ફટકડી અને ખેરજો આ બધું સરખે બાગે લઈ પાણી સાથે વાટી લેપ તૈયાર કરવો. પછી અંડકોપના વાળ દૂર કરી લેપ લગાડવાથી બધી જાતની વૃષણની વૃદ્ધિ અટકી જાય છે.

બીજી વિધિ—તમાકુ, કસુંબી, કેસડાનાં ફૂલ, સુંઠ, કુંદરુ, એળિયો, આંખા-હળદર, રમેમરતકી, વજ, વજનાગ અને ખસખસના ડોડા સરખે બાગે લઈ

ખારીક ચૂર્ણ કરી પીલુડીના રસમાં ગોળા વાળવી. આ ગોળાને પાણીમાં વાટી વૃષણ પર લગાડી છાણાંથી થોડો મેક કરવાથી થોડા જ દિવસમાં અંડવૃદ્ધિ મટે છે. સાથે સાથે ખાવા માટે વૃદ્ધિઆધિક વટી ચાલુ રાખવી નોંધ એ.

(૨૫) અર્શોદ્ધર લેપ

વિધિ—સોમક, મોરચુ અને સિંદૂર ૧-૧ તોલો ક્ષાળ ખારીક ખરલ કરી એક શીશીમાં ભરી લેવું. પછી સફેદ કાથો ૧ તોલો, કપૂર ૧ તોલો અને સોનાગેરુ ૨ તોલા ક્ષા ૧૦૦ વાર ઘોંચેલા ગાખના ધીમાં મલમ ખનાવી લેવો.

ઉપયોગ—સોમકવાળા ચૂર્ણને નિર્મળા સાથે ધની મસા પર લગાડી પોણા કલાક સુધી દરદીને જોધો સુવાડી રાખવો. સુવડાવી રાખવાથી દવા ખીજ જળ્યાએ લાગી નુકસાન નથી કરતી. દવાથી બળતરા થાય તો ઉપરનો મલમ ચોપડવો. એવી રીતે ૨-૩ દિવસ એ પ્રમાણે કરવાથી મસા ખરી જાય છે. જો મસાની બાજુમાં આદી પડે તો સફેદાનો મલમ લગાડવાથી આરામ થાય છે.

સૂચના—આ દવાથી બળતરા બહુ થાય છે. માટે પ્રકૃતિને વિચાર કરી લેપ કરવો. વધારે કબજિયાત કરનાર ખોરાક અને મરચાં વગેરે તીક્ષ્ણ પદાર્થો ન લેવા. જો કબજિયાત થાય તો સ્વાદિષ્ટ વિરચન ચૂર્ણ અથવા ખીજ કોઈ સૌમ્ય દવાથી કબજિયાત દૂર કરવી.

કેટલાક વૈદ્યો આ પ્રયોગ કરવા પહેલાં ૨-૩ દિવસ ખૂબ મરચાં આદિ અપચ્ચ ભોજન કરાવે છે, જેથી મસા ખારી રીતે સૂજ જાય છે; ત્યાર પછી લેપ લગાડવાથી મૂળ મદિત પડી જાય છે.

(૨૬) નિશાદિ લેપ

વિધિ—હળદર, દારુહળદર, સરસડાની છાંય, નાગરમોચ, લોધર, સફેદ ચંદન અને નાગકેસર આ ૮ ચીજો સમભાગે મેળવી પાણી સાથે વાટી લેપ તૈયાર કરવો.

(ખં. સે.)

ઉપયોગ—આ લેપ લગાડવાથી શીતજાના આંદા, વિરોદ્ધક, વિસર્પ (રતવા), દાહ, પરસેવો, શરીરની દુર્ગંધ, એરી અને કુષ્ઠ દૂર થાય છે.

(૨૭) ધતૂરાદિ લેપ

વિધિ—ધતૂરાનાં પાન, એરંડાનાં મૂળ, નગોડાનાં પાન, આટોડીનાં મૂળ, સરગવાનાં બી અને સરસવ સમભાગે મેળવી પાણી સાથે વાટી લેપ કરવો.

(લુન્હ)

ઉપયોગ—આ લેપ ખૂબ અસાધ્ય હાથીપગાના સોજનું શમન કરે છે.

(૨૮) કપૂરાદિ મલમ

વિધિ—પારો, ગંધક, કુંદરુ, ગૂજર, મૂગળ અને લોગાન સરખે ભાગે

લઈ બધાના જોટલું કપૂર લેવું. પહેલાં કપૂર ખલમાં નાખી સખ્ત તંદુરમાં ઘૂંટવું. થોડીવાર પછી અનુક્રમે કુંદરુ, મૂલર, ગૂગળ અને લોખાન નાખતા જવું. જેવટે કન્નભલી નાખવી. ખરલ કરતાં કરતાં બ્યારે મલમ જેવું થઈ જાય ત્યારે ચિનાઈ માટીની રબ્બીઓમાં ભરી લેવું. (આ. નિ. મા.)

મલમ કડક થઈ જાય તો તલનું તેલ નાખી અરમ કરી લેવો, તેથી લગાડવા જેવો મુલાયમ બને છે. મૂળ ગ્રંથકારે આનું નામ 'તંદુરનો મલમ' એવું રાખ્યું છે.

ઉપયોગ—વિદિધિ, મલમંડ, નાસૂર વગેરે રોગોમાં આ સારું કામ કરે છે. આ મલમથી ગાંઠ ઝોગળે છે, પાકે છે અને ફૂટીને રુઝાઈ જાય છે. નાસૂરમાં પહેલાં નિમ્બ તેલની પિચકારી મારી ઉપર આ મલમની પટ્ટી મારવાથી આરામ થાય છે.

નિમ્બ તૈલ—લીમડાનાં સૂકાં પાન લઈ તેનાથી ચારગણા તલના તેલમાં નાખી એક કડાઈમાં નાખી ચૂલા પર મકવું. તેલ ગરમ થાય એટલે થોડાં થોડાં લીમડાનાં બધાં પાનનો જુકો નાખતા જવો. આ રીતે બધાં પાન નાખ્યા પછી પાન બળી જાય એટલે કડાઈ ઉતારી તરત ગાળી લેવું.

(૨૬) રાજનો મલમ

વિધિ—તલનું તેલ ૧૬ તોલા, રાજ ૪ તોલા અને મોરચૂથુ ૩ માસા લેવું. પહેલાં કડાઈમાં તેલ નાખી ધીમે આંચે અરમ કરવું. ધુમાડો નીકળવા માંડે એટલે રાજ અને મોરચૂથુ નાખી કડાઈ નીચે ઉતારી તરત એક થાળીમાં ગાળી લેવું. હંડું પડે એ પાણી નાખી ધોવું. વારંવાર મમળાને પાણી કાઢી નાખવું. આ રીતે ૧૦ થી ૨૦ વાર ધોવાથી માખણના લોચા જેવો સફેદ મલમ બને છે. આ મલમને કાચની બરણીમાં ભરી ઉપર પાણી રેડવું. રોજ સવારમાં પાણી બદલવું. જ્યાં સુધી મલમ પાણીમાં રહેશે અને પાણી બદલાશે ત્યાં સુધી મલમ સારો રહેશે. મૂળ ગ્રંથકારે આ મલમને 'પાણીનો મલમ' અને 'સફેદ મલમ' નામ આપ્યું છે. (આ. નિ. મા.)

વસ્તવ્ય—પાણી ન બદલવાથી પાણી કાળું થઈ જાય છે અને મલમ પર ફૂગ આવી જાય છે. તેમ જ મલમ પાણીમાં ન રાખવાથી ચીકણો થઈ બગડી જાય છે.

ઉપયોગ—આ મલમની પટ્ટી મારવાથી દાઝવાનો વ્રણ, બાળકની ગુદા પાકવી, સડેલા ફોલ્લા અને વ્રણ, મૂત્રાસય પામે આવેલો સોજો, અર્જના મસાનો સોજો અને પાકે સારો થઈ જાય છે. સામાન્ય ગડગૂમંડ પર આ મલમ સારું કામ કરે છે.

પગની સિરા પર ચોટ લાગવાથી સોજો આવે છે. તેના પર આ મલમની

પટ્ટી મારવાથી ૫-૧૦ મિનિટમાં મલમ શોષાઈ જાય છે; અને પટ્ટી સુકી થઈ જાય છે. તે વખતે બીજી પટ્ટી મારવી. આ રીતે ૩-૪ વાર પટ્ટી બદલી મારવી. જેમ જેમ પટ્ટી બદલવામાં આવશે તેમ તેમ ઠંડક વળતી જશે, દુખાવો ઓછો થશે અને વિકાર દૂર થશે.

(૩૦) પ્રજ્ઞામૃત મલમ

વિધિ—ખેરબો, દેશી મીણ ને રાજ ૧૦-૧૦ તોલા અને અળસીનું તેલ ૨૦ તોલા લેવું. ચારે ચીજોને કઠાઈમાં નાખી, ઢાંકી, બહુ જ ધીમે તાપે ઓગાળવું. જ્યારે બધું ઓગળી એકરસ થઈ જાય ત્યારે નીચે જિતારી તરત કપડાથી ગાળી લેવું અને ઠંડું પડે પછી બલમાં ઘૂંટી રાખી મૂકવું.

ઉપયોગ—દરેક જાતના ખુસ્થા ધા સુકાવવા માટે આ શ્રેષ્ઠ મલમ છે, તેમજ આ મલમથી ઉપદંશનો ધા પણ જલદી મટી જાય છે.

જે કુદૃષ્ટ પ્રણું ઝેર ચારે તરફ ફેલાઈ ગયું હોય અને અનેક જાતના મલમોથી સારા ન થયો હોય તેવા અનેક દરદીઓ આ મલમથી સારા થઈ જાય છે.

(૩૧) પ્રજ્ઞામૃત શ્વેત મલમ

વિધિ—કપૂર ૧ તોલા, સફેદ મીણ ૫ તોલા, સફેદો ૧૦ તોલા અને મીઠું તેલ ૧૦ તોલા લેવું. પહેલાં તેલ અને મીણ ગરમ કરી સફેદ ઠંડું પડે એટલે સફેદો નાખી પછી કપૂર નાખી મલમ બનાવી લેવો. આ મલમ બધી જાતના ધા બહુ જલદી રુઝાવે છે.

(૩૨) પ્રજ્ઞામૃત મલમ

વિધિ—પીળા કોડીની બરમ, ગૂગળ, સડેલી સોપારીની બરમ, કાગદી એલચી-દાણા અને પાર્પાડ્યો કાથો ૧-૧ તોલા અને ૧૦૦ વાર ઘોચેલું ગાયનું ઘી ૫ તોલા મેળવી મલમ બનાવવો.

(શ્રી. પં. મં. ગુલાલજી)

ઉપયોગ—આ મલમ બધી જાતના પ્રજ્ઞા રુઝાવે છે. જૂના ભયંકર પ્રજ્ઞામાં પીળું પીળું પાણી કાઢી નાખી થોડા જ દિવસમાં રુઝ લાવે છે. દાઝવાના ધા પર પણ ફાયદાકારક છે.

(૩૩) ગુલાબી મલમ

વિધિ—કોકમનું તેલ (Theobromatis) અને એરંડિયું તેલ બન્ને ૧૦-૧૦ તોલા લઈ એક કઠાઈમાં નાખી ચૂસા પર મૂકવું. ગરમ થઈ જાય એટલે ગાળા તેમાં ૧ તોલા સફેદો અને ૧ તોલા સિંદૂર નાખી મલમ બનાવી લેવો.

ઉપયોગ—આ મલમ લગાડવાથી હાથ પગ ફાટવા (ચિપાઈકા). હોઠ ફાટવા વગેરે મટે છે અને ચામડી સુંવાળી બને છે.

(૩૪) ચૂનાનો મલમ

વિધિ—ચૂનો ૫ તોલા, ઝેરડિયું તેલ ૩ તોલા અને ૩ ૬ રતી મેળવી મલમ બનાવી લેવો.

ઉપયોગ—આ મલમ ત્રણતું શોધન કરી ધા રૂઝાવે છે. આ મલમથી સહેલા ધા પણ રૂઝાય છે.

(૩૫) દારુણકનારાક મલમ

વિધિ—કુલાવેલું મોરચુથુ, કપીલો, સફેદ કાચો, ગેરુ અને સૂરોખાર ૧-૧ તોલો, બોદારમંગ, મરી અને મેંદીનાં પાન ૨-૨ તોલા, સરસિયું તેલ ૧૮ તોલા અને દેશી મીણુ ૨ તોલા લેવું. પહેલાં તેલમાં મેંદીનાં પાન નાખી ગરમ કરવું. પાન બળી જાય એટલે નીચે ઉતારી લેવું અને મીણુ નાખવું. ઠંડું થતા માંડે એટલે બાકીની ઘીનેતું કપડાણુ ચૂર્ણ નાખી મલમ બનાવી લેવો.

ઉપયોગ—આ મલમથી દારુણક (વાળની જગ્યા કહણુ થઈ ખંજવાળ આવતી), અરંપિકા (માથા પર નાની નાની ફોલ્લીઓ થતી), વાળ ખરી જવા વગેરે રોગો મટી જાય છે.

(૩૬) પામાહર મલમ

પહેલી વિધિ—પારો, અમલસારો ગંધક, મરી, મોરચુથુ, સિંદૂર, છરું અને શાહછરું દરેક ૧-૧ તોલો લેવું. પહેલાં પારો અને ગંધકની કળગલી કરવી. પછી બાકીની ઘીનેતું ચૂર્ણ મેળવી ખરસ કરવું. પછી બધાના વજન નોટકું ઘોચેલું ગાયતું ઘી મેળવી ચિનાઈ માટીના વાસણમાં ભરી લેવું. (વૈ. છ.)

ઉપયોગ—આ મલમ ખસ અને ખરજ પર લગાડવાથી ૫-૭ દિવસમાં દરદ નડમૂળથી નાશ પામે છે. રોજ પાણીમાં લીમડાનાં પાન નાખી ગરમ કરી નાહવું.

બીજી વિધિ—પારો, ગંધક, કુલાવેલું મોરચુથુ, અને નેપાળાનાં બીજ ૧-૧ છાંક લેવાં. પારો અને ગંધકની કળગલી કરી મોરચુથુ મેળવવું. પછી નેપાળાના બીજ મેળવી ૬ કલાક સારી રીતે ઘૂંટવું. પછી ૧ શેર ગાયતું ઘી અથવા સફેદ વેસેલીનમાં મેળવી શીશીમાં ભરી લેવું.

(શ્રી. કાંતિલાલજી આચાર્ય)

ઉપયોગ—આ મલમ ખરજવું, ખસ, સૂકી ખરજ, સડી ગયેલ વિદ્રધિ (ગૂમડો) અને ફુદ્ડ વિદ્રધિ પર સારી રીતે વપરાય છે.

આ મલમથી ૩ દિવસમાં ખસ મટી જાય છે. આખા શરીર પર ખંજવાળ આવતી હોય તે પર આ મલમનું આખા શરીરે માલિસ કરી ૧-૨ કલાક સૂઈના તાપમાં બિબા રહી પછી સ્નાન કરવાથી ૨-૪ દિવસમાં ખંજવાળ મટી

નય' છે. દુઃખદાયક જૂના ખરજવા પર આ મલમ લગાડવાથી તેને પકવી જડ-મૂળથી નાશ કરે છે.

ધણા દિવસોથી હેરાન કરતું હોય તેવું ગૂમડું, જેની અંદર માંસ સડી જવાથી દુર્ગંધ આવતી હોય, પરુ ખીજ, જગ્યાએ લાગવાથી ત્યાં પણ ફેાડો થઈ જતો હોય અથવા બહુ જડો ઊતરી ગયો હોય, તેવા ગૂમડાનું શોધન કરવા માટે આ મલમ વપરાય છે. ધા શુદ્ધ થયા પછી ખીન્ને રોપણ મલમ લગાડવાથી જલદી કાયદો થાય છે.

(૩૭) સ્નાયુહર મલમ

વિધિ—તક્કનું તેલ ૫ તોલા, મીણ ૧ તોલો, કુઝાવેલું મોરચુથુ ૩ માસા અને કપડાં ધોવાનો સાણુ ૩ તોલા લેવો. તેલને ગરમ કરી ખરોખર થઈ નય એટલે મીણ નાખવું. પછી સાણુનો બૂકો નાખવો અને છેવટે મોરચુથુ નાખી તરત ઊતારી લેવું.

ઉપયોગ—વાજો નીકળ્યો હોય ત્યાં આ મલમ ખાંધી દેવાથી ખીન્ને દિવસે વાજો ઓગળી જાય છે.

(૩૮) વ્યૂચીહર મલમ

પહેલી વિધિ—પારો, ગંધક, મન શિલ, સફેદ કાથો, પાપાણભેદ પથ્થર, જોદાર અને કુઝાવેલું મોરચુથુ આ બધુ ૧-૧ તોલો અને કુંવાડિયાનાં ખી ૭ તોલા લેવાં. પારો અને ગંધકની કન્ઝલી કરી ખીજ વસ્તુઓનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ નાખવું. પછી બધી ઓળેના જેટલા વજનનું ગાયનું ઘી નાખી તાંબાના વાસણમાં તાંબાના દરતાથી (અથવા લીમડાના ડંડા પર તાંબાનું પતરું લગાવી દરતો તૈયાર કરી લેવો) ૬ કલાક ખરસ કરી મલમ બનાવી લેવો.

ઉપયોગ—આ મલમથી સૂકું કે લીલું ખરજવું, ખસ, દરાજ, ખરજ વગેરે રોગો મટે છે. વિસ્ફોટક અને ઉપદંશના ધા પર લગાડવા માટે પણ એ ઉપયોગી છે.

બીજી વિધિ—ગંધક, સિંદૂર, મન શિલ, મરી, હળપ્પર, દારહળદર, શરૂ, સંખશરૂ, કેસર, એલચી અને કાથો આ બધું સમભાગે લઈ, કપડાણ ચૂર્ણ કરી, ૨૧ વાર ધોયેલા જમણા ઘી કે વેસેલીન સાથે મેળવી મલમ બનાવી લેવો. (આ. નિ. મા.)

ઉપયોગ—આ મલમ લગાડવાથી જૂનું ખરજવું થોડા જ દિવસમાં મટી જાય છે.

સૂચના—ખરજવાને રોજ સવાર-સાંજ તમાકુના પાણીથી ધોવું જોઈએ. ૧ તોલો તમાકુને અર્ધો શેર પાણીમાં પલાળી પછી ગાળી લેવું. સવારે પલાળેલું

પાણી સાંજે લેવું અને સાંજે પલાળેલું પાણી સવારે વાપરવું. શિયાળામાં પાણી ગરમ કરી લેવું.

(૩૬) દુધમન મલમ

વિધિ—એસિડ કાર્બોસેફીનિક ૪ ગ્રામ, એસિડ કાર્બોલીક ૪ ગ્રામ, એસિડ સેલીસિલિક ૨ ગ્રામ અને પીણું વેસેલીન ૧૬ ઓંસ લેવું. પહેલાં સૂકી ચીઝને મેળવી પછી વેસેલીન નાખી મલમ બનાવી લેવો.

ઉપયોગ—આ મલમ ૨-૪ દિવસમાં જળથી બાંધી જાતની દરાગનો બડમૂળથી નાચ કરે છે. મલમવાળો હાથ આંખે ન લગાડવો નોંધવો.

(૪૦) પાઠાનો મલમ

વિધિ—પારો ૨ તોલા, આમલસારો ગંધક ૨ તોલા, બોદારસંગ ૪ તોલા, કપીલો ૮ તોલા અને કુલાવેલું મેરથૂયુ ૨ માસા લેવું. પહેલાં પારો અને ગંધકની ક્ષેપણ કરવી. પછી બધું મેળવી ૬ કલાક ખરલ કરવું અને તે પછી ચારગણું ગાયનું ઘોયેલું ઘી મેળવી ચિનાઈ માટીના વાસણમાં બરી લેવું.

(ધન્યન્તરિ)

ઉપયોગ—આ મલમ લગાડતા જ પાઠાની બળતરા અને કુખાત્રો મટી છે. વ્રણને પકવીને અંદરથી પરુ, લોહી, સડી ગયેલું માંસ જુલું પાડી નાખે છે. મૃત માંસને વારંવાર કાપીને કાઢી નાખવું નોંધવો. તેની સાથે ખાવા માટે રક્તશોષક દવા આપવાથી થોડા જ દિવસમાં પાઠું મટી જાય છે.

(૪૧) ભગંદરનાશક મલમ

પહેલી વિધિ—રસકપૂર, સિંદૂર, શંખજીરું, બોદારસંગ, સફેદો, સફેદ કાથો, કપૂર અને સડેલી સોપારીની કાળી રાખ આ દરેક ૧-૧ તોલો અને દારૂડીનાં બી ૮ તોલા મેળવી વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરવું. પછી ચૂર્ણથી ચારગણું ઘોયેલું ઘી મેળવી મલમ તૈયાર કરવો.

(આ. નિ. મા.)

ઉપયોગ—આ મલમ લગાડવાથી ભગંદર, કંઠમાળ, ઉપદંશ, નાસર, ગંબીર વ્રણ, અર્શ, ખસ, ગડગૂમડ, દરાજ વગેરે રોગો મટી જાય છે. વ્રણ સાંકડો હોય તો મલમની વાટ કરી મૂકવી.

બીજી વિધિ—બિલાડાના પગનાં હાડકાં અને કૂતરાના પગનાં હાડકાં ૫-૫ તોલા લઈ એક કરવડામાં મંપુટ કરી બાળી કાપણ કરવા. પછી તે રાખના જોટલા વળનું ઘોયેલું ઘી મેળવી મલમ બનાવી લેવો.

ઉપયોગ—ભગંદર, નાસર અને બચકર વ્રણમાં આ મલમ ભરવાથી તરત આરામ થાય છે. તેમજ ત્રિજાના કૈલીમડાના ક્વાથમાં વાટીને પણ ચોપડાય છે. બેમાંથી કોઈ એક પણ જાતનાં હાડકાં મળી જાય તો ચોપડવાના

કામમાં આવે છે. ઊંટનાં હાડકાં ઘસીને ચોપડવાથી ભગંદર મટી જાય છે.

(૪૨) કંઠમાળનો મલમ

પહેલી વિધિ—દાઘચિકના, પારો, ગંધક, બોદારમંગ, સફેદો, સફેદ કાથો, કુલાવેલો ટંકણખાર, કુંદરુ, ટોપી કાઢી નાખેલા ભિલામા, મરી, લીમડાનાં પાન અને મીણુ દરેક ૨-૨ તોલા અને સરસિયું તેલ ૪૦ તોલા લેવું. પહેલાં દાઘચિકના અને પારાગંધકની કન્જલ્લી કરવી. પછી બોદારમંગ અને સફેદો નાખવો. પછી બાકીની વસ્તુઓનું ચૂર્ણ નાખવું. લીમડાનાં પાન રહેવા દેવાં. પછી સરસિયા તેલમાં લીમડાનાં પાન નાખી ધીમી આંચે ગરમ કરવું. લીમડાનાં પાન બળી જાય એટલે મીણુ નાખવું. બાદ કડાઈનીચે ઉતારી બાકીની વસ્તુઓનું ચૂર્ણ નાખી પાતળો મલમ તૈયાર કરવો. (આ. નિ. મા.)

ઉપયોગ—આ મલમમાં કપડાની પટ્ટી બોળી લગાડતા રહેવાથી કંઠમાળ થોડા જ દિવસમાં મટી જાય છે.

બીજી વિધિ—માણસની ખોપરી અથવા હાડકાંનું બારીક ચૂર્ણ અને માખીની હગાર સરખે ભાગે લેવી. માખો રાત્રે દોરી પર બેસે છે અને દોરીને હગાર લાગી રહે છે તે દોરી લેવી. પછી તેને માણસના (કે માયના) મૂત્રમાં વાટી લેપ તૈયાર કરવો, અને કપડા પર લગાડી કંઠમાળ પર બાંધવું.

(ધન્યન્ટરિ)

ઉપયોગ—થોડા દિવસ આ લેપ લગાડવાથી કંઠમાળ અને ગલગંડ મટે છે. બીજી જાતની ગાંઠો પણ બેસી જાય છે.

(૪૩) ઉપદંશરિષુ મલમ

વિધિ—રસકપૂર ૬ માસા, કપૂર ૬ માસા, બોદાર ૧ તોલો, સફેદ કાથો ૬ તોલા, હીરાદખખણ ૨ તોલા, કુલાવેલું મોરચૂચુ ૩ માસા અને પીણું વેસેલીન ૨૦ તોલા લેવું. વેસેલીનને ગરમ કરી બાકીની ચીજોનું ચૂર્ણ અંદર નાખી મલમ તૈયાર કરી લેવો.

ઉપયોગ—લીમડાનાં પાનના ઉકાળાથી ધા ધોઈ મલમ લગાડવાથી થોડા જ દિવસમાં ઉપદંશનો ધા રુઝાઈ જાય છે.

(૪૪) અર્ચોહર મલમ

પહેલી વિધિ—વરખી હરતાલ અને સફેદ કાથો ૨-૨ તોલા લઈ ખલમાં નાખી એકઠું કરવું. પછી ૮ તોલા ૧૦૦ વાર ઘોચેલું ગાયનું ઘી મેળવી મલમ બનાવી લેવો. (આ. નિ. મા.)

ઉપયોગ—આ મલમ દિવસમાં ૨ વાર લગાડવાથી અર્ચાનું લોહી પડતું બંધ થાય છે. બળતરા અને વેદના મટી જાય છે, તેમજ થૂકા મસા ખરી પડે છે.

બીજી વિધિ—૪ તોલા સિંદૂર અને ૨૦ તોલા ગાયનું ઘી લઈ કાંસાની થાળામાં નાખી લીમડાના ડંડાથી ઘૂંટવું. ડંડા પર ૫ તોલા સીસાનું પતરું લગાવી દેવું અને ઘી ૧૦૦ વાર ઘોષ્ટને લેવું. ઘૂંટવાથી મક્કમ જેવું થઈ જાય છે. (ઈલાબુલ ગુરબા)

ઉપયોગ—અર્શમાં આ મક્કમ રોજ ૨-૩ વાર લગાડતાં જળતરા મટી જાય છે અને થોડા દિવસમાં મસા મરી જાય છે.

ત્રીજી વિધિ—અશીષુ ૩ માસા, આકડાનું દૂધ ૧ માસા, જયફળ ૧ તોલો અને ધોયેલું ગાયનું ઘી ૧ તોલો લઈ બધી ચીજો મેળવી ખૂબ ખરલ કરી મક્કમ બનાવી લેવા જોઈએ.

ઉપયોગ—આ મક્કમ શૌચ જઈ આવ્યા પછી દિવસમાં ૨-૩ વાર લગાડવાથી મસા નાશ પામે છે.

ચોથી વિધિ—શંખજીરું, કળા ચૂનો, મોનાગેરુ, કુસાવેલી ફટકડી, મરડાશિંગ અને આંખાહજદર એ ૬ ચીજો સરખે ભાગે લઈ વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરવું. પછી ચારગણા ગાયના માખણમાં મેળવી મક્કમ બનાવી લેવા.

(રૂપા. કૃષ્ણાનંદજી ચક્રવર્તી)

ઉપયોગ—આ જ્વા શૂકા અને દૂગ્ધતા જેને જાતના મસા પર કાયદાકારક છે. પહેલે જ દિવસે દુખાવો અને જળતરા શમી જાય છે, મોજો ઊતરે છે અને ધીમે ધીમે મસા મરી જાય છે. રોજ શૌચ જઈ આવ્યા પછી ૨ કે ૩ વાર મક્કમ લગાડવો જોઈએ.

સૂચના—વધારે પ્રમાણમાં કબજિયાત કરનારી ચીજો કે ખાદ્ય મરચાં ન ખાતાં જોઈએ. કદાચ કબજિયાત થાય તો સ્વાદિષ્ટ વિરેચન ચૂર્ણ અથવા સૌમ્ય રેચ લઈ પેટ સાફ કરવું જોઈએ.

(૪૫) વાતશૂલહર મક્કમ

વિધિ—કપૂર ૫ તોલા, સાણુ ૧ તોલો અને ટરપેન્ટાઈન તેલ ૨૦ તોલા લેવું. પહેલાં ખલમાં કપૂર અને સાણુ ખરલ કરી મેળવી લેવું. પછી તેમાં ટરપેન્ટાઈન નાખવાથી કપૂર ઝોગળા જશે.

ઉપયોગ—આ મક્કમથી માલિસ કરવાથી વાતશળ અને ઉદરશળ મટી જાય છે. જે જગ્યાએ વાલુનું દરદ થતું હોય ત્યાં આ મક્કમ માલિસ કરવાથી તરત કાયદો થાય છે.

(૪૬) શિરઃશૂલાંતક મક્કમ (બામ)

પહેલી વિધિ—સફેદ વેસેલીન ૩ રતલ, પેરેડિન (વિશાખતી મીણ) ૧ રતલ, લોખાનનાં ફૂલ ૨ ઔંસ, કપૂર ૨ ઔંસ, પીપરગેટનાં ફૂલ ૧ ઔંસ,

અજમાનાં ફૂલ ૨ ઔંસ, નિલગિરિનું (યુકેલીપ્ટસ) તેલ ૬ ઔંસ અને તજનું તેલ ૨ ઔંસ આ રીતે બધી વસ્તુઓ લેવી. પહેલાં એનેમલના વાસણમાં વેસેલીન અને મીણુ ગરમ કરવું. બંને ઓગળા જાય એટલે ઉતારી ગાળી લેવું. કપૂર, પીપરમેંટ અને અજમાનાં ફૂલ મેળવી પાણી જેવા પ્રવાહી અર્ક બનાવી લેવો. પછી તેલ અને લોખાનનાં ફૂલને વેસેલીનવાળા પ્રવાહીમાં મેળવી દેવાં. બાદ ન્યારે સહેજ ગરમ રહે ત્યારે અર્ક નાખી કાચ કે લોઢાની સળાથી સારી રીતે હલાવી, બધું મેળવી દેવું અને તરત શીશીઓમાં ભરી લેવું.

ઉપયોગ—આ મધ્યમ માલિસ કરવાથી માથાનું દરદ, સોજો, સાંધાઓમાં ફુખાવો થવો, ચોટ લાગવાથી લોહી જમી જવું, દેવતા, ઘી, તેલ કે તેજબથી દાઝવું, શળ, વાયુનો ફુખાવો, સ્તન ફાટવાં, હોઠ ફાટવા, ઝેરી જંતુઓ કરડવા વગેરે ઉપર માલિસ કરવાથી ફુખાવો તરત મટી જાય છે. વીંછીનું ઝેર ડંખમાં રહી જાય ત્યારે ડંખવાળા ભાગ પર માલિસ કરવાથી બળતરા શાંત થઈ જાય છે.

બીજી વિધિ—નીલગિરિનું તેલ ૮ ભાગ, લોખાનનાં ફૂલ (Acid Benzoic) ૪ ભાગ, કહણુ પેરેફિન ૩૮ ભાગ, નરમ પેરેફિન ૫૦ ભાગ લેવું. પહેલાં પેરેફિનને ગરમ કરવું. પછી તેલ અને ફૂલ મેળવી દેવાં. ૬'૬' પડે ત્યાં સુધી હલાવતા રહેવું.

ઉપયોગ— પહેલી વિધિ પ્રમાણે.

(૪૭) અગ્નિદગ્ધવ્રણહર મધ્યમ

પહેલી વિધિ—૪૦ તોલા અળસીનું તેલ અને ૪ તોલા રાજ લાઇ બંનેને કડાઈમાં નાખી ગરમ કરવું. પછી તેને ગરમ ગરમ કપડાથી ગાળી કાંસાની થાળીમાં રાખી ચૂનાના પાણીથી ૨૧ વાર ધોવું. ધોવા માટે ૧ તોલો કળી ચૂનો લાઇ એક બાટલીમાં નાખવો. ઉપરથી ૧૧ રતલ પાણી ભરવું. પછી દાટો મારી ૨-૩ મિનિટ હલાવી ૩ કલાક રહેવા દેવું. ચૂનો નીચે બેસી જાય એટલે ઉપર ઉપરથી પાણી નિતારી તે વાપરવું. આ માપ પ્રમાણે વધારે પાણી તૈયાર કરવું.

ઉપયોગ—બળેલી જઝા પર આ મધ્યમ લગાડતાં જ બળતરા તરત શાંત પડી જાય છે, ધા જલદી રજાય છે અને તેમાં ખુશી એ છે કે તેનાથી ઘોળો ડાઘો પણ નથી પડતો.

બીજી વિધિ—શુદ્ધ ચૂનો ૪ તોલા, મીણુ ૨ તોલા અને ક્રાપરેલ ૧૬ તોલા લેવું. પહેલાં તેલ અને મીણુ દેવતા પર મૂકી ઓગાળી લેવાં. પછી તેમાં ચૂનો નાખી મધ્યમ તૈયાર કરી લેવો. દાઝવાના ધામાં ન્યાં ચામડી બળીને તદ્દન બિતરી ગઈ હોય ત્યાં પણ લગાડવાથી આરામ થઈ જાય છે. ચૂનો પલાળી ઉપરનું પાણી ફેંકી દઈ પછી સૂકવી લેવાથી ચૂનો શુદ્ધ થાય છે.

(૪૮) મનઃશિલાદિ મલમ

વિધિ—મનઃશિલ, કાગદી એથળી, મજ્જા, લાખ, હળદર અને દારુહળદર એ બધું ૨-૨ તોલા લઈ એકઠું કરી બારીક ચૂર્ણ કરવું. પછી તેમાં ૬ તોલા મધ અને ૬ તોલા ઘી મેળવી મલમ બનાવી લેવો.

ઉપયોગ—ધા રૂઝાપ પછી ડાઘો રહી જાય છે અને ચામડી ખરાબ થઈ જાય છે. તે આ મલમ લગાડવાથી દૂર થાય છે.

(૪૯) પારદાદિ મલમ

પહેલાં વિધિ—પારા અને ગંધક ૧-૧ તોલા, બોદારમંગ ૨ તોલા, કપીલો ૪ તોલા અને કુલાવેલું મેરચૂચુ ૩ માસા લેવું. ગંધાને વિધિસર મેળવી તેમાં ૩૨ તોલા ગાયનું ધોયેલું ઘી મેળવી મલમ બનાવી લેવો. (યો. ૨.)

ઉપયોગ—આ મલમ બહુ પ્રભાવશાળી છે. ગંધી જાતના પ્રભુ પર વપરાય છે. પ્રભુને શુદ્ધ કરી રજવે છે. જેમાંથી દુર્ગંધવાળું પરું આવતું હોય, માંસ સડી ગયું હોય, ખૂબ પડોળું હોય, તેમજ જાંડું હોય તેવા ગંબીર પ્રભુને પણ આ મલમ થોડા જ દિવસમાં રજવે છે. માથું, જાંઘ અને બધી જગ્યા પરના પ્રભુ પર આ મલમ વપરાય છે.

આ મલમથી ઉપદંશનો પ્રભુ પણ જલદી રજાઈ જાય છે. શીતળા ટાંકવાથી પણ કોષકવાર જાંતુઓ પ્રવેશ કરવાથી પ્રભુ દૂષિત થઈ જાય છે. પછી તેમાંથી બહુ જ દુર્ગંધવાળું પરું નીકળે છે, તેના પર પણ આ મલમ ફાવદાકારક છે.

કેટલાક રોગીઓનાં લોહી અને ચામડીની રચનામાં વિકૃતિ થઈ જાય છે. સહેજ ધા પડે કે પ્રભુ થઈ મહિનાઓ સુધી રજાતું નથી. એવા પ્રભુને પણ આ મલમ શુદ્ધ કરી જલદી રજવે છે.

કેટલાક પ્રભુ દવા લગાડવાથી રજાઈ જાય છે, પણ થોડા જ દિવસમાં તે જગ્યાએ કે તેની પાસેની જગ્યામાં ફરી પ્રભુ થઈ આવે છે. આ રીતે વારંવાર હેરાનગતિ થાય છે. આવા કુષ્ટ પ્રભુનું આ મલમ સારી રીતે શોધન કરી પછી રજવે છે. આ મલમમાં આવતા મેરચૂયાના પ્રભાવથી પ્રભુમાં રહેલા જાંતુઓ અને વિષ નાશ પામે છે. બોદાર હોવાથી ધા જલદી સૂકો થઈ જાય છે. કપીલો ધાને સુકવવામાં અને ભરવામાં મદદ કરે છે, અને પારદ-મંધક જાંડાણમાં રહેલા જાંતુઓ અને વિષનો નાશ કરે છે.

(૫૦) નિમ્બાદિ મલમ

વિધિ—લીમ્બાના પાનનો સ્વરસ ૪૦ તોલા, ગાયનું ઘી ૧૦ તોલા, રસ-કપર ૧ તોલા અને મીઠા ૨ તોલા લેવં. પહેલાં લીમ્બાનાં પાનનો રસ અને ઘી

મેળવી ધીમા તાપે રસ બાળવો. પછી મીણુ નાખી ઘીને ગાળી લેવું. સહેજ ગરમ રહે એટલે રસકપૂર નાખી મધમ બનાવી લેવો.

ઉપયોગ—બધી જાતના નવા અને જૂના ઘા શુદ્ધ કરી રુઝવે છે. જે ઘા-માંથી ઝેરી પાણી નીકળતું હોય અને જ્યાં તે લાગે ત્યાં નવો પ્રયત્ન થતો હોય તેના વિપતો નાશ કરી આ મધમ પ્રયત્ન જલદી રુઝાવે છે.

(૫૧) માહેશ્વર ધૂપ

વિધિ—રાઈ, સરસવ, મીઠું, ગૂગળ, કુન્દરુ, વજ, વાવડિંગ અને લીમડાનાં પાન સરખે ભાગે મેળવી ચૂર્ણ કરવું.

ઉપયોગ—નાના બાળકના તાવમાં બાળકથી થોડે દૂર અગ્નિ રાખી તેમાં માહેશ્વર ધૂપનો ૧-૨ તોલા જૂકો નાખવો; એટલે વાતાવરણમાં ધૂપના આયુર્ઓ મળી જઈ શ્વાસોચ્છવાસ વડે બાળકના શરીરમાં જઈ તાવ ઉતારવામાં મદદ કરશે. મોટાઓ માટે પણ હિતકર છે.

(૫૨) અપરાજિત ધૂપ

વિધિ—ગૂગળ, અગર, રોહીપધાસ, લીમડાનાં પાન, આકડાનાં પાન, વજ, રાજ અને દારદળદર સમભાગે લઈ ચૂર્ણ કરવું.

ઉપયોગ—આ ઔષધિઓનો ધૂપ આપવાથી બધી જાતના જ્વર નાશ પામે છે.

(૫૩) જંતુદ્ધ ધૂપ

વિધિ—મીઠું તોલા ૩૦, હીરાકસી ૧૦ તોલા અને નવસાર ૨૦ તોલા મેળવી લેવું. (વૈ. સ. વિ.)

ઉપયોગ—જ્યાં આગળ પ્લેગના દરદીઓ રહેતા હોય ત્યાં સગડીમાં કાપકા ભરી ઉપર તલો મૂકી મીઠાવાળો ધૂપ નાખવો. એથી હવામાં ધૂપની અસર ફેલાઈ પ્લેગના દરદીના શ્વાસમાં મળી રોગ મટાડવામાં મદદ મળે છે. તલા પર લામ રાખોડી રહે તેને ગરમ પાણીમાં મેળવી પ્લેગની માંદ પડેલાઓમાંથી જલદી કાપકો થાય છે.

(૫૪) દશાંગ ધૂપ

વિધિ—વજ, હિંગ, વાવડિંગ, સિંધવ, ગજાપીપર, કાળીપાટ, અતિવિપા, સુંદ, મરી અને પીપર આ ૧૦ વસ્તુઓ સરખે ભાગે મેળવી અધકચરો જૂકો કરવો. (વા. સ.)

ઉપયોગ—આ ચૂર્ણનો ધૂપ આપવાથી બાળકના બધી જાતના પ્રદોષ નાશ પામે છે.

(૫૫) જાત્યાદિ ધૂપ

વિધિ—ચમેલીનાં પાન, મનઃશિલ્પ, રાજા અને ગૃહજાળ બધું સમભાગે મેળવી બકરીના મૂત્રમાં વાટી ગોળાઓ વાળી લેવી. (ચો. ૨.)

ઉપયોગ—આ ગોળી ચક્ષુમાં રાખી પિવાડવાથી દૃષ્ટ નીકળી જાય છે. હૃદય અને કંઠનો અવરોધ દૂર થાય છે અને ખાંસી તથા શ્વાસ મટે છે.

(૫૬) અશોધન ધૂત્ર

પહેલી વિધિ—પટકચૂરો ૧૦ તોલા, વાલકિંમ ૧૦ તોલા અને ભાંગ ૫ તોલા લઈ ચૂર્ણ કરવું. પછી એકાદ તોલાનો ધુમાડો આપવો.

ધુમાડો આપવાની રીત—એક વાસણમાં અંગારા લઈ ઉપર ચૂર્ણ નાખવું અને ઉપર દૂધની ચક્ષુમાં દાંઠી દેવી એટલે ચક્ષુમંત્ર દાખ્યામાંથી ધુમાડો નીકળ્યા કરશે. કમર સુધી કપડું બોંદાડી તે ધુમાડો અર્થને આપવો.

ઉપયોગ—આ ધૂણીથી મસા નરમ થઈ મરી જાય છે. મસા અંદર હોય તો નરમ થઈ ઉપર ચડી જાય છે.

બીજી વિધિ—ઝરકાચકાં, કપૂર, સમડીનાં પાન, હળદર અને બેડી ભોંયરીંગણીનાં ફળ આ બધું સરખે ભાગે મેળવી ચૂર્ણ કરવું.

ઉપયોગ—કમર સુધી કપડું બોંદાડી, બે ઈંટ પર જીલડક બેસી, સળગતા છાણા પર એક તોલા ચૂર્ણ નાખી, અર્થના મસાને ધુમાડો આપવાથી ભયંકર દુખાવો થતો હોય તે તરત શાંત થઈ જાય છે.

(૫૭) કૃમિધન ધૂત્ર

વિધિ—એક કાઠીમાં બેડી ભોંયરીંગણીનાં સૂકાં ફળ લઈ કાપકાની સગડી પર મૂકી તેના પર એક નળી રાખવી. પછી નળી દાંત અથવા કાન જ્યાં કૃમિ પડ્યા હોય ત્યાં નળીથી ધુમાડો આપવાથી કૃમિ તરત બહાર નીકળી જાય છે.

(૫૮) દેવદાર્વાદિ ધૂત્ર

વિધિ—દેવદાર, ખરેલીનાં મૂળ અને જટામાંસી આ ત્રણે સરખે ભાગે લઈ ખારીક ચૂર્ણ કરી બકરીના મૂત્રમાં વાટી લાંબી વાટ બનાવી લેવી.

(ભા. પ્ર.)

ઉપયોગ—આ વાટને ઘી ચોપડી ધૂત્રપાન કરવાથી શ્વાસની ભયંકર પીડા તરત નાશ પામે છે.

(૫૯) મનઃશિલ્પાદિ ધૂત્રપાન

વિધિ—મનઃશિલ્પ, હરતાલ, મરી, જટામાંસી, નાગરમોચ અને હિંગોરાની ઓલ સરખે ભાગે લઈ ચૂર્ણ કરવું.

(વૃન્દ)

ઉપયોગ—૨ થી ૪ રતી ચૂર્ણ ચઢમમાં નાખી પીવાથી કફ તરત નીકળી જઈ એકદોષજ, દ્વિદોષજ અને ત્રિદોષજ કાસ અને શ્વાસનો અવરોધ મટે છે. ખાસ કરીને તમાકુ પીનારાના વાતકફળન્ય શ્વાસ અને ભયંકર કફયુક્ત કાસમાં ફાયદાકારક છે. ધુમાડો પી ઉપર ગોળ કે સાકર નાખેલું સહેજ ગરમ દૂધ પીવું. સેંકડો દવાઓથી સારા ન થયા હોય તેવા દરદીઓ આ પ્રયોગથી જલદી સારા થઈ જાય છે.

સૂચના—કાસ અને શ્વાસ સાથે રક્તપિત્ત, ઉદરરોગ, તિબિર અથવા પ્રમેહના ઉપદ્રવો હોય તો આ ધૂંધ્રપાન ન કરવું જોઈએ. અને જેને આ પાવામાં આવે તેને મોંમાંથી ધુમાડો કાઢવાની સૂચના કરવી, ધુમાડો નાકથી ન કાઢવો.

(૬૦) અસ્થિદોષહર સેક

વિધિ—ઘઉંનો મેંદો, મેંદાલકડી, અને હળદર ૧૦-૧૦ તોલા, સાંજખાર ૨ તોલા અને તલનું તેલ ૨૦ તોલા લેવું. પહેલાં તેલ ગરમ કરી તેમાં મેંદો સેકવો. પછી સાંજખાર, મેંદાલકડી અને હળદર અનુક્રમે નાખી થોડું પાણી નાખી ઉકાળવું. પાણી બળી જાય એટલે ચોટ લાગી હોય તેના પર ૦૧-૦૧ કલાક ૪-૬ વાર ગરમ કરી સેક કરી આ દવા બાંધી દેવી. ચોટને લીધે હાડકાં પર આઘાત, સોજો, લોહી બાગી જવું વગેરે રોગો આ સેકથી મટી જાય છે.

(૬૧) કલિંગાદ્ય નસ્ય

વિધિ—ઈંદ્રજય, કાચી હિંગ, મરી, લાખ, કાયફળ, કફ, વજ, સરગવાનાં ખી અને વાવડિંગ આ ૯ વસ્તુઓ સમભાગે મેળવી ખાંડી-વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી બાટલીમાં ભરી લેવું. આમાં કપૂર પણ નાખવામાં આવે તો વધારે હિતકર છે.

(યો. ૨.)

ઉપયોગ—જરૂર હોય ત્યારે સૂંઘવાથી માથાનો દુખાવો, સળખમ, શ્વાસ રોકાવો અને બધી જાતના નાકના રોગો મટાડે છે.

(૬૨) નજ્જલાનાશક નસ્ય

વિધિ—કાસ્મીરી પાદા અને ઉસ્તખદુસ બંને ૨-૨ ભાગ અને જટામાંબી અને જનકશાનાં ફૂલ ૧-૧ ભાગ લેવાં. બધાને મેળવી બારીક વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરવું.

(સ્વા. કૃષ્ણાનંદજી ચકવર્તી)

ઉપયોગ—જરૂર હોય ત્યારે આ નસ્ય સૂંઘવાથી માથાનો બરાબેસો કફ દૂર થાય છે, શ્વાસનળી સાફ થાય છે અને તેથી નજ્જલાનું પાણી આંખમાં ઊતરી નુકસાન કરતું હોય તે બંધ થઈ જાય છે. માથાનો દુખાવો ઓછો થઈ મગજ હલકું અને શાંત પડી જાય છે. સળખમવાળા માટે પણ બહુ હિતકર છે; તેમજ

સન્નિપાત અને ઉદાવર્તમાં જ્યારે શિરોવિરેચનની જરૂર હોય ત્યારે આ નસ્ય કાયદો કરે છે.

(૬૩) શિરશૂક્ષાંતક નસ્ય

પદ્ધતી વિધિ—કાયકળ ૫ તોલા, નાકર્જીકણી ૨ તોલા, લીંદી પીપર, તુળસીનાં પાન, વાવડિંગ, એલચીદાણા અને કપૂર ૧-૧ તોલો અને કૃદ્ધવેદ ૬ માસા લઈ બધાને ખાંડી વસ્ત્રગાળ કરી શીશી ભરી લેવું.

માત્રા—૧-૧ રતી જરૂર હોય ત્યારે સૂંધાડવું.

ઉપયોગ—માથાનો દુખાવો, સળેખમ, ઘેન, શ્વાસનો અવરોધ વગેરે રોગો મટે છે.

બીજી વિધિ—હરડે, સૂંદ, મરી અને પીપર ૬-૬ માસા, વછનાગ ૨ માસા અને પીપળાની છાત ૨૧ તોલા લેવી. બધાને સારી રીતે ખરસ કરી નસ્ય તૈયાર કરી લેવું.

ઉપયોગ—૧૧ રતી ચૂર્ણ સૂંધવાથી કક, કૃમિ વગેરે નીકળી જઈ માથાનો દુખાવો મટી જાય છે.

(૬૪) મૂર્છાંતક નસ્ય

વિધિ—નવસાર, ચૂનો અને સૂરોખાર દરેક ૧-૧ તોલો લઈ જુદા જુદા વાટી એક બંધ શીશી (રટોપર બોટલ) માં ભરી સારી રીતે મેળવી દેવાં. પછી ૩ માસા કપૂર વાટીને શીશીમાં નાખી સારી રીતે હલાવી લેવું.

ઉપયોગ—આ નસ્ય બેશુદ્ધિમાં સૂંધાડવા માટે બહુ ઉપયોગી છે. સન્નિપાત, હિરટીરિયા, સર્પ વગેરે જનાવરોના ઝેરની બેડોશી દૂર કરે છે. દાંત ગિડાઈ ગયા હોય અને દવા ન ખવાતી હોય ત્યારે આ નસ્ય સૂંધાડવાથી દાંત ખૂલી જાય છે અને દરદી બાનમાં આવી જાય છે. અથવા જે સૂંધી ન શકે તો નાક પાસે શીશી ધરવાથી જેસ તરત અંદર જાય છે.

(૬૫) વિપાદિ ઉદ્ધૂલન

વિધિ—અશુદ્ધ વછનાગ ૧ તોલો, મરી ૨ તોલા અને જંગલી અડાઈનાં છાણાંની રાખ ૧૬ તોલા મેળવી ધવરાનાં પાનના રસની ભાવના આપી સૂંધનાં તડકામાં સૂકવી લેવું.

(યો. ર.)

ઉપયોગ—આ ઉદ્ધૂલન સન્નિપાતમાં શરદી અને પરસેવો મટાડવા માટે આખા શરીર પર ચોળવા માટે ઉપયોગી છે.

(૬૬) જૂનિમ્બાદિ ઉદ્ધૂલન

વિધિ—કરિયાવું, કડું, કદ, વરિયાળી, ઈંદ્રજલ અને કચૂરો સમભાગે મેળવી બારીક ચૂર્ણ કરવું.

ઉપયોગ—સન્નિપાતમાં બહુ પરસેવો થતો હોય અને ગળું ફેંધાતું હોય તો આ દવા શરીરના દરેક સાંધા પર માલિસ કરવાથી સન્નિપાતના ઉપદ્રવો શાંત થઈ જાય છે.

(૬૭) ત્વક્પત્તાદિ ઉદ્વર્તન

વિધિ—તજ, તમાલપત્ર, રાસ્ના, અગર, સરગવાની છાંય, કદ, વજ અને વરિયાળા સરખે ભાગે મેળવી ચૂર્ણ કરવું. (૫૦૬)

ઉપયોગ—કોલેરામાં ચૂર્ણને લીંબુના રસમાં અથવા કાંજમાં વાટી ગરમ કરી લેપ કરવાથી હાથ-પગની નસો ખેંચાતી તરત બંધ થઈ જાય છે. જો આ ચૂર્ણનો કદક કરી કાંજ નાખી સરસિયું તેલ સિદ્ધ કરી તે તેલનું માલિસ કરવામાં આવે તો પણુ જલદી ફાપદો થાય છે.

(૬૮) ચંદ્રપ્રભા ઉદ્વર્તન

વિધિ—પીળા સરસવ, ચારોળી અને મસૂરની દાળ સરખે ભાગે લઈ ગાયના દૂધમાં વાટી રાત્રે સૂતી વખતે મોં પર ચોપડવું. (શ્રી રામસ્વામીજી)

ઉપયોગ—મોં પરનાં ખીલ અને કાળા ડાઘા થોડા જ દિવસમાં મટી જાય છે. આખા શરીરે માલિસ કરવાથી કુર્મધ, ફેફસીઓ અને ખરજ મટી જઈ શરીરની ચામડી મુંદર બને છે.

(૬૯) રજઃપ્રવર્તિની વર્તિ

વિધિ—એળિયો અને કુકડવેલનાં ફળ ૬-૬ માસા લઈ, કડક દાઢમાં વાટી, જાતળા ચોખ્ખા કપડા પર લેપ કરી, વાળી, વાટ બનાવી લેવી.

(શ્રી. પં. મંગુલાલજી)

ઉપયોગ—આ વર્તિ જે નિમાં રાખવાથી ઋતુસ્રાવ આવવા માંડે છે. તેની સાથે પેદા પર દારડીનાં ઝૂળ પાણી સાથે વાટી લેપ કરવો.

(૭૦) ફલવર્તિ

વિધિ—મીંદળ, પીપર, કદ, વજ, ઘોળા સરસવ અને જવખાર ૧-૧ તોલો લઈ બારીક ચૂર્ણ કરવું. પછી ૬ તોલા ગોળને થોડા પાણીમાં મેળવી ગરમ કરી, ચાસણી કરવી. પછી તેમાં ચૂર્ણ મેળવવું, હલાવતા રહેવું. વાટ બનાવવા જેવું થાય એટલે ઝંક કકડા પર પાથરી ટચલી આંગળીથી સહેજ પાનળી અને અણીવાળી વાટ બનાવી લેવી. (૫૦૬)

ઉપયોગ—વાટ પર સહેજ ઘીવાળો હાથ લગાડી ગુદામાં ચઢાવવાથી કબજિયાતથી થયેલો ઉદાવર્ત મટી જાય છે, અને તે જ વખતે ઝાડો થઈ આફરો ખેસી જાય છે.

૩૩૨ ચંદ્ર—શુભો પાત્ર ૩૩

સમજૂતી

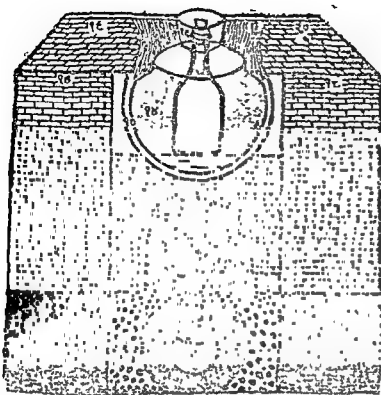
૧-૨. જમીનની
ચંદરની દીવાલ.
મધ્યમાં પહોલ.

જાઈ જા ઈચ;
જમીન સુધીની
ઉચાઈ ૮ ઈચ.

૩. જમીનમાં
ઠેપણા પડવાનું
તથા સંપુટ
રાખવાનું રથાન.
ગોળાઈ ૩૯૪.

૪. બરખતો મંપુટ.

૫-૧. દીવાન.
જમીન સુધીનો
પહોળાઈ ૭૬૫.
લોડના સળિયા
સુધીની ડાંચાઈ
૧૦ ફી.

सिद्धमङ्गल (७५० पानुं २२५)

૭. બટ્ટીનું મેં. પહોળાઈ ૭ ઇંચ; જિયાઈ ૮ ઇંચ.

૯-૯. લોહાના ઘાંઝા. દીવાલમાં ૬ ઇંચ, બહારમાં ૨ ઇંચ. ત્રીજો ઘાંઝો પાછલી દીવાલમાં હોવાથી દેખાતો નથી.

૧૦-૧૧. વાપુકાલેનની ચારે બાજુએ અડધો ઈંચ ખાલી જગ્યા. અંગિની કોળા અને ધમાડાને બહાર જવા માટે આ જગ્યા રાખી છે.

૧૨-૧૩. લોહાના સળિયા ઉપર ચચેલી દીવાલ. ઊંચાઈ ૬ ફીટ. ઉપરના ભાગમાં પહોળાઈ ૬ ફીટ.

૧૪. વાલુકાયત્ર—એમાં અમુકના પતરા ઉપર શીશી રાખી છે.

૧૫. શીર્ષાને ગજાને ભાગ—એ યંત્રની બહાર દેખાય છે.

૧૬. શીશીની ઉપરના માટીના ઘડાનો નીચેનો અડધો ભાગ પટેરાચો છે. ઔપધિ જિબરાઈ બહાર ન બન્ય અને અગ્નિની જાળથી ગળામાં લાગેલી ઔપધિની રક્ષા થાય એટલા સારુ એ રાખવામાં આવ્યો છે.

૧૭-૧૮. બગીચી ઉપરની દીવાલ પડોળાઈ રૂપ દેય.

૧૬-૨૦, પાઞ્ચમી દિવસ. આગળથી દેખાય છે.

રોગ અનુસાર ઔષધિ-સૂચિ

આ સૂચિમાં કયા રોગ પર કઈ કઈ દવા અપાય છે, તે જનાવવામાં આવ્યું છે. એક જ રોગ પર અનેક દવાઓ કામ કરે છે. પરંતુ આમાંથી દેશ, કાળ, દોષ-દૂષ્ય વગેરેના બેદથી કોઈક વધારે અનુકૂળ રહે છે, કોઈક ઓછી, કોઈ જલદી કાપડો કરે છે, કોઈક લાંબા વખતે; માટે વિવેકપૂર્વક વાપરવી જોઈએ. દાખલા તરીકે નિદ્રાનાશ—ઊંઘ ન આવતી હોય—ત્યારે મુક્તાપિષ્ટિ, સૂતશેખર, નિદ્રોદય રસ વગેરે દવાઓ વપરાય છે. આમાંથી પિત્તપ્રકોષ, લોહીની ગરમી કારણરૂપ હોય તો મુક્તાપિષ્ટિ, વાનપિત્ત દોષ હોય તો સૂતશેખર, અને તીવ્ર દરદ હોય ત્યારે વાનકેન્દ્રને બળાકારે સુષ્પ જનાવી ઊંઘ લાવવી હોય તો નિદ્રોદય રસ આપવો જોઈએ. પૃષ્ઠ ૪૦૭ પર ‘હેમગર્ભ’ પોટલી રસ’ની જે રીત આપેલી છે. જંતે ક્ષય અને સંત્રાહણીમાં ક્ષયદાકારક છે. આમાંથી પહેલી વિધિ યદૃતપિત્તમાં સ્થાવર ઓછો થતો હોય ત્યારે તેને વધારી નિયમિત કરવા માટે અને કફસ્થાવ અને અનેક પિંડોને મળજૂત જનાવવાની જરૂર હોય ત્યાં ક્ષયદાકારક છે. બીજી વિધિ પેટનો વાયુ અને પિત્તની ઉબ્બુના અને અશ્વત્થાનું શમન કરવા, આંતરડાની સંત્રાહક શક્તિને વધારવા અને અશિયમંસ્થાને મળજૂત જનાવવા માટે લાભદાયક મનાય છે. આ રીતે બંધી દવાઓમાં સૂક્ષ્મ દ્રષ્ટિએ વિચાર કરવાથી ભિન્નતા દેખાય છે. અમે કોઈક અંશે દોષ વગેરે બેદથી ઔષધિના વિભાગ અહીં જતાવ્યા છે. વધારે વિસ્તાર ‘ચિકિત્સાતત્ત્વત્રયી’માં થોડા સ્થળોએ કર્યો છે.

વાચકોને વિનંતિ છે કે આ ટૂંકમાં લખેલી ચિકિત્સાપદ્ધતિ પ્રમાણે રોગી, રોગ, રોગાનું બળ, હેતુ, દોષ-દૂષ્ય, લક્ષણો, આયુષ્ય, ઔષધિનું બળ, આહાર-વિહાર, પરિસ્થિતિ બંધી વાતોનો વિચાર કરી ચિકિત્સા કરે. રોગોનાં બધાં જ નામ ગુજરાતી કરવામાં વાચકોને શાસ્ત્રીય પરિભાષાના શબ્દો વગર પૂરું સમજી શકાય નહિ અને બધા જ શાસ્ત્રીય મંરૂત શબ્દો આપવાથી અર્થ સમજાવવા અધરા પડે; એમ ધારી પ્રચલિત રોગો ગૂજરાતી અને બીજાં નામો સંસ્કૃત આપ્યાં છે. સંસ્કૃત નામ સાથે ગુજરાતી પર્યાય આપવામાં આવ્યા છે.

વાચકોની સગવડ માટે એ રોગોના નામની અકારાદિ ક્રમથી યાદી આ પાછળ આપી છે. તેથી સૌ કોઈ પોતાને જરૂર હોય તે રોગનું વર્ણન તરત કાઢીને જોઈ શકે. દાખલા તરીકે, કબજિયાત, મધાચરોધ, બદકોષ અને આનાહ આ શબ્દોનું વર્ણન આનાહ સાથે કરેલું છે. આ રીતે અનેક પર્યાયવાળા શબ્દો માટે સમજી લેવું.

૧ અગ્નિદગ્ધવણુ	૩૨ કણુરોગ	૬૪ બંધકોશ
૨ અગ્નિમાંઘ	૩૩ કાસ-ખાંસી	૬૫ બહુમૂત્ર
૩ અઘણુ	૩૪ કુષ્ઠ	૬૬ બાહરોગ
૪ અતિસાર	૩૫ કૃમિ	૬૭ બુદ્ધિમાંઘ
૫ અપરમાર	૩૬ કંઠમાળ	૬૮ ભગંદર
૬ અક્ષીણુનું વ્યસન	૩૭ કંઠરોગ	૬૯ ભરમઠ
૭ અમ્લપિત્ત	૩૮ ક્ષય	૭૦ ભ્રમ
૮ અરોચક	૩૯ ક્ષુદ્રરોગ	૭૧ મદાત્પય
૯ અર્થુદ	૪૦ ગુદમ	૭૨ મસૂરિકા
૧૦ અર્શ	૪૧ ગ્રહણી-સંગ્રહણી	૭૩ મુખરોગ
૧૧ અરમરી	૪૨ જ્વર-નાવ	૭૪ મૂત્રકૃન્ધ્ર
૧૨ અઘીલા	૪૩ જ્વરાતિસાર	૭૫ મૂત્રવાહિનીમાં વધુ
૧૩ અસ્થિક્ષય	૪૪ તૃપા	૭૬ મૂર્છા
૧૪ અસ્થિભંગ	૪૫ ત્વચારોગ	૭૭ મેદવૃદ્ધિ
૧૫ અંતર્વિદ્રધિ	૪૬ દંતરોગ	૭૮ યકૃતવૃદ્ધિ
૧૬ અંતપુચ્છપ્રદાહ	૪૭ દુઘ્ન-દરાજ	૭૯ રક્તપિત્ત
૧૭ અંત્રવૃદ્ધિ	૪૮ દાહ	૮૦ રક્તવિકાર
૧૮ અંતઃસ્થાવક અંધિઓ- ની વિકૃતિ	૪૯ ધાતુક્ષીણતા	૮૧ રક્તસ્થાવ
૧૯ આબમાન	૫૦ નાસારોગ	૮૨ લોહીનું દબાણુ
૨૦ આનાહ	૫૧ નિદ્રાનાશ	૮૩ વમન-ગિલ્ડી
૨૧ આમવાત	૫૨ નેત્રરોગ	૮૪ વમન કરાવવું
૨૨ આમાશય વધુ	૫૩ પરમિયો	૮૫ વાતરક્ત
૨૩ ઉદરરોગ	૫૪ પક્ષિત-વાળ ધોળા થવા	૮૬ વાતરોગ
૨૪ ઉદાવર્ત	૫૫ પામા-ખસ	૮૭ વાળો
૨૫ ઉન્માદ	૫૬ પાંડુરોગ	૮૮ વિચરિકા
૨૬ ઉપદંશ	૫૭ પિત્તવૃદ્ધિ	૮૯ વિદ્રધિ
૨૭ ઉરસ્તોમ	૫૮ પ્રતિસ્થાય	૯૦ વિરેચન આપવું
૨૮ ઊરુતંભ	૫૯ પ્રભાપાત-લૂ લાગવી	૯૧ વિપવિકાર
૨૯ કમળો	૬૦ પ્રમેહ	૯૨ વિસર્પ
૩૦ કબજિયાત	૬૧ પ્રમેહપિટિકા	૯૩ વિધૂચિકા
૩૧ કકરદોહ-કેન્સર	૬૨ પ્રવાહિકા	૯૪ વૃક્કરોગ
	૬૩ પ્લીહા	૯૫ વૃષણુવૃદ્ધિ

૯૬ મધુ (જુદીજુદી જાતનાં)	૧૦૨ શાસ	૧૦૮ રવેદવૃદ્ધિ
૯૭ શિરઃશૂલ	૧૦૩ મન્નિપાત	૧૦૯ દલીમક
૯૮ શીતપિત્ત	૧૦૪ મંત્રદહી	૧૧૦ દારિદ્રક
૯૯ યાગ	૧૦૫ મેન્દ્રિય વિપની વૃદ્ધિ	૧૧૧ હિહ્વા
૧૦૦ ગોધ	૧૦૬ સ્ત્રીરાગ	૧૧૨ દિરટીરિયા
૧૦૧ સ્ત્રીપદ	૧૦૭ રનાયુવિકાર	૧૧૩ હૃદયરોગ

(૧) અગ્નિદગ્ધમળ—દાઝવું

વરાટિકા ભસ્મ—૧૯૧, ચંદનાદિપમક ૮૧૪, અગ્નિદગ્ધમળદર મક્કમ ૮૪૧, શિરઃશાસ્ત્રાન્તક મક્કમ ૮૪૦, ડાથો રહી જાય તેની પર મન શિક્ષાદિ મક્કમ ૮૪૨.

(૨) અગ્નિમાંઘ—મંદાગ્નિ

વાતપ્રધાન—અગ્નિગુડી વટી ૩૮૬, ચિત્રકાદિ વટી ૫૯૫, હિંગવૃદ્ધિ ચૂર્ણ ૬૩૭, ધનંજય વટી ૫૯૩, શિવાક્ષાર પાચન ચૂર્ણ ૬૩૮, વિપત્તિકુકાદિ વટી ૬૦૪, ગંધક વટી ૬૧૫, આર્દ્રકાવલેહ ૭૭૨, ક્ષુદ્રબોધક રસ ૫૫૯,

પિત્તપ્રધાન—વૈદ્યભસ્મ ૧૭૨, પ્રવાસભસ્મ ૧૭૮, શુક્તિભસ્મ ૧૮૯, શંખભસ્મ ૧૯૩, વરાટિકા ભસ્મ ૧૯૧, લવંગાદિ ચૂર્ણ ૬૪૮, લીંબુનું ચરખત ૭૮૫, સ્વાદિષ્ટ ચરખત ૭૮૪, પ્રાણુદા ગુટિકા ૬૦૫, સ્વાદિષ્ટપાચન વટી ૬૨૩, સિતોપક્ષાદિ ચૂર્ણ ૬૩૧.

કફપ્રધાન—અગ્નિકુમાર રસ ૩૮૧, ધનંજયવટી ૫૯૩, ગંધકવટી ૬૧૫, લોકનાથ રસ ૪૮૫, ચિત્રકાદિ વટી ૫૯૫, આર્દ્રકાવલેહ ૭૭૨, ક્ષુદ્રબોધક રસ ૫૫૯.

જલવાયુના દોષથી થનાર—ફુર્લસજેતા રસ ૩૧૯, આર્દ્રકાવલેહ ૭૭૨.

ધાતુની નબળાઈથી થનાર—સુવર્ણભૂપતિ ર૬૫, અબ્રક ભસ્મ ૧૫૩, તામ્ર ભસ્મ ૧૦૧, લોહ ભસ્મ ૧૦૮, ખંબ ભસ્મ ૧૧૬, લક્ષ્મીવિદ્યાસ ૪૦૮, ૩૩૫, સુવર્ણમાલિની વસંત ૩૪૪, હિંગુચરસાપન ૪૫૪, દ્રાક્ષારિષ્ટ ૭૨૭, અથ-ગંધારિષ્ટ ૭૨૨, ત્રેલોકચરિતામણિ ૩૧૪, વસંતકુસુમાકર ૪૬૪.

વિષ્કંઠકે આમાજીર્ણથી થનાર જૂનો મંદાગ્નિ—રસસિંદૂર ૨૪૩, પ્રાણુદાપર્વટી ૨૮૯, અગ્નિગુડી ૩૮૬, દ્રાક્ષાસવ ૭૨૭, મહાદ્રાક્ષાસવ ૭૪૮, ક્ષુદ્રબોધક રસ ૫૫૯, હિંગવૃદ્ધિ ૬૩૭, શિવાક્ષાર પાચન ૬૩૮.

તાવ પછી થનાર મંદાગ્નિ—સુવર્ણમાલિની ૩૪૪, લઘુમાલિની ૩૫૨, લક્ષ્મીવિદ્યાસ રસ ૪૦૮, ૩૩૫, જ્યેષ્ઠમંથ રસ ૩૧૭, ચોસક પહોરી પીપર ૪૯.

વિષપ્રકોપથી થનારી મંદાગ્નિ—સુવર્ણમાલિની વસંત ૩૪૪, સુવર્ણભૂપતિ

રસ ૨૬૫, ચતુર્થ ૨૨૫ ૫૭૬, પ્રવાસપિણ્ડિ ૧૮૦, શુકિત ભરમ ૧૮૬, મોતી ભરમ ૧૭૪, વરાટિકા ભરમ ૧૯૧, વૈદ્ય ભરમ ૧૭૨.

આમાશય વૃદ્ધિ—સમીરપત્રગ + શાખભરમ ૨૬૦, ૧૯૩.

(૩) અણ્ણ—અપયો

સામાન્ય અપયો અને આમાણ્ણ—અગ્નિકુમાર ૩૮૧, કબ્બાદ રસ ૩૮૩, સંજવતી ૫૮૩, આરગ્વધાદિ કલ્ક ૬૯૪, ધનન્ય વટી ૫૯૩, ચિત્રકાદિ વટી ૫૯૫, હિંગ્વાદિ વટી ૬૨૩, અન્નમોદાદિ ચૂર્ણ ૬૬૧, વિપત્તિદ્વકાદિ વટી ૬૦૪, ગંધક વટી ૬૧૫, લલ્લચનાદિ વટી ૬૨૧, હિંગ્વણક ચૂર્ણ ૬૩૭, શિવાક્ષાર-પાચન ચૂર્ણ ૬૩૮, અવિકાસવ ૭૩૭.

વિદ્ધાણ્ણ—આરગ્વધિની ૪૭૬, શંખવટી ૩૭૦, સ્વાદિષ્ટ શરખત ૭૮૪, ધનન્ય વટી ૫૯૩, લવણભારકર ચૂર્ણ ૬૩૬, ભૂંગરાન્નસવ ૭૪૨, અવિકાસવ ૭૩૭.

રસશેષાણ્ણ—પ્રવાસ ભરમ ૧૭૮, વરાટિકા ભરમ ૧૯૧, શંખભરમ ૧૯૩, શુકિત ભરમ ૧૮૬, અગ્નિતુંડી વટી ૩૮૬, કબ્બાદ રસ ૩૮૩, સ્વાદિષ્ટ શરખત ૭૮૪, પિપ્પલાદિ કવાય ૬૮૭.

જૂનું અણ્ણ—કાસીસ ભરમ ૧૬૪, સમીરગન્ધકેસરી ૪૪૩, લોહભરમ ૧૦૮, તામ્બાદિ લોહ ૩૯૨, સુવર્ણમાલિની વમત ૩૪૪, લક્ષ્મીવિનાસ રસ ૪૦૮, ૩૩૫.

અલસક અને વિલંબિકા—કબ્બાદ રસ ૩૮૩

(૪) અતિસાર—ઝાડા

વાતપ્રધાન—અગસ્તિસુતરાન્ન ૩૬૩, કનકસુદર રસ ૩૬૫.

પિત્તપ્રધાન—જસત ભરમ ૧૩૦, મોતીપિણ્ડિ ૧૭૫, કામદુધા રસ ૪૨૫, સૂતશેખર રસ ૫૧૧, શખોદર ૩૭૨, પ્રવાસ પંચામૃત ૪૫૬, અશ્વિનીકુમાર ૪૬૮, કુટન્નવયેહ ૭૬૯.

કફપ્રધાન—(નવો) અગસ્તિસુતરાન્ન ૩૬૩, (જૂનો) લોહભરમ ૧૦૮, લક્ષ્મીવિનાસ રસ ૩૩૫, લોકનાય ૪૮૫.

જૂનો આમાતિસાર—રસપર્પટી ૨૭૭, પ્રાણુદા પર્પટી ૨૮૬.

તીવ્ર આમાતિસાર—સ્વાદિષ્ટ વિરચન ૬૪૨.

પદ્મ આમાતિસાર—મહાવાતરાન્ન રસ ૫૫૭, આનંદભૈરવ રસ ૩૫૯, રામચાણુ રસ ૩૭૫, હિંગુન રસાયન ૪૫૪, લઘુગંધક ચૂર્ણ ૬૪૭, કપિત્થાદિ યવાગૂ ૬૯૩, જીવનરસાયન અર્ક ૭૫૩, જાતિફલાદિ વટી ૬૦૩, હિંગુનવટી ૩૭૪, અગસ્તિસુતરાન્નરસ ૩૬૩, શુભ્રાભરમ ૭૧૭.

કદ્દપિત્તાત્મક—કુટળાદિ કવાય ૬૮૧, કુટળારિષ્ટ ૭૨૯, કુટળાવલેહ ૭૬૯, કુટળાદિ વટી ૫૯૫.

રક્તાતિસાર—મહાવાતરાજ ૫૫૨, લક્ષ્મીનારાયણ ૩૩૧, સંગજરાહત ભરમ ૨૧૦, ગોત્રપર્પટી ૨૮૪, કર્પૂર રસ ૩૬૧, ચંપોદર ૩૭૨, મૂતશેખર ૫૧૧, કુટળાદિ વટી ૫૯૫, જાતિક્ષાદિ વટી ૬૦૩, ઉશીરાદિ કવાય ૬૮૧, કુટળારિષ્ટ ૭૨૯, ઉશીરાસવ ૭૧૮.

માનસિક આઘાતજન્ય—દ્રાક્ષાસવ ૭૨૭, અબ્રક ભરમ ૧૫૩, વરાટિકા ભરમ ૧૯૧ (મધ અને સુંઠના ચૂર્ણ સાથે).

મુવાવટી ત્રીનો અતિસાર—જીરકાઘરિષ્ટ ૭૩૬, લઘુગંગાધર ચૂર્ણ ૬૪૭, મૂતશેખર રસ ૫૧૧.

આંતરડાના સોજાથી થનાર—જસત ભરમ ૧૩૦, ભુંગરાજસવ ૭૪૨, રસપર્પટી ૨૭૭.

ગુદ્બંધ—શુદ્ધોગમાં જુઓ.

આંતરડાની સામાન્ય શક્તિ વધારવા—અબ્રક ભરમ, નાગભરમ, અને રસસિંદૂર (કુટળારિષ્ટ સાથે) પંચામૃત પર્પટી ૨૮૬.

(૫) અપસ્માર—વાઈ

નવો—તાખાદિલોહ ૩૯૨, અમરસુંદરી ૪૩૯, રૌપ્યભરમ ૯૫, વાનકુલાંતક ૪૩૮, મૂતભૈરવરસ ૪૩૭, ઉન્માદમળકેસરી ૪૩૬, રમૃતિસાગર ૫૬૫, યોગેન્દ્ર રસ ૫૭૪.

જૂનો—અબ્રક ભરમ ૧૫૩, અષ્ટમૂર્તિ રસ ૨૬૭, મલ્લસિંદૂર ૨૪૭, સૂતરાજ ૨૯૯, મલ્લસિંદૂર વટી ૪૫૨, સારસ્વતારિષ્ટ ૭૨૫, પંચગવ્યધૂત ૭૬૩, પ્રાક્ષીધૂત ૭૬૬, કલ્યાણધૂત ૭૬૮, રમૃતિસાગર ૫૬૫.

મેશુદ્ધિ દૂર કરવા—ધાસકુકાર ૪૧૬, મૂર્જીતક નમ્બ ૮૪૬.

અર્શ સાથે અપસ્માર—ગંધક રસાયન ૪૨૯.

ઉપદંશના ઉપદ્રવરૂપ અપસ્માર—અષ્ટમૂર્તિ રસાયન ૨૬૭, મલ્લસિંદૂર ૨૪૭, ઉપદંશસૂર્પ ૪૯૯.

હિસ્ટેરીયા સાથે અપસ્માર—મલેરિયા વટી ૩૪૨.

(૬) અફીણનું વ્યસન

અફીણ છોડાવવું—ઝેરકાયકાનું શોધન ૭૮, વિપતિદ્વકાદિ વટી ૬૦૪.

(૭) અમ્લપિત્ત

બધા પ્રકાર પર હિતકર—જીરકાદિ મોદક ૭૬૨, કુખમાંડાવલેહ ૭૭૦, દ્રાક્ષાવલેહ ૭૭૧, સૂતશેખર ૫૧૧.

વાતપ્રકોપ સાથે—રૌપ્ય ભસ્મ ૯૫, અવિપત્તિકર ચૂર્ણ ૧૪૭.

આમાશયવૃદ્ધિજન્ય—રૌપ્યભસ્મ ૯૫, નાગભસ્મ ૧૩૩, સુવર્ણ માક્ષિક ભસ્મ ૧૪૧, જંગભસ્મ ૧૧૬, તાપ્પાદિ લોહ ૩૯૨, કામધેનુ રસ ૫૭૨.

જંતુપ્રકોપજન્ય—લીલાવિલાસ ૫૨૩.

ઉદરમાં પ્રજ્વળ થઈ જનાર જૂનું અમ્લપિત્ત—નાગભસ્મ ૧૩૩, સુવર્ણ માક્ષિક ભસ્મ ૧૪૧, તાપ્પાદિ લોહ ૩૯૨.

યદૃતની નબળાઈ સાથે—લીલાવિલાસ ૫૨૩.

જમ્યા પછીની હૃદયશૂલ—શીતલ પર્પટી ૨૯૦.

થેલ ભારે લાગવું—શંખભસ્મ ૧૯૩.

કંઠપ્રધાન અમ્લપિત્ત—લીલાવિલાસ ૫૨૩.

પિત્તની તીક્ષ્ણતા અને અમ્લતા ઓછી કરવા માટે—મેાતી ભસ્મ ૧૭૪, પ્રવાસપિષ્ટિ ૧૮૦, કામદુધા રસ ૪૨૫, સુવર્ણ માક્ષિક ભસ્મ ૧૪૧, તાપ્પાદિ લોહ ૩૯૨, સૂતશેખર ૫૧૧, શંખભસ્મ ૧૯૩.

શરીર-શુદ્ધિ માટે—તુલ્ય ભસ્મ ૨૧૩, નીલકંઠ રસ ૩૫૮.

(૮) અરોચક-અરુચિ

બધા પર હિતકર—આદુનું શરગત ૭૮૫, ધનંજય વટી ૫૯૩, શંખવટી ૩૭૦, આદ્રકાવલેહ ૭૭૨, આરગ્વધાદિ કંઠક ૬૯૪, કંઠ સુધારક વટી ૫૯૬, ગંધક વટી ૬૧૫, સ્વાદિષ્ટ પાચન વટી ૬૨૩, સ્વદિષ્ટ પાચન ચૂર્ણ ૬૩૯, યવાની ખાંડવ ચૂર્ણ ૬૪૦, જાતિકાદિ ચૂર્ણ ૬૪૭, દ્રાક્ષાસવ ૭૨૭.

વાતિક-માનસિક-ચિંતાજન્ય—રૌપ્ય ભસ્મ ૯૫, ચાંદી પરમિયા પછી રૌપ્ય ૯૫, ક્ષય વગેરે પછી અત્રક ભસ્મ ૧૫૩.

પિત્તવિકારજન્ય—પ્રવાસપિષ્ટિ ૧૮૦, કામદુધા રસ ૪૨૫, પ્રવાસ પંચામૃત ૪૫૯, લીંબુનું શરગત ૭૮૫, સિનોપલાદિ ચૂર્ણ ૬૩૧.

કંઠ દુષ્ક્રિજન્ય—અમ્લિકામાર ૩૮૧, હિંગ્વાદિ ચૂર્ણ ૬૪૫, અમ્લિતુંડી વટી ૩૮૬, હિંગુલ રસાયન ૪૫૪.

તાવ પછી—આરગ્વધાદિ કંઠક ૬૯૪, સુવર્ણ માલિની વસંત ૩૪૪, લઘુમાલિની વસંત ૩૫૨, ચેત્તક પ્રહરી પીપર ૪૯.

(૯) અર્ણવ

બધા પ્રકાર પર—કાંચનાર ગૂગળ ૬૦૮, ખદિરાદિષ્ટ ૭૧૯, ચંદ્રપ્રભા વટી ૫૯૬.

વાત કે કંઠપ્રધાન—તામ્રભસ્મ ૧૦૧

પિત્તપ્રધાન—જંગભસ્મ ૧૧૬, નાગભસ્મ ૧૩૩.

યકૃત પર અભ્યુદ—તાખાદિ લોહ ૩૯૨.

(૧૦) અર્શ

અધા પ્રકાર પર હિતકર—તાખાદિ લોહ ૩૯૨, પ્રાણુદ ગુટિકા ૬૦૫, અતુસગો મોદક ૬૨૦, નિત્યોદિત રસ ૩૭૬, અર્શઃકુકાર રસ ૩૭૮, અર્શોદર વટી ૬૦૪, અભયારિષ્ટ ૭૩૧.

વાતજ—રૌપ્યભસ્મ ૯૫, લોહભસ્મ ૧૦૮, નાગભસ્મ ૧૩૩, બંગભસ્મ ૧૧૬, બૃહત્ યોગરાજ ગૂગળ ૪૪૫, અશ્વગંધારિષ્ટ ૭૨૨, દુર્નામકુકાર વટી ૬૦૪, સપ્તવિંશતિક ગૂગળ ૬૧૦.

પિત્તજ—રૌપ્યભસ્મ ૯૫, ગંધક રસાયન ૪૨૬, મોતીપિપ્પિટ ૧૭૫, અભયારિષ્ટ ૭૩૧, દ્રાક્ષાસવ ૭૨૭.

કેફળ—કેબ્યાદ રસ ૩૮૩, નવાયસ ચૂર્ણ ૩૯૬.

રક્તાર્શ—નાગભસ્મ ૧૩૩, પિત્તલ ભસ્મ ૨૧૧, સુવર્ણમાક્ષિક ભસ્મ ૧૪૨, દ્રાક્ષાસવ ૭૨૭.

લોહી બંધ કરવા માટે—મોલ ૫૫૮ ૨૮૪, શંખોદર રસ ૩૭૨, ભતિશ્લાદિ વટી ૩૭૬, બોલબદ્ધ રસ ૩૭૬, લોહભસ્મ ૧૦૮, ઉશીરાસવ ૭૧૮, અર્શોદન ચૂર્ણ ૬૫૦, તથુકાંતમણિ ૧૬૬, બોલપર્પટી ૨૮૪.

શક્તિ ટકાવવા માટે—અબ્રક ભસ્મ ૧૫૩, લક્ષ્મીવિલાસ રસ ૪૦૮.

ચોપડવા માટે—પ્રતિસારણીય ક્ષાર ૮૨૮, કાસીસાદિ લેપ ૮૩૧, અર્શોદર મદ્ય ૮૩૬, કાસીસાદિ તેલ ૮૦૬, અર્શોદર લેપ ૮૩૩.

ઝાડો સાફ લાવવા—દ્રાક્ષાસવ ૭૨૭, અભયારિષ્ટ ૭૩૧, તાલિસાદિ ચૂર્ણ ૬૪૫, નારાય ધૂત ૭૯૧, ત્રિફળો ચૂર્ણ ૬૪૨, સ્વાદિષ્ટ વિરચન ચૂર્ણ ૬૪૨.

અર્શ સાથે સંબંધથી કે અપરમાર—ગંધક રસાયન ૪૨૬.

(૧૧) અરમરી-પથરી-શકરા-સિકતા

સંગયસ્યભસ્મ ૨૦૯, ત્રિવિક્રમ રસ ૪૬૭, પાપાણુબદ્ધ રસ ૪૬૭, ત્રિકંટકાદિ ક્વાથ ૬૮૨, વીરતર્વાદિ ક્વાથ ૬૯૭, માજૂન હજરૂદ્ધ ૭૭૭, ગોક્ષુરાદિ ગૂગળ ૬૦૮, હજરૂદ્ધ ચૂર્ણ ૬૫૩.

(૧૨) અઠીલા-વાયુની ગાંઠ

તામ્રભસ્મ ૧૦૧, લોહભસ્મ ૧૦૮, કેબ્યાદ રસ ૩૮૩, ચવિકાસવ ૭૨૭, શંખ અને સોતપાદક પિંડની વિકૃતિ સાથે અબ્રકભસ્મ ૧૫૩.

(૧૩) અસ્થિક્ષય

પુષ્પધન્વા રસ ૫૪૪, મધુમાલિની પસંત ૩૫૦, કુકુટાંડલભસ્મ ૨૧૭, પ્રવાણપિપ્પિટ ૧૮૦.

(૧૪) અસ્થિભંગ-હાડકું ભાંગવું

અસ્થિદોષહર લેપ ૮૪૫, અસ્થિસંધાનક લેપ ૮૨૯.

અસ્થિભંગ અત્રે મૂઠમાર—લાક્ષાદિ ગૂગળ ૬૦૯, આભા ગૂગળ ૬૦૯

અસ્થિશૂળ—નાગભરમ ૧૩૩, નાગભરમપ્રધાન ઔષધિઓ.

(૧૫) અંતર્વિદધિ (વિદધિ રોગમાં જીઓ)

(૧૬) અંત્રપુચ્છપ્રદાહ (ઉદરરોગમાં જીઓ)

(૧૭) અંત્રવૃદ્ધિ (સારણુગાંઠ)

નવી—અંત્રવૃદ્ધિહર ચુટિકા ૬૦૩, અંત્રવૃદ્ધિહર ચૂર્ણ ૬૫૦, વૃદ્ધિ-
બાધિકા વટી ૪૯૪.

જૂની—નિત્યાનંદ રસ ૪૯૭.

(૧૮) અંતઃસાવક અંધિઓની વિકૃતિ

સારિવાસવ ૭૪૧, નાગભરમ ૧૩૩, જસતભરમ ૧૩૦, જાતિક્ષ્ણાદિ વટી
(મધુમેહ) ૪૭૨, આરોગ્યવર્ધિની ૪૭૬.

(૧૯) આદિમાન-આક્રેશ

જડ અત્રે અપકવ અન્નના ભોજનથી—શંખવટી ૩૭૦; કબ્બાદ
૩૮૩, શંખદ્રાવ ૭૫૦, ઉદરામૃતયોગ ૭૪૯, ધનંજય વટી ૫૯૩, શિવાક્ષાર પાચન
૬૩૮, પંચસમ ચૂર્ણ ૬૪૩, પંચસકાર ૬૪૪.

જીર્ણરોગ—અગ્નિતુંડી વટી ૩૮૬, મહાયોગરાજ ગૂગળ ૪૪૫, દશમૂલા-
રિષ્ટ ૭૧૦, વિપતિંદુકાદિ વટી ૬૦૪.

ઉદરવાત-પેટમાં વાયુ કરાધ રહેવો—કાસીસભરમ ૧૬૪, લોહપર્પટી
૨૮૪, આનંદભૈરવ રસ ૩૫૯; અપ્પાદિ ગૂગળ ૬૨૩.

આંતરડામાં જંતુજન્ય વિકૃતિથી તીવ્ર આક્રેશ—પંચસૂત ૨૭૧.

(૨૦) આનાહ-કબજિયાત-અધેકેશ

નવો—શુદ્ધ ગંધક ૬૩, આરોગ્યવર્ધિની ૪૭૬, ઇન્દ્રાભેટી રસ ૩૫૮,
ધનંજયવટી ૫૯૩, આરવધાદિ કવાય ૬૭૬, મુનિસ ૬૯૧, જીસાગતી દવા ૬૯૨,
વિરેચનવટી ૬૧૦, નારાયણ ચૂર્ણ ૬૪૧, સ્વાદિષ્ટ વિરેચન ૬૪૨, ત્રિક્ષ્ણા ચૂર્ણ
૬૪૨, પંચસમ ૬૪૩, નારાય ચૂર્ણ ૬૭૦, વિરેચન ચૂર્ણ ૬૪૪, પંચસકાર
ચૂર્ણ ૬૪૪, ભુંગરાજસવ ૭૪૨, લવણભારકર+પંચસકાર ૬૩૬, ૬૪૪.

અપાન વાયુનું રોપાણુ—લવણભારકર.

જૂનો રોગ—અગ્રકભરમ ૧૫૩, શંખવટી ૩૭૦, દ્રાક્ષાસવ ૭૨૭,
કુમાર્યોસવ ૭૧૪, અભયારિષ્ટ ૭૩૧, નારાય ધૂત ૭૯૧, જાતિક્ષ્ણાદિ ચૂર્ણ ૬૪૭,
અગ્નિતુંડીવટી ૩૮૬, ભુંગરાજસવ ૭૪૨, તાપ્પાદિ લોહ ૩૯૨, નાગભરમ ૧૩૩.

શુક્રદાયજન્ય ઉન્માદ—પૂર્ણ ચંદ્રોદય રસ ૨૩૯, (અવનપ્રાસાવલેહની સાથે) બંગભરમ ૧૧૬.

ભૂતોન્માદ—ફરી ફરી પ્રકુપિત થનાર ભૂતો—અગ્રકભરમ ૧૫૩, ચિહ્નાસિંહર ૨૫૩, સૂતરાજ રસ ૨૯૯, સ્મૃતિસાગર ૫૬૫, પંચગવ્ય ધૃત ૭૬૩, કલ્યાણ ધૃત ૭૯૮.

ઉપદંશના અનુબંધવાળો—અષ્ટમૂર્તિ રસાયન ૨૬૭, મહાસિંહર ૨૪૭.

નિદ્રાનાશ પર—સર્પગંધાદિવટી ૬૨૪, વિન્યાયુપાલવલેહ ૭૭૫, સૂતશોખર + પ્રવાસપિષ્ટિ (બાબીના કવાયની સાથે) ૫૧૧, ૧૮૦.

બાહ્ય ઉપચાર—દશાંગ ધૂપ ૮૪૩.

(૨૬) ઉપદંશ—ચાંદી

નવો રોગ—પારદભરમ ૧૪૦, વ્યાધિહરણ ૨૭૦, દારડીનું તેલ ૫૪, અમીર રસ ૫૦૩, ઉપદંશકુદાર રસ ૫૦૨.

ભૂતો રોગ—ગુલ્મભરમ ૨૧૩, મહાસિંહર ૨૪૭, અષ્ટમૂર્તિરસાયન ૨૬૭, વ્યાધિહરણ રસ ૨૭૦, હરતાલ ભરમ ૧૯૭, ઉપદંશકુદાર ૫૦૨, ઉપદંશસૂર્પ ૪૯૯, મહાદિવટી ૫૦૫, કળ્મલી ૫૩, ત્રિપુર ભેરવ ૨૭૩, કેશરાદિવટી ૪૯૮, રસકપૂર ૫૦૨, અમીર રસ ૫૦૩, ગંધક રસાયન ૪૨૯.

સંધિયા, લોહીવિકાર, કૃષ્ક, ગુદશૂક, નાસાગ્રણ, નાડીગ્રણ વગેરે ઉપદ્રવો—હરતાલ ભરમ ૧૯૭, હરતાલ પ્રુષ્પ ૫૪૨, મહાભરમ ૨૦૩, મહાસિંહર ૨૪૭, અષ્ટમૂર્તિ રસાયન ૨૬૭, ઉપદંશ સૂર્પ ૪૯૯, મહાદિવટી ૫૦૫, પૃહ્લ મંનિષ્ઠાદિ કવાય ૬૭૬, રક્તશોધક કવાય ૬૮૮, ઉપદંશહર કવાય ૬૮૮, દેવદાર્વાઘરિષ્ટ ૭૪૬, રક્તશોધકારિષ્ટ ૭૪૭, માજૂન ચોપચીની ૭૭૭, માજૂન ઉશળા ૭૭૮, સારિવાસવ ૭૪૧, સુવર્ણબંગ ૨૫૫.

પેશાબમાં બળતરા—પ્રવાસપિષ્ટિ ૧૮૦, ગંધકરસાયન ૪૨૯.

ચોપડવા માટે—ઉપદંશરિપુ મધમ ૮૩૯, પારદાદિ મધમ ૮૪૨, કોશાતક્યાદિ તેલ ૮૧૦.

(૨૭) ઉરસ્તોય-કુદયુદર કુંકુસાવરણ શોથ

(કુંકુસાના આવરણમાં પાણી ભરાવું)

‘ચોક’ પાણી ભરાવું—રસસિંહર ૨૪૩, માણિક્યરસ ૨૫૪, લઘુવસંત ૩૫૨, આસકુદાર રસ ૪૨૬.

કુંકુસાવરણ શોથ—આરોગ્યવર્ધિની ૪૭૬.

કુંકુસાં અને દૃઢ્યમાં વાતજન્ય દરદ—મહાવાતવિધ્વંસન ૪૩૯.

વધારે પાણી ભરાવું—પંચસૂત ૨૭૧.

(૨૮) ઉરુસ્તંભ

સુવર્ણભૂપતિ ૨૬૫, વાતગમનકેશ ૨૨૨, મહાયોગરાજ ગૂગળ ૪૪૫, સારિવાસવ ૭૪૧.

કોષ્ટના દોષોનું ચોધન કરવા માટે—નારાયણત ૭૯૧, નારાયણ ચૂર્ણ ૬૪૧.

(૨૯) કમળો

બધા પ્રકાર પર—તાપ્યાદિ લોહ ૩૯૨, મહામૃગાંક ૨૨૨, લોહ-ભસ્મ ૧૦૮, સુવર્ણભક્ષિક ભસ્મ ૧૪૧, મંદૂર ભસ્મ ૧૪૮, સુવર્ણભૂપતિ ૨૬૫, પર્પટાઘરિષ્ઠ ૭૪૩, આરોગ્યવર્ધિની ૪૭૬.

જૂનો કમળો—મંદૂરભસ્મ અને શિલાનિત ૧૪૮, લક્ષ્મીવિજ્ઞાસ ૪૦૮, નવાયસ ચૂર્ણ ૩૯૬, ચંદનાદિ લોહ ૩૪૪, પુનર્નવા મંદૂર ૪૯૧, અમૃતારિષ્ઠ ૭૨૪, મેહાંતક રસાયન ૫૬૨.

કુંભ કામણી—મંદૂરભસ્મ ૧૪૮.

યદુતના માંસાર્ધુદ્ધી થનાર—તામ્રભસ્મ ૧૦૧, બંગભસ્મ ૧૧૬, તાપ્યાદિ લોહ ૩૯૨.

(૩૦) કબજિયાત (આતાહમાં જુઓ)

(૩૧) કર્કસેદાઢ (વિપ્રધિમાં જુઓ)

(૩૨) કર્ણરોગ—કાનના રોગ

બહેરાપણું, કાનમાં શૂળ, પર વગેરે—જીવનરસાયન અર્ક ૭૫૩, બિલ્વાદિ તૈલ ૮૦૪, વરાટિકા ભસ્મ ૧૯૧, દશમૂલ કવાય ૬૭૪, કર્ણશોધ-હર લેપ ૮૩૨.

કાનમાં અર્શ થનાથી આવેલી બધિરતા—ક્ષાર તૈલ ૮૦૪.

ખાવા માટે—સારિવાદિવદી ૫૨૪, શૂંગભસ્મ ૨૦૫, વજ્રભસ્મ ૧૬૮.

કર્ણપાકમાં દોષ બહાર કાઢવા માટે—ક્ષાર તૈલ ૮૦૪.

(૩૩) કંઠમાળ

નવો રોગ—નિત્યાનંદ રસ ૪૯૭, કાંચનાર ગૂગળ ૬૦૮, લોકનાથ ૪૮૫.

જૂનો—જસતભસ્મ ૧૩૦, મંદુમાલાકંદન રસ ૪૯૪, નાગભસ્મ ૧૩૩,

ગંધક રસાયન ૪૨૯, મધ્વભસ્મ ૨૦૩, શિલાસિંદૂરવદી ૪૯૫, શિલાસિંદૂર ૨૫૩.

ઝીણો તાવ હોય તો—સુવર્ણભક્ષિની વસંત ૩૪૪, લોકનાથ ૪૮૫.

ચોપડવા માટે—ચક્રમર્દાદિ તૈલ ૮૦૧, કટુતુષ્ણી તૈલ ૮૧૧, પ્રતિસારણીય ક્ષાર ૮૨૮, કંઠમાળનો મધ્મ ૮૩૯.

(૩૪) કંઠરોગ-ગળાનો રોગ

સ્વરંધન, વિદારી, ગલાયુ, અધિજિહ્વા અને ઉપજિહ્વિકા પર—
પ્રવાલપિષ્ટિ ૧૮૦, જસતભરમ ૧૩૦, કંઠજી ૫૩, ગંધક રસાયન ૪૨૯.

સ્વરસાદ, સ્વરભંગ—જસતભરમ ૧૩૦, તેજેવયાદિ ગુટિકા ૫૯૫,
કંઠસુધારકવટી ૫૯૬.

ઉપજિહ્વા પ્રદાહ—શુભ્રા ભરમ ૨૧૭.

ગલોથ (કાકડાનો જૂનો સોજો)—જસતભરમ ૧૩૦, સુવર્ણમાણિક ભરમ
૧૪૧, ખીજપુર જટાદિ લેપ.

(૩૫) કાસ-ખાંસી

બધા પ્રકારની ખાંસી—ચંદ્રમૃત રસ ૪૧૨, અબ્રકભરમ ૧૫૩, અતિ-
વિષાદિ વટી ૫૦૦, કફકર્ત્તન રસ ૫૫૬, વાસાદિ ચૂર્ણ ૬૭૦.

વીર્યના ક્ષયની થયેલી—ખંભરમ ૧૧૬.

વાતજન્ય—રૌધ્યભરમ ૯૫, નાગભરમ ૧૩૩, લઘુમાલિની વમંત ૩૫૨,
તાત્યાદિ લોહ ૩૯૨, સૂતશેખર ૫૧૧, કપૂરોદિવટી ૫૮૯, શુબ્ધકાસહર કવાથ
૬૯૫, દશમૂલાઘ ધૂન ૭૯૨, કાસમર્દન વટી ૬૦૨, લઙ્કિકસપિસ્તાં ૭૮૧, એલાદિ
વટી ૫૯૬.

પિત્તજન્ય—સુવર્ણભરમ ૮૮, મહામૃગાંક ૪૦૬, ગોદંતીભરમ ૧૬૭,
પ્રવાલપિષ્ટિ ૧૮૦, વાસાદિ કવાથ, ૬૮૭, મહાદ્રાક્ષાસવ ૭૪૮, સિતોપલાદિ ચૂર્ણ
૬૩૧, જૂહત્ સિતોપલાદિ ચૂર્ણ ૬૩૫, લવંગાદિ ચૂર્ણ ૬૪૮, લઙ્કિકસપિસ્તાં
૭૮૧, એલાદિવટી ૫૯૬.

કફકાસ—અબ્રક ભરમ ૧૫૩, લોખાનનાં ફૂલ ૪૫, અગ્નિરસ ૪૧૪,
સુવર્ણખંભ ૨૫૫, મલ્લભરમ ૨૦૩, બોલમઘ રસ ૩૭૯, મહાવાનરાજ ૫૫૨,
શૂંગભરમ ૨૦૫, રસસિંદૂર ૨૪૩, આનંદબૈરવ ૩૫૯, લોકનાથ ૪૮૫, સંજીવની
વટી ૫૮૩, ત્રેલોકપચિતામણિ ૩૧૪, કફકુહાર રસ ૪૧૩, મરિચાદિવટી ૫૮૯
લવંગાદિ વટી ૫૯૦, કનકાસવ ૭૨૧, વાસાદિ ચૂર્ણ ૬૭૦, શુભ્રાભરમ ૨૧૭,
સમીરપન્નગ (ચળ સાથે) ૨૬૦.

કફનો સંગ્રહ—કફકુહાર ૪૧૩, સમીરપન્નગ ૨૬૦, કનકાસવ ૭૨૧,
કાસકંડો વલેહ ૭૬૭, સુવર્ણખંભ ૨૫૫, શૂંગભરમ (કેકસાંની નખળાઈ પર) ૨૦૫.

વાતપિત્તાત્મક—સૂતશેખર ૫૧૧.

વાતકંફાત્મક—સમીરપન્નગ ૨૬૦.

કફપિત્તજન્ય—મલ્લ ભરમ ૨૦૩, અગ્નિરસ ૪૧૪, લવંગાદિ તાલસિંદૂર
૫૦૫, અષ્ટાંગાવલેહ ૭૬૮, આદ્રકાવલેહ ૭૭૨,

ઉરઃક્ષતથી થયેલી—દ્રાક્ષાસવ ૭૨૭, મહાદ્રાક્ષાસવ ૭૪૮, પ્રવાલપિષ્ટિ ૧૮૦, મોતીપિષ્ટિ ૧૭૫, સિતોપક્ષાદિ ચૂર્ણ ૬૩૧, તાપ્પાદિલોહ ૩૯૨.

હૃદય અને ફેફસાંને બળવાન બનાવવા માટે—અબ્રકબરમ ૧૫૩, મળભરમ ૧૬૮, નીલમ ભરમ ૧૭૩, વૈકાંત ભરમ ૧૭૪, શૃંગભરમ ૨૦૫, લક્ષ્મીવિલાસ રસ ૪૦૮, ૩૩૫, અબ્રપર્પટી ૨૯૨, મહાદ્રાક્ષાસવ ૭૪૮.

સગભાવસ્થામાં સૂકી ખાંસી—પ્રવાલપિષ્ટિ ૧૮૦, કામદુધારસ ૪૨૫, સિતોપક્ષાદિ ચૂર્ણ ૬૩૧.

બૂની ખાંસી—લક્ષ્મીવિલાસ ૪૦૮, સમીરપન્નગ ૨૬૯, શુભ્રાભરમ ૨૧૭, વાસાદિ ચૂર્ણ ૬૭૦.

ઘડપણમાં ખાંસી—વસંતકુસુમાકર ૪૬૪, લવંગાદિવટી ૫૯૦.

અતિસારથી ઉત્પન્ન થયેલી ખાંસી—સુવર્ણપર્પટી ૨૭૬.

ગિલાયુની શિથિલતા—કર્પૂરાદિ વટી ૫૮૯.

(૩૬) કુષ્ઠ-કોહ

બધા પ્રકાર પર કાયદાકારક—શુદ્ધ ગંધક ૬૩, ગંધક રસાયન ૪૨૯, નારસિંહ ચૂર્ણ ૬૫૫, લક્ષ્મીવિલાસ રસ ૩૩૫, રક્તશોધકારિષ્ટ ૭૪૭, મંજિષ્ઠાદિ ચૂર્ણ ૬૫૧, ખદિરારિષ્ટ ૭૧૯, બૃહત્તમંજિષ્ઠાદિ કવાય ૬૭૬.

વાતપ્રધાન-વાતકફ્રપ્રધાન અને બીજા દ્વિદોષજન્ય—આરોગ્યવર્ધિની ૪૭૬, હરતાલ રસાયન ૫૦૮, મંજિષ્ઠાદિ તાલસિંદૂર ૫૧૧, હરતાલ ભરમ ૧૯૭, હરતાલ પુષ્પ ૫૪૨, પિત્તલભરમ ૨૧૧,

પિત્તપ્રધાન—લોહભરમ ૧૦૮, લોહપર્પટી ૨૮૪, ગંધકરસાયન ૪૨૯, પંચનિંબ ચૂર્ણ ૫૦૭.

કફપ્રધાન—શિલાસિંદૂર ૨૫૩, ત્રૈલોક્યચિંતામણિ ૩૧૪.

ઉપદંશજન્ય કુષ્ઠ—હરતાલ ભરમ ૧૯૭, મહાભરમ ૨૦૩, તાલસિંદૂર ૨૫૧, મહાસિંદૂર ૨૪૭, મહાપુષ્પ ૨૪૧, મહાદિવટી ૫૦૫, ઉપદંશમૂર્ચ ૪૯૯ રક્તશોધક અરિષ્ટ ૭૪૭.

આમના અનુબંધવાળો કુષ્ઠ—મહાયોગરાજ ગ્રૂગળ ૪૪૫.

ગલતકુષ્ઠ—ગલતકુષ્ઠ વગેરે-કુષ્ઠ-કુકાર રસ ૫૬૯.

શુદ્ધ કુષ્ઠ—અસ્વકંચુકી રસ ૩૦૫, આરોગ્યવર્ધિની ૪૭૬.

શ્વેત કુષ્ઠ—હરતાલ રસાયન ૫૦૮, આરોગ્યવર્ધિની ૪૭૬.

કિલામ કુષ્ઠ—લોદ્રાસવ ૭૧૨.

દૂધી વિપના ઉપદ્રવ રૂપે થયેલ—આરોગ્યવર્ધિની ૪૭૬,

ચોપડયા માટે—કુદ્દર લેપ ૮૨૭, વિપાદિ લેપ ૮૨૭, પ્રતિસારણીય ક્ષાર ૮૨૮.

શરીરશુદ્ધિ માટે—પ્રત્યક્ષ ૨૧૩, નારાયણ ચૂર્ણ ૬૪૧, ઇન્ડોમેટી રસ ૩૫૮, અશ્વત્થુકી રસ ૩૦૫.

ખરજલું—કુદ્દર ૨૧૭, વ્યુચીકર મલમ ૮૩૭, ગંધક રસાયન ૪૨૬, દશાંગ લેપ ૮૨૫.

(૩૭) કૃમિ

ઉદર કૃમિ અને પુરીપજન્ય કૃમિ—કૃમિકુદાર રસ ૩૬૦, કૃમિન ક્વાથ ૬૯૦.

આમાશયમાં રહેલા કંકજન્ય અને પુરીપજન્ય કૃમિ—કૃમિમુદગર રસ ૩૮૯, કૃમિન ચૂર્ણ ૬૬૨.

સૂક્ષ્મ પુરીપજન્ય કૃમિ પર—બંગલર ૧૧૬, સંજીવની વટી ૫૮૩, કૃમિન ગુદિકા ૫૯૧, પિત્તલબર ૨૧૧, કાંસ્યબર ૨૧૨, વર્તલોહબર ૨૧૨, ખદિરાશિષ્ટ ૭૧૯, મુસ્તાદિ ક્વાથ ૬૯૭.

કૃમિજન્ય જનર—લઘુમાલિની વસંત ૩૫૨, બંગલર ૧૧૬.

(૩૮) ક્ષય

બધી વખતે હિતકર—સુવર્ણબર ૮૮, અબ્રક અને સુવર્ણબર ૧૫૩, ૮૮, વજ્રબર ૧૬૮, માણિક્યબર ૧૬૯, ગોમેદમણિ ૧૭૦, પોખરાણપિષ્ટિ ૧૭૨, પ્રવાહપિષ્ટિ ૧૮૦, મોતીપિષ્ટિ ૧૭૫, શૃંગબર ૨૦૫, પૂર્ણ ચંદ્રોદય ૨૩૯, શુદ્ધ શિલાજિત ૬૬, વૈકાંતબર ૧૭૪, તાલસિંદૂર ૨૫૧, સુવર્ણભૂપતિ રસ ૨૬૫, સુવર્ણમાલિનીવસંત ૩૪૪, લક્ષ્મીવિસાસ સુવર્ણયુક્ત ૪૦૮, રસસિંદૂર અને સુવર્ણબર ૨૪૩, ૮૮.

નિર્જીવક, અનુલોમ ક્ષય અને પ્રતિલોમ ક્ષય—અબ્રક, શૃંગ અને પ્રવાહપિષ્ટિનું મિશ્રણ, કાસીસ અને લોહ ૧૬૪, ૧૦૮, પોખરાણપિષ્ટિ ૧૭૨.

અનુલોમ રસ ક્ષય—મોતીપિષ્ટિ ૧૭૫, પ્રવાહપિષ્ટિ ૧૮૦, અબ્રકબર ૧૫૩, સુવર્ણબર ૮૮, પંચામૃત પર્પટી ૨૮૬, સુવર્ણપર્પટી ૨૭૯.

શુક્રક્ષય અને રજઃક્ષય—બંગલર ૧૧૬, રૌપ્યબર ૯૫, બંગ અને સુવર્ણમાણિક્ય ભગ્ન ૧૧૬, ૧૪૧, વર્મતકુસુમાકર રસ ૪૬૪, પંચામૃત રસ ૫૭૦, સુવર્ણ પર્પટી ૨૭૯, બંગલર શૃંગબર, અને રસસિંદૂરનું મિશ્રણ. મધુમાલિની વર્ગત ૩૫૦.

મજ્જાક્ષય—મધુમાલિની વર્ગત ૩૫૦.

ઝોજક્ષય—મધુમાસિની વર્ષત ૩૫૦, જ્યંત્યાદિ ધૃત ૭૫૩, ખમીરે ગાવજવાં ઝંખરી ૭૭૮, અવનપ્રાણવલેહ ૭૬૩.

પરમિયાને લીધે થયેલો માંસક્ષય—રૌપ્યભરમ ૯૫.

ઉપદંશના અનુબંધથી થયેલો ક્ષય—અદ્યમૃતિ રસાયન ૨૬૭.

ઉદોગ્રહ અને ઉરઃક્ષત—ખીળો ગંધાતો કદ નીકળવો—રસસિંદૂર ૨૪૩, તાપ્પાદિ લોહ ૩૯૨, સુવર્ણ અને પ્રવાણનું મિશ્રણ, અગ્નિરસ ૪૧૪, લવંગાદિ તાપસિંદૂર ૪૧૫.

સુવાવડી સ્ત્રીનો ક્ષય—શ્વરકાષરિષ્ટ ૭૩૬, સૂતશેખર ૫૧૧.

લોહી પડતું બંધ કરવા માટે—મંગજરાહતભરમ ૨૧૦, શુભ્રાભરમ ૨૧૭, બોધપર્પટી ૨૮૪, કનકાસવ ૭૨૧, દ્રાક્ષાસવ ૭૨૭, મહાદ્રાક્ષાસવ ૭૪૮, એલાદિવટી ૫૬૬, લવંગાદિ ચૂર્ણ ૬૪૮, અવનપ્રાણવલેહ ૭૬૩, ચંદ્રકલા રસ ૪૦૧, બાલચંદ્ર રસ ૫૭૩.

જવર અને કદ્—ખાંસી—શુંગભરમ ૨૦૫, દ્રાક્ષારિષ્ટ ૭૨૭, પ્રવાણ, શુંગ અને ગળાસત્વ, હંમેશાં ઉદરમાં ગાંઠ અને અતિસાર હોય તો લોકનાથ રસ ૪૮૫.

તીવ્ર જવર—ત્રેલોક્યચિંતામણિ ૩૧૪, ગદ્યમુરારિ ૩૨૫, પંચામૃતરસ ૫૭૦.

જંતુઓની વૃદ્ધિ રોકવા માટે—શુંગભરમ ૨૦૫, સુવર્ણ, અબ્રક અને શુંગભરમ.

સૂકી ખાંસી—સુવર્ણભરમ ૮૮, પ્રવાણપિષ્ટિ ૧૮૦, સુવર્ણભૂપતિ ૨૬૫, બાલચંદ્ર ૫૭૩, સિતોપલાદિ ચૂર્ણ ૬૩૧, એલાદિવટી ૫૬૬.

તીવ્ર જવર સાથે અતિસાર—ગદ્યમુરારિ રસ ૩૨૫, બાલચંદ્ર ૫૭૩,

સ્વરભંગ—જસતભરમ (બિલ્લી સાથે-કર્પૂરાદ્ય ચૂર્ણ) ૧૩૦.

સ્વરભેદ, પાશ્વશૂલ, પીનસ, માથાનું દરદ વગેરે ઉપદ્રવો—પડંગપૂષ ૬૬૪, અવનપ્રાણવલેહ ૭૬૩, સિતોપલાદિ અવલેહ ૭૬૭.

અગ્નિમાંઘ—અવિકાસવ ૭૩૭.

વધારે પરસેવો ઝોછો કરવા માટે—કનકાસવ ૭૨૧, શિલાનિતમિશ્રણ જસતભરમ ૧૩૦, શુભ્રાભરમ ૨૧૭.

બિલ્લી—શુભ્રાભરમ ૨૧૭, બાલચંદ્ર રસ ૫૭૩.

ઉપદ્રવરૂપે વાયુનો પ્રકોપ, મૂર્છા કે ઉન્માદ—યોગેન્દ્ર રસ ૫૭૪, સૂતશેખર ૫૧૧.

દાહ—રૌપ્યભરમ ૯૫, જસતભરમ ૧૩૦, પલાભરમ ૧૭૧, મોતીપિષ્ટિ ૧૭૫, પ્રવાણપિષ્ટિ ૧૮૦, મહામૃગાંક રસ ૪૦૬.

સ્નાયુ અને માંસની નખળાઇ—નાગભરમ ૧૩૩.

પેશાબમાં પીળાશ—ચંદનાદિ અર્ક ૭૪૭, શિલાજિત ૬૬. ।

માલિસા માટે—ચંદનજાલાદ્યાદિ તૈલ ૮૦૦, ચંદનાદિ તૈલ ૮૦૧, નારાયણ તૈલ ૮૦૬, લાક્ષાદિ તૈલ ૮૦૭.

શક્તિ ટકાવવા માટે—અવનપ્રાચાવલેહ ૭૬૩, બાલચંદ્ર ૫૭૩, હેમગર્ભ પોટલી (ખીજ વિધિ) ૪૦૭.

વાતપ્રકોપ—શિલાજિત ૬૬.

(૩૬) ક્ષુદ્ર રોગ

વદ્મીક—નિખ તૈલ ૮૦૫, મનઃશિલાદિ તૈલ ૮૧૧.

દારુણુક, અરુંધિકા અને ઇંદ્રહુમ્—ભૂંગરાજ તૈલ ૮૧૦, દારુણુકનાશક મલમ ૮૩૬.

ગુદબ્રંશ—ચાંગેરી ધૂત ૭૯૭, કનકસુંદર+પંચામૃત પર્પટી ૩૬૫+૨૮૬, દટકડી ૨૧૭.

ગુદદ્વારની ખરજ, ગુદદ્વારનું વિદારણ—ગંધક ૬૩.

ગુદનલિકાનો સંક્રાંચ—ગંધક ૬૩.

માંસઅંથિઓ નીકળવી—તામ્રભરમ ૧૦૧.

અમંકીલ—સુવર્ણ ળંગ ૨૫૫.

દુષ્ટઅંથિ, બદ વગેરે—પ્રતિસારણીય દ્વાર ૮૨૮.

અંગાળીનો પાક (ખીલી) અંગુલીપાકહર લેપ ૮૨૮.

અંગાળી—અંજનનામિકાહર લેપ ૮૨૮.

તારુણ્યપિટ્ટિકા (માંપરનાં ખીલ)—તુત્યાદિ લેપ ૮૨૮, ચંદ્રપ્રભા ઉદ્ધર્તન ૮૪૭, રક્તશોષક ચરબત ૭૮૩, પ્રવાણપિટ્ટી ૧૮૦, ગંધક ૬૩.

વિપાદિકા—હાથપગની ચામડી ફાટવી—ગુલાખી મલમ ૮૩૫, શિરઃ-શલાંતક મલમ ૮૪૦.

નાનાં બાળકોની રસઅંથિઓ—જસતભરમ ૧૩૦.

અલ્પિતના, બાળકોની ગુલ પાકવી—કાસીસાદિ લેપ ૮૩૧, ચર્મ-રોગ નાશક તૈલ ૮૦૪, નિગાદિ મલમ ૮૪૨.

વૃષણુકચૂ—અંકુશાની ખુજલી—ચર્મરોગનાશક તૈલ ૮૦૪, કાસીસાદિ લેપ ૮૩૧, પામાહર મલમ ૮૩૬, મણામૃત મલમ ૮૩૫.

ઉદરના કૃમિથી થનાર નખના વિકાર—શૂંગભરમ ૨૦૫.

પગને તળિયે બળતરા અને સોજો—રાળનો મલમ ૮૩૪.

ઉપદંશજન્ય નખના રોગ—શૂંગભરમ ૨૦૫.

(૪૦) ગુહ્ય-ગોળો

બધી જાતના ગુહ્ય પર—કાંકાચનવટી ૬૦૩, લવણભાસ્કર ચૂર્ણ ૬૩૬, વજ્રક્ષાર ચૂર્ણ ૬૪૬, કુમાર્યોસવ ૭૧૪, ચવિકાસવ ૭૩૭.

વાતજ—કાસીસભરમ ૧૬૪, ચક્રવર્ણિણી ૪૫૩, જૃહ્દ યોગરાજગૂગળ ૪૪૫, ગુહ્યકાશાનલ રસ ૪૫૮, અગ્નિકુમાર ૩૮૧, કવ્યાદ ૩૮૩, હિંગાદિક ૬૩૭, પુનર્નવાસવ ૭૪૦.

પિત્તજ—નાગભરમ ૧૩૩, ગુમ્ફકુદાર ૪૫૬, પ્રવાલપંચામૃત ૪૫૯, કુમાર્યોસવ ૭૧૪, રોહિતારિષ્ટ ૭૩૯.

કફજ—તામ્રભરમ ૧૦૧, લોહભરમ ૧૦૮, કુમાર્યોસવ ૭૧૪, લઘુશંખદ્રાવ ૭૪૯, શંખદ્રાવ ૭૫૦, જંબીરીદ્રાવ ૭૫૨, પુનર્નવાસવ ૭૪૦.

રક્તગુહ્ય—નાગભરમ ૧૩૩, ગુમ્ફકુદાર ૪૫૬, કુમાર્યોસવ ૭૧૪, સ્તુહીક્ષાર ગુટિકા ૬૧૮, ગોક્ષુરાદિ ગૂગળ ૬૦૮.

સુવારોગથી ઉત્પન્ન થયેલો ગુહ્ય—પ્રતાપશંકેશ્વર રસ ૫૩૦.

કોષ્ઠના દોષોનું શોધન કરવા માટે—નારાયણૂત ૭૯૧, નારાયણચૂર્ણ ૬૪૧.

(૪૧) ગ્રહણી-સંગ્રહણી

બધા પ્રકાર પર હિનકર—શરકાદિ મોઢક ૭૬૨, જાતિકલાદિ ચૂર્ણ ૬૪૭, એશ્વાદિમંથ ૭૮૨.

વાતપ્રધાન નવી—(નિરામ હોય તો) અગસ્તિસૂતરાજ ૩૬૩, કનક-મુંદર રસ ૩૬૫, હેમગર્ભ પોટલી ૪૦૭, દશમૂલારિષ્ટ ૭૧૦, હિંબવટક ૬૩૭, હિંબાદિ ચૂર્ણ ૬૪૫, મહાવાતરાજ ૫૫૨, લોખાસવ ૭૧૩.

મરડો, પાંડરોગ, સોજા સાથે—દુગ્ધવટી ૩૬૯, મહાવાતરાજ રસ ૫૫૨.

શીતજનક સાથે સંગ્રહણી—પંચામૃત ૫૫૮, અબ્રકભરમ ૧૫૩.

અમ્લપિત્ત સાથે સંગ્રહણી—પંચામૃત ૫૫૮, અબ્રકભરમ ૧૫૩.

કફપ્રધાન નવી—(નિરામ હોય તો) અગસ્તિસૂતરાજ ૩૬૩, જાતિકલાદિવટી ૬૦૩.

શૂળ સાથે—શંખવટી ૩૭૦.

આમસંગ્રહણી (નવી)—ગ્રહણીકપાટ ૩૬૭, લાહીચૂર્ણ ૩૬૯, લઘુલાહી ૩૭૦, પ્રાણલ ૫૫૮, સૂતરાજ ૨૯૯, આનંદભૈરવ ૩૫૯, કવ્યાદ રસ ૩૮૩, રામબાણુ રસ ૩૭૫, કપિત્થાદિ યવાગૂ ૬૯૩, દશમૂલારિષ્ટ ૭૧૦, ચીંચા-ભક્ષાતકવટી ૬૧૧, લવણભાસ્કરચૂર્ણ ૬૩૬, તાલીસાદિચૂર્ણ ૬૪૫, જાતિકલાદિ-ચૂર્ણ ૬૪૭.

આમસંઘણી (જૂની)—ગ્રાણી પર્વટી ૨૮૯, રસસિંદૂર ૨૪૩, કુટે-
ન્શિટની સાથે લેકનાય રસ ૪૮૫, પિપ્પલાદિકવાય ૬૮૭.

લોહી અને આમ સાથે (જૂની)—મહાવાનરાજ રસ ૫૫૨, પંચા-
મૃતપર્વટી ૨૮૬.

પિત્તપ્રકોપના શમન માટે—વૈદ્ય ભરમ ૧૭૨, ઉથીરાસવ ૭૧૮, ગોત્ર
પર્વટી ૨૮૪.

પિત્તથી ઉત્પત્તિ વધારવા માટે—તામ્રભરમ ૧૦૧, પિત્તભરમ ૨૧૧,
હેમગર્ભ પોટલી ૪૦૭, રસપર્વટી ૨૭૭, તામ્રપર્વટી ૨૮૨.

આંતરડાના સોજા સાથે સંઘણી—આંત્રક્ષય—સુવર્ણભૂપતિ ૨૬૫,
સુવર્ણ પર્વટી ૨૭૯, હેમગર્ભ પોટલી ૪૦૭.

યકૃત અને પ્લીહાની વિકૃતિ સાથે (જૂની)—તામ્રપર્વટી ૨૮૨, (નવર
દોષ તો) વિજયપર્વટી ૨૮૩, પંચામૃતપર્વટી ૨૮૬.

પ્રસવ થયા પછી થયેલી સંઘણી—સર્વોગ સુંદર રસ ૫૩૯.

આંત્રિક સન્નિપાત પછી થયેલી સંઘણી—શકીનારાયણ રસ ૩૩૧,
લક્ષ્મીવિશાસ રસ (અમ્લકવાળો) ૩૩૫, સૂતશેખર ૫૧૧.

જૂના રોગમાં શક્તિ દેવાવા માટે—લોહભરમ ૧૦૮, અમ્લકભરમ
૧૫૩, નાગભરમ ૧૩૮.

ઉપદંશ-વિષજન્ય સંઘણી—આરોગ્યવાધની ૪૭૬.

(૪૨) જનર-તાવ

સામાન્ય નવો તાવ—નવરકેસરી ૩૦૧, મૃત્યુંજય ૩૨૩, કાસીસગોદંતી
ભરમ ૧૬૬, ગોદંતીભરમ ૧૬૭, મહાસુદર્શન ચૂર્ણ ૬૨૭, લઘુસુદર્શન ચૂર્ણ
૬૨૯, વિપતિંદુકાદિવટી ૬૦૪.

દુષ્કલવાયુથી થયેલો—દુર્લ્લભજેતારસ ૩૧૯, જયમંગલ રસ ૩૧૭,
ત્રિલોક્યચિંતામણિ ૩૧૪, ગદ્યમુરારિ ૩૨૫ અમરસુંદરી ૪૩૯, આરોગ્યવર્ધિની
૪૭૬. સંજીવનોવટી ૫૮૩, નવરારિવટી ૫૮૫, જ્યા-જ્યંતી વટી ૫૮૮, કિરા-
તાદિ ચર્ક ૭૫૩.

દોષના પાચન માટે—પ્રવાલપિષ્ટિ ૧૮૦, રત્નગિરિ રસ ૩૦૪, ગદ્યમુરારિ
રસ ૩૨૫, કંટકાર્ષાદિકવાય ૬૭૭, જનરહરચર્ક ૭૫૪, કિરાતાદિ ચર્ક ૭૫૩,
અમૃત ચૂર્ણ ૬૩૦.

વાતજનર—વિશ્વતાપહરણ ૨૯૪, સૂતરાજ ૨૯૯, ત્રિબુવનકીર્તિ ૩૧૦,
મૃત્યુંજય ૩૨૩, જ્યંતીવટી ૫૮૮, મહાનવરાંકુશ ૩૦૨.

આદ્યેષ વાત સાથે જનર—સ્મૃતિસાગર ૫૬૫.

પિત્તજનવર—ગોદંતી ભસ્મ ૧૬૭, પ્રવાહપિષ્ઠિ ૧૮૦, પિત્તજનવરાંતકવટી ૫૮૬, જ્યાવટી ૫૮૮, તાપ્પાદિ લોહ ૩૯૨, ષડંગપાનીય ૬૯૪, શુભ્રાભસ્મ ૨૧૭.

કફજનવર—અબ્જભસ્મ (ખાંસી સાથે તાવ) ૧૫૩, હરતાલ ભસ્મ ૧૯૭, મ'લભસ્મ ૨૦૩, શંખકભસ્મ ૨૧૬, મલ્લપર્પટી ૨૯૧, જ્યંતીવટી ૫૮૮, શીતભંજરસ ૨૯૫, અશ્વકંચુકી રસ ૩૦૫, આનંદભૈરવ રસ ૩૫૯, સુતરાજ રસ ૨૯૯, મૃત્યુંજયરસ ૩૨૩, નાગચુટિકા ૫૯૨, મહાજનવરાંકુશ ૩૦૨, ત્રિભુવનકીર્તિ સુવર્ણખંગ આકાશના મૂળની ડાબ ૩૧૦, ૨૫૫, સંજીવનીવટી ૫૮૩.

દ્વિદોષજ—જનવરકેસરી ૩૦૧, ત્રિભુવનકીર્તિ ૩૧૦, લક્ષ્મીવિલાસ ૩૩૫, અશ્વકંચુકી ૩૦૫, મહાજનવરાંકુશ ૨૦૨, વાતપિત્તજ-પંચમૂલાદિકવાથ ૧૭૬, મધુકાદિશીતકવાથ ૬૯૫, પટોન્નાદિકવાથ ૬૯૩, વાત-કફજ-આરગ્વધાદિકવાથ ૭૬, નાગરાદિકવાથ ૬૭૮, પિપ્પલ્યાદિકવાથ ૬૮૭, ત્રિભુવનકીર્તિ ૩૧૦, મૃત્યુંજય ૩૨૩, પિત્ત-કફજ-અમૃતાષ્ઠકવાથ ૬૭૭, કેટકાપાદિકવાથ ૬૭૭, ડૂઆદિકવાથ ૬૭૮, નાગરાદિકવાથ ૬૭૮.

વિષમજનવર (મેલેરિયા)—વિષમજનવરાંતક વટી ૫૮૬, કરંજદિવટી ૫૮૭, જ્યાજ્યંતીવટી ૫૮૮, શંખકભસ્મ ૨૧૬, કાસીસગોદંતી ભસ્મ ૧૬૬, ત્રિભુવનકીર્તિ ૩૧૦, મૃત્યુંજય ૩૨૩, વિશ્વતાપહરણ ૨૯૪, મહાજનવરાંકુશ ૩૦૨, લક્ષ્મીનારાયણ ૩૩૧, મેલેરિયાવટી ૩૪૨, જનવરમુરારિવટી ૬૨૫, અમરસુંદરીવટી ૪૩૯, ત્રિવૃતાદિકવાથ ૬૮૦ અમૃતચૂર્ણ ૬૩૦, અમૃતારિષ્ટ ૭૨૪, કિરાતાદિઅર્ક ૭૫૨, જનવરમુરારિઅર્ક ૭૫૬, લહસુનાદિ અંજન ૮૨૧.

વિષમજનવર ઠંડી સાથે—હરતાલ ભસ્મ ૧૯૭, મ'લભસ્મ ૨૦૩, શીતભંજ ૨૯૫, નારાયણજનવરાંકુશ ૨૦૨, મેલેરિયાવટી ૩૪૨, જનવરમુરારિવટી ૬૨૫, જનવરમુરારિઅર્ક ૭૫૬, વાતેભકેસરી ૫૫૬, મલ્લાદિવટી ૩૪૩, જૂતભૈરવરસ ૩૪૪, મહાજનવરાંકુશ ૩૦૨.

જૂનો વાત-પિત્તાત્મક—તાપ્પાદિ લોહ ૩૯૨, ચંદનાદિ લોહ ૩૪૪, અમૃતારિષ્ટ ૭૨૪, મંથમની વટી ૩૫૭.

જૂનો રસગત પિત્તજનવર—ગદ્યમુરારિ ૩૨૫, સુવર્ણમાલિની ૩૪૪, લઘુમાલિની ૩૫૨, અશ્વિનીકુમાર રસ ૪૬૮.

બહારના ઉપચાર—માહેશ્વર ધૂપ ૮૪૩, અપરાજિત ધૂપ ૮૪૩, લહસુનાદિ અંજન ૮૨૧.

કુષ્ઠજનવર-જૂનો—અષ્ટમૂર્તિ રસાયન ૨૬૭.

પરિવર્તિત જનવર—હરતાલ ભસ્મ ૧૯૭, હરતાલ ગોદંતી ભસ્મ ૨૧૫,

મલ્લસિંહર ૨૪૭, અષ્ટમૂર્તિ રસાયન ૨૬૭, લક્ષ્મીનારાયણ ૨૨૩, ચંદનાદિ લોહ ૩૪૪, હરતાલ પુષ્પ ૫૪૨, નવરમુરારિચક્ર ૭૫૬.

પૂયજન્યજન્યર—તાપ્પાદિ લોહ ૩૬૨, શિવાજિત ૬૬.

શીતળા, ઓરી અને બીજ સંક્રામક જન્યર—ત્રિભુવનકીર્તિ રસ ૩૧૦, પ્રવાસપિષ્ટિ ૧૮૦.

કંકજન્ય સન્નિપાત—દ્વાત્રિંશદાખ્ય કવાય ૬૯૬, મલ્લસિંહર ૨૪૭, ત્રિભુવનકીર્તિ ૩૧૦.

વાત-કંક-પ્રધાન સન્નિપાત—સૂતરાજ ૨૯૯, મહાવાતવિધ્વંસન ૪૩૬ ત્રિભુવનકીર્તિરસ ૩૧૦, અકોદિ કવાય ૬૭૯, દ્વાત્રિંશદાખ્ય ૬૯૬, પંચવકત્ર ૩૨૨, મૃત્યુજ્ય રસ ૩૨૩, કાલકૂટ ૩૨૭, મલ્લસિંહર-ખીજ વિધિ ૨૪૯, નાગરાદિ કવાય ૬૯૮.

હૃદયના રક્ષણ માટે—લક્ષ્મીવિવાસ રસ ૩૩૫, બ્રાહ્મીવટી ૩૪૧, પૂર્ણ ચંદ્રોદય રસ ૨૩૯, હેમગર્ભપોટલીરસ ૩૨૦.

આંત્રિક સન્નિપાત—મધુરા તાવ (૨૧ દિવસનો મુદતિયો તાવ) લક્ષ્મીનારાયણ રસ ૩૩૧, કસ્તૂરી ભૈરવ રસ ૩૦૦, સૂતશેખર રસ ૫૧૧, (પિત્તની અધિકતા પર) મેજ્જનીવટી ૫૮૩, (ફરી પ્રકૃપિત થયેલો) મહાસુદર્શન ૬૨૭.

મધુરા તાવનું વિષ બહાર કાઢી નાંખવા—મધુરાંતકવટી ૫૮૮, મધુરભરતંક કવાય ૬૭૯, પ્રવાસપિષ્ટિ ૧૮૦, શુબ્રાભરમ ૨૧૭.

સૂકી ખાંસી—પ્રવાસપિષ્ટિ ૧૮૦, કપૂરાદિ ૫૮૯, કાસમર્દનવટી ૬૦૨, એલાદિવટી ૫૬૬, સૂતશેખર ૫૧૧.

હુષ્ટ-રક્ત જન્ય વાતપ્રકોપ-તાપ્પાદિ લોહ ૩૬૨.

કંકપ્રકોપ હોય તો—હરતાલગોદંતી ભરમ ૨૧૫.

વાતપ્રધાન હોય તો—અષ્ટમૂર્તિ રસાયન ૨૬૭

હૃદયના રક્ષણ માટે—બ્રાહ્મીવટી ૩૪૧, અબ્રકભરમ ૧૫૩, પ્રવાસ અને રસસિંહર ૧૭૮, ૨૪૩, લક્ષ્મીવિવાસ ૩૩૫.

નિદ્રાનાશ—(ઊંઘનો અભાવ) સૂતશેખર ૫૧૧.

અતિસાર અને બહુમૂત્ર-રોષભરમ ૯૫.

મધુરા તાવમાં બકવાટ-ચંદ્રકા રસ ૪૦૧.

ચિત્તભ્રમ અને ભયંકર બકવાટ—મહાવાત વિધ્વંસન ૪૩૬, પ્રવાસપિષ્ટિ ૧૮૦, તગરાદિ કવાય ૬૯૮.

કોબી-શૂલ, સંધિવા અને ધીમો લવારો—મહાયોગરાજ ગૂગળ ૪૪૫, સૂતશેખર ૫૧૧.

શ્વેતનક સન્નિપાત-કુંકુમ સન્નિપાત-અબ્રકભરમ ૧૫૩, મલ્લભરમ ૨૦૩, હરતાલ ગોદંતીભરમ ૨૧૫, શૂંગભરમ અને રસસિંદૂર ૨૦૫-૨૪૭, કફ બહાર કાઢવા માટે-સમીરપત્રગ ૨૬૦, કફનું રૂપાંતર કરવા માટે-પંચસૂત રસ ૨૭૧, કફના શોષણ માટે-મલ્લસિંદૂર ૨૪૭, ત્રેલોક્યચિંતામણિ ૩૧૪, વાતેભકેસરીરસ ૫૫૬, મહાવાતવિધ્વંસન ૪૩૯, શીતભંજ ૨૯૫, સૂતરાજ ૨૯૯, મહાવાતરાજ ૫૫૨, મલ્લપુષ્પ ૩૪૧, કાકારિરસ ૫૫૫, અચિંત્ય શક્તિ રસ ૫૫૯, શુભ્રાભરમ ૨૧૭, ત્રિભુવનકીર્તિ રસ+અબ્રકભરમ+ શૂંગભરમ, પંચવક્ર રસ ૩૨૨, કુટબરિષ્ટ ૭૨૯.

કુંકુમ દાહના શમન માટે-લક્ષ્મીવિશ્વાસ રસ (અબ્રકયુક્ત) ૩૩૫, ચોપડવા માટે-પાર્શ્વચક્ષનાસક લેપ ૮૩૦.

દૃઢ્યને ઉત્તેજન આપવા-મંચેતની વટી ૩૩૪, રસસિંદૂર ૨૪૩, હેમગર્ભ પોટલી રસ ૩૨૦, લક્ષ્મીવિશ્વાસ ૪૦૮, ૩૩૫.

વિવિધ સન્નિપાત-ગોદંતી ૧૬૭, હરતાલ ગોદંતી ૨૧૫, અમરસુંદરી ૪૩૯, સંજીવની ૫૮૩, મહાજ્વરાંકુશ ૩૦૨, સૂતરાજ ૨૯૯.

સન્નિપાતમાં કફપ્રકોપ:-પૂર્ણ ચંદ્રોદય ૨૩૯, મલ્લસિંદૂર ૨૪૭.

સન્નિપાતમાં વાતજન્ય આક્ષેપ-પંચસૂત ૨૭૧.

વાતકફપ્રકોપ-સમીરપત્રગ ૨૬૦, પંચવક્ર ૩૨૨, અષ્ટાદશાંગ કવાય ૬૭૫, અક્રોધિ કવાય ૬૭૯, કાકારિ રસ ૫૫૫, વાતેભકેસરી રસ ૫૫૬.

વાતપિત્ત-પ્રકોપ-સુવર્ણ ભૂપતિ રસ ૨૬૫, સૂતશેખર ૫૧૧.

પિત્ત-પ્રકોપ-ચંદ્રકલા ૪૦૧, પ્રવાણપિષ્ટિ ૧૮૦.

શીતાંગ સન્નિપાત-મહામૃત્યુંજય ૩૨૫, હરતાલભરમ ૧૯૭, મલ્લભરમ ૨૦૩, શીતભંજ ૨૯૫, સૂતરાજરસ ૨૯૯, મલ્લસિંદૂર ૨૪૭, અચિંત્ય શક્તિ-રસ ૫૫૯, કાલકૂટરસ ૩૨૭.

ઠંડા પરસેવો થવો-લક્ષ્મીવિશ્વાસ ૩૩૫, હેમગર્ભ પોટલી ૩૨૦.

સંધિક સન્નિપાત-મહાવાતવિધ્વંસન ૪૩૯, કાલકૂટ ૩૨૭.

અધિક સન્નિપાત-(પ્લેગ) અથકંચુકીરસ ૩૦૫, મહામૃત્યુંજય ૩૨૫, કાલકૂટ ૩૨૭, મહાવાતવિધ્વંસન ૪૩૯.

બહારના ઉપચાર-પ્રતિસારણીયક્ષાર ૮૨૮.

બેશુદ્ધિ મટાડવા માટે-સંચેતની વટી ૩૩૪, હરતાલપુષ્પ ૫૪૨, સૂચિ-કાભરણ ૩૦૧, હેમગર્ભ પોટલી રસ ૩૨૦, શ્વાસક્રૂરાર રસ ૪૧૬.

નિદ્રાનાશ અને બકવાટ પર-કસ્તૂરી ભૈરવ ૩૦૦, કસ્તૂરીદિ વટી ૫૮૭, નિદ્રોદયગ્ન ૪૩૮, સર્પગંધાદિ ગુટિકા ૬૨૪.

દેહયના રક્ષણ માટે—ત્રૈલોક્યચિંતામણિ ૩૧૪, પૂર્ણચંદ્રોદય ૨૩૯, લક્ષ્મીવિલાસ ૩૩૫, અષ્ટાદશાંગ કવાય ૬૭૫, સંચેતની વટી ૩૩૪.

કાનનો સોજો અને ઘાંટો બેસી જાય તેની પર—કદ્દલાદિકવાય ૬૮૧, દાનિશદાખ્યકવાય ૬૯૬.

કંઈની વૃદ્ધિ, હેઠકી અને ઊલટી—અષ્ટાંગાવલેહ ૭૬૮, કદ્દલાદિક કવાય ૬૮૧, વિજયાપુષ્પાઘવલેહ ૭૭૫, હિસ્તાંતક રસ ૪૨૦, સૂતશૈખર ૫૧૧, અષ્ટાદશાંગ કવાય ૬૭૫.

બહારના ઉપચાર—દશાંગધૂપ ૮૪૩, (દંડા પરસેવા પર—વિપાદિહિદધૂસને ૮૪૬, બૂનિયાદિ હિદધૂસને ૮૪૬,) પ્રજાપહર લેપ ૮૩૧, અંજન રસ ૮૨૧, મૂર્છાંતક નસ્ય ૮૪૬.

જૂનો સન્નિધાત—ગદ્યસુરારિ ૨૨૫.

જૂનો તાવ—શિશાન્જીત ૬૬, સુવર્ણભસ્મ ૮૮, કાસીસ ગોદંતી ભસ્મ ૧૬૬, પન્નાભસ્મ ૧૭૧, વેકાંત ભસ્મ ૧૭૪, મસ્તકભસ્મ ૨૦૩, રસસિંદૂર ૨૪૩, અબ્રક ૧૫૩, અને શૂંગ ભસ્મ ૨૦૫, માણિક્ય રસ ૨૫૪, સુવર્ણ-માણિકી ૩૪૪, લઘુમાણિકી વસંત ૩૫૨, મધુમાણિકી વસંત ૩૫૦, કામદુધારસ ૪૨૫, વડંગપાનીય ૬૯૪, સંશમની વટી ૩૫૭, કેનકાસવ ૭૨૧, જીવંત્યાદિ ધૂત ૭૯૩, પર્પટાઘરિષ્ટ ૭૪૩, અમૃતારિષ્ટ ૭૨૪.

ફાયમાં તાવ—પંચામૃત રસ ૫૭૦, કામધેનુ રસ ૫૭૨, જ્યમંગલ રસ ૩૧૭, ચતુર્મુખ ૫૭૬, સિતોપલાદિ અવલેહ ૭૬૭.

જૂનો તાવ ઠંડી સાથે—મસ્તક ભસ્મ ૨૦૩, હરતાલભસ્મ ૧૬૭, તાલ-સિંદૂર ૨૫૧, વિશ્વતાંપહરણ ૨૯૪, શીતભંજી ૨૬૫, નારાયણ જ્વરાંકુશ ૩૦૨, ત્રૈલોક્યચિંતામણિ ૩૧૪, જ્યમંગલ ૩૧૭, મલેરિયા વટી ૩૪૨.

માણિક કરવા માટે—લાક્ષાદિ તૈલ ૮૦૭.

ધાતુગત જ્વર—સિતોપલાદિ ૬૩૧, બૃહદ્ સિતોપલાદિ ૬૩૫, અમૃતારિષ્ટ ૭૨૪, સંશમની ૩૫૭, ચંદનાદિ લોહ ૩૪૪, ગળેા સત્ત્વ ૫૦.

મજ્જાગત જ્વર—પ્રવાણપિષ્ટિ ૧૮૦.

(૪૩) જ્વરાતિસાર-તાવ અને ઝાડા

બધા પ્રકાર પર હિંતકર—પ્રાણદા પર્પટી ૨૮૯, સૂતરાજ ૨૯૯, કપૂર રસ ૩૬૧, નાગરાદિ કવાય ૬૭૮.

આંતરજાના સોજાથી થયેલ—રસપર્પટી ૨૭૭, જસતભસ્મ ૧૩૦.

વાત-પ્રધાન—કનકમુંદર ૩૬૫.

વાત-પિત્તામક—સૂતશૈખર ૫૧૧.

ઊલટી સાથે—પાકાદિ ચૂર્ણ ૬૩૯, કુટબદિવટી ૫૯૫.

સુવાવડી સ્ત્રીના જ્વરાતિસાર—શ્વેત્તીનારણ્ય ૨૨૨, ૩૩૧, જીરકાચરિષ્ટ ૭૩૬, સર્વાંગસુંદર ૨૨૨ ૫૩૯, સૂતશેખર ૫૧૧.

(૪૪) તૃપા-તરસ

પન્નાભસ્મ ૧૭૧, રસાદિ ચૂર્ણ ૪૨૪, કુમુદેશ્વર ૪૨૪, પર્પટાદિ કવાથ ૬૮૬, તૃપ્ત્યુદ્ધિ ગુટિકા ૬૨૦, ગળોસત્ત્વ ૫૦.

આમજન્ય તૃપા—કુમુદેશ્વર ૨૨૨ ૪૨૪.

મધુમેહજન્ય તૃપા—ભતિશ્લોકાદિ વટી ૪૭૨, કુમુદેશ્વર ૨૨૨ ૪૨૪.

(૪૫) ત્વચારોગ-આમડીના રોગ

ભંગભસ્મ ૧૧૬, વર્તલોહભસ્મ ૨૧૨, સુવર્ણમાક્ષિક ભસ્મ ૧૪૧, તામ્બાદિલોહ ૬૨, ગંધકરસાયન ૪૨૯, જીવન રસાયન અર્ક ૭૫૩, સ્વાદિષ્ટ વિરેચન ચૂર્ણ ૬૪૨, ધિક્કધૂત ૭૬૭, ચર્મરોગનાશક તૈલ ૮૦૪, આરોગ્યવર્ધિની ૪૭૬, સમીરપન્નગ ૬૦, અમૃતારિષ્ટ ૭૨૪, ખદિરારિષ્ટ ૭૧૯.

ઉપદંશજન્ય—બાધિહરણ ૨૨૨ ૨૭૦, અષ્ટમૂર્તિ રસાયન ૨૬૭.

અંડકોષની ખુજલી—ચર્મરોગનાશક તૈલ ૮૦૪, કાસીસાદિ લેપ ૮૩૧.

ગુદદ્વારની ખુજલી—ગંધક ૬૩.

પરમિયાથી થયેલ—સુવર્ણમંગ ૨૫૫.

(૪૬) દંતરોગ—દાંતના રોગ

અવાળાંની નખળાર્ધ—દંતપ્રભાકર મંજન ૬૫૧.

પારદના વિષથી થયેલ અવાળાંની નખળાર્ધ—શુભ્રાભસ્મ ૨૧૭.

દાંતમાં કીડા—ગૃહત્યાદિ કવાથ ૬૯૨, જીવનરસાયન અર્ક ૭૫૩, પૂરસવ ૭૪૫, કૃમિદૂષ્ક ૮૪૪, દંતદોષહર મંજન ૬૫૨, કુટકડી ૨૧૭.

દંતવેષ્ટ (પાયોરિયા)—ગંધક રસાયન ૪૨૯, આરોગ્યવર્ધિની ૪૭૬.

(૪૭) દુન્નુ-દરોગ

દરોગ કરે જોરબદલા—દુન્નુદન મલમ ૮૩૮, ગંધક રસાયન ૪૨૯, જીવન રસાયન અર્ક ૭૫૩, નારસિંહ ચૂર્ણ ૬૫૫, ખદિરારિષ્ટ ૭૧૯, સમીર-નગ ૨૬૦, ભંગરાજસવ ૭૪૨, આરોગ્યવર્ધિની ૪૭૬.

(૪૮) દાહ

ગળોસત્ત્વ ૫૦, ગંધક રસાયન ૪૨૯, રાજવર્ત ભસ્મ ૧૭૩, સિતોપલાદિ ચૂર્ણ ૬૩૧, ગૃહદ્ધિ મિતોપલાદિ ચૂર્ણ ૬૩૫, ચંદનાદિ ચૂર્ણ ૬૩૯, સૂતશેખર ૧૧, સુવર્ણમાક્ષિક ભસ્મ ૧૪૧.

નવરમાં દાહ—જસદભરમ ૧૩૦, પ્રવાહપિષ્ટિ ૧૮૦, સૂતશેખર ૫૧૧, અમૃતાષ્ટક ક્વાથ ૬૭૭, ગુડુઆદિ ક્વાથ ૬૭૮.

દારૂડિયાનો દાહ—સૂતશેખર ૫૧૧, રાગ્નવર્ત રસ ૪૨૫, મોતીપિષ્ટિ ૧૭૫, રાગ્નવર્ત પિષ્ટિ ૧૭૩, દૂર્વાષ ધૂત ૭૬૮.

આખા શરીરમાં દાહ—પુષ્કલી સાથે—ચંદ્રકલા રસ ૪૦૧, ઉશીરા-સવ ૭૧૮.

સેન્દ્રિય વિપજન્ય દાહ અને પેટનો વાયુ—કાસીસભરમ ૧૬૪.

ઉનાળામાં દાહ—મોતીપિષ્ટિ ૧૭૫, પ્રવાહપિષ્ટિ ૧૮૦, કામદુધારસ ૪૨૫, રસાદિચૂર્ણ ૪૨૪, પર્પટાદિ ક્વાથ ૬૮૬, ચંદનનું શરણત ૭૮૪, ગુલા-ખનું શરણત ૭૮૪, આંખળાનો મુરખ્ખો ૭૮૧, ચંદનાદિ અર્ક ૭૪૭, ગુલકંદ ૭૬૯.

(૪૯) ધાતુક્ષીણતા

શુક્રાશયની નબળાઈ—પ્રવાહપિષ્ટિ ૧૮૦ અને બંગભરમ ૧૧૬, સુવર્ણબંગ ૨૫૫, બંગભરમ ૧૧૬, ત્રિબંગભરમ ૧૨૭, નાગભરમ ૧૩૩, મૃગ-નાભ્યાદિવટી ૫૪૭, શુક્રમાતૃકા ૫૪૪, વીર્યશોષકવટી ૫૪૮, શ્વદ્દંડ ચૂર્ણ ૬૫૪, શતાવર્યાદિ ચૂર્ણ ૬૫૪, વીર્યશોષક ચૂર્ણ ૬૫૪, વિન્યાપુષ્પાશ્વલેહ ૭૭૫, કુકુટાંડત્વકભરમ ૨૧૭.

સપ્તધાતુની ક્ષીણતા અને શરીરની નબળાઈ—સુવર્ણમાલિની ૩૪૪, શિક્ષાનિત ૬૬, નાગભરમ ૧૩૩, લક્ષ્મીવિલાસ ૪૦૮, રસસિંદૂર ૨૪૩, અબ્રકભરમ ૧૫૩, નરસિંહ ચૂર્ણ ૬૫૫, કાસીસ અને લોહભરમ ૧૬૪, ૧૦૮, અવનપ્રાશાવલેહ ૭૬૩, બદામપાક ૭૭૩, આલીવટી ૩૪૧, મંશમની વટી ૩૫૭ મધુમાલિની ૩૫૦, લઘુમાલિની વર્મત ૩૫૨, સુવર્ણ માલિકભરમ ૧૪૧, કામ-ધેનુ રસ ૫૭૨, ભૃંગરાગસવ ૭૪૨, અશ્વગંધારિષ્ટ ૭૨૨, ત્રિક્ષારિષ્ટ ૭૨૩.

અંડકોષની નબળાઈથી નપુંસકતા—સુવર્ણભરમ ૮૮, નાગભરમ ૧૩૩ અને શિક્ષાનિત ૬૬, રૌપ્યભરમ ૯૫, બંગ ૧૧૬, અબ્રક ૧૫૩, લોહ ૧૦૮, વજ્રભરમ ૧૬૮, વૈકાંતભરમ ૧૭૪, લક્ષ્મીવિલાસ ૪૦૮, પૂર્ણ ચંદ્રોદય ૨૩૯, હરગૌરી ૨૪૭, પુષ્પધન્વા ૫૪૪, વસંતકુસુમાકર ૪૬૪, બૃહદ્બંગેશ્વર ૪૭૦, અશ્વગંધારિષ્ટ ૭૨૨, મહતૈલ ૭૬૯, અપૂર્વતિલા ૮૦૨, મધસર્પિ ૮૦૩, લિંગતૈલ ૮૦૪, કૌંમપાક ૭૬૧, સાલમપાક ૭૭૩, કર્ણિકારવટી ૬૦૧, કુકુટાંડત્વકભરમ ૨૧૭.

પરમિયાથી આવેલી નપુંસકતા—સુવર્ણબંગ ૨૫૫.

મધુમેહ વગેરેથી કૌથ અને નબળાઈ—નાગભરમ ૧૩૩, તાપ્યાદિ

લોહ ૩૯૨, શિલાજિત ૬૬, મહાવોતરાજ રસ ૫૫૨, પૂર્ણચંદ્રોદય ૨૩૯, પ્રમેહ-
ગજકેસરી ૫૬૦, માણિક્યપિષ્ટિ ૧૬૯.

રક્તસ્રાવથી અશક્તિ—લોહભસ્મ ૧૦૮.

ચક્રર આવવાં—મહાયોગરાજ ગૂગળ ૪૪૫.

મગજની નબળાઈ—પિત્તપ્રધાન—મોતીપિષ્ટિ ૧૭૫, કામદુધા ૪૨૫,
વસંતકુસુમાકર ૪૬૪, ખમીરેમંદલ ૭૭૯, ઈત્રીફલ સુલય્યન ૭૮૦, સુવર્ણમાણિક-
ભસ્મ ૧૪૧, પ્રવાસપિષ્ટિ ૧૮૦.

મગજની નબળાઈ—વાતપ્રધાન—રૌપ્યભસ્મ ૯૫, તાવ વગેરે રોગો પછી
સુવર્ણમાણિકની વસંત ૩૪૪, લોહીની કમીથી આવેલ હોય તો મંદૂરભસ્મ ૧૪૮,
અથવા લોહભસ્મ ૧૦૮.

શારીરિક કૃશતા, ધાતુક્ષય—અબ્રકભસ્મ ૧૫૩, ભૃંગરાગસવ ૭૪૨,
આરોગ્યવર્ધિની ૪૭૬, લક્ષ્મીવિદ્યાસ રસ (સુવર્ણયુક્તા) ૪૦૮, વસંતકુસુમાકર રસ
૪૬૪, સુવર્ણમાણિકની ૩૪૪, અવનપ્રાણાવલેહ ૭૬૩.

વાતવાહિનીઓની વિકૃતિ અને માનસિક નબળાઈ—અબ્રકભસ્મ
૧૫૩, બદામપાક ૭૭૩, દિવાલમુરુક ૭૭૬, ખમીરેગાવળમાં અંમરી ૭૭૯,
અવનપ્રાણાવલેહ ૭૬૩.

સ્તંભન માટે—કામિનીવિદાવણુ ૫૪૩, વીર્યસ્તંભનવટી ૫૫૧, શુક્ર-
સ્તંભન ગુટિકા ૬૦૨, કસ્તૂરીદિ સ્તંભન ૬૨૧, વિન્યાપુષ્પાલવલેહ ૭૭૫.

(૫૦) નાસારોગ—નાકના રોગ.

લોહી પડવું—સુવર્ણમાણિકભસ્મ ૧૪૧, ચંદ્રકલા રસ ૪૦૧, કામદુધા
રસ ૪૨૫, સૂતરોખર ૫૧૧, મોતીભસ્મ ૧૭૪, પ્રવાસપિષ્ટિ ૧૮૦, લઘુસૂતરોખર ૫૨૨.

નાસાત્રણુ—ગંધક રસાયન ૪૨૯.

ખીનસ—વ્યાધીતૈલ ૮૦૦, નાસાકૃમિહર ઘૃત ૭૯૯.

(૫૧) નિદ્રાનાશ—ઊંઘ ન આવવી

રાત્રવર્તંભસ્મ ૧૭૩, મોતીપિષ્ટિ ૧૭૫, નિદ્રોદયરસ ૪૩૮, સૂતરોખર
૫૧૧, કસ્તૂરીદિવટી ૫૮૭, દ્રાક્ષાસવ ૭૨૭, મહાદ્રાક્ષાસવ ૭૪૮, વિન્યા-
પુષ્પાલવેહ ૭૭૫.

માનસિક નબળાઈથી—વસંતકુસુમાકર ૪૬૪, દ્રાક્ષારિષ્ટ ૭૨૭.

લુક રોગથી થયેલ—સર્પગંધાદિ ગુટિકા ૬૨૪.

કિવનીનથી થયેલ નિદ્રાનાશ—સર્પગંધાદિવટી ૬૨૪.

(૫૨) નેત્રરોગ—આંખના રોગ

આંખના બધા રોગો પર—ઈત્રીફળ કરનીર્ઝી ૭૮૦, ત્રિકળાયૂર્ણ ૬૪૨,

ત્રિશ્લાઘૃત ૭૯૦, સુવર્ણમાશિક ભરમ ૧૪૧.

દૃષ્ટિની નબળાઈ—નેત્રસુદર્શન અર્ક ૮૨૧, શુદ્ધગંધક ૬૩, સુવર્ણ-
માશિકભરમ ૧૪૧, ગંધકરસાયન ૪૨૯, નેત્રપ્રભાકર અંજન ૮૧૯ અશ્વકંચુકી ૩૦૫.

નેત્રશૂલ—રૌપ્યભરમ ૯૫, સંયુક્તભરમ ૨૧૬, અશ્વકંચુકી ૩૦૫, નેત્ર-
શક્તાંતક મોદક ૭૬૨, લોહીના દગાલુથી ચયેલ—આરોગ્યવર્ધિની ૪૭૬.

પિત્તપ્રધાન રોગ ૫૨—સુવર્ણમાશિક ૧૪૧, જસનભરમ ૧૩૦, દાંત્ય-
ભરમ ૨૧૨, વર્તલોહભરમ ૨૧૨, કાસીમભરમ ૧૬૪, મોતીપિષ્ટિ ૧૭૫.

ઉપદંશજન્ય પૂર્વાભિષ્યંદ—આંખમાંથી ૫૨ આવલું—ગંધકરસા-
યન ૪૨૯, ઉપદંશસૂચ ૪૯૯, લગાડવા માટે રસાંજનાદિ લેપ ૮૩૦.

પૂયમેહજન્ય દૃષ્ટિનાશ—ગંધક રસાયન ૪૨૯.

નેત્રદાહ, આંખોની લાલાશ અને અભિષ્યંદ—કાસીસભરમ ૧૬૪,
શુભ્રાભરમ ૨૧૭, નેત્રખિંદુ ૮૨૦, દાન્યોદિરસક્રિયા ૮૨૧, પથ્થાદિ અંજન ૮૨૨,
રસાંજનાદિ લેપ ૮૩૦, બખૂલાદિ રવરસ ૮૧૯, સુવર્ણભરમ ૮૮, મોતીપિષ્ટિ
૧૭૫, શુભ્રાભરમ ૨૧૭, પ્રવાલપિષ્ટિ ૧૮૦, અને સુવર્ણમાશિક ભરમ ૧૪૧.

તિમિર, ધુન્ધ વગેરે—કૃષ્ણનેત્રાંજન ૮૧૯, ચંદનાદિવર્તિ ૮૨૩.

આંખની કીકી ખેંચાવી—રૌપ્યભરમ ૯૫.

આંખનો સોજો, લાલાશ અને માંસવૃદ્ધિ—રક્તનેત્રાંજન ૮૧૯,
માશિક+પ્રવાલનું મિથણ ૧૪૧, ૧૮૦.

જીર્ણપાથકી—લઘુમાસિની વખંત ૩૫૨, કૃષ્ણનેત્રાંજન ૮૧૯.

પારદ-ચિપજન્ય આંખોની બળતરા—ગંધક રસાયન ૪૨૯.

કુકૂણ—રક્તનેત્રાંજન ૮૧૯, પુષ્પહર અંજન ૮૨૩.

શુક્ર-કૂહં, બાળું, માંસવૃદ્ધિ, અભ્યુદ—શંખભરમ ૧૬૩, રસકેશ્વર-
શુટિકા ૮૨૦, ચંદ્રોદયાવર્તિ ૮૨૦, રક્તનેત્રાંજન ૮૧૯, ચંદ્રપ્રભાવર્તિ ૮૨૩,
કૃષ્ણનેત્રાંજન ૮૧૯, પુષ્પહર અંજન ૮૨૩.

નવો માતિયો—રસકેશ્વર શુટિકા ૮૨૦, ચંદ્રોદયાવર્તિ ૮૨૦, ચંદ્રપ્રભા-
વર્તિ ૮૨૩, ઈન્દ્રોદય કર્ણીકી ૭૮૦, ત્રિશ્લાઘૃત ૭૯૦, નેત્રસુદર્શન અર્ક ૮૨૧.

આંખોમાં શીતળા—મધુકાદિ લેપ ૮૨૬.

(૫૩) પરમિયો—(પૂયમેહમાં જુઓ)

(૫૪) પલિત વાળ ધોળા થવા

ચાંદીનો કલપ ૭૫૮, ચંદનાદિ તૈલ ૮૦૧, નારસિંહ ચૂર્ણ ૬૫૫, અશ્વ-
ગંધારિષ્ટ ૭૨૨, પૂર્ણ ચંદ્રોદય રસ ૨૩૯, વખંતકુસુમાકર ૪૬૪, ભૃંગરાગસવ ૭૪૨.

(૫૫) પામા-ખસ-ખુજલી

સધુમંજિષ્ઠાદિ ક્વાય ૬૭૬, ગંધક રસાયન ૪૨૯, બૃહદ્મંજિષ્ઠાદિ ક્વાય ૬૭૬, ખદિરારિષ્ટ ૭૧૯, અમૃતારિષ્ટ ૭૨૪.

ચોપડવા માટે—કંકુશાદિલેપ ૮૨૯, પામાહર મલમ ૮૩૬, દશાંગલેપ ૮૨૫.

(૫૬) પાંડરોગ

વાતજ-માનસિક ચિંતાથી થયેલો—રૌપ્યભરમ ૯૫, અમ્લક ૧૫૩, નાગભરમ ૧૩૩, અગ્રપર્પટી ૨૯૨, સુવર્ણભૂષણ ૨૬૫, કામધેનુ ૫૭૨.

પિત્તજ પાંડુ અને હલીમક—લોહભરમ ૧૦૮, તાક્ષર્ણભરમ ૧૭૧, જસતભરમ ૧૩૦, મંદૂરભરમ ૧૪૮, ત્રિફલારિષ્ટ ૭૨૩, એલાદિમંથ ૭૮૨, તાપ્પાદિલોહ ૩૯૨, બોક્ષપર્પટી (ખીજી વિધિ) ૨૮૫.

કંકુમધાન-ચક્રત અને પ્લીહાની વૃદ્ધિથી થયેલો—તામ્રભરમ ૧૦૧, પિત્તભરમ ૨૧૧, ત્રેલોક્યચિંતામણિ રસ ૩૧૪, નવાવસચૂર્ણ ૩૯૯, દશમૂલ ક્વાય ૬૭૪, લક્ષ્મીવિલાસ ૩૩૫.

ચક્રતની ક્ષીણતાથી થયેલો પાંડરોગ—લક્ષ્મીવિલાસ (સુવર્ણચક્રત) ૪૦૮, પૂર્ણ ચંદ્રોદય રસ ૨૩૯.

નખળાઇ કે શુક્રક્ષયથી થયેલો પાંડરોગ—જંગભરમ ૧૧૬, નાગભરમ ૧૩૩, અને લોહભરમ ૧૦૮, વજ્રભરમ ૧૬૮, વૈકાંતભરમ ૧૭૪, મહામૃગાંક ૪૦૬, લક્ષ્મીવિલાસ ૪૦૮, ત્રિફલારિષ્ટ ૭૨૩, દાક્ષાસવ ૭૨૭.

માટી ખાવાથી થયેલો પાંડુ—લોહભરમ ૧૦૮, તાપ્પાદિ લોહ ૩૯૨, મંદૂરભરમ અને સધુમાસિની વસંત ૧૪૮, ૩૫૨, મૃદુવિરેચન રસ ૫૩૯.

કૃમિજન્ય પાંડુ—તાપ્પાદિ લોહ ૩૯૨, મૃદુવિરેચન ૫૩૯.

હારિદ્રક—(સ્ત્રીઓનો પાંડરોગ) મંદૂરભરમ ૧૪૮, લોહભરમ ૧૦૮, તાપ્પાદિલોહ, ૩૯૨, અમ્લક ૧૫૩ અને લોહભરમ ૧૦૮, બોક્ષપર્પટી (ખીજી વિધિ) ૨૮૫, સધુમાસિની વસંત ૩૫૨, મેહાંતક રસાયન ૫૬૨.

રજઃસ્ત્રાવ, રક્તસ્ત્રાવ કે લોહી ઓછું હોવાથી થયેલો પાંડુ—કાસીસ ૬૬૪ અને લોહભરમ ૧૦૮, ગોમેદમણિ ૧૭૦, મેહાંતક રસાયન ૫૬૨, ત્રિફલારિષ્ટ ૭૨૩.

ગર્ભાશય દોષથી થયેલો પાંડુ—બોક્ષપર્પટી ૨૮૪, સુવર્ણમાસિની ૩૪૪, પ્રદરાંતક લોહ ૫૨૫, તાપ્પાદિલોહ ૩૯૨.

સેન્દ્રિયવિય અને વિષ્ણુધાજીર્ણથી થયેલો પાંડુ—આરોગ્યવર્ધિની ૪૭૬, ચવિકાસવ ૭૩૭, અમ્લપારિષ્ટ ૭૩૧.

તાવ પછી થયેલો પાંડું—લઘુ વર્ષન ૩૫૨, તાપ્યાદિ લોહ ૩૯૨, નવા-
પસ ચૂર્ણ ૩૯૯, સુવર્ણભાસ્વિની ૩૪૪, સુવર્ણભાસ્વિક ભરમ ૧૪૧.

સોજા સાથે પાંડું—તકમંદૂર ૪૮૯, પુનર્નવામંદૂર ૪૯૧, દુઃધવટી ૩૬૯,
મેહાંતક રસાયન ૫૬૨.

અતિસારથી થયેલો પાંડું—લોહપર્પટી ૨૮૪, સુવર્ણપર્પટી ૨૭૯.

(૫૭) પિત્તવૃદ્ધિ

ગજોસત્વ ૫૦, મોતીપિષ્ટિ ૧૭૫, પ્રવાણપિષ્ટિ ૧૮૦, લોહભરમ ૧૦૮,
સુવર્ણભાસ્વિકભરમ ૧૪૧, મંદૂરભરમ ૧૪૮, શુક્રકંદ ૭૬૯, સૂતશેખર ૫૧૧,
અયવન પ્રાણાવલેહ ૭૬૩, પર્પટાઘરિષ્ટ ૭૪૩.

(૫૮) પ્રતિશ્યાય-સંજોખમ

નવો—અશ્વિકુમાર રસ ૩૮૧, કલ્પલ્લી પ૩ (નાગરવેદના પાનમાં)
અશ્વિનીકુમાર રસ ૪૬૮, વ્યોવાદિ વટી ૫૯૨, નાગચુટિકા ૫૯૨, આર્નદબૈરવ
રસ ૩૫૯, પ્રતિશ્યાયહર કપાય ૬૯૫, મધુકાદિ હિમ ૬૯૫, લક્ષ્મીવિલાસ
(અમ્લકયુક્ત) ૩૩૫.

અજીર્ણથી થયેલો—ધનંજય વટી ૫૯૩, આરોગ્યવર્ધિની ૪૭૬.

નૂનો—લક્ષ્મીવિલાસ ૩૩૫, સમીરગજકેસરી ૪૪૩, વિપતિદુકાદિ
વટી ૬૦૪.

વારંવાર થઈ આવતો સંજોખમ—રસસિંદૂર અને અમ્લક ૨૪૩, ૧૫૩.

સૂંધવા માટે—નગજાનાશક નર ૮૪૫, કર્ણિગાધિ નસ્ય ૮૪૫.

(૫૯) પ્રભાપાત-લૂ લાગતી

મધુકાદિ હિમ ૬૯૬, પ્રવાણપિષ્ટિ ૧૮૦, મોતીપિષ્ટિ ૧૭૫, મધુકાદિશીત
કપાય ૬૯૫, ચંદનનું શરબત ૭૮૪.

(૬૦) પ્રમેહ

બધી જાતના પ્રમેહ—ત્રિક્ષા ૬૪૨, ન્યગ્રોષાદિ ચૂર્ણ ૬૫૪, ચંદ્રપ્રભા
૫૯૬, લોધાસવ ૭૧૩, વસંતકુસુમાદર ૪૬૪, જલતંબૂજેશ્વર ૪૭૦.

વાતપ્રધાન—રૌપ્યભરમ ૯૫, શિશાન્જીત ૬૬, તાપ્યાદિ લોહ ૩૯૨, જૂહદ
ચોગરાજ ગૂગળ ૪૪૫, અશ્વગંધારિષ્ટ ૭૨૨.

વૃદ્ધાવસ્થામાં હોય તો—બંગભરમ ૧૧૬, કાંચભરમ ૨૧૨, હેમનાથ
૪૬૨, પ્રમેહાંતક વટી નં. ૨ ૪૭૧.

શુક્રદાયજન્ય—બંગભરમ ૧૧૬, સુવર્ણબંગ ૨૫૫, જૂહદ બંગેશ્વર ૪૭૦,
સુવર્ણભૂપતિ ૨૬૫, લક્ષ્મીવિલાસ રસ ૪૦૮, શુક્રમાતૃકા વટી ૫૪૪, પુષ્પધન્વા
રસ ૫૪૪, પંચામૃત રસ ૫૭૦.

શુક્રમેહ—ચંદનાસવ ૭૩૪, પ્રમેહાંતકવટી નં. ૨ ૪૭૧, શિલાનિત ૬૬.
લાલામેહ—પ્રમેહગજકેસરી ૫૬૦.

ઈંદુમેહ—અવિકાસવ ૭૩૭, જાતિક્ષ્ણાદિવટી ૪૭૨, બંગભરમ ૧૧૬.
વાતપિત્તપ્રક્રોધ સાથે જૂનો પ્રમેહ—ચેંગેંદ્ર રસ ૫૭૪,
આમના પ્રક્રોધ સાથે—મહાયોગરાજ ગૂગળ ૪૪૫.

પિત્તપ્રધાન—ગંધક ૬૩, સુવર્ણભરમ ૮૮, રૌપ્યભરમ ૯૫, લોહભરમ
૧૦૮, જસતભરમ ૧૮૦, તાપ્પાદિલોહ ૩૯૨, સુવર્ણમાક્ષિક ૧૪૧, રાગવર્ત-
ભરમ ૧૭૩, પ્રમેહાંતક વટી ૪૭૧, મેહાંતક રસાયન ૫૬૨, પંચામૃત રસ ૫૭૦,
અશ્વિનીકુમારરમ ૪૬૮, કામધેનુ રસ ૫૭૨, ચંદ્રકલા રસ ૪૦૧, પ્રવાસપંચામૃત-
રસ ૪૫૯, ઉશીરાસવ ૭૧૮.

કફપ્રધાન—શિલાનિત ૬૬, લોહભરમ ૧૦૮, નવાપસ ચૂર્ણ ૩૯૯, આનંદ-
ભૈરવરસ ૩૫૯, ભોક્ષ્યદ્ધરસ ૩૭૯, ત્રૈલોક્યચિંતામણી ૩૧૪, પ્રમેહાંતક વટી
૪૭૧, આરોગ્યવર્ધિની ૪૭૬, પ્રાણદા પર્પટી ૨૮૯, ચંદ્રપ્રભાવટી ૫૯૬.

માંસ ખાનારાઓને—તામ્રભરમ ૧૦૧, પિત્તધભરમ ૨૧૧, વિજય-
પર્પટી ૨૮૩.

મધુમેહ—શિલાનિત ૬૬, નાગભરમ ૧૩૩, જસતભરમ ૧૩૦, સુવર્ણબંગ
૨૫૫, અબ્રકભરમ ૧૫૩, હેમનાથ રસ ૪૬૨, વસંત કુસુમાકર ૪૬૪, જાતિ-
ક્ષ્ણાદિવટી ૪૭૨, ત્ર્યંબોધાદિ ચૂર્ણ ૬૫૪, મહાવાતરાજ રસ ૫૫૨, પ્રમેહગજ-
કેસરી ૫૬૦, અવિકાસવ ૭૩૭.

પૂયમેહ (પરમિથો, —(નવો) સંગજરાહત ભરમ ૨૧૦, શુભ્રાભરમ
૨૧૭, મૂત્રકૃત્ત્રાંતક ૪૬૩, પ્રમેહાંતકવટી ૪૭૧, ઉષ્ણવાતપ્પન ચૂર્ણ ૬૫૨, અર-
વિંદામવ ૭૪૪.

પૂયમેહ (જૂનો)—રૌપ્યભરમ ૯૫ નાગભરમ ૧૩૩, સુવર્ણબંગ ૨૫૫,
ગંધક રસાયન ૪૨૯, હરિશંકરરસ ૪૭૦, ધાત્રીભદ્રાતક વટી ૬૧૩, દેવદાવા-
દરિદ્ર ૭૪૬, રક્તશોષકારિદ્ર ૭૪૭, સારિવામવ ૭૪૧, ચંદનાસવ ૭૩૪, અમૃતા-
રિદ્ર ૭૨૪, અરવિંદાસવ ૭૪૪, મૂત્રવિરેચન (પેશાગ લાવવાની દવા), મૂત્રશોષક
કવાય ૬૯૧, મૂત્રવિરેચન ચૂર્ણ ૬૫૩.

પૂયપ્રમેહથી થયેલ સંધિવા, સોજો, પૂયાક્ષિપ્યંદ વગેરે—સુવર્ણ-
બંગ ૨૫૫, ધાત્રીભદ્રાતકવટી ૬૧૩.

(૬૧) પ્રમેહ-પિટ્ટિકા

જાતિક્ષ્ણાદિ ૪૭૨, હેમનાથ ૪૬૨, વસંતકુસુમાકર ૪૬૪, પાદાનો મલમ

૮૩૮, દેશોર ચૂગળ ૬૦૯, મહાવાતરાજ રસ ૫૫૨, ગેહાંતક રસાયન ૫૬૨, સારિવાસવ ૭૪૧.

(૬૨) પ્રવાહિકા-મરડો

આમ સાથે—પ્રાણુદા પર્પટી ૨૮૯, જ્વલિદ્વાદિવટી ૪૭૨, કુટમ્બદિવટી ૫૬૫, કુટમ્બરિષ્ટ ૭૨૯.

લોહી અને આમ સાથે—જ્વલિદ્વાદિવટી ૪૭૨, કર્પૂરરસ, કુટમ્બદિવટી ૫૬૫, શંખોદર રસ ૩૭૨.

લોહી અને પરુ સાથે—જ્વલિદ્વાદિવટી ૪૭૨, પ્રવાહિકારિપુ ચૂર્ણ ૬૪૬.

જીર્ણવર, આમ અને રક્ત સાથે—પંચામૃત પર્પટી ૨૮૬.

નિરામ પ્રવાહિકા—અગસ્તિસૂતરાજ ૩૬૩, જ્વલિદ્વાદિવટી ૪૭૨, કુટમ્બલેહ ૭૬૯.

(૬૩) પ્લીહાવૃદ્ધિ—ખરોળ વધવી (ઉદરરોગ જીઓ.)

(૬૪) બદ્ધકોષ—(આનાહમાં જીઓ.)

(૬૫) બહુમૂત્ર—મૂત્રાતિસાર

ઘણીવાર થોડો થોડો પેશાબ થવો—જસતભરમ ૧૩૦, સુવર્ણમાક્ષિક-ભરમ ૧૪૧, અબ્રકભરમ ૧૫૩, હેમનાથ રસ ૪૬૨, પંચામૃત રસ ૫૭૦, બૃહત્ ખગેશ્વર રસ ૪૭૦, અશ્વિનીકુમાર રસ ૪૬૮, બૃહદ્ધાત્રી ધૂત ૭૬૫, માઝૂન દ્વાસકા ૭૭૭, શિક્ષાજિત ૬૬, ચંદ્રપ્રભાવટી ૫૬૬.

વૃદ્ધાવસ્થાની નખળાઈમાં—માણિકમ રસ ૨૫૪.

પેશાબ વધારે ઉત્પન્ન થતો હોય તો—અંગભરમ ૧૧૬, નાગભરમ ૧૩૩, સુવર્ણઅંગ ૨૫૫, જ્વલિદ્વાદિવટી (મધુમેહ) ૪૭૨.

(૬૬) બાહ્યરોગ-આળકોના રોગ

જનર-તાવ—ગોદંતી ભરમ ૧૬૭, જ્વરકેસરી ૩૦૧, રત્નગિરિ ૩૦૪, ચંદ્રશેખર ૫૩૮, પ્રવાહપિષ્ટિ ૧૮૦, બાહ્યમંજીવન ૫૩૬, બાહ્યરક્ષક સોગડી ૬૧૯, શૃંગાદિ ચૂર્ણ ૬૬૫.

જૂનો તાવ—સુવર્ણમાલિની ૩૪૪, લઘુમાલિની વસંત ૩૫૨, બાહ્યકર્ણુટિકા ૫૩૮, બાહ્યરક્ષક તૈલ ૮૧૧.

દાંત આવતી વખતના ઝાડા—કનકમુંદર ૩૬૫, દંતોદ્ધમેદગદાંતક ૫૩૮, પ્રવાહપિષ્ટિ ૧૮૦.

અતિસાર-ઝાડા અને મરડો—પંચસૂત ૨૦૧, સર્વાંગમુંદર ૫૩૯, બાહ્યકર્ણુટિકા ૫૨૮, બાહ્યમંજીવની ૫૩૬, માણિક્યરસાદિવટી ૫૪૧, બાહ્ય-

બંધુ અર્ક ૭૪૯, કેશરાદિચૂર્ણ ૬૬૬, બાલઅતિસારહર ચૂર્ણ ૬૬૭, બાલમિત્ર ચૂર્ણ (નં. ૨) ૬૬૭.

રક્તાતિસાર—બાલમિત્ર ચૂર્ણ (નં. ૨) ૬૬૭, બાલઅતિસારહર ચૂર્ણ ૬૬૭.

અલ્લુી—સર્વોગમુંદર રસ ૫૩૯, કનકમુંદર ૩૬૫, બાલમિત્ર ચૂર્ણ (નં. ૩) ૬૬૭, અલ્લુીકપાટ રસ (બીજી વિધિ) ૩૬૭.

કબજિયાત અને આક્રોશ—બાલરક્ષક સોગડી ૬૧૯.

કાસ અને ધાસ—માણિકપરસાદિ વટી ૫૪૧, કુમારકમ્પાણ ૫૩૩, બાલાર્ક ગુટિકા ૫૩૮, શ્રગ્ધાદિ ચૂર્ણ ૬૬૫, કુટબરિષ્ટ ૭૨૯, કુમારોસવ ૭૧૪.

કફપ્રકોપ—દ્રાક્ષારિષ્ટ ૭૨૭.

ઊંટાદિચુ—પ્રવાલપિષ્ટિ ૧૮૦. શુક્રાબરમ ૨૧૭, શૂંગબરમ ૨૦૫, હરતાલ ગોદંતીબરમ ૨૧૫, કામદુધા ૪૨૫, બાલધોરકાસખન ચૂર્ણ ૬૬૬, દ્રાક્ષારિષ્ટ ૭૨૭.

યકૃત અને બરોળની વૃદ્ધિ—અશ્વકંચુકી ૩૦૫, લઘુવસંત ૩૫૨, મંદૂર ૧૪૮, બાલમિત્ર (નં. ૩) ૬૬૮.

ઊલટી—બાલસંજીવન ૫૩૬, બાલાર્કગુટિકા ૫૩૮, ચંદ્રોખર ૫૩૮, બાલબંધુ અર્ક ૭૪૯.

ઉદરશૂલ—માણિકપરસાદિ વટી ૫૪૧, ચંદ્રોખર ૫૩૮.

ઉપદંશજન્ય—આમડીના રોગ—અષ્ટમૂર્તિ રસાયન ૨૬૭, બધિદરણ રસ ૨૭૦, મલસિંદૂર ૨૪૭.

રોમાંતિકા—ઓરી—ત્રિબુવનકાતિ રસ ૩૧૦.

વારંવાર બચ્ચાં—૧-૨ વર્ષમાં જ મરી જવાં—ગર્ભપાલ રસ ૫૨૯, બનકશા શરબત ૭૮૩.

શરીરની નબળાઈ—પ્રવાલપિષ્ટિ ૧૮૦, અને મંદૂર બરમ ૧૪૮, કુમારકમ્પાણ ૫૩૩, બાલરક્ષક ગુટિકા ૬૧૯, બાલાર્કગુટિકા ૫૩૮, બાલામૃત ૭૮૩, અરવિંદાસવ ૭૪૪.

પેટમાં કૃમિ—અગ્નિનુંડીવટી ૩૮૬, કૃમિ-કુદાર ૩૯૦, તાપ્યાદિ લોહ ૩૯૨.

અપચો, મંદાગ્નિ, અરુચિ—બાલગંજીવન ૫૩૬, બાલાર્કગુટિકા ૫૩૮, બાલબંધુ અર્ક ૭૪૯, બાલામૃત ૭૮૩.

તાલુકંટક—ગળું પકવું—સર્વોગમુંદર ૫૩૮, બાલમિત્ર (નં. ૫) ૬૬૯.

અસ્થિમાર્દવ—મુકતાન—પ્રવાલપિષ્ટિ ૧૮૦, ગજોસત્વ અને મંદૂર બરમ ૫૦, ૧૪૮, શૂંગબરમ અને પ્રવાલપિષ્ટિ ૨૦૫, ૧૮૦, મધુમાલિની

વસંત ૩૫૦, સર્વાંગમુદર રસ ૫૩૯, અરવિંદાસવ ૭૪૪.

ફીરાલસક, બાલશોપ, અને પારિગર્ભિક—શૃંગ ૨૦૫ અને પ્રવાલપિષ્ટિ ૧૮૦, લઘુવસંત ૩૫૨, કુમારકલ્યાણ ૫૩૩, પ્રવાલ ૧૭૮ અને મંદૂરભરમ ૧૪૮, પ્રવાલપિષ્ટિ ૧૮૦, લઘુમાલિની વસંત ૩૫૨, સર્વાંગમુદર રસ ૫૩૯, ગંધકરસાયન ૪૨૯, બાલરક્ષક તૈલ ૮૧૧.

વરાધ—મહાસિંહુર ૨૪૭, ચંદ્રશેખર રસ ૫૩૮, માણિક્યરસાદિ વટી ૫૪૧, ઝળ્યાનાશક ગુટિકા ૬૨૦, બાલજીવનવટી ૬૨૦, શૃંગાદિ ચૂર્ણ ૬૬૫, અમ્બકચુકીરસ ૩૦૫.

ધનુર્વાત—આંચકી—કાલકૂટ ૩૨૭, લક્ષ્મીનારાયણરસ ૩૩૧, ચંદ્રશેખર ૫૩૮, કૃમિકુહાર રસ ૩૯૦.

પાંકુરોગ—મંદૂર ભરમ ૧૪૮, લઘુવસંત ૩૫૨, તાપ્પાદિલોહ ૪૨૯, મૃદુવિરચન ૫૩૯.

શુદ્ધિમાંધ—અમ્બક ભરમ ૧૫૩, બ્રાહ્મીધૂત ૭૯૬, સારસ્વતારિષ્ટ ૭૨૫, પ્રવાલપિષ્ટિ ૧૮૦, કુમારકલ્યાણ ૫૩૩.

ઉપકંશને લીધે નબળાઈ—અમ્બક ભરમ ૧૫૩, અને ગંધક રસાયન ૪૨૯, અમ્બક ૧૫૩, અને પ્રવાલ પંચામૃત ૪૫૯.

બોલતાં અચકાવું—સારસ્વતારિષ્ટ ૭૨૫, બ્રાહ્મીધૂત ૭૯૬.

બાલગ્રહ—પંચસૂત ૨૭૧, કુમારકલ્યાણ ૫૩૩, સ્મૃતિસાગર ૫૬૫, અષ્ટમંગલધૂત ૭૯૫, બ્રાહ્મીધૂત ૭૯૬, કલ્યાણધૂત ૭૯૮.

ભૂનો હોય તો—તાપ્પાદિ લોહ ૩૯૨, સારસ્વતારિષ્ટ ૭૨૫.

રસજ્ઞાવમય ગ્રંથિઓ—જસતભરમ ૧૩૦.

પૂયવૃક્ષ—કાલકૂટ રસ ૩૨૭.

(૬૭) શુદ્ધિમાંધ

અમ્બક ભરમ ૧૫૩, ખંભરમ ૧૧૬, સુવર્ણભરમ ૮૮, સારિવાસવ ૭૪૧, સારસ્વતારિષ્ટ ૭૨૫, અવનપ્રાચાવલેહ ૭૬૩, પુષ્પધન્વા રસ ૫૪૪.

વધારે માનસિક શ્રમથી હિતપત્ર થયેલ—બ્રાહ્મીધૂત ૭૯૬, ચોતી-પિષ્ટિ ૧૭૫, પ્રવાલપિષ્ટિ ૧૮૦, અમ્બકભરમ ૧૫૩.

(૬૮) ભગંદર

બહુ યોગરાજ ગૂગળ ૪૪૫, નારસિંહ ચૂર્ણ ૬૫૫, સપ્તવિંશતિક ગૂગળ ૬૧૦, ચોગેંદ્ર રસ ૫૭૪, દશમૂલારિષ્ટ ૭૧૦, ત્રિકૂલારિષ્ટ ૭૨૩, અમ્બકભરમ ૧૫૩, જસત ભરમ ૧૩૦, લક્ષ્મીવિદ્યાસ રસ (અમ્બકવાળો) ૩૩૫.

બહાર લગાડવા માટે—નીચ તૈલ ૮૦૫, કરવીરતૈલ ૮૧૦, કોચતક્યાદિ તૈલ ૮૧૦, ભગંદરનાશક મલમ ૮૩૮.

(૬૯) ભસ્મક

ભસ્મનાશક ચૂર્ણ ૬૬૯, સુવર્ણમાક્ષિક ૧૪૧, વરાટિકા ભસ્મ ૧૯૧ અને શંખભસ્મ ૧૯૩ (ગળાસત્વ સાથે).

(૭૦) ભ્રમ-ચક્રર

પ્રમેહગન્ઠકેસરી ૫૬૦, લક્ષ્મીવિલાસ ૪૦૮, ૩૩૫, સુવર્ણમાક્ષિક ૧૪૧, અબ્રક ૧૫૩, અને લોહભસ્મ ૧૦૮, સૂતશેખર ૫૧૧, મોતીપિષ્ટિ ૧૭૫, અવનપ્રાશાવલેહ ૭૬૩, સારસ્વતારિષ્ટ ૭૨૫, વસંતકુસુમાકર ૪૬૪.

(૭૧) મહાત્પથ-ઠાઢથી થયેલ વિકૃતિ

સુવર્ણમાક્ષિક ૧૪૧, કર્ણ્ણી ૫૩, રાગવર્ત ભસ્મ ૧૭૩, રાગવર્ત રસ ૪૨૫, રસાદિચૂર્ણ ૪૨૪, મોતીપિષ્ટિ ૧૭૫, કુભાંડાવલેહ ૭૭૦.

(૭૨) મસ્તૂરિકા-રોમાંતિકા-શીતળા-ઓરી

પ્રવાલપિષ્ટિ ૧૮૦, ત્રિશુવનકીર્તિ ૩૧૦, લક્ષ્મીનારાયણ ગોરોચન, પ્રવાલપિષ્ટિ ૩૩૧, ૧૮૦, ખદિરાદિક ૬૮૧, દુરાશ્વભાદિકવાય ૬૯૩, પટોક્ષાદિકવાય ૬૯૩, દશાંગલેપ ૮૨૫, નિશાદિ લેપ ૮૩૩.

આંખ પર બાંધવા માટે—મધુકાદિ લેપ ૮૨૬.

(૭૩) મુખરોગ

કંઠરોમ—(જુદાં આખ્યાં છે)

મુખપાક—માં આવવું—ખદિરાદિવટી ૫૬૦, જાતિપત્રાદિ કવાય ૬૮૨.

માં ચીકણું રહેવું—લક્ષ્મીવિલાસ રસ ૪૦૮, ૩૩૫, સ્વાદિષ્ટ પાચનવટી ૬૨૩, આરોગ્યવર્ધિની ૪૭૬.

(૭૪) મૂત્રકૃચ્છ્ર-મૂત્રાઘાત

શિલાજિત ૬૬, મૂત્રકૃચ્છ્રાંતક ૪૬૩, સારિવાસવ ૭૪૧, ઉશીરાસવ ૭૧૮, ચંદનાદિ અર્ક ૭૪૭, જવખાર ૪૬, દેવદાર્વાંઘ્રિષ્ટ ૭૪૬, ચંદ્રપ્રભાવટી ૫૬૬, લોહભસ્મ ૧૦૮, પ્રમેહગન્ઠકેસરી ૫૬૦, પ્રવાલપિષ્ટિ ૧૮૦, ન્યઝોધાદિ ચૂર્ણ ૬૫૪.

મૂત્રનો અવરોધ—મંગધદ ૨૧૦, શીતલપર્પટી ૨૯૦, ત્રિકંટકાદિ કવાય ૬૮૨, વીરતર્પદિ ૬૯૭, ગોક્તુરાઘવલેહ ૭૬૭, મહાયોગરાજ ગૂગળ ૪૪૫, ગોક્તુરાદિ ગૂગળ ૬૦૮.

ઉપદંશજન્ય વાતગસ્તિ—વાતકુંડલી—અદ્યમૂર્તિ રસાયન ૨૬૭.

પરમિયાથી થયેલો મૂત્રવાહિનીનો સોજો—ચંદનાસવ ૭૩૪, પ્રમેહાંતકવટી ૪૭૧, સારિવાસવ ૭૪૧.

મૂત્રાશયમાં નખળાઈ—અગ્રકબરમ ૧૫૩, કાંચબરમ ૨૧૨, બૃહદ્બંગે-
શ્વર ૪૭૦, સારિવાસવ ૮૪૧.

પેશાબમાં બળતરા અને લોહી પડવું—કામદુધા ૪૨૫, મોતીપિષ્ટિ
૧૭૫, ચંદ્રકલા ૪૦૧, ચંદનાદિ અર્ક ૭૪૭, ઉશીરાસવ ૭૧૮, સુવર્ણ-
માક્ષિક ભરમ ૧૪૧.

(૭૫) મૂત્રવાહિનીમાં ત્રણ

ચંદ્રપ્રભાવટી પલ્ક, ઉપ્પવાતન ચૂર્ણ ૬૫૨, પ્રમેહાંતકવટી ૪૭૧,
મૂત્રકૃષ્ણાંતક રસ ૪૬૪.

(૭૬) મૂર્છા અને સંન્યાસ

વાતપ્રધાન—કતૂરીભેરવ રસ ૪૦૦.

પિત્તજન્ય—કામદુધારસ ૪૨૫, મોતીપિષ્ટી ૧૭૫.

લોહીતું દબાણુ વધવાથી—અશ્વકંચુકી ૩૦૫, આરોગ્યવર્ધિની ૪૭૬
ચંદ્રપ્રભા પલ્ક, તાપ્પાદિ લોહ ૩૯૨.

કફની અધિકતાથી મૂર્છા—પંચસત રસ ૨૭૧.

સંઘાડવા માટે—શ્વાસકુટાર રસ ૪૧૬.

હિસ્તીરિયા અને ઉન્માદજન્ય મૂર્છા—અશ્વગંધારિષ્ટ ૭૨૨.

જૂની રક્તજ મૂર્છા—તાપ્પાદિ લોહ ૩૯૨, ચંદ્રકલા ૪૦૧.

ઉપદંશનો અતુભંધ હોય તો—અષ્ટમૂર્તિ રસાયન ૩૬૭.

મધુમેહની ઉલ્લસી અવસ્થામાં—નાગભરમ ૧૩૩, વર્મતકુસુમાકર ૪૬
પ્રમેહગળકેસરી ૫૬૦.

સંઘાડવા માટે—મૂર્છાંતક નસ ૮૪૬, શ્વાસકુટારરસ ૪૧૬.

સપંચિપથી મૂર્છા—અંજનરસ (બીજી વિધિ) ૮૨૧.

(૭૭) મેદવૃદ્ધિ

શિલાસિંહર ૨૫૩, આરોગ્યવર્ધિની ૪૭૬, શિલાસિંહરવટી ૪૯૫, શિલાનિત
૬૬, ચંદ્રપ્રભાવટી પલ્ક, મેદોહર અર્ક ૭૫૩, મહાયોગરાજ ગૂગળ ૪૪૫,
લક્ષ્મીવિલાસ રસ (અગ્રકપ્રધાન) ૩૩૫, લઘુસુદર્શન ૬૨૯.

જૂનો રોગ, હૃદય અને નાડીઓમાં મેદનો સંચય—લક્ષ્મીવિલાસ ૩૩૫,
ચુસણાદિ લોહ ૪૭૫.

(૭૮) યદૃતવૃદ્ધિ (ઉદરરોગમાં જુઓ.)

(૭૯) રક્તપિત્ત

શુદ્ધ સોનાગેરુ ૬૬, ચંદ્રકલારસ ૪૦૧, સારિવાદિવટી ૫૨૪, લોહભરમ
૧૦૮, સુવર્ણમાક્ષિકભરમ ૧૪૧, વૈદ્યભરમ ૧૭૨, પિત્તલભરમ ૨૧૧, વાસાવલોહ

૭૬૮, પ્રવાસ અને માસિકભરમ ૧૭૮, ૧૪૨, ધર્મદાદિ કવાય ૬૮૬, દ્વીબેરાદિ કવાય ૬૯૭, વસંતકુસુમાકર રસ ૪૬૪.

લોહી બંધ કરવા માટે—ચરાટિકા ૧૯૧, પ્રવાસપિષ્ટિ અને સુવર્ણગૈરિક ૧૮૦, ૬૬, કામદુધા ૪૨૫, મોતીપિષ્ટિ ૧૭૫, શુક્તિભરમ ૧૮૯, બોક્ષબદ્ધ-૩૭૯, બોક્ષપર્પટી ૨૮૪, તૃણકાંતમણિપિષ્ટિ ૧૯૬, ઉશીરાસવ ૭૧૮, અશોકા-રિષ્ટ ૭૩૩, દૂર્વાદિધૂત ૭૯૮, કુખ્માંડાવલેહ ૭૭૦, અરવિંદાસવ ૭૪૪.

લોહીના દબાણથી થયેલ—પુનર્વાસવ ૭૪૦, ઇચ્છાભેદી ૩૫૮.

જૂના રોગમાં—અબ્રકભરમ ૧૫૩, પ્રવાસપિષ્ટિ ૧૮૦, સંગજરાહતભરમ ૨૧૦, દ્રાક્ષાસવ ૭૨૭, વસંતકુસુમાકર ૪૬૪, ઉશીરાસવ ૭૧૮, કનકાસવ ૭૨૧. શક્તિ ટકાવવા માટે—કામધેનુ રસ ૫૭૨.

(૮૦) રક્તવિકાર-લોહીની વિકૃતિ

મંજિષ્ઠાદિ ચૂર્ણ ૬૫૧, પિત્તલભરમ ૨૧૧, કાંસ્યભરમ ૨૧૨, લોકનાય રસ ૪૮૫, લઘુમંજિષ્ઠાદિ કવાય ૬૭૬, બહુમંજિષ્ઠાદિ કવાય ૬૭૬.

દાહ સાથે—ગંધક ૬૩, ગંધકધૂત ૭૯૭, ગંધકરસાયન ૪૨૯, સુવર્ણ-માસિકભરમ ૧૪૧.

પરમિયાથી થયેલ—સારિવાસવ ૭૪૧, અરવિંદામવ ૭૪૪, સુવર્ણ-બંગ ૨૫૫, માજુન ઉશ્યા ૭૭૮.

ઉપદંશથી થયેલ—બંગભરમ ૧૧૬, મદ્યભરમ ૨૦૩, મદ્યસિંદૂર ૨૪૭, વ્યાધિહરણ રસ ૨૭૦, મંજિષ્ઠાદિ તાલસિંદૂર ૫૧૧, ઉપદંશમૂર્ષ ૪૯૯, ચોપચિંયાદિ ચૂર્ણ ૬૫૩, રક્તશોધક કવાય ૬૮૮, રક્તશોધકારિષ્ટ ૭૪૭, તુલ્યભરમ ૨૧૩.

કોષ્ઠ-શુદ્ધિ માટે—નારાયણ ચૂર્ણ ૬૪૧, મુંજિસ અને જુલાબ ૬૯૧.

(૮૧) રક્તસ્ત્રાવ

પિત્તપ્રકોપજન્ય—મોતીપિષ્ટિ ૧૭૫, પ્રવાસ ૧૭૮, ઉશીરામવ ૭૧૮.

અપ્પુ વાગ્યાથી—મંગજરાહત ૨૧૦, ધાવતૈલ ૮૦૮, લાક્ષાઅર્ક ૭૫૫.

વ્રણશોથમાંથી સ્ત્રાવ—(વ્રણશોથમાં જુઓ.)

(૮૨) લોહીનું દબાણ

સર્પગંધાદિ ગુટિકા ૬૨૪, અશકંસુદ્રી રસ ૩૦૫, ઇચ્છાભેદી રસ ૩૫૮, ચંદ્રપ્રભાવટી ૫૬૬, આરોગ્યવાધની ૪૦૬, સારિવાસવ ૭૪૧, શુદ્ધ ચિત્રાન્નિત ૬૬, ચંદ્રકલા રસ ૪૦૧, તાપ્યાદિ લોહ ૩૯૨, ન્ઠરમોહરાપિષ્ટિ ૧૯૬.

માસિક રત્નેદર્શનને બદલે લોહીનું દબાણ વધવું—આરોગ્યવાધની + ચંદ્રપ્રભા ૪૦૬, ૫૯૬.

દારથી લોહીનું દબાણ વધવું—ચંદ્રબા ૫૯૬, શિલાગિત ૬૬.

(૮૩) વમન-ઊલટી

પિત્તપ્રકોપજન્ય—વાંતિહૃદય ૪૨૨, કુમુદેશ્વર ૪૨૪, ઊર્દિરિપુવટી ૫૯૧, શુકિતભરમ ૧૮૯, સુવર્ણમાશિક્ષક ભરમ ૧૪૧, સૂતશેખર ૫૧૧, ચોખરાજભરમ ૧૭૨, ચંદ્રકલારસ ૪૦૧, એલાદિચૂર્ણ ૬૪૦, એલાદિવટી ૫૯૬, તૃપ્ત્યાદિન ગુટિકા ૬૨૦, યવાનીખાંડચૂર્ણ ૬૪૦.

ગર્ભપાત પછી ઊલટી—સૂતશેખર ૫૧૧.

અણુજન્ય—કુદીનાનાં દૂધ ૫૪, મંજુવતીવટી ૫૮૩, કપૂરસાવ ૭૪૫, જીવન-રસાયન અર્ધ ૭૫૩, દ્રાક્ષાસવ ૭૨૭, અગ્નિકુમાર ૩૮૧, આરોગ્યવર્ધિની ૪૭૬, જહરમોહરાપિષ્ઠિ ૧૯૬.

કર્કશ્કેટજન્ય ઊલટી—બંગભરમ ૧૧૬.

આક્ષેપક વાત પછી ઊલટી—સુવર્ણભરમ ૮૮, માશિક્ષકભરમ ૧૪૧.

પાણી જેવી ઊલટી—એલાદિ ચૂર્ણ ૬૪૦.

(૮૪) વમન-ઊલટી કરાવવી

નીલકંઠ રસ ૩૫૮, પુત્યભરમ ૨૧૩.

(૮૫) વાતરક્ત

બધા પ્રકાર પર—લઘુ મંજિષ્ઠાદિ ક્વાથ ૬૭૬, બૃહદ્મંજિષ્ઠાદિ ૬૭૬.

જૂનો રોગ—તાંબાદિલોહ ૪૫૩, દશમૂળ ક્વાથ ૬૭૪.

વાત અને કફપ્રધાન—હરતાલભરમ ૧૯૭, તાલસિંદૂર ૨૫૧, હરતાલ રસાયન ૫૦૮.

પિત્તપ્રધાન—ગંધક રસાયન ૪૨૯, પંચનિમ્બચૂર્ણ ૫૦૭.

જૂના મૂત્રરોગ સાથે—તાંબાદિલોહ ૩૯૨, સારિવામવ ૭૪૧.

આમ અને કફપ્રધાન—કૌશોર મૂળ ૬૦૯, મહાયોગરાજમૂળ ૪૪૫, અવિકાસવ ૭૩૭.

આમપ્રધાન જૂનો—બૃહદ્ યોગરાજ મૂળ ૪૪૫, યોગરાજમૂળ ૬૦૭.

(૮૬) વાતરોગ

અર્ધાંગવાત—મહાવાતવિધ્વંસન ૪૩૯, એકાંગવીર ૪૫૦, અર્ધાંગવાતારિ ૫૫૭, જૂનો થાય ત્યારે તાંબાદિ લોહ ૩૯૨.

વાતકફાત્મક હોય તો—વાતગજકેશ ૪૪૩, મહારાસ્નાદિ ક્વાથ ૬૮૩.

જૂનો પક્ષાઘાત—પંચસૂત રસ ૨૭૧, અબ્જભગ્ન ૧૫૩, અગ્નિતુટી ૩૮૬, લક્ષ્મીવિદ્યામ ૩૩૫, અતિસાગર ૫૬૫, તાંબાદિલોહ ૩૯૨, મહાયોગ-રાજ મૂળ ૪૪૫, મહારાસ્નાદિ ક્વાથ ૬૮૩, મલસિંદૂર ૨૪૭.

ઉપદંશજન્ય પદ્માઘાત—મદ્ધસિદ્ધર ૨૪૭, સમીરપત્રગ ૨૬૦, અષ્ટમૂર્તિ
રસાપન ૨૬૭, મદ્ધસિદ્ધરવટી ૪૫૨, જૃહદ મંજિષ્ઠાદિ ક્વાથ ૬૭૬, ઉપદંશ-
મૂર્ષ ૪૬૬.

શિરાવિકૃતિજન્ય કંપવા—ત્રિગંભરમ ૧૨૭, સુવર્ણભૂપતિ ૨૬૫,
તામ્બાદિલોહ ૩૯૨, એકાંગવીર ૪૫૦, અર્ધાગવાતારિરસ ૫૫૭.

વાતવાહિનીના દોષ અને આમપ્રકોપ—વાતહર ગુટિકા ૬૧૧, સૂત-
રાજ રસ ૨૬૯, મંજભરમ ૨૦૩, મહારાસનાદિ ક્વાથ ૬૮૩, અન્નમોદાદિ ચૂર્ણ
૬૬૧, કુમાર્યોસવ ૭૧૪.

શુક્રક્ષયથી વાતપ્રકોપ—રૌપ્યભરમ ૬૫, બંગભરમ ૧૧૬.

અર્ધિત—અવત્રાકુક, હનુમદ, મન્યામદ, નિર્દાસ્તમ્બ, શિરામદ, વિશ્વામી,
ખંજ, કલાયખંજ, કટિવાન વગેરે—સમીરપત્રગ રસ ૨૬૦, સુવર્ણભૂપતિ ૨૬૫,
શુક્રચાદિપાપસ ૭૮૨, વાતગર્ભકુશ ૪૪૩, મહાયોગરાજ ગૂળ ૪૪૫, એરંડપાક
૭૭૨, ધાત્રીભક્ષાતકવટી ૬૧૩, રૌપ્યભરમ ૬૫, શિલાજિત ૬૬, મહાવાત-
વિધ્વંસન ૪૩૯.

કંપવાત-કંપવા—સુવર્ણભૂપતિ ૨૬૫.

વિશ્વામી—લક્ષ્મીવિલાસ રસ ૩૩૫, પ્રતાપકંઠચરસ ૫૩૦.

સર્વોગ વાત અને બીજા જૂના વાતરોગ—રૌપ્યભરમ ૬૫, વજ્ર-
ભરમ ૧૬૮, લક્ષ્મીવિલાસરસ ૩૩૫, ૪૦૮, સમીરપત્રગ ૨૬૦, સમીરગજ-
કેસરી ૪૪૩, મદ્ધસિદ્ધર ૨૪૭, અશ્વગંધારિષ્ટ ૭૨૨, વિપતિંદુકાદિવટી ૬૦૪,
દશમૂલારિષ્ટ ૭૧૦.

આમાધિક્યવાળો જૂનો વાત—મહાયોગરાજ ગૂળ ૪૪૫, યોગરાજ
ગૂળ ૬૦૭, અન્નમોદાદિ ચૂર્ણ ૬૬૧.

પિત્તપ્રકોપ સાથે વાત—યોગેન્દ્રરસ ૫૭૪, સૂતરોખર રસ ૫૧૧, ધાત્રી-
ભક્ષાતકવટી ૬૧૩.

જંતુપ્રકોપજન્ય આક્ષેપ-તાણુ—અંકકલા ૪૦૧, સંચેતનીવટી ૩૩૪.

મલાવરોધજન્ય આક્ષેપ—સમીરપત્રગ ૨૬૦.

તીવ્ર દરદ સાથે આક્ષેપ-તાણુ—રમૂતિસાગર ૫૬૫.

આક્ષેપક (આંકડી), અપતાનક, ધનુસ્તંભ વગેરે—બંમભરમ ૧૧૬,
અશ્વકંચુકીરસ ૩૦૫, સમીરપત્રગ ૨૬૦, લક્ષ્મીનારાયણ ૩૩૧, સંચેતની ગુટિકા
૩૩૪, મહાવાતવિધ્વંસન ૪૩૯, સુવર્ણભૂપતિ ૨૬૫.

અપતંત્રક (હિસ્ટીરિયા)—મદ્ધસિદ્ધર ૨૪૭, કસ્તૂરીભરવ ૩૦૦,
પૂર્ણચંદ્રોદય ૨૩૯, મદ્ધસિદ્ધરવટી ૪૫૨, સારસ્વનારિષ્ટ ૭૨૫, હિસ્ટીરિયા.

નાશકવટી ૬૧૧, હિસ્તીરિયાનાશક ચૂર્ણ ૪૩૮, સંચેતની શુટિકા ૩૩૪, વાત-
ક્રુણાંતકરસ ૪૩૮, સર્પમંધાદિવટી ૬૨૪.

ભૂનો આદેષક—અષ્ટમૂર્તિ રસાયન ૨૬૭, મલ્લસિંદૂર ૨૪૭, સમીર-
પન્નગ ૨૬૦.

વારંવાર ઉત્પન્ન થનાર વાત—નાગભરમ ૧૩૩.

ગર્ભપાતં અને કષ્ટાર્તવથી વાયુનો પ્રકોપ—સૂતશેખર ૫૧૧.

કલાયખંજ—લક્ષ્મીવિદ્યાસ (સુવર્ણયુક્ત) ૪૦૮, અષ્ટમૂર્તિ રસાયન
૨૬૭, ઉપદંશમૂર્ધ ૪૬૬, રૌપ્યભરમ ૬૫.

ખલ્લી—પ્રતાપક્લેશ્વરરસ ૫૦૦, લક્ષ્મીવિદ્યાસ (સુવર્ણયુક્ત) ૪૦૮.

સૂતિકા—સુવાવડીનો વાયુનો પ્રકોપ—કેમગળપોટલીરસ ૩૨૦.

પરુ અને ત્રણથી ધનુર્વા—એકાંગવીર ૪૫૦, તાપ્પાદિદોહ ૩૬૨.

ઉપદંશજન્ય સંધિવા—મલ્લભરમ ૨૦૩, મલ્લસિંદૂર ૨૪૭, અષ્ટમૂર્તિ
રસાયન ૨૬૭, તાક્ષસિંદૂર ૨૫૧, ચીચાભસ્વાતકવટી ૬૧૧, ધાત્રીભસ્વાતકવટી
૬૧૩, રક્તશોધકારિષ્ટ ૭૪૭, ઉપદંશમૂર્ધ ૪૬૬, ગંધકરસાયન ૪૨૬, સારિવા-
સવ ૭૪૧.

વાતજન્ય અને વાતક્રંજન્ય શુદ્ધરસી—અન્નમોદાદિ ચૂર્ણ ૬૬૧, દશ-
મૂલ ક્વાય ૬૭૪, નારાયણુત ૭૬૧, શુંકચાદિ પાપસ ૭૮૨, જૂહદ યોગરાજ ગૂગળ
૪૪૫, મહાવાતવિધ્વંસન ૪૩૬.

આસિસ માટે—મલ્લ તૈલ ૭૬૬, વાતહર તૈલ ૮૦૨, ચક્રમર્દ તૈલ ૮૦૫,
નારાયણુ તૈલ ૮૦૬ (આમ સાથે—મહાવિપગર્ભ તૈલ ૮૧૩, લઘુવિપગર્ભ તૈલ
૮૧૪, પરસેવો લાવી દરદ મટાડવા માટે—શિરચક્ષાંતક મલ્લ ૮૪૦.

શક્તિ ટકાવવા માટે—ત્રૈલોક્યચિંતામણિ રસ ૩૧૪, લક્ષ્મીવિદ્યાસ
૪૦૮, ૩૩૫, પૂર્ણચંદ્રોદય ૨૩૬, અશ્વગંધારિષ્ટ ૭૨૨, નાગભરમ ૧૩૩.

નખળાઈથી આવેલી કુષ્ઠજતા—ત્રિગંગભરમ ૧૨૭.

(૮૭) વાળો

મલ્લભરમ ૨૦૩, શંખભરમ ૧૬૩, સ્નાયુહર મલ્લ ૮૩૭.

(૮૮) વિચર્યિકા—ખરજણ

ખંબરમ ૧૧૬, ગંધકરસાયન ૪૨૬, માખૂતઉશવા ૭૭૮.

ચોપડવા માટે—વ્યૂચીહર મલ્લ ૮૩૭.

(૮૯) વિદ્રધિ—ગૂમક

કન્નજલી ૫૩, ત્રૈલોક્યચિંતામણિ ૩૧૪, ત્રિકલાચૂર્ણ ૬૪૨, નાગભરમ

૧૩૩. ખંબરમ ૧૧૬. જસતભરમ ૧૩૦. મહામર્ગા ૪૦૬

અન્ત્રવિદ્રધિ—લોકનાથ રસ ૪૮૫, અશ્વકંચુકી ૩૦૫, તામ્રભસ્મ ૧૦૧, અગ્નિતુંડીવટી ૩૮૬, શૃંગભસ્મ ૨૦૫, પુનર્નવાસવ ૭૪૦.

ચોપડવા માટે—કર્પૂરાદિ મધમ ૮૩૩, ઘૃણામૃત ૮૨૫, રાગનો મક્કમ ૮૩૪, કૌશાતકપાદિ તેલ ૮૧૦, ધાવતેલ ૮૦૮.

માંસાશુદ્ધ—બંગભસ્મ ૧૧૬, તામ્રભસ્મ ૧૦૧.

(૯૦) વિરેચન—શુભાખ આપવો

કચ્છાભેદી ૩૫૮, નારાયણ ચૂર્ણ ૬૪૧, વિરેચન ચૂર્ણ ૬૪૪, પંચસકાર ચૂર્ણ ૬૪૪. બાકીની દવાઓ આનાહમાં આપી છે.

(૯૧) વિપચિકાર

જીંદરનું વિષ—અશ્વકંચુકી રસ ૩૦૫, જાહદ્ યોગરાજ ગૂગળ ૪૪૫, આબુવિપાંતક રસ ૫૪૩.

સર્પવિષ—તુલ્યભસ્મ ૨૧૩, સંજીવનીવટી ૫૮૩, બેકોશી હોમ તો—હરતાલ પુષ્પ ૫૪૨, અંજનાચર્ચ—અંજનરસ ૮૨૧.

કૂતરાનું વિષ—વિપતિંદુકાદિવટી ૬૦૪, અગ્નિતુંડીવટી ૩૮૬, કસ્તૂરીદિવટી ૫૮૭.

હૂતા-માંકડીનું વિષ—ત્રેલોખ્યચિંતામણિ ચૂર્ણ ૩૧૪, સુવર્ણશુષ્કિત ૨૬૫, ગંધક રસાયન ૪૨૬, અશ્વકંચુકી રસ ૩૦૫.

મધમાખીનું વિષ—જાહદ્ યોગરાજ ગૂગળ ૪૪૫, રોચનાચક્ર અંક ૭૫૪, શરઃશ્વપાંતક મધમ ૮૪૦.

દૂધી વિષ—તુલ્યભસ્મ ૨૧૩, કટ્યાણમૃત ૭૮૮, ગંધકરસાયન ૪૨૬.

અજીર્ણ-સેન્દ્રિય વિષ—તાપ્પાદિલોહ ૩૬૨, આરોગ્યવર્ધિની ૪૭૬, રક્તશોધક શરબત ૭૮૩.

પારાનું વિષ—પર્પટાવરિષ્ઠ ૭૪૩, ગંધક રસાયન ૪૨૬.

સીસાનું વિષ—ગંધક ૬૩, શુભ્રાભસ્મ ૨૧૭.

જૂનો વિષપ્રકોપ—સુવર્ણભસ્મ ૮૮, સુવર્ણમાસિક ભસ્મ ૧૪૧, તાક્ષ્ણભસ્મ ૧૭૧, પોષ્ણભસ્મ ૧૭૨, પ્રવાહપિષ્ટિ ૧૮૦, રસાદિચૂર્ણ ૪૨૪, પિરોજભસ્મ ૧૬૭, તાપ્પાદિલોહ ૩૬૨.

કોષ્ઠશુદ્ધિ માટે—નારાયણ ચૂર્ણ ૬૪૧, તુલ્યભસ્મ ૨૧૩, કચ્છા-ભેદી રસ ૩૫૮.

કિવનીનનું વિષ—સુવર્ણમાસિકભસ્મ ૧૪૧, પ્રવાહપિષ્ટિ ૧૮૦, પર્પટાવરિષ્ઠ ૭૪૩.

તાપ પછી થયેલો પાંડ—લઘુ વસંત ૩૫૨, તાપ્યાદિ લોહ ૩૬૨, નવા-
પસ ચૂર્ણ ૩૯૯, સુવર્ણમાલિની ૩૪૪, સુવર્ણમાલિક ભરમ ૧૪૧.

સોજા સાથે પાંડ—તકમંદૂર ૪૮૯, પુનર્નવામંદૂર ૪૯૧, દુધવટી ૩૬૯,
મેહાંતક રસાયન ૫૬૨.

અતિસારથી થયેલો પાંડ—લોહમર્પટી ૨૮૪, સુવર્ણમર્પટી ૨૭૯.

(૫૭) પિત્તવૃદ્ધિ

ગણેસસ્ત્ર ૫૦, મોતીપિષ્ટિ ૧૭૫, પ્રવાણપિષ્ટિ ૧૮૦, લોહભરમ ૧૦૮,
સુવર્ણમાલિકભરમ ૧૪૧, મંદૂરભરમ ૧૪૮, ગુલકંદ ૭૬૯, સૂતશેખર ૫૧૧,
અવન પ્રાણાવલેહ ૭૬૩, પર્પટાઘરિષ્ટ ૭૪૩.

(૫૮) પ્રતિરયાય-સળેખમ

નવો—અમિકુમાર રસ ૩૮૧, કનજલી ૫૩ (નાગરવેલના પાનમાં)
અશ્વિનીકુમાર રસ ૪૬૮, વ્યોપાદિ વટી ૫૬૨, નાગલુટિકા ૫૬૨, આનંદભૈરવ
રસ ૩૫૯, પ્રતિરયાયહર કવાય ૬૯૫, મધુકાદિ હિમ ૬૯૫, લક્ષ્મીવિલાસ
(અમ્રકપુકા) ૩૩૫.

અજીજીથી થયેલો—ધનન્ય વટી ૫૬૩, આરોગ્યવર્ધિની ૪૭૬.

જૂનો—લક્ષ્મીવિલાસ ૩૩૫, સમીરગજેસરી ૪૪૩, વિપત્તિકાદિ
વટી ૬૦૪.

વારંવાર થઈ આવતો સળેખમ—રસસિંદૂર અને અમ્રક ૨૪૩, ૧૫૩.

સૂંઘવા માટે—નજલાનાશક નસ ૮૪૫, કલિંગાધિ નસ ૮૪૫.

(૫૯) પ્રભાપાત-લૂ લાગવી

મધુકાદિ હિમ ૬૯૬, પ્રવાણપિષ્ટિ ૧૮૦, મોતીપિષ્ટિ ૧૭૫, મધુકાદિશીત
કવાય ૬૯૫, અંદનું શરબત ૭૮૪.

(૬૦) પ્રમેહ

બધી જાતના પ્રમેહ—ત્રિક્ષા ૬૪૨, ન્યોધાદિ ચૂર્ણ ૬૫૪, ચંદ્રપ્રભા
૫૬૬, લોધાસવ ૭૧૩, વસંતકુસુમાકર ૪૬૪, બૃહત્બંજેશ્વર ૪૭૦.

વાતપ્રધાન—રોષભરમ ૯૫, શિલાજિત ૬૬, તાપ્યાદિ લોહ ૩૬૨, બૃહદ્
ચોગરાજ ગૂગળ ૪૪૫, અશ્વગંધારિષ્ટ ૭૨૨.

વૃદ્ધાવસ્થામાં હોય તો—બંગભરમ ૧૧૬, કાંચભરમ ૨૧૨, હેમનાથ
૪૬૨, પ્રમેહાંતક વટી નં. ૨ ૪૭૧.

શુક્રદાયજન્ય—બંગભરમ ૧૧૬, સુવર્ણબંગ ૨૫૫, બૃહત્ બંજેશ્વર ૪૭૦,
સુવર્ણભૂપતિ ૨૬૫, લક્ષ્મીવિલાસ રસ ૪૦૮, શુક્રમાતૃકા વટી ૫૪૪, પુષ્પધન્વા
રસ ૫૪૪, પંચામૃત રસ ૫૭૦.

શુક્રમેહ—ચંદનાસવ ૭૩૪, પ્રમેહાંતકવટી નં. ૨ ૪૭૧, શિલાનિત ૬૬,
લાલામેહ—પ્રમેહગજકેસરી ૫૬૦.

ઈક્ષુમેહ—ચવિકાસવ ૭૩૭, જાતિક્ષ્ણાદિવટી ૪૭૨, બંગભરમ ૧૧૬.

વાતપિત્તપ્રકોપ સાથે જૂનો પ્રમેહ—ચેગેંદ્ર રસ ૫૭૪,

આમના પ્રકોપ સાથે—મહાયોગરાજ ગૂગળ ૪૪૫.

પિત્તપ્રધાન—ગંધક ૬૩, સુવર્ણભરમ ૮૮, રૌપ્યભરમ ૬૫, લોહભરમ
૧૦૮, જસતભરમ ૧૩૦, તાપ્પાદિલોહ ૩૬૨, સુવર્ણમાક્ષિક ૧૪૧, રાગવર્ત-
ભરમ ૧૭૩, પ્રમેહાંતક વટી ૪૭૧, મેહાંતક રસાયન ૫૬૨, પંચામૃત રસ ૫૭૦,
અશ્વિનીકુમારરસ ૪૬૮, કામધેનુ રસ ૫૭૨, ચંદ્રકલા રસ ૪૦૧, પ્રવાહપંચામૃત-
રસ ૪૫૬, ઉશીરાસવ ૭૧૮.

કફપ્રધાન—શિલાનિત ૬૬, લોહભરમ ૧૦૮, નવાપસ ચૂર્ણ ૩૬૬, આનંદ-
ભૈરવરસ ૩૫૬, જોત્સ્નાદરસ ૩૭૬, ત્રેલોક્યચિંતામણી ૩૧૪, પ્રમેહાંતક વટી
૪૭૧, આરોગ્યવર્ધિની ૪૭૬, પ્રાણુદા પર્પટી ૨૮૬, ચંદ્રપ્રભાવટી ૫૬૬.

માંસ ખાનારાઓને—તામ્રભરમ ૧૦૧, પિત્તલભરમ ૨૧૧, વિજય-
પર્પટી ૨૮૩.

મધુમેહ—શિલાનિત ૬૬, નાગભરમ ૧૩૩, જસતભરમ ૧૩૦, સુવર્ણબંગ
૨૫૫, અબ્રકભરમ ૧૫૩, હેમનાથ રસ ૪૬૨, વસંત કુસુમાકર ૪૬૪, જાતિ-
ક્ષ્ણાદિવટી ૪૭૨, ત્ર્યંબકાદિ ચૂર્ણ ૬૫૪, મહાવાતરાજ રસ ૫૫૨, પ્રમેહગજ-
કેસરી ૫૬૦, ચવિકાસવ ૭૩૭.

પૂયમેહ (પરમિથો,—(નવો) સંગજરાહત ભરમ ૨૧૦, શુભાભરમ
૨૧૭, મૂત્રકૃષ્ણાંતક ૪૬૩, પ્રમેહાંતકવટી ૪૭૧, ઉષ્ણવાતધન ચૂર્ણ ૬૫૨, અર-
વિંદાસવ ૭૪૪.

પૂયમેહ (જૂનો)—રૌપ્યભરમ ૬૫. નાગભરમ ૧૩૩, સુવર્ણબંગ ૨૫૫,
ગંધક રસાયન ૪૨૬, હરિશંકરરસ ૪૭૦, ધાત્રીભદ્રાતક વટી ૬૧૩, દેવદાવી-
ઘરિષ્ટ ૭૪૬, રક્તશોધકારિષ્ટ ૭૪૭, સારિવાસવ ૭૪૧, ચંદનાસવ ૭૩૪, અમૃતા-
રિષ્ટ ૭૨૪, અરવિંદાસવ ૭૪૪, મૂત્રવિરેચન (પેશાગ લાવવાની દવા), મૂત્રશોધક
કવાય ૬૯૧, મૂત્રવિરેચન ચૂર્ણ ૬૫૩.

પૂયપ્રમેહથી થયેલ સંધિવા, સોજો, પૂયાસિધ્ધિ વગેરે—સુવર્ણ-
બંગ ૨૫૫, ધાત્રીભદ્રાતકવટી ૬૧૩.

(૬૨) પ્રમેહ-પિટ્ટિકા

જાતિક્ષ્ણાદિ ૪૭૨, હેમનાથ ૪૬૨, વસંતકુસુમાકર ૪૬૪, પાણનો મધમ

૮૩૮, દેશોર ગૂગળ ૧૦૯, મહાવાતરાજ ૨૨૫૫૨, મેહાંતક ૨૨૫૫૫ ૫૬૨, સારિવાસવ ૭૪૧.

(૬૨) પ્રવાહિકા-મરડો

આમ સાથે—પ્રાણુદા ૫૫૬ટી ૨૮૯, જ્ઞતિદ્વાદિવટી ૪૭૨, કુટજદિવટી ૫૬૫, કુટજનરિષ્ટ ૭૨૯.

લોહી અને આમ સાથે—જ્ઞતિદ્વાદિવટી ૪૭૨, કપૂરરસ, કુટજદિવટી ૫૬૫, શંખોદર ૨૨૫ ૩૭૨.

લોહી અને પરુ સાથે—જ્ઞતિદ્વાદિવટી ૪૭૨, પ્રવાહિકારિપુ ચૂર્ણ ૬૪૬, જીર્ણચર, આમ અને રક્ત સાથે—પંચામૃત ૫૫૬ટી ૨૮૯.

નિરામ પ્રવાહિકા—અગસ્તિસૂતરાજ ૩૬૩, જ્ઞતિદ્વાદિવટી ૪૭૨, કુટજવલેહ ૭૬૯.

(૬૩) રક્તીહાવૃદ્ધિ—ખરોળ વધવી (ઉદરરોગે જીઓ.)

(૬૪) બદ્ધકોષ—(આનાહમાં જીઓ.)

(૬૫) બહુભૂત—ભૂતારિસાર

ઘણીવાર થોડો થોડો પેશાબ થવો—જસતભસ્મ ૧૩૦, સુવર્ણમાક્ષિક-ભસ્મ ૧૪૧, અબક્રભસ્મ ૧૫૩, હેમનાથ ૨૨૫ ૪૬૨, પંચામૃત ૨૨૫ ૫૭૦, બૃહત્ ખંડેશ્વર ૨૨૫ ૪૭૦, અશ્વિનીકુમાર ૨૨૫ ૪૬૮, બૃહદ્ધાત્રી ધૂત ૭૬૫, માઝૂન દ્વાસકા ૭૭૭, શિલાજિત ૬૬, ચંદ્રખાવટી ૫૬૬.

વૃદ્ધાવસ્થાની નબળાઈમાં—માણિક્ય ૨૨૫ ૨૫૪.

પેશાબ વધારે ઉત્પન્ન થતો હોય તો—અંગભસ્મ ૧૧૬, નાગભસ્મ ૧૩૩, સુવર્ણઅંગ ૨૫૫, જ્ઞતિદ્વાદિવટી (મધુમેહ) ૪૭૨.

(૬૬) બાલરોગ-ખાળકોના રોગ

જવર-તાવ—ગોદંતી ભસ્મ ૧૬૭, જ્વરકેસરી ૩૦૧, રત્નગિરિ ૩૦૪, ચંદ્રશેખર ૫૩૮, પ્રવાણપિષ્ટિ ૧૮૦, બાલમંજીવન ૫૩૬, બાલરક્ષક સોમડી ૬૧૯, શૃંગાદિ ચૂર્ણ ૬૬૫.

જૂનો તાવ—સુવર્ણમાલિની ૩૪૪, ઘણુમાલિની વસંત ૩૫૨, બાલાર્ક ચુટિકા ૫૩૮, બાલરક્ષક તૈલ ૮૧૧.

દાંત આવતી વખતના ઝાડા—કનકસુંદર ૩૬૫, દંતોદ્ધમેદગદાંતક ૫૩૮, પ્રવાણપિષ્ટિ ૧૮૦.

અતિસાર-ઝાડા અને મરડો—પંચસૂત ૨૦૧, સર્વોગસુંદર ૫૩૯, બાલાર્ક ચુટિકા ૫૩૮, બાલમંજીવની ૫૩૬, માણિક્યરસાદિવટી ૫૪૧, બાલ-

બંધુ અર્ક ૭૪૯, કેશરાદિચૂર્ણ ૬૬૬, બાલઅતિસારહર ચૂર્ણ ૬૬૭, બાલમિત્ર ચૂર્ણ (નં. ૨) ૬૬૭.

રક્તાતિસાર—બાલમિત્ર ચૂર્ણ (નં. ૨) ૬૬૭, બાલઅતિસારહર ચૂર્ણ ૬૬૭.

ઘ્રહણી—સર્વોગમુંદર રમ પટ્ટ, કનકમુંદર ૩૬૫, બાલમિત્ર ચૂર્ણ (નં. ૩) ૬૬૭, ઘ્રહણીકપાટ રસ (બીજી વિધિ) ૩૬૭.

કબજિયાત અને આક્રોશ—બાલરક્ષક મોગડી ૬૧૯.

કાસ અને ધાસ—માણિકપરસાદિ વટી ૫૪૧, કુમારકલ્યાણ ૫૩૩, બાલાક શુદ્ધિકા ૫૩૮, શૂંગાદિ ચૂર્ણ ૬૬૫, કુટગ્નરિષ્ટ ૭૨૯, કુમાર્પામવ ૭૧૪.

કંક્રમ્કોપ—પ્રાક્ષારિષ્ટ ૭૨૭.

ક્રિંદાગિયું—પ્રવાલપિષ્ટિ ૧૮૦, શુભાભરમ ૨૧૭, શૂંગભરમ ૨૦૫, હરતાલ ગોદંતીભરમ ૨૧૫, કામદુધા ૪૨૫, બાલયોરકાસધન ચૂર્ણ ૬૬૬, પ્રાક્ષારિષ્ટ ૭૨૭.

યકૃત અને બરોળની વૃદ્ધિ—અશ્વકંચુકી ૩૦૫, લઘુવમંત ૩૫૨, મંદૂર ૧૪૮, બાલમિત્ર (નં. ૩) ૬૬૮.

ઊલટી—બાલમંજીવન ૫૩૬, બાલાક શુદ્ધિકા ૫૩૮, ચંદ્રશેખર ૫૩૮, બાલબંધુ અર્ક ૭૪૯.

ઉદરશ્લેષ—માણિકપરસાદિ વટી ૫૪૧, ચંદ્રશેખર ૫૩૮.

ઉપદંશજન્ય-આમડીના રોગ—અષ્ટમૂર્તિ રસાયન ૨૬૭, બાધિહરણ રસ ૨૭૦, મલ્લસિંદૂર ૨૪૭.

રોમાંતિકા-ઓરી—ત્રિભુવનક્રાંતિ રસ ૩૧૦.

વારંવાર બચ્ચાં-૧-૨ વર્ષમાં જ મરી જવાં—ગર્ભપાલ રસ ૫૨૬, બનકશા શરબત ૭૮૩.

શરીરની નબળાઈ—પ્રવાલપિષ્ટિ ૧૮૦, અને મંદૂર ભરમ ૧૪૮, કુમારકલ્યાણ ૫૩૩, બાલરક્ષક શુદ્ધિકા ૬૧૯, બાલાક શુદ્ધિકા ૫૩૮, બાલામૃત ૭૮૩, અરવિંદાસવ ૭૪૪.

પેટમાં કૃમિ—અગ્નિતુંડીવટી ૩૮૬, કૃમિ-કુકાર ૩૯૦, તામ્બાદિ લોહ ૩૯૨.

અપચો, મંદાગ્નિ, અરુચિ—બાલમંજીવન ૫૩૬, બાલાક શુદ્ધિકા ૫૩૮, બાલબંધુ અર્ક ૭૪૯, બાલામૃત ૭૮૩.

તાલુકંટક-ગળું પડવું—સર્વોગમુંદર પટ્ટ, બાલમિત્ર (નં. ૫) ૬૬૯.

અસ્થિમાર્દવ-ચુકતાન—પ્રવાલપિષ્ટિ ૧૮૦, ગજોસત્ત્વ અને મંદૂર ભરમ ૫૦, ૧૪૮, શૂંગભરમ અને પ્રવાલપિષ્ટિ ૨૦૫, ૧૮૦, મધુમાલિની

વસંત ૩૫૦, સર્વાંગમુંદર રસ ૫૩૯, અરવિંદાસવ ૭૪૪.

ક્ષીરાલસક, બાલશોપ, અને પારિગમિક —ગૂંગ ૨૦૫ અને પ્રવાલપિષ્ટિ ૧૮૦, લઘુવસંત ૩૫૨, કુમારકલ્યાણ ૫૩૩, પ્રવાલ ૧૭૮ અને મંદૂરભસ્મ ૧૪૮, પ્રવાલપિષ્ટિ ૧૮૦, લઘુમાલિની વસંત ૩૫૨, સર્વાંગમુંદર રસ ૫૩૯, ગંધકરસાયન ૪૨૯, બાલરક્ષક તૈલ ૮૧૧.

વરાધ—મલ્લસિંદર ૨૪૭, ચંદ્રશેખર રસ ૫૩૮, માણિક્યરસાદિ વટી ૫૪૧, ડબ્બાનાશક શુટિકા ૬૨૦, બાલજીવનવટી ૬૨૦, શૂંબ્યાદિ ચૂર્ણ ૬૬૫, અમ્બકચુકીરસ ૩૦૫.

ધનુર્વાત—આંચકી—કાલકૂટ ૩૨૭, લક્ષ્મીનારાયણુરસ ૩૩૧, ચંદ્રશેખર ૫૩૮, કૃમિકુકાર રસ ૩૯૦.

પાંકુશોગ—મંદૂર ભસ્મ ૧૪૮, લઘુવસંત ૩૫૨, નાખ્યાદિલોહ ૩૯૨, મૃદવિરચન ૫૩૯.

શુદ્ધિમાંધ—અમ્બક ભસ્મ ૧૫૩, બ્રાહ્મીધૂત ૭૯૬, સારસ્વતારિષ્ટ ૭૨૫, પ્રવાલપિષ્ટિ ૧૮૦, કુમારકલ્યાણ ૫૩૩.

ઉપદંશને લીધે નબળાઈ—અમ્બક ભસ્મ ૧૫૩, અને ગંધક રસાયન ૪૨૯, અમ્બક ૧૫૩, અને પ્રવાલ પંચામૃત ૪૫૯.

બોલતાં અચકાવું—સારસ્વતારિષ્ટ ૭૨૫, બ્રાહ્મીધૂત ૭૯૬.

બોલમ્બહુ—પંચસૂત ૨૭૧, કુમારકલ્યાણ ૫૩૩, સ્મૃતિસાગર ૫૬૫, અષ્ટમંગલધૂત ૭૯૫, બ્રાહ્મીધૂત ૭૯૬, કલ્યાણધૂત ૭૯૮.

બૂનેા હોય તો—તાખ્યાદિ લોહ ૩૯૨, સારસ્વતારિષ્ટ ૭૨૫.

રસસ્ત્રાવમય ગ્રંથિઓ—જસતભસ્મ ૧૩૦.

પૂંચવૃક્ષ—કાલકૂટ રસ ૩૨૭.

(૬૭) શુદ્ધિમાંધ

અમ્બક ભસ્મ ૧૫૩, બંગભસ્મ ૧૧૬, સુવર્ણભસ્મ ૮૮, સારિવાસવ ૭૪૧, સારસ્વતારિષ્ટ ૭૨૫, અવનપ્રાણાવલેહ ૭૬૩, પુષ્પધન્વા રસ ૫૪૪.

વધારે માનસિક અમથી ઉત્પન્ન થયેલ—બ્રાહ્મીધૂત ૭૯૬, મોતી-પિષ્ટિ ૧૭૫, પ્રવાલપિષ્ટિ ૧૮૦, અમ્બકભસ્મ ૧૫૩.

(૬૮) ભાગંદર

બહુદ યોગરાજ ગૂગળ ૪૪૫, નારસિંહ ચૂર્ણ ૬૫૫, સપ્તવિંશતિક ગૂગળ ૬૧૦, યોગેન્દ્ર રસ ૫૭૪, દશમૂલારિષ્ટ ૭૧૦, ત્રિકલારિષ્ટ ૭૨૩, અમ્બકભસ્મ ૧૫૩, જસત ભસ્મ ૧૩૦, લક્ષ્મીવિદ્યાસ રસ (અમ્બકવાળો) ૩૩૫.

ખહાર લગાડવા માટે—નીળ તૈલ ૮૦૫, કરવીરતૈલ ૮૧૦, કાચતક્યાદિ તૈલ ૮૧૦, બગેંદરનાશક મધમ ૮૩૮.

(૬૯) ભસ્મક

ભસ્મનાશક ચૂર્ણ ૬૬૯, સુવર્ણમાક્ષિક ૧૪૧, વરાટિકા ભસ્મ ૧૯૧ અને શંખભસ્મ ૧૯૩ (ગળાસત્વ સાથે).

(૭૦) ભ્રમ-ચક્રર

પ્રમેહગજકેસરી ૫૬૦, લક્ષ્મીવિલાસ ૪૦૮, ૩૩૫, સુવર્ણમાક્ષિક ૧૪૧, અમ્બક ૧૫૩, અને લોહભસ્મ ૧૦૮, સૂતશેખર ૫૧૧, મોતીપિષ્ટિ ૧૭૫, અધવનપ્રાણાવલેહ ૭૬૩, સારસ્વતાપિષ્ટ ૭૨૫, વર્મતકુસુમાકર ૪૬૪.

(૭૧) મહાત્મ્ય-ઠાકથી થયેલ વિઘ્ન

સુવર્ણમાક્ષિક ૧૪૧, કુર્કુલી ૫૩, રાગવર્ત ભસ્મ ૧૭૩, રાગવર્ત રસ ૪૨૫, રસાદિચૂર્ણ ૪૨૪, મોતીપિષ્ટિ ૧૭૫, કુખમાંડાવલેહ ૭૭૦.

(૭૨) મસૂરિકા-રોમાંતિકા-શીતળા-ઓરી

પ્રવાણપિષ્ટિ ૧૮૦, ત્રિશુવનકીર્તિ ૩૧૦, લક્ષ્મીનારાયણ ગોરોચન, પ્રવાણપિષ્ટિ ૩૩૧, ૧૮૦, ખદિરાષ્ટક ૬૮૧, દુરાશ્વભાદિકવાય ૬૯૩, પટોલાદિકવાય ૬૯૩, દશાંગલેપ ૮૨૫, નિશાદિ લેપ ૮૩૩.

આંખ પર બાંધવા માટે—મધુકાદિ લેપ ૮૨૬.

(૭૩) મુખરોગ

કંઠરોમ—(જુદાં આખાં છે)

મુખપાક—મોં આવલું—ખદિરાદિવટી ૫૬૦, ભતિપત્રાદિ કવાય ૬૮૨.

મોં ચીકણું રહેવું—લક્ષ્મીવિલાસ રસ ૪૦૮, ૩૩૫, સ્વાદિષ્ટ પાચનવટી ૬૨૩, આરોગ્યવર્ધિની ૪૭૬.

(૭૪) મૂત્રકૃચ્છ્ર-મૂત્રાઘાત

શિલાજિત ૬૬, મૂત્રકૃચ્છ્રાંતક ૪૬૩, સારિવાસવ ૭૪૧, ઉશીરાસવ ૭૧૮, ચંદનાદિ અર્ક ૭૪૭, જવખાર ૪૬, દેવદાંતોચરિષ્ટ ૭૪૬, ચંદ્રપ્રભાવટી ૫૬૬, લોહભસ્મ ૧૦૮, પ્રમેહગજકેસરી ૫૬૦, પ્રવાણપિષ્ટિ ૧૮૦, ન્યઝોધાદિ ચૂર્ણ ૬૫૪.

મૂત્રનો અવરોધ—મંગળહૃદ ૨૧૦, શીતલપર્પટી ૨૯૦, ત્રિકેટકાદિ કવાય ૬૮૨, વીરતત્ત્વદિ ૬૯૭, ગોશુરાઘવલેહ ૭૬૭, મહાયોગરાજ ગૂગળ ૪૪૫, ગોશુરાદિ ગૂગળ ૬૦૮.

ઉપદંશજન્ય વાતઅસ્થિ—વાતકુંડલી—અષ્ટમૂર્તિ રસાયન ૨૬૭.

પરમિયાથી થયેલો મૂત્રવાહિનીનો સોળો—ચંદનાસવ ૭૩૪, પ્રમેહાંતકવટી ૪૭૧, સારિવાસવ ૭૪૧.

મૂત્રાશયમાં નળળાન—અગ્રકબરમ ૧૫૩, કાંચબરમ ૨૧૨, બૃહદ્દળે-
શ્વર ૪૭૦, સારિવાસવ ૮૪૧.

પેશાબમાં બળતરા અને લોહી પડવું—કામદુધા ૪૨૫, મોતીપિષ્ટિ
૧૭૫, ચંદ્રકા ૪૦૧, ચંદ્રનાદિ અર્ક ૭૪૭, ઉચીરાસવ ૭૧૮, સુવર્ણ-
માસિક ભરમ ૧૪૧.

(૭૫) મૂત્રવાહિનીમાં વ્રણ

ચંદ્રપ્રભાવટી ૫૬૬, ઉષ્ણવાતન ચૂર્ણ ૬૫૨, પ્રમેહાંતકવટી ૪૭૧,
મૂત્રકૃષ્ણાંતક રસ ૪૬૩.

(૭૬) મૂર્છા અને સંન્યાસ

વાતપ્રધાન—કસ્તૂરીભેરવ રસ ૪૦૦.

પિત્તજન્ય—કામદુધારસ ૪૨૫, મોતીપિષ્ટી ૧૭૫.

લોહીતું દબાણ વધવાથી—અશ્વકંચુકી ૩૦૫, આરોગ્યવર્ધિની ૪૭૬
ચંદ્રપ્રભા ૫૬૬, તાપ્યાદિ લોહ ૩૬૨.

કંદની અધિકતાથી મૂર્છા—પંચસૂત રસ ૨૭૧.

સંઘાડવા માટે—શ્વાસકુહાર રસ ૪૧૬.

હિસ્ટીરિયા અને ઉન્માદજન્ય મૂર્છા—અશ્વગંધારિષ્ટ ૭૨૨,

જૂની રક્તજ મૂર્છા—તાપ્યાદિ લોહ ૩૬૨, ચંદ્રકા ૪૦૧.

ઉપદંશનો અતુભંધ હોય તો—અદ્યમર્તિ રસાયન ૩૬૭.

મધુમેહની છેલ્લી અવસ્થામાં—નાગભરમ ૧૩૩, વગેતદ્રુસુમાકર ૪૬૪,
પ્રમેહગળકેસરી ૫૬૦.

સંઘાડવા માટે—મૂર્છાંતક નસ ૮૪૬, શ્વાસકુહારરસ ૪૧૬.

સર્પવિપથી મૂર્છા—અંજનરસ (ખીજ વિધિ) ૮૨૧.

(૭૭) મેદવૃદ્ધિ

શિક્ષાસિદ્ધર ૨૫૩, આરોગ્યવર્ધિની ૪૭૬, શિક્ષાસિદ્ધરવટી ૪૬૫, શિક્ષાન્નિત
૬૬, ચંદ્રપ્રભાવટી ૫૬૬, મેદોહર અર્ક ૭૫૩, મહાયોગરાજ ગૂગળ ૪૪૫,
શ્વેતભીવિલાસ રસ (અગ્રકપ્રધાન) ૩૨૫, સધુસુદર્શન ૬૨૯.

જૂનો રોગ, હૃદય અને નાડીઓમાં મેદનો સંચય—શ્વેતભીવિલાસ ૩૩૫,
ગુસણાદિ લોહ ૪૭૫.

(૭૮) વદૃતવૃદ્ધિ (ઉદરરોગમાં જુઓ.)

(૭૮) રક્તપિત્ત

શુદ્ધ સોનાગેર ૬૬, ચંદ્રકારસ ૪૦૧, સારિવાદિવટી ૫૨૪, લોહભરમ
૧૦૮, સુવર્ણમાસિકભરમ ૧૪૧, વૈદુર્યભરમ ૧૭૨, પિત્તવ્રભરમ ૨૧૧, વાસાવલેહ

૭૬૮, પ્રવાસ અને માક્ષિકભરમ ૧૭૮, ૧૪૧, પર્પટાદિ ક્વાય ૬૮૬, દ્વીખેરાદિ ક્વાય ૬૯૭, વસંતકુમુમાકર રસ ૪૬૪.

લોહી બંધ કરવા માટે—પરાટિકા ૧૯૧, પ્રવાસપિષ્ટિ અને મુવર્ણુગૈરિક ૧૮૦, ૬૬, કામદુષા ૪૨૫, મોતીપિષ્ટિ ૧૭૫, શુક્રિતભરમ ૧૮૬, બોક્ષપદ ૩૭૬, બોક્ષપર્પટી ૨૮૪, તણુકાંતમણિપિષ્ટિ ૧૯૬, ઉશીરાસવ ૭૧૮, અશોકા-રિષ્ટ ૭૩૩, દ્વિર્વાદિધૂત ૭૬૮, કુખમાંગતલેહ ૭૭૦, અરવિંદાસવ ૭૪૪.

લોહીના દબાણથી થયેલ—પુનર્નવાસવ ૭૪૦, ધન્યામેદી ૩૫૮.

જૂના રોગમાં—અલ્પકભરમ ૧૫૩, પ્રવાસપિષ્ટિ ૧૮૦, સંગજરાહતભરમ ૨૧૦, દ્રાક્ષાસવ ૭૨૭, વસંતકુમુમાકર ૪૬૪, ઉશીરાસવ ૭૧૮, કનકાસવ ૭૨૧.

શક્તિ ઠકાવવા માટે—કામધેનુ રસ ૫૭૨.

(૮૦) રક્તવિકાર-લોહીની વિકૃતિ

મંજિષ્ઠાદિ ચૂર્ણ ૬૫૧, પિત્તજભરમ ૨૧૧, કાંસ્યભરમ ૨૧૨, લોકનાથ રસ ૪૮૫, લઘુમંજિષ્ઠાદિ ક્વાય ૬૭૬, બહુમંજિષ્ઠાદિ ક્વાય ૬૭૬.

દાહ સાથે—ગંધક ૬૩, ગંધકધૂત ૭૬૭, ગંધકરસાયન ૪૨૯, મુવર્ણુ-માક્ષિકભરમ ૧૪૧.

પરમિયાથી થયેલ—સારિવાસવ ૭૪૧, અરવિંદાસવ ૭૪૪, મુવર્ણુ-બંગ ૨૫૫, માનુન ઉશયા ૭૭૮.

ઉપદંશથી થયેલ—બંગભરમ ૧૧૬, મદ્યભરમ ૨૦૩, ગદ્યસિંદૂર ૨૪૭, બ્યાધિહરણ રસ ૨૭૦, મંજિષ્ઠાદિ તાક્ષસિંદૂર ૫૧૧, ઉપદંશચૂર્ણ ૪૯૬, ચોપચિંયાદિ ચૂર્ણ ૬૫૩, રક્તશોષક ક્વાય ૬૮૮, રક્તશોષકારિષ્ટ ૭૪૭, તુલ્યભરમ ૨૧૩.

કોષ-શુદ્ધિ માટે—નારાયણ ચૂર્ણ ૬૪૧, મુનિસ અને જુલાબ ૬૯૧.

(૮૧) રક્તસ્ત્રાવ

પિત્તપ્રકોપજન્ય—મોતીપિષ્ટિ ૧૭૫, પ્રવાસ ૧૭૮, ઉશીરાસવ ૭૧૮.

અથવા વાગ્યાથી—મંગજરાહત ૨૧૦, ધાવતૈહ ૮૦૮, લાક્ષાઅર્ક ૭૫૫.

પ્રજ્વશોથમાંથી સ્ત્રાવ—(પ્રજ્વશોથમાં જુઓ.)

(૮૨) લોહીનું દબાણ

સર્પગંધાદિ શુદ્ધિકા ૬૨૪, અશકંસુકી રસ ૩૦૫, ધન્યામેદી રસ ૩૫૮, ચંદ્રપ્રભાવતી ૫૬૬, આરોગ્યવાધની ૪૭૬, સારિવાસવ ૭૪૧, શુદ્ધ ચિન્તાનિત ૬૬, ચંદ્રકન્તા રસ ૪૦૧, તાપ્યાદિ લોહ ૩૬૨, વ્હરમોહરાપિષ્ટિ ૧૯૬.

માસિક રવ્નેદર્શનને બદલે લોહીનું દબાણ પદ્ધત્ત—આરોગ્યવધિની + ચંદ્રપ્રભા ૪૭૬, ૫૬૬.

નાયકવટી ૧૧૧, હિસ્ટ્રીરિયાનારાક ચૂર્ણ ૪૩૮, સંયેતની મુટિકા ૩૩૪, વાત-
કુક્ષાંતકરસ ૪૩૮, સર્પગંધાદિવટી ૬૨૪.

ભૂનો આશ્લેષક—અષ્ટમૂર્તિ રસાયન ૨૬૭, મલ્લસિંદૂર ૨૪૭, સમીર-
પન્નગ ૨૬૦.

વારંવાર ઉત્પન્ન થનાર વાત—નાગભરમ ૧૩૩.

ગર્ભપાત અને દંધાર્તવથી વાયુનો પ્રકોપ—મૃતશેખર ૫૧૧.

દલાયખંજ—લક્ષ્મીવિલાસ (સુવર્ણયુક્ત) ૪૦૮, અષ્ટમૂર્તિ રસાયન
૨૬૭, ઉપદંશચૂર્ણ ૪૬૯, રૌપ્યભરમ ૯૫.

ખલ્લી—પ્રનાપલંકેશ્વરરસ ૫૨૦, લક્ષ્મીવિલાસ (સુવર્ણયુક્ત) ૪૦૮.

મૃતિકા—મુવાવડીનો વાયુનો પ્રકોપ—દેવગર્ભપોટલીરસ ૩૨૦.

પરુ અને ટ્રણથી ધનુર્વા—એકાંગવીર ૪૫૦, તાપ્પાદિલોહ ૩૯૨.

ઉપદંશજન્ય સાધિવા—મલ્લભરમ ૨૦૩, મલ્લસિંદૂર ૨૪૭, અષ્ટમૂર્તિ
રસાયન ૨૬૭, તામ્બુલસિંદૂર ૨૫૧, ચીચામલ્લાતકવટી ૧૧૧, ધાત્રીમલ્લાતકવટી
૧૧૩, રક્તશોધકારિષ્ટ ૭૪૭, ઉપદંશચૂર્ણ ૪૬૯, ગંધકરસાયન ૪૨૯, સારિવા-
સ ૭૪૧.

વાતજન્ય અને વાતકરૂજન્ય શુદ્ધસી—અન્નમોદાદિ ચૂર્ણ ૬૬૧, દશ-
મૂલ કવાય ૬૭૪, નારાયણુત ૭૯૧, શુંકચાદિ પાપસ ૭૮૨, જૂહદ્દ યોગરાજ ગૂગળ
૪૪૫, મહાવાતવિખંસન ૪૩૯.

માલિસ માટે—મલ્લ તૈલ ૭૬૯, વાતહર તૈલ ૮૦૨, ચક્રમર્દ તૈલ ૮૦૫,
નારાયણુ તૈલ ૮૦૬ (આમ સાથે—મહાવિપગર્ભ તૈલ ૮૧૩, લઘુવિપગર્ભ તૈલ
૮૧૪, પરસેવો લાવી દરદ મટાડવા માટે—શિરશ્ચાંતક મધમ ૮૪૦.

શક્તિ ટકાવવા માટે—ત્રૈલોક્યચિંતામણિ રસ ૩૧૪, લક્ષ્મીવિલાસ
૪૦૮, ૩૩૫, પૂર્ણચંદ્રોદય ૨૩૯, અશ્વગંધારિષ્ટ ૭૨૨, નાગભરમ ૧૩૩.

નખળાઈથી આવેલી કૃષ્ણતા—ત્રિખંબરમ ૧૨૭.

(૮૭) વાળો.

મલ્લભરમ ૨૦૩, શંખભરમ ૧૯૩, સ્નાયુહર મધમ ૮૩૭.

(૮૮) વિચરિકા—ખરજણુ.

ખંબરમ ૧૧૬, ગંધકરસાયન ૪૨૯, માતૃનુહિલવા ૭૭૮.

ચોપડવા માટે—વ્યુચીહર મધમ ૮૩૭.

(૮૯) વિદધિ—ગૂમકું.

કળ્લલી ૫૩, ત્રૈલોક્યચિંતામણિ ૩૧૪, ત્રિક્ષણચૂર્ણ ૬૪૨, નાગભરમ
૧૩૩, ખંબરમ ૧૧૬, જસતભરમ ૧૩૦, મહામૃગાંક ૪૦૬.

અંત્રવિદધિ—લોકનાથ રસ ૪૮૫, અશ્વકંચુકી ૩૦૫, તામ્રભરમ ૧૦૧, અગ્નિતુંડીવટી ૩૮૬, શૃંગભરમ ૨૦૫, પુનર્નવાસવ ૭૪૦.

ચોપડવા માટે—કર્પૂરાદિ મલમ ૮૩૩, જલ્મામૃત ૮૨૫, રાજનો મલમ ૮૩૪, કૌશાતકપાદિ તેલ ૮૧૦, ધાવતેલ ૮૦૮.

માંસાભુંદ—જંગભરમ ૧૧૬, તામ્રભરમ ૧૦૧.

(૯૦) વિરેચન-ગુલાબ આપણો

ધૃત્વાભેદી ૩૫૮, નારાયણ ચૂર્ણ ૬૪૧, વિરેચન ચૂર્ણ ૬૪૪, પંચસકાર ચૂર્ણ ૬૪૪. બાકીની દવાઓ આનાહમાં આપી છે.

(૯૧) વિપચિકાર

હિંદરનું વિપ—અશ્વકંચુકી રસ ૩૦૫, જૃહદ યોગરાજ ગૂગળ ૪૪૫, આપુવિપાંતક રસ ૫૪૩.

સર્પવિપ—ગુત્યભરમ ૨૧૩, સંજ્વનીવટી ૫૮૩, ગેહોશી હોપ તો—હરતાલ પુષ્પ ૫૪૨, અંજનાર્થ-અંજનરસ ૮૨૧.

કૂતરાનું વિપ—વિપતિંદુકાદિવટી ૬૦૪, અગ્નિતુંડીવટી ૩૮૬, કસ્તૂરીદિ-વટી ૫૮૭.

ભૂતા-માંકડીનું વિપ—ત્રૈલોક્યમિતામણિ ચૂર્ણ ૩૧૪, સુવર્ણચૂર્ણ ૨૬૫, ગંધક રસાયન ૪૨૯, અશ્વકંચુકી રસ ૩૦૫.

મધમાખીનું વિપ—જૃહદ યોગરાજ ગૂગળ ૪૪૫, શાયનાશક અકે ૭૫૪, શરઃશ્લેષ્માંતક મલમ ૮૪૦.

દૂધી વિપ—ગુત્યભરમ ૨૧૩, કલ્યાણધૃત ૭૯૮, ગંધકરમાયન ૪૨૯.

અજીર્ણ-સેન્દ્રિય વિપ—તાપ્પાદિલોહ ૩૬૨, આરોગ્યવર્ધિની ૪૭૬, રક્તશોધક શરબત ૭૮૩.

પારાનું વિપ—પર્પટાવરિષ્ઠ ૭૪૩, ગંધક રસાયન ૪૨૯.

સીસાનું વિપ—ગંધક ૬૩, શુદ્ધાભરમ ૨૧૭.

જૂનો વિપપ્રકોપ—સુવર્ણભરમ ૮૮, સુવર્ણમાસિક ભરમ ૧૪૧, તાક્ષ્યભરમ ૧૭૧, ચોખરિષ્ઠ ભરમ ૧૭૨, પ્રવાહપિષ્ઠિ ૧૮૦, રસાદિચૂર્ણ ૪૨૪, પિરોગભરમ ૧૬૭, તાપ્પાદિલોહ ૩૬૨.

કોષ્ઠશુદ્ધિ માટે—નારાયણ ચૂર્ણ ૬૪૧, ગુત્યભરમ ૨૧૩, ધૃત્વા-ભેદી રસ ૩૫૮.

કિવનીનનું વિપ—સુવર્ણમાસિકભરમ ૧૪૧, પ્રવાહપિષ્ઠિ ૧૮૦, પર્પટાવરિષ્ઠ ૭૦.

(૯૨) વિસર્પ અને વિસ્ફોટક

મોતીપિષ્ટિ ૧૭૫, પ્રવાહપિષ્ટિ અને ગળાનું સસ્ત્ર ૧૮૦, ૫૦, ખદિરાચિ
૭૧૯, ખદિરાષ્ટક કવાય ૬૮૧, ગંધકરસાયન ૪૨૯, પિરોગભરમ ૧૯૭.

ખહાર લગાડવા માટે—માંસાદિ લેપ ૮૩૨, નિશાદિ લેપ ૮૩૩.

(૯૩) વિપૂચિકા-કોલેરા

જંતુજન્ય—કપૂરાસવ ૭૪૫, જીવનરસાયન ૭૫૩, મંજીવની વટી ૫૮
વિપૂચિકાહરવટી ૬૨૨, લહયતાદિવટી ૬૨૧, સૂતશેખર ૫૧૧.

અજીર્ણજન્ય—પિત્તની અધિકતાવાળો—અતિશ્લાદિવટી ૩૭૫, સૂત
શેખર ૫૧૧, શંખભરમ ૧૯૩, મંજીવની ૫૮૩.

અજીર્ણજન્ય—કફની અધિકતાવાળો—અગ્નિકુમાર ૩૮૧, કવ્યાદ રસ
૭૮૩, ચીચાભક્ષાતકવટી ૬૧૧, હિંમજક ચૂર્ણ ૬૩૭, શિવાક્ષાર પાચન ૬૩૮
લહયતાદિવટી ૬૨૧.

નાદીઓ એંચાય તેને મટાડવા—તામ્રભગ્ન ૧૦૧, સૂતશેખર ૫૧૧,
ત્વક્પત્રાદિ ઉદવર્તન ૮૪૭.

રોગને અંતે ઊલટી થતી હોય તો—સુવર્ણમાક્ષિકભરમ ૧૪૧.

શક્તિનું રક્ષણ કરવા માટે—મહસિદ્ધર ૨૪૭, લક્ષ્મીવિકાસ રસ ૨૬૦,
હેમમેભ ચોટલી રસ ૪૦૭, સમીરપ્રભગ ૨૬૦.

(૯૪) વૃક્ષ રોગ

વૃક્ષશોથ—તામ્રપર્પટી ૨૮૨, ચદ્રપ્રભાવટી ૫૯૬, દેવદાર્વાલરિષ્ટ ૭૪૬
સર્પગંધાદિ યુટિકા ૬૨૪.

વૃક્ષપ્રણુ—દેવદાર્વાલરિષ્ટ ૭૪૬, બંગભરમ ૧૧૬.

વૃક્ષવિદ્રવિ—લોહનાથ રસ-૪૮૫.

વૃક્ષશૂલ—ત્રિવિક્રમ ૪૬૭, પાપાણુવજ્રક ૪૬૭, અગસ્તિસૂતરાજ ૩૬૩,
શીતલપર્પટી ૨૯૦, માજૂન દ્વાસકા ૭૭૭, મહાવાતરાજ ૫૫૨.

(૯૫) વૃષણુવૃદ્ધિ-અંતર્ગળ

વૃદ્ધિબાધિકાવટી ૪૯૪, વૃદ્ધિદગ્નલેપ ૮૩૨.

વૃષણુનો સોળો—ત્રિકલા ચૂર્ણ ૬૪૨.

(૯૬) વ્રણશોથ

શુદ્ધગંધક ૬૩, બંગભરમ ૧૧૬, જસતભરમ ૧૩૦, કાસીસભરમ ૧૬
ગંધકરસાયન ૪૨૯.

અંતરેવ્રણુ—નાગભરમ ૧૩૩, કામદુધા ૪૨૫, કુટ્ટજરિષ્ટ ૭૨૯.

શ્વેત મલમ ૮૩૫, પ્રણયોધક લેપ ૮૨૭, ચૂનાનો મલમ ૮૩૬, નિશાદિ-
મલમ ૮૪૨.

અસ્થિપ્રણુ—નાગભસ્મ ૧૩૩.

નાડીપ્રણુ વગેરે ગંભીર પ્રણુ—ગંધક રસાયન ૪૨૬, દશમૂલારિષ્ટ ૭૧૦, જાત્યાદિ ધૂત ૭૬૬, ચક્રમર્દાદિ ૮૦૧, નિમ્બનૈલ ૮૦૫, નાડીપ્રણુદર તૈલ ૮૦૬, કરવીર તૈલ ૮૧૦, ક્રોચાતક્યાદિ તૈલ ૮૧૦, કપૂરાદિ મલમ ૮૩૩, ભગં-
દરનાશક મલમ ૮૩૮, પારદાદિ મલમ ૮૪૨.

આંખોમાં પ્રણુ—કાસીસભસ્મ ૧૬૪.

રક્તજન્ય શોથ અને મૂઢમાર—નિશાદિ લેપ ૮૩૩, અસ્થિસંધા-
નક લેપ ૮૨૬.

ઉપદંશજન્ય પ્રણુ—ઉપદંશસૂર્ય ૪૬૬, અંદ્રમૂર્તિ રસાયન ૨૬૭,
વ્યાધિહરણુ રસ ૨૭૦.

(૯૭) શિરઃશૂણ-માથાનો દુખાવો

તીક્ષ્ણ શૂળ—મહાવાતવિધ્વંસન રસ ૪૩૯, દશમૂલારિષ્ટ ૭૧૦.

સામાન્ય શૂળ—અબ્રકભસ્મ ૧૫૩, સુવર્ણજળી ૪૫૩, સુવર્ણમાલિની
વસંત ૩૪૪, ગોદંતી ભસ્મ ૧૬૭.

કૃમિજન્ય શૂળ અને નાકમાંથી લોહી પડવું—તણકાંતમણિ
પિષ્ટિ ૧૯૬.

આધાશીશી—લઘુ સૂતશેખર ૫૨૨, સૂતશેખર ૫૧૧.

માથામાં વારંવાર ઝાટકા મારવા—શિશાનિત ૬૬, સૂતશેખર ૫૧૧.

વાતજન્ય શીર્ષશૂળ—મહાવાતવિધ્વંસન ૪૩૯, લક્ષ્મીવિલાસ (અબ્રક-
યુક્ત) ૩૫૫, સૂતશેખર ૫૧૧, અગસ્તિસૂતરાજ ૩૬૩.

વાતરક્તથી માથામાં શૂળ—બૃહદ યોગરાજ ગૂળ ૪૪૫.

પિત્તપ્રધાન દરદ—ગજોતું સત્ત્વ ૫૦, ગોદંતીભસ્મ ૧૬૭, કામદૃધા ૪૨૫
સૂતશેખર ૫૧૧, પ્રવાણપિષ્ટિ ૧૮૦, લઘુ સૂતશેખર ૫૨૨, અવનપ્રાચાવલેહ
૭૬૩, સુવર્ણમાલિકાભસ્મ ૧૪૧, સિતોપલાદિ ૬૩૧, ચંદનાદિ ચૂર્ણ ૬૩૬,
શુક્રિભસ્મ ૧૮૯.

પિત્તપ્રધાન બૂતું દરદ—સુવર્ણમાલિકા ૧૪૧, મંડૂરમાલિકા ૧૫૩.

પિત્તપ્રધાન અર્ધાવલેહક—મધુકાદિ દિમ ૬૯૬.

વાતપિત્તાત્મક શૂળ—સૂતશેખર ૫૧૧, સુવર્ણજૂપતિ ૨૬૫, સુવર્ણ-
માલિકા ભસ્મ ૧૪૧.

વાતકફાત્મક સૂર્યાવર્ત—ધાતકુકારરસ ૪૧૬.

૧. પિત્તજ—લઘુ સૂતશેખર ૫૨૨.

કળાજિયાતથી ભારેપણું—આરોગ્યવર્ધિની ૪૭૬, અશ્વકંચુકી ૩૦૫, સુવર્ણભૂપતિ ૨૬૫, આંખખાનો મુરખો ૭૮૧, ભૂંગરાગસવ ૭૪૨.

૨. બહાર લગાડવા માટે—શિરઃપ્રસ્રાંતક મલમ ૮૪૦, પદ્મિદુતૈલ ૮૧૦.

૩. સુવાયડીનું માથાનું ઠરઠ—પ્રતાપલોકેશ્વર ૫૩૦, દશમૂલારિષ્ટ ૭૧૦, સૂતશેખર ૫૧૧.

(૯૮) શીતપિત્ત-શીંગયા

સૂતશેખર ૫૧૧, આરોગ્યવર્ધિની ૪૭૬, અશ્વકંચુકી રસ ૩૦૫, ગંધક રસાયન ૪૨૯, મહાસિંદૂર ૨૪૭, પ્રવાસપિષ્ટિ ૧૮૦.

અપચાથી થનાર—સુવર્ણભરમ ૮૮, ગંધક રસાયન ૪૨૯.

(૯૯) શૂલ-શૂળ

બધી જાતનાં શૂળ પદ—યજ્ઞવલ્કિયુષ્ઠી ૪૫૩, સુવર્ણભૂપતિ ૨૬૫.

અલ્પજન્ય નવી—શંખવટી ૩૭૦, મહાદિવટી (બીજી વિધિ) ૩૪૩, હિંચુલવટી ૩૭૪, ભતિફલાદિવટી ૩૭૩, હિંચુલ રસાયન ૪૫૪, નીબૂદ્રાવ ૭૪૯, ઉદરામૃતયોગ ૭૪૯, લઘુ શંખદ્રાવ ૭૪૯, જંબીરી દ્રાક્ષ ૭૫૨, સ્વાદિષ્ટ શર-ખત ૭૮૪, આદુનું શરખત ૭૮૫, ચિત્રકાદિ વટી ૫૯૫, હિંચુલક ચૂર્ણ ૬૩૭, ગંધકવટી ૬૧૫, કુમાર્યાસવ ૭૧૪, શીતલપર્પટી ૨૯૦.

વાતપ્રધાન—નાગભરમ ૧૩૩, તીવ્ર હોય તો—મહાવાતવિધ્વંસન ૪૩૯, દશમૂલારિષ્ટ ૭૧૦, હિંચુલવટી ૬૨૩.

પિત્તપ્રધાન—તામ્બાદિ લોહ ૩૯૨, શંખવટી ૩૭૦, શુક્તિભરમ ૧૮૯, શંખભરમ ૧૯૩, કનકાસવ ૭૨૧, છરકાદિરિષ્ટ ૭૩૬, વાંતિહેદરસ ૪૨૨, પ્રવાસપિષ્ટિ ૧૮૦.

કફપ્રકોપજન્ય—તામ્રભરમ ૧૦૧, કંબાદ ૩૮૩, પિત્તભરમ ૨૧૧, અશ્વકંચુકી ૩૦૫, લક્ષ્મીવિલાસ ૩૩૫, હિંચુલ રસાયન ૪૫૪, નાગ ગુટિકા ૫૯૨, અશ્વિનીકુમાર ૪૬૮, લક્ષ્મીનારાયણ ૩૩૧, ગિલ્વાદિ કવાય ૬૯૩.

આમશૂળ—અગ્નિકુમાર ૩૮૧, કંબાદ રસ ૩૮૩, મહાયોગરાજ ગૂગળ ૪૪૫, કાસીભરમ ૧૬૪, આનંદ ભરવ રસ ૩૫૯, લોહભરમ ૧૦૮, શંખવટી ૩૭૦.

વાત-પિત્તપ્રધાન—સૂતશેખર ૫૧૧, સુવર્ણભૂપતિ ૨૬૫, નાગભરમ ૧૩૩, બૃહત્તાદિ કવાય ૬૯૨, કપાર્દિકાભરમ ૧૯૧.

પરિણામશૂળ—તામ્રભરમ ૧૦૧, મંદૂરમાણિક ૧૫૩, શંખભરમ ૧૯૩, કનકાસવ ૭૨૧, કુમાર્યાસવ ૭૧૪, લક્ષ્મીવિલાસ ૪૦૮, ગંધકવટી ૬૧૫, કપ-

દિકાભરમ ૧૯૧, સુવર્ણમાણિક ૧૪૧, ગુલ્મકુહાર ૪૫૬, દશમૂલારિષ્ટ ૭૧૦, સુવર્ણપર્પટી+કામદુધાન્નમંગલરાહત ભરમ, ૨૭૯, ૪૨૫, ૨૧૦.

નાગ (સીસાના) વિષજન્ય—નાગભરમ ૧૩૩, શુભ્રાભરમ ૨૧૭, શમ્બુક ભરમ ૨૧૬, શંખવટી ૩૭૦, શંખદ્રાવ ૭૫૦, જંબીરીદાસ ૭૫૨.

ઠંડા ઉપચારથી ઉત્પન્ન થનાર શૂળ—આનંદભરવ રસ ૩૫૬ કસ્તૂરી ભરવ ૩૦૦.

ક્રમિજન્ય શૂળ—કૃમિકુહાર રસ ૩૯૦.

અન્નદ્રવ શૂળ—તામ્રભરમ ૧૦૧, સુવર્ણભૂપતિ ૨૬૫, શુક્તિભરમ ૧૮૯, વાંતિહરસ ૪૨૨, સૂતશેખર ૫૧૧, કનકાસવ ૭૨૧.

અષ્ટિલા વગેરે અંથિજન્ય—તામ્રભરમ ૧૦૧.

વાતજ ગુલ્મ અને શૂળ—કાસીસભરમ ૧૬૪.

વાતરક્તજન્ય—મહાયોગરાજ ગૂગળ-૪૪૫, દશમૂલકવાથ ૬૭૪.

કબ્જિયાતથી થનાર શૂળ—ચવિકાસવ ૭૩૭.

રક્તવાહિનીઓના સંકોચથી—લોહભરમ ૧૦૮.

સાંધા અને હાડકાની શૂળ—નાગભરમ ૧૩૩.

પાથ (પડખાની) શૂળ—લક્ષ્મીવિલાસ ૪૦૮, ૩૩૫, શુભ્રાભરમ ૨૧૭, ગુલ્મકુહાર ૪૫૬, મહાવાતરાજ રસ ૫૫૨, શૂંગભરમ ૨૦૫, પંચસૂત રસ ૨૭૧, દશમૂલારિષ્ટ ૭૧૦, લક્ષ્મીનારાયણ રસ ૩૩૧.

રક્તાતિસારમાં શૂળ—શંખોદર રસ ૩૭૨.

હૃદયશૂળ—વાતજ નાગભરમ ૧૩૩, પિત્તજ-ગુલ્મકુહાર ૪૫૬, કફજ-ત્રેલો-કચરિતામણિ ૩૧૪, શૂંગભરમ ૨૦૫, પૂર્ણ ચંદ્રોદય ૨૩૯, રસસિદ્ધર ૨૪૩, લક્ષ્મીવિલાસ રસ ૩૩૫.

અર્દિતશૂળ—મહાવાતવિધ્વંસન ૪૩૯.

શુષ્ક કફજ શૂળ—સમીરપત્રગ ૨૬૦.

મસ્તિષ્કશૂળ—રૌપ્યભરમ ૯૫, ગોદંતીભરમ (કક્ષાધિક્ય પર) ૧૬૭.

લેપ માટે—વાતશ્લહર મલમ ૮૪૦, શિરઃચક્ષાંતક મલમ ૮૪૦, શોથનાશક અર્ક ૭૫૪.

આમવાતજ શૂળ—મહાયોગરાજ ગૂગળ ૪૪૫.

(૧૦૦) શોથ-સોળ

નવો સોળે—લોહભરમ ૧૦૮, લોહ અને તામ્રભરમ ૧૦૮, ૧૦૧, તકમંદુર ૪૮૯, પુનર્નવા ૪૯૧, આરોગ્યવર્ધિની ૪૭૬, લોહપર્પટી ૨૮૪,

તાપ્યાદિ લોહ ૩૯૨, ત્રિફલારિષ્ટ ૭૨૩, અભ્યારિષ્ટ ૭૩૧, પુનર્નવાદિ ચૂર્ણ ૬૫૦, ઉશીરાસવ ૭૧૮, પુનર્નવાસવ અને સારિવાસવ મિશ્રણ ૭૪૦, ૭૪૧.

દૃઢયરોગજન્ય જૂનો—સુવર્ણમાદિક ૧૪૧, લક્ષ્મીવિલાસ ૩૩૫, અબ્રહમરમ ૧૫૩, વર્તકકુસુમાકર ૪૬૪, આરોગ્યવર્ધિની ૪૭૬.

યકૃદ્દાદ્યુર સાથે સોળે—તાપ્યાદિલોહ ૩૯૨, આરોગ્યવર્ધિની ૪૭૬.

કેકૃસાના આવરણમાં સોળે—આરોગ્યવર્ધિની ૪૭૬.

કકૃપ્રધાન—તાલસિંદૂર ૨૫૧, દુગ્ધવટી ૩૬૯.

મૂત્રપિંડની વિકૃતિ પિત્તપ્રધાન, સર્વાંગ શોથ—કામદુધા રસ ૪૨૫, આરોગ્યવર્ધિની ૪૭૬.

ત્રિદોષજન્ય—શિકાન્નિત ૬૬.

રક્તદાય, રક્તસ્રાવ કે રક્તીકાવૃદ્ધિજન્ય સોળે—તાપ્યાદિલોહ ૩૯૨ લોહભસ્મ ૧૦૮.

ચિરકારી મંદ શોથ—ગદ્યુરારિ રસ ૩૨૫.

દાહ, ઊલટી અને માથાનું દરદ હોય તો—કામદુધા રસ ૪૨૫.

પ્રદાહ-સોળા પર બહારનો ઉપચાર—શિરઃશ્યાંતક મયમ ૮૪૦.

વાતજન્ય—શોથનાશક અર્ક ૭૫૪, બીજપુર જટાદિલેપ ૮૨૬.

પિત્તજન્ય—દશાંગલેપ ૮૨૫, મધુકાદિ લેપ ૮૨૬.

કકૃજન્ય—કૃષ્ણાદિ લેપ ૮૨૬.

વાતકકૃજન્ય—દોષધનલેપ ૮૨૫.

રક્તજન્ય સોળે—દશાંગ લેપ ૮૨૫.

(૧૦૧) શ્લીષદ-હાથીપનું

ગંધક રસાયન ૪૨૯, નિત્યાનંદ રસ ૪૯૭, વૃદ્ધ દારકાદિ ચૂર્ણ ૬૪૯, લક્ષ્મીવિલાસ રસ (અબ્રહમપ્રધાન) ૩૩૫, મહાયોગરાજ ગૂગળ ૪૪૫.

ચોપડવા મારે—શ્લીષદ્દર લેપ ૮૩૨, ધતૂરાદિ લેપ ૮૩૩.

(૧૦૨) શ્વાસ

શ્વાસ-દમ—આસરોગાંતક વટી ૪૧૭, મંત્રભસ્મ ૨૦૩, મલ્લસિંદૂર ૨૪૭, શિલોસિંદૂર ૨૫૩, મલ્લપુષ્પ ૩૪૧, હેમગર્ભપોદલી રસ ૪૦૭, શ્વાસકુહાર ૪૧૬, શ્વાસદમન ૪૧૯, શૂંગભસ્મ ૨૦૫, રસસિંદૂર ૨૪૩, મલ્લાદિવટી ૪૧૮, સમીર-પનગ ૨૬૦, હરતાલ રસાયન ૫૦૮, પંચસૂત ૨૭૧, મંત્રસિંદૂરવટી ૪૫૨, વાસાદિ કવાય ૬૮૭, કનકાસવ ૭૨૧, મહાદ્રક્ષાસવ ૭૪૮, મહાવાતરાજ રસ ૫૫૨, આનંદભૈરવ રસ ૩૫૯, શ્વાસાંતકવટી ૫૯૨.

પ્રતમક-પિત્તજન્ય શ્વાસ—સુવર્ણભસ્મ ૮૮, પનાભસ્મ ૧૭૧, મોતી-

પિષ્ટિ ૧૭૫, લોહભરમ ૧૦૮ અને અબ્રકભરમ ૧૫૩, નીલમભરમ ૧૭૩, વૈકાંતભરમ ૧૭૪, લક્ષ્મીવિલાસ ૪૦૮, મંથભરમ ૨૦૩, હરતાલ ગોદંતીભરમ ૨૧૫, પ્રવાલપંચામૃત ૪૫૯.

નૂના રોગ—સુવર્ણભરમ ૮૮, લક્ષ્મીવિલાસ (સુવર્ણયુક્ત) ૪૦૮.

ખાંસી સાથે શ્વાસ—શૃંગભરમ ૨૦૫.

વાતજન્ય શ્વાસ—દશમૂલારિષ્ટ ૭૧૦, પ્રતાપલકેશ્વરરસ ૬૩૦.

અપચાદી થનારે શ્વાસ—કબ્બાદ રસ ૩૮૩.

હૃદયનો અવરોધ દૂર કરવા માટે—મહાવાતરાજ રસ ૫૫૨, પૂર્ણ ચંદ્રોદય ૨૩૯, પંચસૂત ૨૭૧, જાત્યાદિ ધૂમ્ર, દેવદાવાદિ ધૂમ્ર ૮૪૪, મન.શિક્ષાદિ ધૂમ્રપાન ૮૪૪.

ક્ષુદ્ર શ્વાસ—ચિંતામણિ ચૂર્ણ ૬૭૦, લોહભરમ ૧૦૮, આનંદભૈરવ રસ ૩૫૯, અબ્રકભરમ ૧૫૩, પ્રાક્ષાસવ ૭૨૭.

છિન્ન શ્વાસ—લક્ષ્મીવિલાસ (અબ્રકપ્રધાન) ૩૩૫, હેમગર્ભ પોટલી ૪૦૭.

વૃદ્ધાવસ્થામાં શ્વાસ—રસસિંહર ૨૪૩, લક્ષ્મીવિલાસ ૪૦૮, વર્મત-ક્રસમાકર ૪૬૪, પૂર્ણચંદ્રોદય ૨૩૯, અશ્વગંધારિષ્ટ ૭૨૨, શ્વાસકુકાર ૪૧૬.

વાતરક્તમાં શ્વાસ—હરતાલ ભરમ ૧૯૭.

તમાકુના વ્યસનીઓના શ્વાસ—શ્વાસરોગાંતકવટી ૪૧૭, ગોમૂત્રક્ષાર ચૂર્ણ ૬૪૯.

વેગ તીવ્ર હોય તો—રસકપૂર ૫૦૨, મહાસિંહર (નં. ૨) ૨૪૯.

કબજિયાતથી થનારે શ્વાસ—આરોગ્યવર્ધિની ૪૭૬, અશ્વકંચુકી ૩૦૫.

આમવાતજન્ય શ્વાસ—મહાયોગરાજ મૂળ ૪૪૫.

કોષ્ઠનો વાયુ વધવાથી—શુક્તિભરમ ૧૮૯, પ્રવાલપંચામૃત ૪૫૯.

માનસિક આઘાતજન્ય શ્વાસ—અબ્રકભરમ ૧૫૩, પ્રાક્ષારિષ્ટ ૭૨૭, લક્ષ્મીવિલાસ (અબ્રકપ્રધાન) ૩૩૫.

હૃદયરોગમાં શ્વાસ—સૂતશેખર ૫૧૧, અર્જુનારિષ્ટ ૭૨૩.

કફપ્રકોપના શમન માટે—અશ્વકંચુકી રસ ૩૦૫, આનંદભૈરવ ૩૫૯ અબ્રક અને શૃંગભરમ ૧૫૩, ૨૦૫, કકકુકાર ૪૧૩, સમીરપત્ર ૨૬૦, ત્રૈલોક્ય-ચિંતામણિ ૩૧૪, નાગચુટિકા ૫૯૨, લોકનાથ ૪૯૫, કનકાસવ ૭૨૧.

અંદરના દાહના શમન માટે—ગોતીપિષ્ટિ ૧૭૫, સૂતશેખર ૫૧૧.

પાર્શ્વ (પડખા)ની શૂળ—મહાવાતરાજરસ ૫૫૨, મહાવાતવિવંસન ૪૩૯, શુદ્ધવજ્રીવટી ૪૫૩.

૧. શુદ્ધાયથી થનાર શ્વાસ—પૂર્ણ અંદોલ્ય ૨૩૯, વર્મતક્રમમાકર ૪૬૪, બૃહદ્દર્શનશ્વર ૪૭૦.

મલશુદ્ધિ માટે—આરોગ્યવાધની ૪૭૬, ગોમૂતક્ષાર ચૂર્ણ ૬૪૯.

વિપન્ને પેશાબ મારફત બહાર કાઢવા માટે—શિયાળિત ૬૬.

અતિસારમાં શ્વાસ—સુવર્ણપર્પટી ૨૭૯, પંચામૃતપર્પટી ૨૮૬.

(૧૦૩) સન્નિપાત (બરમાં બુઓ)

(૧૦૪) સંગ્રહણી (ગ્રહણીમાં બુઓ)

(૧૦૫) સેન્દ્રિય વિપની વૃદ્ધિ

સૂતશોષર ૫૧૧, કામદુધા રસ ૪૨૫, આરોગ્યવર્ધિની ૪૭૬, ભૂંગરાખસવ ૭૪૨, સારિવાસવ ૭૪૧, અંધપ્રભાવટી ૫૬૬, શુદ્ધ શિયાળિત ૬૬, નાગભસ્મ ૧૩૩.

(૧૦૬) શ્રીરોગ

શ્વેતપ્રદર—બંગભસ્મ ૧૧૬, ત્રિશંગભસ્મ ૧૨૭, નાગભસ્મ ૧૩૩, સુવર્ણ-બંગ ૨૫૫, સુવર્ણમાલિકા ભસ્મ ૧૪૧, પ્રવાહ ૧૭૮, મંગળરાહત ૨૧૦, સુવર્ણમાલિકાની વસંત ૩૪૪, મધુમાલિકાની ૩૫૦, લઘુમાલિકાની ૩૫૨, બોક્ષબદ્ધરસ ૩૭૯, પ્રદરાંતક લોહ ૫૨૫, પ્રદરાંતક રસ ૫૨૬, પ્રદરાંતક રસ ૫૨૭, દાબ્યાદિ કવાય ૬૮૭, સ્ત્રીગદાંતક અર્ક ૭૫૫, મધુકાઘવલેહ ૭૭૧, પુષ્પાલુગ ચૂર્ણ ૬૬૪.

વાતપિત્તજ શ્વેતપ્રદર—બંગભસ્મ ૧૧૬.

પિત્તજ શ્વેતપ્રદર—ગોદંતી ભસ્મ ૧૬૭.

રક્તપ્રદર—ગોદંતીભસ્મ ૧૬૭, પ્રવાહપિષ્ટિ ૧૮૦, બંગભસ્મ ૧૧૬, શુભ્રાભસ્મ ૨૧૭, બોક્ષપર્પટી ૨૮૪, બોક્ષબદ્ધ ૩૭૯, અંધકલા ૪૦૧, કામદુધા ૪૨૫, પ્રદરાંતક લોહ ૫૨૫, સર્વાંગમુદર ૫૩૯, પ્રદરાંતકવટી ૬૧૮, પ્રદરાંતક-ચૂર્ણ ૬૬૨, અંદનાદિચૂર્ણ ૬૬૩, પુષ્પાલુગ ૬૬૪, રક્તપ્રદરરિપુ ૬૬૫, દાબ્યાદિ કવાય ૬૮૭, સ્ત્રીગદાંતક અર્ક ૭૫૫, અશોકારિષ્ટ ૭૩૩, દર્વાઘૃત ૭૬૮, મધુકાઘવલેહ ૭૭૧, ગોક્ષુરાદિ યૂગળ+બંગભસ્મ+પ્રવાહપિષ્ટિ મિશ્રણ સાથે, લોધ્રાસવ +અરવિંદાસવ+સારસ્વતારિષ્ટ+અંધકલા સાથે અશોકારિષ્ટ ૭૩૩.

માસિક ધર્મ વચ્ચે વધારે રક્તસ્ત્રાવ—અંધકલા+અશોકારિષ્ટ ૭૩૩, જહરમોહરાભસ્મ ૧૯૬.

માનસિક ક્ષાલસાજન્ય પ્રદર—પ્રદરાંતક રસ ૫૨૭.

સોમરોગ—હેમનાથ રસ ૪૬૨, બૃહદ્દર્શનશ્વર ૪૭૦, બતિક્ષલાદિવટી ૪૭૨, મહાવાતરાજ રસ ૫૫૨, બૃહદ્દર્શન ઘૃત ૭૬૫, બંગભસ્મ ૧૧૬.

જૂનો પ્રદર—પ્રદરાંતકલોહ પરપ, પ્રદરાંતક રસ પરફ, વસંતકુસુમાકર રસ ૪૬૪, કુકુટાંજલકભસ્મ ૨૧૭.

નબળાઈ—મંદૂરભસ્મ ૧૪૮, વસંતકુસુમાકર ૪૬૪, સુવર્ણમાલિની વસંત ૩૪૪, લોહભસ્મ ૧૦૮, (બાળકના ધાવવાથી—સુવર્ણમાલિની અને પ્રવાલપિષ્ટિ), કુકુટાંજલકભસ્મ ૨૧૭.

શ્વેત પ્રદરથી આવેલી—સુવર્ણબંગ + સુવર્ણમાલિક + ગોદંતી ભસ્મ મિશ્રણ ૧૬૭.

જૂના અપચા સાથે પ્રદર—બોવબદ્ધ ૩૭૯, પ્રદરાંરિસ ૫૨૭, સુવર્ણમાલિની વસંત ૩૪૪, લઘુમાલિની વસંત ૩૫૨.

બહુમૂત્ર, પેશાબમાં બળતરા અને પ્રદર—બોવબદ્ધ રસ ૩૭૯, ચંદ્રપ્રભા ૫૯૬.

શૂળ સાથે પ્રદર—પ્રદરાંતક લોહ પરપ, પ્રદરાંતક રસ પરફ.

પરમિયાની બળતરા સાથે પ્રદર—ગંધક રસાયન ૪૨૯, સારિકાસવ ૭૪૧.

સગર્ભા સ્ત્રીના ગર્ભાશયમાં વાયુનો પ્રકોપ—તાપ્પાદિ લોહ ૩૯૨, રમૃતિસાગર ૫૬૫.

પરમિયાથી થયેલ ગર્ભાશયનો સોબો—પ્રવાલપિષ્ટિ ૧૮૦, બનકશા શરબત ૭૮૩, ચંદ્રાંશુરસ ૫૩૨, પ્રદરાંતક રસ પરફ, ચંદ્રપ્રભાવટી ૫૯૮.

ગર્ભાશયની શિથિલતા—ચંદ્રપ્રભાવટી ૫૯૬, અબ્જકભસ્મ ૧૫૩ અને નાગભસ્મ ૧૩૩, નતાદિ તેલ ૮૧૨.

બીજાશયની વૃદ્ધિ ન થવી—પુષ્પધન્વારસ ૫૪૪, પૂર્ણ ચંદ્રોદય ૨૩૯, સારસ્વતારિષ્ટ ૭૨૫, ત્રિબંગભસ્મ ૧૨૭.

ગર્ભાશયવિકૃતિ—બંગભસ્મ ૧૧૬, ત્રિબંગભસ્મ ૧૨૭, પ્રદરાંતકલોહ પરપ, લઘુવસંત ૩૫૨, ચંદ્રપ્રભાવટી (ઉષ્ણતા હોય તો બનકશા શરબતની સાથે) ૫૯૬, ગદાંતક અર્ક ૭૫૫, માખૂત કચૂર ૭૭૮.

અનાર્તવ, નષ્ટાર્તવ અને પીડિતાર્તવ—મંદૂરભસ્મ ૧૪૮, બંગભસ્મ ૧૧૬, બોલપર્પટી ૨૮૪, બૃહદ્ યોગરાજ યૂગળ ૪૪૫, રજઃપ્રવર્તક કવાય ૬૮૮, કુમાર્યાસવ ૭૧૪, રજઃપ્રવર્તની વર્તિ ૮૪૭, કન્યાલોહાદિવટી ૬૧૭, કાસીસાદિવટી ૬૧૭, રજઃપ્રવર્તક ચૂર્ણ ૬૬૪, પ્રદરાંતક રસ પરફ, દેવદાર્વાચરિષ્ટ ૭૪૬, સારસ્વતારિષ્ટ ૭૨૫.

અત્યાર્તવ (માસિક વધારે આવવું)—ગોતીપિષ્ટિ ૧૭૫, બોલપર્પટી ૨૮૪, તૃણકાંતમણિપિષ્ટિ ૧૯૬, ઉર્ધ્વાસવ ૭૧૮, બોવબદ્ધ ૩૭૯, અશોકારિષ્ટ ૭૩૩,

અનિયમિત રજોદર્શન—તાપ્યાદિ લોહ ૩૯૨, ક્ષયૂત ૭૯૧. ૧૦

ગર્ભાશય અને અસ્તિમાં શૂળ—જંગભરમ ૧૧૬, પ્રદરાંતકલોહ ૫૨૫, જૂહદ યોગરાજ ગૂગળ ૪૪૫, અશોકારિષ્ટ ૭૩૩, દેવદાર્વાચરિષ્ટ ૭૪૬, અંદ્રાશુ-રસ ૫૩૨, અશોક ધૂત ૭૯૪, ક્ષયૂત ૭૭૧, મધુકાઘવલેહ ૭૭૧, બોક્ષબદ્ધ રસ ૬૭૯.

વંધ્યાત્વ—જંગભરમ ૧૧૬, ત્રિજંગભરમ ૧૨૭, ક્ષયૂત ૭૭૧, પુષ્પધન્વા રસ ૫૪૮, દગમ્બારિષ્ટ ૭૧૦.

ચોનિદાહ—મૈથુનાસહત્વ—મોતીપિષ્ટિ ૧૭૫, પ્રવાલપિષ્ટિ ૧૮૦.

સૂતિકારોગ—સુવારોગ

સામાન્ય તાવ—ધનુર્વાત—રૌપ્યભરમ ૯૫, તાપ્યાદિ લોહ ૩૯૨, હિંગુલ રસાયન ૪૫૪, સૂતિકાભરણરસ ૫૬૩.

તીવ્ર કફજ્વર—કાલકૂટરસ ૩૨૭, પ્રતાપલકેશ્વર ૫૩૦, દશમૂલારિષ્ટ ૭૧૬.

સામાન્ય કફજ્વર—અમરસુંદરી ૪૩૯.

પ્રસવ વખતે વેણુ અટકી જવી—જૂહદ યોગરાજ ગૂગળ ૪૪૫.

સન્નિપાત—હેમગભપોટલીરસ ૩૨૦.

હૃદયશૂલ—લક્ષ્મીવિલાસ રસ (અબ્રહ્મપ્રધાન) ૩૩૫.

અતિસાર સાથે મક્કલશૂલ—છરકાઘરિષ્ટ ૭૩૬, લક્ષ્મીનારાયણ ૩૩૧, સૂતશેખર ૫૧૧.

કફ્ફૂલ્લિ—પ્રતાપલકેશ્વર રસ ૫૩૦.

મક્કલશૂલ સાથે તાવ—મહાવાનવિધ્વંસન ૪૩૯, અર્કોદિ ક્વાથ ૬૭૯, દશમૂલ ક્વાથ ૬૭૪, દેવદાર્વાચરિષ્ટ ૭૪૬, મહાયોગરાજ ગૂગળ ૪૪૫, પ્રતાપલકેશ્વર રસ ૫૩૦.

ધનુર્વાત, કંપ, શ્વાસ, ખાંસી, દાંત અંધ થઈ જવા—કસ્તૂરી-ભૈરવ ૩૦૦, કાલકૂટ રસ ૩૨૭, પ્રતાપલકેશ્વર ૫૩૦, દેવદાર્વાદિ ક્વાથ ૬૮૦.

ધનુર્વાત વગેરે લક્ષણો સૌમ્ય હોય તો—સૂતિકાભરણ ૫૬૩.

આક્ષેપ અને પિત્તની પ્રધાનતા હોય તો—તાપ્યાદિ લોહ ૩૯૨.

વાતકફ્પ્રધાન લક્ષણ હોય તો—સૂતિકારિ રસ ૫૩૨.

કફ્પ્રધાન જડતા અને બેશુદ્ધિ સાથેનો ધનુર્વાત—કાલકૂટ ૩૨૭.

દાહ, તૃષ્ણા, ધનુર્વાત, બકવાટ વગેરે—લક્ષ્મીનારાયણ રસ ૩૩૧, સૂતશેખર રસ ૫૧૧.

માનસ ઉન્માદ—રૌપ્યભરમ ૯૫.

ગૂનો તાવ, ઉદરશૂલ, શોથ, તૃષ્ણા—સૂતિકારિરસ ૫૩૨, પ્રતાપ-લકેશ્વર રસ ૫૩૦, લક્ષ્મીવિલાસ રસ ૩૩૫.

દૂષિત રક્તનો સ્નાય કરાવવો—બોધપર્વટી (બીજી રીત) ૨૮૫, કુમારો-
સવ ૭૧૪, પ્રતાપલકેશ્વર રસ ૫૩૦.

૧ શીર્ષશૂલ—પ્રતાપલકેશ્વર રસ ૫૩૦, મહાવાતવિધ્વંસન ૪૩૯, દશ-
મૂલારિષ્ટ ૭૧૦.

ઉપદેશના અનુબંધનથી બાળક મરી જવાં—અષ્ટમૂર્તિરસાયન ૨૬૭,
ગંધક રસાયન ૪૨૯, પ્રવાહપિષ્ટિ ૧૮૦.

વાતપ્રકોપ—સૌભાગ્યસૂંઠીપાક ૭૫૯, સૂંઠચાદિ પાક ૭૬૧, દશમૂલકવાય
૬૭૪, દશમૂલારિષ્ટ ૭૧૦.

પાંડતા અને શોથ પર—મંદૂરભસ્મ ૧૪૮, પુનર્નવામંદૂર ૪૯૧.

આમશૂલ, પ્લીહાવૃદ્ધિ, જ્વરાતિસાર—લોહપર્વટી ૨૮૪, પંચામૃત
પર્વટી ૨૮૬, દશમૂલારિષ્ટ ૭૧૦.

સ્તન્યવિકૃતિ—(ધાવણુની વિકૃતિ) સ્તન્યશોષક કવાય ૬૮૭, સૌભાગ્ય-
સૂંઠીપાક ૭૫૯.

સ્તન્યવૃદ્ધિ (ધાવણુ માટે)...જરકાઘરિષ્ટ ૭૩૬.

અટકી રહેલી આળ પાડવી—સિદ્ધાર્થાદિ તૈલ ૮૧૧.

જૂનો અતિસાર અને સંગ્રહણી—સર્વાંગસુંદર રસ ૫૩૯, પંચામૃત-
પર્વટી ૨૮૬, જરકાઘરિષ્ટ ૭૩૬.

ગર્ભસ્નાય અને ગર્ભપાત—ગર્ભપાલરસ ૫૨૯, બંગ અને ગર્ભપાલ
૧૧૬, ૫૨૯, પ્રવાહપિષ્ટિ ૧૮૦, ત્રિબંગભસ્મ ૧૨૭.

ગર્ભપાત પછી પીડિતાર્તવ—સૂતશેખર ૫૧૧,

યોનિરોગ (વિપ્લુતા, પરિપ્લુતા વાગુલા વગેરે)—ધાતકચાદિ તૈલ
૮૧૨, નતાદિ તૈલ ૮૧૨.

૨૨ કમલ અને યોનિની શિથિલતા—શુભાભસ્મ ૨૧૭.

યોનિની ખરજ—કટકડી ૨૧૭.

સગર્ભાના રોગ—

જ્વર—તાવ—મધુરાંતકવટી ૩૩૩, ગોળાનું સત્ત્વ ૫૦, ગોદંતીભસ્મ ૧૬૭,
પ્રવાહપિષ્ટિ ૧૮૦, કિરણાદિ અક ૭૫૩, લઘુસુદર્શન ચૂર્ણ ૬૨૬.

જૂનો તાવ—સુવર્ણમાલિની ૩૪૪, લઘુ માલિની ૩૫૨.

પાંડુરોગ અને નબળાઈ—મંદૂરમાસિક ૧૫૩, ગર્ભચિંતામણિ ૫૨૮,
સિતોપલાદિ+અગ્રક+પ્રવાહપિષ્ટિ મિશ્રણ લઘુમાલિની ૩૫૨.

અસ્થિક્ષીણતા—પ્રવાહપિષ્ટિ ૧૮૦, ગોળાનું સત્ત્વ ૫૦ અને સિતો-
પલાદિ ૬૩૧, મધુમાસિકી ૩૫૦.

ગલેનું શોષણ—અર્પવિદ્ય—નાગોદર—મધુમાલિની ૩૫૦.

લોહટી અને ખાંસી—પ્રવાવપિષ્ઠિ ૧૮૦, ગર્ભપાત્રસ ૫૨૯, ગર્ભ-
ચિંતામણિ રસ ૫૨૮, કામદુધા રમ ૪૨૫.

અતિસાર—અગ્રપર્પટી ૨૯૨, લઘુગંગાધર ચૂર્ણ ૬૪૭.

ખાંખાક જલદી અશક્ત થઇ જવું કે જલદી મરી જવું—ગર્ભચિંતા-
મણિ રસ ૫૨૮, ગર્ભપાત્રસ ૫૨૯.

(૧૦૭) સ્નાયુવિકાર—સ્નાયુઓની ત્રિકૃતિ

સ્નાયુઓનો સંકેત—લોહભસ્મ ૧૦૮, તાપ્પાદિ લોહ ૩૯૨, પ્રવાસ-
પિષ્ઠિ ૧૮૦.

સ્નાયુઓની નખખાઈ—મધુમંદૂર ૧૪૮, લોહભસ્મ ૧૦૮, કુકુટાંજલક-
ભસ્મ ૨૧૭, મહાયોગરાજ ગૂગળ ૪૪૫, ત્રેલોકચિંતામણિ રસ ૩૧૪.

(૧૦૮) સ્વેદવૃદ્ધિ-ખૂબ પરસેવો થવો

સ્વેદવૃદ્ધિથી થનાર—લઘુ સુદર્શન ચૂર્ણ ૬૨૯.

ગરમ પીણા વગેરેથી થનાર—પ્રવાવપિષ્ઠિ+સિતોપલાદિ ચૂર્ણ મિશ્રણ.

(૧૦૯) હૃદયીમક (પાંડુરોગમાં જીઓ)

(૧૧૦) હારિદ્રક (પાંડુરોગમાં જીઓ)

(૧૧૧) હિંક્કા—હેઠકી

હિંક્કાંતક રસ ૪૨૦, આરોગ્યવર્ધિની ૪૭૬, તામ્રભસ્મ ૧૦૧, સૂતશેખર
૫૧૧, કમ્બાબેદી ૩૫૮, વિજયાપુષ્પાઘવલેહ ૭૭૫, કનકાસવ ૭૨૧.

(૧૧૨) હિંસ્ટીરિયા (વાતરોગમાં અપતંત્રકમાં જીઓ)

(૧૧૩) હૃદયરોગ—હૃદયના રોગ

હૃદયની નખખાઈ—અબકભસ્મ ૧૫૩, અર્જુનારિષ્ઠ ૭૨, માણિક્યભસ્મ
૧૬૯, સંગયસજપિષ્ઠિ ૨૦૯, લક્ષ્મીવિદ્યાસ રસ ૪૦૮, ૩૩૫, સુવર્ણભસ્મ ૮૮,
અકોકભસ્મ ૧૯૫, મોતીપિષ્ઠિ ૧૭૫.

લોહીની અશક્તિથી—સુવર્ણમાણિક્યભસ્મ ૧૪૧, લોહભસ્મ ૧૦૮,
મંદૂરભસ્મ ૧૪૮, વસંતકુસુમાકર રસ ૪૬૪, ત્રિદ્યારિષ્ઠ ૭૨૩, ગાન્ધર્વો અર્ક
૭૫૨, લક્ષ્મીવિદ્યાસ (સુવર્ણયુક્ત) ૪૦૮, આરોગ્યવર્ધિની ૪૭૬.

હૃદયનારણનો સોજો—પ્રભાકરવટી ૪૬૨, લક્ષ્મીવિદ્યાસ ૪૦૮, આરોગ્ય-
વાધિની ૪૭૬, ત્રિનેત્રસ ૪૬૨.

ફેફસાના સોજા સાથે—અર્જુનારિષ્ટ ૭૨૩, શુગ અને માક્ષિક
ભસ્મ ૨૦૫, ૧૪૧.

પિત્તપ્રકોપજન્ય ગલરામણ—મંગયસખપિષ્ટિ ૨૦૯, દિવાનમુક્ક ૭૭૬,
ખમીરે ગાવળવા ૭૭૮, ખમીરે ગાવળવાં અખમરી ૭૭૯, મોતીપિષ્ટિ ૧૭૫,
પ્રવાનપિષ્ટિ ૧૮૦, કામદુધા રસ ૪૨૫, પ્રભાકરવટી ૪૬૨, ત્રિનેત્રરસ ૪૬૨,
લવંગાદિ ચૂર્ણ ૬૪૮.

પાંડુરોગથી નખળાઈ—લોહભસ્મ ૧૦૮, ત્રિકલારિષ્ટ ૭૨૩, તામ્બા-
દિલોહ ૩૯૨.

હૃદયનો વેગ વધવો—મધુમેહ વગેરેથી હોય તો મહાવાતરાજ ૫૫૨,
જાતિકાદિવટી ૪૭૭, વમંતકુસુમાકર ૪૬૪, શિયાળિત ૬૬, નાગભસ્મ ૧૩૩,
મંગયસખપિષ્ટિ ૨૦૯, મોતીપિષ્ટિ ૧૭૫, અક્રીકપિષ્ટિ ૧૯૫.

ઘણા રોગોથી વાતક્રમકોપજન્ય અશક્તિ—પૂર્ણચંદ્રોદય ૨૩૯,
રસસિંદૂર ૨૪૩, ત્રેલોક્યચિંતામણિ ૩૧૪, વસંતકુસુમાકર ૪૬૪.

રક્તવાહિનીઓને વિકસિત કરવી—ભીમસેની કપૂર ૩૨૧ ૪૫.

આમત્રાતજ હૃદય—મહાયોગરાજ ગૂગળ ૪૪૫

વાતવાહિનીઓની નખળાઈ—અગ્નિતુડી ૩૮૬.

છાતીમાંથી લોહી પડવું—વાસાવલેહનતુલ્યકાતમણિ ૧૯૬.

હૃદયશૂન્ય—શુગભસ્મ ૨૦૫, મહાવાતવિધ્વંસન રસ ૪૩૯, ત્રેલોક્ય
ચિંતામણિ ૩૧૪.

શુક્રક્ષયજન્ય હૃદયસંકોચ—બગભસ્મ ૧૧૬, અવનપ્રાંશાવલેહ ૭૬૩,
વમંતકુસુમાકર ૪૬૪, અશ્વગધારિષ્ટ ૭૨૨.

ગભરું શોષણ—અર્પવિષ્ટક—નાગોદર—મધુમાલિની ૩૫૦.

ઊલટી અને ખાંસી—પ્રવાનપિષ્ટિ ૧૮૦, ગર્ભપાવરસ ૫૨૯, ગર્ભ-
ચિંતામણિ રસ ૫૨૮, કામદુધા રસ ૪૨૫.

અતિસાર—અભપર્પટી ૨૯૨, લઘુગાધર ચૂર્ણ ૬૪૭.

બાળક જલદી અશક્ત થઇ જવું કે જલદી મરી જવું—ગર્ભચિંતા-
મણિ રસ ૫૨૮, ગર્ભપાવરસ ૫૨૯.

(૧૦૭) સ્નાયુવિકાર—સ્નાયુઓની વિકૃતિ

સ્નાયુઓનો સંક્રાંત્ય—લોહભસ્મ ૧૦૮, તાપ્પાદિ લોહ ૩૯૨, પ્રવાન-
પિષ્ટિ ૧૮૦.

સ્નાયુઓની નબળાઈ—મધુમંડૂર ૧૪૮, લોહભસ્મ ૧૦૮, કુકકુટાડવક-
ભસ્મ ૨૧૭, મહાપોગરાજ ગુગળ ૪૪૫, ત્રેવોકચચિંતામણિ રસ ૩૧૪.

(૧૦૮) સ્વેદવૃદ્ધિ—ખૂબ પરસ્વેદ થવો

સ્વેદવૃદ્ધિ થનાર—લઘુ સુદર્શન ચૂર્ણ ૬૨૯.

ગરમ પીણા પગેરેથી થનાર—પ્રવાનપિષ્ટિ+સિનોપલાદિ ચૂર્ણ મિશ્રણ.

(૧૦૯) હૃદયીમક (પાંડરોગમાં જીઓ)

(૧૧૦) હારિદ્રક (પાંડરોગમાં જીઓ)

(૧૧૧) હિક્કા—હેઠકી

હિક્કાતક રસ ૪૨૦, આરોગ્યવર્ધિની ૪૭૬, તામ્રભસ્મ ૧૦૧, સૂતશેખર
૫૧૧, ઇન્ડ્રાગેદી ૩૫૮, વિજયાપુષ્પાલવલેહ ૭૭૫, કનકાસવ ૭૨૧.

(૧૧૨) હિસ્ટીરિયા (વાતરોગમાં અપતંત્રકમાં જીઓ)

(૧૧૩) હૃદયરોગ—હૃદયના રોગ

હૃદયની નબળાઈ—અબ્રકભસ્મ ૧૫૩, અર્જુનારિષ્ટ ૭૨, માણિક્યભસ્મ
૧૬૯, સંગપસપિષ્ટિ ૨૦૯, લક્ષ્મીવિલાસ રસ ૪૦૮, ૩૩૫, સુવર્ણભસ્મ ૮૮,
અંકીકભસ્મ ૧૯૫, મોતીપિષ્ટિ ૧૭૫.

લોહીની અગતિથી—સુવર્ણમાણિક્યભસ્મ ૧૪૧, લોહભસ્મ ૧૦૮,
મંડૂરભસ્મ ૧૪૮, વસતકુસુમાકર રસ ૪૬૪, ત્રિફલારિષ્ટ ૭૦૩, ગાજરનો અર્ક
૭૫૨, લક્ષ્મીવિલાસ (સુવર્ણયુક્ત) ૪૦૮, આરોગ્યવર્ધિની ૪૭૬.

હૃદયપાવરણનો સોજો—પ્રભાકરવટી ૪૬૨, લક્ષ્મીવિલાસ ૪૦૮, આરોગ્ય
વાંધની ૪૭૬, ત્રિતેજરસ ૪૬૨.

ફેફસાના સોજા સાથે—અર્જુનારિષ્ટ ૭૨૩, શૂગ અને માક્ષિક ભસ્મ ૨૦૫, ૧૪૧.

પિત્તપ્રકોપજન્ય ગણરામણ—મંગલસમપિષ્ટિ ૨૦૯, દિવાનમુક્ક ૭૭૬, ખમીરે ગાવળવા ૭૭૮, ખમીરે ગાવળવાં અમ્મરી ૭૭૯, મોતીપિષ્ટિ ૧૭૫, પ્રવાલપિષ્ટિ ૧૮૦, કામદુધા રસ ૪૨૫, પ્રભાકરવટી ૪૬૨, ત્રિનેત્રરસ ૪૬૨, સવંગાદિ ચૂર્ણ ૬૪૮.

પાંડુરોગથી નાશખાઈ—લોહભસ્મ ૧૦૮, ત્રિક્ષારિષ્ટ ૭૨૩, તાપ્પા દિલોહ ૩૯૨.

હૃદયનો વેગ વધવો—મધુમેહ વગેરેથી હોય તો મહાવાતરાજ ૫૫૨, જાતિકયાદિવટી ૪૭૭, વસતકુસુમાકર ૪૬૪, શિયાળિત ૬૬, નાગભસ્મ ૧૩૩, મંગલસમપિષ્ટિ ૨૦૯, મોતીપિષ્ટિ ૧૭૫, અક્રીકપિષ્ટિ ૧૯૫.

ઘણા રોગોથી વાતકફ પ્રકોપજન્ય અશક્તિ—પૂર્ણચંદ્રોદય ૨૩૯, રસસિંદૂર ૨૪૩, ત્રેલોક્યચિંતામણિ ૩૧૪, વસતકુસુમાકર ૪૬૪.

રક્તવાહિનીઓને વિકસિત કરવી—ભીમસેની કપૂર ૬ રતી ૪૫

આમવાતજ હૃદય—મહાયોગગણ ગૂગળ ૪૪૫

વાતવાહિનીઓની નાશખાઈ—અગ્નિતુંડી ૩૮૬.

છાતીમાંથી લોહી પડવું—વાસાવલેહનતણુકાતમણિ ૧૯૬.

હૃદયશૂન્ય—શૂગભસ્મ ૨૦૫, મહાવાતવિધ્વસન રસ ૪૩૯, ત્રેલોક્ય ચિંતામણિ ૩૧૪.

શુક્રદાયજન્ય હૃદયસકોચ—જગભસ્મ ૧૧૬, અવનપ્રાણાવલેહ ૭૬૩, વસતકુસુમાકર ૪૬૪, અશ્વગધારિષ્ટ ૭૨૭.

‘રસતંત્રસાર અને સિદ્ધપ્રયોગસંગ્રહ’માં આવેલા
પારિભાષિક શબ્દો

અગ્નિસાદ, અગ્નિભાષ	Loss of Appetite.
અગ્ન્યાશય	Pancreas.
અણુબવનક્રિયા	Construction of Elements.
અતિસાર	Diarrhoea.
અધિભિદ્વા	Epiglottis.
અધિભંધ (ઝામરવા)	Glaucoma.
અધિભાંસ	Polypus.
અનુલોમ દાપ (રસશય)	Sprue.
અનૈચ્છિક કર્મ	Involuntary Action.
અપચી	Tuberculous Adenities
અપતંત્રક	Hysteria.
અપતાનક (ધનુર્વાત)	Tetanus.
અપરમાર	Epilepsy.
અખ્વાતુ	Lymph.
અભિધ્વંદ (આંખ આવવી)	Conjunctivitis.
અભ્સપિત	Hyperacidity.
અરુચિ	Anorexia, Loss of Appetite for Food.
અર્દિત	Facial Paralysis.
અર્મ (વેસ)	Pterygium.
અશ્વસક	Atonic Dyspepsia.
અવઆકુક	Paralysis of Arm.
અરમરી (પથરી)	Calculus
અરિયમાર્દવ	Ricketsy.
અસ્તાભિતોદન (રક્તદાવાવ)	Blood Pressure.
અસ્થિપ્રશુ	Sinus leading to Bone.
અધ્ધીલા (પૌરુષઅન્ય)	Prostate Gland.
અધ્ધીલાપ્રદાહ	Prostatitis.

અદિપૂતના
 અંતસ્તવચા,
 અંતઃપટલ (ધમનીની દીવાલની
 અંદરની શ્લેષ્મિક કળા)
 અંતઃસ્રાવક પિંડ
 અન્ત્રપુરઃસરણુ
 અન્ત્રક્ષય
 અન્ત્રક્ષોભ
 અન્ત્રપુચ્છ
 અન્ત્રપુચ્છપ્રદાહ
 અન્ત્રપુચ્છવિદ્રધિ
 અન્ત્રમળ
 અન્ત્રવિદ્રધિ
 અન્ત્રવૃદ્ધિ
 અંડકોપ
 આક્ષેપ (અનૈચ્છિક તીવ્ર ખેંચાણ)
 આધ્માન (આક્રોશ) -
 આમગત શક્તિ, આમજન્ય શક્તિ
 આમાતિસાર
 આમાશય (હોજરી)
 આમાશયપિત્ત
 આસન્ન દષ્ટિ (ટૂંકી નજર)
 આંતરિક શક્તિ
 આંત્રિક જ્વર
 ઉદરઅગ્નિ
 ઉન્નક -
 ઉપનિહ્વા (પડછલ)
 ઉપતાપ (ઉત્તાપ)
 ઉરસ્તોષ
 ઊરુસ્તંભ
 કનીનિષ્ઠા (આંખના દ્વિતીય પટલની
 વચ્ચેનું હિદ)

Pruritus Ani
 Mucous Membrane.
 Tunica Intima.
 Internal Secretory Gland.
 Intestinal Peristalsis.
 Intestinal Tuberculosis.
 Intestinal Spasm.
 Appendix.
 Appendicitis.
 Suppurative Appendicitis.
 Intestinal Ulcer.
 Intestinal Abscess.
 Inguinal Hernia.
 Testicles.
 Convulsions.
 Tympanites.
 Pain in Abdomen due to
 Indigestion.
 Mucous Colitis.
 Stomach.
 Gastric Juice.
 Short sight, Myopia.
 Immunity, Resisting Power.
 Typhoid Fever.
 Tumour in Abdomen.
 Cecum
 Uvula.
 Temperature.
 Pleurisy.
 Paraplegia.
 Pupil.

કર્કટમંથિ, કર્કરૂંદાટ	Cancer, Carcinoma.
કંઠશોષુક (ઓરિયાનો વરમ)	Tonsillitis.
કાસ (ઉધરસ)	Bronchitis.
કંડરા (માંસને લાગેલા સફેદ દોરા)	Tendon.
કુફલુક	Phlyctenule.
કુદયુદર	Pleurisy.
કૃમિ	Worms.
કૃષ્ણ જ્વર	Black Fever
કાથ (સડો)	Gangrene.
કોખ (ઉદરગુદા)	Abdomen.
ક્ષુદ્ર શ્વાસ	Breathlessness.
ક્ષોભ (માંસપેશીઓમાં અકરમાત્ ખેંચાણ)	Spasm.
ગતિતન્તુ	Motor Nerve.
ગલગંડ	Goitre.
ગલત્ કુળ (કોઠ, રગતપિત્ત)	Nodular Leprosy.
ગલશુંડિકાપ્રદાહ (ધંટિકાનો સોજો)	Uvulitis.
ગવીની	Ureter.
ગ્રહણી	Duodenum.
ગ્રહણીકળા	Mucous Coat of Duodenum.
ગ્રંથિક સન્નિપાત (મરડા)	Plague.
ગ્રંથિપૂય (ગાંઠમાં પડુ)	Pus in Gland.
ગૃધ્રસી	Sciatica.
ગુદનિવસ્ત્રી	Sphinctors.
ગુદનલિકા	Rectum
ગુદપાક	Proctitis.
ગુદભેદ	Fissure of the Anus.
ગુદભંશ	Prolapse of the Anus
ગુદશ્લક	Condyloma.
ઘટક (તંતુ)	Tissue.
ધંટિકા	Uvula.
ચક્ષર (બમ)	Giddiness, Vertigo.
ચયાપચય	Metabolism

જ્ઞાનતંતુ
 તમક શ્વાસ
 તાલુકાલુ
 તીવ્ર અવસ્થા
 દંતવેષ્ટ
 દૂરદષ્ટિ
 ધમન્યુર્ધ
 ધાતુપરિપોષણ ક્રમ
 ધારણશક્તિ (રોગનિરોધક શક્તિ)
 નષ્ટાત્વ
 નિરિન્દ્રિય ઔષધિ
 નિર્જીવક ક્ષય (ધાતુક્ષીણતા)
 નેત્રકાલુ (શુક્રભંડક્રાંત)
 નેત્રાનુદ
 પકવાશય (લઘુ યંત્ર)
 પક્ષમણુ
 પચનમંસ્થા
 પરિવર્તિત જ્વર
 પ્રતિવિષ
 પ્રતિસ્થાપ
 પ્રકાહ (દાહ-શીથ)
 પ્રમેહપિટિકા
 પ્રક્ષાપ (સન્નિપાતમાં બકવાદ)
 પ્રવાહિકા (મરડો)
 પાચક રસ
 પિચ્છિલ ત્વચા (શ્લેષ્મિક કળા)
 પિત્તાશય
 પિંડ
 પીડિતાત્વ (કષ્ટાત્વ)
 પીનસ
 પુરીતતી (હૃદયાવરણ)
 પુરઃસરણ

Sensory Nerve.
 Asthma.
 Ulcer in Palate.
 Acute Stage.
 Pyorrhoea alveolaris.
 Hyperopia, Far-sightedness.
 Aneurysm.
 Metabolism.
 Immunity.
 Amenorrhoea.
 Inorganic Drugs.
 Simple Atrophy.
 Corneal Ulcer.
 Tumour in Eye.
 Small Intestine.
 Ulcer in Eyelids.
 Alimentary System.
 Relapsing Fever.
 Antidote.
 Coryza.
 Inflammation.
 Carbuncle.
 Delirium.
 Dysentery.
 Gastric Juice
 Mucus Membrane.
 Gall Bladder.
 Lobe.
 Dysmenorrhoea.
 Chronic Nasal Catarrh.
 Pericardium.
 Peristalsis.

પૂયજ્વર
 પૂયપ્રમેહ (પરમિયો)
 પૂયવૃદ્ધ
 પૂયશુક્ર (પરમેા)
 પૂયાભિષ્પંદ }
 પૂયયુક્ત ચક્ષુપ્રદાહ }
 પોચકી
 પ્રસાપક સન્નિપાત
 પ્લીહા (ખરોળ)
 પ્લીહાવૃદ્ધિ
 ક્ષલવાહિની
 ફિરંગ (ગરમી)
 કુકુસસન્નિપાત
 કુકુસાવરણ
 કુકુસાવરણ શોથ
 બસ્તિ (મૂત્રાશય)
 બસ્તિપ્રદેશ
 બસ્તિમુખપિંડ (અછીલા પૌરુષઅંચિ)
 બલુમૂત્ર (મૂત્રાતિસાર)
 બાલધનુર્વાત
 બાલશોષ (અસ્થિમાર્દવ)
 બ્રમ
 મહલશ્મત્ત
 મજ્જા (હાડકામાં રહેલી ચરખી)
 મદાત્પય
 મહાપ્રાચીરા પેશી
 મહાધમની
 મંદાગ્નિ
 માંસત્રાંચિ, માંસાણુદ
 માંસધટક
 મૂત્રનલિકા
 મૂત્રપિંડ (વૃદ્ધ, ગુરદા)

Pyaemia.
 Gonorrhoea.
 Purulent Nephritis.
 Gonorrhoea.
 Purulent Conjunctivitis.
 Trachoma.
 Typhus Fever.
 Spleen.
 Enlargement of Spleen.
 Fallopian tube.
 Syphilis.
 Pneumonia.
 Pleura.
 Pleurisy.
 Bladder.
 Pelvic Region.
 Prostate Gland.
 Polyuria.
 Infantile convulsions
 Rickets.
 Vertigo.
 After-pains.
 Bone-Marrow
 Alcoholism
 Diaphragm.
 Aorta.
 Dyspepsia.
 Sarcoma
 Muscular Tissue.
 Urethra.
 Kidney.

મૂત્રવહસ્રોત
 મૂત્રવિબંધ (પેશાબ રોકાવે)
 મૂત્રાતિસાર
 મૂત્રાશય
 મૂત્રોત્સર્ગ ક્રિયા
 મૃદુવસ્થિ રોગ
 યકૃત (કલેબુ)
 યકૃદ્વાત્સુહર
 યકૃત્પિત્ત
 રક્તકણુ (લોહીના)
 રક્તકણિકા
 રક્તપિત્ત
 રક્તવાહિની
 રક્તાબિસરણુ
 રસક્ષય
 રસવહ અંચિ
 રસવહન મંસ્થા
 રસવહ પિંડ
 રસવાહિની (લસિકાવાહિની)
 રસાકુરિકાઓ (આંતરડામાં રહેલી)
 રસોત્પાદક પિંડ
 રોગનિરોધક શક્તિ
 રોમાંતિકા (એરી)
 લસિકા
 લાઝાપિંડ
 લોહીનો ભરાવો (રક્તસંગ્રહ)
 યજુશુક (શુક્રમંડલમાં ફાતવાળું ફેલ)
 વાનકેન્સર
 વાતરક્ત
 વાતવહ નાડીકેન્દ્ર
 વાતવહમંડલ (વાતસંસ્થા)
 વાતવાહિની

Ureter.
 Retention of Urine.
 Polyuria.
 Bladder.
 Micturition.
 Rickets.
 Liver.
 Cirrhosis of Liver.
 Bile.
 Red corpuscles.
 Blood platelets.
 Hemorrhagic Diseases.
 Arteries and veins.
 Blood circulation.
 Sprue.
 Lymphatic Gland.
 Lymphatic System
 Lymphatic Node
 Lymphatics.
 Villi.
 Lymphatic Gland.
 Immunity.
 Measles.
 Lymph.
 Salivary Gland.
 Congestion of Blood.
 Corneal Ulcer.
 Influenza.
 Gout.
 Nerve Centre.
 Nervous System.
 Nerve.

વિનતીય દ્રવ્ય
 વિદારિકા (હંડી આગવાથી થયેલ
 ચામડીનો પ્રદાહ)
 વિદ્રધિ
 વિસર્પ (રતવા)
 વિમુચ્ચિકા (કોલેરા)
 વૃક્ષ (શુરદા)
 વૃક્ષશ્લ
 શિરોધ્વજ (સધુમરિતક)
 શીતજ્વર (વિગમ જ્વર)
 શુક્રવાહિની
 શ્લ
 શ્લેષ્મિક સંનિપાત (શ્વસનક સનિપાત)
 શ્વાસકેન્દ્ર
 શ્વાસાવરોધ
 સર્વાંગ શોથ
 સહસાર (મોઠું મગજ)
 સહસારાવરણ (મરિતક અને મુપુષ્ણાને
 ઢાંકવાની શ્લેષ્મિક કળા)
 સિરા
 મુળક (પરમિયો)
 મુખકુળક
 મૂતિકાજ્વર
 મેન્દ્રિય ઔષધિ
 મેન્દ્રિય વિષ
 સ્ત્રીઅંડકોષ (બીજાશય, બીજકોષ)
 સ્ત્રીહારિકક
 સ્નાયુ (માંસપેશીઓના દોરાઓ)
 સ્મરોન્માદ (અપતંત્રક)
 સ્તોત
 સ્વાદુપિંડ (અન્નચાશય)
 સ્વેદપિંડ

Foreign Substance

Chilblain.
 Abscess.
 Erysipelas.
 Cholera.
 Kidney.
 Renal Colic.
 Corebellum.
 Malarial fever.
 Vas Deferens.
 Colic
 Pneumonia.
 Respiratory centre.
 Dyspnoea.
 General Anasarca.
 Cerebrum.
 Meninges.
 Vein.
 Gonorrhoea.
 Nervous Leprosy.
 Puerperal Fever.
 Organic Drug.
 Toxin.
 Ovary.
 Chlorosis.
 Ligament.
 Hysteria.
 Duct.
 Pancreas.
 Sweat Gland.

હૃદયટલ

Cardiac Valve.

હૃદયનાયુ

Cardiac Ligament or
Bundle of His.

હૃદય'ંઠ

Palpitation

હૃદયધારિક પ્રદેશ

Epigastric Region.

હૃદયનાડી

Cardiac Nerves.

હૃદયકેન્દ્ર

Cardioinhibitory Centre.

હૃદયચાપ

Cardiac Pain

વિગતીય દ્રવ્ય

વિદારિકા (હંડી લાગવાથી મયેલ

ચામડીનો પ્રતિક)

વિદ્રધિ

વિસર્પ (રતવા)

વિસુચિકા (કોચેરા)

વૃક્ક (શુરદા)

વૃક્કશાપ

શિરોધ્વજ (અધુમરિતક)

શીતજ્વર (વિપ્રમ જ્વર)

શુક્રવાહિની

શ્વેત

શ્લેષ્મિક મંત્રિપાત (શ્વસનક સંત્રિપાત)

શ્વાસકેન્દ્ર

શ્વાસાવરોધ

સર્વાંગ શોથ

સહસ્રાર (મોહું મગજ)

સહસ્રારાવરણ (મસ્તિષ્ક અને મુખમુખાને

ઢાંકવાની શ્લેષ્મિક કળા)

સિરા

સુખક (પરમિયો)

સુખકુલ્લ

સૂતિકાજ્વર

સેન્દ્રિય ઔષધિ

સેન્દ્રિય ત્રિય

સ્ત્રીઅંડકોષ (બીજાસય, બીજકોષ)

સ્ત્રીહારિદ્રક

રનાયુ (મસિપેશીઓના દોરાઓ)

રમરોન્માદ (અપતંત્રક)

સ્રોત

સ્વાદુપિંડ (અગ્ન્યાશય)

સ્વેદપિંડ

Foreign Substant

Chilblain.

Abscess.

Erysipelas.

Cholera.

Kidney.

Renal Colic.

Cerebellum.

Malarial fever.

Vas Deferens.

Colic

Pneumonia.

Respiratory centre.

Dyspnoea.

General Anasarca.

Cerebrum.

Meninges.

Vein.

Gonorrhoea.

Nervous Leprosy.

Puerperal Fever.

Organic Drug.

Toxin.

Ovary.

Chlorosis.

Ligament.

Hysteria.

Duct.

Pancreas.

Sweat Gland.

હૃતપટલ	Cardiac Valve.
હૃત્સલાશુ	Cardiac Ligament or Bundle of His.
હૃતસ્પંદ	Palpitation
હૃદયાધારિક પ્રદેશ	Epigastric Region.
હૃત્સનાર્ત્રી	Cardiac Nerves.
હૃદયકેન્દ્ર	Cardioinhibitory Centre.
હૃદયશ્વેદ	Cardiac Pain

આ સંસ્થાનાં લોકપ્રિય હિંદી પ્રકાશનો

શ્રી મૃધણુ-ગોપાળ ધર્માર્થ ઔપધાસ્ય તરફથી નીચેના હિંદી ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ કરવામાં આયા છે:

૧. રસતન્ત્રસાર ય સિદ્ધપ્રયોગસંગ્રહ—પ્રથમ ખંડ, ૭મી આવૃત્તિ, કદ ૧૮x૨૩, આડપેજ, પૃષ્ઠ ૮૫૦; કિં. પાકું પૂર્ણ રૂ. ૧૦; કાચું પૂર્ણ રૂ. ૭ (૭પાયા છે)
૨. રસતન્ત્રસાર ય સિદ્ધપ્રયોગસંગ્રહ દ્વિતીય ખંડ, ૨જી આવૃત્તિ, કદ ૧૮x૨૩, આડપેજ, પૃષ્ઠ ૬૦૦; કિં. રૂ. ૭ (ત્રેસમાં અપારો).
૩. ચિકિત્સાતત્ત્વપ્રદીપ—પ્રથમ ખંડ, ૨જી આવૃત્તિ, આયુર્વેદિક અને એલોપાથિક પદ્ધતિએ નિદાન, ચિકિત્સાની શરૂઆતમાં ઉપયોગી સૂચનાઓ સહિત વિસ્તૃત જ્ઞાન આપતો ગ્રંથ, કદ ૧૮x૨૩, આડપેજ, પૃષ્ઠ ૮૦૦; કિં. પાકું પૂર્ણ રૂ. ૮.૧૧, કાચું પૂર્ણ રૂ. ૮.
૪. ચિકિત્સાતત્ત્વપ્રદીપ—દ્વિતીય ખંડ, ૨જી આવૃત્તિ, પૃષ્ઠ ૬૦૦; કિંમત રૂ. ૧૦ (થોડા વખતમાં ત્રેસમાં અપારો).
૫. ઔપધગુણધર્મવિવેચન—૨જી આવૃત્તિ, આયુર્વેદમાં વર્ણવેલા ઔપધિઓના વિવિધ ગુણોને વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિએ સમજાવતો, વૈદ્યો અને વિદ્યાર્થીઓને અત્યંત ઉપયોગી ગ્રંથ, કદ ૧૮x૨૩, આડપેજ, પૃષ્ઠ ૩૦૦; કિંમત કાચું પૂર્ણ રૂ. ૩) અને પાકું પૂર્ણ રૂ. ૪.૧૧.
૬. ગૌધોર્મે ઔપધરત્ન—પ્રથમ ખંડ, ગામડામાં સરળતાથી મળતી વનોપધિઓના ગુણ, ધર્મ અને ઉપયોગને વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિએ સરળતાથી સમજાવતો, વૈદ્ય, ગામડાનાં સામાન્ય ગ્રામજનો, સામાન્ય ગૃહસ્થો, મજૂરો વગેરે માટે અત્યંત ઉપયોગી ગ્રંથ, કદ ૧૮x૨૩, આડપેજ, પૃષ્ઠ ૩૨૦; કિંમત કાચું પૂર્ણ રૂ. ૨, પાકું પૂર્ણ રૂ. ૩.૧૧.
૭. ગૌધોર્મે ઔપધરત્ન—દ્વિતીય ખંડ, કદ ૧૮x૨૩, આડપેજ, પૃષ્ઠ લગભગ ૩૨૦; થોડા જ સમયમાં પ્રસિદ્ધ થશે.
૮. રૂઘ્ણપરિચર્યા—શુદ્ધિશુદ્ધિ જાતના રોગોમાં દરદીની સારવાર કરવાની પદ્ધતિ સમજાવતો ઉપયોગી ગ્રંથ, કદ ૨૦x૩૦, સોળપેજ, પૃષ્ઠ ૫૦૦; કિંમત રૂ. ૩.૧૧.
૯. મંદિત ઔપધપરિચય—‘રસતન્ત્રસાર’માં આવેલ ભરમ, રસાયન વગેરેના ગુણો દ્રવ્યોમાં સમજાવતું પુસ્તક, કદ ૨૦x૩૦, સોળપેજ, પૃષ્ઠ ૧૨૦; કિંમત રૂ. ૨.૧૧.

૧૦. નેત્રરોગવિજ્ઞાન—લે. રવ. ડૉ. જલ્લજ હંસરાજ D. O. M. S. (London) નેત્રરોગ સંબંધી દરેક પ્રકારની શરીરવિજ્ઞાન, ઇન્ડ્રિયવિજ્ઞાન, નિદાન, ઔષધિચિકિત્સા, શસ્ત્રચિકિત્સા—તમામ જાતની સંપૂર્ણ માહિતી આપતો અમૂલ્ય ગ્રંથ, કદ ૧૮x૨૩, આડપેજ પૃષ્ઠ ૬૫૦; ચિત્રો ૨૪૨ થી વધુ; કિ. પાકું પૂઠું રૂ. ૧૫.

૧૧. સિદ્ધપરિક્ષાપદ્ધતિ—પ્રથમ ખંડ, નાડીપરીક્ષા, મળ, મૂત્ર, કફ, લોહી વગેરેની નવીન પદ્ધતિએ પરીક્ષા કરવાની પદ્ધતિ સમજાવતો અપૂર્વ ગ્રંથ, કદ ૧૮x૨૨, આડપેજ, પૃષ્ઠ ૬૫૦; કિ. રૂ. ૮.

૧૨. જ્વરવિજ્ઞાન—જ્વરના જુદાજુદા પ્રકારો, તેનાં નિદાન અને ચિકિત્સા સંબંધી વિવેચન કરતું ઉપયોગી પુસ્તક, કદ ૨૦x૩૦, સોળપેજ; પૃષ્ઠ ૪૫૦; કિ. કાચું પૂઠું રૂ. ૩ અને પાકું પૂઠું રૂ. ૪ા.

૧૩. ગૃહવિજ્ઞાન—લેખક રાજરાત પંડિત દુર્ગાપ્રસાદજી શાસ્ત્રી, સામાન્ય ગૃહસ્થો માટે ઉપયોગી, કદ ૨૦x૩૦, સોળપેજ પૃષ્ઠ ૧૧૬; કિ. આડ આના.

ઉપરના આયુર્વેદિક સાહિત્યના અમૂલ્ય ગ્રંથો દરેક વૈદ્ય, આયુર્વેદના વિદ્યાર્થી અને વૈદકનું સામાન્ય જ્ઞાન અને તેમાં રસ ધરાવનાર સજ્જનો પાસે હોવા જ જોઈએ.

મળવાનું ઠેકાણું:

શ્રી કૃષ્ણ-ગોપાલ ધર્માર્થ ઔષધાલય

પોસ્ટ-કાલેડા-કૃષ્ણ-ગોપાલ

(અજમેર)

Kalera Krishnagopal

(Ajmer)

રસમંત્રસાર અને સિદ્ધ પ્રયોગસંગ્રહ

૧૭૩, ગુજરાતી આવૃત્તિ મળવાનાં ઠેકાણાં)

૧. ગોપાલ ધર્માર્થ ઓપધાલય,

પો. કાલેડા-કૃષ્ણગોપાલ (જિ. અમરેર)

૨. સસ્તું સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલય,

ઠે. જદ્ર, પો. જો. નં. ૫૦, અમદાવાદ

૩. વૈદ્ય શાંતિલાલ એન. વસંત, ૧૩૭ રોજમેમણ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ-૨

૪. પુસ્તકાલય સ૦ સ૦ મંડળ લિમિટેડ,

રાવપુરા, પો. જો. નં. ૧૦, વડોદરા

૫. મેસર્સ એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કું. લિ.

પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ-૨

૬. મેસર્સ એન. એમ. હક્કરની કું. ૧૪૦, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ-૨

૭. માણજીવન પુસ્તકાલય, દાવર રોડ, સુરત

૮. અંબાલાલ ડાહ્યાભાઈ, લખાવાડ, નડિયાદ (જિ. ખેડા)

૯. મેસર્સ બહેચર મેચલ એન્ડ સન્સ,

જુકસેલર્સ એન્ડ પબ્લિશર્સ, પરા બજાર, રાજકોટ (સૌરાષ્ટ્ર)

૧૦. વૈદ્ય બી. રાણપુરી, જોગલ સ્ટ્રીટ, જામનગર (સૌરાષ્ટ્ર)

૧૧. મેસર્સ દેસાઈ બ્રધર્સની કું. દેસાઈ બીલ્ડિંગ, ભરૂચ

૧૨. પં. ગાયધનજી શર્મા છાંગાણી, સીતાબડી, નાગપુર

૧૩. પં. રાધાકૃષ્ણજી દિવેદી, ઉર્દૂ બજાર, હૈદરાબાદ (દખ્ખણ)

૧૪. ભારત સેવક ઓપધાલય, નઈ સડક, દિલ્હી

૧૫. ધન્યન્તરિ કાર્યાલય, વિજયગઢ (અલિગઢ)

૧૬. દેશરક્ષક ઓપધાલય, મલિયાર, કોટલા (પંજાબ)

૧૭. હિન્દી પુસ્તક ભંડાર, હીરાબાગ, મુંબઈ

૧૮. વૈદ્યરાજ હરિપ્રસાદ સી. ભટ્ટ, રાવપુરા, વડોદરા

૧૯. શ્રી ધનાલાલજી શર્મા, ચાંદોળ, ઉદયપુર

૨૦. શ્યામલાલજી જુકસેલર, દૈવત માર્કેટ, આગ્રા

૨૧. પં. વિશ્વનાથજી બાજપેયી, ઓરૈયા (છટાપા)

૨૨. શ્રી. જયકૃષ્ણદાસજી હરીદાસજી ગુપ્તા, બનારસ

૨૩. માસ્તર ખેલાડીલાલ એન્ડ સન્સ, બનારસ

૨૪. પં. શાંતિસ્વરૂપજી, મીરામ રોડ, લખનૌ

૨૫. પં. રામગોપાલજી, સંસ્કૃત હિતૈષી પાઠશાળા, ગંજ, અમરેર